Geschiedenis van de Nederlandse stam

P. Geyl

bron
P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (herziene uitgave). Wereldbibliotheek N.V., Amsterdam/Antwerpen 1948-1959 (drie delen)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/geyl001gesc01_01/colofon.htm

[Deel I]

Voorrede

Bij de eerste druk van het eerste deel

In dit voorwoord niets dan dankbetuigingen. In de eerste plaats aan het Algemeen Nederlandsch Verbond, dat door het toezenden van boeken en op andere wijzen mijn arbeid gesteund heeft.

Vervolgens aan den Directeur van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, die mij toestemming verleend heeft boeken naar het buitenland te laten komen, en aan de beambten dier instelling, wier hulpvaardigheid mij nooit in de steek liet.

Niet minder aan Jhr. Dr. N. van Suchtelen, die zich in 't bizonder voor het bijeengaren der illustraties meer moeite gegeven heeft dan men redelijkerwijze van een uitgever zou kunnen verlangen.

Eindelijk aan mijn vrouw en aan een heele reeks van vrienden die mijn werk in handschrift of in proef geheel of gedeeltelijk gelezen en door aanwijzing van fouten, wenken omtrent stijl of samenstelling, of enkel maar door door gulle waardeering, mijn taak verlicht hebben. Het is met een waar genoegen dat ik hun namen hier bijeen zet: Dr. J.S. Bartstra, Dr. H.J. Elias, Dr. P.N. van Eyck, Prof C. Gerretson, Dr. J. Haantjes, Dr. G.J. Renier, Prosper Verheyden en Herman Vos.

Londen, Augustus 1930.
P. GEYL

Bij de eerste druk van het tweede deel

Ik heb van velen hulp ontvangen, en breng daarvoor hier in het algemeen mijn dank.

Maar een bijzonder woord wil ik richten tot de jongeren van de Dietsche beweging, wier vriendschap mij zoo vaak de ballingschap verzacht heeft.

Aan hen draag ik dit deel op. Moge het hen bevestigen in het besef, dat verscheidenheid en eerbied voor bijzondere rechten tot de kostbaarste bezittingen van de Nederlandsche traditie behoren.

Londen, 12 Maart 1934.
P. GEYL

* * *

Bij de tweede druk

De eerste drie delen van mijn *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, verschenen 1930, 1934 en 1937, zijn al lang uitverkocht en de uitgever en ik zelf hebben gemeend, bij de vraag die steeds naar het werk blijft bestaan, dat wij een nieuwe druk niet op de voltooiïng mochten laten wachten. Het hierbij aangeboden deel omvat deel I en de eerste helft van deel II der oorspronkelijke uitgave. De rest van deel II en deel III zullen in een tweede deel volgen.

Er is in deze nieuwe uitgave allerlei veranderd en in sommige gedeelten vooral toegevoegd. Ook de afbeeldingen zijn vermeerderd. Aan de hoofdlijnen van het werk

heb ik niet geraakt. Ik ben dank verschuldigd aan lezers die mij hun opmerkingen hebben toegestuurd, en in het bizonder aan Dr. A.J. Jongkees, van wie ik een aantal nuttige wenken ten aanzien van het middeleeuwse gedeelte ontvangen heb.

De kaart over *De volksverhuizing*, die nu bijna twintig jaar oud is, kan ik niet opnieuw aan de lezer voorleggen zonder de waarschuwing die zij met stelligheid, zoals kaarten doen, verhoudingen aanduidt, waaromtrent sedertdien veel wetenschappelijke discussie heeft plaats gehad. In de tekst heb ik daarmee enige rekening gehouden, maar er is mij uit die discussie nog geen nieuwe stelligheid gebleken.

Ik voel dat ik enige verantwoording schuldig ben aan hen die mijn verhaal nu reeds zoveel jaren gevolgd hebben en wier ongeduld naar de rest mij tegelijk voldoening schenkt en aan 't geweten knaagt. Toen de oorlog uitbrak, had ik een groot deel van het vierde deel geschreven. Het was mij echter onmogelijk er in de oorlogsjaren verder aan te werken, omdat de literatuur die ik juist voor deze arbeid nodig heb, niet tot mijn beschikking stond. De onderbreking is nog langer geworden, doordat ik toen ander werk ter hand nam, dat ik na de bevrijding niet op eenmaal heb kunnen laten steken. Maar de voortzetting van deze *Geschiedenis* staat thans weer bovenaan mijn werkprogramma.

P.G.

Utrecht, 30 Augustus 1947.

Inleiding

Ik wil beproeven de geschiedenis van de Nederlandse stam te schetsen.

Onder de Nederlandse stam versta ik alle volken en volksgroepen voor wie het Nederlands de moedertaal is. Het schouwspel dat die sedert lange jaren bieden, is er een van verstrooiing, vaak van onenigheid. In het Europese moederland, in de lage landen bij de zee, is de Nederlandse stam in twee hoofdgroepen verdeeld, met nog een verbasterd en haast verloren aanhangsel. Van de twee hoofdgroepen trouwens, behoort er een tot het Belgisch staatsgeheel, waarin diezelfde Franse stam die het Nederlands in Frans Vlaanderen vrijwel uitgeroeid heeft, lange tijd de toon aangaf en waarin de zuiverheid en de vrije ontplooiing ook van zijn Nederlandse aard aan ernstige gevaren heeft blootgestaan, ten dele nog blootstaat. Alleen in Nederland heeft de Nederlandse stam zich onder eigen soevereiniteit kunnen ontwikkelen en het Noord-Nederlandse volk is daardoor in de moderne tijd de drager bij uitnemendheid van zijn beschaving geworden. Buiten Europa heeft ook alleen dat Noord-Nederlandse volk voor de verbreiding daarvan vruchtbaar werk kunnen verrichten. Terwijl het nog steeds met gedurig vernieuwde krachten de Nederlandse beschaving als een factor in de ontwikkeling van Indonesië onderhoudt, heeft in Zuid-Afrika - enige althans gedeeltelijk geslaagde kolonisatiepoging uit verscheidene - een planting van Nederlanders wortel geschoten en zich tegen de overmacht van later geborenen, hoezeer in veel opzichten van zijn moederlandse oorsprong vervreemd, als Diets gehandhaafd.

Is het mogelijk van een zo verbrokkeld geheel een geschiedenis te schrijven.

De geschiedschrijvers van voor de eerste wereldoorlog, Nederlanders zo goed als Belgen, kinderen van een tijd waarin hier en ginds het staatsverband alle nationaal besef haast onvoorwaardelijk beheerste, aanvaardden de twee moderne staten als finaal en ideaal, en projecteerden hen als richtinggevend einddoel in het verleden terug. Ons geslacht is beter bekwaam de staat in zijn betrekkelijkheid te erkennen. Wij weten dat nationaliteitsgevoel niet zonder meer uit de staat kan worden afgeleid, dat het integendeel, hoezeer het ook van een eenmaal bestaande staat zijn richting ontvangen kan, uit diepere bronnen van eenheid van taal en beschaving opwelt en in de zelfstandige staat een uitdrukking zoekt. Wij zien dat de Nederlandse stam die uitdrukking maar zeer onvolkomen gevonden heeft. Wij herinneren ons, hoeveel jonger dan de stameenheid als machtige politieke en culturele factor de staten zijn, die het leven der onderscheiden delen in verschillende banen geleid hebben. Niet ten volle bevredigd door die staten, onze verbeelding geprikkeld door de herleving van het ouder verwantschapsgevoel - tot voor kort tegen hun belemmerende werking in -, kunnen wij ons uit de ban waarin zij de geschiedbeschouwing geslagen hadden, losmaken en hebben wij niet alleen meer oog voor de betekenis die stameenheid als politieke vormkracht in het algemeen bezit en ook in de Nederlanden reeds in het verleden bezeten heeft, maar erkennen wij klaarder, hoe onhistorisch de geschiedschrijving die zich binnen een der in de Nederlanden gevormde staten laat beperken, daarin handelt.

Het antwoord op de vraag die ik stelde, kan dus slechts luiden: het moet beproefd worden. Door naar een deugdelijker grondslag te zoeken hoop ik in gemoede de geschiedenis een dienst bewijzen. of ik daarin slagen zal, mogen anderen beoordelen.

Een geschiedenis van de Nederlandse stam zal er in geen geval een zijn van een bewerktuigde eenheid, gelijk een staat is, veelal zelfs niet van een bewuste eenheid, gelijk een

natie is. Het zal er een zijn van een samengesteld geheel, waarbinnen zich rivaliserende middelpunten kunnen vertonen, maar dat in de verwantschap van zijn delen de ideale mogelijkheid althans van een culturele eenheid biedt. Grote historische stromingen en de staatsfactor zullen wij soms in dienst van, dan weer in strijd met die mogelijkheid zien. Ook in dat laatste geval kunnen zij een werktuig van gedeeltelijke verwezenlijking vormen, en daardoor toch weer een bijdrage waarvan de positieve zin niet valt te loochenen. Niet enkel de gemeenschappelijke lotgevallen met andere woorden, alleen de onderlinge onenigheid, maar ook de afzonderlijke ontwikkeling der delen die in een uiteindelijke synthese verrekend zullen moeten worden, behoort daarom tot het object van onze belangstelling.

Twee opmerkingen nog over die synthese die de schrijver steeds als het vaste punt voor ogen staan zal om tot een geordende voorstelling te geraken. Ten eerste: zij is cultureel en ideaal, zij rekent met de staten als historische feiten. Ten tweede: door haar in het middelpunt van zijn beschouwing te stellen geeft de schrijver te kennen dat hij haar voor een historische kracht van de eerste grootte houdt; maar dit wil niet zeggen dat hij zijn zedelijke of geestelijke maatstaven aan die stamconceptie ondergeschikt zou maken of van enige generatie van Nederlanders verlangen dat zij dit doen zouden.

Ik noemde de taal als het eenheidskenmerk van de Nederlandse stam. Het Nederlands is in zijn oorsprong de taal der Salische Franken en de oudste geschiedenis van de Nederlandsche stam is dus de geschiedenis van dat volk, welks veroveringen de andere voorname bestanddelen die hem samenstellen - de Saksen en de Friezen - er eerst mee verbonden en door assimilatie in opgenomen hebben.

Van de Franken, die in de vierde eeuw na Christus voorgoed de Romeinse Rijksgrens doorbraken, zal mijn verhaal dus moeten uitgaan. Ik zal moeten tonen onder wat omstandigheden het eigenlijke Nederlandse stamland dat door hun eerste nederzetting gevormd werd - het strekte zich van de Gelderse IJsel tot in de dalen van Schelde en Leie uit - aan Romaanse streken gekoppeld raakte, en hoe vervolgens, vaak met stuwkracht uit dat Romaanse Zuiden, de grenzen van ons stamgebied over Friese en Saksische streken werden uitgebreid. Een proces dat onder Karel V pas tot staan kwam, maar niet omdat het zijn natuurlijk einde gevonden had. Er was geen enkele inwendige reden, waarom de Saksen van Overijsel en de Friezen van Noord-Holland wel en de Saksen van Kleef en de Friezen van Oost-Friesland niet vernederlandst zouden worden. Evenmin trouwens was er een inwendige reden voor de grote ramp van de zestiende eeuw, toen de politieke scheuring der Nederlanden gebeurde en een eeuwenlange ontwikkeling ruw doorgesneden werd.

Het Nederlandse stamgebied kenmerkt zich door de afwezigheid van natuurlijke grenzen. Maar erbinnen, zooals reeds de eerste Noordwaartse zet van de frankisering het vormde, waren de grote rivieren steeds een potentiële natuurlijke grens. Rivieren weliswaar, scheiden niet, gelijk hoge bergketens of zeeën, gelijk in de eeuwen der volksverhuizing wouden of moerassen: zij belemmeren geen verkeer, integendeel. Maar in geval van nood kunnen zij uitstekende dienst doen als lijn van verdediging. Al tweemaal hadden dan ook, in de vroegste geschiedenis van deze streken, de rivieren een grens gevormd. De Romeinen hadden de Rijn gebezigd als hun laatste borstwering tegen de barbaren. En nadat de Franken hem overgetrokken waren en het Romeinse Rijk was ineengestort, hadden de Friezen zich een tweetal eeuwen lang op de eilanden tussen Schelde en Maas en achter de moerassen van Zuid-Holland

tegenover de nieuwe Frankische macht staande gehouden. Een gevaarlijk bezit derhalve voor de eenheid van het Nederlandse stamgebied, die sterke strategische stelling middenin. In de volheid der tijden zou het blijken!

En na de scheuring, uit de fortuin van opstand en oorlog voortgekomen, de lange onenigheid; de bloei van het Noorden, dat de leidersrol die in het culturele lang

bij het Zuiden geweest was overneemt, dat zelfs buiten Europa loten stekt, maar dat zich uitput in de strijd met Frankrijk om dat Zuidelijk deel; tegelijk dáar diepe vernedering, eindelijk dreigende ondergang van taal en volksaard; dan na de uiteindelijke overwinning van Frankrijk door Europa, herstelde eenheid en hernieuwde scheuring, de worsteling van het afgescheurde stuk om zich uit zijn verval op te heffen en zijn geestelijke toenadering tot de gelukkiger stamgenoten; - ziedaar het stramien waarop zich de geschiedenis van de Nederlandse stam zal laten borduren.

Wat al kansen verijdeld, verwachtingen teleurgesteld, wat al strijd en mislukking. Maar ook, naast veel voor immer verloren, wat kostbaars gered, wat hoop, vooral, voor de toekomst! En aan krachtig en eigenaardig politiek leven, aan culturele oorspronkelijkheid, nu in het éne dan in het andere stamgewest opspruitend, wat rijke en frisse kleuren tot verlevendiging van het patroon!

Boek I
De Germaanse stammen

1. Volksverhuizing en kerstening

a. Frankische nederzetting en verovering

Voor-Romeinse en Romeinse tijd

Het land waarin de Franken zich in de vijfde eeuw nederzetten, was geen maagdelijk land, geen land zonder geschiedenis. Zijzelf ook, vanwaar kwamen zij? hoe waren zij vóor hun komst als eenheid gevormd? - en de Friezen en de Saksen, die onder hùn inwerking mee de grondstof voor de Nederlandse stam hebben geleverd, ook van die volken beginnen de lotgevallen vóor de val van het Romeinse Rijk.

Van de bewoners van onze streken vóor de tochten van Julius Caesar weten wij weinig. Het eerst hebben de hogere zandstreken menselijk leven gedragen. Een brede zoom langs de zee, van de Eems, ja van de Elbe, van Jutland, tot aan de hoogten achter Calais toe, - in ons gebied Noordelijk Groningen en Friesland, Holland door het Almere nog niet heel scherp daarvan gescheiden, Zeeland en West-Vlaanderen, - was, achter een smalle rand die zich eerder tot bewoning leende, half verdronken land, waar de zee met hoge vloeden over spoelde, doorzeefd van meren en moerassen. Noordwestelijk Brabant en Utrecht waren weinig beter en dwars door het midden van het Nederlands gebied stroomde de Rijn in een drietal armen, vergezeld van de Maas, en verkeerde nog een brede strook in waterland. Ten Noorden daarvan en ten Zuiden, voorzover ontoegankelijke bossen de zwervers niet buitenhielden, verhalen nog de graven met hun aan de doden meegegeven schatten van opeenvolgende nederzettingen van primitieve volken. Golf na golf van trekkende stammen schijnt uit het Oosten te zijn komen opzetten, de vorige verder stuwend of overstelpend. Vóor de Germanen waren het de Kelten die nog meest ten Zuiden van de grote rivieren zaten, toen de Romeinen ten tonele verschenen.

Zelfs met de komst van die hoger beschaafde waarnemers blijft in ons beeld van de toestand dezer streken nog veel vaag en onduidelijk. De ‘Belgen’, die Caesar aantreft tussen Maas en Rijn en Seine, waren een losse band van stammen - van welke de Morinen en de Menapiërs in het tegenwoordig Vlaanderen, Zeeland en Brabant woonden -, die in nog losser verband stond met de andere, door nabuurschap van de Romeinen en van de Middellandse Zee meer beschaafde, hoofdgroepen der Galliërs. Zij bewaarden nog de herinnering aan hun verblijf aan gene zijde van de Rijn, maar nu was daar heel het land in handen van Germaanse stammen, die in het Oosten, in het tegenwoordige Nederlandse en Belgische Limburg, zelfs al over de Maas gedrongen waren (de Tongeren b.v.). Een eeuwige onrust heerste er in die onbekende Germaanse wereld, uit welker duistere diepten altijd weer nieuwe volkstammen opdoken, strijdvaardig en tuk op land. Maar al waren de Kelten in een stadium van cultuur dat hen vaster aan de bodem bond, heel veel moet toch het verschil in levenswijze en maatschappelijke toestanden tussen hen en de naastbije Germanen niet betekend hebben. Alleen de Germaanse stammen die de waterstreken langs de Noordzeekust bevolkten - zeker wel niet heel dicht - wekten nu en nog veel

later het verbaasde medelijden van vreemdelingen uit gelukkiger oorden door de onveiligheid en behoeftigheid van hun bestaan.

ROMEINEN MET GEVANGEN GERMANEN EN KRIJGSBUIT. (ZUIL VAN MARCUS AURELIUS ± 180 NA CHR.).

Caesar onderwierp de Belgische stammen tot in het Scheldedal met bloedig geweld. Maar het was pas onder Augustus dat de Romeinse macht zich in onze streken organiseerde. Een provincie Gallia Belgica werd ingericht, die haar hoofdplaats had in Rheims en behalve Noord-Frankrijk ook het Westen van het tegenwoordige België omvatte. Maar tegelijk moest om dat gebied tegen de gedurige invallen der Germanen te beschermen de verovering verder gaan. De Rijn werd gemakkelijk bereikt, maar pogingen om dieper in het Germanenland door te dringen mislukten zo deerlijk, dat men weldra besloot de Rijn tot Rijksgrens te maken. Colonia Agrippina - Keulen - was van de provincie Germania de hoofdplaats en een keten blokhuizen en vestingen werd langs de rivier aangelegd.

Het deltagebied werd bizonder stevig bezet. Het diende, behalve tot afsluiting van 's Rijks borstwering, tot uitvalspoort voor expedities tegen Noord-Duitsland en tegen Brittannië. Grachten werden voor dat doel gegraven, havens gebouwd, De Germaanse volkstam die zich tussen de rivieren had neergezet, de Bataven, schikte zich geredelijk in de Romeinse heerschappij. Van de versterkte posten langs de Rijn, met hun garnizoenen en ambtenaren en handelsmannen, straalde de latinisering uit. Zowel voor de primitieve Germanen als voor de primitieve Kelten stond latinisering gelijk met beschaving en zij namen taal en zeden der veroveraars grif aan. De Romeinse cultuur werd weliswaar niet straffeloos over een zo groot gebied verspreid. Uitbreiding veroorzaakte vervlakking, op den duur zelfs voor het stamland, dat in de buitengewesten opging. Maar de orde van een ontwikkelde staat en de kennis van een hoger economisch maatschappelijk leven brachten hun materiële voordelen met zich en in de bloeitijd van het Keizerrijk was het ‘eiland der Bataven’ een welvarende streek, die

DANKSTEEN UIT DE TEMPEL VAN NEHALENNIA OP WALCHEREN,

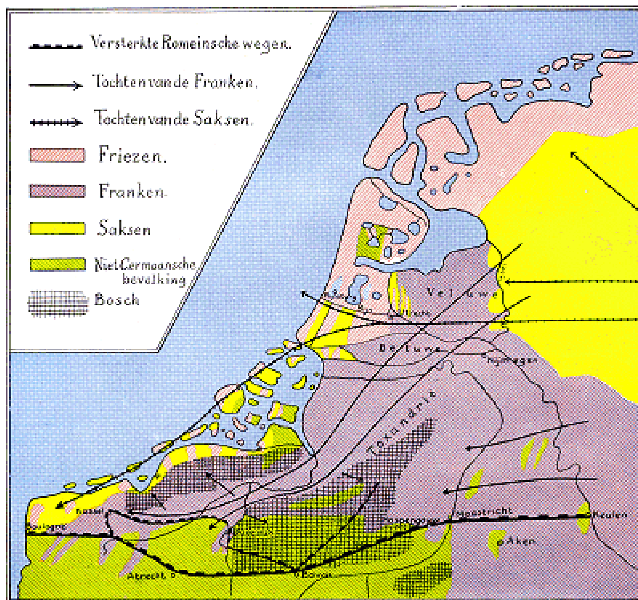
niet minder dan 4 tot 5000 man voetvolk en een kleine 1000 ruiters aan het Romeinse leger leverde. De Romeinen hadden de kunst geleerd om het rivierwater in toom te houden. Grote hoeven verrezen binnen de bescherming der dijken. Er ontstonden steden, waarheen zelfs de Noordelijker wonende Friezen, mede door de Romeinse invloed aan een ordelijker leefwijze en de voortbrengselen der beschaving gewend, hun vee kwamen verkopen.

Maar dat deltagebied stond slechts langs de rivieren, langs Rijn en Maas, met de bronnen van de Romeinse macht in verbinding. Ten Zuiden ervan bleef een wijde landstreek van Romeinse invloeden haast ongerept. De veroveraars beheersten Gallië grondig niet verder dan tot aan het wegennet dat, op de grote heerweg steunend die van Keulen over Maastricht, Tongeren en Bavay westwaarts naar Boulogne liep, naar het Noorden toe Kassel en Kortrijk omvatte en een paar vertakkingen het diepe Kolenwoud, (waarvan het Soniënbos tegenwoordig nog een rest is) inzond[1]. Dat wil zeggen dat ten Zuiden van het eiland der Bataven uitgestrekte gebieden waren, waar tussen hun bossen en moerassen Kelten en Germanen vrijwel ongestoord bleven. Alleen langs de Vlaamse kust, langs die Noordwaarts gerichte wegen, langs de rivieren, Leie, Schelde en Maas, drong de Gallisch-Romeinse cultuur noordwaarts. Het heuvelland bij Maastricht werd in de tweede eeuw na Christus overdekt met de villa's van Romeinse kolonisten, in het Kolenwoud werden grote landgoederen met slavenarbeid ontgonnen.

Op de duur zou al wat binnen de Rijksgrens lag, Germaan of Kelt, gelijkelijk geromaniseerd, en dat wilde in de latere eeuwen van het Rijk tevens zeggen gekerstend, zijn. In de derde eeuw na Christus werd Trier de zetel van een bisschop, wiens arbeidsgebied met heel de provincie Germania samenviel. Weldra deelde een bisschop te Keulen de taak met hem, en nog wat later, omstreeks het midden der vierde eeuw, verschijnt St. Servatius, Bisschop van Tongeren, als de eerste bisschop met een zetel in ons gebied. Andere bisdommen werden alle ten Zuiden van de daareven aangeduide verkeersweg opgericht - te Doornik, Atrecht, Terwaan - en hadden hun arbeid in de schaars bevolkte en achterlijke streek ten Noorden ervan ternauwernood begonnen, toen heel dit proces van latinisering ruw verstoord werd.

1) Zie kaart I, ‘De volksverhuizing’.

Trouwens lang tevoren was het telkens onderbroken en belemmerd. Reeds in de derde eeuw was het een zware taak het Rijk tegen de invallen der Germanen te beschermen. Herhaaldelijk moest de druk van de stormvloed door het binnenlaten van een golf verlicht worden: Germaanse stammen werden als landbouwers binnen het Rijk neergezet. Tegelijk vulden Germanen de legers van het Rijk; zelfs in de hoge officiersrangen klommen zij op en namen deel aan de talloze troonstrijden. Onder dat alles leed het aanzien van Rome en tevens verloor door een samenstel van andere oorzaken het Rijk

KAART I: De volksverhuizing

ontzaglijk aan weerstandsvermogen. Onder de gedurige burgeroorlogen drukten de belastingen meer en meer ondraaglijk, de ambtenaren zagen kans zich te verrijken, de grootgrondbezitters ondermijnden de zelfstandigheid der landbevolking, het Christendom verslapte de ijver voor de staatsgedachte en stichtte verdeeldheid.

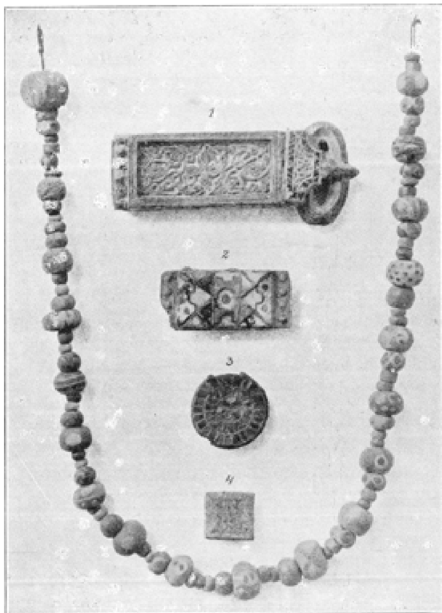
Onze afgelegen streken voelden de schok van de Germaanse aanvallen zo spoedig als enige andere. In de verwarring van de derde eeuw konden de Bataven, die beproefde voorpost van de Romeinse macht, hun eiland nauwelijks meer tegen de opstuwende Franken handhaven. De indringers werden nog wel een paar keer teruggeslagen, maar grote benden moesten in het land bezuiden de Maas worden toegelaten. De Romeinse kolonisatie van Zuid-Limburg raakte in die tijd, naar het schijnt, al aan een eind. Met Diocletianus kwam een herstel, maar van het midden van de vierde eeuw af werd de

dreiging der Franken weer onweerstaanbaar. Het eiland der Bataven viel hun voorgoed in handen. Het Romeinse dijkwezen te onderhouden ging de kracht van de indringers te boven en die rijke streek raakte dus in een droevig verval.

De Rijngrens werd in onze Noordelijke uithoek opgegeven. Het Rijk viel terug op de verkeersweg van Keulen naar Boulogne, die nu met een reeks vooruitgeschoven sterkten werd beschermd. Daarachter begon eerst de aaneengesloten massa van de Gallisch-Romeinse cultuurwereld. Haar Noordelijke uitlopers in ons tegenwoordige taalgebied waren nu reddeloos verloren. Gedurige strooptochten van Germaanse horden teisterden het, en het moet een over wijde stukken ontvolkte streek geweest zijn die eindelijk, terwijl Goten, Vandalen, Boergondiërs Rome naar het hart tastten en de Rijkseenheid voorgoed bezweek, door de Franken overstroomd werd.

De Franken

De Franken waren een bond van de stammen aan de overkant van de Rijn ter hoogte van onze streken gevormd. Van de derde eeuw af begonnen al de talrijke stammen die daar in Caesar's tijd en later genoemd werden, onder die nieuwe verzamelnaam hun identiteit te verliezen. Er waren twee hoofdgroepen, de Saliërs, die in ons tegenwoordig Gelderland, Overijsel en Utrecht

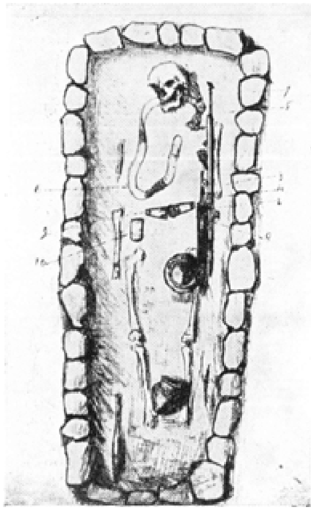
FRANKISCHE OUDHEDEN GEVONDEN TE RIJNSBURG.

tussen de Friezen en de Bataven indrongen, en Zuidelijk van hen de Ripuariërs.

De zwerflust die de Germanen nu al eeuwen kenmerkte, kwam voort uit hun primitieve agrarische omstandigheden. Zuiver een volk van herders en jagers waren zij niet meer, maar de landbouw, waar zij als alle primitieve volken vanouds een tegenzin tegen hadden gevoed, speelde in hun economie toch een ondergeschikte rol. Men verstond de kunst nog niet om veel uit de bodem te halen. Zo overtrof geregeld de aanwas der bevolking het productievermogen van het land en niet alleen enkelingen trokken er in grote getale op uit om dienst te nemen in de legers van Rome, maar groepen en hele volken raakten gedurig in beweging op zoek naar land.

Zij namen op die tochten een door traditie gewijde maatschappelijke en politieke organisatie mee. De honderdschappen, groepen van tien dozijn vrije families, met hun knechts en slaven zeker wel meer dan duizend zielen, vormden daarvan de cel. In het zelfbestuur der vrijen speelden de aanzienlijken een grote rol. Bezit in vee schiep verschil in rijkdom. Geboorte werd geacht en er bestond een stand van edelen. Vooral bij oorlog of landverhuizing - en de twee hingen

nauw samen - kwam de samenhang der honderdschappen in het stam-verband uit. Dan moest de volksvergadering overleggen en beslissen, dan kwam het aan op de hoofdman, de Koning, die soms door de volksvergadering alleen voor zo grote gebeurtenissen gekozen werd. Ook van stam tot stam was er verband. Gezantschappen werden gezonden. Oude betrekkingen van afkomst werden onderhouden. Gemeenschappelijke rechtsgebruiken, gemeenschappelijke godsdienst, de verering van eenzelfde orakel, van eenzelfde heilig woud, dat alles vormde banden.

FRANKISCH GRAF TE ANDERLECHT

In 358, zo weten wij, dwongen de Franken de toestemming van Keizer Julianus af om zich in Toxandrië, dat wil zeggen ons tegenwoordig Noord-Brabant, neer te zetten. Over hun verdere Zuidwaartse beweging zijn wij zo nauwkeurig niet ingelicht. Geen ooggetuige heeft ons hun voor de toekomst zo belangrijke lotgevallen van de volgende honderd jaar beschreven. Zijzelf wisten van schrijven nog niet af en in het Romeinse Gallië, waar machthebbers, vaak van Germaansen bloede en steeds met Germaanse troepen, bij het naderen van 't gevaar enkel te verwoeder elkaar bekampten, had niemand voor wat daarbuiten gebeurde enige aandacht, ja de Romeinse beschaving mocht er nog in een literaire traditie naglanzen, zij kwam er nauwelijks toe om van wat in eigen omgeving voorviel de hoofdfeiten vast te leggen. Wij kunnen vermoeden dat het arme land van Toxandrië de Franken niet lang voldeed. Zonder dat de oude woonplaatsen ten Westen van de IJsel werden opgegeven, zwermde, met tussenpozen van ettelijke jaren misschien, telkens een overschot van de bevolking verder. Ongetwijfeld geschiedden zulke tochten met een zeker overleg. Zij werden besproken in de volksvergaderingen. Hertogen of edelingenleidden hen. Vooruit als vanouds de gewapende mannen, de vrouwen en kinderen in ossenwagens, het vee onder de hoede van de knechts en slaven achteraan. Was er veel tegenstand van de oude bevolking te overwinnen? Benoorden de versterkte heerweg van Keulen naar Boulogne was die bevolking zeker al wel zeer gedund. Op een afstand van die lijn ging de trek wel eerst westwaarts in plaats van zuidwaarts en stortte zich, om het Kolenwoud heenbuigend, door de dalen van Schelde en Leie. Daar was ontgonnen grond te vinden, geen al te vruchtbare weliswaar, maar juist zoals bij de primitieve methoden der invallers paste. De kust bereikten zij niet aanstonds. In de buurt van Boulogne zat al een weerbare Saksische kolonie. Het kustgebied aan deze zijde

daarvan, oostelijk van het tegenwoordige Calais was, door het Vlaamse woud haast even ontoegankelijk als het Kolenwoud, van de dalen van Leie en Schelde afgesloten. Eerst werd dus tussen het Kolenwoud en het Vlaamse woud alles opgevuld met een Frankische bevolking. En die nieuwe bewoners zetten er zich neer, niet individueel. niet los van elkaar, maar in gesloten verband, met behoud van hun politieke, maatschappelijke en godsdienstige inrichting. Als er in het midden van de vijfde eeuw weer wat licht valt op de geschiedenis van onze streken - een weifelend licht nog maar, enkel nu en dan, zó weer verdwenen, een grillig straaltje -, dan is dat land in het bezit gekomen van het volk der Franken, die in gouwen onder hun Koningen staan.

Onder het Merowingische Koningschap

Dat licht valt, als de Salische Franken zich door de Romeins-Gallische voorpostenlinie, waarachter zich de oude maatschappij nog staande tracht te houden, niet meer laten stuiten, maar erover heen beginnen te dringen.

Dat betekende vechten, maar tegen vechten zagen de Franken niet op. De landhonger van de massa der vrijen was met de nederzetting in het half verlaten gebied van Vlaanderen en Brabant voorlopig gestild. Maar voor de Koningen, gevolgd door op avontuur beluste edelen en krijgers, bood de Gallisch-Romeinse cultuurwereld, hoe diep ook in verval, nog steeds schitterende kansen van buit, van weelde en glorie, van praal en lust, zoals het ruwe leven der barbaren ze niet kende. Weldra vinden wij de Frankische Koningen dus in het Romeinse land gezeteld, in plaatsen die nog heden Frans-sprekend zijn, hogerop aan de Schelde te Doornik en te Kamerijk, hogerop aan de Leie te Terwaan, te Atrecht ook. De Gallische maatschappij bewaarde nog genoeg van haar voormalige luister om de barbaar die haar kwam knechten, trots te doen gevoelen, als hij zich tooide met haar titels en zich schikte naar haar vormen. Childerich, uit het huis van Merovech, zat te Doornik als Koning der Franken, maar diende tevens met zijn krijgsscharen zijn hele leven lang de vege Romeinse heerschappij in Noord-Gallië. Maar zijn zoon Chlodovech (Clovis) tastte de drager daarvan, Syagrius, zelf aan en werd, toen hij hem in 486 bij zijn hoofdstad Soissons verslagen had, heerser over zijn gebied. En daarbij bleef het niet. Clovis onderwierp de Alemannen, wier woonplaatsen zich uitstrekten tussen de Main en de Alpen, dat wil zeggen, voor het eerst zette hij een beweging terug over de Rijn in. Eindelijk veroverde hij ook de Zuidelijke gedeelten van Gallië, waar andere Germaanse stammen al koninkrijken gesticht hadden.

Zo ontstond een half Romeins-Gallisch, half barbaars-Germaans rijk van geweldige uitgestrektheid. Clovis werd in velen dele de voortzetter van de Romeinse traditie. Van de Romeinse rechtstaat had hij weliswaar geen begrip, noch van heel de Romeinse beschaving in welke ook van haar nobelste aspecten. De Westerse wereld viel vele graden in de schaal der beschaving. Clovis werd Christen, maar zijn bekering had niet de minste invloed op zijn gemoed of op zijn zeden. En toch, één ding dat het verloren had, gaf hij het oude Westerse cultuurland, op wat wijze dan ook, terug: eenheid, en daarmee verbonden, macht. Wat zijn bekering op zichzelf genomen waard zij, zij was een groot feit, en belangrijk vooral ook omdat hij het Christendom in zijn Katholieke vorm aanvaardde en vreemd bleef aan de Ariaanse ketterij, die tussen andere Germaanse stammen en de onderworpen bevolkingen van Romeinse cultuur een scheiding in stand hield. Zo konden Franken en geromaniseerde Galliërs versmelten en die eenheid en die macht ten goede komen aan de grote instelling die de storm der tijden overleefd en veel schatten van het verleden voor later geborgen had, de Katholieke kerk.

En zo zijn door hem en door zijn opvolgers, Germaanse heersers met een basis in Romeins land, de Germanen, aan wie Rome gewanhoopt had en die 't had zoeken buiten te sluiten, binnen de kring der Romeinse cultuurwereld gebracht. 't Was de Romeinse cultuur niet meer in haar zuiverste en edelste vorm waarmee zij zodoende in aanraking kwamen, verre van dien. Maar geen andere dan de Romeinse traditie had vermoedelijk in dat stadium de Europese wereld een besef van geestelijke eenheid kunnen bijbrengen, en dat zij in zo verzwakte vorm tot die dienst geroepen werd,

heeft het niet minder heilzame gevolg gehad, dat binnen haar verband de nationale verscheidenheden die het Romeinse Rijk in zijn bloeitijd uitwiste, zich vrij ontplooien konden, en dat de Germaanse volken in hun nieuwe cultuur veel eigens uit hun oude overlevering konden meebrengen.

Wat de in onze streken gebleven Franken betreft, het onzeker historisch licht waarvan ik hiervóor sprak, laat ons niet toe met stelligheid te spreken over het tot stand komen van de grote culturele scheiding die op den duur door het taalverschil, het vasthouden

aan het Frankisch hier, het opgaan in de Romaanse taalgemeenschap daar, zou worden voltrokken. Het ontstaan van de sedert de vroege middeleeuwen in ieder geval zo merkwaardig constante taalgrens tussen het Nederlands en het Frans is nog steeds het voorwerp van discussie. Volgens sommigen is een compacte Frankische kolonisatie nooit verder dan tot aan de huidige taalgrens gegaan (behalve in het uiterste Westen, waar een opdringen van het Frans in iets latere tijd kan worden aangeboord). Volgens anderen heeft deze kolonisatie zich over de hele linie verder zuidwaarts uitgestrekt, maar is het aanvankelijk gegermaniseerde gebied bezuiden de huidige taalgrens weer vroeg door de Romaanse cultuur herwonnen.

In ieder geval hadden de nazaten van Merovech het koningschap over hun zuiver Frankisch gebleven gouwen op hun zegetocht in het land der Romeinen nooit opgegeven. Integendeel, zij hadden in Gallië geleerd het vorstelijk gezag te verstaan op een wijze waarvan de Germaanse Koningen nooit hadden gedroomd, en steunend op hun positie daar hadden zij hun macht over de volksgenoten niet weinig uitgebreid, Clovis ruimde met geweld, list en verraad de andere Frankenkoninkjes uit de weg en verenigde het hele volk onder zijn heerschappij. De volksvergadering, zoals die vóór de verhuizing bestaan had, kon in de omstandigheden van nu geen dienst meer doen. Haar herinnering leefde voort in het leger dat de Koning op zijn tochten omstuwde, maar dat leger vertegenwoordigde de hele stand der vrijen niet meer, het was een beroepsleger geworden, dat van de oorlog en van 's Konings gunsten bestond. Overigens, hoezeer zich het koninklijk gezag van beperkingen had bevrijd, het moet voor de massa der Franken een verre en nauwelijks wezenlijke grootheid zijn geweest. De ontwikkelde administratie der Romeinen, die met de bevolking in nauw contact kwam, al was het alleen maar door het heffen van belastingen, werd niet hersteld. In de economische verhoudingen van een primitief landbouwend volk kon aan belasting heffen niet gedacht worden: geld was daarvoor te schaars. De Koningen waren tevreden als de aanzienlijken niet tegen hen complotteerden. Voor de rest stelden zij in hun stamland bitter weinig belang. Alleen langs de grote rivieren, als in de tijd der Romeinen, zijn er sporen van koninklijke bezetting. Reeds in de zesde eeuw, tot een eindweegs in de zevende, was er een koninklijke burcht te Utrecht, en zelfs, naar het schijnt, aan de mond van de Rijn, bij Rijnsburg, midden in Fries en Saksisch land.

Het verbazend succes van de Koning der Franken in Gallië is voor de ontwikkeling van een zuiver Frankische cultuur niet heilzaam geweest. De ondernemendste elementen werden gestadig naar het Zuiden, naar het hof en het legerkamp getrokken. Daar was het levend hart van het volk. Daar speelde zich de geschiedenis af waarvan men op winteravonden lange verhalen doen en liederen zingen kon. De Germanen waren als alle primitieve volken in hoge mate roemzuchtig en hadden gevoel voor de romantiek van grote gebeurtenissen. De geschiedenis der Franken deed niet onder voor die van een der andere Germaanse stammen, en zij waren er zich van bewust. De inleiding tot de *Lex Salica*, waarin de rechtsgebruiken van het volk werden opgetekend, luidt als een hooggestemd triomflied. Maar die stemming kan alleen door de Franken in Gallië ten volle gevoeld zijn, en die stonden voortdurend bloot aan de romanisering, waarin de Merowingische. Koningen met soms potsierlijke ijver voorgingen. En toch, daar waren de heldendaden bedreven, daar was de wereldmacht gesticht. Ten Noorden van de taalgrens bestond een heel andere

maatschappij, een van harde arbeid in een nog maar gedeeltelijk ontgonnen natuur, een van gelijkvormige middelmatigheid.

Zo was het terwijl het heidendom, door Clovis zo spoedig verzaakt, in onze streken nog voortleefde, en zo bleef het, toen het Christendom ze nog éens zo grondig aan de suprematie van het Zuiden onderwierp. Ook toen de macht van de uitgeleefde dynastie der Merowingen overging op die van hun hofmeiers de Karolingen, werd het niet anders, ofschoon die toch opnieuw uit de schoot van het Germaans gebleven volk voort-

kwamen en aanvankelijk ook uitsluitend op het Noordelijk gedeelte van het Merowingische rijk, een tijdlang afzonderlijk georganiseerd onder de naam Austrasië, steunen moesten. Wel bemoeiden zij zich veel meer met onze streken dan Clovis en zijn opvolgers gedaan hadden en deden voor het eerst krachtige pogingen om de Friezen onder Frankisch bewind te brengen. Maar niettemin zaten zij aan de Merowingische stichting van het Frankisch rijk in Gallië onverbrekelijk vast. Weldra breidden zij hun macht ook over het Zuidelijk deel van dat rijk, Neustrië, uit en toen betekende eerst recht al wat zij aan en over de Rijn verrichtten, een uitbreiding van de Gallisch-Romeinse invloed.

Die toestand, dat het hoogste leven van het volk zich afspeelde onder de weliswaar vernederde maar toch in wezen superieure beschaving van het oude Gallië, werd weerspiegeld in het feit dat er geen Frankisch heldendicht - om van een Frankische mythologie zoals de Noorse volken er zich een maakten nog te zwijgen - in onze taal ontstaan is. Er werden voor het volk en aan de tafels der groten liederen met het oud-Germaanse stafrijm gezongen om de daden der Koningen te verheerlijken, maar in weerwil van de belangstelling van Karel de Grote vonden zij geen aanmoediging genoeg om tot iets duurzamers uit te groeien. Er zijn geen Frankische saga's, er is geen Frankische Edda. De Angelsaksische Beowulf heeft bij ons geen weergade, en zelfs het Christelijk epos van de Saksen, de Heliant, niet. Het Nibelungenlied, dat Siegfried van ‘Nederland’ bezingt en waarin wel waarlijk de stof van heel oude, Frankische overlevering bewaard lijkt, is in een Zuid-Duitse bewerking tot ons gekomen, en de barbaarse, en soms grootse legenden die zich om de laatste Frankische held, om Karel de Grote, groepeerden, werden (maar later pas) vastgelegd in het Frans. Op onbeduidende fragmenten van een psalmvertaling na levert heel het tijdperk dat elders voor Germaanse letterkunde zo rijk geweest is, geen geschriften in onze taal op. De Nederlandse letterkunde begint pas, onder heel andere omstandigheden, in de twaalfde eeuw. Van de lotgevallen van het volk in die lange periode vinden wij in het slechte Latijn van kronieken en oorkonden maar schaarse gegevens. Het Frankische stamland is een uithoek van het grote Frankische Rijk, totdat de feodale versnippering het ervan los maakt. En totdat dit zijn beslag heeft gekregen, behoudt onze geschiedenis iets onpersoonlijks, iets anoniems.

Onze kennis van wat er in deze streken omging, is voor een eeuw of wat na de eerste nederzetting dan ook hoogst onzeker. In de zesde eeuw zouden volgens een hypothese de Franken van Schelde en Leie uit met de ontginning en kolonisatie van wat nu Brabant, heet, begonnen zijn, een Oostwaartse beweging dus na de Zuidwaartse. De Romeinse grootgrondbezitters, die zich in het Kolenwoud een tijdlang hadden weten te verdedigen werden toen uit het Noordelijk gedeelte verjaagd. Overigens schijnen vreemde elementen, Saksische in 't bizonder, zich in deze streek wel te hebben staande gehouden. En in het Oosten van het woud stuitten de Salische Franken op de Ripuariërs. Die hadden van over de Middenrijn westwaarts komende, in Keulen, Mainz en Trier, en daarna ook de Maas overstekend in Maastricht en Tongeren, middelpunten van Romeins leven moeten onderwerpen en absorberen. Clovis had zijn gezag ook door hen doen erkennen. In taal en rechtsgebruiken waren zij zeer na aan de Saliërs verwant.

Hoe ver reikte het gebied der Franken Noordwaarts? Vóor de verhuizing vermoedelijk tot diep in Westfalen. Maar toen zij zich in beweging zetten, kwamen de Saksen achter hen opgedrongen en als er weer enige vastheid in de toestand

gekomen is, reiken zij Oostwaarts niet verder dan de IJsel; het land vandaar tot aan de Vecht schijnt Frankisch gebleven te zijn. De Saksen zaten dan in wat naderhand Overijsel en de graafschap Zutfen heten zou, en dreven later de Friezen nog een eind Noordwaarts heen; maar bovendien waren - het is hiervóor reeds aangestipt - zodra het Romeinse Rijk zijn weerkracht begon te verliezen, aanzienlijke groepen Saksen langs de Rijn tot aan de zeekust in het tegenwoordige Holland doorgedrongen. Evenals de Friezen waren de Saksen

meer met de zee vertrouwd dan de Franken en van Holland uit waagden zij zich te scheep, en mogelijk is het ook van de Rijnmond uit en niet van de Noord-Duitse kust geweest, dat zij zowat heel de vijfde eeuw door bij grote troepen naar Engeland overstaken. Men heeft wel gemeend dat zij zich over het gehele mondingsgebied der grote rivieren uitbreidden en nu ook de Vlaamse kust bezetten, die zij in de Romeinse tijd al lang van overzee bestookt hadden en waar de Franken door de bossen nog van verwijderd bleven. Naar het schijnt evenwel, bezweken terzelfdertijd dat de Romeinen daar terugweken de dijken waarmee zij haar tegen de zee beschermd hadden en van de Schelde-mond tot bij Calais werd de kust tien, twaalf kilometers landwaarts in weggeslagen en in een haf met eilanden verkeerd, waar maar luttel ruimte voor de nederzetters geweest kan zijn. Als weldra de zee haar prooi weer loslaat en schorren opkomen in het water, die allengs ingepolderd worden, zouden het toch de Saksen geweest zijn, die het voornaamste contingent leverden voor de bevolking van dat herwonnen land. De Franken, van de landzijde voortrukkend, maken er zich niettemin meester van. De Saksisch-Friese horigen van de kuststreek zouden zich lang van hun verschillende oorsprong bewust gebleven zijn, wat zich dan uitte in hun neiging tot verzet, die de Karolingische Koningen en na hen de Vlaamse Graven ondervonden.

De bevolking in het Hollandse en Zeeuwse waterland, of zij nu Saksisch was of (waarschijnlijker) prae-Germaans, verzwakt misschien door de verhuizing naar Engeland, werd spoedig overheerd, vooreerst echter niet door de Franken, maar door de Friezen, die, tot nog toe langs de kust ten hoogste tot aan de Rijn genaderd, hun gebied tot in Vlaanderen toe uitzetten. Dat zij heel die streek grondig bevolkten, is nauwelijks te geloven als men bedenkt hoe volledig die naderhand weer verfrankischt is. Vermoedelijk zijn de bewoners die daar reeds zaten, door de Friezen weinig verontrust. Wel verspreidden de Friezen er hun recht - de *Lex Frisionum* gold van de Wezer tot het Zwin - en een zekere politieke samenhang moet er geweest zijn onder de Koningen, die zich, na de hiervóor vermelde Frankische burcht te Rijnsburg en ook die te Utrecht veroverd, na met andere woorden de Franken van de benedenloop van de Rijn teruggedrongen te hebben, geruime tijd tegen hen wisten te verweren.

Verovering door de Franken stond gelijk met kerstening. De zendelingen, gesteund door de Frankische machthebbers, waren de voorboden van hun legers. Maar voor wij die terugwaartse beweging van de Frankische macht in onze streken - de kerstening van het stamland, de beoorloging en kerstening van Friezen en Saksen - beschouwen, moet eerst een tot dusver maar terloops aangeroerde vraag nader besproken worden, namelijk die van de ethnologische resultaten voor ons taalgebied van de Germaanse volksverhuizing.

Wij hebben reeds van veel beweging in de bevolking dezer streken gewaagd. Ik sprak hiervóor van golf na golf, die elkander voorstuwden of overstelpten. Of het het een was of het ander, of het nieuw aankomend volk het eerstgezetene wegdreef of uitroeide, dan wel of het er zich gedeeltelijk mee vermengde, dat is een vraag die ons meer dan iets anders belang inboezemt, maar waarover noch de historische overlevering - de berichten der oude schrijvers - noch de archaeologie - de opgravingen waaruit de aanwezigheid van opeenvolgende volken en beschavingen blijkt - veel uitsluitsel geeft. Wij kunnen vermoeden dat in veel gevallen het laatste gebeurd moet zijn. De overwonnen bevolking kan niet steeds geheel gevlucht zijn, en inplaats van allen die hun in handen vielen te doden, zullen de overwinnaars ze

wel gaarne in knechtschap hebben gebracht. Vermoedelijk is dat het lot geweest van de Bataven, die te zeer met het Romeinse verdedigingsstelsel vereenzelvigd waren dan dat de invallende Franken hen op een betere voet in zich zullen hebben opgenomen. Maar wat is er gebeurd met de volksgroepen die op het ogenblik van de finale inval nog ten Zuiden van de rivieren zaten? Hele streken waren leeggelopen in de voorafgegane tijd van onrust en onzekerheid, maar in de bossen,

achter moerassen, moeten duizenden zich verscholen hebben om later in de macht der veroveraars te raken. Hieronder waren zeker veel Germanen, die al vroeger binnen de Rijksgrenzen waren toegelaten; ook van de vroegere bewoners, van de Kelten, en zelfs van hun voorgangers, waren er toch zeker hier en daar nog vrijwat over. Hieromtrent geeft ons de moderne ethnologie aanwijzingen, die dat vermoeden bevestigen, - ook al bestaat hier over de interpretatie evenmin eensgezindheid.

Toch schijnt zij aan te tonen, dat de Nederlandse stam wel overwegend, maar niet zuiver Germaans van ras is. Er bestaan in Europa, kruispunt van volksverhuizingen, geen zuivere rassen. Maar er zijn graden van zuiverheid. En nu is het opmerkelijk dat men ook binnen het Nederlands taalgebied verschillende graden kan waarnemen.

Van de kenmerken die de ethnologie voor de onderscheiding der rassen bezigt, wijst dat van de schedel-lengte het duidelijkst aan, dat de taalgrens wel degelijk ook in dit opzicht een scheidslijn betekent. Het index-cijfer (hoog voor brede, laag voor lange schedels, en de Germanen zijn langschedelig tegenover de breedschedelige Kelten) is voor Vlaams België zelfs iets lager dan voor Nederland: 78.8 tegen 79. Dit is niet zeer sterk langschedelig; het gemiddelde voor de Zweedse provincie Södermannland b.v. is 74.8. Maar het verschil met de Walen is niettemin treffend: voor hen is het cijfer 83.3. Wat aangaat de rijzigheid van gestalte waardoor de Germanen zich onderscheiden, hier ziet men een opmerkelijke afdaling van Noord naar Zuid, en tegelijk van Oost naar West. De Friezen hebben een gemiddelde lichaamslengte van M. 1.69. In Nederlands Limburg is dit 1.668; in Belgisch Limburg 1.666; in Noord-Brabant 1.65. In geheel Vlaams België (maar hier zijn de Limburgers het langst, en zonder hen zou het cijfer dus lager zijn) 1.661. Bezuiden de taalgrens, in Henegouwen, gaat het nog een stapje naar beneden, tot M. 1.64. Ook blauwe ogen en blonde haren worden iets schaarser als men Zuidwaarts trekt en de grote rivieren oversteekt, totdat weer de taalgrens een meer abrupte overgang aanduidt.

Maar nu moet een merkwaardig feit nog vermeld: op een paar Zeeuwse eilanden. vooral Zuid-en Noord-Beveland en Tholen, en ook in het Oosten van Walcheren aan en de overzijde van de Westerschelde in Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, zijn de mensen van kleiner slag, hebben breder schedels en komen bruine ogen en bruine haren veelvuldiger voor dan ergens anders in de Nederlanden. Langs de Zeeuwse en Vlaamse kust daarentegen herneemt de bevolking de Germaanse rijzigheid, langschedeligheid en blondheid. Ook in Noord-Holland valt er achter de duinstreek meer breedschedeligheid te constateren dan in de rest van ons taalgebied.

Wat wil dit alles zeggen, zo niet dat de Franken ten Zuiden van de grote rivieren vrijwat van de oorspronkelijke Keltische, of pre-Keltische, bewoners in zich hebben opgenomen, en meer in Brabant en Vlaanderen dan in Limburg, 't geen overeenkomt met de Westwaartse richting van de Germaanse dreiging, die lange jaren vóór de inval de oorspronkelijke bewoners uit de Maasstreek moet hebben gedreven; voorts dat een aaneengesloten groep van die oorspronkelijke bewoners zich achter de Zeeuwse stromen en Vlaamse bossen en moerassen heeft staande gehouden, waar echter Saksische en Friese kolonisatie van de andere kant, van overzee, Germaans bloed in heeft gebracht. Op dezelfde wijze zou ook tussen de meren en moerassen aan weerskanten van het IJ de Germaanse nederzetting oudere volksgroepen hebben overgelaten, en ook hier sluiten de ethnologische gegevens zich wonderwel bij de aardrijkskundige en historische aan.

Ook blijkt nu ten duidelijkste dat wat de Nederlandse stam maakt, taalgemeenschap en daarop gebouwde beschaving is, niet raseenheid. De Nederlandse stam heeft zijn onderling rasverschil gemeen met alle grote volken, wier nationaliteitsbesef daardoor in 't minst niet geschaad wordt. Eenheid van ras is ook voor een volk volstrekt geen begerenswaarde eigenschap. Verscheidenheid in dat opzicht strekt tot verlevendiging, tot verrijking van de nationale cultuur. Verschillende rassen hebben tot de geschie-

denis van Europa elk iets waardevols bijgedragen en wij mogen de Nederlandse stam gelukkig prijzen, omdat hij in zich de elementen heeft die hem naar meer dan éne richting temperamenteel contact verschaffen.

Maar éen punt verdient nog bizondere opmerking, namelijk dat de rasverschillen die binnen het Nederlandse taalgebied bestaan geheel onafhankelijk zijn van de staatsgrens, die dat gebied thans in een Noordelijk en een Zuidelijk stuk scheidt. Zelfs met de grote rivieren hebben zij weinig te maken. Hun geografische bepaling is meer Oost tegen West dan Noord tegen Zuid. Achter de binnen-wateren en bossen van het Almere tot in Vlaanderen, hebben zich de meeste oude bevolkingselementen gehandhaafd en van alle Nederlands-sprekende gewesten is Oostelijk Zeeland het meest-on-Germaanse.

b. Bekering en onderwerping van Friezen en Saksen

Aanvankelijk had de Frankische macht zich aan de bekering van haar eigen volksgenoten benoorden de taalgrens weinig gelegen liggen laten. De Romeinse bisdommen in het Noorden van Gallië waren door de Frankische invasie weggevaagd, maar hun herinnering was niet verloren. Zodra Clovis tot het Christendom overgegaan was, werden zij weer ingesteld en al werd de zetel ook van de ene stad naar de andere verlegd - zo verhuisde de Bisschop van Tongeren naar Maastricht, en vandaar in de achtste eeuw naar Luik, die van Doornik naar Noyon, achter de Somme, die van Atrecht naar Kamerijk -, zij beschouwden zich als voortzetters van de pre-Frankische traditie en deden oude aanspraken gelden. Intussen muntte de Romeins-Gallische geestelijkheid door bekeeringsijver niet uit en het waren de vurige predikers uit Ierland, toen een haard van Christelijk geloof en Christelijke wetenschap, die haar bij de ingang der zevende eeuw tot haar plicht ten deze kwamen manen. Daarna zien wij een reeks van zendelingen het bekeringswerk ondernemen. 't Waren meest aanzienlijke mannen van Romeins-Gallische afkomst.

De Benedictijner monnik St. Amandus, een Zuid-Fransman van adellijken huize, die op een pelgrimstocht te Rome door St. Pieter zelf, hem in een visioen verschenen, tot de arbeid onder de heidenen was opgewekt, was de eerste van allen. Hij werkte temidden van grote bezwaren aan de samenvloeiing van Leie en Schelde, waar later bij de twee door hem gestichte kloosters Gent verrijzen zou, onder de wilde Friezen zoals zijn levensbeschrijver het uitdrukt; ofschoon de bevolking, hoe wild zij de Zuiderlingen ook mocht voorkomen, Frankisch was. Amandus' werk werd niet met veel succes gezegend. Hij werd na een onderbreking in 647 Bisschop van Maastricht, maar de ruwheid van zijn clerus stuitte hem zo tegen de borst, dat hij, voor goed ontmoedigd, onze streken verliet.

In de dalen van Leie en Schelde was zijn werk voortgezet door St. Eligius, een Zuid-Fransman als hij, van een welgestelde burgerfamilie, voormalig goudsmid en later de patroon der goudsmeden, Bisschop van Noyon. Een rijk grondbezitter uit de Haspengouw, Allowin, door Amandus bekeerd en bij de doop met de naam Bavo begiftigd, na een kluizenaarsleven in het woud van Mendonck in een van de twee kloosters te Gent opgenomen, stierf daar in 653 in een reuk van heiligheid. Sedert heetten het klooster en de kerk naar hem. In de Maasstreek en in de Brabantse vlakte

werkten voornamelijk St. Amandus' opvolgers in het Tongerse bisdom, St. Remaclus en St. Lambertus. De laatste, een inboorling van Maastricht, en heel jong op de Bisschopstoel verheven, was in zijn tijd een grote figuur. De machtige heerser over het Frankenrijk, Pippijn de middelste, verbleef gaarne in de Maasstreek, op zijn bezitting van Jupille, ongeveer waar weldra de stad Luik verrijzen zou. De onverschrokken strengheid waarmee Lambert Pippijn's minnares bejegende - reeds toen bij hofprelaten geen gewoonte meer

- kostte hem het leven; de broers van de gekrenkte vrouw vermoordden hem. Als prediker onder de heidenen van Toxandrië moet het Lambert te stade gekomen zijn, dat hij tot hun ras behoorde: hij sprak hun taal goed, vermeldt zijn levensbeschrijver,

HEMELVAART VAN DE H. AMANDUS; UIT EEN ELFDE-EEUWS HUIS

die ons tevens van Brabant nog tegen het einde der zevende eeuw het volgend tafereel ophangt:

> een woeste streek, met struikgewas en moerassen bedekt en door een barbaarse bevolking bewoond, niet in dorpen maar in verspreide en schamele gehuchten. Zij hebben tempels waarin zij om hun goden te dienen vaak van alle kanten bijeenkomen.

In dezelfde tijd dat de bekering van de Friezen al een punt van practische politiek vormde, twee eeuwen nadat Clovis het voorbeeld gegeven had, was dus de bekering van de Franken nog lang niet voleindigd. Ten Noorden van Toxandrië, in de Betuwe.

KAART II: De oude bisdommen

was nog alles te doen. De Romaanstalige zendelingen hadden moeite - en is het wonder? - om de juiste toon te vatten. Zelfs de hagiograafkan dat niet geheel verbergen: in het *Leven van St. Amandus* blijkt het klaar. Ook werd de arbeid in het Frankische stamland nooit krachtig door éne hand aangevat, en de resultaten werden zonder meer in de bestaande kerkelijke organisatie, die op zuiver Germaanse streken niet berekend was, ingevoegd. De verschillende bisdommen aan de Noordelijke zoom van de Gallisch-Romeinse maatschappij strekten eenvoudig, naar mate de bekering vorderingen maakte, hun gebied uit binnen hun voormalige grenzen, de grenzen der oude *civitates* van de verdwenen Romeinse administratie.

Zodoende kwam West-Vlaanderen, ongeveer tot waar nu Nieuwpoort ligt, de IJzervallei, onder Terwaan; de streek Oostelijk daarvan, Noordwaarts tot aan de Schelde, onder Doornik-Noyon; tussen Schelde en Dijle werd het land onder Atrecht-Kamerijk gesteld; en Oostelijk van de Dijle strekte het gezag van de Bisschop der Tongeren; want naar die lang verloren gegane volkstam bleef hij zijn titel voeren; maar ook hij was nu niet meer te Tongeren, noch te Maastricht, maar te Luik, gelijk de andere in Romaansland, gevestigd. Het bisdom Luik behoorde tot het aartsbisdom Keulen dat schoon van Romeinse oorsprong, nu in een Germaanse omgeving lag; al de andere bisdommen behoorden tot het aartsbisdom Rheims. Keulen en Rheims, men herinnert zich dat het onder de Romeinen de hoofdplaatsen van de provincies *Germania* en *Gallia Belgica* geweest waren.

Het politiek zwaartepunt van het Frankische volk was al naar het hart van de Gallisch-Romeinse maatschappij verplaatst. Deze kerkelijke indeling, die het bovendien in een aantal overlangse repen sneed, moest er opnieuw toe bijdragen om het Zuidwaarts te oriënteren. De bewoners van de Zuidelijke helft van ons taalgebied ontvingen hun Christendom van Fransen, en in hun eerste kerkelijke organisatie leerden zij met Fransen omgaan en samenwerken. 't Is waar dat heel die Noordelijke

strook van het Franse taalgebied waarin de Bisschopssteden lagen door de Frankische instroming nog diep

beroerd was. De Frankische aanzienlijken bezaten er veel land en invloed. Maar ofschoon dit politieke gevolgen van belang gehad heeft, zelfs de aanzienlijken konden tegen het cultuur-overzicht van de Romaanse wereld weinig stellen en zonder twijfel werkte die samenkoppeling in één kerkverband op de Germaanse streek veel dieper in dan op de Romaanse.

Benoorden de grote rivieren liep het anders. Hier had het Christendom in de ogen der Frankische machthebbers een heel bizondere waarde als wapen in de strijd tegen de Friese zelfstandigheid. Hier ondervond het van hun kant dus meer daadwerkelijke steun, en dat ofschoon het niet, gelijk aan Maas en Schelde, door onderdanen van henzelve gepredikt werd. Fransen konden zich in een gebied waarmee de Frankische Koningen en Hofmeiers gedurig in open oorlog leefden, nauwelijks wagen. Daarentegen trok het Friese arbeidsveld al dra de aandacht van de Angelsaksische kloosterlingen, die het denkbeeld lokte om de waarheid te verkondigen aan de volken, ‘waarvan de Angelsaksen afkomstig waren.’

Geheel onvoorbereid was in Friesland de bodem voor het Evangelie niet. In 't begin van de zevende eeuw al, onder hun Koning Dagobert, hadden de Franken in hun burcht te Utrecht een kerkje gebouwd (gewijd aan St. Maarten), vanwaaruit de zending onder de Friezen beproefd werd, maar vermoedelijk zonder veel ijver, telkens afgebroken door oorlogen, en in ieder geval zonder veel resultaat. Niettemin de godsdienst der Christenen was niet volslagen onbekend meer en toen in 678 de eerste Angelsaksische prediker, Wilfried, abt van Rippon, Bisschop van York, in Friesland aankwam, luisterde Koning Aldgils, die goede betrekkingen met de Franken onderhield, gaarne naar hem.

Maar Aldgils' opvolger Radbod, ‘de onvreedzame’, ‘de vijand Gods,’ zoals de latere kroniekschrijvers hem noemen, vernieuwde de oorlog met de Franken, die verzwakt leken door de toen juist tussen de Hofmeiers van Austrasië en van Neustrië uitgebroken strijd. Pippijn de Middelste kwam daaruit echter weldra zegevierend te voorschijn en verdreef de Friezen toen uit de buurt van Utrecht (hiervóor[1]) werd hun aanwezigheid daar al aangestipt) en dwong hem zelfs in het noordelijker gebied de prediking van het Christendom te dulden. Na de dood van Pippijn in 714 evenwel, onder Karel Martel, zag Radbod kans om het verloren gebied tussen de rivieren te heroveren, overal de kerken verwoestende, en de priesters verdrijvende. Herhaaldelijk moesten door de Franken expedities ondernomen worden, en pas toen Karel de Grote de Saksen terneergeworpen en gekerstend had, kon de Frankische heerschappij ook over de Friezen op vaste grondslag gesteld worden.

Zeer spoedig na de eerste nederlaag van Radbod, in 690, was Willebrord, een kwekeling van Wilfried's klooster, met elf gezellen - ter gedachtenis van de twaalf Apostelen werden zulke ondernemingen dikwijls door een groep van twaalf aangevangen - de Rijn komen opvaren. Na in Utrecht het terrein te hebben verkend, zocht hij eerst de medewerking van Pippijn en de zegen van de Paus. Na zijn terugkomst werden zijn werkzaamheden met zoveel succes bekroond dat hij op verlangen van Pippijn opnieuw naar Rome toog om er - November 695 - tot Aartsbisschop der Friezen te worden gewijd. Aanvankelijk had hij Antwerpen als zijn basis gebruikt, maar op den duur kon hij zich te Utrecht vestigen.

De Franken, zoals wij zagen, kregen nooit een eigen Bisschop omdat men zich hen niet kon kon voorstellen los van hun Koning en hun adel, die bezig waren in het

1) Blz. 20.

Gallo-Romeinse volk op te gaan, en ook omdat onder dat Gallo-Romeinse volk een herinnering leefde aan Romeinse regelingen in de streek waar de Franken zich hadden neergezet. In beide opzichten stonden de Friezen los. Maar de zetel van hun Aartsbisschop was nu

de herbouwde St. Maartenskerk in de Frankische burcht te Utrecht en onder zijn aandacht vielen ook wijde stukken Frankisch gebied. Volgens de overlevering heeft hij tot in Toxandrië met St. Lambert samengewerkt. Zeker is dat Werenfried uit zijn naam de Betuwe geëvangeliseerd heeft: te Elst werd na diens dood in 760 zijn gebeente bewaard en vereerd. Anderen werkten nog hogerop aan de Rijn. De gunst van het Frankische hof gaf Willebrord trouwens juist in het Frankische land kostbare bezittingen, vooral de abdij van Echternach, in Luxemburg, ver van het onveilige Noordelijke grensgebied, zodat hij er zich kon terugtrekken zodra de Friezen het hoofd weer opstaken en zijn werk bedreigden.

Maar de golf der kerstening mocht wijken, telkens kwam zij weer opzetten en vloeide verder voort. In 754 moest Bonifacius, de grootste der Angelsaksische geloofspredikers, de man die bij de Germanen de kerk georganiseerd en tevens onder Rome gebracht had, het martelaarschap in het verste Noorden, bij Dokkum, gaan winnen. Zijn geliefdste leerling, de Frank Gregorius - uit een in Gallië gevestigde familie geboren -, bestuurde na hem de Utrechtse kerk en legde zich vooral op de inwendige organisatie en het kweken van priesters en predikers toe. Veelal kwamen die laatsten toch nog uit Engeland. Zo Lebuinus (Liafwin), die, in Engeland nog, van een hemelse stem tot driemaal toe het gebod vernomen had om

> op de grenzen van Franken en Saksen, aan de boorden van de IJsel het volk met de goede leer bekend te gaan maken.

Hij stichtte een kerk te Deventer, waagde zich nog dieper onder de Saksen, moest vluchten als zij - in 772 - tegen Karel de Grote opstonden, keerde weer als de machtige heerser hen kwam tuchtigen. Evenzo verbreidde enige jaren later Ludger, de enige man van Friesen bloede onder de zendelingen - zoon van een edelman die in Radbod's tijd voor de wraak van de heidense Koning naar het Frankische land had moeten wijken - het Christendom in Oostergo, het oord van Bonifatius' einde, totdat de Saksen, in 782, onder Wituchint de heidense Friezen meesleepten in een opstand en onder de bekeerlingen een slachting aanrichtten. De blinde zanger Bernlef,

> geliefd bij zijn buren om zijn gulle en eerlijke aard en omdat hij de daden der mannen van een volk en de strijd der Koningen wist te verhalen, kunstig zingend bij zijn harp,

hield gedurende de vervolging de gemeente bijeen: Ludger had hem door een wonderdadige genezing gewonnen voor het geloof en hem geleerd psalmen te zingen in plaats van zijn heidense liederen.

Altijd stond achter de zendelingen de macht van het Frankenrijk, maar op de bekering der Saksen heeft zij nog onmiddellijker ïngewerkt. Karel de Grote zelf is de ware apostel der Saksen geweest, het zwaard zijn onontkoombaar overredingsmiddel. Het hele volk der Saksen, schreef hij na Wituchint's onderwerping juichend aan de Paus, had zich onder zijn juk begeven en op voorgaan der hoofden de doop aangenomen. Een draconische Rijkswet bevestigde die bekering, alle vergrijpen tegen de eer van de godsdienst en van de Kerk, alle heidense gebruiken, met de straf des doods bedreigende. Na herhaalde opstanden werden omstreeks 803

nieuwe bisdommen onder de Saksen ingesteld; een had zijn zetel te Munster, en kreeg Ludger als zijn eerste Bisschop.

Het gebied van die zendings-Bisschoppen was aanvankelijk zeer onbepaald. De aartsbisschoppelijke titel door Willebrord gevoerd is niet alleen niet voortgezet, maar niet lang na zijn dood werd zelfs het afzonderlijk bestaan der Utrechtse diocese door de Bisschop - eerst later werd het de Aartsbisschop - van Keulen bedreigd. In zijn

hoge ouderdom heeft Bonifacius, wiens levenswerk in Duitsland verricht was, de Nederlandse kerk toen nog een grote dienst bewezen door, zwaar als 't hem viel, Mainz te verlaten en zelf de leiding van het Friese zendingsbisdom op zich te nemen. Hij bewaarde daarmee de vrucht van Willebrord's arbeid, want men mag veilig zeggen dat het bisdom van Utrecht onmiddellijk uit Willebrord's werkzaamheid is opgegroeid. Tot aan de oprichting van Ludger's bisdom vervloeide het naar het Oosten toe in het heidendom. Wanneer het een vaste gedaante aangenomen heeft, omvat het, op het Oostelijk gedeelte daarvan na, het gebied van de *Lex Frisionum*, en van het Frankisch en Saksisch gebied die streken welke onder Willebrord's auspiciën geëvangeliseerd waren[1)]

Alle drie Germaanse stammen die hun bijdrage tot de opbouw van de Nederlandse stam geleverd hebben, waren dus in het bisdom Utrecht vertegenwoordigd, ofschoon een groot deel van het gebied van de Friezen erin begrepen was en van de twee andere maar brokstukken. Evenwel kreeg het bisdom volstrekt geen Fries karakter. Holland bezuiden Alkmaar en Zeeland verschijnen voortaan als van éen taal en geest met de rest van het Frankische gebied. De naam Friesland die een tijd lang nog al die gewesten omvat en zelfs op Vlaanderen wordt toegepast, krimpt allengs in tot de streek benoorden Alkmaar en het Almere. De bizonderheden van het ontfriezingsproces van Holland en Zeeland ontsnappen aan onze waarneming. Dat van Utrecht, zetel niet alleen van de Bisschop, maar van de wereldlijke macht van het Frankenrijk, de frankisering uitgestraald heeft, schijnt zeker genoeg. Maar de hoofdzaak moet toch wel geweest zijn, dat de Friese bezetting van die Zuidelijker streken nooit grondig genoeg was om hun een echt Fries karakter te geven. In ieder geval is het gevolg van de vorming van het bisdom Utrecht geenszins geweest een vervreemding van de Noordelijke helft van ons tegenwoordig taalgebied van de Zuidelijke, integendeel, de kerstening, samengaande met politieke onderwerping, bond de twee vaster aaneen dan nog het geval geweest was. Alleen het uiterste Noorden ontsnapte voorlopig aan die werking.

Veel moeilijker is het de algemene cultuurwaarde van de bekering te schatten. Dwang gaf er klaarblijkelijk de doorslag bij. De zeden aan het hof waarvan die dwang uitging, waren niet zo dat men ze de in hun natuurstaat gebleven Germanen zou kunnen toewensen. De zendelingen zelf, edele verschijningen als het waren, verstonden de geopenbaarde waarheden van het Christendom soms op een naar onze smaak naargeestig letterlijke wijze en dienden ze aan als even zovele bezweringsformules tegen de macht der hel. Maar inderdaad, de barbaarse bevolkingen, wier goden zij voor incarnaties van de duivel hielden en wier heiligdommen zij triomfantelijk vernielden, zouden van geen andere prediking veel hebben kunnen vatten. De God der Christenen werd hun het aannemelijkst, als de overwinningen der Christenen de nutteloosheid van hun eigen goden aantoonden;

1) In het Noordoosten strekte de diocese niet voorbij de Lauwers; de tegenwoordige provincie Groningen ressorteerde grotendeels onder Munster, voor de rest onder Osnabrück. Aan de andere kant van de Schelde behoorden de latere Vier Ambachten tot Utrecht. Behalve over dat zogezegde Friese land strekte de diocese zich uit over de Frankische streken van Utrecht, Veluwe en Betuwe tot Emmerik toe. Nijmegen en het land tussen Maas en Waal viel onder Keulen, al het land ten Zuiden van de Maas onder Luik. Het Saksische land dat door Liafwin gewonnen was, Overijsel met Drente en het grootste deel van de graafschap Zutfen, bleef onder Utrecht, maar een kleiner deel van de graafschap, Grol, Hengelo, enz., kwam onder Munster.

zij waren bereid hun heidense bezweringsformules te laten varen, als men er hun machtiger voor in de plaats gaf. De toon van gezag en het eerwaardig uiterlijk, de plechtige intocht in het dorp van de zendelingen met hun dienaren, de geheimenissen van de relikwie-kas die de vrome mannen nooit uit hun oog lieten gaan, dat alles maakte meer indruk dan metaphysische of zedelijke redeneringen uitgaande van algemene beginselen gedaan konden hebben.

Ook nu zij zich voorgoed hadden neergezet, was de samenleving der Germanen - en dat niet alleen in onze onder de Merowingen zo gans buiten het verkeer gelegen en

achterlijke streken - niettemin nog een uiterst ruwe, primitieve samenleving, vol van geweld en bijgeloof. Als men wil weten hoe ver de wereld beneden het peil de Romeinse beschaving gevallen was, dan beschouwe men een ogenblik het Germaanse recht, dat nu voor de volksgenoten ook in de door Germanen overheerde Romaanse landen was ingevoerd. Het begrip van de staat als de handhaver van recht en orde was de Germanen nog bijna geheel vreemd. Een doodslag was een verongelijking van de familie van de verslagene en het stond aan haar zich te wreken. Al wat het Germaanse recht zich nog kon aanmatigen, was dat het afkoop stelde in plaats van wedervergelding, en een groot deel van de Germaanse rechtscodes die nu in erbarmelijk Latijn op schrift werden gebracht, is niets anders dan een tarief van ‘weergelden’, berekend naar de verschillende standen of rassen van slachtoffer en dader. Maar het onvermogen van de Germaanse geest in zijn toenmalige ontwikkeling om het begrip recht te bevatten blijkt nog duidelijker uit de regels van bewijsvoering. Het Friese recht kende in 't geheel geen bewijsvoering: de aanklager zwoer, en de beschuldigde zwoer het tegenovergestelde, met een aantal vrienden of verwanten, zijn eedhelpers; bracht hij die in 't vereiste getal, dan was het pleit, voorzoveel de rechters betreft, beslecht: zij hadden niet te onderzoeken of te wikken en te wegen, zij moesten geloven. Maar dan stond voor de klager nog de weg van het godsoordeel open, en er werd - met betaalde vechtersbazen! - een tweekamp gestreden, of wel de beklaagde moest, alles onder groot ceremonieel, zich aan een van de gebruikelijke proeven, de vuurproef, of de waterproef, of de ketelvang, of de broodbeet, onderwerpen. In het Frankische recht had men getuigen aan weerszijden. Die van de klager zwoeren een dure eed dat zij het feit gezien hadden; de aard van het misdrijf bepaalde hoeveel eedgenoten de klager moest voorbrengen, voor moord vijfentwintig. Daartegenover zwoeren even zovele vrienden van de beklaagde dat hij onschuldig was. Ook hier stond het niet aan de rechters te onderzoeken, te ondervragen, te vergelijken. De getuigenissen geschiedden volgens een vast formulier en liepen over de gehele inhoud der klacht, die bevestigd of ontkend werd.

Het spreekt vanzelf dat dit stelsel meineed op grote schaal meebracht en dat de waarheid er even slecht door gediend werd als door de godsordeelen, waarbij bovendien nog op de schromelijkste wijze geknoeid werd. Alleen als men zich klaar maakt hoe volslagen hulpeloos de primitieve mens staat als hij op het vrij gebruik der rede aangewezen wordt, kan men beseffen dat die onzinnige vormen, juist om hun onwrikbare gebondenheid, hem het nodige houvast gaven om de eerste elementaire orde te scheppen.

De Frankische Koningen, onder de invloed van Romeinse rechtsherinneringen, spanden zich in om geleidelijkweg wat redelijkheid in het stelsel te brengen. Aan plotselinge hervorming konden zij weliswaar niet denken en ook de Christenpredikers, die in hun eigen Angelsaksisch vaderland niets anders kenden, moesten tevreden zijn als alles aan Christelijke vormen en formules werd aangepast.

Op het gebied van de godsdienst zelf was het evenzo. Het heidendom, met de listige en geweldige Wodan, de god van de wind, die met zijn gevolg van wolken door de hemelen stormde, met de goedronde en joviale Donar, wiens driftbuien de donder maakten, met al zijn gebruiken en geloven nauw verbonden aan de natuur, waarbij ook na de blijvende nederzetting dat landbouwend volk nog zo dicht leefde, - het heidendom kon niet op eenmaal uit de geesten uitgeroeid worden. Het gaf veel aan de verbeelding, niets aan het gemoed, en aan de vermeestering van de driften

van de natuurlijke mens had het zich nauwelijks gewaagd. Voor vele duizenden moet de overgang tot het Christendom een louter uiterlijke zaak geweest zijn. Oude heidense gebruiken, feestdagen, ceremoniën, werden eenvoudig in het Christelijke getransponeerd zonder hun overoud karakter te verliezen. Bijgeloof aan nikkers en elven, aan voortekenen en het werpen van het lot, leefde voort. Hoe het gekerstend worden kon, leert het verhaal van de zeven Wodansbomen bij Gent, waarvan men elkaar in de late middeleeuwen nog vertelde,

dat St. Amand eronder gerust had. Maar wij lezen ook van priesters die zich afgaven met heidense magie. Inderdaad was de geestelijkheid zelf onderhevig aan al de euvels van de tijd. Bittere klachten bereiken ons over wereldse prelaten en abten, die van de jacht en zelfs van de oorlog hun hoofdwerk maakten, en over onwetende en plat zedeloze dorpspastoors.

En toch, hoe ook aangepast en neergehaald, het Christendom stelde steeds nog aan de Germaanse mensheid een hoge standaard, waar zij lange tijd de scholing van ondergaan zou. De diepste betekenis der leer was slechts voor enkelen te verstaan. Maar in hen gaf het Christendom toch aan de wereld voorbeelden van zuivere vergeestelijking en zelftucht, van toewijding aan een taak en mensenliefde, die niet verloren gingen. Nieuwe diepten van het gemoed werden ontgonnen, nieuwe begrippen over zedelijke schoonheid maakten zich baan. De levens der heiligen schenen als een ster in een duistere nacht, maar het licht werd niet meer gedoofd.

Amandus en Eligius besteedden hun goed aan het loskopen van slaven, trachtten misdadigers van de galg te redden, spanden zich in voor het zieleheil van verworpenen van wie geen enkel wereldlijk voordeel te verwachten was. Bonifacius, de onverschrokkene, de ondernemende, daadkrachtige, de kerkelijke staatsman, is daarom niet minder diep doordrongen van de noodzakelijkheid ener zedelijke vernieuwing; hij treft door zijn vermogen tot tederheid en in zijn volledig opgaan in het werk Gods steekt waarachtige adel. Van Gregorius wordt verhaald dat hij een paar struikrovers, die twee van zijn broers hadden vermoord, toen zij hem gevankelijk werden uitgeleverd, na een zachtmoedige vermaning vrij liet gaan, hen waarschuwende voor de bloedwraak van zijn verwanten.

Persoonlijkheden zoals deze, liefdevol beschreven voor de stichting van het nageslacht, betekenden in de wereld wel iets waarlijk nieuws, dat door de woeste tonelen aan het hof der Merowingen, door Karel de Grote's hardhandigheid tegenover de Saksen, door de ontucht van priesters en monniken, niet ongedaan gemaakt werd. En bovendien, hoe laag zij ook soms beneden het peil mocht zinken, de kerkelijke organisatie bracht, vooral in de hogere rangen der hierarchie en in de kapittelkerken en kloosters, aan een verarmde en ontredderde wereld middelpunten van hogere beschaving, van geestelijke belangstelling, de enige lange tijd die er waren, en die aan de ijver en goedgeefsheid der gelovigen rijke bezittingen aan land dankten.

Het spreekt vanzelf dat zulke middelpunten het eerst en het talrijkst opkwamen in het Romaanse land. Net aan de andere kant van de Zuidgrens van ons taalgebied was er al op het eind van de achtste eeuw een hele rij van abdijen, rijk beschonken door de adellijke Frankische geslachten die zich juist daar hadden neergezet. In de zuiver Germaanse streek ten Noorden daarvan waren er lange tijd alleen de twee abdijen van St. Pieter en St. Baaf op de plaats waar weldra Gent verrees, en St. Truiden. In de negende eeuw kwamen in de Utrechtse diocese Foswerd en in de tiende Egmond op. Ook vrouwenkloosters werden gesticht, zo het adellijke juffersstift Thoren bij Maaseik, vanwaar het geïllumineerde handschrift in de Nederlanden afkomstig is. Maar in de zevende en achtste eeuw waren er alleen de kapittels bij de hoofdkerken, die toen trouwens nog op geheel kloosterlijke voet, en volgens de regel van St. Benedictus, tezamenleefden. Daaraan waren gemeenlijk scholen voor de opleiding van geestelijken verbonden, en nadat Karel de Grote het nut van onderwijs zelfs voor de wereld had ingeprent, kwamen hier ook de zonen van aanzienlijken studeren.

In al die bisdommen en abdijen ten Zuiden van de taalgrens kwamen geestelijke hoogwaardigheidsbekleders van Germaansen bloede zeer veelvuldig voor. Maar inderdaad, nooit was de kerk meer universeel, minder nationalistisch, dan in die vroege eeuwen. De beschaving en het onderwijs door haar meegedeeld waren over heel de Christenwereld eender en overal onafscheidelijk verbonden aan het Latijn. Of zij studeerden

onder Arno aan de abdij van Elnone bij Doornik of aan St. Baafs, die na door Karel Martel geplunderd te zijn door Karel de Grote hersteld was onder niemand minder dan Eginhard, 's Keizers hofliteraat en latere levensbeschrijver, als Abt, of zij naar de kapittelschool van Utrecht of van Luik gingen, overal werden. de Germaanse jongens evenzeer op de Latijnse leest geschoeid. De oude grammaticale wetenschappen, uit de ruïne van de klassieke beschaving gered, het trivium, zoals het heette, werden, voor men tot het quadrivium van muziek en exacte wetenschappen komen kon, onverbiddelijk op Franken en Friezen en Saksen toegepast. Voor het onbehouwen en onbeheerste lichaam van de Germaanse geest een stijf harnas, dat alle spontaanheid van bewegen voor een wijl onmogelijk maken moest, ofschoon daaronder de eigen aard niet geheel verstikt werd en iets van de zucht naar het wondere, iets van de verheerlijking van het heroische, waardoor de oude Germaanse cultuur zich gekenmerkt had, met de Latijnse traditie werd vermengd.

Maar de kerk bracht niet louter die studie in een ietwat verre en onwezenlijke gedachtenwereld. Behalve de zedelijke vormkracht die van de persoonlijkheden der eerste Christelijke voorgangers uitging, viel er van hen ook voor het practische leven veel te leren. De vreemdelingen kwamen allen uit hoger ontwikkelde maatschappijen. De landzaten bereidden zich op het geestelijke werk ook door reizen voor. Ludger, de Fries, studeerde te York en op de Monte Cassino, het moederhuis van de Benedictijner orde. Van Wilfried wordt verhaald hoe, zodra zijn prediking de harten der Friezen bewogen had, de zoutheid van de bodem verdween en de opbrengst der visserij verdubbeld werd. Wil het iets anders zeggen dan dat de prediker hun de dijkbouw leerde verbeteren en nieuwe methoden van visvangst invoerde? Later speelden de abdijen, niet zozeer misschien door uitheemse kennis als wel door kracht van organisatie en rijkdom, een grote rol bij het ontginnen en inpolderen van land. Liefdadigheid, 't mag zijn om der wille van des gevers zieleheil, werd door de kerk bevorderd en geregeld. In heel het maatschappelijk leven vervulde de kerk een opvoedende en een leidende rol. De banvloek werd een tuchtmiddel waarvoor woestaards beefden. Maar men schikte zich over 't geheel gaarne onder de voogdij van de geschoren kruinen, omdat men voelde dat de kerk een hogere beschaving in haar hoede had.

Die beschaving, nog eens, was in wezen de oude beschaving van het Romeinse Rijk, en de kerstening, of zij de Germaanse streken onder Romaanse Bisschopszetels bracht of niet, bond hen in een vast verband met Romaans Europa samen. Evenwel, de kerk deed dit niet alleen. Zij deed het in nauwe samenwerking met de wereldlijke macht. Los van de opbouw van het Karolingische Rijk is haar geschiedenis niet te begrijpen.

2. Het Karolingische rijk en zijn ontbinding

a. Het rijk van Karel de Grote

Karel de Grote was groot niet alleen omdat hij de Saracenen afweerde, de Langobarden en de Beieren en de Saksen onderwierp, en de ontzaglijke uitgestrektheid lands die aldus onder zijn gezag kwam, met krachtige hand bijeenhield. Waar Clovis' werk reeds had heengewezen, maar wat in de onbekwaamheid en verdeeldheden van

diens opvolgers vaak uit het oog verdween, werd door hem, na de voorbereiding van zijn eigen onmiddellijke voorgangers, bereikt. De Keizer-kroning te Rome in 800 was niet meer dan men na zijn daden mocht verwachten. Hij had een kader geschapen dat een West-Romeins Rijk scheen te doen herleven. Maar hij deed meer. Hij trachtte bewust aan dat kader een waardige inhoud te geven. De hiervóor geschetste cultuurwerking der kerk greep plaats binnen de door hem gezette palen en zou zonder die onmogelijk geweest zijn.

Maar zij werd ook actief door hem bevorderd. Hij voelde zich de kampioen van een hogere beschaving, samengesteld uit Christendom en Latiniteit, en hij was het.

Voor Karel de Grote, gelijk voor zijn voorzaten, waren kerk en staat éen en hij, de wereldlijke heerser, moest beide vrijelijk voor zijn groot doel, de bevestiging en ontwikkeling van een zedelijke maatschappelijke orde en van een Christelijke beschaving,

KAREL DE GROTE. (MUSEUM CARNAVALET, PARIJS).

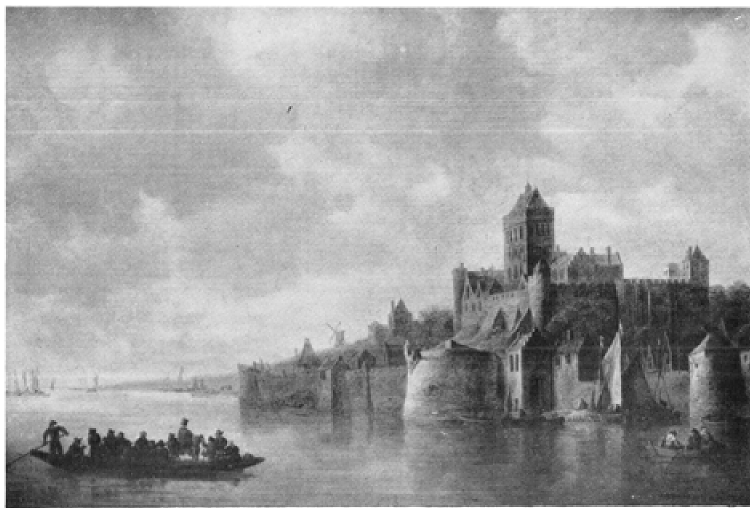
kunnen gebruiken. De Paus zag hij daarbij als een hooggeschat medewerker. Bonifacius had reeds de hulp van de wereldlijke macht gedurig ingeroepen om zijn kerkhervormingen door te zetten. Onder Karel de Grote was het een stroom van Rijksverordeningen om de zeden en de geestesontwikkeling van de priesterstand te verbeteren, om in de kerkorde evenzeer als in de maatschappelijke orde gebreken te herstellen, om het toezicht van de geestelijkheid op het godsdienstig en zedelijk leven van zijn onderdanen straffer te maken. Nooit is met groter doelbewustheid en volharding een poging gedaan om het zedelijk en intellectueel peil van een verwilderd en beneveld volk - men zou haast zeggen van een wereld - te verheffen. Het merkwaardige is, dat Karel, ofschoon zijn eigen opvoeding verwaarloosd was, zo scherp inzag dat de twee onafscheidelijk waren. Hij moedigde het onderwijs niet enkel van geestelijken, maar van de aanzienlijken uit zijn omgeving aan. Aan alle kloosters ging het bevel uit om aandacht aan de taalstudie te besteden. Er ontstond onder zijn invloed dan ook een herleving van letterkunde, naar zuiver klassieek voorbeelden, bijna, zes of zeven eeuwen vóor de bestemde tijd, een aanloop tot een renaissance van de geest.

Natuurlijk ging dat alles in het Latijn. Karel zelf sprak zonder twijfel bij voorkeur zijn Frankisch dialect. De Karolingische dynastie was nog niet in de Romaanse bevolking opgegaan. Wel hadden de Pippijns en de Karels meest in haar midden geleefd en gewerkt. Wel was hun geslacht vermoedelijk niet, zooals men vroeger

meende, uit de volledig door de Franken gekoloniseerde streek voortgekomen, maar uit het Luikse, aan gene zijde van de taalgrens. De Frankische grondbezitters daar hadden toen echter hun eigen aard nog bewaard. De Karolingische Koningen waren omgeven van Frankische krijgslieden, ambtenaren, bisschoppen.

Een echte Frank dus nog, zo goed als de Merowingen, was Karel de Grote. Maar vóor wij hem als een van de meest grootste figuren die de Nederlandse stam heeft voortgebracht met welgevallen beschouwen, moeten wij bedenken dat zijn werk met onze nationale traditie in geen onmiddellijk verband staat.

Zijn grootheid is niet op zijn stamland gevestigd geweest, maar op de wereldpositie die Gallië hem gaf. 't Was dank zij Gallië dat hij de opvolger der Romeinse Caesars schijnen kon en te Rome de Keizerskroon ontving. Een van zijn aantrekkelijkste eigenschappen was zeker dat hij zich zijn afkomst niet schaamde, en hij legde zelfs voor de taal

HET VALKHOF IN DE ZEVENTIENDE EEUW. (SCHILDERIJ VAN JAN VAN GOYEN).

en de letterkundige overleveringen van zijn volksgenoten een frisse belangstelling aan den dag. Maar dat was iets wat zich de brede geest van de grote Keizer veroorloven kon, inderdaad strookte het niet met de eigenlijke aard van zijn bestuur, die in de uitbreiding en bevestiging van de Romeinse traditie lag, en de angstvallige vroomheid van zijn opvolger brak er aanstonds mee. En trouwens, hierin verscheen Karel de Grote niet zozeer als de Frank dan wel als de Germaan. Dat hij in onze landen om hunszelfs wil sterk geïnteresseerd is geweest, blijkt niet. Hij vertoefde graag in de nabijheid, op de oude goederen van zijn geslacht in het Luikse, in het grote paleis dat hij te Aken liet bouwen, en ook te Nijmegen, waar mede een keizerlijke burcht verrees, het Valkhof. Maar zijn blik gaat van daaruit Oostwaarts naar het pas veroverde Saksenland, en de Rijn op meer dan af.

Intussen deden onze streken zeer hun voordeel met zijn bestuur. Karel de Grote handhaafde de orde in zijn rijk niet enkel door rustverstoorders onverbiddelijk te straffen, Hij was een groot organisator. Zijn ambtelijke organisatie, berustend op de Graven die aan het hoofd van de gouwen gesteld werden, onder het toezicht van reizende Zendgraven, bracht onze streken voor het eerst sedert de Romeinse tijd onder het daad-

werkelijk bereik van de centrale regering. In de chaos van het recht trachtte hij enige klaarheid te brengen en zijn instelling van de schepenbank, bedoeld om de kleine man van het veelvuldig dienen als jurylid te vrijwaren, heeft juist in de Nederlanden de eeuwen getrotseerd. Rechtstreekse invloed op de welvaart moet vooral Karel's bemoeiïng met de landbouw gehad hebben. Hij voerde het nieuwe drieslagstelsel op zijn eigen door het hele rijk verspreide domeinen in, en dat voorbeeld vond allengs navolging.

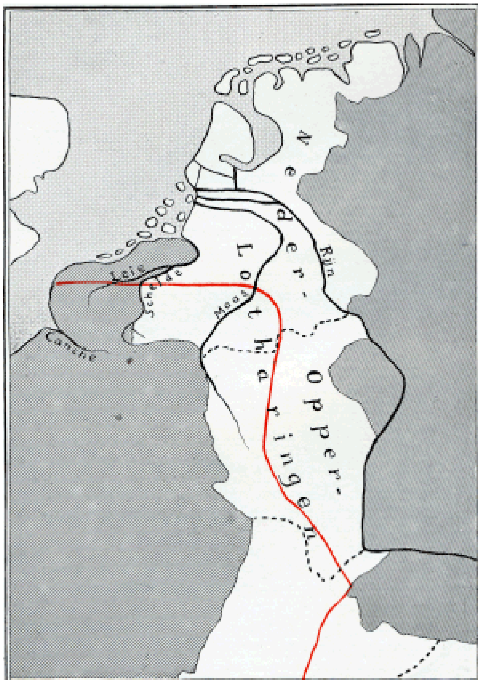
Maar nog op andere wijze werd onder zijn regering het economisch leven hier ontwikkeld. Door de onderwerping van de Saksen lag onze rivierenstreek niet meer zo in de uiterste uithoek der Christelijke wereld. 's Keizers vrede strekte zich nu uit over een geweldig gebied en schiep er de eerste voorwaarde tot handel. In een primitieve landbouwende gemeenschap, waar elk landgoed zo niet elke hoeve vrijwel geheel in eigen behoeften voorzag, moest de handel van bescheiden verhoudingen blijven. Maar er waren toch zaken die men van ver betrekken moest en er was toch hier en daar wat koopkracht aan het opkomen: het hof te Aken of te Nijmegen kende weelde; in de kerken, in de kloosters wenste men sieraden, voor de dienst behoefde men er wijn; de landbezitters leefden in hun houten woningen nog weinig anders dan boeren, maar zij kleedden zich toch bij bizondere gelegenheden met meer zorg en rijkdom; wapentuig werd in onze streken niet gemaakt. Zo werd er dan in de wapenen van de Ardennen, in de wijn van Frankrijk en de Middenrijn, in lakens die als Fries bekend stonden maar vermoedelijk in hoofdzaak uit Vlaanderen afkomstig waren, vrijwat handel gedreven. De oude West-Oostelijke landweg van de zee naar de Rijn, was steeds nog in druk gebruik: hij liep, naar men weet, eerst door Romaans gebied, thans van Quentowic (bij Etaples), dat Boulogne als havenstad verdrongen had, over Atrecht en Kamerijk, dan langs Tongeren en Maastricht, dat als kruispunt van de Maasweg naar het Noorden van belang was, over Aken naar Keulen. De rijke abdijen, die zoals gezegd in het Waalse gebied zo talrijk waren opgekomen, en het hof te Aken verlevendigden het verkeer erlangs niet weinig.

Maar in de Noordelijker streek heersten de waterwegen en de ‘Friese’ koopman die bovendien van de zee niet bang was, dankte hun een aanzienlijk aandeel aan het verkeer in heel Noord-West Europa. Hij had zijn middelpunt in Dorestad (Duurstede) - volstrekt geen Fries gebied eigenlijk, maar men weet hoe ruim die benaming werd toegepast. - Vandaaruit voer men de Rijn af naar Engeland; de Vecht af en door het Almere naar Noord-Duitsland en Skandinavië, en door de Zeeuwse wateren naar Vlaanderen en verder langs de kust, naar Quentowic, of naar de Seine-mond. De Friese koopman, dat wil dus zeggen de koopman van Dorestad, was met zijn waren en zijn munt op de markten van Londen en van York, van St. Denis, ja zelfs in Denemarken en Noorwegen een bekende verschijning.

Die grote tijd heeft na 's Keizers dood in 814 niet lang geduurd. Het rijk dat hij geschapen had, behoefde zijn machtige persoonlijkheid om voort te bestaan, en zijn zoon en opvolger, was niet alleen een zwakkeling, maar zag nog bij zijn leven zijn eigen zoons tegen hemzelf en elkaar opstaan om elk zijn aandeel in de macht en grootheid van het wereldrijk te winnen. Tegelijk, en door de onbekwaamheid van de nieuwe machthebbers niet weinig aangelokt en soms door hun onenigheid zelfs expresselijk uitgenodigd, begonnen de Noormannen, die totnogtoe met de roof van Engeland en Ierland, tevreden waren geweest, het Frankische rijk aan te vallen en verhaastten het verval ervan.

Maar reeds in Karel de Grote's eigen tijd leek het Rijk bedreigd door een onontkoombaar dilemma. In een zo uitgestrekt gebied, hoofdzakelijk bevolkt met analphabeten en landbouwers, de steden en de middenstand nog uitermate zwak, kon het centraal gezag, welks rijkdom uitsluitend uit domeinen bestond, bewezen diensten niet anders belonen dan met schenkingen van land, en kon het ook de geregelde administratie niet voeren dan met de grootgrondbezitters, als Graven, Bisschoppen en Abten, hoofden van honderdschappen en schepenen. Maar hun deelneming aan de administratie maakte de

grootgrondbezitters steeds sterker en de vrije boerenstand, die de kracht van de Germaanse volken had uitgemaakt, werd gedurig zwakker. De persoonlijke lasten die het Rijk eiste aan krijgsdienst en belastingen waren meer dan de kleine grondbezitters torsen konden. Tegen afpersing en verdrukking van machtige buren stonden zij weerloos en de Graven, zelf eigenaars van veel land in hun gouw, waren geen heel zuivere vertegenwoordigers van de onpartijdige staatsmacht. Zodra de titanische geestkracht die onder de grote Keizer de logge staatsmachine voortgedreven had, verslapte, en zij zich buiten het bereik van zijn toorn wisten, verloren zij nog meer van hun karakter van ambtenaar, en werd het bestaan van de kleinen nog moeilijker. Zo zochten de vrije mannen meer en meer, met opoffering van hun volledige vrijheid, de bescherming der groten, veelal van de kerk. Alles wendt zich af

Kaart III. De verdeling van Verdun (843).

van de verre en onmachtige staat. Totnogtoe waren de Bischoppen niet anders dan als ambtenaren des Konings beschouwd, maar nu durft de kerk de voorrang van het geestelijke boven het wereldlijke verkondigen. Gaandeweg wordt alle beweging van het centraal gezag door een netwerk van persoonlijke dienst- en beschermers-verhoudingen gestremd. Het grote maatschappelijke verband, waarbinnen zich de wereldgeschiedenis een korte wijl had afgespeeld, begint uiteen te vallen in een verbazend aantal plaatselijke aristocratische kringen en de politieke geschiedenis verliest eveneens haar universeel karakter in een versnippering, die nu weer veel verder ging, dan de in de Karolingische rijkseenheid verwaarloosde nationale verscheidenheid - gesteld al dat die zich thans bewust deed gelden - zou hebben kunnen vergen.

Van dit alles kan men achterna onder Karel de Grote de beginselen duidelijk genoeg bespeuren, maar eerst onder de roekeloze troonstrijden en onder de hulpeloosheid tegen de Noormannenplaag van zijn opvolgers kregen de krachten van ontbinding vrij spel.

b. De verdelingen van het rijk en de invallen der Noormannen

Het zou geen zin hebben de verwikkelingen tussen Karel de Grote's trieste nakomelingen in bizonderheden na te gaan. Maar de regelingen die zij van tijd tot tijd, onder hun eeuwig geoorloog adem scheppende, met elkaar troffen, zijn voor de geschiedenis van onze stam van diepe betekenis geweest.

Als in 840 Lodewijk de Vrome na eindeloos geharrewar en na jammerlijke vernederingen sterft, sluiten weldra zijn zoons Lodewijk en Karel, elk reeds, de een in Duitsland, de ander in Frankrijk in 't bezit van de macht, een bondgenootschap tegen zijn oudste, Lotharius, die, op Italië steunend, aanspraak op de opperheerschappij maakt. Te Straatsburg zweren zij elkander ten overstaan van hun legers trouw, de Duitser in het Frans, de Fransman in het Duits. Twee naties komen plotseling uit de Karolingische rijkseenheid te voorschijn, en let wel dat de taal van Karel de Kale's eed geen neder-Frankisch is. Het hart van de Duitse macht die nu Lodewijk volgt, ligt Zuidelijker. Onze streken vallen buiten het middelpunt van dit machtig gebeuren. En bij de schikking die in 843 tussen de drie broers tot stand komt (het verdelingsverdrag van Verdun), wordt er dan ook vreemd met hen omgesprongen[1)].

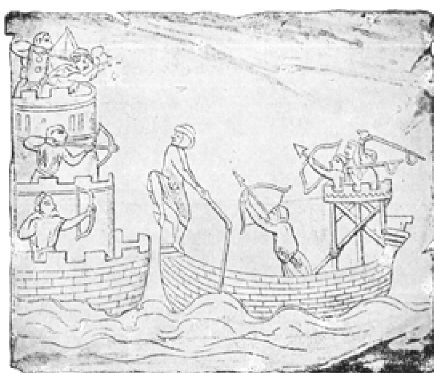
Karel de Kale en Lodewijk de Duitser hielden elk een gebied waarin wij de kern van het tegenwoordige Frankrijk en van het tegenwoordige Duitsland kunnen herkennen. Maar Lotharius ontving een langgerekte strook lands tussen beide door, van bezuiden Rome tot aan de Noordzee. Heel ons tegenwoordig taalgebied behoorde ertoe, op het Zuidwestelijk stuk dat tussen de Schelde en de zee gevat ligt na: dat stuk bleef aan Karel's deel, aan het nieuwe Frankrijk gehecht. Een aanzienlijk stuk Waals land, rechts van de Schelde, Henegouwen en de Maasstreek met Namen en Luik, werd daarvan gescheiden en met de rest van de streek onder Lotharius gebracht. Wat is de gedachte geweest die bij die schikkingen heeft voorgezeten door welke het stamgebied langs de Schelde dwars doormiddengesneden werd? Vermoedelijk was het de begeerte van beide zonen om met het oude stamland een connectie te behouden. Overigens vertoonde Lotharius' rijk over geheel zijn lengte een volslagen miskenning van het nationaal beginsel, dat aan de twee andere rijken ten grondslag scheen te liggen, en ook strategisch was het met zijn van weerskanten bedreigde langgerekte grenzen een onbestaanbaar bedenksel. Maar in de gedachten van de broers was het maar een tijdelijke schikking, zoals er onder de Merowingen, zoals er ook onder de Romeinse Keizers zovele waren geweest, en die de idee van de wezenlijke eenheid des Christendoms niet aantastte. Inderdaad is na vele lotswisselingen alles nog eenmaal onder Karel de Dikke voor korte tijd (884-7) in éne hand verenigd geweest. Maar de tweeheid van Romaans en Germaans, van Frans en Duits, bleek toen niet meer te onderdrukken en tevens toonden de grenzen van 843, ook al was het middenrijk onherroepelijk aan stukken, een verbazende leefkracht. De ondertekenaars van Verdun schiepen duurzamer dan zij dachten. Tot op heden werken hun toevallige beschikkingen in de geschiedenis van Europa na. Bij de hernieuwde scheuring na de dood van Karel de Dikke bleef het hele Noordelijke stuk van het middenrijk, dat nu Lotharingia genoemd werd, bij het Oostelijk rijk, en dwars door ons taalgebied liep bij de Schelde nu dus een grens.

1) Zie kaart III, ‘De verdeling van Verdun’.

Temidden van die onderlinge twisten der Christenvorsten waren omstreeks 830 de invallen van de heidense Noormannen in ernst begonnen. Karel de Grote was in 811 nog in persoon naar Gent gekomen om er de kustverdediging te regelen. Zover buiten het middelpunt strekte de geestkracht van zijn opvolgers niet meer. De stoutmoedige vrijbuiters, onbestreden meesters ter zee, kozen zich koelbloedig nu dit dan dat punt te land om van daaruit een wijde omtrek meedogenloos te plunderen. De Nederlandse

streek, van zee uit zo gemakkelijk te bereiken en met waterwegen die diep het land in leidden, ver daarenboven van het centrum der Duitse zowel als der Franse macht, had onder die bezoeking ontzettend te lijden.

Bij herhaling namen de Koningen hun toevlucht tot de gevaarlijke politiek van dieven te stellen om dieven te vangen en beleenden de een of andere geduchte Denenhoofdman, die zich voor de gelegenheid liet dopen, met gouwen in het rivierengebied opdat zij heel dat strategisch opeens zo belangrijk geworden land tegen hun stamgenoten zouden verdedigen. Zo zat Harald een tijdlang op Walcheren, Rorik in het toen al meer dan eens leeggeroofde Dorestad, Godfried in ‘Friesland’, d.i. vermoedelijk in Holland. Inderdaad verleerden die wikingen met de doop zo gauw hun streken niet en hun heerschappijen dienden minder tot afweer van de plaag dan tot pleisterplaats en steunpunt voor roofzuchtige benden en vloten. De Scheldestreek, waar de kloosters van St. Baafs en St. Pieters al in 816

NOORMANNEN. (ENGELS HANDSCHRIFT).

uitgeplunderd waren, liep lange tijd vrij dank zij de energie van de man ter plaatse, Graaf Boudewijn de IJzeren aan wie Karel de Kale tegen wil en dank zijn dochter Judith, die de vermetele geschaakt had, een aantal gouwen in het latere Vlaanderen en misschien het opperbewind over heel het kustgebied tot aan de Schelde over moest laten. Maar na Boudewijn's dood in 879 werd die streek met dubbele verschrikking bezocht. Terwijl de Koningen van het Westelijk en van het Oostelijk rijk elkaar juist weer fel beoorlogen, strijkt een leger Noormannen op Gent neer en stroopt heel het land stelselmatig af om zich een paar jaar later naar Kortrijk te verplaatsen. Vandaar, terwijl intussen andere benden de Waal zijn opgevaren en de Christenheid de smaad hebben aangedaan van Karel de Grote's paleis te Nijmegen te verbranden, trekken zij Oostwaarts, slaan een kamp op bij Elslo niet ver van Maastricht en plegen van daaruit rooftochten mijlen in het rond - ook Aken wordt verwoest -, totdat de jammerlijke Keizer, Karel de Dikke, hen afkoopt: de Godfried die nu in Holland werd neergezet, was een van hun aanvoerders. Maar 't was weldra met hun rijk gedaan. Na de slag aan de Dijle, waarin de nieuwe Duitse Koning hen versloeg (891), deden de Noormannen in onze streken geen invallen meer. Godfried werd kort daarop vermoord tot vreugde van zijn gekwelde ‘Friese’ onderhorigen, die onder hun eigen leidsmannen opstonden om de rest van zijn getrouwen in de pan te hakken. Jarenlang blijven die toch nog de omgeving van Utrecht onveilig maken.

Intussen waren onder die geweldige schokken de Karolingische staat en de Karolingische maatschappij bezweken. De hulpeloze en verraderlijke Koningen werden uit het oog verloren. 't Hielp de Graven weinig meer om zich bij de uitoefening

van hun ambt op hen te beroepen. 't Kwam er maar op aan hoeveel kracht elk aanzienlijke uit eigen hulpbronnen aan zijn aanspraken wist bij te zetten. Ieder zorgde voor zichzelf en zijn omgeving zo goed hij kon. De Graven wisten over 't algemeen hun ambt voor hun nakomelingen te bewaren, totdat de erfelijkheid ervan door de Koningen zelf erkend werd. De macht van de kerk, door de mildheid der gelovigen in een paar eeuwen

zo snel gegroeid, was voor het ogenblik geheel gebroken. De Bisschop van Utrecht zat te Deventer gevlucht. De kloosters stonden verlaten, totdat wellicht de Noormannen er zich in verschansten, zoals ze deden in 879 in St. Baafs, of totdat de een of andere machthebber uit de omtrek er zich van meester maakte. Hun landbezit, dat zij zelf tegen de heidense invallers niet konden verdedigen, was de enige rijkdom toereikend om de weelde van stenen wallen te veroorloven en om benden op de been te brengen en te wapenen. Is het wonder dat de mannen van de wereld, geperst door zo hoge nood, de rechten van de geestelijke stand met ruwe hand tegen de grond sloegen en zich in 't bezit stelden van wat voor 't grijpen lag?

Er was een terugval in barbaarsheid. Sommige Karolingische verhalen die enige tijd later in het Frans opgetekend werden, weerspiegelen de beschavingstoestand die thans ongeveer in de Frankische landen geheerst moet hebben. Zij zijn van een ontstellende rauwheid. De helden triomferen met wildemans hevigheid, snijden de verslagen vijand het hart uit de borst om het honend zijn magen toe te werpen. Hun hartstochten woeden ongebreideld, en noch geestelijken noch vrouwen zijn veilig voor hun razernij. Een ijzeren geslacht, dat soms tot een zekere barre grootsheid rijzen kan in zijn verachting van pijn en dood en in zijn trouw aan bloedvriend en aan meester. Hoe ver lijkt dat alles van het Christendom! Vooral onder de ‘Friezen’, nog maar zo kort bekeerd en door hun scheepvaart ook aan zeeroof zo vreemd niet, leidde de aanraking met de Noormannen soms tot volslagen afval. Toch heeft dat nooit veel te beduiden gehad. De woeste invallers ondergingen meer invloed dan er van hen uitging, de tijd van het heidendom was voorbij.

Wel raakte ook het kerkelijk leven in treurig verval, maar zodra was de ergste beproeving niet doorstaan, of een beweging ontstond om het te verheffen. Gerard van Brogne, een Waals edelman - want wij moeten de aanzienlijken ten Zuiden van de taalgrens in weerwil van hun Germaanse namen nu voor geromaniseerd houden -, stichtte op zijn landgoed niet ver van Namen een abdij, waar de Benedictijner regel weer in ere werd hersteld, en de ruwe machthebbers die de kerk geplunderd hadden, nodigden zelf de heilige man uit om in hun eigen domeinen de hervorming in te voeren. ‘Als uit een diepe droom gewekt’ - gelijk Graaf Arnulf van Vlaanderen zegt in de oorkonde, waarbij hij in 941 de herstelde abdij van St. Pieter beschenkt - begonnen de gelovigen met hun schenkingen de macht der kerk weer overeind te helpen. En de kerk vatte haar beschavingswerk weer op waar het was afgebroken. Zij bracht weer heiligen voort als in de eerste bekeringseeuw. Geen liefelijker figuur dan Ansfried, omstreeks 1000 Bisschop van Utrecht. Zoon van de Graaf van Leuven was hij na een loopbaan in de wereld op de Utrechtse stoel geplaatst. In zijn hoge ouderdom verbleef hij gaarne in het door hem gestichte klooster op de Heiligenberg bij Amersfoort, waar hij armen onthaalde en verpleegde.

> Zijn liefde ontwikkelde zich al meer en meer tot een onbegrensde tederheid voor alle schepselen van de Heer die hij diende. Zelfs de vogelkens was hij weldadig. Als zij hem in de lente verkwikt hadden met hun zoete zang en de winter met zijn kommerlijke dagen gekomen was, liet hij uit medelijden met hun armoede volle korenschoven in de bomen van zijn heuvel plaatsen.

Welk een tegenstelling vormde die waarlijk Franciscaanse liefderijkheid met de heldenfiguren waarin de wereldse fantasie zich nog vermeide! Er waren dan ook grover middelen nodig om de ruwe gemoederen te verweken. Relieken van heiligen, liefst martelaren, werden voor kloosters onmisbaar geacht. Eens ontvreemdden enige Vlaamse monniken het lichaam van de H. Lebuinus uit een Engelse kerk en trokken er toen in triomf heel Vlaanderen mee rond. Weinig stichtend lijken ons zulke methoden, maar

men wist er de uitspattingen van het volk aan banden mee te leggen. De bloedwraak eiste in Vlaanderen nog talloze offers en kon door de Graaf alleen op de markten gebannen worden. Van zo'n processie nu maakten de monniken een vredetocht. Overal bezwoeren de in vete liggende vechtersbazen op de heilige overblijfselen de zoen.

De Christelijke eenheidsstaat van Karel de Grote is niet meer, maar hoe snel past zich de samenleving aan! Zodra de nachtmerrie van de Noormanneneeuw wijkt, hervat de menselijke beschaving haar gang. De menselijke geest is onverwoestelijk. Uit verderf en omkeer komt hij met nieuwe frisheid op, en als oude vormen hem ontvallen, staat hij nooit verlegen om zich in nieuwe uit te drukken. Nog ligt daar het grote lichaam van de Karolingische monarchie in ontbinding en wij zien er al jong leven uit ontspruiten. De feodaliteit is geboren. Op het eerste gezicht lijkt het alles een hopeloze versnippering, waarin enkel geweld van allen tegen allen zich nog uiten kan, op elke burcht een roofridder en hij de heerser zover zijn plundertochten gaan en niet verder. Maar nu de ambtenarenstaat mislukt is, brengen persoonlijke banden van trouw en de afhankelijkheid van grondbezit overnieuw geleding in de anarchie; nu het wijd verband van het nationaliteitloze rijk heeft losgelaten, zijn meteen een groot getal van kleine politieke gemeenschappen op enger saamhorigheidsgevoel zich aan het vormen.

Boek II
De feodale versnippering

1. Zelfstandigheid tegenover de Duitse keizers

a. Robbrecht de Fries in Holland en Vlaanderen

Binnen ons gebied waren al verscheiden zelfstandige middelpunten opgekomen, waarvan de politieke en culturele vormkracht aanzienlijk blijken zou, maar of de Nederlandse stam ooit tot het bewustzijn van zijn eigenheid zou komen, lag in de eerste eeuwen na de ontbinding van het Karolingische Rijk niettemin in de schoot der goden. Zijn lot was nog steeds met dat van groter gehelen nauw verbonden, van twee nu zelfs in plaats van één: een grenslijn liep langs de Schelde. Vooreerst bestond daarbij net de omgekeerde verhouding van later en had de connectie met het Westelijk Rijk het minst te betekenen. De koninklijke macht was daar onder Karel de Eenvoudige eigenlijk met één slag vernietigd en in het Diets gebied dat er bij de verdeling van 843 aan was toegewezen, tussen de Schelde en de zeekust, in Vlaanderen, had de IJzeren Boudewijn een dynastie geplant, door Judith aan de Karolingen vermaagschapt, en die onder de groten van het Westelijk Rijk hoog aanzien genoot. Zonder zich om de Parijse Koning te bekommeren kon de tweede Boudewijn, de eigenlijke stichter van het graafschap Vlaanderen, een eigen machtspolitiek voeren.

De rest van het Nederlandse taalgebied maakte deel uit, met veel Waals en Duits land, van Neder-Lotharingen, dat, toen Lotharius' erfdeel goed en wel bij het Oostelijk Rijk gevoegd was, een van de hertogdommen vormde waarin dat rijk nu bestuurd werd. In dat ongelijksoortig gebied konden de Nederlands-sprekende volken bezwaarlijk op eenmaal hun eenheid gevoelen. Besef van een eigen cultuur kon hen nog niet bezielen. Alle cultuur die er was, leek gemeen aan heel de Westerse Christenheid. Het geslacht van de oude stafrijm-zangers was vermoedelijk nog niet uitgestorven, al werden zij steeds minder geacht, maar voor doeleinden van cultuur zoals men dat nu verstond, werd de volkstaal nog niet gebruikt. Als Germaans bewustzijn soms al niet ontbrak, dan maakte dat tussen Nederlands en Duits geen onderscheid. Van principieel verzet tegen de Rijksband was geen sprake. En inderdaad was die band sterk, en terwijl Vlaanderen, zoal niet in dit tijdvak dan onmiddellijk erna, bedreigd werd met verfransing, zag het er in Neder-Lotharingen, in Holland en Utrecht en Brabant en Limburg, naar uit alsof de Nederlandse nationaliteit vóor haar geboorte in een grotere Duitse zou opgaan.

Dat dit niet gebeurd is, komt zeker voor een groot deel van de verzwakking die de Duitse Keizersmacht om redenen geheel buiten onze landen gelegen op het eind van de elfde eeuw vrij plotseling onderging. De Duitse Keizer steunde op de wereldlijke macht van de hoge geestelijken, die gelijk in de dagen van Karel de Grote als ambtenaren van de staat niet minder dan van de kerk beschouwd werden en die door zijn benoemingsrecht ook inderdaad van hem afhingen. Toen de Paus aan dat benoemingsrecht begon te tornen, raakte hij aan de grondslagen van het Duitse Rijk en feitelijk is dat dan ook in de investituurstrijd, door het Concordaat van Worms

(1122) met een pauselijke overwinning besloten, te gronde gegaan. Maar om de zelfstandigheid van de Nederlandse feodale staten te grondvesten was er toch ook eigen weerkracht noodig en tegenover de Duitse macht is die het treffendst aan den dag gelegd door Holland, dat daarbij op Vlaanderen steunen zou.

In heel Neder-Lotharingen, was de feodale aristocratie, dank zij de verre ligging en de natuurlijke gesteldheid - de wouden van de Ardennen en Brabant, de moerassen en wateren van de kuststreek -, onhandelbaarder dan elders in het Duitse Rijk. Omstreeks 900 al, in de tijd van de groote verwarring, was er uit de aanzienlijken van de streek een man naar bovengekomen, Reinier

GRAAF DIRK II VAN HOLLAND EN ZIJN GEMALIN HILDEGARD SCHENKEN EEN EVANGELIEBOEK AAN DE ABDIJ VAN EGMOND (± 985).

Langhals noemt men hem gewoonlijk, wiens goederen aan weerskanten van de taalgrens lagen, en die zich, door het Oostelijk en het Westelijk rijk tegen elkaar uit te spelen, zo geducht wist te maken dat de Duitse Koning Hendrik de Vogelaar, toen hij in 925 Neder-Lotharingen voorgoed aan het Oostelijk rijk hechtte, het niettemin de wijste partij achtte Reinier's zoon Gizelbert met de hertogelijke waardigheid te bekleden. Maar nu komen de Otto's en vergroten de koninklijke macht in het Oostelijk rijk. Het geslacht van Gizelbert, die zelf in een opstand omkomt, wordt van de hertogelijke stoel gestoten om plaats te maken voor betrouwbaarder Hertogen. Heel de elfde eeuw door oefenden de Godfrieds, uit een familie die in de Ardennen thuis hoorde, in Neder-Lotharingen de hertogelijke macht uit, lang niet altijd trouwens gehoorzaam aan hun opperheer de Keizer. En ook met het geslacht van Gizelbert hadden de Keizers niet afgerekend. In het kasteel van Bergen in Henegouwen, in de resten van het oude Kolenwoud, hield het zich staande, op den duur wist het, in gedurige opstanden, en steunend op het nabije Westelijk rijk, zich ook in de keizerlijke burchten van Brussel en Leuven te nestelen.

Intussen zat in het verre Noordwesten, in ‘Friesland’, en wel bepaaldelijk in Kennemerland, sedert de bange dagen van Godfried de Noorman een inheemse Gravenfamilie (haar leden heetten meest Dirk), die in dat ontoegankelijk waterland, evenals de Boudewijns in Vlaanderen, met de verdediging tegen de Noormannen belast bleven. Steunend op de versterkte abdij van Egmond en op zeker wel uit vervallen Romeinse vestingen opgebouwde burchten aan Rijn en Vliet, breidden de Dirken hun macht achter de moerassen die het kustland van Utrecht scheidden Zuidwaarts uit, totdat zij zich in het begin van de elfde eeuw sterk genoeg voelden om de keizerlijke macht, waarvan zij tot dusver slechts aanmoediging hadden genoten, te trotseren.

Maar de Keizers waren nog zeer wel in staat om zich in Neder-Lotharingen te doen gelden. Zij hadden er niet slechts de Hertog. Ook op de Bisschoppen, op die van Luik in het Zuiden, op die van Utrecht in het Noorden, konden zij rekenen. Wel moesten ook die, naar de nieuwe zede, gedurig met land en rechten beschonken worden wilde men in hen een tegenwicht tegen de zelfstandigheidsneigingen der wereldlijke heren

Volle kleur geeft de toestand omstreeks
randkleur veranderingen tot in het begin der vijftiende
eeuw: b.v.: het Sticht van Utrecht heeft in dat tijdvak ge-
bied verloren aan Holland en Gelre, het Sticht van Luik is
uitgebreid o.a. met de graafschappen Loon en Moha, maar
heeft Mechelen verloren aan Brabant. – De taalgrens is
in het uiterste Westen een eind Noordwaarts omgebogen.
Watervlieden.
DRENTE
VELUWE
BRABANT
GRAAFSCH. VLAANDEREN
HERT. LUXEMBURG

hebben, maar zo beproefd was hun trouw, door het erfelijkheidsbeginsel niet verzocht, dat de Keizers daar geen gevaar in konden zien. Zonder bedenken stelden zij gouw na gouw onder het bestuur van de Bisschoppen - weldra omvatte het Sticht de tegenwoordige provincie Utrecht, de Veluwe, Overijsel en Drente - en stonden altijd klaar om hen in twisten met de omringende Graven te steunen.

In 1018 was die hulp nodig tegen de jonge Graaf Dirk III, die zich van Vlaardingen, zijn voornaamste steunpunt, uit van de moerassige streek ten Zuiden van de Maas meester gemaakt had; de Bisschop van Utrecht maakte er op de visrechten aanspraak. Dirk liet er land ontginnen, maar bemoeilijkte er ook de scheepvaart op Engeland van de kooplieden van Tiel, de opvolger van Dorestad. Na een uitspraak van een Rijksdag te Nijmegen zond de Keizer, Hendrik II, in weerwil van zijn nauwe verwantschap met ‘de Graaf van Vlaardingen,’ wiens moeder zijn zuster was, een expeditie de rivier af om hem te tuchtigen. Ze werd grootscheeps opgezet. De Bisschoppen van Utrecht en van Luik en Hertog Godfried van Lotharingen zelf waren van de partij. Maar de landing bij Vlaardingen werd een ramp. Het drassige land ontstelde de invallers. In wilde vlucht ging het terug naar de schepen. Volgens de kroniekschrijvers kwamen er duizenden, waaronder graven en ridders, door de handen der ‘Friezen’ en der ‘rovers’ en in het water om. Dirk behield zijn nieuwe moerassen.

Minder fortuinlijk was zijn zoon Dirk IV. Die mengde zich in de strijd van allen tegen allen, waarin omstreeks het midden van de elfde eeuw de opstand van Hertog Godfried II tegen Keizer Hendrik III heel Neder-Lotharingen stortte. Hij en de Graaf van Vlaanderen, die thans ook Rijkslenen bezat, aan de rechteroever van de Schelde en die het in het troebele water van Neder-Lotharingen goed vissen vond, waren Godfried's hardnekkigste bondgenoten. De keizerlijke troepen drongen het kustgraafschap binnen, namen de burchten van Vlaardingen en Leiden. De Bisschop van Utrecht en de Markgraaf van Friesland - onder begunstiging van de keizer had zich aan gene zijde van het Vlie een Duitse familie, de Brunonen, van de heerschappij weten meester te maken - bezetten heel het vasteland (als het die naam verdiende) van Holland. Dirk IV sneuvelde. Zijn broer Floris erfde een wanhopige oorlog. Hij werd in 1061 in een hinderlaag gelokt en omgebracht, en nu bedreigde een minderjarigheid het graafschap met totale ondergang: de ondernemende Bisschop van Utrecht, Willem, brandde van begeerte om de wereldlijke staat van zijn bisdom tot aan de zee uit te breiden en de Keizer die zijn steun in de reeds toenemende spanning met de Paus van node had, kon hem niets weigeren.

Maar Floris' weduwe Gertrudis stelde nu het erfdeel van haar zoon onder de hoede van Vlaanderen: zij trad in het huwelijk met een jongere zoon van Graaf Boudewijn V, Robbrecht. De oudste zoon, ook Boudewijn geheten, was gehuwd met de Gravinweduwe van Henegouwen. Aan weerskanten breidde de macht van het Vlaamse Gravenhuis zich dus over Rijksgebied uit, over Waals zowel als over Diets gebied. In Frankrijk zelf omvatte het graafschap trouwens ook al lang Waalse streken bij zijn oorspronkelijke Dietse. 't Had zich in de tiende eeuw Zuidwaarts uitgebreid tot waar het op het toen pas opgerichte hertogdom Normandië stuitte, tot aan de rivier de Canche. Boudewijn V, Boudewijn van Rijsel zoals hij genoemd werd, verplaatste, zoals die bijnaam aanduidt, het zwaartepunt van het graafschap al naar het Waalse gedeelte, en hij speelde tevens in de politiek van het Franse rijk als voogd van de jonge Koning Philips een rol van betekenis. Maar voor territoriale uitbreiding versperde het machtige Normandië hem de weg naar het Zuiden, en dit dreef hem

de Schelde over, waar trouwens, gelijk wij zagen, burgeroorlog hem lokte. De Keizer had hem moeten belenen met Walcheren en Beveland, de Vier Ambachten die, ofschoon binnen de Scheldebocht gelegen, onder het Rijk ressorteerden, en het Land van Aalst. Het bedreigde graafschap van Robbrechts, stiefzoontje toen hij met Gertrudis in het huwelijk trad, sloot bij dit Rijks-Vlaanderen,

zoals het genoemd, werd, onmiddellijk aan, en al was het ook enkel op de eilanden, toen nog maar brokstukjes van wat nu binnen dijken besloten ligt, Robbrecht hield het in stand tot beter tijden daagden.

Comes aquaticus noemden de kroniekschrijvers hem, de Watergraaf. De strategische sterkte van het Nederlandse kustgebied, waar benarde strijders zich achter de wateren kunnen verzamelen tot het ogenblik van de zegevierende terugkeer, bleek voor het eerst in deze tijd. Jarenlang speelden Bisschop Willem van Utrecht en de Hertog van Lotharingen. Gofdried met de Bult, beiden trouwe aanhangers van de Keizer in zijn nu openlijk uitgeoroken

DE NORMANDISCHE INVASIE VAN ENGELAND, (TAPIJT VAN BAYEUX).

strijd met de Paus, heer en meester in het graafschap boven de Maas. Toen werd, in 1076, de Hertog te Delft door een dienstman van de jonge Dirk V vermoord; in hetzelfde jaar overleed de Bisschop. Een omkeer in Neder-Lotharingen, kon niet vermeden worden. Wel zag het er een ogenblik nog uit, of het Sticht heel de diocees, heel Noord-Nederland benoorden de rivieren, zou omvatten. De Markgraaf van Friesland beoosten het Vlie brak met de Keizer en ook zijn land werd nu onder de kromstaf gesteld. Maar ofschoon Friesland zijn eigen dynastie kwijt raakte, de heerschappij van de Bisschop werd nooit een realiteit. Friesland, waar de vrije boerenstand zich krachtiger had weten te handhaven dan ergens anders en waar de feodaliteit nooit recht tot ontwikkeling kwam, werd een losse bond van boerenrepubliekjes, zonder expansievermogen, object voor verovering door anderen, - maar niet door de Bisschop van Utrecht. Diens grootheid werd in een paar jaar tijds afgebroken. Omstreeks 1080 kon Dirk V, door Robbrecht die inmiddels (wij zullen zien in wat omstandigheden) Graaf in heel Vlaanderen was geworden krachtig gesteund, zich weer in het bezit van zijn erfland stellen. De levenskracht van het Sticht van Utrecht was aan de onenigheid tussen Keizer en Paus bezweken. Van nu af kon het graafschap Holland zich ten koste van zijn Oostelijke en Noordelijke buren uitbreiden.

Verdient die strijd van een klein vorstje van vissers en boeren op zijn schorren en slikeilanden, een strijd waarin hinderlagen en sluipmoorden schering en inslag vormden, dat wij er de Nederlandse gedachte bij te pas brengen? Ik geloof het wel. De betekenis van historische gebeurtenissen kan geheel onafhankelijk zijn van de weidsheid van het toneel, van de macht en statie der spelers, zelfs van hun inborst en bedoelingen. Holland was nog een wild en onbekend land in een uithoek van de beschaafde wereld, ogenschijnlijk in doorlopend gevaar om geheel door het water overspoeld te worden. Wel werd reeds nieuw land gewonnen, maar evenals Friesland, waar de Zuiderzee al dieper invrat, werden toch ook Holland, Zeeland en Vlaanderen

in deze tijd en nog veel later telkens door vernielende overstromingen geteisterd. De bevolking moet in heel die streek nog dun geweest zijn en een vrij kommerlijk bestaan geleid hebben, dat voor geestesbeschaving weinig tijd overliet. Steden waren nog maar in hun allereerste opkomst.

De handel had zijn centra nog te Utrecht, te Tiel, in de steden aan de IJsel; ook in Vlaanderen begon hij op te komen vóor Holland en Zeeland meetelden.

Hoeveel man zullen de Graaf op zijn krijgstochten gevolgd hebben? Op zijn best ettelijke honderden. Welgeboren lieden aan het hoofd van de huislieden uit hun dorp, ingedeeld naar de schuiten, de heerkoggen, die een stuk of wat plaatsen tezamen uitrustten voor 's Graven dienst. Zelf hereboeren, die welgeborenen, en enkel hier en daar zat reeds in een versterkte woning, een kasteel is een te grootse naam ervoor, een rijker grondbezitter of een dienstman, van de Graaf, voor militaire doeleinden met landerijen beleend, die weldra meer de allures van ridders zouden aannemen. Wat al die mensen bewoog om zo taai vol te houden, wie zal het zeggen? Het was een maatschappij die zich nog bijster weinig uitsprak en wij moeten gissen naar de gevoelens die in haar leefden. Persoonlijke trouw jegens een inheemse heersersfamilie, een onbestemde afkeer tegen vreemdelingen die, uit naam van wat hoogdravende leuzen ook, de baas wilden komen spelen.

Maar wat daarvan zij, het gevolg was dat zij voor de Nederlandse nationaliteit een steunpunt handhaafden, waar die bezwaarlijk buiten zou hebben gekund. Onder de uitsluitende hoede der Utrechtse Bisschoppen zou zij zich boven de rivieren zelfs na de breuk tussen Kerk en Rijk zo vrij niet hebben kunnen ontplooien. Na die breuk trouwens was het bisdom voorbestemd om onder de invloed van een buurstaat te vallen, maar als Holland er niet geweest was om die rol te vervullen zou Gelre, dat aan de Oostkant begon op te komen, er voor aangewezen zijn, en daardoor zou heel het Noorden van ons taalgebied veel meer naar Duitsland georiënteerd zijn. De ontwikkeling zoals die werkelijk plaats had, trok integendeel op den duur Gelre meer in de Westelijke kring en bevorderde mee de zelfstandigheid van het Zuiden, zoals trouwens de hulp van Vlaanderen Holland overeind had gehouden. En dat er wezenlijk in die jaren aan de grondslagen van ons later volksleven gebouwd werd, blijkt nog duidelijker als wij nu Robbrecht's loopbaan in Vlaanderen vervolgen.

In 1070 was daar diens oudere broer Boudewijn VI, die na de dood van Boudewijn van Rijsel drie jaar geregeerd had, gestorven. Robbrecht die, toen hij Gertrudis trouwde, dure eden had gezworen dat hij het erfdeel van zijn broer ontzien zou, talmde nu nochtans niet lang vóor hij Kroon-Vlaanderen binnenviel en aan de weduwe van zijn broer en diens onmondige zoon ontweldigde. Die weduwe, Richildis heette zij, was naar men zich herinnert uit eigen recht Gravin van Henegouwen. Er was dus een vereniging tussen het reeds gedeeltelijk Waalse Kroon-Vlaanderen en het uitsluitend Waalse Henegouwen tot stand gebracht. De overlevering wil, dat de Dietse Vlamingen Robbrecht - Robbrecht de Fries zoals zij hem noemden - te hulp riepen en op de grafelijke stoel plaatsten uit vrees voor de Waalse overheersing waarmee Richildis hen bedreigde Zij hadden hem, volgens een latere kroniek, geschreven:

> dat Rychilt gene Vlamingen hebben en wilde te haren rade, maar Walen, die bij naturen de Vlamingen haten ende leed hebben.

Rechtstreekse bewijzen zijn voor die voorstelling niet aan te voeren, maar zij heeft in zichzelf niets onwaarschijnlijks. 't Is een feit dat het de Dietse bevolking van het graafschap was, die de omwenteling teweegbracht en het was ook zij die ervan profiteerde. Van Rijks-Vlaanderen, en wel bepaaldelijk van Walcheren uit, knoopte Robbrecht onmiddellijk na de dood van zijn broer betrekkingen aan met de opkomende

steden, met Gent en Brugge, en met de roerige bevolking langs de zeekust. Algemeen vielen de Vlamingen hem bij, toen grote vuren van afstand het sein tot de opstand gaven en hijzelf in hun midden verscheen. Bij Kassel kwam het tot een treffen met de krijgsmacht van Richildis, die beslissend verslagen werd. Zij bleef daarop tot Henegouwen

beperkt en Robbrecht werd in Kroon-Vlaanderen van de Canche tot de Schelde algemeen erkend. Door de vereniging met Rijks-Vlaanderen in de plaats van die met Henegouwen versterkte hij het Diets karakter van het graafschap. Bovendien resideerden voortaan de Graven niet meer gelijk vroeger te Atrecht of Rijsel, maar te Brugge, in Diets in plaats van in Waals gebied. In 1089 werd de Proost van St. Donaas, de hoofdkerk van Brugge, Kanselier van het graafschap. Het zwaartepunt was naar het Noordelijk deel teruggekeerd.

Robbrecht de Fries was, evenals vóor hem zijn vader, een machtig vorst. Richildis, die eerst de steun van de Franse Koning genoten had, - hij was mee bij Kassel verslagen - moest het weldra met die van de leenheer van Henegouwen, de Keizer, stellen. In deze strijd, gelijk in die om het bestaan van Holland, was de Keizer dus Robbrecht's vijand. Het spreekt dan ook vanzelf dat de Graaf een der steunpilaren van de pauselijke partij in de Nederlanden werd en het is geen wonder dat hij om de ontbinding van Neder-Lotharingen te verhaasten zich met zijn nog zoveel onschadelijker lijkende Franse leenheer verbond.

b. De ineenstorting van Neder-Lotharingen

Met het hertogdom als een bestuurseenheid binnen het Duitse Rijk was het nu inderdaad gedaan. De hertogelijke waardigheid werd een speelbal tussen inheemse Gravern. Die van Leuven tooiden er zich mee en noemden het een hervatting van de rang van hun voorvader Gizelbert, maar zij konden zich over de omringende heren in 't geheel geen gezag meer aanmatigen en heetten dan ook Hertogen van Brabant, niet van Neder-Lotharingen. Zij vochten om die titel nog met een mededinger aan de overkant van de Maas, die door de radeloze Keizer werd voorgetrokken en die zich evenzeer Hertog, Hertog van Limburg, bleef noemen.

De geschiedenis van de Nederlandse stam lijkt nu voor enige eeuwen schuil te gaan in de geschiedenis van die feodale staten, met hun Bisschoppen en dynastieën, hun inwendige ontwikkeling die in alle verschillend is, met hun onderlinge betrekkingen, oorlogen om grensgebieden, handelsrelaties en wat niet al, - op het eerste gezicht een beeld van verbijsterende verwarring.

Vier staten waren er op Nederlands-sprekend gebied ontstaan in welke een krachtig levensbeginsel stak: Vlaanderen en Holland, Brabant en Gelre. Vlaanderen breidde zich niet meer uit buiten de grenzen die het onder Boudewijn V gekregen had. Aan de Franse Koning verloor het op den duur zelfs een groot deel van zijn Waals gebied en in herhaalde oorlogen met Holland een deel van Rijks-Vlaanderen, Zeeland bewester Schelde, d.w.z. Walcheren en Beveland. Holland besteedde voorts veel van zijn kracht en van de vechtlust van zijn jonge ridderschap aan eindeloze guerilla en aan expedities tegen de Friezen -, want met die naam werd nu nog slechts het volk dat buiten het graafschap gebleven was aangeduid -, maar pas tegen het einde van de dertiende eeuw onder Graaf Floris V, werd West-Friesland, d.w.z. het stuk van Noord-Holland ten Noorden en ten Oosten van Alkmaar, onderworpen; in 1256 was zijn vader, de Rooms Koning, Willem II, er bij Hoogwoude gesneuveld. Floris V, een krachtig heerser, die een tijdlang feitelijk de Bisschop van Utrecht geheel naar zijn hand zette en in zijn eigen graafschap landvolk en opkomende steden tegen de adel beschermde, plukte hele stukken van het Sticht af, namelijk Woerden, Gooiland

en Amstelland. Eerst door dat laatste kreeg Holland toegang tot de Zuiderzee en bereidde zijn grote handelstoekomst voor.

Aan de andere zijde nam Gelre, dat al vroeg met de Betuwe verenigd was geworden, een hele hap uit het Sticht door zich van de Veluwe meester te maken. Door huwelijk werd Zutfen, met 'de Graafschap', eraan toegevoegd. In 1250 gaf Willem II als Rooms

Koning de Rijksstad Nijmegen aan de Graaf van Gelre in pand. Zo werd uit een aantal stukken een aanzienlijk gebied aaneengeregen. Het stamland van de Graven, waarnaar zij zich noemden, lag hogerop aan de Maas: het stadje Gelder zelf, dat nu in Duitsland ligt en voor de Nederlandse stam verloren is, onderscheidde zich in ras en taal volstrekt niet van Venlo en Roermond die het ook bevatte. Dit gebied richtte de ambities der graven verder Zuidwaarts langs de rivier op Limburg (waarin Maastricht lag), dat op het laatst van de dertiende eeuw vacant kwam. Zo raakte Gelre in een oorlog met Brabant dat zich van het oorspronkelijke graafschap Leuven uit Noordwaarts tot aan de Maas bij Grave en 's Hertogenbosch had uitgebreid, en dat de beheersing bij Maastricht door een ander van de handelsweg die van Keulen naar Gent dwars door zijn gebied liep, wilde beletten. Allerlei Duitse vorsten werden in de strijd betrokken. Bij Woeringen aan de Rijn kwam het in 1288 tot een slag, waar Hertog Jan van Brabant de overwinning behaalde. Graaf Reinoud van Gelder bleef gevangen. De Zuidwaartse uitbreiding van Gelre was gestuit. De slag werd een van de beroemdste van het hele tijdvak, de Hertog van Brabant het voorbeeld van de ridderlijke vorst. Jan van Heelu, die aan Woeringen een heel heldendicht gewijd heeft, schreef van hem:

> In (*ik en*) zeg 't om onste noch om gewin,
> Want ik ben wel zeker des,
> Dat Ector, noch Anchilles,
> Noch Olivier, noch Roelant,
> Van ridderschape met der hand
> Nie hoger daad en dreven,
> Die men vindt van hen beschreven,
> Dan die Hertog doen (*toen*) daar dede.

Eigenaardig genoeg handhaafde zich tussen Limburg en Brabant in toch nog lange tijd een zelfstandig graafschapje, Loon, waarin Hasselt lag, geheel Diets land, en toen het grafelijk geslacht in de veertiende eeuw uitstierf, wist de Bisschop van Luik het bij zijn gebied te voegen. Het wereldlijk gebied van de Bisschop van Luik kwam de ineenstorting van de Rijksmacht beter door dan dat van Utrecht. Het was oorspronkelijk in hoofdzaak Waals, ofschoon het door Tongeren vanouds een voet in de Dietse streken had. Door de verwerving van Loon sloeg het voor een wijl een bres in de Dietse gemeenschap. Toch betekende dat niet zoveel als de moderne beschouwer eerst zou denken. Loon behield een ruime mate van zelfstandigheid, en de Bisschoppen zelf, al konden zij zo'n territoriaal succes nog boeken, stonden toch al sterk onder de staatkundige invloed van Brabant, dat hen sedert Woeringen van weerskanten omvatte.

Maar het is onmogelijk het overrijk detail van de verbrokkelde geschiedenis van het feodale tijdvak in deze schets van de ontwikkelingsgang van de Nederlandse stam te bergen. Mijn taak moet zijn een leiddraad door die verwarring aan te wijzen. Wanneer op het eind van de veertiende eeuw de Boergondische dynastie uit het Zuiden aan komt zetten en geleidelijk al de Nederlandse gewesten inpalmt en verenigt, wordt dat eenvoudig genoeg. Vóór die tijd is het niet zo eenvoudig. Het is de Noord-Nederlandse traditie zich uit de moeilijkheid te redden door de geschiedenis van het graafschap Holland te geven. Elk schoolkind leert van de Dirken en de Florissen en de Willems, van het Hollandse, het Henegouwse en het Beierse huis, en krijgt de Nederlandse geschiedenis voor deze eeuwen te zien uit het hof van de

Hollandse Graven. Dat is zeker niet de juiste oplossing. In de strijd om het bestaan, die het wordende graafschap in de elfde eeuw moest voeren, viel een gebeurtenis van kritisch belang te bespeuren. Maar de tijd dat Holland's intrinsieke betekenis voor de Nederlandse stam overwegend werd, lag nog verre. Die kwam pas nadat de middeleeuwse ontwikkeling voorgoed was afge-

sloten, en ten gevolge van katastrophale gebeurtenissen die zo lang tevoren door niets werden aangekondigd. Van veel groter belang voor de Nederlandse stam in zijn geheel was in de middeleeuwen de geschiedenis van de Zuidelijke gewesten, en vooral van Vlaanderen.

Van alle Nederlandse gewesten kwam Vlaanderen het eerst tot economische en culturele bloei. Want in weerwil van de politieke versnippering en de oneindige onrust schreed de beschaving verder in die eeuwen, en de rijkdom niet minder. Deden de enkele regels die ik van Jan van Heelu aanhaalde niet gevoelen, wat een andere wereld het geworden was, sedert de dagen dat Dirk III en zijn 'rovers' het Merwedebos verdedigden of sedert twee generaties later om het bestaan van het graafschap Holland met hinderlaag en sluipmoord werd gestreden? Het ideaal van ridderschap had zich van de geesten meester gemaakt. De vorsten vochten niet enkel meer om buit of macht, maar om roem. En hun daden werden bezongen in Nederlandse verzen. Een Nederlandse cultuur is zich aan 't ontwikkelen, die trouwens niet door de vorsten of de adel alleen of zelfs voornamelijk wordt gedragen. De maatschappij heeft haar bijna uitsluitend agrarisch karakter verloren. Arbeidsverdeling is verder doorgevoerd. Uit het platteland hebben zich talrijke steden verheven. Handel en nijverheid zijn van oneindig groter belang geworden. In de oude samenleving van welgeborenen en huislieden brengen de burgerijen een nieuw element van onmetelijke betekenis, niet slechts economisch, maar politiek en cultureel.

In dat alles nu is Vlaanderen voorgegaan en heeft op de ontwikkeling der overige Nederlanden grote invloed geoefend. Het eerst van alle Nederlandse gewesten kwam Vlaanderen tot volle economische ontwikkeling. Brugge en Gent waren in de middeleeuwen verreweg de rijkste Nederlandse steden. Hun burgerijen kwamen tot politiek bewustzijn en politieke macht, lang voordat in Holland of zelfs in Brabant de steden een zelfstandige rol spelen konden. Uit die ontplooiing van volkskracht kwam ook de eerste Nederlandse dichtkunst voort. Toch was die Vlaamse dichtkunst niet eng particularistisch. Zij wilde Diets zijn. Zij onderhield een geestelijk verband met de gewesten ten Oosten en ten Noorden. Op de vorming van een algemene Nederlandse cultuurtaal heeft zij dan ook beslissende invloed geoefend.

Maar bovenal, heel die geschiedenis van Vlaanderen werd op de meest dramatische wijze beheerst door de aanraking met Frankrijk en van ons verder afgelegen standpunt is het onmiskenbaar dat die, toen eenmaal de dreigende opslorping in het grotere Duitse geheel was afgewend, voor de lotgevallen van heel de stam van de diepste en meest kritieke betekenis is geweest. Uit Frankrijk kwam de vruchtbaarste cultuurinvloed, en hij kwam het eerst in Vlaanderen, dat zich ook, om zichzelf te blijven, het eerst tegen zijn overweldiging te weer moest stellen en daardoor vroeger dan enig ander stamdeel tot het bewustzijn van zijn Dietsheid kwam. En niet alleen op het gebied van de cultuur greep die botsing plaats. De Franse cultuurexpansie was maar éen aspect van die Noordwaartse beweging, die de Franse macht na haar diep verval onder de laatste Karolingen weldra, onder Philips Augustus, begon te ondernemen en die sedert. onder verschillende vormen, voor ons volk zo dikwijls een gevaar geweest is. In de geschiedenis van Vlaanderen kunnen wij het eerste treffen gadeslaan.

Als wij ons dus met die geschiedenis in het volgend hoofdstuk voornamelijk zullen bezig houden, is dat niet alleen omdat de heroische strijd die de Vlaamse burgerijen voor hun zelfstandigheid en voor hun democratische eigenaardigheid hebben moeten

voeren er zulk een bizondere verheffing aan geeft, maar ook omdat Vlaanderen daarin de algemene Nederlandse zaak diende.

2. Vlaanderen in de twaalfde en dertiende eeuw

a. De opkomst der Vlaamse steden

In Vlaanderen verhief zich de vorstelijke macht eerder dan in de Nederlanden onder het Duitse Rijk, maar dat kwam niet enkel door de snelle aanvankelijke inzinking van het centraal gezag in het Franse Rijk, want ook in vergelijking met de andere grote leenstaten die zich daarbinnen vormden, onderscheidde zich 'Boudewijnland' - zo noemde men het graafschap wel - door vroege ontwikkeling. De Graven, van de IJzeren Boudewijn tot Arnulf I hadden om hun land tegen de Noormannen en andere vijanden te beveiligen, op alle punten waar aanvallen verwacht mochten worden. burchten laten bouwen, gekommandeerd door betrouwbare dienstmannen. Toen het Noormannengevaar geweken was, bleven die burchten over als een netwerk van strategische sterkten om er het hele graafschap mee te beheersen. Nooit hadden de Graven hun vat over de burchtheren verloren. Toen de hierarchie van het leenstelsel allengs vollediger werd geregeld, schaarden de Burggraven of Kasteleinen zich om de Graaf als zijn hoogste adel. Tevens werden de burchten allengs de middelpunten van een vreedzame administratie, die - zoals reeds vluchtig werd aangestipt - door Robbrecht de Fries onder de Proost van St. Donaas als Kanselier van Vlaanderen gecentraliseerd werd. Zij verschafte de Graaf, uit zijn domeinen zowel als uit heffingen van zijn vazallen en uit tolrechten, geregelde inkomsten zoals niet veel vorsten in de vroege middeleeuwen ze bezaten. En tevens gaven zij hem de gelegenheid - eerste behoefte van die door eindeloze veten en plunderzucht geteisterde maatschappij - om de orde te scheppen en zich zelf als haar handhaver te doen erkennen. Daarin behoefde de Graaf eerst samenwerking met de kerk, die omstreeks het jaar duizend de godsvrede voor althans ettelijke dagen per week predikte, eerste leniging van een schrikkelijke nood. Maar weldra werd het 's Graven vrede, die hij door heel zijn land gebood en overtreding waarvan de vermetelste baronnen duur te staan kon komen.

Bij die burchten begonnen zich alom in de tiende en elfde eeuw steden te vormen. De steden uit de Romeinse tijd die de Frankische overstroming staande had gelaten, Maastricht, Nijmegen, Utrecht, waren alle meer landwaarts in gelegen; ook Dorestad en Tiel, zuivere koopmansnederzettingen, wier betekenis geen stand hield. Nu eindelijk kwam de beurt aan de kuststreken om steden voort te brengen en daarbij ging Vlaanderen voor. Onder de bescherming van de grafelijke kastelen vestigden zich nieuwe abdijen, die als eigenaars en bestuurders van uitgestrekte bezittingen vanzelf al het aanzijn aan een min of meer compacte groep van afhangelingen gaven. Maar de strategische punten die tot het aanleggen van burchten hadden uitgenodigd, waren in de meeste gevallen ook gunstig gelegen voor het handelsverkeer. Dat herstelde zich in de tiende eeuw niet alleen, maar nam hand over hand toe, en werd meer door Vlaanderen aangetrokken. In veel opzichten was de nawerking van de Noormannen-tochten opwekkend. De rivieren en zeegaten van Vlaanderen en Zeeland waren er als het ware door ontdekt. Brugge, aan het landeinde van de diepe kreek het Zwin, dankte de Noormannen zelfs zijn naam, die in het Noors landingssteiger betekent. Van het midden der tiende eeuw af huisde daar om het grafelijk slot, met zijn aan St. Donaas gewijde kerk, een kolonie van kooplieden en schippers. Er werd vandaar druk op Engeland gevaren. Ook tussen de twee abdijen en het kasteel aan

de samenstroming van Schelde en Leie kwam zo'n kolonie op, Gent genoemd; daar trok zich een weefnijverheid samen, in welker producten druk handel gedreven werd.

Over heel Vlaanderen, in het Dietse gedeelte, bij Gent en Brugge, Ieperen, Sint Omaars en Kortrijk, zowel als in het Waalse, bij Rijsel en Atrecht, Douai en Terwaan, begon die nijverheid, in de dagen van Caesar al inheems en onder de Merowingen als

'Fries' wijdvermaard, een grote vlucht te nemen. Zij werd door de handelsbeweging krachtig gesteund en bevorderde die op haar beurt ongemeen. Engeland werd voor de economie van Vlaanderen van steeds groter belang. Daarheen zette zich de handelsweg die langs de rivieren, of van Keulen af over Maastricht en Brabant overland, de producten van Duitsland en Italië aanvoerde, voort en meer en meer konden de Vlaamse steden die beweging leiden, naarmate zij zelf, toen de lakennijverheid aan de wol van de kudden in de weilanden van de nieuw ingepolderde kuststreek niet langer genoeg had, meer wol uit Engeland, het grote uitvoerartikel van dat land, betrekken moesten. Vooral na de verovering door Willem van Normandië, welke Engeland op zoveel wijzen nauwer met het vasteland verbond. werden de relaties ook met Vlaanderen intiemer. De groeiende betekenis van Londen als havenstad bevorderde de bloei van de Vlaamse havens. Ook naar de grote Franse jaarmarkten reisden de Vlaamse kooplieden en Franse kooplieden bezochten de jaarmarkten van Ieperen en van Meessen. Hier hielp de ligging Vlaanderen aan zijn voorrang maar dat het de grote internationale beweging, die eerst over Utrecht, Dorestad, Tiel had gelopen, van de Rijn kon afleiden, dankte het zeker wel aan het bezit van een nijverheid die voor uitvoer werken kon.

In de eerste eeuwen zaten de kooplieden als een ware kolonie van andersoortige elementen bij de oorspronkelijke feodale bevolking der stad. Van verschillende plaatsen gekomen, losgerukt uit hun natuurlijk familieverband, moesten zij zich aaneensluiten om in een maatschappij, die niet op hen berekend was, te bestaan. De gilde, of de hanze, noemden zij in de Vlaamse steden hun vereniging. In zo 'n gilde werden onder de leiding van eigen gekozen hoofdlieden gemeenschappelijke belangen besproken. Men ging nog op vaste tijden gezamelijk, karavaansgewijs, naar de voorname jaarmarkten. Ten opzichte van de stad daarenboven had men zijn verlangens, zijn politiek programma. Men was zich bewust in de van ouds zuiver agrarische en nu geheel feodaal ingerichte maatschappij iets nieuws te vertegenwoordigen en men gevoelde nieuwe behoeften. Men wilde los komen van de banden der feodaliteit, die de vrijheid van beweging en van het verwerven en verruilen van eigendom belemmerden. De oude rechtsgewoonten strookten niet met de belangenvan kooplieden. Het gerechtelijk tweegevecht in het bizonder werd ondraaglijk gevonden. Veiligheid, ongestoord door vete en bloedwraak, werd een levensvoorwaarde. Niet dat de nieuwe nederzetters uitmuntten door de strenge zedelijkheid van hun wandel. De kerk zag hun bedrijf integendeel met weerzin aan als een inbreuk op de gevestigde orde, en van de hand van een monnik hebben wij een hoogst onwelwillende beschrijving van het leven der kooplieden te Tiel in het begin van de elfde eeuw.

> Onhandelbare mannen, aan geen tucht onderworpen en die niet volgens de wet maar volgens hun wens recht doen, en dat is hun door de Keizer bij geschrifte vergund en verzekerd, zeggen zij. Meineed is hun dagelijks werk en in echtbreuk zien zij geen misdaad. Met heel hun hart leggen zij zich op drinken toe en wie met de luidste stem gemene taal weet uit te slaan om het gezelschap aan het lachen te maken en tot de wijnkroes uit te nodigen, die is bij hen de grote man.

De passage leert ons evenveel omtrent de houding der geestelijkheid tegenover het nieuwe verschijnsel van een vrije koopmansstand, als omtrent die baanbrekers van onze burgerlijke samenleving. Inderdaad konden overal de Bisschoppen, waar zij als landsheren optraden, het slecht met de opkomende steden vinden, zodat die de rechten en vrijheden nodig voor hun ontwikkeling in bittere strijd met hen moesten verwerven.

Maar de wereldlijke vorsten stonden anders tegenover deze nieuwe kracht. Zij waardeerden de geldrijkdom die zich in de steden vormde. Zij bevorderden hun losmaking uit het feodaal verband van abdij of baron, verzekerden hun de bescherming nodig

voor de groei van hun handel, verleenden hun de rechten die zij verlangden om zichzelf naar eigen inzicht te besturen. De Graven van Vlaanderen gingen daarin de Hertogen van Brabant en de Graven van Holland voor, eenvoudig omdat in hun gebied de koopmanskolonies het eerst tot bloei kwamen. Robert de Fries zag er zijn voordeel al in om de gunst van Gent en Brugge voor zijn

ZEGEL VAN GENT, 1288.

zaak te winnen. Nog een generatie of twee later, en wij zullen zien dat bij een nieuwe troonswisseling in Vlaanderen de steden met de grootste zelfbewustheid een actieve, en een doorslaggevende, rol spelen.

Politiek gesproken was intussen de stad in de koopmansgilde opgegaan. Daadkrachtig en welvarend had die van den aanvang af haar eigen met de algemene stadsbelangen vereenzelvigd. Zij stond trouwens in de stad niet meer geïsoleerd. Handwerkslieden waren toegestroomd, die voor haar werkten. De mannen die de toevoer van de grondstof in handen hadden en tevens de weg naar het afzetgebied kenden, beheersten vanzelf de nijverheid. De weverij groeide in de nieuwe omstandigheden als een kapitalistisch georganiseerd bedrijf op, bezitloze arbeiders werkten voor geldkrachtige kooplieden. Vooreerst waren die arbeiders trouwens gaarne bereid om de werkgevers als hun natuurlijke leiders te erkennen en het was zeker niet tegen hun zin dat de Graven de koopmansgilde als de stad beschouwden en aan haar de rechten toekenden, die de losmaking uit de feodaliteit, of beter gezegd, de schepping van een nieuwe feodale rechtspersoonlijkheid, een zelfbesturende stad, van wallen en grachten omgeven, vazal van de landsheer en jegens hem tot krijgsdienst verplicht, moesten bewerkstelligen. De horigen, die de oorspronkelijke bevolking samenstelden, waren tevreden met de vrijheid die het stadsrecht ook voor hen bedong. En zo vingen de Vlaamse steden hun loopbaan aan onder het uitsluitend bewind van de kapitalistische koopliedenklasse, waarmee de afstammelingen van de bezitters van de grond der stad, voorzover die niet aanstonds in hun eigen handen was gekomen, zich vermengden. De Schepenbank, waaraan de Graven rechtspraak volgens de door hen verleende ‘wet’ of ‘keur’ hadden opgedragen, werd uit die klasse samengesteld. Er werd een nieuwe tyrannie voorbereid, waar volgende geslachten mee te worstelen zouden hebben. Vooreerst maakte niemand zich daarover bezorgd. De stad als geheel had nog teveel moeite om zich in de feodale wereld te doen erkennen.

Voor de toekomst van de Nederlandse stam is die erkenning een feit van zeer grote betekenis geworden. Bij herhaling hebben in onze geschiedenis de steden een hoofdrol gespeeld, is in hen het eigenaardigste van onze beschaving tot uitdrukking gekomen. Dat ligt niet slechts aan hun talrijkheid en economische bloei. Het komt ook hiervandaan dat de standen die bij andere volken op cultureel gebied dikwijls de

leiding hebben gehad, de vorsten en hun hoven, de adel en aristocratie in veel wijder omvang zelfs, bij ons te vaak vreemde goden hebben gediend en voor de zuiverheid der nationale ontwikkeling een gevaar hebben opgeleverd. Zelfs de oligarchie van de Vlaamse steden zou in de loop der dertiende eeuw mee die weg opgaan, en dat is een reden te meer waarom het democratisch verzet dat die periode kenmerkt, onze aandacht verdienen zal. Maar voorlopig komt het er voor ons op aan de steden als zodanig, zonder dat hun inwendige verschillen aan het licht komen, een eigenaardig en actief element in de geschiedenis van het graafschap te zien worden, soms-geleid door hun eigen Burggra-

ven, maar vaker in oppositie tegen hen, gemeenlijk in overeenstemming met de Graaf, en hoogst wantrouwig ten opzichte van diens leenheer, de Koning van Frankrijk, zodra die zich in de zaken van Vlaanderen begint te mengen.

b. Vlaanderen en Frankrijk's wassende macht

Dat de steden in staat waren in de politiek van Vlaanderen een zelfstandige rol te spelen, bleek het eerst onder dramatische omstandigheden in 1127 en '28. Graaf Karel de Goede werd de 2de Maart 1127 in de kerk van St. Donaas te Brugge vermoord. Enige ontevreden dienstmannen van hem zwoeren samen tegen zijn leven, bedektelijk gesteund door niemand minder dan de Proost van St. Donaas en vermoedelijk ook door Willem, Burggraaf van Ieperen, zoon van een bastaard van Robbrecht de Fries, die bij Diederik's aan de regering komen zelf de hand naar de grafelijke kroon had uitgestoken.

De schokkende gebeurtenis, de verraderlijke moord op de vrome Graaf bedreven terwijl hij in 't gebed geknield lag, ten aanschouwe van de ontstelde priesters en van de armen aan wie hij gewoon was aalmoezen uit de delen, en de weinig minder schokkende verwikkelingen die volgden, zijn uitvoerig beschreven in een van de merkwaardigste documenten die de middeleeuwse kroniekenliteratuur oplevert: de Brugse *notarius* Galbert, diep getroffen door wat hij beleefde, tekende op wat hij zag en hoorde en werkte het uit in een levendig verhaal gekruid met interessante beschouwingen. Hoe het schrikkelijk nieuws de burgers en kooplieden in verslagenheid stortte; hoe hun stemming omsloeg tot woede en wraakzucht, toen één moedig dienstman, Servaas van Praat, het voorbeeld gaf en weldra de vazallen van de verslagene, de Burggraven van Gent, Aalst, Diksmuide en andere plaatsen, de burgers van Gent met hun befaamde belegeringsinstrumenten onder leiding van hun Schepenen, de Gravin van Holland, die voor haar zoon op de opvolging aasde, de Koning van Frankrijk, als leenheer diep geïnteresseerd, te Brugge samenstroomden om de onverlaten, die zich in de aaneengebouwde burcht en kerk verschanst hadden, te tuchtigen, - dat alles verhaalt Galbert en nog veel meer. Wij vernemen hoe eerst de burcht, toen de kerk, eindelijk de toren genomen werden, en hoe de overlevenden, achtentwintig in getal, op bevel van de Koning en in diens bijzijn van de toren ter dood werden gestoten. 't Had hun niet gebaat dat zij in de nacht nadat hun slachtoffer voor de eerste maal in de kerk begraven was, op de grafsteen zittende, bier en brood genuttigd hadden ‘op de manier der heidenen’ om de bloedwraak af te wenden. Wat de Proost betreft, vóór de val der vesting al gevlucht, had hij de bescherming van de Burggraaf van Ieperen gezocht, maar die, om zijn eigen onschuld te bewijzen, had hem aan de razernij van het volk uitgeleverd en hij was, naakt, onder het gejoel en de handtastelijkheden van de gemeente, aan de galg op smadelijke wijze doodgemarteld. Voor het eerst bijna in de geschiedenis van ons volk worden ons gebeurtenissen zo aanschouwelijk gemaakt en zien wij een gebouw, de stenen kerk van St. Donaas, helaas op het eind van de achttiende eeuw vernield, duidelijk boven de naamloze massa der houten woningen van een Nederlandse stad uitrijzen.

Maar ondertussen was wat omtrent de kwestie der opvolging was voorgevallen, van niet minder belang. Karel had geen kinderen en het aantal der pretendenten was legio. Ik vermeldde de Gravin van Holland al. De Burggraaf van Ieperen noemde

zich aanstonds Graaf. Dan waren er, behalve nog verscheiden anderen, Willem van Normandië en Diederik van den Elzas, van wie de één door de vrouwelijke lijn van Boudewijn V, de ander van Robbrecht de Fries afstamde. Van allen had Diederik de wettigste aanspraak, maar de Koning van Frankrijk bevorderde de candidatuur van Willem van Normandië, omdat hij door hem, die ook op Normandië aanspraken deed gelden, zijn geduchte leenman, de Hertog van Normandië en Koning van Engeland, enige afleiding hoopte te bezorgen.

Het was niet de eerste maal dat een Koning van Frankrijk zich het recht van meespreken in een erftwist om Vlaanderen aanmatigde, maar men herinnert zich dat Philips, die Richildis tegenover Robbrecht de Fries had willen steunen, zijn inmenging bij Kassel slecht bekomen was. Lodewijk VI, of de Dikke, had aanvankelijk groot succes. In weerwil van de dreigende uitbreiding der

'S GRAVENSTEEN TE GENT.

Anglo - Normandische macht had deze Koning door onvermoeid krijgvoeren tegen onhandelbare baronnen en roofridders zijn gezag in de rest van Frankrijk aanmerkelijk steviger gemaakt. De kans om zijn invloed over het totnogtoe zo onafhankelijke Vlaanderen te versterken greep hij met beide handen aan. Vóor hij aan de belegering van de moordenaars in de kerk van Brugge kwam deelnemen, had hij de Burggraven naar Atrecht ontboden en hen daar met rijke geschenken voor de erkenning van zijn beschermeling gewonnen. Gedurende hun afwezigheid echter verbonden zich de Schepenen en voornamen van Brugge en Gent en andere steden en van bijna heel het West-Vlaamse platteland met een eed op de relieken der heiligen om een goed man tot Graaf te verkiezen. De term *verkiezen* is opmerkelijk. Inderdaad durfden zij toen het erop aankwam niemand anders kiezen dan de man die de leenheer hun aanwees. Maar toen Willem van Normandië kwam, bleek alras, dat hij een Graaf van de feodale adel zijn wou en met de nieuwe macht der steden geen rekening hield; hij was niet van zins de privileges die hij hun had moeten verlenen, te erkennen. Zijn Normandische lijfwacht maakte zich bitter gehaat. Het voorjaar van 1128 gaf al een aaneengesloten beweging in Diets Vlaanderen te zien. De burgers van Gent beklaagden zich over Willem en riepen de Burggraven van Aalst en Dendermonde in Rijks-Vlaanderen te hulp. Ten overstaan van de beurtelings juichende en jouwende menigte verweet de Burggraaf van Aalst de Graaf zijn tyrannie. Een burgeroorlog brak uit. Rijks-Vlaanderen en Gent haalden Diederik van den Elzas binnen en

ook de burgerij van Brugge erkende hem in weerwil van hun Burggraaf, die evenals die van Gent de Normandiër trouw bleef.

Een burgeroorlog begon en aanstonds verscheen Lodewijk de Dikke weer te Atrecht om zijn beschermeling uit alle macht te helpen. Daartegenover mengde zich Hendrik II in de strijd: als Hertog van Normandië zag die de pretendent Willem natuurlijk ongaarne in een machtspositie op de Noordgrens van zijn hertogdom, en als Koning van Engeland moest hij evenzeer wensen, dat het wol-invoerende Vlaanderen vrij van Franse invloed zijn zou. Enkele maanden lang werd er in het graafschap verward gevochten, totdat plotseling door het sneuvelen van Willem van Normandië alles Diederik van den Elzas toeviel. Lodewijk VI kon niet anders dan zich bij het onvermijdelijke neerleggen. Voor haast een eeuw was Vlaanderen nog aan Franse voogdij ontsnapt.

Op het laatst van het leven van Diederik's opvolger Philips van den Elzas werden de betrekkingen intussen weer uiterst moeilijk. Philips had de hand weten te leggen op Vermandois en Amiens, waardoor zijn gebied tot aan het koninklijk domein van Ile de France strekte en hij een voor de koninklijke macht niet weinig bedenkelijke positie innam. Bij de dood van Lodewijk VII in 1180 werd hij voogd voor diens minderjarige zoon Philips (Philips II Augustus) gelijk Boudewijn van Rijsel het voor Philips I geweest was. Die orientatie van Vlaanderen op de binnenlandse politiek van Frankrijk was voor de toekomst van de Nederlandse stam vol gevaar, maar Philips van den Elzas verspeelde zijn kansen door gebrek aan beleid. Zelf kinderloos liet hij de jonge Koning trouwen met een dochter van zijn eigen naaste bloedverwant, Graaf Boudewijn van Henegouwen, en beloofde haar als bruidschat heel Vlaanderen bezuiden Aa en Leie, d.w.z. heel Waals Vlaanderen, op Rijsel, Orchies en Douai na. Dat werd gedaan in de mening dat de Koning altijd aan zijn leiband lopen zou, maar Philips Augustus bleek weldra een van de meest doelbewuste en vasthoudende staatslieden van zijn tijd, en zodra hij de regering in eigen handen kreeg, formuleerde hij de stelling ‘dat Frankrijk Vlaanderen moest opzuigen, of Vlaanderen zou Frankrijk uiteenbreken’ - en gedroeg er zich meer dan twintig jaren naar.

Toen Philips van den Elzas in 1191 in het Heilige Land stierf; wist Boudewijn van Henegouwen zich van de opvolging in Vlaanderen te verzekeren vóor Philips Augustus, zoals zijn plan geweest was, het leen aan de kroon kon trekken. Maar hij kocht zich 's Konings gemelijke toestemming door volgzaamheid en door de afstand van het als bruidschat beloofde stuk van Waals Vlaanderen, dat nu een afzonderlijk graafschap Artois werd, met Guines en Boulogne langs de kust. De bisschoppelijke zetels van Atrecht en Terwaan kwamen daardoor buiten Vlaanderen te liggen, hetgeen een zeer ongewenste toestand schiep. Toch was dit verlies van zoveel Waals land, ook al ging een Diets brokje mee, St. Omaars nl., dat nu aan verfransing prijsgegeven werd, voor de Dietse toekomst van Vlaanderen winst. Nu Atrecht, de rijke Waalse stad, die ook door Philips van den Elzas weer begunstigd was, werd afgescheurd, erfde het Dietse Gent vanzelf de rang van hoofdstad van het graafschap.

Maar Philips Augustus was met de afscheuring van Artois volstrekt niet tevredengesteld. Spoedig bood het lot hem schone kansen. Zware rampen stortten over Vlaanderen neer.

De Europese politiek werd in die jaren beheerst door de vijandschap tussen Frankrijk en Engeland, waarmee de strijd in Duitsland en Italië tussen Welf en Gibellijn versmolt. Philips van den Elzas had, toen zijn droom van Frankrijk te

beheersen vervlogen was, als vanzelf steun bij Engeland en de Welfen gezocht. In datzelfde kamp kwam ook aanstonds Boudewijn VIII's opvolger (hij stierf al in 1195) Boudewijn IX terecht. Het was de natuurlijke politiek van een Graaf van Vlaanderen om zich tegen de machtsuitbreiding van Philips Augustus te weer te stellen en in Frankrijk's vijanden bondgenoten te zien. Naarmate de strijd tussen Philips Augustus en Richard Leeuwenhart

feller werd, viel onzijdigheid Vlaanderen moeilijker. De argwaan tegen Philips Augustus' bedoelingen was te diep, de handelsbelangen waren te nauw verknocht met Engeland.

Maar in 1202 ging Boudewijn IX ten kruistocht, werd Keizer van het door de Latijnen veroverde Byzantium, en kwam er aan zijn eind. In Vlaanderen en Henegouwen werd het regentschap voor zijn dochtertje Johanna waargenomen door zijn broer, Philips van Namen, die, tegen de situatie niet opgewassen, het kind met haar jonge zusje Margaretha aan de Koning uitleverde. In 1212 huwde de Koning Johanna te Parijs aan een Portugese Prins, Ferrante, die hij daarop als zijn werktuig naar Vlaanderen zond.

De toestand waarin Ferrante daar kwam, was onhoudbaar. Philips Augustus had van het zwakke regentschap gebruik gemaakt om in het land zelf connecties te vormen. Evenals in de dagen van Lodewijk VI was vooral de hoge adel, de Burggraven, die vaak tegen de ontwikkeling der grafelijke macht optornden, voor zijn intriges toegankelijk gebleken, maar ook in de stedelijke oligarchiëen, die de ontevredenheid van het volk begonnen te voelen, en onzeker waren van de steun der Graven, wendden sommigen de blikken reeds naar de machtige opperleenheer. Met geld, titels, met voorrechten was een Fransgezinde partij gevormd. Daartegenover echter had de Koning van Engeland, Jan zonder Land, ook een partij. Het kon Engeland, dat handelsvoorrechten voor de steden te vergeven had, nooit moeilijk vallen om in Vlaanderen aanhang te vinden. Tussen die twee partijen kwam de Portugese Graaf al heel moeilijk terecht. Evenmin als de Henegouwse dynastie gedaan had, volhardde de nieuwe cliënt van Frankrijk in de volgzaamheid. Al in 1213 weigerde hij vazallendienst tegen Jan zonder Land en brak met de voornaamste vertegenwoordigers van de Franse politiek, de Burggraven van Gent en Brugge.

Deze twee vluchtten naar Frankrijk en kwamen aanstonds met het leger van Philips Augustus terug. De Koning - want hij voerde zelf zijn leger aan - bezette heel Vlaanderen, tot aan de Westerschelde toe, waar zijn vloot het Zwin was gekomen opvaren en Damme, de nog niet lang geleden gestichte havenstad van Brugge, genomen had. Aan de overkant van het water zat Ferrante teruggeweken en smeekte Jan van Engeland om hulp. Die kwam. Een Engelse vloot vernietigde de Franse. Philips Augustus ontruimde Vlaanderen weer, niet zonder de rijke steden grondig geplunderd te hebben. Een coalitie werd nu gevormd, waaraan met de Welfische keizer en Jan zonder Land verscheiden Nederlandse vorsten deelnamen: behalve Ferrante van Vlaanderen, Hertog Hendrik van Brabant en Graaf Willem van Holland. Maar op het slagveld van Bouvines, in Waals Vlaanderen, werd aan alle plannen om Philips Augustus' macht te fnuiken een eind gemaakt. De Fransen behaalden een volledige overwinning, Ferrante raakte gevangen.

De slag bij Bouvines, die Philips Augustus in het bezit van Normandië en de andere voormalige lenen der Plantagenets bevestigde, legde de grondslag voor een machtig Frans koningschap. Machtig naar binnen en niet minder machtig naar buiten. Philips Augustus' bondgenoot, de Staufische Keizer, wiens zaak mee getriomfeerd had, bleef een verre grootheid, opgaande in Italië, zonder belangstelling voor het Rijk. Alle invloed die hij zich niet verwaardigde te benutten, viel de Franse Koning toe, en sedert gold in de Neder-Lotharingse staten diens woord meer dan dat van hun eigenlijke leenheer de Keizer.

Wat Vlaanderen betreft, Philips Augustus legde het nu in vaste banden. Ferrante hield hij in gevangenschap. Johanna bleef Gravin, maar geen vernedering werd haar bespaard. De wallen van de Zuidelijkste steden van het graafschap moesten geslecht, andere sterkten mochten niet verbeterd worden. De Burggraven van Gent en van Brugge keerden triomfantelijk terug. Philips Augustus hoopte het graafschap op den duur te kunnen verenigen met het kroonland, maar zijn zoon Lodewijk VIII vond het in 1226 geraden Ferrante los te laten. Eerst had hij hem en Johanna echter een verdrag

afgeperst, waarbij zij de Koning onvoorwaardelijk trouw zwoeren en waarbij de edelen en steden van Vlaanderen verplicht werden van hun kant te zweren, dat zij de Koning tegen de Graaf en Gravin zouden bijstaan, zo dezen het gegeven woord niet nakwamen.

Het zag er droevig uit met de kansen van Vlaanderen om zijn zelfstandigheid te bewaren en mee de Nederlandse stameenheid te verwezenlijken, (een aspect, dat laatste, dat ons meer opvalt dan de tijdgenoten). Veeleer leek het graafschap een vooruitgeschoven post van de Franse staatsmacht geworden, van waaruit ook de zelfstandigheid van de andere Nederlanden, ongeacht dat zij in naam tot het schimachtige Duitse Rijk behoorden, bedreigd werd.

Maar het was niet enkel een kwestie van de Franse staatsmacht. Onder de beschutting van het versterkte koninklijke gezag was aanstonds toen de ergste anarchie van de Karolingische natijd overwonnen was, ook de Franse beschaving beginnen op te bloeien en die had een verbazend expansievermogen aan den dag gelegd. Als Vlaanderen geen weerstand aan haar kon bieden, zou het niets worden dan een werktuig om haar invloed ook in de andere Dietse gewesten te verbreiden.

c. Franse en Dietse cultuur in Vlaanderen

Voor onze streken was de beschavende invloed die op de Germaanse grondstof werkte, bijna altijd uit het Zuiden gekomen, maar Gallië was daarbij eigenlijk niet anders dan de werkzaamste bemiddelaar geweest: de beschaving die het meedeelde, was de algemene Europese beschaving, de Romeinse, de Christelijke; de Rooms-Katholieke. Nu echter ontstond daar een beschaving die, hoezeer ook nog in hoofdzaken van Rome afhankelijk, toch wezenlijk Frans genoemd moet worden. De Franse maatschappij vond haar eigen karakteristieke idealen. De Franse geest begon zich te uiten in de eigen taal. Het was van die nieuwe nationale cultuur dat de omringende landen, de Nederlanden volstrekt niet alleen, de invloed begonnen te ondergaan.

Niets is voor Frankrijk beter middel geweest om zijn taal en zijn geest onder de volken te verbreiden dan de kruistochten. Die grootse beweging, groots in weerwil van haar onvolkomenheden, is in de grond Frans geweest. Onder een Franse Paus, Urbanus II, en op een in Frankrijk gehouden Concilie, te Clermont, werd tot de eerste kruistocht besloten. In zekere zin was het een voortzetting van de lange strijd tussen de Mohammedaanse en de Christenvolken om de heerschappij over de Middellandse Zee. In die strijd had Frankrijk - men denke aan Karel Martel, aan Karel de Grote - al lang meegedaan. Voor de Middellandse Zee was de verbeelding van Frankrijk licht te ontvonken. Het ging er nu om het Oostelijk bekken te bevrijden. De oproep van de Paus, de nieuwe bedreiging van het Heilige Land door de Turken, het verlangen van het opkomend ridderwezen naar een wij ding die de kleine feodale twisten niet geven konden, alles werkte nu om een nieuwe geestdrift te verwekken die zich aan heel de Christenheid kon meedelen, maar die toch in Frankrijk het gereedst in oude banen liep.

Het moet in de eerste plaats Franse invloed geweest zijn, dat de Nederlanders, uit Vlaanderen en uit de voormalige Lotharingse gewesten, aan de kruistochten zo ijverig

deelgenomen hebben. Als de Keizer van Constantinopel tot Robbrecht de Fries een beroemde brief richtte om de nood van zijn rijk, die borstwering der Christenheid, uiteen te zetten, zag hij in hem zeker wel vóor alles een vazal van de Franse Koning. Maar vertrouwdheid met de zee - ook al waagde de handel zich op zo'n verre tocht als door de Straat van Gibraltar nog lang niet - was ook een factor, vooral voor de Hollanders en Friezen. Het aantal tochten overzee door hen in de twaalfde en dertiende eeuw ondernomen is niet gering geweest. Graven van Holland en Bisschoppen van Utrecht gingen ook meer dan eens in het gevolg van hun leenheer de Keizer met Duitse kruistochten mee, ofschoon het heel op het eind van het tijdvak, in 1269, de roepstem van

Lodewijk de Heilige was die nog eenmaal een grote Friese expeditie naar de Middellandse Zee deed koers zetten.

De Vlaamse Graven in ieder geval hebben slechts meegedaan aan kruistochten die onder hoofdzakelijk Franse leiding stonden, en als zij daarin keer op keer zo'n aanzienlijke rol gespeeld hebben, bewijst dat slechts hoe volledig zij en hun adel zich aan 's Konings vazallen uit het Franse Frankrijk konden aanpassen. Dit geldt al dadelijk voor de eerste kruistocht. Godfried van Bouillon, die hem leidde, was weliswaar een Rijksvorst, uit het geslacht der Lotharingse Hertogen, maar hij kwam van bezuiden de taalgrens. De Graaf van Vlaanderen, Robbrecht II, toog zelf mee uit, vergezeld van de bloem van zijn adel, en hem werd het eerst de heerschappij over Jeruzalem aangeboden, die Godfried ten slotte aannam, maar zonder de koningskroon, die volgens de overlevering de vrome held niet dragen wilde waar Christus de doornenkroon geleden had. Het koninkrijk van Jeruzalem, met zijn leenstaten in Antiochië, in Edessa, in Tripolis, 't welk in stand te houden twee eeuwen lang het doel van de hoofdkruistochten is geweest, was een Franse staat, *regnum Latinorum in Hierusalem*, waarin het Franse leenrecht tot ideale uitdrukking kwam. Diederik van den Elzas, die de dochter van de derde Koning van Jeruzalem, Fulco van Anjou, huwde, ging tot vier maal toe zijn schoonvader, daarna zijn zwager te hulp. Philips van den Elzas stierf in 1191 voor Akko aan de pest. Boudewijn van Henegouwen, volgde nu in Vlaanderen op; zijn zoon werd een van de hoofdleiders van de vierde kruistocht en in 1204 de eerste Keizer van het Latijnse rijk van Byzantium, waarop die onderneming uitliep. Genoeg om te laten zien, hoe voor de Vlaamse adel de kruistochten een school van verfransing konden worden.

Niet louter omdat in het verkeer met de Franse vorsten en ridders het Frans de omgangstaal was. Maar in de kruistochten kwam een ideaal tot volle ontplooiing, dat op de adel van heel de Christenheid een diepe stempel drukken ging, en dat aan de Vlamingen althans als iets bij uitstek Frans verschijnen moest: het ridderwezen.

Vechten was de eerste taak van de grondbezittende en dienst-aristocratie, vechten om eigen huis en afhangelingen te beschermen, vechten voor leenheer, voor meester. 't Was over 't geheel een strikt zakelijk en nuchter vechten, en als er iets bij kwam wat er uit practisch oogpunt niet bij nodig was, dan was het barbaarse bloeddorst, onmenselijke wreedheid. De wereld had tot stervens toe onder de ruwe vechtlust der baronnen geleden. Nu door kerk en vorsten de ergste noodstand overwonnen was, rees in het gemoed der vechtersbazen zelf een zucht naar wijding van hun handwerk op. Daaraan voldeed het ridderideaal. Het eiste van de *miles* eerbied voor deugden die vroeger buiten zijn gezichtskring gelegen hadden. Het legde hem beperkingen op, waar hij vroeger gedachteloos naar zijn hartstochten geleefd had. Zeker, de kerk had nooit afgelaten hem dat alles en veel meer nog voor te preken. Maar het werd hem nu oneindig nader gebracht door het onmiddellijk verband waarin het met zijn krijgsmanswezen gelegd werd. Geestdriftige strijders in het Heilige Land gevoelden de behoefte om heel hun leven aan de oorlog voor het geloof te wijden en zo ontstonden de geestelijke ridderorden, de Tempeliers en de Johannieters, beide in oorsprong Frans. Maar wat daarin georganiseerd werd, bleef in veel wijder kring levenwekkende aspiratie. Het was niet uitsluitend geloofsijver: ook de gedachten van eer en van edelmoedigheid kregen vorm in de geesten, rijke gedachten, waarin een oud-Germaanse stroming een zuiver Christelijke ontmoette, gedachten waarin een ontzaglijke opvoedende kracht stak. Zij waren bovendien vatbaar voor

ontwikkeling. Zij gingen uit van een heroïsch stadium om tot een van verfijning te geraken, na trouw en zelfopoffering kwam hoofsheid, wapenkunde, vrouwendienst. Ontwikkeling werd trouwens op den duur ontaarding, en de zin ging vaak in de vorm verloren.

Hoe dat zij, van heel die aristocratische geestesbeweging werd de Franse letterkunde (want omstreeks deze zelfde tijd begon men zich in Frankrijk voor literair werk van de

volkstaal te bedienen) de machtige spreektrompet. In de *Chanson de Roland*, die nog van vóor de eerste kruistocht dagtekent, zien we hem in de oorlog tegen de ongelovigen in Spanje als het ware voorvoeld, en de vroegste conceptie van de ridder, onmiddellijk voortkomend uit die sfeer van ruw geweld, die naar hiervóor is aangestipt in andere Karolingische verhalen zo aangrijpend wordt voorgesteld, ontdaan van de ergste barbaarsheid en geheiligd door de strijd voor het geloof. Weldra maakt het heldendicht zich van de figuur van Godfried van Bouillon meester en idealiseert haar als het voorbeeld van de Christenridder. Maar tegelijk hebben de Noord-Fransen, die van de *langue d'oil*, met wie ons volk in aanraking is, in het Heilige Land met de poëzie der Provençaalse *troubadours* kennis gemaakt en een mode van hoofse min en vrouwenverering zet in, die eerst nog vreemd staat bij de ruwe werkelijkheid der zede. Nog van een andere kant wordt de Franse geest bevrucht. In het veroverde Engeland is hij in aanraking met de Keltische sagenwereld gekomen. Hij vermeit zich in het wondere daarvan, maar de Arthur-romans dienen hem toch vooral om in eindeloze variaties het ridderlijke leven te schetsen, de toernooien, en de feestmalen, en de avonturen en de heldendaden, en de liefde. Chrétien de Troyes, in de tweede helft van de twaalfde eeuw de hofdichter van de Hertog van Champagne, werd van die dichtsoort de grote meester.

Franse taal en letterkunde in Vlaanderen

Met dat alles leefde het hof van de Graven van Vlaanderen van harte mee. Al dankte het Elzassische huis zijn positie aan de steun der Dietse steden, het waren daarom niet minder wezenlijk Franse vorsten, Frans van taal, van opvatting, van levensbeschouwing. En hoeveel te meer dan nog de Henegouwers die op hen volgden, Boudewijn's dochters in Frankrijk opgevoed, en na hen (Margaretha volgde Johanna op en stierf zelf in 1278) Margaretha's zoon, Guy, de zoon van een Fransman. In het Waalse deel van het graafschap, vóor 1191 althans nog de helft, bloeide de Franse letterkunde een natuurlijke bloei, maar met de Graven drong zij ook in het Dietse deel door. Chrétien de Troyes zelf werd een tijdlang door Philips van den Elzas beschermd en dichtte een paarvan zijn romans in het kasteel van Brugge of van Winendale.

Ongetwijfeld was het Frans aan het grafelijk hof de gebruikelijke taal. Ook onder Johanna en Margaretha en onder Guy, in de dertiende eeuw met andere woorden, bloeide de Franse minnepoëzie. Maar inderdaad, daarin steekt weinig bevreemdends. Adenet le Roi, die zelf aan de hoven van Brabant en Vlaanderen de kost verdiend had als dichter en voordrager, als minstreel, schreef heel in 't algemeen:

> Avoit une coutume ens el Tiois pays
> Que tout li grant seignor, li conte et li marquis,
> Avoient entour aus (*eux*) gent françoise tousdis (*tous les jours*)
> Pour aprendre françois lor filles et lor fils.

Ontegenzeggelijk had het Frans ook buiten de kringen van het hof en van de adel in Vlaanderen een zekere positie verworven. De Franse beschaving schitterde niet alleen in de ogen der hofaristocratie - trouwens vond haar voorkeur bij de in rang op haar volgende stand, bij de lagere adel en de rijke burgerij, als altijd navolging -: andere

aspecten ervan maakten indruk op andere klassen. Met de godsdienstige verheffing die tot de kruistochten opwekte en het vroege ridderwezen inspireerde, kwamen uit Frankrijk, dat reeds de beweging der Cluniacensers had voortgebracht, in de twaalfde eeuw de kloosterhervormingen van de Cisterciencers en van de Premonstratensers. Beide gaven in Vlaanderen en in heel de Nederlanden, in Friesland zelfs meer dan ergens elders, het aanzijn aan tal van nieuwe kloosters. Maar in Vlaanderen, het naast aan Frankrijk gelegen en ressorterend onder Franse bisdommen, ging van die kloosters

vanzelf een sterker verfransende invloed uit. Zij huisden veel Franse monniken. Bernard van Clairveaux, de grote stichter van de Cistercienserorde, heeft zelf in Vlaanderen gepredikt. Zo verhief deze beweging mee het aanzien van Frankrijk en dat deed ook de Franse wetenschap.

De bisschoppelijke scholen die in het Karolingisch Europa een zo groot aantal centra van cultuur hadden geleverd, konden een geslacht dat door de kruistochten een wijder gezichtskring veroverd had en ook in het geestelijke meer ondernemingszucht gevoelde, niet meer voldoen. In de tweede helft van de twaalfde eeuw werden zij overschaduwd door de universiteiten, die toen begonnen op te komen, en die zich nu bij uitsluiting op de hogere wetenschap, op de stoutere bespiegelingen van theologie en philosophie, begonnen toe te leggen. Lange tijd was daarvan in heel de Christenheid die van Parijs verreweg de beroemdste. Van heinde en ver kwamen de leergierigen naar Parijs gestroomd, voor iedere klerk die van wetenschap droomde werd het een Mekka. De grote geleerden van die eeuwen waren volstrekt niet allen Fransen. Abélard was een Fransman, Jan van Salisbury was een Normandiër. Maar Albertus Magnus van Keulen en Thomas van Aquino, de Italiaan, waren nog groter figuren. Voor allen niettemin was Parijs het middelpunt, de internationale beurs van gedachten. Geen denker van die tijd of hij heeft er enige jaren doorgebracht, gewoonlijk ook college gegeven. Zo moesten wel de strijd tussen nominalisten en realisten in de twaalfde eeuw, die om het Aristotelianisme in de dertiende, alle brandende kwesties van het geestelijk leven, in het bewustzijn der mensen nauw met Frankrijk verbonden raken. Ook de Nederlanden leverden hun contingent. In de dertiende eeuw was een Vlaming, Willem van Moerbeke, in het ‘Latijnse’ rijk van Byzantium Aartsbisschop van Korinthe, bijna de enige geleerde ter wereld met een voldoende kennis van het Grieks om Aristoteles te vertalen. Siger van Brabant leerde te Parijs theorieën die hem met de Inquisitie in aanraking brachten, Hendrik van Gent daarentegen werd door de Paus met de titel *doctor solemnis* vereerd. Er was in de Nederlanden geen middelpunt dat de intellectuele krachten tot zich trekken kon. Het nationaal besef van de middeleeuwen was nog te eng en te dynastisch georienteerd om zich over zaken van cultuur uit te strekken. Het algemeen gebruik van het Latijn voor wetenschappelijke doeleinden verduisterde nog meer het begrip dat er verlies geleden werd als zo grote gebieden zich richtten naar éen middelpunt.

Maar in de letterkunde, zagen wij, was in Frankrijk de volkstaal sedert de twaalfde eeuw in gebruik. Ook in andere levenssferen drong zij door. In het begin van de dertiende eeuw begon men staatsstukken, stedelijke privilegiën, contracten, rekeningen, in het Frans te stellen. De Nederlandse volkstaal was toen nog nauwelijks gereed om dat voorbeeld te volgen. In Vlaanderen was bovendien de grafelijke kanselerij er aanstonds bij om, toen zij het Latijn liet vallen, met voorbijgang van de aanspraken van het Diets, de onderzaten het Frans op te dringen. De oudste niet-Latijnse oorkonden in Diets Vlaanderen zijn dan ook in het Frans gesteld. Van 1221 af zijn er in toenemende getale tot ons gekomen. Maar dat een Vrouwe van Dendermonde of een Heer van Diksmuide in het Frans kond doen van regelingen door hen met Gravin Johanna getroffen, dat is niet zo verwonderlijk. Men is meer benieuwd naar de reactie der stedelijke overheden. Welnu, daarin kan men dezelfde tegenstrijdigheid waarnemen, die de geesteshouding van het Vlaamse volk in haar geheel gedurende deze periode kenmerkt. Aan de éne kant gaat Vlaanderen alle Nederlandse gewesten in het gebruik van het Nederlands in openbare stukken voor.

De oudste Nederlandse oorkonde, dagtekenend van 1249, ging uit van de Schepenen van Bochoute; Holland volgde vrij spoedig, maar Brabant eerst ettelijke jaren later, in 1267. Aan de andere kant sloegen verscheiden Dietse steden in Vlaanderen het Nederlands over en sprongen van het Latijn ineens op het Frans. Het Frans dreigde de positie van staatstaal die het Latijn bezeten had te erven. Dat dit in Sint Omaars gebeurde, kunnen wij, gezien de bizondere omstandigheden van die

van het Dietse Vlaanderen afgescheurde stad, buiten beschouwing laten. Maar ook in Ieperen zijn de stadsrekeningen van het ogenblik af dat het Latijn wordt opgegeven, in het Frans vervat, totdat eindelijk, in 1325, de zegevierende democratie het Nederlands op het stadhuis binnenvoert. Het Ieperse gebruik was een uitzondering, maar toch zijn er ook te Gent en Brugge tekenen van een zekere neiging voor het Frans bij de oligarchische stand waar te nemen.

Hoe ver dat ging, valt moeilijk te zeggen. Wel mag men met stelligheid verwerpen wat Pirenne, gelijk andere Franse en Fransgezinde schrijvers vóor en na hem, ervan beweerd heeft, dat n.l.

> de toestand ten opzichte van het gebruik der talen in Vlaanderen gedurende de dertiende eeuw geheel overeenkomstig was aan wat men er nog heden waarneemt.

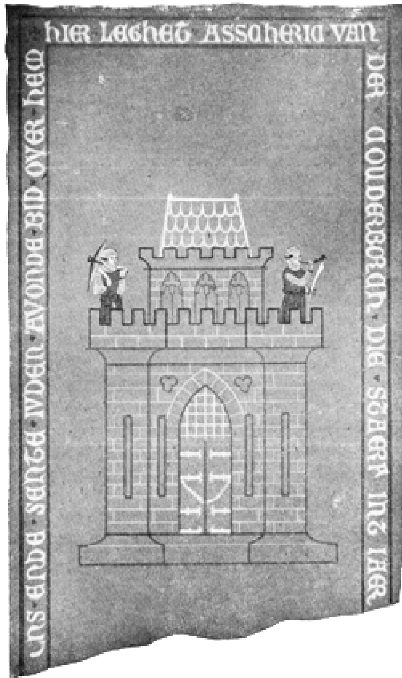
Dat het Frans voor de leidende klasse, niet slechts aan het hof maar in de kastelen en in de steden, zoals een generatie geleden toen Pirenne dit schreef, een levende taal geweest zou zijn, die Vlamingen in de familiekring, in de maatschappelijke omgang, in zaken, in alle aangelegenheden des geestes spraken, dat valt met een paar Franse oorkonden die zo goed als de voormalige Latijnse het werk van een stand van klerken waren, niet te bewijzen. Blijkbaar was er een vooroordeel in die kringen dat het aristocratisch stond om zich in openbare stukken in het Frans te laten bedienen, maar men kon dat doen, en ongetwijfeld deed men het, met een heel klein beetje eigen kennis van die taal. Niet dat er niet vrijwat burgers geweest zullen zijn, die het Frans behoorlijk meester waren. In de handel was het onontbeerlijk. Men vergete niet dat het Frans sedert de verovering door Willem van Normandië in Engeland een heersende positie innam en dat pas in de veertiende eeuw het verfranste Angelsaksisch, het Engels met andere woorden, zich als schrijftaal dorst doen gelden. Ook voor het handelsverkeer met Engeland diende in de dertiende eeuw dus het Frans. Er bestond dan ook een gewoonte in Vlaanderen om kinderen uit te wisselen met Waalse families opdat elk des anders taal zou leren. Op zulke teksten baseerden zij die de negentiende-eeuwse misstanden wilden goedpraten hun theorieën omtrent de vroegtijdige en als het ware spontane verfransing van het Vlaamse volk. Toch spreekt het vanzelf dat zo'n stelsel nooit anders dan vrij schaars toegepast geweest kan zijn, en bovendien, dat het in de toestand die men volgens Pirenne nog in zijn tijd in Vlaanderen waarnam, zowel onmogelijk als onnodig was geworden. Een kind uit goede Vlaamse familie behoefde helaas niet meer naar het Waalse land gestuurd te worden om er Frans te leren en een Waals kind dat in zo'n familie opgenomen werd, zou er bitter weinig Diets geleerd hebben. Trouwens, de Walen, in het algemeen gesproken, gevoelden de behoefte en dus ook het verlangen niet meer om zich de taal van hun buren eigen te maken: die sloofden zich immers zelf uit om hun die moeite te besparen. Goed geïnterpreteerd bewijst het bestaan van die gewoonte in de dertiende eeuw dus juist, wat een hemelsbreed onderscheid de taaltoestand van toen met die van gisteren vertoonden.

In de *Reinaert* trouwens, Vlaams en dertiende-eeuws, in het rechtsgedingvoor Koning Nobel, wordt Frans alleen gesproken door

> een hondelijn, hiet Courtois,

- een kostelijke aanwijzing hoe het volk die hovelingen-mode aanzag. Maar inderdaad, er zijn gegevens genoeg om aan te tonen dat zelfs de aanzienlijken het Nederlands in ere hielden. Het wordt bijvoorbeeld gebruikt op de grafplaten van adellijke Gentenaars. In 1175 onthief Paus Alexander III de Vlamingen van de verplichting om in kerkelijke zaken - men weet dat dit in de middeleeuwen een zeer ruim begrip was -

in het bisschoppelijk hof te Doornik, waar een vreemde taal gebruikt werd, te procederen. Men begon die Waalse bisdommen, die zich ten tijde van de bekering der Franken benoorden de taalgrens eenvoudig over die barbaarse streek hadden uitgebreid, nu bezwaarlijk te vinden. Men beriep zich op de taal toen men - zonder gevolg overigens: die hervorming moest wachten op Philips II - tegen het einde der dertiende eeuw de Paus om de instelling van een Vlaams bisdom verzocht.

GRAFPLAAT VAN ASSCHERIC VAN DER COUDENBORCH, (EIND 13DE EEUW, GENT).

Dat zelfs de adellijke stand in zijn geheel genomen met het Frans niet zo heel ver kwam, blijkt vooral ook uit de vraag naar vertalingen van de Franse ridderromans. In de loop van de dertiende eeuw ontstond gaandeweg een hele literatuur van navolgingen, bewerkingen, vertalingen van dat befaamde en gewilde genre. Chrétien de Troye's hoofdwerk de *Enéide* was al vóor 1190 verdietst door een Limburgs edelman. Hendrik van Veldeke, maar dat werk, geschreven in een Oost-Nederlands dialect, heeft wel de stoot gegeven tot het ontstaan van een Frans-hoofse dichtschool in Duitsland, maar is in de overige Nederlanden onopgemerkt gebleven. Daar moest de Dietse letterkunde als het ware overnieuw geboren worden, maar van de omstandigheden waarin dat geschiedde, weten wij bitter weinig.

Is het misschien zelfs verkeerd om zoals ik in dit hoofdstuk doe, het ontstaan van de Nederlandse letterkunde uit beïnvloeding door Frankrijk af te leiden? Een poging is gedaan[1] om ze voor te stellen als natuurlijk uit een gezonde oud-Germaanse traditie verrijzende. Maar de vroege Franse letterkunde was zelf van oud-Germaanse cultuurelementen doortrokken en zoals ik hiervóor betoogde, schijnen onze streken, al waren zij ook het eigenlijke Frankische stamland, aan de ontwikkeling der Frankische grootheid weinig actief deel genomen te hebben. Het feit blijft bovendien dat de Middel-Nederlandse letterkunde zich niet in de oude Germaanse vorm - het stafrijm - maar in een nieuwe van de Fransen afgeluisterde - het eindrijm - uit, terwijl

1) In het werk van pater Dr. J. van Mierlo, *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandse Letterkunde* (1928).

de voorbeelden van navolging naar het Frans legio zijn. Mij dunkt dat de oude opvatting, volgens welke de opleving der Middelnederlandse letterkunde en in het bizonder heel de Middelnederlandse ridderpoëzie een staaltje te meer van de bevruchtende werking van de Franse op de Dietse beschaving was, vooralsnog gehandhaafd worden moet en voor mij getuigen die lange verhalen, waaruit wij althans mogen afleiden dat de Vlaamse en

Brabantse adel de landstaal nog patroniseerde, toch maar van een zeer passieve weerstand tegen de verfransing.

Zeer zeker bereikten de dichters soms zelfstandige schoonheid. Onder de Frankische romans is een frisse, eenvoudige vertelling als *Carel ende Elegast*, waarvan geen Frans voorbeeld kan worden aangewezen, een waarachtig kunstwerkje. Zelfs op het gebied der Britse romans geeft de *Walewein* van Penninc, waarin de avonturen een diepe symbolische zin hebben, iets van bizondere waarde. En toch leed het genre, vooral dat van die Britse romans, welke de andere geheel verdrongen en tot een naargeestig na-apen van de hoofse zede lokten, onder een onherstelbaar gebrek aan oorspronkelijkheid. Navolging was het hoogste streven van al te veel van die dichters en navolging van de meer verfijnde cultuur van Frankrijk moet de voornaamste les geweest zijn die hun lezers en hoorders, edelen en burgers, eruit trokken: Als de Nederlandse geest niets eigeners wist voort te brengen om tegenover de overweldigende macht van Frankrijk te stellen, had hij toch nog weinig toekomst.

Godsdienstig en burgerlijk leven; Hadewijch en Maerlant

Welnu, dat eigene vertoonde zich, en wel hoofdzakelijk in tweeërlei vorm.

Daar was ten eerste het godsdienstig leven, waarin de Nederlandse geest zich vrij bewoog. Reeds in de eerste godsdienstige werken in de volkstaal werd een toon aangeslagen, die van geen Fransman afgeluisterd was en die in het Nederlands gemoed lang zou naklinken. Ik denk hierbij niet zozeer aan de heiligenlevens als aan de godsdienstige lyriek, die met de schone en diepzinnige mystiek van Hadewijch op indrukwekkende wijze inzet. Alles is onzeker omtrent de persoon der dichteres, maar het aannemelijkst was dat zij in de eerste helft der dertiende eeuw leefde en uit Antwerpen geboortig was. Misschien woonde zij te Nijvel, in het Walenland dus, een middelpunt van de begijnenbeweging die, van Luik uitgegaan, veel vrouwen tot een godsdienstig leven trok, ook in de Dietse gewesten, en in elk geval had zij voorgangers in grote Franse mystieken, die echter in het Latijn schreven. De volkstaal te gebruiken om aan zulke gevoelens en gedachten vorm te geven, dat was al een stout bestaan, maar Hadewijch was een grote dichteres; wat zij gaf, welde diep uit haar eigen gemoed op, en tevens bevredigde het een hartgrondige en duurzame neiging van de volksaard, zodat de onversaagde visie op het goddelijke van die onbekende vrouw in de Nederlandse cultuurgeschiedenis niet maar een merkwaardigheid is, doch zoals wij later zien zullen, het begin van grote dingen.

En toch, de mystieken bereikten hoge toppen en bleven er eenzaam. Wat vereist werd tegenover de bekoring der ridderpoëzie was een uiting van de geest der burgerijen, het was een levensleer waarmee die nieuwe stand, de trouwste hoeder van het eigene van de stam, ferm op zijn voeten staan kon. Ook dat werd gevonden en wel voornamelijk in Vlaanderen. Zo moest het ook. Nergens waren de steden zo machtig, nergens vormden de burgerijen zo bij uitstek het eigenaardige element in de samenleving. Tevergeefs zou men de andere gewesten monsteren om er talent te vinden dat voor heel de Nederlandse stam kon spreken. In Holland heerste nog - 't zou niet lang meer duren - een inheems gravengeslacht dat de taal niet gelijk het Vlaamse ongunstig gezind was, en dat met Willem II, die Rooms Koning werd, zijn

aandacht Oostwaarts scheen te richten. Maar Holland lag nog buiten de grote geestelijke stromingen van de tijd en al wat het omstreeks de overgang tot de veertiende eeuw aan dichters voortbracht, was de goede Melis Stoke, de kroniekschrijver, binnen de perken van zijn taak een voortreffelijk man, maar die perken waren eng. Meer viel reeds van Brabant te verwachten, waar ook Hadewijch thuis hoorde. Daar bestond een Diets hof. Hiervóor zijn een paar verzen van Jan van Helu aangehaald, waarin de lof van de ridderlijke Hertog Jan, de overwinnaar van Woeringen, gezongen werd; de Hertog zelf is befaamd gebleven als de dichter van een paar Dietse minneliedjes. Brabant begon reeds volkrijker en welvarender te

worden. Aan de weg van Keulen naar Gent en Brugge kwamen Brussel, Leuven op als steden van belang. Antwerpen was groeiende. Maar als Vlaanderen, met zijn rijke steden, door zijn handel met de andere gewesten in gestadig contact en tevens open voor alle wereldstromingen, - als Vlaanderen onder de zware hand van het Franse koningschap en gefascineerd door de Franse beschaving, zichzelf niet worden kon, dan zouden de andere gewesten, lang vóor zij hun volle ontwikkeling bereikt hadden, misschien ook onherstelbaar aangetast zijn.

Maar nog eens, Vlaanderen had volkskracht te over om zijn taak te vervullen en vóor het in de aanvang der veertiende eeuw de Franse staatsmacht de slag toebracht waarmee het niet alleen zijn eigen politieke zelfstandigheid maar die van heel de Nederlanden bewaarde, had het de grondslagen gelegd voor een burgerlijke Dietse cultuur waaraan volgende geslachten verder werkten. De bedreiging was het hachelijkst in Vlaanderen maar uit Vlaanderen kwam ook de redding. Werking en tegenwerking waren er het sterkst.

Heel duidelijk waren er de burgerijen de macht der toekomst. Reeds bezielde hen een zucht naar kennis. Nu de volkstaal door dichters en zelfs door klerken gebruikt werd, kon de kunst van lezen en schrijven, die vroeger van de kennis van het Latijn onafscheidelijk was, onder de enigszins welvarende burgers algemeen worden. Alom werden in de steden scholen opgericht. Maar buiten de grote kerkelijke cultuur, die toch het ganse leven niet meer vullen kon, was er voor die opgewekte leergierigheid nog geen object en ook, zolang de burgers zich bleven vergapen aan het kleurig schouwspel van de ridderromans, die voor hen de ware boodschap niet bevatten, en die trouwens hun beschavingstaak ook voor de adellijke stand dra overleefden, kon het besef van tegenover de schitterende Franse cultuur een eigen individualiteit te bezitten zich geen baan breken.

Eén man heeft dat alles gezien, Maerlant. Te zeggen dat de vrijwording van de Dietse geest in Vlaanderen zijn werk is geweest, zou een miskenning zijn van de waarheid dat de arbeid van een dichter of van een denker door het geestelijk leven om hem gedragen wordt, terwijl hij het verder stuwt. Maar in zijn eigen leven heeft Maerlant die vrijwording bevochten en zijn werk tot een monument ervan gemaakt. Van de gebeurtenissen die Galbert beschreef, zei ik dat het de eerste waren in de geschiedenis van ons volk die ons zo aanschouwelijk gemaakt werden. Van Maerlant mag men zeggen dat hij de eerste Nederlander is, die als een levende intellectuele persoonlijkheid voor ons staat. Uit die burgerijen, die totnogtoe slechts als een collectieve macht uit het Latijn van de kroniekschrijvers, uit acten en documenten, te kennen waren, treedt een man naarvoren, die in onze eigen taal de geestelijke noden van het volk onderzoekt en onbevangen er de heelmiddelen voor aanwijst. Maerlant is in onze cultuurgeschiedenis een figuur van ongemeen belang.

Een geest van kritiek tegenover de feodale maatschappij spreekt al uit een werk dat zeker van vóor Maerlant's meest karakteristieke periode dagtekent, misschien zelfs van veel vroeger, en dat zich in veel opzichten als een parodie op de ridderroman laat lezen, uit *Van den Vos Reinaerde*. Dit gedicht mag zelf op Franse voorbeelden gebaseerd zijn, het is in elk geval heel zelfstandig bearbeid en tot een nieuw meesterwerk gemaakt. Louter als literatuur beschouwd kan Maerlant's *oeuvre* de vergelijking ermee geen ogenblik doorstaan. En ook hier hoort men de stem van de ontwakende burgerij; er is enige reden om Gent voor de geboorteplaats van de *Reinaert* aan te zien. Die koning en zijn hofgroten, de geldgierige Nobel, de

aartsdomme Bruun, de brutale Isegrim, worden tot 's dichters kennelijk vermaak door de loze Reinaard geducht bedot. De onafhankelijkheid van geesten die zo vrolijk spotten kunnen, is verfrissend. Maar hebben zij ons in Reinaard het ideaal van de nieuwe stand geschetst? Volstrekt niet, Reinaard is een doortrapte schelm. En daar ligt, uit maatschappelijk oogpunt, de zwakheid van dit verrukkelijk dichtwerk. Het is niet constructief. Dat nu wil Maerlant zijn.

Jacob van Maerlant (± 1235- ± 1295) begon met ridderromans te vertalen zo goed als een ander. Niet geheel als een ander toch, want hij wilde met alle geweld de geheel legendarische verhalen van Alexander en van Troje die hij bewerkte als waarachtige geschiedenis aanschouwen, en wanneer zijn voorbeelden het soms al te bont

ZEGEL VAN DAMME, 1376.

maakten, was hij er op uit zich met de naam van 'de wijze klerk' Virgilius te dekken. Niettemin, in sommige van die vroege werken sprak hij toch de taal der hoofsheid ender minne. Vermoedelijk had hij toen contact met een ridderlijke kring. Hij was koster - in de middeleeuwen een ambt van enig aanzien - te Maarland op Voorne, waarnaar hij zich noemde, al was hij Vlaming van geboorte, uit het Vrije van Brugge, en in Heer Albrecht van Voorne, de Burggraaf van Zeeland, bezat hij een beschermer, die hem ook met de Graaf, met Floris V, in betrekking bracht. Maar weldra keerde hij naar Vlaanderen terug, om er te Damme als schepenklerk de rest van zijn leven door te brengen. In die nieuwe omgeving, waar het hart van Vlaanderen's economisch leven klopte, werd hij zich zijn roeping bewust.

Niet tot vermaak van ridders en jonkvrouwen wilde hij meer schrijven, maar tot stichting en lering van de burgerij. De onbestemde zucht naar kennis van die nieuwe stand waar hijzelf toe behoorde te richten en te bevredigen, dat zag hij als zijn taak, Met een ijver die scheen toe te nemen naarmate hij ouder werd, zette hij er zich toe om de wetenschap van zijn tijd uit het voor de meesten ontoegankelijke Latijn in de volkstaal over te brengen. Zo schreef hij *Heimelikheid der Heimelikheden*, een uiteenzetting van de staatsmanskunst ten behoeve van een jong vorst (misschien Floris V), *der Naturen Bloeme*, een moraliserende natuurlijke historie, de *Rijmbijbel*, waarover hij ernstig door de geestelijkheid werd lastig gevallen, omdat hij

> leken weten dede
> Uter Bijblen die heimelikhede.

Eindelijk begon hij met de bewerking van het historisch gedeelte van Vincentius van Beauvais' *Speculum*, een monniken-encyclopaedie van een paar tientallen jaren vroeger, in de *Spiegel Historiaal*, waar hij uit andere bronnen vooral over Nederlandse geschiedenis veel aan toevoegde. In die laatste ontzaglijke onderneming heeft de dood hem verrast en volgelingen van de meester, want dat was hij allengs in veler oog geworden, moesten haar voltooien.

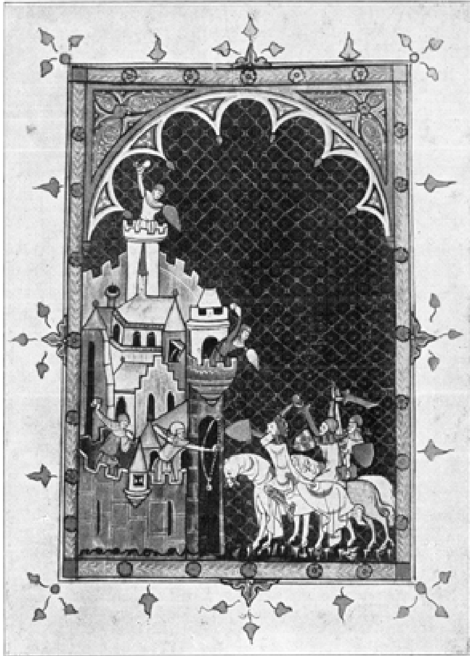
Was het poëzie, wat hij in de tienduizenden rijmregels van die leerdichten voortbracht? Waarlijk niet! Maar wat men ook denke van die grote werken waar hij

zich op uitsloofde, en waarvan ieder woord, iedere letter, hem zo dierbaar was dat hij lezers en afschrijvers maande

Up den hoogsten ban

dat zij zijn tekst onveranderd zouden laten, - dat Maerlant poëzie in zich had, daaraan zal niemand twijfelen die zijn *Strophische Gedichten* gelezen heeft. Ongemeen interessant voor de kennis van zijn persoonlijkheid zijn die verzen, vooral *Wapene Martijn*,

waarin hij de wereld om zich heen onverschrokken aanziet en met mannelijke rondheid er zijn mening over zegt. Geen ideale wereld, die Vlaamse wereld in de tweede helft der dertiende eeuw. Bijna ontzinkt de dichter het hart, als hij aan al het onrecht, aan het machtsmisbruik, aan de overmoed van heren en rijken denkt. Maar hij is geen man om te versagen. Met forsheid, met overtuiging leert hij, in weerwil van alles, dat goed goed is en kwaad kwaad. Door dat alles gaat een gloed, die in lichtelaaie vlam uitslaat in het schone gedicht *Van den Lande van Overzee*; daarin klaagt de dichter in zijn ouderdom de onverschilligheid aan, die de

DE VERWOESTING VAN JERUSALEM DOOR DE ROMEINEN (MINIATUUR IN EEN HS VAN MAERLANT'S SPIEGHEL HISTORIAEL).

Christenheid bij het verlies van het Heilige Land, de vrucht der kruistochten, aan den dag legt.

Zulke verheffing vindt men uit den aard der zaak in de leerdichten niet. Dat zijn handboeken, ‘nuttig en waar’, grotendeels vertaald naar zijn zwaarwichtige Latijnse voorbeelden trouwens. En toch, telkens komt de schrijver zelf even aan het woord en wij voelen hoezeer zijn hart bij dat werk was, wat een hoog denkbeeld hij ervan had. Telkens verlevendigt een polemiekje de gelijkmatige gang van de eindeloze gepaarde rijmen. Met afschuw spreekt de dichter nu van de ‘favelen’ waaraan hij vroeger geloof geslagen had,

> die boerde van den grale,
> Die logene van Perchevale.
> Ende andere vele valse sagen.

De Franse dichters die hem misleid hadden, moeten het ontgelden.

> Die schone valse Walse poëten,
> Die meer rimen dan zi weten.

‘Wals’ wordt synoniem van vals. Vijandige gevoelens jegens Frankrijk of de Fransen moet men daar niet in zoeken. Het verband dat de moderne historicus ontwaart tussen

de culturele noodstand van zijn volk en de politieke verhouding tot Frankrijk, bleef de tijdgenoot verborgen. Onbevangen kon Maerlant het Frankrijk van Lodewijk de Heilige bewonderen. Maar hij geloofde een Fransman slechts als die Latijn schreef. Echte geleerdheid bediende zich, meende hij, van die taal; waaruit hij te vaak besloot dat wat in 't Latijn beschreven stond, echte geleerdheid was. Maar laat zijn kritische zin, die vaak fris genoeg dorst speuren, tegen dat bijgeloof machteloos geweest zijn, er is in zijn vaste overtuiging dat wetenschap het heil van zijn volk zijn moest, iets waarvoor onze glimlach besterft.

Wie verhief wilen (*weleer*) zo schone
In die wereld die Griekse krone,
Daarna Rome, nu Vrankrike?
Clergie deet (*deed het*) al zekerlike.

En het was niet de mandarijneneerbied voor de geheimenissen der hogere wetenschap. Heel Maerlant's levenswerk diende om zijn uitgebreide kennis gemeengoed te maken, en in de *Heimelikheid der heimelikheden* maant hij de jonge vorst:

In die steden van dire (*dijner*) mogendhede
Mak scholen, ende doe leren mede
Die kinder van dinen lande.
Zijn zi arem, vulle hen die hande.
Doe hen hovesheid ende ere,
Dat elk te williker lere.

Maerlant was Vlaming en slechts de geestelijke atmosfeer van Vlaanderen maakte het hem mogelijk te schrijven gelijk hij deed. Maar zijn gezichtskring was wijder dan Vlaanderen. Zijn verblijf in Zeeland, zijn betrekkingen met graaf Floris V, aan wie hij de *Spiegel Historiaal* opdroeg, met Utrecht ook, want daar woonde zijn vriend Martijn, en voor Utrechtse Minrebroeders dichtte hij een leven van St. Franciscus, - dat alles bevrijdde hem uit een eng provincialisme. Hij was zich van de Nederlandse eenheid tegenover de Franse, de Dietse tegenover de Waalse gelijk hij het uitdrukte, zeer wel bewust. Hij streefde ernaar een taal te schrijven, die door allen - in het eigenlijke Neder-Frankische gebied: Friezen en Saksen vielen er nog buiten - verstaan zou kunnen worden. Zoals hij, wiens eigen Graaf zich van Franse minstrelen omgaf, zich sterkte aan de steun van de Graaf van Holland, zo diende hij met zijn werk waarlijk niet de Vlamingen alleen. De taal die hij vormde - want het spreekt vanzelf dat er heel wat vinding vereist werd om het onbeproefde Diets over al de onderwerpen die Maerlant moedig aantastte te doen handelen -, die taal diende overal tot voorbeeld. Zijn werk maakte grote opgang, de burgerij vond er zichzelf in en voelde zich in haar beste aspiraties erdoor aangemoedigd en verheerlijkt. Een hele school van moraliserende, burgerlijke leerdichters verrees, en die bleef niet tot de Vlaamse steden beperkt. De beste van Maerlant's leerlingen, zelf een zeer belangwekkende persoonlijkheid, Jan van Boendale, was schepenklerk in het Brabantse Antwerpen. Hij was het, die met een kostelijke minachting voor al de romanschrijvers en liederzangers die de meester voorafgegaan waren, Maerlant de erenaam gaf van

die vader
Der Dietse dichteren algader.

Men kan met recht opmerken dat Maerlant de Dietse poëzie, die in de ongeschoolde staat waarin hij haar aantrof haar beste hoedanigheden wel niet vaak verwezenlijkte, maar toch als potentialiteit ongerept bewaarde, een doodlopend pad opdreef. Maar men moet niet vergeten dat heel de Dietse cultuur zich in een hachelijke positie bevond, dat het geen tijd was voor naïeve en spontane schoonheid, maar voor bezinning en tucht. Maerlant was een geestelijk leider zoals de omstandigheden er een vereisten.

Hij was een edele figuur. Voor ons is er in zijn verschijning met haar mengeling van fiere kracht en onbeholpenheid iets haast ontroerends. Zie daar een man met een

heldere, forse geest en een hartstochtelijk gemoed, gloeiend voor deugd en waarheid, die de strijd aanbindt met het zedenbederf en met de onkunde van zijn tijd, die er heel zijn leven

voor werkt en zwoegt en duizenden en tienduizenden regels bij elkaar rijmt, en wat levert het op? Afgezien van de strophische gedichten, - een macht langdradige en grotendeels tweedehandse leerdichten, zo vol van vreemde vergissingen en wonderlijke opvattingen, dat men zich met studie en moeite in de geest van de tijd verplaatsen moet om te begrijpen dat dit voor het toenmalige geslacht werk van betekenis zijn kon. Maerlant zelfwas zich van die onvolkomenheden niet bewust. Zo weinig vaste kennis bestond er omtrent de dingen dezer wereld, dat het al heel moeilijk was om tussen waarheid en verdichting te onderscheiden, en de frisse moed waarmee onze dichter de zware taak aanvatte, bewaarde hem niet steeds voor deerlijk dolen. Toch was de samenvatting in eenvoudige en bevattelijke vorm van wat er in zijn tijd te weten was op zichzelf waardevol. Maar vooral de eerbied voor wetenschap, de gedurige zucht om valse verdichtingen uit te drijven en de waarheid op te delven en kritisch vast te stellen, hoe vaak hij ook faalde, hoe onvolkomen de uitkomst, dat is van belang geweest, dat heeft opwekkend gewerkt, dat maakte Maerlant's invloed op de burgerstand waarvoor hij werkte, diep en heilzaam.

3. Vlaanderen's verweer tegen Frankrijk

a. De Guldensporenslag

De Guldensporenslag is een grote gebeurtenis in de geschiedenis van de Nederlandse stam. Dat hebben de romantici in het midden der negentiende eeuw, toen zij er de herdenkingsdag der Vlaamse beweging van maakten, zeer juist gezien. Maar al had die overwinning van de Vlaamse democratie op de Franse koningsmacht wel degelijk de betekenis die ontelbare feestredenaars er in de laatste generatie of wat aan gehecht hebben, van een plotseling instinctmatig verzet van de Dietsheid der Vlamingen tegen de dreiging van een volslagen onderwerping aan vreemd geweld en vreemde beschaving, het was - wanneer de historicus haar beschouwt - een gebeurtenis die uit een ingewikkeld samenstel van krachten, politieke en sociale, verklaard moet worden. Hoe wezenlijk ook, haar betekenis voor onze stamgeschiedenis is een abstractie. De Vlamingen die bij Kortrijk streden, waren niet *enkel* de voorposten van het Dietse volk, - van die kwaliteit waren zij zich zelfs het minst van al bewust. Het waren de onderdanen van een bepaald feodaal vorst, éen uit vele in het Nederlandse land, het waren de burgers van steden met een bepaald economisch karakter, burgers uit een bepaalde stand, bewogen door een verscheidenheid van soms moeilijk overeen te brengen gevoelens, begeerten, behoeften.

Het Vlaamse Gravenhuis in de dertiende eeuw

De dertiende eeuw is vol van feodale veten en oorlogen, die ons op zichzelf onverschillig kunnen laten, maar die toch tot de schikking van het toneel bijdroegen, waarop zich de worsteling tussen Vlaanderen en Philips IV afspeelde. Van 1243 af, toen Margaretha haar zuster Johanna als Gravin van Henegouwen en Vlaanderen opvolgde, waren die graafschappen geteisterd door de twist tussen de Avesnes en de

Dampierres. Margaretha was in haar jeugd gehuwd geweest met een man, Bouchard van Avesnes, van wie het later bleek dat hij tot de geestelijke stand behoorde, zodat het huwelijk onwettig en de kinderen eruit gesproten bastaards waren. In een tweede huwelijk, met Willem van Dampierre, had Margaretha een tweede reeks van zonen ter wereld gebracht. De Avesnes bewogen hemel en aarde om tot het erfdeel van hun moeder toegelaten te worden. Zij hadden aanhangers onder de Henegouwse adel en in 1246 besliste Lodewijk de Heilige, te hulp geroepen om door een scheidsrechterlijke uitspraak aan de uitgebarsten burgeroorlog een eind te stellen, dat Avesnes in Henegouwen, Dampierre in

Vlaanderen zou opvolgen. Jan van Avesnes, die aanstonds, nog bij het leven van zijn moeder dus, en zeer tot haar verdriet, in Henegouwen heer en meester werd, dankte zijn fortuin aan de Franse Koning, die niet ongaarne de vereniging van Vlaanderen en Henegouwen ongedaan maakte en het geknechte maar nog steeds gewantrouwde Vlaamse gravenhuis een vijand in de flank bezorgde. Want de uitspraak van 1246 maakte van Avesnes en Dampierre geen vrienden. Jan van Avesnes eiste Rijksvlaanderen op en dit veroorzaakte een immer voortsmeulende vete tussen Henegouwen en Vlaanderen, waar Guy van Dampierre in 1280 graaf werd.

Tegelijk bestond er tussen de Graven van Holland en Vlaanderen een oud geschil over het bezit van Walcheren en Beveland - Zeeland bewester Schelde -, welk gebied naar Vlaams beweren tot Rijksvlaanderen behoorde. De toestand geschapen door het verdrag van Hedensee (1167), waarbij de graaf van Holland voor die eilanden niet alleen tot leenhulde aan Vlaanderen verplicht was, maar een aanzienlijke mate van Vlaamse medezeggenschap in het bestuur erover dulden moest, bevredigde niemand, en men raakt de tel kwijt bij het beschouwen van de oorlogen en oorlogjes waartoe die kwestie anderhalve eeuw lang tussen Vlaanderen en Holland aanleiding gaf. Zodra de vete tussen Avesnes en Dampierre uitbarstte, vonden de Hollanders in Henegouwen een bondgenoot. Graaf Willem II van Holland, die Rooms Koning werd en door wie de strijd om de Zeeuwse eilanden een ogenblik in de grote wereldpolitiek verward raakte, huwde zijn zuster aan Jan van Avesnes uit. Overigens bleef in weerwil van alle dramatische lotswisselingen - in 1253 leden de Vlamingen bij Westkapelle een grote nederlaag, kort te voren was Willem II's broer Floris, zijn regent in Zeeland, in Vlaamse gevangenschap geraakt, en dat lot viel ook Willem's zoon en opvolger Floris V in 1290 ten deel - de regeling van Hedensee in hoofdzaak gehandhaafd. In Zeeland, waar dus het Vlaams gezag zich naast het Hollandse rechtstreeks deed gelden, bestond onder de adel een sterke Vlaamsgezinde partij. In Floris V's laatste jaren waren Wolfert van Borselen en Jan van Renesse daar de leiders van.

De verbinding van deze kwestie met de wereldpolitiek door het Rooms-koningschap van Willem II had, evenals die episode zelf, waardoor de vervreemding der Nederlanden van de zaken des Rijks niet blijvend gestuit werd, iets toevalligs en persoonlijks. Anders stond het met de gebeurtenissen van het laatst der eeuw, toen de tegenstelling tussen Frankrijk en Engeland, evenals in het begin, weer acuut werd en alle particuliere verhoudingen tussen de Nederlandse gewesten zich daar hoe dan ook in voegen moesten.

Tussen de Capets en de Plantagenets kon nooit een hartelijke verstandhouding bestaan. De Koningen van Frankrijk herinnerden zich te wel, wat een gevaar hun overmachtige leenmannen eens voor hen betekend hadden; de Koningen van Engeland waren nog niet vergeten dat hun stamland Normandië hun ontroofd was. Met de geest die onder Philips de Schone (1285-1323) in de Franse regering kwam te heersen kon een botsing niet uitblijven. Nooit werden de aanspraken van het koninklijk gezag - tegenover de kerk, tegenover de steden, tegenover de grote vazallen - met meer nadruk verdedigd. Over de Franse lenen die de Koning van Engeland nog restten (Guyenne, met Bordeaux als hoofdstad) strekten zich die ambities zo goed uit als elders. Wederzijdse klachten over zeeroof werden de aanleiding tot een openlijke oorlog, die in 1294 uitbarstte. Eduard I, de Koning van Engeland, had, voorzover moeilijkheden met Wales en Schotland en met zijn eigen baronnen er hem de tijd

voor lieten, de politiek, die reeds traditioneel genoemd mag worden, van bondgenoten in de Nederlanden zoeken al sedert een jaar of wat voorbereid. Zeker mocht elk vorst in onze streken zich door Frankrijk wel bedreigd voelen, want ook naar buiten toe werd de Franse koningsmacht door een onverzadelijke expansiezucht bewogen. Philips de Schone was vervuld van de herinnering aan Karel de Grote. Zijn rechtsgeleerden hielden hem diens rijk als zijn rechtmatig erfdeel voor. Een traditie werd in die jaren voor de Franse politiek geschapen, waarmee

heel ons volk nog veel te stellen krijgen zou. Toch, de aanspraken op Vlaanderen waren onmiddellijker en niemand scheen zozeer op Eduard I's vriendschap aangewezen als Graaf Guy, die nog erger dan de Engelse Koning van hun gemeenschappelijke leenheer te duchten had.

Lange tijd had zich het Vlaamse vorstenhuis in de afhankelijke positie die het gevolg van de overwinning van Philips Augustus was geweest, geschikt. In de strijd met de omringende feodale vorsten had weliswaar naar wij zagen Lodewijk de Heilige het zijne gedaan om de al te machtige vereniging met Henegouwen te verbreken, maar overigens had de Franse politiek de aan banden gelegde Vlaamse vazal vaak gebruikt, en dan tevens gesteund en bevoordeeld. Onder Philips de Schone begon het echter zonneklaar te worden dat de aan Ferrante en Johanna opgedrongen afhankelijkheid geen eindpaal in de ontwikkeling van de verhouding tot de leenheer was, dat alleen volslagen onderwerping van het graafschap aan het centraal gezag, dat alleen inlijving waarbij voor de Graaf slechts een eretitel zou overschieten, op den duur de ambities van het Franse koningschap bevredigen kon. Buitenlandse hulp leek tegen die dreiging te onontbeerlijker, omdat juist binnenlandse verdeeldheid Philips zijn kans gaf om zijn rechtstreekse macht in Vlaanderen uit te breiden.

Economische en sociale verhoudingen in de Vlaamse steden

De groei van de Vlaamse steden was in de dertiende eeuw phenomenaal geweest. Toen de Graven hen in hun opkomst aanmoedigden en zelfbestuur verleenden, kon niemand voorzien wat een macht zij zouden gaan vormen. De lakennijverheid had wonderen verricht. De volkrijkheid en de rijkdom van Vlaanderen waren in de steden geconcentreerd, ofschoon ook het land in welvaart toegenomen was. De bossen die het oudtijds voor een groot deel overdekten waren gerooid, de landaanwinningen langs de kust hadden goedgemaakt wat de overstroming op het eind van de Romeinse heerschappij vernietigd had. Evenals in Holland en Friesland hadden bij dat grote werk de kloosters een leidende rol gespeeld, maar ook de rijke burgers van de steden hadden er hun geld ingestoken en daarmee hun overwicht op het platteland nog versterkt. Brugge had zich tot een grote handelsstad ontwikkeld. Het Zwin, dat langs Damme en Sluis lopende tussen Knokke en Kadzand in zee viel, bestemde het tot de haven voor het verkeer met Engeland. De Engelse wol werd meer en meer te Brugge aangevoerd, totdat in het begin van de veertiende eeuw de Engelse Koning verordende dat de stad de enige en algemene stapelplaats voor het vasteland zijn zou. Dat Brugge 50.000 inwoners had, wordt betwist; zeker werd het door geen Noord-Europese stad, of het moest Gent zijn, overtroffen. Evenals Ieperen, de derde grote stad in Vlaanderen, leefde het van een voor uitvoer werkende nijverheid. Die ‘drie goede steden’ - met de Waalse Rijsel en Douai, maar die werden, zoals wij zien zullen, weldra van Vlaanderen afgescheurd, zodat alleen de drie Dietse overbleven - waren in hoge mate ijverig op hun zelfstandigheid tegenover de landheer geworden en matigden zich het recht aan om voor heel het graafschap te spreken. Tegelijk evenwel vormden zij zelf ook de gesloten eenheid van hun vroegste tijd niet meer.

De kapitalisten die van den aanvang af de stadsregeringen gemonopoliseerd hadden, waren zich met hun toenemende rijkdom scherper en scherper van de massa der

bezitloze handwerkslieden en kleine tussenmannen gaan onderscheiden. Zij behoefden nu samen geen front meer tegen een overmachtige feodale maatschappij te maken. Integendeel, de grote burgers, 'de geslachten', de 'lediggangers', namen de allures van edelen aan, woonden in 'stenen', versterkte huizen, burchten bijna, die met hun torens boven de menigte van houten huizen uitrezen; zij kochten land buiten de stad, voerden een wapen, verrichtten krijgsdienst te paard; zij verzwagerden zich zelfs met adellijke families. De grenzen tussen die rijke burgerij en de feodale adel werden te gemakke-

lijker uitgewist, waar veel edelen in de stad kwamen wonen. Het was een krachtig en ondernemend slag van lieden dat met die triomferende economische beweging naar boven kwam. Zij bedachten kerken en kloosters met milde schenkingen, zij stichtten gasthuizen en hofjes, en ook de wereldlijke openbare gebouwen begonnen de macht en rijkdom van de stad uit de drukken. Op het marktplein stonden de hallen en het schepenhuis

HUIS ACHTERSIKKEL TE GENT.

en daarbij verrees het belfort, de klokketoren, waarin de stedelijke privileges bewaard werden. Dat van Brugge was in de dertiende eeuw nog van hout en verbrandde, met de hallen, in de onlusten van 1280. Daarna begon men aan de hallen en de prachtige toren die nu nog de Grote Markt van Brugge beheersen; de ranke bovenste verdieping van de toren werd weliswaar pas anderhalve eeuw later toegevoegd. De havenwerken die de Bruggelingen te Damme hadden aangelegd, wekten de bewondering van de wereld.

Dit alles beschouwden de rijke poorters met trots als hun bizondere stichting, als hun bizondere eigendom. En feitelijk was het zo. De bezitloze arbeiders mochten zelfs binnen de omwalling niet wonen, maar werden opgehoopt in voorsteden daarbuiten. En de oligarchie berustte niet meer op bezit alleen, maar op voorschrift. Een in 1240 aan Brugge verleende grafelijke keur sloot in éen adem met dieven en valse munters allen die zich binnen jaar en dag met handenarbeid hadden afgegeven van het schepenambt uit. Alleen wie tot de Londense Hanza, dat wil zeggen tot de bond van wolhandelaars, behoorde, genoot het voorrecht van tot de stadsregering verkiesbaar te zijn. Meedogenloos maakte die bevoorrechte stand van het alleenbezit der regeermacht misbruik. Vereniging en vergadering waren aan de arbeiders streng verboden, tenzij onder toezicht dat onschuldige oogmerken waarborgde. De patroons daarentegen waren niet alleen in de stadsregering verenigd, maar de verschillende stadsregeringen leenden elkander in plechtige afspraken de hand om elkaars weerspannige arbeiders buiten te sluiten. Niet alleen de Hanze der zeventien Vlaamse steden werkte voor dit doel, in 1274 sloot Gent zo'n overeenkomst zelfs met een

aantal Brabantse steden. Overal waar groothandel en grootindustrie zich gevestigd hadden - en de Brabantse steden kwamen in die ontwikkeling dadelijk na de Vlaamse, terwijl in het Noorden vooral Utrecht meetelde -, vertoonde zich die bittere klassenstrijd en bracht solidariteit tussen de machthebbers zowel als tussen de onderliggende partijen teweeg.

In Vlaanderen waren de tegenstellingen het scherpst. Het verbod aan de arbeiders om binnen de wallen te wonen was een merkwaardige uiting van wantrouwen. Staking

was allerwegen een misdrijf, dat met verbanning - en verbanning uit éen stad wilde dus zeggen uit alle - of zelfs met de dood gestraft werd. De handwerkslieden mochten geen messen of andere wapenen dragen, de schepenen en hun knechten wel. Als men die verbodsbepalingen leest en van de draconische straffen hoort waarmee er de hand aan gehouden werd, krijgt men den indruk alsof die jonge kapitalistische maatschappij zich slechts met geweld in stand

HALLEN EN BELFORT TE BRUGGE.

kon houden en alsof de almachtige poorters in een gedurige vrees leefden voor een opstand die aan hun heerschappij een eind zou maken.

En inderdaad, het ging hard teger hard. De eeuw weerklonk van straatrumoer, van oploop en verzet. De grauwe massa huilde haar wrok en woede uit, stenen gierden door de lucht, verborgen messen deden heimelijk werk. Hoe ook de angst voor een opstand hen benauwde, de heersers lieten het aan roekeloze provocatie niet ontbreken. Hun macht werd niet alleen regelmatig in het belang van hun klasse aangevoerd, alle slechte trekken van eigenbaat en willekeur, van persoonlijke uitspattingen en corruptie ontsierden als immer het verworden oligarchisch stelsel. Wrevel en protest kwamen dan ook lang niet alleen van de arbeiders. Uit de burgerij zelve gingen gedurig stemmen op tegen de verwaten kliek die de zaken naar haar hand zette. Geen regeringscollege maakte zich zo'n slechte naam als de stijf gesloten oligarchie van Gent, de Negenendertig, maar er was in Ieperen en Brugge toch geen wezenlijk onderscheid. En hoor de Brabander Boendale, een generatie later:

.... Wie schependom koopt
Die koopt die helle, zijts gewis,
Want van tienen cume (*tenauwernood*) één is
Die recht draget die wage,
(Of) vriendschap, nijd, miede (*omkoopsom*) of mage
En trekkenen (*trekken hem*), voorwaar gezeid,
Zelk stond uter (*somtijds uit de*) gerechtigheid.

In Gent kwamen bij een onderzoek in 1295 ergerlijke wandaden aan het licht. Niets geeft beter denkbeeld van de ontaarding van het regiem dan de klacht dat jonge

woestelingen, de zoons en neven van de Negenendertig, straffeloos de dochters van de burgerij plachten te schaken en te onteren, terwijl hun lakeien zich aan de meisjes uit de

arbeidersstand vergrepen. Er bestond te Gent een keur tegen het schaken van jonge dochters, maar naar de schrijver in het stadsregister erbij aantekent: de straf daarin bepaald gold niet voor wie de dochter van een arme wegvoerde, ook al weigerde hij haar te trouwen en hield haar als zijn geliefde.

In 1280 was het voor het eerst tot een oproerige beweging gekomen die, ofschoon in hoofdzaak tot Ieperen en Brugge beperkt, toch over heel het graafschap deining veroorzaakte. Het was veel meer dan een blinde uitbarsting van volkswoede. De wevers en volders bestormden de huizen der patriciërs, maar zij kwamen meteen met klaar omschreven politieke grieven en zelfs met een programma van hervormingen voor den dag. Men verdacht de schepenen van verduistering van stadsgelden en eiste openbaarheid van rekening. En om de nodige veranderingen in het bestuur wettig ingevoerd en vastgelegd te krijgen, riep men de hulp van de Graaf in. Men verlangde afschaffing van de erfelijkheid van het schepenambt, vertegenwoordiging van de arbeiders in de stedelijke raad.

Voor de Graaf was deze uitnodiging een prachtige gelegenheid om zijn gezag in de steden te versterken. De zelfstandigheid der rijke stadsregeringen, die hem voor zijn feodale oorlogjes zo schriel mogelijk steunden, was hem al lang een doorn in het oog. Hij versterkte nu dus de macht van de grafelijke ambtenaren in de steden, de baljuws, hij eiste overlegging van rekening, hij daagde rechtzoekenden die anders voor de schepenbank plachten te verschijnen voor zijn grafelijk hof. Met dit alles volgde Guy slechts de politiek, die alle feodale vorsten aangrepen als zij er kans toe zagen, en die in Frankrijk weldra door zijn nieuwe leenheer Philips de Schone met meer volharding dan ergens anders toegepast zou worden. Zijn oogmerken waren niet die van de democratie. Maar tegen de stedelijke oligarchie, die zondigde door particularisme zowel als door verdrukking, waren vorst en volk natuurlijke bondgenoten. Het ongeluk voor Guy van Dampiere was maar dat er zich voor de oligarchie, rondziend in haar benauwenis, ook een bondgenoot voordeed, en een geduchte, namelijk diezelfde leenheer die in zijn eigen gebied de stedelijke zelfstandigheid zo hardhandig knotte.

De inmenging van Frankrijk

Vrijwel onmiddellijk na zijn kroning in 1285 begon Philips de Schone zich in de zaken van Vlaanderen te mengen op een wijze als tot dusver niet vertoond was. Edelen en abten, feodale onderzaten van de Graaf, hadden zich dikwijls tegen hem op de leenheer beroepen; de regeling van 1223 vergemakkelijkte hun dat. Nu riepen de Negenendertig van Gent, bedreigd in hun zelfbestuur door 's Graven Baljuw, de bescherming des Konings in. Een Frans ambtenaar verscheen in de stad, door de stadsregering als Ruwaard verwelkomd. De lelievlag woei van de burcht. Een afgezant van de Koning kwam de zittingen van 's Graven hof bijwonen en eiste dat zij in het Frans gevoerd werden opdat hij ze zou kunnen volgen. Steden, abten en edelen gingen van de beslissingen van 's Graven hof bij het Parlement van Parijs in beroep. Ook te Brugge en te Douai haalden de stadsregeringen koninklijke ambtenaren binnen om zich tegen de inmenging van de Graaf te vrijwaren.

Leliaarts begon men nu de partij van de stadsregeringen en van de adel die bij de Koning heul zochten te noemen, en daartegenover ontleende de volkspartij een naam aan het grafelijk leeuwenwapen en heette de Klauwaarts. Het spreekt vanzelf dat de Leliaarts niet wezenlijk Fransgezind waren, al hadden Franse taal en zeden in de stand waartoe zij behoorden ook, naar wij zagen, enige vordering gemaakt. Maar waarachtige inlijving bij Frankrijk wensten zij niet, en daarmee zouden zij ook waarlijk eerst recht van de regen in de drup gekomen zijn. Maar zij meenden, naïef genoeg, dat zij Philips de Schone tegen hun Graaf zouden kunnen uitspelen en zodoende hun stedelijke en stands-voorrechten bewaren. Evenzo waren de Klauwaarts er zich in dit stadium

nauwelijks van bewust hun Dietse aard tegen de verfransing die van 's Konings ambtenaren uitstraalde te moeten bewaren, en zeker was de Graaf achter wie zij zich scharen moesten, geen voorvechter van de Nederlandse stam. Zelf Frans van afstamming en van taal, was de strijd er voor hem maar een om zijn feodale zelfstandigheid en het was een ironische beschikking van het lot, dat die man in de avond van zijn leven - bij de dood van zijn moeder Margaretha, in 1280,

ZEGEL VAN GYSBRECHT IV VAN AEMSTEL.

was hij al vijfenvijftig jaar oud - op een post te staan kwam, van welks behoud voor de toekomst van onze beschaving zoveel afhing. Trouwens, hij schoot jammerlijk te kort, en het was pas nadat hij de partij zo 't scheen reddeloos verloren had, dat het in de steek gelaten volk, zijn eigen kracht in het uur der wanhoop ontdekkende, haar redde.

Al in 1292 maakte Graaf Guy in persoon een reis naar Engeland, naar het heette om de kwestie van de zeeroverijen uit de weg te ruimen, maar bij die gelegenheid werd tussen hem en Eduard I over de mogelijkheid van een samengaan tegen Philips de Schone gesproken. In 1294, nadat de oorlog tussen de twee Koningen was uitgebroken, sloot Guy, onder bemiddeling van de Hertog van Brabant, zelf schoonzoon en trouw bondgenoot van Eduard, een verdrag, waarbij hij zijn dochter Philippa met 's Konings zoon - beiden waren nog jonge kinderen - verloofde. Hij had zijn kaarten te vroeg op tafel gelegd. Eduard werd door een opstand in Wales verhinderd om een sterke expeditie overzee te zenden en toen Philips de Graaf naar Parijs ontbood, zo 't heette om zich te verantwoorden op een klacht door de Negenendertig van Gent bij het Parlement van Parijs ingediend, schoot er hem niets anders over dan te gehoorzamen. Philips hield hem en zijn zoons gevangen, totdat zij het kleine prinsesje hadden uitgeleverd - het kind werd verder in het Louvre opgevoed en stierf daar - en nogmaals dure eden van trouw hadden gezworen. Maar Guy's positie in zijn graafschap werd al onhoudbaarder. Op zijn eden niet vertrouwende, zocht Philips hem met vijanden te omringen. Henegouwen zette hij tegen Vlaanderen op, en door Henegouwen trok hij in 1296 ook Holland van de Engelse alliantie af. Maar Floris V[1)] was niet bij machte zijn Franse politiek door te voeren. De edelen die zijn krachtig bewind, waaronder de lagere klassen wel voeren,

1) Vgl. hiervoor blz. 44

toch al met een scheel oog aanzagen, kwamen in verzet. Een groepje, waarvan Gijsbrecht van Amstel en Gerard van Velzen de leiders waren terwijl ook Zeeuwse Vlaamsgezinden meededen, nam hem nog voor het jaar ten einde was gevangen, met de bedoeling hem naar Engeland te voeren, maar toen het omwonende landvolk de Graaf wilde ontzetten, vermoordden zij deze. Dat gaf Vlaanderen wel enig respijt, al was het niet van lange duur, maar de ernstige moeilijkheden kwamen voor Guy toch van binnen, niet van buiten zijn graafschap. Het waren de steden, die gretig aan Philips de Schone's verbod om hun hulpbenden buiten het koninkrijk te

laten trekken gehoor gaven, waarmee zij 's Graven krijgsvoering zowel tegen Henegouwen als tegen Zeeland verlamden. Het waren de steden die hun landsheer opnieuw voor het gerechtshof van de opperste leenheer daagden. Ditmaal vernederde de Koning hem zonder erbarmen. Het Parlement - dubbele smaad, want de Graaf eiste dat zijn standgenoten, niet een hof van juristen over hem rechten zouden - verklaarde zijn leen vervallen. Wel schonk Philips, als de kat spelende met de muis, het hem weerom, maar hij behield Gent onder zich en tevens het recht om in elk der grote steden een commissaris aan te stellen.

De oude Graaf voelde dat er hem niets anders overschoot dan zich in de armen van Engeland te werpen. De oorlog had de wolaanvoer uit Engeland stopgezet tot zeer grote schade van de Vlaamse nijverheid. 't Liet zich denken dat een bondgenootschap dat de weefgetouwen weer werk verschaffen zou, in de Vlaamse steden welkom zijn zou. Zo werd 7 Januari 1297 het verdrag getekend, waarbij de twee vorsten elkaar eeuwige trouw beloofden en zwoeren geen vrede te zullen sluiten zonder elkander. Tegelijk verklaarde Guy aan de Franse Koning niet enkel de oorlog, maar zegde hem de leentrouw op.

Het bekwam hem slecht. De partijtwist die zijn volk verscheurde, was een bron van zwakheid. Wel trachtte de Graaf, nu hij voor een ogenblik van het toezicht van Parijs bevrijd was, de Leliaarts opzij te schuiven. De Negenendertig van Gent, wier wandaden in een onderzoek breed werden uitgemeten, werden afgezet en een nieuwe regering op meer democratische voorwaarden ingesteld. Maar onder die omstandigheden was toch de hulp van 's Graven eigen steden maar aarzelend en hing hij geheel af van zijn bondgenoten. De Fransen rukten snel Noordwaarts en hadden de Vlamingen al bij Veurne verslagen en Rijsel genomen, vóor Eduard I, laat in de zomer, te Sluis aan land stapte.

Moeilijkheden met zijn baronnen en met het pas veroverde Schotland hadden hem opgehouden. Het leger waarmee hij nu verscheen, viel tegen; het was klein, slecht gedisciplineerd en plunderziek. De Graaf en de Koning ontmoetten elkaar eerst te Brugge, maar de bevolking raakte slaags met de Engelse soldaten, de stadsregering neigde zichtbaar tot Frankrijk, en zo week men naar Gent, terwijl Brugge de Fransen binnenhaalde: daarmee was het Engelse expeditieleger van zijn beste haven afgesneden. Te Gent brachten nu de Graaf en de Koning, bij wie zich de Hertog van Brabant nog kwam voegen, een hoogst ongemakkelijke en volslagen nutteloze tijd door, waarin luisterrijke en kostbare feesten afgewisseld werden met bloedige gevechten tussen de Britse troepen onderling en tussen hen en de Gentse bevolking. Onderwijl breidde Philips zijn veroveringen in het Zuiden en Westen van het graafschap gestadig uit. Slechte berichten uit Schotland kwamen Eduard I nog verontrusten en vóor het jaar uit was, stemde hij toe in een wapenstilstand en in onderhandelingen onder bemiddeling van de Paus, Bonifacius VIII. Meteen pakte hij zich toen weg uit Gent - 't was een vlucht na verwoed vechten met de burgers - en vlood terug naar Engeland. Zoals Melis Stoke zegt, niet zonder leedvermaak:

> Ende liet Vlaandren in de schande.

Volgens de kroniekschrijver, die zeer op de Engelsen gebeten was, had een jaar tevoren het niet nakomen van beloften ook Floris V's afval van Engeland veroorzaakt en profetisch liet hij zijn meester Guy van Vlaanderen's lot voorzien:

De Grave docht int harte zijn
Ende pensde: ‘is dit nu mijn,
Morgen zal 't eens anders wezen.’

De wapenstilstand betekende dat Philips de Schone in het bezit bleef van meer dan half het graafschap, en wat betekendë de bemiddeling van de Paus? Tevergeefs wendde Robert de Béthune, Guy's oudste zoon, te Rome alle moeite aan om Bonifacius te vermurwen, tevergeefs maande en smeekte de Graaf zijn bondgenoot om zijn belangen te behartigen. 27 Juni 1298 werd tussen Engeland en Frankrijk een vrede tot stand gebracht, waarbij van de ongelukkige Graaf van Vlaanderen met geen woord gerept werd. Hij bleef overgelaten aan de wraak van Philips de Schone, in wiens oog hij niet een vijand maar een rebel was. Vruchteloos zocht Guy nog naar bondgenoten. De Duitse Keizer zou altijd komen, maar werd altijd door andere beslommeringen weerhouden. Holland, door de moord op Floris V in het Engelse vaarwater geraakt, onder de jonge Graaf Jan I, die de leiding aan Wolfert van Borselen overliet, werd, toen deze 1 Augustus 1299 te Delft vermoord was, door Jan I's oom Jan van Avesnes, de Graaf van Henegouwen, in de Franse invloedssfeer teruggebracht. Vlaanderen was omsingeld. 6 Januari 1300 liep de wapenstilstand af. Twee maanden tevoren had de oude Graaf, gebroken door zorg en angst, de regering overgedragen aan zijn zoon Robert van Bethune.

De verovering van de rest van Vlaanderen was een kwestie van enige maanden. Robert van Bethune en Guy van Dampierre gaven zich op genade of ongenade over. Terwijl zij in afwachting van hun proces wegens hoogverraad op verschillende kastelen in Frankrijk werden gevangen gehouden, werd Vlaanderen als een Franse provincie ingericht.

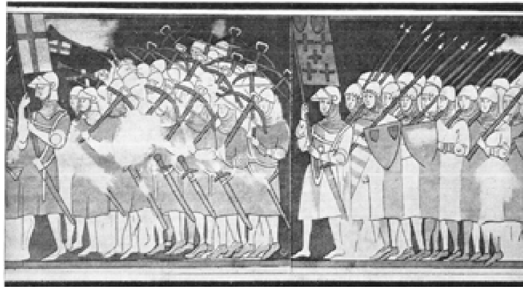
Het Franse bestuur rustte onvermijdelijk op de partij der Leliaarts, dat wil zeggen op de adel en de stedelijke aristocratie, niet omdat een begunstigen van de democratie der gilden minder goed met de strekkingen der koninklijke staatkunde gestrookt zou hebben, maar omdat de Leliaarts de Fransen nu eenmaal binnengehaald hadden. Gedurende de oorlogsjaren hadden de Fransen in elke stad die hun haar poorten opende aanstonds hun partijgangers aan 't bewind hersteld, en als soms bij het wisselen der oorlogskansen een stad een ogenblik zich van de Fransen bevrijd had, waren dadelijk de Klauwaarts er aan de regering gekomen met meer of minder medezeggenschap van het volk. Bij iedere ommekeer waren er slachtoffers gevallen, waren er verslagenen in ballingschap gegaan, waren bezittingen verbeurd verklaard. De Fransen maakten er een stelsel van om hun aanhangers met de goederen van hun tegenstanders te verrijken. Door dat alles waren de partijhartstochten tot het uiterste geprikkeld. Na de verovering in 1300 zetelden overal op de stadhuizen de Leliaarts, maar het volk herinnerde zich verleden triomfen en sidderde van verbeten gramschap en verwachting.

In 1301 kwam de Koning zelf zijn nieuwe provincie in ogenschouw nemen. Overal onthaalden hem de edelen en de stedelijke magistraten met de grootste uitbundigheid. Maar te Gent riep het volk om ontheven te worden van een gehate belasting op levensmiddelen, en toen de Koning genadiglijk toestemde, was de stadsregering diep gekrenkt. In Brugge verbood daarna de magistraat het volk enig verzoek tot de Koning te richten, en hij werd er dus met een stilte ontvangen, die hem onthutste. Nauwelijks was hij weg, of de Gentse magistraat verkreeg van de Goeverneur, Jacques de Châtillon, dat de belasting weer ingevoerd mocht worden, waarop een opstand uitbarstte die voor een dag of wat de stad in de handen van het volk bracht, terwijl de heren hulpeloos in 's Graven Steen belegerd zaten: een aantal Leliaarts schoten

er het leven bij in. Maar daarna herstelde de Châtillon er het gezag van de stadsregering.

Een ernstiger keer namen de zaken te Brugge. Ook daar straatoproeren, ook daar moest de regering met haar aanhang in de burcht de wijk nemen. Maar daar bleef, ook nadat de orde door de Châtillon hersteld was, het volk in beweging: het vond er leiders. Er was een slager, Jan Breidel, een machtige kerel om opstootjes op gang te brengen, maar de voornaamste was Pieter de Konink, een wever, man op leeftijd al, een geboren volksredenaar. Zo groot werd zijn overwicht, dat de Leliaarts zich in de stad niet veilig

meer voelden en vluchtten, naar het kamp van de Châtillon toe, die bij Kortrijk een leger aan 't vormen was om eens en voor al de opstand te onderdrukken. Een leider van een ander slag vertoonde zich nu in de stad: de jonge Willem van Gulik, een kleinzoon van Guy van Dampierre, die bij de sociale hartstocht die de gilden bezielde de gedachte van trouw aan de oude Graaf, het zinnebeeld van nationaal gevoel, kwam wekken. Brugge gistte en kookte van opwinding. Expedities gingen uit om de omringende

VLAAMSE KRUISBOOGSCHUTTERS EN PIKENIERS. (MUURSCHILDERING, LENGEMETE, GENT).

plaatsen tot partij kiezen te overreden, soms ook hardhandig te dwingen. Tevergeefs parlementeerde men met Gent. Maar daar kwam de Gouverneur met zijn leger van ridders en ruiters. De moed ontzonk het volk, dat nooit nog op eigen benen gestaan had. Willem van Gulik was verte zoeken. Brugge capituleerde. De meest in het oog lopende Klauwaarts mochten de stad verlaten, en nu - 17 Mei 1302 - trok de Châtillon er binnen met een gevolg van geharnaste krijgslieden, de saamgelopen Bruggelingen ontstellende met zijn bars gelaat. Die nacht kwamen de uitgewekenen terug, en zonder dat iemand wist wie het sein gegeven had, begon er een aanval op de Fransen. Het was een moord. ‘Schild en vriend’ liet men in het schemerdonker alle verdachten zeggen en wie over de woorden struikelde, was een vijand. Jacques de Châtillon en veel anderen ontkwamen, een honderdtwintig Fransen lieten in de Brugse Metten het leven.

Brugge kon nu van de Koning geen genade meer verwachten. De Klauwaarts hadden daarin een machtig argument om kracht achter de organisatie van de weerstand te zetten. Willem van Gulik kwam terug en leidde de inrichting van een leger uit de gilden van de stad, en de boeren van het Vrije. Ook Guy van Namen, een zoon van de oude Graaf, verscheen. Het was de zaak van de wettige Graaf waarvoor men strijden ging, maar onder die verfranste vorsten schaarden zich slechts de Dietse duizenden van het Vlaamse volk. Overal bleven de kastelen van de adel trouw aan de lelievlag. Onder de weinige ridders die bij het Vlaamse leger dienden, viel Jan van Renesse op, de Zeeuw. In Holland was voor zijn zaak sedert de vermoording van Wolfert van Borselen niets meer te verrichten. In 1299 was Jan van Avesnes er zelfs Graaf geworden. Voor Renesse was de strijd voor Vlaanderen en tegen Frankrijk een omweg om terug in Zeeland te komen en het de Henegouwer betaald te zetten. Intussen groeide het Brugse leger met de contingenten van tal van steden, die tot de partij der Klauwaarts overkwamen. De steden van Waals Vlaanderen bleven in handen van de Fransen, zodat het leger geen Frans sprekenden telde. Ieperen was een aanwinst van belang. Gent bleef afzijdig, maar na een mislukt oproer tegen de Fransgezinde magistraat voerde Jan Borluut, een malcontent lid van de Negenendertig, 700 gildemannen, met hem de stad ontweken, in het Vlaamse kamp.

Het leger lag toen, eind Juni, bij Kortrijk: de stad was goedgezind, maar het kasteel was in Franse handen en werd belegerd. Nog houdt de bezetting stand, als, de 8ste Juli, het leger door Philips de Schone tot onderwerping en tuchtiging van Vlaanderen

uitgezonden komt opdagen en zich op de Pottelberg neerslaat. Het wordt aangevoerd door Robert van Artois; een aantal van de hoogste edelen en hoogwaardigheidsbekleders van Frankrijk vormen een schitterende staf. 10.000 ridders en 10.000 Italiaanse boogschutters maken de kracht uit van het Franse leger. De Vlamingen hebben noch ruiters noch schietgeweer. Hun gelederen vormen op de vlakte van Groeningen een egaalgrauwe massa van voetvolk met lansen, knodsen, messen gewapend. Guy van Namen, Willem van Gulik en Jan van Renesse voeren hen aan. 11 Juli 's ochtends daalt het Franse leger de hoogte af en begint de aanval. Spoedig lijkt het, of de Vlamingen beginnen te wijken en Robert van Artois beveelt zijn ruiterij de charge te ondernemen die de beslissing brengen moet. De Franse ridders stormen in hun verderf. Sloten en greppels brengen verwarring in hun rangen, de Vlamingen staan pal met hun pieken. De beslissing is gevallen, maar anders dan Robert van Artois verwachtte. En onder de verbijsterde ridders, die naar feodale gewoonte op kwartier rekenen, richten nu de Vlamingen een ware slachting aan. Robert van Artois zelf sneuvelt, en met hem Jacques de Châtillon, 's Konings Kanselier Pierre Flotte, Raoul de Nesle, kortom het merendeel van het illuster gezelschap dat aan het hoofd van 't leger was opgetrokken. De Vlamingen verliezen maar weinig mannen, de Fransen duizenden, terwijl de rest, zelfs de achterhoede die heel niet in de slag gekomen is, in wilde verwarring Zuidwaarts vlucht.

In Gent verjaagt het volk de volgende dag de Leliaartse regering en haalt Willem van Gulik binnen. Naar het Zuiden dringen de Vlamingen tot in Artois door; ook in Waals Vlaanderen, in Rijsel en Douai, zegevieren de Klauwaarts nu. Tegelijk, terwijl de Fransen, gedemoraliseerd, zich met de verdediging van hun Noordgrens vergenoegen, wendt Vlaanderen zich om, tegen Frankrijk's bondgenoot, Henegouwen-Holland, een groep waar nu ook Utrecht bij hoort, want in 1301 heeft graaf Jan II zijn broer tot bisschop laten verkiezen. Jan van Renesse voert een Vlaams leger Zeeland binnen en wordt door zijn partijgenoten juichend verwelkomd. Guy van Namen laat zich tot Graaf van Zeeland huldigen, daarna zelfs van Holland, dat op een paar vestingen nain bezit genomen wordt. Het Henegouwse huis kan zich niet handhaven: hulpeloos zit Jan II's zoon Willem (de Graaf zelf leidde de verdediging in Henegouwen) opgesloten in 't belegerde Zierikzee. Jan van Renesse dringt tot Utrecht door, waar de gilden zegevieren. Op die Vlaamse vloedgolf volgt in 1304 een terugslag. De gevoelens van Hollands gewestelijk patriottisme die de nieuwe Henegouwse vorsten niet voor zich hadden kunnen winnen, worden opgewekt door Floris V's natuurlijke zoon, Witte van Haamstede, die, uit Zierikzee ontsnapt, te Haarlem verschijnt en er de Hollandse bannier verheft. Tevens daagt een Franse vloot voor Zierikzee op en ontzet de stad: Guy van Namen raakt gevangen. Jan van Renesse, uit Utrecht wijkend, verdrinkt in de Lek. Ook uit het Zuiden dringt Frankrijk nu weer op. Maar het is uitgeput. Voor de inspanning van een herovering van Vlaanderen deinst het terug. In 1305 komt de vrede van Athis tot stand, waarbij Vlaanderen onder het huis van Guy van Dampierre hersteld wordt.

De slag bij Kortrijk behoort tot de meest betekenisvolle veldslagen in de geschiedenis, maar hij besliste niets. Een volk werd zich op het veld van Groeningen bewust, maar de bedreiging waaraan dat volk bloot stond, was niet voorgoed overwonnen. Een nieuwe maatschappelijke macht kondigde zich aan, en stond meteen schrikwekkend daar: het was dat aspect van de grote gebeurtenis dat in de wereld de geweldigste indruk maakte: de stedelijke democratie had zich gemeten met de feodale

ridderschap, met het machtigste koninklijke gezag, en had gezegepraald. Maar hoe volkomen die zegepraal voor het ogenblik ook was, daarmee werd de stedelijke democratie nog lang niet op duurzame grondslagen gevestigd.

In de verhouding met Frankrijk was intussen voorgoed iets veranderd. Die uitbarsting van elementaire krachten had het al te lichtvaardig vertrouwen waar Philips de Schone en zijn raadgevers zich aan overgaven, dat de weerstand van Vlaanderen gebroken was

nu men de Graaf van Vlaanderen in een Frans kasteel kon sluiten, uiteen doen spatten. Zo mocht het in andere kroonlanden gaan, maar Vlaanderen, dat bleek nu, was geen kroonland als een ander. Daar werkten gevoelens die de Franse staat niet zo licht aan

DE GULDENSPORENSLAG. (MINIATUUR UIT DE 'GRANDES CHRONIQUES DE ST. DENIS').

zich onderwierp, daar had men te doen met een vreemd volk. Dat ontdekten niet alleen de Fransen, dat ontdekten de Vlamingen zelf in die veelbewogen jaren. Bij Kortrijk had men Diets tegenover Frans gestaan, dat verlevendigde het nationaal besef in Vlaanderen, en zelfs bij de Nederlanders buiten het graafschap, niet weinig. 't Is waar dat een Hollander als Melis Stoke, ambtenaar van de nieuwe Henegouwse dynastie, zich geheel door gewestelijke belangen leiden laat en in de opstand van Vlaanderen niets dan een snode plichtsverzaking jegens de wettige leenheer zien wil. Maar Van Velthem, de Brabander, wiens Hertog een vrij weifelziekestaatkunde volgde, verhaalt de heldendaden der Vlamingen met een zeker Diets welgevallen, en bij een andere Brabander, Jan van Boendale, klinkt iets later die toon nog duidelijker.

Maar ondertussen konden de Vlamingen zelf, hoezeer het bezit van een eigen, levende volksgemeenschap hun ware kracht tegen de Franse koning uitmaakte, zich die blinde

drang niet anders verwezenlijken dan in de vormen van overgeleverde loyaliteit. Het graafschap en de Graaf, daar konden zij niet buiten, en zo was het eerste gevolg van de overwinning, dat het huis van Dampierre weer aan de macht kwam. Zo de Henegouwse dynastie al verwarrend op het Dietse gevoel der Hollanders werkte - en de Beierse was na éen geslacht door het bezit van Henegouwen al verfranst -, en ook op de Brabantse Hertogen voor stelselmatige weerstand tegen Frankrijk's voortdringen niet te rekenen viel, de Dampierres gedroegen zich in de veertiende eeuw als de trouwe leenmannen van de Franse Koning, als zijn handlangers om de zelfstandigheid van hun eigen graafschap te vernietigen. Zij dankten alles aan het Vlaamse volk, dat hen uit de handen van Philips de Schone verlost had. Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan. De Franse Koning was ten slotte Frans als zij, en hij was een ridder. De Vlaamse democratie der gilden, zij mochten dan honderdmaal onder 's Graven wapen ten strijde getrokken zijn, leek hun, nu zij zich eenmaal in haar kracht vertoond had, veel meer afstotend en schrikwekkend.

De vrede van Athis was feitelijk al een verraad. Na de overwinningen der Vlamingen kijkt men vreemd op, als men ziet hoe in dat verdrag de Graaf zichzelf en de steden en hun schepenen dure eden van trouw aan de Franse Koning oplegt, hoe Vlaanderen een schatting als boete voor wat het jegens de leenheer misdreven had op zich nemen moet, hoe 3000 Bruggelingen als straf een pelgrimstocht moeten ondernemen, hoe de Leliaarts triomfantelijk mogen terugkeren en in al hun bezittingen hersteld worden. ‘Liever sterven dan die slavernij ondergaan!’ riepen de Gentse Klauwaarts bij 't vernemen van die voorwaarden. Maar hoezeer ook de gebeurtenissen sedert 1302 ertoe hadden bijgedragen om alle waarachtige macht in Vlaanderen aan de drie steden in handen te spelen, zodat de terugkerende Graaf - 't was Robert van Béthune; de oude Guy van Dampierre stierf in 1305 - over alle regeringsdaden met hen onderhandelen moest, zij moesten onder 't juk door. De vrede maakte een tegenomwenteling mogelijk, die de Graaf met zijn eigen oogmerken begunstigde, en al werden de oude privileges van de bezittende kaste niet hersteld, in feite raakte te Gent en te Ieperen - te Brugge handhaafden de gilden zich beter - de macht weer geheel in handen van de kapitalisten, de Leliaarts. Zonder verzet, herhaalde oproeren, gevolgd door barbaarse strafoefeningen, ging dat niet: vooral de belastingheffing ten behoeve van de schatting aan Frankrijk wekte de woede van het volk; in de steden was het gilde van de wevers, dat de grootste groep van het industriële proletariaat omvatte, steeds het woeligst. Overigens was ook Robert van Béthune's houding niet consequent pro-Frans. Hij mokte vooral over de afstand van Waals Vlaanderen waartoe de Koning hem nog na de vrede van Athis dwong. Maar na hernieuwde strijd moest hij opnieuw het hoofd in de schoot leggen, en na hem kwam zijn kleinzoon, Lodewijk van Nevers (1322-1346), die, opgevoed in Frankrijk, en gehuwd met een Franse prinses, in Vlaanderen als een vreemdeling stond.

b. Jacob van Artevelde

Een geweldige opstand, die heel de maatschappelijke orde zoals Lodewijk van Nevers die verstond dreigde om te keren, wierp hem als een smekeling in de armen van zijn leenheer. Die opstand (hij begon in 1323) ging merkwaardigerwijze uit van het

platteland, van de boeren van West-Vlaanderen, vanouds naar wij weten een vrijheidlievend en woelziek slag van mensen. Zij vonden een leider in Nicolaas Zannekin, een gezeten grondeigenaar van Lampernisse bij Veurne, hagepoorter van Brugge. De beweging was vooreerst gericht tegen de nog altijd voortgaande heffingen ten behoeve van Frankrijk, en tegen de Leliaartse adel. De stedelijke democratie viel weldra bij. Eerst Brugge, toen Ieperen, waar de gilden zich van het bestuur meester maakten. De Leliaartse poorterij van Ieperen, zoveel dichter bij Frankrijk gelegen dan Brugge en Gent, had het

Frans als bestuurstaal gebruikt: daaraan maakte de omwenteling van 1325 voorgoed een eind: de stadsrekeningen werden in 't vervolg te Ieperen zo goed als elders in 't Nederlands opgemaakt. Drie jaar hield zich het democratisch bewind in West-Vlaanderen staande (in Gent handhaafden zich de Leliaarts). Al het hartstochtelijk verlangen

LAKENHAL TE IEPEREN; RECHTS HET NIEUWWERK.

naar sociale rechtvaardigheid dat de tijd bezielde, gaf stuwkracht aan de beweging, maar ook de opgekropte haat tegen rijken en machtigen maakte zich baan en ontzettende wreedheden werden bedreven. De wederpartij schoot in felheid niet te kort. Uit deze dagen stamt het strijdlied waarin 'de kerels' met smaad en hoon als goed voor 'slepen ende hangen' worden bestempeld. Voor de vertegenwoordigers der oude orde werd de strijd tegen Zannekin en de zijnen een heilige oorlog. De Paus belegde het opstandige deel van Vlaanderen met het interdict. De Graaf vlood naar Frankrijk om 's Konings ingrijpen af te smeken.

In Frankrijk stierf juist in 1328 kinderloos de derde. zoon van Philips de Schone, en tot de troon kwam Philips (VI) van Valois, zoon van een broer van Philips de Schone, aangezien naar het oordeel der rijksgroten dochters de rechten op de opvolging niet overbrachten. Dit sloot Eduard III van Engeland uit, gesproten uit het huwelijk dat na de vrede van 1300 tussen de zoon van Eduard I en een dochter van Philips de Schone was gesloten. Het ontging de Vlamingen niet dat het lot hun hier eenkans scheen te bieden. Willem de Deken, burgemeester van Brugge, stak aan het hoofd van twaalf notabelen der stad naar Engeland over om de Koning aan te sporen zijn rechten te doen gelden: Vlaanderen, zo spiegelde hij hem voor, was bereid hem als wettige leenheer te erkennen, als hij het democratisch bewind tegen de Graaf en Frankrijk wilde beschermën. Maar Eduard III, nauwelijks twintig jaar oud, en nog maar kort tevoren door een revolutie tegen zijn vader op de troon gekomen, had de handen te vol in zijn eigen onrustig koninkrijk. Engeland was nog niet klaar.

Zo moest het Vlaamse leger van gilden en boeren alleen de schok afwachten, zelfs door geen vorstelijke bevelhebber geleid ditmaal. Brugge's krachten werden in beslag genomen door een aanval onder de Graaf van Gent uit, terwijl het Franse leger, onder de Koning in eigen persoon, de benden van Zannekin bij Kassel vernietigde. Ieperen en Brugge openden hun poorten. De opstand was bedwongen.

> God wilde niet toestaan dat de heren door zulk gespuis verslagen zouden worden,

zegt Froissart ervan, de grote Franse kroniekschrijver, bewonderaar van het ridderwezen, die een generatie later leefde. De vergelding die volgde, en waarvan de korte berichten ons doen huiveren, schokte de middeleeuwse verhalers niet zozeer. De goede Boendale vertelt het zonder veel ophef:

> Die Koningk trok weder thuuswaard;
> Die Grave trok in 't land ter vaart
> Ende gink zieden ende braden,
> Blinden, hangen ende raden (*radbraken*)
> Te Brugge ende ook te Gent,
> Ende in 't land daaromtrent.

Willem de Deken werd naar Parijs meegevoerd en gevierendeeld. Zannekin was gesneuveld.

Philips VI liet Lodewijk van Nevers achter in het rustig vertrouwen dat hij de zaak van Frankrijk in de Nederlanden dienen zou. De Franse politiek deed zich onder de opvolgers van Philips de Schone minder krachtig en doelbewust gelden, maar het bezit van die vooruitgeschoven post, waarmee men tot aan de Schelde-mond reikte en tot in het hart van de Nederlandse feodale verbrokkeling, was ook nu nog van grote waarde. In de twisten tussen de Nederlandse vorsten onderling telden Frankrijk's wensen terdege mee en in 1330 nam Philips VI de stad Mechelen, die een twistappel tussen Brabant en Vlaanderen vormde (tot dan toe had zij aan de Bisschop van Luik behoord), voorlopig zelf in bezit. Zonder de trouw van Lodewijk van Nevers had hij zo niet kunnen handelen. Weldra bleek evenwel dat de goede wil van de Graafniet baatte, en dat zijn macht niet tegen de eerste ernstige crisis bestand was.

Die crisis werd teweeggebracht door de vastelandse ambities van Engeland. Eduard III had de aanspraken op de Franse troon, die hij in 1328 niet had willen doen gelden, geenszins opgegeven. Evenals zijn voorgangers gedaan hadden, zocht hij bondgenoten in de Nederlanden, en trouwens met Willem van Avesnes, Graaf van Henegouwen en Holland, had hij reeds nauwe betrekkingen: hij was met diens oudste dochter getrouwd, en zijn schoonvader trad op als Engeland's zaakwaarnemer op het vasteland. Hij bemiddelde een bondgenootschap tussen de Koning en de Keizer, Lodewijk van Beieren, die met zijn tweede dochter getrouwd was, en vond een aantal andere Nederlandse en Rijnse vorsten bereid om tot de coalitie toe te treden. Voor de Hertog van Brabant, Jan III, staken er in het Engelse bondgenootschap bizondere voordelen. Hij zag de kans schoon om voor zichzelf Mechelen en voor zijn steden handelsvoorrechten die dusver hun Vlaamse concurrenten genoten hadden, te bemachtigen.

Sedert enige tijd had de Engelse regering zich een scherpe controle over de woluitvoer uit haar land toegeëigend en verordend dat alle Engelse wol naar Brugge

gevoerd moest worden. Dit stapelrecht, dat voor Brugge natuurlijk van ontzaglijke waarde was, hing echter geheel van de willekeur der Engelse regering af. Eén koninklijk gebod, en geen wol vond meer uit Engeland zijn weg naar het Zwin. Brugge stond tegenover een zodanige gebeurlijkheid te hulpelozer, omdat het zich de actieve handel vrijwel geheel

uit handen had laten nemen. Het zeeverkeer had het sedert een generatie meer en meer van de landhandel gewonnen. Vloten kwamen uit de Middellandse Zee en van de Franse kust en uit de Oostzee het Zwin opvaren, maar Brugse schepen ontbraken er bijna geheel in. De steden die zich in de tweede helft van de dertiende eeuw tot de Duitse Hanze hadden aaneengesloten, vooral Hamburg aan de Noordzee, Lübeck aan de Oostzee, ook Stavoren, Kampen en Deventer aan Zuiderzee en IJsel, Italiaanse steden als Venetië, Pisa, Genua, Spaanse en Portugese havens, Franse als La Rochelle hadden de scheepvaart naar de grote Vlaamse haven in handen; zelfs het verkeer met Engeland ging in vreemde bodems. In plaats van de Engelse Koning, toen het tussen hem en de Franse Koning spannen ging, dus dubbel te ontzien, had Lodewijk van Nevers, als om, in de overmaat van zijn aanhankelijkheid jegens Filips VI, zijn onderdanen moedwillig voor het hoofd te stoten, reeds vóór de oorlog feitelijk uitbrak, in 1336, een verbod van handel op Engeland uitgevaardigd. Eduard III antwoordde met tegenverboden en verlegde de Engelse wolstapel nu meteen naar de Brabantse haven, Antwerpen, die zich toen in internationale betekenis met Brugge nog in de verste verte niet meten kon.

't Was naar Antwerpen dat Eduard scheep ging, toen eindelijk, in de zomer van 1338, het ogenblik voor de vastelandse expeditie gekomen was. Maar ofschoon de Keizer hem te Coblentz met veel praal tot Vicaris-Generaal des Rijks aanstelde, de daadwerkelijke hulp die zijn Nederlandse en Duitse bondgenoten leverden, viel tegen. Er was grote belustheid op subsidies, maar weinig ijver om radicaal met Frankrijk te breken. De veelheid en tegenstrijdigheid der belangen werkte verlammend. Coalitie-wee, zoals Engeland het nog vele malen op het vasteland beleven zou! Eduard's schoonvader was in 1337 overleden en de nieuwe Graaf van Holland en Henegouwen, Willem IV (II), ging maar schoorvoetend mee. Jan van Brabant nam deel aan de veldtocht die Koning Eduard eindelijk, in 1339, na een jaar met onderhandelen en feestvieren verloren te hebben, door Henegouwen en het Kamerijkse getrokken, in Vermandois ondernemen kon. Maar het kwam niet tot vechten en het bonte leger van ridders en huurlingen moest diep gedemoraliseerd terug. Het was de hulp van Vlaanderen, van het Vlaamse volk handelend in weerwil van zijn Graaf, die Eduard in staat stelde het volgend jaar een beter figuur te slaan.

Zeker kan ons de roem of schande van ‘de derde Eduaart’ volslagen onverschillig laten. Zijn pogingen om Frankrijk een vreemd Koning op te dringen of stukken ervan af te scheuren waren, al begon er een honderdjarige oorlog mee, tot mislukking gedoemd: het nationaal bewustzijn was te sterk geworden, en de spitsvondigheden van feodaal erfrecht zomin als de door Froissart gevierde ridderlijkheid veranderen iets aan de holheid van zijn politiek. Maar desalniettemin waren bij de uitslag van zijn kamp met Philips VI de belangen van onze stam wel degelijk betrokken. Lodewijk van Nevers vormde voor de Dietse toekomst van Vlaanderen een ernstige bedreiging en wat had Frankrijk, als het door middel van die trouwe trawant Vlaanderen klein gekregen had, van daaruit niet in de overige Nederlanden kunnen uitrichten! Als Eduard na zijn eerste tegenvallers het veld had moeten ruimen, zou de Franse positie aan de Scheldemond niet weinig versterkt zijn geworden! Dat dit alles zo anders gelopen is, en dat de Franse koningsmacht zo 'n knauw kreeg dat zij zelfs van gunstiger constellaties voorlopig geen gebruik kon maken om haar noordwaarts voortdringen te hervatten, is weer, evenals het terugwerpen van Philips de Schone, aan een spontane uiting van Vlaamse volkskracht te danken geweest. Ditmaal was

het een rechtstreeks verzet tegen de Graaf zelf, door wie men zich niet in dienst van Frankrijk wou laten misbruiken, en het merkwaardigste van heel de episode is misschien geweest dat zij een leidersfiguur naar voren bracht zoals er uit de Nederlandse burgerij nooit en nergens nog een geboren was.

Nog vóor Eduard III Engeland verlaten had, was er in Vlaanderen over het onder-

breken van de wolaanvoer grote beroering ontstaan. Te Gent schoolden de werkelozen op de pleinen bijeen en

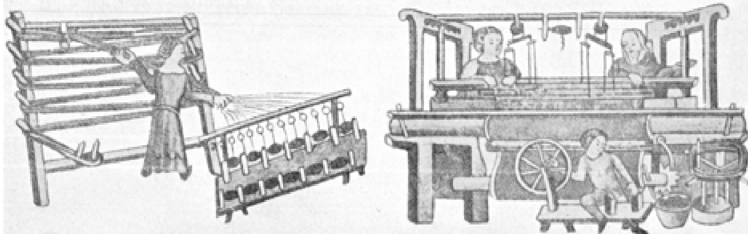
> praatten en redekavelden over het geval op velerlei manieren, en zoals dat de gewoonte is van het gemene volk, zij spraken met veel smaad van Graaf Lodewijk hun heer. Zij zeiden dat zij de liefde die hun heer voor de Fransen koesterde wel bitter en smartelijk aan den lijve gevoelden, want door hem en door zijn toedoen waren zij in dit perijkel vervallen en in de haat van de Koning van Engeland; en dat het meer het algemeen belang van het land van Vlaanderen zijn zou om op goede voet met de Koning van Engeland dan met die van Frankrijk te staan. Zij zeiden onder elkaar dat men niet meer verdragen kon en dat als deze armoede lang duurde, de grootsten en rijksten het bezuren zouden, en het land van Vlaanderen te gronde gaan zou.
> Nu was er te Gent een burger, Jacob van Artevelde, die vaak als er zo gesproken werd het woord nam, en sommigen van zijn hoorders werden getroffen door zijn wijsheid en vertelden verder wat hij gezegd had. Op een dag gaan wel vijfhonderd mannen hem opzoeken aan zijn huis. Hij verzekert hun dat hij een weg ziet om het land te redden en er wordt voor de volgende dag een volksvergadering belegd. Het nieuws verbreidt zich door de stad, en de volgende ochtend, te priemtijde, zag het plein van de Biloke zwart van de mensen, en ook de straat waar hij woonde was vol. En de vrienden droegen hem op hun armen, dwars door de menigte heen, van zijn huis tot aan het plein van de Biloke, en daar hadden zij een verhoog getimmerd, waar zij hem op zetten. En vandaar begon hij het volk zo schoon en zo wijs toe te spreken dat hij aller harten tot zijn inzicht bekeerde. Volgens hem moest het land van Vlaanderen open en klaar staan om de Koning van Engeland en de zijnen te ontvangen, want oorlog tussen Vlamingen en Engelsen kon enkel scha opleveren. Hij wist, zeide hij, dat de Koning van Frankrijk door te veel zorgen in beslag genomen werd om hun kwaad te kunnen doen. En hij wees erop dat zij Henegouwen, Brabant, Holland en Zeeland met zich zouden hebben. En zij betuigden hun instemming met wat hij zeide en zwoeren dat zij hem voor hun heer zouden houden en zich geheel door hem en zijn raad laten leiden. Toen brachten zij hem met verwonderlijk vertoon van genegenheid terug naar zijn woning en van dag tot dag groeide hij in ere.

Ziehier, wat korter naverteld, hoe Froissart de opkomst van Jacob van Artevelde beschrijft. Geen Gentenaar heeft helaas in onze eigen taal de gebeurtenissen van die bewogen dagen te boek gesteld. Afgezien van een paar korte (en onjuiste) woorden van Boendale heeft geen Nederlands kroniekschrijver de herinnering aan de grote tribuun helpen bewaren.

Artevelde behoorde tot de rijke lakenhandelaarsfamiliën van Gent, tot de bevoorrechte stand der poorterij dus, ofschoon zijn vader al een Klauwaart was geweest en bij de verovering van Vlaanderen door Philips de Schone zijn goederen verbeurd had zien verklaren. Maar het merkwaardige is dat Jacob kon optreden als woordvoerder van zijn eigen stand en van de democratie tevens. Het vèr-gaand

wanbeleid van de Graaf, dat de bronnen van Vlaanderen's welvaart dreigde te verstoppen, maakte dat mogelijk. De poorterij was over het afbreken van de handelsbetrekkingen met Engeland niet minder ontsteld dan het arbeidende volk. Tussen de regeringen der drie steden hadden heel het jaar 1337 drukke samensprekingen plaats. Te Gent maakte men, onder de prikkel van Artevelde's krachtige persoonlijkheid, zich op om de Graaf te trotseren en sterkte zich vóor alles door een bondgenootschap met de gilden. 3 Januari 1338 werd een buitengewoon bewind van vijf 'hoofdmannen' ingesteld, onder wie twee de gilden verte-

genwoordigden, en één van die twee was de man van het door de Leliaarts zo gehate en gevreesde weversgilde. Artevelde, als voorzitter der vijf uitdrukkelijk met ‘'t beleed van der stede’ belast, ging feitelijk een dictatuur uitoefenen. Onder zijn leiding sloeg Gent met zoveel zekerheid en zelfbewustzijn een eigen weg in de Europese politiek in, dat de twee andere ‘goede steden’ van Vlaanderen er zich zonder aan oude wedijver te denken bij aansloten, en de Graaf er niets aan kon veranderen.

WEEFTOESTEL. (UIT EEN KEURBOEK VAN IEPEREN, 14DE EEUW).

Nog in Januari 1338 stelde Artevelde zich met Eduard III in verbinding: hij zond de schepenklerk van Gent naar de Graaf van Gelderland, een voornaam lid van de Engelse coalitie, en bood onzijdigheid aan. De Engelsen waren verstandig genoeg om hem aan te moedigen. Zij stonden toe dat de Vlamingen zich te Dordt van Engelse wol mochten voorzien. Op die grondslag kwam een accoord tot stand dat Brugge en Ieperen zo goed als Gent tekenden en dat Lodewijk van Nevers in machteloze woede moest aanzien. Philips VI was niet minder vertoornd dan hij, en pogingen werden beraamd om de drie steden tot inkeer te brengen. De kerk, die in de dagen der Avignonse ballingschap niets aan de Franse Koning kon weigeren, was dadelijk klaar met haar banbliksems; Leliaartse ridders kwamen op de been en bedreigden Gent. Maar Artevelde liet zich geen schrik aanjagen. De troepen van de stad werden uitgezonden om het platteland en de kleine steden tot gehoorzaamheid te dwingen. Uit vrees voor erger haastte Philips VI zich om zachter middelen te beproeven. Ook hij beloofde nu Vlaanderen's onzijdigheid te eerbiedigen. Het interdict werd opgeheven. Handelsvoordelen - alleen, Frankrijk beschikte niet over zo gewichtige als Engeland! - werden aan Vlaanderen toegekend. De Graaf kwam verlegen terug en schikte zich naar het revolutionair bewind. Artevelde werd door de opgetogen Vlamingen vereerd ‘als een god’. De weefgetouwen snorden weer en Engeland en Frankrijk wedijverden om vrede te kopen met gunsten. Het was onder deze omstandigheden dat Eduard III in 1339 in Vermandois had kunnen vechten zonder vrees dat men hem van Vlaanderen uit in de flank zou tasten.

Maar deze toestand van evenwicht tussen de oorlogvoerende partijen, hoezeer ook in het belang van Vlaanderen, kon niet duren. Misschien dat een regelmatige regering, krachtig door traditie en wettigheid, hem had kunnen bestendigen. Een revolutionair bewind aís nu de overhand had, een bewind dat zich alleen handhaven kan door een onderliggende partij onder te houden, wordt door innerlijke krachten altijd tot radicaler oplossingen gedreven. Dat maakte de aandrang die van de zijde van Eduard III kwam, onweerstaanbaar. De Koning richtte zich eerst tot de Graaf. In ruil voor een verbond tegen Frankrijk bood hij hem zijn dochter als vrouw voor zijn zoon en beloofde hem Waals Vlaanderen, door Robert van Béthune met zoveel hartzeer opgegeven, terug te bezorgen. Maar Lodewijk van Nevers was niet van zijn trouw jegens Philips VI

af te brengen. Zijn positie in Vlaanderen, waar Artevelde's woord wet was, werd meer en

meer onhoudbaar. Tegen het eind van 1339 trok hij zich terug naar Parijs en liet het veld voor zijn grote tegenstander vrij. Artevelde aarzelde niet om de Engelse voorslagen aan te nemen. Het terugwinnen van Waals Vlaanderen zal hem vrij onverschillig geweest zijn, maar dat was lang het enige voordeel niet waartoe Eduard III in zijn begerigheid naar Vlaamse steun te pressen was.

KRIJGSMAN VAN HET BELFORT, GENT, 1338.

In het begin van 1340 kwam de Koning in persoon naar Gent. Trotse dagen voor de ‘opperhoofdman,’ toen hij de koninklijke veroveraar in zijn eigen stad ontvangen mocht en als macht met macht met hem onderhandelen! 't Was Artevelde, naar een Engels kroniekschrijver verzekert, die er Eduard toe overhaalde om zich van nu aan Koning van Frankrijk te noemen en op alle leenmannen van de Franse kroon een beroep te doen hèm en niet de indringer Philips van Valois hulde te bewijzen. Dat strekte tot geruststelling van tedere gewetens, die de opstand tegen een wettige leenheer bezwaarde. 't Was te Gent dat Eduard plechtig titel en wapens van Frankrijk aannam, en op de Vrijdagsmarkt deden 26 Januari 1340 de schepenen der drie goede stedenvan Vlaanderen hem hulde. Vóor de zomerveldtocht deed de Koning daarop nog een keer naar zijn eiland, maar liet zijn Koningin tot geruststelling van zijn nieuwe vrienden, bijna als gijzelaar, te Gent achter, waar zij in Maart van een zoon beviel, die naderhand als Jan van Gent (John of Gaunt) bekend stond. Ook Artevelde zelf werd Kort daarop een zoon geboren, Philips, van wie wij nog horen zullen: de Koningin hield hem ten doop. Het was een ware verbroedering, en in het oog van Vlaanderen en de wereld groeide de figuur van Jacob van Artevelde tot ongekende verhoudingen.

Intussen was de Koning in Juni teruggekomen. Ditmaal ging hij natuurlijk niet naar Antwerpen, maar naar het Zwin. Een Franse vloot trachtte hem te onderscheppen. Bij Sluis kwam het tot een treffen. Het eindigde in de volslagen vernietiging van de Franse strijdkrachten. Over deze victorie, zegt Boendale, heerste grote vreugde bij

> Allen die spreken dietse tale.

De herinnering aan de slag bij Kortrijk was herleefd. Het bondgenootschap van Brabant en Gelderland en van de Keizer zelf deed een Germaans solidariteitsgevoel over de feodale grenzen heen ontstaan. Vol ijver trok men nu tegen Frankrijk op en aan het beleg van Doornik namen met de Koning, de Hertog van Brabant en de Graven van

Gelre, Gulik, en Holland en Henegouwen, Vlaamse troepen onder Artevelde deel.

Maar de loopbaan van de opperhoofdman had haar hoogtepunt al bereikt. Van nu af aan doen zich de moeilijkheden van zijn positie en van zijn taak meer en meer gevoelen. Hij had nog vóor hij Eduard te Gent ontving, een verbond tussen Vlaanderen en Brabant tot stand gebracht, waarbij, uit hoofde van het feit dat

beide landen vol zijn van lieden die niet zonder handel bestaan kunnen,

over en weer handelsvrijheid gewaarborgd en munteenheid in 't vooruitzicht gesteld werd; de Graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen was daar korte tijd later ook bij toegetreden. Het is een treffend bewijs van de ruimheid van Artevelde's gezichtsveld. Maar ook al begon de tijd tot nadere verbinding van de Nederlandse gewesten te dringen - overeenkomsten als deze waren zelfs vóor Artevelde al beproefd -, de onderlinge jaloezieën waren nog maar al te sterk. De oligarchen van de Brabantse steden waren vol argwaan jegens de man die in zijn eigen gewest met de democratie samenspande. Hun Hertog stiet zich aan de vorstelijke allures die de burgerstaatsman aannam. Het beleg werd in verwarring opgebroken. Eduard III sloot een wapenstilstand met Frankrijk, en daar hij zijn schulden aan de Gentenaars niet kon betalen, stak hij tersluiks van Gent naar Sluis om zich naar Engeland in te schepen. Brabant en Holland-Henegouwen zochten onmiddellijk toenadering tot Frankrijk. Maar dat kon Artevelde, wiens regiem op vijandschap met Frankrijk berustte, niet doen.

In Vlaanderen zelf ontbrak het ook niet aan tegenstellingen, die de aard van zijn dictatorschap hem belette te overbruggen. Hij was Gentenaar en zonder het Gentse weversgilde was hij niets. Brugge en Ieperen verdroegen de hegemonie van Gent kwalijk, nu de lakenindustrie niet meer dadelijk bedreigd werd. Maar erger was de bitterheid van het platteland en van de kleine steden over de meedogenloze gestrengheid waarmee Gent en Ieperen alle pogingen om buiten hun wallen weefindustrieën te stichten onderdrukten. De stedelijke troepen stroopten het land af om weefgetouwen te vernielen. Al in 1340 kwam Oudenaarde in opstand en riep om de Graaf als de beschermer der zwakken tegen de tyrannie der sterken. Aardenburg, Dendermonde, Poperinge, -telkens waren er in de volgende jaren onlusten, die bloedig onderdrukt moesten worden. En tegelijk barstte binnen Gent de altijd smeulende vete tussen de wevers en de volders weer in lichterlaaie uit. Artevelde, die op de radicale wevers steunen moest, kon hen tot geen matiging bewegen, en in 1345 raakten de twee gilden slaags. De volders dolven het onderspit. Die dag werd ‘kwade Maandag’ genoemd. Hij betekende voor Artevelde het begin van het einde. De overwinnaars zagen hem met achterdocht aan. Als hij nog de steun van Eduard III genoten had, zou zijn positie minder moeilijk geweest zijn. Maar de Engelse Koning, die de wapenstilstand met Frankrijk van jaar tot jaar vernieuwde en geen kans zag de oorlog in de Nederlanden te hervatten, nu van Brabant en Holland-Henegouwen niets meer te verwachten was, had Vlaanderen niet langer nodig. Hij liet zich tevergeefs manen tot het terugbetalen van voorgeschoten gelden, wat te Gent de kampioen van de Engelse alliantie tegenover zijn eigen aanhangers in niet geringe verlegenheid bracht. Kort na de kwade Maandag kwam Eduard nog te Sluis en had er een onderhoud met Artevelde. Als die er hulp toegezegd kreeg, kwam dat te laat. Na zijn terugkeer te Gent bestormde een woedende menigte zijn

woning. 't Was de deken van het weversgilde in eigen persoon, die hem met een bijl doodsloeg.

Het revolutionnair regiem bestond nog enige tijd zonder Artevelde voort. De wevers heersten nu onbeperkt. Maar hun rijk was niet van lange duur. In 1346 hernieuwde Eduard III de oorlog. Hij landde echter in Normandië en deed het af zonder directe hulp uit Vlaanderen. De slag bij Crécy werd een ramp voor Frankrijk. Onder de talloze ridders die het slagveld bedekten, was Lodewijk van Nevers, die zijn trouw dus eindelijk

met de dood bezegelde. Eduard maakte zich in 't volgend jaar meester van Calais, versterkte het terdege en verhief het tot de vastelandse stapelplaats voor de Engelse wol. Hij had Vlaanderen nu voor zijn vastelandse politiek nog minder nodig, sloot vrede met de nieuwe Graaf, de jonge Lodewijk van Male, en zag lijdelijk toe, terwijl die een

STADHUIS TE GENT.

tegenomwenteling op touw zette en zich in 't bezit van zijn graafschap stelde. Veel plaatsen, de heerschappij van Gent en van de wevers moe, halen de Graaf vol vreugde binnen. In Brugge en Ieperen worden de wevers uit het bewind gestoten. Te Gent alleen bieden zij koppig weerstand. Het grafelijk leger, versterkt met alle andere elementen uit de stad, neemt haar ten slotte stormenderhand en richt onder de wevers een ware slachting aan. Ook in de andere steden wordt wraak genomen op de wijze die na de slag bij Kassel was toegepast. Dit alles in het begin van 1349, toen men de ontzettende verwoestingen die de Zwarte Dood in 't vorig jaar had aangericht nog niet te boven was. Overal werden de wevers uitgesloten van de regering en te Gent maakte men van ‘goede Dinsdag’, de dag waarop de stad zo bloedig hernomen was, een gemeentelijke feestdag. Opnieuw was de democratie neergesmakt. Opnieuw zegepraalden haar overwinnaars met zo mateloze en brute gewelddadigheid, dat er een bitterheid nableef die nog weer en weer zou moeten uitbarsten.

Was het bewind van Artevelde welbeschouwd meer geweest dan een treffende episode? Het was in ieder geval zeer treffend geweest! De burgerstaatsman die plotseling, door de kracht van zijn persoonlijkheid en de wil van zijn volk, verheven was tot de gelijke van vorsten, dat was in onze streken een ongekend schouwspel. Er is veel in de

positie van de Vlaamse steden dat aan de Italiaanse stede-republieken denken doet, maar Artevelde scheen al over het zuiver particularistisch stadium heen en verenigde, weliswaar onder drukkend Gents overwicht, heel het graafschap in de nieuwe koers. Het merkwaardige, en wat zijn verschijning tot een inspiratie voor de Dietse zowel als voor de democratische gedachte maakte, was dat hij een vorstelijke politiek die de economische zowel als de nationale belangen van het volk bedreigde, wist te verijdelen, maar meer, dat hij er een eigen politiek voor in de plaats wist te stellen waarin dat volk, een ogenblik althans, zichzelf herkende.

Dat is veel, maar het is niet alles. 't Was maar schijn, dat met het herstel van Lodewijk van Male en van de stedelijke oligarchieën de toestand van vóor Artevelde's bewind zou teruggekeerd zijn. Eén factor was, en wel degelijk mee door zijn toedoen, volslagen veranderd. Frankrijk was te diep getroffen door de rampen van de oorlog met Engeland, waar Eduard III er trouwens nog aan zou toevoegen, dan dat het er vooreerst aan denken kon de politiek van Philips de Schone ten opzichte van de Nederlanden te hervatten. 't Is waar dat zijn stage drang naar het Noorden zich weldra weer zou doen gelden, maar dat neemt niet weg dat Artevelde Vlaanderen, en daarmee heel de Dietse stam, over een gevaarlijk ogenblik had heengeholpen.

Het is de grootheid maar ook de tragedie van onze geschiedenis dat in zulke kritieke ogenblikken, wanneer andere volken de steun hadden van een vorstelijk huis en de tradities die zich daaraan haakten, bij ons alles aankwam op het volk zelf en de leider die het in zich vinden kon. Het vond er een in Artevelde, en dat was groot. Maar ook tragisch, omdat zowel die leider als de Dietse democratie die hem voortbracht, hun zelfstandig handelen zo duur moesten bekopen. Voor hen was geen beloning weggelegd. In het bondgenootschap met een mogendheid als Engeland, vooral met Engeland, dat aan zijn eiland-zijn een benijdenswaardige vrijheid van handelen ontleent, moest een kleine en gevaarlijk gelegen gemeenschap als de Vlaamse, die op de rest van de toch nog kleine Nederlandse stam niet eens rekenen kon, onvermijdelijk aan het kortste eind trekken. Daarbij was de democratische conceptie nog te onvolkomen, te zeer afhankelijk van één stand, of zelfs van willekeurige delen daarvan, om op den duur scheppende kracht te kunnen ontwikkelen. Zo moesten Artevelde en de gilden, die hem eerst verheven hadden en toen verscheurden, ten gronde gaan.

c. De intrede van de Boergondiër

Vlaanderen en de aanloop tot de vereniging der gewesten

Het klinkt ongelooflijk, maar na de ontzettende beproevingen van de eerste helft der veertiende eeuw, bloeide Vlaanderen's welvaart schitterender op dan ooit tevoren. De Engelsen hadden van de bloedige gevolgingen waaraan de Vlaamse gilden zo herhaaldelijk hadden blootgestaan, gebruik gemaakt om tal van die kundige arbeiders naar hun land te lokken opdat zij er de wol ter plaatse zouden bewerken. Ook hield Brugge de wolstapel niet, die in 1363 voorgoed in de nieuwe Engelse bezitting Calais werd gevestigd. Maar daar kon zich de Vlaamse nijverheid van haar grondstof gemakkelijk voorzien en voorlopig deed haar de concurrentie van de jonge Engelse

industrie geen kwaad. Wat Brugge betreft, het handelsverkeer tussen Zuid- en Noord-Europa had zo'n omvang genomen dat de stad de wolstapel voor haar bloei niet meer nodig had. Aan het Zwin ontmoetten de kooplieden van Oost- en Noordzee en van de Middellandse Zee elkaar en ruilden er het hout, graan, bont van de enen voor kruiden, olijfolie, wijnen van de anderen. Honderden van die vreemdelingen waren nu gevestigd in de stad, elke ‘natie’ met haar eigen consul's huis, haar eigen waag. Geen stad ter wereld bood levendiger en bonter schouwspel dan Brugge. Ook Gent beleefde grote voorspoed. Vol trots hees men in 1378 de koperen draak op de spits van het nieuwe belfort, dat

met de torens van St. Baafs en St. Niklaas waartussen het oprijst nog heden het meest grootse stadsbeeld van heel de Nederlanden vormt.

Toen was het met de periode van rust die op de val van het gildenregiem gevolgd was, bijna gedaan. Maar gedurende die eerste dertig jaren van Lodewijk van Male's regering had er werkelijk, hoe ook onder het oppervlak de wrok mocht koken, rust geheerst, en dat had de Graaf in staat gesteld om met veel succes de traditionele politiek van een feodaal vorst te voeren. Zowel met oorlogen als met huwelijken was hij gelukkig geweest. Hij was zelf gehuwd met een dochter van de Hertog van Brabant, Jan III, die slechts dochters had, en die zich bij zijn overlijden in 1355 wilde laten opvolgen door de oudste, Johanna, gehuwd met Wenceslaus van Luxemburg, een broer van de Duitse Keizer Karel IV. Niet dan tegen aanzienlijke concessies in de vorm van hun macht beperkende privileges (wij komen op de Blijde Inkomst nog terug) wisten Johanna en Wenceslaus zich door de Brabanders te doen erkennen. Wat hun positie zo zwak maakte, was dat Lodewijk van Male, met de aanspraken van zijn vrouw, hun opvolging eveneens betwistte; hem moesten zij afkopen met Mechelen en Antwerpen, waardoor de Schelde in zijn handen kwam en aan de toenemende concurrentie van Antwerpen met Brugge het gevaar ontnomen werd. Tegelijk evenwel zocht Johanna zich over die nederlaag te wreken door aan Karel IV te beloven dat haar hertogdom bij het kinderloos overlijden van haar en haar man - en hun huwelijk was al tien jaar kinderloos geweest - aan hem zou komen. Maar als zijn schoonste triomf zal Lodewijk zelf het huwelijk beschouwd hebben, dat hij in 1369 zijn dochter met de broer van de Franse Koning, met Philips de Stoute van Boergondië, sluiten liet.

Lodewijk van Male was volstrekt niet van zins om tegenover de Franse Koning de rol van gehoorzaam leenman te spelen, die de hoogste eerzucht van zijn vader scheen uitgemaakt te hebben. De rampen die de Franse koningsmacht getroffen hadden, en waar in 1356 de nederlaag van Poitiers, die Koning Jan in Engelse gevangenschap bracht en Frankrijk in de ontzettendste verwarring stortte, nog bij kwam, maakten het hem mogelijk een onafhankelijke houding aan te nemen. Hij erkende Eduard III weliswaar niet als zijn wettige leenheer, maar zag er geen bezwaar in hem tegen de Franse Koning uit te spelen, en het was door met het gevaar van een Engels huwelijk voor zijn dochter te schermen dat hij die schitterende partij, de Hertog van Boergondië, voor haar verwierf.

Het gemak waarmee Graven en Hertogen uit onze streken zich met de Koningen en Keizers van Frankrijk, Engeland en Duitsland verzwagerden, bewijst hoe men het kritiek belang dier kleine landen inzag. Allen die in West-Europa een machtspolitiek op grote schaal nastreefden, zochten hier vaste voet te krijgen. De keizerlijke huizen van Luxemburg en Beieren, die in het Rijk om de voorrang streden, hadden zich elk in een Nederlands gewest genesteld. Margaretha, de vrouw van Lodewijk de Beier, dochter van Willem III (I) van Henegouwen, Holland en Zeeland, had trouwens, toen haar broer, Willem IV (II) in 1345 kinderloos tegen de Friezen sneuvelde, de drie graafschappen niet verkregen zonder dat Eduard III, immers ook met een zuster van de gesneuvelde Graaf gehuwd, een poging had aangewend ze voor zichzelf te vermeesteren. Toen kort daarop tussen Margaretha en haar zoon, Willem V (III), een burgeroorlog uitbrak, had de Engelse Koning aanstonds er zich in gemengd. Eduard voerde, zoals de Vlamingen ervaren hadden, die politiek niet heel consequent, maar hij hield toch altijd het oog op onze streken gevestigd.

Het was niet enkel het bezit van éen bepaald gewest dat zo aanlokte, maar het uitzicht op andere dat eraan vastzat. Voor wie goed toezag, was het duidelijk dat de toestand van versnippering die in de Nederlanden heerste, niet eeuwig duren kon. Wij bespeurden in Artevelde's politiek al een teken dat de voordelen van vereniging gevoeld werden. Al te kleine eenheden werden al opgeslorpt door hun buurstaten: zo Mechelen, terwijl

in het Noorden Utrecht in de invloedssfeer van Holland geraakt was, dat bovendien steeds trachtte Friesland te onderwerpen. Maar daar kon het proces niet bij stilstaan. In Frankrijk en Engeland hadden zich staatsgehelen gevormd van een omvang waarbij zelfs de voornaamste Nederlandse gewesten nietig leken. In Duitsland was weliswaar het keizerschap in de gedurige strijd met het pausdom - juist onder Lodewijk de Beier hernieuwd: de Avignonse pausen dienden het Franse koningschap maar deden zich tegenover het Duitse Rijk te scherper gelden - en bij de herhaalde verheffing van tegenkeizers. meer en meer verzwakt, maar binnen die wereld van kleine staatjes die het Duitse Rijk was, begonnen de Keurvorsten hun gebied uit te breiden en af te ronden, en de Keizers zelf gebruikten hun gezag om zich een zo geducht mogelijke huismacht te vormen. In een Europa waar zich zulke tendenties lieten gelden, konden de Nederlanden, op een zo blootgestelde plek gelegen, en door hun handel en groot-industrie zowel als om strategische redenen zo belangrijk voor de omringende landen, niet in de oude zelfstandigheid van kleine feodale gebieden volharden.

Maar op Artevelde's wijze zou het niet geschieden. Bewuste actie van de volken kon de eenheid niet tot stand brengen. In het opzicht van staatsvorming was de democratie nog geheel achterlijk en onbekwaam. Het moest komen van de heersers, die ook elders de middelpuntzoekende krachten richting wisten te geven. Maar bij ons meer nog dan elders vervolgden die heersers hun eigen zelfzuchtige oogmerken en voelden van het nationaliteitsbewustzijn, dat in de geesten der volken begon te werken, niets mee. Hoe konden zij, waar in de loop van de dertiende eeuw al de voornaamste inheemse dynastieën (die trouwens niet verder gekeken hadden dan hun gewest) waren uitgestorven en vreemdelingen heersten, niet alleen in Vlaanderen meer, maar in Brabant en Holland en Zeeland eveneens? 't Was de huispolitiek van al die vorsten, blind werkend voor een doel dat hun verborgen bleef, die de Nederlanden met een netwerk dan huwelijken overdekte en een dynastieke eenheid voorbereidde. Onder wie? Onder hem, kan men zeggen, die op de krachtigste steun van buiten rekenen kon.

Het huwelijk van Philips de Stoute en Margaretha van Vlaanderen

De Duitse geslachten stonden in die wedstrijd achter doordat hun bezit van de keizerlijke macht niet erfelijk was, maar voor de Franse Koningen was het een schrikbeeld dat Engeland met de prijs zou gaan strijken. Lodewijk van Male had een enig kind, een dochter. Zij was eerst, in 1356 al, verloofd geweest met een groot Frans leenman, Philips van Rouvre, Hertog van Boergondië, Graaf van Boergondië (van het vrijgraafschap namelijk, Franche Comté), Graaf van Artois. De samenvoeging van die lenen met Vlaanderen in één hand zou voor het Franse koningschap niet voordelig kunnen zijn, maar zozeer vreesde Koning Jan dat Lodewijk's dochter met zijn graafschap aan een zoon van Eduard III komen zou, dat hij de verloving begunstigd had. Philips van Rouvre stierf echter heel jong nog, in 1361. Van zijn lenen schonk Koning Jan het hertogdom aan zijn eigen zoon Philips, wegens de trouw - zo heet het in de schenkingsoorkonde - door hem betoond op het slagveld van Poitiers en in de Engelse gevangenschap, waarin hij zijn vader vergezeld had. Franche Comté en Artois erfde Lodewijk van Male's moeder - een Franse prinses naar men zich herinnert, en die zelf Nevers en Réthel bezat -: op den duur zouden dus die beide

graafschappen evenals Vlaanderen aan Lodewijk's dochter komen, en het is geen wonder dat de strijd om haar hand nog heter werd.

Tot diepe verontrusting van het Franse hof kwam in 1364 een formele verloving tussen Margaretha van Vlaanderen en de Hertog van Cambridge tot stand. Eduard III stond aan zijn zoon als huwelijksgift zijn veroveringen in Noord-Frankrijk af, de graafschappen Ponthieu en Guines (Abbeville en Calais); ook zijn aanspraken (de aanspraken van zijn vrouw eigenlijk) op Henegouwen, Holland en Zeeland; en hij beloofde

steun bij de verovering van Brabant op grond van de aanspraken van Lodewijk van Male's vrouw. De schim van een grote Frans-Nederlandse staat, onder Engelse invloed, vijandig aan Frankrijk, rijst uit die plannen op. Karel V, Koning sedert Jan's dood in 1364, was er alles aan gelegen ze te verijdelen. Overbieden was het enige wat er op zat. De bemiddeling van Lodewijk van Male's moeder werd ingeroepen. In 1369 was de zaak beklonken. De Graaf stemde toe dat zijn dochter de vrouw van 's Konings broer Philips, de nieuwe Hertog van Boergondië, worden zou. Niet alleen Vlaanderen en Artois en het hertogdom Boergondië en Franche Comté zouden daarmee - gelijk door de verloving met Philips van Rouvre - verenigd worden: om Lodewijk te winnen had Karel V het over zich moeten verkrijgen Waals Vlaanderen (Rijsel, Orchies en Douai), dat Robert van Béthune had moeten afstaan, weer aan Vlaanderen terug te geven. 't Was wel waarlijk de duivel met Belzebub uitbannen! Er werd op die wijze geen minder machtig blok op de grens van Frankrijk gevormd, maar wie kon voorzien dat Philips de Stoute, Jan's trouwe zoon, een dynastie zou stichten, die haar Franse oorsprong vergeten en voor de Franse koningsmacht een dreigend gevaar worden zou? Voor het ogenblik dreigde het gevaar van Engeland en dat werd door Karel V's diplomatie bezworen.

En zeker, voor de geschiedschrijver van de Nederlandse stam is die latere zelfstandigheid van het huis van Boergondië geen reden genoeg om het huwelijk van 1369 toe te juichen, al zou er vermoedelijk, waar vereniging van binnen uit nu eenmaal onmogelijk was, bij de verwezenlijking van de andere alternatieven die de toestand in zich scheen te sluiten, evenveel aanleiding tot onvoldaanheid geweest zijn. In ieder geval doen de feestelijkheden te Gent, de beleefdheden tussen de Hertog en de Vlaamse stadsregeringen gewisseld, pijnlijkaan. Voor een generatie toch was door die dynastieke manoeuvre al wat de Bruggelingen en de Gentenaars in heldhaftige strijd aan Dietse vrijheid bevochten hadden, ongedaan gemaakt. Vlaanderen volgde weer alle bewegingen van de Franse politiek en door Vlaanderen gold Frankrijk's invloed ook in de overige Nederlanden weer oneindig meer. Zelfs als ten slotte de nieuwe Boergondische macht zich tegen haar schepper keert en Philips de Goede en Karel de Stoute de gevaarlijkste vijanden van het Franse koninkrijk worden, zelfs dan, en zelfs later nog, onder hun Habsburgse nazaten, dient de Boergondische staat, hoe volledig hij met de Franse staat gebroken moge hebben, de Franse beschaving, ja de Franse nationaliteit. Als uitdrukking van de maar vaag bewust naar uitdrukking tastende Nederlandse nationaliteit kleefden hem van zijn oorsprong af onheelbare gebreken aan. Had vroegere strijd met Frankrijk Vlaanderen in 't Zuiden ongeveer bij de taalgrens afgesneden, nu kwam niet alleen Waals Vlaanderen maar zelfs het omstreeks 1200 al verloren Artois er weer bij. Philips de Stoute beloofde wel dat hij in de sterkten van Waals Vlaanderen slechts goeverneurs uit het Dietse graafschap plaatsen zou, maar het stond te voorzien dat onder een opnieuw kersvers uit Frankrijk komende dynastie de Waalse streken eer boven de Vlaamse een schreefje voor zouden krijgen dan omgekeerd. De Boergondische staat, zelfs toen hij zich met meer Diets land uitbreidde - maar ook Henegouwen kwam erbij, en Namen, en zelfs het gelukkig verre Boergondië bleef niet zonder invloed -, werd een school van verfransing. Het hof, de bureaucratie, - van alles wat aan de vorst zijn beweegkracht ontleende, straalde verfransing uit. De Dietse geest had al veel geleerd van de Franse en ongetwijfeld had hij nog veel te leren. Maar in een staat van 't Zuiden uit gevormd en waarin de Franse geest zijn aanspraken op de voorrang niet slechts aan zijn oudere beschaving

en natuurlijke voordelen, maar aan politiek en maatschappelijk machtsoverwicht ontleende, liep ons volk gevaar zijn geestelijke zelfstandigheid te verliezen. De Boergondische staat was in dit opzicht een voorloper van het 19de-eeuwse België.

Philips de Stoute en Philips van Artevelde

De wijze waarop Philips de Stoute ten slotte in het bezit van zijn graafschap Vlaanderen gesteld moest worden, was een dramatische onthulling van de betekenis die heel de combinatie voor Frankrijk had. De intrede van het huis van Boergondië in de Nederlanden ging vergezeld van nogmaals een bloedige nederlaag van de Vlaamse democratie. Nogmaals triomfeerden de ridderlijke krijgsbenden van Frankrijk over een Gents gildenleger en de grote naam van Artevelde herleefde nog eenmaal als om de ondergang van zijn politieke gedachte te bezegelen.

In 1379 begint met een oproer te Gent een tijdvak van zes jaren van oorlog en burgeroorlog. De aanleiding tot het Gentse oproer is een treffend staaltje van het enge particularisme dat de volkszaak steeds zoveel kwaad deed. De witte kaproenen begonnen met een expeditie om een kanaal, waartoe Brugge van de Graaf oktrooi had verkregen en dat Gent's belangen scheen te schaden, te verwoesten. 't Was op zichzelf geen belangrijke zaak, maar het werd het sein voor een herleving van al de oude hartstochten. De wevers kregen in 't volgend jaar de macht te Gent in handen en opnieuw poogt de grote stad, tegen de Graaf en de aristocraten in, in heel het graafschap een sociale omkeer te bewerkstelligen. Een ogenblik heersen de wevers ook te Ieperen en te Brugge, maar Brugge is meer handels-dan industriestad, het schaart zich achter de Graaf, ook Ieperen valt nu af. Natuurlijk ging al dat heen en weer gezwenk met schrikkelijke wraakoefeningen gepaard. Weldra moest Gent weer een belegering door zijn Graaf verduren. Maar het gaf de strijd niet op. In 't begin van 1382 riepen de burgers Philips van Artevelde, de zoon van de opperhoofdman, die in 1340 door de Koningin van Engeland ten doop gehouden was, en die tot dusver een teruggetrokken leven geleid had, aan het hoofd van hun troepen. Hij besluit tot een wanhoopspoging. De Graaf en zijn leger lagen te Brugge. Daar komt, de 3de Mei, het was kermis, Artevelde met 5000 uitgelezen mannen hen overvallen. De verrassing slaagt. Ternauwernood ontkomt Lodewijk, zwemmend door de stadsgracht. Een gildenbestuur wordt opnieuw te Brugge ingericht. Heel Vlaanderen valt toe. Philips van Artevelde noemt zich Ruwaard van Vlaanderen. Voor Lodewijk van Male schoot geen andere weg over dan die vijfentwintig jaar tevoren zijn vader voor het eerst betreden had. Hij ging bij 't Franse hof om hulp smeken.

Karel V was in 1380 overleden. Frankrijk had zich onder zijn regering hersteld. De oorlog met Engeland kwijnde. Voor Karel V's minderjarig zoontje Karel VI voerden zijn broers het bewind. Lodewijk van Male vond zijn schoonzoon dus in een positie van macht, en natuurlijk was Philips van Boergondië ervoor te vinden om de strijdkrachten van Frankrijk tot herstel van de orde in het land dat hem eens ten deel moest vallen aan te wenden. De diepe scheuring die op dat ogenblik in de Christenheid bestond, het schisma, in 1379 begonnen met de verkiezing van Clemens VII tot Paus tegen Urbanus IV, hielp de verbittering vermeerderen. De Tegenpaus was de man van Frankrijk, die de kerk zou houden in de afhankelijkheid van Frankrijk, door het verblijf te Avignon gekarakteriseerd. De Vlamingen waren, met heel de Germaanse wereld, Urbanisten. Het Waalse bisdom waartoe zij behoorden, Doornik, was in handen van een aanhanger van Clemens, maar in Gent zelf zat een Urbanistische tegenbisschop. Ook Brabant scheidde zich van zijn Waalse Bisschop van Kamerijk, die ofschoon zijn zetel toch tot het Duitse Rijk behoorde, de Franse Paus erkende en daarin door Henegouwen gevolgd werd. Diets en Waals stonden

scherp tegenover elkaar in deze zaak en gevoelens van religieuze geestvervoering stijfden de weerstand van Gent.

'Waarde zuivere bloem', aldus richtte zich de stadsspreker Boudewijn van der Loren in een gedicht gedurende de nood der stad gemaakt tot de maagd van Gent:

O werde zuver bloeme rene
Hoe dordi (*durft gij*) zitten hier allene
Onder deze wilde diere?
- Vriend (*antwoordt de maagd*) allene en ben ik niet.
Ontdoet (*open*) uw ogen ende ziet:
Mi es goed gezelschap bi.
Waar ik allene, zo wee mi!

En zij toont de dichter in een visioen al de santen en santinnen, en de heilige Kerst en Onze Lieve Vrouwe zelf, aan wie in de stad kerken en heiligdommen gewijd zijn, die haar omringen en beschermen.

Meer nog dan de tocht tegen Zannekin nam die tegen Philips van Artevelde het karakter van een kruistocht aan. Karel VI vergezelde het leger, na te Reims de rijksbannier gehaald te hebben. Philips van Artevelde had naar Engeland om hulp gezonden, maar de regering van Richard II werd heen en weer geslingerd tussen haar begeerte om Frankrijk te benadelen en haar afkeer van de sociale gedachte die Gent vertegenwoordigde. Weer - 't was eind November 1382 geworden - als bij Kortrijk en bij Kassel, kwamen de Vlamingen, bij Rosebeke ditmaal, alleen tegenover het Franse leger te staan. Weer, als bij Kassel, werden zij vernietigd. Philips van Artevelde sneuvelde. Heel Vlaanderen viel van Gent af, in Brugge werd de straffe oligarchie der Leliaarts hersteld, maar Gent gaf zich niet over. Frans Ackerman werd Ruwaard in Artevelde's plaats. Hij was juist uit Engeland teruggekomen met beloften van hulp. Er volgde ook enige vervulling: van Calais uit ondernam de Bisschop van Norwich een Urbanistische kruistocht. Het Franse leger kwam terug en de Engelse hulp droop af. Nog hield Gent stand. In 1384 overleed Lodewijk van Male en Philips van Boergondië werd Graaf van Vlaanderen. Voor de derde maal troonde in 't volgend jaar Philips zijn neef en zijns neefs leger mee om zijn graafschap voor hem te veroveren, maar ofschoon heel het ongelukkige land ontzettend onder die tochten te lijden had, nog was de moed van Gent niet bezweken.

Zo kwam in December 1385 een vrede tot stand, waarbij amnestie beloofd werd aan allen die aan de opstand hadden deelgenomen en Gent's privilegiën en vrijheden bekrachtigd werden: het was een eervolle nederlaag. Maar een nederlaag was het. Economisch had Vlaanderen een onherstelbare knauw gekregen. De uitwijking van wevers naar Engeland had daar nu een wezenlijke stoot tot een inheemse industrie gegeven, waarvan de mededinging in verloop van tijd ernstiger werd. En ook politiek gesproken had Vlaanderen zijn krachten uitgeput. Philips mocht zich bij de vrede van 1385 nog zo schappelijk gedragen hebben, en nog zo vorstelijk-minzaam bij zijn feestelijke intocht in de gepacificeerde stad, Gent had zich een meester gegeven. Nog dikwijls tornden in de volgende eeuw de Vlaamse steden tegen het grafelijk gezag op, maar de centraliserende en monarchale tendentie won telkenmale met glans. De Graaf, die vorst ook over andere gebieden was, kon de woelzucht van zijn Vlamingen gemakkelijker het hoofd bieden dan zijn voorgangers. En bovendien, de ontzettende stoornissen in de openbare rust hadden een gevoel van vermoeidheid teweeggebracht. In Vlaanderen als elders in het Europa van de late middeleeuwen maakte zich van veel geesten het gevoel meester, dat enkel in een sterk persoonlijk gezag de redding voor de door groepzelfstandigheid en privilegie verscheurde maatschappij kon liggen. De rechtsgeleerde ambtenaren van de vorst, de legisten, stonden klaar om met hun Romeins recht zijn absoluut gezag te schragen.

Zo is de episode die wij juist beschouwd hebben wel niet de laatste van die aard en toch in zekere zin een besluit geweest. En een besluit niet alleen van het heroisch stadium van de klassenstrijd in de Vlaamse steden en van het Diets verzet tegen Frankrijk, maar

ook van de overwegende betekenis van Vlaanderen voor de Nederlandse volksgemeenschap. Wij hebben onze aandacht lang bij Vlaanderen bepaald. Nu wordt het voor zijn Boergondische heren punt van uitgang om andere gewesten te bemachtigen en in toenemende mate zullen wij ons met die moeten bezig houden. Weldra overvleugelt Brabant Vlaanderen, - Antwerpen (welks aanhechting bij Vlaanderen, naar wij zien zullen, spoedig ongedaan werd gemaakt) Brugge en Brussel Gent. Ook Holland en Zeeland groeien in belang, en achter hen mogen wij de gewesten van het Noord-Oosten, ook al ontsnappen zij voorlopig nog aan Boergondië, niet geheel meer vergeten.

d. Diets cultuurleven

Het is opmerkelijk, dat in zover geestelijke beweging zich door het woord uitte, Vlaanderen in zijn meest heroïsche periode dat onbestreden leiderschap dat een kenmerk van de dertiende eeuw geweest was, niet meer bezat. In sommige opzichten meent men zelfs een zekere onvruchtbaarheid waar te nemen. Maerlant heeft zijn beste leerlingen buiten zijn eigen gewest. Jan van Boendale en Lodewijk van Velthem zijn Brabanders, Melis Stoke en Willem van Hildegaersberch Hollanders. Het schijnt wel dat de geweldige schokken waaraan de maatschappij in Vlaanderen gedurende de veertiende eeuw blootstond, niet bevorderlijk waren voor de ontwikkeling van een letterkundige traditie, zelfs niet op gebieden waar men geneigd zou zijn van grote, krachtig levende steden als Gent, Brugge en Ieperen iets te verwachten. Te veel energie werd in de daad verbruikt om voor de beschouwing genoeg over te laten. De verschijningen van Zannekin en de Arteveldes, die toch op de wereld zo'n diepe indruk maakten, hebben geen Vlaamse tijdgenoot tot historie-schrijven opgewekt. De maatschappelijke leerdichters die in Vlaanderen het werk van Maerlant voortzetten, Jan Praet, Jan de Weert, en dergelijken zijn auteurs van de tweede rang.

Vlaams waren vermoedelijk (maar er is ook wel betoogd dat zij Brabants geweest moeten zijn) omstreeks het midden van de veertiende eeuw de abele spelen, *Lanseloot van Denemarken, Esmoreit*, die tot de lieftalligste werken in onze letterkunde behoren, iets eeuwig verfrissends, maar waar de historicus nog andere raadselen in speurt dan dat van de juiste herkomst. Geen ander ernstig wereldlijk drama is ons bewaard gebleven. Onder wat omstandigheden werden die technisch zo volmaakte toneelwerkjes opgevoerd? Wij kunnen slechts gissen. In ieder geval zijn zij een nabloei meer dan een ontbotting van nieuw leven, een nabloei van de ridderpoëzie, die op Dietse bodem slechts onder Franse invloed tieren kon. Naar wat betekenis voor de toekomst van een waarachtig Dietse beschaving had, moeten wij elders zoeken.

Het belangrijkste, want het eigenste, in het Nederlands geestelijk leven van de veertiende eeuw - en daarvoor moeten wij weer buiten Vlaanderen blikken - is wat in het godsdienstige gevoeld en gezocht werd. Het is onmogelijk hier alles te vermelden wat uit een eenvoudig geloof geschreven letterkundige waarde bezat, zoals bijvoorbeeld de diep gevoelde sproke van *Beatrijs*, éen uit talloze Maria-mirakelen die de Mariaverering deed geboren worden. Onze belangstelling

moet in 't bizonder naar de mystiek uitgaan. Wij zagen hiervóor, wat een oorspronkelijke verschijning vroeger reeds Hadewijch maakte en op haar gebied werd zoveel schoons en diepzinnigs geleverd dat men de Nederlandse geest hier in zijn krachtigste oorspronkelijkheid kan waarnemen.

De overheersende figuur onder de mystieken van de veertiende eeuw, en een wiens invloed zich niet slechts in de Dietse landen wijd vertakken zou, was Johannes Ruusbroec, - zo genaamd naar het plaatsje bezuiden Brussel waar hij in 1296 geboren werd; na een leven als priester aan de Sinte Goedele te Brussel, trok hij zich terug in het klooster der reguliere kanunniken van Augustinus te Groenendael in het Soniën-bos, en daar, in zijn lange ouderdom, schreef hij zijn werken. Heel op de taalgrens werden dus die

gedachten die in de Dietse wereld zo zouden naklinken geboren, maar Brussel was toen nog geen haard van verfransing in de rug.

Ruusbroec is de schepper van een waarlijk groots stelsel, waarin de ‘orewoed’ van Hadewijch plaats maakt voor een rustiger bespiegeling. Maar zijn grootheid was niet louter die van het individueel genie. Na Hadewijch waren er andere mystieken geweest, zo Gerard Appelmans, die ook reeds meer intellectualistisch te werk was gegaan. Ruusbroec werkte in een traditie, en treffend is dat ons volk hierbij in zijn betrekkingen met het Romanendom beschouwd, wat tot dusver steeds de betrekkingen van de leerling tot de leermeester geweest zijn, met een ongekende zelfstandigheid optreedt. Wij hebben daarvan bij Maerlant al iets kunnen opmerken, al bleef het toen hoofdzakelijk bij een verandering in geesteshouding, bij bedoeling. Hier, met veel minder opzet, valt een veel wezenlijker ontvoogding van de Dietse geest waar te nemen.

Het godsdienstig ideeënleven van de middeleeuwen - trouwens men mag dit van heel de geschiedenis van het Christendom zeggen - bewoog zich tussen de twee polen van scholastiek en mystiek. Parijs was het tehuis van de scholastiek geweest, maar zo de reactie tegen de dorre verstandelijkheid waartoe de scholastieke disputaties te vaak vervielen in de veertiende eeuw haar grootste vertegenwoordigers in de Germaanse landen vond - bij Ruusbroec's leven maakte Eckhart Keulen tot een bizonder centrum en met hem en de Duitse mystieken stond de Brabander ook in geestelijke verbinding -, dan moet men daaruit nog niet afleiden dat de Romaanse geest tot mystiek min bekwaam is. Inderdaad er was in de meeste der hervormingsbewegingen die vroeger door Italianen of Fransen ingeleid waren, een mystieke inslag geweest en de geschriften van de heilige Bernard van Clairveaux werkten ook nu nog bevruchtend op Ruusbroec's geest. Het merkwaardige is dat ditmaal Germanen, wortelend in hun Germaanse land, en schrijvend in hun Germaanse taal, als leiders optraden van een grote geestelijke beweging in die kerk waarin zij totdusver slechts gevolgd hadden. Om die reden is voor het geestesleven van ons volk de verschijning van Ruusbroec van dubbel belang geweest.

De vrome grijsaard die in 't stille klooster in het bos zijn lange ouderdom doorbracht met overpeinzingen, schouwende, en de verrukkingen der extase peilende, zijn arbeid en zijn lijden Gode offerend, - dat is aantrekkelijk genoeg. Heiligen had ons volk al voortgebracht, een denker was iets ongewoons. Maar zeer treffend is het schouwspel van een geestelijke, vertrouwd met het Latijn, maar die niettemin zijn diep doordacht en doorvoeld stelsel van God's onbepaalbaar wezen en van de drie trappen langs welke de menselijke ziel tot de vereniging ermee kan opklimmen, stoutweg in de volkstaal ontwikkelde. De grote mystieken zijn de grondleggers van het Nederlandse proza en wat een gedachten wisten zij die onbeproefde taal reeds te doen uitdrukken!

De leer van een godsdienstig leven zoals Ruusbroec die ontvouwde, was geschikt om indruk te maken op een geslacht dat zich in 't wereldlijke en kerkelijke ontredderd voelde. Maar het was door zijn invloed op een ander merkwaardig man, niet een zo oorspronkelijke en hoge geest, maar een leraar en organisator waar Ruusbroec een denker was, dat hij op het praktisch, zedelijk leven zo wijd en diep heeft ingewerkt. Die ander was Geert Grote (1340-84), van Deventer, die, bijna vijftig jaar na Ruusbroec geboren, hem maar drie jaar overleefde. De beweging der ‘moderne devotie’ die door hem in zijn streek werd ingezet, laat zich zonder de opwekking uit Brabant niet denken. Pas in een later hoofdstuk zal ik over Grote en wat hij aan

Ruusbroec dankte uitvoeriger spreken, wanneer ik die beweging zelve, die in het geestelijk leven te onzent in de vijftiende eeuw iets zeer opmerkelijks werd, behandelen kan. Wij zullen dan niet alleen de Noordelijke gewesten voor het eerst tot het geestelijk leven van de Nederlandse stam een eigen belangrijke bijdrage zien leveren, maar wij zullen de culturele eenheid van het Dietse taalgebied in onverbrekelijke samenhangen aan den dag zien komen[1].

1) Vgl. hierna blz. 132

Boek III
Boergondische staatvorming

1. De verwerving van Brabant en Holland-Zeeland-Henegouwen

a. Brabant

De dynastieke politiek van de twee eerste Boergondische Hertogen bereidde de vereniging van een groot deel van het Dietse land, van Brabant en Limburg, Holland en Zeeland, met Vlaanderen onder de derde voor. Maar zonder een grote mate van geluk - kinderloze huwelijken, ontijdige sterfgevallen - ging dat niet. Het doel dat Philips de Stoute voorlopig in het oog vatte, was bescheidener. Het was om zijn invloed in de Nederlanden uit te breiden. om in 't bizonder Vlaanderen's grensgewesten in de kring van de Frans-Boergondische politiek te trekken. Het spreekt vanzelf dat noch hij noch zijn opvolgers de tegenwoordige Oostgrenzen van Nederland en België als eindpaal van hun streven konden zien. De Nederlanden waren naar die kant niet scherp afgebakend, maar verliepen, wat politieke belangen aangaat en ook naar ras en taal, ongemerkt in de wemeling van staatjes op de bodem van het Duitse Rijk. Er was geen duidelijke eindgrens in 't verschiet als de Boergondiër, in Vlaanderen geposteerd, zijn begerige blik naar Noord en Oost liet dwalen. Tijd en omstandigheden zouden beslissen over de uitbreiding van zijn dynastiek stelsel, waarmee de toekomst van ons volk in onscheidbaar verband kwam.

Voorlopig waren in onze streken maar drie feodale machten waarmee hij ernstig rekening had te houden, Brabant, Holland-Zeeland-Henegouwen, en Gelre. Van deze kreeg hij dadelijk vat op Brabant, en dat bepaalde zijn betrekkingen met de beide andere.

Men herinnert zich[1)] dat Johanna van Brabant de betwisting van haar aanspraken door haar zuster die met Lodewijk van Male getrouwd was, erg kwalijk genomen en de opvolging aan de familie van haar man, de Luxemburgers, beloofd had. Maar er was in de dertig jaren sedert verlopen veel veranderd. De regering van Johanna en Wenzel was weinig voorspoedig geweest. Wel was de welvaart van het land zeer toegenomen, maar in de strijd met een andere buurstaat, met Gelre, had Wenzel al evenmin als in die met Vlaanderen geluk gehad. In 1371 was de slag bij Baesweiler in het Gulikse gestreden, die als een weerwraak leek voor die van Woeringen. Had in 1288 Jan I van Brabant Gelre uit Limburg geworpen, ditmaal verloor Brabant het tegen de bondgenoten Gulik en Gelre en Wenzel zelf raakte gevangen. De Hertog van Gelre, Eduard, de eigenlijke overwinnaar, was gesneuveld, en de keizer, Karel IV, had zijn broer enkel uit de handen van de Hertog van Gulik kunnen bevrijden door diens zoon, wiens moeder een zuster van de gesneuvelde Hertog was, met het opengevallen hertogdom Gelre te belenen. Willem van Gulik, die dus dat land met Gelre verenigde, groeide op tot een roerig heerschap, die de oude veten met Brabant over grensgebieden ijverig voortzette. In 1383 was Wenzel van Brabant gestorven; zijn broer de Keizer al vroeger en diens zoon, ook Wenzel geheten, was wel in zijn plaats gekozen, maar bleek een zwak en onmachtig heerser.

1) Vgl. hiervoor, blz. 87.

Dat alles was al geschikt om de oude Hertogin Johanna van de Luxemburgse dynastie af en naar haar Vlaamse familie te wenden: zij begon haar zusters kind, Margaretha,

Philips de Stoute's vrouw, als haar natuurlijke erfgenaam te beschouwen. In 1388 nu was Philips in staat haar een belangrijke dienst te bewijzen. Een aanval van Willem van Gulik en Gelre, die op Grave aanspraak maakte, benarde haar zó dat zij de Boergondiër om hulp smeekte. Een niet heel handige poging van Hertog Willem om de oude strijd tussen Engeland en Frankrijk voor zijn oogmerk uit te buiten, gaf Philips de Stoute de gelegenheid om nogmaals het

RUUSBROEC DICTERENDE (UIT EEN 15DE EEUWS HS).

Franse leger aan zijn Nederlandse politiek dienstbaar te maken. 't Was een niet heel schitterend avontuur. Nog nooit had zich een Frans leger zo noordelijk gewaagd en zo diep in wat dan toch altijd nog staatsrechtelijk het Duitse Rijk was. De Keizer kon slechts machteloos protesteren, de herfstregens in het heideland tussen Maas en Rijn deden de Fransen meer kwaad. Men was dus tevree, toen Willem van Gulik beloofde Grave met rust te laten, maar dat was genoeg voor Johanna van Brabant. Haar dankbaarheid kende geen grenzen en in 1390 stond zij reeds bij voorbaat haar hertogdom aanhaar nicht en Philips de Stoute af, overtuigd (zo luidde haar verklaring) dat hij beter dan enig ander vorst in staat zou zijn het in vrede en rust te regeren. Dit was niet alleen een schending van de belofte indertijd aan Karel IV gedaan, het was een ongehoorde miskenning van het recht der Keizers om als zodanig in de beschikking over openvallende lenen mee te spreken. De voormalige Lotharingse gewesten hadden zich al eeuwen lang aan de Keizer niet veel gelegen laten liggen, maar Brabant werd door Johanna's daad als het ware van het Rijk afgescheurd. Zo revolutionair was de daad, dat men haar niet dorst laten zonder de bekrachtiging der onderdanen, die de hertogelijke macht in Brabant al lang aan strakke banden gelegd hadden. De edelen en steden, ‘het gemene land’, of‘de Staten’, zoals men weldra begon te zeggen, verzetten zich niet tegen Boergondië als zodanig; Philips maakte hun het plan trouwens smakelijk door de teruggave van Mechelen en Antwerpen, Lodewijk van Male's veroveringen en thans met heel Vlaanderen zijn eigendom, te beloven; maar zij hadden wel tegen op een meester die hen met een aantal andere gewesten zou verenigen. Philips kwam hen tegemoet door niet zijn oudste zoon Jan,

maar zijn tweede zoon Anton voor de opvolging aan te wijzen. Anton kwam naar Brabant om in de zeden en gebruiken van het land te worden opgevoed. Philips stierf in 1404, Johanna in 1406, en twee Boergondische broers, Jan en Anton, heersten in Vlaanderen en Brabant. Een regeling die voor de toekomst van het huis van Boergondië zeker gevaren inhield, welke niet voor

eeuwig door het nauw verbond dat de broers sloten ondervangen konden worden. Voorshands was het voldoende en de aanwinst van Brabant had voor de Boergondische politiek geen geringe betekenis.

Als een voortzetting van Vlaanderen strekte Brabant zich dwars door de Nederlanden uit, reikte tot aan Holland en Gelre, scheidde Holland en Zeeland van Henegouwen, en omvatte, met het bijbehorende hertogdom Limburg, aan gene zijde van de Maas, het Sticht van Luik. Het kleine brokje Waals land in 't Zuiden van het hertogdom speelde geen rol van betekenis. Brabant was een kern-Diets gewest, dat, tot het Duitse Rijk behorende en niet tot de kroon van Frankrijk, veel minder aan verfransing had blootgestaan dan Vlaanderen, ook al hadden aan het hertogelijk hof de Franse letteren soms een zeker aanzien genoten. Er waren heel wat verschillen met Vlaanderen. Ofschoon de laken-industrie bloeide te Leuven en te Brussel - ook te Mechelen, maar dat maakte staatsrechtelijk geen deel uit van het hertogdom -, die steden waren lang niet zo rijk en machtig als de drie die zich in Vlaanderen de heerschappij over hun omgeving aanmatigden en onderling zo vaak om de macht in het graafschap gestreden hadden. In Brabant konden de kleine steden zich meer doen gelden en de geslachten, die anders dan in Vlaanderen lange tijd de gilden uit het bestuur wisten te houden, werkten tegenover de landsheer niet alleen onderling van stad tot stad, maar met de adel broederlijk samen. In de latere dekaden van de veertiende eeuw hadden weliswaar de gilden zich meer dan eens geroerd en Wenzel had hen gesteund in de hoop zodoende de overmacht van het land over de vorst te breken. Met name te Leuven waren de gilden, onder leiding van een man uit de hogere stand, Coutereel, aan het bewind gekomen. Maar zo geweldige vormen als in Vlaanderen had die strijd nooit aangenomen en veel voordeel had de Hertog er voor zijn persoonlijke politiek niet uit gewonnen.

Zo was dan het gewest als zodanig een voorbeeld in de Nederlanden van constitutionele ontwikkeling geworden. Overal moesten, gelijk trouwens in heel Europa, de vorsten zich met hun edelen en steden verstaan om het nodige geld voor hun hofhouding en hun oorlogen, voor wat er allengs aan gewestelijke administratie en rechtspraak opgroeide, te bekomen. Nergens geschiedde dat zo spoedig in regelmatige vormen, en die in schriftelijke privileges vastgelegd werden, als in Brabant. Bij de oorkonde van Cortenberg, die reeds Jan II in 1312 verlenen moest, was hem een raad van veertien leden ter zijde gesteld, waarin vier edelen zaten en tien burgers (drie uit Leuven, drie uit Brussel, een uit Antwerpen, 's Hertogenbosch, Thienen en Zoutleeuw elk). Al wat bij vroegere gelegenheden verkregen was, werd bevestigd en uitgebreid bij het beroemde privilege dat Wenzel en Johanna in 1356, toen Lodewijk van Male hun recht betwistte en Mechelen en Antwerpen wegkaapte, zoals hiervóor reeds aangestipt,[1] als prijs van hun erkenning door het gemene land toestaan moesten. Die Blijde Inkomst - de titel, ontleend aan de omstandigheden waarin het stuk afgedwongen was, doet ietwat ironisch aan - is eerst en vooral een verdrag, waarin vorst en volk elkaar wederkerig beloften doen: de een dat hij de oude rechten en gebruiken zal eerbiedigen, het ander dat het trouw zal blijven; maar die tweede belofte is van de vervulling der eerste afhankelijk. Voorts wordt erin bepaald dat de medewerking van het gemene land vereist wordt niet enkel voor het toestaan en heffen van ‘beden’, maar voor belangrijke regeeringsdaden als het verklaren van oorlog en sluiten van bondgenootschappen (en onder het gemene land wordt niet

1) Vgl. hiervoor, blz. 87.

meer de raad van Cortenberg, maar een talrijker vergadering van edelen, gedelegeerden van steden en geestelijke grondbezitters, abten, verstaan, de Staten, dat wil zeggen Standen, van later). Het grondgebied wordt onvervreemdbaar verklaard. Rechtspraak en bestuur worden tegen machtsmisbruik van de vorst beveiligd: hij mag bijvoorbeeld slechts geboren Brabanders in zijn raad opnemen; geen ingezetene kan anders dan volgens de wetten berecht worden.

Philips de Stoute, die in zijn behandeling van Gent getoond had dat hij het gebruik van de fluwelen handschoen niet versmaadde, moest de beperkingen die de hertogelijke macht zich in Brabant had laten opleggen zorgvuldig ontzien. Dat zou zijn nazaten niet altijd even gemakkelijk vallen. Maar telkens beriepen de Brabanders in hun strijd tegen de monarchale en centraliserende staatkunde der Boergondiërs zich op de beginselen van de Blijde Inkomst, en meer dan eens hebben zij met het houvast dat hun groot privilege gaf, soortgelijk verzet in de andere Nederlandse gewesten gestijfd.

LAATSTE REGEL VAN DE OORKONDE DER BLIJDE INKOMST (OP 2/3 VERKLEIND). (Bovendien is de regel links afgesneden: het blad is nog ¼ breder): *Ghegheven tot Lovene op den derden dach van Januari int jaer ons Heren dusentech driehondert vijftich ende viue* (O.S.; d.w.z. 1356 N.S.)

Het verschil met Vlaanderen blijkt, als men let op wat te Antwerpen gebeurde gedurende de voorbijgaande aanhechting van die stad bij het graafschap aan de overkant der Schelde. De dynastie van Male, die zo lang op Frankrijk gesteund had, ontzag zich niet in haar acten voor Antwerpen Frans te gebruiken. Na de terugkeer onder Brabant, onder het bewind van de toch ook Franstalige Anton, kwam daar bijna dadelijk een eind aan. Op dit punt bevatte trouwens de Blijde Inkomst een dwingend voorschrift.

b. Holland en Friesland in de veertiende eeuw

Intussen had de vriendschap met de oude Hertogin van Brabant, die Gelre tot een vijand van Boergondië gemaakt had, een verbinding tussen Boergondië en het Beierse huis dat in Henegouwen, Holland en Zeeland heerste tot stand gebracht. Zij was het, die al in 1385 een dubbele huwelijksverbintenis tussen Boergondië en Beieren bemiddeld had. Zij bewees daarmee aan Boergondië - aan Frankrijk zoals het toen nog schijnen kon - een belangrijke dienst. Hertog Albrecht, die het graafschap over de drie gewesten voor zijn krankzinnige broer Willem V waarnam, had weer de gebruikelijke Nederlandse politiek gevolgd en met een Engels huwelijk gedreigd om een Frans te verkrijgen. Te Kamerijk huwde zijn dochter nu Philips de Stoute's oudste zoon Jan (zonder Vrees zoals hij later heten zou), terwijl zijn oudste zoon Willem (later VI) een dochter van Philips de Stoute tot vrouw kreeg. Zijn geslacht werd daarmee geheel in de belangenkring van de Franse staatkunde getrokken. Nog in hetzelfde jaar werd een Beierse prinses, Isabella, met de jonge Franse Koning in het huwelijk verbonden. Philips de Stoute bevestigde met dat samenstel van verbintenissen zijn macht over Frankrijk en de Nederlanden beide.

Albrecht van Beieren had zich een hoge prijs bedongen, maar hij was die waard. Het huis Wittelsbach vormde, al was het in verscheiden takken verdeeld, in Duitsland steeds nog een macht en Albrecht's Nederlandse bezittingen waren in zichzelve al van groot belang geworden. Het Waalse graafschap Henegouwen, met zijn talrijke en roemzuchtige ridderschap, won het ten tijde van de eerste Graaf die het met Holland en Zeeland verenigde, van Willem III van Avesnes, in aanzien zeker nog van die twee Noordelijke gewesten. Nog altijd straalde van die aristocratische maatschappij, door Froissart, zelf Henegouwer, verheerlijkt, voor de vorsten een

onweerstaanbare bekoring uit. Albrecht, die zijn jeugd in Duitsland doorgebracht had, was een Duitser, maar zijn zoon Willem VI en diens dochter Jacoba waren Walen; - zeker was niet alleen Henegouwen, de Franse huwelijkspolitiek was er mee oorzaak van. Maar de staatkundige betekenis van Henegouwen was, nu de Frans-Boergondische macht het met Vlaanderen en Brabant omsingeld had, sterk verminderd. Holland daarentegen zag uit over de Noordelijke Nederlanden die nog buiten de machtssfeer van Philips de Stoute lagen: het erfde een

politiek van expansie ten koste van Friesland en van het Sticht van Utrecht. Bovendien, terwijl Henegouwen een landbouwstreek was gebleven, waren in Holland en Zeeland een aantal steden opgekomen waarin zich, vooral door buitenlandse handel, een geldbezittende burgerij aan 't vormen was, die naast de grondbezittende adel meer en meer meetelde.

Economische en sociale verhoudingen in Holland

Het land zelf waarin die steden ontstonden, was niet meer het half woeste waterland, op welks duinrand zich de 'Graven in Friesland' tot zelfstandigheid hadden opgewerkt. Zoals ook in Vlaanderen en Brabant was de dertiende eeuw er een van noeste arbeid geweest. Het moerasland was grotendeels ingepolderd. De bossen bij Haarlem en die bij Den Haag waren een heel eind heen gerooid. Het dijkwezen was uitgebreid: hoeveel rampen ook telkens nog weer het gedane werk vernielden, met onverwoestbare volharding bouwde ieder geslacht verder aan wat hun voorgangers tot bewoonbaarmaking van het land verricht hadden. Voor het onderhoud van de dijken en waterkeringen waren bijdragen nodig van allen wier grond erdoor beschermd werd, ook al waren zij niet onmiddellijk naastgezeten. Tal van tegenstrijdige belangen riepen de afwateringsproblemen bovendien tussen verschillende gebieden in 't leven; de handel en de visserij wilden met sluizen en dammen wat anders dan de boer. Zo groeide die eigenaardige organisatie van het waterschapswezen op, met polderbesturen en kroonheemraden, en de hoogheemraden bovenaan, niet zonder krachtdadige hulp van het grafelijk gezag, dat zich in de dertiende en veertiende eeuw in deze materie niet onbetuigd liet, maar toch een opvoeding tot zelfbestuur. Tussen Utrecht en Holland waren er in de dertiende eeuw nog veten geweest over de dam door de Rijn, bij Zwammerdam. Maar ook daar had men tot samenwerking moeten komen, en het werd in de veertiende eeuw een al fijner bewerktuigd stelsel dat men in handen hield en van welks richtig gebruik niet enkel de welvaart, maar het bestaan afhing.

Wat nu de steden betreft, toen zij in de dertiende eeuw de een na de ander hun stadsrechten verwierven, waren het nog maar heel kleine plaatsen, voornamelijk markten voor het omringend platteland. De Graven moedigden hun opkomst aan, dankbaar voor een tegenwicht tegen de adel, maar van een phenomenale ontwikkeling als in Vlaanderen was geen sprake. Heel geleidelijk ging het, en over het algemeen heel rustig. De stedelijke cultuur die in Vlaanderen en Brabant was opgebloeid, diende de achteraankomende Zeeuwen en Hollanders als een voorbeeíd. Hët stadsrecht van Middelburg dat in 1217 onder het Vlaams-Hollands condominium geschonken werd, droeg een geheel Vlaams karakter; het werd daarna voor alle andere Zeeuwse steden nagevolgd. Dordt kreeg zijn eerste privileges in 1220; vermoedelijk waren die door Brabantse voorbeelden geïnspireerd. Zeker was dat het Haarlemse recht van 1245, dat vervolgens aan Delft en een aantal Noord-Hollandse steden kwam; het was aan 's Hertogenbosch ontleend, dat zelf op Leuven terugging. Tegelijk kwam Duits stedenrecht uit het Oosten doordringen, vormde de constituties der Overijselse en Gelderse steden, en beïnvloedde via Utrecht zelfs Amsterdam. Maar over 't geheel genomen was in Holland en Zeeland heel deze ontwikkeling een afschaduwing van wat in 't Zuiden voorviel, op veel bescheidener schaal. 't Was pas in 1271 dat Dordt (en die stad ging alle in Holland voor) het recht kreeg een stadsgracht aan te leggen,

en nog later dat het een houten stadshalle bouwen mocht. Ook kreeg de stad pas op het eind van de dertiende eeuw het recht om haar eigen magistraat te kiezen. In de veertiende eeuw ging de ontwikkeling in een sneller tempo, maar toch wordt de bevolking van Leiden omstreeks 1300 op nog maar een 5.000 zielen geschat, en Leiden was een van de voornaamste steden van het graafschap, de enige plaats waar zich een aanzienlijke uitvoerindustrie gevestigd had: lakennijverheid als in Vlaanderen.

Wat de gang van zaken in Holland en Zeeland gedurende de veertiende eeuw onderscheidde, was de vlucht die buitenlandse handel en scheepvaartnamen. Wij zagen dat Brugge - en met Antwerpen was het niet anders gesteld - zich tot een groot middelpunt van verkeer had ontwikkeld, dat echter met de schepen van vreemde natiën werd onderhouden. De Hollanders en de Zeeuwen, vanouds vissers, bevoeren zelf de zee en als hun gewesten in het wereldverkeer begonnen mee te tellen, was dat in de eerste plaats aan hun eigen scheepvaart te danken. Andere Noord-Nederlandse steden overtroffen hen zelfs vooreerst in dit opzicht nog. Utrecht en Tiel waren nu door dichter aan de Rijnen Maas-mondingen gelegen havens als Dordt en Den Briel overvleugeld, maar in het Zuiderzeegebied waren Harderwijk en Elburg in Gelre, Kampen en Deventer in het Oversticht, Stavoren en Leeuwarden in Friesland actieve handelsplaatsen van belang geworden. Niet alleen met het Duitse Noordzee- en Rijngebied, met Engeland, en met Brugge stonden zij in verbinding, naar de Oostzee voeren de Noord-Nederlandse koggen en brachten er de producten van West- en Zuid-Europa om er hout en graan en bont en wat Skandinavië en de andere Oostzeelanden meer opleverden, te halen. De Oostelijke steden stonden daarbij in meer of minder nauw verband met de Duitse Hanze; de Hollandse en Zeeuwse daarentegen hielden zich daar steeds onafhankelijk van en zochten zich op eigen gelegenheid in de Skandinavische handel in te dringen.

Wel deden zij alle mee, toen in 1367 te Keulen een grote bijeenkomst werd gehouden om maatregelen te beramen tegen Waldemar IV van Denemarkën, die in de Oostzee oppermachtig dreigde te worden en door zijn willekeur de buitenlandse handel belemmerde. In de vloot van 41 schepen die in 't volgend jaar de Deense macht vernederde, hadden de Zuiderzeesteden er vier (waarvan Kampen alleen drie), de Zeeuwse steden een en de Hollandse steden ook een; dat Hollandse schip kwam voornamelijk voor rekening van Amsterdam. De episode is een merkwaardig staaltje van de bewegingsvrijheid die corporaties van wat aard ook zich in de middeleeuwse samenleving konden veroorloven. De belanghebbende steden rustten oorlogsschepen uit zonder dat de Graaf er zich het minst van aantrok. Maar wij moeten hier ook het eerste optreden op een wijder Europees toneel van Amsterdam begroeten. Sedert zij onder Floris V van het Sticht was afgescheurd,[1] had die stad zich sterk ontwikkeld. Haar Oostzeehandel, later als de moeder-negotie geroemd, overtreft reeds die van de twee andere Westelijke havens die in belang op haar volgden (Dordt, dat in Rijn- en Engeland-vaart specialiseerde, en Zierikzee), al was hij nog maar de helft van die van Kampen. De oorlog van 1368 versterkte de positie van Amsterdam in het Noorden niet weinig. De stad bedong zich van Denemarken's mededinger, Zweden, het recht van een eigen opslagplaatsop de grote handelsbeurs van de Oostzee-streken, het strand van Schonen, en handelsvrijheid in heel het rijk, rechten die door Waldemar na zijn nederlaag werden bezegeld. Van toen af nam Amsterdam al sneller in betekenis toe. Naast Brugge, en weldra Antwerpen, werd het een tweede middelpunt van ruilverkeer in de Nederlanden, weliswaar lang niet van de veelzijdigheid der Zuid-Nederlandse havens; vooral als graanbeurs kreeg Amsterdam groot belang. Heel die ontwikkeling werd nog geholpen door de opkomst van haring als handelsartikel, mogelijk gemaakt door Willem Beukelszoon's uitvinding van het haringkaken. Niet enkel meer boter en kaas was nu de grondslag van de Hollandse en Zeeuwse handelsbeweging. Visserij nam toe. Zout moest gehaald uit Frankrijk.

1) Vgl. hiervoor Blz. 44.

En zo begonnen in de Europese politiek, vooral in de eeuwige tegenstelling tussen Frankrijk en Engeland, de vloten al mee te tellen, die men voor het vervoer van levensmiddelen of troepen of zelfs voor aanval in Holland en Zeeland vinden kon.

Sociale tegenstellingen waren er in die Hollandse steden zo goed als wij ze in de

Vlaamse zagen, ook al maakte het overwegen van handel boven nijverheid een onderscheid; het kwam althans nooit tot zo grootse en hevige uitbarstingen als in Vlaanderen. Wel ging er een siddering door het volk telkenmale dat de geluiden van die verschrikkelijke botsingen in het Zuiden doordrongen. Maar in 1302 had de Vlaamse democratie toch nog meer weerklank te Utrecht dan in Holland, In de dagen van Philips van Artevelde vond Gent's heldhaftige weerstand de Dordtse gilden krachtiger opgewassen en meer bereid om in oproer te komen. Toch kostte het de rijken - ‘de rijksten en vroedsten’ zoals het welwillend heette - niet veel moeite om het heft in handen te houden. Daarbij hielpen hen over 't algemeen de Graven. Philips van Leiden, een rechtsgeleerd ambtenaar die in het derde kwart van de veertiende eeuw een merkwaardig boek over de taak des vorsten schreef, een overtuigd voorstander van het absolutisme als de enige waarborg van orde en rechtszekerheid, typisch ‘legist’, - Philips van Leiden was voor de invloed der gilden uiterst beducht.

Maar juist in Philips van Leiden's dagen, en zelfs daarna, zou Holland nog zwaar leergeld moeten betalen, vóor het klaar was om zich aan een echte heersershand te onderwerpen. De Graven uit het Beierse huis zagen zich telkens weer de teugels van het bewind ontsnappen en het land geteisterd door onbarmhartige burgeroorlog.

Hoekse en Kabeljauwse twisten

De Hoekse en Kabeljauwse twisten waren in het midden van de veertiende eeuw begonnen, toen na Willem IV's sneuvelen in Friesland zijn zuster, Margaretha, de vrouw van Keizer Lodewijk de Beier, en haar zoon Willem V, over het bewind van hun nieuwe landen onenig waren geworden. Het was aanvankelijk weinig meer dan een vete tussen twee groepen adelsfamiliën, waar de steden zich mee tussen verdeelden. Op den duur kreeg die verwarde strijd van allen tegen allen, waarin de talloze adellijke kastelen die het land overdekten even zovele punten van aanval en van uitval waren, een zekere sociale betekenis. De Hoekse partij werd meer bepaald die van de adel, van de oude feodale ordening, en daartegenover maakten doorgaans de machten der toekomst, het monarchaal gezag der Graven en de burgerlijke maatschappij der steden, gemene zaak. Men ziet daaruit al, met wat een andere maatschappij men in het Holland van de veertiende eeuw nog te doen heeft dan in het gelijktijdige Vlaanderen, waar de geweldige strijd zich in de eerste plaats tussen twee partijen binnen de steden afspeelde en Graaf en adel zich bij éen daarvan moesten scharen. Later zochten de Hoeksen de steun van de gilden in de Hollandse steden wel, maar veel had dat toch nooit te beduiden. En trouwens, altijd liepen dwars door steden en adel nog scheidingslijnen die men uit geen maatschappelijke redenen weet te verklaren. De partijhartstocht lijkt om zichzelfswil te bestaan. Trouw en wraakzucht vragen naar geen redelijkheid. Ook dit is typisch voor de late middeleeuwen, toen er bijna geen land was of het had zijn Capulets en Montagus, en de moeie van Marieke van Nijmegen, die zich op de inblazing van de. duivel verhing uit niet te verkroppen woede toen haar Hertog tegen zijn mededinger de nederlaag had geleden, is een figuur van diepe betekenis.

Van de algemene sociale ontreddering die van die twisten het gevolg was, kunnen wij ons moeilijk een voorstelling vormen. Aldus beschrijft het tegen het einde der eeuw de Hollandse dichter Willem van Hildegaersberch:

> 't Volk gink onderlinge striden,
> Die heren scheidden in partieën;
> Men gink den huusman (*boer*) zo kastieën,
> Dat hem rouwen mocht zijn leven,
> Had hi schat of goed te geven,
> 't Eerste rumen was hem best (*hoe eer hij het losliet, zoveel te beter voor hem*).

't Gink zo wonderlijk in 't lest,
Dat niemand en wiste waar onthouden (*waar verblijf te houden*),
Die buten sloten wonen zouden.
Dus was 't een woud zonder genade.

In een aantaí andere Noord-Nederlandse gewesten ontstonden omstreeks dezelfde tijd soortgelijke twisten, evenzovele tekenen van ontbinding van de feodale maatschappij. In Gelre als in Holland waren onzekerheden in de vorstelijke erfopvoíging de onmiddellijke aanleiding, maar de vete der adellijke partijen van de Heeckerens en de Bronckhorsten, die eindeloze expedities tegen elkaars kastelen ondernamen en het land in rep en roer hielden, kreeg door de verbittering van het lijfeigen landvolk tegen hun heren een ogenblik het aanzien van een sociale omwenteling; terwijl in het Sticht, waar het bisschoppelijk gezag de toestand volstrekt niet meer baas was, de strijd tussen de Gunterlingen en de Lichtenbergers in de stad Utrecht, waar immers gilden een machtig element vormden, haar oorsprong nam, maar evenzeer tot verderf van het landvolk heel de adel in partijen - later Lokhorsten en Lichtenbergers genoemd - verdeelde. Tegelijk werd Friesland, waar alle lands-heerlijk gezag ontbrak, het toneel van verwoestende twisten tussen de Schieringers en Vetkopers, waarin de machtige kloosters van de Cisterciensers en de Premonstratensers, die zoveel voor bedijking en aanwinning van land gedaan hadden, oorspronkelijk de protagonisten waren, maar waarin krijgshaftige abten op de niet minder roerige hoofdelingen der oude gouwen en machtige grondbezitters rekenen konden. Hoe verschillend bij alle overeenkomst die veten in de onderscheiden gewesten ook waren, de invloed die van Holland uitstraalde, vooral in het zwakke Sticht en in het heerloze Friesland, bracht tussen alle een samenhang teweeg. De Hollandse Kabeljauwsen, die in normale omstandigheden de grafelijke macht van Holland op hun zij hadden, waren nauw verbonden met de Heeckerens in Gelre, de Lichtenbergers in het Sticht, de Vetkopers in Friesland, die daar een Hollandsgezinde partij vormden, waar de Hollandse expansie-politiek steun bij vinden kon.

De Hollandse oorlogen in Friesland

De Hollandse politiek ten opzichte van Friesland verdient dat wij er een ogenblik bij stil staan. Hier toch ging het niet maar om de verschuiving van feodale grenzen binnen het Nederlandse stamgebied. Hier werd het Nederlandse stamgebied uitgebreid, want de Friezen hebben de Nederlandse stam pas helpen vormen - en dan is hun bijdrage van groot belang geweest - wanneer zij zich aan het overwegend Frankisch-Saksisch karakter ervan hebben aangepast. Wij hebben gezien hoe het Friese rijk, dat anders de Noordelijke helft van ons tegenwoordig taalgebied voor het Fries bewaard zou kunnen hebben, door de Frankische Koningen teruggeworpen was. De bizonderheden van de verfrankisching van Holland en Zeeland, die vlak daarop gevolgd moet zijn, ontgaan ons geheel en al. Als Holland zelf ten opzichte van het overige Fries gebied als agent van de verfrankisching optreedt, valt het licht van de geschiedenis wat helderder op de gebeurtenissen.

Hiervóor werd al aangestipt dat West-Friesland in de dertiende eeuw door de Hollandse graven onderworpen was. Na het uitsterven van de Brunonen was Friesland

in werkelijkheid zonder landsheer gebleven. De feodaliteit had er nooit wortel geschoten. De gouwen werden door gekozen grietmannen bestuurd en stonden in een heel los verband met elkander. De Keizers hadden over de landsheerlijkheid van Friesland nu eens ten gunste van de Bisschop van Utrecht dan van de Graaf van Holland beschikt. Ook hadden zij soms ‘de Friese vrijheid’ - *libertas Frisonica* - wel erkend. Omstreeks 1280 ontstond de legende dat Karel de Grote die voor eeuwig bekrachtigd had in een oorkonde welke, zoals Maerlant spot (Maerlant, vereerder immers van Floris V), zeker

‘met boter gebullet’ was, zodat zij ‘geen zonlicht en konste gedogen’. In ieder geval waren enkel de Hollandse Graven bij machte pogingen tot het verwezenlijken van hun aanspraken aan te wenden. De Friezen verzetten zich evenwel met grote hardnekkigheid. Ons lijkt die Friese vrijheid vaak niet meer dan een mom voor de willekeur en vechtlust van hoofdelingen en abten. De Friezen was zij dierbaar, vooral ook omdat zij in verbinding met hun nationaliteitsgevoel scheen te treden. Geen van de feodale oorlogen die onze streken teisterden, vertoont zozeer het karakter van een nationale oorlog als die eeuwenlange strijd van de Friezen om de Hollandse indringers af te weren. Maar hoe hartstochtelijk ook op hun zelfstandigheid gesteld, de Friezen konden tegen hun monarchaal georganiseerde belagers op zijn best verdedigend optreden en moesten het op den duur afleggen. Het eerste grote verlies weliswaar moet veeleer uit een natuurramp verklaard worden. Als West-Friesíand de strijd moest opgeven, was het omdat de zee, breder en breder doorbrekend, het van het hoofdland scheidde.

Eenmaal door burchten bij Medemblik en Alkmaar bedwongen, werd West-Friesland, vrijeboerenland, waar geen leenmannen tussen de Graaf en de landbevolking ingeschoven waren, voor het grafelijk gezag een kostbare stut. Niet alleen landbouw beoefende trouwens die bevolking. 't Was uit haar dat de handelssteden, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, maar ook Amsterdam, voor een groot deel hun scheepsvolk wierven, en tot de ontfriezing moet niets zo krachtig hebben bijgedragen.

Floris V had ook te Stavoren, aan de andere kant van het water, vaste voet gekregen. De Hollandse invloed bleef daar onder de eerste Henegouwse graaf oppermachtig, maar toen diens zoon Willem IV optrad, viel de stad af. In 1345 trok Willem IV met een schare Henegouwse en Hollandse ridders de Zuiderzee over. Het treffen met de verachte Friese boeren liep zo rampspoedig af als éen van de nederlagen der Franse riddermacht welke de geschiedenis dier eeuw vermeldt. Willem IV zelf sneuvelde. Wel werd Stavoren spoedig weer van Holland afhankelijk, maar uitbreiding van het Hollands gezag werd pas op het eind van Albrecht van Beieren's regering ernstig beproefd.

Albrecht, die in 1358 de regering voor zijn krankzinnig geworden broer Willem V was komen waarnemen, had na een jaar of wat de Hoekse en Kabeljauwse burgeroorlog weten te onderdrukken en daarna dertig jaren lang de rust vrij goed gehandhaafd. Hij maakte in zijn tijd een schitterende verschijning. Maar hij regeerde met Kabeljauwse edelen en zijn begunstiging van de steden, wier geld en schutterijen hij niet missen kon, griefde de Hoeksen niet minder. Ongelukkig voor de rust van het graafschap vonden zij een leider in 's Graven zoon, Willem van Oostervant, dezelfde die in 1385 Philips van Boergondië tot schoonvader gekregen had, en die sedert voor zijn vader het stadhouderschap van Henegouwen waarnam. In 1392 werd de moord op Albrecht's geliefde, Aleida van Poelgeest, een jonkvrouw uit een Kabeljauws geslacht, het sein tot een hernieuwde uitbarsting. Tal van Hoekse kastelen werden veroverd en geslecht. Willem moest met veel aanhangers naar Brabant vluchten. De oude Hertogin Johanna en Philips van Boergondië, ook Albrecht's tweede zoon Jan, die verkozen Bisschop van Luik was, kwamen tussenbeide om de woedende vader te kalmeren en een verzoening werd tot stand gebracht. Als een bezegeling daarvan, tevens als een afleiding van de opgewekte hartstochten, werd nu weldra een groot plan voor de verovering van Friesland ter hand genomen.

Zorgvuldig werden die veroveringstochten voorbereid. Steden en platteland moesten geld, troepen, schepen leveren. Edelen werden opgeroepen en kwamen van heinde en ver aangesneld om onder de leiding van Willem van Oostervant, de ridderlijke Henegouwer, aan het hof van Frankrijk zo goed als aan dat van Boergondië bekend, roem en buit te behalen. De legers die in 1396 en weer in 1398 de Zuiderzee overstaken en Friesland voor de Nederlandse stam wonnen, telden dus niet weinig Franssprekenden.

Het grote werk gelukte overigens nog lang niet voorgoed. Al bewezen na de tweede tocht Ooster- en Westergoo Albrecht hulde, zijn macht reikte toch niet verder dan zijn zwaard, en om het moerassige en van water doorsneden land voortdurend met geweld te bedwingen bleek weldra een uiterst kostbare taak. Wel waren veel Vetkoperse grondbezitters bereid zich door de Hollander tot feodale heerschappen te laten maken en zo zijn gezag te schragen. Maar naarmate men verder doordrong, kreeg men met groter moeilijkheden te kampen, vooral omdat de stad Groningen, een Saksische voorpost in het Friese land, die met de naastgelegen Friese gouwen (de Ommelanden) nauw verbonden was, en haar nominale heer, de Bisschop van Utrecht (er was toen juist een krachtig Bisschop, die aan de Hollands-Boergondische invloed ontsnapt was, Frederik van Blankenheim), het Fries verzet stijfden. Wat de doorslag gaf, was dat de adelstwisten in Holland opnieuw uitbraken en zo ging in de eerste jaren van de vijftiende eeuw al het gewonnene, tot zelfs Stavoren toe, weer verloren.

Dit wil niet zeggen dat de tochten zonder gevolg waren gebleven. Zij hadden krachtig bijgedragen om de Friezen met de Nederlandse taal bekend te maken. In die taal had alle verkeer tussen de aanzienlijken van beide volken plaats; alle oorkonden en proclamaties van Albrecht waren in het Nederlands vervat. Van Stavoren uit straalde de invloed van onze taal over de steden uit en door de handel werd die meer en meer ingedrongen. Als de politieke macht van Holland een ogenblik terugwijkt, blijft trouwens een Nederlandse, zij het sterk Saksisch getinte, invloed van de andere kant, van Groningen uit, komen. In de steden van Friesland is van nu aan de positie van het Fries aangetast en de kans dat de taal zich als cultuurtaal tegenover het Nederlands zou handhaven, is verkeken.

c. Jacoba van Beieren en Philips van Boergondië

Albrecht overleed in 1404, Willem VI regeerde na hem tot 1417. Gedurende de laatste jaren van Albrecht en gedurende bijna heel de regering van Willem woedde er een vernielende burgeroorlog, waarin Utrecht en Gelre betrokken werden. Onder invloed van zijn zoon begunstigde de oude Hertog in zijn laatste levensjaren de Hoeksen; Willem zelf verloochende zijn voorkeur voor hen nooit. Betekende dit een bepaalde politieke richting? Willem was gevormd in Henegouwen. Ostrevant, waarnaar hij zich noemde, is een deel van dat gewest. Van cultuur en neiging een Frans ridder, verstond hij de adellijke samenleving van zijn Waalse graafschap beter dan de meer gecompliceerde van zijn Dietse. Maar zo de grond van zijn Hoeksheid al een voorkeur voor de adel boven de steden van Holland zijn mocht, de eerste tekenen vertoonden zich in het voortrekken van één groep edelen boven een andere. Dit leidde tot samenzweringen en oproer van Kabeljauwse edelen, van één machtig man vooral, Jan van Arkel, die als Heer van Arkel en Gorkum op de grenzen van Holland en Gelre zich Rijksonmiddelbaar achtte, en door de Hertog van Gelre (Reinald, Willem van Gulik's broer), zijn zwager, gesteund, de Graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, bondgenoot en zwager van de grote Hertog van Boergondië,

dorst tarten. Jarenlang vaagde die strijd vernielend heen en weer over Holland en Utrecht en Gelre.

In 1415 kwam er een rustpoos met de volledige overwinning van de Graaf. De Kabeljauwse malcontenten uit Holland en Utrecht zochten een goed heenkomen in Gelre. Friesland was bij dat alles vergeten en naar hartelust vochten, nu de vreemdeling weg was, de Friezen weer onder elkaar.

Op het eerste gezicht wekt het bevreemding dat het Willem VI zoveel moeite kostte om met zijn weerspannigen af te rekenen en dat de Hertog van Gelre het waagde hem te trotseren en dat ongestraft kon doen. Want had Willem VI niet heel de macht van Boergondië, van zijn zwagers Jan zonder Vrees en Anton van Brabant, ja van Frankrijk

achter zich? Aan die verbinding dankte Willem VI veel van zijn aanzien, en in 1406 was hij nog dieper in de Franse staatkunde getrokken door het huwelijk van zijn enig kind Jacoba (toen nog maar vijf jaar oud) met een zoon van de Franse Koning (zelf ook al, naar wij weten, met een Beierse prinses gehuwd), Jan, die weldra door het sterven van een oudere broer Dauphin werd. Holland en Zeeland met al hun ambities

WILLEM VI BIJ AANKOMST IN ZEELAND BEGROET DOOR JACOBA; (UIT HET GEBEDENBOEK VAN TURIJN. VGL. BLZ. 146).

in de rest van de Noordelijke Nederlanden, schenen, evenals Vlaanderen en Brabant, door dat huwelijk van het Duitse Rijk losgemaakt en aan Frankrijk geketend te zullen worden. Konden Boergondiëen Frankrijk niet meer voor Willem VI in zijn benauwenissen doen?

Inderdaad waren Frankrijk en Boergondië de eenheid niet meer, die zij bij het leven van de eerste Hertog geschenen hadden, en met de macht van Frankrijk althans was het droevig gesteld. In de dagen van Philips de Stoute hadden de Prinsen van den Bloede voor Karel VI moeten regeren omdat hij minderjarig was. Nu moesten zij het weer doen, omdat hij aan vlagen van krankzinnigheid leed. Het was het streven van Jan zonder Vrees, zo goed als van zijn vader, om in de koninklijke Raad de eerste viool te spelen. Maar hij ontmoette er een geducht tegenstander, namelijk 's Konings broer, de Hertog van Orleans. Met zoveel van de koninklijke macht als zij in handen konden krijgen, werkten die twee elkaar overal binnen- en buitenslands voor hun particuliere oogmerken tegen; Orleans trad bijvoorbeeld in verbinding met de Hertog van Gelre, de tegenstander in de rug van de Boergondiër, en subsidieerde hem. In 1407 liet Jan zonder Vrees zijn mededinger in de straten van Parijs vermoorden. Daarop barst in Frankrijk een burgeroorlog los. Armagnacs en Bourguignons heten de partijen. Beide intrigeren beurtelings met Engeland, waar in 1413 een jong en ondernemend Koning optreedt, Hendrik V. Heel de aandacht, heel de macht van Jan zonder Vrees worden door die verwikkelingen in beslag genomen. Voor hem gaat

het om de heerschappij over Frankrijk. Hij kan de subsidies uit de koninklijke schatkist, waaruit Philips de Stoute had kunnen putten,

voor de handhaving en uitbreiding van de macht van zijn huis niet ontberen. Geruime tijd beheerst hij de krankzinnige Koning en de Raad. Te Parijs is het volk op zijn hand; hij is de vriend der gilden. Maar de revolutie ontsnapt hem. Hij moet de stad ontruimen. Kort daarop, in 1415, landt Hendrik V met zijn leger en eist Frankrijk voor zich op. Jan zonder Vrees bewaart onzijdigheid. Willem VI en Anton van Brabant kunnen het niet over zich verkrijgen Frankrijk aldus te verraden en op het slagveld van Azincourt, waar de Engelse invaller nog eenmaal een Frans ridderleger vernietigt, sneuvelden veel Henegouwse edelen en Anton van Brabant zelf. Terwijl Hendrik V Normandië verovert, woedt de partijstrijd in Frankrijk erger dan ooit. Aan het hoofd van de Armagnacs is nu de zoon van de Koning getreden, de nieuwe Dauphin, Karel - want Jacoba's echtgenoot is al gestorven. - In 1419 wordt op de brug over de Yonne bij Montereau tussen hem en Jan zonder Vrees een bijeenkomst gehouden: men hoopt tegen het buitenlands gevaar samen front te zullen maken. Het komt tot hoge woorden. Jan zonder Vrees wordt vermoord.

Die moord wierp Boergondië buiten Frankrijk. De derde Hertog, Philips, later de Goede bijgenaamd, bedacht op wraak voor zijn vader, maar zeker ook geleid door politieke overwegingen verbond zich met Hendrik V. Samen kregen zij Parijs en de Koning - Koning in naam slechts - in handen. Hendrik huwde een dochter van de ongelukkige, die gedwongen werd zijn zoon de Dauphin van de opvolging vervallen te verklaren en Hendrik tot zijn opvolger uit te roepen. In feite oefende Hendrik al in heel het niet-Boergondische Noord-Frankrijk de koninklijke macht uit. De Dauphin hield zich staande bezuiden de Loire.

Toen dit alles gebeurde, was Willem VI al overleden, in 1417. Jacoba's jonge echtgenoot was hem een paar maanden voorgegaan. De beloften van dat huwelijk werden dus niet vervuld. Holland en Zeeland werden niet met Frankrijk verenigd. Bij het aanvaarden van de regering over haar drie graafschappen vond Jacoba van Beieren zich alleen tegenover Boergondië.

Vooreerst echter dreigde voor haar het gevaar van een andere kant en toen Willem VI op zijn sterfbed in het kasteel te Bouchain in Henegouwen angstig de toekomst overzag die hij voor zijn dochter geschapen had, leek Boergondië hem de enige toeverlaat. Het was op zijn wens dat de zestienjarige Jacoba, weduwe van de Dauphin, zich zo spoedig mogelijk verloofde met de vijftienjarige Hertog van Brabant, Jan IV, de zoon van Anton die bij Azincourt gesneuveld was, een broerszoon dus van Jan zonder Vrees, evenals Jacoba zelf een zustersdochter van de machtige Hertog was. Nog vaster werd zij zo aan het Boergondische huis gekoppeld en een vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen met Brabant leek onmiddellijk voor de deur te staan.

Maar het gevaar dat Willem VI voorzien had, was geenszins denkbeeldig en zo gemakkelijk niet bezworen. Het was dat in Holland, waar zijn bewind immers op één enkele partij berust had, de vervolgde en verbannen Kabeljauwsen vol vreugde tegen zijn dochter zouden opstaan als zich maar een leider voordeed, en dat zo'n leider aanwezig was in de persoon van zijn broer Jan, de verkoren, maar nooit tot priester gewijde, Bisschop van Luik, Jan zonder Genade zoals hij heette sedert de bedwinging van een Luiks oproer in 1409. Jan van Beieren was een krachtig, bekwaam en eerzuchtig man. Nog vóór de dood van zijn broer, tezelfdertijd dat die de steden en edelen van Holland de opvolgingsrechten van zijn dochter had laten bezweren, had hij de gebeurlijkheid die zich nu voordeed besproken met de Rooms Koning,

Sigismund, die hem te Luik had bezocht. Sigismund was een Luxemburger, jongere zoon van Karel IV, en hij was een heerser van ander kaliber dan de trage Wenzel, zijn broer, die eindelijk door de Keurvorsten afgezet was. De machtsontwikkeling van de Boergondiërs, welke ten koste van oude Rijkslanden geschiedde, was hem onverdraaglijk. Wenzel had getracht het met de Boergondiërs op een accoordje te gooien en Anton van Brabant was in tweede

echt met een Luxemburgse prinses getrouwd, Elisabeth van Görlitz, die hem het oude stamland van de familie had aangebracht. In het Rijk had dat geen goede indruk gemaakt. Men voelde er het Boergondisch worden van Brabant als een verlies waarbij de nationale eer gemoeid was; bij nieuwe Koningkeuzen liet men de gekozenen beloven het hertogdom voor het Rijk terug te winnen. Sigismund was het ernst met die belofte. Hij schold de Brabanders, die na Anton's dood diens zoon Jan huldigden, voor Fransen. Aan ingrijpen met geweld van wapenen kon hij niet denken; zijn eigen huismacht lag aan de andere kant van het Rijk (Bohemen, Hongarije); maar wat het keizerlijk gezag nog gelden mocht, zou hij gebruiken om het Boergondische spel te storen. Hij had Willem VI al niet weinig geprikkeld door uitdrukkelijk de Friese vrijheid te bevestigen. Nu zag hij in Jan van Beieren de man die Holland en Zeeland uit de klauwen van de Boergondiërs zou kunnen redden. Hij beloofde hem dus dat hij hem, de broer, en niet de dochter van Willem VI, met de graafschappen door hem Elisabeth van Görlitz, Anton's weduwe, die zich na diens dood in Luxemburg had teruggetrokken, tot vrouw te geven (het bisdom werd nu vaarwel gezegd).

Nog vöor het jaar 1417 ten einde was, verscheen Jan van Beieren in Holland, waar Dordt hem ontving en het middelpunt werd van een Kabeljauwse opstand. Over heel Holland roerde het weer, maar in 1418 kwam Jacoba, inmiddels met Jan van Brabant getrouwd, die tegelijk tot Graaf van haar graafschappen verheven was, met een leger van Brabanders, Henegouwers, Zeeuwen en Hoekse Hollanders om de stad te belegeren. Het ontbrak de jonge vrouw allerminst aan moed en geestkracht, maar de ligging van de stad was sterk, Jan IV miste alle gezag, het beleg moest opgebroken. Jacoba had een zware nederlaag geleden. Overal staken nu de Kabeljauwsen het hoofd op, en Philips van Boergondië, door zijn vader Jan zonder Vrees gezonden om te bemiddelen, kon voor zijn nicht niet meer bedingen dan de blote erkentenis van haar titel: Jan van Beieren kreeg heel de Maasstreek in apanage en zou de drie graafschappen met Jan van Brabant voor Jacoba besturen; voor het geval Jacoba kinderloos kwam te overlijden, werd hem de opvolging toegezegd. Gezien de stumperigheid van de jonge Hertog Jan was dit verdrag (de zoen van Woudrichem, 1419) nog ongunstiger voor Jacoba dan het er uitzag. In werkelijkheid heerste Jan van Beieren alsof hij Graaf was en binnenkort verpandde Jan van Brabant hem de grafelijkheid zelfs zonder Jacoba's toestemming te vragen.

Was het plan van Koning Sigismund gelukt? Waren Holland en Zeeland aan de Boergondische omarming ontsnapt? Volstrekt niet. Wel heerste Jan van Beieren in Den Haag in volle glorie. Zijn aanzien was groot, zijn hof schitterend. De Kabeljauwsen steunden hem van ganser harte. Hij vatte zelfs de plannen van zijn vader en broer ten opzichte van Friesland weer op - zonder zich om Sigismund's uitspraak ten gunste van de Friese vrijheid te bekommeren - en in een nieuwe expeditie in 1420 onderwierp hij Friesland tot aan de Lauwers opnieuw en vestigde er de Hollandse heerschappij steviger dan nog ooit geschied was. Maar de verre Rooms Koning wist hij voor zijn positie ten slotte minder dank dan de nabije Boergondiër. Het verdrag van Woudrichem betekende feitelijk dat hij erin toestemde als lid van de Boergondische familie te regeren: in weerwil van de keizerlijke belening noemde hij zich niet Graaf, maar overeenkomstig de afspraak met Jan van Brabant en Philips ‘zone’; en toen in 1424 zijn positie bedreigd werd door Jacoba, die toen wel degelijk uit de Boergondische machtssfeer losgebroken was, en Hoekse woelingen hem tot voorzichtigheid maanden, zocht hij nog nauwer aansluiting bij Boergondië. Eén

omstandigheid vergemakkelijkte dat: zijn echt met Elisabeth van Görlitz bleef kinderloos. Zo kon hij om Philips' steun te winnen hem tot zijn erfgenaam verklaren.

Zoals gezegd was Jacoba toen in een geheel ongedachte verhouding tot de Boergondische macht geraakt. Voor die fiere en daadkrachtige natuur was het huwelijk met Jan van Brabant weldra een ondraaglijke vernedering geworden. De Hertog kon de meer-

derheid van zijn vrouw niet velen, terwijl zij van haar kant diep gegriefd was over de slapheid waarmee hij haar rechten aan haar oom liet vervallen. Om het huwelijk te kunnen sluiten was, daar Jan en Jacoba volle neef en nicht waren, dispensatie van de Paus nodig geweest. Die dispensatie was in December 1417 door Martinus V, wiens verheffing juist een eind aan het schisma gemaakt had, verleend; daarna op aandrang van Sigismund weer ingetrokken. Kon een in alle opzichten steekhoudende bul door een ongezegeld schrijven ongedaan gemaakt worden? Het huwelijk had voortgang, maar steeds bleef twijfel mogelijk of het wel een huwelijk was. In 1420 was de maat van Jacoba's ellende vol. De armzalige Hertog had zich met zijn nietswaardig gunstelingenbestuur de Staten van Brabant, de edelen - de Heren van Bergen-op-Zoom, Nassau-Breda, enz. - niet minder dan de steden, zo tegen gemaakt dat hij uit Brussel had moeten vluchten naar Den Bosch. Nu paste het Jacoba, zelfhaar huwelijk als onwettig te beschouwen. In Valenciennes verklaarde zij dit openlijk aan de Staten van Henegouwen, en toen zelfs de trouwe Henegouwers aarzelden haar op een weg die tot een botsing met Boergondië leiden moest te volgen. nam zij de wijk naar Engeland.

Zij had goed gezien dat de hand van de Gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen - want als Jan van Brabant haar echtgenoot niet was, vervielen vanzelf zijn rechten en zelfs de daarop gegronde regelingen van Woudrichem - voor een Engelse prins begeerlijk zijn moest. Jacoba had zelf het oog geslagen op Humphrey van Gloucester, een broer van Hendrik V, wiens ridderlijke faam aan de hoven van Europa verbreid was. Gloucester was bereid het avontuur te wagen, maar Hendrik V, hoezeer ook hem het vooruitzicht toelachte om Jacoba's landen, en vooral Holland en Zeeland, binnen de Engelse invloedsfeer te trekken, moest zijn bondgenoot Philips van Boergondië ontzien, en zo verleende hij de vluchtelinge wel zijn koninklijke bescherming, maar durfde toch, tegen de hevige protesten van Philips, Jan van Brabant en Jan van Beieren in, zijn toestemming tot het huwelijk met Gloucester niet geven. In 1422 echter stierf Hendrik V, nog maar vijfendertig jaar oud. Voor zijn zoontje Hendrik VI (uit zijn in 1420 gesloten huwelijk met de dochter van de krankzinnige Karel VI van Frankrijk, die zelf in datzelfde jaar ook stierf) voerden zijn broers het regentschap, en hoe nodig het ook nu nog was - ja nodiger dan ooit - om de goede verstandhouding met Boergondië niet te verstoren, Gloucester stond niet meer onder appél, en nog in 1422 trad Jacoba voor de derde maal in het huwelijk. Voorlopig bleef het bij het huwelijk. Bedford, de andere regent, wist Philips te kalmeren en Gloucester te weerhouden van stappen om de graafschappen, waarmee Jacoba nu hem, zoals vroeger Jan van Brabant, begiftigd had, in bezit te nemen. Jarenlang werd er door theologen en rechtsgeleerden onderhandeld en geredetwist, en de Curia om een uitspraak bestookt met argumenten en met geld, over de vraag of het nieuwe huwelijk geldig was. 't Was onder de indruk van deze bedreiging dat Jan van Beieren zich, gelijk vermeld, ál nauwer bij Philips aansloot.

Op het eind van 1424 besloten Humphrey en Jacoba eindelijk door te tasten. Naar Calais overgestoken drongen zij Henegouwen binnen, waar zij gehuldigd werden. Philips van Boergondië was vast besloten het indringen van een Engels vorst, dat heel zijn Nederlandse politiek overhoop zou werpen, tegen te gaan. Tot elke prijs moesten de rechten van Jan van Brabant en Jan van Beieren, die na hun kinderloos overlijden hem zouden toevallen, beschermd worden. In samenwerking met Brabantse troepen viel hij Henegouwen binnen. Zo hoog nam hij de zaak op, dat hij, tot verdriet

van Bedford, heel zijn politiek in de Frans-Engelse oorlog veranderde. Maar Gloucester zette het niet op haren en snaren. Na een paar maanden al keerde hij terug naar Engeland en liet Jacoba in Henegouwen de ongelijke strijd verder voeren. Het eindigde met haar overgave in Juni 1425. Zij werd op 's Graven Steen te Gent, in Philips' eigen graafschap Vlaanderen dus, opgesloten.

Intussen had haar komst met Gloucester op het vasteland wilde verwachtingen ge-

wekt bij de Hoeksen in Holland, die door Jan van Beieren even krachtig onderdrukt waren geworden als zij het tevoren de Kabeljauwsen had gedaan. Jan van Beieren stierf echter juist in die kritieke dagen, vergiftigd. Jan van Brabant, vasthoudend, volgens de Boergondische theorie, aan de echtheid van zijn huwelijk met Jacoba, en dus wettig Graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, had toen de regering persoonlijk in handen moeten nemen, en aanstonds was er een Hoeks oproer uitgebarsten, dat een middelpunt vond in Schoonhoven. Na de gevangenneming van Jacoba kwam Philips van Boergondië zelf naar Holland en liet er zich, als erfgenaam, als ‘oor’, door Jan van Brabant, die de toestand niet meester was, en hem geen enkele zijner wensen ontzeggen kon, de regering opdragen. Met de opstandelingen te Schoonhoven zou men nu wel ras klaar komen. De Kabeljauwsen hadden de overhand en de steden in 't bizonder, de eindeloze burgeroorlog moe, begroetten de machtige Hertog die hen in zijn wijder stelsel op kwam nemen met berusting, met voldoening zelfs. De vriendschap tussen Boergondië en Engeland kon veilig hersteld worden. Het grote werk leek volbracht.

Nog eenmaal dwong nu echter de ontembare aard van Jacoba een krachtproef af, die na een schouwspel van onvergelijkelijk pakkend effect, na een vernielende worsteling die Holland uitgeput liet, haar onvermijdelijk besluit nam.

De 31ste Augustus 1425 ontsnapte zij, met een kamenier, als edelknapen verkleed, uit haar Gentse gevangenis. Bij nacht spoorlags rijdende kwam zij vier dagen later, over Antwerpen en Breda, op het Hoekse slot van Vianen (toen in Holland) aan en voer van de Heer van Vianen vergezeld naar Schoonhoven, waar zij met stormachtige vreugde ontvangen werd. Sedert de belegering van Dordt en het verdrag van Woudrichem, zes zeven jaar geleden, had zij Holland niet betreden.

Er volgden nu drie waarlijk heroïsche jaren. Gouda en Oudewater hadden mede hun poorten voor Jacoba geopend en vormden met Schoonhoven in het rivierenland van Zuidoostelijk Holland een geduchte vestingdriehoek. Het Sticht, waar juist twee Bisschoppen om de stoel streden en de Hoeksgezinde Rudolf van Diepholt de overhand had in de stad Utrecht en in Amersfoort, gaf dekking in de rug. Ook in Brabant waren er sympathieën: in 't bizonder de machtige Heer van Zevenbergen. Zo waren de waterverbindingen naar de Zuiderzee langs de ene en naar Zeeland langs de andere kant open en was de stelling die Jacoba bezet hield strategisch ongemeen sterk. Vanuit die driehoek nu deed zij een beroep op de trouw der Hollanders aan hun wettige vorstin, en al viel geen der grote steden haar bij, overal roerde zich het volk, nergens was meer rust of zekerheid, alle maatschappelijke ontevredenheid verbond zich met alle gevoel voor het oude Gravengeslacht en afkeer van de heerschappij der vreemdelingen. Het gevaarlijkst van al was echter in Philips' oog, dat daarachter steeds nog Engeland stond. Aangevuurd door Jacoba's smeekbeden en vermaningen deed Gloucester wat hij kon om een nieuwe expeditie voor te bereiden. Met Engeland's hulp zou de prooi waarvan Philips zich al zeker gewaand had, hem altijd nog kunnen ontsnappen. Met niet minder doelbewuste wilskracht dan Jacoba zette hij er zich toe om dat tot elke prijs te voorkomen.

En over hoeveel meer macht beschikte ‘de grote Hertog van het Westen’! Heel die macht mobiliseerde hij om de kranige vrouw in haar paar kleine waterstadjes ten onder te krijgen. Uit de oorlog tegen de Franse Dauphin ten Zuiden van de Loire trok hij zich, in weerwil van Bedford's bezweringen, geheel terug. Zelf bleef hij in Holland de vijand van overzee afwachten. De Hollandse steden werden geprest tot

al maar meer troepen leveren en geld opbrengen. Naast de feodale contingenten van ridders en stedelijke schutterijen had de Hertog huurbenden in dienst, zoals in Frankrijk de Honderdjarige Oorlog ze in zwang gebracht had. Uit al zijn andere gewesten kwamen zij aanrukken, uit Vlaanderen, uit de Picardische graafschappen, uit Boergondië zelfs. Krijgsoversten die in de Franse oorlogen hun sporen verdiend hadden, de Heer van Luxemburg, de Heer Villiers de Lisle Adam, Maarschalk van Frankrijk, de Heer van Toulangeon,

Maarschalk van Boergondië, de Heer van Uutkerke, een Vlaming, voerden hen aan en werden door Philips in de gewichtigste vestingen van het graafschap gesteld: Holland werd systematisch in bezit genomen en verzekerd.

In Januari 1426 kwamen de Engelsen. Vóor zij zich met Jacoba's hoofdmacht konden verenigen - maar uit Holland en Zeeland waren al tal van Hoeksen naar hen toegestroomd, - moesten zij met de Boergondische troepen onder Philips zelf bij Brouwershaven slag leveren. Zij leden een zware nederlaag; een armzalig overschot kon naar Engeland terugvluchten. Zelfs nu gaf Jacoba de moed nog niet verloren. Een opstand van het Westfriese en Kennemer landvolk zette een ogenblik heel de Boergondische heerschappij in Holland aan het wankelen. De boeren kwamen Haarlem belegeren, dat door Van Uutkerke verdedigd werd. Jacoba zelf verscheen voor de stad. Zij, de vorstin van de adel, maakte gemene zaak met de verbitterde huisluiden; zij trachtte de gilden in beweging te brengen. Maar dit alles leidde tot niets dan doodslag en verwoesting en met ijzeren hand tuchtigden Philips; Franse troepen de weerspannige Noord-Hollanders. Meer en meer troepen moest de Hertog in het land brengen. In 1427 overleed Jan van Brabant; in Brabant, volgde zijn broer Philips van St. Pol hem op maar in Holland, Zeeland en Henegouwen liet Philips van Boergondië zich nu als Ruwaard voor Jacoba huldigen. Tevergeefs zag Jacoba nog immer uit naar Gloucester en nieuwe Engelse hulp. Begin 1428 verklaarde de Paus eindelijk haar huwelijk met de Engelsman voor onwettig, en Gloucester, tot wanhoop van Jacoba, maar tot verontwaardiging ook van de openbare mening in Engeland, sneed de band zelf onherroepelijk door en huwde de vrouw die al jaren zijn minnares geweest was. Tegelijk was Philips begonnen Jacoba's vestingdriehoek formeel te belegeren. Blokhuizen sloten hem van alle kanten in en verdedigden het open land dat al die tijd aan de plunderingen en brandschattingen van de Hoeksen had blootgestaan.

Het werd duidelijk dat de strijd uitzichtloos was. In Juni 1428 sloot Jacoba te Delft een verdrag (de zoen van Delft), waarbij zij zich bij de feitelijke toestand neerlegde en Philips als ‘Ruwaard en Oor’ erkende. Samen reisden zij de steden langs om de huldiging in ontvangst te nemen. Het condominium te Delft ingesteld liet het leeuwendeel der macht aan Philips; er kwam vooreerst zelfs aan het hoofd van de Raad die Holland besturen moest, een Vlaming te staan, de reeds genoemde Heer van Uutkerke. Toen Jacoba in 1433 nog eenmaal in verzet scheen te willen komen, brak de machtige Hertog haar meteen en zonder moeite: hij dwong haar definitief afstand te zijnen behoeve te doen. Zij huwde een Zeeuws edelman, Frank van Borselen, en stierf in 1436, vijfendertig jaar oud.

Het hartstochtelijk verzet van die jonge vrouw tegen de overmachtige geweldpolitiek waarmee de koel berekenende, nooit van zijn opzet aflatende Philips van Boergondië haar van haar erfdeel beroofde, heeft de ondergang van Holland's feodale zelfstandigheid een eigenaardige luister bijgezet. Europa zag het met verbazing aan. De grote Hertog van Boergondië, die tussen de door Engeland geruïneerde Franse Koningsmacht en het in weerwil van Sigismund meer en meer ontbindende Keizerrijk een nieuwe staat geschapen had, de rijkste en machtigste wellicht van zijn tijd, jarenlang opgehouden, ja uit zijn koers geslagen, door de ongezeggelijkheid van zijn avontuurlijke bloedverwante en haar handjevol Hollandse getrouwen; Inderdaad, de Europese politiek werd diep door die gebeurtenissen in het afgelegen Holland beroerd. De verstandhouding tussen Boergondië en Engeland was onherstelbaar

bedorven. De Dauphin kreeg tijd tot verademen. Weldra - in 1429 - verschijnt Jeanne d'Arc, de Dauphin wordt te Reims tot Koning Karel VII gekroond, en er komt in het lot van Frankrijk een dramatische wending.

Het lot van Holland vermocht Jacoba van Beieren niet te keren. En wat zou zij met een overwinning hebben aangevangen? De zaak die zij voorstond, was de zaak van het

verleden. De feodale zelfstandigheid had uitgedaan. In haar benardheid waren alle bondgenoten haar welkom. Maar wat opbouwende staatkunde was er te verwachten geweest, als zij haar edelen en het landvolk en de gilden tegelijk tevreden had moeten stellen? En als zij Holland en Zeeland tot een Engelse kolonie gemaakt had, met Brabant en Vlaanderen reeds stevig in Boergondische handen, - daarmee had zij voorwaar de zaak van de Nederlandse stam niet gediend. Dat zou overigens haar minste zorg geweest zijn. Zij was een Waalse, een Henegouwse, een Franse prinses. De zaak die zij voorstond, was niet enkel de zaak van het verleden: het was haar eigen zaak. Haar strijd was een familie-strijd, tegen haar man, tegen haar neef.

Holland had in die strijd zwaar geleden. Beurtelings door Hoeksen en Kabeljauwsen en door Philips' vreemde krijgsbenden was het land afgestroopt, dorpen waren gebrandschat en geplunderd, kastelen verwoest, dijken verwaarloosd of zelfs moedwillig doorgestoken. Heel het waterstelsel was in het ongerede geraakt, hele streken ondergelopen. Daarbij waren de steden door zware lasten neergedrukt, hun handel door Jacoba's kapers op de Zuiderzee en op de Zeeuwse stromen belemmerd. Er ging een zucht van verlichting op, toen de zoen van Delft gesloten werd, en al wie wat te verliezen had, hoopte van harte dat de nieuwe heerser, hoe slecht de kennismaking met zijn Franse krijgsknechten ook bevallen was, hoe argwanend men tegenover zijn Frans-Boergondische politiek stond, erin slagen mocht de orde in den lande te handhaven.

De eerste taak van Philips was de geknakte welvaart te genezen. Zo zwaar was de inspanning geweest om Holland te onderwerpen, dat hij aan verdere uitbreiding voorlopig niet denken kon. Brabant weliswaar viel hem in 1430 als een rijpe vrucht in de schoot. Philips van St. Pol, als om de zaak van Boergondië te dienen, stierf, gelijk zijn broer, gelijk Jan van Beieren, gelijk Jacoba, kinderloos. Zelfs Jan van Beieren's weduwe, Elisabeth van Görlitz, pandbezitster van Luxemburg, liet zich voor de zegewagen spannen. In 1441 stond zij haar rechten op dit hertogdom af aan Philips, die zich twee jaar later gewapenderhand van Luxemburg meester maakte. Maar overigens was hij met geweld voorlopig spaarzaam. Hoe diep hij, als alle heersers van Holland vóor hem, ook in de zaken van Utrecht gemengd was, matiging moest het wachtwoord zijn. Zo erkende hij zelfs Bisschop Rudolf van Diepholt, die Jacoba gesteund had, maar die in het Utrechts schisma de overhand behield. Friesland had na de dood van Jan van Beieren zijn geliefde vrijheid hernomen en Philips deed geen ernstige poging er zijn gezag te vestigen. Holland moest eerst hersteld en in het Boergondische systeem bevestigd zijn.

2. De Boergondische hertogen

a. Philips de Stoute en Jan zonder Vrees

Philips de Stoute en Jan zonder Vrees, wij zagen het hiervóor, waren Franse prinsen gebleven. De uitbreiding en bevestiging van hun macht in de Nederlanden eiste veel van hun energie, maar het doel waartoe zij al hun macht zochten aan te wenden was het verkrijgen van de eerste positie aan het Franse hof. Vlaanderen was nog het enige Dietse land dat zij zelf bezaten. In Brabant regeerde een broer van Jan zonder Vrees, in Holland, Zeeland en Henegouwen een zwager; een andere zwager was Bisschop

van Luik. De grote meerderheid der eigenlijke Boergondische landen, waarvan Waals Vlaanderen en Artois onmiddellijk bij Vlaanderen aansloten, was nog Waals.

> Wee u, o Vlaanderen, gij voedt vreemdelingen met uw melk, en terwijl aan uw volle borsten de wolven zich laven, hebt gij slechts gal voor uwe schapen.

Aldus weeklaagde te Brugge de Augustijner abt Lubbert Hauschilt in het begin van de vijftiende eeuw. Maar al voelde men het nieuwe bewind meer nog dan dat der oude Graven - verwend was Vlaanderen op dit gebied sinds eeuwen niet meer - als een vreemden-heerschappij, de onderlinge verdeeldheid was te groot dan dat het licht tot een wezenlijk nationaal verzet kon komen. Wij zagen dat Philips de Stoute zich met geweld in het bezit van het graafschap had moeten stellen, maar ook dat een partij klaar stond er hem te ontvangen. Zijn intocht was het einde van de gilden-democratie. Brugge en Gent raakten weer in de macht van een oligarchie die op de vorst moest steunen. Vol argwaan en haat zag het Brugse volk aan het Zwin de Toren van Boergondië verrijzen, die hen bedwingen moest. Maar het volk van de grote steden was Vlaanderen niet. De oligarchieën waren niet de enige bondgenoten die zich de nieuwe heerser boden. Daar waren ook de adel en de kleine steden, wier industrie door de grote onderdrukt was. Philips de Stoute verhief het Vrije van Brugge tot een vierde lid van het graafschap en voerde daarmee in de politiek van het gewest een element binnen, waarop de heerser doorgaans rekenen kon.

Toch, toen hij stierf, in 1404, op een ogenblik dat zijn Franse politiek het land in een oorlog met Engeland gewikkeld had, traden de Staten van Vlaanderen - die term werd nu voor het eerst gebruikt - met merkwaardige eensgezindheid op. Uit de eisen die zij zijn opvolger bij diens blijde inkomst stelden, blijkt dat er grieven waren, die alle groepen en standen tegen de heerser verenigden. Van Philips zelf had men nog verlangd

> dat 't land van Vlaandre mochte staan up hemzelven, gelike dat 't stond binnen mijns heren tijden van Vlaanderen (*d.i. van Lodewijk van Male*).

De noodkreet van het particularisme! Maar wat betekende ook die samenvoeging met zoveel Frans land? De ‘nieuwheden’ waarvan men bij Jan zonder Vrees herstel zocht, waren dat de Graaf buiten Vlaanderen resideerde; dat er te Rijsel een gerechtshof was opgericht waar de zaken van het Dietse land in het Frans behandeld werden; dat ook in de administratie veelal Frans gebruikt werd. Jan zonder Vrees beloofde alle verbeteringen die men wenste en het gerechtshof werd inderdaad naar Oudenaarde, in Diets Vlaanderen, overgebracht. Ook vrede met Engeland beloofde hij, en een handelsverdrag, want de welvaart der onderzaten, die de Staten klaagden dat in 't gedrang raakte, was het belang, dat erkende hij, van de vorst. Maar toen er onmiddellijk daarna een Engelse aanval op Sluis dreigde, eiste de Hertog integendeel geld en manschappen van zijn ‘goede steden.’

> Haastelike (*aldus vertelt Olivier van Diksmude*) reed hi door die stede (*van Brugge*) ende dede te wetene de burgemeesters dat zi hem volgen zouden met harer macht omme hem te helpen verweren de vianden, die hem zijn land afwinnen wilden. Maar niemand ne volgede hem, want die burgmeesters dorsten 't volk niet doen vergaderen.

Dat vergaf Jan zonder Vrees Brugge niet, maar hij moest het verkroppen, tot hij drie jaar later, zich mengend in een geschil tussen Brugge en het Vrije en gebruik makend van partijschappen die de stad zelf verscheurden, terwijl Gent zich aan zijn zijde hield, zijn wraak koelen kon.

Als hi in die stede kwam, zo zag men wel dat mijn here vergramd was.

Het marktplein was met troepen afgezet, toen het volk op het klokgelui van het belfort er samenstroomde. Voor het toogvenster van de Halle verscheen de Hertog zelf,

een roede in de ene hand, een briefje waarvan hij de wetsverzetting[1] oplas, in de andere. Een aankondiging van verbanningen en verbeurdverklaringen volgde nog. De Hertog sprak Frans, - de taal der overheersing, der ongenade, van het geweld. In de volgende dagen werden alle schepenen en dekens der neringen gedwongen hun zegels te hechten aan een stuk, bekend als ‘het kalfvel’, eveneens in het Frans gesteld, waarbij zij hem nederig om zijn goede zorgen voor de rust der stad bedankten en hem ‘verzochten’ een belasting in te voeren die de financiële autonomie der stad ondermijnde.

Die Brugse gebeurtenissen van 1407 zijn merkwaardig als staaltje van de manieren die de Boergondische Hertogen zich tegenover hun nieuwe onderdanen veroorloofden, als zij geen reden zagen zich bizonder in acht te nemen. Overigens kon Jan zonder Vrees bij die straffe politiek niet volharden. Hij mengde zich te diep in de Franse burgeroorlog, die uitbrak toen hij in ditzelfde jaar zijn mededinger de Hertog van Orleans liet vermoorden en dreigementen noch smeekbeden konden er de Vlaamse steden toe bewegen hun burgertroepen Frankrijk ver in te laten trekken. Weldra, toen het de Hertog in zijn Franse politiek tegenliep, maakte Brugge zich van de dwang van het kalfvel los, en in 1417 moet de Hertog opnieuw aan de Staten beloven, als bij zijn optreden, dat de raden die zijn zoon Philips bij het goevernement gedurende zijn vaders afwezigheid zullen bijstaan, het Nederlands machtig moeten zijn.

b. Philips de Goede

Philips de Goede, die toen zijn vader in 1419 vermoord werd de leeftijd van drie-entwintig jaar bereikt had, maakte, uit een zekere hoek beschouwd, wel een andere verschijning. Wij zagen dat hem een paar jaar tevoren het goevernement van Vlaanderen al was toevertrouwd. De betekenis van het gewest, verreweg het rijkste onder 's Hertogen landen, was wel zo groot dat Jan zonder Vrees zijn erfgenaam een groot deel van zijn jeugd op het Gentse Prinsenhof had laten doorbrengen, en Philips was het Nederlands dan ook goed machtig.

Het Diets karakter der Boergondische statengemeenschap versterkt

Bovendien veranderde de loop der gebeurtenissen, hiervóor reeds geschetst, het karakter der Boergondische staten-gemeenschap in Dietse zin. Toen in 1430 de Boergondische zijlijn in Brabant uitstierf, verenigde Philips dat gewest en Limburg met zijn andere landen; in 1433 deed Jacoba van Beieren te zijnen gunste afstand van de grafelijke waardigheid over Holland, Zeeland en Henegouwen. Over die landen heen strekte zijn invloed zich uit over Utrecht en Gelderland, meer naarmate zijn regering langer duurde: in 1456 werd zijn bastaard David Bisschop van Utrecht, de twisten in het Gelderse Hertogshuis werden aan zijn scheidsgerecht onderworpen. Het gevolg was dat in zijn machtsgebied de Franssprekende landen niet langer overwogen. Integendeel, Molinet, een van de kroniekschrijvers van het tijdvak, zegt uitdrukkelijk dat de Boergondische macht ‘meer Vlaams dan Waals’ was, en uit de tegenstelling zowel als uit de samenhang, waarin behalve Brugge en Gent ook Brabant,

1) D.w.z. het buitentijds veranderen van ‘de wet’, dat is de stadsregering.

Holland en Zeeland genoemd worden, blijkt dat Vlaams hier in de toen gebruikelijke zin van 'Nederlands' of beter nog 'Diets' moet worden opgevat. Vlaanderen en Brabant, met hun handel en industrie, verschaffen de heerser het grootste deel van die inkomsten die hem in staat stelden zijn grote rol op het wereldtoneel te vervullen. Had Philips de Goede van jongs aan al veel te Gent gewoond, aanstonds na de verwerving van Brabant maakte hij van Brussel zijn vaste residentie. En daarbij komt dan nog dat die vorst, die zoveel Germaans land, en dat staatsrechtelijk tot het Duitse Rijk behoorde, onder zijn bewind

verenigen zou, aan het begin van zijn regering een schok ontving, die mee hielp hem op een nieuwe baan te zetten. De moord op Jan zonder Vrees, schreef ik hiervóor, wierp Boergondië buiten Frankrijk.

Naar de vorm was weliswaar de eerste uitwerking slechts, dat Philips een ander als leenheer en Koning van Frankrijk erkende, maar na de vroege dood van Hendrik V week alle gevaar dat de Engelsman die aanspraak zou kunnen verwezenlijken. Zijn ergernis over Gloucester's huwelijk met Jacoba van Beieren deed Philips zich ook van de Engelse connectie losmaken, en toen hij in 1435, tot felle verontwaardiging van zijn voormalige bondgenoot, te Atrecht met Karel VII van Frankrijk vrede sloot, werd de zelfstandigheid van de grote Hertog op de meest schitterende wijze openbaar. Zoveel was er de Koning aan gelegen dat zijn gevaarlijke neef zich uit de oorlog terug zou trekken, dat hij niet alleen voor de moord van 1419 de meest volledige genoegdoening beloofde, maar dat hij Philips persoonlijk van leenhulde voor zijn Franse lenen ontsloeg (ofschoon een latere Koning deze weer zou hebben te ontvangen); ook liet hij hem in het voorlopig bezit (afkoopbaar evenwel) van de heerlijkheden aan weerszijden van de Somme, d.w.z. Picardië. Niet meer in, naast Frankrijk stond de Boergondiër nu, en al was het vrede, de Koning bleef hem en zijn ambities met de diepste argwaan gadeslaan, ja, twee generaties lang, onder twee Hertogen en twee Koningen, vormde inderdaad de Boergondische expansiepolitiek de ernstigste bedreiging voor de toekomst van de Franse staat, en beheerste de Frans-Boergondische tegenstelling de staatkundige verhoudingen in Noordwest-Europa.

Dynastieke en Franse geest der Hertogen; het Gulden Vlies

En toch, in weerwil van dit alles ging het verschil tussen de twee laatste en de twee eerste Boergondische Hertogen niet diep. Zij mochten met de Franse staat gebroken hebben, zij mochten meer Dietse onderdanen tellen dan tevoren, daarmee was de dynastie nog niet verdietst. Zogoed als Philips de Stoute en Jan zonder Vrees droegen Philips de Goede en Karel de Stoute roem op hun afstamming uit het huis van Valois. Zogoed als bij hun voorgangers was hun cultuur Frans, en wat hun plannen van staatvorming betreft, die hielden met taal of nationaliteit van hun onderdanen niet de minste rekening. Wij die het proces van de zelfverwezenlijking van de Nederlandse stam naspeuren, moeten in de eerste plaats opmerken hoe wijd een kloof er gaapte, naar oorsprong en aard, naar ideaal en oogmerk, tussen die Boergondische Hertogen en de Dietse bevolkingen uit welke zij het merendeel van hun macht putten. Europa, dat Vlaanderen kende als het land der nijvere en roerige steden, zag plotseling in onze streken een mogendheid opgekomen die zich tussen Frankrijk, Engeland en Duitsland deed gelden. Europa vroeg niet verder. Voor ons zijn de dragers van die nieuwe macht, hoe indrukwekkende en luisterrijke verschijningen zij ook maakten, vóor alles vreemdelingen.

De Hertogen leefden in hun hof; zij vierden er niet alleen feest, zij werkten er. Voor de staatkunde had het hof overheersende betekenis. Dat hof, al hield het zich gemeenlijk in een Dietse stad op, was Frans. Het was niet louter dat de omgangstaal er Frans was, ofschoon ook dat op de adel en de ambtenarenstand die er verkeerden

een invloed van belang moest oefenen. Maar de cultuur van het hof was Frans, en dat hof hàd een cultuur: een hele ideologie werd er uitgewerkt, die dienen moest om het nieuwe bovengewestelijk despotisme der Hertogen te schragen. De kroniekschrijvers die er ons zo'n omstandig en levendig beeld van hebben nagelaten, waren geen toevallige bijkomstigheid: zij behoorden tot het diepste wezen van die vorstelijke samenleving. Er heerste daar een sterk besef van de historische betekenis van heel die Boergondische machtsvorming. De Hertogen zelf en allen die in hun omgeving uitblonken, werden van roemzucht verteerd. De pracht en praal die bij alle gelegenheden ten toon gespreid werden, het omslachtig ceremonieel van de hofhouding - ons lijkt dat vaak zo kinderlijk dat

we 't slechts als middel om de goêgemeente te imponeren begrijpen kunnen. Maar al was zulk een berekening hun zeker niet vreemd, tegelijk geloofden de Boergondische vorsten zelf erin. Zij waren kinderen van hun tijd en dachten vanzelf in symbolen die verstaan konden worden. En zij lieten het niet bij uiterlijk vertoon, of beter gezegd, het uiterlijk vertoon hield onverbrekelijk verband met het diepste geestelijk leven. Om hun nieuw absolutisme te verheffen en te wijden gebruikten zij bewust en meteen argeloos het hoogste dat zich hun zoekende geest kon vinden, de literatuur, de kunst, de godsdienst.

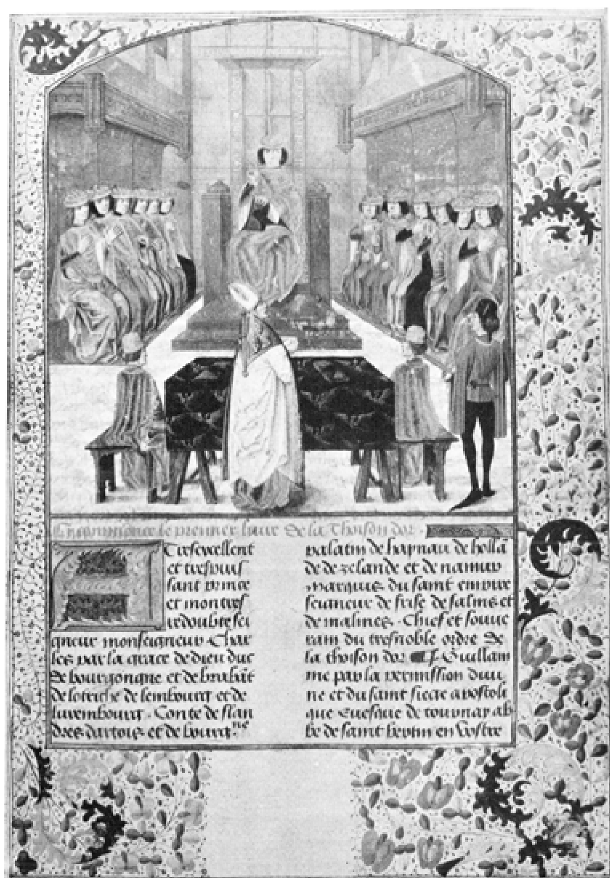
Het meest karakteristiek is de instelling door Philips de Goede in 1430 van de Orde van het Gulden Vlies. Het gebeurde bij gelegenheid van zijn huwelijk met Isabella van Portugal te Brugge. Nooit had Brugge, nooit had Vlaanderen schitterender feest gezien dan die dagen vertoond werd. Het was het eerste in een lange reeks, die de regeringen van Philips de Goede en Karel de Stoute opluisteren zou en waarvan heel de wereld sprak. Op het banket werd een pastei opgediend waaruit een levend schaap, blauw geverfd en met vergulde horens, en een danser in een wildebeestehuid gehuld te voorschijn sprongen. Voor het volk spoten twee fonteinen onafgebroken wijn op. Voor de adel was er dans en spiegelgevecht.

> Alle ridders, schildknapen, edellieden, raadsheren, officieren en dienaren van mijn Here voorzeid waren die dag gekleed in blauwe mantels van damast of satijn die hun mijn Here schonk.

En nu kondigde Philips aan wat hij al lang 'in zijn geheime gedachten' overwogen had, de stichting van een orde die voor zijn adel de hoogste onderscheiding zijn moest en die van haar leden de hoogste deugd, de hoogste moed en de hoogste trouw zou eisen. Tot geen andere orde mochten de leden behoren. Iedere dag van hun leven zouden zij het onderscheidingsteken, de gouden schapevacht, aan de keten om hun hals dragen. Bij dat zinnebeeld had de Hertog eerst aan Jason gedacht; weldra werd het gewijd en met het verlies waardoor Gideon God's hulp verzocht in verband gebracht. Een Bisschop moest de Kanselier der orde zijn, vóor elk kapittel werd een vesper en een mis opgedragen. De leden waren voor hun levenswandel aan het oordeel der orde onderworpen en de bewindvoering van de Hertog zelf kon besproken en gehekeld worden. In 't bizonder was hij gehouden geen oorlog te ondernemen zonder de Vliesridders geraadpleegd te hebben.

Zo verenigde Philips de hoogste edelen uit zijn verschillende landen in een mystieke broederschap om zijn troon, en geen doeltreffender middel had hij kunnen bedenken om hen van gewestelijk particularisme te spenen en aan een Boergondische wijze van zien te gewennen. Maar als men de lijsten der leden nagaat, dan wordt pas duidelijk hoe Frans die Boergondische wijze van zien was. In 1430 behoorde van de Dietse streken alleen Vlaanderen nog rechtstreeks onder Philips, maar onder de eerste vierentwintig Vliesridders (later werd het getal uitgebreid) was er maar éen uit Diets Vlaanderen, de Heer van Uutkerke; de anderen waren Waals-Vlamingen, Artesiërs, Picarden, Boergondiërs, Henegouwers. De toevoeging uit Brabant, Zeeland en Holland was nooit talrijk. De enkele Heren van Brederode of van Borselen, die in dat illuster gezelschap opgenomen werden, ondergingen er onvermijdelijk een sterke verfransende invloed. Het kapittel dat in 1456 in Den Haag gehouden werd, in de Ridderzaal, volgens Chastellain niettemin een van de schoonste feestzalen van Europa, werd een

vertoning van vreemde, uitheemse pracht, die door de Hollanders, evenals door de Utrechtenaren en Friezen die naar Den Haag gekomen waren, in stom ontzag werd aangegaapt. De Boergondische gedachte die in de orde leefde, had met de Dietse volksgeest niets uitstaande, maar die Dietse volksgeest was zich zijn eigenheid, en vooral zijn eenheid,

KAREL DE STOUTE ZIT EEN KAPITTEL VOOR VAN DE GULDENVLIES-ORDE TE BRUGGE IN 1468. (MINIATUUR UIT GUILLAUME FILLASTRE, HISTOIRE DE LA TOISON D'OR. BRUSSEL, KON. BIBL.).

nog te weinig bewust om aan verzet te kunnen denken. Integendeel werd de mogelijkheid en de kracht van een zuiver Dietse weerstand al van tevoren door het afleiden van de inheemse adel ondermijnd.

De hoge adel was niet het enig werktuig waarover de Hertogen beschikten om een bovennationaal, maar fransgetint, staatsgevoel te vormen. Niet minder diensten bewees daartoe de ambtenaren- en juristenstand, die zij in opkomst vonden, maar die zij krachtig, en in hun geest, ontwikkelden. Toch boden hier de gewestelijke organisaties, die zich

overal op de volkstaal gevestigd hadden, veel meer weerstand. Wij zagen daarvan al staaltjes in de eisen die Vlaanderen aan Jan zonder Vrees bij zijn optreden als Graaf stelde. Maar het Gerechtshof dat uit Waals naar Diets Vlaanderen verplaatst werd en zich voortaan in de behandeling der zaken naar de taal van partijen richtte, bleef in zijn inwendige dienst het Frans gebruiken, en te Rijsel bleef een Rekenkamer achter, die op den duur niet alleen Waals Vlaanderen, Artois en Picardië, maar ook Diets Vlaanderen met Mechelen en Antwerpen in haar operaties betrok, en haar boekhouding geschiedde geheel in het Frans.

> Als onvermijdelijk gevolg van 's lands tweetalig karakter (*schrijft Pirenne*) vormde het Frans de taal der centrale administratie buiten haar betrekkingen met het publiek.

In het samengaan van de ijzeren met de aarden pbt is het onvermijdelijk, dat de laatste er het slechtst afkomt. Evenzo kan men het woord onvermijdelijk gebruiken, als men de gevolgen van het samengaan van Frans en Nederlands beschouwt, althans onder omstandigheden waarin het Frans boven de culturele voorsprong die het toch al had, de steun van een on-Diets vorstengeslacht genoot. Het publiek wist zijn rechten in engere zin te doen eerbiedigen, maar het kon niet beletten dat er, tot schade van de algemene Nederlandse cultuur, een ambtelijke stand werd aangekweekt voor wie het Frans een tweede taal moest zijn en in welks hogere rangen trouwens Fransen uit Boergondië, uit Picardië, de richting aangaven.

Dit gold in de eerste plaats voor het graafschap Vlaanderen, reeds vóór de Boergondische tijd aan Franse dynastieën en aan samenleven met Franse bevolkingen gewend. De Rekenkamers en de Gerechtshoven die de Boergondiërs in Brabant en in Holland en Zeeland instelden, gebruikten het Nederlands ook in hun inwendige dienst. In de Grote Raad echter, de eigenlijke regeringsraad naast de vorst, waarin aanvankelijk zaken van administratieve, van rechterlijke en van staatkundige aard door elkaar behandeld werden, was het al Frans wat de klok luidde. In overeenstemming met de algemene moderne ontwikkeling, en in 't bizonder onder invloed van het voorbeeld van Frankrijk, werd in die Raad onder Philips de Goede allengs een verdeling van werkzaamheden ingevoerd en voor de zuiver administratieve en rechterlijke aangelegenheden het ambtelijke ten koste van het adellijke element versterkt. De Kanselier van Boergondië, die onder de Hertog de politiek van heel zijn landencomplex leidde, was steeds een geboren Boergondiër.

Staatsbouw en het verzet ertegen

Het taalgebruik is natuurlijk maar één aspect van die administratieve instellingen der Boergondische Hertogen, en niet het voornaamste. Wat de geschiedenis er, begrijpelijk genoeg, bij voorkeur in opmerkt, zijn de trekken die de Boergondische heerschappij als een moderne, hervormende en staatbouwende macht kenmerken. De comptabiliteit die door de Hertogen werd ingevoerd, stelde hen in staat om van de rijkdom van hun Nederlandse gewesten een goed gebruik te maken: dat zij over meer geld beschikten dan de Koningen en Keizers van hun dagen was de stevigste grondslag van hun

grootheid. De juristen waarmee zij hun raden en hoven vulden, deden wat juristen al onder vorige Nederlandse heersers hadden gedaan: met behulp van het Romeins recht handhaafden zij tegenover plaatselijke en standsprivileges het vorstelijk gezag. Maar nieuw was, dat bij heel die administratieve ontwikkeling de gewestelijke afscheidingen doorgebroken werden. De grondslagen van heel het systeem bleven natuurlijk de provinciën. Geen algemene belasting kon bijvoorbeeld geheven worden. Het meeste wat Philips de Goede doen kon, was dat hij de verhouding vaststelde, waarin de verschillende ge-

westen in de beden, die door alle gezamenlijk toegestaan werden, zouden bijdragen; het zogenaamde quotenstelsel. (Over de instelling der Staten-Generaal, welke zulke algemene beden behandelden, weldra meer). In het *beheer* der financiën ging Philips verder. Ik vermeldde al wat een wijde kring van gewesten onder de Rijselse Rekenkamer ressorteerde. In 1463 werden Holland en Zeeland onder de Brabantse Rekenkamer te Vilvoorde gebracht. Om een Centraalgerechtshof in te stellen, dat voor de gewestelijke Hoven een hoger beroep zou vormen, moest veel meer tegenstand overwonnen worden. Dat greep diep in het leven in, daartegen konden ook bizonder privileges - het *jus de non evocando* - worden aangevoerd. Meer en meer matigde niettemin de Grote Raad zich aan, tot eindelijk in 1473, Karel de Stoute (die over 't algemeen het centraliserend en absolutistisch streven van zijn vader niet alleen voortzette, maar voortzette met een volslagen miskenning van oude rechten en tradities) de juridische functies aan een afzonderlijk lichaam toevertrouwde dat te Mechelen zetelen zou. Dit Parlement van Mechelen, dat alle zaken in het Frans behandelde, werd de hoogste instantie voor alle gewestelijke Hoven in Karel's landen. Zij onderwierpen zich slechts omdat zij moesten. Onder al de impopulaire nieuwigheden van de Boergondische regeerkunst, was het Parlement van Mechelen een van de impopulairste en bij de uitbarsting van het lang opgekropt verzet na Karel de Stoute's sneuvelen in 1477 werd dat lichaam meteen weggevaagd.

Er waren zelfs bij het leven van Philips de Goede al wel uitbarstingen geweest, op kleiner schaal maar van een geweldige hevigheid. Vooral de Vlaamse steden, en onder hen vooral het ontembare Gent, tornden tegen het alles overmannend vorstelijk gezag op. Vroeger was het de gewoonte die oproeren te beschouwen als zuivere uitingen van vrijheidsliefde en nationaal gevoel. Het romantisch liberalisme van het midden der negentiende eeuw sympathiseerde ermee en verafschuwde de despoot. Sedertdien is er meer begrip gekomen voor de zwakheden der middeleeuwse vrijheid, die op privilege en ongelijkheid gegrondvest was. Vanzelf is men daartegenover meer gaan voelen voor de oogmerken der Boergondiërs, de baanbrekers van de moderne staat en maatschappij, de kampioen van eenheid en van gelijkheid althans in de onderwerping. Het is ook zeker, dat vorsten als Philips de Goede en Karel de Stoute in de zaak van het vorstelijk gezag met heel hun hart geloofden. Zij geloofden wat overal de legisten leerden, wat in de vorige eeuw in Holland al door Philips van Leiden betoogd was, namelijk dat voor het staatsbelang, hetwelk alleen de vorst geroepen is te vertegenwoordigen, alle bizondere belangen en voorrechten moeten wijken, dat alleen door de boven allen staande vorst het algemeen belang begrepen en behartigd worden kan. Philips de Goede gebruikte die term ‘het algemeen belang’ met voorliefde, en niet zonder recht.

Maar men moet al sterk onder de invloed van de moderne Belgische staat staan, waarin het eenheidsideaal van de Franse Revolutie zich ten koste van wat er nog aan gewestelijke bestuurstradities bestond verwezenlijkt heeft, om te geloven dat het hele recht aan hun zij was. Dat geloofden de tijdgenoten die tot 's vorsten partij behoorden. Chastellain ziet Gent gehuld in een mantel van erfzonde, en Commines kan zich alleen verklaren dat God die stad, onnut voor de publieke zaak als zij hem toeschijnt, zo lang bewaard heeft, door aan te nemen dat het is om Vlaanderen, anders te welvarend, te zeer geneigd tot praal en genietingen, als een stekel in de flank te kastijden. Maar zo eenvoudig doet zich voor ons het geval niet voor. Wij mogen erkennen dat de stedelijke economie en sociale structuur zoals Gent en Brugge die

verstonden, op den duur niet te handhaven waren, en dat de zelfzucht dier steden, evenals de engheid van hun politiek gezichtsveld, hen ongeschikt maakten om in waarheid de vertegenwoordigers van democratische of nationale idealen te zijn. En toch zullen wij niet mogen vergeten, dat die steden in hun eigenaardige stelling de groei van eeuwen waren en dat zij voor de sociale en culturele opbouw van het Vlaamse volk ontzaglijk veel hadden gedaan. Dat

zij zich aan een nieuwe maatschappelijke ordening niet zonder strijd zouden onderwerpen, was onvermijdelijk, en vooral omdat aan het nieuwe bureaucratisme van de Boergondiërs werkelijk veel drukkends eigen was. Maar meer, achter hun wallenvan privilegedom en particularisme bewaarden die grote Dietse steden veel goeds en levends, dat door de moderne nivellering mee zou worden weggevaagd. Zo houdt de strijd een element van waarachtige tragiek, en wat er een bizondere bitterheid aan geeft, is dat als zo vaak in de Nederlandse geschiedenis de staat in uitheemse gedaante tegenover het volk verscheen. De onderwerping van Gent en Brugge mocht noodwendig zijn, maar het is hard dat de uitvoerder van die beschikking des noodlots een Frans vorst zijn moest, die in de ure der zegepraal niet slechts als vorst maar ook als Fransman triomfeerde.

Hoe weinig de Boergondische staat nog een staat in onze zin van het woord was, en tot hoe onhoudbare toestanden de eigenmachtigheid van steden en gewesten leidde, dat blijkt in de geschiedenis van Philips de Goede's regering op iedere bladzij, en nooit zo duidelijk als wanneer het over zijn verhouding tot Vlaanderen gaat. Om bijstand in zijn oorlogen moet de Hertog gedurig met steden onderhandelen als mogendheid met mogendheid. Midden in een veldtocht kon een stedelijk contingent hem in de steek laten en naar huis toe trekken. Door alles heen was het een eindeloos getwist over kwesties van bevoegdheid of belang tussen de landsheer en de Staten van een gewest of de magistraat van een stad, tussen steden en hun plattelandsomgeving of tussen de steden onderling, tussen de bezittende klassen en de gilden binnen de grote industrie-centra als vanouds; getwist dat telkens in oproer of burgeroorlog dreigde over te slaan.

Zelfs het karigst overzicht van dat alles zou in mijn bestek niet passen, maar om een denkbeeld te geven van de verhoudingen en de problemen van de tijd zij hier uit de geschiedenis van 's Hertogen betrekkingen met Gent, die op de grote oorlog van 1452 uitliepen, het een en ander aangestipt.

Botsingen met Gent; opbloei van Brabant en Holland

Gent viel in de jaren dertig van de ene opschudding in de andere ten gevolge van de nood der weefnijverheid, die eindelijk de Engelse concurrentie heel ernstig begon te gevoelen. Toen Philips zich, naar wij zagen, uit de Engels-Franse oorlog terugtrok en zijn Engelse bondgenoot, daarover verontwaardigd, hem begon aan te vallen, was dan ook Gent, vroeger steeds de voorstander van vriendschap met Engeland, vol vuur voor een expeditie tegen de nieuwe Engelse stapelplaats op het vasteland, Calais. Maar de Gentse troepen die in 1436 aan het beleg van dat Engelse steunpunt deelnamen, waren te tuchteloos om iets uit te richten. Een vloot van Hollandse schepen was beloofd om de stad van de zeezijde aan te tasten, maar Holland had economische belangen die geen onenigheid met Engeland gedoogden, en het stoorde zich dus niet aan de bevelen van Philips. Het beleg werd op smadelijke wijze opgebroken. Vlaanderen stond open voor een Engelse inval. Terwijl Brugge vrijwel in open opstand was, schermutselende met Sluis, waar Roland van Uutkerke, die ik vermeldde als de enige Dietstalige onder de eerste vierentwintig Vliesridders, voor de Hertog bevel voerde, kwam Philips zelf naar Gent om de stad tot rede te brengen.

Hij beleefde er moeilijke ogenblikken. De gilden ontwapenden zijn lijfwacht en hielden hem vast, totdat hij herstel van een aantal grieven beloofd had. Onder andere zou hij al zijn raadslieden die geen Nederlands kenden van zijn hof verwijderen. Roland van Uutkerke werd door de Gentenaars zo goed als door de Bruggelingen met een bizondere haat vervolgd en uit het graafschap verbannen. Philips liet het alles over zich heen gaan; toen de verzoening bezworen was, kwam er van de vervulling der afgeperste beloften niets in. De Hertog legde zich voorlopig vooral op de onderwerping van Brugge toe. Door middel van Sluis hield hij, tot onmetelijke schade van Brugge's handel, het Zwin gesloten. Onderwijl ging het getwist met Gent

voort. Binnen de stad vochten de partijen met woede om de macht. Verbanningen en onthoofdingen waren aan de orde van den dag. Eindelijk liet de vrede met Engeland in 1440 een betrekkelijke rust weerkeren en aanstonds vierde nu Philips te Brugge en te Gent weer van die luisterrijke feesten, waarbij ook de voorname burgers zo'n weelde aan den dag legden, dat vreemdelingen de handen in elkaar sloegen over de welvaart van het toch reeds zo diep aangetaste Vlaanderen.

Maar de verhouding bleef gespannen. Philips, en 't is geen wonder, zocht zich te bevrijden uit de afhankelijkheid van de steden, op wie in de ure des gevaars zo weinig staat viel te maken. In Frankrijk was Karel VII doende om met behulp van vaste belastingen een staand leger in te richten. Hetzelfde streefde Philips na en in 1446 verlangde hij de toestemming van Gent op een zoutbelasting, die de noodzaak om telkens beden aan te vragen verminderd hebben zou. De Hertog deed wat hij kon om de Gentenaars gunstig te stemmen. De toon van zijn verzoek was honingzoet:

> Mijn goede lieden ende getrouwe vrienden, gij weet alle dat ik van jonks ende kindsbene hier in deze mijne goede stede gevoed ende upgehouden (*opgevoed*) ben geweest, omme 't welke ik deze mijne stede [ende] (h)u hebbe ende houde in meerder jonsten, minnen ende vriendschepen dan enige van mijnen andren steden.

De Gentse magistraat niettemin, nog altijd samengesteld uit de kleine en de grote gilden benevens het patriciaat, weigerde beslist.

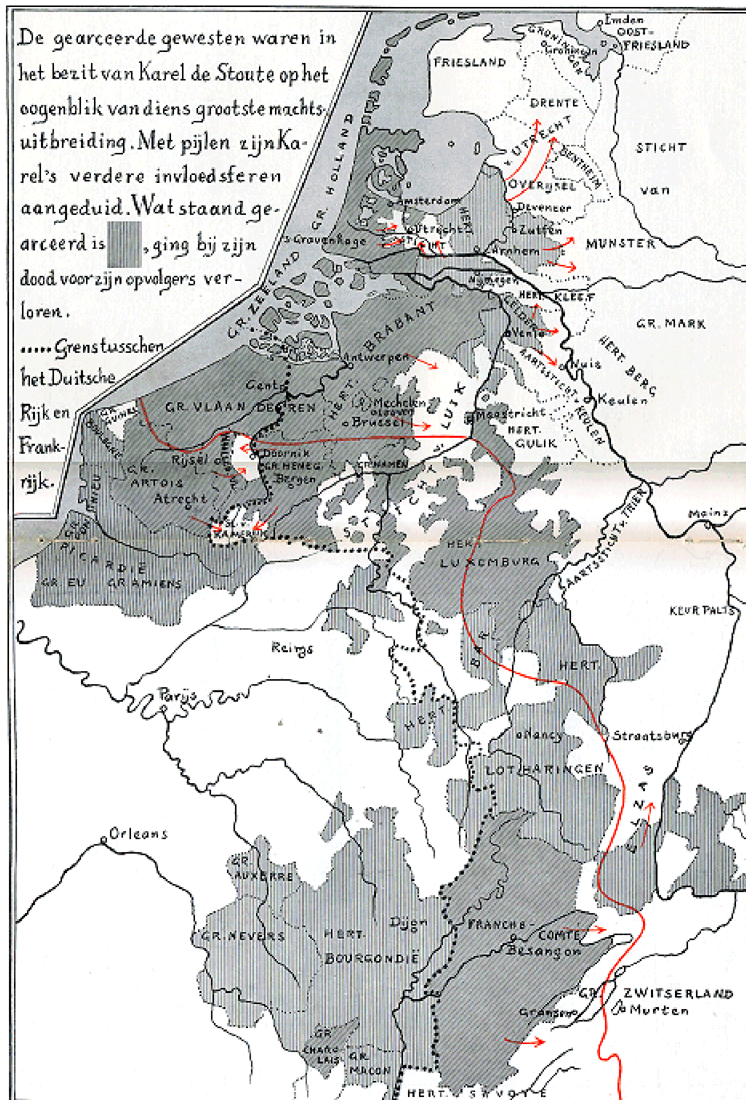
> Daaromme dat den Hertoge gram was ende trak (h)uter stede ende bleef er lange (h)ute.

Philips trachtte nu een aanhang in de stad te vormen en druk te oefenen op de magistraatsverkiezingen. In 1450, toen de onaangenaamheden al hoog liepen en er onderhandelingen gevoerd werden, voelde hij zich sterk genoeg om te eisen dat de hagepoorterij, waardoor Gent heerste over zo'n groot deel van Vlaanderen, afgeschaft zou worden; dat de gilden niet langer in de magistraat vertegenwoordigd zouden zijn; dat de bevoegdheden van zijn eigen ambtenaar, de Baljuw, uitgebreid zouden worden. De stad weigerde en bleef trouw aan de leiders, die Philips aanklaagde als stokebranden. Tegen hen werd nu in overleg met de Hertog door een stuk of wat ontevredenen een komplot op touw gezet, maar 's Hertogen handlangers werden gevat en in weerwil van zijn protesten terechtgesteld. Nu kwam de volkspartij aan het bewind. Aangezien de Hertog zijn Baljuw uit de stad had laten gaan, werd er een rechter gekozen om uit naam van het volk recht te spreken. Drie Hoofdmannen werden aangesteld, en na nog maandenlang dralen en onderhandelen werd het in April 1452 met de verovering door de Gentenaren van het kasteel van Grave oorlog. De Hertog bracht tegen de stad in 't geweer

> vremd volk van wapenen, Walen ende Picarden.

Maar ook de adel stond als altijd aan 's landsheren zijde, en veel Gentse ballingen; en geen andere stad kwam voor Gent te wapen, ofschoon overal de gilden gevoelden dat hun zaak haar laatste strijd streed, nergens dieper dan te Luik, dat door zijn Bisschop met moeite in bedwang werd gehouden. Meer dan een jaar werd er zo weer

in Vlaanderen een verwoestende burgeroorlog gevoerd. Binnen Gent werd telkens met klokgelui het volk naar het marktplein geroepen om in zijn neringen over de grote kwesties te beslissen, of wel het stroomde tezamen om de terechtstellingen aan te zien. De drie Hoofdmannen werden spoedig van verraad beschuldigd en onthalsd. Vijf kwamen er toen; vervolgens éen, die het evenmin lang uithield. Eindelijk - 23 Juli 1453 - werd

KAART V. DE MACHTSUITBREIDING VAN KAREL DE STOUTE

door het verraad van een kapitein van de Engelse hulptroepen het gildenleger op een uitval naar Gavere gelokt en daar door Philips' troepen vernietigd. Ditmaal lag de stad hulpeloos aan de voeten van een overwinnaar en ditmaal werd er - ofschoon Philips zich door een Vliesbroeder verbidden liet om met de slachting van gevangenen op te houden - politiek met haar afgerekend. De eisen van 1450, die de stad van haar heerschappij over de kleine steden beroofden en haar aan het gezag van de vorst onderwierpen,

DE TWEEDUIZEND GENTENAARS GENADE SMEKEND; 1453.

werden nu doorgezet. De macht van de Boergondiër nam toe, naarmate die uitstekende top tot gelijkheid met zoveel andere verlaagd werd En geen vernedering werd aan de trotse bespaard. 30 Juli moesten tweeduizend Gentse burgers. blootshoofds, in hemden gekleed, naar 's Hertogen legerkamp te Ledeberg om hem knielend om genade te smeken, ‘in de Franse taal’. Misschien was het nog dieper vernedering, want ongedwongen, dat Gent vier jaar later de Hertog en zijn zoon de Graaf van Charolais overhaalde, hun aanvankelijk wantrouwen ten spijt, om een bezoek aan de stad te brengen en hen toen met al de gebruikelijke praal en feestvreugde ontving.

De opstand van 1452 en de ramp van Gavere was nog lang niet de laatste episode in de stormachtige geschiedenis van Gent, maar het betekent wel een zeer belangrijke stap in de achteruitgang van de stad als zelfstandige politieke grootheid. Gedurende de opstand hadden de Gentenaars de hulp ingeroepen van de leenheer, aan wiens oppergezag de Boergondische Hertogen zo verlangend waren zich te onttrekken. De Franse Koning had getracht te bemiddelen, maar Philips was geen ogenblik ernstig genoeg in zijn heerschappij over de toestand geschokt om zich die inmenging te laten welgevallen. Zijn andere gewesten keken roerloos toe en aan hen ontleende hij de macht om Gent te verpletteren. Uit die staat van zaken valt al aanstonds af te leiden, evenals trouwens uit de rol van de Franse Koning, dat de rastegenstelling tussen het hof en de opstandige stad, hoezeer zij de gebeurtenissen kleurde, geen overheersend element in de toestand was.

Inderdaad steekt de onrust van Vlaanderen gedurende Philips' regering af bij de gemakkelijkheid waarmee Brabant en Holland zich onder de Boergondische

heerschappij schikten. Vooral Holland en Zeeland hadden de naam van goed Hertogsgezind te zijn. Dat hing ongetwijfeld samen met de omstandigheden waaronder zij in de macht van Philips waren gekomen: de Kabeljauwse partij had voor de Boergondiër gewerkt en partijgevoel vertoonde zich nu in de gedaante van loyalisme. Voor Holland was de uitbreidingspolitiek van Boergondië, in zover het om de verwerving van Utrecht, Gelder-

land, Friesland ging, de voortzetting van een oude traditie niet alleen, maar ook een wezenlijke weldaad: zij beloofde aan het gewest vrede met zijn onmiddellijk buurland. Om dezelfde reden zag Brabant de ondermijning der zelfstandigheid van het land van Luik niet ongaarne. En wat de inwendige verhoudingen aangaat, de burgeroligarchieën in de Hollandse steden, die de kracht van de Kabeljauwse partij vormden, waren uit eigen belang vast aan de nieuwe landsheer verknocht. Overal steunde het Boergondisch bewind in de steden die klasse, maar in Vlaanderen waren de gilden nog steeds beter bekwaam haar de macht te betwisten dan in Brabant of Holland.

Daar kwam bij, zoals hiervóor al aangestipt is, dat in de vijftiende eeuw de grote Vlaamse steden, hoezeer ook nog rijk aan volk en kapitaal, onder de dreiging van economische achteruitgang leefden. De Engelse mededinging trof de weefnijverheid, terwijl de handel van Brugge leed onder het verval van de Hanze en vooral onder een nog onoverkomelijker bezwaar, de langzame verzanding van het Zwin. Daarentegen voelden Brabant, Holland en Zeeland zich op de stroom van de tijd gedragen. Brussel voer wel bij het schitterende Boergondische hof binnen zijn wallen. Antwerpen won wat Brugge verloor en werd door de Hertog tegen de onhandelbare Vlaamse stad in begunstigd. Holland en Zeeland breidden hun handel en scheepvaart snel uit. De achteruitgang van de Hanze kwam aan de havensteden van die twee gewesten ten goede, ja was ten dele aan hun toedoen te wijten. Men herinnert zich dat zij tegenover de Hanze altijd een tamelijk zelfstandige positie hadden ingenomen. Hun concurrentie leidde nu tot een heel slechte verstandhouding en in 1438 zelfs tot een oorlog. Holland dat zich twee jaar tevoren door Philips niet had willen laten pressen om tegen de Engelsen te Calais te vechten, was nu een en al ijver, en de vrede van 1441 bevestigde de vrijheid der Hollandse kooplieden om in de Oostzee met hun eigen schepen handel te drijven. Was de Hanze nauw met Brugge verbonden geweest, de Hollandse en Zeeuwse scheepvaart, voorzover zij niet voor eigen rekening werkte, diende voornamelijk de opkomst van Antwerpen, dat evenmin als de Vlaamse stad zelf ooit veel schepen uitreedde. Zo bracht deze nieuwe ontwikkeling nauwere economische relaties tussen Noordelijke en Zuidelijke delen van het Dietse land, tussen Holland en Zeeland en Antwerpen, teweeg. Het spreekt vanzelf dat de vereniging onder één landsheer die gang van zaken niet weinig bevorderde.

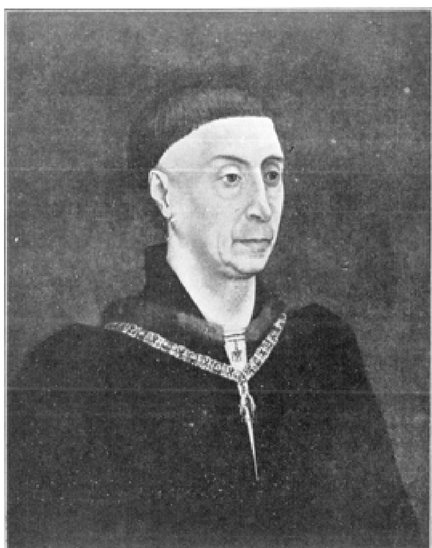
De Boergondische macht naarbuiten

De Boergondische macht, die in de tijd van een paar geslachten tussen Frankrijk en Duitsland in, uit lenen van die beide kronen, ontstaan was, had zich onder Philips de Goede naar weerskanten als feitelijk onafhankelijk, als een macht van gelijke orde, gedragen. 't Is waar dat de Hertog ten opzichte van Frankrijk soms nog aan weifelingen onderhevig bleef; zoveel te onbeschroomder was zijn optreden naar de Duitse kant, waar hij een veld van voortgezette veroveringen zag. In Westfalen en langs de midden-Rijn was de politieke versnippering niet minder sterk dan in de Nederlanden. Waarom zou de Boergondiër, die in Vlaanderen of Holland ook niet thuis hoorde, in die Oostelijker streken niet evengoed pogen zijn slag te slaan? Men herinnert zich de vruchteloze pogingen van Keizer Sigismund, de Luxemburger, om het

binnenbreken van de Boergondiërs in het Rijksgebied te stuiten. Zijn tweede opvolger, Frederik III van Habsburg (1439-1493) zag het met niet minder misnoegdheid aan, maar was nog slechter bij machte het te verhelpen. Zijn keizerlijke macht was een schim, zijn erflanden waren arm en ver. Zo kon Philips hopen dat Frederik zijn eerzucht in 't gevlij zou komen en hem de Koningstitel verschaffen.

Onwillekeurig verwacht men dat het meer dan eerzucht, meer ook dan veroveringslust zou zijn, en dat de grote Hertog hierin een leus zag die naar binnen en naar buiten indruk maken en de losheid en verspreidheid van al zijn gewesten saambinden zou.

Hij beriep zich echter in de onderhandelingen die in 1447 gevoerd werden en die Frederik niet opeens dorst afbreken, op de traditie van die Lotharius, de nazaat van Karel de Grote, van wiens middenrijk hij reeds zo grote brokken in zijn macht had gekregen: daarmee verhief hij een aanspraak op wat nu het hertogdom Lotharingen heette, het land dat Philips' vrijgraafschap Boergondië, een Franstalig Rijksleen, van Luxemburg scheidde, op de Elzas, op de stichten van Luik en Utrecht, op Gelre, Kleef,

PHILIP DE GOEDE (SCHILDERIJ NAAR ROGIER VAN DER WEIJDEN. SPANJE).

Mark, Gulik en de andere kleine vorstendommen en bisdommen van het Duitse Rijnland, - kortom op streken van zo verschillende talen en culturen dat er geen sprake zijn kon van een gemeenschappelijke drang naar vereniging: het was een naakt dynastieke politiek. En ten overvloede liep nog die grens van 843, die Philips en zijn geleerden in de herinnering riepen, dwars door zijn oudere bezittingen heen: Vlaanderen, Artois, Picardië en Boergondië, vanouds lenen der Franse kroon, bleven ook buiten dat gedroomde koninkrijk, dat Friesland of Brabant heten zou. Terwijl hun leenheer de Keizer kalmweg besprekingen voerde, die hen aan de aanmatiging van de Boergondiër prijs scheen te zullen geven, was het de Koning van Frankrijk, altijd beducht voor de uitbreiding van de macht dier parasitische dynastie, die zich inspande om het hertogdom Lotharingen overeind te houden en ook de bisdommen en vrije steden van het aangrenzende Rijnland tot tegenweer aan te sporen en in staat te stellen. Maar ten slotte was de Keizer toch ook niet van zins het hem toevertrouwde Rijk te verraden en Philips kon hem tot geen besluit pressen. Er kwam niets van het plan. Maar de ambities die erin opgesloten lagen, werden door Philips niet opgegeven.

Het huwelijk van een van zijn zusters met de Hertog van Kleef maakte van die vorst een cliënt van Boergondië. Al was zijn macht niet groot, zijn land vormde voor Philips een vooruitgeschoven post naar het Noord-Oosten, waarmee hij Gelre in de rug kon vatten, en die hem in staat stelde zich zelfs in Munster te doen gelden en zich in de eindeloze vete tussen de Bisschop en de stad te mengen. De Bisschopszetels waaronder zijn Nederlandse gewesten ressorteerden, kreeg hij allengs alle meer volledig in zijn macht. Eerst de Zuidelijke. Doornik, Kamerijk, Amiens, Atrecht, Terwaan, werden op verschillende tijdstippen door afhangelingen - een ambtenaar,

een bastaard-broer, een bastaard-zoon - bezet; bij de laatstgenoemde van die zetels behoorde geen, bij de twee eerste slechts klein wereldlijk gebied. Wat dat betreft, waren Utrecht en Luik van oneindig groter belang. Luik had al geheel tot de Boergondische invloedssfeer behoord, toen Jan van Beieren (zonder Genade) er Bisschop was, maar toen die in 1419

naar Holland was getogen, had er een reactie van de stedelijke en gewestelijke zelfstandigheidsneigingen plaats gehad. De nieuwe Bisschop, Jan van Heinsberg, had een moeilijke tijd doorgemaakt en eindigde in 1455 met afstand te doen. Philips stond klaar om het bisdom een opvolger van zijn gading op te dringen, nl. zijn neef Louis van Bourbon.

Tegelijk was ook de Utrechtse zetel vacant geraakt door de dood van Rudolf van Diepholt, die zich na zijn inmenging in de Hollandse burgeroorlog ten gunste van

(KOPIE DOOR DERKINDEREN IN HET GEMEENTEMUSEUM TE UTRECHT).

Jacoba en in weerwil van de tegenwerking van een sterke Kabeljauwse partij in zijn eigen bisdom, had weten staande te houden. Het kapittel koos een onafhankelijk man in zijn plaats, Gijsbrecht van Brederode, maar Philips, die met zijn kruistochtplannen - juist was te Rijsel het beroemde 'feest van de Fazant' gehouden - het hart van de Paus gewonnen had, en die trouwens te Rome ook het geld niet spaarde, wist die verkiezing vernietigd te krijgen ten behoeve van zijn bastaard David, die uit Terwaan werd overgeplaatst. De steden van het Luikse hadden zich, schoon morrend, voor het ogenblik geschikt. In het Sticht en Oversticht van Utrecht was er verzet tegen de bastaard, tegen de handlanger van Boergondië: al wat aan plaatselijke zelfstandigheid en aan de rechten der stedelijke democratie hechtte, voer uit tegen het huis dat in Gent, in Luik, en waar niet al, getoond had wat ervan te verwachten was. Maar tegen het leger van 30.000 man waarmee Philips in 1456 zijn zoon Utrecht binnen leidde - om van de banbliksem des Pausen nog te zwijgen - was die oppositie niet bestand. Van Utrecht voerde Philips zijn leger Oostwaarts om de IJselsteden tot rede te brengen. Utrecht en Overijsel behoorden nu definitief tot de Boergondische invloedssfeer. Dwars over de Veluwe was Philips getrokken. Om de zwakke Hertog Arnold behoefde hij zich niet te bekommeren, want onder hem verkeerde Gelre in een chronische staat van anarchie, en al stond hij tegenover de verheffing van David tot Bisschop van Utrecht ook vijandig, hij had in zijn moeilijkheden te vaak zijn toevlucht tot de bijstand van Boergondië genomen om van zijn gezag veel behouden te hebben, en bovendien stonden nu zijn vrouw Catharina en zijn zoon Adolf klaar om Philips tegen hem te hulp te roepen.

Maar de blik van Philips de Goede ging verder dan die Nederlandse gewesten. Zijn diplomatie was rusteloos werkzaam in heel het gebied waarover hij in 1447 met de Keizer onderhandelde. De aartsbisschoppelijke zetel van Keulen trachtte hij in de afhankelijkheid van zijn huis te brengen zo goed als die van Utrecht en Luik, In de Elzas. grensgebied van de Franche-Comté, werkte hij zoals vóór hem zijn vader en grootvader al gedaan hadden. Wanneer hij niet openlijk met hem in oorlog was, bestreed hij in die

Duitse landen, invloed tegen invloed, zijn oude tegenstander Karel VII van Frankrijk.
Op het laatst van zijn leven koesterde hij echter nog een illusie, die hem tot het allereerste begin scheen terug te voeren. Karel VII leefde in onmin met zijn zoon de Dauphin, en in 1456 nam die de wijk naar het hof van de Boergondiër. Toen hij in 1461 opvolgde, - Lodewijk XI (1461-1483) -, woonden Philips en zijn zoon Karel de kroning bij en een ogenblik scheen het Philips, of hij nog geroepen was in de regering van Frankrijk, onder een jonge Koning die in een schuld van dankbaarheid bij hem stond, een rol te spelen. Maar Lodewijk XI beschaamde die verwachtingen. Hoe hoog hij ook altijd van zijn verplichtingen aan Philips opgaf, hij gevoelde jegens Boergondië geen mindere argwaan dan zijn vader gedaan had. Karel VII had Philips niet weinig geprikkeld door betrekkingen te onderhouden met de ‘Cluppelslagers’, de boeren, die onder een edelman Raas van Heers in heel het Dietse deel van het land van Luik tegen het Boergondische regiem van de opgedrongen Bisschop in opstand waren gekomen. Lodewijk XI dacht er niet aan die betrekkingen af te breken.
Maar Philips was de man niet meer om een nieuwe openlijke strijd met Frankrijk aan te durven. Hij leefde in zijn droom van een kruistocht en onder invloed van twee Heren van Croy, die hem tegen zijn zoon Karel opstookten, liet hij Lodewijk, tot ontzetting van alle trouwe dienaren van zijn huis, de Picardische steden terugkopen. Kort daarna scheen hij tot een besef van zijn toestand te ontwaken. Hij verjoeg de Croys en droeg de regering over aan zijn zoon: 1465. Karel was toen twee-en-dertig jaar oud, Philips, die nog twee jaar te leven had, negenenzestig.

c. Karel de Stoute

Philips de Goede en Karel de Stoute zijn figuren op wie het volle licht van de geschiedenis valt. Van bijna alle vroegere heersers in de Nederlanden ontsnappen ons, hoe scherp wij soms de lijnen van hun politiek waarnemen, de menselijke persoonlijkheden. De twee grote Hertogen kennen wij. Philips - een man van hevige hartstochten en begeerten, maar die zich met ijzeren wilskracht beheerste, zodat maar nu en dan een driftbui of een aanval van smart of vreugde verried wat in hem woelde. Overigens als jong man al ‘wijs’, en

> niet gewoon om zich in enige onderneming te storten zonder er lang over nagedacht te hebben.

Een man van taaie, geduldige, nooit aflatende volharding, en met dat al niet zonder die gemakkelijkheid in den omgang die een vorst populariteit bezorgt.
Heel anders zijn zoon. Een sombere, wantrouwige natuur, waarin de driften van de vader tot waanzin schenen te zijn omgeslagen, maar tegelijk verengd, samengetrokken op eerzucht en heerszucht: voor niets anders leefde hij. Maar, zonder aanraking met de volksgeest, zonder oog voor de werkelijkheid of gevoel voor maat, liet hij de dynastieke politiek, die hij met zijn heerlijkheden geërfd had, op hinderpalen die hij niet zien wilde te pletter lopen. Men heeft wel getracht de tegenstelling tussen Philips en Karel tot een tegenstelling van beginsel te maken, alsof de waarachtig

Nederlandse - of beter gezegd, Belgische - politiek van den één door de Boergondische buitensporigheid van den ander geruïneerd werd. Alleen door de hevige reactie tegen Karel de Stoute's despotisme kan bij oppervlakkige beschouwing Philips de Goede's politiek een ogenblik als waarachtig Nederlands - of zelfs Belgisch - verschijnen. In wezen was zij zozeer aan alle nationalisme vreemd en zo zuiver dynastisch als die van zijn opvolger. Al de wegen langs welke de Vermetele zijn verderf tegemoet stortte, waren door de Goede reeds uitgestippeld. Het Boergondicisme was uit zijn aard de negatie van alle natuurlijke staatsvorming,

maar alleen aan de temperamentele eigenaardigheden van Karel de Stoute, aan zijn methoden, is de vroegtijdige katastrophe van 1477 te danken geweest, die voorlopig de ergste uitwassen wegsneed, ook al bleef het nageslacht nog met een uiterst bezwaarde erfenis zitten: zelfs zonder Boergondië kon de Boergondische staat nog niet zuiver Nederlands zijn, de invloed van het verfranste hofen van de Waalse adel bleef daar voor te groot.

KAREL DE STOUTE (SCHILDERIJ VAN ROGIER VAN DER WEYDEN. BERLIJN).

Toen Karel de Stoute de regering voor zijn vader in handen nam, was alles, zoals wij zagen, klaarvoor een oorlog met Lodewijk XI. De Boergondiër vond bondgenoten in enkele andere Franse groten, die zich door de wassende koninklijke macht bedreigd voelden. Lodewijk XI van zijn kant zette de Luikenaars tegen zijn vijand op. Maar hij werd nog in 1465 verslagen, moest de Somme-steden weer afstaan en de Luikenaars in de steek laten. Karel tuchtigde het opstandige volk van het bisdom, maar in 1466 begon het verzet, heimelijk door Lodewijk XI aangestookt, opnieuw, om in 1467 nog harder terneergeworpen te worden. En toch brak in 't volgend jaar het volk van de hoofdstad, getergd door de Boergondische minachting voor zijn oude rechten, weer in een opstand uit. Het was de laatste. Karel, die zich met Edward IV van Engeland verbonden had, wiens zuster, Margaretha van York, hij in 1648 te Brugge huwde, dwong Lodewijk XI tot een vernederende overeenkomst, waarvan het allervernederendste was dat de Koning zijn Luikse bondgenoten niet alleen voor de zoveelste maal in de steek liet, maar dat hij de geduchte Hertog en zijn leger vergezelde op de expeditie die de weerspannige stad voorgoed zou onderwerpen. Onderwerping was niet genoeg. Luik werd verwoest, vernietigd. Geen vreselijker strafgericht is ooit aan een stad voltrokken dan Karel de Stoute, bloedig gekrenkt in zijn overspannen vorstelijk zelfgevoel, aan Luik oplei. Het branden en moorden duurde weken. Aan de ingang van zijn regering gaf hij dus aan heel de wereld, maar vooral aan zijn onderdanen en afhangelingen, te kennen dat er met hem niet te spotten

viel en dat hij de brute kracht van zijn huurlingenleger zonder genade tegen alle opwellingen van zelfstandigheid dacht te gebruiken.

Het onverbeterlijke Gent had meer misschien dan éen andere stad of provincie die waarschuwing nodig. Tot wanhoop van de magistraat hadden de gilden er door een oproer bij Karel's inhuldiging en door hun verzet tegen belastingen al herhaaldelijk de toorn van de gevreesde gaande gemaakt. Nu gaf om erger te voorkomen de magistraat

bij een ‘kalfvel’ de privileges der stad prijs en in 't hartje van de winter kwamen de Schepenen met de twee-en-vijftig Dekens der gilden naar Brussel en werden na anderhalf uur wachten in de sneeuw tot de Hertog toegelaten. Op zijn troon gezeten zag Karel toe terwijl zij hun banieren driemaal ‘heel nederig’ neerbogen en ‘gezamenlijk heel nederig genade riepen, hetgeen zeer beklaaglijk was om te zien en te horen.’ Daarna voer Karel met grote hevigheid tegen hen uit, terwijl zijn secretaris het privilege van vrije magistraatsverkiezing verscheurde.

Lodewijk XI was vernederd door de gebeurtenissen van 1468, maar Karel de Stoute had geenszins met hem afgerekend. Vooral toen in 1470 Edward IV door een Lancastriaanse opstand uit Engeland verjaagd werd, meende de Franse Koning nog een kans te kunnen wagen, enkel om weer haastig een wapenstilstand te sluiten, toen Edward in 1471 van de Nederlanden uit een nieuwe inval in Engeland deed en zijn gezag herstelde. In 't volgend jaar werd er weer gevochten en weer een wapenstilstand gesloten. Van toen af kon Lodewijk XI toezien en enkel met diplomatie en geld aan de andere kant van het veld der Boergondische politiek de velerlei moeilijkheden aanstoken, waaraan zijn onstuimige tegenstander zijn krachten verbruikte.

Karel begon met Gelre in te palmen. Al in 1465 was het geschil tussen de oude Hertog Arnold en zijn zoon Adolf tot een crisis gekomen. Adolf had zijn vader in diens kasteel te Grave laten oplichten en te Buren opsluiten. De steden van het hertogdom, het wanbestuur moe, juichten de daad toe, maar onder de adel was er een partij die 's Hertogen mishandeling een gereed voorwendsel vond om de krachtiger regering van zijn zoon te weerstaan; Kleef mengde zich in de vete, en zo bleef het, al wist Adolf zich te handhaven, onrust in Gelre. Karel de Stoute vervolgde enkel de politiek van zijn vader door zich als scheidsrechter in die geschillen op te werpen. In 1470 wist hij er Adolf toe te bewegen zijn gevangene los te laten om samen vóor hem in zijn legerkamp te verschijnen. Adolf, een driftig en heerszuchtig man, verzette zich heftig tegen alle bemiddelingsvoorstellen. Het eind van het lied was dat Karel de ongezeggelijke Geldersman te Kortrijk gevangen zette en Arnold, als Hertog, met Boergondische troepen terugzond. Maar de Geldersen hadden in de woelige tijden die zij beleefd hadden, geleerd zelfstandig te handelen. Steden en ridderschap sloten zich aaneen om Arnold buiten te houden en veel verder dan Grave was hij niet gekomen toen hij begin 1473, na zijn rechten aan zijn beschermer vermaakt te hebben, overleed. Nu werd het ernst. Langs de Maas kwam Karel met zijn gevreesd leger aangerukt en veroverde eerst Venlo en Roermond, toen na een beleg van een paar weken Nijmegen, waar Adolf's kinderen hem in handen vielen, die hij naar Vlaanderen zond om met zijn eigen dochter Maria opgevoed te worden. Zelf werd hij na de val van Nijmegen zonder verdere weerstand als Hertog van Gelre gehuldigd. Onverwijld werd de Boergondische administratie ingevoerd, in menig opzicht een weldaad in een gewest waar eindeloze burgeroorlog al de uitwassen van het middeleeuwse regiem, corrupt geldbeheer en willekeur van al wat zich 't zij als edelman op het platteland of als magistraat in de steden in een machtspositie bevond, welig had laten tieren. De Rekenkamer en het Hof - het laatste als alle andere gewestelijke Hoven onderworpen aan het juist opgerichte Parlement van Mechelen - braken door veel onnut en verouderd binnengewestelijk particularisme heen, maar het is niettemin begrijpelijk dat in Gelre, zo goed als in Luik, en in Utrecht, en te Gent, de Boergondische heerschappij gehaat werd als een overmacht, waarvoor men bukte zolang het moest.

Geweldig was die overmacht intussen. Een paar jaar tevoren had Karel met Boergondische en Picardische benden de kern van een staand leger ingericht; Italiaanse huurtroepen had hij daarenboven in dienst genomen. Met de hand van zijn dochter, zijn enig kind, als lokaas verkreeg hij nu van de Keizer de belening met Gelre. Van zijn nieuw gewest begaf hij zich naar Trier om daar Frederik III te ontmoeten. Hij wilde

veel meer dan die belening met wat hij al in bezit genomen had. De titel van Koning van Brabant of Friesland, die zijn vader van diezelfde armzalige Keizer begeerd had, was hem niet genoeg meer: Rooms Koning wilde hij worden en Keizer. Frederik had hem trouwens zelf op dat denkbeeld gebracht, maar deinsde er nu toch voor terug en trachtte Karel te Trier tot het oude plan terug te voeren. Frederik moet van zijn overspannen gast, die hem met zijn Boergondische weelde zocht te overschitteren, een beangstigende indruk hebben gekregen. Veel Rijksvorsten waarschuwden hem tegen een man die voor Duitsland slechts een gevaar kon zijn. Onverhoeds sloop hij uit Trier weg.

Karel ziedde van toorn. Hij besloot nu de Aartsbisschop van Keulen, die met zijn kapittel overhoop lag en hem om hulp smeekte, onder zijn bescherming te nemen: het begin van een poging om zich in Keulen te nestelen, waarvan zijn vader het grote belang al ingezien had. Frederik III stelde zich daartegen te weer. De onderneming betekende een strijd met Duitsland, voorzover het Duitse Rijk nog als een eenheid kon optreden. En dat terwijl Lodewijk XI op de loer lag! Tegen hem trachtte zich Karel te verzekeren door met Eduard IV een nieuw aanvalsplan te beramen. In het voorjaar van 1474 brak een opstand tegen zijn goeverneur los in de Elzassische steden die hij een jaar of wat tevoren had weten te bemachtigen. Maar daar kon Karel zich voor het ogenblik niet mee bemoeien. In Juni trok hij naar de Rijn op en sloeg het beleg voor Nuis, waar de tegenstander van de Aartsbisschop zich verschanst had. Met angstige spanning zagen de bevolkingen in de Rijnstreek de geduchte veroveraar van Luik en van Gelre met zijn Franse en Italiaanse troepen aan het werk. Met toenemende vreugde, met hoon, zagen zij hoe hij het hoofd stiet. Toen maand na maand verstreek, maakte er zich van Karel een redeloze halsstarrigheid meester. Bijna een vol jaar lang lag hij tot wanhoop van zijn dienaren, tot leedvermaak van zijn vijanden en tot verbazing en ergernis van zijn onderdanen, die het gelag betalen moesten, voor die onbeduidende stad. Toen hij in Juni 1475 het beleg toch moest opbreken, had zijn zwager Edward IV het plan om Frankrijk aan te vallen opgegeven, en Lodewijk XI had hem aan alle kanten vijanden bezorgd: Lotharingen, de opstandige Elzassers, de Zwitserse kantons, die elkaar de hand reiken konden.

Karel was vernederd, niet verslagen. Hij veroverde Lotharingen zonder dat Lodewijk XI het waagde zijn nieuwe bondgenoot te helpen. Van de zee tot de Alpen strekten zich de bezittingen van de Boergondiër nu ononderbroken uit. De beurt was aan de Zwitsers. In Maart 1476 versloegen die bij Granson het wijdvermaarde Boergondische leger, dat door een dolle paniek bevangen de schatten van de Hertog, tot zijn ordeteken van het Gulden Vlies toe, in de handen dier verachte boeren liet. Karel luisterde naar geen vermaan. Met het inderhaast herstelde leger wilde hij de kans nogmaals wagen. Bij Murten werd het in Juni een ramp. De dure Boergondische troepen werden bij duizenden afgemaakt, het beroemde geschut ging verloren.

Voor de Nederlanden betekenden die verre avonturen van hun heerser niets dan al zwaarder belastingen. In weerwil van alle pogingen om de vorstelijke macht financieel onafhankelijk te maken, hadden toch de verschillende gewesten hun medezeggenschap over de heffing van nieuwe belastingen weten te bewaren. Weliswaar weigerde men de bede van de vorst niet licht en sloeg deze soms een toon van bevel of van dreigement aan, die bij vrijwilligheid slecht schijnt te passen. Zo was in Juli 1475 Karel van voor Nuis in een vergadering der Staten van Vlaanderen

te Brugge verschenen en had er zich bitter beklaagd over hun gebrek aan offervaardigheid. Zijn rede in het Frans tekent de man en zijn blinde hoogmoed.

> Gij spreekt van gehoorzaamheid en gij voert mijn bevelen niet uit, gij spreekt van trouw en gij laat uw heer in de steek zonder zijn landen of onderdanen te

KAREL DE STOUTE BEZOEKT BIJ VERRASSING ZIJN COPIÏST DAVID AUBERT IN ZIJN SCRIPTORIUM. OP DE MUUR ACHTERAAN HET DEVIES VAN DE VORST: JE LAY EMPRIUS. (MINIATUUR UIT DE L'HISTOIRE DE CHARLES MARTEL BRUSSEL, KON. BIBL.).

> verdedigen. Is dat goede kinderen zijn? Al wat gij doet, is een heimelijke samenspanning om uw heer in 't verderf te storten. Is dat geen verraad? Ieder weet welke straf daarop staat: verbeurdverklaring van uw goederen, en erger dan de dood, vierendeling. Aangezien gij niet gelijk kinderen met hun vader leven wilt, zal het voortaan, met Gods wil van wie alleen ik dit gezag ontvangen heb, als onderdanen onder hun heer zijn. Mijn tegenstrevers vrees ik niet, want God heeft mij de macht en het gezag gegeven.

Na de nederlaag van Granson werd er uit naam van de Hertog, die zelf niet verscheen, te Gent een vergadering van de Staten-Generaal belegd. In de laatste regeringsjaren van Philips de Goede waren voor het eerst onder die aan Frankrijk ontleende titel afgevaardigden van de Staten der verschillende gewesten bijeengeroepen (der gewesten ‘van herwaarts over’ - ‘*de par deça*’ - zoals men de Nederlandse ter onderscheiding van de Boergondische groep placht te noemen). Als er voor een gemeenschappelijk doel buitengewone onkosten waren te bestrijden, beval zich deze methode om een gezamenlijke vergadering te beleggen vanzelve aan. Van den beginne af was die instelling van de Staten-Generaal een middel om de staatseenheid der Nederlandse gewesten te bevorderen, maar zij bood tevens, anders dan de ambtelijke lichamen, gelegenheid voor de ontwikkeling van een volkseenheid tegenover de vorst. De vergadering te Gent van 1476, waaraan Vlaanderen, Brabant, Holland, Zeeland, Henegouwen, Gelre, Artois, Waals-Vlaanderen en Picardië deelnamen, bereidde Karel in zijn tegenspoed een diepe teleurstelling: hoe vinnig ook zijn Kanselier, de Boergondiër Hugonet, 's Hertogen eis van een oproepen van weerbare mannen verdedigde, de Staten-Generaal, bij monde van de Pensionaris van Brussel, Meester Govert Roelants, wezen hem met beslistheid af.

Na dat onheilspellend teken kwam de ramp van Murten met zoveel te meer kracht aan. Maar Karel was nauwelijks meer in staat zijn toestand te beseffen. Op de oude toon van gezwollen machtsgevoel sprak hij te Salins de Staten van de Franche-Comté toe, hoog opgevend van de rijkdom van zijn Nederlanden. Maar daarna sleet hij weken in sombere wanhoop, grenzend aan waanzin, op een afgelegen kasteel in de Jura. Alom wapenden zich zijn vijanden, Lodewijk XI hield op alles het oog. Eindelijk wekte het bericht dat de Hertog van Lotharingen zich weer van zijn hoofdstad Nancy had meester gemaakt, Karel uit zijn werkeloosheid. Met een klein getal ontmoedigde troepen, al wat hem ten dienste stond, snelde hij midden in de winter derwaarts. Bij Nancy werd 5 Januari 1477 zijn legertje in de pan gehakt. Hijzelf sneuvelde, drieënveertig jaar oud.

3. Dietse cultuur in de Boergondische tijd

a. Godsdienstig en letterkundig leven

Twee verschijnselen trekken de aandacht van wie het geestelijk leven in het Dietse land ten tijde van de Boergondische Hertogen beschouwt. Beide uiten zich, het ene althans gedeeltelijk, in nieuwe vormen van vereniging, beide tonen een nauw verband tussen godsdienst en letterkunde.

Rederijkerskamers

Ik doel in de eerste plaats op de Rederijkerskamers, die onder Franse invloed opkomen. Zij verbreiden zich van Noord-Frankrijk en de Waalse gewesten onder de Boergondiër eerst naar Vlaanderen en Brabant, en vandaar allengs Noordwaarts, vooral in Holland en Zeeland. Zij ontwikkelen zich uit de verenigingen die al vroeger bestaan hadden onder leiding van de priesters om op kerkelijke feestdagen, oorspronkelijk in

de kerken, later daarbuiten, op het kerkplein, liturgische dramas op te voeren. Zij bleven zich hun oorspronkelijk godsdienstige roeping lang bewust, geestelijken hadden er vaak een leidende positie in, de overheid beschermde hen. En legde hen tevens aan banden. In de vijftiende eeuw vertonen zij nog in 't geheel geen reformatorische neigingen. Hun conservatisme heeft iets klein-burgerlijk benepens, de rijmelarij die zij voortbrengen is maar al te klaarblijkelijk het tijdverdrijf van brave, degelijke lieden, wie het aan alle waarachtige inspiratie mangelt. Toch werden de Rederijkerskamers een middel tot zelfopvoeding van de burgerij, waarin de geest van Maerlant en Boendale kon doorwerken. En zelfs doet zich ook hier soms op eenmaal de toon der poëzie vernemen.

Er zijn ons van de talloze die in heel het Dietse land gedicht en gespeeld werden, twee mysteriespelen bewaard gebleven, uit een reeks van zeven gewijd aan de Zeven Blischappen van Maria, de Eerste en de Zevende Blischap. Die zeven stukken werden sedert 1444 op een bepaalde dag, jaar in jaar uit, zodat de hele reeks telkens zeven jaren besloeg, door de Kamer ‘het Korenbloemken’ te Brussel, ter ere van Onze Lieve Vrouwe van den Zavel vertoont. In het eerste stuk, dat als inleiding tot Maria's geboorte de zondeval en het hemels besluit tot 's mensen redding behandelt, rijst de dichter tot de grootsheid van zijn onderwerp. Het is droevig te bedenken wat er van die Brusselse burgerij, zo echt Dietse als die van welke stad in het Noorden ook, geworden is, en dat de meeste Hollanders de kerk van Onze Lieve Vrouwe van den Zavel alleen zullen herkennen als ik haar met haar nieuwe Franse naam noem: *Notre Dame du Sablon*.

De moderne devotie

Het andere verschijnsel is dat van de moderne devotie, waarvan ik hiervóor al gewaagde[1] als van een beweging die ons de verschillende delen van de Nederlandse stam in nauwe samenhang en in een ongewone onderlinge verhouding vertoont, en dat was inderdaad een beweging die hervormen en vernieuwen wilde, zonder enige gedachte aan afval van de kerk wel te verstaan.

De godsdienst besloeg in het leven van de late middeleeuwen nog een zeer brede plaats. Toch was er in staat en maatschappij bitter weinig troostrijks voor wie van de godsdienst ook voor de ordening van het leven aan deze zijde van het graf iets verwachtte. De vorsten en krijgslieden mochten zogoed als de woelige stadsbevolkingen doordrongen zijn van het besef dat de hemel aan het aards gebeuren voortdurend een werkzaam deel nam, zij mochten ogenblikken van hartstochtelijke overgave aan godsverering kennen, dat maakte de berekeningen van hun staatkunde niet minder gewetenloos, de uitspattingen van hun wild oorlogswerk en van hun eindeloze oproeren niet minder barbaars. De ontbinding van de feodale maatschappij, die nog met zoveel uiterlijke luister praalde, ging van de ontzettendste schokken en scheuringen vergezeld. De menigte vond verlichting in gedachteloze pretzucht, afgewisseld met een godsvrucht die naar meer dan het overgeleverde niet vroeg. Fijner ontwikkelde geesten, naar vrede en harmonie hakende zielen, voelden een

1) Vgl. hiervoor Blz. 93.

neiging om van de wereld weg te vluchten, en daar lokte de kerk met haar beloften van een eeuwige en onveranderlijke orde.

Ongelukkig gaapte er in de kerk tussen belofte en vervulling, tussen ideaal en werkelijkheid een wijde kloof. Het schouwspel dat zij bood was nauwelijks minder terneerdrukkend dan wat de wereld te zien gaf. De Avignonse ballingschap der Pausen, daarna, erger nog, het grote schisma, deed uit de bron zelf van het gezag waarvan de kerk bestaan moest, verwarring voortkomen. Daarbij gaf het leven van priesters en kloosterlingen meer aanstoot dan stichting.

Houdt tand voor tonge ende zwijgt al stille,

zegt de Brugse metselaar-Rederijker Anthonis de Rovere omstreeks 1450. Maar zo voorzichtig waren de beste geesten vóor en na hem niet. Eindeloos zijn de klachten daarover, bij Maerlant reeds, bij Boendale, zo geregeld komen zij terug onder de pen van allen die over maatschappelijke of kerkelijke vraagstukken schreven, dat men ze wel tot een soort letterkundige conventie heeft willen verklaren, waaraan alle historische bewijskracht ontbreekt. Maar waarlijk, daarvoor zijn de aanklachten te precies, daarvoor vinden zij bij de kroniekschrijvers te veel bevestiging, en daarvoor klinkt de toon der klagers te bitter.

> Abden ende moniken die nu zijn, die keren Gode den rugge, ende dat anschijn ter wereld.

Aldus, kort en krachtig, in het derde kwart der veertiende eeuw, Ruusbroec, en hij is over de seculieren niet beter te spreken en steunt zijn aanklacht tegen beide met een indrukwekkende lijst van tekortkomingen en misbruiken, hun aflaathandel, hun simonie, hun traagheid en hun ontucht.

De kerkelijke instellingen, die het ideaal zo hoog boven de menselijke zwakheid stelden, vooral in een tijd toen de driften nog werkten met de onmiddellijkheid en hevigheid die natuurvolken eigen zijn, moesten gedurig, als de impuls haar eerste kracht verloren had, vervallen. Maar de geest van de tijd, tot compromis weinig geneigd, liet daarom niet los, en poogde telkens weer. De geschiedenis van de middeleeuwse kerk is voor een groot deel de geschiedenis van die telkens hernieuwde pogingen om het vervallene weer op te richten, om het ogenschijnlijk dode nieuw leven in te te blazen. Totnogtoe waren al die bewegingen, al de verschillende kloosterorden, en al de reformaties ervan, evenals het Christendom zelf uit het Zuiden gekomen. In opeenvolgende golven waren het geweest de Benedictijner orde, en de kloosterhervormingen van Cluny en van Clairveaux en Prémontré, en de bedelmonniken. Nu eindelijk beleefde het Dietse land zijn eigen *revival*.

De bron waaruit men putte was die Brabantse mystiek, waarvan Ruusbroec in de veertiende eeuw de indrukwekkende vertegenwoordiger was en waarvan ik de oer-Dietsheid al heb aangewezen. De krachtige en op het practische gerichte geest die daaruit bezieling tot een hervormende beweging won, was Geert Groote van Deventer.

Geboren in 1340, de zoon van rijke ouders, was Geert Groote een van die velen waarvan de geschiedenis der middeleeuwen gewag maakt, die door de goederen en de wijsheid der wereld onbevredigd zich met heel hun gemoed en heel hun leven aan de godsdienst wijdden. Hij was al vierendertig jaar oud toen de bekering hem aangreep. De onmiddellijke aanleiding was een gesprek te Utrecht met de Karthuizer prior Hendrik van Kalkar, uit het Kleefse. Daarna ging Groote ook herhaaldelijk naar Groenendaal,

> bi tiden een maand twee of drie, of somwile een half jaar.

en zat er aan de voeten van Ruusbroec, toen al in zijn hoge ouderdom. De verering die hij voor de Brabantse mysticus koesterde, en zijn bewondering voor de geest waarvan het Groenendaalse klooster doortrokken was, werden op zijn volgelingen overgedragen en zijn stichtingen legden daardoor tussen de diocees van Utrecht

waarin hij zelf werken moest en Brabant een hechte band. Groote achtte zich nimmer geroepen de priesterwijding te ontvangen; hij begaf zich in geen kloosterorde. Met een vergunning van de Bisschop van Utrecht predikte hij voor grote scharen in heel diens geestelijk gebied, dat wil zeggen ruwweg, in de Nederlanden benoorden de rivieren. Tegelijk vormde hij te Deventer een kring van gelijkgestemde jongelieden, die hij gebruikte tot het

afschrijven van handschriften, want steeds bleef hij prijs stellen op studie en heel zijn werk stond in nauw verband met de Deventerse kapittelschool, ook met de parochieschool te Zwolle.

Weldra gingen zijn medewerkers samenwonen; zij stichtten geen nieuwe monniksorde, legden geen geloften af, maar vormden een vrije gemeenschap. Dit was niets nieuws. Waren de begijnhoven op de duur nederige inrichtingen voor vrouwen uit de kleine burgerstand geworden, waarvan weinig geestelijke invloed uitging, in de huizen van de Broeders des Gemenen Levens, die op het eind van de veertiende en in de eerste helft van de vijftiende eeuw naar het Deventers model in verscheiden steden verrezen, woonden priesters en predikers, leraren en geleerden bijeen. De betekenis van sommige zoals die van Den Bosch, Doesburg, Groningen, voor de verheffing van het godsdienstig en zedelijk leven was aanzienlijk. Van de aanvang af werden er ook Zusterhuizen ingericht - Groote's eigen woning te Deventer, Meester Geert's huis, diende daartoe -, waar vrouwen uit een betere stand dan de begijnen gemeenlijk waren, kwamen samenwonen.

De invloed van die halfwereldlijke instellingen werd door een kloosterbeweging die uit zijn omgeving en uit zijn invloed voortkwam, ondersteund: in het klooster van Windesheim, bij Zwolle, gingen diegenen van zijn volgelingen die met de betrekkelijke vrijheid van de fraterhuizen geen genoegen namen, volgens de regel der reguliere kanunniken van Augustinus samenleven. Dat de keus op die regel viel, was een gevolg van Groote's betrekkingen met Groenendaal. Naast Windesheim werd te Diepenveen bij Deventer een vrouwenklooster gesticht. Binnen een paar jaar werden er in Holland nog enkele kloosters gesticht, die zich in een ‘congregatie’ of ‘kapittel’ aaneensloten en Windesheim de voorrang toekenden. In 1400 wilden Groenendaal en drie andere Brabantse kloosters die op het Groenendaalse voorbeeld waren opgericht, zich bij de Windesheimse congregatie aansluiten, maar hun Bisschop, Pierre d'Ailly, Bisschop van het Waalse Kamerijk, als alle Frans-sprekenden aanhanger van de Avignonse Paus, wilde geen toestemming geven tot een verbroedering met lieden die wat hij de Tegenpaus achtte erkenden. Pas in 1412 kwam de fusie tot stand, die een bewijs is voor het aanzien van Windesheim, en die Brabant nog dieper in de beweging waartoe Geert Groote de stoot gegeven had binnenhaalde. Nog andere Brabantse en Hollandse kloosters sloten zich aan, ook een Vlaams, twee Utrechtse en twee Friese. Dan, in 1430, werd het kapittel van Nuis met Windesheim versmolten: het klooster van Nuis, aan de Rijn, was het hoofd van een schaar van Duitse, Gelderse en zelfs Utrechtse kloosters. Intussen had het klooster van Diepenveen een aantal dochterstichtingen zien opkomen. Diepenveense nonnen worden in 1423 geroepen om het klooster Bethanië te Mechelen, in 1433 om het klooster Galilee te Gent in te richten. Ook in Antwerpen zijn er vrouwenkloosters die zich bij het Windesheimse kapittel aansluiten.

Dit zijn de blote feiten van een beweging die een ingrijpende reformatie van kloosterzeden betekende en wijd buiten de eigenlijke congregatie haar invloed deed gevoelen. De algemene kerk erkende weldra de zegenrijke macht van de Windesheimse gedachte. In 1435 gaf het Concillie van Bazel aan de Windesheimers opdracht tot kloosterreformatie in de bisdommen Hildesheim, Halberstadt en Werden; en in 1450 breidde Nicolaas van Kues die als pauselijk legaat door de Nederlanden reisde en diep onder de indruk kwam van de tucht en vroomheid in de kloosters der congregatie, die opdracht nog uit.

En naast de kloosters vormden de frater- en zuster-huizen, die in Brabantse en Vlaamse steden zo goed als in de Noordelijke verrezen, cultuurhaarden van groot belang. Kloosters en fraterhuizen werkten harmonisch samen. De eigenaardige mengeling van mysticisme en practische hervormingszin die Groote gekenmerkt had, de eenvoud des harten gepaard aan liefde voor wetenschap, het bleek alles uitermate vruchtbaar.

De mystieke trek in de vroomheid der burgerijen van de Dietse steden zowel als hun ongewone verstandelijke ontwikkeling, die in de vijftiende eeuw ieder waarnemer opvallen, zijn van de *devotio moderna* afkomstig. Hoog en breed ontwikkelen zich door onze beschavingsgeschiedenis de takken, die aan de dubbele wortel van Groenendaal en Deventer ontspruiten. Anderhalve eeuw lang moet men haast al de belangrijkste geesten die in het Dietse land gedacht en gewerkt hebben, op de een of andere wijze ermee in verband brengen.

Daar is ten eerste een stroming waarin de mystieke en pietistische tendentiesvan de nieuwe vroomheid overheersen. Onder de vertegenwoordigers daarvan zijn er enkelen die geschriften in de volkstaal hebben achtergelaten, zo Johannes Brinckerinck van Zutfen, die kort na Groote's dood aan het hoofd van het Meester Geerts-huis waar de Zusters leefden, kwam te staan; zijn preken zijn echter wat meer moraliserend van toon. Geheel van Ruusbroec's geest doortrokken was Hendrik Mande, van Dordt, die na een leven in de wereld zich in 1395 in het klooster van Windesheim begaf. Zijn werk is gedeeltelijk niet meer dan navolging van dat de prior van Groenendaal, maar waar hij zijn eigen weg gaat, toont hij zich een fijne geest en een voortreffelijk schrijver. Maar veel van het belangrijkste werd in het Latijn gesteld. Ik noem - meer dan noemen zou mij te ver voeren - Gerlach Peters († 1411), van Deventer, wiens *Soliloquium* lang in pietistische kringen geliefd bleef: te Port Royal b.v. vereerde men het; Gerard Zerbolt van Zutfen, die een *Tractatulus de spiritualibus ascensionibus* schreef, waarin Luther en Loyola later nog stichting vonden; Thomas à Kempis, uit het Westfaalse plaatsje Kempen, die in het klooster op de Agnietenberg bij Zwolle een lang leven sleet en wiens *Imitatio Christi*[1)] zeker het meest gelezen werk is door de moderne devotie voortgebracht; eindelijk Johannes Mombaer, van Brussel, Mauburnus zoals zijn schrijversnaam luidde, die - dit was al tegen het eind van de vijftiende eeuw - in zijn *Rosetum exercitiorum spiritualium* als het ware een samenvattend handboek van de pietistische praktijk leverde.

Voor onze letterkunde heeft meer belang de Hollander Johannes Brugman, geen lid van een fraterhuis en ook geen Windesheimer, maar een minderbroeder, dat wil zeggen een Franciscaan. Hij was ook uit cultuur-historisch oogpunt een eigenaardige figuur. In zijn leven vermengt zich met de stroom der moderne devotie, waaruit hij pas later putte, een andere stroom, die van de uit het Zuiden komende ‘Observantie’. Dit was een beweging tot reformatie van de Franciscaner-kloosters, die zo'n reformatie niet minder behoefden dan de andere. De ongereformeerde broeders noemde men in de wandeling met een sprekende naam ‘gaudenten’. In Boergondië was de observantie algemeen doorgevoerd en Hertog Philips begunstigde haar ook in zijn Nederlandse gewesten. Met steun van zijn zoon Karel stichtte Brugman, die een tijdlang in een klooster te St. Omaars geweest was, in 1462 een observantenconvent te Amsterdam, tegen de zin van de stadsregering. Echte Franciscaan, man die uitging tot het volk en in levendige en aanschouwelijke taal, het groteske niet schuwende, tot hun verbeelding sprak en op hun gemoed werkte, was Brugman wel een heel andere verschijning dan de stille Thomas à Kempis die, in zijn hoekske met zijn boekske teruggetrokken, zijn zieleheil pleegde. Toch is ook zijn geest die van het zuivere pietisme. Wat hij leren wil, is de weg tot ‘de eninge mit God’, en het is een weg, aldus zijn bemoedigend woord, die voor de minsten van zijn hoorders open staat.

1) De stellingen van pater Van Ginneken, dat Groote de schrijver van de *Imitatio* en dat de oertekst Nederlands geweest zijn zou, lijken mij niet bewezen.

Zo mag die alrehoogste schouwinge alzo wel mit der hulpe Gods krigen een puur leie (*leek*) of een arm vroukijn als een groot meister of klerk; want zi meer gelegen is in der minnen ende in der vuriger begeerten dan in der konsten of in der letteren.

Door de Observanten kwam zo de geest van Groenendaal en Deventer tot een volkslaag waarin de Broeders des Gemenen Levens en de Reguliere Kanunniken nauwelijks doordrongen, en zeker is het invloed van de enen niet minder dan van de anderen, die het geestelijk lied zozeer deed bloeien als het vooral in Holland en Brabant in de vijftiende eeuw deed.

Voor het grote merendeel zijn de geestelijke liederen die later in 'devote en profijtelijke' of 'schone en zuverlike boekskens' verzameld werden, zuivere volkspoëzie, vaak regelrecht door de oude wereldlijke volksliederen ingegeven. Van de meeste zijn ons de dichters dan ook onbekend, maar van enkele zeer schone, waarin de oude motieven met fijne kunst behandeld zijn, en waarin tevens de authentieke toon van het mystiek verlangen doorklinkt, weten wij dat zij door zuster Bertken geschreven zijn, die - dit voert ons tot in de volgende eeuw - van 1457 tot 1514 in een kluis aan de Buurkerk te Utrecht geleefd heeft.

Het Observantisme putte ondertussen in de Dietse Nederlanden nieuwe kracht tot verdere uitstraling. Van de Hollandse kloosters ging zowel bij de Minderbroeders als bij de Predikheren (Dominicanen) een hervormingsbeweging uit, die zich ver buiten de Boergondische gewesten voortzette. Met name de 'Hollandse Congregatie' der Dominicanen, in 1462 te Rijsel officieel gevormd, breidde zich over geheel West- en Noord-Europa uit.

Soms evenwijdig met de stroming die wij juist hebben vervolgd, soms er zich mee vermengend, liep een andere, die van onderwijs en studie. Niet enkel door de Broeders des Gemenen Levens, wier huizen ten slotte zo talrijk niet waren, werd deze gedragen, maar in dezelfde geest op tal van onafhankelijke scholen bevorderd. Een van Geert Groote's vertrouwdste vrienden, en die hem op zijn eerste bezoek naar Ruusbroec vergezeld had, was Jan Cele, een Zwollenaar, die rector van de parochie-school van Zwolle werd en daar een wijdvermaarde instelling van maakte. Van over heel het Dietse land en van diep uit Duitsland stroomden de leerlingen er samen en het was niet enkel de godsvrucht van de rector die hen aantrok, maar evenzeer de zorg die hij aan het onderricht in het Latijn besteedde; men las de kerkvaders en zelfs de heidense schrijvers; de meesters der scholastiek daarentegen raakten op het achterplan. De kapittelschool van Deventer beleefde nog groter tijden toen de Westfaler Hegius, die Grieks kende - nog iets ongewoons -, daar in 1483 uit Emmerik overkwam en rector werd.

Zwolle en Deventer verloren hun aanzien als middelpunten van studie niet, toen in 1426 door de armzalige hertog Jan IV van Brabant een universiteit werd opgericht. Toch was ook dat een gewichtige gebeurtenis. Karel IV had in 1348 de universiteit van Praag gesticht, de eerste in het Duitse Rijk. Daar waren aanstonds ook veel Nederlanders gevormd, en meer nog te Keulen, toen daar in 1388 een universiteit kwam. Nu werd die te Leuven de eerste, en tot aan de scheuring der Nederlanden toe de enige, in het Dietse taalgebied, en uit alle gewesten ontmoetten elkaar daar weldra studenten. Ook dit was een teken dat Parijs niet meer zo onvoorwaardelijk als het middelpunt der Noord-Europese beschaving aanvaard werd. De troebelen die Frankrijk in onrust hielden, en de eindeloze oorlog met Engeland, hadden veel gedaan om het aanzien van de Sorbonne, ook al was het gezag van een doctor als Gerson nog zo Europees, aan te tasten; en eenvoudige overwegingen van veiligheid deden zich gelden. Van rechtstreekse invloed der Broeders of der Windesheimers op de stichting der Leuvense Universiteit blijkt niet. Er kwam in de stad een paar jaar later

een fraterhuis, uit het legaat van een aan de universiteit verbonden priester opgericht, dat op zijn beurt weer het aanzijn gaf aan stichtingen te Gent en te Kassel in Vlaanderen. Bijna allen die aan de scholen van Deventer of Zwolle of op welke wijze ook in de intellectuele beweging van de Broederschap een rol speelden, studeerden of leerden voortaan ook enige tijd aan de universiteit te Leuven, en zo was er een voortdurende uitwisseling van invloeden.

Natuurlijk droeg de nieuwe universiteit, ook al bediende zij zich slechts van het Latijn, bij tot de intellectuele verheffing van een volk dat nog zo kort geleden zo afhankelijk van de Franse beschaving was geweest.

En toen de boekdrukkunst was uitgevonden, verspreidden zich in het laatste kwart der vijftiende eeuw de drukkerijen ook door de Dietse Nederlanden en hielpen sedert krachtig niet slechts in het vulgariseren van kennis, maar ook in het verzamelen en opbouwen van een nieuwe wetenschap.

Het Noordelijk humanisme, de studie van de oude schrijvers, Latijnse zowel als Griekse, met een nieuwe zin voor hun betekenis, wortelde diep in de geest uitgegaan van Geert Groote. Zijn invloed helpt ook verklaren dat in deze streken, anders dan in Italië, die studie zo christelijk werd opgevat. Men zocht de bijbel en de kerkvaders beter te verstaan. De nieuwe letteren moesten de godsdienst bevorderen. Zo dachten Wessel Gansfort en Rudolf Agricola (Huusman), twee Groningers, die in de laatste helft van de vijftiende eeuw als humanisten in heel Europa beroemd werden. Wessel Gansfort, te Zwolle bij de Broeders des Gemenen Levens opgevoed, later in Parijs en Rome de vriend van bisschoppen en kardinalen, was niet enkel een ijverig vorser naar de zin van bijbel en kerkvaders, maar ontwikkelde, voortgaande op Deventerse beginselen, denkbeelden over de rechtvaardiging door het geloof, over verdraagzaamheid, over aflaten, die Geert Groote verrast zouden hebben. Zijn werk voert ons rechtstreeks tot Erasmus, en zelfs tot Luther, die toen hij Wessel Gansfort's geschriften in handen kreeg in verbazing uitriep dat al wat hij gezegd had reeds gezegd was. Voor de Nederlandse letterkunde zijn die humanisten van minder belang, want zij bedienden zich enkel van het Latijn. Maar voor de geschiedenis van het geestesleven is hun betekenis onschatbaar geweest, zoals wij later pas recht zullen kunnen aanduiden.

Verspreiding van cultuur-bewegingen over de Nederlanden

Opmerkelijk is de rol die in deze grote beweging door Zwolle en Deventer gespeeld is. In de veertiende eeuw waren, zoals wij zagen, die steden en Kampen de Hollandse met hun handel nog voor. Het waren bloeiende plaatsen. Zo weinig konden de bisschoppen van Utrecht hun wereldlijk gezag doen gelden, dat zij bijna de positie van vrije Rijkssteden innamen.

Zij stonden in nauw geestelijk verband met Oostelijker Saksisch land. Het aantal Westfalers en Rijnlanders dat men in de beweging der moderne devotie ontmoet, is niet te tellen, en zij onderscheidden zich in niets van de bewoners van het IJseldal, die zelf in die thans Duitse streken rondtrokken als in hun eigen land. Vóór de fusie van 1430 behoorden tal van Nederlandse kloosters tot het kapittel van Nuis, terwijl het klooster van Frenswegen bij Bentheim onder Windesheim ressorteerde, evenals dat van Gaesdonck bij Goch, dat later tot Nuis overging. Wij weten dat Nijmegen onder het bisdom Keulen hoorde. Wij zagen Hendrik van Kalkar te Utrecht. Thomas à Kempis en Hegius te Zwolle. De Roermonder Murmellius werd rector te Munster, de Zwollenaar Busch voerde in opdracht van kardinaal van Kues de Windesheimse reformatie in tal van Duitse kloosters uit. Het vroege Nederlandse humanisme is van het Duitse niet te scheiden. In het hoge Noorden van Groningerland was Hendrik,

van Rees uit het Kleefse, abt van het beroemde klooster Aduart, waarvan bij een verzamelpunt van humanisten maakte: zowel Wessel Gansfort als Agricola verbleven er enige tijd. Gelre, het Oversticht en Groningen vormde althans met Kleef, Osnabrück en Munster een eenheid. Pas de grens die de Boergondisch-Habsburgse verovering weldra dwars door dat gebied trekken zou, of liever die bestendigd worden zou toen die verovering door het uitbreken van de opstand gestuit werd, - pas die grens heeft tussen de bevolkingen ten Oosten en ten Westen een scheiding gemaakt, een godsdienstige scheiding eerst, want Westfalen bleef in hoofdzaak katholiek, en op de duur, vooral sedert

het moderne Duitse Rijk zijn centraliserende werking deed gevoelen en het Hoogduits oplegde, terwijl tegelijkertijd de taal der binnen Nederland wonende Saksen verhollands werd, een taalscheiding.

Maar Overijsel dat zich van geen wezensonderscheid met zijn Oostelijke buren bewust was, behoorde tegelijk onder het Westelijker Utrecht, en al had dat in het wereldlijke niet zoveel te betekenen, de geestelijke macht van de Bisschop deed zich gelden. De ligging bovendien van de voornaamste steden, van Kampen, Zwolle en Deventer, aan de uiterste Westgrens, trok heel het landschap Westwaarts. Hun eerste betrekking in kerkelijke zaken althans was met Utrecht, Holland en Zeeland. Uit ons verhaal is intussen al duidelijk gebleken, hoe innig het geestelijk verband ook met Brabant was en dat werd in verloop van tijd niet minder. Op het laatst van de vijftiende eeuw kwam een Brabander, Standonck, opgekweekt in de ‘moderne devotie’. tot groot aanzien te Parijs en werd er aangemoedigd een hernieuwing van het godsdienstig en kerkelijk leven te beproeven. Als men de geschiedenis van zijn leven leest, valt het op hoe telkens andere delen van het Nederlandse taalgebied er in te pas komen. Standonck, geboren te Mechelen in 1450, ging bij de Broeders des Gemenen Levens. te Gouda ter school, studeerde vervolgens te Leuven. De broederschappen die hij in Frankrijk stichtte, volgden in hoofdzaak Geert Groote's beginselen; hij richtte er ook te Leuven en te Mechelen op. Bij zijn werk te Parijs riep hij de hulp van de Windesheimse congregatie in. Onder de monniken die nu naar Frankrijk togen om de reformatie van Franse kloosters aan te vatten - een ongehoorde onderneming! - waren de Hollander Cornelius Gerard van Gouda, de vriend van Erasmus, die zelf de vrome gezellen te Parijs begroette; Reinier Koetken, vermoedelijk uit het Oversticht afkomstig: en Mombaer van Brussel, die wij ons herinneren als de schrijver van een mystiek werk en die verscheiden jaren in het klooster op de Agnietenberg doorgebracht had. Dit is een staaltje uit vele.

Het blijft intussen een feit dat niet alle delen van het Dietse land met gelijke kracht of op dezelfde wijze aan de beweging deelnamen. Afgezien nog van Friesland, waar geen fraterhuizen opkwamen en waar de kloosters Thabor bij Sneek, Ludingakerke bij Harlingen en Marienkamp bij Esens in Oost-Friesland, met hun telkens uit Windesheim gezonden Saksische priors, die in het Diets preekten, de indruk maken van voorposten van vernederlandsing, waren er ook in het eigenlijke taalgebied verschillen genoeg. Brabant scheen het meest geneigd tot de zuivere mystiek, die echter ook in de IJselstreek hoog opbloeide. De eigenaardige instelling der fraterhuizen, devoot en praktisch, was de vinding van een Overijselaar, maar vond bezuiden de rivieren even goed ingang als benoorden. Het is geheel ten onrechte wanneer zij, gelijk vaak gedaan wordt, als een zuiver Noord-Nederlands verschijnsel wordt voorgesteld. In Brabant waren de Broeders des Gemenen Levens een weinig minder belangrijke factor in de ontwikkeling der burgerijen dan in Holland, Utrecht of Gelre. Zelfs in Vlaanderen werden fraterhuizen gesticht, ofschoon overigens dat gewest in heel de beweging het meest passief bleef; of Zeeland moest het daarin nog overtreffen; Zeeland, dat al hoorde het politiek ook tot het Dietse Rijk en kerkelijk tot de diocees van Utrecht, in het culturele toch altijd meer verwantschap met Vlaanderen dan met Holland scheen te bezitten.

Spreek ik met het opmerken van die verschillen mijn eigen bewering tegen, dat ‘wij in de beweging van de moderne devotie de culturele eenheid van het Dietse taalgebied in onverbrekelijke samenhangen aan den dag zien komen’? Volstrekt niet.

Eenheid betekent geen doodse gelijkvormigheid. De verscheidenheid die men binnen de grenzen van elk groot volk kan waarnemen, is deel van zijn rijkdom. Eenheid is het vermogen en de gewoonte om van elkaar te leren, om elkaar op te wekken, om samen, maar elk met zijn bizondere bijdrage, te bouwen aan een gemeenschappelijke traditie. Wanneer men in de geschiedenis der Nederlanden een constante reeks van verschillen tussen Noord en Zuid kon aanwijzen, als men tonen kon dat alle tegenstellingen zich daarin

voegden en dat als gevolg Noord en Zuid elkaar vreemd bleven en onbekwaam waren elkaar te begrijpen, - dat is juist wat moderne geschiedschrijvers, gehypnotiseerd door de staatkundige tweeheid Holland-België die hun eigen tijd scheen te beheersen zo vaak beproefd hebben of althans wat zij zonder bewijs of redenering als gegeven aannamen -, dan zeker zou het Dietse taalgebied van de aanvang af een splijtzwam in zich gedragen hebben, dan zou de politieke scheuring die later kwam het onvermijdelijk gevolg van een inhaerente zwakheid moeten heten. Maar de werkelijkheid leek volstrekt niet op die schematische voorstelling die de geschiedschrijvers zich naar het beeld van hun eigen tijd schiepen. De verschillen waren niet zo vast gegroepeerd. In een zeker opzicht treft de verwantschap tussen de IJselstreek en Brabant; in een ander tussen de IJselstreek en Holland; Holland en Brabant hebben ook hun bizondere overeenkomsten. Met de tegenstellingen is het net zo. Een uiterst samengesteld netwerk van verbindingen en afstotingen omvat het hele gebied. En de lijnen kruisen zich weer met heel andere lijnen, wanneer men andere toestanden of vraagstukken in het oog vat.

In de moderne devotie, bijvoorbeeld, nemen wij een zekere afzijdigheid van Vlaanderen en Zeeland waar. De Rederijkersbeweging daarentegen, die in het volksleven ook een rol van belang speelde, vooral iets later, in de zestiende eeuw, had haar meeste kracht in Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland; Utrecht en de Oostelijke provincies stonden er bijna buiten. De schilderkunst, waarover wij aanstonds zullen spreken, maakte zich haar middelpunten in dezelfde gewesten die de rederijkerij beoefenden, behalve Zeeland, maar mèt Utrecht.

In elk bizonder geval zal men moeten onderzoeken uit wat oorzaken zekere cultuurverschijnselen juist die aardrijkskundige gestaltenis hebben aangenomen. Volksaard? Zijn - om een voorbeeld te noemen - de Brabanders bij uitstek aangelegd tot mystiek, meer dan de Vlamingen? Dit zijn mysteriën die aan de nasporing van de geschiedvorser ontsnappen. Zonder de mogelijkheid te loochenen dat zulke factoren zich doen gelden, zal hij - als hij wijs is -, bij voorkeur op omstandigheden, invloeden, filiaties letten en van tradities, die, eens gevormd, ook scheppende kracht krijgen, liever dan van natuurlijke eigenschappen en ingeboren begaafdheden spreken. Ter verklaring van het feit, bijvoorbeeld, dat de invloed van Geert Groote zich eerst in de Noordelijke Nederlanden deed gevoelen, zal hij wijzen op het arbeidsveld dat de diocees van Utrecht bood. Als de Rederijkerskamers eerst in Vlaanderen en Brabant opkomen, is het genoeg aan de nabuurschap van de Franssprekende streek, waar zij nog vroeger ontstonden, te herinneren; en als zij zich verder over Zeeland en Holland verbreiden, treft het dat zij heel het gebied dat aan de Boergondiër onderworpen was dekten, en niet meer.

Dat de politieke connectie ertoe bijbracht om Holland en Zeeland meer dan de andere Noordelijke gewesten ook cultureel met Brabant en Vlaanderen te verbinden, spreekt vanzelf. De verbinding met Henegouwen had al meer dan een eeuw lang gestrekt om de aandacht van de twee zeegraafschappen Zuidwaarts te wenden. De gemeenschappelijke kroontrouw schiep betrekkingen, die niet zonder invloed konden blijven. Soortgelijke instellingen en methoden van bestuur riepen overeenkomstige reacties te voorschijn. Overigens ging voor de ontwikkeling van een eigen Dietse cultuur - het is al opgemerkt en het spreekt vanzelf - van de Boergondiërs weinig opbouwende kracht uit; integendeel stonden zij haar in sommige opzichten danig in de weg. Daarover zal later nog het een en ander te zeggen zijn. Reeds nu valt in de

cultuurontplooiing die wij boven hebben gadegeslagen een gebrek, een gemis, waar te nemen, dat niet aan de Boergondiërs alleen, maar aan de vreemdelingenheerschappij die in Vlaanderen en in Holland en Zeeland reeds vóor hen bestaan had, moet worden toegeschreven.

Belemmerende invloeden van de Boergondische heerschappij

De beweging van Groenendaal en Deventer was een zuiver geestelijke beweging

die zich voortzette onder de burgerijen en de vorsten niet van node had. Aan feodale grenzen of Boergondische staatsvorming stoorde zij zich dan ook volstrekt niet. Nu is het wel merkwaardig dat aan haar, en aan haar alleen, onze letterkunde de eerste ontwikkeling van het proza dankt. Ruusbroec en Mande en Brugman, daar is al veel schoonheid en bij alle overeenkomst van stof en geest verbazende verscheidenheid van toon en temperament. Maar in diezelfde veertiende en vijftiende eeuw schreven Jean le Bel en Froissart en Monstrelet en Chastellain en Jean Molinet en Philippe de Commines hun geschiedverhalen in het Frans. Dat is daar plotseling een ontbloeien van historisch proza, een scholing tevens van de historische blik, van het politiek oordeel, die in het Nederlands haar weerga niet had. In de dertiende en vroege veertiende eeuw hadden wij de rijmkronieken van Maerlant, van Van Heelu en Van Velthem, van Stoke en Boendale, werk, zou men denken, van grote belofte voor de toekomst. Maar die belofte is niet vervuld. Uit de rijmkroniek heeft zich in onze taal geen gelijkwaardige prozakroniek ontwikkeld. De prozakronieken die in de vijftiende eeuw in het Nederlands opgesteld werden, hebben iets onmiskenbaar provinciaals, lokaals. Die verdorring van een fris cultuurgewas moet toch zeker wel verklaard worden uit de omstandigheid dat de vorsten hun levenwekkende belangstelling alleen aan in het Frans gesteld werk schonken. Wij merkten al op, dat Brugge en Gent, hoe grootse geschiedenis zij in de veertiende eeuw ook maakten, geen geschiedschrijvers voortbrachten. In de vijftiende eeuw beschrijft de Burgemeester van Ieperen, Olivier van Diksmude, de onenigheden der Vlaamse steden met Jan zonder Vrees levendig genoeg en het is aardig de oppositie-geest tegen het bewind van de vreemdeling zich zo onbewimpeld te horen uitspreken. Maar tot een algemene beschouwing van het historische gebeuren van zijn tijd kon de verdediger van het stedelijk privilegedom zich niet meer verheffen. De toekomst was aan de vorsten. De algemene geschiedschrijving moest hen behagen.

In de veertiende eeuw waren er nog Dietse ‘sprekers’ geweest, die aan de hoven optraden en hun ‘sproken’ voordroegen. Grote heren als de Heren van Zevenbergen, van Wassenaar, van Gaesbeke, van Ghistel hadden hun sprekers. Aan het Gelderse hof, luisterden zij op feestdagen, bij huwelijken en dergelijke gelegenheden, de maaltijd op (‘spraken voor mijns heren tafel’, gelijk de rekeningen het uitdrukken). De bekendste van allen, bijna de enige van wie ons veel werk is overgebleven, was Willem van Hildegaersberch, die talloze malen onder Albrecht en nog onder Willem VI in Den Haag optrad. Uit een aanhaling hiervóor[1)] zal men zich herinneren dat zijn stof soms althans historisch was, en dat was over 't algemeen met de sprooksprekers vaak het geval. Maar hun genre maakte een zekere oppervlakkigheid onvermijdelijk.

Tot enige verdere ontwikkeling is het in ieder geval niet gekomen. De Rederijkers verdrongen weldra de beroepsdichters en -voordragers en kenmerkten zich, nu in de nieuwe tijd de stadspolitiek aan banden was gelegd, door de engheid van hun horizon. En het afzonderlijke Hollandse hof, waar het Diets zich nog kon doen gelden, verdween voor het zegevierende Boergondische, waar slechts het Frans in ere was. Of zelfs de Beierse vorsten, die voor de Dietse sprooksprekers hun ‘schellingen’ nog over hadden, wel meer in het Nederlands verlangd zouden hebben dan hun onbeduidende gelegenheidspoëzie, is de vraag. Wanneer Philips van Leiden onder Albrecht ernstig over staatszaken handelen wil, doet hij het in het Latijn. In ieder geval werd alle mogelijkheid tot ontwikkeling van een nationale geschiedschrijving

1) Zie blz. 100

in grote stijl door de komst der Boergondiërs afgesneden. De enige Diets-talige Nederlander die in de vijftiende eeuw een geschiedwerk ondernam. waarin zich door schrijver's positie iets van de bredere blik van de regeerder doet gevoelen, was de Bossenaar Van Dynter, die onder Anton en Jan IV een belangrijke post aan het Brusselse hof bekleed had; maar Van Dynter schreef voor Philips de Goede en hij schreef in het Latijn.

En het is niet alleen een kwestie van taal. De geest waarin die Boergondische hofhistorici - in dit opzicht is Van Dynter niet zo anders dan Monstrelet of Chastellain - de gebeurtenissen voorstellen, is door en door ondiets. Het dynastiek belang van Boergondië is bij hen de doorslaggevende overweging, maar zij zien Boergondië nog lang nadat het in feite een zelfstandige en aan Frankrijk vijandige staat geworden is, als een loot van de Franse boom, zij verstaan het om - men vrage niet hoe logica en eerlijkheid daarbij varen - hun verering voor de broodheer met hulde aan het ideaal van trouw aan de Franse koningsmacht (dat ook hij nog met de lippen belijdt) te verzoenen. Veel meer nog dan als gevolg van de Boergondische verovering in werkelijkheid het geval was, werd in die voorstelling de Nederlandse geschiedenis een aanhangsel, een uitlopertje van de Boergondisch-Franse. Tegenover Nederlandse opwellingen van zelfstandigheid, tegen het spasmodisch verzet van Dietse steden tegen de vreemde overheersing, stonden die schrijvers - ook Commines, die overigens realist genoeg was en aan overleefde tradities nauwelijks méer onderworpen dan Machiavelli - met onbegrijpende haat. Voor hen zijn de Gentenaars boosaardige, en tevens belachelijke, oproermakers. Hun afkeer van ongehoorzaamheid vermengt zich met hun minachting voor al wat niet Frans is; hun weerzin tegen de Nederlandse volksaard valt samen met hun geringschatting voor laaggeboren burgers. Want de pracht en praal van het ridderwezen, met heel zijn tot lege vorm verstarde ideologie, vierde nog eenmaal hoogtij aan het Boergondisch hof, en meer dan ooit moest al wat ridderlijk was aan het Dietse volk als Frans voorkomen. Meer dan ooit werd de Dietse cultuur burgerlijk.

Hoeveel er ook in de ridderlijke zwier vals mocht zijn, toch betekende de steeds vollediger wordende vervreemding ervan voor de Dietse letterkunde en de Dietse beschaving een wezenlijke verarming. Maar de vervreemding van hogere staatkunde was een erger verlies. In de wereld van het gemoed en van het intellect, in de godsdienst en het humanisme, was de Dietse geest zijn eigen meester en ondernam de stoutste ontdekkingstochten. Daar mocht hij van Diets gewest tot gewest, zelfs buiten de kring der Boergondische macht, betrekkingen aanknopen en een cultuur-eenheid bevorderen. Maar aan de opbouw van een politiek-nationaal bewustzijn kon hij niet arbeiden. Een traditie van Dietse staatkunde kon hij niet voorbereiden. Dat was een van de zonden die de Boergondische heerschappij, onbewust en onvermijdelijk, aan ons beging.

b. De eerste Nederlandse schilderschool

De eerste van de Nederlandse schilderscholen, die meer misschien dan iets anders in het buitenland de roem van onze stam uitmaken, begint met een grote figuur, die vroeg in de vijftiende eeuw onder het patronaat eerst van Jan van Beieren dan van Philips de Goede, eerst in Holland dan in Vlaanderen, vóor ons treedt. Het dramatisch effect van de verschijning van Jan van Eyck, genie van een machtige oorspronkelijkheid, hofschilder en schilder der rijke burgerij, is zeker wel meer aan onze onkunde van wat voorafging dan aan een wezenlijk ontbreken van voorgangers toe te schrijven. Er waren schilders in de Nederlanden vóor Jan van Eyck en zijn

(trouwens ietwat mythische) broer Hubert. Van hun namen of persoonlijkheden weten wij weinig; van hun werk resten ons schaarse overblijfselen.

Bouwkunst

Op een ander gebied, dat van de bouwkunst, gaat onze kennis veel verder terug maar daar deed de Nederlandse stam niet zo'n oorspronkelijke uiting. Ons volk liet zich in de kerkenbouw, die grootse prestatie van middeleeuws Europa, zeker niet onbetuigd, maar over 't geheel genomen moet men zeggen dat daarbij slechts de artistieke impulsen die van elders kwamen gevolgd werden. In de periode van de Romaanse stijl

behoort het grootste deel van ons taalgebied, het Noorden benevens Brabant, het land van Loon en Limburg, tot het gebied van de Duitse-Rijnlandse vormen. Vlaanderen staat dan reeds meer onder Franse invloed. Weldra, in de dertiende eeuw, als ook de

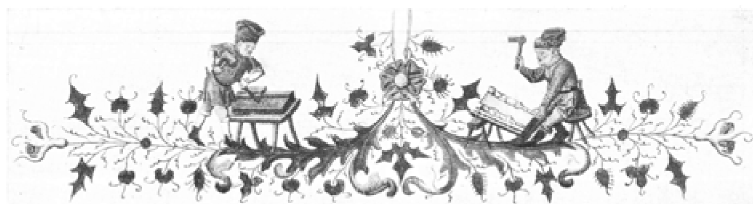

KERKBOUW (GIRART DE ROUSSILLON; 15DE EEUW. WENEN).

staatsmacht van Frankrijk zich al verder Noord- en Oostwaarts laat gelden, straalt de nieuwe bouwvorm, die in Noord - Frankrijk ontstaan is, de Gothiek, over half Europa uit.

In de Nederlanden helpen de nieuwe kloosterorden, die ook uit het Zuiden komen, hem verbreiden, en zo de Oostelijkste delen van ons taalgebied de Gothische stijl veelal langs de omweg over het Duitse Rijnland, waarmee zij vanouds in de intiemste betrekking staan, ontvangen, in Vlaanderen en Brabant ontstaat onder rechtstreekse Franse inwerking een eigen school van bouwkunst, die haar operaties over Zeeland en Holland uitstrekt. Een paar van de grote Brabantse kerken, de Sinte Goedele van Brussel, de St. Jan van 's Hertogenbosch, zijn evenals de dom van Utrecht al in de dertiende eeuw aangevangen; de andere, de St. Rombout van Mechelen, de Lieve Vrouwe van Antwerpen en de Lieve Vrouwe van Breda, in de veertiende eeuw. Aan alle is niet alleen in de veertiende eeuw, maar in de vijftiende en tot in de zestiende doorgebouwd. De constructie van die grote bouwgevaarten, waarvan de torens wijd en zijd over het vlakke land zichtbaar waren, was tegelijk van de vroomheid en van de burgertrots der middel-

eeuwse stedelingen de meest indrukwekkende uiting. Vooral in Brabant vormde zich aan die langdurige ondernemingen een eigen stijl, nooit heel strikt tot het gewest beperkt. Aan de veertiende-eeuwse kerk van Dordt bijvoorbeeld kan men hem ook waarnemen. In Mechelen kwam toen in de vijftiende eeuw een familie van bouwmeesters - Keldermans heette zij - tot aanzien, die in Zeeland en Holland haast even veel werkte als in Brabant. Aan de kerken van Alkmaar, van Haarlem (daar hadden vroeger

BEELDHOUWERS (15e-EEUWS HANDSCHRIFT)

nog andere Brabantse meesters aan gebouwd), van Delft, van Zierikzee, arbeidden op het laatst van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw leden van de familie Keldermans.

Veel van die Noord-Nederlandse kerken, hoezeer ook op allerlei wijzen met Brabantse modellen verbonden, hebben, zoals zij daar breed-uit en eenvoudig, als samengegroeid met het oude stadsbeeld en met het landschap, staan, iets eigens, iets dat ons karakteristiek voorkomt en dat wij van Zuidelijker bouwwerk onmiddellijk onderscheiden. Toch kan men van een Noord-Nederlandse stijl eigenlijk niet spreken. De algemene Gothische stijl, zoals die in Brabant uitgewerkt was, werd aanvaard voorzover omstandigheden en ontwikkeling het toelieten. Wat die kerken in het Noorden in de eerste plaats kenmerkt, is een zekere soberheid die uit de sociale achterlijkheid van de streek voortkomt, het is een zekere boersheid, geaccentueerd door het gebruik van baksteen, dat zich in de twaalfde eeuw van Friesland uit over heel het gebied benoorden de rivieren verbreid had. De baksteen belemmerde ook het aanwenden van sculptuur op zo rijke schaal als dat elders gebeurde. Maar deze afwijkingen en eigenaardigheden stellen niet in positieve zin een bouwstijl samen. De enige Nederlandse school van kerkenbouw ontstond in Vlaanderen en Brabant, waar grotere rijkdom en meer gevorderde beschaving, gunstiger omstandigheden boden dan het Noorden; maar het Noorden, Zeeland en Holland althans, vormden voor die school een natuurlijke invloedssfeer, en wat er onder haar inwerking gebouwd werd, is niet minder echt, niet minder nationaal dan wat op meer primitieve wijze de overgeleverde Romaanse trant poogde te vergothischen.

De burgerlijke bouwkunst van de latere middeleeuwen vertoont een zelfde beeld. Vergeleken met de voortbrengselen van de rest van Europa was echter wat Vlaanderen en Brabant op dat gebied, in 't bizonder op het gebied van openbare stadsbouwwerken, presteerden, opmerkelijker dan hun kerkenbouw. Niet dat de Nederlandse geest hier een eigen vorm schiep die vernieuwend op de kunst der Europese mensheid had kunnen werken - gelijk hij in de schilderkunst deed -; er werd op het algemene Gothische stijlplan, zoals dat uit Frankrijk kwam, gearbeid. Maar de bloei van de Vlaamse steden en hun zelfbewustzijn gaven aan hallen en raadhuizen, gasthuizen en patriciërswoningen het aanzijn, zo trots en rijk als nergens anders benoorden de Alpen te zien waren. Alles vooruit kwam de statige en toch bevallige lakenhal van

Ieperen, in hoofdzaak dertiende-eeuws van structuur, in de eerste wereldoorlog helaas verwoest. In heel de

wereld was geen burgerlijk gebouw van die omvang uit de Gothische periode aan te wijzen. Het Brugse raadhuis, met het hoge belfort, dagtekent van iets later, - de hoogste verdieping van de toren is een vijftiende-eeuwse toevoeging. - Maar dan, als het heldentijdperk van de steden voorbij is, en onder de Boergondische Hertogen hun zelfstandigheid geknot wordt maar hun rijkdom toeneemt, dan komt eerst een grote bloei van stedelijke bouwkunst, met een weelde van versiering en beeldbouwwerk, een soms wat overladen pracht, die tegenover de sobere stoerheid van de vorige eeuwen

STADHUIS TE MIDDELBURG

wel treffend afsteekt. Dan ontstaan de raadhuizen van Leuven, van Brussel, van Gent. In het Noorden is er aan openbare gebouwen uit de Gothische tijd heel weinig bewaard gebleven. De bloei van de Hollandse steden kwam later, en de Renaissance en het Klassicisme hielden dus onder de bescheiden monumenten van wat zij een barbaarse tijd achtten een geduchte opruiming. Stellig diende de Vlaams-Brabantse stijl bij het bouwen van nu verdwenen Hollandse hallen en stadhuizen veelal tot richtsnoer. Aan het grafelijk slot van Willem II, de Ridderzaal, gebouwd omstreeks het midden van de dertiende eeuw, kunnen wij zien dat men zelfs toen al, en ook voor zulk werk, naar Vlaanderen om voorbeelden ging: de invloed van 's Graven Steen te Gent is onmiskenbaar in het Haags kasteel van de Rooms-Koning. En een van de zeer weinige overgebleven Gothische stadhuizen in de Noordelijke gewesten, dat van Middelburg, - thans zo deerlijk beschadigd -, werd in 't begin van de zestiende eeuw door een Keldermans gebouwd.

Bij de beschouwing van die Noord-Nederlandse bouwwerken treft opnieuw, dat de grens die sedert de veroveringen van Parma en de tegenveroveringen van Maurits en Frederik Hendrik Noord- en Zuid-Nederland scheidt, de grens van 1648, geen rol speelt. Brabant was een eenheid. Zeeland behoorde duidelijk tot de Vlaams-Brabantse cultuurkring. Holland en Utrecht waren minder volledig daaraan onderworpen, maar de invloedsgolf die uit het Zuiden kwam vloeide toch over die gewesten uit. Daarentegen stonden de Oostelijke streken van het taalgebied naar een andere kant gericht, en als er dus een cultuurscheiding door getrokken worden moet, loopt zij vertikaal door het tegenwoordig koninkrijk Nederland en staat loodrecht op de

tegenwoordige Nederlands-Belgische grens. Toch slaagt de moderne kunsthistorie er zelden in zich van de ban van die grens te bevrijden. Alle machten van het openbaar leven spannen ermee samen Als vanzelf rangschikt de buitenlandse handboekschrijver zijn materiaal naar 'landen'; en somt eerst 'Belgische' gebouwen op om dan tot 'Hollandse' over te gaan: Antwerpen en Mechelen zijn dan 'Belgisch', Den Bosch en Breda 'Hollands',

alsof zij niet alle vier Brabants; Damme is ‘Belgisch’ en Sluis ‘Hollands’; alsof zij niet beide Vlaams waren! Zelfs landgenoten zoeken onwillekeurig steeds naar een tegenstelling tussen Noord-Nederlands en Zuid-Nederlands in plaats van uit te gaan van een Nederlandse eenheid, waarbinnen nu hier dan ginds een cultuurhaard zich kon vormen, nooit echter op dat plan van Noord tegen Zuid, maar nu een in Brabant, dan in Vlaanderen, soms in de Oostelijke provinciën, of in Utrecht, of in Holland, middelpunten van kringen die uitzetten of inkrompen, over elkaar heengrepen, steeds aan de wijdere eenheid van het stamgebied ondergeschikt bleven.

Schilderkunst

In de historische behandeling van wat ik de eerste Nederlandse schilderschool noem, en wat gewoonlijk de school der Vlaamse primitieven heet, komt diezelfde onhistorische geesteshouding, en bijgevolg diezelfde begripsverwarring, even geregeld te pas. Maar waar wij hier te doen hebben met een van de grootste bijdragen door ons volk aan de Europese beschaving geleverd, met een van zijn meest eigen zelfverwezenlijkingen, maakt dat hier een zoveel te bedroevender indruk.

Zeker was de grote kunstbeweging, die door Hubert en Jan van Eyck ingeleid is geworden, ook niet zonder verband met algemene Europese stromingen. Geen nationale cultuur in Europa bestaat in en uit zichzelf, en ondernam ze het, ze zou ras verstarren en versterven, zoals met culturen in andere werelddelen gebeurd is. In de letterkunde, in de godsdienst, in alles hebben wij gezien hoe open de Nederlanden lagen voor invloeden, die van al de grote beschavings-centra in Europa uitgingen. Dat zij ook voor hun eigen bijdragen eerst aan anderen ontleenden, is bij de onderlinge afhankelijkheid die heel het Europees geestesleven kenmerkt niet meer dan normaal, maar dat zij in dit geval meer teruggaven dan zij ontvingen, en dat wat zij gaven hun diepste zelf was, dat staat vast.

Hubert en Jan van Eyck waren geboortig uit Maaseyck, ‘een stedeken in ruud Kempenland’, om met Mark van Vaernewijck, hun zestiende-eeuwse levensbeschrijver, te spreken. In hun jeugd moet Maastricht voor hen de grote stad geweest zijn, en achter Maastricht Keulen. In het museum te Keulen kan men heden zien, hoe omstreeks de overgang van de veertiende op de vijftiende eeuw in het Rijnland geschilderd werd. Nog maar ettelijke jaren geleden zijn te Gent in de oude eetzaal van het Bilokeklooster muurschilderingen ontdekt, die bewijzen dat een soortgelijke stijl in Vlaanderen beoefend werd; dat werk stamt trouwens nog uit de eerste helft der veertiende eeuw. De vormentaal van die kunst, ook al zocht ze er innig menselijke gevoelens mee uit te drukken, was nog Byzantijns, hiëratisch, vlak in vlak. Uit die conventie hebben de Van Eycks de schilderkunst helpen bevrijden. Wat mag hun voorbereiding tot die grote taak geweest zijn? Men neemt aan dat zij gereisd hebben. Zeker is slechts dat Jan in 1422 als schilder van Jan van Beieren in diens paleis in Den Haag werkzaam was, dat hij na diens dood in 1425 in dienst van Philips de Goede trad, voor wie hij niet alleen schilderde maar ook op half-diplomatieke zendingen ging. Onderwijl zou zijn oudere broer Hubert te Gent de Aanbidding van het Lam begonnen zijn, welk veel-luikig werk door Jan na Hubert's

dood in 1426 voltooid werd. Jan woonde de laatste jaren van zijn leven, nog druk werkzaam, te Brugge, waar hij in 1441 stierf.

Voor de oorsprongen van de kunst der Van Eycks - van Jan van Eyck althans, die in ieder geval wel de hoofdpersoon van het tweetal geweest is - heeft in de eerste plaats de connectie met de vorsten belang. Kunstbescherming was in de Franse prinsengeslachten, waartoe Jan van Beieren nauwelijks minder dan Philips de Goede gerekend worden moet, al een traditie. 't Was een uiting van hun algemene prachtliefde, en de schilder stond aan hun hoven het naast aan de juwelier. Onder Philips de Stoute al was Dijon een kunstcentrum van betekenis geworden en het waren vooral Nederlanders

die de Hertog er liet werken. De beroemdste is Claus Sluter, die voor een Hollander gehouden wordt, en wiens krachtige en levendige beelden voor 't Karthuizer-klooster van Champmol de overgeleverde Gothische vormen der sculptuur voor het eerst doorbraken. Ook schilders uit onze streken, Melchior Broederlam uit Ieperen, Jan Maelwael

ST. CHRISTOPHORUS. (MUURSCHILDERING IN HET BILOKE-KLOOSTER TE GENT)

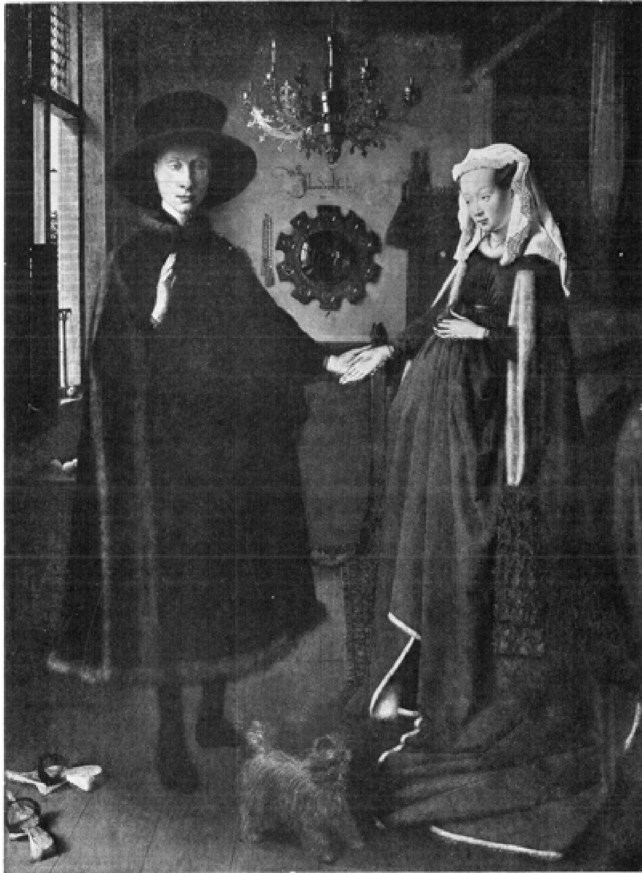
uit Gelre, werkten te Dijon maar de vernieuwing van de schilderkunst werd buiten hen om in de miniatuur voorbereid.

De prachtig geïllumineerde getijdenboeken vormden een kostelijk bezit van de vorsten. De Hertog van Berry, een broer van Philips de Stoute, hield naast Fransen ook 'Paul van Limburg' en zijn broers aan het werk, weer artiesten uit het Zuidoosten van ons taalgebied dus, en in de kalenderbladen te Chantilly kan men juist in hun werk, in de uitbeelding van natuurtaferelen, de ontwaking van de werkelijkheidszin gadeslaan. Maar een ander gebedenboek, dat in 1904 rampspoedig in de brand van de bibliotheek van Turijn verloren gegaan is, heeft voor de geschiedenis der Nederlandse schilderschool nog groter belang. De herkomst is onzeker, maar op goede gronden wordt het gedeeltelijk aan de Van Eycks toegeschreven. Eén blad schijnteen landing van Willem VI op de Zeeuwse kust, waar zijn dochter Jacoba hem begroet, voor te stellen.[1)] Reeds toen werkten de Van Eycks dus in vorstelijke opdracht, en door dat werk kwamen zij in aanraking met de miniatuurkunsttraditie, die in hoofdzaak Frans was en die sedert kort veel Italiaanse elementen in zich had opgenomen. Maar veel treffender nog dan in het getijdenboek van Paul van Limburg is hier de heerschappij over ruimte en werkelijkheid. In het kleine bestek van het miniatuurblad is de wijdte en diepte van het landschap gevat. De gestalten bewegen zich in atmosfeer en ruimte. De grote ontdekking is gedaan, die de Van Eycks verder in al hun schilderwerk vieren zullen. De Aanbidding van het Lam wordt het manifest van de nieuwe schoonheidsleer, die opeenvolgende geslachten van Nederlandse

1) Vgl. hiervoor, blz. 104.

schilders bezielen zal. De schone werkelijkheid boeit Jan van Eyck met al haar mysteriën. Voorwerpen en stoffen, gelaatsuitdrukkingen en persoonlijkheden, alles met behulp van de olieverf in een kleur en in een licht, zoals de kunst nog niet gekend had.

'Nederduits talent, op Boergondisch maecenatendom gestoten.' Het is merkwaardig te zien hoe in de beeldende kunst, waar de taal geen slagboom vormde, de vreemde

ARNOLFINI EN ZIJN VROUW. (SCHILDERIJ VAN JAN VAN EYCK).

vorsten die in de Dietse Nederlanden heersten, met glans de taak van cultuurleiding vervulden, waarin wij hen ten opzichte van de letterkunde te kort zagen schieten. Juist voor baanbrekers, voor mannen die anders wilden, die zochten en experimenteerden, was de steun van een vorst onwaardeerbaar. Van de conservatieve menigte zouden zij weinig te verwachten hebben gehad, maar nu het hof voorging, volgde de rijke poorterij, - de Italiaanse kooplieden in de grote handelssteden onderscheidden zich door hun ijver -, en het werd te Gent en te Brugge, weldra te Brussel en te Leuven en te Antwerpen, een wedijver wie het mooiste altaarstuk in de nieuwe manier zou stichten wie het mooiste portret van zich zou laten schilderen.

Zo begon er in de Nederlanden een verbazende ontplooiing van schilderkunst. 't Was een ootmoedig dienen van God met schoonheid, 't was ook een fris en moedig zoeken naar nieuwe ogenlust. Wie zal bepalen welk aandeel in die plotselinge opbloei de uiterlijke omstandigheden, welk aandeel de innerlijke aanleg van het volk toekomt?

JOHANNES DE DOPER, (SCHILDERIJ VAN GEERTGEN TOT ST. JANS).

In elk geval ontdekten in diezelfde vijftiende eeuw, toen in Italië de Renaissance-kunst haar veroveringen begon, de Nederlanders voor eigen rekening werelden van schoonheid, en de trots der ontdekking was maar nauwelijks minder waardevol dan de gevonden schatten zelve. In de zestiende eeuw al, terugblikkend, zag men wat er een groot werk verricht was, en Van Mander beschreef de levens der Nederlandse schilders niet minder liefdevol dan Vasari het voor zijn Italianen deed.

De Van Eycks hadden school gemaakt, maar nieuwe meesters waren verschenen, die eigen bijdragen leverden. Daar was in de eerste plaats, te Brussel, Rogier van de Weyden; eigenlijk Roger de la Pasture uit het Waalse Doornik, maar niet onwaarschijnlijk was Van der Weyden zijn vader's oorspronkelijke naam en was die uit Leuven naar Doornik gekomen. Rogier volgde Jan van Eyck op als Boergondische hofschilder; wij hebben portretten van Philips de Goede naar, en van Karel de Stoute van zijn hand. Voorts schilderde hij altaarstukken van een verdiepte innigheid en een tedere zwaarmoedigheid. Sterk onder zijn invloed stond Dirk Bouts, van Haarlem, maar die te Leuven werkte, en die de elegische kwaliteiten van Rogier met het realisme der Van Eycks zocht te verzoenen; het effect is soms wat strak en stijf, maar de ernst van de meester verheft zijn werk. Een meer hartstochtelijk uitbeelder van het leven dan één der vorigen was Hugo van der Goes, een Gentenaar van geboorte; niemand verbond dramatiek en realisme op harmonischer wijze. Memlinc, die op het laatst van de vijftiende eeuw te Brugge werkte, kwam van buiten het Nederlands taalgebied, uit Duitsland; zijn fijne en tedere kunst zweemt soms naar het zoetelijke, maar geen meer technisch volmaakt of liefelijker werk is ooit geschapen. Na deze

Duitser kwam een Hollander naar Brugge om de roem der stad als kunstcentrum te handhaven, Gerard

David uit Oudewater, met wie we de drempel der zestiende eeuw overschrijden.

Er waren toen toch ook in het Noorden al middelpunten die de ingeboren talenten aantrekken en behouden konden; vooral Haarlem: hier arbeidde tegen het einde van de vijftiende eeuw de jonggestorven Geertgen tot Sint Jans, wiens zeldzame werken met een eenvoud en directheid die wezenlijk groots aandoen, de diepst menselijke gevoelens van zijn gewijde onderwerpen verbeelden. Tegelijkertijd leefde in 's Hertogenbosch een schilder die over de nauwlettende waarneming der werkelijkheid heen een heel nieuw element van felle fantazie in de kunst binnenvoerde; Hieronymus Bosch was een excentricus, maar met een gedeelte van zijn hevige geest werkte hij in op een van de oorspronkelijkste verschijnselen in heel die artistieke beweging, Pieter Breugel, die echter buiten de tijdgrens van dit hoofdstuk valt.

Het is een rijk beeld. In de eindeloze variaties op dezelfde kerkelijke thema's worden alle klanken die tot het menselijke gemoed spreken, beproefd. De liefdevolle beschouwing van de werkelijkheid, die ook het eenvoudigste en geringste niet versmaadde, en die soms tot een niets ontziende hartstocht worden kon, dat was iets waardoor deze Nederlandse kunst zich misschien het meest onderscheidde. Zeker was het beeld dat de Italiaanse kunst in hetzelfde tijdvak vertoonde nog rijker. Maar Italië was ook een veel groter gebied, met een veel oudere traditie achter zich, en met veel meer middelpunten, die aan de kunst verscheidenheid van ontwikkeling mogelijk maakten. De Italiaanse vorsten en groten beschermden de kunst nog op een heel andere wijze dan ten onzent de Boergondische Hertogen en de rijke kooplieden. Op het laatst won het de Italiaanse mode dan ook en de Nederlandse kunst moest ze aan zich assimileren, zij moest een Italianiserende periode doorzieken, vóor ze met frisse kracht opnieuw kon uitschieten. Dat neemt niet weg dat zij in de vijftiende eeuw toppen bereikt had, die voor altijd in de wereldkunst zullen uitsteken. Hoe handhaaft zich Van der Goes' groot altaarstuk voor de familie Portinari temidden van de grootste voortbrengselen der Italiaanse kunst in de Uffizi te Florence! Jan van Eyck's portret van Arnolflni en zijn vrouw blijft in een van de meest uitgelezen schilderijenverzamelingen ter wereld, in de National Gallery te Londen, uitblinken. En hetzelfde geldt voor de peinzende Doper in zijn liefelijk landschap van Geertgen tot St. Jans, in het Kaiser-Friedrich-Museum te Berlijn.

Wat onze aandacht in 't bizonder verdient, dat is het opnieuw zo zegevierend duidelijke feit dat in heel deze schitterende cultuurontplooiing de grens van 1648 niet meetelt. Niet alleen zien wij er Brabant als een ongedeelde eenheid in optreden, maar ook Holland doet mee aan een beweging die in het Zuiden haar voornaamste brandpunten houdt. Onder de grote figuren die ik genoemd heb, zijn er twee, Hieronymus Bosch en Pieter Breugel, die vermoedelijk uit de Noord-Nederlandse provincie Noord-Brabant afkomstig zijn. Twee ervan zijn Hollanders, die in het Zuiden werkten en tot aanzien kwamen, Dirk Bouts te Leuven en Gerard David te Brugge. Geertgen tot St. Jans, die te Haarlem werkte, heeft niettemin de invloed in 't bizonder van Hugo van der Goes ondergaan en is trouwens klaarblijkelijk énes huizes met al de anderen. ‘Vlaams’ kan deze schilderschool slechts genoemd worden, omdat de rijkdom van Gent en Brugge van alle kanten schilders aantrok. Onder de groten van de eerste rang is alleen Hugo van der Goes een Vlaming uit het graafschap Vlaanderen.

Het spreekt vanzelf dat de latere kunsthistorici zich aan het feit zomaar niet onderwerpen wilden en op allerlei manieren getracht hebben toch hun geliefkoosde

tegenstelling Noord-Zuid in de verklaring der verschijnselen binnen te smokkelen. Soms ziet men hen in verlegenheid met Bosch en Breugel, die toch ‘Noord-Nederlands’ zoal niet ‘Hollands’ zijn. Alsof het voor de kunst van de vijftiende-eeuwse Brabanders enig verschil maken kon, wat de oorlogskansen na hun dood omtrent de grens tussen ‘Noord’ en ‘Zuid’ beslissen zouden! Evengoed zou men het van overwegend belang voor de Van Eycks kunnen houden, dat zij op de linker- en niet op de rechteroever van

de Maas geboren zijn, in 'Belgisch' en niet in 'Nederlands' Limburg! Maar het meest wordt er toch aan de Hollanders geplukt, aan Bouts, maar vooral aan Geertgen. Aan hen moet, hoe dan ook, bewezen worden dat er wel degelijk tussen de Noorderlingen en de 'Vlamingen' een wezensonderscheid bestaat.

Wat wij zo juist omtrent de verspreiding van schilders en schilderscholen en de onderlinge betrekkingen op dat gebied tussen verschillende streken hebben waargenomen, versterkt echter alweer het betoog - mij reeds door de feiten van de godsdienstige letterkundige beweging zowel als van de architectuurgeschiedenis in de pen gegeven -, dat een Noord-Nederlandse eenheid tegenover een Zuid-Nederlandse eenheid achteraf gevormde concepties zijn. Er waren groepen benoorden de rivieren en er waren groepen bezuiden de rivieren, en hun betrekkingen of gevoelens van samenhorigheid waren niet langs een horizontale lijn geschikt. Dat verschillende landschappen elk hun eigen bijdrage tot een nationale cultuur leveren, is overigens iets wat nergens zo goed als juist in de kunstgeschiedenis te zien valt. De schilders van Toscane hadden een eigen traditie, verschillend van die van de Venetianen; de Gothiek was iets speciaal Noord-Frans, evenals in de Renaissance-kunst het Franse Zuiden de leiding nam. In de voorgaande bladzijden heb ik al dikwijls laten zien hoe de Nederlandse cultuur nu van deze dan van die landstreek de meeste voeding trok. Of zulke verschillen samenhangen met het diepste wezen, met rasonderscheid, of dat zij veroorzaakt worden door tijdelijke omstandigheden, invloeden van naastgelegen vreemden, economische ontwikkeling, politieke wederwaardigheden, dat is een vraag die ik hiervóor al opwierp, maar die ik ook nu niet met stelligheid wil beantwoorden.

Wel wijs ik er nogmaals op, dat achter beschouwingen om het al uit 'volksaard' te verklaren, in ons bizonder geval beschouwingen over de Hollandsheid van Bouts of van Geertgen, over hun verschillendheid vergeleken met de 'Vlamingen', al te duidelijk eenvooropgezette mening omtrent de verschillendheid van 'Holland' en 'Vlaanderen' de beweegkracht is, een mening die eenvoudig op hedendaags politiek vooroordeel berust. Men behoeft de kunsthistorici om hun vernuftige vergissingen in deze niet hard te vallen. Zij zijn door de politieke historici, die zelf de wezenlijke eenheid van het Nederlandse taalgebied en de onnatuurlijkheid van de zestiende-eeuwse scheuring nooit helder genoeg in het oog gevat hebben, misleid. Maar het resultaat is een wringen en trekken aan de feiten, dat onze kunstgeschiedenis geen goed kan doen. Ik wil niet beweren dat kunst zich noodzakelijk in nationale, of in taaleenheid-vormen openbaart. Ik heb erop gewezen hoe alles met Europese stromingen meevloeit. Ik heb Van der Weyden vermeld, wiens Waalzijn betwijfeld wordt, maar er waren andere Doornikse meesters, wier kunst nauw aan de 'Vlaamse' verwant was. Heel het Noordoosten van ons taalgebied schijnt daarentegen aan deze beweging vreemd gebleven te zijn. Maar dat zijn toch maar zulke correcties als het leven altijd aan iedere grote historische waarheid aanbrengt. Dat de cultuureenheid van de Dietse Nederlanden een natuurfeit was, wordt daardoor niet gelogenstraft. In hun kunstprestaties toonden Vlaanderen, Brabant en Holland hun verwantschap en bezegelden ze ermee. Wat kan de kunsthistorie beters doen dan het natuurfeit aanvaarden en, met een open oog voor haar plaatselijke en individuele verscheidenheid, de kunstbeweging die zich zo snel over onze gewesten verbreidde, als een eenheid beschouwen?

4. De crisis van de Boergondische staat

a. De eerste schok doorstaan, 1477-79

Met Karel de Stoute viel de band weg die zijn vele gewesten tot een geduchte staat tezamengehouden had, en naarmate die band pijnlijker gekneld had, was nu de neiging tot verzakken en uiteenvallen sterker. Lange tijd was het twijfelachtig of er enige samenhang zou overblijven, en veel brokkelde aanstonds af. De jonge Hertogin en haar stiefmoeder zaten te Gent, omgeven van een paar bloedverwanten en van de oude dienaren van het huis, die zich door het wegvallen van de meester van alle steun beroofd voelden. Radeloos sloegen zij de opwinding van het volk gade, maar weinig troost puttend uit het vooruitzicht van de Staten-Generaal, die al vóor de katastrophe opnieuw naar die stad ontboden waren. En ondertussen konden de nieuw onderworpen gewesten niet meer in bedwang gehouden worden.

Bisschop David, die twintig jaar lang met de macht van Boergondië achter zich in Utrecht geheerst had, zag opeens aan alle kanten vijanden tegen zich oprijzen en zat weldra in zijn kasteel te Wijk bij Duurstede als in een laatste toevluchtsoord, terwijl in Sticht en Oversticht de Staten des lands alles naar hun hand zetten. De inlijving van het land van Luik werd door Maria aanstonds prijs gegeven, en de Bisschop, Louis van Bourbon, een afhangeling van Boergondië zo goed als David, moest zien wat hij met eigen krachten van zijn gezag terecht bracht. In Gelre kwamen de Staten eigenmachtig bijeen en erkenden Adolf, die nog altijd te Kortrijk gevangen zat, maar nu door de Vlamingen bevrijd werd, als hun rechtmatige Hertog. En niet alleen van binnen uit kwam de ontbinding.

Lodewijk XI begreep dat zijn kans nu gekomen was. Op het eerste bericht van het treffen bij Nancy had hij zijn troepen het hertogdom Boergondië ingestuurd, dat hij bij gebrek aan mannelijk oor uit Karel de Stoute aan de kroon vervallen verklaarde. Daarna toog hij zelf in aller ijl Noordwaarts om te zien, wat er van de Nederlandse gewesten af te trekken zou zijn en in 't algemeen, wat er tot verzwakking en verdeling van die macht, van welke hij heel zijn regering door zoveel te lijden had gehad, te doen viel. De Picardische steden openden zonder weerstand te bieden hun poorten. Hij drong daarna voort in Artois en maakte zich deels met geweld deels door omkoperij van verscheiden steden meester. Zelfs de Rijksgrens overschreed hij, bezette Kamerijk, viel Henegouwen binnen, nam Bouchain, Le Quesnoy. Was het oorlog op leven en dood, wilde hij eenvoudig misbruik maken van de verlegenheid der weze en veroveren wat hij kon? Geenszins, als men hem geloofde. Maar Karel had nog vóor zijn dood de verloving van zijn dochter met Aartshertog Maximiliaan de zoon van Frederik III, eens te Trier zo dramatisch afgebroken, weer aangeknoopt en Maria gaf alras blijk van haar wens om zich naar dat plan te gedragen. Daarentegenover wierp Lodewijk een huwelijk met zijn eigen zoon de Dauphin op. Weliswaar was de Dauphin pas zeven jaar oud en Maria bijna twintig. Maar volgens de sluwe Koning was dit de enige oplossing en hij trachtte het denkbeeld aan de afgezanten die weldra over vrede met hem kwamen praten, smakelijk te maken.

De regering van de Boergondische staat was al in een bizonder slechte positie om aan de aanvallen van Lodewijk's geweld of list weerstand te bieden. Was er nog wel een Boergondische staat, was er nog wel een regering? Maria van Boergondië was die eerste maanden de hulpeloze speelbal van een revolutie. Behalve in de nieuwe

gewesten, en in Boergondië en Picardië, werd, afgezien van een paar overlopers uit de adel, haar erfrecht niet ernstig betwist. Maar overal voelde men dat het ogenblik gekomen was om tegen de meest gehate tendenties van het Boergondische regeerstelsel in te gaan. Hadden Philips de Goede en Karel de Stoute hun despotisme en hun oorlogs-

zucht gedekt met de leuze van het algemeen belang, het sprak vanzelf dat nu het uur der wrake voor het privilege geslagen had. De uitbarsting was het hevigst in Vlaanderen, waar de druk het zwaarst geweest was. Te Gent kwamen de gilden in beweging, alle vernederingen niet alleen door Karel de Stoute maar ook door Philips de Goede aan de stad bereid, werden ongedaan gemaakt. Het kalfvel van 1469[1] en de verordeningen van Gavere van 1453[2] werden vernietigd, en pas nadat zij gezworen had alle privileges van vóor 1450 te handhaven, werd Maria gehuldigd. De stadsregering werd toen op de oude wijze samengesteld. Telkens als er een nieuwe maatregel doorgezet moest worden, kwamen de gilden, elk man gewapend en achter zijn Hoofdman en bannier opgesteld, op de markt bijeen: een 'wapeninge' noemde men dat. Een ware jacht werd gemaakt op de magistraten met wie de vorige Hertog had gewerkt. Het volk wilde bloed zien. Zes Gentse schepenen die, al was het ook noodgedwongen, hun namen onder het kalfvel van 1469 hadden gezet, stierven op het schavot. Nog veel meer gerucht maakte de terechtstelling van de Kanselier Hugonet en van Humbercourt, Vliesridder, en niet minder dan de ander een voornaam en vertrouwd minister van de despoot. Zij waren gevangengenomen na hun terugkeer van een zending naar Lodewijk XI, die gedaan had wat hij kon om de Vlaamse leden van het gezantschap tegen hen in te nemen. Geen heel moeilijke taak! Hugonet en Humbercourt werden tegen alle vorm in door de schepenen van Gent berecht en in weerwil van Maria's tranen onthoofd. Het was een zuiver revolutionaire daad, waarmee men het gevallen regiem zijn haat wilde betuigen.

Alleen te Gent, waar voor het ogenblik de centrale regering zich ophield, kon het volk zich op die wijze onmiddellijk in de algemene politiek doen gelden. Maar in Brussel en 's Hertogenbosch, in Antwerpen, in Brugge en Ieperen, allerwege maakten de gilden zich weer met geweld van de macht meester. In Holland bezaten de Kabeljauwse stadsregeringen meer weerstandsvermogen, maar zij voelden zich niettemin aanstonds bedreigd en namen maatregelen om mogelijke Hoekse woelingen te bedwingen. Maar overal, of de oligarchieën zich handhaafden of plaats aan de gilden moesten inruimen, werd het herstel van oude voorrechten geëist. Zo goed als Gent de heerschappij over de kasteleinij, kreeg Brugge die over het Vrije terug. Alle stapelrechten, handels- of arbeidsbeperkingen, die de liberale politiek der Hertogen afgeschaft had, werden in de Vlaamse en Brabantse steden weer ingevoerd. Ook de eis van eerbiediging der Dietse taal in bestuur en rechtspraak, al zo vaak beloofd, werd niet vergeten. De Hollanders verkregen in Maart van Maria, in ruil voor een belofte van hulp tegen Frankrijk, een gewestelijk privilege, het Groot Privilege van Holland, waarbij tegen alle schending van hun oude rechten voorziening was getroffen. Geen vreemdelingen, d.w.z. Vlamingen, Brabanders of Henegouwers, meer in gewestelijke ambten; geen berechten van burgers buiten het gewest. Over 't geheel was de strekking van heel die beweging inderdaad reactionair: het was een terug willen naar middeleeuwse toestanden van stedelijk en gewestelijk particularisme zowel in bestuur als in economie. Maar men moet in het oog houden dat wat er kracht aan gaf, het gevoel was van overgeleverd te zijn aan een vreemde dynastie, en van een aantal bepalingen kan men bovendien met de vinger aanwijzen hoe zij door buitensporigheid en machtsmisbruik van de heerser werden ingegeven.

1) Blz.
2) 2) Blz. 122

Dit geldt niet minder voor het algemene Groot Privilege, het ‘Groot Privilege van de gewesten van herwaarts over’, dat de Staten-Generaal zich al in Februari hadden bedongen. De Staten-Generaal waren te Gent in een atmosfeer van revolutie bijeengekomen en het was ook hun eerste werk geweest, vóor zij eraan denken konden het land in beter staat van verdediging te brengen, om aan de Hertogin eisen te stellen die strekken moesten om de centrale regering, van welke Karel de Stoute hen zoveel had laten lijden, onschadelijk te maken. Dat Groot Privilege wilde de Boergondische

staat niet afbreken. Integendeel bewijst het met treffende duidelijkheid dat het beginsel van de saamhorigheid der gewesten - zonder bewust of stelselmatig onderscheid van Waals of Diets - bij de bevolkingen ingang gevonden had. Maar in plaats van het absolutistisch eenheidsgezag wilde men een zuiver federatief verband op de grondslag van medezeggenschap der Staten stellen. Het verafschuwde Mechelse gerechtshof werd zonder meer afgeschaft, maar een Grote Raad werd ingesteld die de vorst vergezellen zou en waarin de verschillende gewesten naar vaste proporties vertegenwoordigd zouden zijn. Tegelijk werd bepaald dat de vorst geen oorlog zou mogen voeren zonder toestemming van de Staten-Generaal, en het belang van dat lichaam werd niet weinig verhoogd door de toekenning van het recht (dat ook gewestelijke Staten voor zich bedongen) om op eigen initiatief bijeen te komen.

MAXIMILIAAN, MARIA, EN AFSTAMMELINGEN.

Maria poogde zelfs niet zich te verzetten. Alle kracht was aan haar persoonlijk gezag ontnomen, en vooral na het wraakgericht aan de twee vertrouwdste raadslieden van haar vader, rustte voor een ogenblik de uitvoerende macht feitelijk bij de Staten-Generaal. Die voerden dan ook de door Hugonet en Humbercourt begonnen onderhandelingen verder. Zij gaven daarbij blijk van een tegenzin in de oorlog, die bij de verwarring in het bestuur en de uitputting na Karel de Stoute's avonturen alleszins begrijpelijk is. Zij deden wat zij konden om Lodewijk gunstig te stemmen. Zij keurden de politiek van de dode Hertog tegenover Frankrijk uitdrukkelijk af, zij voerden de afschaffing van het Parlement van Mechelen aan als een bewijs van hun eerbied voor 's Konings rechten (volgens welke Vlaanderen immers onder het Parlement van Parijs behoorde te ressorteren). Maar met dat al lieten zij zich door de loktaal van Lodewijk XI niet misleiden. Het huwelijk met de Dauphin dat hij aanpreekte, werd weliswaar in de Staten van Vlaanderen als een mogelijke redding aanbevolen, en geen wonder, waar men vreesde dat het land weerloos voor de Franse aanval open lag. Maar men gaf Lodewijk op dat punt toch niet meer dan goede woorden. Men waarschuwde hem zelfs, dat als hij onderwijl doorging met gewapenderhand in Artois en Henegouwen door te dringen, de stemming van Maria's onderdanen wel eens zo zou kunnen rijzen, dat het de gewenste verbintenis zou ophouden en verhinderen.

En inderdaad hebben de Vlamingen zich neergelegd bij Maria's besluit om de Oostenrijkse Aartshertog te huwen. In April werd het huwelijk met de handschoen voltrokken. Toen Lodewijk daarop zijn pogingen verdubbelde om met geweld te nemen wat men hem niet goedschiks geven wou, trokken de gilden op onder Adolf van Gelre, die zich in weerwil van het feit dat Maria's vader hem gevangengezet en beroofd had en dat Maria hem nog zijn hertogdom betwistte, tot leider voor haar zaak opwierp.

De Gentenaren wilden hem, zonder acht te slaan op de plechtigheid die Maria al in April met de Oostenrijkse Aartshertog verbonden had, aan de jonge vorstin als echtgenoot opdringen (hij was weduwnaar van haar tante). Voorzagen zij de ellende die uit het huwelijk met een machtig vreemd eling zou voortvloeien? Hoopten zij met de Geldersman een waarlijk Dietse dynastie te kunnen stichten? Adolf van Gelre sneuvelde al in Juni. Twee maanden later kwam Maximiliaan. Het Habsburgs huwelijk werd een voldongen feit. De leider was nu aangewezen. En de Vlaamse steden juichten hem toe.

Tu es dux et princeps noster, pugna proelium nostrum,

zo luidde een opschrift waarmee men hem te Brugge verwelkomde.

Een leider was onontbeerlijk. De Staten-Generaal hadden op een ogenblik van crisis veel op zich moeten nemen, maar zij waren toch uiteraard ongeschikt om het uitvoerend gezag uit te oefenen. Nu door de schenking van het Groot Privilege de argwaan tegen de vorst voor het ogenblik bezworen was, konden er krachtige toebereidselen voor de oorlog gemaakt worden. Lodewijk XI zag al zijn verwachtingen van gemakkelijke veroveringen in rook opgaan. Er werd geschermutseld, er werden wapenstilstanden gesloten, er werd geïntrigeerd, totdat in 1479 bij Guinegate in Artois een veldslag van meer betekenis werd geleverd, waarin de Fransen aan het kortste eind trokken, De Vlaamse troepen hadden het grootste aandeel in de overwinning gehad, en het volkslied bewaart er de herinnering aan:

Zi riepen alle: ‘Flander de leeuw!’
Met Vlaamsen tongen.

Deze tegenslag ontmoedigde Lodewijk XI. Jarenlang hielden telkens herhaalde wapenstilstanden het opnieuw uitbreken van de strijd tegen. Maar ondertussen bereidde Maximiliaan, die in het verlies van Picardië en vooral van Boergondië niet berusten wou, een offensief op grote schaal voor.

Het eerste stadium van de crisis was dus voor het statencomplex der Boergondische Hertogen, zij het niet zonder aanzienlijke afbrokkeling, vrij wel doorstaan. Als men bedenkt hoe ongunstig de omstandigheden waren, wordt dat een hoogst opmerkelijk feit. De verheerlijkers van het Boergondische centraliseringsstelsel zijn gewoon de Staten-Generaal, en in 't bizonder de Vlamingen om de rol door hen in deze gebeurtenissen gespeeld met hoon te overladen. Dat is wel zeer onbillijk! Ik laat de revolutionaire uitspattingen en de kleingeestigheid van menige plaatselijke hervorming voor wat zij zijn, maar de Staten-Generaal van 1477 leverden geen onwaardig voorspel op latere gebeurtenissen, waarin de Staten-vergaderingen geroepen zouden worden het volk tegen de vorst leiding te geven. Zij toonden wel degelijk bezorgdheid voor de integriteit van de staat en begrip voor algemene politieke verhoudingen, en blijkbaar droeg hen daarbij een volksgevoel, dat met eerbied voor de wettige opvolging (voor ‘de natuurlijke vorst’ zoals men placht te zeggen) niet voldoende verklaard wordt en dat in 't bizonder in Vlaanderen nog krachtig juist op de dreiging uit de Franse hoek reageerde. De Boergondische staat, met (na het afvallen van het hertogdom Boergondië en Nevers, van Rethel en Picardië) de Dietse landen meer dan ooit in een leidende positie, bleek in deze crisis, waarin het volstrekt centraal gezag te gronde ging, een natuurlijke samenhang gevonden te hebben in het politiek

besef zijner bevolkingen, hoe weinig zich zijn scheppers daarom ook bekommerd hadden. Niet dat er in dit opzicht niet nog veel ontbrak. Men stond nog maar aan het begin van wat onder de gunstigste omstandigheden een lang en moeilijk proces moest zijn. En de omstandigheden waren ver van gunstig.

b. Maximiliaan in strijd met de natie

Afgezien nog van de particularistische en exclusivistische neigingen, die in de oude organisatie van het volk zo sterk verschanst zaten en die een werkelijk nationale samenwerking telkens moesten verstoren, stad tegen stad en gewest tegen gewest in het geweer brengend, waren de Staten-Generaal een veelhoofdig lichaam afhankelijk van de wil der gewestelijke Staten, die op hun beurt geen stap konden doen zonder de goedkeuring van een aantal stadsregeringen. Snel handelen was dus uitgesloten en zoals ik al opmerkte, om het uitvoerend gezag te leiden waren de Staten-Generaal ten enemale ongeschikt. Een vorst, met wezenlijke macht toegerust, kon in dat stadium van ons volksbestaan uit de constitutie niet gemist worden en als wij Maximiliaan weldra doende vinden om de Boergondische regeertraditie weer op te wekken en in weerwil van het Groot Privilege zijn gezag te versterken, dan kunnen wij slechts opmerken dat hij deed wat ieder vorst in zijn plaats gedaan zou hebben en wat door de toestand inderdaad geboden werd. Het ongeluk was dat Maximiliaan veel meer wilde. Niet alleen de regeertraditie der Boergondiërs, ook hun traditie van een zuiver dynastieke buitenlandse politiek vatte hij weer op, en die was het toch, welke niet alleen tot de katastrophe van Nancy, maar tot heel de uitbarsting van 1477 tegen het vorstelijk gezag geleid had.

Opnieuw had het lot de Nederlanden een vreemd heerser beschoren. Toen Maximiliaan de Boergondische bruid kwam trouwen, kende hij Frans noch Nederlands. Maar hij was nog maar achttien jaar oud en paste zich snel aan. Het Franse hof maakte zich zonder moeite van hem meester, maar onder het vernis van verfransing dat hem voor de omgang met de hoge adel en met de hoge ambtenaren in de Nederlanden werd opgelegd, bleef hij Duitser, erfgenaam, weldra opvolger van de Duitse Keizer. Voor wie de gebeurtenissen van 1477 met een Nederlands oog beziet, was het verlies van het hertogdom Boergondië, Picardië en ander Frans land een alleszins gezonde besnoeiing. Ofschoon de dynastie zich handhaafde in de Franche Comté, was hiermee toch aan een politiek zoals de vorige Hertogen ze hadden nagestreefd, tot vorming van een geheel onnationale tussenstaat tussen Frankrijk en Duitsland, de bodem ingeslagen. De mogelijkheid was geschapen voor een staatkunde die zich op de Nederlanden concentreren zou en, zonder een nodeloze strijd met Frankrijk te zoeken, de nu hoofdzakelijk Dietse staat over zijn natuurlijk expansiegebied naar het Oosten en Noordoosten ontwikkelen en bevestigen. Maximiliaan echter zag in de rijke Nederlandse gewesten die zijn huwelijk hem bezorgde, geen doel in zichzelf, maar een middel tot het voeren van een grootscheepse Europese politiek, een strijd om de hegemonie tussen de Keizer van het Heilige Roomse Rijk en de Allerchristelijkste Koning. Hij zette in 't bizonder zijn zinnen op de herovering van het hertogdom Boergondië. Terwijl Lodewijk XI dus deed wat hij kon om hem in de Nederlanden de handen vol te geven - hij verbond zich met de opstandige Luikenaars onder de Heer van der Marck tegen hun Boergondische Bisschop Louis van Bourbon; met de Hertog van Lotharingen, Karel de Stoute's oude vijand, die zich van Luxemburg poogde meester te maken; met Catharina, de zuster van de gesneuvelde Adolf van Gelre, die zich in het hertogdom van haar vaderen trachtte staande te houden -, hernieuwde Maximiliaan het bondgenootschap van Karel de Stoute met de Hertog van Bretagne en met Eduard IV van Engeland. De zoon die hem in 1478 geboren was (Philips de Schone), werd in 1479 al verloofd

met Eduard's dochter en in 1481 lagen de plannen gereed voor een grote oorlog, die Frankrijk uiteen scheuren en aan Eduard, gelijk aan zijn voorgangers Eduard III en Hendrik V, de Franse koningskroon brengen moest.

Het is geen wonder dat de Dietse gewesten er op tegen hadden dàarvoor hun privileges te laten knotten en hun goed en bloed op te zetten. Telkens komt in die dagen het

besef tot uiting - al zij het ook maar terloops of achteloos, zonder dat iemand trachtte er een stelsel van te maken -, dat wat Frans sprak bij Frankrijk hoorde. Lodewijk XI zei het zelf tot de Henegouwers onder wie hij in 1477 met zijn leger verscheen, althans hij prees hun het huwelijk van Maria met zijn zoon de Dauphin met een beroep op de taalgemeenschap aan.

> Dat huwelijk (*zei hij*) zou voor het land zeer nuttig zijn, vanwege de Waalse taal, want het Diets kende de Dauphin niet.

Van enige uitwerking van zulke redeneringen op de Henegouwse en Artesische steden bespeurt men weliswaar niets: zij boden hardnekkig weerstand, en Atrecht, dat zich eerst overgegeven had, kwam weldra, nog in 1477, in opstand en werd door Lodewijk XI getuchtigd op een wijze die aantoont, dat hij zich het voorbeeld van Karel de Stoute met Luik ten nutte gemaakt had. Maar een schrijver van iets later voelde dan ook, dat die houding verklaring behoefde.

> Zelfs die onderdanen der vorstin voor wie het Frans de moedertaal is, waren niet vreemd van de gedachte, dat een Duits boven een Frans gemaal de voorkeur verdiende. Zij immers wisten van nabij wat ellende en rampen en wat druk van slavernij hun buren die onder 's Konings bewind leefden te verduren hadden.

Inderdaad kon de werfkracht van Frankrijk niet groot zijn onder een koning die, gebruik makend van de nog maar kort geleden aangematigde bevoegdheid om zonder medezeggenschap der Staten belasting te heffen, de financiële eisen der kroon tot een ongekende hoogte had opgevoerd, en die zelf zich van de impopulariteit van zijn bewind zo bewust was, dat hij in zijn laatste levensjaren aan vervolgingswaanzin leed en zich in zijn kasteel van Plessis schuil hield achter grendels en dubbele wallen en de kruisbogen van een talrijke lijfwacht. En in 't bizonder moesten Henegouwen en Artois afkerig van de inlijving bij Frankrijk zijn (daartoe zou het huwelijk met de Dauphin natuurlijk geleid hebben) op een ogenblik dat zij juist mee onder Karel de Stoute gezucht hadden en mee in de gunsten van het Groot Privilege zouden delen. Een paar jaar later (in 1482) dreven de Vlamingen echter een schikking door, volgens welke Maximiliaan en Maria's dochtertje met de Dauphin zou trouwen en Artois als bruidgift mee krijgen; Artois zou aldus van de Nederlanden gescheiden worden, en Commines beweert dat de Gentenaars niets liever gewild zouden hebben dan dat Henegouwen en Namen en

> alle onderdanen van dat huis die van de Franse taal zijn

met Artois mee waren weggeschonken om zodoende hun heer te verzwakken -, een opwelling die al heel slecht te rijmen valt met de theorie volgens welke ras- en taalverschil zich bij de vorming van nationaliteit en staat in de Nederlanden niet zouden hebben laten gelden.

De verhouding tussen Maximiliaan en Vlaanderen had zich toen kort tevoren plotseling heel scherp toegespitst. Al in 1479 had de wens van Gent om een verantwoording te horen van het besteden der opgebrachte penningen enige spanning veroorzaakt. In 1481 wilden de Staten van Vlaanderen, vóor zij in nieuwe beden

toestemden, het hof aan een zekere staat van uitgaven binden, en zij wilden bij die gelegenheid zelfs het gebruik van de Nederlandse taal voorschrijven, hetgeen grote verontwaardiging wekte bij de heren die van het Vlaamse geld onderhouden werden. De invloedrijkste man te Gent en daardoor in Vlaanderen was op dat ogenblik de baljuw Jan van Dadizele; hij had in 1479 bij het afweren van de Fransen grote diensten bewezen. 17 October 1481

werd hij vermoord, te Antwerpen, en de daders waren, zo werd algemeen geloofd, edelen uit de omgeving van Maximiliaan. Op de vergadering van de Staten van Vlaanderen die kort daarop naar Brugge bijeen geroepen werd, weigerde Gent te verschijnen zolang in zake de moord geen recht gedaan was. Zo stonden de vorst en de stad tegenover elkaar, toen onverwachts, ten gevolge van een val van haar paard, Maria van Boergondië overleed.

Niet haar man natuurlijk, maar haar zoontje was haar opvolger, en omtrent de voogdij was niets bepaald. Om zich als regent erkend te krijgen moest de Aartshertog dus als sollicitant voor de Staten-Generaal verschijnen, die aanstonds gedagvaard werden. Alle gewesten stonden hem zijn verzoek toe, behalve Vlaanderen, dat hem wel de titel wilde geven, maar dat niettemin voor zoveel het gewest betrof een voogdijraad over de jonge Philips instelde. Hiermee werd Maximiliaan's gezag ontzenuwd en de andere gewesten profiteerden gretig van Vlaanderen's boudheid. De oorlog met Frankrijk toch was nu uitgebroken en die was nergens populair. LodewijkXI, geesteskrank als hij was, begreep onmiddellijk, waar hij zijn tegenstander vatten kon. Hij gaf te verstaan dat hij tot vrede geneigd was op de grondslag van een huwelijk, en als in 1477, maar ditmaal dwars tegen de wensen van Maximiliaan in, knoopten de Staten-Generaal, door Vlaanderen, en in 't bizonder door Gent gedreven, onderhandelingen aan. 't Was niet alleen door de voogdij in eigen handen te houden dat Vlaanderen Maximiliaan bedwingen kon, maar vooral ook omdat zijn beide kinderen op het Gentse Prinsenhof zaten, en de stad zorgde er wel voor dat zij niet geschaakt werden. Zo moest Maximiliaan machteloos toezien, terwijl in December 1482 een vrede gesloten werd, waarbij zijn dochtertje, gelijk reeds aangestipt met Artois en Franche-Comté, aan Frankrijk werd uitgeleverd.

Het was voor de levendige, fantazie-rijke jongeman een bittere positie, maar hoezeer men ook sympathisere met de vader, het is onmogelijk voorbij te zien dat de staatsman alle fouten begaan had en voor de nu geschapen toestand veel meer verantwoordelijkheid droeg dan Gent, of Vlaanderen, of de Staten-Generaal. Het financiële wanbeheer, de bandeloosheid der hovelingen, de oorlog voor zuiver dynastieke oogmerken, dat alles moest de onderdanen er wel toe drijven zich te weer te stellen, en zij deden het met de constitutionele middelen waarover zij beschikten. Voor het ogenblik was opnieuw alle feitelijke macht in handen van de Staten-Generaal en in 't bizonder van Vlaanderen, dat de jonge Hertog in zijn macht had en gemaakte afspraken ten spijt weigerde hem aan een ander gewest af te staan. Prinsen van den Bloede - de Heren van Ravestein en van Beveren -, afgunstig op de Habsburger, kwamen de voogdijraad samenstellen die de naakte usurpatie van Vlaanderen, of van Gent, met hun namen dekte.

Voorlopig liet Maximiliaan de Vlamingen betijen en wendde zich tot de zware taak om in de Noordelijke gewesten de orde te herstellen. Die boden een ontzettend schouwspel van verwarring. De woelingen die Bisschop David in Utrecht niet meester worden kon, hadden zich in 1479 over Holland uitgebreid. Zij werden onder de oude partijnamen van Hoeks en Kabeljauws gestreden en evenals een mensenleeftijd te voren stonden de guerilla-leiders van Holland. Utrecht en Gelderland met elkaar in nauw verband. Ook werd de kracht van de Hoekse partij, die overal de opstand tegen de Oostenrijker preekte, hier weer, anders dan in Vlaanderen, gevormd door strijdlustige edelen. Het Hollands-Utrechtse geslacht van Brederode en de Montfoorts behoorden tot de voormannen. Als zij zich van steden meester maakten (Leiden

raakte meer dan eens in hun handen, de stad Utrecht speelde zelfs doorgaans een meer actieve rol), dan steunden zij daar op de democratie. De verwoestingen die aangericht werden, waren vreselijk. In 1483 kwam Maximiliaan nu met een krachtig leger en veroverde Utrecht. De Hoeksen verloren daarmee hun voornaamste steunpunt, en benden Hollandse en Utrechtse partijgangers weken naar Vlaanderen, waar zij, onder leiding van jonker Frans van Brederode, van Sluis een geducht zeeroversnest maakten.

Maximiliaan stond nu in de overige gewesten vrij sterk en de tegenstelling tussen hem en Vlaanderen moest wel tot dadelijkheden leiden. Eerst werd de strijd met brieven gevoerd, die bestemd waren om de openbare mening te beinvloeden en waarin de twee partijen elkaar beschuldigingen tegemoet slingerden. De Aartshertog verweet zijn neven Ravestein en Beveren dat zij zich door een handvol volksmenners lieten gebruiken en brandmerkte hun ongemanierdheid om hem een oproerige brief te schrijven onder het zegel van zijn ongelukkig zoontje, hun gevangene. De regering van Gent antwoordde - een veeg teken: inderdaad lieten Ravestein en Beveren de zaak van Vlaanderen weldra in de steek -:

> Zie heel het gezelschap dat u omringt eens aan, en laat u eens inlichten hoeveel zij bezaten toen zij in deze landen kwamen (en hoeveel zij thans bezitten), de Duitsers zowel als de Boergondiërs. Onze lieden zijn niet zo.

Willem Rijm en Jan van Coppenhole waren de leidende geesten te Gent. In 1484 begon de open oorlog. De Vlamingen zochten hulp waar ze alleen te verkrijgen was, bij Frankrijk. Veel kon Frankrijk echter niet doen; Lodewijk XI was het vorig jaar overleden en de regenten voor zijn minderjarige zoon Karel VIII (die met het vijfjarig dochterje van Maximiliaan ‘getrouwd’ was en nu ook volgens diezelfde fictie een verbond sloot, niet met Vlaanderen, maar met zijn ‘zwager’, de zesjarige Philips) hadden met binnenlandse onlusten te kampen. En toen de Franse hulptroepen in het voorjaar van 1485 in Vlaanderen verschenen, deinsden de Gentenaren toch voor hun eigen werk terug. Onder kreten van ‘Vrede! Vrienden van Oostenrijk!’ liepen de gilden in een wapeninge te hoop, en de partij van het verbond met Frankrijk moest een goed heenkomen zoeken. Onder gejuich werd Maximiliaan, die Brugge al tot gehoorzaamheid gebracht had, nu weldra ook in Gent binnengehaald; zijn zoon, het jonge Hertogje, kwam nu weer onder zijn hoede: hij werd naar Mechelen gevoerd. Wat Gent betreft, het was alleen doordat kort daarop het volk, geprikkeld door de baldadigheden van zijn Duitse huurtroepen, weer in oproer uitbrak, dat de Aartshertog, nu algemeen als de regent aangenomen, de stad als een onderworpen rebel kon behandelen en in een vertoning die Philips de Goede of Karel de Stoute hem niet verbeterd zouden hebben, haar hoogmoed vernederde en haar weer aan de beperkingen van 1453 en 1469 onderwierp.

De Nederlanden lagen nu aan de voeten van Maximiliaan. Na zich te Aken tot Rooms Koning te hebben laten kronen, kwam hij in 1486 met een sterk leger van Duitse landsknechten terug om in verbond met Bretagne en andere ontevreden Franse groten zijn oorlog tegen Frankrijk te beginnen: want daarom alleen was het hem te doen. Maar in weerwil van zijn stoute verwachtingen was het verloop van die oorlog hoogst ongelukkig. Op het eind van 1487, toen Maximiliaan door een nederlaag bij Bethune in ernstige verlegenheid gebracht was, werd Coppenhole weer meester te Gent. Aanstonds zoekt de stad aansluiting bij Frankrijk: met kwistige hand deelt Karel VIII, als leenheer, privileges uit. Maximiliaan is wel gedwongen, om zijn wankel gezag te schragen, tot een beroep op de Staten-Generaal, die hij naar Brugge dagvaardt. Nog vóor zij bijeen zijn, wordt hijzelf in die stad, op aanstichting van de Gentenaars, gevangengenomen en in het huis Kranenburg opgesloten. Uit de vensters kan hij zien hoe op de markt ten aanschouwe van de nu heersende gilden zijn vrienden worden onthoofd.

Hoe onbillijk het is die Vlaamse opstanden voor te stellen als louter door verouderde economische inzichten en locale heerszucht ingegeven, blijkt al aanstonds uit de houding van de Staten-Generaal. Die staken geen vinger uit om de ongelukkige Rooms Koning te helpen. Integendeel, zij schroomden niet om van de gelegenheid gebruik te maken ten einde de vrede met Frankrijk en tegelijk het Groot Privilege, dat feitelijk in onbruik geraakt was, te herstellen. Zij lieten zich door Coppenhole beheersen, verplaatsten

zich naar Gent, en sloten daar in 1488 een Unie, waarbij opnieuw s lands gezag aan het toezicht van de Staten onderworpen worden zou. Geen oorlog zonder hun toestemming, en - nieuw blijk van saamhorigheid - geen oorlog en geen vrede dan met eenstemmigheid. Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Namen en Zeeland ondertekenden dat verdrag, waaraan een groot aantal van de voornaamste heren in de Nederlanden, zelfs Bisschop David, hun zegels hechten; de Koning van Frankrijk waarborgde het: het herstelde tevens de vrede van 1482.

Men kon menen dat Maximiliaan onschadelijk gemaakt was. Nadat hij op de markt van Brugge het verdrag van Unie met dure eden bezworen en het vertrek van de gehate Duitse landsknechten zowel als een algemene amnestie beloofd had, werd hij vrijgelaten. Reeds was zijn vader, de oude Keizer, met een leger in aantocht om hem te verlossen. Te Leuven voegde Maximiliaan zich bij hem. De Brugse eden werden vergeten. Het Duitse leger moest dienen om Vlaanderen te veroveren. Maar de Vlamingen stelden zich te weer. Aan het hoofd van hun troepen trad Maximiliaan's gijzelaar en bloedverwant, Philips van Kleef. Het leger van Keizer en Rooms Koning moest het beleg van Gent weldra opbreken. Geldgebrek belette Frederik III zijn zoon langer bij te staan. Vlaanderen kreeg daarentegen hulp uit Frankrijk. En nu drong Philips van Kleef Brabant binnen, en nam Brussel, terwijl Frans van Brederode van Sluis uit Rotterdam bemachtigde.

Jammerlijker mislukking dan de regering van Maximiliaan tot op dit ogenblik opgeleverd had, laat zich niet denken. Van zijn grootse plannen tegen Frankrijk was niets terechtgekomen, en de Nederlanden stonden in lichter laaie. Berooid als hij gekomen was, trok hij in 1489 naar Duitsland en liet het bestuur over de Nederlanden in handen van Hertog Albrecht van Saksen, de aanvoerder van zijn Duitse huurtroepen, een hard maar kundig soldaat. Diens taak was zuiver militair: de Nederlanden te veroveren. Zij werd hem verlicht doordat in de zomer van 1489 Frankrijk zich uit de oorlog terugtrok. Toen werd de opstand geleidelijkweg teruggedrongen. Eerst werd Brabant, toen Holland gezuiverd van de vijanden van de Oostenrijker ,- het ging niet zonder hard vechten dat over brede streken heen en weer zwenkte en ellende bracht -, toen drong Albrecht Vlaanderen binnen. Zijn strengheid en de ruwe wreedheid van zijn landsknechten boezemden evenveel vrees als haat in. Brugge, aan alle kanten afgesneden en verhongerend, moest al in 1490 het hoofd in de schoot leggen. Maar Gent hield vol, zelfs al moest het volk in opstand komen tegen een stadsregering die in een verdrag met de Duitse krijgsman had toegestemd. Philips van Kleef en Coppenhole wisten van geen wijken en zoals immer volgde binnen de wallen van de benauwde stad de ene bloedige omwenteling op de andere, tot eindelijk, in Juni 1492, Coppenhole onthoofd werd en Gent, verslagen en gebroken, zich opmaakte de wet van de overwinnaar te ontvangen. Philips van Kleef hield zich nog tot October staande in Sluis, zo lang het steunpunt van Jonker Frans, die toen al twee jaar tevoren in Rotterdam gevangen genomen en spoedig gestorven was. Intussen was Gent op de gebruikelijke manier getuchtigd en vernederd. De schepenen, dekens der gilden, en honderd notabelen waren te Hulst voor Albrecht van Saksen een voetval komen doen. Alle privileges waren weer ingetrokken. Maar ditmaal had de stad te zwaar geleden. Half ontvolkt, verarmd, gebukt onder een drukkende schuldenlast, kon zij zich nooit meer recht herstellen. Haar tijd was voorbij en de waarschuwing van de kroniekschrijver kwam te laat:

Gent, zijt nu in tijds voordachtig:
De grave van Vlaanderen es hu te machtig ....

Zo was er dan na een vijftienjarig tijdvak van bijna onophoudelijke opstand en burgeroorlog rust in de Nederlanden. De uitputting was zo groot, de schrik voor oproer

zat er zo diep in, dat elk bestuur voorlopig op ongewone volgzaamheid rekenen kon. Maar bovendien droeg in 1494 Maximiliaan, onlangs na de dood zijns vaders Keizer geworden, de regering in de Nederlanden over aan de nu zestien-jarige Philips. Geen slechte herinneringen van afpersing of verdrukking waren aan diens naam verbonden. Vergeleken met zijn vader, de vreemdeling, verscheen hij als een ingeborene, een landgenoot. Een zucht van verademing, een juichkreet van blijde verwachting begroette hem. De monarchie had gewonnen. De monarchie betekende orde en welvaart.

Maar onder heel dat hevig en bloedig bedrijf hadden zich staat en maatschappij in hoofdzaak volgens hun oude lijnen gehandhaafd. Albrecht van Saksen had volstrekt geen *tabula rasa* gemaakt voor een despotisme. De Staten van Holland en die van Brabant hadden hem bijgestaan om de opstand in hun gewesten te bedwingen. Met geld door de overige gewesten op de vanouds gebruikelijke wijze toegestaan, was Vlaanderen onderworpen. Zo kwam de macht der Staten onaangetast uit de strijd. En spoedig genoeg verwachtte de publieke opinie weer van hen de handhaving der oude privileges, die de macht van de vorst aan banden legden. Spoedig genoeg gevoelde men aan den lijve, dat de herstelde monarchie nog heel andere dingen dan orde en welvaart betekende. Niet alleen werd de hervormingspolitiek der Boergondiërs hervat, maar Philips de Schone mocht in 't land geboren en getogen zijn, de dynastieke staatkunde waarin hij de Nederlanden meesleepte, was er niet minder volledig onnationaal om. Verschaften de Staten daartegen een middel van verdediging? Een dat in elk geval uiterst gebrekkig was, maar waar een later geslacht toch weer naar zou moeten grijpen.

De gebeurtenissen van deze kritieke vijftien jaren doen de hedendaagse beschouwer reeds voorgevoelen wat er met een opstand tegen het vorstelijk gezag van de gewesten onder hun Staten een gevaren voor de Nederlandse eenheid gepaard gingen. Niet omdat de Staten met opzet een scheuring zochten te verwekken. Integendeel, wij hebben gezien hoe zij altijd trachtten samen te staan, en toen eenmaal de gevaren waren afgewend, bleek het samenwerken in de Staten-Generaal een gevoel van Nederlands bijeenbehoren (waar echter de Waalse gewesten niet van uitgesloten waren) bevorderd te hebben. Maar onvermijdelijk bracht de gewestelijke bestuursorganisatie een onafhankelijkheid van optreden mee, die in de nood van een strijd tegen een machtig heerser tot de ernstigste gevolgen leiden kon.

De Vlamingen wilden niet onder Frankrijk komen, maar in de felheid van hun afkeer tegen de dynastieke politiek waaraan men hen onderwerpen wilde, haalden zij de Franse Koning diep in hun aangelegenheden binnen, zonder zich af te vragen wat daar op den duur van worden moest. Hetzelfde deden de Geldersen. In Gelre had nog in 1492, toen het met het rijk van Gent al op een eind liep, Karel, de zoon van Adolf, die, aan het hof van Maximiliaan opgevoed, in Franse krijgsgevangenschap geraakt was en nu door de Fransen op het land zijner vaderen losgelaten werd, met Franse hulp de vaan der oude onafhankelijkheid verheven. Daarmee begon een lange, bittere worsteling, die dank zij de ligging van Gelre toch niet op aanhechting bij Frankrijk uitlopen kon. Vlaanderen op Franse invloed steunende, dat was een veel bedenkelijker geval, en zo is de overwinning van de op zichzelf onnationale Boergondisch-Habsburgse macht misschien toch nodig geweest om de Dietse eenheid voor de verscheuring te bewaren, waartegen in de aanvang der veertiende eeuw de Vlamingen uit eigen kracht gestreden hadden. Maar uit de nationale tegenstelling

tussen de dynastie en het land was het gevaar toch oorspronkelijk voortgekomen, en het zou er weer uit voort komen.

5. De Habsburgse heersers

a. Voortgezette staatvorming

Wat in het staatvormend werk der Habsburgse heersers het eerst opvalt, is dat zij ons volk, juist losgekomen van Boergondië, ofschoon nog met veel Waalse streken bezwaard, hebben vastgemaakt aan verafgelegen landen met welke geen nationale eenheid denkbaar was, landen wier betekenis en aanzien dat van ‘de gewesten van herwaarts over’ overtrof, zodat de Rijkspolitiek niet in de eerste plaats door hun belangen werd ingegeven en zij in de handen hunner vorsten een werktuig werden in plaats van hun tot doel te strekken. Maximiliaan had in dat opzicht een traditie gevestigd, maar inderdaad nam dit euvel onder zijn afstammelingen nog oneindig veel dreigender afmetingen aan dan tijdens zijn stormachtig eerste tussenbestuur te voorzien geweest was.

Philips de Schone

Philips de Schone, de toegejuichte nationale vorst, opgegroeid te Mechelen, onder de invloed der Waalse Vliesridders die hem omgaven, scheen eerst weliswaar een reactie tegen die richting te vertonen. Het was een waarachtig Nederlandse politiek, toen er al in 1496 een handelsverdrag met Engeland gesloten werd, waarbij over en weer gelijke rechten werden toegestaan: Die befaamde *Magnus Intercursus* kwam niet alleen de lakennijverheid van Vlaanderen, maar vooral ook de omhoog strevende koopvaardij van Holland en Zeeland ten goede, wier handelsvloot veel groter was dan de Engelse en daardoor beter in staat om met gelijkheid haar voordeel te doen. Maar waar de nieuwe koers vooral uit bleek, was uit de weerstand nu geboden aan de pogingen van Maximiliaan om de Nederlanden nog weer mee in de eeuwige oorlogen tegen Frankrijk te sleuren. Zij hadden daar minder dan ooit mee te maken, want onder Karel VIII en Lodewijk XII richtte de Franse politiek zich naar het Zuiden, en het was in Italië dat zij op die van de Keizer botste. Vooral door Guillaume de Chièvres Heer van Croy, liet Philips zich bij die onzijdigheidspolitiek leiden en vond in de Staten-Generaal ruggesteun. Maar zou dit langer kunnen duren dan het leven van Maximiliaan, na wiens dood Philips diens Duitse erflanden en misschien de keizerlijke waardigheid zou verkrijgen? Het duurde in ieder geval veel korter. In 1496 huwde Philips Johanna, dochter van Ferdinand van Arragon en Isabella van Kastilië. De ontzettende gevolgen die uit die verbintenis zouden voortspruiten, kon niemand voorzien. Pas toen in 1497 Johanna's broer Juan, in 1498 haar oudere zuster Isabella, en in 1500 het zoontje van die laatste gestorven waren, werd zij de erfgename van de twee Spaanse kronen en richtte daarmee de aandacht van haar echtgenoot eerst recht van de Nederlanden weg, niet enkel meer naar Duitsland maar naar Spanje. De Vliesridders en hovelingen juichten over die uitbreiding van huns meesters invloedsfeer, en streken op Spanje als op een kostelijke buit neer, maar de Staten-Generaal zagen de reizen die Philips nu naar dat verre land ondernam, in 1501, en opnieuw in 1506 (in 1504 was Isabella gestorven en de Kastiliaanse erfenis opengevallen) met geen goed oog aan. Hoe weinig inderdaad Nederlandse overwegingen bij hem telden, blijkt uit de prijs die hij betaalde voor het

bondgenootschap, dat hij in 1506 op de reis naar Spanje met Hendrik VII van Engeland sloot, wiens hulp hij daarginds nodig had tegen de intrigues van zijn schoonvader van Arragon: het was een nieuw handelsverdrag, dat de voordelen van de *Magnus Intercursus* wegwierp en dan ook als de *Malus Intercursus* bekend kwam te staan.

Karel V

Maar Philips de Schone kon zijn dynastieke belangen niet lang meer op de nationale doen drukken. Nog in datzelfde jaar 1506 stierf hij in Spanje, maar achtentwintig

jaren oud. Ferdinand van Arragon maakte zich meteen van het bestuur over Kastilië meester, zodat tot zijn dood in 1516 de Spaanse factor weer uit de Habsburgse politiek verdwijnt. Zoveel te sterker doet zich daarentegen de Duits-Oostenrijkse factor gevoelen. Voor zijn onmondig kleinzoontje Karel, in 1500 te Gent geboren en in de Nederlanden achtergebleven, eiste Maximiliaan de voogdij op. De Staten-Generaal kenden ze hem toe. Vlaanderen, gedachtig aan vroegere ervaringen, aarzelde een ogenblik, maar Frankrijk was te zeer in Italië

KAREL V ALS JONGEN (BAREND VAN ORLEY)

verdiept om voldoende steun te verschaffen en het gewest schikte zich met de andere. Maximiliaan liet zich vertegenwoordigen door zijn dochter Margaretha van Savoye, de eerste van een reeks Landvoogdessen die het bewind over heel de Nederlanden voeren zouden. Margaretha, die te Mechelen resideerde, was een krachtige vrouw. Tegenover haar verre, in onafzienbare ondernemingen verloren en door geldzorgen geplaagde vader, dorst zij soms een heel onafhankelijke houding aannemen. Maar zij was een echte Habsburgse, de strijd met Frankrijk lag haar niet minder na aan 't hart dan hem, en de regeertaak bestond voor haar voornamelijk in de onvermoeide poging om de onverschillige of weerbarstige Nederlanden voor hun aandeel in die strijd in het gelid te scharen. Door het verbond van Frankrijk met de ontembare Karel van Gelre voelden alle gewesten de oorlogstoestand aan den lijve en Margaretha's politiek stuitte in de Staten-Generaal op gedurig verzet. Chièvres, die zich te Mechelen met het goeverneurschap over de jonge Karel vergenoegen moest, beidde zijn tijd. Al in 1514 begonnen de Staten-Generaal op de meerderjarigheidsverklaring van Karel aan te dringen. In 1515 kwam het daartoe. Het betekende een terugkeer tot de eerste jaren van Philips de Schone. Karel, langzame jongen, wiens ontwikkeling pas laat onthullen zou dat taaie koppigheid de kern van zijn aanvankelijke volgzaamheid vormde, stond volkomen onder Chièvres' invloed, vulde zijn raad met Nederlandse edelen en rechtgeleerden, en maakte bij zijn eerste optreden geheel de indruk van een zoon van het land waar hij geboren en opgevoed was.

Een verfranste zoon weliswaar. Ofschoon hij al in 1511 de vrome priester Adriaan Boeyens, van Utrecht, tot leermeester gekregen had, begon hij pas in '13 het

Nederlands aan te leren. Het hof van zijn tante Margaretha, zelf een vrouw van literaire belangstellingen, was door en door Frans. Het feit dat om er zijn weg te maken een man als Adriaan van Utrecht, opgevoed te Zwolle en aan de universiteit van Leuven, zijn moedertaal zo achteraf moest houden, is welsprekend. Maar afgezien van Karel's verhouding tot de twee talen en culturen die in zijn Nederlandse gewesten om de voorrang

streden, het was onmogelijk dat hij op den duur een Nederlandse politiek zou blijven volgen. Chièvres kon de ontwikkeling der gebeurtenissen, hoe tegennatuurlijk zij ook was, niet uit haar voorgeschreven baan dwingen. Zijn geboorte riep Karel tot andere taken dan die van een Nederlands heerser. Heel Europa stond tot het schouwtoneel van zijn verbazende geschiedenis bereid. In 1516 stierf zijn Spaanse, in 1519 zijn DuitsOostenrijkse grootvader. Niet alleen de erflanden vielen hem toe, ook tot de keizerlijke waardigheid werd hij nog in datzelfde jaar verkozen - sedert werd hij Karel V genoemd. In 1517 was hij al, gelijk zijn grootvader vóór hem van op geld en posten begerige Zuid-Nederlandse edelen omstuwd, van Vlissingen uit naar Spanje vertrokken. Daarmee begon dat leven van geweldige inspanning altijd weer verijdeld, van reizen en trekken, van worstelen met een half dozijn staatkundige problemen, die elk de onverdeelde aandacht van een heerser geëist zouden hebben en die elkaars oplossing onoverkomelijk in de weg stonden.

De strijd met Frankrijk, die als een rode draad door de geschiedenis van Karel V heenloopt, werd niet zozeer door de traditie van een zijner landen bepaald, ook al hadden van alle bij tijd en wijle de belangen met die van Frankrijk gebotst, als wel door hun samenvoeging onder een eerzuchtig geslacht tot een monsterlijk geheel dat Frankrijk met een dodelijke omstrengeling bedreigde: het was een Boergondisch-Habsburgse huispolitiek, die van al de erflanden haast boven hun vermogen offers eiste en herhaaldelijk hun natuurlijke ontwikkeling geweld aandeed. Nauwelijks lieten de korte vredepozen met Frans I Karel tijd om zich aan Spanje's voornaamste nationaal belang, de terugdrijving der Moren in Noord-Afrika, te wijden. Maar alreeds riep hem Italië, of wel het waren de Turken, tegen wie hij Wenen moest verdedigen! En ondertussen moest hij in Duitsland laten groeien en zich consolideren, wat hij toch met heel zijn door Adriaan van Utrecht gevormd gemoed verafschuwde, de ketterij van Luther. Toen hij in 1521 op de Rijksdag van Worms de grote opstandige in de Rijksban had laten slaan, was zijn halve aandacht al bij de pas uitgebroken eerste grote oorlog met Frankrijk. Daarna stemde hij telkens in schikkingen met de verbonden Duitse vorsten toe, steeds tijdelijk, om elders de handen vrij te hebben, tot hij eindelijk, in 1546, gelegenheid vond om zich met heel zijn macht in de Duitse zaken te werpen. Met behulp van één eerzuchtig Luthers vorst, Maurits van Saksen, sloeg hij in een enkele veldtocht de macht van de Schmalkaldische bond terneer en gedurende enkele jaren verscheen hij nu als de alvermogende beheerser van Duitsland, welks vorstenanarchie zich minder en minder om de Keizer bekommerd had. Maar zelfs zo wilde zich toch het godsdienstig probleem van dat veelvormig volk, dat met diepe ergernis de willekeur van de vreemde vorst en zijn Spaanse en Boergondische dienaren onderging, naar zijn forse greep niet voegen. Totdat opeenmaal, door het afvallen van Maurits van Saksen, die met de nieuwe Koning van Frankrijk, Hendrik II, samenspande, Karel's imponerende machtstellig in haar grondslag aangetast werd en zijn regering temidden van vernedering en mislukking tot haar eind neigde. De godsdienstvrede van Augsburg was een erkentenis van de onmogelijkheid om in het Duitse Rijk de Roomse eenheid in stand te houden. Het verlies van Metz, Toul en Verdun betekende dat in de lange reeks van oorlogen Frankrijk de laatste rubber won.

Het was overigens het Duitse Rijk dat voor allen het gelag betaalde. De voordelen die Karel in voorspoediger jaren voor de Nederlanden behaald had, gingen niet verloren. Al in 1526, na de slag bij Pavia die hem in de gevangenschap van zijn

tegenstander bracht, had Frans I de soevereiniteit over Vlaanderen en Artois, die aan de Franse Koningen altijd zo'n gerede aanleiding tot inmenging had verschaft, plechtig moeten opgeven, en al kwam hij daarop in volgende oorlogen terug, op den duur bleef het erbij. Van groot belang was ook de verovering van Doornik en Rijsel, Waalse steden, maar die Vlaanderen in een oorlog met Frankrijk tot een borstwering strekken konden. Ook

naar de Duitse zijde toe had Karel van zijn machtspositie na de ternederwerping van de Schmalkaldische bond gebruik gemaakt om van de Rijksdag een regeling van de positie zijner 'landen van herwaarts over' in éen kreits, de Boergondische Kreits, te verkrijgen (1548). Het Rijk voer overigens bij die regeling niet slecht. De Nederlandse gewesten hadden zich al

Kaart VI: De machtsuitbreiding van Karel van Gelre

eeuwen lang aan de Rijksband feitelijk niet gestoord. Zo hun nu een uitzonderingspositie werd toegekend, er werden tevens tussen de nieuwe kreits en het Rijk zekere financiële en militaire verplichtingen vastgesteld die op een verbond neerkwamen. Bovendien werden Vlaanderen en Artois, voorheen lenen van de Franse kroon, mede in de kreits opgenomen.

De Nederlanden speelden bij Karel V's wereldpolitiek een lijdelijke rol. Zelfs voor hun adel duurde de tijd niet lang dat zij in zijn omgeving de toon aangaven: Spanjaarden als de Hertog van Alva, Boergondiërs als de Granvelles, namen weldra de plaatsen in van Chièvres en Adriaan van Utrecht. Maar de twee feiten die ik vermeldde, tonen genoegzaam aan dat de Keizer, als hij er kans toe zag, hun belangen niet verzuimde. Inderdaad is zijn regering voor onze streken van het grootste belang geweest en heeft er meer succes gehad dan in enig ander van zijn vele gebieden. Aan de dubbele taak die hij van zijn Boergondische voorgangers geërfd had, werd onder hem ijverig voort gearbeid: de grensgewesten die zij al begeerd hadden en welker zelfstandigheid een gedurige bedreiging vormde, werden nu verworven; en de onderlinge samenhang der Nederlanden werd niet alleen door eliminatie van het Parlement van Parijs en de samenvoeging in een Rijkskreits, maar door voortdurende ontwikkeling van het centraal bestuur bevestigd. Zelfs werkte die wijdere Europese politiek van de grote Keizer, hoe weinig ze door onze belangen werd ingegeven, op dat proces alles bijeengenomen eer bevorderend dan stremmend in. Telkens blijkt ook, hoe zwak de staatvormende impuls bij ons volk in zijn gewestelijke verbrokkeling nog steeds was. Evenals bij het eerste optreden der Boergondische Hertogen is dus bij deze voltooiing van hun werk door Karel V de machtsdrang van een vorst, door

soms geheel onnederlandse overwegingen gedreven en steunend op uitheemse krachten, in onze nationale ontwik-

keling een onmisbare factor geweest. Dat haar afhankelijkheid van zulke hulp haar tegelijkertijd nieuwe gevaarlijke problemen bereidde, hebben wij al waargenomen en zullen wij weldra op nog veel tragischer wijze bewaardheid zien.

In elk geval is niets zo opmerkelijk als dat de perioden toen Philips de Schone en enige tijd later Karel V onder invloed van Chièvres en in overeenstemming met de wensen van de Staten-Generaal als Nederlands vorst regeerden, rustpozen waren in de uitbreidingspolitiek naar het Noorden.

Uitbreidingspolitiek: Karel van Gelre; Gelre, Utrecht, Friesland, Groningen

Karel van Gelre was, zoals hiervóor verhaald is, in 1492 door de Fransen losgelaten en had zich sedert dien in zijn hertogdom weten te handhaven, maar zonder dat de erfgenamen van Karel de Stoute diens aanspraken op Gelre hadden prijsgegeven. Philips de Schone deed evenwel in het eerste gedeelte van zijn regering niets om ze te doen gelden. Maximiliaan, ofschoon niet eens meer voogd voor zijn zoon, was ijveriger dan hij en trachtte in verbond met Kleef Karel uit Gelre te verdrijven. Dat was omdat Maximiliaan in Karel van Gelre de bondgenoot van Frankrijk zag. En zo verscheen hij ook aan Philips de Schone, zodra de Kastiliaanse erfenis openviel en hij vrezen moest dat Frankrijk hem, bij zijn afwezigheid om die in bezit te nemen, in de Nederlanden moeilijkheden bereiden zou. Zo begon in 1504 een ernstige poging om Gelre te veroveren. Tegen de onverdeelde macht van de Habsburgers was Karel niet bestand. Als overwonnene kwam hij het volgend jaar naar Brussel om zich aan de voeten van Philips te werpen, maar toen die in 1506 naar Spanje trok en er weldra stierf, verzamelde de Hertog met onbezweken moed zijn getrouwen weer om zich. Alleen Arnhem bleef nog jaren in handen van de Habsburger, maar tegelijk drongen de benden van Karel herhaaldelijk de rivieren over en terwijl de hoofdaandacht van de Landvoogdes Margaretha bij de hernieuwde oorlog met Frankrijk was, stroopten de Geldersen tot diep in Brabant en in Holland, plunderden Turnhout, Diest, Thienen, namen Muiden en Weesp, bedreigden Amsterdam. In de vrede van Kamerijk (1508) werd Karel van Gelre, zonder dat zijn titel nog definitief erkend werd, opgenomen.

Maximiliaan zou niets liever gewild hebben dan dat er eens en voor al met hem afgerekend werd, maar de Staten - die van Holland en Brabant, die als naastgelegen het grootste aandeel in de kosten moesten dragen, werden gedurig afzonderlijk geraadpleegd en overlegden ook samen, in Lier, of Antwerpen, of elders - bonden Margaretha de handen. Men zou gedacht hebben dat zij moesten inzien, gelijk Maximiliaan steeds predikte, dat alleen de inlijving van Gelre de veiligheid van hun grenzen verzekeren kon, maar zij klaagden enkel steen en been over hun armoede en verklaarden zich buiten staat de nodige lasten op te brengen. Behalve hun waarachtige uitputting weerhield hen van overtuigde samenwerking ook het wantrouwen tegenover de centrale regering, wier plannen heel Europa overdekten en die te nauw met Maximiliaan verbonden was om inheems te kunnen aandoen.

Maar de vrede kon niet duurzaam zijn. Karel van Gelre bleef nauw verbonden met Frankrijk en bovendien begon hij om zijn positie te versterken betrekkingen aan te knopen met alle anti-Habsburgse elementen in dat grote gebied van verwarring en regeringloosheid aan de andere kant van zijn hertogdom, in het Sticht en Oversticht

van Utrecht, in Friesland en Groningen, in al die streken naar welke de Boergondiërs de hand al uitgestrekt hadden maar die aan de katastrophe van Karel de Stoute nog een verlenging van hun vrijheid dankten. Gelre's inmenging in Utrechtse veten leidde in 1511 tot een hernieuwing van de oorlog met Habsburg. Over een wijde zoom werden de grensstreken aan weerskanten nog gruwelijker verwoest dan in de vorige. Het begon met een beleg van Venlo - in het Overkwartier van Gelre -, waar de Habsburgse

legermacht maanden werd opgehouden om ten slotte, teleurgesteld, haar woede slechts aan het platteland te kunnen koelen. De Gelderse benden maakten het met hun invallen in Holland en Brabant niet minder erg. Boven alle berucht werd de zogenaamde zwarte bende, een troep Duitse huurlingen in Gelderse dienst. Ten slotte werd Karel van Gelre in 1513 weer in bezit gelaten

MARTINITOREN TE GRONINGEN

door een vrede, die door al de stemhebbende steden van Holland en Brabant - Leuven, Brussel, Antwerpen, 'sHertogenbosch, Dordt, Leiden, Haarlem, Delft, Amsterdam, Gouda,- en Mechelen, getekend werd. Met verhoogd aanzien wendde hij zich nu weer naar de andere zijde en wierp zich op tot leidsman van het verzet tegen het voortdringen van de Habsburger.

In Friesland was al lang de Friese vrijheid op een anarchie uitgelopen, die een waarlijk duldeloze toestand schiep. Het was een strijd van allen tegen allen, waarin de partijnamen van Schieringers en Vetkopers nauwelijks enige geleding brachten. Elk edelman op zijn stins, elke abt in zijn klooster, elke stad - was een vrijmachtige eenheid in die gewapende verwarring, en de Friese geschiedenis van die dagen is een schrikbarend relaas van bloedveten en rooftochten. Het ongelukkige land deed telkens pogingen om zich uit die moorddadige verwildering te verheffen. Onderlinge vredebonden mislukten; men voelde meer en meer, dat alleen hulp van buiten redding brengen kon.

Na de dood van Karel de Stoute scheen de stad Groningen - die vooruitgeschoven post van Saksen in het Friese land, reeds meesteresse over de oorspronkelijk Friese Ommelanden - geroepen om aan Friesland gezag en orde te schenken. Groningen was een welvarende koopstad, die eertijds het gezag van de Bisschop van Utrecht erkend had, maar zich, sedert aan David de steun van Karel de Stoute ontvallen was, als vrije Rijksstad gedroeg en van de Keizer ook de vrije munt en het wapen met de dubbele adelaar ontvangen had. De trotse kooplieden die het met algehele uitsluiting

van de volksinvloed regeerden en die zich de gelijken van de Friese edelingen van het omringend platteland achtten, volgden met merkwaardige vasthoudendheid een politiek van expansie, welke door hun eigen standgenoot, de kroniekschrijver Sicke Benninghe, met die van Venetië ten opzichte van zijn *terra firma* vergeleken werd. Steunend op de Vetkopers had de stad in 1491 haar heerschappij over Oostergo gevestigd, en zij streefde al verder Westwaarts. Haar leider in die jaren was een man die alleen aan zijn persoonlijkheid het nodige overwicht ontleende: het was de pastoor van de Martinikerk, Willem Fredericksz (Wilhelmus Friderici). In de ene Friese stad na de andere

werd een Gronings ‘kastelein’ met Gronings garnizoen gelegd en waar Groningen heerste, breidde het zijn stedelijk stapelrecht uit. De Keizer, die als beschermer van de Friese vrijheden zich herhaaldelijk in de zaken van Friesland gemengd had, vermanend, raadgevend, en waarschuwend, werd ertoe gebracht Groningen's positie te erkennen, maar niet in Westergo.

Hier riepen in 1495 enige Schieringse steden en edelen Hertog Albrecht van Saksen binnen, die toen juist in de Nederlanden voor Maximiliaan de vrede hersteld had en nog steeds met zijn gevreesde krijgsbenden in zijn pandsteden zat, wachtend op zijn betaling, om als keizerlijk ‘Potestaat’ op te treden en hen tegen zichzelf en tegen Groningen te beschermen. Voorlopig deden de Saksische troepen die Albrecht overzond, niets dan de verwarring en de ellende vermeerderen. In 1498 pas maakte Albrecht ernst met de zaak en nu erkende niet alleen Westergo hem als landsheer maar hij wierp de Groningers ook uit Oostergo. Voor Maximiliaan en Philips de Schone was het een enige kans om van hun helper en schuldeiser af te komen. Zij erkenden Albrecht's positie dus, maar bedongen dat Philips' eigen aanspraken te allen tijde met de nu gedelgde schuldsom teruggekocht zouden kunnen worden. Het gebied waarover Maximiliaan ten gunste van Albrecht beschikte, strekte zich uit tot aan de Eems en bevatte zelfs de stad Groningen, wier dromen van heerschappij ruw verstoord werden.

Albrecht stelde zich in het bezit van zijn heerschappij, maar kon de stad Groningen niet onderwerpen. Een opstand der Friezen, door Groningen begunstigd, gaf hem de gelegenheid de woelzieke edelen en boeren hun streken te verleren. Nog nooit was Friesland zo volledig onderworpen als door deze harde maar bekwame krijgsman. En toen hij in 1500 overleed, bouwde zijn zoon George een modern gecentraliseerd bewind op naar de beste absolutistische inzichten van het tijdvak. Adel en geestelijkheid werden gedwongen belasting te betalen, het recht werd gecodificeerd. Een Fries kroniekschrijver getuigt:

> Die Sassens heren administreerden ende deden een ieder goede justitie onpertijlijk, den armen zowel als den rijken, zonder enige personen uut toe nemen, ende helden goede ruste ende vrede binnens landes onder malkanderen. Ook hebben die Sassens heren 't land's nut ende profijt met grote neerstigheid aangezien ende gevorderd, in dijken, zijlen ende sluizen te maken ende olde wateren ende feren op te graven ende repareren.

Met groot wantrouwen zag de regering te Brussel in een grensland dat zij eenmaal zichzelf toegedacht had, die heerschappij opkomen. Maar wat George's bestuur mislukken deed, was zijn vijandschap met Groningen. Hij en zijn vader hadden gebruik gemaakt van de diensten van Graaf Edzard van Oost-Friesland. Hem trachtten de Groningers nu tegen George uit te spelen. Al in 1506 erkenden zij Edzard als heer om aan George te ontsnappen. In 1512 ontdekte George dat enkelen van zijn Friese edelen in verstandhouding met Edzard stonden. Een paar van de samenzweerders stierven te Leeuwarden op het schavot en George begon nu een laatste wanhopige poging om Edzard en Groningen te onderwerpen. Oost-Friesland veroverde hij voor een deel, Appingedam viel in zijn handen, Groningen was na een lang beleg in de grootste nood. Toen riep de stad, liever dan zich aan de onverbiddelijke Sakser over te geven, weer een andere meester binnen, Karel van Gelre. George was aan het eind

van zijn vermogens. Met de grootste inspanning en gewelddadigheid was er uit Friesland geen geld meer te persen; zijn erfland was al lang geruïneerd. De Friezen, wrokkend over de terechtstellingen van 1512, over de ruwe baldadigheid der Saksische huurbenden en over de inhaligheid van het Saksische bestuur, waren niet meer gestemd om de zegeningen van George's bewind te waarderen. Een Fries balling van de partij der Vetkopers, Janko

Douwama, bewoog Karel van Gelre tot interventie. In November 1514 landdden Gelderse troepen over de Zuiderzee gevoerd in Gaasterland; zij beloofden herstel van de oude vrijheden. Het Saksische bewind stortte ineen. George behield nog maar een paar kustplaatsen en gaf de partij meteen verloren. Hij achtte zich gelukkig dat de regering te Brussel nog bereid was voor de overdracht van zijn aanspraken een behoorlijke som te betalen. Karel V nam nu dus de titel van Heer van Friesland aan. Troepen landden te Harlingen. De strijd om Friesland en die om Gelre werden een.

KAREL VAN GELDER (HOUTEN BEELD IN DE EUSEBIUS-KERK TE ARNHEM)

Karel van Gelre, die na reeds zoveel lotwisselingen thans, bij de aanvang van Karel V's zelfstandige regering, kloeker dan ooit oprees als de kampioen der vrijheid tegen de Habsburgse overmacht, was in 1514 een man van veertig jaar. Ondernemend en veerkrachtig toont hem het eenvoudigste relaas van zijn geschiedenis welsprekend genoeg. Er moet aan toegevoegd dat hij onder de woeligste en zelfzuchtigste vorsten van zijn tijd hard en onscrupuleus schijnt; en in de lange worsteling diende hij slechts zijn eigen haat tegen de overmachtige indringer. Desniettemin is het onmogelijk geen bewondering te gevoelen bij het beschouwen van dat vermetel bedrijf. De man die jarenlang in de ongelijke strijd met Habsburg de trouw van zijn Gelderslui, adel en steden, behield, was een geboren leider en meesterlijk was de kordaatheid, waarmede hij zich ter verdediging van zijn erfland van het offensief in de andere gewesten bediende. Het bleef niet bij Friesland. In 1522, toen overigens zijn macht in Friesland al wankelde, wist hij zich ook door adel en steden van het Oversticht als erfbeschermer te doen aanvaarden. Hij had gebruik gemaakt van een toltwist tussen Zwolle en Kampen om in de eerstgenoemde stad vaste voet te krijgen, hij had aan de Oostzijde van het landschap een paar sterkten in bezit genomen om de toegang naar Groningen te verzekeren. Nu viel het hele dus omvatte land feitelijk van de Bisschop af. Die Bisschop, Philips van Boergondië, was in 1517 door rechtstreeks toedoen van de Brusselse regering - en tot ergernis van veel vrome lieden - op de stoel geplaatst juist om die strategisch zo belangrijke post in het belang van Habsburg te handhaven: het was een oudoom van Karel V, bastaard van Philips de Goede, broer van David, eens óók Bisschop van Utrecht. Zijn loopbaan was tot dusver militair geweest, maar in de taak die hem nu gesteld werd, schoot hij te kort.

Om te verklaren dat Karel van Gelre tegen zijn geduchte vijand zoveel vermocht, is het niet genoeg op de vrijheidszucht van de Noordoostelijke gewesten en de strijdlust van hun talrijke adel te wijzen. Zeker was de Friese vrijheid een bezielende leus. Ook de Utrechtenaren spraken van hun 'Duitse zeden', die vrijheid betekenden, terwijl zij in het geslacht waaruit hun Bisschop gesproten was, het beginsel van 'Franse

slavernij' belichaamd zagen. Het oude particularisme, de oude privilegezucht (zo kan men het ook noemen) stelden zich tegen de vorderingen van eenheid en absoluut gezag met de moed der wanhoop te weer. Maar men moet ook in het oog houden wat een logge staatsmachine de Brusselse regering in beweging had te brengen, en eindelijk dat de Hertog vast met Frankrijk verbonden was. Na zijn stoute greep in Friesland aarzelde de regering van Karel V, toen nog onder de invloed van Chièvres, jarenlang, tot ergernis van haar agenten ter plaatse, vóor zij een open strijd met de Geldersen dorst beginnen: al die tijd werden er onderhandelingen met Frankrijk gevoerd, waarin Karel, die het Franse leger zelfs op een Italiaanse tocht vergezelde, als de beschermeling van dat land werd erkend. Pas toen tussen Karel V en Frans I de oorlog uitbrak, werd de Habsburgse Stadhouder te Leeuwarden - het was toen de Duitser Schenck van Toutenburg - op Gelders Friesland losgelaten. En als eenmaal de krachten gemeten werden, moest op den duur Karel van Gelre wel verliezen. Niet alleen omdat ten slotte Habsburg over zo'n geweldig rijk beschikte, maar ook omdat het beginsel van middeleeuwse vrijheid, dat in Karel van Gelre zijn voorvechter gevonden had, uit zijn aard minder goed tot verweer in staat was dan het monarchale waar het tegenover stond. Zelfs de Habsburger - ik herinnerde er zo juist aan - had de grootste moeite om de krachten van zijn gewesten voor de strijd te mobiliseren, maar als hij pressie oefende op de Statenvergaderingen om geld en manschappen op te brengen en het vorstelijk gezag op het uiterste spande, bleef hij tenminste in zijn natuurlijke rol. Als Karel van Gelre noodgedrongen hetzelfde deed, vergreep hij zich aan het ideaal waarvoor hij heette te strijden.

Nergens kwam die tegenstelling, welke Karel van Gelre in al zijn gewesten achtervolgde, zo dramatisch aan het licht als in Friesland. Daar had de naam der oude vrijheden nog steeds een toverklank. Toen Karel van Gelre beweerde de verwarring in het bestuur slechts te kunnen doen ophouden, indien men hem als landsheer aannam met dezelfde rechten welke de Sakser bezeten had, was het een algemene ontgoocheling. Grote Pier, de befaamde kaper, die de Hollandse handel op de Zuiderzee zoveel afbreuk gedaan had, trok zich mokkend te Sneek terug: hij wilde slechts 'vrij ende Fries' wezen. Janko Douwama, die de Hertog in het land gehaald had, liep over tot de zijde des Keizers, een bondgenootschap overigens, waar Schenck weinig mee op had. Janko en de zijnen wilden slechts hun vrijheidsideaal onder Karel V verwezenlijken, waarschuwde hij: niet de Graaf van Holland, de Keizer zagen zij in hem, vanouds de beschermer van Friesland's rechten, en wilde men de Friezen belastingen opleggen, dan zouden zij komen

> ende maken een oploop ende geschrei: 'wij zijn Keizer-vrij, wij zullen niet meer dan 22.000 gouden gulden 's jaars den Keizer geven; die excijs ende tollen zijn àl of, ende men zal ons niet meer bezwaren!' want die vrijdom leit heurluiden zeer in de zinne.

Inderdaad liep het tussen Janko Douwama en de keizerlijke regering weldra spaak. Terwijl ondertussen de Geldersen al verder werden teruggedrongen, greep er te Harlingen een stormachtige Landdag plaats, waar de Friese adel zijn wensen tegenover de autoritaire Stadhouder uitte. Kort daarop werd Janko gevangengenomen en te Vilvoorden opgesloten. Macht moest de genezing van Friesland's kwalen brengen. Met geweld werden de Geldersen eruitgeworpen. Met geweld werd de extreme

adelspartij bedwongen. Toch werd bij het accoord waartoe de Landdag zich in 1524 pressen liet, de macht der Staten zo min gebroken als in andere Nederlandse gewesten, maar het landsheerlijk gezag was nu in Friesland niettemin gevestigd. Karel V was niet weinig geholpen door de overweging van velen, dat als het er dan toch van komen moest, zijn macht de beste waarborg van orde bood.

In Utrecht was in datzelfde jaar de oude Bisschop Philips gestorven en het Kapittel trachtte ditmaal aan de omstrengeling van Habsburg zowel als van Gelre te ontkomen door een neutraal man, Hendrik van Beieren, te verkiezen. Het was een hopeloos ondernemen. Binnen een paar jaar was aan de Elect - hij werd nooit tot Bisschop gewijd - alle gezag over zijn roerige en onderling fel twistende onderdanen ontvallen. De Overijselse steden, die lang van hun Gelderse beschermer genoeg hadden, wendden zich tot de Habsburger om hulp. In de stad Utrecht, waar gilden en oligarchie - kapittelheren, ridders en rijke burgers - om de macht gestreden hadden, werd Karel van Gelre in 1527 nog binnengeroepen. Maar terwijl zijn troepen onder de gevreesde Maarten van Rossum van daar uit een strooptocht tegen Den Haag waagden, droeg de vernederde en machteloze elect aan Karel V het wereldlijk gezag over het bisdom over, en van Friesland en van Holland en Brabant uit werden Oversticht en Sticht nu door de keizerlijke troepen in bezit genomen. Frans I kon niet helpen. Ver in Italië was de Paus in 's Keizers macht geraakt en bekrachtigde de secularisatie van het oude bisdom van Willebrord. Ja hij moest ook toestaan, wat hij de Franse Koning in diens rijk al had moeten toestaan, en wat de Engelse Koning nam, - namelijk dat de Keizer voortaan de kanunniken, die totnogtoe de bisschopskeuze vrijelijk hadden verricht, zijn candidaat dwingend zou mogen voorschrijven. De oude vormen werden geëerbiedigd, maar het nieuwe monarchale beginsel deed niettemin zijn intree. Karel van Gelre zelf moest nu bukken. In 1528 sloot hij een vrede, waarbij zijn gezag tot Gelre, Drente en Groningen bepaald werd en waarbij hij tevens bij ontstentenis van wettig oor - en zijn huwelijk was sedert lang kinderloos - de Keizer als zijn erfgenaam erkende.

Tegen die vrede waagde hij nog eenmaal verzet, toen Frans I opnieuw een oorlog begon. Dat moest hij, in 1536, met de afstand van Groningen bekopen. In 1538 stierf hij, vernederd en verbitterd. Tot het laatst toe had hij Karel V gehaat. In weerwil van alle verdragen had hij de Staten van Gelre zijn oude beschermheer Frans I als opvolger willen opdringen. Zij hadden daarvan niet willen weten, niet omdat zij tot Habsburg neigden, integendeel, zij haalden de vorst van hun buurland Kleef in het land. Karel V durfde de rechten hem bij het verdrag van 1528 toegezegd niet aanstonds doen gelden. Gelre vormde met Kleef en Gulik een niet onaanzienlijk gebied en de Keizer vreesde Hertog Willem in de armen van het Protestantisme te drijven. Diezelfde vrees bewoog hem door te tasten, toen hij in 1542 opnieuw met Frans I in oorlog was geraakt en niet alleen de Hertog maar zelfs de Aartsbisschop van Keulen tot de Schmalkaldische bond dreigden toe te treden en heel West-Duitsland op de zijde van Frankrijk en in het Protestantisme mee te slepen. Zelf rukte Karel V, uit Spanje overgekomen aan het hoofd van een leger tegen Hertog Willem op. Door allen in de steek gelaten viel deze te Venlo de Keizer te voet. Kleef en Gulik werden hem gelaten. Gelre moest hij afstaan.

De verovering van Gelre leidde een rustpoos in. Op zichzelf had zij natuurlijk niets finaals. Oost-Friesland, Kleef, beide gewesten in de zaken der nu veroverde even diep gemengd als zijzelf het in die van Holland en Brabant geweest waren, en in taal en cultuur niet van hen te onderscheiden, Kleef bovendien aan drie kanten door Habsburgs gebied ingesloten, lagen, zou men gezegd hebben, het naast aan de beurt zodra de jongste aanwinsten in het Habsburgs systeem geassimileerd waren en de lust naar meer weer zou ontwaken. 't Was de opstand en de scheuring, die gemaakt

hebben dat de Boergondische Kreits, zoals Karel V die in 1548 vormde,[1] in onze ogen de schijn heeft van iets voleinds, van iets tot zijn natuurlijke grenzen uitgezet. De Oostgrens die Karel V trok, is - op de halvering van het Overkwartier van Gelre na, waar Gelder in de achttiende eeuw verloren is gegaan - de afbakening van de Nederlandse stam tegenover de Duitse

1) vgl. hiervóor, blz 120.

geworden, niet echter door innerlijke noodzakelijkheid maar door de voor het menselijk oog willekeurige loop der staatkundige gebeurtenissen.

Consolidatie van het centraal bestuur

Een rustpoos was hard nodig, en niet alleen om de verwoestingen die de oorlog in de nieuwe gewesten en in Holland en Brabant had aangericht, ofschoon die ernstig waren. De voortdurende onzekerheid had de handel van Utrecht, van Groningen, doen verlopen. Op de grenzen van Gelderland in Brabant en Holland was het platteland zo vaak gebrandschat en geplunderd dat het bijna ontvolkt was. In Friesland was het dijkwezen in het ongerede geraakt. Rust en een krachtig gezag waren een weldaad, en die schonk de regering van Karel V, toen zij eenmaal gevestigd was: het oorlogsrumoer aan de Franse grens drong naar het Noorden nauwelijks door. Maar de behoefte aan herstel van de geleden ellende was niet het enige. Al die nieuwe gewesten waren met geweld onderworpen. Een paar aanzienlijken, een paar steden waren gewoonlijk wel vantevoren met de machtige Keizer in verstandhouding getreden, maar geweld had toch steeds het laatste woord moeten spreken. Wel waren ten slotte in alle gevallen verdragen gesloten, waarbij de gewesten in hun overgeleverde constitutie erkend werden in ruil voor hun aanvaarding van de nieuwe landsheer. Maar tijd werd toch vereist, vóordat die zo lang onwillige Statenvergaderingen aan het Habsburgs bewind gewend konden zijn. Moesten ook hun onderlinge veten niet uitsterven, vóor de nieuwe landen met elkaar en met ‘de patrimoniale gewesten’ een staat konden vormen? Maarten van Rossum had de Gelderse naam in Brabant en Holland gevreesd gemaakt. Tussen Holland en Utrecht hadden waterstaatstwisten kwaad bloed gezet. Groningen en Friesland wrokten tegen elkaar meer nog misschien dan tegen de vreemde indringer.

Men zou bijna geneigd zijn zich te verwonderen dat het werk van de Habsburger desalniettemin zo duurzaam geweest is. Toch is dat natuurlijk genoeg. De Boergondische Hertogen hadden een eeuw tevoren bij hun gezagsuitbreiding in de Zuidelijke en Westelijke Nederlanden al geprofiteerd van het feit dat het particularistisch feodaal beginsel zich overleefd had. De hevigheid waarmee het zich in het Noordoosten nog eenmaal had doen gelden, had het meteen uitgeput. Zelfs de woelige edelen die in de guerilla-oorlogen hun hart hadden opgehaald, hadden er voorlopig genoeg van. Onderwerping aan de machtige heerser scheen het enige middel om zich voor een herhaling van de ondraaglijke anarchie die het land verdorven had te vrijwaren. Zo kon Karel in 1549 zonder veel moeite een allerbelangrijkste maatregel doorzetten, die meer nog dan de vorming van de Boergondische Kreits de consolidatie van de Habsburgse heerschappij in de Nederlanden moest bevorderen. In alle gewesten zwoeren de Statenvergaderingen en steden trouw aan zijn zoon Philips, uit Spanje overgekomen, als hun toekomstige heer en erkenden meteen, ongeacht oude privileges en gebruiken die daarmee strijdig mochten zijn, een eenparige regeling van de opvolging, een ‘pragmatieke sanctie’. Op die wijze werd vermeden, dat er te eniger tijd over de opvolging verschil van mening zou kunnen ontstaan of dat sommige gewesten door afwijkend recht in deze van de andere gescheiden zouden worden. De Landvoogdes, Maria van Hongarije,

had vooraf het advies van de Grote Raad van Mechelen (nog onder Philips de Schone hersteld) ingewonnen over de vraag of de Keizer tot zulk een regeling van de opvolging in zijn huis bevoegd was. Het antwoord was karakteristiek:

> Dat zijne Majesteit dit vermag te doen en vast te stellen, daaraan twijfelen wij geenszins. Niet alleen heeft deze maatregel recht en rede voor zich, maar zij is gegrond op het gewichtig en onschatbaar nut dat zij (door het vermijden van oorlogen en onenigheden, die hen anders in de toekomst zouden kunnen bezoeken deze landen en onderdanen bereiden zal.

Ik noem deze uiting karakteristiek, omdat er de beginselen in aangeduid worden, waarop heel de staatkunde der Boergondisch-Habsburgse heersers in de Nederlanden rustte. Tegenover de oude privileges van gewesten en steden, standen en groepen tegenover de traditie, beriepen zij zich op recht en rede, op het algemeen welzijn. Onder Karel V en Philips II was de monarchie niet minder hervormingsgezind dan zij het onder Philips de Goede en Karel de Stoute geweest was, en rechtsgeleerden en ambtenaren die met aan het Romeins recht en aan het gezond verstand ontleende regels de overgeleverde praktijk aandorsten, waren nòg haar voornaamste helpers.

In de nieuwe provincies werden telkens organen van het vorstelijk gezag naar het gebruikelijk model ingericht: Hof, Rekenkamer, Stadhouder. Daarenboven kreeg het centraal bestuur een nieuwe organisatie. De ordonnantie van 1531 schiep, overeenkomstig de neiging tot specialisering die zich al lang in 's vorsten raad vertoond had, drie Raden om de Landvoogdes, die sedert de aanstelling van 's Keizers zuster Maria het jaar tevoren te Brussel resideerde, ter zijde te staan. De Geheime Raad, die rechtszaken behandelde, en de Raad van Financiën, waren hoofdzakelijk uit ‘langrokken’ samengesteld, terwijl in de Raad van State, die over kwesties van algemene politiek gehoord werd, de hoge edelen zaten.

Die werden tevens als Stadhouders in de afzonderlijke gewesten gebruikt. Dan had de Orde van het Gulden Vlies, waartoe de meesten van die heren behoorden, nog steeds het recht de vorst over staatszaken te onderhouden. De hoge adel bekleedde dus in de Boergondisch-Habsburgse staat een voorname plaats, en het was er een van algemeen, niet slechts van plaatselijk of gewestelijk belang. Ook als Stadhouder, hoe zelfstandig zij ook te werk konden gaan, vertegenwoordigden zij toch het centraal gezag en gewoonlijk bekleedde een edelman het stadhouderschap niet in het gewest zijner geboorte en waar hij zijn voornaamste goederen bezat. Er was doorgewerkt aan de politiek die Philips de Goede met zo vaste hand had ingezet, en de hoge adel had een Boergondische kijk op de zaken gekregen. Alleen was er dit verschil, dat Boergondisch zonder Boergondië zich tot Nederlands ontwikkeld had (zij het met een overheersende Waalse inslag), maar dat tegelijk Boergondisch op die wijze opgevat zich niet meer dekte met de dynastie, die Habsburgs, keizerlijk, Spaans was geworden. Onder Karel V bleef dat verschil nog verborgen. Hem diende de adel met volle overtuiging. Onder zijn opvolger zou de tegenstelling dra aan den dag komen. In ieder geval was, afgezien van de verhouding tot de vorst, de hoge adel in de Nederlandse samenleving een factor van eenmaking, al moeten wij opmerken dat hij tevens een haard van verfransing vormde.

Overigens vond heel die centraliserende werking bij de oude politieke organen der gewesten en steden weinig anders dan tegenstand, hoe behoedzaam de regering, althans onder Karel V, over 't algemeen ook te werk ging. Een hevig incident als dat van de Gentse opstand van 1539, waarvoor de onverbeterlijke stad meedogenloos getuchtigd werd, bleef een uitzondering. De meeste stadsregeringen, waar nu overal de landsheer de oligarchische vorm in had doen zegevieren, onderhielden met het centraal gezag en zijn vertegenwoordigers goede betrekkingen. De privileges van steden en gewesten werden ontzien. Wel was het een eindeloos dringen en pressen, waaraan de onderzaten vaak toegaven, maar deden ze het niet, dan week de regering: dwang, geweld, gebruikte zij niet. Dit geldt zelfs voor de wrede geloofsvervolging, die toch, naar wij zien zullen, veel verzet uittlokte; maar zij werd dan ook bij lange na zo stelselmatig niet doorgezet als de regering gewenst zou hebben.

Ongetwijfeld hadden zijn oorlogen met Frankrijk veel met die wijze gematigdheid van Karel V te maken. Voortdurend moesten zijn vertegenwoordigers bij de Staten met beden om geld aankomen. Naarmate zijn regering langer duurde, werden de financiën meer de alles overheersende bekommernis, en het gemor over de zware lasten was al zo erg, dat men de Staten op andere punten wel wat moest ontzien. Maar bovendien

DE GENTENAREN ONTVANGEN HUN STRAF VAN KAREL V (1540). TEKENING VAN J.C. VERMEIJEN.

was de Keizer altijd bevreesd, dat twisten met zijn Nederlandse gewesten de deur zouden openen tot Franse inmenging. (De Gentenaars waren onverstandig genoeg geweest om voor hun opstand een ogenblik uit te kiezen, waarop Karel V en Frans I zich juist aan het verbroederen waren.) Wat ook de redenen waren, inderdaad was de Habsburgse staat in de Nederlanden zeer ver verwijderd van die 'Franse slavernij', waarvan zich de Utrechtenaars vóor hun inlijving een schrikbeeld maakten.

In wat houding het volk, of de verschillende delen van het volk, tegenover de monarchie stonden, hoe hecht die staat der Zeventien Provinciën samenhing en van wat aard de gevoelens van nationaal bewustzijn waren die de bewoners bezielden, - alvorens daaromtrent in een nadere beschouwing te treden, zal het zaak zijn eerst iets van het economisch leven en van het cultuurleven der periode te vertellen, en vooral ook van het treffende feit in dat laatste, de verscheuring der eeuwenoude katholieke eenheid, die harde onderdrukking niet kon helen, alleen bemantelen.

b. Economische en maatschappelijke verhoudingen

In weerwil van burgeroorlogen, watervloeden en pestziekten, in weerwil ook van de pijnlijke verlegenheid waarin de waardevermindering van het geld, gevolg van de ontdekking van Amerika, grote maatschappelijke groepen bracht, was de eerste helft van de zestiende eeuw voor de Nederlanden een tijdperk van verbazende economische ontwikkeling. Weliswaar deelden niet alle gewesten gelijkelijk daarin. Het Noordoosten hervatte een bescheiden en geleidelijke vooruitgang pas na de verovering, die rust bracht. In Vlaanderen waren de oude middelpunten van welvaart deerlijk vervallen. De verzanding van het Zwin was niet meer te stuiten en Brugge nog maar een schaduw van wat het geweest was. De nijverheid van Gent en Ieperen had het nu tegen de Engelse concurrentie voorgoed afgelegd. De drie grote steden bezaten nog veel oude rijkdom. Maar hun gilden hadden alle vat op het economisch leven verloren en vochten vergeefs tegen de werkeloosheid. Daarentegen was op het platteland en in de kleine stadjes, nu door het vorstelijk gezag tegen de tyrannie der drie steden beschermd, een nieuwe nijverheid opgekomen, die, los van de bepalingen en beperkingen van het middeleeuwse gildewezen, werkend met de ruwere wol van Spanje, een markt vond waar de Engelse fabrikanten niet konden volgen. Van de kust bij Duinkerken en Veurne tot in Waals Vlaanderen strekte het gebied van die ‘nieuwe draperie’; St. Winoks-Bergen, Hondschoote, Armentières waren middelpunten. Daarenboven ontwikkelde zich langs de Leie een bloeiende linnenindustrie, die voornamelijk Vlaams vlas verwerkte, en ook de tapijtweverij, die het eerst in het Waalse Atrecht tot een kunst verheven was, en die mede in Brabantse steden beoefend werd - Leuven, Brussel - gaf duizenden, vooral in de omstreken van Oudenaarde, werk. Vlaanderen bleef dus een industrieel gewest van groot belang, al voltrok er zich een economische omwenteling die met veel ellende gepaard ging. Ook stond het nieuwe plattelandse proletariaat, verspreid en buiten het gildeverband, veel weerlozer tegenover het al machtiger kapitaal.

In het quotenstelsel bracht omstreeks het midden der zestiende eeuw Vlaanderen nog steeds het meest op, ongeveer een derde van de gehele bijdrage der patrimoniale gewesten (de Noordoostelijke bleven daarbuiten). Brabant - zonder Mechelen - betaalde iets minder dan Vlaanderen, Holland de helft, Zeeland een achtste van Brabant. Men zal opmerken dat de Dietse gewesten tezamen het leeuwendeel van de opbrengst leverden: de Waalse betaalden niet veel meer dan een vijfde - en als men de Noordoostelijke gewesten meetelt, wordt hun aandeel nog geringer. Binnen de Dietse gewesten lagen in weerwil van Vlaanderen's nog gehandhaafde voorrang

de hoogtepunten van economische opbloei toch elders, in Antwerpen, en Holland en Zeeland.

Antwerpen was de erfgenaam van Brugge geworden, het middelpunt van de grote Europese ruilbeweging van Noordelijke voor Zuidelijke producten, tevens de uitvoerhavens voor de Vlaamse en Brabantse textielen en voor de Luikse en Henegouwse metalen. Door de Portugese ontdekking van de zeeweg naar Indië en de Spaanse ontdekking van Amerika werd die Europese Noord-Zuidelijke ruilhandel van nog veel groter belang: Lissabon werd nu de stapelplaats voor de Indische specerijen, Sevilla voor het goud en de andere producten van Amerika. Portugezen en Spanjaarden beide maakten

van Antwerpen hun hoofdkwartier voor de distributie naar het Noorden. De Duitse en Italiaanse bankiers vestigden er kantoren. De stad groeide snel. Omstreeks het midden der eeuw was een grote nieuwe uitleg nodig en werden tevens prachtige nieuwe vesting-werken gebouwd: hoe onvoldoende de oude wallen waren, had men in 1542 beseft, toen Maarten van Rossum in Gelre's laatste verweer, onder Willem van Gulik, de stad bedreigd had. Bij die uitbreiding en verbouwing speelde Philips van Schoonbeke de hoofdrol, een aannemer en grondspeculant in grote stijl, een figuur kenmerkend voor een tijd van driftige economische expansie onder modern-kapitalistische verhoudingen. Met onze standaarden gemeten was weliswaar Antwerpen zelfs toen nog geen grote stad: het aantal inwoners wordt op honderdduizend geschat. Maar in het zestiende-eeuws Europa was het een indrukwekkende verschijning, in de Europese handel nam het een geheel enige plaats in.

Een zwakheid in de positie van Antwerpen was het ondertussen, dat de grote handelsbeweging, die de nijvere ingeborenen op velerlei wijzen werk gaf en hun welvaart diende, toch hoofdzakelijk door de handen van vreemdelingenkolonies ging. Guicciardini, de Florentijn, die te Antwerpen woonde en in 1567 zijn befaamde *Descrittione di tutti gli Paesi Bassi* uitgaf, merkt op, dat

> de vreemdelingen te Antwerpen en door heel de Nederlanden meer vrijheid genieten dan op enige plek ter wereld. Zodat het wonderbaarlijk is zulk een dooreenmenging en zo velerlei mensen te zien, en het is niet minder verbazend om zo grote verscheidenheid van talen te horen, en zonder ver te gaan kan men in één stad de gewoonten en gebruiken van een aantal natiën beschouwen.

Behalve de Fransen, die geen eigenlijke kolonie vormden, maar er in vredestijd talrijk verkeerden, waren er te Antwerpen kolonies gevestigd van Oosterlingen (d.w.z. Skandinaviërs en Duitsers), Italianen, Spanjaarden, Engelsen en Portugezen (en van hen waren de Spanjaarden het talrijkst). Voeg daarbij de Walen, waarvan er velen zich neerzetten, en men begrijpt hoe belangrijk in de Antwerpse handelswereld het niet-Dietse element was. Guicciardini, na verteld te hebben dat op verscheiden scholen het Frans onderwezen werd, meent zelfs dat het niet lang duren zou, of men zou te Antwerpen algemeen het Frans bijna als de moedertaal spreken. Dit is het oppervlakkig oordeel van een vreemdeling. Het was alleen in de zakenwereld dat het Frans de tweede taal van Antwerpen werd. In bestuur en rechtspraak, in heel het openbaar en geestelijk leven bleef de stad zo Nederlands als zij ooit geweest was. De zwakheid, waarop ik wees, was van zuiver economische aard. Met hoeveel banden op den duur ook aan het werk, de kennis en het kapitaal der ingeboren burgerij verbonden, toch bleef de handel te Antwerpen als 't ware op bezoek. Te meer omdat er nog iets bijkwam.

Boter, en sedert de uitvinding in het begin van de vijftiende eeuw van het haringkaken ook haring, die huiselijke artikelen vormden de grondslag van de Hollandse en Zeeuwse handelsbeweging. Er moest in Frankrijk zout voor gehaald worden, dat in de twee gewesten werd gezoden. De toenemende bevolking had graan nodig, waar men om naar de Oostzee voer. Uit die beginselen groeiden een handelsbeweging en een scheepvaart, die weldra ver buiten de onmiddellijke behoeften

van het land uitgingen. Reeds vóór het einde van de 16e eeuw was ongeveer 70% van de schepen die de Sont passeerden (en waaromtrent ons voor die en nog veel latere tijd unieke statische gegevens ten dienste staan) uit Noord-Nederlandse havens afkomstig. Na een inzinking werd die verhouding in de jaren zestig van de zestiende eeuw - nog vóór de opstand dus - opnieuw bereikt en nu van een enige malen vergroot totaal. Het grote merendeel van de 2500 Nederlandse schepen was uit Holland afkomstig; ook Friesland leverde een vrij aanzienlijk aantal.

Wat wij hiervóor van Brugge opmerkten, gold ook voor Antwerpen: de stad was een haven zonder eigen handelsvloot. De schepen waarmee zij het verkeer met Noord-Europa onderhield, behoorden in die streken thuis of werden in toenemende mate in de Hollandse en Zeeuwse havensteden uitgereed. Die steden waren dus niet louter Antwerpen's concurrenten. Zij waren dat, in zover zij de natuurlijke toegang tot de Noordelijke Nederlanden vormden en het Duitse achterland aan Antwerpen betwistten. Sommige werden voor bepaalde producten ook de stapelplaats voor een wijd gebied, zo Amsterdam voor graan uit de Oostzee, Dordt voor Rijnwijn. Maar tevens diende hun handelsvloot het Antwerpse ruilverkeer en gedijde ook zelfvan Antwerpen's bloei.

De gestadige uitbreiding van Holland's en Zeeland's handel is een van de opmerkelijkste factoren in de economische geschiedenis van het tijdvak. Amsterdam kon zich met Antwerpen nog lang niet meten, maar het was toch al een koopstad van belang en zijn overheersende positie in de Oostzeehandel was daarvoor de vaste basis. Kapitaal stroomde de Hollandse steden binnen en wekte er ongekend leven. Ook het platteland profiteerde ervan; veeteelt en zuivelbereiding lagen mee ten grondslag aan de Hollandse economie. Guicciardini was opgetogen over Holland. Het land had nog steeds een reputatie van boerse achterlijkheid, maar in werkelijkheid bood het, zegt hij, een voorbeeld van orde en beschaving. Het dijkwezen en de waterwegen vervulden de Italiaan met bewondering, maar meer nog de inrichting der woningen.

> Hun huizen binnen te treden en de overvloed van huisraad en allerlei gerei te beschouwen, alles even ordelijk en keurig, geeft groot genoegen en nog groter verwondering, want waarlijk er is ter wereld misschien niets dat daaraan gelijk komt. Dat heb ik horen zeggen door de koeriers van Keizer Karel V, die met Zijne Majesteit bijna door heel Europa geweest waren; en zoals iedereen weet, zij, die in alle steden en plaatsen die zij aandoen in de huizen komen, kunnen er beter dan wie ook van meespreken.

Een landgenoot maakte iets later een tegenstelling in 't bizonder tussen de Friezen en de Vlamingen, dat de eersten ‘wat curieus ende reinelijk in hare linnen ende huisraad’, de laatsten ‘in hare kledinge vast curieus ende uitwendig’ zijn. Ondanks zulke verschillen en wat omtrent ongelijke economische ontwikkeling gezegd is, mag van heel de Nederlanden in de dagen van Karel V en Philips II getuigd worden, dat het een volk was met een hoge levensstandaard en bruisend van ondernemingsgeest en economisch expansie-vermogen.

Dat neemt echter niet weg dat er erge sociale wanverhoudingen bestonden. Niet alle klassen van die samenleving - ik stipte het al vluchtig aan - konden de transformatie die zij onderging bijhouden. De Nederlanden waren al lang een echt stedenland, hun economie en beschaving beide vooral in de zeegewesten sterk burgerlijk. Adel en geestelijkheid, die in de landprovincies, Noord en Zuid, machtiger waren, hoger aanzien genoten, meer politieke invloed oefenden dan in de andere, beheersten overal het platteland nog. Maar hun economische positie was nu door de opkomst van handels- en industrie-kapitaal ernstig bedreigd. De stijging der prijzen plaatste hen voor onoverkomelijke financiële moeilijkheden. Zo erg was dit, dat de adel in de late zestiende eeuw een onrustig element in de samenleving werd. Gedrukt

door schulden zagen velen begerig naar de landerijen van de abdijen, en herinnerden zich dat hun voorvaders tot die rijkdom hadden bijgedragen. De boerenbevolking, die niet zoals de adel aan weelde-artikelen geld spenderen wilde, merkte van de prijzenrevolutie minder. Maar voor de arbeidersklasse - en die leefde voor een deel ook op het platteland, waar immers de ondernemers aan de beknelling der stedelijke gildebepalingen zochten te ontsnappen - bracht de economische ontwikkeling grote bezwaren en on-

zekerheden mee. Het verschijnsel van crisis-werkeloosheid deed zich herhaaldelijk gevoelen. Een talrijke groep verloor alle vaste plaats in de maatschappij: benden zwervers of bedelaars maakten soms het land onveilig. De klooster-liefdadigheid was niet tegen dat euvel opgewassen en ook die slachtoffers van het economisch stelsel bezagen de abdijen dus niet meer als mogelijke weldoeners. Op ogenblikken kon een stoornis in de industriële of handelsbeweging menigten van arbeiders die nog niet tot de status van bedelaar vervallen waren, eveneens met onrust bezielen. Van al die ongunstige factoren verneemt men in Guicciardinis' lofzang op de welvarende Nederlanden niets. Ongetwijfeld was het land rijk en in een groeiperiode. Maar onder het schitterend oppervlak waren er toch die zwakke steeën. In de komende jaren zou dat meetellen.

c. Cultuurleven

In 1473 waren de eerste boekdrukkerijen gesticht te Aalst en te Leuven; in de volgende twintig jaar waren er in Vlaanderen en Brabant, maar talrijker nog in de Noordelijke gewesten, gedurig bijgekomen. Ook een hoog ontwikkeld volk waren de Nederlanders ongetwijfeld. Niet alleen in het economisch en staatkundig, maar ook in het geestelijk leven, speelden de stedelijke burgerijen, ondernemend, gesteld op hun rechten en vrijheden, en goed onderwezen, een rol van belang.

Maar hoeveel bewonderenswaardige trekken die samenleving vertoonde, ook hier moet men opmerken, dat zij het tot een harmonische ontplooiing in de zestiende eeuw minder dan ooit kon brengen. Dat haar grondslagen en voorwaarden burgerlijk waren, was op zichzelf het grootste bezwaar niet. Maar die burgerlijke samenleving zat gevat in een monarchale staat, en erger, die monarchie was uitheems, en de adel die zij verhief en de ambtenaren die zij gebruikte, vervreemdde zij onbedoeld van de volksaard. Van het hof te Brussel, van de Grote Raad te Mechelen, straalde een veel erger verfransing uit dan van de vreemde kooplieden te Antwerpen. Dit is niet maar eenvoudig een kwestie van taalzuiverheid. Hele gebieden van geestelijk leven werden erdoor voor de Dietse beschaving afgesloten en, gebonden aan de steden die zelf onmondig gehouden werden, kleefde er haar onvermijdelijk iets particularistisch en locaals aan. Een hernieuwing van onze letterkunde, wier middeleeuwse inspiratie uitgeput begon te raken, was onder die omstandigheden moeilijk. Tegelijk kwijnde en verstierf ook de prachtige Boergondische traditie op het gebied van de Franse letteren, en dat in weerwil van de echte belangstelling die Margaretha van Savoye aan den dag legde. Was het omdat de adel nu te veel Germaanse elementen had moeten opnemen, voor wie het Frans een aangeleerde taal was? In elk geval deed het Franssprekende hof voor de Franse letteren niet méer dan gretig lezen wat, goed of slecht, uit Frankrijk kwam. Zelfs een Hollands edelman als Hendrik van Brederode had haast geen andere dan Franse boeken in zijn bibliotheek op het slot te Vianen. Zo werd, zonder dat de Franse profiteerde, de Nederlandse dichtkunst overgelaten aan de Rederijkerskamers.

De Rederijkers

Die speelden nu in het stedelijk leven een hele rol. Op feestdagen zorgden zij voor een toneelstuk, bij vorstelijke intochten begroetten zij de hoge bezoekers met gerijmel, waar bijbel en klassieke oudheid voor geplunderd waren. Meer en meer luisterrijk werden de Landjuwelen, feesten vooral talrijk in Vlaamse en Brabantse steden, later ook in Holland en Zeeland, waarbij Kamers uit een wijde omtrek bijeenkwamen om met toneelspelen en gedichten naar prijzen te dingen. De eer van een stad was met de verschijning van haar Kamer gemoeid en de kosten werden dan ook uit de stadskas vergoed. Nooit was er schitterender Landjuweel dan dat van 1561 te Antwerpen. Een Engels toeschouwer vertelt met ontzag van de pralende intocht der veertien bezoekende

Kamers uit Vlaamse en Brabantse steden, van de feeststemming die een paar dagen lang alle zaken in de stad deed stilstaan, van de kostelijke banketten. Maar hoezeer de rederijkerij ook voor de vertoonzieke welvaart der stedelijke burgerijen en zelfs voor hun intellectuele en artistieke belangstelling getuigde, waarachtige poëzie brachten zij niet voort. In de kring van de brave en vrolijke burgers kon geen werkelijk hoge standaard gesteld worden. Alleen enig werk van Anna Bijns, de Antwerpse schoolmeesteres die rederijkerspoëzie schreef vermoedelijk zonder zelf tot een Rederijkerskamer te behoren, leeft nog door de hartstocht waarmee die vrouw de katholieke kerk tegen de scheurmakers van haar tijd verdedigde.

De rederijkerspoëzie was een uitloper van de middeleeuwse geest, die zoals ik zei zijn inspiraties uitgeput had. Toch mag men in de vernuftige kunstjes als dubbelrijm en kettingrijm, die dienst moesten doen voor poëtische schoonheid, in de gezwollenheid, de mooidoenerij zelfs van zoiets goedkoops als bastaardwoorden, waarmee de rederijkerstaal in Holland zo goed als in het Zuiden overstroomd werd, en die verheffing en diepzinnigheid betekenen moesten, wel een afspiegeling zien, zij het een fletse, van het felle streven naar vernieuwing dat heel het Europees cultuurleven van de tijd beheerste. Zoekend en tastend naar nieuwe waarheden en nieuwe vormen, verhief zich overal uit de gemeenschap de persoonlijkheid en eiste vrijheid, ruimte; men droomde van een wereldorde waarin de mens met de rede meester over zijn lot zou zijn. De middeleeuwen hadden de oudheid altijd argeloos bewonderd zonder zich de diepe ververschillen met hun eigen wezen bewust te worden. Nu herkenden de zoekende denkers en geleerden en kunstenaars er hun ideaal in. Het humanisme, dat zich weliswaar alleen van het Latijn bediende maar dat toch op het ganse geestelijk leven inwerkte, beleefde in onze streken een schitterende bloei; straks meer daarover. Maar er school in die Europese cultuurbeweging, die de ontwikkeling bij ons mee bepaalde, een ernstig gevaar. De gebrokenheid van de Nederlandse beschaving in de zestiende eeuw kan niet alleen op rekening van de bizondere politieke omstandigheden waaronder onze stam leefde, geschoven worden. Overal vaagden Renaissance en Humanisme in de overmoed van hun ontdekkingsvreugde hoopvolle cultuurtradities op zij en stelden er te vaak niet meer dan laffe imitatiezucht voor in de plaats. Dat was zeker het wezen van de nieuwe Europese geest niet. De nobelste geesten lieten zich door de beschouwing der wijze en schone wereld van Griekenland en Rome tot een liefdevolle opkweking van het eigene aanmoedigen. Een enkel maal bezat ook een Nederlands schrijver zelfstandigheid genoeg om de les der ouden goed te verstaan en in te zien dat pronken met geleende veren de ware wijsheid niet was. Zo publiceerde in 1533 Jan van de Werve, aanzienlijk Antwerpenaar, een *Tresoor der Duitse tale*, waarin hij tegen de bastaardwoorden te velde trok:

> Helpt mij ons moeders tale (die gelijk goud onder d'eerde leit verborgen) wederom zo brengen op de bene, dat wij mogen bewijzen dat zij aan andere talen geen onderstand en behoeft te verzoeken.

Het verdient opmerking dat hier een man aan het woord is van een hogere stand dan de burgerij die in de Rederijkerskamers de toon aangaf. Er zijn ook anderen die ‘de ongeleerde Rhetorijke, dat is de ongeschikte dichtinge die men nu dagelijks in Nederland zeer gebruikt’ (hier spreekt een West-Vlaming) beginnen aan te vallen.

Maar zulke uitingen komen vrij laat, en blijven, in vergelijking met de ontwikkeling in Frankrijk, waar Du Bellay in 1548 zijn *Défense et illustration de la langue française* geschreven had, schaars en schuchter.

Beeldende kunsten

Bouwkunst en schilderkunst konden zich aan die overweldigende invloed van het Zuiden evenmin onttrekken. Men kende de architectuurvormen der Italiaanse renaissance al lang. Op de schilderijen van Jan van Eyck zetelde de moeder Gods al in rondgeboogde galerijen die toch, en ondanks hun korinthische kapitelen, in hun geheel een Gothische indruk maken. De praktijk

KANSELARIJ TE BRUGGE.

der bouwkunst hing te zeer af van de overgeleverde gebruiken der handwerkslieden om aanstonds te volgen. Nu echter begonnen eerst beeldhouwers en sierwerkers met de nieuwe Italiaans-antieke motieven te spelen. De burgerijen wilden in hun stadsgebouwen. de adel wilde in zijn paleizen praal en weelde vertolkt zien en de kunstenaars zwelgden in de rijke sier van pilasters en architraven, uit vazen opschietende ranken, griffioenen, medaillons, met niet minder overgave dan de rederijkers in hun vreemde woorden en mythologische toespelingen. Met heel wat meer meesterschap echter. Tal van hoogst aantrekkelijke werken ontstonden, zoals het eikenhouten koorhek te Enkhuizen, het Muntpoortje en de koorbanken te Dordrecht, het huis van de Zalm te Mechelen. In de beroemde schouw van het Vrije te Brugge, meer nog dan in die van de schepenzaal te Kampen, drukt zich door die van elders overgenomen vormen een eigen Nederlands stijlgevoel uit, zwaarder, uitbundiger dan dat der maathoudende Zuiderlingen. En in het algemene plan van gebouwen bood de inheemse traditie taai weerstand. Niet alleen handhaafde de spitsboog zich nog lang, maar ook toen de namen van Vitruvius en zijn Italiaanse profeten Alberti en Serlio al met eerbied genoemd werden (± 1540 bezorgde Pieter Coecke van Aalst Nederlandse vertalingen van hun geschriften), behielden bouwwerken die in onderdelen hun voorschrift volgden, met hun hoge daken, gevels, torens toch een geheel on-klassiek en on-Italiaans karakter. Een eigen Nederlandse

Renaissance-stijl ontwikkelde zich, vooral in het Zuiden: een vroeg voorbeeld (± 1530) geeft de kanselarij te Brugge.

De schilderkunst leed intussen onder het euvel der navolgingswoede nog veel ernstiger, en nergens was het zozeer imitatie uit de tweede hand. Tegen het midden van de zestiende eeuw werd het nationale door de Italiaanse mode jammerlijk overwoekerd. En dat terwijl toch het ingeboren genie voor de kunst nog ver van uitgeput was. Tot 1530 vertegenwoordigde te Antwerpen Quinten Matsys, ontwikkeld man, vriend van humanisten, de zwierige schoonheidszin van zijn stad en tijd op de edelste manier. Gossart van Mabuse (Maubeuge), een Waal, die enige tijd te Antwerpen werkte - Ant-

JOAN SCOREL: JERUSALEM-VAARDERS (FRANS HALS MUSEUM. HAARLEM).

werpen trok kunstenaars van heinde en ver -, de eerste die zelf naar Italië toog en het rechte Italianisme predikte, was zelf een figuur van onloochenbaar talent. Tegelijk waren er in Holland Lucas van Leiden en Jan van Scorel, welke laatste meest te Utrecht werkte, beiden mannen die onder hun Italiaanse beïnvloeding een zeer eigen persoonlijkheid bewaarden. Van Scorel 's groepsportretten - van Jerusalemvaarders - bereidden een genre voor, dat in Holland triomfen vieren zou. Er werden te Amsterdam in dezelfde trant zelfs reeds schuttersstukken geschilderd. Maar over dat alles heen verhief zich een star academisme. Een Italiaanse reis werd onontbeerlijk voor een schilder die meetellen wou en een ondraaglijk gemaniëreerde stijl kreeg de overhand. De kunstwereld boog voor mannen als Michel Coxie die te Mechelen, en Frans Floris die te Antwerpen werkte, énes geestes met de al deftiger en hoogdravender Rederijkers (en, zoals Van Mander weldra vertellen zou, in hun vrije tijd niet minder dan zij op een kanne biers verzot): in het Noorden was het niet beter gesteld. In plaats van vrijheid voor een moediger individualisme veroverd te hebben liet men zich opnieuw door een machtige beschavingsgolf uit het Zuiden van de voeten slaan.

Toch was er in die zelfde tijd ook het wonder van Pieter Breugel, de Noord-Brabantse dorpeling die te Antwerpen en te Brussel werkte, na ook als iedereen in Italië geweest te zijn, en die in keuze van onderwerpen, in geest en techniek meer kern-Nederlands was dan misschien één schilder vóor hem. Breugel geeft de Brabantse boer en het Brabantse landschap met ongekende directheid, maar tegelijk is al zijn werk doortrokken van een tragisch levensgevoel, dat het hoog boven louter realisme uitheft.

Was het de spanning door Hervorming en geloofsvervolging teweeggebracht - een spanning die de academische schilders zomin als de Rederijkers schenen gewaar te worden - waar Breugel's kunst van trilde? Hier was nog een factor, en de voornaamste van alle, die in de Nederlandse beschaving van de zestiende eeuw de harmonie verstoorde.

d. De verscheuring der katholieke eenheid

In de geest des tijds lag het gevaar opgesloten dat men in het driftig zoeken naar waarheid en redelijkheid de vormen waarin staat en kerk zich hadden vastgezet onherstelbaar zou verbreken; en halverwege gestuit, de grote verscheuring bewerken die voor heel Europa benoorden Alpen en Pyreneeën de Hervorming geweest is.

Ontegenzeggelijk verkeerde de kerk, meer nog dan in de veertiende eeuw toen Ruusbroec klaagde, in een toestand van verval, die de beste geesten van de tijd pijnlijk aandeed. Het pausdom leverde een jammerlijk schouwspel. In de Nederlanden als elders waren te veel

priesters verwereldlijkt en onverschillig, tuk op geld en beneficiën; de dorpspastoors waren weinig minder ruw dan de bevolking om hen heen en leefden bijna algemeen in open concubinaat; de kloosters hadden het besef van hun roeping verloren. De economische macht die zij aan haar steeds toenemend grondbezit dankte, bracht de kerk met de stedelijke burgerijen en met de regering zelf telkens in conflict. De scholastieke theologie was voor het gedachtenleven een knellend dwangbuis geworden. Het geloof dat aan de menigte gepredikt werd, was mechanisch en praktijken werden toegestaan - vooral de aflaathandel -, die het godsdienstig gemoed in opstand brachten. Hervorming was nodig. Maar hervorming was vele malen nodig geweest en was geschied zonder breuk met het verleden. Moest, omdat nu de geesten vol waren van nieuwe verlangens en verwachtingen, hervorming onvermijdelijk afbraak betekenen?

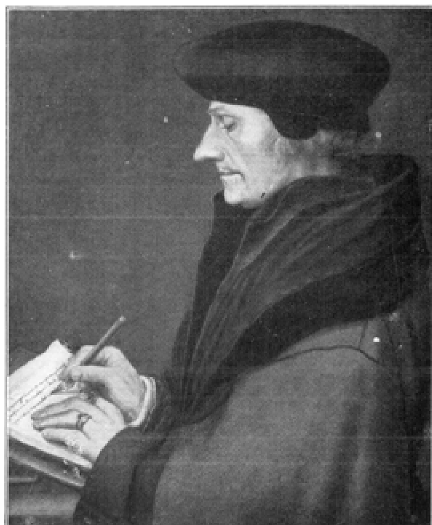
In de eerste decaden van de zestiende eeuw was dat zeker de opvatting niet van hen die zich onder ons volk het ijverigst met die vraagstukken bezighielden. Er werkte in de Nederlanden een nieuw geslacht van humanisten, klerken, rectoren van Latijnse scholen, mannen voor wie geleerdheid en vroomheid samengingen en die hervorming van misbruiken voor het vanzelfsprekend gevolg van verheldering van inzicht hielden. De mystieke geest van Ruusbroec en Geert Groote werkte in hen minder sterk dan de geest van studie en onderzoek van Wessel Gansfoort. Zij oefenden dus niet alleen bittere kritiek op de geestelijkheid, maar kwamen niet zelden tot onorthodoxe gevoelens. In het bizonder op de symbolische opvatting van het Avondmaal werd juist hier vaak gepreludeerd. Maar de middeleeuwse kerk liet aan individuele verschillen omtrent de leer grote ruimte en de bijbelse humanisten, zoals men de Nederlandse school in tegenstelling met de paganistische humanisten van Italië vaak noemt, droomden niet van afscheiding. Integendeel, zij verkeerden in een hoopvolle stemming. Hun invloed op de ontwikkelde burgerij was inderdaad groot, en men kan gerust van een nationale beweging spreken, ofschoon die tegelijk, doordat zij vrijwel uitsluitend van het Latijn gebruik maakte, aan alle kanten ongemerkt in grote Europese stromingen overvloeide. Hierdoor werd tevens het ietwat aristocratisch karakter van de beweging bepaald, en terwijl wij haar als een voorbeeld mogen aanhalen van hoe nog steeds de Nederlandse beschaving op het gebied van de godsdienst tot de oorspronkelijkste en waardevolste uitingen bekwaam was, moeten wij niet nalaten op te merken dat in de wetenschap en door het Latijn de slagbomen tussen volk en regeringskringen werden opgeheven. Erasmus, de meest representatieve figuur onder de bijbelse humanisten, een man wiens geest diep in onze nationale beschavingsgeschiedenis wortelt, en die tevens een Europese vermaardheid genoot zoals nog het deel van geen Nederlander geweest was, telde zijn vrienden onder vorsten en edelen, prelaten en hoge ambtenaren, en rekende op hen om zijn hervormingen uit te voeren.

Erasmus

Erasmus van Rotterdam maakt oppervlakkig beschouwd de indruk van een volslagen kosmopoliet. Als hij in 1495, op negenentwintigjarige leeftijd, naar Parijs mag trekken, is het een vreugde. De ontwaakte belangstelling voor de echte Latiniteit, waarachter het Grieks wenkte als een nog schonere belofte, schiep uit enthousiasten

van alle landen een geleerdenrepubliek, waarin Erasmus zich volkomen thuis gevoelde en niet minder naarmate hij algemener als haar eerste burger geëerd werd. Bijna heel zijn verder leven heeft hij dan ook in het buitenland doorgebracht. Een paar jaren nog als afhangeling op een adellijk slot bij Vere, tweemaal een periode van enkele jaren aan de universiteit van Leuven. Overigens was het na Frankrijk Engeland, dan Italië, weer Engeland, Duitsland en Zwitserland. Na 1522 heeft Erasmus, die in 1536 stierf, zijn vaderland (daaronder verstond hij aanvankelijk slechts Holland, maar later begreep hij in dat woord ook Vlaanderen en Brabant) niet weergezien. Zijn beroemdste werken werden in het buitenland geschreven en gedrukt. Zijn innigste vrienden waren op het hoogte-

punt van zijn leven de grote Engelse humanisten. Zijn brieven, waarin hij problemen van wetenschap en theologie en de zaken der wereld met onweerstaanbare geest en levendigheid besprak - zij waren feitelijk een hoog soort journalistiek en hielpen, van hand tot hand gaand en spoedig gedrukt, krachtig tot de verbreiding van zijn ideeën mee - waren gericht tot correspondenten van alle natiën.

ERASMUS; SCHILDERIJ VAN (HOLBEIN).

Toch is met de vinger na te wijzen hoe de opvattingen van de godsdienstige voorganger - en dat is Erasmus geweest niet minder dan geleerde, en dat is hij vooral ook in het laatste gedeelte van zijn leven geweest - uit een Nederlandse traditie, die van Geert Groote, vooral zoals Wessel Gansfoort ze ontwikkeld had, ontsproten zijn. Spitsvondig redetwisten over het dogma, hardvochtig uitsluiten op grond van theologische meningen, 't was Erasmus een gruwel, niet minder dan de uitwassen van het kerkgeloof die hij als bijgelovigheden bestempelde; christelijkheid bestond voor hem in christelijke liefde en in christelijk leven. Nergens heeft die stemming - een theologie kan men het nauwelijks noemen -, waarvan redelijkheid, gemoedelijkheid, verdraagzaamheid de kenmerken waren, zo diep doorgewerkt als in de Nederlanden: ze vond er een bereide bodem, maar bovendien telde Erasmus' persoonlijke invloed er dubbel. Hier ook kwam Erasmus voor de grootste practische taak van zijn leven te staan - een taak die hij niet heeft kunnen volvoeren, maar welke aangedurfd te hebben toch zijn loopbaan verheft: in 1517 kwam hij naar Leuven om in zijn eigen land de zaak van ‘de goede letteren’ en van de zuivere vroomheid te doen zegevieren.

Leuven was een burcht van de traditonele theologie. Erasmus, wiens faam op het toppunt stond, werd er met onderscheiding, maar niet zonder argwaan ontvangen. Hij echter voelde de stroom des tijds met zich. Een Leuvens burger, Hieronymus van Busleyden, lid van de Grote Raad van Mechelen, had een fonds nagelaten om aan de universiteit een *Collegium Trilingue* te stichten: voor de studie van Hebreeuws, Grieks en Latijn, de drie talen van de bijbel en de kerkvaders. Niets kon meer in Erasmus' geest zijn en hij gaf zich alle moeite om het College, welks leerstoelen met zijn jongeren bezet werden, te doen slagen. Erasmus geloofde met heel zijn hart in de academische waarheid. De kennis van bijbel en kerkvaders in haar zuiverheid hersteld, de donkere wolk van de scholastiek verdreven, - en het rijk van 't innig en

eenvoudig Christendom zoals hij dat verstond, zou beginnen. Hem leek de mensheid in de rede de sleutel tot haar eigen vervolmaking en tot het aards en hemels geluk te bezitten. Het was een nobele droom, maar die ruw verstoord werd door de vloedgolf van religieuze passie, in diezelfde jaren door Luther's optreden in Duitsland in beweging gezet.

Luther kon niet wachten op het geleidelijk doorwerken van de invloed der goede letteren. Toen Keizer en Paus hem na het eerste protest dat verontwaardiging hem afgeperst had, tot onderwerping wilden dwingen, dreven zij hem tot de erkenning, dat het rechtstreeks contact met God, waarin hij kracht zocht, de kerk en haar genademiddelen niet behoefde. Stelling nemend op die grond slingerde hij zijn uitdagingen de wereld in en uit de gistende tijd klonk op het woord dat bevrijding beloofde, duizend-stemmige jubel. Erasmus, hoezeer in veel met Luther instemmend, duchtte de gevolgen van zijn felle eenzijdigheid, maar evenzeer keurde hij de hevigheid af waarmee de ijveraars van de andere kant de stoutmoedige aanvielen, nog vóór zijn finale veroordeling, als om hem moedwillig verder te drijven. Dit was niet genoeg om Erasmus de sympathieën van velen, die alle achterblijven bij Luther voor halfheid uitkreten, te behouden, maar tegelijk bewoog de breuk die nu in Duitsland ontstaan was, ook in de Nederlanden alle machten van 't behoud tot scherper stelling nemen, zodat de man der redelijke hervormingsgezindheid, en heel de zaak der goede letteren met hem, ook van die kant in verdenking geraakte. Dat was een zware slag, want van de overreding der machthebbers had Erasmus alles verwacht. Zij hadden hem het oor geleend. Nu presten zij van alle kanten op hem in, dat hij aan de strijd tegen Luther zou deelnemen. Leuven, aanleunend bij een regering die tenslotte door heel andere dan Nederlandse overwegingen tot een streng handhaven der orthodoxie geleid werd, wierp zich op tot voorvechter tegen de ketter. Maar Erasmus hield vast aan zijn overtuiging dat uit strijd niets dan verderf kon voortkomen. Liever dan zijn onafhankelijkheid prijs te geven, verliet hij Leuven in het najaar van 1521 en trok zich terug naar Zwitserland. Zijn figuur was er in die jaren een van ongemene hoogheid. Tegenover Luther, tegenover de duisterlingen die het alles aan ‘de goede letteren’ weten, tegenover geestdrijvers aan beide kanten, bleef hij onversaagd het goed recht van rede en kritiek, maar ook van eerbied voor traditie verkondigen. De tijd luisterde niet meer naar hem. Gegrepen in een stormwind van haat en misverstand snelde zij hem voorbij, rampen en verscheuringen zonder eind tegemoet.

Terwijl in Duitsland het Lutheranisme zich in een aantal staten onder de bescherming der vorsten uitbreidde en organiseerde om eindelijk, in 1555, zelfs de erkenning van het Rijk te verwerven, terwijl de Koning van Engeland met het Pausdom brak en het Engelse volk vervolgens in verscheiden stadiën bij de wet geprotestantiseerd werd, bleef in de Nederlanden de vorst zonder naar de mening der onderdanen te vragen hardnekkig trachten alle ketterse gevoelens met geweld te onderdrukken. Het bijbels humanisme kon niet uit de geesten uitgeroeid worden, maar zijn kans om een behoudende hervorming te leiden was voorbij. Nog in 1529 zond Laevinus Ammonius (Lieven van der Maude), een Karthuizer te Gent, aan Erasmus te Bazel een dringende uitnodiging om zich te Gent te komen vestigen:

> Alle leden van de Raad van Vlaanderen (*schreef hij*) zijn u hartelijk toegedaan; een groot deel der monniken hebben hun bijgelovige praktijken laten varen en zijn tot de ware vroomheid teruggekomen.

Maar het volgend jaar al werd de schrijver door een nieuwe Prior verbannen. Anderen aan wie meer bepaald ketterse meningen konden worden aangewreven, hadden zich reeds onderworpen, als Grapheus, de Secretaris van Antwerpen.

Sommigen weer gingen over tot het Protestantisme, maar moesten dan ook naar Duitsland uitwijken, zo de Hollander Gnapheus, schrijver van een stichtelijk werkje in de volkstaal, dat weldra op de index geplaatst werd (*de Troost ende Spiegel der Zieken*), de Vlamingen Berthulfus en Rex, die beiden Erasmus als secretaris gediend hadden. Intussen kreeg de Inquisitie met een heel ander slag van mensen te doen.

De Geloofsvervolging

Van ouds bestond overal een bisschoppelijke Inquisitie, maar die werd in de Nederlanden, waar de diocesale inrichting sterk verouderd was, geheel ontoereikend geacht. Zo stelde Karel V, die van zijn erflanden een voorbeeld wilde maken, in 1522 een eigen Inquisitie in. Deze werd wel spoedig onder de opperhoogheid van de Paus gesteld en de kettermeesters moesten voortaan geestelijken zijn, maar het toezicht en trouwens de wetgeving die zij uit te voeren kregen, bleef bij de landsheer. Hij verdedigde de orthodoxie om de eer van God, maar evenzeer tot steviging van zijn eigen macht, die met anders-denken onbestaanbaar leek. Naast de eigenlijk gezegde Inquisitie, die in sommige gewesten - Groningen, Gelderland, Brabant - nooit ingevoerd kon worden, werd door de gerechtshoven en schouten een geloofsvervolging gevoerd uit hoofde van de plakkaten door Karel uit de volheid van zijn vorstelijk gezag uitgevaardigd en waaraan al de wereldlijke overheden van zijn Nederlandse gewesten zich te houden hadden. Die plakkaten spraken van het eerste af over allen die in het meest verwijderd verband met de ketterij stonden, draconische straffen uit; zij werden telkens strenger, tot eindelijk het bloedplakkaat van 1550, waarin alle schuilhoeken en uitvluchten dichtgestopt waren, dat op alle vergrijpen de dood stelde, niet meer te overtreffen was.

Het was een monsterlijke politiek, die zo zij letterlijk uitgevoerd was, alle Nederlandse steden onder de gedurige rook van de brandstapels gebracht zou hebben. Maar in een land waar ambtenaren en magistraten met de geest van Erasmus doortrokken waren en de laatsten bovendien hun burgers tegen een zo willekeurige rechtspraak omderwille van de privileges en van het vrije handelsverkeer meenden te moeten beschermen, stootte de uitvoering op eindeloze bezwaren. Enkele van de geestelijke inquisiteurs maakten zich een slechte naam, vooral Titelmans is berucht gebleven. Maar over het geheel waren zij tot strengheid weinig geneigd en werkten eerder remmend. Tevergeefs trachtte de regering de samenleving zelf te ondermijnen door aan de verklikkers een deel van de buit der verbeurdverklaringen te beloven. Naar de zin van de ontwerpers werkte de geloofsvervolging hier te lande altijd maar gebrekkig.

Wat niet wegneemt, dat na de eerste vuurdood om het geloof door twee Antwerpse Augustijner monniken geleden - te Brussel, in 1523 - het getal der martelaren gestadig aanwies en dat de schrik voor de vervolgingen aldra uitwijkingen veroorzaakte. Vooral het plakkaat van 1550, tegen welks invoering de magistraat van Antwerpen zich uit vrees voor het verlopen van de handel met hand en tand verzette, maakte een diepe indruk. En toch kon die gruwel geheel van buiten opgelegd, de meningen die zij wilde uitroeien slechts onder de grond drijven. Mannen die leiding hadden kunnen geven, hielden zich stil of weken uit, maar het schouwspel van het lijden en de moed der martelaars maakte de ketterij voor veel duizenden eenvoudige mensen een gemoedszaak. De vraagstukken des geloofs werden in de binnenkamer en op het marktplein, aan de werkbank en in de vergaderingen der Rederijkers met hartstocht besproken. Zielen die voor de geleerdheid der humanisten ontoegankelijk waren, dorstten nu naar de nieuwe leer.

Toch werkte het voorgaan van Nederlandse denkers nog steeds door en terwijl in die eerste jaren alle ketterij in de Nederlanden Luthers genoemd werd, en ook inderdaad door Luther opgewekt was, droeg zij niettemin een eigen karakter en had

over 't algemeen (wat zeer onluthers was) een sacramentarische strekking, d.w.z. dat zij het Avondmaal symbolisch placht op te vatten. In elk geval waren de geesten diep aangetast. Antwerpen, met zijn Duitse kolonie en handelsrelaties, was een actieve haard voor de verspreiding van de ketterij.

> Wat is er disputatiën onder de lien!
> De wereld is vol erreurs, waar zal men vlien!

> 't Es zo verre gekomen deur Luether's venijn
> Dat men al prijst, dat tot zonden beroeren mag
> En 't gene laakt dat de ziel puren mag ....
> Waar eest (*is het*) toe komen! God moet 's ontfarmen!

Zo jammert Anna Bijns, - ‘want dit geslacht (der ketters) zeer groeit onder Duitsen en Walen’. Inderdaad, op het Landjuweel dat in 1539 te Gent gehouden werd en waaraan negentien Kamers, meest uit Vlaanderen en Brabant, deelnamen, ademden de zinnespelen die ter beantwoording van een prijsvraag: ‘welk (wat) den stervenden mense meeste troost is?’ vertoond werden, vrijwel alle een protestantse geest en het boek waarin zij verzameld werden uitgegeven, viel onmiddellijk onder een keizerlijke ban.

Maar er was toen al een andere vorm van ketterij opgekomen, die ook de buitenstaanders van het Lutheranisme wisten te onderscheiden en die met een ongemene verbittering, waarin maatschappelijke zich bij godsdienstige haat voegde, vervolgd werd. De Wederdoperij kwam ook uit Duitsland, waar de godsdienstige opwinding tot allerlei sociale bewegingen de stoot had gegeven. Het was een richting voor extremisten, voor eenvoudigen van geest en maatschappelijk misdeelden. De Anabaptisten verloochenden de maatschappij even luchthartig als de kerk, zij erkenden geen ander wetboek dan de bijbel, geen andere band dan geloof en liefde. De economische moeilijkheden van het tijdvak begunstigden de verspreiding van dat nieuwe evangelie. In hun extatisch geluk vermeiden de bekeerlingen zich in de verwachting van het naderend einde der wereld. Weldra werd het een ware godsdienstwaanzin. De kracht van de beweging lag in Holland. maar het was te Munster dat Jan Mathijsen van Haarlem in 1534 het nieuw Jerusalem stichtte waarheen de gelovigen op straffe van verdoemenis geroepen werden. Duizenden togen uit Holland op weg, maar werden door de troepen der overheid onderschept en gevangen. Zolang het onwaarschijnlijk Godsrijk te Munster duurde - Jan Mathijsen was gesneuveld en een nog veel wilder geestdrijver, Jan Beukelszoon van Leiden, had er zich tot ‘Koning’ opgeworpen -, bleef het in heel de Noordelijke Nederlanden onrustig. Met de val van Munster in de zomer van 1535 zakten allerwegen de hooggespannen verwachtingen ineen. Toch bleef de gemeenschap behouden, maar alleen door een scherpe reactie tegen de buitensporigheden die haar in opspraak gebracht hadden. Onder invloed van een Fries prediker, gewezen pastoor, Menno Simons, die van het veilige Oost-Friesland uit (maar niet zonder veel zwerftochten door het gevaarlijke gebied) ‘de bondgenoten’ die onder Habsburgs zuchten leerde en organiseerde, ontwikkelden de Doopsgezinden zich tot een stille onwereldse secte, weinig dogmatisch aangelegd maar veel hechtend aan het zedelijk leven, weerloos, afkerig van zaken van staat, verdiept in hun persoonlijk zoeken naar de enge weg Gods en in de eindeloze onderlinge twisten en scheuringen die het gevolg waren van hun sterk individualistische geloofsopvatting. In de jaren veertig en vijftig was het Protestantisme, dat zich onder het katholiek oppervlak almaar uitbreidde, hoofdzakelijk doopsgezind, en de Zuidelijke gewesten, in 't bizonder Antwerpen en Vlaanderen, raakten nu evenzeer onder de invloed van die leer als het Noorden. In heel die perioden leverde de Doopsgezinden het overgrote contingent van de martelaren die om den gelove verbrand of verdronken werden. Hoe onschadelijk zij nu ook waren, de schrik van Munster kleefde nog steeds aan hun naam. Weldra, het eerst in 1562, werden de belijdenissen en laatste brieven der martelaren door de zorg

van hun voormannen verzameld en gedrukt. *Het offer des Heren* bevat ontroerende getuigenissen van die vrome en eenvoudige mensen, kleine burgers, en ambachtslieden allen, mannen en vrouwen, uit Amsterdam en Rotterdam, uit Leeuwarden, Antwerpen en Gent, die zich, in de stellige overtuiging dat zij er God mee eren, het hart stalen om de bittere dood te lijden, die hun nabestaanden troosten en vermanen, die over hun rechters en beulen geen oordeel uitspreken. Een geloof dat leerde met

waardigheid en ik zou haast zeggen met gratie te dulden; maar dat door zijn zachtmoedigheid zowel als door zijn individualisme ongeschikt was om een volk op te voeren tot verzet.

Dat te doen werd de taak van het Calvinisme, dat in de jaren vijftig en zestig uit Frankrijk eerst in de Waalse en vandaar in de Dietse Nederlanden begon door te dringen. Als de Doopsgezindheid weinig meer dan een episode in onze volksgeschiedenis geweest is en in de kritieke tijden die onder Philips II aanbraken haast zonder weerstand te bieden het terrein ruimde voor het Calvinisme, dan is dat zeker voornamelijk door de sterkere politieke zin van het Calvinisme te Verklaren. Een strijdbaar geloof, een dat organisatie en tucht verstond en zich met een philosophie voor staat en maatschappij gewapend had, moest, toen het er tussen volk en monarchie om spannen ging, het kleinburgerlijk Mennonisme wel overvleugelen.

Wat de onbevangen beschouwer van nu in deze ontwikkeling der godsdienstige verhoudingen ten onzent het meest treft, dat is de onvrijheid van het Nederlands geestelijk leven. Een mensenleeftijd en langer smeult het vuur in de diepte vóor het in lichterlaaie kan uitbreken. Heel die periode heeft er iets gedwongens door. Van een harmonische ontwikkeling in nationale zin kon geen sprake zijn. Die ware onder leiding van de humanisten en hun aanhangers in ambtenarenstand en magistratuur misschien zelfs na de uitbarsting in Duitsland nog mogelijk geweest. Toen echter onder den indruk daarvan de regering, d.w.z. toen Karel V en zijn keizerlijke en Spaanse raadslieden, de zaak van reactie en repressie huwden, toen werd de breuk in het volksleven ook op dit gebied onherstelbaar. Gedachtenwisseling over de brandende kwestie van den dag tussen het volk en zijn natuurlijke leidslieden werd bemoeilijkt, veelbelovende ontwikkelingslijnen werden afgesneden. Alleen de uitwijkelingen, die in Londen, Emden, Frankfort in groten getale bijeen huisden, konden zich vrij organiseren. Over 't algemeen moest men, voorzover men niet in de voorgeschreven en streng gehandhaafde orthodoxie berustte, heil bij buitenlandse hervormingsideeën zoeken. Ten slotte wilde de ironie der geschiedenis dat Karel V alleen daarom ons volk belet schijnt te hebben in de religieuze kwestie zijn eigen weg te zoeken, opdat het na zijn dood door het Franse Calvinisme zou worden meegesleept.

d. Nationaal bewustzijn

Wat was nu, om de vraag weer op te vatten die wij hiervóor onbeantwoord lieten, de houding van het volk of van zijn verschillende delen tegenover de monarchie en tegenover de staat, van wat aard waren de gevoelens van nationaal bewustzijn die in de bewoners leefden?,

In weerwil van velerlei misnoegdheid - over de zware kosten der eindeloze oorlogen, over de geloofsvervolging - kon de figuur van Karel V de gevoelens van aanhankelijkheid jegens de dynastie die in de patrimoniale gewesten traditioneel waren, nog steeds krachtig opwekken. Alleen in de Nederlanden, waar hij veertig jaar te voren zijn zware taak had opgevat, deed hij in het openbaar en plechtig van de regering afstand. Het toneel is welbekend van hoe in October 1555 te Brussel de

oude Keizer, oud vóor zijn tijd door onvermoeide arbeid en zorgen, gekromd door de jicht, op de schouder van de jonge Willem van Oranje leunend en vergezeld van al de ridders van het Gulden Vlies vóor de vergaderde Staten zijner zeventien Nederlandse gewesten verscheen en hen bezwoer dat niet eerzucht maar plichtsbesef hem bij de uitoefening van zijn menselijke maat zo verre overschrijdende macht gedreven had, Hij kende zijn eigen ontoereikendheid. Niet uit vrees voor verantwoordelijkheid, maar omdat zijn gezondheid gebroken was en zijn zoon nu in de kracht van zijn mannelijke leeftijd stond, legde hij in diens handen het gezag over deze landen neer.

> En hier (*schrijft een Engels ooggetuige*) brak hij in tranen uit, waartoe niet slechts de droevigheid zijner stoffe, maar het gezicht van heel die vergadering in tranen hem naar ik meen bewoog. Want daar was in de menigte van die hem hoorden niet éen man, vreemdeling of eigen, die gedurende een goed stuk van deze redevoering niet ruimschoots wenen moest, de een meer de ander minder.

Toch, in weerwil van die tranen bij zijn afscheid, ook onder Karel V hadden de Staten der Nederlandse gewesten tegenover het landsheerlijk gezag steeds met de argwaan gestaan, die men voor een vreemde, een uitheemse macht gevoelt. Altijd vreesden de Staten in een dynastieke buitenlandse staatkunde meegesleept te worden. Dat wantrouwen stond de ontwikkeling van een werkelijk nationale staat in de weg. Achter de onvermoeide vermaningen van de regering om vereend te staan, opdat men elkanders veiligheid te beter zou kunnen beschermen, vermoedde men steeds bedoelingen om meer geld af te persen, om de gewestelijke zelfstandigheid te kort te doen. Een plan dat de Landvoogdes in 1534 en 1535 aan de Staten-Generaal had laten voorleggen, om de gewesten tot een nauwere confederatie te laten toetreden, waarbij alle in geval van oorlog een evenredig aandeel in de kosten zouden dragen, stuitte op groot verzet. Holland wilde wel met Brabant en de nieuwe Noordoostelijke gewesten samendoen tegen Gelderland, maar wilde zich niet tegen Frankrijk laten mobiliseren, en Vlaanderen, dat sedert de aanwinst van Doornik en Rijsel vrij goed ook tegen Frankrijk beschut lag, wilde er helemaal niet van weten. Het staand leger, dat de regering uit vaste bijdragen van alle gewesten wilde doen onderhouden, schrikte algemeen af. In de latere jaren der regering, toen de financiën meer en meer in de war raakten, zag men in de eeuwige oorlogen slechts de kosten.

Het was het noodlot van onze geschiedenis, dat de nationale krachten die in het volk leefden, zo'n moeite hadden om met de staatvormende krachten die van de monarchie uitgingen samen te werken. Maar hoe stond het in de zestiende eeuw met die nationale krachten zelve gesteld? De breuk in de Nederlandse cultuur waarvan ik hiervóor zo herhaaldelijk gesproken heb, was er in hoofdzaak een volgens de lijnen van maatschappelijke stand. Ongetwijfeld waren er binnen het Dietse cultuurgebied ook geographische scheidslijnen, maar zij werden in dit tijdvak niet scherper, zij werden integendeel van steeds meer ondergeschikt belang.

De voornaamste van die cultuurgrenzen liep van Noord naar Zuid en scheidde het Oosten van het Westen van ons tegenwoordig taalgebied. Holland en Zeeland, trouwens door hun gewesttaal al veel nader aan Vlaanderen en Brabant dan aan Gelderland en het Noordoosten verwant, waren immers een eeuw eerder in hetzelfde staatsverband met die Zuidelijke gewesten opgenomen, vormden een nauwe eenheid met hen en plachten gezamelijk hun voornaamste cultuurinvloeden uit het Zuiden te ontvangen. Daartegenover scheen de Oostelijke streek in de periode van hevige afweer tegen de aanschrijdende Boergondisch-Habsburgse macht zich meer bewust dan vroeger Oostwaarts gericht te hebben. De landjonkers van Gelre vermaagschapten zich met die van Kleef en Gulik; de burgers van Groningen waren diep in verstandhouding met de Graaf van Oost-Friesland; in fraterhuizen en scholen gingen de ingeborenen gelik op met Westfalers. Er leek zich in die jaren een Oostelijke schrijftaal in mededinging met de Vlaams-Brabants-Hollandse te zullen vormen. Zij was in gebruik in de Gelderse kanselarij en op het Groningse stadhuis, de schrijvers

van kronieken en stichtelijke werken bezigden haar. Zij accentueerde de eenheid met het Oostelijker gelegen land, want tot diep in Duitsland was zij, vlak voór de zegepraal van Luther's Zuidelijk Hoogduits, algemeen gangbaar. Natuurlijk was er altijd in die verhoudingen iets vloeiends gebleven. Wij hebben gezien hoe de godsdienstige bewegingen zonder moeite over de scheidslijn heen gingen. Van Antwerpen straalde ook vóor de verovering mèt de handel Dietse

cultuurinvloed naar het Oosten; tot aan hun verwoesting in de Tweede Wereldoorlog kon men de kerken van Calcar en Xanten, die nooit onder Habsburg kwamen, met het schone Antwerpse houtsnijwerk van de zestiende eeuw gevuld zien. Leuven trok ‘Overlanders’ in de Dietse cultuurkring vóor zij dezelfde landsheer hadden aangenomen. Wat Friesland betreft, waar het Fries nu definitief in gebreke gebleven was om zich tot cultuurtaal te verheffen, en waar de administratie niet alleen, maar ook de gewestelijke geschiedschrijving en de godsdienstige beweging zich van een Nederlandse schrijftaal bedienden, het was onder Hollandse zo goed als onder Groningse invloed hiertoe gekomen. Menno Simons bijvoorbeeld schrijft wel een Oostelijk getint Nederlands, maar dat toch nader tot Hollands-Brabants-Vlaams staat dan de taal van Sicke Benninghe of van de kanselarij van Karel van Gelre.

In ieder geval was er na de inlijving geen sprake meer van, dat de Oostelijke gewesten ernaar gestreefd zouden hebben tegenover de Westelijke hun culturele zelfstandigheid te handhaven. Iets van dien aard ware, ofschoon minder bewust dan dat in onze dagen geschieden zou, niet ondenkbaar geweest als zij zich tegen het Habsburgs gezag waren blijven kanten- Wij zagen al dat zij 't grif aanvaardden. Sedert had het staatsverband, dat economisch en geestelijk verkeer bevorderde en dat de Overlanders met de Nederlanders samenbracht op éen politiek toneel (en wat een spannend drama ging daar weldra vertoond worden!), als het ware automatisch de culturele versmelting van de nieuwe met de oude gewesten ten gevolge. Verschillen bleven er bestaan, maar er was geen gegevaar meer, dat zij de grondslag voor een afwijkende nationale ontwikkeling zouden worden.

Wat het Westen en Zuiden betreft, hier kan men zekere verschuivingen opmerken in het aandeel der verschillende provincies in het cultuurleven. Vlaanderen is meer nog dan in de vijftiende eeuw bij Brabant achter gekomen. Met Brussel, Leuven en Antwerpen - de residentie, de universiteitsstad, de handelsmetropool der Nederlanden - is Brabant ook in het geestelijk leven het centrale gewest geworden. Antwerpen is voor heel het Dietse land een beurs van ideeën, zoals het een beurs van waren is voor Europa. Het toenemend belang van Holland doet zich vooral in het humanisme en in de schilderkunst gevoelen; in de Dietse letterkunde vòlgt het Noorden nog. Maar op al die gebieden - wat een enge geestelijke samenhang! De Rederijkerskamers in Holland en Zeeland - in de andere Noordelijke gewesten aardden zij nooit - bootsten het voorbeeld van de Zuidelijke niet enkel in inrichting en optreden na, hun archieven liggen vol met de voortbrengselen van de rijmkunst van Vlaamse en Brabantse broeders. Tussen de drukkers - en dat wil zeggen de uitgevers - van Noord en Zuid bestaan nauwe betrekkingen. De Hollandse schilders leren van de Brabantse, maar omgekeerd heeft Breugel aan de Amsterdammer Pieter Aertsen veel te danken gehad. Dit zijn maar losse staaltjes. De ontwikkeling van Erasmus, voor wie Leuven zo belangrijk werd, die van Brabanders en Vlamingen evenveel bewondering en steun oogstte als van Hollanders, en die zich ten slotte naar wij zagen niet meer Hollander maar Nederlander voelde, is typisch.

Bizondere opmerking verdient nog het feit, dat de godsdienstige ontwikkeling die hiervóor geschetst is, geen gewestelijke verschillen accentueerde. Ongetwijfeld brengt nadere beschouwing in plaats van een vlakke eenvormigheid veeleer een bonte verscheidenheid aan den dag. Maar het is er een die gedurig wisselt: in de reacties der verschillende landschappen ten opzichte van het godsdienstig vraagstuk vallen geen constante verschillen waar te nemen, die diep liggende innerlijke oorzaken

zouden doen vermoeden, geen althans waardoor de scherpe scheiding in een Noordelijk protestants en een Zuidelijk katholiek blok, die uit de nu naderende crisis stond geboren te worden, ook maar in de verte wordt aangekondigd. In Vlaanderen en Brabant is de ontwikkelde en politiek-geprivilegieerde burgerij niet minder Erasmiaans dan in Holland. De Dopers,

die meer speciaal in het Noorden hun extatische en revolutionaire tijd beleefd hadden, breidden zich daarna evengoed in het Zuiden uit. Het Calvinisme, zoals wij zien zullen, vond nergens zo gerede ingang als in Vlaanderen en Brabant, en zo het op den duur uit het Zuiden gedreven werd en daarentegen het Noorden aan zich onderwierp, dan was dat het gevolg van buitenlands geweld.

Weer doen dus de feiten der cultuurgeschiedenis de Nederlanden kennen als een samenhangend cultuurgebied met zoveel verscheidenheid als elk cultuurgebied voor een opgewekt leven nodig heeft, en met de Noordoostelijke streek wat losser aan het nauw verbonden hoofdland van Vlaanderen, Brabant en Holland vastzittend. Een feitelijke eenheid, maar welker bewustheid nog zwak en onklaar was. Intellectuelen, dichters, koninklijke ambtenaren, hoge edelen, dachten ongetwijfeld meer en meer buiten hun bizondere gewesten uit. Het is in deze periode dat taal en land een eigen naam krijgen. In plaats van ‘Duits’ of ‘Diets’ begint ‘Nederlands’ op te komen, en ‘Nederland’, zelfs in het enkelvoud. Een zuiver literair gebruik nog. Iets later begint ook in het buitenland, (studenten aan Italiaanse universiteiten bijvoorbeeld), de Nederlander, *Belga* in het Latijn, zich van de algemene Duitse natie af te scheiden. Maar daarbij is nog veel onzekers. Als de zestiende eeuw onder invloed van de klassieken het begrip vaderland - dat in deze dagen uit het Latijnse *patria* vertaald wordt - begint te idealiseren, grondt zij het onwillekeurig op de staat, laat het versmelten met de trouw jegens de dynastie, die de middeleeuwen gekend hadden en die nog macht had over de geesten. Dat wil zeggen dat bij ons de Waalse gewesten ingesloten werden.

Het spreekt vanzelf, dat dit in 't geestelijk verkeer zo vlot niet ging. Waalse schilders - ik noemde Gossart, daar was ook de landschapschilder Patinir - werkten te Antwerpen. Aan de verspreiding van het Calvinisme over het Dietse land deden Walen ijverig mee. Andere godsdienstige bewegingen kwamen echter, naar wij gezien hebben. de taalgrens zo gemakkelijk niet over, en in ieder geval stond het op zuiver letterkundig gebied uitteraard anders. Dat men voor onze taal de naam van het land opeiste, was niet zonder betekenis. Met de voorstelling dat het land door twee volksgroepen bewoond werd, de Dietssprekende en de Walen, waren de geesten volkomen vertrouwd: men herinnert zich de daarstraks geciteerde versregels van Anna Bijns; ik zou kroniekschrijvers en staatslieden, een vreemde als Guicciardini kunnen aanvoeren: het was een gemeenplaats. De Protestanten die buiten's lands geweken waren, organiseerden vanzelfsprekend hun kerken - te Emden, Londen, Frankfort, Keulen - in tweeën. Maar dit waren eenvoudig practische regelingen. Het nationaal gevoel wierp de Walen niet uit. In Vlaanderen, de kroniekschrijvers getuigen het, bestond een oude volkshaat tegen de Walen, maar hij sluimerde. De ergste taalmisbruiken uit de dagen van Karel de Stoute waren door de Habsburgse heersers vermeden. De stille insiepeling van het Frans wekte geen ongerustheid.

Echter zou dit alles eerst op de proef gesteld worden, als de botsing met de monarchie voorviel en het nationaal gevoel plotseling op eigen benen staan moest. Voor de Geuzendichters was Nederland het land der Zeventien Provinciën: het nieuwe Noordoosten zogoed als het Walenland werden in de patriottische geestdrift van de eerste ure begrepen. Hoe het die conceptie in de praktijk van de zware strijd verging, dat zullen wij in de volgende hoofdstukken nauwlettend nagaan.

Boek IV
Onafhankelijkheidsstrijd en scheuring

1. Het voorspel (1555-'72)

a. De hoge adel in oppositie

Op dezelfde wijze als tussen Philips de Goede en Karel de Stoute maakt men gaarne tussen Karel V, de wijze, maathoudende, populaire, en Philips II, de kortzichtige, starre, gehate, een tegenstelling, en breidt die met even weinig recht als in het andere geval tot de beginselen van hun regeersystemen uit. Ongetwijfeld miste de zoon die zekere eigenschappen welke de regering van de vader aannemelijk gemaakt hadden, en daar was bovenal dat éne onoverkomelijke gebrek: hij was een vreemdeling. Opgevoed in Spanje sprak hij zelfs geen Frans, laat staan Nederlands; op die plechtige vergadering te Brussel, waar de overdracht der

PHILIPS II. (ANTONIE MOR).

regering had plaats gehad, was het aan zijn verzamelde onderdanen op pijnlijke wijze gebleken: de bisschop van Atrecht, Granvelle, had voor hun nieuwe heer het woord moeten voeren. Zodra de oorlog met Frankrijk, die Philips mèt de heerschappij erfde, afgelopen was, ving hij de ongeduldig verbeide terugreis naar Spanje aan (in 1559) en nooit zagen de Nederlanden hem weerom.

En toch, in hoofdzaak was Philips eenvoudig de voortzetter van de politiek van Karel en de krachten van verzet die zo spoedig tegen hem uitbarstten, waren onder zijn voorganger opgezameld. Het was een deerlijk bezwaarde erfenis die Karel V hem naliet; overal gistte ontevredenheid. Tegelijk waren de financiën zodanig in de war, dat, zolang de oorlog met Frankrijk duurde althans, de vorst toch van de medewerking der Staten geheel afhankelijk was. Philips poogde daarom in den

beginne de adel te winnen, bevorderde de benoeming van een aantal der aanzienlijksten in de Orde van het Gulden Vlies (nu niet meer een uitsluitend Nederlandse instelling), verleende hun stadhouderschappen en stelde hen in de Raad van State. Het was een bittere

teleurstelling voor hem, toen die heren, op wier steun zijn vader, die hun minder macht gelaten had, steeds had kunnen rekenen, niettemin onhandelbaar bleken. Het was als een terugkeer tot de dagen van Maximiliaan, toen de groten al in 1556 de oorlog met Frankrijk afkeurden, omdat hij niet om Nederlandse belangen maar om Spanje vaste voet in Italië te verschaffen gevoerd werd. En weldra stijfden zij de Staten in eisen die de Koning naar zijn macht en naar zijn eer schenen te tasten.

Daar was eerst de negenjarige bede, die de Staten in 1558 alleen wilden toestaan, als zij haar door eigen commissarissen mochten laten beheren. Daar was vervolgens de voorwaarde, gesteld op de Staten-Generaal te Gent, vlak vóor Philips' vertrek, dat de 3000 man Spaanse troepen, die zich waar ook gelegerd verfoeid gemaakt hadden, nu het vrede was het land verlaten zouden. Die kwestie, welke Philips ten diepste krenkte, wekte een verbazende beroering in de publieke opinie en na lange ontwijkingen moest de Koning toegeven. Het was de eerste rukwind die een nationale storm aankondigde. Zo las Philips de tekenen des tijds niet. Hij had bij de vrede met Hendrik II van Frankrijk afgesproken dat zij beiden in hun rijken de ketterij krachtiger zouden bestrijden, en hij geloofde dat die betere verstandhouding tussen Habsburg en Valois hem in staat zou stellen heel het absolutistisch program vlotter uit te voeren. Maar in zijn afwezigheid kwam de hoge adel bijna aanstonds tot stelselmatig oppositie-voeren.

ANTOINE PERRENOT, BISSCHOP VAN ATRECHT, LATER AARTSBISSCHOP VAN MECHELENEN KARDINAAL GRANVELLE

De Koning had zijn halfzuster Margaretha van Parma als regentes achtergelaten, maar zijn eigenlijke vertrouwensman was Granvelle, die hij voorzitter van de Raad van State gemaakt had en die rechtstreeks met hem correspondeerde. Met de voorzitters van de twee andere raden, Viglius, een Fries rechtsgeleerde, en Berlaymont, een Waals edelman met veel kinderen en weinig fortuin, vormde Granvelle een achterraad van ambtenaren, die geen andere wet dan 's Konings wil kenden en die rechtstreeks uit Madrid de richtlijnen voor 's lands politiek afwachtten. En lang wachten was het soms! Philips was traag in 't besluiten en kon niets overlaten.

De verlamming van alle daadkracht als gevolg van de afhankelijkheid van een verre, eindeloos overleggende meester was in de kritieke tijden die spoedig aanbraken een ernstige zwakheid van de Brusselse regering, en het ongerijmde van de toestand werd door haar hulpeloos hunkeren naar de machtspreuken uit Madrid soms fel belicht. En tegenover die groep van werktuigen, waardoor de wil des vorsten tot uiting kwam, stond

nu de hoge adel des lands in eer en aanzien, - maar met hoeveel macht? In de opvatting van Philips, geleerd door de ervaring, mocht de Raad van State niet méer zijn dan een sieraad der kroon, de Vliesridders moesten met hun populariteit en luister dekken wat buiten hen om door het absoluut gezag en de uit het niet verheven dienaren daarvan besloten was. Maar in een tijd waarin politieke vraagstukken zo'n hartstocht begonnen te verwekken en de richting van 's vorsten staatkunde zo'n verzet op te roepen, is het geen wonder dat de hoge edelen zelf het zo niet konden verstaan. Zij wilden van de Raad van State een machtig regerings-orgaan maken en mee besturen, maar altijd vonden zij hun voorzitter, Granvelle, tegenover zich om hen uit naam des Konings tot volgzaamheid te vermanen.

De regering was zo goed niet geweest, of zij had de Spaanse troepen inderdaad moeten laten vertrekken. Die zaak was een les in nationale oppositie geworden, en zij ging dieper dan enkel de impopulariteit van de vreemde soldaten; aan weerszijden was heel goed begrepen dat het absolutisme slechts met dergelijke werktuigen gevestigd kan worden. Zo was het in de Italiaanse landen van de Spaanse kroon ook gegaan, en Napels en Milaan waren voor de politiek-mondige klassen in de Nederlanden een afschrikkend voorbeeld. Maar veel erger beroering nog wekte een andere zaak, die al de verschillende elementen van oppositie in een driftig koor van klacht en protest verenigde. Dat was de instelling van nieuwe bisdommen, in 1559 van de Paus verkregen en waarvan een tweede bul in 1561 de uitwerking in bizonderheden bekrachtigde. Het was een treffend staaltje van wat het staatvormend beleid der monarchie vermocht en toont ons Philips als een noest werker in de traditie van zijn geslacht.

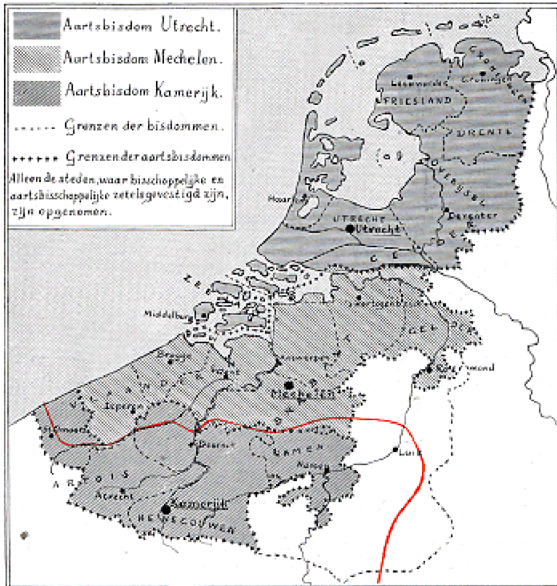
b. De nieuwe bisdommen

Men herinnert zich hoe weinig de kerkelijke indeling in onze streken, met de vroegste uitbreiding van het Christendom opgegroeid, aan de later ontstane politieke organisatie of zelfs aan de taalverhoudingen beantwoordde.

Wat Philips in de eerste plaats beoogde, (en hij vatte hiermee een oud plan van Karel V op) was de verwijdering van buitenlands kerkelijk gezag. Vervolgens wenste hij het aantal bisschoppen vermeerderd te zien, opdat zij te beter tegen de toeneming der ketterij zouden kunnen waken en de geestelijkheid onder deugdelijker toezicht houden. De geest van hervorming op katholieke grondslag, de Contra-Reformatie, die op dat ogenblik te Trente reeds naar een voor heel de kerk geldige uitdrukking streefde, bezielde ongetwijfeld mee deze groot opgezette maatregel. Natuurlijk konden Philips en zijn ambtenaren zich zo'n hervorming niet anders voorstellen dan in een verband met de staatsmacht dat op onderwerping neerkwam. Zo werd dus de benoeming der bisschoppen aan de kapittels ontnomen en aan de kroon gebracht, zodat zij volgzame dienaren van het landsheerlijk gezag zouden worden. Een bepaling waarin de hervormingsgeest duidelijk uitkomt, eiste dat niet alleen de bisschoppen maar ook de kanunniken geschoolde theologen zijn zouden. Zo zou de bisschopsstoel niet langer als rustplaats voor de zonen der groten dienen en de prebenden niet langer kleine edelen of stadspatriciërs sinecures verschaffen. Maar hierdoor voelden die standen zich dan ook onduldbaar in hun belangen getast. En niet het minst gegriefd was die andere geprivilegieerde groep der rijke abten. Het plan toch wilde ook de

zelfstandigheid breken van hen, die in de Statenvergaderingen - van Brabant, van Groningen - aan alle weerstand tegen de regering van harte meededen: de waardigheid van abt van Afflighem, van Tongerloo, van Aduard en Wittewierum, zou in 't vervolg door een bisschop bekleed worden (van de genoemde abdijen door de aartsbisschop van Mechelen, door de bisschop van Den Bosch, door de bisschop van Groningen), die uit de inkomsten der abdij gedoteerd zou worden en op wie de regering in de Staten zou kunnen rekenen.

Het is geen wonder dat tegen een plan, 'twelk op een ogenblik dat wantrouwen in 's Konings bedoelingen reeds algemeen was, zo'n versterking van zijn gezag meebracht, een storm van verzet opstak. Het kwam van geïnteresseerden, het was tot op zekere hoogte nog weer een uiting van de onwil van het privilegedom tegen de hervormingstendenties der monarchie. Maar er zat ook - dezelfde verschijnselen herhalen zich over heel de linie - een

Kaart VII De Bisdommen van Philips II

gezond element van afweer tegen het om zich heen grijpend absolutisme in. Dit concordaat - want zo verdient de regeling genoemd te worden - betekende een zo volledige onderwerping van de kerk aan de staat, dat de vrijheid, die in de middeleeuwen bij de tegenstelling van die twee machten wel gevaren had, er ernstig door bedreigd werd. In de organisatie van de Inquisitie bleek ditzelfde streven al. Overigens trad ook hier de Habsburger in de voetstappen van de Franse monarchie, die al een halve eeuw tevoren de macht over haar kerk van de Paus verkregen had. Elders, in de Duitse staten en in Engeland, was het juist de Hervorming, die het absolutisme met de heerschappij over de kerk hielp bezegelen. Ongetwijfeld verkreeg de kerk in de Nederlanden door deze maatregel een redelijker organisatie en groter veerkracht, en dat was ook de bedoeling van beide contractanten. Maar het voor de tijd kenmerkende ervan was niettemin wat zij bijdroeg tot de versterking van de nationale staat. Dat dit ten koste van de zelfstandigheid der kerk ging, ten koste vooral ook van velerlei stands- en groepsbelangen, dat het neerkwam op een versterking van het vorstelijk gezag, dat zich hier als bijna overal in Europa met de nationale staat vereenzelvigde, - die overwegingen maakten de tijdgenoten blind voor wat ons bij het terugblikken treft, namelijk hoezeer die veelgesmade maatregel tot de opruiming van kerkelijke misstanden kon bijdragen, hoe hij in 't bizonder de Nederlandse staat, als diens toekomst door de breuk tussen vorst en volk niet vernietigd was, had moeten bevestigen en afronden. Ook zo bevrijdde zij althans ten lange leste de kerken van Brabant en Vlaanderen uit de onderhorigheid aan Waalse bisschopszetels.

Heel het Habsburgs gebied in de Nederlanden toch - het bisdom Luik bleef buiten de hervorming - werd uit de kerkprovincies Rheims en Keulen gelicht en tot drie zelfstandige kerkprovincies gevormd: er kwamen aartsbisschoppen te Kamerijk, te Mechelen en te Utrecht. Van hen werd de aartsbisschop van Mechelen primaat over de

gehele Nederlandse kerk. Van de drie provincies waarover die aartsbisschoppen gezag voerden, omvatte die van Kamerijk de Waalse streek, met vier andere bisschopszetels: Atrecht, Doornik, St. Omaars en Namen; die van Mechelen de streek tot aan de grote rivieren, met Ieperen, Brugge, Gent, Antwerpen, 's Hertogenbosch en Roermond; die van Utrecht ten slotte heel het Noordelijk gebied, met Middelburg, Haarlem, Deventer, Groningen en Leeuwarden. De afbakening der twee reeksen bisdommen in het Zuiden volgde de taalgrens niet nauwkeurig (Doornik en St. Omaars hadden nog brokken Diets land onder zich), maar de bisschopszetels van de middelste strook waren nu alle in Dietse steden gevestigd en men had wel degelijk het opzet om ‘de kerken die de Franse taal bezigen’ afzonderlijk te organiseren. Alles bijeen was het een grootse maatregel, in zijn strenge logica en symmetrie, in zijn stoute aanval op het historisch gewordene en op oude rechten, door en door karakteristiek voor de geest der monarchie en haar rechtsgeleerde en rationalistische dienaren.

Het verzet was hevig. Alle standen, adel, geestelijkheid en steden, maakten een luid geschrei over hun geschonden rechten. Abten en Vliesridders verbroederden. De pensionarissen, de rechtsgeleerde ambtenaren der steden, waren ijverig in de weer om de oude stukken na te pluizen en lange vertogen op te stellen. Bijna met geweld moesten de bisschoppen in de meeste plaatsen ingevoerd worden. De zetels in de nieuwe Oostelijke gewesten, Leeuwarden, Groningen, Deventer en Roermond, konden pas ten tijde van Alva, toen alles onder de vuist van de overweldiger gekromd lag, bezet worden. Antwerpen, waar de handel over 't vooruitzicht van een bisschop binnen de wallen diep verontrust was, zond zelfs een paar heren naar Spanje, tot de Koning, en verkreeg opschorting. De ontvangst van de hervorming toonde in wat een ontvlambare toestand in heel de Nederlanden de publieke opinie verkeerde. Wat de massa opzweepte, was vrees voor verscherpte geloofsvervolging, maar het gevaar dat de regering zich blindelings bereidde, kwam vooral voort uit de krenking van het eigenbelang der geprivilegieerde standen, die zodoende in hun toch al bestaande oppositiezucht geprikkeld werden.

c. Granvelle weggewerkt, de edelen aan het roer

Ofschoon Granvelle in de voorbereiding der hervorming de Nederlandse theoloog Sonnius (die beloond werd met het bisdom Den Bosch) vooropgeschoven had, iedereen kon zien, dat hij er meer dan iemand van profiteerde: hij werd de eerste Aartsbisschop van Mechelen en Primaat der Nederlandse kerk en ontving tevens de kardinaalshoed; bovendien moest hij de maatregel verdedigen en helpen uitvoeren. Zo droeg de zaak er niet weinig toe bij om zijn naam gehaat te maken, en het was een natuurlijk taktisch instinct dat er de malcontente groten toe bracht de leus ‘weg met Granvelle’ aan te heffen en daarmee, zonder openlijk de Koning aan te vallen, uitdrukking aan hun verlangen naar totale verandering van regeersysteem te geven. Onder leiding van de Prins van Oranje en de Graafvan Egmond sloten zij een bond tegen de Kardinaal. Ook de lagere adel begon er zich luidruchtig in te mengen. De leden van de Raad van State zonden een hunner, Montigny, tot de Koning, vervolgens richtten Oranje, Egmond en Hoorne een schriftelijk verzoek tot hem en trokken zich, toen dat onbeantwoord bleef, tot groot opzien van de gemeente, uit de Raad terug

tot dat aan hun wens voldaan zou zijn. En eindelijk, na lang aarzelen, en ook nu nog schoorvoetend, gaf Philips opnieuw toe. Granvelle moest (begin 1564) het land verlaten. De edelen juichten. Margaretha van Parma ging, tot ontzetting van Viglius en Berlaymont, met de Raad van State het bewind voeren.

Die grote heren, aan wier handen de Nederlandse zaak thans toevertrouwd scheen, waren van stand en aanzien vorsten, de gelijken niet alleen van de machtige feodale edelen die in Frankrijk nog onder de kroon stonden, maar van de aanzienlijkste Duitse

Rijksvorsten, en zowel met de enen als met de anderen door talrijke huwelijken verzwagerd. Voor Oranje, de oudste zoon van een Graaf van Nassau, was de Nederlandse positie die hij als kind geërfd had, een zo groot fortuin geweest, dat zijn ouders hem aan de katholieke omgeving afstonden en het graafschap voor zijn jongere broer Jan bestemden; in 1561 had Oranje een dochter van Maurits van Saksen gehuwd, de man die Karel V zo noodlottig geworden was; dat huwelijk was een internationale

WILLEM VAN ORANJE (NAAR EEN SCHILDERIJ VAN A. MOR).

gebeurtenis. Egmond's vrouw was een hertogsdochter van Beieren.

De groten waren de creaturen van de Boergondisch-Habsburgse heerschappij en zo lagen elks uitgestrekte bezittingen over verschillende gewesten verspreid. Het centrum van Oranje's Nederlandse positie lag in Brabant, - Breda -, maar hij bezat ook land in Holland, Zeeland en Utrecht, van welke gewesten hij stadhouder was. Egmond's geslacht was van oorsprong natuurlijk Hollands; een tak had op de Gelderse hertogstoel gezeteld; maar Egmond's vader, trouw volgeling van Karel V, was met een Waalse erfdochter gehuwd, die goederen in Luxemburg en Vlaanderen meebracht en Egmond, Stadhouder van Vlaanderen, was niet meer als Hollander te beschouwen. Oranje was niet de enige Duitser: daar was nog Mansfeldt. Verder behoorden de groten meest tot Waalse geslachten, ook al bezaten zij goederen in Brabant, Limburg, Gelre, en werden met de Dietse namen daarvan genoemd: Aerschot was een Croy, zoon van Philips de Schone's gunsteling Chièvres, Aremberg, Stadhouder van Groningen, Friesland en Overijsel, een Ligne, Meghen, Stadhouder van Gelderland, een Brimeu, Hoorne een Montmorency, Hoogstraten een Lalaing, Bergen een Glimes. De staat door die mannen gevoerd was waarlijk vorstelijk. De zoon van Aerschot, Chimay, woonde als student te Leuven in een paleis met een goeverneur en een leraar benevens twaalf pages. Bij zijn huwelijk waren gezanten van de Paus, van de Keizer, van de Koning van Frankrijk, van tal van Duitse en Italiaanse vorsten en van de Staten van Brabant, Vlaanderen en Henegouwen tegenwoordig. Van jongs af werden die hoge heren in de dienst van de landsheer voor de grootste militaire, diplomatieke, politieke zendingen gebruikt. Was het nationaal belang veilig bij hen?

Tegen de onderschikking van Nederland's buitenlandse staatkunde aan Philips' Spaanse inzichten waakten zij met onverdachte ijver. Katholiek zonder veel vurige

overtuiging verfoeiden zij de politiek die van de Nederlanden een voorpost van een stelsel van katholieke agressie in Noord-Europa maken wilde. Philips en Granvelle sloegen met diep wantrouwen Oranje's vriendschappelijke betrekkingen met zijn Lutherse verwanten in Duitsland gade; maar de groten juichten zelfs bij alle successen van de Hugenootse adelspartij in Frankrijk, waar na de dood van Hendrik II tot Philips' be-

kommernis ernstige godsdiensttroebelen uitgebroken waren. Alles, met andere woorden, wat de vestiging van Philips' despotisme in de Nederlanden belemmeren kon, was de groten welkom, maar hoe zwak was niettemin de leiding die zij geven konden! Van het begin af waren er verdeeldheden en jalouzieën onder hen. Aerschot hield zich afzijdig en oefende enige invloed op Aremberg en Meghen. Ook maakte zich aanstonds voelbaar, dat de overwinning van de Raad van State niet slechts de overwinning van het nationaal beginsel, maar evenzeer van privilegedom was. Inderdaad, de monarchie had getracht klein en groot gelijkelijk aan de wet te onderwerpen; in het blij bewustzijn van herwonnen macht traden de edelen de wet nu met voeten. Hun economische benauwenis leidde hen als vanzelf tot allerlei onbetamelijke machtsoverschrijding. Ook het particularisme verhief het hoofd. Gelderland bijvoorbeeld poogde aanstond de ‘vreemdelingen’ uit het hof, dat sedert 1543 te Arnhem de landsheerlijke macht vertegenwoordigde, verwijderd te krijgen.

Maar het ergst was dat, terwijl na het vertrek van Granvelle de adel bij machte was om het een en ander te beletten en om veel kwaad en veel verwarring te stichten, in de hoofdzaken zijn overwinning maar schijn geweest was. Philips, ver en zwijgzaam, bleef de rechter over het lot der Nederlanden. Gewapend met de macht van zijn andere rijken vermocht hij nog steeds te verbieden en zelfs te gebieden. Zo kon het wel niet anders, of de ontwikkeling der zaken in ons land moest, als zij zich niet tot het uiterste tegen de Koning durfden verzetten, op den duur ook aan de leiding der groten ontsnappen. Nog zag het volk in vertrouwen tot hen op. Maar terwijl de uitbundigheid en luchthartige insolentie van het optreden der edelen soms de indruk van een politiek spel maken, onder het volk kwam een groep op die van een dodelijke ernst bezield was. Meer en meer verbreidde zich de nieuwe leer van het Calvinisme en de gewelddadige onderdrukking daarvan riep een ware afkeer van de Inquisitie in het leven.

Tot eer van de edelen moet gezegd, dat zij voor ernstige en algemene overwegingen niet ongevoelig bleven. Zelf hadden zij te veel deel aan de Erasmiaanse cultuur van het land om de geloofsvervolging van harte te kunnen aanhangen. Overigens, als zij zich uitspraken tegen de door Philips verlangde onvoorwaardelijke afkondiging van de besluiten van Trente, dat juist erin geslaagd was de katholieke leer scherper te formuleren en een heel programma op te stellen om de kerk van haar misbruiken te zuiveren en haar organisatie voor de strijd nauwer aan te halen, dan hadden hun gewone standsvooroordelen daar zeker veel mee te maken. De besluiten van Trente stelden eigenlijk de richtlijnen vast volgens welke nu ook in de Nederlanden de nieuwe bisschoppen te werk dienden te gaan. De disciplinaire voorschriften konden hen helpen om het geusurpeerd gezag van kapittelgeestelijken en proosten te breken en de strijd met de parasiterende kerkelijke leeglopers aan te binden. Maar er kon nu eenmaal niet hervormd worden zonder aan de privileges te raken en alle gepriviligieerden, niet de adel alleen, zetten zich schrap. Ondertussen wist in 't bizonder Oranje de godsdienstkwestie in haar algemeenheid te waarderen en naarvoren te schuiven. Was het zijn afkomst uit een protestants gezin, waaraan hij innig verbonden bleef? was het zijn kennis van de toestanden in het buitenland? (vooral in het Duitse Rijk, waar de godsdienstvrede van Augsburg de geesten met een *modus vivendi* vertrouwd had gemaakt; maar ook in Frankrijk had de regering, overigens wispelturig genoeg, reeds prediking van het nieuwe geloof toegelaten). In ieder geval sprak hij in volle zitting van de Raad van State op oudejaarsdag 1564 een rede uit

waarvan Viglius, die er een kort verslag van optekende, dodelijk ontstelde (het ging om het vaststellen van een instructie voor Egmond, die de Koning nogmaals over de toestand moest gaan onderhouden).

> De Koning dwaalt als hij meent dat Nederland, temidden van landen waar godsdienstvrijheid bestaat, voortdurend de bloedige plakkaten verdragen kan....

> Hoezeer ik aan het katholieke geloof gehecht ben, ik kan niet goedkeuren dat vorsten over het geweten van hun onderdanen willen heersen en hun de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen.

Dat Philips naar zulke redenen luisteren zou, kan Oranje niet geloofd hebben. De vage toezeggingen waarmee Egmond terugkeerde, bedrogen alleen die ijdele

MARGARETHA VAN PARMA, (PENNING VAN 1567).

man voor een wijle. In November 1565 ontving de Landvoogdes, bij de befaamde brieven uit Segovia, 's Konings definitief antwoord. Nu kon niemand zich meer illusies maken. Philips wist tegen de toenemende onrust maar éen middel, straffer repressie. Aan alle overheden werden strenge aanschrijvingen gericht om de plakkaten uit te voeren en te helpen uitvoeren. Het volk, dat van de tussenkomst der grote heren veel verwacht had, geraakte in een hevige opwinding. Te meer toen die heren weigerden de verantwoordelijkheid voor het bewind langer mee te dragen, Oranje, Egmond en Hoorne zich opnieuw uit de Raad van State terugtrokken en evenals Bergen en Meghen verzochten van hun stadhouderschappen ontheven te worden. De Landvoogdes, onwillig werktuig van de Koning, kwam van aangezicht tot aangezicht tegenover de volksbeweging te staan.

d. De opkomst van het Calvinisme

Wat het Protestantisme in de Nederlanden vooral ontbroken had - wij hebben het reeds opgemerkt -, was organisatie en politieke zin. Het Lutheranisme, dat in Duitsland slechts in verbinding met de vorstelijke macht was opgekomen, stond hulpeloos waar het gezag aan de oude kerk trouw bleef. De Doopsgezinden waren kleinburgerlijk en lijdzaam. De Nationaal-Gereformeerden zoals men de Sacramentariërs wel genoemd heeft (een term die overigens de al te gebruikelijke vereenzelviging van Nederlands en protestants in de hand werkt), bleven te individualistisch om iets op te bouwen. Uit Genève begon nu de invloed van Calvijn over Europa uit te stralen.

In de *Institutio* had Calvijn - in 1536, toen hij nog maar zevenentwintig was, verscheen de eerste versie - een uitgewerkt stelsel van protestantse theologie geleverd, dat door zijn strakke logica diepe indruk maakte op een geslacht, dat op alle gebied met de rede tegen lang gevestigde tradities in verzet kwam. Tegenover de kerk, met haar oude rechten en haar misbruiken, stelde hij het gezag van de Heilige Schrift, waaruit hij de volstrekte en volledige waarheid voor alle omstandigheden en voor alle tijden afleidde. Geweldig was de stuwkracht die hij daarmee aan een nieuw en

individueel godsdienstig leven bijzette, maar tegelijk trok hij de enge lijnen waarbinnen het zich bewegen moest en vertrouwde de bewaking daarvan toe aan de ‘leraren’, die het recht hadden bindende geloofsartikelen vast te stellen. Te Genève kon Calvijn van 1540 af zijn denkbeelden op een levend maatschappelijk organisme toepassen en een staat invoeren, die aan de voornaamste roeping van de staat, de verheerlijking Gods, naar zijn opvatting beantwoorden zou. De kerk moest alle burgers omvatten en stond onder het dagelijks toezicht van het consistorie, predikanten, ouderlingen en diakenen, hoeders van de rechtzinnigheid en van het zedelijk leven. Samenleving en staat waren evenzeer

aan haar onderworpen en vrijheid van gedachtenleven werd er zo min toegelaten als in de strengst katholieke landen.

Calvijn's voorbeeld werd door Nederlanders het eerst buiten de Habsburgse Nederlanden, buiten de verdrukking, nagevolgd. Te Emden in Oost-Friesland vormde zich in de jaren veertig de moederkerk, waarnaar de gereformeerden onder het kruis zich voornamelijk richtten. Het was een Pools edelman, Johannes à Lasco, die onder de bescherming der Gravin de landskerk naar zijn eigen inzicht, maar over 't geheel toch in Calvinistische geest hervormde, en tal van Nederlandse vluchtelingen zochten er schuil en namen er de Calvinistische denkbeelden van tucht en samenwerking aan. A Lasco voerde het consistorie in, de raad van ouderlingen en diakenen onder de predikant, en de coetus, de predikantenvergadering; hij stelde een catechismus op. Toen Duitsland door Karel V na zijn overwinning op de Schmalkaldische Bond gerekatholiseerd werd, week hij uit naar Londen, waar nu een Nederlandse vluchtelingenkerk, Vlamingen, Brabanders en Hollanders, op dezelfde voet werd ingericht. Hier werden, in de kerk der Augustijnen, die aan de naderhand Noord-Nederlands geworden gemeente is blijven toebehoren tot zij in de tweede wereldoorlog verwoest werd, de eerste Nederlandse psalmen gezongen in de berijming van de Gentenaar Utenhove. Hier werd de eerste samenvattende verklaring omtrent het geloof door à Lasco in het Latijn opgesteld en eveneens door Utenhove in het Nederlands overgezet. Utenhove was als ouderling een van de leiders der gemeente. Het was een man van goeden huize: zijn vader was voorzitter van het Hof van Vlaanderen geweest. Predikanten waren Micronius, ook een Gentenaar, en Delenus, vermoedelijk van Alkmaar.

> Ik denk niet (*schreef Utenhove*) dat onze Nederlandse natie vóor dezen tijd ooit gemeinte gehad heeft, daarin 't woord Gods zo louterlijk gepredikt is geweest, de sacramenten zo oprechtelijk uutgerecht ende de christelijke straffe so neerstelijk ende getrouwlijk geoefend zijn geweest als in die onze.

Naar gereformeerde opvatting had hij gelijk. Die eerste bloei duurde echter niet lang. Onder Maria begon in 1553 in Engeland een katholieke reactie en à Lasco ging met een aantal volgelingen, waaronder Utenhove en Micronius, terug naar Emden, ‘de herberg van Gods kerke’, dat nu, na Karel V's finale nederlaag, eerst recht voor heel het Nederlandse Protestantisme een baken werd.

Talrijk waren in de loop der jaren de predikers te Emden gevormd, die de gemeenten onder het kruis in steden over heel het Dietse land leiden gingen en de nodige eenvormigheid en organisatie invoerden. In moeilijke gevallen van kerktucht of leer vroeg men het advies van Emden. Dat deed bijvoorbeeld in 1558 het consistorie van Antwerpen, toen het een meningsverschil had met zijn predikant Haemstede. Een merkwaardig man, die Haemstede. Een Zeeuw van goede familie en die te Antwerpen ook onder de gezeten burgers veel invloed won. Hij was de schrijver van het beroemde martelaarsboek, dat in 1559 te Antwerpen en daarna herhaaldelijk ook elders gedrukt werd. Intussen waagde hij het eens, op de ommegangsdag van 1558, voor de menigte op straat, in 't gezicht van de priesters der processie, te preken. Kort daarop week hij uit naar Londen en hier werd hij door de gemeente als een ketter uitgestoten, omdat hij niet wilde nalaten de Doopsgezinden broeders te noemen. Het

is geen opwekkend schouwspel, als men de geest van verdraagzaamheid en anti-confessionalisme, die een Nederlands erfdeel was en die in de strijd met de Spaanse verdrukking het goed recht der Nederlandse zaak kon staven, door de vervolgden zelf ziet uitdrijven. Maar strijdt men met goed recht alleen? Tegen de macht der vijanden kon de verwarring van het welmenend individualisme geen stand houden- en evenals het Katholicisme te Trente gedaan had, moest het Protestantisme zich wapenen met orde en eenheid des geloofs. Geen deugdelijker wapenen dan die van het harde Calvinisme.

Voorzover hij over Emden en Londen ging, werkte de invloed van Calvijn op de Dietse Nederlanden hoofdzakelijk in Dietse vormen. Maar omstreeks.1560 kwam hij tevens met kracht uit Frankrijk aanzetten. De vrede van 1559 bevrijdde niet alleen, zoals Philips gehoopt had, de regering van de zorg voor de veiligheid der Zuidgrens. Hij heropende tevens het verkeer van Antwerpen en het Walenland met Frankrijk. Daar was zich het Calvinisme juist stevig beginnen te organiseren. In 't geheim was te Parijs een synode gehouden en een geloofsbelijdenis voor de Franse kerk opgesteld. Talrijk waren over het hele land verspreid de gemeenten onder predikanten en consistoriën ingericht. In de Nederlanden werkte dat voorbeeld begrijpelijkerwijs op de Walen sterk in. Guy de Bray, een van de ijverigste predikanten, die van Doornik uit ook Mons en Rijsel bewerkte, stelde in 1561 in navolging van de Franse een geloofsbelijdenis voor de Nederlandse kerk op. De Waal onderging de Franse invloed, maar blikte voor de verwezenlijking van zijn denkbeelden vanzelfsprekend Noordwaarts: de staat moest er hem de grondslag voor leveren, de staat die met zijn vervolging alleen al het voornaamste probleem voor het opkomende Calvinisme schiep. Zoáls Calvijn zich in de voorrede van zijn *Institutio* rechtstreeks tot Frans I gericht had, zo sprak de Bray in een brief, die hij met de geloofsbelijdenis 's nachts binnen de omwalling van het kasteel van Doornik werpen liet, Philips II toe. Het was naïef te menen, dat de Koning misleid door de vijanden der Gereformeerden, uit de beschrijving van hun godsdienst zou willen afleiden dat het ordelievende burgers waren, die hij zonder gevaar het leven gunnen kon. Maar wat in dit stuk het meest treft, is de zelfverzekerdheid waarmee hier een man voor de vorst treedt en zegt dat ‘zijn volk’ de geloofsvervolging niet langer dulden kan.

De Bray's Confessie, die al spoedig in het Nederlands overgezet werd, verkreeg onder de gereformeerde gemeenten veel gezag. In tal van steden waren er nu geheime organisaties volgens het geijkte plan en de onderlinge band werd door veelvuldige synodes aangehaald. Tot het Noorden strekte zich vóor 1566 de eigenlijke Calvinistische organisatie met consistories en synodale bijeenkomsten naar het schijnt niet uit. Van het Walenland uit was zij door het industriële Vlaanderen getogen, had zich in de meeste steden van enig belang in Vlaanderen en Brabant vastgezet en vond ten slotte in Antwerpen haar middenpunt. Dat Antwerpen zo'n belang kreeg voor de beweging, kwam ten dele van het bestaan aldaar van een Waalse naast de inheemse gemeente. Voor de samenwerking van de Waalse en de Dietse consistoriën, voor het verband ook van alle met de malcontente adelspartij toen de tijden daar rijp voor waren, deden de Waalse predikanten van Antwerpen (er was sedert 1565 een Fransman onder, Franciscus Junius) en deed de van Doornik afkomstige rechtsgeleerde Gillis le Clercq, als vertrouwensman van het Antwerpse consistorie, meer dan wie ook. De georganiseerde gemeenten omvatten meest handwerkslieden en kleine burgers; de kringen der rederijkers leverden vermoedelijk een aanzienlijk contingent. Maar ook veel rijke kooplieden waren toch door de Calvinistische gedachte geraakt - ik vermeldde Haemstede's invloed - al moesten zij, die van de plakkaten meer te vrezen hadden, zich op de achtergrond houden. En evenals in Frankrijk waren er ook onder de adel bekeerlingen, die soms op hun landgoederen gereformeerde predikers inhaalden.

Alles bijeen vormden toch de overtuigde Calvinisten nog maar een heel klein gedeelte van het Nederlandse volk, en daarnaast stonden nog andere secten, de Doopsgezinden, die zeker voor een deel aanstonds door de nieuwe kerk opgeslorpt

werden, de Lutherse gemeente die in handelssteden als Antwerpen veelal in Duitse kooplieden een kern hadden en voorts in de vanouds voor Duitse culturele invloeden openstaande oostelijke gewesten sterk waren, bewaarden aanvankelijk hun zelfstandigheid beter. Maar ondertussen nam de openbare mening.hoe langer hoe kritischer houding tegenover priesters en monniken aan, de geloofsvervolging werd hoe langer hoe meer gehaat. De vreselijke tonelen van de ketterverbranding wekten een ondraaglijke weerzin. Soms kwam er verzet

en waren beulen en schouten hun leven niet zeker: zo in 1564 bij de terechtstelling van Fabritius (De Smet), een voormalig Karmeliet van Brugge, die te Antwerpen de hervormde gemeente als leraar gediend had. Bij zijn verhoor voor schepenen was Fabritius rond voor zijn vergrijpen uitgekomen.

> ‘Zo en doden *wij* u niet’, sprak de Schoutet, ‘maar des Koninks mandament’. Daarop Fabritius geantwoord heeft: ‘Ziet gi dan wel toe, dat u dit mandament verantwoorde ende garandere in den groten ende vervaarlijken dag des uitersten oordeels’. Na deze woorden hebben zij hem volgende het plakkaat ende mandament des koninklijke Majesteits ter dood verwezen, maar met zulk een bleken aangezichte dat men daaraan de beroerdheid, benauwdheid, ende verschrikkinge haarder (*hunner*) conscientiën lichtelijk mochte speuren ende merken.

e. Het eerste smeekschrift der Edelen

De rechters zelf geloofden niet in de wrede wet die zij moesten uitvoeren. Is het wonder dat heel het volk vol gespannen verwachting de politiek der groten om verzachting der plakkaten te verkrijgen gevolgd had en dat de teleurstelling op het eind van 1565 een hevige beroering teweegbracht? Van alle kanten werd de regering te Brussel door de overheidsorganen in steden en gewesten met protesten bestormd. Vlaanderen kantte zich onder leiding van Brugge tegen de gehate inquisiteur Titelman. In de Noordoostelijke gewesten, waar de nieuwe bisdommen nog steeds niet ingevoerd hadden kunnen worden, ofschoon daar het Protestantisme toch veel minder ingedrongen was dan in het Zuiden, pleegden de verschillende provinciale Staten nu onderling overleg om gezamenlijk weerstand te bieden. In Brabant deden wilde geruchten de ronde over voornemens om ook daar de Inquisitie in te voeren (als onderscheiden van de vervolging uit hoofde der plakkaten) en de hoofdsteden, hoe angstvallig loyaal hun magistraten zich tot dusver ook getoond hadden, weerden zich bij voorbaat. Maar uit het volk zelf klonken stemmen van woede en oproer. In het paleis van Egmond te Brussel werden briefjes geworpen om hem op te wekken tot het Calvinisme toe te treden, dan zou men hem heer der Nederlanden maken. Philips, heette het in andere paskwillen, was een meinedige die de privileges schond, volgens het oude recht der Blijde Inkomst was men hem geen gehoorzaamheid meer schuldig. In Antwerpen werd gesproken van de banden met het Rijk, waar de godsdienstvrede de geloofsvervolging beteugeld had.

Van heel die opwinding was afkeer van de Inquisitie de drijfkracht, maar alle ontevredenheid over de onnationale tendenties en verschijning der regering zowel als over haar ijver in het hervormen, alle sociale onrust en economische bekommernis voegden er zich bij om haar tot een machtige nationale beweging te doen zwellen. Machtig, maar haar doel niet zeker. Zij riep om leiding. De Calvinisten, de enigen die wisten wat zij wilden, konden die leiding openlijk niet geven. Het volk zag op naar de groten om het ‘tot een overhoofd’ te strekken. Wat wilden die groten? Zij hadden ervoor gezorgd, dat 's Konings weigering om aan hun wensen gehoor te geven

algemeen ruchtbaar worden zou en met hun ontslagaanvragen hadden zij tevens duidelijk te kennen gegeven, dat zij hem de verantwoordelijkheid alleen wilden laten dragen. De hevige beroering van de openbare mening was hun niet ongevallig. Maar dan? Van Egmond was zeker alle gedachte om zich een heerschappij in de Nederlanden te verwerven verre. Hoe hij ook mokte, minder dan iemand wist hij wat hij wilde. In Oranje stak een koeler en een klaarder geest. Maar ook hij hield zich voorlopig op de achtergrond. Naar voren traden nu edelen van het tweede plan, vertrouwden en dienaren van de malcontente groten, ten dele door hen aangemoedigd, ten dele het erop toeleggend hen verder te dringen.

Al in de zomer van 1565 waren er, te Spa, besprekingen gehouden tussen een paar

beslist protestants-gezinde edelen, Lodewijk van Nassau, een broer van Oranje, die als Rijksvorst veilig Luthers zijn kon, Nicolaas de Hames, de wapenheraut van de Orde van het Gulden Vlies (‘Toison d'Or’, zoals hij kortaf heette), Marnix, Heer van Tholouse, een Brabants edelman die met zijn broer Marnix van St. Aldegonde het Calvinisme aan de bron, te Genève, gehaald had; Gilles le Clercq vertegenwoordigde daarbij het contact met de consistoriën. Men beschouwde de mogelijkheden van een verbond van de lagere adel. Na het binnenkomen van de brieven van Segovia, toen er juist om het huwelijk van de zoon der Landvoogdes, Alexander van Parma, te Brussel luisterrijke feesten gehouden werden, waar van alle kanten de edelen toe samenstroomden, vond in het paleis van de graaf van Culemborch de constituerende vergadering van het befaamde Verbond der Edelen plaats (het Compromis, zoals het genoemd werd). Behalve de Geldersman Culemborch en Lodewijk van Nassau waren de voornaamste persoonlijkheden nòg een Geldersman, de Graaf van den Bergh, - dat wil zeggen van 's Herenberg in de Zutfense ‘Graafschap’; het is kenmerkend voor de oostwaarts gerichte cultuur van het toenmalig Gelderland, dat hij en Oranje, met een van wiens zusters hij gehuwd was, in het Duits met elkaar correspondeerden - en de Hollander Hendrik van Brederode, allen nauw verwant aan de groten en van hun stand, slechts niet door stadhouderschappen of lidmaatschap van de Vlies-orde en de Raad van State zo nauw aan de regering verbonden. Voorts een aantal lagere edelen, de Marnixen en De Hames, Leefdael, Blois van Neerijnen, Bakkerseele (alle drie tot de hofhouding van Egmond behorende).

Allen waren protestants of protestantsgezind, maar zij besloten een zo groot mogelijk aantal aanhangers in de verschillende gewesten te werven en het was dus zaak de Roomse edelen niet af te schrikken. Het doel dat men zich van den beginne stelde, was druk op de regering te oefenen ten einde de plakkaten verzacht, zo het kon ingetrokken te krijgen. Van het eerste ogenblik af echter dachten de leidende geesten aan geweld. Aldoor hielden zij het oog op Duitsland gevestigd, waar Lodewijk van Nassau hun tot bemiddelaar dienen kon. En wie weet Oranje zelf! Had hij niet vroeger al de mogelijkheid onderzocht om de Nederlandse Calvinisten de Confessie van Augsburg te doen aanvaarden, zodat samenwerken met de soms bitter anti-Calvinistische Lutherse vorsten van Duitsland vergemakkelijkt zou zijn? Het waren overigens, die leidende geesten, mannen van zeer verschillend allooi. Krachtige overtuiging en idealisme kenmerkten de Marnixen en De Hames, ofschoon, het ongeduld van die laatste tegelijk, zoals dat van zovelen, door zijn schulden geprikkeld werd. Bakkerzeele was een eerzuchtige intrigant. Brederode, die te Vianen geen meester boven zich erkende (zomin als Culemborch in dat stadje), was het ware toonbeeld van de vechtgrage, snoevende, muitzieke edelman, nazaat van hoeveel voormannen in Hoekse oproeren! Een verlate middeleeuwer, maar toch hoe modern ook: alle tijdperken van revolutie kennen zijn type.

In alle stilte werden inmiddels leden geworven. Er is geen sprake van, dat al de vier of vijfhonderd die toetraden, kwaad tegen de katholieke godsdienst in de zin gehad zouden hebben. De plakkaten waren ook bij de Roomsen gehaat, maar bovendien trok in de gespannen stemming van dat jaar de samenzweringsschijn alle woelige elementen, allen die de ambtenarenstaat en de Brusselse centralisatie verwensten, machtig aan. Dit verklaart dat het Compromis vooral in het Noorden, en nergens zoveel als in Friesland, leden won. De Waalse gewesten waren maar zwak vertegenwoordigd. Intussen bepaalden de hoofdmannen in overleg met Oranje -

herhaaldelijk waren er samenkomsten te Breda - hun gedragslijn. Een smeekschrift werd opgesteld door Marnix van Tholouze en Lodewijk van Nassau, dat in April 1566 te Brussel aan de Landvoogdes overhandigd worden zou. Met een verwijzing naar de gisting onder het volk die in opstand dreigde uit te breken, verzochten de edelen daarbij dat de Koning Inquisitie en plakkaten afschaffen zou en in overleg met de Staten-Generaal een nieuwe voorziening voor het

godsdienstvraagstuk treffen; totdat 's Konings antwoord binnengekomen zou zijn, vroegen zij om schorsing van de geloofsvervolging. De ondertekenaars van het Verbond werden aangespoord om in zo groot mogelijken getale de overhandiging te Brussel te komen opluisteren.

De hoofdmannen hadden eigenlijk stouter stappen gewenst. Vóor zij in de openbaarheid traden, hadden zij gezocht zich met heel de groep van groten die sedert de strijd

GEUZENPENNING. (OP DE PENNING: EN TOUT FIDELLES AU ROY - IUSQUE À PORTER LA BESACE. OP HET NAPJE: WIVEL DIE GEU.).

tegen Granvelle éne lijn getrokken hadden te verstaan. Een bijeenkomst op Oranje's slot te Breda had echter bewezen dat er in die groep - en dan stond daar Aerschot naar men weet nog buiten, en ook Mansfeldt had zich feitelijk teruggetrokken - fatale meningsverschillen heersten. De vurige De Hames was over de gastheer zelf slecht te spreken, omdat die vooralsnog van een beroep op de wapenen niet weten wilde; daarheen toch gingen de gedachten ook van Lodewijk van Nassau en Brederode reeds nu. Oranje had zijn invloed gebruikt om de toon van het smeekschrift te verzachten, maar hij wilde dan ten minste dat men op die grondslag kloek de zaak van het Verbond huwen en hun optreden bij de Landvoogdes onder zijn hoede nemen zou. Zelfs hierin zagen Egmond en Megen echter een al te scherp zich tegenover de regering plaatsen. Het besluit was, dat men het Verbond zijn eigen verantwoordelijkheid moest laten dragen, maar dat men zijn wensen bij de Landvoogdes in een zo gunstig mogelijk licht zou stellen. Als het erop aankwam, met andere woorden, durfden Egmond en Megen hun positie als staatsraad en stadhouder niet tegen de regering aanwenden, voelden zij integendeel dat die positie hen onverbrekelijk aan de regering bond.

Ook zo stortte niettemin de plotselinge onthulling van het bestaan van het Verbond en de aankondiging van de aanbieding ener petitie de Landvoogdes in een ware paniek. En inderdaad, de verschijning te Brussel in de eerste dagen van April 1566 van een vierhonderdtal edelen uit bijna alle Nederlandse gewesten, hun plechtige

optocht naar het paleis der Landvoogdes, de overhandiging van het smeekschrift door Brederode, Berlaymont's spottende opmerking over de verbeelding van die ‘gueux’, door de verbondenen vrolijk tot een erenaam gemaakt, het feestmaal waar zij aanzaten met de kettingen en houten nappen op de borst, - dat alles vormt in onze geschiedenis een grote gebeurtenis.

Wat was de preciese betekenis van die betiteling - bedelaars? Wij moeten er wel een toespelling in zien op de berooide staat waarin, zoals hiervóor reeds opgemerkt[1)], vrijwat edelen zich bevonden, en het is inderdaad waarschijnlijk genoeg dat de drijfveer tot die luidruchtige beweging niet enkel afkeer van de geloofsvervolging was,

1) Zie hiervóor blz. 176, 196.

maar dat een onbestemd gevoel van onbehagen meewerkte om voor een zo ongewone betoging animo te scheppen. Ik noemde het feit van De Hames' schulden al, waarover die zelf in een brief aan Lodewijk van Nassau een bittere opmerking maakt. Men kan ook wijzen op de gang van zaken in de omringende landen: dat de kerkhervorming daar de adel zo'n prachtige gelegenheid had verschaft om zich met de landerijen der kloosters te verrijken, kan moeilijk nagelaten hebben op sommigen indruk te maken. Overigens zal in het vervolg blijken, dat de meeste deelnemers terugdeinsden toen de opzet van enkele leiders om hen tegen de kerk aan te voeren openbaar werd.

Ondertussen was de politieke eenheid der Nederlandse natie nog nooit op zo dramatische wijze tot uitdrukking gekomen. Ons treft bij het beschouwen van dat levendig en kleurig toneel, zoals het zich afspeelde in het karaktervol décor van het oud paleizenrijke Brussel, de Franse inkleding. Frans spraken Margaretha en haar hovelingen, Frans was de taal van het smeekschrift dat men haar aanbood, en al waren de edelen zelf in overgrote meerderheid Diets, ook voor hen was Frans toch om zo te zeggen de officiële taal, waarin de leiders onderling correspondeerden, waarin heel de terminologie, al de leuzen van de beweging vervat waren. En toch drukte zelfs een groot heer als Brederode, wiens cultuur - wij zagen het hiervóor - hoofdzakelijk Frans was, zich in die taal zo weinig gemakkelijk uit dat bij de mondelinge besprekingen met Margaretha een Waals edelman zijn leider te hulp moest springen. Maar aan dat taalverschijnsel nam voor 't ogenblik niemand aanstoot. ‘Gueux’ werd ruwweg tot ‘geus’ verdietst, en ‘vive le geus’! joelde de menigte te Brussel en te Antwerpen, te Breda, te Delft en te Amsterdam, dankbaar de edelen toe. In die edelen zag zij zichzelve, zag zij alle gewesten verenigd, ‘heel dit Nederland’, tegenover de Spaanse vorst. Dat was iets nieuws, en dat was in deze beweging iets van het grootste belang.

Alle vroegere opstanden of oproerige bewegingen hadden, zelfs wanneer zij zo algemeen waren als die na de dood van Karel de Stoute (toen overigens de Noordoostelijke gewesten nog buiten de staat lagen), een duidelijk locaal of provinciaal karakter gedragen. De Staten-Generaal waren al wel meer dan eens door de aard zelf der vraagstukken waarvoor de politiek van de vorst, waarvoor de staat hen stelde, tot een nationaal bewustzijn, tot een nationale houding gedrongen, zelfs hadden zij de saamhorigheid der gewesten al meer dan eens uitdrukkelijk bevestigd, maar nooit had daaraan het volk zo algemeen en zo hartstochtelijk deelgenomen als het thans deed, nu men in Holland en Friesland en Gelderland en Brabant en Vlaanderen met gespannen aandacht de verwikkelingen tussen Landvoogdes en groten en edelen volgde, nu Oranje en Egmond, Brederode en Culemborch figuren van waarlijk nationale afmetingen geworden waren.

Dit wil niet zeggen dat de beweging zich overal even dramatisch uitte. Integendeel, ofschoon zij wel degelijk van overal de krachten haalde waarmee zij zich voedde, Brabant was het hart van de Nederlanden, daar klopte het politieke leven. Brussel was een middelpunt omdat hof en regering er zetelden, Antwerpen was het uit eigen kracht. En het is opmerkelijk dat de volksstem, die zich daar levendiger en met meer politieke zin dan ergens anders uitsprak, altijd van de Nederlanden gewaagde, zelf de strijd buiten het oude hertogdom bracht en Antwerpen tot de voorvechter van de zeventien gewesten uitriep. ‘Nederland’ en ‘Nederlands’ zijn nu geen zuiver letterkundige termen meer. Zij hebben politieke inhoud gekregen. De talloze paskwillen en manifesten, weldra de liederen, al gaan ze ook van de Brabantse Blijde

Inkomst uit, al spreken ze van Antwerpen's bizondere privileges, nemen toch aanstonds de Nederlanden in het oog. Hoe konden zij anders! De staat was al te onmiskenbaar het kader van de grote politieke gebeurtenissen geworden. Geen enkel gewest kon de groten voor zich opeisen. De godsdienstige beweging stoorde zich aan geen provinciale grenzen en het adelsverbond overdekte het hele land. Het nationaal bewustzijn, van langer hand voorbereid, maar nu door de wassende revolutionaire stemming opgestuwd, brak zich met natuurgeweld baan.

HET HOF VAN BRUSSEL. (ETS VAN DE MOMPER, 1560).

De Landvoogdes had op de eerste berichten van wat haar te wachten stond, de groten gesmeekt om in haar raad terug te keren en nog vóor het request werd aangeboden, had zij met hen en met de hoge ambtenaren overlegd en besloten op het meest dringende punt toe te geven. Alle organen der regering in de zeventien gewesten werden aangeschreven om bij het uitvoeren der plakkaten met voorzichtigheid te werk te gaan; dat kwam neer op een schorsing, en ondertussen werd de zaak aan de Koning voorgelegd. De edelen triomfeerden luidruchtig. Oranje, en zelfs Egmond, die nu weer naar de andere zijde zwenkte, verschenen op hun feestmaal in het paleis van Culemborch, en het was een ogenblik van wilde geestdrift.

Maar alles wachtte toch weer op de beslissing van Philips. Twee van de groten, Bergen en Montigny, werden met toestemming van de Landvoogdes naar Spanje gezonden om zijn antwoord te bespoedigen; een ongelukkig besluit, dat in de crisis die voor de deur stond de oude bond der groten ernstig verzwakken zou; vooral Bergen was een doortastend man. Ondertussen werkten ambtenaren en theologen voor de Landvoogdes een verzachting van de plakkaten, een moderatie, uit, die de grondslag voor een positieve godsdienstpolitiek zou moeten vormen. In de centrale regering toch nam niemand aan - zelfs Oranje had maar voorzichtig en duister in die richting durven spreken - dat gewetensvrijheid, laat staan vrijheid van organisatie en eredienst voor ketterse secten, een mogelijke oplossing was. De Moderatie werd nog vóor het eind van

April bekend en ze was van dien aard dat het volk haar ‘Moorderatie’ noemde. Het Verbond werd nu op een proef gesteld, waardoor het scherpe onderscheid tussen de bedoelingen der meestal protestantsgezinde leiders en die der nog trouw katholieke meerderheid der leden aan den dag moest komen.

f. Calvinistische actie en katholieke reactie

De Moderatie toch botste dwars in tegen de ontwikkeling van de openbare stemming, die uit het opzienbarende bedrijf van de edelen te Brussel natuurlijk niet weinig hoop geput had. Alles wat tot het Protestantisme neigde, beschouwde de plakkaten als afgeschaft. Uit alle omringende landen stroomden de vluchtelingen terug, daaronder tal van predikers. In Mei begon in West-Vlaanderen, in de streek van de textiel-nijverheid, openlijke prediking op wegen en velden, een schandaal dat door de toezeggingen van de Landvoogdes nooit gedekt kon worden. Maar het werkte aanstekelijk. Terwijl de Landvoogdes een nieuw edikt tegen de predikanten uitvaardigde, besloot het consistorie van Antwerpen dat ook daar, buiten de stad althans, voortaan in het openbaar gepreekt zou worden, en 't was alsof een sein gegeven werd: in alle gewesten kwamen predikers en dorstenden naar het nieuwe woord Gods uit de schuilplaatsen te voorschijn, en ontelbaar zijn de Nederlandse steden in welker omgeving die zomer hagepreken gehouden werden.

> De Calvinisten stelden (*midden Juli*) al zekere ordinatie in haar predikatiën: de vrouwen zaten in de middelt in enen rink met staken en koorden afgepaald; haar (*hun*) huurlingen en soldaten, die de wacht hielden, maakten een slagoorden na den sermoene, en dan schoten zij losse en riepen somtijds: ‘vive le geus’! Tot Gent, buiten stad, daar waren zij gemenelijk over de 20.000 in de predikatie sterk en kwamen daar van ander stedekens, daar men niet en predikte. Ende als 't twee heiligdagen waren, bleven zij 's nachts daar, om niet weder te keren, en kookten som in 't veld. Zo was 't meest al Vlaanderen, Holland en Zeeland dore.

In die hartstochtelijke en doortastende beweging kregen de Calvinisten, met hun recht tot het uiterste gaande theologie en hun zin voor organisatie als vanzelf de leiding. Vooral in het Noorden waren de meeste gereformeerden nog niet bij hen aangesloten. Maar ook te Antwerpen toch vond men behalve de Luthersen een figuur als de pastoor van 't Kiel, die zonder met de kerk te willen breken naar de nieuwe begrippen predikte. Maar zo'n middenpositie was niet houdbaar, en te minder naarmate de opwinding van het volk hoger steeg. Men wilde de psalmen zingen; een nieuwe berijming, gevolgd naar de Franse van Marot, was juist uitgegeven door een West-Vlaams predikant, Dathenus uit Kassel. Men wilde naar de vurigste predikers luisteren, zoals de Zwollenaar Moded, die in Juli te Gent en te Brugge grote scharen getrokken had en in Augustus naar Antwerpen kwam.

Radeloos moest de Landvoogdes bij dit doorbreken van alle banden toezien. Wel had zij spoedig de verdeeldheid onder de hoge adel ontdekt en er waren in haar omgeving mannen die reeds tot krachtdadig optreden durfden raden. In de Staten

van de Waalse gewesten, waar adel en geestelijkheid de hoofdrol speelden, had zich diepe ergernis over de stoutheid der verbondenen voelbaar gemaakt. Megen voerde enige troepen in de buurt van Antwerpen en scheen een aanslag op de stad in de zin te hebben. Daar wierp zich Brederode met een honderdvijftig volgelingen, allen in het geuzengrauw gekleed, erbinnen, met stormachtige geestdrift door de bevolking als een redder ontvangen. Er dreigde van Antwerpen uit een burgeroorlog te beginnen. Hoe diep zij hem ook wantrouwde, Margaretha moest Oranje (die onder zijn vele ere-ambten dat van

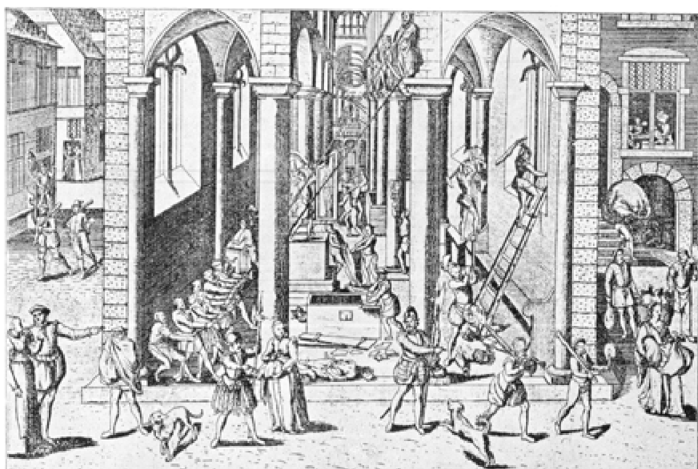
burggraaf van Antwerpen telde) naar de stad zenden om die voor de regering te bewaren. Voor hem wilde Brederode de plaats ruimen, hem wilden de burgers vertrouwen. Krachtig gesteund door de burgemeester Van Straelen en de pensionaris Wesembeke, gebood hij er nu orde.

In werkelijkheid was het zijn doel te verhoeden, dat de regering er onvoorwaardelijk meester werd. Van Straelen en Wesembeke hadden beiden Lutherse neigingen. De Calvinisten in ieder geval wilde Oranje in toom houden. Hij ergerde zich niet weinig aan hun slag om wanneer men hun een vinger toestak de hele hand te nemen en prees de eerbied voor het gezag die de Luthersen kenmerkte in vergelijking met hùn ongezeggelijkheid. Tussen al die partijen in begon hij een duizelingwekkend evenwichtsspel.

Maar zomin als iemand kon hij aan de ontwikkeling der gebeurtenissen grenzen stellen. De leiders van het Verbond der Edelen, verontrust door het uitblijven van 's Konings beslissing, beriepen tegen midden Juli een nieuwe bijeenkomst te St. Truiden. De keus van die plaats - op het gebied van de weinig met dat bezoek gestichte bisschop van Luik - was welsprekend omtrent de gezindheid van de leiding jegens hun eigen landsheer. Ofschoon daar al vrijwat katholieke verbondenen wegbleven en anderen, vertoornd over de stoutheid der Calvinisten, Lodewijk van Nassau en Brederode de heftigste verwijten maakten; ofschoon Oranje zijn broer dringend waarschuwde dat hij door de Calvinisten aan te moedigen alles bederven zou, de edelen lieten zich daar met de vertegenwoordigers der consistoriën dieper dan ooit in. Oranje had er zelfs in toegestemd om samen met Egmond hen uit naam van de Landvoogdes te gaan vermanen - er had een ontmoeting plaats te Duffel -, dat zij niet verder zouden gaan dan het smeekschrift van April: een verzoek om staking der geloofsvervolging. De houding der grote heren oefende een verwarrende werking. Er werden te St. Truiden plannen beraamd voor gewapend verzet; er zouden troepen worden gehuurd, vooral in Duitsland, de consistoriën zouden het geld opbrengen, de edelen, aan hun geboorte het recht daartoe ontlenend en met het zwaard vertrouwd, de opstand leiden. Toch was de enige daad waartoe de leiding zich opwerkte, nog weer een smeekschrift. Lodewijk van Nassau ging het te Brussel aanbieden. Het ging wel degelijk verder dan dat van April, en inderdaad, dat hadden de gebeurtenissen ver achter zich gelaten. Dit tweede vroeg om vrije godsdienstoefening. De Landvoogdes, benard, maar tevens door de tekenen van katholiek herstel bemoedigd, zocht tijd te winnen en bescheidde de Verbondsleiders tegen de 20ste Augustus nogmaals naar Brussel: tevens belegde zij een volle vergadering der Vliesridders om haar van advies te dienen. Toen de vastgestelde datum aanbrak evenwel, onderging de situatie juist een radicale verandering door een nieuwe uitbarsting. Het houden van predikaties buiten de kerken gaf het lang geprangd gemoed der Calvinisten geen lucht genoeg. Een daad was nodig. Zij werd gevonden in de beeldenstorm.

De beweging begon op de taalgrens, in die streek waar de nieuwe draperie een industrieel proletariaat geschapen had, dat voor de prediking van een nieuwe leer bizonder ontvankelijk gebleken en welks religieuze vervoering aan sociale woelzucht na verwant was. Een woede maakte zich plotseling van de menigte meester en met troepen drong men de kerken binnen om er al de dierbaarste symbolen en kleinodiën van de oude godsdienst te vernielen. Van dorp tot dorp in heel dat geïndustrialiseerde land, Diets of Waals, van Hondschote tot Armentières, vloog die razernij voort en vandaar van stad tot stad. Van 14 Augustus dagtekende de eerste uitbarsting, te

Poperinge. De 18de woedde de bui te Oudenaarde, de 20ste te Antwerpen, de 22ste te Gent, diezelfde dag al te Amsterdam, waar een paar kooplieden met brokstukken van heiligenbeelden uit Antwerpen het volk gaande maakten, daarna te Leiden, te Delft, de 25ste te Utrecht, en in de volgende weken in Friesland en Groningen. In het Walenland drong de beweging niet zover, maar te Valenciennes ontwikkelde zij een bizondere kracht en bracht

BEELDENSTORM (DUITSE GRAVURE: HOGENBERG).

er feitelijk de macht in handen van de uiterste Calvinistische partij onder leiding van twee predikanten, Guy de Bray en Péregrin de la Grange. Ook elders hadden soms de predikanten of de consistoriën de beeldstormers aangevoerd. Meestal echter waren de volgelingen, door de dweepzieke frazen der leiders, maar tot hun onthutste verrassing, vanzelf aan 't hollen geslagen. Werkeloosheid en verbittering tegen een kerk die de sociale nood niet meer lenigen kon, vormden zeker wel een factor. Maar 't was toch tevens waarlijk een Calvinistisch werk, fel en eerlijk, door geen eerbied voor cultuur of schoonheid weerhouden, bedoeld om het land voor Gods uitverkoren gemeente van de duivelse versierselen der afgoderij te zuiveren en met één slag een verleden van tien eeuwen af te breken. Ook ontbrak het achterna niet aan stugge goedkeuring van de kant der intellectuele voormannen van het Calvinisme.

> 't Es een kleen zake oft wederwrake dat wij dus beelden breken, dwelk toch een specie van afgoderie es, daar 't geestelijke ons veel meerder schade ende hinder gedaan heeft, ja onspreeklijk jammer, brekende deur haar vervolgen die beelden die God zelve gemaakt hadde ende daar hij zijn dierbaar bloed voren gestort heeft, te weten ons naaste vrienden, vaders ende moeders, zusters ende broeders.

Aldus een Gentenaar, en Marnix van St. Aldegonde schreef in een Frans pamflet niet anders.

Intussen hadden de overheden haast allerwegen als verlamd van schrik bij het woest bedrijf toegekeken. De geestelijken hielden zich schuil. In tal van plaatsen, in Gent en Ieperen, in Antwerpen, hadden de Calvinisten de kerken in bezit en was de katholieke eredienst onderbroken. De Landvoogdes, die haar wereld rondom zich ineen waande te zien storten, verkeerde een paar dagen lang in een volslagen paniekstemming. Zij vreesde dat ook in Brussel het volk gaande zou raken - daar waren volgens haar eigen uitnodiging juist de Verbondsleiders aangekomen en vertegenwoordigers van de con-

sistories waren, zo vernam zij, aan het stoken. Met moeite weerhielden Oranje en Egmond haar van de vlucht. Slechts Mansfeldt bood zich aan voor een politiek van weerstand: daartoe was de tijd nog niet rijp, en 23 Augustus liet zij zich door de andere Vliesridders pressen om hen te machtigen tot het sluiten van een 'accoord' met de hoofden van het Verbond. Hierbij werd de prediking overal waar ze reeds uitgeoefend was toegestaan, mits het volk de wapenen neerlei en de oude godsdienst ongestoord liet. Feitelijk was bij die schikking het voordeel voor de regering, die nu tijd kreeg om zich te herstellen en die alleen over macht beschikken zou, als straks over de uitvoering van de slordig en dubbelzinnig gestelde overeenkomst geschil ontstond. Het Verbond toch, dat bij deze regeling op een zo verrassende wijze als woordvoerder voor de natie erkend was, werd meteen geschorst. En inderdaad berustten zijn aanspraken, nu het zich zozeer met het Calvinistische programma had vereenzelvigd, niet meer op een deugdelijke grondslag. De reactie die zich tevoren al had afgetekend, brak zich, toen de eerste verbijstering over de Beeldenstorm voorbij was, pas recht baan. In de Waalse gewesten verhief zich buiten Valenciennes en Doornik onder de bescherming van krachtige stadhouders een driftige katholieke stemming. Maar ook in de Dietse gewesten waren de stadsmagistraten door de uitbarsting allerwegen evenzeer ontsticht als verschrikt.

> Door de oefening van de gereformeerde of nieuwe religie (*schreef de pensionaris van Leiden, Paulus Buys*) begeven vele lieden zich dagelijks tot ledigheid, vergeten de onderdanigheid jegens de overheid en brengen de justitie in désestime.

De stadhouders, belast met de uitvoering van het Accoord, deden wat zij konden om de onderliggende meerderheid uit haar vernedering en haar angst op te heffen, ook Egmond in Vlaanderen, zelfs Oranje te Antwerpen, ofschoon althans de laatste door de Katholieken gewantrouwd werd. In zijn handen werd het Accoord te Antwerpen tot een formele godsdienstvrede tussen de drie gezindten, de Katholieken, de Calvinisten en de Luthersen, welke laatste hij met het oog op Duitsland nog steeds bizonder aanmoedigde.

Intussen was de Landvoogdes van haar schrik bekomen. Zij had in Mansfeldt een onverschrokken raadsman gevonden. Philips had haar sedert enige tijd geld gestuurd, zodat zij troepen werven kon. Toen kwam dra aan het licht hoezeer de beweging tegen de regering, die totnogtoe een onmiskenbare aantrekkingskracht op de nationale instincten der Nederlandse gemeenschap geoefend had, door het ruw naarvoren dringen van het Calvinistisch element haar nationaal karakter ingeboet had. Zodra de Landvoogdes zich kloek tot beschermster van kerk en maatschappij opwierp, verscheen zij weer als de natuurlijke leidster der natie, en velen die met de oppositie hadden mee gedaan of gevoeld, schaarden zich beangst, ontgoocheld of verontwaardigd, om haar heen.

Dat het bij de toestand door het Accoord van 23 Augustus geschapen niet blijven kon, werd dra duidelijk. Margaretha keurde de uitleg die Oranje te Antwerpen eraan gegeven had, scherp af, en zelfs over de schikkingen die Egmond ter uitvoering ervan in de Vlaamse steden getroffen had, was zij slecht te spreken. Oranje had godsdienstoefening binnen de stad veroorloofd. Te Brussel oordeelde men dat het Accoord hoogstens toelating buiten de steden bedoelde en wilde de ketterse

godsdienstoefening dan nog strikt tot prediken beperken. Bovendien was er de Koning nog, ja, op den duur was er de Koning alleen. Dat hij ooit met het Accoord, zelfs op de meest conservatieve wijze uitgelegd, genoegen nemen zou, kon alleen een meester in zelfbedrog als Egmond geloven. Spoedig kwamen geruchten binnen over de toorn des Konings, over zijn voornemen om de Nederlanders en in 't bizonder de groten, die hij als aanleggers van de onlusten beschouwde, te tuchtigen, over militaire toebereidselen. Onder de ongunstigste omstandigheden naderde nu dan de krachtmeting.

g. Doodgeboren poging tot opstand

Oranje onderhield steeds zijn betrekkingen met de verzetspartij, met Lodewijk en Brederode, die zelf in contact stonden met de consistoriën, maar hij hield een nationale gewapende weerstand alleen voor mogelijk - aangenomen dat de Duitse Lutherse vorsten die begunstigden -, als Egmond en Hoorne zich bij hem aansloten. Te Dendermonde had hij in October een samenkomst met hen. Alle pogingen om Egmond te doen inzien (zelfs een zogenaamd

DE GRAAF VAN EGMOND

onderschepte, maar inderdaad verdichte Spaanse brief moest daartoe dienst doen), dat hij het bij de Koning reeds nu onherstelbaar verkorven had, baatten niet: Egmond wees medewerking met beslistheid af. Hij verbeeldde zich, dat hij met zijn loyaliteit eer bij Philips zou inleggen en dacht nog steeds van hem instemming of berusting in de oorspronkelijke politiek van de groten, louter staking van de geloofsvervolging, te kunnen verkrijgen. Weldra - want na Dendermonde gleed hij àl verder van het standpunt van zijn voormalige vrienden Oranje, Hoorne, Hoogstraten, weg - was hij bereid de vrije prediking aan een verzoening met de regering ten offer te brengen. Zo dachten trouwens de politieke standen in grote meerderheid er nu over, en de leus van een bijeenroepen der Staten-Generaal verloor voor de radicale groep alle aantrekkelijkheid, terwijl integendeel Egmond zeker zijn kon dat de Staten het in afkeer van de Inquisitie en van de protestantse prediking beide met hem eens zouden zijn. Overigens bleef Philips even stellig als ooit tegen een proefneming met de Staten-Generaal gekant: de herinnering aan de dagen van Maximiliaan en zijn eigen ervaring waren genoeg, maar bovendien was zelfs de goed katholieke maar gematigde nationale politiek, die van dat lichaam gelijk van Egmond te verwachten was, niet van zijn gading. Ondertussen had Egmond's weifelende houding een demoraliserende uitwerking. Ofschoon het duidelijk werd dat de politiek der Landvoogdes op vernietiging van het Accoord aan stuurde, was het toch volslagen onmogelijk het ontbonden Compromis weer bijeen te krijgen. Dagelijks kwamen integendeel edelen

die eraan hadden meegedaan, te Brussel hun berouw betuigen. Daarentegen begon zich de Katholieke adel van de Waalse gewesten in strijdbare stemming tot steun van de hofpolitiek aaneen te sluiten.

Natuurlijk bleef er een partij over, die zich niet onderwerpen kòn. Dat waren de Calvinisten; voor hen ging het om het bestaan. Maar zij stonden alleen tegenover een dage-

lijks sterker wordende regering. Op een synode waar niet alleen uit de Waalse en Vlaamse en Brabantse streek, maar ook uit Friesland vertegenwoordigers waren, werd 1 December te Antwerpen vastgesteld dat in de Nederlanden een groep vazallen het recht had in verbinding met een deel der onderdanen de vorst gewapende weerstand te bieden, als hij zich aan de privilegiën vergreep: - oud-Nederlandse leer, die men thans nog met Calvijn bevestigen kon, want hij kende aan 'lagere overheden' het recht van verzet toe. Op 'een groep vazallen' kon men nog wel rekenen. Brederode, die in zijn stad Vianen de beelden verwijderd en de Hervorming ingevoerd had, werd bereid gevonden het bevel op zich te nemen over de troepen, die met geld door de Calvinistische gemeenten op te brengen, in Nederland en vooral in Duitsland gelicht zouden worden.

Men had eerst Oranje aangezocht. Zeker maakte die zich omtrent de bedoelingen der regering geen illusies meer. Te Antwerpen en in zijn stadhouderschappen, waar hij in het najaar heentrok, deed hij wat hij kon om, zogenaamd op grond van het Accoord, de positie der Calvinisten te versterken. Omtrent Brederode's militaire toebereidselen te Vianen zond hij naar Brussel geruststellende (en valse) berichten. Met de regeling die hij omtrent Calvinistische prediking te Utrecht invoerde, wilden Staten en Hof van die provincie niets te maken hebben, zo onkatholiek kwam zij hun voor; de regeling te Amsterdam moest hij tegen de zin van de goed-Roomse stadsregering doorzetten. Maar zich ronduit bij de Calvinisten aansluiten wilde hij toch niet. Hij voelde tezeer, dat het nationale tij tegen hen liep; hij vreesde bovendien dat hij er zijn relaties in Duitsland - en daarvandaan moesten toch ten slotte de troepen komen - mee schaden zou.

De geldinzameling der Calvinisten bracht bitter weinig op. Bovendien was de leiding de beweging niet baas. De eerste openlijke botsing viel in December voor, met Valenciennes als middelpunt. Er bestond hier een volledig Calvinistisch schrikbewind, met het Accoord in flagrante strijd: de katholieke eredienst was er onderdrukt. Na lange onderhandelingen verklaarde Margaretha de stad nu oproerig en gaf aan de naar actie hunkerende Noircarmes, waarnemend Stadhouder van Henegouwen voor de nog steeds in Spanje vertoevende Bergen, de vrije hand. Het beleg was nog maar net begonnen, of op het sein van een door Datheen gepresideerde West-Vlaamse synode sprongen er in dat vanouds roerige kustland benden te wapen om een ontzet te beproeven. Nog vóór 'het wonderjaar' 1566 ten einde was, waren die door Rassenghien, Stadhouder van Doornik bij Watrelos, en door Noicarmes bij Lannoy vernietigd. Het overschot vluchtte naar Antwerpen en nam dienst onder de troepen die Brederode daar aanwerven liet.

Terwijl de hofpartij juichte over het welslagen van het eerste treffen, terwijl Egmond in Vlaanderen de regelingen die hij zelf op grond van het Accoord had opgetrokken, met geweld begon af te breken, bereidde Brederode's partij zich tot een wanhoopspoging voor. Lodewijk van Nassau zorgde nu zelf in Duitsland voor de troepenwervingen. Brederode, Hoogstraten, Hoorne verbonden zich begin Februari 1567 met Oranje op diens slot te Breda tot bescherming van de vrije preek; er werd hier een derde smeekschrift opgesteld, dat kort en goed een ultimatum was; Margaretha weigerde trouwens Brederode te ontvangen, de tijd voor verzoeken was voorbij. Te Antwerpen, waarheen heel het gezelschap zich van Breda begaf, werd nu vrij openlijk de opstand voorbereid.

Oranje nam daarbij een vreemde positie in. Nog altijd hield hij de schijn van een loyale uitvoering van de politiek der Landvoogdes te beogen in acht en inderdaad werkte hij, in harmonie met de verschrikte stadsregering, om de Calvinisten tot prijsgeven te bewegen van de prediking die hij zelf hun in September gewaarborgd had; dit heette de enige wijze om de Koning van zijn voorgenomen strafoefening wegens de Beeldenstorm te doen afzien; het was in Oranje's geest veeleer een laatste poging om de samenwerking met Egmond te herstellen, een poging tevens om de Duitse vorsten te overtuigen dat alle ongelijk aan de kant van Philips was, als die onverzoenlijk bleef. Alle

schipperen werd echter de pas afgesneden door de eis die de Landvoogdes zich na de successen van Watrelos en Lannoy voldoende sterk gevoeld had om aan alle stadhouders, hoge ambtenaren, edelen, magistraten, officieren, te stellen, de eis van een nieuwe eed van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid. Oranje weigerde die eed, Egmond legde hem af. Een krachtmeting, dat was, ook al kwam Oranje nog altijd niet uit zijn dekking te voorschijn, al wat er overschoot.

Strategisch gezien zaten er mogelijkheden in de stelling van de verzetspartij. Antwerpen, het geestelijk middelpunt van de beweging, was, zolang Oranje er gebood, potentieel ook haar strategisch middelpunt. Vandaar wierp zich de heer van Bombergen in Februari binnen Den Bosch. Valenciennes, dat nog steeds volhield, kon een toegangspoort voor Franse hulp worden, Maastricht en Deventer voor Duitse. En dan waren er natuurlijk Oranje's stadhouderschappen. Het was een slag toen Megen, nu een kracht in de partij der Landvoogdes, zich van Utrecht meester maakte. Brederode drong zich te Amsterdam binnen om de Calvinisten daar overeind te houden. Maar de hoofdaanslag was op Zeeland gemunt. Oranje's bedekte hulp moest bij die onderneming in een gewest waar hij stadhouder was, de doorslag geven; eens bemachtigd zou men uit die zo goed verdedigbare streek de regering kunnen braveren. De leiding van de expeditie werd aan Marnix van Tholouse toevertrouwd; begin Maart 1567 zette hij van Antwerpen zeil. Alle bijval uit de provincie zelf bleef echter uit; stadsmagistraten en edelen bleken evenmin als in Utrecht of Holland voor een opstand ten behoeve van de Calvinistische prediking te vinden. Onverrichter zake moest Tholouse van Vlissingen terug en bij Terneuzen geland trok hij met zijn troepen in de buurt van Antwerpen rond. Stellig hoopte hij zich van de grote stad meester te maken, zodat zij haar rol van strategisch punt in feite zou kunnen vervullen. Maar Oranje wilde zich van zijn middenweg niet laten afdringen en gebood Tholouse zich te verwijderen. Zo lag deze met zijn strijdmacht nog in 't open veld - bij Oosterweel -, toen de troepen van de Landvoogdes (er waren vendels van Egmond bij) onder de heer van Beauvoir kwamen aanzetten. In het vroege morgenlicht hielden de Geuzen hen aanvankelijk voor Lodewijk's zo lang verwachte troepen uit Duitsland. Zij werden spoedig uit de droom geholpen. Met levensgevaar hield Oranje de opgewonden Calvinisten van Antwerpen in bedwang, terwijl hun geloofsgenoten bij Oosterweel in de pan gehakt werden. Tholouse sneuvelde. Driftig verweten de Antwerpse Calvinisten Oranje zijn halfheid. ‘Papen uit’! klonk hun geroep. Dagen lang nog dreigde het gevaar dat zij, gewapend en in slagorde de Meir bezettend, in Antwerpen een uitsluitend Calvinistisch regiem zouden vestigen, zoals dat van Valenciennes. Een gevaar - want wat anders dan een bloedige terugslag kon er het gevolg van zijn? Oranje wist het af te wenden in samenwerking met de stadsregering en met behulp van de Katholieken en Luthersen, de grote meerderheid der burgers, die tot geen prijs in het onafzienbaar avontuur van een Calvinistische opstand meegesleept wilden worden. Daags daarop gaf Valenciennes zich over aan Noircarmes. De Bray en De la Grange, die met bitterheid de Prins van Oranje voor een verrader uitmaakten, werden opgehangen.

De Jobstijdingen bereikten Brederode te Amsterdam, waar hij op een voet van gewapende vrede met de Roomsgezinde magistraat leefde. Er was geen hoop meer voor de zaak van de opstand. In het Oosten hadden de stadhouders, Aremberg in Friesland, Groningen en Overijsel, Megen in Gelderland, de prediking onderdrukt en steden die aan verzet dachten vermeesterd. Deventer en Maastricht waren gevallen,

zo goed als Valenciennes. Oranje's positie was onhoudbaar geworden. In April verliet hij, na een afscheid van de brede raad en onder eerbetoon, Antwerpen en het land: voorlopig ging hij naar Dillenburg. Ook voor Brederode bleef niets anders over dan de vlucht. Hij ging naar Kleef. Een aantal van zijn edellieden vielen bij hun aftocht op de Zuiderzee de Stadhouder van Friesland in handen. Duizenden, edelen en burgers, Calvinisten, of die

'PATIENTIGHE VERIAECHDE' (UIT 'EMBLEMATA' VAN JORIS HOEFNAGHEL).

zich in de oproerige beweging gecompromitteerd hadden, volgden de leiders in de ballingschap.

Het was niet alleen voor Margaretha en de uitvoerders van haar raadslagen dat men de wijk nam. Zij was meesteresse van het land, en Mansfeldt en Aerschot, Megen, Aremberg, Noircarmes triomfeerden, terwijl de rampzalige Egmond met een aarzelende stem meejuichte in het koor. Maar in Italië waren uit Napels en Sicilië, Milaan en Sardinië vier regimenten uitgelezen Spaanse voetknechten, met nog 1200 ruiters, samengetrokken, die zich in 't begin van Juni 1567 over de Alpen, door de Franche-Comté en Lotharingen, op weg naar de Nederlanden begaven, waar zij in Augustus aankwamen. Hun aanvoerder was een van de aanzienlijkste krijgsoversten en raadslieden van Philips, de Hertog van Alva, de man die in de Spaanse raad steeds de politiek van gestrengheid tegenover de lastige Nederlanders bepleit had en die Philips aanstonds toen het verpletterend bericht van de beeldenstorm was binnengelopen tot uitvoerder van zijn wraakbesluiten had bestemd.

2. De dwingelandij van Alva

a. Het schrikbewind

Helpt nu uzelf, zo helpt u God,
Uit der tyrannen band en slot,
Benauwde Nederlanden.
Gij draagt den bast al om uw strot.
Rept fluks uw vrome handen.

O Nederland, gij zijt belaan.
Dood ende leven voor u staan:
Dient den tyran van Spanjen,
Of volgt, om hem te wederstaan,
Den Prinse van Oranjen.

* * *

Ras, zeventien provincen,
Stelt u nu op de voet,
Trekt die komste des Prinsen
Vriendelijk tegemoet.

Het verzet tegen de onnationale tendenties van Philips' regering, tegen de Spaanse troepen, tegen de overmatige centralisering, tegen de geloofsvervolging, was van de politiek-geprivilegieerde standen uitgegaan. De nationale beweging had uitdrukking gevonden in het optreden van de Vliesridders, de lagere adel, de abten, de stadsregeringen, en van de Statenvergaderingen, waarin die alle konden samenwerken. Het Calvinisme had aanvankelijk een strijdbaar element aan de beweging toegevoegd, maar eerlang bracht het een scheuring in de natie teweeg en door de Beeldenstorm schrikte het in 't bizonder de politiek bevoorrechten, de politiek mondigen af. Zo had de Brusselse regering het land kunnen onderwerpen met de medewerking van de inheemse adel - onder de aanzienlijksten en onder de actiefsten waren weliswaar de

Walen onevenredig sterk vertegenwoordigd - en met de sympathie van een groot deel van de burgerij, vooral van de stadsregeringen.

De positie liet zich dus in de zomer van 1567 voor de verre heerser zo gunstig aanzien

als maar mogelijk was. Nooit was er zoveel bereidheid geweest om de regering van de Landvoogdes als een nationale regering te aanvaarden. De oude oppositie-leuzen schenen voor het ogenblik vergeten. In de terugslag op de hevigheden van het afgelopen jaar betuigden de aanzienlijken en de plaatselijke overheden om strijd hun trouw. Al de onhandelbaarste elementen der oppositie waren uitgeweken en vulden de Duitse grensplaatsen - Emden, Wezel, Keulen - met hun ellende en met hun getwist. Begrijpelijk genoeg dat velen in een bittere stemming verkeerden.

.... allen hebben ons nu verlaten.
Dan 't is loon naar werk, want al ons praten
Was van Oranjen's geweld en Brero's macht,
Dus is 't wel weerd dat men ons belacht.

Brederode was intussen ijverig genoeg en trok in Noord-Duitsland rond om geld en manschappen te verzamelen. Maar het geld wilde niet vloeien en de troepen die hij bijeen kreeg, moest hij aanstonds weer ontbinden. Oranje zat op het vaderlijk slot te Dillenburg, diep gewantrouwd door de meeste andere ballingen, die hem zijn anti-Calvinistisch bedrijf te Antwerpen niet vergeven konden. Alles bijeen kon Margaretha van Parma voldaan zijn en zij was niet weinig trots op haar werk.

Maar Philips dacht er niet aan daarop voort te bouwen. Margaretha had steeds met de adel geregeerd en de invloed nu van deze dan van die groep ondergaan. Ten slotte had zij, niet weinig geholpen door de omstandigheden, van de verdeeldheid in de adel uitstekend partij getrokken, maar voor Philips was het beginsel zelf van nationale medezeggenschap, in wat vorm ook, uit den boze. Hem leek het ogenblik gekomen om in de Nederlanden het vorstelijk gezag volstrekt onafhankelijk te maken. Alva kwam niet alleen om een strafgericht over de bedrijvers der euveldaden te voltrekken, niet alleen om de laatste sporen van oproerigheid of ketterij uit te wissen, maar om de aloude vrijheden des lands, de oorsprong van alle kwaad, te vernietigen en op het gladgeslagen veld het rechtlijnig en symmetrisch absolutisme, de droom van de nieuwe tijd, te stichten. Op den duur zou die poging alle krachten van nationaal verzet weer uit hun schijndood opwekken en tevens de uitgewekenen, de radicale partij in het algemeen, de kans geven om zich opnieuw van de verloren leiding meester te maken.

22 Augustus 1567 reed Alva Brussel binnen. Margaretha, diep bekommerd over haar positie, diep gegriefd, had een ogenblik aan verzet gedacht, ofschoon in het land, waar acht jaar tevoren de wegzending der Spaanse troepen met zo'n hartstocht geëist was, geen stem zich tegen hun terugkeer dorst verheffen. Alva verzekerde de Landvoogdes eerst dat hij slechts kwam om haar te steunen. Die veinzerij was nodig om de Graaf van Hoorne, die juist in Duitsland toefde, niet van de terugkeer af te schrikken. 7 September was Hoorne terug. 9 September werden hij en Egmond en ook Bakkerseele en Van Straelen, op eigenmachtig bevel van de Hertog onverhoeds gevangen genomen. Zodra het bericht van de gelukkig geslaagde *coup* in Spanje aankwam (jammer alleen dat Oranje noch Hoogstraten zich uit hun schuilplaatsen hadden laten lokken), werd daar Montigny, Hoorne's broer, tot dusver door de Koning onder de vleiendste voorwendsels vastgehouden, in verzekerde bewaring opgesloten; Bergen was enige tijd tevoren overleden.

Om te begrijpen wat een verpletterende indruk de arrestatie van Egmond en Hoorne maakte, moet men zich wel voorhalen wat een positie de groten in de

Habsburgs-Boergondische staat innamen, hoezeer het volk nog tot hen opzag, hoe plechtig de persoonlijke veiligheid der Vliesridders door de privileges der orde gewaarborgd werd. Maar volgens de staatsleer die Alva predikte, kon niets stand houden tegen de misdaad van gekwetste majesteit, en volgens diezelfde leer kon alle oppositie die in de laatste jaren

tegen de regering des Konings gepleegd was, onder dat begrip gebracht worden Wie kon zich dan nog zeker wanen? Nog maar een kleine groep van Vliesridders was er te Brussel over, Aerschot, Berlaymont, Aremberg, Megen en Mansfeldt. Van hen hadden de drie laatsten ook aan de actie tegen de Kardinaal meegedaan. Allen sidderden en bukten. De protesten en vermaningen van de Duitse vorsten die tot de orde behoorden, werden door geen daden ondersteund. Margaretha, diep vernederd, kon slechts met de Gravin van Egmond tranen storten

DE HERTOG VAN ALVA (SCHILDERIJ VAN ANTONIE MOR. 1559).

en verliet met het eind van het jaar, door Mansfeldt vergezeld, het land, waar Alva nu ook in naam heerste. De andere Nederlandse groten, hoezeer ook innerlijk ontzet, bleven in functie. Ofschoon zij het naakt van de vreemden heerschappij nauwelijks meer dekken konden, was toch hun kennis van land en volk voor Alva van veel waarde, en dat gold ook van Viglius, die, blaam en weeklachten voor zijn vertrouwelijke correspondentie bewarende, voortging te dienen.

De eerste en voornaamste regeringsdaad van de Hertog na de arrestaties van 9 September was de instelling van een bizondere raad om de schuldigen aan de beroerten van het vorige jaar te straffen. Viglius hielp hem dat lichaam, dat dwars door alle privileges heen moest hakken, samenstellen. Hoeveel smadelijker werd de willekeur nog, doordat vreemdelingen, Spanjaarden, lid werden en aanstonds, sterk door de gunstvan de Landvoogd, het hoogste woord voerden! Naast de Kanselier van Gelderland, de President van de Raad van Vlaanderen en die van Artois, zetelden Del Rio en De Vargas; de laatste had in Spanje een onterend vonnis te zijnen laste, maar 't was een man naar het hart van Alva, wiens brieven aan de Koning hem gedurig loven om zijn ijver, die bij de aarzelingen en juridische nauwgezetheid der ingeborenen schitterend afstak. Onder de leden van de Bloedraad verwierf De Vargas, die geen Frans kende en zijn collega's zowel als zijn slachtoffers op de meest hondse wijze in slecht Latijn placht aan te bassen, zich een persoonlijke beruchtheid. Het ‘non curamus privilegios vestros’, dat hij de ontstelde afgevaardigden van de universiteit van Leuven toevoegde, toen zij tegen de ontvoering van Oranje's oudste zoon kwamen protesteren, is befaamd gebleven.

Feitelijk was in de eerste tijd, daar alle regeren van Alva in het organiseren en uitoefenen van een schrikbewind bestond, de Bloedraad het hoogste regeringscollege. De Hertog was er niet alleen voorzitter van, maar alle besluiten kregen slechts door zijn handtekening geldigheid en een minderheidsadvies was hem voldoende. Bij het bepalen van zijn gedragslijn leidde Alva geen wet of recht, maar slechts het staatsbelang dat, naar hij en Philips het zagen, schrikaanjaging eiste. Zoals hijzelf in Januari 1568, toen

GRUWELEN VAN ALVA. (DUITSE PRENT).

het terneergeslagen volk al van 'een generaal pardon' begon te fluisteren, aan de Koning schreef:

> Daar valt eerst nog veel te doen. De steden moeten voor hun oproerigheid met verlies van hun voorrechten worden gestraft; van de particulieren moet nog een goede som afgeperst; van de Staten des lands een blijvende belasting gevorderd. Daarom is het ondienstig reeds nu vergiffenis af te kondigen. Een ieder moet voortdurend in angst verkeren dat het dak hem op het hoofd zal vallen. Zo zullen de steden zich voegen in hetgeen over hen beschikt zal worden, de particulieren hoog rantsoen bieden om zich vrij te kopen, en de Staten niet durven weigeren wat hun in naam des Konings zal worden voorgesteld.

Ochtend en avond dus werkte hij, met Berlaymont, Noircarmes en Viglius, in de raad, aan de acten van veroordeling der gevluchte heren, wier goederen aangeslagen werden, evenals die van de overleden Bergen; aan het opstellen van regels om nieuwe categorieën van schuldigen te bepalen; aan het bestuderen van de rapporten der in de provinciën gezonden commissarissen. Ondertussen werden Egmond en Hoorne verhoord, en ook de gevangenen van minder rang die, als men hopen dorst dat zij iets bezwarends omtrent de groten zeggen konden, maanden lang de pijnbank op en af getild werden. Op één dag in Maart 1568 werden in heel de Nederlanden vijfhonderd nieuwe arrestaties verricht. Weldra begonnen de terechtstellingen, en ondertussen was Alva voornamelijk bezorgd om de uitwijking, die telkens weer opnieuw begon, te stuiten en om in weerwil van de privileges de bezittingen van de slachtoffers, zelfs ten koste van hun schuldeisers, verbeurd te verklaren. De meeste ondertekenaars van het Compromis, voorzover niet gevlucht, kwamen na onderwerping met de schrik vrij.

Maar met bizondere vinnigheid woedde Alva tegen de steden. Al in October 1567 had hij persoonlijk Antwerpen bezocht en de magistraat, door het lot van Van Straelen beangst, genoopt tot het opbrengen van een schatting, waaruit een dwangburcht ge-

bouwd werd. Nu werden tegen vrijwel alle voorname steden acten van beschuldiging opgesteld wegens de misdrijven van verrichting of van nalatigheid door hun overheden gedurende de troebelen begaan. Een aantal pensionarissen: Joost Borluut, de pensionaris van Gent; de pensionaris van de Staten van Namen, Vorroux; Van den Eynde, pensionaris van de Staten van Holland; Jan van der Cammen en Pieter Wasteel, pensionarissen van Mechelen; Roeland de Rijcke, pensionaris van Leuven, werden op verschillende tijdstippen in hechtenis genomen. Ten slotte werd alleen Vorroux veroordeeld, maar Van der Cammen en Van den Eynde overleefden hun gevangenschap niet. Ook Dirk Volkertszoon Coornhert, secretaris van de magistraat van Haarlem, werd ‘als de minste kwaaddoender gevlogeld, gebonden en geboeiend’ naar Den Haag gevoerd en enige tijd op de Gevangenpoort vastgezet.

Nooit was een volk met meer koelbloedig overleg, met meer stelselmatige volharding, aan een schrikbewind onderworpen. De onverstoorbare hardvochtigheid van de ijzeren Hertog had een verlammende uitwerking. Het Nederlandse volk had geen tegenweer geboden aan het binnenrukken van de tienduizend Spaanse soldaten. Het liet zich nu door de man die over hun pieken en musketten gebood, willoos mishandelen. Alleen in West-Vlaanderen roerde verzet, dat in Januari 1568 versterkt werd door de terugkeer van een vijftienhonderd uitwijkelingen. Benden liepen er onder ruwe leidslieden het land plat, plunderden de pastorieën en vermoordden en martelden de pastoors. Met weinig geregelde troepen werd die beweging gemakkelijk bedwongen, al bleven er nog lang hier en daar in de bossen en moerassen van die afgelegen streek Wilde Geuzen zich schuil houden. Van zulke woeste uitingen van volkswanhoop was geen heil te verwachten. Redding moest komen van een groot leider, en van hulp van buiten.

b. Oranje in **1568**

Oranje was de aangewezen man, al had Alva's tyrannie de godsdienstkwestie nog niet zo op de achtergrond gedrongen dat een leider die het vertrouwen van heel de natie bezitten zou, bestaan kon. De Calvinisten hadden veel tegen Oranje, maar zijn weigering van de eed van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid en zijn verkiezen van de ballingschap boven onderwerping had toch ook op hen indruk gemaakt. Trouwens, zij konden niet buiten hem, vooral toen Brederode, de enige die zij misschien tegen hem hadden kunnen verheffen, in Februari 1568 onverwachts overleed. De Prins van zijn kant werd door de omstandigheden waarin hij nu verkeerde vanzelf meer in het protestantse kamp gedreven. In Januari 1568 was hij door de Bloedraad, tegelijk met Graaf Lodewijk, Hoogstraten, Brederode, Culemborch en Van den Bergh, gedaagd, onfeilbare voorbode van veroordeling en verbeurdverklaring. Bij zijn Lutherse verwanten in Duitsland leefde hij nu Luthers. Als hij de vaan van het verzet verhief, zouden natuurlijk de Calvinistische ballingen van alle kant naar hem toestromen. Aan de katholieke bevolking der Nederlanden moest hij als de voorman van het Protestantisme verschijnen. Maar zoals de zaken gelopen waren, kon het niet anders of Protestanten moesten in de strijd tegen de vreemde overheersers vooraan staan, en Oranje verloor althans nooit uit het oog dat de natie nog grotendeels katholiek was, en voor hem werd het doel van de strijd nimmer dat te veranderen. Wat hij wilde, was steeds allen tegen de Spaanse verdrukker verenigen, en in de vrije

Nederlanden die hij zich droomde, moest vrijheid voor de Katholieken niet minder dan voor de Protestanten bestaan. Onder al de uitgeweken leiders was Oranje de man die dit het stevigst vasthield. Geen ook was als hij een Europese figuur. Geen kon zo'n indruk maken als hij, toen hij ten overstaan van heel Europa tegen de indaging van de Bloedraad en tegen het naar hij beweerde aangematigde gezag van Alva protesteerde. Geen was er begaafd met een zo wijde staatsmansblik en die Europa zo kon overzien om alle politieke mogelijkheden die zich boden ten volle uit te baten.

De hulpvaardigheid der Lutherse vorsten, om wie hij de Calvinisten steeds op een afstand gehouden had, viel hem weliswaar bitter tegen, en hij moest geld bijeenschrapen met de hulp van zijn broers. Het graafschap Nassau werd diep in de schuld gezet. Enig geld kwam uit Antwerpen en van de ballingen. Toch hielp hem de vriendschap van een paar voorname vorsten om tegen de vermaningen van de overigens niet heel ijverige Keizer in een vol gebruik van de anarchie in het versnipperde West-Duitsland te maken en daar ongestoord te werven en aanvallen tegen het Habsburgse buurland te beramen. Soldaten waren dat jaar, door de vrede in de Franse burgeroorlog, waarin veel Duitse huurtroepen gediend hadden, volop en goedkoop te verkrijgen.

Tal van aanslagen werden in 1568 door Oranje en zijn medestanders ontworpen. Alle waren gegrond op de hoop van medewerking uit de boezem van het Nederlandse volk. Verscheidene mislukten aanstonds, maar eind April trok de doortastende Lodewijk met een kleine bende van Oost-Friesland uit de Ommelanden binnen, waar alleen de stad Groningen van zwak garnizoen voorzien was. De Stadhouder, Aremberg moest Spaanse troepen uit het Zuiden afwachten, en snelde toen tegen de Geuzen los, die sterk met medestanders uit de streek aangewassen waren. Bij Heiligerlee werden de Spanjaarden verslagen. Aremberg sneuvelde. Alva was tegen de crisis opgewassen. Zelf trok hij Noordwaarts om de indruk van het gebeurde uit te wissen. Maar eerst hield hij een strafgericht om aan de provinciën die hij een ogenblik van zoveel troepen ontbloten moest, te leren dat er met hem niet te spotten viel. De eerste Juni werden op de Zavel te Brussel achttien edelen, deels van degenen die ruim een jaar tevoren op de Zuiderzee in Aremberg's handen gevallen waren, onder de anderen ook Van Straelen, allen sedert maanden door de Bloedraad veroordeeld, onthoofd; de volgende dag nog een paar. De 5de Juni geschiedde op de Grote Markt de terechtstelling van Egmond en Hoorne. Het Geuzenlied gaf - niet ten onrechte - Egmond's ‘ongestadigheid’ van zijn noodlot de schuld. Maar zeker trof Alva's gestrengheid doel. Gerust kon hij naar Groningerland trekken.

En toch, als Oranje nu klaar geweest was om zijn inval in het hart van het land, in Brabant, te wagen? Maar Oranje, teruggehouden door geldgebrek, was niet klaar, en Alva had de tijd om in het Noorden de zaken te herstellen. Op Oost-Friesland's gebied vervolgde hij Lodewijk's terugwijkend leger en vernietigde het bij Jemmingen. Na Groningen naar behoren zijn vuist te hebben laten voelen - hij dwong het nu zijn bisschop op en liet er als bij Antwerpen een citadel bouwen - was hij klaar om Zuidwaarts te trekken en Oranje het hoofd te bieden.

Want Oranje, al trachtten zijn verschrikte Duitse verwanten hem nu ook terug te houden, gaf de onderneming niet op. In het Trierse verzamelde zich een groot leger onder zijn bevelen. 't Was zelfs veel te groot. Hij was nauwelijks in staat geweest, met verpanding van alles wat hij en zijn broers bezaten, met de schrale opbrengst van de consistoriën, de eerste maand soldij te betalen. Een menigte uitgewekenen die onder zijn leiding in het vaderland hoopten te worden teruggevoerd, marcheerden mee op; Graaf Lodewijk, ontkomen van Jemmingen, Hoogstraten, Culemborch, De Hames en andere edelen van het Compromis. Welsprekende manifesten kondigden aan de bevolking haar bevrijding aan en wekten haar tot opstand tegen de verdrukkers op, tegen Alva, die, dat was de fictie, tegen de geest des Konings handelde. Maar wat de huurlingen tot Oranje dreef, was hoop op buit en nooit was muitzieker en roofzuchtiger bende uitgerukt om een land te bevrijden. Alva, met zijn kleiner leger

oneindig beter onder bedwang, besloot geen slag te wagen en hield de Prins slechts in observatie. Het was zeker tegen zijn bedoeling dat Oranje erin slaagde - 't was toen al 6 October - de Maas over te trekken, maar het knappe feit leidde tot niets. Overal volgden in de steden geestverwanten de bewegingen van Oranje's leger in spanning. De Spaansgezinden voelden dat niets dan vrees voor de garnizoenen de bevolking in bedwang hield, en geen voor-

zorgen waren verzuimd. In al de eerst bedreigde steden, Thienen, Leuven, Brussel, Mechelen, had Alva betrouwbare goeverneurs gelegerd, allen Waalse edellieden - Hierges, Beauvoir en Robles, Bournonville, Aerschot en Du Roeulx, De Crecques (de laatste drie allen Croys) - allen met Waalse troepen. Zeker maakten de uitspattingen van de bevrijders ook een slechte indruk. In ieder geval, geen stad roerde zich. In Noord-Holland werd een beweging op het platteland, niet ongelijk aan die der Wilde Geuzen in West-Vlaanderen, maar die zich op Oranje beriep, door de stedelijke schutterijen van Hoorn en Enkhuizen onderdrukt. Zo moest de Prins weldra onverrichter zake, met zijn leger tot een ordeloze hoop verworden, hongerend in het barre winterweer, brandend en moordend, terug. Op Frans gebied redde hij zich, dwaalde er nog maanden rond, door de soldaten om betaling geprest, tot hij hen heimelijk ontvluchtte. Jammerlijker mislukking was niet denkbaar. Oranje was diep teleurgesteld door het in gebreke blijven van het Nederlandse volk. Zelf was hij de spot van zijn vijanden geworden.

Maar:

Standvastig is gebleven
Mijn hert in tegenspoed.

Zo zong de Geuzendichter in deze dagen voor hem. Er bestaat geen nobeler uiting van berusting in het ongeluk gepaard aan rotsvast toekomstvertrouwen dan het Wilhelmuslied. Een zaak die op zo'n ogenblik zo'n geluid kon vinden, beschikte over groter reserves van kracht dan Alva en die voor hem kropen vermoedden.

c. Alva's absolutisme en nieuwe plannen van opstand

Maar voorlopig was de macht van Alva stevig gevestigd. Het schrikbewind had voortgang. De Bloedraad hield nog de handen vol werk. De verbeurdverklaringen waren een bron van inkomsten, waar de regering niet buiten kon. Maar 't was er een die uiteraard niet eeuwig kon vloeien, en de Hertog kwam nu tot het voorname doel van zijn zending, de voltooiïng van het absolutisme door de regering voorgoed financieel onafhankelijk van de Staten te maken. In de grond moest Alva's buitengewoon gezag slechts dienen om de rechte Boergondisch-Habsburgse regeerbeginselen te doen zegevieren over tegenstand waar in normale tijden rekening mee gehouden was. Hij voerde de regeling der nieuwe bisdommen verder van waar zij was blijven steken. Abten, Staten en stadsmagistraten, die bijvoorbeeld in Friesland en Groningen de feitelijke introductie der nieuwe prelaten nog hadden weten te beletten, moesten nu in het onvermijdelijke berusten en overal, ook waar de nieuwe bisschoppen reeds aan het werk waren, kregen zij eerst nu de nodige regeringssteun om de katholieke reformatie in de geest van de decreten van Trente krachtig ter hand te nemen. Hoeveel misbruiken nu ook werden opgeruimd, en hoezeer er inderdaad een begin gemaakt werd met de zuivering en verheffing van de priesterschap, het was voor de katholieke zaak geen aanbeveling dat dit onder de auspiciën van de tyran gebeurde.

Het hielp niet dat deze ook op ander gebied voortreffelijke maatregelen wilde doorvoeren. Hij wilde bijvoorbeeld orde scheppen in de baaierd van het recht, dat nog geheel middeleeuws en van provincie tot provincie verschillend geregeld was. In 1570 werd de ordonnantie op het strafrecht uitgevaardigd, die door de juristen der centrale raden opgesteld voor heel de Nederlanden van kracht moest zijn, in veel opzichten een heilzaam werk, maar waarvan de invoering op grote bezwaren stuitte. De grondslag van alles moest de financiële onafhankelijkheid der regering zijn.

Alva's plan was de invoering van een belasting, die door de Staten eens voor al zou worden toegestaan. In Maart 1569 riep hij de Staten-Generaal bijeen en eiste hun goed-

keuring op een naar Spaans model ontworpen belasting, de tiende penning (dat wil zeggen 10%) van de waarde van elk artikel bij elke verkoop. Weerspannige steden werden met inkwartiering van de gehate Spaanse soldaten tot rede gebracht. De Staten van Utrecht weigerden volstandig op grond van het feit dat zij niet tot de patrimoniale gewesten behoorden - en tot die was de belasting overigens beperkt. Alva wist raad. Heel de Staten van het gewest werden wegens beweerde nalatigheid in de troebelen van 1566 voor de Bloedraad gedaagd en na lang heenenweergepleit veroordeeld en rechteloos verklaard. Is het wonder dat al de andere gewesten, hoezeer ook tegen wil en dank, hun consent verleenden? De eigenlijke strijd kwam als gewoonlijk pas over de invoering aan. Wat de Nederlanders tegen de Tiende Penning in verzet bracht, was wel hoofdzakelijk dat beginsel van een permanente belasting, maar eens de politieke onwil gegeven, laat zich licht denken wat een dankbaar onderwerp, en dat in een land waar de onlusten, de uitwijkingen en verbeurdverklaringen het economisch leven toch al geschokt hadden, een nieuwe belasting voor het aankweken van een oppositie-stemming vormde. Het regende klachten en protesten en de regeringsambtenaren te Brussel, voegden er hun ernstige waarschuwingen bij. Terwijl de modaliteit der heffing nader onderzocht werd, vergenoegde de Landvoogd zich dus met een door de provinciën op de oude wijze opgebrachte afkoopsom. De termijn van twee jaren liep in 1571 af en zonder zich aan de tegenwerking der regeringsraden en de vermaningen van onverdachte loyalisten als Noircarmes en Berlaymont, als de bisschoppen zelfs, te storen, kondigde Alva nu de invoering van de weliswaar zeer verzachte Tiende Penning aan. In het voorjaar van 1572 zou met de heffing een aanvang gemaakt worden.

Maar de toestand was niet meer wat hij twee jaren tevoren geweest was. In 1570 was eindelijk een pardon afgekondigd, waarvan wel nagenoeg allen die werkelijk iets misdreven hadden uitgezonderd waren, zodat de ballingen nog steeds aan geen andere terugkeer dan onder aanvoering van Oranje denken konden, maar Alva had zich nu toch van dat buitengewoon gezag, dat hij bijvoorbeeld tegen Utrecht aangewend had, ontdaan en men durfde zich meer tegen hem veroorloven. Het schouwspel van de verdeeldheid der centrale regering die natuurlijk niet verborgen bleef, verlevendigde de moed van de stedelijke en provinciale overheden en van allen die om wat reden ook het regeersysteem van de vreemdeling haatten. Economische factoren droegen bij tot de onrust. Behalve de zeer algemene van de waardevermindering van het geld, die heel de eeuw door de loontrekkende klasse moeilijkheden bereidde, was er de bizondere van de belemmering die de zeehandel van de roverijen der Watergeuzen ondervond. Het gistte bedenkelijk in de Nederlanden.

Er is heel wat malen met schamperheid van gewaagd, dat de Nederlanders de kwelling die hun om den gelove aangedaan werd verdroegen, en pas in opstand kwamen toen men hen naar de beurs tastte. Het Geuzenliedje lei het Alva al in de mond:

> 't Bederven huns lands hadden zij geen acht,
> Zolang ik hen bij den vleespot liet blijven.
> Maar nu ik hun Mammon aanroer met kracht,
> Willen zij mij uit dees landen verdrijven.

Bij ballingen was, inderdaad die klacht begrijpelijk genoeg. Zij spraken immer, alsof de zaak van het Protestantisme de zaak van alle Nederlanders was of behoorde te zijn. Maar wij mogen daarom niet vergeten, dat de godsdienstkwestie, althans van het ogenblik af dat, al was het maar heel even, de dreiging van een Calvinistische overheersing zich vertoond had, geen factor tot vereniging van heel het Nederlandse volk tegen de verdrukker, maar een splijtzwam geweest was. Dat daarentegen de Tiende Penning een krachtig middel was om de scheur te dichten, is niet meer dan natuurlijk. En

toch bleef ook nu de toestand nog zo, dat de Calvinisten zich onvermijdelijk het eerst van iedere voorkomende gelegenheid zouden meester maken en dat daardoor meteen de anderen weer afgeschrikt zouden worden. De Calvinisten toch waren uit den aard der zaak de felste vijanden van de Spaanse heerschappij, en in de ballingen, die niets meer te verliezen hadden en die aldoor met hongerige blikken de grens overkeken, bezaten zij een onovertrefbare keurbende voorvechters.

Weliswaar was Oranje nog steeds de man, of liever, hij was het weer geworden sedert hij zich van de meest belemmerende gevolgen van de rampspoedige veldtocht van 1568 had kunnen bevrijden en een schikking met zijn schuldeisers getroffen had, die hem althans veroorloofde weer te Dillenburg te gaan wonen. Maar Oranje was zelf meer en meer tot de Calvinisten genaderd. Geen zo ijverige en betrouwbare helpers boden zich hem. Vóor zijn veldtocht in 1568 te beginnen had hij al met de leiders der Hugenoten, Condé en Coligny, een nauw verbond gesloten. Gezien de toeleg der koningen om 'de ware godsdienst' uit te roeien en om na de adel en de gegoede standen vernietigd te hebben een onbeperkte tyrannie te vestigen, beloofden zij elkander hulp, en wie in zijn land het eerst de gewetensvrijheid zag zegevieren, zou de ander bijstaan alsof hijzelf nog in nood verkeerde. Na de mislukking van zijn inval in Brabant had de Prins dus een tijdlang in de gelederen der Hugenoten meegestreden. Sedert in Frankrijk de vrede hersteld was en de invloed van Coligny (Condé was gesneuveld) aan het hof zienderogen steeg, hield Oranje op hem vol hoop voor de vervulling van de afspraak van 1568 zijn blikken gevestigd. Ondertussen stond hij ook met de Nederlandse Calvinistische gemeenten in de Duitse grensplaatsen in nauw contact.

Op het eind van 1570 trad Marnix van St Aldegonde in zijn dienst, die toen juist dat bitter anti-Roomse geschrift in de volkstaal, *de Biënkorf*, voltooid had. Dat Tholouse's broer zich in een zo nauwe betrekking tot de Prins begaf, was als een teken dat de driftige misverstanden van 1567 overwonnen waren. Marnix verdrong weldra in Oranje's gunst een andere Brabander in diens raad, wiens activiteiten in 1570 zoals wij zien zullen van zijn ijver, zij het minder van zijn inzicht, hadden getuigd, namelijk Wesembeke, de gewezen pensionaris van Antwerpen. In 1571 ging Marnix als Oranje's vertegenwoordiger naar een synode van uitgewekenen te Bedtbur in het Gulikse en spoorde er tot enigheid aan, zo mogelijk zelfs met de Luthersen: Oranje hield in zijn nieuwe samenwerking met de Calvinisten nog aan zijn oude denkbeelden vast.

Inderdaad bleef hij voor heel de natie werken en er traden uit haar midden ook niet-Calvinistische elementen met hem in betrekking. Coornhert, die de meest principiële bestrijder van het Calvinistische systeem zou worden, thans naar Duitsland uitgeweken als hij, bewees hem diensten. In Januari 1570 werd hij verrast door het bezoek van Paulus Buys, de pensionaris van Leiden, wiens ongunstige uitspraak over de gevolgen der Reformatie men zich herinnert. Hij waagde de gevaarlijke reis om de voormalige Stadhouder van Holland in te lichten over de stemming die onder de regentenstand door Alva's schrikbewind en de bedreiging met de Tiende Penning gewekt was. Een heel plan werd beraamd - in Utrecht, welks overheden de hardhandigheid van de dwingeland meer dan enige aan den lijve gevoeld hadden, werd zelfs de geestelijke stand in de Staten erbij betrokken - om in de Noordelijke provinciën een opstand te verwekken. Aanslagen op een aantal plaatsen werden voorbereid, geld ingezameld om de Prins in staat te stellen met een leger te hulp te

komen. Wesembeke, die onverschrokken het land doorreisde en alle draden van de samenzwering in handen had, zond van optimisme gloeiende rapporten, maar het liep alles uit op een grote teleurstelling. Beleid en offervaardigheid schoten gelijkelijk te kort, en de Prins, die door Wesembeke's goedgelovigheid wel wat geprikkeld was, schreef bitter dat zelfs de Duitse vorsten zich afvroegen, wat er van de hooggeroemde vrijheidsliefde der Nederlanders, een volk dat de naam had alles voor het behoud van zijn privilegiën over te hebben, geworden was.

Waarom richtten de Prins en zijn Brabantse raadsman hun pogingen juist op de Noordelijke provinciën? Het bezoek van Paulus Buys, de bizondere betrekkingen van Oranje met provinciën waarover hij stadhouder geweest was, waren aanleidende oorzaken. Maar bovendien had het probleem, zoals het zich aan Oranje en zijn medestanders voordeed, een overwegend strategisch karakter. Over heel de Dietse Nederlanden waren Hervormingsgezindheid en ontevredenheid vrij eenparig verspreid. Overal kon de bevrijder rekenen op de sympathie van de bevolking en haar aard was zeker wel overal op gelijke wijze uit moed en vreesachtigheid, ijver voor de algemene zaak en zelfzucht samengesteld. De vraag was, waar kon men de bezettende macht in de grootste verlegenheid brengen?

In 1568 had de inval van Lodewijk van Nassau bewezen hoe gemakkelijk in de Noordelijke uithoek, waar de bezetting zwak was, een aanvankelijk succes te behalen viel. De tocht van de Prins zelf had daarentegen de onmacht van het Zuiden om zich onder de onmiddellijke druk van de overweldiger en zijn troepen ook maar te verroeren al te duidelijk aangetoond. In 1571 stelde een andere Brabander, toen rector te Duisburg, Geldorp, een vertoog voor de Prins op, waarin hij de inval in Brabant als een strategische fout kenschetste:

> daar toch waren terrein en omstandigheden voor de vijand het gunstigst, terwijl als men zich eenmaal in de zeeprovinciën genesteld heeft, het gemakkelijk vallen zal om aan alle pogingen tot verdrijving weerstand te bieden. Holland moet dus een volgend maal het doelwit van de aanval zijn. Daar is het middelpunt van handelswegen, die wie daar vaste voet krijgt beheersen kan. Meer dan een paar steden, bij voorkeur aan de Zuiderzee, behoeft men niet te bezetten. Dan hebben aanstonds onze kapers een veilige wijkplaats en markt. De vijand, belemmerd door de waterstromen en plassen, zal ons daar niet gemakkelijk kunnen overvallen. Stad na stad zal ons toevallen en een vrij, handeldrijvend gemenebest verrijzen, dat voor Vlaanderen en Brabant een verlokkend voorbeeld om ook het juk af te werpen vormen zal of dat, zo zij daar niet toe in staat blijken, hen van alle handel en verkeer verstoken zal kunnen houden.

Klaarblijkelijk waren dit de denkbeelden die in het vorig jaar de ondernemingen van Wesembeke hadden bestuurd. 't Was toen voornamelijk op Enkhuizen gemunt geweest, dat door Zutfen, Deventer en Kampen met Duitsland in verbinding gebracht moest worden; voorts had men aan de Maas-steden gedacht, Rotterdam, Dordt, Den Briel. Een zuiver strategische conceptie dus, en de begeerte om de Watergeuzen betrouwbare havens te verschaffen, had er een grote rol bij gespeeld.

Lodewijk van Nassau had al bij zijn inval in Groningen de steun van aanhangers te scheep gehad. Na de nederlaag hadden die, van Emden als steunpunt uit, de zee gehouden en op de wijze der Wilde Geuzen van Vlaanderen overal langs de kusten van Groningen en Friesland rooftochten tegen kloosters en kerken ondernomen. Toen Oranje zijn leger had moeten ontbinden, hadden een aantal edellieden zich bij hen gevoegd. Oranje zelf regelde nu hun positie door hen, in zijn kwaliteit van souverein vorst, kaperbrieven uit te reiken, waarbij hij tevens poogde hen van hun woest zeeroversbedrijf te spenen en aan orde en tucht te gewennen. Uit zijn naam moest een Waals edelman, Dolhain, hen van Engeland uit, welk land op dat ogenblik in

onmin met Alva leefde, organiseren. Dat was slecht gelukt. In 1570 richtte Lodewijk van Nassau in La Rochelle, de sterke havenplaats die de Hugenotenjuist bemachtigd hadden, een nieuw steunpunt in.

In een tijd toen de verplichtingen der neutraliteit zo rekbaar waren, terwijl bovendien de Spaanse regering in de Nederlanden over geen zeemacht van belang beschikte, kon de kaapvaart van de Watergeuzen een hele vlucht nemen. Hun buitgelden moesten de

Prins helpen weer een leger op de been te brengen. Zij deden daarenboven aan de veiligheid van het Nederlandse handelsverkeer geduchte scha en vermeerderden zodoende de onrust in het overheerde land. Maar zolang zij op de begunstiging van vreemde vorsten aangewezen waren, op wie Spanje druk oefenen kon, bleef hun positie hachelijk. Het voordeel dat het bezit van La Rochelle de Hugenootse zaak aanbracht, bevatte een les waarvoor de Nederlandse rebellen niet blind konden blijven.

Toch beantwoordde Geldorp's plan in 1571 niet meer aan de bedoelingen van de Prins. Weliswaar miskende hij de strategische betekenis van de Hollandse kuststeden niet, maar de mislukking der aanslagen van het vorige jaar had hem sceptisch gestemd omtrent het vermogen van het Nederlandse volk om uit eigen kracht een opstand te beginnen. Al zijn berekeningen grondde hij dus op de Europese situatie. Hulp van Frankrijk, dat scheen de uitredding te zullen brengen en in verband daarmee moest nogmaals, ongeacht de waarschuwende herinnering aan 1568, een rechtstreekse aanval op de hoofdstelling der Spaanse macht, op Brabant, ondernomen worden.

In Frankrijk had de Hugenotenleider, Coligny, sedert de vrede van 1570 grote invloed op de jonge Koning Karel IX verkregen en gebruikte die om zijn eerzucht op een hervatting van de oude strijd met Habsburg te richten. Tot verontwaardiging en ongerustheid van Alva, die er spoedig van hoorde, hoezeer men ook trachtte het te verheimelijken, kwam Lodewijk van Nassau in 1571 uit La Rochelle naar Fontainebleau over en besprak met de Koning plannen voor een aanval op de Nederlanden om ze aan Spanje te ontweldigen. Frankrijk als voorvechter van de zaak der Nederlandse onafhankelijkheid? Inderdaad zou de rivaliteit van Habsburg en Valois in de komende strijd door de Nederlandse rebellen meer dan eens met succes tegen hun verdrukker uitgespeeld worden. Maar zonder gevaar was dat nooit en als de plannen van 1571 uitgevoerd waren, zou de naar bewustheid strevende Nederlandse nationaliteit al aanstonds in een erger parket dan de Habsburgse overheersing geraakt zijn.

Volgens de Engelse gezant aan het Franse hof, die erin gekend werd omdat men op de medewerking van zijn meesteres rekende, zouden de bevrijde Nederlanden verdeeld moeten worden. Vlaanderen en Artois zouden aan Frankrijk komen (men hoopte dat het zich daarmee tevreden stellen zou), Holland en Zeeland aan Engeland, en de rest zou ‘onder de een of andere Duitse Rijksvorst komen en dat kon dan moeilijk anders dan de Prins van Oranje zijn.’

Bij het beoordelen van dit plan moet men bedenken dat Lodewijk van Nassau, hoezeer hij ook zijn leven aan de zaak van het Nederlandse Protestantisme gewijd had, een vreemdeling was, en dat Oranje ervan af wist, is onwaarschijnlijk. In elk geval is het opmerkelijk, dat al overheerste zeker de nationale factor de beweging die de Nederlanden aangegrepen had, lang niet bij uitsluiting, en al konden weinigen achter de leuzen van de privilegiën, godsdienstvrijheid of Protestantisme het positieve doel van een onafhankelijke Nederlandse staat onderscheiden, geen Nederlands leider in de zware tijden die komen gingen zich ooit met dergelijke plannen afgegeven heeft en dat het denkbeeld van de Nederlandse eenheid niet dan onder overmacht werd losgelaten. Maar aan de ingang van de vrijheidsoorlog staat daar dit incident als een herinnering aan de gevaren waarmee Franse, Engelse en Duitse inmenging de groei van een Nederlandse nationaliteit in vorige eeuwen bedreigd had en als een waarschuwing dat de schokken waaraan zij nu blootgesteld ging worden, die gevaren weer konden doen herleven.

d. De poging van **1572**

Hoe dit zij, in het jaar 1572 kozen de gebeurtenissen hun eigen loop zonder zich aan de overleggingen der staatslieden te storen.

Al aanstonds werd het spel, dwars tegen de bedoelingen van Oranje en Lodewijk van Nassau in, toch in Holland aan de gang gebracht, en veel te vroeg, met de inneming op

1 April van Den Briel door de Watergeuzen. Elisabeth, die ten slotte in de Fransen geen vertrouwen genoeg stelde om de breuk met Spanje te wagen, had de vloot onder Lumey van der Marck, toen hoofd van het grote Luikse geslacht maar door zijn Hollandse moeder ook in Holland gegoed, uit haar havens weggezonden, en de gelukte aanslag was de daad van opgejaagde en toekomstloze zeeschuimers geweest. Ook besloot men pas achterna - op aandrang van Lumey's luitenant Blois van Treslong, een Hollands edelman - het veroverde stadje op naam van de Prins van Oranje te behouden.

Het ware belang van het gebeurde bleek eerst, toen een paar dagen later Vlissingen de Geuzen binnenriep en vooral toen spoedig ook Enkhuizen in beweging raakte. Toen stroomden de ballingen met opdrachten van de Prins voorzien terug, en van Enkhuizen, Den Briel en Vlissingen uit brachten de Geuzen in Juni en Juli de meeste steden van Holland en Zeeland onder de Prins. Wij zullen weldra nog nader zien, hoe dat in zijn werk ging.

Inmiddels viel de Graaf van den Bergh Gelderland van het Kleefse uit binnen en bracht in de volgende maanden daar en in Overijsel stad na stad onder zijn gezag, terwijl in Augustus de Geuzen ook de Friese steden begonnen te bemachtigen. Heel het gebied benoorden de rivieren was zwak met troepen bezet en Alva zag zich genoodzaakt het in weerwil van de om zich heen grijpende opstand nog meer te ontbloten, toen 24 Mei Lodewijk van Nassau met een Hugenootse bende Bergen in Henegouwen verraste en daarmee de dreigende Franse inval een geschikte toegang opende.

Intussen bleef die Franse inval uit, terwijl de partijen om de wil van de zwakke Koning streden, en Oranje, die weer druk doende was om in Duitsland een groot leger te verzamelen, werd evenzeer als in 1568 door geldgebrek opgehouden. Bijdragen van de opgestane Hollandse steden moesten toevloeien, vóor hij met zijn om soldij roepend leger van Roermond, dat hij 23 Juli veroverde, Westwaarts rukken kon. Lodewijk zat al die tijd opgesloten in Bergen. Een Hugenoots legertje dat hem te hulp wou komen, was in de pan gehakt. Wekenlang talmde Oranje bij Roermond, tot hij 27 Augustus eindelijk de Maas overtrok. Zonder dat hij het wist, had de Franse Koning op wiens sein hij niet minder dan op geldmiddelen gewacht had, toen al op vreselijke wijze doen blijken dat hij zich van de Hugenoten en hun raadslagen losgeschud had. Op 24 Augustus, in de Bartholomeusnacht, waren Coligny en de zijnen vermoord. Van een Franse oorlog tegen Spanje kon geen sprake meer zijn. Nog vóor zijn veldtocht goed begon, was Oranje de bodem onder de voeten weggezakt. Toen hij een poging deed om Bergen te ontzetten, brachten de Spanjaarden 9 en 11 September zijn leger gevoelige klappen toe.

Er zat niets op dan terug te keren. Anders dan in 1568 had Oranje in Brabant en Vlaanderen ettelijke steden in zijn macht gekregen. Diest, Zoutleeuw en Thienen hadden zijn leger aanstonds de poorten geopend, Leuven na enige tegenstand, Mechelen, Oudenaarde en Dendermonde waren door partijgangers van buiten en van binnen overgebracht. Maar hoezeer ook elders, te Brussel, te Brugge, te Gent, te Breda, het volk in gisting verkeerde, het uitzicht was te troosteloos geworden dan dat er meer afval te verwachten viel. Weldra kwam het leger van 'Duc d'Alve den tyran' van Bergen vrij - Lodewijk capituleerde 19 September -. Bezuiden de rivieren beheerste het de toestand: geen volkswil kon zich daar meer laten gelden en tegen dat leger was Oranje met zijn saamgeraapte huurlingen niet opgewassen. Begin

October voerde hij zijn leger weer buiten de Nederlanden om het bij Orsoy te ontbinden. Zelf trok hij over Kampen en Enkhuizen naar Holland. Daar en in Zeeland wilde hij, zo schreef hij aan zijn broer Johan te Dillenburg, stand houden en afwachten wat God beschikken zou. Daar wilde hij, zo drukte hij het een paar dagen later somberder uit, zijn graf vinden.

Een groot besluit, dit, verwant aan dat van vijf jaar tevoren om de ballingschap boven onderwerping te verkiezen, maar van heroïscher allure. Het sloeg tussen Oranje en de twee Noordwestelijke provinciën een band, die niets meer ontknopen zou.

3. Holland en Zeeland in opstand

De Prins voorzag terecht dat alleen Holland en Zeeland weerstand zouden kunnen bieden. Zodra Bergen zich had overgegeven, wendde Alva zich Noordwaarts tegen Mechelen, dat door Oranje's goeverneur Merode als onverdedigbaar verlaten niettemin tot een voorbeeld voor anderen aan de moedwil der soldaten werd prijsgegeven. Onzegbare gruwelen werden er aan de weerloze burgerij verricht. De onderwerping der andere afgevallen steden in Brabant en Vlaanderen nam Alva in genade aan. Hij was inmiddels tot Nijmegen voortgerukt en zond vandaar zijn zoon Don Frederik met het gros van het leger verder.

Meer nog dan ergens anders had in Gelderland en Overijsel geweld van buiten de doorslag tot de afval der steden gegeven. De Graaf van den Bergh, Oranje's zwager, was met een legertje uit Duitsland komen binnendringen. Eerst had hij zich, in verstandhouding met enige burgers daarbinnen, van Zutfen meester gemaakt. Al de andere steden waren veroverd. Deventer en Arnhem had hij te sterk bezet gevonden om er iets tegen te beginnen en van Zwolle en Kampen ondervond hij ook na de verovering meer tegenwerking dan steun. Toen hij niettemin van daaruit de Noordelijkst gelegen Overijselse stadjes bereikte, waren er ook Friese steden, al lang door teruggekeerde ballingen bewerkt en tevens van Enkhuizen uit door de Geuzen bestookt, beginnen af te vallen. Nu kon de Friese Stadhouder daar dra de orde herstellen, terwijl meer Zuidelijk aan verzet tegen Don Frederik niet gedacht werd. Alleen in Zutfen bleef het garnizoen van de Prins, waaraan de bevolking al veel ellende beleefd had, net lang genoeg om de Spanjaarden voorwendsel tot een nieuwe strafoefening te verstrekken. Plundering, verkrachting, moord, ten slotte brandstichting - schuw vertelde men elkaar in de omliggende plaatsen van ‘een jammergeschrei’, dat boven de ongelukkige stad vernomen was. De Graaf van den Bergh vluchtte ijlings terug naar Duitsland. Stad na stad viel de geweldenaar te voet. De magistraat van Kampen schreef zelfs aan die van Enkhuizen om haar tot onderwerping te manen.

Maar Holland, waar Don Frederik nu op aftrok, onderweg Naarden nog uitmoordende, was een heel ander geval. Niet omdat de Hollanders meer anti-Spaans of anti-Katholiek, noch omdat zij moediger of volhardender waren dan de Geldersen of Overijselaars of Brabanders of Vlamingen. Maar hier stond de grote leider van de opstand, met zijn Geuzen en huurbenden, de geconcentreerde weerkracht niet van Holland alleen maar van het protestantse deel van heel het Nederlandse volk, vastbesloten hun leven duur te verkopen. Zij stonden er niet op een onverdedigbare post, maar in een land met ongeëvenaarde natuurlijke voordelen voor verdediging en in open verbinding met de zee. Zij waren er bovendien in 't bezit niet van een paar verspreide steden, maar van een heel gewest, al was de omstandigheid dat Amsterdam de Spaanse zijde bleef houden een ernstige zwakheid; en zij hadden de tijd gehad om zich provinciaal te organiseren en hun partij in 't bewind te helpen, voldoende althans om als het nodig was daarmee voort te gaan. Zij waren het in elk geval die de weerstand mogelijk maakten en hun partij, de partij van het verzet, was een kleine partij, die zonder hen niets vermocht zou hebben.

Bij het beschouwen van die heroïsche vier jaren, gedurende welke Holland en Zeeland, onder het werkeloos toekijken van de rest der Nederlanden, aan de legers van de Koning van Spanje het hoofd boden, verduistert patriottische maar daarom niet minder valsromantische rhetoriek te vaak de erkenning van dat feit. En toch doet

dat, omdat het meer met de menselijke natuur in overeenstemming is, daarom aan de grootsheid van het schouwspel nog niets af. Laat ons de geschiedenis van de overgang der Hollandse en Zeeuwse steden tot de Prins vóor hij zelf ter plaatse verscheen, eens in bizonderheden ophalen.

a. De overgang der Hollandse en Zeeuwse steden tot de Prins

Aan de verovering van Den Briel, waarmee het alles begon, had de burgerij part noch deel genomen. Wel ver van dat de Watergeuzen met open armen als bevrijders ontvangen werden, wekte hun komst integendeel de hevigste ontsteltenis, en de magistraten en al de rijke burgers, evenals de geestelijken en kloosterlingen, borgen lijf en goed door de vlucht. Minder dan een week later begon de afval van Vlissingen, en dat was inderdaad een ander geval. Daar ontstond, aangestookt door Jan van Cuyck, heer van Erpt, een zendeling van Oranje, een ware volksbeweging op het ogenblik dat Alva, juist te laat het strategisch belang der plaats indachtig, Spaans garnizoen erbinnen wilde brengen; de bouw van een dwangburcht had de burgerij al danig verbitterd. Maar het meest kon Van Cuyck van de vissers, door de belemmering van hun bedrijf onrustig, verkrijgen: de bizondere economische factor waarop ik hiervóor zinspeelde[1], deed zich in de zeestad terdege gelden. De stadsregering streefde vruchteloos tegen, zij werd door de burgerkapiteins verder gedreven. Van Cuyck ging naar Den Briel om hulp: weldra kwam Treslong met drie schepen krijgsvolk aanvoeren, en nu stroomden ook buitenlandse troepen toe: Tseraerts, een Brabants edelman, kwam als goeverneur vanwege Oranje met Waalse en Franse troepen overzee uit Frankrijk; Engelse troepen met oogluiking van hun regering uitgezeild nestelden zich binnen de stad. Wat Koningin Elisabeth bewoog, was meer de bedoeling om de Fransen uit de tegenover Engeland gelegen havenplaats te weren, dan sympathie met de opstand of ijver voor het Protestantisme; maar voor het ogenblik - en niet voor het laatst - scheen die rivaliteit van de twee buurlanden de Geuzen ten goede te komen.

> Zulks dat die van Vlissingen heel moedig geworden zijn, ende en dachten niet meer omme den krijg te wederstaan.

Geen wonder dat de burgers soms het hart in de schoenen gezonken was, als zij de gevolgen van hun impulsieve opstand overwogen, maar de toevoer van soldaten, die zij aan hun vrije verbinding met de zee dankten, verlevendigde niet alleen hun moed, zoals de nuchtere kroniekschrijver opmerkte, doch sleepte hen nu ook onverbiddelijk in verdere avonturen voort. Van Vlissingen uit moest in de eerste plaats heel Walcheren onder de Prins gebracht worden. De magistraat van Vere weigerde de Geuzentroepen binnen te laten, maar ook hier slaagde Cuyck erin de vissers in beweging te brengen, zodat de poort voor een vendel uit Vlissingen geopend werd. Middelburg, de zetel der provinciale regering, had Spaans garnizoen in en moest belegerd worden. In weerwil van de Geuzenheerschappij te water werd het van Zuid-Beveland uit door Arnemuiden geapproviandeerd en zo poogde Tseraerts dus Goes in handen te krijgen om Middelburg's communicatie met het vasteland, het centrum der Spaanse macht, af te snijden. In October 1572, nadat de herovering van Bergen en de aftocht van Oranje's leger Alva de handen weer wat ruimte gegeven hadden, verrichtte toen de Spaanse aanvoerder Mondragon van Bergen-op-Zoom uit met drieduizend man die beroemde tocht dwars door het lage water van de Oosterschelde naar Ierseke, waardoor hij Goes ontzetten en de benauwdheid van Middelburg vooreerst ook wat verlichten kon. Een schitterend wapenfeit voorwaar:

1) Zie blz. 176, 185. 202, 206.

vijf uur duurde de tocht door het koude najaarswater, dat de mannen soms tot aan de lippen kwam! Maar hoezeer doet het gevoelen wat onschatbaar voordeel de Geuzen hun meerderheid te water in die eilandenstreek aanbracht.

Zonder dat de Spanjaarden er iets tegen doen konden, maakten intussen van Den Briel en van Vlissingen uit de Geuzen-vloten nu hier en dan daar op Schouwen-Duiveland vrijelijk rooftochten en belegerden Zierikzee, waar magistraat en garnizoen een-

KAART VIII: holland en zeeland in 1572.

drachtig weerstand boden. Voor de burgers van die belangrijke havenplaats werd de toestand ondraaglijk:

> Wij zijn besloten gelijk een muis in de valle (*klaagde de stadsregering naar Brussel*). Veel burgers zijn met hunne schepen, huisvrouwen en kinderen weggegaan, enigen naar den vijand, anderen elders. De goedwillige burgers in de stad blijvende worden onwillig.

Een sommatie van de Geuzen van Vere om zich goedschiks van ‘de eeuwige slavernie daarin gijlieden zijt’ te verlossen en niet te wachten tot zij met geweld binnenkwamen, maakte indruk, ofschoon het ten slotte (in Augustus 1572) nog half met geweld ging. Ook Walcheren, al hadden zij Goes ontzet, bleef toch zo onbereikbaar voor de Spanjaarden als Schouwen-Duiveland: toen de Geuzen het volgend jaar met de belegering van Middelburg ernst gingen maken, was de stad niet te houden. Weliswaar deden de Spanjaarden nog een krampachtige poging om zich ook te water te doen gelden. Maar terwijl de oorlog te land met vreemdelingen gevoerd kon worden, hadden zij voor de vloot die zij op de Schelde uitrustten Zeeuwen noodig. Met Vlissingen, Vere, Zierikzee en Brouwershaven in handen van de rebellen, was daar niet gemakkelijk aan te komen, behalve dat de varensgasten toch veel liever onder de Prins dan onder de Spanjaard dienden. De vloot die met zo'n moeite van Antwerpen tot verbreking van de blokkade van Walcheren werd uitgestuurd, leed in December 1573 op het Slaak een verpletterende nederlaag tegen de Geuzenvloot onder haar nieuwe admiraal Boisot, een Brussels edelman in Vlaanderen gegoed. Daarmee was het lot van Middelburg bezegeld. De burgerij had er in dienst van de Spaanse zaak weinig minder geleden dan weldra de Leidenaars voor de zaak van de opstand zouden doen.

In Holland was het onderwijl op soortgelijke wijze toegegaan. Het innemen van Den Briel had volstrekt niet aanstonds tot meer afval geleid. Integendeel had Bossu, Alva's stadhouder voor Holland, Zeeland en Utrecht, de Staten van Holland naar Den Haag bijeen kunnen roepen en subsidies van hen verkregen om ‘de rovers’ te bestrijden. Toch had hij toen al een échec geleden. Op het eerste bericht van het gebeurde in Den Briel met tien vendels Spanjaarden naar Voorne overgetrokken om de indringers te verdrijven, had hij het eiland overhaast weer moeten ruimen toen de Geuzen het onder water begonnen te zetten. Bovendien was al bij zijn aftocht uit Voorne ‘de Rotterdamse moord’ voorgevallen: - door die stad trekkende had hij er zich, in strijd met een afspraak en ten koste van het leven van een aantal burgers, in 't bezit van gesteld; - en dat had overal de haat tegen de Spanjaarden en de vrees voor garnizoen nog verdubbeld.

Het eerst was er toen te Enkhuizen iets gebeurd. Evenals te Vlissingen verkeerde de vissers- en schippersbevolking door werkeloosheid in een roerige stemming.

> Alle scheepvaart, handel en visserij ligt in Holland stil (*schreef Viglius aan zijn vriend Hopperus in Spanje*) en de werkeloze menigte die daarin anders haar bestaan vindt, wordt door de nood tot kwade raad en tuimelgeest gebracht.

De burgemeesters van Enkhuizen, gedachtig aan het voorbeeld van Vlissingen en zich bedreigd gevoelende, begeerden dan ook bezetting van Bossu in te nemen, hetgeen te meer nodig was, omdat Enkhuizen de voornaamste oorlogshaven aan de Zuiderzee was en de Stadhouder er op dat eigen ogenblik oorlogschepen liet uitrusten. Maar op de eerste verdenking van het voornemen hunner regering, in 't begin van Mei, vlogen de burgers te wapen. Weken lang bleef Enkhuizen tussen Bossu en Oranje dobberen. Nu eens legden de burgers beslag op de Spaanse oorlogschepen, zelfs op de admiraal, dan weer lieten zij ze op 't vermaan van de burgemeesters trekken. Een vendel burgers

door de burgemeesters in huurdienst genomen was niet voldoende om de orde te bewaren, de schutterij was onmisbaar, maar die was in gestadige verwarring door verdeeldheid. Het eerste bericht van de ongeregeldheden had een aantal ballingen uit Oost-Friesland doen aansnellen, terwijl de heer van Sonoy, door de Prins al bij voorbaat tot zijn luitenant over Noord-Holland aangesteld, daar troepen verzamelde; Geuzenschepen vertoonden zich voor Enkhuizen. 27 Mei eindelijk kwam het onder leiding van de teruggekeerde ballingen tot een botsing, de magistraat werd uit 's Prinsen naam gevangen gezet, de Geuzen uit het Vlie en uit Den Briel te hulp geroepen, 2 Juni verscheen Sonoy in de stad en nam de leiding in handen.

Zijn eerste taak was de opstand een bredere basis te verschaffen. 8 Juni werd Medemblik al genomen; bijna heel de burgerij vluchtte op het slot, maar door hun vrouwen en kinderen voorop te duwen dwongen de Geuzen hen zich over te geven. Toen volgde Hoorn, waar de burgers tegenover elkaar in de wapenen stonden, en daarna het ene stadje van het Noorderkwartier na het andere.

Als Bossu, reeds benard door Den Briel en Walcheren, van zins geweest mocht zijn om zich tussen de meren en plassen van Noord-Holland tegen die nieuwe indringers te wagen, dan moest de lust daartoe hem vergaan toen opeenmaal ook tegen het hart van zijn gewesten, tegen Zuid-Holland, een stoot gericht werd. 18 Juni wierp zich de Heer van Swieten, een edelman, die als grondbezitter in de buurt van Leiden veel invloed bezeten had, maar door Alva vogelvrij verklaard, met een handjevol Geuzen uit Den Briel binnen Oudewater, en een paar dagen later kwam hij bij verdrag met de burgerij Gouda, waar het al lang woelde, bezetten. Nu roerde het opeens overal. In Leiden verschenen de teruggekeerde ballingen in 't geweer voor het stadhuis om de magistraat te beletten Spaans garnizoen in te nemen. Nog een dag of wat verweerde zich de stadsregering ook tegen Geuzen-garnizoen, toen liet zij er tot tweemaal toe een paar honderd binnen; de onrust van het door de slechte tijd geplaagde proletariaat van die industriestad, een onrust die met godsdienstige gezindheid of politieke verlangens niets te maken had, verzwakte het weerstandsvermogen van de magistraat. Tegelijk, 23 Juni, sloot Dordt, waar de gemeente al lang door brieven van Vlissingen bewerkt was, en waar, net als in Enkhuizen en Vlissingen, de werkeloze schippers op verandering vlasten, een accoord met Jonkheer Barthold Entes, een luitenant van Lumey: Bossu, die nog steeds in Rotterdam verschanst zat, beschikte over geen scheepsmacht om die verbindingen te water door te snijden. Zonder tijd te verliezen werd van Dordt een expeditie tegen Gorkum uitgezonden, om zijn ligging aan de samenvloeiing van Maas en Waal van groot strategisch belang. Hier moest het kasteel, waar de geestelijken en katholieke burgers zich teruggetrokken hadden, met hard vechten veroverd worden. Tegelijk van Enkhuizen en van Leiden uit was inmiddels Haarlem bewerkt. 3 Juli sloten burgemeesters en vroedschappen, onder den indruk van wat men hun omtrent 's Prinsen groeiende macht en plannen verzekerde en geprest door een deel van de burgerij, met de gevolmachtigden van de Prins van Oranje (gewezen ballingen hunner stad!) een soortgelijk accoord als dat van Dordt. Een paar weken later riep Dordt eigenmachtig de eerste vergadering van de opgestane Staten van Holland bijeen: 19 Juli verscheen Marnix voor hen als vertegenwoordiger van de Prins van Oranje, die in zijn oude kwaliteit van stadhouder erkend werd. Juist omstreeks die tijd ontbood Alva, om heel zijn macht tegen het gevaar op de Franse grens te concentreren, alle Spaanse troepen uit Holland. Rotterdam, Delfshaven en Schiedam werden ontruimd

en met de troepen trokken het Hof en de andere regeringslichamen en veel geestelijken en goede katholieke burgers, samen wel vierduizend mensen op zevenhonderd wagens, zich op Utrecht terug. In Rotterdam en Schiedam trokken nu aanstonds Geuzenbenden binnen. Een eigenaardig geval was het nog met Delft. Die stad had aan alle aandrang om aan de opstand mee te doen weerstand geboden. Op de Staten-vergadering te Dordt uitte

zich deswegen grote ontstemming tegen haar en er was juist besloten haar te blokkeren ‘omme henluiden te benauwen’. Door het verdwijnen van de Spaanse troepen die tot dan toe, zo vlak in de buurt, Delft een ruggesteun tegen de partij van de opstand hadden verstrekt, zag de stadsregering zich nu genoodzaakt ernstig in onderhandeling te treden. Haar eigen bevolking bleef bij voortduring vrij rustig, maar Lumey liet zich niet verbidden, en tegen heug en meug kwam Delft ertoe de eed aan de Prins af te leggen. Zo omvatte de opstand nu met de opmerkelijke uitzondering van Amsterdam heel Holland.

Wat uit dit overzicht al dadelijk blijkt, is hoe overwegend belangrijk de functie van de Geuzen bij de uitbreiding van de opstand was. De magistraten moesten overal tot de erkenning van de Prins gedwongen worden en maar zelden was de omwentelingspartij, die nog het meest op de volksklasse rekenen kon, bij machte voldoende dwang van binnen uit te doen komen. Het waren de Geuzen, onder hun adellijke leidslieden, die de opstand van stad tot stad voortplantten, en als een enkele stad spontaan tot de Prins kwam, was toch hun bijstand dadelijk nodig om haar in die keuze te bevestigen. Men zou eigenlijk met meer recht van een verovering van Holland en Zeeland door de Watergeuzen dan van een Hollandse of Zeeuwse volksopstand kunnen spreken. Want men moet zich niet voorstellen dat al wat die Geuzenbenden deden was, de steden helpen zichzelf te vinden. Er bestond tussen hun geest en die der burgerijen een zeer wezenlijk verschil. Zij waren de mannen van 't jaar '66, de beeldstormers, mannen die geleden hadden om den gelove en die iets op de Spanjaarden niet alleen maar op de kerk te wreken hadden, mannen wier Calvinistische overtuiging zich het gulst in haat tegen papen en papisten uitte. Dat de grote meerderheid van hen die de Geuzen binnenhaalden, er daarentegen niet aan dachten met 's lands katholieke traditie te breken, staat vast. Voor de burgerijen tot wie in de zomer van 1572 de oproep van Oranje kwam, kreeg die slechts door de Spaanse garnizoenen en de Tiende Penning zin. Wij zagen, hoe de vrees voor bezetting Vlissingen en Enkhuizen gaande maakte. Als de burgemeesters van Gouda, in 't nauw gebracht door de nadering van de Heer van Swieten, voorzichtig een deel van de schutters polsen of zij bereid zijn de stad te verdedigen, is heel het antwoord:

> Neen, om den tienden pennink en willen wij niet een voet verzetten!

b. Oranje en het Geuzenbewind in Holland

Maar de Geuzen toonden dra, dat vijf jaren zeeschuimersbestaan geen verzachtende invloed op hen geoefend had. Den Briel werd onder Lumey een waar roofnest, van waaruit de Geuzenschepen de eilanden langs voeren om kerken te plunderen en priesters en monniken te vangen. Met de ontwijde misgewaden getooidtrokken T reslong's troepen Vlissingen binnen. Heel Europa hoorde met afgrijzen van de moord op een twintigtal monniken die, bij de verovering van het kasteel van Gorkum de Geuzen in handen gevallen, naar Den Briel gesleept werden. Daar stelde Lumey in hun lot groot persoonlijk belang. Zelf ondervroeg hij de ongelukkigen, plaatste hen

voor de keus van afvalligheid of dood - want geen ander misdrijf dan hun geloof en staat werd hun verweten -, sarde en pijnigde hen, en liet hen ten slotte ophangen:

> tot groot miscontentement ende ongenoegen van de goede borgeren, die enen groten schrik hadden van zodanige wreedheid.

De goede borgeren hadden heel wat reden tot ergernis in die eerste dagen. Wanneer de Geuzen in verstandhouding met geestverwanten een stad met geweld binnendrongen,

GRUWELEN VAN LUMEY. (ITALIAANSE PRENT).

hadden geestelijken en trouwe Katholieken natuurlijk het ergste te verwachten. Maar in veel gevallen, te Dordt, Leiden, Haarlem, b.v. verdroeg zich, zoals wij hiervóor zagen, de stadsregering met de Geuzenhoofdman die haar van Alva verlossen kwam alvorens hem binnen te laten, en in zo'n accoord ontbrak nimmer een uitdrukkelijke waarborging van de veiligheid van lijf en goed der kerkelijke personen en van de uitoefening van de katholieke eredienst. Maar niet zodra was de Geuzenhoofdman binnen, of het accoord, dat toch zo volledig naar de geest van de Prins was, werd geschonden, kerken en kloosters geplunderd, geestelijken vermoord.

Onder de burgerijen, vooral onder de regentenstand, kwam in veel steden die zomer reeds een bittere stemming op, maar men was machteloos. Er werden wel hier en daar komplotten gesmeed om een stad weer onder het gezag van Alva te brengen, maar de Spaanse troepen hadden voorlopig het veld geruimd en de komplotten mislukten alle. Veel aanzienlijken weken uit: ‘glippers’ noemde men hen die zo naar de Spaanse zijde gingen, in het vaste vertrouwen

> dat het spel niet lang duren zoude en dat ze door de macht van zo groot een Koning welhaast wederom hersteld zouden worden.

Zulk een ontruimen van regeringsposten diende echter alleen om de partij van de nieuwe orde te versterken. Gemeenlijk stonden een paar teruggekeerde ballingen, in 't driftig bewustzijn dat hun een beurt toekwam, klaar om de plaatsen der glippers in te nemen. In elk geval waren die voor betrouwbare Gereformeerden bestemd.

Lumey zelf, die zich als de bewerker en leider van de opstand beschouwde, kon geen veertien dagen na zijn heldendaad aan de Gorkumse martelaren bedreven, op de Statenvergadering te Dordt verschijnen met een commissie, waarbij de Prins van Oranje hem tot zijn luitenant in het stadhouderschap over Holland aanstelde. Er was niet vergeten hem in dat stuk op te dragen Katholieken zowel als Gereformeerden te beschermen en toe te zien dat zij in vrede zouden leven. Dat was wel waarlijk de wolf over de schapen

stellen! Weldra bereikten de Staten jammerklachten van de landbevolking rond Haarlem, waar Lumey zich om Amsterdam te belegeren heen begaf, en zij zonden hun secretaris uit om een onderzoek in te stellen. 't Was niemand minder dan Coornhert, die nu voor Lumey's woede opnieuw buitenslands vluchtte.

Oranje kon, toen hij Lumey aanstelde, van diens huishouden in Den Briel nog niet afweten. Na zijn komst in Holland, eind October, werd de Prins aanstonds de toeverlaat van alle verdrukten, de ruggesteun van allen die de nieuwe orde op eerbied voor bizondere rechten grondvesten wilden. Sonoy, die het in Noord-Holland weinig minder bont gemaakt had dan Lumey in Zuid-Holland (de jammerlijke verwoesting van de abdij van Egmond is zijn werk geweest), beterde zijn leven, althans voor een poos. Met Lumey kwam het na nog meer ergerlijke wandaden - de moord op de vluchtende pater Muis de snoodste - tot een botsing. Op gevaar af van de Watergeuzen, die zich solidair met hun hoofdman voelden, tot verzet te prikkelen en de geestdrijvers en plunderaars, naar wier hart hij een man was, te ontstemmen, liet de Prins in overleg met de Staten Lumey en een paar van zijn luitenants in Januari 1573 gevangen nemen. Men durfde Lumey, Duits Rijksvorst, niet geven wat hij verdiende. In Mei 1574 mocht hij naar Duitsland uitwijken, waar hij tot de katholieke kerk terugkeerde.

Maar het viel Oranje gemakkelijker om uitspattingen te onderdrukken, die de opstand evenzeer als het regiem waartegen hij gericht was in conflict met menselijke en maatschappelijke orde dreigden te brengen, dan om het einddoel waarvan hij zich een zo bewonderenswaardig klaar begrip gevormd had te verwezenlijken. Wel had hij met de hoogheid van die conceptie, welke hij in zijn manisfesten en redevoeringen en brieven met een prachtige welsprekendheid uiteenzette, op heel de beweging een verheffende invloed. Aan niemand is het zozeer als aan die waarachtig grote leider te danken, dat de nationale betekenis van de omwenteling door alles heen naarvoren drong. Maar dat de werkelijkheid erbij achter bleef, valt niet te ontkennen. Een vrije Nederlandse gemeenschap, naarbuiten, tegen de Koning en zijn Spanjaarden, beveiligd door de aloude privileges onder opzicht van de Staten-Generaal, naarbinnen, tegen verdeeldheid en burgeroorlog, door godsdienstvrede, - dat was het ideaal dat Willem van Oranje voorstond. Niet de invoering van het Calvinisme, nog veel minder de onderdrukking van het Katholicisme, was het waartoe hij de Hollanders opwekte, maar om

> het gantse vaderland in zijn oude vrijheid ende voorspoedigheid uit die klauwen der Spaanse gieren ende wolven weder te brengen.

Het ganse vaderland. Op de vergadering der opstandige Staten te Dordt hadden de Hollanders niet alleen de toen nog afwezige Prins ten overstaan van zijn commissaris Marnix als hun gewestelijk Stadhouder en aanvoerder tegen ‘de Albanische tyrannie’ erkend; ingevolge zijn instructie liet 's Prinsen afgezant, zelf immers Brabander, hen als 't ware hun gewestelijk particularisme afzweren en beloven dat zij Oranje steunen zouden in zijn taak om

> als een voornempste gelidmaat der Generale Staten des Nederlands hetzelve Nederland van alle invasiën ende onderdrukkingen der vremden te beschermen, hem (*zich*) daarover, zoveel hemluiden belangt, met den anderen landen ende provinciën willende vergelijken en overeendragen.

Diezelfde dag (20 Juli 1572) besloten de Staten overeenkomstig wat Marnix hun 'verklaard had de intentie van Zijne Vorstelijke Genade te wezen':

> dat gehouden zal worden vrijheid der religiën, zowel der Gereformeerde als der

> Roomse religie, ende dat een iegelijk in den zijnen, in 't openbaar ende in enige kerken ofte kapellen (zo dat het gevoegelijkste bij de overheid zal geordineerd worden) zal gebruiken vrije exercitie derzelver, ende dat de geestelijke personen in haren staat ende onbekommerd blijven zullen. Ten ware zijlieden hem vertoonden vianden....

Het *tenware* klinkt onheilspellend. Inderdaad werd de schone belofte van deze resolutie niet lang gestand gedaan. Ook nu aan het Geuzenschrikbewind een eind gemaakt was, toonde zich het gepeupel tot uitspattingen tegen manifestaties van Katholicisme geneigd. Het geweten bleef vrij, dat was een kostbare winst van de opstand, die nooit meer verloren ging; maar, naar het heette in het belang van de openbare orde, werd voorjaar 1573 de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden.

Ondertussen had ook het proces der verdringing van katholieke door gereformeerde magistraten voortgang en de Staten van Holland, die immers maar een afschaduwing van de stadsregeringen waren, werden dus mede al meer gereformeerd. In April 1573 trad Oranje zelf tot de Gereformeerden toe, zonder dat hij ooit recht een der hunnen werd. Trouwens ook onder de stadsregenten waren er velen die het Katholicisme verlieten zonder tot de nieuwe gemeenschap toe te treden, terwijl anderen zich maar uiterlijk conformeerden.

Op het eerste gezicht is die protestantisering van Holland een verbijsterend schouwspel. Er is geen twijfel aan of de Gereformeerden vormden, en dat nog lang, nog generaties lang, een minderheid, ja een kleine minderheid; nog in 1587 werden zij geschat op een tiende van de bevolking der provincie. Dat zij erin slaagden de overhand te behouden, die zij in 1572 bij verrassing, omdat zij de enige gewapende macht in den lande waren, verkregen hadden, en op den duur de meerderheid naar zich over te halen, wordt pas begrijpelijk, wanneer men de oorlogstoestand in het oog houdt en bedenkt hoe afschuw voor de vijand een maatschappij er haars ondanks toe brengen kan zich aan harde maar vastberaden leiding te onderwerpen.

c. Van Haarlem tot Leiden (*Dec.* '72-*Oct.* '74)

Telkens weer kon Oranje zelf niet anders dan meewerken om de stadsregeringen, bij blijkende onbetrouwbaarheid - hoezeer hij met hun grieven mag hebben mee gevoeld -, in protestantse zin om te zetten. In de praktijk werd protestants maar al te licht synoniem met betrouwbaar. Het was de overgeleverde bevoegdheid van de stadhouder, waarmee Oranje in noodgevallen (wij zullen er aanstonds één ontmoeten, te Haarlem) ‘de wet verzetten’ kon, dat wil zeggen de stadsregering ontbinden en, zonder prejudicie voor het recht der stad om haar volgens vaste regels zelf te vernieuwen, voor één keer, een volledige nieuwe regering te benoemen. Hij paste de maatregel altijd met gematigdheid toe, herbenoemde veel van de ontslagenen, koos nieuwelingen zoveel mogelijk uit oude regentenfamilies, maar het effect was toch, dat er nieuwe kringen deel aan de macht kregen en vooral dat het overtuigd katholieke element uitgeschakeld raakte.

In 't begin van December 1572 had de vijand de bodem van Holland betreden. Hij kwam over Amsterdam. Amsterdam was niet door garnizoen op de Spaanse zijde gehouden, integendeel, het had hardnekkig geweigerd garnizoen in te nemen. De magistraat handhaafde de orde met in de stad zelf geworven vendels. Een aantal van de rijkste kooplieden, die een paar jaar tevoren bij de Landvoogdes over de corruptie in het stadsbestuur beklag gedaan hadden, waren in 1567 moeten uitwijken en dienden de Prins sedert te water of te land. Amsterdam Geus betekende onvermijdelijk hun verheffing. De magistraat besefte, dat zij zich alleen met Spanje handhaven kon. Dat de bevolking haar volgde in die politiek in weerwil van de noodlottige gevolgen voor de handel, nu

HET BELEG VAN HAARLEM

de Geuzen de Zuiderzee beheersten, bewijst evenzeer als het geval van Middelburg, dat er in Holland en Zeeland zo goed als in de andere gewesten een sterke anti-geusen stroming was, die bij een ander verloop van de oorlog gemakkelijk de overhand had kunnen verkrijgen. Een poging van Lumey om de stad te vermeesteren was mislukt zonder erbinnen beroering te veroorzaken. Nu opende zij de Spanjaarden de weg tot het hart van Holland.

Hier had Oranje in de zes weken dat hij er vertoefd had, het mogelijke gedaan om de verwarring door Lumey's wanbestuur veroorzaakt te herstellen. Hij had moeten beginnen met zijn aanhangers zelve met de wil tot weerstand te bezielen, want onder de indruk van de nederlagen in het Zuiden dachten de voornaamsten en die zich het meest geweerd hadden, aan de vlucht.

> Maar met de komste van den Prince waren die flauwhertigen nu zo gemoed, dat ze niet meer op de perijkelen en dachten. De Staten (*die hij te Delft ontmoette*) heeft hij op alles zodanige goede hope gegeven ende gecontenteerd, dat ze verklaarden tevreden te zijn bij ende met hem alles te avonturen dat ze ter wereld hadden.

Toch scheelde het een haar, of de eerste stad voor welke Don Frederik uit Amsterdam zijn troepen voerde, Haarlem, had hem de poorten geopend. Op de nadering van het beulsleger had de ontzette vroedschap met meerderheid van stemmen besloten gedelegeerden naar Amsterdam te zenden om de overgave te regelen. Achter hun rug om bewerkte toen de kommandant der stad, de Groninger edelman Wigbold van Ripperda, een omwenteling. Met de moorden van Mechelen, Zutfen en Naarden kon evengoed de nutteloosheid van overgave als van verdediging bewezen worden. De schutters, overal dadelijk van onbetrouwbare elementen zoveel mogelijk gezuiverd, vielen Ripperda bij, toen hij voor weerstand bieden pleitte. Haastig werd het garnizoen versterkt en Oranje van wat voorviel in kennis gesteld: hij zond Marnix, die uit zijn naam de wet

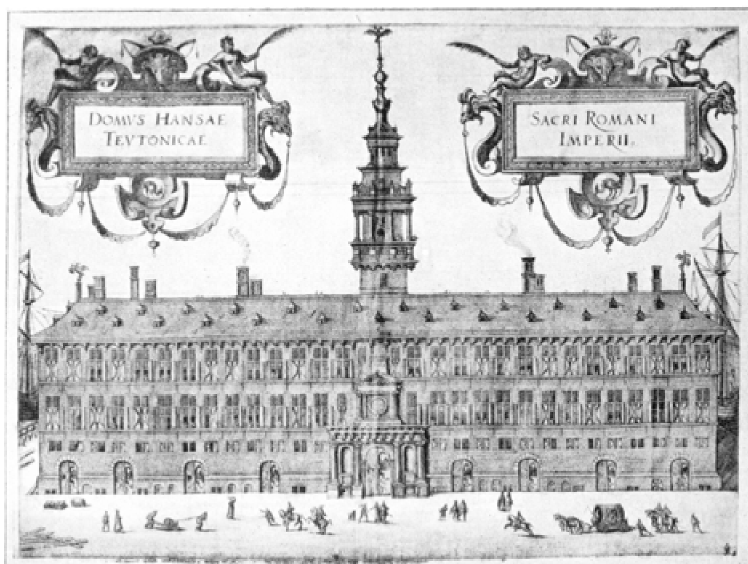
TERECHTSTELLING DER BEZETTING VAN HAARLEM.

verzette. De terugkerende gedelegeerden werden in weerwil van hun beroep op de opdracht der vroedschap gevangengenomen en te Delft onthoofd.

Zeven maanden lag Don Frederik voor Haarlem, terwijl hij gedacht had geen zeven dagen nodig te zullen hebben. Stormen werden afgeslagen; uitputting en uithongering bleek moeilijk, omdat de stad in verbinding stond met de Meer, waarover haar schepen vrijelijk uit Sassenheim verse troepen en levensvoorraad konden aanvoeren. Met al zijn meren nog wachtend op de droogmaking, was Holland nauwelijks minder een eilandenstreek dan Zeeland, en krijgsoperaties te water over een wijd gebied speelden bij het beleg van Haarlem evenzeer als bij dat van Middelburg of Zierikzee een beslissende rol. Op den duur brachten de Spanjaarden heel hun Zuiderzeevloot onder Bossu met grote moeite in de Meer, een beweging waarvan Sonoy aanstonds gebruik trachtte te maken door van Enkhuizen uit de Diemerdijk te bezetten om zo de verbinding tussen het Spaanse leger en zijn basis af te snijden. Maar Amsterdamse burgervendels verdreven de Geuzen uit die post en eind Mei versloeg Bossu de Geuzenvloot op de Meer vernietigend. Pas toen kon de afsluiting van Haarlem volkomen worden, en toen een ontzettingsleger, dat het overland beproeven wou, eind Juni 1573 op het Manpad uiteengeslagen werd, was het lot van de stad bezegeld.

Daar vroegere gestrengheid Haarlem met de moed der wanhoop bezield scheen te hebben, besloot Don Frederik het ditmaal met zachtheid te proberen en de burgerij werd gespaard. Vijf beulen werden niettemin te werk gesteld op de soldaten, die eindelijk, toen de armen te moe geworden waren om het zwaard te hanteren, rug aan rug gebonden in de Spaarne geworpen werden. Ripperda werd onthoofd.

De lange duur van het beleg was voor de Spanjaarden bijna zo erg als een mislukking. Verteerd van ongeduld zat Alva in het Zuiden, wel wetend dat het slechts door machtsvertoon in bedwang gehouden werd en ten einde raad hoe hij aan het geld moest komen om zijn soldaten te bevredigen. Toch kon men hopen dat de val van Haarlem, dat met Amsterdam Holland in tweeën sneed, de andere steden ontmoedigd hebben zou. En werkelijk, toen na een dag of wat een kleine afdeling Spanjaarden voor Alkmaar verscheen, dat van Haarlem uit langs de duinrand te bereiken was, geraakte die stad, welke al een poos geweigerd had Jonkheer Jacob Kabeljauw, door Oranje tot haar goever-

HET HANZE- OF OOSTERLINGENHUIS TE ANTWERPEN (PRENT IN L. GUICCIARDINI, DESCRITTIONE, 1567).

neur bestemd, met zijn troepen binnen te laten, in de grootste verwarring en ontsteltenis. Regering noch burgerij wisten wat te doen.

> Heeft de Prince die vrome stad van Haarlem niet konnen ontzetten, wat zal hij ons doen?

Zo jammerde men in de vroedschap tot de Geuzenhoofdman, die haar met Ruychaver en nog een paar officieren op het stadhuis kwam pressen om zijn troepen die aan de Friese Poort stonden, in plaats van de Spanjaarden die aan de Kennemer Poort klopten, toegang te gunnen. Levendig vertelt de kroniekschrijver, Bor, hoe de beslissing ten slotte door één van de burgemeesters met een groep burgers op onregelmatige wijze doorgedreven werd:

> Zij waren zo verbaasd (*ontsteld*) dat zij niet en konden resolveren. Die borgerije liepen in groter menigte voor het stedehuis, wachtende naar de resolutie van de magistraat. Als dit lange duurde, zeide Ruychaver met een verstoord gemoed: ''t en is nu geen tijd langer te beraden, zegt kort af wat gij doen of laten wilt'. Daarop (*waarop*) Floris van Teylingen, een van de burgemeesteren, zeide: 'ik wil bij den Prince ende de burgeren leven ende sterven', ende is met den hopman (*Ruychaver*) terstond van het stedehuis gegaan. Daar liepen veel borgeren voor ende na, met Meerten Pietersen van der Mey, stadstimmerman, met bijlen ende

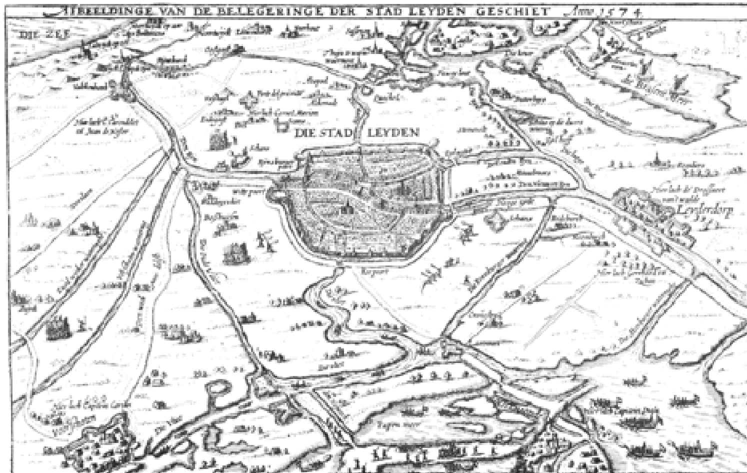

HET BELEG VAN ALKMAAR

voorhamers, ende sloegen die Vriese Poorte open ende lieten het volk van den Prince van Oranjen binnen, ende terstond werd die Kennemer-Poorte geopend, daar (*waar*) zij lieden wederom uitvielen tegen die Spanjaarden.

De Spanjaarden dropen af, maar kwamen na een paar maanden (verkwist door een muiterij) voor een geregeld beleg terug. Nu had Kabeljauw de toestand goed in handen en er was geen sprake meer van weifeling. Nadat drie stormen waren afgeslagen, liet Sonoy, in weerwil van het verzet der boeren, sluizen openen en dijken doorsteken om het land onder water te zetten. De Spanjaarden, tussen de vaarten en plassen van Noord-Holland toch al niet op hun gemak, weken terug voor het wassende tij, zoals anderhalf jaar tevoren Bossu's troepen uit Voorne waren gevlucht. Zo begon van Alkmaar de victorie. Bijna terzelfder tijd werd de hoop der Amsterdammers, dat de met grote inspanning versterkte Zuiderzeevloot hun handel lucht verschaffen zou, teleurgesteld: die vloot werd verslagen en Bossu als gevangene naar Hoorn gevoerd. Nog vóór het jaar om was, gelijk reeds verhaald, won Boisot de slag op het Slaak en vroeg in 't volgend jaar moest Middelburg zich overgeven.

Weliswaar bleek geen twee maanden later op tragische wijze, hoe sterk onder minder ongunstige omstandigheden dan die de bodemgesteldheid van Holland en Zeeland opleverde, de Spaanse krijgsmacht was. Oranje, die nimmer waande dat Holland en Zeeland uit eigen krachten de strijd voor onbepaalde tijd zouden kunnen volhouden, beproefde niet alleen onvermoeid Frankrijk en Engeland tot hulp te bewegen, maar wist ook nogmaals een leger huurlingen in Duitsland op de been te brengen. Lodewijk van Nassau zou het naar de Nederlanden voeren. Haastig trokken de Spanjaarden hun mobiele troepen uit Holland en elders weg en aan de grenzen der Nederlanden, bij Mook, kwam het 15 April 1574 tot een treffen, waarin het Duitse hulpleger vernietigd werd en Lodewijk van Nassau met nog een broer van Oranje sneuvelde. Maar meteen bleek ook - 't was een erger herhaling van wat al na Haarlem voorgevallen was -, hoe Spanje door geldgebrek zijn vat op dat voortreffelijke wapen dat het Spaanse leger was, begon te verliezen. Na de overwinning, toen zij snel van de verslagenheid in Holland partij

HET BELEG VAN LEIDEN.

hadden moeten trekken, eisten de Spaanse soldaten hun achterstallige soldij en sloegen aan het muiten. Onder een *electo* trokken zij rovend de onderworpen gewesten door en raakten binnen Antwerpen, dat zij terroriseerden, tot de regering met de grootste moeite enig geld wist te vinden om hen te bevredigen. Toen werden zij Holland weer ingevoerd en weldra zat de hoofdmacht opnieuw maanden vastgehouden door het beleg van een stad - Leiden.

Alva was in November 1573 vertrokken. Men verheelde zich niet dat zijn bewind een droevige mislukking geworden was. Hij werd vervangen door Don Luis de Requesens, een Spanjaard als hij, maar althans niet zo gehaat dat zijn naam alleen iedere poging tot verzoening moest verijdelen. Want er werd nu met veel ophef een verandering van politiek aangekondigd. In werkelijkheid had dat niets te beduiden. Requesens was ontsteld door wat hij ontdekte van de stemming der onderworpen gewesten, die hem de vaste grond onder de voeten in zijn strijd met de rebelse verschaffen moesten. Het was niet de ketterij, waarmee de regering te stellen had: die was vooreerst onderdrukt. Het was de traditionele afkeer van het vreemdelingenbewind en van het absolutisme; de adel en de geestelijkheid (dat wil zeggen de adellijke abten, die zich met de bisdoms-regeling van 1559 nog lang niet verzoend hadden) voerden als vanouds oppositie; de oude Viglius stond thans in zijn hart aan hun zijde. De Spanjaard De Roda in de Raad van State werd door Aerschot en zijn standgenoten even scheef aangezien als Granvelle tien jaar tevoren door Oranje, Egmond en hun vrienden. Tegelijk was het volk onrustig door stilstand van zaken en door de overlast van de slecht betaalde en telkens muitende Spaanse soldaten. Het platteland in Oost en Zuid had ondragelijk van hen te lijden. De Landvoogd voelde zelf de geldnood aan den lijve, zo erg dat hij soms de leveranciers van zijn eigen hofhouding niet kon betalen. Maar van elke aanraking met de werkelijkheid afgesloten in zijn kloosterachtig paleis, van geen werkelijkheid zover als van die zijner Nederlanden, gaf toch de Koning de lijnen aan volgens welke de Nederlandse zaken zich moesten bewegen, en op het punt van de godsdienst althans was hij onverzettelijk. Requesens zelf meende trouwens dat de Tiende Penning de eigenlijke grond van de opstand was. Hoeveel waarheid daarin mocht schuilen, zelfs in de onderworpen gewesten brachten de intrekking van de Tiende Penning en een algemeen Pardon geen wezenlijke bevrediging meer, en voor de Calvinisten die zich van Holland en Zeeland hadden meester gemaakt, was in ieder geval het punt van de godsdienst van niet minder belang dan voor de Koning. Er zat niets anders op dan de krachtmeting voort te zetten.

Het beleg van Leiden was opnieuw voor de opstand een harde proef. De stad kon door de Spanjaarden over Amsterdam en Haarlem bereikt worden en om haar naar het Zuiden toe af te sluiten werd het platteland in een wijde kring bezet. De bevolking van het onversterkte Den Haag, voorzover niet naar Delft gevlucht, haalde de Spanjaarden met vreugde binnen. Leiden had geen garnizoen, maar de schutterij was er in 1572 opnieuw gevormd, en slechts uit ijverige aanhangers van de nieuwe staat van zaken. Ook waren in de stadsregering, die toen zo weifelend in de geuswording had toegestemd, enige veranderingen gebracht. Een teruggekeerd balling, die in de jaren na 1567 de Prins op gevaarlijke zendingen gediend had, Van der Werff, was onder de burgemeesters opgenomen. Over 't geheel was toch de regering nog lauw en leende spoedig het oor aan de glippers, die uit het Spaanse legerkamp beloften van genade in geval van onderwerping overbriefden. Dat in September, na meer dan

drie maanden beleg, toen de nood al hoog geklommen was en van het door Prins en Staten toegezegd ontzet nog steeds niets te bespeuren viel, de overgave nog steeds werd afgewimpeld, was het werk van een paar vastberaden mannen steunend op de schutterij. Behalve Van der Werff waren het de humanistisch ontwikkelde secretaris der stad, Jan van Hout; zijn lettervriend de edelman Jan van der Does en diens neef Jacob. 's Prinsen gouverneur Bronkhorst, die toen het morren begon een galg op de Breestraat had laten oprichten, stierf juist in die kritieke dagen. Bitter schreef Jan van der Does aan de Prins over

de grote ongetrouwigheid van sommigen van den magistraat, dewelke dagelijks meer ende meer hen vervorderen (*het bestaan*) de schamele ende hongerige gemeinte op ijdele ende valse gelooften van 't schrijven van den viand oproerig te maken, contrarie den eed uwer Excellentie ende den Staten gedaan.

Maar hij en zijn vrienden hielden kloek daartegen stand en zo volhardde de stad dan,

NOODGELD TIJDENS HET BELEG VAN LEIDEN UITGEGEVEN.

tot Prins en Staten vrucht van hun werk zagen, tot de herfstwind het Maaswater door de opengestoken dijken over het land van Schieland en Delfland en eindelijk ook van Rijnland joeg en de Zeeuwse Geuzen onder Boisot in platboomde vaartuigen nabij konden komen. Geen verhaal doet de bodem van het Hollandse polderland zo levende geschiedenis worden als het verhaal van die tocht. De vooruitgeschoven Spaanse posten bij Zoetermeer en Zoeterwoude zagen plots het water om zich heen rijzen, de Geuzen met boten en bewapende galeien over wat gisteren land was hun de pas afsnijden. Als uit het eiland Voorne, als van vóor Alkmaar vluchtte het Spaanse leger door een panische schrik bevangen. Vooreerst hielden zij Den Haag nog bezet, maar weldra weer aan 't muiten geslagen trokken zij over Haarlem en langs Amsterdam naar Utrecht, leefden daar en in Gelderland op den boer, soms bloedig slaags met de troepen der Stadhouders, tot Requesens weer geld bijeengeschraapt had om een regeling met hen te treffen.

d. Begin van stabilisering

Het ontzet van Leiden was een grote gebeurtenis. Moed en zelfbewustzijn der rebellen werden er geweldig door aangewakkerd. Er begon langzamerhand in hun toestand iets stabiels te komen. Van de tochten der Spanjaarden dwars door de provincies en van de onderwaterzettingen had het platteland natuurlijk ontzettend geleden. Ook de handel der steden ondervond belemmering. En toch waren zij er beter aan toe dan de Spaansgebleven handelssteden Amsterdam en Antwerpen, want zij hielden de zee, en als de landgewesten overzeese waren hebben wilden, moesten zij aanvoer uit de rebelse steden oogluikend toelaten. Het is merkwaardig te zien, hoe midden in het krijgsrumoer een nieuwe maatschappelijke orde zich aan het vormen was. Geen treffender blijk daarvan dan de stichting van een universiteit - te Leiden, als beloning voor de betoonde volharding - die voor de nieuwe gereformeerde kerk zijn zou wat Leuven voor de katholieke was. Maar dat was maar deel van een heel stelsel van noeste arbeid aan de opbouw van een gereformeerde kerk en maatschappij. Vóor 1567 was het Calvinisme in Holland zwak geweest. In de ballingschap hadden de Hollandse predikanten op een algemeen Nederlandse synode te Emden (kort na die

van Bedtbur gehouden) de geloofsbelijdenis van De Bray als formulier van enigheid mee ondertekend en nu kon niets het tegen de straffe organisatie en doelbewustheid van de Gereformeerden uithouden. Zij hadden zich van de machtsposities in de provincie meester gemaakt; omgekeerd erkende de overheid hen als de staatskerk, die de onderzaten in de strijd tegen Spanje verenigen kon en te wier behoeve zij (zonder overigens op haar eigen vrije beoordeling en beschikking van

PLATBOOMD VAARTUIG MET GEUZENBEMANNING (GOUDS KERKEGLAS, 1675, NAAR EEN TEKENING VAN 1601).

wat dat behoef vereiste te laten afdingen) de goederen der oude kerk in beslag nam. In 1574 had te Dordt een algemene synode plaats. In nauwe samenwerking met de stedelijke overheden werden in alle steden gereformeerde gemeenten ingericht. Voorlopig was het een stedenkerk, zoals trouwens de nieuwe maatschappij meer nog dan de oude een stedenmaatschappij was.

Dat werd ook door de politieke ontwikkeling geaccentueerd. De Prins van Oranje, in de vreemde positie van vertegenwoordiger van de soeverein die men bestreed zonder hem te verloochenen - want men beweerde alleen tegen ‘de Hertog van Alva en zijn aanhang’ de wapenen opgevat te hebben -, was feitelijk de drager der soevereiniteit. Onder de term ‘hoge overigheid’ bekleedde men er hem in 1575, na de mislukking der onderhandelingen waarover aanstonds, ook formeel mee. Maar hij vergde niet te veel van het vertrouwen en deed niets zonder de Staten te raadplegen. Het resultaat was dat zij een politieke invloed niet alleen, maar een dadelijke bestuursmacht kregen uit te oefenen, als hun historisch volstrekt niet toekwam, en in die Staten waren de stedelijke oligarchieën baas. De oppositie van onderop had zich niet in meer en regelmatiger volksinvloed op het bestuur omgezet. De zittende oligarchieën hadden zo diep voor de storm gebukt dat zij niet gebroken waren. De wetsverzettingen, waarvan hiervóor sprake was, hadden het systeem onveranderd gelaten; veranderd waren slechts personen. Veel al te katholieke regenten waren verwijderd en hun plaatsen ingenomen door ballingen en andere nieuwe mannen, in wie de gereformeerde partij vertrouwen stelde en aan wie zij de zaken weer overliet. De adel was door uitwijking en vervolging zeer gedund en in het provinciaal bestuur werd zijn invloed voor een deel door de burgeroligarchie verdrongen. Naast de zes grote die vanouds geregeld sessie hadden gehad,

namen voortaan twaalf kleine steden deel aan de Staten, en het van katholieke uitwijkelingen gezuiverde college der edelen was nog maar het negentiende - eershalve het eerste - lid der Staten van Holland. De stadsregenten viel zo op den duur de macht toe, die voornamelijk door het toedoen van de adellijke Geuzen en de lagere volksklasse losgekomen was, de gereformeerde gemeenschap vond de Staten als een zelfstandige macht tegenover zich, die later blijken zou geheel andere dan gereformeerde

DE FEESTELIJKE OPTOCHT BIJ DE OPENING DER UNIVERSITEIT VAN LEIDEN.

idealen te koesteren. En inderdaad, zelfs onder de kloekste leiders van de eerste dagen - ik behoef slechts aan Jan van Hout en Jan van der Does te herinneren - waren er, die meer van Erasmus dan van Calvijn afstamden en voor wie niet een gereformeerde theocratie, maar vrijheid het doel was. Ook zij waren er overigens op uit de macht van de oude kerk over heel de samenleving te breken en versmaadden daarbij het bondgenootschap met de nieuwe geenszins. Vrijheid betekende voor hen, dat die nieuwe kerk het wereldlijk oppergezag in alles erkennen zou. Daar lag voor de toekomst een rijke bron van conflicten. Voorlopig echter, na de eerste wilde verwarring, ontwikkelden zich onder gereformeerde vlag de toestanden in Holland treffend rustig.

Daartegenover werd de stemming in de onderworpen gewesten voor de Spanjaarden meer en meer beangstigend. Onderhandelingen, die al een jaar lang door verschillende tussenpersonen gevoerd waren, hadden eigenlijk vooral aan het licht gebracht dat het programma van de opstand zoals Oranje dat met de Staten van Holland formuleerde, het nationaal Nederlands programma was. Met erkenning van het gezag des Konings verzochten de Hollanders herstel der privileges, vertrek der Spaanse ambtenaren en soldaten, en gewetensvrijheid. Wat het eerste en het tweede betreft, dat was waar ook de Staten-Generaal te Brussel, die Requesens in zijn geldnood had moeten samenroepen, zonder veel dankbaarheid voor het laten vallen van de Tiende Penning aan den dag te leggen, met hevigheid op aandrongen. En ja men sprak nog wel steeds van het handhaven van de katholieke godsdienst, maar de Landvoogd constateerde met smart dat men van gewetensvrijheid niet oprecht afkering was.

Toch wist hij er in die rampspoedige winter van 1574 op 1575 niets anders op dan nogmaals, en nu meer formeel, onderhandelingen te beproeven. Zo wanhopig achtte hij

de toestand dat hij dit deed zonder de uitgedrukte toestemming van Philips, die zich gelijk zo vaak op kritieke ogenblikken in een diep stilzwijgen hulde. Te Breda kwamen in het voorjaar van 1575 afgevaardigden van beide zijden bijeen; het bijzijn van een gezant des Keizers strekte de rebellen tot nog hoger eer. De instructie der Staten van Holland en Zeeland was, dat hun afgevaardigden slechts schriftelijk en in het Nederlands onderhandelen mochten; drie van die afgevaardigden waren Brabanders: Marnix, Boisot en Dr. Junius. Heel het beleid van hun kant trouwens - hierin toonde zich de meesterhand van Oranje - doelde erop de wezenlijke eensgezindheid van de rebelse met de andere gewesten nog duidelijker te doen uitkomen. De godsdienstkwestie werd niet naarvoren geschoven, ja de Staten verklaarden zich bereid ze aan een vrije Staten-Generaal te onderwerpen; maar eerst moesten de Nederlanden van de Spaanse troepen verlost zijn. Toen van de andere kant het hoge woord eruit kwam, dat de Koning zich niet ontwapenen kon vóor de orde en de heerschappij der katholieke kerk hersteld waren, konden de onderhandelingen afgebroken worden. Oranje had er zijn doel mee bereikt. Na wat hiervóor gezegd is omtrent de oppositionele stemming in ‘de gehoorzame gewesten’, laat zich raden hoe gevaarlijk die taktiek voor de regering zijn moest en hoe men in Holland en Zeeland steeds op beroering daar kon hopen.

Hoezeer echter zelfs in de ambtelijke kringen der andere gewesten de politiek der regering afgekeurd werd, nog bleven alle oproepen om het juk af te werpen die de Staten van Holland tot hen richtten - in 't bizonder tot Brabant en Vlaanderen, alsook tot Amsterdam - zonder gevolg. In datzelfde jaar 1575 bleek trouwens, hoe geducht de Spaanse strijdkracht nog zijn kon. Ofschoon door de onrust en onveiligheid van de laatste jaren veel vreemde bankiers Antwerpen verlaten hadden, zodat de geldmarkt er deerlijk verzwakt was, had Requesens er tegen hoge rente nog eenmaal genoeg geld gevonden voor een krampachtige poging om de opstand met geweld terneer te werpen. Van drie kanten liet hij hem aantasten. Na een inval in Noord-Holland die tot niets leidde - behalve de gruwelijke mishandeling onder verantwoordelijkheid van Sonoy van een paar katholieke boeren die, ten onrechte, van verstandhouding met de vijand verdacht werden, - veroverde Hierges, van Utrecht uit, Buren, Oudewater, Schoonhoven en de schans bij Krimpen aan de Lek, werd daarna evenwel opgehouden door Woerden. In het najaar ondernam de Landvoogd zelf de verovering van Schouwen-Duiveland, van Tholen door het water oprukkend, gelijk Mondragon bijna drie jaar tevoren gedaan had. De tegenstand van Bommenede en Zierikzee, beide van sterk garnizoen voorzien, was heldhaftig, en na een hele winter van hard vechten - bij de pogingen tot ontzet sneuvelde Boisot - lagen de troepen nog vóor Zierikzee, toen Requesens, 5 Maart 1576, overleed en het bestuur over de Nederlanden voorlopig aan de Raad van State kwam, die weldra blijk gaf het niet aan te kunnen.

Toch raakte het Spaanse leger onder Mondragon eind Juni nog binnen Zierikzee, maar onmiddellijk daarop sloeg het aan 't muiten en liet de verovering, waar negen maanden aan besteed waren, in de steek. Die muiterij leidde tot een feitelijke instorting van heel het Spaans bewind over de Nederlanden. Niet rechtstreeks met de wapenen hadden de Geuzen van Holland en Zeeland dat bereikt, maar 't was een gevolg van de financiële uitputting waarop hun hardnekkig volhouden het hele Spaanse rijk te staan gekomen was. Want de geldnood, waardoor de troepen twee-en-twintig maanden achterstallige soldij te vorderen hadden, was niet enkel een kwaal van de Nederlandse gewesten. Requesens verweet de Staten-Generaal integendeel bitter dat hun schrielheid

de Koning noopte om miljoenen ver boven zijn vermogen uit Spanje over te zenden, en inderdaad had een staatsbankroet, waartoe Philips zich in het najaar van 1575 verplicht gezien had, de doodsteek ook aan het crediet van zijn Landvoogd toegebracht.

In elk geval was nu, door de veranderde staat van zaken in de overige Nederlanden, voor Holland en Zeeland alle gevaar plotseling geweken. Nog meer dan zeventig jaar

zou het duren voor Spanje zijn aanspraken op de heerschappij over die gewesten opgaf, maar geen Spaanse legermacht zou ooit meer een voet op hun bodem zetten. De toestand die wij er met en door het gewapend verzet tegen de vreemde overheersing hebben zien opgroeien, had alle tijd zich te bevestigen, de gereformeerde heersende stand kon zich consolideren. Later zou de splitsing in de bovendrijvende partij, waarop hiervóor al een toespeling gemaakt is, aan het licht komen en grote strijd en moeilijkheid in Holland veroorzaken. Voorlopig bleek naarbuiten niets dan Gereformeerdheid en een neiging om in iedere Katholiek een mogelijk vriend van Spanje te zien.

Heersende stand is eigenlijk niet de juiste term. Er was een gemeenschap van actieve burgers, de enigen aan wie naar hun eigen mening activiteit toekwam, die zowel politieke rechten als de wapenen voor zich reserveerden en met even grote stelligheid als in het Italië van Mussolini de Fascisten deden, zich met de natie vereenzelvigden. Want de Gereformeerden namen de nationalistische ideologie van Willem van Oranje wel over, maar doordrongen haar van hun bizondere begrippen en eisten haar dan voor zich alleen op. De Katholieken werden zodoende tot tweede-rangs-burgers verlaagd. Men kan zeggen dat dit slechts het uitvloeisel was van de strijd met Spanje. Men was daarin wel om nog heel andere redenen dan die van de godsdienst gewikkeld, maar eenmaal ontstaan zouden de Protestanten hem zeker het hardnekkigst voeren. Wie volharding in die oorlog als het hoogste nationale goed beschouwt, moet deze ontwikkeling mee aanvaarden, want het is moeilijk te zien hoe het land zonder de stalen moed en geestkracht die hun geloof in 's lands uitverkorenheid om tot een tempel voor God's woord te worden, de Gereformeerden schonk, zijn vierjarige vuurproef doorstaan zou kunnen hebben.

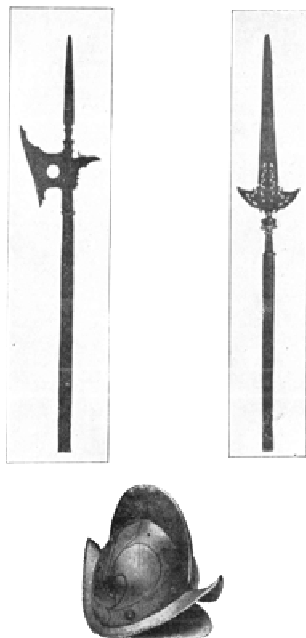
Er zijn natuurlijk andere standpunten denkbaar, van welke de zaken een geheel verschillend aanzien krijgen. Men kan afdwaling van de katholieke waarheid voor een kwaad houden, waartegen geen voordeel opweegt. Men kan het ook minder steil stellen en de verscheuring der katholieke eenheid van Europa bejammeren, men kan in twijfel trekken, of een Calvinistisch presbyteriaans systeem winst voor de geestelijke vrijheid gebracht heeft. Maar er is nòg een aspect aan deze gebeurtenissen, dat in dit werk op de voorgrond gesteld moet worden.

Het probleem dat in 1576 door de plotselinge maar tijdelijke inzinking der Spaanse macht met dringendheid gesteld werd, was het probleem van ‘het ganse vaderland’. En dat nu was door de zelfstandige positie die Holland en Zeeland thans in de Nederlanden innamen en door het eigen politiek-religieus karakter dat zij zich gevormd hadden, niet weinig gecompliceerd. Willem van Oranje herinnerde zich uit de jaren zestig de moeilijkheid om de twee godsdienstige richtingen samen tegen de Spanjaard te leiden maar al te goed. Zou het gemakkelijker worden, nu éen ervan zich een vast geografisch steunpunt verworven had? Zou een gereformeerd Holland en Zeeland in een katholiek Nederland kunnen leven? Zou het Protestantisme op Holland en Zeeland gebaseerd zich in de rest van het land de heerschappij kunnen verschaffen? De Prins was de man, die door het noodlot geroepen werd om een oplossing te beproeven, maar nooit zou hij daarbij kunnen of mogen vergeten dat het Holland-en-Zeeland, zoals de vier afgelopen jaren het gemaakt hadden, voor hem en voor de opstand de sterke ruggesteun was; en toch zou in de rest van de Nederlanden dat nieuw gevormde particularisme tevens een struikelblok blijken.

4. Het ganse vaderland in opstand

a. De Pacificatie van Gent

Na de verovering van Zierikzee, gelijk gezegd, sloegen de Spaanse troepen aan het muiten en trokken in weerwil van de bezweringen van Mondragon naar het vasteland, Bij Rozendaal voegden zich hun makkers uit Goes bij hen en nu ging het verder Brabant in, op

Mechelen af, dan op Brussel, en als beide steden zich tot kloeke afweer bereid toonden, weer Westwaarts om zich plotseling binnen Aalst te werpen, waar de muiters zich sterk verschansten. 't Was niet de eerste maal dat de bloedhonden van Philips II uit de band sprongen en in 't wilde zijn gehoorzame onderdanen aanvielen. Zij maakten trouwens uit beginsel, die Spaanse huurlingen, tussen de rebellen en de andere Nederlanders zoveel onderscheid niet. Voor hen was heel dat volk met ketterij en muitzucht besmet, en dat boezemde hun een waarachtige afschuw in. Bij al de gruwelen die zij bedreven, hadden zij hun oprecht geloof in de zaak waar zij voor streden niet verleerd. De meer bezadigde Nederlandse Katholieken zagen met verbazing hun geselprocessies aan. Zelfs onder 't muiten bleven zij vroom. Hun *electo* en zijn raadslieden werden in de kerk plechtig ingezworen. Hun ergste moordpartijen leidden zij in met gebed en voerden zij uit onder een banier waarop aan de ene kant Christus, aan de andere kant de Heilige Maagd prijkte. Maar ditmaal, te eer omdat het centraal gezag bij de veelhoofdige Raad van State zichtbaar wankelde, riepen hun buitensporigheden eindelijk die reactie te voorschijn, waarop Oranje en zijn medestanders al zo lang gehoopt hadden.

Brussel nam de leiding. De burgerij kookte er van woede en opwinding en onder haar regelrechte druk verklaarde de Raad van State, ondanks de tegenstand van het Spaanse lid, De Roda, tegen het eind van Juli de muiters tot vijanden. Tegelijk echter waren de Staten van Brabant begonnen met op eigen gezag troepen te lichten. Oranje, naar Middelburg gekomen om dichter bij de brand te zijn, stookte hem zo hard aan als hij kon. De Heer van Hèze, die over de Brabantse troepen bevel voerde, stond

met hem in drukke correspondentie. De Abt van St. Geertrui onder de geestelijkheid, De Hèze en Glymes onder de adel, de pensionaris van Leuven Roels onder de stedelijke afgevaardigden, waren de aanvoerders van heel een partij in de Staten van Brabant, die van de Prins redding verwachtte. Onderwijl ijverde onder de Brusselse burgerij een volksman De Bloyere in zijn geest. De Raad van State stond machteloos. Uit Spanje kwam geen andere troost dan de aankondiging, vijf maanden na de dood van Requesens, van een nieuwe Landvoogd: niemand minder dan Don Jan, 's Konings bastaardbroer zou komen - maar geduld nog! - en eindelijk, verzekerde Philips, ‘de ware genees-

middelen' meebrengen voor een kwaal die toch onder zijn dokterskunst nu al twintig jaar lang van kwaad tot erger aan 't vervallen was. Intussen waren de Spanjaarden in Brussel hun leven niet zeker. Een secretaris van De Roda werd op straat vermoord. De Roda zelf week uit, en toen nam de 4de September De Hèze, ongetwijfeld op inblazing van Oranje, de overgebleven leden van de Raad van State in hechtenis.

De Staten van Brabant deden nu een stap, welke herinnert aan die van Dordt in Juli 1572: zij richtten een oproep tot de

DE PRINS VAN ORANJE. (SCHILDERIJ VAN ADRIAEN THOMASZ KEY, ± 1576).

andere gewesten - behalve tot de twee met welke nog een toestand van oorlog bestond - om afgevaardigden tot een vergadering van de Staten-Generaal te zenden. Weldra echter liet men een paar van de gevangenen los - Viglius en Berlaymont werden vastgehouden -, en de aldus herstelde Raad van State, waarin de Hertog van Aerschot de voornaamste figuur was, leende zijn gezag om aan die bijeenroeping een schijn van wettigheid te geven. Zonder dat ging het niet. Alleen Vlaanderen en Henegouwen waren op de uitnodiging van Brabant verschenen. De Geldersen bijvoorbeeld, die met de andere Noordoostelijke gewesten pas in de loop van een maand of wat toetraden, onderstreepten zorgvuldig dat het verzoek waaraan zij gehoor gaven hun vanwege de Raad van State

> bij koninklijker Majesteit onzes allergenedigsten Here ter Regieringe Generaal der Nederlanden gesteld

betekend was. Intussen hadden de Staten, toen alleen nog Brabant, Vlaanderen en Henegouwen, op hun eerste zitting (25 September 1576) en in de allereerste plaats, besloten dat in 's lands nood een hoofd vereist werd en daartoe Aerschot aangewezen. Aerschot was een man van weinig doorzicht of karakter, wiens belang geheel in zijn rang en rijkdom lag. Aan de nationale beweging der groten vóór de komst van Alva had hij, naar wij weten, weinig meegedaan: voor hem verduisterde de rivaliteit van Croy met Nassau het begrip van de grootste vraagstukken der nationale politiek. Hij

nam thans de opdracht der Staten aan, maar liet door de griffier van Brabant goede nota nemen van zijn verklaring:

> dat hij geenszins en verstaat dezen last 't aanveerden dan tot onderhoud van God's dienst ende der ouder Catholieker Roomse religie ende tot onderhoud van den dienst ende gehoorzaamheid van onze here den Konink ende tot het meeste proufijt ende welvaren van den lande.

Toch ging het toen al volstrekt niet meer alleen tegen de muitende Spanjaards. De Roda, die nu in de citadel van Antwerpen onder de hoede der Spaanse bezetting zat, verklaarde dat in hem als enig over zijn gehele vrijheid beschikkend lid de volle macht van de Raad gevaren was en protesteerde uit alle macht tegen het bedrijf van Aerschot en zijn collega's. De Spaanse bevelhebbers, niet alleen in de citadel van Antwerpen, maar ook te Haarlem en in de citadellen van Gent, Valenciennes, Maastricht, Utrecht gehoorzaamden De Roda, en evenzo, schoon meer weifelend, tal van Duitse en Waalse garnizoenen over het gehele land van Zuid tot Noord-Oost verspreid. 't Gevolg was dat de Staten-Generaal dus met een veel ernstiger oorlog dan met de muiters alleen beladen zaten. Troepen moesten gehuurd. Er waren er trouwens onder de edelen die de zijde der Staten-Generaal kozen, nu Aerschot de beweging met zijn naam dekte, een aantal in ambtelijke posities en zij brachten soms hun soldaten, vooral de Walen, mee over. De Stadhouder van Utrecht en Gelderland bijvoorbeeld, Hierges, trad in de hoop de invrijheidstelling van zijn vader Berlaymont te bewerken spoedig toe.

Maar het spreekt vanzelf dat anderen, die meer oprecht de Spaanse overheersing moe waren, in de nood het oog naar Oranje richtten, meester van beproefde troepen, waarmee hij vier jaar lang de Spaanse legermacht getrotseerd had. Uit Vlaanderen kwam namens de Stadhouder Du Roeul, aldra de Heer van Haussy, een broer van Bossu (die zelf nog steeds te Hoorn gevangen zat), naar Middelburg om hulp tegen de Spanjaarden in het Kasteel van Gent te vragen en Oranje zond ze met vreugde. Trouwens, de Staten-Generaal hadden herstel van de vrede met Holland en Zeeland bovenaan op hun program gezet en in October begonnen, in datzelfde Gent waar Oranje's troepen al lagen, onderhandelingen tot dat einde. De nieuwe Landvoogd was nu op weg: 't was zaak klaar te komen vóor hij verscheen.

Hoezeer men nu ook met het gezag van Aerschot en zijn Raad van State een glimp van wettigheid aan heel dit bedrijf zocht te geven, het is duidelijk dat de Nederlanden met hun eigenmachtige Staten-Generaal de eerste schrede gezet hadden op de weg die naar opstand tegen het koninklijk gezag leidde. Maar het is zaak wèl in het oog te vatten, hoe diep deze omwenteling in haar aanvang verschilde van die welke vier jaar tevoren Holland en Zeeland had aangegrepen. Dat kwam niet door inwendige verschillen tussen de twee zeegewesten en de rest der Nederlanden, maar door de omstandigheden.

De omwenteling van 1576 werd niet, zoals wij dat in Holland en Zeeland hebben zien gebeuren, door de vanbuiten ingedrongen Geuzen bewerkt en tegelijk in een bepaalde richting geduwd. Zij werd onder de aandrang van het eigen volk door de geconstitueerde overheden gemaakt en zij kon trachten zich te consolideren op de grondslag die in Holland en Zeeland vóor de komst der Geuzen óók aanwezig geweest was, namelijk op een katholieke en conservatieve grondslag. Het door Aerschot uitgegeven parool bevredigde de meeste leden der Staten-Generaal volkomen. Al wat zij deden, moest strekken tot herstel van de welvaart, maar ook tot dienst van de Koning en tot behoud van de katholieke godsdienst. In Holland waren de Geuzen de enige gewapende macht geweest. In de andere gewesten begon het alles integendeel met het op de been brengen van een leger door de overheidspartij, en de edelen die als aanvoerders daarover gesteld werden, waren niet die om den gelove verdreven landjonkers, die in Holland zo'n rol bij de opstand gespeeld hadden, maar de mannen die tot op dit ogenblik toe, met hoeveel inwendige tegenzin ook, aan het bewind des

lands onder de Spanjaarden deelgenomen hadden; zij behoorden tot die hof- en ambtsadel, die in Vlaanderen en Brabant zo'n macht bezat, ofschoon hij veelal naar wij weten niet van inheemse maar van Waalse oorsprong was: in de Waalse gewesten heerste hij dan ook nog veel meer uitsluitend. Dit wil niet zeggen, dat er in de Nederlanden buiten Holland en Zeeland geen Geuzenstroming bestond. Integendeel, zwak als ze bijvoorbeeld in Gelderland, Overijsel en Groningen was en nauwelijks meer te bespeuren in die Waalse streek door welke het Cal-

vinisme tien of vijftien jaar geleden was binnengedrongen, zij was sterk in Brabant en Vlaanderen. Maar zij moest er van onderop, en in harde strijd met een maatschappelijke orde welker weerstandsvermogen niet verrast was, naar boven komen.

Geen denken aan dan ook, dat zij bij de onderhandelingen te Gent erkend zou zijn geworden of zelfs maar dat Oranje op die erkenning had kunnen aandringen. Die onderhandelingen werden beschouwd als een hervatting van die van Breda, welke immers alleen op het machtwoord van Spanje afgebroken waren[1]. Zonder de Spanjaarden erbij werden katholieke en protestantse Nederlanders te Gent het weldra eens, en toen de lastgevers der eersten te Brussel nog aarzelden om te ratificeren wat door hun afgezanten was verricht, deed de Furie van Antwerpen alle bedenkingen verstommen. Een paar weken tevoren had Maastricht een poging om de Spaanse bezetting van het kasteel kwijt te raken met een bloedbad moeten bekopen. Nu vielen gelijktijdig de troepen van De Roda uit de citadel en de muiters uit Aalst op de Scheldestad aan, dreven er de troepen der Staten uit en plunderden en moordden dagen lang. Voor de grote handelsstad, die aan haar kolonies van vreemde kooplieden vóor alles veiligheid moest kunnen waarborgen, was dat een onherstelbare slag. Een paar dagen later werd de Pacificatie getekend.

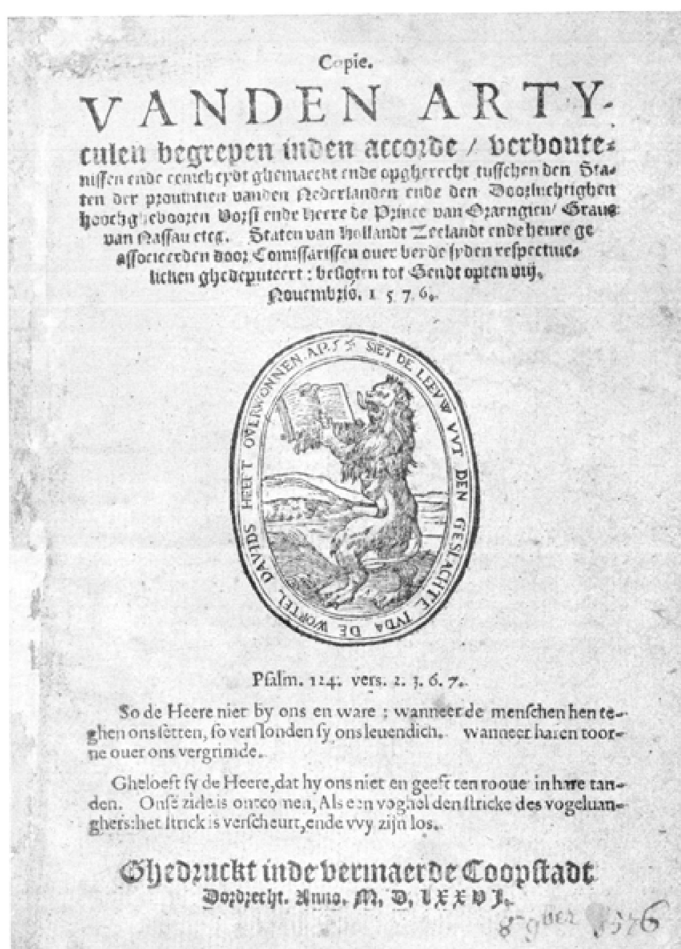
Het was een verdrag van vrede tussen de gewesten der Staten-Generaal en Holland en Zeeland, tevens een verbond tot wering der Spaanse soldaten en andere vreemde verdrukkers. De Prins van Oranje werd in zijn van vóor Alva dagtekenende stadhouderschappen erkend; de steden die daar buiten zijn gezag stonden (Amsterdam, Haarlem en Schoonhoven, Middelburg en Goes) zouden na van hem ontvangen 'satisfactie' omtrent bezwaarlijke punten zich daaronder voegen. Een bizondere vergadering van de Staten-Generaal zou bijeenkomen om op alles, ook op het feit der religie, in Holland en Zeeland zo goed als elders, orde te stellen. Tot zolang zouden de plakkaten tegen de ketterij overal buiten werking blijven. Stilzwijgend, bijna uitdrukkelijk echter in artikelen omtrent gesecularizeerde kerkgoederen, voormalige kerkelijke personen enzomeer, werd de alleenheerschappij van het Calvinisme in de twee gewesten, voorlopig erkend. Een grote overwinning voor de rebellenvan 1572! - ook al werd tevens bepaald dat zij elders niets tegen de katholieke godsdienst mochten ondernemen; in de vijftien andere Nederlanden, zou die in weerwil van de schorsing der plakkaten, de alleen erkende blijven.

b. Don Jan en het Eeuwig Edict

Maar ondertussen was juist in Luxemburg de nieuwe Landvoogd aangekomen en de vraag was: wat nu? De Staten-Generaal dachten er niet aan, hem zo maar toe te laten. De faam van zijn krijgsroem en van zijn innemende en romantische persoonlijkheid maakte niet zoveel indruk als Don Jan zelf verwacht had. Dat hij zonder troepen en zonder geld kwam en met de verspreide Spaanse garnizoenen, als ze hem al zouden willen gehoorzamen, niet veel beginnen kon - het garnizoen van de citadel van Gent capituleerde in diezelfde dagen -, dat waren feiten die meer gewicht in de schaal legden. De edelen die in de Staten-Generaal de leiding aangaven, de Croys en de Lalaings en de Bossus, mochten loyalist en katholiek zijn, de schitterende kans om

1) Hiervóor, blz. 243.

het traditionele adelsprogramma te verwezenlijken en de vertegenwoordiger van het absolutisme aan banden te leggen lieten zij zich niet ontsnappen. Don Jan moest onderhandelen. Zijn broer de Koning had er hem trouwens toe gemachtigd. Voor de eerzuchtige dromer, die zijn Nederlandse landvoogdij vooral begeerd had om van de Schelde uit naar Engeland te kunnen oversteken en Maria Stuart uit de handen van Elisabeth te bevrijden, was dat vernederend oponthoud in Luxemburg een grievende teleurstelling. Op alle manieren trachtte hij aan de eis dat hij de Pacificatie bekrachtigen en de Spaanse troepen, de

Copie.

VANDEN ARTYculen begrepen inden accorde / verbontenissen ende eenicheyt ghemaeckt ende opgherecht tusschen den Staten der provintien vanden Nederlanden ende den Doorluchtighen hoochgheboren Voorst ende Heere de Prince van Orangien / Grave van Nassau etcet. Staten van Hollandt Zeelandt ende heure geassocieerden door Commissarissen over beyde syden respectivelicken ghedeputeert: besloten tot Gendt opten viij. Novembris. 1576.

Psalm. 124. vers. 2. 3. 6. 7.

So de Heere niet by ons en ware; wanneer de menſchen hen teghen ons ſetten, ſo verſlonden ſy ons leuendich. wanneer haren toorne ouer ons vergrimde.

Gheloeft ſy de Heere, dat hy ons niet en geeft ten rooue in hare tanden. Onſe ziele is ontcomen, Als een voghel den ſtricke des vogeluanghers: het ſtrick is verſcheurt, ende vvy zijn los.

Ghedruckt inde vermaerde Coopstadt Dordrecht. Anno. M. D. LXXVI.

8^ber 1576

enige die hem macht konden verzekeren, wegzenden zou, te ontkomen. De Staten-Generaal van hun kant trachtten hem de bekrachtiging aannemelijk te maken door het katholiek en loyaal karakter van de overeenkomst te onderstrepen. De theologen van Leuven verklaarden plechtig. dat de Pacificatie in niets aan de katholieke godsdienst te kort deed, de Raad van State dat zij een uiting was van trouw jegens de Koning. In Januari 1577 ondertekenden de gedeputeerden ter Staten-Generaal, edelen, abten, stadsheren, een nieuwe overeenkomst om de Pacificatie gestand te doen; in die zogenaamde Unie van Brussel, waar de Hollanders en Zeeuwen evenmin aan meededen als aan heel die onderhandelingen, verbonden zij zich in één adem om de verfoeilijke Spanjaarden te weren en het gezag des Konings en de katholieke godsdienst hoog te houden. Don Jan zag in, dat geen andere weg voor hem openstond. In Februari aanvaardde hij de aldus geinterpreteerde Pacificatie, bij het zogenaamde Eeuwig Edict, en de Spaanse troepen kregen bevel om het land te verlaten. Pas toen zij werkelijk vertrokken waren - het was toen Mei geworden en de maat van zijn geduld vol -, mocht Don Jan zijn feestelijke intocht in Brussel houden, waar de Staten hun eigen troepen nog op de been hadden.

Maar zo de toestand voor de Landvoogd ver van aangenaam was, Oranje had ook volop reden tot ongerustheid. Hij was tegen alle onderhandeling met Don Jan geweest. In zijn drukke correspondentie met aanhangers en voornamen buiten Holland en Zeeland had hij onvermoeid wantrouwen tegen diens bedoelingen gezaaid. Onderschepte brieven had hij laten publiceren, om te doen zien dat er verraad in 't spel was. Zijn pogingen waren niet zonder vrucht gebleven. Een burgemeester van Zutfen, Van Thil, over Middelburg om de Prins te ontmoeten ter Staten-Generaal gereisd, schreef zijn lastgevers in December 1576 uit Brussel vol bekommernis over het besluit, toen pas genomen, dat de vergadering zich ter bespoediging van de onderhandelingen naar Namen zou verplaatsen. De burgers van Brussel dwongen af, dat maar een deel der heren gaan zou:

> want zij bevruchten dat, zo wij al te zamen daar kwamen, een Parijs handel (*Bartholomeus-nacht*) wolde worden!

Van Thil zelf vreesde het niet minder en had zich tevoren met de gedachte getroost:

> *Dulce est pro patria mori*. Kome ik niet weder, mogen U.L. (*gij*) mij een zielmisse na laten doen.

Zo dacht een goed Katholiek. Met hoeveel te meer beklemming moesten de Gereformeerden Don Jan, al trokken de Spanjaards ook af, zien binnen komen. Vooral omdat de Staten-Generaal inderdaad, in hun begeerte naar een vergelijk, met de bepaling in de Pacificatie omtrent de godsdienst de hand gelicht hadden, want in het Eeuwig Edict (en daar had de Brusselse Unie van Januari de weg al toe gebaand) werd van herstel van de katholieke godsdienst in heel de Nederlanden gesproken zonder de uitspraak van een buitengewone Staten-Generaal af te wachten, en de overeenkomst was gesloten zonder dat de Brusselse leiders de toestemming van Holland en Zeeland afgewachthadden.

Een toestemming, welke die zich wel wachtten te geven. Een Brabants gereformeerde vroeg omstreeks deze tijd smalend aan iemand simpel genoeg om

van dat artikel der Pacificatie, waarbij een finale regeling der godsdienstkwestie aan een van het vertrek der Spanjaarden uit te schrijven volledige vergadering der Staten-Generaal werd overgelaten, de uitdrijving van de ketterij te verwachten:

> Zullen de Hollanders dulden dat hun bijwijze van stemming afgenomen wordt, hetgeen zij niet geduld hebben dat hun door de wapenen werd ontnomen?

Het was inderdaad niet waarschijnlijk. De Hollanders en Zeeuwen zaten nog altijd achter hun wateren, met hun leger en vloot paraat, onder hun Staten en Stadhouder zich zelf besturend en volstrekt niet van zins zich anders dan op hun eigen termen in de gemeenschap der Staten-Generaal op te lossen. Haarlem, Schoonhoven, Goes hadden satisfacties ontvangen en zich onderworpen: satisfacties, waarbij steeds bescherming van het Katholicisme gevraagd en beloofd was; in Haarlem zetelde de bisschop nog; 't was reeds de tweede, Van

DON JUAN VAN OOSTENRIJK.

Mierlo, die, na onder Alva de hervorming krachtig te hebben aangevat, nu, bewogen door de ellende van de bevolking en zeker wel na verzekeringen van Oranje omtrent de veiligheid van de katholieke kerk, mee de satisfactie ondertekende. Alleen Amsterdam, aan alle kanten geblokkeerd nu, weigerde hardnekkig zich bij de rest van Holland aan te sluiten: het verwachtte nog heil van Don Jan.

Intussen zocht de Prins de positie ook naar buiten toe te versterken. Zijn troepen zaten nog in Gent, waar hij aanhangers had, die tot alles bereid waren. Drukke onderhandelingen werden gevoerd met Utrecht, pas in Januari van de Spaanse bezetting van het Vredenburg verlost, en dat nu de Prins naar zijn beweren als oud goevernement volgens de Pacificatie toekwam: maar de Staten, waar adel en geestelijkheid machtig waren, en van ouds bevreesd voor overvleugeling door Holland, hielden liever Hierges. Hollandse gezanten trokken naar Gelderland om de Staten tegen de bedoelingen van Don Jan op hun hoede te stellen en een nader verbond met Holland voor te slaan. In Brussel, in Antwerpen, overal werkten en stookten de agenten van de Prins.

Don Jan, die onderhandelingen met ‘de aartsrebel’ begonnen was, ontdekte spoedig dat deze goedschiks op het punt van de godsdienst niets toegeven zou. Wat erger was, evenals Requesens ondervond hij, dat de Nederlandse heren die hem omringden, zelfs Aerschot, van gewetensvrijheid niet afkerig waren en weinig belust op een hernieuwde strijd met de twee zeegewesten. Zij prikkelden hem geducht, die heren,

die hem aan hun leiband hielden. Hoe anders was deze landvoogdij dan hij zich voorgesteld had:

> goed voor een vrouw, als Margaretha van Parma! Alleen een hervatten van de oorlog zou de toestand draaglijk kunnen maken, alleen wie Holland en Zeeland

bezit en daardoor de Nederlandse handel beheerst, kan in waarheid Landvoogd over de Nederlanden zijn.

Hij was het inderdaad zo weinig dat hij al na een paar weken, gekrenkt door de vijandige en wantrouwige houding der burgerij, Brussel verlaten had. Een poos resideerde hij te Mechelen, maar zijn positie werd onverdraaglijk, en 24 Juli 1577 maakte hij zich met zijn lijfwacht onverhoeds van de citadel van Namen meester. Een aanslag op die van Antwerpen mislukte. Van Namen uit eiste hij nu uitbreiding van zijn macht, verwijdering van verdachte personen als Marnix uit de Staten-Generaal, en bijstand tegen Oranje. Een oplaaiing van volkswoede was het antwoord, en terwijl Don Jan machteloos wachten moest op de troepen die hij van Philips terug vroeg en die niet kwamen, braken in Antwerpen, Utrecht en elders de burgerijen de gehate citadellen af, en wierp zich het land in de armen van de Prins.

c. Breuk met Don Jan, Oranje te Brussel; Matthias

De politiek om met Don Jan samen te werken, of liever om hem te gebruiken, was de politiek van de hoge adel geweest. 'De vrede van de Hertog van Aerschot' had men het Eeuwig Edict genoemd. Onder Don Jan als in de dagen van Margaretha van Parma na het vertrek van Granvelle hadden de edelen alles naar hun hand gezet. Dat nu hijzelf de Pacificatie verscheurde, de oorlog en de Spanjaarden weer in 't land wilde halen, dat bracht onder de katholieke adelspartij de grootste verwarring. Enkelen, die aan de Staten-Generaal-beweging niet of niet van harte meegedaan hadden, Mansfeldt, Berlaymont en zijn zoons Hierges, Megen en de anderen, schaarden zich om Don Jan. Het merendeel, en Aerschot zelf, kon het programma van de Pacificatie van Gent en de Unie van Brussel zo op eenmaal niet verloochenen en vond zich, half onwillig en ietwat onthutst, in een duidelijker positie van verzet tegen 's Konings gezag dan ooit tevoren. Maar hun aanzien bij het volk had ernstig geleden. De Prins van Oranje was nu de wijze man die het al voorzien had. Zijn aanhangers triomfeerden. En niet alleen omdat zijn waarschuwingen in vervulling gegaan waren, maar bovendien moest onvermijdelijk, nu 't weer op vechten aankwam, de onwrikbare ruggesteun van het sterk gelegen, krachtig geleide en duchtig gewapende Holland-en-Zeeland terdege meetellen.

Vooreerst heerste er in de Staten-Generaal te Brussel nog veel verwarring en weifelmoedigheid. Maar 't was ook van buiten de kringen der politiekgeprivilegieerden, dat de grote stoten tot ingrijpende veranderingen nu zouden uitgaan. Overal in de Nederlanden begon het volk, althans in de steden, zich te roeren. Het eerst te Utrecht, waar de burgerhoplieden de nog altijd overleggende Staten met een dreigend adres noopten om de onderhandelingen over een satisfactie (over een vergelijk met Oranje nopens de erkenning van zijn stadhouderschap met andere woorden) te bespoedigen en zelfs om de Prins naar de stad te nodigen. De volkspartij was in Utrecht altijd roerig geweest. Maar ditmaal was de opgewonden stemming in de stad al zeer begrijpelijk. Heel het gewest had in de afgelopen jaren, als aanvalsbasis tegen Holland, ontzettend van de Spaanse troepen te lijden gehad. In de verwarring waartoe het Spaans gezag door de grote muiterij opeens vervallen was,

bleef te Utrecht, als te Antwerpen en te Gent, een citadel met Spaanse bezetting, het kasteel Vredenburg, overeind staan. Het nieuws van de Furie te Antwerpen prikkelde de angst en het wantrouwen van de Utrechtse bevolking nog. Na weken lang van toebereidselen en spanning aan weerskanten - de burgers hadden om de Nederlandse en Duitse troepen aan hun zijde te betalen beslag gelegd op de schat van de oude Aartsbisschop Toutenburg - barstte tegen Kerstmis '76 de strijd los en in 't begin van '77 was het Spaanse garnizoen na een capitulatie afgetrokken. Geen wonder dat men te Utrecht trots was en tegelijk nog zenuwachtig.

Maar zo men nu dan eindelijk de Prins inhaalde - zijn Hollandse troepen had men zelfs in de strijd met het Vreeburg buiten gehouden - en in hem de bestrijder van de gehate vreemdelingen toejuichte, van een omkeer in de religie bleef men afkerig. Zelfs in het adres van de burgerhoplieden was nog verzekerd dat alles geschieden moest:

> met conservatie van die Katholieke Apostolieke Roomse Religie ende die behoorlijke onderdanigheid van Zijne Majesteit.

Men was het dan ook nog niet over de satisfactie eens geworden toen Oranje zijn intocht te Utrecht deed. Aan de geestdrift van de ontvangst deed dat niets af. Ook met Gelre poogde hij nu betrekking aan te knopen. Maar de Geldersen, ofschoon benard door de garnizoenen van Kampen, Deventer en Roermond, die Don Jan trouw bleven, en met de katholieke buurgewesten Utrecht, Overijsel en Groningen wel over gemeenschappelijke verdediging overleggende, wilden zich met Oranje nog niet dieper inlaten.

Nu bracht evenwel de burgerij van Brussel ineens beweging in de toestand. De stadsregering bestond daar uit drie leden, waarvan het derde door de negen ‘natiën’ of gilden gevormd werd. Die natiën hadden een comité van ‘achttienmannen’ samengesteld en onder leiding van de advokaat Van der Straeten, die met Marnix en door hem met Oranje in nauwe betrekking stond, speelden die heer en meester in de stad en overstroomden de Staten-Generaal met requesten en adviezen. Onder hun onmiddellijke druk nodigde die vergadering de Prins uit naar Brussel te komen om haar met zijn raad terzijde te staan. De Staten van Holland zagen hem ongaarne trekken. Hun zelfstandige positie was hun sedert 1572 lief geworden, en stond het niet te vrezen dat Brabant en Vlaanderen, als zij zich onder de Prins schaarden, hun oude leidersrol in de Nederlandse gemeenschap zouden hernemen? Al wat Oranje in de eerstvolgende jaren in het Zuiden uitrichtte, zou door Holland en Zeeland met een zekere afgunst worden gadegeslagen.

Dat was niettemin in het leven van Oranje een trots ogenblik, toen hij, de balling van tien jaren te voren, na eerst in Antwerpen al met stormachtige vreugde ontvangen te zijn, in Brussel zijn vorstelijke intocht deed. Te Vilvoorden wachtten hem de Brusselse rederijkers al op, met hun zinnebeelden op schuiten - de tocht ging van Antwerpen naar Brussel te water -; de befaamde Jan Baptista Houwaert sprak een welkomstvers uit - juist zulke poëzie als waarnaar de Prins ook te Utrecht had moeten luisteren -; met een eregeleide van burgers aan weerszijden van het kanaal ging het verder naar Brussel, waar de Staten-Generaal, de Staten van Brabant en de stadsregering hun vertegenwoordigers aan de poort hadden staan; Aerschot zelf reed naast Oranje door de propvolle en versierde straten, door de juichende menigte, tot aan het paleis der Nassaus, dat, leeggeplunderd als het door Alva was, de terugkerende ontving. Aerschot verwelkomde hem de volgende dag in de Staten-Generaal, waar feitelijk de Prins hem, die een jaar geleden door die vergadering tot ‘hoofd’ gekozen was, kwam vervangen.

Net bijtijds om onderhandelingen met Don Jan te verijdelen, waarin de Staten, terugdeinzend voor de meester die zij binnenhaalden, zich begeven hadden. Bij de bevolking lag Oranje's kracht. Hij verstond het om met de mensen om te gaan. De achttienmannen noodde hij aan zijn tafel; op straat, op de wallen sprak hij de

burgerwachten gemoedelijk en menselijk toe, ook met de grote woorden van vrijheid en vaderland, die hun recht naar het hart gingen. En toen kort daarna een ander plan waarmee Aerschot hem onschadelijk hoopte te maken aan het licht kwam; toen bleek dat de jonge Aartshertog Matthias, broer van de Keizer, neef van Philips, op weg naar de Nederlanden was, aangezocht door een aantal van de hoogste edelen om de landvoogdij op zich te nemen en zo het land althans voor het huis Habsburg en voor de katholieke kerk te bewaren, toen stond weer dadelijk het Brusselse volk gereed om de Prins als de vertrouwensman

der natie tegenover die intrigues te handhaven. Versterkt met afvaardigingen uit Antwerpen, Leuven en Den Bosch, de drie andere hoofdsteden van de provincie, drongen de Brusselaars de vergaderzaal van de Staten van Brabant binnen en dreigden de benoeming van Oranje tot Ruwaard van Brabant af, - Brabant, zetel van de algemene Landvoogd had in gewone omstandigheden geen Stadhouder -. De benoeming werd onder soortgelijke druk door de Staten-Generaal bekrachtigd, maar Aerschot en de hele conservatieve partij waren diep ontsticht.

Juist was Aerschot door de Staten-Generaal Stadhouder van Vlaanderen gemaakt, en dat gaf hem, meende hij, een steunpunt om zich te weer te stellen. Te Gent liet hij dus door een gewestelijke Staten-vergadering tegen de benoeming van Oranje in Brabant, protesteren. Maar hier beschikte zijn mededinger over dezelfde middelen als in Brussel. De volkspartij, aangevuurd door de herinnering aan Vlaanderen's oude heldentijd, brandde er van begeerte om het Brusselse voorbeeld na te volgen. Twee leden van de stedelijke aristocratie, Hembyze en Rijhove, wierpen er zich tot volkstribunen op gelijk weleer Artevelde, met wie Hembyze beweerde dat zijn geslacht verzwagerd was. Hij stond al lang met Oranje in betrekking. Met zijn hulp had hij juist van de Staten-Generaal gedaan gekregen, dat zij de privileges door Karel V in 1540 verscheurd herstelden. Dat was een vreugde in Gent! Nu kon de gildenheerschappij wettig weer op de been gebracht worden. Aerschot, de Stadhouder, begroette die pretentie met een stuurs gelaat, maar Hembyze en Rijhove hadden zich van de heimelijke goedkeuring van Oranje vergewist en sloegen nu hun grote slag. 28 October namen zij Aerschot en de voornaamste leden der Staten van Vlaanderen, daaronder de bisschoppen van Brugge en Ieperen, gevangen. En nu werd de oude democratische stadsregering weer ingesteld, maar tevens een revolutionair college van achttienmannen opgericht.

Dat alles verwekte in de Staten-Generaal te Brussel niet weinig ontsteltenis, en overal verhaastte het de vervreemding van de zaak des opstands, die bij edelen, geestelijken, magistraten al ingezet had. (Op een weidser toneel, en met verschillen in tempo en intensiteit als gevolg van de aanvankelijk minder machtige positie van het daar zo plotseling ingedrongen Geuzenelement, doet de ontwikkeling thans sterk denken aan die in de Hollandse en Zeeuwse steden na de overgang in 1572.) Oranje liet wel Aerschot - en alleen Aerschot - uit de gevangenis ontslaan, maar bij een bezoek aan Gent toonde hij zich openlijk de vriend en bondgenoot van Hembyze, Rijhove en de gilden. Trouwens hij had nogmaals uit Zeeland troepen binnen de stad gebracht en daarop steunde nu het revolutionaire bewind. Intussen zaten de Staten-Generaal nog geheel onder de Brusselse achttienmannen, die op hoge toon verklaarden dat de nationale zaak de zaak des volks, dus de hunne, was. De Commune van Parijs zou het later, tijdens de Franse Revolutie, niet beter kunnen uitdrukken!

Er moest in deze verwarring aan de inrichting van het nieuwe, van Spanje onafhankelijke bewind onder Matthias gewerkt worden. De twee besluiten waarbij het daar het meest op aankwam, werden door nieuwe tumulten afgeperst. Tegen wil en dank namen de Staten-Generaal in de nieuwe Raad van State verklaarde aanhangers van Oranje als de advokaat Liesveldt en Marnix op. En tegen wil en dank benoemden zij Oranje tot Matthias' luitenant en leverden zodoende de Landvoogd die Aerschot bedacht had om hem te breidelen, in zijn handen uit.

Nu was er dus een Nederlands bewind gevormd. Matthias kon, na Don Jan, na Oranje zelf, zijn feestelijke intocht in Brussel houden, en Oranje was onder hem de

wezenlijke heerser. Het was een bewind waarin oude nationale strevingen tot verwerkelijking kwamen. Zoals wij zagen, matigden de Staten-Generaal zich de benoeming van een Stadhouder van Vlaanderen, van een Raad van State aan. Zij legden, in weerwil van alle loyale betuigingen, waarmee zij nog steeds gul bleven, op een heel stuk van het koninklijk gezag beslag. De Landvoogd deed aan Philips, maar ook aan hen de eed.

Zelfs met advies van de Raad van State beloofde hij zonder hun toestemming geen belangrijke regeringsdaad te plegen en hij erkende hun recht, en ook dat der gewestelijke Staten, om uit eigen beweging bijeen te komen. Bij schending van die voorwaarden - en wie herkent de inspiratie van de Brabantse Blijde Inkomst niet! - zou het de Staten vrij staan de wapens op te vatten. Het was een waarachtige grondwet. Maar verzekerde die grondwet aan de algemene regering voldoende kracht?

De centrale regering - wij hebben het gezien - was door de Boergondiërs aan ons volk opgelegd als een vreemd organisme dat - niet zonder groot gewin voor de nationale ontwikkeling zeker - dwars inging tegen de historische indeling waarnaar zich, hoe willekeurig zij ook was, het politiek leven gevoegd had. Lang vóor het weerstandsvermogen van die historische indeling uitgeput was, had men nu die van buiten opgelegde centrale regering grotendeels afgebroken en een nieuwe gevormd, die als resultante van het vrij samenkomen van de oude groepen en hun natuurlijke krachten gedacht was. Er openbaarde zich tegen het gewestelijk particularisme, dat de vorsten altijd zoveel last berokkend had, wel een stroming van waarachtig gemeenschapsgevoel, maar de moeilijkheid was dat de Staten-Generaal, zonder wie de Landvoogd niets was, te onmiddellijk uit de gewesten voortkwamen om in geval van botsing iets anders te kunnen doen dan vermanen en bezweren, terwijl de Prins van Oranje, in weerwil van zijn welsprekende betuigingen, niet algemeen als een nationaal leider aanvaard werd, maar voor velen een partijhoofdman was. Het ergste was intussen het geldgebrek van de Generaliteit. De Staten verweten aan de wat verder van het Brabants centrum afgelegen provinciën dat zij niets aan de algemene kas afdroegen. Die antwoordden, dat de Staten hen tegen hun bizondere gevaren alleen lieten staan. Gelderland bijvoorbeeld had het met de zoëven vermelde garnizoenen in Kampen, Deventer en Roermond nog steeds ernstig te kwaad en de Gelderse gedeputeerde Van Lier schreef uit Brussel:

> Mijnes geringen erachtens so is alhier van den Heren Staten niet veel hulps ende troosts voor ons zu erwarten. Derhalve geve ich U.L. (auf correction) zu bedenken, of es niet de meininge solde sijn, das wir ons selven met hulp ende bijstand der aangrensende Provinciën versien deden.

En nauwelijks was dat nieuw bewind, dat al met zo sterke middelpuntvliedende krachten te rekenen had, in werking, of de krijgsmacht van Spanje, die met ons volk nog lang niet klaar was, bracht het een slag toe, waarvan het aan 't wankelen raakte.

Don Jan had lang moeten wachten, maar in Januari 1578 kwamen eindelijk drieduizend man van de Spaanse troepen die hij na het Eeuwig Edict had moeten wegzenden terug, en zonder een ogenblik te verliezen rukte hij uit Luxemburg op. Bij Gembloux in Waals Brabant, kwam het tot een treffen met het veel talrijker Staatse leger. Veel van de adellijke officieren daarvan woonden juist in Brussel een bruiloft bij. De Waler wierpen bijna aanstonds hun wapens weg. Het werd een vlucht. Nijvel, Diest, Thienen. Leuven capituleerden. Maastricht handhaafde zich. Ook Brussel, waar de bevolking de edelen voor verraders uitmaakte, werd behouden: Don Jan beschikte nog over geen troepen genoeg om het aan te tasten. Maar de Staten-Generaal, met Matthias en de Prins van Oranje, trokken zich terug naar Antwerpen. Als Don Jan nu zijn succes had kunnen vervolgen! Maar terwijl de gang van zaken in zijn Nederlanden weeral om snelle beslissingen riep, zat Philips verloren

in de uiteenpluizing van zijn halfbroer's vage plannen tegen Engeland, verdacht hem van verraad, liet zijn vertrouweling Escovedo in Madrid vermoorden en zond hem in plaats van versterkingen gelukwensen. De Staten-Generaal en de Prins van Oranje kregen nog respijt om het land in staat van tegenweer te stellen.

Een bijna wanhopige taak! Niet alleen om de aangeduide zwakheid van het centraal

gezag, maar juist nu raakte, mee door de schok van de nederlaag, het land in een onbeschrijflijke verwarring. De woeste krachten die door de politieke en godsdienstige hartstochten van de tijd ontketend waren, lieten zich door de bedenkselen van de Staten-Generaal en van Oranje niet meer binden. Hun plotselinge doorbraak, die zelfs de maatschappij met ineenstorting bedreigde, bracht de jonge politieke gemeenschap der Nederlanden zware schokken toe en verzwakte haar weerstandsvermogen tegenover de spoedig hervatte aanval van buiten, niet weinig.

d. Gereformeerde ijver en katholiek malcontentisme

De Pacificatie van Gent, zoals wij weten, had een regeling van de godsdienstkwestie beproefd langs geografische lijnen, een ver van bevredigende oplossing, want al hadden de gebeurtenissen van 1572 in Holland en Zeeland de Gereformeerden aan de heerschappij geholpen, er waren daar Katholieken zo goed als er in de vijftien officieel katholieke provincies Gereformeerden waren, en de enen zowel als de anderen hadden nu wel de troost dat het geweten vrij was, maar mochten zich overigens slechts ‘stil houden’. Ofschoon de onderdrukte Katholieken in Holland en Zeeland de meerderheid der bevolking daar uitmaakten, was toch de stroming des tijds zozeer met de Gereformeerden, dat die waar zij eronder zaten, kleine minderheid als zij waren, zich veel geweldiger roerden en veel meer een probleem schiepen. Het voorbeeld van Holland en Zeeland bezielde hen. Veel Vlaamse en Brabantse ballingen, die daar aan de inrichting van de nieuwe gereformeerde staat meegewerkt hadden, kwamen nu in hun eigen stad van de zegepraal die zij er beleefd hadden vertellen. De democratie, die Oranje in Brussel en Gent op de been geholpen en tegen de conservatieve en katholiek-gezinde Staten losgelaten had, moest onvermijdelijk in het Calvinistisch spoor geraken: daartoe dreef haar zowel het Katholicisme van haar tegenstanders als het Calvinisme van haar Hollandse bondgenoten en de terugkerende ballingen. Ook in haar ogen werd de zaak van het vaderland, die zij al met die van de democratie vereenzelvigde, één met de zaak van de Reformatie. Te Gent was de onmiddellijke uitwerking van het bericht der nederlaag bij Gembloux, dat de Achttienmannen de kloosters door hun soldaten lieten bezetten, en die eerste gewelddaad tegen de Katholieken werd gevolgd door vele andere.

Onder leiding van Hembyze en Rijhove werd in de loop van voorjaar en zomer 1578 het Calvinisme, op de manier waarop dat in 1572 en 1573 in Holland en Zeeland geschied was, tot uitsluitende heerschappij gebracht. Kloosters werden gesloten en hun goederen in beslag genomen, monniken uitgewezen, alle ambten met Gereformeerden bezet, kerken leeggehaald en witgekalkt voor de Calvinistische dienst, ten slotte de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden. De oude pretenties van Gent, door de omkering van het vorig jaar krachtig herleefd, verbonden zich met godsdienstijver om de beweging naar buiten te drijven. Oudenaarde, Kortrijk, Brugge, ten slotte ook Ieperen werden verrast, gemeenlijk in verstandhouding met geestverwanten binnen de wallen en heel Vlaanderen allengs met geweld aan het Calvinisme, aan het democratisch regiem, en tegelijk aan de hegemonie van Gent onderworpen. Dat het daar soms rauw bij toeging, spreekt vanzelf. De Gentse

predikant Regius - De Koninck, geboortig van Kortrijk - troostte zich, toen het werk volbracht was met de gedachte dat de ergste dingen

> uitgerecht waren, door die van gene religie en weten. In summa (*moest hij toch toegeven*) Babylon (*versta: Rome, het Katholicisme*) en is zonder een Babel der confusie niet wel te vernielene geweest.

In Juli, toen de openbare prediking nog maar pas begonnen was, had hij zich niet

weinig bezwaard gevoeld door een onderhoud te Antwerpen met Villers en Taffin, hofprediker en raadsheer van Oranje, die hem gewaarschuwd hadden dat wat te Gent voorviel de Prins 'grotelijks mishaagde'.

> Met menigerhande redenen ende hoge woorden hebben zij ons gebeden dat wij zouden voorts afstaan, indien wij zijner Excellentie niet de hoogste zwarigheid ende den vaderlande het merkelijkste pericule aanbrengen wilden.

Dat de Prins het naarbuiten breken van het Calvinisme in Vlaanderen met schrik waarnam, is begrijpelijk genoeg. Heel de katholieke en aristocratische partij in de Nederlanden was ontzet en verontwaardigd tevens en protesteerde uit alle macht tegen het verscheuren van de Pacificatie. Oranje was er niet voor teruggedeinsd om die partij, zelfs met behulp van de Calvinisten, onzachte stoten toe te brengen, maar nu was voorzichtigheid geboden, oordeelde hij terecht. Een uitermate bedenkelijk verschijnsel was vooral, dat de Waalse gewesten, waar zij bijna uitsluitend heerste, in de Staten-Generaal een blok begonnen te vormen. Maar hoe begrijpelijk het dan ook zij dat de Prins op geduld en matiging aandrong, niet minder begrijpelijk is het dat de Calvinisten niet op zijn machtwoord halverwege konden blijven staan. God's werk mocht door geen menselijke berekeningen gestuit worden. Overal begonnen zich de Protestanten te roeren, in 't bizonder ook te Antwerpen, en na een door Dathenus voorgezeten synode te Dordt bood men een formeel request om vrijheid van godsdienstoefening aan Matthias en de Raad van State aan.

De Prins hoopte nu, dat toegevingen de uiterste pretenties van de gereformeerde partij zouden bezweren. In Juli besloten de Staten-Generaal om aan alle gewesten een plan van godsdienstvrede voor te leggen, een besluit dat, ofschoon het maar een plan gold waarover de gewesten de eindbeslissing hielden, niet dan tegen het verzet van Henegouwen en het Doornikse in, onder grote aandrang van Oranje, genomen kon worden. Volgens dat plan zou overal waar honderd gezinnen het begeerden de openbare uitoefening van de tweede godsdienst, van het Katholicisme waar de Gereformeerden, van het Calvinisme waar de Katholieken het heft in handen hadden, toegestaan moeten worden.

De conceptie was kenmerkend voor Oranje's opvattingen. Er is geen twijfel mogelijk of zij was bij hem volmaakt oprecht. Reeds twaalf jaar tevoren had hij in een voor de Staten van Utrecht bestemde nota een soortgelijk plan als een mogelijke oplossing van het godsdienstprobleem bepleit. Men heeft hem vaak geprezen - en soms zijn staatsmansbeleid ook wel gelaakt -, omdat hij zijn tijd vooruit was, omdat niemand anders, en althans geen practisch politicus, godsdienstvrijheid in deze zin, het van staatswege dulden van meer dan éen eredienst, verstond. Dat is toch wel zeer onbillijk jegens de zestiende eeuw. Erasmus had het afgelegd tegen Luther, maar daarom was zijn invloed niet te niet gegaan, en evenmin was de stem van Castellio tegen Calvijn de ketterdoder, al had zij Calvijn's stichting de kerk niet doen wankelen, zonder gehoor gebleven. Oranje had Erasmus of Castellio zeker wel niet grondig gelezen, maar practische regelingen in Duitsland (in 't bizonder de bepalingen van de godsdienstvrede van Augsburg betreffende de vrije Rijkssteden) en in Frankrijk (onzekere pauzes in de langgerekte strijd tussen de Hugenoten en de over 't geheel aan de katholieke zijde staande regering, waarin toch een man als de Kanselier

L'Hôpital verdraagzaamheid principieel bepleit had) hadden zijn geest bevrucht. En er waren er in de Nederlanden ook wel degelijk velen, in regentenkringen, onder de intellectuelen en de eenvoudige burgers, die het vreedzaam samenleven van de godsdiensten de eenvoudigste oplossing vonden. In de satisfactie-verdragen met de Spaans-gebleven Hollandse en Zeeuwse steden had men er juist een proef mee genomen en als die in al die gevallen, zoals wij nog zien zullen,

jammerlijk mislukte, dan moet men toch niet menen dat de schendingen geen aanstoot gaven. Coornhert stond met zijn verdraagzaamheidstheorieën vol in de stroom der Europese cultuur, en naast de onafhankelijke denker, over wie de practische man misschien als een zonderling en dwarsdrijver de schouders ophaalde, vertegenwoordigde onder de practische mannen toch ook meer dan zichzelf alleen die Haarlemse burgemeester, volgens wie alle kerken vrije en openbare oefening behoorde te worden gegund:

> Want het is niet alleen dwang in de conscientie iemand te dwingen t'aanvaarden d'exercitie van een religie die hij houdt voor vals ende kwaad, maar het is gelijke dwang te dwingen iemand te laten (*na te laten*) d'openbare exercitie van een religie die hij in zijne conscientie voor God gevoelt waarachtig ende oprecht te wezen.

Een pogen om zich boven de moreel en materieel verwoestende strijd der godsdiensten te verheffen behoort mee tot de geest van de tijd en van de Nederlandse maatschappij. De lof die Oranje verdient (en het is een hoge lof), is dat hij volhardend gepoogd heeft het beste en menselijkste inzicht van zijn omgeving in praktijk te brengen. Alleen - bij de drijvers aan weerszijden was dat inzicht verfoeid, en het was niet slechts het theologisch geschil dat hartstochten wekte en de rede overstemde, maar dat geschil trad bovendien met alle vrezen en argwanen en haten van de oorlog in verbinding. Dat doemde de godsdienstvredepolitiek tot falen, maar Oranje zou de grote figuur niet geweest zijn die hij was, en onze geschiedenis en nationale cultuur zouden een rijkdom missen, als hij zijn pogingen had nagelaten.

In Antwerpen, onder het oog van de Prins, werd de godsdienstvrede ingevoerd, en voorlopig alleen daar. Het is geen wonder dat de Katholieken in die gewesten waar zij de toestand nog beheersten, in 't bizonder in de Waalse en in Groningen, Gelderland en Utrecht, er niets anders in zagen dan een slinks middel om de ketterij binnen te voeren en op den duur tot alleenheerschappij te brengen. Zo ging het immers overal! Het voorbeeld van Holland en Zeeland was leerzaam: niemand dacht er daar aan om de Katholieken de vrijheid te gunnen, die de godsdienstvrede in de katholieke gewesten aan de Protestanten brengen moest. In Gent moest Oranje heel zijn persoonlijk gezag in het spel brengen, vóor de Calvinisten er zich die inbreuk op hun pas gewonnen monopolie lieten welgevallen, en ook toen ging er de toepassing alles behalve scheutig. De abten, die onder de indruk van hun grieven zo'n aandeel in de oppositiebeweging genomen hadden, voelden zich al lang in een onmogelijke positie. Zo zij nog aarzelden, dan kwam nu een vermaning van de Paus, Gregorius XIII, om de wettige Koning trouw te blijven hun neiging om zich van de Staten-Generaal los te maken nog versterken.

Zo werd vooral in de Waalse gewesten het misnoegen al erger en rolden de gebeurtenissen onstuitbaar op hun noodlottige baan voort. Op de grenzen van Vlaanderen en Henegouwen waren na de slag bij Gembloux de Waalse troepen gelegerd, die zich toen zo slecht gekweten hadden, en, sedert lang onbetaald en bewerend dat zij door de Staten-Generaal met opzet verwaarloosd werden, sloegen die in Augustus aan het muiten en leefden in Zuid-Vlaanderen op de boer. Onder hun aanvoerder de Baron van Montigny, een broer van de Graaf van Lalaing, die Stadhouder van Henegouwen was, wierpen zij zich 28 September binnen het stadje

Menen. Montigny gaf hun een leus: zij noemden zich Malcontenten en streden voor de katholieke godsdienst en de Pacificatie. Zo ontwikkelde zich een ware burgeroorlog met de troepen van Gent onder Rijhove, en de Waalse gewesten juichten Montigny als hun kampioen toe.

De toestand werd nog meer gecompliceerd door het optreden van Johan Casimir van de Palts met zijn hulptroepen. De Staten-Generaal hadden na de nederlaag bij Gembloux hun pogingen om buitenlandse vorsten tot bijstand te bewegen verdubbeld. De broer van de Franse Koning, de Hertog van Anjou, was door Lalaing in Henegouwen

binnengehaald, maar richtte, ofschoon door de Staten-Generaal met de titel ‘Verdediger der Nederlandsche vrijheid’ getooid, bitter weinig voor de goede zaak uit. Zijn ijver echter, die Engeland's nimmer sluimerende vrees voor Frankrijk's ambities in de Nederlanden prikkelde, deed Koningin Elisabeth voorzichtigheid en zuinigheid zo ver vergeten dat zij de strijdlustige en ijverig Calvinistische Casimir subsidieerde om zijn leger herwaarts te voeren. Het Engelse geld strekte echter niet ver en Casimir, met zijn bandeloze troepen over Zutfen naar Brabant gekomen,

PETRUS DATHENUS (18E-EEUWSE TEKENING NAAR EEN 16E EEUWS PORTRET).

eiste onmiddellijk betaling van de Staten en deed, toen die uitbleef, evenmin iets tegen de vijand als Anjou. Zoveel te vuriger stortte hij zich in de binnenlandse partijstrijd. In October kwam hij op aandrang van Dathenus, die sedert 1567 in de Palts gewerkt had, en nu in de St. Baafs te Gent preekte, derwaarts en stijfde er Hembyze tegen de vermaningen van de Staten-Generaal en van Oranje in. Voor de Vlaamse Calvinisten was hij de man Gods. Oranje daarentegen, die het Katholicisme wilde dulden, die in weerwil van de St. Bartholomeusnacht nog altijd naar een bondgenootschap met Frankrijk haakte, was een wereldling, een goddeloze voor die ijveraars. De tegenstelling van 1567 tussen Oranje en de Calvinisten, sprong opeenmaal weer tot leven en nooit was zij driftiger beleden dan nu door de scherpe tong van

> Meester Pieter Datheen, die klappen kan veel blamatie.

De hartstochtelijke prediker verweet van de kansel de bedachtzame regeerder, dat hij van de staat zijn God maakte en van religie veranderde als een ander van kleren.

Onder die omstandigheden, en

> vernomen hebbende dat de ketterse gewesten Vlaanderen, Holland, Zeeland, Gelderland en andere een afzonderlijke unie beraamden,

namen de Staten van Henegouwen in October het initiatief tot onderhandelingen met de overige Waalse provincies om tot een soortgelijk verbond op katholieke grondslag te geraken.

e. De Unie van Utrecht

Op dat ogenblik ontsnapten de gebeurtenissen geheel aan Oranje's beheer. Het Spaanse leger was in de zomer door Bossu, die de Staten met het opperbevel over hun troepen

belast hadden, een eind uit Zuid-Brabant teruggedreven, maar terwijl Don Jan in de buurt van Namen zich verteerde van teleurstelling over de tegenwerking die hij van zijn broer de Koning ondervond, miste het Staatse bewind de nodige samenhang om zijn verspreide krachten tot een beslissende slag te verenigen. Oranje moest al zijn aandacht besteden aan de oorlog der Walen met de Vlamingen en hun dreigende afval. En al slaagde hij er een ogenblik in, door Rijhove tegen Hembyze uit te spelen, om Gent aan zijn politiek te onderwerpen - in December verscheen hij er zelf en liet er de godsdienstvrede afkondigen -, ondertussen moest hij de zaken van het Noorden overlaten aan zijn broer Jan van Nassau, en die, even ijverig Calvinist als Casimir van de Palts, was net zo min bereid om in de geest van de Prins ter wille van de nationale eensgezindheid de gevoeligheden der Katholieken te ontzien.

Jan van Nassau, de oudste en nu enig overlevende van Oranje's broers, had hem in zijn hachelijke ondernemingen steeds tot het uiterste vermogen van zijn land van Nassau, ja erboven, bijgestaan. Toen de Prins in 1577 naar Brabant trok, had hij Jan tot zijn plaatsvervanger in Holland, Zeeland en Utrecht bestemd, maar de Staten van die gewesten hadden daar niet voor gevoeld. In Juni 1578 was hij toen als Stadhouder van Gelderland, dat sedert de afval van Hierges tot Don Jan zonder stadhouder geweest was, opgetreden. Hoe is het mogelijk

JAN VAN NASSAU (SCHILDERIJ VAN RAVESTEYN).

dat de Staten van dat bij uitstek katholieke gewest, die bij hun verzoek aan Matthias om hun een geschikt opvolger toe wijzen uitdrukkelijk de eerbiedeging van de Pacificatie vooropgesteld hadden, zich een zo fel Protestant lieten opdringen?

De zaak is dat Gelderland in een wanhopige toestand verkeerde. Bannerheren, ridderschap en steden, verdeeld over vier kwartieren, in meerderheid afkerig van onderwerping aan Don Jan, maar, afgezien nog van een heimelijk Spaansgezinde partij, verscheurd door facties, konden tot geen enkel besluit komen en in 't bizonder niet zich op één persoon voor de stadhouderskeuze verenigen, hoezeer zij tegelijk pijnlijk voelden dat zij tegen de militaire situatie, geschapen door de garnizoenen van Kampen, Deventer en Roermond, niet opgewassen waren. Alleen Oranje, alleen Holland, scheen daartegen hulp te kunnen bieden. Men zag in de broer van Oranje de bode van die hulp en vergat daarom voor het ogenblik zijn godsdienst. In Overijsel, van welk gewest Hierges mede Stadhouder geweest was, vroeg men in dezelfde overweging de Heer van Rennenberg, die al sedert eind 1576 van Staten-wege Stadhouder van Friesland en Groningen was, tot Stadhouder te mogen hebben; dat was trouwens een natuurlijker keuze dan die van Graaf Jan in Gelderland, want Rennenberg, uit het grote Henegouwse geslacht van de Lalaings, was wel intiem verbonden met de Prins van Oranje, die hem, de jongere broer van zijn overleden vriend en medestander Hoogstraten, vertrouwde en steunde, maar hij was tevens goed katholiek. Samen verkregen de twee nieuwe Stadhouders nu troepen van Holland

- niemand minder dan Sonoy voerde ze aan - en in de tweede helft van 1578 werden onder leiding van Rennenberg eerst Kampen en toen Deventer belegerd en genomen.

Dat nam een groot gevaar weg, maar de voornaamste dreiging, die uit het Zuiden, waar Roermond in Opper-Gelder nog steeds in Spaanse handen was, bleef bestaan en

Jan van Nassau arbeidde ijverig aan de taak, waarmee zijn broer hem belast had, om Gelderland te verzekeren door het vaster aan Holland te binden.

Er is hiervóor een keer of wat van dat denkbeeld van een afzonderlijke unie tussen Holland en Gelderland en andere Noordelijke gewesten sprake geweest. Dat ging van Oranje en Holland uit, - de aangehaalde voorslag van Van Lier was ongetwijfeld door de Prins ingeblazen[1] -, volstrekt niet omdat zij zich met Gelderland méer eens van zin voelden dan met de gewesten bezuiden de rivieren, en ook allerminst met de bedoeling om zich samen van die Zuidelijke gewesten af te scheiden. Hun aandrang, telkens herhaald en door de katholieke Staten van Gelderland telkens wantrouwig teruggewezen, kwam enkel voort uit het besef van het strategisch belang dat Holland bij het behoud van Gelderland had, verbonden met de vrees dat het gewest te zwak en te innerlijk verdeeld was om voor zichzelf te zorgen. Tegen een aanval uit het Zuiden waren Holland en Zeeland door de natuur beveiligd, maar als de vijand tot het offensief kon overgaan, zou hij evenals in 1572 na een omtrekkende beweging door Gelderland een aanval uit het Oosten kunnen beproeven. Gelderland werd dus beschreven als ‘een propugnaculum’, een bolwerk, van Holland, Zeeland en Utrecht, en er werd op gewezen hoe

> de vijand aldermeeste praktijke op Gelderland maakte, menende daardeur de vier stromen, als den Rijn, de Maze, d'IJsele en de Waal te bekomen en mettertijd die van Holland afbreuk te doen.

't Was Jan van Nassau zelf, wiens afgezant de Staten van Holland dit moest voorhouden, 't was hij die kort na zijn optreden de onderhandelingen weer op gang bracht. Hij handelde daarbij volstrekt niet als uitvoerder van de wensen der Gelderse Staten. Integendeel, hoe hun nog steeds voortdurende tegenstand te overwinnen, dat was het grote probleem. Jan van Nassau stond in Gelderland als een zelfstandige macht, weldra door velen evenzeer gehaat als gevreesd, maar, sterk door zijn relaties met Holland, welks troepen nu in het oude hertogdom een factor van belang vormden, zette hij zijn politiek met hardhandige vastberadenheid door. Dit was het ogenblik dat overal - de gebeurtenissen te Gent hadden die uitwerking volstrekt niet alleen in het Zuiden - de verhouding tussen Katholiek en Protestant oneindig meer gespannen werd dan sedert de Pacificatie het geval geweest was. Wanneer dit het gevolg had dat een aantal Katholieken door de geest der Malcontenten aangegrepen het oog naar de Landvoogd van Spanje begonnen te richten, dan leidde dat weer tot toenemend wantrouwen van de kant der patriotten tegen alle Katholieken zonder onderscheid. Niemand werkte harder aan die vitieuse cirkel dan Graaf Jan. Hij gaf zich veel moeite om de Staten tot het aannemen van de godsdienstvrede te bewegen en toen zij hardnekkig weigerden, hielp hij toch waar hij kon de Gereformeerden om kerken in bezit te nemen en look de ogen voor anti-paapse baldadigheid van zijn troepen. Een aantal steden uit de kwartieren van Roermond en Zutfen wendden zich tot de Staten-Generaal met een klaagschrift over ‘de exorbitante nieuwigheden’ waarmee zij door toedoen van de soldaten sedert de beëdiging van de Stadhouder ‘overvallen’ werden. Eigenmachtig had de Stadhouder ook het Hof van Gelderland afgezet. 't Was zeker een broeinest van heimelijke Spaansgezinden, dat Hof, maar in de ogen van velen die van Spanje niet weten wilden, was toch die daad een kras vergrijp aan

1) Vgl. hiervóor, blz. 255.

de oude constitutie. En op dezelfde manier dwong Graaf Jan ondertussen de tegensporrelende Staten die bittere medicijn, de unie, op.

Op een Staten-vergadering te Arnhem in September, waar gezanten van Holland en Zeeland op de uitnodiging van de Graaf aanwezig waren, verstoorde hem de weigerachtigheid van zijn Geldersen, die zich almaar achter de Pacificatie van Gent verscholen, zodanig, dat hij uitbarstte:

> Zalft ende smeert u met de Pacificatie van Gent, ik zie wel wat er omgaat.

En de Graaf van Culemborch, de Geus van '66, die hem terzijde stond, gaf aan het wantrouwen van de protestantse partij nog duidelijker uiting, varende heftig uit:

> It kwame her (*het kwam daarvandaan*), dat een handvol gotsen (*afgoden*) afgeworpen weren (*het krijgsvolk had zich te Arnhem aan beeldstormerij schuldig gemaakt*) ende daarom hield men zich zo vreemd. Men mocht den (*dien*) van Anjou aannemen, zo were men verwaard (*beschermd*), die weer (*Duits: ware*) Katholiek die dreve den geschoren hoop, ende diergelijke woorden.

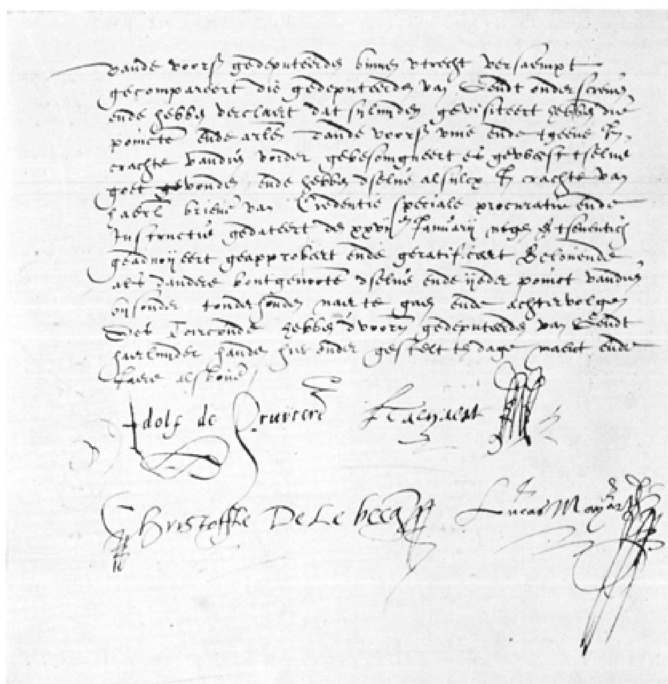
Al dat driftig uitvallen bracht echter de Geldersen niet tot toegeven, maar evenmin maakte het neen zeggen van de Staten een eind aan de onderhandelingen, die door hun Stadhouder werden voortgezet. Het ontwerp dat als basis diende, was door de Advokaat van de Staten van Utrecht, Floris Thin, opgesteld en had de goedkeuring van Oranje. Het werd echter door de Hollanders en Jan van Nassau dwars tegen de bedoelingen van de Prins in gewijzigd. In plaats van, zoals die gewild had, de Katholieken zoveel mogelijk te beschermen en gerust te stellen, werd eerst en vooral de alleenheerschappij van het Calvinisme in Holland en Zeeland uitdrukkelijk erkend en vervolgens niet alleen de godsdienstvrede als norm voor de andere provinciën gesteld - de godsdienstvrede, zo hij al in strijd met de Pacificatie was, bezat dan toch een zekere wettiging door de Staten-Generaal -, maar men liet nu aan die provinciën zelfs toe om daarbuiten te gaan en in 't belang der orde te doen wat hun goed docht; ja, door bepalingen omtrent de secularisatie van kerkelijke goederen werd de afval van geestelijken bepaald aangemoedigd. De tegenstand der katholieke Geldersen bewerkte dus slechts dat de unie in protestantse onderonsjes klaargemaakt werd; en ten slotte konden de Gelderse Staten het totstandkomen van het verbond toch niet beletten.

Don Jan was in October 1578 overleden. Alexander van Parma, de zoon van Margaretha, had het bewind van hem overgenomen en was er door de Koning in bevestigd. In de laatste dagen van het jaar rukte die tegen het Overkwartier van Gelre op. De ridderschap van het Overkwartier verklaarde aanstonds,

> dat dit furstendom gants onvermogend is den vijand te wederstaan en in zulke uiterste verderfenis geraden (*geraakt*) is, dat zij wel nabuurlijke bijstand bedurftig zijn.

Alleen Zutfen en de bannerheren verzetten zich op de Gelderse landdag nog tegen het zenden naar Utrecht, waar de slot-onderhandeling over ‘de Hollandse Union’ moest plaats hebben. Vrees voor de Protestanten, vrees voor het Hollandse overwicht, alles moest wijken voor de behoefte aan Hollands geld, Hollandse troepen, Hollandse schepen. 23 Januari 1579 werd te Utrecht de Unie ondertekend. Maar al hadden de Staten van Gelderland een deputatie gezonden, zij hadden die niet gemachtigd te tekenen en het was Graaf Jan die met zijn enkele naam onder de oorkonde boudweg heel het gewest vertegenwoordigde. In Utrecht had de stadsoverheid vlak van te

voren ettelijke heren van het lid der geestelijkheid in verzekerde bewaring moeten nemen. Rennenberg en zijn stadhouderschappen, die bij de eerste besprekingen te Arnhem gemoeid waren geweest, onthielden zich, nu de zaken deze keer genomen hadden. Alleen de Ommelanden, altijd overhoop met de juist zeer katholieke stad Groningen, deden aanstonds mee. En dan Gent, dat vol ijver de laatste besprekingen had laten bijwonen en een paar dagen later formeel toetrad. Holland en Zeeland vormden het vaste punt waarom zich die Nadere Unie - zo noemde men het verbond - kristalliseerde.

ACTE VAN TOETREDING TOT DE UNIE VAN UTRECHT VAN GENT[1] (ALG. RIJKSARCHIEF, DEN HAAG).

De opmerking dringt zich reeds nu op - men zal haar bij het relaas van de verdere uitbreiding der Unie nog herhaaldelijk kunnen maken -, hoe lijnrecht met de feiten in strijd, toch de traditionele voorstelling is, volgens welke de Unie van Utrecht een begin van de afscheiding tussen 'het protestantse Noorden' en 'het katholieke Zuiden' geweest zou zijn.

Ondertussen was het inderdaad binnen het Pacificatie-verband een heel wat hechter organisatie, wat men te Utrecht vormde. Men verbond zich voor eeuwig als één gewest

1) Transcriptie (de eerste, gecursiveerde woorden ontbreken in het facsimile, omdat zij op de tegenzijde van het blad staan):

Op buyden den IIII^{en} Februarij 1579 zijn in de Vergaderinge van de voorsz. gedeputeerden binnen Utrecht versaempt gecompareerd die gedeputeerden van Gendt onderscreuen. ende hebben verclaert dat syluyden gevisiteert hebbende die poincten ende ar(ticu)len vande voorsz. Unie ende 'tgeene bij crachte van dien vorder gebesoigneert esgeweest 'tselve goet gevonden ende hebben dselue alsulex bij crachte van haeren brieven van credentie speciale procuratie ende instructie gedateert den XXVI^{en} Januarij negen ende tseventich met dandere bontgenooten dselue ende ijeder poinct vandien bijsonder tonderhouden, naer te gaen ende achtervolgen. Tot oirconde hebben dvoorn(oemde) gedeputeerden van Gendt haerluyder handen hieronder gestelt ten dage, maent ende jaere alsbouen.

ADOLF DE GRUIJTERE L. TAEYAERT

CHRISTOFFLE DE LE BECQUE LUCAS MAYART

DE GEESTELIJKHEID UIT AMSTERDAM GELEID (GEKLEURDE PRENT).

te zijn. Men richtte een eigen college in dat met de oorlogszaken belast werd en nam troepen in dienst, betaald met eigen contributies en gesteld onder een eigen veldheer, de Duitse graaf von Hohenlohe, zwager van Oranje. De Staten-Generaal werden van de zaken in het Uniegebied vrijwel ontlast, maar als men bedenkt hoe jammerlijk zwak hun bewind was en hoe onbekwaam om enige snelheid te ontwikkelen, begrijpt men dat de stichters der Unie door iets anders dan een zucht tot afscheiding bewogen konden worden.

Toch moest het gebied dat 23 Januari 1579 verenigd werd, terwijl het tegelijk zijn omtrek zocht uit te breiden, zelf nog heel wat bevestigd en gezuiverd worden. Naar de nu heersende opvatting kon dat alleen gebeuren door onderdrukking van alle invloed der Katholieken, potentiële Spaansgezinden. Vrijwel met geweld dwong Graaf Jan in Gelderland, waar hij in verscheiden stadsbesturen Gereformeerden bracht, de toestemming der kwartieren af. In Zutfen, dat het langst weerspannig bleef, namen de soldaten van Sonoy de kerken voor de Gereformeerden in beslag. Sonoy gaf toe, dat

> wel enige afgoden wat onzacht waren afgehaald,

maar stelde niettemin eer in dat werk. Binnen het Unie-gebied werd zo de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst meer en meer beperkt. De steden die in Holland en Zeeland bij ‘satisfacties’ onder het gebied van de Prins waren gekomen, hadden daar nog enige tijd een uitzonderingspositie bekleed. Amsterdam, welks burgers in 1577 een poging van de troepen der Staten van Holland om het te verrassen bloedig hadden

afgeslagen en dan tot Februari 1578 weerstand bood, had bij zijn overgang nog de uitsluiting van alle eredienst behalve de katholieke weten te bedingen. Maar de een na de ander werden die satisfacties verscheurd. In Amsterdam was al in Mei 1578 de oude regering met de priesters en monniken de stad uitgezet en de ballingen hadden er een nieuwe regering gevormd. De grond was het wantrouwen, gewekt door de aarzeling die de mannen van het oud regiem aan den dag legden om een eed aan Matthias af te leggen en zo de breuk met de Koning onheelbaar te maken. Maar meteen werd nu het Calvinisme binnengevoerd en de oude godsdienst onderdrukt. De Amsterdammers leverden nu aan het nieuwe bewind in Holland en zelfs aan de Unie enigen van de krachtigste geesten: zo Reinier Cant, die lid van het College der Nadere Unie werd. In Haarlem viel op Sacramentsdag 1579 het garnizoen de processie aan, drong de kathedraal binnen, doodde er een priester, vernielde er de beelden. Van overheidswege werd een soldaat opgehangen, maar in weerwil van het murmureren der Haarlemse Katholieken, die aan de satisfactie herinnerden, werd de openbare eredienst nu verboden en de kerken aan de Gereformeerden gegeven. Ik haalde hiervóor reeds de uitspraak van een burgemeester aan, ten bewijze dat niet enkel de Katholieken het onrecht hiervan voelden[1]. De Bisschop week uit; het kapittel bleef echter in wezen en zou, belemmerd als het in zijn actie was, op de ontwikkeling der dingen nog lang invloed oefenen, niet geheel ten goede van de katholieke zaak. In de provincie Utrecht wilde Amersfoort zich niet aan de Unie onderwerpen noch de godsdienstvrede invoeren. In opdracht van het nieuwe bewind kwam Jan van Nassau het stadje belegeren. 10 Maart 1579 gaf het zich over, een nieuwe magistraat werd aangesteld en de godsdienstvrede afgekondigd; 11 Juni daaraanvolgende werden uit alle kerken de beelden verwijderd en de godsdienstvrede had eens te meer tot de uitsluitende heerschappij van het Calvinisme geleid. In de stad Utrecht ging het in verscheiden stadiën ietwat langzamer. Eerst was Duifhuis daar de enige prediker van hervormde denkbeelden, maar zijn optreden - hij preekte nog in zijn wit koorkleed - bevredigde de fellen niet. Weldra, na het sluiten van de Unie, kregen de Gereformeerden ook twee kerken, toen nog twee. De katholieke geestelijken protesteerden op grond van de Pacificatie, maar moesten onder de Religievrede in een accoord toestemmen, dat echter nog geen eindpunt werd. De Dominicanen, de Franciscanen, werden achtereenvolgens uitgezet: de raad liet zich door de woordvoeders der Gereformeerden, die altijd verhalen van verstandhouding met de vijand opdisten, verder drijven, en stuurde de tegensprekende Katholieken met een kluitje in 't riet. In 1580 volgde het verbod van de katholieke dienst in weerwil van de tussenkomst van de Prins van Oranje, tot wie de katholieke geestelijkheid en voorname burgers zich met een beroep, niet eens meer op de Pacificatie maar op de Religievrede, gewend hadden. De Aartsbisschop van Utrecht, Toutenburg, was onder die bedrijven gestorven. Ook in Gent werd aan de godsdienstvrede die Oranje er had doen aannemen in Maart 1579 al een eind gemaakt en speelden Hembyze en Dathenus weer de baas.

> Die eerst was blij om in vrijheid te leven,
> Die is nu vrij, en wil geen vrijheid geven.

Zo verzuchtte Spieghel.

1) Vgl. hiervóor, blz. 258.

Het is geen wonder dat Oranje dit alles met diepe bekommering aanzag en dat hij weigerde mee te doen aan een Unie, die zozeer van zijn bedoeling vervreemd was. De toestand was van Antwerpen gezien somber genoeg: in Zuid-Vlaanderen drongen de Waalse Malcontenten op, terwijl Parma's troepen van het Gelderse Overkwartier uit heel het platteland van Brabant afstroopten. Maar hoewel hij 'een goede unie' dus nog

steeds voor nodig hield, verklaarde hij meteen ronduit aan de afgezant die hem (eind Februari 1579) om zijn medeondertekening en hulp om die van Antwerpen te verkrijgen kwam vragen:

déze en docht (*deugt*) niet.

Wat niet weg neemt, dat hij ruim twee maanden later (3 Mei 1579) toch ook toetrad, en niet alleen Antwerpen maar Lier en Breda en heel Vlaanderen volgden. De omstandigheden waren te sterk voor hem. Weer was zijn poging om Katholiek en Protestant eensgezind te doen samenwerken mislukt; weer moest hij, nu daar niets meer aan te verhelpen bleek, wel met de Protestanten alleen verder. Om de Walen te behouden was het toch te laat. Die waren door wat te Utrecht niet minder dan door wat te Gent gedaan was, onherstelbaar verbitterd.

f. Afval van de Waalse gewesten en van Groningen

Wij zagen hoe de eerste geruchten van een 'ketterse' unie de Staten van Henegouwen bij hun voorstellen van een katholieke tot verontschuldiging gediend hadden. Dat bleef zo tot het eind, terwijl omgekeerd de unie der Walen in het Noorden als argument had moeten dienst doen: ook hier de vitieuse cirkel, die Oranje niet kon verbreken. Ten slotte waren de Waalse gewesten het te Atrecht nog eerder eens geworden dan de andere te Utrecht. De grondslag van hun unie was eerbiediging van de Pacificatie in strikt katholieke zin. Aangezien het Eeuwig Edict niets anders geweest was en de Koning dat uitdrukkelijk bevestigd had, lag de conclusie voor de hand dat tussen de Unie van Atrecht en de wettige landsheer de vrede hersteld kon worden. Het feit dat Don Jan, die door zijn aanslag op Namen het Eeuwig Edict verstoord had, niet meer leefde, vergemakkelijkte een overeenstemming nog, en Parma toonde zich een volleerd diplomaat. Eerst verzoende Montigny met zijn troepen zich, - met hem ging die De Hèze, die in het eerste stadium van de opstand Oranje's man te Brussel geweest was -, toen sloten de Waalse gewesten, Artois, Henegouwen en Waals Vlaanderen, te Atrecht een formele vrede met de Koning. De grote heren van die gewesten wisten voor zichzelf uitstekende voorwaarden te bedingen. Geen kleine verlokking voor hun standgenoten die nog aan de kant van de Staten-Generaal stonden, onder dagelijkse ergernissen en vernederingen - wat een toneel bijvoorbeeld, toen op Sacramentsdag 1579 te Antwerpen (godsdienstvrede-stad!) Aerschot en Matthias zelf, met allen die aan de processie deelnamen, tot wanhoop van Oranje door het Geuzenvolk gemolesteerd werden! En overigens werden bij de vrede van Atrecht, gelijk bij het Eeuwig Edict, alle oude privileges plechtig bezworen en de verwijdering der vreemde troepen beloofd. Was het niet de ware Nederlandse politiek die daar zegevierde? Neen, want er ontbrak het hoogste aan, namelijk de onafhankelijkheid. Maar daar waren de Nederlanders niet bewust op uitgetrokken, en in elk geval moest de triomf onder katholieke vlag van adels- en Staten-belangen, van de oude privilege-politiek, alom in den lande diepe indruk maken.

De afscheiding der Waalse gewesten is in de geschiedenis van ons volk een gebeurtenis die men met gemengde gevoelens aanziet. Dat in de onderstebovenkering

van de vrijheidsoorlog de Frans-sprekende en de Diets-sprekende gewesten zich elk van hun eigen aard bewust werden, had de inleiding tot een gezondere staatkundige organisatie kunnen worden. Want inderdaad was de godsdienst niet alles in deze ontwikkeling. Dat blijkt al wel uit de volledigheid van de scheiding. Na de Unie van Atrecht bleven alleen voor Doornik nog enige tijd Waalse afgevaardigden in de Staten-Generaal. Maar bovendien, de Walen begonnen zich wel degelijk hun oude veten met de Dietse Vlamingen te herinneren, en werden zich hun gemeenschap tegenover de onze bewust.

De Dietse gewesten daartegenover waren de verfransing van het centraal bewind, die van de samenvoeging met Waalse gewesten het gevolg geweest was, hartelijk moe, vooral de Noordoostelijke, wier adel en magistraten met het Frans niet zo vertrouwd waren als die van de andere. De Staten-Generaal - was het om de heren uit Doornik? - bleven nog tot in het volgend jaar het Frans gebruiken, maar zodra de Dietse gewesten onder elkaar gelaten waren, namen zij het Nederlands als hun officiële taal aan. In de provinciale Staten van Brabant en Vlaanderen had het, in weerwil van de invloed van de uit het Walenland overgeplante adel, die positie natuurlijk nooit verloren. Toch zou het voor de toekomst van de Nederlandse cultuur in die streek, van haar eigen cultuur met andere woorden, een zegen geweest zijn als haar leidende standen in de wijdere algemene politiek met het Noorden hadden moeten samenwerken en van de verbasterende associatie met de Walen waren losgeraakt.

Maar terwijl men in de vrede van Atrecht die ontwikkelingsmogelijkheden, al zijn ze niet in vervulling gegaan, niet over het hoofd kan zien, dringt toch een andere overweging zich nog gebiedender op, namelijk deze, dat als de Walen zich dan van ons volk moesten losmaken, zij er geen ongelukkiger ogenblik voor hadden kunnen kiezen. Hun actie verhaastte de noodlottige ontwikkeling ener tegenstelling tussen de zaak der onafhankelijkheid en de zaak van het Katholicisme, een proces voor de ene even noodlottig als voor de andere. En het verschafte aan de buitenlandse heerser, wiens veldheer zich totdusver in de arme en afgelegen streek aan de Maas had moeten ophouden, veel belangrijker hulpbronnen en een operatie-basis, vanwaar niet alleen meer de steden van Brabant, maar ook die van Vlaanderen onder zijn onmiddellijk bereik lagen.

Het is daarbij dan wel een merkwaardige omstandigheid dat die Waalse gewesten, welke door hun afval op de gang van de oorlog in het Zuiden en op de toekomst van Vlaanderen en Brabant zo'n noodlottige invloed oefenden, tegenwoordig voor het grootste deel niet eens meer tot België behoren. Van de drie die te Atrecht vrede sloten werden twee (Artois en Waals Vlaanderen) geheel, Henegouwen half, door Lodewijk XIV voorgoed bij Frankrijk ingelijfd.

In ieder geval stond het dus met de zaak van de opstand in 1579 droevig geschapen. Er werd ook op de Dietse Nederlanden al ernstig inbreuk gemaakt. Parma zette zijn aanval op Gelderland niet aanstonds voort, maar wendde zich eerst om en belegerde Maastricht. Na hardnekkige tegenstand werd de stad genomen en voor de tweede maal in de tij d van drie jaren gruwelijk geplunderd en uitgemoord. In Den Bosch en Mechelen won ondertussen de katholieke partij het, zodat die steden zich van de Staten afscheidden. Onderhandelingen welke die zomer te Keulen gevoerd werden, weer onder bemiddeling van de Keizer, liepen opnieuw op de onoverkomelijke godsdienstkwestie vast, maar daaruit namen nu een aantal hooggeplaatste persoonlijkheden, in 't bizonder de Hertog van Aerschot en de Abt van St Geertrui, aanleiding om zich aan een onhoudbaar valse positie te onttrekken en niet naar de Staten-Generaal terug te keren, maar persoonlijk hun vrede met Parma te maken.

En nu leed de zaak van de opstand nog een uitermate gevaarlijk verlies, dat rechtstreeks uit de onzalige tegenstelling van Katholiek en Gereformeerd voortkwam.

Friesland, Drente en Overijsel waren bij stukken en brokken, en onder groot krakeel, tot de Unie van Utrecht toegetreden. Rennenberg, die eerst volstandig geweigerd had, zich beroepende op Oranje, sloot zich mede aan, toen die het voorbeeld

gegeven had. Zelfs dwong hij daarna de stad Groningen zich te onderwerpen en de godsdienstvrede in te voeren. Maar hij voelde zich toch bij de keer die de zaken namen niet op zijn gemak. Is het wonder? Waals edelman, moest het voorbeeld van zijn neven Montigny en de Stadhouder van Henegouwen, en van hoeveel anderen! hem wel te denken geven. Goed Katholiek, nam hij grote aanstoot aan het bedrijf van Sonoy en van Jan van Nassau. En hij was waarlijk de enige niet. In Groningen, in Leeuwarden, Kampen, Zwolle, overal,

waren de Katholieken beducht, dat de Calvinistische minderheid, steunend op de Hollandse hulptroepen, van godsdienstvrede tot onderdrukking der katholieke eredienst schrijden zou, en overal voelden die mensen hun moed wassen door de Malcontentenbeweging, die in Parma een beschermer gevonden had. Leden van de voormalige Hoven van Groningen en van Friesland, uitgeweken edelen uit heel de streek beoosten de Zuiderzee en de IJsel bevonden zich in Parma's omgeving en onderhielden betrekkingen met hun stad- of streekgenoten, aan wie zij de vergiffenis van de Koning en zijn Landvoogd beloofden. Het gistte bedenkelijk in heel dit gebied, waar de Unie van Utrecht velen als een door de Hollanders opgelegd juk voorkwam. Rennenberg was zeker geen belangeloos strijder voor een gedachte: hij maakte zorgvuldige afspraken met Parma, gelijk al zijn vrienden ook gedaan hadden, over zijn rang en zijn bezittingen en eretitels, vóór hij de stap waagde. Desalniettemin was zijn verraad, zoals het in de Noord-Nederlandse geschiedboeken heet, geen louter persoonlijke daad: het was een daad van politiek, waarbij hij op wijdverspreide bijval in zijn stadhouderschappen mocht rekenen.

In Maart 1580 verklaarde hij zich te Groningen, steeds een burcht van koningsgezindheid in het Noorden, van de Staten-Generaal afgevallen; al zijn helpers en raadslieden waren landzaten. Een geweldige sensatie verwekte zijn daad. Overal verdubbelde zij de afkeer der patriotten van het Katholicisme. In Leeuwarden, in Zwolle en Kampen, in Utrecht, werden priesters beledigd en beelden in de kerken vernield; ook de Staten van Friesland en die van Utrecht verboden nu de uitoefening van de katholieke godsdienst. De gebleken onbetrouwbaarheid van een hooggeplaatst Katholiek was koren op de molen van de Calvinistische partij, en hoezeer die ook nog slechts een minderheid mocht zijn, het oorlogsbelang, dat zij nu zeggen kon aan haar kant te hebben, gaf aan haar positie een onweerstaanbare kracht. Inderdaad - altijd weer de vitieuze cirkel! - reikhalsden daartegenover Katholieken die ernst met hun geloof maakten, te meer naar de komst van de bevrijder.

Maar het voornemen van Rennenberg was sedert geruime tijd geraden en de Staatsen hadden hun maatregelen genomen. De Prins van Oranje, diep geschokt door de ontrouw van een beminde jongere, was al, met de gecommitteerden der Nadere Unie, naar Kampen gekomen. Holland sprong aanstonds bij met geld voor de soldijen, en de troepen werden door Barthold Entes, de gewezen Watergeus, ervan weerhouden Rennenberg te volgen. Weldra werd hij binnen Groningen belegerd door Sonoy en Willem Lodewijk, zoon van Jan van Nassau, en al was men zonder de troepen van geen enkele stad in Friesland, en vooral in Overijsel, zeker, voor het ogenblik was de afval bedwongen. Alleen het Overijselse landvolk, door de Staatse soldaten weinig minder dan door de Spaanse gekweld, nam duizenden sterk de wapenen op en moest door de ruiters van de Graaf van Hohenlo in bloedige gevechten - 700 boeren sneuvelden in het eerste treffen - worden neergeslagen.

Onmiddellijk daarna evenwel werd het Hohenlo's taak een legertje dat door Parma tot ontzet van Groningen Oostwaarts om uit het Overkwartier gezonden werd, de pas af te snijden; de aanvoerder was Schenck van Nijdechem, en hij had een hele staf van uitgeweken Friezen en Groningers onder zich. Hohenlo werd verslagen, het beleg van Groningen opgebroken, en nu was eerst recht heel het Noord-Oosten in gevaar. Het scheelde weinig of Zwolle werd door de meerderheid van zijn burgerij aan de Malcontentse zijde gebracht (want die naam gebruikte men nu ook hier). Oldenzaal wierp zijn garnizoen buiten en riep Rennenberg binnen; Koevorden en

Delfzijl openden hun poorten voor hem. Alleen door een krachtig overste werd Steenwijk behouden en de Staatse troepen konden ook Friesland en de IJselsteden nog verzekeren. Overigens stond overal burger tegen burger, ballingen keerden terug en een andere groep ging in ballingschap (bijna heel de Ommelander adel, die steeds ijverig voor de zaak des opstands geweest was), en een wijd gebied stond bloot aan strooptochten van de twee kanten.

Een man als Coornhert, ziende hoe de Gereformeerden door het bewustzijn dat zij 'verre het kleinste hoopken' vormden tot al straffer onderdrukking van de 'verongelijkte' katholieke meerderheid gedreven werden, vreesde dat op het eind de bevolkingen die de Geuzen

> beters van hen hopende, ingelaten hebben, argers bevindende, hen weder zullen helpen uitjagen, landen ende steden den vijanden openen; omme alzo gezamenlijk met heuren dwingers in de conscientie, die heerlijke landen de Spaanse slavernije te zien onderwerpen.

Waarom is het ten slotte zo niet gelopen? Waarom heeft althans in een deel der Nederlanden dat kleine hoopken zich weten te handhaven en op den duur de meerderheid naar zijn wens gefatsoeneerd? Op het ogenblik waar ik dit hoofdstuk afsluit, is in de verhouding tussen de strijdende partijen geen evenwicht bereikt. Maar in de krachten die zich van nu aan doen gelden, overweegt het militaire moment veel meer dan in die waaraan de geweldige verliezen der Staten in 1579 en 1580 te wijten waren, ook al bleef de godsdienstige verdeeldheid nog lang een ernstige zwakheid voor hen: bij de overgang van Zutfen, Doesburg en Nijmegen bijvoorbeeld, en ook bij die van enkele der Vlaamse en Brabantse steden welke Parma in de volgende jaren won, zou de ontevredenheid der Katholieken een rol van belang spelen. Maar de grote morele beslissing was nu gevallen. Het stond vast, ten spijt van Oranje, dat de Nederlandse vrijheid onrooms zou zijn. Dat had het Calvinistische bewind van Holland en Zeeland door de Unie van Utrecht, dat had het Calvinistische bewind van Gent door de onderwerping van Vlaanderen en de samenwerking met Brussel bereikt.

't Is een feit dat daarmee tevens over de Nederlandse eenheid het doodvonnis uitgesproken was, maar wat wij niettemin vóor alles opmerken moeten, is dat de lijn die nu, naar wij gezien hebben, tussen Vlaanderen en Wallonië en tussen het uiterste Noord-Oosten en de aangrenzende landen door de Malcontentenbeweging getrokken was, de scheidslijn niet worden zou. De afval van Groningen en wat er verder in het Oosten meeging, vertegenwoordigde weinig minder dan de afval der Waalse gewesten de spontane onwil van het volk der Nederlanden om zijn oud geloof aan de vrijheid op te offeren; niettemin zouden Groningen en het overige Oosten, zouden Zutfen, Doesburg en Nijmegen op den duur vrij en protestants worden; Vlaanderen, en Gent zelf, niet minder protestants dan Holland en Zeeland, waren daarentegen bestemd om opnieuw onder Spanje zowel als onder Rome te geraken. Waarom? Omdat, gelijk gezegd, de militaire factor nu ging overwegen en in de krachtmeting tussen Spanje, steunend op de wijde omtrek der Nederlanden - van Grevelingen over Nijvel, Leuven, Maastricht en Roermond naar Groningen - en de opstand, steunend op de zeegewesten Holland en Zeeland, zou de geografische gesteldheid van het terrein, in het bizonder de onschatbare strategische betekenis der grote rivieren[1)], de doorslag geven.

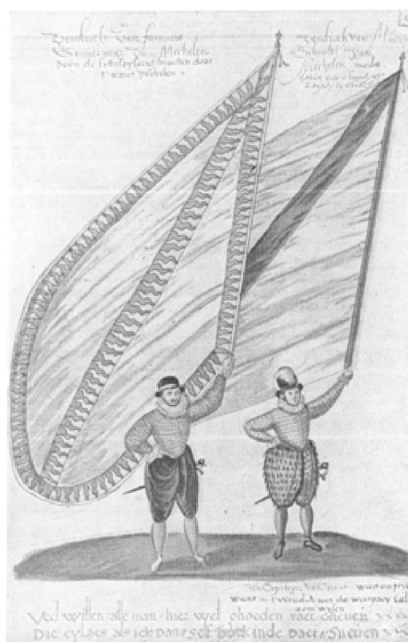
5. De scheuring

a. De afzwering

1) Na de gebeurtenissen die wij zojuist beleefd hebben, mag ik misschien op meer aandacht voor die factor rekenen. (1946)

De opstand had de schok van Rennenberg's afval dank zij de geestkracht door Oranje en de gecommitteerden der Nadere Unie mitsgaders hun krijgsoversten aan den dag gelegd voor het ogenblik doorstaan. Rennenberg overleed in 1581, na van Steenwijk te hebben moeten opbreken, in het pijnigend besef van mislukking. Toch deed zich voor

de Staten een somber vooruitzicht op. Hun gebied was nu aan de landzijde door de herboren macht van Spanje omringd, ofschoon Venlo en Opper-Gelder, door Jan van Nassau stevig verzekerd, de verbinding tussen Parma in het Zuiden en Rennenberg's opvolger Verdugo in het Noord-Oosten nog lang bemoeilijkten. In het Zuiden verraste de vijand Kortrijk, maar daarentegen werd Mechelen van Brussel uit heroverd en nam weldra opnieuw zitting in de Staten-Generaal. Van Kortrijk en Leuven uit werden Vlaanderen en Brabant met gedurige

VAANDELS VAN STAATSE TROEPEN (GEKLEURDE PRENT, 1580).

aanslagen en strooptochten bedreigd, terwijl in het Noord-Oosten niet alleen Groningen, Drente en Overijsel nu grotendeels in 's vijands handen waren of er weldra in geraakten, maar Friesland, Gelderland en zelfs Utrecht onverdraaglijke last van de soldaten, de eigene nauwelijks minder dan die van de tegenpartij, te lijden hadden.

Meer dan ooit drong zich de overweging op, hoe weinig vreugde men in 1578 ook aan Casimir en Anjou beleefd had - beiden waren in 1579 vrij smadelijk weer vertrokken-, dat zonder buitenlandse hulp de opstand niet te redden viel. Al in het begin van 1580 had Oranje er de Staten-Generaal toe gekregen om een nieuwe constitutie op te stellen, die als basis dienen moest van onderhandelingen om aan de Hertog van Anjou de soevereiniteit op te dragen en die ruim tegemoet kwam aan alle vrezen van de geprivilegieerde standen en van de nu aan hun zelfstandigheid gewende provincies, dat zij zich in de nieuwe vorst een meester geven zouden; - niet minder ruim dan de constitutie van 1578 ten opzichte van Matthias gedaan had. Toch was het nog een eindeloos geduldwerk om de benarde Nederlanden tot het binnenhalen van de Franse redder te bewegen.

Het revolutionaire van een daad waarbij de Staten over de soevereiniteit beschikten, die tot dusver als Philip's onvervreemdbaar bezit beschouwd was, vormde niet het grote bezwaar. Wat ook de mening der bevolking was, in de Staten zaten nu nog slechts mannen die alle gedachte aan verzoening met de Koning verworpen hadden. Als om de breuk voorgoed onheelbaar te maken vaardigde Philips omstreeks deze tijd tegen Oranje de ban uit, waarbij hij alle moordenaars met de belofte van grote

beloningen tegen hem opriep, en Oranje antwoordde met die welsprekende *Apologie*, waarin de Koning ten overstaan van geheel Europa van de zwartste misdaden beschuldigd werd. Maar een katholieke Valois, en met de persoonlijke reputatie van Anjou, tot landsheer kiezen? Het was hard. Oranje koesterde omtrent de bekwaamheid of betrouwbaarheid van deze geschonden telg uit een veracht geslacht zomin als ie mand illusies, maar uit een koele

beschouwing van Europa leidde hij af dat er geen ander was en aanvaardde daarvan de onafwendbare conclusie. Van de Duitse vorsten kon hij niets meer verwachten.

Dat Engeland niet guller met hulp was, mocht nog meer verbazend heten, want wie kon twijfelen of de veiligheid van zijn protestantse vorstin was met het behoud van de vrije Nederlanden gemoeid! Maar de bewijzen van verstandhouding tussen haar katholieke onderdanen en Philips verschrikten Elisabeth evenzeer als zij haar vertoornden, en Oranje had zij met haar angstvallige en grillige politiek alle vertrouwen benomen. Een koningsgezind schrijver smaalde:

> Bij d'Ingelse Jezabel en hebdij ook geen audientie.
> Zij laat u in den nood zonder enige defensie.
> Zij heeft haren rok gekeerd....

Anjou daarentegen was niet alleen persoonlijk vol ijver en bezat in Frankrijk een machtspositie, die het hem mogelijk maken moest een schare van aanhangers en gelukzoekers voor een particuliere veldtocht op de been te brengen; maar van zijn invloed aan het hof van zijn broer de Koning hoopte Oranje zelfs - het oude droombeeld van 1572! - dat hij een oorlog tussen Frankrijk en Spanje zou weten uit te lokken, en dat zou het pleit beslist hebben. Zo trotseerde de Prins alle verdachtmaking en tegenstand waarop hem zijn behartigen van Anjou's candidatuur te staan kwam, maar vlot ging het niet. Pas in het najaar van 1580 werd het verdrag gesloten - Anjou had zich door de ernstigste beperkingen van zijn macht niet laten afschrikken -; in het voorjaar van 1581 ratificeerde de Hertog de overeenkomst, Holland en Zeeland behielden er zich hun uitzonderingspositie en hun bizondere verhouding tot Oranje bij voor. Zoveel te meer ergerde het de Calvinisten in het Zuiden, dat zij zich onder een katholiek vorst, hoe ook in zijn macht beperkt, moesten schikken.

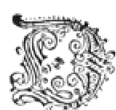
Een heel jaar had men verkwist en het was een geluk dat Parma door de voorwaarden zelf van zijn eerste grote succes, de vrede van Atrecht, belemmerd werd: hij had daarbij immers beloofd de Spaanse troepen weer weg te zenden. Maar de Waalse gewesten waren nu bij het herstel van 's Konings gebied te zeer geinteresseerd om zich niet spoedig tot een toestemming in de hernieuwde terugroeping ervan te laten bewegen. Ook kreeg Philips na de verovering van Portugal, die in 1580 veel van zijn aandacht in beslag genomen had, weer de beschikking over meer middelen om zijn taai volgehouden opzet in de Nederlanden door te voeren. En zo kwam het dan niet slecht te pas dat Parma zich in 1581, juist als Alva in 1572, uit vrees voor een Franse inval eerst Zuidwaarts wenden moest. Toch waren Anjou's verrichtingen al aanstonds teleurstellend. Heel zijn veldtocht, met een leger waarvoor hij van de berooide Staten subsidies afbad, terwijl zijn broer de Koning zich niet uit zijn neutraliteit dringen liet, werd besteed aan het ontzet van Kamerijk, waarbij Frankrijk nochtans meer rechtstreeks belang had dan de Nederlanden; tegen de winter verliep het leger, in plaats van dat hij het naar de Nederlanden voeren kon, en terwijl Parma Doornik nam, het laatst overgebleven Waalse gewest in de Staten-Generaal, trok de Hertog naar Engeland om de vijftigjarige Elisabeth het hof te maken. Ook daar bereikte hij niets en zo kwam hij in Februari 1582 met een schitterend gevolg naar Vlissingen en deed een feestelijke intocht eerst in Middelburg, daarna in Antwerpen.

Anjou werd nu door de meeste gewesten als landsheer gehuldigd. Om dat mogelijk te maken was Matthias vertrokken en hadden de Staten-Generaal de vorige zomer het beroemde besluit genomen, waarbij Philips II uit hoofde van zijn tyranniek bewind en vertrapping van der landen privilegiën van de heerschappij over zijn Nederlandse gewesten vervallen verklaard werd. - De Staten vergaderden toen toevallig in Den Haag, maar er waren natuurlijk ook afgevaardigden uit Vlaanderen en Brabant aan-

wezig. - Van alle overheden, ambtenaren, krijgshoofden, enzovoorts, was vervolgens een nieuwe eed - bij afwezigheid van Anjou, aan de Verenigde Provinciën - geëist. Dat geschiedde nu in heel de Dietse Nederlanden, onder het gemelijk toekijken, in het Noorden zowel als in het Zuiden, van de katholieke bevolking.

Zij die betoogden dat onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de vorst de plicht van iedere Katholiek was, vergisten zich: de gehele middeleeuwse geschiedenis is daar om hen te logenstraffen. Inderdaad was

PLACCAERT VANDE STATEN GENERAEL VANDE ghevnieerde Nederlanden, Bijden vvelcken, mits den redenen in't langhe in't selfde begrepen, men verclaert den Coninck van Spaegnien vervallen vande Overheit eñ heerschappije van dese voors. Nederlanden: ende verbiet sijnen naem ende zegel inde selve Landen meer te gebruycken, &c.

E Staten generael vande gheunieerde Nederlanden / Allen den ghenen die dese teghenwoordige sullen sien ofte hooren lesen / saluyt. Also een yegelick kennelick is / dat een Prince vande Lande van Godt ghestelt is hooft over sijne ondersaten / om de selve te bewaren eñ beschermen van alle ongheluck / overlast eñ ghewelt / ghelijck een Herder tot bewaernisse van sijne Schapen: Eñ dat d'ondersaten niet en zijn van Godt gheschapen tot behoef vanden Prince om hem in alles wat hy beveelt / weder het goddelic oft ongoddelick / recht oft onrecht is / onderdanich te wesen / eñ als slaven te dienen: maer den Prince om d'ondersaten wille / sonder de welcke hy egheen Prince en is / om de selve met recht eñ redene te regeeren / ende voor te staen eñ lief te hebben als een vader sijne kinderen / eñ een herder sijne schapen / die sijn lijf eñ leven sett om de selve te bewaren. Eñ so wanneer hy sulcks niet en doet / maer in stede van sijne ondersaten te beschermen / de selve soect te verdrucken / t'overlasten / heure oude vrijheit / privilegien / eñ oude hercomen te benemen / eñ heur te gebieden ende gebruycken als slaven /

A ij moet

'het plakkaat van verlatinge', opgesteld door de Brabander Van Asseliers, veeleer een schitterende, zij het late uiting van de stoere middeleeuwse vrijheidstraditie, die het overal tegen het moderne absolutisme begon af te leggen, dan wel een specifiek Calvinistische geestesvrucht. Zeker was aan het Calvinisme, met zijn sterk besef van individuele rechten, en dat zich in de Nederlanden als vanzelf in de oude banen van privilege-zucht gevoegd had, veel van de innerlijke kracht die de doorvoering van het beginsel vereiste te danken. Toch, als men het stuk doorleest, wordt men getroffen door de afwezigheid van het zuiver religieuze argument. Waar men voornemens was zich in Anjou een katholiek vorst te geven, kon men ook moeilijk verklaren dat men ruimte wilde hebben om het land aan 'de ware christelijke religie' te wijden. Menwilde ongetwijfeld de gewetensbezwaren der katholieke ingezetenen ook niet nodeloos krenken. In ieder geval werd het stuk een volslagen werelds betoog, een manifest van die politiek 'omderwille van de vrijheid', die Oranje en een kringetje Generaliteitspolitici en -ambtenaren voorstonden en die zij steeds meer moeite hadden om in de praktijk tegen de Calvinistische geest van de Nadere Unie en van Gent te verdedigen.[1)] Inderdaad was de opstand nu zozeer met de zaak van het Calvinisme vereenzelvigd, dat de voorzichtige formulering op de Katholieken weinig indruk maakte: de afzwering moest hen voor de borst stuiten. Trouwens, ambtenaren en

1) Het is een opmerkelijk staaltje van 'protestants imperialisme', dat men op het Monument de la Réformation te Genève een befaamde zinsnede uit de hiernaast gereproduceerde eerste bladzijde heeft gebeiteld, een uitspraak die toch van alle specifiek Calvinistisch karakter verstoken is.

magistraatspersonen legden in de meeste gewesten buiten Holland en Zeeland een grote tegenzin aan den dag om de eed, die volgens het besluit van hen verlangd werd, af te leggen. Van het oude personeel dat nog in de centrale raden over was, traden er verscheidenen liever af. Om het verschil met Holland en

Zeeland te begrijpen, bedenke men dat de zuivering daar al in 1572 hardhandig was voltrokken, of bijvoorbeeld te Amsterdam in 1578.

b. De proef met Anjou

De katholieke Hertog van Anjou kwam wel in een vreemde positie als heer over een land waar de Katholieken

Politicq Onderwijs.

Inhoudende diversche ende

seer ghewichtighe Argumenten en bewijs-redenen/ ghefondeert soo wel in Godes woort/ als gheschreven Keyserlijcke Rechten/ en authoriteyten der Heydensche schrijveren/ daer by crachtelick bewesen wordt/ dat niet sonder oorsaecke en treffelicke motiven/ Syne Excellentie/ en de Generale Staten vande ghe-unieerde Nederlanden/ versochten dat men met nieuwen Ede/ den Coninck van Spaignien ende syne adherenten soude versaecken/ en der teghenwoordigher Overicheyt/ d'Lant ende malcanderen teghen de selve Hulde en Trouwe beloven/ waer omme ooch denselven Eedt by eenen yeghelijcken (willende goet Patriot wesen) behoort ghesolemnizeert ende ghedaen te worden.

Ende op dat niemant vanden Eedt ignorantie en pretendere/ is de Forme des Eedts hier by ghevoecht.

Cicero Officiorum Lib. III.

Nullum vinculum ad adstringendam fidem, iureiurando maiores arctius esse voluerunt.

Hebre. Cap. 6. Nu. 16.

VVant de menschen svveren by hem die meerder is, ende den eedt tot versterckinghe ghedaen, is hen het eynde alder teghenspreeckinghe.

Tot Mechelen,
By Jacop Heyndricx.
1582.

argwanend buiten alle invloed gesloten werden. Er waren er onder de leidende geesten in de Staten-Generaal behalve Oranje nog wel enkelen - zo de Vlaming Van Meetkerke, de Geldersman Leoninus - die hetzij uit onverschilligheid of welbegrepen vaderlandsliefde politiek vóor godsdienst stelden en van harte met Katholieken samenwerken konden. Maar dat was een zeldzame geesteshouding, althans buiten de kringen der voorname magistraten en rechtsgeleerden. Vrijwel overal was de godsdienstvrede nu aan een eind gekomen en rusteloos werkten de Calvinistische predikanten aan de organisatie der nieuwe kerkgemeenschap. De steun van de overheid, die op zoveel plaatsen de kerkelijke goederen reeds aan zich getrokken had, was daarbij onontbeerlijk. Het was moeilijk om aan de begeerte der broeders naar geschikte bedienaren des woords altijd te voldoen .Toch stonden er bijvoorbeeld alleen in de classis van Brugge in 1581 al predikanten, behalve in de stad zelve, te Sluis, Damme, Aardenburg, Oostburg, St. Kruis, Westkapelle, Oostkapelle, Knokke, Heist, Wenduine, Groede, Meetkerke, Zoenkerke, Moerkerke, Dudzele, Lissewege, St. Pieters op den Dijke. Zij moest ook de sterke hand lenen om het oude geloof uit zijn laatste schuilplaatsen op het platteland te drijven. Zo lezen wij al aanstonds in de notulen van een vergadering der Gentse classis op 3 November 1579:

> Op de vrage van die van Gent hoe men best de Roomse religie zoude overal in de omliggende dorpen verhinderen, es geantwoord dat men uit

name der Classe zal verzoeken aan de Notabelen dezer stede, dat zij willen met opene let-

teren alle mis-papen interdiceren hare (*hunne*) Roomse religie te exerceren.

Dat werk, dat in Holland en Zeeland en in al de andere gewesten even goed als in Vlaanderen ijverig vervolgd werd, was een jaar of wat later nog lang niet afgelopen en ging onder Anjou, zeker niet tot diens stichting, lustig voort. Met grote moeite verkreeg de Hertog dat te Antwerpen, sedert 1578 feitelijk de hoofdstad, en waar hij meest resideerde, weer één kerk aan de Katholieken ingeruimd werd. Wat een wantrouwen er tussen de Nederlanders en hun nieuwe vorst bestond, bleek toen er te Antwerpen een moordaanslag op Oranje gepleegd werd - eerste vrucht van de ban -: algemeen was de opwelling om de Fransen als de aanstichters van de misdaad te beschouwen en Anjou en de zijnen moesten tegen de woede van het volk beschermd worden.

Het was onmogelijk, zelfs al was er niet de verdragmatige beperking van zijn macht geweest, dat die man het sterke centrale gezag gevestigd hebben zou, waaraan ons volk in zijn nood toch zo'n behoefte had. De tragedie van onze geschiedenis herhaalde zich. Weer stond daar een vreemdeling als landsheer. De ‘Landraad’ die de Staten-Generaal naast hem stelden, moest zich om hem - 't was zeker ook Oranje's voorkeur - weer van het Frans bedienen: de nu zuiver Dietse Staten-Generaal hielden weliswaar de volkstaal in ere. Doch het verschil in taal symboliseerde maar een verschil in belangen en een volslagen afwezigheid van wederzijds vertrouwen.

Het is opmerkelijk hoe in zo ongunstige omstandigheden toch het saamhorigheidsbesef der Nederlandse gewesten tot uiting bleef komen. Dat het, door de oorsprong van de opstand zelf in de oude provinciale banen gestuwd, onder gewantrouwde opperleiding, en blootgesteld aan de stormen van de oorlog, zich geen heel stevige vormen wist te geven, is waarlijk geen wonder. De Landraad, zoëven vermeld, was een poging om de band der Generale Unie, door de Unie van Utrecht ongetwijfeld losser geworden, nauwer aan te halen.

't Is waar dat de Unie van Utrecht nu bijna geheel het gebied van de opstand omvatte en voor de protestantisering der Nederlanden had zij ook in het Zuiden het hare gedaan. Toch was zij, wat haar voornaamste opzet betreft, het militaire, hoofdzakelijk een Noord-Nederlandse groepering gebleven. Holland en Zeeland vormden er de drijfkracht van, en die waren nu eenmaal in de eerste plaats bij de verdediging der hulpeloze Oostelijke gewesten geïnteresseerd, die voor hun eigen veiligheid van zo groot belang waren. Het werk van het College der Nadere Unie, dat in zijn gebied het centrale gezag feitelijk verving, had zich vooral sedert de afval van Rennenberg in hoofdzaak tot het gevechtsterrein benoorden de grote rivieren beperkt, ofschoon er toch steeds ook Vlamingen en Brabanders zitting in gehad hadden. In elk geval werd de bestuurshervorming, die de komst van Anjou nodig maakte, aangegrepen om die toestand te beëindigen: nu de Staten-Generaal niet meer, als toen de Unie gesloten werd, een strijdperk voor de gereformeerde en de katholieke factie vormden, aangezien door de afscheiding der Waalse gewesten en van Groningen en door de zegepraal van het Calvinisme in de rest, eensgezindheid heerste, wilde men de Unie van Utrecht in de Generale Unie oplossen. Tegelijk met de instelling van de Landraad werd dus het College der Nadere Unie opgeheven, maar zozeer werd beseft dat de problemen van de oorlog in het Noorden afzonderlijke behandeling behoefden, dat er onder de Landraad een nieuwe Raad beooster Maze (benoorden de rivieren) ingesteld werd. Terwijl er Hollanders en Zeeuwen in de Landraad zaten,

hadden Vlaanderen en Brabant vertegenwoordigers in de Raad beooster Maze. Maar van de ondergeschiktheid van die nieuwe raad aan de Landraad kwam in de praktijk niets, en feitelijk trad hij eenvoudig in de plaats van het College der Nadere Unie, terwijl de werkzaamheid van de Landraad - en dit bleef zo toen Anjou in het land gekomen was en door hem zijn regering voerde - zich tot de Zuidelijke gewesten en het Zuidelijk gevechtsterrein beperkte.

De tweeledige organisatie dook dus even gauw weer op als zij onderdrukt werd. Wat betekent dit? Niet meer dan dat de tweeledigheid van het strategische probleem waarmee men zich bedreigd zag, de toestand overheerste. 't Was onvermijdelijk dat de oorlog op het Zuidelijk en die op het Oostelijk front als twee verschillende oorlogen gevoerd werden. Om te beginnen werden zij afzonderlijk gefinancierd. De Unie van Utrecht had eenparige belastingen voor de unie-schatkist - ‘gemene middelen’ - voorgeschreven, maar die konden nooit ‘in trein gebracht’ worden. Bij voortduring hieven de gewesten hun eigen belastingen en voor hun bijdragen moesten zij steeds afzonderlijk aangespoord worden. Naarmate hun uitputting toenam, werd het nodiger om telkens een bepaald doel, dat hen aan het eigen lijf raakte, aan te voeren. De centrale regering - Anjou met de Landraad -, die meest te Antwerpen of zelfs te Gent resideerde, werd door de beslommeringen van de oorlog aan haar eigen kant haast overweldigd. Niet alleen ontbrak het haar aan de macht om zich te doen gelden tegenover Holland, het onaantastbare gewest, dat sedert 1572 zijn eigen lijn gevolgd had en zich bij iedere bestuursverandering opnieuw in een uitzonderingspositie verschanste; maar zij was er ook niet rouwig om, als Holland haar de zorg voor het Oosten uit handen nam.

Hoe onvermijdelijk een zodanige ontwikkeling was, begrijpt men eerst recht, als men zich die uitputting en de daaruit voortkomende onmacht, de verlamming van het gezag, klaar maakt. Holland en Zeeland waren de enige gewesten die niet onmiddellijk aan de strooptochten van de vijand blootstonden, maar zij konden de driftige verzoeken om onderstand van hun buren niet meer bijhouden. De troepen van allerlei landaard, niet heel talrijk, maar te talrijk om ze geregeld te kunnen betalen, werden door wanordelijkheid en muitzucht nutteloos:

> al muitemakers, die om geld riepen als men vechten zoude.

Hohenlo, de bevelhebber in het Noorden, een houwdegen maar geen organisator, een minnaar van wijn en vrouwen, was er de man niet naar om de tucht te handhaven. Op zijn voorgaan werd in het leger algemeen

> eerbaarheid van leven bespot ende uitgeleid voor gebrek van couragie.

Tegelijk

> verloren die Staten overal d'autoriteit, zo bij de soldaten die zij niet en betaalden, als bij borger ende boer die zij niet en beschermden.

Dat onder die omstandigheden middelpuntvliedende krachten vrij spel kregen, spreekt vanzelf en leert ons niets omtrent wil of neiging van de bevolkingen. De zaak is eenvoudig dat de jonge staat der Nederlanden in zijn moeizame opkomst zo weinig de beschikking over zijn ledematen had als een pasgeboren wicht. Zijn weerstandsvermogen tegen Parma - wiens eigen achterland overigens niet veel minder log en hulpeloos onder diens leiding bleek - werd daardoor natuurlijk aanzienlijk verzwakt. Maar dat wil niet zeggen dat de scheuring, die zich in de nu volgende jaren door de Dietse Nederlanden voltrekken ging, uit enige innerlijke aandrang of uit enig innerlijk gemis van ons volk voortkwam. De grens welke die scheuring eindelijk volgen zou, werd gemaakt door geweld en tegengeweld, die zich voegden naar de

gesteldheid van de bodem, niet naar die van het volk. De Unie van Utrecht had er niets mee te maken, de grote rivieren zoveel te meer.

Anjou kon Parma niet stuiten. Zijn broer Hendrik III volhardde in de onzijdigheid. De weinige Franse troepen, meest Katholieken, deels gelukzoekers van allerlei slag, die

hij naar Vlaanderen had weten te trekken, hielden daar danig huis. In April 1582 veroverde Parma Oudenaarden, in Augustus kreeg hij Lier door verraad in handen. Verdugo nam Steenwijk en andere plaatsen in het Oosten.

Maar hoe weinig afdoende de hulp van Anjou ook was, erger nog werd het, toen de helper zich plotseling tegen zijn beschermelingen wendde. Anjou's positie was scheef en onaangenaam. De verdrukking van zijn geloofsgenoten, de gedurig tot uiting komende argwaan van de Antwerpenaars en de Gentenaars tegen hemzelf en zijn omgeving als Fransen en als Katholieken, de nauwgezetheid waarmee de Staten de hand hielden aan de bepaling van hun overeenkomst met hem dat geen vreemdelingen, lees Fransen, ambten in de Nederlanden zouden bekleden, - dat alles hinderde hem geducht. De Franse edelen aan zijn hof, die men zelfs daar had willen weren, vulden zijn oren met klachten en aansporingen. In Januari 1583 poogde hij, zoals in Juli 1577 Don Jan zich door een staatsgreep van het Eeuwig Edict had willen bevrijden, met een stoute slag de banden van zijn verdrag met de Staten te verbreken en zich van het land in waarheid meester te maken.

Op verscheiden plaatsen deden de Franse troepen tezelfdertijd een aanslag. De voornaamste poging, op Antwerpen, onder leiding van de Hertog zelf, die Oranje tot op het laatst toe een vriendelijk gelaat getoond had, mislukte deerlijk. Terwijl de Franse edelen en soldaten al onder een geroep van ‘Vive la messe! Ville gagnée’ door de stad renden, maakten de burgers zich tot tegenweer op en dreven hen op 't eind met zware verliezen de poorten uit. Anjou moest zich onder grote gevaren naar Vilvoorde, dat zijn mannen wel bemachtigd hadden, begeven en vandaar over Dendermonde naar Duinkerken. Een grote woede bezielde ondertussen niet alleen het volk van Antwerpen, maar van heel de Nederlanden, vooral in het Zuiden, tegen de verraderlijke beschermer en heel zijn landaard. Men verdacht hem, en niet zonder grond, van een toeleg om, met de plaatsen die hij in handen had als prijs, een overeenkomst met Parma te sluiten. De achterdocht tegen de Katholieken werd opnieuw aangewakkerd. Anjou intussen erkende men niet meer als soeverein, en de Staten drongen er bij Oranje op aan, dat hij zich aan hun hoofd zou stellen.

Maar de Prins, hoe diep verontwaardigd ook, hield vast aan de gedachte dat alleen met hulp van Frankrijk de opstand gered kon worden en hij bewoog de Staten tot het aanknopen van onderhandelingen, die inderdaad tot een voorlopige overeenkomst leidden. De hoop dat een Frans legertje beschikbaar worden zou voor het ontzet van Eindhoven, gewichtig als sterke plaats tussen Spanje's macht in 't Zuiden en in 't Oosten, dreef daartoe, maar het Franse legertje kwam te laat en Eindhoven viel. Kort daarna ging ook Duinkerken verloren: Anjou, verbitterd en ontmoedigd, had het juist verlaten en was naar Frankrijk teruggekeerd. Feller dan ooit ging toen de kreet van verraad tegen de Fransen op, en Oranje, die hardnekkig de noodzakelijkheid van voortonderhandelen met Anjou bleef bepleiten, boette er een heel stuk van zijn populariteit mee in. ‘Och Prince’, schreef in deze dagen een Antwerps rederijker, de geijkte aanhef van het slotcouplet ditmaal duidelijk op Oranje doelend:

> Och Prince, merkt Gods wet bet (*beter*),
> Brengt ons niet meer in 't net
> Van dien Fransen gezelle.

Zó was de stemming, dat Oranje uit Antwerpen naar Middelburg, en vandaar weldra naar Delft trok. De Hollanders waren niet minder afkerig van Anjou dan de Vlamingen

of Brabanders, maar op hun oligarchische stadsbesturen maakten de tot de rede gerichte vertogen van de Prins meer indruk dan op de democratieën van de grote steden in het Zuiden. Zij lagen van het bedreigde gebied ook altijd verder af en konden ten overvloede

uit hun gewaarborgde zelfstandigheid gerustheid putten. In Vlaanderen, waar de gemoederen het hevigst opgewonden waren - want ook Nieuwpoort was van Duinkerken uit genomen en zo Ieperen bijna afgesneden en Brugge onmiddellijk bedreigd -, vermaanden de predikanten het volk van de kansel:

> dat zij van denzelven Hartog geen hulpe ofte zegen en hadden te verwachten, deurdien hij van contrarie religie was ende dat God zijn hulpe belooft den koningen ende heren die in zijn vreze zullen wandelen.

Zo kwam wezenlijk diep-gaande verdeeldheid de verwarring verergeren en het weerstandsvermogen verzwakken. In hun nood, en als om aan hun argwaan tegen Oranje's heulen met Anjou lucht te geven, kozen de Vlamingen zich een Stadhouder, die hun door krachtige betuigingen van ijver voor het Calvinisme en haat tegen de Fransen in 't gevlij kwam: het was de Prins van Chimay, Aerschot's enige zoon, die zich in 1582 aan de zijde van de Staten was komen scharen. Of hij van het begin af verraad in het schild voerde, blijkt niet duidelijk. Zeker is dat hij weldra met Parma in betrekking stond en door de verwijdering van betrouwbare Staatsgezinden en het binnenhalen van Spaansgezinden de overgave van Brugge voorbereidde. In Gelderland had in 1581 de Graaf van den Bergh zich inderdaad in verstandhouding met Parma tot Stadhouder als opvolger van zijn zwager Jan van Nassau laten aanstellen. Zutfen werd in September 1583 buiten zijn toedoen aan de vijand in handen gespeeld, maar dit was hem een spoorslag om zich op soortgelijke wijze verdienstelijk te maken; meteen werd hij nu echter door Leoninus, de Kanselier der provincie, gevangen genomen en naar Holland gezonden.

Het verraad van Chimay was weinig minder klaar, maar terwijl de Baljuw van het Vrije, Gryze, en de Burgemeester van Brugge, Casembroot, Oranje aanspoorden om ook hem onschadelijk te maken, voorkwam Chimay hen en wierp de leiders van de partij van weerstand in de gevangenis. Op dat ogenblik, Maart 1584, belegerde Parma Ieperen al geruime tijd en korte tijd daarna gaf die stad, waar honger heerste, zich over. Nu kon Chimay zijn gang gaan en 22 Mei werd te Doornik het verdrag gesloten, waarbij Brugge en het Vrije zich weer onder de Koning van Spanje schikten. Drie van de vier leden van Vlaanderen waren verloren.

En Parma droeg zorg dat hun voorbeeld op de rest van het gewest en van de Nederlanden de juiste indruk maken zou. De barbaarse strafoefeningen behoorden met Alva tot het verleden. Protestantisme kon Parma weliswaar niet toelaten en bij elke capitulatie werd de alleenheerschappij van het Katholicisme hersteld. Maar de Inquisitie kwam niet mee terug en de Gereformeerden kregen de gelegenheid om hun bezittingen te gelde te maken en heen te gaan of wel zich te onderwerpen. Een uittocht van predikanten en getrouwen volgde dan ook op elke verovering, maar de meerderheid van de burgerij, die de Calvinistische Hervorming ten slotte maar ondergaan had - in Brugge of Zutfen, die nu weer Spaans en katholiek, was dat niet anders dan in Dordt of Utrecht, die nog Staats en gereformeerd waren -, voegde zich in de nieuwe verandering zonder moeite. Had die nieuwe verandering trouwens niet het aanzien van onafwendbare finaliteit? De opstand leek een voorbijgaande nachtmerrie, haar leuze van de welvaart der Nederlanden te willen herstellen temidden van de onzalige verwarring een bespotting. Met een zucht van verlichting konden de bevolkingen zich weer onder het oude gezag voegen, dat zijn buitensporigheden

verleerd scheen te hebben en de privileges eerbiedigde: was niet alleen daar rust en vrede?

Maar hoeveel twijfel de gemoederen in de meest blootgestelde steden ook bevangen moest, de partij van weerstand zat over 't algemeen te vast in 't zadel om er gemakkelijk uitgelicht te worden. Wel werd Gent, welks toevoer Parma nu van alle kanten bemoei-

lijkte en waar de met duizenden gevluchte boeren vermeerderde bevolking honger begon te lijden, ernstig door verraad bedreigd, en het was zowaar de oude drijver Hembyze die daar met Parma konkelde; eerst was hij op de vloedgolf van anti-Frans Calvinisme, onder verdachtmakingen tegen Anjou's vriend Oranje, tot de macht teruggekeerd. Maar hij werd net bijtijds door zijn verontwaardigde stadgenoten gevat en eindigde maanden later zijn leven op het schavot. Gent gordde zich aan tot volhouden. Maar de aanval die kwam, was geducht en gold niet alleen die stad.

Ondertussen hadden de Gereformeerden die van Anjou niet wilden weten, op de Aartsbisschop van Keulen, die tot het Protestantisme overging, hun hoop gevestigd. Maar alles liep in Duitsland tegen, en een goed Katholiek werd op de aartsbisschoppelijke zetel gesteld. Oranje zag er zijn Franse politiek door gerechtvaardigd. Evenwel, de gezanten die voor de derde maal Anjou tot haast maken met zijn hulpverlening gingen aansporen, vonden hem niet meer in leven: 10 Juni 1584 was hij overleden.

c. De dood van Oranje

Het was nog een open vraag wat men nu met de weer tot de Staten-Generaal teruggevallen soevereiniteit doen zou, toen net een maand later, 10 Juli, de Prins van Oranje te Delft vermoord werd. Nog kort geleden had hij na een uitvoerige beschouwing van de jammerlijke toestand, de afval van baatzuchtige groten, de wanverhouding tussen de macht van Spanje en die der Staten, geschreven dat hij voor zich

> aan de gevaren tot het einde toe onverwrikt het hoofd zou bieden. Immers geen gevaren kunnen voor mij en de mijnen te vergelijken zijn bij een snode afval van zulk een goede zaak - de eer van God, de rust van het geweten, de vrijheid van het vaderland - en het verlaten van de heilige en eervolle zijde, welke ik totnogtoe gevolgd heb.

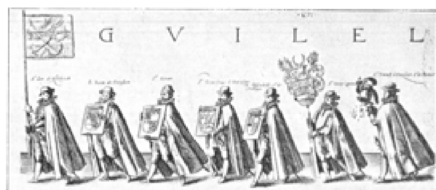
Getrouw tot in den dood, - het *Wilhelmus* had het voorzegd. Maar in welk een toestand moest Willem van Oranje het volk dat hij gediend had verlaten, hoe moest hem in zijn laatste ogenblik het gevaar vooral van Vlaanderen en Brabant bezwaren!

De vijand juichte. Voor hem belichaamde zich de opstand in de Prins. Diens eerzucht heette de voorname drijfveer, zijn leiding onontbeerlijk. Dat was de gedachte die de ban ingegeven had en nu hoopte men dan ook, dat aanstonds het verzet ineen zou storten. Een volslagen misrekening! De opstand had zijn eigen leven. Onschatbaar was wat Oranje gedaan had om het nationaal gevoel te bezielen en richting te geven, ofschoon de hartstochten van de tijd zich helaas maar al te vaak aan zijn aanwijzingen weinig gestoord hadden. In elk geval had zijn positie niets van die van een dictator gehad. Zijn dood onderbrak plannen om hem de grafelijkheid van Holland op te dragen, maar de voorwaarden waarop dat stond te gebeuren stelden het soeverein gezag niet minder afdoend onder het toezicht der Staten dan het verdrag met Anjou gedaan had: daaraan en aan de Brabantse Blijde Inkomst werd trouwens uitdrukkelijk herinnerd. Oranje's grootheid als leider van het Nederlandse volk, in die crisis door

misbruik van vorstelijk gezag veroorzaakt, lag juist mede in zijn onovertroffen slag om samen te werken met de mannen die door het vorig wanbestuur uit hun bescheiden plaats in de oude constituties van dat volk naar het voorplan gedreven waren. Overreding was zijn kracht. Lange memories schreef hij om bezwaren tegen zijn inzicht te ontzenuwen; in de raadskamer was hij vast en helder, maar ook vindingrijk en geduldig. Zo had de nieuwe oligarchie zich ongestoord tot een ware regerende klasse gevormd, waarin, door de afval van zoveel edelen, het stedelijk element overwegend geworden was. Verscheidenen die in het bestuur van hun provincie te vast zaten om alle zaken niet eerst uit een provinciaal oogpunt

te bezien, hadden toch door de nood, die Staten en stadsregeringen voor de gewichtigste beslissingen gesteld had, met problemen van algemene politiek leren worstelen. In nauw verkeer met Oranje was uit hun midden, in de Staten-Generaal, in de Landraden, een groep van waarlijk nationale staatslieden opgekomen van een ander allooi dan het ambtelijk, adellijk, veelal ondiets personeel, dat de monarchie gekweekt had.

Het waren deze mannen die aanstonds na het wegvallen van de grote leider het hunne deden om een inzinking van de

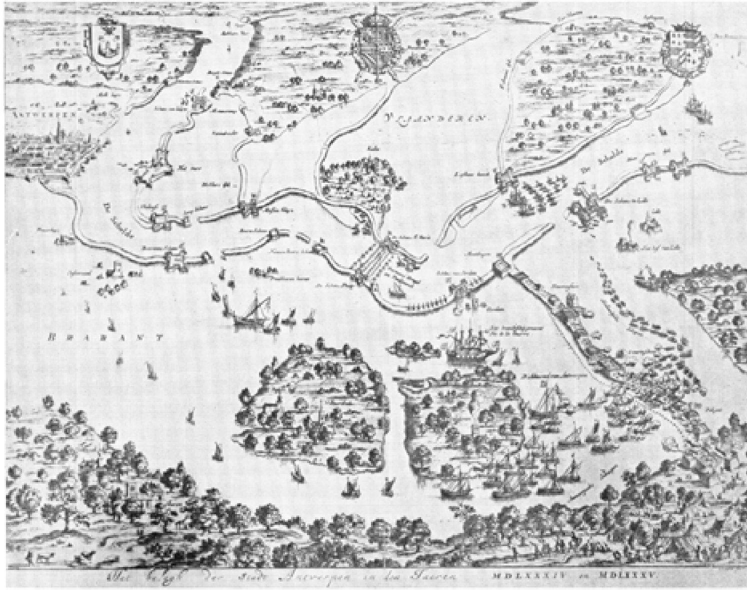

BEGRAFENISSTOET VAN DE PRINS VAN ORANJE.

moed der gewesten te voorkomen. Van Meetkerke, de Vlaming, zat voor in de Staten-Generaal, - onder anderen Aerssens vertegenwoordigde daarin Brabant, ook Mechelen was present -, die de eigen dag brieven uitzonden naar alle kanten om tegelijk met het schokkend bericht de verzekering te geven, dat de vastberadenheid onverminderd bleef en de vijand van de misdaad geen voordeel trekken zou. Kort daarop werd na ruggespraak met de provinciën een nieuwe poging gedaan om, naar men het uitdrukte, de regering in de verenigde gewesten op ‘een eenparige voet’ te brengen, en men besloot plechtig, niettegenstaande het afsterven van zijn Prinselijke Excellentie, ‘volgens de Unie van Utrecht’ verenigd te willen blijven. Dit besluit, waaraan Brabant en Mechelen deelnamen, kwam voorzoveel die plaatsen betreft, de enige bij de opstand volhardende die de Unie van Utrecht nog niet ondertekend hadden, op een toetreding, *in articulo mortis*, neer. De tweeledigheid van het bestuur werd nog verder opzij geschoven door de opheffing van de Landraad beooster Maze en de instelling, onder voorzitterschap van de jonge Maurits van Nassau, Oranje's zoon, van een nieuwe geheel het land bestrijkende Raad van State, die het bestuur moest waarnemen tot men in het buitenland een nieuwe vorst gevonden had.

Want terwijl Parma nu zijn kracht tot het uiterste spande om met één slag heel het Zuiden in zijn macht te krijgen - in Augustus 1584 begon de belegering van Antwerpen, en tevens werden Brussel en Mechelen ingesloten en door de verovering

van Dendermonde hun onderlinge betrekkingen bemoeilijkt en vooral Gent volslagen afgesloten -; terwijl dus heel Vlaanderen en Brabant in het dringendst gevaar verkeerden, moèsten de Staten-Generaal wel weer beproeven om een buitenlandse mogendheid bij hun lot te interesseren. Zij wendden zich eerst tot de broer van de overleden Anjou, tot Hendrik III, de Koning van Frankrijk zelf. Vooral de bedreigde Zuidelijke steden

HET BELEG VAN ANTWERPEN (GRAVURE VAN JAN LUYCKEN).

drongen aan op het wegnemen van alle belemmeringen van die onderhandeling welke, naar de zede des tijds, vele maanden lang sleepte. Het was alleen de nood die hen daartoe noopte, want hoe hadden juist zij Oranje gelaakt om zijn voorliefde voor de Fransen! Uit Holland kwam nu een andere stem, voorbode van veel ellende voor de Nederlandse stam.

> Genomen of (*gesteld dat*) die van Brabant ende Vlaanderen deur d'impatientie in haren lijden (waardeur alle goede deliberatiën waren verhinderd) een verloren cause desperatelijk wilden avonturen (*in de waagschaal stellen*), zijn wij gehouden om onszelven, ende zo menig duizend vrome luiden, neffens hen te steken in gewisse ruïne ende bederfenisse?.... Zijn hiertoe gebouwd de schone sterkten van Antwerpen, of en is de schoonste stad van Europen niet waardig dat men daarvoor wat zoude lijden? Laat ze ander couragie in Holland komen halen, daar de kleine stad van Alkmaar 't gehele geweld van Spaanjen heeft gebroken, daar de vrome burgerije van Leiden tot op de helft van honger is gestorven voor haar vrijheid; - hebben wij alsdoen gesteund op enige koninklijke macht? of hebben wij dit alles geleden om ten lesten aan de Fransoisen geleverd te worden? Zo moet (het) God geklaagd zijn dat den vromen Prince van Oraanjen ende zo menig kloek man is gestorven voor ons ende voor een zake, daarinne wij niet ten uitersten toe en zouden volherden.... Ende alhoewel grotelijk te deren is van die van Vlaanderen ende Brabant (zonderlijk hebben wij grote medelijden met de aldergrootste stede van Bruisel), nochtans verblijdt zich den vijand niet zozeer in 't gene hij daar heeft geconquesteerd, (of) hij en zoude alle 't zelve wel begeren te wijken mits daarvoor hebbende een eiland van Walcheren.

Het vertoog van de stad Gouda, opgesteld door haar pensionaris François Vrancken, waaruit deze aanhalingen gelicht zijn, is ongetwijfeld een moedig stuk en in de redenering dat op de Franse hulp toch geen staat te maken viel en dat van Frankrijk voor religie en vrijheid weinig minder gevaar dreigen zou dan van Spanje, stak maar al te veel waarheid; afgezien nog van het feit dat op een afzonderlijk nationaal bestaan gedragen door een eigen Nederlandse cultuur onder geen heerser zo weinig kans geweest zou zijn als onder de Koning van Frankrijk! Niettemin, hoezeer voelt men hier dat het bewustzijn van hun uitzonderlijke strategische positie, gevoegd bij de legende die zich al omtrent de gebeurtenissen van 1572 tot 1576 gevormd had, in Holland en Zeeland een eigengerechtigheid kweekte, die voor de zaak der eenheid een gevaar kon worden! Pas nadat de scheuring haar beslag gekregen had, leidde weliswaar die stemming tot haar noodlottigste gevolgen, want voorshands vonden de argumenten van Hollands particularisme geen ingang en de Staten van Holland en Zeeland beide deden wat in hun vermogen stond om de afscheiding te voorkomen. Om te beginnen lieten zij zich verbidden om de uitzonderingspositie die zij nog tegenover Anjou gehandhaafd hadden, ten gerieve van de Franse Koning te laten vallen - dat was de eis der Fransen - en het aanbod der soevereiniteit kon dus door een gezantschap van alle gewesten in goede vorm gedaan worden. De hongerende bevolking van Gent had toen echter de stadsregering al gedwongen om zich met Parma op de gebruikelijke gunstige voorwaarden te verdragen, een zwaar verlies,

ook om het oorlogstuig dat de veroveraar in handen viel. En ten slotte wees Hendrik III, die eerst de Staten-Generaal krachtig had laten bewerken, maar die nu zelf door de ultra-Katholieken in zijn eigen rijk en door hun 'Ligue' benauwd werd, het aanbod van de hand.

De hele winter was dus verkwist, en nu kon men vanvorenafaan beginnen met Engeland, - want Elisabeth, verontrust door het vooruitzicht van Spanje in volle macht aan de overkant der zee hersteld te krijgen, had al lang te verstaan gegeven dat men haar

nu wel tot iets bereid zou vinden. Pas 18 Juni kon een gezantschap naar Engeland vertrekken en nu bleek ras dat de Koningin nog steeds terugdeinsde voor een volslagen breuk met Spanje, gelijk van een aanvaarden der soevereiniteit onvermijdelijk het gevolg zou wezen. Toen werd dus over eenvoudige hulpverlening onderhandeld, en het was 20 Augustus vóor het verdrag getekend werd waarbij, tegen afstand aan Engeland va Den Briel en Vlissingen

TITELBLAD VAN HET DERDE DEEL VAN BOR'S NEDERLANDSCHE OORLOGEN.

als pandsteden voor terugbetaling van te maken onkosten, 4000 man voetvolk en 400 ruiters aan de Staten toegezegd werden; de aanvoerder van dat legertje (het werd de Graaf van Leicester), toegerust met de dubbelzinnige titel van ‘goeverneur-generaal’, zou met nog twee Engelsen toegang tot de Raad van State hebben. Een uiterst bezwaarlijke overeenkomst! De dubbelzinnige houding van de Engelse regering, wier troepenzenden in 1572 al meer bedoeld scheen om de Fransen dan om de Spanjaarden buiten Vlissingen te houden, werd door velen gewantrouwd. Nu legden de Engelsen de hand op de toegangen tot Maas en Schelde in ruil voor nog zeer schriele beloften en zonder dat Elisabeth zich voor de toekomst van het land verantwoordelijk maken wilde. Wat zou zij op den duur met die pandsteden doen?

d. Parma's veroveringen, 1584-89

Deerlijk waren onder al dat getreuzel de zaken der Staten verachterd. In Maart had Brussel, niet minder hongerig dan Gent en na een laatste droevige bede aan Holland om ontzet, zich overgegeven. In Juli was Mechelen gevolgd. François Vrancken had goed praten, het was nu eenmaal een feit dat de Spanjaarden bij hun belegeringen in Holland en Zeeland door niets zozeer bemoeilijkt waren geworden als door de onderwaterzettingen en door de meren, vaarten en stromen, die de scheepsmacht der

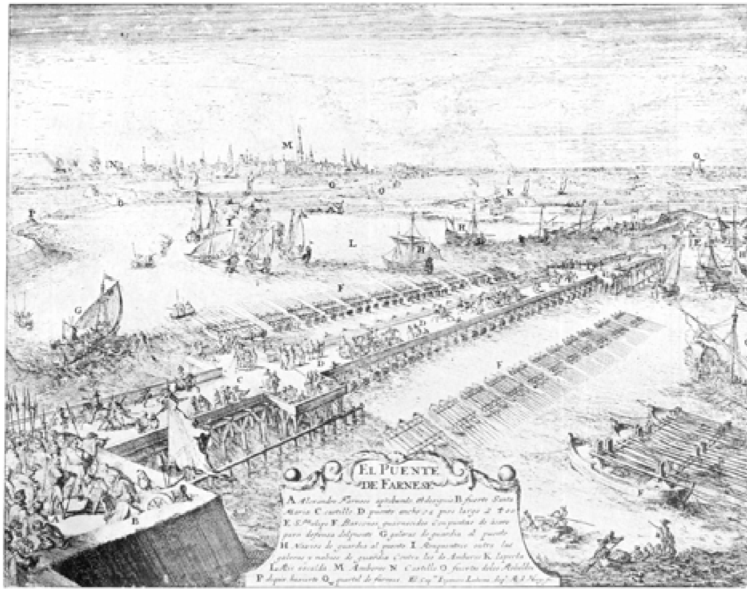
Geuzen vrij spel gegeven hadden. Hohenlo was onbekwaam om buiten het rivierengebied een slag toe te brengen, die Parma genoodzaakt hebben zou zijn prooi los te laten. Bedenkelijker was daarom nog het verlies van een stad binnen dat rivierengebied: Nijmegen werd niet

Kaart IX: De veroveringen van Parma

door de vijand benauwd, maar in April 1585 brak de katholieke burgerij er met de Graaf van Neuenahr, de nieuwe Stadhouder van Gelderland, even onverdraagzaam Gereformeerde als Jan van Nassau, en dreef zelf, na zich van het stadsbestuur meester gemaakt te hebben, de Staatse bezetting ter poort uit; niet anders ging het in Doesburg; Arnhem moest bij verrassing verzekerd worden. De ergste slag werd toch door de wapenen van Parma toegebracht: vlak vóor de gezanten in Engeland het verdrag met Elisabeth tekenden, had Antwerpen zich overgegeven.

Het beleg van Antwerpen was een langgerekte tragedie. Oranje had nog, op het eind van 1583, Marnix erheen gezonden om als 'buitenburgemeester' (de functionaris vanouds speciaal belast met de betrekkingen tot het centraal bestuur en met de verdediging) aan het verwachte beleg het hoofd te bieden, en hij had daarna aangedrongen op het doorsteken

'DE BRUG VAN FARNESE'.

van de Kouwensteinse dwarsdijk en de Blauwgarense Scheldedijk. Antwerpen lag aan de rand van het Nederlandse rivierengebied en was van Zeeland uit te approvianderen en te ontzetten. Maar daartoe zou het nuttig zijn de brede zoom lands benoorden de Schelde door die dijken beschermd onder te laten lopen: anders moest alles langs de rivieren zelf. De particuliere belangen die in het democratisch stadsbestuur tot ongehinderde uiting kwamen (Marnix had maar een uiterst beperkte macht) hadden het doorsteken echter tegengehouden. Parma, die aan bestorming niet kon denken, zocht de stad aan alle kanten af te sluiten en had inderdaad die dijken aanstonds bezet. Toen hij er vervolgens tot verbazing van de Antwerpenaars, in slaagde even beneden Calloo een sterke, brug over de Schelde te slaan, bleek hoe onverstandig men gedaan had Oranje's raad te veronachtzamen. Alle pogingen om de stad te bereiken moesten nu of op die brug of op de Kouwensteinse dijk gericht worden en alle liepen erop te pletter.

De Hollanders en Zeeuwen deden hun best. Niemand verheelde zich wat een ramp de val van Antwerpen zijn zou. Maar tegenslag volgde op tegenslag. In het begin van 1585 werd de daadkracht van de Zeeuwse vloot verlamd door een hooglopende twist tussen Treslong, thans admiraal van de provincie, en de regenten die de marinezaken behandelden. Daarna mislukte door het misverstaan van seinen een onderneming tegen de brug, die door het befaamde vuurschip van de Italiaanse ingenieur Gianibelli, inderdaad op het juiste ogenblik ontploft, was doorgebroken. In Mei eindelijk werd een nieuwe poging zorgvuldig voorbereid. De Staten van Holland zonden enkelen uit hun midden - de pensionaris van Rotterdam, Oldenbarnevelt, een opkomende kracht, was er bij - om op alles toezicht te houden. Met hard vechten werd de Kouwensteinse dijk veroverd: Hohenlo uit Zeeland ontmoette Marnix uit Antwerpen gekomen en samen lieten de twee zich over het ondergelopen land naar de stad roeien om er de blijde tijding te brengen. Hun feestvreugde werd verstoord door het bericht dat de Spanjaarden de dijk heroverd hadden en weer dicht wierpen: nooit was overwinning roekelozer weggegooid. Als trouwens Elisabeth, in afwachting van een overeenkomst, vast een paar duizend man overgestuurd had, zou Parma, die ook maar ternauwernood over genoeg troepen beschikte, het geleden verlies zeker niet hebben kunnen herstellen.

En nu gaf Marnix de zaak verloren. In de stad werd door de armere bevolking al lang gebrek geleden. De nieuwe teleurstelling van het mislukt ontzet gaf aanleiding tot opstootjes. De Brede Raad besloot tot onderhandelen, maar wekenlang hield men nog vast aan de eis van vrijheid voor de gereformeerde godsdienst. Parma ontving de afgezanten, en in 't bizonder Marnix, met veel eerbewijzen, maar was op dat punt onvermurwbaar. In weerwil daarvan liet zich de voor indrukken vatbare en wankelmoedige Marnix zo door hem innemen, dat hij te Antwerpen, tot woede van de Gereformeerden, die al op zijn fransgezindheid tegen hadden, de grote pleitbezorger der overgave werd.

> Daar was niemand in de vergadering van de Brede Raad (*schreef een Engelsman uit de belegerde stad*) die niet verbaasd was om mijnheer van St. Aldegonde zo hevig de deugden van de Prins van Parma te horen verheffen, zeggende dat hij vol goedertierenheid en zonder valsheid was, en vertrouwende dat hij deze landen goed zal besturen. Zijn aanprijzen van een verzoening met de Koning van Spanje beviel de Brede Raad weinig

> en de kolonels en kapiteins (*van de burgerij*) nog veel minder: de meesten waanden te dromen als zij mijnheer van St. Aldegonde zo hoorden spreken.

Marnix had een jaar lang alle oproerigheid weten te bedwingen, alle welgezinden doen samenwerken. Wat deed hem nu versagen? Evenals Oranje had hij zijn hoop op Frankrijk gevestigd en het succes van de Ligue was voor hem dus een zware slag; van Engeland verwachtte hij niets. Maar bovendien, heel dat rampspoedig jaar door, als

stad na stad viel, hadden de Vlamingen en Brabanders bitter geklaagd dat zij door Holland en Zeeland in de steek gelaten werden. De goeverneur van Brussel, bijvoorbeeld, Van den Tympel, had na de overgave van zijn stad met veel heftigheid in die geest tot de te Antwerpen vergaderde gedeputeerden van Brabant gesproken. Zonder twijfel was Marnix mede door die wrevel aangetast. Het tragische was, dat de Hollanders en Zeeuwen deden wat zij konden. Zeker, als de Prins van Oranje er nog geweest was om geschillen over bevoegdheden en

MARNIX VAN ST. ALDEGONDE.

twisten tussen personen bij te leggen, zou dat meer geweest zijn; de Raad van State onder de jonge Maurits was machteloos, alles kwam op de gewestelijke Staten aan. Niettemin zijn de klachten der Zuidelijken maar een uiting van die algemeen menselijke neiging om vrienden en medestanders van een niet te stelpen vloed van ongelukken de schuld te geven. Ook om Marnix tegen die zwakheid te behoeden zou Oranje er nog geweest moeten zijn. Een volhouder in de positie van de buitenburgemeester had de overgave nog weken kunnen verschuiven. En de Hollanders wachtten voor een nieuwe poging maar op gunstige wind, de talmende Engelse troepen zouden toch ook niet eeuwig uitblijven. Maar door de houding van haar aangewezen leidsman verward, liet zich de Brede Raad door het ‘peis’ geroep van de hongerige menigte op het plein voor het stadhuis intimideren, en 17 Augustus 1585 werd het verdrag getekend, waarbij de stad terugkeerde onder de gehoorzaamheid van Philips; het Katholicisme werd hersteld, doch vier jaren werden gegund aan de Gereformeerden vóor zij zouden moeten vertrekken; alle privileges werden hersteld, geen Spaanse bezetting zou in de stad gelegd worden en de citadel, die herbouwd werd, zou weer afgebroken worden zodra Holland en Zeeland mede onderworpen waren. Marnix trok zich terug naar zijn landgoed Souburg in Zeeland; 't is waarlijk niet vreemd dat hij uit Holland en Zeeland met verwijten en beschuldigingen overstelpt werd.

Antwerpen, in weerwil van de vele schokken die het sedert 1566 doorstaan had, nog steeds verreweg de grootste en rijkste stad der Nederlanden, van 1578 tot 1583 de hoofdstad van de opstand geweest, - Antwerpen gevallen! algemeen verwachtte men dat de onderwerping van Holland en Zeeland dra volgen zou. Maar tegen een

rechtstreekse aanval lagen die gewesten achter de rivieren beschut. Zij waren zelf op die wateren meester, en hoe geducht scheepsmacht meetelde, Parma ervoer het aanstonds: de Zeeuwse Geuzen hadden zijn brug niet kunnen forceren, maar zij konden het Spaans geworden Antwerpen onverbiddelijk van de zee afsluiten. De stad die Parma dank zijn ontembare geestkracht, zijn militair vernuft en zijn menskundig beleid had kunnen veroveren, verdorde als het ware onder zijn handen. Niet alleen omderwille van de

ALEXANDER FARNESE, HERTOG VAN PARMA.

religie, maar omdat de stremming van alle handel hen in hun bestaan trof, verlieten duizenden de stad - zoals er al duizenden uit Brugge en Gent en Brussel en Mechelen en uit alle steden die in Spaanse handen vielen, weggetrokken waren -, en de meesten kwamen naar Holland en Zeeland en versterkten daar het gereformeerde element en voerden er tevens schatten van kapitaal, ondernemingsgeest en kennis aan. De rust en orde die Parma aan Vlaanderen en Brabant bracht, hadden veel van de verstijving des doods. Daarentegen trokken zich de beste levenskrachten van het Nederlandse volk op het kleine stukje gronds benoorden de rivieren samen.

Holland, Zeeland en Utrecht, Gelderland binnen Waal en IJsel, de IJselsteden van Overijsel, en Friesland, een paar kuststeden van Vlaanderen en Brabant, een enkele

geïsoleerde plaats als Venlo, dat was heel het gebied dat de Staten nog restte. Begin October 1585 kwam het Engelse legertje; de Graaf van Leicester volgde in December. Gedurende de twee jaar van zijn goeverneur-generaalschap was er nooit sprake van, dat hij het verlorene zou kunnen herwinnen. Hij kon zelfs wat nog overschoot niet ongeschonden bewaren. In 1586 gingen Grave en Venlo verloren. Tijdens zijn afwezigheid in Engeland begin '87 verrieden een paar van zijn onderhebbenden (Yorke en Stanley) Deventer en de schansen waarmee de Staatsen Zutfen na de overgang dier stad bedwongen hadden; hij kwam terug om Sluis te ontzetten, maar slaagde niet; na zijn tweede vertrek verkochten in 1589 muitende Engelsche troepen Geertruidenberg nog aan de vijand. Er is niettemin geen twijfel aan, of het langzamer tempo van Parma's voortgang gedurende Leicester's onrustige landvoogdij - waarvan wij de betekenis voor de opbouw van een Noord-Nederlandse staat straks beschouwen zullen - was mee aan de versterking door de Engelse hulptroepen te danken. De eerste verklaring ervoor moet echter gezocht worden in de omstandigheid dat Parma's verovering op de laatste natuurlijke verdedigingslinie van de opstand gestuit was. Overal stond hij voor water, tot aan Friesland, waar meren en moerassen de plaats van rivieren innamen. Wel hielden de Staten verscheiden plaatsen aan de overkant van die natuurlijke grens - Oostende, Bergen-op-Zoom -, maar ook die lagen dank zij het water in het onmiddellijk bereik van hun strijdkrachten, die nu meer dan ooit in een wijde boog op het onaantastbare en zeevarende Holland rustten.

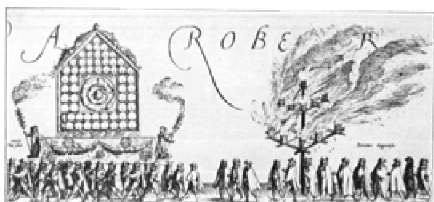
Maar de positie was er niet een van evenwicht. Het Noord-Oosten had Parma niet met kracht van wapenen veroverd, daartoe lag het te ver van zijn basis, aan de overkant van Maas en Rijn bovendien. Het was hem toegevallen door de omzwaai van Rennenberg en de gezindheid der bevolkingen. Nijmegen verschafte er hem een betere verbinding mee, toch bleef zijn vat erop onzeker. Veel waarschijnlijker niettemin dan dat het van het Noord-Westen uit teruggeveroverd worden zou, moest het de tijdgenoten voorkomen, dat het Parma dienen zou als steunpunt voor een voortgezette aanval om de opstand in zijn laatste schuilhoek te treffen. Ook Sluis en Geertruidenberg schenen de inleiding tot stoten naar het hart: van Sluis uit werd Zeeland, van Geertruidenberg Holland bedreigd. Maar daar hielp de rebellen het bevriende element het meest, en meer te vrezen leek een doorbraak van het Oosten uit: met Zutfen en Deventer was de IJsellinie al aangetast, over heel de Veluwe en tot in Utrecht toe brandschatten de Spaanse ruiters. Van Steenwijk en Groningen uit werd Friesland bedreigd.

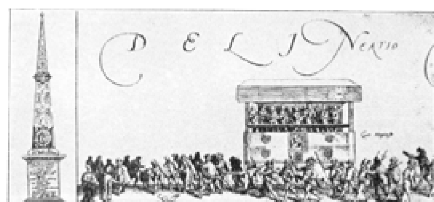
De positie die Parma in 1589 gewonnen had, was een positie voor verdere aanval. Hoe komt het dat hij ze niet heeft kunnen gebruiken, dat ze hem integendeel van het Hollandse steunpunt uit ontweldigd is en dat de Noordelijken weldra over de binnenste en onveilige verdedigingslinie wisten heen te dringen en de buitenste strategische grens, die van de grote rivieren, niet alleen bereikten, maar haar met de vestingen ten Zuiden ervan konden verzekeren? De verwonderlijke economische ontwikkeling, die bij staatkundige consolidatie in dat Noordwestelijk zeegebied plaats greep, was een factor van belang. Maar zonder de tegenslagen die Philips elders ondervond, eerst door het verlies van de Armada tegen Engeland, waarmee hij zijn financiële krachten nogmaals uitgeput had, vervolgens door het falen van de interventie in de Franse burgeroorlog, waartoe hij Parma zijn strijdmacht had laten verdelen, zou toch het succes van de Noordelijke gewesten onverklaarbaar zijn.

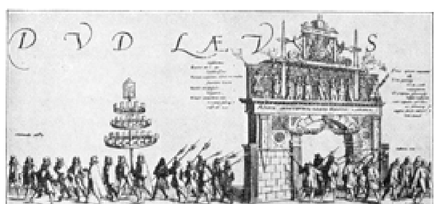
e. Partijtegenstellingen in het Noorden

De Graaf van Leicester had, toen hij naar de Nederlanden kwam, niet slechts een militaire taak te vervullen gekregen. Het verdrag gaf hem een vage politieke bevoegdheid en Elisabeth had hem op het hart gedrukt zekere wijzigingen in de constitutie der

gewesten te bewerkstelligen, in 't bizonder een versterking van de positie der Staten-Generaal tegenover de gewesten; uitstekende opdracht, maar moeilijk te vervullen als hij zich tevens, naar zij ook wenste, van het aanvaarden van groter politieke macht onthouden moest. Nauwelijks in Holland aangeland echter zag Leicester zich die macht door de benauwde Staten opgedrongen. Men maakte zijn goeverneur-generaalschap een realiteit: begin Februari 1586 ontving hij een waarlijk soeverein gezag, met minder beperkingen dan waar men Don Jan

INTOCHT VAN LEICESTER IN DEN HAAG.

of Anjou mee gekweld had. Ook hij was vreemdeling (verstond noch Nederlands noch Frans), maar hij was tenminste protestant. Hij stond bovendien hoog in Elisabeth's gunst, en de Staten, zich spijts al hun ervaringen nog in die onberekenbare maar in elk geval weinig volgzame vrouw vergissende, meenden dat zij haar door Leicester te verheffen dieper dan zij bedoeld had in den oorlog zouden kunnen wikkelen. Bovendien, de verwarring was nog almaar toegenomen en iedereen begon te geloven, dat alleen een krachtig persoonlijk bewind het land kon redden.

Maar dat wil nog niet zeggen dat iedereen bereid was zich te onderwerpen aan wat de nieuwe Landvoogd mocht voorschrijven. Er bestonden op dat ogenblik sterk verschillende vast omlijnde opvattingen omtrent de te voeren politiek, er bestonden partijen, die elk van Leicester steun verwachtten. De omwenteling had veel meer gedaan dan het koninklijk gezag verwijderen of zelfs dan de katholieke kerk omverwerpen. Zij had heel de maatschappij zowel als de staat dooreengeschud. Alle banden die de monarchie van gewest tot gewest geslagen had, waren verbroken. De leidende standen in de steden, in elk der gewesten, in het geheel der Nederlanden, waren gedeeltelijk buitengezet, en hadden zich voor de rest met nieuwe mannen moeten vermengen. Dat er zich na die schokken allerlei nieuwe problemen voordeden en dat men die in een driftige, twistzieke stemming benaderde, is minder verwonderlijk dan dat de algemene lijnen van maatschappelijke en staatkundige structuur weerstand bleven bieden en het nieuwe zich meestendeels in oude vormen voortzette. De Staten - vooral die van Holland - ofschoon zij zich een macht aanmatigden die hun historisch

volstrekt niet toekwam, waren toch in hoofdzaak een behoudende macht en zij bleken tegen de aanval die op hen gericht werd zeer wel bestand.

Die aanval kwam niet van de massa der uit hun rechten ontzette Katholieken. Integendeel, die bleven onder al deze bedrijven lijdelijk; - inderdaad stonden de Staten van

Holland voor wat er hun nog aan positie restte in de bres. De aanval kwam van de overtuigde Gereformeerden, sterk vooral onder de kleine burgerij in de steden, en geleid door de predikanten. Die mensen beschouwden zich als de dragers van de revolutie, van de nationale gedachte zelfs, de staat was hun staat, andersdenkenden moesten zo klein mogelijk gehouden worden. Hun godsdienstijver scheen hunzelf het enig doeltreffend patriottisme; alleen zó zou men de vijand het hoofd kunnen bieden. Een gang van zaken als die te Nijmegen was wel geschikt om hen in die opvatting te versterken en niet overal waren de Katholieken zo lijdelijk (misschien moet men zeggen: zo goed onder bedwang) als in Holland. Te Utrecht bijvoorbeeld voerden zij een hoge toon, zij hadden er nog veel scholen, ja zij lieten zich hooren:

> dat heurlieden haan (daar zij geweldig op snorken) hier ook zeer balde konink wezen zal.

Wij hebben gezien hoezeer die gedachte dat de nieuwe staat van zaken alleen in de handen der steil gereformeerden veilig was, de opstand beïnvloed had, maar het is nu tijd om op te merken dat er, binnen de kring van hen die de opstand aanvaardden en leidden, niettemin onafgebroken en taai verzet tegen geboden was, en zij was dan ook maar zeer onvolkomen in praktijk gebracht.

Oranje, wij weten het, had er zich nimmer aan onderworpen. Maar de Hollandse stedelijke oligarchieën die, in weerwil van de bruuske verandering van persoonlijke samenstelling door de omwenteling teweeggebracht, oligarchieën gebleven waren, evenmin. Zij hadden, zeker, de Reformatie aanvaard en de katholieke eredienst onderdrukt, maar hoe anders verstonden zij nochtans de zaken dan de ware ijveraars voor het nieuwe geloof. Sommigen waren door de vloedgolf der Hervorming zelf op het kussen gedragen; de meesten hadden zich aan de nieuwe omstandigheden slechts aangepast, of zelfs dat niet. Over 't geheel genomen voelden zij zich veel meer, als vanouds, de vertegenwoordigers en beschermers van de gehele burgerij, de wakers over de privileges en de welvaart van stad en land, dan de voorvechters van een bepaalde nieuwe kerkrichting. Zij beschouwden de zaken, met andere woorden, uit een werelds oogpunt, en terwijl in hun stelsel de nieuwe kerk zeker haar onmisbare plaats had, achtten zij zich geroepen om die plaats zorgvuldig te begrenzen. De grote Europese beweging der Reformatie was, van een bepaalde kant bekeken - vooral in Duitsland en in Engeland ziet men dit duidelijk -, een verzet van de gemeenschap der leken onder leiding van hun vorsten, van de staat, tegen priesterheerschappij. Wanneer zij theorieën nodig hadden om wereldlijk toezicht op de kerk waartoe zij zelf nog lang niet allen behoorden te rechtvaardigen, behoefden de Nederlandse regenten dus niet ver te zoeken.

Trouwens, in het eigen land was de politieke richting van de opstand in 1572 wel door de religieuze overrompeld, maar zij had haar eigen identiteit bewaard en haar eigen ideologie gehandhaafd. Daar had Willem van Oranje veel toe bijgedragen, maar ook de stadsregeringen en de Staten beriepen zich gaarne op de vrijheid zo goed als op de religie als inzet van de grote strijd. *Haec libertatis ergo*, op het noodgeld dat te Leiden tijdens het beleg gemunt werd, - dat was een leuze; men maakte onderscheid tussen tweeërlei patriotten:

die onze zake zijn toegedaan ofte deur liefde van de vrijheid, ofte van de religie.

En die ‘libertijnen’, gelijk men de eersten noemde, waren toch ook niet louter ‘politieken’ (zo heette in Frankrijk de partij die tussen de twee elkaar beoorlogende godsdiensten de vrede bewaren wilde), zij konden de streng Gereformeerden op hun eigen

terrein ontmoeten en ook zelf hun denkbeelden in religieuze termen kleden. Vooral het leerstuk van de uitverkiezing, met heel de beschouwing van de menselijke natuur als slechts tot het kwade geneigd die eraan vastzat, moest in het land van Erasmus verzet wekken, te meer naarmate de predikanten er stelliger de grondslag der ware orthodoxie van maakten.

Het libertinisme vond in deze jaren een theoreticus van oorspronkelijke en buiten de onmiddellijke strijdpunten uitgaande

DIRK VOLKERTSZOON COORNHERT. (GRAVURE VAN GOLTZIUS)

kracht. Dat was Coornhert, die in 1576 in Holland teruggekomen was en wiens uitspraken over religie alleen al om zijn politieke relaties de aandacht trokken. Coornhert weigerde zich bij enig kerkgenootschap aan te sluiten. Hij verklaarde ronduit, in zijn talrijke strijdschriften, en in openbare disputaties te Leiden in 1578 en in Den Haag een jaar of wat later onder het toezicht der overheid ingericht, dat de waarheid voor mensen niet te kennen was. Met hevigheid voer hij uit tegen de predikanten, die met het dogma in de geloofsbelijdenissen neergelegd precieze instemming verlangden. Dergelijke taal was zeker velen naar het hart gesproken, en de regenten luisterden te eer naar Coornhert omdat hij, hoe afkerig ook van alle dwang, toch in zijn vrees voor de tyrannie der predikanten bereid was het wereldlijk gezag te hulp te roepen. Ten behoeve van de regering van Leiden schreef hij een paar geharnaste vertogen om haar goed recht aan te tonen in een geschil met een van haar predikanten over de aanstelling van de kerkeraad, en wees daarin de Synode, die zich met een vindicatie van het recht der kerk om zichzelf te besturen tot stad en Staten wendde, met vinnige beslistheid terug.

Het Synodus poogt om 't hoofd van de overigheid te worden.

Dat was zijn conclusie uit de eis der Synode dat de magistraten gereformeerd zouden zijn (aan haar immers te bepalen wat gereformeerd was), terwijl uit het toezicht der predikanten op het onderwijs volgen zou dat zij ‘erfmeesters’ van het hele volk werden. De secretaris van Leiden, Jan van Hout, was trouwens zelf een rechte libertijn en onder zijn invloed en die van de predikant Coolhaes, wegens onrechtzinnigheid

door de Synode geexcommuniceerd, dreef de Leidse regering de twist met een verbazende scherpte en hardhandigheid.

Over de allereerste beginselen die de verhouding van kerk en staat regelen moesten, was men - dat bleek - het evenmin eens als over de leer. De twee geschillen moesten samenvallen, want met hulp van de staat wilde de kerk de leer vastleggen. Zij wilde laksen, onverschilligen en onrechtzinnigen, al zaten zij ook in het gestoelte der ere, kunnen berispen en desnoods buitensluiten. Zij beschouwde het als de goddelijke plicht

der overheid om op haar aanwijzing de voorschriften van het Calvinisme in het maatschappelijk leven te onderhouden en andersdenkende groepen te onderdrukken. Geheel vrij stond de overheid natuurlijk niet meer tegenover een kerk met welke zij een verbond tegen de Spaanse overheersing gesloten had. Van Hout kon bijvoorbeeld een plan om de armenzorg geheel in wereldlijke handen te brengen niet doorvoeren: stadsregering en kerkeraad beheerden samen dat machtig middel om de bezitloze massa tot de nieuwe leer over te halen.

JAN VAN HOUT

Ook het onderwijs raakte in feite geheel onder kerkelijk toezicht, steden en gewesten vaardigden verordeningen uit - wij zullen er nog nader van horen - waardoor het onderwijzersambt voor gereformeerden voorbehouden bleef. De geloofsbelijdenis werd trouwens op de scholen geleerd. De school kreeg geen mindere betekenis voor de vorming van de nieuwe protestantse natie dan de armenzorg. Maar zoveel zij nog kon, wilde de overheid toch haar eigen vrijheid en die van de ingezetenen, of zij tot de kerk behoorden of niet, beschermen, en terwijl zij dus bepaald repressieve maatregelen tegen andersdenkenden nalatig toepaste, belemmerde zij de kerk zoveel mogelijk in het gebruik van haar tuchtmiddelen tegen de eigen leden. Dat, en heel het toezicht dat de overheid zich daartoe aanmatigde, scheen de kerkelijke partij een onverdraaglijke inbreuk op haar onafhankelijkheid toe, maar is het vreemd dat de overheid, zonder wier steun de kerk nooit gevormd had kunnen worden en wier steun zij nog dagelijks behoefde, die bovendien de hand gelegd had op de kerkelijke goederen waarvan de nieuwe organisatie bestond, zich niet als een willoos werktuig liet gebruiken?

De strijd die zo begon, en waarvan in Noord-Nederland ondanks de zo sterk veranderde omstandigheden de laatste echo's nog niet verklonken zijn, heeft voor het geestelijk leven van het Noord-Nederlandse volk een niet te overschatten betekenis gehad. Elk der beide partijen vertegenwoordigde iets waardevols en hun strijd, die soms heroïsche vormen aannam, spande geest en gemoed van voor- en tegenstander

tot hun volle kracht. In de steile overtuigdheid der ‘preciezen’ zat een geweldig vermogen, maar als zij hun wens hadden kunnen doordrijven, zou de Noord-Nederlandse cultuur, die weldra een zo frisse en levendige verscheidenheid zou ontplooien, tot iets heel straks

en eentonigs verengd zijn. Daartegen was dus de bescherming, aan de veelheid der krachten die uit onze oude cultuurtradities opwelden door de libertijnse oligarchie verleend, een zegen. Maar op haar beurt dreigde de machtsaanmatiging der oligarchie soms een verstikkende band te worden en dan was de onverzettelijkheid der strenge Calvinisten, die zich van het geweten in het algemeen geen voorstelling vormden, maar voor wie hun eigen geweten een onschendbaar heiligdom was, zuiver winst voor de onafhankelijkheid van het geestelijk leven.

Inderdaad waren de Staten van Holland niet van een loutere ijver voor de vrijheid en de rechten van andersdenkenden bezield; zij vreesden in de kerk een mogelijke organisatie van het volk, welks laatste politieke verbanden zij zelf ontkracht hadden: van 1581 dagtekent hun verbod aan stadsregeringen (voor de meeste was het zeker niet meer nodig) om over provinciale zaken met gilden of schutterijen overleg te plegen. Hun streven om de kerk onder hun toezicht en bewind te houden diende mee om hun eigen nieuwe machtspositie te schragen: de strijd tussen kerk en staat viel samen met een strijd tussen democratie en oligarchie. En nog andere factoren werden daarmee versmolten. De Staten van Holland lagen niet alleen in onmin met hun eigen ‘gemeente’. Er heerste in de meeste kleine gewesten een uitermate geprikkelde stemming tegen hen.

Holland was rijk, sterk, onaangetast. Het dreef handel temidden van de oorlog. Zijn havens lagen open naar alle zeeën; zo afhankelijk waren de landgewesten van de invoer door de havens, dat Parma hem in de streken die hij terugveroverde oogluikend moest toelaten; ja in Spanje zelf kon Philips de schepen van zijn rebellen niet weren. Nu Antwerpen van de zee afgesloten was, vervulden Hollandse en Zeeuwse steden - op den duur in 't bizonder Amsterdam - de rol die de grote Schelde-stad in het economisch leven van Europa gespeeld had. Na het verlies van Brabant en Vlaanderen kwamen de kosten van de oorlog grotendeels op Holland en Zeeland neer; met Groningen, Overijsel en Gelderland geheel of gedeeltelijk in vijands handen, Friesland aan strooptochten blootgesteld, bracht Holland alleen ongeveer twee derden op. Geen wonder dat het zich soms zeer eigendunkelijk gedroeg. Zo had het in 1585 de jonge Maurits zelf het stadhouderschap opgedragen: tot nog toe hadden de Staten-Generaal, als de plaats des Konings waarnemend, tot stadhouderschappen benoemd (wij hebben er voorbeelden van gezien[1]). De Staten van Holland maakten nu die waardigheid, waaraan tradities van oppermacht vastzaten, aan zich ondergeschikt. Die ontwikkeling kwam geheel natuurlijk uit de omstandigheden voort. En ook in andere zaken voelde Holland dat het zich in de Staten-Generaal de wet niet behoefde te laten stellen door zijn noodlijdende bondgenoten. Maar de gewesten die zonder Holland's hulp de strijd geen maand hadden kunnen voortzetten, klaagden steen en been dat Holland niet genoeg deed.

De uit hun steden verdreven Vlamingen en Brabanders vermeerderden dat koor. Zij behoorden tot de felste Protestanten, zij verkeerden daarenboven in de rechte ballingenstemming:

> aleer zij hen hadden wel terneder gesteld,

zoals een menskundig Zeeuw, die te Middelburg veel met hen te stellen gehad had, als 't ware vergoelijkend opmerkt: vol verbittering, geneigd om overal lafheid en

1) Zie hiervóor, blz. 260.

verraad te speuren. In de Generaliteitscolleges, waaruit overigens de Brabanders en de meeste Vlamingen met de val van hun provincies ontslag hadden moeten nemen - in de Raad van State zat Van Meetkerke nog -, werd al te geredelijk alle tegenslag niet slechts aan het ontbreken van een krachtig oppergezag, maar bepaaldelijk aan de traagheid en zelfzucht van Holland geweten.

Orthodoxen, democraten, landgewesten, ballingen, Generaliteits-politici en -ambte-

naren, allen verwachtten heil alleen van een heerser, die de Staten van Holland op de stang zou rijden, en zij dachten dat er hun in Leicester een geschonken werd. Inderdaad stemden Leicester's kerkse neigingen zo goed als zijn afkeer van een burgerlijk bewind hem vóor die ambitieuze plannen. Toch vergisten de haters van Holland zich in de man, terwijl evenzo de vreemdeling de krachten die in ons land om de voorrang streden, geheel verkeerd schatte.

f. Leicester's mislukking en de vestiging van een Noord-Nederlandse staat

Eerst zonder wantrouwen door de Staten van Holland ontvangen, stortte Leicester zich weldra in de partijstrijd en geraakte in handen van een groep die de gewestelijke oligarchieën omverwerpen en met zijn persoon een nationaal-gereformeerde dictatuur stichten wilde. In de Raad van State stelde de Landvoogd slechts vertrouwen in de Vlaming

ROBERT DUDLEY, GRAAF VAN LEICESTER.

Van Meetkerke en de Engelse leden, benevens de secretaris De Borchgrave, ook een Vlaming. Voorts steunde hij op de predikanten en de volkspartij, die zich van Utrecht meester maakten.

De Utrechtse burgerhoplieden, nu niet meer bezorgd voor ‘de katholieke Apostolieke Roomse religie’, maar ijverig gereformeerd, en aangespoord door een aantal Brabantse uitgewekenen, van wie de Bossenaar Prouninck de voornaamste was, stonden al lang scherp tegenover de magistraat en de gewestelijke Staten, niet minder libertijns dan in Holland. De macht van adel en magistraat werd versterkt doordat, bij een regeling die Oranje in 1582 als Stadhouder had doorgezet, de houders der oude kapittelgoederen door ‘geëligeerden’ als afzonderlijk lid in de Staten gehandhaafd bleven. De Calvinisten namen aanstoot aan dat gebruik van de kerkelijke goederen door de heersende stand. Jarenlang handhaafden de regenten een predikant, Duifhuis, die buiten het gereformeerd kerkverband bleef. Maar in 1584 had de volkspartij de Stadhouder van Gelderland, de Graaf van Meurs, met geweld tot Stadhouder weten te doen verheffen en met zijn hulp, waarbij zich nu die van Leicester en zijn Engelse troepen voegen kwam, werd de oude aristocratische en libertijnse partij, met welke de Prins van Oranje gewerkt had, buitengesloten en Utrecht aan een intensief proces van calvinisering onderworpen. Hoe bitter die mensen tegen de Hollanders gestemd waren, was vóor Leicester's komst gebleken uit een vertoog dat zij bij de Staten-Generaal hadden ingeleverd tegen (zo heette het) de onbeschaamde overtreding door Amsterdam van een verbod van handel drijven met de vijand, te verklaren alleen uit het stellen van eigenbaat boven algemeen belang, uit

eigengerechtigde minachting voor de oppermacht der Staten-Generaal, misschien zelfs uit heimelijke zucht tot Spanje!...

Die kwestie was de eerste waarin Leicester openlijk zijn richting toonde. In April 1586 werd een scherp plakkaat tegen die handel uitgevaardigd en verbeurdverklaringen en strafoefeningen volgden. De Hollandse koopmansstand protesteerde en de Hollandse oligarchie zette zich schrap om die protesten te steunen. Alleen omdat zij met de koopmansstand zo nauw verbonden was dat haar bizondere belangen ermee gemoeid waren, alleen uit eigenbaat dus? De Utrechtenaren en de met hen verbonden Vlamingen en Brabanders, ziende hoe slecht de door Parma onderworpen streken er aan toe waren - in Vlaanderen en Brabant waren de boeren er in 1586 niet toe te krijgen geweest het land te bezaaien - meenden dat de hongerschroef nog maar wat aangezet behoefde

te worden om de Spanjaarden tot onderhandelen te dwingen. De Hollanders hielden vol, dat alleen hun buitenlandse concurrenten er wel bij varen zouden, dat Vlaanderen en Brabant licht van elders voorzien konden worden, maar dat hùn handelssteden dan de inkomsten derven zouden, zonder welke het onmogelijk was de oorlog voort te zetten. Uit de verlofgelden van die handel geheven (de ‘licenten’) werd bovendien de scheepsmacht die rivieren en kustwateren beheerste, bekostigd. Dat de oorlogsleveranciers niet kieskeurig waren en dat particuliere belangen zich in het Statenbewind soms al te sterk deden gelden, zal niemand ontkennen. Toch waren zulke beschouwingen niet zonder kracht, maar de drijvers die het oor van Leicester hadden, beantwoordden ze slechts met wilde beschuldigingen van verraad, papisme, atheïsme zelfs. Eigenmachtig stelde de Landvoogd een Generaliteitsrekenkamer in, welker voornaamste functie zijn zou de ‘lorrendraaiers’ (smokkelaars) te beboeten: een Brabants avonturier met een heel verdacht verleden, Reingoud, had hem schatten voorgespiegeld als opbrengst van de werkzaamheden van zo'n lichaam en die man werd er de leidende geest van. Versterking van het Generaliteitsgezag was juist wat de Unie behoefde, maar door dit college vast te koppelen aan een politiek die het machtigste gewest als moordend voor zijn welvaart beschouwde, deed Leicester de Generaliteitsgedachte enkel kwaad en dwong Holland om zich met behulp van zijn provinciale rechten en feitelijke macht te weer te stellen.

Zo ontstond dus een zo scherpe tegenstelling dat het op scheuring dreigde uit te lopen als niet de ene partij de andere ten onder kreeg. Maar dat wilden Leicester en zijn aanhang dan ook beproeven. In Juni maakten zij zich van de regering van Utrecht geheel meester. Prouninck werd burgemeester, een ander Brabander schout, Floris Thin en een zestigtal andere leden der Statenpartij werden verbannen, Paulus Buys, de voornaamste vertegenwoordiger in de Raad van State van het Hollandse standpunt en die, ofschoon hij harder dan de meesten voor het Engelse verdrag gewerkt had, in Leicester's brieven nog slechts verrader, papist, atheïst heette, gevangen genomen. Nu moest het volk ook in Holland tegen de oligarchie worden opgeroepen, nu moesten de Engelse troepen aan het spel deelnemen.

Wat een gevaarlijk spel het was voor de Nederlandse onafhankelijkheid, zouden Leicester's aanhangers pas hebben kunnen zien, hadden zij kennis gedragen van zijn vertrouwelijke correspondentie met de Koningin. De gunsteling die zich in de aanvang te veel op zijn gunst had laten voorstaan, maakte het nu goed door slaafse onderwerping aan de wil van zijn meesteres. Het bezit van een paar steden in Noord-Holland, met Den Briel, stelde hij haar voor als het middel

> om deze lieden te beheersen zodat gij oorlog of vrede zult kunnen maken naar gij verkiest. Vrede met de Koning van Spanje zodat zijn gezag hier hersteld zou worden....

Leicester prees zo'n vrede weliswaar niet aan, maar hij liet alles over aan de wijze beschikking van Elisabeth, die

> weinigen of niemand tot de volle kennis van uw voornemen moogt toelaten, vooral indien gij inderdaad met dit volk niet verder gaan wilt.

Zijn machtspositie, waar de ijverigste Calvinisten hem aan helpen moesten, zou slechts dienen om de onbetrouwbare Elisabeth de rechter over hun lot te maken! Maar toen het ogenblik tot handelen aanbrak, deinsde hij terug. Hij was toch de ware Gideon niet om Israel te verlossen. Zag hij zelf reeds in, dat de Staten van Holland steviger in het zadel zaten dan hij gedacht had? Zijn eigen onverstand had in elk geval teweeg ge-

bracht, dat zij niet alleen als de verdedigers van hun oligarchisch stelsel tegenover hem stonden, maar als de verdedigers van de handelswelvaart van heel hun bevolking. Een krachtige hand had de leiding van hun zaak aangevat: Oldenbarnevelt, de eerste grote staatsman die uit het Noord-Nederlandse volk opkwam, was Advokaat van den Lande van Holland geworden. Wat de positie der Staten ook niet weinig versterkte, was dat Maurits en Hohenlo, met Willem Lodewijk van Nassau, nu Stadhouder van Friesland, hun zijde hielden: dat wil zeggen dat zij over een groot deel van het leger beschikten. Leicester dorst in ieder geval niet doortasten en toen hij in November 1586 naar Engeland trok, volgens besluit der Staten-Generaal zijn gezag aan de Raad van State opdragende, liet hij een onopgeloste crisis en een grenzenloze verwarring achter.

Hij was niet lang weg, of de Engelse goeverneurs van Deventer en de schans voor Zutfen verrieden hun posten aan de Spanjaarden[1]; de meest onrustbarende berichten kwamen binnen over de houding der slecht betaalde Engelse garnizoenen in verscheiden andere plaatsen. De Staten van Holland voelden zich nu gedragen op het sterke tij van de beangste en verontwaardigde openbare mening. Het ergst was nog dat een instructie aan het licht was gekomen, waardoor Leicester - achter de rug van de Staten-Generaal om! - de Raad van State de macht die hij hun officieel en in het openbaar hadovergedragen op essentiële punten weer ontnam, zodat de Raad zich onbevoegd moest verklaren om tegen de verdachte garnizoenen de nodige maatregelen te nemen. Aan het hoofd van een deputatie uit de Staten-Generaal in de Raad verschenen, voer Oldenbarnevelt driftig tegen de gevolgde methoden uit.

> Met luide stem riep hij dat een achterraad de zaken in het geheim bedisselde; dat men het voorbeeld van de Prins van Oranje zaliger slecht volgde, die nooit grensplaatsen aan éen natie toevertrouwde, dat men door de Engelsen schromelijk bedrogen werd.

Op de schampere opmerking van éen der Nederlandse Raadsleden, dat de Prins van Oranje zich door heel wat erger ongeregeldheden ten tijde van de Fransen (Anjou!) nooit had laten afschrikken, antwoordde de Advokaat met even grote hartstocht, dat zij door de Fransen nooit zo verraden waren als nu door de Engelsen. Dit alles natuurlijk in het Nederlands. Eén van de twee Engelse Raads-leden, Gilpin, verstond die taal, maar moest zich in zijn verweer van het Frans bedienen. Pas door de zich zo ontwikkelende altercatie kwam nu ook de andere, Wilkes, op de hoogte, en protesteerde uit alle macht, maar zonder Oldenbarnevelt te stuiten. En in zijn eigen machtig gewest tastte deze nu door. Met terzijdestelling van 't gezag van de afwezige Landvoogd en diens ontredderde Raad van State droeg Holland een bizondere macht aan zijn Stadhouder Maurits op en vorderde van het krijgsvolk een nieuwe eed. Tevergeefs protesteerde het Engelse raadslid Wilkes, die de Staten van Holland met hevigheid het recht om te handelen als zij deden ontzegde:

> De soevereiniteit, ofte opperste hoogheid, bij gebreke van een wettelijk Prinse, behoort de gemeinte toe, ende niet ulieden, mijne heren.

1) Zie hiervóor, 288.

De dienaar van Koningin Elisabeth kon het met die volkssoevereiniteitstheorie moeilijk heel ernstig menen. De vaardige pen van Vrancken stelde er in een befaamd gebleven ‘deductie’ op naam van de Staten zelf een theorie tegenover, die in feite ook op de volkssoevereiniteitsgedachte berustte, die alleen het in oppositie brengen van Staten en gemeente als een gevaarlijk bedrijf afwees en betoogde dat de eigenlijke dragers van de soevereiniteit de lastgevers der Staten-vergadering waren, dat wil zeggen

de edelen en stedelijke vroedschappen die van oude tijden her geacht werden het gehele volk van Holland te vertegenwoordigen. Vrancken's historische beschouwingen mochten onhoudbaar zijn (de Staten zouden reeds 700 jaar op die wijze de dragers der soevereiniteit geweest zijn en de graven zich slechts geleidelijk en wederrechtelijk aan hun opperhoogheid hebben ontworsteld!), onmiskenbaar waren de Staten van Holland, geleid door Oldenbarnevelt, nu de enige doelbewuste macht in de Unie, de enige die het land in het aangezicht van de vijand voor volslagen anarchie bewaren kon. In Utrecht mocht een gereformeerde burgergroep zich tegenover de historische Staten-klassen van adel en geestelijkheid op een revolutionair democratisch recht beroepen, in Holland bestond op dit ogenblik, als gevolg van Leicester's onverstandige politiek, in 't bizonder van zijn handelsverbod, inderdaad die solidariteit tussen gemeente en geprivilegieerden waarvan Vrancken zo hoog opgaf. En zo lieten de Staten-Generaal zich door de Hollandse Staten bewegen om, uit hoofde van hun soeverein gezag, de Raad van State een nieuwe samenstelling te geven, waardoor Van Meetkerke en De Borchgrave geweerd werden. Dat was al een ernstige inbreuk op het oppergezag van Leicester, maar toch gevoelde men de behoefte aan steun nog zo, dat men meteen onderhandelingen opende over zijn terugkeer. Ook de Utrechtse volkspartij, die het spel nog niet verloren gaf, smeekte hem zijn gezag te komen herstellen.

Hij kwam in de zomer van 1587 met enige verse troepen; Sluis kon hij echter niet redden. Maar nu zou hij dan met hulp van de Utrechtenaars en van de predikanten, die weer blindelings de Staten de schuld van het verlies dier belangrijke vesting gaven, zijn in het vorig jaar vermeden staatsgreep uitvoeren. Hij moest het doen onder uiterst ongunstige omstandigheden. Zijn Koningin toch, eeuwig weifelend, was druk in onderhandeling met Parma, en na dit eerst tegen de beweringen der Staten in ontkend te hebben, moest Leicester toegeven dat zij het bij het rechte eind hadden en nodigde hen zelfs uit om aan die onderhandelingen op een geheel onbevredigende grondslag deel te nemen. Met de onthulling van dat verraad verloor de held der predikanten en der ballingen bij de gemeente die hij tegen de Staten wou aanvoeren, alle aanzien. Toch moest de poging nog gewaagd en in September kwam Leicester uit Utrecht naar Holland en trachtte zich van een aantal Hollandse steden meester te maken; Sonoy in Medemblik was een trouw aanhanger en weigerde Maurits' stadhouderlijke bevelen aan te nemen, maar nergens roerde het volk zich. In Leiden werd door een paar Zuid-Nederlanders, Van Meetkerke en de predikant-hoogleraar Saravia, en een deel van het garnizoen, in overleg met Leicester, een aanslag voorgenomen, die tijdig ontdekt werd; Van Meetkerke en Saravia ontsnapten, maar een paar anderen van de hoofdaanleggers werden door de libertijnse stadsregering, in samenwerking met de Staten van Holland en Maurits, met de dood gestraft. Leicester, vernederd en verbitterd, verliet nu weldra het land voorgoed.

Nog veel erger dan na zijn eerste vertrek was thans de verwarring. Met Utrecht en Medemblik en de Engelse garnizoensplaatsen weerspannig tegen de Staten, verschilde de toestand weinig van burgeroorlog. Pas toen in het voorjaar van 1588 Leicester's ontslagbrief binnenkwam, konden de Staten met Maurits, Willem Lodewijk en Hohenlo die tegenstand breken. Sonoy onderwierp zich; de rol van Van Meetkerke en De Borchgrave was uitgespeeld; in Utrecht werd de volkspartij ten val gebracht, Prouninck moest uitwijken, en het aristocratisch Statenbewind werd ook daar hersteld. Met de Vlamingen en Brabanders en de volkspartij verloren de predikanten de slag.

In 1586 had een Synode een kerkorde in hun geest uitgewerkt, maar hoezeer die door Leicester uit hoofde van zijn gezag bekrachtigd was, daar kwam nu niets meer van in. Met kwetsende scherpte verzocht Oldenbarnevelt een aantal predikanten die tot eenheid vermaand hadden, zich niet met staatszaken te bemoeien. In Utrecht mengden de Staten zich nu in het bestuur der kerk die hun naar het gezag gestaan had en hielden haar krachtig onder

den duim. Inderdaad had Leicester alle zaken die hij had voorgestaan, reddeloos bedorven.

En zo kwam dan uit dit alles de oligarchische, erastiaanse[1], gedecentraliseerde Republiek te voorschijn. Het verdrag met Engeland bleef in stand en er waren nog Engelse hulptroepen in 't land, wier bevelhebber met nog twee Engelsen zitting in de Raad van State had. Maar het denkbeeld om het oppergezag aan een buitenlands vorst op te dragen was met de volkspartij gevallen en ook het denkbeeld van een onafhankelijke centrale regering was door Leicester's wanbeleid reddeloos gecompromitteerd. De Staten-Generaal legden de Raad van State, die het orgaan van zo'n regering had kunnen zijn, aan banden. Zij, en zij waren maar de som der gewestelijke Staten, werden nu in waarheid soeverein. Zij hadden de les geleerd dat, wilde men de oude vrijheden van de Nederlandse samenleving redden, men op eigen benen staan moest. Op voorgaan der Staten van Holland en onder leiding van Oldenbarnevelt waagde men het

Want het verloop van zaken had tevens beslist, dat Holland in de Unie de toon zou aangeven en dat hierin de sterkste eenheid gelegen zou zijn. Oldenbarnevelt, die aan zijn moedige leiding tegen Leicester een ongemeen aanzien in zijn provincie dankte, bezielde de Staten van Holland en door hen de Staten-Generaal. Dat hij dit kon, is te merkwaardiger omdat de provincie zelf maar een vrij losse federatie was; Amsterdam had bij het vaststellen van een Statenreglement geweigerd zich aan overstemming te onderwerpen. In de landgewesten, die elk op zichzelf beschouwd, geen steviger eenheid vormden, deed zich naast de Staten-oligarchie het stadhouderlijk gezag nog terdege gelden en hier gaf de dood van Neuenahr in 1589 Oldenbarnevelt de gelegenheid een grote slag te slaan. Hij bewoog de Staten van Utrecht, Gelderland en Overijsel Maurits het stadhouderschap in hun gewesten op te dragen: zo zou, hield hij hun voor, het krijgswezen beter saamgeordend en Hollandse hulp gemakkelijker beschikbaar worden voor de veroveringen tot beveiliging of herwinning van hun gebied vereist. Zoals hij Maurits tegen Leicester gebruikt had, zo gebruikte hij hem nu om, onder Hollands overwicht, de ergste federatieve verbrokkeling tegen te gaan. Het trof goed dat de enige andere Stadhouder die nu nog in de Unie over was, Willem Lodewijk in Friesland, door een hechte vriendschap met zijn neef en zwager Maurits verbonden was en een te hoog plichtsbesef bezat om zich door naijver op de grotere positie van de jongere man te laten beheersen.

Constitutioneel gesproken waren de invloed van Holland door zijn grote Advokaat en het gezag van Maurits als Stadhouder van een aantal gewesten toch maar lapmiddelen voor een kwaal waar men later de gevolgen van zou moeten lijden. Een regeringslichaam als de Raad van State, waardoor de eenheid op meer regelmatige wijze tot uiting had kunnen komen, werd in een hoek geduwd. De Staten-Generaal, waarin de gewesten als vrije gelijken naast elkaar zaten, werden niet slechts de drager der gezamelijke soevereiniteit, maar het feitelijke en dagelijkse bewind der Unie. Hoe jammerlijk ongeschikt zij daarvoor waren, zou later, als de volkskracht die nu de logge machine op gang hield verslapte, maar al te duidelijk blijken. Ook kan men met de bedrogen democraten en de teleurgestelde ballingen meevoelen. Maar zij hadden in Leicester voor hun idealen een onmogelijk kampioen gehad, terwijl daarentegen in de naaste toekomst het Hollands regiem tegen de eisen die de oorlog

1) Erastiaans: naar Erastus 16e-eeuws Duits theoloog en verdediger van de staatshoogheid over de kerk.

stelde opgewassen bleek. Mag men van een staatsman, geplaatst voor een zo dringende noodtoestand als Oldenbarnevelt in deze jaren, verlangen dat hij zijn stelsel voor een verre toekomst bouwen zou? Helaas, Vlaanderen en Brabant werden niet teruggewonnen. Maar zouden Prouninck en Van Meetkerke daar beter in geslaagd zijn dan Oldenbarnevelt?

Kaart X: De veroveringen van Maurits

g. De veroveringen van Maurits, 1589-98

Wij hebben aangeduid langs wat lijnen zich de onafhankelijke Noord-Nederlandse staat in de toekomst ontwikkelen zou. De eerste vraag bij het vertrek van Leicester was echter nog, of die staat een toekomst had.

Niet alleen de onderlinge verdeeldheid kon eraan doen twijfelen, maar gevaar dreigde buitendien van de Engelse hulptroepen, die door het bezit van de pandsteden Den Briel en Vlissingen, afgezien nog van hun positie aan de landgrenzen, de toegangen tot het land beheersten: als Elisabeth het eens werd met Spanje, was het met de Nederlandse opstand gedaan. En zelfs als de Engelsen bleven meewerken, - tot nogtoe was hun hulp te kort geschoten om Parma te stuiten en nu, met de IJsellinie verloren, en Sluis

in Spaanse handen, scheen de hoofdstelling van onze onafhankelijkheid, Holland-Zeeland zelf, bedreigd.

Het waren grote gebeurtenissen buiten de Nederlanden, die maakten dat de aanval der Spanjaarden juist nu begon te weifelen en Parma's voortgang halverwege niet slechts opgehouden maar teruggedrongen worden kon. Toen Geertruidenberg, aan de hoek van de diepe overstromingsarm van de St. Elisabethsvloed, hem in 1589 door muitende Engelsen in handen gespeeld werd - een aanvalspoort rechtstreeks op Holland -, was toch het ergste gevaar dat van Engeland gedreigd had, al bezworen: Elisabeth weifelde niet meer, maar was in open oorlog met Spanje gewikkeld. In 1588 had Philips het masker afgeworpen en terwijl de Paus de ketterse Koningin van de troon vervallen verklaarde, had hij de lang voorbereide veroveringstocht tegen Engeland door de Armada ondernomen. Tegen wil en dank had Parma het jaar moeten verkwisten door in Duinkerken en Nieuwpoort zijn leger saam te trekken, waaraan de Hollandse en Engelse vloot het oversteken toch belette, terwijl de logge Armada niet nabij komen kon. De ramp die haar daarna trof, was voor het aanzien van Spanje een geduchte slag. Voor een hersenschim had Philips zijn aandacht van de Nederlanden afgetrokken en bovendien was Elisabeth nu voorgoed van haar waan dat vrede met hem mogelijk was genezen. Een gevolg van belang! Ook al betekende het niet, dat zij nu scheutig werd of zelfs de toezeggingen van het verdrag van 1585 nog maar naar de letter gestand deed.

Veel dieper invloed op de gang van zaken in onze streken oefenden gebeurtenissen in Frankrijk nog. Wij zagen hoe Hendrik III in 1585 de aangeboden soevereiniteit over de Nederlanden had moeten weigeren uit vrees voor de zwellende macht der katholieke beweging in zijn rijk. Sedert had de Ligue onder de hertog van Guise zich in het bezit van Parijs gesteld. In 1588 liet de Koning Guise vermoorden, hetgeen de katholieke partij nog heviger verbitterde. In 1589 werd toen de Koning zelf vermoord en nu ontwikkelde zich eerst recht een ernstige toestand, want Hendrik III's opvolger was Hendrik van Bourbon, Koning van Navarre, Hugenoot en de leider der Hugenoten. De Ligue, die een groot deel van Frankrijk beheerste, weigerde de ketter als Koning te erkennen en onvermijdelijk zocht zij steun bij Spanje.

Voor Philips waren bij die crisis inderdaad grote belangen betrokken. Een overwinning van Hendrik IV zou - wat Willem van Oranje altijd verlangd had - de macht van Frankrijk tegen de Spaanse positie in de Nederlanden in 't geweer hebben kunnen brengen. Hoezeer Parma er dus naar hunkerde om zijn taak in de Nederlanden te voltooien - hij voelde dat alles onzeker bleef, zolang Holland en Zeeland overeind stonden -, hij moest aan de stellige bevelen van Philips gehoorzamen en zich Zuidwaarts wenden. Hij had de Ligue al een poos met geld en troepen die hij node missen kon gesteund, tot hij in 1590 zelf met zijn hoofdmacht optrok om Parijs tegen Hendrik IV te beschermen; eindelijk, in de winter van 1591 op '92, moest hij nogmaals Frankrijk in om Isabella, Philips' dochter bij zijn eerste vrouw die een Franse prinses geweest was, tot de troon van Frankrijk te doen verkiezen. Want om niets minder ging het nu en eindelijk leek zo, naar Philips in 1558 al met Hendrik II afgesproken had[1], Frankrijk zij aan zij met Spanje tot onderdrukking van de ketterij in Europa te zullen gaan samenwerken. Alleen, de hoop dat men Hendrik IV spoedig beslissend ten onder krijgen zou, werd telkens bedrogen.

1) Vgl. hiervóor, 191.

Zo bood de Spaanse inmenging in Frankrijk een schitterende kans aan de Noord-Nederlandse gewesten, en de krachtige wijze waarop zij daarvan gebruik maakten, Parma in weerwil van de hem opgelegde politiek dwingend zijn aandacht toch weer Noordwaarts te richten, kwam op haar beurt Hendrik IV te stade. In een paar jaren tijds werd de Spaanse zaak in de Nederlanden zowel als in Frankrijk deerlijk verknoeid en de zo lang zegevierende Parma stierf op het eind van 1592 in ongenade en wanhopig, gelijk Don Juan vóor hem.

De internationale omstandigheden werden dus (in 1588 en vooral in 1590) voor de toestand zo gunstig als ze sedert de bedriegelijke voorjaarsdagen van 1572 niet geweest waren, maar dat de jonge Republiek er gebruik van maken kon, dat dankte zij aan de inwendige ontwikkeling die juist de krachtige persoonlijkheid van Oldenbarnevelt, met heel het gewicht van Holland achter zich, in een positie van wezenlijke macht gebracht had en aan zijn gelukkig samenwerken met de vorstelijke stadhouders, Maurits en

PENNING OP HET INNEMEN VAN GRAVE (1602).

Willem Lodewijk. Achter alles wat in die jaren gebeurde, stond de machtige geest van de Advokaat van Holland, maar de beide Stadhouders waren veel meer dan werktuigen waardoor hij eenheid van staatkunde aan het ganse lichaam der verenigde Nederlanden meedelen kon. Hun grote verdienste lag in wat zij samen voor het leger deden, terwijl Maurits het wapen dat zij zich schiepen, bovendien met waar meesterschap hanteerde. Na het regiem-Hohenlo was het al een weldaad dat de jonge aanvoerders begrip van orde en tucht hadden; de regelmatiger financiën van de staat en de wijze zelfbeperking der Staten, die het leger verminderden om het overblijvende beter te kunnen betalen, verschaften hun daarbij een ondergrond. Maar bovendien voerden zij allerlei nieuwigheden in, die eerst spotlust wekten maar weldra in heel Europa nagevolgd werden. In de klassieke schrijvers lazen zij van krijgsbewegingen, waar zij hun troepen ijverig in africhtten; zij verbeterden de bewapening, en met een juist besef van de natuur van het land waarin hun diensten vereist werden, gewenden zij de soldaten aan graafarbeid die dezen tot nogtoe beneden zich geacht hadden en die door gehuurde boeren verricht placht te worden. Maurits had te Leiden de lessen in de wiskunde van de Bruggeling Simon Stevin gevolgd en hij was diep doordrongen van het belang van een wetenschappelijke beoefening der ingenieurskunst. Proviandering, middelen van vervoer te land maar vooral ook te water, aan alles besteedden zij hun aandacht, zodat toen het ogenblik van toeslaan kwam de slag raak kon zijn.

In 1590 besefte iedereen dat het ogenblik daar was. De Raad van State, welks werkzaamheden nu tot legerzaken vrijwel beperkt waren, wees de Staten-Generaal op

> die goede occasie ende gelegentheid die haar presenteren om den vijand afbreuk te doen ende enige aanslagen voorspoedelijk uit te richten door die tegenwoordige diversie van des vijands heerkrachten.

De Staten-Generaal besloten tot het aanwerven van nieuwe troepen. Na zo lange tijd van verdedigend oorlogvoeren, na jaren van terugwijken, was men klaar voor een offensief. Een welgeslaagde aanslag op Breda (wie weet niet van het turfschip?) had de moed al verlevendigd. Een poging van Maurits om Nijmegen te verrassen mislukte daarentegen, maar in September nam hij, terwijl Parma in Frankrijk was, behalve Steenbergen nog een hele reeks kleine plaatsen en forten aan de Maas bij Den Bosch. Het volgend jaar begon het eerst recht, ofschoon Parma toen, zij het met zijn halve aandacht in Frankrijk, in de Nederlanden bleef. Zutfen en Deventer, onverwachts omsingeld, gaven zich

dra over en al mislukte een aanslag op Groningen, Delfzijl en andere sterkten in het Noorden werden genomen. Daarna moest het snel Zuidwaarts om Parma te beletten de schans Knodsenburg tegenover Nijmegen te nemen en de veldtocht scheen afgelopen, de troepen gingen in de winterkwartieren. Op het onvoorzienst verzamelde Maurits daarna echter weer een legertje en verscheen voor Hulst in Vlaanderen, dat zich overgaf. En nog was het niet uit. Even onverwachts belegerde hij Nijmegen en veroverde ook die stad. Alleen een doelmatig gebruik van de waterwegen maakte die verrassend snelle bewegingen mogelijk.

In 1592 moest Parma weer naar Frankrijk en de Spaanse bevelhebber in het Noordoosten werd in weerwil van zijn waarschuwingen aan zichzelf overgelaten. Steenwijk en Koevorden, hoe sterk ook bevestigd, bleken inderdaad niet te houden. Voor het eerst toonde zich hier de wetenschappelijke belegeringsmethode van Maurits in haar volle glorie. Het bezit van de twee plaatsen vrijwaarde niet alleen Zuid-Friesland van strooptochten, maar sneed Groningen van zijn basis in het Zuiden geheel af.

In 1593 belegerde Maurits, tot ergernis van de Friezen, die alle krachten tegen Groningen samengetrokken wilde hebben, Geertruidenberg en nam het, in weerwil van pogingen om het te ontzetten. Strategisch was het bezit van die plaats ontegenzeggelijk van het hoogste belang, maar de ergernis der Friezen nam zo hevige vormen aan, er werd in weerwil van Willem Lodewijk's kalméren zo hartstochtelijk geprotesteerd tegen ‘de Hollandse tyrannie’, dat men wel blind moet willen zijn om niet te zien, hoe op het kleine gebied dat nu nog in de opstand gebleven was, even scherpe particularistische tegenstellingen bestonden als voorheen op het grotere van heel de Dietse Nederlanden. Alleen, - het succes zou ze in dit geval verzoenen. In de winter van 1593 mislukten nog aanslagen op Brugge, Den Bosch en Maastricht, maar Groningen, dat in 1594 aan de beurt kwam, moest na een beleg van ruim twee maanden capituleren. Friesland kon herademen. Als een triomfator werd Maurits bij zijn terugkeer in de Hollandse steden met rederijkersvertoningen gevierd. Tevergeefs hadden de burgers van Groningen, die de stad in hoofdzaak zelf hadden moeten verdedigen, te Brussel om ontzet aangehouden. Nieuwe muiterijen van onbetaalde troepen verlamden de daadkracht van de Brusselse regering en stelden bovendien weer hele streken aan de moedwil der soldaten bloot.

Na de dood van Parma in December 1592 had Mansfeldt tijdelijk de landvoogdij waargenomen. Een Nederlands grote! maar onder zijn naam was de werkelijke heerser Fuentes, een Spanjaard, zwager van Alva en een man van zijn school, door Philips gezonden om Parma te vervangen, - maar die was juist bijtijds gestorven om die vernedering te ontgaan -: en nog een andere Spanjaard, Ibarra, werd tot verbittering van de inlandse adel (en inderdaad in strijd met het verdrag van Atrecht) in de Raad van State gesteld. 't Was Parma's tegenzin om de krachten waarover hij beschikte in de Franse burgerkrijg aan te wenden, een tegenzin die door het ongelukkige volk van de Zuidelijke Nederlanden ten volle gedeeld werd, wat Philips had doen besluiten het bestuur weer te verspaansen. Tegelijk echter moest het land hem dienen om in het belang van zijn wereldpolitiek zijn betrekkingen met de Duitse Habsburgers nauwer aan te halen. Zijn neef Ernst, broer van de nieuwe Keizer Rudolf (broer ook van Matthias, die bijna twintig jaar tevoren onder zo heel andere omstandigheden herwaarts gekomen was), werd met de landvoogdij bekleed onder voorspiegeling dat hem, met de hand van 's Konings dochter Isabella, de Nederlanden in soeverein

bezit afgestaan zouden worden. Meer dan ooit werd echter tevens de aandacht van die nieuwe heerser op Frankrijk gericht, want ofschoon Hendrik IV nu tot het Katholicisme overgegaan was, de aanspraken van Isabella waren nog lang niet opgegeven. Desalniettemin juichten de onderworpen Nederlanden Ernst, toen hij in 1594 in 't land kwam, van harte toe; in hun hulpeloosheid verwachtten zij van elke nieuwe heer uitredding. Bij zijn intocht te Ant-

werpen werden om 'stellagiën' vertoningen gehouden om hem aanschouwelijk te maken wat men hoopte:

> zeventien maagdekens de zeventien Provinciën vertonende, waarvan de verenigde aan een snoer bizonder vastgemaakt, en de andere onder den Koning nog staande in een ander snoer, beide partijen door de Nimpha Belgica[1] hem Ernestus voorgesteld om tezamen weer verenigd te worden.

En zeker, Ernst schreef weldra aan de Haagse Staten-Generaal een honingzoete brief om hen tot onderhandelen uit te nodigen, maar in hun beslist afwijzend antwoord schoven de Staten (Oldenbarnevelt was de steller van het indrukmakend stuk) de welmenende Aartshertog opzij en ontdekten achter hem de oude vijand van heel het Nederlandse volk, Spanje.

> Vóor een beveinsde peis een rechte krijg te prijzen is.

Zo luidde de zinspreuk die Jan van Hout opgaf voor een rederijkerswedstrijd die te Leiden gehouden werd.

Het ongeluk was dat de Zuidelijke helft van het Nederlandse volk, verheerd door de Spaanse legers, beroofd van al zijn krachtigste elementen en tevens door het godsdienstverschil van de heersende klasse in het Noorden gescheiden, niet meer in staat was om zich tegen die oude vijand te doen gelden. Er heerste onder de oneindige ellende van de oorlog en bij het vooruitzicht van een openlijke breuk met Frankrijk weer bittere ontevredenheid. Ernst durfde een volledige vergadering der Staten-Generaal niet bijeenroepen, maar op een bijeenkomst van adel en geestelijkheid alleen kwamen de grieven voldoende los, grieven tegen het vreemdelingenbestuur, tegen de muiterijen, tegen de onnationale buitenlandse politiek. Aerschot, de held van 1576, de overloper van drie jaar later, was weer de woordvoerder. De bevolking van de Zuidelijke gewesten had hem met de verovering teruggekregen. Maar wat baatte haar zijn adellijke oppositiezucht! Toen Ernst vroeg in 1595 stierf, temidden van verwarring en ontmoediging, kwam Fuentes zelf uit het duister te voorschijn en nam de landvoogdij op zich, tot een nieuwe Aartshertog gekomen zou zijn om de rol van de overledene ten einde te spelen. Aan verzet tegen de gehate Spanjaard werd niet gedacht en weldra bleek op treffende wijze, wat een kracht er nog steeds stak in de Spaanse legermacht, als zij door een stevige hand aangevat werd.

De Staten hoopten van het misnoegen in het Zuiden partij te trekken door een onderneming in de Maasstreek (in het land van Luik), die met Bouillon in Frankrijk, waaraan zij juist een legerafdeling te hulp gezonden hadden, een verbinding moest tot stand brengen, maar tevens in Brabant en Limburg een bres slaan. In zulke operaties ver van zijn basis muntte de voorzichtige en methodische Maurits niet uit, maar Fuentes verijdelde het plan niet alleen, hij wist vervolgens, geheel naar de wens van zijn meester, de uitgeputte Nederlanden, overal van hun natuurlijke grenzen afgedrongen en slechts door hun talrijke vestingen tegen de onrust der eigen bevolking en de aanvallen der Noordelijken verzekerd, nog als een steunpunt voor de oorlog tegen Frankrijk te gebruiken. Want Hendrik IV, nu voldoende meester van zijn koninkrijk, verklaarde Philips in 1595 openlijk de oorlog. 't Volgend jaar werd tussen

1) De Nederlandse Maagd.

Frankrijk, Engeland en de Staten-Generaal een verbond gesloten, - diezelfde Staten-Generaal die nog luttele jaren te voren als smekelingen eerst aan de kroon van Frankrijk, toen aan de kroon van Engeland de souvereiniteit aangeboden hadden, werden nu op voet van gelijkheid daarin toegelaten. Elisabeth had weliswaar op grond van de bizondere positie die het verdrag

van 1585 haar in de Nederlanden verschafte, daartegen bezwaar gemaakt. Met zoveel te meer ijver had de Franse koning dus dat streven van onze staatslieden naar erkenning begunstigd, - de onderlinge afgunst van Frankrijk en Engeland op hun invloed in onze streken kwam ons weer ten goede.

Veel rechtstreeks voordeel leverde dat verbond overigens niet op; de Staten spanden zich zelfs zo in om Hendrik IV op zijn eigen gevechtsterrein terzijde te staan, dat hun

PENNING OP HET DRIEVOUDIG VERBOND.

aanvalskracht verlamd werd, en toch wist Fuentes Kamerijk te nemen, ja toen in 1596 de nieuwe Aartshertog, Albert, de landvoogdij kwam aanvaarden, maakte die zich zelfs van het nog belangrijker Calais meester, mèt Nieuwpoort, Duinkerken en Sluis (Oostende was nog steeds in Staatse handen) een ernstige bedreiging voor de scheepvaart van Engeland zowel als van de Noordelijke gewesten. Albert nam daarna ook Hulst nog, maar de verliezen daar geleden putten hem voorlopig weer uit; een nieuw staatsbankroet van Philips II bemoeilijkte zijn toestand nog meer.

In 1597 was het dus weer de beurt van Maurits. Terwijl het Spaanse leger in Frankrijk streed, voltooide die (na het befaamde ruitergevecht bij Turnhout) de verovering der Oostelijke provinciën. Na zich eerst van Rijnberk verzekerd te hebben, dat de overtocht over de Rijn voor een aanval op de Oostelijke grenzen beheerste, nam hij zonder veel moeite Grol, Enschedé, Oldenzaal, en al de andere plaatsen van waaruit de vijand Gelderland en Overijsel nog brandschatten kon. De tuin (omheining) der Nederlanden is gesloten, juichte men in het Noorden, dat wil zeggen dat het hele gebied boven de natuurlijke verdedigingsgrens van de zeven provinciën die nog in de Staten-Generaal vertegenwoordigd waren, op het Overkwartier van Gelderland dat Zuidelijker lag na, van de vijand gezuiverd was.

Net bijtijds! In 1598 toch, sloot Hendrik IV vrede met Philips. De schrielheid van Elisabeth had hem ontmoedigd en na een generatie van godsdienstoorlogen behoefde Frankrijk rust. Philips van zijn kant zag eindelijk in, dat hij de gewezen ketter zijn troon niet betwisten kon en gaf zelfs Calais op om de handen weer vrij te krijgen tegen de zeven provinciën. Voor het eerst sedert 1590 konden de Spaanse bevelhebbers in de Nederlanden hun aandacht dus weer onverdeeld naar het Noorden wenden, maar de strategische positie die Parma in zijn gelukkiger jaren voor een aanval op de hoofdstelling der rebellie klaar gemaakt had, lag in duigen. Nog was de Oostgrens het zwakke punt van de Republiek. De eerste zware aanval die Spanje in hetzelfde jaar 1598 nog, op haar richtte, zocht daar weer door te breken; bijna kreeg het er de naastgezeten Duitse vorsten door aan de hals; toch werd de poging zoals wij nog zien zullen, in 1605, en 1606 herhaald, en telkens, hoe de verwijdering van zijn basis 's vijands stoot ook verzwakte, voelden de gereformeerde regenten in

Gelderland, Overijsel, Groningen hun gezag over hun in grote meerderheid katholieke bevolking wankelen, en de gemoederen in Holland werden geschokt, alsof het om het eigen bestaan ging.

In werkelijkheid niettemin was er een toestand van evenwicht ingetreden, Maurits had het grondgebied van de nieuwe staat met een houdbare strategische grens omheind. Ver over de rivieren heen dringen was voor hem even moeilijk, als het voor de vijand was ze te forceren. Maar het zou nog een jaar of wat duren, vóor men zich aan weerskanten bij het voldongen feit der scheuring wou neerleggen.

h. Protestantisering en rekatholisering

Ondertussen waren aan weerszijden de kerken doende om die scheuring ook in de geesten door te voeren.

Wie zich in het geschapen evenwicht het minst thuis voelden, dat waren de Noord-Nederlandse katholieken. Hun houding tegenover de Statenregering en haar aanspraak op soeverein gezag kon niet anders dan dubbelzinnig zijn. Het overlijden van Philips II in 1598 bracht daarin geen verbetering. De overdracht der Nederlanden aan Albert en Isabella - het voor Ernst ontworpen plan werd na diens afsterven nu met Albert uitgevoerd -, hoe weinig in werkelijkheid ook betekenend dat de Nederlanden van Spanje losgemaakt werden, nam voor de katholieke bevolking ook in het Noorden iets van de hatelijkheid weg die met de Spaanse naam totnogtoe aan de kampioen van het Katholicisme in de Nederlanden gekleefd had. De katholieke geestelijken in het Noorden althans beschouwden de Aartshertogen, die weldra in het Zuiden ondanks alle tegenspoed populair werden, zonder weerzin als de wettige landsvorsten, hetgeen nog niet zeggen wil dat zij daadwerkelijk voor hen ijverden of zelfs in hun beschouwing altijd consequent waren.

De katholieke geestelijkheid in het Noorden deed zich weer enigszins gelden. Op de verbijstering en ontbinding, die de eerste omverwerping van de heerschappij der katholieke kerk teweeggebracht had, was een herleving gevolgd. In 1583 werd Sasbout Vosmeer met het vicariaat van Utrecht bekleed; de eerste Aartsbisschop was in 1580 overleden; Vosmeer werd Apostolisch Vicaris in 1592 en Aartsbisschop *in partibus infidelium* in 1602. Onvermoeid werkte die man aan het herstel van de geestelijke organisatie. Zo wars was de Nederlandse geest van geloofsvervolging, dat de katholieke priesters, die toch als vijanden van de staat verdacht werden, zich mits voorzichtigheid vrij ongestoord konden bewegen. Niettemin waren de mogelijkheden van hun taak zeer eng begrensd. Al wat Vosmeer en zijn trouwe helpers doen konden, was een kern van gelovigen met frisse moed bezielen en bijeenhouden. Zij konden niet beletten dat de meerderheid die nog van priesters verstoken bleef, allengs afgleed en in de ijverige, door de staat gesteunde gereformeerde organisatie werd opgevangen. Vooral op 't platteland, waar hun gangen gemakkelijker konden nagegaan, stonden zij machteloos. Een grote moeilijkheid was nog, dat er een zeer slechte verstandhouding, weldra open twist, bestond tussen de wereldlijke geestelijken en de ordensgeestelijken, van welke laatsten in 't bizonder de vurige Jezuïeten door de Staten verfoeid werden als de inblazers van vorstenmoord en dan ook aan scherpere vervolging bloot stonden. Een ernstige belemmering werd het ten slotte van Vosmeer's werk, dat in 1602 de Staten de bewijzen in handen kregen dat hij in de Zuidelijke Nederlanden geweest was om met de Aartshertogen te spreken en hun steun voor de wederinstelling van het Utrechts aartsbisdom in te roepen. Dit werd - niet onbegrijpelijk - voor verraad aangezien. Vosmeer moest vluchten en in 't vervolg de katholieke arbeid in de Verenigde Nederlanden van Keulen uit leiden. Zijn voornaamste helper, Elbertus Eggius, zat een tweetal jaren op de Gevangenpoort. - Een zo driftige stemming als in Engeland ontstond na de bul waarbij in 1570 de Paus Elisabeth van de troon vervallen had verklaard en na het bekend worden tien jaar later van de Jezuïeten-zending, die Engeland moest bekeren, werd het in de Republiek toch nooit, en de vervolging nam dan ook nooit zo felle en bloedige vormen aan.

Terwijl de Katholieken dus in staat waren om enige kleine resten te redden, breidde de gereformeerde kerk zich met de hulp der overheid uit. In alle veroverde steden en streken werd aanstonds de gereformeerde kerk-organisatie ingevoerd. De protestantisering der bevolking werd beschouwd als een onmisbare waarborg van hun trouw aan het Staats bewind. Geen wonder als men zich herinnert hoe Nijmegen in 1585 overgegaan was, of als men nagaat met hoeveel ijver het katholieke volk van Groningen, aangespoord

door de Jezuïeten die daar een jaar of wat gewerkt hadden, de stadsregering gedurende het beleg in haar weerstand gesteund had. Groningen bleef nog jaren een zwakke stee in het staatslichaam. Met zijn oude vijand de Ommelanden verenigd was het onder Willem Lodewijk als Stadhouder in de Unie opgenomen, maar zo onhandelbaar bleef de stad, dat de Staten-Generaal er, tot onsteltenis der burgerij, die onder Alva hetzelfde beleefd had, een dwangburcht bouwen lieten. De gereformeerde organisatie was evenzo een middel tot bevestiging van de staat.

SASBOUT VOSMEER.

In alle steden die in handen van de Staten vielen, werd aanstonds de katholieke eredienst onderdrukt en de kerken werden in bezit genomen voor de Gereformeerden en naar hun begrippen 'gereinigd'. Op het platteland was in de jaren negentig ook in Utrecht en die delen van Gelderland welke al lang van Spanjaarden bevrijd waren de gereformeerde kerk nog nauwelijks in wezen. Pas in 1599 bijvoorbeeld gebood het Hof te Arnhem, 'dat in het ambt van Veluwe en Veluwe-zoom de altaren, beelden, wijwatervaten enz. uit de kerken weggenomen, alsmede de crucifixen en kapellen, in bossen of aan de wegen staande, moesten worden afgebroken'. In de stad zelf moest trouwens het volgend jaar de magistraat nog het gebruik van afbeeldingen of kruisen op lijkkleden bij begrafenissen verbieden. De trage voortgang ten platten lande kwam gedeeltelijk uit vrees voor de strooptochten van de vijand, gedeeltelijk uit de algemene moeilijkheid, het tekort aan geschikte predikanten. In veel streken moest de boerenbevolking het dan ook voorlopig zonder godsdienstige voorgangers stellen.

Over 't algemeen beproefde men het met de voormalige pastoors, die voor de keus gesteld werden om zich, op een geringe 'alimentatie', stil te houden of zich aan een examen te onderwerpen en bij goede uitslag als gereformeerd predikant toegelaten te worden. In Groningen slaagde dit plan zeer wel. In Drente minder[1]. Hier werden in 1598 door de Stadhouder Willem Lodewijk, daartoe door de Staten-Generaal gemachtigd, alle parochie-priesters en andere wereldlijke geestelijken voor een vergadering van predikanten benevens vertegenwoordigers van het stadhouderlijk gezag gedaagd. 'Men vroeg hun plechtiglijk of zij de hervormde godsdienst in hunne harten omhelsden? en zo ja, of zij dan ook genegen waren om proeven van hunne kunde in de zuivere leer van het Evangelie af te leggen. Velen gaven onvoldoende

1) Drente, feitelijk de achtste provincie, bestuurde zich zelf, maar kreeg geen zitting in de Staten-Generaal. Het betaalde één boven de honderd door de zeven opgebracht.

antwoorden; anderen onderwierpen zich aan een theologisch onderzoek; enigen zelfs toonden zich bereid hetzelve dadelijk te ondergaan'. Niet meer dan drie werden er echter onder nog zeer beperkende voorwaarden toegelaten, en twee jaren later nog enkelen. In 1593 reisde een commissie ingesteld door de Staten van Utrecht en bestaande uit een edelman, twee predikanten en een ouderling van de stad, dat gewest rond om de predikanten en voormalige priesters te ondervragen en hun verslag geeft een levendig beeld van de bonte en dikwijls vreemde toestanden. In verreweg de meeste dorpen stonden nog de oude pastoors. Velen van

dezen verklaarden hun bereidwilligheid zich te schikken, maar sommigen haakten blijkbaar nog naar de oude gebruiken, anderen waren halverwege overgekomen en faalden of door onkunde of door onwil omtrent enig bepaald punt. Van één pastoor, die de commissarissen beschouwen als

> een eerbaar man, hebbende kinderkens, waarvan de moeder overleden is,

meldt het rapport:

> In dopen ende trouwen houdt hem deze pastoor niet na éne wijze, maar accommodeert hem alsnog na dat de lieden gezind zijn.

Verscheidenen weigerden stout zich te onderwerpen en deelden met Pasen nog ‘het paapse sacrement’ uit of legden althans een verdachte tegenzin aan den dag om hun ‘huisvrouw’ te trouwen. Eén verklaarde dat

> hij en begeerde noch van de Staten noch van iemand anders in zijne conscientie gedwongen te wezen.

Het rapport vervolgt:

> Hij en heeft zijn huisvrouw nog niet getrouwd, niettegenstaande hem zulks bij mijne E.E. Heren de Staten bevolen is. Zeide ook uitdrukkelijk, dat hij ze in 't openbaar niet en wil trouwen, daarbij voegende dat hij ze wel begeerde te verlaten, alzo hij zonder haar wel konde leven, ja presenteerde ze wel spottelijk aan iemand over te stellen, indien hij ze van doen hadde.

Voor al deze en dergelijke misstanden verwachtten de commissarissen heul van de tussenkomst der overheid, gelijk wij de Gentse Synode vijftien jaar tevoren al van de magistraat der stad maatregelen tegen de ‘mispapen’ zagen vragen, gelijk nu in al de zeven gewesten gereformeerde Synoden gedurig Staten en stadsregeringen vermaanden tot straffer optreden tegen ‘superstitiën, afgoderijen, abuizen ende profanatiën’.

> Zoude vooral hiertoe zonderlinge dienstelijk zijn (*aldus de Utrechtse commissie*) dat alle kerkmeesters bij plakkaat ofte anderszins geboden wierden hare kerken van de overgebleven autaren ende andere reliquieën ende vuilnissen der papisterie met den eersten (*aanstonds*) ende binnen zekeren prefixen tijd te doen zuiveren. Item, het superstitieus klokkleppen 's middags ende 's avonds insgelijks af te schaffen. (*Enz. enz*).

Het is duidelijk dat, na de eerste spontane tijd onder de verdrukking, de voortgang der Hervorming een gans andere beweging geworden was. Het is duidelijk dat de meerderheid van het Noord-Nederlandse volk de katholieke godsdienst slechts onder overheidsdwang verlaten heeft. Het is ook duidelijk, dat dit proces op den duur het karakter der nieuwe kerk moest aantasten. Er bestond van den aanvang, zonder dat

men zich daar klaar van bewust was, een tegenstrijdigheid tussen haar theologische grondslag en haar politieke ambitie. De Calvinistische conceptie van de kerk onderscheidde zich van de katholieke hierdoor, dat zij in beginsel niet van de gehele mensheid uitging, maar een gemeenschap der uitverkorenen zijn wilde. Daarbij paste het klein getal dat de gereformeerde kerk in de zestiende eeuw nog kenmerkte. Een keurbende, dat wilde zij zijn. Men kon ook niet zomaar lidmaat worden. Daartoe werd vereist dat men een onderzoek

naar vroomheid van wandel en naar zuivere belijdenis niet alleen, maar naar kennis van de leer doorstond. Het was een vraagpunt of analfabeten wel toegelaten konden worden.

De kerkeraad bezat een tuchtrecht om over rechtgelovigheid en goede zeden van de leden der Gemeente te waken en hen in ernstige gevallen af te snijden. Met dit alles nu was het streven om nationale kerk te zijn moeilijk overeen te brengen. Tenzij men het steil aristocratisch opvatte, in die zin dat men, keurbende blijvende, op de hele nationale gedachte aanspraak maakte en de buitenstaanders stem in het nationale zomin als in het godsdienstige kapittel gunde. Dat was ook wel degelijk de consequentie der radicalen, maar in de praktijk viel dat op den duur moeilijk vol te houden. Aldra verzette zich de wereldlijke overheid daartegen, voor wie, als in alle protestantse landen, een zoveel mogelijk burgers omvattende nationale kerk een aantrekkelijker ideaal was, maar dat ideaal was alleen te verwezenlijken als men geen al te strenge proeven eiste. En bovendien kon het niet uitblijven, of haar besef van een nationale roeping moest in de kerk zelf een neiging opwekken (ik zei al, dat men de onverenigbaarheid met de theologische positie niet klaar inzag) om de buitenstaanders niet aan hun lot over te laten en uit te sluiten maar te absorberen. Men kan die tendentie waarnemen, in overtuigde samenwerking van overheid en kerk, bijvoorbeeld op het gebied van het onderwijs. Staten en stadsregeringen, aangespoord door synodes en classes, vaardigden als om strijd voorschrift en verbod uit, en de predikanten zagen toe op de uitvoering, om het onderwijs, niet van de gereformeerden, maar alle onderwijs, op strikt gereformeerde leest te schoeien. Zeeland weerde in 1583 allen die anders wilden leren dan ‘in de gereformeerde kerken gepredikt’ werd, Friesland besloot in 1584 alle schoolmeesters die zich niet ‘na de aard der gereformeerde religie’ gedroegen ‘uit te zuiveren’, Holland stelde in 1591 de catechismus als norm, Gelderland, om ‘verscheidenheid en onenigheid te verhoeden’, en om ‘de ware eenheid in de leer en de kerkenorde der gereformeerde christelijke religie te planten en te onderhouden’, voerde in 1593 een onderzoek naar het geloof van aspirant-schoolmeesters in. Dat waren alle trouwens maar samenvattingen, verbeteringen of verscherpingen van oudere bepalingen. Overal werden papistische scholen onderdrukt, op alle scholen vormde de catechismus een hoofdpunt van het onderwijs. Schooldwang was dus een krachtig werktuig in het proces der protestantisering, op de wil der ouders werd principieel geen acht geslagen en de predikanten, die overal toezicht op de scholen oefenden en in hun classicale en synodale vergaderingen stadsregeringen en Staten gedurig van advies dienden of aanspoorden, waren aardig op weg om - naar het woord van Coornhert - ‘erfmeesters’ van de natie te worden. Als het in werkelijkheid zo'n vaart niet liep, lag dat aan die zekere onachtzaamheid, aan dat onvermogen om strenge voorschriften over een groot gebied streng uit te voeren, waardoor over het algemeen het *ancien regime* zich kenmerkt; en in het bizonder aan de uiteenwijking tussen geest en bedoelingen van de regentenstand en die der predikanten, welke meer en meer aan het licht zou komen en waarvan katholieken en protestantse dissenters ook voor de uitoefening van hun godsdienst in weerwil van de telkens weer herhaalde plakkaten profiteerden. In geschillen met de overheid mochten de predikanten op de bijval van de gemeente kunnen rekenen, hun positie was toch niet sterk. Alleen het feit al dat de kerk geen eigen bezittingen meer had, maar dat zij uit handen van de overheid een matig salaris

aannemen moesten, stelde hen, ook al werd het uit de opbrengst der genaaste goederen bekostigd, in een zekere afhankelijkheid.

Intussen oefende de school ongetwijfeld een machtige invloed om nieuwe scharen onder de ban van het katholicisme weg te halen. Ook de liefdadigheid door de diaconieën geoefend en strikt tot 'de huisgenoten des geloofs' beperkt had dat gevolg - hier zeker onbedoeld. De averechtse uitwerking die deze politiek op de nieuwe kerk had, zou later pas blijken. Thans was zeker haar zedelijke kracht nog niet uitgeput. Hoeveel

moeite zij had om zich een predikantencorps te vormen, hoezeer zij zich veelal met haastig en onvoldoende geschoolde krachten behelpen moest en nog te kort kwam, er leefde in de meeste bedienaren van het nieuwe woord een sterk geloof in hun zaak en in zichzelf.

Juist ook in wat zij voor het onderwijs deden, straalde dat door, en volstrekt niet alleen in het proselyten-maken. De koster van de nieuwe gereformeerde kerk, die op het dorp de aangewezen man scheen om school te houden, was voor die taak naar onze begrippen

GROOT

A/B/C/Boek.

Zeer bekwaam voor de
Jonge Kinderen te Leeren.

Men moet in A / B / C / groeijend wezen /
Eer men in eenige Boeken iet kan Lezen.

Te AMSTERDAM,
By JOANNES VAN DER VAARDT, Papier en Boekverkooper op de Nieuwendyk. en hoek St. Nicolaasstraat.

TITEL VAN HET HANENBOEK

maar karig toegerust. Toch ging er van de predikanten, verbreiders van een leer die op begrijpen en kennen zo'n nadruk legde, een verhoogde belangstelling voor de intellectuele vorming van het volk uit. Hun pogen hielp een geslacht vormen, dat de preek volgen en de bijbel lezen kon. Het bracht bovendien in het vlotte, gemoedelijke levenvan de laat-middeleeuws-katholieke maatschappij een stijl in ere, die ruw met veel menselijks en natuurlijks breken mocht, maar die een stalende werking oefende. Zonder twijfel vertegenwoordigden zij met al hun hoekigheid en veelal onbezonken beschaving een hogere intellectuele en zedelijke standaard dan de pastoors die zij verdrongen.

Maar dat was slechts zo omdat in het Noorden de Tegenreformatie geen tijd gehad had zich te doen gelden. Onder de schok van de op haar gerichte aanval had de katholieke kerk zich aangegrepen. De stichting van de Societeit van Jezus, het Concilie van Trente, de inrichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden, dat waren even zovele pogingen geweest om het weerstandsvermogen tegen de vijandige door een bevriende hervorming te versterken. Het verzet tegen de nieuwe bisdommen, waardoor de feitelijke invoering zozeer vertraagd was, daarna het schrikbewind van Alva, dat een atmosfeer schiep waaringeen godsdienstige herleving gedijen kon, eindelijk de opstand, hadden de werking van de Tegenreformatie onder ons volk lang opgehouden. Pas in het gevolg van Parma's veroveringen had zij in volle kracht haar intree gedaan.

Zo speelde zich, terwijl het Noorden onder de bescherming van Maurits' zwaard geprotestantiseerd werd, het omgekeerd proces in het Zuiden af.

Met de uitdrijving der meest overtuigde Protestanten onmiddellijk na de verovering was het volstrekt niet gedaan. Onder Parma, onder de Aartshertogen werd ijverig aan de wederopbouw van de katholieke kerk gewerkt. Stoffelijk en geestelijk, alles lag in puin. Het werd in het toch blijvend verarmde land een wedijver om gebouwen en kunstschatten te doen herstellen en de kunstenaars kregen volop werk. De reorganisatie der Praemonstratenser abdijen, die onder de opstand waar ze eerst zo'n deel aan genomen hadden, zwaar hadden moeten lijden, moest van de bodem af begonnen worden. Op de bisschopszetels werden kundige en toegewijde mannen geplaatst: streng werd op ge-

schiktheid en levenswandel van de priesters gelet. De Jezuïeten vestigden zich van hogerhand gesteund in al de voornaamste steden en kregen als biechtvaders en onderwijzers op de burgerij grote invloed. Als type van die ijverige herstellers van het oude geloof moge pater Costerus herdacht worden. In zijn jeugd - hij was geboren in 1532 te Mechelen - was Keulen nog het voornaamste middelpunt van de Jezuietse actie in Noord-Europa, en Costerus doceerde daar jaren lang. Na de omkeer volgende op de Beeldenstorm had hij, in Februari 1567, met grote toeloop in de St. Baafs te Gent gepreekt, maar Alva was de Jezuieten niet welgezind, en het was eerst onder Parma dat Costerus' Nederlandse loopbaan recht begon. Dadelijk na de val van Antwerpen in 1585 was hij als provinciaal van de Nederlandse provincie in die stad gekomen. Door zijn preken, door het stichten van een congregatie van gelovigen, oefende hij er grote invloed. 't Was door zijn toedoen dat het beeld van de legendarische reus Brabo, onder het voorgaand regiem aan de voorgevel van het stadhuis geplaatst, weer door een beeld van de H. Maagd vervangen werd. Maar vooral in de laatste periode van zijn leven, toen hij ambteloos te Brussel woonde, tot aan zijn dood op hoge ouderdom in 1619 toe, ontwikkelde hij als prediker en als publicist een geweldige activiteit. Apologetiek en polemiek met de Protestanten, vooral met die van het Noorden, gingen hand in hand, en de reeks folio's waarin hij tussen 1597 en 1616 zijn preken uitgaf, was niet in de laatste plaats bedoeld voor hen die

> in de wederspannige oft rebelle landen onder de ketters wonen ende Gods woord moeten derven.

In een voortreffelijk, levend Nederlands geschreven, getuigt dat werk van de bezieling waarmee het herstel behartigd werd. Niet alleen wordt met de ketters gespot, bij wie ‘Hanneken alleman de schrifture tracteert’, en die als ‘joffrouwen’ zijn, ‘alle jaren het fatsoen van hare klederen veranderende’, er wordt met overtuiging en gloed voorgegaan in de beleving van het katholiek geloof. Diep werd de nood der kerk gevoeld, en soms benauwde Costerus ook de onverschilligheid van zijn landgenoten.

> Wij bidden, wij preken, wij schrijven, wij disputeren ende discoureren, wij roepen ende wenen ende wij zoeken u met penitentie; maar gij zwijgt ....

Behalve de duizenden die uitgeweken waren, waren er natuurlijk duizenden achtergebleven die zich uit louter wereldse overwegingen onderwierpen. Maar de meerderheid schikte zich in het herstel van de oude staat van zaken zeker wel met gemak. In de vermoeidheid na de doorgestane ellende zocht zij, beroofd van zoveel krachtige elementen die de nieuwe maatschappij en cultuur van het Noorden waren gaan versterken, rust en troost in een orde, waarin Roomse kerk en volstrekt vorstelijk gezag elkander schraagden.

Onder die auspiciën kon een veel volkomener eenheid bereikt worden dan in de onafhankelijke gewesten mogelijk was. Hier zowel als daar was immers steeds de ondergrond van het volksleven nog in hoofdzaak katholiek. Maar bovendien, overheidsdwang kon zich veel straffer doen gelden - ook al behoorden Inquisitie en brandstapel tot het verleden - in een monarchaal en katholiek land dan in een republiek

die, hoe nauw ook aan het Calvinisme verbonden, toch gewetensvrijheid uitdrukkelijk als een grondbeginsel van haar staatsrecht huldigde. Het verschil was er niettemin maar een van graad. Macht was in laatste instantie de grondslag waar de positie der gereformeerde 'ascendancy' in de zeven provinciën op rustte, zo goed als macht de grondslag was van het Katholicisme in het Zuiden. Macht hield niet alleen de staat der vrije Nederlanden benoorden de rivieren overeind, macht hield niet alleen de Zuidelijke gewesten onder

Spanje, macht bracht ook langs de rivieren die de loop van de oorlog bepaald hadden, een diepgaande morele scheiding in het Nederlandse volk teweeg, waar de inheemse tradities op geen enkele manier toe hadden geleid.

i. Economische bloei in het Noorden

Niet alleen aan de veroveringen van Maurits dankte de Noord-Nederlandse Republiek haar weerstandsvermogen. Als het Staten-bewind de diepe inzinking waarin het bij de komst van Leicester scheen onder te gaan, te boven gekomen was, dan kwam dat, behalve daardoor en door het krachtig beleid van Oldenbarnevelt, door de opbloei van het economisch leven.

> Al de werelt is bekend (*aldus schreef de Amsterdamse burgemeester C.P. Hooft enige tijd later*) dat in plaatse daar de nature van 't oorlog doorgaans is landen ende luiden te verderven, deze landen ter contrarie daarbij merkelijk zijn verbeterd.

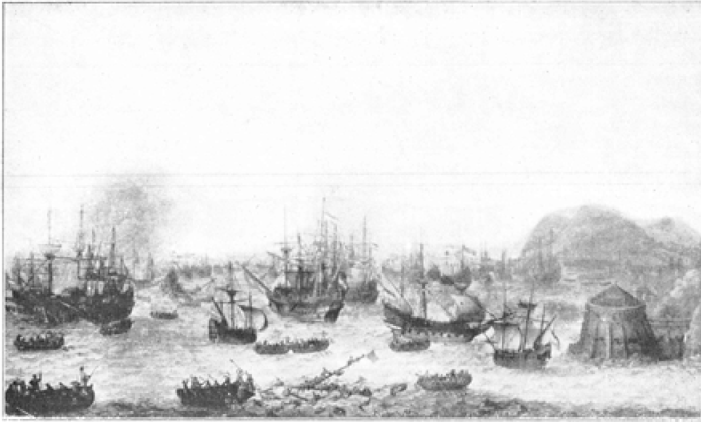
Achter de 'tuin' genoten Holland en Zeeland al sedert 1576 een volstrekte veiligheid, en terwijl de huurlingen in de 'frontier-steden' in garnizoen lagen of kampeerden en manoeuvreerden aan gene zijde van de rivieren, terwijl de matrozen de wacht hielden voor de havens waar kapers uitgereed werden - Duinkerken, Nieuwpoort, Sluis -, was het in het hele land een noeste arbeid, een stage opbouw, voeren de handelsvloten, die Antwerpen voor zich gesloten vonden, in al maar groeienden getale af en aan. De verbinding met Duitsland was sedert de verovering der IJselsteden en van Nijmegen weer onbelemmerd. Maar hoofdzaak bleef toch het ruilverkeer tussen de Oostzee en Frankrijk, Spanje en Portugal. In 1590 waagden zich voor het eerst Hollandse vrachtvaarders door de Straat van Gibraltar de Middellandse Zee binnen, het begin van een verbazende uitbreiding. En met de handel en het geld dat hij binnen 't land bracht, schoten welvaart en bedrijf allerwegen omhoog. De steden werden uitgelegd, nieuwe havens gegraven, in Noord-Holland begonnen de droogmakerijen die in de volgende eeuw het aangezicht van het land veranderen zouden. De scheepsbouw gaf in de Zaanstreek aan duizenden werk. In Haarlem en Leiden zetten zich de linnen- en wol- industrieën neer, die uit het onveilige en van de zee afgesloten Vlaanderen wijken moesten.

De zee! in het verkeer met haar ontwikkelden de Hollanders de beste mogelijkheden van hun volksbestaan; zij gunde hun de weg tot rijkdom en tot macht, tot avontuur en tot grootheid. Men wist het.

> In het geweld van (*de heerschappij over*) de zee ende het beleid van de oorloge te water is de gehele welvaart van den lande gelegen.

Aldus de Staten van Holland in 1596. Dit wil niet zeggen dat het zeewezen voortreffelijk was. De vijf Admiraliteitscolleges (een in Zeeland, drie in Holland, een in Friesland) die onder de Staten-Generaal met de zorg voor de vloot belast waren, werkten elkaar vaak tegen; met de heffing der konvooi- en licentgelden, waaruit zij hun inkomsten trokken, werd schrikbaarlijk geknoeid. Het grote en

duurzame probleem vormde Duinkerken. Geen moediger zeelui voeren ooit uit dan die Vlaamse kapers, maar het lot beschikte dat hun moed niet tot de opbouw van het nationaal leven van hun volk gedijen kon, gelijk de varenslust der Hollanders en Zeeuwen deed. 't Was Parma die na de verovering in 1583 Duinkerken van een vreedzaam vissersstadje tot een waar roofnest had vervormd. De strijd van de Duinkerkers kapers met hun stamgenoten werd met bittere onmenselijkheid gevoerd. De geregelde blokkade was een zware taak voor de Noordelijke marine en weinig doeltreffend daarenboven. Van hun kant gaven de Staten-

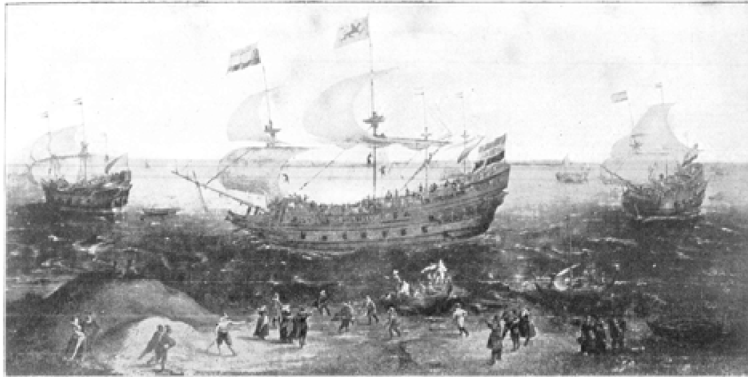
SLAG BIJ GIBRALTAR, 25 APRIL 1607.

Generaal ook kaperbrieven in menigte uit, en de Noord-Nederlandse kapers, die vooral in de Zeeuwse havens thuis hoorden, waren vaak van zeerovers niette onderscheiden en sloten zich soms aan bij de Barbarijse rovers, die de Middellandse Zee onveilig maakten.

Verheffender dan dit woest bedrijf, dat het schippersvolk demoraliseerde, waren de tochten die de Staten tegen Spanje zelf uitzonden, met meer succes dan Philips' Armada in 1588 gehad had. De eerste van die tochten werd in 1596 tezamen met de Engelsen ondernomen. De befaamdste is die van 1607, in welke onder aanvoering van Jacob van Heemskerck de Staatse vloot de Spaanse op de rede van Gibraltar onder de batterijen van het kasteel aanviel en vernietigde. Terwijl de oorlogvoering te land, met de vreemde hulptroepen, de talloze vreemdelingen ook in Staatse dienst, de vreemde edellieden in de omgeving van de vorstelijke aanvoerder, nooit een wezenlijk nationale traditie scheppen kon, nu niet en zolang de Republiek bestond niet, vormden die bedrijven ter zee het begin van een roemrijke geschiedenis waarin het volk de eigen landaard verheerlijkt zien zou. Er diende ook op de oorlogsvloot veel vreemd volk - van alle kanten begon het rijke Holland huurlingen en gelukzoekers aan te trekken -, maar de leidende posten (hoe anders dan in het leger!) werden steeds door Nederlanders, gewoonlijk van burgerstand, bekleed.

Evenzo in de koloniale ondernemingen die in die tijd begonnen, en die trouwens met koopvaardij en zeewezen ten nauwste verbonden waren (een man als Heemskerck kwam uit die leerschool). Dat was de aanvang van een groots avontuur dat aan het Nederlandse volk, voorzover het aan de verstikkende omarming der vreemde monarchie met haar bureaucratisch en adellijk bewind ontsnapt was, de hoogste eischen van ondernemingsgeest en organiserend vermogen, van krijgs- en staatsbeleid, stellen zou. Geheel afgezien van de stoffelijke voordelen, wat een rijkdom van persoonlijkheden schiep de zware en nog niet voleinde taak uit alle lagen van het Nederlandse volk, wat schatten bracht zij aan de nationale legende, hoe verbreedde zij de nationale gezichtskring!

De vaart naar Amerika en naar Indië kwam op de meest natuurlijke wijze uit de Europese handel voort. Terwijl Kastilië het alleenrecht op het verkeer met Amerika handhaafde, weerde Portugal, sedert 1580 ook aan Philips onderworpen, alle indringers uit

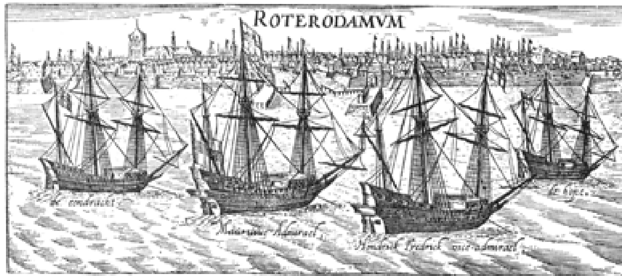

THUISKOMST VAN CORNELIS HOUTMAN, 1597.

de Indische Oceaan. De Hollanders waren echter onmisbaar voor beide, zó onmisbaar dat ofschoon men aan de verzoeking om hen door een beslaglegging op hun schepen in de Spaanse en Portugese havens te treffen een paar keer geen weerstand bieden kon, die beslagleggingen toch niet werden volgehouden. Zij prikkelden niettemin het verlangen van de Hollandse koopliedenwereld naar rechtstreekse verbindingen. Aldra waagde men zich de Atlantische Oceaan over voor de winstgevende smokkelhandel in Brazilië. Zo gevaarlijk leek echter de weg door het Portugese machtsgebied naar Indië, dat gedurende enige jaren, voor rekening van de Staten van Zeeland, de Staten-Generaal, de stad Amsterdam, tochten ondernomen werden om een doorvaart benoorden Azië te ontdekken. Geen incident uit heel de weldra zo triomfantelijk slagende tochten naar het Zuiden heeft de rampspoedige reis van Heemskerk en Barendtsz en hun overwintering op Nova Zembla uit de herinnering kunnen wegwissen.

Maar reeds in 1595 zond een groep Amsterdamse kooplieden vier schepen onder bevel van Cornelis Houtman Zuidwaarts; Jan Huigen van Linschoten die in Portugese dienst te Goa geweest was en een uitvoerige beschrijving van het Portugese rijk te boek gesteld had, en Plancius, een predikant uit Belle in West-Vlaanderen, die zich op aardrijkskundige en zeevaartkundige studies toegelegd had, gaven voorlichting. In 1597 keerden drie van de vier schepen met peper en andere specerijen uit de Maleise archipel terug. De doenlijkheid van het waagstuk was bewezen. Er volgde een ware uitbarsting van lang opgegaarde energie. Nieuwe ‘compagnieën’ verrezen als paddestoelen uit de grond. In 1598 zeilden uit Tessel, uit de Maas en uit de Schelde al 22 schepen naar Indië. Een nieuwe wereld opende zich voor zeelieden, handelaars, avonturiers, een wonderbare wereld met nieuwe schoonheden, nieuwe volkeren, nieuwe gevaren. Gretig werden de reisverhalen gelezen. De kooplieden speurden winst, de staatslieden zagen de macht van 's lands vijand in een gevoelige plek getroffen.

Maar voor het ene zowel als voor het andere doel drong zich de noodzakelijkheid van samenwerking weldra op; in een gebied waar de Portugezen de meeste strategische punten sterk bezet hielden en waar de inlandse samenleving door onderlinge oorlogen en rechtsonzekerheid in gestadige verwarring verkeerde, kon ongebreidelde concurrentie enkel tot rampen leiden; men aasde trouwens op monopolies; de inlanders, vooral die van de specerijen-eilanden, de Molukken, wilde men dwingen om nog slechts met de

DE VLOOT VAN OLIVIER VAN NOORT VOOR HAAR WERELDREIS, 1598.

Nederlanders te handelen: macht was nodig. In de jonge Republiek, uit verzet tegen een knellend centraal gezag ontstaan en waar alle particuliere belangen driftig naarboven streefden zonder zich om eenheid of overheid veel te bekommeren - en zo gunstig waren de omstandigheden dat in het algemeen op die manier de beste volkskrachten loskwamen -, kostte het ondanks de krachtdadige tussenkomst der Staten-Generaal veel moeite om tot de samensmelting der verschillende Compagnieën te geraken. De Verenigde Nederlandse Oost-Indische Compagnie die in 1602 tot stand kwam, is een van de grootste scheppingen van Oldenbarnevelt. Gesticht op een zeer aanzienlijk kapitaal, toegerust met het uitsluitend recht van handel drijven tussen de Kaap de Goede Hoop en Kaap Magelhaes en met volle soevereiniteitsrechten binnen datzelfde gebied, beschikkend over oorlogsvloten en weldra over vestingen en troepen, was de Compagnie, die grote bewegingsvrijheid bezat en toch in laatste instantie van de Staten-Generaal afhankelijk bleef, een geducht lichaam, voor de strijd tegen Spanje en tegelijk een groot vergaarder van rijkdom. Tot het kapitaal hadden veel kleine beurzen bijgedragen, maar de bewindhebbers ontsnapten aan het toezicht der aandeelhouders; zij waren door de constitutie der Compagnie innig verbonden met de regentenoligarchie der twee zeeprovinciën, die mee door haar op den duur aan macht en fortuin won.

Zeer groot was in heel die schitterende economische beweging de bijdrage der Zuid-Nederlandse ballingen. Zonder de kapitaalkracht der Antwerpenaars die vooral na de val der stad Noordwaarts gekomen waren, zonder hun handelskennis en -relaties, zou het Holland onmogelijk geweest zijn om aan de eisen die zo plotseling aan het kleíne en betrekkelijk nog achterlijke land gesteld werden te voldoen. Hadden de Vlamingen en Brabanders zich onder Leicester naar wij zagen nog niet recht 'ter neder gesteld', zodat zij een element van politieke onrust vormden, weldra waren de meesten door de koorts van arbeid en geld verdienen die in Holland en Zeeland heerste mee aangegrepen en ging het hun te goed dan dat zij nog slechts verlangend naar hun eigen gewesten geblikt zouden hebben. Bij alle stoute ondernemingen, die initiatief en breedheid van blik vereisten, waren zij te vinden. Geen man werkte voor de tochten om de Noord nauwer samen met de Staten en met Maurits (die persoonlijk in de pogingen om Spanje's monopolie te breken veel belang stelde) dan Balthazar de Moucheron, een Antwerpenaar van Franse afkomst en die zich na het beleg (gedurende hetwelk hij een der kolonels van de burgerij geweest was) te Middelburg had neergezet; hij ondernam ook groot opgezette tochten naar Guinea.

Ik noemde Ds. Plancius al. En dan was er te Amsterdam Isaac le Maire, van Waalse afkomst (uit Doornik) maar vermoedelijk evenals De Muncheren al vóor zijn komst naar het Noorden te Antwerpen met het Nederlands vertrouwd geraakt. Hij was een

leidende figuur in de zogenaamde Brabantse Compagnie geweest en had toen de fusie plaats greep, waar hij maar met moeite, voor te vinden was, een plaats als bewindhebber van de Verenigde Oost-Indische Compagnie verkregen. Het is wel opmerkelijk intussen dat juist van hem, die spoedig in onmin met de andere bewindhebbers raakte en uittrad, en van De Moucheron een felle oppositie tegen het monopolie van het nieuwe lichaam uitging. Het is geen wonder dat dit monopolie bij ondernemende en onafhankelijke

PETRUS PLANCIUS

geesten ontstemming verwekte; het verwijt dat het de bewindhebbers diende om gemakkelijke winsten te maken tot schade van het eigenlijk doel, voortgezette aantasting van het koloniale rijk van de vijand, was zeker niet geheel uit de lucht gegrepen. De nieuweingezetenen - ook Plancius hield zich verre - zullen de vorming van een gesloten en op de regentengroep steunend kringetje het pijnlijkst gevoeld hebben. De Moucheron en Le Maire kwamen beiden tot pogingen om onder de auspiciën van Hendrik IV van Frankrijk de concurrentie die hun in de Republiek onmogelijk gemaakt werd, te hervatten, - staatsgevaarlijk bedrijf! Le Maire verklaarde aan de Franse gezant zelf, dat hij als geboortig van Doornik de leliebloem in het hart droeg. Maar met alle ergernis die zij in het Noorden ondervonden, was het toch in die atmosfeer dat zij tot grootheid kwamen. Wij zullen Le Maire in een volgend hoofdstuk nog ontmoeten.

j. Nieuwpoort; onvrijheid van het Zuiden

Wat een verschil bood het fleurige, opgewekte leven van het Noorden, waarin de uitgewekenen zo'n opvallende rol konden spelen, tegenover de naargeestige doodsheid van het land waar de vreemdeling zijn heerschappij had kunnen herstellen. Als Holland en Zeeland bloeiden, dan was het mee omdat zij zich voedden met de beste levenssappen van Vlaanderen en Brabant. De oorlog die hen ‘merkelijk verbeterde’, had wel waarlijk de Zuidelijke gewesten ‘verdorven’. Stilstand en achteruitgang van

bedrijf, de steden verarmd, huizen leegstaande, wijde streken open voor de Staatse ruiters, die nu, zoals de Spaanse enige jaren tevoren in Gelderland en Friesland, van Breda, Oostende en andere plaatsen uit brandschatten. En de Spaanse soldaten waren nog steeds dezelfden, geducht voor de vijand als zij vechten wilden, maar telkens muitten zij en maakten zich geducht voor de gehoorzame bevolkingen. In 1598 werden de Antwerpenaars op onzachte wijze

herinnerd aan de gebeurtenissen van 1576. Het garnizoen van de citadel sloeg aan 't muiten en eiste met kanonschoten betaling van de burgerij.

> Hetwelk vele lieden deed vluchten met hun geld en beste goederen, zijnde in grote benauwdheid, alle uren van den dag onzeker van hun goed en leven. De Spanjaarden werden zo vermetel, dat zij het dachten grote beleefdheid te zijn als zij niet met schieten die van de stad (*de magistraat*) ontboden bij hen te komen om te vragen wat de heren soldaten van node hadden als hunne lakeien, maar brieven schreven aan de heren: ‘A los de la casa de la Villa’, dat is, aan die van het raadhuis, zonder anderen titel.

Geen wonder dat de Zuidelijken inbronstiglijk naar het eind van de oorlog verlangden en dat voor hen, veel meer dan voor hun fortuinlijker broeders in het Noorden, de verloren eenheid der Nederlanden een dierbare en smartelijke herinnering bleef.

In 1598 waren de Staten-Generaal naar Brussel bijeengeroepen om van de Aartshertog te vernemen dat Philips II hem zijn dochter Isabella ten huwelijk geven en hun beiden, met goedkeuring van zijn zoon en erfgenaam, de soevereiniteit over de Nederlanden afstaan wilde. Albert vertrok vervolgens om Isabella te huwen, te laat om Philips nog levend aan te treffen. De oude Koning, die veertig jaren lang de droombeelden van een Spaanse wereldmacht en van een katholiek Europa - in zijn geest onverbrekelijk verbonden - had nagejaagd, was gestorven op het ogenblik dat zijn politiek feitelijk mislukt was. Evenals in het leven van zijn vader ziet men in het zijne bij taai vasthouden aan een groot opzet het éne plan opkomen vóor het andere afgewikkeld is, tot ze alle tezamen in geldelijke onmacht dreigden onder te gaan. Toch vermaakte hij aan zijn erfgenamen de traditie nog in haar volle kracht, ende overdracht der Nederlanden betekende geenszins dat zij hun rol van voorpost in Noord-Europa ten bate van zijn dubbel ideaal niet meer zouden behoeven te vervullen.

Philips kwam in schijn tegemoet aan het Nederlands verlangen naar zelfstandigheid. Hij hoopte, en de Zuid-Nederlanders hoopten, dat de opstandige gewesten zich daardoor zouden laten verzoenen. De voornaamste raadgever van de Aartshertog in de Raad van State, Richardot (een Boergondiër gelijk Granvelle), en de Markies van Havrë, broer van de inmiddels overleden Aerschot, trachtten door een uitgeweken Antwerpenaar, die met een paspoort te Brussel kwam, Daniël van der Meulen, de Noord-Nederlandse staatslieden te overtuigen dat het nu mogelijk zijn moest om vrede te sluiten; zij ook waren de Spanjaarden hartelijk moe; een blote erkenning van het recht der Aartshertogen zou genoeg zijn, alles kon blijven zoals het was, de Nassaus en de Staten aan het bewind, vrije godsdienstoefening. Maar zodra Van der Meulen vroeg of de Gereformeerden zouden kunnen terugkeren naar het Zuiden, bekwam hij ontwijkende antwoorden. Wat kon het nut zijn van een hereniging, wanneer in de twee delen tegenovergestelde bestuursbeginselen bleven heersen! De Staten konden te minder voor zo'n schikking voelen, omdat zij nog lang niet zeker van hun bevolking waren en natuurlijk zou die bij een schikking van dien aard voor invloeden uit het gerekatholiseerde Zuiden bloot staan. Maar het voornaamste was toch, dat de onafhankelijkheid der aartshertogelijke regering maar schijn was, en dat, hoe Richardot en Havré zich ook over de Spanjaarden uitlieten, de Staten heel goed begrepen dat de Zuidelijke Nederlanden aan de Spaanse leiband bleven. Inderdaad waren alle voorzorgen genomen dat zij niet aan een vreemd geslacht zouden vervallen;

bij kinderloos overlijden van Albert en Isabella kwamen zij terug aan Spanje; de Spaanse troepen bleven in de voornaamste vestingen; voor oorlogvoeren bleef de nieuwe staat zo goed als voorheen van de subsidies, en dus ook van de bevelen, uit Spanje afhankelijk.

Hoe kon men denken dat de vrije Staten zich door die schijn zouden laten bedriegen?

Het was een volmaakt nutteloze vernedering die men zichzelf aandeed door voor de plechtige vergadering der Staten-Generaal banken ook voor de zeven Noordelijke gewesten klaar te zetten. En dat die leeg bleven, was nog niet genoeg. De Aartshertog richtte een brief tot zijn onwillige onderdanen, niet minder zachtzinnig dan die waarop zijn broer Ernst zulk een afdoend antwoord had ontvangen, en tegelijk schreven ook de Brusselse Staten-Generaal tot de Haagse; hun brief werd door een Antwerpenaar Willem Maes aan Oldenbarnevelt ter hand gesteld. Het antwoord, dat bijna een jaar later (Maart 1599) gegeven werd, onthulde de zwakheid in de positie der Zuidelijken met onmeedogende klaarheid. De onverdraaglijke uitspattingen der Spaanse soldaten te Antwerpen (die waren inmiddels voorgevallen) hadden, zo schreven de Noordelijke Staten, hen doen hopen dat ‘hun Eerwaarden, Excellentiën ende Edelen’, de Staten-Generaal van het Zuiden, het enig doel der Noordelijken erkennende,

> te weten, de Nederlanden in 't gemeen eens te zien oprechtelijk verlost van de Spanjaards ende hare adherenten, uwe ende onze gezworen vianden, - haar jegens de voorschreven grouwelijke handelingen met ons zouden hebben verklaard. Maar aangezien wij zo langer zo klaarder bemerken dat de Spanjaards ende haar adherenten onder uwe Eerwaarden, Excellentiën ende Edelen zoveel machts hebben, dat zij 't zelve konnen beletten, zo en weten wij op den voorschreven brief, boven de bedankinge van uwe Ed. 's goede gunste ende affectie, ende onze vriendelijke gebiedenissen, niet anders te antwoorden, dan dat wij vastelijk geloven dat uwe Eerw., Exc. ende Ed. zo wel de middelen ende wegen, tot uwe ende onze gemene verlossinge nodig, kennelijk zijn als ons. Daarentussen bidden wij uwe Eerw., Exc. ende Ed. voor onwedersprekelijk te houden dat de Spanjaards ende haar adherenten uit de Nederlanden niet met enige handelingen of tractaten, maar (slechts) met de wapenen te krijgen zijn.

Een verzekering dat zij de Zuidelijke Staten ‘met ons de wapenen jegens de gemene vijanden aannemende’ in hun eigen gewesten religie en staatsbestuur gaarne volgens hun eigen inzicht zouden laten regelen, besloot het stuk. De opwekking tot opstand verklonk in het ontmoedigde en verzwakte Zuiden. Zo wanhopig was daar echter de toestand, dat de Aartshertogen - in 1599 was Albert met Isabella teruggekomen - de belediging van het antwoord der Haagse Staten verduwen moesten en in 1600 nogmaals de hulp van een Staten-Generaal inriepen om de Noordelijken tot onderhandelen te verlokken. In de discussie bleek aanstonds hoe juist men in Den Haag de verhoudingen onderkend had. De Brusselse Staten deden een poging om zich voor die onderhandelingen met enige zelfstandigheid te wapenen: zij verlangden machtiging om met de Noordelijke Staten een vrede of een bestand te sluiten; het verdient hierbij opmerking dat de Waalse gewesten tegen de vredespolitiek van Vlaanderen, Brabant en Opper-Gelre gekant waren: zij hadden minder van de oorlog te lijden, maar ook, de Nederlandse eenheidsgedachte had minder vat op hen. Er was echter geen sprake van dat de Brusselse Staten zo'n onafhankelijke rol zouden kunnen spelen. Toen de Aartshertogen weigerden de beslissing uit handen te geven, moesten de Staten zich vergenoegen met de bescheidener taak (maar die, gezien de stemming der Noordelijken, tot mislukking gedoemd was) van besprekingen openen ten einde over het antwoord met hun soevereinen te overleggen. Zij stelden dus een brief op

(en vroegen er gehoorzaam de goedkeuring der Aartshertogen op), waarin niet méer gezegd werd dan dat men dacht uit het labyrinth van de oorlog te zullen kunnen geraken zodra men maar samen ‘insprake ende onderhandelinge’ komen kon; tegelijk werden enige heren aangewezen om gedeputeerden van de andere zijde te ontmoeten. Aangezien men bij ervaring wist, dat de Noordelijke Staten weigerden van de Zuidelijke brieven in het Frans

te ontvangen, werd de in het Frans ontworpen brief in het Nederlands vertaald.

Het antwoord ging even recht op de kern der moeilijkheid af, die de hulpeloze Zuidelijke heren juist hadden zoeken te bemantelen, als de brief van 1599. De Haagse Staten toonden volstrekt geen gretigheid om de afgevaardigden te ontmoeten en merkten vooreerst op dat hun,

> tot groot leedwezen van alle vromen, zekerlijk geadviseerd wordt dat uwer lieden komste alhier onder der Eertshertogen autoriteit zoude gedirigeerd zijn, ook onder de beloften van niet (*niets*) te doen oft handelen dat hare autoriteit zoude mogen wezen nadelig. Waaruit geoordeeld wordt, dat uwer lieden commissie (als tot voorderinge van zulke onwettelijke, schadelijke ende ondienstelijke autoriteit strekkende) geheel tegen den welstand der Nederlanden strijdt.

Vóor men hierop uit Brussel antwoorden kon om de aangewezen onderhandelaars de nutteloze reis mogelijk te maken (de Aartshertogen, de nieuwe beledigingen verkroppend, waren tot antwoorden bereid) werd er uit het Noorden een poging van heel andere aard gedaan om de vrede en de eenheid te herstellen.

Oldenbarnevelt en de Noordelijke Staten hadden, begrijpelijk genoeg, uit hun correspondentie met die van het Zuiden afgeleid dat het gezag der Aartshertogen wankel stond. Die overweging telde mee bij hun besluit om Maurits met het leger op een stoute onderneming Vlaanderen in te zenden. Het Spaanse leger werd juist weer door een ernstige muiterij verlamd. De gelegenheid was schoon. Het hoofddoel van de tocht moest zijn de verovering van de kaperhavens, Nieuwpoort en Duinkerken; maar men hoopte dat de verschijning van het Staatse leger de bevolking van Vlaanderen in beweging brengen zou en zo niet aanstonds, dat dan toch de afsluiting van de kust de positie van Ieperen, Gent en Brugge onhoudbaar maken zou. Ongelukkiglijk zag Maurits de zaken anders in. Het plan leek hem militair ondeugdelijk en hij stribbelde tegen.

De verhouding tussen Maurits en de Staten die de leiding van Oldenbarnevelt onvoorwaardelijk volgden, was in veel opzichten moeilijk. Zij waren de soeverein, zij droegen de verantwoordelijkheid ook voor de oorlogvoering, waarvoor zij bovendien de fondsen vinden moesten - een zware taak in weerwil van de welvaart van het land! Maar Maurits was meer dan een eenvoudig krijgsman in hun dienst. Hij was de zoon van de grote Willem van Oranje, aan wie men (en hij wist het) de soevereniteit had willen opdragen. Zijn veldtochten hadden hem een verbazende persoonlijke populariteit verschaft. Hij voerde een vorstelijke staat; vooral de buit- en kaap-gelden maakten hem dat mogelijk. In het leger omstuwden hem honderden Franse en Duitse edelen, die aangelokt door zijn faam onder hem de kunst des oorlogs kwamen leren. In die kring werd de oppermacht der burgerlijke Staten bespottelijk gevonden. Zij moest hemzelf vaak hinderen, maar in feite ontwierp hij al zijn krijgsplannen in overleg met de Staten en hij erkende dat zij het recht hadden te bevelen, hetgeen zij zo nodig deden ook! Als hij bij een latere gelegenheid in een beraadslaging met de Staten-Generaal en Raad van State verklaard heeft een zekere onderneming ‘ondoenlijk en te zeer periculeus’ te achten, voegt hij eraan toe:

> Ten ware dat de heren Staten beliefden hen (*hij bedoelt zichzelf en Willem Lodewijk*) anders te ordonneren, in welken gevalle zij willig zullen zijn, als der heren Staten dienaars, hen daarnaar met alle vlijt, naarstigheid en devoor te reguleren.

Geschillen kwamen bijna altijd hierop neer, dat Maurits naar de zin der Staten te voorzichtig was, of zij naar de zijne hun leger en zijn reputatie te roekeloos op het spel wilden zetten. De tocht van 1600 in Vlaanderen versterkte beide partijen in hun mening.

Mij schijnt het echter onloochenbaar, en dat is het belang van de gebeurtenis in dit verhaal, dat Maurits de laatste kans om door het noodlottig evenwicht waarin zich de scheuring der Nederlanden aan het vastzetten was heen te breken, niet gaf wat haar toekwam.

Het is zeker dat de Staten de gevaren onderschat hadden. In weerwil van vliegende blaadjes om te verzekeren dat zij kwamen om haar van de Spaanse dwingelandij te verlossen, verroerde de bevolking van Vlaanderen zich bij de doortocht der Staatsen vlak langs Brugge Zuidwaarts niet. Reeds

MAURITS BIJ NIEUWPOORT.

was Maurits Oostende, waar de Staten-Generaal zich in vollen getale heen begeven hadden om met hem te kunnen overleggen, voorbijgetrokken, toen op het onverwachtst de Aartshertog met een aanzienlijk leger kwam opzetten. Isabella zelf was er in geslaagd de muitende Spanjaards te Diest tot hun plicht te bewegen. Maurits werd bij Nieuwpoort van zijn basis Oostende afgesneden en moest slag leveren om een ramp te voorkomen. Hij leverde slag op het strand en behaalde een volkomen overwinning, maar in plaats van daarvan gebruik te maken liet hij het beleg van Nieuwpoort, dat hij op aandrang der Staten nog ondernam, weldra in de steek en scheepte zich te Oostende met zijn troepen weer naar de Schelde in.

De Staten waren toen al vertrokken, Oldenbarnevelt en een aantal gedeputeerden (daaronder drie uitgeweken Brabanders) naar Bergen-op-Zoom, waar zij de afgezanten der Brusselse Staten (de Graaf van Bassigny, Brabant, Kolonel Bentinck Heer van Bicht, Overkwartier van Gelre, en Codt, Pensionaris van Ieperen) ontmoetten. De kloof die tussen de positie en opvattingen van de Noordelijke Staten-Generaal en die van de Zuidelijke gaapte, werd aanstonds openbaar. Oldenbarnevelt, als het ware de gevoerde briefwisseling vervolgend, merkte op dat de andere partij blijkbaar geen macht had om zonder de Aartshertogen iets te verrichten, dat men met hen handelende dus eigenlijk met de Aartshertogen handelde, en dat wilde zeggen met Spanje, waaraan die vast verbonden zaten. Codt, door zijn leeftijd en ervaring de eigenlijke leider van de afvaardiging, en die twintig jaar geleden al voor zijn trouw aan de zaak des Konings en van het Katholicisme tijdelijk uit zijn stad had moeten wijken, antwoordde dat men toch weten moest

> dat de voorzegde Staten (*te Brussel*), onderdaan zijnde van hun natuurlijke vorsten, zich aan hen niet konden onttrekken noch zich van de hun verschuldigde gehoorzaamheid ontdoen.

Dat was de moeilijkheid. Te Bergen-op-Zoom stonden soevereinen tegenover onder-

danen. Oldenbarnevelt mocht vrij de Zuidelijken aansporen om van Maurits' overwinning partij te trekken en op te staan, het antwoord was: dat de verwijdering der Spanjaarden

> beter en meer christelijk door een goede vrede bewerkstelligd zou kunnen worden dan door geweld, waardoor wij dit arme land in een nieuwe oorlog zouden storten.

Hiermee was inderdaad van weerskanten alles gezegd en ofschoon de meerderheid der Brusselse Staten op het rapport van hun gedeputeerden nogeens naar Den Haag schrijven wilde, de Aartshertog kwam nu tussenbeide en de onderhandelingen - als zo genoemd mag worden wat van de kant der Noordelijken slechts aansporing tot opstand geweest was - waren ten einde.

Moet men uit een Nederlands oogpunt de Vlaamse en Brabantse Staten-leden hard vallen om hun onderworpenheid, of moet men de Hollanders verwijten dat zij te onbuigzaam waren? Hoezeer men betreuren mag dat de splitsing der Nederlanden door een treffen als dat van Bergen-op-Zoom bevestigd werd, men zal moeten erkennen dat beide partijen handelden zoals zij moesten. Het besef van hun gemeenschappelijke nationaliteit ontbrak in die tragische vergadering zeker niet. Oldenbarnevelt vervolgde de traditie van Willem van Oranje door alle Nederlanders op te roepen voor de strijd tegen de Spanjaard en het religie-verschil terzijde te laten. Maar hij en de Noordelijken stonden daar nu eenmaal als vrije republikeinen, gewend hun eigen zaken te besturen en hun vorstelijke veldheren te ‘ordonneren’. Zij stonden er tevens, al zweeg ook ieder van religie, als Gereformeerden, wier positie in hun eigen land nog steeds actieve vijandschap tegen Spanje nodig scheen te hebben.

De Zuidelijken waren nog slechts de vertegenwoordigers van een overwonnen volk, onderworpen en afgestreden, verarmd en uitgeput. Tweemaal had het Zuiden een opstand gewaagd, 't was beide keren neergesmakt. Het had zijn economische welstand verspeeld, het had zijn moedigste en ondernemendste mannen verloren, die nu de kracht van het Noorden hielpen stalen. Geen wonder dat het denkbeeld van een nieuwe opstand het niet bezielen kon. De veer was gebroken. Maar trouwens, er was niet alleen de morele, er was de physieke onmacht.

> De Staten van Brabant, Vlaanderen, enz., door kastelen en garnizoenen overmeesterd, hadden geen middel om den vrede te vorderen dan hunne ootmoedige vertogen, verhalende hoe nodig hun een vrede was, ellendig klagende over den oorlog en het onbetaald krijgsvolk.

Aldus de kroniekschrijver Van Meteren over een iets latere tijd sprekende en de Franse gezant Buzanval, in ditzelfde jaar 1600 de mogelijkheden van een opstand beschouwende, verwerpt ze als hij denkt aan

> het straffe bit dat dit volk is aangelegd.

Daar kwam dit bij. De Noordelijken mochten nog zo plechtig verzekeren dat zij bij een geslaagde opstand in het Zuiden religie en ‘politie’ (bestuur) onveranderd laten zouden, de ervaring had geleerd dat opstand onvermijdelijk tot het naarboven komen van een nieuwe stand als drager van het Protestantisme leidde. De leden der

Staten van Brabant, Vlaanderen, Overkwartier van Gelre, geestelijken, edelen en magistraten, voelden dat hun persoonlijke positie ermee gemoeid was; evenals haast dertig jaar tevoren de magistraat van Amsterdam, evenals nog geen tien. jaar tevoren de magistraat van Groningen, voelden zij dat zij zonder het Katholicisme zich niet handhaven konden.

HET BELEG VAN OOSTENDE

Zij moesten er dan de Aartshertogen, en zelfs de Spanjaarden, wel op de koop toe bijnemen.

Toch verbeeldden zij zich de oude politiek van oppositie nog te kunnen voeren. Zij ergerden zich als goede Nederlanders aan het slaafse hofceremonieel, volgens hetwelk Richardot de Aartshertogen geknield toesprak. Zij wensten toezicht op de Spaanse soldaten, en deel in het beheer der beden, welke zij trouwens koppig bezwaar maakten toe te staan. Toen kwam Richardot hen tot hun ontsteltenis uit naam van de Aartshertogen naar huis sturen, hun tevens meedelende dat de gevraagde bede door de regering geacht werd toegestaan te zijn. In hun botsing met de waarachtige machthebbers in hun eigen land zowel als met de waarachtige Staten-Generaal van het Noorden bleken de Brusselse Staten maar een schimmenspel te zijn. Zij verdwenen onder ijdele pro-

testen, en het duurde ruim dertig jaar vóor zij, onder nog bedrukter omstandigheden, weer bijeengeroepen werden - om dezelfde holle vertoning nogmaals ten beste te geven.

De Zuidelijke Nederlanden waren geen baas meer over hun eigen ziel. Volksaandeel in de bestiering van 's lands hogere belangen werd er niet meer toegelaten, - hoe kon het anders, waar die bestiering toch nog steeds van Spanje uitging! De geprivilegieerde standen moesten zich troosten met het armzalig plaatselijk zelfbestuur dat uit de schipbreuk gered was, maar een stand van nationale staatslieden, opgekweekt in een atmosfeer van actieve en verlichte belangstelling voor nationale politiek, zoals in het Noorden, kon in de geknechte Nederlanden niet opkomen.

k. Het evenwicht met de wapenen niet te doorbreken

Nu ging het dus weer tussen de Noordelijke Staten-Generaal en de Aartshertogen, en dat wilde inderdaad zeggen Spanje. Er is hiervóor reeds kort vermeld, dat de strijdkrachten te land elkaar in evenwicht hielden. Philips III was zo ijverig voor de oorlog als ooit zijn vader, maar Spanje was te diep uitgeput om nog met de afzondering waarin de Republiek geraakte zijn voordeel te kunnen doen. Eerst wilde men zich van Oostende meester maken, dat in Spaanse handen zo 'n gevaar gebleken was. De Staten van Vlaanderen gaven bizondere subsidies om van die plaats, van waaruit hun land in een wijde kring gebrandschat werd, verlost te worden. Maar daar de verdedigende troepen overzee gedurig konden worden geapproviandeerd, versterkt en vervangen, werd het beleg tot verbazing van Europa drie jaar lang gerekt en verzwolg schatten van bloed en geld. Nog net vóor het einde kon Maurits, die terwijl de vijand daar vastgehouden werd Grave en Rijnberk genomen had, ook Aardenburg en Sluis veroveren, waardoor de bedreiging tegen Zeeland weggenomen, de Schelde nog beter beheerst en een nieuw steunpunt, voor de brandschatting van het platteland van Vlaanderen gewonnen werd.

De man aan wie in 1604 de puinhoop die Oostende geweest was, overgegeven werd, was Ambrosio Spinola, een Genuees, die met zijn broer Federigo zijn fortuin en talenten in dienst van Spanje en de katholieke kerk was komen stellen; Federigo, die ettelijke jaren te voren zijn eigen galeien naar Sluis gevoerd had, was al gesneuveld, toen Ambrosio met de leiding van het beleg belast was. Hij toonde zich een geboren veldheer. In 1605 dwong Philips III de Aartshertog om Spinola 't opperbevel af te staan. Tegelijk bestemde hij deze, die naar Spanje overkwam, Markies en Vliesridder werd, tot zijn Landvoogd in de Nederlanden voor het geval de ziekelijke Albertus kwam te overlijden. De kinderloze Aartshertogen werden door de vreemdeling, die het vertrouwen van Spanje genoot, overschaduwd. Nauwelijks bestond de schijn van onafhankelijkheid nog.

In de beide jaren volgende op de inneming van Oostende, toen bovendien de internationale toestand door de vrede tussen Spanje en Engeland na Elisabeth's overlijden gesloten voor de Staten nog ongunstiger was geworden, voerde Spinola zijn leger tegen de Oostgrens der Republiek en toonde zich een geducht tegenstander. Maurits hield hem voortdurend nauwlettend in het oog, verzekerde de IJsel met meesterlijk beleid tegen een aanval, maar vermeed een rechtstreeks treffen; zelfs

toen Spinola in 1606 na eerst afgetrokken te zijn om Rijnberk te nemen terugkwam om Maurits in het beleg van zijn jongste verovering Grol te hinderen, brak Maurits voor de vermoeide Spaanse troepen, juist weer door een omvangrijke muiterij verzwakt, meteen op; dit maakte in de Republiek een pijnlijke indruk. Het jaar eindigde met Oldenzaal en Grol in Spaanse handen.

Maar men voelde aan weerskanten dat er op deze manier geen beslissing te verkrijgen was. Het resultaat van negen zomercampagnes - 1598-1606 - was een paar steden gewonnen en een paar verloren. Aan het grote beeld van de toestand werd niets meer veranderd. De staatslieden der Republiek maakten zich bezorgd over de staat der

financiën. Van Hendrik IV waren geen subsidies te verwachten dan tegen een soort oppergezag over de Staten. De roerige gezant in Parijs, Aerssen, liet zich in plannen van dien aard wel in. Maar veel treuriger nog was de toestand van de onderworpen Nederlanden en de Aartshertogen verlangden een einde aan de uitzichtloze krijg. Ook Spanje hijgde naar verademing. De geldnood werd ondraaglijk. De jonge zeemacht der Staten - in April 1607 sloeg Heemskerk's vloot haar slag bij Gibraltar - boezemde vrees in voor de Zilvervloten uit Amerika. Spinola zelfs was ontmoedigd, en verlangde vrede om zijn voorschotten aan Spanje terug te kunnen bekomen.

1. De sluiting van het Bestand, 1606-'09

De eerste openingen werden nog in 1606 gedaan. De Staten gaven erop ten antwoord, dat alle onderhandelen onmogelijk was zolang men voortging iets te vorderen tegen het besluit van afzwering van 1581 en het gevestigd recht der Nederlanden, die door de grootste monarchieën als een vrije staat erkend waren. De Aartshertogen ondertekenden toen een verklaring dat zij bereid waren met de verenigde Nederlanden te onderhandelen

> in kwaliteit en als houdende dezelve voor vrije landen, provinciën en steden, waarop zij niets pretenderen.

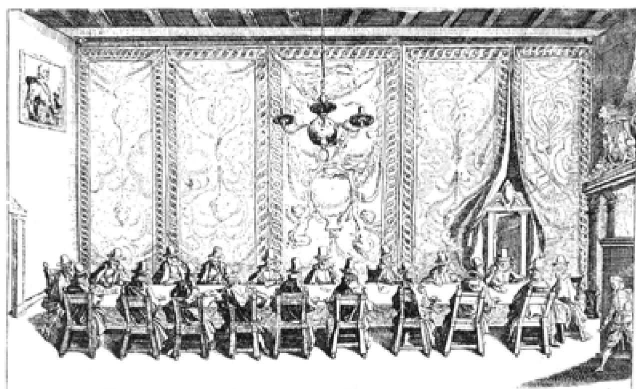
Op die grondslag werd in April 1607 aanstonds op voor het Noorden alleszins gunstige

SOLDAAT IN 1608.

voorwaarden een wapenstilstand gesloten in afwachting van de bekrachtiging door Spanje en toen die, niet zonder moeite nog, verkregen was, konden in Februari 1608 de onderhandelingen in Den Haag beginnen. Er werd nu ook zelfs niet meer voorgewend dat het de vertegenwoordigers van het Zuid-Nederlandse volk waren, die de Haagse Staten-Generaal kwamen ontmoeten. De eerste verkenning van het terrein was door Dietstalige Nederlanders verricht, en pater Neyen bleef ook in de latere stadiën een rolletje vervullen. Maar alles geschiedde in naam van de Aartshertogen en van Spanje. Bij de eigenlijke onderhandelingen stonden Spinola en Richardot aan het hoofd van een delegatie die Philips III zowel als de Aartshertogen vertegenwoordigde. Voor de territoriale scheiding werd, ofschoon de Aartshertogen

gehoopt hadden de door de Staten bezette brokstukken van Brabant en Vlaanderen voor Grol en Oldenzaal te kunnen ruilen, zonder al te veel moeite het *uti possidetis* als grondslag aangenomen. De eis waarop de onderhandelingen vastliepen, en die Richardot mee volhouden moest, was een eis waarbij alleen Spanje belang had. Het was dat de Noord-Nederlanders de vaart naar Indië zouden staken. Er was ook een ernstig geschil over de positie der Katholieken in de Republiek: de Staten wezen alle inmenging in hun binnenlandse regelingen af, terwijl Philips III - en hiermee sympathiseerden de Aartshertogen zeker - zijn eer erin stelde vrije godsdienstoefening voor zijn geloofsgenoten te verkrijgen. Maar het onoverkomelijkst bleek toch de kwestie van de Indische handel en in September verlieten de onderhandelaars Den Haag. Thans echter mengden zich Frankrijk en Engeland, die aldoor een bemiddelende houding aangenomen hadden, met meer nadruk in de zaak. Nu de vrede mislukt was, drongen zij bij de Staten aan dat zij een bestand voor een aantal jaren sluiten zouden.

VREDESONDERHANDELINGEN IN DEN HAAG, 1608.

De openbare mening in de Republiek was hevig geprikkeld. Er bestond een oorlogspartij, die van het eerste ogenblik af de onderhandelingen met luidruchtig wantrouwen gevolgd had en van wie felle aanvallen en verdachtmakingen waren uitgegaan tegen Oldenbarnevelt, de verantwoordelijke man naar iedereen wist. Een stroom van pamfletten verscheen, op de kansel werd met hevigheid tegen de slechte patriotten gepreekt. Aan veel van die ijveraars kwam alle verdrag met Spanje als een verraad aan de zaak van de opstand voor. En inderdaad valt het niet te ontkennen dat een, bestand of vrede terwijl de Spanjaarden nog in de Zuidelijke Nederlanden vastzaten, een gedeeltelijk falen van het nationaal programma betekende. Maar was het mogelijk voor de Republiek, vooral nu Engeland en Frankrijk met hun ongenoegen dreigden, om de financiële last van een voortzetting van de oorlog te dragen, laat staan om de Spanjaarden uit de Zuidelijke Nederlanden te verdrijven? Maurits' laatste veldtochten gaven daar al bizonder weinig hoop op.

Maar bestond er niet nog een kans dat Hendrik IV zijn in 1598 afgebroken oorlog tegen Spanje zou hervatten? Er was daar nog gedurig sprake van, maar de katholieke partij was machtig aan het Franse hof, en de Koning scheen die stap alleen aan te durven indien de oorlog kon voorgesteld worden als gevoerd niet om ‘religie’ maar om ‘staat’, en in die overweging werkte zijn gezant in Den Haag, Jeannin, zelf katholiek, nauwelijks minder hard voor een verzachting van het verbod van katholieke godsdienstoefening dan de woordvoerders van Philips III en de Aartshertogen. Wat de verhoudingen nog compliceerde, was dat Hendrik IV steeds hoopte op de soevereiniteit over de Nederlanden, die de Staten in hun nood een goede twintig jaar vroeger aan zijn voorganger hadden aangeboden. De leefbaarheid van die hoofdeloze staat werd in het monarchisch Europa van toen niet hoog aangeslagen. Trouwens, in het land zelf was nog niet iedereen van de immers nooit bedoelde republikeinse regeringsvorm overtuigd. De herinnering van het plan om Prins Willem graaf te maken werd nog herhaaldelijk opgerakeld om voor Maurits een soortgelijke verheffing te bepleiten. Overigens was die op een waardigheid waarvan de macht zozeer besnoeid zou zijn, niet gesteld. Toen Zeeland in de eerste jaren der eeuw de kwestie niettemin opwierp, had het denkbeeld bij de Hollandse regenten die Oldenbarnevelt raadpleegde, geen steun gevonden. Wel voelde Olden-

barnevelt zelf de bezwaren vat de uit de opstand voortgekomen losse federatie zozeer, dat hij in 1607 een heel hervormingsplan opgesteld had, bedoeld om een krachtiger centraal gezag te vormen. Men kon niet scherper uitdrukken dan hij in zijn toelichting deed, dat er op de plaats waar men een centrale regering hebben moest slechts een vacuum was, ja dat er eigenlijk geen staat bestond. Hij wenste dus een regering ingesteld te zien,

> met behoorlijke autoriteit om de landen te regeren, de provinciën ende steden te houden in haar (*hun*) devoor van contributie. (*Die regering moest, als er gevaar dreigde, kunnen ingrijpen*) zonder na rapporten en de consultatiën van de provinciën ende steden te verwachten. (*Gebeurt dat niet, zo schrijft hij zelfs*), zo moeten wij verloren gaan want gene Republiek kan bestaan zonder goede ordre in de generale regeringe.

Maar hoe moest dat plan verwezenlijkt worden. Onder de indruk van een dreigende ramp hadden de Staten in 1586 nog één keer een wezenlijke centrale regering kunnen oprichten, maar het wanbeleid van Leicester had niet alleen Oldenbarnevelt zelf genoopt om bij het afbreken daarvan de leiding te nemen, het had de gedachte zelf gecompomitteerd. Trouwens het is toch van soevereine machten, zoals de gewesten zich voelden, nauwelijks te verwachten dat zij zich ten bate van een overkoepelend gezag goedschiks van hun soevereiniteit zullen ontdoen. De waarschuwingen die Oldenbarnevelt deed horen, zouden meer dan een eeuw later door één van zijn opvolgers herhaald worden, en met even weinig effect. Want zes van de zeven gewesten stipuleerden bij de besprekingen over deze ‘resumptie van de unie’ aanstonds, dat er geen overdracht van soevereiniteit mocht plaats hebben. Zeeland had Maurits in een soevereine positie willen stellen. Maurits zelf, die geen constructief staatsman was, bleef tegenover die plannen onverschillig. Maar ook na uitschakeling hiervan werd men het niet eens, en zo kwam er van de instelling van een eigenlijke Unie-regering niets en bleef het beleid in handen van die vergadering der Staten-Generaal, die in feite niet anders was dan een permanente conferentie van de gezanten van zeven staatjes.

Dat was wel waarlijk een ongeschikte toestand en de plotseling zo fel oplaaiende verdeeldheid gaf de Franse diplomatie te meer hoop, dat de Nederlanden zich ten laatste aan haar Koning zouden toevertrouwen. Maurits, wie zij de rol van hoofd onder Hendrik's oppergezag toekende, was daar echter niet voor te vinden. Hij gedroeg zich in deze met meer zin voor waardigheid dan de oude Advocaat, die omstreeks dezelfde tijd een gratificatie van Frankrijk aannam, - een handelwijze die in de toenmalige internationale zeden passen mocht, maar die door de rijzende partijhartstochten (want het geheim lekte spoedig uit) tegen hem zou worden uitgespeeld.

Ondertussen liet Maurits in zijn woede toen Oldenbarnevelt na de mislukking der vredesonderhandelingen over bestand wenste verder te praten, in Frankrijk een hel gekleurde voorstelling overbrengen, alsof hij, mits gesteund, met Zeeland en zijn andere aanhangers de Republiek in de oorlog zou kunnen houden; Oldenbarnevelt heette een verrader in Spaanse loondienst.

Ook in het land, en openlijk, had Maurits zich nu, in September 1608, na lang tegengewerkt te hebben, tot leider van de oorlogspartij opgeworpen. Maar als men

in zijn uitspraken naar een positieve lijn ten aanzien van het Zuiden zoekt, komt men bedrogen uit. In de brief die hij tot de Staten der gewesten waarvan hij Stadhouder was, liet afgaan, pleitte hij slechts, waarschuwend tegen de bedriegelijkheid der Spanjaarden, voor de noodzakelijkheid van een absolute erkenning hunnerzijds der onafhankelijkheid, en wees juist op de gevaren van een 'hereniging', die uit een dubbelzinnige toestand, zoals hij een bestand meer dan bij een vrede te duchten stond, zou kunnen voortkomen.

De gedachte dat Vlaanderen en Brabant nog bevrijd, en althans dat zij nog verenigd konden worden op de enige voor de oorlogspartij aannemelijke wijze, namelijk door protestantisering, was na de teleurstelling van de slag bij Nieuwpoort en de onderhandelingen van Bergen-op-Zoom verflauwd.

De zaak is dat de voornaamste bezwaren tegen het bestand kwamen van hen die met hun geest nog in een vroegere periode leefden, toen de partij van weerstand, sterk door de ijver der Calvinisten, de staat nog stichten moest; die mensen hadden nu moeite zich aan te passen aan de nieuwe toestand van de bestaande staat en van de behoefte aan normale verhoudingen. Maurits voelde nog dat zijn positie en de hele staatsinrichting aan de oorlog te danken waren en voor hun bevestiging niet buiten de oorlog konden. In de genoemde brief schreef hij, dat men de absolute onafhankelijkheidsverklaring door Spanje nodig had,

> voornamelijk om onze eigen ingezetenen te verzekeren, dat zij gene andere opgaande zon te wachten hebben, dat (*wat*) hun, bij gebrek van die verklaring, wijs gemaakt zal werden.

Van Meteren verduidelijkt nog, dat men vooral bevreesd was voor

> die van Gelderland, Overijsel en Groningen, die gedwongen tot de wapenen waren gekomen, en daar de adel de meeste stemmen heeft, die, ten platten lande gegoed, zich uit de gevaren (*van een vernieuwing van de oorlog*) zouden houden en aan het hoger boord leunen.

Maurits' houding in deze zaak bezorgde hem de bijval van de elementen tégen wie hij zich in de dagen van Leicester had laten gebruiken en die hem nu vol geestdrift tegen hun oude vijand Oldenbarnevelt zagen uitkomen. Alleen stelle men zich niet voor, dat het die partij om een herstel van de verscheurde Nederlandse gemeenschap te doen was. De Vlamingen en Brabanders, voor zover zij tot de gereformeerde kerk behoorden, waren nog steeds een voorname steun van de predikanten, die nu opnieuw tegen de Staten uitvoeren. Zij vormden in de bevolking altijd nog een onderscheiden groep, bij wie orthodoxie en onverzoenlijkheid tegen Spanje traditioneel geworden waren. Tevens echter hadden de meesten het nu in Holland en Zeeland te goed om aan terugkeer naar het Zuiden ernstig te denken, al was hun berusting vermengd met die weemoed, die Van Mander onderdrukt maar niet verbergen kan in de schone verzen waarin hij begint met zich de torenspits van zijn Vlaams geboortedorp te herinneren en vervolgt:

> Maar dit 's gedaan: ik wil mij willens nu bedriegen.
> En achten al dat land bedekt met brakke zee.
> Te derven dit voor dat en is mij nu geen wee.

Van Mander, 't moet gezegd, was niet gereformeerd, maar doopsgezind. In de praktijk konden in elk geval de volhouders de morele scheuring, die reeds in het gevolg der gebeurtenissen was ingetreden, slechts nog onheelbaarder maken. Zij wilden desnoods de onherstelbaarheid van de rekatholisering van het Zuiden wel inzien, maar zoveel te minder waren zij daarom, in hun ijver om de protestantisering van het Noorden te voltooien, op de hervatting van normale betrekkingen gesteld.

Onvermijdelijk vermengden stoffelijke belangen zich met deze ideëele beschouwingen. Machtige groepen zagen bij het voortduren van de oorlog hun voordeel. In de eerste plaats de militairen, vervolgens de kapers, in wier bedrijf de Zeeuwse handel diep geïnteresseerd was, en de oorlogsleveranciers van alle soorten. Eindelijk zij die reeds

FEESTELIJKHEDEN BIJ DE AFKONDIGING VAN HET BESTAND TE ANTWERPEN.

geruime tijd voor de oprichting van een West-Indische Compagnie geijverd hadden, een plan dat Spanje in zijn eigen Amerikaans koloniaal gebied treffen moest en dat Oldenbarnevelt dus zodra de onderhandelingen begonnen, onderdrukte. De Antwerpenaar Usselinx was de vurige propagandist voor het plan. Hij zag in zijn verbeelding bloeiende volksplantingen, die de Nederlandse landaard en de gereformeerde godsdienst naar Amerika zouden overbrengen en aan het moederland krachtige steun en een waardevol afzetgebied verschaffen. De koloniale gedachte zoals hij die in meesterlijke pamfletten ontwikkelde, heeft de regeerders van de Noord-Nederlandse staat helaas nooit kunnen bezielen en de Amsterdammers, die van zijn diensten gebruik maakten, dachten zeker meer aan rooftochten ten koste van de Spaanse dan aan het stichten van eigen nederzettingen. Met vrede of bestand was het plan in elk geval onbestaanbaar en het moest dus wijken voor de behoefte aan rust die Oldenbarnevelt's politiek inspireerde, en die trouwens zo algemeen gevoeld werd, dat de oppositie hoe hevig ook niet deugdelijk bleek.

Dat Hendrik IV op Maurits' onbekookte plannen om de oorlogspolitiek door te zetten niet inging, gaf echter wel de doorslag. De Koning begreep dat de positie van Oldenbarnevelt sterk was. Hij bleef met die beproefde voorstander van het Franse bondgenootschap te liever samenwerken, omdat de Engelsen poogden zich met de andere partij te verstaan, vooral in Zeeland hadden die aanhang. De Frans-Engelse rivaliteit was als zo vaak een factor in de Nederlandse politiek van de twee staten. Hendrik moest er genoegen mee nemen dat ook Oldenbarnevelt tegemoetkoming aan de Katholieken verwierp. Nog vóor het eind van het jaar 1608 legden Maurits, Amsterdam en Zeeland zich bij het onvermijdelijke neer en in Maart 1609 werd na nadere besprekingen te Antwerpen een bestand voor twaalf jaren gesloten.

m. Het Bestand; de scheuring bevestigd

Het was voor de zeven provinciën een verbazende overwinning. Op vrijwel alle punten die in discussie geweest waren, gaven de Aartshertogen en de Spanjaarden toe. De

onafhankelijkheidsverklaring waarmee de onderhandelingen begonnen waren, werd herhaald; de handel met Indië werd, ofschoon niet met name, vrij gelaten; de Katholieken in het Noorden kregen geen bescherming, behalve bij een geheim artikel die in de afgescheurde districten van Vlaanderen en Brabant, welke de Staten behielden; de Schelde bleef gesloten. Aan de Zuidelijke Nederlanden gaf het verdrag niets dan twaalf jaren rust. Hoeveel meer gaf het aan de Noordelijke!

Daar had zich de Nederlandse stam een gebied verworven - helaas was het maar de helft van het gebied, op hetwelk hij natuurrechten kon doen gelden -, waar hij zich onder eigen politieke leiding een eigen cultuur ging vormen. De Republiek had haar onafhankelijkheid weten te handhaven in een generatie-lange krijg met de machtigste monarchie der toenmalige wereld; meer: die macht was aan de wonde die haar in de Nederlanden geslagen was, haast verbloed. Dat het trotse Spanje een verpozing zó nodig had, dat het zich de vernederingen van het Bestandsverdrag liet aanleunen, sterkte het zelfbewustzijn van het Noord-Nederlandse volk, maar dwong ook van anderen ontzag af. Het grondgebied van de Staten - heel de geschiedenis van de laatste 37 jaar bewees het en werd erdoor verklaard - was sterk gelegen. Behalve dat de Oostgrens weer lichtelijk aangebroken en trouwens ook nog niet heel stevig op de grote rivieren gebaseerd was - de Rijn niet verder dan Schenkenschans, de Maas niet verder dan Grave in Staatse handen -, had dat grondgebied zijn natuurlijke strategische verdedigingslijn niet alleen bereikt maar kunnen bevestigen. Overal waren de Spaans gebleven Nederlanden van het water teruggedrongen, behalve dat zij van Heist tot Grevelingen de zeekust vrij gekregen hadden; maar die vlakke, rechte Vlaamse kust was nooit de ware toegang tot het land geweest: dat was de Schelde en die hielden de Staatsen, van weerskanten - zij het met de Engelsen voorlopig nog in Vlissingen -, en Antwerpen bleef een grote dode stad. Er was een beweegreden van handelsconcurrentie die de Hollanders en Zeeuwen tot hun Schelde-politiek dreef, maar dat was niet de oorspronkelijke reden geweest, noch was het ook nu de enige of zelfs de voornaamste. De eigenlijke drijfveer van die politiek was een zuiver oorlogsbelang. Antwerpen mocht geen grote havenplaats worden, waar zich een inheemse handelsvloot zou kunnen ontwikkelen, zolang het niet zijn kon waar de natuur het voor bestemd had, een Nederlandse stad, maar integendeel een wapen was in de hand van de Spanjaard.

Aan hun meerderheid als zee- en riviervarend volk, naast de geografische gesteldheid van hun land, hadden de Noordelijken hun onafhankelijkheid te danken. Onder de bepalingen van het Bestand, die het merendeel van de rivierenloop in de Nederlanden en al de mondingen en zeegaten aan de Staten lieten en die hun bovendien de vaart op Indië niet verboden, konden zij die meerderheid en steeds nog met hulp van de uit de Zuidelijke Nederlanden gewelddadig verdreven handel - mensen en kapitaal -, ten volle ontwikkelen. Zo zou de Republiek in de volgende generaties nog tot een ongedachte hoogte van welvaart en macht stijgen, maar daartoe werkten, zoals wij in het vervolg zien zullen, ook bizonder gunstige internationale omstandigheden mee.

En die waren van voorbijgaande aard. Zodra zij niet meer meehielpen, deed zich gevoelen dat de Republiek, met al haar voordelen van ligging en bedrijf, een kleine staat was, een zeer kleine staat temidden van de grote mogendheden van Europa. Hollandse geschiedschrijvers hebben vaak het lot geprezen, dat de krachten van heel het Nederlandse volk op het kleine gebied boven de rivieren samentrok, zodat daar

een weergaloze luister van politiek, geestelijk en economisch leven vertoond kon worden. Het is een beschouwing die een ontstellend gebrek aan verbeeldingskracht verraadt voor de politieke, geestelijke en economische ellende waarop die samentrekking de Zuidelijke helft van ons volk te staan kwam. Maar bovendien miskent zij ten enemale, dat de onnatuurlijke engheid van het gebied ook voor het Noordelijke volksleven gevaren meebracht en dat die luister dan ook kort geduurd heeft.

In het voorspoedige Noorden kon toentertijd niet recht beseft worden, zelfs door de uitgeweken Vlamingen en Brabanders niet, dat de scheuring een ramp voor het Nederlandse volk in zijn geheel was. Vooreerst leed inderdaad het Zuiden onvergelijkelijk zwaarder onder de gevolgen. Brabant en Vlaanderen, nog maar een generatie tevoren het hart van het Nederlandse volk, de rijke bron waaruit zoveel van de beste krachten die nu aan de jonge staat in het Noorden meewerkten geput waren, lagen daar verheerd en ontmoedigd, onder een schijn van nationaal bewind vaster dan ooit aan een buitenlands heerser onderworpen en bestemd om diens politiek te dienen. De katholieke gedachte, die de veroveraar er had doen zegevieren, bezat zeker na de verjonging door de Tegenreformatie geestelijke vormkracht. Zodra de ergste oorlogsellende geweken was, schoot er dan ook weer een eigenaardig cultuurleven in het Zuiden op; Antwerpen en Leuven werden er middelpunten van. Maar de omstandigheden waren toch waarlijk te ongunstig. De doodsheid van het economisch leven, de onzelfstandigheid van het politieke leven, de samenvoeging, weer onder een vreemd hof en terwijl de verfranste adel groter invloed bezat dan ooit, met de Waalse gewesten, tegelijk de bemoeilijking door het godsdienstverschil van het geestelijk verkeer met het plotseling geëmancipeerde Noorden, dat alles kon niet anders dan een zware druk oefenen, tot verlies van heel de Nederlands-sprekende gemeenschap, op de Dietse cultuur van Vlaanderen en Brabant.

En weldra deed zich dan ook nog gevoelen, dat de Zuidelijke Nederlanden in hun geheel maar een brokstuk van de in zijn opkomst verraste Boergondische staat waren, een brokstuk met onverdedigbare grenzen, die tot invasie als het ware uitnodigden. Hadden de Aartshertogen een waarlijk Zuid-Nederlandse politiek kunnen volgen, zij zouden de vriendschap van het Noorden gezocht hebben om althans naar éne zijde gedekt te wezen. Nu zij niets dan de agenten van Spanje waren, werd na het Bestand de krijg hervat, en zo kwam daarna de bedreiging van het herstelde Frankrijk met zoveel te meer kracht aan. Zodra Frankrijk's Noordwaartse expansie ook in de Republiek ongerustheid begon te wekken, was het bewijs geleverd dat de scheuring der Nederlanden niet alleen het weerstandsvermogen der Zuidelijke gewesten verzwakt had, maar dat de veiligheid van heel de Nederlandse stam, die ook in de middeleeuwen immers voor Frans opdringen door Vlaanderen's verweer gered was moeten worden, erdoor aangetast was.

Na het relaas dat ik in de laatste drie hoofdstukken van de gebeurtenissen gegeven heb, is het onnodig de voorstelling die zo lang gangbaar geweest is, als zou de scheuring door een innerlijke verscheidenheid binnen het Nederlandse volk bepaald zijn, opzettelijk te bestrijden. Een protestants Noorden (met toch altijd nog veel Katholieken!) en een katholiek Zuiden waren niet door de aard der bevolkingen gegeven. De twee grote cultuurstromingen van Katholicisme en Protestantisme liepen aanvankelijk in Noord en Zuid dooreen. Eerst de uitslag van strijd, van oorlog met de buitenlandse overheerser, bracht de noodlottige schifting teweeg die elk van de twee stromingen in één andere helft van het gebied localiseren en de twee helften voor zo lang van elkaar vervreemden zou. Die uitslag werd niet bepaald door de meerdere moed van het Noorden, zelfs niet van Holland en Zeeland alleen (dat het Oosten terugveroverd is moeten worden, verliest de conventionele voorstelling geheel uit het oog!). Die uitslag werd bepaald door de grote rivieren, versterkt nog door het oude overstromingsgebied van Biesbosch en Hollands Diep. Brabant en Vlaanderen lagen open voor de vijand en weldra gingen hun Protestanten dus die in het

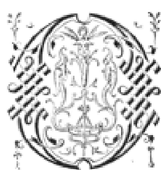
onneembare rivierengebied versterken. Gelderland, Overijsel en Groningen, veel minder met Protestantisme aangedaan dan Vlaanderen en Brabant, waren voor de katholieke kerk niet te behouden, omdat Parma's en Spinola's zwaard met moeite over de rivieren reikte.

De Hollandse historici hebben moeite gehad deze zaken in hun ware gedaante te zien, doordat de verblindende schittering van de Hollandse zeventiende eeuw hen evenals

de tijdgenoten belette mislukking in de gang der gebeurtenissen te ontwaren, terwijl nationaal en protestants zelfgevoel een doorgevoerde tegenstelling tegenover 'Belgen' en Katholieken scheen te eisen. De Belgische historici van hun kant, die het huidig België als de natuurlijke staatsvorm voor Walen en Vlamingen beschouwden en er een eerbiedwaardige historische achtergrond aan wilden geven (mag over die Pirennistische zienswijze niet in de verleden tijd gesproken worden?) konden moeilijk anders dan de verschijning van wat ik als een onverdedigbaar en onderworpen brokstuk schetste, maar waar zich dat België voor het eerst onmiskenbaar in laat onderscheiden, met ingenomenheid als een onvermijdelijke ontwikkeling, ja als een vervulling, begroeten.

Die kunstmatige, door latere politieke vooroordelen bepaalde voorstellingen kunnen wij rustig op zij schuiven; De scheuring was een ramp door buitenlandse overheersing over de Nederlandse stam gebracht, en wat een heilloze en tevens onnatuurlijke toestand erdoor geschapen werd, zal in het vervolg van deze geschiedenis onmiskenbaar blijken.

6. Omwentelingen in het cultuurleven

+ mstreeks het midden der zestiende eeuw was, gelijk hiervóor beschreven, éen omwenteling al in volle gang. De Renaissance had uit het Zuiden haar intree gedaan. Schilders en bouwmeesters beijverden zich om de voorschriften van Italië te volgen. In de letterkunde uitte zich de nieuwe geest nog maar in heel zwakke imitatie; al waren er de eerste tekenen van een beter begrip van wat de Renaissance wezenlijk betekende in een verzet tegen de burgerlijk-moraliserende platvloersheid van de rederijkerij en in een streven om zichzelf te zijn. Het was er ver van, intussen, dat die grote verandering zich volgens haar eigen wetten ongestoord zou kunnen voltrekken. Twee andere omwentelingen compliceerden haar aanstonds. Ten eerste de Hervorming. Ten tweede de politieke woelingen, die in het midden van het tijdvak dat wij thans beschouwen tot een gewelddadige verplaatsing van het cultuur-centrum in de Dietse Nederlanden leidden.

Wat de Hervorming betreft, weliswaar, moet men vóor alles opmerken dat zij lange tijd naast het door de Renaissance bewogen geestesleven voortbestond zonder het te doordringen. In vele delen waren die twee grote bewegingen onderling tegenstrijdig. De Renaissance was in de grond werelds. Vol bewondering voor de oude heidenen aanvaardde zij het natuurlijke leven, haar blijde eredienst was aan de schoonheid gewijd. En vaak vatte zij de schoonheid op een uiterst zinnelijke wijze op, zwelgend in volle, drukke vormen die ons overdadig voorkomen. Daar was heel het leven van het toenmalige geslacht mee doortrokken, en het eigenaardige is dat weinigen zich van een tegenstelling met het godsdienstig streven van het Protestantisme bewust werden. De rederijkerspracht, waaraan dichters en schilders bij grote maatschappelijke

+ De beginletter van dit hoofdstuk is ontleend aan Pieter Heyns' A B C-boek, uitgegeven door Plantijn in 1568.

gelegenheden meewerkten, toonde zich bij de intochten te Brussel of Antwerpen of Den Haag van Willem van Oranje of Anjou of Leicester niet anders dan bij die van Matthias, of Ernest, of Albert en Isabella. Dit was maar de uiterlijke verschijningsvorm van de Renaissancegeest, die het gemakkelijkst voor de menigte gebracht kon worden. Er achter woelde een opgewekt en moedig verstandsleven, een driftig oprijzen en een krachtige zelfbeschikking van het individu. Zonder twijfel bestond er tussen die laatste tendenties en de krachten die de katholieke eenheid doorbraken innig verband, maar niet zodra was de nieuwe kerk gevormd, of zij zocht het onderzoek waaraan zij mee haar bestaan dankte binnen enge perken te bannen. En veel stelliger nog koos zij tegen de zinnelijke neiging der Renaissance partij. In het Calvinisme, herleefde het ideaal der primitieve Christen-

heid, voor wie de geopenbaarde waarheid de vrije ontplooiing van de menselijke rede niet behoefde, voor wie natuur en wereld uit den boze waren.

Maar die tegenstelling, gelijk gezegd, kwam niet aanstonds aan den dag. In de geesten van veel tijdgenoten leefden de beginselen van Renaissance en Hervorming vreedzaam naast elkaar. Vooral zolang de Hervorming als oppositie-beweging tegen de tyrannie van Spanje en van Rome verscheen, treft de levendigheid waarmee, temidden van opstand en oorlog, temidden van de felste theologische discussies, die toch veel aandacht elders richtten, die toch ook afleidden en onderbraken, de krachten des geestes naar vrijheid en schoonheid blijven streven. Na de ogenschijnlijke zegepraal echter gaan zij die het nieuwe kerkelijk begrip het zuiverst vertegenwoordigen, de predikanten, stelselmatig met de krachten des tijds de strijd aanbinden en pogen maatschappij en cultuur in nieuwe banden te slaan. Maar dan blijkt meteen dat het geestesleven, hoezeer het ook met de denkbeelden der Hervorming doordrenkt scheen, aan zijn eigen beginselen gehoorzaamde. De Nederlandse beschaving die zich nu boven de rivieren ontplooide, sloeg haar wortelen niet alleen buiten de streek waartoe Parma's wapenen haar beperkten, maar ook buiten de godsdienst die in de jonge Republiek naar de heerschappij streefde. Vrijheid was de dichters en denkers dierbaarder dan rechtzinnigheid, en noch zij noch vooral ook de kunstenaars zagen de wereld, de mens en de natuur als een verdorvenheid buiten God.

Op zichzelf beschouwd maken niettemin van het midden der zestiende eeuw af de predikanten in de Nederlandse cultuurbeweging een belangrijke en een eigenaardige verschijning. De preek was in de katholieke eredienst nooit een heel voornaam middel geweest, al hadden bijvoorbeeld de Dominicanen er veel werk van gemaakt en al had heel de Moderne Devotie zich vaak in de volkstaal rechtstreeks tot gemoed en verstand der gelovigen gewend. In de gereformeerde eredienst was met het psalmzingen - door Datheen's vertaling werd ons volk in de gedachtenwereld der psalmen binnengeleid - de preek alles. Met de kracht van zijn woord ging de predikant de gemeente voor in die beschouwing van de wereld door het prisma van de bijbel, waarin de Gereformeerden zich als het uitverkoren volk, als het nieuwe Israël, leerden zien en moed en volharding schepten, waarmee zij zich hun krachtig en eng nationaliteitsgevoel vormden. Daarin, en in de scholing tot hard en spitsvondig disputeren, in de verbreiding van sobere en ietwat stugge zeden ook, deed zich de invloed der predikanten gevoelen, maar zodra wij meer bepaald letteren, kunsten en wetenschappen in het oog vatten, valt het op, hoe weinig in getal onder de leiders op die gebieden de strenge Calvinisten waren.

Deze laatste ontwikkeling laat zich alleen in de Noordelijke Nederlanden vervolgen, ofschoon de oorsprongen naar wij weten, evenzeer in het Zuiden liggen. De verovering, door Parma, die alle levende cultuurkrachten voor een wijl op de Noordelijke helft van ons taalgebied concentreerde, en die voor de cultuur van het Zuiden een toekomst op de grondslag der Tegenreformatie voorbereidde, stond met het Nederlands geestesleven in geen enkel organisch verband. Maar zij dreef er, met geweld en van buiten, zo onoverkomelijke scheidingspalen in, dat het niet anders kan of wij moeten door haar onze beschouwing van de cultuur in dit tijdvak laten indelen.

a. Vóor de scheuring

Evenals in de politieke beweging, die zich eenparig over de Nederlanden verbreidde, uit zich in de eerste decaden van Philips II ook in het geestelijk leven de Nederlandse eenheid nog onbelemmerd. Als van ouds klopte in Brabant en Vlaanderen de harteslag het sterkst, maar in toenemende mate deed zich in het Noorden, vooral in Holland, zijn rhythme gevoelen.

GROTESKE VAN VREDEMAN DE VRIES

Beeldende Kunst

Op het gebied van de schilderkunst leverden die jaren vóor de grote verscheuring weinig nieuws, behalve dat Breughel, die ik hiervóor besprak, zich nu eerst recht ontplooide. Maar Breughel stond buiten de mode van de tijd,[1] die nog lang verslaafd zou zijn aan italianisme en klassicisme. Coxie en Frans Floris bleven de grote mannen. In de portretkunst werd wel goed werk geleverd door Frans Pourbus en Adriaan Key, die te Antwerpen werkten. Maar hen overtrof ver een figuur die, op een heel andere wijze dan Breughel, ietwat terzijde van de algemene Nederlandse beweging bleef, namelijk

1) Vgl. hiervoor blz. 180.

de Utrechtenaar Antonie Mor, een van de grote portretschilders die ons volk heeft voortgebracht. De voorname fijnheid van zijn werk had zich van de burgerlijke samenleving der Nederlanden, onder de scholing der Italianen, geheel los gemaakt. Hij werd de modeschilder der aanzienlijken, dat wil zeggen het Diets terrein werd hem dra te eng. Zelfs Antwerpen kon hem niet lang houden; hij werkte in Spanje, aan het hof van de Koning; zijn naam is in verspaanste vorm blijven leven. Philips[1] zelf, Granvelle, Alva[2] zaten voor hem.

In de bouwkunst zocht men nog ijverig naar een verzoening van de uit Italië overgewaaide regels met de tradities van het land. Een zuiver klassicistische stroming handhaafde zich; daarvan is het stadhuis van Den Haag (1565) een voorbeeld. Maar daarnaast ontwikkelde zich, ten dele toch ook onder Italiaanse invloeden, een speelser en grilliger stijl, die meer ruimte tot de ontplooiing van eigen aard gaf. Hèt gebouw van de periode, het stadhuis van Antwerpen (1564) - de architect was Cornelis de Vriendt, broer van de schilder Frans Floris -, was welvan een vrij strenge ordonnantie, en maakt dan ook als geheel een ietwat kille indruk, maar vertoonde toch ook siermotieven die een grote toekomst in onze streken hadden. Terwijl de invloed die van het Antwerps stadhuis uitging, aanzienlijk was, komt de verspreiding der stoute decoratieve effecten die door de strenge klassicistische stijl heenbraken, toch grotendeels op rekening van de onuitputtelijke vindingrijke ontwerper Hans Vredeman de Vries. Uit het Noorden afkomstig (zijn vader was een in Friesland achtergebleven Duits soldenier) werkte De Vries meest in het Zuiden, in Antwerpen en Brussel, waar hij ook hoofdzakelijk gevormd werd, totdat de verovering van Parma hem naar Duitsland dreef: ook daar deed zich zijn invloed gelden en kwam, zoals wij zien zullen, met de tradities van die streken vermengd, in het tweede tijdvak, dat wij straks beschouwen zullen, de Noordelijke Nederlanden binnendringen. In zijn eigen werk, dat voornamelijk uit publicaties van ontwerpen bestond, werkte De Vries op honderderlei wijzen de krullen (cartouches) en grotesken uit, die tegen de zuiver klassicistische smaak van de vroege Renaissance in onze streken ingingen en voor haar blijheid, fijnheid en soberheid een zekere zware, weelderige uitbundigheid in de plaats stelden. Maar tegelijk vervolgde hij toch ook de richting van Coecke en verkondigde de regels van Vitruvius. Een gebouw als het St. Jans Gasthuis te Hoorn (1563), waar de klassicistische vensterfrontons in een spits oplopende baksteengevel met druk beeld- en cartouchewerk op de trappen geplaatst zijn, toont aan, hoe hybridisch er soms gebouwd werd. Een diepe harmonisering van de onderscheiden elementen bereikte De Vries niet, maar hij hielp toch een weliswaar kortstondige maar wezenlijk schitterende periode in de Nederlandse bouwkunst voorbereiden.

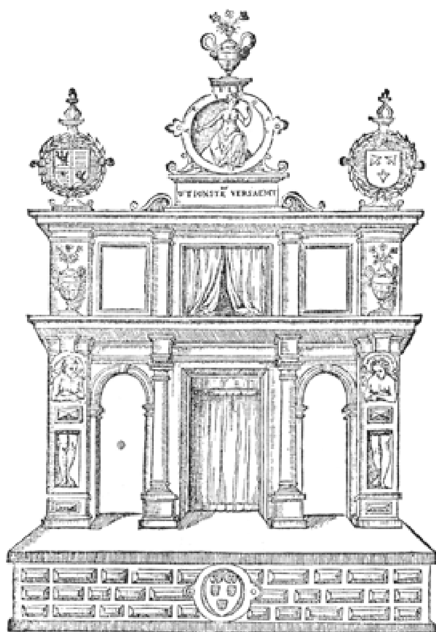
De meest volkomen kunstuiting van deze tijd van voorbereiding is misschien te vinden in een kleine Hollandse stad, in de glazen van de St Janskerk te Gouda. Het was werk van de gebroeders Crabeth, die zelf tot de geziene kringen van de stad behoorden, gemaakt in opdracht van verscheiden grote heren (ook van de grootste, van de koning zelf). Als glazeniers waren de Crabeths maar de voortreffelijksten van een hele schaar in Noord en Zuid werkzaam. Hun werk is Renaissance-kunst van grote allure, krachtig levende figuren tegen grootse architecturale verbeeldingen in de nieuwe stijl. In heel Holland en daarbuiten verkregen de Goudse kerkeglazen weldra een grote vermaardheid.

1) Zie blz. 190.
2) Zie blz. 215.

Letterkunde

In de letterkunde vielen in deze jaren de belangrijke dingen meest in het Zuiden voor. Een grote tijd was het op dit gebied niet. Maar het was uit het oogpunt der latere ontwikkeling zeker van veel gewicht dat er pogingen gedaan werden om het Nederlandse vers meesterschap over de nieuwe Renaissance-vormen te verschaffen, een wezenlijk

meesterschap, dat zich niet tevreden stelde met de oppervlakkige navolging waaraan de Rederijkers zich vergastten. Die pogingen werden gedaan door een paar Zuid-Nederlandse dichters. Tot schone poëzie brachten zij het maar zelden, en bovendien ging de vrucht van hun pioniersarbeid in de onderstebovenkering van opstand en hernieuwde onderwerping grotendeels te loor. Naast dit werk (waarover aanstonds), dat de literatuur dienen wilde en dat ook altijd de aandacht trekken zal van wie met zuiver literaire belangstelling tot het verleden komt,

Afbeelding van het tooneel, gebruikt bij het landjuweel te Antwerpen in 1561; naar een afbeelding in: ‘Spelen van sinne, ghespeelt op dLant-Juweel binnen Antdwerpen’, 1561.

gaven de woelingen zelf het aanzijn aan heel wat schrifturen die zonder literaire bedoeling door oprechte hartstocht en diepe menselijkheid soms over de vorm zegevierden.

Ik ben geneigd hier Marnix en zelfs Coornhert te noemen. Beiden, de Brabantse edelman en de Haarlemse plaatsnijder-notaris, waren ongetwijfeld schrijvers van uitnemende begaafdheid, beiden oefenden hun stijl ook met overleg en bewustheid - beider taal is bijvoorbeeld gezuiverd van de afschuwelijke bastaardwoorden der Rederijkers -, maar beiden vonden in de publieke zaak, in de gedachten die het volk bezig hielden, hun voornaamste prikkel tot schrijven, Marnix in zijn haat tegen het papisme en ijver voor de Reformatie, Coornhert in zijn afkeer van alle, ook gereformeerde, gewetensdwang en in zijn zucht naar een redelijke wijsgerige overtuiging te midden van 't felle theologische geredetwist-Coornhert, geboren in 1522 en dus ouder dan de andere schrijvers die in deze paragraaf ter sprake komen, ontwikkelde zich pas ten volle in het tweede tijdvak dat wij in dit hoofdstuk behandelen. Ook Marnix (geboren 1538) voltooide zijn psalmvertaling eerst in het otium volgend op de mislukking van zijn politieke loopbaan met de overgave van Antwerpen, maar de *Bijenkorf der H. Roomse kerke* verscheen al in 1570 en in dit schotschrift, want het is niets anders, werd het Nederlandse proza voor het eerst in dienst van felle satyre gesteld, en dat door een man die de Franse en klassieke letterkunde beheerste.

Het behoeft geen betoog dat met de oprechtste hartstocht en zelfs met de diepste menselijkheid niet alle schrijvers erin slaagden zich literair te verwezenlijken. Als daartoe een voorbeeld vereist werd, zou men slechts de psalmvertaling van Datheen behoeven aan te halen, door hem in 1566 naar Marot gevolgd. Geen onbeholpener gerijmel laat zich denken en het geeft van de letterkundige zin der Gereformeerden geen hoge dunk, dat juist die vertaling in de nieuwe kerk werd aangenomen niet alleen, maar twee eeuwen lang zich handhaafde.

Veel Geuzenliederen zijn weinig beter, maar toch vormen die liederen in hun geheel beschouwd een verzameling waarvoor onze letterkunde dankbaar zijn mag. Wij hebben er hiervóor meer dan éen staaltje van gezien. Inderdaad is in die liederen, hopend en vrezend, waardig en heftig, die nu spot en haat, dan leed en vertrouwen uitdrukken, een groots tijdvak van onze geschiedenis blijven leven met een frisheid die in kronieken noch documenten geëvenaard wordt. Dat kostelijk bezit, waarvan het *Wilhelmus* de schoonste parel vormt, heeft het

JAN BAPTISTA HOUWAERT.

Noorden, dat alleen uit dat tijdvak de onafhankelijkheid won, zich als het ware toegeëigend, maar Vlamingen en Brabanders hadden, zo goed als aan de gebeurtenissen zelf, aan de liederen die eruit voortkwamen hun deel, en het *Wilhelmus* zelf is zoal niet door Marnix dan toch vrij zeker door een Brabander gedicht.

Veel van die liederen waren het werk van Rederijkers, die door de dwingende waarachtigheid van hun thema buiten de engheid der rhetorijkse conventies werden meegesleept. Maar tegelijk werden die conventies zelf nog door de talrijke Kamers, hoezeer ook bij de regering in verdenking geraakt, ijverig om hunszelfswil gediend. Zij waren niet weinig overtuigd van hun gewichtigheid, die Rederijkers, en als men hen geloven wilde, bewees de verzameling van zinnespelen die na het Antwerps landjuweel van 1561 uitgegeven werd, dat vergeleken bij voorgaande tijden in ‘deze Nederlanden’:

> die verstanden kloeker zijn ende alle konsten in meerder kennisse, der poëten vele ende der liefhebbers zonder getal, ... zulks dat men met recht zoude mogen zeggen dat den berg Parnassus bij ons nu opgerezen is ende Castalides Nymphae haar woninge bij ons verkoren hebben.

Van al die kloeke verstanden was naar het oordeel der liefhebbers Jan Baptista Houwaert de kloekste. Homerus, Virgilius, Ovidius, Petrarca, - geen vereerde naam was te groot om er Houwaert mee te vergelijken. Inderdaad was hij een rijmelaar als zoveel anderen, die aan zijn ruggegraatloos vers en aan zijn conventionele gedachte tevergeefs met een kwistig gebruik van klassicistische toespelingen en vreemde

woorden verheffing en een schijn van moderniteit zocht te geven. Juist in dat gebruik van vreemde woorden trouwens toont hij zich een dichter van den ouden stempel. Brusselaar van goeden huize, met een kasteeltje in het Soniënbos, werd Houwaert in 1568 als zoveel anderen door de Bloedraad op de Treurenborch gevangen gezet en wreed mishandeld. Hij neigde in die dagen tot de gangbare ketterij. In 1577 zagen wij hem bij de intocht te Brussel

van de Prins van Oranje als feestregelaar optreden[1]. Maar hij vervulde diezelfde functie naderhand, in 1594, ook voor Aartshertog Ernst. Hij was toen raadsheer in de Brabantse Rekenkamer en aan Roomse kerk en Spaanse overheid beide onderworpen.

Het past de Noord-Nederlander slecht om uit de loopbaan van Houwaert voor het Zuid-Nederlands volkskarakter smalende gevolgtrekkingen te maken. Politieke rampen zouden in het Noorden zijn type, dat van alle volken is, evenzeer in het leven geroepen hebben. Hoeveel ballingen zijn er daartegenover niet om te bewijzen dat Brabant en Vlaanderen, zoals men van elke gemeenschap verwachten mag, naast de dienaren der macht van het ogenblik ook onbuigzamer natuien voortbrachten. Maar dit mag gezegd, dat de politieke lotgevallen van Vlaanderen en Brabant op heel de toon van het geestelijk leven in die gewesten een neerdrukkende invloed oefenden. 't Was niet het Katholicisme, of de Tegenreformatie, 't was de nederlaag en het hersteld gezag van de vreemdeling: daarvoor moesten de geesten of bukken of barsten.

In het leven van de dichters die ik hiervóor op het oog had, toen ik van ontwikkeling van het Nederlandse vers gewaagde, wordt dit niet minder treffend geïllustreerd. Want al was de aandrift van die mannen in wezen literair, dat wil niet zeggen dat zij zich van de grote godsdienstige en politieke omwenteling van hun tijd afzijdig hielden of dat de voorwaarden ook van hùn dichterschap niet mee daardoor gesteld werden. Lucas de Heere (1534-'84), Gents schilder, die in 1565 in een bundel *Den Hof en Boomgaard der Poëzien* voor het eerst de strenge jambemaat beproefde en oden, epigrammen en zelfs sonnetten schreef, moest weldra om den gelove naar Engeland uitwijken, nam na zijn terugkeer onder de Pacificatie een ambtelijke betrekking in zijn vaderstad waar en stierf spoedig in een tweede ballingschap na de verovering door Parma. Anders maar niet beter verging het Jonker Jan van der Noot (1538-1595), ‘patricius van Antwerpen’. In 1566 en '67 had die zich onder de felste Calvinisten geweerd; gedurende zijn ballingschap (eveneens in Engeland) gaf hij uiting aan even bittere haat tegen het Katholicisme als Marnix bezielde; maar ballingschap en armoede braken zijn overtuiging schoon niet zijn hoogmoed of althans zijn pretenties; na de Pacificatie teruggekomen gedroeg hij zich weer als Katholiek, na de verovering door Parma die hij verwelkomde, werd zijn Katholicisme zelfs vurig; van stadsregeringen onder de opeenvolgende regiems bedelde hij intussen onderstand in zijn nood af en verkreeg een paar keer een kleine som, zo ten aanzien van zijn rang als van

> zijn grote neerstigheid in 't navolgen der Fransooise poëten.

Van der Noot was belangrijker dichter dan De Heere. Ook hij experimenteerde en speelde met nieuwe vormen, en hij deed het met minder zichtbare inspanning, met groter meesterschap. Er zit in het verdringen van de oude vrije versmaat door de strengere jambe, waarbij zoals men placht te zeggen de lettergrepen geteld werden, een diepere betekenis dan men op het eerste gezicht denken zou. 't Was een uiting van de algemene drang van dat geslacht naar orde en tucht in hun geesteshouding, 't was een vieren van het blij besef dat zij in heerschappij over zichzelf en het leven hun voorgangers voorbijgestreefd waren. Als zodanig was het een Europees verschijnsel.

1) Vgl. hiervoor blz. 253.

Maar bij deze Nederlandse dichters doet de afhankelijkheid van de Fransen zich wel heel sterk gevoelen. Van der Noot volgt Ronsard niet alleen in bepaalde verzen na, heel het werk der Pléiade (want over Marot was hij heen) wilde hij in onze letterkunde verrichten. Door hen kwam hij tot Petrarca. Met hun ogen zag hij de klassieken. Hun gevoel voor de hoge waarde van het dichterschap, hun trots besef van voor de eeuwigheid te spreken, 't wordt bij een man die eigenlijk niets te zeggen had een holle houding. Fijn versgevoel, dat bezat Van der Noot, - en bij alle navolging naar de Franse dichters onthield hij zich dan ook van het misbruik van Romaanse woordvormingen, - maar wat

hij miste, wat mogelijk de ongunst der tijden in hem vernietigde, was karakter. In zijn bundels *Theatre oft Toneel en Het Bosken* van omstreeks 1568, in zijn groot werk de *Olympias* van 1579 heeft Van der Noot nieuwe schoonheden voor de Nederlandse taal gewonnen zoals zijn vriend Houwaert er nooit droomde, maar ook deze Homerus, Vergilius en Petrarca (hij vergeleek er zich zelf mee) drong buiten een klein groepje verheerlijkers weinig door, zodat met de katastrophe die het geestelijk leven van Antwerpen kwam verstoren, zijn werk in een diepe vergetelheid weg kon zinken.

Wetenschap

Ook op het gebied van de wetenschap handhaafde het Zuiden tot aan die katastrophe zijn suprematie in de Nederlandse cultuurbeweging. Het was in dat opzicht sedert omstreeks het midden der zestiende eeuw een rijke, levende tijd. De wetenschappelijke zin van de Renaissance-mens, de aandacht voor het feit en de moed tot logische gevolgtrekking onbeneveld door traditiezucht of gezagsvrees, toonde zich niet enkel meer in de beschouwing van de letterkundige werken der oudheid, waaraan de humanisten ze geoefend hadden. In de kunst had een overeenkomstige geesteshouding al lang triomfen gevierd. Nu zette men zich op dezelfde wijze tot de studie der natuur en van de wereld om zich heen. Nederlanders deden daar druk aan mee. In Mechelen, waar hij in 1517 geboren was, leefde lange jaren de geneesheer Rembert Dodoens, die in 1554 te Antwerpen in de volkstaal een werk over plantkunde uitgaf, *het Cruydeboeck*, dat de grondslag voor de wetenschappelijke behandeling van dat vak hielp leggen; nog tal van uitgaven, meest in het Latijn, bezorgde hij ervan. Op gevorderde leeftijd ging hij op uitnodiging van de Keizer als hofarts naar Weenen, en op het laatst van zijn leven liet hij zich nog naar de Leidse universiteit beroepen. Een man van groter betekenis nog was Mercator (Gerard de Cremer), die in 1512 te Rupelmonde geboren werd, te Leuven van de Fries Gemma de aardrijkskunde van Aprianus van Ingolstadt leerde en, heel jong nog, in die stad een inrichting voor kaarten en landmetingsinstrumenten stichtte. Mercator werd in 1544 door de Inquisitie lastig gevallen en sleet de rest van zijn leven te Duisburg onder de bescherming van de Hertog van Kleef. Zijn kaarten en atlassen muntten niet alleen uit door zorgvuldige verwerking van de kennis die toen omtrent verre en nabije landen bestond, hij bracht nieuwe methoden in zwang, die de aardrijkskunde verder hielpen. Iets jonger dan hij leefde te Antwerpen zijn vakgenoot Abraham Ortels (Ortelius, 1527-'98), een minder oorspronkelijk vernuft, maar wiens *Theatrum orbis terrarum*, een grote wereldatlas (1570; Nederlandse uitgave 1571), een verbazend succes had. In alle talen werd het uitgegeven en een Nederlandse navolging door de Antwerpenaar Pieter Heyns verwierf haast even grote vermaardheid. Ortelius was een welgesteld man met veel wetenschappelijke belangstellingen, die met een groot aantal geleerden binnen en buiten de Nederlanden Latijnse correspondentie voerde. Zijn penningkabinet, bij de samenstelling waarvan de oudheidkundige graveur Hubert Goltzius (geboren 1526 te Venlo, woonde meest in Brugge) hem behulpzaam was, werd een van de bezienswaardigheden van Antwerpen.

Een man die nog meer deed om van de grote stad een middelpunt van geleerdheid te maken was Christophe Plantin, een Fransman (geboren 1514): omstreeks het midden der eeuw stichtte hij er een drukkerij die een wereldnaam kreeg. Hij vestigde zijn reputatie door de uitgave, met steun van de Koning en pauselijke goedkeuring, van een bijbel in de oorspronkelijke talen met de Latijnse overzetting; een werk in vele delen, dat jaren in beslag nam en schatten kostte en waaraan een aantal geleerden meewerkten. Het fortuin van de zaak, die naderhand door Plantijn's schoonzoon Moretus (Moerentorff) werd voortgezet, berustte op het monopolie dat hij verwierf van liturgische boeken volgens de bepalingen van Trente. Maar deze koninklijke en katholieke drukker, die evenals Ortelius in het geheim tot een ketterse secte, ‘het huisgezin der Liefde’, be-

hoorde, schikte zich zonder moeite in de veranderingen die Antwerpen doormaakte, werd na 1576 drukker van de Staten-Generaal en van de stad, in 1583 zelfs van de universiteit van Leiden, om na 1585 toch naar Antwerpen terug te keren en in de streng katholieke atmosfeer van de weer onderworpen stad zijn laatste dagen te slijten. Vóor die tijd had hij het meeste voor de wetenschap gedaan. Bij hem verschenen Dodoens' latere uitgaven evenals die van Ortelius. Guicciardini's beschrijving der Nederlanden gaf hij uit en werken van Hubert Goltzius, Hebreeuwse woordenboeken,

CHRISTOFFEL PLANTIJN, MET BESCHERMHEILIGE EN ZOON; SCHILDERIJ VAN CRISPIAAN VAN DEN BROECK (1591).

rechtsgeleerde verzamelingen, de geschriften van de grote Latinist Justus Lipsius. Sedert 1558 was bij Plantijn corrector Cornelis van Kiel, Kilianus, Kiliaen (1528-1607), van wie in 1574 het befaamde Nederlandse woordenboek verscheen, dat hij bij de derde druk (1599) *Etymologicon Theutonicae Linguae* noemde.

In die twee laatsten, de vermaarde professor en de eenvoudige liefhebber, kan men de vertegenwoordigers zien van twee stromingen in de Nederlandse Renaissance-cultuur, die, aan dezelfde bron ontsproten en vaak zich vermengend, toch duidelijk te onderscheiden zijn, en waarvan de ene voor de Nederlandse beschaving op den duur een veel bevruchtender werking hebben zou dan de andere.

Justus Lipsius (1547-1606) was een Brabander, die Leuven, toen het in 1577 onder het bereik van de Spaanse troepen viel, verliet en aan de jonge universiteit van Leiden luister ging bijzetten. Door de redekavelingen van het theologiserend Holland verstoord evenwel, keerde hij in 1591 naar Leuven, dat toen onder Parma rust gevonden had, terug. Lipsius was een hogepriester van die eredienst der antieke beschaving, waaruit de vernieuwing van het cultuurleven voor een groot deel was voortgekomen. Nu werd zij nog met veel ijver bedreven, maar meer dan enige generaties geleden om haarszelfs wil. Al zagen wij Maurits en Willem Lodewijk de

militaire taktiek bestuderen in Caesar, en Vitruvius ten voorbeeld gesteld aan de architecten, de grote humanisten zelf legden zo'n onmiddellijk verband met het leven zelden, zij grepen in de denkbeelden van hun tijdgenoten zo machtig niet meer in als hun voorgangers, als Wessel Gansfoort of Erasmus gedaan hadden. Een man als Lipsius werd nog wel - en meer dan hem lief was - in de theologische strijd van zijn dagen getrokken, maar 't was toch eenvoudig als Latinist, als meester der conjecturaal-kritiek, als uitgever van Tacitus en Seneca, dat hij vereerd werd. De haast bijgelovige eerbied waarmee men een groot classicus omringde, de verschijning die een Lipsius in de wereld maakte, ons valt dat moeilijk te begrijpen. Maar wij moeten bedenken dat de hoopvolle, levenskrachtige Renaissance, zonder dat de tijdgenoten zich van de verandering bewust waren, aan 't verstarren was tot een onderwerping aan de zuivere Latiniteit. Een menigte van geleerden sloten zich op in een ideale wereld, de wereld der klassieken; het onderwijs van het opkomende geslacht bestond in een binnenleiden in die toverkring. De vreugde der

ontdekking, die zich in verhoogde levenslust en daadkracht geuit had, begon zich te leggen, en een straffe conventie was zich aan 't vormen, die voor de nationale cultuurbeweging even knellend werd als de eerste kennismaking met de antieken sterkend en opbeurend geweest was.

Daartegenover waren er echter wel degelijk die, de lessen der ouden met wat meer zelfstandigheid toepassende; de nieuwe methoden van onderzoek en de nieuwe geest van interpretatie voor de opbouw van de eigen nationale traditie wilden bezigen. Dat gebeurde gedeeltelijk door het Latijn, want de meeste humanisten waren zich van de tegenstelling die ikhier aanduid niet bewust en begrepen niet dat het uitsluitend gebruik van het Latijn de volkstaal en de nationale cultuur te kort deed. Een voorbeeld is de Hollander Adrianus Junius (1511-'75), een man van een oudere generatie dan Lipsius, die hem om zijn geleerdheid als een tweede Erasmus verheerlijkte. Junius, De Jonghe, medicus te Haarlem, begon een groot werk *Batavia*, waarin hij de oudste geschiedenis van zijn gewest, van Holland, behandelen wilde. Zulk een onderneming kwam geheel natuurlijk uit de Renaissance-geest voort: de historische aandrift werd geprikkeld, al was het alleen maar door het voorbeeld van de klassieke historici, en men wendde zich tot het eigen verleden om hen na te bootsen. Vooreerst bleek daarbij nog weinig van een wezenlijk nieuwe geesteshouding. Men paste nog weinig meer kritiek toe dan de middeleeuwse kroniekschrijvers die men als bron gebruikte. Ook kon men zich nog niet buiten de grenzen van het eigen gewest tot een beschouwing van het geheel der Nederlanden opwerken. Befaamd is gebleven de Antwerpenaar Johannes Goropius Becanus (Jan van Gorp van Hilvarenbeek), toevallig ook een geneesheer, om de ernst waarmee hij in zijn *Origines Antwerpianae* (in 1659 bij Plantijn verschenen) betoogt, dat de oudste taal waaruit alle andere ontsproten zijn, het Nederlands geweest is.

Maar belangstelling voor de eigen taal uitte zich ook op vruchtbaarder wijze. Wij zagen al hoe, sedert het in een vorig hoofdstuk besproken protest van de Gentenaar Jan van de Werve, de beste dichters de bastaardwoorden hadden uitgebannen - een taalzuivering die niet slechts van liefde uitging, maar die overleg vereiste. Intussen stond Van der Werve's werk niet meer alleen. De strijd tegen de vreemde indringers werd voortgezet, Coornhert blies alarm in 1561, en bovendien begon men spelregels op te stellen en woordverklaringen en afleidingen voor te stellen. In 1550 al verscheen te Gent een *Nederlandsche Spellynghe*, van Joas Lambrecht; te Leuven, in 1576, een *Orthographia Linguae Belgicae*, van Anton Tsestich; in 1581, bij Plantijn, toen te Leiden, een *Nederduitsche Orthographie*, van Pontus de Heuiter, een Delftenaar. Men begon in de moedertaal een waardig voorwerp van studie te zien. Kiliaen nu mag de grondlegger van een waarachtige Nederlandse taalwetenschap heten. Hij gaf zich minder met regels en voorschriften af, zijn werk, afgezien van de etymologieën, die niet beter waren dan wat op dat gebied algemeen gepresteerd werd, bestond uit zorgvuldig verzamelen, klassificeren en verklaren.

Heel de wetenschappelijke beweging in deze afdeling beschreven, die voornamelijk door het Zuiden gedragen werd, zullen wij in de volgende afdeling, al ging Lipsius ook terug naar Leuven, al verroerde Kiliaen zich niet van Antwerpen, voornamelijk in het Noorden voortgezet zien, ten dele met uit het Zuiden gekomen krachten. Reeds in de jaren zeventig - wij zagen het - werkte de onveiligheid van Brabant en Vlaanderen op de loopbaan van allerlei geleerden zo goed als kunstenaars en letterkundigen in, terwijl het verhoogd belang en zelfgevoel, dat Holland aan zijn

afzonderlijke opstand dankte, met de stichting van de Universiteit van Leiden een nieuwe haard voor het wetenschappelijk leven der Nederlanden bracht. Met de definitieve onderwerping van het Zuiden en de ballingschap van zoveel van de geestkrachtigste Brabanders en Vlamingen kwam er in de verhouding tussen Noord en Zuid, voor zoveel hun bijdragen tot de gemeenschappelijke cultuur betreft, eerst recht een keer; ja de gemeenschappelijke cultuur

zelf werd aangetast en een tweeheid voorbereid, die echter met de geschiedenis der Nederlanden vóor de katastrophale gebeurtenissen van deze jaren in te lijnrechte strijd was dan dat zij zich ooit volledig kon voltrekken.

b. Na de scheuring

In Vlaanderen en Brabant lag in de jaren tachtig; eerst door de oorlog, toen door de verovering en uitwijking, alle cultuurleven tegen de grond geslagen. Holland, dat tezelfdertijd het steunpunt werd van de geknotte Nederlandse gemeenschap die onder protestantse leiding haar zelfstandigheid kon handhaven, bood toen al in voldoende mate die orde en veiligheid, zonder welke cultunr niet bloeien kan. En meer dan orde en veiligheid, er heerste een drukke bedrijvigheid die, zoals hiervóor geschetst, temidden van het oorlogsgewoel welvaart scheppen kon. Vooral Amsterdam erfde de positie van Antwerpen als handelscentrum, maar grote nieuwe ondernemingen, ten dele trouwens door Zuid-Nederlanders beraamd, brachten Holland met de koloniale wereld in rechtstreeks contact en verhoogden de spanning van het geestelijk, tegelijk met die van het economisch leven. In Haarlem en Leiden zetten zich ondertussen de uit het Zuiden geweken textielnijveraars en -handwerkslieden neer, vergrootten er de bevolking, vermeerderden er het bedrijf. En waar Brussel de hoofdstad van het uitheems regeringsstelsel van Boergondiërs en Habsburgers geweest was, daar was nu Den Haag het middelpunt van een eigen, door en door Nederlands politiek leven geworden, ook al voegde het hof, niet zozeer van de ongehuwde en 's zomers meest te velde afwezige Stadhouder als dat van zijn stiefmoeder Louise de Coligny, daaraan een vreemde noot toe. Holland was opeens vruchtbare grond voor cultuur geworden.

Wat daar nu welig opschoot, was echter lang niet alles met een van vroeger onderscheidend karakter, 't zij Noord-Nederlands 't zij protestants, gestempeld. Het was de voortzetting, onder zeker vrijwat verschillende omstandigheden, in een nog meer uitsluitend burgerlijke en alleen daardoor reeds meer uitsluitend Dietse maatschappij, van wat te voren in het Zuiden rijker bodem dan in het Noorden gevonden had, een algemeen Nederlandse cultuur sterk onder Romaanse invloeden. Katholieke inspiraties en associaties zouen daaruit zonder moordend gevolg niet opeens te verwijderen geweest zijn en al werkten protestantse begrippen en protestantse verhoudingen er dadelijk op in, het was er ver van dat het Protestantisme, gezwegen nog van het zuivere Calvinisme, die cultuur *beheerst* zou hebben.

En niet alleen bouwde men voort op oude algemeen-Nederlandse grondslagen, onder de bouwers zullen wij ontelbare Vlaamse en Brabantse inwijkelingen ontmoeten, en dat in volgende hoofdstukken zo goed als in deze eerste periode. Veelal waren die inwijkelingen, naar wij weten de strengste Gereformeerden, en op de geschiedenis der Nederlandse kerk zetten zij een diepe stempel in die zin. Maar als het op cultuur in wijdere betekenis aankwam, hoe veelsoortig waren dan de opwekkingen die ook van hen uitgingen! Burgerlijk als ook zij merendeels waren, in de kleinsteedse maatschappij die het zestiende-eeuwse Holland naast Vlaanderen en Brabant nog scheen, voerden zij een ruimere, zwieriger levenswijze in. Daar werd

vaak tegen geprutteld, daar werd mee gespot. Daar zat zeker ook een dwaze en een kleine kant aan. Maar het hielp toch ook 'de botte Hollanders' ontbolsteren, en in ieder geval droeg de Brabantse invasie bij tot die versnelling van het levenstempo, tot dat doorbreken van oude banden en die kleurige afwisseling in de samenleving, waaraan de Hollandse beschaving der zeventiende eeuw zoveel van haar rijkdom en haar bekoring danken zou.

Beeldende kunst

Meer dan enige andere uitingen van het geestelijk leven hebben schilderkunst en bouwkunst geregelde maatschappelijke omstandigheden nodig. In Vlaanderen en Brabant, twintig jaar lang blootgesteld aan de moedwil van Geuzen en Malcontenten, van Spaanse en Duitse en Waalse huurlingen, werden de oude middelpunten ruw verstoord en in de orde zoals Parma die ten slotte herstelde, ontbrak nog de vroegere welvaart te zeer dan dat zij licht weer opgekomen zouden zijn. Vooral in Antwerpen echter, dat trouwens in het vorig tijdvak ook meer en meer alles naar zich toegetrokken had, en dat, hoezeer door de sluiting der Schelde tot werkeloosheid gedoemd, een grote stad bleef met veel oude rijkdom, werd de verovering door Parma, die de triomf van de katholieke kerk betekende, het begin van een nieuwe bloei der schilderkunst. De Calvinistische tussenperiode had de schilders van het patronaat der kerk beroofd. Nu was er juist naar religieuze stukken van allerlei aard tot herstel van de leeg-vernielde kerken weer veel vraag en in de ateliers heerste een,in lang niet gekende bedrijvigheid. In het werk dat toen geleverd werd, geeft de geest van Frans Floris nog de toon aan. Italianiserend en academisch als het is, heeft het voor onze smaak weinig aantrekkelijks. Er was zeker veel talent. Maarten de Vos was een goed portretschilder. Crispiaan van den Broeck schilderde nog in opdracht van Plantijn. Maar waar men, gedachtig aan de grote tijd die weldra voor de Antwerpse schilderschool met Rubens stond aan te breken, vooral naar uitkijkt, dat zijn tekenen van het doorbreken, door de strakke vormen der verstarde Renaissance, van de Barok, van heel het vurig maar tegelijk naarbuiten gerichte geloofsleven der Tegenreformatie. Vóor zijn vertrek naar Italië, in 1600, werkte de jonge Rubens al in zijn vaderstad, onder Tobias Verhaecht, Adam van Noort en Vaenius. Vindt men bij die allen iets wat hem aankondigt? Bij Otto Vaenius misschien in weerwil van zijn gebrekkig koloriet. Meer nog bij de Vranckens, vooral bij Hieronymus, die in 1589 de hevig bewogen marteldood van de H. Crispinus en de H. Crispinianus voor de Lieve Vrouwenkerk schilderde (het middenstuk thans in het Antwerps Museum).

Otto Vaenius, of Van Veen (1556-1629) Parma's hofschilder, verdient een ogenblik onze aandacht. Het was een Leidenaar van goede familie, wiens vader vóor 1572 burgemeester geweest, maar bij de komst der Geuzen om den gelove uitgeweken was. Er bestond ook die omgekeerde beweging, al bleef zij gering in omvang. Geen werk was onder de dubbele invloed der Tegenreformatie en van Italië meer van alle realisme gespeend, meer conventioneel idealistisch en theatraal gegroepeerd, meer wat men later echt Vlaams en on-Hollands noemen zou dan dat van deze Leidse balling die het schilderen nog in zijn vaderstad geleerd had.

Terwijl er in het Zuiden in deze periode weinig lust tot bouwen bestond vonden de architecten in het Noorden nog vóor het eind van de zestiende eeuw volop werk aan het uitleggen van steden aan woningen voor welgestelde kooplieden en aan stadsgebouwen - wagen, doelens, stadhuizen. Altijd nog liepen daarbij twee stromingen naast elkaar. Voor zover er een afzonderlijke Vlaamse richting in beide bestaan had werd zij thans volledig in de Noordelijke traditie opgenomen. Door navolging als in het (sedert lang verdwenen) stadhuis van Vlissingen waaraan dat van Antwerpen ten voorbeeld gediend had of in het huis *de Steenrots* te Middelburg (1590) dat aan de te Antwerpen of Brugge gebruikelijke klassicistische bouwvorm herinnert. Maar ook door het zelfstandige werk van Zuidelijke of in het Zuiden

gevormde meesters die door de troebelen Noordwaarts gedreven werden. De zoon van Hans Vredeman de Vries, Paul, bijvoorbeeld, te Antwerpen geboren, werkte in de richting van zijn vader te Amsterdam. Maar een wezenlijk grote verschijning onder die uitgewekenen was de Gentenaar Lieven de Key (1560-1627) die stadsbouwmeester van Haarlem werd. Hij gebruikte de twee manieren van bouwen waartussen de tijd weifelde. Is de Waag te Haarlem klassicistisch, de Vleeshal,

waarin de afwisseling van baksteen en natuursteen haar onvergelijkelijk effect maakt is een triomfantelijk staaltje van die eigenaardige Nederlandse Renaissance-stijl, die vóor de grote politieke verandering al geboren was, maar die in de omstandigheden van het vrij geworden Noorden pas recht tot ontwikkeling kwam. Wij althans kunnen ons moeilijk weerhouden daarin. de ware uitdrukking van de tijd te zien. Hoe treffend passen die levendige, pralende vormen bij de stemming der welvarende, als de eigenlijke overwinnaar uit de strijd te voorschijn

STADHUIS TE LEIDEN (GEVEL BOVEN HET BORDES)

tredende burgerij! Die stijl werd intussen, zoals hiervóor al aangestipt is, tegelijk sterk uit Duitsland beïnvloed. Het is onzeker hoe groot aandeel De Key had aan het ontwerpen van het (thans zo jammerlijk verhapstukte) Leidse stadhuis (1598), maar waarschijnlijk was een ‘Oosterling’, Luder van Bentheim, die meest te Bremen gewerkt had, de voornaamste bouwer ervan. Daarop doelde dan Van Mander, als hij in zijn *Schilderboeck* (1604; straks meer daar over) schrijft:

> 't Is moeilijk (*jammer*) dat er weder een nieuwe, vuil moderne wijze van bouwen op zijn Hoogduits in gebruik is gekomen, die wij kwalijk los zullen worden, doch in Italiën nimmer aangenomen zal wezen.

Want voor hem gelijk voor velen die zich op deskundigheid lieten voorstaan, bleef het klassicisme zoals Pieter Coecke dat aan de hand van Serlio geleerd had, eenvoudig ‘de rechte wijze van bouwen’. Wat niet wegneemt dat kleurige en vrolijk opgesmukte gebouwen en huizen in alle: steden uit de grond schoten en dat naast De Key nòg een groot meester van de Nederlandse Renaissancestijl opkwam, de Utrechtenaar Hendrik de Keyser, die stadsbouwmeester werd in Amsterdam. Vóor het Bestand bouwde hij, of begon hij althans, de Zuiderkerk, het Oost-Indisch Huis, de in 1838 afgebroken Beurs. Zijn werk heeft een eigen luchtigheid. Hij maakte intussen meer gebruik van Italiaanse architectuurvormen dan De Key en kon daardoor, toen in de volgende periode de smaak daarvoor nog steeds bleef veld winnen, zijn aanzien beter handhaven.

Dat de schilderkunst in het Noorden niet alleen de voorbijgaande onrust in de jaren zeventig, maar het blijvend verlies van het patronaat der kerk overleefde, bewijst wat er zich in Holland en Utrecht zogoed als in Vlaanderen en Brabant al een vaste traditie gevormd had. Niet alleen bestonden er gevestigde ateliers en scholen maar de burgerij had schilderijen leren liefhebben en wenste ze voor de versiering van haar binnenhuizen; er werd trouwens ook voor uitvoer, bijvoorbeeld naar de Frankforter 'Messe', gewerkt. In Haarlem, Leiden, Utrecht, Amsterdam wisten de oude schildersgroepen zich te

handhaven, ja was werk te vinden voor de velen die uit het Zuiden overkwamen, en weldra werden nog andere steden, Dordt, Delft, Den Haag, middelpunten van belang.

Opmerkelijk is in dit verband de geschiedenis der Goudse kerkeglazen. De reeks van de Crabeths, aan godsdienstige onderwerpen gewijd, kon als zodanig niet worden voortgezet. Maar de stadsregering, - juist deze Goudse was bewust libertijns en tolerant - bleef er trots op en wist, na een rustpoos, in de jaren negentig toch de nog overgebleven ramen met schilderingen gevuld te krijgen. Deze werden veelal door zustersteden bijgedragen. De onderwerpen waren nu allegorisch of historisch, de grote gebeurtenissen die men juist had beleefd, werden verheerlijkt.

In heel die werkzaamheid werden nu de oude Hollandse tradities, toch al uit dezelfde geest gesproten en door gedurige wisselwerking beïnvloed, onnaspeurlijk met de Zuid-Nederlandse vermengd. Richtingenwaarin de Vlamingen bizonder uitmuntten, vonden in de Hollandse school hunbeste voortzetting, zo bijvoorbeeld het landschap. Hiervormde Gillis van Coninxloo (1544-1607), die uit Antwerpen zich te Amsterdam vestigde, een schakel, waar later zijn Kortrijkse leerling Roeland Savery, die zich te Utrecht neerzette, bij aanknoopte; maar ook het werk van Breughel, dat in gravures bekend werd, had invloed. Een genre dat al vroeger juist in Holland gebloeid had, ontwikkelde zich verder om voor later triomfen voor te bereiden, nl. het groepsportret, regenten en schuttersstukken. Cornelis Ketel van Gouda, Aert Pietersz, de zoon van Pieter Aertsz, ook Cornelis van Haarlem, anders een zwelger in grote theatrale composities en Michelangelesque naakten, maar die dan gelukkig zijn romantische mooidoenerij kon vergeten, deden daarin goed werk. En nog een inheems genre, dat van de uitbeelding van het dagelijkse leven, waarvoor de primitieven, eer het door Pieter Aertsz tot een genre gemaakt was, in hun kerkelijke kunst toch reeds zo'n neiging getoond hadden en dat door Breughel's genie tot onvermoede hoogten opgevoerd was, - ook dat onitaliaanse genre vond beoefenaars, bijvoorbeeld in David Vinckeboons (1576-1629), geboortig uit Mechelen, die te Amsterdam werkte. In de Antwerpse school gingen die richtingen niet geheel ten onder, maar noch de geest der maatschappij, door Tegenreformatie en Spaans bestuur met de Romaanse wereld in open verbinding, noch het patronaat van aristocratie en kerk waren voor hun ontwikkeling bevorderlijk. Daarentegen nodigden de omstandigheden in het Noorden de schilders als het ware uit om de liefdevolle trots in de onopgesmukte omgeving, om de vreugde in het eigene te vieren. In het Zuiden drong alles ertoe om de kunst tot éne richting te verengen. Het Noorden erfde de Nederlandse tradities in al de rijkdom van hun verscheidenheid.

De Italiaans-klassicistische richting toch, die te Antwerpen zegevierde, werd in Holland en Utrecht volstrekt niet verlaten. Zij heerste nog in verscheiden ateliers en juist de meer ontwikkelde kunstkenners waren door de macht van de letterkundige mode veelal geneigd haar voor de ware aan te zien. Ik noemde Cornelis Cornelisz van Haarlem (1562-1638) reeds als een bekend vertegenwoordiger. Voorts was er Hendrik Goltzius (1558-1616), (een lid van de Venlose familie waaruit ook Hubert de oudheidkundige was voort gekomen), die ook te Haarlem werkte, waar Coornhert hem het plaat-snijden geleerd had.

> Goltzius uit Italië gekomen had de fraaie Italiaanse schilderijen zo vast in zijn geheugen geprent, dat hij ze, waar hij zich bevond, als in een spiegel nog gestadig voor zich zag; nu verlustigde hij zich in de engelachtige

bevalligheid van Raphael, de natuurlijke vlesigheid van Correggio, dan in die uitkomende hoogsels en verre afwijkende diepsels van Titiaan, de schone zijdekens en andere wel geschilderde dingen van Veronese, waarbij de inlandsen hem afvielen en min volmaakt voorkwamen.

Aldus schetst Carel van Mander de ware Romanist. Hij, de Vlaming (1548-1606) die zich eveneens te Haarlem had neergezet, vereerde Italianen en antieken niet minder dan zijn vriend Goltzius, maar in zijn *Schilderboeck* (1604) heeft hij toch het leven en werken van 'de inlandsen' - tussen Noord en Zuid maakte hij natuurlijk geen onderscheid - met trots en liefde beschreven. De onderneming op zichzelf (Vasari afgezien) getuigt van een geheel nieuw begrip, dat namelijk de kunst een hoge zaak is, die een volk tot eer strekt. En wij danken eraan een boek vol smakelijke anecdoten over tal van Neder-

landse schilders, vol wetenswaardigheden over hun werk en werkwijze, dat kostelijk licht over de ambities en opvattingen der toenmalige kunstenaars verspreidt, waarin zij en de 'liefhebbers', met hun 'kabinetten', léven.

Letterkunde

Zulk een boek breidde het gebied van onze letterkunde uit. Wij zagen hiervóor hoezeer het door de lange onderwerping aan vreemde heerschappij was ingekrompen. Wel waren er tekenen geweest dat ook zonder politieke verandering de Renaissance-geest, die eerst met de overweldigende bewondering voor antiek en Italiaansch het euvel nog verergerd had, tot een prikkel van het gevoel van eigen waarde strekken kon; ik herinner slechts aan wat hiervóor gezegd is van Van de Werve, van Kiliaen. Maar is het twijfelachtig of de omstandigheden waarin nu het Noorden verkeerde, moesten geestelijke zelfstandigheids- en ondernemingszucht krachtig bevorderen? Hoe onmiddellijk zij op de letterkunde inwerkten, blijkt al aanstonds uit de reisverhalen waartoe de tochten naar Indië en Amerika aanleiding gaven en uit de dra verschijnende kronieken van de grote gebeurtenissen die men beleefde.

Weinig van die reisverhalen hebben enige letterkundige waarde, al zal bijvoorbeeld dat van Gerrit de Veer over Heemskerk en Barentsz' tocht om de Noord altijd ontroeren door zijn eenvoudig menselijke toon. Maar het was op zichzelf een belangrijk ding dat die wondere nieuwe wereld en het epos van haar ontginning en verovering in het Nederlands beschreven werden, al was het door nog zo onbedreven pennen. Een man als Jan Huygen van Linschoten leverde met het proefstuk van heel deze literatuur, zijn beschrijving van het Indische rijk der Portugezen (1595), opeens een meesterwerk van waarneming en overzicht, dat nog grote historische waarde bezit.

Wat de kronieken betreft, met één slag raken die onder de machtige drang van de tijd zowel uit de klein-locale als uit de on-Dietse en dynastieke traditie los. Pieter Bor, van Utrecht (1559-1635), Emanuel van Meteren, van Antwerpen (hij woonde in Londen) (1535-1612) en Everhard van Reyd, van Deventer (1550-1602), vormen een merkwaardige trits. Uit hun werk, in de oude, zwaar te verteren en dure edities thans weinig toegankelijk, zou voor ons volk door gemoderniseerde bloemlezingen nog altijd veel van levende waarde te putten zijn. Het eerste gedeelte van Bor's werk verscheen in 1595, van Van Meteren in 1599: beiden bleven er heel hun leven aan doorwerken; Van Reyd's werk werd pas geruime tijd na zijn dood gedrukt. Bor is de zakelijke, nuchtere optekenaar en verzamelaar, die toch ook vaak genoeg met een enkele opmerking of een rake beschrijving ('t is hiervóor meer dan eens gebleken) licht werpt, dat uit documenten alleen niet stralen wil. Hij is naar de geest verwant aan Coornhert en staat tegenover het streven der Calvinisten om staat en maatschappij aan zich te onderwerpen uiterst gereserveerd. Zijn toon blijft die van de registrerende kroniekschrijver, maar zijn voorkeur blijkt voor wie goed leest duidelijk genoeg. Van Meteren, neef van Ortelius, in contact met diens hoogbeschaafde kring, streeft meer naar een samenhangend geschiedverhaal, heeft oog voor wijdere verbanden, economische toestanden. Van Reyd, raad van Willem Lodewijk, vertelt levendig van wat binnen zijn bizondere gezichtskring valt; hij is van de drie de meest persoonlijke

schrijver en steekt zijn afkeer van ‘de langrokken’, de Staten en Oldenbarnevelt, die het wagen de Stadhouders een lijn voor te schrijven, niet onder stoelen of banken.

> Vele scribenten (*zegt hij zelf*) zoeken den roem van onpartijdigheid, ende nochtans is de penne kwalijk alzo te matigen dat niet die genegenheid ergens blijke. Daarom verklaar ik vrijmoedig, met raad ende daad steeds die perti van de religie ende vrijheid, maar met de pen die der waarheid gevolgd te hebben, verzwijgende noch der vijanden deugden noch der vrienden gebreken.

Met hoe groot vertrouwen zien wij hier een schrijver zich in de moedertaal uitspreken over een vraagstuk dat de vorige generatie niet licht anders dan in het Latijn zou hebben durven benaderen! Maar inderdaad er was een publiek, niet van internationale geleerden, niet van verfranste edelen of koninklijke ambtenaren, ook niet van stadgenoten alleen, maar van burgers en uit de burgerij voortkomende overheidspersonen over heel het land verspreid, op wier aandacht een geschiedschrijver der grootse gebeurtenissen van het onmiddellijk verleden rekenen kon.

EMANUEL VAN METEREN.

Niet alleen zó echter, niet alleen op deze directe wijze werkten de omstandigheden op de Nederlandse letterkundige cultuur in. Van niet minder belang was de opwekking van nationaal zelfgevoel, het diep besef van grote dingen beleefd te hebben en zeker nog tot grote dingen geroepen te zijn, dat zich van de gemoederen meester gemaakt had. Er ontbotte in de geesten onder die koestering een fris jong leven. Men wilde de Nederlandse geest die zich in zijn strijd tegen de machtigste monarchie der aarde wereldroem verworven had, alle gebieden ontsluiten. Velen van de besten begrepen dat de eigen taal de sleutel zijn moest.

De vermaningen van Van de Werve, de verzuchtingen van Coornhert, waren al wel door enkelen van de beste geesten verstaan. Maar toen in 1584 Hendrik Laurensz Spieghel voor de Amsterdamse Rederijkerskamer de Eglantier, die in de letterkundige beweging een uiterst belangrijke rol ging spelen, een *Tweespraak der Nederduitse Letterkunst* bewerkte - Coornhert schreef er opgetogen een voorrede voor, Roemer Visscher en Gideon Fallet werden er sprekend in opgevoerd -, stond er een heel geslacht klaar om het goede woord op te vangen en voort te planten. De invloed van dat geschrift was onmiddellijk en groot. Het misbruik van vreemde woorden werd van de taal als een overwoekering afgestroopt en zij kwam er weer in haar oude zuiverheid van onder te voorschijn. 't Is waar dat voor ander dan letterkundig gebruik, op stadhuizen, staatsvergaderingen en handelskantoren, het wachtwoord zo stipt niet gevolgd werd, maar een standaard werd gehandhaafd die niet weer verloren gaan kon.

Een zuivere taal, liefde voor de eigen taal, dat was slechts éne voorwaarde voor letterkundige bloei. Inderdaad bleef het niet bij wil en plan, er rijpte een rijke oogst van letterkundige vervulling. In geen eeuwen hadden de Nederlanden zo'n verzameling van bizondere persoonlijkheden voortgebracht, die zich door het Nederlands uitdrukten en er wat in te zeggen hadden. Neem alleen Marnix, Coornhert, Van Mander en Spieghel.

De hartstochtelijke Calvinistische edelman sleet na het rampspoedig einde van zijn handelend leven zijn rusttijd op West-Souburg met het vertalen van de bijbel, met politieke en theologische geschriften, en vooral ook met die meesterlijke psalm-vertaling,

waarin het vertrouwen op de uitverkorenheid van zijn lijdend volk, dat hem in de werkelijkheid soms te zwaar gevallen was, een eeuwige vorm zocht. De leven-minnende kunstenaar, niet tevreden met zijn schilderen en zijn beschrijving der schilders, joeg ook in de poëzie de schoonheid na; de *Schriftuurlijke Liedekens*, die bij zijn geloofsgenoten (de Doopsgezinden) toch lang in ere zouden blijven, voldeden hem niet meer, toen hij later

> geen behagen in onze gemeen oude manke wijze (van dichten)

meer scheppen kon; hij was haast vijftig eer hij zich tot

> een recht verstand van de Franse dichtmate

opgewerkt had en echte Renaissance-verzen, echte jamben, schrijven kon. De wijsgerige plaatsnijder-notaris-politicus, onvermoeid vrijheidzoeker, onverschrokken strijder tegen katholieke en Calvinistische onverdraagzaamheid, vond temidden van dat gewoel en die bedrijvigheid tijd tot opbouwen, niet slechts van het ideaal van een zuiver Nederlandse en van Rederijkersconventie bevrijde taal en letterkunde, maar van een on-theologische, verchristelijkt-stoïsche zedeleer, een *Wellevenskunst*, waarin dwars tegen de protestantse opvatting van 's mensen verdorvenheid in, de bereikbaarheid der deugd gehandhaafd werd: ook met dit ernstige, groot opgezette boek (1586), zo diep verschillend van de godsdienstige geschriften van mystieken of volkspredikers, werden de grenzen van het Nederlandse proza uitgezet. De Amsterdamse koopman, door het drijven der partijgangers in zijn zelfrespect zowel als in zijn eerbied voor traditie beledigd, ver van zich uit de katholieke kerk te laten dringen, weigerde ambten te bekleden als protest tegen de woordbreuk jegens zijn geloofsgenoten bedreven[1)], maar erkende toch in 's lands onafhankelijkheid de voorwaarde voor de eigenheid van zijn geestelijke ontwikkeling; wars van vreemde, 't zij Franse, 't zij klassieke opsmuk, werkte hij daaraan met soberheid, met stugge waarheidszin; zijn hoofdwerk, de *Hertspieghel*, was de belijdenis, in beeldende verzen van hoogst individuele uitdrukking, van een levensleer, na verwant aan die welke zijn oudere vriend Coornhert niet beleden of uitgebeeld, maar uiteengezet had in zijn proza.

Een viertal, die twee Zuid-Nederlanders en die twee Hollanders, waar elke letterkunde trots op zou mogen zijn. Van hen stond Marnix het meest alleen; zijn verbindingen waren hoofdzakelijk met de geleerden, de theologen, de staatslieden.

Van Mander had een groep om zich, die in de bundel *De Nederduytsche Helicon*, een paar jaar na 's meesters dood uitgegeven (1610), voor het nageslacht verschijnt. 't Waren meest uitgewekenen, die in Haarlem en Leiden evenals in Amsterdam hun eigen Rederijkerskamers opgericht hadden, maar die toch met de ingeboren poëten in nauw verband stonden; in *De Nederduytsche Helicon* komen bijvoorbeeld gedichten van Scriverius en van Douza voor. Het merendeel van die Vlamingen en Brabanders waren, 't moet gezegd, rijmelaars van de oude stempel. De Leuvense edelman Duym, kloek soldaat, verwerkte de stof van de vrijheidsoorlog in toneelstukken die helaas

1) In zijn brief aan de Staten van Holland (1589) - uitgegeven door Verwey, *Spieghel* - verklaart Spieghel uitdrukkelijk dat wat hem van ambtsbediening weerhield de inbreuk op de Amsterdamse Satisfactie van 1578 was, waarop men toentertijd een eed gevorderd had. De voorstelling van Te Winkel. *Ontwikkelingsgang, Republiek*. I, 98, is onjuist.

aan de goede bedoeling geen recht doen; Celosse, facteur van de Vlaams-Brabantse Orangie-Lelykens te Leiden, verbeeldt zich enkel maar, dat hij met zijn schijn-eruditie boven de ouderwetse rederijkerij uitkomt. Toch zijn al die mannen geinteresseerd in de nieuwe ge-

dachten en aspiraties; zij zijn vol verwachting van een nieuw letterkundig leven; en die geestesverhouding hielp mee de toekomst voorbereiden. De worsteling met de nieuwe versmaat nam veel aandacht in beslag. Noch Van Mander noch Spieghel schijnen, in 't voorbijgaan gezegd, op het pionierswerk van De Heere en Van der Noot, dat in vergetelheid geraakt was, voortgebouwd te hebben.

De groep van Spieghel maakt een andere verschijning dan die van Van Mander. Van de Oude Kamer, zoals 'de Eglantier',

'In Liefde Bloeiende', genoemd werd in tegenoverstelling tot het Brabantse 'Wit Lavendel', de Kamer der uitgewekenen te Amsterdam, waren een aantal van de aanzienlijkste Amsterdammers lid. Dat sloot zeker de rijmelaars niet uit, maar er was hier meer talent dan in de Brabantse Kamer. Naast Spieghel stond zijn vriend Roemer Visscher, koopman en katholiek als hij, die in zijn korte gedichtjes, puntig en kruimig, een heel andere toon dan de gebruikelijke op de Romeinen geschoold aansloeg. Maar Spieghel zelf was de leidende geest en door niets zozeer als door zijn klaar inzicht in de eenheid van het leven, dat hij in zijn geheel met zijn dichterschap bestrijken wilde. Dat gaf hem zijn invloed op jongeren, en 't was aan jongeren dat de Kamer 'In Liefde Bloeiende' haar hoogste roem ontlenen zou. Nog vóór het einde van ons tijdperk trok de poëzie van Pieter Cornelisz. Hooft (1581-1647), zoon van burgemeester Cornelis Pietersz., die zelf ook lid was, de verrukte aandacht der kenners: zo vol had de Italiaanse schoonheid in het Nederlandse vers nog niet doorgeklonken. Gerbrand Adriaansz. Breero (1585-1619) en Samuel Coster zouden weldra losbarsten. Maar ondertussen behoorde tot de Brabantse Kamer de grootste van allen die aan de komende jaren luister zouden bijzetten, namelijk Joost van den Vondel (1587-1676), uit Antwerpen, wiens ontwikkeling echter, traag als zij was, ook aan de kring van 'de Eglantier' veel te danken zou hebben.

Met hoe klare bewustheid Spieghel en de zijnen aan de opbouw van een gezonde en veelzijdige Nederlandse beschaving werken wilden, was gebleken uit het verzoek dat zij in 1585, het jaar na de *Tweespraak*, tot de Leidse hogeschool richtten om het onderwijs door middel van de moedertaal te geven:

> dat wij Hollanders eens de geleerdheid smaken mochten in ons eigen sprake, die wij nu met groten arbeid uit onbekende talen moeten zoeken.

Maar daar was helaas geen sprake van. De macht der Latijnse traditie was te sterk en zij had zich van Leiden een burcht gemaakt. En toch werd ook hier wel iets bereikt.

Geen man was ooit geestdriftiger voorstander van het gebruik van het Nederlands voor wetenschappelijke doeleinden dan Simon Stevin (1548-1620), een Brugs uitgewekene (katholiek nochtans), die in de jaren tachtig aan de Leidse Hogeschool studeerde en doceerde. In 1586 verschenen van hem *De beginselen des waterwichts* en *De beginselen der weegkonst*, later onder meer *De sterktenbouwing* (1594), werken waarin de wetenschap der mechanica, die zoals zovele andere in de zeventiende eeuw een snelle ontwikkeling tegemoet ging, een eerste

SIMON STEVINS

VYTSPRAECK

VANDE WEERDICHEYT

DER DVYTSCHE TAEL.

T is wel waer datter inde Natuer niet wonderlick en is, nochtan tot onderſcheyt der dinghen die wy duer de oirſaken verſtaen, vande ghene welcker redenen ons onbekent ſijn, ſoo gheuen wy deſe met recht de naem van wonder, niet dat ſijt eyghentlick ſijn, maer om datter hem voor ons alſoo ghelaet. T'welck ſoo weſende, wy ſullen ons in deſen anſien billichlick mueghen verwonderen, duer wat middel de Natuer mocht wercken, doen ſy ons voorouders ſich haer ſpraeck dede maken; overmidts ons van ſoo conſtighen werck, der oirſaken ghenoechſaem wetenſchap ghebreeckt. Maer want een beclaghelicke verblintheyt, als duer * TSCHIIESEL veroirdent, t'verſtant van velen alſoo verduyſtert ofte betoovert heeft, dat ſy t'licht vande Sonne bouen dat der Sterren, ick meen de weerdicheyt deſes Taels bouen al d'ander, niet en connen bemercken, tot groot achterdeel des Duytſchen gheſlachts; Ghemerckt daerbeneuen, dat wy voorghenomen hebben inde ſelue te beſchrijuen de WEEGHCONST, wiens diepſinnighe *ghedaenten duer ſlechter ſpraken ten eerſten niet wel bedietlick en ſijn, ſoo ſullen wy naer ons vermueghen daer wat af ſegghen, verſouckende of t'uyterſte des SCHIICSELS beſtemden tijts noch niet en naeckt, ende eerſt van haer oudtheyt als volght:

BLADZIJDE UIT DE VOORREDE VAN STEVIN'S WEEGHCONST, 1586.

stoot ontving en waarin tevens de mannen der praktijk hun gadingvonden. In weerwil van zijn godsdienst deed Maurits Stevin tot ingenieur en kwartiermeester van het Staatse leger benoemen; deze stelde de instructie voor de ingenieursschool op, die de Prins in 1600 aande Leidse Hogeschool inrichtte: daarin kwam de bepaling voor, dat het onderwijs door de moedertaal zou geschieden.

In haar geheel echter bleef de Universiteit, en bleven de geleerden die er doceerden, onherroepelijk aan het Latijn verslaafd en het is vooral daardoor dat dit wereldje zo vaak de indruk maakt van een nederzetting, die temidden van het Nederlandse volk haar eigen leven leidde. Het gebruik van het Latijn wierp een scheidsmuur op tussen de wetenschap en de natie, terwijl het de Leidse professoren daarentegen in staat stelde vreemdelingen onder hun gehoor te lokken en in hun eigen midden op te nemen en met hun soortgenoten over heel Europa ongedwongen geestelijk verkeer te onderhouden.

Maar de toenmalige intellectuelen dachten in grote meerderheid aan die taalkwestie nog niet. Het was mogelijk deel aan het nieuwe nationaliteitsbesef te hebben en toch een verstokt Latijnschrijver te zijn. Voor dezulken straalde de roem der grote geleerden - en nergens werd zo'n roem mee behaald als met de bediening van het mysterie der Latiniteit - geheel natuurlijk op het ganse volk af. Douza, zelf een krachtig nationaal voelend humanist, curator van de Universiteit, verklaarde dat hij het vaderland met wat hij tot afweer van de Spanjaarden gedurende het beleg gedaan had, zo'n grote dienst niet bewezen had als met het brengen van Lipsius naar Leiden. En toen Lipsius zich na een verblijf van dertien jaren uit de voeten maakte, achtte

men het volledige vergoeding voor die ramp dat de grote Fransman Scaliger zich liet overhalen om uit zijn onveilig vaderland ('t was vóor Hendrik IV er de rust herstelde, in 1593) naar Leiden over te komen.

De onderhandelingen die over die benoeming gevoerd werden en waar de tussenkomst van Prins Maurits en Koning Hendrik bij te pas kwam, de voorwaarden die werden aangeboden en volgens welke de beroemde geleerde zelfs geen colleges behoefde te geven, de luisterrijke ontvangst te Leiden toen hij met een aanzienlijk gevolg verscheen, dat alles doet gevoelen met wat een eerbied men de studie der klassieken beschouwde. De reeks van Lipsius en Scaliger, na de dood van de laatste (in 1609) door zijn geliefde leerling Daniel Heinsius, van Gent

(1580-1655), voortgezet, verschatte aan de jonge Universiteit in de internationale geleerdenwereld een ongemeen aanzien. Naast deze Latinisten stonden trouwens verscheiden mannen die op ander gebied voortreffelijk werk leverden. Dat Dodoens - Dodonaeus - op hoge leeftijd nog naar Leiden kwam, is hiervóor vermeld; na zijn dood in 1589 doceerde Clusius er botanie. Snellius was een befaamd wiskundige, ofschoon hij later door zijn zoon overtroffen zou worden, Bonaventura Vulcanius een goed kenner van Grieks. Raphelengius, (Van Ravelinghen, of Ravelinghien, want hij was geboortig uit de buurt van Rijsel), corrector en schoonzoon van Plantijn, die hem, die gereformeerd was, bij zijn eigen terugkeer naar Antwerpen in 1585 zijn Leidse drukkerij overmaakte, werd in het volgend jaar professor in het Hebreeuws; hij bestudeerde ook de koran in het Arabisch.

Ik ben er - het spreekt vanzelf - ver van te beweren dat het bestaan van een zo schitterend middelpunt van geleerdheid op het geestelijk leven van de Noord-Nederlandse gemeenschap niet ingewerkt zou hebben, omdat men er zich van het Latijn bediende en niet man voor man specifiek nationaal-georienteerd was. Ook al zou het moeilijk zijn dit in bizonderheden na te speuren, de schatten van kennis en gedachten die te Leiden opgetast werden, de geestvan studie die er gekweekt werd, verrijkten de nationale cultuur. Als men opgemerkt heeft hoe die geleerden zich in zekere zin afzonderden, valt toch dadelijk ook in 't oog, hoe talrijke verbindingen bestonden tussen hen en de samenleving rondom hen in 't algemeen en de dragers der nationale cultuur-aspiraties in 't bizonder.

Wat hen het meest in het nationale leven trok, was wel hun positie in de grote Europese strijd tussen Protestantisme en Katholicisme. Leiden was een voorpost van het Calvinisme, niet in Holland alleen, maar in de wereld. Men was zich daar diep van bewust, natuurlijk bovenal in de kring der theologen.

De geesteshouding van de meerderheid der predikanten, de stemming van classes en

synoden, was nog generaties lang die van strijdbaarheid. De kerk was langzaam in haar opkomst en voelde zich bij voortduring genoopt tot afweer en aanval tegen de dreiging van het overmachtige, van het zich herstellende Rome. Strijd verhardt en strijd verengt. De predikanten van de heersende kerk werden gekenmerkt door hardheid en engheid. Het blijkt in niets zo treffend als in de boze drift waarmee zij in hun eigen kring alle afwijking van het nieuw gevormde dogma te keer gingen - wij hebben hiervóor al iets van disputen in de hervormde kerk gehoord -. Al zulke afwijking scheen hun een terugglijden naar de oude kerk, en die wilden zij niet anders zien dan als afgodisch en onchristelijk. Zo sloten zij zich in dat nieuwe dogma op als in een harnas. Het feit dat zij bijna zonder uitzondering uit de kleine stand voortkwamen, en dat hun theologische opleiding heel hun beschaving uitmaakte, droeg er niet weinig toe bij om hen de absolute waarde van hun formules te doen overschatten.

In de eerste jaren had de theologische faculteit met groter moeilijkheden te kampen dan een der andere. Hoe dringend de behoefte aan predikanten ook gevoeld werd, het slecht bezoldigde ambt was weinig in tel en pas toen een stelsel van beurzen en een college voor theologische studenten deugdelijk gevestigd was - eerst beleefde men daar bezwaren mee die op de ruwheid en bandeloosheid van de jongelingschap een schril licht werpen -, kwam het kweken van gereformeerde voorgangers op de goede weg. Eigenlijk zou men kunnen zeggen dat de moeilijkheden toen eerst recht begonnen, maar dat tevens de onderlinge twisten der Gereformeerden nog sterker band tussen Universiteit en natie legden.

De disputen in de kerk, eenmaal begonnen, kwamen nooit geheel tot rust en toen in 1602 naast de streng Calvinistische hoogleraar in de theologie Gomarus, van Brugge, de Hollander Arminius benoemd werd, wiens preken, te Amsterdam, over de leer van genade en uitverkiezing, jaren tevoren al opschudding verwekt hadden, toen kwam de opleiding der predikanten zelf in het middelpunt van de spoedig uitbarstende strijd te staan. In het hart van de gereformeerde posities handhaafde zich in de persoon van Arminius verzet tegen de tot het uiterste gedreven leer van de menselijke verdorvenheid en van de uitverkorenheid der kleine groep die de staat voor zich gemaakt achtte, handhaafde zich de in wezen katholieke traditie van Erasmus. Pas bij de behandeling van het grote staatsgeschil dat weldra uit het theologisch geschil ontstond, zal dit uitvoeriger ter sprake komen, maar thans toch vast de opmerking dat het hier om een beginsel ging hetwelk niemand ongemoeid laat, en dat, lang vóór het ‘sta hier sta daar’ de al bozer vermaningen tot vrede van de politici overstemde, er door het Noord-Nederlandse volk niet alleen maar door zijn heersende kerk die onheelbare scheur liep.

Intussen werd nog te Leiden buiten de theologische faculteit op het punt van eenheid des geloofs meer ruimte gelaten dan in de meeste andere Europese universiteiten. Stadsregering en Staten van Holland, onder wier gezag curatoren werkten, verloochenden hier hun libertijnse neigingen niet. Na de allereerste jaren werd van hoogleraren noch studenten een geloofsverklaring geeist, zoals bijvoorbeeld in Engeland wel, waar katholieken en protestantse dissenters tot in de negentiende eeuw van de universiteiten uitgesloten waren. In de Noord-Nederlandse Republiek waren katholieke geneesheren, katholieke advokaten, een gewoon verschijnsel. De aan de hoogleraren gelaten vrijheid was zeker gunstig voor de geestelijke bloei van de universiteit. Lipsius bijvoorbeeld, die gedurende de dertien jaren die hij te Leiden

doorbracht nooit aan het gereformeerde avondmaal deelnam, kon naderhand zelfs volhouden dat hij zijn katholieke overtuiging nimmer prijs gegeven had. Toch bewijst juist het geval van Lipsius dat er aan die vrijheid onvermijdelijke grenzen waren.

Lipsius was geen strijder van nature. In een woelige, wrede tijd zocht hij rust. Eerst meende hij die te Leiden gevonden te hebben en was vol lof over de daar heersende verdraagzaamheid. Maar dra begon hij de dwingzucht der predikanten te duchten en dit

bracht er hem toe de rechten der overheid, welke zijn libertijnse vrienden Douza en Van Hout om diezelfde reden gehandhaafd wensten te zien, op een zodanige wijze te bepleiten dat zijn boek *Politica* een andere libertijn, de driftige Coornhert, tegen hem in 't geweer bracht: wilde Lipsius het ketter-doden weer in zwang brengen? Diep verstoord door die aanval, temeer omdat hij in de volkstaal gesteld was, hetgeen smadelijk zowel als gevaarlijk scheen, kwam Lipsius tot de overtuiging dat toch alleen in de katholieke kerk en in een katholiek

JUSTUS LIPSIUS (IN 1605).

land, onder het dubbel gezag van Paus en Koning, die diep begeerde rust te vinden was, en weldra was hij terug te Leuven, nu door Parma weer beveiligd. Voor wie met de Reformatie geen enkele geestverwantschap voelen kon, bleek toch Leiden de plaats niet. Voor zo iemand was het ook, zeker niet onmogelijk, maar toch moeilijk, om onder de invloed van het nieuwe op Noord-Nederland gegronde nationaliteitsgevoel te komen, dat Lipsius weerhouden hebben zou na zijn overgang de Habsburgers met zo volledige overgave te huldigen en de Hollanders rebellen te noemen.

De niet-katholieke geleerden, of zij libertijns of orthodox waren, konden zich zeker met al hun Latijns kosmopolitisme niet volledig aan die invloed onttrekken. Op velerlei wijzen tonen zij er de uitwerkselen van, door hun verbindingen zowel als door eigen arbeid. De krachtigste schakel met de Nederlandse dichters, die de meest bewuste werkers aan een nationale cultuur waren, vormden wel die twee kloeke lettervrienden, Douza en Jan van Hout, curator en secretaris van curatoren der universiteit, in de academische wereld geheelthuis en met de dichters van hun eigen stad, van Haarlem en van Amsterdam is geregeld verkeer. Beiden dichtten ook Nederlandse verzen, maar het bijzonderste werk misschien dat zij voor de Nederlandse beschaving deden, was hun wetenschappelijke bestudering van de oudere nationale geschiedenis; de Haarlemmer Scriverius (Pieter Schrijver, 1576-1660), die naar Leiden wonen kwam, deelt met hen die verdienste. In zover zij hun aandacht bij het eigen gewest bepaalden, zetten zij de Bataafse traditie van Junius voort. Maar de methode brachten zij ver over wat Junius vermocht had heen. Met vroeger ongekende onbevangenheid richtten zij zich tegen de overlevering der kronieken, wier ‘strowissen en viesevasen’ zij vinnig bestreden. Zij gingen terug tot de oorkonden. In 1591 gaf

Douza zelfs, met Spieghel, die ook hierin belang stelde, de geheel vergeten *Rijmkroniek* van Melis Stoke uit - diens naam werd eerst veel later door Scriverius vastgesteld -, een gebeurtenis ook voor de studie van de Middel-Nederlandse *taal*. Douza schreef daarvoor een voorrede in Nederlandse verzen. Overigens publiceerde hij in het Latijn, Scriverius echter veelal in het Nederlands.

Scriverius was een overtuigd voorstander van het gebruik der moedertaal voor de

hogere functies van het geestesleven en hij bewees die zaak naar het algemeen gevoelen een grote dienst, toen hij de jonge Daniël Heinsius ertoe bewoog, een paar jaar na het tijdvak dat wij thans beschouwen (in 1615), zijn *Nederduytsche Poëmata* in het licht te geven. Heinsius diende ook de Latijnse Muze. Dat werd sedert het begin der zestiende eeuw door Nederlandse humanisten veel gedaan. 't Was, hoe knap en vernuftig ook vaak, een volkomen levenloze stijloefening; het Latijn werd zo vrij niet meer gehanteerd als in de middeleeuwen (dit geldt ook voor het proza): 't was alles navolging en eruditie. Maar de tijdgenoten hielden het voor poëzie en dat de jong-beroemde Heinsius zich weleens verwaardigde Nederlandse verzen te schrijven, wisten velen al die ze in handschrift gelezen hadden. Dat hij zich niet schaamde ze in druk te laten verschijnen, dat was eerst recht een overwinning.

> De vogel is alleen geboren om te snijden
> Met vleugelen de locht, de peerden om te rijden,
> De muilen om het pak te dragen, of de lijn
> Te trekken met den hals, en wij om vrij te zijn.

Aldus de slotregels van het gedicht waarmee Heinsius het heldenfeit van Heemskerk bij Gibraltar, in 1607, bezong. De krachtige uiting van Nederlands zelfgevoel - bij deze Gentenaar, zich van zijn afkomst uit de verloren gewesten zo bewust, dat hij schrijven moet:

> Al daar (*waar*) gij (*Spanje*) niet en zijt, daar is ons vaderland,

- is kenmerkend voor de generatie die met de vrijheidsoorlog opgegroeid was. Nog een ander jonkman, die in Leiden grote opgang gemaakt had, maar die een regentenloopbaan ervandaan riep, Hugo de Groot (1583-1645), van Delft, diende eveneens het Latijn en de vaderlandsliefde met gelijke overtuiging. Voor hem, Hollander, was de ‘Respublica Batava’ alreeds zonder meer het vaderland, en in een gedicht aan Douza (vóor diens dood in 1604 geschreven dus) zwoer hij de oude geschiedenis af (hij had een paar klassieke teksten uitgegeven) en wijdde zich aan de bestudering van de lotgevallen van zijn geboortegrond. Maar in het Latijn! en inderdaad schreef De Groot in heel zijn leven zelden in het Nederlands.

Men behoeft de katholieke Brabander Lipsius er niet hard om te vallen dat hij het vaderlandse ideaal van de gereformeerde Vlaming en van de libertijnse Hollander niet aanvaarden kon. Men zou kunnen betogen dat hij tegenover het zegevierend particularisme, dat de Nederlanden voor zo lang verdelen ging, de aanhanger van het oudere alle gewesten omvattende zestiende-eeuwse nationaliteitsgevoel gebleven was. Toen hij in 1591 zijn keus deed, zag het er voor de opstand nog weinig hoopvol uit en hij kon verwachten dat de macht der Spanjaarden de scheur in de Nederlanden helen zou. Zelfs toen het kort daarop met Parma's oorlogskansen misliep, voorspelde hij nog, dat een bestand zo ernstige godsdiensttwisten in het Noorden zou doen uitbreken - had hij te Leiden niet gezien hoe men elkander haatte! -, dat de Republiek ineenstorten en de Aartshertogen hun gezag over het hele land uitbreiden zouden. Maar die verwachtingen werden beschaamd. De tweeheid der Nederlanden werd bestendigd. En in het Zuiden waar zijn vrees hem heengedreven (maar zeker ook zijn hart hem teruggetrokken) had, vond hij een samenleving, zuchtend onder een diepe druk van oorlogstegenspoe den stilstand van zaken niet alleen, maar van vreemdenheerschappij en heel wat erger geloofsdwang dan hij in het Noorden had

zien dreigen. Een samenleving waar de kamergeleerde rust mocht vinden, maar waar voor de opbouwer van een gezonde nationale cultuur - een rol waarvoor Lipsius toch zeker nooit neiging gevoelde - de omstandigheden bitter ongunstig waren.

Boek V
In tegenovergestelde kampen, 1609-1648

1. Voortschrijdende verwijdering in het geestelijke

De Dietse Nederlanden waren politiek gescheiden. Reeds begon die scheiding, waarmee de overheersing van het Protestantisme in het Noorden, van het Katholicisme in het Zuiden gepaard ging, zich in cultuur en samenleving af te spiegelen, maar toch liepen geestelijke scheidingslijnen nog door beide delen heen. Aanstonds na het staken der vijandelijkheden trokken duizenden met hun kinderen naar Antwerpen of Den Bosch (toen nog onder de Aartshertogen) om hun daar het vormsel te doen toedienen. Evenzo gingen uit Antwerpen talrijke Gereformeerden naar het Staatse Schelde-fort Lilloo ter preek. Aan beide kanten boezemden zowel de afwijking van het aangenomen geloof als het verkeer met het andere landsdeel zorg in. De titel van een geschriftje van de Middelburgse predikant Willem Teellinck zegt genoeg:

> Timotheus, ofte getrouwe waarschouwinge, tegen het verdrietelijk begapen der afgoden ende afgodischen dienst der Papisten; 't welk bij vele van de Gereformeerde zeer onbedachtelijk gepleegd werdt (*wordt*), in Brabant ende Vlaanderen, bij occasie van dezen stilstand van wapenen.

Toch zou juist het Bestand binnen de nu geschapen politieke kaders een strengere doorvoering zien van het in elk van beide zegevierende stelsel (en dat wilde meteen zeggen verdere verwijdering). Al dadelijk begonnen zuidelijke heren, zoals de Hertog van Aremberg, goederen die zij in het Noorden hadden, te verkopen, en omgekeerd; het tekent de ecomomische toestand, dat land in het Noorden grif en tegen goede prijzen van de hand ging, en in het Zuiden niet. Maar de Brusselse regering streefde tevens de integrale bevestiging van het daar gelocaliseerde stelsel dadelijk en met doelvast overleg na. In het Noorden was dat de politiek van een partij, die een hete strijd voeren moest om haar te kunnen doorzetten, en zelfs na de overwinning die haar ruim baan scheen te geven, was nog haar machtspositie heel wat geringer dan die van de aartshertogelijke regering.

a. Het Zuiden onder Albert en Isabella

Politieke en maatschappelijke verhoudingen

In ‘de gehoorzame gewesten’, komt men, zoekend naar het drijvend beginsel, eerst in het stille, stemmige paleis van de Aartshertogen terecht. Die vorsten, uit Spanje overgeplant en Spaans gebleven, ontvingen niet alleen de bevelen van Spanje voor de buitenlandse staatkunde, de macht die de oude Boergondisch-Habsburgse regeringsmachine hun in binnenlandse aangelegenheden verschafte, stelde hen in staat ook aan de ontwikkeling van samenleving en cultuur in Spaanse zin richting te geven.

De twee krachten die in de zestiende eeuw eerst, schoon nimmer zeer harmonisch, op Nederlandse bodem naast elkander werkten en ten slotte onverzoenlijk slaags raakten, de volkskracht van onder, in haar velerlei plaatselijke en gewestelijke vormen, en de kracht van de centraliserende, ordenende monarchie, waren door de scheuring elk op één gebied meester geworden. In het Noorden zullen we de één zich vol zien ont-

plooien, in een rijkdom van geestelijk en maatschappelijk leven, maar zó anarchisch tegelijkertijd, dat zij de staat gedurig met ontbinding bedreigt. In het Zuiden werkt de ander voort, schept niet alleen orde maar gelijkvormigheid en drukt op oorspronkelijkheid en eigenheid zo zwaar, dat alles doods wordt op den duur.

Niet dat de regering van de Aartshertogen geen ander doel had dan bestuurs-'efficiency'. Integendeel, zij werd bezield door een levende idee, die van de Contra-Reformatie; zij wilde in het land niet alleen het monarchaal-bureaucratisch beginsel opbouwen, zij wilde de bevolking tevens met het in heel Zuid-Europa herboren katholiek geloof doordringen. Maar in de praktijk van de zeventiende eeuw, die zonder schroom het staatsgezag voor geestelijke dwang bezigde, leidde zulk streven onvermijdelijk tot verstijving en verstarring. Dat de regering der Zuidelijke Nederlanden in dienst van het Katholicisme stond, is hier niet het beslissende moment. Het stelsel waarmee de Aartshertogen hun godsdienstig ideaal zochten te verwezenlijken, was in de grond hetzelfde als wat de Synode van Dordt op het oog had. Het wezenlijk onderscheidende is, dat die

Van het titelblad van Meerbeeck's *Chroniick* (1629).

het in de politieke omstandigheden van het Noorden niet dan hoogst onvolkomen kon doorvoeren, terwijl wij het in het Zuiden onder de stuwing van een sterk centraal gezag in volle, rustige werking kunnen gadeslaan.

Het bestuur van de Aartshertogen was natuurlijk geen despotisme. De oude Nederlandse tradities waren verzwakt, de echte drijfkracht in het staatsleven was de van de vreemde overgeplante vorstelijke macht geworden; maar die oude tradities waren niet uitgeroeid. Iets later nog, als de Koning van Spanje het onmiddellijk gezag weer in handen genomen had, kon Puteanus[1)], Lipsius' opvolger te Leuven, zijn soeverein aldus toespreken:

> Op enige plaatsen zijt gij here, alhier vader; op enige plaatsen met den staf, alhier heersende met gunste; want het is ene andere conditie der Nederlanders als het is van natiën (*hij dacht zeker wel vooral aan Napels-en-Sicilië en Milaan, waaraan, zoals men zich herinnert, reeds de leiders der adelsoppositie tegen Philips II een generatie geleden zich spiegelden*[1)]). Bij de Nederlanders, alwaar dat er minder dienstbaarheid is, daar is ook meerdere dienst; anderen maakt de vrijheid onverzaad.

De Zuid-Nederlandse samenleving bleef zo goed als de Noord-Nederlandse doortrokken van de middeleeuwse privilege-geest, dat wil zeggen van een rechtsgedachte, welke alle groepen en alle enkelingen in die groepen sterk deed staan tegenover loutere willekeur. In het leven van stad en gewest, het leven over welks grenzen de meesten nooit heen keken, was die kostbare, typisch Nederlandse

1) Van der Put, uit Venlo (toen nog onder de Aartshertogen).
l) Van der Put, uit Venlo (toen nog onder de Aartshertogen).

eigenaardigheid uit de mislukking van de vrijheidsoorlog gered en daarin herkenden de thans gescheiden delen elkander dan ook nog.

> Daar wij gezamentlijke Nederlanders zijn (*zo zegt een Hollands pamfletschrijver zelfs veel later*) en naast geburen, ook door maagschap van ouds en onderlinge verbonden aan malkanderen gebonden, van één spraak, manier van leven, humeur en conditie, ten naaste bij eenderlei privilegiën hebbende ....

En toch, om te spreken gelijk Puteanus deed, moest men de ogen sluiten voor veel vernederends in het hogere politieke leven.[1] In de theorieën der inlandse legisten, die de staat in de centrale en provinciale raden dienden of te Leuven nieuwe geslachten van rechtsgeleerden opkweekten, vonden de oude costumen en privilegiën nog altijd een plaats, maar niettemin werd het Romeinse rechtsbeginsel van de almacht des vorsten, als belichaming van de staat, meer en meer hun waarachtige inspiratie. De Aartshertogen

AARTSHERTOG ALBERT (SCHILDERIJ VAN RUBENS, MADRID HET KASTEEL OP DE ACHTERGROND IS DAT VAN TERVUREN).

waren over 't geheel verstandig genoeg om ook van hun kant de schijn in acht te nemen. Het Spaans karakter van hun hof was weliswaar bezwaarlijk te verhullen. Zij zelf drukten zich in het Frans - Nederlands kenden zij in 't geheel niet - moeilijk uit. Voor het legerbeheer stond hun een aan de Koning verantwoordelijk Spanjaard ter zijde. Ook de biechtvader van Albert was een Spanjaard, de Dominicaner monnik Fray Inigo de Brizuela. Daar de Aartshertog zijn zieleheil bij zijn staatsbeleid niet minder dan bij zijn persoonlijk leven gemoeid voelde, werd de biechtvader over alle zaken geraadpleegd. De legaat van de Paus, Kardinaal Bentivoglio, getuigde er in 1612 van:

> Aangezien de Aartshertog zoveel mogelijk het gedrag van Philips II nabootst en zich in het algemeen aan de gebruiken van het Spaanse hof houdt, waar de biechtvaders der koninklijke personen gemeenlijk zeer veel gezag bezitten, heeft hij de invloed van Fray Inigo geredelijk laten aanwassen; men kan zeggen, dat deze een opperste gerechtshof houdt, waaraan alle zaken voorgelegd worden.

1) Dat wordt zelfs heden door Belgische historici nog gaarne gedaan. Zo schrijft Pirenne in het historisch overzicht voorafgaande aan zijn *La Belgique et la guerre mondiale* (1928), blz. 18: ‘Rien n'est plus faux que considérer la Belgique, avant le XIXe siècle, comme soumise à la domination étrangère. Le régime qu'elle a connu a été un régime d'union personnelle et non point du tout un régime de conquête.’ De onhoudbaarheid van die voorstelling zal in dit verhaal ieder keer blijken, waar wij de grote kwesties van buitenlandse politiek niet uit Zuid-Nederlandse, maar uit Spaanse overwegingen beslist zullen zien, veelal door Spanjaarden zonder enige medezegging van Zuid-Nederlanders. Zulk een verhouding kan men geen ‘personele unie’ noemen zonder de woorden geweld aan te doen. Later, onder de Oostenrijkers, werd trouwens ook in de binnenlandse aangelegenheden drastisch ingegrepen.

Dit was de werkelijkheid, en hieraan werd door het gebruiken van ingeborenen voor de andere ministerposten en voor diplomatieke zendingen niets veranderd. De aanhankelijkheid van Peckius, Kanselier van Brabant, aan de gedachte der nationale vrijheden had bitter weinig practische betekenis, ook al werd er hem in Spanje een grief van gemaakt; Maes, sedert 1614 voorzitter van de Geheime Raad, was een even onderworpen dienaar van het monarchaal stelsel als in de vorige eeuw Viglius. De Geheime Raad

AARTSHERTOGIN INFANTA: ISABELLA (SCHILDERIJ VAN RUBENS, MADRID. (HET KASTEEL OP DE ACHTERGROND IS DAT VAN MARIEMONT).

had aan macht gewonnen wat de Raad van State sedert de woelingen ingeboet had. Die verdringing van het lichaam van de hoge adel door dat van de juristen kenschetst de ontwikkeling van het regiem.

Hoe weinig golden intussen de wensen en materiële belangen der onderdanen bij de Spaanse raadgevers en de Spaanse opperheer der aartshertogelijke regering! Ter illustratie diene het volgend geval.

Sederts de laatste jaren der zestiende eeuw had de Engelse maatschappij van de *Merchant Adventurers*, die voor haar eigen land het monopolie van de wolhandel bezat, haar hoofdkwartier op het vasteland te Middelburg. Dat was niet slechts voor de Zeeuwen maar ook voor Holland een kostbaar bezit, want de Engelse lakens kwamen ongeverfd aan en werden te Haarlem en Leiden en elders bereid. Die toestand was de Engelse regeering een doorn in het oog en haar pogingen om de bereiding in Engelse handen te houden gaven herhaaldelijk aanleiding tot tegenmaatregelen van de kant der Staten-Generaal. In 1615 nu zag de ongelukkige stad Antwerpen, zinnend op middelen om haar handel uit zijn diep verval op te heffen, kans om van de onenigheden tussen Jacobus I en de Verenigde Provinciën te profiteren. Veertig Engelse lakenhandelaars wilden met hun gezinnen uit Middelburg overkomen. Het waren ketters, maar zij waren bereid van openbare uitoefening van hun godsdienst af te zien. Antwerpen vroeg de toestemming van de Aartshertog, en drong met een beroep op de nood der bevolking niet weinig aan. De Aartshertog won vele adviezen in. De Nederlanders - De Robiano (Thesaurier-Generaal, gewezen burgemeester van Antwerpen) en Peckius, - zelfs de Nederlandsche theologen - de hoogleraar Jansonius te Leuven, de Jezuïeten Lessius en Scribani (de

laatste evenals Robiano in weerwil van zijn Italiaanse naam een Brabander) - zagen er geen kwaad in. Maar de Spanjaarden verzetten zich met hand en tand. De Spaanse gezant schreef aan zijn Koning, dat het ketters waren en dat hij daarmee genoeg wist. De Spaanse kommandant van de citadel van Antwerpen schreef ook aan de Koning en herinnerde hem aan de uitdrijving, nog maar enige jaren geleden, van de 150.000 Morisco's uit Valencia, een werk waarbij hij, Philips III, immers ook aan geen winst of schade gedacht had. Antwerpen bleef smeken, de Aartshertog bleef overwegen en adviezen vragen; maar de toestemming werd nooit verleend, en toen een paar jaar later de Engelse regering zelf de zaak opwierp, weid zij afgewimpeld.

> Gij moogt de overplaatsing der Engelse lakencompagnie van Middelburg naar Antwerpen bewilligen (*had de Koning aan de Aartshertog geschreven*), maar vóor alles moet gij voorkomen wat de katholieke godsdienst treffen zou: daaraan moet voornamelijk gedacht worden.

Wat een verschil hier met Noord-Nederlandse toestanden! In de Republiek mochten Synodes en Classes adresseren en vermanen, maar geen verantwoordelijke regeringsinstantie zou eraan denken (zelfs na de Calvinistische overwinning van 1618 niet) hun oordeel of dat van befaamde theologen over politieke vraagstukken in te roepen. En men vergelijke de positie van Antwerpen eens met die van Amsterdam. Antwerpen, dat hulpeloos de beslissing over zijn belangen aan een vreemd vorst, geraden door vreemde diplomaten, krijgslieden en geestelijken, moest overlaten; Amsterdam dat, zoals we in 't vervolg nog herhaaldelijk zien zullen, zijn belangen aan de staat als richtsnoer opdrong.

Van verzet tegen de regering was nauwelijks sprake. De leidende stand was in de vorige generatie van opstandige elementen gezuiverd en voelde zich op de vorst aangewezen. Eén crisis gebeurde er te Brussel zelf; zij deed Albert de retroacta van de laatste opstand van Gent, onder Karel V - naslaan. Maar het waren de negen ‘naties’, dat wil zeggen de gilden, - de roerigste partij ook in de dagen van de Pacificatie[1) -, die daar weigerden in een nieuwe belasting toe te stemmen en volhielden dat de toestemming der andere ‘leden’ van de stad (magistraat en brede raad) en van het hertogdom (Leuven, 's Hertogenbosch en Antwerpen, adel en geestelijkheid) hen niet kon binden. Achttienmannen (als in 1576) onderhandelden met de regering. Wekenlang duurde de opwinding, maar als eindelijk Spinola's troepen binnenrukken, ploft de beweging ineen. En in heel die geschiedenis stonden niet alleen de ambtenaren, Maes, Peckius, De Robiano, en adel en geestelijkheid, vertegenwoordigd door de Hertog van Aerschot en de Abt van Park, maar burgemeesteren, schepenen en ‘raadsmannen’ der stad aan de zijde der vorstelijke regering, en het was op aangifte van de laatsten dat de hoofdaanleggers zonder vorm van proces verbannen werden. De stadsheren maakten gemene zaak met de regering, als het erom ging de laatste resten der oude Brabantse democratie te fnuiken. Men kan trouwens de ‘naties’ niet zonder meer vertegenwoordigers der democratie noemen. De economische beweging had zich al lang buiten de gilden om voortgezet en zij omvatten bepaaldelijk een bevoorrechte stand van handwerkslieden in kleine bedrijven die zich van kapitalisering en proletarisering hadden weten te vrijwaren.

1) Vgl. hiervóor, blz. 253.

Ook de uitdrukking, ‘leidende stand’, die ik zoëven gebruikte, vereist toelichting. Ik dacht aan stadsregeringen en hoge ambtenaren, die onderling nauw samenhingen, en aan de adel, die gedurig met nieuwe elementen uit beide genoemde groepen versterkt werd. Maar hoezeer een zekere eenheid niet te miskennen valt, men moet ook onderscheiden, en dan valt het op dat zij (burgers of adellijken) die in de oude colleges van

stad en provincie - vroedschap en Staten - werkzaam bleven, toch maar in een beperkte maatschappelijke kring aan de leiding deel namen. Politieke en sociale beslissingen van wezenlijke betekenis lagen nog slechts binnen de macht van de centrale raden die het vorstelijk gezag dienden en aan wie de oudere provinciale raden onderworpen waren, een toestand in alle opzichten tegengesteld aan wat in het Noorden bestond. Daar heerste de maatschappelijk leidende stand ook in politiek opzicht door het soeverein gezag der Staten-vergaderingen, daar stonden de oude provinciale raden of hoven, eens werktuigen van het landsheerlijk gezag in de onderscheiden provincies, los naast elkander, zonder dat één centraal lichaam (of het moesten de Staten-Generaal zijn) hen aanschrijven of instrueren kon, maar elk zoveel te minder opgewassen tegen zijn provinciale Staten. Daar kwam dan nog bij een heel verschillende positie van de adel en een heel verschillende verhouding van de stadsregenten tegenover hem. In het Noorden nam de adel aan de onafhankelijke Statenregering op dezelfde voet deel als de burgeroligarchie, maar in de machtigste gewesten vormde hij in de politieke lichamen een onbeduidende minderheid. Weliswaar werd in de Republiek de maatschappelijke positie van de adel in de politiek erkend en kon hij eershalve op hoge diplomatieke en militaire bedieningen aanspraak maken, maar toch stond hij in zekere zin buiten de meest wezenlijke machtsuitoefening, want die was door het overzicht van de Staten van Holland en Zeeland aan de stedelijke regeringen voorbehouden. Tegelijk scheidde een onoverbrugbare kloof adel en burgerregenten. Wel begonnen die laatsten - reeds in deze tijd, maar iets later in toenemende mate - adellijke allures aan te nemen en zich naar hun landerijen te noemen; maar er bestond in de Republiek geen macht die hen in de adelstand verheffen kon; zij behielpen zich vaak met buitenlandse titels, maar desniettegenstaande werd de inlandse adel in het Noorden meer en meer een gesloten kaste. In het Zuiden daarentegen werd de zucht naar adellijke rang van maatschappelijk succesvollen - ambtenaren, stadsregenten, kapitalisten - door de eigen regering bevredigd.

Dit alleen ondermijnde reeds de zelfstandigheid der stedelijke oligarchie als stand, maar bovendien hadden de rampen van een mensenleeftijd tevoren de steden het zwaarst getroffen, terwijl het herstel dat onder de meer geregelde verhoudingen en vooral in de rustpoos van het Bestand inzette, hen grotendeels voorbijging. Als gevolg was de economische betekenis der steden in vergelijking met het platteland sterk afgenomen. De bloei van de landbouw, die de bewondering van vreemdelingen wekte, het succes van nieuwe industrieën - vooral van luxe-artikelen als kant en tapijten - leggen indrukwekkend getuigenis af van de onverwoestelijke ondernemingsgeest der bevolking; door al haar ongevallen en vernederingen heen bewaarde zij de tradities van een hoog ontwikkelde gemeenschap. Maar wat ik hier vooral wil doen opmerken, is dat ook deze ontwikkeling, rechtstreeks en onrechtstreeks, de positie van de adel versterkte. Op den duur werd in het Zuiden heel de bovenste laag der maatschappij met een adellijk tintje overstreken. Het volk schikte zich in de nieuwe geleding met een vroeger ongekende gedweeheid. De poging der Brusselse ‘naties’ lokte vooreerst niet tot navolging. Die oude middeleeuwse organisaties lieten zich op politiek terrein lange tijd weinig gelden; zij schenen wel meest voor gezelligheid en vertoon te bestaan. Tegelijk doordrong het herboren Katholicisme niet slechts de volksgeest met berusting, maar paste zich als vanzelf aan de kleurige maatschappelijke vormen aan en gaf ze kerkelijke wijding.

Wat een verschillen met het Noorden! Maar zij vinden alle hun oorsprong in de omstandigheid dat in het Zuiden de bevolking in geen van haar uit het sociaal en economisch leven voortgekomen groeperingen tot onafhankelijke politieke actie meer in staat was, maar die moest overlaten aan de van het land vervreemde monarchie, wier werktuigen (en wederom tot op zekere hoogte wier bezielers) de geestelijkheid en de rechtsgeleerde bureaucratie waren. Op den duur drukte dit stelsel op het geestelijk leven van Vlaanderen en Brabant met een loden druk, maar uit een oogpunt van bestuur waren

er ongetwijfeld voordelen aan verbonden: dat geldt voor deze tijd zo goed als voor de vroege jaren van Philips II.

Hiervóor is de hervorming van het strafrecht vermeld[1], die nog onder Alva werd afgekondigd. Van invoering, laat staan voortzetting, van dat werk was onder de spoedig uitgebroken woelingen weinig gekomen, maar nu nam de Geheime Raad ook de codificatie, en zoveel mogelijk de gelijkmaking, van het burgerlijk recht in ernst ter hand. Van de rechtstudie, de voorbereiding tot de ambtelijke zowel als tot de regenten-loopbaan, werd meer dan ooit werk gemaakt en aan de Leuvense universiteit, krachtig van misbruiken gezuiverd en een nieuwe bloeitijd ingaande, was geen faculteit nu zo belangrijk als de juridische. De economische herleving werd ook - wanneer godsdienst of buitenlandse politiek niet tussenbeide kwamen - met verstand bevorderd. Belangrijk was bijvoorbeeld de aanleg van kanalen, tussen Brugge en Gent en tussen Brugge en Oostende, waarmee Spinola en de Spaanse regering overigens wel in de eerste plaats strategische bedoelingen hadden.

De Tegenreformatie

Maar wat wij met bizondere belangstelling naspeuren, dat is hoe onder de leiding der aartshertogelijke regering de triomf der Tegenreformatie doorgevoerd en bevestigd werd. Generaties lang zou dat cultuur en samenleving van Vlaanderen en Brabant beheersen en daarin, en in de geleidelijker en minder volkomen doorwerking van het Calvinisme benoorden de Moerdijk, zou de eigenlijke vervreemding van Noord en Zuid haar beslag krijgen.

De staat en de kerk - de Aartshertogen, de Bisschoppen (volgens het concordaat van Philips II door henzelve benoemd) en de pauselijke Nuntius - werkten in weerwil van bevoegdheidsconflicten (waarin de ambtenaren der grote Raden gemeenlijk een steile houding aannamen) hartelijk samen om de naweeën der voorbije ketterse beroerten in de grond uit te roeien en een krachtig geloofsleven te bevorderen. De plakkaten van Karel V en Philips II waren nooit ingetrokken, maar hun bloeddorstigheid paste niet meer bij de nieuwe tijd. Wel gaf die zich over aan een nieuwe gruwelijke verdwazing, de heksenvervolging. Het is een merkwaardig bewijs van de kritische zin die zich in de verhoudingen van het Noorden ontwikkelen kon, dat het daar met die potsierlijk plechtige processen tegen rampzalige oude vrouwen nooit zo'n vaart liep als in bijna geheel de rest van Europa omstreeks deze tijd, in het Calvinistische Schotland zo goed als in de katholieke Nederlanden. Tegen de ketters in ieder geval trad men nu wat zachter op; ook werd naar de geloofsovertuiging als zodanig geen onderzoek meer ingesteld; maar het beginsel van nieuwe edicten die door kerkelijke en wereldlijke overheden uitgevaardigd werden, was nog wel degelijk dat uiterlijke conformiteit aan het Katholicisme vereist werd. Aan het begin van het Bestand, dat verkeer met de ketters scheen te vergemakkelijken, werden strenge bepalingen zelfs voor vreemdelingen voorgeschreven en wij zagen al, dat men ook omderwille van Antwerpen's handelsbelang geen inbreuk daarop wilde toestaan. Maar voor de eigen onderdanen ging men nog verder. De pastoors moesten aangifte doen van alle parochianen die hun Paasplicht niet vervulden (gevangenschap of uitbanning kon daarop volgen). Vroedvrouwen werden bij ede verplicht om zorg te

1) Vgl. hiervóor, blz. 219.

dragen dat pasgeborenen naar de voorschriften der H. Kerk gedoopt zouden worden. Zondagsheiliging werd bij bisschoppelijk bevel verordend. Het onderwijs werd krachtig aangepakt: in elke parochie minstens een school; niemand tot les geven toegelaten dan na geloofsonderzoek en -belijdenis; zorgen dat de kinderen ter biecht gaan; verplichte Zondagsscholen. De synode van het Mechelse bisdom verbood aan alle leken over godsdienstige vraagstukken te redetwisten, en de Aartshertogen bevestigden dat verbod voor het hele land. Er werd kracht aan bijgezet door een toezicht

op de drukkers en boekverkopers zoals in de Republiek geheel ondenkbaar was. Het reglement der Antwerpse drukkers was typisch: 't was op een algemeen voorschrift van de synode der gehele Mechelse kerkprovincie gegrond. Niemand kon zich als drukker of boekhandelaar vestigen zonder vergunning van de Aartshertogen, goedkeuring van de Bisschop en de magistraat, en bewijs van katholiciteit. Niets mocht gedrukt worden dan wat vooraf door de aartshertogelijke of bisschoppelijke censuur goedgekeurd was. Op ieder ogenblik mocht door de bisschoppelijke superintendent bij drukkers en boekhandelaars huiszoeking verricht worden.

Ziehier dan het systeem waarvan ik zei (en wij zullen het zien) dat de synode van Dordt het in de politieke omstandigheden van het Noorden niet kon verwezenlijken en dat nòg een geweldige inbreuk op Puteanus' geïdealiseerde voorstelling van een vrij Zuid-Nederland betekende. De Spaanse herovering had daar de katholieke kerk weer aan de heerschappij gebracht; stelselmatige overheidsdwang voltooide nu haar overwinning.

Maar dat wil niet zeggen, dat in dat proces alles van buiten of van boven kwam, ver van daar! De geestelijken, bezield van de nieuwe geloofsijver die zich sedert Trente in de kerk georganiseerd had, degelijk onderlegd, van onbesproken levensgedrag, kregen op geest en gemoed van de bevolking vat. Van groot belang waren daarbij de Jezuïten. In de eerste plaats door het onderwijs; dat van de gegoede standen kwam in de steden bijna geheel in hun handen, overal richtten zij colleges op. Zelfs de catechismus die in 1607 door de diocesane synode van Mechelen voor algemeen gebruik voorgeschreven werd, was het werk van een Jezuïet, pater Makeblijde van Poperinghe; ook in het Noorden kwam die catechismus in zwang, pater Makeblijde werkte daar zelf sedert 1611. Er bestond onder de wereldlijke geestelijkheid veel naijver ten opzichte van de Jezuïeten. Er bestond ook, vooral te Leuven, principieel verzet tegen hun eigenaardige geest, die meer op maatschappelijke organisatie dan op individuele verdieping gericht was; zelfs in de mystiek die zich uit Loyola's voorbeeld ontwikkelde, werd veel nadruk op praktijken gelegd. Maar de Jezuïeten werden door het hof beschermd en hun invloed verspreidde zich machtig door het Katholicisme van het Zuiden. Kenmerkend voor de nieuwe ijver waren de broederschappen of sodaliteiten, waarin groepen van leken, stand- of vakgenoten, onder priesterlijke leiding en onder de naam van Maria tot het vereren der sacramenten verenigd werden. Naast de oude maatschappelijke groeperingen werden ook de gilden en boogschutterijen, gemakkelijker dan dat onder het gereformeerde stelsel ging, in het kerkelijk leven opgenomen. Karakteristiek is bijvoorbeeld de manier waarop de Aartshertogin, die in 1615 eigenhandig op het Brussels feest op de Zavel de vogel neerschoot, die populaire overwinning vierde: door de instelling van een jaarlijkse processie, waaraan de zes zedigste meisjes die zij elk jaar met een bruidschat begiftigen zou, twee achtereenvolgende jaren moesten deelnemen. Zo werd de burgerlijke samenleving gewijd en een vurige godsvrucht openbaarde zich, waarin de Aartshertogen, vreemdelingen als zij waren, één met hun onderdanen konden worden. Met eerbied en ontroering zag men hen deelnemen aan de processies die met ongekende luister gehouden werden; men voelde mee met hun devotie voor bedevaartplaatsen als die van Halle en van Scherpenheuvel bij Sichem. Die laatste kwam onder hun begunstiging op. Wonderen die daar bij een Maria-beeld hadden plaats gegrepen, lieten zij door Lipsius en na diens dood door Puteanus beschrijven, en zij stichtten er de ronde basiliek de nog de bedevaartgangers aantrekt.

Schrijvers en kunstenaars, - heel de cultuurbeweging paste zich aan, stelde zich in dienst van het nieuwe ideaal. Veel meer dan in het Noorden maakt zij een indruk van eenheid. Hier niet die strijd en die tegenstromingen, niet dat individuele zoeken en denken. Terwijl in het Noorden de heersende opinie nog met de weerstanden van een weerbarstige maatschappij heeft te kampen, is in het Zuiden alles al in de brede stroom van de Contrareformatie opgenomen.

Cultuurleven

Mee daarvan komt het dat, hoe sterk de humanistische trek in de cultuur van het Noorden ook was, in het Zuiden het humanisme onvergelijkelijk veel uitsluitender heerste. De geest van het herstelde, van het zegevierende Katholicisme kon zich de zucht naar schone vorm, de rhetoriek, de statigheid der oude beschaving op natuurlijke wijze aanpassen. Maar bovendien, in Zuid-Europa, in Italië hadden beide bewegingen hun

DE PROCESSIE VAN DE MAAGDEN VAN DE ZAVEL (SCHILDERIJ VAN A. SELHAERT, KON. MUSEUM, BRUSSEL).

oorsprong en smolten in de treffendste harmonie samen. Naar het Zuiden trok de ontwikkeling in het godsdienstige dus heel de intellectuele en artistieke aandacht van Vlaanderen en Brabant. Als men de literatuur naspeurt naar zelfstandige uitingen, die voor de toekomst iets eigens beloofden, dan is de oogst schraal.

Het is zeker opmerkelijk dat de Rederijkers van Noord en Zuid gedurende het Bestand aanraking met elkaar zochten, elkaar hun prijsvragen en hun gerijmel ten antwoord erop toezonden of zelfs elkanders feesten bezochten. Maar bij de Rederijkers moet men noch in Holland noch in Brabant en Vlaanderen de eigenlijk vruchtdragende cultuur meer zoeken. De vraag is of er daarbuiten iets opkwam, of er misschien iets zich uit verhief. In het Noorden zullen wij zien dat de belangrijke (en deels uit het Zuiden stammende!) figuren op het laatst van het vorig Boek reeds vermeld[1] maar de aankondigers waren van een nog schoner bloei. In het Zuiden zijn er zwakke pogingen, die ten slotte bitter weinig gevolg hadden.

Eén dichter, lang vergeten, maar in de laatste tijd weer naarvoren gehaald, heeft iets wezenlijk schoons geschreven: Justus de Harduyn, van Gent, van wie in 1613, toen hij al zes jaren tot priester gewijd was, door de zorgen van de Kamer van Aalst een bundeltje jeugdverzen, *de Weerlijcke* (wereldlijke) *Liefden tot Roose-mond*, verscheen. Dat werk heeft een onmiddellijk aansprekende klank, maar aan de vormbeheersing beantwoordt nog geen belangrijke inhoud; verscheidene der sonnetten zijn eenvoudig vertaald naar Du Bellay en andere Franse Renaissance-dichters. De Harduyn werd na zijn uittreden uit de wereldlijke staat de poëzie niet ontrouw, maar zijn *Goddelijcke Lofsanghen*

1) Vgl. hiervóor, blz. 341-353.

(1620) bestaan toch grotendeels uit adaptaties van zijn minnedichten en uit nieuwe vertalingen. Een zuiver talent, maar een zwakke persoonlijkheid. Van zijn pastorie te Oudegem bij Dendermonde uit hield hij enig contact met gelijkgezinde Rederijkers en humanisten. Er waren er zo; het is een verdienstelijk werk geweest (even verdienstelijk als het uitgeven van De Harduyn's zoetvloeiende verzen zelf) het weinigje dat er van hun onderling verkeer en van hun verwachtingen voor een Nederlandse dichtkunst uit voorreden, opdrachten en dergelijke blijkt, bijeen te schrapen, maar als men spreekt van 'een algemene Renaissance van de letteren', een 'algemene groei', dan verliest men alle verhouding uit het oog. Het merkwaardigst was misschien de aanmoediging die De Harduyn al in 1608 van de grote classicus van Leuven, Lipsius' opvolger, Puteanus ontving. Deze had bij zijn optreden als hoogleraar vlak tevoren een opwekking tot eerbied voor de Nederlandse taal doen horen, die van een ongewoon inzicht in het verband tussen volkstaal en cultuur blijk geeft, maar die ook het bewijs levert, dat het met de taal in Vlaanderen en Brabant slecht geschapen stond.

Om zo te zeggen prealabele kwesties, die in het Noorden door Spieghel, Van Hout, Van Mander, Heinsius feitelijk opgelost waren, - de oorbaarheid voor een ontwikkeld man van het schrijven in de volkstaal, de verwerpelijkheid van vreemde woorden, het gebruik van het regelmatige jambenmetrum - hielden in het Zuiden de geesten nog bezig. Met veel ijver betoogde Van Liefvelt, heer van Opdorp, een Brusselaar, die later in Noordelijke krijgsdienst treden zou, dat het mogelijk was Nederlands zonder vreemde woorden te schrijven; het werk dat hij in 1609 uitgaf, was intussen maar een vertaling uit het Frans. Jacques (zoals hij zich noemde) Ymmelost, Heer van Steenbrugge, uit Ieperen, trad in 1614 vooral als jamben-theoreticus op; hij nam de houding van een nieuwlichter aan, maar kwam inderdaad met de nachtschuit; hij vond het ook nodig in het Frans over de hervorming der Franse en Vlaamse dichtkunst te schrijven. Een Antwerps schilder, Guilliam van Nieuwland, zag door de rederijkerskamer 'de Olijftak' in 1615 zijn drama *Saul* opgevoerd. Nieuw was de poging om het voorbeeld van Seneca te volgen; Van Nieuwland had dat klassicisme trouwens te Amsterdam geleerd.

Ziet men nu ook 't Antwerps toneel
Nu wederomme niet geheel
Beheind met nieuwe groen laurieren?
Ziet men hetzelv' nu niet van goud,
Hetwelk tevoor maar was van hout
Om zinnekens zot (*malle zinnespeelkens*) op te tieren.

Aldus De Harduyn. De priester kon het godsdienstig drama hartelijk toejuichen, dat in het Noorden de predikant toch op zijn best met argwaan beschouwde. En niettemin is er op *Saul* geen toneelbloei gevolgd, terwijl wij zien zullen wat een leven en wat een verscheidenheid er te Amsterdam ontsproten. De tegenstelling is pijnlijk, maar zij moet gemaakt worden, en wij moeten ook vaststellen dat de opwekkingen tot nieuw ondernemen en de voorbeelden nu alle, voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse stam, van Holland uitingen. De verschillende omstandigheden begonnen hun uitwerking te doen gevoelen in leven en rijkdom hier, in verstijving en armoede daar.

Voor ons toch komt het aan op eigen Nederlandse cultuur, en die zien wij in het Noorden bloeien en in het Zuiden kwijnen. Niet alleen heeft zij voor ons een bizondere bekoring, in onze schatting overtreft zij de algemeen humanistische ook in belang, omdat wij weten dat die laatste geen toekomst had en wij in haar de tekenen reeds zien van verdorring en verschrompeling, van verwording tot intellectueel spel, tot onvruchtbare kamergeleerdheid. Maar de toonaangevende intellectuele kringen in Europa versmaadden de nationale culturen nog, merkten hun uitingen nauwelijks op. In zover zij zich van het Latijn bediende, stond de cultuur van Vlaanderen en Brabant bij die van Hol-

land weinig achter. Op een zo grote figuur als Grotius kon zij niet bogen; tegenover Heinsius kon zij Puteanus als gelijkwaardig tegenhanger stellen; maar opmerkelijk was vooral het hoge peil van de humanistische belangstelling en ontwikkeling der leidende standen, ambtenaren, geestelijken, stadsmagistraten. Als Hugo de Groot in 1621 na zijn ontsnapping uit Loevestein te Antwerpen komt, vindt hij er een kring zoals Den Haag noch Amsterdam hem hadden kunnen bieden. Verwelkomd door de buitenburgemeester Nicolaas Rockox, de begunstiger van Rubens, kwam weldra ook deze zelf zijn groet brengen. De Latinisten beijverden zich om hun grote vakgenoot, en in wie zij meteen de tegenstander van het Calvinistische regiem in het Noorden vierden, eer te bewijzen. Daar was de oude Jezuïet Schottus, de kanunnik van Onze Lieve Vrouw Hemelarius, de rechtsgeleerde en stadsraad Woverius, de philoloog-dichter Gevartius, die vóor het jaar om was pensionaris van Antwerpen worden zou; de historicus Miraeus, neef van de Bisschop van Antwerpen, zelf priester, was nu hofkapelaan van de Aartshertogen te Brussel, maar hij had zijn betrekkingen met de Antwerpse kring niet verbroken. Ook Brant, Rubens' schoonvader, stadssecretaris, was Latijns auteur. Rockox verzamelde antieke penningen en beelden en stond met een schaar van geleerden in briefwisseling.

In heel die kring was het Nederlands weinig in ere. Latijn was er er de gebruikelijke correspondentietaal. Als Rubens tot het Nederlands zijn toevlucht nemen moet, begint hij met zich te verontschuldigen.

> Mijn antwoorde in Duitse tale zal genoeg doen blijken dat ik niet en meritere de ere die UE mij aandoet met zijne Latijnse brieven. (*Zo schreef hij in* 1627 *aan Gevartius, en haspelde er toch nog genoeg Latijn door om te doen zien dat hij geen onwetende was*.) Mijn exercitiën ende *studia bonarum artium* zijn zo verre verlopen, dat ik zoude moeten *veniam praefari soloecismum liceat fecisse*.

Rockox schreef bij voorkeur Frans, Rubens Italiaans; Rubens ondertekende zich zelfs in Nederlandse brieven Pietro Paolo. Het Italiaans kon aan het Frans de voorrang als cultuurtaal nog betwisten. Er bestond te Antwerpen een broederschap van Romanisten, in 1572 al ingesteld onder het patronaat van St. Pieter en St. Paul aan de kerk van St. Joris. Om lid te zijn moest men Rome bezocht hebben. Rubens werd er dadelijk na zijn terugkomst te Antwerpen in 1609 door de Fluwelen Breughel binnengeleid.

Heel de cultuurbeweging te Antwerpen en in de gehoorzame gewesten, in welke de leidende standen en de intellectuelen elkaar ontmoetten in ijver voor het Katholicisme, eerbied voor de oudheid, bewondering voor Italië, - heel die cultuurbeweging vond in de kunst haar stralendste uiting.

Beeldende kunst

De Tegenreformatie behoefde de kunst en voelde voor haar. De schone wederopbouw en versiering der geteisterde kerken en kloosters waren integrerend deel van het herstel van het Katholicisme. De grote bedrijvigheid op dat gebied begon pas met

het Bestand, toen men over ruimer middelen beschikte. En de nieuwe geest vierde zijn zelfgevoel in een nieuwe stijl, hevig en nadrukkelijk, weliswaar gebruik makend van de klassieke vormen, die de kunstenaars nu al generaties lang hanteerden, maar door zijn sterk rhythme en dramatische zin toch scherp ingaand tegen de eigenlijk gezegde Renaissance: de Barok. In de schilderkunst zagen wij haar in het voorgaand tijdperk reeds aangekondigd. In Italië had zij zich sedert lang baan gebroken. Onder Italiaanse invloed doet zij zich nu ook in de Zuid-Nederlandse bouwkunst gelden. Uit Italië ontboden de Aartshertogen - voor wie evenals voor de geestelijkheid zelve de kunst een zaak van groot godsdienstig belang was - hun hofarchitect, de Antwerpenaar Coeberger, die spoedig de reeds vermelde kerk op de Scherpenberg bouwen moest; ook zijn veel jon-

gere zwager Frankaert, eveneens jaren lang in Rome werkzaam, werd door de Aartshertogen aan hun hof verbonden; hij bouwde onder andere de Augustijnenkerk te Brussel en propageerde in geschriften de nieuwe bouwwijze waarin eindelijk radicaal met de Gothiek gebroken werd - een rond grondplan achter de pralende gevel, een koepel, geen toren meer. De Jezuïeten-orde had een ruim aandeel in de invoering van dit nieuwe: geen wonder, want zij deed immers zoveel voor de opbouw van de nieuwe geest en was zich tegelijk van haar afhankelijkheid

DE TOREN VAN DE SINT CAROLUSKERK TE ANTWERPEN (LEURS, BOUWKUNST IN VLAANDEREN).

van Rome zo diep bewust. Te Amsterdam bouwde De Keyser protestantse kerken, die eigenlijk Gothische kerken in Renaissance-gewaad waren (na de Zuiderkerk, de Noorderkerk en de Westerkerk; allerbevalligste werken); maar Coebergher en Frankaert werden nog gedurende het Bestand overtroffen door de Jezuïet Huyssens, van Brugge, wiens kerk van St. Karel Borromeus te Antwerpen een geweldige indruk op de tijdgenoten maakte.

Aan nieuwe kerken was in een land waar de steden zo kwijnden, weinig behoefte, ofschoon er toch in de loop van de eeuw vrijwat verrijzen zouden. Het meeste werd verricht ter verfraaiïng van de bestaande Gothische kerken. Een transformatie begon - nog heel de eeuw en langer zou zij voortgezet worden - die tot op de huidige dag de kerkbezoeker in de Zuidelijke Nederlanden in het tijdvak der Contra-Reformatie en der Barok veel meer dan in de middeleeuwen en de Gothiek schijnt te verplaatsen. De Beeldenstorm had ruimte gemaakt voor die ontwikkeling, maar de overtuiging en het zelfvertrouwen van de nieuwe generaties van beeldhouwers en sierwerkers ontzagen óók niets. Altaren werden gebouwd, koor-en kapelafsluitingen, preekstoelen, koorgestoelten en graftomben, die in de stijl van het oorspronkelijke kerkgebouw volstrekt niet pasten, met zware horizontale lijnen, ronde bogen en krullen, het wit en zwarte marmer alleen al afstekend bij de omringende grijsheid, met levendige

figuren in pathetische houdingen, de zwaai van hun gebaren in een heel ander rhythme dan het ijle opwaarts streven der Gothiek. De Keyser's praalgraf van Willem de Zwijger in de kerk te Delft, dat in deze tijd opgericht werd, doet zien dat het Noorden voor dit probleem van kerkversiering geen andere oplossing had, maar de gereformeerde eredienst verlangde geen versiering; integendeel, noch altaar noch kapellen kwamen hem te pas; het

was alleen al door verschil in cultusbehoefte dat na verloop van tijd het interieur van de oude Gothische kerken in Calvinistische handen zo'n contrast zou opleveren met dat van de Vlaamse en Brabantse.

Onder de Aartshertogen, nog eens, werd met dit alles pas een begin gemaakt. Ik noem alleen de beeldhouwers Urbaan Taillebert van Ieper en Koenraad van Noremberg. De eerste maakte onder andere in de St. Maarten's kerk in zijn vaderstad het prachtige

GEDEELTE VAN HET BOSSE OKSAAL (VICTORIA AND ALBERT MUSEUM, LONDEN).

koorgestoelte (1598) en het grafmonument van bisschop de Hennin (1624). De ander bouwde het groote oksaal in de St. Jans te 's Hertogenbosch (1610-12), dat bij de restauratie in 1866 afgebroken werd, omdat het het gezicht op het altaar al te zeer belemmerde, en dat nu een pronkstuk is in het *Victoria and Albert Museum* te Londen. Het was ontworpen naar het voorbeeld van een oksaal nog vóor het eind der zestiende eeuw door een der Van den Broecks voor de Lieve Vrouwe van Antwerpen gebouwd en sedert eveneens opgeruimd. Het is een galerij boven drie bogen rustend op viermaal twee zuilen, in rood, wit en zwart marmer, de beelden en het reliefwerk in albast. Hinderlijk als het in een Gothische kerk geweest moet zijn, is het ontegenzeggelijk een imposant werk, en de sculptuur is van ongemene schoonheid. Een beeld van St. Jan door De Keyser, eerst voor de Amsterdamse Janskerk bestemd, maar door deze (die tenslotte Noorderkerk heten moest) als te paaps geweigerd, doet zien hoe ondankbaar de positie van de beeldhouwer in het Noorden was.

Boven heel die menigte van kunstenaars torende Rubens uit. Zijn aard en gezindheid waren in volkomen harmonie met de heersende geest. Geen zoeker of strijder was hij, geen nieuwlichter, maar een man die zonder aarzeling of twijfel de conventies van zijn tijd aanvaardde en ze met een ontzagwekkende werkkracht, met een nooit falend vormvermogen, maar bovenal met een onuitputtelijke, blijde overtuiging in zijn schilder-

kunst verheerlijkte. Zijn devotie is niet de stille, innige devotie van een vroeger tijdvak, van Memlinc of Van der Goes, van Geertgen tot St. Jans of Gerard David, zij heeft het dramatische, triumfantelijke, het hevig bewogene, het getuigende, dat na de schok van tegenspraak en strijd aan de zegevierende kerk eigen was gebleven. Toch was binnen de nu eenmaal getrokken grenzen de zegepraal zo volkomen dat felheid en bitterheid ten enemale ontbreken. Rubens houdt van het leven en vindt het schoon; alles wat hij aanraakt, wordt van licht en kleur

RUBENS EN ISABELLA BRANDT (SCHILDERIJ VAN RUBENS, PINAKOTHEK, MÜNCHEN).

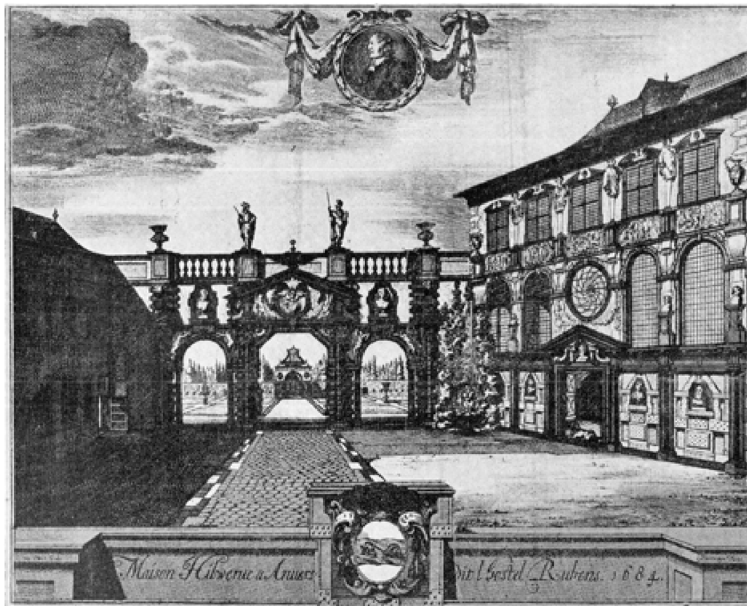
doorstraald. Zelfs in een stuk als de beroemde kruisafneming in de Lieve Vrouwe te Antwerpen, dat hij voor het gilde der kruisboogschutters schilderde, en waarin hij de aangrijpende tragiek van het toneel meesterlijk oproept, voelt men zijn lust in het groeperen en contrasteren, in het uitbeelden van een pezig mannenlijf, in de val van een gewaad, in de adel van een baardige kop. Naast de altaarstukken behandelde hij trouwens ook wereldlijke onderwerpen, bij voorkeur klassieke en mythologische, waarin zijn zin voor volle zinnelijke schoonheid nog gereder uitweg vond.

In zijn realisme, kleur en mensentype Nederlands, in zijn meesterschap over ordening en opstelling zowel als in zijn aanvaarden van een norm van schoonheid een leerling der Italianen, een zoon van zijn tijd in zijn forse beweging en zucht naar tegenstellingen, maakt Rubens in de Nederlandse schilderkunst een heel eigen verschijning. Zijn invloed is zo groot geweest, zijn volgelingen zo talrijk, dat men de Vlaamse schilderschool soms onwillekeurig met hem vereenzelvigt en hem vóor alles als ‘echtVlaams’ beschouwt; te eer omdat de Hollandse schilderkunst, tot dus ver met die van de Zuidelijke Nederlanden een onverbrekelijke eenheid, door de kerkelijke en maatschappelijke toestanden van het Noorden aan zijn voorgaan onttrokken een eigen richting uitging. Gedeeltelijk althans - maar juist dat gedeelte bewondert men heden. Men vergeet hoezeer in zijn eigen tijd ook de Hollanders juist Rubens bewonderden en dat ook in het Noorden nog wel gepoogd werd de traditie waarin hij werkte voort te zetten. Echt Vlaams, een echte Antwerpenaar was Rubens ongetwijfeld, maar gegeven zijn geweldig scheppend vermogen was zijn kunst het

product van een wijde Europese ontwikkeling en strikt door omstandigheden en tijd, veel meer dan door volksaard, bepaald.

Antwerpen en de Zuidelijke Nederlanden gaven zich in ieder geval geestdriftig aan hem over. Bestellingen stroomden hem zo overvloedig toe (ook uit het buitenland; Sir Dudley Carleton de Engelse gezant in Den Haag, die wij weldra ontmoeten zullen, was een van zijn patroons), dat hij met helpers en leerlingen de handen vol had en hoge prijzen maakte. Naar een plaats in zijn atelier werd door meer jongemannen gedongen

dan hij aannemen kon. Eén leerling toonde al vroeg een talent dat de meester nabijstreefde, Van Dijck. Maar het merkwaardige is de maatschappelijke positie die de schilder innam in zijn vaderstad. In het jaar van zijn terugkomst, 1609, 32 jaren oud, getrouwd met de dochter van de humanist-stadssecretaris Brant, een neef van Peckius de Kanselier van Brabant, bewoog Rubens zich in die kring van geleerden, geestelijken en aanzienlijken waarvan ik hiervóor gewaagde, niet slechts als een gelijke maar als een man op

BINNENHOF VAN HET HUIS VAN RUBENS (SABBE, DE MORETUSSEN).

wiens roem, een wereldroem, allen trots waren. Door de Aartshertogen tot hofschilder benoemd, geëerd door zijn eigen stadsregering, was hij te Antwerpen een in het oog vallende figuur. Het huis dat hij zich bouwen liet, dicht bij de Meir, werd met dat van Balthazar Moretus, Plantin's kleinzoon en erfgenaam, een van de bezienswaardigheden der stad. Het was een Italiaans paleis, met een prachtige binnenplaats en tuin, de gevel aan die kant en een driedubbele poort rijk versierd met beelden van antieke helden en goden en godinnen, de zalen als een museum van Italiaanse en antieke kunst.

Al dat uitheemse! Maar kan men er Rubens een verwijt van maken? De omstandigheden welke het Zuiden weerloos voor die invloeden openstelden, bestonden onafhankelijk van hem. Veeleer moet men toejuichen dat hij Italië en de klassieke oudheid in zich wist op te nemen zonder zijn natuur te verloochenen en dat zijn kunst dus, hoevreemdsoortig zij bij ontleding ook blijkt samengesteld, van een triomfantelijk leven bezield was, dat op zijn beurt leven wekken kon. Zijn positie te Antwerpen bewijst

misschien niet meer dan het aristocratisch karakter van die maatschappij: cultuurgemeenschap tussen de intellectuelen en de leidende stand, onverschillig of die Spaans of inheems was, volstond om de eenheid te scheppen waaruit zo'n positie alleen kon ontspringen: het volk telde niet mee. In het Noorden was een verschijning als die van Rubens in ieder geval ondenkbaar, om de diepe verdeeldheid der Noordelijke maatschappij onder het naar heerschappij strevende Calvinisme, en om haar burgerlijk karakter; want het militaire hof der Oranjes zat er maar los aan verbonden.

b. De godsdiensttwisten in het Noorden.

Wat een verschil, als men uit die stille ietwat broeikasachtige atmosfeer, met haar zwoele exotische geuren, tot een beschouwing van het Noorden treedt. Daar stormt het en waait het, luid en driftig botsen de denkbeelden er op elkaar, alle ontwikkeling wordt er uit strijd geboren, maar wat er groeit, is eigen.

De hedendaagse lezer staat vreemd tegenover de godsdiensttwisten, die de geschiedenis van het Bestand in de Republiek beheersen. Zijn eerste opwelling is er een van ontzetting over zoveel hartstocht verkwist aan zo onbegrijpelijke geschilpunten, en als hij eens bladert in die stoffige bibliotheek van strijdschriften door de legers van theologen en theologanten nagelaten, dan weet hij niet of hij zich moet verbazen of ergeren over de haat waarmee die Christenen elkaar te lijf gingen, over de dorre redenaties vol haarkloverij en letterzifterij waarmee zij de eeuwige waarheid dachten te benaderen. Dit wil maar zeggen dat voor ons, die dat verre voorgeslacht soms nog onmiddellijk verstaan in zijn poëzie en in zijn beeldende kunst, de vormentaal van zijn theologie hopeloos verouderd is. Zodra wij ons echter de moeite getroosten die vreemde symbolen te ontcijferen, vertolken zij een diep menselijke zin. De strijd wordt er een tussen eeuwige beginselen, onder de strijders ontwaren wij een oneindig boeiende verscheidenheid van persoonlijkheden, wier karakter en wier geest vorm en kleur aannemen voor ons oog. De godsdiensttwisten zijn geen wonderlijke vergissing meer van een overigens rijke en bloeiende tijd. Zij zijn mede van die rijkdom en die bloei een uiting, die tijd leeft ook in hen, zonder hen is die tijd ook in zijn op het eerste gezicht gemakkelijkste openbaringen niet te verstaan.

Internationale verhoudingen

Het wapengedruis verstomde als om de aandacht op het getwist der predikanten samen te trekken. Weliswaar was de internationale toestand nog hoogst onzeker en men leefde onder de dreiging van een hernieuwde Habsburgse aanval, die de hartstochten door de sluiting van het Bestand gewekt wakker hield en met de angst voor de eigen katholieke bevolking samensmolt. En nu kwam in het Oosten een nieuw gevaar op. De protestantse Duitse vorsten hadden meer dan een generatie lang op hun veiligheid onder het evenwicht van de godsdienstvrede van Augsburg

vertrouwd en in die gerustheid weinig gedaan voor het behoud van de Nederlandse opstand. Nu bleek dat evenwicht echter bedenkelijk in hun nadeel vergleden. Er kon onder katholieke vorsten op herwinnen van aan het Protestantisme verloren gegane gebieden gezonnen worden. Een ernstige zwakheid van de katholieke zaak was weliswaar de positie van de keizerlijke macht in haar eigen erflanden; onder de lange regering van de geesteszieke Rudolf was die hopeloos verzwakt. Toen in 1609 de opvolging in de hertogdommen Kleef, Gulik en Berg, vlak op de Oostgrens der Republiek, openviel, en de protestantse pretendenten zich tegen het keizerlijk machtwoord te weer stellen moesten, konden Frankrijk en de Staten-Generaal dan ook menen dat hier een gelegenheid geboden werd om in de Duitse zaken tegen de aanwas van de krachten der Tegenreformatie de doorslag te geven. Hendrik IV was zo katholiek niet, of evenals Hendrik II woog hem de vete met Habs-

burg het zwaarst. Hoe nauw inwendige tegenstellingen met die Europese spanning verbonden waren, bleek op dat eigen tijdsgewricht in de woelingen te Utrecht.

De man die daar door een volksbeweging de stadsregering tot optreden wist te bewegen en zelf burgemeester werd, Dirk Canter, en de heer Van Brakel, een edelman die in de Staten trachtte terug te komen, hadden wel voornamelijk persoonlijke bedoelingen. Canter, die na de episode van Leicester als hooghouder van het gezag der Staten tegen predikanten en burgerhoplieden in de regering was gekomen, zocht, nu hij allengs met de heersende groep overhoop geraakt was, steun bij de burgers die haar het baatzuchtig omspringen met de genaaste kerkelijke goederern verweten en die in de nieuwe, Arminiaansgezinde predikanten slechts haar ogendienaars zagen; maar tevens moest hij het hebben van de in Utrecht nog zo talrijke ‘papisten’. Onder hen leefde overal de gedachte dat het niet aanging hun, nu het vrede was, nog langer hun vrijheid van godsdienstoefening te onthouden, en Canter, de vriend der steil Calvinistische schutters, moedigde hen daarin aan. Het monsterverbond van Calvinistische democratie en papisme leek Oldenbarnevelt de grondslagen van zijn staatstelsel aan te tasten, en terwijl Maurits. als Stadhouder van het gewest naar de stad geroepen in de verwarde toestand scheen te weifelen, bewoog de daemonische energie van de oude Advokaat de Staten-Generaal tot krachtig ingrijpen. De gezanten van Hendrik IV en van Jacobus I werden gemengd in onderhandelingen met de oproepige stadte Woerden, als om de wereld te tonen dat het behoud van de bestaande oligarchie een gemeenschappelijk belang van het anti-Habsburgs Europa was, maar toen de Utrechtenaren tot onderwerping niet geneigd bleken, zonden de Staten-Generaal een legertje, dat bij de onwil van Maurits door zijn broer Frederik Hendrik werd aangevoerd. Tot vechten kwam het niet. Eerst werd een schikking getroffen; toen de stad eenmaal garnizoen had moeten innemen, volgde evenwel het herstel van de oude regering al heel spoedig. De ongelijksoortigheid van de elementen waaruit de oppositie samengesteld was, had haar kracht verlamd, maar heel de geschiedenis, en ook nog haar onmiddellijk naspel - nieuwe samenzwering, verbanningen en verbeurdverklaringen, en de oprichting van een beperkte en gezuiverde schutterij - stelt in het licht op een hoe smalle basis het regiem van de nieuwe staat rustte.

Maar dat prikkelde slechts tot zoveel te doortastender optreden, ook om buitenslands het zwellend tij van de Contra-Reformatie te keren. Vlak nadat Utrecht voor Frederik Hendrik's legertjes gezwicht was, werden de Europese verhoudingen nog veel ongunstiger door de vermoording van Hendrik IV. Frankrijk's daadkracht werd verlamd, aan 't hof kwam de ultra-Katholieke partij, die op Spanje leunde, aan 't bewind. Zo was het dus een Staats leger onder Maurits dat vrijwel alleen de beide pretendenten in 't bezit van de hertogdommen stellen moest, en toen in 1614 tussen die twee vorsten twist uitbrak en de een de katholieke zijde koos, waren het nogmaals de Staten die de ander, de Keurvorst van Brandenburg, ter zijde stonden. Niet de Keizer, maar uit zijn naam de Aartshertogen Albert en Isabella, dat wil zeggen Spanje, steunden Brandenburg's mededinger, en een Staats leger onder Maurits en een Spaans onder Spinola bezetten zonder slaags te raken elk een reeks vestingen in het betwiste gebied. 't Was als een vooruitgeschoven borstwering tegen de dreiging die zich uit de chaos van het Duitse Rijk al onheilspellender aankondigde, dat de Staten Gulik, Emmerik, Rees en nog enige plaatsen bezet hielden; de Spanjaarden zaten nu trouwens in Aken en Wezel. Dat laatste werd in de Republiek als een ernstige bedreiging

gevoeld, en het berusten erin door velen Oldenbarnevelt bitter kwalijk genomen. Na de Utrechtse gebeurtenissen doet het wonderlijk aan, als men uit het kamp der steile Calvinisten nu de verdachtmaking van Spaansgezindheid tegen Oldenbarnevelt hoort opklinken. Het was zeker slechts dat de situatie geen krachtiger beleid gedoogde, nu noch op Frankrijk onder het regentschap van Maria de Medici, noch op Engeland onder de zwakke en waanwijze Jacobus, die door Spanje met het befaamde huwelijksplan aan de leiband gehouden werd, te rekenen viel.

De verhouding tot Engeland begon trouwens haar eigen moeilijkheden op te leveren. De belangengemeenschap tegenover Spanje werd bij tijd en wijle al door de wedijver der handeldrijvende standen overstemd. Veel Engelsen maakten zich ongerust over de snelle groei van hun voormalige beschermeling en vooral de gedachte dat de bloei der Nederlandse scheepvaart berustte op de haringvisserij ('de grote visserij') onder de Schotse kust, in de Noordzee, die vanouds als onderworpen aan het Engelse koningschap beschouwd werd, was onverdraaglijk. Die oude middeleeuwse theorie omtrent Engeland's eigendomsrecht op de 'enge zeeën' werd opgehaald als een wapen om er de Nederlandse vissers mee te treffen. Jacobus kwam er nooit toe om het te gebruiken, maar uiterst netelige onderhandelingen werden er telkens over gevoerd, en dan was er nog Indië, waar de expansie van de jonge staat zich in weerwil van het Bestand niet alleen ten koste van de Spanjaarden-Portugezen voortzette, maar met de nagekomen mededinging van de Engelse, die voor de toekomst gevaarlijker scheen, bloedig slaags raakte. Maar die gebeurtenissen zijn van zo groot belang - want nu eerst werd de grondslag van een Nederlands Oost-Indisch rijk gelegd, - dat ik ze later afzonderlijk behandelen zal.

Het kerkgeschil in Holland

De uitbarsting van kerkgeschil in de provincie Holland, die nu onze aandacht vraagt, was van langer hand voorbereid. Wij zagen in het vorig hoofdstuk[1] dat een van de hoogleraren in de theologie te Leiden, Arminius, inzichten omtrent de uitverkiezing leerde, die van de strikt Calvinistische afweken, zodat zijn ambtgenoot Gomarus van ongerustheid blijk gaf. Die ongerustheid deelde zich mee aan de predikanten. Al in 1605 had de Zuid-Hollandse Synode zich tot Curatoren der Universiteit gericht met het verzoek om aan de hoogleraren zekere vragen om opheldering te stellen. Curatoren echter, heren uit de magistraat der stad en uit de Staten van het gewest, stuurden de vragers met een kluitje in het riet: slechts een nationale Synode was bevoegd deze kwestie te behandelen.

Een nationale Synode was sedert de dagen van Leicester niet gehouden, maar de predikanten vroegen nu aan de Staten-Generaal er een bijeen te willen roepen. Een kerkelijk strafgericht te laten houden over Arminius en de aanhangers die hij hier en ginds al onder de predikanten bezat, dat strookte echter ganselijk niet met het inzicht van de overheid. Onder invloed van Oldenbarnevelt gaven de Staten dus wel verlof tot het houden van een Synode, maar schreven als doel voor: revisie van Heidelbergse Catechismus en Nederlandse Geloofsbelijdenis[2]. Dit was voor de meerderheid der predikanten geheel onaannemelijk: aan die geschriften willen zij de rechtzinnigheid van Arminius en zijn geestverwanten juist toetsen. De 'rekkelijken' vroeger, de 'Arminianen' thans, ontkenden dat de belijdenisschriften een bindend karakter hadden of als formulieren van enigheid gebruikt mochten worden. Toen de Staten dus een voorvergadering van zeventien theologen uit verschillende gewesten om advies vroegen, belette een groepje van vier Arminianen daaronder, die revisie volgens het oorspronkelijk besluit der Staten zelf verlangden, dat eenstemmigheid bereikt werd:

1) Vgl. hiervóor, 351.
2) De geloofsbelijdenis oorspronkelijk van De Bray; vgl. hiervoor, 199

dat was genoeg voor de Staten om bij hun mening te blijven, terwijl de meerderheid der predikanten een Synode op die voorwaarden weigerde. Die meerderheid, de kerk, zoals zij zich zelf noemden, kon de andersdenkenden echter ook zonder Synode op allerlei manieren dwars zitten, vooral in de classicale organisaties, door het proponents-'examen', dat de pas van Leiden komende jonge theologen afleggen moesten alvorens zij tot het predikambt in een bepaalde streek toegelaten werden. De studenten van Arminius hadden het vaak zwaar te verantwoorden. Overigens hielden de Arminianen toen en later vol, dat hun afwijking

punten van ondergeschikt belang betrof, en terwijl zij zelf zonder gewetensbezwaar broederlijke gemeenschap met de meerderheid onderhielden, ontzegden zij deze het recht hen op grond van de geschilpunten af te snijden.

Was het onderscheid inderdaad gering? In 1609 - het Bestand was pas gesloten en Arminius, jong nog, maar teringachtig, had geen twee maanden meer te leven - werd tussen de beide Leidse hoogleraren, elk bijgestaan door vier predikanten, ten overstaan van Oldenbarnevelt en een commissie uit de Staten van Holland, een conferentie op hoop van een verzoening belegd. De kloof werd er slechts wijder. ‘Daar is gezeid’, klaagde een van Arminius' medestanders later (Utenbogaert, de Haagse hofprediker, de man van de wereld, naar wie Oldenbarnevelt en de Staten, en in deze tijd ook nog Maurits, luisterden):

> Daar is gezeid, dat Arminii gevoelen van de justificatie erger is dan der Jezuieten, dat het is tegen Cristi ere, dat men daarmede niet zoude derren verschijnen voor den Rechterstoel Christi.

De tegenstanders van de praedestinatieleer, hoezeer ook minder agressief gestemd, gaven toch soms eveneens uiting aan gevoelens van wezenlijke afschuw.

> Gij maakt God tot een tyran en een beul,

had een generatie tevoren een rekkelijk theoloog te Leiden een Calvinistisch collega toegevoegd, en de zachtzinnige Arminius zelf stoof op tegen de ‘godslastering’ waaraan een student zich naar zijn mening schuldig maakte, toen die onder invloed van andere leraars betoogde dat de mens geen weerstand bieden kon aan Gods besluit dat hij de wet overtreden zou.

Tot hun uiterste consequentie beleefd leidden inderdaad de twee beginselen tot twee geheel verschillende gedachtenwerelden. Aan de ene kant stonden mannen die alle menselijkheid opofferden aan het duizelingwekkend stelsel door Calvijn tot de ere Gods gebouwd. Voor hen telde niets dan het eeuwig raadsbesluit waarbij God hen zonder hun verdienste uit het algemeen verderf der mensheid opgeheven had, en hun verzekerdheid temidden van haters en belagers dat, wat zij ook doen mochten, hun val niet blijvend zijn en niets hen van de zaligheid beroven kon; alleen voor hen, voor de Gereformeerde kerk, was Christus gestorven en de Republiek der Zeven Nederlanden uit de Spaanse slavernij verlost, want zo had God het in zijn eeuwig welbehagen beschikt. Daarentegen schreven de anderen die zekere kracht ten goede, die ook zij in zich gevoelden, niet zo uitsluitend aan Gods vrijmachtig willen toe, en de kleinste inbreuk die zij zich (‘tegen Christi ere’) daarop veroorloofden, was als een wijd open deur op heel de wereld der mensen ook buiten de enge gemeenschap van hun kleine kerk, opliefde, blijdschap en schoonheid. Over en weer beschuldigden de partijen elkaar van hoogmoed. De Arminianen waarschuwden

> dat het schrikkelijk predestinatie-gevoelen alle bestraffing en vermaning overbodig maakt en allen ijver tot godzaligheid wegneemt.

Ook schimpten zij dat de geest der paapse Inquisitie in hun tegenstanders herleefd scheen, maar de Gomaristen vroegen, wie de scheidslijn tussen belangrijke en onbelangrijke geschilpunten trekken zou en betoogden, dat het minste toegeven

onvermijdelijk tot 'leervrijheid' leiden moest. Inderdaad stonden overal Libertijnen en vrijgeesten buiten de kerk klaar om het verzet tegen preciesheid te steunen en er veel verder gaande conclusies uit te trekken.

Gy noemt den Paus den Antichrist,
Maar zijn d'r nergens meer te vinden?
Ik meen dat al die willen binden
Aan hare dromen ons gemoed,
Al kuikens zijn van 't zelfde broed.

Zo'n uiting moest de Contra-Remonstranten nog feller maken, en alvast waarschuwden zij, dat uit het Arminiaans beginsel regelrecht voortkwamen pelagianisme, papisme, atheisme, en van deze was voor de gemeentenaren papisme het grootste kwaad. Want betekende papisme niet Spaansgezindheid? Oldenbarneveldt mocht breedheid genoeg hebben om te zeggen

dat ook onder de papisten veel oprechte beminders van 't vaderland zijn;

Hij zei het maar tot de Franse gezant het leidde hem niet tot een positieve actie, en in een maatschappij die in de omringende landen de katholieke overheersing zich herstellen zag, belette in ieder geval de angst voor een soortgelijk lot het volgen van een politiek van vertrouwen. Al de verbodsbepalingen waardoor de Katholieken getroffen werden, maakten het hen dan weer moeilijk zich met de bestaande staatsvorm te verenigen. Hoe weinig zij dat deden, blijkt uit de instructies waarover Vosmeer, hun gebannen leider[1], het in 1610 te Brussel met de Provinciaal der Jezuieten eens werd, en waarnaar zich dus de pastoors zowel als de Jezuieten-missionarissen in het Noorden gedragen moesten: studeren aan de ketterse universiteiten van Leiden en Franeker, aandeel nemen in de Oost-Indische Compagnie, leveranties doen aan legers die tegen katholieke vorsten streden, dat alles moest aan de gelovigen als onoorbaar voorgesteld worden. In het oog der Noordelijke patriotten was het al verdacht genoeg dat nieuwe generaties van geestelijken buiten het gebied der Staten, te Keulen, maar vooral te Leuven, opgeleid werden, en zo bestond er een stemming waarin geen bewering zó gevaarlijk aankwam, als dat de Arminiaan zelf een vermomde papist, een vermomde Jezuiet was.

In de ernstige theologische discussies weliswaar schijnt dit veelvermogend beginselverschil in fijngesponnen redeneringen zoek te raken. Arminius in 't bizonder was geneigd het te verkleinen. In de disputen gedurende zijn Amsterdamse tijd[2] had hij Plancius, die daar zijn voornaamste aanklager geweest was, de mond gestopt met de toegeving dat ook schuldeloze kinderen om de erfzonde verdoemd kunnen worden. 't Was een van de grieven van zijn wederpartij dat hij niet rond voor zijn gevoelen uitkwam, dat hij zijn ketterijen op slinkse wijze, in 't geniep, onder zijn studenten verbreidde. Hij was geen strijdbare natuur en waar hij van de kant van de barse en opvliegende Gomarus en van de grote meerderheid der predikanten aan een geduchte ketterjacht bloot stond, is het geen wonder dat hij zijn mening, die hij toch niet verloochenen kon, in termen wrong welke aan de gangbare zoveel mogelijk naderden. Van hun kant waren de strenge Calvinisten vaak uiterst gevoelig voor het verwijt dat zij God tot de schepper der zonde maakten, en in hun verweer schenen zij de steilheid van het stelsel soms te verzachten. Maar het verschil was er, en na de dood van Arminius ontwikkelde het zich onweerstaanbaar.

1) Vgl. hiervóor, blz. 305.
2) Vgl. hiervóor, blz. 351.

Het was onmogelijk dat de overheid zich buiten de strijd zou houden. Vrede en enigheid in de staatskerk werd algemeen als een groot staatsbelang beschouwd. Zoëven vermeldde ik de samenspraak van theologen die in 1609 voor een commissie uit de Staten van Holland ingericht werd. Dit was niet de eerste poging van dien aard. In 1607 al waren

Gomarus en Arminius voor de Hoge Raad verschenen. In het volgend jaar had elk der beide hoogleraren zijn mening in een lange rede voor de volle Statenvergadering van Holland ontwikkeld. In 1610 - de dood van Arminius had geen, verzoening gebracht, integendeel had de lijkrede door Bertius, de regent van het Staten-college, gehouden Gomarus in de hoogste mate verbolgen, en de meerderheid maakte het de Arminianen

OLDENBARNEVELT (PRENT VAN W. DELFF, NAAR EEN PORTRET VAN DE ZEVENTIG-JARIGE, GESCHILDERD DOOR MIEREVELT).

al lastiger -, in 1610 namen de Arminiaanse predikanten een stap van het allergrootste belang. Zonder twijfel was hij door Utenbogaert met Oldenbarnevelt overlegd. Onder leiding van de eerste in alle stilte vergaderend hechtten vierenveertig predikanten hun goedkeuring aan een ‘remonstrantie’ waarin hun gevoelen omtrent het betwiste vraagstuk van de rechtvaardiging door het geloof uiteengezet werd, om hiermee een verzoek om bescherming aan de Staten van Holland te begeleiden. Naar die geloofsbelijdenis heetten zij voortaan Remonstranten. Op het verzoek om bescherming kwam het aan.

De eerste, natuurlijke opwelling van de Staten moest zijn die bescherming te verlenen. 't Was een twist tussen godgeleerden, moeilijk te vatten voor wereldlingen zelfs in die op theologiseren verzotte tijd. Maar wat het betekenen zou, als men de kerk de zaak zelf liet behandelen, dat kon zelfs de minst theologische regent bevroeden. De Remonstranten zouden uitgezet, de leer precies bepaald, en op de rechtzinnigheid der overheid zelve en op de schriftmatigheid van haar handelingen een al aanmatigender toezicht uitgeoefend worden. Men herinnerde zich niet alleen de dagen van Leicester, maar wat daarvóor in Vlaanderen gebeurd was, terdege.

> Als de wereldlijke autoriteit dus tegengewerkt kan worden, zal het gaan gelijk in Vlaanderen in uw tijd, -

zo schreef Oldenbarnevelt iets later aan Caron, de Staatse gezant in Engeland, die een Vlaming was. De vrijheid die de kerk opeiste, was vrijheid om niet alleen op haar eigen gebied maar in de staat de toon aan te geven. Zo hadden de regenten het van het begin der onafhankelijkheid af gezien en daar hadden zij, gelijk protestantse overheden allerwegen deden, tegen gewaakt.[1] In de ogen der orthodoxe predikanten was hun houding altijd ontoelaatbare heerszucht geweest en de meningen waren zo weinig overeen te brengen dat er in weerwil van een ernstige poging in 1591 geen regeling van de verhouding tussen kerk en staat door middel van een door beide aanvaarde kerkorde tot stand was kunnen komen. Het theologisch geschil bracht thans die oude kwestie aanstonds te berde en in een gevaarlijker vorm dan ooit, want, al zagen de Staten dat nog zo niet, het werd meer dan een predikantengeschil, het begon de hartstochten van het kerkelijk volk op te wekken. Daardoor waren alle pogingen tot verzoening en bevrediging gedoemd tot mislukking, ja werden door de sterkste partij, die belet werd van haar kracht gebruik te maken, als onverdraaglijke inmenging gevoeld. Erger nog, op den duur raakten ook bij de Staten, geprikkeld door de onhandelbaarheid der orthodoxen, de hartstochten gaande en kregen hun maatregelen een onmiskenbare trek van machtsoverschatting en geestdwang. Met een boze hardnekkigheid aan weerskanten ziet men zo van jaar tot jaar de spanning sterker worden, totdat slechts een uitbarsting lucht verschaffen kan.

Het begon in 1610 inderdaad met het toestaan door de Staten van Holland van de bescherming waarom de Remonstranten verzocht hadden. De Staten vermaanden de predikanten om bij classicale examens proponenten die niet verder gaan wilden dan de vijf punten der remonstrantie, met rust te laten en tevens om

> de hoge mysterieuze punten die tegenwoordig al te zeer, God beter 't, gedisputeerd worden,

1) Vgl. hiervóor, blz. 297.

in hun preken niet op te rakelen. Men herinnert zich dat de Aartshertogen een nog veel algemener verbod van theologische disputen wisten te handhaven. In Holland was de resolutie der Staten als een woord in de stormwind gesproken. Ook de meerderheid der predikanten ging nu aaneengesloten op de overheid werken. In 1611 werd nogmaals

door de Staten een conferentie tussen zes predikanten van weerskanten belegd en hier boden de orthodoxen - Festus Hommius van Leiden was hun eigenlijke leider, Plancius van Amsterdam de felste - de Contra-Remonstrantie aan, waarin hùn inzichten omtrent de uitverkiezing geformuleerd waren. Van een vergelijk kon geen sprake zijn. De Contra-Remonstranten drongen steeds, het geschil kerkelijk te mogen beslissen; dit konden de Staten van Holland niet toestaan. Een nieuwe resolutie, het volgend jaar ietwat verduidelijkt, schreef onderlinge verdraagzaamheid nu gebiedend voor. Hoe goed ook bedoeld, het kon niet anders of dit moest, terwijl de minderheid er voldaan over was, door de meerderheid als een partijdige uitspraak tot verderf van de kerk worden opgevat En nu versterkten de Hollandse Contra-Remonstrantse predikanten zich met de medewerking van die in de andere gewesten, en er werden gezamenlijke verzoeken tot de Staten-Generaal gericht om een Nationale Synode te mogen houden. Maar ofschoon de meeste andere gewesten, waar het Arminianisme nog weinig of niet doorgedrongen was, bereid waren zich eenvoudig naar hit advies van hun predikanten te gedragen, de invloed van Holland en van Holland's Advokaat maakte een toestaan van het verzoek onmogelijk.

Terwijl van de ene verzoeningsconferentie tot de andere de predikanten al scherper tegenover elkaar waren komen te staan, werden de Staten van Holland onweerstaanbaar op de weg van inmenging verder gedrongen. De Remonstranten, die het van hun bescherming hebben moesten, hadden hen tot eigenmachtige wetgeving voor de kerk als 't ware uit genodigd. Bijna tegelijk met het verschijnen der Remonstrantie had Utenbogaert zijn *Tractaat van 't ambt ende autoriteit ener Hoge Christelijke Overheid in kerkelijke zaken* in 't licht gegeven. Daarin vermaande hij de Staten van Holland met aandrang om hun gezag over de kerk, dat zij van God ontvangen hadden (‘die u tot goden over uw volk gesteld heeft’) niet te laten vallen maar krachtig te handhaven.

> Ziet toe, ende let daarop, hoe uwe onderdanen geleerd worden, ende wat spijze den armen schapen Christi voorgedragen wordt; ende let daarop met ernst.

Dat was voor geen dovemans oren gesproken. In 1612 besloten de Staten stedelijke en andere overheden te machtigen zich desgewenst naar de nooit ingevoerde kerkorde van 1591 te gedragen. Wat dit in de praktijk zeggen wilde, bleek weldra uit het ene geruchtmakende geval na het andere. Zo werd in het dorp Warmenhuizen door de Ambachtsheer een remonstrants predikant tegen de zin van de kerkeraad met behulp van de Schout en de Landdrost van Alkmaar binnengedrongen. In Rotterdam werd de contra-remonstrantse predikant Geselius, die weigerde om met zijn ambtgenoot Grevinckhoven vrede te houden en over ‘de hoge, mysterieuze punten’ te zwijgen, na vermaningen door de magistraat afgezet, en toen hij daarna, aangemoedigd door de vurige ds. Smout, zijn getrouwen in particuliere oefeningen bleef stichten, werd hij zonder vorm van proces uit de stad gebannen. De Rotterdamse Contra-Remonstranten gingen voortaan buiten de poorten, te Schiedam, Delfshaven, Hilligersberg, ter kerk en werden als ‘slikgeuzen’ bespot.

Oldenbarnevelt achtte het intussen nodig het aangenomen systeem nog uitvoeriger en indrukwekkender te verkondigen. In Januari 1614 werd een resolutie der Staten

van Holland afgekondigd, de ‘resolutie tot vrede der kerk’, waarbij nauwkeurig voorgeschreven werd wat men in die kerk mocht leren. Uitwassen ter wederzijde,

> dat God den Heere enige mensen geschapen heeft ter verdoemenisse (*of daarentegen*) dat 's mensen natuurlijke krachten ofte daden heure zaligheid kunnen werken, strekkende beide tot Godes onere, grote lasteringe onzer Christelijke Reformatie, ende strijdende jegens onze goede meninge,

werden veroordeeld; ter hogeschool mocht men vrijuit disputeren, maar

> wij en verstaan niet, dat die hoge disputen waaruit, tegen onze voorszeide ordre ende goede meninge, de voorszeide ongerijmde naduidinge ende extremiteiten zouden volgen, in 't openbaar ofte op den predikstoel, of anders onder het gemene volk gebracht zullen mogen worden.

Wie in zulke disputaties niet ‘hoger’ dan de leer der Remonstrantie gaan wilde, mocht daarom niet gemolesteerd worden,

> houdende dezelve leere ook genoegzaam ter zaligheid ende tot Christelijke stichtinge bekwaam.

Wel mocht Trigland zeggen, - de Amsterdamse predikant die de streng orthodoxe geschiedschrijver van deze gebeurtenissen worden zou -:

> D'auteurs van die Resolutie nemen haar de macht aan om te verklaren welke lere genoegzaam zij ter zaligheid, hetwelk omtrent zoveel is als zich meester te maken van het woord Gods en van den regel ons aldaar voorgeschreven.

Zulke aanmatiging was echter in de zeventiende eeuw, door de eis van de kerk dat de staat haar leer als de enige handhaven zou, als een maatregel van zelfverdediging te verklaren. Het kwam Oldenbarnevelt, als hij zich de opkomst van het Protestantisme te binnen bracht, eenvoudig ongerijmd voor dat men de overheid haar recht van beslissing zou betwisten.

> Dat men nu de overheden, die voormaals zo dringend op hun geweten en hun ambt gemaand werden om de Hervorming te aanvaarden en de zaak der religie ter harte te nemen, als onwetenden zou willen voorstellen, hun alle kennis ontzeggen en hen dwingen te zien door andermans ogen, dat vinden velen noch juist noch redelijk.

En hij stond werkelijk niet alleen met dat inzicht en had goede zorg gedragen dat men het weten zou. Met geen mindere naam dan die van de Koning van Engeland zocht hij zich te dekken. Het was hem in 1611 een buitengewoon onaangename verrassing geweest dat deze met verbazende hevigheid tegen de benoeming van de Duitse theoloog Vorstius tot Arminius' leerstoel was uitgevaren. Vorstius was de keuze van Utenbogaert, en de Contra-Remonstranten, die dus in ieder geval bezwaar tegen hem hadden, waren door die onverwachte tussenkomst van Jacobus I niet weinig verheugd. Jacobus, die zich op zijn theologische kennis liet voorstaan, speurde Socinianisme in Vorstius' geschriften en protesteerde bij de Staten tegen hun roekeloosheid met meer dan vaderlijke gestrengheid. De Engelse gezant in Den Haag, Winwood, verklaarde dat de religieuze band die de twee landen samenhield verbroken was. Hoezeer ook ontsticht door de toon die Jacobus aannam, Oldenbarnevelt had moeten zwichten en de ongelukkige Vorstius, die zijn Duitse post al verlaten had, sleet jaren te Gouda met het opstellen van verdedigingen. Met Episcopius, een jong en bekwaam Hollander, die nu benoemd werd, waren de Contra-Remonstranten

weliswaar niet beter af. Gomarus had Leiden in arren moede verlaten. en ofschoon men hem door een Contra-Remonstrant verving, het was voor de meerderheid in de kerk een duldeloze ergernis dat de aankomende leraren door diens ambtgenoot van het rechte spoor geleid konden worden. Maar Oldenbarnevelt had van het geval Vorstius geleerd en de nieuwe resolutie waarmee de kroon op het werk gezet

werd, dus met een volledige diplomatieke actie ingeleid. Wat ook de betrekkingen tussen contra-remonstrantse godgeleerden en de Aartsbisschop van Canterbury in de zaak Vorstius bereikt mochten hebben, het bleef een feit dat het gezag door de Koning van Engeland over zijn kerk geoefend niet geringer was dan dat hetwelk de Contra-Remonstranten aan de Staten misgunden, en zo had de Advokaat in 1613 een koninklijk schrijven aan zijn meesters de Staten van Holland weten uit te lokken, waarin hun een

'DE STOK' HET ZINNEBEELD VAN HET GEZAG. 'NOOM' DE PREDIKANT. (VGL. 'HEEROOM') UIT EEN PAMFLET - 1612 - VAN DE DELFTSE BURGEMEESTERSZOON W. MEERMAN, 'IS BOOTMANSTALE OP ZIJN SCHEEPS' GESCHREVEN, BRANDT).

verbod van 't brengen van strijdvragen op de preekstoel en opleggen van wederzijdse verdraagzaamheid ten opzichte ervan als de enige weg tot vrede aangeprezen werd. Jacobus had eraan toegevoegd na bestudering van de vijf punten, door Utenbogaert in het Frans vertaald en hem door Caron voorgelegd, dat de leer van beide partijen met de waarheid en met het zieleheil bestaanbaar was.

't Was dus onder hoog patronaat dat de resolutie tot vrede der kerk op de verbijsterde Contra-Remonstranten losgelaten werd en velen hunner aanvaardden het machtwoord. Gelukkig voor het geestelijk leven, dat veel anderen zich schrap zetten. Op tal van plaatsen lieten de orthodoxen zich liever door leraren naar hun hart over de verboden stellingen in afzonderlijke vergaderingen stichten, dan dat zij in de kerk bijwoonden hoe het woord versluierd werd. In plaats van vrede bracht de resolutie nog weer een hele reeks van onverkwikkelijke incidenten, waarin stadsregeringen weerspannige burgers beboetten wegens het houden van ongeoorloofde oefeningen - hoe bitter was het voor de leden der staatskerk om strenger behandeld te worden dan Lutheranen, Doopsgezinden of zelfs Papisten! maar inderdaad, wat *die* deden, ging de staat zo na niet aan -; of waarin weerspannige predikanten vermaand, gedreigd, geschorst, afgezet, verbannen werden. Een heel

erg geval had plaats onder het oog der Staten, ja door hun ingrijpen: met Rosaeus, Utenbogaert's ambtgenoot in Den Haag, die weigerde met hem aan het avondmaal deel

te nemen. Twaalfhonderd gemeentenaren verzoeken de Staten in 1616 om ‘restitutie’ van de geschorste leraar, maar Utenbogaert dreigt af te treden als zij wijken zouden voor

> zo ene handgrijpende vilipendie van Hunner Edel Mogenden christelijke autoriteit.

De malcontenten kunnen slechts voortgaan 's Zondags ‘uit te lopen’ naar Rijswijk. Door zulke methoden werd allengs in de toch van zo diepe eerbied voor het gezag doordrongen gereformeerde menigte een gevaarlijke stemming aangekweekt. Het verboden leerstuk der predestinatie, dat van hogerhand als onnodig voor de zaligheid beschreven was, werd met meer en meer hartstocht aangehangen als bijna het enige nodige. Die erop afdongen, werden voor atheïsten en papisten gehouden. Utenbogaert en Arminius, zei men, hadden van de Paus de toezegging van de kardinaalshoed ontvangen, als zij erin slaagden de Nederlandse kerk onder Rome terug te brengen. Het springt in het oog dat de leer van Arminius, die de mens een zeker vermogen tot zijn eigen redding toeschreef, de kloof tussen Protestantisme en Katholicisme overbruggen kon. Er zijn ook inderdaad aanhangers geweest, die de gebruikelijke gereformeerde zienswijze als zou de kerk van Rome volslagen van het christendom vervreemd en de Paus de anti-Christ zijn, bestreden. Dit is nog heel iets anders dan een neiging om zich met de oude kerk te verzoenen ,en al kwam een enkeling daar later ook toe - zoals Bertius, en misschien De Groot -, de overgrote meerderheid der Arminiaanse predikanten en van hun volgelingen stond rotsvast in de Reformatie. Dat nam niet weg dat verdachtmaking op dit punt een gevaarlijk strijdmiddel tegen hen was. Van Oldenbarnevelt, die immers reeds het Bestand doorgedreven had, werd gefluisterd dat hij zich door Spanje liet betalen. Afgezien van zulke praatjes leek velen de politiek van Holland een gevaar voor het land. Hoe kon de Republiek bestaan, als de kerk in een paar provincies een afwijkende richting uitgedreven werd en men een Nationale Synode om de eendracht te herstellen niet aandorst? Oldenbarnevelt was nog te zeer een ‘politique’ uit de school van Willem van Oranje om die strikte geloofseenheid als grondslag voor de staat nodig te achten, en dat was zeker in de regentenstand geen ongewoon gevoelen.

Intussen was het de ernstigste zwakheid in Oldenbarnevelt's stelsel - ernstiger dan de woede van de Calvinistische gemeente, ernstiger dan de afkeuring der andere gewesten - dat de regerende stand van Holland niet eensgezind was. De resolutie van Januari 1614 was niet met eenstemmigheid genomen; Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend hadden er niet aan gewild. Zo konden dus de predikanten in de weigerachtige steden hun gang gaan: de magistraat van een stemhebbende stad liet zich door een meerderheidsbesluit van de Staten der provincie de wet niet voorschrijven. Amsterdam, met negen predikanten, allen Contra-Remonstrant, onder wie Plancius en Trigland, was voor heel de partij een machtige burcht. In 1616 werd een poging gedaan om de Amsterdamse regering tot andere gedachten te brengen. Als woordvoerder voor een plechtige bezending van de Staten van Holland verscheen Hugo de Groot in de vroedschap en sprak een lange rede uit om haar te bewegen zich bij de meerderheid voor de resolutie van 1614 aan te sluiten.

Hugo de Groot, nog steeds vóor in de dertig, genoot nu als classicus, theoloog, historicus en rechtsgeleerde een internationale beroemdheid. Op wens van

Oldenbarnevelt was hij een paar jaar tevoren Pensionaris van Rotterdam geworden om de oude Advokaat in de Staten van Holland terzijde te staan. Hij diende diens kerkelijke politiek met volle overtuiging, had de resolutie van 1614 helpen opstellen en verdedigde haar thans tegenover de regeerders van Amsterdam in een geleerd maar glashelder betoog. De raad echter besloot 'met een meerderheid van weinige stemmen' zich aan zijn oude standpunt te houden.

Politieke verwikkelingen; Amsterdam, Maurits

Men vraagt zich af, waarom juist de Amsterdamse regenten de stelling van de opperhoogheid der wereldlijke macht, door De Groot nogmaals zo verleidelijk voorgedragen, verwierpen; waarom juist zij, onder wie een zo typisch libertijn als burgemeester C.P. Hooft een gezaghebbende verschijning geweest was (thans hield men hem jaarlijks buiten het burgemeesterschap), hun predikanten, die op striktheid in de leer ijverden en de vrije Synode verhieven boven de Staten, lieten begaan. Dat zij de felheid van het Amsterdamse volk, dat remonstrantse vergaderingen verstoorde, duchtten, is niet waarschijnlijk. Die felheid werd juist door de bewegingsvrijheid der predikanten aangewakkerd - met behulp, naar men zeide, van de kerkelijke bedeling. Er waren onder de bevolking ook wel degelijk andere stromingen waarop burgemeesteren, hadden zij dat verlangd, zouden hebben kunnen steunen. 't Is waar dat alleen de gereformeerde gemeente sterk genoeg georganiseerd was en voldoende zelfvertrouwen bezat om een wezenlijk politiek gevaar te worden. Maar er waren toch behalve de Remonstranten de Katholieken en de Doopsgezinden, er was de oude libertijnse traditie. Evengoed als in de dagen van Spieghel en Roemer Visscher was de intellectuele beweging te Amsterdam afkerig van het steile Calvinisme. Wij zullen dat aanstonds meer in bizonderheden beschouwen. Hier slechts de opmerking dat Samuel Coster en zijn Academie, die zich zoo scherp tegenover de predikanten stelden, klaarblijkelijk niet enkel over intellectuele maar ook over populaire macht beschikten, en dat de kerkeraad zonder de steun van burgemeesteren bezwaarlijk iets tegen de vrijheid van meningsuiting en van lering vermocht zou hebben. Waarom, nogmaals, koos de stadsregering de zijde van hen die een voor haar gezag zo strelende opvatting verwierpen?

Burgemeesteren, te Amsterdam meer dan in andere Hollandse steden de almachtige leiders der stadspolitiek, vertegenwoordigden slechts een meerderheid, en een kleine meerderheid, van de vroedschap. De minderheid, waarvan oud-burgemeester Hooft de rechtschapen maar al te zachtzinnige woordvoerder was, werd stelselmatig buitengesloten. Onder de meerderheid waren er zeker ijverige Calvinisten, die de contraremonstrantse zaak uit volle overtuiging dienden; hun hoofdman was Reinier Pauw, een heerszuchtig en hartstochtelijk man. Maar werden anderen niet bewogen door heel andere gevoelens? Amsterdam - wij zagen het[1] - had de sluiting van het Bestand zoeken te verhinderen; daarin was Calvinistische haat van Spanje met handelsbelang samengevallen; de stad had voor Oldenbarnevelt's gezag moeten zwichten, maar bij veel leidende mannen was een bittere ontstemming achtergebleven. Hardnekkig vasthoudend aan het plan van de oprichting ener West-Indische Compagnie, dat voor de vredespolitiek had moeten wijken, gebruikten dezen - zo mag men veronderstellen - het verzet tegen 's Advokaats kerkelijke politiek om hem ten val te brengen. Ook allerlei overwegingen van stedelijke verhoudingen, waarin ‘eigenzoekelijkheid’ de doorslag gaf, brachten de situatie teweeg die Pauw in staat stelde de macht van Amsterdam in de landspolitiek naar zijn goeddunken aan te wenden en te handelen naar zijn overtuiging,

> dat men het eens degelijk over 't land most laten waaien.

1) Vgl. hiervóor, blz. 327.

En waarlijk, een crisis begon de enige manier te worden waarop men uit de ondraaglijke spanning komen kon. Er was behalve de houding van Amsterdam nog een factor die niet door de godsdienstige vraagstukken alleen, of zelfs voornamelijk, bepaald werd, maar die toen de crisis kwam, teweegbracht dat zij tegen Oldenbarnevelt en zijn partij uitviel. Dat was de houding van de Stadhouder.

In het begin van 1617 koos Maurits, die zich tot dusver buiten de twist gehouden had,

onvoorwaardelijk de zijde van de felste Contra-Remonstranten. Men behoeft in hem nog geen huichelaar te zien, wanneer men betwijfelt of hij daartoe door diepe godsdienstige overtuiging geleid werd. Niets wat wij van Maurits weten, noch zijn levensgedrag noch enige persoonlijke uiting, doet vermoeden dat godsdienstige vraagstukken voor hem een dwingend gewetensbelang hadden. Met Willem Lodewijk, de Stadhouder van Friesland en Groningen, was dat anders; het is begrijpelijk dat de zoon van Jan van Nassau al veel eerder streng Calvinistisch

PRINS MAURITS (GRAVURE NAAR MIEREVELT).

stelling genomen had. Willem Lodewijk oefende zeker invloed op zijn neef in Den Haag. Maar dat was lang niet het enige.

Wij zagen hiervóor hoe Maurits in de strijd over de sluiting van het Bestand in scherpe tegenstelling tot de Advokaat geraakt was, aan wiens leiband hij in politieke zaken tot dan toe gelopen had, en hoe hij tegelijk op eenmaal met de Calvinisten, tegen wie hij zich aan het begin van zijn loopbaan door Oldenbarnevelt had laten gebruiken, samen geraakt was. De West-Indische-Compagnie-groep van Amsterdam - ik herinnerde er zoëven aan - behoorde toen ook al tot de oppositie-combinatie. Het is eigenlijk niet meer dan natuurlijk dat Maurits, toen hij bij het al scherper worden van de twist kiezen moest, in het kamp waar hij zich in 1608 al bevonden had, terecht kwam.

Te meer omdat hij inmiddels nog op een ander punt van buitenlandse politiek, en weer tezamen met de strenge Calvinisten, van de Advokaat verschild had. Dat was over het vraagstuk van de houding aan te nemen tegenover de binnenlandse beroering in Frankrijk, die na de dood van Hendrik IV maar niet tot bedaren komen wou. De Nederlandse Calvinisten zagen in de Hugenootse edelen, die telkens weer tegen de katholieke regering opstonden, de natuurlijke bondgenoten van de Republiek. Oldenbarnevelt daarentegen geloofde niet dat er van hen iets anders te verwachten was dan destructie, en hij begreep dat een sterke Franse regering, ook al was ze katholiek, niet zo Spaansgezind zou zijn - en daar kwam het op aan - als een die door Hugenootse woelingen bedreigd werd. Wel ver van de Hugenootse adelspartij te steunen oordeelde hij dus, dat het belang van de Republiek, in de dreigende toestand die door het samengaan van de Spaanse en de Duitse Habsburgers voorbereid werd,

het handhaven van een goede verstandhouding met de Franse regering vereiste. In de eerste jaren van het Bestand gaf de gezant der Staten, Aerssens, veel aanstoot aan het Franse hof door zijn betrekkingen met de rebelse groten. Door hem in 1614 te vervangen won Oldenbarnevelt de gunst der Franse regering, maar in Aerssens had hij van dat ogenblik af een onvermoeid vijand. Maurits kwam sterk onder de invloed van die onscrupuleuze man, die een scha-

kel werd tussen hem en een van de voornaamsten der Hugenootse malcontenten, de Hertog van Bouillon, zijn eigen zwager. Mèt de schikking in de Gulik-Kleefse erftwist, waarbij Wezel in Spaanse handen gelaten werd, waren het vooral die Franse verwikkelingen, die voedsel gaven aan de beschuldiging alsof de oude Advokaat als handlanger van Spanje het Katholicisme weer zocht binnen te voeren. Uit het theologisch geschil zelf hoorden wij aanstonds de kreet 'papisme!' opklinken. Nu meende men in het buitenlandse beleid de bevestiging der ergste vermoedens te zien.

En nog op een andere wijze werd het buitenland in de twist gemengd: tegenover de gezant der Franse regering in Den Haag kon de coalitie der tegenstanders van de Advokaat steunen op de gezant van Jacobus I. Sedert 1616 was dit Sir Dudley Carleton. Zijn Koning was diep gegriefd over een transactie waartoe Oldenbarnevelt hem in dat jaar verleid had, om namelijk de pandsteden die van 1585 af in Engelse handen geweest waren tegen een betrekkelijk lage som te ontruimen. Hij was niet minder ontsticht over de bescherming die de Nederlandse Oost-Indische Compagnie in haar strijd met de Engelse (waarover wij later uitvoerig zullen handelen) van Oldenbarnevelt en zijn partij genoot. Hen in 't bizonder zag hij ook scheef aan om de verdediging van het oude recht der Nederlandse vissers om te vissen op de zeeën die hij de zijne geliefde te noemen; De Groot's *Mare Liberum* was eigenlijk tegen de aanmatiging van Spanjaarden en Portugezen, die de wereldzeeën sluiten wilden, gericht geweest, doch de schoen paste Jacobus en hij trok hem aan: maar vergaf De Groot zijn 'buitensporigheid' dan ook nooit. De telkens weer oplaaiende strijd over de Engelse lakenhandel (waarvan Antwerpen zo graag geprofiteerd had) verscherpte de stemming nog. Zoveel te gereder achtte de Koning nu, voorgelicht door de Contra-Remonstranten, zich gedupeerd in de zaak van de brief, welke Oldenbarnevelt en Utenbogaert hem ter wegbereiding van de resolutie van 1614 hadden laten schrijven. Die brief werd verloochend en Dudley Carleton hield het ene vertoog na het andere tot de Staten om hun een Synode als de enige uitweg uit de moeilijkheden aan te prijzen, terwijl hij tegelijk aansluiting bij de Stadhouder zocht.

Maurits was er dus aan gewend in zuiver politieke zaken de Calvinisten als zijn bondgenoten te zien. En nu waren het de gebeurtenissen in de Haagse kerkgemeenschap die hem voor de keus stelden om zich òf voor de aanhangers van Rosaeus òf voor de Staten van Holland te verklaren.

De Haagse 'dolerenden' toch, scheurmakers in het oog der Staten, de ware kerk volgens hun eigen mening, hadden er genoeg van des Zondags naar Rijswijk ter preek te gaan. Vastbesloten niettemin om generlei gemeenschap met Utenbogaert en de Remonstranten te houden, lieten zij in weerwil van de bepalingen daartegen een huis in de stad voor hun godsdienstoefeningen gereed maken en dreigden zelfs een kerk in bezit te nemen. Gecommitteerde Raden - de bestendige commissie uit de Staten van Holland -, die voor de orde in Den Haag verantwoordelijk waren, verzochten in Januari 1617 de Stadhouder hen in het handhaven van het openbaar gezag en der resolutiën behulpzaam te zijn. Maurits liet uit het register dat artikel van de instructie, die hij in 1585 bezworen had, voorlezen, 't welk hem de plicht oplegde 'de ware gereformeerde religie' te beschermen.

> Zo lang ik leef (*sprak Maurits*), zal ik mijn eed houden en die religie voorstaan.

Hier was een groot woord gesproken. Hier had de Stadhouder, bevelhebber van het leger, verklaard dat hij de remonstrantse predikanten, die volgens de Staten de ware gereformeerde religie zo goed vertegenwoordigden als de anderen, niet als rechtzinnig erkende.

> Het is hier met vele oratiën en verbloemde redenen niet te doen (*zei hij enige tijd later in de volle Staten-vergadering van Holland, nadat Oldenbarnevelt, De Groot en anderen hun standpunt uiteengezet hadden*;) maar hier, hiermede (kloppende als hij dit zeide op het gevest van zijn rapier), zal ik de religie die mijn vader in deze landen geplant heeft verdedigen, en ik zal zien wie mij dat beletten zal!

Met de herinnering aan Willem de Zwijger, (in zijn tijd immers de patroon van alle rekkelijken en de voorstander van de politieke, de nationale opvatting van de opstand) werd hier wel willekeurig gehandeld! Maar het was nu eenmaal voor de Contra-Remonstranten een geloofsartikel, dat zij de rechte 'oude Geuzen' waren en de bevrijdingsoorlog om hunnentwil gevoerd. Een aanspraak die niet de grote Oranje alleen, maar hoeveel van zijn kloekste medestanders, als Coornhert, Van Hout of Van der Does, met stelligheid afgewezen zouden hebben, en die nog levenden als de oude Hooft, gewezen balling, of Oldenbarnevelt zelf, die voor Haarlem meegevochten had, diep griefde. Maar, zoals Maurits terecht zei, vertogen over en weer veranderden nu weinig meer aan de loop der zaken. Het zwaard, de macht, besliste. Van dat hij partij koos, was er aan de voortgang der Contra-Remonstranten geen stuiten meer.

De crisis, 1617/8

In Amsterdam, waar de Remonstranten geen andere dan contra-remonstrantse predikanten in de kerken horen konden, werden in een pakhuis godsdienstoefeningen voor hen gehouden naar het voorbeeld van de Calvinistische 'scheurkerken' in remonstrantse steden. De stadsregering verstoorde die bijeenkomsten niet, maar stak ook geen vinger uit om het opgezweepte volk te beteugelen dat op een dag in Februari het huis van een prominent Remonstrants burger, Rem. Bisschop, broer van de Leidse hoogleraar Episcopius, aanviel en er alles kort en klein sloeg. Een geweldig opzien baarde dat in heel Holland.

Ondertussen drongen in het Haags geschil de dolerenden telkens nog ontstuimig verder. De 9de Juli 1617 namen zij - geen pakhuis! maar de reeds voor hen bestemde Kloosterkerk met geweld in bezit. Twee Zondagen later ging de Stadhouder zelf met een groot gevolg van edelen en vrouwen daar ter preek. In tal van andere Hollandse steden voelden de Contra-Remonstranten zich door zijn steun in hun verzet tegen Arminiaanse regeringen gestijfd en werd het roerig. Tegelijk nam een meerderheid van provincies in de Staten-Generaal het besluit om een Nationale Synode te houden in weerwil van Holland's beroep op de bij de Unie gewaarborgde provinciale zelfstandigheid in religie-zaken.

Tegen dit wassende tij van kerkelijke hartstocht zette de Advokaat zich schrap. Reeds in Maart 1617 hadden de Staten van Holland een besluit genomen waarbij zij aan de twee hoge gerechtshoven - het Hof van Holland en de Hoge Raad van Holland en Zeeland - gelastten (zoals zij hen reeds meer dan eens in bizondere gevallen gelast hadden) zich van het kennis nemen van klachten van burgers tegen hun stadsregeringen te onthouden; vooral tegen de maatregel van uitzetting, een politieke

maatregel, waarbij geen vorm van proces plaats had, zochten de getroffenen telkens bescherming bij die hoge colleges. Het besluit werd zoals steeds tegen de protesten van een minderheid in genomen: Dordrecht, Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend waren allengs een groep gaan vormen die de meerderheidspolitiek op alle manieren dwarsboomde en niet als wettig erkennen wilde. Dat het besluit, hoezeer het ook op precedenten steunen mocht, zijn bedenkelijke kant had, behoeft geen betoog. Om de 'vrede in de kerk' te bewaren werd niet enkel het benoemingsrecht der kerkeraden en de positie der predikanten aan banden gelegd, de vrijheid met andere woorden der kerk gefnuikt, ook de onverantwoordelijke macht der stedelijke oligarchieën over hun burgerijen moest tot

elke prijs geschraagd worden, anders was het systeem der Staten niet in stand te houden.

Maar nog méer was nodig. 5 Augustus werd - wederom tegen het verzet der vijf steden in - de resolutie doorgedreven die als de Scherpe befaamd werd. Bij de gebleken onwil van de Stadhouder moest die resolutie andere machtsmiddelen schaffen om de resoluties der meerderheid te doen eerbiedigen. Zij bevestigde uitdrukkelijk het recht der steden om tot handhaving van de orde eigen troepen - waardgelders - in dienst te nemen, en beval bovendien aan de bevelhebbers van het gewone krijgsvolk om voor dat doel de Staten der provincie of de magistraat der stad waar zij gelegerd waren te gehoorzamen, ook niettegenstaande enige andere bevelen.

Als men niet zien kan dat de Advokaat oprecht meende voor hoge beginselen te strijden dan maakt zijn stelling nemen met zo zwakke krachten tegen zo sterke de indruk van verblinde koppigheid. Maar hij verdedigde het systeem waar heel zijn politiek leven aan gewijd was geweest en waaronder hij de Republiek in welvaart en macht had zien groeien. Hij geloofde niet alleen in het goed recht der heren Staten van Holland, maar in de volstrekte onmisbaarheid van hun gezag om het land voor de tyrannie van het redeloos gemeen en van de heerszuchtige predikanten te bewaren. Evenzo geloofde hij niet slechts in het goed recht van zijn gewest, maar moest voor hem de toeleg der kleinere om hun politiek bij meerderheid door te drijven de unie, die alles aan Holland te danken had, overhoop gooien.

Niet minder echter gaf hij nu aan Maurits een zaak, waar die met beter gegronde overtuiging dan voor de godsdienstige zijn hele persoonlijkheid kon inzetten. Maurits zag in de Scherpe Resolutie een aanslag op zijn gezag over het leger, een aanslag op het leger zelf en op de eenheid van de Republiek. Van nu aan trad hij niet enkel meer als de beschermer der Contra-Remonstranten op, maar wierp zich als leider in de strijd met de bedoeling om de macht van de Advokaat en zijn partij te breken.

> Ik heb niets gedaan in 't oorlog (*zei hij schamper tot De Groot*); alles is toegekomen door de middelen van Holland (*een toespeling op zekere 'justificatie' van de scherpe Resolutie waardoor hij zich persoonlijk te kort gedaan achtte*).

Nog een jaar duurde het niettemin vóor hij de beslissing afdwong. Heel die tijd stonden de openbare machten zo dwars tegenover elkaar, - de meerderheid der Staten-Generaal tegenover de minderheid, en steeds de minderheid der Staten van Holland actief aan de zijde der meerderheid van de Staten-Generaal, burgerijen tegenover stadsregeringen, garnizoenen tegenover Waardgelders, en alles eindeloos krakelende over weigering van belastinggelden of weigering van recht, - dat de staat zienderogen in ontbinding leek over te gaan, zijn vrienden buitenslands zich bedroefden en zijn vijanden zich in de handen wreven. Ondertussen werd tegen de Hollandse regentenpartij in het algemeen en tegen Oldenbarnevelt in het bizonder een lastercampagne gevoerd, die de grote beginselen welke op het spel stonden, oneer aandeed. Alleen als wij ons de halve oorlogstoestand herinneren waarin de staat verkeerde, en tevens de menigte van Katholieken van wie men zich omgeven wist en omtrent wier geestesgesteldheid men in het duister tastte, worden die wilde vermoedens als uit zenuwachtigheid voortgekomen verklaarbaar. Maurits zelf ontzag zich niet de ergdenkendheid te prikkelen door van een keuze tussen Oranje en Spanje

te gewagen. Op alle toonaarden werd in preken en pamfletten het motief van de Spaansgezindheid, van het landverraad van de Advokaat en zijn vrienden uitgewerkt. Vondel zou hen weldra wreken.

Intussen ging Maurits, in gestadig overleg met zijn neef Willem Lodewijk en met Burgemeester Pauw, volgens een welberaden plan, zo methodisch en voorzichtig als in zijn veldtochten, tot actie over. In Januari 1618 zette hij, gebruik makend van een hem bij de verovering der stad in 1592 verleend recht en steunend op gewapende macht, de remonstrantse magistraat van Nijmegen af om zodoende Gelderland in de contra-

remonstrantse partij te bevestigen; daarna paste hij hetzelfde middel op Overijsel toe. Holland dus meer en meer geïsoleerd zijnde, ging de meerderheid der Staten-Generaal, steeds door de minderheid van Holland actief gesteund, de voorbereiding der Nationale Synode in ernst ter hand nemen. Een bezoek van Maurits aan Amsterdam, waar hij geestdriftig ontvangen werd, toonde dat het nu op het machtige gewest zelf gemunt was. Om Holland's onbezweken verzet te breken kwamen de Staten-Generaal er in Juli toe, op advies van de Stadhouders en van de Raad van State, om tot afdanking der Waardgelders te besluiten. Met de uitvoering begon men toch zelfs nu nog in het zwakkere gewest dat Holland's politiek nog steeds volgde, Utrecht. De Groot, door de Staten van Holland (maar als altijd tegen de protesten der minderheidsgroep in) ijlings derwaarts gezonden om de bevriende Staten tot pal staan te vermanen, kon niet beletten dat Maurits er, omgeven van zijn aanzien als opperbevelhebber en gesteund door het Engelse garnizoen, een gemakkelijke zege behaalde. De regering van de stad werd omgezet. En nu was de beurt aan Holland.

De Staten van dat gewest waren eindelijk bereid de Waardgelders op te geven en aan de Nationale Synode - maar toch nog op voorwaarden! - mee te werken. Daar nam de tegenpartij nu geen genoegen meer mee. Vooral door de steun van Amsterdam stond zij sterk. Zo volledig was de breuk in Holland zelf nu geworden, dat de minderheidssteden ter Staten-Generaal hun eigen deputatie hadden, naast welke de officiële zich nauwelijks meer kon doen gelden. 28 Augustus liet Maurits, gewapend met een volmacht van de Staten-Generaal, Oldenbarnevelt, De Groot en nog een paar heren gevangen nemen. Daarna reisde hij met groot gevolg en met troepen van stad tot stad om overal, gelijk hij al te Nijmegen en Utrecht gedaan had, de aanhangers van het totnogtoe gevolgde stelsel uit de vroedschappen te stoten en door mannen van de andere richting te vervangen. De Staten van Holland, op wie, als hun enige soeverein, de gevangen heren zich tegen wat hun de ongehoorde machtsoverschrijding der Staten-Generaal dacht, beriepen, werden zodoende omgezet in een hun vijandige zin. Hoezeer óók de nieuwe leden op de privileges van hun provincie gesteld waren, de dus veranderde Staten stemden erin toe, dat hun eminente onderzaten door een buitengewone Generaliteitsrechtbank berecht zouden worden, mits die voor de helft uit Hollanders bestaan zou.

De verheffing van de Generaliteitsgedachte boven het provinciaal particularisme heeft veel aantrekkelijks. Jammer alleen dat, waar de Unie geen Generaliteitsrechtbank ingesteld had, men thans die bizondere rechtbank improviseren moest. Hoofdzakelijk uit politici samengesteld, meest allen vijanden van de Advokaat, de Hollanders (Pauw zat voor!) niet minder dan de anderen, was er van haar geen recht maar slechts wraak te verwachten. Heel de ambtsvoering van de oude man, die na Willem de Zwijger de stichter van de Republiek moet heten, werd aan een kwaadwillig onderzoek onderworpen. De machtiging van zijn meesters de Staten van Holland, die hem nooit ontbroken had, werd niet geteld. De meest verachtelijke praatjes werden hem in zijn over maanden lopende verhoren ernstig voorgelegd. De meest onschuldige politieke handelingen kregen een draai. Ten slotte, gezien dat

> hij gevangen hem onderstaan heeft den stand van de religie te perturberen ende de kerke Gods grotelijks te bezwaren ende te bedroeven;

.... de ware religionsverwanten[1] alomme binnen ende buitenlands verhatelijk makende met de namen van vreemdelingen[2] ende puriteinen[3], die daar flandriseren (*op zijn Vlaams te*

1) Dit Duitse woord pasten de Gereformeerden op zichzelf toe.
2) De Hollandse rekkelijken hadden het altijd over de talrijkheid van Vlamingen en Brabanders onder de preciezen.
3) Door de vergelijking met de Engelse Puriteinen had de Hollandse Statenpartij Koning Jacobus tegen de Contra-Remonstranten zoeken in te nemen.

DE ONTHOOFDING VAN OLDENBARNEVELT OP 13 MEI 1619. (PRENT VAN CLAES JANSZ. VISSCHER).

> *werk gaan*) ende de onderdanen opmaken tegens hare overigheid; en dat hij gevangen dit alles achtende niet genoeg te zijn omme te volbrengen zijn voorgenomen kwaad dessein, hem onderstaan heeft met zijne complicen den stand der politie (*van de politiek, van de staat*) mede te perturberen, pogende de regieringe van de landen in disordre ende confusie te stellen, -

werd Oldenbarnevelt 12 Mei 1619 de dood aangezegd. De beschuldiging van verstandhouding met de vijand, die men in het vonnis niet durfde uiten, werd niettemin in een brief van de Staten-Generaal aan de provinciën geïnsinueerd. De Groot en Hogerbeets werden tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld en op het Huis te Loevestein opgesloten.

> Is dit het loon voor drie-en-veertig jaren dienst, die ik den lande gedaan heb?

vroeg Oldenbarnevelt zijn rechters. En op het schavot op het Binnenhof sprak hij de volgende dag:

> Mannen, gelooft niet dat ik een landverrader ben. Ik heb oprecht en vroom gehandeld, als een goed patriot, en die zal ik sterven.

Het doet ironisch aan dat dit de laatste woorden moesten zijn van de man die meer dan dertig jaar lang in het oog van Europa de verpersoonlijking van de Noord-Nederlandse staat geweest was. Niet minder verwonderlijk is het dat juist tegen hem, van wie wij weten hoe scherp hij de bezwaren van het los federaal verband inzag[1], de Generaliteitsgedachte kon worden aangevoerd. In de bestaande ongeregelde toestand, die hij zo bitter had aangeklaagd, had Oldenbarnevelt slechts, net als in 1587, tegen het onmiddellijk dreigend gevaar - of wat hij zo achtte - van een kerkelijke en populaire overheersing geen ander wapen dan dat van de provinciale soevereiniteit bij de hand gevonden. En op de keper beschouwd was die verheffing van de Generaliteitsgedachte ook niet anders dan het voor zijn tegenstanders gereed liggend wapen geweest. Wij zullen nog zien dat zij niet in constitutionele vormen werd doorgevoerd.

On-calvinistische tendenties in het geestesleven

De onthoofding van Oldenbarnevelt volgde enige dagen na de afloop der Synode, die volgens het besluit der Staten-Generaal sedert November 1618 te Dordt vergaderd en, gelijk van haar verwacht werd, de Remonstranten uitgestoten had. Vóor wij haar verrichtingen en de uitwerking ervan beschouwen, zal het dienstig zijn de geestelijke krachten van het Noord-Nederlandse volk, zoals die zich buiten de kerk openbaarden, eens te monsteren. Wat daarbij aanstonds opvalt, is dat zij in een zeer onafhankelijke verhouding, veelal zelfs tot vijandigheid gaande, ten opzichte van de godsdienstige richting stonden, die in 1618-19 toch ook in Holland tot heerschappij kwam.

1) hiervóor, Blz. 325

Uit hoofde van zijn aard stond het Calvinisme anders tegenover cultuur dan de Contra-Reformatie. Vooral met betrekking tot de beeldende kunst springt dat in het oog. Die kon het Calvinisme zich niet dienstbaar maken, die kon het hoogstens van het terrein der kerk weren. De Keyser, wij zagen het, moest zijn beeld van St. Jan aan de Bosse kathedraal verkopen. In de leeggehaalde en witgekalkte kerken paste niet:

> het lamme poppen-werk en dode schilderijen,

zoals de Deventer dichter-predikant Revius (Reefsen) het uitdrukte. Niet alle schilderkunst werd door de predikanten zo consequent verworpen, maar een nauwe geestesband, zoals tussen de geestelijkheid en de kunstenaars in de katholieke Nederlanden, was onmogelijk. In de jaren van het Bestand zetten de oude tradities van Renaissance en Humanisme zich in het Noorden onbelemmerd voort. Al bezielde geen machtig genie als dat van Rubens ze met jong leven, steeds waren toch de bekendste ateliers te Utrecht (Moreelse, Bloemaert), te Amsterdam (Pieter Lastman), te Haarlem (Cornelis Corneliszoon) louter Italiaans-academisch, werelds, zinnelijk, hoofs. De nieuwe ras-eigen kunst, die de roem der eeuw zou worden, was onder de handen van Frans Hals, van Willem Buitewech, van Hercules Seghers, van Jan van Goyen, nog maar in haar eerste opkomst. Maar ook zij, menselijk, natuurlijk, leefde uit heel andere beginselen dan die van de uitverkiezing.

Met letteren en philologie - ik laat de natuurwetenschappen voorlopig buiten beschouwing - stond het geval wel anders. Daar was een nauwere verbinding althans mogelijk. De voornaamste der humanistische grootheden weliswaar behoorden in het Arminiaanse kamp. Behalve Grotius, de befaamdste van allen, ook de Leidse hoogleraar Gerard Vossius, ook de theoloog bij wie de Latiniteit weldra de theologie verdringen zou, Caspar Barlaeus; maar Daniël Heinsius was dan toch een ijverig Contra-Remonstrant. En onder de Nederlands-schrijvende letterkundigen waren er Jacob Cats, de succesvolle advocaat en politicus in Zeeland, die in 1618, al veertig jaren oud, met het eerste van zijn grote zedemeesterende dichtwerken voor den dag kwam; de bijna twintig jaar jongere Hagenaar Constantijn Huygens stond nog aan het begin van zijn loopbaan; maar de ware geest van het Calvinisme, in zijn onkreukbare strengheid, in zijn felheid zoals in als zijn overgave, was verpersoonlijkt in Revius, wiens oordeel over de *schilderkunst* ik al aanhaalde, maar die zijn *poëzie* aan niets dan aan de grootheid van God en aan de dienst van kerk en vaderland opdroeg. Dit zijn evenwel figuren die maar een enkele stroming vertegenwoordigen. Een Calvinist die maatschappij en cultuur in de jaren van het Bestand overzag, kon ook met de letterkunde weinig tevreden zijn. De Jezuïet in de gehoorzame gewesten moest het met voldoening vervullen dat Rubens en Puteanus, dat heel het intellect, dat sodaliteiten, gilden en schuttersverenigingen zich aan de verheerlijking van de moederkerk wijdden. De Calvinist in het Noorden zag een kleurig en woelig leven, een omhoogstreven van lusten en meningen, een onweerstaanbaar opbruisen van krachten die naar uitverkiezing en voorbeschikking niet vroegen.

Nergens was dat meer het geval dan in het welvarende Holland, open voor invloeden van alle kanten, en in Holland nergens meer dan te Amsterdam, het bolwerk toch der Contra-Remonstrantse partij in heel het gewest.

Voor de Nederlandse letterkunde begon een grote tijd en Amsterdam gaf haar een levenwekkend middelpunt van gedachtenuitwisseling en van smaakvorming, zoals Gent noch Brugge, en zelfs Antwerpen niet, ooit voor haar hadden kunnen zijn. Drie van de grootste dichters die ons volk heeft voortgebracht, werkten er, Pieter Corneliszoon Hooft, Gerbrand Adriaanszoon Breero, en Joost van den Vondel; de laatste, ofschoon weinig jonger dan Breero, die in 1618 op drie-en-dertigjarige leeftijd stierf, was weliswaar in zijn langzame ontwikkeling het stadium van opnemen van indrukken en allereerste oefening in het uiten nog nauwelijks te boven. De geest waarin die Amsterdamse schrijvers de literatuur beschouwden, was nog de geest van

Spieghel en Roemer Visscher. Die laatste leefde nog, en zijn dochters Anna en Maria Tesselschade begonnen zijn huis een nieuwe bekoring bij te zetten

voor schilders, kunstenaars, voor zangers en poëten.

Onder een schaar van lettervrienden, die mee de atmosfeer schiepen waarin de groten ademden, steken dan nog de dichterlijk minder begaafden, maar om persoonlijkheid en invloed belangrijke figuren van Dirk Rodenburg ('Théodore' noemde hij zich) en Dr. Samuel Coster uit. Van al die Amsterdammers hield alleen Rodenburg de Contra-Remonstrantse zijde, en dat, voor zover men op grond van zijn werk oordelen kan, minder uit ware verwantschap dan wel als gevolg van zijn vete met Coster. Alles bijeenge-

VROLIJK GEZELSCHAP OMTRENT 1620 (SCHILDERIJ VAN W. BUYTEWECH).

nomen treft in die rijke ontbotting van geestelijk leven, hoe weinig zij zich stoorde aan het stug systeem dat de gereformeerde predikanten aan heel het volk wilden opdwingen. Aan alle kanten spruit het frisse groen er door en er over heen.

Een liefdevolle, ja soms een uitbundige zin voor het natuurlijke leven, dat volgens de Heidelbergse catechismus uit den boze was, bezielt die dichters, en wat blijkt uit hun werk die vroegzeventiende-eeuwse samenleving, onbekommerd door de nieuwe steilheid, nog vol daarvan! Daar was bovendien de liefde voor de muziek. Als de synodes het voor het zeggen gehad hadden, zouden uit de kerken de orgels gebroken zijn; in 1578 en nogmaals in 1581 hadden die daartoe bevel gegeven. Maar de kerkelijke goederen waren gelukkig niet in hun bezit maar in dat van de wereldlijke overheden gekomen, en doorgaans beschermden burgemeesteren orgel en organist. Zo kon te Amsterdam aan de Oude Kerk Jan Pieterszoon Sweelinck zijn kunst beoefenen en er een Europese faam verwerven. Toch waren de beperkingen die de nieuwe kerkdienst oplegde zo strikt, dat er voor orgelmuziek en kerkzang in Nederland geen toekomst was en 't was vooral door zijn Duitse leerlingen dat Sweelinck school heeft kunnen vormen. Ook buiten de kerk zou de overwinnende orthodoxie de muziek doen verstommen, maar in deze tijd leefde de oude zanglust nog onbekommerd. De predikanten waren niet altijd consequent en een streng contra-remonstrantse dominee uit Kampen, Baudartius, kon nog schik hebben in de onvermoeide ijver waarmee Sweelinck in zijn Amsterdamse woning een hele avond op het clavecimbel speelde en het liedje *Den Lusteliken Mei is nu in zijnen tijd* in wel vijfentwintig variaties herhaalde.

De zin voor dergelijke liederen heeft iets zeer aantrekkelijks. 'Liedboeken' met titels als *den Lusthof* en *het Amoureus Liedboek* waren op de feestjes van de pretlievende jeugd in ieders handen. Sedert de zestiende eeuw had zich de Renaissance zowel met de liederen zelf als met de muziek waarop zij gezongen werden bemoeid, maar de oude

volksliederen waren nog algemeen bekend en veel van de nieuwe liederen waren op hun wijzen en geheel naar hun trant gedicht. Tegelijk deed zich de invloed gelden van de mode-literatuur die de Renaissance nu in heel West-Europa in zwang gebracht had, een stijl van zware opsmuk en gezochte geestigheid, vol verrassende wendingen, schrille tegenstellingen en gezwollen vergelijkingen. In 't bizonder het minnelied kreeg daar zwaar van te lijden. Niet bij een man als Hooft. Hij, grondig geschoold classicus, uit eigen aanschouwing met Italië vertrouwd, maar die anders dan zoveel van die bevoorrechten al zijn studie en al zijn gaven bewust gebruikte om een edeler Nederlandse cultuur te helpen ontwikkelen, kon een lyriek scheppen van zo voorname stijl en tegelijk zo zuivere toon als in onze taal nog niet verbonden waren geweest. Voor anderen was die discipline echter wat zwaar. Breero bijvoorbeeld schreef veel ronkende en rammelende bombast. Maar terwijl de nieuwe harmonie van de waarachtig Nederlandse Renaissancedichter, die Hooft verwezenlijkte, buiten het bereik van Breero lag, wanneer hij zich maar gaan liet op zijn natuurlijke manier van onmiddellijke gevoelsuitstorting en hartstochtelijk geïntereseerde uitbeelding van de werkelijkheid - en gelukkig deed hij dat in veel van zijn werk -, dan toonde ook hij zich een groot meester. Hoe nederig hij ook al te vaak mee voor de mode boog, op dat echte eigen gebied was hij zeker van zijn zaak. Met fierheid kon hij, opgegroeid in Spieghel's sfeer, tegen de dodende stelregels van

> sommige Latijnisten, die doch eer en meer uitheems dan Duits (*Nederlands*) geleerd hebben,

het goed recht van het gebruik van oude streektaalwoorden handhaven. Heel zijn durf om de onmiddellijke gemoedservaring en het leven van alle dag tot stof van poëzie te maken, welt uit diezelfde bron. Niet alleen tegen de ‘Latinisten’ moest dan ook die geesteshouding verdedigd worden. Breero's nagalm Starter, die te Leeuwarden op het voorbeeld van de Eglantier een Rederijkerskamer had opgericht, werd door toedoen van ds. Bogerman, die wij weldra als voorzitter van de Synode van Dordt zullen zien optreden, uit Friesland gedreven. En inderdaad doet de toon van die minne-poëzie, waarin de aardse liefde onbekommerd heerst, vaak even heidens aan als de hiernaast afgebeelde plaat uit Breero's (na zijn dood verschenen) *Liedtboek*.

Toch, dwars tegen het godsdienstig-zedelijk ideaal van de Gereformeerden ging Breero niet in. Evenals tussen het eigene en het vreemde heerste er tussen zijn neiging tot de wereld en zijn godsdienstige opvattingen strijd in hem. Tot een verzoening van de twee is hij niet recht gekomen. In het jaar van zijn vroege dood gaf hij ons het toneelstuk *De Spaanse Brabander*, na zijn jongere toneelwerken volgens de Frans-Spaans-Italiaanse ridder-conventie een zegepraal van het nationale, van het rasechte in zijn werk, ofschoon er zich, door het ontbreken van het waarlijk dramatische, het verlies van de schitterende traditie van het middeleeuws toneel, die vooral Zuid-Nederlands geweest was, maar al te zeer in doet gevoelen. In dit stuk nu, als uitbeelding van leven een meesterwerk, viert Breero, allerlei los ingelegde moralisaties ten spijt, zijn kunstenaars-indulgentie voor het natuurlijke leven tot in zijn rauwste uitingen nogmaals bot. En hoe rauw was nog dat leven, hoe bandeloos nog de zinnelijkheid van die snel opstrevende maatschappij zoals hij, en zoals ook zijn vriend Samuel Coster, die gezien hebben! De kleine burgerij in dat voorspoedige gewest Holland had de deugden en ondeugden van eenvoud en kracht. Weerbarstig

aan de vormen die men hun van buiten af opleggen wilde, voelden echte Amsterdammers zelfs tegen de meerdere zwier, welks holheid zij vaak doorschouwden, van de ingeweken Zuid-Nederlanders een afkeer. Breero's Jerolimo is een verzet van zijn Hollandsheid; en niet anders reageerde Coster, die zich met het succes van de jonge Republiek te weer stelt tegen het vanouds bij de Zuiderbroeders geliefde scheldwoord 'botte Hollander':

Laten zij der de Spanjaard eens uit botten, ik geef 't haar (*hun*) in driën.

Maar wij zagen al dat zij toch zelf ook in vreemde scholen ter lere gingen om zich als mannen en dichters van de wereld voor te doen. Het Noorden mocht zich dan tegen de Spanjaard vrij gevochten hebben, het had nog steeds die tweespalt in zijn cultuur, die wij in heel de Boergondische Nederlanden hebben waargenomen en die wij in het

TITELPRENT VAN BREERO'S LIEDTBOECK.

weer onder Spanje teruggebrachte Zuiden zo juist nog onder een volslagen uitheems oppervlak bedekt zagen. Een figuur als die van Rodenburg is belangwekkend omdat hij van die zwakheid, in zijn dichterlijke zowel als in zijn maatschappelijke persoon, als het ware de karikatuur levert. Zijn naar Spaans model ineengeflanste, wild-romantische drama's, zijn plomp-zwierig portret met de stijve puntkraag en de Boergondische ridderketen, het een zowel als het ander is een maskerade. De volmaakte tegenstelling hiermee levert Hooft, in wie niet slechts als dichter maar ook als man van de wereld het vreemde eigen geworden is. De Drost van Muiden gaf in zichzelf, als gastheer, als briefschrijver, een toonbeeld van echt Nederlandse, zij het op klassieke en buitenlandse modellen geschoolde, voornaamheid. Het nationale geeft aan het leven van die koele, doelbewuste man, die zich reeds tot de geschiedschrijving van het grote epos der vorige generatie begon voor te bereiden, een schone eenheid.

Maar wat ik hier in 't bizonder wil doen uitkomen, dat is hoezeer heel die dichterlijke beweging indruiste tegen de stelling der kerkelijke partij, wier zaak de regering van Amsterdam in de Staten van Holland verdedigde. Niet slechts door de minnegloed, grof zinnelijk of door Italiaanse schoonheidszin veredeld, en door de lust in de menselijke werkelijkheid. Ook door het philisophisch stelsel dat Spieghel en Coornhert, onder invloed van de stoïsche schrijvers der oudheid en van Erasmus hadden opgebouwd, en dat aan de menselijke wil zo'n belang toekende: dat had over de geesten nog veel macht; het meest bewust werd het door Hooft beleden. En onder aanvoering van Coster eindelijk kwam al wat in de Amsterdamse letterkundige wereld het meest betekende

in open botsing met de kerkeraad, - de vergadering der gereformeerde predikanten en ouderlingen.

In deze jaren behoorden de dichters nog tot een van de twee Rederijkerskamers, de Oude (de Eglantier, In Liefde Bloeiende), of de Brabantse ('t Wit Lavendel), welke laatste echter, behalve door het lidmaatschap van Vondel, niets meer betekende. Maar nu werd ook de Eglantier verscheurd door twisten, van welke het waarom niet altijd

PRENT OP DE UITNODIGINGSKAART TOT DE EERSTE VERTONING ('VOOR DE ARME WEZEN') VAN COSTER'S IPHIGENIA, 1617.

duidelijk is, maar die in hoofdzaak zeker wel voortkwamen uit het ongeduld van de bizonderste geesten met de sleur van de oude Rederijkerstraditie. In ieder geval gingen Hooft en Breero met Coster mee, toen de laatste in 1617 een nieuwe instelling op touw zette, de Duitse Academie, die moest zijn een 'Nederlandse oefenschool'. Terwijl Rodenburg met zijn spektakelstukken als de grote man van de Eglantier achterbleef, werden voor de Academie Hooft's *Warenar*, Breero's *Spaanse Brabander*, Coster's *Iphigenia* gespeeld. Maar de ondernemende dokter wilde meer. Hij wilde

.... dat hier ook zou de wetenschap haar vlijt
Aanwenden om uit liefd' de burgerij te stichten
En met de fakkel van de Duitse taal toelichten.

Hoger onderwijs door middel van het Nederlands, wat Spieghel en de Eglantier van zijn dagen tevergeefs van Leiden verzocht hadden, dat zou nu deze Amsterdamse stichting brengen. Hebreeuws werd er onderwezen, en voor een ongelooflijke toeloop van menschen wiskunde, en er waren plannen voor veel meer, het moest een volledige volksuniversiteit worden. De kerkeraad echter herkende zijn vijand, - niet weinig geholpen door de omstandigheid dat de twee eerste professoren der Academie Mennonieten waren -, en Burgemeesteren lieten zich belezen om het onderwijs, dat voor de vorming van een gezonde Nederlandse cultuur zoveel had kunnen betekenen, te verbieden. Het toneelspelen ging nog door, ofschoon voortdurend door de predikanten

bestreden. Inderdaad werd Coster's *Iphigenia*, geschreven in 1617, pas enige jaren later gespeeld, toen de crisis voorbij was: een bewijs overigens dat de overwinning van Dordt nog geen finaliteit gebracht had. Het stuk was onder een Grieks mom - zó doorzichtig dat een reizang zelfs van ‘preekstoel en stadhuis’ gewaagt - een vinnige uitdaging tot zijn tegenstanders.

O wel geboren volk, dat nooit en wierd gedwongen
Van 's werelds's dwingeland! werdt (*wordt*) gij nu nog gedrongen
Te moeten buigen onder 't moeilijke juk
Van malle paperij? ....
O helden! d'oorlog was veel beter niet begonnen,
Daar is met vechten meer verloren dan gewonnen.

En in een gelijkenis - de wereld is een kwaadaardig paard, dat door de overheid bereden wordt en bedwongen met de roede van het recht en de teugel van de godsdienst geeft men die teugel aan een tweede berijder, de kerk, in handen, dan zal het paard aan 't hollen raken - ontwikkelt Coster de zuivere remonstrantse theorie omtrent de verhouding tussen kerk en staat. Het was een theorie die overal in Europa bij de ontwikkelden grif ingang vond. Hun vrees voor de redeloze menigte en haar vatbaarheid voor godsdienstige opwinding, kwam overal de aanspraken op absoluut gezag van de wereldlijke overheden - elders van vorsten, hier van de Staten - ten goede.

Waar een opgewekt intellectueel leven bestond, waar Katholieken en protestantse ‘dissenters’ zich nog een mening in het politieke veroorloven durfden, daar was, als men tussen twee tyrannieën kiezen moest, de afkeer van een predikantenheerschappij het grootst. Vandaar dat juist Holland, met zijn grote steden en zijn geestelijk zowel als economisch bedrijvige en met veel vreemde elementen doormengde bevolking, in weerwil van de houding van Amsterdam's regering, het middelpunt van de tegenstand tegen de verdere calvinisering werd. De Synode van Dordt moest, wij hebben het al gezien, met behulp van de buitengewesten aan Holland opgelegd. Haar werking ontmoette in de volgende generatie in die gewesten, in sommige waarvan toch steeds nog zoveel Katholieken waren, minder weerstand dan daar.

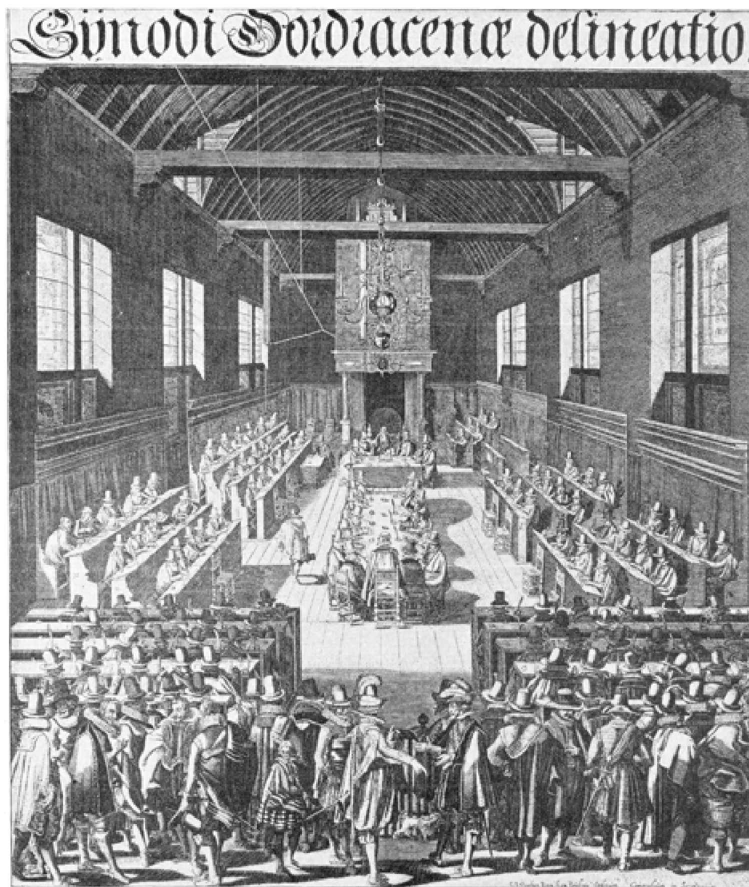
De Synode van Dordt; de Remonstranten uitgezet

De Synode was samengesteld uit orthodoxen alleen. Naast de Nederlandse predikanten zetelden vertegenwoordigers van de buitenlandse kerken, zodat - tot niet geringe verlegenheid van de heren gedelegeerden der Staten-Generaal - alles in het Latijn verhandeld werd. Tot voorzitter werd de Fries Bogerman verkozen. De Remonstranten liet men niet tot overleg toe, dertien hunner werden voor de vergadering gedaagd en verschenen als beschuldigden voor hun rechters. Aangezien Utenbogaert onder de bedreiging van vervolging wegens politiek misdrijf reeds gevlucht was, trad Episcopius als hun voornaamste woordvoerder op. Maar tot een bespreking van de punten in geschil kwam het niet. Zes weken lang boden Episcopius en de zijnen hardnekkig weerstand aan de pogingen van Bogerman en ‘de politieken’ (de gedelegeerden der Staten Generaal) om hen met vermaningen en dreigementen in een wijze van behandeling te doen berusten, waaronder hun vrijheid van spreken

ernstig verkort zou zijn. Eindelijk, 14 Januari 1619, werden zij met smaad uit de vergadering gedreven, opdat die in hun afwezigheid hun dwalingen zou kunnen onderzoeken en veroordelen.

> Ite, ite, dimittimini![1] (*bulderde de hartstochtelijke Bogerman met een breed ge- baar; maar Episcopius zei onder het heengaan*:) Ik zal met Jezus Christus mijn Zaligmaker op dit alles zwijgen, en God zal tussen ons en de Synode rechten.

1) 'Gaat, gaat, gij wordt ontslagen'.

DE SYNODE VAN DORDT (PRENT VAN CLAES JANSZ. VISSCHER).

Terwijl de gedaagden binnen Dordt opgesloten werden gehouden, kwam toen de Synode, meest in geheime zittingen en nog niet zonder moeite, tot overeenstemming omtrent de leer. Geloofsbelijdenis en Catechismus werden bekrachtigd. Van nu aan had de Nederlandse kerk haar *canones*, die door de Staten van elk der zeven provincies als regel voor de openbare godsdienst werden aangenomen. De kerk werd volgens Calvinistische opvatting de gemeenschap der uitverkorenen. Zij kreeg ook een erkende bijbelvertaling: de Synode benoemde een commissie die na jarenlange arbeid de befaam-

de Staten-vertaling tot stand bracht. Maar de kwestie der 'kerkordening', dat wil zeggen van de verhouding tussen kerk en staat, bleek ook met 'politieken' die de vaststelling der leer toegelaten hadden, moeilijk. Van de regeling van 1586, uit Leicester's tijd, welke de Synode wenste, wilden de Staten niet weten. Naar haar eigen oordeel raakte de kerk ook onder Oldenbarnevelt's vijanden nog niet 'vrij': noch de vanouds contra-remonstrantse regenten van de landgewesten, noch de nieuw aangestelde van Holland duldden dat de Synode de

JOANNES BOGERMAN.

patronaatsrechten afschaffen zou. Ambachtsheren en stadsregeringen gingen voort in de beroeping van predikanten mee te spreken. Dit bleef een bittere grief.

Vooreerst intussen werd dat nauw opgemerkt bij de ijver waarmee de overheid hielp aan een ander groot werk, het onderdrukken van de veroordeelde opinie. De gedaagde predikanten werden, toen zij weigerden te beloven dat zij zich van prediken zouden onthouden, uit den lande gebannen. Tal van andere onrechtzinnige predikanten werden, vaak tegen de klachten van hun gemeenten in, afgezet. De Leidse hogeschool werd 'gezuiverd'. Zelfs buiten de theologische faculteit moest Bertius aftreden. Het academisch onderwijs werd straffer gecontroleerd dan vroeger.[1] Een plakkaat werd uitgevaardigd hetwelk remonstrantse bijeenkomsten verbood en een prijs stelde op het hoofd van leraren die zich aan de afzetting niet stoorden. Want men had met de veroordeelden zo gauw niet afgerekend. Te Antwerpen stichtten zij onder leiding van Utenbogaert de Remonstrantse Broederschap en verscheidenen trotseerden alle gevaar om met de vervolgde gemeenten voeling te houden. Verklikkers, schouten en diefleiders kregen de handen vol werk, soldaten waren nodig om remonstrantse burgerijen in bedwang te houden en openluchtvergaderingen uiteen te drijven. De andere secten en de Katholieken kregen het tegelijk ook veel harder te verduren. Niet dat aan het grote beginsel van gewetensvrijheid ook nu getornd werd; zelfs werd er nooit aan gedacht om, zoals wij zagen dat in de Zuidelijke Nederlanden gebeurde (en ook bijvoorbeeld in Engeland deed men dat), uiterlijke conformiteit met de staatskerk op te dwingen. Een denkbeeld van de verdraagzaamheid der openbare zeden geeft het voortbestaan, door alles heen, in steden als Amsterdam en Delft, van begijnhoven. Verder dan verbod van godsdienstoefening en wering uit ambten ging men niet, maar men had daarmee de middelen in handen om de

1) Vgl. hiervóor, blz. 351.

protestantiserings-politiek door te zetten, en dat gebeurde in deze periode, onder gedurig aandrijven van synoden en kerkeraden, met meer beslistheid dan ooit en met toenemend effect.

Wat de Remonstranten betreft, leidde ondertussen de in 1619 aangenomen politiek

tot wezenlijke vervolging, - een jammerlijk schouwspel in het land dat er roem op droeg aan de Spaanse Inquisitie weerstand geboden te hebben. Inderdaad was de geest van regenten, ambtenaren en juristen door partijzucht niet zo aangetast, of er was veel aarzeling bij het uitvoeren van deze politiek, hier en daar koppige onwil. Vooral te Amsterdam hadden veel regenten trouwens - wij weten het - om heel andere dan godsdienstige overwegingen aan de aanval op Oldenbarnevelt meegedaan. Zij schikten zich, nu

Ghedruckt by Broer Jansz. out Courantier int Legher van sijn Princelijcke Excellentie, woonende in S. Niclaes-straet, naest den vergulden Os, Den 27. Meert, 1621.

De courant van Broer Jansz en die van Caspar van Hilten waren nog maar sedert enkele jaren geregeld aan het verschijnen. eens per week. Europa was al lang overdekt van een netwerk van nieuwsvoorziening waarvan de kooplieden de knooppunten vormden. Deze Amsterdamse kranten waren vermoedelijk de eerste ter wereld om het publiek te voorzien, ofschoon te Antwerpen bijna terzelfdertijd Abraham Verhoeven zijn *Nieuwstijdingen* begon; zie hiernevens. Men zal opmerken dat die laatste de sensatiewaarde van de Groot's ontvluchting meer durfde uitbuiten dan zijn Hollandse collega.

hun doel bereikt was, met moeite in de kerksheid die het bondgenootschap met de ware Calvinisten hun opgelegd had. Dat werd er niet beter op toen de nieuwe leider van de staat, Maurits, gesteld voor de problemen van buitenlandse politiek waarmee totnogtoe Oldenbarnevelt te worstelen had gehad, er danig mee verlegen raakte.

Reactie onder Frederik Hendrik; staat en maatschappij niettemin verder gecalviniseerd

Maurits, geraden door mannen als Aerssens, die hij in de Hollandse Ridderschap drong, Reinier Pauw, Willem Lodewijk, bekleedde als voorman van de overwinnende partij een machtspositie gelijk niemand in de Republiek ooit ingenomen had. 't Viel nu hem ten deel het hoofd te bieden aan die hernieuwde opstuwing van de verbonden Oostenrijkse en Spaanse Habsburgers, die na al jaren gedreigd te hebben zich in Duitsland baan brak. Zo ernstig werd na het aflopen van het Bestand de toestand, dat Maurits zich gedwongen zag steun te zoeken bij het katholieke Frankrijk, zelfs tegen de prijs van hulpverlening tegen Frankrijks Hugenootse rebellen, - de politiek die aan Oldenbarnevelt zo kwalijk genomen was. Dat deed zijn aanzien geen goed, en te erger was het, omdat de oorlog slecht bleef gaan. En toen hij in 1625 stierf, kwam in zijn plaats zijn veel jongere broer Frederik Hendrik, die met zijn moeder Louise de Coligny steeds naar de

zijde der Arminianen en van Frankrijk geneigd had. Weldra ging nu de oorlog voorspoediger en dit gaf de nieuwe Stadhouder de macht, nodig om met het tot dus ver gevolgde stelsel te breken. Maar Frederik Hendrik was een voorzichtig man, en hoe schitterend vooral na de verovering van Den Bosch in 1629 zijn positie ook werd, hij vermeed alles wat op een tegenomwenteling lijken kon. Hugo de Groot, bijvoorbeeld,

Appril 1621. 52.

CORT VERHAEL

Hoe ſubtyl en vvonderlyck

Mr. HVGO GROTIVS

Penſionaris der Stadt Rotterdam

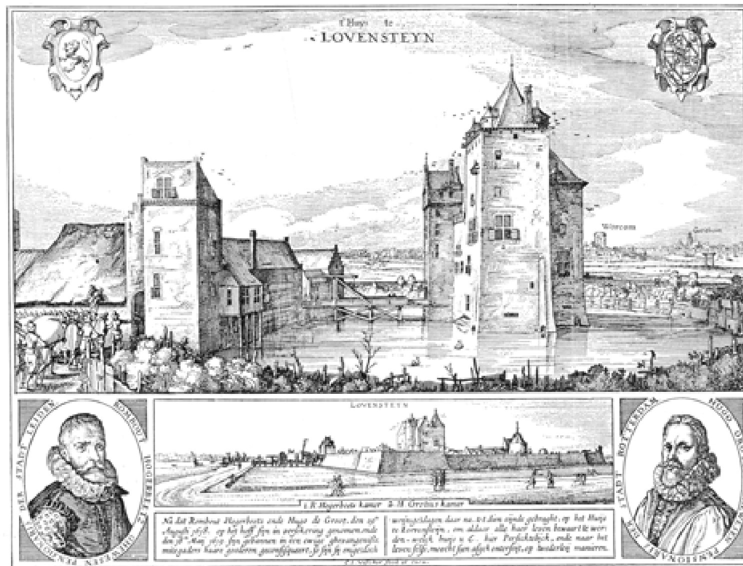
Met een Koffer uyt zijne Ghevanckenisse te Loevensteyn in Hollant/ghedraghen/ende voordt ontkomen is.

Nieuw ghedruckt den 1. April. 1621.

T'Hantwerpen/By Abraham Verhoeven op de Lombaerde veste inde gulde Sonne. 1621.

spoedig na zijn veroordeling uit Loevestein ontsnapt en sedert in ballingschap, werd teleurgesteld in de verwachting dat hij nu zou kunnen terugkeren. Dat zou toch ook waarlijk voor de partij van 1618 een al te krasse vernedering geweest zijn. Kort na zijn ontsnapping, in 1622 had hij in Parijs een verweerschrift in het licht gegeven, *Verantwoording van de wettelijke regering van Holland ende West- Vriesland*, dat voor hen moeilijk te verduwen was. Niet alleen werd de door de Staten vóor hun omzetting gevolgde koers nogmaals, zoals De Groot toentertijd al zo herhaaldelijk gedaan had, op gronden van staatsrecht en precedent zowel als van redelijkheid verdedigd, maar daarop volgde een vernietigende kritiek van de onregelmatigheden en erger, bij de rechtspleging tegen hemzelf en de andere heren begaan, en een uiteenrafeling van zijn vonnis. Het hartstochtelijke, maar uiterlijk koele, en glasheldere betoog was na een paar jaren nog niet vergeten; ja, nog een later geslacht van Staatsgezinden vereerde het boek als hun politieke bijbel. De schrijver echter sneed het, ook toen de verhoudingen zich anders begonnen af te tekenen, de terugkeer naar het vaderland af. Maar aan de vervolging om den gelove kwam toch met het optreden van Frederik Hendrik in de meeste steden weldra een eind. Mannen van minder steile beginselen werden allengs op regelmatige wijze in de vroedschappen gebracht. Het prediken voor Arminiaanse conventiculen werd oogluikend toegelaten, het krijgsvolk niet meer beschikbaar gesteld om het te beletten. In 1631 op een ogenblik dat te Loevestein nog zeven Remonstrantse predikanten gevangen werden gehouden, omdat zij weigerden de acte van stilstand te tekenen - stelde Amsterdam op zijn eigen gebied

zelfs het plakkaat van de Staten-Generaal uitdrukkelijk en eigenmachtig buiten werking.

Wat in Amsterdam gebeurd was, leek wel degelijk op een tegenomwenteling, en hier had de nieuwe Stadhouder zich op het beslissende ogenblik in tegenovergestelde zin van zijn overleden broer laten gelden. Nu het doel bereikt was - niet alleen de gehate staatsman uit de weg, maar de West-Indische Compagnie bij het opnieuw uitbreken van de oorlog opgericht -, handhaafden de onrechtzinnigen, die met de Calvinisten gemene zaak gemaakt hadden, Pauw niet lang meer in zijn machtspositie. De nieuwe combinaties op het stadhuis ontzagen zich eerst toch nog om de predikanten en de Calvinistische menigte te prikkelen. Onder het nieuwe stadhouderschap echter lieten de wrok en de ergernis van de vrijzinnigen zich het zwijgen niet meer opleggen en zij beschikten over een stem die de eeuwen zou overklinken. Weer vlamde de strijdlust van de Academie op, en Coster had nu een geducht bondgenoot in Vondel. In October 1625 slingerde die zijn *Palamedes* in het strijdperk, een uitdaging aan allen die meegeholpen hadden ‘de onnozelheid’ van Oldenbarnevelt te ‘vermoorden’. Geweldige indruk maakte dat stuk, waarin de zegepralende macht voor de rechterstoel van de dichter verschijnen moest. De regering van Amsterdam weigerde Vondel aan het fel contraremonstrantse Hof van Holland, dat hem zeker ongenadig gestraft zou hebben, uit te leveren. Hooft leefde in voorname en werkzame rust te Muiden, maar de naam Hooft werd toch een strijdleus: Vondel verhief de nagedachtenis van de burgemeester, 's dichters vader, die 1 Januari 1626 overleed, tot het toonbeeld van de goede regent. Evenzo verheerlijkte hij Frederik Hendrik, de beschermer der vrijheid, in verzen van overdadige Renaissance-pracht. Al scherper werden de tegenstellingen. In 1626 werd een remonstrantse bijeenkomst door het gemeen verstoord. Slechts één predikant gaf gehoor aan de wens der regering en berispte zijn gemeente van de kansel; hij werd daarop zelf door de kerkeraad geschorst. In de stadsregering kwam bij de magistraatsverkiezingen van 1627 de anti-Calvinistische partij echter definitief aan de macht en in Andries Bicker vond zij een onverschrokken leider. Nog een jaar of wat kantten de rechtzinnige burgers onder leiding van de kerkeraad en steunend op de schutterij zich daartegen. Requesten tegen het toelaten van remonstrantse bijeenkomsten brachten zo'n gisting teweeg, dat Burgemeesteren Frederik Hendrik in de stad riepen om het volk wat neer te zetten. Dat bracht maar kort ontspanning. Met hartstocht hadden ondertussen dichters en intellectuelen zich in de strijd geworpen aan de kant van de stadsregering, wier zaak hun de zaak der vrijheid scheen te zijn. Vondel geselde en hoonde de predikanten met uitgelaten hevigheid. Maar tot een krachtmeting kwam het pas toen Burgemeesteren een erkend remonstrants-gezind regent tot kapitein van de schutterij benoemden. Het bleef niet bij gemor. De malcontente schutters vroegen de Synode of zij trouw mochten zweren aan een vijand der kerk; de Leidse theologische faculteit, door de Synode geraadpleegd, ried van neen. Nooit was het gevaar van een kerkelijke dictatuur over de staat zo duidelijk opgerezen. De stadsregering ontschutterde de klagers. Enigen dezer, vergezeld van niet onaanzienlijke burgers, wendden zich nu in Den Haag tot de Staten en tot de Stadhouder. Maar de gestelde machten steunden de stadsregering. In overleg met Burgemeesteren bracht Frederik Hendrik onverhoeds troepen in Amsterdam, en Burgemeesteren daagden toen vijf van de onruststokers voor het gerecht en banden hen uit de stad (begin 1629).

Onder de predikanten bleef ook nu nog Smout, die wij hiervóor te Rotterdam ontmoetten, ageren. Van de preekstoel donderde hij tegen de onder hem gezeten regenten.

Om Richelieu in staat te stellen zijn strijd tegen Habsburg te hervatten was hulp tegen Hugenootse opstandelingen - tegen La Rochelle - opnieuw nodig geworden; een Staatse vloot was derwaarts gezonden. Dat verraad aan de beginselen die toch in 1618- 19 gezegevierd hadden, griefde de kerkelijken bovenmate, en Smout aarzelde niet om er 's lands gevaar in 1629, toen tijdens het beleg van 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik een keizerlijk leger tot in de Veluwe doordrong, uit te verklaren. Het was de

taal van Datheen en Moded vijftig jaren vroeger, maar nu zo min als toen stoorden de practische politici er zich aan.

> Wij hebben Gods woord, hoort derhalven wat wij u zeggen. Wij zijn uwe herders, wij zullen u anders niet zeggen als de waarheid. Gij en zult de Poëten, Juristen, Orateuren en Politieken niet aanhangen. Ons zult gij aanhangen, daar zal 't moeten vandaan komen.

Aldus Smout van de preekstoel. Maar het burgemeesterlijk bewind deinsde voor een nieuwe krachtmaatregel niet terug. In 1630 werd Smout uit de stad gebannen - gelijk weleer Geselius uit Rotterdam, en in deze zelfde tijd schreed ook de Rotterdamse magistraat nogmaals tot dat uiterste. - Tegelijk stelde de Amsterdamse vroedschap gedelegeerden in de kerkeraad om hem in toom te houden. Nieuwe protesten bij de Synode en bij de Staten van Holland mochten niet baten. Het was gedaan met de predikantenheerschappij te Amsterdam. In 1631 volgde toen het reeds vermelde buitenwerkingstellen van het plakkaat der Staten-Generaal. In 1630 was men al met het bouwen van een remonstrantse kerk begonnen. In 1631 werd van stadswege een Athenaeum Illustre ingesteld, een hogeschool op kleine schaal, waar die twee eminente humanisten, Barlaeus en Vossius, na de uitspraak van Dordt wegens remonstrantse neigingen uit het nu streng rechtzinnige Leiden verdreven, een onderkomen vonden. 't Was Coster's ‘oefenschool’ herleefd, alleen, ‘Nederduits’ was zij niet: die poging was gefnuikt en inmiddels had het Latijn zijn vat op alle hogere beschaving en vooral op de wetenschap nog versterkt. Maar minder Calvinistisch had het Athenaeum bezwaarlijk kunnen zijn. De Groot zelf kon zich te Amsterdam vrij bewegen en werd er door de stadsregering zelfs met grote beleefdheid bejegend, maar de meerderheid der Staten van Holland zette toch nog een prijs op zijn hoofd, zodat hij zich weer buitenslands in veiligheid stellen moest. Let wel dat naar de mening der Staten-Generaal niet meer gevraagd werd.

Na dit relaas zou men haast menen dat de omwenteling van 1618-19 maar een hevig incident zonder blijvende gevolgen geweest kan zijn. Voor wat het staatkundige betreft, is die stelling inderdaad te verdedigen. Oldenbarnevelt's systeem had een knauw gekregen, maar het overleefde hem niettemin. Maurits was tevreden geweest, toen hij de overmoedige ten val gebracht en de Staten van Holland met aanhangers bezet had. De grondslagen der regering zelf te veranderen, de constitutie te herzien, dat kwam niet bij hem op. Hij was almachtig; zolang hij leefde was de Republiek in feite een monarchie geworden. Maar toch was hij niet meer dan de leider van een zegevierende partij. Ook de Generaliteitsgedachte werd niet in vaste vormen uitgewerkt. Holland was vernederd, een dramatische vertoning van Generaliteitsovermacht was ten beste gegeven. Maar daarbij bleef het, en de omstandigheden die het mogelijk gemaakt hadden - de hartstocht van het religieus geschil, de verdeeldheid van het machtige gewest, de steun van de stadhouder en zijn leger - trokken voorbij.

Oldenbarnevelt had zich beklaagd, dat men hem veroordeelde krachtens beginselen die bij zijn leven niet gegolden hadden. De Groot mocht zich verteren in zijn ballingschap, hij zag van daaruit de oude beginselen, die slechts geschorst schenen om zijn partij ten val te brengen, weer in ere komen. Alles viel terug in zijn vorig evenwicht en werd, nu de storm bedaarde, daarin gehandhaafd door die natuurlijke

neiging van elk organisme (van de Staten van Holland *in casu*, of zij nu uit Remonstranten dan wel uit Contra-Remonstranten waren samengesteld) om zijn eenmaal gevestigde rechten of bevoegdheden te bewaren. Een neiging die in de conservatieve geest der eeuw steun vond.

> Op het gunt (*hetgeen*) bij enigen gezeid werdt (*wordt*), dat als alle de Provinciën stonden onder éne soevereiniteit, de regieringe te vaster ende verzekerder zoude zijn, dient tot antwoord, dat men van de soevereiniteit der provinciën niet en moet oordelen na (*naar*) zulke imagniatiën van wat oorboorlijkst (*het voordeligst, het doeltreffends*) schijnt te zijn ofte niet (waarinne ook der mensen oordelen dikmaal discreperen), maar na de wetten ende usantiën..... Zeer wijze ende voorzichtige schrijvers leren ons, dat men niet alle wetten, inzonderheid fundamentele, en moet veranderen, alwaar het in een beter: alzo die beterschap niet zoveel en kan baten als het veranderen zelf schadelijk is, door de verzwakkinge van de autoriteit, die haar wortelen neemt door de langdurigheid.

Zo schreef De Groot in zijn *Verantwoording* en dat was taal naar het hart van de grote meerderheid van zijn tijdgenoten, onverschillig hoe zij over de Scherpe Resolutie dachten, ja een eeuw nog en langer zou dat de gangbare staatkundige wijsheid zijn, waar maar zelden een pleidooi ten gunste van hervorming zich tegen zou durven laten horen.

In ieder geval bleken de nieuwe regenten van Holland, contra-remonstrants als zij zijn mochten - en velen waren dat maar in schijn en weldra hielpen familiebanden nog velen van dat slag erbij op het kussen -, niet van zins de provinciale positie tegenover de Staten-Generaal of de oligarchische tegenover de Stadhouder voorgoed prijs te geven. Al wat Maurits voor de toekomst bereikt had, was in de tegenstelling met de Hollandse regentenstand, die onvermijdelijk, zij het naar aanleiding van ogenschijnlijk andere kwesties, ging herleven, de nieuwe verbintenis van de gereformeerde predikanten aan zijn huis: die werd door Frederik Hendrik's voor hen toch zo grievende houding niet verspeeld.

Zelfs in de verhouding van kerk en staat was intussen lang niet die grondige verandering gekomen, die de strikte Calvinisten gewenst zouden hebben. Wij hebben het op tal van punten gezien. Het was hoofdzakelijk dank zij die in wezen voortdurende ondergeschiktheid van de kerk aan de staat, dat de vervolging van de Remonstranten en de ermee gepaarde strengere behandeling van de andere gezindten niet nog erger woedden en betrekkelijk zo spoedig ten einde liepen, want kerkeraden, classes en synoden lieten niet af de overheden tot stipte uitvoering der plakkaten te manen.

Toch is er, als men de balans opmaakt, door de omkering van 1618-19 hier wel degelijk iets duurzaams gewrocht. Het karakter van de kerk en het karakter van de regentenstand werden wel degelijk veranderd, en daarvan ging van lieverlede op heel de samenleving, op heel de beschaving van de zeven gewesten diepe invloed uit. De kerk werd veel strakker aan haar belijdenisschriften gebonden, de Calvinisten voerden er voor enige generaties de boventoon. De Remonstranten, afzonderlijk georganiseerd in een ten slotte door de staat slechts geduld genootschap, konden zich in het openbare leven niet als voorheen doen gelden. Tegelijk was de regentenstand van openlijk remonstrantse, libertijnse en katholieke elementen gezuiverd. De regering van Amsterdam, die na meer dan een generatie lang een bolwerk van de kerkelijke partij geweest te zijn, nu opeens zo krachtig voor het wereldse overheidsstandpunt opkwam, bevond zich daarmee in de omgezette Staten van Holland opnieuw in de minderheid. Niet dat ook zelfs de erkend contra-remonstrantse regenten van de echte regentengeest

verlaten waren; een besef van geroepen te zijn om de belangen van de ganse, ook van de niet-gereformeerde burgerij voor te staan bleef levendig; bovendien was gelijk gezegd de zuivering ook buiten Amsterdam niet heel grondig en werd spoedig weer gedeeltelijk ongedaan gemaakt. Toch werd veel meer dan vroeger de schijn van orthodoxie in acht genomen en die versterkte homogeniteit, al was ze veelal maar uiterlijk, maakte de overheden voor invloed van de kant der eveneens meer homogeen geworden kerk toegankelijker. Zo kon zich die laatste niet alleen met groter ijver maar met meer macht aan het werk

zetten om de nog van zoveel onrechtzinnig leven woelende maatschappij naar haar opvattingen te fatsoeneren.

Op twee hoofdpunten kan men dat werk waarnemen. Ten eerste werd het Katholicisme nog dieper onder het oppervlak geduwd en de katholieke traditie nog verder afgebroken. Ten tweede werd een puriteinse levenshouding opgedrongen aan het Nederlandse volk, toch zo 'genegen tot vrijheid en vermakelijkheid', gelijk op de Dordtse Synode hoofdschuddend was erkend.

De katholieke invloed werd eerst en vooral in het politieke tegengegaan. In Holland werden in de eerste vaart van de omwenteling katholieke overheidspersonen, op het platteland nog zeer talrijk, tegelijk met remonstrantse afgezet. In Overijsel en Gelderland, waar de adel nog voor een groot deel katholiek was, werden eerst nu katholieke edelen meer stelselmatig uit provinciale commissies en bedieningen geweerd. In Friesland, waar de Staten nog op een stelsel van verkiezing door grondbezitters, edelen en eigenerfden, berustten, werden de katholieke bezitters van 'hornlegers' (stemgerechtigde eigendommen) van hun kiesrecht beroofd. Dit zijn maar voorbeelden van een proces, dat met de crisistijd van 1618-19 nog lang niet afgeloopen was. Het weder uitbreken van de oorlog in 1621 gaf er een nieuwe stoot aan. Het begon al dadelijk met een geruchtmakend geval: een samenzwering, in tijds ontdekt, om Tiel aan de Spaanse zijde te brengen, en de hoofdaanleggers, drie Gelderse edellieden in gewichtige provinciale ambten, waren katholiek.

Dat de geestelijken voortgingen met de aartshertogelijke - of wat het in 1621 weer werd: de Spaanse - regering als hun wettige overheid te beschouwen, bleek uit allerlei openbare handelingen. De opvolger van Sasbout Vosmeer, die in 1614 overleden was, Rovenius, van Deventer, was aanvankelijk door de Paus tot Apostolisch (dat wil zeggen pauselijk) Vicaris benoemd, omdat de Aartshertogen, het Bestand eerbiedigend, geen gebruik wilden maken van hun recht volgens het concordaat van 1559 om een benoeming tot de aartsbisschoppelijke stoel van Utrecht te doen; maar in 1622 werd Rovenius te Voorst bij Brussel door de Nuntius, met assistentie van de Aartsbisschop van Mechelen (Jacob Boonen) en de Bisschop van Antwerpen, tot Aartsbisschop van Philippi gewijd, en hield daarna te Oldenzaal, op dat stukje van het Aartsbisdom Utrecht hetwelk Spinola kort vóor het Bestand veroverd had, zijn plechtige intocht; hij had daar vóor zijn verheffing tot Vicaris al gewerkt en er de Spaanse overheden tot onderdrukking van vergaderingen van Doopsgezinden en Gereformeerden aangezet. In het geheim verzochten Katholieken uit de dioceses van Utrecht en Haarlem de Koning in een smeekschrift dat door de Leuvense hoogleraar Jansenius (geboortig uit Aquoy bij Leerdam in Holland) naar Spanje overgebracht werd, dat hij Rovenius de volle titel van Aartsbisschop van Utrecht verlenen zou; en weldra droeg deze die ook. Zijn wijken uit Oldenzaal toen Frederik Hendrik dat in 1626 bezette, uit Grol toen de Stadhouder dat in 1627 veroverde, symboliseert zijn verhouding tot de Staatse regering. Hij leefde sedert heimelijk op het huis Hazenberg bij Utrecht, dat aan een katholieke jonkvrouw uit het adellijk geslacht der Wassenaars toebehoorde. Onvermoeid gingen intussen gereformeerde classes en synoden voort met over 'paapse stoutigheid' te klagen en de aandacht der overheid te vestigen op godsdienstoefeningen die hier en ginds met oogluiking van geld-opstrijkende Baljuws en Schouten plaats hadden. En men begrijpt nu beter dat de Staten, hoe weinig vervolgziek ook, telkens opgeschrikt door berichten over verstandhouding van

aanzienlijke Katholieken met de Brusselse regering, de predikanten in beginsel steeds bijvielen.

Er had hier een wisselwerking ten kwade plaats. Het uitstoten van katholieke regenten, ofschoon zelfs nu nog onvolledig betracht, volgde in ieder geval logisch op een omwenteling die in de staat allereerst een protestantse staat zag, en die in de gedachte dat men de Katholieken verzoenen kon, verraad speurde. De meerderheid van de Vlaamse en

Brabantse uitgewekenen en hun afstammelingen steunde een ontwikkeling, die de tegenstelling tussen Noord en Zuid verscherpen moest. Dat was hun bedoeling niet, zomin als het indertijd de bedoeling van de Geuzen van Gent en Holland en van Jan van Nassau met zijn Unie van Utrecht geweest was. Maar de conceptie van de opstand als een godsdienstige strijd, die opnieuw over Willem van Oranje's staatkundige en nationale gedachte gezegevierd had, bevorderde die uiteenwijking, toen eenmaal de scheuring had ingezet, als het ware automatisch.

Door Leiden en door de niet minder orthodoxe jongere hogescholen van Franeker (1583), Groningen (1614) en later vooral Utrecht (1636) trachtte de gereformeerde kerk zich het geestelijk leven te onderwerpen. En ondertussen werkte zij ook aan een hervorming van het zedelijk leven, die op den duur een diepe stempel op heel de Noord-Nederlandse gemeenschap zetten zou. De lidmaten waren onderworpen aan het toezicht van het consistorie, dat voor inmenging in de meest intieme aangelegenheden niet terugschrok. Een strijd werd aangebonden met alle oude volksgebruiken, waarin een paapse zucht naar traditie scheen voort te bestaan of waarin een onchristelijke levenslust tot uiting kwam. Daartoe werd voortdurend de steun van de overheid ingeroepen.

Zo gemakkelijk als in kleinere of meer primitieve gemeenschappen, gelijk Genève of Schotland of de koloniën van Nieuw Engeland, liet zich in de rijke Nederlanden, in zo druk verkeer met de buitenwereld, en bestuurd door zulk een hoeveelheid van onafhankelijke overheden, het gezelschaps- zomin als het geestesleven naar de opvattingen van Dordt niet fatsoeneren. Wanneer wij hierna de cultuur van het tijdvak wat meer opzettelijk gaan beschouwen, zullen wij daar de overvloedige bewijzen van zien. Gaf de grondstof hier of daar ook mee, op andere plaatsen bleef zij weerbarstig. Ten platten lande en in de kleinere steden hadden de predikanten over 't algemeen succes, in de andere gewesten meer nog dan in Holland. Wij zagen al wat een middelpunt van verzet Amsterdam vormde daarentegen. Het stadhouderlijk hof onder Frederik Hendrik voegde zich evenmin geredelijk naar de voorschriften van hen die toch ook in de Arminiaans-gezinde Oranje de providentiële beschermer van Gods kerk wilden zien, maar die soms door gerucht van dansen en feestvieren wel geschokt werden. Het intellectueel zowel als het artistiek leven wortelden te diep in hun eigen tradities om weerstandsloos voor de heersende stroming te buigen, ook al was Leiden te krachtig gezuiverd om daarbij nog veel steun te kunnen bieden.

Toch was het uiteindelijk gevolg van de stage werking van de kerk in de nieuwe omstandigheid door de omwenteling van 1618-19 geschapen, dat geesteshouding en levensvoering van burgerij en boerenstand in de Noordelijke Nederlanden een stellig gereformeerde en puriteinse trek kregen. Dat de kerk in haar triomf de kiemen van verderf vond, dat onder de toevloed van nieuwe leden en onder de strakke geestelijke controle de oorspronkelijkheid en frisheid van haar godsdienstig leven aan het kwijnen raakten, dit zullen wij laten nog nader beschouwen. Hier wijs ik slechts op de diepe maatschappelijke werking die er niettemin van de gereglementeerde kerk uitging, en ook op de verhouding tot het Zuiden had dit nogmaals verreikend effect. Terwijl de met nieuwe kracht voortgezette ontroomsing een geestelijke band ermee losmaakte, kwam er op den duur ook een positief verschil tot stand, dat na lange doorwerking de twee gescheiden groepen vreemd en onbegrijpend tegenover elkander plaatsen zou. Maar met dat alles werd in het tijdvak dat wij thans beschouwen, in het twaalftal jaren volgende op de Synode van Dordt, nog maar een begin van voorbereiding

gemaakt. Generaties waren ermee gemoeid, vóor het Noord-Nederlandse volk maatschappelijk en geestelijk onmiskenbaar een andere richting ingedreven was dan het Zuid-Nederlandse, dat tegelijkertijd onder de hoede van zijn geestelijkheid de oude weg bleef bewandelen.

Het langzame proces van geestelijke ontwikkeling wordt dikwijls voor generaties door katastrophale politieke gebeurtenissen bepaald. De ontwikkeling die wij hier na-

gaan, spruit nog steeds voort uit de inneming van Den Briel in 1572, de veroveringen van Parma, de tegenveroveringen van Maurits. De bevestiging van het streng gereformeerde bewind in het Noorden door de crisis van 1618-19 droeg op haar beurt bij tot de mislukking van kansen, die zich in de loop van de oorlog voordeden, kansen om ten langen leste ook Vlaanderen en Brabant nog aan de Spaanse overheersing te onttrekken en wie weet de scheuring der Nederlanden ongedaan te maken.

2. De oorlog (1621-'48)

a. Dreigende macht der Habsburgers

In 1621 was (wij weten het) de oorlog hervat onder voor de Republiek hoogst ongunstige omstandigheden. Er was over verlenging van het Bestand wel gesproken. Onder de partij in het Noorden, die het twaalf jaar tevoren doorgezet had en die, hoezeer ook vernederd, nogwel degelijk meetelde, waren er natuurlijk, die ook thans tegen een herbeginnen van de eindeloze strijd opzagen. In de Zuidelijke Nederlanden, waar men zich de uitgestane ellende maar al te goed herinnerde, was dat gevoel nog veel sterker. Besprekingen werden op gang gebracht door een ijverige bemiddelaarster, een mevrouw 't Serclaes, die als katholieke Hollandse, weduwe van een om de zaak des opstands uitgeweken Brabander, met dochters te Brussel gehuwd, de verscheuring der Nederlanden smartelijk moest gevoelen. De Aartshertogen moedigden in schijn haar streven aan. De werkelijkheid werd echter nog steeds in Spanje bepaald. Daar besloot Philips III kort vóor zijn dood dat aan geen verlenging gedacht mocht worden, als niet door de Noord-Nederlanders drie eisen ingewilligd werden: vrijheid van godsdienst voor de Katholieken; openstelling van de Schelde; ontruiming van Oost en West Indië.

Die laatste eis, ingegeven door het belang van Spanje alleen, was genoeg om in het Noorden allen tot voortzetting van de oorlog te verenigen, en ook al zouden sommigen te vinden geweest zijn voor een vergelijk op de grondslag der eerste twee, die een hernieuwd samengaan van alle Nederlanden mogelijk gemaakt zouden hebben, hun invloed moet men zeker niet te hoog aanslaan. De belangen van Protestantisme en van handel lieten geen offers ten behoeve van Nederlandse hereniging toe. Maar aan de andere kant moet men ook tegenover de betuigingen van Nederlands gemeenschapsgevoel, waaraan de woordvoerders van het Zuiden het niet lieten ontbreken, zijn kritisch vermogen bewaren. Er werd daar bijvoorbeeld beproefd betrekkingen aan te knopen met Utenbogaert en zijn lotgenoten, toen die zich te Antwerpen ophielden. De Bisschop van Den Bosch en Peckius, de Kanselier van Brabant, spraken schone woorden over het gebleken ongelijk van geloofsvervolging en over de mogelijkheid om ondereen tot een vergelijk te geraken. De remonstrantse predikant was verstandig genoeg om te begrijpen dat men hem slechts gebruiken wilde om verdeeldheid in het Noorden te stoken. Spinola zelf en de Spaanse gezant te Brussel voegden honingzoete woorden bij die der Brabanders. Het praten van die laatsten had geen betekenis, zolang zij op de leiding der buitenlandse politiek van hun ongelukkig land geen invloed hadden en zich tegen de Spanjaarden niet dorsten verzetten.

Een officiële zending van Peckius naar Den Haag, vlak vóor de fatale termijn waarop de wapenen weer aan 't woord moesten komen, bewees dat men over en weer nog in dezelfde posities stond als twintig jaar tevoren te Bergen-op-Zoom[1]. In de vergadering der Staten-Generaal sprak Peckius heel treffend van 'Nederland, ons gemene vaderland', maar zijn rede nodigde hen uit tot een verdrag te komen 'onder bekentenisse

1) Vgl. hiervoor, Blz. 319.

der natuurlijke prinsen.' Is het wonder dat de leden hem hoofdschuddend en met tekenen van verbazing aanhoorden?

Hoe zou men de vege Aartshertogen hebben kunnen erkennen, wier erfenis de Koning van Spanje al klaar stond zich weer toe te eigenen? Hoe zou men zich door enig verdrag dat hem de soevereiniteit terugschonk, tegen diens willekeur beveiligd kunnen achten? Niet zonder moeite tegen de woede van Delftenaars en Rotterdammers beschermd trok Peckius af. Albertus stierf weldra. Isabella, die als weduwe aanstonds zich aan de regel van St. Franciscus wijdde, regeerde de Zuidelijke Nederlanden voortaan als Goevernante voor haar neef Philips IV, die haast tegelijk de monarchie aanvaardde. Alsof er geen generatie van rampen en mislukkingen achter hem lag, bewaarde die jonge man al de aanspraken van zijn vader en grootvader ongerept in zijn gemoed.

De hernieuwde oorlog waarin Vlaanderen en Brabant tegen hun Noorderbroeders werden meegesleept, was maar een onderdeel van de laatste grote poging der Habsburgers om de katholieke tegenbeweging, die overal het Protestantisme aan het terugdringen was, met wapengeweld tot haar volle ontwikkeling te stuwen. Ferdinand, die in 1619 Keizer werd, was van die politiek de ijverigste drager, maar hij was nauw met het Spaanse hof verbonden. In weerwil van alle corruptie en economisch verval, in weerwil van hun chronische geldnood, presteerden Oostenrijk en Spanje onder de leiding van gans niet bekwame, maar in hun roeping onverzettelijk gelovende vorsten nogmaals een geweldige krachtsinspanning. In het Duitse Rijk stortte, na de ondergang van hun voorvechter Frederik van de Palts, de 'Winterkoning' van Bohemen, het weerstandvermogen der protestantse vorsten ineen met een volledigheid die aan de toestand na Karel V's overwinning op de Smalkaldische Bond doet denken. In Zuid-Duitsland vaagde de Tegenreformatie alles voor zich heen. Tot in Noord-Duitsland stelden de keizerlijke legers onder Tilly (een Zuid-Nederlander) en Wallenstein de wet. Denemarken bleek maar een wankel steunpunt voor het op de Oostzee teruggedreven Protestantisme. Toen Koning Christiaan zich in weerwil van Nederlandse subsidies verslagen terugtrok heerste de Habsburgse macht in het Noorden ogenschijnlijk onbeperkt en leek zelfs de zee voor haar open te staan. Het Restitutie-Edict moest nu aan de kerk in heel het Duitse Rijk haar verloren macht teruggeven (1629).

Naast die vlietende stormvloed op haar Oostgrens maakt de Republiek der Verenigde Nederlanden de indruk van een rots. Begrijpelijk genoeg niettemin, dat het schouwspel van die wilde katastrophe, waarin zoveel verwants werd meegesleept, het volk beangstigde. Met kracht werden de vooruitgeschoven posten aan die kant, in Oost-Friesland en aan de Midden-Rijn, gehandhaafd; alleen het veel te ver zuidwaarts gelegen Gulik ging nog in 1621 verloren. De vooruitzichten waren alles bijeen hachelijk genoeg. De vreugde waarmee het stand houden tegen 'de Spaanse scharen' van Bergen-op-Zoom in 1622 in het Noorden gevierd werd, is een teken van de bekommernis die de gemoederen prangde. Zo gevaarlijk was de toestand, dat (zoals wij al weten) de nieuwe Calvinistische leidslieden van de staat bij de katholieke Franse regering terecht kwamen, zodra die zich met enige beslistheid tegen de Habsburgse expansie keerde. In 1624 kon met Frankrijk, waar toen de Kardinaal de Richelieu aan het bewind kwam, een verbond gesloten worden. Maar nog was de nood niet bezworen. In 1625 slaagde Spinola erin Breda te hernemen, de eersteling

van Maurits' krijgsgeluk vijfendertig jaar tevoren; vruchteloos had hij getracht de stad te ontzetten; vlak vóor zij capituleerde, stierf hij.

Zijn vijf gewesten kozen zijn veel jongere broer Frederik Hendrik tot Stadhouder in zijn plaats; ook stelden de Staten-Generaal deze aan tot Kapitein-Generaal. Het was een bezwaarde erfenis; daar waren de nasmeulende godsdiensttwisten, waarover ik al gehandeld heb; daar was de militaire situatie. Maar wat dat laatste betreft, kon de nieuwe Stadhouder spoedig aanzienlijke successen boeken. In 1627 al veroverde hij Grol en dichtte daarmee de bres die Spinola nog vóor het Bestand in de Oostgrens geslagen had.

Het zorgvuldig voorbereid en vernuftig doorgevoerd beleg toonde aan de wereld, dat het leger van de Staten aan een meesterhand toevertrouwd was. Het was intussen een hard gelag, dat op Engeland onder de nieuwe Koning Karel I - Jacobus was in hetzelfde jaar als Maurits gestorven - nog evenmin staat viel te maken; de koloniale twist had juist grote bitterheid in Engeland verwekt door het bloedbad van Amboina (waarover later). Wat Frankrijk betreft, Richelieu werd nog steeds van zijn anti-Habsburgse plannen afgetrokken door de noodzaak om het koninklijk gezag eerst binnenslands stevig tegen onhandelbare edelen en Hugenoten te bevestigen. Toen in 1628 heel de macht van Frankrijk tegen La Rochelle samengebracht werd, vereiste het een groot vertrouwen in de bedoelingen van de Kardinaal om niet te geloven dat ook hij het op het Protestantisme gemunt had, welks strategische stelling in Europa tegelijkertijd van zijn steunpunten in het Zuid-Oosten, het Zuid-Westen en het Noord-Oosten dreigde te worden beroofd.

b. Frederik Hendrik verovert Den Bosch **(1629)**

Dit waren de omstandigheden waaronder in 1629 door Frederik Hendrik en de Staten-Generaal tot het beleg van Den Bosch besloten werd. In 1628 was een feit van geheel andere aard voorgevallen, dat moed gaf tot een kostbare onderneming als de belegering van een voorname stad in onmiddellijke verbinding met 's vijands hoofdstelling zijn moest, - ik bedoel de verovering van de Spaanse Zilvervloot door Piet Hein in dienst der West-Indische Compagnie. Iedereen wist, hoezeer de Spaanse wereldpolitiek van de halfjaarlijkse toevoer uit de Amerikaanse mijnen afhing. Men kon dus hopen dat Hein's roof de weerkracht van de Zuidelijke Nederlanden in het volgend seizoen verlammen zou, en tegelijk vulde zij het eigen land met geld en versterkte in 't bizonder het crediet van Holland, altijd de springveer van alle krijgsondernemingen.

Begin Mei 1629, na een winter besteed aan plannen maken en voorbereidingen, voerde Frederik Hendrik dus een leger van bijna 30.000 man voor Den Bosch. Vanouds - met Brussel, Antwerpen en Leuven - een van de vier hoofdsteden van Brabant, kon Den Bosch voor zijn eigen verdediging tussen de 4 en 5000 burgers onder de wapenen brengen. De Goeverneur, een Brabants edelman, Grobbendonck, beschikte nog over een haast even groot garnizoen. Bovendien was de stad uitermate sterk gelegen, tussen de rivieren Dommel en Aa, omringd van moerassen en met sterke forten bevestigd. Naar de Noordzijde konden de belegeraars op de Maas steunen: het fort Crèvecoeur was al sedert 1600 in Staatse handen. Naar het Zuidwesten moesten zij op heidegrond legeren, die voor aanvallen van de Spaanse strijdmacht openstond, en hier vertoonde zich dan ook weldra het leger, waarvoor de Brusselse regering bij het uitblijven van geld uit Spanje buitengewone bijdragen van de Staten der gehoorzame gewesten had weten te verkrijgen. Spinola was het vorig jaar vertrokken - en stierf vóor hij terugkeren kon -; als aanvoerder trad op Graaf Hendrik van den Bergh, zoon van die van den Bergh, zwager van Oranje, die in 1572 geen heel heldhaftige en daarna een verraderlijke rol gespeeld had: een volle neef dus van Frederik Hendrik; hij was Stadhouder van het Opperkwartier van Gelre, waar te 's Heerenberg zijn voorvaderlijk slot stond. Meer dan ooit vertoonde de oorlog het uiterlijk van een burgeroorlog.

Van den Bergh waagde het niet het Staatse leger rechtstreeks aan te tasten. De belegeringswerken werden ongestoord voortgezet. Nog nooit had de geduldige, wetenschappelijke belegeringskunst der Oranje-broeders zich op zo'n indrukwekkende schaal ontplooid. Een dijk werd aangelegd door de moerassen om twee kampen te verbinden; de twee rivieren afgedamd; watermolens in menigte gebouwd om de moerassen droog te pompen. Duizenden boeren werden voor die arbeid gehuurd. Onvermoeid moesten de Staten, in overleg met hun gedeputeerden bij de veldheer, geld schaffen.

Maar na drie maanden kwam er opeens in de toestand een dramatische wending. Van den Bergh was weggerukt naar het Oosten om in verbinding met keizerlijke troepen van die kant uit - vanouds de kwetsbare plek der Noordelijke Nederlanden - een inval te beproeven. Ten behoeve van het beleg was de IJsel van geregelde troepen goeddeels ontbloot geworden. 23 Juli slaagde een Spaanse afdeling erin bij Westervoort de rivier over te steken. Na een mislukte poging om de indringers terug te slaan gaf men zich te Arnhem aan paniek over; het Hof aldaar, de uitvoerende macht van Gelderland, verdeelde het beschikbare legertje over de bedreigde steden, waardoor het platteland aan de inval werd prijsgegeven. Heel de Veluwe werd nu overstreken; Van den Bergh's strijdmacht was met keizerlijke troepen onder Montecuculi versterkt. De vijand dus in 't hart van 't land, - dat was iets ongehoords. De Zuidelijke Nederlanden waren aan zulke strooptochten tot onder de muren van hun steden gewend; en van Duitsland schreef Hooft:

> Het ellendige Oostland is alle overrompeling onderworpen ende nemmer uit de paardevoeten!

Maar de Republiek was sedert de veroveringen van Maurits immuun geweest voor zulke beledigingen en de opwinding in het hele land was dan ook groot. Aan paniek en verwarring geen gebrek. Na Gelderland schoot ook Utrecht te kort om zijn eigen verdediging krachtig aan te vatten. De stad Amersfoort gaf zich over zonder verweer zelfs te beproeven. Het Katholicisme van zoveel van hun aanzienlijken had op de houding van die gewesten ongetwijfeld veel invloed. Jezuïeten vertoonden zich in 't gevolg van de invallers en voorspelden aan de bevolking het einde van de rebelse onafhankelijkheid. Maar de volksgeest van Holland kwam met glans door de beproeving. De Staten-Generaal, door hen gerugsteund, hielden zich ferm. Zij billijkten Frederik Hendrik's manmoedig besluit om zich niet van Den Bosch te laten weglokken en leidden in zijn afwezigheid met kracht de verdediging van Vaartse Rijn en Vecht, van Zuiderzee- en IJselsteden, van de Betuwe. Nieuwe troepen werden in dienst genomen, Waardgelders op de been gebracht. De West-Indische Compagnie schoot geld voor en leverde manschappen. Amsterdam wist altijd weer geld en voorraden te vinden.

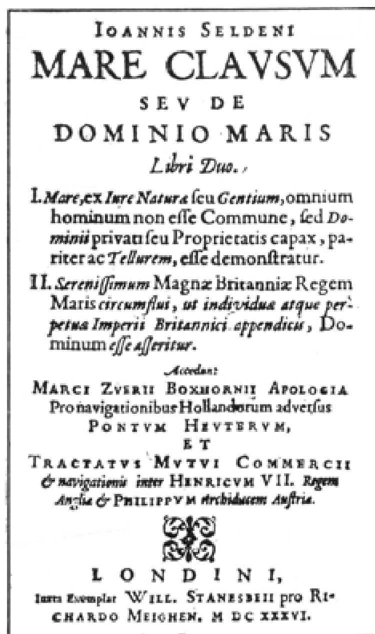
En toen keerde zich de toestand nogmaals plotseling. 19 Augustus verraste een kleine troepenmacht onder Van Gent van Dieden, door Frederik Hendrik uitgezonden, de stad Wezel, een onmisbare schakel in de verbindingslijn der invallers met hun basis. Vóor de maand om was, ontruimden die het nu onhoudbaar geworden grondgebied van de Republiek. 14 September capituleerde Den Bosch. In de capitulatie was de Meierij begrepen, het uitgestrekte district met Tilburg en Eindhoven waarover de stad vanouds rechten bezat. Men ontkende te Brussel echter, dat zij daarover beschikken kon, zodat vooreerst de troepen van weerskanten elkaar het bezit van die ongelukkige streek betwisten.

In de Nederlanden Noord en Zuid en in Europa maakte deze verovering een geweldige indruk. Het was de eerste verovering van belang, sedert Maurits een mensenleeftijd geleden de tuin der Noordelijke Nederlanden gesloten had. In heel die tussentijd hadden de grote rivieren ruwweg de grens gevormd en hadden naast de zeven gewesten Vlaanderen en Brabant zich in hoofdzaak ongeschonden

gehandhaafd. Nu werd van Brabant een voorname stad, zetel van een Bisschop, met een groot brok platteland afgescheurd.

De Brusselse regering, zich haar zwakheid bewust, had nog gedurende het beleg, toegerust met een machtiging van Philips IV, onderhandelingen aangeknoopt. In het Noorden zette het uitzicht op een overeenkomst met Spanje aanstonds de oude partijhartstochten van Hollands handelsbelang en protestantse strijdbaarheid tegen elkaar op.

In tal van blauwboekjes bestookten Trevisten en Anti-Trevisten elkaar. Het waren vooral de verwoestingen door de Duinkerker kapers aangericht en waartegen de Noord-Nederlandse marine nooit afdoende bescherming wist te verlenen, wat de koopmansstand naar vrede deed zuchten. De redenering der oorlogspartij was dat Spanje slechts rust zocht in de Nederlanden om van daar uit zijn Oostenrijkse bondgenoot zoveel te beter aan de overwinning in Duitsland te kunnen helpen; waarna de twee met vereende

IOANNIS SELDENI
MARE CLAVSVM
SEV DE
DOMINIO MARIS
Libri Duo.

I. *Mare, ex Iure Naturæ* seu *Gentium*, omnium hominum non esse Commune, sed *Dominii* privati seu Proprietatis capax, pariter ac *Tellurem*, esse demonstratur.

II. *Serenissimum* Magnæ Britanniæ Regem Maris *circumflui, ut individua atque perpetua Imperii Britannici appendicis*, Dominum *esse asseritur*.

Accedunt:
MARCI ZVERII BOXHORNII APOLOGIA
Pro navigationibus Hollandorum adversus
PONTVM HEVTERVM,
ET
TRACTATVS MVTVI COMMERCII
& navigationis inter HENRICVM VII. *Regem Angliæ &* PHILIPPVM *Archiducem Austriæ.*

LONDINI,
Iuxta Exemplar WILL. STANESBEII pro RICHARDO MEIGHEN. M DC XXXVI.

krachten de onderwerping van de Nederlanden zouden voltooien. Er is geen twijfel aan, of tegen een vrede die Spanje in het bezit van de Zuidelijke gewesten liet, bestond nu dat bezwaar. Al de vijanden van Habsburg, in 't bizonder Frankrijk en Zweden, werkten de onderhandelingen dan ook tegen, en al sleepten zij, meest in 't geheim en door allerlei maar half erkende tussenpersonen gevoerd, jaren voort, heel ernstig opgevat werden zij door de Staten-Generaal niet. Teminder omdat een andere vrede denkbaar werd, een die Spanje niet in het bezit van de tot nog toe gehoorzame Nederlanden laten zou.

In het Zuiden toch uitte zich de indruk van het verlies van Den Bosch in een diepe ontstemming tegen de Spaanse heerschappij. Sedert de troonsbestijging van Philips IV was zelfs de schijn van een nationaal bewind als onder Albert en Isabella niet bewaard. De Raad van State werd buiten alles gehouden. Alle zaken van belang gingen door twee *juntas* - het Spaanse woord is kenschetsend -, waarvan één uit Spanjaarden, de andere uit gewillige inheemse ambtenaren samengesteld was. De machtigste man in het land was de Kardinaal de la Cueva, die bij de in naam soevereine Aartshertogen Spaans gezant geweest was en die nu naast de Goevernante Isabella, gelijk indertijd Granvelle naast Margaretha, het koninklijk gezag meer onmiddellijk vertegenwoordigde en tevens de beide *juntas* leidde. Dit alles kwetste te meer, nu toch de last van de oorlog hoofdzakelijk op de Nederlanden viel en Spanje de gehoorzame gewesten niet eens tegen de rebellen wist te beschermen. De hoge edelen, Aerschot en Egmont en Hendrik van den Bergh de opperbevelhebber zelf, verkeerden in een even ontevreden stemming als hun grootvaders zeventig jaar tevoren. De geprivilegieerde standen, die de provinciale Staten-vergaderingen vulden,

geestelijkheid en stedelijke magistraten, waren gekrenkt door honderderlei blijken van Spaans wantrouwen gevoegd bij Spaanse onbekwaamheid. Daar kwam nu de verminking van het oude hertogdom Brabant de gemoederen ontstellen en opwinden.

> Nooit (*schreef een Spanjaard, lid van de regering te Brussel, aan een landgenoot*) zijn de vijandige gevoelens van deze gewesten jegens Spanje scherper geweest. Als

> de Prins van Oranje en de rebellen door hun fanatieke onverdraagzaamheid niet weerhouden werden om vrijheid van de eredienst af te kondigen en de geestelijkheid het bezit van kerken en goederen te waarborgen, dan zou een verbintenis van de gehoorzame gewesten met die van het Noorden niet te stuiten zijn.

Helaas, de verontwaardiging van de Spanjaard over de onverdraagzaamheid der ketters moge een glimlach afpersen, zijn inzicht dat de behandeling van Den Bosch en de Meierij aan de toenadering van de gescheiden Nederlanden in de weg zou staan, was er niet minder juist om. De Bossenaars hadden gehoopt, dat men hen met vrije godsdienstoefening als gelijkberechtigd lid in de Unie zou opnemen. Wat had er van dat voorbeeld op de andere Zuidelijke steden een aantrekkingskracht kunnen uitgaan! Maar de Calvinistische partij was in de Staten-Generaal altijd nog sterk genoeg om zulk een politiek te beletten. Al gedurende het beleg vigileerden de predikanten. De Synode van Zuid-Holland had zich tot de Staten gericht en een harer leden, Gijsbert Voetius, naar het legerkamp gezonden om Prins en Gedeputeerden voor te houden:

> dat de christelijke overheid in de oorloge die ze voert voor de religie ende den staat niet zo zeer te letten heeft op conquesten van landen ende steden als wel op de uit-breidinge van des Heren woord ende de voortplantinge van Zijn kerke.

Bij de capitulatie was dus wel het stedelijk bestuur volgens de oude costumen en privilegiën gewaarborgd, maar wat de godsdienst betreft, moest de stad zich aan de plakkaten onderwerpen. Gewetensvrijheid ja, maar van godsdienstvrijheid geen sprake. Zoals Rovenius uit Oldenzaal en Grol, zo moest nu Bisschop Ophovius uit Den Bosch wijken. Onder het toekijken van duizenden nieuwsgierigen die uit alle zeven gewesten toegestroomd waren, trok hij daags na de overgave, mèt de goeverneur en het garnizoen aan het hoofd van een brede schaar priesters en monniken de stad uit; op wagens voerden zij uit kerken en kloosters sieraden en reliquieën - ‘de poppedingen’ zooals de indringers verachtelijk zeiden. De kathedraal van St. Jan en alle andere kerken en kapellen werden door het handjevol Gereformeerden, meest dienaren van de nieuwe overheersing, in beslag genomen. Op de 19de September preekte ds. Conradus Markinius in de hoofdkerk op de tekst uit Jesaia: ‘Ik zal u geven de schatten die in de duisternissen zijn, ende de verborgene rijkdommen: opdat gij moogt weten, dat ik de Here ben, die u bij uwen name riept, de God Israëls.’ Het behoeft geen betoog dat de onderdrukking van het Katholocisme, in een stad waar haast geen protestantsgezinden te vinden waren, ook de toezegging van stedelijk zelfbestuur feitelijk onuitvoerbaar maakte. Om de nieuwe magistraat uit Protestanten te kunnen samenstellen moest men allerlei gelukzoekers van elders binnenhalen. De gilden, die volgens Brabants gebruik - anders dan in het oligarchische Holland - nog volop aan de stadsregering deelnamen, werden daarvan in weerwil van de capitulatie uitgesloten, omdat het katholieke element anders eenvoudig niet te weren was. De eerste uitoefening van soevereiniteitsrecht in de Meierij was een plakkaat, waarbij alle pastoors aangezegd werd het veld te ruimen voor predikanten.

Het was dezelfde politiek die dertig, veertig jaar tevoren na de veroveringen van Maurits en Willem Lodewijk in de oostelijke provincies toegepast was. Wat haar thans een zoveel onaangenamer voorkomen gaf, was haar onvruchtbaarheid. 't Is niet dat Brabant op enigerlei wijze vaster aan de katholieke traditie verknocht was dan Overijsel of Groningen. 't Is dat in de Nederlanden de positie van het Katholicisme in deze tijd een andere geworden was dan in de jaren negentig van de vorige eeuw. Tegen dat willoos wegglijden naar het triomferend Protestantisme, dat toen nog mogelijk was, had inmiddels de Contra-Reformatie onder de bescherming van de Aartshertogen voor-

DE UITTOCHT UIT DEN BOSCH, 1629 (SCHILDERIJ VAN H. PACX, RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM).

goed een dam opgeworpen. Den Bosch en de Meierij werden niet geassimileerd; evenzeer zou Grol, dat ook het Bestand onder de Aartshertogen meegemaakt had, een Roomse hoek in het protestantse Oosten blijven. De politiek van protestantisering mocht geen opbouwen van een Noord-Nederlandse nationaliteit meer heten; 't was een politiek van onderdrukking en kwelling geworden. Tot aan de Bosse weeskinderen toe, die dadelijk onder protestantse leiding kwamen, stelden zich tegen die zieledwang te weer.

Er waren er in het Noorden dan ook wel degelijk die het onverstand van deze politiek doorzagen, en de voornaamste hunner was Frederik Hendrik. In zijn houding tegenover het godsdienstvraagstuk in het algemeen hing Frederik Hendrik, naar wij weten, de traditie van Prins Willem aan, die door Maurits verlaten was. In deze jaren begon het vooruitzicht van grote verschuivingen in het Zuiden hem het practisch belang juist van de behandeling der Katholieken dieper te doen beseffen. Na de capitulatie wist hij dan ook in Den Bosch op allerlei ondergeschikte kwesties - tijdelijk toeven van geestelijken, hun alimentatie uit in beslag genomen kerkelijke goederen, en dergelijke - wel te plooien en te verzachten. Maar dat kon niet verhelpen, dat in Antwerpen en elders uitgezette priesters schrik voor de ketterse veroveraar kwamen verbreiden. En de strijdlustige Voetius voerde dan nog over de grens een luidruchtig twistgeschrijf met de Leuvense hoogleraar Jansenius dat, begeleid door minder theologische maar niet minder felle schimpdichten van weerskanten, wel geen Bossenaren voor de Gereformeerde kerk gewonnen hebben zal, maar dat over en weer de gemoederen tegen elkaar opzette.

c. Mislukte pogingen tot hereniging

Gedurende een jaar of wat wankelde nu toch de Spaanse heerschappij in de Nederlanden nog eenmaal. Het denkbeeld van hereniging kwam midden in de practische politiek te staan. Maar geen ongelukkiger inleiding tot die crisis was denkbaar dan de behandeling, die Den Bosch en de Meierij van de Haagse Staten-Generaal ondervonden. Bij alle gepraat over herstel van de Nederlandse vrede, bij alle gefluister over afwerpen van het Spaanse juk, moest dit schouwspel van de Calvinistische heerszucht van hen die zich tot haar redders en beschermers wilden opwerpen, de moed van de Zuid-Nederlandse bevolking wel verlammen.

In 1629 kon de Goevernante het gevaar dan ook met enige schijnconcessies bezweren. Zij stelde de gehate Cueva terzijde en mengde de Raad van State weer meer in de zaken. Maar de nieuwe Spaanse vertegenwoordiger, de Markies van Aytona, ofschoon zelf overtuigd dat met de wensen en het eergevoel van de ingeborenen meer rekening gehouden moest worden, was toch buiten machte aan de regering te Madrid een waarachtige systeemverandering op te dringen. Bovendien wantrouwde hij zelf de enige ingeborene die een post van onafhankelijke macht bekleedde, de Graaf van den Bergh, en begin 1631 werd deze tot zijn diepe verontwaardiging van het opperbevel ontheven, dat nu weer aan een Spanjaard, de Markies van Santa Cruz, kwam.

Intussen had de verovering van Den Bosch de financiën van de Republiek zo uitgeput, dat zij het volgend jaar geen leger te velde kon brengen en in 1631 werd

wel een inval in Vlaanderen gewaagd, maar toen het Spaanse leger verscheen meteen opgegeven, en daarna ondernamen de Spanjaarden zelfs nog een inval in Zeeland, die overigens op het Slaak bloedig afgeslagen werd. Om te geraken uit de toestand van evenwicht die Maurits' bevestiging van de rivierengrens geschapen had, was - Frederik Hendrik zag het klaar in - medewerking van de Zuid-Nederlandse bevolking noodzakelijk.

In 1631 trad een Gentse ‘blauwverver’, Jaatsem (Joachim) Pijn, met de Goeverneur van Sluis en de Prins zelf in verbinding om bij een overval van zijn stad te helpen. Maar

zijn bedrijf werd ontdekt en de stadsregering legde alle ijver aan den dag om hem te straffen wegens wat zij in zijn doodvonnis noemde:

> ene naakte ende detestable verraderije jegens uwen natuurlijken prince ende uw eigen vaderland.

Maar in het voorjaar van 1632 werd een samenzwering op touw gezet door heel wat belangrijker personages dan de ongelukkige Pijn, en dat op een ogenblik dat bovendien de militaire positie van de Spaanse overheerser in het Zuiden mèt die van zijn bondgenoot de Keizer ernstig verzwakt was. Gustaaf Adolf's inval in Duitsland had sedert 1630 een geweldige ommekeer teweeggebracht. Het beste deel van het Spaanse leger was uit de Zuidelijke Nederlanden weggezonden om de Palts te beschermen, waar na de vernietiging van 's Keizers leger onder Tilly bij Breitenfeldt Fransen en Zweden zich dreigden te verenigen. Gustaaf Adolf was de held der Protestanten geworden en zelfs de Zuid-Nederlanders voelden zich door zijn overwinningen tegenover hun Spaanse meesters gesterkt. Onder die omstandigheden kwam naar Den Haag, in diep geheim, de Graaf van Warfusée, voorzitter van de Raad van Financiën te Brussel, en ontwikkelde, mede uit naam van de Graaf van den Bergh, aan Frederik Hendrik en de Raadpensionaris Pauw, en aan de Franse gezant, een plan om de Zuidelijke provinciën van Spanje te bevrijden. Warfusée verklaarde zelf, dat wat hem bewoog het onrecht was hem door de Spaanse regering in geldzaken aangedaan; Van den Bergh wrokte over het verlies van het opperbevel; beiden verlangden, vóor zij hun invloed op bevolking en leger deden gelden, van de Republiek en Frankrijk aanzienlijke sommen gelds en de belofte van grote eretitels en bedieningen. Niet anders hadden de edelen die zich vijftig jaar tevoren door Parma lieten verzoenen gehandeld, en nog deden de hoge heren en prinsen van den bloede die aan de Franse onlusten deelnamen dagelijks zo. Die persoonlijke baatzucht verandert niets aan het feit, dat de plannen van Warfusée en Van den Bergh aansloten bij sterke stromingen in de Spaanse gewesten.

Wat zij voorstelde, was dat al de Frans-sprekende gewesten met Frankrijk, al de Nederlands-sprekende - natuurlijk met waarborging van privilegiën en godsdienst - met de Republiek verenigd zouden worden.

De Waalse edelen zouden zich slechts onder de Franse monarchie gelukkig kunnen voelen; zij haatten de gedachte van onder de burgerlijke regering van het Noorden te geraken. Een groep van de allerhoogste Waalse heren stond op datzelfde ogenblik door de Deken van Kamerijk, François Carondelet, met de Franse regering in betrekking. Daarentegen waren in de Dietse gewesten, in Opper-Gelder, maar vooral in Brabant en Vlaanderen, de stadsregeringen van groter gewicht dan de adel, en dat die van het Franse regeersysteem nog meer afkerig waren dan van het Spaanse, is even zeker als dat zij door de republikeinse vormen die in de rebelse streken gezegevierd hadden, machtig werden aangetrokken. Wat is begrijpelijker! Wie ziet niet vanzelf hoe de waardigheid en macht van de Hollandse burgemeesters en vroedschappen - om van de handelsbloei hunner steden nog te zwijgen - de uitgemergelde en vernederde stedelijke overheden van het Zuiden met verlangen moest vervullen? Maar ten overvloede wordt dit verschil in aspiraties tussen de Dietse en Waalse helft van het Zuiden door verschillende waarnemers uitdrukkelijk betuigd.

Ten slotte werd echter Frankrijk door nieuwe binnenlandse woelingen van krachtig meedoen weerhouden en het Noorden alleen trachtte nu van de hulp van Van den Bergh en Warfusée gebruik te maken. Het geld dat zij eisten, werd betaald, en tegen het eind van Mei 1632 vaardigden de Staten-Generaal een oproep tot de Zuidelijke gewesten uit om zich

> op het loffelijk exempel van hunne voor-ouderen, te onttrekken van het bezwaarlijk ende ondraaglijk jok der Spanjaarden ende hunne adherenten, ende zich met deze Geunieerde Provinciën vrijwillig te voegen; presenterende hun daartoe de sterke ende hulpzame hand door assistentie van het leger, welk wij onder het wijs ende kloek, ook voorzichtig beleid van Zijn Excellentie den Heer Frederik Hendrik Prinse van Oranjen te velde hebben gebracht; belovende (aan de) meergemelde Provinciën heiliglijk ende onverbrekelijk mits (*bij*) dezen, dat wij hen met dezelvige steden ende leden van dien, alsook hare ingezetenen, zo geestelijke als wereldlijke, van wat staat, qualiteit ofte conditie zij zouden mogen zijn (die haar zullen voegen als voren) zullen conserveren ende mainteneren bij hare privilegiën, vrijheden ende rechten, alsook bij de publieke exercitie van de Roomse Katholieke Religie, willende ende desirerende met dezelvige te leven, handelen ende wandelen als goede vrienden, naburen ende bondgenoten.

Voor het ogenblik werd dus de politiek van krachtdadige protestantisering getemperd. De kans om de Spaanse macht in het aangrenzend gebied geheel kwijt te raken stond te schoon dan dat zelfs een Contra-Remonstrantse Staten-Generaal ze omderwille van de hersenschim van een ontroomst Zuiden zonder meer kon afwijzen.

Frederik Hendrik voerde het leger naar de Maasstreek. Hier kon Van den Bergh, als Stadhouder van Opper-Gelder, de meeste diensten bewijzen, en inderdaad was het aan hem te danken dat Venlo en Roermond zich haast zonder slag of stoot overgaven en dat de Prins reeds 10 Juni, veel eerder dan iemand verwacht had, voor Maastricht kon verschijnen. Echter bleef het sterke garnizoen van Maastricht aan de Spaanse regering trouw en Frederik Hendrik moest een geregeld beleg ondernemen. Toen Isabella niet alleen haar eigen troepen uit de Palts terug kreeg, maar een sterk keizerlijk leger onder Pappenheim tot het ontzet van de stad aanrukte, werd de positie der belegeraars, zo ver van hun basis, hachelijk. Al het vernuft en de kunde, al de geestkracht vooral van de aanvoerder werden vereist om de onderneming tot een goed einde te brengen. Maar tot een goed einde kwam zij: 22 Augustus capituleerde Maastricht. Opnieuw, na Den Bosch, een verovering die in heel Europa opzien baarde. De faam van de voorzichtige doch vasthoudende Frederik Hendrik evenaarde haast die van de vermetele Gustaaf Adolf.

Totnogtoe had alles moeten gebeuren zonder die hulp van het Zuid-Nederlandse volk die de samenzweerders in uitzicht hadden gesteld. Van den Bergh had van Luik uit tot de troepen die hij gekommandeerd had en tot de ingezetenen manifesten gericht.

> Es sal fuir ende flam wessen (*schreef hij aan zijn zwager in het Noordelijke Gelderland, Culemborch*), was man von mir sprechen sal under de ministers, aber nicht inder de gemeinte, de (*die*) gherne eine goeden freden sen (*zien*) solden.

Maar hoeveel sympathie de gemeente ook voelen mocht, zij verroerde zich niet, en maar weinig soldaten schaarden zich achter hun voormalige aanvoerder. De voornaamste oorzaak van die teleurstelling was zeker de onthouding der Franse

regering. Voor de Waalse edelen, die op een sein van Frankrijk wachtten, was dat een afdoend beletsel geweest. En de bevolking in de Dietse gewesten had verleerd om zonder het voorgaan van de grote heren een stap te doen.

Zolang Frederik Hendrik dus door het beleg van Maastricht vastgehouden werd, bleef de regering gemakkelijk meester, maar er heerste een hevig gespannen stemming. De belofte der Haagse Staten-Generaal van eerbiediging van s volks godsdienst had diepe indruk gemaakt. Op een nacht in Juni werd een uithangbord met de kop van de Koning van Spanje erop afgerukt, de kreet van 'Leve de Prins van Oranje' weerklonk in Brussel. De regering achtte het nodig van de burgerij en van de Statenleden die zich

aan het hof bevonden, hoge edelen en prelaten, een nieuwe eed van trouw te eisen. De katholieke vroomheid der menigte verloochende zich onder dit alles niet en de sterkste band tussen haar en de regering werd gevormd door de vroomheid der Landvoogdes, zoals die bij gelegenheid van een veertiendaagse verering van Onze Lieve Vrouwe van Laeken, nog in Juni uitgeschreven, weer indrukwekkend aan den dag kwam. Maar op de wereldlijke en geestelijke groten kwam het in de schatting der regering voornamelijk

AARTSHERTOGIN ISABELLA IN CLARISSENGEWAAD (PRENT NAAR RUBENS).

aan; op hen werkte zij met de meeste nadruk. De heren die zich, als in de dagen van Granvelle, om hun ongenoegen over het verspaanst regiem te kennen te geven, mokkend teruggetrokken hadden, werden met vleitaal weer in de Raden beroepen. Feestmalen werden door de Landvoogdes voor hen aangericht. Men fluisterde de voornaamsten in:

> dat zij toch de eerbewijzen en bedieningen die ter begeving van het Huis van Oostenrijk en de katholieke Koning (*de Koning van Spanje*) staan, hoger moesten schatten, en dat zij een eenvoudige Statenregering moesten minachten: daarin toch kon een slecht opgevoede stadsburgemeester vaak de wet stellen.

Zó gevoelde de Landvoogdes zich in het nauw gedreven, dat zij, ofschoon wel wetende hoe hardnekkig haar neef de Koning tegen het bij eenroepen van de Staten-Generaal gekant was - een overgave aan het oproer in zijn ogen -, toch aan de aandrang van Aerschot en de Aartsbisschop van Mechelen toegaf en tot de bijeenroeping besloot. 9 September openden de Staten-Generaal hun zittingen te Brussel. Sedert 1600 waren zij niet samen geweest en evenals toen beschouwden zij het thans als hun voornaamste taak om in rechtstreekse onderhandeling over vrede met de Staten-Generaal van het Noorden te treden; evenals toen moest de Spaanse regering dat toelaten, zij het dat de Staten beloofden zich bij de onderhandelingen, die zij in schijn zelfstandig voeren mochten, binnen de gehoorzaamheid aan de Koning te houden.

Zouden zij die belofte gestand doen? De edelen die zich met het verdelingsplan van Van den Bergh en Warfusée ingelaten hadden, stonden, nu Frankrijk zich afzijdig hield, tegenover het Noorden wantrouwig; en voor de geestelijkheid, eveneens machtig in de Brusselse Staten-vergadering vertegenwoordigd, gold dat natuurlijk niet minder. Voor haar kon de belofte van vrije godsdienstoefening in de proclamaties der Noordelijke Staten-Generaal niet genoeg zijn. In het Noorden bezat de gereformeerde kerk meer dan vrije oefening, namelijk het uitsluitend recht op vrije oefening; in het Zuiden duldde 'onder het Spaanse juk' de katholieke kerk evenmin - of minder nog - mededinging.

Het regiem dat de Noordelijken met zo'n ophef aankondigden, vond voor stipte Zuidelijke Katholieken onheilspellende illustratie in de inruiming van twee kerken aan de Gereformeerden, bij de capitulaties van Venlo, Roermond en Maastricht bedongen. Dat zette bitterheid bij aan het verwijt, hetwelk de Aartsbisschop van Mechelen en zijn suffraganen de Spaanse regering voorwierpen, dat zij niet langer in staat was het geloof te beschermen, en wat hun voor ogen zweefde was dat de Zuidelijke Staten-Generaal met een verklaring van onafhankelijkheid de voortgang der veroveraars zouden stuiten.

Maar men had medewerking van die gewantrouwde buren daarbij nog wel degelijk nodig: men wilde dat zij volstrekt zouden weigeren om met Spanje te onderhandelen: dan zou men kunnen betogen tot de onafhankelijkheidsverklaring gedwongen te zijn en het verwijt van opstandigheid tegen de wettige vorst ontgaan - een verwijt dat in de tot rust komende, vormelijke zeventiende eeuw nog zwaarder opgenomen werd dan in de woelige en zoekende zestiende. Hoe dat zij, een katholieke Republiek, die in verbond zou treden met haar buren, die door Engeland gesteund zou worden om tegenover Frankrijk zowel als tegenover de Zeven Provinciën haar zelfstandigheid te bewaren, daarover werd in Staten-kringen te Brussel druk gepraat.

Maar zouden de Hollanders zich hun politiek zo precies laten voorschrijven? Toen Maastricht viel, scheen de positie van het zegevierende Staatse leger, dat nu zijn bewegingsvrijheid terug kreeg, een bedreiging voor die plannen zogoed als voor de Spaanse heerschappij te vormen. Een westwaartse opmars van Frederik Hendrik - en zouden de Vlaamse en Brabantse steden niet veeleer zich volgens de proclamatie bij het Noorden aansluiten dan trachten met de Waalse gewesten een onafhankelijke staat te stichten? Zij toch dachten over hereniging met het Noorden heel anders dan de Waalse adel en de geestelijkheid.

> De katholieke Statenpartij wantrouwde enige van haar medeleden, vooral die uit Vlaanderen en enigen uit Brabant, vrezend dat zij mochten neigen tot een vereniging met de Hollanders. De Pensionaris van Antwerpen (Edelheer), een stad die uit hoop van handel zeer tot de Hollanders neigt, werd (ofschoon lid van de afvaardiging tot de Noordelijken) over het geheime plan om door een Hollandse weigering van onderhandelen met Spanje tot een verklaring van onafhankelijkheid te geraken niet ingelicht.

Aldus schreef naderhand de Hollander van Franse afkomst, Balthazar Gerbier, die als resident van Engeland te Brussel de formatie van die Zuid-Nederlandse staat uit alle macht bevorderde. (Engeland toch vreesde de aanwas van macht, die voor zijn mededinger in de wereld van handel en koloniën de hereniging met Vlaanderen en Brabant zou betekenen.) Te Brussel wachtte men maar op Frederik Hendrik's komst, verzekerde Gerbier aanstonds na de proclamatie der Haagse Staten. En een Zeeuws regent schreef achterna:

> Vele steden, gelijk met de sleutels in de hand, waren onze aankomste verwachtende.

Maar zij wachtten tevergeefs. Nog vóor September voorbij was, hadden de Brusselse Staten-Generaal afgezanten naar Maastricht gezonden om met Frederik

Hendrik en de hem te velde vergezellende gedeputeerden van de Staten-Generaal onderhandelingen aan te knopen. In October begaf zich een talrijker delegatie onder leiding van de Hertog van Aerschot en de Aartsbisschop van Mechelen zelf derwaarts. Heel die tijd lag de Stadhouder met zijn leger werkeloos bij de pas veroverde stad. Hij bleef er, tot ziekten hem noopten de troepen naar de winterkwartieren te voeren, terwijl de Staten-Generaal

van de Republiek de onderhandelingen, die niets opgeschoten waren, naar Den Haag verlegden. Diezelfde Zuidelijke delegatie verscheen daar in het begin van December., Maar wat een andere toestand! Het Staatse leger, dat zoveel schrik had ingeboezemd vertrokken en Gustaaf Adolf bij Lützen gesneuveld. In Duitsland was de macht der protestantse partij gefnuikt en overal herleefde het ontzag voor Habsburg. Hoe had men het kritieke ogenblik zo verpast?

De Prins liet zich later in zijn *Mémoires* bitter uit over de Staten-Generaal, die hem en de Gedeputeerden te Velde geen volmacht hadden willen zenden en de onderhandelingen eindelijk naar Den Haag verlegd hadden. Zo was, klaagt hij, een vredesluiten onder de druk van het leger bij Maastricht belet. Maar met wie wilde de Prins vrede sluiten? Hij had, met de hem persoonlijk toegedane gedeputeerden, de onderhandelingen met de Zuidelijke heren op een voet gezet die noch de Zuidelijke partij welke onafhankelijkheid wenste na een weigering vanwege het Noorden om met Spanje te onderhandelen, noch de Noordelijke Spanje-vreters voldeed. Ofschoon ogenschijnlijk erop berekend de macht van Spanje in de Nederlanden geheel aan banden te leggen (er werd aan de Pacificatie herinnerd), waren de negen punten die hij te Maastricht opstelde, inderdaad toch wel meer bedoeld om de Haagse Staten met een zoet lijntje te krijgen tot onderhandelen niet met de Brusselse Staten, maar met Spanje. Volgens Aitzema had de Prins zich nog vóor de komst van Aerschot en de zijnen door een Spaans afgezant laten belezen, dat het denkbeeld van een omwenteling in de katholieke Nederlanden een droombeeld was, en zijn eigen vertrouwensman Heenvliet had hem dat uit Brussel bevestigd. Dus ontnuchterd gaf hij, steeds volgens Aitzema, 'verderen intocht' op en trachtte de Staten door middel van de afgezanten der Brusselse Staten met Spanje in gesprek te brengen.

Zag Frederik Hendrik juist? Het is zeker dat zijn stilzitten bij Maastricht de tijdgenoten met verbazing vervulde. In diezelfde Zeeuwse brief waaruit reeds een aanhaling gedaan is, volgde nog:

> Het causeert hier (*te Middelburg*) een onsterfelijk regret bij alle vrome, dat men de onverwachte occasie van de Provinciën aan melkanderen te hechten gelijk met den voet gestoten heeft.

En al in October schreven de Engelse gezanten Carleton en Boswell uit Den Haag, dat in de kringen der Staten-Generaal als volgt gemopperd werd:

> Terwijl er besloten was met het leger iets van belang te ondernemen, en Graaf Hendrik v.d. Bergh (*onder wie nu een paar duizend overgelopen manschappen dienden*) meegegaan en deelgenomen zou hebben, staat alles stil. En men wijt dit aan niets anders dan hieraan, dat de Prins zich door de komst van deze gedeputeerden uit Brussel aan het lijntje houden laat, en dat hij instructie afwacht wat hij met hen doen moet. Ondertussen verlopen tijd en gelegenheid....

Het is moeilijk zich aan de indruk te onttrekken, dat politieke overwegingen, zo zij al meewerkten om Frederik Hendrik's handelwijze in die kritieke weken na de val van Maastricht te bepalen, steun vonden in de karaktertrekken die hem als veldheer kenmerkten. Groot organisator als hij was, methodisch en vasthoudend, ontbrak het

hem meer nog dan Maurits aan zin voor de strategie van het open veld. Terwijl Gustaaf Adolf met zijn klein leger heel Duitsland doorkruiste, en bewees hoe grote machtsverschuivingen op koene bewegingen volgen kunnen, ook al moesten vestingen met vijandelijke garnizoenen in de rug gelaten worden, waagde de Noord-Nederlandse aanvoerder zich niet dan aarzelend en als 't ware voet voor voet buiten de dekking van zijn

versterkingen. Die opmars door het Luikse naar Brussel die men in Den Haag en in Brabant zelf verwachtte, streed tegen zijn aard. Zijn talmen in de veroverde stad, die hij geducht liet versterken, vindt een parallel in tal van aarzelingen die zijn andere veldtochten verlamden. Als er in 1632 werkelijk een kans op hereniging, of althans verdrijving der Spanjaarden uit heel de Nederlanden, bestond, - en het heeft daar zeker alle schijn van -, dan werd zij verspeeld door Frederik Hendrik's overvoorzichtigheid.

In December kwam dus de Zuid-Nederlandse delegatie naar Den Haag. Maar in de inmiddels zo sterk gewijzigde omstandigheden boden de hervatte onderhandelingen nooit enige wezenlijke kans op overeenstemming. De negen artikelen, die hun te Maastricht zo aantrekkelijk hadden geschenen, vonden de gecommiteerden van het Zuiden nu:

> van zodanigen stoffe dat, ingevalle dezelve wierden geconsenteerd, den Konink maar alleen zouden behouden den bloten titel, gelijk hij is Konink van Jeruzalem; ende dat zij overzulks haar (*zich*) bezwaard zouden vinden daarin te treden.

Dat de bepalingen die de macht van de Koning aan banden gelegd zouden hebben hun inderdaad afkeer inboezemden, behoeft men niet te geloven, maar het ontbrak hun aan moed en macht om ze van hun regering af te dwingen. Die regering werd in het begin van 1633 versterkt met een vertrouwensman van de Koning, uit Spanje overgezonden, de jurist Pieter Roose, een Nederlander, - uit Antwerpen geboortig -, maar zo krachtig voorstander van het koninklijk gezag als de beste Spanjaard. De heren die in Januari 1633 voor de ganse delegatie een keer naar Brussel moesten doen, durfden het nieuwe Noord-Nederlandse voorstel, dat de Zuidelijke provinciën, bij nietnakoming van het te sluiten tractaat door de Koning, van hun eed van trouw ontslagen zouden zijn, nauwelijks overbrengen, en zij krompen ineen voor de ongenadigheid waarmee de nieuwe voorzitter van de Geheime Raad hun schuchter eromheenpraten niettemin ontving.

De schijn van onderhandelingen tussen ‘Staten en Staten’ werd al moeilijker vol te houden. Ze woog de Zuidelijken zelf trouwens te zwaar, die niet anders dan als gemachtigden van hun Koning beschouwd wilden worden, en op die voet ging men inderdaad verder. Groningen en Friesland protesteerden daartegen, ook Zeeland had veel bezwaar, maar Holland wilde, gesteund door de drie andere gewesten, beproeven op deze wijze uit de oorlog te geraken. Frederik Hendrik's advies strekte mede daartoe: inderdaad wijst alles erop, dat hij dit van Maastricht af voorzien en gewenst had.

Maar - ook dit was nu niet meer te verkrijgen. Spanje voelde zich in zijn vat op de Zuidelijke Nederlanden niet meer zo onmiddellijk bedreigd en Spanje was dus niet van zins om zijn belangen elders te vergeten. De Spaanse regering te Brussel had weer een poging gedaan om rechtstreeks met het Noorden in contact te komen. Geen mindere dan Rubens, groot gunsteling van het hof, en die Frederik Hendrik al te Maastricht gesproken had, zou naar Den Haag gekomen zijn - zelfs hiertoe waren de Staten van het Noorden en de Stadhouder nu te vinden - als niet de Staten van het Zuiden met hevigheid tegen die tussenkomst bij de Goevernante geprotesteerd hadden. Inderdaad verrichtten zij zelf Spanje's werk goed genoeg. Hun gecommitteerden in Den Haag, nu niet beter dan Spanje's woordvoerders, werden gedwongen om

Pernambuco terug te vorderen, dat de West-Indische Compagnie een paar jaar tevoren veroverd had, daarmee een diepe inbreuk makende op het Portugeese rijk in Brazilië. Spanje's wens om het bezit van zijn toch al ontevreden Portugese onderdanen te herstellen is begrijpelijk, maar was het denkbaar dat de Nederlandse Republiek in de vlucht van haar voorspoed afstand doen zou van haar nieuwe West-Indische ontwikkelingsmogelijkheden?

Nooit was een volk in ongelukkiger positie dan thans de Zuid-Nederlanders. Hun

soeverein offerde hen op aan belangen die niet de hunne waren, want zij waren van de handel op Brazilië zo goed uitgesloten als van de handel op Oost-Indië, die hun vijfentwintig jaar geleden bijna het Twaalfjarig Bestand gekost had.[1] En de politiek die in de Republiek nu bovendreef, verhield zich tegenover hen niet minder zelfzuchtig. De gedachte van de Nederlandse eenheid was niet dood. In het aangezicht van mogelijkheden zoals zich in een generatie niet hadden voorgedaan, uitte zij zich nog eenmaal met nadruk. Maar het werd aan de twee Contra-Remonstrantse provinciën buiten Frederik Hendrik's goevernement overgelaten om haar ter Staten-Generaal te verdedigen. In hun protest tegen de onderhandelingen met Spanje schreven Friesland en Groningen, dat zij zich gedrongen voelden

> alhier iets bij te voegen van de voordelen ende 't geluk, dat er voor den staat van de Verenigde Nederlanden steekt in zodanige vrede ende generale vereniginge van alle de Nederlandse provinciën. (*Als derde noemen zij:*) Eindelijk zal deze vrede ende generale vereniginge formeren ene zodanige Republieke die bestand ende machtig is om te procureren ende te verzekeren ene generale vrede in de gehele Christenheid ende om te verhinderen ende in den toom te houden d'ambitieuze desseinen van alle Koningen ende Potentaten, die hen zouden mogen laten gelusten of onderwinden die gemeine rust ende welvaren te troubleren.

De stellers van dat stuk waren niet vergeten dat

> een goed deel van de overheerde Nederlanden mede onze oude bondgenoten in de Unie van Utrecht waren, (*noch dat*) den oorlog begonnen was om alle de Nederlanden te bevrijden van het Spaanse jok.

Maar.... zij, de voorstanders als zij zich noemden van ‘de oude geuse maximen’, spraken tevens van het belang dat ‘Godes kerke’ bij hun politiek had en van ‘de propagatie van Zijn heilig woord’. Dat moest minder fraai in Zuid-Nederlandse oren klinken. En inderdaad, het waren de predikanten die van de preekstoel af het ijverigst tegen verdrag met Spanje uitvoeren, de eenheid der Nederlanden was de leus van de partij die verantwoordelijk was voor de behandeling van Den Bosch. In het stuk van Friesland en Groningen wordt wel aan de proclamatie tot de bevolking der Zuidelijke gewesten herinnerd, maar men zal er tevergeefs in zoeken naar een herhaling van de daarin voorkomende erkenning van hun katholiek karakter.

Heel wat minder troost vonden de Zuidelijken niettemin nog bij de andere partij, die thans onder leiding van de Raadpensionaris van Holland, Pauw (de zoon van Oldenbarnevelt's vijand, maar zelf meer Amsterdammer dan Contra-Remonstrant) en voor een wijl met goedkeuring van de Stadhouder, de onderhandelingen beheerste. Een van de redenen die Holland en Zeeland afkerig van de oorlogspolitiek maakten, was de vrees dat de verheffing der Zuidelijke Staten leiden mocht tot:

> diversie van neringe, indien de overheerde provinciën tot vrijheid van politie (*politiek, regering*), religie ende commercie inzonderheid op de Hont en Schelde, zullen komen.

1) Blz. 323.

Van nu aan hebben wij dus te rekenen met een opvatting in het Noorden - haar kracht berustte in Amsterdam -, volgens welke het eigen handelsbelang vereiste, dat het Zuiden - het ging daarbij natuurlijk om Antwerpen - onder Spanje blijven zou,

omdat het minder gemakkelijk zijn zou aan een vrije zuster-republiek, laat staan aan verbonden gewesten, de noodzakelijk geachte servituten op te leggen. De Friezen en Groningers, die de Hollanders voor 'Godes toorn' waarschuwden, als zij op die wijze van de handel hun afgod maakten, vonden niettemin zelf, dat de eeuwige sluiting van de Schelde als bevrijdingsloon bedongen worden kon ....

Dáar was dan in geen geval ontkomen aan en het werd met andere bepalingen van economische onderdrukking door de Zuid-Nederlandse onderhandelaars toegegeven; ook de territoriale eisen - erkenning van het bezit van de Meierij, afstand van de Baronie van Breda die haar met Bergen-op-Zoom moest verbinden - waren zij bereid in te willigen. Niets hielp, zolang zij op de teruggave van Pernambuco (in ruil voor de af te stane districten van Brabant naar het heette) moesten aandringen. Zij deden dat gehoorzaam, zij maakten er zich bij de Koning een verdienste van, dat zij zodoende hun eigen belangen aan die van zijn andere landen onderschikten en smeekten hem dan om enige inschikkelijkheid te betonen en hun de vrede te schenken. Hij luisterde zomin als de Staten van het Noorden en zo sleepten de onderhandelingen stuurloos voort. Frederik Hendrik's uittrekken met het nieuwe seizoen - Mei 1633 - had wel veel opschudding veroorzaakt, maar in plaats van ditmaal een slag naar het hart te wagen wendde hij zich tegen Rijnberk, - de Kleefse vesting, sedert Spinola's herovering in 1606[1)] in Spaanse handen gebleven, en sedert het verlies van Wezel en Orsoy het laatste steunpunt van de Spanjaarden aan de Rijn. Pas na dat genomen te hebben kwam hij naar Brabant af, maar bleef zes weken lang werkeloos bij Boxtel op Zweedse versterkingen wachten. Een nieuwe proclamatie van de Staten-Generaal tot de Zuid-Nederlandse bevolking scheen een terugkeer tot de politiek van 1632 te betekenen. Maar toen de Prins - 't was al September geworden - eindelijk oprukte, werden het niet meer dan een paar futloze bewegingen: doortasten zou - zo oordeelden de tijdgenoten - de jammerlijke zwakheid van het Spaanse leger onder d'Aytona onmiddellijk onthuld en Brussel onhoudbaar gemaakt hebben. Frederik Hendrik liet zich door het stout gelaat van de Spaanse veldheer afschrikken - of wilde hij de veelbesproken omkeer in het Zuiden niet? In ieder geval voerde hij zijn leger weldra in de winterkwartieren. Nogmaals was het Spaanse bewind in de Nederlanden ontsnapt. Nogmaals vonden de Brusselse Staten-Generaal zich alleen met hun meesters.

Die waren minder dan ooit gezind om aan hun machteloos grijpen naar de leiding toe te geven, en zij waren beter op de hoogte van de hoogverraderlijke betrekkingen die in het bizonder de adellijke leden der vergadering met buitenlandse mogendheden onderhielden. In de zomer van 1633 had Gerbier voor een grote som gelds alles verraden. De Hertog van Aerschot zelf werd door zijn onthullingen aangetast, Het eerste gevolg was, dat de Aartshertogin het plan der Staten om Aerschot tot de Koning af te vaardigen ondersteunde. Hij vertrok in November. Isabella zelf overleed kort daarop (4 December 1633) en de regering viel in handen van een Raad, waarin temidden van een aantal Spanjaarden alleen de Aartsbisschop van Mechelen het Nederlandse element vertegenwoordigde. Nog vóor het jaar om was, braken de Noordelijke de al lang zinloos geworden onderhandelingen af. Aerschot werd spoedig na zijn aankomst te Madrid, waar hij eerst nog ernstig poogde een voldoende volmacht voor de Staten te verkrijgen, in hechtenis genomen - zoals Bergen en Montigny haast zeventig jaar vroeger - en overleed in gevangenschap in 1640. Mèt het bericht van

1)

zijn inhechtenisneming kwam te Brussel het bevel van de Koning om de Staten-Generaal te ontbinden. Evenals in 1600 gingen zij verslagen uiteen.

Jammerlijk einde van die poging van de Zuid-Nederlandse gewesten, de laatste vóor de Brabantse omwenteling meer dan anderhalve eeuw later, om zich aan de vreemde overheersing te onttrekken; maar een einde dat in zijn gebrek aan ophef of heldhaftigheid maar al te goed beantwoordde aan de krachteloosheid van de poging zelve. Vaster dan

ooit lag nu Spanje's greep op 'de gehoorzame gewesten'. Althans voor zoveel hun eigen bevolking betrof, want al was revolutie afgewend, de vraag bleef, of op den duur, nu de strijd om de overzeese handel vrede met de Zeven Provinciën onmogelijk gemaakt had, verovering te weerstaan zou zijn. En die vraag nam, in weerwil van de vreemde werkeloosheid, welke Frederik Hendrik in de veldtocht van 1634 nogmaals ten beste gaf, een dreigender voorkomen aan door de houding van Frankrijk. Zelfs een openlijke breuk met Spanje had Richelieu er nu voor over om de Republiek in den oorlog te houden. 15 April 1634 werd een subsidie-verdrag gesloten, waarbij deze beloofde de toen reeds afgebroken onderhandelingen met Spanje een jaarlang niet te hervatten, en eer die termijn verstreken was, verkreeg zij, dat Frankrijk in de oorlog trad, maar legde tevens haar eigen vrijheid van handelen voorgoed aan banden in het befaamde verdrag van 1635.

d. Het Frans verbond van **1635**

Wij weten hoe waardevol de hulp van Frankrijk in benarde ogenblikken meer dan eens geweest was, zodat over Calvinistisch vooroordeel tegen een bondgenootschap met de katholieke monarchie heengestapt was moeten worden. Maar ditmaal betekende Frankrijk's tussenkomst toch iets anders. Op het eind van 1632 en in 1633 vertoonde de Republiek het beeld van een staat zó verdeeld in zichzelf dat hij noch oorlog voeren noch vrede sluiten kon. Het Franse bondgenootschap diende om de oorlogspartij aan het roer te helpen. Sedert het begin van 1633 was er een buitengewoon gezant van Frankrijk in het land met instructie om het tot stand komen van bestand of vrede te verijdelen, zo nodig door het aanbod van grote subsidies voor het voortzetten van de krijg. De verrichtingen van de Baron de Charnacé (zo heette hij) geven van het politiek leven in de Unie geen verheffende indruk. 't Waren vooral enige vertrouwden van de Stadhouder, Aerssen, De Knuyt, 's Prinsen vertegenwoordiger als Eerste Edele in Zeeland, Musch, de Griffier van de Staten-Generaal, met wie de gezant in verbinding trad. Met hun hulp werden heel de Contra-Remonstrantse partij en de West-Indische Compagnie voor een samengaan met Frankrijk gemobiliseerd. Franse eretitels en pensioenen werden daarbij met kwistige hand uitgedeeld. De Prins zelf aarzelde nog heel de zomer door; misschien nam hij de schijn maar aan, om Frankrijk tot grotere concessies te bewegen. Eindelijk echter liet hij de vredespolitiek definitief varen en wierp zich op tot de leider der Anti-Trevisten en tevens van de vrienden van Frankrijk - want voortzetting van de oorlog liet zich niet anders meer dan in intieme verstandhouding met Frankrijk denken. Weldra getuigt Charnacé, dat de Prins de zaak van het verdrag niet krachtiger had kunnen bepleiten, als hij zelf gezant vanwege de Koning geweest was. Als verklaring voor die omkeer voert de Fransman redenen van eigenbelang aan, en in 't bizonder meent hij indruk gemaakt te hebben met het argument dat de Stadhouder op de vriendschap van Frankrijk en op de Franse hulptroepen zou steunen om zijn dynastieke belangen in de republikeinse staat te verzekeren. Wij zullen aanstonds zien dat latere ontwikkelingen de waarschijnlijkheid van zulke overwegingen bevestigen. Ondertussen springt in het oog, dat de machteloosheid der Brusselse Staten en de onhandelbaarheid van Spanje de politiek der Trevisten inderdaad

onuitvoerbaar gemaakt hadden. Toen Frederik Hendrik ze opgaf, was ze verloren. Toch gingen de handelssteden van Holland, geleid door Pauw heel 't jaar 1634 voort de onderhandelingen met Charnacé, welke in de plaats van die met de Zuid-Nederlandse gecommitteerden gekomen waren, tegen te werken.

Hun drijfveer was zeker in de eerste plaats oorlogsmoeheid verbonden met het engcommerciële inzicht dat ik al aanwees. Maar daar kwamen toch andere overwegingen bij, die voor de hedendaagse beschouwer minder onaannemelijk zijn. Zij vreesden, dat

Frankrijk weldra gevaarlijker macht dan Spanje worden mocht. Daarin hadden zij gelijk, en het verbond van 1635, waarbij de bondgenoten elkaar zelfs beloofden niet dan gezamenlijk vrede te sluiten, werd de inleiding tot een Franse expansie waarvan geen volk groter ellende lijden zou dan het Nederlandse.

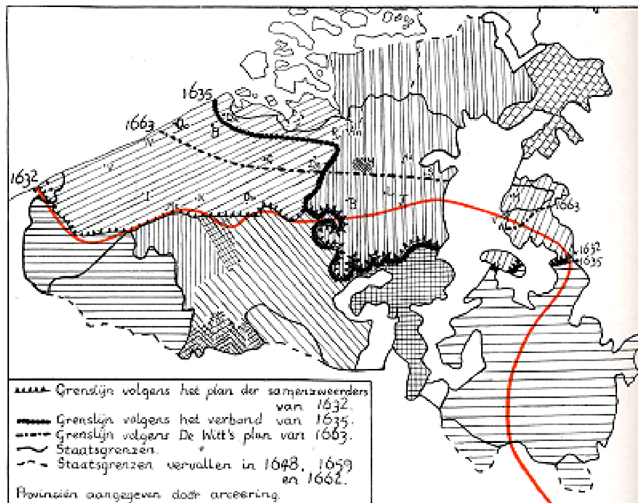
Maar die onbestemde vrees voor wat nog in een onzekere toekomst lag, moest wijken voor het onmiddellijk gevaar. In Duitsland waren de verhoudingen sedert de dood van

DISCOVRS,
OP ENDE TEGHEN DE
Consciencieuse Bedenckinghen/
Ofmen in goede Conscientie/Trefves met Spaengien maken mach.
Mitsgaders de
Consideratien op 't vast stellen van de Religie ende Regeeringhe
Onlancks tot Haerlem uytghegheven.

SOo haest men weder heeft beginnen te reppen van Trefves/ loopē de blauwe Boeckiens weder door 't Lant met hoopen/ elck brenghe 't zijn voort/ en smijt uyt al wat hem in den sin komt. De gheesten meynen dat hun dit gheoorloft zy/ om dat sy/ moghelijck yewers hebben ghelesen/ in Republica vera, liberas esse voces: dat in eene vrye Republijcke de tongen vry zijn: hoewel dat/ mijns oordeels/ niet en is gesepd in die meeningh/ in dewelcke die luyden/ die alleen spreken/ en anderen den mond toe pinnen willē/ dat hunselven toepassen. Eener/ niet vā de slechtste/ in sijn Tractaet vā Pays, Treves, &c. (dat ick hier niet vorder en roere) houd dattet een yeghelijck hier te Lande vry staet/ van den staet ende ghelegentheyt des Lands vrymoedelijck te discoureren/ voornamelijck/ so hy yet weet of heeft/ dat tot dienst en welvaren van dien is streckende/ ofte dat een minsten sijn voornemen ende meeninghe niet anders en zy/ dan de alghemeyne welvaert ende prosperiteyt van 't Vaderlandt te bevorderen. Hoewel ick nu noyt Agent/ of Ambassadeur/ of Ambassadeurs Clerck/ of Secretaris/ of Pensionaris/ of in de Regieringh en ben gheweest/ om my daer uyt te konnen beroemen veel te weten/ of te hebben van sulcks als die schrijver (die hier en daer schijnt over 't sypbel ghegaen te hebben) weet of heeft: Nademael noch-
A 2 tans

Gustaaf Adolf nogmaals ten gunste van Habsburg gekeerd. Spanje mocht economisch uitgeput wezen, zijn geestkracht bleef ontembaar en uit het Milanese kwamen nieuwe Spaanse troepen de Oostenrijkers te hulp. De aanvoerder der tweede bezending was de Kardinaal-Infant Ferdinand, Philips IV's broer, door hem voor de landvoogdij in de Nederlanden bestemd. Bij Nördlingen hielp die in September 1634 de Zweden vernietigend verslaan en kwam toen met zijn zegevierend leger noordwaarts naar Brussel. Grote krijgsplannen vergezelden de nieuwe landvoogdij. In het verontruste Noorden werd dus het Frans verbond voor het ogenblik vrij algemeen met opluchting ontvangen. Holland en Pauw werkten er op het laatst zelfs toe mee.

Het verdrag (Febr. 1635) bepaalde, dat aan de overheerde Nederlanden een korte termijn gelaten werd om zichzelf met hulp der bondgenoten te bevrijden, waarna die laatsten tot de verovering en verdeling schrijden zouden. Dàt was de politiek waar het in ernst op gemunt was. De verdelingslijn die men thans voorzag, weekvan de taalgrens, waaraan het plan van Van den Bergh en Warfusée drie jaar tevoren zich gehouden had, aanzienlijk af. Wel schreef de instructie der Staatse gezanten voor

KAART XI: PLANNEN TOT VERDELING VAN DE SPAANSE NEDERLANDEN
N.B. De rode lijn duidt de taalgrens aan

> dat de provinciën, in welke de Franse tale doorgaans wordt gesproken, aan de krone van Frankrijk geappliceerd, ende de resterende aan de Verenigde Nederlanden zouden komen ende behoren gelaten te worden;

maar als zij tot bizonderheden kwam, liet reeds zij de taalgemeenschap door strategische overwegingen verkrachten. In het definitief tractaat werden Brabant en Mechelen aan de Republiek toegewezen, maar met de Waalse gewesten bijna heel Vlaanderen aan Frankrijk: de voorgenomen grenslijn liep van Blankenberge benoorden Brugge naar Rupelmonde. Een geweldig brok Diets land, met Duinkerken, Ieperen, Geraardsbergen in het Zuiden en Brugge, Gent, Dendermonde in het Noorden, zou aan Frankrijk en de verfransing prijs gegeven zijn, als het verdrag van 1635 uitgevoerd had kunnen worden.

Wat een verandering bij de plannen en verwachtingen van 1632! Verovering kwam

in de plaats van hereniging. Eén punt wekte onder de Noord-Nederlandse oorlogspartij ergernis - de belofte in het verdrag dat de Republiek de positie van de Rooms-Katholieke godsdienst in de haar toevallende streken ongerept zou laten. De Kardinaal de Richelieu, die in zijn eigen land al vinnig genoeg aangevallen werd om zijn samengaan met de protestantse machten in Europa, moest die eis wel stellen, maar zo nauw had Frederik Hendrik zich nu met de Contra-Remonstranten verbonden, dat er in de praktijk, zoals wij later zien zullen, van de toezegging niets kwam. Het gebaar van Venlo, Roermond en Maastricht werd niet herhaald. Hoe hol klonken dan de oproepen tot de Zuid-Nederlandse bevolking, die van tijd tot tijd nog uitgevaardigd werden! Het aan Frankrijk toegewezen Vlaanderen moest voor het behoud van zijn volksaard, Brabant voor het behoud van zijn godsdienst, naar de Spaanse Landvoogd te Brussel als naar een beschermer opzien. Niet dat er een plotselinge ommekeer in de verhouding tussen de gescheiden delen van de Nederlandse stam plaats had. De factoren die na 1635 over heersen, waren vóór die tijd ook al aanwezig. Maar aan ons die de verdere gang van zaken kennen, komt niettemin dat jaar als het begin van een nieuwe periode voor. Laat ons, vóór wij haar beschouwen, nog een terugblik werpen op wat ons in de zo ongelukkig verlopen crisis omtrent de gevoelens en denkbeelden van Noord en Zuid ten opzichte van elkaar blijkt.

e. Noord en Zuid tegenover elkander

De hereniging was mislukt, maar dat het denkbeeld van de Nederlandse eenheid nog politieke vormkracht bezat, is daarmee niet gelogenstraft. Hiervóor merkte ik op[1], dat Peckius' beroep in de Staten-Generaal in Den Haag op 'Nederland, ons gemene vaderland' in het licht van de omstandigheden zijner zending weinig meer dan losse rhetoriek mocht heten. In 1632 bestond er althans de schijn van actie door het volk der Zuidelijke Nederlanden, en als dus de Aartsbisschop van Mechelen bij het eerste optreden van de Zuidelijke delegatie in de Haagse Staten een Nederlandse rede uitspreekt, waarin dezelfde phrase een plaats vindt, is men eer geneigd te bedenken dat toch zulke gemeenplaatsen in politieke verhoudingen hun betekenis hebben. Geen twijfel is mogelijk aan de oprechtheid waarmee in het Zuiden de oorlog gevoeld werd als een ramp, die de oude welvaart der zeventien gewesten vernietigde. In het Noorden was men te voorspoedig - de opmerking geldt nog voor deze gelijkvoor de vorige generatie[2] - om het verleden te idealiseren op de wijze die in het Zuiden gebruikelijk was, maar de herinnering aan de verloren eenheid, vooral zoals die in de Pacificatie van Gent tot uitdrukking was gekomen, kon aan het denken der politiekgezinden toch richting geven. Het duidelijkst vinden wij dat uitgedrukt in het stuk van de gedeputeerden van Friesland en Groningen, waaruit hiervóor aangehaald is. De meegedeelde uiting van de Zeeuwse regent is eveneens tekenend. Ook in sommige van de blauwboekjes over de vredehandel blijkt het besefvan gemeenschap tussen Noord en Zuid, die slechts door de Spaanse overheersing van het Zuiden verstoord werd, nog levendig. Zo meent Diogenes in een *Tzamensprekinge tussen*

1) Blz. 357
2) Vgl. hiervoor, blz. 316.

Diogenes, Momus ende Menippus, dat het doel der aangeknoopte onderhandelingen is:

> de Zeventien Provinciën weder in hare oude fleur, trafiek ende bloeiende staat, met behoudenisse van hare vrijheid, privilegiën ende rechten te herstellen ende te behouden. Daaromme is 't dat Staten met Staten, Nederlanders met Nederlanders, inlandse met inlandse heren in communicatie getreden zijn.

De Zeventien Provinciën - men sloot dus de Walen niet buiten dat eenheidsbewustzijn? Soms toch ook wel. Toen een jaar of wat na het verbond de Fransen een grote slag sloegen door de verovering van Atrecht (in 1640), schreef de Amsterdamse uitgever Hondius, zoon van een uitgewekene, aan een neef te Gent:

> Ik hope dat door het verlies van Arras en andere plaatsen meer, die staan te volgen,

JACOB BOONEN, AARTSBISSCHOP VAN MECHELEN (UIT SANDERUS' FLANDRIA ILLUSTRATA).

> de Staten aan geen (*gene*) zijde (*de Staten der gehoorzame gewesten*) zullen haar ogen open doen en haar *(zich)* bij ons boterige Hollanders vervoegen, tezamen een corps maken en goede vrinden werden, alzo wij nooit vijanden zijn geweest dan door accident, 't welk als zal wezen weggenomen, hebben (*wij*) vrede. De Walen hebben toch altijd Frans geweest voor dezen. Dat ze nog Frans werden, en de Duitse (*Dietsen*) bij Duitse haar vervoegen en verenigen, elk zijn liberteit behoudende. Wij zouden alsdan den Fransman zijn palenzetten, daarover hij niet zoude springen. Och die het zage!

Daar wordt de scheidslijn al heel scherp getrokken! Al vermelden de pamfletten taal gemeenschap ook meer dan eens als een reden tot samengaan tussen Noord en Zuid, al doordrongen (zoals wij later zullen zien) cultuurstromingen over en weer elkaar nog sterk, een uiting van zo klare toon als deze verneemt men maar zelden: gemeenlijk blijft het in 't vage, van stambewustzijn in onze zin is weinig sprake. Als Vlamingen en Brabanders aan de éne kant, Henegouwers en Artesianen en wat dies meer zij aan de andere kant hun tweeheid staven door zich elk in verschillende richting tot hun stamverwante buren getrokken te voelen, dan wordt toch (wij hebben het gehoord) de afkeer van de Walen voor de Noordelijke Republiek uitgedrukt in maatschappelijke termen, de zucht van Antwerpen verklaard uit handelsbelang. En wat het Noorden betreft, wij weten hoe deerlijk het verdrag van 1635 zich aan de Dietse stameenheid vergreep, zodat Hondius' opwekking tot de Gentenaar om samen

de Fransman palen te zetten pijnlijk aandoet: de Staten hadden immers zelf erin toegestemd, dat's Fransmans palen Gent zouden insluiten.

Een Nederlands eenheidsgevoel bestond met dat al. Het spreekt ook uit een brief aan Hondius van de priester Sanderus, (wiens *Flandria Illustrata* deze uitgaf), als hij zegt (blijkbaar even onkundig van wat het onzalige verdrag van 1635 bepaalde):

> De Fransoizen zullen ons dit jaar veel kwaad trachten te doen, ende dan zal et

> van die zijde ook beginnen op ulieden kappe te druppelen, want zij niemand en zullen sparen, en zoeken in te slokken al dat zij konnen. *Tunc tua res agitur, paries cum proxima ardet*.

Een Nederlands eenheidsgevoel bestond. Maar zeker wogen hier en ginds, als het erop aankwam, allerlei andere motieven zwaarder, - economisch voordeel, koloniale uitbreiding, godsdienstijver. En het noodlot had nu eenmaal gewild dat die factoren, en vooral de laatste, binnen de Nederlandse taalgemeenschap bijna doorlopend tegen het eenheidsbesef zouden werken. Het waren niet enkel de Spanjaarden die de scheiding bestendigden, al is het waar dat de Zuid-Nederlanders in laatste instantie geen meester waren over hun eigen lot. Van het begin van de Nederlandse opstand af had immers de godsdienstige factor de nationale in de weg gestaan en toen de scheuring eenmaal met geweld tot stand gebracht was en een der twee strijdende beginselen zich in elk der delen vast kon zetten, werd dat het grootste bezwaar om (althans gedurende het tijdvak waarin de Europese geschiedenis door de katholiek-protestantse tegenstelling beheerst werd) weer tot een hereniging te geraken.

Hiervóor is herhaaldelijk gebleken hoe sterk in het Noorden de mening was, die in de oorlog een godsdienstoorlog wilde zien. Daar mochten Libertijnen, Mennisten, Katholieken onverschillig of zelfs vijandig tegenover staan, de Gereformeerden beheersten de staat en vormden daarmee van lieverlee een politieke opinie, een conceptie van Noord-Nederlands patriottisme, waaraan de anderen zich niet geheel onttrekken konden. Neem de Katholieken, in dit opzicht naar men zou menen de moeilijkst te assimileren groep. Wij weten hoe zij in geloofszaken voortdurend naar Leuven, Brussel, Antwerpen blikten en hun priesters in nauw contact met de hierarchie in het Zuiden stonden, ja heel het gezag der Noordelijke Staten principieel betwistten en het recht van de oude vorsten bij voortduring erkenden. Maar door honderderlei banden waren hun getrouwen met de Noordelijke samenleving, die hun ten slotte de volle burgerlijke vrijheid gunde, vergroeid en in de praktijk konden zij hun steil afwijzende houding niet volhouden. En wat zij ook vonden of wensten, zij vormden politiek gesproken een passief element, de publieke opinie die in het politieke meetelde, was protestants.

Het specifiek Noord-Nederlands patriottisme, dat zodoende op de bodem van de Republiek en van het Protestantisme ontstond, had in het Zuiden wel degelijk een tegenhanger. De oude traditie van loyalisme tegenover 'de natuurlijke vorst' was volstrekt niet afgestorven. Zij overleefde alle grieven en ontstemmingen en kon door een geschikt persoon en in gunstige omstandigheden weer met nieuwe frisheid bezield worden. Hiervóor werd al aangestipt, hoe belangrijk uit dit oogpunt de eerbiedwekkende figuur van de oude Aartshertogin was. Aerschot vertoonde haar portret aan de wand van zijn verblijf in het St. Servatius-klooster te Maastricht, toen hij er de Noordelijken te gast noodde. Zelfs Vondel, toen tot het Katholicisme neigende, vierde haar bij haar dood als een Nederlandse vorstin, die ernstig naar vrede gestreefd had. Maar de jonge Kardinaal-Infant - de Prins-Kardinaal zei men in het Zuiden -, die in 1634 met de lauweren van Nördlingen om de slapen en met het getrokken zwaard in de vuist aan het hoofd van Spaanse troepen verscheen, wekte een uitbarsting van misschien nog levendiger verering en aanhankelijkheid. Noch het een noch het ander was louter traditioneel loyalisme. Er was oprechte katholieke geestdrift voor de zaak van Habsburg, die wel waarlijk, in weerwil van alle

tekortkomingen van Koningen en Keizers en in weerwil van tegenspoed en verval, een grootse zaak was. Reeds onder de Aartshertogen vertoont zich dat als Zuid-Nederlands nationalisme, dat fierheid en kracht putte uit de beschouwing van het geweldige Europese drama, waarin het land onder Spanje zijn rol speelde. 'Gij meinden', zo spreekt een (nog volslagen rederijks) dichter de Boheemse Winterkoning na diens nederlaag toe:

Gij meinden het edel huis van Oostenrijke
Met uwe valse praktijke in den grond te ruïneren,
Maar God zal 't verheffen en de rebellen verneren.

En met welgevallen zag men in die stemming de Zuid-Nederlandse edelen, Tilly,

INTOCHT TE ANTWERPEN VAN DE PRINS-KARDINAAL, 1635 (UIT EEN PLAATWERK DOOR RUBENS, VAN THULDEN E.A.: POMPA INTROITUS FERDINANDI, TEKST VAN GEVARTIUS).

uit het Brabantse geslacht 't Serclaes, Bucquoy, een Artesiaan, in de Duitse oorlog onder 's Keizers vanen strijden.

Natuurlijk keerden zich zulke gevoelens ook tegen de vijanden van de eigen Koning tegen de ketters en rebellen van het Noorden, de bewerkers, reeds volgens de partijvoorstelling in de nadagen der Pacificatie, van al de ellenden die over de Nederlanden uitgestort waren. Zo de gebeurtenissen in de langgerekte oorlog tussen Noord en Zuid geen even bekende of schone Nederlandse gedichten aan Vlamingen en Brabanders ontlokten als Vondel, Huygens, Revius er van de andere zijde schreven, dan was dat omdat de Nederlandse poëzie in de contra-reformatorische en humanistische atmosfeer van het Zuiden geen achting genoot; tal van meer of minder onbeholpen volksverzen getuigen dat het aan goede wil niet ontbrak. De pamflettenliteratuur is in het Zuiden te schraal dan dat men er veel uit leren kan: de censuur daar liet niet met zich gekscheren, en over 't geheel was er de deelneming aan het wijdere politieke gebeuren zoveel beperkter dan in het Noorden. Als er in 1633 tegen Puteanus' *Statera belli ac pacis*, waarin hij, met hoeveel humanistische vaagheid dan ook, vrede met de Hollanders had aangeprezen, een fel anti-Hollands geschrift verschijnt, weten wij dat het door de regering ingeblazen was; maar daarom, en al wilden de Brusselse Staten, tuk op hun vredehandel, het onderdrukt hebben, behoeft men nog niet te betwijfelen dat het veler gevoelen weergaf, als het de mishandeling van Den Bosch een vreemd uitwerksel van

Holland's befaamde vrijheidsliefde noemde en op Frederik Hendrik's krijgsroem afdong met honende verwijzingen naar zijn zo vaak gebleken vrees om de Spaanse troepen in het veld te ontmoeten. Als, naar wij zagen, de Noord-Nederlandse katholieke geestelijken de Staten in hun krijgsondernemingen op de frontieren en in de Oost meenden te moeten tegenwerken, wat is dan begrijpelijker dan dat in het Zuiden godsdienstijver tot verering van de landsvorst en afschuw van de Noordelijke vijand opwekte?

DEN
HOLLANTSCHEN
IAVV
EN DE FRANSCHE
KRAVVVET.

Ghedruckt int' Iaer M. DC. XXXV.

PRENT VAN DE PLUNDERING VAN THIENEN. (UIT EEN ZUID-NEDERLANDS PAMFLET).

Toch zagen wij in 1632 en '33 de opstandige gezindheid zich zelfs tot de geestelijkheid toe uitstrekken en de Aartsbisschop van Mechelen zelf gemengd in de plannen tot oprichting van een Zuid-Nederlandse Republiek met hulp van de afgescheiden gewesten. De schijnbare tegenspraak verdwijnt, als men bedenkt hoe machteloos op dat tijdsgewricht de Spaanse heerschappij leek. Die plannen waren voor oprechte Katholieken niet anders dan een wanhoopspolitiek. Professor Jansenius, om advies gevraagd, achtte ze bestaanbaar met de verplichtingen jegens de godsdienst: maar toen de omstan-

digheden veranderd waren, de Republiek en Frankrijk samenwerkten, niet meer tot bevrijding maar tot verdeling, en tegelijk Spanje nog eenmaal kracht tot weerstand gevonden scheen te hebben, toen schreef hij in zijn *Mars Gallicus* een vurige opwekking ten strijde onder de vanen van Habsburg tegen de bedriegelijke Franse Koning en zijn Kardinaal-eerste-minister, die aan de ketterse oproerlingen van het Noorden steun tegen hun wettige heer verleenden. De mislukking van de onderhandelingen van 1632'33, de komst van de Prins-Kardinaal, het Frans-Staats verbond van 1634-'35, dat alles betekent in de betrekkingen tussen Noord en Zuid een keerpunt, en in de opinie van het Zuiden een reactie ten gunste van de Spaanse heerschappij, waaraan 's lands lot onverbrekelijk verbonden leek. De priester-dichter Justus de Harduyn verklaarde in het feestplan, door hem met zijn vriend de oudheidkenner Van der Linden voor de intocht van de Prins-Kardinaal te Gent ontworpen, dat Zijne Hoogheid de langdurige krijg ten einde brengen moet door

> den vijand te vermeesteren ende d'afgeweken landen tot hunne schuldige plicht van gehoorzaamheid te brengen.

Nog veel duidelijker klinkt dit motief in het gedicht van een onbekende, dat ingegeven werd door de verbranding en plundering van Thienen, voorgevallen in 1635 tijdens de eerste gezamenlijke inval in Brabant van de nieuwe bondgenoten, ‘de courtoise Fransen en de (onze) genadige broeders’, zoals het in de titel smalend heet.

> Het Geus is altijd wreed, het Frans altijd verrader,

oordeelt de dichter, heel nauwkeurig het verschil van godsdienst naar de ene en van landaard naar de andere kant bepalend. De moraal die uit de gebeurtenissen van de laatste jaren trekt, is dat de Zuid-Nederlanders door zich tegen Spanje te laten opzetten enkel de Geuzen in de kaart spelen. Met volle overtuiging viert hij dus de Prins-Kardinaal (‘dit 's Spaans en Neerlands bloed’) als-de man die land en kerk van doen hebben.

't Was onvermijdelijk dat de oorlog zulke verbitteringen wekken zou. Natuurlijk moet men hedendaagse verhoudingen niet zonder meer naar de zeventiende eeuw verplaatsen. De burgermaatschappij was toen oneindig minder diep in een oorlog betrokken. Beroepslegers bezetten de frontiersteden en trokken in het zomerseizoen wat heen en weer om een verrassing of een beleg te ondernemen. Zelfs voor de plattelandsbevolking was door een erkend contributiestelsel de oorlog geregulariseerd; als zij hun schatting maar behoorlijk opbrachten, werden de dorpen onder het bereik van de vijand - en dank zij de sterke strategische grens van de Republiek betekende dat: de Zuid-Nederlandse dorpen onder het bereik van de Staatse troepen - met rust gelaten. ‘Executies’, dat wil zeggen brand- en plundertochten, zoals Frederik Hendrik er als cavallerie-aanvoerder een leidde tot diep in Brabant in 1622, waren vrij zelden nodig. Maar het geschil over de Meierij wierp heel dat betrekkelijk humane stelsel omver. Toen de Spaanse regering voortging daar belastingen te heffen, kondigden de Staten ‘extraordinaris contributies’ af voor een telkens wijder kring van het Brabantse land, tot onder de poorten van Antwerpen en Leuven; en toen de Spaanse troepen de nieuwe drosten en gereformeerde predikanten in de Meierij bemoeilijkten, maakten de Staatsen van Bergen-op-Zoom uit geregeld jacht op drosten, pastoors en

monniken in heel het contributiegebied. Dat deze ‘retorsie’ -politiek, die vooral tussen 1632 en 1642 woedde kwaad bloed zette, spreekt van zelf. Overigens is het effect van oorlogsgruwelen nooit heel duurzaam en diep werden de gemoederen hierdoor zeker niet aangetast. In de grond bleef het probleem hetzelfde: ook de politieke crisis van 1633-'35 bracht geen finale beslissing. Wij zullen zien dat nog in het laatste stadium van de oorlog de vraag

van Spanje's positie in het Zuiden opnieuw gesteld werd en dat weer geheel overnieuw de onwil der Staten om de Katholieken tegemoet te komen de toenadering tussen Noord en Zuid belemmerde.

En nu hore men nog een heel ander geluid. Diogenes, die zich in een Noord-Nederlandse samenspraak, naar wij straks zagen, op het Nederlands solidariteitsgevoel beriep, werd door zijn wederpartij voor al te goedgelovig uitgemaakt. Wat ‘Staten met Staten’! roept deze uit:

> Als men rondelijk wilde gaan, moest men zeggen: soevereine Staten met overheerde, jarige ende buiten alle voogdije (*meerderjarige*) met min-jarige ende onder voogdije staande, ende in 't kort vrijen met slaven. Van wie zijn d'ander dan verheerd? Van den Konink van Spanjen. Onder wiens voogdije staande? Van den Konink van Spanjen. Wiens slaven zijn ze? Ad idem, des Koninks van Spanjen. Ende nog zoude men menen met deze luiden te kunnen handelen zonder den Konink van Spanjen ende zijne Spanjaarden te landen uit te doen gaan? Ik geloofs niet.

Daar spreekt uit een dergelijke (op zichzelf maar al te juiste) beschouwing een gevoel van meerderheid, dat onder de omstandigheden onvermijdelijk was. Hoe nobel ook de zaak mocht zijn, die de Zuidelijke Nederlanden dienden, al de lof- en strijdgedichten ter wereld, al de erepoorten en triomfbogen, zelfs al de dappere Waalse en Dietse krijgers die zij aan de Keizer en aan de Koning van Spanje leverden, konden niet verhelpen dat zij toch in de strijd maar meegesleurd werden. De Noordelijken daarentegen hadden onder nationale leidslieden een actief aandeel in de beschikking over hun eigen lot. De hulpeloosheid van de zogezegde Staten-Generaal van Brussel, die hun gecommitteerden geen stap konden of durfden laten doen zonder de goedkeuring van Spanje, moest de soevereine heren in Den Haag wel met geringschatting vervullen. Op den duur zouden die geesteshouding van de politiek meetellende stand in het Noorden en de ergernis welke zij in het Zuiden wekte, de zaak van de Nederlandse eenheid nog heel wat schade doen.

f. Slepende oorlog, 1635-'44

De resultaten van het dozijn veldtochten dat Frederik Hendrik onder het nieuwe Franse verbond ondernam, waren pover. Ik zinspeelde al op de ongelukkige gebeurtenissen van 1635. Een Frans leger, dat zich een doortocht door Luxemburg gebaand had, voegde zich in de buurt van Maastricht bij het Staatse, en tezamen waagde men nu die inval in Brabant, die onmiddellijk na de inneming van Maastricht zo grote gevolgen had kunnen hebben. De plundering en verbranding van Thienen maakte een allerslechtste indruk in het Zuiden. Daarna werd het beleg voor Leuven geslagen, maar meteen opgebroken toen een keizerlijk leger uit het Oosten kwam opzetten. Op de smadelijke terugtocht naar het Staats gebied klaagden de Franse aanvoerders steen en been over 's Prinsen gebrek aan ondernemingsgeest, maar hun eigen troepen verwerden tot een haveloze hoop bedelaars. Opeens werd toen de Republiek nog verschrikt door een inbreuk op haar sterke rivierengrens: de

Prins-Kardinaal leverde zijn proefstuk in de Nederlanden met de verovering van de Schenkenschans aan de Waal en in de winter en het volgend voorjaar moesten alle krachten ingespannen worden om hem dat fort weer te ontweldigen. Verder gebeurde er in 1636 niets. In 1637 had men weer kracht opgegaard voor de belegering van Breda, nogmaals een grote ingenieursonderneming gelijk die van Den Bosch en Maastricht, en ook deze werd tot een goed einde gebracht. Een belangrijk succes zonder twijfel, maar terwijl Frederik Hendrik ermee bezig was, nam de Prins-Kardinaal Venlo en Roermond weg. Voor 1638 werd weer een groot

plan beraamd. 't Zou Antwerpen gelden. De Prins had eerst Hulst willen bemachtigen, maar de Gedeputeerden te Velde spoorden hem aan een onmiddellijke aanslag op Antwerpen te wagen. De legerafdeeling onder Graaf Willem van Nassau vooruitgezonden om de Vlaamse Schelde-oever tegenover de stad te bezetten werd door een plotselinge overval van de Spanjaarden teruggedreven en bij Calloo vernietigd. Al wat de Prins toen later in de zomer nog ondernam, was een poging om aan de andere kant van het oorlogsterrein

PHILIPS IV. (SCHILDERIJ DOOR VELASQUEZ).

de stad Gelder te nemen, maar ook daar faalde hij. In 1639 waren het weer mislukte pogingen eerst in Vlaanderen - 't was nu op Hulst gemunt, dat sedert Calloo meer dan ooit de onmisbare inleiding tot Antwerpen scheen - daarna in Opper-Gelder, eindelijk nogmaals tegen Hulst. Toch viel in dat jaar een gebeurtenis van wezenlijk belang voor, maar op zee.

Zeezaken; Duinkerken, Duins

De Fransen hadden sedert de ramp van 1635 hun aanval op de wacht van Habsburg meer oostmaarts dan noordwaarts gericht en zij hadden in Lotharingen en de Elzas zo'n positie verkregen, dat de overlandse weg om Spaanse troepen naar de Nederlanden te voeren, die in 1634 nog door de Prins-Kardinaal gevolgd was, onbruikbaar werd. Nog eenmaal als vijftig jaar tevoren rustte de Spaanse regering daarom met een geweldige krachtsinspanning in haar eigen havens een grote vloot uit, die de vaart naar de noordelijke wateren wagen moest en de Prins-Kardinaal de dringend nodige versterkingen toevoeren.

Duinkerken vormde voor de Noord-Nederlandse zeemacht het voornaamste probleem. Wel vertoonde zich al even de dreiging van Engeland's ambities. Karel I had opwellingen om met zijn uit eigenmachtige heffingen bekostigde vloot - want sedert 1629 regeerde hij zonder Parlement - de zeeheerschappij, waarover zijn vader ook al zo gaarne sprak, te doen eerbiedigen. In 1636 werden die aanspraken met 's Konings volle instemming door Selden's *Mare Clausum* (de titel polemiseerde al met Grotius) wereldkundig gemaakt en tegelijk eiste Karel bij plakkaat schatting van

de Nederlandse vissers; zijn vloot zeilde onder de Graaf van Northumberland noordwaarts ter inning. Onmiddellijk zonden de Staten ook hun vloot naar de Schotse wateren om de vissers te beschermen, - zelfs tegen henzelve: want de vissers betaalden maar om met rust gelaten te worden, terwijl de Staten op geen enkele manier voet wilden gegeven hebben aan de Engelse stelling dat de zee niet voor hun onderdanen open stond. Maar tot een botsing kwam het niet, omdat Karel te onzeker was van zijn verhouding tot Spanje en tot zijn eigen onderdanen om een vaste lijn te volgen. En zo bleef de daadwerkelijke functie van de vloot bepaald tot Duinkerken.

Spoedig na de afloop van het Bestand had de Brusselse regering, onder de drijfkracht van Spinola, nog besloten de kaapvaart van die plaats uit naar vermogen te bevorderen. Van de havens op de Vlaamse kust, de enige die de Zuidelijke Nederlanden restten nu de Scheldemond gesloten bleef, was Duinkerken het best te verdedigen. Te Mardijk, een eind verder westwaarts gelegen, aan de voornaamste uitmonding van het zogenaamde Scheurken, gevormd door de Plaat die zich vóor Duinkerken uitstrekt, werd een fort

VERHEERLIJKING VAN DE PRINS-KARDINAAL ALS OVERWINNAAR BIJ CALLOO. (GRAVURE NAAR EEN ALTAARSTUK VAN GERARD WERY).

als een pier de zee in gebouwd - het Houten Wambuis noemde men het - en een vloot van twaalf ‘Koningsschepen’, in onderscheiding van de eigenlijke kapers, werd op stapel gezet. Het belang dat; men aan de onderneming hechtte, werd kenbaar gemaakt door het bezoek dat de Landvoogdes in de zomer van 1625 zelf aan Duinkerken bracht. Men had ook grootse plannen om de vreedzame handel te organiseren, maar de overmacht ter zee van de Noordelijken was te volstrekt dan dat die op iets anders dan teleurstelling konden uitlopen. Doch juist de geweldige uitbreiding die de Hollandse en Zeeuwse koopvaardijvloot genomen had, maakte voor de Zuidelijken de kaapvaart een verbazend winstgevend bedrijf. Naast particuliere reders, onder wie de Van de Walles, vader en zoon, de rijkste en de ondernemendste waren, namen ook de stedelijke magistraat van Duinkerken en het wat verder landwaarts in gelegen stadje St. Winoks Bergen er deel aan. Een Admiraliteit, eerst daar, maar spoedig te Duinkerken zelf gevestigd, en een Raad te Brussel hielden ook op de uitrusting der eigenlijke kapers en heel hun bedrijf nauwlettend toezicht. Op den duur groeide het getal der Koningsschepen tot een dertigtal en dat der particuliere was weinig kleiner. De lichte fregatten van Duinkerken, rank en snelvarend, gaven de Vlaamse scheepsbouwers in het buitenland een goede naam. Zij dienden soms bij de Spaanse vloot in zuidelijker wateren en werden ook daar befaamd. De bemanningen waren evenals in de Noord-Nederlandse marine rouwe gasten, waar veel buitenlanders,

vaak uit de Noord-Nederlandse vloot gedrost, onder liepen. Hoop op buit lokte naar Duinkerken.

> Hier zijn alreeds sommige bootsgezellen van den buit zo rijk geworden, dat zij voortaan als heren in lust en weelde mogen leven. Waarover den aanwas van kloeke gasten dagelijks zeer groot wordt.

HET BEZOEK VAN DE LANDVOOGDES AAN DUINKERKEN IN 1625 (PRENT IN DE BIBL. NATIONALE, PARIJS)

Aldus schreven de Antwerpse *Nieuwe Tijdingen* van Abraham Verhoeven in 1622, - met duidelijke werf-bedoeling. Maar de kapteins, vooral van de Koningsschepen, Vlamingen zo goed als die van de kapers, waren kloeke vechters en voortreffelijke zeelui; de besten zoals Jan Jacobsen, die in een van de eerste grote zeegevechten na de hervatting van de oorlog sneuvelde, of Jacob Colaert, 's Konings Admiraal tot in 1637, dienden de zaak van het oud geloof en van de rechtmatige vorst met niet minder overtuiging dan waarmee Mooi-Lambert of Houtebeen, Evertsen, De With of Tromp hun zware taak voor het vrijgevochten landsdeel verrichtten.

Een zware taak. In de eerste plaats moesten de handelsschepen, aan welke vanwege de Staten-Generaal voorgeschreven werd niet dan vlootsgewijs te varen, van konvooi voorzien worden. Meer dan eens werden de begeleidende oorlogsschepen zelf aangevallen en trokken niet altijd aan het langste eind. Maar bovendien trachtte men door een geregelde blokkade de kapers in hun haven op te sluiten. Een paar schepen kruisten voor Nieuwpoort, Oostende en Grevelingen, en een groot eskader, achttien zeilen of meer, voor Duinkerken, buiten de Plaat en temidden van de zandbanken, die ook daarbuiten nog een eindweegs in zee lopen. Uitermate moeilijk vaarwater was het en bij nacht en ontij slipten altijd weer de vlugge kapers uit en in. In het begin van de hernieuwde oorlog hadden de Staten-Generaal de barbaarse taktiek van het ‘voetspoelen’ voorgeschreven en als gevangen Duinkerkers niet overboord geworpen werden, hing men ze aan de wal op. Het gevolg was dat de Brusselse regering maatregelen van weerwraak beval. De gevangenis te Duinkerken zat steeds te vol van Noord-Nederlandse zeelui die op loskoop of uitwisseling hoopten, dan dat een behandeling van de kapers als zeerovers lang vol te houden was, te minder omdat het Noord-Nederlandse zeevolk door het gruwelijk vooruitzicht erger gedemoraliseerd werd dan de vijand. De hevigste uitbarstingen die zich de heren Staten uit hun veilige zetels tegen de lafhartigheid der varensgasten veroorloofden, de strengste tuchtmaatregelen tegen plichtvergeten kapiteins konden niet verhelpen, dat voor de beschermers van de rijke handelsbeweging minder hoop op buit bestond dan voor de aanvallers; en zelfs mochten die beschermers niet eens vast rekenen op hun rechtmatig loon. Eindeloos waren de teleurstellingen met de Noordelijke vloot. Zij kon de Duinkerkse plaag niet meester worden. In 1632 - geen ongewoon jaar - werden 200 Noord-Nederlandse schepen groot en klein, door de Duinkerkers genomen of in de grond geboord - de overgrote meerderheid door de particuliere kapers -; zelf verloren zij twee Koningsschepen en dertien kapers, maar zulke verliezen werden uit de opbrengst van de prijzen gemakkelijk goed gemaakt. Niets stelde de regering van de Republiek aan zo scherpe kritiek van ‘de gemeente’ bloot als de onveiligheid van de nabije zee. Over maatregelen ter verbetering konden Holland, de Generaliteit en de Admiraal-Generaal het niet eens worden. Een strijd werd gevoerd, die nogmaals aanschouwelijk maken zal hoe diep het staatsleven van de Republiek van dat der gehoorzame gewesten verschilde.

De versnippering van de vijf Admiraliteitscolleges[1)] werd vaak genoeg smartelijk als ongeschikt gevoeld, maar de vrees van de zwakken om door de sterken opgeslokt te worden - de vrees van Friesland en Zeeland ten opzichte van Holland, van het Noorderkwartier en de Maas ten opzichte van Amsterdam - belette de zo hoog nodige samensmelting. Daar in de Staten-Generaal de afzonderlijke belangen zelden tot een hogere eenheid verzoend werden, lag het voor de hand een waarachtig

1) Zie hiervóór, blz. 311.

Generaliteits-marine-beleid van de opperdirectie waarmee de Prins van Oranje als Admiraal-Generaal belast was, te verwachten. Zijn invloed bleek echter ten enemale onvoldoende om de colleges, elk op zijn provinciale Staten of stadsregering steunende, harmonisch te doen samenwerken. En er kwam bij, dat de Prinsen van Oranje in zeezaken een heel wat

NIEVWE

SPAENSCHE TYRANNIE,

In Neder-land op de Noord-See gepleegd.

DE Spaensche Tyrannij komt weer in vollen wesen/
De bloedige Duc d'Alf is wederom verresen/
Albertus aerd en geest is weder opgewekt/
Die Anna levendig met aerde heeft bedekt.
'T moord dadige gebroed komt wederom te leven/
Dat al 't West Indisch quaed so grouwlijk heeft bedreven.
Busiris yselijk/ en spring/ verheug du Phalaris,
Uw Tyranny is niets by die in Braband is:
Gy krijgt uw eer weer. Laet Nero sich verblijden/
Daer is een wreeder beul in dese onse tijden/
Het Huys van Oostenrijk is rijk in wreedelmoed/
En drinkt en dorst ook noch na 't heylig Christen bloed.
De Spaensche Iezebel en Spinola bedrijven
Dat nooyt en is bedacht: die eer sal hun blijven
So lang het groote rond/ het welk de Son besoekt/
So lang de mensch de moord en tyranny vervloekt.
Fluks! Fama blaest dit uyt tot hunner hoon/ en schanden/
Verbreyd dit woord en woord in alle werelds landen:
Laet dit onmenschlijk feyt volmondig sijn verdoemd
Van allen daer de naem der menschen word genoemd.
Foei ongehoorde daed! de lijdend die maer varen
Tot winning van hun brood te werpen in de baren!
De lijders toe te doen de schepen doorgeboord/
Op dat daer 't arme volk ellendig sy versmoord:
Foey God vergeten volk! vermeynde Katholijken!
Die wild een and'ren aerd door en uw werken blijken.
Is dat goed Katholijk te graven in den vloed
En afgrond van de See die u geen leed en doet?
Verhaelt het so gy kont op onse boots gesellen/
Die uw geweld en magt met magt sich tegens stellen/
En ons gewapend volk: brengt dat de oorlog mee
Daer geen quartier en is/ werpt die eens in de see.
Maer het en lust u niet daer slagen te behalen/
Gy soekt ze niet die u met sulke munt betalen/
Daer is maer kruyd/ en lood/ daer is maer galg/ en bast/
Of voet gespoel in see/ of diergelijk aen vast.
Maer op het reysend volk en visschers sijt gy mannen/
En die mishandelt gy als wolven/ en tyrannen:
Doch dese is de aerd der wreede bloode lieden/
'T gewapende te vlien en 't naekte leed te doen.

Was dat/ ô Spinola! de grond van dijne treken/
En valsch geveynsden schijn? voorwaer! dijn werken spreken.
Nu siet men dat gy eerst dijn rechten aerd betoont/
En dat in dy maer moord en bloed-vergieten woond.
Het is ook best/ Maraen, 't is best dat gy wilt wesen
De gene die gy sijt: en streele niet meer na desen/ (aerd/
Maer toont dijn wolfs-gemoed/ maer toont dijn leeuwen-
En wat gy wesen soud indien gy meester waert.
Neemt dy voortaen niet voor een schoonen schijn te liegen/
En met een Spaensch praktijk van veynsen te bedriegen/
Wy kennen dy te wel/ en dat voor langen tijd.
Wy kennen dy te wel/ o bloed-hond! wie gy sijt.
En blaest gy 't vuer vry op met stampen ende krijten
Bels Papen al gelijk/ en felle Jesuwiten/
Bel-hamers van den krijg/ moord-stichters van het land/
Die uwe Prinzen weet te setten naer uw hand.
Maer Gods gewisse wraek sal u dat wel verleeren/
En dat onschuldig bloed ter nag'len uyt doen swerren:
De richter staet gereed/ het swaerd is uyt der schee/
Gods oord'len sijn al rijp. Wee Babylon! wee! wee!
Maer hoort eens Batavier/ ik moet dy ook wat seggen/
En dit woord stil en vry in dijne oren leggen/
Gy loopt vast wijd en breed met vloten Oost en West:
'T is wel: maer hoedt voor al en eerst dijn eygen nest.
Gy soud met onse Maets wel uyt de wereld lopen/
En laten dit gespuys op onse kusten stropen/
En voogd sijn van de See die hier aen Neerland paeld:
Dat Batavierd niet wel/ dit is geen eer behaeld.
Gedenkt aen dijnen naem dien gy door Godes segen
By alle volken hebt voor langen tijd verkregen:
Verhaelt dijn schade dan/ betracht dijn eer weer/
Blyft meester van Maraen/ en van de baer See.
Gedenkt dan dit noch meest/ dat God met alle plagen
Nu veele jaeren lang ons dapper heeft geslagen/
Om onser sonden wil: versoent dan Godes straf/
Soekt God met ware boet/ en legt de sonden af.
Gewis! gy sult also Gods gramschap niet meer dragen/
Maer dijnen vyand selfs verbannen/ en verjagen/
Den Spanjaerd uyt het Land/ den Duyvel na de Hel.
Hosanna! helpt ons Heer! God segen Israel.

Het oog om hoog.

Te Haerlem, by Adriaen Roman, Anno M. DC. [illegible]

BOVENSTAAND GEDICHT, SCHIMPEND OP 'MARAEN''S WREEDHEID, DE REPUBLIEK MET GOD'S UITVERKOREN LAND VEREENZELVIGEND EN DE SCHULD VAN HET VOETSPOELEN ONVOORWAARDELIJK OP DE VIJAND LIGGEND, IS EEN TYPISCH STAALTJE VAN CALVINISTISCHE OORLOGSPROPAGANDA.

minder gelukkige hand hadden dan in het beleid van het leger. Hun dilettantisme in wat betreft het andere element blijkt uit hun gewoonte om zich in Zeeland zowel als in Holland door lieden van geboorte zonder ervaring van de zee als Admiraals te laten vertegenwoordigen. Dat regiem van 'de jonkers' werd hoogst impopulair in de twee zeegewesten. Toen in de jaren na de afloop van het Bestand het ene smadelijke geval na het andere in de krijg met de Duinkerkers de behoefte aan hervorming al dringender bewees, stelde Frederik Hendrik

in 1629 op aandrang van de Staten-Generaal en Staten van Holland in dat gewest een 'pikbroek' aan, niemand minder dan Piet Hein, die vol moed aan het werk toog om allerlei schreeuwende misbruiken te onderdrukken, maar nog in hetzelfde jaar tegen de vermetele kapers sneuvelde. Toen benoemde Frederik Hendrik weer een jonker, Jonkheer Philips van Dorp, die zich als zijn Admiraal in Zeeland al onmogelijk gemaakt had, door het Zeeuwse volk uitgejouwd en door de Staten van het gewest eigenmachtig afgezet was. De keuze was hoogst onoordeelkundig. Van Dorp werd bij het Hollandse publiek en het Hollandse zeevolk even geminacht als hij het al bij het Zeeuwse was en ten slotte, in 1636, werd de Prins gedwongen hem te laten vallen en in zijn plaats kwam weer een pikbroek, namelijk Maarten Harpertsz Tromp.

Maar met de aanstelling van een bekwaam, krachtig en eerlijk Admiraal waren de gebreken waaraan het zeewezen leed nog lang niet over wonnen. De voornaamste oorzaak van het verval lag buiten diens bereik, buiten het bereik ook van de Prins, zij lag in de onvoldoendheid der geldmiddelen waarover de Admiraliteiten beschikten.

De opbrengst der zogenaamde 'konvooien en licenten', in en uitgaande rechten, met de heffing waarvan de Admiraliteiten zelf belast waren, moest aangevuld worden door subsidies van de Generaliteit, over de provincies omgeslagen. Hiervoor nu bleven de landgewesten doorlopend in gebreke. Ieder jaar weer moest Holland dreigen dat het zijn bijdrage voor de zomerveldtocht inhouden zou om enige betaling voor de vloot los te krijgen en toch raakten de landgewesten gestadig meer achter en de Admiraliteiten dieper in de schuld. Het ongelijk was niet geheel aan de kant der onwillige gewesten. Zij verscholen zich althans achter klachten over de corruptie die

in de Admiraliteitscolleges heerste. Niet zozeer de persoonlijke corruptie, ofschoon daarvan in 1626 door

de heren van het Rotterdamse college een waarlijk ontstellend staaltje ten beste gegeven werd, dat onder 'de gemeente' groot opzien baarde; in Vondel's *Roskam* kan men er de weerklank van vernemen. Daar was het gerecht met strenge straffen tussenbeide getreden. Maar bovendien werden de konvooien en licenten met oogluiking van de colleges op grote schaal ontdoken in het belang van de handel van hun stad. Hiervandaan kwam het dat de landgewesten met zo'n ijver het plan omhelsden, dat in 1628 en weer, ietwat verzacht, in 1634, door een groep Amsterdamse kooplieden werd voorgedragen, van een Compagnie van Assurantie. Het beoogde niet minder dan de oprichting van een Compagnie die het recht zou krijgen van de handel percenten te heffen en daartegenover de verplichting op zich nemen de koopvaardij van konvooi door de gevaarlijke wateren naar de Middellandse Zee te voorzien. Op die wijze zou de heffing ten koste van de handel in handen gebracht zijn van kooplieden die er belang bij hadden alle ontduiking te weren en tegelijk zouden de landgewesten, wier aandeel in de handel gering was, vrij lopen.

Geen wonder dat Holland en Amsterdam zelf zich met hand en tand verzetten, en de voorstand van Frederik Hendrik is alleen te verklaren uit het feit dat hij eraan wanhoopte de landprovincies ooit geregeld voor de Admiraliteiten te zien bijdragen en bovendien steeds geneigd was hun gezichtspunt tegenover Holland te verdedigen. Hetzelfde doel werd nagejaagd door een minder bedenkelijk plan, waardoor althans niet de konvooiëring aan een particulier lichaam toevertrouwd ware geworden, namelijk de verpachting der konvooien en licenten, maar ook hiervan wilde Holland niet weten; zelfs schafte het eigenmachtig de reeds bestaande verpachting van een vierde part af, waarover hooglopende jurisdictie-twisten met de Staten-Generaal ontstonden. Pogingen om het beheer der marine onder de Prins en een centraal college te unificeren werden onvermijdelijk in die belangenstrijd meegesleurd. In het begin van 1639 kwamen de Staten-Generaal ertoe Amsterdam over deze zaken te 'bezenden', een echte crisismaatregel, waarmee men gewoonlijk hoopte tegen een halsstarrige locale overheid een minderheid in haar midden en de publieke opinie van haar gemeente op te zetten. In dit geval had men nog een klacht, wel. geschikt om indruk te maken, namelijk dat Amsterdamse reders (men fluisterde uit regentenkringen) hun schepen in de Middellandse Zee aan Spanje verhuurden, en men wilde een Generaliteitslichaam, de Raad van State, over zulke misdrijven jurisdictie geven. Burgemeesteren van Amsterdam weigerden echter de gedeputeerden tot de Raad toe te laten, zeggende:

> dat zij niet bevoegd waren om in dier voege als zij hier kwamen in den Raad ontvangen te worden, veelmin om voorslagen te doen aan een bizonder lid der vergaderinge van Holland (*de stad Amsterdamn namelijk*), buiten kennis van de Staten dier Provincie, die zelve soeverein en met de algemene Staten alleenlijk in verbond was.

Diep gekrenkt moest de plechtige delegatië der Staten-Generaal naar Den Haag terug. Maar spoedig werden nu de geesten van dit gekibbel, waarvan de vloot het voorwerp en het slachtoffer was, door het nieuwe gevaar dat haar diensten zo dringend nodig maakte, afgeleid. In de loop van 1639 kwamen berichten binnen over de grote vloot die in Spanje uitgerust werd. Nu bleek hoe raak, als de nood aan de man kwam, die los geordende staat, door een krachtige volksgeest bezield, handelen kon. De

geschillen over procedure werden opgeschort. De Staten-Generaal lieten zich door Holland stuwen en de Prins werkte in dezelfde richting. Goedsmoeds stak Tromp in zee, de verwachte vijand tegemoet.

15 September, op wacht in het Kanaal, ontwaarde hij hem en ofschoon veel minder sterk, viel aan. Na een paar dagen verwoed gekanonneer zoals de zee nog nooit gehoord had, liep de Spaanse Admiraal, bevreesd voor de banken op de Vlaamse kust, met zijn

nog onverminderde maar ontredderde en ontmoedigde vloot op de rede van de Duins, tussen Dover en het Noord-Voorland, onder de bescherming van het Engelse kustgeschut en van een Engelse vloot. Dadelijk verscheen de Nederlandse vloot om de Spanjaarden op te sluiten; alleen de Duinkerkers wisten te ontkomen. Nu volgde dat merkwaardige bedrijf, dat aan de tijdgenoten op dramatische wijze de hulpbronnen van scheepsmacht en geestkracht der Republiek openbaarde, en waarin zij tegelijk over Spanje en Engeland triomfeerde.

Karel I, met een Schotse opstand, de voorloper van een Engelse, verlegen, was minder dan ooit in staat om de Engelse pretentie van heerschappij ter zee te handhaven. Van zins althans uit de aanwezigheid van de hulpeloze Spaanse vloot politiek of geldelijk voordeel te slaan, onderhandelde hij naar weerskanten om beloning 't zij voor bescherming of verraad. Maar de Staten-Generaal hadden Tromp aanstonds instructie gegeven de vijand aan te tasten zodra hij het ogenblik gekomen oordeelde, zonder op de tussenkomst van een derde acht te slaan, en terwijl de Engelse Koning zijn dubbel spel speelde en de Spanjaarden talmden, werd aan Schelde, Maas en IJ met man en macht aan de uitrusting van schepen ten oorlog gewerkt. Niet voor niets was Holland de grootste rederij ter wereld geworden en Amsterdam een middelpunt van de handel in geschut en wapentuig. In minder dan een maand was Tromp's vloot, eerst niet groter dan twee dozijn, tot ruim zeventig bodems aangegroeid. Nu viel hij aan, dreef met zijn branders aanstonds een aantal van de logge Spanjaards op de Engelse kust en hield onder de andere die zee kozen geweldige verwoesting. D'Oquendo kwam reddeloos geschoten met maar negen schepen in Duinkerken aan. De Engelsen, gekrenkt en vernederd, konden slechts machteloos protesteren.

Schitterend had zich in die crisis de corporatieve bekwaamheid van het Noord-Nederlandse volk getoond - of moet ik zeggen van het volk van Holland en Zeeland? De prachtige krachtsinspanning waardoor Tromp zijn vloot verdriedubbeld en van alles ruim voorzien zag, was in 's Prinsen afwezigheid te velde door Statenvergaderingen, Admiraliteitscolleges, stadsregeringen, Compagnieën eens van zin beleid.

Schrale resultaten te land

Voor Spanje was de nederlaag een zware slag. Met heel de zaak van Habsburg ging het in deze jaren bergaf. De Fransen richtten hun aandacht nu ook zuidwaarts en in 1640 leek het, of het Spaanse rijk in zijn Iberisch steunpunt zelf te gronde gaan zou. Het begon met een opstand in Catalonië, dat zich bij Frankrijk aansloot, en weldra volgde de afval van Portugal met die van al de oude koloniën van dat land - of wat er van overschoot na de veroveringen der Nederlandse Oost- en West-Indische Compagnieën; de verliezen die zij in Indië, Afrika en Amerika leden, hadden de verbittering der Portugezen tegen de krachteloze Spaanse regering verergerd. In datzelfde jaar 1640 maakten de Fransen ook een belangrijke aanwinst op hun Noordgrens door de verovering van Atrecht, de hoofdstad der provincie Artois. Wij zagen uit de correspondentie van Hondius en Sanderus als wat een angstige tijd daarmee voor de Vlamingen begon. En toch, in weerwil van die opeenstapeling van

rampen ging Spanje voort zijn vijanden koppig het hoofd te bieden, en zijn weerstandsvermogen in de Zuidelijke Nederlanden bleef verbazingwekkend. Zelfs de vroege dood van de Prins-Kardinaal in 1641 - een zware slag toch - verlamde de Brusselse regering niet.

Frederik Hendrik althans vermocht weinig méer tegen haar dan tevoren. Zijn veldtochten van 1640, 1641, 1642 en 1643 waren niet gelukkiger dan die van 1638 en 1639, al konden in 1641 de klokken geluid en dankgebeden uitgeschreven worden voor de verovering van .... Gennep, de noordelijkste post der Spanjaarden aan de Maas, in het Kleefse! Er is in het schouwspel van dat eindeloos herhaalde, onvruchtbare oorlogen in zomer na zomer iets vermoeiends. Nu ging het tegen Gelder dan tegen Hulst, of wel

Gent en Brugge werden bedreigd. Maar niet zodra vertoonde zich het Spaanse leger, of Frederik Hendrik nam een verdedigende houding aan, viel terug. De zin voor het offensief, die Tromp bezielde, en de Staten-Generaal die Tromp instrueerden, ontbrak de veldheer ten enenmale. 't Is waar dat hij telkens belemmerd werd door geldgebrek. De oorlog woog de provinciën al zwaarder en vooral de landgewesten moesten met gedurig heviger vermaningen door de Raad van State en door Holland tot het opbrengen

SPOTPRENT OP DE SPANJAARDEN NA DE NEDERLAGEN BIJ DUINS EN IN BRABANT.

van hun consenten geprikkeld worden. Ook werd de Prins, nu hij de zestig naderde, jichtlijder als hij was, snel ouder. Strategische durf, strategische verbeeldingskracht vielen al minder van hem te verwachten.

En toch schenen nu opeenmaal, in die weinig opwekkende omstandigheden, terwijl oorlogsmoeheid onder het volk groeide, kansen op grote verschuivingen in de Nederlanden zich voor te doen. In het begin van 1644, na de dood van Richelieu en Lodewijk XIII, werd het verbond met Frankrijk, waar nu Mazarin de leiding had, hernieuwd en de afspraak van niet dan gezamenlijk vrede te sluiten herhaald. Dit was de laatste belangrijke overwinning van de oorlogspartij, maar zij werd geholpen door het feit dat de vredesonderhandelingen nu in ernst begonnen waren. Te Munster verzamelde zich een congres, waar de Habsburgers al hun vijanden ontmoetten, en men kon in Den Haag menen dat het evenzeer in het belang der Republiek was zich tegen afzonderlijk sluiten van Frankrijk te verzekeren als omgekeerd. Maar de Franse politiek was inderdaad nog weinig op vrede bedacht. In 1643 had de Hertog van Enghien zijn befaamde overwinning behaald op de Spaanse troepen onder de Mello, de opvolger van de Prins-Kardinaal, bij Rocroy, op Franse bodem. Nog nooit was het Spaanse voetvolk zo beslissend geslagen. De weerkracht der Spaanse Nederlanden leed een geduchte verzwakking en veel ijveriger dan onder Richelieu streefden onder Mazarin de Franse ambities noordwaarts. In 1644 en volgende jaren drongen de Fransen, gesteund door Tromp's vloot, langs de Vlaamse kust op en tegelijk leek nu eindelijk, nadat hij zelf in 1644 Sas van Gent en in 1645 Hulst Veroverd had, de weg naar Antwerpen voor Frederik Hendrik open te staan.

Maar om te begrijpen waarom hij toch niet tot dat doel geraken kon, is het nodig de binnenlandse verhoudingen in de Republiek nader te beschouwen. De positie van de Stadhouder in de republikeinse constitutie, de macht van de Staten van Holland, de bedoelingen van de een en van de ander, elks aanspraak om voor de vertegenwoordiger van het ware staatsbelang door te gaan en hun onderlinge naijver en wantrouwen, over dat alles zal iets gezegd dienen te worden, vóor wij tot het verhaal der uiteindelijke mislukking van de Franse verbondspolitiek en het sluiten van de vrede van Munster overgaan.

g. Tweespalt tussen Holland en Frederik Hendrik

De Prins van Oranje en de Staten van Holland, dat werd naarmate Frederik Hendrik's Stadhouderschap langer duurde opnieuw, evenals gedurende het Bestand, de tegenstelling die het politiek leven in de Republiek beheerste. Godsdienst had er thans weinig mee te maken. Het was ditmaal veel duidelijker, dat persoonlijk gezag, en in 't bizonder een bepaalde buitenlandse politiek, de inzet was. Maar evenals onder Maurits nam de strijd de vaak bedriegelijke vormen aan van een strijd tussen Generaliteit en provinciale soevereiniteit.

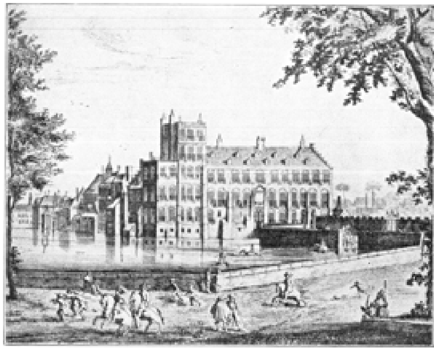
De Republiek, wij weten het, was door Maurits niet wezenlijk hervormd. Het beginsel van de suprematie der Unie werd wel door velen beleden, maar er waren geen organen om het uitdrukking te geven. Niet alleen was er geen federaal gerecht dat tegen personen of gewesten die zich aan hun federale verplichtingen vergrepen, had kunnen optreden, er was tenauwernood een federale regering. De Staten-Generaal fungeerden als zodanig; zij leidden de buitenlandse politiek en hadden de directie van de oorlog; zij instrueerden de gezanten en de opperbevelhebber. Toch waren zij niet meer dan een permanente vergadering van de gedelegeerden der zeven soevereine gewesten, gebonden aan het mandaat van hun lastgevers, onbekwaam om in dringende gevallen snelle besluiten te nemen, en in het voeren van elke politiek van algemeen belang blootgesteld aan de obstructie van minderheden. Het middeleeuws beginsel van zelfstandigheid van kleine groepen, dat allerwegen voor monarchale centralisatie wegkwijnde, dat in de gehoorzame Nederlanden nog maar in benepen locale vormen voort vegeteerde onder de schaduw der Spaanse overheersing, beleefde in de Republiek, uit verzet tegen die moderne staatsgedachte voortgekomen, een merkwaardige bloei. Het is onmogelijk voorbij te zien, hoe innig het bruisend gedachtenleven zowel als de driftige economische beweging, die de zeventiende eeuw in het Noorden groot maken, daarmee verbonden zijn, maar even duidelijk is het, dat het anarchische stelsel van losse federatie, dat zich op de Unie van Utrecht beriep, de staat in de samenleving der staten vaak grote moeilijkheden bereiden moest. Wij hebben daarvan een voorbeeld gezien in de onderhandelingen van 1632 en '33, toen de tegenovergestelde inzichten in de Staten-Generaal elkaar beletten een consequente politiek door te drijven. Nog een voorbeeld leverde die verlammende strijd die wij over de organisatie van het zeewezen zagen voeren. En al werden onder de onmiddellijke dreiging van een grote crisis wonderen gedaan, niemand zal uit de slag bij Duins afleiden dat de constitutie geen krachtiger bindmiddel behoefde. Het

werd het streven van Frederik Hendrik om rond zijn persoon een waarachtige Unieregering te vormen.

Grondslagen van 's Prinsen gezag

Waarop berustte het gezag van Frederik Hendrik? Uit een staatsrechtelijk oogpunt beschouwd was zijn positie er een vol tegenstrijdigheden. Zijn voornaamste waardigheid, de stadhouderlijke, bekleedde hij slechts in vijf van de zeven gewesten en in alle was het een gewestelijk, niet een Generaliteits-ambt. In Holland ontleende hij dus zijn voornaamste macht aan zijn aanstelling door de Staten der provincie. 't. Is waar dat de

traditie van soevereiniteit, die het ambt uit de landsheerlijke tijd bewaarde, hem tegenover zijn meesters onafhankelijker maakte, en het recht van magistraatsbestelling past al zeer weinig bij de conceptie van de Stadhouder als der Staten dienaar. De onderscheiden provinciale Staten toonden hun eerbied voor Frederik Hendrik door in de jaren volgende op zijn eerste grote succes, de inneming van Den Bosch, de een vóór, de ander na, de opvolging in zijn stadhouderlijke waardigheid vast te stellen op zijn in 1626 geboren

HET STADHOUDERLIJK KWARTIER AAN DE HAAGSE VIJVER IN 1649.

zoon. Dat stuitte veel goede republikeinen tegen de borst en in Holland kwam men er pas in 1634 toe, in Zeeland nog later. In ieder geval moest de Prins, als het op het doorzetten van Generaliteitspolitiek tegen gewestelijke weerstand aankwam, op krachten buiten de Staten van het tegenstrevende gewest kunnen leunen.

Zulke krachten vond hij eerst en vooral in zijn positie als Kapiteinen Admiraal-Generaal. Als zodanig was Frederik Hendrik ambtenaar van de Unie. Wij zagen al dat, voor zoveel het Admiraalschap aangaat, gewesten en zelfs steden de Admiraliteitscolleges gebruiken konden om de marine aan zijn leiding te betwisten. Oneindig veel sterker was zijn positie ten opzichte van legerzaken. Ook hier, zeker, hielden de gewesten de koorden van de beurs door het repartitiestelsel stevig in eigen handen en grondden op hun betaalsheerschap van afzonderlijke regimenten medezegging in het aanstellen van officieren en het bewegen van troepen over hun gebied. Ook werd elk veldtochtplan in overleg met de Staten-Generaal, dat wil zeggen met de gewesten, ontworpen en onder het toezicht van hun Gedeputeerden te Velde uitgevoerd. Maar dat nam niet weg dat het beheer van het leger door de Kapitein-Generaal tezamen met het éne waarachtige Generaliteitscollege, de Raad van State, waargenomen werd, en dat hij te velde voor aller oog de zwaarste verantwoordelijkheid droeg, zodat de eer en het aanzien hem toevielen. Aan zijn veldheersdaden dankte Frederik Hendrik, zo goed als Maurits aan de zijne, vóór alles de grote verschijning die hij in het nationale leven maakte.

De vorstelijke positie ook, die hij in de republikeinse samenleving kon innemen, berustte hoofdzakelijk op zijn Kapitein-Generaalschap. Zijn aandeel in de oorlogsschattingen en buitgelden verdubbelde bijna zijn inkomen, dat toch nog nauwelijks toereikte voor de weelderige hofhouding waarin vooral zijn krachtige en grofgeaarde vrouw, Amalia van Solms behagen schepte. De bouw van nieuwe lusthuizen als dat van Honselaarsdijk, later van het Huis ten Bosch bij Den Haag, de verfraaiing van de oude Haagse paleizen op het Binnenhof en in het Noordeinde, verslonden geld. Een opvallende trek van het hofleven, waarin 's winters de ontberingen van het legerkamp werden vergoed, was de overheersing van het

buitenlandse element. Zeker was er veel inlandse adel te vinden; daaruit werden ook de officiersposten in de Nederlandse regimenten meest bezet. Maar de helft of meer van het leger bestond uit Franse, Engelse, Duitse regimenten. Het Oranjehuis was met een menigte van grote Franse en Duitse adelsgeslachten verzwagerd. ‘Nassau's en Solmsen, Hanau's en Dohna's, Châtillons en Trémouïlles, La Tour d'Auvergne's en Rohans’ - edelen met wie weinig inlandsen

in rang en vermogen konden wedijveren - verdrongen zich met hun volgelingen op de feesten waarmee de Prins en Prinses van Oranje, en al te vaak voor hun berooide kas ook de Boheemse schijnkoningen, het Haagse seizoen opvrolijkten, en zij voerden er het hoogste woord. De zeden waren los en wild. De taal was Frans.

Zelfs Maurits had in die taal soms zelfs leden van de Staten-Generaal te woord gestaan. Frederik Hendrik, zoon van een Franse moeder, bezigde haar zeker bij voorkeur. Zijn correspondentie is overwegend Frans. De *Mémoires*, waarvan hiervóor sprake geweest is, liet hij door een Frans officier opstellen. De opvoeding van zijn zoontje vertrouwde hij aan een Frans predikant toe, Rivet, professor in de theologie te Leiden. Geen groter contrast is denkbaar, ook hier, dan dat tussen de wereldse en kosmopolitische verschijning die de Prins van Oranje in zijn hoofs-militaire omgeving maakt en de sober protestantse en zuiver Zweedse van Gustaaf Adolf. Frans en onzedelijk zijn niet synoniem, noch is Nederlands op zichzelf beter dan Frans. Maar de verfransing van het hof van Frederik Hendrik is oorzaak geweest, dat de invloed ervan op het Nederlandse cultuurleven nul gebleven is. Als een vreemde kolonie kampeerde dat luidruchtig gezelschap in de burgerlijke Nederlandse maatschappij, die het enkel wat Franse frazes kon bijbrengen, maar niet kon helpen beschaven of verfijnen, zoals in het gelijktijdige Frankrijk en Engeland geschiedde. Zeker brachten de uitheemsheid en de loszinnigheid van het hof Nederlandse en streng gereformeerde gemoederen soms tegen heel de Oranje-zaak in verzet. Maar over het geheel vergaapte zich het volk aan de schittering. De inlandse adel werd meegesleept. Veel meer dan sedert de scheuring het geval geweest was, werd Frans weer de aristocratische taal bij uitnemendheid. En de Franse - en weldra de Engelse - edelen deelden aan het hof en aan heel het leger een monarchale toon mee, die republikeinse regenten soms met zorg vervulde. De Franse regering echter moedigde dat aan. In het begin van 1637 beloonde zij de Prins voor zijn werk ten gunste van het verbond, en trachtte hem tegelijk vaster aan zich te binden, door hem met de titel van Hoogheid aan te spreken; - totnogtoe hadden de Oranjes zich met Excellentie moeten vergenoegen; - in een tijd waarin aan kwesties van voorrang zulk een gewicht toegekend werd, had dit voor de positie van de Prins wezenlijke betekenis. Zoals Maurits in 1618 op de Engelse, zo kon Frederik Hendrik sedert 1635 vooral op de Franse regimenten rekenen. Wij zagen hiervóor, hoe Charnacé hem voor het verbond trachtte te winnen met de belofte, dat nieuwe hulptroepen hem in zijn dynastieke plannen zouden steunen.

Maar tot gewelddadige pogingen als de Fransman voorzag, kwam het onder de voorzichtige Frederik Hendrik nooit. Onder hem bleef het een strijd van invloed en aanzien. Ook daarbij telde het leger als een stille dreiging, maar belangrijker was de populariteit die, zoals reeds opgemerkt, zijn oorlogsbedrijf de Prins verschafte. De streng Gereformeerden mochten ietwat wantrouwend staan tegenover zijn Arminiaanse en wereldse neigingen, de veroveraar van Den Bosch en Maastricht juichten allen zonder onderscheid toe. Onmiddellijk politieke invloed kon weliswaar ‘de gemeente’ met haar voorkeur niet oefenen. De stedelijke oligarchieën en de adel, waarop de soevereine Statenvergaderingen rustten, waren formeel van de publieke opinie volslagen onafhankelijk. Inderdaad echter waren zij, vooral de eerste, er lang niet ongevoelig voor. Als wij Burgemeesteren van Amsterdam een Generaliteitsdeputatie ter aanbeveling van een politiek welke ook 's Prinsen steun had, zo koeltjes zagen afwimpelen, dan vonden zij daartoe de moed, omdat het handelsbelang, dat bij die zaak betrokken was, de burgerij aan hun kant hield. Het was een zwakheid trouwens

van Frederik Hendrik's positie, dat de Generaliteitsgedachte ten slotte op de menigte in de onderscheiden provincies niet zoveel meer vat had dan op haar regenten, en dat hij de man niet was om 't zij op haar nog niet tot bewustzijn gekomen democratische instincten, 't zij op haar maar al te ontvlambare godsdienstige hartstochten een beroep te doen. Toch zette zeker zijn aanzien

bij de burgerij buiten de oligarchie niet weinig gewicht bij aan voorslagen die hij als Stadhouder aan een Statenvergadering maken mocht.

Maar, zeide ik, de vorming van een waarachtige federale regering om zijn persoon was zijn streven, - en daaraan werkte hij met geduld en takt binnen het kader door de oligarchie gesteld. Als algemeen krijgsoverste, lid van de Raad van State, en Stadhouder in vijf gewesten begon hij met een positie van belang. Waar het op aan kwam, was het soeverrein gezag dat bij de Staten-Generaal berustte aan zich te onderwerpen. Hiertoe trachtte de Prins ten eerste de ambtenaren van het federaal bewind te winnen. De Raad van State raakte geheel onder zijn invloed; Aerssens van Sommelsdijk, die na Maurits nu hèm als vertrouwd raadsman ter zijde stond, vond daarin een plaats. De Tresorier van de Unie, Van Goch, de Griffier van de Staten-Generaal, Musch - die laatste berucht om zijn omkoopbaarheid - zagen de Prins naar de ogen. In het Raadpensionarisschap van Holland zat sedert 1631 met Adraan Pauw een onafhankelijk man. Wij zagen hoe hij de leiding had in het verzet tegen de Franse verbondspolitiek, ook toen de Prins die omhelsd had. Maar het rijk van Pauw duurde niet lang. Met de zege van de politiek die hij weerstaan had, kwam hij ten val; het hielp hem niet dat hij op het laatste ogenblik aan de finale sluiting van het verbond zelfs meegewerkt had. In zijn plaats kwam in 1636 de volgzame Cats, schoonvader van Musch, en alle zelfstandige politiek van Holland moest het zonder de leiding van de Raadpensionaris stellen. In het bizonder werd de Stadhouder intussen de leider der buitenlandse politiek. De gezanten in het buitenland voerden hun vertrouwelijkste correspondentie met hem. Sedert 1630 werd het dagelijks beleid der buitenlandse zaken door de Staten-Generaal toevertrouwd aan een vaste commissie, één lid uit elk der gewesten en enigen uit Holland, het Geheim Besogne, om in overleg met de Prins te handelen. Daarin wist de Prins meest hem aangename heren te doen benoemen, aanhangers, afhangelingen. Men sprak van het kabinet van de Prins. De geheimhouding waartoe de leden zich verplichtten, gold zelfs tegenover hun lastgevers. Men kan hier het begin van een Unie-regering zien, die zeker meer geschiktheid bezat om één lijn te volgen dan de gezantenconferentie die de Staten-Generaal eigenlijk waren. Maar de richting van die lijn - daar kwam het op aan, en als de bepaling daarvan op deze manier door de Prins van Oranje teveel naar zijn eigen zin werd getrokken, kon weerstand niet uitblijven.

Holland's verweer

Hoe komt het, dat in 't bizonder Holland zich tegen die ontwikkeling van een federale regering in monarchale vorm verzette, dat Holland er gedurig mee botste en haar ten slotte, na de dood van 's Prinsen zoon en opvolger Willem II, omver wierp? Men behoeft niet aan te nemen dat inderdaad de belangen van de andere gewesten altijd aan die van Holland tegenovergesteld waren, noch dat Holland meer dan zij met provinciaal egoïsme behept was. Staaltjes van grof particularistische handelwijze van de kleinere gewesten liggen dik gezaaid in de geschiedenis der Republiek. Soms werd in hun eigen machtigheid berust, als toen Zeeland in 1636 de handel met Antwerpen, om militaire redenen stop gezet, zonder het goedvinden der Staten-Generaal af te wachten heropende. Soms werd krachtig tegen hen opgetreden,

als toen omstreeks dezelfde tijd Friesland, verscheurd door partijstrijd, al te nalatig bleef in het opbrengen van zijn bijdragen aan de Generaliteit, en de Raad van State, gesteund door de Prins van Oranje, erheen toog en onder vertoon van krijgsmacht de magistraten veranderde. Maar de kleinere gewesten mochten last veroorzaken op ondergeschikte kwesties die slechts henzelve diep interesseerden, alleen Holland was bij machte om tegenover het beginsel van federale regering onder leiding van de Prins een ander positief beginsel te stellen.

Al waren er onder Frederik Hendrik's medewerkers zeker, die van een oprecht Generaliteitsidealisme bezield waren, de middelen die hij gebruiken moest om zich

een aanhang te vormen, waren meer geschikt om de Haagse ambtenaren en gedeputeerden tot de gewillige dienaren van een opkomende autocratie te verlagen dan om de gedachte van het algemeen belang een wezenlijk vertrouwbaar orgaan te verschaffen. Al zijn invloed als Stadhouder op de aanstelling van magistraten en ambtenaren, al zijn invloed als Kapitein-Generaal op de promotie van officieren, gebruikte Frederik Hendrik om aanhangers te belonen. Dat bleef ook in Holland zeker niet zonder gevolg, maar het werkte vooral in de landgewesten met hun weliswaar politiek machtige, maar niet zeer welgestelde adel. De rijke en talrijke Hollandse stadsoligarchieën konden hun onafhankelijkheid beschermen, terwijl de Staten van de andere gewesten al dieper onder de invloed van de Prins geraakten. In hun gewestelijke belangen konden ook zij zeker nog stijf op hun stuk staan, maar daarom bekreunde de Stadhouder zich weinig. Hij was tevreden als zij hem toegedane heren naar Den Haag stuurden. Zo werden de Staten-Generaal gevuld met ja-en-amen-zeggers van de Prins, behalve de Hollandse deputatie, die nog grotendeels aan zijn invloed ontsnapte en die bovendien onder veel onmiddellijker appèl van haar lastgevers stond dan de deputaties der verder van Den Haag gelegen provincies.

WILLEM II EN MARIA STUART IN 1641. (SCHILDERIJ VAN VAN DIJCK, RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM).

Werd die macht, hoe ook verkregen, door de Prins althans belangeloos ten bate van de staat aangewend? Men kan er in het algemeen een krachtige politieke stand, als de Hollandse regentenstand was, innig verbonden met grote handels belangen, bezwaarlijk een verwijt van maken dat hij zijn vrijheid van oordeel niet willoos prijs gaf aan een vorst omringd van landjonkers en vreemdelingen. Maar er komt bij, dat Frederik Hendrik inderdaad soms door heel andere overwegingen dan door het zuivere Generaliteitsbelang bewogen werd. En juist zijn beleid van de buitenlandse staatkunde werd aan zijn dynastieke belangen ondergeschikt.

De dynastieke trek in Frederik Hendrik's politiek begint vooral scherp uit te komen als hij een verbintenis met het koninklijke huis van Stuart zoekt. Karel I gaf in 1641 zijn oudste dochter, Maria, aan de jonge Willem van Oranje ten huwelijk alleen in de hoop dat Frederik Hendrik, hij mocht dan niet niet meer dan de hoogwaardigheidsbekleder van een Republiek zijn, macht genoeg zou bezitten om hem de hulpmiddelen daarvan in het steeds nader dreigende conflict met zijn volk

ter beschikking te stellen. In 1642 brak de Engelse burgeroorlog inderdaad uit en ‘de Prinses Royaal’, een kind nog, na de huwelijksceremonie door haar bruigom in Engeland achtergelaten, werd door haar moeder naar Den Haag in veiligheid gebracht. Een nieuwe hofhouding werd daar nu ingericht, omstraald vanikoninklijke luister, hoe droevig het de koninklijke zaak

in Engeland ook verging, en meer on-Nederlands dan het stadhouderlijk hof zelf. Want Maria, teruggetrokken in koninklijke hooghartigheid en omgeven van landgenoten, leerde zelfs nooit de landstaal.

Erger was, dat de Stadhouder nu inderdaad alle krachten inspande om de benarde Stuarts met de macht van het land te hulp te komen. Dit was een politiek die dwars tegen de belangen en tegen de sympathieën van het Noord-Nederlandse volk inging. Het voornaamste deel van Engeland, met Londen en 's lands handelsvloot en zeemacht, viel het Parlement toe, terwijl de Koning zich in het dun bevolkte en landelijke Midden en Noorden moest ophouden, in de rug nog bedreigd door het opgestane Schotland. Een oorlog aan de kant van de Koning zou een zware zeeoorlog geworden zijn, waar het handeldrijvende Holland begrijpelijkerwijs tegen opzag. Bovendien gevoelden de Gereformeerden in Holland en overal zich verwant met de Parlementspartij, waarin toen de Presbyterianen nog de leiding hadden. Karel's bondgenootschap met de katholieke Ieren vervulde het kerkelijk volk in de Nederlanden met afschuw. De Anglikaanse Bisschoppen met hun koorgewaden en ceremoniën schenen weinig beter dan Papisten, en de katholieke Koningin, die tot een eindweegs in 1643 in het land bleef om Frederik Hendrik tot krachtiger hulpverlening aan te sporen, was de slechtst denkbare persoon om de zaak der Stuarts buiten de hofkringen aannemelijk te maken.

Die godsdienstkwestie was niet alles. De republikeinse traditie had al veel macht over de geesten. Over 't algemeen zagen de Hollandse regenten in het huwelijk stof tot ‘ombragie’ en er waren zelfs beginselvaste republikeinen, die daarmee niet tevreden waren en klaagden dat die overigens zo heuglijke ontstemming niet genoegzaam stevig rustte ‘op vaste gronden van staat en vrijheid.’

't Is waar dat de kleine man van nabij allerlei onaangename trekken van dat vrijheidsstelsel waarnam en daarom niet ongaarne de Oranje-vorst hoog boven de dikwijls benijde oligarchie verheven zag, ook al deed hij in werkelijkheid niets tegen de misbruiken. Maar de gedachte aan een omver-stoten van de republikeinse staatsvorm bleef over 't algemeen toch zelfs van Oranje-gezinde Contra-Remonstranten verre. Ziehier wat een streng kerkelijk schrijver in een aan Frederik Hendrik zelf opgedragen boek als de ware nationale politiek aanprees (1632):

> Eerst, de ijverige handhavinge van de ware Christelijke Gereformeerde Religie; ten anderen, tijdelijke voorspoed ende welvaren, daaronder voornamelijk te achtten is de Vaderlijke Gulden Vrijheid. (*Onder die vrijheid verstaat hij*:) onze aristocratische regieringe, dewelke zeer overeenkomt met de forme der regieringe van God zelve onder Israël opgericht; .... God was niet weinig vergramd, als Israël de forme der regieringe bij Hem opgericht wilde verstoten ende enen Koning over haar (*zich*) stellen.

Wat een afgrond gaapte er tussen zulke denkbeelden en de hoog-monarchale begrippen die het bruidje van Prins Willem en haar Engelse hovelingen in Den Haag kwamen vertegenwoordigen! Karel I zelf had de regering van de Republiek aan Aerssens van Sommelsdijk (die een zending naar Engeland verrichtte) volgens diens verslag kalmweg beschreven als ‘een populace, zonder discretie’. Dat ‘brouwers, bakkers en viltmakers’ zich het soeverein gezag aanmatigden over de schoonzoon

van een Koning, kwam aan de omgeving van de jonge Prins als iets onverdraaglijks voor.

Godsdienstige en republikeinse gevoelens voegden zich dus bij het handelsbelang om de oppositie tegen de Prins van Oranje zo algemeen te maken als maar zelden in de geschiedenis van de Republiek oppositie tegen een Prins van Oranje geweest is. Veel heviger en eenstemmiger dan tegen zijn Franse verbondspolitiek in 1634 was thans in de Staten van Holland het verzet tegen de Stuartse politiek van Frederik Hendrik. Voor

wijde kringen, die anders geneigd waren eer de leiding van de Stadhouder te volgen, verschenen de Staten van Holland als de voorvechter van het ware landsbelang. Alle waarnemers, buitenlandse en ingeboren, getuigen dat de positie van de Prins ernstig geschokt was.

Tot diepe teleurstelling en verontwaardiging van de Koningin had hij in 1642 niet kunnen beletten, dat de Staten-Generaal onzijdigheid in de Engelse burgeroorlog afkondigden. Maar dat besluit weerhield hem geenszins om met behulp van de hem toegedane gedeputeerden der landgewesten en Generaliteitsambtenaren de zaak des Konings metterdaad te bevorderen - door uitvoer van wapenen, verlof van officieren om: zich naar Engeland te begeven. lening van oorlogsschepen zelfs om het verkeer met Holland te onderhouden -; en op die wijze en in het algemeen door een politiek van speldeprikken - weigering om de afgezant van het Parlement in de Staten-Generaal te ontvangen, begunstiging van de royalisten door de bemiddelaars die de Staten-Generaal naar Engeland zonden en die trouwe aanhangers van de Stadhouder waren - kon hij zelfs trachten de Republiek geleidelijk (‘insensiblement’ zei hij zelf aan een afgezant van Karel I) in de oorlog te verwikkelen.

Geen wonder waarlijk, dat de Staten van Holland in 1643 een instructie vaststelden voor hun gedeputeerden ter Staten-Generaal, waarbij die voorgeschreven werd scherp toe te zien dat op de ‘hoogheid’ der provincie geen ‘indracht’ (inbreuk) gedaan werd, en van alles daartoe of tot ‘hinder, schade ofte letsel’ van Holland's ingezetenen strekkende aanstonds kennis te geven aan de Staten van het gewest of hun Gecommitteerde Raden. Het is tekenend dat het enige van de negentien leden dat zich hiertegen verzette het lid der edelen was: de edelen, zoals Aitzema opmerkt:

> dependeerden ganselijk van den Prinse, als zijnde of militair, of avancement hebbende of verwachtende van Zijn Hoogheid.

Niemand zal ontkennen dat een besluit als dat van Holland erop berekend was, de macht van het centrale lichaam nog meer aan banden te leggen. Het veel belovende Secreet Besogne werd hierdoor ontzield. Maar tevens is het duidelijk dat wat dit besluit uitlokte, het misbruik was dat er van de Staten-Generaal gemaakt werd, die van de belichaming van het unie-beginsel door de commissie, als men haar liet begaan, tot een werktuig van de Stadhouder dreigden te worden verlaagd.

Niet weinig werd de verhouding tussen Holland en Frederik Hendrik nu ook verbitterd door onenigheid over de gedragslijn die gevolgd moest worden ten opzichte van een oorlog tussen Denemarken en Zweden. Denemarken was de mogendheid die door het bezit van Noorwegen en Schonen de toegang tot de Oostzee beheerste en door willekeurige verhogingen van de Sonttol de handel kwelde. Die handel werd in deze tijd voor meer dan de helft met Hollandse schepen gevoerd. Toen Denemarken op het eind van 1644 in oorlog geraakte met Zweden, moest in Amsterdam als vanzelf de gedachte opkomen, dat zich hier een mooie gelegenheid bood om de tollenaar van de Sont, met wie al lang vruchteloos onderhandeld werd, naar rede te doen luisteren. Er waren Amsterdammers die nog nader belang bij de zaak hadden. Louis de Geer, eigenaar en ontginner van Zweedse mijnen, in Zweden heer van Osterby, Finspong, enz. enz., geworden, maar van wiens wereldbedrijf in wapentuig Amsterdam het middelpunt bleef, rustte daar een ganse oorlogsvloot voor de Zweedse regering uit. Tot ergernis van de Denen werd aan die vloot het uitvaren niet belet.

Weldra bracht zij de Zweden in het voordeel, maar nu dreigde het gevaar, dat die een vrede zouden opleggen waarbij de Nederlandse belangen niet beter gediend zouden zijn. IJlings reisden dus twee der gezanten door de Staten-Generaal naar de Oostzee gezonden terug - Andries Bicker van Amsterdam was één hunner - met een Zweeds voorstel dat de Republiek haar wapenen bij die

van Zweden voegen zou. Maar Denemarken was tevens de mogendheid, op welke de Engelse royalisten hun grootste verwachtingen gebouwd hadden en in de plannen die Frederik Hendrik nog steeds met hen beraamde, speelde het een rol van belang.

Men ziet nu licht in dat, al verschaften het opschuiven van de Fransen langs de Vlaamse kust en de verovering door hemzelf van Sas van Gent de Stadhouder nog zo'n goede strategische basis voor het 'groot dessein' dat voor de zomer van 1645 tegen Antwerpen beraamd werd, de politieke omstandigheden hem op allerlei manieren belemmer der. In zijn verzet tegen 'dezen nieuwen oorlog' kon hij de verbinding tussen Denemarken en Stuart niet noemen, maar met de vrees dat dit groot dessein door een Oostzee avontuur schade lijden mocht, werkte hij openlijk, echter zonder groot gevolg. De meeste andere gewesten namen Holland's voorstel grif aan, en Frederik Hendrik moest het in de Staten-Generaal blokkeren met de hulp van Zeeland, waar zijn invloed groter was dan ergens anders. Maar dat was een spel waarin Holland veel sterker troeven bezat, en het kondigde onverwijld aan, dat het tot het 'groot dessein' van de veldtocht slechts zou bijdragen, als zijn Oostzee-politiek gevolgd werd;

> wezende haar meer gelegen aan de vrije nogotie na Oosten (*d.w.z. naar de Oostzee*) als aan een stad in Vlaanderen te winnen.

De Bickers van Amsterdam, Jacob de Witt van Dordt (als gezant in het Noorden) dreven die anti-Deense politiek met kracht. Hevige tonelen vielen voor. In de conferenties met de Prins dreigden de Hollandse gedeputeerden.

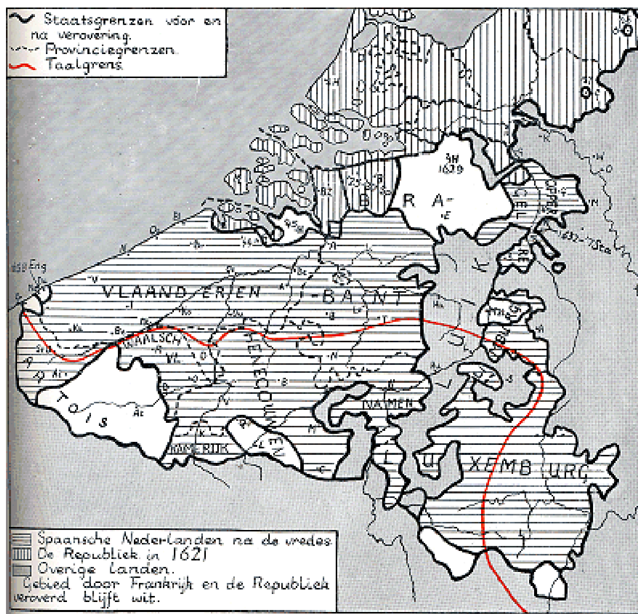
> te zullen tonen dat de Staten in 't land meister waren boven Zijn Hoogheid; gelijk mij (*aldus in zijn 'Gedenkschriften' de Geldersman Van der Capellen*) een confident vrund in 't brede verhaald ende zelfs verklaard heeft Zijn Hoogheid gewaarschouwd te hebben om deze koorde niet te stijf te trekken, opdat daaruit niet erger kome te ontstaan.

Ten slotte week de Prins. Een sterke vloot ging onder bevel van Witte de With naar Denemarken en geleidde de haar toevertrouwde koopvaarders, tot een getal van driehonderd, zonder tol te betalen door de Sont; - machteloos keken de Kopenhaagse burgerij en het hof van de oever het ongewone schouwspel aan. De instructies lieten echter feitelijk oorlog voeren aan de zijde van Zweden niet toe. Er kwam met Denemarken een verdrag tot stand - te Christianopel - waarbij de Sonttol geregeld werd, maar tegelijk verkreeg Zweden door de vrede van Bromsebro een veel machtiger stelling in de Oostzee en gebruikte die aanstonds om de Nederlandse handel te belagen. In Holland weet men het maar half bevredigend resultaat aan de banden waarin ook na zijn toegeven de Stadhouder 's lands politiek gevangen had gehouden.

Wat de Stadhouder ook thans nog zo ijverig voor Stuart en voor Stuart's vriend Denemarken maakte, was niet slechts de genoten gunst van het koninklijk huwelijk voor zijn zoon maar het vooruitzicht van nog een koninklijk huwelijk (met de Prins van Wales), voor zijn dochter. Zelfs in hun diepste nood wisten de Stuarts hem daarmee te verblinden. Na Naseby (1645) leek de koninklijke zaak reddeloos, maar eind 1645 en begin 1646 verleende de Prins nog krachtdadige hulp voor de uitrusting in Amsterdam van een vloot, die troepen moest overbrengen, waarvoor hij steun van

Frankrijk zocht te krijgen. Het was een politiek op eigen hand, die zijn bevoegdheid in de Republiek ver te buiten ging en die door geen landsbelang gerechtvaardigd werd.

Maar nu bewoog zich alles snel naar de crisis. De Deense en Engelse zaken hadden de stemming ervoor helpen scheppen, maar zij kwam aan over de grootste kwestie van alle, de verhouding tot Frankrijk, de voortzetting van de oorlog.

KAART XII: DE AFKNABBELING DER SPAANSE NEDERLANDEN, I. VREDES VAN MUNSTER (1648) EN DE PYRENGEËN (1659)

h. Ondergang van het Frans verbond

De Franse gezanten die in Den Haag het verbond hadden weten te vernieuwen, trokken verder naar Munster, maar nog bijna twee jaren werden zoek gebracht in onderhandelingen tussen de zeven gewesten onderling over het opstellen van een instructie voor hun deputatie op het vredescongres, waarin elk der zeven vertegenwoordigd zijn

zou. Vooral Zeeland, dat zijn eigen belangen bij de oorlog had, maar tevens natuurlijk de Prins achter zich wist, toonde zich moeilijk. Pas in Januari 1646 kwamen de Nederlandse gezanten te Munster aan. Iedere zomer werden dus weer veldtochten ondernomen. De Fransen bemachtigden in 1644 en '45 behalve Grevelingen en Mardijk heel Zuid-Vlaanderen, Kassel, Ieperen, Menen. In de klaarblijkelijke benauwenis van Spanje had men ook voor de Noordelijke aanvaller veel groter successen kunnen verwachten dan Sas van Gent in 1644 en Hulst in 1645.

Verschillende factoren verklaren het falen van Frederik Hendrik's grote plannen (die toch nog, omdat zij Vlaanderen al van te voren prijsgegeven hadden, zo onvolledig waren). Er was het wantrouwen van Holland in zijn bedoelingen. Er was ook de vrees voor Frankrijk's groeiende macht. Er was Amsterdam's vrees voor Antwerpen. Maar niet minder krachtig werkte de anti-katholieke politiek der Staten, welke vooral van de gewesten buiten Holland uitging en welke, terwijl zij het Zuiden afschrikte, evenzeer de verstandhouding met Frankrijk bemoeilijkte.

De positie der Katholieken in de Republiek

De plakkaten tegen de uitoefening van de katholieke godsdienst, die door sommige ijveraars in oudtestamentische geest nodig geacht werden om

> dien groten jaloersen God door het toelaten der afgoderije niet te tergen ende vertoornen,

werden door de meeste regenten enkel uit oorlogsnoodzaak verdedigd. In de praktijk verhinderden zij in ieder geval volstrekt niet, dat de Katholieken (die in 1619 op ⅓ der bevolking van Holland geschat werden, in 1624 op ruim ¼ van die van Friesland en Groningen) hun godsdienstplichten nakwamen en dat enkele honderden priesters ongestoord arbeidden, bijgestaan door duizenden ‘klopjes’ (vrome vrouwen die, nu de kloosters ontbonden waren, in kleine groepjes tezamen woonden en zich aan onderwijs en ander kerkelijk werk wijdden). De schouten en baljuws lieten zich voor hun oogluiking geregeld betalen. Maar de predikanten drongen altijd nog aan op strenge uitvoering en waarschuwden, dat de Papisten het op de veiligheid van staat en kerk toelegden. Predikanten en regenten zagen zeker de dingen veelal met een ander oog. Als bijvoorbeeld in 1642 de Goeverneur van Den Bosch Johan Wolfert van Brederode en de stadsmagistraat de oude en rijke katholieke broederschap aldaar dwongen om Protestanten toe te laten en vervolgens de Katholieken met de indringers aan de gebruikelijke feestmaaltijd aanzaten, klonk weldra een krachtig protest van Voetius (nu hoogleraar te Utrecht), niet tegen het geweld de Katholieken aangedaan, maar tegen een zo gevaarlijke associatie uit louter baatzucht.

> Zo iemand u, die de kennisse hebt, ziet in der afgoden tempel aanzitten, en zal de conscientie deszelven, die zwak is, niet gestijfd worden om te eten die dingen, die den afgoden geofferd zijn?

Zulk een beginselvast standpunt nu was niet voor de Staten, trouwens ook theologen (in 't bizonder de Groningse hoogleeraar Maresius) verdedigden het Bosse geval.

Maar de verhouding van de Staten tot hun katholieke onderdanen was omstreeks deze tijd toch eer meer dan minder gespannen. In 1640 was de Apostolische Vicaris Rovenius te Utrecht wegens hoogverraad (verstandhouding met de Spanjaarden) veroordeeld - bij verstek, want hij wist, zich schuil te houden. Na veel aandrang en geredekavel werd vervolgens door het Hof van Holland een onderzoek naar de werking der plakkaten ingesteld, dat uitwees hoezeer zij dode letter bleven. De Franse gezant

d'Avaux een van de twee die het verbond vernieuwden (want het was ondertussen 1644 geworden), liet zich door de beangste Katholieken belezen, om bij de Staten-Generaal op verdraagzaamheid aan te dringen.

> De strengheid (*zo sprak hij*) die gij tegen hen gebruikt nopens de uitoefening van hun godsdienst, het strikt verbod van alle kerkelijke vergaderingen, de inhaligheid van uw commissarissen en de verachting die zij dikwijls tonen voor de dingen die wij de heiligste achten, heeft enige geesten kunnen verbitteren. Wilt gij hen weder winnen? wilt gij dit deel van uw staat, dat als open gespleten is, weder tezamenvoegen? wilt gij goede burgers van hen maken? Verzacht dan de strengheid van uw plakkaten en ordonnantiën. De namen van Katholiek en Hollander kunnen samengaan. Men kan vijand van de Koning van Spanje zijn zonder Protestant te wezen.

Een Fransman opgevoed in de school van Richelieu en Mazarin moest zo denken en er waren in het land van Willem van Oranje en Oldenbarnevelt nog regenten genoeg om die gedachte te begrijpen. Bij de kerkelijke partij echter wekte de rede van d'Avaux hevig verzet. Voor haar was het Protestantisme nog steeds de eigenlijke rechtvaardiging van de staat en van de oorlog. Met die partij werkten de Prins en Frankrijk sedert 1634 het nauwst samen en al haar oude argwaan tegen de katholieke bondgenoot - een argwaan waarvan immers Willem van Oranje en Oldenbarnevelt zoveel last gehad hadden - herleefde nu. Zelfs de libertijnse regenten van Holland, die de redenering van de gezant aanvaarden konden, waren niet zó ijverig voor godsdienstvrijheid, dat ergernis over de ongepaste inmenging niet luider spreken zou. Het verzoek werd dus met scherpte afgewezen en de behandeling der Katholieken voor enige tijd eer strenger dan milder. Maar het voornaamste gevolg van d'Avaux' onberaden stap was de ernstige stoornis in de betrekkingen tussen de Republiek en Frankrijk op een ogenblik dat de gebeurtenissen toch al begonnen samen te spannen om de oppositie van 1634 nieuwe kracht te. geven.

Vruchteloze pogingen om Antwerpen

Het groot dessein van 1645, wij weten het, was voornamelijk op Antwerpen gericht. Een klein Spaans leger was genoeg om de Prins van een ernstige poging vooreerst te doen afzien, maar een ogenblik vatte hij nu hoop Gent meester te worden. Aanhangers binnen de wallen stonden met hem in verbinding. Maar volgens het ongelukkige verdrag van 1635 behoorde Gent tot het aandeel van Frankrijk. De Staten mochten Frankrijk met hun vloot helpen om langs de Vlaamse kust op te schuiven, omdat het vooruitzicht van Duinkerken, hoe dan ook, onschadelijk gemaakt te zien onweerstaanbaar aanlokte; maar de vorderingen van de geduchte bondgenoot in de Leie-streek wekten al ongerustheid; hem tot in Gent vlak bij de eigen grenzen te halen, daar schrok men, als het erop aankwam, voor terug. Frederik Hendrik verkreeg van d'Estrades, de Franse gezant, die hem bij het leger vergezelde, een verzekering dat Frankrijk de Staten in het bezit der stad zou laten tot aan de finale verdeling van

de buit, - waarbij men zich dus toch aan de regeling van 1635 zou moeten houden; en de voorwaarde voor die onzekere concessie was dan nog dat de katholieke godsdienst er niet gestoord mocht worden. De Staten, door Frederik Hendrik geraadpleegd, smaakte die schikking volstrekt niet. Toch was het geen tegenwerking uit het Noorden die de aanslag op Gent in de kiem verstikte. Maar op eenmaal verscheen een Frans legertje aan het kanaal van Gent naar Brugge. Zo groot was de naijver tussen de bondgenoten, dat de Prins zijn plan tegen de Vlaamse stad alleen wilde uitvoeren als de Fransen weer naar hun eigen operatie-terrein terugtrokken, en dat weigerden zij. Samenwerking voor een aanval

op Antwerpen verliep in onderling getwist en toen eindelijk de Fransen toch op Menen teruggevallen waren - 't was toen al October -, kon Frederik Hendrik enkel nog Hulst belegeren.

De overgave van die plaats strekte nogmaals als een waarschuwing aan alle andere zuidelijke steden, die toch juist in hun benardheid (het geval van Gent was er een staaltje van) weer op de rand van opstand tegen de afgetakelde Spaanse heerschappij aarzelden. Alles wat de Prins beproefde, kon er de Staten-Generaal niet toe bewegen evenals in 1632 vrijheid van godsdienstoefening aan steden die zich bij hen voegden te beloven. Voor de rechte Contra-Remonstranten bleef de onderdrukking van het Katholicisme gewetenszaak.

> Het is beter de stad van Antwerpen niet te hebben als met toelatinge van de Roomse religie dezelve te winnen ende in te houden.

Zo zei tot Frederik Hendrik Ds. Rosaeus, eens Utenbogaert's Haagse tegenstander; precies wat Voetius vóor de overgave van Den Bosch uit naam der Hollandse Synode verklaard had. De Prins liet zich uit, ‘met een strak wezen’, dat hij die opinie niet kon aannemen. Maar hij was machteloos. De Staten besloten in weerwil van de bepalingen van 1635 en de aandrang van d'Estrades gesteund door de Prins, in Hulst geen vrijheid van godsdienstoefening aan de Katholieken te laten. Zo'n indruk maakte dat in het Zuiden dat er in het begin van 1646 een openbare inschrijving onder de notabelen gehouden kon worden om de Spaanse regering voor de veldtocht van dat jaar te steunen. Die inschrijving ging uit van lieden ijverig voor het katholiek geloof en de dienst van Z.M.

Al zou men het aan zijn manier van oorlogvoeren niet zeggen, - dat de Prins hartstochtelijk wenste vóor zijn dood Antwerpen te bezitten, staat buiten twijfel. Vanouds hebben Orangistische schrijvers de Hollanders hun lauwheid als een misdaad aangerekend en voor kort deden Groot-Nederlands-gezinde schrijvers het. Maar behalve dat Calvinistische onverdraagzaamheid vermoedelijk groter belemmering vormde dan Amsterdamse handelsnijd, men neemt wel wat te haastig aan dat met een verovering van Antwerpen onder de toen bestaande omstandigheden het belang van de Nederlandse stam gediend zou zijn geweest.

Wat de tijdgenoten het meest beangstigde, was dat (zoals Aitzema het uitdrukte) de oorlog ‘meer tot grootmakinge van Frankrijk als ten besten van dezen staat’ strekte. Hoe was sedert de sluiting van het verbond van 1635 de macht van Spanje weggekruimeld en die van Frankrijk aangewassen! De gruwelen van de Inquisitie en van Zutfen en Naarden, waarmee de pamfletschrijvers nog steeds de haat tegen Spanje onderhielden, daar kon in de veranderde omstandigheden een practisch staatsman toch geen politiek meer op gronden, al sleepte de Raad van State er in zijn ‘petitie’ (of oorlogsbegroting) van 1645 zelfs de wreedheden door de Koning van Spanje in West-Indië gepleegd bij. Is het wonder dat met zulke plompe propaganda de spot gedreven werd? Natuurlijk waren er, evenals vóor de sluiting van het Bestand, machtige groepen die bij de oorlogvoering zelve belang hadden. De Zeeuwse reders bijvoorbeeld legden zich in 't bizonder op kaapvaart in de Zuid-Amerikaanse wateren toe en vonden die nog altijd winstgevend. Van een algemeen nationaal standpunt bezien, was zeker de bevrijding der Zuidelijke gewesten een oorlogsdoel dat men de Noordelijken zich graag zou hebben zien stellen. Maar behalve dat de partij die daar

het hoogst van opgaf, tevens de minste neiging betoonde om de Katholieken hun vrijheid te laten, sedert 1635 konden de Staten de pamfletschrijver niet meer met goed fatsoen nazeggen, dat

> wij haar (*Vlaanderen en Brabant*) eer- en eedshalven niet verlaten en mogen, maar zijn schuldig om haar te helpen aan hare vorige behoorlijke vrijheid, ende wederom te verenigen aan het lichaam, daarvan zij met geweld zijn afgescheurd.

Zij hadden van de twee grote gewesten immers Vlaanderen al van te voren aan Frankrijk verkwanseld ,en waarlijk was Frankrijk al doende groter stukken Diets land van zijn aandeel in te palmen dan Frederik Hendrik sedert 1635 veroverd had. Nu was het zo gelopen, dat iedere verzwakking van Spanje's positie op de Noordgrens zijner Nederlanden, en zeker het verlies van Antwerpen, groter verlies op hun Zuidgrens meebrengen moest. En dat was nog niet al.

De crisis van 1646

Op het congres te Munster waren de Nederlandse gezanten het spoedig op veel punten met de Spanjaarden eens geworden, maar 26 Februari 1646 kwamen twee hunner, Pauw en De Knuyt, in Den Haag verslag doen van een zaak die daar de gemoederen in de grootste opwinding bracht. Het bleek dat er een plan ontworpen was tussen de Fransen en de Spanjaarden om de oorlog te beeindigen met een huwelijk en met de ruil van Catalonië, dat zich in 1640 aan Frankrijk gegeven had, voor de Zuidelijke Nederlanden. Zo zou men Frankrijk eerst recht tot buurman krijgen. Niet alleen Vlaanderen dat het volgens het verdelingsplan van 1635 hebben moest, maar al wat nog overschoot van de gehoorzame gewesten zou het verwerven, misschien zelfs de aanspraak op de vrijgevochtene erbij! De waarheid was dat de Spaanse diplomatie Mazarin hier een valstrik gespannen had. Hij had haar voorstel gretig aanvaard, maar de Spanjaarden hadden nooit anders bedoeld dan er de Hollanders op het juiste ogenblik van in kennis te stellen, en zodoende verdeeldheid tussen de bondgenoten te stichten. Een uitbarsting van woede volgde inderdaad tegen het trouweloze Frankrijk, maar weinig minder schokte de onthulling de positie van de Prins.

Zonder er het rechte van te weten verdacht men er hem van in het geheim ingewijd te zijn en zich voor deze uit Nederlands oogpunt zo verderfelijke schikking te hebben laten winnen door de voorspiegeling van het bezit van Antwerpen. In de grond was die verdenking juist. D'Estrades had zoëven de Prins op de hoogte gebracht, en had zijn belofte van voorspraak bij de Staten verkregen met de aanbieding voor hen van niets dan Antwerpen, in ruil waarvoor zij Maastricht nog wel moesten afstaan. De Fransen hadden steeds verwacht, dat de Prins te winnen zou zijn, mits men hem maar een bizondere positie in Antwerpen verzekerde. Zij wisten dat hij de nabuurschap van Frankrijk niet als een gevaar, maar als een voordeel beschouwen zou. Steunend op Antwerpen en met Frankrijk in de rug, zou hij de Staten de wet hebben kunnen voorschrijven. Maar wat zou er zodoende zelfs van de Noord-Nederlandse onafhankelijkheid tegenover die machtige beschermheer van Oranje terechtgekomen zijn?

De plotselinge openbaarmaking van het komplot door Pauw en De Knuyt noopte de Prins mededeling aan de Staten te doen van wat hij van d'Estrades gehoord had en het tegelijk met afschuw te verwerpen, heel anders dan hij aan d'Estrades zelf gedaan had. De beetgenomen Fransen haastten zich eveneens geruststellende verzekeringen aan de Staten te geven. Zo stemde Holland na enige aarzeling toe in de bekostiging van een nieuwe veldtocht en weldra trok Frederik Hendrik opnieuw, en nu voor het laatst, de Zuidelijke Nederlanden binnen, waar Hulst hem een goed steunpunt verschafte, en bedreigde Antwerpen met een paar meteen weer opgegeven

bewegingen. Toch mag men zeggen dat het loos alarm van de voorgenomen Frans-Spaanse ruil het einde betekende van het verbond van 1635 en het einde van de eigenmachtige politiek van Frederik Hendrik. Alles stortte tegelijk in. In datzelfde voorjaar publiceerde het Engelse Parlement buitgemaakte brieven, die 's Prinsen geheimste onderhandelingen met Karel I wereldkundig maakten; en in Mei moest de Koning zich gevangen geven.

Maar zijn verwikkeling in het Frans-Spaanse ruilplan alleen al was genoeg geweest om Frederik Hendrik te breken. De Fransen constateerden met spijt, dat niet de Stadhouder maar de Staten van Holland nu de richting aangaven. Gedeputeerden van die

Staten en hun lastgevers zeiden de Prins ronduit, dat al wat hij met Frankrijk deed, begonnen was om hen te verdrukken. Dat de Staten van Holland de richting aangaven, wilde zeggen dat men te Munster ernst met het vredesluiten maken zou zonder zich door Frankrijk te laten ophouden. De Prins was te zeer verschrikt en ontmoedigd, ziek en uitgeput bovendien, om nog voor de oorlog te werken. Zijn vrouw dacht er nog slechts aan mee haar deel te krijgen van de voordelen waarmee Spanje bereid was zich zijn rust aan de Noordkant zijner Nederlanden te kopen. Op hun Zuidgrens werd de toestand al hachelijker. Kortrijk ging verloren, daarna bemachtigden de Fransen - en nog steeds met behulp van Tromp - Duinkerken; net op het ogenblik dat Spanje de strijd met de Republiek opgaf, kwam het befaamde kapernest - ofschoon niet voorgoed nog - aan de mogendheid, voor wie het in meer dan één latere oorlog soortgelijke diensten tegen de Republiek verrichten zou.

Vóor het jaar 1646 om was, hadden de Noord-Nederlandse met de Spaanse gezanten te Munster een volledig vredesverdrag ontworpen. Alle gewesten verenigden zich ermee behalve Utrecht en Zeeland. In het eerste gewest hadden de predikanten, Voetius en de zijnen, aan wie het verbond met Frankrijk en de oorlog tegen Spanje geloofszaak schenen, veel invloed; in het andere kwam daar het belang van de reders-regentenstand bij de kaapvaart in de Spaanse-koloniale zeeën nog bij. Daar de andere gewesten hun goedkeuring nog slechts voorwaardelijk gaven, in afwachting dat Spanje het ook met Frankrijk eens zou worden, bleef er een ruim veld voor onderling krakeel en voor inmenging van beide zijden open. Frederik Hendrik overleed in Maart 1647. Willem II miste de invloed om het vredeswerk ernstig te belemmeren. De strijd werd er in hoofdzaak tussen Pauw als woordvoerder van de partij voor vrede en de Franse gezant Servien, die uit Munster naar de Republiek overkwam. Spaans geld diende om de ene zo goed als Frans geld om de andere zijde te stijven.

Geld aannemen van een buitenlands heerser was in het Europa van de zeventiende eeuw nergens ongebruikelijk. In de geschiedenis van de Republiek der Zeven Provinciën is er intussen geen tijdperk geweest, waarin van de internationale constellaties zo onbeschaamd geprofiteerd werd, als dat van Frederik Hendrik. De driftige geldmakerij waarvan de handelssteden in Holland en Zeeland het toneel waren, had zijn invloed ook daarbuiten op de geest van het publieke leven. De toenemende gewoonte om ambten als de particuliere aangelegenheid van de regentenkring te beschouwen, verstompte het gevoel voor onkreukbaarheid in staatszaken. Maar de reactie waartoe de oligarchie niettemin weldra in staat bleek, doet toch gevoelen dat de slechte invloed van 's Prinsen eigen regeermethode terdege meetelde. Zijn werken met benoemingen en promoties was demoraliserend, het voorbeeld van zijn dynastieke politiek niet verheffend. De inhaligheid van de Prinses was bekend. Geen omkoopbaarder personages waren in de Republiek te vinden dan Musch, de ‘hofmus’, zoals een spotter hem noemden, en De Knuyt, Frederik Hendrik's vertegenwoordiger als Eerste Edele in Zeeland. Alles bijeen onthullen de omstandigheden waarin de vrede tot stand kwam, geen aantrekkelijk beeld.

Maar het zou dwaasheid zijn te menen, dat de besluiten der staatsvergaderingen door vreemd geld inderdaad werden bepaald. De zaken waar het om ging, waren voor die generatie bloedige ernst. De gedachte dat men een oorlog voerde voor de gereformeerde religie, beheerste nog steeds de Contra-Remonstranten. Zoveel te moeilijker maakte het hun positie, dat Frankrijk aandrong op vrije godsdienstoefening voor de katholieken in de veroverde plaatsen, waartoe men zich trouwens bij het

verbond van 1635 verplicht had. Hoe bemoeiziek was dat papistisch Frankrijk! zelfs om vrijheid voor de katholieken in de gewesten zelf had een Frans gezant in de verontwaardigde Staten-Generaal durven vragen. En hoe onbetrouwbaar! dat was door het gekonkel van 1646 gebleken. Ook de Contra-Remonstranten kwamen meer onder de indruk van waarschuwingen dat men

door de voortzetting van de oorlog alleen maar die gevaarlijke bondgenoot in een betere positie brengen zou om zich in de zaken der Republiek te doen gelden. Met boze hardnekkigheid hielden de Contra-Remonstranten vast aan de eis, dat Spanje de Meierij van Den Bosch, waar sedert de verovering van de stad in 1629 de aanspraken van Brussel en Den Haag hadden gebotst, niet alleen zou afstaan (al ging dit feitelijk buiten het overigens aangenomen beginsel van het *uti posidetis*[1] uit), maar dat het daarbij geen enkele waarborg omtrent de behandeling der katholieken zou verlangen. Het kostte moeite de ongelukkige Spanjaarden hiertoe te krijgen, maar toen zij zelfs dat inwilligden, hoe zouden zelfs de aanhangers van de godsdienstoorlog-gedachte toen de vrede nog afslaan? Men bevestigde er de scheuring mee, maar het alternatief was immers toch maar dat de Fransen in het grootste deel van de Zuidelijke gewesten zouden komen! Voor hen die in de oorlog een 'oorlog van staat' zagen, was het al lang klaar dat men enkel voor de bondgenoot werkte en .... voor de Prins van Oranje, die blijkbaar op die bondgenoot voor de bevordering van zijn eigen macht rekende. Alleen Zeeland, waar speciale economische motieven werkten, bleef koppig weerstand bieden. Maar na de slag die in 1646 aan zijn prestige was toegebracht, kon Frederik Hendrik aan de antivrede-partij geen leiding meer geven, en ook de jonge Willem II, die hem midden in de Munsterse crisis opvolgde, was daartoe niet bekwaam. De hevigheid waarmee Frankrijk protesteerde tegen een verbreking van de in 1635 gemaakte en in 1644 nog bevestigde afspraak deed wel aarzelen, maar zij prikkelde Pauw en veel anderen evenzeer. In ieder geval bleek toch ook al te duidelijk, dat Frankrijk poogde de Republiek aan zijn eigen onoverzienbare oorlogsambities dienstbaar te maken. Zo werd, al bepaalde de Unie van Utrecht dat over oorlog en vrede slechts eenstemmig mocht worden besloten, op de protesten der minderheid in de Staten-Generaal niet gelet. 31 Januari 1648 tekenden de gezanten te Munster het verdrag. Vóór de ratificatie op 15 Mei onderwierp Utrecht zich aan de meerderheid, en vóór de afkondiging op 5 Juni ook Zeeland.

i. De vrede van Munster

De vrede van Munster bevestigde de scheuring der Nederlanden. Dat moeten wij er eerst en vooral in opmerken. In het eerste artikel verklaarde en erkende de Koning van Spanje,

> dat de Heren Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden, en de respectieve Provinciën van dezelve, met alle haar geassocieerde Landschappen, Steden en aanhorige Landen, zijn vrije ende soevereine Staten, Provinciën en Landen, op de welke, noch op haar geassocieerde Landschappen, Steden en Landen voorszeid, hij Heer Konink niet (*niets*) en pretendeert, noch nu ofte namaals voor hemzelven, zijn successeurs en nakomelingen immermeer iets zal pretenderen.

1) 'Zoals gij bezit': op de grondslag van de feitelijke militaire machtspositie.

Zelfs binnen het gebied der Republiek ziet men hier diepgaand onderscheid gemaakt Daar waren de zeven vrije en soevereine gewesten boven de rivieren en vertegenwoordigd in de Staten-Generaal. En daar waren de ‘geassocieerde’ landschappen en steden, de brokstukken afgescheurd van Vlaanderen, Brabant en Limburg; èn de Meierij van Den Bosch! Van enigerlei waarborg voor de positie der Katholieken waar ook onder het gebied der Staten was geen sprake. Zoveel te gemakkelijker, zou men misschien denken, moest het de Staten vallen om de vrijheidsbeperkingen, die immers gewoonlijk met zuiver politieke overwegingen verdedigd waren, te laten varen, nu hun katholieke onderdanen die concessie slechts aan hun vrije beschikking te danken zouden hebben.

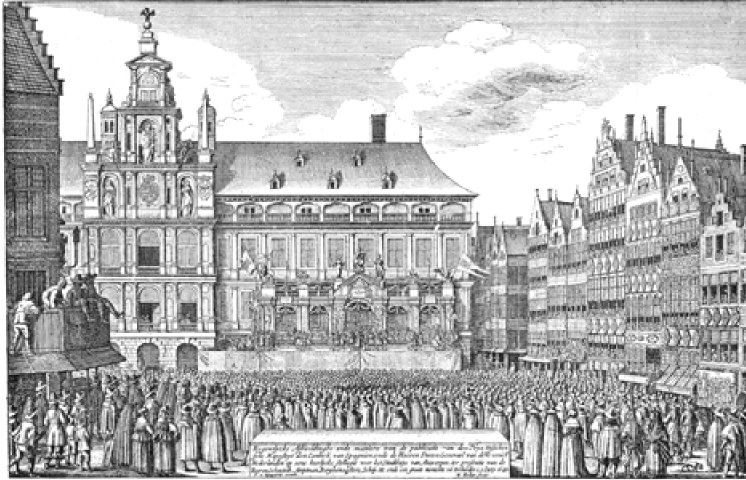

DE VREDE VAN MUNSTER. SCHILDERIJ VAN TERBORCH. (NATIONAL GALLERY, LONDEN). DE STAATSEN LINKS, DE SPANJAARDEN RECHTS.

Daar kwam echter niets van. Veel regenten mochten de logica van zulk een optreden erkennen, de predikanten waren er meer dan ooit op uit om het protestants karakter van de staat te handhaven, en naarmate zij de kerkelijke partij door het sluiten van de vrede meer ontstemd hadden, waren de Staten nu te williger om haar in het gevlij te komen. Hun erkenning van het goed recht der Katholieken was trouwens meest maar academisch, terwijl de uitvoering ervan ook voor hen practische bezwaren had kunnen meebrengen. Liet men de Katholieken eens tot de rang van gelijkberechtigde burgers toe, zouden dan veel oude patricische en adellijke families (die overal nog onder de Katholieken te vinden waren) niet ook weer tot de regering toegelaten willen worden? En die hielden de bezitters vanzelf liefst binnen de nu eenmaal gevormde kring. Op verzoeken van de Noord-Brabanders om als achtste provincie in de Staten-Generaal zitting te mogen hebben, werd dan ook geen acht geslagen. Integendeel, die streken - de Generaliteitslanden zoals men ze noemde - bekwamen zelfs geen zelfbestuur, maar stonden rechtstreeks onder de Staten-Generaal; dezen hieven er de belastingen, die uitermate zwaar waren, op de landbouw drukten en nijverheid en handel ten bate van de vrije gewesten stelselmatig tegenhielden. De Raad van Brabant in Den Haag werd door de Staten-Generaal benoemd, op wie bovendien beroep van hem lag. De belastinggaarders uit het Noorden maakten zich bezuiden de Moerdijk bitter gehaat. In 1656 al verweet de magistraat van Den Bosch - want ook de protestantse overheden voelden in fiscuszaken Brabants - de Staten-Generaal, dat zij de voorwaarden der overgave bijna op zoveel punten hadden overtreden als het verdrag van capitulatie artikelen telde. Maar zolang de Republiek duurde, was er voor de windgewesten geen redres.

Terwijl dus een strook midden in het Nederlandse taalgebied - Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant, Land van Overmaze - in een positie van weerloze horigheid ten opzichte van de bovenrivierse gewesten was geraakt, was zij mèt haar overheersers politiek volledig van de zuidelijker streek gescheiden, waarmee zij tot voor kort de innigste eenheid gevormd had. Heel de rest van Vlaanderen en Brabant, benevens het Overkwartier van Gelderland, bleef met Waalse gewesten verenigd onder Spanje; - Venlo en Roermond, in 1632 veroverd, waren naar men weet in 1637 weer verloren gegaan, en een bepaling in het vredesverdrag, dat Spanje Opper-Gelder zou afstaan tegen ‘een aequivalent’, werd nooit uitgevoerd. - Die politieke scheuring van de Nederlandse stam was maar een bevestiging van wat al in 1609 zijn beslag gekregen had. Maar voor de Zuidelijke Nederlanden was de toestand die door de vrede van Munster gewettigd werd, in alle opzichten ongunstiger dan die van het Bestand. De veroveringen van Frederik Hendrik hadden het land veel verder van de rivieren afgedrongen en uit een strategisch oogpunt was zijn Noordgrens een onding geworden, terwijl Maastricht zelfs uit het Oosten een invalspoort opende. De Republiek was niet bij machte geweest de Spanjaarden uit heel de Nederlanden te verdrijven, maar zij liet er hen in een positie van besliste minderheid te haren opzichte. En de gehoorzame gewesten moesten natuurlijk in die minderheid van hun meesters delen. De sluiting der Schelde en van het Zwin was nu met zoveel woorden in het vredesverdrag als voor alle eeuwigheid vastgelegd; en om alle uitwegen voor de Zuid-Nederlandse handel te dichten werd de Koning zelfs verplicht om in de havens op de Vlaamse zeekust geen mindere tollen te heffen dan die op de Schelde geldig zouden zijn.

Zo beknot en bekneld moest het land dan nog front maken naar de andere kant, tegen de voortgezette aanval van Frankrijk. Maar hier lag toch heil voor de toekomst van de Nederlandse stam in die overigens zo jammerlijke vrede van Munster. Hij verbrak althans het onzalig verbond tussen de Republiek en Frankrijk, dat haast heel Vlaanderen aan Frankrijk in handen had moeten spelen. Het terugtrekken van de Republiek verhoogde aanstonds het weerstandsvermogen van Spanje op de Zuidgrens van de Nederlanden. Nog in hetzelfde jaar 1648 werd Kortrijk hernomen, al is het waar dat tegelijk

PROCLAMATIE VAN DE VREDE VAN MUNSTER VOOR HET STADHUIS TE ANTWERPEN OP 5 JUNI 1648.
GRAVURE VAN F. VAN WIJNGAERDE, NAAR W. HÖLLAR.

Ieperen verloren ging en dat Condé - zo heette nu de Enghien van 1643, van Rocroi - het Spaanse leger bij Lens nogmaals vernietigend versloeg. Nog andere gebeurtenissen waren nodig om Vlaanderen te redden. Wij zullen in een volgend hoofdstuk zien, hoe Frankrijk's aanvalskracht gedurende enige jaren verlamd werd door de onlusten van de Fronde en tevens hoe de jonge Stadhouder Willem II, die dra omging met plannen om de politiek van zijn vader te hervatten en het werk van Munster omver te stoten, door een ontijdige dood weggerukt werd. 1648 bleef dus in de geschiedenis van de Nederlandse stam een allerbelangrijkste datum. Het opent nog niet aanstonds het grote tijdvak waarin Noord-Nederland Europa tegen Frankrijk voorgaan zou om de verovering van de Zuidelijke Nederlanden te beletten. Maar het sluit althans de samenwerking tot Frankrijk's overwegend voordeel en leidt een overgangsperiode in, waarin de staatkunde der Republiek, ernstig belemmerd door de vijandschap van Engeland, beproeven zal de Franse uitbreiding door minnelijk overleg, eindelijk door diplomatieke combinaties te stuiten.

De lange worsteling met het Zuiden waaruit die Noord-Nederlandse Republiek voortgekomen was, had de oostwaartse expansie welke men voor de staat van Karel V had kunnen verwachten, gestuit, althans belemmerd: de garnizoenen in Oost-Friesland en in het Keulse en Kleefse schenen toch voor de toekomst nog weer een belofte in te houden. Wij zullen zien hoe het nogmaals de scheuring was, en de bedreiging uit het Zuiden welke zij meebracht, waardoor de vervulling van die belofte verijdeld werd.

3. Het Noorden zwermt uit

De laatste decenniën van de Tachtigjarige Oorlog waren voor het Noord-Nederlandse volk een tijd van geweldige economische opbloei. Het proces dat wij in het vorige Boek dadelijk na de sluiting van de zeetoegang tot Antwerpen zagen beginnen, werd gedurende, maar vooral na het Bestand in versneld tempo voortgezet. Het is niet om niet dat ik de sluiting der Schelde hier ophaal. De overzeese handel van het Noorden was daardoor met die van het Zuiden versterkt, en in de ganse huishouding van het Noorden was overzeese handel de eerste beweegkracht. De handel leidde tot kapitaalvorming. Het kapitaal zette duizenden handen aan het werk in allerlei soort van bedrijf en bevorderde op zijn beurt de handel. Zo werd op dat kleine stukje lands een verwonderlijke bedrijvigheid aangewakkerd, die Hollanders en Zeeuwen heel de wereld over bracht en in wijde gebieden van Europa, Azië en Afrika meester van de handelsbeweging deed worden.

Een merkwaardig schouwspel, en uit ons oogpunt, vanwaar wij de vitale lotgevallen van de Nederlandse stam pogen na te gaan, van velerlei belang. Onder inwerking van dat economisch proces namen in het Noorden welvaart en rijkdom snel toe. Mèt de zuiver politieke omstandigheden hielpen die stijging van de levensstandaard zowel als de drukke betrekkingen met de buitenwereld de voorwaarden scheppen, waarin de Noordelijke Nederlanden, vooral Holland, en in Holland een aantal steden, maar naast Den Haag vooral Amsterdam, het middelpunt konden worden van een cultuur van gans andere verschijning dan voorheen daar gebloeid had. Ook hiervan heb ik in het vorig deel het begin kunnen aanwijzen. Alleen al door de verplaatsing van het politiek en economisch zwaartepunt van Zuid naar Noord op het eind der zestiende

eeuw had de cultuur van het Noorden veel van haar provinciaal karakter verloren. Maar Holland middelpunt van een koloniaal rijk, Holland tehuis van rijke en machtige bankiers en kooplieden, - dat alles had zijn invloed op het geestesleven, dat hielp de Hollander, zonder zijn stevige vat op het eigene te verliezen, buiten de grenzen van stad en land uit denken.

Eén omstandigheid was in die bloei toch niet zonder bedenking. De wereldhandel,

MIDDENGEDEELTE VAN EEN ANONIEME ZINNEBEELDIGE PRENT VAN 1631, GETITELD 'S LANDS WELVAREN (KON. BIBL. TE BRUSSEL).

die er de voorwaarden voor schiep (en die de gewesten buiten Holland voorbijging), was een onzeker bezit, afhankelijk van vreemde krachten. Wel poogde de Republiek, onder invloed der inwendig al machtiger wordende handelsbelangen, die vreemde krachten naar haar gevoeg te dringen of te dwingen, en zo bracht deze economische expansie de Noord-Nederlanders met veel van de voornaamste volken in Europa en Azië in een aanraking, die niet tot het uitwisselen van goederen beperkt bleef maar tot politieke repercussies van de ernstigste aard leidde.

De internationale verhoudingen waren weliswaar tot dusver nog beheerst door de onafhankelijkheidsstrijd met Spanje, - waarmee trouwens de opkomst van de Oosten West-Indische Compagnieën in rechtstreeks verband stond. In het nu openend tijdperk echter neigden de economische verhoudingen ertoe de staatkundige te beheersen. Verscheidene Europese mogendheden geraakten in beter staat om het handelsmonopolie dat de Hollanders zich als bij verrassing verworven hadden, aan te tasten, en de leidende staatslieden van de Republiek voelden de handhaving ervan als een levenszaak. In het volgende Boek zullen wij dus de economische wedijver met Engeland, de ergernis ook van Frankrijk over het handelsoverwicht van de Noord-Nederlander, het aankanten van het opstrevend Zweden tegen de positie van de Hollandse koopman in de Oostzee, de strijd der Compagnieën met Portugal om Brazilië en Voor-Indië, als machtige factoren in de internationale politiek aan het werk zien, - zonder dat ooit weliswaar de door het Munsterse verdrag geklasseerde maar niet opgeloste Zuid-Nederlandse kwestie het afgescheurde Noorden geheel met rust liet, om zich eindelijk zelfs met onweerstaanbaar geweld weer naar voren te dringen. In elk geval is het nu tijd de economische ontwikkeling zelve, die de Republeik in zoveel oorden voet deed vatten en haar zoveel benijders en belagers bezorgde, eens gade te slaan.

a. De handel

> Gedurende de Treves (*het Bestand*) hebben wij door onze ménage (*zuinig overleg*) ende beslepentheid alle natie uut het water gevaren, meest alle negotiën uut andere landen hier getrokken, en gans Europa met onze schepen bediend.

Aldus een groep Amsterdamse koopliedenreders tot de Staten van Holland in 1629. Het proces dat met de oorlog begonnen was - hoorden wij Burgemeester C.P. Hooft niet opmerken dat dit land de algemene regel dat ‘het oorlog’ landen en luiden verderft, logenstrafte? - ging onder het Bestand verder en werd door de afloop ervan niet gestuit. De Nederlandse handelsvloot groeide. Zij kon goedkoper varen dan de ‘Oosterlingen’ (de volken rond de Oostzee) of de Engelsen, en allengs heerste zij niet slechts in de Oostzee, waar de Hollanders vanouds zo'n belangrijke positie ingenomen hadden, maar in de Franse, en zelfs haast even oppermachtig in de Engelse havens. De Zuid-Nederlanders moesten in weerwil van de oorlog hun waren door haar bemiddeling ontvangen en verzenden - de oorlog gaf de Noorderlingen alleen nog een voorwendsel er extra-belasting van te heffen -; het was onmogelijk de schepen der rebellen uit Spanje zelf te weren. Met hele vloten zeilden de Hollanders sedert 1590 ook de Middellandse Zee binnen, voorzagen Italië van Noors hout en Russisch

graan, leverden tot zelfs in de Levant hun om de Kaap aangevoerde koloniale waren goedkoper dan de overlandse karavanen ze er brengen konden.

Er zijn ons uit de zeventiende eeuw een aantal ramingen, meest van buitenlanders, van de omvang der Noord-Nederlandse koopvaardijvloot overgeleverd, waarop bitter weinig staat te maken valt, maar die toch aantonen, wat een ontzag zij de tijdgenoten

inboezemde. Nauwkeurig ingelicht zijn wij slechts voor de Oostzee door de publicatie der Sonttol-tabellen voor de jaren 1578 tot 1657: daaruit blijkt dat al het begin van dat tijdvak meer dan de helft, later gewoonlijk om en bij de 60 en tot 70% toe van het totaal der door de Sont varende schepen uit Nederland kwamen (de meeste uit een menigte van kleine Noord-Hollandse plaatsen. maar zonder twijfel goeddeels voor Amsterdamse rekening).

De Nederlanders deden weldra heel wat meer dan louter vrachtvaartdiensten verrichten. Al in het begin van de zeventiende eeuw was Holland bezig zich tot het kapitaalkrachtigste land van de wereld te ontwikkelen, Amsterdam begon zich naast, eindelijk boven Genua en Venetië, tot de grote internationale geldmarkt te verheffen. De stadsregering had daar het hare toe bijgedragen door de stichting in 1609 van de Wisselbank, die de belemmering welke het internationale handelsverkeer van de ongeregelde munttoestanden ondervond, moest bestrijden en wier papier overal toonaangevend werd. Al gedurende het Bestand werden er belangrijke vreemde staatsleningen in Nederland geplaatst, zo door Zweden, door Brandenburg. Zowel Zweden als Denemarken werden bij hun inmengingen in de Duitse oorlog goeddeels door het Nederlandse kapitaal gefinancierd. En soms liet de Nederlandse kapitalist zich dieper met de zaken van het kapitaal-arme land in. Het klassieke voorbeeld is Louis de Geer, ontginner van Zweedse metaalmijnen en Amsterdams geschuthandelaar, wiens uitrusting in 1644 van een ganse vloot ten behoeve van Zweden hiervóor vermeld is. Maar zelfs het rijke Frankrijk, oud cultuurland, zag niet enkel de Hollandse schepen in zijn havens af en aanvaren, maar moest dulden dat Hollandse koopmanskolonies in Nantes en elders zich van de handelsbeweging zelve, van de uitvoer van Franse wijnen en stoffen, meester maakten, en dat de Franse handelaars zelfs uit het verkeer tussen het moederland en de nederzettingen in West-Afrika en Canada verdrongen werden.

Die ontwikkeling werd bevorderd door de verwarring rondom. Behalve in Duitsland, waar de Dertigjarige Oorlog ontzettende verwoestingen teweegbracht, - en de Nederlandse handel was lang niet in de eerste plaats op Duitsland gericht -, tastte die verwarring de koopkracht der wereld niet aan, maar zij stelde de regeringen buiten staat om enige krachtige poging tot breking van het Hollands overwicht te ondernemen of althans door te zetten. Wij zagen hiervóor dat de Republiek Denemarken en Zweden, toen hun krachten niet meer door hun Duitse politiek in beslag genomen werden, tegen elkaar kon uitspelen. Richelieu had wel opwellingen van wrevel, maar zijn levenstaak om Hugenoten en adel tot de orde te brengen en de Franse krachten tegen Habsburg - en dus naast de Republiek - te verenigen liet hem geen vrijheid van beweging. Wat Engeland betreft, wij hebben hiervóor iets gehoord omtrent moeilijkheden die Jacobus I de Nederlandse visserij in de weg lei, omtrent spanning over de mededinging der twee Oost-Indische Compagnieën en over het bloedbad van Amboina, omtrent ambities van Karel I om Engeland's opperrecht op de omringende zeeën te doen gelden. In weerwil van zulke neigingen, die zeker bij het handelend en zeevarende deel der natie veel weerklank vonden, bleef Engeland gedurende heel dit tijdvak ongevaarlijk (behalve, naar wij zien zullen, dat het op voorlopig vreedzame wijze de Nederlandse volksplanting in Noord-Amerika overvleugelde), eerst door de vredelievende en van doortasten terugschrikkende aard van Jacobus, vervolgens door Karel's al ernstiger wordende onenigheid met zijn Parlement.

Zo werd de wereld overdekt met Hollandse en Zeeuwse schepen en met 'facteurs' van Hollandse en Zeeuwse handelshuizen. Zo groeiden de Noord-Nederlandse handelssteden in omvang en welvaart. Amsterdam in het bizonder werd een wereldstad van veelzijdiger economische betekenis en onvergelijkelijk veel groter zelfstandige politieke macht dan Antwerpen in de vorige eeuw geweest was.

Wat watren worden niet beschaduwd van haar zeilen!
Op welke markten gaat zij niet haar waren veilen!

De bedrijvigheid in de haven van Amsterdam, dat toch langs Vlie, Zuiderzee en Pampus zo moeilijk te bereiken IJ, het samenstromen in de pakhuizen van waren uit

DE DAM IN 1610.

alle oorden der wereld, het dooreenwoelen van verschillende nationaliteiten, talen, godsdiensten, - het maakte op de tijdgenoten een diepe indruk.

Hoe komt gij, gulde veen, aan 's hemels overdaad;
Pakhuis van Oost en West, heel water en heel staat,
Tweemaal Venetiën, waar 's 't einde van uw wallen?

Al bij het begin van de zeventiende eeuw was Amsterdam, welks hoofdplein nog een echt kleinsteedse aanblik bood, tot een honderdduizend inwoners aangegroeid - tezelfdertijd dat Antwerpen van honderdduizend op vijftigduizend terugviel -; daarna ging het nog snel verder, herhaaldelijk moest de stad uitgelegd worden. De godsdienstvrijheid, die de stadsregering niet in de laatste plaats met het oog op de handelsbloei toestond, lokte vreemdelingen van allerlei slag. De bontste verschijning maakten de Joden, die nog vóor het eind van de zestiende eeuw uit Spanje en Portugal overkwamen en die veel bijdroegen om de nieuwe handelsbetrekkingen met de Middellandse Zeestreken te bevorderen. De Oostzee-handel bleef nog steeds de hoofdbron van Amsterdam's welvaart, maar bovendien werd de stad het voornaamste middelpunt van de Westzowel als van de Oost-Indische Compagnie. In Amsterdam concentreerde zich de rijkdom van Holland haast zoals in Holland die van de Republiek. Droeg Holland 58% van de Generaliteitskosten. Amsterdam bracht ongeveer de helft van Holland's inkomsten op. Buiten Holland kwijnden de Zeeuwse handelssteden. Zij leden onder de ach-

teruitgang van het Brabants-Vlaamse achterland die zij zelf hielpen teweegbrengen; voorlopig bracht de kaapvaart hun nog winsten op, maar die zouden zij, toen het vrede werd, derven. Binnen Holland bloeiden de noordelijke zeestadjes Hoorn, Enkhuizen en Medemblik, nog wel, maar raakten toch meer en meer onder de ban van Amsterdam's kapitaal. Naarvoren streefde Rotterdam, deels ten koste van Dordt, dat vanouds de Rijnhandel beheerst had, deels van Middelburg en Veere, die het in de handel op Engeland. verdrong. Holland in zijn geheel genomen profiteerde toch van de handelsbloei.

De scheepvaart gaf het aanzijn aan scheepsbouw en daarvan afhangende bedrijven; de toenemende welvaart, de uitbreiding der steden, het gaf op velerlei wijzen werk aan duizenden handen; maar naast vis en kaas, die naar Noord- en Zuid-Europa gingen, was de enige wezenlijke uitvoernijverheid die van lakens en linnen, in Leiden en Haarlem. De Leidse lakenijverheid wortelde in het middeleeuwse verleden, maar haast evenwel als de Haarlemse blekerijen dankte zij niettemin aan de inwijking van ondernemers en werkkrachten uit de verstoorde centra van het ongelukkige Zuiden. De grondstof voor de lakenindustrie kwam meest uit Spanje en veel van het afgewerkte artikel ging weer naar Spanje terug.

In Haarlem en Leiden bracht de industrie haar gewone euvelen mee. Een krioelend proletariaat, zonder welstand, zonder cultuur, gruwelijke woningtoestanden, kinderarbeid, waarvoor zelfs de weeshuizen werden aangesproken. Elders hielden de gilden taai vast aan de oude bepalingen omtrent uren, lonen, aantal leerlingen. Die weerstand aan het opkomen van de vrije groot-ondernemer wekt vaak het ongeduld van de moderne geschiedschrijver, in België zowel als in Nederland; want de Belgische historicus vindt zich tegenover dezelfde verhoudingen in Brussel of Leuven als de Nederlandse in Amsterdam of Delft. Maar hoeveel bekrompenheid en vooroordeel en sleurzin er bij mag zijn gekomen; hoezeer de vlucht van het kapitalisme er ontegenzeggelijk door werd tegengehouden; het was toch een zegen dat zodoende de aanwas van een recht- en bezitloos grauw en de allerscherpste klasse-tegenstelling die de nieuwere geschiedenis kent, vermeden werden. Burgerlijk zegt men; welvarend kan men evengoed zeggen, en nergens bestond een bredere stand van mensen met genoeg economische vat op het leven om zich en hun kinderen enige ontwikkeling te verschaffen en een traditie van zelfrespect op te bouwen.

Te Amsterdam rezen nu de groothandelaars boven de menigte der gemiddelde en kleine bezitters uit, met fortuinen als waarvan vroegere geslachten in Holland niet gedroomd hadden, maar het is wel opmerkelijk dat nog omstreeks 1630 het zesmaal kleinere Den Haag haast evenveel grote fortuinen telde als de koopstad, en enkele daaronder de grootste van alle. Zowel de oorlog - buitgelden en leveranties voor het leger - als hoge staatsambten - door gebruikelijke heffingen van staatsgelden en de gelegenheid tot speculeren meer dan door bepaalde corruptie - vormden een winstgevend bedrijf. Maar bovendien waren de zuiver kapitalistische mogelijkheden in de zeventiende eeuw juist door de onvrijheid van het industrieel bedrijf nog beperkt. De overvloed van kapitaal was te Amsterdam zodanig, dat het niet alles in handelsondernemingen of staatsleningen belegging vinden kon. Vandaar dat tot rijkdom komende kooplieden veel land kochten, dat trouwens ook om het maatschappelijk aanzien dat er aan verbonden was, met heerlijke rechten en titels, begeerlijk scheen. Dit was een van de wijzen waarop de handelsbloei op het platteland afstraalde. Het vond bovendien in de groeiende en rijker wordende steden ruimer

afzet, terwijl de lonen die in de stad te verdienen waren, de landarbeiders een hoger peil deden verkrijgen. Een teken van de welvaart van het platteland in de zee-provinciën waren de landaanwinningen. Met de droogmakerijen in Noord-Holland maakte de waterbouwkundige Leeghwater zich zijn naam. Usselincx verloor daar een fortuin, maar niet velen waren zo ongelukkig: Cats won er een met inpolderen in Zeeland. De vorm der eilanden veranderde zienderogen en de meren in

Noord-Holland verdwenen achtereenvolgens. In de landprovinciën viel er van deze economische ontwikkeling weinig te bespeuren. De landjonkers raakten in fortuin bij de rijke Hollandse burgers achter en werden te meer afhankelijk van een loopbaan in het leger en van de gunst des Stadhouders.

Alles bijeen levert de economische geschiedenis van de Noord-Nederlandse zeventiende eeuw een rijk schouwspel. Het is een werken en woelen, een opschieten van krachten en een uitbreiding naar buiten, waarvan geen ander tijdvak de weerga biedt. Als men dat opmerkt, vraagt men zich af of het feit waarop ik wees, dat de handel niet door eigen voortbrenging gevoed werd, wel beklag verdient. Alleen een groot-industriële ontwikkeling, dwars over de weerstand der gilde-privileges heen, zou daarin verandering hebben kunnen brengen, en wat had zich slechter met het eigenaardig karakter der Nederlandse samenleving verdragen! En toch is er in de eenzijdig commerciële ontwikkeling iets ongezonds, en vooral, men mist in die hevig levende gemeenschap de kracht van vooruitzien en zelfbedwang, die had kunnen pogen het evenwicht te herstellen.

De staat der Verenigde Nederlanden was niet ingericht op een wijze - wij hebben er genoeg van gezien -, die het voeren van enigerlei lijnvaste economische politiek had kunnen bevorderen. Ook hier kleefden hem de zwakheden aan van zijn oorsprong uit een reactie tegen het moderne absolutisme, de vijand der vrijheid, maar dat het ganse staatsgebied kon overschouwen en maatregelen beramen die (hoe onoordeelkundig ook soms) althans bedoelden de welvaart van het geheel te bevorderen. De vrijheid die in de Republiek heerste, was de middeleeuwse vrijheid van groepen en belangen, beschut door privilege en oud gebruik. Aan afschaffen van de verbodsbepalingen tegen nijverheid buiten de oppermachtige steden viel bijvoorbeeld evenmin te denken als van de gilde-regelingen, welke binnen die steden de opkomst van industrieel grootbedrijf bemoeilijkten. Inwendige tollen en stapelrechten belemmerden het binnenlands verkeer.

Alleen één machtig belang kon zich van tijd tot tijd, en meer en meer, aan de staatsmacht opleggen, kon haar richting en doorzet geven, 't belang van de overzeese handel. In de Staten van Holland kwam door hun samenstelling dat belang tot overmachtige uiting; de nijverheidssteden Haarlem en Leiden stonden gewoonlijk schouder aan schouder met de handelssteden; de kleine marktstadjes waren te onbeduidend, en trouwens zelf te zeer onder de invloed van het handelskapitaal, om een andere politiek te kunnen formuleren, en feitelijk geldt hetzelfde van het negentiende lid, der edelen. Soms kon de Oranje-partij zich ook in de Staten van Holland doen gelden met een staatkundig, doch nimmer met een economisch alternatief tegen de Amsterdamse politiek. In ieder geval vereenzelvigde de Staatse partij de belangen van de handel rustig met die van de gemeenschap en van de staat. Wij zagen daar al een voorbeeld van in de politiek van handeldrijven met de vijand, die Holland volhield tegen de afkeuring van Leicester in; en hetzelfde verschil van mening openbaarde zich in de botsing tussen Amsterdam en Frederik Hendrik over het verhuren van schepen aan de Spanjaarden in de Middellandse Zee. Particuliere baatzucht kwam hierbij natuurlijk in 't spel, en soms drongen de kooplieden en hun naaste politieke vertegenwoordigers op de meest botte wijze hun eng groepsbelang aan de staat als maatstaf op.

Maar men kon toch ook te goeder trouw de regel dat het handelsbelang steeds vóór moest gaan tot een stelsel van staatkunde verheffen. De overzeese handel was

het meest indrukwekkende verschijnsel in de nationale economie van de Noordelijke Nederlanden. Wie, die ziet wat hij er gewrocht heeft, zal ongevoelig blijven bij de verheerlijking, welke hem van staatslieden, publicisten en dichters ten deel viel! Ook was er in de uitdrukking die het handelsbelang in de buitenlandse staatkunde vond veel moois. Het bleef niet bij de onmiddellijke werking van particuliere baatzucht. De Staten-Generaal werden in de wereld de voorstanders van een stelsel van economisch verkeer en zeerecht,

waarvan men ongetwijfeld betogen kan dat het hen aantrok omdat de Nederlandse koopman en schipper er met zijn geweldige voorsprong en met de kapitaalkracht van zijn land achter zich van profiteren moest, maar dat daarom niet minder groot gedacht was. Vrijheid werd het wachtwoord van de Nederlandse handelspolitiek, weg met belemmeringen! De vrije zee werd door De Groot tegen de Spanjaarden en Portugezen en vervolgens ook tegen de Engelsen verdedigd - 't is waar dat men, zelf in Indië tot macht gekomen, die theorieën vergat -. De tollen aan de Sont, de kapers in de Middellandse Zee, geen mogendheid deed zoveel om er de internationale handel van te bevrijden - als die mogendheid, alweer, welke zelf de Schelde sloot!... Alle gebruiken die de koopvaardij aan de willekeur van oorlogvoerende of enkel maar om geld verlegen staten uitleverden, vonden in de Republiek een volhardend bestrijder. Links en rechts trachtte zij in verdragen de beginselen van een nieuw zeerecht vast te leggen, dat de verstoring van vreedzaam handelsverkeer door kwellende visitaties, door represailles wegens particulier nadeel verbood. Tegenover de regel die totdusver door Frankrijk zowel als door Engeland toegepast werd, dat een oorlogvoerende een onzijdig schip en lading verbeurd verklaren mocht zodra er vijands goederen aan boord gevonden werden, stond zij de regel voor, dat de vlag de lading dekt. Men kan, nogeens, met de vinger aanwijzen hoezeer elk van die opvattingen door het belang van de grote internationale vrachtvaarders- en handelsstaat die de Republiek geworden was, ingegeven werd; men kan ook opmerken hoe zij alle, waar in een bizonder geval het ogenblikkelijk belang anders eiste, door de Nederlanders zelf overtreden werden. Dat neemt niet weg dat op dit gebied door het werk van diplomaten en rechtsgeleerden, van wie Grotius de eerste en eminentste was, een traditie gevormd werd, die in het internationale leven een positieve betekenis kreeg en die uit nationaal oogpunt beschouwd een harmonische versmelting van economisch belang en politiek idealisme mag heten.

b. De Oost-Indische Compagnie

Aziatische verhoudingen; eerste vestiging

De Oost-Indische Compagnie had gedurende het Bestand een wezenlijke crisis beleefd. Zij doorstond gevaren welke haar positie in het Oosten met ondergang bedreigden, maar die eenmaal te boven gekomen, verscheen zij pas recht als een geduchte macht. De man onder wiens beleid die worsteling met de fortuin ondernomen werd, de eigenlijke stichter van het Nederlandse koloniale rijk in Indië, was Jan Pieterszoon Coen, van Hoorn.

In een paar jaren tijds hadden de Nederlanders zich in die wijde wereld van het Oosten, rond de Indische Oceaan en de Chinese Zee, een geweldige positie verschaft. Maar deze positie bleef onzeker. Temidden van die veelheid van strijdende machten en belangen, in die rusteloos verschuivende verhoudingen, kon ieder ogenblik de bodem onder haar wegzakken.

Handel was het oogmerk van de Nederlanders, maar om te beginnen moest alle poging tot handel in het Oosten met de wapenen tegen de Portugezen gehandhaafd worden, en voor de Nederlandse staat, die de Compagnie op de been geholpen had,

was aantasting van het Portugees monopolie, nu Portugal deel van de Spaanse monarchie uitmaakte, wel degelijk een voornaam bijoogmerk geweest. Ook afgezien daarvan kon de handel zich niet weerloos in de Oosterse wereld wagen. Zo goed als de ondernemingen der Portugezen tot de stichting van een koloniaal rijk geleid hadden, deden dat de handelstochten van de Europeanen die na hen kwamen, van de Nederlanders, en op den duur ook die van de Engelsen en Fransen, welke eerst poogden zich daarvan te onthouden. Dat was een noodwendige ontwikkeling, niet zozeer door de machtsbegeerte van de Europeanen - hun imperialisme zoals het tegenwoordig heet -, als wel door

de politieke en maatschappelijke achterlijkheid van de volken waarmee zij in aanraking kwamen.

Die talrijke koningen - radja's of sultans - in Voor- en Achter-Indië en in de Maleise Archipel waren bitter weinig zeker van hun gezag, van buiten door buurvorsten, van binnen door adel of hoge ambtenaren of kroonpretendenten bedreigd. Zolang zij het hadden, oefenden zij dat gezag op de meest willekeurige wijze uit. Vooral op de handeldrijvende vreemdelingen, die elkaar het licht in de ogen niet gunden, was de inlandse staat niet berekend; wet noch verdrag hield stand tegen de verzoeking van het geld, waarmee Portugezen, Nederlanders en Engelsen tegen elkaar opboden; ministers en havenmeesters lieten zich omkopen, als de vorst hen niet voldoende in toom had om zelf de winst op te strijken. Kortom, de ontmoeting tussen de Westerse handel en de Oosterse samenleving betekende, dat het moderne kapitalisme, na in stabiele gezagsverhoudingen opgegroeid en eraan gewend geraakt te zijn, zich als het ware teruggeworpen vond in de vroeg-feodale, haast nog laat-Karolingische, periode. Onvermijdelijk moest de handel dus op zijn eigen bescherming bedacht zijn. Dat werd door veel vorsten zelfs als iets vanzelfsprekends aanvaard. Voor het minst onderhandelden zij met de Compagnie, wier dienaren niet nalieten zich op de Staten-Generaal en de Prins van Oranje te beroepen, als macht met macht, en sloten verdragen of contracten waarbij handel op zekere voorwaarden en met zekere voorrechten toegestaan werd. In sommige gevallen hadden zij geen bezwaar tegen het omwallen en bewapenen van de ‘factorij’ of ‘loge’ der vreemdelingen, opdat die tegen overvallen verzekerd zouden zijn. Maar bij zulke aanstonds verkregen posities kon het niet blijven. Daartoe waren de verhoudingen te wisselvallig. De Nederlanders hadden met zoveel corruptie, wetteloosheid en rechtsverkrachting te kampen, zij voelden zich èn van de zijde der inlanders èn van die hunner Europese mededingers zozeer bedreigd, dat zij naar een consolidatie wel moesten streven.

Van consolidatie kwam het vanzelf tot uitbreiding, temeer omdat haast van het eerste ogenblik niet veiligheid alleen, maar ook de zucht naar monopolies de drijfveer van de Nederlanders was. Op alle manieren zochten zij de vorsten tot contracten te bewegen waarbij de uitsluitende levering van 's lands producten - peper, rijst, indigo, specerijen - beloofd werd, en als dan straks de Portugezen of de Engelsen niettemin betrekkingen poogden aan te knopen, was gewoonlijk geweld nodig om ontduiking van het contract te beletten. Weldra streefden de Nederlanders er zelfs naar om (evenals in Europa) de vrachtvaart tussen de Oosterse landen onderling - ten koste van Chinezen, Arabieren, Voor-Indiërs en Indonesiërs - in handen te krijgen, en ook hierbij bedienden zij zich als vanzelf van hun macht ter zee als het gereedste middel om ongewenste mededinging te verlammen.

Bij het begin van het Bestand was het duidelijk, dat waar de Compagnie in haar handelsgebied vooral behoefte aan had, concentratie van gezag en administratie was, en ook dat het sterke middelpunt - men sprak van ‘het rendez-vous’ -, hetwelk men daartoe ergens zou moeten vestigen, in de buurt van Straat Soenda moest komen. Totnogtoe waren de hier en ginds neergezette hoofden van factorijen of kastelen slechts aan het gezag van de bevelhebber der jaarlijks uitgezonden vloot, die straks weer naar ‘*patria*’ keerde, onderworpen geweest. Waar zij zo aan zichzelf overgelaten werden, was tucht moeilijk te bewaren. Er was trouwens toch grote geestkracht nodig, wilde een man, uit zijn gewone omgeving losgerukt en midden in een vreemde maatschappij van verleidingen omgeven, door een afmattend klimaat bedwelmd, zijn

taak als koopman en overste trouw vervullen. Lafhartigheid, corruptie, dronkenschap waren onder de slecht bezoldigde en stelselloos gekozen ambtenaren maar al te gewoon. In 1610 werd een nieuw regiem ingewijd met de aanstelling van een in de Oost residerende Goeverneur-Generaal, bijgestaan door een Raad van Indië: de eerste Goeverneur-Generaal

heette Pieter Both. Een vaste verblijfplaats had die echter nog niet. Zijn instructie schreef hem voor er zodra het doenlijk was een te kiezen. Noch hij, noch zijn twee naaste opvolgers. Reynst en Reael, kwamen daartoe. Zij reisden met de vloot tussen Bantam en de Molukken heen en weer.

Bantam en de Molukken, dat waren feitelijk al de hoofdpunten geworden, waarop het ganse systeem der Compagnie in het gebied van haar octrooi rustte. Wel was er een wijde handelsbeweging daarbuiten aan het opkomen en overal waar de Portugezen geen machtspositie hadden die het gevaarlijk maakte te dicht in hun nabijheid te komen, drongen de Nederlanders zich in, in Noord-Indië, waar de Groot-Mogol juist een van de sterkste Aziatische heerschappijen gevestigd had, op de kust van Coromandel, in China. Aanvallen op de hoofdpunten der Portugese macht, zoals er in de eerste jaren na de stichting der Compagnie geregeld ondernomen waren, op Mozambique, Goa, Malakka, waren echter alle mislukt. Het Portugese rijk was voorlopig nog in wezen. De vernietiging ervan bleef voorbehouden voor een volgende generatie van Compagniesdienaren steunende op de machtspositie die hun voorgangers in de Archipel hadden opgebouwd.

In de Archipel hadden de Portugezen, behalve op Solor, alleen soeverein bezit en weermacht in de Molukken. Bantam was voor heel het gebied een gewichtig handelsmiddelpunt, en zij hadden er dus een factorij, maar zij bevonden er zich onder het gezag van de Sultan, die de Nederlanders als mededingers van de Portugezen gaarne soortgelijke rechten toestond. De Molukken ontleenden hun groot belang aan de specerijen die alleen daar gekweekt werden en die op de Europese markt van toen verbazend in trek waren. De kruidnagel groeide vooral op Ambon en het vlakbij gelegen schiereiland van Ceram, Hoamoal; de notemuskaat en de foelie maakten de rijkdom uit van de kleine Bandagroep in het Zuiden. De Portugezen hadden sterkten op Tidore, van waaruit zij Ternate, zetel van de machtigste inlandse vorst, in het oog konden houden, en op Ambon, dat de toegang tot heel de Molukse zee uit het Zuiden en Westen, dat wil zeggen van de kant van Java, beheerste. De bevolking van dat eilandenrijk van Ternate werd door partijschappen verscheurd, - Mohammedanen tegen Christenen. - Dit hielp Stevenvan der Haghen in 1605 om zich van het Portugese kasteel op Ambon meester te maken. Hij had de bijstand van de onderliggende, de Mohammedaanse partij. De Portugezen hadden zich trouwens ook bij de bevolking, die hun eigen Jezuïeten bekeerd hadden en bij wie zelfs hun taal veel ingang gevonden had, met hun willekeurig en bandeloos bewind gehaat gemaakt. Van der Haghen schildert ons het eerste tafereeltje van de Nederlander niet meer als simpel koopman, maar als verantwoordelijk machthebber onder de Indonesische volken. Met het veroveren van het kasteel van Ambon toch kwam, zooals hij zegt, ‘de meeste zwarigheid en moeite’ nog, de taak namelijk om orde te scheppen en de onderlinge veten bij te leggen.

> ... In de kajute gaven de Ambonezen bij tien, twintig, ja dertig tseffens (*tegelijk*) met grote confusie ende weinig resolutie haar (*hun*) zaken aan .... Wel een maand is den Admiraal (*hijzelf namelijk*) stadig met zodanige hoofdbreken doende geweest met grote patientie, nu d'ene dan d'andere partije verhorende ende in grote onverdraaglijke hitte, stadig het zweet afwissende, zochte met alle vrundschappe haar te vergelijken (*verzoenen*).

Ook Tidore werd in 1605 op de Portugezen veroverd, maar het volgend jaar kwam er een onverwachte terugslag. Niet de Portugezen zelf, maar de Spanjaarden, die al sedert jaren op de Philippijnen zaten, drongen plotseling zuidwaarts, verdreven de Hollanders van Tidore en stelden de Compagnie voor een veel zwaarder strijd om haar vat op de Molukken te handhaven. Op Batjan en Makjan verschanste men zich. De eer-

ste Goeverneurs-Generaal werden door die oorlog om de Molukken grotendeels in beslag genomen.

Toch dacht niemand er ooit aan om in de Molukken dat hoofdkwartier te vestigen, waaraan men in Indië zo'n behoefte had. Daarvoor lagen die eilanden veel te ver naar het Oosten, en buiten verband met de rest van de Indische wereld konden zij niet bestaan: hun bevolkingen hadden zich zo op de aankweek van het uitvoerartikel, de specerijen, toegelegd, dat zij voor levensmiddelen en bedekking van invoer afhankelijk waren: rijst kwam uit Java, kleedjes uit Voor-Indië. Als steunpunt voor die ruilhandel, die zij na het verlies van Ambon nog met behulp van inlandse tussenhavens, als Soerabaja en Makassar, trachtten voort te zetten, gebruikten de Portugezen hun sterke stad Malakka. Voor de Hollanders werd het vanzelf Bantam, waar hun schepen uit *patria* eerst aanliepen en vanwaar de handelsbeweging ook naar Voor-Indië en China geleid kon worden; Bantam was in het bizonder een stapelplaats voor de peperhandel. Maar de positie der Nederlanders te Bantam was hoogst onaangenaam.

Van de Portugezen hadden zij er niets te vrezen. Er waren wel Portugese kooplui te Bantam, maar die hielden zich koest: de zeemacht van de Compagnie had zich onder mannen als Van Warwijck, Matelieff, Van der Haghen, zo geducht gemaakt, dat de Portugezen zich niet ver buiten hun sterke plaatsen konden doen gelden. Maar van de zijde der Bantamse autoriteiten zelf stond de handel aan gedurige afpersing bloot. Bovendien maakte burgeroorlog de stad telkens zo onveilig, dat de ‘loges’ der vreemdelingen in staat van tegenweer gesteld moesten worden. In 1610 kwam voor een minderjarig Koning een ‘Rijksbestierder’ - dat was de titel die de onzen hem gaven - aan het bewind, die de vreemdelingen stelselmatig kwelde. Zo erg werd de toestand dat de Compagnie weldra een factorij te Jacatra stichtte: een stad 80 K.M. oostelijk van Bantam gelegen, en welks vorst - pangerang - een vazal van de Koning van Bantam was en met diens Rijksbestuurder op gespannen voet stond. De Hollanders kregen daar dus een dreigmiddel in handen. De Hollandse schepen deden voortaan Jacatra meer nog dan Bantam aan en de loge aldaar werd ‘een sterk goed huis’. De Pangerang van Jacatra voelde zich intussen ook van de andere kant, uit het Oosten, bedreigd, en wel door de ‘Panembahan’ van Mataram, (‘de Mataram’ zooals de onzen zeiden) dat was de Koning van Midden-Java, die bezig was zijn gezag in beide richtingen, naar Soerabaja in het Oosten en Jacatra in het Westen, uit te breiden.

Dit waren de ingewikkelde omstandigheden, in welke de Hollanders zich gedrongen voelden om het *rendez-vous* met geweld te Jacatra te vestigen en zo de kern te vormen, waaromheen hun heerschappij over Java en de Archipel groeien zou. De stoot tot actie kwam van de vijandschap met de Engelsen, en die was opgelaaid naar aanleiding van de Molukken.

Al aan Pieter Both, in 1610 dus, was door Bewindhebbers de last meegegeven om

> zoveel mogelijk zorg te dragen dat de handel van de Molukken, Ambon ende Banda daaronder begrepen, ten enenmale kunne blijven ende vastgemaakt worden aan de Compagnie, zodat gene andere natie ter wereld daarvan iets in handen valle dan aan ons of dengeen die ons goeddunkt.

De Ambonezen waren van hun vreugde over de komst der Hollanders alras bekomen. De nieuwe meesters bleven ook op het punt van de godsdienst niet lang onzijdig. Zij verbanden Mohammedaanse priesters even stelselmatig als Roomse

geestelijken; zij vernielden moskeeën en kruisen. Eerst hadden zij geen predikanten bij de hand om de zielzorg van de vrij oppervlakkig gekerstende bevolking over te nemen, maar op den duur werden de door de Jezuieten gevormde kudden, zo goed en zo kwaad als het met gebrekkig Maleis ging, gereformeerd. Maar tegelijk verstonden de Hollanders op het

punt van de handel geen gekscheren. De Compagniesdienaren kleedden hun monopoliedwang in wettelijke vormen in. Zij vonden de talrijke machthebbers op de eilanden altijd wel bereid contracten te sluiten, waarbij de Compagnie het uitsluitend recht van handeldrijven werd toegekend. Overtreding heette dan smokkel en werd met geweld onderdrukt. Ook de Bandanezen kregen de ijzeren vuist te gevoelen. Poeloe Ai werd bezet. Maar dat hele uitgestrekte en veelvormige eilandengebied van alle verkeer met de buitenwereld te willen afsluiten was een onbegonnen werk. Aan alle kanten slipten de inlandse jonken door de mazen van het net en voerden de specerijen naar de naastgelegen handelshavens, waar Chinezen en Voor-Indiërs en Portugezen ze kwamen halen.

De Engelsen evenwel, wier Compagnie dra na de eerste Hollandse tochten gesticht was, lieten zich zo niet uit de Molukken sluiten, maar hun schepen die er zich waagden, werden telkens door Nederlandse schepen gevolgd en in hun handeldrijven met de inlanders gedwarsboomd. Wapengeweld durfde men tegen de in Europa bevriende natie nog niet gebruiken. Bewindhebbers, zonder twijfel gehoorzamend aan vermaningen van de Staten-Generaal, gaven nog in November 1614 aan hun dienaren in Indië de uitdrukkelijke last (die daar pas meer dan een jaar later aankwam) om de Engelsen de Molukse handel te beletten zonder enige handdadigheid tegen hen te plegen. Het was een onbestaanbare gedragslijn die zij voorschreven, en zeker wensten zij dat hun bevelen overtreden zouden worden. De Directeur-Generaal van de handel, Jan Pieterszoon Coen, wiens standplaats Bantam was, zag daar niet tegen op, maar de Goeverneur-Generaal, Reael, verlangde positieve bevelen. Toen die laatste een maar half gemeend verzoek om ontslag indiende, stelden Bewindhebbers aanstonds de man die dorst doortasten in zijn plaats. Coen's aanstelling bereikte hem in Juni 1618.

Coen en zijn werk

Een schaar van scherp uitgesproken persoonlijkheden had het Indische avontuur al uit het Nederlandse volk gevormd. Hier gold geboorte weinig. Reynst en Reael behoorden weliswaar tot de stand waaruit ook de Bewindhebbers voortkwamen. Maar er werd nooit - zoals in de Portugese en Spaanse kolonisatie - een systeem van gemaakt om de belangrijke bedieningen aan de adel of heersende klasse voor te behouden. Eenvoudige burgerjongens rezen door karakter of bekwaamheid tot de hoogste rangen als zeeman, handelaar of bestuurder. In reisverhalen en rapporten, in ambtelijke correspondentie, hebben zij van hun ontmoetingen in die vreemde wereld, en onbewust van hun eigen wezen, een onvergankelijk getuigenis afgelegd. Jammer dat zoveel van hun schrifturen nog in grote verzamelwerken waar slechts de geleerden in doordringen, verscholen staan. Meestentijds toch schreven zij een eenvoudige en levendige taal, die in de documenten van de moederlandse geschiedenis veel zeldzamer voorkomt.

Van die merkwaardige persoonlijkheden was Coen niet een van de aantrekkelijkste, maar wel een van de merkwaardigste. Hij was in 1618 nog maar even dertig jaar oud. Als jong kommies naar Indië gekomen had hij zich door zijn handelskennis en sober levensgedrag onderscheiden. Als Directeur-Generaal te Bantam stond hij in rechtstreekse correspondentie met Bewindhebbers en het is onmogelijk zijn brieven

te lezen zonder onder de indruk te komen dat hier een buitengewoon man aan het woord is, een man doordrongen van ijver voor de zaak van de Compagnie, welke hij met die van het vaderland vereenzelvigde, een man die zijn eigen inzichten had over de grote vraagstukken van beleid, een man die wist wat hij wilde.

> Zo bij nacht ende dage enige trotse dieven in Uwer Edelen's huizen braken (*aldus had hij eind* 1615, *na ontvangst van het verbod van geweldpleging tegen de Engelsen, aan Bewindhebbers geschreven*), met wat praktijken zouden de heren alzulke lieden weren ende 't hare mainteneren, zo geen handdadigheid tegen hun

> wilden plegen? Diergelijk is hetgene d'Engelsen in de Molukkes, Amboina ende Banda tegen U.E.'s staat zijn doende. Daaromme zijn (wij) verwonderd (dat) geordonneerd wordt geen handdadigheid tegen hun te plegen. Hebben d'Engelsen boven nature ende alle creaturen deze privilege, zoo is 't goed een Engelsman te zijn, ende ook waarachtig de vilipendie ende verachteringe zij de Nederlanders bij alle prinsen (*vorsten*) aandoen.

JAN PIETERSZOON COEN. SCHILDER ONBEKEND; MUSEUM TE HOORN.

Niet alleen op het punt van de Engelsen durft Coen zijn lastgevers met verwijten overladen. Geen brief verzendt hij naar *patria*, waarin hij hun niet voorhoudt hoe zij zelf de toekomst van de Compagnie benadelen door ‘ondienstige personen’ over te zenden en die, al zijn ze wegens onbekwaamheid of misdaad geloosd, toch nog een goed salaris toe te leggen, terwijl trouwe dienaren beknibbeld werden.

> Wij verzoeken de heren deze ende diergelijke niet meer te zenden, (*schreef hij eens, en voegde er schamper aan toe*:) maar mogen haar (*hen*) bij de Engelsen laten gaan.

Geen brief waarin hij de zuinigheid niet laakte, die de handel in het Oosten het nodige kapitaal onthield. Het pleit voor de Bewindhebbers dat zij in de jonge ambtenaar die hun soms duchtig de les las, de sterke man herkennen konden waaraan de situatie behoefte had. In 1618 was die situatie inderdaad kritiek geworden.

Meer en meer hadden de Hollanders zich op Jacatra in plaats van Bantam geconcentreerd, en de Pangerang zag hun toenemende macht met wantrouwen aan. Zonder zich aan zijn protest te storen begon Coen, begrijpend dat hij verder moest, wilde hij niet alles verliezen, het eilandje Onrust ter rede van Jacatra te versterken en besloot in October 1618 in zijn Raad om te Jacatra ‘een volkomen fort’ te bouwen. Het was te voorzien dat dit, nog vóor het voltooid was, een aanval van de verenigde Bantammers en Jacatranen te weerstaan zou krijgen, en nu trachten de Engelsen van de benauwdheid waarin hun tegenstanders verkeerden gebruik te maken. De Engelse Compagnie had een grote krachtsinspanning ondernomen. Niet minder dan vijftien

Engelse schepen lagen in December 1618 onder Sir Thomas Dale voor Bantam, gemachtigd tot gewelddadig optreden, niet slechts in zelfverweer maar tot verhaal van vroeger geleden schade. Nadat de Engelsen een Nederlands schip genomen hadden, viel Coen de Engelse loge te Jacatra aan, maar toen spoedig daarop de Engelse vloot naar Jacatra koers zette, was goede raad duur. De hoofdmacht der Nederlanders toch lag in de Molukken en Coen had slechts zeven schepen onder zich. Liever dan die vloot aan vrijwel zekere ver-

nietiging bloot te stellen en daarmee, om der wille van het nieuwe fort van Jacatra, ‘de gehele staat van de Compagnie te hasarderen’, besloot men met heel de scheepsmacht naar de Molukken te wijken en zo spoedig mogelijk versterkt terug te komen. Ondertussen moest het fort trachten zich te handhaven.

Dat dit gelukte, lag meer aan de verdeeldheid der vijanden dan aan de weerkracht der bezetting. Sir Thomas Dale had zich na een breuk met de Bantammers onthutst op zijn schepen teruggetrokken, die laatsten, die de Nederlandse bevelhebber, Pieter van den Broeck, van Antwerpen, al verraderlijk in handen gekregen hadden, wilden zich, zelfs in weerwil van de Pangerang, zelf van het Nederlandse fort meester maken. Maar zo flauw was de aanval van hun talrijke legerschaar, dat de Nederlandse vlag nog van het fort wapperde, toen Coen eindelijk, in Mei 1619, met een vloot van zestien schepen verscheen. De Engelsen hadden hem niet afgewacht. De Bantammers hielden tegen de landingstroepen van Coen geen stand. Niet alleen werd het fort ontzet, maar Jacatra zelf overweldigd. Het paleis van de Pangerang, die daar al door de Bantammers uit verdreven was, werd verwoest.

> Dispereert niet, ontziet (*vreest*) uwe vijanden niet, daar en is ter wereld niet (*niets*) dat ons kan hinderen noch deren, want God met ons is. En trekt de voorgaande misslagen in geen consequentie, want daar kan in Indiën wat groots verricht ende daar konnen tegelijk jaarlijks rijke retouren gezonden worden.

Zo had Coen geschreven, toen een achttal maanden tevoren de donkere wolken zich samenpakten. Nu juichte hij:

> In dezer voegen hebben wij die van Bantam uut Jacatra geslagen, voet en dominie in 't land van Java bekomen. 't Is zeker dat deze victorie ende het vluchten van de hoogmoedige Engelsen door gans Indiën een groten schrik maken zal. De ere en reputatie van de Nederlandse natie zal hierdoor zeer vermeerderen .... Het fondement van zo lange gewenste rendez-vous is nu geleid.

Op wens van Bewindhebbers heetten stad en kasteel van Jacatra voortaan Batavia, naam waarin geheel de nieuwe Noord-Nederlandse natie verheerlijkt werd. Voorwaarde tot doeltreffendheid als middelpunt van de Nederlandse macht in het Oosten was, dat Bantam, waarop gesteund Dale Straat Soenda had zoeken te sluiten en waar de Engelse loge nog bestond, onschadelijk gemaakt werd. Coen begaf zich met de vloot onmiddellijk derwaarts, verkreeg de uitlevering van Van den Broeck en stelde daarna een permanente blokkade van de haven van Bantam in. De Engelsen konden zelfs niet pogen dit alles te beletten. Hun vloot was verspreid. Zeven van hun schepen vielen de Nederlanders in handen. Tot een tweede krachtsinspanning als deze eerste, welke zo jammerlijk gefaald had, was de Engelse Compagnie niet in staat. De grondslagen waren gelegd, niet slechts voor het *rendez-vous*, zoals Coen schreef, maar voor de strategische en economische beheersing van de Maleise Archipel.

Er wachtte Coen echter nog een schok. 27 Maart 1620 kreeg hij door een Engels schip bericht van een verdrag in Juli 1619 tussen de beide Compagnieën, in

onbewustheid van wat toen reeds in Indië voorgevallen was, gesloten. Heel de tijd dat men elkaar in Indië in de wielen gereden had, van 1611 af, was er in Europa onderhandeld. De Groot, de voorstander van de vrije zee, had in Engeland als advokaat van de Compagnie de redenen ontvouwd, waarom de Nederlanders de Molukse zee voor anderen mochten sluiten. Het voornaamste argument was dat de Nederlanders, ofschoon als vreedzame handelaars naar Indië gekomen, de pretentie van de Portugezen om alle andere natiën buiten te sluiten met opoffering van schat en bloed hadden moeten bestrijden, dat

zij nog oorlogsschepen en kastelen moesten onderhouden, en dat het niet aanging derden zonder meer van de door hen geschapen toestand te laten profiteren. De ontstemming van Koning Jacobus was met die redenering niet bezworen. En zo hadden, juist toen in Indië de overwinning bevochten was, de Staten-Generaal zich tot een vereniging der strijdende compagnieën laten pressen, waarbij samenwerking voor defensie werd voorgenomen, gelijke verdeling van de Javaanse peperhandel, en voor de Engelsen een derde van de specerijenhandel in de Molukken, maar zonder het recht om daar versterkingen aan te leggen. Het was genoeg om de bittere verontwaardiging van Coen op te wekken.

> Lachen d'Engelsen tot dankbaarheid (*schreef hij aan Bewindhebbers*), zo is den arbeid niet verloren. Groten dank zijn zij U.E. schuldig, want (zij) hadden haarzelven met recht uut Indiën geholpen, ende de heren hebben hun daar weder middenin gezet.... Waaromme d'Engelsen een derde van de nagelen, noten ende foelie vergund is, konnen (wij) niet wel begrijpen. Niet een zandeken van 't strand hadden zij in de Moluccas, Amboyna noch Banda te pretenderen.

De verklaring van de toegeeflijkheid door de Nederlanders bij de hernieuwde onderhandelingen in 1618 en 1619 betoond ligt in de binnenlandse verhoudingen. De Oost-Indische Compagnie was nauw verbonden met de Hollandse regentenstand, die in 1618 omvergeworpen werd. Maurits en de Contra-Remonstranten bouwden op de vriendschap van Engeland. Het verdrag van Juli 1619 was een offer door hen daaraan gebracht.

Maar het stelsel door dat verdrag ontworpen was te weinig in overeenstemming met de werkelijkheid der verhoudingen in Indië, dan dat een man als Coen er zich lang de handen door zou hebben laten binden. Voor het uiterlijk werd een bondgenootschappelijke samenwerking tussen de vijanden van gisteren ingericht. Een gemeenschappelijke Raad van Defensie beraamde expedities tegen Manila, tegen Goa. Maar de Engelsen bevonden zich te Batavia op gebied waar de Nederlanders oppermachtig waren, en Coen deed hun zijn gezag voelen. Zij bleven in kapitaalkracht en scheepsmacht ver bij hun nieuwe vrienden achter en aan een tocht om de Banda-eilanden te onderwerpen, die Coen in 1621 ondernam, konden zij niet deelnemen. Toch stond daar hun laatste kans om enige eigen vat op de Molukken te behouden op het spel. Op het meest westelijke eilandje van de groep, Poeloe Roen, bezaten zij een factorij en de Bandanezen hadden zich in hun wanhopige pogingen om aan de monopolie-greep der Hollanders te ontkomen aan hen vastgeklampt. De bevolking van Lontor had de Koning van Engeland zelfs als haar soeverein erkend.

Nu echter kwam Coen met de bedoeling om aan die opwellingen van verzet tegen het monopolie van de Compagnie eens en voor al een eind te maken. Ik sprak zoëven van onderwerping. Maar onderwerping was niet genoeg. Het kostte geen moeite de bevolking tot capitulatie te dwingen, maar men vreesde dat zij ‘licht weder rebelleren zoude, zo haast de vloot vertrokken ware’. Daarom besloot men hen ‘met wil of onwil’ te verschepen naar Batavia. 789 zielen kreeg men aan boord; duizenden verscholen zich in 't gebergte. Van dezen wisten er een paar honderd in hun jonken naar andere eilanden te ontkomen. De rest hield men geblokkeerd, alle levensmiddelen zoveel mogelijk vernielende, totdat een aanval ondernomen kon worden en men de

meesten verhongerd vond. Van die nog leefden, wierpen enkelen zich van de klippen, maar ‘een goede partije vrouwen en kinderen’ kreeg men in handen.

> Omtrent 2500 zijn der zo van honger ende ellende als met den zwaarde vergaan. Alsnog hebben (wij) niet gehoord, dat er van gans Banda meer dan omtrent 300

> Bandanezen ontkomen zijn. Het schijnt dat de hardnekkigheid in deze lieden zo groot geweest is, dat liever altezamen in miserie hebben willen vergaan, dan aan dan aan d'onzen overgeven.

Aldus Coen, die met de hoofdmacht vertrokken was zonder ‘het spel’ ten einde te kunnen zien. Te Batavia werden 45 meegevoerde hoofdlieden - orankai's - wegens beweerd verraad onthoofd. Coen ergerde zich over de onhandelbaarheid van de 789, die aldra door ziekten aanmerkelijk geslonken waren. Geen jaar was verlopen, of zij werden van een samenzwering beschuldigd en ettelijken ter dood gebracht.

> Alle d'andere manspersonen, te weten 210, zijn hier (*Batavia*) aan de ketting geslagen, ende de vrouwen ende kinderen, namentlijk 307 zielen, hebben (wij) na Banda gezonden om daar onder d'onze verdeild ende verkocht te worden.

De ontvolkte Banda-eilanden toch, ‘altemaal zo schoon een boomgaard als in de wereld gezien mag worden’ (gelijk Coen getuigt), moesten opnieuw bevolkt worden, wilde de Compagnie de noten en de foelie, waarom de oorspronkelijke bewoners in 't verderf gestort waren, van de bomen krijgen. Coen's droom was er een Nederlandse volksplanting van te maken.

Met leedvermaak had Coen intussen bij alle voorvallen in de langgerekte jammer der Bandanezen de slecht verholen teleurstelling van de Engelsen over de ondergang van hun beschermelingen opgemerkt. Steeds had hij heimelijke verstandhouding tussen de boosaardige Bandanezen en de bedriegelijke Engelsen vermoed. De beurt was nu aan deze laatsten.

De heren in *patria* mochten goede betrekkingen met de Engelsen voorschrijven. Coen kwam er rond voor uit dat hij in de mogelijkheid niet geloofde. De Engelsen zochten niets dan krakeel.

> De hovaardije, presumptueusheid, valsheid ende, ten korste gezeid, alle gebreken zijn in haar te groot .... Begeren de heren wat groots ende notabels ter eren Goods ende welstand van den lande gedaan te hebben, zo ontlast ons van d'Engelsen.

Tot ongerustheid bestond eigenlijk weinig reden meer. De machteloosheid van de Engelsen bleek al klaarder, totdat zij, vlak vóor Coen's vertrek naar *patria* in het begin van 1623, kwamen meedelen dat zij hun kantoren in de Molukken niet langer konden in stand houden en zelfs om Nederlandse schepen voor het vervoer van hun beambten en bezittingen moesten vragen. Toch kwam het daarna, in Coen's afwezigheid, maar nog onder de invloed van zijn felle geest, tot een vreselijk drama. De Goeverneur van Ambon, Van Speult, ontving inlichting omtrent een samenzwering door de Engelse loge aldaar met behulp van haar Japanse soldaten tegen het Nederlands gezag beraamd, Bekentenissen werden verkregen, de meeste maar niet alle door pijniging. Tien Engelse kooplieden en tien Japanners werden ter dood gebracht. Die zaak verwekte in Engeland een geweldige opschudding en ‘de moord van Amboina’ zooals de Engelsen het noemden, heeft lang de betrekkingen tussen de beide landen in Europa bemoeilijkt. In Indië droeg zij ertoe bij om de positie der

Engelse Compagnie te Batavia onhoudbaar te maken. Pogingen om elders in de buurt van Straat Soenda een middelpunt te stichten, dat zich tegen Batavia zou kunnen handhaven, mislukten deerlijk. Op den duur kwamen de Engelsen te Bantam terecht, maar waren daar geenszins aan het bereik van de Nederlandse macht onttrokken. De Engelse Compagnie moest spoedig erkennen, dat zij in de Archipel geen toekomst had.

De betekenis van Coen's eerste Goeverneur-Generaalschap is, dat de Nederlanders

op de Archipel beslag gelegd hadden. Hun positie daar was weliswaar nog bescheiden bij wat zij later worden zou. Soevereine macht bezaten zij slechts op de Molukken en te Batavia. Coen zelf moest gedurende zijn tweede Goeverneur-Generaalschap (1627-29) zijn schepping Batavia nog in een zware strijd verdedigen: tegen een poging namelijk van de Mataram, eindelijk met zijn veroveringen zo ver gekomen, om de Hollanders uit Java te verdrijven. Coen stierf onder het beleg, 42 jaar oud.

Coen - de overbekende uitspraak is hiervoor aangehaald - voelde dat er in Indië wat groots verricht kon worden. Dacht hij daarbij aan handel alleen? Volstrekt niet. ‘De welstand van den lande’, ‘de eer en reputatie der Nederlandse natie’, ‘de ere Gods’ zelfs, waren voor hem bij de voorspoed der Compagnie gemoeid. Zeker moesten de rijke retouren nooit vergeten worden, vooral niet als men aan de Bewindhebbers schreef. Maar Coen voelde zich de bouwer van veel meer dan een bloeiende handelszaak, en hij was het.

Alleen heeft de geschiedenis, gelijk zij met menselijke bouwers dikwijls doet, beschikt dat uit zijn werk iets heel anders zou voortkomen dan wat hij zich voorgesteld had. Coen's hartstochtelijkste wens ging uit naar die Nederlandse volksplantingen die in de Molukken en te Batavia moesten verrijzen. Zodra hij ‘door de genade Gods vreedzame possessie van Banda’ verkregen heeft, hernieuwt hij zijn aandrang dat men toch ‘eerlijke (eerzame) lieden’ overzenden zal om te Banda, Ambon, Batavia ‘kolonie te planten.’ In plaats van met grote kosten water in land te verkeren - een zinspeling op de droogmakerijen in Noord-Holland, Coen's eigen streek, en op de inpolderingen in Zeeland, - ten einde voor de aanwassende bevolking plaats te vinden, diende men de mensen naar Indië te zenden om daar een staat te vestigen, die zich tegen alle vijanden zou kunnen handhaven en waaraan de Zeven Gewesten een onwaardeerbaar bondgenoot zouden hebben. Met het Compagnies-volk in Indië kon hij niets aanvangen voor dat grote doel. Dat was meest ‘een godloze hoop’;

> de soldaten en bootsgezellen tegen de vijand (daartoe (*waartoe zij*) van God geschapen zijn) gebruikt mogen; weinig of geen borgers zijn van haar te verwachten.

Bij gebrek aan beter moest hij toch wel veel van dat ondeugdelijk materiaal tot ‘vrije luiden’ transformeren ‘om volk in 't land te houden’. Met slavinnen getrouwd, omdat de Compagnie niet genoeg fatsoenlijke vrouwen overzond, brachten die mensen de goede naam van de Nederlanders door hun woest gedrag te dikwijls in opspraak en persten Coen de bitterste klachten af. De Bewindhebbers griefden hem door niets zozeer als door hun nalatigheid in het toezien op het gehalte van de vrouwen die soms overgezonden werden.

> Is Indiën, zijn wij ende andere U.E. dienaren geen betere dochters (*vrouwen*) dan d'aldervilste (*laagste*) van Nederland waardig, maakt dan geen rekening om goede lieden in Indiën te houden ende een goeden staat te stabileren.

't Was als een offer aan dit ideaal toen hij een huisgenootje, Sara Specx, dochter van een later Goeverneur-Generaal, wegens voor-echtelijk verkeer openbaar liet geselen; een barbaarsheid, die een onbereikbare standaard voor zijn gedroomde Nederlandse

maatschappij stelde. Voor die droom ijverde hij toch gedurende zijn verblijf in *patria*. Om wezenlijk te slagen begreep hij zelf, dat er ten gunste van de vrije burgers uitzonderingen op het monopolie-stelsel der Compagnie toegestaan zouden moeten worden; hij wenste die in de interkoloniale handel. Niet zonder moeite kreeg hij gedaan dat een reglement in zijn geest door Bewindhebbers werd vastgesteld. Van veel participanten (aandeelhouders) kwam echter zoveel protest tegen de inbreuk op het monopolie,

- ofschoon Coen betoogd had dat van bloeiende volksplantingen belastingen geheven en dat de gelden aan garnizoenen besteed daaruit gevonden zouden kunnen worden -, dat het reglement weer ingetrokken werd, vóor het ooit toegepast was. Inderdaad streed het met de geest van heel de Compagnies administratie.

Maar afgezien daarvan, een maatschappij zoals Coen verlangde, kon in het dicht bevolkte Indië, waar de handel zich in oude economische verhoudingen voegen moest, niet bestaan, of men zou overal als op Banda te werk hebben moeten gaan. En die gruwel had veel verzet wakker geroepen. Men zou in het beoordelen van Coen's handelswijze daarbij zeker verkeerd doen met te vergeten dat in de toenmalige Indische samenleving zulke methoden gewoon waren, dat ook in het zeventiendeeeuws Europa Cromwell aan de Ieren, Catinat aan de Waldenzen met even grote gemoedsrust even bloedige strafgerichten voltrokken. Maar men mene daarom niet dat alle Nederlanders Coen's hardvochtigheid deelden. Er waren er onder de nederige uitvoerders van zijn wil die ‘geen behagen in zulken koophandel schepten’. De Bewindhebbers zelf waren ontsteld en schreven dat het ‘eens ende genoeg’ moest zijn. Het onmenselijk stelsel door Coen met zoveel felheid voorgestaan, van vermeestering van heel de interkoloniale handel door gewelddadige onderdrukking van de inlandse scheepvaart, was een hoeksteen van zijn grote plan: de handel op het moederland zou de Compagnie immers nooit vrijgeven en de kolonisten moesten dus dáarvan bestaan. Maar een criticus in Holland - misschien was het Reael - betoogde met scherpzinnigheid, hoe juist dat stelsel zelf, dat ruw overhoop werpen van het economisch leven in het Oosten, aan de verwezenlijking van Coen's ideaal in de weg stond.

> Wat eerlijke lieden zullen van hier opbreken (*aldus die merkwaardige nota*) om zich te laten employeren voor beulen en guardiaans van een kudde slaven, voor voorgangers van de vrije luiden, die met het mishandelen en moorden der Indianen de Nederlanders door geheel Indiën bekend maken voor de allerwreedste natie van de hele wereld? De vrije luiden kunnen de Indianen wel geweld aandoen, maar met redelijke middelen niet uut het vaarwater helpen, want de Indianen equiperen met veel minder kost als d'onze.

Inderdaad vormt de volslagen ongevoeligheid, die Coen aan den dag legde waar het tegenstanders van het Nederlandse monopolie betrof, niet slechts een vlek op zijn karakter, zij duidt een tekortkoming van de staatsman aan. Hij had eens, als Directeur-Generaal nog, geschreven dat een Nederlands soeverein *rendez-vous* van alle kanten mensen trekken zou omdat ‘de goedertierne libre maniere onzer natie’ zo afstak tegen de ‘tyrannigheid’ van al deze Orientalische koningen, die ‘alle haren staat met enkel geweld zijn houdende’. In zijn politiek, zoals die zich later ontwikkelde, is noch van goedertierenheid noch van vrijheid iets te bespeuren. De Indische volken hadden er in 't geheel geen plaats in. En toch waren zij er, en toch wachtte de Nederlanders ten opzichte van hen een grootse taak. Ook dit was niet een inzicht dat eerst in later tijd ontstaan moest. Steven van der Haghen had het in de Molukken al voorvoeld. Wij zagen hem tussen de Ambonse partijen de vrede herstellen. Ook Banda, meende hij, moest veroverd worden:

Die landen van Banda met die van Amboina zouden ook wel aan malkanderen onder enen heer dienen, want die Bandanezen leggen veeltijds in oorlogen tegen malkanderen, ende bederven alzoo haar eigen land, omhouwende malkanderen die notemuskatebomen, doende alzo aan weerszijden al 't kwaad dat ze konnen; dat bijaldien zij onder énen heer stonden, daar mede alle dat kwaad cesseren zouden.

Hiermee werd een niet minder nobel politiek programma aangeduid dan dat van Coen's Nederlandse volksplantingen, en een dat bovendien uitvoerbaar blijken zou. Op meer dan éne wijze heeft Coen zich aan het inzicht, dat de Nederlandse macht in Indië ‘het kwaad moest doen cesseren’, onvergeeflijk vergrepen. Toch legden zijn veroveringen de grondslag waarop niet zijn, maar die andere droom later verwezenlijkt kon worden.

Van Diemen; de Molukken

Op de krachtsinspanning onder Coen volgde een periode, waarin de schrik der Bewindhebbers voor niet onmiddellijk productieve uitgaven de toon aangaf. Geen uitbreiding van territoriaal gezag, dat was de les die onkosten van krijgsondernemingen en van het onderhoud van kastelen en bezettingen hun gedurig inscherpte. Ter plaatse voelden echter ook zwakkere machthebbers, dat Coen's werk slechts door voortzetting gehandhaafd worden kon, tot in 1636 een krachtig Goeverneur-Generaal optrad, die de tegenzin van zijn lastgevers veronachtzaamde of wist te overwinnen en een nieuwe voorwaartse beweging inzette. Dat was Antonie van Diemen, zoon van een Burgemeester van Kuilenburg, als bankroetier naar Indië gekomen, maar onder Coen nog gerehabiliteerd.

Een eerste taak, die zelfs na Van Diemen's tienjarig bewind nog heel wat strijd zou vergen, was de bevestiging van de heerschappij over de Molukken, de bevestiging, om in Compagnies termen te spreken, van het specerijen-monopolie.

> Hittoe (*Ambon*) is geen Banda; 't is daar in tien à twaalf maanden niet te beslechten.

Zo schreef eens een Compagnies-dienaar in wanhoop over de taaie weerstand van een eiland, dat wel ettelijke malen groter is dan de Banda-groep, maar dat toch, zelfs als men er de kleine Oeliassers en het schiereiland van Ceram, Hoamoal, bij rekent, nog de omvang van éen Nederlandse provincie niet heeft. Geheel aan zichzelf overgelaten waren de Ambonezen bij hun talrijke opstanden om aan de greep der Nederlandse monopoliedwingers te ontkomen niet. Van de ene kant steunde hen de Sultan van Ternate, in naam hun soeverein, van de andere kant die van Makassar op Zuidwest-Celebes, het middelpunt van onafhankelijke handel in de oostelijke archipel, waar Engelsen en Portugezen een toevlucht vonden. In 1638 noopte Van Diemen, zelf met een vloot oostwaarts gekomen, de Sultan van Ternate tot een verdrag, dat de Compagnie de vrije hand in de Ambon-groep moest verzekeren. Spoedig begon nu een onderwerpingsoorlog die Antonie Caen, na eerst nog een Makasserse vloot te hebben moeten vernietigen, in 1643 tot een voorlopig einde bracht. De wrede tuchtiging der opgestane ‘orangkai's’ geschiedde in naam van hun Ternaatse opperheer.

Haar heerschappij betekende voor de Compagnie, dat zij in staat was niet alleen vreemden van alle handel in de kostelijke producten der eilanden te weren, maar ook de voortbrenging zelve naar de vereisten van de Europese markt, die licht overvoerd kon worden, te beperken. Buiten Hittoe, de Oeliassers en de Banda-eilanden werden

alle nagelen note-bomen, 't zij bij minnelijke schikking met de bevolking, 't zij met geweld, vernield. Ook op de productie-eilanden zelf werd dit vaak nodig geoordeeld en men begrijpt licht, dat onder een stelsel, waarbij een teveel heel wat meer gevreesd werd dan een tekort, de blanke nederzetting op de ontvolkte Banda-groep niet bloeien kon. De geschiedenis der 'perkeniers' is weinig verheffend. Tegelijk was heel het opgewekte inlandse leven in de oostelijke archipel ruw verstoord.

Een gruwelijke geschiedenis. Maar in de winsten van het specerijen-monopolie zag de Compagnie de enige bron, waaruit de zware onkosten die het stelsel van territoriaal

gezag meebracht, konden worden goedgemaakt. Haar positie in 't Oosten berustte op forten en garnizoenen, op oorlogschepen in de eerste plaats. Door de omstandigheden van haar opkomst, in openbare vijandschap tegen het op een monopolie aanspraak makende Spaans-Portugese rijk, was dat onvermijdelijk geweest. In elk geval betekende het in haar boeken een schadepost, die op de rekening der zich nu overal vreedzaam indringende Engelse, Deense en Franse maatschappijen niet voorkwam. Vandaar die felle, die boze overtuiging dat

> ons met lijf en ziel staat te arbeiden omme van de profijtgevende Molukse specerijen van nagelen, noten en foelie met exclusie van allen anderen natiën meester te blijven.

Met de onderwerping van Hittoe was het treurspel nog niet ten einde. Nog kon men vrezen dat Ternate, verzoend misschien met Tidore en het van de Philippijnen tot daar voortdringende Spanje, uit zijn berusting zou ontwaken en een herstel van zijn positie in het Zuiden beproeven. Nog stond Makassar daar, de hoop van alle onafhankelijke handelaars. Maar dat waren problemen die een volgend geslacht van Compagniesdienaren op te lossen kreeg. Van Diemen had intussen in een gans andere richting een geweldige stoot aan de ontwikkeling van het Nederlandse rijk in Azië gegeven.

Van Diemen en de Portugezen; Ceilon

Onder hem werden in 1642 de Spanjaarden uit de noordhoek van het eiland Formosa verdreven. De Nederlanders, die in de tijd van Coen nutteloze pogingen hadden aangewend om met strooptochten langs de kust het onmetelijke Chinese rijk tot hun wil te dwingen, hadden zich al een poos in het Zuiden van Formosa verschanst om voor hun Chinese handel een steunpunt te hebben. Nu konden zij het geheel onderwerpen. Maar reeds vroeger was Van Diemen met de gewelddadige afbraak van het Portugese rijk begonnen, dat door zijn voorgangers - na de mislukte pogingen van de allereerste jaren - in hoofdzaak nog maar ondergraven was. De meerderheid der Nederlanders ten opzichte van hun vijanden en mededingers liet zich vooral ter zee gevoelen. Om de sterkten der Portugezen te treffen lag dus het middel der blokkade voor de hand; zo werd eerst Malakka, dat de verbinding tussen de Indische Oceaan en de Chinese wateren beheerste en bovendien het steunpunt was voor wat er de Portugezen nog aan peperhandel en in het algemeen aan invloed in het Westen van de Maleise Archipel restte, vervolgens ook Goa, hun hoofdstad zelf, geregeld in het seizoen dat zij voor vloten uit het moederland te bereiken waren door Nederlandse blokkadevloten ingesloten. Maar in 1638 werd de politiek van verovering geopend met een aanval op Ceilon.

Ceilon was meer dan een zenuwcentrum van heel de Portugese machtstelling, het was ook om zichzelf begeerlijk door de hoop die het bood op de bemachtiging van nog een kostbaar monopolie, namelijk dat van de kaneel. De kaneellanden bevinden zich in het Zuidwesten en daar was de Portugese macht dan ook geconcentreerd en lagen de voornaamste steden, Colombo, zetel van de Portugese goeverneur, Negombo

en Punto de Gale. In het bergachtig binnenland heerste nog de vorst van Kandi, Radja Singha, die trouwens zijn aanspraken op de kaneelstreek volstrekt niet opgegeven had. Om hem van de buitenwereld en in het bizonder van de Hollanders af te sluiten hadden de Portugezen nog maar onlangs de ring rond het eiland gesloten. Radja Singha had zich niettemin met de Nederlandse factorijen op de kust van Coromandel in verbinding weten te stellen en het was op zijn aandrang, om hem van de Portugese usurpatie te bevrijden, dat de schepen en troepen der Compagnie in 1638 kwamen aanzetten. Zij kregen aanstonds - maar niet aan de kaneelkant - vaste voet op het eiland; een Portugese vloot werd vernietigd, en 'de hoge regering' te Batavia zag mogelijkheden van succes ver buiten Ceilon uit.

> Den tijd is geboren om den Portugees uit India te helpen .... D'occasiën presenteren ende bieden UEd. de dominatie van Orienten aan.

Zo schreef Van Diemen aan de Heren Zeventien. Ceilon, Malakka, de Malabarse peperkust - het leek alles voor het grijpen. Maar zo gemakkelijk ging het niet. De Bewindhebbers deden hun uiterste best om de extra-schepen en -troepen, waar hun Goeverneur-Generaal om vroeg, te schaffen. Uitdrijving van de Portugees om zijn plaats in Azië te bezetten werd de politiek der Compagnie in de raadkamer der Zeventien zowel als op het kasteel van Batavia. Maar hoe rot de Portugese heerschappij ook was, hoe onmachtig om de Nederlandse vloten te weerstaan, in open strijd te land toonde zij nog altijd een taai weerstandsvermogen. De Portugezen streden niet maar voor een Compagnie, zelfs niet voor de abstractie van Portugal's grootheid; zij streden voor hun bestaan.

> 't Meerder getal houden India voor hun vaderland, niet meer aan Portugal gedenkende, negotiëren derwaarts weinig of niet, sustenteren ende verrijken haar met de voordelen in India, gelijk of inboorlingen waren ende geen ander vaderland kenden.

Geen andere Europeanen zijn ooit met het maatschappelijk en geestelijk leven van Aziatische bevolkingen zo diep vervlochten geraakt, als de Portugezen te Malakka, op Ceilon, te Negapatnam, Kotsjin, Goa en elders. In de Molukken weten wij wat een vorderingen onder hun heerschappij het Katholicisme gemaakt had. Overal, zelfs in de rest van de Maleise Archipel waar zij nooit meer dan handelaars geweest waren, was hun taal bij de komst der Hollanders al zo diep ingedrongen, dat de nieuwe overheersers zelf - tot ergernis van de leiders onder hen - haar in het verkeer met inlandse vorsten en kooplieden maar al te veel gebruikten. De Compagnies-taal van handel en administratie wemelde van Portugese termen. Zelfs in Batavia met zijn van alle kanten samengeraapte bevolking en slaven, wedijverde het Portugees nog lang met het Nederlands als omgangstaal; predikanten gebruikten het zelfs voor de preek. Een generatie van hard oorlogvoeren was nodig om de Portugese positie in Azië te vernietigen.

Pas in 1640 slaagden de Hollanders in hun opzet tegen de kaneelhavens en veroverden Negombo en Gale. Maar aanstonds geraakten zij nu in volslagen onmin met Radja Singha, hun voorgewende beschermeling, die hun die steden tevergeefs afeiste. Hun aanvoerder, Coster, werd op een expeditie in het binnenland vermoord en de Portugezen hernamen Negombo. Tezelfdertijd moest de Compagnie zich een geweldige krachtsinspanning getroosten om Malakka te bemachtigen. Al lang in haar handel belemmerd, door de twee machtige vorsten van de omgeving, de Sultans van Atjeh en van Djohore, in de steek gelaten, van alle uitzicht op ontzet uit Goa of het moederland verstoken, verkeerde de stad in een wanhopige positie, maar toch duurde het beleg heel de laatste helft van het jaar 1640 en ‘kostte veel menschenvlees’. De capitulatie maakte in heel de archipel en erbuiten grote indruk.

Maar intussen gebeurde er in Europa iets, dat tot Van Diemen's onverbloemde teleurstelling heel zijn politiek van verovering stop dreigde te zetten. In November 1640 was de Hertog van Braganza tot Koning van Portugal uitgeroepen en de vereniging met Spanje, die 's lands koloniaal bezit aan de aanvallen van Spanje's

Nederlandse rebellen had prijs gegeven, was ongedaan gemaakt. In April 1641 werden in Den Haag vredesonderhandelingen begonnen tussen de Republiek en het nieuwe koninkrijk, nu vijand van 's Republiek's vijand. Het belang van samengaan in Europa was te klaarblijkelijk, dan dat men omderwille van de ambities der Compagnie de oorlogstoestand had kunnen bestendigen. Toch vergat men die ambities niet en één van de bepalingen

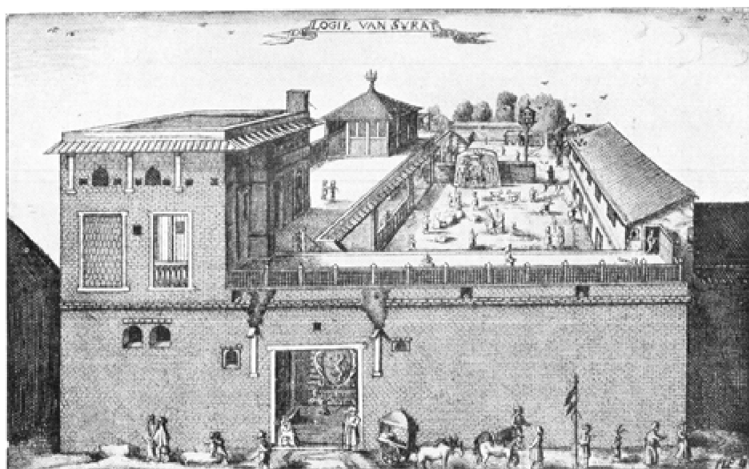
van de tienjarige wapenstilstand die men sloot, luidde dat hij in Azië pas een jaar na de uitwisseling der ratificaties (die in November 1641 geschiedde) van kracht zou worden

Van Diemen kreeg dus nog enig verschot van tijd, maar binnen de gestelde termijn vorderde de verovering van Ceilon niet. De Nederlanders waren er slechts meester van Gale en zaten daar als opgesloten, zonder toegang tot de begeerde kaneelvelden. Maar Europa was ver en in een toestand van minderheid berusten, omdat men dáar een verdrag gesloten had, strookte met Van Diemen's aard zomin als met die van Coen. De Onderkoning te Goa was trouwens in een overmoedige stemming tengevolge van de zo welgeslaagde verdediging van Ceilon en zo was het niet moeilijk een voorwendsel te vinden om de oorlog voort te zetten. Goa werd weer geblokkeerd en op het eind van 1643 slaagden de Nederlanders erin Negombo ten tweeden male te veroveren. Van Diemen had nog grote plannen. Maar de Bewindhebbers, onder handen genomen door de Staten-Generaal, beduidden hun overijverige dienaar dat het niet aanging de wapenstilstand van de staat zo volslagen te miskennen en de bevelhebber van de blokkadevloot, die in de herfst van 1644 nogmaals voor Goa verschenen was, Joan Maetsuycker, trof nu met de Onderkoning een regeling, waarbij Gale en Negombo met toegang tot de kaneelvelden in handen van de Compagnie gelaten werden.

In 1644 werd het dus vrede en Van Diemen had Malakka en twee van de kaneelhavens op Ceilon veroverd. Maar 'de Portugees' was niet 'uit Indië geholpen'. Hij zat nog op Ceilon, waar men de kaneelhandel met hem delen moest; hij had nog sterke plaatsen op het zuidelijk stuk van de kust van Coromandel, waar de kleedjes van daan kwamen; hij heerste nog op de kust van Malabar, vanwaar evenals uit Sumatra peper betrokken werd; men wist hem nog hier en ginds, in China, op Timor. Het was duidelijk dat er tussen het opstrevende en het neergaande rijk in Indië geen evenwicht te bewaren zou zijn. Weldra werd - zoals wij zien zullen - tussen Nederlanders en Portugezen ondanks de wapenstilstand de strijd om Brazilië hernieuwd: dat spande de verhouding nog meer. Maar ook zonder dat haakten de Compagnies dienaren in Azië naar het ogenblik waarop zij de veroveringsplannen, die door het zelfstandig worden van Portugal om Europese overwegingen onderbroken waren, zouden kunnen hervatten.

De Nederlandse Oost-Indische Compagnie was in de Indische wereld de macht van het zwaard. Hoe ook de Bewindhebbers soms mochten terugdeinzen voor de schromelijke kosten van een geweldpolitiek, zij hadden zich begeven op een weg waar geen omkeren mogelijk was. Oorlogsschepen en soldaten, gewapende macht, daardoor onderscheidde zich de Compagnie van alle andere groepen of vorsten in het Oosten. Daarmee vestigde zij haar monopolies, die op hun beurt weer die machtsmiddelen bekostigden. En al was het de heren in *patria* om monopolies te doen, wat ondertussen ontstond. was een koloniaal rijk van de eerste grootte. Hoe begrijpelijk wordt niettemin de tegenzin waarmee de Bewindhebbers soms tot nieuwe veroveringen besloten, als men weet dat op hun boeken de vreedzame handelsloges onder het gezag van de een of andere machtige inlandse vorst, zoals die te Soerate onder de Groot-Mogol, die aan de Hoegli onder de Nabob van Bengalen, die op het eilandje Desima onder de Keizer van Japan, die in Perzië, bijna geregeld met groter winsten figureerden dan de plaatsen waar zij zelf de soevereiniteit vermeesterd hadden en dan ook uitoefenen en verdedigen moesten.

Het zou geen zin hebben er de Bewindhebbers, die in de eerste plaats op de solventie der Compagnie bedacht moesten zijn, een verwijt van te maken, maar het spreekt vanzelf dat onder zulk beheer kansen voor de Nederlandse stam verloren gingen. Men zie bijvoorbeeld de ontdekkingsreizen van Abel Tasman. Zijn uitzending om het Zuidland te verkennen is een treffend staaltje van de brede blik van Van Diemen. Maar de Compagnie zocht niet naar ledig land; toen in Australië de welvarende bevolkingen, waarmee handel gedreven had kunnen worden, of de rijke mijnen met hun schatten klaar voor

LOGE DER O.I.C. TE SOERATTE. UIT BEGHIN ENDE VOORTGANCK DER NED. O.I.C.; 1646.

de ontdekker, niet bleken te bestaan, schonk men aan wat ten Zuiden van de Archipel gelegen was geen aandacht meer.

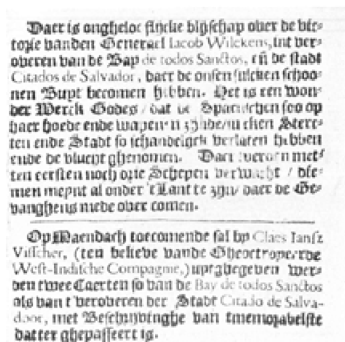
c. De West-Indische Compagnie

Oprichting, doel

Bij de stichting der West-Indische Compagnie, die aanstonds na de afloop van het Bestand ter hand genomen was, had Usselinx' oogmerk - nederzettingen om de Nederlandse volksaard overzee te planten en een afzetgebied voor de moederlandse nijverheid te vormen - evenmin overheerst. Wel werd de Compagnie de erfgenaam van de Compagnie van Nieuw-Nederland, die gedurende het Bestand een bescheiden begin had gemaakt met bonthandel aan de Hudson-rivier in Noord-Amerika; ook de Wilde Kust, zoals men Guyana noemde, lag in haar gebied, en daar waren al herhaaldelijk, en werden herhaaldelijk weer onder haar auspiciën, kolonisatie-pogingen beproefd, nu aan deze dan aan die van de grote rivieren die het tropisch oerwoud doorsneden, maar meest waren dat kortstondige ondernemingen. Weldra zou, zoals wij zien zullen, de verovering van Brazilië een groot deel van de krachten der Compagnie in beslag nemen; maar dat was onbedoeld. Zelfs handel was niet het eerste waar zij op uit was. Haar voornaamste taak was strijd tegen Spanje, om het in de oorsprong van zijn rijkdom te treffen. Haar wording verschilde dan ook geheel van die der Oost-Indische Compagnie. Zeker waren takken van handel als die op Noord-Amerika om bont, als de vaart op Guinea en Zuid-Amerika, niet zonder belang. In de laatste waren vooral de Zeeuwen geïnteresseerd. Behalve de vermelde vestigingen op de Wilde Kust waren er ook voor ivoor en goud in West-Afrika verscheiden factorijen. In hoofdzaak echter was de Compagnie niet, zoals de Oost-Indische geweest was, een amalgamatie van bloeiende maatschappijen maar een nieuwe schepping, en die het zelfs veel moeite kostte om op gang te krijgen.

De organisatie van rooftochten in Spaans Amerika vereiste grote uitgaven en de winsten waren onzeker. De Staten-Generaal moesten zelf bijdragen in geld en oorlogschepen en de Oost-Indische Compagnie verplichten om bij te dragen, zij moesten het oktrooi uitbreiden, vóor het kapitaal voltekend werd. Zij konden dus ook op het beheer groter onmiddellijke invloed bedingen dan zij in dat van de Oost-Indische Compagnie bezaten.

Wat zodoende ontstond, was zeker een indrukwekkende verschijning, de trots der Contra-Remonstrantse oorlogspartij. Van het kapitaal van ruim zeven miljoen kwam

Daer is onghelooflicke blijdschap over de victorie vanden Generael Jacob Wilckens, int veroveren van de Bay de todos Sanctos, en de stadt Citados de Salvador, daer de onsen sulcken schoonen Buyt becomen hebben. Het is een wonder Werck Godes / dat de Spaenschen soo op haer hoede ende wapen [illegible] Stercten ende Stadt so schandelijck verlaten hebben ende de vlucht ghenomen. Daer [illegible] met den eersten noch [illegible] Schepen verwacht / diemen meynt al onder 't Lant te zijn / daer de Gevangenis mede over comen.

Op Maendach toecomende sal by Claes Jansz Visscher, (ten believe vande Gheoctroyeerde West-Indische Compagnie,) uytghegeven worden twee Caerten so van de Bay de todos Sanctos als van t' veroveren der Stadt Citado de Salvador, met Beschrijvinghe van t'memorabelste datter ghepasseert is.

UIT DE COURANT VAN BROER JANSZ, 31 AUG. 1624.

500.000 gld. voor rekening van Hun Hoogmogenden; van de rest leverde Amsterdam bijna de helft; aanzienlijk was het aandeel van Zeeland (1.380.000), terwijl - anders dan bij de Oost-Indische Compagnie - ook in Groningen en Friesland een ‘Kamer’ gevestigd was. Aan haar onmiddellijk doel beantwoordde de Compagnie zeker niet slecht. Joannes de Laet, van Leiden (oorspronkelijk van Antwerpen), een Bewindhebber, opent zijn historisch relaas in 1644 op triomfantelijke toon:

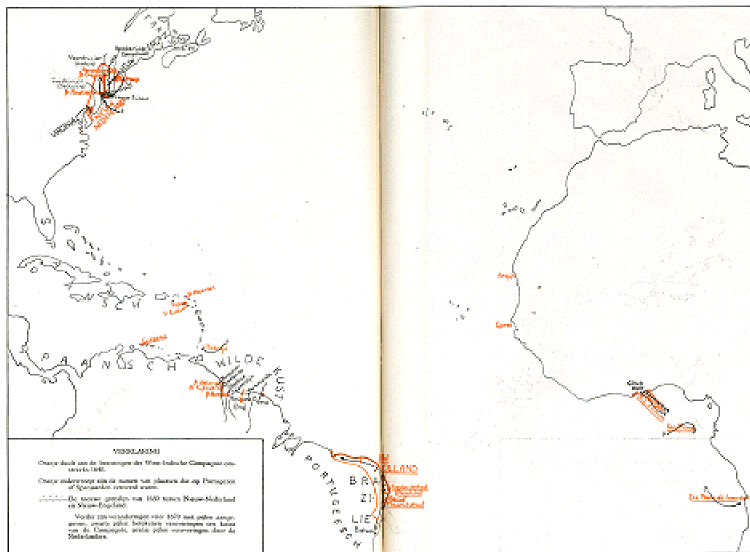
Met kleine macht ende geringe bezwaringe van het gemeen, door de bijeengebrachte middelen van een klein aantal van onderzaten dezes staats, zijn de verrichtingen der Compagnie zo gelukkiglijk uitgevoerd, dat den hoogmoed van Spanje daarover heeft moeten zwichten, ende dat men daaruit naaktelijk heeft konnen speuren, op wat wijze men dien machtigen vorst door zijn eigen middelen kan krenken, ende hem de Amerikaanse schatten onttrekken ofte onnut maken, met dewelke hij de gantse Christenheid zovele jaren heeft geplaagd ende in gedurige onrust gehouden.

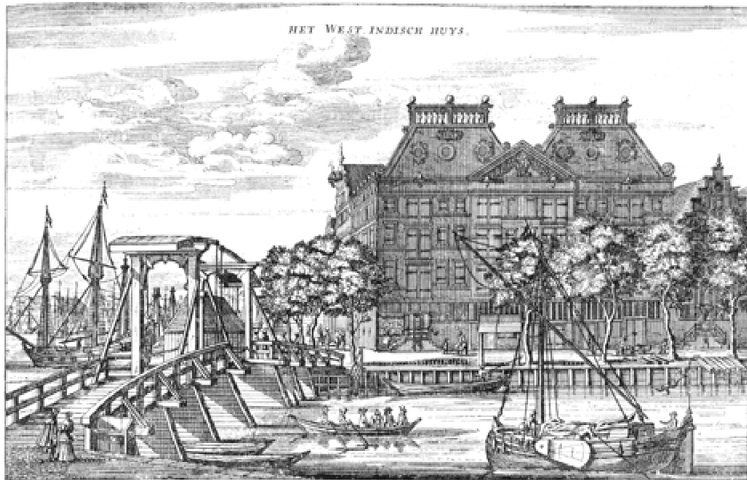
En als bijlage geeft hij een overzicht van de Spaanse schepen, die van jaar tot jaar door de Compagnie waren vernield of buitgemaakt, tot 1636, grote en kleine, 547. Daaronder telde natuurlijk Piet Hein's verovering van de Zilvervloot in 1628 terdege. Men schatte de buit op vijftien miljoen en de Compagnie keerde aan haar gelukkige aandeelhouders op eenmaal 50 % uit. Maar wat eens gelukt was, lukte nooit weer, en op den duur verslond vooral de oorlog om Brazilië meer schats dan waarover Bewindhebberen beschikten.

Brazilië; Johan Maurits

't Was met de ruggesteun van de door Piet Hein binnengesleepte miljoenen - die naar wij zagen, ook al tot de belegering van Den Bosch hadden bijgedragen -, dat men

zich in het Braziliaanse avontuur gestort had. Na een kortstondige bezetting van de hoofdstad Bahia zelf werd begin 1630 een aanval gericht op Olinda, de hoofdstad van het gewest Pernambuco. Dat ook in Amerika een Portugese bezitting het ontgelden moest, lag aan de strategische voordelen die Brazilië's ligging op de vooruitstekende Noordoost-hoek van Zuid-Amerika bood, alsmede aan de begeerlijkheid van 's lands suiker- en mahoniehout-productie. De vloot, waarover Hendrik Lonck gebood, telde niet minder dan 35 grote schepen en 30 kleine, met 3780 matrozen en 3500 soldaten aan boord, veel talrijker manschap dan waarover Van Diemen voor zijn expedities tegen Ceilon of Malakka beschikte.

WILDE KUST
PORTUGEESCH
BRAZILIE

GEBOUW DER WEST INDISCHE COMPAGNIE TE AMSTERDAM. UIT O. DAPPER, HISTORISCHE BESCHRIJVING DER STADT AMSTERDAM, 1663.

De Nederlanders slaagden erin Olinda te veroveren, maar de positie waarin zij zich nestelden, bleef jarenlang hoogst hachelijk. De Portugese bevolking van Olinda - die op 2 of 3000 zielen geschat werd - vluchtte naar het binnenland. De Goeverneur (die de beroemde naam Albuquerque droeg) hield zich in een versterkt kamp op kleine afstand staande. De veroveraars konden met Olinda niets aanvangen en verwoestten het, zich verschansend op de kleine kale landtong, het Recief, die de stad tot haven gediend had. Nu naar het Noorden dan naar het Zuiden ondernamen zij vervolgens met behulp van de vloot - die eerst nog in een grote zeeslag de toegang tot het oorlogsterrein verdedigen moest - expedities, die hun op andere punten aan de kust voet verschaften. Het duurde lang vóor zij zich in het binnenland konden doen gelden, en dat wil zeggen, vóor zij enige vat kregen op de suiker- en mahoniehout-productie. Pas in 1635 slaagden zij erin het versterkte kamp achter het Recief te veroveren. Kort tevoren, toen hun de kuststad Parahiba in handen gevallen was, hadden zij een proclamatie uitgevaardigd, waarbij de Portugezen die zich onder het bewind van de Compagnie wilden komen schikken, gelijkheid van recht en vrije godsdienstoefening toegezegd werd. Dat bleef niet zonder gevolg. Van Porto Calvo in het Zuiden tot een eindweegs voorbij de hoek van Kaap San Roque kreeg de Compagnie een brok van het wijde Brazilië - een brok haast tweemaal zo groot als het hele Nederlandse taalgebied - in effectief bezit, en het werd nu eindelijk mogelijk, na zes jarenvan improductieve worsteling, te trachten de nieuwe kolonie rendabel te maken. Het was hoog tijd. De Compagnie zat al miljoenen diep in de schuld.

Om die nieuwe periode in te wijden tastten Bewindhebbers nog eenmaal in de beurs en zonden in 1636 een man van hoge rang als goeverneur uit: niemand minder dan een neef van de Stadhouder, Graaf Johan Maurits van Nassau, toen 32 jaar oud. Het valt op, dat de West-Indische Compagnie zoveel minder fortuinlijk was dan de Oost-Indische

in de kwaliteiten van haar hoger personeel ter plaatse. Geen man was in het bestuur van Nieuw-Holland (zoals Compagnies-Brazilië nu genoemd werd) naarboven gekomen. die tegen de eisen van de toestand opgewassen scheen, geen Coen of Van Diemen. In Nieuw-Nederland - wij zullen het aanstonds zien - ging het niet beter. De verklaring moet, dunkt mij, gezocht worden in het verschillend systeem dat de West-Indische Compagnie toepaste. Terwijl in Oost-Indië grote verantwoordelijkheid op enkele personen gelegd werd, in wie de functie

JOHAN MAURITS VAN NASSAU.

van handel, bestuur en krijg innig versmolten waren, had men om de verovering in Brazilië te besturen een Politieke Raad kersvers uit Holland overgezonden, voor wie de officieren, die niets waren of zijn mochten dan dat, nooit veel achting konden gevoelen. De voornaamsten van die officieren waren buitenlanders, de Pool Artichofsky en de Duitscher von Schkoppe. Zelf stond de Raad, waarin geen lid zich boven de anderen verhief, tegenover de krijgsoversten wantrouwig en gaf hun te velde vaak - volgens een vaderlandse gewoonte, die dáar zo slecht niet werkte - dwarskijkers mee. Men had de verwarring en het getwist al eens zoeken te verhelpen door een bizondere zending van twee Bewindhebbers, Van Ceulen en Gysselingh, onder wie het gezag van de Raad ook werkelijk wel toegenomen was. Met nog een derde vergezelden die twee heren Johan Maurits nu op zijn tocht.

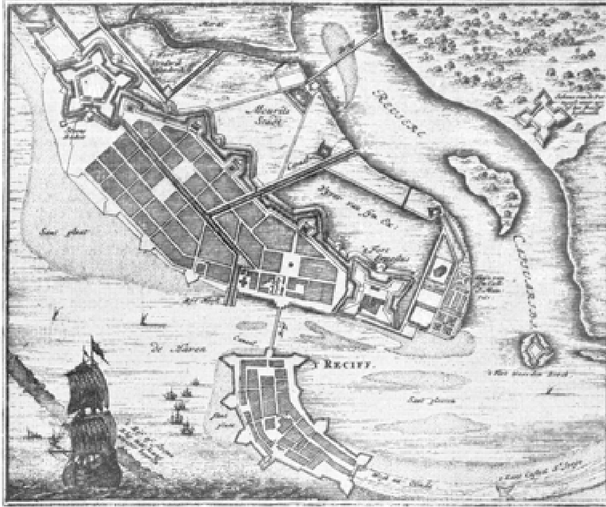
Bijna acht jaar leidde de Graaf de regering van Nieuw-Holland en hij toonde ongetwijfeld veel bekwaamheid. Maar hij was ook wel zeer gelukkig in het uur van zijn komst, juist toen de opbouw kon beginnen. Niet dat er geen strijd meer te voeren viel. Het eerste werk voor Johan Maurits was het onderdrukken van de vreselijke verwoestingsoorlog waarmee benden van Portugezen en Indianen de plantages van onderworpen Portugezen bezochten; daartoe moest vooral de Zuidgrens versterkt worden. Bewindhebbers hadden gehoopt dat het kwaad in de wortel uitgeroeid zou kunnen worden door de verwoesting van de Portugese macht in heel Brazilië, maar een expeditie die de Graaf in 1638 tegen Bahia ondernam, liep op een mislukking uit. Wel bracht hij nog grote gebieden onder het gezag van de Compagnie, vooral ook langs de Noordkust. Bovendien werd om in de behoefte aan negerarbeid voor de plantages te voorzien St. George d'Elmina, het middelpunt van de Portugese slavenhandel op de tegenoverliggende Goudkust, van het Recief uit veroverd, en

later, na het sluiten van de wapenstilstand met het herboren Portugal, maar vóor die overzee effect kreeg, was met hetzelfde doel San Paolo de Loanda daar nog aan toegevoegd.

Wat viel er nu in dat Nieuw-Holland te bouwen? De Portugese plantage-kolonie - Portugese grondbezitters, werkend met Indianen en negerarbeiders - was niet

weggevaagd, men deed integendeel wat men kon om haar te herstellen. De ijverige geestelijkheid had de Indiaanse bevolking al gedeeltelijk gekerstend en tegelijk verportugeest. Was daarnaast voor een wezenlijk Nederlandse gemeenschap plaats?

Er waren wel enkele Nederlanders, meest als ambtenaren naar de kolonie gekomen evenwel, die zich op de suikerbouw toelegden, maar zij vonden de Portugese eigenaars van suikermolens in possessie. Had men hen bij de verovering uitgeroeid! - verzucht

HET RECIEF EN MAURITSSTAD. UIT NIEUHOF'S ZEE- EN LANDREIZE. - NAAST DE PUNT VAN DE GROTE LANDTONG STAAT: ‘THUYN VAN SIJN EXCELL. G(RAAF) MAURITS’.

een ooggetuige, die echter meteen bedenkt, dat dit niet christelijk geweest zou zijn. Had men hun dan tenminste hun rechten op het omringende land ontnomen; of had men de vrije luiden aan grond of slaven geholpen! De beste kans voor Nederlandse nederzetting buiten de kuststeden bestond in de noordelijke provincies, waar hervormde zendelingen reeds begonnen met de aan de Portugezen vijandige Indianenstammen te bekeren. Maar van enige geregelde toestroming van Nederlanders daarheen was geen sprake.

Gewoonlijk wordt de aandacht te uitsluitend geboeid door de hoofdstad, zoals die zich onder Graaf Johan Maurits ontwikkelde. Het enge Recief was niet genoeg meer. Op het eilandje erachter werd Mauritsstad (Mauricia) aangelegd. Daar verdrong zich een overwegend Nederlandse wereld van ambtenaren, soldaten, zeelui, handelaars; daar kwamen ook handwerkslieden en kleine ondernemers uit het vaderland hun fortuin zoeken. De Compagnie hoopte steeds, dat soldaten wier diensttijd afgelopen was, zich in het land zouden vestigen. Maar de soldaten stierven in het warme klimaat en bij de slechte verzorging als ratten - gedurige nieuwe toevoer vermeerderde de kosten voor de Compagnie - en die het overleefden, wilden naar Europa terug. Zo handhaafde zich toch ook in de stad het Portugese element, vooral in het zakenleven, en een rol van

belang speelden ook de verportugeeste Joden, die door de Nederlandse verdraagzaamheid gelokt kwamen toestromen. Er was geen sprake van, dat die Portugese maatschappij zich voor ambtelijke of gerechtelijke zaken verwaardigd hebben zou de taal der indringers te leren. Het omgekeerde was het geval. Dat Nederlandse miste in Brazilië nog alle vaste grond, het rustte op de zeemacht van het vaderland.

Johan Maurits was zich terdege bewust, dat de goedgezindheid der Portugese onderworpenen onmisbaar was. Als hij in 1638 het vrijstellen van particuliere handel bepleitte - een maatregel waartoe de Compagnie, na driftige discussies binnenskamers en in het openbaar, besloot, ofschoon lang niet onvoorwaardelijk -, dan was dat eensdeels om immigratie aan te moedigen, maar niet minder om een grief van de Portugese bevolking weg te nemen. Een grote moeilijkheid in de verhouding tot de oorspronkelijke bewoners was de godsdienstkwestie. De hervormde predikanten te Mauritsstad en te Parahiba hadden niet genoeg aan het toezicht houden op het leven en aan het in stand houden van het nationaal gevoel hunner landgenoten - in die saamgeraapte en gemengde maatschappij toch al een zware taak! - en ijverden juist als thuis tegen de paapse stoutigheden der ingeborenen. De aangenomen politiek van verdraagzaamheid tegenover Katholieken en Joden was hun een gruwel. De West-Indische Compagnie was de schepping van het Contra-Remonstrantisme. Het was een ironische beschikking, dat zij zich in haar voornaamste bezitting met het Papisme moest verdragen en zij deed het niet altijd met goede gratie. Tegen monniken die van heulen met Bahia verdacht werden, trad men soms streng op. Dat overigens de Politieke Raad meer geneigd was zich door de predikanten de wet te laten voorschrijven dan de regenten in het moederland, blijkt uit niets, maar het drijven van de kerkeraad veraangenaamde de betrekkingen tussen Nederlanders en Portugezen natuurlijk niet. De samenwerking bijvoorbeeld in de op Nederlands model ingestelde schepenbanken, waar de beide naties elkaar ontmoetten, liet aan hartelijkheid veel te wensen over. Alles bijeen blijft het de vraag, of de bezetting door de Compagnie ooit tot iets anders geleid zou hebben dan de toestand die feitelijk bestaan heeft: overheersing van een katholieke en Portugese bevolking door vreemde protestantse indringers.

Het bestuur van Graaf Johan Maurits ontleende luister aan zijn vorstelijk levenshouding. Hij bracht uit Holland geleerden en kunstenaars mee. Zijn lijfarts Willem Piso uit Leiden en de Duitse astronoom Marcgraf bestudeerden tropische ziekten en plantenleven; de reeds genoemde De Laet gaf later hun werk uit in een befaamd boek, *Historia Naturalis Brasiliae*. Frans Post schilderde het Braziliaanse landschap voor de Graaf, en Pieter Post (die later in Den Haag het Mauritshuis voor hem bouwen zou, waar men heden nog een paar van de schilderijen van Frans vindt) bouwde zijn paleis Vrijburg, welks tuin evenzeer bewonderd werd als het gebouw.

Maar achter die schittering voelde men zich van de toekomst geen dag zeker. De vrede met Portugal in 1642 beviel de West-Indische Compagnie niet beter dan de Oost-Indische. Maar zij wilde nu althans bezuinigen op de garnizoenen. De mannen ter plaatse wisten echter al te wel, dat sterke garnizoenen nodiger waren dan ooit, om de door het onafhankelijk worden van hun moederland opgewonden Portugese onderdanen in bedwang te houden. De bloei van de suikerplantages, de handel in verfhout, het had alles de Compagnie niet van haar schuldenlast bevrijd. Die financiële nood, die Bewindhebbers noopte hun dienaren op alle uitgaven te beknibbelen, zette

heel de toch al zo bedenkelijke toestand op losse schroeven. Bij alle waardering voor zijn succes vonden Bewindhebbers Johan Maurits duur. In 1644 werd hij op eervolle wijze teruggeroepen en het bestuur weer commissoriaal gemaakt.

Ongunstige keer in Brazilië

Was Graaf Johan Maurits gelukkig geweest in het uur van zijn komst, nog gelukkiger was hij in het uur van zijn vertrek. Al in 1645 brak een opstand tegen de ketterse overheersers uit, heimelijk gesteund door de Onderkoning te Bahia en geleid door een mulat, Vieira, die voor de Brazilianen nóg een grote patriottische figuur is, de held van een bevrijdingsoorlog. Het hele binnenland verviel weer in een onbeschrijflijke verwarring. Toen het Nederlandse leger na hete en moedig herhaalde aanvallen van de hoofdstelling der rebellen moest afdeinzen, raakte zelfs Mauritsstad in zo onmiddellijk gevaar, dat de regering die nieuwe zetel ontruimde, Vrijburg met zijn prachtige tuin liet slechten, en alles zich weer terugtrok op het Recief. De vloot, als altijd, kon onder Lichthart een aanval overzee van de nu openlijk optredende Portugezen uit Bahia nog afslaan. De verbinding met het moederland bleef open en hier sprongen de Staten-Generaal de bankroete Compagnie bij om een bezitting, waar 's lands reputatie zo na mee gemoeid was, te redden. Een hulpvloot werd uitgezonden - zij vond op het Recief de belegerden (want dat was de toestand) half verhongerd -; een Bewindhebber, lid van de Staten-Generaal voor Groningen, Walter van Schonenborch, kwam mee om de leiding van de wanhopige staat van zaken op zich te nemen (Juni 1646). Meer dan stand houden bleek onmogelijk. De Portugezen drongen nu ook in de noordelijke provincies door, waar de Indianen tot dusver op de hand van de Nederlanders geweest waren, en een tweede hulpvloot, onder Witte de With in December 1647 uitgezeild, vond het Recief nog nauwer belegerd en even hongerig als de vorige keer.

De kosten van die tweede expeditie werden voor een groot deel bestreden uit een bijdrage waar men de Oost-Indische Compagnie, bij gelegenheid van de tweede hernieuwing van haar oktrooi, toe verplichtte. De meer fortuinlijke Compagnie mocht zich gelukwensen dat zij er met anderhalf miljoen af kwam. Er was een hete pennestrijd gevoerd, waarin de oude Usselinx en ook Johan Maurits, zij het op heel verschillende wijzen, betoogd hadden, dat alleen door een samensmelting van de twee Compagnieën Brazilië behouden, of liever heroverd, kon worden. Felle aanvallen werden gedaan - vooral in het befaamde pamflet *De Brazielse Geldzak* - op de kortzichtigheid en baatzucht der Bewindhebbers, waaraan de rampen der West-Indische Compagnie toegeschreven werden. Daartegenover zochten anderen stemming voor de benauwde maatschappij te maken met de herinnering dat haar schuldenlast in de strijd tegen de landsvijand vergaard was. Voor de ontplooiïng van Nederlandse volkskracht zou het een onheilvol besluit geweest zijn, als men het gezonde, levende lichaam van de zelfzuchtige, maar succesvolle Oost-Indische Compagnie aan het rottende lijk der Nederlandse heerschappij in Brazilië gekluisterd had.

Oppervlakkig beschouwd zou men zeggen dat in Brazilië de toestand van 1630 weergekeerd was, en waarom zou de West-Indische Compagnie niet slagen in de herovering van wat zij in de toen beginnende jaren veroverd had? Maar de vrede van Munster, die de kaapvaart ten koste van Spanje stop zette, benam haar alle hoop op duurzaam herstel van haar financiën. De tegenspoed had bovendien tot krakeel niet alleen in Holland, maar op het Recief zelf geleid. Enigen uit de burgerij

behielpen zich, als hersenloze mensen, tegen de Hoge Raden met alle vuiligheden, onlijdelijke scheldwoorden, lasterlijke honen en een deel opgeraapte leugens.

Daarentegen was het verzet der bevolking waarop men nu in Brazilië stuitte, van een nationale hartstocht en een haat tegen de Nederlanders doorgloeid, als waarvan vóor de bezetting en vóor Portugal's losscheuring van Spanje geen sprake geweest was. Wij zullen in het volgend tijdvak, als de Oost-Indische Compagnie Portugal's macht in Indië nog verder afbreekt, de ondergang van de Nederlandse positie in Brazilië voltooid zien.

Nieuw-Nederland

'Verzuimd Brazil!' schreef Onno Zwier van Haren meer dan een eeuw later met weemoed denkend aan wat had kunnen zijn. Die mogelijkheden waren, schijnt het mij, niet meer dan een begoocheling, maar zie naar Nieuw-Nederland, - en wat daar verzuimd is, stemt met recht weemoedig.

In 1609 had Henry Hudson, een Engelsman, maar door de Amsterdamse Kamer der Oost-Indische Compagnie uitgezonden om een Noord-westelijke doorvaart naar Indië te zoeken, de rivier die sedert naar hem heet ontdekt. Zijn eerste gedachte was geweest, dat de brede monding het begin was van een zee-engte, die spoedig naar de Stille Oceaan zou leiden; niemand vermoedde, wat een breedte het Noord-Amerikaanse vasteland besloeg. Toen de doorvaart niet lukte, verloor de Oost-Indische Compagnie alle belangstelling, maar een aantal Amsterdamse kooplieden, aangelokt door het verslag van de reis, begonnen om pelterijen te varen. Een Compagnie van Nieuw-Nederland werd opgericht. Van 1613 af waren er blokhuizen onder de Nederlandse vlag, éen op het eiland Manhattan, bij de mond der Hudson, éen hogerop waar nu Albany ligt, Oranje. Toen alles aan de West-Indische Compagnie werd overgedragen - wier Amsterdamse Kamer in het bizonder verantwoordelijk werd -, bestond de vestiging nog maar uit de beambten van een handelsmaatschappij, wier taak het was pelterijen - bever- en ottervellen vooral - van de Indianenstammen op te kopen en voor verscheping te verzamelen. Het kwam er nu op aan wezenlijke volksplanting te ondernemen.

De Engelsen toch waren op de Oostkust van Noord-Amerika al ijverig doende. In 1606 had Koning Jacobus heel het gebied tussen de Franse nederzetting in Canada en de Spaanse in Florida (tussen de 24ste en de 45ste breedte-graad en van zee tot zee - van de Atlantische tot de Stille Oceaan! - om met het charter te spreken) aan twee Engelse Compagnieën, die van Londen en die van Plymouth, geoktrooieerd. Wij hebben gezien, hoe de Nederlanders hun voorsprong in de Indische wereld aan het wapengeweld dankten, waartoe hun oorlog met Spanje hen noopte. Engeland, dat vrede met Spanje bewaarde, kon daarentegen meer onverdeelde aandacht aan volksplanting op die nog onbeheerde en zo bij uitstek geschikte kust wijden, en volksplanting, niet handel noch roofoorlog, was het doel waarmee de twee Engelse Compagnieën onder levendige publieke belangstelling gesticht werden. Er volgden vestigingen in Virginia aan de Chesapeake Baai en in wat weldra Nieuw-Engeland genoemd werd, veel verder in het Noorden. De bevolking van de eerste werd in 1622 al op 4000 zielen geschat. In Nieuw-Engeland, waar de eerste poging op niets was uitgelopen, landdden in 1620 een honderdtal Engelse Puriteinen, die eerst in Leiden de episcopale vervolging ontweken hadden, in de baai achter Kaap Cod. Van 1629 af kwamen bij hele vloten samenhangende groepen rechtstreeks uit Engeland over om in de nieuwe wereld naar hun geloof te leven. Weldra stuwde die stroom in Amerika zuidwaarts en westwaarts, en stuitte op de Nederlandse invloedssfeer, die aan de Verse Rivier (de Connecticut) begon.

Herhaaldelijk had de Engelse regeering tegen de indringing van Nederlanders op wat zij haar gebied achtte geprotesteerd. Maar van Nederlandse zijde had men geantwoord - met een stelling die Koningin Elisabeth tegen de Spanjaarden placht aan te voeren -, dat een proclamatie van soevereiniteit waardeloos is, wanneer zij niet door feitelijke inbezitneming gevolgd wordt. Tussen de nederzetting in Virginia

en die in Nieuw-Engeland hadden de Engelsen het land onbeheerd laten liggen: de ontdekking in 1609 voor rekening van de Oost-Indische Compagnie en de inbezitneming door de Compagnie van Nieuw-Nederland uit naam van de Staten gaven de Nederlanders dus een onaantastbare rechtstitel. De Engelse regering was onder Jacobus I en Karel I, naar wij weten, tot krachtig optreden minder dan tot grote pretenties bekwaam; maar ofschoon zij op haar protesten geen daden volgen liet, zij wachtte zich toen en later wel, de rechtmatigheid van Nederland's positie aan de Oostkust van Noord-Amerika te erkennen. Daarom

NIEUW AMSTERDAM OMSTREEKS 1630. UIT JOOST HARTGENS, BESCHRIJVINGE VAN NIEUW NEDERLANDT, VIRGINIA EN NIEUW-ENGELAND; 1651.

was het zaak die positie zo snel mogelijk door toevloed van nederzetters te versterken. En hier schoot de West-Indische Compagnie jammerlijk te kort. Terwijl in de wedloop met Virginia en vooral met Nieuw-Engeland ieder jaar telde, ziet men de kolonisatie van Nieuw-Nederland met tergende slapheid en onverstand behartigd en, zo ze soms al een goede zet kreeg, het volgend ogenblik weer aan moedwillige tegenslagen blootgesteld.

Toch liet de Compagnie - of liever de Kamer Amsterdam - het niet bij de ongeregelde nederzettingen van pelsjagers, maar trachtte weldra een wezenlijke kolonie te vormen, die door landbouw in haar eigen onderhoud kon voorzien. Een eerste partijtje huisgezinnen werd in 1623 overgevoerd (meest Walen), een tweede volgde in 1625, en nu ging tevens ‘de ingenieur ende landmeter Crijn Fredericxsz’ mee om op Manhattan een groot fort, Amsterdam, aan te leggen en de ‘bouwerijen’ af te palen, waarop enige kolonisten als pachters van de Compagnie gesteld werden. Tot in de kleinste bizonderheden was alles vantevoren geregeld, de verdeling van de grond en van het uit Holland meegegeven vee, de rechtsbedeling, de bevoegdheden en de samenstelling van de Raad, louter ambtenaren, onder een Directeur - eerst was dat Willem Verhulst, weldra Pierre Minuit -, werd aan een dwingende instructie gebonden. De Kamer wenste baas te blijven over haar kolonie.

Spoedig beproefde zij toch ook kolonisatie op ruimer schaal, maar nu op een wijze die van haar zo min mogelijk actie eisen zou. Zij volgde daarbij het voorbeeld van de Zeeuwse Kamer, die in 1627 met een harer Bewindhebbers, de Vlissinger koopman Van Pere, overeengekomen was, dat deze zestig mannen naar de Wilde Kust zenden zou om daar een nederzetting te vormen. Dat was het begin van een kolonie, Berbice genoemd (naar de rivier waaraan zij gelegen was; een eindweegs landwaarts in werd een fort Nassau aangelegd), welke niet zoals zovele andere vroeger en later in die streek

aanstonds te niet ging. De Wilde Kust had altijd de verbeelding van Usselinx ontvonkt, meer dan Noord-Amerika, maar dat het tropisch klimaat slavenarbeid onontbeerlijk maken zou, had deze zich nooit voorgesteld. Ook de strenge beperking van de handelsvrijheid der kolonisten, hier zo goed als in Nieuw-Nederland, streed met zijn inzicht; alleen de nadruk die op het nationaal en gereformeerd karakter der nederzetting gelegd werd, kwam met zijn geest overeen. Van Pere werd de ‘patroon’ van Berbice, dat hij van Vlissingen uit financierde. De ontwikkeling van die kolonie begint later pas recht en wij zullen haar hier niet vervolgen.

In 1629 nu bood de Kamer Amsterdam in het algemeen zoveel land als zij bebouwen konden aan nederzetters die op eigen kosten overgingen, maar vooral bizonder aantrekkelijke voorwaarden aan Compagnies-aandeelhouders, die als ‘patroon’ vijftig zielen naar Nieuw-Nederland voeren wilden: het eiland Manhattan reserveerde zij voor haar eigen pachters, maar daarbuiten stelde zij grote domeinen langs de rivieren of aan de kust ter keus beschikbaar, waar de ‘patroons’ over hun boeren heersen en de Compagnie leenplicht schuldig zijn zouden. Niets is wonderlijker dan die invoering van feodale verhoudingen, en zelfs vormen, in het maagdelijk oerwoud van Amerika en uit een land waar de feodaliteit reeds lang bezweken was. Geheel zonder gevolg bleef de uitnodiging van 1629 niet. Er kwamen een aantal onafhankelijke kolonisten over en vrijwat ondernemende aandeelhouders, waaronder verscheidene Bewindhebbers, namen land in ‘onversterflijke erfpacht’ als patroons. Om kolonisten voor die patronaten te vinden was echter niet zo gemakkelijk. De positie had weinig aanlokkelijks, vooral omdat met de bepaling dat de pachters tegen hun patroon bij de Compagnie appelleren konden, de hand gelicht werd. De verhouding tussen de patroons en de Compagnie werd dra ook gespannen. Patroons en vrije kolonisten kantten zich tegen de vele beperkingen waaraan zij onderworpen waren - verbod van handel in pelterijen, verplichting om alle waren over 's Compagnies stapelplaats te Manhattan uit te voeren en voor alle uitvoer en invoer Compagnies schepen te gebruiken -. Ten slotte was zo door de grote heren op het beste land de hand gelegd zonder dat zij het ernstig ontgonnen en werden liefhebbers uit het moederland door het gerucht van twisten en knoeierijen afgeschrikt.

Dit was de toestand onder de Directeur-Generaal Wouter van Twiller, die in 1632 uit het Amsterdamse kantoor der Compagnie ter vervanging van de in ongenade gevallen Pierre Minuit was uitgezonden. Vijf of zes jaar lang gaf deze man als Directeur-Generaal aan zijn onderhebbende het voorbeeld van knoeien, veelal ten koste van zijn meesters, op wier bonthandelmonopolie door hemzelf en de kolonisten ruime inbreuk gemaakt werd. Daar tezelfdertijd de landbouw kwijnde, en kolonisten die Compagnies land in bezit genomen hadden, weer terug begonnen te trekken, zagen Heren Negentien toch meer dan ooit juist slechts in dat monopolie winst, en toen de Schout-Fiscaal der kolonie Van Dinclagen, een eerlijk man, door Van Twiller weggewerkt, in het vaderland 's Directeurs praktijken onthullen kwam, werd een zekere Willem Kieft als Directeur naar Nieuw-Nederland uitgezonden - evenzeer een nieuweling in de kolonie als Van Twiller bij diens benoeming - om er orde op zaken te stellen.

Voor de Bewindhebbers betekende dat voor alles, dat hun alleenhandel in pelterijen streng gehandhaafd worden zou, maar Van Dinclagen had met zijn rapporten de aandacht der Staten-Generaal op de wijdere aspecten van het wanbeheer in Nieuw-Nederland, op het uitblijven van kolonisten en op het gevaar dat van de zoveel

snellere aanwas der Engelse buurkolonies dreigde, gericht en zo werden de tegenstribbelende Bewindhebbers nu door 's lands soevereine vergadering gedwongen een nieuwe kolonisatiepolitiek in te zetten, en dat juist met opoffering van hun monopolie-stelsel: het moest inderdaad het een of het ander zijn. In 1638 vaardigde de Compagnie dus een proclamatie uit, waarbij veel betere voorwaarden aangeboden werden, die vooral onafhankelijke landverhuizers lokken moesten. Het patroonsstelsel werd niet afgeschaft, integen-

deel werd het nu ook voor niet-aandeelhouders mogelijk patronaten te stichten, maar de buitensporige machtspositie die onder de bepalingen van 1629 had kunnen opwassen werd voor de toekomst beknot.

Er was maar éen man die van het patronaat onder die bepalingen een succes gemaakt had, Kiliaen van Rensselaer, een Amsterdams koopman, die patroon geworden was van een brok land - 700.000 bunders groot! - hogerop aan de Hudson, bij het fort Oranje. Van Twiller was een neef van hem en bevorderde zijn belangen. Van Amsterdam uit - want hij stierf in 1646 zonder 'n voet in Amerika gezet te hebben - beheerde Van Rensselaer zijn bezitting, Rensselaerswijk, op meesterlijke wijze. Hij vocht voor haar belangen niet alleen op het woelig strijdterrein der Amsterdamse Kamer, hij koos niet alleen mensen en materiaal voor haar opbouw met de grootste zorg, - hij beschikte in weerwil van de schaarse en onzekere verbindingen tot in de kleinste bizonderheden (de aanleg van ‘bouwerijen’, de ontginning van land, de aanschaf van vee) de ordening van die kleine en in de wildernis verloren maatschappij, welke in de kolonie een kolonie vormde. Van Rensselaer had ervaring van landontginning in het Gooi en op de Veluwe; daar kreeg hij ook veel van de kolonisten, die hij volhardend jaar in jaar uit bleef overzenden, vandaan. Zijn schout schreef hij voor, een gepluimde hoed en een verzilverde degen te dragen. Op een eilandje in de Hudson liet hij een versterking bouwen, Rensselaersstein, waarvoor hij van voorbijvarende schepen saluut eiste. Dat het Van Rensselaer ernst was met het volksplantingideaal, is zeker. In 1635 schreef hij aan Van Twiller

> Wij zoeken het land te populeren ende mettertijd de lere des H. Evangeliums door menigte van mensen voort te planten: zij (*de Bewindhebbers*) ter contrarie, met weinig volks alleen haar (*zich*) aan de profijten van de pelterijen vergapen.

Maar Van Renselaer, voortreffelijk patroon, verwachtte heil slechts van het patroonsstelsel en schijnt de vrije kolonisten met zoveel argwaan gadeslagen te hebben, dat hij in 1638 als Bewindhebber tegen het verlenen van vrijheden aan Jan en alleman adviseerde. Toch geschiedde dit, en voor het eerst kwam nu, naast Compagniesbeambten en patroonsagenten en naast de menigte van feitelijk horige patroons- en Compagniespachters, waaruit totnogtoe de bevolking van Nieuw-Nederland bestaan had, een goed slag degelijke en ondernemende landverhuizers over. Niet alleen boeren, ook handelaars, die in Nieuw-Amsterdam - zo noemde men het groeiende plaatsje bij fort Amsterdam op Manhattan - een schitterend gelegen haven vonden voor de kustvaart op Virginia en Nieuw-Engeland zowel als voor de vaart naar 's Compagnies andere bezittingen, Brazilië en het in 1633 veroverde Curaçao.

Jammer maar, dat de uitvoering der opgedrongen politiek in de onwillige handen der Compagnie bleef berusten. Er was geen sprake van dat de Negentien, of de Kamer van Amsterdam, zich nu wezenlijk moeite gegeven zouden hebben om gegadigden te vinden.

Tegen de Engelse vloedgolf kon de Nederlandse kolonisatie dan ook geen dam opwerpen. Zij bleef in hoofdzaak tot de boorden van de Hudson bepaald. In de buurt van het fortje Goede Hoop, dat Van Twiller bij het begin van zijn Directeurschap hogerop aan de Verse Rivier (de Connecticut) gesticht had, waren nog in zijn tijd

Engelse nederzettingen ontstaan; nu kwam het in een volslagen Engelse omgeving te liggen, waar niemand eraan dacht de aanspraken der West-Indische Compagnie te erkennen. Langs de kust van de baai van het Lange Eiland stichtten de Engelsen telkens verder westwaarts hun stadjes; ook op het eiland zelf zetten zij zich neer. Tegen die opdringing moesten de vertegenwoordigers der zuinige Compagnie, die met de oorlog in Brazilië de handen vol had, een voorzichtige en lankmoedige houding aannemen. Van Twiller waagde het, een hoopje Engelsen, die zich aan de andere kant van Nieuw-Amsterdam, aan de mond der Zuidrivier (Delaware), genesteld hadden, op te brengen;

Kieft moest het aanzien, dat diezelfde plaats door Zweden - onder leiding van de voormalige Directeur van Nieuw-Nederland Minuit en met heimelijke steun van een Bewindhebber te Amsterdam, Samuel Blommaert! - ingenomen werd. Kieft zelf dwong de nederzetting Greenwich, waarmee de Engelsen van Nieuw-Engeland tot op dertig mijl naar Nieuw-Amsterdam voortschoven, het gezag van de Compagnie te erkennen. (Dat was tussen twee haakjes lang niet de enige Engelse aanlenging die de Nederlandse samenstelling der aan de Compagnie gehoorzamende bevolking onderging: gedurig kwamen er Engelsen, vooral die om den gelove uit het ver van verdraagzame Nieuw-Engeland weken, zich aan de gastvrije Hudson nederzetten). Maar over 't algemeen lieten de Nederlandse ambtenaren het bij vertogen of dreigementen. Wat een verschil met de gedragingen van Coen in Oost-Indië! David Pietersz. de Vries, Hoorns burgemeesterszoon, schipper en ondernemer, die in verband met patroonschappen een keer of wat in zijn veelbewogen leven diep in de zaken van Nieuw-Nederland gemengd werd, zag het met ergernis aan:

> Ik verhaalde hem (*Van Twiller*) - *schrijft hij in zijn 'Kort Historiaal'* -, als de Engelse(n) ons enige overdaad deden in Oost-Indiën, dat wij weer toetasten zoude(n); dat je anders geen deeg met dat volk hebt, want zij zo hoveerdig zijn van natuur, dat ze meinen dat er (*hun*) alles toe komt.

Inderdaad de geest van Coen! Maar de zaken lagen in Amerika nu eenmaal anders. Van hun schroomvalligheid tegenover de Engelsen kan men Van Twiller en Kieft geen verwijt maken. Overigens gaven zij elkaar op het punt van ongeschiktheid voor hun taak niets toe. Was de eerste een gemakzuchtig drinkeboer geweest, de tweede was een dienstklopper maar tevens een doldriftig despootje. Onder de beambten der Oost-Indische Compagnie waren losheid van leven, corruptie, kleingeestige machtswellust waarlijk niet onbekend: de omstandigheden verleidden tot die gebreken. Maar in de hogere rangen, laat staan tot Batavia, drongen zij zelden door: tot daar rezen slechts mannen met wezenlijke bekwaamheid tot bewind voeren.

> Ik sprak tegen de secretaris - *aldus de Vries* - dat (het) mij verwonderde dat de West-Indische Compagnie zulke narren in 't land stuurden, die niet en wisten als van dronke(n) drinken. Zij zouden in Oost-Indiën geen Assistenten konnen verstrekken (*voor A. dienen*). (Ik zeide) dat de Compagnie door zulk werk te niet zal gaan. Want in Oost-Indiën maken (ze) geen Commandeur, of ze hebbe(n) lange eerst dienst gedaan, dat men ziet dat ze er bekwaam toe zijn, eerst van Assistent een Onderkoopman, daarna Koopman, ende echter (*vervolgens*) een Opperkoopman, ende (zij) avanceren ze voort na meriten. Maar de West-Indische Compagnie zendt ten eersten als grote meesters van volk (lieden) die haar leven geen commande gezien en hebben. Daarom moet het te niet gaan.

Men herinnert zich met hoe diepe ernst Coen, in een land dat helaas voor de uitvoering van zijn denkbeelden ongeschikt was, de zaak der vrijburgers bij zijn lastgevers placht voor te staan. Kieft behandelde zijn kolonisten niet anders dan met de meest kwetsende hoogheid. Enige medezeggenschap op het bewind werd met een zuur gezicht toegestaan en achterna weer beknibbeld. In een gewest als waartoe

Nieuw-Nederland zich nu ontwikkelde, kon niet uitblijven, of dit werd een brandende kwestie. Usselinx had altijd betoogd, dat ‘vrije Nederlanders’ zelfbestuur gegund zou moeten worden. Het voorbeeld van de Engelse kolonies waar, in Virginia zo goed als in Nieuw-Engeland, volksvertegenwoordigingen de goeverneurs ter zijde stonden, maakte handhaving van het absolutistisch Compagnies-gezag dubbel onmogelijk. In de proclamatie

van 1638 hadden Bewindhebbers zelfs, als lokmiddel te meer voor kolonisten, beloofd dat dorpen en stadjes, zo zij ontstaan mochten, hun eigen bestuur, te nomineren door de Directeur, zouden ontvangen. De toestand bij Kieft's optreden was echter nog, dat de Directeur met zijn Raad - en Kieft stelde in zijn raad één ambtenaar, met één stem, terwijl hijzelf er twee uitbracht! - almachtig was.

Een kwestie van levensbelang voor de kolonie deed zich nu voor, die Kieft dwong de onafhankelijke kolonisten te raadplegen: dat was de verhouding tot de Indianenstammen. Over het algemeen was die vriendschappelijk geweest. Maar nu de blanke indringers zich meer en meer op landbouw gingen toeleggen, werden aanleidingen tot botsing veelvuldiger. Kieft wenste tuchtiging. Vóor hij dit waagde, riep hij de gezinshoofden bijeen en die verkozen Twaalf Mannen om hem met raad terzijde te staan. De Vries, ons bekend, thans patroon in associatie met anderen op Stateneiland en iets hogerop, waar hij het land Vriesendael genoemd had, was een hunner. Maar het was tegen het uitdrukkelijk en dringend advies van de burgers niet alleen, maar van zijn mede-raadslid, dat Kieft in 1643 zijn soldaten de niets kwaads vermoedende Algonquins, die voor hun erfvijanden de Mohauks bij de Hollanders - de Swannekens, zoals zij zeiden - schuil gezocht hadden, liet overvallen en uitmoorden. Die wandaad, die door De Vries en anderen met diep gevoelde verontwaardiging beschreven is, leidde tot ontzettende weerwraak. Een Indianenoorlog begon, waarin de Directeur zo weinig bij machte was de burgers en hun ‘bouwerijen’ te beschermen, dat zij in hun wanhoop eraan dachten de Engelse buurgewesten te hulp te roepen. In 1645 kon na een nederlaag van de Indianen de vredespijp gerookt worden, maar de kolonie was een geweldig eind in haar ontwikkeling teruggezet. Vriesendael, evenals tal van veelbelovende hoeven, was in de as gelegd - De Vries, verbitterd en ontmoedigd, naar het vaderland teruggekeerd. Het aantal der kolonisten was, zeide men, van 3000 tot 1000 teruggevallen. Algemeen was de woede tegen Kieft, die de ramp moedwillig uitgelokt had, en die om de onkosten te dekken (in 't bizonder van de in dienst genomen Engelse soldaten) eigenmachtig belastingen invoerde, zonder zich aan de protesten der vertegenwoordigers van de burgerij - Acht Mannen waren het nu - te storen.

> Hierover moeten wij ons met diepe smart beklagen (*zo richtten zich 28 October 1644 de Acht Mannen tot de Kamer van Amsterdam*), dat één man uitgezonden, in eed genomen en geïnstrueerd door zijn heren meesters, aan wie hij verantwoordelijk is, hier over onze levens en goederen naar zijn beliefte beschikken kan, met zoveel willekeur dat een koning hetzelfde niet zou durven doen .... Het is onmogelijk ooit de staat van dit land te verzekeren, indien geen andere koers gevolgd wordt en ons een nieuwe bestuurder gezonden met meer mensen, die zich op geschikte plaatsen kunnen nederzetten, dicht bij elkander, in dorpen of gehuchten; dan kunnen uit hun midden baljuw of schout en schepenen verkozen worden, die hun gedeputeerden zenden en over publieke zaken met Directeur en Rade overleggen kunnen; opdat voortaan het ganse land niet nogmaals door de gril van één man in zulke gevaren gestort worde.

Kieft handhaven was onmogelijk geworden. Al in 1645 werd zijn opvolger aangewezen, maar met de langzaamheid die de betrekkingen tussen moederland en

kolonie kenmerkte, duurde het tot 1647 vóor hij op Manhattan aan wal stapte. De tussentijd werd door Kieft met bittere twisten zoek gebracht - vooral met de predikant, Bogardus - en het is geen wonder, dat de komst van zijn opvolger luidruchtig vreugdebetoon uitlokte. Pieter Stuyvesant was een soldaat op leeftijd; hij had de Compagnie gediend als goeverneur van Curaçao en daar in een gevecht met de Spanjaarden een been verloren.

Het was een krachtig en eerlijk man, maar de burgers die hem nieuwe beginselen van volksmedezeggenschap in het bewind hoopten te zien invoeren, misrekenden zich lelijk. Weliswaar bracht Stuyvesant zijn eigen oplossing voor het constitutionele vraagstuk mee. Het was een uiterst conservatieve. Uit een dubbeltal van achttien mannen, voor één keer aangewezen door de burgerij, benoemde hij er negen; die Negen Mannen werden een permanente instelling; ieder jaar moesten er zes aftreden en tegelijk aan de Directeur en zijn Raad een dubbeltal van twaalf voorleggen, waaruit die hun zes opvolgers benoemen zouden; deze aldus met een minimum van volksmedewerking samengestelde Negen Mannen moesten de Directeur met hun raad terzijde staan, *wanneer hij hen daarom verzocht*. Maar erger was nog, dat Stuyvesant bij de allereerste gelegenheid getoond had in wat geest hij het gezag van de Directeur dacht hoog te houden. Met een vinnigheid alsof het zijn eigen zaak gold, was hij de Acht Mannen, en in 't bizonder hun leiders Cornelis Melyn, geboortig van Antwerpen, patroon op Stateneiland, en Jochem Kuyter, een Duitser, wegens hun klachten tegen zijn voorganger op het lijf gevallen. Woorden als hoge regering, onderdanen, hoogverraad lagen hem in de mond bestorven. Een vervolging werd tegen het tweetal aangespannen en de Raad veroordeelde hen wegens het schrijven van de brief van 28 October 1644 (‘een valse en calumnieuze brief’) en wegens geuite dreigementen tegen Kieft,

> toentertijd hun wettige Goeverneur en Overste; - alles zaken van dangereuze consequentie, tenderende tot rebellie, defamatie van de justitie en hoge overigheid;

om kort te gaan wegens majesteitsschennis, tot boete en ballingschap. Het schip dat Kieft naar het vaderland voerde (met zijn oneerlijk verworven fortuin, beweerden zijn vijanden), had ook Melyn en Kuyter aan boord. Op de Engelse kust verging het en Kieft verdronk, maar zijn beschuldigers werden gered en weldra legden zij hun klachten en grieven, niet voor de Compagnie, maar voor de Staten-Generaal. Zij vonden daar goed gehoor en in 1649 daagde Melyn opnieuw te Nieuw-Amsterdam op met een vrijgeleide van Hun Hoogmogenden niet alleen, maar met een bevelschrift voor de Directeur om zich in Den Haag te komen verantwoorden. Hij kwam juist van pas om de Negen Mannen te steunen in de strijd, waarin zij al met de ijzervreter van fort Amsterdam gewikkeld waren. Maar die strijd, welke ten slotte in Den Haag en Amsterdam uitgevochten moest worden, moeten wij voor het volgend deel bewaren.

De ondergang van Nieuw-Nederland was ten tijde van het sluiten van de Munsterse vrede nog niet zo'n beklonken zaak als die van Nieuw-Holland, maar wij hebben genoeg gezien om te begrijpen hoe hachelijk de positie was, waarin de verwaarlozing van volksplanting door de Compagnie de kolonie gebracht had. Men kan ter verontschuldiging van de Compagnie niet aanvoeren, dat niemand in Nederland het belang van volksplanting inzag. Ik behoef enkel Coen en Usselinx nogeens te noemen. Een man als Van Rensselaer was zeker van die laatste een discipel. En ook bedoelden de Staten, toen zij bij het opstellen der voorschriften voor de Compagnie Usselinx' raadgevingen in de wind sloegen, geenszins de kolonisatie van Nieuw-Nederland te belemmeren. Wij hebben integendeel gezien, hoe zij meer dan eens tussenbeide kwamen om Bewindhebbers tot maatregelen ten gunste ervan te pressen. Maar al

kon de West-Indische Compagnie zich minder gemakkelijk dan de Oost-Indische van de wenken van 's lands hoge vergadering afmaken, het initiatief berustte toch bij haar, en het is een ongeluk geweest, dat de Staten de uitvoering van die grote onderneming, de volksplanting in Amerika, aan een lichaam toevertrouwden, dat door de strijd tegen Spanje - eerst de kaapvaart, vervolgens de uitzichtloze vestiging in Brazilië - geheel in beslag genomen en weldra geruïneerd werd, een lichaam welks bestuurders bovendien alle vraagstukken in de eerste plaats uit het oogpunt van winst, en onmiddellijke winst, voor de aandeelhouders beschouwen moesten.

De zaak is dat de Staten zelf door die strijd evenzeer in beslag genomen werden en dat hun constitutie hen ook buitendien ongeschikt maakte om overzeese ondernemingen zelf te leiden en te financieren. Daarom was, als men alle omstandigheden in aanmerking neemt, het monopoliestelsel waarmee zij in de twee grote Compagnieën zo geduchte strijdmachines schiepen, geen ongelukkige vondst. De Laet had geen ongelijk als hij betoogde, dat de staat met eigen middelen niet licht zo grote afbreuk aan de Spanjaard had kunnen doen. Afbreuk aan de Spanjaard - dat wettigde het monopolie, en eerst wij die de toekomst kennen, kunnen schatten wat een gewichtig belang in de ontwikkeling van Nieuw-Nederland aan de onmiddellijke pressie der omstandigheden opgeofferd werd.

4. Cultuurleven

In het Nederlandse taalgebied bestonden als gevolg van de maar steeds voortdurende scheuring twee brandpunten van waaruit de gedachtenimpulsen straalden, ook al kruisten die stralen elkander nog. In het Zuiden, onderworpen aan kerk en monarchie, beroofd van alle uitweg voor politieke energieën, gevangen in een taaie economische stilstand, heerste de éne internationale cultuur van Contra-Reformatie en Barok; oudere Nederlandse tradities werden daarin verwerkt, maar kwamen hoogstens met rimpelingen aan het oppervlak. In het Noorden straalde die machtige invloed wel degelijk door, maar tegelijk ontsprongen daar in oneindige verscheidenheid de uitingen van een meer eigen denken en streven.

a. Religie en wetenschap

Die kenmerkende eigenaardigheid van het Noorden kwam voort uit de verbreking der middeleeuwse katholieke eenheid. Deze negatieve manier van uitdrukken is hier de juiste. Hoe vaak ziet men niet de beschaving van wat in het Noorden de Gouden Eeuw heet, als een Calvinistische beschaving tegenover de katholieke van het Zuiden gesteld, vooral Vlamingen zijn gewoon dat te doen; maar hoe ver wijkt die beschouwing van de werkelijkheid af. Een zo rijke, zo vrije, zo voor het leven openstaande cultuur als waarmee Holland in deze tijd begenadigd werd, kon niet het Calvinisme als enige drijfveer of zelfs maatstaf hebben.

Zeer zeker behoorde het Calvinisme tot de voorname cultuurkrachten in het Noorden. Met de gedachte van uitverkorenheid als volk, van Nederland als een tweede Israël welks geschiedenis de diepe zin van Gods genade behelsde, gaf het aan een wijdere opinie zelfs dan van zijn naaste aanhangers houding. In de letterkunde was dat - en waren ook andere, meer in de persoonlijkheid grijpende eigenaardigheden van het Calvinisme - een bezielende factor. Maar toch lag zijn positieve betekenis vooral in het staatkundige en maatschappelijke. Op het gebied van wetenschap en kunst werden de geslotenheid van zijn systeem, de geconcentreerdheid van zijn streven licht knellend. Maar die uitingen van het geestesleven werden dan ook - dat is het kenmerkende van de toestand in het Noorden - in de verte niet zo volledig door de gereformeerde kerk beheerst als die in het Zuiden door het herboren Katholicisme.

Zelfs scheelde het heel wat dat Dordt ook maar binnen de gereformeerde kerk de gewenste orthodoxie met éen slag verwezenlijkt hebben zou. Van predikanten, professoren, schoolmeesters mocht nu een belijdenis-eed gevorderd worden, dat ging echter maar zo niet. Er werd getekend met een eigen interpretatie, er werd ook geweigerd. Het bleef een gedurige strijd, synoden en classes moesten steeds op de bres staan. Generaties lang borrelde de ongezeggelijkheid van die samenleving tegen alle pogingen

tot onderdrukking op. En gewoonlijk beschermden de overheden de weerbarstigen; te Utrecht werd in 1649 zelfs een Remonstrant als hoogleeraar toegelaten, zij het met de bepaling dat zijn aanstelling geen prejudicie aan het beginsel van het verbod zou doen!

Nauwelijks de helft van de bevolking behoorde in Holland tot de kerk die zich te Dordt nog zo onvolledig van onrechtzinnigen gezuiverd had. Naast haar stond een aanmerkelijk getal Katholieken en ondogmatische Protestanten, 't zij Doopsgezinden 't zij Remonstranten. Het is treffend dat elk van die drie religieuze houdingen zich door een geestelijk voorganger dichterlijk verwezenlijkte. Is de hartstochtelijke Revius, predikant te Deventer, naderhand Regent van het Staten-college aan de Leidse Universiteit, de dichter van het strijdbaar Calvinisme, de zachtmoedige en naar vrede hakende Camphuysen, in 1619 als Remonstrant uit zijn pastorie gestoten, maar wie zelfs het Remonstrantisme op den duur te eng was (geen andere naam dan die van Christen wilde hij dragen) en de tedere, zangerige Stalpert van der Wiele, die zijn leven lang te Delft in stilte als katholiek priester arbeidde, vertegenwoordigden de andere richtingen niet minder zuiver.

Men moet overigens niet menen dat de bijdrage der Katholieken aan de Noord-Nederlandse beschaving evenredig was aan hun getal. Wij weten dat dit nog zeer aanmerkelijk was[1], en dat de pauselijke organisatie onder Sasbout Vosmeer en vervolgens onder Rovenius erin geslaagd was verdere afval te stuiten. Zelfs verveelvuldigde zich in sommige plaatsen (Rotterdam b.v.) het aantal communicanten in de eerste helft der zeventiende eeuw; hetgeen zeker wel niet zeggen wil, dat men velen terugwon die al een plaats in de gereformeerde kerk gevonden hadden, maar dat er uit de menigte, die bij het instorten der ganse organisatie een mensenleeftijd tevoren zonder vaste verbinding gebleven waren, nu velen terugvloeiden. Maar al genoten de Katholieken, vergeleken met andere minderheidsgroepen in Europa, ook zeer grote vrijheid, men liet hen niet vergeten, dat zij slechts geduld werden. Zij moesten hun gelegenheid tot godsdienstoefening in vernederende onderhandelingen van de Schouten en Baljuws kopen; uit de regering van stad en land werden zij al vollediger buitengesloten; met enig bezwaar van hun eigen geweten konden zij studeren, zij konden advokatenpraktijk uitoefenen, maar noch het gestoelte van de hoogleraar noch de rechterszetel was voor hen bereikbaar. Als de katholieke gedachte met schitterende luister straalde, zodat de Protestanten zich hun eigen verdeeldheden vaak pijnlijk bewust waren en de verdedigende houding nooit konden laten varen, dan was dat het werk van de groote Zuid-Europese beschaving, waaraan de Noord-Nederlandse Katholieken weinig actief deel namen. Op kunstgebied zullen wij zien hoezeer een in wezen katholieke stijl zelfs de Noord-Nederlandse Protestanten imponeerde, maar zij bewonderden hem hoofdzakelijk in zijn Vlaamse en Brabantse dragers. De Noord-Nederlandse Katholieken werden een gemeenschap van stillen in den lande.

In weerwil van Vondel, die in 1641 tot het Katholicisme overging en de macht van wiens geluid zeker in die nieuwe dienst niet verflauwde; in weerwil ook van het feit dat Tesselschade en Anna Roemers bijna tezelfdertijd overgingen en dat De Groot zó dicht naderde, dat men twisten kan of hij vóor zijn dood in 1645 de laatste stap gezet had. Die bekeringen van hoog ontwikkelde geesten waren zuiver individueel. Men mag er een bewijs in zien van de aantrekkingskracht die het herboren

1) Zie hiervoor, blz. 402, 448

Katholicisme op zoekers naar eenheid en gezag, vereerders van stijl en traditie uitoefenen kon. Maar zij zetten geen nieuwe richting in de Noord-Nederlandse beschaving in. De bekeerlingen bleven gewaardeerd, ofschoon niet zonder strubbeling, om wat zij reeds verricht hadden en om wat zij ondanks hun afdwaling waren. Zij legden geen grondslag tot een katholieke poëzie of een katholieke wijsbegeerte, 't werd integendeel in de volgende generaties alles meer en meer protestants.

De katholieke eenheid tegenover de verdeeldheid der Protestanten - dat was een tegenstelling die zich vooral uit de twisten van Remonstranten en Contra-Remonstranten opdrong. En toch was het in het katholieke kamp niet louter pais en vree. Er heerste felle naijver, die zich uitte in eindeloze disputen over bevoegdheid, tussen de wereldlijke geestelijken en de ordensgeestelijken, vooral de Jezuieten. In het Zuiden was het onderwijs het voornaamste strijdveld en in 't bizonder de pogingen der Jezuieten om zich van Leuven meester te maken wekten

CORNELIUS JANSENIUS, BISSCHOP VAN IEPEREN. UIT FLANDRIA ILLUSTRATA.

bittere ergernis; in de meer ongeregelde toestanden van het Noorden, waar geen Bisschoppen meer waren en de Apostolische Vicaris een groot gebied van ver of uit een schuilplaats besturen moest, leidden die geschillen tot erger.

Toch werd in het Zuiden de ontwikkeling voorbereid waardoor de organisatorische strijd er een over beginsel, over dogma werd. Het verschil van gevoelen dat zoëven de Noord-Nederlandse hervormdekerk verscheurd had, was niets nieuws. De katholieke kerk kende het vanouds en placht het te verdragen. De Jezuieten legden nadruk op de vrijheid van de wil. Hun nadruk leggen op de moraal hing daarmee samen, ook als dat zich in een mystieke vorm uitte, zoals in het schone boekvan pater Hugo, *Pia Desideria*, dat in 1624 te Antwerpen verscheen en spoedig grote invloed oefende, ook buiten de Nederlanden; een hele stichtelijke literatuur ontstond, grotendeels onder hun invloed. Maar meer dogmatisch of meer om persoonlijke verdieping bekommerde naturen klaagden vaak over de plooibaarheid der Jezuieten, hun zucht om mensen te behagen en kerkelijk voordeel te winnen door wereldse concessies. In verzet daartegen kwam de Leuvense hoogleraar Jansenius, op het eind van zijn leven Bisschop van Ieperen, ertoe aan de hand van Augustinus de leer der voorbeschikking stelselmatig op te bouwen. Jansenius was van Leerdam geboortig en had te Utrecht school gegaan; maar vóor zijn professoraat had bij enige jaren in Frankrijk doorgebracht en was innig bevriend met een Frans theoloog. Zijn boek, dat na zijn dood verscheen, werd door deze tot een machtige invloed in Frans godsdienstig leven, maar ook te Leuven maakte het veel indruk en van daar straalde het Jansenisme over de Zuidelijke zowel als over de Noordelijke Nederlanden uit. Voor Rovenius, gelijk eertijds voor Vosmeer, was Leuven een geestelijk vaderland;

hij was met Jansenius bevriend en van diens geest doortrokken. Ook de Jezuieten met wie hij een soms zo bittere strijd moest voeren, steunden op superieuren in het Zuiden of kwamen zelf vandaar. In veel opzichten, en vooral met betrekking tot de wijdere cultuurgeschiedenis, verschijnt het Noord-Nederlandse Katholicisme als een aanhangsel van dat in Vlaanderen en Brabant.

Wezenlijker inbreuk dus op de eenvormigheid die het ideaal der gereformeerde partij, was, maakten de protestantse dissenters. De Doopsgezinden stonden door een zekere onwereldse trek, en in het bizonder door hun denkbeelden omtrent de plicht der weerloosheid, vreemd tegenover het staatkundige leven, en toch was hun als eerstelingen van de Hervorming in de Nederlanden een zekere vrijmoedigheid tegenover de regering eigen, die de Katholieken misten. De Remonstranten behoorden ook na hun nederlaag tot de leidende kringen en voerden daarbinnen met zelfvertrouwen oppositie. Tussen die twee groepen bestonden nauwe betrekkingen en uit beide werd de eigenaardige onkerkse beweging van het Collegiantisme gevoed, die vrij ‘profeteren’ en persoonlijke bijbelverklaring voorstond en die vooral in het volgend tijdperk een aantal merkwaardige persoonlijkheden voortbracht, merkwaardig vooral om de avontuurlijkheid en onbevangenheid waarmee zij door alle dogmatiek heenbraken.

De rechtzinnige predikanten, die zich als de wachters op de toren van Zion beschouwden, mochten nog zoijverig tegen al zulke afwijking en aanmatiging alarm blazen, de regenten - wij weten het - luisterden gemeenlijk maar met een half oor of zetten soms de profeten van het nieuwe Israël niet minder geducht terneer dan oudtijds de Koningen deden, die niet in de weg des Heren wandelden. De zelfstandigheid van de Hollandse regentenstand tegenover de predikanten was de grootste belemmering die de geleidelijke Calvinisering van het maatschappelijk en geestelijk leven te overwinnen had. Dat verzet kwam niet altijd uit een welbewuste godsdienstige of wijsgerige overtuiging voort. Het was vóor alles de instinctmatige reactie van wereldlijke regeerders, die aan hun eigen bevoegdheden, aan de belangen van de handel, aan de privileges van hun stad dachten. De versnippering van het gezag maakte dat een met vervolging bedreigde altijd wel bij een of ander lichaam, een stad, een college, een corporatie, bescherming vinden kon. Op zichzelf trouwens was in die toestand veel moois, want het was er ver vandaan dat dit louter anarchistische willekeur zijn zou. Ieder verzet grondde zich op een recht. Als Hooft beledigd is door een edelman, herinnert hij er deze aan:

> dat wij hier leven in een vrij land, en dat van justitie.

De befaamde Nederlandse vrijheid was onafscheidelijk van het rechtsbegrip. In dat opzicht (ik heb het hiervóor opgemerkt[1]) bleven Noord en Zuid éen. Ook Descartes, de Fransman, die, trouw Katholiek, maar revolutionair philosooph, het beste deel van zijn leven in Holland doorbracht, looft na de vrijheid, waarvan men in dat land meer dan elders genieten kon, onmiddellijk de veiligheid en orde die er heersten.

Is, als men deze hoofdtrek in de Nederlandse samenleving opmerkt, het werk dat van alle in deze tijd uit een Nederlandse pen gevloeide het diepst in het wereld-denken ingreep, De Groot's in ballingschap geschreven *De jure belli ac pacis* (1625), niet een typisch voortbrengsel van de Nederlandse geest? Een poging, van een theologisch en klassicistisch geschoold jurist, om ook in de samenleving der staten veiligheid en orde op recht te grondvesten. In het ietwat naïeve rationalisme, het geloof in de rede als de meester van het leven, openbaarde zich de geestelijke zoon van Erasmus. Hoe kwam die typische Nederlander dan zo blijvend met zijn vaderland in onmin? In een ander opzicht was hij het tegendeel van typisch, in zijn zucht tot het opbouwen van

1) Blz. 355.

gesloten stelsels en in zijn gevoel voor eenheid, dat hem tegenover op de spits gedreven dogmatiek het gezag van de Staten van Holland had doen verheffen. Dat bracht hem in botsing met het particularisme en individualisme zoals zich dat in het Noorden ontwikkeld had, en wij weten al dat het hem, eenmaal buitenslands, al verder van de in Holland heersende gezindheid af voerde.

Die begrenzing van de Nederlandse vrijheid waarop ik zoëven reeds wees - men kan het noemen haar empirisch karakter - zou Descartes, die haar prees, zelf in de lotgevallen van zijn denkbeelden ervaren.

De grote werkzaamheid op het gebied van de natuurwetenschappen, welke wij op het eind van de zestiende eeuw waarnamen[1] (Stevin, Dodoens, Plancius), was niet verslapt, integendeel, maar zij was toe aan ontdekkingen die heel het wijsgerig en godsdienstig denken beroerden, en daarom stuitte zij op verzet. Het Protestantisme had zich evenzeer in leerstelligheid vastgezet als het Katholicisme en beide beschouwden de Aristotelische philosophie, waarmee de scholastiek vergroeid was, als eens en voor al geldende wijsheid en verwierpen al wat zij met de daarin gebruikelijke formules en redeneermethoden niet vatten konden. Aan de gereformeerde universiteiten van de Republiek heerste dat stelsel zo goed als te Leuven.

Niet alle wetenschappelijke ontwikkeling werd daardoor bekneld. Voorshands wist althans de philologie zich met het heersende stelsel nog heel goed te verdragen. Voor de theologie was zij een onmisbare hulpwetenschap en de theologische geesteshouding van de universiteiten, door hun stichters, de verschillende gewestelijke Staten, zelf allereerst als steunsels van de Reformatie beschouwd, verklaart de verbazende bloei die de beoefening der oude talen er bij voortduring te aanschouwen gaf. Daniël Heinsius en Salmasius, Gerard Vossius en Caspar Barlaeus, dat waren in heel Europa grote namen. 't Is waar dat de twee laatsten, vooral Barlaeus, tot de Remonstranten behoorden en hun loopbaan te Leiden afgesloten of belemmerd vindende, luister aan de Amsterdamse Illustere School gingen bijzetten; maar dat waren persoonlijke gevoelens, die met hun humanistisch werk weinig te maken hadden. Vossius' wereldroem als kenner van de oudheid, als uitlegger van haar letterkundige wetten, ging buiten zijn mening over de praedestinatie om. En bij Latijn en Grieks bleef het niet. De Nederlandse universiteiten werden de kweekplaatsen bij uitnemendheid in het Westen van de studie der Oosterse talen, van het Hebreeuws en het Arabisch. Te Franeker doceerden achtereenvolgens Drusius, Amama, die jong stierf, en Coccejus; te Leiden Erpenius, eveneens vroeg afgesneden, en Jacobus Golius, wiens broer Petrus, te Antwerpen door hun oom Hemelarius voor het Katholicisme gewonnen en Karmeliet geworden, eveneens een groot Arabicus werd en eindelijk te Rome een leerstoel kreeg. De nieuwe bijbelvertaling waartoe de Dordtse Synode, naar wij weten, eindelijk besloot, putte uit ampele kunde en voorbereiding. 't Is waar, ook hier, dat Drusius, die al lang op de grote onderneming aangedrongen had, evenals Amama door de predikanten gewantrouwd werd en later zou men in Coccejus nog duidelijker zien dat de philologie theologische gevaren in zich borg.

Nu waren het toch de natuurwetenschappen, die in een beginselstrijd met de Aristotelische orthodoxie gedreven werden. Te Rome werd in 1633 Galilei door de Inquisitie te Rome gedwongen om zijn theorie, dat niet de zon om de aarde draaide maar de aarde om haar as wentelde, te herroepen, maar aan de nieuwe universiteit te Utrecht verwierp de leidende hoogleraar in de theologie Voetius die theorie niet minder beslist, als strijdig met de Schrift en met de rede. Ook de ontdekking van de bloedsomloop door Harvey, niet te rijmen met de voorstellingen van de Aristotelische medicus uit de oudheid Galenus, vond geen genade.

1) Zie hiervóor, blz. 350, 313.

Voetius belichaamde gedurende zijn lange Utrechtse periode (hij stierf eerst in 1676, pp 87-jarige leeftijd) de ambitie der gereformeerde theologie om het leven in zijn ganse omvang, geestelijk, zedelijk, maatschappelijk, te omspannen. Man van diepe overtuiging en onkreukbare beginselvastheid, van stalen wil en onvermoeide strijdlust won hij een persoonlijk gezag in de hervormde kerk zoals noch vóor noch na hem iemand bezeten

heeft. Sterker dan vroeger werd mede onder zijn invloed de puriteinse trek in het Nederlandse Calvinisme. Engels voorgaan was daarbij van belang. De Franeker hoogleraar Amesius was zelf Engelsman. De Middelburgse predikant Willem Teellinck was in Engeland geweest en met een Engelse getrouwd; zijn prediking en zijn talrijke geschriften hadden veel invloed; na zijn dood in 1629 werkten zijn zoons in zijn richting voort; één zullen wij later nog als predikant te Utrecht ontmoeten. Teellinck aanvaardde de contra-remonstrantse positie onvoorwaardelijk, maar in zekere zin ging hij toch dwars in tegen het wezen der uitverkiezingsleer.

> Hij wist (*schreef naderhand een volgeling*) dat niet alleen het geloof, maar ook het leven onderscheid moet maken tussen Christen en heiden.

Tegelijk, en terwijl hij minutieuze levensvoorschriften nodig achtte om de wereld op een afstand te houden, was er een mystieke trek in Teellinck; er was verwantschap tussen zijn pietisme en de Jezuïetische mystiek van pater Hugo. Bij Voetius, onvervaard scholasticus, nam evenwel het wettische de overhand. Niet dat het die man aan vuur ontbrak. Hoor hem uitvaren tegen hen die waren

> slap ende lauw, onder 't water en boven 't water, half één half ander, slinks ende rechts, half vis half vlees, niet te los noch niet te strak, niet te godloos ook niet te godzalig, niet te heilig ook niet te profaan, wat voor 't vlees en wat voor de geest, wat voor den hemel en wat voor de aarde, entredeux, half Christen half de wereld, enen monstreuzen compost.

Te Utrecht leraarde hij uitvoerig over Zondagsheiliging, verbod van dans, kaart- en dobbelspel, van buitensporige kleder- en haardracht, - alles met een rijkdom van bijbelteksten en aanhalingen uit de kerkvaders toegelicht. Maar wij zagen hem in het geschil over de Bosse broederschap al in een belangrijker kwestie optreden[1]. Voorts redetwistte hij met de Utrechtse magistraat over de toelaatbaarheid van banken van lening - hij verdedigde daarin de oude katholieke stelling tegen de woeker -; bond de strijd aan met gebruik van het orgel zelfs tot ondersteuning van het psalmzingen der gemeente - waardoor Huygens, ijverig lidmaat maar ook ijverig muziekliefhebber, uit zijn tent gelokt werd.

Hier kwam nu in 1636 Descartes met zijn *Discours de la méthode* (dat het niet in het Latijn maar in 't Frans geschreven was, mag op zichzelf een gebeurtenis heten), waarmee hij het denken van alle vooropgezette axiomas en belemmerende terminologieën zocht te bevrijden. Onder de Nederlandse geleerden stonden er verscheidenen klaar om de nieuwe philosophie te aanvaarden en toe te passen. Maar dat ging niet zonder strijd. Er waren er hier en daar al geweest die zonder de steun van een zo uitgewerkte theorie de strijd met overgeleverde begrippen hadden aangebonden. In 't bizonder de Brusselaar Jan Baptist van Helmont (1579-1644), wiens werk voor de grondlegging der moderne scheikunde van wezenlijk belang werd. Hij was geneesheer en 't waren vooral zijn medische theorieën, welke hem door hun afwijken van de voorstellingen van Galenus en Aristoteles in aanraking met de aartsbisschoppelijke rechtbank te Mechelen brachten. Van Helmont begreep

1) Vgl. hiervóor, blz. 448.

ook het belang van schrijven in de moedertaal, maar de oorspronkelijke versie van zijn hoofdwerk verscheen toch pas lang na zijn dood, en in het Noorden.

Inderdaad waren daar de omstandigheden voor de ontwikkeling van het wetenschappelijk denken gunstiger. Maar men stelle zich niet voor dat de heerschappij der traditie daar anders van aard was en zich zonder strijd overgaf.

De medische hoogleraar Regius te Utrecht bijvoorbeeld had bij zijn aanstelling moeten beloven, dat hij zich op zijn colleges binnen de geijkte voorstellingen houden zou. Pas toen hem ook natuurkunde-lessen opgedragen werden, voelde hij zich vrij de theorie van de bloedsomloop te berde te brengen, maar ook toen overlegde hij eerst met Voetius over de mogelijkheid om die theorie aan de theologie aan te voegen. Men gevoelt, hoe moeilijk het zijn moest om aan de universiteiten de wetenschap verder te ontwikkelen, en men verwondert zich niet meer dat geen van de ontdekkers en zieners, aan wie wijsbegeerte en wetenschap in de zeventiende eeuw hun grote vooruitgang dankten, 't zij in Nederland of elders, aan universiteiten verbonden waren. Maar aan de Noord-Nederlandse universiteiten miste het gezag tenminste de nodige klem om de discussie te smoren, ook al was dat de oplossing die het de meest voor de hand liggende vond. Te Utrecht werd de onstuimige Regius een stormcentrum. Op de toen nog gebruikelijke openbare verdedigingen van stellingen ging het soms wild toe.

> Ja hetgene gij met redenen niet kondt verdedigen (*zo voegt later een pamfletschrijver de Cartesianen toe*), dat doet gij met stampen, bonen smijten, horen blazen, zo niet met vuist en stokslagen.

In 1642 nam de Senaat, onder voorzitterschap van Voetius, toen Rector, en met goedkeuring van de stadsmagistraat, een besluit waarbij. de nieuwe philosophie verworpen werd:

> ten eerste omdat zij strijdig is met de oude philosophie, welke de universieteiten van de ganse wereld tot dus ver met wijs beraad onderwezen hebben; .... eindelijk omdat uit dezelve deels voortvloeien, deels door de onvoorzichtige jeugd kunnen afgeleid worden, verschillende valse en ongerijmde meningen die met de overige wetenschappen en faculteiten strijden, en vóor alles met de orthodoxe theologie.

Voor het ogenblik was Regius tot zwijgen gebracht, maar Voetius was nog niet tevreden. Hij bewoog zijn oud-leerling Schoockius, thans hoogleraar te Groningen, tot het schrijven van een scherpe aanval op Descartes zelf. Regelrecht wendde deze zich nu tegen Voetius; de magistraat van Utrecht daagde hem bij klokgelui in om zijn beweringen tegen haar hoogleeraar waar te maken, tot aanvankelijke schrik van de Fransman, die echter weldra merkte dat hij zich in Holland van Utrechtse fulminaties niets behoefde aan te trekken, en die de strategie van het land weldra goed genoeg doorzag om Voetius langs de omweg van Groningen (waar enigen de nieuwe denkbeelden welgezind waren) in Schoockius te treffen. Ondertussen had Regius een werk over de beginselen der natuurkunde klaar gekregen en durfde het uitgeven na door bemiddeling van Huygens, wiens intellectuele ontdekkingslust tot een vriendschap met Descartes geleid had, vergunning te hebben bekomen om het aan Huygens' meester Frederik Hendrik op te dragen. Nu roerde zich de nieuwe geest ook te Leiden. De onder-regent van het Staten-college, Heereboord, professor in de philosophie, deed zich als Cartesiaan kennen in een rede met de sprekende titel ‘De libertate philosophandi’. Grote disputen, waarin de Regent, Revius, het scherpst

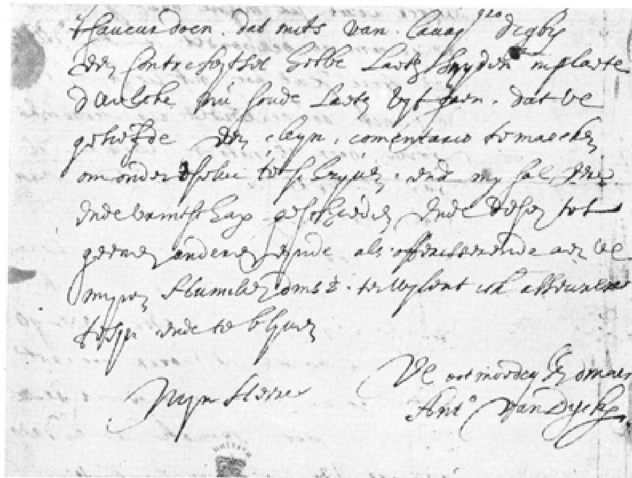
tegenover hem stond; ingrijpen van Curatoren, verbod om de naam Descartes te noemen, bevel aan Heereboord,

> dat hij zich voortaan zal hebben te houden binnen de palen van de Aristotelische philosophie in deze Academie gerecipieerd.

Maar in 1648 haalden Curatoren zelf het paard van Troje binnen (overigens is het

wel zeer de vraag of hun eigen verbod hun ooit ter harte ging) met de benoeming tot professor in de theologie van Caspar Heidanus, die de grote Cartesiaan van het volgend tijdvak worden zou.

Het beeld dat uit dit alles oprijst, is zeker niet dat van een ideale staatsregeling, doortrokken van de gedachte van vrijheid; ook zijn naast de balling De Groot, naast de vreemdeling Descartes, die inheemse theologen en professoren geen figuren van de eerste

BRIEF VAN A. VAN DIJCK AAN FRANCISCUS JUNIUS (II); 14 AUG. 1636. VERZOEK OM EEN (LATIJNS) BIJSCHRIFT; BRITS MUSEUM.

grootte, behalve Voetius misschien door de macht van zijn persoonlijkheid. Maar aan leven en streven was er geen gebrek, en dit is mee de atmosfeer waarin de kunst en de letteren bloeiden, - en die ontbrak het aan ware grootheid zeker niet!

b. De beeldende kunst

Antwerpen als kunstcentrum

Rubens stierf in 1640. Tot aan zijn dood toe bleef zijn wonderbaarlijk scheppingsvermogen onverzwakt en beheerste hij het kunstleven in de gehoorzame gewesten als een vorst. Zijn wellust in het ordenen van massa-bewegingen, zijn zin voor volle, weelderige vormen groeiden tegen de vermoeidheid van zijn zestiger jaren in. Er is in de geschiedenis van de kunst niet dikwijls iets zo indrukwekkends geweest als zijn verschijning, zowel door de verbazende, haast bovenmenselijke vruchtbaarheid van zijn genie als door de bewondering en waardering die hij landzaat en vreemde genoot. Korte tijd werkte hij in Frankrijk om de reeks triomf-stukken van de Koningin-moeder te schilderen, ook in Spanje vertoefde hij, bestellingen kwamen uit Italië, uit Engeland.

En Rubens stond niet alleen. Daar was in de eerste plaats zijn geniale leerling Van Dijck, vroegrijp - nog vóór het einde van het Bestand schilderde hij een menigte werken die lange tijd aan Rubens zelf toegeschreven werden -, van een natuurlijke distinc-

tie niet enkel van vorm maar van geest, als portrettist de meerdere van zijn meester, maar zonder diens stralende zichzelf onuitputtelijk vernieuwende vitaliteit. Van Dijck werkte ettelijke jaren in Italië, vooral te Genua, en later als hofschilder in Engeland, waar de kwaliteit van zijn werk, dat hij voor een groot deel aan helpers overliet, sterk verminderde, ofschoon zij weer zeer hoog uitkomt in het liefelijke portret van de jonge Willem II en zijn bruidje. Na Rubens' dood kwam Van Dijck nogmaals naar zijn vaderland, maar stierf al in 1641. Dan was er Jordaens, - om mindere goden als De Vos, Van Thulden, Gonzales Coques, enkel te vermelden -, eveneens ijverig werkzaam aan altaarstukken en feestelijke wereldlijke voorstellingen in de trant die de grote leider de heersende gemaakt had, en dat met een zeer echte en natuurlijke zin voor monumentaliteit, en met een forsheid en karaktervolle klaarheid, die hem tot een geheel eigen persoonlijkheid maken. Een figuur van betekenis was ook Frans Snijders, die grote decoratieve stillevens en jachttonelen schilderde. Zijn werk, evenals dat van zijn veel jongere leerling Jan Fijt behoort in de aristocratische en op vertoon gerichte manier van leven der Antwerpse Barok.

De handel mocht vervallen zijn, maar het St. Lucasgilde en de zo nauw ermee verbonden Rederijkerskamer van de Violieren beleefden een luisterrijke tijd. En bouwkunst en sculptuur bleven niet achter. Frankaert en pater Huyssens gingen voort prachtige kerken te bouwen, te Brussel, te Mechelen, te Gent, te Brugge (meest voor de Jezuieten) en overal waren de houtsnijders en de beeldhouwers aan het werk. Twee van de allerbesten brachten weliswaar het grootste deel van hun leven in Italië door, de gebroeders Du Quesnoy, Kenoy, zoals de Dortse dichter Van der Merwe zegt, die te Rome het leven der Dietse bentgenoten een tijdlang meemaakte. Artus Quellien was nog maar in zijn opkomst. Maar het belangrijke is: dat terwijl, zoals wij aan het geval van De Keyser gedemonstreerd zagen, in het Noorden de omstandigheden geen kerkelijke beeldbouwkunst meer gedoogden, in het Zuiden, onder de invloed niet alleen van Italië maar ook van het eigenaardige in Rubens, een rijke traditie van decoratie en ook van statuaire kunst gevormd werd.

Is heel die kunstbeweging nu van de geest der Barok doortrokken? Het weelderige, naarbuiten en op een stijl-ideaal gerichte overheerst zeer zeker, men zie maar eens wat voor Van Haecht en zijn beschermer, de grote kunstliefhebber Van der Geest, de ideale galerij was, en hoe Italiaanse en Vlaamse kunst daar dooreen harmoniëren. Toch waren er onderstromingen waarin men de oudere Nederlandse tradities van liefdevolle aandacht voor de eigen omgeving, van innige verdieping in het zieleleven kan zien voorbestaan. Rubens' verrukkelijke landschappen vervolgden een inheemse traditie in de rechte trant van de Barok, maar in Jordaens breekt soms de eigen aard door de eeuwige zwier van het stijlrhythme heen, in de realistische uitbeelding van een apostelkop, of in een portret als dat van de Van Surpele's, wier burgerlijke deftigheid maar heel summier aan de vereisten van de aristocratische conventie aangepast is. Men zie ook Cornelis de Vos' uitbeelding van de familie Snoeck: de verplaatsing in de legende van St. Norbert en de devote houdingen doen het onderscheid tussen de Vlaamse en de Hollandse levensstijl sedert de scheuring wel scherp uitkomen, maar hoe na verwant is de heldere zin voor persoonlijkheid gebleven. Ook in de stukken van Snijders en Fijt kan men de oude Nederlandse zin voor detailuitbeelding nog wel degelijk in hun monumentale stijlconceptie opgenomen vinden.

Ook waren er naast die twee nog talrijke schilders werkzaam, die het stilleven op een minder monumentale, meer burgerlijke manier behandelden en die daarin op oud-Nederlandse wijs voortgingen een geheel andere visie dan die van de Barok te ontwikkelen. Een van de grote Hollandse meesters dier kunst, De Heem, werkte trouwens een poos te Antwerpen en had er veel invloed. Tonelen uit het lagere volksleven waren nog moeilijker in de barokke stijl te behandelen, en dat onderwerp, eens door Pieter Breughel

DE FAMILIE SNOECK EN DE HL, NORBERT. SCHILDERIJ VAN C. DE VOS; MUSEUM TE ANTWERPEN.

tot zulk een hoogte verheven, bleef in ere. David Teniers werd er hofschilder mee en genoot een verbazende populariteit; 't was of men een komische verpozing in het hoogdravend drama der Barok niet missen kon. En nog groter (en terecht!) was bij de kunstliefhebbers het aanzien van Brouwer,

> Die arm van geeste was, maar in de konst heel rijk.

zoals de Lierse notaris De Bie in zijn *Gulden Cabinet van de edel vrij Schilderconst* een generatie later rijmde. Met zijn wildheid, zijn spotten met alle orde en deftigheid trok Brouwer in zijn kort leven haast evenzeer de aandacht - in Noord en Zuid, want hij werkte een tijdlang ook te Haarlem, en behoorde er evenals naderhand te Antwerpen tot een Rederijkerskamer - als door zijn zo onmiddellijk levende, zo rauw ongebonden boeven en vechters en drinkers. Wat een dissonant in de edele harmonie van de contrareformatorische kunst! en wat een blijk van ruimheid en openheid van geest in Rubens, dat hij Brouwer zo levendig bewonderde!

Toch blijft de grote, dramatische hoofse stijl, de historie- en altaarschildering, een stijl voor kerken en paleizen, hoofdzaak; en ook in de ogen der Noordelijken, die zelf in hun burgerlijke en geprotestantiseerde samenleving zo'n stijl moeilijk konden volhouden, straalde de Antwerpse school juist daardoor met een alles overschitterende glans.

Holland en Utrecht

De oude Nederlandse kunstliefde verslapte in Holland en Utrecht geenszins. De geest van het Calvinisme mocht haar geen inspiratie verstrekken, haar zelfs vijandig zijn, dat bewijst enkel nogmaals dat het geestesleven in het Noorden uit veel andere bronnen dan het Calvinisme putte, want nooit is in een land de schilderkunst meer

waarachtig populair geweest. Iedere plaats haast had haar schilders, leden van een St. Lucasgilde en veelal van een Rederijkerskamer, precies als in het Zuiden; middelpunten van belang waren Delft, Leiden, Haarlem, Amsterdam en Utrecht. Het verlies van het kerkelijk patronaat werd vergoed door de ijver van burgers en boeren om hun huizen met schilderijen te versieren. Herbergkamers waren met schilderijen behangen. Op de kermissen waren schilderijenkramen. Evengoed als te Antwerpen werd er trouwens voor het buitenland gewerkt.

En die omstandigheden bevorderden dan een verbazende kunstontplooiïng, een van een diepe eigenaardigheid, die oude Nederlandse (niet louter Noordelijke) tradities voortzette en geheel nieuwe gebieden ontgon. Een hoogst merkwaardige verschijning in de algemene kunstbeweging van de zeventiende eeuw, zoals heel de Republiek, politiek en maatschappelijk, een merkwaardige verschijning was. In een Europa waar de monarchale gedachte zegevierde en overal de staten zich voegden naar centraal en rationeel ontworpen organisatie, waar een orde begon te heersen die enkel de tooi van adel en ceremonie verdroeg, waar ook het geestelijk leven naar grote systemen zocht en beschaving vereenzelvigd werd met zware vormelijkheid, daar was de burgerlijke, bedrijvige, los-gevoegde samenleving van Holland een unicum; en evenzo was wat de Hollandse kunst van alle andere van het tijdvak onderscheidde, haar zin voor het onmiddellijke, voor het eigene, voor het stijlloze leven. De mens om zijns wil benaderd, met fijne observatie, maar ook met diepe gevoeligheid; en wie van louter realisme spreekt, moet voorbijzien in hoe intieme betrekking het landschap en het ding tot de mens gebracht worden, moet blind zijn voor de droom die sommigen van de bizondersten dezer schilders bezielt.

Hoe dikwijls is het contrast, dat ik hier schets tussen de Barok-kunst die wij in het zeventiende-eeuwse Vlaanderen, en de nationaal-Nederlandse kunst die wij in het zeventiende-eeuwse Holland bewonderen, uitgebreid tot Vlaamse en Hollandse volksaard! Toch is het duidelijk dat de stijl van Rubens, zo verschillend van die van vroegere Vlaamse generaties, niet het product was van de Vlaamse volksaard zonder meer, maar van de Contra-Reformatie in Vlaanderen, en wij weten hoe die er haar overwinning dankte aan de macht der Spanjaarden; zogoed als de stijl van Hals (die uit Mechelen kwam!) of van Van Goyen het product was van de nederlaag der Spaans-katholieke beschaving in Holland, en wij weten hoezeer die nederlaag door hulp van buiten en de zuiver materiële omstandigheid der geografische gesteldheid des lands bevorderd was. Het contrast bestond, maar het was evenals de politieke en religieuze scheuring door de lotgevallen van het volk teweeg gebracht, niet noodwendig uit een minst genomen problematische tweeheid in de aard van dat volk geboren, het was een historisch verschijnsel, aan tijd en omstandigheden gebonden. En bovendien, het contrast bestond, maar men lette eens op de beperkingen, die aan weerskanten gemaakt moeten worden. Dat in het Zuiden niet alles Barok was, hebben wij al gezien. Maar veel minder nog was in het Noorden alles 'nationaal-Nederlandse' stijl (als ik het zo noemen mag).

Allerminst in de bouwkunst. Er werd in het Noorden, in een periode van zo snel toenemende welvaart, veel gebouwd. Tegenover de schilderachtige speelse stijl die van Vredeman de Vries uitgegaan in Lieven de Key de schitterendste uitvoerder gevonden had, vertegenwoordigde Hendrik de Keyzer al een meer academische richting[1]. Een grote stap verder ging alweer Jacob van Campen, wiens helper Pieter

1) Zie hiervóor, blz. 342.

Post in 's meesters geest ook zelf veel bouwde. Terwijl hier en ginds vooral in kleinere plaatsen nog raadhuizen, wagens, poorten in de geestige oude trant verrezen, was in de ogen der ontwikkelden Van Campen al bij uitnemendheid de man,

Die 't Gotse krullig mal met statig Rooms vermande
En dreef ou' ketterij voor ouder waarheid heen.

Dat schreef Huygens, voor wie Van Campen een huis op het Voorhout gezet had, en die het zijne deed om hem opdrachten van de Prins van Oranje te verschaffen: het paleis in het Noordeinde, het Huis ten Bos; ook het Mauritshuis voor Johan Maurits van Nassau ontwierp Van Campen;

DE BRUILOFT VAN PELEUS EN THETIS. SCHILDERIJ VAN A. BLOEMAERT; MAURITSHUIS.

steeds was Post de uitvoerder. En ook de Amsterdamse regering, die een nieuw stadhuis verlangde in overeenstemming met de macht der stad, koos het streng classicistisch ontwerp van Van Campen, met de uitvoering waarvan temidden van de eerbiedige bewondering der intellectuelen in 1648 begonnen werd.

Men zal nu beter begrijpen dat de schilders die zich van de Italiaanse stijl losmaakten, en die wij tegenwoordig het graagst bewonderen, van hun eigen Hollandse tijdgenoten niet de meeste eer ontvingen. Reeds uit het aanzien der Vlaamse kunstenaars in Holland blijkt dat men zich daar imponeren liet door wat men zelf miste. Vooral naarmate hun eigen maatschappelijke positie hoger of hun persoonlijke cultuur meer van humanistische elementen doordrenkt was, wilden de Hollanders eveneens stijl, en dat betekende conventie, decoratieve zwier, klassieke geleerdheid, Italianisme, Barok. Voor die smaak werd ook in het Noorden zelf wel degelijk gewerkt, ja de schilders die dat deden, werden als de vooraanstaande mannen beschouwd en maakten de hoogste prijzen. Als middelpunt van die stijl werd Haarlem, waar Corneliszoon een ietwat verouderd klassicismevoortzette, overtroffen door Utrecht. Daar werkten Moreelse, Bloemaert, Honthorst, Poelenburgh, - een hele schaar van begaafde artiesten, die allen jarenlang in Italië vertoefd en de Italiaanse manier aangenomen hadden. Zij schilderden bijbelse en mythologische voorstellingen, landschappen gestoffeerd met herders en herderinnen, nymphen en saters, - een hele vertoning die in wat men zich gewoonlijk als de Hollandse kunst van het tijdvak denkt, volslagen vreemd staat. Zij hadden groot werelds succes. Poelenburgh schilderde een tijdlang aan het hof van Karel I. Honthorst, om zijn lichteffecten in Italië befaamd geworden als Gherardo della Notte, werkte meer dan enig ander schilder voor de Prins van Oranje; hem werd, bijvoorbeeld de versiering van het huis Honselaarsdijk opgedragen. Ook zijn werk was in Engeland in trek. De Prinsen van

Bohemen namen les op zijn atelier. Toen Rubens in 1627 een reis in het Noorden maakte - wij zien telkens dat oorlog toentertijd lang niet zo'n volledig beletsel voor verkeer vormde als nu -, ging hij opzettelijk naar Utrecht om de schilders daar in hun werkplaatsen te bezoeken en Honthorst zou hem op zijn verdere tocht vergezeld

hebben, ware hij niet ongesteld geweest. Te Amsterdam ontbrak de Italiaans-barokke richting ook geenszins. Haar meest geziene vertegenwoordiger was Pieter Lastman, op wiens atelier Rembrandt als jongen de kunst kwam leren.

Tegen die achtergrond van aristocratische, geleerde en 'Europese' kunst nu begint zich een eigen Hollandse school af te tekenen, - als men school noemen mag wat onderling zo weinig samenhing. Want het onderscheidende van die niet-italianiserende en niet-barokke schilders is

FRANS HALS, OFFICIEREN VAN DE KLOVENIERSDOELEN. (GEDEELTE); 1633. MUSEUM TE HAARLEM.

hun individualisme: zij durven zichzelf zijn en juist daardoor zijn zij allen anders. Laat mij overigens van de Utrechtenaars geen afscheid nemen zonder op te merken dat ook zij met hun Italiaanse scholing soms niet slechts fraai werk konden leveren, maar verrassend contact met het leven verkrijgen. De landschappen van Jan Both zijn in hun precieuze Italiaansheid overtuigend, en een allermerkwaardigste schilderpersoonlijkheid ontwikkelde vooral Ter Brugghen (uit Deventer), wiens dramatiek onweerstaanbaar echt aandoet en wiens meisjeskopje in het Centraal Museum te Utrecht een van de pakkendste stukken van onze zeventiende-eeuwse kunst mag heten. Ook moet men zich die Utrechtse school natuurlijk niet te geïsoleerd voorstellen: er zijn tal van verbindingen met wat tegelijkertijd en later in Holland plaats greep.

Toch kan men tegenover Utrecht een Hollandse school plaatsen, die zich door nationale eigenheid en door realisme onderscheid. Daar is dan in de eerste plaats (en het is wel opmerkelijk dat een van haar eerste typische schilders van oorsprong een Brabander was!) Frans Hals. Frans Hals ontwikkelde zich in een centrum van Italiaans klassicisme, Haarlem. Er waren zeker onderstromingen en tegeninvloeden. De meer onmiddellijke wijze van schilderen handhaafde zich het natuurlijkst in het portret en vooral in dat typisch Hollandse product, het groepsportret. Een heel bizondere verschijning is hiervóor al genoemd[1]: Willem Buytewech, die te Haarlem werkte, toen Hals, in zijn langzame ontwikkeling, vermoedelijk nog het spoor van Goltzius en Corneliszoon volgde. Buitewech's specialiteit was het vrolijke gezelschap, dat hij met meesterlijke geest en zonder enige pose schilderde. Van omstreeks 1620 nu treedt Hals duidelijk vóor ons als een uitbeelder van het leven om hem heen. Hij

1) Blz. 388; afbeelding op blz. 389.

geeft typen uit de lagere volksklasse even volslagen zonder moraliserende bijbedoeling als Brouwer, maar ook zonder diens hevigheid, tintelend van leven, maar luchtig; voorts portretten en daaronder de beroemde schut-

tersmaaltijden. De Barok onderschikt de mens aan een groter geheel, een stijl, soms zou men zeggen een parade-toestel. In dat Holland waar een driftig openbaar leven en alles omroerende economische expansie de persoonlijkheden scherp geaccentueerd had, kwam voor de portretschilder de mens eerst. Hals was aan de Barok niet vreemd: zijn zin voor effect, voor tegenstellingen behoort ertoe, maar wat een liefde voor de persoonlijkheid als zodanig! Een galerij zonder weerga heeft hij ons nagelaten, waarin die burgerij zelf leeft, met haar zelfvertrouwen, haar positiefheid, haar levenslust, haar onbewuste zwier.

En zoals de Hollandse persoonlijkheid zich nu breed neerzet in de schilderkunst, zo komt ook het Hollandse landschap erin tot zijn recht. Een grote figuur in de geschiedenis der landschapskunst is Hercules Seghers, uit wiens onfortuinlijke loopbaan enige weinige visionaire schilderijen van ongemene schoonheid over zijn. Maar hoewel enige van Seghers' etsen zich onmiddellijk op het in Nederland geziene baseren, de eigenlijke grondleggers van de school van het Hollandse landschap waren Salomon van Ruysdael en Jan van Goyen (en in het voorbijgaan meld ik nog de eerste der grote architectuurschilders, Saenredam, die de schoonheid zag van de onttakelde en witgekalkte interieurs der hervormde kerken). Seghers droomde zich een landschap naar zijn stemming - evenals Rubens, al was het een heel andere stemming. Van Ruysdael en Van Goyen aanvaardden het landschap van hun streek en vonden er ook stemming in. De landschapschildering, die zich nog maar kort, hoe ver haar middeleeuwse beginselen ook terug reikten, zonder de verontschuldiging van stoffage aandienen dorst, was eer een Vlaamse dan een Hollandse aanwinst voor de kunst[1]. Haar bloei nu juist in Holland, op de wortel van Vlaamse tradities die de Barok in Vlaanderen zelf weinig begunstigde was, evenals het schutters- en regenten-stuk, een uiting van het gevoel van eigenwaar de dat die vernieuwde maatschappij bezielde. Maar hoe rustig, hoe onnadrukkelijk is die uiting. De schilders dachten aan geen verheerlijking van eigen stad of streek, maar zij hadden die fijne, zachte tinten, die wijde lijnen lief.

En Rembrandt? Rembrandt laat zich niet bij de éne of de andere richting, de barokke of de nationaal-Nederlandse, indelen. Het behoort tot zijn grootheid dat hij de tegenstelling die zijn tijd beheerste, in zich uitstreed en een verzoening bevocht, - een zó persoonlijke strijd en een zó persoonlijke zegepraal overigens, dat de tijdgenoten er meest met onbegrip tegenover stonden.

Rembrandt begon in de Barok. Zij beantwoordde aan zijn hoge conceptie van de kunst. Maar van meet af aan ziet men een onrust in hem. Hij was geen Rubens. Omdat hij een een volksjongen was tegenover de ander van goede stand en opvoeding? Neen, maar omdat hij uit zijn aard moeilijk in het leven stond. Reeds in zijn opgewekte jeugd, toen de fortuin hem toelachte en hij de mode-portretschilder van Amsterdam scheen te worden, bleek soms die onaanpasbaarheid de echte kern van zijn wezen te vormen, zocht hij de kunst waar de mensen hem niet volgen zouden. Zoals hij zelf trots zeide: niet naar eer maar naar vrijheid was zijn verlangen. ‘De Nachtwacht’ noemde men spottend zijn grote schuttersstuk (1642), waarin hij met dramatische opstelling en licht en schaduw gespeeld had, totdat het merendeel der geportretteerden er zich niet in vinden konden. Barok van het uiterste slag! Maar tegelijk was die geniale effectenzoeker meer dan iemand in menselijke persoonlijkheden geïnteresseerd en geen inniger, meer toegewijde portretten dan de zijne. Hij bestudeerde de grote

1) Vgl. het hiervóor, blz. 343. over Coninxloo en De Savery gezegde.

Italianen heel zijn leven, maar vermeide zich ook in de meest onmiddellijke krabbels naar de natuur. Na Seghers schilderde hij landschappen van pure fantasie als een illustratie van zijn gemoedsleven, maar zijn etsen en tekeningen geven de omstreken van Amsterdam met een gevoelige trouwhartigheid. De pracht en geheimenis van oud-testamentische tempels, en de

eenvoud van een menigte gelovig om Christus' woord geschaard, wat is er zo romantisch, wat is er zo diep-menselijk, of Rembrandt doorvorste het! In 1648, toen hij het zelfportret hieronder afgebeeld etste, was hij 42 jaar oud. Saskia was gestorven, maar de grote maatschappelijke rampen van zijn leven zogoed als de grote triomfen van zijn kunst moesten nog komen.

REMBRANDT IN 1648. ZELFPORTRET; ETS.

c. De letterkunde

Het Noorden

In de letterkunde van de zeventiende eeuw, vooral van omstreeks 1610 tot 1660, vinden wij - in het Noorden wel te verstaan, want het Zuiden geeft op dit gebied maar een flauwe afspiegeling - alles wat een waarachtige bloeitijd uitmaakt: niet alleen werken van onvergankelijke schoonheid, lyriek, drama, proza, maar een levendig geestelijk verkeer, met zijn eigen middelpunten (het Amsterdamse toneelleven, de Muiderkring), en bovenal persoonlijkheden die eeuwig belang inboezemen en wier houding tegenover de vraagstukken van hun tijd mee tot de geschiedenis behoort.

Op die persoonlijkheden zal ik mijn aandacht concentreren. Daar ik op Breero, nog gedurende 't Bestand gestorven, niet zal terugkomen, en ook meer beperkte figuren, ofschoon soms zelfs gaver als dichter (gelijk Revius, Camphuysen, Stalpert van der Wiele), of belangwekkend als getuigen van die maatschappij (gelijk Heemskerk of De Brune), terzijde laten zal en dozijnen anderen niet eens noemen, zijn zij vier in getal: Cats, Huygens, Hooft en Vondel.

Maar even dient toch, hoe kort ook, de achtergrond aangeduid waartegen zij zich bewogen. Er werd veel geschreven, en in veel waarvan de literatuurgeschiedenis geen notitie neemt, zit stijl. De pamfletten zijn veelal onbeholpen, vaak grof en

gemeen, maar er zijn er ook heel wat waarin met ongemene raakheid en levendigheid de taal gehanteerd wordt. Hetzelfde geldt van de reisbeschrijvingen; dit is alles het werk van mensen die soms weinig gewoon zijn met de pen om te gaan. De kronieken, de grote werken over de godsdiensttwist, de politieke memories, lijken de moderne lezer vaak wanhopig droog en langdradig; maar voor het historisch oog rijzen er belangwekkende persoonlijkheden uit op, en die zich wel degelijk in hun stijl verwezenlijken. Trouwens, brieven als van Coen zijn het tegendeel van droog, en hoe voortreffelijk geschreven! Het officiële Nederlands was doorspekt van vreemde woorden, maar het had een vaste vorm aangenomen, die vaak door kracht en geschiktheid treft. Zoals men het te lezen krijgt van De Groot in zijn rede te Amsterdam of in zijn *Verantwoording* bewondert men er

een lenige gespierdheid in, die niet louter de individuele verdienste van de schrijver is. Ook bij obscure figuren - ik herinner aan de brieven van Hondius[1], ik noem de memorie waarin een eenvoudig Contra-Remontrants predikant in Den Briel met geest en vuur de behandeling hem door de stadsoverheid aangedaan verhaalt[2], ik zou een dozijn andere voorbeelden willen vermelden - merkt men die trekken op. Er weerspiegelt zich daarin een levende tijd, met iets spontaans, directs, karaktervols.

14

WECH-WYSER
TEN
HOUWELYCK,
WT DEN DOOL-HOF
DER
KALVER-LIEFDE.
EERSTE DEEL,
MAEGHT.

HEt los en dom gewoel, dat jonge lieden plegen,
Is juyst gelijck een hof met duyſent omme-wegen;
Een hof, een luſtigh hof, en konſtigh afgemaelt,
Een hof, een luſtigh hof, eñ daer een yder dwaelt;
Een hof, een ſchoon prieel, daer alle tuynen bleeyen,
Maer des al niettemin oock ſuere fruyten groeyen;

Een

Cats, een Zeeuw uit de regentenstand, begon zijn loopbaan als advokaat. Door de invloed van zijn vrouw bekeerd tot het Teellincks pietisme werd zijn geest door één groot probleem beheerst: hoe de ziel tegen de gevaren van de zinnen te beschermen; zijn dichterschap moest dienen om zijn volk daarbij te helpen. Een zedemeester met even volledige toewijding als Maerlant drie-en-een-halve eeuw tevoren, maar toch een veel minder nobele figuur en met een veel beperkter blik op het leven. Want voor Cats bestond leren voornamelijk in waarschuwen en dan concentreerden zich in zijn oog de gevaren nog om de verhouding van man en vrouw. Daarover handelden zijn grootste leerdichten, *Houwelick* (1625) en de *Trouringh* (1637), (onderscheidenlijk 20.000 en 25.000 regels lang) en in al zijn andere werken, tot in zijn *Tachtighjarighe Bedenckingen* en *Twee- en-tachtighjarigh Leven* toe, is hij er gedurig mee bezig. Een oneindige aandacht voor de détails van het huiselijk leven verraadt dat oeuvre, veel kennis, ervaring en inzicht in het menselijk gemoed. Maar het blijft alles op eenzelfde laag plan. Alle verheffing ontbreekt. Daarom is Cats op zijn best in de korte, gewoonlijk kortregelige stukjes van zijn *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijd* (1632), een verzameling 'emblemata', spreuken bij plaatjes met toelichtende bijschriften, een sedert lang geliefd genre, waarvan hij met

1) Zie hiervóor, blz.424 vlg.
2) *Bijdragen en Mededelingen* van het Historisch Genootschap te Utrecht, XVII [1896]: *Verweerschrift van Willem Crijnsze*.

onuitputtelijke animo en sappige humor iets heel bizonders maakt. In de lange leerdichten wordt het schouwspel van een platte geest, onvermoeibaar op de dreun van die alexandrijnen voortstappend, soms ondraaglijk. Cats deelt voorschriften uit, die aan een handleiding voor jonggehuwden doen denken, of aan een kookboek. Maar of hij over tafelmanieren schrijft dan wel over de plichten der ouders tegenover hun kinderen, zijn toon verandert niet. Al zijn opvattingen en zedelessen - en dat is het kenmerkende van zijn persoon - worden ingegeven door wantrouwen in de menselijke natuur. Zijn wellevenskunst (want daartoe ontwikkelde zich zijn geschrijf) stelde aan ruwen en onnadenkenden een standaard, zij eiste gedurig overleg en zelfbeheersing. Maar zij deed dat uit hoofde van een beschouwing die ‘liefde en lust’ samen als ‘een vergiftig kruid’ verwierp:

> Het minnen is een zeldzaam spel,
> Het brengt de mensen in gekwel.

Wat heeft die verachting van de menselijke driften weinig van de grootsheid van Augustinus of Calvijn! Cats wijst altijd op de gevolgen, de practische zo goed als de eeuwige. Zijn levensphilosophie is die van de bangelijkheid, en ook de baatzucht gluurt te vaak om de hoek. Naar Teellinck's leer was ‘de verloochening der wereld’ nodig om ‘het huwelijk tussen de ziel en Jezus’ te volmaken. Cats wierp het met de wereld liever op een accoordje. Midden in een passage waarin beschouwingen over het gevaar van overmatige rijkdom dienst moeten doen als troostredenen bij een ongelukkige bedijkings-speculatie, ontvalt hem de verzuchting:

> Het is een deftig werk en waard te zijn geprezen,
> Godzalig en meteen ook rijk te mogen wezen.

Een philosophie ook van de middelmaat, - zijn eigen geliefd woord: hoe weinig bezielde hem de rechte geest van Voetius![1)]

> Niet al te zoet, niet al te zuur,
> Niet al te zacht, niet al te stuur
> (*enzovoort*, 34 *regels lang, en dan*:)
> Ik wens een wijf van middelmaat,
> Van hogen noch van lagen staat, (*enz. enz.*)

Cats oefende veel invloed op de toon der Noord-Nederlandse beschaving. Met de bijbel bezaten tot in de negentiende eeuw toe alle eerzame protestantse huisgezinnen zijn *Verzamelde, Werken*. Hij had de beste kwaliteiten voor een volksdichter. Zijn breed-sprakigheid en platvloersheid hinderen ongeduldige intellectuelen, maar ook zij bewonderen, hoezeer onwillig, zijn taalbeheersing, de raakheid van zijn vergelijkingen, zijn vertellersgave. Zijn invloed is daarom niet minder ongelukkig geweest. De vrouw wees hij met beslistheid een plaats beneden de man aan; van Anna Roemer Visscher, met wie hij bevriend was, en Anna Maria Schuermans, de geleerde Utrechtse, maakt hij zich af:

> Al wordt er altemets een kloeke maagd gevonden,
> Eén bloeme, zo men zeit, en maakt geen rozenkrans.

In het huwelijk was zijn raad aan de vrouw:

1) Vgl. *hiervóor*, blz. 498.

Staat niet op eigen brein, keert uwe zinnen om,
En weest aan uwen man een rechte zonneblom.

De vrije omgang tussen de geslachten, waarvoor de Nederlandse samenleving bekend stond, was hem verdacht. En over het geheel zette hij met zijn kleinburgerlijke bedachtzaamheid, zijn tam-verstandelijke levenswijsheid en vrees voor hartstocht en spontaanheid, een domper op al wat fris en moedig was.

CONSTANTIJN HUYGENS. SCHILDERIJ VAN JAN LIEVENS; MUSEUM TE DONAI; EERST VOOR ENIGE JAREN ALS PORTRET VAN HUYGENS HERKEND.

Huygens, zoon van een Brusselse vader (griffier der Staten-Generaal) en een Antwerpse moeder, sedert 1625 secretaris van de Prins van Oranje, was even stellig gereformeerd als de bijna twintig jaar oudere Cats. Ook hij stond onder de invloed van het Engelse en Zeeuwse piëtisme en schonk grote aandacht aan de eigen levensvoering, die hij (misschien meer in aansluiting bij het stoïcisme, dat over dat geslacht van intellectuelen gelijk reeds over hun voorgangers zo'n macht had) verstandelijk trachtte te beheersen. Ook hij wenste de vrouw ondergeschikt te houden en spreidde graag een nuchtere beschou wing van de liefde ten toon. Genoeg overeenkomst om te doen gevoelen dat Cats' levensleer geen louter persoonlijke zaak was en om begrijpelijk te maken dat Huygens, evenals andere zelfs ontwikkelde tijdgenoten, hem hogelijk bewonderde. Maar uit die gemeenschappelijke grondslag ontsproten in Huygens een geest en persoonlijkheid, welke zoveel te treffender met die van Cats contrasteren.

Pittige kracht is zijn eerste Kenmerk. Zijn nuchterheid wordt vaak hardheid; zijn zinnelijkheid gluipt nooit maar is vaak grof; ruig soms, altijd mannelijk en kloek; en als hij zonder vernuftspeling zijn gemoed uit (zijn ijver voor vaderland en kerk, zijn smart om het verlies zijner vrouw, zijn smachten naar rust, als het God behagen wil), verrast een diepe klank van echtheid. En bij dat alles een levendige en wijde belangstelling voor het hogere geestesleven zowel als voor het politiek gebeuren van zijn tijd. Wij zijn Huygens al tegengekomen als vriend van Descartes, als bewonderaar

en beschermer van Van Campen, als muziekliefhebber. Descartes getuigde van hem na zijn eerste ontmoeting:

> in weerwil van wat ik over hem gehoord had, kon ik niet geloven dat eenzelfde geest zich met zoveel zaken kon bezig houden en zich van alle zo goed kwijten.

De puriteinse en scholastieke trek van het Voetianisme stond Huygens tegen. Wel was zijn Calvinisme strijdbaar. Hij spotte graag met de bijgelovigheden van het papisme. Hij was van heler hart overtuigd dat met de oorlog, met het welzijn van het vaderland God's eer gemoeid was.

Sluit dijne wolken niet, die boven dijne wolken
Ter hoede dijner volken,
Ter straffe zittest, Heer,
Der volken die in ons vervolgen dijne eer.

De poëzie van Huygens is in de hoogste mate persoonlijk. Leerdicht, satyre, beschrijvingen, - maar inderdaad is het meest altijd de overpeinzingen, de invallen, de opvattingen van Constantijn Huygens, geuit op zijn heel eigen manier, in een gedrongen stijl, die de woorden tot ongewone diensten prest, die de gedachte in onverwachte vergelijkingen en toespelingen maar half onthult. Moeilijk vonden reeds de tijdgenoten Huygens en hij wilde niet anders zijn; maar voor de moderne lezer is ook die gedachtenwereld, waarin godsdienstige en zedelijke overwegingen zo'n plaats innemen, niet licht toegankelijk, terwijl de spitsvondigheden en geestigheden waar de tijd verzot op was, ons te vaak flauw voorkomen. Maar in Huygens' werk staat de geschiedenis van een geest en een gemoed beschreven, welke een rijke menselijkheid in verhouding tot de bewegingen van een grote tijd weerspiegelt.

Door zijn betrekking aan het hof (die er zo lang Frederik Hendrik leefde, 's zomers een in het legerkamp was) behoorde Huygens tot nog een gans andere wereld dan die van de Nederlandse beschaving. Zijn verzen schreef hij als spelenderwijs tussen zijn velerlei bezigheden door. Maar merkwaardiger is het, hem hoveling met de hovelingen te zien zijn. Wij weten hoe Frans het hof van Frederik Hendrik was. Van jongsaf sprak en schreef Huygens Frans; Franse gedichten, Frans dagboek; en van het Latijn bediende hij zich even natuurlijk. Aan de ene kant correspondeerde hij over hun problemen met de grote Franse letterkundigen van zijn tijd, met Corneille en Balzac, aan de andere kant met de humanisten, Barlaeus, Salmasius; geen Nederlander beschikte over een meer Europese cultuur, geen Nederlander was meer kern-Nederlands.

In de Nederlandse letterkundige beweging liepen, evengoed als in de beeldende kunst, de twee stromingen van tot Barok wordende Renaissance en van uit eigen bodem gewassen inspiratie, individualistisch, realistisch. Zij zijn er nog meer dooreengemengd: in elk geval doet zich hun invloed anders gevoelen. Wij zagen iets daarvan hiervóor aan Breero en de jonge Hooft, van wie de een zichzelf slechts zijn kon als hij zich aan vreemde leiding onttrok, terwijl de ander de vreemde idealen harmonisch in zijn wezen verwerkte. Cats en Huygens geven elk weer nieuwe uitwerkselen van het samentreffen te zien.

Cats was niet minder gedrenkt in Franse en Latijnse cultuur dan Huygens of Hooft; wat de ontwikkelden in hem bewonderden, was zijn ‘geleerdheid’, die uitkomt in de onuitputtelijke verscheidenheid der verwijzingen of ontleningen waarmee hij zedelessen steunt of illustreert. Maar hij richt zo onmiddellijk, zo gemoedelijk, zo huiselijk tot zijn eenvoudig publiek, zijn taal put zoveel rijkdom uit de levende volkstaal, dat hij toch, met alexandrijnen en al, als dichter en als zedemeester beide, een door en door oorspronkelijke verschijning maakt. Wat Huygens betreft, die werd niet door de behoefte om in een brede kring verstaan te worden van kunstmatigheid weerhouden, integendeel, en in zijn puntigheid, zijn zoeken naar tegenstellingen, vervalt hij er dan ook dikwijls genoeg in. Niet tevreden met de regelmatige versbouw, die nu algemeen ingang gevonden had en dus niets onderscheidends meer bezat, experimenteerde hij zelfs met hexameters en pentameters. Maar Huygens mocht in de beeldende kunst de ‘statige’ soberheid van Van Campen's stijl en de zwier der

Antwerpse schilderschool bewonderen, hij was in werkelijkheid te zeer geïnteresseerd in het bizondere geval, in het individuele leven, in de bewegingen van zijn eigen geest en gemoed, om die voorbeelden in zijn dichtkunst na te streven. Hij was te nuchter om een waar Renaissance-dichter, te individualistisch om een dichter van de Barok te kunnen zijn. Theorie

en praktijk waren niet heel goed bij hem versmolten, maar het resultaat was toch iets zeer persoonlijks en echts.

Veel meer dan Cats en Huygens waren Hooft en Vondel dichter, dat wil zeggen er op uit schoonheid te scheppen, en bij hen ging de inwerking van de zuidelijke stijl veel dieper. Hooft's dichterlijke loopbaan was met het Bestand ten einde. Behalve een paar drama's bleef er een verzameling lyrische gedichten van achter, die tot het bizonderste behoort wat in onze

P.C. HOOFT. SCHILDERIJ VAN JURRIAEN OVENS.

taal is voortgebracht. De beste zijn volmaakt van vormbeheersing, van bouw, van rhythme en klank. En in wat een andere wereld leidt Hooft ons binnen dan Cats of Huygens. Als hij Plautus' *Aulularia* ‘na's lands gelegenheid verdietst’ tot de *Warenar*, dan ja blijkt hij ook in het woelige, volkse Amsterdam volkomen thuis, maar zijn lyriek leeft van een gratie en een luchtigheid, dan weer een loutere drift, over welke noch de menselijke alledaagsheid, noch de piëtistische zedewet gezag voeren. Zondegevoel is afwezig, zinnelijkheid is goed, en noch de gluiperigheid van Cats noch de grofheid van Huygens treft men bij Hooft aan. Niet enkel de liefde is het onderwerp van zijn poëzie, men vindt er, vooral in zijn sonnetten, heel zijn levensbeschouwing -, koel-verstandelijk, stoïsch, berustend.

Met het geschiedwerk waaraan Hooft zijn middelbare jaren en ouderdom wijdde, voerde hij de beschaving van zijn tijd tot een hoogtepunt. Gegrond op uitgebreide lectuur, van rebelse zowel als van Spaanse zijde, en op familie-papieren en overleveringen, munt het uit door fijn begrip en klare voorstelling. Geschiedenis in de eigenlijke zin was in het Nederlands nog niet geschreven, maar het kroniekmatige is in Hooft's *Historiën* volledig overwonnen. Het beeldend vermogen is zeldzaam volgehouden. Waar men het boek opslaat, leeft het. En heel de veelheid van het ingewikkeld gebeuren is van een doordachte philosophie uit beschouwd. Het is de Opstand gezien door een Libertijn, door een aristocraat die gelooft in de roeping van zijn standgenoten om de vrijheid te beschermen tegen de domheid van het gemeen en de gewetenloosheid der geestdrijvers. Een plaats als de volgende (commentaar op het drijven der Calvinisten onder Jan van Nassau in Gelderland tegen de Pacificatie

van Gent) is kenschetsend voor de zoon van Burgemeester Hooft, de bewonderaar van Montaigne:

> Voorwaar een schorre tijd om regeren. Nocht godlijk nocht menslijk recht, nochte de nood der eendracht, liet verbondbreuk toe; en wie ze tegensprak oft afwenden wilde, werd voor Papist, oft goedgunner der Papisten, ja endlijk voor een falievouwer (*plooier*)[1] en landverrader, uitgekreten. Hoe elk onbeschaamder mond in 't schelden had, hoe hij voor trouwhartiger voorstander van 's vaderlands vrijheid en den waren godsdienst ging.

Het boek zou voor het Nederlandse volk een nog kostbaarder bezit zijn, het zou in zijn cultuurgeschiedenis een groter rol gespeeld hebben, als het niet in een zo stroeve stijl geschreven was. Hooft, die zich de nationale betekenis van zijn werk zo klaar voor ogen stelde, die bastaardwoorden met zo'n ijver bande, die, wat meer zegt, het tekenende, het kleurige woord, de idiomatische zegswijze zelfs van de straat durfde oprapen[2] ontleende zijn zinsbouw aan de moeilijkste der Latijnse geschiedschrijvers, Tacitus, wiens werk hij bijwijze van voorbereiding vertaalde. De moderne talen waren sedert een paar generaties alle doende geweest zich een nieuwe prozastijl met behulp van het Latijn te vormen, maar een reactie tegen al te kunstmatige Latiniteit vormde de laatste phase van dat proces - in Engeland verbonden aan het werk van Hooker, die in 1600 overleden was, in Frankrijk aan dat van Balzac, Hooft's tijdgenoot. Dat Hooft in dit opzicht zo kon dwalen (een wezenlijke terugslag voor de Nederlandse beschaving), is misschien een uiting van zijn echt-Nederlands individualisme. Ik ben eer geneigd het te verklaren uit de maatschappelijke zwakte der Nederlandse taal, die de steun van het hof en de aristocratie ontberen moest en waarmee geleerden, kunstenaars en predikers dus te vrij spel hadden.

Toch had Hooft in zijn eigen omgeving het Nederlands tot een licht instrument voor bij uitstek heuse omgang helpen vormen. Zijn verdiensten als briefschrijver en als gastheer - 't is hiervóor aangestipt[3] - moeten naast die van de dichter en de historicus gesteld worden. In zijn brieven, levendig en geestig, uitermate fraai geschreven maar veel minder gekunsteld dan zijn geschiedproza, zien wij hem in de uitoefening van zijn ambt als vertegenwoordiger van het gerecht voor de Gooistreek, vol schrandere belangstelling in de wijde wereldgebeurtenissen de nieuwsmaren afwachtend op zijn stille Muider Slot, materiaal verzamelend voor zijn *Historiën*; maar bovenal slaan wij hem gade in zijn vriendschappelijk verkeer met Huygens, Tesselschade, Barlaeus, Vondel en een aantal anderen, als actief middelpunt van wat men de Muiderkring is gaan noemen. Een vermenging van letterliefde en gezelligheid, die door de Rederijkerstraditie inheems mag heten, maar op een zo hoog plan als in onze geschiedenis enig gebleven is. Tesselschade's zingen, en dat van haar vriendin, de Portugese uit Antwerpen, Francisca Duarte, klinkt met de scherts nog na; wij weten van het leed, zo verschillend gedragen, dat allen door het sterven van hun geliefden overkwam; van de reacties die het katholiek-worden van Tesselschade en van Vondel teweegbracht.

1) Of beginselverzaker; de vertalingen ‘mooiprater, pluimstrijker, huichelaar’, door het *Woordenboek der Nederlandsche taal* gegeven, dekken m.i. de betekenis niet volledig.
2) ‘Verworpelingen van woorden van straat op te rapen ende doen dienen daar ze deugen, al was 't onder de delen, daar kan men eer af hebben’; Hooft aan Huygens. *Brieven van Hooft*, II, 1 (1630).
3) Blz. 391.

Bij alle diepgaand onderscheid werden de persoonlijkheden van Cats, Hooft en Huygens door belangrijke overeenkomsten verbonden: alle drie waren verstandelijke naturen, alle drie verdiept in de bewegingen van hun eigen ziel en geboeid door het schouwspel van de mensen om hen heen, door het bizondere. Vondel stond alleen als de man van het gevoel en van de verbeelding, de man die niet in de natuur, niet in zijn omgeving of evennaaste, noch zelfs in zijn eigen gemoedsleven de stof voor poëzie vond, maar in de gedachte, in het ideaal, waaruit dat alles bestraald werd. De waarheid en de schoon-

heid die Vondel diende, vloeiden voor hem uit één bron, uit God hij was met heel zijn wezen een gelovige. Geboren onder de Doopsgezinden wierp hij zich met hartstocht in de strijd om de praedestinatie, en sloeg harde slagen tegen wat hem rechtsverkrachting en belediging der waarheid docht.

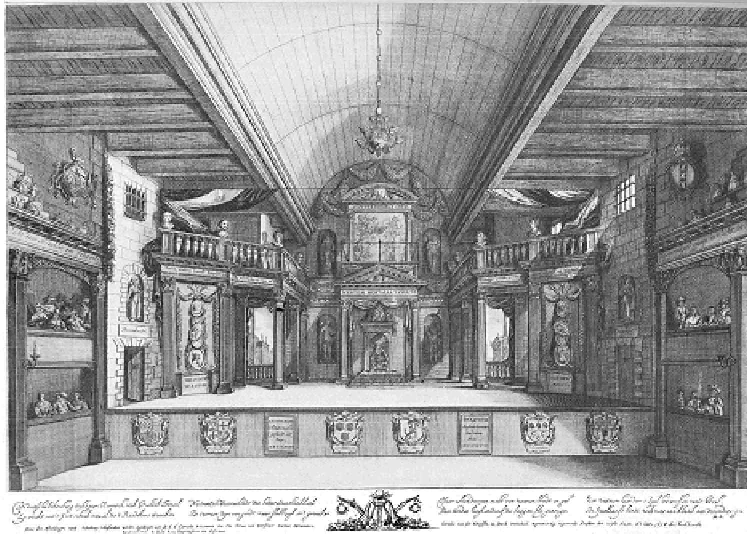
> (De) waarheid - dat's al oud - vindt nergens heil noch heul:
> Dies roemt men hem voor wijs, die vinger op den mond leit.
> O kon ik ook die kunst: maar wat op 's harten grond leit,
> Dat welt me na de keel: ik word te stijf geparst,
> En 't werkt als jonge wijn, die tot de spon uitbarst.

Om en bij de veertig was hij. Zou hij niet in politiek krakeel ondergaan? Maar hij verloor in het gewoel de grote gedachte niet uit het oog. Na een wijl wenkte zij hem onweerstaanbaar tot andere dienst dan door haar op beledigers te wreken. Eerbied, erkenning van gezag en eenheid, dat was de eigenlijke zielsbehoefte die hem dreef. Verheerlijking van zijn stad en haar wettige overheid, de heren Burgemeesteren, gepaste onderwerping aan alle gestelde machten, in het wereldlijke en in het geestelijke, daarin zocht Vondel de harmonie. Ook in zijn letterkundig werk aanvaardde hij nederig, of liever gretig, de hoogste conventies welke de tijd kende. Als jongen uit de kleinere burgerstand had hij wel Frans geleerd maar niet, zoals de regentenzonen Cats, Hooft en Huygens, de klassieke talen. Met onverdroten arbeid leerde hij op later leeftijd Latijn, schoeide drama's op de leest van Seneca, hekeldichten op die van Horatius; maar ook het Grieks vermeesterde hij en leerde Sophocles in de plaats van de bombastische Latijnse dramaturg stellen. Daarbij hielp hem de jonge Vossius, wiens vaders letterkundige voorschriften de gelovige dichter wet waren. De kring van Vondels intellectuele aandacht omvatte de wereld en de wereldgeschiedenis. Keizer Constantijn moest de held van zijn epos worden, De Groot had zijn diepste verering in het heden. Niet minder geestdriftig Amsterdammer en Nederlander werd hij daarom, maar slechts in de wijdste Europese gedachte, in de klassicistische, barokke, kon hij bevrediging vinden voor zijn geest, en voor zijn gemoed in het Katholicisme.

Dit alles verklaart niet waarom Vondel zo'n groot dichter geweest is, verreweg de grootste van zijn tijdgenoten; - integendeel, er liggen, zou men zeggen, geweldige belemmeringen in opgesloten, en de grootheid van Vondel is dat hij zijn poëzie tegen die weerstand in heeft kunnen opvoeren, dat hij zijn zware last van klassieke geleerdheid en van renaissance-decoratie, heel de rompslomp van Jupijn en Neptuin en de Zanggodinnen, heeft kunnen torsen, dat zijn gebaar niet gefaald heeft in de machtige zwaai die hij ondernam. De innerlijke kracht en zuiverheid die hem daartoe in staat stelden, waren zijn persoonlijk bezit.

Lof-, juich- en klaagdichten ontvloeiden Vondel op golvend rhythme met de natuurlijkheid van ademhaling. Heel het openbaar gebeuren van zijn grote tijd begeleidde hij als de ceremoniemeester, - een ceremonie-meester met overtuiging. Na zijn overgang tot het Katholicisme schreef hij een aantal lange gedichten ter verheerlijking van zijn nieuw geloof; het eerste, *Altaergeheimenissen*, droeg hij in 1645 op aan de Aartsbisschop van Mechelen. Zijn grootheid komt toch het best uit in de enkele verrassend persoonlijke gedichten die grote smart hem ontlokte; in de strijdverzen waartoe verontwaardiging hem bezielde; en in de grote verbeeldingen van de lange reeks van drama's, die door *Gijsbrecht van Amstel* (geschreven toen hij

al vijftig jaar oud was) geopend wordt. Dat de dichter die was zoals ik Vondel schetste, geen wezenlijke tragediën scheppen kon - dat wil zeggen voorstellingen van botsingen tussen persoonlijkheden of van botsingen binnen éne persoonlijkheid -, spreekt vanzelf: Vondel's meest eigen drama's zijn verbeeldingen, gedichten met een golving over vijf bedrijven, en die een eeuwige

DE IN 1637 GEOPENDE AMSTERDAMSE SCHOUWBURG. PRENT VAN 1658.

waarheid in het licht stellen moeten. De schoonste moest hij in 1648, toen hij de zestig voorbij was, nog schrijven.

In 1653 (om even over de grens van dit deel heen te blikken) werd Vondel op een feest van het St. Lucasgilde door de verzamelde schilders en dichters als hoofd der Nederlandse dichters gekroond. In 1647 was op het Amsterdams toneel een hoogdravende lijkrede uitgesproken (jammer maar dat de jonge Brandt haar grotendeels nageschreven had naar een Frans model) ter ere van Hooft. Wij zien hier dat Vondel in weerwil van zijn idealisme en Katholicisme en Hooft in weerwil van zijn aristocratische fijnheid door hun tijdgenoten als groten erkend werden. Maar de dichter die gelezen werd, was Cats, en men ontkomt niet aan de indruk, dat de anderen, die wezenlijk tot leiden geroepen waren en dat ook beseften, bij alle bewondering die zij afdwongen, te ver en te hoog in de uitheemse regionen van renaissance en klassicisme dwaalden dan dat de ontwikkeling der letterkunde hen kon bijhouden.

Op het toneel blijkt dat het duidelijkst. Gedurende het Bestand vervulde dat te Amsterdam een functie in het gedachtenleven. Maar al werd, na de strijd tussen Oude Kamer en Academie, in 1637 een vaste schouwburg onder het patronaat van burgemeesteren met Vondel's *Gijsbrecht* ingewijd, - de opbrengst was voor een liefdadig doel: daarmee moest puriteinse oppositie gepaaid worden -, het zou gezichtsbedrog zijn als men meende dat hij en de intellectuelen daarom in dat tijdvak het toneel beheersten. Voor de toekomst een veeg teken was in ieder geval de geweldige bijval in 1645 geschonken aan het bloederig spektakelstuk *Aran en Titus*, het werk van een ongeletterde, een glazenmaker, Jan Vos. Het is opmerkelijk dat niemand geestdriftiger was dan de gevierde humanist Barlaeus. Maar Vos, die regent van de schouwburg werd, vleide in het volgend tijdperk de smaak voor ‘kunst- en vliegwerk’,

> nu het oog, neffens de oren, wil aandeel hebben in hetgeen haar vertoond wordt (*zoals een ander te zelfdertijd getuigde*).

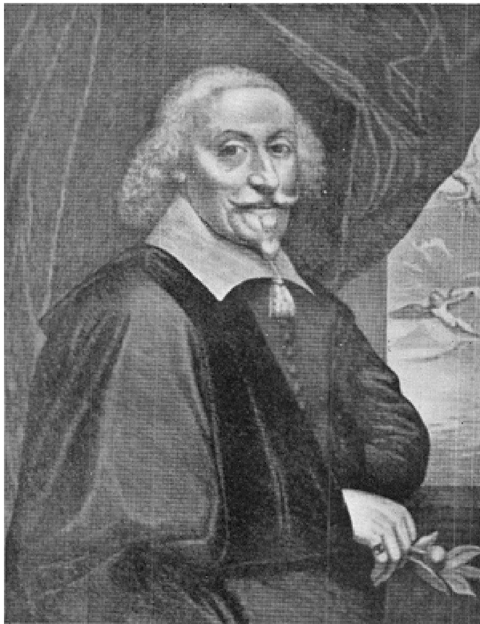
Het Zuiden

Er haperde dus in het Noorden wel iets aan de cultuur-bloei, maar toch vertoont zich aan wie nu naar het Zuiden blikt, de tegenstelling die wij gedurende het Bestand al opmerkten, in nog schriller kleur. Voor de ontwikkeling in de burgerlijke samenleving van zo hevige, durvende, onderling verschillende persoonlijkheden als het Noorden te zien gaf, ontbrak de voorwaarde der vrijheid. Daar was niet alleen de godsdienstige eenvormigheid, bewaakt door de censuur: daar was ook, en vooral, de vreemdenheerschappij. Mannen uit de regentenstand als Hooft, als Huygens, die stijlvolle persoonlijkheden opbouwden in het Nederlands, waren nauwelijks bestaanbaar in een land waar bij diezelfde stand door geen wereldbefaamde successen en soevereine zelfstandigheid nationale trots, zelfgevoel als Nederlanders, was aangewakkerd, waar hij zich integendeel op zijn gelukkigste ogenblikken één voelde met heel de contra-reformatorische wereld en zijn trots stelde in het katholieke kampioenschap van de Spaanse heerser. Het is ver van mij, hiermee te willen zeggen dat de patriciërs in Antwerpen cultuurloos waren. Een kring als Anna Visscher te Antwerpen aantrof - de pensionaris Edelheer, de secretaris Gevaerts, de oude kanunnik

Hemelarius (die mogelijk haar bekering heeft bewerkt), de koopman De Romer, Balthazar Moretus, de schoonzoon van Plantijn, Duarte, de vader van Francisca -, bezat een hoge geestesbeschaving, maar in gedurig verkeer met Spaanse ambtenaren en geestelijken waren zij heel anders georiënteerd dan hun standgenoten in Holland. Er behoorden tot die kring wel enkelen die Nederlandse verzen schreven - de voornaamste, wiens betekenis als dichter toch nog gering is, Richard Versteghen, een belangwekkende persoonlijkheid niettemin, op wie ik aanstonds nog terugkom, was vlak vóor Anna Visschers eerste bezoek overleden -. Er

bestond geen bewuste vooringenomenheid tegen het letterkundig gebruik van de landstaal. De Nederlandse dichteres, die geen Frans kende, maakte veel opgang; maar de Antwerpse geestesaristocraten dachten aan het Nederlands toch nauwelijks als cultuurtaal meer.

Over 't geheel was het ebbe in het geestesleven. Symbolisch zou men haast noemen naast het verval van de grote Antwerpse drukkerij van Plantijn-Moretus de opkomst van internationaal befaamde drukkerijen in Holland, die

GASPAR DUARTE, GRAVURE VAN L. VORSTERMAN SR.

van Blaeu te Amsterdam, die van de (uit Leuven afkomstige) Elseviers te Leiden en naderhand ook te Amsterdam. De prachtige atlassen en stedenboeken van Blaeu gingen heel de wereld over, de klassieken van de Elseviers niet minder, en meer en meer lieten buitenlanders hun werken in de vrij e Republiek verschijnen, terwijl daarentegen de Moretussen door hun monopolie van liturgische boeken nog wel steeds geld verdienden, maar onder de censuur geen nieuwe beschavingsgebieden meer ontginnen konden. Zo treurig was het met de uitgeverij in het Zuiden gesteld dat de priester Sanderus voor zijn grote plaatwerk over zijn eigen gewest Vlaanderen bij een Amsterdams uitgever terecht moest komen, en nog wel bij een, die zijn vinnig antipapisme niet onder stoelen of banken stak[1]. In het Latijn schreef Sanderus zijn boek; en inderdaad tegenover historiewerken, niet slechts als

1 Hondius, die wij hiervoór (blz. 424) zo treffend over ‘Duits bij Duits’ hoorden spreken, veroorloofde zich meteen de vinnigste aanmerkingen, omdat ‘het paapje’ (Sanderus) te veel beschrijvingen inlaste van ‘reliquieën, heiligen en diergelijke beuzelarijen, daar hier de Katholieken zelve mede gekken, want de wereld is nu te snode (*slim*) ende erg (*ergdenkend*?) om diergelijke kinderlijke dingen alle te geloven’. Bovendien legde hij de tekeningen en plattegronden, zó als hij ze uit Vlaanderen ontving, ijlings aan de veldheer van het Noorden voor ‘tot vordering van de goede zake’. om ‘het vaderland van de zwarte Spekken te verlossen’ en de Vlamingen ‘goed Hollands te leren spreken’ (waarmee hij zeker wel bedoelde: hen van hun Katholicisme te genezen). De tekeningen en plattegronden, waarvoor de Vlaamse steden en de Spaanse overheden zelf Sanderus subsidieerden! Geen treffender blijk van de hulpeloosheid van het Zuiden dan de ontstaansgeschiedenis van de beroemde *Flandria Illustrata*! - Die geschiedenis is tot nogtoe onvolledig beschreven. Het is kenmerkend voor

Hooft's verfijnd kunstwerk, maar als van Utenbogaert en Trigland over de godsdiensttwisten, als Baudartius' vervolg van Van Meteren, als Velius' *Croniek van Hoorn* (1645), die maar een der eerste is van een prachtige reeks stedengeschiedenissen, als De Laet's *Jaerlijck Verhael* der West-Indische Compagnie en de rapporten en reisbeschijvingen die in deze tijd onder de titel *Beghin en de voortganck van de Oost-Indische Compagnie* verzameld werden, - tegenover heel die cultuurschat kan men aan de andere zijde weinig meer dan de matte, kleur- en kritiekloze *Chroniick van de gantsche werelt, ende sonderlinge vande seventhien Nederlanden* van Adriaan van Meerbeeck (1620) stellen. Dit doet gevoelen wat het verschil in politieke lotgevallen voor het gedachtenleven der uiteengescheurde gewesten betekende.

Versteghen, die ik zoëven noemde, deed nog een poging om het Nederlands voor de behandeling van de grote strijdvragen te gebruiken. Merkwaardig genoeg had hij de eerste dertig jaren van zijn leven in Engeland doorgebracht en daarna nog acht in Parijs en Rome. Hij hoorde thuis in de kring van de Engelse uitgewekenen die in overleg met, en veelal in soldij van, de Spaanse regering een omkeer in hun vaderland zochten te bewerken, maar ondertussen burgerde hij in te Antwerpen, waar hij zich in 1588 vestigde en na eerst ook daar nog in het Engels geschreven te hebben, begon hij in 1611, toen hij de dertig al voorbij was, een hele productie van half literaire, half politiekpolemische geschriften in het Nederlands. Het is wel tekenend dat de Brusselse stadssecretaris Numan, die Verstegen's in 1617 verschijnende *Neder-Duytsche Epigrammen* van een lofdicht voorzag, het nodig vond de Nederlandse taal, tegenover de voorkeur van zovelen voor ‘de uitheemse spraken’, om haar oudheid, rijkdom en zeggenskracht te roemen;

> Maar gebrek van schrijvers maakt dat zij neder staat.

Versteghen deed zijn best. Zijn bittere schimpscheuten op de Hollandse Calvinisten zijn vaak niet onaardig. Vergeleken met Costerus voor wie de eer van God en zijn kerk vooropstaat, is hij de aardse strijder, beheerst door de twist van het ogenblik. Hij werkte mee aan Verhoeven's *Antwerpse Tijdingen*[1]. Het is alweer tekenend, dat die in 1629 in plaats van drie keer nog maar eenmaal in de week konden verschijnen. Versteghen heeft op zijn oude dag (hij stierf pas in 1640) wat leven in de Zuid-Nederlandse brouwerij gebracht, maar hij kon het verval niet stuiten.

Op het meer zuiver letterkundig terrein waar wij indertijd De Harduyn en zijn vrienden werkzaam zagen[2], was hun ietwat bedeesde uchtendschemering dan ook door geen heldere dag gevolgd. Wat er in de laatste periode van de oorlog verscheen, rees niet boven het Rederijkerspeil of bepaalde zich tot zuiver stichtelijke letterkunde. Oneindig talrijk als de drama's en kluchten waren, die links en rechts in Brabant voor de Rederijkerskamers geschreven werden, maar één man heeft zich met zulk werk een naam in de Nederlandse letterkunde gemaakt, de Antwerpenaar Ogier, die als

de geesteshouding der historici in Noord en Zuid onder de bestaande omstandigheden, dat de Vlaamse levensbeschrijver van Sanderus in de Belgische *Dictionnaire de Biographie Nationale* de correspondentie in *Oud-Holland* niet kent, en de Hollandse levensbeschrijver van Hondius in het *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek* die in de bijdragen van de *Société d'Emulation de Bruges* niet.

1) Vgl. hiervór, blz. 397 (facsimile).
2) Vgl. hiervór, blz. 362 vgl.

jongeman enige kluchten schreef over de hoofdzonden. Hun onmiskenbare komische kracht viel in de smaak van het publiek; Ogier had Breero bestudeerd, maar kan niet in zijn schaduw staan. Zelfs zijn soms ondraaglijk rauw werk moest zich met een moraliserende bedoeling aandienen en verder is het al stichtelijke literatuur wat de klok slaat.

De Harduyn zelf vertaalde enkel nog Hugo's *Pia Desideria*, ofschoon hij tot 1641 geleefd schijnt te hebben. De Renaissance-stijl die hij eerst in het minnedicht, toen in de geestelijke poëzie had beproefd, en die men menen zou dat zich in Vlaanderen zo natuurlijk aan een gelijkgestemde beeldende kunst zou paren, kwijnde er weg vóor ze goed en wel geboren was, en dat terwijl ze in het ontroomste Holland met Hooft

en Vondel triomfen vierde. Alle leefkracht werd haar blijkbaar onttrokken door de geringschatting van de ontwikkelden voor de volkstaal. Behalve Hugo bracht de Societeit van Jezus nog verscheiden religieuze schrijvers van de eerste rang voort, die zich van het Latijn bedienden; de vermaardste was Sidonius Hosschius (De Hossche, van Merckem), wiens *Elegiae* na zijn dood in 1653 in pauselijke opdracht verzameld en uitgegeven werden. Het spreekt vanzelf dat er ook voor het volk stichtelijke lectuur geleverd worden moest, en wij hebben

NOORD-NEDERLANDSE UITGAVE VAN POIRTERS' WERK.

hiervóor[1] de merkwaardige preken van pater Costerus al besproken, die nog tot in deze periode voortwerkte. Overigens bepaalde het zich veelal tot vertalingen van wat vaak door Dietse schrijvers in het Latijn ontworpen was en tot verzamelingen van geestelijke liederen, die haast niets nieuws bevatten. De twee schrijvers die eindelijk weer iets echt oorspronkelijks in de volkstaal schiepen, deden dat niet in de hogere stijl die De Harduyn beproefd had en die in Holland voor Protestanten en Katholieken bereikbaar was, maar zo eenvoudig en rechtstreeks mogelijk. Ik behoef nauwelijks te zeggen dat ik met deze opmerking de letterkundige waarde van het werk Boëtius á Bolswert en pater Poirters niet bedoel te kleineren; maar niet alleen was dus het hele gebied der cultuur in de Zuidelijke Nederlanden onder de uitsluitende heerschappij der Contra-Reformatie gebracht, het aandeel van de volkstaal was tot loutere vulgarisatie, tot wat wezenlijk de menigte bereiken kon, ingekrompen.

Door het volkse element hebben inderdaad beide schrijvers hun letterkundige gave het best verwezenlijkt. Boete van Bolsward was een plaatsnijder, die te Antwerpen werkte, en lang niet de enige wiens Katholicisme hem uit het Noorden had doen wijken. *Duyfkens ende Willemijnkens pelgrimagie tot haren beminden binnen Jeruzalem*, dat in 1627 met prentjes van de schrijver verscheen, komt uit een lange middeleeuwse traditie voort en staat tevens onder invloed van de Jezuïetische mystiek. De tafereeltjes van de afdwalingen der wereldse Willemijnken zijn alleraardigst beschreven en het boek werd veel gelezen zelfs in Noord-Nederland. Pater Poirters was zelf Jezuïet en zijn oeuvre is veel uitgebreider dan dat van Boëtius en, steeds binnen strenge perken, ook veelzijdiger. Geboren te Oisterwijk onder het gebied van

1) Blz. 310.

Den Bosch, hadden studie en arbeid hem in alle hoeken van de Spaanse Nederlanden verblijf doen houden, Mechelen,

Leuven, Maastricht, Roermond, Duinkerken, Brugge, vóor hij en zijn oversten zich van zijn gave als volksschrijver bewust werden. Hij had meegewerkt aan de vertaling van het grote werk waarin de verrichtingen zijner orde bij de viering van haar eeuwfeest (1640) waren te boek gesteld; in 1644 verscheen de eerste versie van het volksboek, dat hij ten slotte *Het Masker van de Wereldt afghetrocken* noemen zou en waarvan in zijn eigen tijd de betekenis al ingezien werd. In eerste aanleg was het maar een bewerking van een van de vele stichtelijke emblemata-boeken, die onder de auspiciën der Jezuïeten in het Latijn ontstaan waren; ook Otto Vaenius, de schilder, had er, op aanstichting van Isabella zelf, zo een geschreven. Door de inlassing van voorbeelden uit het dagelijks leven, schetsen en verhaaltjes, en door een kleurige volkstaal, maakte Poirters er iets heel eigens van. Hij had daarbij weliswaar een voorganger gehad: niemand anders dan Cats, in wiens *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijd* de zedemeesterende emblemata-literatuur zo voortreffelijk gepopulariseerd was. Cats werd in het Zuiden even goed hoog geschat als in het Noorden. Zijn Protestantisme was immers niet van het dogmatisch soort; in de moraliserende strekking en afkeer van de wereld kwam zijn piëtisme niet slecht met de Jezuïetische wereldbeschouwing overeen. Poirters kon dus onbevreesd veel van Cats leren, maar hij is toch geen tweede Cats. De Jezuïet laat de eigen persoonlijkheid veel minder op de voorgrond komen dan de Zeeuwse burgerheer, en doet daarom ook niet zo dikwijls onaangenaam aan; hij is veel zuiverder en ook vuriger leraar en prediker, maar, in weerwil van zijn frisse volkshumor en levendige stijl, die in het proza Cats overtreft, ook veel minder belangrijke literaire verschijning.

5. Noord en Zuid tegenover elkander

a. Maatschappelijke verhoudingen

Overeenkomsten en verschillen tussen Zuid en Noord

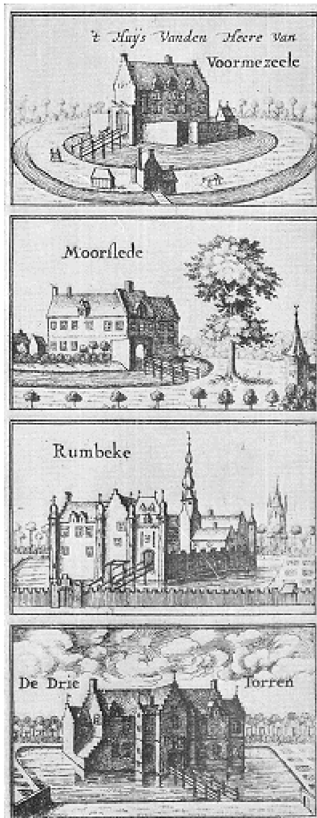
Zien wij nog even terug op de maatschappij, in Noord en Zuid, waaruit dit alles voortkwam. Staatkundige gebeurtenissen, economische expansie of verkwijning, cultuurleven - wij hebben de maatschappelijke verhoudingen hier en ginds in het verhaal van die verschillende bedrijvigheden en processen al op veel manieren kunnen gadeslaan, maar enkele meer opzettelijke opmerkingen dienen nog gemaakt.

Er was, als men het geheel der Nederlanden overziet, ook in dit opzicht nog veel dat alle gewesten gemeen hadden. Wij hebben gezien hoe diep een rechtsgedachte, in de vorm van eerbied voor bizondere rechten, die samenleving in Noord en Zuid doordrong; hoe overal een brede burgerstand bestond, die zich door gilde-bepalingen tegen de verwoestingen van het kapitalisme trachtte te verweren en door Rederijkerskamers (dit geldt echter steeds nog weinig voor de Noordoostelijke gewesten) aan letterkunde en gedachtenleven dacht mee te doen. Boven die burgerstand rees overal een aristocratie uit, een regentenstand, die van provincie tot provincie een verschillende constitutionele grondslag had en ook anders samengesteld was. Afgezien van het politieke machtsverschil, dat door de scheuring tussen die stand in Noord en Zuid teweeggebracht was, bestond de scherpste tegenstelling tussen

Holland en Zeeland aan de éne kant en de landgewesten der Republiek aan de andere kant, terwijl de toestanden in Vlaanderen en Brabant aan die beide uitersten verwant waren.

In heel de Republiek vormde de adel een volledig gesloten kaste, maar een grote machtspositie bezat hij alleen in de landgewesten. Daar waren, behalve in de stad Utrecht en de stad Groningen, de stadsheren weinig in tel. De steden waren betrekkelijk klein en hun economisch karakter vergeleken met dat van de grote steden in Holland, Zeeland, Vlaanderen en Brabant achterlijk: de grote handelsbloei ging buiten hen om; bovendien

waren hun magistraten, door 'gemeenslieden' of anderszins, veelal nog min of meer afhankelijk van hun bevolkingen (dat laatste was trouwens in Zeeland, zij het in mindere mate, ook zo). Burgemeesters van Arnhem of Zwolle of Leeuwarden verschenen wel als leden van hun gewestelijke deputaties ter Staten-Generaal, maar enig figuur maakten in Den Haag, in het algemene politieke leven der Republiek, uit die gewesten toch slechts de edelen. Daartegenover waren het in Holland en Zeeland de burgerlijke stadsregenten die de eigenlijke macht in handen hadden en die de grootste rol speelden op het nationaal toneel.

HERENHUIZEN IN HET IEPERSE. RAND VAN EEN KAART IN FLANDRIA ILLUSTRATA.

De Hollandse adel, weinig talrijk als hij was, verzwagerde zich met de machtigste burgergeslachten evenmin als die van de meer agrarisch en feodaal gebleven gewesten van het Oosten.

In de Zuidelijke gewesten nu bestond een talrijke adel, zoals in Gelderland of Utrecht, er waren belangrijke steden met rijke oligarchische geslachten zoals in Holland. Die laatste hadden echter in hun steden nog veel meer met de brede burgerbevolking, in haar wijkorganisaties en in haar gilden, te rekenen dan zelfs de regenten van de Overijselse en Gelderse steden. Terwijl zij in de Statenvergaderingen, vooral in die van Brabant, geheel door adel en geestelijkheid (de abten) overschaduwd werden. Toch bleven, althans in Vlaanderen, de twee groepen van adel en stadspatriciaat niet zo scherp gescheiden, zij vermengden zich onderling en met de ambtsadel.

Als men zich de verschillen hier en ginds veraanschouwelijken wil, stelle men zich de herenhuizen op het platteland en hun bewoners in de onderscheiden gewesten voor. In Vlaanderen en Brabant zogoed als in Utrecht en het Noordoosten telt men

de kastelen van middeleeuwse oorsprong en adellijke allure bij dozijnen: in de *Flandria Illustrata* ziet men de Vlaamse, het een meer het ander minder gemoderniseerd, maar alle van water omgeven, met ophaalbruggen en torens. De kastelen in Gelderland of Overijsel werden bewoond door de oude families, vergroeid met het land, veelal nog in het bezit van exorbitante feodale rechten. Maar als men in Vlaanderen achter de namen van die oude huizingen die van hun eigenaars zoekt, vindt men een bonte verzameling: sommige gaan terug tot de oudste geschiedenis van het gewest, maar dan weer bedekken de titels tot grootheid gekomen stadsheren of ambtenaren, - vreemdelingen onder die laatsten niet zeldzaam. In Holland nu stonden tussen de middeleeuwse bouwvallen hier en daar nog wel kastelen met slotgrachten en kantelen overeind; zij werden soms bewoond - zoals 'het hoge slot' te Muiden - door de vertegenwoordigers van steden die plattelandsdistricten beheersten, in enkele - gevallen ook nog door de overblijvende leden van de oude adel. Maar de heren op het platteland

van Holland waren meest de nog maar kort rijk geworden stedelijke patriciërs, die soms ook wel heerlijke titels verwierven, en daarmee zekere uiterst beperkte rechten (de aanstelling van predikanten en onderwijzers was er misschien het wezenlijkste van) maar over 't geheel bleef de stad hun eigenlijk verblijf en waren hun buitenplaatsen of hofsteden niets dan een ontspanningsoord, waaraan ook het uiterlijk van oud-adellijke herkomst ontbrak.

De Hollandse regentenstand

Alles bijeengenomen is die Hollandse regentenstand niet alleen de belangrijkste politieke factor, maar ook het merkwaardigste sociale verschijnsel in de Nederlanden gedurende heel de zeventiende eeuw en langer. Zeker het eigenaardigste. De historische overlevering is - ten dele wel juist daarom - weinig welwillend voor die stand geweest. Die vermenging van handel en bestuur, die politieke macht in handen van burgers, dat maakte op veel vreemdelingen een onaangename indruk, zoals trouwens heel de plotselinge ontluiking van het commercieel kapitalisme in de Noordelijke Nederlanden. De katholieke kerk had de handelsstand, die zij in zijn eerste opkomst verafschuwd had[1], nooit recht in haar stelsel weten te plaatsen en stond wantrouwend tegenover heel de instelling van geldkapitaal dat zich door interest vermeerderde; de adellijke beschouwing der maatschappij, en zelfs het kleinburgerlijk gilde-ideaal, - voor al die met de vastere verhoudingen van het verleden verbonden gevoelens en inzichten was de ontwikkeling in het rebelse, protestantse, republikeinse Holland een roekeloos doorbreken van alle banden. Ik wil niet zeggen dat de veroordeling, zelfs van Italiaanse of Franse waarnemers, gewoonlijk van een stellig katholiek standpunt uitging. Dat winstbejag de voorname drijfveer was, niet van de leidende stand alleen, maar van heel die samenleving, getuigen in ieder geval tal van zulke waarnemers met ergernis.

> In deze grote stad (*schrijft Descartes uit Amsterdam*), waar behalve mijzelf niemand woont die niet van koophandel leeft, is iedereen zo op zijn voordeel uit, dat ik er heel mijn leven zou kunnen blijven zonder ooit een sterveling te ontmoeten.

Het Amsterdam waar Vondel leefde en Rembrandt, P.C. Hooft, Barlaeus en Vossius! - maar is het voor Nederlanders nodig de belachelijkheid van zo'n uitspraak aan te tonen? Zij bewijst slechts, hoezeer de vreemdeling aan de buitenkant bleef staan. En de geringschatting waarmee door buitenlanders over de regenten gesproken werd (wij hoorden[2] Karel I) behoort tot dezelfde categorie van vooroordelen. Ontstaan uit de bierbrouwers, leerlooiers, zeepzieders van een paar generaties tevoren, die toen nog met de handelaars en reders gelijk opgingen, maakten de burgemeestersfamilies van Amsterdam - de bloem van heel de stand -, tegen het midden der zeventiende eeuw groothandelaar en kapitalist geworden, in hun eigen omgeving een grote verschijning, met hun fraaie huizen op de Singel of de Herengracht, hun buitenblijven in de drooggemaakte Beemster of aan de Vecht. Velen van de voorname Amsterdamse

1) Zie hiervóor, blz. 48.
2) Vgl. hiervóor, blz. 444.

regenten waren nog zakenmannen, leiders van grote bedrijven, of althans onmiddellijk er in geïnteresseerd, maar openbare bedieningen namen toch een al belangrijker plaats in hun leven in, en vaak bereidden zij er zich van jongsaf op voor. Dat nam niet weg, dat zij in het oog van vreemde beschouwers burgers bleven en dat het een gemeenplaats was er hen van te verdenken, dat zij geen andere maatstaf van staatkunde kenden dan laag gewin.

Een gemeenplaats niet enkel in den vreemde! Dat er waarheid stak in het verwijt dat zij de problemen van Nederland aan die van hun stad of van de handel ondergeschikt

maakten, heb ik hiervóor bevestigd. Toch moet men wel bedenken dat partijzucht dat verwijt wat al te breed heeft uitgemeten. De tekortkoming was soms ernstig, maar zij moet rustig in verband met het grotere geheel beschouwd worden. Zoals de handel zelf, die de Republiek hoog onder de volkeren opvoerde zonder haar een deugdelijke grondslag voor de toekomst te verzekeren, de resultante was van krachten die aan menselijke wil en regeling ontsnappen, zo was ook de Hollandse regentenstand met zijn bizondere kijk op de zaken een verschijnsel, een uitingsvorm van de historie van ons volk. Indien men begint met te erkennen dat de politiek van een organisme als Amsterdam aan de handel geweldige betekenis toekennen *moest*, dan blijft er in wezen en bedrijf van haar oligarchische dragers veel, dat voor het Nederlandse leven, in de verhoudingen zoals die door de scheuring nu eenmaal gegeven waren, grote positieve waarde bezeten heeft.

De gevaren van de oligarchische staatsinrichting zouden in de geschiedenis van de Republiek maar al te duidelijk blijken. Dat neemt niet weg dat zij begon met geslachten van ware regeerders te scheppen, en tegelijk een staatstheorie waarin hun verhouding tot de geregeerden lange tijd vastigheid vinden kon. De burgerij moest zich schikken naar de wettige overheid; besturen in stad en land kwam bij uitsluiting aan de raden en Staten toe, samengesteld volgens oud gebruik, en dat wilde zeggen zonder enige tussenkomst van ‘de gemeente’, ofschoon niemand door geboorte uitgesloten heette, en heel stellig was de leer dat de uitverkorenen allen ‘representeerden’ en getrouw over aller belangen waken moesten. Dat die ideale verhouding niet volkomen verwerkelijkt werd, spreekt vanzelf; soms ontbrak er zeer veel aan. Wij zagen in het beheer van Nieuw Nederland door de West-Indische Compagnie, hoe wantrouwig de heren tegenover heel de gedachte van zelfbestuur stonden, al vonden de kolonisten bij de Staten toch tegen Bewindhebbers wel enige steun. Wij zagen hoe zwaar binnenslands de godsdienstgeschillen het ideaal op de proef stelden, toen de gereformeerde burgerij en haar schutsmeesters hier en ginds fel tegenover elkander kwamen te staan; ook daar, het dient gezegd, bleek in de strijd en in de verwijten door Maurits en de Staten-Generaal aan de onderliggende regentenpartij toegevoegd, daargelaten in hoever die hun eigenlijke drijfveer vormden, dat men ‘verdrukking’ van de burgers als inbreuk op het nationale systeem aanvoelde. Ontegenzeggelijk maakten echter al vroeg veel regenten misbruik van de onverantwoordelijke macht die hun was toegevallen. Burgemeester Hooft, wij weten het, was slecht te spreken over de ‘eigenzoekelijkheid’ van enkelen van zijn ambtgenoten. Vondel schetst in zijn *Roskam* de ontaarding van het vaderlijk bestuur tot liefdeloze verdrukking, als hij de regenten tot de ‘gemeentenezel’ laat uitroepen:

> Het drijven is ons ambt, het pak is u bevolen.
> Vernoeg u dat ge zijt een vrijgevochten beest,
> Is 't na het lichaam niet, zo is het na de geest.
> Tot 's lichaams lasten heeft de hemel u beschoren.
> Dit past u bet(*beter*) dan ons. Gij zijt een slaaf geboren.

Maar Vondel was in 1626 (de vermoedelijke datum van het gedicht) nog in een bittere stemming tegen zijn immers Contra-Remonstrantse regenten. Als hij weldra in de Calvinistische predikanten, die hij zo diep haatte, weer de mededingers en vijanden van zijn stadsoverheid zien kan, verandert zijn toon aanmerkelijk. In die latere uitingen van de dichter, verheerlijkingen van Burgemeesteren, geestdriftige betuigingen van

eerbied en aanhankelijkheid jegens de van God gestelde machten, mogen wij dus het element van partijschap niet voorbij zien; bovendien werd de ouder wordende Vondel beheerst door een gemoedsbehoefte aan gezag. Dat alles verandert geenszins, dat zijn houding wel degelijk typisch heten mag voor gevoelens die in brede kringen van de burgerij, in alle Hollandse steden en in 't bizonder te Amsterdam, leefden.

En inderdaad, noch nepotisme noch curruptie namen in Holland in deze tijd heel erge vormen aan. In monarchale landen als Engeland of Frankrijk was het zeker met de reinheid van politieke zeden veel minder goed gesteld en in de Republiek zelf woekerden die euvels het weligst in Zeeland, maar vooral in Friesland, waar zelfs het woord *kuipen* zijn oorsprong had. De omkoopbaarheid van een man als Musch en van veel adellijke gedeputeerden uit de landgewesten was een begeleidend verschijnsel, niet van de Hollandse oligarchie, maar van het groeiend monarchisme, waartegen die zich verzette. Iets anders is het met de schandelijke oplichterijen ten koste van het land, waaraan in 1626 de leden van de Rotterdamse Admiraliteit zich schuldig gemaakt bleken te hebben. Maar daartegen barstte de openbare mening met groot effect los en na een streng onderzoek door de Staten-Generaal volgden er zware straffen. De oligarchie was nog niet zo in zichzelf besloten, of de afkeuring van het publiek raakte haar, en zij reageerde daarop.

Wat het publiek niet scheen te treffen, dat waren misstanden in de rechtspraak, die de moderne waarnemer met afgrijzen vervullen. Ook de rechtspraak was in handen van de regentenaristocratie, dat wil zeggen in de steden schout en schepenen, vaak met burgemeesteren, en op het platteland de baljuw (gemeenlijk benoemd door en voortkomend uit de regering van een overheersende stad) met de vierschaar der goede mannen. Van leken met andere woorden, en die met het van plaats tot plaats verschillende en onzekere, soms uit tegenstrijdige bronnen afgeleide recht hoogst willekeurig omsprongen. Het oude Germaanse beginsel, dat ik hiervóor[1] aanduidde, van de eedhelpers over en weer lijkt ons wonderlijk genoeg, maar de nieuwe Romeinse opvattingen van het strafrecht, die het sedert de latere middeleeuwen verdrongen hadden, plaatsten, zoals zij toegepast werden tenminste, de verdachte in een volslagen rechteloze positie.

De schrijvers over strafrecht, reeds de oude Vlamingen Wielant en De Damhoudere, die nog steeds gezag hadden, en ook de nieuwere, als in een volgende generatie Van Leeuwen, waarschuwden wel tegen misbruiken, maar gingen toch van zekere stellingen als onomstotelijk uit, die misbruiken onvermijdelijk maakten. Die stellingen waren vooral, dat voor straf, althans voor de doodstraf, een bekentenis gewenst zo niet onmisbaar is, en dat om een bekentenis te verkrijgen, mits er reeds overtuigend bewijs voorhanden is, pijniging mag worden toegepast. In feite werd met de beperkingen de hand gelicht, en niet alleen werd de pijniging gebruikt in twijfelgevallen, maar bovendien werd de zucht om een bekentenis af te persen alvorens men veroordeelde, nog aangewakkerd door de ingeslopen gewoonte om van een op bekentenis berustende veroordeling geen hoger beroep toe te staan. Dat wil zeggen dat de pijniging ook diende om de schepenbanken te vrijwaren van de dwarskijkers van het Hof der provincie. Daarin zaten juristen, die meer geneigd waren om zich aan de rechtsregels te houden, maar in de meeste provincies, en ook in Holland, wist de lekenrechtspraak zich aan hun toezicht te onttrekken.

Men ijst van de willekeur en van de wreedheid, die op deze maniervrij spel hadden. Daar kwam dan nog bij de misstand van het compositie-stelsel, dat wil zeggen dat de schouten voor bepaalde vergrijpen van rechtsvervolging afzagen tegen het betalen van een boete die zij zelf opstreken. Men heeft weinig verbeeldingskracht nodig om te begrijpen tot wat een corruptie dit aanleiding geven moest. De ver doorgevoerde decentralisatie die door de opstand als het ware geheiligd was, belemmerde de

1) Vgl. hiervoór, blz 28.

mogelijkheid van hervorming. Men herinnert zich[2] de Ordonnantie op het strafrecht in Alva's dagen, welker gezag door de opstand in de Noordelijke gewesten aangetast was. 't Is waar dat de waarborgen die zij bevatte, ook in het Zuiden de gruwel der pijniging niet wezenlijk geregeld hadden. In heel continentaal Europa was dat misbruik met het Ro-

2) Vgl. hiervóor, blz 219.

meinse recht ingeslopen en het vertoonde in verscheiden monarchale landen de ergste uitwassen. Over 't geheel moet gezegd dat de indruk die vreemdelingen kregen van de rechtspraak in de Republiek niet ongunstig was.

In Engeland, dat door zijn afwijkende methode van bewijsvoering voor de pijniging espaard bleef, was de rechtspraak der heren op het platteland nog wel zo willekeurig, en bij de veelvuldigheid der doodstraffen in Londen maakte hun schaarsheid in Amsteram een humane indruk. Als men de factor van het tijdvak mee in rekening brengt, toont de Nederlandse samenleving toch lichtpunten, waren de zeden zacht en voelde ook de klasse der rechters zich onderworpen aan een rechtsideaal.

De ontbindende werking van het opkomend kapitalisme, dat een groep door vroeger ongekende fortuinen boven de rest verhief, en dat over 't geheel de leer predikte van elk oor zich, had toch nog veel van het saamhorigheidsgevoel dat een ganse stad omvatte, onaangetast gelaten. De leidende regenten mochten nog zulke deftige heerschappen geworden zijn, de opkomst van hun geslacht ui bescheidener omstandigheden lag gewoonlijk nog vers in het geheugen. Alle regenten trouwens waren zo rijk en aanzienlijk niet als sommige. Tussen de vroedschap als geheel genomen en de welgestelde burgerij bestonden talloze vriendschaps en verwantschapsbanden. De koopmansstand, al werd er soms gemopperd, dat de regenten hun geld te zeer in land belegd adden om nog voldoende rechtstreeks bij de handel betrokken te zijn. wist toch zijn elangen in veilige handen, vond voor zijn wensen en inzichten gereed gehoor; en waar de voorspoed over 't algemeen zo verbazend was, voelde geen groep der bevolking zich gedrongen om 'de heren' de leiding der zaken te betwisten. Van een democratische geweging was nog in lang geen sprake. Allen vonden, zich intussen tezamen in trots om de stad.

Hoe sterk de oude gemeenschapszin nog was, kan men zien aan de vele scheningen en stichtingen die in alle Hollandse steden ten behoeve van het armwezen gedaan werden. Wie kent ze niet, de hofjes, weeshuizen, oudemannen- en vrouwen-huizen, die in de zeventiende eeuw ontstonden.

En de zorg voor de armen werd niet alleen aan het particulier initiatief noch aan de diaconie overgelaten. De armoede was ook in de Hollandse steden, met hun levendige conomische activiteit, een probleem, maar zowel de verschillende gasthuizen en weeshuizen als de bedeling van huiszittende armen stonden onder beheer van de stad, die meestentijds de opbrengst van bepaalde belastingen ter bestrijding van de kosten aanvees. Een befaamd instituut waren de tuchthuizen - Amsterdam was hier nog vóór het eind van de zestiende eeuw voorgegaan -, die bestemd waren om de bedelaars en leeglopers van de straten te houden. In de Noord-Nederlandse steden lukte het wel die laag - een Europees verschijnsel, teken van een sociale ontwrichting die sedert de late middeleeuwen zorg bleef baren - in toom te houden. Maar in Antwerpen, waar men onmiddellijk na het sluiten van het Bestand dat Hollands voorbeeld had laten onderzoeken en het in een eigen tuchthuis navolgde, raakte het door te schriele voorziening van de kant der berooide stadsregering spoedig in moeilijkheden en werd men dat afzichtelijk schouwspel van de haveloze bedelaars niet kwijt. De tuchthuizen in Noord-Nederland werden in de praktijk dikwijls maar al te slordig en hardvochtig beheerd. Aan hun oorsprong had niettemin een waarachtig humanistische opzet gestaan om in plaats van de gruwelijke en nutteloze lijfstraffen een behandeling te stellen die verbeterend en opvoedend werken zou. Als in Utrecht het Hof mensen tot levenslange opsluiting veroordeelt,

tekent Van Buchell, een van de ‘regenten’, die namens het stadsbestuur toezicht hielden, in zijn dagboek op:

> Daar (*terwijl*) nochtans het tuchthuis ingesteld is (*om*) tot beteringe van leven te brengen die verkeerd zijn .... niet om te dienen tot eeuwige gevangenisse (*hetgeen, zegt hij nog, tot* desperatie *leidt*).

Hij was niet de enige die aan de oorspronkelijke geest trouw bleef en over 't geheel, in hoeveel ook de uitvoering te kort schoot, had men in het armwezen een bewijs niet enkel van de welvaart, maar van de gemeenschapszin der Noord-Nederlandse samenleving. Dit was geen bizondere verdienste van de oligarchie natuurlijk, het getuigt van een in veel wijder kring actieve geest, maar waarin de regenten ten volle deelden. In het stadsbestuur zelf blijkt dat bijvoorbeeld in de kloek ontworpen en krachtig doorgezette

HEILIGE GEESTHOFJE DEN HAAG 1616.

uitbreidingen van Amsterdam, die aan de stad dat prachtig grondplan van de op het IJ rustende concentrische halfcirkels van grachten schonk; en in de bouw van het stadhuis op den Dam, uitgerust met een pracht, waarin trots en kunstzin van de tijd weerspiegeldwer den, een waar burgerpaleis, dat weliswaar Burgemeesteren in hun kamer een ongenaakbare burcht verschafte, maar welks burgerzaal en galerijen voor heel de ingezetenschap open stonden.

P.C. Hooft, Amsterdams burgemeesterszoon, bewijst in zijn persoon genoegzaam, dat een verfijnde en echt Nederlandse cultuur in die kringen een groeibodem vond. Zo'n verfijnde geest kwam uit de bredere burgerij niet voort, zo'n echt Nederlandse figuur was onder de adel onbestaanbaar. Maar ook op politiek gebied bracht de Amsterdamse regentenstand in dit tijdperk wezenlijk grote figuren voort, mannen die vanuit hun burgemeesterszetel richting aan de staatkunde van de Republiek gaven: daar waren Reinier Pauw en Andries Bicker. Pauw, die de leidende positie (men noemde dat ‘het magnificat’) te Amsterdam bezat in de laatste jaren van het Bestand, was een groot reder, oorspronkelijk Bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie. Bicker beheerste de regering der stad van ongeveer 1627 af in verbond met zijn broers en de met hen verzwagerde familie De Graeff; allen rijke kooplieden en reders. Bij alle verschil in politieke richting tussen de felle Contra-Remonstrant en de heerszuchtige Libertijn treffen in beide gevallen de sterke, hartstochtelijke karakters, gekenmerkt door overtuiging en machtsverzekerdheid. Dat beantwoordde aan het

trotse opbloeien der stad, maar de eigenaardige regeringsgebruiken te Amsterdam, die machtsconcentratie in handen van een leidende persoonlijkheid bevorderden, moeten toch ook als verklaring aangevoerd worden. In ieder geval is het de meest volslagen miskenning van historische

realiteit zowel als van nationale eigenheid, zou men ten overstaan van die scherpe koppen van waarachtige staatslieden, welke uit de brede regentenstand oprijzen, nog slechts van bekrompen koopmansgeest of eigenbaat willen spreken.

b. Het eenheidsbesef en zijn beperkingen

In de voorgaande paragrafen - gelijk in de voorgaande hoofdstukken - hebben wij de gewelddadige verscheuring van een natuurlijk geheel verder zien doorwerken. Nog steeds was er veel meer dan de overeenkomst van taal tussen Vlaanderen, Brabant, Opper-Gelder en de Noordelijke gewesten; een gemeenschap bestond voort van maatschappelijke en culturele tradities, die nog een taai weerstandsvermogen bezat.

Om te beginnen bestonden er over de nieuwe (en nog zo onvaste) grens heen talrijke persoonlijke betrekkingen. De Vlaamse en Brabantse uitgewekenen en hun nakomelingen die zo'n rol speelden in 't Noorden (ik herinner even aan hier of daar reeds te pas gekomen namen: Plancius, Usselinx, De Laet, Pieter van de Broeck, Melyn, de Elseviers, Gomarus, Daniël Heinsius, Vondel, Huygens, Hals; Cats' vrouw en Hooft's tweede vrouw waren van Antwerpen) hielden gewoonlijk de kennis met in het Zuiden gebleven verwanten nog aan. Aan de andere kant waren er Boëtius van Bolswert, Jansenius, Otto Vaenius; de broer van die laatste, teruggekomen naar het Noorden en secretaris van Den Haag geworden, toonde in zijn familie een beeld van de geestesverdeeldheid der natie.

Nergens komt de grond van eenheid duidelijker uit dan in de schilderkunst. Sedert men gewoon is geraakt de Utrechtse school te vergeten en alles wat italianiseerde in de Hollandse evenzeer, om tevens de Vlaamse school kort en goed met Rubens te vereenzelvigen, heeft men een eenvoudige tegenstelling Noord-Zuid kunnen construeren, waarvan wij gezien hebben hoe weinig zij aan de werkelijkheid beantwoordt. Evenals in de middeleeuwen was de neiging tot de schilderkunst een trek waarin de cultuurgemeenschap van Holland, Utrecht, Brabant en Vlaanderen zich uit, en het dooreenlopen van de tradities en de gedurige uitwisseling van invloeden en persoonlijkheden waren zelfs door de oorlog nauwelijks verminderd. In het Noorden kenden de liefhebbers het werk van de Antwerpenaars grondig en stelden het op de hoogste prijs; niet alleen Rubens, ook Snijders, Jordaens, Van Dijck, zelfs de onbeduidende bloemstukschilder Daniël Seghers, een Jezuïet, werden door Vondel en Huygens met voorliefde geprezen en door de Stadhouder begunstigd. Niemand dacht eraan van twee schilderscholen, een Hollandse en een Vlaamse, of een Noord-Nederlandse en een Zuid-Nederlandse te spreken. Als Huygens omstreeks 1630 de ‘historie-schilders’ opsomt, noemt hij de Amsterdammers, de Utrechtenaars, de Hagenaars, de Antwerpenaars, in éen woord die van Nederland (‘Belgium’[1]) in zijn Latijn)

1) Het woord *Belgium* in het 16e en 17e-eeuwse Latijn is schuld aan heel wat misverstand bij lateren. De uitgever en vertaler van Huygens' autobiographie, waarin de aangehaalde passages voorkomen, Dr. Worp (*Oud-Holland*, jaargang 1891), vertaalt *Belgium door* Nederland en *Belga* door Nederlander telkens wanneer de samenhang die vertaling klaarblijkelijk eist; en toch, wanneer Huygens schrijft: ‘Delphi, Batavi (*Batavia*?), Belgium, Europa’ (blz. 121), vertaalt hij: ‘Delft, Nederland, België, Europa’, terwijl Huygens een climax bedoelde: ‘Delft,

en van allen is P.P. Rubens het hoofd en de Apelles, die ik onder de wonderen der wereld stel .... Hij is niet aan de afgunst der Italianen ontkomen, noch,

Holland, Nederland (of de Nederlanden), Europa'. Dezelfde fout begaat Dr. Sabbe in *De Moretussen en hun kring*, blz. 13, waar hij Balthazar Moretus om vrede 'voor de Belgen' laat bidden, terwijl deze (dit was zelfs nog maar in 1589!) natuurlijk aan het geheel der Nederlanden dacht: en blz. 119, in uitingen van Grotius en Gevartius en Schottus. In de laatste plaats eist toch reeds de samenhang de vertaling *Nederland*, waar Sabbe *België* schrijft: 'Dit was een van de voornaamste redenen, waarom ik het deel van België waar gij woont wens te bezoeken; de oorlog heeft dit lang verhinderd, en na de wapenstilstand weerhield mij de vrees dat men dit kwalijk zou opnemen.' Waarom zou de oorlog het Grotius moeilijk gemaakt hebben één deel van het gehoorzame Zuiden te bezoeken meer dan een ander? Maar het gebruik van *Belgium* of *Belgica* voor Nederland staat vast, geheel afgescheiden van de samenhang in een bepaalde passage. Ook waar Nederland feitelijk reeds Noord-Nederland betekent, vertaalde men gewoonlijk door *Belgium* of *Belgica*. Dit was zelfs officieel gebruik. In diplomatieke stukken noemden de Noordelijke Staten-Generaal zich *Ordines Generales Foederati Belgii*; men sprak ook van *Belgica Societas Indiae Orientalis* (de Nederlandse Oost-Indische Compagnie); een voorbeeld in Engels-Nederlandse nota's bij *Aitzema*, VIII, blz. 1537. De Groot gebruikt in het latere gedeelte van zijn *Annales et historiae de rebus belgicis* (hetgeen natuurlijk niet anders dan door 'Nederlandse zaken' vertaald kan worden) het woord *Batavus* om Noord-Nederlands aan te duiden (in het officiële privilege vóor in mijn uitgave - Blaeu 1658 - heten de Noordelijke Staten-Generaal *Ordines Foederatae Belgicae*); maar altijd betekent *Belgica* de Nederlanden. B.v. *Ordines totius Belgicae* (blz. 62); en ook op het laatst nog: *validum esse, si cohaereat, Belgicae corpus* ('dat het geheel der Nederlanden, als het bijeenblijft, sterk is'; blz. 781; 1608). Ik verwijs nog naar de afbeelding hiervóor, blz. 282, die uit 1626 dagtekent en op welke de Willem's lijk bewenende *Belgia* natuurlijk niet 'België' voorstelt. Ik herinner ook aan de *Nimpha Belgica* van de hiervóor, blz. 303 vermelde allegorie, die de twee groepen der dan (in 1594) strijdende gewesten verzoenen wil, en wijs op de kaart die in het volgend deel een plaats zal vinden, met opschrift: *Nova Belgica sive Nieuw Nederlandt* (1656). Ik vermeld eindelijk de titels van een vertaling van Guicciardini's beschrijving van de zeventien gewesten in 1648 te Amsterdam uitgegeven: *Belgium, dat is: Nederlandt*...., en van een in 1715 eveneens te Amsterdam verschenen werk: *Antiquitates Belgicae of Nederlandtsche oudtheden. Zijnde d'eerste opkomst van Holland, Zeeland, 't Sticht Utrecht, Overijzel, Vriesland, Brabant, Vlaanderen, enz. .....*

Dit zijn willekeurige voorbeelden, die tot in het oneindige vermeerderd zouden kunnen worden. Als onze tijdgenoten het woord *België* niet zo gaarne binnensmokkelden, waar de samenhang het niet duidelijk verbiedt (of zelfs dan!), zou dit alles niet gezegd behoeven te zijn. Nu heb ik nogeens uitdrukkelijk willen waarschuwen, dat in een menigte van gevallen een aardig blijk van voortbestaand Nederlands eenheidsbesef door dit misverstand weggewist is.

> God beter het, aan die der Engelsen, die zich door hun opkopen van vreemde schilderijen inbeelden de bekwaamheid te bezitten van over Rubens een oordeel te vellen! Maar hoe vaak heeft hij die nevelen door zijn zon niet weggevaagd! Ik voor mij heb altijd de overtuiging gehad, dat er niemand is, noch dat er buiten de Nederlanden licht iemand komen zal, die hem in rijkdom van vinding, in gedurfde lieftalligheid van vormen, of in volkomen verscheidenheid van alle schildersoorten evenaren zal.

Men voelt dat Huygens' nationale trots voor de grootheid van Rubens tegenover Italianen en Engelsen in het geweer komt. Zelfs als in een volgend tijdperk de voortzetters van Van Mander aan het werk tijgen, dan houden zij zich nog steeds aan Van Mander's plan, de Zuid-Nederlander De Bie niet minder dan de Noord-Nederlander Houbraken, en behandelen als Nederlandse schilders Hollanders en Vlamingen door elkaar.

In de letterkunde was het eenheidsbesef niet minder sterk, al lagen daar de verhoudingen ook zeer anders. Want terwijl in de schilderkunst de Vlamingen het hoogste aanzien genoten, schonken de Noordelijken op letterkundig gebied weinig aandacht meer aan wat in het Zuiden gebeurde, - en is het wonder? Huygens en Anna Visscher, die correspondentie met Zuidelijken hadden, kwamen als vanzelf met kringen in aanraking voor welke het Latijn de cultuurtaal was; ook voor Vondel geldt dat: op hun peil gebruikte men in Vlaanderen en Brabant het Nederlands nauwelijks meer. Die dat deden, niettemin, voelden zich door het voorbeeld van de bewonderde Hollanders gesterkt. Wat een ongekend feit in de verhouding tussen Noord en Zuid, dat het Noorden de letterkundige toon aangaf, - maar zo was het nu! Willem van der Elst, pastoor te Bouchoute, schreef in 1622 tot inleiding van een bundel van zijn *Gheestelyke Dichten*:

> (Hij) die de rechte wet van dichten zoekt te leren.
> Tot Heinsium en Cats profijtlijck hem zal keren.
> Dees twee, nu lang vermaard voor mannen van verstand,
> Doen daarvan schoon vertoog aan heel het Nederland.

Dat geestelijken de lessen van Cats niet schuwden, zagen wij hiervóor al aan Poirters. aar ook als een paar jaar nadat Van der Elst schreef, een Brugs geletterde, De Wree, heldendaden van de graaf van Bucquoy wil verheerlijken, verstout hij zich dat in het Nederlands te doen, alleen omdat 'dien taal-geleerden Heins' hem daarin voorgegaan 't is waar dat hij hem 'de Gentse nachtegaal' noemt en zegt dat hij verzen 'in het Vlaams' had uitgegeven, maar het is al ironie genoeg dat hij voor zijn lofdicht op een veldheer in Habsburgse dienst het voorbeeld van een professor aan de ketterse hogeschool van Leiden inriep. De schuchterheid van zijn 'Vlaamse Muze' is intussen kenmerkend. Over het algemeen bleven de strijdliederen en de politieke poëzie, waarin de beste geesten van het Noorden soms werk van onvergankelijke schoonheid leverden, in het Zuiden in handen van Rederijkers en volksdichters. 't Waren Rederijkers die soms naar aanleiding van de oorlogsgebeurtenissen over de grens heen twistgeschrijf voerden. De grote Noord-Nederlandse dichters vonden daartoe in het Zuiden hun portuur niet; pater Costerus of Versteghen konden zij als zodanig toch niet beschouwen. Wanneer figuren van nationale grootte gelijk Voetius en Jansenius na de overgave van en Bosch elkaar bestoken, gaat het van de kant van de Leuvense theoloog in het Latijn. Ik heb hiervoor terloops al wel opgemerkt, dat de ontwikkeling van een algemeen beschaafde taal in het Noorden geen zeer gunstige omstandigheden vond. Predikanten, politici en letterkundigen, de drie groepen aan wie zij het meest dankte, spraken elk hun eigen soort Nederlands, terwijl door de verfransende invloed die van het Oranje-hof over de aristocratie uitstraalde, de eenmakende factor ontbrak. Inderdaad raakte grote Noord-Nederlandse adel in deze tijd dieper verfranst dan onder de inwerking der Boergondische traditie geschied was, die in Holland toch iets minder machtig placht zijn dan in Brabant en Vlaanderen, en in de Noordoostelijke gewesten nog veel minder machtig dan in Holland. In weerwil van die zwakheid, er wás in het Noorden op dit gebied ontwikkeling en in het Zuiden eer teruggang.

De predikanten en de politici noemde ik naast de letterkundigen. De gereformeerde kerk oefende een machtige invloed op de verbreiding van een standaard-Nederlands, niet alleen door de bijbelvertaling, maar ook door de preek; en de staatsvergaderingen, hoezeer ook 'de stadhuistaal' doorspekt was van Franse woorden, niet minder. De invloed van de katholieke kerk in het Zuiden ging zeker in dezelfde richting; dat de bekendste Nederlandse dichters van het tijdvak, De Harduyn en Poirters, geestelijken waren, is geen toeval; maar die invloed ging niet zover, omdat in de hogere sferen van de kerk het Latijn een belemmering vormde. Een figuur als Costerus die, hoe voortreffelijk schrijver ook, geen andere ambities had dan tot het volk te spreken, is eigenlijk meer typisch. En is zeker waar, dat de Staten van Brabant en die van Vlaanderen en van Opper-Gelder, evenals de gewestelijke gerechtshoven, nog steeds voortgingen een Nederlands te gebruiken dat van de stadhuistaal van het Noorden heel weinig verschilde. Alleen, hoe onbelangrijk was hun rol vergeleken bij die van de overeenkomstige lichamen in de Republiek! En bovenal, er was in het Zuiden geen centraal punt van samenkomst, zoals de Staten-Generaal voor het Noorden vormden; en als het er voor korte tijd nog eens was, trouwens, zoals in 1632, dan dwong de aanwezigheid der Waalse Gedeputeerden tot het gebruik van Frans; en ondertussen werd heel de permanente centrale administratie in het Frans gevoerd en moesten de ambtenaren en juristen niet alleen gedurig die taal gebruiken in hun verkeer met Brussel, maar werd het de lijftaal voor allen die tot de hoogste toppen

stegen. Daarmee nu biedt de Republiek een scherpe tegenstelling. Van onder tot boven was het Nederlands de politieke, de ambtelijke en de rechtstaal. Het Oranje-hof was een haard van verfransing, maar dat moet maatschappelijk verstaan worden: in zijn functie, in zijn verkeer met de staatslichamen, als Stadhouder, kon geen Prins van Oranje ooit een andere taal dan het Nederlands gebruiken.

Zo begon tussen Noord en Zuid die uiteenwijking op het gebied van de omgangstaal

welke in de volheid der tijden, in de negentiende eeuw, een onoverbrugbare kloof zou lijken. Het Hollands, gedragen door de overmacht van het leidende gewest, veroverde de hele Unie; - het ging zelfs, gestuwd door dezelfde politieke en kerkelijke factoren, oostwaarts de grenzen over: door de garnizoenen, door de afhankelijkheid van Den Haag, maar vooral door de invloed van hun gereformeerde predikanten verkreeg het Hollands in Oost-Friesland en in Kleef een sterke positie. Voor de verhouding tussen Noord en Zuid was de ontwikkeling waardoor het Hollands de grondslag van de nieuwe beschaafde taal werd, op zichzelf geen gevaar. Dat dialect toch was veel nader aan het Vlaams-Brabants verwant dan aan het Saksisch van de Oostelijke gewesten (om van het Fries nog te zwijgen); bovendien werd er met de tot dusver in het Zuiden opgebouwde traditie van letterkundige taal volstrekt niet gebroken en Vlaamse en Brabantse uitgewekenen deden zich ook bij de nieuwe opbouw terdege gelden. Het eigenlijke verschil is, dat in het Noorden de gemeenschappelijke cultuurtaal voortging zich te ontwikkelen en tegelijk haar heerschappij uitbreidde, terwijl zij in het Zuiden versteende en haar heerschappij over de dialecten verslapte. Het Zuiden had ook zijn Oosten, en men herinnere zich het taaltje eens, dat de Opper-Gelderse edelman Van den Bergh aan zijn Noord-Gelderse verwant Culemborch schreef[1)], - hetzelfde taaltje dat Culemborch's grootvader sprak[2)], maar de Culemborch van nu antwoordde in algemeen-Nederlands.

Overigens moet men zich niet voorstellen dat deze taaltoestanden reeds nu tussen Noord en Zuid vervreemding brachten. De tijd was nog ver, dat Vlaamse en Brabantse heren in omgang met Noordelijke standgenoten hun eigen taal niet zouden durven gebruiken, en wat dialectische verschillen aangaat, zó diep was zeker de beschaafde taal in het Noorden nog niet doorgedrongen, of de Hollanders hoorden van Groningers en Overijselaars in de Staten-Generaal soms heel wat vreemder klanken, dan hun bijvoorbeeld de rede van de Aartsbisschop van Mechelen in 1632 kan hebben voorgekomen. De Zuidelijken van hun kant hielden op het letterkundig gebied aan de eenheid stevig vast. Wij zagen daar iets van in de navolging van Heins, Cats, Vondel, die men zich veroorloofde. Eigenaardig blijkt het ook uit de verontwaardiging waarmee in een politieke pennetwist over een veldtocht van Frederik Hendrik een Antwerpenaar de spot van de Deventer dichter Jan van der Veen terugwijst, die hem en zijn landgenoten meende na te bootsen door verzen boordevol van de monsterlijkste bastaardwoorden te schrijven:

Waarom verwijt gij ons die uitheems-hoofse streken?
Weet gij wel, botte muil, dat plachten zo te spreken
Al die hanteerden ooint de redenskonst, alom,
Zowel in Holland als in 't Brabants-Hertogdom?

Er is geen twijfel mogelijk, ook al vermaakte men zich in 't Noorden graag met Breero's spotbeeld van de Spaanse Brabander, of het bewustzijn van taalgemeenschap gaf inhoud aan het Nederlandse eenheidsbesef. Dat eenheidsbesef was nog gangbaar, al drukte het zich ook doorgaans in de term 'de zeventien provinciën' uit. Landkaarten en beschrijvingen werden nog op die grondslag vervaardigd; zelfs in notariële acten blijven de zeventien provinciën een erkende grootheid; in de benamingen 'Nederland' en 'Nederlander' (*Belgium, Belga*) werden Noord en Zuid nog verenigd. Maar dat

1) Zie hiervóor. blz. 413.
2) Hiervóor. blz. 262. Vgl. ook 255.

de staatkundige betekenis van dat eenheidsbesef beperkt was, behoeft nauwelijks herhaald te worden. De zeventiende eeuw had grote eerbied voor de eenmaal bestaande staat; in ieder geval leidde zij diens rechten uit heel andere overwegingen af dan die van

EEN DER TONEELVERTONINGEN IN DE AMSTERDAMSE SCHOUWBURG TER VIERING VAN DE VREDE VAN MUNSTER OP 23 JUNI 1648.

culturele saamhorigheid. Dat er tussen deze en de mogelijkheid of wenselijkheid van een Nederlandse hereniging wel eens enig verband gelegd werd, hebben wij gezien; maar op zijn hoogst was dat een bijkomstige gedachte. Anna Roemers Visscher was wel getroffen door het monsterlijke van de oorlogstoestand, die nu al zo lang tussen Noord en Zuid bestond. In een befaamde brief na een harer bezoeken aan het Zuiden schreef zij aan Pieter Roose, de voorzitter van de Geheime Raad, hoe een aanzienlijk gezelschap ten huize van de Raadpensionaris Cats diens gezondheid gedronken had.

> In 't midden van die vrolijke maaltijd werd mijn herte beroerd en (ik) beklaagde in mijzelve het jammer van 't schone Nederland, verwoest en verdrukt van die helse furie, het vervloekte oorlog.

Maar ook zij maakte in diezelfde brief onderscheid tussen haar 'vaderland' - het Noorden - en haar 'vrundenland' - het Zuiden -. En als Vondel, ook hij katholiek, in 1648 de vrede van Munster viert met zijn landspel *de Leeuwendalers*q, aanvaardt hij de staatkundige tweeheid zonder bedenking.

> Landskroon (*Spanje*) kende (*erkende*) de Noordzijde van Leeuwendaal voor een VRIJHEID op zichzelve. Men verwelkomde en omhelsde malkandere van wederzijde, en hierop ging de bruiloft in.
>
> ....
>
> De koeien geven melk en room.
> Het is al boter tot den boöm.
> Men zingt al Pais en Vree.

Dat de vrede van Munster niet alleen de Spaanse Nederlanden geknot en verzwakt tegenover de bedreiging van Frankrijk liet, maar een toestand bestendigde waarin de Nederlandse beschaving in het Zuiden meer en meer verkommeren moest, - was er iemand die het begreep?

Bronnen der aanhalingen

Afkortingen

W.H.G.U., B.M.H.G.U., K.H.G.U., B.H.G.U.: Werken, Bijdragen en Mededelingen, Kronijk en *Berigten* van het Historisch Genootschap te Utrecht.
R.G.P., Rijks Geschiedkundige Publicatiën.
W.L.V., Werken van de Linschoten-Vereniging. *Knuttel:* W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de Pamfletten-verzameling .... in de Koninklijke Bibliotheek* (Den Haag).
Archives, Archives de la Maison d'Orange-Nassau uitg. door Groen van Prinsterer.
Bor: Pieter Bor, *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlandsche oorlogen;* aangehaald naar de uitgave van 1621, 1626.
Van Meteren: Emanuel van Meteren, *Historiën der Nederlanden en haar Naburen Oorlogen;* uitgave van 1663.
Reyd: Everhart van Reyd, *Voornaemste geschiedenissen in de Nederlanden en elders;* 1626.
Aitzema: L. van Aitzema, *Saecken van staet en oorlogh;* aangehaald naar de quarto-uitgave, 1655 en vervolgens.
V.M.K.V.A.: Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie.
B.V.G.: Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis.
T.v.G.: Tijdschrift voor Geschiedenis.
Fruin, *V.G.: Verspreide Geschriften*.

blz.

23:	*Vita Lamberti*, aangeh. Van der Essen, *Les saints mérovingiens* (Lat.).
26:	(a) *Vita Lebuini*, aangeh. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóor de Hervorming, I*, 165 (Lat.; (b) *Vita Ludgeri*, aangeh. W.P. Ker, *the Dark Ages* (Lat.).
37:	Moll, *a.w.*, I, 282.
43:	*Vlaamsche kroniek*, uitg. Blommaert en Serrure, Mij. van Vl. Bibliophielen, III, 22 (eind 15de eeuw).
45:	Jan van Heelu, *Slag van Woeronc*.
48:	Alpertus, *De diversitate temporum, W.H.G.U.*
56:	Zie echter Van Laar in *B.V.G.*, 1929.

58:	(a) *Hist. de Belgique*, I; (b) *Reinaert*, vs. 99.
62:	(2), 63 (2), 64 (3): *Spieghel Historiael*, Proloog; *Derde Martijn; Sp. Hist*., Proloog; *Sp. Hist., IV; Heiml. der Heiml.; ib.; Lekenspiegel*, III, 15.
69:	Boendale, *Jan's Teestije*, vs. 1136 vlgg.
72:	Melis Stoke, *Rijmkroniek*, IV, 1043-5.
79:	(a) Froissart, *Chroniques*, uitg. K. de L., II, 224 (Fra.); (b) Boendale, *Van den derden Eduwaert*, blz. 332.
83:	Boendale, *a.w.*
84:	K. de L., *Hist. de Fl.*, III (Fra.?).
91:	Blommaert, *Oud Vlaemsche Gedichten*, II; vgl. L. Willems, *V.M.K.V.A.*, Nov. 1923.
100:	Uit ‘Hoe d'ierste partiën in Holland kwamen’.
110:	Aangeh. K. de L., *Hist. de Fl.*, IV, 159 (Lat.).
111:	Aangeh. bij Fris, ‘Het Brugsche Calfvel van 1407’ in *Annales de la Société d'Arcéologie de Bruxelles* (3).
114:	Chastellain, aangeh. Fredericq, *Les ducs de Bourgogne* (Fra.).
116:	Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, 377.
119:	(a) Fredericq, *a.w.;* (b) Fris, *a.w.* (c) *Dagboek v.d. Gentsche Collatie* (brief v. Dendermonde).
126:	Chastellain (Fra.).
128:	Molinet, aangeh. Fris, *a.w.*, 142 (Fra.).
129:	Gachard, *Documents inédits*, I, 256 (Fra.).
132, 133:	Aangeh. Kalff, 16e *eeuw*, I, 112.
133:	De kok Van Leeuwen.
135:	Van Vloten, *Middelned. Proza.*
146:	Friedländer, *Altniederländische Malerei*.
154:	‘Gij zijt onze leidsman en vorst, strijd onze strijd.’
156:	(a) Molinet, *Chronique*, II, 33 (Fra.); (b) Amelgard, aangeh. K. de L., *Hist. de Fl.*,

	V, 271 (Fra.); (c) Commines, *Mémoires* (uitg. 1925), II, 302 (Fra.).
158:	Aangeh, K. de L., *a.w., V*, 470 (Fra.).
159:	*Dagboek van Gent*, aangeh. Fris. *Hist. de Gand*, 161.
167:	Aangeh. Blok, *Gesch. v.h. Ned. Volk.*
168/9:	Heda, aangeh. Pirenne, III (Lat.).
169:	Aangeh. Theissen, *Karel V in N. Ned.*, 57.
171:	Aangeh. Henne, *Règne de Ch.V*, VIII (Fra.).
175:	Naar de Fr. vertaling, 154 (It.).
176:	(a) *A.w.* 246 (It.); (b) 'Carel van Gendt', in *Bibl. Reform. Neerl.*, VII, 535.
178:	Aangeh. Kalff, 16e *eeuw*, I, 451.
183:	Aangeh. Roersch, *L'humanisme beige* (Lat.).
184, 185:	Anna Bijns, *Refereinen*, 105.
187:	Burgon, *Life of Gresham* (Eng.).
196, 197:	*Vita Viglii*, aangeh. Fruin, *Verspr. Geschr.*, I (Lat.).
198:	(a) Lasco, *Opera*, II, 349, noot 2; (b) Van Schelven, *Nederduitsche Vluchtelingenkerken*, 112.
200:	(a) *Bibl, Reform. Neerl.*, VIII, 374; (b) B.v. *Kroniek v.G.v. Haecht*, uitg. v. Roosbroeck, 66.
205:	*A.w.*, 72.
207:	Van Vaernewijk, *Van die beroerl. tijden.*
208:	Aangeh. Knappert, *Opkomst v.h. Protestantisme*, 241.
213(2), 214, 219, 220:	Geuzenliedereri laatstelijk uitgegeven door Kuyper, 1925.
216:	Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, III, 142, en Fruin, *V.G.*, II, 89 (Spa.).

222:	Aangeh. Fruin, *V.G.*, II, 172 (Lat.).
223:	Walsingham aan Elisabeth, bij Conyers Read, *Walsingham*, I, 154 (Eng.).
224:	Brieven van Oranje, *Archives*, III, 512 en IV, 4 (Fra.).
225:	*Archives*, IV, 29; brief van Neuenahr: 'on a ouy ung grand jamergeschrey.'
226:	*Bor*, I 6de boek, 269.
228:	(a) Van Vloten, *Ned. Volksopstand*, 1572/3, blz. XILIV; (b) aangeh. door J.C. Boogman in *T.v.G.*, 1942, 84 (Lat.).
230:	*Bor*, I, 6de boek, 275.
231:	*Bor*, I, 6de boek, 266 vo.
232:	(a) Kluit, *Holl. Staatsregering*, I, 378 (brief aan Gouda); (b) Bakh. v.d. Brink, *Cartons*, II, 202.
232/3:	*A.w.*, 205.
234:	*Bor*, I, 6de boek, 302 vo.
236:	*Bor*, I, 6de boek, 327.
240:	*Oude verhalen van het beleg van Leiden*, uitg. Fruin.
246:	Japikse, *Resolutiën der St. G.* (*R.G.P.*), I, 8.
250:	(a en b) Bondam, *Verzameling van onuitgegeven stukken*, I, 283; (c) De Jonge, Unie van Brussel, II, 17 (Lat.).
251/2:	*Corresp. de Philippe II*, aangeh. Blok, II, 131 (Spa.).
253:	Bondam, *a.w.*, III, 55.
255:	A.w., IV, 282.
256/7:	(a en b) Hessels, *Archivum Ecclesiae Londino-Bat.*, 626.
258:	*Bor*, II, 16de boek, 21 vo.
259:	(a) *Het beclach van Jan van Hembyze*, uitg. Vlaamsche Bibliophilen I, 1; (b) De Schrevel, *Troubles religieux en Flandre*, II, p. XVIII (Fra).

261:	Van de Griegel, *Bundel van onuitgegeeven stukken* (*voornaamelijk Unie van Utrecht*), I, 34.
262:	(a, b en c) Verhaal v.d. landdag te Arnhem, *B.V.G.*, I, 126, 328.
264:	*Bor*, II, 14de boek, 164.
265:	Spieghel, *Nieuwe jaar* 1578.
266:	Brief van Van Leyden, burgem. van Utrecht, uitg. Blok, *B.M.H.G.*, 1919.
269:	Uit: *Bedencke van der Nederlanden nood en hulpe*.
271:	*Politieke Balladen*, Vlaamsche Bibliophilen, II, VII, 293,
273/4:	Janssen, *Kerckhervorming in Vlaanderen*, II, 209.
275:	(a, b en c) *Van Reyd*.
276:	Verheyden, *Antw. letterk. leven*, 13.
277:	Janssen, *a.w.*, II, 275.
278:	*Archives*, VIII (Fra.).
284:	*Bor*, III, 19de boek, 31.
285:	*Calendar For. St. P.*, 1584-5, 622 (Eng.).
290:	(a) Uit een Utrechtse memorie van na Oct, 1587, uitg. S. Muller Fzn., B.M.H.G.N., XXXVI, 1915, 254.
290:	(b) *Bor*, III, 19de boek, 31 vo. (in het stuk van Vrancken).
293:	Gedenkschrift van Joris de Bye, *B.M.H.G.U.* 1888, 424.
295:	(a en b) *Cal. For. St. P.*, 1586, 63 (Eng.).
296:	(a) *B.M.H.G.U.*, XXXIV (1914), 150/1; (b) *Bor*, III, 22ste boek, 48 vo.
301:	Aangeh. Haak, *B.V.G.*, 1920, 23.
303:	(a en b) *Van Meteren*, 316 vo.
306:	Ypey en Dermout. *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, II, 108.
307:	(a, b, c, d en e) 'Visitatie der kerken' enz., in *B.M.H.G.U.*, 1884.
308:	Vgl. *Uit onzen bloeitijd* (1909), H.J. Westerling, *Het lager onderwijs*.

310:	(a en b) R. Hardeman S.J., *Franciscus Costerus, een Vlaamsche apostel en volksredenaar* (1933).
311:	(a) *Memoriën en Adviezen*, I, in *W.H.G.U.;* (b) Bij Elias, *Schetsen Zeewezen*, I, 71.
316:	*Van Meteren*, 382.
317:	Gachard, *Etats Généraux de 1600*, p. *CXLII*.
318:	(a) *A.w.*, 764; (b) Van der Kemp, *Leven van Maurits*, II, 460.
319:	Gachard, *a.w.*, 780 (Fra.).
320:	(a) *T.a.p.;* (b) *Van Meteren*, 428; (c) Corr. van Buzanval in *Codex Dipl.*, H.G.U. (Fra.).
325:	Van Deventer, *Gedenkstukken van Oldenbarnevelt*.
326:	*Van Meteren*, 372 vo.
354:	Bij Engelberts, *Willem Teellinck*, 84.
355:	(a) Eryci Puteani *Des oorlogs ende vredes waegschale*, uit het Latijn vertaald door C.D. Muliers, Den Haag, 1633; *Knuttel*, 4304; (Lat.). (b) *Antwoordt op 't Munsters Praetie*, 1646; *Knuttel*, 5296.
356:	*Opere storiche del Cardinal Bentivoglio*, (uitg. 1806), I, 161. (It.).
358:	31 Maart 1619: Lonchay en Cuvelier, *Correspondance de la cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe si&`cle;* I, 527; (Spa.).
363:	O. Dambre, *De dichter Justus de Harduyn* (1926), 141.
364:	Ch. Ruelens en Max Rooses, *Correspondance de P.P. Rubens*, V, 14.
372:	(a) Bij Jac. Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen.. ende aenmerckingen op de Kercklycke Historie van Joh. Utenbogaert;* 1650; 428. (b) Bij Maronier, *Jacobus Arminius*, 142. (c) Aldus Utenbogaert in 1611, bij Rogge, *J. Utenbogaert en zijn tijd*, II, 86.

373:	(a) Robbert Robbertsz., 1610, bij Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 21. (b) *Verhooren van Oldenbarnevelt, K.H.G.U.*, 1850, 40.
375:	(a) 1611; bij Motley, *Life and Death of John of Barneveld*, I, 307; door mij uit het Eng. terugvertaald. (b) Bij L.H. Wagenaar, *Van Strijd en overwinning; de groote Synode*. (1919), 118.
376:	(a) Uit de voorrede van Utenbogaert's *Tractaet*. (b) De resolutie van 1614 als pamflet, *Knuttel* 2503.
377:	(a, b) *Ibidem*, (c) Trigland, *a.w.*, 678. (d) *Motley, a.w.*, I, 312; eveneens uit het Engels terugvertaald.
379:	Bij L.H. Wagenaar, *a.w.*, 196.
380:	*Verhooren van H. de Groot*, (*Memorie van mijne intentiën*), *W.H.G.U.*, 12.
382:	Bij L.H. Wagenaar, *a.w.*, 229.
383:	*ibidem.*
384:	*Verhooren van De Groot* (*Memorie etc.*), 25.
385:	G. Brandt, *Historie van de rechtspleging.. omtrent de drie gevangene heeren..* (3de druk, 1723), 199.

387:	(a, b) *A.w.*, 210; 212. (c) Bij Kalff, *Gesch. der Nederl. Letterkunde*, IV, 404.
388:	Vondel, *Het Lof der Zeevaert;* 1623.
390:	Uit de voorrede tot Breero's *Geestigh Liedtboeck*.
391:	S. Coster, *Spel van Tiisken van der Schilden;* 1613; vs. 1116.
392:	Uit Coster's *Duytsche Academi;* 1619; vs. 42 vlgg.
393:	(a) Coster's *Iphigenia, Treurspel;* 1617, gespeeld 1621; vs. 570 vlgg. (b) Trigland, *Kerckelijcke Geschiedenissen*, 1137; Rogge, *J. Utenbogaert*, 512; L.H. Wagenaar, *Van Strijd en overwinning*, 357.
400:	1 Aug. 1629; aangehaald door Gallée, *Academie en kerkeraad*, 38. J. Wagenaar, *Amsterdam*.
401:	De Groot, *Verantwoordingh van de wettelijcke regieringh van Hollandt ende W. Vr.*, 11.
404/5:	Bij M.G. de Boer, 'De hervatting van de vijandelijkheden na het Bestand', *T.v.G.*, 1920.
407:	Hooft aan Baeck, 31 Juli 1630, *Brieven*, II, 42.
409:	(a) Coloma aan Villela, 20 Sept. 1629, Lonchay en Cuvelier, *a.w.*, 11, 478; (Spa.). (b) Duker, *Gijsbert Voetius*, I, bijlage CXII.
412:	*Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique, LV*, 1903, 267.
413:	(a) *Aitzema*, III, 12de boek, 4, (b) Bij M.G. de Boer, *Die Friedensunderhandlungen zwischen Spanien und den Niederlanden* 1632-3.
414:	Gerbier aan de Engelsche Secretaris van Staat Coke, Brussel 10 Juli 1632; Public Record Office, Londen, For. St. P.,

Flanders; (Eng.). Vgl. Geyl, ‘Een verzuimde kans; Noord en Zuid in 1632’ in *Kernproblemen van onze geschiedenis*, 1936.

415: (a) Gerbier aan Coke; Hardwicke, *Miscellaneous State Papers*, II, 75; (Eng.).
(b) J. Heinsius, 20 Jan. 1633; *K.H.G.U.*, 1867, 309.

416: (a) *Aitzema*, twaalfde boek, 55.
(b) J. Heinsius *t.a.p.*
(c) Public Record Office, F. St. P., Holland; (Eng.).

417: Gachard, *Actes des Etats-Généraux de* 1632, I, 369.

418: *Aitzema*, III, 13de boek, (a) 43, (b) 39, (c, d) 43.

420: De Pange, *Charnacé et l'alliance francohollandaise*, 95.

422: Waddington, *La République des Provinces Unies*, etc., I, 432.

423: *Knuttel* 4268; 5.

424: Hondius aan d'Hondt, 23 Aug. 1640; *Annales* de la Société d'Emulation de Bruges, XXIII, 239.

424, 425: *A.w.* - ‘Het gaat om uw eigen zaak, als uws buurmans huis in brand staat.’

426: Aangehaald door M. Sabbe in *V.M.K.V.A.*, Jan. 1928 (nu in Sabbe's *Brabant in't verweer*).

428: (a) Aangehaald door Dambre, *a.w.*, 283.

(b) Aangehaald door M. Sabbe, *t.a.p.*, Juli-Oogst 1928.

431: Aangehaald door M. Sabbe, *Brabant in 't verweer*, 114.

436: Blok, *Frederik Hendrik*.

440: Wagenaar, *Amsterdam*, I, 537.

444:	(a) *Brieven van Reigersberch aan H. de Groot, W.H.G.U.*; 9 Nov, 1643; 740. (b) *Mardachai ofte Christelijken Patriot*, Middelburg, 1632. (c) Aerssens' verslag bij Arend, *Alg. Gesch. des Vaderlands*, III, V, 261. (d) Brief van La Fin, in *Somers Tracts*, IV; (Fra.). vgl. Geyl *Oranje en Stuart*, 21.
445:	(a) Vgl. Geyl, *a.w.*, 39, 46; correspondentie gepubliceerd in *The Lord George Digby's Cabinet*, 1646. (b) *Aitzema*, V, 555.
446:	(a) *Gedenkschriften* van Van der Capellen, II, 97. (b) *Aitzenma*, VI, 3. (c) Van der Cappellen, II, 98.
448:	(a) Aangehaald door W.P.C. Knuttel, *Toestand der Katholieken onder de Republiek*, I, 136. (b) Voetius aan Lemannus, aangehaald door Duker, *a.w.*, II, 102.
449:	*Aitzema*, V, 676; (Fra.).
450:	Van der Capellen, *a.w.*, II, 8. (b) *Aitzema*, V, 784. (c) J. Focanus, *Adoni-Beseck.. Straffe Godts over de Tyrannen*, 1632, herdrukt 1643; 140.
451, 452:	Groen, *Archives de la Maison d'Orange-Nassau*, II, IV, 151.
452:	*Grafschrift op een Musch;* het auteurschap van Vondel wordt door zijn jongste uitgevers betwijfeld: *De Werken van Vondel*, W.B., V, 946.
453:	Aitzema, *Verhael van de Nederlandsche Vrede-Handel*, II, 567.
459:	‘Advies van Amsterdamsche kooplieden tegen het plan van oprichting eener Compagnie van Assurantie, 1629’; uitg. door P.J. Blok in *B.M.H.G.U.*, 1900, 47.
461:	(a) Vondel, *Op Amstelredam*, 1631. (b) Huygens, *Stedestemmen*, 1624.

466: P.A. Tiele, ‘Documenten voor de geschiedenis der Nederlanders in het Oosten’, in *B.M.H.G.U.*, VI, 272; 282.

467: J.C. de Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Indië*, III, 131; niet woordelijk geciteerd.

468: H.T. Colenbrander, *J.P. Coen, bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië;* I, 158.

469: *T.a.p.*, 168.

470: (a) *T.a.p.* 399; (b) *T.a.p.* 472.

471: *T.a.p.* 544.

471, 472: *T.a.p.* 630.

472: (a) *T.a.p.* 643; (b) *T.a.p.* 705; (c) *T.a.p.* 735; 662.

473: (a) *T.a.p.* 644; (b) *Ibidem;* plaats verloren.

474: (a) Bij Colenbrander, *Koloniale Geschiedenis*, II, 117. (b) T.a.p., 122 (c) Colenbrander, *Coen*, I, 215; (d) *B.M.H.G.U.*, VI, 352.

475: J.E. Heeres, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel*, III, 16 (1641).

476: De Zeventien aan G.G. en Rade, 23 Sept. 1649, *a.w.*, III, blz. XXXIV.

477: (a) Eerste helft bij Colenbrander, *Kol. Gesch.*, II; tweede helft (Nov. 1640), Heeres, *a.w.*, III, 11. (b) 12 Dec. 1642; *a.w.*, III, 48.

480: J. de Laet, *Jaerlyck verhael van de verrich-*

tingen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie, W.L.V., I, I vlg.

484: De voorstelling is hier gericht tegen de holle denigrering van Bewindhebbers en Politieke Raad (om graaf J.M. te hoger te verheffen) door Wätjen in *Das holländische Kolonialreich in Brasilien* 1920.

485: J. Nieuhof, *Gedenkwaerdige Zee en Landreize door de voornaemste landschappen van Oost- en West-Indiën;* 1682; 228.

487: F.C. Wieder, *De stichting van New York, W.L.V.*, XXVI, 149.

489: Aangehaald door De Roever, art. over Van Rensselaer in *Oud-Holland*, 1890, 243.

490: (a, b) David Pietersz. de Vries, *Korte Historiael ende journaels aenteyckeninge van verscheyden voyagiens in de vier deelen des wereldsronde.... gedaen....; W.L.V.*, 175; 178; (c) Bijvoorbeeld Usselincx' ontwerpoktrooi, art. XLIII, bij Van Rees, *Geschiedenis der staathuishoudkunde van Nederland*, II, 401.

491: *Documents relative to the Colonial History of the State of New York*, I, 213; uit het Eng. terugvertaald.

492: *A.w.*

496: Hooft, *Brieven*, I, 80; 1624.

498: (a) Fr. Ridderus in de opdracht voor *De Mensche Godts*, 1653; bij Engelberts, *Willem Teellinck*, 37. (b) Meditatie over Jac. 2, vs. 12; bij Duker, *G. Voetius*, II, 230.

499: (a) Bij De Vrijer, *Regius*, 33 noot; (b) Duker, *Voetius*, bijl. LVI; (Lat.); (c) P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche Universiteit, R.G.P.*, III, 5.

502:	De Bie, *Gulden Cabinet der edel vrij Schilderconst*, 1662, 90.
504:	Huygens, *Dichtwerken*, ed. Worp, VI, 247.
509:	(a) Cats, *Tachtighjarige Bedenckingen*; (b) Cats, *Twee-en-tachtighjarigh Leven;* (c) Cats, *Houwelick*,
510:	1635; bij G. Cohen, *Ecrivains français en Hollande*, 493; (Fra.).
511:	*Biddagsbede*, Oct. 1624; *Dichtwerken*, II, 77.
513:	Hooft, *Historiën*, fol. 588.
514:	Vondel, *Roskam* (1626?) Vgl. Geyl, ‘De datering van Vondel's *Roskam*’, Tijdschr. van Ned. Taal en Lett., 1912, en ‘Nogmaals de datering van Vondel's *‘Roskam’, Feestbundel Pater Molkenboer*, 1939.
516:	Isaac Vos, tooneelspelen, 1648; bij G. Kalff, *Literatuur en Tooneel te Amsterdam*, 177.
517:	noot: (a) *Annales* de la Société d'Emulation de Bruges, *t.a.p.;* (b) *Oud-Holland*.
518:	Edward Rombauts, *Richard Verstegen; een polemist der Contra-Reformatie*, 1933.
522:	Bij J. Cohen, *Ecrivains français*, 464; Fra,
527:	*Oud-Holland*, 1891, 118.
528:	Bij Dambre, *Harduyn*, 140.
530:	(a) Uitgegeven door Sabbe, *V.M.K.V.A.*, 1927, 1033. (b) Bij Sabbe, *De Moretussen en hun kring*, 77.
532:	(a) Uit de ‘Inhoudt’ van *De Leeuwendalers;* (b) Slot van de laatste reizang.

Personenregister

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

U

V

W

Y

Z

Kaarten

De eerste 10 kaarten zijn op mijn aanwijzingen getekend door de heer M.J. de Moor; de volgende door mijn zoon W.F. Geyl. Hem bracht ik in 1934 voor zijn geduld en nauwkeurigheid reeds mijn hartelijke dank.

Ik heb veel te danken aan de voortreffelijke *Historische Schoolatlas* van de heer H. Hettema Jr., wiens aanschouwelijke en zinrijke kaarten mij de conceptie van verscheidene der mijne hebben ingegeven. Voorts heb ik de *Geschiedkundige Atlas van Nederland* gebruikt, die evenwel zelfs voor het tijdvak vóór de scheuring zijn beschouwing tot de gebieden die later de Noord-Nederlandse staat zouden samenstellen bepaalt.

Hoe verkeerd dat beginsel is, blijkt b.v. in de kaarten van de bisschoppelijke indelingen, die ik, voorzoveel mijn kaart II betreft, naar Mees' *Historische Atlas van Noord-Nederland* (1860), en, voor kaart VII, naar F. Willocx, *L'introduction des décrets du Concile de Trente* (1929), aangevuld heb. Voor kaart I is uit G. des Marez, *La colonisation franque* (1926), voor kaart IV uit Pirenne, *Histoire de la Belgique*, vl. II, en voor kaart XII uit L. van der Essen, *Atlas de géographie historique de la Belgique* (1927), het een en ander geput.

P.G.

[Deel II]
Boek VI
De Republiek tussen Frankrijk en Engeland

1. De vestiging van het Republikeins Bewind; 1648-'54

a. Kortstondige ambities van Willem II; 1648-'50

De jonge Stadhouder Willem II had de sluiting van de vrede van Munster niet kunnen verijdelen, maar weldra - ik merkte het hiervóor op[1] - was hij druk doende om het gebeurde ongedaan te maken en zijn vaders politiek, die in 1646 voorgoed ondergegaan scheen, werd in de zijne herboren. De verdeling van de Zuidelijke Nederlanden en het herstel van de Stuarts in hun macht, dat was nog steeds het dubbele doel; de Staten van Holland stonden die avontuurlijke en dynastieke politiek nog steeds in de weg; om hen te fnuiken hield ook Willem II het oog op Frankrijk gericht. Heel jong - hij was geboren in 1626 - en verzonken in pretmaken, had de nieuwe Stadhouder, toen het nog om het verhinderen van de vrede ging, door zijn nalatigheid de ergernis der Franse gezanten gewekt. Maar in de loop van het jaar 1648 ontwaakte zijn belangstelling voor politieke zaken en van toen af vervolgde hij de slechte traditie van zijn vader met een onstuimigheid welke bij diens voorzichtigheid scherp afstak.

Voor hulpverlening aan de Stuarts kon Willem II op sympathieën rekenen die Frederik Hendrik had moeten derven. De opkomst van de Independenten in Engeland dat wil zeggen van de religieuze individualisten die zich tegen het Presbyteriaans kerkstelsel kantten, werd door de Nederlandse Hervormden, de geestverwanten der Presbyterianen immers, met verontwaardiging gadegeslagen, en toen de Koning, in handen van die partij gevallen, ten slotte het schavot bestijgen moest (30 Januari 1649), was het in Noord-Nederland, gelijk overal op het vasteland, een uitbarsting van afschuw, en wat men kort tevoren nog op het episcopalisme en het despotisme van Karel I tegen had gehad, werd vergeten. De jonge Prins van Wales, Karel II, in Schotland als koning erkend, hield zich met een stoet uitwijkelingen in Den Haag, bij zijn zuster en zwager, op. Hij werd nu door Willem II krachtig gesteund bij overigens tot mislukken gedoemde ondernemingen, in 1649 om over Ierland, in 1650 om over Schotland naar Engeland terug te keren. Begrijpelijkerwijze brachten de betrekkingen tussen Oranje en Stuart een spanning ook tussen het Engelse Gemenebest en de Nederlandse Republiek teweeg. De Stadhouder werkte voor openlijke oorlog en zijn invloed op de afgevaardigden der landgewesten was voldoende om een feitelijk afbreken van de diplomatieke betrekkingen te bewerkstelligen. Dat de vrede bewaard bleef, was alleen te danken aan de Staten van Holland, die in de algemene opwinding tegen de 'Koningsmoorders' rustig bij hun mening bleven; dat oorlog met Engeland geen landsbelang kon dienen, terwijl de handel eronder lijden zou. Toen de gezanten van het Gemenebest tot de Staten-Generaal geen toegang kreeg, ontvingen zij hem dus in hun eigen vergadering en in Mei 1650 zonden zij zelfs vanwege hun provincie

1) Zie deel I, blz. 457.

een ‘commissaris’ naar Londen - Gerard Schaep, van Amsterdam - om de ontstemming over het drijven der Oranjepartij wat te sussen.

De Orangisten hieven luide klachten aan, dat een diplomatieke zending vanwege een gewest gelijk stond met het verbreken der Unie, en al verbood de Unie uitdrukkelijk slechts 'confederatiën ofte verbonden' van afzonderlijke gewesten met vreemde staten, zulk optreden van Holland sloot wel waarlijk gevaren in zich. Toch was dat schermen

WILLEM II Schilderij van G. van Honthorst (Rijks Museum te Amsterdam)

met de Unie maar een partij-manoeuvre. Minder dan ooit raakte het constitutioneel gétheoretiseer de werkelijkheid van het geschil, nu de Staten-Generaal een corrupt lichaam geworden waren, waarin de afgevaardigden der landgewesten om particuliere redenen de bevelen van de Prins van Oranje eer dan van hun eigenlijke lastgevers uitvoerden, terwijl de Prins van Oranje door de belangen van zijn vrouw's familie en van zijn eigen machtspositie bewogen werd.

Dat hij zich intussen reeds eerder, en veel dieper dan Holland met Engeland, met een buitenlandse staat had ingelaten, konden de tijdgenoten slechts vermoeden. Al in Februari 1649 had hij aan Mazarin laten verzekeren dat hij in de zes gewesten buiten Hol-

land invloed genoeg bezat om hen tot een hervatting van de oorlog tegen Spanje te bewegen. Voor het geval Holland zich tegen die meerderheid in de Staten-Generaal bleef verzetten, verzocht de Prins van Frankrijk erkenning van de zes gewesten als de Republiek en geldelijke steun: dan zou hij met het leger Holland kunnen onderwerpen en alle zeven gewesten in de oorlog voeren. Geheel zó is het niet

682 L. van AITZEMA, Historie of Verhael 1649

ruchtbaer werdende door den Haegh, sach men al en een yeder, groot ende kleen, de procedueren van 't Parlement detesteren; selfs oock die in 't herte altijdt het Parlement, soo in regard van de Religie als van de Vryheyt, hadden ghefavoriseert; oock de Predicanten (die nochtans den Koninck ende sijnen Raet in 't stuck der Religie hadden suspect gehouden) hebben, soo niet van herten, ten minsten uyt compassie, haer getoont goet Koninckx. In de Vergaderingh van haer Ho. Mog. presideerde de Heer van Renswoude; Deselve verstondt voor, dat ende hoe men den Prince van Walles hier in loco zijnde, terstont behoorde te condoleren ende te congratuleren. Alle Leden van de Vergaderinge waren wel eens dat beydes behoorde te geschieden, maer niet in die maniere. Alle die den Prince sochten te complaceeren, waren van opinie, men behoorde hem te geven de qualiteyt van Koninck gelijck de overleden sijn Heer Vader ghehadt hadde, ende om te contesteren dat desen Staet het Parlement voor onwettelijck hielt, begeerden dat beyde Ambassadeurs terstont souden werden geevoceert. Maer die van Hollandt ende Zeelant als meest by de Zeevaert ende Commercie geinteresseert, houden haer daer in niet soo verre verklaren: Ende alsoo de Vergaderingh van Hollant voor handen was, versochten dat het mochte soo lange werden opgehouden. Ondertusschen wiert Dingsdach opgelesen by resumptie 't gene den Maendach was geconcludeert op dat stuck; waer in alsoo eenige harde woorden, oock des Koninckx qualiteyt, seer breedt geextendeert stont; soo spraecken 't die van Hollandt ende Zeelandt tegen, seggende: dat de Conclusie soo niet ghenomen was.

Woensdaechs wederom by resumptie opgelesen zijnde, wiert bevonden dat echter wederom daer in was gestelt: Carel de Tweede Koninck van Groot Brittannien. 't Welck by Zeelandt, heftich wiert tegen gesprooken, ende gesustineert, dat de Conclusie soo niet was ghenomen. De Griffier het contrarie mainteneerende; wierde ombrage gedaen. Waer uyt wiert bevonden datter was gedicteert ghewees simpelijck Koninck Carel de Tweede, niet Koninck van Groot Brittannien. 't Welck alsoo ghecorrigeert, ende voorts tusschen beyden gesprooken wiert, datmen die dispuyte soude sopieren ende niet ruchtbaer maecken, om 't respect van den Koninck selfs, ende om niet te toonen als ofte men des Koninckx qualiteyt alhier wilde disputeren ende in twyffel trecken.

Den twintichsten wiert eyndelijck vast gestelt datmen 's anderen daechs, zijnde Sondaechs nae de eerste Predicatie, tusschen elf ende twaelf uyren, soude gaen doen condoleance aen Koninck Carel de Tweede (alsoo lach de resolutie) over den ongeluckigen doodt van Koninck Carel de Eerste: sonder daer by te specificeren van Groot Brittannien, ofte van Engelant, Schotlant en Yerlandt. Op geseyter uyr sijn de Heeren Staten en Corps, met den Griffier, Agent ende Commys, elck met een lange Mantel gekomen by den Koningh, die haer verwachtede in sijn Presentie-kamer, gheaccompaigneert door verscheyden Marquisen, Graven, Heeren ende Edelen.

De Heer van Gent als eerste van wegen de eerste Provintie, quam eerst, voerde drie reverentien: Alle de andere dervolgens desgelijcx gedaen hebben-

de

EEN BLADZIJDE UIT AITZEMA'S SAECKEN VAN STAET EN OORLOCH, EERSTE (QUARTO) UITGAVE: DL. VI, 1661 (Ontvangst van het bericht van de terechtstelling van Karel I).

gegaan, vooral omdat Frankrijk door de Fronde-troebelen tot geen ingrijpen in de Nederlandse aangelegenheden bekwaam was. Toch zag Mazarin later in het jaar op Willem's aandrang van het terugroepen der Franse troepen in de Republiek af. Juist op die Franse troepen immers kon de Prins staat maken, als het tot een botsing met Holland kwam. In de zomer van 1650 achtte hij zich sterk genoeg om ook zonder andere, meer rechtstreekse hulp van het nog steeds verscheurde Frankrijk die botsing te wagen.

Het punt waarom zich het geschil meer en meer geconcentreerd had, betrof het afdanken van troepen. Niet alleen verschilden Holland en de Kapitein-Generaal gesteund door zijn ge trouwen ter Staten-Generaal van mening over de mate waarin dat, nu het vrede was geschieden moest, maar ook deze kwestie werd er een van staatsrechtelijke aard toen Holland, zonder op de toestemming der algemene vergadering te wachten, troepen te zijner ‘repartitie’ staande, als ‘betaalsheer’, ontsloeg. Dat dit inconstitutioneel moest heten, behoeft geen betoog.

Het wordt niettemin begrijpelijk, als men bedenkt wat de realiteit der verhoudingen was, namelijk dat de Prins door zijn macht over de kleine gewesten Holland wilde dwingen zijn geld te geven voor een zo impopulaire politiek.

De 5de Juni 1650 verkreeg Willem II van zijn gehoorzame Staten-Generaal - ofschoon niet zonder tegenspraak zelfs van anderen dan de Hollanders - en met behulp van hun griffier Musch, die een van zijn voornaamste raadslieden was, een volmacht voor het nemen van de nodige maatregelen ter handhaving van de Unie. Vooreerst bepaalde hij zich tot een ‘bezending’ van de stemhebbende steden van

Holland. Aan het hoofd van een delegatie uit de Staten-Generaal, en met een talrijk gevolg van hoge officieren, reisde hij van stad tot stad en vermaande te elker plaatse de magistraat het hare te doen, dat de Staten van het gewest zich bij de zes andere voegen mochten. In verscheiden steden wilde men de delegatie der 'bondgenoten' niet te woord staan en

verkreeg ook de Stadhouder ontwijkend, koel of weigerend bescheid. In Amsterdam, waar de burgervendels eershalve onder de wapenen gebracht werden, wilde de vroedschap zelfs de Stadhouder niet ontvangen, maar liet hem onderhandelen met de burgemeesters over welke hij zich had willen beklagen. Willem nam dat hoog op en weigerde aan te zitten aan de maaltijd in 't Prinsenhof voor hem aangerecht:

> Zes à zeven gedekte tafelen wierden wederom opgenomen, zeggende Zijn Hoogheid geen goede siere te kunnen maken met diegenen, die hem verweigerden te horen spreken.

De bezending had enkel gediend om de gemoederen over en weer te verbitteren. Te Dordt, Delft, Haarlem, Hoorn, Amsterdam en elders had men te verstaan gegeven dat het op ‘de hoogheid en gerechtigheid der provincie van Holland’ gemunt was. De Stadhouder samenwerkend met de meerderheid der Staten-Generaal tegen Holland en trachtende over het hoofd van de provinciale Staten heen uit hun naam met de steden in contact te treden, dat deed werkelijk aan 1618 denken. Van hun kant voelden de Prins en zijn aanhangers zich persoonlijk beledigd en verdachten de Hollanders stelliger dan ooit van boze bedoelingen tegen de Unie. Het gerucht werd uitgestrooid dat Schaep in Londen een geheim verbond met Engeland voor het gewest gesloten had. Altijd nog zich grondend op de vage resolutie van 5 Juni besloot Willem door te tasten.

Men zou zich vergissen, als men het geschil over het afdanken der troepen voor zijn eigenlijke drijfveer hield. In de grond ging het over de vraag of de Prins van Oranje vrij moest zijn de buitenlandse politiek van het land naar zijn persoonlijke willekeur te leiden. Weldra zou een Staatsgezind pamfletschrijver het in partijtaal, maar niet onjuist, zó samenvatten:

> (*Zich grondende op de resolutie van* 5 *Juni*) was hij geresolveerd in alle steden van Holland, ende ook in enige andere provinciën, verscheiden magistraten te gaan afzetten, die niet als slaven naar zijn ogen hadden gezien, ende andere van een slaafachtige aard in plaats te stellen; ende als hem dat wel gelukt had, dan zou men ons in twee oorlogen tegelijk gesleept hebben, te weten, tegens het Parlement van Engeland, om den koning van

UIT DE WITTEN WONDER SPIEGEL, REEKS GRAVURES DOOR ROMEIN DE HOOGHE (1675).

> Schotland te helpen, ende tegens den koning van Spanjen, om de lichtveerdige Fransjes, daar zijn hele hert aan hing, te believen.

En een penning die omstreeks die zelfde tijd te Amsterdam geslagen werd, verklaarde eenvoudig dat de stad de Prins ontstemd had:

> quia bella vetabat (*omdat zij zich tegen oorlog verzette*).

30 Juli werden in Den Haag zes gedeputeerden ter Staten van Holland door de kolonel van 's Prinsen lijfwacht gearresteerd en de volgende dag naar Loevestein gevoerd.

Het feit herinnerde aan de poging van Willem's schoonvader Karel I acht jaar vroeger om de leiders van de oppositie in het Lagerhuis te arresteren,

- geen heel gelukkig voorbeeld, want dat was het sein tot de burgeroorlog en tot Karel's ondergang geworden.

Maar Willem's arrestatie lukte, en bovendien verscheen tegelijk een sterk leger onder de Stadhouder van Friesland, Willem Frederik, onverhoeds voor Amsterdam. Cats,

ONTMOETING TUSSEN WILLEM II EN GEVOLMACHTIGDEN VAN AMSTERDAM BIJ DE HOFSTEDE WELNA AAN DE AMSTEL Cliché Zuid-Holl. U.M.

nog altijd Raadpensionaris, ontving de ontstellende mededeling van de Prins zelf om ze aan zijn meesters de Staten van Holland over te brengen en schetste naderhand de houding die hij tegenover de 'jonge held' aangenomen had in verzen, die hem als staatsman en als dichter beide doen kennen:

> Ik stond hierop versteld als van een zeldzaam wonder.
> Mijn brein was omgeroerd als van een groten donder.

De voorgenomen verrassing van de stad mislukte echter. Onder leiding van burgemeester Bicker stelde zij zich te weer. De trouw van de burgerwacht wankelde geen ogenblik. De Prins, zelf uit Den Haag overgekomen, begon een belegering, naar het oordeel van zijn omgeving een hachelijke onderneming, vooral als de stad haar toevlucht tot inundatie nemen dorst. Maar de magistraat deinsde terug voor uitersten die tot burgeroorlog geleid zouden hebben. Onderhandelingen werden begonnen en op 3 Augustus kwam een verdrag tot stand, waarin de Prins ontegenzeggelijk aan het langste eind trok. De stad beloofde meegaandheid op het punt der afdanking; de broeders Bicker moesten zich uit hun ambten terugtrekken. Ook de heren op Loevestein werden pas vrijgelaten, nadat zij in hun onderscheiden steden uit de regering getreden waren. Er heerste verslagenheid onder de Staatse partij.

> Die het leger aan de hand heeft, is meester,

had een Duits ritmeester tot één van de zes gevangenen gezegd. Velen geloofden het met hem en bogen in het stof. En toch, Willem II was er ver van, zijn doel bereikt te hebben. Amsterdam en Holland stonden nog overeind en waren nog vast b[erade]n zijn oorlogsplannen tegen te gaan. Het bleek in September, toen hij de Staten-Generaal tussenbeide wilde laten komen om een Spaanse inval in Noord-Frankrijk te stuiten. Holland weigerde zijn toestemming tot een politiek van bedreiging, die de Prins aan de Fransen reeds als de inleiding tot een oorlogsverklaring aan Spanje voorgesteld had, en bij die weigering moest hij zich voorlopig neerleggen. Op den duur zou hij misschien zijn zin hebben kunnen doorzetten, vooral indien Mazarin na het herstel van de orde in Frankrijk hem had kunnen steunen. Maar in November 1650 overleed hij plotseling, nog maar vier en twintig jaren oud, aan de pokken.

Voor de ontwikkeling der Nederlandse geschiedenis is dit sterven van onberekenbaar belang geweest. Willem II vertegenwoordigde een strekking die misschien in geen geval kans meer had om de Noord-Nederlandse maatschappij en beschaving ingrijpend te hervormen; maar die zeker tegen haar sterkste tradities dwars inging. Hij was de man van het monarchaal beginsel, dat op heel het vasteland zegevierde, centraliserend en militaristisch, niet langer steunend op de adel als een zelfstandige macht maar hem zoveel te meer als werktuig en ter opluistering gebruikend; en in Willem II's handen nam dan dat alles nog een kosmopolitische, overwegend Franse vorm aan, zoals trouwens monarchisme, centralisme en hofadel nooit fris uit Nederlandse bodem gewassen waren. Het was de grootheid van Willem de Zwijger geweest, dat hij met de oerkrachten van de Nederlandse samenleving, met de uit gewest en stad gesproten burgerregenten, koppig aan hun particularisme vasthoudend, had weten te werken. Doortrokken van de rechte geest van de Nederlandse opstand had hij een republiek helpen stichten waarin de geest een eigen vorm gevonden had. Een wonderlijke vorm ongetwijfeld, vol anomalieën en innerlijke tegenstellingen, zodat de zes Loevesteinse heren nooit zo met de nationale vrijheidsgedachte vereenzelvigd konden worden, als dat gebeuren kon met de vijf Engelse Parlementsleden, die in 1642 maar net aan Karel I ontsnapt waren.

In monarchaal Europa beschouwde men in ieder geval vrij algemeen de Noord-Nederlandse staat met spottend ongeloof en verwachtte slechts van een versterking van het Oranje-gezag, zoals Willem II zelf die wenste, bevestiging van zijn toekomst. In het ruim twintigjarig Stadhouderloos tijdperk dat nu aanbrak, kreeg de Hollandse regentenstand na de grote tijd van Oldenbarnevelt nogmaals gelegenheid te tonen wat hij vermocht.

Voor de buitenlandse politiek van Noord-Nederland had de dood van Willem II althans één onmiddellijk gevolg. Van hernieuwing van de oorlog tegen Spanje in verbond met Frankrijk, van een verdeling der Zuidelijke Nederlanden die Frankrijk aan Vlaanderen geholpen hebben zou, was geen sprake meer. De vrede van Munster werd bevestigd. De verhouding met Engeland daarentegen werd niet zo grondig verbeterd als men had kunnen verwachten, ja het duurde geen twee jaren, of de oorlog die de Staten van Holland aan Willem II niet gegund hadden, brak, nu hun invloed op 's lands buitenlandse staatkunde zoveel groter was geworden, toch uit.

b. De Grote Vergadering; Jan.-Aug. **1651**

De machteloosheid der Oranjepartij na de dood van Willem II, wiens weduwe pas een paar dagen later een zoon het leven schonk, werd ten dele veroorzaakt door de twisten die het doorluchtig huis verscheurden. De Friese Stadhouder Willem Frederik, de enige die gedurende de minderjarigheid van het kleine Prinsje diens politieke plaats had kunnen bekleden - ofschoon de Hollanders op hem bizonder gebeten waren wegens zijn deel in de onderneming tegen Amsterdam -, werd door de moeder en grootmoeder beide gewantrouwd. Om de voogdij werd onderwijl tussen de twee weduwen gestreden,

en dat met grote vinnigheid. De koninklijke trots van de Engelse had haar bij haar schoonmoeder en de overige familie gehaat gemaakt. De oude Prinses steunde op de Keurvorst van Brandenburg (haar schoonzoon). Onverkwikkelijke ruzies vergezelden de doopplechtigheid. De Prinsessen brachten hun geschil voor het Hof van Holland en de Hoge Raad (van Holland en Zeeland) en elk trachtte tegen de ander de gunst van de Hollandse Staten, de tegenstanders van het Oranjehuis maar de feitelijke machthebbers, te winnen. Een schikking kwam eindelijk tot stand, waarbij de grootmoeder en de oom (Amalia van Solms en de Grote Keurvorst) als medevoogden erkend werden; maar de moeder bleef toch in hoofdzaak meester van het terrein. Het kon de patriotten niet anders dan argwanend stemmen dat Oranje's toekomst aldus in handen geraakt scheen van een jonge vrouw van generlei persoonlijke bekwaamheid, maar met een ruim aandeel zowel van de koppigheid als van de lichtzinnigheid der Stuarts, een vrouw die een weldra weer voortvluchtig Engels Koning als hoofd van haar huis erkende en om zijn ‘bevelen’ vroeg, die zich Engels voelde, bij voorkeur Engels sprak en anders Frans, die dan ook met de jaren meer en meer haat tegen land en volk van haar zoon begon te koesteren en tevens aanhangers en vrienden op een zware proef stelde door haar onverschilligheid en kille hoogmoed.

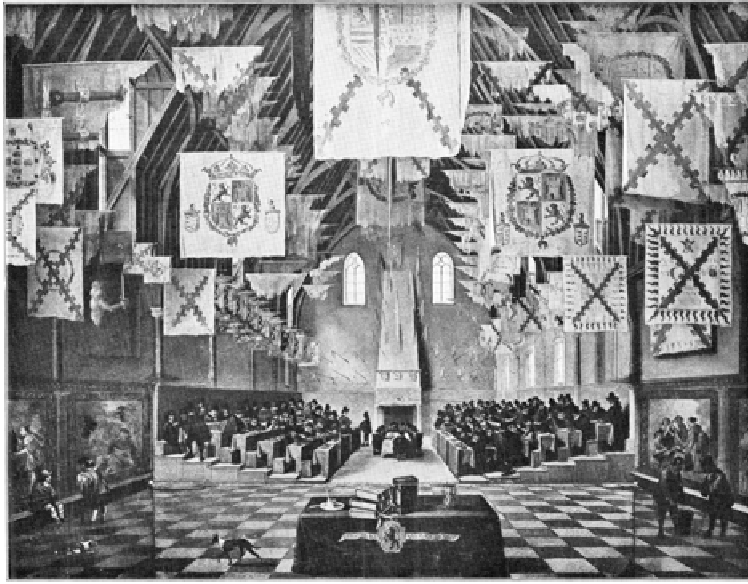
In het aangezicht van die verwarring handelden de Staten van Holland met doorzicht en kracht. Aanstonds werden de op Willem's verzoek ontslagen heren in hun onderscheiden steden tot hun voormalige waardigheden hersteld. Maar men bleef niet bij de eigen gewestelijke zaken staan. Het wegvallen van de Oranje-macht bracht een constitutionele crisis voor heel de federatie teweeg. Daarin wierpen de Hollanders zich tot de leiders op. Zonder zich in recriminaties over het onmiddellijk verleden te begeven, verklaarden zij integendeel ter Generaliteit

> de sincere intentie van Haar Edel Grootmogenden (*d.w.z. van henzelve, Staten van Holland*) te wezen, de enigheid, liefde, vriendschap, goede correspondentie ende confidentie tussen de onderlinge Provinciën te releveren, mainteneren ende dezelve voor altijd heiliglijk ende onverbrekelijk te onderhouden ende cultiveren.

Om te verwachten verdachtmakingen vóor te zijn, verzekerden zij aanstonds, de religie volgens de Synode te willen handhaven (geen Arminianisme), de Unie van Utrecht heiliglijk te willen bewaren (geen scheurmakerij), de militie volgens voorgaande resoluties te willen aanhouden (geen afdanking); over drie punten, religie, unie, en militie verzochten zij intussen de andere provincies met grote deputaties of zelfs volledige Staten naar Den Haag te komen ten einde daar zonder ruggespraak te kunnen beraadslagen en besluiten; op die manier konden zij de nog grotendeels met creaturen van de Prins bezette Staten-Generaal voorbijgaan en rechtstreeks met hun ‘bondgenoten’ in aanraking komen.

Dat werd de beroemde Grote Vergadering, die in Januari 1651 door de Raadpensionaris van de uitnodigende provincie, Cats, in de Ridderzaal op het Binnenhof, getooid met al de op Spanje veroverde vaandels, plechtig geopend werd. In zekere zin was het een constituerende vergadering, waarin onder veel rustiger omstandigheden dan te Utrecht zeventig jaar vroeger, Nederlanders, thans evenwel alleen uit de streken benoorden de rivieren, bijeenkwamen om hun onderlinge

verhouding te bespreken. Maar in die conservatieve eeuw, waarin voor verkregen rechten zo'n eerbied bestond, en wier geliefkoosd argument in politieke redekaveling het historisch precedent was, en de wijsheid der voorouders, was een waarlijk vrije vergadering, die had kunnen hervormen en scheppen, niet denkbaar. Men ziet het al dadelijk aan de vorm der beraadslagingen. Zomin als in de Staten-Generaal, welker plaats de Grote Vergadering gedurende enige maanden eigenlijk innam, waren er waarachtige debatten, waarin tegenovergestelde

DE GROTE VERGADERING Schilderij van Deelen; Mauritshuis. (Vgl. blz. 11)

meningen elkaar bestrijden, een redenaar hoop heeft zijn hoorders te overtuigen, elk deelnemer in laatste instantie voor de kracht van een betoog zwichten kan. In plaats daarvan was de Grote Vergadering een congres, waar zeven groepen elkaar ontmoetten en de sprekers niet voor zichzelf maar elk voor zijn groep optraden. Gewoonlijk lazen zij dan ook slechts lange memories voor, die naderhand schriftelijk ingediend werden, vol bewijsplaatsen uit bijbel en klassieken en uit oude staatsresolutiën; als de stapel paperassen niet meer te overzien was, werd een commissie aangewezen om er de grootste gemene deler van te zoeken: na eindeloze conferenties, verklaringen en tegenverklaringen verenigde men zich dan op zo'n ‘advies conciliatoir,’ of liet de zaak bij het oude.

Waar het Holland om te doen was, trouwens, was in de grond iets negatiefs. Het wilde zich vrijwaren tegen aanslagen als waaraan het juist van de kant van Oranje had bloot gestaan. Daarom wilde het niet alleen zelf geen Stadhouder meer benoemen, maar wendde al zijn invloed aan om ook andere gewesten daarvan terug te houden. Daarom wilde het ook geen Kapitein-Generaal van de Unie meer.

> Haar Edel Groot Mogenden (*zoals Cats het uitdrukte*) zouden eer haar gedachten laten gaan op een forme van regering in het militaire na 't exempel van de oudste republiek die in de wereld ooit bekend is geweest, te weten van de Hebreën, dat is Godes eigen volk zelf, die van de tijd af dat zij uit Egypten zijn getogen tot den tijd der Koningen toe, wezende omtrent 450 jaren, nooit vasten Goeverneur of Kapitein-Generaal, niettegenstaande dezelve in gedurige oorlogen waren, en hebben gesteld, maar alleen op elke tocht die der te doen was een hoofd ofte veldoverste verkozen.

Eindelijk wilde Holland zijn veiligheid dubbel verzekeren door de macht der Generaliteit over het leger, die immers maar een werktuig in de handen van een heerszuchtig Kapitein-Generaal gebleken was, te verzwakken, en hun eigen vat er op te versterken. Hierkwam het meteen uitgewerkt plan voor den dag, en als resultaat van de besprekingen der Grote Vergadering werd voortaan voor marsorders (patenten) van troepen de toestemming verlangd van het gewest waarbinnen zij gelegerd waren, werden officiersbenoemingen voor een groot deel in handen gelegd van de Staten der provincie op welker repartitie een bepaald regiment stond, en moesten de soldaten behalve aan de Generaliteit ook aan die Staten (de betaalsheren) trouw zweren. Ook de Staten van het gewest waarbinnen zij gelegerd waren (niet noodwendig dezelfde als de betaalsheren natuurlijk) en de magistraten der garnizoensteden werden in de eed vermeld, die zodoende een geweldig uitvoerig en ingewikkeld document werd; gewetensvolle krijgslieden berokkende die veelvuldige trouwbelofte veel hartzeer. Het gevolg van de regeling was dat alle eenheid in het legerbeheer verloren ging. Ook dat de adellijke officiersfamilies van Utrecht, Gelderland en Overijsel nu Holland (het gewest met de grootste repartitie - 58 ten honderd! -) zoals vroeger de Prins van Oranje naar de ogen gingen zien.

Het was voor de Hollanders geen kleine triomf, dat op al deze kwesties in de Grote Vergadering eenstemmigheid bereikt werd. De ‘onlusten’ in de regeringe van het vorig jaar werden begraven. Nog éens laaiden de hartstochten op. Een stuk van de griffier Musch, kort te voren gestorven (vermoedelijk door zijn eigen hand), werd

meegedeeld, waarin de gedragingen van Holland op het hatelijkst voorgesteld werden. Holland verkreeg nu, dat de Grote Vergadering zelf een streep trok door de resolutie van 5 Juni 1650, waarop Willem II gesteund had: zij verklaarde haar

> als niet genomen, mitsgaders nul, krachteloos ende van onwaarde, gelijk mede alle 't gene uit krachte ende ingevolge van dien in eniger manier is gedaan.

Dit alles betekende dat Holland niet langer particularistische oppositie behoefde te

voeren, maar dat het de leider werd van een federaal stelsel; van éen, wel te verstaan, waarin het particularisme hoogtij vierde. Dat was een begrijpelijke reactie op het misbruik van de unie-leuze onder het vorig regiem, maar dat het leger, er het slachtoffer van werd, lijdt geen twijfel.

DE BRABANTSE STEDEN VRAGEN OM TOELATING TOT DE STATEN-GENERAAL Schilderij van Th. van Thulden, 1650; stadhuis 's Hertogenbosch.

Edelen en stadsmagistraten van Noord-Brabant hadden nogmaals getracht zich als achtste - of liever als eerste! - provincie te doen erkennen, maar er was op hun vordering geen acht geslagen. Noord-Brabant, of de Generaliteitslanden in het algemeen, waren ter vergadering slechts genoemd door de streng Contra-Remonstrantse gewesten (Zeeland, Friesland, Groningen) om het verzoek der predikanten te steunen, dat daar de 'politieke reformatie,' dat wil zeggen het uitdrijven van alle paapse beambten uit steden en dorpen, krachtiger aangevat zou worden.

Nog in 1648, toen men door het vredesverdrag eindelijk onbetwist meester was geworden ook op het platteland van Noord-Brabant, was daartoe besloten, maar de eigenaardigheden van het *ancien régime*, de ontstentenis van een gehoorzame bureaucratie en van een toereikende politiemacht, de taaiheid van het ontzag voor oude rechten en persoonlijk bezit, afgezien nog van de ontoepasselijkheid van het protestants program op de werkelijkheid van het door de Contra-Reformatie in het Katholicisme bevestigde Brabant, belemmerden de uitvoering. De Grote Vergadering bevestigde nu grif op het verzoek der predikanten het beginsel.

Vijf predikanten waren, als gecommitteerden van de Synoden der provinciën, in de Ridderzaal verschenen,

> alle staande blootshoofds. Den Ministers van de wereldse vorsten (*smaalt Aitzema*) wordt een stoel gezet ende toegelaten haar hoofd te dekken. Zullen gezanten van Christi wege (2 Cor., V, 20) blootshoofds staan?

De religie van Dordt werd hooggehouden. Wat het weren van de paapse afgoderije, superstitie en hierarchie betreft, kon men wijzen, niet alleen op het besluit van twee jaar tevoren ten aanzien van de Generaliteitslanden, maar op het krachtdadig optreden tezelfder tijd te Zijdewind in Noord-Holland: daar waren wel drieduizend Katholieken samengestroomd (nu het immers vrede was) om zich door de co-adjutor van Rovenius, De la Torre, het vormsel te laten toedienen; niet alleen was die vergadering verstoord, maar om een voorbeeld te stellen hadden de Staten achterna nog zware boeten laten uitdelen en het kerkhuis met de grond gelijk laten maken. Beschuldigde men hen niet ten onrechte van te grote toegeeflijkheid? Maar vervolgens deden orthodoxe en libertijnse regenten met te groter eensgezindheid de kerk gevoelen, dat alleen de Staten meester waren in het land. De ware republikeinen in Holland en elders zagen het belang van een goede verstandhouding met de kerk ten volle in, maar afgezien nog van hun plichten tegenover de niet-gereformeerde volksdelen, zij wisten heel goed dat niet alle predikanten Cats' lof van de Republiek der Hebreën een overtuigend argument voor de stadhouderloze regering achtten: onder de vijf gecommitteerden zelf was er een, Maximiliaan Teellinck, Willem Teellinck's zoon, ‘de godloze Zeeuw,’ zoals Vondel schimpte, die Willem II's staatsgreep met andere bijbelteksten verheerlijkt had.

Hoe dat zij, meester waren de Staten. Holland's stelsel zegevierde in de Generaliteit. En in de nu Stadhouderloze provincies kon de oligarchie zich nog hechter aaneensluiten. Overal trokken de steden, dat wil zeggen de vroedschappen, de magistraatsbestelling die de Stadhouder placht uit te oefenen aan zich. Van alle invloed van buiten waren zij daarmee onafhankelijk geworden. Zelf noemden de regenten dat de Vrijheid. Hoe duidelijk door dat mom de trekken van een eng klasse-egoïsme ook heen gluren, men behoeft de leiders der Grote Vergadering niet voor huichelaars aan te zien. De gedachte der Vrijheid bezielde generaties van regenten met een waarachtig politiek geloof. En in één opzicht bleek dat treffend. De Vergadering nam strenge besluiten tegen omkoping en alle vormen van corruptie. Daarmee werd een werkelijk zuiverend werk verricht. Het tijdvak dat nu begon, stak hierin gunstig bij het vorige af.

Eén zware schok moest het stelsel nog verduren.

c. De eerste Engelse oorlog

Die schok kwam van buiten. Het plotseling sterven van Willem II, de beschermer der Stuarts, was aan de Engelse republikeinen als een godsgericht voorgekomen. In Maart 1651 verschenen in Den Haag Oliver St. John en Strickland, naar de zede des tijds van een paarhonderd edellieden verzelschapt tot meerdere luister van hun lastgevers, om een nieuwe politiek van innig samengaan tussen de twee protestantse Republieken voor te slaan. Wat zij eigenlijk wensten, was een samensmelting tot één staat, maar voor het minst hoopten zij op een tegen de katholieke wereld gericht verbond, en om dat te verkrijgen zouden zij wel bereid geweest zijn hun eigen handelspartij, die in de Hollanders de voornaamste sta-in-de-weg van Engeland's economische ontwikkeling zag, in toom te houden. Zij ontdekten echter spoedig, dat zij zich in de nu in Nederland heersende geest vergist hadden. De Hollandse regenten

voelden niets voor een protestantse kruistocht als waaraan Engelse enthousiasten schenen te denken. De Haagse bevolking toonde nog heel andere gevoelens. Aangehitst door de Hertog van York en Prins Eduard van de Palts en de 'domestieken' van de Prinses Royaal, bewees zij de koningsmoorders haar afschuw met smaadgeroep en zelfs met handtastelijkheden. Het ergst van al was, dat de Orangisten niet slechts op straat, maar in de Staten der landgewesten nog sterk genoeg bleken om de onderhandelingen, waarbij immers toch slechts de belangen van Holland en Zeeland betrokken waren, tegen te werken en te belemmeren. In een heel geprikkelde stemming keerden de gezanten huiswaarts, en nu er met de Ne-

derlanders politiek gesproken zo weinig aan te vangen bleek, kwam in Engeland de partij van de ongebreidelde economische wedijver aan het woord.

Terwijl de Hollanders, met hun sterke kapitalistische ontwikkeling en hun voorsprong in scheepvaart, in Europa tegenover Engeland slechts *vrijheid* verlangden, gevoelde de opstrevende handelsstand in Engeland behoefte aan *bescherming*. Bescherming, en bescherming juist tegen de Nederlanders, kreeg zij nu door de befaamde Navigation Act, die de strekking had vreemde, en dat wil zeggen Nederlandse, koopvaardij uit het verkeer tussen Engeland en zijn Amerikaanse koloniën zowel als tussen Engeland en andere Europese landen uit te sluiten. Tegelijk werden de aanspraken van de monarchie op de heerschappij over de zee opgehaald en met heel wat meer kracht nagejaagd. De oorlogsvloot, het oude zeerecht inroepend dat de Hollanders altijd - en juist ook weer in de mislukte onderhandelingen - trachtten uit te schakelen, begon koopvaarders lastig te vallen. Engeland dreef tot oorlog. Oorlog met Engeland was het laatste wat de Hollandse regentenstand, die nu in de Republiek de leiding had, begeerde. Maar de stemming werd ook in Holland driftig. Wel werden nog dringende bezendingen naar Londen gedaan; eerst ging de oude Cats, nu als Raadpensionaris afgetreden; toen zijn opvolger, Adriaan Pauw, die zich op dezelfde post al onder Frederik Hendrik een ‘goed Hollander’ betoond had. Maar een incident ter zee, waarin op Tromp's weigering om voor Blake de vlag te strijken van weerskanten met scherp geschoten werd - veel Staatsgezinden waren geneigd Tromp's onbuigzaamheid te laken en aan zijn bekende Oranjegezindheid toe te schrijven -, maakte het voortzetten van de diplomatieke betrekkingen moeilijk. Begin Juli was het oorlog.

Aanstonds spitsten op de uitdaging door Engeland andere benijders of slachtoffers van het Hollands handelsmonopolie de oren. Uiterst bedenkelijke mogelijkheden vertoonden zich aan de diplomatieke horizon: Zweden en Spanje - het laatste als heer van de Zuidelijke Nederlanden - schenen tot elkaar en tot Engeland te willen toenaderen.

Niets is begrijpelijker dan dat er in de Zuidelijke Nederlanden gezonnen werd op middelen om de overzeese handel in weerwil van de verstikkende bepalingen van Munster te doen herleven. Vooral de Vlaamse steden, niet zo onmiddellijk onder Noord-Nederlands toezicht als Antwerpen, roerden zich. In het begin van 1652 had Brugge voeling met de Hanze-steden gezocht. Hun resident in Den Haag, niemand anders dan de Noord-Nederlandse kroniekschrijver Aitzema, werd door de stad ontvangen. Hoe blikte men daar temidden van vergane luister naar het verleden terug! Een tractaat van 1360 was uit de archieven opgediept en werd nu hernieuwd. Oostende dacht men zich in die plannen vermoedelijk als de toegang uit zee. In gewone omstandigheden vormden de door de vrede van Munster voorgeschreven tarieven een afdoende belemmering, maar nu de Noord-Nederlanders het verkeer tussen Engeland en de Oostzee zochten af te snijden en de Engelsen de Noord-Nederlandse havens uit te schakelen, scheen er een kans voor Vlaanderen om de stapelplaats van de Oostzeehandel, althans voor Engeland, te worden.

In de Oostzee waren het niet alleen de politiek onmachtige Hanzesteden, maar was het vooral Zweden, dat in die combinatie eigen voordeel zag. Sedert de gebeurtenissen van 1644-'45[1)] was Holland, dat toèn in Zweden nog eerst en vooral de bestrijder van de Sonttol-despoot gezien had, tot de zijde van het nu beslist

1) Zie deel I, blz. 445.

zwakkere Denemarken overgegaan. Nu werden de mogelijkheden van een verlies der Oostzee door samenwerken van Engeland en Zweden en van een herleving van Vlaanderen ware schrikbeelden.

> In 't stuk van commercie (*bespiegelt Aitzema*) is des enen ondergang het opkomen van den ander. De destructie van Brabant ende Vlaanderen was de generatie van Holland en Zeeland.

Met volledig succes intussen trad de Republiek tegen die dreiging op. Denemarken's hulp werd gekocht om de Oostzee voor de Engelsen te ‘vernagelen’; tegen alle onzijdigen - Hanzesteden, Zweden, Spanje - werd een politiek van handelsbeperking doorgezet, die vierkant streed met de zojuist nog in de onderhandelingen met Engeland voorgestane vrije-zee-beginselen. Meer dan diplomatie werd in de Oostzee gedurende deze crisis niet vereist, ofschoon de jonge Amsterdammer Koenraad van Beuningen, als gezant naar Stockholm gezonden, tot het laatst toe waarschuwen moest, dat Zweden zich ieder ogenblik aan Engeland's zijde scharen kon.

Ook op de andere verafgelegen handelsgebieden werden de Engelsen uitgesloten, en daar eenvoudig met geweld van wapenen. In Indië maakte de Oost-Indische Compagnie gretig van haar overmacht gebruik, gans niet ontsteld door het gelijktijdig aflopen van de wapenstilstand met Portugal. Zelfs de Middellandse Zee, waar de Engelsen oudere en grotere handelsbelangen bezaten, beheersten de Nederlanders na een zeeslag bij Livorno volledig. Maar in het hart van de positie, in de vaderlandse zeeën, ging het minder voorspoedig. In de zomer van 1653 ontwikkelde zich daar een wezenlijk rampspoedige situatie.

In een zeeoorlog met de Republiek begon Engeland met een onschatbaar natuurlijk voordeel. Men behoeft de kaart maar aan te zien om te begrijpen, hoeveel gemakkelijker het voor de Engelse marine zijn moet de Nederlandse handelsbeweging af te snijden dan omgekeerd. In deze tijd was de Nederlandse handelsbeweging nog veel omvangrijker dan de Engelse en de Republiek daardoor alleen al kwetsbaar. Loodzwaar drukte de taak van bescherming en konvooiëring op haar marine. Feitelijk was de vaart op het Zuiden, door het Kanaal, niet mogelijk - en het alternatief, de omweg om de Noord van Schotland, bleef gevaarlijk -, tenzij de Nederlandse oorlogsvloot de zee in de volle zin van het woord beheerste. Daarom moest zij ieder keer weer de vijand opzoeken en trachten hem uit de zee te slaan. Zodra zij daarentegen zelf op haar basis - de Wielingen in het Zuiden, Texel in het Noorden - moest terugvallen en de zee aan de Engelsen overlaten, verkeerde het land practisch gesproken in een toestand van blokkade.

En het Engelse Gemenebest was lang geen gering te schatten tegenstander. Eerzuchtig en ondernemend met de hevigheid van een jong regiem, was het een militaire staat bij uitnemendheid. Cromwell had Ierland en nu juist ook Schotland ten onder gebracht; Karel II was weer in ballingschap. Van den beginne had het Parlement tegenover de Koningspartij de zee beheerst. Het centralistisch georganiseerde en al minder door democratisch toezicht belemmerde bewind beschikte over een geduchte vloot. Ja, de eigenlijke oorlogsvloot van Engeland was veel sterker dan die van de Republiek, welke, net als in 1639, haar kern van lands- en directie-schepen met in der haast toegeruste koopvaarders moest uitbreiden. Zelfs de echte oorlogsschepen der Staten waren kleiner en vooral van minder goed en zwaar geschut voorzien (ijzeren in plaats van koperen kanonnen) dan die van het Gemenebest. Tromp zeilde uit met grotere vloten dan hij bij Duins onder zich gehad had, maar ieder keer dat het tot treffen kwam, bleek dàt een geweldig nadeel, tot grote teleurstelling van de Staten, die zich vast klampten aan de hoop dat Tromp bij machte zijn zou de Engelsen in ‘de rivier van Londen’ op te sluiten.

Die zee-oorlogen waren rouw werk. Ongemakken en ontbering vormden bij doorlopende wanbetaling het deel van het scheepsvolk en onbeschrijfelijk waren de verschrikkingen van een slag. De onbehouwen kerels, tuchteloos en verzot op drank,

vielen moeilijk te regeren; veel kapiteins, even onbeschoft als hun onderhebbenden, grepen in het uur des gevaars naar de fles of zetten het op een lopen: plichtsverzuim in het aangezicht van de vijand was aan beide zijden een gewoon verschijnsel en na iedere slag moesten er straffen uitgedeeld worden.

Maar wat bracht die gruwelijke beproeving, schijnbaar boven menselijke kracht, een sterke en nobele karakters voort, die ook hun mannen tot ongelooflijke heldendaden

wisten te bezielen! Geen is aantrekkelijker dan de onversaagde en zachtmoedige ‘bestevaar’ Tromp, en zijn toegewijde dienst onder het nieuwe regiem, dat hem niet sympathiek was, en dat hem na het incident met Blake ook ver van welwillend behandeld had, was zoveel te kostbaarder in een tijd waarin partijhartstocht het bij zovelen van vaderlandsliefde won.

PRENT ATLAS VAN STOLK

Ontzaglijk veel werd van hem in de loop van het jaar geëist. Na maanden van vruchteloos heenenweerkruisen, telkens geteisterd door slecht weer, bracht hij in December 1652 Blake met zijn smaldeel (de Engelsen verdeelden toen hun vloot nog, om jacht op de koopvaarders te maken) werkelijk een harde klap toe (bij Dungeness), zodat hij meester van de zee was en konvooien van honderden schepen ongestoord naar Frankrijk zeilen konden. Maar bij het konvooiëren van een retourvloot werd Tromp door de herstelde en thans verenigde Engelse vloot aangetast; na drie dagen hard vechten (28 Februari, 1 en 2 Maart 1653), waarbij van de vloot, maar vooral van het konvooi veel schepen verloren gingen, redde Tromp nog net vóórdat de nederlaag door kruitgebrek een ramp werd, zijn deerlijk gehavend ‘gros’ in de Wielingen. Ook de Engelse vloot kon de zee niet houden, en April zag Tromp met zijn haastig herstelde en versterkte vloot weer uitvaren. Eerst voerde hij haar noordwaarts om de thuis-verwachte ‘achteromvaar-

ders' te begeleiden; teruggekeerd zocht hij de vijand, die hem overal gemist had, in het Zuiden: weer was hem de ongedeelde Engelse vloot, die 15 Juni bij Nieuwpoort op hem stiet, te machtig; ja hij leed erger dan de vorige keer, omdat de Engelsen, snel lerend door de ervaring - de wereld had nog geen zeeoorlog op deze schaal gekend -, zijn schepen geen gelegenheid tot enteren gaven, maar hun, op een afstand blijvend, het volle overwicht van het betere Engelse geschut deden gevoelen. Ditmaal hielden de Engelsen de zee, en tot hevige ontsteltenis van de bevolking waren aan de Nederlandse koopvaart nu alle wegen af of aan benomen.

Het gevaar voor het land bracht een uitbarsting tegen het nieuw regiem teweeg, die het ogenschijnlijk wankelen deed. Er voer een 'razernij' van Oranjegezindheid door het land. Burgervendels tooiden zich met oranje. Overal werd gepoogd de trommelslagers, die volk aanwierven op naam van de Staten-Generaal, te dwingen er de Prins van Oranje bij te noemen. Vanzelf sloeg dit alles telkens over in moedwil en oproerigheid. Ernstig werd het, toen in Augustus te Enkhuizen, waar de vissers werkeloos waren evenals in 1572,[1] de poorten tegen door de ontstelde burgemeesters ontboden Staatse troepen gesloten werden, het kanon op hen gericht, de regering afgezet, de oranjevlag van de toren gestoken. In Zeeland gebeurden soortgelijke dingen. Overal riep het volk om 'een hoofd'.

> Het zal namaals niet te geloven zijn (*riep een Staatsgezind pamfletschrijver geergerd uit*), dat een strijdbaar volk in verlegenheid heul gezocht heeft aan een klein jongetje dat de luieren nog niet ontgroeid is.

Maar de mensen verbeeldden zich, dat de Stadhouder van Friesland als luitenant voor een onmondige Kapitein-Generaal zou kunnen optreden. Zij wisten niet, hoe diep de verdeeldheid onder de leidende persoonlijkheden nog ging, zodat zowel de moeder als de grootmoeder van het jonge Prinsje de candidatuur van Willem Frederik, waar verscheiden provinciën voor voelden, tegenwerkten. Trouwens, wat kon Willem Frederik gedaan hebben? De oorlog was ontstaan uit Engelse ergernis over de vóortdurende invloed van het met Stuart verbonden Oranje. De Staten van Holland voerden hem zo krachtig als zij konden, maar met de stellige bedoeling er zo spoedig mogelijk een eind aan te maken: het land had er niets bij te winnen. De 5de Juni, kort vóor de nederlaag bij Nieuwpoort, had Holland ter Staten-Generaal weten te verkrijgen dat er gezanten naar Engeland gestuurd zouden worden om over de vrede te onderhandelen. Juist was er in Engeland een reactie tot vredegezindheid. Cromwell, voor wie het gemeenschappelijk Protestantisme van de twee Republieken meer betekende dan de wedijver van hun kooplieden, kwam aan de macht. Benoemde men nu echter in de Nederlanden Willem III tot de ambten van zijn voorvaderen, dan zou de stemming in Engeland eerst recht onverzoenlijk oorlogzuchtig worden. Daarop aasden de Engelse royalisten, daarom boden zij de Staten gedurig hun hulp aan; maar die wachtten zich wel daarin te treden en Karel II kreeg zelfs geen toegang tot het grondgebied van de Republiek. Daarop aasden ook de leiders van de Oranjepartij, mannen als Willem Frederik en Sommelsdijk, die van het eerste ogenblik af de oorlog met gejuich ontvangen hadden om de verlegenheid waarin hij de gehate 'Loevesteiners' brengen moest.

1) Zie deel I, blz. 228

In de omstandigheden van de zomer van 1653 was de roekeloosheid van die politiek zo klaarblijkelijk, dat Willem Frederik zijn gewesten mee voor de zending naar Engeland had laten stemmen. Maar daarmee waren de ontketende partijhartstochten niet bedaard. De stelselmatige vergiftiging van de volksgeest met de argwaan, dat de regenten 't niet eerlijk meenden met het land, werkte lang na. Er was aanstonds beweerd, dat Pauw Tromp opgedragen had de Engelsen te sparen; naderhand trof Wassenaer van Obdam,

Staatsgezind lid van de Hollandse Ridderschap, die als gedeputeerde van Hun Hoogmogenden op de vloot meevoer, dezelfde laster; en nog grover maakte men het:

> Goedenavond, Cornelisbuur, goedenavond (*zo begint Jan in een pamflet, waarin Cornelis als spreekbuis van de Staatsgezinde schrijver de goedgelovige Jan op het laatst van zijn dwaling overtuigt*): wat dunkt u nu? gelooft gij nog niet, dat ons land verkocht is, en dat men met de leverantie vast bezig is? (*In het gesprek houdt Jan eerst vol*:) Ik heb nog korts in een boekverkopers winkel gestaan, daar volmondig uit wierd gezeid, dat de heren van Amsterdam het met de Loevesteynse heren tezamen eens waren met het Parlement van Engeland; dat zij den koopman ter zee zouden laten bederven; tot dien einde zouden zij onze oorlogsschepen met kleine eskadrons en de koopvaarders met weinig konvooi laten varen, opdat zij te gemakkelijker zouden konnen genomen en veroverd werden, ende wij onze macht te water (en) de negotie kwijt ende den koopman berooid zijnde, te lichtelijker onder subjectie van Engeland te brengen zoude(n) zijn, ende alzo het huis van Oranjen en Nassau voor altoos te verstoten. (*En Cornelis, na eerst zijn gemoed in een paar krachtwoorden lucht gegeven te hebben, zegt*:) Dat zulke praatjens alleszins (*overal*) bij de onwetende gemeente in zwang gaan, is mij niet onbekend.

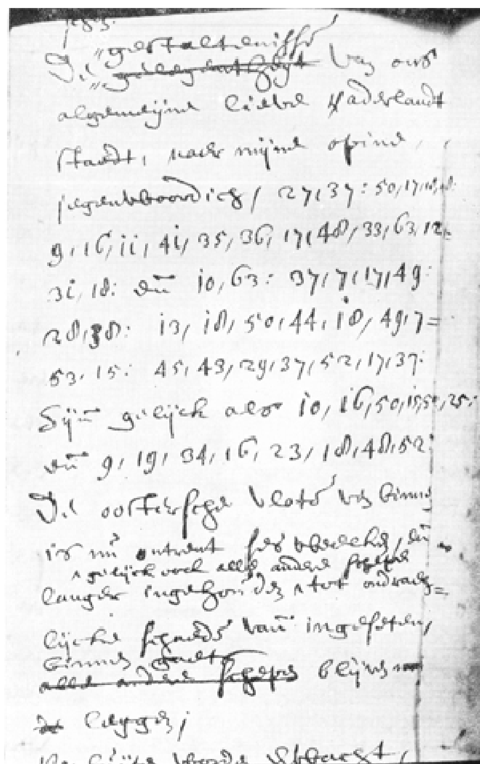
Niet bij machte een alternatief regiem of zelfs een alternatieve politiek voort te brengen, kon de Oranjepartij in de crisis van de eerste Engelse oorlog niets dan verwarring scheppen. Gelukkig dat het Statenregiem zijn recht tot de verantwoordelijkheid staafde door de bewonderenswaardige geestkracht waarmee het zich van zijn taak tegenover de moeilijkheden van binnen en van buiten kweet. Juist in deze tijd vond het een staatsman van ongemene bekwaamheid en karaktersterkte om in de post van Oldenbarnevelt de leiding te geven, die van de telkens ziekelijke Pauw niet meer kon uit gaan. Dat was Johan de Witt, een jonge man nog - geboren in 1625 -, Loevesteiner van huis uit, want zijn vader, burgemeester van Dordt, was een van de zes gevangenen van Willem II geweest.

> De gestaltenisse van ons algemeine lieve vaderland staat naar mijne opinie, tegenwoordig in zeer bekommerlijke ja bijnaar in desperate pointen, zijnde gelijk als bezet ende belegerd ... Gelijk men het kwaad altijds een oorzaak wil geven, zo werdt generalijk alle disastre toegeschreven (aan) de kwade directie der regenten; .... ende als gemeenlijk pleegt te geschieden, zo zoekt men ook nu in troebel water te vissen, de gemeinte de impressie gevende dat er een hoofd wezen moet, ofte dat de zaken nooit wel gaan zullen, 't welk ook zoverre ingeworteld is, dat nauwelijks den 1000sten mens van 't gemeine gepeupel van die opinie vrij is.

Zo schetste De Witt de toestand vlak vóor zijn benoeming. Maar in die opschudding zag hij zijn gedragslijn recht voor zich uit getekend en volgde haar zonder weifelen.

In de eerste plaats moest de vloot in staat gesteld worden om nogmaals uit te lopen en de Engelse blokkade te breken. Aan alle zeegaten werd het een timmeren van belang. Daarbij deden zich weliswaar de gebreken van de staatsinrichting terdege gevoelen. De Admiraliteiten bleven met de uitvoering belast, ofschoon zij door de stremming van het handelsverkeer van hun inkomsten beroofd waren en de Staten dus met geld moesten bijspringen. Colleges, commissies of ‘besognes’ zaten elkaar in 't haar, conferenties zonder tal, geschillen tussen Zeeland en Holland, Amsterdam voorstander van één strategie, Rotterdam van een andere, Zeeland protesterend dat niemand aan de belangen van *zijn* handel dacht - men staatverwonderd dat uit die verwarring nog iéts voortkwam. Tromp klaagde, dat hij op de tocht die zijn laatste worden zou, met een veel te zwakke, en onnodig zwakke, vloot werd uitgezonden.

Mij verdriet te zien (*schreef hij* 12 *Juli* 1653 *aan Hun Hoogmogenden*) dat de schone nieuwe schepen, die half volmaakt (*voltooid*) zijn, overal aan land blijven leggen, die men hadde konnen gereed hebben, als men maar als één man ieder zijn best hadde gedaan, daarmede men fatsoenelijk den viand hadde konnen het hoofd bieden. Dan, (ik) voor mijn zal niet mankeren in mijn devoir om als een eerlijk man voor mijn lieve vaderland te leven en sterven; daarop gelieft(u) te verlaten.

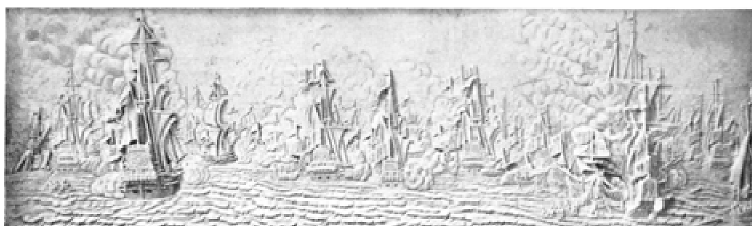

EIGENHANDIGE MINUUT VAN EEN BRIEF VAN DE WITT GEDEELTELIJK IN CIJFERS; RIJKSARCHIEF, DEN HAAG. De eerste drie regels van de aanhaling in de tekst hiervoor dekken de eerste tien regels van het handschrift.

Maar men moet uit de klacht niet besluiten, dat de leidende mannen in de Staten niet naar vermogen gewerkt hadden. Inderdaad waren de hinderpalen van het particularisme en van de partijzucht met verrassend succes overwonnen. De Hollanders en de Amsterdammers en de nieuwe Raadpensionaris hadden een drijfkracht ontwikkeld, die niet onderdoet bij wat in 1629 voor het beleg van Den Bosch en de verdediging tegen de invallers uit Duitsland en in 1639 voor de slag bij Duins verricht was.[1] Het resultaat was dan ook, dat de vloot doen kon wat van haar verwacht werd. Schitterend zeemanschap kwam daar bij. De vereniging die Tromp met De With's smaldeel wist te bewerkstelligen, schiep de gunstigste omstandigheden voor de nieuwe slag, waarin hij aanstonds sneuvelde (bij Terheide, 10 Augustus); De With, die het kommando overnam, weerde zich wel met heldhaftige volharding, maar in de steek gelaten door een aantal kapiteins, moest hij ten slotte toch naar Den Helder wijken; de Engelsen hadden echter zo geleden, dat ook zij hun havens opzoeken moesten, en Holland en Zeeland herademden.

1) Vgl. deel 1. blz. 407, 437

Krachtiger verweer tegen de Engelsen dus, maar tegelijk - dat was de politiek van De Witt en van Holland - de vredesonderhandelingen tot een goed einde brengen. De twee hingen samen, want onder de indruk van de overwinning bij Nieuwpoort had Cromwell gedacht, dat de Nederlanders zich alle voorwaarden zouden laten welgevallen.

DE SLAG BIJ TERHEIDE. Marmerrelief op Tromp's praalgraf te Delft; door R. Verhulst.

Niets was verder van de bedoeling van De Witt en zijn medestanders en daarom was het betrekkelijk succes van de vloot in Augustus hun zo welkom. Maar vervolgens achtten zij het nodig de Engelsen te tonen, dat in de Republiek niet de Orangisten maar de Staten van Holland baas waren. De Staten van Zeeland, niet zozeer uit neiging als wel omdat zij minder onafhankelijk van hun burgerijen waren dan die van Holland, kwamen ter Staten-Generaal met een voorstel om een Kapitein-Generaal te benoemen. De Witt hechtte er het grootste gewicht aan dat zelfs de Orangistische magistraten van Haarlem en Leiden zich lieten belezen, zodat hij een eenstemmig advies van Holland daartegen uitbrengen kon. Het was geen Nederlandse zede om tegen de onlusten met grote strengheid op te treden, maar de Staten toonden geen vrees of zwakheid; het oproer in Enkhuizen stortte weldra ineen.

Zo konden de vier gezanten in Londen ernstig met de Protector in gesprek treden. Bijna volgden de onderhandelingen de lijn van die van 1651. Weer begon Cromwell met het denkbeeld van een vereniging om daarna een aanvallend verbond voor te slaan. Noch tot het een noch tot het ander kon het vooruitzicht van een economische schikking, waarbij men aan de Navigation Act had kunnen ontkomen, zelfs de Hollanders onder de gezanten bekoren. Toen Cromwell dit begrepen had, wenste hij toch het herstel van de vrede tussen de twee protestantse volken nog; maar van enige economische concessie kon geen sprake meer zijn. En bovendien, als de Republiek zo weinig voor zijn internationale politiek voelen kon, stond hij zoveel te stelliger op waarborgen tegen een herstel van het Oranjehuis, welks aanhangers gebleken waren nog maar al te veel invloed te bezitten. De landgewesten konden beletten dat hij die naar zijn genoegen van de Staten-Generaal verkreeg, maar liever dan de vrede te doen afspringen, traden nu de twee Hollanders onder de vier gezanten - Van Beverning was de voornaamste, en hij handelde in nauwe verstandhouding met De Witt - in een geheime schikking, waarbij alleen hún gewest beloofde, dat het geen lid van het Oranjehuis ooit tot Stadhouder zou nemen of ter Generaliteit tot Kapitein-Generaal laten benoemen.

Dit was de befaamde Acte van Seclusie, die door De Witt van een opzettelijk bijeengeroepen en tot volstrekte geheimhouding verplichte vergadering van de Staten van Holland losgekregen werd (Mei 1654) - maar ditmaal niet zonder orangistische tegenstemmers - Cromwell ratificeerde de met de Staten-Generaal reeds gesloten vrede nadat dit stuk hem vanwege Holland overhandigd was. Zelfs nog vóor dat gebeurd was, lekte de zaak uit. De Prinsessen van Oranje - voor éen keer samen werkend! - verzochten de Staten-Generaal bij Holland voor hun zoon en kleinzoon op te komen, en een storm van verontwaardiging barstte in de Unie los. Men verweet Holland door zijn afzonderlijk handelen met een buitenlandse mogendheid bondsbreuk begaan, door het toelaten van vreemde inmenging, in inwendige aangelegenheden

de staat vernederd, door het uitsluiten van het jonge Prinsje de plicht van dankbaarheid jegens het doorluch-

tig huis met voeten getreden te hebben. De Witt was hevig ontsticht over de schrikachtigheid van sommigen zijner geestverwanten: zelfs Dordt, toornde hij tot zijn vader,

> dat nooit in zodanigen occasie plachte te failleren, heeft herwaarts aan gezonden (*als gedeputeerden ter dagvaart van Holland namelijk*) personen, die een ijdel geluid van den naam van een kind ende de dode letter van een humbel geschrifte van twee weduwvrouwen zozeer heeft konnen intimideren, dat dezelven schandelijk haar (*hun*) post hebben verlaten.

Inderdaad was die schroomvalligheid onnodig. De vrede dorsten, als het erop aan kwam, zelfs de Orangisten, vooral die in Holland en Zeeland, niet meer in de waagschaal stellen. Het bleef bij protesten, die trouwens door De Witt in een geharnaste *Deductie* onder de naam van zijn meesters de Staten van Holland beantwoord werden. De slotsom was, dat het republikeinse regiem de schok van de oorlog doorstaan had en de toekomst met verdubbeld zelfvertrouwen tegemoet ging.

Het spreekt vanzelf dat geen hedendaags Nederlander de Acte van Seclusie anders dan met spijt zal kunnen beschouwen. Bondsbreuk mocht het technisch niet zijn; de Prins van Oranje mocht op de ambten van zijn voorvaderen geen erfaanspraak bezitten; zeker was het aan banden leggen bij overeenkomst met Engeland van 's lands vrijheid om de regering naar eigen inzicht te regelen geen daad die De Witt's ambtsvoering tot roem kon strekken. Het zou al zeer onbillijk zijn intussen, als men hem met heel het odium belastte. De omstandigheden die hem ertoe drongen - en hij had eerlijk gepoogd aan Cromwell's eis te ontkomen - waren niet door hem of de Staten van Holland gemaakt. De Acte van Seclusie was een vrucht van de onzalige verbintenis tussen Oranje en Stuart, waardoor Frederik Hendrik en Willem II hun buitenlandse politiek hadden laten beheersen. Dat noopte Engeland zich met de partijstrijd in de Republiek te bemoeien; dát had van de verhouding tot Engeland in de Republiek een partijzaak gemaakt. Wat een zwakheid dat, en het giftig onderling wantrouwen waarvan het vergezeld ging, voor de Noord-Nederlandse staat betekenden, zou in het vervolg van De-Witt's administratie opnieuw en tragisch blijken.

Intussen was de vrede van Westminster meer dan de bevestiging van het Staats regiem; hij was tevens de redding van het land uit een zeer groot gevaar. Hij bevatte bepalingen die voor de Republiek niet aangenaam waren; zo, behalve dat de Navigation Act gehandhaafd bleef, moesten de Staten beloven, dat de ‘schuldigen’ aan het dertig jaar oude bloedbad van Amboina (als er nog in leven waren ....) gestraft zouden worden; de Protector triomfeerde daarmee evenzeer over de monarchie, die dat over haar kant had moeten laten gaan, als over hen. Maar Engeland wilde Amboina niet alleen wreken; het poogde ook het ongedaan te maken. Nog steeds zat de Engelse Compagnie in de Archipel in Bantam teruggetrokken; uit de Molukken bleef zij geheel geweerd. Het overwicht van Engeland in Europa moest nu dienst doen om er haar terug te voeren: de soevereiniteitsrechten op het eilandje Poeloe Roen, bij de Banda-groep, op de meest gevoelige plek van 's Compagnies monopolie, werden overgedragen. Voorts werd het strijken van Nederlandse vlag voor Britse oorlogsschepen in wat de machtigste partij als háar zeeën beschouwde, vastgelegd en ook daarmee een oude ambitie van de monarchie verwezenlijkt.

Maar hoeveel verder hadden de Engelsen in de zomer van 1653 gedacht te gaan! De Hollanders hadden weerstand geboden aan eisen die de zeeën niet slechts met vlagvertoon Brits eigendom gemaakt zouden hebben. Schatting voor het vissen op de Schotse kust, een uitgebreid visitatierecht, schadevergoeding voor de oorlog zelf, die voorgesteld was als een rechtmatig herstel van Engeland's positie, - met zulk een schikking zou de Republiek in een onmiskenbare minderheid gebracht zijn en die toeleg was op haar uit-

houdingsvermogen afgestuit. De bekwaamheid en de moed van haar vlootvoogden en de vastberadenheid van haar staatslieden hadden haar toekomstmogelijkheden ongeschonden bewaard. De eerste krachtmeting tussen Engeland en de Noord-Nederlandse staat had niets beslist.

2. De Zuidelijke Nederlanden worden een Europees probleem

De scheuring der Nederlanden had geen stabiele toestand geschapen. De Republiek, achter de rivieren verschanst en zich rechtvaardigend met het Protestantisme, mocht onder de mogendheden een vastomlijnde en geëerbiedigde figuur geworden zijn, de Zuidelijke Nederlanden (om van de algemeen vergeten Generaliteitslanden niet te spreken) bleven een brokstuk, zonder duidelijk nationaal karakter, met slecht verdedigbare grenzen, onderworpen aan een verre, een gevreesde maar nu aftandse meester, - een verzoeking voor alle veroveraars. Dit schiep een Europees probleem, en zo weinig kan men de vrede van Munster als een oplossing beschouwen, dat het voor geen mogendheid zulk een dringend probleem betekende als voor de losgescheurde en onafhankelijk geworden Nederlanden. De bestaansmogelijkheid zelve van de Republiek was ermee gemoeid. Het gevaar scheen echter niet steeds onmiddellijk. De Republiek werd van andere zijden bedreigd en door andere belangen afgeleid. Wat in deze periode treft, is hoe op den duur toch alles weer door de Zuid-Nederlandse kwestie, die men in 1648 had menen te kunnen opzij schuiven, beheerst werd.

a. De Republiek geïsoleerd; Oostzee-kwestie

De Zuidelijke Nederlanden bedreigd

De vrede van Munster had de Zuidelijke Nederlanden alleen aan de Noordkant rust gebracht. Frankrijk had in het uitgeputte en verbrokkelde Duitsland voorlopig gekregen wat het wenste en de vrede die het daar sloot, betekende onder meer dat de Oostenrijkse Habsburg de Spaanse aan zijn lot moest overlaten. Wij weten al, evenwel, dat niet alleen door het vredesluiten van de Republiek de Spaanse strijdmacht in de Nederlanden tegen Frankrijk samengetrokken worden kon, maar dat tegelijk Frankrijk's aanvalskracht verlamd werd door de binnenlandse onlusten van de Fronde. De hoogste edelen van Frankrijk, mannen die in ganse provincies nog heer en meester spelen konden, bleken het moderne begrip van het vaderland nog aan de oude feodale opvatting van hun persoonlijke rechten en vrijheden te onderschikken. Turenne, zoon van de woelige Hugenootse Hertog van Bouillon (en neef van Oranje), die in de Duitse oorlog de Franse wapenen evenveel roem had bijgezet als Condé in die tegen de Spanjaarden, streed in 1649 en volgende jaren aan de zijde van de goeverneur der Nederlanden, de Aartshertog-Bisschop Leopold Willem, tegen de Franse legers; in Franse dienst teruggekeerd, werd hij aanstonds de voornaamste aanvoerder van de jonge Lodewijk XIV, want Condé zelf, de held van Rocroi en Lens (1643 en 1648), prins van den bloede vocht nu aan de Spaanse kant! Hadden de ontevredenen in

Frankrijk kunnen samenwerken, de Franse monarchie zou aan een vernietigende ramp moeilijk ontsnapt zijn.

Ook zo hadden de Spanjaarden in 1649 het in het vorige jaar verloren Ieperen terug veroverd: in 1650 liep de inval, welke Willem II tot een spoorslag strekte bij zijn pogingen om de Staten-Generaal weer aan Frankrijk's zijde te brengen[1], op niets uit; maar in 1651 hernam de Spaanse generaal Fuensaldaña Veurne, St. Winoksbergen,

1) Vgl. hiervoor blz. 7

Broekburg; en in 1652 Duinkerken; daarmee was het laatste brokje Nederlands taalgebied weer aan de Franse bezetting onttrokken. Maar ofschoon juist toen Condé de Spaanse macht in de Nederlanden met zijn aanhangers kwam versterken, was Frankrijk toch de ergste inzinking te boven; in 1653 kreeg Mazarin de leiding weer stevig in handen. Daarentegen bracht de onhandelbaarheid van Condé in het kamp van zijn nieuwe bondgenoten vooreerst niet anders dan verwarring. In 1654 zette men zich niettemin tot een stoute onderneming, het beleg van Atrecht, maar daar bracht Turenne Condé en Fuensaldaña een zware nederlaag toe en ontzette de stad. In 1656 weliswaar overkwam Turenne bij de belegering van Valenciennes diezelfde tegenslag; een nieuwe landvoogd, Don Jan, bastaard van de Koning, met een nieuwe generaal, Caracena, zetten daarmee hun bewindvoering mooi in. Maar nu mengde zich een derde in de strijd en keerde de kans tegen Spanje.

Dat was Cromwell. Na de oorlog met de Staten-Generaal bijgelegd te hebben stond de Protector daar aan het hoofd van zijn krachtig geordende en duchtig gewapende staat dorstend naar actie. Een protestantse bond onder zijn leiding was steeds zijn droombeeld, maar de onafhankelijkheid van de veeleer door economische overwegingen geleide Noord-Nederlandse staatslieden belemmerde de verwezenlijking. Met de nieuwe Zweedse Koning, de ondernemende Karel X, kon Cromwell zich beter verstaan; de protestantse Zwitserse Kantons zagen ook naar hem op; maar zelfs terwijl twee grote katholieke machten als Frankrijk en Spanje voortgingen elkander te vernielen, was hij toch ver van leiding geven in Europa af. Dat hij zich in die inter-katholieke strijd aan éne zijde mengde, betekende een compromis met zijn krijgshaftig godsdienstideaal. Toen hij in 1655 een expeditie uitzond om San Domingo te veroveren, had hij daarmee slechts een krachtdadige ontkenning van Spanje's recht om Engeland uit de nieuwe wereld te sluiten bedoeld zonder partij voor Frankrijk te willen kiezen, dat hij op even onzachte wijze ter zee behandelde. Maar de expeditie mislukte - al slaagde zij erin Jamaica te veroveren - en Philips IV nam in weerwil van zijn benarde toestand de belediging hoog op en verklaarde de oorlog. Dit bracht Frankrijk en Engeland aanstonds nader tot elkaar, maar pas in het voorjaar van 1657 nam Cromwell een nieuwe gewichtige stap en sloot een aanvallend verbond, dat Engeland met Frankrijk's hulp vaste voet in Spanje's Nederlanden geven moest. De afspraak was, dat Engeland met een vloot en 6000 man zou meewerken om de Vlaamse kuststeden te veroveren en zelf Duinkerken en Mardijk behouden. Tegelijk wist de diplomatie van Mazarin door een bond van Duitse Rijnstaten onder Frankrijk's leiding mogelijke opwellingen van de nieuwe Keizer om ter hulp te komen te ondervangen.

Zo waren de omstandigheden de nieuwe Spaanse machthebbers in de Nederlanden te sterk. Nog in 1657 viel Mardijk en werd aan de Engelsen uitgeleverd. In 1658 begon de veldtocht (nadat eerst Kassel genomen was) met de belegering van Duinkerken door Turenne; een poging van Don Jan en Condé om de stad te ontzetten, leidde tot de nenederlaag in de duinen, die voor het vroeger onoverwinnelijk en sedert vijftien jaren (het eerst door Condé zelf!) zo herhaaldelijk geslagen Spaanse leger de genadestoot betekende. Het was opeens een erger instorting dan in 1646. Duinkerken capituleerde 23 Juni. Na een intocht van de jonge Koning Lodewijk XIV werd het aan de Engelsen ingeruimd. In de volgende weken namen de Fransen heel de Zuidwesthoek van Vlaanderen - en die voor zichzelf! -: St. Winoksbergen, Veurne, Diksmuiden, Grevelingen; dan keert Turenne zijn aanval oostwaarts, steekt de Leie

over en neemt Gavere en Oudenaarde aan de Schelde, (van Ieperen, Menen, Komen in zijn rug verzekerde hij zich eerst daarna), om dan tot Geraardsbergen en Ninove aan de Dender, aan de uiterste oostgrens van Vlaanderen, op de weg naar Brussel voort te dringen. Er heerste ontsteltenis te Brussel, maar de winter was aangebroken, de regens maakten de wegen onbegaanbaar, en Turenne stelde zich tevreden met het behaalde voordeel.

Dat die gebeurtenissen door de Noord-Nederlanders met ongerustheid gevolgd werden, spreekt vanzelf. In de laatste jaren van Frederik Hendrik had men het noordwaarts dringen van Frankrijk's macht al gevreesd, en nu was het niet eens meer een bondgenoot, ja koesterde nog steeds zijn grief over wat het de desertie van Munster achtte; in het vorige jaar had het krachtdadig optreden van de vloot der Staten tegen de bandeloze Franse kapers in de Middellandse Zee haast een breuk veroorzaakt. Dat Engeland aan de verovering van Vlaanderen deelnam, verbeterde de zaak voor de Republiek waarlijk niet. De verhouding met de opstrevende handelsconcurrent bleef moeilijk en men kon hem niet zonder bekommernis zich in de Zuidelijke Nederlanden zien nestelen, die men te Munster bij verdrag met Spanje commercieel onschadelijk had weten te maken. Daar kwam nog bij dat de Republiek juist tot oorlogsdaden tegen Portugal in Europa was overgegaan; - de tienjarige wapenstilstand was in 1652 al afgelopen, en in Amerika maar vooral in Azië was, zoals wij zien zullen, van dat ogenblik lustig gevochten; - Portugal nu, de vijand van Spanje, was de beschermeling van Frankrijk en Engeland.

En nog is hiermee niet alles opgesomd, dat de verhouding van de Republiek tot de nieuwe bondgenoten teer maakte. Ook in de Oostzee verkeerden de verhoudingen in een volslagen crisis. De man naar het hart van Cromwell, Karel X, door de traditie van Gustaaf Adolf en van Munster ook met Frankrijk verbonden, was in 1655 een oorlog tegen het katholieke Polen begonnen om de grotendeels protestantse en Duitstalige kuststreek d.w.z. Pruisen, waarvan de Keurvorst van Brandenburg het oostelijk stuk in leen had, te veroveren. De Republiek kon dat niet werkeloos aanzien. Zonder zover te gaan van zich met Polen zelf, van ouds een lid van de Habsburgse partij in Europa, te verbinden, lag het voor de hand dat men verstandhouding zocht met de andere Oostzeemogendheden - Brandenburg en Denemarken - om Zweden tot gematigdheid te pressen. Brandenburg, de oom van het jonge Prinsje van Oranje, Denemarken, de verwant der Stuarts, - die politiek kon niet anders dan in Engeland wantrouwen wekken. De Witt en de meeste leden van Holland hielden de uiterste voorzichtigheid voor noodzakelijk, maar de Amsterdammers, gesteund door de andere zeesteden, achtten het gewenst Zweden mores te leren. Van Beuningen, met een gezantschap in Denemarken ditmaal, dreef die politiek half tegen de officiëel aangenomene door, en vertrouwend op zijn aansporingen had Koning Frederik III zich in 1657 in de oorlog gestort, die hem aanstonds noodlottig werd. Karel X kwam met zijn leger uit Polen aangesneld en drong over het ijs op de Deense eilanden door. Zo snel ging dit, dat Frederik zich gewonnen geven moest, vöor anderen aan tussenkomst denken konden. Februari 1658 werd de vrede van Roeskilde gesloten en de Deense Koning moest Schonen en Halland, de gewesten aan de zuidpunt van het Skandinavisch schiereiland, door welker bezit hij beide oevers van de Sont beheerste, afstaan. Die verschuiving van territoriaal gezag was de Hollanders, vöor alles op vrije toegang tot de Oostzee bedacht, niet onwelgevallig, maar een ogenblik scheen Frederik III zich eng met zijn vijand van gisteren te willen verbinden om samen de Sont te sluiten. Dat was voor de Nederlandse diplomatie een bij uitstek ongewenste toestand. Van Beuningen deed wat hij kon om de pas gesloten vrede te verstoren. De Witt, steeds voor een breuk met Zweden en Zweden's vrienden bezorgd, spoorde hem tevergeefs tot voorzichtigheid aan.

Voorbijgaand plan van ‘kantonnement’

In deze omstandigheden nu kwam van de Fransen kort na de verovering van Duinkerken, en terwijl zij zegevierend in Vlaanderen voortdrongen, een verrassend voorstel. Mazarin liet in Den Haag verklaren, dat het zijn bedoeling was de Spanjaarden geheel uit de Nederlanden te verdrijven; hij wilde echter het land niet inlijven, maar tot een vrije republiek vormen; als de Staten-Generaal hem daarbij hielpen, zou Frankrijk het reeds in de Nederlanden bezette gebied‘,zelfs tot Atrecht incluis,’ ontruimen en er weer bijvoegen.

Dat De Witt het denkbeeld gretig aanvatte, is begrijpelijk genoeg. Hier was een kans om de Republiek uit haar gevaarlijk isolement te verlossen door een verzoening met de oude bondgenoot Frankrijk, en tegelijk zou de Zuid-Nederlandse kwestie opgelost worden op een wijze waarmee 's lands veiligheid voortreffelijk gediend scheen. De Witt brandde van ijver om de te vormen Zuid-Nederlandse staat door een defensief verbond te verzekeren en hem wat Frankrijk beloven zou te waarborgen.

Maar de Amsterdammers dachten er anders over. Hun geest werd in beslag genomen door de plannen voor actie tegen Zweden, maar bovendien vertrouwden zij Frankrijk niet en vreesden door meedoen Spanje en Engeland te ontstemmen. Beter dan zij zag de Raadpensionaris dat de Zuid-Nederlandse kwestie zich niet ontwijken liet en dat als men de kans op een overeenkomst met Frankrijk voorbij liet gaan, later nauwe samenwerking met Spanje tegen Frankrijk nodig worden kon. Dat nu betekende een op het eerste gezicht ontstellende breuk met de traditie. Zou de publieke opinie, die de vrede van Munster nog niet duidelijk als het eind van een tijdvak zag, daarvoor te vinden zijn? Zouden de predikanten er niet tegen uit varen? Om nog te zwijgen van de ogenschijnlijk ongeneeslijke uitputting van Spanje.

Wat hiervan zij, de Fransen gaven het plan van het kantonnement even plotseling op als zij het geopperd hadden. Bewijst dit, dat zij nooit een andere bedoeling hadden dan de Noordelijke Nederlanden aan het lijntje te houden, terwijl zij voortgingen de Zuidelijke in te palmen? Een op zichzelf afdoende verklaring van hun terugkrabbelen levert de hoopvolle wending in hunvredesonderhandelingen met Spanje, die al enige jaren met horten en stoten gesleept hadden; daarop kom ik aanstonds terug. Maar bovendien kan men het in verband brengen met de dood van Cromwell (13 September 1658), die Mazarin van de zorg van een krachtig Engeland als factor in de situatie ontsloeg.

Nederlandse interventie in de Oostzee

Die gebeurtenis gaf ook aan de Republiek meer bewegingsvrijheid. Steeds onder de krachtige aandrang van Amsterdam, ofschoon het wel degelijk De Witt was, met de diplomatieke kaart van heel Europa voor ogen, die de leiding gaf, maakte zij daarvan gebruik tot doortastende tussenkomst in de Oostzee.

Hier had Karel X, blijkbaar een Nederlands-Deense aanval vermoedend, zelf de vrede van Roeskilde verbroken en was in de zomer van 1658 na nog een bliksemsnelle tocht op Seeland verschenen om er Kopenhagen te nemen. Kopenhagen bood nu echter heldhaftig weerstand en Karel X werd door een lang beleg opgehouden. In October zeilde de Staatse vloot onder Obdam met hulptroepen noordwaarts. In November versloeg zij de Zweedse vloot in de Sont - Witte de With sneuvelde hier - en zeilde tot Kopenhagen op. De Zweden zetten het beleg van de landzijde echter voort en een crisis duurde, waarbij grote Europese belangen betrokken waren en die de Europese vrede in gevaar bracht. De Witt wist nu een Europese actie op touw te zetten om die crisis te bezweren. Hij slaagde erin Engeland en Frankrijk tot het zogenaamde Haags Concert te krijgen. Hierbij matigden de drie Westerse mogendheden zich aan, een regeling voor te schrijven waarbij Karel X Halland en Schonen behouden, maar de Sont openblijven zou.

De Witt's beleid eiste van de vlootvoogden - in 1659 verscheen ook De Ruyter in de Oostzee, aan wie Obdam later het opperbevel overliet - grote terughouding en geduld. Zijn taak was te moeilijker, omdat de Amsterdammers gedurig op forser maatregelen tegen Zweden aandrongen. Daarentegen verminderde het de kans op onenigheid tussen de ondertekenaars van het Concert, dat de Engelse vloot in de Oostzee (die daar in weerwil van de overeenkomst als de bondgenoot der Zweden, tegenover de Nederlandse als de bondgenoot der Denen, beschouwd was) door de voortschrijdende verwarring in het vaderland tot huiswaarts keren genoopt werd. De Nederlanders moesten

toen de bepalingen van het Haags verdrag alleen uitvoeren en daar Zweden weigerde zich te schikken, betekende dit actie aan de kant der Denen. Vooral bij de verovering van Funen in het najaar van 1659 onderscheidde De Ruyter zich ongewoon. De onverwachte dood van Karel X in Februari 1660 vergemakkelijkte ten slotte het tot stand komen van de vrede, die geheel

PENNING OP DE NEDERLANDSE KRIJGSBEDRIJVEN IN DE SONT.

aan het Haagse programma beantwoordde.

Al eerder hadden de geslaagde financiële operaties van de nieuwe Raadpensionaris op het buitenland indruk gemaakt en bij de eigen burgers het besef van kracht verlevendigd. Hij had de uitstaande leningen weten te converteren en de rente der geweldige oorlogsschulden, die vooral op Holland drukten, van 5 tot 4 percent verlaagd gekregen.

> Het zal Holland twee millioenen jaarlijks profiteren (*schreef in* 1655 *een jong regent aan een ander*), en geef ik U.E., zo dat waar is, eens te bedenken, of Holland meer en meer ontlast wordende en in tijd en wijle een vrijen hals krijgende, alsdan zo groot een inkomen zuiver konnende genieten, niet in zodanig een postuur zal geraken, om zich onder Godes hulpe en hoede, te doen vrezen.

Hij had er nog bij gevoegd: mits het toezicht en beleid van een goed hoofd, en zeker bleven velen het stadhouderloos bestuur uit beginsel wantrouwen. Maar de krachtige en toch voorzichtige tussenkomst in de Oostzee verhoogde het aanzien der Staten ver daarbuiten en bij hun eigen volk; hun minister De Witt, hun admiraal De Ruyter waren Europese figuren van de eerste grootte geworden. Binnenslands had De Witt zijn positie nog versterkt door zijn huwelijk met een dochter uit het grote Amsterdamse geslacht Bicker, wier oom De Graeff van Zuidpolsbroek, voortaan die stad 'goede correspondentie' met de Raadpensionaris deed houden.

b. De Zuidelijke Nederlanden en de vrede van de Pyrenaeën

Intussen waren, gelijk gezegd, Frankrijk en Spanje elkaar genaderd. Philips IV moest eindelijk de toenemende uitputting van zijn rijk en de reeks van rampen op de krijgsterreinen in West-Indië, Portugal en de Nederlanden erkennen en had zich nog vóór het eind van 1658 bereid verklaard als prijs voor een dragelijke vrede zijn dochter Maria Theresia aan de jonge Franse Koning ten huwelijk te geven. Iedereen wist al sedert lang, hoezeer de Fransen dit begeerden. Hun overweging was de zuiver

dynastieke, dat door de Infanta Lodewijk XIV of althans zijn nakomelingen mettertijd erfaanspraken op de Spaanse monarchie zouden kunnen doen gelden. 't Is waar dat er Philips IV uit zijn derde huwelijk, dat totnogtoe slechts spoedig weer gestorven dochtertjes voortgebracht had, in 1657 een ziekelijk zoontje geboren was. Ook moest Maria Theresia vóor het huwelijk in alle vorm van haar rechten op de opvolging afstand doen. Maar de Franse juristen stonden klaar met verschillende betogen om de ongeldigheid van die afstand te bewijzen. In ieder geval was het met het oog op deze dynastieke toekomstmogelijkheden, dat Mazarin niet alleen de kans op onmiddellijke verovering van de Spaanse Nederlanden, maar zelfs een deel van het reeds veroverde, prijs gaf. Bij de vrede van de Pyrenaeën, die in

November 1659 tot stand kwam (het oponthoud was voornamelijk veroorzaakt door Spanje's eis dat Condé in zijn positie in Frankrijk hersteld worden zou), stond Spanje in de Nederlanden bijna de gehele provincie Artois, brokken van Henegouwen en van Luxemburg en een klein stukje van Vlaanderen (Grevelingen en Broekburg) aan Frankrijk af. Engeland, dat in de vrede niet opgenomen werd (een regeling die Cromwell niet licht geduld zou hebben), hield Duinkerken en Mardijk (evenals Jamaica) krachtig vast. De Fransen ontruimden dus bijna al Turenne's veroveringen in Vlaanderen, en er werden door de nieuwe grenslijn veel meer Waalse dan Dietse onderdanen aan het bestuur van Brussel onttrokken.

De Nederlandse steden die - zij wisten niet voor hoe korte tijd! - aan de Fransen ontsnapten, zagen hen met vreugde gaan. Dat geldt voor Franssprekende als Rijssel niet minder dan voor Dietse als Broekburg, waar men, toen het in 1652 na de Spaanse herovering van Duinkerken ontruimd had moeten worden, de Franse troepen spottenderwijs met een vedelaar, die de marsch van (St. Winoks) Bergen speelde, uitgeleide gedaan had. Men haatte in het Franse bewind het straffere en meer gecentraliseerde absolutisme, men was gehecht aan het Habsburgs vorstenhuis uit oude gewoonte en omdat men er de kampioen van de katholieke godsdienst in zag: dat leerden de priesters en vooral de monniken.

Een sterk ontwikkeld nationaliteitsgevoel, dat de scheiding van land- en taalgenoten als een ramp beseft zou hebben, was na de lange vreemdenheerschappij, die alle politieke verantwoordelijkheid weggenomen en alle zelfstandig geestesleven uitgedoofd had, onmogelijk. Als men de elf jaren van de oorlog sedert Munster overziet, is het merkwaardig hoe moeilijk men het volk van de Zuidelijke Nederlanden in het oog krijgt. Het is nog minder in tel dan in de periode daarvóor. De oorlog met Frankrijk had van zijn begin in 1635 af de welvaart dieper aangetast dan die met de Republiek, welke toen al veertien jaar aan de gang was; Munster had dan ook maar weinig gedaan om verlichting te geven. Vooral in Vlaanderen had het heenenweertrekken der Franse legers ontwrichtend op het economisch leven gewerkt. Handel en bedrijf kwijnden; er was veel nood. Maar anders dan in die passieve rol vertoont zich het volk nauwelijks. Minder dan ooit had het gelegenheid gehad zich politiek te bewegen of zelfs maar te uiten.

Leopold Willem had aanstonds bij zijn komst de centrale regering, het beheer van financiën en leger, nog uitsluitender in de handen van vreemdelingen gelegd. Zelfs de President Roose was niet onderworpen genoeg naar zijn zin en dus aan kant gezet. Onder Don Jan, toen de oorlog ál rampspoediger ging, had de regering haar ogenblikkelijke noden ook ál dringender als de hoogste wet opgelegd. De oorlog vormt heel de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden, en het was hun oorlog niet. Zij leden eronder, maar hij werd over hun hoofden heen gevoerd door Spanjaarden, Fransen, Engelsen, en ook door vreemdelingen werd er, zonder dat naar de mening van éen Zuid-Nederlander gevraagd was, een eind aan gemaakt. Toch hing van de vrede van de Pyrenaeën en de aanspraken die hij schiep, de nationale toekomst van het volk van Vlaanderen en Brabant af, - want wat in Lodewijk XIV's tijd aan Frankrijk kwam, was bestemd zijn Dietse aard te verliezen. Maar het volk van Vlaanderen en Brabant, dat zich nog geen eeuw te voren zo heftig tegen de Spaanse heerschappij gekant had, welks stamgenoten op dat ogenblik onder hun burger-regenten en in hun eigen taal in de raadslagen der wereld zo krachtig meespraken, miste niet alleen de macht, het miste de wil om zich te doen gelden;

niemand vroeg naar zijn wensen, maar het was zich ook nauwelijks van wensen bewust. Vrede, dat was al waar men naar verlangde.

> Nederland (*schreef de Lierse notaris De Bie in* 1662 *in zijn Schilderboek*) is gekomen tot haar grootste geluk ende hoogste vreugd door den vrede. Want aan den mens niet gelukkiger, beter, nutter en zaliger en kan overkomen als op deze wereld vrede te hebben ....

In de grote gebeurtenissen die dat volk onderging, had het geen eigen krijgslieden en geen eigen staatslieden; maar het had ook geen dichters of schrijvers meer, enkel nog theologen en juristen.

Dit alles wil niet zeggen, dat het vreemdenbewind zich dieper dan tevoren in de zaken der bevolking mengde. Integendeel, terwijl het de oorlog met de ernst der wanhoop voerde en voor de oorlogsbehoeften alles liet wijken, schonk het te minder aandacht aan andere aangelegenheden. Van de godsdienst-maatschappeliike hervormingsijver die het bewind van de Aartshertogen

Nederlandt, den rinck vande wereldt,
ende den Diamant van deſen rinck is
Antvverpen.
Nederlandt, de ooghe vande wereldt,
ende den appel van deſe ooghe is
Antvverpen.
Nederlandt, het boſch vande wereldt,
ende den Lavrier van dit boſch is
Antvverpen.
Nederlandt, het Paradijs vande wereldt,
ende het lieffelijckſte van dit Paradijs is
Antvverpen.
Nederlandt, eenen hemel vande wereldt,
ende de Son van deſen hemel is
Antvverpen.
Ende ick ſoude moeghen ſegghen aldus tot haer
meerder Eer, Roem ende Glorie.
Y 2

Bladzijde uit De Bie's GULDEN CABINET.

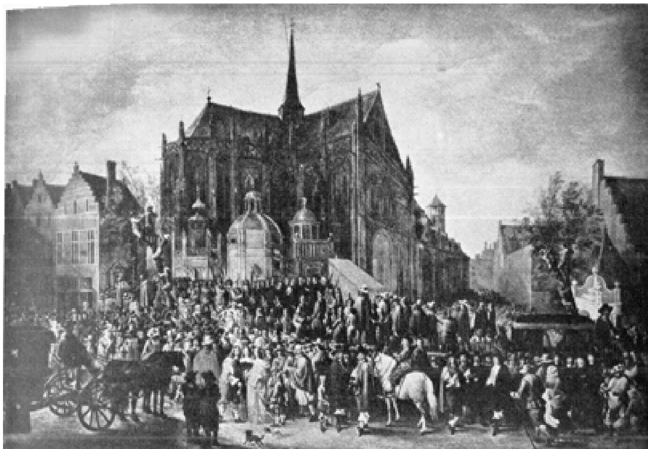
gekenmerkt had, was weinig over. Op zijn hoogst mengden de goeverneurs zich nog in de strijd die de veelal Jansenistischgezinde wereldlijke geestelijken en de theologen van Leuven met de Jezuieten voerden - over en weer met groteverbittering - en dan was het steeds om de pauselijke veroordelingen van het Jansenisme kracht bij te zetten; vooral Aartshertog-Bisschop Leopold Willem was sterk op de hand der Jezuieten, tot smart van de oude Aartsbisschop Boonen, die tevergeefs de steun van de Koning inriep. Tot het volk drongen die geschillen weinig door, het nam er althans geen actief deel aan; wij zullen hun betekenis later in verband met het cultuurleven beschouwen.

Alles bij een had de aftakeling van de vreemde monarchie, waaraan de Zuidelijke Nederlanden onderworpen waren en die hen aan het gevaar van verovering door Frankrijk bloot stelde, althans het voordeel van hun locaal zelfbestuur tegen verder voortschrijden van het onnationaal absolutisme te beschermen. Die locale vrijheden waren de bevolking een te dierbaarder bezit, naarmate zij alle wezenlijke zelfbeschikking verloren had, en wij zagen al, dat haar gehechtheid eraan haar mee het huis Habsburg boven het huis Bourbon deed voortrekken. 't Was altijd vooral Brabant, waar de oppositie-geest van de bevolking zich kon laten gelden, want daar hadden adel, geestelijkheid en steden hun vrije beschikking over de geldmiddelen vollediger dan elders bewaard. Aan een grote politieke kwestie haakte zich het tegenstribbelen van de Brabantse standen nooit vast, hoogstens aan locale belangen,

of 't was enkel doodgewone tegenzin om belastingen op te brengen. Zeker noopten hun rechten op dit gebied de regering tot veel voorzichtigheid en veel geduld.

Toch lieten de Spaanse machthebbers niet alles over hun kant gaan. Het verhaal van

hun optreden tegen onlusten te Antwerpen in 1659 verdient hier een plaats. Men leert er de onmacht van die stad in een botsing met het koninklijk gezag uit kennen; erger, men gevoelt, wat een school van vernedering de lange vreemdenheerschappij voor de eens zo fiere Brabanders en Vlamingen betekende.

AARTSHERTOG LEOPOLD-WILLEM OP HET FEEST DER BOOGSCHUTTERS TE BRUSSEL, 1652. (SCHILDERIJ VAN D. TENIERS, WENEN)

Er was veel overeenkomst tussen die onlusten en de Brusselse veertig jaar tevoren[1]. De leiders waren ook hier de dekens der gilden, die in 1656 al in een belastingkwestie hun zin hadden weten door te drijven. Nu kwamen zij op voor de stadsprivilegiën, geschonden, naar zij beweerden, door het monopolie van posterijen, dat de centrale regering aan de graaf van Thurn en Taxis toegekend had. De Raad van Brabant bevestigde echter het recht van de koninklijke postmeester, en toen de dekens voortgingen de stadboden de dienst met Holland (daarover ging het voornamelijk) te doen onderhouden en de deurwaarders van de Raad van Brabant handtastelijk in de tenuitvoerlegging van 's Raads uitspraak hinderden, veroordeelde de Raad 25 Augustus 1659 een achttal hunner en hun handlangers tot verbanning. Zomin als indertijd te Brussel durfde de magistraat de weg van het derde lid der regering (dat waren de gilden ook te Antwerpen) volgen. Wel schipperden zij een tijdlang, maar gesommeerd door de Raad van Brabant talmden zij niet meer met de afkondiging van het vonnis en maakten zich op het uit te voeren. Een geweldige volksuitbarsting was het antwoord. Burgemeester Van Halmale werd op het stadhuis mishandeld. Zijn huis en de huizen van dekens die niet aan de beweging meegedaan hadden, werden geplunderd. Weldra raakte het verzet uit handen van de leiders en kwam ‘het gespuis’, ‘de fielen’ en ‘de bedelaars’, op de been. Dagenlang verkeerde de stad in rep en roer, gegoede burgers redden zich naar elders. Markgraaf, burgemeesters en schepenen echter traden krachtig op, eerst met behulp van de gewapende gilden voorzover die willig waren, toen met geregelde ruitervendels, ‘meest van de principaalste van de stad, nochtans ook van anderen die loon trokken.’ 1500 man bezoldigd voetvolk - ‘waardgelders’ zou men in het Noorden gezegd hebben - wer-

1) Zie deel I, blz 321

den bovendien in dienst genomen. Wel gistte het nog bedenkelijk onder 'het klein volk':

> Werklieden komen bij hun kooplieden, voor dewelke zij jaar uit jaar in werken, zeggende: ''t is nu den tijd dat de kooplieden zwijgen moeten, ende den werkman mag spreken; gijlieden dwingt ende praamt ons dikmaals genoeg, maar nu is 't onzen keer. Sa, geeft ons nu geld om te leven [*de troebelen hadden een volledige stilstand van bedrijf teweeggebracht*], ofte wij weten wat ons te doen staat,'

Maar de stadsregering kon dagelijks huiszoekingen laten verrichten en schuldigen aan de plunderingen oppakken. Zij was de toestand meester.

Toch kwam nu de centrale regering tussenbeide. Don Jan's opvolger, de markies van Caracena, was niet van zins de magistraat van een zo dicht bij de grens der Verenigde Nederlanden gelegen stad als Antwerpen in het bezit van eigen troepen al te onafhankelijk te laten worden. De hardnekkigheid der dekens, die het weliswaar aan betuigingen van trouw niet lieten ontbreken, maar die draalden met een onvoorwaardelijke onderwerping aan de vonnissen van de Raad van Brabant, verstrekte een gereed voorwendsel. Zo verscheen de goeverneur - trouwens in volle overeenstemming met de Raad van Brabant - 18 October op eenmaal, vergezeld van Condé, de hertogen van York en Gloucester, en de onvermijdelijke hertog van Aerschot, aan het hoofd van een leger van 10.000 man voor de stad. De vrede van de Pyrenaeën was nog niet getekend, maar het was wapenstilstand: hij beschikte over meer bewegingsvrijheid dan zijn voorganger in 1656. Aan verzet - zoals Amsterdam negen jaar tevoren aan het leger van Willem II geboden had - viel niet te denken. Daartoe miste de stedelijke overheid de geestkracht. Bovendien maakte de citadel met haar Spaans garnizoen de stad weerloos. De magistraat ontbond haar huurtroepen. zonder een bevel daartoe af te wachten. De gevonniste dekens vluchtten langs de rivier; éen, na een week lang bij de Minrebroeders geschuild te hebben, in een monnikspij vermomd. De anderen smeekten aanstonds in een nederig stuk (Frans natuurlijk) om vergiffenis. De geestelijkheid begaf zich naar de citadel, waar de goeverneur met zijn gezelschap verblijf hield, om voorspraak te verlenen en uit haar naam hield de deken van het kapittel, die Spaans kende, een aanspraak in die taal. De goeverneur antwoordde niet ongenadig,

> ende opdat alle omstaanders dit beter verstaan zouden hebben, gaf (hij) deze antwoorde in de Franse tale, tot een ieders verwonderinge; als zulks niet veel gedaan hebbende.

Intussen begingen de soldaten buiten de stad de gruwelijkste baldadigheden,

> stelende, rovende, moordende en vernielende bijna alles, dorvende nog de Antwerpenaars toeroepen (*zo vertelt Aitzema*) dat zij het, binnen de stad komende, nog veel slimmer zouden maken.

Geen wonder dat daar grote zenuwachtigheid heerste, die op een vals gerucht dat de Spanjaarden de Ropoort en de Cronenborchpoort vermeesterd hadden, in een ware paniek uitbarstte. De herinnering aan de Spaanse Furie moet te Antwerpen nog

voortgeleefd hebben. De ergste misdrijven waren ditmaal het werk van de Engelse en Ierse royalistische troepen, maar het beangste volk riep van 'de Spaansen.'

Maar de markies van Caracena wilde slechts de geest van onafhankelijkheid breken en daartoe diende met de vreesaanjaging goedertierenheid na onderwerping. De onderwerping was volkomen. Magistraat, wijkmeesters en dekens legden in handen van de Raad van Brabant eden af op de voorwaarden die de markies aan een amnestie verbond; die voorwaarden behelsden in de eerste plaats de aanvaarding der betwiste vonnissen, vervolgens inkorting van de rechten der dekens, berechting van de plunderaars door de Raad van Brabant (in plaats van door de stad: de grond heette, dat hun misdrijf majes-

teitsschennis was), wegnemen van de kettingen die de burgers tot zelfverdediging over de straten gespannen hadden.

> De gemeente en voelde niet (*niets*) zo zeer als dit.

De Raad van Brabant, zetelend op het stadhuis (fijn bedachte belediging), veroordeelde zeven plunderaars ter dood. De volgende dag, 30 October, werden zij (op een paar begenadigden na) opgehangen op de markt voor het stadhuis, die door de gewapende gilden bezet gehouden werd;

> (*maar*) de soldaten staan in slagorde achter het kasteel om gereed te zijn zo wanneer dat er tumulte kwame onder het klein volk, als zij hun medegezellen zouden zien ter dood leiden.

Raad, markies en troepen vertrokken nu, ofschoon het garnizoen van de citadel versterkt werd. Een plakkaat was uitgevaardigd om injuriën tegen de markies, de geestelijkheid, de magistraat en de 'tegenwoordige regeringe' tegen te gaan, en er werden nog geselstraffen uitgedeeld aan zangers van smaadliedjes. Het ergst wondde de Antwerpse trots

> de bespottinge ende uitlachinge van de omliggende plaatsen. Van verscheiden kwartieren worden er veel paskwillen, schempachtige liedekens en dichtjens in in onze stad gezonden.

Zo klaagt de gezeten Antwerpenaar, uit wiens relaas de voorgaande aanhalingen afkomstig zijn, en hij heeft één zo'n paskwil voor ons bewaard, kwansuis een 'litanie', waarin de Antwerpenaars een lange reeks van heren en groten aanroepen om ontferming:

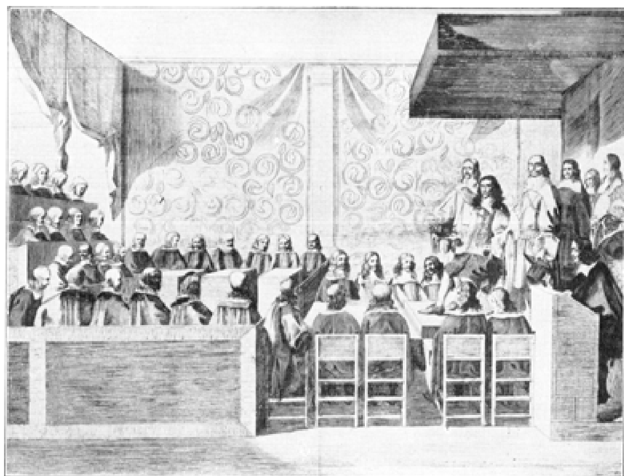
> Marquis de Carecena, ontfermt u onzer.
> Here Kanseliers, zijt ons barmhertig.
> Heren van den Raad van Brabant, wilt ons ontfermen.
> Wij hebben gezondigd, wij bekennen 't ook.
> Prince de Condé, Duc de York ....
> (*Pastoor van dit, abt van dat*)
> Alle heren pastoren van buiten ende van binnen.
> Wij vallen op onze knieën,
> Wij verslijten onze panne broeken.
> Wij presenteren u onze liberteit,
> Wij verzaken onze privilegiën,
> Wij geven ons leven ende kinderen ....

Men had zich in Madrid ernstig ongerust gemaakt, dat Antwerpen in volledige opstand en wie weet in de armen van zijn buren gedreven mocht worden. Daar stond het, zoals wij nu zien kunnen, al bitter weinig naar geschapen, maar zeker droeg die vrees bij tot de gematigdheid welke de markies van Caracena in zijn triomf bewaarde en die ook zijn opvolgers betrachtten. De vrede van de Pyrenaeën liet de Spaanse heerschappij in de Nederlanden maar in een wankele positie. Niet alleen voor de bevolking en haar overheden was het een treurige tijd. Kastiliaanse trots en contra-reformatorische steilheid kregen het beide in de ongunst der tijden hard te

verantwoorden. Vreemder nog dan meegaandheid tegenover een onderworpen bevolking stond de Spaanse regering haar zucht naar de vriendschap der vrijgevochten Nederlanden. Maar in de toenmalige Europese verhoudingen was de Republiek de enige staat, van wie iets te hopen viel als het erop aan kwam Frankrijk uit de Zuidelijke Nederlanden te weren.

Niet dat de Republiek dit noodzakelijkerwijs in verbond met Spanje doen zou. Wij

zagen, hoeveel de Raadpensionaris erop tegen had zich in het Habsburgse kamp te laten dringen en hoe hem het denkbeeld om de kwestie in verstandhouding met Frankrijk op te lossen toelachte. Ook na de vervluchtiging van dat plan, en in de toestand door de vrede van de Pyrenaeën geschapen, bleef het zijn streven om met Frankrijk

ONTVANGST VAN KAREL II IN DE STATEN VAN HOLLAND. Afbeelding in De Wicquerfort's anonieme beschrijving van 'sKonings terugréis; 1660.

over het hoofd van Spanje heen, tegen Spanje zelfs, tot een bevredigende schikking te komen. Wat hem tot Frankrijk dreef, was vooral de verhouding tot Engeland. Zoals wij zagen, had die door de verwarring volgende op de dood van de Protector een tijdlang minder zorg gegeven. De Restauratie bracht echter haar eigen gevaren mee.

c. Holland, Oranje en Karel II.

In Mei 1660 reisde Karel II uit de Spaanse Nederlanden door de Republiek om zich aan het hoofd van zijn berouwvolle onderdanen te gaan stellen. De Staten, die hem volgens de vrede van 1654 tot dan toe angstvallig buiten hun grondgebied gesloten hadden, ontvingen hem nu met groot eerbetoon en hij van zijn kant had hen voorlopig te zeer nodig om zich anders dan hartelijk voor te doen. De Acte van Seclusie verviel natuurlijk met het regiem op welks eis zij genomen was, maar de Koning veroorloofde zich niet meer dan een bescheiden aanbeveling van zijn neefje bij de Staten. Daarentegen uitte zich in de Republiek zulk een volksvreugde over de verandering in Engeland, die men naïefweg als het begin van een vriendschap beschouwde, maar waar men Oranje dan ook als vanzelfsprekend in betrok, dat de Prinses Royaal een ogenblik meende haar zoon's ‘designatie’ voor het Kapitein-Generaalschap van de Unie van de Staten-Generaal te kunnen afdwingen. In haar oog moest het machtwoord van de Koning, haar Koning, ook voor hen genoeg zijn.

De Staten van Holland daarentegen wilden de opgroeiende Prins juist aan de buiten-

landse invloeden die hem omgaven onttrekken. Zij waren bereid hem uitzicht, schoon geen bindende toezegging, op hoog emplooi te geven, als men hen met zijn opvoeding belasten wilde. Na eerst de Oranjepartij onder de regenten der landgewesten, die door het tot macht komen van de Stuart als met nieuw leven bezield was, voor de 'designatie' gemobiliseerd te hebben, gaf Maria plotseling toe en stelde zich met 'educatie' volgens het Hollandse plan tevreden. In de grond lieten haar die Nederlandse verhoudingen koud en toen haar broer, op zijn nieuwe troon nog wat onvast gezeten, haar tegen de Staten van Holland niet steunen wilde, maakte zij dus haastig een regeling die haar zoon geheel in de macht van de Loevesteinse partij plaatste, en snelde zelf overzee om van de herwonnen grootheid van haar huis te genieten. Daartegenover verklaarden Hun Edel Groot Mogenden. Willem plechtig te zijn

> een weerdig pand en een instrument van grote hope voor deze staat.

Wat Maria in Engeland vond, echter, was de dood aan de pokken, en in het voorjaar van 1661 moesten dus omtrent de voogdij van de jonge Willem III nieuwe voorzieningen getroffen worden. De Staten van Holland hierin krachtig geleid door De Witt, waren alleen bereid de ternauwernood begonnen educatie voort te zetten, als men hen als voornaamste voogden erkende. Maar er was in enkele maanden veel veranderd. Karel II voelde zich niet alleen zekerder in zijn koningschap, maar hij had geleerd, dat zijn volk een krachtig handhaven van Engeland's 'economische' politiek tegenover de Hollanders van hem verwachtte. De Acte van Navigatie werd hernieuwd. Bovendien was de Koning inmiddels gehuwd met een Portugese Prinses, die hem Bombay en Tanger als bruidschat meebracht: de Engelsen drongen dus in Indië verder, door bondgenootschap met het Rijk dat de Republiek daar nog steeds beoorloogde. Klachten en bezwaren tegen het optreden van Nederlandse marinekapiteins, schippers en kooplieden in die koloniale wereld werden met grote vinnigheid aangedragen. Onderhandelingen waren aangevangen, waarin onheilspellende geluiden vernomen werden. Onder die omstandigheden zag Karel II in de Oranjepartij een kostelijk strijdmiddel tegen Engeland's vijand, en niet uit familiegevoel dus, maar in het belang van de Engelse politiek wilde hij het 'weerdig pand' van die partij niet uit handen geven. Wel streefde hij nog naar een overeenkomst met de Hollanders, vooral omderwille van de financiële steun die zij aan het door zijn hulp aan Stuart verarmde Oranjehuis mochten verlenen. Maar De Witt had aanstonds geschreven:

> Zo de zake in dat spoor of daaromtrent [*erkenning van de Staten van Holland als 'oppervoogden'*] niet gebracht kan worden, dunkt mij best geraden, dat haar Ed. Gr. Mog. de hand daarvan 't enemaal aftrekken ende laten de hoge predendenten met den anderen [*met elkander*] hobben ende tobben zo 't valt, en met het werk omspringen zo zij het verstaan.

En hiertoe kwam het. In September 1661 ontdeden de Staten van Holland zich van alle verantwoordelijkheid voor de jonge Prins, die zij nu natuurlijk ook niet meer als 'een instrument van grote hope' beschouwd wilden hebben.

Uit dit relaas is reeds duidelijk gebleken, dat de politiek van achterafzetting en uitsluiting die door De Witt en zijn geestverwanten nu na een korte onderbreking weer op de afstammeling der Oranjes toegepast werd, niet louter op rekening van hun oligarchisch republikanisme gesteld mag worden. Zeker geloofden zij van heler harte in het stelsel der Vrijheid, dat sedert 1650 gezegevierd had, maar met hun standsgevoel paarde zich bij de besten een diep bewustzijn, dat in hun handen de verantwoordelijkheid gelegd was voor

> zo glorieus een Republiek, opgebouwd door zoveel bloeds van onze brave voorouders, ende onder Gods zegen gedurende een oorlog van meer dan tachtig jaren niet alleen in postuur gehouden, maar uit kleine ende zwakke beginselen tot een groten ende machtigen staat geworden. Niet zonder de uiterste schande kan bedacht werden, dat wij (die Republiek) door onze flauwmoedigheid, slofheid ende blindheid zouden laten verloren gaan ende van al haar luister laten beroven. Ik hebbe liever te sterven dan 't zelve te zien.

Zo schreef Van Beuningen uit Zweden aan De Witt in de donkerste dagen van de eerste Engelse oorlog, en in die ‘uitstorting van zijn melancholie in de schoot van zo goed en waard een vriend’ kunnen wij de geest beluisteren die dat geslacht, jongemannen bij het begin van het stadhouderloos tijdperk, bezielde. Die ijver voor 's lands eer en zelfstandigheid nu kwam door de noodlottige verbinding met Stuart mede tegen het Oranjehuis in 't geweer.

Willem II's onderschikking van het nationaal belang aan dat van zijn Engelse verwanten, de door en door on-Nederlandse verschijning van het Oranje-hof onder de Prinses-Royaal, dat alles werd nu nog in de schaduw gesteld door het schouwspel van een Engels gezant die de Oranjepartij voor de politiek van zijn meester was komen mobiliseren. En welk een gezant! Sir George Downing, die tevoren ‘de overweldiger’ in deze zelfde post gediend had, maar - te juister tijd overgelopen - door de Koning geridderd en in Juni 1661 opnieuw naar Den Haag gezonden was, vertegenwoordigde onder het ene zowel als onder het andere regiem de commercieel-imperialistische richting die in de Nederlandse Republiek Engeland's voornaamste vijand zag. Man van ontembare ener gie, grondig kenner van zeerecht- en handelskwesties, was hij niet slechts een werktuig maar een drijver van die politiek. Hij haatte de Hollanders. Woorden van misprijzen van afgunst en van minachting vloeiden vanzelf uit zijn pen als hij over hen schreef. Doorlopend stookte hij zijn lastgevers tegen hen op.

Die man nu had onmiddellijk na zijn terugkomst in Den Haag intieme betrekkingen met de Oranjepartij aangeknoopt. Verscheiden heren uit de kleinere gewesten - bijvoorbeeld uit Friesland. Overijsel, Gelderland - lieten zich door hem betalen. Een hoofdman als Sommelsdijk overlegde vertrouwelijk met hem. Feitelijk werd Downing de leider. En zeker meende hij het oprecht met de bevordering van 's Prinsen belangen, maar slechts omdat naar hij zelf opmerkt, zonder Oranje de Koning nooit over de Nederlandse politiek tevreden zal zijn. In de onderhandelingen over de handelsgeschillen, die tot in 1662 voortsleepten, belemmerde inderdaad de oppositie der landgewesten in de Staten-Generaal De Witt telkens weer.

Die onderhandelingen leidden in 1662 tot een verdrag, dat evenwel de economische tegenstelling niet verzoende, slechts door uitwissing van de opgezamelde grieven de botsing een tijdlang verschoof. De afstand van Poeloe-Roen, al in 1654 toegestaan, was, toen spoedig daarop de Engelsen nieuwe klachten en pretenties inbrachten, door de in die wateren overmachtige Nederlandse Compagnie niet uitgevoerd dat was natuurlijk een grief te meer geworden en opnieuw werd thans de afstand beloofd. Op één strijdpunt waarin de Engelsen zeker minder recht aan hun kant hadden dan in verscheiden andere - het ging over twee Engelse schepen, twintig jaar tevoren

verongelijkt en al eens gecompenseerd -, kon De Witt door de onwil der Orangistische oppositie geen definitieve regeling afdwingen.

> ‘Wat gaat ons dit aan?’ (*zeiden de landgewesten volgens Downing's bericht*). ‘Wij willen met de Koning om twee schepen geen ruzie maken.’

Is het wonder dat De Witt de verheffing van Oranje begon te beschouwen als gelijk-

staande met onderwerping aan Engeland? Het roekeloos bedrijf van de Orangisten in de Statenvergaderingen maakte in brede kringen daarbuiten een slechte indruk. In deze tijd begon, met de verschijning van De la Court's *Interest van Holland*, gevolgd door *De Stadhouderlijke regering* van diens jongere vriend en bewonderaar Uytenhage de Mist, de stelselmatige verguizing van de Oranje-traditie en opbouw van een principieel Hollands republikanisme. Zeker had De Witt zelf in de *Deductie* acht jaar tevoren de motieven al aangegeven, maar eerst nu vormde zich een theorie, die al lokte zij ook meteen hevige bestrijding uit, toch in het politiek gedachtenleven zou blijven meetellen. Zo werd de invloed van de Oranje-partij dadelijk na haar herleving nogmaals ernstig aangetast. Zij beschikte niettemin nog over vele reserves van kracht en haar verbinding met Stuart verzwakte de Noord-Nederlandse staat tegenover de Engelse bedreiging.

d. De Republiek in verbond met Frankrijk

Gelijk gezegd deed die Engelse bedreiging de Raadpensionaris verlangen naar een overeenkomst met Frankrijk, en dat te meer wijl het gevaar gans niet denkbeeldig was, dat Frankrijk anders met Engeland tegen de Republiek zou samengaan. Frankrijk, bevrijd van zijn burgeroorlog, bij de vrede van de Pyrenaeën zegevierend over de Spaanse Habsburgers zoals het bij die van Munster al over de Duitse gedaan had, maakte onder zijn jonge eerzuchtige Koning een geduchte verschijning in Europa. Bovendien bestond er ook in de Franse politiek een economische richting, in 's Konings raad door Colbert vertegenwoordigd, welke even noodwendig als die in Engeland met het Hollandse handels- en scheepvaart-overwicht in botsing komen moest. Men maakte zich in Holland geen illusies omtrent de gevaren waaraan 's lands welvaart het bloot stelde, nu de omringende mogendheden de handen wat vrijer schenen te hebben.

> Alzo dan notoir is (*schreef in* 1663 *een Dorts koopman*) dat de nijd ende jalousie met den zegen gestadig aangroeit, als een schaduw met zijn lichaam, zo konden wij ons niet veel anders inbeelden, als dat ons geluk, van alle kanten benijd zijnde, ook daardoor zal moeten lijden; zoals albereids Engeland ende Frankrijk beginnen.

Maar voor Lodewijk XIV had de traditionele politiek van territoriale uitbreiding de meeste betekenis, en hij hield daarbij de ogen vooral op de Zuidelijke Nederlanden gevestigd. Dat geen van de twee Zeemogendheden, Engeland en de Republiek, hem daar zou graag zien voortdringen, was hem bekend. Hun onderlinge naijver diende zijn oogmerken. Na enige aarzeling leek het hem de wijste partij de Republiek tegen Engeland te steunen in plaats van omgekeerd. De Nederlandse staatslieden waren echter niet zó gretig, dat zij hun eigen belangen in het eng verbond van vriendschap met Frankrijk, dat in April 1662 gesloten werd, niet hadden weten verzorgd te krijgen. Colbert's protectionistische politiek werd door een handelsverdrag aan banden gelegd. In de wederzijdse waarborging van elkanders gebied en rechten nam Lodewijk de bezetting der steden in het Kleefse, die nog steeds voortduurde, niet dan

voorwaardelijk op; daarentegen liet hij er toe dringen ze uit te strekken over de Nederlandse visserij op de Schotse kust, waartegen in Engeland juist weer luide stemmen opgingen. Het eerste gevolg hebben wij al waargenomen: de Engelsen werden in de onderhandelingen met de Staten wat schappelijker en een verdrag was gesloten, hoe weinig afdoende ook.

Dat Lodewijk XIV met het verbond bedoelde, zich van de oogluiking der Republiek te verzekeren tegen dat hij in de Spaanse Nederlanden zijn slag sloeg, lijdt geen twijfel. In wat een sterke positie het hem plaatste, bleek al dadelijk, toen hij zijn eerste stukje aan Mazarin's aanwinsten toevoegde. Dat was Duinkerken, nog voor het eind van 1662 verkregen door koop van Karel II - want die, voor het ogenblik geheel vastgelopen en

door zijn Parlement zonder geld gelaten, wist met Cromwell's verovering geen raad -: om het verbond geratificeerd te krijgen moesten de Staten, zeer tegen hun zin, Duinkerken alsnog onder de gewaarborgde bezittingen van Frankrijk opnemen.

Toch lijdt het evenmin twijfel, dat De Witt door het verbond hoopte beter in staat te zullen zijn in minnelijk overleg de Koning tot een gematigde oplossing te pressen, tot een oplossing die het onheil van een volledige opslorping van het tussenland door Frankrijk afwenden zou.

In Maart 1663 kreeg hij zekerheid omtrent Lodewijk's ambities. Hij was zelf begonnen met D'Estrades, opnieuw Frans gezant in Den Haag, mee te delen dat hij heimelijk bezoek ontvangen had van twee heren uit Vlaanderen, die hem uit naam van zes steden van het gewest kwamen aandienen, dat zij de Spaanse overheersing moe waren en de steun der Staten verlangden voor het oprichten van een katholieke Nederlandse Republiek. Het oude denkbeeld, sedert 1632 zooveel malen besproken, schijnt ditmaal maar een openingszet in het diplomatieke spel geweest te zijn. Van de twee Vlaamse heren tenminste wordt verder niets vernomen, maar De Witt leerde nu van D'Estrades dat diens Koning de aanspraken van zijn gemalin, in 't geval van het uitsterven der mannelijke lijn in Spanje, wel degelijk nog als geldig beschouwde. Gezien de ziekelijkheid van Philips IV en van zijn in 1661 geboren zoontje Karel (het prinsje van 1658 was evenals de vele dochtertjes uit dat huwelijk alweer overleden) hield De Witt nu zijn vertrouwden in Holland voor, dat het noodzakelijk was de Republiek tegen die gebeurlijkheid mede met een gebiedsuitbreiding te versterken en als de enige mogelijke manier om dat te bewerkstelligen gaf hij aan: vriendschappelijk overleg met Frankrijk. Een ingenieur en een koopman hadden de Zuidelijke gewesten bereisd om van strategisch en handelspolitisch advies te kunnen dienen. Op grond van militaire en economische overwegingen meende De Witt, dat men genoegen nemen kon met een grenslijn die van Oostende naar Maastricht liep, en zo mogelijk nog hoger de Maas op tot Luik toe.[1]

Het mag waarlijk een geluk heten, dat Amsterdam zich nogmaals tegen dit fraaie plan verzette. Dat het de grootste helft van het onder Spanje gebleven Nederlandse taalgebied aan Frankrijk prijs gaf (nog meer dan het plan van 1635, ofschoon zeker met een strategisch minder onmogelijke grens), voerde de stad er niet tegen aan. Het gevoel van saamhorigheid met Vlamingen en Brabanders was al weer verder teruggeweken; bovendien besefte wel niemand hoeveel zekerder de verfransing zijn moest onder Frans dan onder Spaans bewind. Neen, zo goed als De Witt zelf redeneerden de Amsterdammers louter van het politiek en economisch belang der Noord-Nederlandse staatsgemeenschap uit (waarbij dan het belang van de stad Amsterdam natuurlijk niet vergeten werd). De traditionele tegenzin om Frankrijk tot buurman te krijgen, de vrees dat Antwerpen eens binnen het staatsgebied toegelaten niet langer van de zee afgesloten zou kunnen worden, afkeer van een avontuurlijke politiek die Spanje tot vijand maken zou en waarvan de gevolgen niet te overzien waren, ziedaar enige van de argumenten die De Witt voorgehouden werden. Hij moest in de bespreking die hij met D'Estrades al op deze voet ingezet had, terugkrabbelen en trachtte Frankrijk nu te bekoren met het kantonnementsplan te voorschijn te halen: bij de dood van Philips IV en zijn zoontje zou men de Zuid-Nederlandse provinciën zelfstandig maken, niet evenwel dan nadat Frankrijk en de Republiek beide er nog brokjes afgeknabbeld hadden; Frankrijk zou, behalve

1) Zie de kaart op blz. 422 van deel I.

het Frans-sprekende gebied van Kamerijk, St. Omaars en Aire, Nieuwpoort en Veurne nemen; de Republiek de Noordwesthoek van Vlaanderen (Oostende, Plasschendale, Brugge, Damme, Blankenberghe) en aan de andere kant van de Nederlanden het (te Munster immers al half toegezegde) Opper-Gelder en plaatsen in de buurt van Maastricht. Bovendien mocht natuurlijk aan de economische knechting

van de Zuidelijke Nederlanden geen eind komen; de Noordelijke moesten, of het deling of kantonnement werd, gerustgesteld worden in hun ‘negotie, neringe ende handwerken’; zelfs wilde men van de gelegenheid gebruik maken om verdere kanalenaanleg in het Zuiden te verbieden.

Zeker zou ook De Witt de oplossing van het kantonnement veel liever gezien hebben dan die van de deling, die hij eerst zelf voorgesteld had; maar hij had van den beginne geweten dat het, hoewel ‘het secuurste,’ ‘van kleine hope’ was Lodewijk daartoe te bewegen. Inderdaad, wat voor aantrekkelijks kon er voor de Koning in liggen, de Nederlanden tot de onafhankelijkheid te helpen, wanneer zij volgens het erfrecht van zijn vrouw haar en zijn zoon in hun geheel konden toevallen? De medewerking van de Republiek mocht hem een strook in het Noorden waard zijn, dat hij er haast het ganse gebied voor zou opgeven, was moeilijk te verwachten. En te minder omdat Lodewijk's juristen, naar De Witt allengs begon te bevroeden, een theorie uitgevonden hadden, volgens welke de Koningin niet op de dood van haar halfbroertje zou behoeven te wachten, maar dadelijk bij de dood van haar vader in het bezit zou kunnen treden, niet van de gehele Spaanse monarchie, maar juist van de Nederlanden; want daar gold, beweerden die juristen, het zogenaamde devolutie-recht, volgens hetwelk dochters uit een eerste huwelijk erfden vóor zoons uit een tweede. Dat recht gold niet in alle Nederlandse gewesten en het had slechts betrekking op particuliere personen; maar Lodewijk achtte het voldoende voor zijn oogmerk en nam zich voor, het te juister tijd in te roepen. Het was dus uitgesloten, dat hij zich juist in de Nederlanden nog perken zou laten stellen, en De Witt's politiek was stelliger dan ooit tot mislukking gedoemd. De lichtste dreiging dat de Staten zich ten slotte misschien liever met Spanje verstaan zouden, ontlokte de Koning een onheilspellende uiting van geraaktheid.

Toch dacht De Witt er niet aan zich in ernst met Spanje in te laten. De Spaanse diplomatie, hevig verontrust, spande zich in om de Republiek van Frankrijk af te trekken. De eerste gezant die vanwege de Koning van Spanje in Den Haag resideerde, Antoine Brun (uit Franche Comté), had al tegenover de oorlogsplannen van Willem II het denkbeeld van een verbond der Zeventien Provinciën gesteld. Daaraan was toen niet veel aandacht geschonken, omdat het een zich mengen in de nog voortdurende oorlog tussen Frankrijk en Spanje betekend zou hebben; maar nu het, uiterlijk althans, tussen die twee kronen vrede was, werkte Brun's opvolger don Esteban de Gamarra met het plan uit alle macht. Hoe men zich de soevereiniteit van Spanje over de Zuidelijke gewesten, als die aan zulk een bond deelnamen, precies dacht, blijkt niet. Men verwees naar de Pacificatie van Gent, maar was dat meer dan een phraze? Zoveel is zeker, dat De Witt zelfs in 1664, toen er bitter weinig kans meer was om Frankrijk tot een schikking te bewegen, de Staten nog dringend tegen het Spaanse alternatief waarschuwde, en wel op deze grond, dat het niet werkelijk een alternatief was.

> Europa overziende, oordeelde hij dat slechts een bond van de Keizer, de Koning van Spanje, de Koning van Engeland en de Republiek bij machte zijn zou om het geduchte Frankrijk tegen te houden. En zulk een bond was onbereikbaar. De Keizer werd vastgezet door de met Frankrijk verbonden Duitse vorsten; het Duitse Rijk was geen levend lichaam, maar een pop welks leden aan koperdraad hingen; de Koning van Engeland kon niet en

wilde niet. Op Spanje alleen mocht men zich niet verlaten, want Spanje, verzwakt en uitgeput, en zeker bestemd om in de meest volslagen verwarring te vervallen juist als door de dood van Philips IV zijn hulp nodig worden zou, was een gebroken riet. Wat de Nederlanden betreft, Noord en Zuid, zeker had de Boergondische staat indertijd zich een gevaarlijk vijand voor Frankrijk betoond; maar hoezeer waren de omstandigheden veranderd! De Hertogen hadden de steun van Engeland genoten; hun gebied strekte veel ver-

> der zuidwaarts, terwijl Frankrijk nu juist nieuwe vooruitgeschoven strategische posten bemachtigd had. De bevolking van de Zuidelijke gewesten bovendien, toentertijd gehecht aan haar vorsten, haatte nu de Spanjaarden en zou liefst rust, welvaart en bescherming van haar godsdienst zoeken onder de machtige Koning Lodewijk, wiens taal zij meest overal sprak en aan wiens voorouders zij eenmaal toebehoord had.

Ziehier een vrije samenvatting van de nota (slechts in Franse vertaling bewaard) waarmee De Witt zijn meesters de Staten van Holland van de holheid der Spaanse voorstellen zocht te overtuigen. Men kijkt op van de beweringen omtrent de Zuidelijke Nederlanden. Dat zij naar de Franse overheersing verlangden, was haast even onjuist als dat zij in meerderheid Frans spraken en eenmaal onder de Franse kroon hadden gestaan. Maar het valt niet te ontkennen dat wat hier verder gezegd werd, harde waarheden waren. Zelfs is het zeker dat van de Zuidelijke gewesten, al waren zij dan ook zo Fransgezind niet, geen flinke medewerking voor hun eigen verdediging verwacht kon worden; daartoe bezaten zij te weinig nationale zin en politieke geestkracht, daartoe bezielde hen ook tegenover hun protestantse Noorderburen, die zelfs in de hoogste nood hun economisch dwangbewind niet dachten op te geven, te veel wantrouwen. De scheuring verzwakte het weerstandsvermogen der Nederlanden tegenover het opdringen van Frankrijk. En de verdeeldheid van Europa, de hulpeloosheid van Spanje, de verwarring van het Duitse Rijk, de vijandigheid van Engeland, dat alles vormde voor de Noord-Nederlandse Republiek inderdaad de ongunstigst mogelijke omstandigheden.

Het was ongelukkig dat D'Estrades de nota van De Witt in handen kreeg. Zij versterkte de Koning in de gedachte dat de Staten onverbrekelijk aan hem verbonden waren. Vastbesloten om zich de handen vrij te houden, zette Lodewijk de onderhandelingen dan ook niet voort, al eindigde hij ze met vriendelijke woorden en genadige verzekeringen. De Witt hield zich tevreden. Hij en de Staten hadden nu inderdaad geen keus. De Zuid-Nederlandse kwestie was er, zolang Philips IV nog leefde, ten slotte een voor de toekomst. Maar een breuk met Engeland dreigde onmiddellijk, en met het oog daarop was de vriendschap van Frankrijk onmisbaar.

3. Koloniale uitbreiding en de tweede Engelse oorlog

Was de eerste Engelse oorlog vooral uit de dynastieke verwikkeling van Oranje en Stuart voortgekomen, de tweede was van aard en oorsprong economisch. De politieke positie van zijn neefje liet Karel II op zichzelf vrij onverschillig; pas als hij om andere redenen met de Republiek in onmin lag, herinnerde hij zich Oranje als een geschikt wapen in de strijd. De oorzaak van de onenigheden en het doel van de oorlog lagen op het gebied van de handel, vooral van de koloniale handel. Daarom zal ik, vóor wij de oorlog zelf beschouwen, hier iets over de bedrijvigheden der Oost- en West-Indische Compagnie inlassen; ook over enkele, wel te verstaan, die met de Engelse oorlog geen rechtstreeks verband houden.

a. De Oost-Indische Compagnie

Nederzetting aan de Kaap de Goede Hoop

Op de lange reis naar Indië was een verversingsplaats onontbeerlijk. De scheurbuik, die zo ontzettende verwoestingen onder de schepelingen aanrichtte, kon alleen met ongezouten vlees en verse groenten afdoende bestreden worden. De Portugezen, die in het begin van de zestiende eeuw een slechte ervaring met de wilden op het vasteland bij de Kaap de Goede Hoop opgedaan hadden, legden ge-

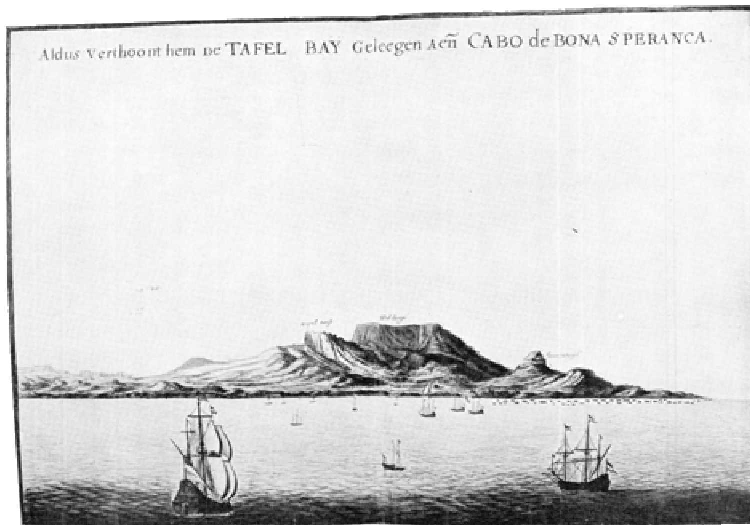
woonlijk te St. Helena aan. De Hollanders en Engelsen kwamen daar ook veel, de Hollanders bovendien op Mauritius, maar herhaaldelijk ankerden hun vloten toch ook in de Tafelbaai, kochten vee van de Hottentotten, als die zich vertoonden, en lieten onder grote bebeitelde stenen brieven voor uit de andere richting komende landgenoten

POSTSTEEN HET INSCHRIFT LUIDT: HIERONDER LEGGEN BRIEVEN VAN D'COMAND D.V. LEE EN VICE COMDR P. CROOCK MET DE SCHEPEN NASSAU, FRE HENDRIK, NIMMEGEN, WESEL EN DE GALIAS ADELER DEN 9 APRIL 1632 VAN BATAVIA GEARRIVEERT V. TROCKEN DEN 15 DITTO

achter. Ongunstige veranderingen op St. Helena en vrees dat de Engelsen hen vóor mochtenzijn, noopten Bewindhebbers aan ‘Cabo de bona Esperanza’ een ‘rendez-vous’ te stichten. Daags vóor Kertmis 1651 voeren twee schepen en een jacht onder de vierendertigjarige kommandeur Jan van Riebeeck met handwerkslieden en soldaten van Texel uit en kwamen 7 April 1652 in de Tafelbaai aan; een ongewoon voorspoedige reis. Van Riebeeck's instructie hield in, een fort te bouwen dat tachtig personen moest kunnen huisvesten, moestuinen aan te leggen en vee van de inboorlingen te kopen.

De eerste maanden van de grote onderneming - maar niemand vermoedde hoe groot zij inderdaad was - waren moeilijk. De enige bewoners in de buurt waren een vijftigtal armzalige Hottentotten, de Strandlopers noemden de Nederlanders hen. De veehoudende stammen hielden zich op hun langzame zwerftochten achter de bergen. De regens en de vreselijke zuidooster stormen van de Kaapse winter spoelden de nieuwe groentetuinen weg. Met harde hand moest Van Riebeeck de tucht bewaren om de verzwakte en ontmoedigde mannen aan het werk te houden, totdat eindelijk de Hottentotten met hun kudden opdaagden. Moeilijke ogenblikken braken opnieuw aan, toen een jaar later al het gekochte vee, op een Zondag terwijl de kolonie naar de ziekentrooster luisterde (een predikant was er nog niet), door de Hottentotten gestolen werd; de daders waren de tamme Strand-lopers nogal, die men als tussenpersonen in het verkeer met de nomadenstammen placht te gebruiken. Van toen af haatten de nederzetters de zwarten. Maar Bewindhebbers schreven zachtmoedigheid voor en Van Riebeeck handelde lange tijd naar hun wens. De Hottentotten hadden echter hun eigen grieven. Al kwamen

TEKENING OP HET RIJKSARCHIEF, DEN HAAG.

zij, zwervend over hun wijd gebied, maar tussenbeide op het Kaapse schiereiland, zij zagen met een kwaad oog het fort en de almaar aangroeiende gebouwen, moestuinen en akkers, op wat zij als een van hun weidegronden beschouwden.

Weldra beantwoordde de nederzetting aan haar onmiddellijk doel. Langsvarende vloten konden ruimschoots van groente, zoal niet aanstonds even geregeld van vlees voorzien worden. Maar de Compagnie moest er geld op toeleggen vooral omdat de graanbouw niet genoeg opleverde voor het onderhoud van de kleine bevolking. Er werd nu op gezonnen die kosten te verminderen. Van Riebeeck, die in Compagniesdienst de Chinezen had leren kennen, dacht aan hen als de ijverigste en soberste landbouwers. Gelukkig waren er geen beschikbaar. Zo openden Bewindhebbers aan hun eigen dienaren de gelegenheid om zich als ‘vrijlieden’ te vestigen. Tussen 1657 en 1662 reeds beproefden er bijnatweehonderd de vrijheid, als landbouwers, wagenmakers of timmerlui, vissers De vrijheid was - evenals in Nieuw-Nederland - maar zeer beperkt. Zowel de handelsbetrekkingen met de inboorlingen als die met de Indische vloten wenste de Compagnie grotendeels in eigen handen te houden. Het probleem van ondergeschikte arbeidskrachten trachtte men op te lossen door de invoer van slaven uit Angola en uit een aantal landen rond de Indische Oceaan. Daarmee voerde men meteen het Portugees in, of tenminste het Portugees-Maleise mengtaaltje waarin de ontwortelde slaven elkaar het best verstonden. Rijcklof van Goens, die op doortocht naar Indië de nieuwe kolonie inspecteerde, waarschuwde Van Riebeeck daar dringend tegen:

> Met de kompste van de slaven zal UEd. zeer zorgvuldig zijn geen Portugese taal hier in te voeren, maar 't zelve met alle middelen voorkomen, vooral met d'officieren een goed voorganger zijnde, alzo hieraan veel gelegen leit; ende zal UEd. geen taal als ons moedertaal tegens de slaven gebruiken en niet gedogen dat ze anders spreken; dat bij verloop van tijd gerustheid zal konnen geven.

Evenmin als in Indië[1] liet zich dat kwaad zo gemakkelijk onderdrukken. Het viel de vrije boeren in de eerste tijd trouwens niet gemakkelijk hun slaven te regeren. Bovendien leidden nieuwe strubbelingen met de Hottentotten in 1659 tot open oorlog. In verband daarmee werd eindelijk het schiereiland door een doornhaag en enige blokhuizen - over een lengte van ruim 20 K.M. - afgesloten. Weldra kwam nu met de onderscheiden stammen een geregelde vrede tot stand, waarbij deze het bezette land opgaven en beloofden vee te leveren. Daarmee was de ontwikkeling van de kolonie voor geruime tijd verzekerd. Van Riebeeck deed voortreffelijk ontginnerswerk met het invoeren van allerhand gewassen - onder andere de wijnstok - en dieren. Zijn verhouding tot de vrijlieden was veel beter dan die welke wij in Nieuw-Nederland waarnamen[2]. Niet alleen ijverde hij voor hun belangen, maar van den beginne af hadden zij vertegenwoordigers in zijn raad. Hun aantal was nog te gering en hun afhankelijkheid van Compagnies steun te groot, dan dat zij met eenvoudige raadpleging niet tevreden geweest zouden zijn. Niet dat men nog met geen overvloed aan bezwaren en ontberingen te worstelen had. Telkens gaven vrijlieden de strijd op en keerden in Compagnies dienst terug. Er gingen er ook na afloop van hun tijd naar

1) Vgl. Deel I, blz. 477.
2) Deel I, blz. 490.

't vaderland weerom, en steeds moest er ernstig tegen gewaakt worden dat vrijleden of soldaten zich niet aan boord van de Indiëvaarders verstaken. Tevergeefs werden expedities het binnenland in gezonden, op zoek naar de rijke steden en zilvermijnen in het fabelachtige land van Monomatapa, waarvan oude beschrijvingen zoals Van Linschoten's *Itinerario* vaag gewaagden. Die

moedige ontdekkers brachten als prijs van hun stoute ondernemingen geen andere berichten dan over woestijnen en moerassen, woeste bergen en onafzienbare vlakten met wild gedierte en zwervende Hottentottenstammen terug.

Toen Van Riebeeck in 1662 'verlost' werd om in Indië promotie te zoeken, liet hij een kolonie achter, waar Bewindhebbers weinig heil in zagen. De eerste kommandeur had bij hen de naam van een optimistisch fantast gekregen. Zij voelden meer voor beperking dan voor uitbreiding. Van Riebeeck's opvolger, Zacharias Wagenaar, oordeelde dat, enkele goeden niet te na gesproken.

> de meeste onzer vrije lieden en landbouwers zijn verzopene, luie lompe vlegels, die vermits (zij) geen behoorlijk acht op haar geleende knechts als op haar akkerwerk en beesten slaan, haar daardoor zelver onder de voet houden en kwalijk uit haar schulden kunnen komen.

Ook hij (die bijna veertig jaar in Indië doorgebracht had) zuchtte om Chinezen, maar nog steeds kon de hoge regering te Batavia er geen verschaffen. Men bedenke wel, dat de nederzetters toen meest nog als 't ware kampeerden zonder de troost en tucht van het gezinsleven. Wagenaar gaf zich moeite om 'enige arme dienstmeisjes of boerendochtertjes' als echtgenoten voor zijn burgers te bekomen, en niet zonder gevolg. Zo kwam er spoedig meer vastheid en rust. Een schoolmeester onderwees de kinderen van slaven en burgers. Een predikant werd aangesteld. Na enige tijd begon de Kamer van Amsterdam de nederzetting van boerengezinnen uit het vaderland aan te moedigen, maar ook toen trok de Kaap toch nog weinig landverhuizers.

Eén grote gebeurtenis viel er onder Wagenaar's bewind voor, die Bewindhebbers aan hun nieuwe bezitting plotseling wel meer aandacht schenken deed. Dat was de oorlog met Engeland, die met het wegnemen van de nederzetting der West-Indische Compagnie in West-Afrika en Noord-Amerika in 1664 begon. Driehonderd soldaten werden op hoog bevel uit voorbijvarende schepen gelicht om het eerste fort met zijn aarden wallen door een stenen te vervangen. Bij de inwijding op 2 Januari 1666 werd een gedicht voorgedragen:

> Voor Hottentosen waren 't altijds eerden wallen.
> Nu komt men hier met steen voor anderen ook brallen.
> Dus maakt men dan een schrik zowel d'Europiaan,
> Als voor den Aas-, Ameer- en wilden Afrikaan.

Schrik voor het nieuwe kasteel of niet, de Engelsen, die enige jaren tevoren St. Helena in bezit genomen hadden, lieten de Kaap met rust.

Van Goens en de verovering van Ceilon, Negapatnam en Malabar

De lotgevallen van het kleine hoopje nederzetters aan de Kaap de Goede Hoop wekken immer onze belangstelling om wat zij voor de toekomst voorbereidden. Maar in de geschiedenis der Oost-Indische Compagnie van de eerste tot de tweede Engelse oorlog zoals de tijdgenoten die zagen, vormen zij een heel klein incident. De grote gebeurtenis van die jaren leek de voortzetting van wat onder Van Diemen begonnen was, de afbraak van het Portugese rijk in Indië.

Toen in 1652 de wapenstilstand afliep, deed men in Europa vooreerst niets ernstigers dan elkaar met nota's bestoken, maar de Oost-Indische Compagnie, in het bewustzijn van haar overweldigende zeemacht gans niet verschrikt door de omstandigheid dat het tegelijkertijd oorlog met Engeland was, gaf aan haar dienaren instructie overal waar het kon de Portugezen afbreuk te doen. Inmiddels verloor de West-Indische Compagnie

haar laatste steunpunt in Brazilië. Het enig gevolg van de hardnekkigheid waarmee de Staten-Generaal ook daarna nog haar aanspraken steunden, was dat haar Oost-Indische zuster tijd kreeg om haar veroveringen ten koste van Portugal te voltooien.

Een paar jaar bleef het bij schermutselingen ter zee, op Ceilon, waar de Compagnie naar wij weten in Gale en Negombo vaste voet gekregen had, en zelfs op de kusten van de Groot-Mogol, wiens neutraliteit door geen der beide partijen ontzien werd. Een harde slag kreeg toch de Portugese zeemacht nog in 1654, toen Rijcklof van Goens, aan het hoofd van een kleine vloot terugkerend van een inspectiereis in 'de Westerse Kwartieren,' vijf zware galjoenen bij Goa afzonderlijk ontmoette en vernietigde of nam. Maar pas in 1655 achtte zich de Hoge Regering te Batavia - Joan Maetsuycker was er sedert kort zijn vijfentwintigjarig goeverneur-generaalschap begonnen - door versterkingen uit *patria* in staat om door te tasten. 1200 man troepen werden op Ceilon geland onder 't bevel van de Directeur-Generaal Gerard Hulft, die aanstonds het beleg voor Colombo sloeg. Een bestorming werd echter met zware verliezen afgeslagen. Versterkingen moesten aanrukken en het beleg rekte zich maanden lang, terwijl de vloot aan alle onderstand uit Goa de pas afsneed. Hulft was gesneuveld, toen de stad zich in Mei 1656 aan zijn opvolger Van der Meyden overgaf. Het garnizoen was tot op een vijfde versmolten, de bevolking door honger en ziekte gedund. Ambtenaren en officieren, geestelijken met hun kerksieraden en reliquieën werden naar Toetoekorijn of Kotsjin vervoerd. De niet-ambtelijke Portugezen moesten het Nederlands gezag erkennen of vertrekken. Tegen de capitulatie in werd nog geplunderd en daarna moest een zware bezetting in Colombo gelaten worden, omdat 'de inwoners van herten de Portugezen genegen ende toegedaan blijven.'

De Compagnie was nu in het bezit van de begeerde kaneelstreek. Radja Singha evenwel, die de onderneming toegejuicht had omdat hij nog steeds volgens het verdrag van 1638 rekende de veroverde stad in ontvangst te zullen nemen, maar die overigens met zijn leger slechts had toegekeken, was diep ontstemd, toen de Nederlanders eenvoudig de plaats van de vorige indringers innamen. Al verbeeldde de 'Keizer' zich ook 'Here God' te zijn, hij durfde Van der Meyden niet aantasten en trok zich mokkend in zijn bergachtig binnenland terug. Maar behalve dat hij de bevolking der kaneellanden tegen de veroveraar opzette, zijn verstoordheid kon hem licht toenadering tot de Portugezen doen zoeken, en het werd daarom zaak die uit hun laatste sterkten in het Noorden van het eiland en op de tegenoverliggende Zuidoostpunt van Indië te verdrijven.

Rijcklof van Goens, die de uitvoerder van die politiek zou worden, was tevens haar overtuigdste voorstander en had haar juist tijdens een verblijf in het vaderland aan Bewindhebbers aangeprezen. In 1657 werd hij van Batavia als opperbevelhebber uitgezonden. De kommandeur Roothaes naar Goa gebracht hebbende om de Portugese galjoenen en troepen daar op te sluiten, ging Van Goens zelf zijn opdracht aan weerskanten van de golf van Manaar volvoeren.

Toetoekorijn werd door de Portugezen haastig ontruimd, het eilandje Manaar na enkele dagen vechtens; Van Goens gaf hoog op van het belang dier twee plaatsen voor de parelvisserij; met de omwonende inlandse vorsten en groten zocht men vriendschappelijke betrekkingen. Op het schiereiland Jafnapatnam had zich nu wat er nog aan Portugezen op of bij Ceilon over was, samengetrokken en in de stad van die naam, en na haar verovering, straat bij straat, in een kasteel groter dan dat van

Batavia, werd wanhopige tegenstand geboden. Nog drie maanden verstreken, vóór op 23 Juni de overgave, op harde voorwaarden, plaats vond. 3500 mensen bleek het kasteel nog te bevatten, waarvan 800 Portugezen, onder wie 60 priesters, en 200 blanke vrouwen; de overigen waren halfbloeden ('toepassen'), inboorlingen en slaven. Alleen officieren kregen overtocht naar Goa; de anderen bleven gevangen, tot zij naar Europa gevoerd konden worden; zij mochten zelfs hun eigendommen aan goud en zilver niet meenemen.

> Dusdanig (*triomfeerde Van Goens*) is d'Edele Compagnie (door Godes bezondere genade) heer van 't koninkrijk Jaffanapatnam ende dominateur van 't kostelijke eiland Ceilon geworden, waarvan nu den gehelen paapsen aanhang met alle haar afgoderijen verdreven is.

DE FAMILIE VAN GOENS Copie in aquarel van J.P. Koelman, naar de schilderij van B. van der Helst, dat in 1864 bij de brand van het museum Boymans te Rotterdam verloren ging.

Ds. Baldaeus, die later zijn beroemde beschrijving van Ceilon en Malabar en van hun verovering te boek zou stellen, preekte in de hoofdkerk op de tekst uit *Exodus*: ‘En Mozes bouwde een altaar en hij noemde deszelf naam: De Here is mijn bannier.’ 't Leger werd onder een onderbevelhebber nog naar Negapatman gezonden, waarover de verbinding der Portugese macht in Ceilon met het vasteland van Indië placht te lopen en dat (op zichzelf een stad van belang) een voornaam steunpunt van hun positie op de kust van Koromandel was. Zonder slag of stoot gaf het zich over (Juli 1658); Portugezen en geestelijken mochten met hun bezittingen en kerkelijk toebehoren een heenkomen zoeken.

Het was indrukwekkend, maar 't had veel geld gekost. Een paar jaar rustten de wapenen, terwijl Van Goens, als goeverneur van Ceilon, de nieuwe veroveringen poogde te organiseren en Bewindhebbers geldelijke steun van de Staten-Generaal zochten. De Staten-Generaal echter neigden thans eer ertoe hun eisen in zake Brazilië te laten vallen en vrede met Portugal te sluiten, en zo gordde de Compagnie zich tot een grote krachtsinspanning aan om ook de Malabarse kust nog tijdig aan haar vijand te overweldigen. De toenadering tussen Portugal en Engeland - eind 1660 vernam men van de onderhandelingen over Karel II's huwelijk en dat Portugal geneigd scheen al zijn Indische

bezittingen aan Engeland over te dragen - dreigde ‘een onverzettelijke slag’: die wilde men vóor zijn.

Weer was Van Goens de aanvoerder der expeditie die in October 1661 Batavia verliet en Quilon en Kranganur, alweer na krachtige tegenstand, veroverde. Maar het kwam aan op Kotsjin. De inlandse vorstin en haar adel, de Nayars, steunden op de Portugezen tegen hun belager de vorst van het binnenland, de Samorijn. De Nederlanders noesten beginnen met de Koningin van Kotsjin gevangen te nemen en belegerden toen de Portugese stad. Zo dapper verdedigden de Portugezen zich, dat het beleg opgeheven moest worden - een moeilijke operatie, die Van Goens met veel beleid volbracht. De poging moest herhaald. Weer zond men in September 1662 een vloot uit Batavia en nu eindelijk, in Januari 1663, na een verwoed bombardement, capituleerde de stad. In Europa was al in Augustus 1661 een vredesverdrag getekend, maar de ratificatie sleepte tot 14 December 1662. Toch hadden de Portugezen enige grond om de restitutie van 't feitelijk in vredestijd veroverde Kotsjin te vorderen. Daarover werd lang onderhandeld maar de Compagnie hield wat zij had.

Dat deze verdringing van de Portugezen door de Hollanders aan de Engelsen hoogst onwelkom was, spreekt evenzeer vanzelf als dat de Hollanders met schrik van een plan tot overdracht der Portugese bezittingen aan Engeland gehoord hadden. Inderdaad dachten de Engelsen door middel van hun beschermeling Portugal zonder slag of stoot dieper in de Indische handel door te dringen. Raakten de Portugese bezittingen in handen der Nederlandse Compagnie, dan was er daarentegen van handelsgelegenheid voor de Engelsen minder sprake dan ooit. Een incident in de krijgsverrichtingen, dat veel kwaad bloed zette, stelt dit in 't licht. Ten Zuiden van Kotsjin lag het koninkrijk Porakad, of Porka, waar de Engelsen sinds kort een factorij voor de peperhandel hadden. Gedurende het beleg van Kotsjin werd Porka, dat met de Portugezen gemene zaak maakte, meteen geblokkeerd en een Engels schip dat er van het hoofdkwartier in Soeratte peper halen kwam, werd beleefd maar beslist afgewezen. In de grievenlijst die Downing in '63 en '64 in Den Haag presenteerde nam dat schip, de Hopewell, een belangrijke plaats in. Na de onderwerping der Portugezen werd de vorst van Porka zo goed als vele andere tot een verdrag gedwongen, waarin het recht van peperuitvoer aan d' Edele Compagnie voorbehouden werd. De Engelsen konden hun factorij opdoeken. Tezelfdertijd - zo weinig was de Compagnie op het toppunt van haar macht geneigd om de Engelsen de plaats die zij begeerden in te ruimen - werd in een heel andere hoek, nl. bij de Banda-eilanden, de factor, die de Engelsen van Bantam uit zonden om ingevolge het verdrag van 1662 eindelijk Poeloe Roen in bezit te nemen, onder een voorwendsel vastgehouden.

Het verlies van Kotsjin was voor de Portugezen (die tegelijk aan de andere kant van Voor-Indië San Thomé aan de Koning van Golconda verloren) geen mindere tragedie dan dat van Colombo, Jafnapatnam en Negapatnam, - of van de Molukken, Malakka en Gale. 4000 mannen, vrouwen en kinderen van Portugesen bloede werden te scheep naar Goa gevoerd.

> In de stad bleef, volgens en uit krachte van 't akkoord (*aldus meldde Van Goens naar Batavia*), nog een geweldigen hoop van 8 à 10 duizend toepassen en inboorlingen, zijnde meest ambachtsluiden en van zodanigen nering, dat zij ons in 't bezitten van deze stad merkelijk te stade zullen komen, dewijle (het) doch onmogelijk is hier terstond een kolonie van ons

landsluiden op te rechten; ende alzo deze luiden in den Roomsen godsdienst opgebracht zijn, heeft men haar - tot disapprobatie van Uw Ed. - 5 Franciscaner munniken laten behouden, aan dewelke toegestaan zal worden hare godsdienst met gesloten deuren te oefenen, zonder met publieke processiën ergernis te geven. .... alzo doch de reformatie daar met kracht

> en op een hort niet en zal wezen in te voeren. Maar terwijl de gezeide monniken, zonder iemand van d'onze tot haar godsdienst te mogen trekken, voor een tijd werden getolereerd, zullen onze predikanten de Roomse inboorlingen beter onderricht kunnen geven ende zal het Pausdom daar alleenskens verdwijnen.

Nog in een andere hoek van haar geweldig gebied rekende de Compagnie omstreeks deze tijd met de Portugezen af. De krijgshaftige vorsten van Makasser, die zich over de kleinere potentaatjes in heel de Zuidwesthoek van Celebes een leenheerschap aanmatiden, beschermden niet alleen de handel van hun eigen onderdanen met de zo naijverig door de Compagnie bewaakte Molukken, zij verleenden gastvrijheid aan factorijen van Portugezen, Engelsen en Denen, die evenzeer op ontduiking van het Nederlandse monopolie uit waren. De Portugezen namen te Makasser een heel bizondere positie in. Hun aantal, de halfbloeden inbegrepen, werd op 2000 geschat. Er waren rijke kooplieden onder, die een grote staat voerden, van wie het economisch leven der hofstad grotendeels afhing, met wie de inlandse groten vertrouwelijk verkeerden: die groten spraken Portugees en onderhandelingen tussen de Compagnie en Makasser werden gemeenlijk in die taal gevoerd.

Herhaaldelijk waren er strubbelingen. Een zo onnatuurlijke politiek als de Compagnie in de Molukken voerde, moest haar in botsing met een nagelegen en onafhankelijke mogendheid brengen. Al verder strekte de onverbiddelijke monopolie-greep zich uit. De harde goeverneur De Vlaming van Oudshoorn regeerde door een stropop-sultan van Ternate, die zich zijn rechten over de Ambon-groep liet afkopen en op zijn eigen eilanden de uitroeiïng der nagelbomen gehoorzaam toestond. De pogingen van Makasser om zich van de wanhoop der Molukkenbewoners te bedienen werden van Batavia uit met argwaan gevolgd en na veel vroegere schermutselingen zond de Hoge Regering eindelijk in 1660 een expeditie uit, welke de sultan dwong tot een verdrag, ingevolge waarvan hij de Portugezen moest uitwijzen en een Hollandse factorij naast de Engelse en Deense toelaten. Dit was nog maar het begin van het einde der Makasserse onafhankelijkheid.

In nog weer een heel ander oord leed de Compagnie in deze jaren ook een gevoelig verlies. Het eiland Formosa, dat van groot belang was voor de Chinese handel, maar waar zij bovendien een gedweeë en kneedbare bevolking had aangetroffen, werd door de geduchte zeerover Coxinga veroverd. Het martelaarschap van de predikant Hambrouck, de onverdiende ongenade van de goeverneur Coyet, dat alles vormt een tragische historie en die op de tijdgenoten reeds diepe indruk maakte. Maar meer dan een vlekje op de zon van 's Compagnie's voorspoed leek het toch niet, en de haat der Engelsen althans zag slechts de triomf van Van Goens.

b. De West-Indische Compagnie

Het beeld dat de West-Indische Compagnie in deze jaren oplevert, steekt bij dat van de Oost-Indische wel scherp af. Niet alleen had zij met haar nederzetting in Brazilië de Portugezen in een plaats getroffen, waar die wonderbaarlijk weerstand wisten te

bieden; in haàr deel van de wereld was bovendien ook Engeland reeds in deze tijd een veel geduchter mededinger dan in het Oosten. Wij zullen eerst het verlies van Brazilië voltooid zien; dan ook de ondergang beschouwen van Nieuw-Nederland, dat wij al tussen Virginia en Nieuw-Engeland ingeklemd weten. Maar ook op de kusten van Guinea en Guyana en in de Antillen (éen scheepvaartgebied aan weerskanten van de Atlantische Oceaan) had de Engelse handels- en kolonisatiegeest zich sedert de dagen van Drake en Raleigh sterk ontplooid. Ook de Fransen trouwens, en zelfs de Denen en Zweden, in Oost-Indië nog veel minder dan de Engelsen in staat om zich tegen de Nederlandse

monopoliezucht te doen gelden, zetten zich op de Afrikaanse en Amerikaanse kusten van de Atlantische Oceaan hier en daar met niet te versmaden macht vast.

De ontruiming van Brazilië

Vol verwachting had de expeditie van Witte de With naar Brazilië koers gezet, zó zelfs dat Bewindhebbers weigerden in Portugese voorstellen van afkoop te treden. Maar ter plaatse bleek het dra onmogelijk de ondergang te stuiten. Het leger dat van het Recief uittrok om de rebellen op te zoeken, werd verpletterend verslagen. Niets méer was mogelijk dan dat men zich, onder de beschermingvan de vloot aan het kleine hoekje bij de kust opeengehoopt, onder ongemakken en ontberingen bleef vastklemmen.

Zo geweldig moeilijk bleek de voedselvoorziening, dat de admiraal in 1649 ten einde raad ongelast met ettelijke schepen huiswaarts keerde, waar Holland en Generaliteit tot zijn geluk over zijn berechting aan het kibbelen raakten. De bitterheid van de Raad op het Recief, toen De With, 'slechts aan zijn eigen maag denkend,' de hem toevertrouwde kolonie in de steek liet, laat zich denken. Nog werd er in het moederland aan een derde expeditie gedacht, maar het uitbreken van de oorlog met Engeland, die samentrekking van krachten dichter bij huis gebood, werd de nekslag voor de bezetting van het Recief. In Januari 1654 moest een capitulatie getekend worden. De Portugese aanvoerder, generaal Barretto, werd in de stad ontvangen en op het raadhuis geleid. Onder geweldige verwarring volgde toen de ontruiming van de stad door Nederlandse beambten en kooplieden en de Joodse bevolking, die op overladen schepen naar Holland of andere Nederlandse bezittingen in West-Indië gevoerd werden. Een toneel zoals te Malakka en Gale al, met de Portugezen in de slachtoffersrol, opgevoerd was en zoals er te Colombo, Jafnapatnam, Kotsjin nog zouden volgen. Schoonenborch, zijn mederaadslid Haecx, en de bevelhebber Schkoppe werden in Holland aangekomen vervolgd, geen edelmoedige beloning voor hun jarenlang volhouden in onmogelijke omstandigheden.

Het Braziliaanse avontuur was ten einde. Zoals wij weten, sleepte de twist met Portugal nog een aantal jaren, tot groot voordeel van de Oost-Indische Compagnie. Om de vrede te verkrijgen moest Portugal ten slotte nog voor het ongestoord bezit van Brazilië een zekere handelsvrijheid toestaan en ettelijke miljoenen schadevergoeding betalen, maar de West-Indische Compagnie, voor wie de vaste voet in Brazilië vierentwintig jaar lang uitbreiding in andere richting bemoeilijkt had, was toen zij die bedriegelijke schat verloor, onherstelbaar uitgeput.

Het verlies van Nieuw-Nederland

Hiervóor[1)] is verhaald, hoezeer de Negenmannen in Nieuw-Nederland zich door de bescherming die de Staten-Generaal aan Melyn verleend hadden, in hun strijd met Stuyvesant aangemoedigd voelden. In de zomer van 1649 begaven drie afgevaardigden zich scheep naar het vaderland om een petitie van de burgerij aan de Hoogmogende

1) Vgl. deel I, blz. 492

vergadering voor te leggen. Het ging om veel meer dan klachten tegen de Directeur. Tegen Bewindhebbers van de Amsterdamse Kamer, tegen de Negentien, tegen heel het Compagnies-systeem durfden de woordvoerders der Nieuw-Nederlandse burgerij met grote felheid optreden en hun eigen gedachten ontwikkelen over de politiek die ten opzichte van 'de provincie Nieuw-Nederland' gevolgd diende te worden. De leidende geest van het driemanschap was Adriaan van der Donck, en niet alleen de inhoud maar ook de stijl van de petitie, en van het *Vertoog van Nieuw-Nederland* dat in druk gegeven werd om de openbare mening te bewerken, doen gevoelen dat hier een merkwaardig man aan het woord is. De West-Indische Compagnie vond in de rangen van haar ambtenaren in Nieuw-Nederland nimmer een Coen of een Van Goens

maar de nederzetters zelf brachten in Van der Donck een man met de blik van een staatsman voort.

Wat een requisitoor vormen die geschriften! Het despootje-spelen van de Directeur, de belangzucht der Bewindhebbers, het verwaarlozen van stelselmatige kolonisatie, de afschrikkende invloed die handelsbeperking en burgerlijke onvrijheid uitoefenden, - het wordt alles aan de kaak gesteld, en onverbiddelijk wordt het kwijnen van een kolonie waar alle voorwaarden tot bloei aanwezig schijnen, toegeschreven aan: wanbeheer. Toevloed van Nederlandse kolonisten om de Indianen in bedwang te houden en de Engelsen te weerstaan, daarom schreit de toestand; alleen daarmee kan Nieuw-Nederland gered worden. Gered - want de petitie waarschuwt dringend dat het om het bestaan gaat.

> De gruwelijkste ruïne zal volgen en deze provincie een weerloze prooi voor haar buren worden. De Nederlandse vrije burgers die er reeds wonen, zullen gedwongen worden een goed heenkomen te zoeken of zich aan een vreemde natie te onderwerpen. De naam zelf van Nieuw-Nederland zal verloren gaan en geen Nederlander hier iets te zeggen hebben.

Die rampen konden echter, zo meenden de Nieuw-Nederlanders, afgewend worden met de volgende drieledige politiek. Ten eerste moesten de Staten de kolonie van de Compagnie overnemen en schepen beschikbaar stellen voor de landverhuizers, die zich eerder onder hun dan onder haar gezag overzee zouden wagen. Ten tweede moesten zij

> een borgerlijke regering, enigermate op de manier van de loffelijke regering van ons vaderland,

voor de provincie instellen en door vrijstelling van belasting en anderszins haar handel aanmoedigen. Ten derde moesten de Staten een grensregeling met de omringende Engelse koloniën treffen en een paar vendels soldaten in Nieuw-Nederland leggen.

Helaas, de Staten-Generaal vertoonden zich in hun behandeling van deze zaak niet van hun sterkste kant. De stukken werden ter bestudering aan een commissie toevertrouwd, welke er de opmerkingen van de Kamer van Amsterdam op vroeg en na lang heenenweergeschrijf en vergaderen een voorstel deed, waarin de gegrondheid van de kritiek van Van der Donck en de zijnen impliciet wordt toegegeven. De heren Bewindhebbers voelden zich dan ook niet weinig in hun eer getast. Maar een afdoende maatregel als overname van de kolonie onder het rechtstreeks bestuur van de Staten durfde ook de commissie niet aan. Alles bleef over de Kamer van Amsterdam lopen. Onwil en onmacht bleven meespreken. Op een aanwijzing bijvoorbeeld, dat jaarlijks 15.000 gulden aan het overbrengen van landverhuizers besteed diende te worden, antwoordde de Kamer dat haar schuldeisers dat niet zouden toelaten. Stuyvesant werd teruggeroepen en de terugroeping meteen weer ongedaan gemaakt. Toen Van der Donck na tweeëneenhalf jaar petitionneren en onderhandelen terug wilde keren, werd hij van het schip der Compagnie geweerd. Een gewichtige hervorming was zeker dat Nieuw-Amsterdam in 1653 een eigen stadsbestuur kreeg, met burgemeesters

en schepenen; maar de Directeur ging voort de burgerij met argwaan en hardheid te behandelen.

Nog vóor er in den Haag omtrent de wensen der burgers enige beschikking genomen was, had Stuyvesant zijn best gedaan om in rechtstreekse onderhandeling met de koloniën van Nieuw-Engeland een grensregeling te treffen. In 1650 begaf hij zich in eigen persoon naar Hartford, aan de Verse Rivier, de Connecticut zoals de Engelsen zeiden, die daar op gebied zaten dat eertijds door de Nederlanders in bezit genomen was en waar een fort Goede Hoop bestaan had. Er was geen denken aan om de Engelsen daar

't zij te verdrijven of te onderwerpen en Stuyvesant handelde zeker wijs - al werd het hem door Van der Donck als een vergrijp te meer aangerekend -, toen hij toestemde in een verdrag, waarbij dat verzuimde land werd opgegeven maar de Nieuw-Engelanders dan tenminste het bestaan van Nieuw-Nederland, zij het binnen heel enge grenzen erkenden. Erger was, dat de Staten-Generaal

UIT VAN DER DONCK'S IN 1655 GEPUBLICEERDE BESCHRIJVINGHE VAN NIEUW NEDERLANDT. HET GEZICHT OP HET STADJE IS VAN A. HERMAN.

er niet in slaagden dat verdrag door de Engelse regering te doen ratificeren. Voor Engeland bleef de nederzetting aan de Hudson een inbreuk op het oktrooi van Jacob I en het land Engels land, bij de eerste goede gelegenheid in terekenen. 't Had weinig gescheeld of dat was gedurende de eerste oorlog geschied, maar de expeditie die op het punt stond uit Boston te vertrekken, liet zich door de juist van pas gesloten vrede nog weerhouden, al werd in die vrede, gelijk gezegd, de aanspraak van de Staten op Nieuw-Nederland ook niet bevestigd.

Alles bijeen bleef het dus een ietwat onzekere situatie. De zending van Van der Donck en de zijnen had ontegenzeggelijk enige uitwerking. De aandacht van regeringskringen en van publiek was op Nieuw-Nederland gevestigd. De invoering van althans enig zelfsbestuur en het gerucht dat 's lands hoge vergadering zich met de zaken der kolonie bemoeide, moedigden landverhuizers aan. Van der Donck had nog in 1651 de schouder onder een georganiseerde overtocht gezet. Sedertdien bleef er enige toevloed. De Compagnie werkte, nu ook mee voorzover haar geldmiddelen toelieten; maar in 1659 liet een zekere Jacob Steendam in een ‘Klagt van Nieuw-Amsterdam tot haar moeder’ het stadje toch nog verzuchten:

Zo ik maar mag bouwlien (*boeren*) krijgen,

'k Zal niet voor de groten zwijgen (*zwichten*?),
Want mijn werkvolk is te min ....

In 1656 had Stuyvesant de Zweedse nederzetting aan de Zuidrivier (de Delaware) zonder meer dan vertoon van geweld onder het gezag van de Compagnie gebracht, die haar aanspraak op dat gebied nooit opgegeven had. De stad Amsterdam ondernam daar nu georganiseerde kolonisatie. De kerkelijke politiek was hierbij van betekenis. Stuy-

vesant was tot scherp optreden tegen kerkelijke afwijking evenzeer geneigd als tot onderdrukking van burgerlijke vrijheid, maar daarin althans had hij Bewindhebbers niet mee. Zij herinnerden hem aan het lofwaardig en voordelig gebruik van de moederstad in dat opzicht, en Nieuw-Nederland werd een vrijplaats voor verschillende gezindten temidden van de elk op haar eigen manier streng orthodoxe Engelse koloniën. Amterdam zond Mennisten naar de Zuidrivier; (Steendam hielp door een geestdriftige lofzang op

Het zegenrijk gewest, daar melk en honing vloeit);

Duitse Lutheranen en Franse Hugenoten begaven zich naar Nieuw-Amsterdam. Vrijwat Engelsen bleven er nog voortdurend komen, ook aangelokt door de handelsgelegenheid. Want de stad werd een middelpunt voor een nieuwe sluikhandel ter ontduiking van de Engelse Acte van Navigatie, die de koloniën al te zeer van het moederland wilde doen afhangen. Men schat dat tussen 1647, toen Stuyvesant het Directeurschap aanvaardde, en 1664, toen het Engelse onweer eindelijk losbarstte, de bevolking van Nieuw-Nederland van 2 tot 10.000 zielen aanwies. Hoe groot de bijmenging met vreemde elementen was, is moeilijk te zeggen. Het is zeker dat Nieuw-Nederland een veel minder zuiver Nederlands karakter vertoonde dan hetzij Virginia of Nieuw-Engeland een Engels. De bevolking van die Engelse koloniën werd in 1664 al op 100.000 geschat.

De verhouding met de Engelse buren, vooral met die van Nieuw-Engeland, met Hartford (Connecticut) en het oostelijk gedeelte van het Lange Eiland, was telkens door incidenten verstoord. In 1663 bezetten gewapende lieden van Hartford onder ene kapitein Scott een dorpje Oostdorp - zij noemden het Westchester - en aanslagen werden gepleegd op plaatsen op het Lange Eiland. De Bewindhebbers in *patria* begonnen zich ongerust te maken. Men gevoelde nu dat kolonisatie het beste middel was om zich staande te houden, maar hoe lang had men het verzuimd! En hoe jammerden Directeur en Raad van Nieuw-Nederland ook nu nog dat men in gebreke bleef, dat er meer mannen, meer geld en meer munitie nodig was, wilde men de grens tegen de Engelsen bewaren! Bewindhebbers beklaagden zich ondertussen ernstig bij de Staten en verzochten die het daarheen te leiden, dat de grensregeling van 1650 nu toch eindelijk door de Engelse regering erkend mocht worden.

De Engelse regering had heel andere plannen. Zij was tot het inzicht gekomen dat het bestaan van Nieuw-Nederland de uitvoering der navigatiewetten in Noord-Amerika onmogelijk maakte. Zij stond in verbinding met de leiders der westwaartse beweging in Connecticut en op het Lange Eiland, en het was voorzien van koninklijke brieven dat Scott in het begin van 1664 de Engelse plaatsen onder het gezag van Stuyvesant op het Lange Eiland tot opstand bewegen kon. Het verluidde reeds dat de Koning het hele eiland aan zijn broer de Hertog van York dacht te schenken. Stuyvesant moest, in weerwil van het verdrag van Hartford, in de afval van Westchester en de Engelse plaatsen op het Lange Eiland berusten; tegelijk schreef hij nogmaals dringend om hulp naar het moederland. Maar de Engelse regering sloeg eerst.

De schenking aan York, niet van het Lange Eiland alleen, maar van heel het gebied tussen de Verse en de Zuidrivier, werd in alle stilte verricht; even heimelijk werd een expeditie uitgezonden om zijn eigendom voor hem in bezit te nemen. Een koninklijk schrijven beval de goeverneurs van Massachusets en Connecticut hulp te

bieden bij het onderwerpen van de Nederlanders, die zich sedert kort (sedert 50 jaar!) wederrechtelijk en tot grote schade en ongemak van 's Konings goede onderdanen in het bezit van landen en rivieren ‘binnen ons gebied’ gesteld hadden. Eind Augustus 1664, verscheen de Engelse vloot uit Boston opeens voor Nieuw-Amsterdam, met wel 1000 man troepen aan boord, waar Stuyvesant tegenover stellen kon 150 soldaten en 250

gewapende burgers, - als zij hem gehoorzamen wilden. Het fort was in een slechte staat, er was een tekort aan buskruit.

De oude Stuyvesant met zijn houten been wilde weerstand bieden. Maar de burgerij hield de overmacht voor onweerstaanbaar. De Engelsen verspreidden beloften van eerbiediging van bezit en rechten en handelsvrijheid. Dagen lang lagen hun schepen op de rede, zonder dat er een schot gelost werd, ondertussen streed Stuyvesant driftig met zijn eigen mensen, met zijn raad, en de burgemeesters, en woordvoerders voor de burgerij. Tenslotte werd hem een rekwest om nodeloos bloedvergieten te voorkomen overhandigd, waarop onder 93 namen ook die van zijn zoon te vinden was. Vrouwen en kinderen verdrongen zich om hem met smeekbeden. Zo gaf hij toe. 4 September werd de overgave getekend, waarbij de rechten en vrijheden van de Nederlandse ingezetenen op de meest volledige wijze gewaarborgd werden.

Men kan de kolonisten niet verwijten dat zij de band met het vaderland al te gemakkelijk lieten doorsnijden. Integendeel is het begrijpelijk genoeg dat zij zich door het vaderland verlaten gevoelden. Hoe hadden zij bij monde van Van der Donck vijftien jaar tevoren niet gewaarschuwd tegen wat nu gebeurde! Hoe herhaaldelijk hadden zij sedert, evengoed als de Directeur, bij Bewindhebbers en Staten op versterking aangedrongen. Weerstand wàs onmogelijk en kon alleen tot overweldiging bij storm geleid hebben, een verschrikking, in de zeventiende eeuw erg en gewoon genoeg om te verklaren dat burgerijen ervoor beefden. Als men beseffen wil, hoe aannemelijk de voorwaarden van de overmachtige vijand aan de ontstelde Nieuw-Amsterdammers moesten voorkomen, dan herinnere men zich het lot van de 4000 Portugezen maar, die het jaar tevoren door Van Goens uit het veroverde Kotsjin gedreven waren; of van de Nederlanders die twaalf jaar tevoren na de overgave aan de Portugezen het Recief hadden moeten verlaten. Het verschil doet meteen gevoelen, hoe anders de verhouding tussen Nederlanders en Engelsen in weerwil van alle handelsnaijver was dan die tussen Nederlanders en Portugezen. De godsdienst telde daarin voor zeer veel.

Zo wordt het ook verklaarbaar dat de Nederlandse bevolking van wat nu New York genoemd werd, zich zo gemakkelijk in haar lot geschikt heeft en op den duur, meer en meer met Engelse elementen uit de omringende koloniën en uit Engeland vermengd, verengelst is. Zou handhaving van het Nederlands karakter der nederzetting aan de Hudson in ieder geval onmogelijk geweest zijn? Als men het dunne streepje dat door Nederlanders bewoond werd, op een kaart van het Noord-Amerikaanse vasteland vergelijkt met wat daar nu Engels taalgebied geworden is, dan zou men het haast menen. Maar de capitulatie van 4 September 1664 was slechts de rijpe vrucht van jarenlang verzuim, en dàt stemt zo verdrietig. Bovendien vergete men niet, dat de Engelse koloniën aan de Oostkust zich pas veel later allengs over het achterland hebben uitgebreid en dat zij om dat te doen een zware strijd moesten voeren eerst met de Fransen, van Canada tot Louisiana, dan nog met de Spanjaarden, in Florida, Texas, Nieuw Mexico, een strijd die zij misschien niet zo volledig hadden kunnen winnen, als zij zelf door het zo voortreffelijk gelegen Nieuw-Nederland in tweeën gedeeld waren gebleven. De vroege ondergang van die Nederlandse kolonie aan de Hudson is daarom een feit van vèrstrekkende betekenis.

Wij zullen later zien dat de Nederlandse vlag op 4 September 1664 niet voor goed werd neergehaald. Maar de terugkeer der Nederlanders in 1673 was van korte duur.

De westkust van Afrika, Guyana en de Antillen

Aan de tropische kusten van de Atlantische Oceaan bezat de West-Indische Compagnie omstreeks 1630 nog belangrijke bezittingen, ofschoon de uitputting van haar financiën haar belette er het ware voordeel van te trekken. Meest nam zij voor de tochten van haar schepen telkens geld op en moest een goed deel van de winst aan interest en ver-

zekeringspremie derven. Bovendien liet zij veel handel aan particulieren over, zich tevreden stellende met een recht per scheepslast, dat die aan haar als houdster van het monopolie betaalden.

Evenzeer als de Oost-Indische Compagnie in háar gebied had de West-Indische haar positie aan de Westkust van Afrika grotendeels ten koste van de Portugezen veroverd. San Thomé en San Paolo de Loanda waren in 1648 van Bahia uit weer voor Portugal terug veroverd, maar St. George d'Elmina bleef behouden, en dat was het middelpunt geworden van een Nederlandse invloedssfeer langs de Goudkust. Noordelijker waren de Portugese kastelen op de eilandjes Goree bij Kaap Verde, en Argijn, bij Kaap Blanco, allebei in Nederlandse handen. Het eerste ressorteerde onder de Amsterdamse Kamer, het tweede onder de Zeeuwse. In 1634 had de patroon van Berbice, Van Pere, Argijn door een particuliere vloot onder bevel van zijn zoon laten veroveren; kaapvaart en oorlogsbedrijf huwden zich als vanzelf aan de ondernemingsgeest van die Zeeuwse kooplieden. Langs de kust verspreid tot aan de Kongo toe waren er nog een aantal ‘loges’, al of niet versterkt, de meeste onder gebied van een of ander inlands vorst, soms met loges van andere naties, vooral natuurlijk van de Engelsen, samen. Men haalde in Afrika goud, ivoor, gommen, struisveren, en bracht er gereedschappen, wapenen, stoffen. Eén artikel werd gaandeweg van groter belang, slaven, die op verschillende plaatsen, vooral aan de Goudkust en aan de zogenaamde Bocht, van hun zwarte overweldigers tot duizenden 's jaars toe gekocht werden.

Aan de Goudkust was de positie van de Compagnie het sterkst. In het kasteel te d'Elmina zat een Directeur-Generaal - Valkenburgh heette hij in deze tijd - en al reikte het onmiddellijk gezag van de verschillende posten niet ver, het was mogelijk om door middel van bondgenootschappen met negerkoningen naar een feitelijke onderwerping van heel de kust te streven. 't Is waar dat de Engelsen er ook nog zaten. Zij hadden hun voornaamste sterkte in Kormantijn, een eindweegs ten Oosten van d'Elmina. Zweedse en Deense maatschappijen drongen zich ook in, bijvoorbeeld te Cabo Cors, tussen Kormantijn en d'Elmina, bestookten elkander en werden soms door de Engelsen tegen de West-Indische Compagnie gebruikt. Onder Deense of Zweedse vlag waren het altijd weer Nederlanders - men herinnert zich Minuit aan de Delaware, - wier ondernemingsgeest in het monopolie van de geoktrooieerde Nederlandse maatschappij geen bevrediging vinden kon. Al die blanke handelaars zetten de negerstammen in de omtrek tegen hun mededingers op en zochten de anderen van de handel uit te sluiten. Aanleiding tot wrijving was er bij de vleet.

Aan de andere kant van de Oceaan zat men elkaar niet zo onmiddellijk in de weg. De Nederlandse volksplantingen aan de Wilde Kust groeiden maar langzaam. De behoeften van Brazilië hadden hun ontwikkeling gestremd: haast heel de slaventoevoer, die zij nodig hadden, was daarheen gericht. Toch had men aan de Pomeroon, aan de Essequebo, aan de Berbice, mijlen van de ongezonde kust, groepen plantages onder de bescherming van een fort temidden van de wildernis. In Cajana(Cayenne), waar een soortgelijke poging meer dan eens beproefd was, waren de Nederlandse kolonisten in 1664 door de Fransen verdreven. Berbice was nog steeds een patronaat van de Van Peres. Essequebo was door de Kamer Zeeland overgenomen, toen de Compagnie onder de indruk van haar Braziliaanse tegenspoed er zich van dacht te ontdoen; in 1657 werd de zorg ook voor die Kamer te veel, maar de belangstelling voor de Zuid-Amerikaanse evenals voor de West-Afrikaanse

aangelegenheden was in Zeeland te groot dan dat men de kolonisten aan hun lot overgelaten zou hebben: de steden Middelburg, Vere en Vlissingen namen Essequebo aan. In Suriname zat tezelfdertijd een soortgelijke Engelse kolonie.

Op de eilanden was de Nederlandse Compagnie nog minder uitsluitend meester dan op de Wilde Kust. De grote eilanden waren stevig door de Spanjaarden gekoloniseerd,

maar toch hadden de Fransen zich op San Domingo genesteld en de Engelsen Jamaica veroverd. Evenzo hadden de Nederlanders in 1633 de groep van Curaçao aan de Spanjaarden ontrukt. Van de kleinere eilanden, die door de Spanjaarden verwaarloosd waren, had de West-Indische Compagnie er enkele bezet en aan patroons uitgegeven: St. Eustatius en Saba aan Van Pere en Van Rhee, St. Maarten en Tabago aan Lampsins, een Zeeuw, evenals de beide anderen; Lampsins' eilanden moesten trouwens met de Fransen gedeeld worden. St. Thomas en St. Kruis werden spoedig aan de Denen overgelaten, maar ook hier waren die Denen vermomde Nederlanders. Franse en Engelse eilanden wisselden met de genoemde af. Het belang van hun bezit werd niet met hun oppervlak gemeten: al werden naderhand de suikerplantages waardevol, zij dienden vóoral als steunpunten voor de smokkelhandel op de Spaanse koloniën.

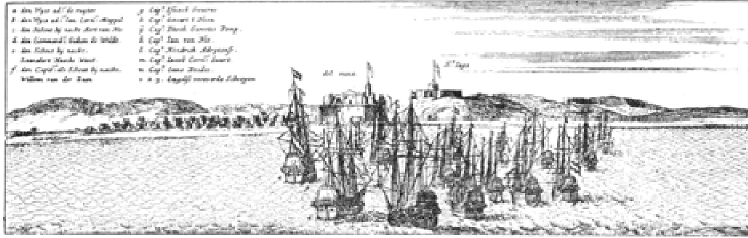
Uit een oogpunt van handel bestonden er tussen dat dubbele gebied in Amerika en West-Afrika de nauwste betrekkingen. Veelal voeren schepen over Argijn of Guinea naar de Wilde Kust en vandaar langs de Antillen huiswaarts. Maar bovendien sloeg de slavenhandel een nauwe band. De zwarte lading werd vaak eerst naar St. Eustatius gebracht en vandaar verspreid. De invoer van negers zou generaties lang de ontwikkeling van die streken beheersen. De Nederlanders namen er een uiterst werkzaam aandeel in. De gruwelen die er onafscheidelijk van waren, werden koelbloedig aangezien, omdat men in de heidenen geen medemensen erkennen kon. Wij zullen later de verrotting waarnemen, met welke de langzaam groeiende blanke maatschappijen in de Nederlandse West-Indiën door de slavernij werden aangedaan.

De Fransen, wij zagen het, verdrongen de Nederlanders uit Cajana en later uit St. Maarten en Tabago. De Engelsen richtten hun aandacht eerst op West-Afrika. Evenals ten opzichte van Noord-Amerika betekende de Restauratie hier een verscherpt optreden. Een Royal Company werd opgericht, aan welke de alleenhandel op West-Afrika verzekerd werd; hofkringen, en ook hier in 't bizonder de Hertog van York, waren er sterk bij geïnteresseerd. Een vloot, waarbij enige landsschepen, werd in 1661 uitgezonden; de leider, Holmes, maakte zich meester van posten aan de rivier de Gambia, tegenover het eiland Goree, en verklaarde aan de Nederlanders dat van daar tot aan de Kaap de Goede Hoop toe slechts de Engelsen bevoegd waren handel te drijven. Dat de West-Indische Compagnie protesteerde, laat zich denken. Karel II handhaafde Holmes niet, maar strafte hem ook niet. De regeling van 1662 wiste deze geschillen uit, maar er kwamen er spoedig nieuwe. De Engelsen verzetten zich in bizonder - en begrijpelijk genoeg - tegen de pretentie van de West-Indische Compagnie om hen uit te sluiten van landstreken, die zij zogenaamd geblokkeerd hield in de eindeloze oorlogjes met en tussen negerkoningen, waarbij het volkenrecht van Europa wel waarlijk een vreemd figuur maakte; men herinnert zich, dat dezelfde kwestie zich ook in Indië voordeed - bij het beleg van Kotsjin en Porka -. De hevige nota's van Downing leidden enkel tot een discussie, waarvan het eind niet te overzien was, en ondertussen versterkten de Nederlanders onder Valkenburgh hun vat op heel de Goudkust.

In 1664 gingen de Engelsen ertoe over zich, evenals in Noord-Amerika, met geweld recht te verschaffen. Een grievenlijst door het Parlement aan de Koning overgelegd toonde, dat deze bij zijn strijd tegen de Nederlanders op de steun van zijn volk rekenen kon. De betoging werd in Mei door de Staten beantwoord met de uitrusting van dertig ‘kloeke oorlogsschepen,’ maar ondertussen werd nog druk onderhandeld. In Juli

echter vernam men in Den Haag dat Holmes, opnieuw, en nu met een veel sterker vloot, naar Afrika uitgezeild, tot openbare vijandelijkheden tegen de Nederlanders overgegaan was. Schepen waren genomen, Goree was bezet en ook het fort Tacorany in de buurt van d'Elmina. Terwijl Karel II nog voortging de verantwoordelijkheid voor Holmes' optreden af te wijzen, schoten de leiders der Republiek de hulpeloze Compagnie met meer dan diplomatieke actie bij. Op naam der Staten-Generaal - maar Orangistische

leden die Downing ingelicht mochten hebben, waren door De Witt met list onkundig gehouden - ging aan De Ruyter, die toen in de Middellandse Zee kruiste, 'n bevel uit om in Afrika de staat van Compagnies zaken te gaan herstellen. De verraste Engelsen werden daar plots de zwakste partij. Niet alleen moesten zij Goree en Tacorany weer

DE RUYTER VOOR D'ELMINA.

ontruimen, maar De Ruyter en Valkenburgh namen met hard vechten Cormantijn. Ingevolge zijn instructie stak De Ruyter nu naar de Antillen over. De gewelddaden over en weer hadden allengs tot open oorlog geleid. Bij Barbados moest De Ruyter met Engelse oorlogsschepen slag leveren. Helaas was zijn vloot, ofschoon met ettelijke prijzen vermeerderd, niet sterk genoeg meer om Nieuw-Nederland aan te doen, zoals eigenlijk zijn voorschrift luidde. Hij zeilde door naar het toen nog Franse Terra Nova en vandaar over Bergen in Noorwegen terug naar het vaderland, waar zich zulk een noodtoestand ontwikkeld had, dat men er reikhalzend naar zijn komst uitzag.

c. De oorlog en de vrede

Obdam, C. Tromp, De Ruyter; Munster

De verovering van Nieuw-Nederland en de aanval op Guinea vormden ontegenzeggelijk agressie van de kant van Engeland. Maar men mag niet over het hoofd zien, dat de politiek van uitsluiting, door de Oost-Indische Compagnie in de Maleise Archipel en op de kust van Malabar en door de West-Indische in Guinea toegepast, door een opstrevend handelsvolk als provocatie gevoeld moest worden. Wat de Staten zich opmaakten te verdedigen, was niet enkel verworven bezit, maar de aanspraak op expansie. Het ‘reglement van overzeese handel’ dat van de andere zijde in de onderhandelingen voorgesteld werd, kwam hun als een ondraaglijke poging tot verstikking van het nog zo levenskrachtige Holland voor, juist omdat het expansie bemoeilijkt hebben zou, expansie die in de genoemde streken uitsluiting van Europese mededingers nog niet ontberen kon. Er was dan ook in de uitbarsting van volkswoede in Engeland tegen de aanmatiging der Hollanders een element van waarachtigheid en Downing had geen ongelijk als hij smaalde dat wat de Staten verlangden, was:

> *mare liberum* in de Britse zeeën, doch *mare clausum* op de kust van Afrika en in Oost-Indië.

Het was dezelfde tegenstrijdigheid die in de geschillen met Jacobus I over de Molukse zee aan den dag getreden was[1]. In Holland beschouwde men de Engelsen met evenveel oprechtheid als zeetyrannen.

1) Vgl. deel I, blz. 470

De Staatse stonden pal om 't zeerecht te bewaren.
Zij (*de Britten*) vochten voor zichzelf, wij voor geheel Euroop.

Zo dichtte Jan Vos. En De Witt schreef bits over 'het insupportabel humeur dier natie' en hun 'gierigheid' (*inhaligheid*). De manieren van Downing en de onberekenbaarheid van de Koning maakten

JOHAN DE WITT. Borstbeeld door A. Quellien de oude, in Dordrechts Museum.

het overvragen van de Engelse belanghebbenden niet aannemelijker. Downing vergiste zich in gering schatting van de tegenstander en droeg daardoor tot de botsing niet weinig bij. Uit en ter na verzekerde hij zijn regering, dat de Staten voor geweldmaatregelen altijd weer in hun schulp zouden kruipen. En zeker zochten zij de oorlog zomin als twaalfjaar tevoren. Maar zij konden zich niet iedere uitdaging laten welgevallen. Het was ten dele zijn betrekking met de Oranjepartij die Downing zo boud deed spreken: die vormde inderdaad, als het tot een strijd met Engeland komen moest, een zwakke stee in de Republiek. Maar de Staatsgezinde partij voelde zich meester van de situatie. Het Frans verbond gaf een ruggesteun. Bovendien was er hard aan de vloot gewerkt: zij was niet meer de mindere van de Engelse.

Zoveel te grievender was de teleurstelling, toen 't eerste treffen, Juni 1665, bij Lowestoft, op een zware nederlaag uitliep. De schuld lag bij de slechte samenwerking der onderbevelhebbers en hun tekort aan vertrouwen in de adellijke admiraal Wassenaer van Obdam. Die kwam in de slag door het in de lucht vliegen van zijn admiraal schip om; verscheiden kapiteins hadden het toen op een lopen gezet; de woede van het volk richtte zich, onbillijk genoeg, tegen Johan Evertsen, die de Brielenaren zelfs in het water smeten; het gros van de vloot werd met meesterlijk beleid in Texel geborgen door Cornelis Tromp. Voorlopig bekleedden de Staten die met het opperbevel.

De sombere zomerdagen van 1653 leken teruggekeerd. Het volk schreeuwde de twee tegenstrijdige opvattingen uit, dat de Statenpartij schuld aan de oorlog was door Karel II met de uitsluiting van zijn neef ontstemd te hebben, en dat alleen onder die neef de oorlog goed kon gaan.

Ik zal henen gaan ende keren weder tot mijnen vorigen man, want doe (*toen*) was mij beter dan nu;

op die tekst (Hosea, II, vs 6) preekte de Haagse predikant Ds. Lantman op een van ho-

gerhand uitgeschreven bededag en werd deswege door de Staten van Holland ernstig berispt. Aan de stem van de prediker paarde zich die van de buitenlandse monarchist.

> Wees er zeker van (*schreef een Fransman*) dat de Staatse vloot de volgende maal nog gemakkelijker verslagen worden zal. Oorlogvoeren is geen werk voor kooplui.

UIT DE WITTEN WONDER SPIEGEL VAN R. DE HOOGHE (1675).

't Is voor de Nederlandse volkskracht een goed ding geweest, dat daden die stem gelogenstraft hebben. Schitterend waren de moed en de geestkracht waarmee De Witt aan de situatie het hoofd bood. Wij bezitten daarvoor het onwillig getuigenis van zijn grootste vijand, van Downing, die zolang Frankrijk pogingen tot bemiddeling aanwendde, in Den Haag bleef en vandaar, al intrigerend met de Oranjepartij, zijn regering inlichtte. Geen ogenblik versaagden de Raadpensionaris en zijn medestanders temidden van verwarring en verslagenheid. Weldra toog De Witt in persoon naar Texel om er te helpen de tucht te herstellen - drie gevluchte kapiteins kregen de kogel, andere werden beloond - en de vloot te versterken en zeilklaar te maken. Hoe diep de verslagenheid in den lande was, bleek uit de uitbarsting van volksgeestdrift waarmee in Augustus het bericht vernomen werd, dat de verloren gewaande De Ruyter van zijn Oceaantocht in Delfzijl binnengevallen was, met schepen, prijzen en al. Nooit was een vlootvoogd uitbundiger verwelkomd en de Staten-Generaal stelden De Ruyter aanstonds aan het hoofd van de vloot te Texel. Tromp, driftig, onbesuisd, Oranjegezind daarbij, was geen man naar het hart van de leidende regenten, ofschoon het toch De Witt was, die de bitter teleurgestelde admiraal bewoog zich onder het bevel van De Ruyter te schikken. De Witt was de enige man in het land die wezenlijk overwicht op zeevolk en vlootvoogden bezat en moed genoeg om daar gebruik van te maken. Hoe node hij aan land gemist werd, de Staten stelden hem als gedeputeerde op de vloot. Zijn enige teleurstelling was, dat de vijand dat jaar, terwijl hij aan boord van De Ruyter's admiraalschip meevoer, niet meer ontmoet werd.

Intussen was de steun van de grote bondgenoot Lodewijk XIV van veel waarde ge-

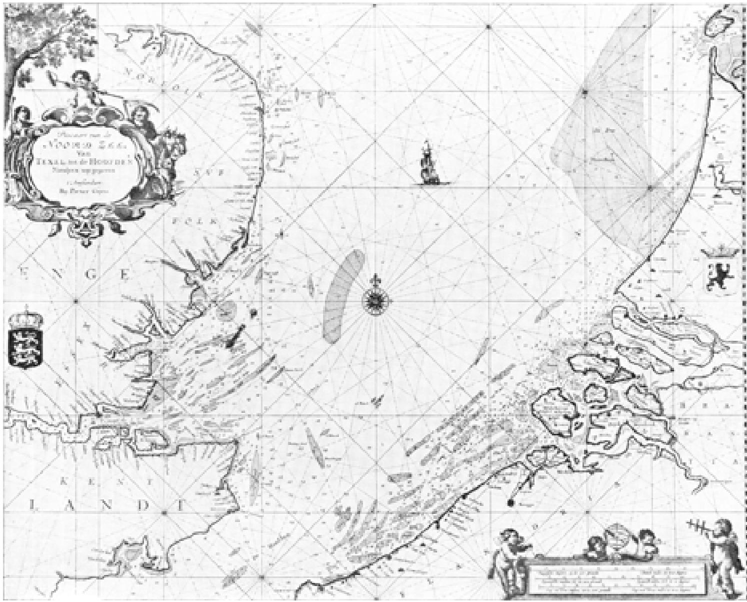
weest. Tot een onmiddellijke oorlogsverklaring aan Engeland liet deze zich niet bewegen, en hij had eerst gehoopt als prijs voor hulpverlening begunstiging van zijn plannen op de Zuidelijke Nederlanden te kunnen bedingen. Maar daar had De Witt zich met de meeste kracht tegen verzet, eenvoudig uitvoering eisende van het verbond van 1662, nu de Republiek ontegenzeggelijk aangevallen was. Frankrijk, eens de patroon der Oranjes, had zich van hen afgewend sedert zij de cliënten van de herstelde Stuart geworden schenen, en om Engeland's invloed in de Republiek tegen te gaan alleen al, was er Lodewijk dus aan gelegen het Staats regiem voor een instorting te bewaren. Op zichzelf kwam de oorlogsverklaring aan Engeland Lodewijk zeer ongelegen. In September 1665 raakte de Zuid-Nederlandse kwestie in een kritiek stadium: Philips IV van Spanje stierf, de ongelukkige kleine Karel II werd Koning en feitelijk moesten nu van Franse kant 'de rechten der Koningin' in spel gebracht worden. Maar nu hij in de Engels-Nederlandse oorlog de partij der Staten kiezen moest, achtte Lodewijk het nodig zijn tijd te beiden om Engeland en Spanje niet tot elkander te drijven. Minder zorg kostte hem de bijstand die hij het Staatse bewind tegen een andere bespringer verleende.

Dat was de krijgshaftige Bisschop van Munster, met wie grensgeschillen bestonden en tegen wie Holland nu te laat berouwen mocht dat het enige tijd tevoren de stad Munster (even tuk op Nederlandse bescherming tegen haar landsheer als indertijd Emden) niet krachtiger gesteund had. De Bisschop van zijn kant vond ook wel mogelijkheid van aanhangers in het gebied der Staten door daar bestaande onenigheid. Een Gronings burgemeester, die zich in zijn vaderstad ingelaten had met gildebewegingen, niet ongelijk aan die van Antwerpen enige jaren tevoren, Schulemborch, had aan het hof van de Bisschop een schuilplaats gezocht; vlak vóor de inval werd een aanslag op Doesburg en Arnhem ontdekt, waarvoor twee burgers ter dood gebracht werden, terwijl de richter van Doorwerth eveneens naar Munster vluchtte; overigens loochende de Bisschop het komplot en beweerde dat onschuldige Katholieken het slachtoffer van wrede vervolging geworden waren. De Vicaris-Generaal der Noord-Nederlandse Katholieken, Bisschop Neercassel, die nu, anders dan indertijd Vosmeer en Rovenius - zo zeer waren de verhoudingen wel ontspannen - in het land vertoeven kon en zelfs onderhandse betrekkingen met de Staten onderhouden, spoorde zijn geloofsgenoten tot trouw aan het Statenbewind aan. Toch toonde zich hier weer even, dat het voortbestaan van de plakkaten tegen de Katholieken hun houding in geval van nood tot een onzekere factor maakte; ofschoon natuurlijk de ijveraars in de oorlog met Munster juist aanleiding vonden om op strenge uitvoering dier plakkaten aan te dringen.

Dat men een Frans hulpcorps nodig had om die vijand kwijt te raken, was een smadelijke vertoning. De vestigingen in het Oosten bleken in slechte staat, het leger in de vredesjaren en zonder de aandacht en het gezag van een Oranje als Kapitein-Generaal verworden. Johan Maurits de Braziliaan, man op leeftijd nu, toonde zich ver van ondernemend. De Fransen richtten trouwens niet veel uit en als de Bisschop in April 1666 vrede sloot, dan was het omdat de Staatse diplomatie zijn andere buurman, Brandenburg, tegen hem wist op te zetten.

Al had Lodewijk nu aan Engeland de oorlog verklaard, hij dacht er niet aan die ook ernstig te voeren, en de machtige vloot waarmee De Ruyter in Juni 1666 uitliep (voor het eerst op het admiraalschip De Zeven Provinciën), moest zich opnieuw zonder hulp der Franse met de Engelse meten.

Het kwam al dadelijk tot een treffen, bij het Noord-Voorland, en in een bloedige slag die vier dagen duurde, leden de Engelsen een zware nederlaag. Met zes Engelse schepen en drieduizend gevangenen, waaronder de vice-admiraal Ayscue, viel De Ruyter de Wielingen binnen; - want ook zijn vloot was te zeer gehavend om zee te houden. Na nogmaals een grote krachtsinspanning van de Admiraliteiten kon hij een paar weken

UIT DE ZEE-ATLAS VAN P. GOOS; 1676.

later weer uitvaren, maar ook de Engelse vloot was weer vechtklaar gemaakt, en in Augustus stieten de beide in dezelfde buurt op elkaar en nu hielden in een tweedaagse slag de Engelsen de overhand. De nederlaag werd door De Ruyter aan Cornelis Tromp geweten, die, zelf in het voordeel, in de hitte der vervolging de hoofdmacht niet bijgestaan had. Na een driftige twist werd Tromp van zijn bevel ontheven en stortte zich in intrigues tegen het Staats regiem.

De samenzwering van Buat

De Engelse regering had zich, zodra zij met de Staten-Generaal in open twist lag - in 't bizonder met de Staten van Holland zoals zij met doorzichtige opzet naar voren bracht -, het bestaan van 's Konings neef herinnerd, en aanstonds werkte nu Downing in verstandhouding met zijn vrienden in de Oranjepartij om de Staten bij het volk in discrediet te brengen. De onbeschaamdheid van zijn bedrijf in volle oorlogstijd is opmerkelijk. Ten slotte maakte hij het te bont. Een van zijn dienaren, Oudart, een Nederlander, die secretaris van wijlen de Prinses Royaal geweest was, raakte in het najaar van 1665 gevangen en hijzelf moest het land verlaten. Maar aanstonds werd een nieuwe poging aangewend om door middel van de Oranjepartij de Republiek tot vrede te dwingen. De Secretaris van Staat, Lord Arlington, pas getrouwd met een dochter van Nassau-Beverweert, en zijn agent Sylvius, uit Orange, die eveneens een dienaar van de Prinses-Royaal geweest was, leidden de zaak van Engelse kant; hun handlanger in Nederland was Buat. Dit was een Staats officier van Franse afkomst, aan het hof van Frederik Hendrik grootgebracht, gehuwd met een dochter van wijlen de zo na aan Oranje verbonden Griffier Musch, en nòg tot de dienaren van de jonge Prins van Oranje gerekend. Buat benaderde de Raadpensionaris met vredesvoorstellen. De Staten hadden reeds eerder in Engeland doen weten, dat zij bereid waren vrede te sluiten, 't zij met wederzijdse restitutie van veroveringen, 't zij op de grondslag van ogenblikkelijk bezit. Nu kwam een uitermate vaag tegenvoorstel, dat van een schadevergoeding, opnieuw van een reglement voor de handel in overzeese gewesten, van gezamelijk front maken tegen Frankrijk sprak; en daarbij werd dan te verstaan gegeven dat de schadevergoeding geringer zijn mocht, als de Prins van Oranje verheven werd. Inderdaad had Sylvius de Engelse regering voorgehouden, dat de eis van een schadevergoeding de ijver om Engeland op het punt van de Prins van Oranje te gerieven zou doen bekoelen, en toch, had hij geschreven:

> de invloed die de Koning in 't vervolg door middel van die Prins en zijn partij zal kunnen oefenen, is voor de Koning vrijwat meer waard dan als hij nu ettelijke miljoenen ontving.

De Witt begreep zeer wel dat de bedoeling van de manoeuvre was:

> eerstelijk om de gemeinte alhier, ende mogelijk ook wel enige onkondige regenten, impressie te geven dat men de vrede met Engeland konde hebben als men begeerde, doch dat de Regieringe alhier zelfs (*zelf*) oorzake was, dat die niet en wierde getroffen, om door dat middel divisie ende partijschap in den lande te foveren, ende de gemeinte onlustig te maken tot het opbrengen van de zware contributiën, in deze conjuncture van tijden

> ende zaken haar gevergd werdende; ende ten tweeden om dezen staat van Frankrijk te separeren, of immers tussen dezelve jalousie of diffidentie te doen groeien.

Hij wachtte zich dus wel bot te weigeren. Terwijl hij Frankrijk nauwgezet op de hoogte hield, werd Buat gemachtigd de correspondentie voort te zetten. Naast de voor het oog van De Witt bestemde correspondentie nu, pleegde deze met Arlington en Sylvius

heimelijk overleg met de voor zijn Nederlandse lastgever onaannemelijke voorstellen verder te werken en onder de Staten een partij te vormen ‘voor vrede en mijn kleine meester.’

Zijn voornaamste helpers waren twee regenten van Rotterdam, burgemeester Kievit, zwager van Cornelis Tromp, en Van der Horst. Hun betrekkingen vertakten zich onder de ridderschap en de steden van Holland. De twist tussen De Ruyter en Tromp waarin de openbare mening hevig partij trok, verdiepte de verdeeldheid. De Prins en vrede met Engeland, of de Staten en verbond met Frankrijk; dat werd de tegenstelling. Maar terwijl De Witt en de zijnen op hun hoede waren tegenover Frankrijk, lieten Buat en zijn saamgezworenen zich als blinde werktuigen door Engeland gebruiken. Zij kenden zelfs de eigenlijke vredesvoorwaarden nog niet, maar wat Buat zich voorstelde blijkt uit wat hij aan Sylvius schreef:

> Ik durf verzekeren dat de Koning de grootste monarch van Europa zijn zal, want hij zal hier kunnen doen wat hij wil.

Intussen was De Witt al eerder tot het inzicht gekomen, dat de opgroeiende Prins van Oranje niet voor eeuwig buiten alle bediening te houden zou zijn, maar dat had hem meteen tot de gedachtengang van 1661 teruggevoerd: een eerste voorwaarde was, dat de knaap aan zijn Engelsgezinde omgeving onttrokken worden moest. De Prinsesgrootmoeder was daarin getreden en in April 1666 was Willem III door Holland als ‘Kind van Staat’ aangenomen. Zijn goeverneur Nassau-Zuylesteyn (wiens vrouw een Engelse was) en andere hovelingen waren vervangen door betrouwbare Hollanders en een commissie ingesteld om zijn opvoeding te leiden. De Witt zelf nam die taak ter harte. Volgens het besluit der Staten moest de Prins bovenal

> wel ende grondelijke werden geïnstrueerd ende onderwezen in de ware Christelijke Gereformeerde Religie, mitsgaders in de heilzame rechten, privilegiën ende maximen van den staat.

De Buat-geschiedenis doet gevoelen, dat die verandering in de positie van de jonge Prins voor hem en zijn huis een waar geluk was. Toen het komplot 19 Augustus 1666 door de slordigheid van Buat (die De Witt bij vergissing een slechts voor hemzelf bestemde brief van Arlington overhandigde) aan het licht brak, konden Willem en zijn grootmoeder naar waarheid getuigen, dat zij van alles onkundig waren, en de samenzwering verloochenen. De ontslagen goeverneur Van Zuylesteyn behoorde tot de ingewijden. Nog kort te voren had men de Prins bij een bezoek aan Rotterdam ten huize van Kievit de maaltijd laten gebruiken. Nu stortte alles ineen. Buat werd gearresteerd, Kievit en Van der Horst vluchtten (Kievit naar Engeland). Buat werd door Het Hof van Holland berecht en in October onthoofd. Het vormen van een partij voor vrede, in overleg met de vijand, en tegen de bondgenoot, was een klaar geval van hoogverraad. Dat veel Oranjegezinden in hem een martelaar en in De Witt een beul zagen, bewijst slechts hoe partijschap het weerstandsvermogen van het Nederlandse volk tegen Engelse intrigues aangetast had.

Na de Tweedaagse Zeeslag hadden de Engelsen een ogenblik de zee beheerst en daarvan gebruik gemaakt om (in Augustus nog) een Nederlandse koopvaardijvloot in het Vlie te vernielen en Terschelling te plunderen. In September echter koos de

Nederlandse vloot weer zee en in October nam, daar De Ruyter ziek was, De Witt het feitelijk bevel op zich. In de zomer, toen de twee grote slagen geleverd werden, hadden ambtsbezigheden hem aan wal gehouden. Nu zocht hij de vijand ijverig, maar een slag werd door de najaarsstormen afgewend.

Chatham en de vrede

De twee strijders waren tegen elkander opgewassen. De oorlog kostte beiden een geweldige krachtsinspanning. Meer dan de helft van de uitgaven der provincie Holland (die bijna alleen voor de kosten van de oorlog moest opkomen) werd verslonden door rentebetalingen. Engeland werd geteisterd door de pest en de brand van Londen. Onder Zweedse bemiddeling werden, na lange nota-wisseling, in Mei 1667 te Breda vredesonderhandelingen tussen de drie oorlogvoerenden geopend. De mislukking van de Buatintrigue had de Engelsen hun eisen doen matigen - hadden zij eerst zelfs van pandsteden in Zeeland gerept, nu stemden zij toe in een vrede op de grondslag van *uti possidetis* (d.w.z. van ogenblikkelijk bezit). De situatie werd echter nog gecompliceerd, doordat Lodewijk XIV nu in ernst aanstalten maakte met de inbezitneming van de Zuidelijke Nederlanden ten behoeve van zijn vrouw, en door de onverbeterlijke wispelturigheid en dubbelzinnigheid van Karel II's politiek.

In diens raad werd door éen partij voorgestaan, dat men met de Republiek zou samengaan om Frankrijk uit de Zuidelijke Nederlanden te houden; en door een andere dat men Frankrijk de vrije hand zou laten in de Zuidelijke Nederlanden om met Frankrijk's hulp de Republiek te kunnen plunderen en lamslaan. Wat erger was, beide richtingen werden in geheime onderhandelingen met de twee bondgenoten afzonderlijk en tegelijkertijd beproefd. In de eerste richting leende de Oostenrijkse staatsman de Lisola, die heel Europa van de alles overheersende betekenis van het Franse gevaar zocht te overtuigen, ijverig zijn bemiddeling. Dat De Witt niet zo maar aan de Lisola gehoor gaf, wordt begrijpelijk als men weet dat hij en de Fransen elkander over Karel II's geheime onderhandelingen met elk hunner inlichtten. Onbewust hiervan voerden de Engelsen te Breda een hoge toon; brachten de fameuze twee schepen weer te berde, eisten het herstel van Kievit in zijn ambten. En zij speelden dat gevaarlijk spel zonder voor hun veiligheid in het nieuwe zomerseizoen, dat immers toch vrede brengen moest, gewaakt te hebben. Verstrikt in geldgebrek en binnenlandse verdeeldheid had Karel II de vloot niet gevechtsklaar laten maken, terwijl de Staten, die hij gemeend had met zijn stoken tot verwarring en machteloosheid te zullen brengen, nogmaals met man en macht aan de hunne gewerkt hadden.

Midden Juni stak de Staatse vloot, met Engelse republikeinen die de Engelse vaarwateren kenden, en met troepen aan boord, van Schooneveld (Walcheren) naar de monding van de Theems over. De Ruyter had als gedeputeerde van de Staten Cornelis de Witt naast zich - of liever boven zich. Zijn schriftelijke last hield in om de Theems op te zeilen en vervolgens de Medway, ten einde de bij Chatham liggende Engelse schepen, werven en magazijnen aan te tasten en te vernielen. Dit was het plan van de Raadpensionaris die, de tegenzin der zeelui tegen een dergelijke onderneming kennende, zijn broer had laten voorschrijven

> om met alle resoluutheid te willen besogneren ende procederen, ende liever wat te hasarderen als met de vlote te retourneren zonder iets notabels te effecteren.

De Gedeputeerde had die ruggesteun nodig. In de brede krijgsraad die het de gewoonte was in alle beslissingen te kennen en aan wie het plan de 18e, toen men in het Koningsdiep voor anker lag, werd meegedeeld, ging er een eenparige stem

van verzet tegen op; het werd niet slechts gevaarlijk, maar ‘ridicuul en impossibel’ geoordeeld; De Ruyter zelf weifelde, en zonder het doorzetten van Cornelis de Witt zou er niets van gekomen zijn. Inderdaad was het een uiterst hachelijke onderneming. Men liep gevaar door Engelse vloten uit het Kanaal of uit het Noorden in de Theems opgesloten te worden, en de smalle, kronkelende Medway was zelfs voor de Engelsen een moeilijk vaarwater. Maar de uitvoering muntte uit door voorzichtig beleid zowel als door opzet en durf. Het fort

PRENT IN WAGENAAR 'S VADERLANDSE HISTORIE, DEEL XIII, 1755

Sheerness werd de 21ste door landingstroepen genomen en verbrand; met klein vaartuig ging men daarop onder Van Ghent en De Witt aanstonds de Medway op, door de vijand van de wal en met branders bestookt; de over de rivier gespannen ketting werd stukgevaren; en toen kon men aan het vernielen gaan van de half afgetakelde Engelse oorlogsvloot en het verbranden van magazijnen aan de wal; twee van de grootste Engelse schepen, waaronder de Royal Charles, werden buitgemaakt. Aan de wal deden de Engelsen, onder leiding van York en Albemarle, wanhopige pogingen tot verdediging. Achter hen, in Londen, heerste paniek. Maar onder aanvoering van De Ruyter zelf, die zich de 23ste bij De Witt gevoegd had, trokken de Nederlanders de 24ste de Medway weer af naar de hoofdvloot toe, die nu naar de mond van de Theems afzakte.

De indruk van die geslaagde aanval was geweldig. Het Statenregiem won er onschatbaar in aanzien door. De regering van Karel II was en voelde zich onteerd. Pepys, de befaamde dagboekschrijver, zelf een hoog marine-ambtenaar, tekent aan, weken na de gebeurtenis en na veel bitter commentaar:

> Zodoende winnen de Hollanders het van ons in alle opzichten, in wijsheid, moed, kracht, kennis van onze eigen stromen, en succes; en zo besluiten zij de oorlog met de overwinning aan hun kant.

Nooit is de Nederlandse staat aan de wereld machtiger verschenen dan in de tocht naar Chatham. En niet het minst treffend was de nauwkeurigheid waarmee de Raadpensionaris, die Cornelis ‘de beste plenipotentiaris’ genoemd had, de politieke draagkracht van de aan Engeland's hoogmoed toegebrachte slag berekend had. Een ogenblik

dacht Karel II erover zijn gezanten uit Breda terug te roepen, maar aanstonds kregen zij integendeel instructies dat vrede nodig was, en 26 Juli werd het verdrag getekend.

Een verdrag waarbij - volgens het *uti possidetis* - Nieuw-Nederland opgegeven werd, schijnt ons een vreemde anti-climax, ook al won men er het nog net door een Zeeuwse vloot onder Crijnssen veroverde Suriname mee. Maar Noord-Amerika had in Nederland de volksverbeelding nooit zo getroffen als in Engeland. Een paar jaar tevoren was er een boekje verschenen, dat een zekere opgang maakte, en waarin de heerlijkheid, de rijkdom en het aangenaam klimaat van Guyana hoog verheven werden in vergelijking met wat Nieuw-Nederland te bieden had. Zuiver financieel gesproken deed men dan ook werkelijk niet zo'n slechte ruil, en weinig tijdgenoten zagen klaar, wat een hemelsbreed verschil er in mogelijkheden van volksuitbreiding tussen Nieuw-Nederland en Suriname bestond. In West-Afrika en Oost-Indië, waar de oorlog meer dan om iets anders om aangekomen was, handhaafden de Nederlandse Compagnieën hun aanspraken. Poeloe Roen werd door de Engelsen definitief opgegeven en zonder dat naar hun mening gevraagd werd, maakte de Oost-Indische Compagnie zich bovendien nog van hun laatste steunpunt in de buurt van de Molukken meester: maar van de verovering van Makasser, ook na 1660 nog een doorn in het bezit van's Compagnies meest jaloers bewaakt monopolie, zal ik later spreken.

4. Triomf en ondergang der evenwichtspolitie

a. De Triple Alliantie en de vrede van Aken

Terwijl de Republiek opging in haar oorlog met Engeland, had Lodewijk XIV een zorgvuldige diplomatieke voorbereiding van zijn plannen ten opzichte van de Zuidelijke Nederlanden voltooid. Verbonden waren gesloten met Portugal om Spanje in de rug bezig te houden, met Duitse Rijnvorsten om de Keizer de weg te versperren. In Mei 1667 gaf de Koning toen aan het Spaanse hof kennis van wat naar zijn mening de Koningin volgens het devolutierecht in de Nederlanden toekwam - o.a. Henegouwen en Brabant - en zond meteen zijn leger onder Turenne om het land in bezit te nemen.

De Nederlanden waren nog nooit zo weerloos geweest. De jaren sedert de vrede van de Pyrenaeën waren ongebruikt voorbijgegaan. De regering te Madrid, onder een zwak regentschap, was verlamd door administratieve verwarring en geldgebrek en met die te Brussel stond het niet beter. Sedert 1664 was goeverneur de markies van Castel-Rodrigo, een man die wel met hart en ziel aan het Franse voortdringen weerstand wilde bieden, maar wiens vurige ijver zijn onmacht enkel maar te droeviger deed uitkomen. Van Madrid kreeg hij op zijn waarschuwingen en smeekbeden weinig troost, en in de Nederlanden zelf verontrustte hem niet slechts de jammerlijke staat der verdedigingsmiddelen en het armzalige leger, maar ook de moedeloosheid der bevolking. Wanhopend aan de bekwaamheid der regering om hen te verdedigen, waren veel Zuid-Nederlanders, zo lang aan zelfstandig optreden ontwend, geneigd zich onder de indrukwekkende macht van Frankrijk te schikken, liever dan opnieuw de verschrikkingen van invasie en oorlog te lijden. Castel-Rodrigo merkte de verfransing van het maatschappelijk en geestesleven in zijn stadhouderschap met

ergernis op. Zijn pressie op hovelingen en ambtenaren om zich op zijn Spaans in plaats van op zijn Frans te kleden en te kappen deed echter wel niet meer om de volksgeest op te wekken dan het dor-juridische betoog waarmee Stockmans, lid van de Geheime Raad, de aanspraken van Lodewijk's Koningin bestreed.

Toen de inval kwam, moest Castel-Rodrigo zich zonder slag te wagen op Brussel terugtrekken, en Turenne veroverde in de loop van drie of vier maanden Armentières, Charleroi, Doornik, Douai, Kortrijk, Oudenaarde, Rijsel en Aalst, zonder dat éen van

die steden zich ernstig verdedigde. Maar de Europese diplomatie raakte in een koortsachtige bedrijvigheid. Lodewijk maakte het haar niet al te moeilijk. Hij had aanstonds verkondigd dat hij zich met een aequivalent voor de rechten van zijn vrouw tevreden stellen zou, en noemde streken die voor de Staten minder schrikwekkend waren dan het aangrenzende Brabant. Het was de politiek van De Witt om hem daaraan te binden, en wel op de voor hem aangenaamste manier, namelijk door Spanje tot spoedige aanneming te pressen en desnoods te helpen dwingen. Dit was steeds nog de politiek van 1663, waarin behoud van het Frans verbond en Frankrijk op een afstand houden verenigd waren. Maar dat laatste werd nu toch wel een begoocheling, want het ging er ditmaal slechts om, het devolutie-recht af te kopen: omtrent de verdere aanspraken van Frankrijk in het (steeds verwachte) geval van het kinderloos overlijden van de kleine Karel II werd niets bepaald. Geen wonder dat er zich in de republiek een sterke neiging deed gelden om zich naast Spanje te scharen, en De Witt zelf helde daartoe over, toen Castel-Rodrigo pandsteden voor te verlenen ondersteuning deed aanbieden; er werd over Oostende en Brugge en steden in Opper-Gelre onderhandeld; maar de goeverneur kwam terug op zijn aanbod, dat trouwens in Madrid niet goedgekeurd werd.

Intussen zaten ook de Engelsen niet stil en zij beproefden, nog net als vroeger in het jaar, twee tegenovergestelde richtingen tegelijk: steun aan Frankrijk op voorwaarde dat Frankrijk zich tegen de Republiek zou laten gebruiken (misschien wist Frankrijk bovendien Oostende wel los te krijgen); en steun aan Spanje (zo mogelijk ook tegen beloning met Oostende!) samen met de Republiek. Zowel in Engeland als in de Noordelijke Nederlanden was de openbare mening echter zo driftig anti-Frans, dat de onderlinge handelsnaijver erdoor op de achtergrond raakte, en ten slotte besloot de Koning, gevoelend hoezeer de afloop van de zeeoorlog zijn aanzien geschaad had, liever mèt de openbare mening dan ertegenin te gaan. Zonder dat hij daarom zijn voorkeur voor een verbond met Frankrijk tegen de Republiek liet varen! Ja, was het de ware bedoeling van zijn schijnbare omzwaai niet om daarvoor de eerste voorwaarde, een breuk tussen de bondgenoten van 1662, te scheppen? De jonge diplomaat, Sir William Temple, die nu naar Den Haag gezonden was om een verbond tot gezamelijke tussenkomst te sluiten, was zelf zeker een overtuigd aanhanger van de politiek van front maken tegen Frankrijk.

De Triple Alliantie die zodoende in Januari 1668 tot stand kwam - het meedoen van het onder een minderjarig Koning vervallen en omkoopbaar Zweden had nauwelijks practische betekenis -, was voor De Witt niet zonder bedenking. Staatse gezanten hadden in Engeland al maanden lang hun best gedaan om de verdeelde regering van Karel II van haar gevaarlijke neiging tot samengaan met Frankrijk te spenen. Het was onmogelijk Temple, die met onverwachte stelligheid verzekeren kwam dat die neiging overwonnen was, voor het hoofd te stoten. Maar evenmin wilde De Witt de bondgenoot van 1662 voor het hoofd stoten. Op het eerste gezicht leek dat te vermijden. De bij de Triple Alliantie vastgestelde tussenkomst zou zich houden aan de door Lodewijk zelf aangegeven grondslag: Spanje moest zich schikken in de afstand van een aequivalent voor de rechten der Koningin. In een geheim artikel evenwel werd bepaald dat men, ingeval Lodewijk zich door zijn succes verleiden liet om verder te gaan, ook hèm dwingen zou en dan trachten hem tot de grenzen van 1659 terug te dringen.

Toen dat artikel aan het Franse hof bekend werd - en dat was spoedig -, barstte daar tegen de ondankbare en aanmatigende Staten-Generaal een hevige verontwaardiging los. In weerwil daarvan bood de Koning weerstand aan zijn generaals, die hem verzekerden dat de Nederlanden voor het grijpen lagen; zelfs na de verovering, zonder slag of stoot en midden in de winter, van Franche Comté - éen van de streken die als aequivalent genoemd waren - bleef Lodewijk bereid zich met het al in Juli aangeduide tevreden te stellen. Die gematigdheid wordt minder verbazend, als men weet dat hij in diezelfde maand Januari een geheim verdrag met de Keizer - de meester van de

bazuinblazer de Lisola! - gesloten had, waarbij in het geval van de dood van Karel II van Spanje de Spaanse erfenis tussen hen beiden, schoonzoons van Philips IV, verdeeld zou worden en Lodewijk dan heel wat meer dan de veroveringen waarvan hij zich nu bereid verklaarde een deel te ontruimen, en in 't bizonder heel de Zuidelijke Nederlanden krijgen zou. Maar 's Konings ontstemming over de Triple Alliantie was er niet minder erg om, en zij richtte zich geheel tegen de Republiek, aan zijn verbond waarmee hij zich zo stipt gehouden had en die nu toch de mogelijkheid van een oorlog tegen hem onder het oog zag, liever dan hem de Nederlanden, waar hij zijn hart op gezet had, te gunnen.

Van Spanje kwam geen dank - en is het wonder? Aan alle pogingen van Castel-Rodrigo om hem tegen Frankrijk mee te slepen, bood De Witt weerstand en ten slotte moest Spanje te Aken in een vrede toestemmen, die Engeland en de Republiek tevoren te St. Germain met Frankrijk klaargemaakt hadden. Spanje kreeg de keus tussen afstand van Franche Comté of van wat Lodewijk het vorige jaar in de Nederlanden veroverd had. Castel-Rodrigo koos met bitterheid in zijn gemoed wat de Zeemogendheden het onaangenaamst zijn moest, namelijk het laatste. Behalve Rijsel, Doornik en Ath kwamen Kortrijk, Oudenaarde en Thielt daarmee in Franse handen en die nieuwe grens, welke op zichzelf beschouwd een onding was, beviel Lodewijk al te wel: zij kon als springplank voor nieuwe veroveringen dienen. Naar de mening van het verscheurde Vlaanderen vroeg niemand, maar de bedoeling van Castel-Rodrigo met zijn onverwachte keuze was, de Zeemogendheden als het ware in gebreke te stellen tegen de volgende keer, die niet lang kon uitblijven.[1)]

In de Republiek was de Triple Alliantie niettemin als een grote diplomatieke overwinning gevierd. De Witt richtte een feest aan, waar de jonge Prins van Oranje met veel ijver aan deelnam: bezegelde dit verbond de verzoening met zijn oom niet? De Staten, die zo juist over Engeland gezegevierd hadden, schenen nu als scheidsrechters van Europa op te treden. Zij voelden zich terdege.

> Na koningen verzoend, de vrijheid der zeeën gehandhaafd, een roemrijke vrede door de kracht der wapenen voortgebracht, en de rust in Europa bevestigd te hebben, deden de Staten van het verenigd Nederland deze penning slaan; 1668.

Zo herdachten de Staten de vredes van Breda en van Aken volgens de gewoonte des tijds met een penning, en in bewoordingen die noch in Engeland, noch in Spanje, noch in Frankrijk met veel vreugde gelezen kunnen zijn.

b. Het komplot van Dover

Indrukwekkend was dus de verschijning, die het Staats bewind naarbuiten maakte. En toch rustte het op wrakke grondslagen. De triomf der evenwichtspolitiek - dat leek de Triple Alliantie. De Witt had geenszins bedoeld van Frankrijk op Engeland over te stappen. Hij ging voort zich te verzetten tegen verlokkingen van Castel-Rodrigo om een verbond met Spanje aan te gaan; zijn argumenten van 1663 waren door het vertoon van onmacht en werkeloosheid dat Spanje en de Keizer zo

1) Vgl. kaart XII in deel I, blz. 422

juist gegeven hadden, versterkt. Maar de verkoeling van Frankrijk begon dra te blijken. Evenals telkens in Engeland gebeurde, kreeg daar, nu de Staten om politieke redenen niet langer ontzien werden, de partij van economische uitsluiting, welker voorganger Colbert was, vrij spel. In 1668 voerde die zijn hevig protectionistisch tarief in. Zo moest men nu wel naar de nieuwe bondgenoot omzien, en die was aan de door hemzelf met zo'n ijver aangedragen banden alweer ontsnapt.

Wat een verzekeringen had Temple bij het sluiten van de Triple Alliantie aan de lang niet geruste Raadpensionaris gegeven!

> Mijnheer De Witt zeide (*aldus had Temple in een vertrouwelijk verslag van de kritieke besprekingen geschreven*) dat als zij al hun verbintenissen met Frankrijk verbraken om zich door zulk een samengaan geheel op Zijne Majesteit (van Engeland) te verlaten, een verandering van politiek in Engeland hun onvermijdelijke ondergang zou betekenen. Ik antwoordde, dat ik deze reis niet ondernomen hebben zou, als ik niet vast vertrouwde dat de ongestadigheid van onze raadslagen ten einde was en wij nu buiten mogelijkheid van verwikken of verwegen onze richting bepaald hadden.

En met een innemend geloof in wat hij wenste, had hij na de sluiting van het verbond uitgeroepen:

> Te Breda verzoende vijanden, nu broeders! ....

Maar de economische naijver deed zich spoedig weer gelden. De vrede van Breda had omtrent de wezenlijke conflicten in de koloniale wereld niets bepaald, en Temple's toezegging bij het sluiten van de Alliantie, dat een handelsverdrag naar de zin der Staten aangenomen worden zou, bleek tegen de protesten der City in niet uit te voeren. Er werd dus weer onderhandeld, soms vinnig, vooral over Oost-Indië, waar de Engelse Compagnie niet afliet zich te kanten tegen de uitsluitingspolitiek der Nederlandse; wij weten dat deze, door Ceilon en de Malabarse kust nog niet verzadigd, nu ook in de Maleise Archipel alweer meer verzwolg, n.l. Makasser, laatst overgebleven schuilhoek voor vrije handel in de buurt van de Molukken. Maar afgezien van die belangenkwesties, die op bepaalde ogenblikken in de Engelse publieke opinie konden opwegen tegen het protestants gemeenschapsgevoel, dat zich gedurende Lodewijk's opmars in de Zuidelijke Nederlanden zo krachtig geweerd had - daar was de Koning, die voor dat laatste wijken, maar die er niets van meevoelen kon. De Triple Alliantie was voor Karel als een zoenoffer aan de door zijn wanbeleid beledigde geest der natie geweest. Dat wilde niet zeggen dat hij de alternatieve politiek, die sedert 1661 zo vaak beproefd was, van samengaan met Frankrijk tegen de Republiek, uit zijn hart gebannen had. Trouw aan het in Januari 1668 gegeven woord zou hem niet weerhouden. Een prachtige kans werd hem geboden juist door de ontstemming die Lodewijk, tot dan toe vasthoudend aan de verbintenis van 1662, sedert de Triple Alliantie tegen de Republiek bezielde - en gelijk gezegd,[1)] niet onwaarschijnlijk had de sluwe vorst met zijn aanbiedingen aan de Republiek juist dat beoogd. Terwijl Temple dus als vast gezant in Den Haag Engeland's vriendschapspolitiek vertegenwoordigde, greep in diep geheim tussen de hoven van Engeland en van Frankrijk een toenadering plaats, die de vernietiging van de Republiek ten doel had.

In Mei 1670 werd te Dover door bemiddeling van Karel's zuster, vrouw van Lodewijk's broer de Hertog van Orleans, een verdrag getekend, dat zelfs voor enkele van Karel's voornaamste ministers verborgen gehouden moest worden. Dit laatste, omdat er Franse steun in beloofd werd door Karels' overigens vaag gehouden voornemen om Engeland tot het Katholicisme terug te voeren. Verder kwamen de twee Koningen overeen een oorlog tegen de ondankbare en aanmatigende Republiek te beginnen, met de bedoeling haar te ontbinden en te verdelen. Karel II bedong zich Walcheren, Sluis en Kadzand: de ambities die Elisabeth in 1585 pandsteden aan de

1) Vgl. hiervóor, blz. 66.

riviermonden hadden doen bedingen, leefden nog. Voorts was het speciaal zijn wens dat de belangen van de Prins van Oranje verzorgd zouden worden. De bedoeling was dat deze, nadat ook Frankrijk zijn deel genomen had, over wat er van de Noord-Nederlandse staat overschoot, soeverein zou worden, onder de bescherming der beide Koningen. Alvorens

toe te slaan wenste Lodewijk XIV de Republiek geheel te isoleren. Daartoe werd vóór alles de andere vennoot in de Triple Alliantie, Zweden, omgekocht en verder verbonden met Duitse vorsten gesloten, in 't bizonder met de Bisschop van Munster en de Aartsbisschop van Keulen. Door het land van die laatste, tevens Bisschop van Luik, dacht Lodewijk zijn leger op de Republiek af te zenden. De Spaanse Nederlanden wilde hij zoveel mogelijk vermijden om Spanje zo lang mogelijk buiten de oorlog te houden; bovendien kon de Republiek slechts langs het Oosten om - daar waren de voorbeelden van 1572 en 1629[1] - naar het hart getast worden.

Slechts schijnbaar is dit plan in tegenspraak met Lodewijk's politiek gedurende de eerste jaren van zijn regering. Nog steeds waren de Zuidelijke Nederlanden zijn eigenlijk oogmerk, maar had hij toen getracht de Republiek met vriendschapsbewijzen tot berusting in zijn opzet te stemmen, nu die poging gefaald had, wilde hij eerst haar, blijkbaar de gevaarlijkste tegenstander van zijn ambities, buiten staat stellen hem nog te wederstreven. Colbert's protectionistisch tarief van 1668 trof intussen Nederlandse belangen zeer gevoelig en leidde tot maatregelen van weerwraak, die de verhoudingen niet weinig verscherpten. Colbert zag in de Republiek evenzeer als zijn meester Frankrijk's voornaamste tegenstrever, zij het op een ander gebied. Hij had het oog op de scheepsmacht en kapitaalkracht van Holland, die als het land tot onderwerping gebracht was, Frankrijk's laatgekomen, maar nu krachtig opgewekte handels- en koloniale eerzucht zouden kunnen dienen. Daarin school voor Engeland een gevaar, waarop Temple, later in 1670 teruggeroepen, zijn regering wees; maar naar Temple werd niet meer geluisterd. In zekere zin was het verbond ook een poging van de katholieke gedachte om in de Nederlandse Republiek het voornaamste steunpunt van het Protestantisme te treffen. Het belang daarvan had de Bisschop van Munster in 1668 al uitvoerig aan de Paus betoogd. Maar wat hij wilde, - dat Frankrijk en Spanje hun onderlinge twist omderwille van dit grote doel zouden bijleggen, - was niet geschied. Lodewijk aasde nog steeds op de Spaanse Nederlanden en daarom zou de Republiek in haar nood katholieke bondgenoten vinden. Toch bracht de aanval die nu voorbereid werd, de godsdienstige tegenstelling opnieuw midden in de practische Europese politiek.

Heel langzaam begon De Witt te begrijpen dat er iets broeide. Bij de rusteloze werkzaamheid van de Franse diplomatie stak de traagheid der Nederlandse in deze jaren scherp af. Toch moest men de koele en vaak onaangename toon van Engeland eindelijk wel opmerken. De Engelse regering protesteerde tegen penningen en schilderijen die de tocht naar Chatham verheerlijkten; zij lokte vlagincidenten uit; ernstiger, zij kantte zich tegen de toetreding tot de Triple Alliantie van de Keizer, wiens verstandhouding met Lodewijk XIV[2] alweer verbroken was en tot wie de Republiek nu begrijpelijkerwijs toenadering zocht. Eindelijk, in de zomer van 1671 zond Engeland Downing om Temple's plaats te vervullen, en de keuze van die gehate twistzoeker sprak duidelijke taal. Met Frankrijk was het toen al tot een ware tarievenoorlog gekomen. Eind Februari 1671 trouwens, had de nieuwe gezant bij het Franse hof, Pieter de Groot, zoon van Hugo, vrij nauwkeurige inlichtingen omtrent het komplot van Dover kunnen overbrieven.

1) Vgl. deel I, blz. 225 en blz. 407.
2) Vgl. hiervóor blz. 66.

De intentie (*schreef hij aan De Witt*) zoude zijn onze staat niet simpelijk den oorlog aan te doen, maar dezelve tot in haar fundamenten te sapperen ende de ganse constitutie van haar regieringe omverre te slaan. Deze voet heeft men hier geoordeeld te moeten nemen, om niet alleen geen jalousie, maar ook genegenheid in den konink van Engeland te verwekken, ende als tot een gemeen interest te ruïneren de commerciën van een staat, die alle de negotie tot zich trekt en alle koningen de wet wil stellen; om het welk met succes tegen te gaan, men meent het

> zekerste te zijn, dat men de Republiek in een soevereiniteit verandert ende die stelle in handen van den Prinse van Oranje, die daardoor aan zijne promoteurs geobligeerd zijnde, vertrouwd werdt (*wordt*) zich met derzelver interesten te zullen voegen.

De Prins van Oranje was nu twintig en een persoon van belang in de Republiek. De belofte die de aanneming als Kind van Staat inhield, was in 1668 nader gedefinieerd. Toen hadden de Staten van Holland het Eeuwig Edict aangenomen waarbij, zoveel de provincie betrof, het Stadhouderschap vernietigd en tevens het ambt van Stadhouder in enige provincie onverenigbaar met dat van Kapitein-Generaal van de Unie verklaard werd. Het had heel wat voeten in de aard vóor al de andere gewesten die laatste stelling aangenomen hadden, maar bij de Acte van Harmonie gebeurde dit in 1670, en tegelijk werd de jonge man toen tot de Raad van State toegelaten. De betekenis van het compromis was, dat Willem III tegen zijn drieëntwintigste jaar voor het Kapitein-Generaalschap bestemd werd.

Toen in het najaar van 1671 oorlog met de twee machtige buren tegen de volgende zomer zich onmiskenbaar dreigend aftekende, begonnen ook onder de Hollandse regenten velen ertoe te neigen die benoeming onverwijld te doen plaats hebben. Gelderland ter Generaliteit, Enkhuizen in de vergadering van Holland deden voorstellen daartoe strekkende.

> De geaffectioneerden tot den here Prinse van Oranje ende ook vele goede patriotten (*versta: Staatsgezinden*), die God de Here juist met de grootste standvastigheid ende couragie niet en heeft gewapend (*zo schreef De Witt schamper aan Pieter de Groot*), doen haar uterste effort ende harangeren openlijk, dat het voor dezen staat onmogelijk is alleen de macht van Vrankrijk te konnen wederstaan.... (en) dat er geen keuze is dan òf men Vrankrijk wil ten prooie worden ende tenemaal verloren gaan, òf wel zich werpen in de armen van Engeland, die men zeit wel verzekerd te zijn de defensie van dezen staat vigoureuselijk te zullen aannemen, als men enige zaken uut eigen beweginge alhier gelieft te doen, die men zekerlijk weet aan den koning van Groot-Brittannië zonderling aangenaam te zijn; namentlijk (*met name*) de promotie van den here Prinse van Oranje tot het kapiteinschap-generaal over de militie van den lande; zijnde nog daarenboven ene zake, waardoor men sustineert alhier in den staat ene grote harmonie te zullen uitwerken, zes provincies obligeren, de militie encourageren, de gemeente williger maken tot zo zware contributie, met veel meer andere argumentenvan groten uterlijken glimp ende schijn. Ik bekenne gaarne dat remedie arger te houden als het kwaad zelve.

Na het bericht dat De Witt van Pieter de Groot uit Parijs ontvangen had, zal men de bedoeling van die laatste woorden begrijpen. Kort naderhand was de Prins op bezoek bij zijn oom in Engeland geweest. Gedurende zijn afwezigheid hielden de drie stemmen (uit de zeven) in de Staten van Zeeland, waarover hij sedert zijn erkenning als Eerste Edele beschikte, het Generaliteitsontwerp voor sterke bewapening te lande en ter zee, dat De Witt uit alle macht bevorderde, op de meest onredelijke manier tegen. 't Is waar dat de Prins na zijn terugkomst aan die oppositie dadelijk een eind

maakte, maar hoezeer moet dat alles voedsel aan De Witt's reeds zo lang opgewekte vermoedens gegeven hebben. Maanden naderhand trouwens, toen de oorlog op het punt stond verklaard te worden, verkwistten Gelderland en Overijsel weer kostelijke tijd voor een nieuwe werving, omdat zij opeens overtuigd waren van Karel II's vriendschappelijke bedoelingen. Toch was het duidelijk dat deze met zijn klachten over beledigingen hem aangedaan door de ophef die men in Holland maakte van de zege van Chatham, op een breuk aandreef. De Witt kon in de Prins niet anders dan het werktuig van Engeland zien. Hem verheffen wilde zeggen:

onder de protectie en in ene absolute depentie van Engeland geraken.

Het is zeker waar dat goede Hollanders, wie men geen vreesachtigheid verwijten kon, de Amsterdammers bijvoorbeeld, en onder hen Van Beuningen, De Witt's vriend, maar die ook in Noordse zaken zijn eigen weg ging, al sedert lang een krachtiger optreden tegen Frankrijk en naast Spanje wensten en daarbij de steun van Engeland door middel van de Prins hoopten te winnen, zonder in het minst voor ‘protectie of dependentie’ te voelen. Amsterdam ontsnapte in deze tijd onder een krachtig burgemeester, Gillis Valckenier, geheel aan De Witt's leiding. Dat was het duidelijkst gebleken bij de benoeming van de jonge Prins in de Raad van State. Dat was namelijk niet gegaan zonder felle verdeeldheid in Holland zelf over de op zichzelf niet zo belangrijke vraag of hem in de Raad een stem moest worden toegekend of niet. Die vraag was ten slotte mee op het drijven van Valckenier en Van Beuningen, bevestigend beantwoord, en voor De Witt, die zich vruchtenloos verzet had, was dat een moeilijk te verduren nederlaag geweest. De benoeming tot Kapitein-Generaal was nu ook niet tegen te houden, maar De Witt wist althans gedaan te krijgen dat het slechts voor één veldtocht zijn zou. Het was ongelukkig dat met dit geharrewar opnieuw tijd verloren ging en de volle morele waarde voor het verwaarloosde leger werd zodoende uit 's Prinsen aanstelling niet gehaald. En hoe tragisch wordt het onvermogen van de grote Raadpensionaris om hartelijk met de jonge Oranje samen te werken, als wij straks zullen zien dat zijn argwaan overbodig was. De ‘educatie’ had meer gedaan om van Willem III een goed Hollander te maken dan De Witt, die er het voornaamste deel aan had, bevroedde.

Een gewillig dienaar van de Loevesteinse partij had de educatie evenwel niet van Willem III gemaakt. Hij groeide op als een pretendent, als de leider van een eigen richting in de staat. Hij ontleende zijn belang niet alleen aan het feit dat hij een middenpunt worden kon voor allen die nog hoopten Engeland van Frankrijk te kunnen aftrekken. Tegen alle zwakheden van het bestaande regiem leek hij een remedie, en zwakheden openbaarden zich in deze jaren onmiskenbaar.

c. Zwakheden van het Staats bewind

Verhouding tot de gereformeerde orthodoxie

Zoals gezegd zagen de republikeinen zeer wel in, dat het hun belang was de predikanten te vriend te houden, en eerst was hun dat ook niet te slecht gelukt. De orthodoxe stelling omtrent het gereformeerd karakter van de staat bleef officieel gelden, hoezeer ook in de praktijk verzacht. Als De Witt in zijn *Deductie* van 1654 betoogt, dat er geen eminent hoofd nodig is om de zeven provinciën bijeen te houden, aangezien er genoeg bindsel van andere aard bestaat, dan noemt hij merkwaardigerwijze saamhorigheidsgevoel op grond van taalgemeenschap niet op; hij noemt materiële belangen, politieke schikkingen, en ‘bovenal’ religie:

> Ende werden (*worden*) boven al hare herten en de zielen niet verenigd ende tzamengebonden door den geestelijken ende goddelijken bandvan éne ende dezelve religie?

Het was weliswaar een moeilijkheid dat de predikanten met zulke algemeenheden niet tevreden waren, maar onvermoeid aandrongen op maatregelen waartoe althans de Staten van Holland niet gezind waren. Geen gebrek aan goede woorden op de altijd weerkerende verzoeken der Noord- en Zuid-Hollandse Synodes om

> een spoedige ende genoegzame remedie tegen de enorme ende excessieve stoutigheden der papisten;

maar toen de Synodes in 1655 voorstelden,

> dat alle Roomse Mispriesteren en andere zulke geestelijke personen zonder onderscheid de vrije en publieke woninge in Holland en West-Friesland (*de officiele naam der provincie Holland*) opgezeid, verboden en datelijk (*metterdaad, met de krachtige arm*) verhinderd werde (*worde*),

toen kregen zij beslist nul op het request. Jarenlang werd door commissies uit de Staten het euvel van katholieke ambtenaren ten platten lande onderzocht; in de dorpen bleken tot het oude geloof nog burgemeesters, schouten en schepenen bij menigte te behoren; maar iets krachtigs werd ook daar niet tegen gedaan. Verder lieten de Staten zich nog dringen als het tegen het Cartesianisme ging, - een geleerdentwist, zo moet het hun toegeschenen hebben, die met een machtwoord te onderdrukken zou zijn. Zo namen zij dan, na aandrang van de Zuid-Hollandse Synode, in 1656, een resolutie, dat zij het

> naar (*na*) rijpe deliberatiën ende communicatiën daarop gehouden, noodig geacht hebben door behoorlijke wegen ende middelen te voorzien dat door de liberteit van philosopheeren, ofte 't misbruik van dien, de ware Theologie ende de Heilige Schrifture niet gekrenkt en werde;

met welk doel zij vervolgens de professoren in de philosophie en theologie elk binnen ‘haar eigene ende gezette palen ende limiten’ gelastten te blijven;

> 't gene de mensen van God de Heere door de Heilige Schriften is geopenbaard als 't alderzekerste voor vast ende indubitabel te houden; .... (en) dat men ook, om vrede ende gerustheidswille, de philosophemata, die uit de philosophie van Do. Cartesius getrokken nu ter tijd bij eenigen offensie geven, zal naarlaten voort te zetten.

Niet zonder tegenstribbelen legden de Leidse professoren in de twee gevaarlijke vakken de verlangde eed in handen van de president-curator (zelf als gewoonlijk een lid der Ridderschap in de Hollandse Staten) af. Tot de tegenstrevers behoorden zeker wel de professoren Coccejus en Heidanus. De laatste was een vurig bewonderaar van Descartes. De eerste, uit Franeker naar Leiden gekomen, was nu de man van een theologisch stelsel, waarin de scholastische methode vervangen werd door een philologische exegese van de Schrift, welke van zin en samenhang der woorden uitging. Al zocht hij in het Oude Testament nog vooral symboliek voor het Nieuwe, hier werd toch op het hachelijkste gebied van alle met vooropvattingen gebroken. In ieder geval waren het de orthodoxen, - prof. Hoornbeek, een kwekeling van Voetius, en Bondius, iets later door de Prinses-Douairière tot leermeester voor de jonge Willem III uitverkoren - die zich weldra op de resolutie beriepen in hun verzet tegen de promotie van een leerling van Heidanus, wiens stellingen klaarblijkelijk Cartesiaans waren. Coccejus, dat jaar rector, liet zich door de klagers intimideren, en de promovendus moest andere stellingen aanbieden, maar behalve dat ook die niet vrij van bedenking waren, kwam het de orthodoxen ergerlijk voor dat een man van Cartesiaanse neigingen de Leidse doctorstitel ontvangen zou. Hoog liep de twist in de Senaatsvergadering, waar Bondius, met de resolutie der Staten in de hand, ‘magnis

et immodestis clamoribus' uitriep dat hij morgen naar Den Haag zou reizen, en 'contumeliose cum insana vociferatione' zijn collega Colius toevoegde: 'gij falievouwer!'[1] De Staten gaven echter op de lange memories waarmee beide partijen hen nu bestookten, geen ander antwoord dan dat de resolutie van 1656 in acht genomen moest worden; 't geen niets betekende. Want toen de Leidse kerkeraad er zich in mengde en zich voornam om in het vervolg in de attestaties van

1) De notulen van de Senaatsvergaderingen werden in het Latijn gehouden. De woorden 'gij falievouwer' (vgl. deel I, blz. 513) bewijzen dat men elkaar in het Nederlands uitschold.

afgestudeerde theologen iets te laten invloeien omtrent hun houding ten opzichte van het Cartesianisme volgens de resolutie van 1656, een inmenging waartegen de Senaat (maar zeker zonder de stemmen van Hoornbeek en Bondius) bij de Staten protesteerde als ongerijmd en een inbreuk op de bevoegdheid der universiteit, toen gelastten de Staten de kerkeraad die nieuwigheid

ETS VAN J. VAN MUNNICKHUIJZEN NAAR EEN SCHILDERIJ VAN N. MAES

na te laten tot zij, Staten, tijd gevonden zouden hebben de zaak te bestuderen; en daarbij bleef het, dat wil zeggen met de Cartesianen feitelijk, en in weerwil van de resolutie, in possessie.

Dat was in 1660. De gemoederen waren hevig bewogen. Niet alleen om wat te Leiden gebeurde is dat jaar als een keerpunt in de betrekkingen tussen republikeinse Statenpartij en gereformeerde kerk te beschouwen.

Voetius was in 1660 de zeventig al voorbij, maar zijn onbuigzame persoonlijkheid was nog het eigenlijke middelpunt van het kerkelijk leven van de Republiek; in al de langgerekte pennetwisten en plotseling opstekende stormen vindt men hemzelf of zijn invloed. Ontzagwekkend was de werkzaamheid welke die man ontwikkelde. Met de jaren groeide zijn reeks zware Latijnse boekdelen met theologische uiteenzettingen en disputaties, en tegelijk vloeiden Nederlandse verhandelingen en tractaatjes uit zijn pen. Hij was niet enkel ‘primarius theologiae professor’ aan zijn universiteit, maar ook medepredikant voor de stad Utrecht en inderdaad de ziel van de kerkeraad. Verscheiden van zijn jongere collega's waren eens Voetius' leerlingen geweest. Hij was meest de opsteller van de memories aan magistraat en Staten of van de openbare geschriften, vereist in de talrijke twistgedingen waarin nu de Utrechtse kerk, dan de theologische faculteit der Utrechtse academie gewikkeld werden. En tegelijk hield hij ook eenvoudige catechisaties voor kinderen.

Utrecht was een bolwerk geworden van die nieuwe, sterk van Engeland uit beïnvloede richting, waarvan Amesius en Willem Teellinck voorgangers waren

geweest en die, zonder het Dordtse dogmatisme te verlaten, het ontoereikende van 'leerheiligheid' erkende en nadruk legde op een godzalig *leven*. In 1653 werd een dertig jaar jonger man naar Utrecht beroepen, die, steeds harmonisch met Voetius samenwerkende, de piëtistische geest op zijn eigen wijze en in zekere zin zuiverder vertegenwoordigde. Dat was Jodocus van Lodenstein. Uit een Delftse regentenfamilie geboren (een ongewoon iets onder de predikanten, die meest allen van geringe afkomst waren) verenigde deze merkwaardige man in zich de persoonlijkheden van de mysticus en van de boetpre-

diker. Door zijn liederen, waarin hij het 'heilig eenzaam' verheerlijkte en (evenals Hugo en à Bolswert) de min tussen Jezus en de ziel bezong, behoort hij tot de Nederlandse poëzie. Tegelijk liet zijn somber bewustzijn van hoezeer niet slechts de maatschappij maar zijn eigen kerk zelf afweken van zijn hoog ideaal, hem geen rust: uit de afzondering van zijn meditaties en verrukkingen zich losscheurend werkte hij met woord en geschrift, vermanend en bestraffend, tot verbetering. Zijn afkeer van de zonde maakte hem streng, maar hij was het ook voor zichzelf, altijd ernstig, ascetisch levende, ongehuwd.

> Was hij onder ons geweest (*moet een Katholiek na zijn dood gezegd hebben*) wij zouden hem voor enen heilige houden.

En een bewonderend lijkredenaar riep uit:

> Hij donderde niet alleen met zijn stem, maar bliksemde ook met zijnen heiligen wandel.

Het kon niet anders of die figuur moest tevens veel spot en ergernis wekken. Dat barre uitvaren tegen kleine menselijke zwakheden werd 'liefdeloos' genoemd. En de Utrechtse ernst in het toepassen der tucht (welke door kerkeraden buiten Utrecht nagevolgd werd) stuitte op verzet. Lodenstein mocht betogen dat de kerkelijke straf (de vermaning, de uitsluiting van het avondmaal) geen maatschappelijke of politieke bedoeling had, dat bijvoorbeeld, indien zij op een overheidspersoon toegepast werd, de gelovigen tegenover deze in zijn kwaliteit niet minder tot eerbied en gehoorzaamheid verplicht waren; in de praktijk lieten zich die onderscheidingen niet maken, en dat niet alleen, maar kon men het oordeel der predikanten in alle gevallen vertrouwen? Lodenstein zelf werd tenminste eenmaal in het openbaar aangevallen wegens een inderdaad zeer bedenkelijke zaak van 'intimideren met het dreigen van Gods oordeel.'

In 1658 was er opeens als een oplaaiïng van animositeit tegen het hele Voetiaanse stelsel geweest, toen Heidanus en Coccejus met hun oude collega te Utrecht, gesteund door Hoornbeek, in debat geraakten over de Utrechtse (eigenlijk Britse, zoals Heidanus en de anomiene pamfletschrijvers die er zich in mengden, te verstaan gaven) stiptheid op het punt van de Sabbath-viering.

> Een Cromwell (*zo leest men in Den Schotschen Duyvel*), een Farizeeuw, kan sabbatiseren; een goed Christen kan zich aan de precieze onderhouding van de Sabbath niet binden. (*'Precies,' bedenke men, betekent dan:* niet koken, geen tafel dekken, geen bedde spreiden, geen eerlijke vrolijkheid plegen, geen wandelinge doen....)

Alleen de diepere ondergrond van theologisch en philosophisch verschil verklaart de hevigheid van die strijd tussen Leiden en Utrecht, waaraan de Staten van Holland, altijd beducht voor kerkgeschil, door vermaningen tot stilzwijgen aan hun hoogleraren een eind maakten, maar die zoals wij al weten meteen door een onderlinge strijd te Leiden gevolgd werd. Dolven daarin de Leidse Voetianen het onderspit, Voetius zelf zag zich de steun van zijn eigen Utrechtse overheid omtrent diezelfde tijd ontvallen.

Minder dan enige partij kon de Voetiaanse de steun der overheid ontberen. Evenals in Holland zocht zij in Utrecht de Staten onophoudelijk aan om aan het stelsel - Zondagheiliging, verbod van dit en van dat, onderdrukking van onorthodoxe of heterodoxe opinies - de hand te houden. Evenals in Holland was lange tijd de verhouding, vooral tussen de kerkeraad en de vroedschap der stad, vrij goed, al gaapte er onvermijdelijk verschil tussen de praktijk der wereldlingen en het ideaal der kerkelijken. Maar er deed zich één kwestie voor die tot een volslagen breuk leidde.

Er bestond te Utrecht een ergerlijk klasse-misbruik, in minder in het oog lopende vormen ook in andere gewesten niet onbekend, ten opzichte van de oude kerkelijke goederen Waren deze in Holland voor openbare doeleinden genaast, in Utrecht werden leden der regerende oligarchie, adel uit de provincie, vroedschappen uit de stad, met een groot deel van hun inkomsten begiftigd: 'Geëligeerden' daaruit zaten dan met de oude geestelijke titels van kanunnik of proost in de Staten[1]. Mannen die de staat diensten bewezen, - dat was oorspronkelijk de rechtvaardiging geweest. Nu werden van deze protestantse prebendarissen wel bijdragen gevorderd waaruit de salarissen der predikanten bestreden werden, maar voor wie een zo hoge gedachte hadden van de roeping der kerk als Voetius en zijn vrienden, die tevens wereldse vrees voor de overheid verachtten, was verdragen van deze misstand op den duur onmogelijk. Er gebeurde hier feitelijk iets ergers dan in het geval van de Bosse broederschap.[2] Door de vroedschap om advies gevraagd, uitten acht van de twaalf predikanten, met Voetius aan het hoofd, in een memorie die na veel gefluister gedrukt werd, onbewimpelde afkeuring. Van de preekstoel begonnen sommige predikanten de gemeente tegen het gebruik op te zetten. In 1659 weigerden een paar vroedschapsleden, in hun geweten getast, toen de beurt aan hen kwam, een prebende, maar ofschoon geen ander lid daarna wilde aannemen en de prebende verkocht moest worden, tot een besluit gelijk de meerderheid van de kerkeraad verlangde, om de goederen te gebruiken voor het doel waartoe zij oorspronkelijk bestemd waren geweest, bevordering van de religie, liet zich de vroedschap niet bewegen.

Dit alles gaf aanleiding tot zeer heftige disputen. Ds. Van de Velde zeide in een preek (die uitgegeven werd!):

> Is een college van kerkrovers beter te achten (*dan het college der prebendarissen*)? Of maakt de gereformeerde religie dat dieverije geen dieverije en is? Of vindt sacrilegie en kerkroof bij ons verschoninge? Foei hen die zulks zoude durven zeggen ja gevoelen.!

Prof. Nethenes, in twistgeschrijf geraakt met de Groningse hoogleraar Maresius, 'diffameerde' voor heel de wereld, zoals de Staten van Groningen klaagden, ook hùn voorzaten als kerkrovers. Maar de verdedigers van het bestaande stelsel stonden niet verlegen om de aanvallers van bijbedoelingen te betichten. Een paar jaar tevoren al had iemand een ontwerp, dat kwansuis van Voetius en de zijnen afkomstig zijn zou, in het licht gegeven, volgens hetwelk de predikanten heel de geestelijke macht, die eerstijds aan de soevereine Bisschop van het Sticht behoord had, zich wilden toeëigenen. De 'paus van Utrecht' werd de gewone spotnaam voor Voetius, in zijn stelsel zag men een toeleg om de wereldlijke macht aan de geestelijke te onderschikken, met misbruik van de kerkelijke tucht als wapen. Tegelijk kwam het volk over de zaak der prebenden in beroering en terwijl de Utrechtse stadsregering op het voorbeeld van de Amsterdamse dertig jaar vroeger, besloot commissarissen-politiek in de kerkeraad te stellen, maakten de Staten van het gewest zich tot handhaving van hun voorrechten op tot nog krasser actie. Na troepen van Holland geleend te hebben (die Staten deden niets liever) lieten zij, samenwerkend

1) Vgl. deel I, blz. 294
2) Vgl. deel I, blz. 448

met de stadsregering, twee predikanten, Van de Velde en Johannes Teellinck, aanzeggen stad en gewest binnen vierentwintig uren te verlaten.

Niet alleen gaf de kerkeraad nu zijn verzet tegen de invoering der commissarissenpolitiek op (iets waartoe trouwens de stadsregering, ironisch genoeg, volgens de Synode van Dordt onbetwistbaar recht had), maar hij liet zich een reglement opdringen, volgens hetwelk zijn leden zich aan de Dordtse besluiten ook wat de kerkorde betreft moesten houden en voorts kritiek op de regering en de kapittel-goederen nalaten.

De dagen van Oldenbarnevelt leken weergekeerd. Opnieuw zagen de orthodoxe predikanten de Staten van Holland en Utrecht tegen zich verbonden. De Witt was in een antagonisme geraakt, dat hij zeker niet gezocht had, maar voor hem en zijn standgenoten waren de ijveraars ‘muitmakers’, ‘dolhuisgasten,’ - voor zijn eigen gevoel handelde hij noodgedwongen ter bescherming van orde en maatschappij. Van hun kant beschouwden de predikanten zich als de slachtoffers van goddeloze willekeur. Hun onderwerping was uiterlijk en zelfs dàt durfde Lodenstein hen verwijten:

> Indien d'r geloof was bij d'opzienderen (der kerk), zij zouden zien dat onzen machtigen konink Jezus met het opsteken van zijn vinger alleen al die kleine koninkjes en heren zoude als mierkens terneder slaan, en zij zouden derhalve niet vrezen voor 't recht van de kerk te staan.

In hun verbittering wendden de predikanten nu eerst recht het oog tot Oranje. Van Voetius zei naderhand een pamfletschrijver:

> Ik heb mij wel laten wijs maken, dat uwer aller vader Voetius ten tijde van de usurpateur Cromwell zo goed Prins niet en was.

Het Puritanisme had inderdaad, zolang het in Engeland triomfeerde, invloed op de Utrechtse richting gehad en er waren ook ontegenzeggelijk contacten geweest. Maar met deze gebeurtenissen viel juist het herstel van Karel II samen, dat toch al op de positie van de Oranjepartij zo'n invloed had. Wij hebben gezien, hoe het Statenbewind uit de politieke omstandigheden niettemin kracht wist te putten. De geschriften van De La Court en De Mist die ik hiervoor[1)] vermeldde, animeerden de aanhangers maar verbitterden tegelijk de tegenstanders, in 't bizonder ook de kerkelijken. De Witt had niet veel lust getoond om De la Court, die toch in nauw contact met hem geschreven had, in de moeilijkheden waarin het *Interest* hem met de Leidse kerkeraad bracht, te helpen. Maar het regiem durfde het wel aan om tussen de kerk en Oranje de scheidsmuur van een resolutie, waarin het uit zijn aard zo'n vertrouwen stelde, op te werpen. In 1663 schreven de Staten van Holland voor alle kerkdiensten in hun gewest een formulier van gebed voor, waarbij zij zelf als soeverein het eerst, de Staten-Generaal als de vergadering van afgevaardigden der bondgenoten vervolgens, en de Prins van Oranje in 't geheel niet meer genoemd werd. Dat was een logisch uitvloeisel van het stelsel al twaalf jaar vroeger vastgesteld, maar de Staten van verscheiden provincies protesteerden toch tegen de achterafzetting van de Staten-Generaal en een aantal pamfletten verscheen om de verwijzing van Oranje bitter te laken. De Hollandse Synoden, in toom gehouden door de ‘commissarissen-politiek’, bespraken de zaak zelfs niet....

In hun hart hadden de orthodoxen natuurlijk geen enkele aanspraak opgegeven. Lodenstein liep meer dan eens voor zijn preken een berisping op. Voetius opende de strijd met Coccejus' theologische grondstellingen eerst recht door een disputatie in 1665. Coccejanisme en Cartesianisme werden in één doemvonnis begrepen en partijschap zette na lang smeulen opnieuw de kerk in vlam. Maar aan zijn eigen

1) Blz. 37.

universiteit - ‘Academia Voetiana’ had iemand vroeger eens schamper geschreven - was toen door de nu tegen hem ingenomen overheid de vijand ook al ingedrongen.

Als opvolger van Nethenus, wegens zijn belediging van Maresius en de Staten van Groningen afgezet, benoemde de vroedschap in 1662 Franciscus Burman, schoonzoon van Heidanus en even beslist Cartesiaans-gezind als deze. In 1666 kwam het weer tot een boze crisis over een student van Burman, die, wijl hij bij zijn promotie een onmiskenbaar Coccejaanse stelling verdedigd had, van de kerkeraad zijn getuigschrift pas

verkrijgen kon, nadat hij daarover spijt uitgesproken had. Maar zo Voetius in de kerkeraad nog heerste (ook daar had de vroedschap Burman overigens als predikant weten in te dringen), in de Senaat was door een hele reeks anti-orthodoxe benoemingen (van de classicus Graevius, van Wolzogen, predikant bij de Waalse gemeente, en anderen) de meerderheid op de hand van Burman, en evenals te Leiden gebeurd was, protesteerde de universiteit bij de overheid tegen deze aanslag op haar bevoegdheid, waarop de aantekening omtrent het voorgevallene in het notulenboek van de kerkeraad door een deurwaarder op bevel van de vroedschap geschrapt werd.

Een langdurige pennestrijd in de vormvan memories aan de vroedschap voerde de kerkeraad van 1669 af met de schepen Van Velthuysen, een der commissarissen-politiek, die hij in zijn midden dulden moest. Voor predikant opgeleid was Velthuysen naderhand medicus geworden. Hij was enes gestes met Burman en de anderen, ‘het college der sçavanten’ zoals men zeide. Hadden Wolzogen en Graevius het als bijgeloof gegispt dat men aan kometen een onheilspellende betekenis toeschreef, Velthuysen betoogde in een *Tractaet van de afgoderye en superstitie*, dat er geen kerkelijke regering of straf moest zijn, dat een bindende geloofsbelijdenis een paapse instelling was, en dat de onderdrukking van de katholieke eredienst enkel op politieke gronden verdedigd kon worden. Hij verklaarde, wat dat laatste betreft, dat hij

> immer bij alle verstandige lieden een generaal misnoegen bespeurd hadde, dewijle het hun nooit had mogen gelukken een expedient te vinden door hetwelk de publieke exercitie van de Roomse religie met de securiteit en gerustheid van onzen staat verenigd mochte worden.

Een dergelijke uiting (hoe platonisch zij ook weze) herinnert nog eens, dat naast regenten-eigengerechtigdheid en -baatzucht in de geestesgesteldheid der Staatse overheden wel degelijk steeds nog dat ruimer besef zich handhaafde van voor het welzijn van alle bevolkingsgroepen te moeten waken. Met veel nadruk, zij het op louter materialistische gronden, pleit ook De la Court voor een zo ruim mogelijke religie-vrijheid. Niet alleen de Katholieken, ook de protestantse dissenters en zelfs veel leden van de staatskerk, die op de tucht van de kerkeraad weinig gesteld waren, zagen naar de regenten om bescherming op. Geen regent kon het staatsgezag hoger verheffen dan de eenzame Jood Spinoza, in wiens *Tractatus theologico-politicus*, dat in 1670 verscheen, men leest:

> Het is boven alle verdenking verheven dat de eredienst van onze tijd enkel op het recht der hoge overheden steunt en dat niemand, tenzij dan op gezag en met toestemming van deze, het recht en de macht heeft de godsdienst te regelen, zijn dienaren te kiezen, de grondbeginselen en de leer der kerk te bepalen en te bevestigen, over de zeden en godvruchtige handelingen te oordelen, iemand uit te bannen of in de kerk op te nemen, of eindelijk voor de armen te zorgen .... Wie aan de overheid dat gezag ontnemen wil, tracht zichzelf de weg tot de oppermacht te banen.

Men zou al zeer verkeerd doen met te menen (wat toch vaak de historische voorstelling is), dat de oligarchie een naakte belangenheerschappij vormde en

vereenzaamd tegenover het door de predikanten geleide ‘volk’ stond. Als dat zo geweest was, zou het al heel verwonderlijk zijn, dat het stadhouderloos bewind het meer dan twintig jaren uithield, terwijl wij weldra zien zullen, dat zelfs daarna de Orangistische restauratie de oligarchie feitelijk in wezen liet.

En toch, veel steun konden de Staten als het er op aankwam van de groepen buiten de staatskerk niet verwachten. De Katholieken werden ten slotte op hun gezag altijd nog

zo behandeld, dat dezen moeilijk warm voor hen konden lopen. De protestantse secten waren te versnipperd, de Doopsgezinden te on-Staats, de Collegianten te individualistisch en tuchteloos, dan dat hun politieke betekenis aan hun culturele zou kunnen beantwoorden. Het boek van Spinoza dat ik vermeldde, en welks theorie omtrent de verhouding van kerk en staat de Hollandse gezaghebbers zo in het gevlij kwam, moesten zij niettemin gestrengelijk verbieden omdat het, voor het eerst, een redelijke en historische beschouwing van de Heilige Schrift bracht, welke Coccejus' enerzijds schuchtere, anderzijds bizarre exegese ver achter zich liet en met alle heersende en ook door de Staten gehuldigde begrippen streed.

Zo was de enige goed georganiseerde en tegelijk krachtig politiek bewuste groep die van de Gereformeerden. Zij groeide ook steeds nog aan door aanwinsten uit de massa die generaties lang, van haar katholieke ankers losgeslagen, stuurloos rondgedobberd had. Te Utrecht bijvoorbeeld zag Voetius gedurende zijn werkzaamheid aldaar, van omstreeks 1640 tot 1670, het getal der predikanten van vijf tot twaalf stijgen. Hoe verdeeld die kerk ook was, met hoeveel lauwen bezwaard, en al behoorden de regenten zelf ertoe en beschermden haar opdat zij groeien mocht, haar macht kon op een ogenblik van crisis alleen door haar predikanten gemobiliseerd worden, en vooral na '60 voelden die zich verongelijkt en geringeloord door de Staten van Holland en Utrecht, en zagen tegelijk de opgroeiende Prins machtiger (of zo althans leek het) door de restauratie van zijn oom in Engeland. De verhouding van de eerste Willem tot de godsdienstvraagstukken van zijn tijd was vergeten; Frederik Hendrik's Arminianisme en zijn en Willem II's betrekkingen met de zo anti-presbyteriaanse Stuarts evenzeer; de Oranje-traditie, zoals de predikanten ze vereerden en verkondigden, was die van Maurits. Door de keus van ds. Trigland en daarna van prof. Bondius voor de opvoeding van de jonge Prins toonde het hof het belang van die connectie te begrijpen. In het uur van crisis zou het Staats bewind overal de ijverige Gereformeerden tegen zich zien oprijzen.

De verzekeringen die De Witt en de zijnen daartegen op stelden, verzekerden toch slechts hun eigen kring, en dat wil zeggen telden niet langer dan zij het heft in handen hielden. Daarom vertonen die eindeloze discussies en onderhandelingen over precies hoever men ten gunste van de Prins gaan kon, de wederzijdse concessies, compromissen, expedienten, heel de poging om de toekomst op papier en met eden en nog eens eden vast te leggen, De Witt van zijn zwakste kant als staatsman.

In de Unie

Het ergste was nog dat in deze jaren ook het stelsel van losse federatie, en van verbrokkeling van het gezag, dat ter Grote Vergadering gezegevierd had, en dat Holland in het gebedsformulier nog zo triomfantelijk verkondigde, zijn zwakheden begon te openbaren. De gevaren ervan waren tot op zekere hoogte ondervangen door het overwicht van Holland in de Unie en door het persoonlijk aanzien van de Raadpensionaris in Holland. Maar diens macht begon veel van zijn eigen Hollanders te verdrieten. De steden werden ongedurig onder een staatsman, die onderwerping aan de grotere eenheid van het gewest van hen verlangde. Amsterdam begon te mokken tegen de aanmatiging van een almachtig minister. De Graeff van Zuid-Polsbroek, de oom van De Witt's vrouw, was in 1664 overleden. Onder de

burgemeesters stak nu Gillis Valckenier uit, die wij al ontmoetten.[1] Eerst nog driftiger anti-orangistisch dan De Witt zelf, berokkende hij hem naderhand moeilijkheden door zijn politiek van uitsluiting tegen de opgroeiende Prins te dwarsbomen. Valckenier maakte zich door eigengerechtigdheid en onbeschoftheid in zijn eigen stad gehaat en het was een overwinning voor De Witt, toen hij in 1671 uit de macht werd gestoten en als Gecommitteerde Raad naar Den Haag verbannen. Maar afgezien van zulke zwakheden in het Staatse centrum, het werd al

1) Vgl. hiervóor, blz. 71.

lengs toch duidelijk dat het overwicht ook van een onverdeeld Holland niet genoeg was om een wezenlijk samenhangende en positieve Unie-politiek voort te brengen. In de buitenlandse staatkunde ging dat nog, ofschoon niet zonder horten en stoten, maar waar het vooral onmogelijk bleek, was in de defensie te land.

Daar vertoonde trouwens dat Nederlandse volk, dat zeehelden bij tientallen voortbracht en dat in de Oost ook voor de leiding van krijgsoperaties aan de vaste wal geen vreemdelingen nodig had, een verwonderlijke hulpeloosheid. 't Lijkt of de aristocratische traditie waaraan in heel Europa de legers onderworpen waren, de geesten verlamde. De talrijke landadel van de oostelijke gewesten leverde wel officieren voor al de Nederlandse regimenten. Maar voor de hoogste posten zocht men mannen van een hoger stand, van half-vorstelijke positie en connecties, zoals buiten het Oranjehuis in de Republiek eigenlijk niet voorkwamen. De Witt, die de zaken van de vloot desnoods in eigen handen had durven nemen, dacht voor het Munsterse oorlogje slechts aan Duitse huurtroepen en vreemde aanvoerders. De oude Johan Maurits had nog een Duitser en een Schot onder zich gehad. Toen men na de oorlog poogde de vervallen legerzaken te verheffen, werd er eerst over gepraat Turenne naar het land te nodigen; daar zat de politieke bedoeling achter om de jonge Prins van Oranje door zijn befaamde neef in Franse richting te doen leiden. Daarna (begin 1668) had men naast Johan Maurits als tweede veldmaarschalk weer een Duitser aangesteld, Wirtz, geen man van hoge afkomst toch, maar die in Zweedse dienst een grote naam gemaakt had.

Het besef dat er aan het leger gewerkt moest worden, werd door De Witt wel bewaard, en Wirtz toonde zich ook ijverig en bekwaam, maar men kan toch niet zeggen dat de les van het Munsterse oorlogje werkelijk ter harte genomen werd. De aandacht van Holland, het gewest waarvan nu eenmaal alle drijfkracht uitging, bepaalde zich hoofdzakelijk bij de vloot. De gewestelijke verbrokkeling van het leger, in 1650 verergerd, bleef een belemmering. Juist voor het leger en voor de vestingwerken, die op het grondgebied van bepaalde provincies, en van de armste - Overijsel en Gelderland -, van gewicht waren, was de onmiddellijke medewerking van alle provincies in het opbrengen van hun quoten nodig. Door officiersbenoemingen en garnizoenszaken zaten juist daarin plaatselijke belangen diep gestoken. De Staten-Generaal waren zeker niet zonder Unie-bewustzijn noch zonder Unie-aanzien; toch konden zij zich tegenover provinciaal particularisme, zij die zelf maar de som van provinciale particularismes waren, weinig doen gelden. In de kleine gewesten, waar de opvoedende werking van Den Haag niet zo onmiddellijk gevoeld werd als in Holland en waar heel het politieke leven kleiner vormen aannam, uitten zich particularistische zelfzucht en bekrompenheid het onbeschaamdst.

Met wat een blinde ijver wijdde zich bijvoorbeeld de oligarchie die in Friesland nu alle macht in handen had weten te krijgen, aan de bevestiging van haar positie en de verdeling van winstgevende provinciale en Generaliteits-ambten. De democratische instelling van het kiesrecht der eigenerfden was door corruptie en kuiperij geheel overwoekerd en in de dertig grietenijen en in de Staten zelf heersten de adellijke grietmannen met behulp van opgekochte ‘hornlegers’[1] en afhankelijke bijzitters.

> Alle tezamen (*schreef de voortreffelijke rechtsgeleerde Ulric Huber, professor te Franeker, in zijn ‘Spiegel van doleantie en reformatie’ iets*

1) Vgl. deel I, blz. 402.

later) ongeoorloofde oligarchische kunsten, die de gemene regering in handen en genot van weinigen brengen, alsof het hun vaderlijk erfdeel en patrimonium was, die onvermijdelijk trotsheid, schraapzucht en onverdraagzaamheid moet veroorzaken. De Almanakken (*zo noemde men de roosters, volgens welke 'de ambulatoire ambten' onder de heren rondgingen*) nemen wel de onlusten weg, maar toch zijn zij het rechte middel om het origineel recht der ingezetenen te verstikken en de regering tot een erfpacht te maken.

De stadhouderlijke macht der Nassaus had in Friesland nooit veel te beduiden; nu was er trouwens een minderjarigheid; enig tegenwicht ging van het stadhouderlijk hof niet uit. De gemeente verwachtte toch alle heil vandaar, maar ondertussen was het wantrouwen in de overheid er nog groter dan in Holland en dat zou, toen de nood aan de man kwam, de weerkracht niet weinig belemmeren.

Erg was ook de vete, die van 1668 af Ridderschap en Steden van Overijsel verdeelde - Zwolle en Van Haersolte tegen Kampen en Deventer en Van Raesvelt -, zo zelfs dat er twee Statenvergaderingen vertegenwoordigers naar Den Haag zonden. Felle onderlinge verbittering en verwarring in de financlën waren daar het gevolg van. Pas in 1671, toen de oorlogsbedreiging het belang van Overijsel als grensgewest naarvoren bracht, wist een commissie uit de Staten-Generaal die twist bij te leggen - maar in de crisis zou Overijsel toch geen minder treurige vertoning maken dan Friesland.

In Utrecht was het weinig beter.

> Hier wordt, zo mij de heer van Sandenburgh en heer van Zuylen zeidt, in de gemene affacies van ons lieve vaderland niet (*niets*) gedaan. (*Ik*) zal blijde zijn als dit kuipen over zal wezen; wil hopen dat het dan beteren zal. (*Aldus* 22 *December* 1671, *toen het al zo spande, de vrouwe van Amerongen aan haar man G.A. van Reede, die buitenlands vertoefde met een diplomatieke zending, en aan wie zij over het vechten om de baantjes tussen de Utrechtse edelen en stadsheren al heel wat bericht had*.)

Ten slotte was er Brabant. Het daar gevoerde regiem was niet bij machte geweest om de bevolking tot het Protestantisme over te halen. Zoveel te minder had het haar met loyaliteitsgevoelens tegenover de Staten-Generaal kunnen bezielen. Het beginsel in 1648 aanvaard en in 1650 bevestigd[1)] leidde enkel maar tot pogingen, die ieder keer weer op de weerstand der feiten afstuitten. Telkens waren in de volgende jaren nieuwe maatregelen, in wezen altijd dezelfde, aangekondigd en ondernomen. Het schoolreglement van 1655, dat alleen door de Raad van State goedgekeurde onderwijzers toeliet, belette niet dat het verboden katholieke schoolwezen zich handhaafde. In weerwil van het bestuursreglement van 1660, dat nu eindelijk de politieke reformatie aan vaste regels zou binden, bleven protestantse ‘kwartierschouten’ zich met katholieke schepenen behelpen - zelfs met ‘uiterste papisten’, zoals de predikanten klaagden. Intussen was de staat zo onmachtig niet, of er werd in de Generaliteitslanden een heersende stand van ingedrongen Protestanten gevormd en de bevolking, die men niet meer protestantiseren kon, gekweld en haar natuurlijke verhoudingen verwrongen. Toen de invasiemogelijkheid zich begon te vertonen, maakten verscheiden protestantse ambtenaren in Brabant zich ernstig ongerust. In feite echter nam de katholieke geestelijkheid, zo zij al voor Den Haag weinig kon voelen, haar ordewoord eer van Spanje dan van Frankrijk en Spanje stond nu aan dezelfde zijde als haar vervolgers.

5. De Republiek doorstaat de schok

1) Vgl. deel I, blz. 455, deel II blz. 14.

a. Gelderland, Utrecht en Overijsel verloren

Zijn systeem mocht hier en daar barsten vertonen, De Witt versaagde niet bij het dreigen van het buitenlands gevaar. Niet alleen waren er besprekingen met de Keizer gevoerd, ook het verbond met Spanje versmaadde hij niet langer: niemand minder dan Van Beverning was in 1671 naar Madrid gezonden. Waar het voor de Raadpensionaris

vooral op aankwam, dat waren de toebereidselen tot ‘een animeuze defensie’. Toen in Maart de Engelsen 'n Nederlandse retourvloot overvielen en in April de twee Koningen hun oorlogsverklaringen zonden, stond hij met even onbezweken moed als in de donkere dagen van 1653 en 1656 klaar om de Staten hun lasten te doen opbrengen, om de vloot in Texel zeilklaar te maken en het leger op de grens van alles te voorzien. Helaas ontbrak aan dat laatste maar al te veel. Door nalatigheid van Friesland en Zeeland, Gelderland en Overijsel verkeerde de Unie-schatkist in het nijpendst geldgebrek. Zelfs de vloot werd door het treuzelen van de Zeeuwse Admiraliteit opgehouden, tot het te laat was om de vereniging der Franse en Engelse vloten te beletten.

De Ruyter en Cornelis de Witt, die weer als gedeputeerde meeging, lieten zich echter door het grotere getal der vijandelijke schepen niet afschrikken en vielen 7 Juni bij Solebay (vlak ten Zuiden van Lowestoft) aan. De Ruyter's meesterlijk beleid noopte de vijand af te deinzen - vooral de Engelse vloot werd zeer zwaar gehavend -, en al moest ook hij terug, het gevaar voor een landing was vooreerst afgewend.

Hoe anders ging het te land! In Mei naderde het machtige Franse leger door het land van Luik. Lodewijk voerde het in hoogst eigen persoon aan, met allebei zijn grote bevelhebbers Condé en Turenne onder zich, en vergezeld van zijn voornaamste ministers. Maastricht liet men ingesloten achter zich en trok op Keuls gebied naar de Rijn, vanwaar men verder door het land van Kleef moest. Hier hadden de Staatse voorposten - Orsoi, Rijnberk, Burik, Wezel, Rees en Emmerik - de invasie nog een tijdlang moeten kunnen afweren, maar zij vertraagden de opmars der Fransen nauwelijks: 9 Juni namen die Doetinchem en forceerden de 12de onder het oog van de Koning zelf de Rijn bij het Tolhuis van Lobith om zich toen snel in de Betuwe te verspreiden.

Het Staatse leger was achter de IJsel opgesteld. In weerwil van de nieuwe versterkingen - meest Duitse huurtroepen, terwijl men nu uit Holland ook waardgelders en gewapende boeren zond - was het veel te zwak om die lange lijn te bezetten: veel meer dan de helft was opgesloten in een groot aantal garnizoensteden en het veldleger beliep geen 15.000 man. De geest was uiterst slecht; de Jobstijdingen uit het Keulse en Kleefse werkten verlammend. De leiding bleef echter temidden van verwarring en tegenslag zichzelf meester. De jonge Kapitein-Generaal verloor het hoofd niet, en het was ontzaglijk veel waard dat hij harmonisch samenwerken kon met de voornaamste gedeputeerde der Staten-Generaal, die zelf goede voeling hield met De Witt, Van Beverning - de man die achttien jaar tevoren met Cromwell Willem's uitsluiting bedisseld had. Na het forceren van de Rijn moest men haastig op Utrecht terugvallen om niet in de rug aangetast te worden. De zwakheid van de federatie toonde zich in het drijven der gedeputeerden om elk voor zijn eigen provincie de beschikking over de door die provincie betaalde regimenten te krijgen. Het was duidelijk dat Holland en Zeeland het strategische steunpunt voor heel de Unie vormden, maar ter bezetting van Nijmegen, Arnhem en de IJselsteden, die men toch, vooral bij een aanval van de Westzijde, voor onverdedigbaar hield, werden 13.000 man achtergelaten, terwijl niet meer dan 9000 terugtrokken. Bij Utrecht werd nog hevig en verward gestreden over de vraag of men die stad moest zien te houden, maar de 18de werd zij opgegeven en trok het leger op Holland terug. Met man en macht werd reeds aan de onderwaterzettingen gewerkt - de boeren moesten daarbij met geweld bedwongen worden en ook steden, vooral Gouda, gaven moeite. Hadden

de Fransen recht op hun doel aangerukt, de ramp ware volkomen geworden, maar zij leden evenzeer aan het bijgeloof van vaste steden als de andere partij, en hoe smadelijk snel Arnhem, Doesburg, Nijmegen, Zutfen, zich ook overgaven, er werd tijd gewonnen om Holland in staat van verdediging te stellen. 3 Juli deed Lodewijk zijn intocht in Utrecht. Toen strekte zich al een brede strook water van de Zuiderzee tot de Lek tussen hem en het gedemoraliseerde Nederlandse leger uit. Aan de versmallingen der inundatie benoorden en bezuiden Bodegraven lag het merendeel der troepen.

Ondertussen was de Bisschop van Munster (vergezeld ditmaal van de Aartsbisschop van Keulen) opnieuw in Overijsel gevallen. Grol hield hen maar een paar dagen op. Spoedig daarna capituleerden achtereenvolgens de drie grote IJsel-steden van het gewest, Deventer, Zwolle en Kampen, op een wijze die telkens aanleiding was tot het wisselen,

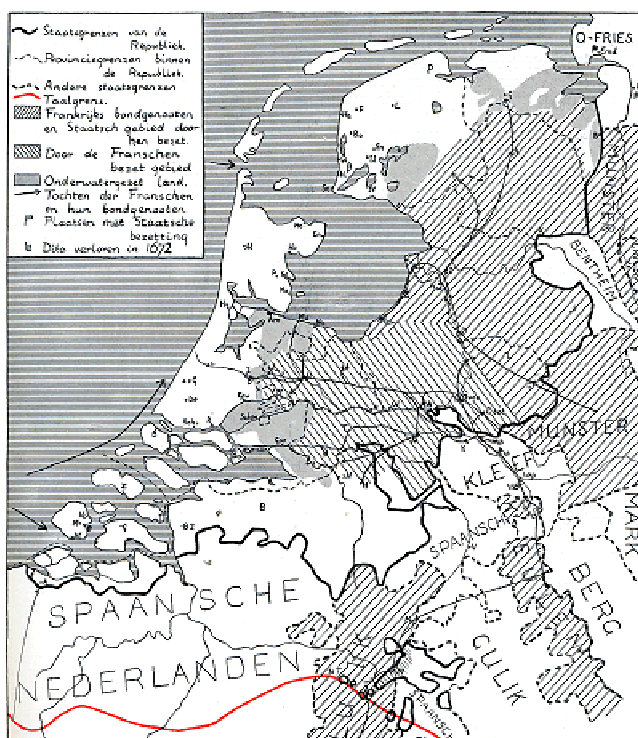
KAART VAN DE ZEVENTIEN NEDERLANDEN (1674). De lijn geeft aan wat in 1672 door de vijanden bezet was. (Atlas van Stolk).

over en weer, van aantijgingen van lafhartigheid of zelfs verraad tussen bevelhebbers en stedelijke overheden. Bij die capitulaties werd zelfs, zonder dat men op de vrede en de beslissing der Staten-Generaal wachtte, de soevereiniteit van het Heilige Roomse Rijk erkend en de Ridderschap van Overijsel onderwierp zich begin Juli aan Munster bij een acte, die de ontbinding van de Unie der Nederlanden als een feit aannam.

Bij het eerste Munsterse oorlogje wees ik op tekenen dat de scheidslijn die de politieke ontwikkeling - de groei van de Boergondische staat, de stabiliteit van de Noord-Nederlandse Republiek - door het Saksische gebied getrokken had, nog wat zwevende was. De leidende standen der Saksische bevolking van de Gelderse Achterhoek, Overijsel, Groningen, waren door het politieke leven van de Unie zeker reeds in sterke mate verfrankischt: het Oost-Nederlands, dat wij in de zestiende eeuw in politieke correspondentie nog zagen gebruiken[1] - en twee generaties later nog[2] zelfs nog door een onder Brussel gebleven Geldersman als Van den Bergh, - was in de Staten-vergaderingen en stadsbesturen van de Oostelijke provincies der Unie geheel verdrongen door het Nederlands van Den Haag. Maar de adel had toch met zijn naaste stamgenoten aan de andere kant der grens nog veel betrekkingen, en dan waren er steeds de Katholieken, die in de crisis weer uit hun vergetelheid opdoken. Overal, waar de Fransen, zogoed als waar de Munstersen en Keulsen meester werden, moesten weer kerken voor de Katholieken ingeruimd worden. Zouden onder de schok der gebeurtenissen alle vlottende elementen aan gene zijde van de IJsel zich niet oost- in plaats van als tot dusver westwaarts gaan richten en een ontwikkeling van anderhalve eeuw ongedaan gemaakt worden?

Maar het bisschoppelijk leger, noordwaarts verder rukkend, werd later in de zomer

1) Vgl. deel I, blz. 255.
2) Vgl. deel I, blz. 413.

KAART XV: DE REPUBLIEK IN 1672

gestuit voor Groningen. Naar Schulemborch, die er zich weer bij bevond, luisterden de Groningers niet. Onder de oude krijgsman Rabenhaupt, een Duitser die de oorlog nog onder Frederik Hendrik geleerd had, boden zij duchtig tegenstand; inundaties west en oost beletten omsingeling. Friesland lag achter zijn hoogveenmoerassen evenals in Parma's tijd voorlopig vrij veilig, ofschoon er niettemin, en begrijpelijk genoeg, grote

paniek heerste. Het oponthoud voor Groningen onthulde intussen reeds de zwakheid van ‘Bommenberend’, zoals de Groningers hun belegeraar noemden; de ontevredenheid van diens eigen onderdanen maakte hem voor de rol van veroveraar weinig geschikt.

Toch, de wezenlijke beslissing over de toekomst van de oostelijke peripherie van het Noord-Nederlandse staatsgebied viel zoals steeds in het strategische, economische en politieke middelpunt, in Holland.

Daar had, evenals in Friesland, de overgave van de vestingen in het Keulse en Kleefse en in Gelderland en Overijsel in de tweede helft van Juni onder het volk een geweldige paniek teweeggebracht. Wat een openbaring was van de zwakheid van het Uniestelsel, heette in de opwinding aanstonds bewijs voor verraad van de regering. De onzinnigste verdenkingen werden geuit tegen de man die gepoogd had van dat stelsel iets goeds te maken, De Witt. Veel van de regenten verloren onder de dubbele bedreiging, van buiten en van onder, inderdaad alle bezinning en wisten geen andere uitweg meer dan vrede, of liever overgave. 15 Juni werden afgezanten naar Engeland en naar Lodewijk's legerkamp gestuurd met nederige verzoeken om de voorwaarden van vrede te mogen weten. De Witt zag in die pogingen geen heil. Hij maakte zich reeds op om in Holland vol te houden, desnoods met Staten en regeringslichamen op Amsterdam terug te trekken, en van daaruit

> den vijand het land tot de uterste man toe met eene Batavische constantie te disputeren; als het werk buiten (Holland) niet staande te houden is, moet men alle krachten inspannen om nog zijn eigen zelve te salveren; de bondgenoten (*de andere gewesten*) zijn in zo luctueuzen staat door geen ander middel te restabiliëren als door de conservatie van Holland ende door de kracht, die naderhand uut Holland nog mogelijk tot hare verlossinge bijgebracht zoude kunnen werden.

Maar 21 Juni werd De Witt door vier Oranjegezinde jongelui overvallen en ernstig verwond; (het misleide volk zag in de zoon van raadsheer Van der Graaff, die deswege terechtgesteld werd, evenals in Buat een martelaar;) toen de gezant uit het Franse legerkamp - 't was Pieter de Groot - 25 Juni in de Staten van Holland verslag kwam doen, was de Raadpensionaris er niet om de stroom van lafhartigheid te keren. De Groot beweerde dat vrede te verkrijgen was met opoffering van Maastricht en de Generaliteitslanden. Op voorgaan van de Ridderschap adviseerde de ene stad na de andere om hem ter Staten-Generaal in die zin te doen machtigen.

> Wij weten geen raad tot defensie - Wij staan in de uiterste confusie te vervallen. - Alles gebreekt: geld, volk en courage. - De posten (*in de waterlinie*) zijn niet te defenderen. - De zake kan geen uitstel lijden.

Zo jammerden Haarlem, Delft, Schiedam, Edam; Leiden en Gouda, achter de ‘passen’ in de onderwaterzetting gelegen en daardoor onmiddellijk bedreigd, wilden zelfs *onbegrensde* volmacht aan De Groot geven. Maar een aanzienlijk lid, het machtigste van alle, Amsterdam, geflankeerd door Alkmaar, verhief zich tegen die angstpolitiek, welke de positie door generaties opgebouwd zonder slag of stoot wilde prijsgeven. Voorlopig verzetten de gedeputeerden der stad er zich tegen, dat Holland anders dan

met eenstemmigheid ter Generaliteit een voorstel doen zou en eisten tijd om de last van hun principalen te gaan halen. Toen de Amsterdammers en nog enige Noord-Hollanders op de avond van de 26e niet terug waren, stapten de anderen over het bezwaar der onvoltalligheid heen en des nachts nog werd het voorstel - uit naam van de Staten van Holland derhalve - in de Staten-Generaal gebracht. Hier ontbrak Groningen, dat met daden bewees vóor weerstand bieden te zijn; Friesland en Zeeland protesteerden; waren

de Utrechtenaars, Gelderslui en Overijselaars die met Holland meestemden, wel tot stemmen gerechtigd, nu hun provinciën in vijands handen lagen? De griffier Fagel weigerde de resolutie te tekenen, maar in weerwil van al die onregelmatigheden toog Pieter de Groot, gesmeekt door de pensionarissen van Leiden en Gouda, op weg. De Franse Koning en zijn ministers waren echter met zijn aanbiedingen niet eens tevree; zij verlangden behalve de Generaliteitslanden een deel van Gelderland; ook godsdienstvrijheid voor de Nederlandse Katholieken. ‘Unie’ (dat wil zeggen, de zeven gewesten intact), ‘regering’ (dat wil zeggen, geen opgedrongen Stadhouder of soeverein), ‘religie’ (dat wil zeggen, geen verandering in de heerschappij van de hervormde kerk) waren de beperkingen die zelfs de paniekpartij aan De Groot's volmacht gesteld had. Hij moest dus terug om nieuwe last te halen, en hoe vond hij de toestand veranderd!

De Amsterdammers waren de 27e teruggekomen, gewapend met een opdracht om vol te houden, en hadden, gesteund nu door verschillende steden van Noord-Holland, met hevigheid tegen het in hun afwezigheid genomen besluit geprotesteerd.

> Den heer Pensionaris Hop (*zo berichtte zijn diep beledigde ambtgenoot van Leiden*) heeft gisteren ende huiden (28 *en* 29 *Juni*) met zeer vehemente expressiën de leden van de vergaderinge aangewreven, alsof dezelve waren verkopers van de soevereiniteit ende vrijheid, concluderende dat *zij* haar (*zich*) van de andere leden niet zouden laten overleveren nochte emmermeer tremperen in een negotiatie van
> diergelijke bassesse. Dat *zij* haar voor de gemeente zullen konnen justificeren, maar dat *die* te vrezen hebben, die buiten nood ende zonder een kanonschoot ontvangen te hebben zo prodigaal zijn in het overgeven van de liberteit van hare subjecten.

De gemeente! Dat woord werd meer gehoord in de vergadering der heren, die veelbewogen dagen. De gedeputeerde van Alkmaar had al cru-weg gezegd:

> dat zij liever van de vijanden als van de borgers doodgeslagen zouden werden.

b. De val van het Staats bewind

> Gij spilt in éne maand de glorie van uw vaderen,
> Een eeuw lang met veel bloeds gekocht ....

Aldus riep de Haagse predikant Vollenhove in een sonnet de ‘veraarde Batavieren’ toe. De gemeente wilde geen overgave aan Frankrijk, maar hoe kon zij constructief bijdragen tot een kloeke politiek? De wilde geruchten die zij in omloop hielp brengen, de aanvallen op schuiten waarin de rijken hun bezittingen naar Amsterdam in veiligheid trachtten te brengen, vermeerderden de verwarring nog meer. Daar was enkel de Orangistische restauratie waarom men roepen kon, en door hun ellendige kleinmoedigheid haalde de meerderheid der Staten van Holland zich die inderdaad op de hals. De discussies over de zending van Pieter de Groot bleven natuurlijk geen geheim. Zij gaven haast gelijk aan hen die de regentenheerschappij van verraad

beschuldigden. Het Staats bewind werd hopeloos gediscrediteerd, ofschoon voor wie goed toekeek, de defaitisten evenzeer onder de Orangistische als onder de Loevesteinse regenten te vinden waren. En de grootste Loevesteiner van al, De Witt, was zoals wij gezien hebben tot het laatst een volhouder geweest. Hij en zijn medestanders weten de chaos, en met betrekkelijk recht, aan de ‘ongehoorzaamheid,’ aan de paniek vermengd met partijgeest, van de burgers. Toch was er, hoe men 't ook wendde of keerde, maar één alternatief: Oranje. In Zeeland begon eind Juni een volksbeweging

waarvoor de Staten van dat gewest aanstonds zwichtten. Zij sloeg dadelijk naar Holland over en in de ene stad na de andere beloofde de ontstelde vroedschap, om haar burgers te bedaren, dat de gedeputeerden in Den Haag instructie krijgen zouden om de Prins van Oranje tot Stadhouder te benoemen. De eden op het Eeuwig Edict telden niet meer. 4 Juli werd de Prins Stadhouder van Holland; 2 Juli hadden de Staten van Zeeland hem al benoemd; 8 Juli verhieven de Staten-Generaal hem tot het Kapitein- en Admiraal-Generaalschap in zijn oude omvang. De volgende dag kwam de jonge man uit het legerkamp naar Den Haag om zich in de verschillende regeringslichamen te laten inhuldigen.

De Groot had 1 Juli in de vergadering van Holland verslag gedaan, midden in de opschudding van de omwenteling. Maar het woord omwenteling kan verwarring wekken. Men bedenke wel dat de Prins in alle vorm door de Staten tot ambten verheven werd, die aan hun soeverein gezag niets afdeden. Nog waren het de Staten van Holland - twee maanden lang zelfs nog met het zelfde personeel - die over een voorslag aan de Staten-Generaal moesten beslissen, en van de nieuwe Stadhouder konden zij daarbij slechts het advies inwinnen. Wel woog dat advies zwaar, vooral omdat men voor de woede der gemeente vrezen moest, als men het in de wind had durven slaan en de zaken liepen verkeerd. Opschudding bleef in ieder geval aan de orde van den dag. Holland zat vol vluchtelingen. Utrechtse aanzienlijken bijvoorbeeld, verscheurd door onzekerheid of zij wel wijs gedaan hadden uit te wijken; want als de Fransen eens bleven, zouden dan hun goederen niet voor altijd voor hen verloren zijn? Ook een edelman als van Ginckel, wiens vader de baron van Reede van Amerongen op dat ogenblik met toewijding het land diende op een zending bij de Keurvorst van Brandenburg (ofschoon de gemeente er hem al luidkeels van betichtte de gelden in eigen zak gestoken te hebben, omdat de verhoopte hulptroepen maar niet opdaagden), - van Ginckel, zelf kolonel van een Utrechts regiment en daarmee achter de waterlinie teruggevallen, vroeg zich af, of hij, nu de Staten van Utrecht, zijn soeverein en betaalsheer, gecapituleerd hadden, nog wel verder dienen kon zonder kans te lopen dat op zijn landerijen beslag gelegd zou worden. Zulke overwegingen, en hij was de enige niet, doen gevoelen hoe heel het bestaan van de Unie op het spel stond.

En toch, geheel afgezien van de staatsverandering waren de omstandigheden niet meer dezelfde als toen De Groot een week tevoren met zo'n overhaasting uitgezonden was. De waterlinie hield. Men kon verademen. Men kon bedenken, niet alleen hoezeer de gemeente de gevolgde politiek verfoeide, maar ook hoezeer de enige bondgenoot, Spanje, door het aanbod van de Generaliteitslanden aan Frankrijk ‘onlustig’ gemaakwas. Dat daarop de verovering van de Spaanse Nederlanden gevolgd zou zijn, kon immers iedereen begrijpen en de nieuwe, doortastende landvoogd, de graaf de Monterey, zond onverwijld hulptroepen, die voor een deel achter de waterlinie gebruikt werden, maar in 't bizonder in 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen-op-Zoom: 't was een ironische beschikking, dat Spanje van het behoud door de Staten van die plaatsen zijn eigen vat op Antwerpen voelde afhangen. Eindelijk, het recht op sessie in de Staten-Generaal van Gelderland, Utrecht en Overijsel was nog meer betwistbaar geworden, nu die gewesten nog vollediger veroverd waren, en Friesland, Groningen en Zeeland protesteerden nog steeds: het werd klaar dat men De Groot meer had laten aanbieden dan men leveren kon, of men moest bereid zijn de Unie te verbreken. Leiden en Gouda deinsden zelfs voor die consequentie niet terug, maar de overgrote

meerderheid der vergadering oordeelde nu toch, dat de tegeneisen van Lodewijk onaannemelijk waren, en al wilden verscheidenen de onderhandeling nog voortzetten, Amsterdam stond volstrekt niet meer alleen met zijn gevoelen dat ze hoe eer hoe beter diende afgebroken te worden. Na een paar dagen praten werd 7 Juli tot dat laatste besloten. Van Beuningen had voor Amsterdam gezegd:

> dat de leden in verbaasdheid (*ontsteltenis*) en vreze geresolveerd hebben en nu behoren wijs te worden.

Hij, die in deze dagen de voornaamste diplomatieke raadsman van de Prins was, hechtte bizonder veel gewicht aan nog een andere factor in de situatie, Engeland. 4 Juli waren Engelse gezanten

C. VAN BEUNINGEN Schilderij van C. Netscher (1639-1684). Rijks Museum Amsterdam

(geen minderen dan Arlington en Buckingham, twee van Karel's voornaamste ministers) te Maaslandsluis aan wal gestapt om zich over Willem's legerkamp naar dat van hun bondgenoot Lodewijk te begeven. Zo klaarblijkelijk achtte Van Beuningen het, dat Frankrijk's veroveringen in de Republiek voor Engeland een gevaar betekenden, dat hij erop rekende de Engelsen vroeg of laat tot een goede afzonderlijke schikking bereid te zullen vinden.

Maar wat was de houding van de Prins van Oranje onder dat alles? Dat hij tot weerstand aan Frankrijk ried, was wat het volk van hem verwachtte; 't was ook wat hem en Amsterdam in deze dagen zo na tot elkaar bracht. Maar werd De Witt's vrees niet bewaarheid, dat hij het land onder subjectie van Engeland brengen zou? Dat die vrees niet maar een hersenschim was, bleek overduidelijk. Arlington en Buckingham waren, toen zij aan land stapten, door het volk tot welks ondergang zij met Frankrijk samenspanden, met gejuich begroet. De mensen riepen:

> Leve de Koning van Engeland en de Prins van Oranje! Weg met de Staten!

Toen zij de Prins te Bodegraven ontmoetten, hadden de twee gezanten hem voorgehouden, hoe gemakkelijk hij zijn eigen voordeel doen kon door in de afstand van pandsteden toe te stemmen en de soevereiniteit uit de handen van zijn oom en diens bond-

genoot aan te nemen. Zij verwachtten niet anders of Willem zou de zaken ook zo zien; zij hoopten zelfs dat hij de Staatse vloot aan de Hertog van York zou uitleveren. Een beginselloos man als Nassau-Odijck, zoon van Beverweert, zwager van Arlington dus, 's Prinsen vertegenwoordiger als Eerste Edele in Zeeland, was voor zo'n politiek heel wel te vinden. Hij verklaarde nog enige tijd later aan Sylvius, de man van de Buatintrigue, en die zich nu in zijn element voelde, dat Zeeland het best doen zou met zich onder de Koning van Engeland te stellen. Arlington en Buckingham vonden de jonge edellieden die de Prins omgaven, ijverig ten gunste van hun voorstellen gestemd; die schetterden:

> dat er een dozijn van de Staten moesten worden opgehangen, zodat het land vrede hebben kon en de Prins er soeverein van worden mocht.

Zo diep had partijschap de volksgeest al aangevreten, dat Willem, als hij het gewild had, het land met de geestdriftige bijval van zijn adellijke aanhangers en van de verblinde menigte had kunnen verkopen. Maar voor het eerst toonde hij nu aan de wereld, van wat hout hij gesneden was. Karel II, 't is waar, had er het vorig jaar, bij dat bezoek waarover De Witt zich ongerust gemaakt had, al iets van begrepen. Hij had er toen over gedacht zijn neef in het geheim van Dover in te wijden, maar had hem ‘zo vurig Hollander en Protestant’ gevonden, dat hij het wijselijk nagelaten had. Willem wees nu de verlokking met verontwaardiging af.

> Hij antwoordde (*schreven de gezanten*) dat hij de positie van Stadhouder, waartoe de Staten hem verheven hadden, liever had (dan de soevereiniteit) en dat hij zich in geweten en eer gehouden achtte zijn belang niet vóór zijn plicht te stellen.

Er is iets waarachtig groots in de karaktersterkte, waarmee die eenentwintigjarige zich inzette tegen de slechte traditie die zijn partij en zijn aanhang maar al te zeer beheerst had en nog beheerste, om in de ogenschijnlijk wanhopige toestand van het land de bescherming van zijn koninklijke oom te versmaden en met het land op eigen benen te willen staan. Zijn hovelingen liet hij schetteren en hij verstond zich met de Staten over de tussen Frankrijk en Engeland te volgen politiek.

Van Beuningen's denkbeeld dat er gepoogd moest worden Engeland van Frankrijk af te trekken, en niet omgekeerd zoals Pieter de Groot te kwader ure had willen doen, was het zijne. Het lukte niet aanstonds. Arlington en Buckingham trokken verder naar het Franse kamp en te Heeswijk bevestigden de bondgenoten hun eensgezindheid. De eisen, territoriale en andere, van Engeland werden bij die van Frankrijk opgeteld, en tezamen, met Willem's verheffing tot de soevereiniteit over wat overschoot als toegift, aan de Prins - niet aan de Staten - toegezonden. Maar de Prins legde die voorstellen aanstonds aan de Staten over en verklaarde ze met hevigheid onaannemelijk. Niet hij, maar de Staten antwoordden in die zin, maar nu waagde hij toch nog een poging om het met de Engelsen alleen eens te worden. In de benarde toestand is dat zeker te billijken, ook al liet Willem zich ten slotte tot aanbiedingen verleiden, welke het voor zijn reputatie een geluk geweest is dat de Engelsen verwierpen; evenals Lodewijk de aanbiedingen van Pieter de Groot verworpen had; en ook het land voer wel bij die veeleisendheid van zijn belagers.

Het ergste gevaar leek in Juli van de zeekant te komen. De vloot had men na Solebay gedeeltelijk moeten opleggen om geschut en volk in de waterlinie en op de Zuiderzee te gebruiken. Maar de Engels-Franse vloot, die nu een ernstige poging deed om een Frans legertje te landen, werd door een zware storm teruggeslagen. Onuitsprekelijk was de opluchting; men zag er de onmiddellijke tussenkomst van God's hand in. Bovendien was Spanje de enige bondgenoot niet meer. De Keizer zond een legertje naar de Rijn,

in samenwerking met de Keurvorst van Brandenburg, Willem's oom. Vóor het eind van Augustus moest de Bisschop van Munster het beleg van Groningen opbreken, en de Fransen - Lodewijk was toen al een poos teruggekeerd - begonnen aan hun lang gerekte verbinding met het vaderland te denken.

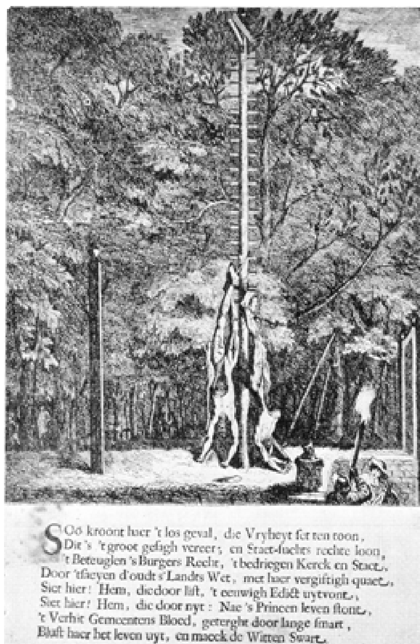

BEZOEK VAN WILLEM (III AAN) AMSTERDAM, 12, AUGUSTUS 1672 Cliché Zuid-Holl. U.M.

Het gevaar was zeker nog ver van geweken en in het belegerde Holland was de stemming door de verheffing van de Prins niet bedaard. De 'gemeente' was nog vatbaar voor wilde uitbarstingen van zenuwachtigheid en opwinding als gevolg van geruchten, praatjes, incidenten. De heren die zich met de zending van De Groot gecompromitteerd hadden, mochten zich dan een Stadhouder gegeven hebben, zij waren in stad en land nog steeds aan het roer, en het is geen wonder dat dit de gemoederen verontrustte. Tegen De Groot zelf had Willem III zich openlijk verklaard: vóor hij zich over de voorwaarden van Heeswijk in de Staten-Generaal op dier verzoek kwam uitspreken, verlangde hij dat De Groot niet toegelaten worden zou, en die had zich voorzichtigheidshalve meteen uit het land gepakt. Maar de rampen van de staat en de verdwazing van het volk eisten een edeler en een onschuldiger slachtoffer.

De Witt had na zijn herstel de 4de Augustus in de Staten van Holland zijn ambt neergelegd met de juiste en waardig voorgedragen motivering, dat zijn dienst bij de te zijnen opzichte heersende stemming van geen nut meer zijn kon. Op dat ogenblik zat zijn broer op de Gevangenpoort onder de klaarblijkelijk verdichte en schurkachtige aanklacht van een moordaanslag op het leven van de Prins beraamd te hebben. Onzinnige leugens waren verspreid over zijn gedrag als gedeputeerde op De Ruyter's vloot. Zo erg als enige vervalsing was de publicatie en verspreiding op 15 Augustus van een echte brief van Karel II aan de Prins, waarin de Koning hoog opgaf van zijn vriendschap voor zijn neef en alle schuld voor de oorlog op de onbeschaamde Loevesteinse factie legde, de vijanden des Konings en van Oranje beide. Niets stemt droeviger in het

treurspel van De Witt's einde dan dat men zich met de doorzichtige misleiding van de valse vorst tegen wie hij 's lands eer en belang gehandhaafd had, behielp om de partijhaat tegen hem aan te vuren. 20 Augustus velde het Hof van Holland vonnis over Cornelis de Witt, - een vonnis dat tegelijk onrechtvaardig en lafhartig was, want men verbande hem zonder opgave van redenen,

DE LIJKEN DER DE WITTEN AAN DE GALG. Prent in Atlas van Stolk.

terwijl men hem, zo zijn schuld werkelijk gebleken was, ter dood veroordeeld zou moeten hebben. De roep ging dan ook uit dat de verrader zijn verdiende loon toch krijgen zou en voor de Gevangenpoort, waar Johan zijn broer bezocht, ontstond een oploop. De burgerwacht kwam in het geweer, en zij was het, onder wier voorgaan, na lange uren van opwinding, gedurende welke de verschillende overheden zich jammerlijk zwak gedroegen, de twee gebroeders naar buiten gesleept en afgrijselijk vermoord werden. Vingers en andere lichaamsdelen werden afgekapt en duur verkocht de harten werden uit gesneden en volgens het algemeen gerucht naarEngeland gezonden. Heel den avond bleven de verminkte lijken op de Plaats te pronk hangen, terwijl Den Haag triomfeerde en ovaties bracht aan Cornelis Tromp, die met zijn zwager Kievit, de verrader van 1666, nu uit Engeland teruggekomen, het werk had aangezien. Twee dagen later ontving de Prins dat tweetal terwijl hij in zijn kwaliteit van Stadhouder naliet enige vervolging wegens het wanbedrijf in te stellen.

> Dy moord der Witten
> Wier 't wurk der Britten.

Zo schreef een Friese schoolmeester. 't Was maar al te zeer het werk van Nederlanders, en er waren er die er openlijk in roemden, zoals de Haagse predikant Simonides, die op de kansel sprak van ‘de wrake Gods.’ Doch telkens weer hebben wij Engeland horen noemen en ongetwijfeld was het onderscheidingsvermogen van het volk zozeer verward, dat het zich aan Oranje verplicht achtte de vijand van Engeland te verfoeien. Dat was een nalatenschap van dynasticisme en partijschap, die men Willem III, trouw vaderlander als hij zich in zijn onderhandelingen met Karel II betoonde, zo gaarne

zou hebben zien afwijzen. Maar Willem III was een goed hater en hij vermocht tegenover De Witt niet edelmoedig te zijn.

Het zou niet aangaan de moord het gevolg van de publicatie van Karel II's brief te noemen, en zeker had zoiets niet in de bedoeling gelegen van de bewerker van die publicatie, dat is van Caspar Fagel, 's Prinsen vertrouwensman in de Staten van Holland, die hem na De Witt's aftreden tot Raadpensionaris benoemden. Maar dat men er de

burgerij mee tegen de Loevesteinse factie wilde opzetten, is buiten kijf, en inderdaad hielden na de Haagse gruweldaad bewegingen in de meeste Hollandse steden aan, of begonnen eerst recht. Het was een welbewust systeem van intimidatie dat Willem III en zijn raadsman toepasten, en met een duidelijk doel voor ogen, de verandering van het regentenpersoneel. Soepel gemaakt door het lot van hun grote leider in voorspoediger dagen, besloten de Staten van Holland eindelijk op Fagel's raad, ‘opdat de gemeente zelve geen orde stellen zou,’ de Stadhouder te verzoeken om, voor één keer, zonder afbreuk aan de privilegiën, en met behoud van naam en faam der slachtoffers, de wet te verzetten In vrijwel alle Hollandse steden stelden daarop de vroedschappen hun zetels ter beschikking en de Stadhouder verving - gemeenlijk door twee daartoe gemachtigde commissarissen - hen die het meest ‘in het oog liepen,’ door aannemelijker personen.

Dit leek al meer op een omwenteling dan de verheffing zelf, maar nog was het een uiterst conservatieve. Van de ongeveer 500 magistraten der 18 stemmende steden werden er ruim 140 vervangen. Loevesteinse beginselen of relaties deden meer om een regent te doen ontslaan dan in Juni betoonde paniek: de pensionarissen van Leiden en Gouda bijvoorbeeld, de ergste drijvers van De Groots zending, bleven beide aan. In Rotterdam kwam Kievit terug in de raad. In Amsterdam was de verandering grotendeels het werk van Valckenier, die van zijn verblijf in Den Haag gebruik gemaakt had om zich bij de nieuwe machthebbers gehoor te verschaffen en die nu wraak nam voor zijn nederlaag van het jaar tevoren. De nieuwbenoemden behoorden nergens tot een andere maatschappelijke kring dan de ontslagenen: veelal was met de wensen van de overblijvenden rekening gehouden. Aan raadpleging van gilden of burgerwachten werd daarentegen niet gedacht.

Toch had zich te Amsterdam en in tal van andere Hollandse steden wel iets geroerd in de burgerij beneden de regentenstand. Er waren pamfletten verschenen en op de stadsdoelens vergaderingen gehouden. Herstel van de oude privilegiën was de algemene leus, en in de praktijk had men het vooral tegen ingeslopen misbruiken bij de vergeving van stadsambten en wilde de burgerwacht aan de overheersende invloed van de magistraten onttrekken, zodat haar officieren een ‘vrije krijgsraad’ zouden vormen en als spreekbuis van de gemeente tegenover de stadsregering kunnen dienen. Aan voorstellen om de stadsregering zelf door een kiesstelsel aan de burgerij te onderwerpen was men nog nauwelijks toe, en over 't algemeen krijgt men van die bewegingen een indruk van zwakheid en onbeholpenheid, en als het op besluiten aankwam, verdeeldheid. Te Amsterdam werd bijvoorbeeld een burgervergadering op de Doelen gehouden, waar een request aan burgemeesteren in twaalf punten op een ietwat schroomvallige wijze ter discussie gesteld werd. Het lag, volgens de levendige beschrijving van een pamflet, opeens op tafel - een gedrukt stuk en een geschreven toelichting -, zonder dat iemand er verantwoordelijk voor scheen.

> ‘Kom, licht bij, ik zal 't eens lezen’, zei er een bedaard man, en klom op tafel. Elk vatte na een kaars die d'r rijkelijk veel stonden en brandden, en men sloeg 'er een kring, en die een kaars had stond voor aan, dat een schone vertoning was. Men stampte en riep om stilstand, en hij begon te lezen. Maar door het gewoel en geraas kon men nauw half verstaan wat hij las. Hij las altijd (*in ieder geval*) zo een gedrukte brief, en daar na ook dat geschreven schrift. Na dat hij gelezen had, wierd er gevraagd of het niet

goed en wel ingesteld was: en of het de mening van de Burgers niet was, haar Privilegiën weer te willen hebben? 't Was al ‘ja, ja, ja.’ Daarop sprong, of men hielp, den Voorlezer van tafel, en men viel aan 't tekenen van een Request. - ‘Kom, ik wil wel eerst tekenen’, riep 'er een van de voorbarigste. ‘Lang mij de pen,’ zei een ander, ‘ik wil mede wel boven aan staan. Wat bruit het mij.’ En zo voort, tot dat de ijverigste haar naam gesteld hadden. Doen (*toen*) het be-

> gon te stuiten, was 't: 'nu teken jij'; - 'Ik zal', zeide hij, 'als die man getekend heeft.' En die weer: 'Ik moet mijn beraad nog wat nemen, en zien eerst wie al tekenen zal.' (*Als de schrijver zegt dat hij van de privileges geen verstand heeft*:) 'Verstaan wij het niet,' kreeg ik tot antwoord, 'de Mijn Heeren verstaan het wel, en die zullen het de Burgemeesters wel wijs maken, laat haar daar voor zorgen, teken jij maar mee.' Maar enige van de aanzienelijkste mannen wilden niet tekenen. De getekende vraagde(n) waarom datz'er dan gekomen waren, en kregen tot antwoord: 'Om te zien wat 'er omging, en te hooren wat 'er geproponeert zoude werden.' Daar had je roepen en schreeuwen: ''t Zijn falivouwers, 't zijn verspieders, 't is al mee van Jan de Witt's volk, Ben je getrouwe en welmenende Burgers, zo teikent.' En het ging op een razen en tieren, of 'er een partij wilde dieren vergaderd hadden geweest, en 't was al, tap, wijn, bier, avoes, amoy, schenck, danckheb, suyp uyt, en wij willen onse Privilegien hebben, ja wij willense hebben, en wij willen weer meesters van de Doelens vesen, ja se komen ons toe, al zou ter zo en zo gaan.

Maar de 'mijnheren', die de aanleggers van heel de beweging geweest schijnen te zijn, toonden, na een vergadering die trouwens geen onverdeeld succes was geweest, ook weinig durf tegenover de burgemeesters. Als de Prins niet zijn eigen bedoelingen had gehad, zou de regering van Amsterdam zich gemakkelijk hebben kunnen handhaven. En de Prins *gebruikte* de burgerbeweging ook enkel. Van een lijst met 34 namen die de Oranjegezinde burgers op de Doelen later nog opstelden en voor de vervulling der 17 vacatures aan de Stadhouder aanboden, benoemde deze tot groot vermaak van de regentenvrienden, er maar één. Willem III was voor denkbeelden van democratie niet toegankelijk. Zoals bij zijn verheffing, zo aanvaardde hij ook nu de constitutionele tradities van de Republiek, gelijk de meeste tijdgenoten ze aanvaardden, als onveranderlijke wijsheid. Hij was tevreden wanneer hij in de oligarchie, die hij evenals Maurits na zijn staatsgreep in 1618 in haar wezen onaangetast liet, volgzamer lieden kreeg.

c. Ontruiming van het grondgebied en vrede met Engeland

De oorlog in 1672 *en* '73

In zijn beproeving was voor de staat de positie van de Stadhouder-Kapitein-Generaal een bron van kracht. De crisis was bij lange na niet overwonnen. Zij vereiste van de gemeenschap nog geweldige krachtsinspanning en moed. De Oranjetraditie, die het volk in de verhouding tot Engeland van het spoor had dreigen te voeren, bleek in de handen van een geboren leider, een stalen karakter, een man die niet zichzelf diende maar een gedachte - want dat alles wàs Willem III - een kostbaar bezit. Boven de verwarring van het particularisme en zelfs van de partijzucht uit belichaamde die tengere jongeman op eenmaal het gezag en de nationale wil, zoals De Witt met al zijn gaven en met al zijn toewijding nooit gekund had. Natuurlijk bleef er hier en daar wrok, en ook wantrouwen vooral ten opzichte van de tedere betrekkingen met

Engeland. Door de verslagen Wittianen werden venijnige praatjes omtrent 's Prinsen verraderlijke bedoelingen verspreid. Maar in de Staten durfde niemand zijn leiding betwisten, omdat openlijke tegenstand hem tot een beroep op het volk zou kunnen drijven. Over 't geheel was trouwens in deze eerste tijd door zijn betrekkelijke gematigdheid en door zijn samenwerking met Van Beuningen, Van Beverning en Fagel zijn verhouding ook tot de oligarchie die hij zijn wil oplegde, dragelijk.

Aan de andere kant van de waterlinie speelden tezelfdertijd de Fransen de baas in Utrecht. Lodewijk XIV was de stad enkel doorgereden. De Kardinaal de Bouillon had de dom voor de katholieke eredienst gewijd. Neercassel was komen aansnellen en preekte

herhaaldelijk in de kerk. Nog bitterder vernedering was het voor ‘het nieuwe Zion,’ toen op Sacramentsdag (22 Mei 1673) met grote praal de processie door de straten trok die in haast honderd jaren niet gehouden was; dezelfde processie die gedurende de troebelen in zoveel steden (te Haarlem, te Antwerpen[1]) aanleiding tot handtastelijkheden gegeven had. De gevoelens van Utrecht's Gereformeerden, als zij de goeverneur Stoupa in zijn statiekaros achter Neercassel, die onder het paarse baldakijn het sacrament droeg, langs zagen rijden, moeten niet ongelijk geweest zijn aan die van de Fransquillons te Gent in 1916, toen von Bissing de opening der Vlaamse universiteit bijwoonde. Maar een brede schaar volks vergezelde de stoet en overal waren de huizen der papisten versierd. De samenstelling van de burgerdeputatie, welker hulp de vroedschap voor het ondankbare werk van de geldheffingen ten behoeve van de Fransen inriep, geeft vermoedelijk een beeld van de sterkte der gezindten in de stad: naast acht Gereformeerden stonden zeven Katholieken (jonkheren en advokaten), vier Remonstranten, drie Doopsgezinden, en twee Luthersen. De vroedschap en de Staten wisten ook de hulp van Neercassel wel te vinden om de Fransen tot verlichting van de ondraaglijke lasten van inkwartiering en schattingen te vermurwen. De Bisschop moet de neteligheid van zijn positie heel wel beseft hebben. De Fransen zouden niet blijven. En de Fransen streden volstrekt niet voor de katholieke godsdienst. Was Spanje niet altijd nog de katholieke mogendheid bij uitnemendheid? - en Spanje kwam de Republiek te hulp. Maar de reactie tegen de onderdrukking der plakkaten was te menselijk dan dat zij kon uitblijven.

Intussen was aan de Hollandse kant van de Waterlinie hard aan de vermeerdering van het leger gewerkt. Binnenslands en in Duitsland werd voor de Staten op grote schaal geworven. In de opperste legerleiding kwamen naast Johan Maurits, die oud werd, en Wirtz, met wie de Prins nooit heel goed samenwerkte, de graaf van Köningsmarck, een onderdaan van Zweden, en vooral de vorst van Waldeck, een vijftiger al, in wie Willem groot vertrouwen leerde stellen; hij hechtte ook veel aan het oordeel van de Louvignies, de aanvoerder der Spaanse hulptroepen. Merkwaardig is weer de on-Nederlandse samenstelling niet van het leger alleen maar ook van de opperste leiding ervan, Nog merkwaardiger is de ontzaglijke kapitaalkracht van Holland, dat bijna alleen aansprakelijk was voor de kosten van die uitbreiding en dat bovendien tegen 1673, met de hulp van Zeeland alleen, de vloot gevechtsklaar wist te maken en eindelijk nog subsidies aan de Keizer betaalde, die anders geen leger aan de Rijn kon onderhouden. De Oost-Indische Compagnie sprong bij met een voorschot van twee miljoen. Maar tot viermaal toe werd in 1672 en '73 een buitengewone heffing van een half ten honderd op het vermogen uitgevoerd - een opzienbarende maatregel in een tijd waarin men zich, afgezien van de grondbelasting, de verponding, gewoonlijk tot indirecte belastingen bepaalde; en die waren in Holland ook schrikbarend hoog opgevoerd. Het crediet van de provincie handhaafde zich; daarbij bewees de wisselbank van Amsterdam onschatbare diensten.

Het was niet alleen wijl hun eigen verdediging tegen de Munsters-Keulse troepen hen in beslag nam, dat Friesland en Groningen met het opbrengen van Generaliteitslasten in gebreke bleven. In Friesland had een volksbeweging niet ongelijk aan die in Holland heel andere gevolgen gehad; die geschiedenis doet

1) Vgl. deel I, blz 265, 266.

gevoelen hoe, alle gemeenschappelijke leuzen en belangen ten spijt, de provinciën der Unie nog elk haar eigen leven leidden.

Veel impopulairder nog dan in Holland waren in Friesland de corrupte en oligarchische Staten en nog in Juli had men er het voorbeeld van Holland en Zeeland gevolgd door die Staten te dwingen de jonge Hendrik Casimir zonder op zijn meerderjarigheid te wachten met het Stadhouderschap te bekleden. De grieven der gemeente werden door de verzamelde predikanten, ten getale van 150, aan de Staten kenbaar gemaakt. Maar de

vijftienjarige Hendrik Casimir kon onmogelijk de rol van zijn neef van Oranje spelen Een beweging tot hervorming der oligarchische misbruiken brak zich baan, die zich om de Stadhouder of zijn moeder (een dochter van Frederik Hendrik) niet veel bekommerde; zij ging voornamelijk van de steden uit. In October zwichtten de Staten en namen

FRANSE GRUWELEN Vier van zestien plaatjes voor de jeugd bestemd, 1690; Atlas van Stolk

een heel constitutioneel programma aan, waarbij de gehate grietmannen van zitting in hun vergadering werden uitgesloten. De nieuwe Staten toonden zich echter onbekwaam de zaken in handen te houden en weldra verenigden de uitgesloten grietmannen zich te Sneek en verklaarden zich ondanks hun afgedwongen aftreden nog de wettige Staten te zijn, zodat Friesland midden in de oorlog, evenals Overijsel tot vóor één of twee jaar, het schouwspel vertoonde van twee elkaar het gezag betwistende Statenvergaderingen. Bemiddeling van de Staten-Generaal werkte niets uit. Pas einde Maart 1673 kwam een schikking tot stand, waarbij de grietmannen feitelijk hun oude positie handhaafden. De hervormingsbeweging was doodgelopen, maar gedurende kritieke maanden had Friesland in de Unie niet meegeteld.

In het najaar van 1672 had Willem III het ogenblik al gekomen geacht om tot het offensief over te gaan. Aanslagen op Naarden en Woerden mislukten echter. In November ondernam Willem een stoutmoedige tocht met heel de ruiterij dwars door Brabant met de bedoeling zich met de Brandenburgs-Keizerlijke troepen te verenigen en Bonn in het Keulse te nemen, hetgeen de Franse verbindingslijn afgesneden en het bezettingsleger in groot gevaar gebracht zou hebben. De vereniging mislukte en de vorst dwong tot terugkeer. Diezelfde vorst gaf aan de Franse bevelhebber in Utrecht, Luxembourg, gelegenheid om over het ijs benoorden Bodegraven in Holland te vallen. De posten daar werden verlaten, zodat de Fransen, toen de dooi plotseling inviel, on-

gehinderd terug konden trekken. Zij bedreven in Zwammerdam en Bodegraven gruwelen, die in het aan invasie ontwende Holland een verbazende indruk maakten en een generatie lang dienst deden om de nieuwe nationale vijand bij het volk te doen haten. Willem III stelde bij zijn terugkeer een voorbeeld aan kolonel Pain-et-Vin, de hoofdschuldige voor het verlaten der posten (ofschoon Königsmarck ook niet vrij uitging); tot tweemaal toe casseerde hij het vonnis van de krijgsraad onder herinnering aan het artikel dat de dood op desertie stelde, en voor de derde maal zelf met burgerlijke gecommitteerden recht doende, zette hij de straf door die hij wenste: Pain-et-Vin werd onthoofd.

Het nieuwe jaar begon dus nog onder dezelfde omstandigheden en de hoop op bevrijding week zelfs verder weg, toen de Grote Keurvorst vrede met Frankrijk sloot. Als lokaas had de Franse diplomatie de vestingen Wezel en Rees gebruikt, die het leger bij zijn opmars in handen gekregen had en welker Staatse bezetting de Keurvorst, de wettige eigenaar, altijd gehinderd had. In Engeland verkreeg de Koning subsidies van zijn Parlement door zijn neiging tot het Katholicisme te verbergen, en ontnuchterend voor allen die in de ernst van Engeland's vijandschap niet geloven wilden, was de rede van zijn Kanselier Shaftesbury, die het *Delenda Carthago* op Holland, ‘door belang en neiging de eeuwige vijand’, toepaste.

De Ruyter in 1673

Weer dreigde die zomer het grote gevaar aan de kust en indrukwekkend was de manier waarop daaraan het hoofd geboden werd. ‘Met grote beweegnis der gemoederen’ hoorden de schepelingen De Ruyter een brief van Zijne Hoogheid voorlezen, waarin deze na zijn leedwezen uitgedrukt te hebben van niet op de vloot te kunnen komen

> en 't vernoegen te hebben van daar bijeen te zien zoveel eerlijke patriotten, die kordatelijk de hand aan het werk slaan om 't vaderland tegens vijandlijk geweld te helpen dekken; (*voortging hun te verzekeren*:) de ogen en de harten van alle de ingezetenen van 't land, ja van de Christen-wereld zijn daarhenen gewend; (*na belofte van beloning voor die zich wel kweten, volgde een bedreiging met de volle rigeur van de artikelbrief, en iedereen wist na het lot van Pain-et-Vin hoe ernstig die gemeend was*:) zodat aan degene die zich lafhartig, en anders als een braaf soldaat en zeeman voor den vijand zal dragen, niets zo gevaarlijk weezen zal als de havenen van den staat, daar hij niet zal konnen ontgaan noch de straffe hand van de justitie noch de vloek en de haat van zijn medeburgers, die op hem zal vallen en blijven.

Enige tijd tevoren was de Prins erin geslaagd een verzoening tussen De Ruyter en Cornelis Tromp tot stand te brengen. Nooit vertoonde hij zich schoner verheven boven de partijen. De Ruyter, de vriend der De Witten, had moeten beleven dat zijn huis door het Amsterdamse gepeupel aangerand werd, terwijl hij zich op zee bevond. Maar de Prins handhaafde zijn opperbevel met kracht en kreeg van de driftige Tromp gedaan, dat die op handslag beloofde zich onder hem te schikken.

In Juni werd bij Schoneveld het hernieuwde wapenbroederschap van de twee zeehelden bezegeld. De Ruyter wachtte met zijn veel kleinere vloot (52 eigenlijke oorlogsbodems tegenover 80 tot 90) de Frans-Engelse daar af en een week na de onbeslist gebleven strijd viel hij zelf nogmaals aan en dreef de vijand terug. Roemrijke dagen, maar zware, en nog was de taak niet volbracht. Begin Augustus verscheen de FransEngelse vloot voor de Maas en zeilde de Hollandse kust langs. Grote onsteltenis heerste opnieuw. De Prins zorgde ijverig voor het in gereedheid brengen van de kustverdediging; daarbij werd ruim van opgeroepen burgers en boeren gebruikgemaakt. Toen men

De Ruyter uit Schoneveld opontbood om nogmaals slag te leveren, was het niet zozeer om een landing te verijdelen - daartegen meende men zich verzekerd te hebben -, maar om de zee vrij te maken voor de handel, voor een Indische retourvloot in het bizonder. Voor Scheveningen, tot waar de vloot opgezeild was, kwamen eerst de Raadnensionaris en de voornaamste marine-deskundige

M.A. DE RUYTER IN 1668. Gravure naar J. Lievensz.

van de Staten, Van Lodesteyn, met De Ruyter en zijn raad overleggen, maar toen de vlootvoogd de verantwoordelijkheid voor een actie, waarin 's lands vloot verloren gaan kon, niet op zich nemen wilde, liet de Admiraal-Generaal zich met een aantal van zijn bevelhebbers aan boord van ‘de Zeven Provinciën’ roeien en verstrekte na krijgsraad De Ruyter volgens diens wens schriftelijke last, mede uit naam van Hun Hoogmogenden. Grote geestdrift maakte zich van de schepelingen meester, toen de oude admiraal hen in het bijzijn van de Prins opwekkend en vermanend toesprak. Dadelijk zette men nu zeil en vond de vijand 21 Augustus bij Kijkduin. Daar begon de moorddadigste van de drie grote zeeslagen uit deze oorlog (de Fransen namen er overigens maar flauw aan deel); een angstige menigte sloeg hem van het duin af gade, terwijl daarachter in volle kerken voor het welzijn van de vloot gebeden werd. De slag eindigde met het wijken van de deerlijk gehavende Engelse vloot. Aan Nederlandse zijde sneuvelden twee vice-admiraals en vier kapiteins, waaronder De Ruyter's stiefzoon. Praalgraven, ereketens en jaargelden bewezen de dankbaarheid der Staten. Van De Ruyter had reeds eerder een Frans minister getuigd:

> de grootste aanvoerder die de zee ooit gezien heeft.

De zee was geopend. Van landing kon geen sprake meer zijn. Toen in éen der slagen enige Franse schepen voor zijn admiraalsschip opzijstoven, had De Ruyter met eenwoordspeling gezegd.

> De vijand heeft nog ontzag voor de Zeven Provinciën.

Het Haags verbond en de ontruiming van het grondgebied

Dat was inderdaad de betekenis van die epische strijd. De Engelsen werden diep ontmoedigd. Pogingen van de Nederlandse diplomatie om de Keizer en Spanje tot nauwer samengaan over te halen werden daarentegen erdoor bevorderd. Het verbond dat in Den Haag tot stand kwam, had een veel wijdere strekking dan de bevrijding van het grondgebied der Staten. Spanje was bereid Frankrijk de oorlog te verklaren (het had

totnogtoe volgens het toenmalig volkenrecht nog slechts als bondgenoot hulp verleend), mits men het beloofde, Frankrijk tot de grenzen;van 1659 terug te dringen; bovendien bedong het Maastricht, dat nu in Franse handen was, voor zich. De betekenis van het Haags verbond was, dat het de twee takken van Habsburg opnieuw verenigde, en de Republiek met hen, in een besliste tegenstand tegen Frankrijk. Van Beuningen en Fagel waren de eigenlijke auteurs van die politiek, waarmee de mogelijkheid van een terugkeer tot De Witt's systeem van evenwicht tussen Frankrijk en Engeland voor een generatie opgegeven werd en waarmee voor even lang een strijd met Frankrijk voor het behoud van de Zuidelijke Nederlanden inzette. Of waren het niet veeleer de omstandigheden, die de keuze, welke De Witt had zoeken te ontgaan, in deze zin voor het Noord-Nederlandse volk beslist hadden? De strijd om het bestaan was éen geweest met die om de Zuidelijke Nederlanden van het ogenblik af dat de graaf de Monterey Den Bosch beschermd en de Louvignies naar de Waterlinie gezonden had.

De nieuwe politiek werd vastgelegd, vóor de twee voorwaarden die zij niet ontberen kon, feitelijk vervuld waren; maar in November 1673 waren de ontruiming van het grondgebied en de vrede met Engeland nog maar een kwestie van tijd.

In September had Willem III nogmaals een aanslag op Naarden gewaagd en ditmaal was die gelukt. In November herhaalde hij toen zijn ruitertocht naar de Middenrijn en in verbinding met de Keizerlijken slaagde hij er in Bonn te nemen; strategische blik en druf spraken uit dat wapenfeit. Luxembourg had reeds bevel ontvangen om zijn hachelijke stelling te verlaten. Als de Keizerlijken meegewerkt hadden, zou Willem hem de terugtocht hebben kunnen afsnijden. In werkelijkheid moest hij tevreden zijn met het terugwinnen van vrijwel heel de vaderlandse bodem. Utrecht werd reeds in 1673 door de Fransen ontruimd, niet zonder dat zij laatste schattingen hieven en gijzelaars meenamen. Een gedeelte der Franse troepen bleef Arnhem en Nijmegen nog bezetten, maar in het voorjaar van 1674 trok ook die macht af, cok hier na zware contributie afgeperst te hebben en toen konden Munster en Keulen de oostelijke provincies evenmin behouden maar sloten vrede. Keulen behield trouwens het volle bezit van de vestingen op zijn gebied,waaruit in '72 de Staatse garnizoenen geworpen waren. Ook tegenover Brandenburg kon de Republiek er in deze omstandigheden niet aan denken haar oude usurpatie te herstellen. De oostwaartse expansie zonk haast ongemerkt voor de bedreiging uit het Zuiden weg. Overigens bleven alleen Grave en Maastricht nog in Franse handen.

Vrede met Engeland

Al in Februari 1674 was de vrede met Engeland getekend. Spanje's optreden had daartoe bijgedragen, want het economisch passieve Spaanse rijk vormde een belangrijke markt voor de Engelse handel, waar deze zijn Nederlandse mededingers geen bevoorrechte positie gunde, zoals uit een Engels-Spaanse oorlog had moeten voortkomen. Het was er ver van, dat Carthago vernietigd zijn zou! In de Noordzee de meerdere in uithoudingsvermogen gebleken, had de Nederlandse Republiek haar overwicht in de koloniale wereld nogmaals gehandhaafd. De Oost-Indische Compagnie had de Engelse handel in de Oost ernstig belemmerd en een expeditie

die Lodewijk XIV al in 1671 had uitgezonden, liep droevig af. Zijn admiraal, De la Haye, had Trinconomale in het Noorden van Ceilon genomen, maar de goeverneur van het eiland, de geduchte Van Goens, had hem verdreven en vervolgens op de kust van Coromandel gejaagd en ingesloten; na een jaar moest De la Haye zich overgeven - dat was in September 1674 - en de 900 man die er van zijn 2000 nog over waren, gingen op Nederlandse schepen naar Europa terug.

In de West had een Zeeuws eskader onder een jonge Evertsen St. Eustatius, dat door de Fransen genomen was, heroverd en was daarna, verenigd met ettelijke Amsterdamse

schepen onder Binckes, voor New-York verschenen. De Engelse goeverneur, Lovelace, capituleerde na weinig meer weerstand dan Stuyvesant negen jaar tevoren. Heel Nieuw-Nederland werd door Evertsen en Binckes in bezit genomen. Het voormalig Nieuw-Amsterdam noemden zij Nieuw-Oranje. Zij lieten de bewoners een eed van trouw aan Hun Hoogmogenden

SPOTPRENT 1674: LODEWIJK BIEDT KAREL GELD AAN OM HEM VAN VREDESLUITEN TE WEERHOUDEN; ATLAS VAN STOLK.

en Zijne Hoogheid zweren; zij stelden een bestuur in op Nederlandse wijs en vormden een schutterij uit de Nederlandse bevolking. Daarna keerden zij met hun prijzen huiswaarts. Burgemeester, schout en schepenen van Nieuw-Oranje zonden nog in Januari 1674 een dringend verzoek om bijstand aan de Staten-Generaal, wier trouwe onderdanen zij zich noemden. Maar in de vredesonderhandelingen eiste Engeland teruggave (de grondslag moest ditmaal niet de *possidetis* maar uit *status quo ante* zijn). Vrede was zulk een dringende behoefte, dat de Staten die eis, even als een oorlogsschatting van twee miljoen gulden, moesten toestaan. Nieuw-Nederland werd dus weer New-York. De Engelse goeverneur aan wie het overgeleverd werd, eiste een eed, waarin geen rekening gehouden werd met de beloften van vrije eredienst en behoud van privilegiën in de capitulatie van 1664. Acht Nederlandse burgers - waaronder enige oud-schepenen van het kortstondige Nieuw-Oranje - protesteerden, maar werden door een bedreiging met confiscatie tot onderwerping gebracht. De West-Indische Compagnie, altijd nog gebukt onder haar oude Braziliaanse schuld, kon nu niet verder. Zij ging bankroet. De Staten-Generaal zorgden ervoor dat haar bezittingen over gingen aan een nieuwe Compagnie, die van de lasten van het rampspoedig verleden vrij bleef.

De tweede vrede van Westminster bevatte ook nog strenge bepalingen omtrent de vlag. Karel II dankte dat alles niet aan zijn eigen oorlogvoering, maar aan het opgaan van de Republiek in haar strijd met Frankrijk. Voor het eerst blijkt hier duidelijk (ofschoon de pre-occupatie met wat in de Zuidelijke Nederlanden gebeurde, reeds aan de gematigdheid bij de vrede van Breda betoond niet vreemd geweest was, en de verwaarlozing van volksplanting in Nieuw-Nederland ten dele aan de oorlog met Spanje toegeschreven worden kan), wat een belemmering in haar koloniale worsteling met Engeland haar continentale ligging voor de Republiek betekende. Wat echter de oude Engelse ambities betreft, als schatting voor visserijrecht, onderzoek op zee, reglement voor de Indische handel, die werden ook op dit tijdstip niet ingewilligd. Ten aanzien van de behandeling van contrabande op zee werden zelfs bepalingen

vastgesteld, die oude Nederlandse wensen van grote handelsvrijheid schenen te bevredigen: dat kwam echter

doordat de Engelsen een periode van voordelige neutraliteit, terwijl de Republiek haar oorlog met Frankrijk voortzette, vóor zich zagen; veel later zouden de Hollanders vruchteloos pogen hen onder geheel andere omstandigheden aan die bepalingen te houden. In ieder geval handhaafde thans na drie oorlogen de Republiek nog steeds haar positie ten opzichte van de andere Zeemogendheid.

6. Wachtend op Engeland

a. De eerste coalitie-oorlog tegen Frankrijk 1674-78

Willem III's macht

De oorlog met Frankrijk werd voortgezet, en om die oorlog te voeren en er de Republiek mee te doen voortgaan, beschikte Willem III over groter macht dan éen van zijn voorzaten had bezeten.

Wij zagen hoe hij in Holland de oligarchie in wezen gelaten, maar haar met aanhangers bezet had. In 1674, nadat ook Grave hernomen was, gaven de Staten van Holland uiting aan de dankbaarheid voor de bevrijding van het grondgebied door het stadhouderschap erfelijk te verklaren. Stelselmatig gebruikte Willem intussen de bevoegdheden van zijn ambt bij de aanvulling der vroedschapscolleges en de jaarlijkse aanstelling van magistraten om zich in de stadsregeringen een partij te vormen. Had Frederik Hendrik zich nog gehouden aan de recommandatie die de stedelijke overheden zelf door ‘stippen’ op de dubbeltallen aangaven, zijn kleinzoon versmaadde het de stadhouderlijke keuze aldus een formaliteit te laten zijn. Maar bij dat alles was hij ver van kieskeurig in zijn middelen van invloed oefenen.

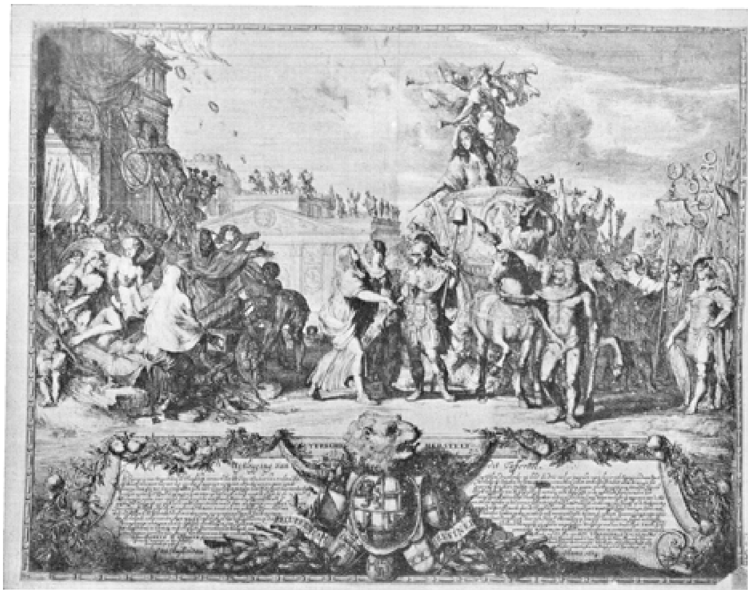
Hij die zelf'n politieke gedachte belangeloos dienen kon, deed om de oligarchie aan zich te onderwerpen op haar laagste instincten roekeloos beroep. Niets boezemde hem belang in dan dat zij zijn buitenlandse staatkunde steunen zou; dat hij haar tot karakterloosheid doemde, merkte hij niet op of telde hij niet. Ofschoon hij ook tal van Hollandse steden aan zich onderwierp, bleef Holland toch - vooral dank zij Amsterdam - betrekkelijk onafhankelijk en veel vollediger vat kreeg hij op de Staten van zijn andere gewesten.

In Zeeland liet hij zijn gezag als Eerste Edele uitoefenen door zijn neef Nassau-Odijck, zoon van Beverweert, lang het zwarte schaap van de familie, en die, in zijn nieuwe positie maatschappelijk gered, zedelijk hoogst verwerpelijke praktijken bleef gebruiken. Odijck bond er de Orangistische regenten onderling en aan zich door een ‘contract van correspondentie’ - later meer daarover -, maar toen Middelburg zich nog een zekere onafhankelijkheid aanmatigde, kwam de Stadhouder zelf het driftig onderwerpen. Aanleiding daartoe was een kerkgeschil. Steeds hadden sedert Maurits de meeste orthodoxe predikanten Oranje tegenover de Staten verheven. Voor het eerst sedert Maurits beantwoordde nu een Prins van Oranje die neiging van harte. Van de lessen van Ds. Trigland en Prof. Bondius had Willem III een vast geloof in de predestinatie overgehouden; maar bovendien waren de Voetianen politieke aanhangers, de Coccejanen niet slechts rustverstoorders in de kerk, maar politieke tegenstanders. In 1677 werd te Middelburg een Coccejaans predikant, Momma,

beroepen. Uit het legerkamp aangesneld dwong Willem III het ontslag niet alleen van Momma, maar van nog een ander predikant Van der Wayen, af en zuiverde vervolgens de magistraat van hun aanhangers. Die hevigheid is karakteristiek. Er is geen sprake van dat hij hier een verdrukte meerderheid beschermde; de stadsregering was gesteund door de burger krijgsraad en ogenschijnlijk door de openbare mening. De Stadhouder trok eenvoudig zijn eigen partij met geweld voor.

Zijn meeste macht in heel de staat had hij zich in Utrecht, Gelderland en Overijsel verworven. In Utrecht was het wegtrekken van de Fransen het sein geweest voor een request vanwege de Voetiaanse partij tegen de zittende regering. 'Goed kerks goed

Prins', en de heren die juist de ondankbare taak van met de bezetter te leven ten einde gebracht hadden, werden zonder complimenten opzij geschoven. Aan verzet was natuurlijk geen denken. De 'papisten' zelf, wie de dom onmiddellijk weer, en vrij hardhandig, ontnomen was, wilden de ijverigsten zijn bij het oprichten van een triomfpoort

UIJTRECHT HERSTELT Zinneprent Atlas van Stolk

om de Prins te verwelkomen; 'met Simei,' zoals de bijbelvaste Utrechtse Gereformeerde Booth in zijn dagboek aantekent.[1] Voetius, die de dankpredikatie in de herwonnen dom gehouden had op de tekst Psalm 126, 1 en 2, - Voetius en zijn partij triomfeerden.

Maar het bleef er niet bij, dat het personeel van Staten en stadsregering veranderd werd, een regeling werd ingevoerd, behalve in Utrecht ook in Gelderland en Overijsel, waardoor alle politieke colleges op een tot dusver ongehoorde manier van de Stadhouder kwamen af te hangen. Toen in 1673-4 de Fransen en hun bondgenoten die drie gewesten ontruimden, stonden de andere in beraad of zij hen wel zonder meer en op de oude voet weer in de unie zouden toelaten. Willem III verleende hun toen zijn machtige bescherming, maar in ruil verkreeg hij voor zichzelf de zogenaamde regeringsreglementen, waarbij hij onbeperkt meester werd over vrijwel alle politieke benoemingen in de drie gewesten. Hun Staten en hun gedeputeerden in de Staten-Generaal werden daardoor nog veel onherroepelijker dan dat in de latere jaren van Frederik Hendrik en onder Willem II het geval was geweest, de creaturen van de Stadhouder. De adel van die ge-

1) Vg1. II Samuel 19 vs. 16 vlgg.

westen zag toch al, evenals toen, de opperbevelhebber, die over promoties beschikte, naar de ogen. De steden waren er nu ook onderworpen. Van enigerlei zelfstandigheid was geen sprake meer. Maar zo de Prins het middel van burgerrequesten niet versmaad had, hier zo min als in Amsterdam diende hij de democratie. De regenten, die van hem kwamen af te hangen, bleven tegenover de onderzaten heer en meester. Dat maakte het systeem van de regeringsreglementen dubbel funest.

Toch kreeg Willem III mèt die uitbreiding van zijn gezag een herinnering aan de grenzen die de Nederlandse traditie hem stelde. De Staten van Gelderland, er op uit hem hun aanhankelijkheid te tonen, boden hem de soevereiniteit, de hertogelijke waardigheid, over hun gewest aan. De Prins, die deze verheffing uit de handen der vijanden niet had willen aannemen, begeerde ze op zichzelve. Maar eerst wendde hij zich tot de andere gewesten om hun mening. Utrecht, in hetzelfde parket als Gelderland, was vóor, maar Holland en Zeeland waren beslist tegen, en het was hier niet enkel de oligarchie die de republikeinse leus tegen het eminente hoofd en de menigte welker lieveling hij was, moest verdedigen; de oligarchie kon zich naar waarheid op de gehechtheid der menigte aan de overgeleverde staatsvorm beroepen. De Prins wees het aanbod dus van de hand, maar hoezeer de republikeinse argwaan hem griefde, blijkt uit zijn openlijk antwoord aan de Staten van Zeeland. Die hadden hem gewezen op

> het loffelijk exempel van Gideon, den richter Israëls: als hem in zijnen tijd gelijke opdracht door Godes volk wierde gedaan tot een dankbaarheid, dat hij haar zo gelukkelijk uit der Medianieten handen en slavernije verlost hadde, gelijk ook nu door uwe Hoogheids hand zoveel heil aan het vaderland is toegebracht, (*had hij, Gideon, ze afgewezen*).

De Prins betwijfelde de toepasselijkheid van die vergelijking met de schampere (en hoogst onbillijke) opmerking, dat men zich in 1672 de naam van Godes volk onwaardig getoond had door zich te willen overgeven aan een vijand die de gereformeerde godsdienst onderdrukt zou hebben. De uitsluiting die hij vóór den oorlog ondergaan had, beschreef hij nog met bitterheid als een onrecht. De toenmalige machthebbers, zei hij met een duidelijke toespeling op het onderhavig geval:

> ontzagen haar niet die zaken, die tot onze kleinheid en verdrukkinge wierden ter hand genomen, te baptiseren met de naam van Vrijheid en de Privilegiën van 't Vaderland voor te staan, even als of wij diegene waren, die men voor onderdrukkeren van dezelve vrijheid of privilegiën had moeten aanzien, daar (*waar*) die voorstanders van de vrijheid en privilegiën inderdaad en waarheid maar voorstanders van haar eigen grootsheid en aanzien waren.

Willem III toont zich in zo'n stuk niet van zijn beste kant, geen nationaal leider maar een fel partijman. Heel het beeld van zijn binnenlandse politiek is onverkwikkelijk. De oude regentenoligarchie bestond onveranderd voort, maar haar beste eigenschappen, haar gevoel van verantwoordelijkheid en van eigenwaarde, werden ondermijnd door een systeem, waarbij het vóor alles nodig was zich tegenover de Prins, of de weinig bewonderenswaardige gunstelingen door wie hij zich in de

onderscheiden provinciën vertegenwoordigen liet, gedwee te betonen. Werkelijke oppositie, oppositie in politieke vorm als onderscheiden van puur persoonlijke intrigues, kon eigenlijk alleen Amsterdam nog voeren, dat, voorlopig met Willem III samenwerkend, ook nu zijn zelfstandigheid gaaf bewaard had.

Wat de verwezenlijking der Voetiaans-Orangistische gedachte betreft, het duidelijkst ziet men, dat orthodoxie nu veel dwingerder dan tevoren aan de kerk en aan de uni-

versiteiten werd opgelegd. Te Leiden scherpten Curatoren herhaaldelijk de herinnering aan de resolutie van 1656 tegen het Cartesianisme in. In 1675 drongen verschillende classes bij hen op maatregelen aan tegen de 'ergerlijke nieuwigheden' en 'aanstotelijke leringen'. waarmee 'vele weelderige verstanden' de jeugd van het spoor leidden en de religie in gevaar brachten, -

> de religie, het waarachtige palladium en de kostelijke schat, die de grote God in den boezem van den staat tot hare behoudenisse zo gunstelijk heeft gedepositeerd.

Met Fagel en Willem III zelf werd overleg gepleegd, waarvan een verbod door Curatoren om een twintigtal stellingen te behandelen het gevolg was. Toen de oude Heidanus hierover - onder zijn eigen naam en in het Nederlands! - ver van malse *Consideratiën* in het licht gaf (hij sprak van 'snode inquisitie, beter na de lucht van Romen en Spanjen als na de Nederlandse aard ruikende'), werd hij uit zijn ambt ontslagen, een beslissing waarvan Curatoren meteen kennis gaven aan de Stadhouder, zich beroepende op de brief waarmee hij hen tot krachtig optreden had vermaand.

Door zulk gebruiken van de sterke arm raakten de beste tendenties van de Orangistische beweging gedurende het tijdvak van 's Prinsen uitsluiting, de gezond-democratische en de idealistisch-religieuze, in het gedrang. Wanneer ik zoëven sprak van een triomf der Voetiaanse partij, dan moet er toch aan toegevoegd dat haar beste vertegenwoordigers zelf zich dra bitter teleurgesteld voelden. Lodenstein was nog maar kort uit de Franse gijzeling voor de laatste aan Utrecht opgelegde schatting teruggekeerd, of hij vond evenveel reden tot klagen en toornen als vroeger. Er mochten nu voor kerks doorgaande heren op het kussen zitten, in de grond was er niets veranderd. De kerkelijke goederen werden evenzo gebruikt, of misbruikt, als onder de Wittianen; de nieuwe heren matigden zich dezelfde inmenging in de zaken van de kerkeraad aan. En toen Lodestein in een preek geheel als vroeger met de kerkelijke tucht dreigde:

> (*Stelling*:) De overheden hebben in de kerk niet (*niets*) te zeggen.
> (*Tegenwerping*:) Maar die en kan men niet tegenstaan.
> (*Antwoord*:) Kan men die niet van het Sacrament houden?

toen besloten de Staten van Utrecht, geheel als vroeger, de heren van de stad te verzoeken om de prediker voor zich te ontbieden en over 'de voorszeide dédaigneuze expressiën ende onbetamelijke licentie van spreken' verantwoording te eisen.

Wat de orthodoxen en Willem III het nauwst tezamenbracht, dat was de oorlog. Met volkomen oprechtheid had dat strijdbaar en van de staatsgedachte doortrokken geloof de oorlog omhelsd. De Fransen werden nu de vijanden Gods zo goed als vroeger de Spanjaarden (of voor Van Goens de Portugezen) het geweest waren, en het te beoorlogen plicht. Zo goed als de predikanten in Vlaanderen's nood haast een eeuw tevoren leerden 'dat God zijn hulpe belooft den koningen ende heren, die in zijne vreze zullen wandelen,'[1)] zo meenden Lodenstein en kerkeraden en synoden nu, dat rampen en nederlagen met strengere 'reformatie' van het godsdienstig leven tegengegaan moesten worden. Omdat zij ijverig voor de oorlog waren, steunde

1) Zie deel I, blz. 277.

Willem III de orthodoxen niet minder dan omdat hij zelf orthodox was. Maar betrouwbaarder nog dan orthodoxie achtte hij afhankelijkheid, en geen wonder, want na 1674 werd de oorlog zo impopulair, dat zelfs de orthodoxen wankelden.

De oorlog en de vrede **(*van Nijmegen*, 1678)**

De oorlog toch was in 1674 een geheel andere oorlog geworden. Frankrijk, verlaten

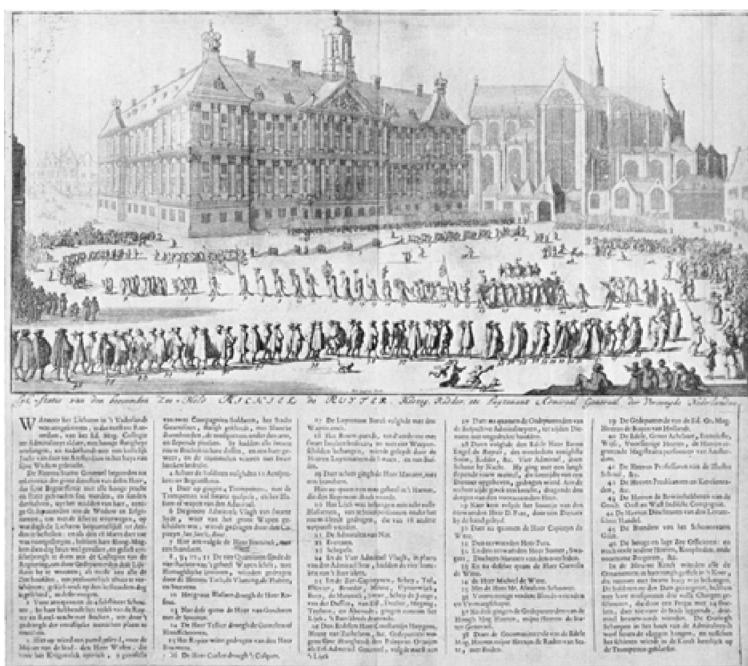
door zijn bondgenoten Engeland, Munster en Keulen, ver van een gemakkelijke verovering van de Republiek te kunnen voltooien, vond zich omringd van een ganse Europese coalitie. Die coalitie beraamde grote plannen voor invasie en herovering: het was gemunt op de gebieden bij Frankrijk ingelijfd volgens de vredes van Aken, de Pyrenaeën en Munster, dat wil zeggen

't Jaar 1677.
Tegens Donderdag den 18 Maart,
Word UE. ter begravenis gebeden met het Lijk van
MICHIEL DE RUYTER,
HERTOG, RIDDER &c.
Lt. ADMIRAAL GENERAAL
van Holland en Westvriesland.
Op 't Nieuwe Waals Eyland, als Vriend in huys te komen; om ten een uur precijs uyt te gaan na de
NIEUWE KERK.
UE. *Naam zal gelezen worden.*

Kortrijk, Oudenaarde, Thielt (Vlaanderen), Waals Vlaanderen (Rijsel), Ath, Le Quesnoy en Asvesnes (Henegouwen), heel Artois, benevens Roussillon in het Zuiden en de Elzas in het Oosten. Maar de Franse expansiekracht bleek niet zo gemakkelijk te stuiten. De Franse diplomatie vond nieuwe bondgenoten (ten dele trouwens reeds oude!) in een nog wijder kring om de belagers van het koninkrijk heen: Zweden, Polen, de Hongaarse rebellen tegen het Weense despotisme, Turkije; in 1675 trok Lodewijk zich een opstand van Messina tegen het Spaans gezag aan; een Nederlandse vloot moest naar de Middellandse Zee om met de Spaanse die Franse ondersteuning af te weren; in 1676 sneuvelde De Ruyter hier. - Zijn begrafenis te Amsterdam werd tot een grootse hulde aan de zeeheld, die een zo bij uitstek nationale fguur was geworden. - Evenzeer moest Cornelis Tromp Denemarken gaan steunen tegen Zweden. Zodoende werden de bewegingen der coalitie niet weinig belemmerd, maar reeds in 1674, toen zich die afleidingen nog niet deden gevoelen, bleek, dat uit zichzelf de aanvalskracht van een coalitie zwak is tegenover de verdediging van éen goed samenhangend geheel.

Lodewijk was in dat gevaarlijk jaar zijn vijanden vóor, door nogmaals de in 1668 teruggegeven Franche Comté te veroveren; daarna hield Turenne de Keizerlijken en Brandenburgers bezig, terwijl Condé de Noordgrens verdedigde. Hier hoopte Willem III aan het hoofd van een drieledig leger, Nederlands, Keizerlijk en Spaans, door te breken. Van de 70.000 man die de Staten toen in dienst hadden, was een dertigduizendtal voor het veldleger vrij gemaakt. De graaf de Monterey had weinig meer dan een derde daarvan op de been kunnen brengen, maar schikte zich toch met tegenzin onder het bevel van een jong en onbeproefd Prins, die hij ook in stand nauwelijks als zijn meerdere beschouwde; maar veel ergerlijker was de houding van de Keizerlijke bevelhebber, De Souches, die maanden lang weigerde met zijn 24.000 man de Maas over te steken om zich bij het hoofdleger te voegen: zo was het seizoen al grotendeels verstreken, eer Willem III doen kon waar hij naar haakte, Condé tot een veldslag dwingen. De zekerheid van het optreden van die altijd nog maar 23-jarige, tenger en zwak van gestel, is verbazend, en treffend is het contrast van zijn hartstochtelijke doortastendheid met de aarzelende bedachtzaamheid van zijn

grootvader. De veldtocht van 1674 is de eerste van een lange reeks die hij in de Zuidelijke Nederlanden leiden zou, - in samenwerking

DE BEGRAFENISSTOET VAN DE RUYTER OP DE DAM (uit: Svlvius, Historiën onzes Tijds, I, 1685)

met de Spanjaarden, zoals Frederik Hendrik er tégen de Spanjaarden geleid had; - en zozeer als de laatste op belegeringen uit was en treffen in het open veld vermeed, zozeer zocht Willem III de vijand, zelfs tegen bondgenootschappelijke tegenwerking in. 11 Augustus 1674 kwam het zo tot de slag bij Séneffe. 't Werd een moorddadige dag, de jonge veldheer won lauweren, maar geen zege werd behaald. Willem III wilde de inval toch nog wagen; een belegering (van Oudenaarde) was àl waar hij De Souches toe krijgen kon, maar Condé brak die spoedig op. Razende tegen de Keizerlijke aanvoerder trok de Prins huiswaarts, maar wist vóor de troepen in de winterkwartieren moesten, Grave nog te nemen.

In 1675 stond de kans op een offensief tegen Frankrijk al veel minder gunstig. Integendeel wisten de Fransen zich in het (eigenlijk onzijdige) Luikse van Hoey en de citadel bij Luik meester te maken, waardoor zij de verbinding van de bondgenoten onderling ernstig bemoeilijkten. Van de vooruitgeschoven posten Oudenaarde en Thielt uit, die zij sedert 1668 bezaten, brandschatten zij heel Oost- en West-Vlaanderen, tot er in 1676 met het Land van Waas, de Kasselrij van Oudenburg en andere districten geregelde contributie-verdragen gesloten werden. Louvois, Lodewijk's hardvochtige minister van oorlog zorgde voor strenge uitvoering.

> Gij moet geen gelegenheid verzuimen (*zo schreef hij* 7 *September* 1676 *na ontvangst van een rapport over 'executies' door brandstichting in het land van Waas aan de generaal ter plaatse*) om die streken te kwellen, totdat de bewoners het verschuldigde geheel hebben opgebracht. De Koning twijfelt er niet aan of gij hebt van het lang verblijf van de hertog van Villahermosa (*de opvolger van Monterey*) op de grote straatweg (*van Brussel*) gebruik gemaakt om nogmaals in de districten van Waas, Dendermonde en Oudenburg van Gent te doen branden en gevangenen maken.

Het spreekt vanzelf dat de zo geteisterde streken hun wettige heer weinig meer opbrengen konden, en de nieuwe landvoogd verkeerde in nog groter geldmoeilijkheden dan zijn voorganger. De droom van een terugdringen van Franse expansie was vervlogen. Integendeel zag Spanje, dat in 1674 de Franche Comté al verloren had, nu ook in de Nederlanden zijn eigen bezit afbrokkelen. In 1676 veroverden de Fransen Condé en Bouchain; daardoor kwamen Valenciennes en Kamerijk, door de inlijvingen van 1659 en 1668 al van weerskanten ingeklemd, geheel onhoudbaar te liggen. In 1677 ging de eerste van die plaatsen dan ook aanstonds verloren; niet alleen Kamerijk, ook St. Omaars bedreigden de Fransen daarop. Maar Willem III, die iedere zomer tot zijn hartzeer met een te zwak of te langzaam leger heenenweer getrokken had (in 1676 had hij nog vruchteloos beproefd Maastricht te hernemen), dwong nu, in hoofdzaak met het Nederlandse leger alleen, bij Kassel een slag af (11 April). Het werd een ernstige nederlaag. Al de geestkracht van de bevelhebber, wiens zucht tot aanvallen zelfs in het oog van Waldeck op roekeloosheid begon te lijken, werd vereist om het Staatse leger te redden; stoute ondernemingen die hij later in het jaar nog waagde, liepen op niets uit: de Fransen waren in een besliste meerderheid en de oorlog raakte tot zijn crisis.

In de Republiek was hij al lang impopulair. Vier veldtochten waren sedert de bevrijding van 't grondgebied gevoerd. De financiën kraakten onder de zware druk

en tegelijk zag de Hollandse koopmansstand met lede ogen aan, dat de Engelsen - die dit bij hun vrede-sluiten in 1674 zeer goed voorzien hadden - zich inwerkten waar hun mededingers de toegang versperd werd. Daar kwamen de verliezen die de Duinkerker kapers, - nu in dienst van Frankrijk zoals vroeger van Spanje, de Nederlandse handel toebrachten nog bij. Jan Bart werd een bekende figuur:

> een vroom en goedaardig man, en niet zo bitter paaps als de anderen
> (*zo beschreef*

hem een Noord-Hollandse jongedame, die op zijn schip gevangen was geweest en er een priester ontmoet had, wiens kerk eens door haar vader als schout van Hoogwoud gesloten was geworden.)

Had men van al die inspanning en die opoffering tenminste resultaat gezien! Maar de hulpeloosheid van de Spanjaard en de onverschilligheid van de Oostenrijker bleken al schriller; de verdediging van de Zuidelijke Nederlanden rustte op het Staatse leger alleen en dat vermocht de Fransen niet te beletten telkens verder te dringen. En hoe gemakkelijk maakte Lodewijk XIV het de Staten om zich van hun teleurstellende bondgenoten los te maken!

Al in 1675 was er onder Engelse bemiddeling tot een algemeen vredescongres besloten; in het begin van 1676 ontmoetten Fransen en Staatsen elkander te Nijmegen; op het eind van het jaar kwamen ook de vertegenwoordigers der bondgenoten schoorvoetend derwaarts. Want jammerlijk als hun prestaties waren, naar vrede hadden zij geen oren en wat hen naar Nijmegen trok, was enkel de vrees dat de Staten tot afzonderlijk sluiten met Frankrijk mochten overgaan. Inderdaad wendden de Franse diplomaten - de oude d'Estrades was er, en een nieuwe man, d'Avaux[1] - al hun kunsten aan om de Staten - vertegenwoordigd door Van Beverning - daartoe te bewegen. Wat een ommekeer sedert 1672, toen de ondergang der Republiek de inleiding worden moest tot de verovering van de Spaanse Nederlanden. Nog streefde Lodewijk hetzelfde doel na, maar vond zich genoopt tot zijn eerste taktiek weer te keren en de Republiek, zoals het luidde, tot de oude vriendschap terug te winnen. Daartoe bood hij een gunstig handelsverdrag (de economische politiek van Colbert werd aan de expansie-politiek opgeofferd) en zelfs de teruggave van Maastricht, dat Willem III in 1676 met de wapenen niet had kunnen veroveren. En hij eiste niet eens, dat men hem in ruil daarvoor heel de Zuidelijke Nederlanden in éen keer van Spanje zou laten afnemen. Hij verklaarde zich zelfs tot teruggave van een deel van wat hij al in handen had bereid.

Hoe verleidelijk moesten die aanbiedingen aan de Nederlandse staatlieden voorkomen! Als zij er zo lang weerstand aan boden, was dat vooral toe te schrijven aan de invloed van de Stadhouder.

Ter verdediging van de oorlogspolitiek, welke Willem III, zoals voorheen Maurits en Frederik Hendrik, tegen groeiende oppositie belichaamde, werd veel gesproken van de dankbaarheid verschuldigd aan bondgenoten die de Republiek in 1672-3 van de ondergang gered hadden en van de verplichtingen die zij bij het Haags Verbond tegenover hen op zich genomen had. Maar die overwegingen vormden niet de eigenlijke beweegreden van Willem III; daardoor was hij persoonlijk te velde door de Keizerlijken en de Spanjaarden te slecht behandeld en had van hun nalatigheid in het nakomen van hun eigen verplichtingen te zeer geleden. Toen de Spanjaarden tijdens het beleg van Maastricht in 1676 er al op aasden, dat die stad hun na de inneming (die overigens achterwege bleef) volgens het in 1673 overeengekomene zou worden uitgeleverd, schreef de Prins uit het legerkamp aan Fagel:

> Ik moet UED. bekennen, dat de Spaanse niets van ons en meriteren en op dat subject veel is te zeggen. Ik en zoude niet menen, dat men dat brokje zo uit de hand behoorde te laten wringen.

1) Zoon van de op blz. 449 van deel I genoemde.

Maar Willem III was er zich van bewust, dat tegen het gevaar van Frankrijk's opdringen in de Zuidelijke Nederlanden alleen het samengaan der Europese mogendheden een dam opwerpen kon. Al bleek ook de bestaande coalitie nog te zwak, hij wilde tot elke prijs verhoeden dat zij door afzonderlijk uittreden van de Republiek verbroken

worden zou; en bovenal zolang er kans scheen, dat Engeland uit zijn onzijdigheid komen zou om haar te versterken. Door alles heen hield hij, en hield trouwens iedereen die de Europese situatie begreep, het oog op Engeland gevestigd. De Engelse politieke opinie zelve. zogoed als de Nederlandse, was overtuigd dat de Republiek in afhankelijkheid

SPIEGEL
VAN
Ondankbaarheit en Wreetheit,
Vertoont in de
Mishandeling van de Heeren Gebroederen
DE WITTEN,
In den Hage den 20. Augusti, 1672.

Op't beschuldigen vanden Heer Ruard *door de Barbier.*

Manhaften Held! die vast uw glori zaagt vergrooten,
Door 't overwinnen van twee Koninglijke Vlooten;
De Nijd niet magtig te beknabbelen uw eer.
Verwekt een Leugen-geest, en stort u zoo ter neer.

Op't vangen vanden Heere Ruard.

Een zegewagen past uw dapp're Heldedaden:
D'ondankbaarheid derft u met boeijens overladen.
De Godsvrucht staat verbaast, en roept met diep gezugt:
Die voor de vryheid vocht, mist nu de vrye lucht.

A Op

Bladzijde uit een pamflet: HET ZWART TOONEELGORDIJN, opgeschoven voor de Heeren Gebroederen C. en J. DE WITT; 1676.

van Frankrijk geraken zou, als Frankrijk de tussenliggende Nederlanden bemachtigde. Zou die opinie, zou het Parlement, niet in staat zijn Karel II te dwingen Lodewijk halt toe te roepen? Daarop hoopte Willem III, daarom vervolgde hij liever vanjaar tot jaar zijn uitzichtloze veldtochten dan in een ontijdige vrede toe te stemmen.

Voor hem was sedert 1672 het Franse gevaar een realiteit die heel zijn politiek denken beheerste; de vrijheid en het Protestantisme zag hij bedreigd, en hij zag dat alles in zijn wijder Europees verband. Voor hem was het een natuurlijke staatkunde, het was plicht, dat de Republiek zich gedurende onbepaalde tijd in de bres van de algemene situatie zou uitputten. Zelfs voor medestanders die zijn inzicht deelden, die niet minder dan hij met wijde politieke berekeningen en Europese overwegingen vertrouwd waren, werd die eis soms te zwaar. Fagel, maar vooral Van Beuningen, hadden ten slotte met de practische noden en begrenzingen van de Hollandse maatschappij te nauwe aanraking onder alle omstandigheden voor de hoogste staatsmanswijsheid te kunnen houden. Voor de menigte was Willem III's politiek geheel onverstaanbaar. Voor haar was het gevaar geweken in 1673-4. De zoveel vergende worsteling werd daarna voor al te verre en speculatieve doeleinden gevoerd, en al preekten de dominees ook tegen Frankrijk zoals vroeger tegen Spanje, er was nog geen traditie van vijandschap en het zou nog jaren duren, vóor Lodewijk XIV niet alleen als de onverzadelijke veroveraar maar als de uitroeier van het Protestantisme verschijnen ging. Het onmiddellijk geschil over een paar vestingen op de Zuidgrens van de Zuidelijke Nederlanden kon niet zo treffen als onder Frederik Hendrik de oorlog op de eigen frontieren, ter herovering van de eigen gewesten, gedaan had. Maar bovendien, men kon de last haast niet meer torsen. In Amsterdam

had een belastingoproertje plaats. Willem III, in 1674, na de verovering van Grave, met uitbundige verering in Holland verwelkomd, ('de grote afgod der Hollanders,' zoals de geestdrijver Rothe, maar die hiermee zijn Amsterdamse patriciërsafkomst staafde, toen al gesmaald had), werd nu met stijgend ongeduld gegispt als de eerzuchtige, de door hartstocht verblinde, die de vrede tegen-

hield. Al luider lieten de vereerders van de nagedachtenis van De Witt zich horen.

Het ontbrak de jonge Stadhouder niet aan de geestkracht nodig om het gemurmureer te trotseren, en van de macht, die hij naar wij weten bezat, ten volle gebruik te maken. Maar het was bedenkelijk dat hij op Amsterdam niet meer rekenen kon. Bezorgdheid voor de republikeinse staatsvorm, en eenvoudigweg menselijk zelfgevoel, zowel als twijfel ten opzichte van 's Prinsen oorlogspolitiek brachten een zodanige verwijdering teweeg, dat er in politieke kringen al van de mogelijkheid van een herhaling van Willem II's aanslag gefluisterd werd. In 1677 sloten toen Valckenier en Hendrik Hooft, de leider van wat er sedert de wetsverzetting aan oppositie overschoot, een formele verzoening. Van Beuningen, die in 1672 zo van heler harte met de Prins samenwerkte, neigde nu tot verzet. Zoals de volksstemming was, kon het krachtig voorgaan van een machtig lid van Holland de vrede zelfs tegen de Prins doorzetten.

Maar juist toen deed er zich hoop op voor Willem III's politiek. Het Engelse Parlement sprak zich krachtig uit, dat het behoud van Vlaanderen een Engels belang was. Karel II scheen onder pressie van zijn minister Danby tot een koersverandering te besluiten. Willem werd naar Engeland genodigd om de oudste dochter van de Hertog van York, 's Konings broer en de vermoedelijke troonopvolger, te trouwen. Zodoende hoopte Karel zijn neef nauwer aan zich te binden: hij had diens aanzien bij het Engelse volk als protestantse held leren vrezen. Willem zag in het huwelijk integendeel een onderpand van 's Konings anti-Franse voornemens. Een verbond tussen Engeland en de Republiek kwam tot stand. Engelse troepen landden te Oostende (niet zonder argwaan van de kant van Spanje) en de Engelse bemiddeling nam een voor Frankrijk dreigende toon aan.

Maar Karel II was voor zijn neef geen betrouwbaarder bondgenoot dan hij het voor De Witt geweest was. Weldra liet hij zich door Lodewijk afkopen en het is de vraag of al zijn toebereidselen enige andere bedoeling gehad hadden dan om zijn prijs op de Franse markt op te drijven. Voor Willem III was dit een bittere teleurstelling. Het tastte ook zijn positie binnenslands ernstig aan, want het Engelse huwelijk, dat men kon toejuichen als het werkelijk Engelse hulp tegen Frankrijk verzekerde, was zonder dat enkel een bron van impopulariteit. De Hollandse regenten herinnerden zich Willem II's huwelijk al te wel. Ook de Engelse oppositie beschouwde de Prins nu als ingelijfd bij de Stuarts, precies wat Karel gewild had. De Fransen hadden ondertussen de veldtocht van 1678 al geopend met de verovering van Ieperen en Gent, heel Vlaanderen lag binnen hun greep. Verraden door Engeland, niet gesteund door Spanje, had de Republiek toen geen keus meer en Van Beverning, persoonlijk naar Lodewijk's legerkamp te Wetteren gereisd, prees zich gelukkig dat de grote Koning bij zijn vorige gematigde vredesvoorwaarden, ook ten opzichte van de Spaanse Nederlanden, volhardde.

Vóor de wapenstilstand die aldus tot stand kwam, in een vrede veranderd werd, raakte nog eens alles in opschudding, omdat Lodewijk pretendeerde de beloofde teruggave van gebied in de Nederlanden uit te stellen, tot zijn bondgenoot Zweden Pommeren teruggekregen had van de Grote Keurvorst. Woede laaide op in Engeland zowel als in de Republiek en een nieuwe toenadering tussen die twee scheen de inleiding te worden tot nieuwe oorlogsinspanning. Maar Karel II speelde weer hetzelfde dubbele spel. De Staten durfden wat Van Beverning bereikt had, niet in de waagschaal stellen. Toen de Fransen hun *chicane* opgaven, grepen zij gretig toe. Het verbond met Engeland bleef een ijdele vorm; 10 Augustus werd tussen de Staten en

Frankrijk te Nijmegen de vrede getekend. Willem III, die met het oorlogsgerucht weer vol ijver te velde getrokken was, leverde een paar dagen naderhand slag bij St. Denis in de hoop Bergen (in Henegouwen) te ontzetten; in de hoop misschien meer nog de vrede overhoop te werpen; hij wist officieel niet dat die gesloten was; maar de vrede hield stand. Hij werd spoedig gevolgd door een vrede tussen Frankrijk en Spanje op de voorwaarden, die door de Staten be-

VREDE VAN NIJMEGEN; 1678. Uit Sylvius, *Historien onzes Tijds*, I; 1685.

dongen waren. De andere bondgenoten, Brandenburg en Oostenrijk vooral, mochten zien hoe zij hun zaken beredderden, en klaagden hemelhoog over de zelfzucht en ondankbaarheid der Republiek.

Spanje zelf, dat met Franche Comté een goed deel van het gelag moest betalen, was matig tevreden; en zelfs gegriefd, omdat de Republiek Maastricht terug ontving en niet uitleverde. De Staten betoogden daarentegen, dat zij die verplichting dubbel en dwars vergolden door wat zij voor Spanje elders in de Nederlanden van Frankrijk hadden terugbekomen.

Behalve het pas veroverde Gent ontruimden de Fransen ook de verst vooruitgeschoven posten van de ondragelijke regeling van 1668, Kortrijk, Thielt, Oudenaarde en Ath. Daarentegen behielden zij aanzienlijke nieuw veroverde brokken: St. Omaars en een hele hap uit het Dietse Vlaanderen, van Kassel en Belle tot Ieperen en Roesselare; dan Kamerijk en hele stukken van Henegouwen, met Valenciennes en Maubeuge.[1)] Uit Diets oogpunt is het van belang op te merken, dat Frankrijks veroveringen bij de drie vredes van 1659, 1668 en 1678 (half Henegouwen, heel Waals Vlaanderen, heel Artois) de Waalse bevolking van de Spaanse Nederlanden tot op minder dan de helft terugbrachten. De Dietse streek was ook wel aangetast, maar zoals wij later zien zullen, werd dat na de Spaanse Successie-oorlog weer goeddeels ongedaan gemaakt, terwijl Frankrijk zijn Franssprekende aanwinsten bijna geheel behield. Voor de toekomst van het Nederlandse element in wat eenmaal België zijn zou, was die verandering in de ethnische proporties van onschatbare betekenis.

Terwijl overal in de Republiek uitbundige vreugde werd bedreven, trok Willem zich mokkend terug op zijn landgoed te Dieren om er in eenzaamheid te jagen. Onze geschiedschrijvers hebben de vrede van Nijmegen meer dan eens als een monument van koopmanskortzichtigheid beschreven. Ten onrechte. Al was zeker het lokaas van het Franse handelsverdrag voor velen onweerstaanbaar, de belangen van de staat bij de Zuid-Nederlandse barrière (men begon die term omstreeks deze tijd te gebruiken)waren niet vergeten. Het alternatief van doorvechten zou bij de onbetrouwbaarheid van Karel II enkel tot verder afbrokkelen van Spanje's bezit in de Nederlanden hebben kunnen leiden. Fagel, Van Beverning en de Amsterdammers toonden bij de vredesluiting van 1678 wijs beleid.

b. Amsterdam houdt een ‘ontijdige oorlog’ tegen

De Luxemburgse kwestie

Dat neemt niet weg dat de Europese situatie die door de vrede geschapen werd, voor Lodewijk XIV hoogst gunstig en voor de toekomst van de Nederlanden vol gevaren was. In hun angst voor de noordwaartse uitbreiding van Frankrijk hadden de Staten zich om de oostwaartse niet bekommerd; en de anti-Franse coalitie lag aan stukken; vooral Brandenburg, tegen Zweden in de steek gelaten, was vertoornd en ging tot het Franse kamp over. In Engeland raakte de Koning met zijn Parlement over de anti-katholieke drijverijen van Oates en de poging om de nu openlijk katholieke Hertog van York van de opvolging uit te sluiten zozeer in onmin, dat er van dat land

1) Vgl. *hiervóor*, blz. 25.

minder dan ooit steun te verwachten was. Wel poseerde Karel nog als de beschermer van Spanje, maar onderdehand liet hij zich weer door Franse subsidies omkopen om Lodewijk's aanslagen te begunstigen.

Voor Lodewijk XIV was de vrede van Nijmegen niets dan een springplank voor nieuwe veroveringen. Zeker van de onmacht van zijn vijanden durfde hij door uitspraken van zijn eigen gerechtshoven ('parlements') uit de artikelen der onderscheiden gedurende zijn regering gesloten vredestractaten het recht op nieuwe annexaties afleiden en ze op

eigen gezag uitvoeren zonder zelfs de omslag van een oorlogsverklaring, en de benadeelde partijen zelf lieten hem temidden van groot diplomatiek gekakel begaan. De voornaamste van die ‘réunions’ was Straatsburg, in October 1681. Intussen onderhandelde hij aan één stuk door met het ongelukkige Spanje over schadevergoeding, die hij beweerde dat hem voor de ontruiming van Kortrijk (nota bene

UIT SYLVIUS, II (1688)

geschied ingevolge de vrede van Nijmegen!) toekwam. Hij eiste Luxemburg, de vesting die de verbinding tussen de Spaanse Nederlanden en Duitsland verzekerde, en in 1682, de weigeringen van Spanje moe, liet hij de stad blokkeren. Hij zette die onderneming niet door, maar in het volgend jaar trok een Frans leger Vlaanderen weer binnen en bezette Kortrijk zelf en Diksmuiden; opnieuw werd het rampzalige Vlaamse land gebrandschat en toen de landvoogd van de Nederlanden, de markies de Grana, in het Oosten over de Franse grens trok, werden geweldige maatregelen van weerwraak aangekondigd en Luxemburg gebombardeerd. De Keizer kon aan hulp niet denken: hij was in een ernstige Turkenoorlog gewikkeld, Wenen werd in 1683 belegerd. Brandenburg, in verbond met Denemarken en Munster, sprak van de vrede te handhaven, de vrede zoals Lodewijk XIV die verstond!Karel II was door Lodewijk als scheidsrechter voorgesteld en hield zich gegriefd door Spanje's onwil om hem het geschil voor te leggen, ofschoon hij heimelijk geld trok van Lodewijk op de voorwaarde dat hij hem helpen zou Luxemburg te behouden.

En de Republiek?

In 1681 hadden onze staatslieden een uiterst merkwaardige poging gedaan om Europa tegen de Franse agressie te organiseren. Willem III werkte daartoe weer hartelijk niet alleen met Fagel maar ook met Van Beuningen samen. De enige oppositie kwam van Friesland en Groningen, en de Staten-Generaal stoorden zich ten slotte daaraan niet. Zo was in October 1681 het Associatie-verdrag met Zweden gesloten, waartoe men hoopte dat alle andere Christen-mogendheden zouden toetreden, en dat tot doel had de door de vredestractaten van de laatste generatie geschapen territoriale toestand te handhaven. Van Beuningen trok naar Engeland om Karel II uit te nodigen, en hier begon al dadelijk de teleurstelling. Aan goede woorden geen gebrek, maar dat op daden niet gerekend moest worden zag de Amsterdammer dra in.

Het was dus onder geen gunstige omstandigheden dat de Republiek voor het Luxemburgs probleem gesteld werd.

Aanstonds in 1682 had Spanje tot haar een verzoek gericht om bijstand met 8000 man ingevolge het verdrag van 1673. Inwilliging betekende volgens het volkenrecht van die dagen niet noodzakelijkerwijs oorlog met Frankrijk, maar 't was natuurlijk

wel een ernstige stap. Voor Willem III persoonlijk nog diep gekrenkt door de ‘reunie’ van zijn prinsdom Oranje, was geen twijfel mogelijk. De Amsterdammers en de Friezen (die laatsten ontsnapten door het afzonderlijk stadhouderschap van Hendrik Casimir aan zijn invloed; temeer omdat deze fel naijverig op zijn beroemde neef was) wezen op de onmogelijkheid om iets zonder Engeland en Brandenburg te doen. Willem III, bitter genoeg tegen die vorsten gestemd, hield niettemin vol dat het verdrag gestand gedaan moest worden. Hij kreeg de Staten tot een voorwaardelijke toezegging, en dat was voldoende: Lodewijk's opheffen van de eerste blokkade was er het gevolg van.

Maar het volgend jaar kwam de inval in Vlaanderen en toen werd Spanje's nood nijpender. De 8000 man werden nu inderdaad gezonden, maar tegen een voorstel om 16.000

man nieuwe troepen in dienst te nemen verzette Amsterdam zich halsstarrig. Evenmin als in 1650 ging het om de werving zelf, 't ging om de politiek welke men meende dat zij moest dienen: Amsterdam wilde niet in een oorlog gesleept worden. Een Fries gedeputeerde zeide tot de Amsterdamse burgemeester Witsen:

> *rotundis verbis*: (dat) de oorlog hier (*in Den Haag*) gezocht werdt (*wordt*) en met dronken hoofden vele hovelingen *vive la guerre* hadden gedronken.

De Prins loochende met warmte dat hij oorlog zocht of begeerde; maar dat zijn beleid ertoe voeren moest, was moeilijk te ontkennen. Dat nu leek de Amsterdammers in de omstandigheden van Europa een waarlijk al te roekeloos bedrijf. Van Beuningen, in onmin met de Stadhouder van zijn Engels gezantschap teruggekomen en thans in zijn vaderstad een machtig man, sprak met de grootste somberheid (volkomen terecht) over de vooruitzichten van Engelse hulp. Dat het verbond van Denemarken, Brandenburg en Munster tot vredebewaring een waarschuwing aan de Republiek inhield, viel niet te miskennen. De betrekkingen met Brandenburg waren toch al niet zonder gevaar, want de Keurvorst was begonnen zich in de zaken van Oost-Friesland te mengen, waar de Republiek sedert welhaast een eeuw garnizoenen onderhield en een invloed oefende die veel op een protectoraat geleek.

En nu, in November 1683, liet Lodewijk, die zelfs in deze jaren van bedwelmend machtsbesef het wapen van gematigdheid niet versmaadde, door zijn gezant bij de Staten, d'Avaux, aankondigen, dat hij genoegen nemen zou - wel steeds een regeling die van het weerloze Spanje afgeperst moest worden - met andere plaatsen dan Luxemburg. Amsterdam betoogde bij monde van Van Beuningen in de Staten van Holland, dat, gezien de staat van zaken in Europa, overweging van dit voorstel de voorkeur verdiende boven een uittartende troepenwerving. Zijne Hoogheid, die de vergadering bijwoonde, barstte hierop uit:

> dat de graaf d'Avaux geen andere taal zou hebben konnen voeren, zo hij hier tegenwoordig geweest ware; dat Van Beuningen zijn hoofd kwijt zijn zou, zo men alles ten scherpsten onderzoeken wilde; dat hij, Prins van Oranje, zoveel belang bij 's lands welvaart had als Amsterdam; dat hij zich van deze stad niet zou laten ringeloren en veel minder nog zich vlij en naar de caprices van Van Beuningen.

Een bezending volgde, onder de persoonlijke leiding van de Stadhouder en met de Raadpensionaris als voornaamste woordvoerder, om Amsterdam te bewegen zich bij de rest der Staten aan te sluiten en de werving goed te keuren. Het was een even onverstandige stap als toen 's Prinsen vader hem in 1650 ondernomen had, en hij leidde evenzeer tot aanwas van verbittering over en weer. Het tot het uiterste gedreven Spanje verklaarde nu de oorlog aan Frankrijk, maar in die wanhoopspolitiek van een onmachtige wilde Amsterdam zich niet laten meeslepen: het ging voort zijn politiek tegenover die van de Stadhouder te stellen. De gemoederen werden nog heviger bewogen doordat burgemeesteren der stad ondertussen gedurig overleg pleegden met de Franse gezant.

't Kwam er thans op aan (*riep de Prins uit in een andere vergadering der Staten van Holland*) of men zich door Amsterdam zou laten brengen tot onderwerping aan Frankrijk; 't welk hij tegenstaan zou zolang hij kon .... April zou veellicht niet in 't land zijn, of de kneppel zou op straat geworpen en de zaken gebracht zijn in den staat, waarin zij in 't jaar 1672 geweest waren. Dan zou blijken, wien 't hoofd vaster op de schouders staan zou, en welke regenten eed en plicht betracht

> hadden, welke niet. De vroedschap van Amsterdam sprak na, 't gene haar de Franse Ambassadeur voorgesproken had.

Maandenlang hield Amsterdam intussen, alleen door Schiedam gesteund, het wervingsbesluit tegen. Toen Fagel eindelijk een meerderheidsbesluit wou doordrijven, schaarde ook Delft zich naast Amsterdam. Overstemming was als 't om geld ging nooit toegelaten. Toen de meerderheid volhardde, protesteerde Amsterdam dan ook en verklaarde in geen geval zijn aandeel in de voorgenomen werving te zullen opbrengen.

Willem III's hevigheid tegenover Amsterdam

ANTI-AMSTERDAMSE HEKELPRENT; 1684

Nog dreigender werd het conflict, toen de Stadhouder opeens (in Februari 1684) ter Staten vergadering van Holland een brief van d'Avaux aan zijn meester bracht, die in de Spaanse Nederlanden onderschept was en na ontcijfering door de Grana meegedeeld. In die brief gaf d'Avaux verslag van zijn besprekingen met de Amsterdammers.

Verkeer met vreemde diplomaten was aan de afzonderlijke leden der Staten nooit verboden geweest, en als men er de Amsterdammers bij deze gelegenheid opmerkingen over gemaakt had, antwoordden zij met verwijzingen naar de eigenmachtige onderhandelingen die hoge ambtenaren soms voerden. Die gewoonte was welbeschouwd onafscheidelijk van de constitutie van de staat, en zo zij op den duur ontbindend werken zou - wij zullen dat in het volgend deel zien -, beide partijen hadden er zich aan bezondigd. Ik herinner maar aan de onderhandelingen van Willem II met Mazarin en aan de relaties van Downing; terwijl de Amsterdammers doelden op de bedrijvigheid van Waldeck, die op dat ogenblik voor Willem III het ondankbare werk verrichtte van de verdeelde Duitse vorsten tegen Frankrijk te verzamelen; een man die, zoals de Amsterdammers het zagen, zijn tractement als veldmaarschalk ‘abuseerde’ om ‘den oorlog te zoeken’. Maar Willem III wilde de onderschepte brief

gebruiken om de oppositie tegen zijn politiek ten val te brengen en las er hoogverraad in. Twee Amsterdamse afgevaardigden, Gerrit Hooft en de pensionaris Hop, stelde hij als 't ware in staat van beschuldiging, maar hij kon de vergadering niet tot uitersten meeslepen. Wel werden de papieren der Amsterdamse deputatie verzegeld, maar de heren konden ongehinderd naar hun stad terugkeren. Daar ontstond grote ontsteltenis. Men vreesde een aanslag, als in 1650. Maar evenmin als toen gaf de stadsregering kamp. Wegblijvend uit de Statenvergadering protesteerde zij met kracht tegen de haar aangedane behandeling. Het buitenland voorzag burgeroorlog, scheuring.

Willem III's stroeve en hartstochtelijke persoonlijkheid komt uit die strijd weer scherp naar voren. Eén gedachte beheerst hem: dat het zijn roeping is om aan het hoofd der Republiek weerstand te bieden aan Lodewijk XIV en het Europese statensysteem zowel als het Protestantisme van de bedreiging van 'een generale monarchie en een generale religie' te redden. Twijfel, pogingen tot uitwijken, bedenkingen over de geringheid van de staat vergeleken met de macht van Frankrijk, dat alles verachtte hij als kleinmoedigheid. De wonderbare ontsnapping van 1672 deed hem geloven, dat God hem ook verder voor grote dingen bestemd had.

Maar bewondering voor het heldhaftige in zijn figuur moet ons zijn tegenstanders niet doen verguizen. De kritiek van het gezond verstand, van het voorzichtig beleid, had haar rechten. Die haar oefenden waren noch verraders, noch lafaards. Principieel verschil van inzicht was er eigenlijk niet, behalve misschien dat de regenten er niet van hielden als de gemeente met het gevaar voor het Protestantisme gaande gemaakt werd; Hop, zo wordt verteld,

> als zeker heer hem voorhield, hoe gevaarlijk het ook met de religie zoude komen te staan, indien men zich niet in tijds tegen de Franse ambitie wapende, antwoordde: 'wat, religie? Tut tut, religie!' ....

Maar wat de Zuidelijke Nederlanden betreft, was men te Amsterdam niet minder doordrongen dan de Stadhouder en de Raadpensionaris van de waarheid dat hun behoud een levensvoorwaarde voor de Noordelijke was. Men geloofde alleen dat het ogenblik ongelukkig gekozen was om het uit te vechten. Aan een gezant van de nu met Frankrijk verbonden Grote Keurvorst, die Amsterdam stijfde in zijn houding, beweerde Van Beuningen, dat de Prins zich door de machteloze maar welbespraakte Spanjaarden het hoofd op hol had laten brengen.

> Anders (*voegde hij daar aan toe*) lagen den Amsterdammeren de hersens zo verkeerd niet, dat zij Frankrijks macht vermeerderen en hun eigen boeien smeden zouden willen. Niets streed meer met elkander, dan de belangen van Frankrijk met die van den verenigden staat. Doch 't was nu de gewoonte om zulken die een ontijdigen en verderfelijken oorlog afstemden, aan te zien als gewonnen of omgekocht door Frankrijk.

Inderdaad, Willem III miskende en onderschatte zijn wederpartij. Zo kwamen hij en Fagel tot die grote vergissing, te menen dat een stad als Amsterdam voor hun schrikaanjaging in haar schulp zou kruipen en dat al die hevigheid de methode zijn kon om de Republiek eensgezind en vastberaden tegenover haar gevaren front te doen maken. Integendeel bereikten zij, dat gekrenkte trots en partijgevoel de tegenstand van zuiver zakelijke overwegingen kwamen versterken. Burgemeesteren van Amsterdam, die het ijs in de grachten breken lieten uit vrees voor een overval, konden in deze strijd op hun burgers rekenen zogoed als hun voorgangers in die met 's Prinsen vader. Amsterdamse trots was niet tot de regenten beperkt.

> Wat zouden doch (*roept in een pamflet de Amsterdammer uit*) al d'andere steden in ons land zijn, indien zij aan onze koophandel en allerhande uitlandse en inlandse waren geen part of deel hadden? Gij (*zo wordt de*

Hagenaar toegesproken) en meer andere hebt goed zeggen, en kunt wel lichtelijk tot een werving van zoveel duizend mannen consenteren, maar wie zal de penningen schieten? Is 't niet onze wijdvermaarde koopstad, die daartoe als een welgevende melkkoe moet dienen? Daar wij in de generaals lands belastingen alleen groter quota dan alle d'andere

> steden van gants Holland moeten verschaffen, en wel het derde deel van al de zeven provinciën moeten opbrengen.

In het bizonder roerde zich dan evenals onder de voorgaande Stadhouders de burgerlijke afkeer van de hofadel weer, die mèt de Kapitein-Generaal zelf als van nature tot oorlog neigende werd voorgesteld.

> Maar hetgene ten hoogsten te beklagen is (*aldus een ander pamfletschrijver*), is dat vele van den adel, die den staat jaarlijks op vele miljoenen komt te staan, van welke geen of weinig diensten (zo voor 't gemeen als particulier) en werdt vernomen, zodanigen lasterlijken taal op en tegens de regering van Amsterdam derven voeren, en zo weinig estime voor den koopman hebben dat het onverdraaglijk is... En zijn dit diegene, welke ten tijden van de vrije regering, eer de vrijheid gekluisterd of aan de band lag, niet machtig waren een paard noch lakei op haar kosten te kunnen houden.... Ziet, dit zijn ze, trouwhartige medeburgers, die de finantie uitputten en ons zoeken kaal te maken.

In heel Holland verschenen burgemeesteren van Amsterdam zo aan tallozen als de toevlucht der republikeinse zelfstandigheid, bedreigd door de onverdraaglijke heerszucht van een Stadhouder, tegen wie de meeste andere regenten zich eenvoudig niet durfden verzetten. Toch waren er wel degelijk nog andere middelpunten van verzet in de Republiek, zelfs afgezien van Friesland en Groningen, wier oppositie in de Staten-Generaal voor Willem III een groot struikelblok was. In Zeeland weigerde Middelburg even hardnekkig in de werving toe te stemmen als Amsterdam in Holland. Een persoonlijk bezoek van de Stadhouder richtte niets uit, behalve dat hij de Staten dwong bij meerderheid te besluiten; maar achterna tekende Zierikzee daar toch protest tegen aan. Zelfs in de gereglementeerde provincies openbaarde zich een grote onwil om de instructies van de Stadhouder te volgen.

De constitutionele machine van de Republiek kon slechts werken in een geest van bereidwilligheid tot overleggen en tot schikken. Door zijn poging om haar te forceren bracht Willem III haar tot stilstand. De Staten-Generaal boden een schouwspel van verwarring, zoals zij in de stadhouderloze tijd nooit te zien gegeven hadden. Ondertussen verstreek de tijd. Het veldtochtseizoen opende en de Republiek was machteloos. Luxemburg werd door de Fransen genomen en de Staten van Holland kwamen over tot het standpunt van Amsterdam, dat men met d'Avaux over een regeling ten koste van Spanje onderhandelen moest. De zaak van het beweerde hoogverraad werd niet vervolgd; de papieren der gedeputeerden werden zonder onderzoek ontzegeld. Intussen maakte Lodewijk een koersverandering gemakkelijker door met een bestand inplaats van een vrede genoegen te nemen. Ter Staten-Generaal werd deze politiek door Holland, Friesland en Groningen voorgestaan; Overijsel, zich losmakend van 's Prinsen gezag, voegde zich bij hen en toen werden de drie gewesten die zijn machtwoord nog volgden, overstemd. Spanje moest toestemmen in een twintigjarig bestand met afstand van Luxemburg; de Keizer sloot zich daarbij aan, hetgeen een voorlopig opgeven van Straatsburg betekende. Het duurde nog een jaar vóór de Fransen na inning van achterstallige contributies Kortrijk en Diksmuiden ontruimden.

Diepe vernedering had heel het geval de Prins gebracht.

> Het is alles de schuld van die schavuiten van Amsterdam.

Zo schreef hij aan Waldeck. Maar dat het veeleer de schuld van zijn eigen ongeduld was, bleek uit het vervolg. In de Europese situatie trad een kentering in, onder welker invloed de tegenstellingen in de Republiek als vanzelf verdwenen.

Al dadelijk na hun overwinning trouwens hadden burgemeesteren van Amsterdam hun wens om zich met de Stadhouder te verzoenen te kennen gegeven. Zij gevoelden de waarheid van wat hun ambtgenoot Witsen, neef van de machtige Hudde, uit Den Haag schreef:

> Elkeen roept hier, de Republiek is verloren, zolange de zaken dus onenig blijven.

Maar Willem III wilde geen verzoening. Hij wilde onderwerping. Met Van Beuningen verkoos hij niets meer te maken te hebben. Te Utrecht, te Dordrecht gebruikte hij zijn stadhouderlijke bevoegdheden ten volle, overschreed ze volgens velen, om regenten die zijn politiek gedwarsboomd hadden van het kussen te stoten. In de Dordtse zaak had hij de steun van het Hof van Holland en van een regentengroep in de stad zelf, wier leider, Teresteyn van Halewijn, hoog bij hem in de gunst stond. De strijd met Amsterdam vlamde een ogenblik weer op over wat die stad 's Prinsen rechtsverkrachting in Dordt achtte. Amsterdam dacht eraan een vermindering van het leger door te zetten. Maar ondertussen drong zich de behoefte aan enigheid meer en meer op.

De vervolging der Hugenoten; verzoening in de Republiek

UIT: SYLVIUS, II (1688)

Lodewijk XIV vernietigde al het effect van zijn gematigde diplomatie door zijn vervolging van de Hugenoten. In October 1685 werd die bekroond met de herroeping van het Edict van Nantes. Al van 1681 af kwamen hele groepen vluchtelingen zich in de Republiek neerzetten. Overal werd hun de vestiging gemakkelijk gemaakt. Er was het sterke gevoel van geloofsgemeenschap, dat wilde zeggen van samen tot dezelfde Europese partij te behoren. Er was ook het practische inzicht, dat deze mensen, velen welgesteld, nijveraars op een schaal zoals men dat in de Republiek nauwelijks kende, elk in zijn vak geschoold, aan het economisch leven grote diensten konden bewijzen; te Amsterdam en te Haarlem, om alleen die te noemen, kwamen nieuwe takken van textielbedrijf tot bloei. Op tal van plaatsen werden Franse gemeenten gesticht, die veelal met oude. Waalse tezamensmolten; twee honderd predikanten zetten zich in het Noorden neer, vijftig Frans-sprekende gemeenten waren er op het eind van de toevloed te vinden. Overal verspreidden die inwijkelingen haat en vrees tegen hun vervolger. Tegelijk stierf, vroeg in 1685, Karel II van

Engeland en een Katholiek besteeg daar de troon. In heel Noord-Europa verlevendigden die gebeurtenissen bij de Protestanten het besef van gevaar. Het godsdienstig motief, dat in Willem III's verweer tegen Lodewijk XIV van 1672 af zo sterk aanwezig geweest was, deed zich nu ook bij anderen krachtiger gelden. D'Avaux merkte aanstonds dat het zijn verkeer met de Friese gedeputeerden ter Staten-Generaal bemoeilijkte. De houding der bevolking van zijn stadhouderschappen was niet zonder invloed op het besluit van Hendrik Casimir om zich met de Prins van Oranje te verzoenen; een formeel verdrag kwam tot stand, waarbij hij beloofde te doen wat in zijn vermogen was om Friesland en Groningen in zaken van buitenlandse staatkunde 's Prinsen leiding te doen aannemen. Diep getroffen door de bedreiging tegen het Protestantisme was vooral ook de Grote Keurvorst, die nu toenadering zocht tot de Republiek, zoals hij haar tevoren gedreigd had.

Dat alles miste ook zijn uitwerking te Amsterdam niet. Evenals vóor '72 kwam er

ergernis over Frans protectionisme bij: het zogenaamde vatgeld dat van buitenlandse schepen in Franse havens geheven werd, benadeelde de Hollandse handel aanmerkelijk. Nieuwe pogingen tot verzoening met de Stadhouder werden in 't werk gesteld door Witsen; zij werden begunstigd door de omstandigheid dat Van Beuningen in 1685 geen burgemeester was (hij werd spoedig daarna door godsdienstwaanzin aangetast en speelde geen politieke rol meer). Natuurlijk deed Amsterdam geen afstand van zijn zelfstandigheid in zake buitenlandse politiek, zoals de Stadhouder van Friesland gedaan had, maar de ‘harmonie’ werd toch hersteld op een wijze die Willem III's aanzien zeer ten goede kwam. Van legervermindering was nu geen sprake meer.

c. Engeland in het anti-Frans verbond gehaald

Hoe sterk de godsdienstige factor ook werkte om de protestantse staten en volken onderling te verbinden en tegen Lodewijk XIV te stemmen, tegelijk maakte deze zich met zijn aanmatiging en rechtsverkrachting ook zijn katholieke buren en de Paus zelf tegen. Zijn ambities waren voor het ogenblik meer naar de Duitse kant gericht, maar er was ook daar nu neiging hem te weerstaan, en niemand kon meer twijfelen, of de Republiek zou mee tot zijn vijanden behoren als het uur sloeg.

De onzekerste grootheid in de toestand was steeds Engeland. De Nederlandse Oost-Indische Compagnie was nog altijd doende om in de Maleise Archipel Europese mededinging opzij te schuiven (hierna over de bedwinging van Bantam in 1682) en dat wekte begrijpelijkerwijze ergernis in Engeland. Dit was niet vreemd aan het besluit om nu eindelijk eens ernst te maken met een lang verzuimde vlootaanbouw; ook al moesten Holland en Zeeland daar meer uitsluitend dan ooit de kosten van dragen.

Tegelijk was de particuliere verhouding van de Prins van Oranje tot zijn schoonvader uiterst delicaat. Tussen Willem en Maria was het nu uitgesproken dat zij, als de opvolging openviel, hem niet onder zich als Prins-Gemaal maar naast zich als Koning wenste. Het Engelse volk was inmiddels door Jacobus' pogingen om zijn geloofsgenoten te verheffen al zover gebracht, dat men naar de erfgenamen aan de overkant der zee als naar verlossers uitzag. De Prins zelf cultiveerde bij het scherper worden der verhoudingen zijn betrekkingen met de ontevredenen. Daartoe diende bijvoorbeeld in 1687 de zending van zijn Utrechtse vertrouwde Van Weede van Dijkvelt, wiens qualificatie door de Staten-Generaal weinig meer dan vertoon was, maar die inderdaad de leidende Engelse aristocratie ten behoeve van de Prins moest polsen. Iets later deed Fagel zelf dienst als spreekbuis om aan het Engelse volk te verkondigen, hoe de Prins dacht over de brandende kwestie van de vrijstelling van wettelijke bepalingen tegen Katholieken en Protestantse ‘Dissenters,’ waarmee Jacobus de zo onverdraagzame Staatskerk benarde. De Prins kon de Dissenters (met wie hij als Nederlands Hervormde verwantschap gevoelde, maar die hem sedert zijn huwelijk gewantrouwd hadden) geruststellen, hij kon zelfs de Katholieken, volgens Noord-Nederlandse zede, zonder hun ambten te gunnen vrije godsdienstoefening beloven en daarmee niet al te erg teleurstellen, terwijl hij toch de door de Koning

gekwelde Staatskerk niet van zich stiet. In Juni 1688 werd toen uit Jacobus' tweede huwelijk een zoon geboren en het Engelse volk zag een katholieke dynastie gevestigd. Gretig werd trouwens het praatje geloofd dat het kind ondergeschoven was. Juist heerste grote opwinding over de vervolging en vrijspraak der zeven bisschoppen. Een aantal van de aanzienlijksten des lands ondertekenden nu een verzoek aan de de Prins van Oranje om over te komen met een krijgsmacht om het volk tegen de Koning te helpen opstaan; 16 Juli 1688 werd het hem (in diep geheim natuurlijk) overhandigd.

Voor Willem III kon er geen twijfel bestaan: zijn ogenblik was aangebroken, hij moest toetasten. IJdele eerzucht was hem vreemd, maar dadendrang was sterk in hem. De gelegenheid werd hem geboden om het Engelse volk voor het Protestantisme te behouden

en tevens en vooral om het eindelijk en ten laatste uit de afhankelijkheid van Lodewijk XIV, waarin zijn oom en zijn schoonvader het tot verderf van Europa gehouden hadden, te verlossen.

Maar het was niet een beslissing voor de Prins alleen. De Staten-Generaal werden voor een noodlotzware keus gesteld. Hùn vloot en hùn leger had de Stadhouder-Kapitein-Generaal nodig om aan het verzoek van de Engelse ontevredenen te voldoen. Zouden zij hem die voor dat doel afstaan?

Met zulk een voorstel als Willem III te doen had, kwam men niet rechtstreeks tot de Staten-Generaal. Terwijl hij na ontvangst van het verzoek vast de voorbereidende maatregelen nam die binnen zijn macht als opperbevelhebber lagen, liet hij eerst de burgemeesters van Amsterdam polsen, door Fagel, Dijkvelt, Bentinck, de laatste zijn vertrouwdste vriend. Geruime tijd ontweken die een antwoord. Zij vreesden dat de katholieke vorsten, wier steun men niet ontberen kon, door een onderneming die zo licht als een aanval op het Katholicisme kon worden opgevat, afgeschrikt zouden worden. Na een poos liet Witsen zich toch vrij gunstig uit. Toen richtten - 't was al September - de gezant van Jacobus II en d'Avaux tot de Staten-Generaal een verzoek om opheldering over de krijgstoerustingen van hun Kapitein-Generaal. Terwijl die gezamelijke stap Jacobus hoogst ongelegen kwam, omdat hij in de ogen van zijn volk niet als de beschermeling van Lodewijk wilde verschijnen, was ook in de Republiek de uitwerking averechts. In plaats van te intimideren, verontrustte en prikkelde hij de Staten: Jacobus was dus inderdaad éen met Lodewijk!

Onder de verse indruk van deze bedreiging, die ook het volk in beweging bracht, lichtte Fagel de Staten van Holland in. Zijne Hoogheid, zo zei hij, had besloten

> de Engelse natie tot conservatie van (haar) gereformeerde religie (en) haar vrijheden en gerechtigheden ter hulp te komen; ... dat derhalve Z.H. verzocht dat den staat (*de Republiek*) Haar (*Hun: hem en de Prinses nl.*) Hoogheden in een zo rechtvaardige zaak, en waarin de staat zo merkelijk is geïnteresseerd, de behulpzame hand zou willen bieden en met haar volk en vloot assisteren.

Voor de politici had de zaak veel voor en veel tegen. Engeland van zijn lange dienstbaarheid aan Frankrijk verlossen, - wie zou het niet wensen! Op die manier, zoals Fagel het uitdrukte, zou het land weer iets voor zijn vrienden en in 't bizonder voor ‘deze staat’ kunnen doen. Maar ‘zo 't mislukt’? Kon men zich angstiger situatie voorstellen dan dat men in een Engelse burgeroorlog gewikkeld zitten en tegelijk aan de toorn van Lodewijk XIV blootgesteld zijn zou? Maar ook, kon men zich onthouden, nu die burgeroorlog toch niet meer te stuiten was, en Jacobus na overwinning zich zeker wel bij Lodewijk aansluiten zou, terwijl zijn nederlaag een Engelse republiek het aanzien geven kon, waaraan men geen gemakkelijke buur zou hebben? In die zomer van 1688 was juist ook de spanning tussen Frankrijk en de Duitse staten tot een crisis gekomen. De onmiddellijke aanleiding was een geschil over de verkiezing van een Aartsbischop van Keulen. 't Was te voorzien dat de Republiek zich toch niet buiten een twist die zo dicht bij haar grenzen gevoerd stond te worden zou kunnen houden. Als wij dan, drong Witsen aan, voor onze inmenging tenminste voorwaarden van het Engelse volk, dat ons zo nodig heeft, bedingen.

Maar terwijl er in de vroedschappen beraadslaagd werd, uitte de volksmening zich onbewimpeld ten gunste van de onderneming. Vrees voor Frankrijk en ijver voor het Protestantisme verbonden zich in de geesten. De predikanten spoorden aan tot het god. gevallig werk.

Eind September namen de Staten van Holland een besluit, dat een dag of tien later door de Staten-Generaal eenparig werd overgenomen, ten gunste van hulp verlenen

aan de Prins. Omstreeks diezelfde tijd verklaarde Lodewijk de oorlog aan de Keizer en begon er, over Keulen en de Palts, een Frans-Duitse oorlog. Had de Koning geen kracht aan de bedreiging van zijn gezant kunnen bijzetten en door zijn wapenen noordwaarts in plaats van oostwaarts te richten de Republiek dwingen Jacobus met rust te laten? Waarschijnlijk wel, - maar

HET VERTREK VAN WILLEM III EN DE STAATSE VLOOT UIT DEN BRIEL. Prent Atlas Van Stolk.

Lodewijk zag zijn geduchtste vijand niet ongaarne op een avontuur vertrekken, waarvan hij hoopte dat het Engeland en de Republiek lange tijd in beslag nemen zou. Een berekening die gefaald heeft, maar die ons doet gevoelen dat de Staten in die nazomer van 1688, toen de uitslag voor hem zo goed als voor Lodewijk nog verhuld was, wel waarlijk moed nodig hadden voor hun besluit.

Inderdaad beantwoordde de uitslag aan Willem's stoutste verwachtingen. 15 November landde hij met zijn leger aan de Torbay. Jacobus, van allen verlaten, kon geen ernstige weerstand bieden. In de eerste dagen van 1689 vluchtte hij naar Frankrijk. Willem, in Londen, nam de voorlopige regering van Engeland op zich en riep een conventie bijeen, die hem en zijn vrouw de 23ste Februari tot het gezamelijk koningschap verhief.

Het bericht daarvan werd door het Noord-Nederlandse volk met uitbundige blijdschap begroet. Maar Willem's koningschap werd nog geruime tijd door ernstige beslommeringen belet om die bedwinging van het Franse gevaar te brengen, welke men ervan hoopte. Veeleer opende de Engelse omwenteling voor de Republiek een nieuw tijdvak van zware beproeving. Oorlog met Frankrijk werd onvermijdelijk. Op den duur zou de verenigde krachtsinspanning van de Zeemogendheden de bedreigde Zuidelijke Nederlanden redden; maar haast een generatie was daar nog mee gemoeid.

7. De Oost-Indische Compagnie

a. Gezagsuitbreiding in de Maleise Archipel

Wij hebben de Oost-Indische Compagnie het laatst beschouwd in de verovering van Ceilon en Malabar. De kaneel had haar naar Ceilon, de peper naar Malabar gelokt. Maar Van Goens, die haar stap voor stap al verder gedreven had, ontwikkelde nu een gans andere politiek dan die van zuinig van de nieuwe handelsmogelijkheden genieten. Als Goeverneur van Ceilon, na 1672 (toen zijn zoon hem in die post

opvolgde) als Superintendent van Ceilon en Coromandel, als Directeur-Generaal, vocht die merkwaardige man voor een groots plan van rijksbouw, waarbij de Maleise Archipel, het middelpunt van Coen's gezichtskring, aan de peripheer zou komen te liggen. Maetsuycker en zijn Raad te Batavia stonden daar afwerend tegenover. Op het laatst van zijn leven

(1671-81, hij was geboren in 1619) heerste Van Goens zelf nog op het Kasteel van Batavia, maar Bewindhebbers die hem benoemd hadden, waren toch niet genoegzaam overtuigd om hem wezenlijk te steunen.

'Een kolonie van ons landsluiden,' dat wilde Van Goens niet alleen van Kotsjin[1], dat wilde hij vooral van Ceilon maken. Tien of twaalfduizend gezinnen uit het vaderland wilde hij er planten. Sterk bevestigd, intensief ontgonnen, zou Ceilon het fortuin van de Compagnie maken niet alleen, maar, veel beter en centraler gelegen dan Batavia, was het de aangewezen hoofdplaats voor een handelsmogendheid, wier betrekkingen aan de ene kant naar Japan, aan de andere naar Perzië reikten. Om meester van het eiland te zijn wilde Van Goens Radja Singha onderwerpen, en terwijl men in Batavia redeneerde dat diens vriendschap nodig, maar dan ook voldoende, voor de kaneelpluk was, ging de ongezeggelijke Goeverneur voort de 'Keizer', tot diens woede, in zijn bergen op te sluiten. Men verweet Van Goens dat hij schatten verkwistte aan de vestingen der havensteden. Men verweet hem dat noch Ceilon noch Malabar de winsten afwierpen, die hij voorgespiegeld had. De parelvisserij viel tegen, het pepermonopolie was in een wijd gebied, versnipperd onder veel onafhankelijke vorsten, haast niet te handhaven. Van Goens antwoordde natuurlijk, dat men zijn politiek niet beoordelen mocht naar resultaten die de sporen droegen van de door hem ondervonden tegenwerking. Met hartstochtelijke overtuiging en fiere welsprekendheid verdedigde hij zijn inzichten.

> Het werk van een groot en ambitieus konink, en niet van kooplieden, die alleen op haar gewin zien;

aldus kenschetst Mr. Pieter van Dam, de kundige Compagnies-advokaat, hevig tegenstander van Van Goens, diens plannen in zijn lijvige (slechts voor ingewijden bestemde, maar in onze tijd uitgegeven) *Beschrijvinge van de Oost-Indische Compagnie*.

Zullen wij besluiten, dat Van Goens' inzicht dat van de staatsman was tegenover het commerciële van zijn tegenstanders? Dat zou toch wat simplistisch zijn. Mij schijnt het veeleer, dat hij een plan nastreefde, waardoor de toch al zwaar beproefde krachten der Compagnie overspannen zouden zijn. Ook al *moest* voor dat organisme, in welks dienst hij nu eenmaal stond, de maatstaf van het voordeel de overheersende zijn, vestiging van macht werd in weerwil van de onvermijdelijke kosten niet principieel verworpen. Alleen hield Maetsuycker het oog gericht op de Archipel, waar reeds zoveel gedaan was en nog zoveel te doen bleef. Hoe verleidelijk Van Goens' beschouwingen over volksplanting op Ceilon klinken, de werkelijkheid was anders. Op het eind van de eeuw drukte het eiland op de Compagnie als 'een lastig pak,' te moeilijker te dragen omdat onafwijsbaar uitbreiding in de Archipel haar óok op zware kosten te staan kwam.

Hier getroostte de Compagnie zich aanhoudende inspanning om concurrenten uit te drijven, en evenals vroeger, maar meer uitsluitend, bestond de daartoe gevolgde methode in het breken van de inlandse machten die er nog overeind stonden.

De eerste belangrijke daad was er het volledig bedwingen van Makasser, waartoe wij hiervóor gezien hebben dat in 1660 de eerste stap gezet was. De uitvoering van het toen gesloten verdrag liep lang niet vlot van stapel. De grote Portugese koopman

1) Zie *hiervóor*, blz. 47.

Vieira bedacht almaar uitvluchten om zijn vertrek te verschuiven. De nieuwe Nederlandse factorij ondervond allerlei tegenwerking, tot de beambten om erger te ontgaan zich in 1665 naar. Batavia inscheepten. De sultan hernam zijn politiek van vijandige onafhankelijkheid; in heel ‘de Oosterse Kwartieren’ - dat wil zeggen rond de Molukse Zee - tot in Ternate en Tidore toe, trad hij in betrekking met onrustige vazallen van de Compagnie. En toch was zijn positie kwetsbaar genoeg, want zijn eigen vazallen dichterbij, in het bizonder de vorst van Boni, radja Palakka, waren zijn gezag zo moe, dat

zij niet schroomden heul bij de Hollanders te zoeken, en toen eind 1666 een oorlogsvloot van Batavia uitgezonden werd om eens en vooral in de Oosterse Kwartieren orde op zaken te stellen, vergezelden Palakka en tal van volgelingen haar en vond zij ter plaatse, in Boeton en Boni, actieve bijstand tegen Makasser.

De aanvoerder van die tocht was Cornelis Speelman, die zich aanstonds als een tweede Van Goens deed kennen. Na een rondvaart door het Oostelijk eilandengebied om overal de macht der Compagnie te doen gevoelen, richtte hij zich eindelijk, versterkt met al groter toeloop van inlandse haters van Makasser, tegen het hoofdpunt zelf. Wekenlang werd hier verbitterd om achtereenvolgens opgeworpen versterkingen gevochten. Het bondgenootschap met Palakka en zijn Boeginezen had zijn eigen problemen. Zoals Speelman naar Batavia schreef:

> 't Stuit meest al op de Nederlandse militie aan .... De Boegies (*Boeginezen*) zijn nu wel ende redelijk vigoreus, maar met enige weinige tegenspoed, voornemelijk als (*zij*) de buik niet vol ete hebbe, kan 't licht verandre. Radja (*Palakka*) is daar zelve zeer bekommerd in, vrezende, indien wij niet in 't kort kwame meester van de zaak te werde, dat de meeste hoop doorgaan, vooral dat er geen houde aan zijn zoude, indien (*zij*) enige kwade tijding achter uit 't land vernamen.

Ook maakte de onderlinge haat van de inlanders de oorlogvoering tot iets gruwelijks. Speelman was minder hardvochtig dan Coen en men moet zijn oprechtheid niet verdenken, als hij beweert dat zijn christelijk gemoed in opstand kwam tegen de voorslag van de radja van Boeton om 5000 gevangen Makassaren te doden. Maar toen hij ze niet aan de Boetonners of Boeginezen kon overleveren en hun aantal te groot bleek om ze als slaven te verkopen, wist hij er niets anders op dan ze op een onbewoond eilandje neer te werpen, waar hijzelf voorzag dat ze van honger ellendig moesten omkomen.

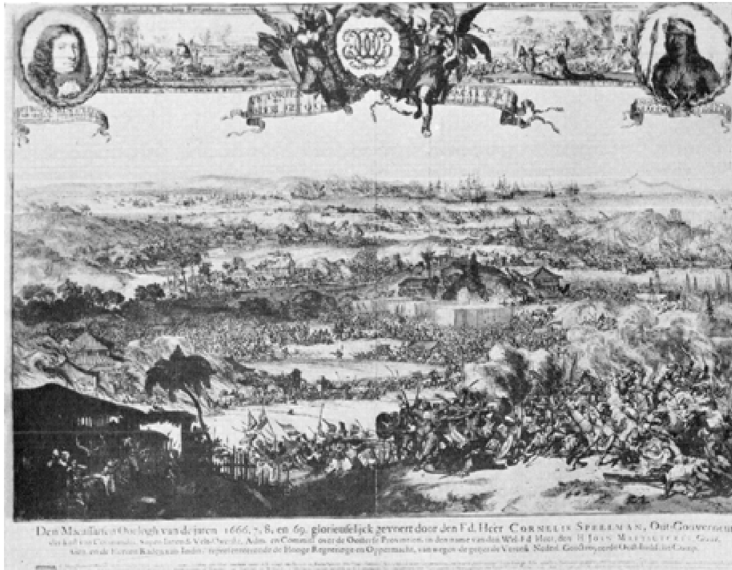
Het zogenaamde Bongaais verdrag, waartoe de sultan van Makasser ten slotte gedwongen werd, verplichtte hem niet enkel meer om de Portugezen maar ook om de Engelsen uit te zetten (de vrede van Breda was in Indië nog niet bekend). De Compagnie kreeg het uitsluitend recht van handel, ook alle inlandse volken werden strengelijk geweerd. En de macht van de vorst werd voor het geval hij in de toekomst ongezeggelijk blijven mocht, ondermijnd door hem uitdrukkelijk zijn rechten over de naastliggende gewesten van Celebes te doen opgeven. Al in 1669 was er een poging tot verzet, maar die leidde enkel tot nog vollediger onderwerping. Een tijdlang zag er het voor Speelman en zijn troepen benauwd uit. Ziekte teisterde het legertje. Maar de admiraal hield met onbuigzame geestkracht vol en bezielde zijn mannen tot haast bovenmenselijke daden. Op het laatst verkreeg hij volledige overgave en begaf zich in triomf naar Batavia met ‘een grote sleep van koningen en andere groten.’ Onder weids ceremonieel werd daar toen ten overstaan van de Goeverneur-Generaal Maetsuycker en in het bijzijn van de admiraal Speelman een toneel van schuldbetuiging en onderwerping gevolgd door genadige vergiffenis opgevoerd. De Nederlanders begrepen zeer wel, dat die ‘diepe vernedering’ de Makasserse groten, met hun ‘hoogmoedig en hardnekkig naturel’, bitter vallen moest, en achterna liet men het hun aan beleefdheden niet ontbreken. Maar in ieder geval beheerste nu het Bongaais verdrag de situatie. De Heren Zeventien prezen Speelman en benoemden

hem in de Raad van Indië. In het vaderland trokken dit krijgsbedrijf en de persoonlijkheid van de nieuwe oorlogsheld zeer de aandacht.

Nog steeds evenwel predikten Makasserse edelingen die hun onderworpen vaderland verlaten hadden, elders haat en oorlog tegen de blanke indringers. Eén macht was er over, na de val van Makasser, die in de Archipel een steunpunt tegen Batavia kon vormen: Bantam, waar zoals men zich herinnert de Engelsen zich terugtrokken hadden, toen hun toestand te Batavia onder Coen onhoudbaar werd[1]. Aan de andere kant van Ba-

1) Zie deel 1, blz. 470

tavia strekte zich het rijk van Mataram uit, waar de heerser, Amangkoe-Rat, diep onder de indruk van het machtsvertoon der Compagnie tegen Makasser, zijn kracht zocht in de steun van de Compagnie. Tegen hem verhief zich nu een volksheld, Taroeno Djojo, die met ijverige bijval van Makkasserse ballingen en met hulp van Bantam de

DE MAKASSERSE OORLOG. Prent van Romein de Hooghe, 1669; links bovenaan Speelman, rechts Radja Palakka; Atlas van Stolk

Soesoehoenan zo in het nauw bracht, dat deze krachtens het verdrag van 1646 de bescherming der Compagnie inriep. Als bondgenoot van de grootste vorst op Java dus ondernam de Hoge Regering op het eind van 1676 schoorvoetend een oorlog, die haar veel verder voeren zou dan aanvankelijk haar bedoeling was en die de grondslagen legde voor rechtstreeks Compagnie's gezag over Midden- en Oost-Java. Speelman, opnieuw met de leiding belast, was meer dan de uitvoerder van die politiek. Hij was er de drijvende kracht van. Zijn machtige persoonlijkheid beheerste het terrein in Indië en hij had, als alle bouwers aan het Nederlandse rijk daarginds, de slag en de moed om zich over de bedenkingen van Bewindhebbers heen te zetten. Overigens volgde zijn beleid de nu bekende lijn. Hij kreeg van de hulpeloze beschermeling - te hulpelozer omdat Amangkoe-Rat aanstonds stierf en de oorlog nu gevoerd werd ten behoeve van zijn zoon Amangkoe-Rat II - verdragen los, waarbij een hele moot van Java, oostwaarts en zuidwaarts van Batavia tot aan de Oceaan toe, in vol bezit aan de Compagnie werd afgestaan; waarbij in het gebied van Mataram Semarang eveneens werd afgestaan en alle havens op de Noordkust in pand gegeven, terwijl de meest uitgebreide handelsvoorrechten aan de Compagnie werden verzekerd. Feitelijk vocht de Compagnie van toen af voor

zichzelf, als zij in zware, bloedige veldtochten Taroeno Djojo al verder oostwaarts dreef tot hij in December 1679 op de Kloet gevangen genomen werd. Amangkoe-Rat II ontving, 't is waar, uit handen van de Nederlandse aanvoerder Hurdt de kroon van het oude rijk van Madhapati en hij kon zich het genot gunnen Taroeno Djojo te vermoorden. Maar de Compagnie was de eigenlijke overwinnaar. Haar woord was wet op Java ten Oosten van Batavia, en nu wendde zij zich ook westwaarts tegen Bantam.

Ook hier gaf een binnenlandse twist haar de (ditmaal bewust gewenste) opening. De oude sultan Agoeng, die de Engelse en Portugese handelaars aanmoedigde en de Compagnie als zijn gevaarlijkste vijand beschouwde, had zijn zoon mee tot de regering moeten toelaten, en deze schroomde niet de Hollanders binnen te roepen om zijn vader te onttronen. De ironie van het toeval wilde, dat hij juist gezanten naar Engeland gezonden had en dat dezen daar met grote statie als vertegenwoordigers van een waardevolle bondgenoot onthaald werden, op het ogenblik dat in Java zelf de nieuwe sultan zijn draai al genomen had en in een volslagen afhankelijkheid van de Compagnie geraakt was, die hem voor haar hulp liet betalen op de gewone manier: de vreemde kooplieden moesten uitgezet worden, alle handelsbetrekkingen kwamen onder het toezicht van de Hoge Regering te Batavia. De Engelsen zochten een nieuwe schuilplaats op de westkust van Sumatra, in Benkoelen. Dit viel voor in 1682. Karel II stond toen op veel te gespannen voet met zijn volk om meer te kunnen doen dan protesteren.

Onstuitbaar was de macht van de Compagnie over heel de Archipel weerszijds van Batavia voortgeschoven. Van Malakka en Djohore in het Westen tot Ternate en de Banda-eilanden in het Oosten waren alle strategische punten van belang en alle voorname centra van het inlands statenleven onder haar gezag of althans onder haar invloed gebracht. Behalve op sommige punten in de Molukken en in Batavia en het daarbij behorende land heerste zij overal door afhankelijke vorsten. Het was een stelsel dat bij haar dienaren grote diplomatieke gaven ontwikkelde. Vleien en dreigen, op rechtsgevoel werken, dankbaarheid of eigenbelang inroepen, tegen elkaar uitspelen van partijen, buurstaten, vorstelijke verwanten, - dat alles werd middel van de heersers op het Kasteel te Batavia en van hun vertegenwoordigers aan de verschillende inlandse hoven. Het spreekt vanzelf, dat het nog heel wat keren tot botsingen komen moest. De vorsten die zich aan de Compagnie verkocht hadden, werden door hun omgeving gedreven of zagen pretendenten tegen zich opstaan, die op nationale of godsdienstige gevoelens tegen de Hollanders een beroep deden, maar ieder verzet leidde tot versterking van de positie der Compagnie.

Voorwaar een indrukwekkende macht was zij tegen het einde van de zeventiende eeuw geworden. Binnen haar uitgestrekt handelsgebied had zij zich in Voor-Indië, Ceilon, Malakka en de Maleise Achipel, met een toegangspoort aan de Kaap, een koloniaal rijk gevormd, dat het nu vernietigde Portugese in omvang ver overtrof en waarmee wat andere Europese naties, de Engelsen en de Franse, in die werelddelen nog bezaten, eenvoudig niet te vergelijken was; want behalve handelsfactorijen hadden de Engelsen forten enkel nog aan weerskanten van het Voor-Indische schiereiland, te Bombay en te Madras. En dat machtige lichaam was nog bezield van een krachtige geest. Uit Van Goens' bittere vertogen moet men - ik merkte dat al op - niet afleiden, dat alleen hij aan iets anders dan onmiddellijk winstbejag dacht. In de Hoge Regering te Batavia en tal van haar beste dienaren in het wijde gebied leefde

wel degelijk een staatsmanstraditie en het grootse rijk was volstrekt niet louter mechanisch uit de dadelijke behoeften van de handel, maar ook uit de overleggingen van waarachtige bouwers ontstaan.

Het tijdvak van expansie ten koste van andere Europeanen, van Portugese nederzetters en Engelse en Portugese handelaars, was nu afgelopen. Met het ontzaglijke gebied dat de Compagnie zich afgestoken had, was zij eindelijk verzadigd. Aan nieuwe veroveringen buiten haar erkende invloedsfeer zou zij nooit meer denken. Er was in de ervaringen

van de laatste tijd vrijwat om de Bewindhebbers in hun oude tegenzin tegen nieuwe veroveringen te versterken. De machtpolitiek had schatten verslonden, ja door het noodzakelijk onderhouden van forten en garnizoenen deed zij het nog. Met afgunst zagen de Bewindhebbers op het bedrijf der Engelsen, die zonder dergelijke onkosten vreedzame

NIEUHOF VOOR EEN MALABARSE VORSTIN. Uit zijn *Zee- en lant-reize*.

handel dreven. 't Is waar dat de Engelsen zelf de nadelen van hun weerloosheid in de bandeloze Indische wereld vaak pijnlijk gevoelden, en in de jaren tachtig en negentig van de zeventiende eeuw drong een krachtig directeur, Sir Josiah Child, de Engelse Compagnie juist de weg op van navolging van 'the wise Dutch.' Maar de eerste pogingen om van Madras uit een Engels machtsgebied te scheppen mislukten deerlijk en de verwezenlijking van Child's droom bleef aan een later geslacht voorbehouden. Ondertussen begon reeds nu de voortvarende politiek van de Nederlandse Compagnie zich in financiële moeilijkheden te wreken, die trouwens zonder diepgrijpende fouten in het beleid der Bewindhebbers onnodig geweest waren. Daarover zal later gehandeld moeten worden.

b. De Nederlandse samenleving in Indië

Wij weten dat de Compagnie macht vormde, die meetelde voor de Noord-Nederlandse staat, dat zij rijkdom vergaarde, die de welvaart van de Noord-Nederlandse samenleving verhoogde. Wij weten dat zij krijgslieden en bestuurders schoolde, ofschoon wat dat betreft, de aanwending van het daarmee gewonnene op het moederlands terrein bijna geheel achterwege bleef. Noch in de zeemacht, noch bij het leger, noch in de politiek was plaats voor mannen die als Compagnies-ambtenaar naam gemaakt hadden; kwamen zij thuis, dan vonden zij zich na hun Oost-Indische grootheid 'zeer weinig geëstimeerd.'

Die afzonderlijkheid van het Indische ambtsleven, tot op zekere hoogte onvermijdelijk, vooral in een tijd toen de reis naar Batavia nog minstens een half jaar vergde, was een bijproduct van het Compagnies-stelsel: op alle gebied was de openbare mening geneigd Indië als Compagnies-zaak te beschouwen. De kwaliteit van de lieden die overzee gingen om in haar dienst hun fortuin te beproeven, was er ook niet naar om een sterke band te slaan. De Compagnie werd beschouwd als

> een goede toevlucht voor alle wittebroodskinderen, bankrottiers, verlope studente, kassiers, makelaars, pachters, deurwaarders, verklikkers en diergelijke lichtmisse.

Dat was het materiaal waarmee daarginds dikwijls nog wonderen gedaan werden, maar thuis vergat men die antecedenten zo licht niet. Dan waren er de buitenlanders. Nooit zou de Oost-Indische Compagnie haar rol hebben kunnen spelen, had zij haar manschappen, onder wie de dood zo schrikkelijk maaide, uit het kleine vaderland alleen moeten halen. Jaarlijks scheepten er zich op haar vloten naar de wijde Oost 3, 4, 5000 man in. Uit alle hoeken van het protestantse Duitsland kwamen op avontuur en winst belusten; Engelsen en vooral Schotten, Fransen, Zwitsers en Scandinaviërs waren eronder te vinden. Vlamingen en Brabanders ontbraken niet, maar de Compagnie eiste van al haar loontrekkers deelneming aan de hervormde godsdienstoefeningen, en dat sloot overtuigde Katholieken uit. Tegen Van Riebeeck werd eens een gevaarlijk complot ontdekt, dat bijna geheel het werk was van Schotten en Engelsen, die daarop naar Batavia opgezonden werden om de Kaap ‘van dat onkruid te zuiveren.’ Een al te sterke bijmenging van buitenlanders was niet naar de zin van de Hoge Regering. Men klaagde dat zij soms hun schippers en officieren zelfs niet verstonden. In de ambtenarenhiërarchie van laag tot hoog, bij welke de leiding der zaken van handel, diplomatie en oorlog berustte, drongen de buitenlanders weinig door, en als ze het deden, moesten ze Nederlands leeren schrijven. Het buitenlands materiaal werd slechts tot versterking van het Nederlandse stelsel gebruikt.

Zo bracht de Compagnie wel zeer merkwaardige krachten tot ontwikkeling, waarvan binnen het kader der Nederlandse geschiedenis anders niets vernomen zou zijn. Ook rechtstreekse bijdragen tot het cultuurleven zijn aan haar werk ontsproten. De reisverhalen en de geschiedenissen werden nog gedurig vermeerderd. Ds. Baldaeus met zijn *Beschrijving van Malabar en Choromandel en het eylant Ceylon, nevens de afgoderije der O.-I. heydenen* (3 dln. 1672) en de gewezen Compagnies-beambte Joan Nieuhof met zijn *Zee- en Lantreize* (vooral Brazilië en Oost-Indië; 2 dln., 1682) gaven de thuiszitters niet alleen onderhoudende maar ook degelijke kost. Een wezenlijk meesterlijke en nog beroemde beschrijving van het Hindoeïsme was al in 1651 van de hand van ds., Rogerius verschenen: *Open deure tot het heydendom* (eerst in het Latijn). Tot een andere categorie, die van de wetenschappelijke natuurbeschrijving, behoren de *Hortus Malabaricus* (twaalf delen, 1679-1703) en de *Amboinsche Rariteitkamer* en het *Ambonsch Kruidboek*. De Voor-Indische plantenbeschrijving kwam voort uit de samenwerking van de goeverneur van Malabar, Van Rheede tot Drakesteyn, en de predikant Casearius. De Ambonse werken zijn te danken aan Rumphius (1628-1702), een Duitser, die als onder-koopman op dat eiland gevestigd de steun van de Goeverneur-Generaal Maetsuycker ontving om zich aan zijn beschrijvingen en classificeringen van planten, schelpen, dieren te kunnen wijden.

Blindheid, verlies van handschriften door brand en schipbreuk, niets kon de ijver van die buitengewone man breken. Zijn hoofdwerk, het beroemde *Kruidboek*, werd pas veertig jaar na zijn dood in zes delen uitgegeven; andere van zijn geschriften zijn slechts behouden, doordat ds. Valentijn, die in 1684 voor het eerst in Indië kwam, maar wiens encyclopaedische beschrijving van 's Compagnies gebied tot een andere periode behoort, ze in zijn eigen werk opnam.

Dit is alles niet onbelangrijk. Maar Coen, en Van Goens nog, hadden meer gewild. Waarom bleef die bloeiende samenleving van Nederlanders, op Java, in de Molukken, op Ceilon, een droombeeld? Zij onderschatten zeker de bezwaren van het klimaat, maar er was daarenboven nog een samenstel van andere oorzaken waarom van de verwezenlijking van die gedachte

niets kwam. Wij hebben bij de West-Indische Compagnie al kunnen bemerken, dat in het welvarende en verdraagzame Noord-Nederland de emigratie-drift niet sterk ontwikkeld was. Van Goens had van handwerkslieden gesproken, die zich op Ceilon moesten nederzetten.

Maar zodanige (*zegt Van Dam*) zijn als vrije luiden nooit derwaarts gegaan. Die van dat ambacht zijn, konnen hier te lande de kost mede wel verdienen, want om te werken willen de luiden daar niet heen.

Dat was evenwel niet alles. Veel minder nog dan de West-Indische was de Oost-Indische Compagnie geneigd om emigratie te bevorderen. Voor haar kwam handhaving van haar handelsmonopolie altijd nummer één en voor de vrijburgers, die naar wij weten op Java en in de Molukken toegelaten waren, en die ook in Ceilon binnenkwamen, bleven maar heel beperkte handelsmogelijkheden.

De toestand was in dat opzicht door en door ongezond. In Batavia werd zeer wel ingezien dat de poging om niet alleen de handel met het moederland (en dat wil zeggen met Europa), maar zelfs de inter-Aziatische handel in eigen landen te houden, tot mislukken gedoemd was. In 1675 schreef de Hoge Regering, dat was toen Maetsuycker met de Raad van Indië, aan de Bewindhebbers:

> dat het moeilijk zijn zou de Compagnie in den uitblinkenden stand van een vorst onder de inlanderen te blijven bewaren, als men zich op de

inlandse handel bleef toeleggen. Werd daarentegen aan het verzoek van de Hoge Regering (om zich

> daaruit terug te trekken) voldaan, dan zou de Compagnie ondervinden, dat onze onderhorigen daar te lande zouden verrichten hetgeen de Compagnie tot dien tijd toe met zoveel voordeel heeft gedaan, (evenwel) zonder dat zij zich in het minst aan enige meerder uitgaven of verliezen zou blootstellen, (aangezien) het waarschijnlijk was dat de Compagnie dan indirect als landheer, door middel van de welvaart harer ingezetenen, merkelijke vermeerdering van inkomsten zou genieten en ene aanzienlijke vermindering en besparing in de uitgaven ondervinden.

Dit was een inzicht dat nog heel lang op zijn overwinning in de practijk zou moeten wachten. Bewindhebbers waren van hun monopoliepolitiek niet af te brengen, maar zo strikt als zij wensten, liet die zich niet uitvoeren, en de ergste overtreders waren niet de enkele schamele groepjes vrijburgers, maar 's Compagnies eigen ambtenaren en zeelui. Vooral in de wijd verspreide en ver van Batavia gelegen factorijen in Japan en in de Westerse Kwartieren nam de ‘morshandel’ in de tweede helft der zeventiende eeuw schrikbarende afmetingen aan. Van de schipper en de naast hem gestelde supercargo af voerde iedereen aan boord voor eigen rekening mee, en de goeverneurs, directeurs en kooplieden (dit woord duidt natuurlijk slechts een rang in de Compagnies-hiërarchie aan), ja zelfs de fiscalen aan de wal, streken voor hun oogluiking een deel der winst op. Er werden fortuinen gemaakt op die manier. Met eerlijke dienst was dat zeker onmogelijk: het euvel was juist zo moeilijk te onderdrukken, omdat de Compagnie haar geregelde gages met slecht begrepen zuinigheid veel te laag hield. Inspecties en strafoefeningen hielpen dan ook weinig. Van Rheede tot Drakesteyn werd na zijn goeverneurschap te Kotsjin in 1684 met een bizondere opdracht belast om de Westerse Kwartieren van het misbruik te reinigen. (Die maatregel was nodig omdat de corruptie zelfs tot de Hoge Regering te Batavia doorgedrongen was; vooral onder Speelman, die zoals Van Dam klaagt, alleen zolang hij hoger gezag boven zich had, een bekwaam dienaar gebleken was.) Gedurende enige jaren trok Van Rheede van plaats tot plaats, onderzocht en schorste of zond naar *patria*, maar achter zijn rug herleefde het kwaad onmiddellijk en hij stierf midden in zijn taak zonder enige blijvende verbetering teweeggebracht te hebben. Als ik opgemerkt heb, dat de Compagnie aan onze volksgeschiedenis krachtige en belangwekkende persoonlijkheden schonk, dat zij bekwaamheden ontwikkelde en het vorsen naar kennis in de hand werkte, moet eraan toegevoegd dat zij (en tot haar eigen schade!) een stelsel van geknoei deed ontstaan, hetwelk de zedelijke toon van heel haar bedrijf verlaagde.

Heel de geest van wat er daar in de Oost aan Nederlandse samenleving opgroeide - een in de grond onvrije samenleving van hiërarchisch gebonden beambten, hier en daar met afhankelijke vrijburgers aangelengd - was bedroevend materialistisch en grof. Geld verdienen, maar ook geld uitgeven aan pralend vertoon; zich verheffen op zijn rang in 's Compagnies dienst, elkaar de ogen uitsteken met weelde, gouden parasols, karossen met vier paarden, getal van slaven - dat zijn de trekken welke het leven der Nederlanders in de Oost vóór alles kenmerken. Wel een ander beeld dan wat Coen voor ogen gezweefd had! Hij had niet voorzien, wat een element van bederf de slavernij zou vormen. Op de Banda-eilanden waren de perkeniers grote slavenbezitters geworden. De meeste perken werkten met een honderdtal, waarvan er soms dozijnen tegelijk naar de bergen drosten. Maar 't waren de huisslaven

waardoor het hele familieleven aangetast werd. Een aangrijpende schildering van wat er uit de Nederlandse vrouwen en moeders onder die ongewone omstandigheden groeide, geeft een tijdgenoot.

> Deze vrouwtjes dan, in 't generaal aangemerkt, zo Hollandse als ook Kastiese en Mistiese[1)], inzonderheid op Batavia, zijn 't meestendeel zo prachtig (*pracht*-

1) Portugese woorden, waarmee onderscheiden halfbloeden worden aangeduid.

lievend), zo hovaardig, zo dartel, en weelderig, dat zij van brooddronkenheid nauwelijks weten hoedanig dat zij haar zullen aanstellen; zij laten haar dienen als prinsesse, en hebbe sommige veel slaven en slavinne tot haren dienst, welke nacht en dag als wachthonde moeten oppassen, en als de wind gedurig na haar ogen zien,

DE RETOURVLOOT OP DE REDE VAN BATAVIA Links een opperkoopman en zijn vrouw onder een pajong; door Albert Cuyp (R.M.)

en zij zijn zelfs (*zelf*) zo lui, dat ze niet een hand naar enig ding zullen uitsteken, ja niet een stro van de vloer zullen lichten al lag 't aan haar zij, of roepen terstond een van haar slave of slavinne daartoe, en zo zij niet gezwind voortgaan, voor een *poete rastade, poete de negre* of *fils de poete* of *fili de katsjor*[1] uitschelden en somtijds nog erger; en zo zij 't enigszins hebben verkerfd, laten ze haar om een geringe oorzaak aan een paal of op een ladder binden ende met scharpe, doorgespouwe rottinge op haar naakte lichaam zodanig slaan en geselen, dat er 't bloed bij neerloopt en de lappen daarbij neerhangen, daar zij dan zout en pekel door malkander geroerd laten inwrijven, opdat het doorgeslagen vlees niet en zou komen te verrotten of te stinken ... Deze Oost-Indische vrouwtjes ..., inzonderheid die in Indië geboren zijn, zijn niet bekwaam, of om beter te zeggen, te lui om haar eigen kindere op te voeden; maar bevelen dezelve zohaast als ze ter wereld komen aan een zwarte min, een slavenhoer, of aan iemand van haar onderslavinne, die ze zogen en opkweken, alzo dat zij haar met haar eigen kinderen weinig komen te bemoeien; 't welk ook de oorzaak is, dat de kinderen liever bij haar zwarte min en bij de slaven en slavinne willen zijn als bij hare eigen ouders, vermits zij haar hebben opgevoed, en ook al haar maniere en haar ganse aard en natuur hebben ingezogen en aangenomen; daarom dat ze ook zo goed Mallebaars, Singilees, Bengaals en Tiolijs, basterd-Portugees spreken als de slaven en slavinne zelfs, ende als zij dan tot haar jaren komen, kwalijk een oprecht Duits (*Nederlands*)

1) Portugees: puta = lichtekooi; cachorro = hond.

woord kunnen spreken, nog veel min een fatsoenlijke reden kunnen voortbrengen, of het is met een lispse Tiolijse of Basterd-Portugese taal vermengd.

Hiervóor zagen wij al, hoe Van Goens aan de Kaap tegen dit taalgevaar waarschuwde, ofschoon men daar toch een maagdelijke grond bewoonde, waar geen Portugese bezeting of penetratie voorafgegaan was, en het daar enkel de slaven uit Indië waren, die het Portugees, of een Portugees-Maleis mengsel, binnenvoerden. De leidende kringen beseften zeer wel, dat voor het onderhouden van nationaal bewustzijn en van het aanzien tegenover de onderworpen bevolkingen het handhaven van het Nederlands noodzakelijk was. In het derde kwart der eeuw waren er dan ook te Batavia al verscheiden scholen waar de jeugd ‘in de Duitse (*Nederlandse*) letterkunst, goede zeden en godsdienst’ werd onderwezen. Niet iedereen voelde echter,gelijk de aangehaalde waarnemer, het Portugees gebrabbel instinctmatig als iets smadelijks. Het weerstandsvermogen van de grote hoop was niet bijster sterk. Heel, heel langzaam week de Portugese invloed voor de altijd weer nieuwe golven verse Nederlandse instroming. Op Ceilon zat hij dieper dan de nieuwe veroveraars ooit reiken konden. Op de Malabarse kust was dat niet anders. Kotsjin was en bleef een Portugese stad. Maar ook te Batavia vond men het nog generaties lang nodig in het Portugees te laten preken.

Er was nòg een bind- en bouwmiddel behalve de taal, waarvan de kopstukken der Compagnie het belang helder inzagen, - de godsdienst. Maar in weerwil van alle betuigingen, ook hier ontbrak het aan werkelijke bezieling. Die invloed van ‘onze predikanten’ waar Van Goens op rekende om het Pausdom allengskens te doen verdwijnen[1], strekte in de praktijk niet ver. Te Batavia, waar Katholicisme en Mohammedanisme uit de openbaarheid geweerd konden worden, ging toch ook van de gereformeerde kerk weinig bekeringskracht uit. Op Ceilon, waar die duizenden van Van Goens' droom nooit kwamen, moest de Compagnie het met de door hem zo gehate kerk weldra op een accoordje gooien, en Katholieken en Hindoes leefden toen onder haar gematigd en ordelijk gezag niet kwaad. Maar de seminaries voor Singalese predikanten die van tijd tot tijd beproefd werden, kwijnden; heden worden de Katholieke Portugezen op het eiland nog bij honderdduizenden geteld; de nakomelingen van de Nederlandse nederzetters zijn met ere bekend, maar hun invloed heeft zich niet in de breedte uitgestrekt.

Niet alleen voor emigratie, ook voor zending naar de Oost bestond in het moederland heel weinig belangstelling. De belangen van de kerk werden bij Bewindhebbers in het bizonder door de classes Amsterdam en Walcheren voorgestaan, die deputaten tot de Indische zaken aanstelden. Bewindhebbers beschouwden en behandelden de predikanten die bij hen in dienst traden, evenals hun andere beambten. Door raadgevingen en vermaningen van de vertegenwoordigers der kerk werd hun ongeduld even spoedig opgewekt als wanneer zij in hun kwaliteit van burgemeesters of heren Staten tegenover de predikanten stonden; of zaten, liever, want het staan werd aan ‘de gezanten van Christe wege’[2] overgelaten. Het zou onbillijk zijn om van deze verhoudingen de regentenstand waartoe Bewindhebbers behoorden, de ongedeelde schuld te geven. De openbare mening berustte erin en voorzoveel de

1) Zie *hiervóor*, blz. 48.
2) Zie *hiervóor*, blz. 14.

zaak van het evangelie in de Oost betreft, is het bij de predikanten zelf ternauwernood opgekomen om een beroep op haar te doen. Gedeeltelijk moet men de verklaring zoeken in het materialisme, dat ook in de moederlandse maatschappij, zij het in minder grove vormen, wijd verbreid was. Het buitenland sprak er schande van, dat de Compagnie om in Japan handel te kunnen drijven haar dienaren voorschreef daar alle godsdienstoefening achterwege te laten, maar Bewindhebbers wezen alle inmenging, navraag zelfs, van de deputaten koel af. Wat bepaaldelijk de zen-

ding betreft, daar schoot de ijver van de kerk zelf te kort, een gevolg zowel van haar organisatie als van haar preoccupatie met de leer der uitverkiezing. De Synode van Dordt had van de kerk de gemeenschap der uitverkorenen gemaakt. De zwarten, de zonen van Cham, gedoemd tot slavernij, in heidendom geboren, misten alle kenmerken van uitverkiezing

UIT NIEUHOF'S ZEE- EN LANT-REIZE; 1682.

en mochten - dit had de Synode uitdrukkelijk bepaald - niet zonder bizondere waarborgen gedoopt worden. Dit voorschrift werd niet altijd in acht genomen, maar in 1665 werd het aan de Kaap althans op dramatische wijze in herinnering gebracht door Ds. Baldaeus. Toen deze op de thuisreis uit Indië een beurt vervulde en twee kinderen hem ten doop werden aangeboden, éen blank en éen zwart,

> heeft hij het christenkind gedoopt, maar het slavenkind met goeden voorbedacht versmadelijkerwijze van hem afgewezen.

Die handelwijze werd uit *patria* goedgekeurd. Zeker waren de katholieke priesters al te vaak met schijnbekeringen op grote schaal tevreden geweest. Zeker waren er ook verscheiden predikanten, die met toewijding onder inlandse bevolking arbeidden. Het grootste zendingswerk was op het zo spoedig verloren Formosa verricht; verder was de trouwste protestantse bevolking op Ambon te vinden, maar daar werkte men op de grondslagen van wat in de Portugese tijd gedaan was. In ieder geval bestond er in dit opzicht tussen de katholieke en de gereformeerde kerk een onderscheid zó onmiskenbaar dat niet alleen de katholieke tijdgenoten er schampere opmerkingen over maakten, maar dat de Protestanten zelf er over zuchtten.

> Ja! (*zo schreef in* 1638 *een godsdienstig ijveraar*) hoe zullen wij het kunnen ver-

> antwoorden, dat de Jezuïeten en andere sprinkhanen van de hoere van Babel zulk een geduldigen blinden ijver besteden om het rijk der duisternis te bevorderen, en dat wij zo weinig doen om het rijk der genade te doen komen .... Het is waar, de Jezuïeten en huns gelijken genieten naar de wereld voordelen boven ons, want behalve dat ze velen in getal zijn en met geen huishoudinge belast, hebben ze ook nog dit, dat ze bij de hunnen grote achting en waardering genieten.

Udemans behoorde tot de Zeeuwse piëtistische richting, die minder in dogmatisme opging. Het is dan ook niet toevallig, dat Lodenstein een generatie later evenzeer gevoelde dat hier een grote roeping verzuimd werd. De Utrechtse boetprediker wilde, dat de veel omstreden kerkelijke goederen gebruikt zouden worden voor het aankweken van leraren om de Oost te evangeliseren. In werkelijkheid waren er, behalve ziekentroosters, in heel het wijde gebied der Compagnie op éen tijdstip (1681) maar vijfendertig predikanten, en die moesten eerst en vooral het gewone gemeentewerk waarnemen onder hun landgenoten en de inlandse Christenen in de Molukken en elders. De Compagnie bekostigde hen. Van enig plan om van de gelovigen in Holland geld te verzamelen om het eigenlijk zendingswerk krachtiger aan te vatten was nooit ernstig sprake.

De invloed die van de predikanten op de dienaren der Compagnie uitging, was zeker niet groot. Daartoe waren zij tezeer deel van het ambtelijk raderwerk. Tegen de zonden der hogere ambtenaren durfden zij gemeenlijk niet protesteren. Velen waren zelf wereldlingen. En toch heb ik reeds aanleiding gehad om verscheiden namen te noemen, waaruit blijkt dat er onder hen de dragers van een hogere culturele ontwikkeling waren. Weinigen deden oprecht moeite om in het Aziatisch leven door te dringen, zoals Rogerius; maar velen leerden, vroeg en laat, de inheemse talen, in Voor-Indië en Ceilon zowel als in de Archipel.

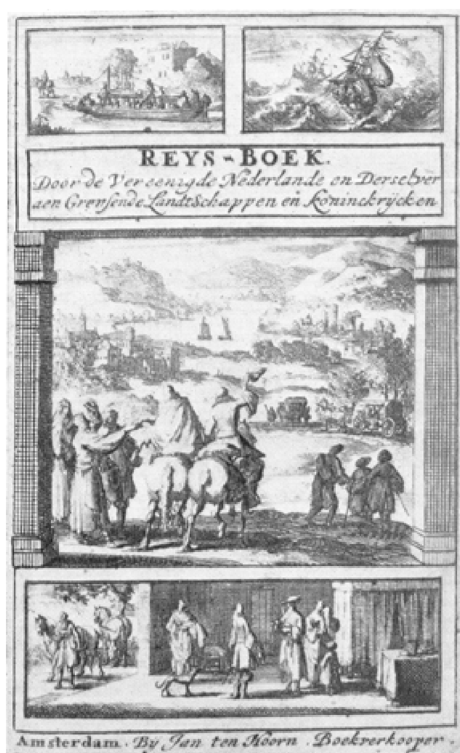
8. Maatschappij en cultuurleven

Het verhaal der politieke bedrijvigheden en der overzeese avonturen van de Nederlandse stam - en dat betekent in dit tijdvak onvermijdelijk haast alleen: van het Noord-Nederlandse volk - heeft ons lang beziggehouden. Groots als het schouwspel is dat zij bieden, wij zouden in het leven van dat geslacht de diepste zin missen, als wij niet nagingen, opzettelijker dan in onmiddellijk verband met die gebeurtenissen mogelijk was, wat culturele en maatschappelijke schatten het met zo'n volharding tegen Engeland dan tegen Frankrijk verdedigde, wat het uitdroeg over de wereld, waardoor het in zijn strijdbaar bestaan bezield werd. Wij zullen dan weldra een vreemd verschijnsel ontmoeten. Halverwege dit tijdvak, lang vóor de politieke kracht verbruikt is - zelfs op het eind ervan maakt de staat zich immers nogmaals tot een geweldige krachtsinspanning op -, schijnt op het gebied van kunst en letteren de vruchtbaarheid uitgeput te raken. In Vlaanderen en Brabant beantwoordt de culturele onmacht aan de treurige politieke omstandgheden, maar in het Noorden treft hier een tegenstrijdigheid; het vreemdst van al is nog de weerloosheid der Noord-Nederlandse cultuur zowel als van het gezelschapsleven tegenover de Franse overmacht, waartegen het volk politiek zo hardnekkig stand houdt.

Maar een beschouwing die tot kunst en letteren en gezelschapsleven beperkt bleef, zou al zeer onvolledig zijn. Als wij ons eerst tot maatschappelijke toestanden en godsdienstig leven wenden, zullen wij nog eigenaardigheid, nog geestelijke rijkdom en oorspronkelijkheid genoeg aantreffen om de zelfstandigheid van Nederlandse samenleving en cultuur te staven. Tegelijk liggen ook daar misschien toch enige van de oorzaken van het verdorren der artistieke en literaire scheppingskracht, die kort tevoren nog zo fris leek.

a. De Hollandse regentenstand

Economische verhoudingen bespreek ik slechts, voorzover het leven van de Nederlandse stam of delen daarvan er zich in eigenaardige en belangrijke vormen in vertoont of diep erdoor beroerd wordt. Voor het tijdvak dat wij nu beschouwen, zou natuurlijk aan verschuivingen, aan opschieten en neergaan heel wat te vermelden zijn. De oorlogen en de tarievenpolitiek van andere

EEN REISBOEK UIT 1700

landen alleen al houden handel en uitvoer in onophoudelijke beweging. In de Zuidelijke Nederlanden kwijnt het economisch leven onder de invloed der Franse invasies en van Colbert's protectionisme erger dan ooit. Toch blijft het beeld in zijn hoofdtrekken hetzelfde. Nog steeds komt in heel de Nederlanden Holland naarvoren als het gewest van de bloeiende handelssteden. De nijverheid heeft de ontwikkeling van de handel niet kunnen bijhouden. Alleen op het eind van dit tijdvak brengen Hugenootse uitwijkelingen nieuwe bedrijven in werkelijk grootindustriële vormen, ten behoeve waarvan de gildebeperkingen te Amsterdam en elders buiten werking gesteld worden.

Alles bijeen is er een toeneming van welvaart, comfort en weelde. De expansie van de eerste helft der eeuw is bedaard, de rijkdom wordt ouder en deftiger. De herenhuizen in de stad zijn statiger, de buitenverblijven talrijker en van aristocratischer allure. Men bezichtigt ze en tekent in zijn journaal op van de ‘plantagiën, tuinen, oranjerieën, fonteinen, cascaden, wildbaan, alles zeer net geordonneerd,’ die men bewonderd heeft; van de ‘schone vis’ in de vijvers, van het gevogelte als fazanten, patrijzen, ‘Indische eenden,’ en zo meer. In Utrecht telde men in 1671 83 eigen karossen, terwijl er ‘luiden waren, die het heugen mocht ze drie waren’. Men reist nog met de trekschuit, maar er zijn nu ook (vooral sedert omstreeks 1660) geregelde

postwagens, niet alleen van Amsterdam naar Den Haag, maar van Groningen naar Holland. In Amsterdam is straatverlichting ingericht. Al sedert het begin van de eeuw kan de burger iedere week zijn nieuwsblad ontvangen. Voor het eind kwam het tijdschrift, dat hem van de boeken die in de beschaafde wereld verschenen op de hoogte houden wilde.

Van ons standpunt gezien lijken die tijden wat levenswijze en techniek betreft haast stil te staan; in werkelijkheid waren zij aan gedurige verandering onderhevig. De tijdgenoten raakten niet uitgepraat over de weelde, waarin men zich vergeleken met de vaderen baadde. Dit betekent vermoedelijk slechts dat de kleine groep der burgerlijke bezitters naar verhouding rijker was geworden. De brede middenstand zal in hoofdzaak weinig anders geleefd hebben dan een generatie of twee generaties vroeger, en de bezitloze massa was er in geen enkel opzicht beter aan toe.

Soberheid en verantwoordelijkheidsgevoel van de regentenstand

in Hollant en West-Vrieslant. 83

Aenmerckingen op alle de Stadthouders in 't gemeen.

DE voorgaande aanteeckeningen, op elck en een yegelick Stadthouder in het byſonder, wel zijnde aanghemerckt, ſoo ſal daar uyt komen te volgen:

Dat ſy in het byſonder over al, en in alle gelegentheden, haar eigen voordeel, de Overwinninghen, verſterckinghen, ende verbeteringhen van haar eyghen Goederen, ende Heerlickheden, ſoo binnen, als buyten de Landtpalen van deſen Staat gheleghen, ende dat dickmaal met achterſtel van 't gemeen, door de Wapenen van den Algemeenen Staat, met onghelooffelicke koſten, ende onuytſprekelicke laſten van deſelve, hebben komen te behertigen.

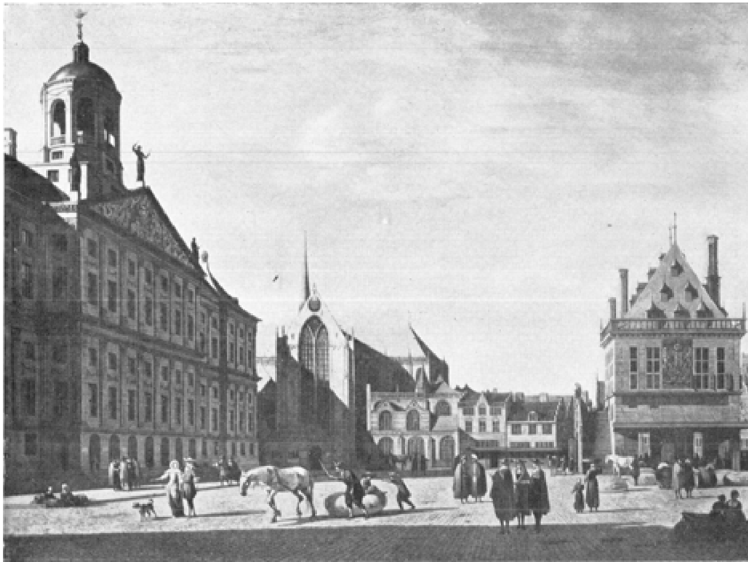
Dat ſy de Vreemdelinghen, ende voornamentlick die aan haren Huyſe, door maaghſchap ofte huwelijck verknocht waaren, tot de Hooghſte Krijghs-ampten, en Oorloghs-bedieninghen, hebben ingedrongen, en dat veeltijdts, met een onwettigh voor by

D 6 gaan

BLADZIJDE UIT DE STADTHOUDERLIJKE REGEERINGE IN HOLLANDT EN WESTVRIESLANT; AMSTERDAM, 1662. Toegeschreven aan J. Uytenhage de Mist, van Leiden.

Maar een opzettelijke beschouwing wijd ik hier slechts aan de oligarchische stadsregeringen die over de provincie Holland, en door haar vaak over de grote staatkunde van heel de Republiek, heersten en die ik hiervóor als het merkwaardigste sociale verschijnsel in de Nederlanden gedurende de zeventiende eeuw beschreef. Het stadhouderloze tijdvak was van die stand de glorietijd. De Witt vertegenwoordigt hem in de ogen van het nageslacht, en terecht. Stug en statig, nuchter en helder, niet beminnelijk maar kloek en vast zo waren de burgerregenten op hun best. Van Beverning en Van Beuningen, uit Gouda en Amsterdam, waren de knapste diplomaten die het land voortbracht en mannen van betekenis daarbij. Verder komen naast de overheersende figuur van de Raadpensionaris op politiek gebied niet veel scherp getekende persoonlijkheden naar voren, tot op het laatst zijn Amsterdamse tegenstander, en niet de aangenaamste verschijning, Valckenier. Maar het tijdvak is merkwaardig door de ontwikkeling van een op de suprematie der Hollandse oligarchie gebouwd systeem, van een ideologie, van een politiek geloof. Eerst in deze tijd ontstond een republikeins-aristocratische staatstheorie van beslist anti-orangistische strekking. Niet alleen met herinneringen aan de klas sieke oudheid sterkte zich die, ook met het voorbeeld der adelsrepublieken Venetië en Genua, terwijl sommigen

(wij hoorden Cats op de Grote Vergadering) de wijding van het Oude Testament in riepen. Het nieuwe regiem vond zijn schrijvers die - in navolging trouwens van De Witt's eigen *Deductie* uit het jaar 1654 - de stadhouderlijke regering met de bloedige tyranie der grafelijke tijden gelijkstelden - want zo zagen deze kleinkinderen der Renaissance de middeleeuwen -. In het oog van de bekendste hunner, De Witt's vriend, de Leidse regent Pieter de la Court, betekende ‘een monarchale regering’ voor Holland ‘een onwederopstandelijke dood’. Met zijn extreem-particularistisch-Hollandse neiging stond De la Court, wiens *Interest van Holland* overigens een aller merkwaardigst politiek-economisch geschrift is, vrijwel alleen. De liefde zelfs van de ijverigste voorstanders ‘der hoogheid van den lande van Holland ende West-Friesland’ gold ‘het algemeine lieve vaderland’, waarvan wij De Witt hoorden gewagen. In nationaal gevoel zocht zeker de nieuwe doctrine kracht te putten.

DE DAM IN 1694 (Schilderij van G.A. Berckheyde. R.M. Amsterdam)

Het zou dan ook een volslagen vergissing zijn te denken, dat zij buiten de eigenlijke regentenstand geen aanhangers had. Er was een brede kring, deels daar onder, deels op hetzelfde maatschappelijk plan, die haar aanvaardde, meer of min bewust, met of zonder reserves. Wij hebben daar in de voorafgaande bladzijden genoeg bewijzen van gezien. Daar waren kooplieden, daar waren dissenters, daar waren intellectuelen. De schakeringen van politieke overtuiging waren oneindig talrijk. De la Court's politiek materialisme en Spinoza's anticlericaal etatisme waren elk op zijn eigen wijze extreem. Maar men vindt de uitlopers der gedachte tot in de geest van een orthodox Amsterdams burgerman als Jeremias de Decker, die weliswaar goed Oranjegezind zijn kan en als een vurig legitimist het herstel van Karel II toejuichen en Cromwell verfoeien, maar die toch ook, met een geluid dat men bij Franse of Duitse schrijvers van het tijdvak niet licht zal aantreffen, de onophoudelijke oorlogen toeschrijft aan

....een deel gekroonde dwazen.
Die niet als brand en bloed, als landbederf, en blazen.

Door familiebanden, door belangen en door geestverwantschap wortelde de oligarchie veel dieper in de maatschappij dan men het dikwijls voorstelt. De gebeurtenissen van 1672 zijn in dat opzicht leerzaam. De burgerbeweging is een uiting van veel ergernis en van vage aspiraties. Maar al kon zij het regiem dwingen zich weer een emi-

nent hoofd te geven, de plaatselijke suprematie van de regentenheerschappij bracht zij geen ogenblik in wezenlijk gevaar. Maar het was van die nauwe verbondenheid met een bredere stand tevens het gevolg, dat de oligarchie zeer gevoelig voor kritiek was en in 't algemeen voor de openbare mening, die zich met een voor vreemdelingen verrassende vrijheid uitte; daartegenover rechtvaardigde de regentenheerschappij haar bestaan met krachtige verzekeringen van het algemeen welzijn te willen behartigen. Als men de praktijk van het regiem bestudeert en vergelijkt met de toestanden in de omringende landen, valt er ook veel in te waarderen. Wat de regenten van het algemene staatsbestuur terechtbrachten, is hiervoor gebleken. Nooit was de Republiek zo machtig en zo gezien geweest als op verschillende tijdstippen onder De Witt. En wat het binnenlands bestuur betreft, in dat opzicht was er zeker nog geen achteruitgang. De regenten beschouwden hun posten, die zij volgens het stelsel afwisselend bekleedden, over het algemeen met verantwoordelijkheidsgevoel. Het wegvallen van de hervormde centrale macht van de vorst had zijn grote bezwaren: vooral op het gebied der rechtspraak was dat voelbaar. De provinciale hoven konden zich tegenover de soevereine stadsregeringen weinig doen gelden en wij hebben gezien, dat die zich soms tegenover hun burgers de meest volslagen willekeur veroorloofden. En toch gingen over 't geheel de schepengerechten met ernst en oordeel te werk. Het beste beeld van wat die rechtspraak in de praktijk betekende, krijgt men uit de aantekeningen van de Amsterdamse schepen Bontemantel, die trouwens in heel het politieke leven van zijn stad binnenvoeren. Daar heerst, 't is waar, een onzekerheid van rechtsnormen, en een vermenging van persoonlijke met openbare belangen en overwegingen, die de moderne lezer verbazen, ja ontzetten. Maar men moet de toestanden van toen niet aan de meer geregelde verhoudingen van onze eigen tijd afmeten. Als men historisch weet te waarderen, ziet men, dat er in de stand waarvan Bontemantel een niet zeer aanzienlijk, maar een ijverig en bruikbaar lid was, naast alle eigenbaat een sterk besef van openbare plicht leefde. Het is de moeite waard hierover Sir William Temple te horen, die de gedurende zijn gezantschap opgedane indrukken neerschreef op het ogenblik dat de Republiek in de ramp van 1672 leek onder te gaan. Om hem te begrijpen bedenke men, dat de geschiedenis van een generatie in Engeland beheerst was door de onwil van het Parlement, evenmin als de Staten der Zuidelijke Nederlanden door verantwoordelijkheid in staatszaken ingewijd, om geld op te brengen voor een gewantrouwde regering, wier dienaren gemeenlijk schatrijk werden. In het oog van Temple verdroeg de bevolking dier Republiek ‘de wreedste druk en verscheidenheid van belastingen ooit onder enige regering vertoond’ met voorbeeldig geduld, en hij verklaarde dit hierdoor dat

> wat tot ambt en gezag voert, die kwaliteiten zijn welke de algemene achting van het volk winnen; omdat niemand van de dreiging en de dwang der wetten uitgezonderd wordt; omdat de soldaten in de grenssteden gehouden worden (terwijl de wacht der binnenlandse handelssteden aan de burgers zelf bevolen is); en omdat men geen grote rijkdom uit de openbare kas in particuliere beurzen vloeien ziet, noch om grote families te stichten, noch om de verkwistende uitgaven van ijdele, buitensporige en weelderige lieden te dekken; maar alle staatsgeld dient tot de veiligheid, de grootheid of de eer van de staat, en de magistraten dragen zelf een gelijk aandeel in alle lasten die zij opleggen.

De soberheid der levensvoering van De Witt, de machtige staatsman, of van De Ruyter de roemruchte zeeheld, was enig in de toenmalige wereld. Een pauselijk nuntius werd getroffen door de kleine staat die, op het zwaarst van de oorlog met Frankrijk, in 1676, de landvoogd der Spaanse Nederlanden, de graaf de Monterey voerde:

> Ik geloof dat hij dit doet om zich de gemoederen van het volk te winnen, hetwelk, tot het uiterste belast, de kosten bereidwilliger draagt wanneer het niet de verdenking voedt, dat zij opgelegd worden om de ijdelheid en de zwier der regeerders te voeden.

Wij zullen zien met wat 'n statie desalniettemin de berooide Prins van Parma door Brussel reed[1]; de Raadpensionaris De Witt, die in Europa heel wat meer betekende, wandelde zonder ophef alleen door de straten van Den Haag. Eenvoud en spaarzaamheid, dat merken ook Italiaanse waarnemers steeds als nationale eigenschappen op en zij zien de uitwerking ook in het bestuur der steden, want voor openbare doeleinden is er geld te vinden: de steden worden voortreffelijk onderhouden, gedurig uitgelegd, openbare gebouwen en wallen in de beste staat, weeshuizen ruim voorzien en keurig in orde. Ook wil het contrast met vorstelijke of hoog-adellijke statie niet zeggen, dat het de regentenstand aan stijl ontbrak. Op de stadhuizen en in de staatsvergaderingen in Den Haag ging het met een waardigheid en vormelijkheid toe, waaraan de stemmig zwarte kleedij een eigen toon bijzette.

Verfransing van de adel

Maar zo de burgerlijke eenvoud der maatschappij buiten Den Haag, die de grondslag van dat alles was, door vreemdelingen gewaardeerd werd, het ontbrak niet aan landgenoten die er de neus voor ophaalden. In 1657 bezochten twee jonkers Soete de Laeke de Villiers, neefs van Aerssen, in grote statie Parijs, in hun ogen gelijk in die van al te veel jongelui van stand, ‘een aards paradijs.’ Zij vonden er de jonge Nassau-Odijck midden in het verdachtste gedeelte van zijn loopbaan; overigens meenden de jonkers (in hun Franse beschrijving van hun reis) dat hij in weerwil van ‘zijn schelmstukken’ eenmaal ‘honneste homme’ zou zijn. Hun grootste ergenis werd gewekt door de gezant der Staten Willem Boreel, van geboorte Zeeuw maar door zijn loopbaan Amsterdammer. Diens vrouw was een rechte ‘Amsterdamse moer’ (voor eenmaal gebruiken onze schrijvers hier de Nederlandse woorden), die niet eens Frans sprak, zodat de bezoekers zich met haar in het Nederlands onderhouden moesten,

> hetgeen ons al tamelijk lastig viel, daar wij onze taal ontwend waren.

Men diende er bier, boter en kaas op porceleinen schotels, ‘ce qui sent bien son Amsterdam’. En die burgerlijke gezant durfde, tot ware ontsteltenis van de jonkers (naar de zede des tijds vergezelden zij hem op audienties ten hove), een stramme houding aannemen, toen de Koning en de Kardinaal Mazarin driftig ongenoegen betoonden over De Ruyter's optreden in de Middellandse Zee tegen Franse kapers.[2] ‘Soepelheid van geest’ en ‘geboorte’, zo mopperen deze critici, dat zijn de eerste vereisten voor zulk een gezantschap. Maar zou de eer van het land beter gediend zijn als zijn vertegenwoordiger De Ruyter afgevallen was? In het dagboek van deze verfranste edelen verschijnt, zonder dat zij het bedoelden, de gewezen Amsterdamse

1) Zie par. In de nadagen van het Spaans bewind.
2) Zie hiervóor, blz. 26.

pensionaris als de belichaming van een gezond nationaal beginsel. En dat heel het stelsel der Vrijheid in zekere zin een verzet van de nationale geest tegen het kosmopolitisme en dynasticisme van het Oranjehuis onder Frederik Hendrik en Willem II was, daarop heb ik in het verhaal der politieke gebeurtenissen herhaaldelijk gewezen.

Het bestaan zelf van een machtige politieke stand, die in wezen Nederlands bleef, deel nam aan het Nederlands cultuurleven, de hoogste staatszaken in het Nederlands behandelde, was voor de Nederlandse stam van onschatbaar belang. Ook in het Zuiden gebruikten de Staten van Vlaanderen en van Brabant en de provinciale gerechtshoven het Nederlands nog, maar hun betekenis was zoveel geringer, en met het centrale bestuur, dat de voornaamste zaken voor zich behield, correspondeerde men in het Frans.

Gezanten die zich met trots Nederlanders voelden en aan hun regering in het Nederlands berichtten, waren bij de omstandigheden van het Zuiden natuurlijk ondenkbaar. In het Noorden behoeft men in dit verband niet alleen aan de Hollandse regenten te denken, maar zij vormen toch de keurbende.

De adel speelde in het staatsleven der Republiek ook een belangrijke rol en die had maatschappelijk zowel in de oostelijke gewesten als aan het stadhouderlijk hof de leiding; maar de adel was, naarmate hij meer aan het centrum zat, meer verfranst. De taal der familie-correspondentie van een Utrechts geslacht als dat der Reede's (van Amerongen) was in de generatie die met De Witt opgegroeid was, nog Nederlands. Later zou dat anders worden. Toch hadden de gebeurtenissen het land reeds eerder aan een toeneming van Franse invloeden blootgesteld. De inwijking van zoveel Walen, de geestverwantschap met de Hugenoten, het verbond met de Franse staat, het had alles ertoe bijgedragen zowel om de kennis van de Franse taal te verbreiden als haar maatschappelijk aanzien te verhogen. In tal van plaatsen bestonden Waalse kerkgemeenten, die hun taal vasthielden en met een eigen organisatie aan het kerkelijk leven der Republiek vasthielden. Wat het hof der Oranjes en het leger deden om het Frans tot de taal van de aristocratie te maken, is al aangestipt. Het Frans werd gerekend tot een goede opvoeding te behoren; het was de enige moderne taal die op de scholen aangeleerd werd. In hofkringen gebruikelijk, was het ook daarbuiten genoeg bekend om Fransen van de noodzaak Nederlands te leren (hetgeen Duitsers aanstonds deden) te ontslaan: de beroemdste van alle Fransen in Nederland, Descartes, die zelf zich toch wel enige moeite gegeven had, getuigde dat onkunde van de landstaal onvermijdelijk was bij zijn landgenoten.[1] Franse hoogleraren aan de Leidse universiteit, zoals Rivet de theoloog op Gomarus' stoel, die weldra door Frederik Hendrik tot leermeester van zijn zoon, daarna tot rector van zijn nieuwe Illustre School te Breda werd uitverkoren; Saumaise, die naast Heinsius de plaats van Scaliger kwam vervullen, bleven Fransen, door wie de Hollandse intellectuelen in nog nader contact met het Franse cultuurleven kwamen.

De Nederlandse cultuur deed met die Franse invloeden zeker op veel manieren haar voordeel, maar de verfransing der hogere standen was van het begin af een ernstige bedreiging, ook voor de cultuur, en dat werd al erger, vooral toen de stroom der Hugenootse vluchtelingen kwam opzetten. Het aantal mannen en vrouwen van goede familie en van ontwikkeling was naar evenredigheid zeer groot onder de ‘réfugiés.’ Het overheersend gevoel van godsdienstgemeenschap, dat hen samen met de Nederlanders tegenover Lodewijk XIV stelde, opende hun een gerede toegang tot de Nederlandse samenleving, maar zij werkten er daarom niet minder als dragers en verspreiders van de algemene Franse cultuur. Links en rechts stichtten zij Franse scholen. Maar wat hier in het bizonder te pas komt, in talloze adellijke families werden zij als goeverneurs en goevernantes opgenomen. Die hun fortuin gered hadden, voerden in het gezelschapsleven de hoogste toon. Die Hugenoten waren van de superioriteit hunner eigen beschaving evenzeer overtuigd als de loyaalste hoveling van Lodewijk XIV en hun schatting werd door de gastheren over 't geheel gedwee overgenomen. Men verwonderde zich niet als zij geen Nederlands leerden, maar beijverde zich Frans met hen te spreken, overgelukkig met elk complimentje over

1) Dit is de betekenis van: ‘quoyque l'ignorance en (de la langue flamande namelijk) soit fatale à tous ceux de ma nation’; Gustave Cohen in zijn *Ecrivains français en Hollande*, blz. 590, heeft die zinsnede verkeerd begrepen en leest er uit dat Descartes deze onkunde laakt.

een goede uitspraak. Men stemde toe, als zij eisten, dat de aan hun zorg toevertrouwde kinderen het Nederlands pas leren zouden, als zij goed Frans kenden. Men begon op hun voorbeeld het Franse toneel te begunstigen en het inheemse te verachten. Kortom, de 'refuge' hielp een waar Fransquillonnisme in de Noord-Nederlandse maatschappij binnenvoeren, dat tot voorbij het midden van de achttiende eeuw haast ongestoord groeien zou.

Onaangetast bleef het burgerlijk patriciaat daardoor zeker niet. Maar het toonde veel groter weerstandsvermogen dan de adel. Heel de geschiedenis van de Republiek door bestaat er een onderscheid in zake taalgebruik tussen de Staten en hun ambtenaren aan de éne kant en de Stadhouders en hun adellijke raadslieden aan de andere kant.

BRIEF VAN WILLEM III AAN EEN BROER VAN C. FAGEL BIJ DIENS OVERLIJDEN Cliché J.M. Meulenhoff

Willem III, dank zij zijn opvoeding veel meer tehuis in het Nederlands dan zijn vader of grootvader (die het met de Staten toch ook altijd gebruikt hadden), correspondeerde in het Frans met Bentinck, maar in het Nederlands met de Raadpensionaris Fagel en diens opvolger Heinsius. De adel was vanouds een meer kosmopolitische stand; vooral in de hogere rangen waren buitenlandse huwelijken schering en inslag. De verbintenis van Oranje met Stuart bevorderde dat. Drie dochters van Nassau-Beverweert bijvoorbeeld huwden Engelse edelen. Willem's koningschap opende mogelijkheden voor zijn adellijke gunstelingen. Allen die hij met Engelse of Ierse titels en goederen beschonk,

haastten zich hun geslacht naar het grotere en meer aristocratisch ingerichte land over te planten. Het was een geluk voor de toekomst van de Nederlandse stam dat de eigenlijke macht in de Noord-Nederlandse staat bij een bredere, minder gemakkelijk te ontwortelen stand berustte.

Verschijnselen van oligarchische ontaarding

Maar het beeld van die Hollandse regentenstand, zoals ik dat totnogtoe geschetst heb, is al te fraai, omdat het onvolledig is. Het is niet onwaar, en de toevoegingen die het behoeft, kunnen er het leven niet van raken; maar ik zinspeelde er al op, dat de werkelijkheid lelijke schaduwen vertoonde en die moeten mee aangebracht worden. Een oligarchie, een in zichzelf besloten regering van weinigen, kan een tijdlang grote kracht en een waarachtig idealisme voortbrengen. Het is hiervóor echter al opgemerkt, dat zij steeds aan het gevaar van voortschrijdende verenging blootstaat, waardoor op den duur haar politieke vruchtbaarheid doodgekneld wordt. De theorie der handvesten waarop elk nieuwe regent de eed aflegde, de theorie van een regering der besten, om hun geschiktheid uitverkoren, zo niet door, dan toch tot heil van, het algemeen, werd nog beleden, terwijl inderdaad een familie-regering, een kliek zich aan het vormen was; en aan 'de onderdanen' werd daarbij geen andere taak dan die van 'gehoorzaamheid,' geen hogere deugd dan die van 'stilheid' of 'gedweeheid' gelaten. Opnieuw moet gezegd, dat in die ontwikkeling andere provinciën, vooral Zeeland en Friesland, voorgingen, maar onheilspellende verschijnselen waren toch ook in Holland niet te miskennen.

In Zeeland bloeiden de beruchte 'contracten van correspondentie' reeds, formele overeenkomsten waarbij groepen van regenten de stadsambten, of de provinciale ambten voorzover die ter begeving van hun stad stonden, volgens een vast rooster onder elkaar verdeelden. Het eigenlijk doel was soms, en werd al meer, een minderheid uit te sluiten, opdat elks aandeel in de buit te groter zijn zou. De regering was nu voor veel families een loopbaan geworden. Uit zaken hadden zij zich teruggetrokken, de zoons studeerden en haalden de meestertitel. De emolumenten der ambten waren over 't geheel niet buitensporig groot, ofschoon sommige vetter waren dan andere; in Zeeland waren de fel begeerde rentmeesterschappen ten platten lande bizonder talrijk en vooral voor de regenten van de kleine stadjes waren de ambten, groot of klein, een levenskwestie geworden en betekende 'stil zitten' zich bekrimpen. Maar in de (toch zorgvuldig geheimgehouden) contracten gaf men als beweegreden steevast op: bevordering van rust en harmonie.

> Alzo het ten hoogsten nodig is, ende Gode aangenaam, de gemene ruste te bevorderen, ende alles daarhenen te dirigeren, dat alle brigues, kuperieën ende snode practiques (waardoor 't gemene best ten hoogsten werdt (*wordt*) geturbeerd, vernadeeld ende verachterd) zouden mogen werden geweerd ende in 't tegendeel vrede, vriendschap ende onderlinge correspondentie onderhouden ende enen vasten voet mocht werden beraampt ende vastgesteld, door welke deze stad mocht werden geregierd door eerlijke

> ende des ambts weerdige ende gequalificeerde personen, tot de meeste ruste in 't gemeen ende voordeel van de ingezetenen in 't bizonder ....

Ziedaar de schijnheilige preambule van een in 1652 tussen twee groepen van Zierikzeese regenten gesloten ‘verbond,’ waartoe uitgesloten heren niet dan met eenparige stemmen vande ‘vrienden’ mochten worden toegelaten; maar dat overigens hevige onderlinge ruzies geenszins voorkwam. Hiervóor is de passage aangehaald waarin Ulricus Huber zo scherp aanwees, hoe de Friese misbruiken zich vergrepen aan het algemeen belang, door de openbare ambten als particulier bezit te verhandelen. De openbare mening was zeer stellig op dit punt, - vandaar zowel de geheimhouding als de schijnheiligheid van de konkelaars -, maar dat neemt niet weg dat de kwade gewoonte voortwoekerde.

Overigens mag misschien het woord ‘schijnheilig’ niet onvoorwaardelijk worden toegepast. Het ‘kuipen’ was een euvel, de ongebreidelde strijd om de baantjes verblindde soms voor alle belangen van het algemeen (men herinnert zich[1]) de verzuchting van de vrouwe Van Amerongen in December 1672). Het was mogelijk de contracten als een middel te zien cm onder de regenten althans vrede te scheppen en zo hun besluitvaardigheid in grotere zaken te verhogen. Maar dat de methode op zichzelf verwerpelijk was en de publieke geest van het regentendom op een andere wijze ondermijnde, blijft daarom niet minder een feit.

In Holland schijnen eigenlijke contracten vóor 1672 nog niet voorgekomen te zijn, maar daarom was de toestand er niet steeds gezond. De kuiperijen waar Bontemantel omstandig van vertelt, waren niet van alle politieke gedachte gespeend, integendeel de strijd om Valckenier tussen 1666 en 1672 liep in laatste instantie om de grote kwesties van vóor of tegen De Witt, van libertijns of gereformeerd. Maar zij gingen gepaard met berekeningen en schikkingen, stemmen werden geworven met bewindhebbersposten bij de Oost-Indische Compagnie of andere voordelen, neven werden binnengehaald om een partij te versterken, tegenstanders met bedreigingen lamgelegd, in 't kort de middelen waren van zulk een aard, dat men de contracten, de ‘harmonieën,’ ‘concepten van enigheid’, ‘instrumenta pacis’ haast als de weldaad die hun auteurs ze noemden, zou gaan begrijpen. Men behoeft het accent maar een weinig te verleggen en uit Bontemantel's relaas blijkt een strijd tussen klieken onder de vroedschap, wier doel ruim zo zeer het beslag leggen op de ambten was als het hooghouden van de beginselen der Vrijheid.

Met dat fraaie woord werd dan ook door buitenstaanders gespot. Zo schreef de katholieke Haagse advokaat Van der Goes in 1672, vlak vóor de val van het bewind, aan zijn broer, na een vermelding van de begeving van compagnieën aan kapiteins die aan de eigenlijke eisen niet voldeden (‘dat is aan neven’):

> Weinig tijds geleden is aan de zoon van de secretaris van de Raad van State, oud acht jaren, gegeven een ontvangerschap in de Meierij van Den Bosch, van 1200 gld. tractement; nu ziet gij wel de botheid van de gemeente en (*het*) effect van de Vrijheid: het officie zal tot zijn twintig jaren op de profijten bij een ander bediend worden (*die dus met de aan het ambt verbonden heffingen en emolumenten genoegen nemen zou*); nu vragen dan de botten: waarom dan tractement gegeven?

De bewuste officiersposten stonden ter begeving van de Staten van Holland; het ontvangerschap was een Generaliteitsbaantje, maar Holland werkte mee aan deze begunstiging van een regentenkind. Dat niet iedereen in Holland het financieel beheer der eigen Staten zo volledig vertrouwde als Temple beweert, blijkt uit het gemopper van Jan Zoet bij gelegenheid van de tweehonderdste penning, geheven in verband met de Staatse inmenging in de Noordse oorlog:

> Zacht, huisman, geef en zwijg! De heren moeten leven.
> Karossen kosten veel, en hoe men zwaarder schat
> Den borger (let hierop), te beter vaart de stad! ....

1) Vgl. hiervóor, blz. 80.

Zoet, ongewoon onder de vrijgeesten door zijn Oranjegezindheid, was over 't geheel een te vreemdsoortige figuur om als typisch te kunnen gelden. Maar hoor Aitzema. De uitingen van diens cynisch scepticisme,

> ‘Prinsgezinden,’ ‘Staatsgezinden’ (*zegt hij ergens*), 't is om te lachen: ik ken niet dan zelfsgezinden, -

DE REGENTEN VAN HET SPIN- EN WEESHUIS TE AMSTERDAM Schilderij door J. de Baen

moet men natuurlijk ook niet als objectieve mededelingen aannemen. Als hij met de zuiveringspogingen van de Grote Vergadering de draak steekt: ‘Men wil de pels wassen ende niet nat maken,’ is hij beslist onbillijk: die pogingen bewijzen, dat de ware opvatting van de regententaak nog macht had over de geesten. En toch is de schets die hij laat volgen zeker juist waargenomen:

> De deftigste (*fatsoenlijkste*) lieden houden nu voor een indifferent discours: ‘Ik moet mijn kinderen aan officiën helpen, terwijl ik leve. Ik hebbe hier weinig occasie om mijn kinderen te avanceren, hier vervalt weinig, het gaapt, maar 't en bijt niet: ik moet gaan wonen daar meer ambten zijn ....’ Gelijk of er geschreven stond, dat juist zulke ofte zulke familiën alleen moesten regeren! .... En waren ze nog met een ambt tevreden! Zij krijgen gemeenlijk te veel, nooit genoeg. Dat moet dan mettertijd maken ongeduldige gemeenten.

Inderdaad er bestond toch wantrouwen. Oranjegezindheid en kerksheid beide voedden het. In 1672 brak het met orkaangeweld tegen het stelsel van de vrijheid los.

Wij hebben gezien, hoe jammerlijk in die crisis veel van de stadsheren beneden de ideële conceptie bleven, die de besten hunner van hun plicht en waardigheid hadden. De Witt zelf, Van Beuningen, Van Beverning en vrij wat anderen staafden die conceptie met hun daden. Drie Amsterdamse patriciërszonen namen dienst op de vloot, elk aan het hoofd van een aantal zelf-geworven en -bezoldigde matrozen. Anderen namen het

bevel over vendels Waardgelders op zich. Maar daartegenover moet aan de defaitisten herinnerd worden, die in hun angst de zending van Pieter de Groot doordreven, en die een ogenblik later even angstig voor de woede van het eigen volk bukten. Ook het spotbeeld dat zich de politieke tegenstanders maakten, van de opgeblazen, belangzuchtige stadsbaas, die in de landzaken pas recht zijn hatelijke kleinheid en lafhartigheid onthulde bestond in de werkelijkheid.

De regering onder Willem III

Het is een van de droevigste teleurstellingen die de geschiedenis der Republiek oplevert, dat de geweldige volksverheffing tegen de oligarchie, welke de ramp van 1672 uitlokte, niet tot een hervorming van haar aanstotelijke eigenaardigheden heeft geleid. Integendeel begint met het bewind van Willem III een inzinking van haar geest. Het grijpen van de ongedeelde macht in 1650 had het verantwoordelijkheidsgevoel der regenten versterkt. Hun onderschikking aan de wil van een door het volk aan de macht gebracht dictator verslapte het aanstonds. Had Willem III *medewerking* gezocht, had hij getracht de volkswil, die hem zo ijverig steunde, een regelmatige invloed op de stadsregeringen te verschaffen, dan had heel het regentenbestuur verjongd, verruimd, met een nieuw idealisme bezield kunnen zijn. Maar zogoed als de regenten zelf ‘gehoorzame onderdanen,’ zo verlangde Willem III slechts *werktuigen*. In elke provincie had hij een adellijk vertrouwensman, Odijck in Zeeland, Dijckvelt in Utrecht, Bentinck in Holland, enzovoorts, wiens taak het was in zijn meester's belang, en in het belang van diens buitenlandse politiek, maar geheel buiten de constitutie om natuurlijk, de provincie aan de leiband te houden. Deze vertrouwensmannen lieten zich in de afzonderlijke steden weer vertegenwoordigen door agenten, wier macht in laatste instantie hierop berustte, dat door hun handen 's Prinsen gunst of ongenade ging, dat ambten en voordelen alleen door onderwerping aan hun bevelen te verkrijgen waren. Onder dat stelsel tierden alle vormen van corruptie met een tevoren ongekende weligheid.

Neem bijvoorbeeld de contracten van correspondentie. Die werden eerst tegengegaan, omdat zij tussen 's Prinsen vijanden bestonden: de Staten van Zeeland verboden ze begin 1673 onvoorwaardelijk als strijdig met goede politieke zeden. Maar weldra bedacht men, dat zij hun nut hadden, als de leden het ordewoord maar van 's Prinsen agent aannamen, en 't was of men van de fraaie resolutie van 1673 nooit vernomen had. In Holland werden de contracten nu ook ingevoerd. Die de kliekgeest van het Staats bewind gegispt hadden en er schande van plachten te spreken, dat voor de schepenbank of andere ambten niet, overeenkomstig de eed, de geschiksten maar de vriendjes gekozen werden, hadden altijd beweerd dat de stadhouderlijke macht nodig was om het publiek belang tot zijn recht te doen komen. Willem III's inmenging diende enkel om een andere kliek te bevoordelen, die nu naar hartelust onder ambten en emolumenten mocht huishouden.

Het veroorzaakte wezenlijk schandaal, toen in 1690 een stuk bekend werd, waarbij twee heren Groeninx te Rotterdam zich tegenover de baljuw der stad, Van Zuylen van Nievelt, en burgemeester Roosemale verbonden hadden om, zo zij door de Stadhouder uit het dubbeltal voor de vroedschap verkoren werden, uitsluitend met

die beide heren (via Bentinck de uitvoerders van zijn bevelen) ‘te corresponderen’ en

> in zaken van de kuiperije oft begeving van vroedschapsplaatsen, ambten of commissiën, van de vroedschap profluërende, blindeling en zonder enig tegenspreken de gemelte heren te volgen en naar hun goedvinden te stemmen; (daarbij) altoos de stadhouderlijke regeringe ende maximes daaruit profluërende, zowel als de Voetiaanse maximes in de kerk voor te staan en te handhaven.

Als waarborg verbond één hunner een obligatie van 4000 gulden, die verbeurd zou

zijn, als hij naar het oordeel van baljuw en burgemeester 'kwam te mankeren.' 'Blindeling en zonder enig tegenspreken'! Kon het karakter van het vroedschapsambt dieper vernederd worden dan door zo'n bepaling? Maar Willem III was voor geen kleintje vervaard, als het erop aankwam zijn gunstelingen de hand boven het hoofd te houden. De baljuw, die te Rotterdam innig gehaat werd en wiens huis in een volksoproer zo hevig als éen van de in 1672 voorgevallene was leeggeplunderd, werd wegens peculatie door het Hof van Holland vervolgd en daarbij moest ook het schandelijke contract met de heren Groeninx dienen. De Stadhouder, dubbel machtig doordat hij toen ook Koning was, greep in de gang der rechtszaak onbeschroomd in. Niet alleen werd het contract in de doofpot gestopt en de baljuw, die zich te Rotterdam in enige jaren tijds rijk geknoeid had, vrijgesproken, maar de stad Rotterdam werd zelfs veroordeeld hem een zware schadevergoeding uit te betalen. Het is niet verheffend de Voetiaanse beginselen vermeld te zien in zo nauwe nabijheid van de ergste corruptie. Van Zuylen was net de enige van Willem's werktuigen, die van zijn macht misbruik maakte om zijn eigen beurs te spekken. In éen geval kon zelfs Willem III de schuldige niet redden: dat was het geval - ook alweer te Rotterdam - van Kievit, de verrader van 1666, die er na '72, samen met de baljuw, een hele rol gespeeld had. Als lid van de Admiraliteit van de Maas maakte hij het evenwel zo bont, dat hij in 1686 vervolgd en verbannen werd.

Berucht zijn ook de methoden van Odijck in Zeeland, die ambten voor grof geld verkocht. Als onder 'honneste homme' *eerlijk man* verstaan moet worden, kwam de voorspelling der jongelui die hem in zijn wilde Parijse tijd gadesloegen, niet uit; maar *man van aanzien* was Odijck geworden, zijn huis in Den Haag een middelpunt van gezelschapsleven en Willem III moedwillig blind voor de practijken waarmee zijn vertegenwoordiger in Zeeland aan geld kwam om die grote staat te voeren. Reeds een jaar na het verbod van 1673 zette Odijck zijn naam onder een contract van een paar Vlissingse partijleiders (Dirk Buysero, zoon van 's Prinsen griffier, was er een van en dankte er zijn benoeming tot lid van de Admiraliteit van de Maas aan), en een contract dat voor het aangehaalde met de heren Groeninx niet onderdoet. In 1676 sloten al de 'wel-geïnten tioneerde' regenten van het gewest ('de ere Gods' en 'de dienst van Z.H. den Prins van Oranje' heetten het doel) onderling en met Odijck een correspondentie, waarbij zij beloofden hem ook bij 'aflijvigheid' van de Prins 'in alle zijne digniteiten' te helpen handhaven. Tekenend is een contract in 1684 door twee heren (nogmaals uit Zierikzee), leiders van tot dan toe strijdende klieken, ten huize van Odijck in Den Haag onderling en met die laatste gesloten; zij waren juist bij Zijn Hoogheid te Soestdijk geweest, en het was op diens 'ernstige begeerte en recommandatie' dat de vernieuwing der correspondentie geschiedde. In dat stuk nu wordt eerst opgemerkt, dat niets de eendracht zo pleegt te verstoren als onderscheiden belangen in zake ambten, en daarom

> beloven wij contractanten den anderen niet alleen getrouwelijk te zullen mainteneren bij die ambten, die wij tegenwoordig bedienen ofte nog zullen komen te bedienen, maar ook elkanders familiën, kinderen ende vrienden te zullen voorstaan ende helpen toebrengen, wat in ons vermogen is, de kinderen niet alleen te helpen promoveren bij het leven van hare ouders, maar ook naar derzelve dood ....

Schijnheiligheid kan men hier niet meer verwijten. Onbewimpeld worden de baantjes als familiegoed voorgesteld!

In de drie gereglementeerde provincies was de toestand niet verkwikkelijker en zelfs nu, in weerwil van de Rotterdamse schandalen en van de onderwerping van andere steden, van de ridderschap en van de hoge gerechtshoven aan des Stadhouders willekeur, onderscheidde toch Holland zich nog door een hoger opvatting van de waardigheid

en de plicht der regenten. Dat was voornamelijk te danken aan de zelfstandigheid die de Amsterdamse burgemeesters hadden weten te bewaren. Daar leefde onder Van Beuningen, en na zijn val onder Witsen en Hudde, iets van de fierheid en de publieke zin voort, die het beste voortbrengsel van het systeem der Vrijheid waren geweest. De anti-orangistische trek van die geesteshouding kreeg zeker iets heel onaangenaams. De Witt's *Deductie*, De la Court, Uytenhage de Mist waren maar de voorlopers van heel een literatuur waaraan de ondervindingen met Willem III's bewind bitterheid bijzetten. Heel de Oranje-traditie werd stelselmatig verguisd.

Denk eeuwig, Holland's Leeuw, aan 't jaar van Negentien!

En bij het instampen van slechte herinneringen bleef het niet. Erger dan vroeger tegen Oldenbarnevelt gelasterd was, werd nu de republikeinse verdraaiing van alles wat ooit door Prinsen van Oranje gedaan was. De dood van Willem de Zwijger werd heilzaam geprezen, omdat hij anders graaf geworden was. De rampen van 1672 waren de schuld van Willem III, die aan de IJsel had moeten blijven staan. Enzovoorts. Wij zullen dat hele historische systeem in de volgende eeuw al breder heerschappij zien verkrijgen. Maar ondertussen, ofschoon reeds in deze tijd de geestdriftige oranjegezindheid der gemeente na de teleurstelling van haar democratische aspiraties en onder de indruk van de schandalen van correspondentie en corruptie aanmerkelijk bekoelde, innig vertrouwen tussen haar en de oligarchie was toch ook onbereikbaar.

Maar al te vaak beantwoordden de Staatsgezinden alle kritiek met laatdunkende minachting en een vermaning tot gehoorzaamheid. Als zij de predikanten onder de duim wilden houden, was het niet enkel uit bezorgdheid voor geestelijke vrijheid, maar omdat zij hen vreesden als leiders van de gemeente tegen hen. Kenmerkend zijn de schimpdichten, welke in 1672 te Amsterdam de poging om nieuw bloed in de vroedschap te brengen uitlokte:

Wat wonders en wat nieuws! Jan Hagel speelt den baas,
Een kalkvaar of kassier had graag een schepens plaats.
Staatzieke winkeliers zijn smeders van de wetten,
Een kale makelaar poogt zich in staat te zetten.
Elk tiert: 't is voor de Prins ....

De vereenzaming en afzondering van de regentenstand had voortgang ook in de onafhankelijk gebleven steden, en heel hun positie was te zeer ondermijnd, dan dat ook de Amsterdammers de ontaarding van het openbaar leven van de Republiek hadden kunnen stuiten. Heel de cultuur vertoont trouwens in het laatste kwart van de eeuw een zekere vergroving. De stemmige eenvoud werd opgeblazen deftigheid, van de zware pruiken die men van de Fransen na-aapte, zullen wij in de gewild statige stijl van letterkunde en officiële taal een tegenhanger zien. En onder die gesmukte vormen vertoonde zich veel materialisme. In het kerkelijk leven, wij zullen het zien, kwam mèt een zekere verstarring heel wat geestelijke onrust tot uiting.

Het tafereel dat de jongere Constantijn Huygens, secretaris van de Prins gelijk zijn vader vóór hem geweest was, in zijn berucht dagboek ophangt van de Haagse politieke en hof-wereld, is dan ook ver van stichtelijk. Zonder twijfel zou het dwaasheid zijn Willem III zelf en sommigen van zijn beste medewerkers en dienaren (zoals de Raadpensionarissen Fagel en Heinsius, zoals Bentinck en Dijckvelt) te willen afmeten

naar de aantekeningen van een man die blijkbaar voor de grotere perspectieven van de politiek van zijn tijd geen oog had. Het staatkundig geloof van de Stadhouder en die enkele aanhangers was waarachtig, en dat betekende dat er in het staatkundig leven van heel de staat

wel degelijk een bezielende gedachte zat. Jammer maar dat zij die niet beter wisten te verbinden met wat toch een van de meest onderscheidende trekken van de Noord-Nederlandse samenleving was, de gehechtheid aan hun bizondere rechten van alle groepen, de vrije medewerking aan de regering van een brede schaar niet al te ver van hun bevolkingen staande regenten. Die eigenaardigheden konden niet op eenmaal uitgeroeid worden. Zij bleven sterk genoeg om aan de weerstand tegen het machtigste absolutisme van die dagen een ideële ondergrond te geven. Vrijheid tegen onbeperkt staatsgezag, dat was en bleef de tegenstelling tussen de Republiek en Frankrijk, en van die gedachte was en bleef de regentenstand een drager. Maar tegelijk was die hooggeroemde Nederlandse vrijheid onmiskenbaar in verval - zeker niet alleen door de er bovenopgelegde stadhouderlijke dictatuur - en hier hebben wij één factor die ongunstig ook op het geestelijk leven werkte.

b. Godsdienst

Als ik van geestelijke rijkdom en oorspronkelijkheid in godsdienstig leven sprak, nam ik dat in de wijdste zin. Ik bedoelde niet, zoals wij hiervóór[1)] de Zuid-Hollandse Synode hoorden verzekeren, dat de gereformeerde religie het palladium was, 't welk God tot behoudenis van de staat daarin had neergelegd; ofschoon door geest en organisatie beide de gereformeerde kerk ongetwijfeld een staatbehoudend element van de grootste betekenis was. Vrijheid was één leus tegen Lodewijk XIV, maar religie was een tweede, misschien een machtiger, en dat was met name de leus der gereformeerde kerk. Maar het was er ver van, dat zij het godsdienstig leven in haar uitsluitend bezit gehad zou hebben. Wel breidde zij haar gebied gestadig uit, maar protestantse secten, dwaalgeesten en vrijgeesten betwistten haar zelfs buiten het Katholicisme de alleenheerschappij hardnekkig. Ook dat bedoel ik met godsdienstig leven. Ik bedoel de strijd en de veelvormigheid, ik bedoel het woelen en gisten. Daarmee legde de Nederlandse samenleving in deze tijd geen minder welsprekend getuigenis af van haar eigenaardigheid en haar leefkracht.

Jezuïeten en Jansenisten in de Vlaamse Nederlanden

Zelfs voor de geschiedenis van het Katholicisme geldt dat. Op het eerste gezicht *ziet* men in het Noorden het Katholicisme niet, en men krijgt de indruk dat Noord en Zuid alle contact verloren hebben. Maar als men doordringt in het verborgene, waar zich de geschiedenis van het Noordelijk Katholicisme afspeelt, vindt men ook daar een vol leven, dat met de godsdienstige ontwikkeling in het Zuiden wel niet één is, maar er toch in onverbrekelijke en nauwe samenhang mee staat.

Het is eigenaardig, waar te nemen hoe het van een grootse eenheid dromende stelsel der Contra-Reformatie op het ogenblik van zijn triomf toch weer tegen de onbedwingbare verscheidenheid van de menselijke geest opbotste. Want het centrale feit van de geschiedenis van het Katholicisme, zowel in de Spaanse gewesten als

1) Vgl. hiervóor, blz. 102.

onder de Staten-Generaal, is de taaie weerstand aan alle pogingen tot onderdrukking van de Jansenistische gedachte, welker opkomst ik hiervóor vermeldde.

Iets bleef toch onbevredigd door die schittering, door dat succes, waarvan de Jezuïeten de voornaamste dragers waren. Om de nagedachtenis van Jansenius groepeerde zich een verzet tegen wat veel ernstige geesten en nauwgezette gemoederen oppervlakkig en lichtzinnig voorkwam in het stelsel, waarmee Rome zulk een groot deel van de wereld stormenderhand terugveroverd had. De Maria-verering en de daaraan gewijde broederschappen, het nieuw opgekomen dogma van Maria's onbevlekte ontvangenis, de pronk en praal der kerkversiering, het verbieden aan leken van de lectuur des bijbels - tegenover dat alles stond een deel van de wereldlijke geestelijkheid met de grootste terughouding. Het hoofdpunt waarop al de discussies samenliepen, was dat van de ziele-

zorg in de biecht. In hun ijver om de mensheid te redden legden de Jezuïeten de nadruk op het feit dat Christus voor allen gestorven is, en wilden mild zijn met de genade. Zij verweten geestelijke hoogmoed aan hen die, hun eigen persoonlijke beleving van de godsdienst kostbaar achtend, een strenger maatstaf aanlegden. De Aartsbisschop van Mechelen daarentegen (nog steeds Boonen) vreesde van de Jezuïetische geest de ergste gevolgen. Gesteund door zijn suffraganen van Brugge, Ieperen en Gent weigerde hij volstandig de publicatie van de pauselijke bul, waarbij al in 1642 Jansenius' *Augustinus* veroordeeld was. Eind 1648 wendde hij zich om bijstand tot Philips IV.

> De onbeschaamdheid waarmee zij (*de Jezuïeten*) in deze en andere zaken handelen, is zo buitensporig en de vrijheid die zij zich aanmatigen om nieuwe en verderfelijke leerredenen, vooral op het punt van gewetensvragen (*cas de conscience*) en zielezorg (*conduicte des âmes*) in te voeren zo groot; de eerbied die zij prelaten en superieuren betonen daarentegen zo gering, dat ik begin te geloven wat mijn voorganger Matthias Hovius, in zijn tijd het voorbeeld der bisschoppen, mij kort vóor zijn dood voorspelde: dat ik nog beleven zou dat de Jezuïeten de kerk in beroering zouden brengen.

Maar met een beroep op de Koning was de Aartsbisschop aan het verkeerde kantoor. Er was geen denken aan dat deze tegen zijn vertegenwoordiger, Aartshertog Leopold Willem, die (Boonen klaagde erover) de Jezuïeten begunstigde, zou ingaan. De onvrijheid van de Zuid-Nederlandse culturele en maatschappelijke ontwikkeling blijkt ook hier. De Jezuïeten steunden op Italië en Spanje, op de machten die onder Parma Vlaanderen en Brabant met geweld aan het Protestantisme en aan het geestelijk verkeer met hun Noordelijke stamgenoten onttrokken hadden. Vandaar krijgen zij bijstand om die oude Nederlandse tendenties, die in de geestelijkheid van Zuid en Noord zo sterk leefden, te onderdrukken. In 1651, als Goeverneur en Internuntius met herhaalde aandrang de Aartsbisschop nog niet hebben kunnen bewegen, ontbiedt de Paus hem naar Rome. Hij weigert op grond van zijn leeftijd, op grond van het oude Nederlandse privilege *de non evocando*; de Raad van Brabant, dwars tegen 's Konings Goeverneur ingaande, stijft hem met dit laatste. Dan vaardigt Innocentius X het interdict tegen hem uit. Op bevel van de Internuntius wordt aan de Ste. Goedele aangeplakt dat de Aartsbisschop zich van alle kerkdienst te onthouden heeft. De Raad van Brabant laat het bericht afrukken en looft een geldsom uit voor wie de aanplakker verklikt. Leopold Willem casseert dat besluit van de Raad. Maar de oude Aartsbisschop en de laatste der met hem weerspannige Bisschoppen, die van Gent, Antonie Triest, onderwerpen zich nu. Na betuigingen en beloften wordt het interdict tegen hen opgeheven en de bul eindelijk ingevoerd.

Wat Boonen vreesde, was dat door de hierbij geëiste verklaringen bevordering juist van de naar zijn mening verdienstelijke geestelijken, van de ernstigste en strengste, onmogelijk worden zou. Nieuwe veroordelingen en eeds-formulieren gingen juist weer van Rome uit om alle uitvluchten af te snijden. Zeker werden zo de hogere rangen der kerk allengs met aanhangers van de Jezuïetische richting bezet, maar toch wist de andere geest zich nog lang te verweren, zich schrap zettende of zich verschuilende al naar het uitkwam. Enige verademing gaf het, dat in 1668 met

Clemens IX een minder anti-Jansenistische Paus de Roomse stoel besteeg. Hoe scherp de tegenstellingen, en dat op het hoofdpunt zelf, nog waren, ziet men uit de botsing van een achttal Gentse pastoors met de Jezuïten van hun stad. Een Jezuïet had een boekje uitgegeven *Nieuw onderwijs voor de jonckheid om wel te biechten ende te communiceeren*; daarin vonden de pastoors met verontwaardiging de leer uitgedrukt, 'in onze Nederlandse tale' nog wel, dat

> het leedwezen, verwekt alleen uit vreze van de helle, ofte van de straffen van

> God over te zenden, zonder enige de minste beweginge van ene onvolmaakte liefde van goedjongstigheid tot God (*de rechte Jansenistische terminologie*) genoegzaam is om de rechtveerdigmakende gratie in 't Sacrament der Penitentie te verwerven.

Hun protesten hiertegen werden beantwoord met ‘laster’, als zouden zij geen herders maar wolven voor hunne kudden zijn. Door hun Bisschop niet gesteund, wendden de pastoors zich tot de theologische faculteit van Leuven en verkregen een eenstemmige uitspraak, dat hun zienswijze orthodox was, en zelfs te Rome werd dit nu erkend.

Dezelfde strijd onder de Noord-Nederlandse Katholieken

Evenals in het vorige tijdperk vindt men deze verhoudingen in de Zuid-Nederlandse kerk gereproduceerd in de Noord-Nederlandse en zowel de tot het Jansenisme neigende wereldlijke geestelijken als de Jezuïeten steunen op het Zuiden. Op Rovenius, persoonlijk met Jansenius bevriend, volgde in 1651 als Aartsbisschop van Utrecht een man van geheel andere gezindheid, De la Torre, uit een Spaans adellijk geslacht geboren, en gedurende zijn uitwijking uit het Noorden na de opschudding in Noord-Holland[1)] door Leopold Willem tot zijn groot aalmoezenier aangesteld. Nog te Brussel kende de nieuwe Aartsbisschop aan de Jezuïeten voorrechten toe, die hun aantal in het Noorden tot diepe verontrusting van de kapittels van Haarlem en Utrecht sterk deden toenemen. De man die na De la Torre's weinig succesvol beheer in 1661 tot het aartsbisdom geroepen werd, Neercassel, ditmaal in volledige overeenstemming met de wens der kapittels, was daarentegen weer van de Jansenistische geest doortrokken, en niet met Brussel en de Jezuïeten, maar met de Leuvense faculteit ten nauwste gelieerd; vooral professor Gomarus Huygens was zijn vriend. Een boek, *Bevestiging in 't geloof en troost in vervolging*, waarin hij zijn Noord-Nederlandse getrouwen op de eeuwige winst wees, welke hun uitsluiting van de zielverwarrende tijdelijke voordelen der regering voor hen betekenen kon (kenmerkend onwereldse geesteshouding), verscheen in 1670 in het Zuiden. Ook hij moest zich na zijn optreden te Utrecht in 1672 naar de Spaanse Nederlanden terugtrekken en preekte te Antwerpen over de Maria-verering in een typisch anti-Jezuïetische geest. Later nog, in 1683, verscheen te Emmerik zijn *Amor penitens*, een van de klassieke uiteenzettingen van de Jansenistische gedachte, waartoe Janssen's Franse discipelen geraadpleegd waren. De betrekkingen met de Fransen waren steeds zeer nauw. Van 1679 tot zijn dood in 1694 woonde Antoine Arnauld zelf te Brussel, met een korte onderbreking te Delft. Van 1685 af woonde er ook Pierre Quesnel, de man wiens eigen hoofdwerk nog vóor het einde der eeuw de theologische controversie met de Jezuieten weer zou doen oplaaien. Men moet overigens de invloed van die Franse ballingen niet overschatten. Neercassel behoefde van hen zijn gronddenkbeelden niet te leren: die vonden allen in Jansenius, en wat de Jezuïeten betreft, zij waren voor hem wat zij voor Boonen geweest waren, de zielverdervers, de rustverstoorders. Gedurende zijn leven waren zij onmachtig de stelling, die door

1) Vgl. hiervóor, blz. 15.

de kapittels te Utrecht en te Haarlem onder zijn leiding geheel in de Leuvense geest verdedigd werd, te bestormen. Clemens IX was opgevolgd door Innocentius XI, die hun nog minder goed gezind was. Maar de tegenstelling bestond, en in de volgende generatie zou zij in Zuid en Noord tot een crisis en tot de ondergang der Nederlands-Katholieke richting leiden.

Het nationaal-Nederlandse karakter van het verzet, in Zuid en Noord, tegen de in de grond on- of boven-nationale, maar op Zuid-Europa steunende, Jezuïetische richting springt in het oog, als men nog eens naar voren haalt hoe het niet alleen door de wereldlijke geestelijken, de kapittels, de theologen van Leuven, maar door lichamen als de Raad van Brabant gedragen werd en zich in de strijd ook met voorliefde op oude rechten en gebruiken beriep - geheel als vroeger in het verweer tegen het van buiten op-

gedrongen centraliserende absolutisme. De juristen hadden dáarbij weliswaar veelal 's Konings zijde gesteund, en in zekere zin was ook hun antiultramontanisme een voorstaan van de zaak van de moderne staat tegenover pauselijke aanmatiging, 's Konings eigen zaak dus, en zo zeiden zij ook vaak. Maar de Koning, en zijn Spanjaarden te Brussel, geheel onder Jezuïetische invloed,

JOANNES VAN NEERCASSEL. Uit van Heusden's *Batavia Sacra*.

wilden het nu eenmaal zo niet zien. Die tegenstelling versterkte dan in de sedert lang vóor alles monarchale legisten, in de juridische faculteit te Leuven zowel als in de Raden, de zin voor het nationale, desnoods voor het particularistische recht.

In de volgende generatie zou het geschil zich toespitsen, eerst onder een hevig anti-Jansenistisch Aartsbisschop, de Precipiano (een Boergondiër gelijk Granvelle; hij bekleedde het primaatschap van 1689 tot 1711), vervolgens toen Rome zelf met nieuwe beslistheid optrad; en het verzet daartegen stijfden de juridische argumenten van Van Espen, die reeds in deze tijd aan de overigens vrij doodse Universiteit van Leuven luister bijzette.

Gereformeerden en dwaalgeesten

De gereformeerde kerk hebben wij in het verhaal der lotgevallen van het Noord-Nederlandse volk gedurende deze jaren vaak ontmoet; haar inwendige verdeeldheden maar vooral haar botsingen met de overheid grijpen onmiddellijk in de staatkundige geschiedenis in, Voetius en Lodenstein, Coccejus en Heidanus, zijn openbare figuren van betekenis.

Voor het algemene geestelijke leven had het verzet tegen overheidsinmenging altijd betekenis, maar was de strijd binnen de kerk ten slotte niet heel vruchtbaar. Het Coccejanisme verliep in wonderlijke, fantastische bijbeluitleggingen, en daartegenover zwoeren de Voetianen bij de Staten-vertaling, alsof door die ‘getrouwe overzetting’ de ganse zin der Heilige Schrift onmiddellijk en eens voor al gegeven was. Een geest van letterknechterij openbaarde zich, even weinig verkwikkelijk als

de vervolgzucht tegenover papisten, dissidenten en dwaalgeesten, waarvan dezelfde mannen bezield waren, die tegenover wereldlijke aanmatiging hun eigen geestelijke vrijheid zo kloek en fier verdedigden. Kerkeraden, classes en synoden waren voortdurend doende met het onderzoeken van verdachte gevoelens bij hun leden en vielen bovendien stadsregeringen en Staten aan éen stuk door lastig, opdat zij aan bevindingen van onrechtzinnigheid bij hun eigen predikanten of hoogleraren kracht mochten bijzetten, of eindelijk eens maatregelen nemen tegen de Roomse magistraten ten platten lande of een eind maken aan 'licentieus drukken.'

Na 1672 wendden zij zich ook graag tot Willem III, en die stond maar al te snel klaar om krachtdadige maatregelen aan te bevelen. Wij hebben daarvan iets gezien in het ge-

val Heidanus, in het geval Momma-Van der Waeyen.[1], blz. 99. Het ene 'geval' volgde op het andere onder zijn stadhouderschap (en ik spreek nu bepaaldelijk van tuchtgevallen binnen de kerk). Weliswaar werd de dreigende scheuring tussen Coccejanen en Voetianen bezworen door een vergelijk, waartoe de Amsterdamse regering haar predikanten wist te krijgen en dat elders navolging vond.

Uit: SPIEGEL VAN HET MENSELIJK BEDRIJF, door Jan en Kasper Luijcken, 1694 Deze voorstelling van een kerkdienst door Jan Luycken is misschien weinig typisch, maar gekleurd door zijn eigen bewogen geloofsleven

Maar grote beroering ontstond nog in Friesland, waar Willem's neef en vijand Hendrik Casimir Van der Weayen aan de universiteit van Franeker had laten beroepen. Nauwelijks was die bedaard, of van dezelfde universiteit ging nieuwe opschudding uit door de lering van Roëll over de ware opvatting omtrent Christus' zoonschap van God. Ook nadat de pennetwist daarover tussen Roëll en Vitringa door de Staten van Friesland 'geassopieerd' was, besloten de synodes in andere gewesten tegen het doordringen van die 'pernitieuse beginselen' te waken en leerlingen van Franeker

> zeer nauw aangaande deze stellingen te onderzoeken en niet toe te laten tot het publieke predikambt als onder betuiginge, dat ze alle de voor geschrevene stellingen en ieder derzelve in het bizonder van herten verwerpen en willen tegengaan.

Door heel die tijd heen sleepte het geval Koelman. In 1675 had deze als predikant te Sluis van de Staten-Generaal (bestuurders der Generaliteitslanden) zijn ontslag bekomen uit hoofde van zijn weigerachtigheid om bij de kerkelijke plechtigheden de voorgeschreven formulieren te gebruiken en de kerkelijke feestdagen in acht te nemen. Behalve die persoonlijke en ietwat halsstarrige eigenaardigheden was Koelman een ijveraar voor de vrijheid der kerk en voor persoonlijke beleving van de godsdienst geheel op de Utrechtse manier, schrijver van stichtelijke soms zelfs strijdbaar rechtzinnige werken. Overal trachtte hij na zijn afzetting 'conventiculen' te houden, bijbellezingen, oefeningen; overal zetten kerkeraden of synoden de overheden op

1) Vgl. *hiervóor*

zijn spoor en werd hij uitgewezen, totdat de bescherming van Van Beuningen hem te Amsterdam een onderkomen verschafte. In 1691 (Van Beuningen kon hem toen niet meer helpen) wist de kerkeraad hem nog uitgezet te krijgen en hij eindigde zijn dagen te Utrecht.

Dieper ging het geval Balthazar Bekker. Daarin botste de kerk in éen van haar eigen dienaren op het sedert Descartes zich machtig ontplooiende rationalisme. Minder nog dan Descartes wilde Bekker dat wapen tegen kerk of godsdienst gebruiken, hij richtte zich slechts tegen bijgeloof, maar de kerk verkoos zich voor de beledigde partij

te houden. In 1674, veertig jaar oud, verliet Bekker, de aanvallen op zijn catechetische geschriften moe, zijn standplaats Franeker, in '79 werd hij predikant te Amsterdam. Enige jaren later, toen kometen allerwegen angst voor 's Heren toorn verspreidden, schreef hij zijn *Onderzoek van de betekeninge der kometen*. Volgens hem kon men uit die natuurverschijnselen

BALTHASAR BEKKER

de bedoelingen van God niet afleiden: diezelfde mening vroeger al door de Utrechtse sçavanten verkondigd[1] had Voetius toen met afgrijzen vervuld; nu was zij juist ook door de uitgeweken Hugenootse predikant Pierre Bayle betoogd. Oorspronkelijker en belangrijker werk leverde Bekker in 1691 met zijn groot opgezette *Betoverde Wereld*, waarin hij de mening dat de duivel of kwade geesten in het menselijk leven meespelen, stelselmatig en op grond van jarenlang geduldig onderzoek bestreed. De heksenvervolging had in de kritische Noordelijke Nederlanden nooit veel ingang gevonden. Toch achtte het volk lijders aan toevallen en waanzin nog in de meest letterlijke zin bezeten. Groot was de opwinding van Bekkers ambtgenoten over zijn opruiming van dit bijgeloof, vooral over zijn (inderdaad vaak gewrongen) uitleg vanlastige bijbelteksten. De Noord Hollandse Synode zette hem af, ofschoon de Amsterdamse regering zonder zich daaraan te storen voortging hem tot aan zijn dood in 1698 zijn bezoldiging uit te keren. De Zuid-Hollandse Synode, bevindende dat het boek

> van alle de classen en ieder lid in dezelve eenparig en ten hoogsten wordt verfoeid, als zijnde vol ergerlijke, schadelijke en zielverderfelijke stellingen, aanlopende tegen Gods H. Woord en de van alle predikanten ondertekende formulieren van enigheid en opgepropt met schrikkelijke bespottingen en schandelijke verdraaiïngen van de H. schrifture,

besloot er bij de bevoegde machten op aan te dringen dat men het boek verbieden (hetgeen echter nooit geschied is) en tegen de apologeten van Bekker waken zou. Zij noemde daarbij in 't bizonder een zekere Ericus Walten, een pamfletschrijver van beroep door de gunstelingen van Willem III gebruikt. In 1694 werd Walten op request van de synodes door het Hof van Holland op de Gevangenpoort gezet; men legde

1) Zie hiervóor blz. 15.

hem ook godslastering ten laste; Willem III bemoeide zich met de zaak evenals met die van Van Zuylen; jarenlang moest Walten op zijn vonnis wachten, totdat hij stierf.

> Het valt ongelijk veel lichter iemands boeken te verbieden dan te weerleggen.

Zo zei Bekker in één van zijn verweerschriften heel raak. Inderdaad konden de Synoden het nieuwe inzicht niet smoren. Het boek maakte een geweldige opgang, werd in het Frans en Duits vertaald en droeg in Duitsland veel bij tot het ophouden der heksenprocessen. De gereformeerde kerk maakt in dat alles geen gelukkige indruk.

Het zou zeker onbillijk zijn om in de kerk alleen letterknechterij en vervolgzucht te willen opmerken. En ik behoef Lodenstein maar te noemen om aan een heel andere richting te doen denken, aan een vurig zoeken naar gemeenschap met God, waaraan ook de oude voorman Voetius deel had. Lodenstein betreurde de vervolging van Koelman zn verloochende zijn verwantschap met hem nimmer. Evenmin deed dat de man die na Lodenstein deze gereformeerde mystiek het best vertegenwoordigde, Willem à Brakel, tot 1683 predikant in Friesland, daarna te Rotterdam, waar hij in 1688 met de stadsregering in botsing geraakte over zijn wraken van haar recht om een predikantsbenoeming te verbreken; à Brakel (van wiens vader een geschrift bestaat met de kenmerkende titel *De trappen des geestelijken levens*) gaf in 1700 een dogmatiek en zedeleer uit, *Redelijke godsdienst* genaamd, bevattelijk geschreven, en die de hele achttiende eeuw door herdrukt werd als het stichtelijk volksboek bij uitnemendheid. De 'tijdgelovigen,' zo heet het daarin, kunnen ook deugdzaam leven en de deugd liefhebben. Toch:

> Daar is in de godzaligen zowat anders; en vraagt gij, wat is dat? Het is *geest* en *leven*.

Het bleef de vraag of in de atmosfeer der staatskerk, gebonden aan de belijdenisschriften, geneigd tot haarfijn disputeren en tot het inroepen van de sterke arm, die geest en dat leven bloeien konden. Men ontkomt niet aan de indruk, dat de kerk leed aan de gevolgen van een onoverkomelijke tegenstrijdigheid tussen ideaal en werkelijkheid. Volgens het principe dat te Dordt gezegevierd had, moest zij een gemeenschap der uitverkorenen zijn, een Gideonsbende, die voor de massa der naamchristenen de goede strijd moest strijden. Maar tegelijk wilde zij staatskerk zijn, en door de voorrechten die aan haar lidmaatschap verbonden waren, was zij inderdaad bij machte allengs de meerderheid van losgeslagen Katholieken, van onverschillige wereldlingen, en van weifelaars, naar zich over te halen. Maar daarmee veranderde ongemerkt en onvermijdelijk haar karakter.

De dorheid, de cerebrale leerstelligheid, waardoor de preken zich veelal kenmerkten, is daar een teken van. Maar men ziet het toch nog duidelijker aan het feit, dat het tuchtrecht over de lidmaten meer en meer in onbruik raakte. In de heroïsche eerste dagen had men dat met hand en tand verdedigd, als libertijnse overheden het aan banden hadden willen leggen. Het behoorde inderdaad tot de essentiële attributen van een kerk, die een gemeenschap van beproefde vromen wilde zijn. Maar als diezelfde kerk staatskerk zijn moest, kon de overheid haar het gebruik van een recht, waarmee zij niet enkel rotte leden van de kerk, maar daarmee tevens practisch van de staat, kon afsnijden, niet zonder meer toestaan. Zoals de zaken zich nu ontwikkeld hadden, met alle fatsoenlijke lieden lid, maar daarom nog volstrekt niet van zins om anders te leven dan fatsoenlijke lieden waar ook ter wereld gewoon zijn te leven, kon er in de meeste gemeenten aan excommunicatie op openbare

schuldbekentenis eenvoudig niet meer gedacht worden. Bittere klachten werden over die misstand geuit door individuele predikanten.

> Het is klaar dat onder de oorzaken onzes vervals geteld en gesteld behoorde te worden het verslappen en versloffen van de kerkelijke discipline. (*zo schreef een Leeuwardens predikant in* 1669). Men heeft maar de oude kerkeboeken in te zien, die zullen ons duizend verwijtingen van de tegenwoordige slappigheid doen.

Lodenstein en Koelman zagen eveneens daar het kwaad, maar dat het onherstelbaar

was en onafscheidelijk van de ontwikkeling der kerk, wilden zij niet toegeven.

Er waren er wel die de kerk opgaven, zij het meest om leerverschillen, maar toch niet zonder dat de ontmoediging om de algemeen heersende geest er toe bijdroeg. Een man van wie Voetius en Lodenstein eerst de hoogste verwachtingen gekoesterd hadden, de Franse predikant de Labadie, die in 1666 naar

PORTRET VAN GALENUS ABRAHAMSZ.

de Republiek was genodigd (eerst via Utrecht naar Middelburg), kwam, toen zijn Waalse Synode hem wegens beweerde onrechtzinnigheid afgezet had, kort en goed tot de slotsom, dat van de kerk niets meer te maken viel. Voetius, Lodenstein, à Brakel, zelfs Koelman, zij allen bejammerden de weg die de Labadie toen insloeg, de weg van afscheiding en groepvorming. Eerst te Amsterdam, toen in Duitsland, eindelijk onder de bescherming van drie zusters Aerssens van Sommelsdijk te Wieuwerd in Friesland, leidde hij een kolonie van Godzoekers. De befaamde Utrechtse patricische Anna Maria van Schuurman, wier geleerdheid algemeen ontzag afdwong, verliet Voetius en Lodenstein om ‘den man Gods’ niet slechts naar Middelburg, maar op al zijn zwerftochten te volgen. Hoe moeilijk het was om binnen de kerk de godsdienst hevig en persoonlijk te beleven, blijkt ook uit de wederwaardigheden van de Zeeuwse predikant Van Hattem, die in 1683 als ‘een zielverderfelijken ketter’ afgezet werd. Van Hattem vond al zijn geluk (en in zijn uitbanning volgden velen hem) in het verzinken van heel zijn persoonlijkheid in de genadige almacht Gods, die toch ook door de Synode van Dordt verheerlijkt was.

De Labadisten en de Hattemisten - want zo sprak men - waren buiten de kerk geraakte rechtzinnigen. Zij vonden daarbuiten al een gewoel van groepen en eenlingen, die de godsdienstige ervaring op velerlei wijzen zochten, maar die hierin overeenkwamen, dat zij kerken en geloofsbelijdenissen als menselijke instellingen gering achtten, zo zij ze niet verfoeiden, en de waarachtigheid van het geloof met heel andere, veel meer persoonlijke standaarden maten. Velen lieten zich in hun gevoelig individualisme nog losjes binden door het Collegiantisme.

Dat was een beweging van ‘vrij spreken’ in 1619 te Rijnsburg opgekomen onder de van hun predikant beroofde Remonstranten. Camphuysen had daar zijn laatste jaren doorgebracht, buiten het remonstrants kerkverband, tot ergernis van zijn voormalige kerkgenoten. Een jong regentenzoon als Van Beuningen kwam er in de

jaren veertig wonen om zich met de godsdienstige gesprekken en oefeningen te sterken. Kort daarop vond de beweging een nieuw middelpunt onder de Doopsgezinden te Amsterdam. Hier was haar geestelijke vader een Zeeuw van goeden huize, Adam Boreel, die theologische werken schreef in het Latijn en wiens leidende gedachte een diep besef van het verval der kerken was; die het geloof in zich voelden, konden slechts in 'een kerk der oogluikinge' bijeenkomen, waar niemand over een ander heersen zou met eigengerechtigde formules of geboden. Een jong en talentvol Doopsgezind leeraar, Galenus Abrahamsz, voerde het College in zijn gemeente binnen (in de vergaderzaal het Lam) en bracht het

daarmee meteen toevloed van recruten. Niet zonder verzet van de oudere Doopsgezinden, die hun eigen historisch geworden geloof evengoed zuiver wensten te houden als de Gereformeerden. Jarenlang woedde, wat een pamfletschrijver spottend noemde: de Lammerenkrijg. Galenus handhaafde zich, en in tal van andere plaatsen begonnen de Doopsgezinden College met gelovigen van andere herkomst te houden. Een belangrijk middelpunt werd vooral Rotterdam, waar de dichter Oudaen een voorman was, waar de voorname regent Paets, vurig Wittiaan, de vergaderingen bezocht; diens standgenoot Hartigveld verzaakte de wereld zelfs geheel en leefde voor het geloof.

De Collegianten waren over het geheel mensen van een zekere ontwikkeling. Evenals de Labadisten, evenals nog een groep onder Franse leiding, van Antoinette Bourignon namelijk, die sedert 1668 in Noord-Nederland vertoefde, konden zij de hogere burgerij aantrekken. Daarnaast kwamen in de jaren vijftig uit Engeland ook de Kwakers, die zich gemeenlijk tot de volksklasse wendden, minder met redeneringen, uitleggingen of bespiegelingen dan met opzienbarende waarschuwingen en vermaningen. Er zat in de geestelijke atmosfeer iets dat voor al dergelijke bewegingen ontvankelijk maakte: links en rechts luisterde men nog naar heel anderen, boetpredikers en duizendjarigrijkprofeten. Was het ontgoocheling met de al meer leerstellig en onverdraagzaam geworden kerken? Zeker is het, dat dit tussen al die onderling zo verschillende zoekers het overeenkomstige was: voor hen allen was de kerkse eenheid geestelijke dood.

> Zijn ziel en zaligheid nooit aan een paap betrouwen,
> Maar zelfs (*zelf*) door d'enge poort staag dringen, -

ziedaar de raad van de Amsterdamse tapper Jan Zoet, bewonderaar tevens van

> Galenus, die geen mensch aan zijn verstand wil binden
> En d'onvolmaaktheid van zijn zelf zeer graag belijdt.

Echte haat tegen de predikanten komt in die kringen soms tot uiting, en niet alleen bij de soms wel geestige maar toch vooral onbeschofte, knoestige, zonderlinge Zoet. Het prediken en disputeren werd met felheid verworpen. Maar de verdraagzaamheid bewaarde de broeders niet steeds voor onderlinge onenigheid, ja over de grenzen der verdraagzaamheid zelf brak in 1681 een bittere twist tussen de Rotterdamse Collegianten uit, toen Jan Bredenburg zich tegen de aanvallen van Frans Kuyper, een lastig en onberekenbaar man, die hem van atheïsme beschuldigde, met een beroep op het beginsel van vrijheid en de ongeoorloofdheid van censuur verdedigde. Ook of de Katholieken binnen de verdraagzaamheid vielen, werd bestreden, door Oudaen, tegen wie Bredenburg's vriend Van Geel opmerkte:

> dat het hem smartte van een bejaard man, die vijftig jaar van verdraagzaamheid en liefde had horen spreken en nu bij slot van rekening zelf vóór den tempel der liefde bleef staan.

De geestvervoering van de eerste jaren bleef evenmin altijd zuiver bewaard. Had men toen 'al hikkend en snikkend met gebroken woorden' zo 'vierig' gebeden, dat men zich vaak 'in een halven hemel opgetrokken' waande, nu waarschuwt dezelfde Frans Kuyper dat er veel 'mienen' bij te pas komen, dat men 'het lichaam stijf parst,

het hoofd beweegt, met de stem dreunt en lijmt' om zich als 'verbrijzeld' voor te doen. De eenvoud, de verachting van mooie kleren en kunstvoorwerpen, ook dat hield geen stand. Asselyn schetst in een befaamd blijspel de Collegianten als volleerde huichelaars. Maar de figuur van Luyken, wiens 'bekering' hem van omstreeks 1680 geestelijke poëzie doet schrijven,

is daar om te getuigen dat de beweging toen nog bezielen kon. Wat toont ook het onderling getwist nog tekenen van echt leven, en wat een persoonlijkheden zijn er ons van het begin af uit overgebleven, wat een voortreffelijk proza werd daar zonder enige letterkundige bedoeling geschreven! Die dwaalgeesten hadden van de overheid bescherming tegen de predikanten nodig, maar in hun wereldverachting verliepen zij zich tevens soms in een uitdagende fierheid tegenover de machthebbers. De doopsgezinde traditie van onmaatschappelijkheid - weerloosheid vóor alles - nam in hen soms haast onstuimige vormen aan. Wanneer in 1662 de Staten van Friesland bij een streng plakkaat hun provincie verbieden aan alle ‘Socinianen, Kwakers of Dompelaars’ (zo noemde men de Rijnsburgers, omdat die de dompeldoop ingevoerd hadden), dan antwoordt een Kwaker:

> Eilaas 't en is uw tuchthuis nochte uwe galge, dewelke vervaard konnen maken de getrouwe dienstknechten Gods van te komen in de provincie, dewelke gij vermetelijken noemt uwe provincie. Want wij weten, dat deze en alle andere des Heren zijn ende Hij alleen heerst in een onbepaalde kracht en niemand anders.

Aan alles werd getornd en geschud door de anti-kerkelijken. De instelling van het huwelijk werd door enkelingen zomin gespaard als die van het zwaard. Men voelt soms, hoezeer de strakke gebondenheid van de kerk een onontbeerlijke maatschappelijke functie vervulde. Maar zoveel is zeker, dat zij het leven van toen niet volledig beheerste, dat het eigenlijke van de tijd ligt in de tegenstelling tussen haar en de vrijgeesten.

Hun diepe persoonlijke religiositeit, hun sterk gevoel van Godsgemeenschap, - uit zich soms geheel als bij de middeleeuwse mystieken.

> O mocht mijn ziele eens doorbreken door deze banden van het vlees in den oorsprong van mijn ziel en het leven van mijn leven, zonder hetwelke ik niet leven kan. Gij weet doch, mijner zielen minnaar, gij weet het, dat er niet (*niets*) in de wereld is dat mij vermakenkan. Als Gij eens uw aanschijn toont, dan is al mijn lijden vergeten, mijn ziele en kan doch buiten u niet rusten, gij zijt dat enig éen - o schat boven alle schatten, o zielen allerbeste deel, zoete vriendelijke Jezu.

Zo schreef Maaike Hendriks, die zeker Hadewijch niet kende. Maar Thomas à Kempis werd gelezen en genoten, ook oude en nieuwe Duitse mystieken, zoals Tauler en Boehme.

Die sterke mystieke trek was overigens het kenmerk van maar éen richting in het onkerkse denken. Daar was bovendien een koen, soms een vermetel rationalisme. De gedachtenstroming die van Socinus en Descartes zo'n stuwkracht ontvangen had en die wij binnen de kerk zagen doordringen, met Coccejus, met Bekker, die deed zich erbuiten machtig gevoelen. Wij hoorden Bredenburg al van atheïsme beschuldigen. Dat woord zat in de lucht. Het kon de overheid soms nog tot hardhandig optreden bewegen. Dat bleek in 1668 aan Adriaan Koerbagh, een Amsterdams rechtsgeleerde en geneesheer, die de kerkeraad al veel aanstoot gegeven had met zijn *Bloemhof van allerlei lieflijkheid*, en die nu uit zijn schuilplaats gelokt en gevat werd

wegens een nog niet eens verschenen boek, *Een licht schijnende in duistere plaatsen*. Schepenen van Amsterdam veroordeelden hem tot tien jaren opsluiting in het rasphuis, waar hij vóor één jaar om was al overleed. Bijna dertig jaar later was er in Den Haag het reeds vermelde geval van Walten, die overigens alleen om de hem aangedane behandeling verdient met Koerbagh in één adem genoemd te worden. Koerbagh toch was een man van echte overtuiging en hoe weinig hij zelf zijn gedurfde redeneringen als ongodsdienstig beschouwde, blijkt bijvoorbeeld uit zijn passage over de hemel, geen 'vermakelijke plaats of lusthof' want

> (hierin) bestaat ons heil en gelukzaligheid, namelijk in de kennisse en gemeen-

> schap Gods, waardoor wij bekomen zullen de grootste vergenoeging des gemoeds in alle dingen, hoedanige vergenoeging geen sterfelijk mens tot nog toe heeft begrepen, of kan begrijpen met zijn gedachten.

De kennisse Gods. Hier wordt de rede niet destructief maar tot opbouw van de vereniging welke anderen door gevoelsextase zoeken. In 1660 verscheen *Philosophia interpres S. Scripturae* (*de Philosophie d'Uitlegster der Heilige Schrifture*) van Dr. Lodewijk Meyer, bijna zuiver Cartesianisme en van mystiek evenzeer gespeend als bijvoorbeeld Ds Bekker's werk. Wij zullen Meyer weldra in zijn pogingen om het toneel te hervormen nog beter als een nuchter verstandsmens leren kennen. Zijn philosophisch boek baarde veel opzien en bracht hem alleen niet in moeilijkheden, omdat hij zijn auteurschap zorgvuldig verborgen wist te houden. In de geschiedenis der bijbelkritiek heeft het boek zijn belang, al kan het ook in dat opzicht niet halen bij Spinoza's hiervóor vermeld *Tractaat*. Maar om het rationalisme in dienst van wezenlijke religieusheid te zien, moet men zich wenden tot een figuur als Jarich Jelles, een doopsgezind kruidenier van Amsterdam, die (zoals Jan Rieuwertsz, de uitgever van heel die kring van zoekers, schreef)

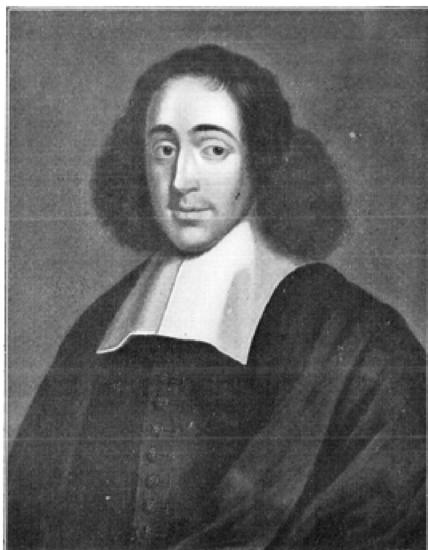
> ziende dat geld en goed bijeen te schrapen hem na de ziele niet konde gelukkig maken, zo heeft hij in zijne grootste nering en geldwinning zijn winkel aan een eerlijk man overgelaten, is er plotseling uitgescheiden en heeft zich zonder ooit te trouwen, tot stilte buiten al het gewoel van de wereld begeven om zich in de kennisse der waarheid, die naar de godzaligheid is, te oefenen en wijsheid te verkrijgen. Met dit onderzoek der waarheid heeft hij omtrent dertig jaren bezig geweest, noch geld noch moeite sparende om dezelve te kopen .... (*en stierf toen*) in de grootste vreugde en blijdschap zijns gemoeds, ten volle verzekerd dat hij eeuwiglijk met God zoude leven.

Evenals Meyer ging Jelles van Descartes uit. En evenals Meyer was hij bevriend met Spinoza.

Belangwekkend op zichzelf, wordt dit gewoel van denken en streven het dubbel, omdat de grote gestalte van de Joodse wijsgeer er boven uitrijst, omdat Spinoza die atmosfeer inademde en er voedsel voor zijn wezen in vond. Na zijn uitdrijving uit de Synagoge (in 1656) leefde Spinoza een tijdlang in het huis van de Antwerpenaar Van den Ende, een gewezen Jezuïet, maar nu getrouwd en houder van een te Amsterdam geziene Latijnse school; hij ging om met Collegianten en woonde daarna zelfs enige jaren te Rijnsburg. Vreemdeling niet alleen van oorsprong maar in zijn geboortestad Amsterdam in het Spaans en in de traditie van zijn volk opgevoed, werd hij door de wisselwerking met die zo sterk levende en naar zoveel kanten openstaande kring Nederlander. In Nederland was die ontwikkeling mogelijk, niet slechts door de verdraagzaamheid der overheid, maar door de menselijkheid der zeden: ‘het sentiment dat men de Joden allerhande smaadheid mag aandoen’ was voor de Nederlander een sentiment ‘dat in Duitsland in zwang gaat’, een vreemd sentiment. Spinoza, een van de grootste geesten die onze cultuurgeschiedenis kent, maakt er wel degelijk integrerend deel van uit.

Zijn grootheid ligt in de harmoniëring van de rede met de innerlijke bevinding, in de serene moed van zijn wereldbeschouwing, die niet, zoals Descartes gedaan had, een logica opbouwde naast de godsdienst, maar die God en Natuur durfde vereenzelvigen. Van de *Ethica*, zijn hoofdwerk, verscheen in 1678, een jaar na zijn vroege dood, een uitgave bij Jan Rieuwertsz, bezorgd door Dr. Meyer, en voorzien van een voorrede door Jarich Jelles, Het boek werd onmiddellijk verboden als 'profaan, atheïstisch en blasphemant'. Buiten de kring van vrienden drong het in heel lang weinig door. Ook bij Collegianten vond het scherpe bestrijding.

Het tafereel dat wij in de vorige bladzijden aanschouwden, is typisch voor een van de katholieke eenheid losgebroken samenleving. Hier zagen wij in het noorden vormen van cultuurleven, waardoor het Zuiden niets overeenkomstigs kan aanwijzen. Het spel van de ontketende krachten van het individualisme is iets heel belangwekkends en iets volmaakt eigens. Hoe weinig die in

SPINOZA Schilderij door een onbekende; Haags Gemeentemuseum

het Zuiden vermochten, bewijst een geval als dat van Arnout Geulincx (1624-69). Deze Antwerpenaar werd heel jong al in 1646, professor in de philosophie te Leuven. Een levendige geest, die tot de dingen des levens persoonlijk contact nam, botste Geulincx weldra tegen de heersende Aristotelische scholastiek op. Er is over de crisis heel weinig bekend, maar als hij in 1658 van zijn post ontslagen wordt, moet de geest van zijn onderwijs daar wel de voornaamste aanleiding toe geweest zijn. Naar Leiden gekomen ging Geulincx weldra tot het Protestantisme over, werd onderregent van het Staten-college en kreeg de titel van 'extraordinarius professor'. Ook Leiden huldigde, naar wij weten, officieel de Aristotelische wijsbegeerte. Dat nam niet weg dat Geulincx te Leiden zijn van Descartes uitgaand, maar veelszins oorspronkelijk stelsel ontwikkelen kon zonder lastiggevallen te worden.

Maar men zou de verhoudingen uit het oog verliezen, als men meende dat in deze tijd het denkbeeld van geestelijk gezag, van conformiteit, in het Noorden geen veld won. Niet, natuurlijk, dat het eigenaardig karakter der Nederlandse samenleving verloren ging. Zelfs Willem III's vertrouwde Fagel deed daarop een beroep, toenhij in 1677 de Zuid-Hollandsche Synode op een van haar verzoeken om censuur voorhield,

> dat in zo vrijen (*vrij een*) land als wij bewonen niet alles na wens en konde worden geremedieerd; dat men het best zodanige boeken door verachten zoude overwinnen.

Dat neemt niet weg dat sedert de Synode van Dordt de gereformeerde orthodoxie zich met behulp van zachte openbare drang gestadig uitgebreid had, - meer in de breedte dan in de diepte zeker; maar dat betekent juist, dat de eigen spontane

geestesbewegingen soms in de taaie weerstand van een opgelegde omhulling vastliepen.

c. Wetenschap

Philologie en geschiedenis

Met Spinoza en Geulincx maakten wij reeds een overgang van het godsdienstig naar

het wetenschappelijk denken. De zeventiende eeuw is in de menselijke geschiedenis een grote tijd op dat gebied. Wat aandeel namen de Nederlanders in de algemene beweging? De Latinisten J.F. Gronovius (een Duitser uit Hamburg, 1611-71), ook, schoon in mindere mate, zijn zoon (1645-1715), en Jacobus Perizonius (1651-1715) zetten te Leiden grote tradities voort; buiten de universiteit verbond Daniël's zoon Nicolaas Heinsius (1620-81) Latijnse poëzie en eruditie met diplomatieke werkzaamheden. De klassieke philologie greep niet zo diep meer in het leven in als een generatie of wat te voren, maar bij ceremoniële gelegenheden spraken de klassicisten toch nog onder algemene eerbied over de openbare zaak mee. De redevoeringen van Gronovius of Perizonius bij overwinningen of vorstelijke sterfgevallen waren de Staten-Generaal giften waard. Royaler was ook hier Lodewijk XIV, die de invloed der humanisten op de ontwikkelde opinie hoog genoeg aansloeg om (vóor 1672) Gronovius en Heinsius, en ook de oude Gevartius te Antwerpen, met jaargelden te bedenken.

Naast de philologie bloeiden de juridische en historische studiën, en hieraan namen de Zuidelijke Nederlanden enig deel. Ik noemde de grote figuur van Van Espen al; op een eigenaardig historisch terrein deden de Bollandisten opmerkelijk werk. Maar hier blijkt nogmaals hoeveel sterker de positie van de moedertaal nu in het Noorden geworden was. Nederlandse publicaties van enige wetenschappelijke pretentie zijn in het Zuiden nauwelijks meer aan te wijzen. In het Noorden daarentegen leverde niet alleen een regent als Simon van Leeuwen (1628-82) belangrijk juridisch-historisch werk in het Nederlands (bijvoorbeeld zijn *Batavia Illustrata*, waarvan alleen de titel Latijn spreekt), maar ook een academisch jurist als Ulricus Huber (1636-94), te Franeker. Ik vermeldde hiervóor[1)] zijn opmerkelijk strijdschrift, *de Spiegel van doleancie*, maar bovendien gaf hij in 1686 zijn hoofdwerk *Hedendaagse rechtsgeleerdheid* in het Nederlands uit. Zelfs een klassiek philoloog als Schotanus (1603-71), eveneens hoogleraar te Franeker, schreef over de geschiedenis van Friesland met steun der Staten in het Nederlands.

En dit waren geen geïsoleerde, geen in de lucht hangende prestaties. Men moet ze zien in het verband van heel een literatuur, die misschien moeilijk onder het hoofd ‘wetenschap’ te brengen is, maar die toch mee de geestelijke atmosfeer schiep, waarin die andere werken ontstaan konden. Ik denk niet alleen aan de grote kroniekwerken van Aitzema en de voortzetting daarvan door Sylvius, of het werk over 1672 en volgende jaren door P. Valkenier, noch aan de stede-beschrijvingen waarvan Velius in het begin der eeuw met zijn *Kroniek van Hoorn* al een proefje gegeven had en die nu al talrijker in het licht kwamen (van Amsterdam alleen noem ik Dapper, Commelyn en Van Domselaar). Die werken tonen wat een belangstelling er bestond voor de geschiedenis. Een man als Aitzema, die in het minst niet naar compositie of literaire stijl streefde, had op de zaken een eigen kijk, die hij onverbloemd deed blijken en die stimulerend werken moest. De geschiedenis werd, na Hooft, ook wel in zuiverder historische trant en tegelijk met aandacht voor literaire vorm behandeld. Daar was in 't bizonder Gerard Brandt, wiens levens van Hooft en Vondel, en van De Ruyter, werken van wezenlijke betekenis zijn. Zijn *Historie der Reformatie*, dat in vier dikke delen de remonstrantse visie op de twisten van het Bestand en de Synode van Dordt gaf, is tezeer in het detail blijven steken om leesbaar te mogen heten. Maar waar ik in 't bizonder aan denk, is aan de partijgeschriften, waarvan hiervoor al herhaaldelijk

1) Zie hiervóor, blz. 79.

sprake geweest is[1], en die van historische en juridische argumenten zo'n ruim gebruik maakten. Pieter de la Court was een extreem partijman, maar hij was tevens een schrandere en een oorspronkelijke geest. Vooral zijn uiteenzettingen omtrent economische en sociale verhoudingen getuigen daarvan, maar ook de beslistheid waarmee hij in zijn historische beschouwingen opkwam voor het goed recht der kritiek en de traditie op de toets der rede durfde stellen,

1) Zie hiervóor, blz. 79.

maakt de Leidse lakenfabrikant tot een belangrijke verschijning in het intellectuele leven van zijn tijd. De populaire beschouwing van de vrijheidsoorlog - waarvan een geestesaristocraat als Hooft al zeer ver van was afgeweken - was nog steeds òf die van het schoolboekje *Spieghel der jeught* (*of Spaanse Tyrannie*), dat al van 1614 dateerde en waarin generatie na generatie een aaneenschakeling van Spaanse gruwelen voorgezet kreeg, òf die van ds. Van de Velde (dezelfde die in 1660 uit Utrecht was gezet), waarvan de titel de strekking duidelijk aangeeft: *De wonderen des Allerhoogsten, ofte Aanwijzinge van de oorzaken, wegen en middelen, waardoor de Geunieërde Provinciën uyt hare vorige onderdrukkinge zoo wonderbaarlijk zijn verheven* (1668). In die geest werden veel historische verhandelingen geschreven, maar daartegenin was de rationalistische beschouwing minstens zo sterk vertegenwoordigd. De partijstrijd werkte op zichzelf bevruchtend op de historische zin. Uytenhage de Mist leverde jaren na zijn aanval op de Oranjetraditie een boek, dat meetelt in de eerste studie van middeleeuwse geschiedenis. Pro en contra bleef men het verleden te hulp roepen, *haec religionis ergo* tegen *haec libertatis ergo*, Oldenbarnevelt tegen Maurits, de Staten van Holland tegen Frederik Hendrik en Willem II, en maakte zo feiten bekend en stelde problemen, die voor latere historische discussie van belang zouden blijken.

De natuurwetenschappen

Maar de eigenlijke betekenis van de zeventiende eeuw, heel anders dan de zestiende, ligt in de vooruitgang der natuurwetenschappen. In de tweede helft ging het onder de stuwing van het Cartesianisme in versneld tempo, maar in weerwil van het verschil dat wij met het Zuiden geconstateerd hebben, zaten toch ook in het Noorden de universiteiten nog te vast aan het overgeleverde denkstelsel gebonden om daarbij de leiding te kunnen houden. De wezenlijk belangrijke figuren vindt men elders. Niet dat de drie voornaamsten aan wie ik hier denk, alle drie in de algemene geschiedenis der wetenschappen befaamd, Christiaan Huygens (1628-95), Jan Swammerdam (1637-80) en Anthonie Leeuwenhoek (1632-1723), met de heersende theologie in hevige botsing geraakten; maar de atmosfeer der universiteiten wekte toch blijkbaar oorspronkelijkheid niet op, en trok ze niet aan ook. Men kan opnieuw in de levensloop van die mannen de kracht zowel als de zwakheid van de Noord-Nederlandse maatschappij toegelicht vinden. Wat een merkwaardige persoonlijkheden bracht die kleine gemeenschap voort, wat een hoge ontwikkeling bestond daar in wijde kring, wat een dorst naar onderzoek en weten. Maar als men zich afvraagt wat er gedaan werd om die persoonlijkheden tot hun volle ontwikkeling te doen geraken, om hun werk de nationale gemeenschap mee te doen opbouwen, dan vindt men minder reden tot bewondering.

Christiaan Huygens, wiens wiskundig en werktuigkundig vernuft door zijn vader al vroeg werd waargenomen, die op zijn zesentwintigste jaar met een eigengemaakte sterrenkijker een nieuwe maan bij Saturnus ontdekte, het volgend jaar het bestaan van de ring om die planeet bewees, en het daaropvolgende het slingeruurwerk uitvond, werd in 1665 naar Parijs gelokt om daar lid te worden van de nieuwe *Académie royale des sciences*; hij had al lang met die kring zowel als met de door Karel II opgerichte *Royal Society* persoonlijk contact gehad. Van 1665 tot 1681 verhoogde

Huygens op die manier het aanzien van Lodewijk XIV's stichting. De oorlog van '72 stoorde hem niet. Wat hem op het laatst terugdreef, was de voortschrijdende uitsluiting der Protestanten. Men behoeft er de in zijn wiskunstige bespiegelingen verdiepte geleerde niet minder om te achten, dat hij de oorlog als andermans zaak beschouwde. Vader Constantijn had misschien meer schuld, als hij, die beter weten kon, zijn zoons een zo Franse opvoeding had laten geven dat dezen onderling in het Frans correspondeerden; ofschoon de oudste broer, ook Constantijn geheten, ons al bekend als secretaris van Willem III, zijn dagboekaantekeningen toch weer haast altijd in het Nederlands stelde; trouwens, Chris-

tiaan zelf gaf in zijn jonge jaren aan ‘de heren van Amsterdam,’ en in goed Nederlands, de raad om de lessen in de wiskunde aan het Athenaeum ‘in onze taal te laten doen, gelijk ook te Leiden geschiedt.’ Het gaat hier echter niet om persoonlijke tekortkomingen maar om maatschappelijke verschijnselen, en dan is er behalve dit feit dat men in Huygens *Oeuvres* schaars een woord Nederlands

PENNING LEEUWENHOEK IN 1719 DOOR LEUVENSE VEREERDERS AANGEBODEN.

aantreft, dit andere dat de Republiek niets tegenover de *Académie des sciences* of de *Royal Society* wist te stellen.

De tragedie van Swammerdam's leven lag in het diepst van zijn wezen. De zoon van een apotheker, te Leiden dokter in de medicijnen geworden, wijdde hij zich geheel aan ontleedkundige onderzoekingen, in 't bizonder van insecten. Bij zijn leven nog verschenen een paar Nederlandse geschriften van zijn hand met wonderbaarlijk fine en nauwkeurige beschrijvingen van wat hij eigenaardiglijk ‘bloedeloze dierkens’ noemde. Onderzoeken en vaststellen, zonder zich door vooropgezette meningen te laten verwarren, dat was zijn bewust Cartesiaanse houding. Tegelijk echter doorzag hij analogieën van dierlijke en plantaardige ontwikkeling, die zeer wijde strekking hadden. Maar de zucht naar een persoonlijke godsdienst bracht hem onder de invloed van Antoinette Bourignon; zijn laatste werk, de anatomie van het hart, is al doorspekt van stichtelijke beschouwingen; daarna verlaat hij de wetenschap en begraaft zich onder al dieper religieuze bekommernis. Ondertussen was er voor zijn schitterende wetenschappelijke verzameling in Nederland geen koper te vinden. Zelfs zijn handschriften raakten in handen van de Fransman Thévenot, die hem ook tijdens zijn leven beschermd had. Pas meer dan een halve eeuw na zijn dood bezorgde Boerhave er een prachtuitgave van onder de titel *de Bijbel der Nature*.

Leeuwenhoek's lange leven werd door geen zorgen of zielsstormen van zijn microscoop-studiën afgeleid. Klein burger van Delft, ongestudeerd, stelde een stadspostje hem in staat zich aan zijn liefhebberij over te geven. Hij ontdekte (in 1676 en 1677) de microben en de spermatozoën en zette zijn onderzoekingen tot bijna aan zijn dood met onuitputtelijk geduld voort. Ook hij was meer dan waarnemer, of beschrijver van zijn waarnemingen alleen. Hij vermorzelde de waan, die men nog steeds met Aristoteles' gezag zocht te staven, dat leven anders dan uit leven voortkomen kan.

> God maakt geen nieuwe schepsels, maar Hij Here heeft het van den beginne zoo geordonneerd en gemaakt, dat alle wel gemaakte of volwassene zaden der planten, schoon het voor onze ogen verborgen zal bijven, al ingeschapen is, of dat zij al in haar dragen, die stoffe die het beginsel is van dat lichaam, dat daaruit ter bekwamer tijd zal voortgebracht werden, in alles overeenkomende met het lichaam waarvan het is afgekomen. 't

> Welk in de planten geschiedende, ik vaststelle dat noodzakelijk ook in de mannelijke zaden van alle dieren moet plaats hebben.

Zo schreef Leeuwenhoek in 1688 in zijn 64ste missieve aan .... de *Royal Society* te Londen! Sedert 1673 (alweer midden in den oorlog!) was hij gewoon aan dat lichaam zijn mededelingen in het Nederlands (want hij kende geen andere taal) toe te zenden; zij

werden daar in het Engels vertaald en wekten er de grootste belangstelling. Pas in 1684 verscheen de eerste verzameling in het oorspronkelijk.

Te beweren dat er in Noord-Nederland voor de wetenschappen geen belangstelling bestond, zou niet aangaan. Christiaan Huygens' nagelaten papieren werden door de zorgen van Leidse professoren voortreffelijk uitgegeven. In 1737 maakte Boerhave veel goed van wat aan Swammerdam wel waarlijk misdreven was. Leeuwenhoek stond in betrekking tot Huygens en veel andere geleerden en werd een Delftse beroemdheid; later richtte hij zendbrieven tot de Raadpensionaris Heinsius (zijn oud-stadgenoot), de heer Van Reede, en andere ‘hogestandpersonen.’ Maar de belangstelling bleef slecht georganiseerd. Feitelijk bewees Leeuwenhoek's loopbaan dat het mogelijk was om de wetenschap in de moedertaal te dienen en toch aan de wereldbeweging deel te nemen en een wereldnaam te veroveren. Doch zijn voorbeeld, waartegenover in zijn eigen tijd dat van Huygens al gesteld kon worden - en van hoeveel Latijn-schrijvers of medewerkers aan het *Journal des sçvans*! -, kon geen sterke traditie scheppen, die in het vervolg de beoefenaars der natuur- of exacte wetenschappen ervan weerhouden hebben zou hun nationale cultuurtaak te verwaarlozen.

In het Zuiden, waar Jan Baptist van Helmont het zo hard te verduren had gehad, hield zijn zoon Franciscus Mercurius, een fantastischer maar minder werkelijk oorspronkelijke geest, het niet meer uit. Te Amsterdam publiceerde hij het werk van zijn vader in het Latijn en ook in het Nederlands, en kwam zelf ten slotte in Duitsland terecht. In de Spaanse Nederlanden bleef bitter weinig leven over.

d. Beeldende kunst

Ook in de beeldende kunst heeft - zeker voor ons die terugschouwen - het Noorden in het derde kwart van de zeventiende eeuw de leiding.

Machtig rijst boven alles de figuur van Rembrandt uit, zoals in het vorig tijdvak die van Rubens heerste. Tot 1669 leefde en werkte hij, steeds te Amsterdam, en in heel die laatste twintig jaren bleef zijn kunst zich ontwikkelen, doorvorste, met onverzwakte intensiteit van beleving, telkens nieuwe gebieden van het menselijk gemoed, van de menselijke geest. De schittering van de jeugdperiode, de driftige contrasten waarbij zoveel loutere Barok-conventie was, dat alles raakt verloren in een al ernstiger, al bloediger worsteling met het leven, maar toch behoudt die nooit te verbitteren ziel haar vrijheid tot rustige bezinning, tot innige, soms speelse, deelneming in anderer menselijkheid. Geen tragischer illustraties van Christus' lijden dan die van Rembrandt in de jaren vijftig, geen zwaarmoediger verbeelding van het heimwee naar onbereikbare schoonheid en volmaaktheid dan in zijn geharnaste man met de lans; maar ook geen edeler en bezonkener rust dan in zijn portret van burgemeester Six, zijn vriend en beschermer, geen eenvoudiger, hartelijker warmte dan in de afbeeldingen van de trouwe Hendrikje Stoffels. Eindelijk is het of de vrede ook in zijn eigen gemoed daalt, en in de werken van zijn laatste jaren vindt men die aangrijpende sereniteit, die alleen na veel strijd bestaan kan. De tragedie van Saul

wordt opgelost in David's harpspel; wat de tederheid van de bruidegom voor het jonge bruidje smartelijks heeft, in de warme gloed van liefde en kleur.

Rembrandt's kunst stond tot het laatst met alle wereldstromingen van zijn tijd in verbinding. Hij ging voort de Italianen te bestuderen, ook de Vlamingen, en overal nam hij wat hem paste. Tegelijk ondergingen tal van schilders, niet steeds tot hun voordeel, zijn invloed, want de grootheid van zijn genie drong zich onder alle lotswisselingen onweerstaanbaar aan de meeste hem omringende kunstenaars op. En toch hield de persoonlijkheid, die zijn kunst doortrok en haar tot iets eeuwigs maakte, hem eenzaam. De officiële wereld had hem lang verlaten. Opdrachten voor het nieuwe stadhuis te

Amsterdam of voor de Oranjezaal in het Huis ten Bos waren niet voor hem. In 1658 ging hij bankroet en werd zijn kunstverzameling verkocht. Ik vergeleek zijn heerschappij met die van Rubens dertig jaar tevoren. Maar blijkbaar was zij toch van een geheel andere aard. Als men Rembrandt en Rubens tegenover elkaar stelt als de typische Hollander tegenover de typische Vlaming, dan moet men (om van talloze andere bedenkingen niet te gewagen) vergeten dat Rembrandt de Hollandse maatschappij nooit aan zich onderwerpen kon, zoals Rubens het de Vlaamse deed.

Er is hier een verschijnsel, dat niet tot Rembrandt beperkt bleef. De oude Hals kreeg in 1662, toen hij de tachtig voorbij was, van de stad Haarlem een klein jaargeld, want men herinnerde zich de roem van zijn middelbare leeftijd; maar de brede, recht op het menselijke afgaande manier van schilderen die hij toen toepaste, liet de tijdgenooten vrij onverschillig, waar *wij* juist in bijna zijn allerlaatste werk, de regentessen van het oudevrouwenhuis, van 1664, een hoogtepunt erkennen.

Zelfs met jongere schilders was dat niet anders. De decenniën volgende op de vrede van Munster ontlenen hun luister niet alleen aan het werk van die oudere generatie. Een hele schaar van tussen 1620 en 1640 geboren schilders bloeide toen. Ik noem uit de veelheid enkel de bizondersten en eigenaardigsten: de landschapschilders, Philips de Koninck (1620-91), Jacob van Ruysdael (1628-82), Meindert Hobbema (1638-1709); de schilders van binnenhuizen en burgerlijke toneeltjes, Jan Steen (1626-79), Pieter de Hoogh (1629-78), Jan Vermeer (1632-75).

Geen Noord-Nederlander vandaag, of hij zal in die schilders, met de groten der vorige generatie, met Seghers, Van Goyen, Salomon van Ruisdael, Hals, Rembrandt, Terborch, Fabritius, vertegenwoordigers van het waardevolste, want van het meest eigene, in de zeventiende-eeuwse Hollandse schilderkunst erkennen. Wat is het dat hun allen gemeen is? 't Valt gemakkelijker, de verbazende verscheidenheid van temperamenten en van manieren aan te wijzen die zij vertonen; maar twee hoofdelementen, verwant ofschoon verschillend, vertrouwde omgang met de omringende werkelijkheid, aandachtig en verdiept luisteren naar de eigen gemoedsstemming, kan men, in ongelijke verhoudingen gemengd, bij allen aantreffen.

De grote landschapschilders die ik noemde, geven geen loutere dromen zoals Rembrandt's landschappen, maar hoeveel meer dan getrouwe kopiïsten van hun stad of streek zijn zij geweest! In het werk van De Koninck, die Rembrandt's leerling was, leeft de invloed van Seghers het duidelijkst na. Cuyp, die niet moe werd Dordt en zijn rivier en zijn kerk af te beelden, zette het in de gouden avondtinten van zijn verbeelding. Ruisdael, die de wijde ruimten van het Hollandse landschap zelfs in een klein doekje als het gezicht op Haarlem vatten kon, nam niet slechts met zijn schildersoog, maar met zijn ziel deel aan die bewolkte hemels, die verre horizonnen. Naast hem treft de helderheid, de opgewektheid van Hobbema soms haast als nuchter.

Van de anderen was Steen in de mensen van zijn kleine burgerstand het levendigst geïnteresseerd, en tegelijk het koelst, het onpersoonlijkst. Hij is de vrolijke, geestige verhaler, wiens psychologisch inzicht, fijn en onsentimenteel, nooit wreed en nooit ontroerend, kinderen en schuchtere jonge vrouwen even raak verstaat als lustige kwanten en slampers. De Hooch is tederder en inniger; voor hem is de gevoelswaarde van het huisgezin belangrijker, maar tegelijk heeft hij een hartstocht voor de schildering van het binnenhuis op zichzelf, voor de koele stenen, de lichtval door halfgeopende vensters, de doorkijk op gang of binnenplaats. Met beide eigenschappen sluit hij, anders dan Steen bij tal van andere schilders aan, waaronder meesters. De

geduldige en fijne afbeelding van de dagelijkse omgeving, bij hem door een klassieke evenwichtigheid en ruimtegevoel geadeld, wordt bij de oudere Dou, bij de tijdgenoot Gabriel Metsu al tot die peuterige kleinkunst, welke op den duur zou gaan overheersen, waar stilleven- en stadsgezicht-schilders mee aan onderworpen raakten. Maar intussen schiep Vermeer te Delft uit deze

elementen zijn onvergelijkelijk oeuvre, zo klaar en passieloos, in het heldere licht, waarmee de vertrouwde voorwerpen en stoffen doortrokken zijn, toch zo mysterieus, - de werkelijkheid omgetoverd in een stille, blanke eeuwigheid.

Wat een rijkdom heeft die samenleving ons nagelaten in de afbeelding en verbeel-

DE KEUKENMEID. Schilderij van J. Vermeer in het Rijksmuseum.

ding van haar uiterlijk en innerlijk. En wat een ontstellende gedachte dat zij zelf op het beste en duurzaamste zo weinig acht sloeg, dat Rembrandt voor een bankroet niet bewaard bleef, dat de landschapschilders geen droog brood verdienen konden, dat Steen een herberg houden moest omdat hij zijn stukken niet verkopen kon, dat Vermeer de bakker zijn schilderijen in pand moest geven, en dat in de jaren zeventig en tachtig een van buiten instromend stijlgevoel dat eigene reddeloos wegvaagde.

Wat ik uit de overstelpende productie van de ontelbare St. Lucas-broederen in de Hollandse steden naarvoren gehaald heb omdat het ons aan de echtste, aan de diepste Nederlandse kunstvermogens ontsproten lijkt, dat stelden de tijdgenoten al dadelijk niet zo hoog. Nog altijd beheerste hen die zucht naar het uitheemse, nog altijd, j a meer en me er, veronachtzaamden zij de schoonheden die binnen hun bereik lagen, om zich te vergapen aan stijl en vorm die in hun nabootsing toch gewoonlijk het essentiële verloor.

Dadelijk na de vrede van Munster greep er een ware kunstinvasie uit Antwerpen plaats. De grootste van de daar nu levende schilders, Jacob Jordaens, werd naar Den Haag geroepen door Amalia van Solms om in het Huis ten Bos de Oranje-zaal ter ere van de overleden Prins te sieren. Ook Van Thulden werkte er naast hem, en een aantal Noord-Nederlandse schilders, niet

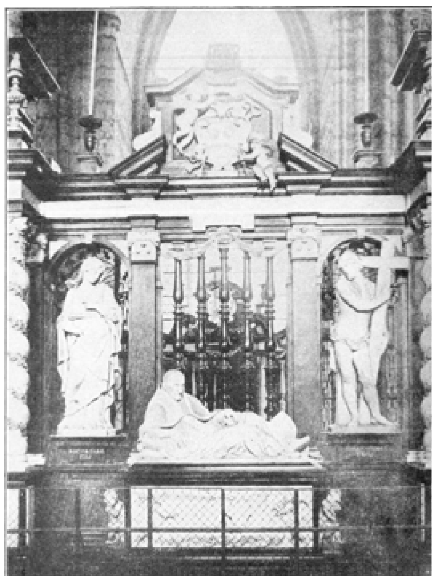
JEZUIETENKERK TE LEUVEN. Door pater Hesius.

alleen de oude Honthorst maar ook Jan Lievens, Rembrandt's evenouder en eens sterk onder zijn invloed, maar na een verblijf te Antwerpen volgeling van die school. Over hen allen triomfeerde Jordaens met zijn 'Triomf van Frederik Hendrik', 't hoofdmoment in heel dat kleurenspel en een wonder van knapheid. Hatelijke spektakelstukken is de moderne beschouwer niettemin geneigd het werk des meesters en al wat het flankeert te noemen. Wij weten dat Jordaens anders en beter kon. Maar men wilde in Holland van hem en zijn school nu eenmaal juist dat. Men bewonderde er de losheid, waarmee hij, met achter zich de traditie van Rubens en van heel de Contra-Reformatorische samenleving van het Zuiden, zich in die manier bewoog. De Amsterdammers beijverden zich om desgelijks te doen. Ik noemde Lievens al. Nicolaas Maes, van Dordt, die eveneens onder de ban van Rembrandt gestaan had, leerde als portretschilder alras dat 'de jongejuffrouwen' (zo drukt Houbraken het uit) liever licht dan donker afgebeeld werden; ook hij ging naar Vlaanderen en veranderde zijn manier. Bol en Flinck schudden Rembrandt niet zo gemakkelijk af, maar hun schilderstukken op het stadhuis van Amsterdam bewijzen hoe ook zij (die toch de vlucht van de meester nooit anders dan op zwakke vleugels gevolgd hadden) naar schittering en zwier begonnen te streven (wat hun minstens even slecht afging).

Van de ware kunst van Holland geeft het stadhuis der trotse republikeinen even weinig een denkbeeld als het pronkpaleis van Oranje. Het toont zeker, dat Van Kampen de nieuwe Europese stijl met meesterschap kon toepassen. Toch staat het daar op de Dam meer als het manifest van die richting en als een uiting van de wil om mee te doen, dan als een organisch deel van de Hollandse stad. Van de rijke tooi ervan, binnen en buiten, is het schoonste (en verreweg) het beeldhouwwerk van de Antwerpenaar Artus Quellinus De beeldhouwkunst behield de bloei die zij in Vlaanderen, begunstigd door de omstandigheden, bereikt had, ook in dit tijdperk. Ook voor grootse kerkbouw was in het verarmde land steeds nog geld te vinden. Tenminste twee grote meesters ontwikkelden zich kort na het midden der eeuw, pater

Hesius, van wie vooral de Jezuïetenkerk te Leuven befaamd is, en Rubens' geliefde leerling Lucas Faid'herbe (1617-1697), Mechelaar in weerwil van zijn Franse naam, en vóor alles beeldhouwer. De grafmonumenten die bisschoppen en aartsbisschoppen zich soms bij hun leven reeds deden oprichten, gaven gelegenheid tot de ontwikkeling van een soms overdadige, soms ook wezenlijk

aangrijpende stijl, die zich overigens hoofdzakelijk binnen de in Italië ontstane conventies hield. De jongere broer van Frans Duquesnoy hiervóor genoemd, Jeroom (1602-54), was te Gent voor bisschop Triest aan diens praalgraf bezig, toen hij voor zijn Italiaanse zepen gevat en terechtgesteld werd; het nobele liggende beeld van de bisschop is van hem. Altaren, zalen, koorbanken, -

GRAF VAN ANTHONIE TRIEST, BISSCHOP VAN GENT († 1657). St. Baafskerk; door Hieronymus Du Quesnoy.

de sierlust van geestelijken en van gelovigen vond voor beeldhouwers en houtsnijders werk van allerlei aard en meer en meer begonnen de Gothische kerken vol te raken van op zichzelf dikwijls heel mooie maar met hun lijnen weinig strokende werken. In de tegelijkertijd gebouwde kerken of wereldlijke gebouwen bewondert men het sierwerk zonder die bevangenheid, van welke echter dat de Gothiek geringschattende geslacht geen last had.

Quellinus' beroemde marmerreliefs op het Amsterdams stadhuis passen volkomen in de klassicistische conceptie van Van Kampen. Tegelijk is er in dat werk bij alle evenwicht van compositie en zuiverheid van lijn een waarheid en een leven, die alle gedachte aan stijldwang of zielloos na-apen ver houden. Opnieuw beweegt zich de Zuid-Nederlander met volkomen vrijheid in eenmanier, die het burgerlijke en protestantse Noorden nooit recht leerde beheersen. Als men daarom menen zou dat de Vlaming uit zijn aard tot vorm en sier, gelijk de Hollander tot karakter en gemoed, geneigd is, dan vergelijke men eens Quellinus' borstbeeld van De Witt, waarin diens stroeve, degelijke ernst zo prachtig gevat is, met Bol's lawaaiig en hol portret van Quellinus zelf; - of ook met de gewild zwierige portretten van De Witt door Hanneman of De Baan.

Na Quellinus werd Rombout Verhulst (1614-98) uit Mechelen de meest gezochte beeldhouwer in het Noorden. Hij had eerst ook aan het Amsterdams stadhuis gewerkt, van hem zijn verder de bekendste werken van heel dit tijdvak, zo de praalgraven van Tromp te Delft,[1] van De Ruyter te Amsterdam, van de Evertsens te Middelburg.

Op enkele gebieden ontwikkelden toch ook Noord-Nederlanders groot meesterschap in van Italianen en Fransen afgekeken genres. Zo wilden het immers de kopers. Zo

1) Zie afbeelding hiervóor, blz. 22.

kon men in de zalen der patriciërs en de kabinetten der liefhebbers komen in plaats van via de kermissen in burger- en boerenwoningen. Als voorbeeld van stijl was lange tijd nog Italië nummer één:

> Naar Romen, die de school is van veel vrije konsten,
> Want die Room nooit en zag, kreeg nooit Pictura's jonsten.

Zo zegt in zijn *Gulden Cabinet*, in 1662 dus, de goede rijmelaar De Bie, de Lierse notaris, die anders gans niet exclusief was in zijn bewondering. Maar naast Italië begint nu Frankrijk te rijzen. Al vóor de Munsterse vrede zagen wij de ontplooiing van Frankrijks macht in het staatkundige en in het culturele haar invloed uitstrekken over letterkunde en humanisme; nu begint dat ook op het terrein van de beeldende kunst.

Uit: SPIEGEL VAN HET MENSELIJK BEDRIJF, door Jan en Kasper Luycken, 1694

Nog altijd werd er te Utrecht geïtalianiseerd, en ook in Amsterdam waren er nu beroemde en gezochte meesters van die richting. Het Italiaanse landschap zoals Nicolaas Berchem (1620-83) en Adam Pijnacker (1622-73) dat in eindeloze variaties schilderden, meest voor de huizen van rijke Amsterdammers, was van alle werkelijkheid vrij: het was een kunstig en bevallig spel volgens regels hoofdzakelijk gegeven door een groot Frans meester, Claude Lorrain. In plaats van een intens persoonlijke beleving van het zelf geziene gaven die schilders (er waren er nog veel anderen) een stemming van romantisch heimwee naar zuidelijke of klassieke schoonheid, die tegenover de vizioenen van Seghers of van Rembrandt alle diepe persoonlijkheid schijnt te missen. Niet in het landschap alleen kwam de richting, welke conventie en vorm in de plaats van werkelijkheid en persoonlijkheid stelde, naarvoren. In 1665 vestigde zich te Amsterdam een jong Luikenaar, Gerard de Lairesse (1640-1711), wiens levenloos academisch werk de koopkrachtige Amsterdamse liefhebbers meer behaagde dan dat hetzij van de hartstochtelijke en diepzinnige Rembrandt, hetzij van de guitige mensenkenner Steen, of van wie ook van de wezenlijk nationale schilders. Sierlijk-scherpe lijnen en hard, helder licht, alles nobele personages, Archilles en Apollo en Jupiter en Neptunus, niet naar mensen afgebeeld, maar naar de recepten der meesters die nu in het verblindend schitterende Frankrijk van Lodewijk XIV de toon aangaven, Poussin en Lebrun.

De staat van de Noordelijke Nederlanden was losgeordend. Zonder sterk centraal gezag liet hij aan plaatselijke en groepsbelangen vrij spel en duldde velerlei machtsorganen, die elkander in evenwicht hielden. De samenleving was er burgerlijk. Ook zij miste een stevig middelpunt, van waaruit smaak en stijl konden uitstralen.

Het Protestantisme had de oude katholieke eenheid verbroken zonder er een nieuwe, die de grondslag van een gemeenschapskunst had kunnen worden, voor in de plaats te stellen. Door die drie negaties bepaald was er een zoveel te frisser en eigener cultuur opgeschoten, rijkelijk door het onbelemmerd individualisme gevoed. Maar nu reeds toonde het individualisme zijn zwakheid.

In Frankrijk werd, onder leiding van de absolute vorst, de belichaming van de staat,

ook in het geestelijk leven de norm van regelmaat, van onderwerping aan wet en rede, van strenge strakke eenheid gesteld. Niets kon slechter (ik zeg niet aan de aard, maar) aan de omstandigheden en tradities van het Noord-Nederlandse volk beantwoorden; en ofschoon in het Zuiden de Contra-Reformatie een grondslag van eenheid gelegd had en tevens een natuurlijke verbinding met heel de Romaanse beschaving in stand hield, heerste toch ook daar het particularisme nog te zeer en ontbrak er bovendien de samenhang tussen volk en hof, dan dat die Franse norm er wezenlijk passen zou. En toch konden noch hier noch daar de leidende standen of de intellectuelen, tot de capitulatie voorbereid door generaties van klassicistische opvoeding, aan dat met de straling van koningschap en adel omgeven verschijnsel weerstand bieden. Als ik die Franse invloed bejammer, is het niet omdat ik het Fransche ideaal riet bewonderen kan. Maar het kon slechts in het Frankrijk van Lodewijk XIV vruchtbaar zijn; in Nederland, waar maatschappij en godsdienst hun eigen aard behielden, streek het als met een verstijvende adem over het veld der cultuur.

Andries Pels, die wij straks ook nog als letterkundig voorman ontmoeten zullen, groot vriend van Lairesse, besprak Rembrandt een twaalftal jaren na diens dood met een bedenkelijk en meewarig hoofd chudden. ‘Geen Griekse Venus’ nam hij tot model, als hij een naakte vrouw wou schilderen - dus klaagt de dichter, - maar eer een wasvrouw of een turftreedster; en dat uit naam van de natuur! En hij besluit:

Wat was 't een schade voor de konst, dat zich zo braaf
Een hand niet beter van hare ingestorte gaaf
Bediend heeft! Wie had hem voorbij gestreefd in 't schildren!
Maar ach, hoe groter geest, hoe meer hij zal verwilderen,
Zo hij zich aan geen grond en snoer van regels bindt,
Maar alles uit zichzelf te weten onderwindt.

Regels, - dat werd het machtwoord van de nieuwe tijd, en de eerste regel was, dat men schoonheid afbeelden en alledaagsheid schuwen moest. In heel de levenswijze vindt men die opvatting weerspiegeld: ‘de pruik’, die ‘'t haar dat natuur aan ieder gaf’ vervangen kwam, is tekenend daarvoor. Samuel van Hoogstraten (1627-78), die nog tot Rembrandt's leerlingen behoord had, stelde de nieuwe leer te boek in zijn goed geschreven en wel doordachte (in het jaar van zijn dood verschenen) *Inleiding tot de Hoogeschool der Schilderkonst*. Daarin verzekerde hij eerst en vooral:

> dat de schilderkonst, niet min dan enige andere vrije konst, in vaste en gewisse regels bestaat. En dat ze, hoewel ze veel zwaarder als enige andere in de uitvoering schijnt, geheellijk te ontleden en van stuk tot stuk door onderwijs ten einde toe uit te leren is.

En eindelijk waarschuwt hij:

> De schilderkonst is onzes bedunkens zo edel, dat men ze schier als schande aandoet, wanneer men iets dat niet bezienswaardig is, daardoor uitbeeldt. Ja men behoorde niets dan wat aardig en bevallijk is, door haar te vertonen.

Weg Brouwer, Ostade, Teniers, Steen! En inderdaad, had Lodewijk XIV niet gezegd: ‘Otez-moi ces magots!’ opdat de stukken der al te natuurgetrouwe Noord- en Zuid-Nederlanders plaats mochten maken voor de nieuwe statige of bevallige, maar steeds twee stappen van de natuur verwijderde school? Nu riepen de Nederlanders zelf het hem na. En weg Rembrandt, weg Ruisdael, Vermeer, - wat bleef er over? Rubens was im-

mers ook veel te vol van onstuimig leven om nog als meester te mogen dienen. Niet alleen realisme, alles wat persoonlijk zijn dorst, alles wat karakter had, moest met de heersende smaak gelijk gemaakt. Eigenaardige uitingen zoals tientallen schilders, die ik niet eens genoemd heb, ze in het afgelopen tijdvak gegeven hadden, moesten in het vervolg onmogelijk worden. De kunsttheorieën die Hoogstraten, Pels, Lairesse, in Frankrijk gehaald hadden, trokken een streep door alles wat in de Nederlandse kunst eigen en daardoor het meest waardevol was. Verscheidene nog levende schilders van de generatie van '20 en '30 pasten zich aan; anderen legden het penseel neer. Er was geen toekomst dan voor de academische of de salon-manier. Frankrijk, welks legers door de Waterlinie gestuit waren, zag op het gebied der kunst zijn geest in het onverslagen Holland zegevieren.

e. Letterkunde

In het Noorden

De tegenstelling tussen de rijke eigenheid van het godsdienstig leven en de ondergang der oorspronkelijke schilderkunst doet in het cultuurbeeld van het Noorden vreemd aan. Nu wij tot de letterkunde komen, zullen wij het verschijnsel herhaald vinden. Maar is het wel zo verwonderlijk? De godsdienstige beweging bewaarde haar bizonder gebied voor onteigening door de verfransing. Haar houding tegenover kunst en letteren was even wel zo negatief, of zelfs afwerend, dat die aan haar geen steun konden hebben, ja dat haar doorwerken belangrijke bronnen eraan onttrok. De Calvinistische gedachte immers, hoe intens zij ook beleefd kon worden, leverde aan de schilders geen, en aan de dichters maar een beperkte inspiratie. De frisse, veelzijdige cultuur van de eerste helft der eeuw had nog in nauw verband gestaan met de oude humanistisch-renaissancistische tradities, doordrenkt met Katholicisme, leven en natuur aanvaardend. Naarmate de maatschappij in het Noorden zich vaster zette in de Dordtse vormen, werd dat contact moeilijker te bewaren. De protestantse individualisten en mystici brachten wel leven en tekening in het eigenlijk godsdienstig denken en voelen, maar ook dat bleef toch op een plan waar de wijdere cultuur, waar schoonheid en geestesbeschaving weinig baat bij hadden, behalve voor zoveel zuiver godsdienstige, liefst mystieke poëzie betreft. Daarvoor was dat alles te protestants, te particulier, te onwerelds.

De nawerking der groten

In de jaren vijftig en zestig valt het opdrogen van de echte inspiratie der letterkunde nog niet zo in het oog, omdat de enkele groten, wier geboortejaren tot in de zestiende eeuw teruggaan, het terrein nog beheersen. Zelfs de oudste, Cats, die in 1660 op 83-jarige leeftijd stierf, schreef na Munster nog tienduizenden alexandrijnen en de autobiographische werken van zijn ouderdom ronden zijn figuur op voortreffelijke wijze af. Op Zorgvliet, zijn buitenhuis bij Den Haag, rustte hij van de beslommeringen van zijn staatsmansloopbaan en besprak met de predikanten, die hij gaarne te gast

had, de gevaren der wereld en hoe ze te ontgaan. Tegelijk bewoonde Huygens aan de andere kant van Den Haag zijn Hofwijk. Steeds dapper met velerlei werkzaamheden in de weer, ging hij voort, tot veel later zelfs nog - want hij werd nog ouder dan Cats en stierf pas in 1686 -, wat hem onder het oog en in de geest kwam, puntige vorm te geven en er wereldwijze en godvruchtige bespiegelingen aan vast te knopen. Hier was een man, die zoals hij aan het hof van Fredeirk Hendrik zichzelf gebleven was, ook nu zich van de toenemende dwingelandij der Frans-klassicistische richting niets aantrok. Zijn werk bleef even 'particulier' van geest en vorm. Maar invloed ging er dan ook nauwelijks meer van hem uit. Zijn enige eigenlijke volgeling was weinig jonger dan hij: Jacob Westerbaen (1599-1670), een Remonstrant tegenover Huygens de Contra-

Remonstrant, maar bewoner van een landgoed bij Den Haag (Ockenburg) evenals deze en Cats, en bevriend met beiden.

Vondel eindelijk, halverwege tussen Cats en Huygens geboren, leefde tot 1679, de laatste twintig jaar, door zijn zoon geruïneerd, bestaande van een postje aan de Amsterdamse bank van lening.

JOOST VAN DEN VONDEL Portret van Ph. de Koning (pl.m. 1662)

Tot aan 't eind van de jaren zestig, tot hij de tachtig overschreed met andere woorden, ontvloeide hem waarachtige poezie. In 1654 verscheen zijn *Lucifer*, en in 1665 zijn *Adam in Ballingschap*; daartussen vallen enkele zeldzaam schone lijkdichten en grote katholieke leer - dichten, die, voor de moderne lezer moeilijk genietbaar, nergens slapheid of holheid vertonen en de dichter in zijn waarde laten.

In dit latere werk van Vondel verschijnt zijn persoonlijkheid als van de laatste driften en bizonderheden gelouterd. Die ontwikkeling lag in de natuurlijke lijn van zijn leven, maar zij behoedde hem tevens voor een botsing met de zo sterk uit Frankrijk opkomende stijlbegrippen. Levend in een verbeeldingswereld zonder smet of scheur van alledaagsheid of gemeenheid, steeds verkerend met de idee der dingen, door geen innerlijke stormen verontrust, vol eerbied voor de wetten der klassieken, werd de oude Vondel, aan de hartstocht van zijn strijdpoëzie zowel als aan de overladen sierpracht van zijn renaissancistische periode ontgroeid, een voorwerp van ontzag en een model voor de jongeren.

Maar die in Vondel's schaduw opgegroeide generatie schoot in eigen dichterlijk vermogen te kort. Terwijl in de jaren vijftig en zestig nog een menigte schilders van de eerste rang aankwamen, bleef de toewas op letterkundig gebied schraal.

Jeremias de Decker (1609-64) en Joachim Oudaen (1628-92), de een kruidenier te Amsterdam, de ander steenbakker te Rotterdam, allebei, ofschoon tot verschillende rich-

tingen behorende, met Vondel overeenkomende in godsdienstige zin en belangstelling voor het openbare leven, misten de grootse vlucht en het vormvermogen van de meester. Lodenstein, die wij te Utrecht aan het werk gezien hebben, was een echt godsdienstig dichter, maar beperkt van strekking; fijner, en met een heel bizonder versschoon, maar niet ruimer, was Heiman Dullaert (1636-84). Echte epigonen, knappe arbeiders aan een kant-en-klare traditie waaraan zij

JOHANNES ANTONIDES VAN DER GOES Fenix der Nederduitse Dichteren

niets persoonlijks toevoegden, waren Johannes Vollenhove (1631-1708), Arnold Moonen (1644-1711), Joan Broekhuizen (1649-1708) en Johannes Antonides van der Goes (1647-86). Vollenhove en Moonen waren predikanten, beiden Overijselaars, maar de eerste stond het grootste deel van zijn leven in Den Haag; aan hun op Vondel steunende klassicistische vormelijkheid paarden zij een ietwat deftige zalving, de toon van de nieuwe tijd, die soms naar de hamerende, strijdbare hardheid van het voorafgaande geslacht doet terugverlangen. Hopman Broekhuizen, die in Willem III's oorlogen vocht, schreef zangerige gedichten in de trant van Hooft's lichtere minnepoëzie; en onderhield een uitgebreide Latijnse correspondentie.

Antonides, leerling van de Latijnse school te Amsterdam, later klerk bij de Admiraliteitte Rotterdam, was het wonderkind van deze periode, in wie de oude Vondel zichzelf meende herboren te zien. Het was Vondel van buiten, omdat de jonge man zich met Vondel's kleed omhangen had en het niet zonder houding droeg. Maar behalve zijn gave om volle alexandrijnen te schrijven en zijn heerschappij over de geijkte klassicistische wendingen waaronder nu alle lage werkelijkheid verborgen worden moest, bezat Antonides niet veel. Eén dichter stond ietwat terzijde van het letterkundig leven, maar 't was hij van wie de waarachtigste poëzie afkomstig was. Jan Luyken (1649-1712), etser van Amsterdam, won algemene bijval met zijn jeugdbundeltje de *Duitsche Lier*, maar fris en zuiver als het geluid van die minnepoëzie is, de gedichten die hij later uitgaf, na zijn bekering tot een onkerks en mystiek geloof, kwamen dieper uit het gemoed en reikten hoger.

De meesten van de dichters die ‘meededen,’ koesterden een ijverige verering voor Vondel en Hooft; men begon die groten te bestuderen om uit hun werk wetten van taalgebruik en versvorm af te leiden. Dat maakt de moderne beschouwer wat ongeduldig. Maar er werd zodoende toch een nationale traditie gevormd, welke te groter betekenis had naarmate er in dit en het volgend tijdvak vollediger gebrek was

aan sterke, oorspronkelijke talenten en naarmate de Franse navolging alles meer dreigde te overwoekeren.

In de Zuidelijke Nederlanden

Ook in het Zuiden verrichtte het werk van de grote Noordelijke dichters - daar telden vooral Vondel en Cats - diezelfde dienst. Zelfs De Bie kondigt aan dat zijn gedichten (*Faems Weergalm der Nederduytsche Poëzie*, 1670) 'in de Hollandse manier' geschreven zijn en acht dat blijkbaar een

PORTRET VAN WILLEM OGIER

aanbeveling. In waarheid ontbrak het die ijverige man, die trouwens Poirters evenzeer navolgde als Cats, aan zelfs maar de geringste poëtische begaafdheid, - men noemt hem omdat in de algemene armoede niet slechts aan dichters, maar aan enigermate gecultiveerde publicisten, iedere verschijning onze aandacht verdient. Poirters leefde nog tot 1674 en schreef tot het laatst werken die een meer en meer uitsluitend stichtelijk karakter droegen. De oversten der Jezuïeten-orde hadden de waarde van zijn boeken uit hun bizonder oogpunt leren beseffen. De Jezuïetische geleerden, Bollandus, de ondernemer der ontzagwekkende reeks historisch gedocumenteerde heiligenlevens, Papebrochius (Van Papebroeck), diens jongere medewerker en opvolger, waardeerden hem. Het aantal van zijn nabootsers, paters en leken, is aanzienlijk, maar het is alles van een dorre vaalheid. Als van ouds werd in het Zuiden de dichtkunst ijverig beoefend door Rederijkerskamers, die feesten en wedstrijden hielden en zich in 't bizonder op het toneel toelegden. Maar meer nog dan in de vorige eeuw was dat nu een echt kleinburgerlijk gedoe. Zelfs de godsdienstijver wist zich in geen eigen vormen meer te uiten. Men speelde wel nog middeleeuwse stukken, zo te Brussel steeds *de Seven Vrouden van Maria*, maar nieuw geschreven werden er hoofdzakelijk of wel bombastische melodrama's, veelal naar Spaans, soms Engels model, of wel volkse kluchtspelen; twee genres, die te Amsterdam net zo bloeiden en die noch hier noch daar iets wezenlijk bizonders opleverden. Wel doet het grofgebekte blijspel soms lachen en de zedenschildering is echt, al geeft ze maar de laagste kant van het leven. Na de Antwerpenaar Ogier is de Brusselaar Joan de Grieck niet onvermakelijk.

Maar er is op de algemene laag-bij-de-grondsheid éen merkwaardige uitzondering. Te Duinkerken woonde, als onderdaan van Lodewijk XIV, een heelmeester Michiel de Swaen (1654-1707), lid van de Rederijkerskamer 'Verblijdt u in den tijd'. Die kamer onderhield niet alleen met andere in door Frankrijk veroverde steden als Veurne en Ieperen geregelde verbinding, maar ook met kamers in Spaans gebleven steden als Diks-

muiden en Brugge. Die rederijkerij was over 't algemeen jammerlijk onbeduidend, maar de broeders bezaten toch nog onderscheidingsvermogen genoeg om De Swaen, die er zich zeer terecht geestelijk boven verheven voelde, hartelijk te bewonderen. Inderdaad deed zich hier in het doodse Vlaanderen, en in de uiterste en meest bedreigde stad, een man horen, die tegelijk over persoonlijke gedachten beschikte en dichter was. In 1686 schreef hij *De Menschwording*, en dit kwam dan toch uit de rechte rederijkerstraditie voort en was een echt mysteriespel, maar in een vorm die ondenkbaar zijn zou zonder Vondel, en bepaaldelijk zonder *Lucifer*. Ja oneindig veel meer dan Antonides of welke Noord-Nederlander ook leefden in De Swaen de geest en de klank van de grote Amsterdammer. Het Katholicisme maakte Vondel's invloed eerst recht vruchtbaar. In het Noorden was trouwens heel het godsdienstig drama door de aanvallen der predikanten van het toneel verdwenen: geen van Vondel's navolgers waagde er zich aan. En De Swaen schiep ook een zeer echte godsdienstige lyriek, die haar eigen toon heeft, en bovendien schreef hij (wat Vondel nooit beproefde) eenaardig blijspel, *De gekroonde leerse* (1688), waarin Molière's invloed onmiskenbaar is, ofschoon het zijn kracht hoofdzakelijk zoekt in de echt Nederlandse volksuitbeelding. Hoe weinig de Franse inlijving de Duinkerkse geest nog aangetast had, blijkt ook hier: het stuk speelt in Brussel en de vorst die er een Haroen-al-Rasjid-rol in vervult, is Keizer Karel glorierijker gedachtenisse. Maar het blijkt ook in de *Nederduitsche dichtkunde* die hij vermoedelijk op het laatst van zijn leven schreef, en waarin hij wel naast klassieken ook de Franse dichters aanhaalt, maar met bewondering en trots en met blijkbare voorliefde Cats (de eerste beroemde Nederlandse dichter, naar hij meent, door wie ‘onze taal en landaard verheerlijkt’ werden) en Vondel, wier zo uitlopende naturen hij op wezenlijk voortreffelijke manier schetst en onderscheidt.[1)]

De Swaen, ik zei het al, werd in Vlaanderen zeer bewonderd. Te droeviger bewijs is het voor de zwakheid der Nederlandse cultuur in het Zuiden reeds toen, dat bijna geen van zijn oorspronkelijke werken bij zijn leven gedrukt werd. Het handschrift van de *Menschwording* werd eerst in 1886 teruggevonden, te Bilsen, waar het vermoedelijk in het archief der Rederijkerskamer behoord had; de vinder, Camille Huysmans, wist veertig jaar later vast te stellen, dat De Swaen de schrijver was. Hier was wel waarlijk armoede, die zelfs met een schat haar voordeel niet meer kon doen. De Swaen's werk kon geen Nederlandse letterkunde meer in Vlaanderen helpen opbouwen; het raakte veeleer zelf in vergetelheid.

Dat het toneelwerk van De Grieck de doodzieke Nederlandse taal van de ondergang redden zou, was waarlijk een al te optimistische gedachte. Toch werd zij doodernstig uitgesproken door een lofredenaar - Godin, in 1660 -, en ik citeer zijn verzen als bewijs dat er toch enkelen waren, die althans de bedreiging onderkenden.

Door uw edel Nederduits
Moeten zwijgen al die guits,
Die door uitheems vuil gesnaak
Recht bederven onze spraak.

1) Jammer genoeg is die zo belangrijke bladzijde corrupt overgeleverd, hetgeen door de moderne uitgever, Dr. Celen, niet opgemerkt, althans niet aangeduid is. Zonder twijfel begint De Swaen met de alinea ‘Hij stijgt (WERKEN, II. blz. 231) over Vondel, ofschoon men op het eerste gezicht zou denken, dat hij nog over Cats doorgaat.

In het Noorden; de nieuwe geest

Wat nu het Noorden betreft, daar werd dus wel een nationale letterkundige traditie geschapen, waaraan men enig houvast had tegen de overweldigende Franse stroming. Maar men moet wel onderscheiden. Ook de dragers van die traditie waren van de Franse begrippen veelszins doortrokken.

Eén groep intellectuelen was er, die zich in 't bizonder tot de verspreiders van de Franse invloed maakte. Dat waren Dr. Lodewijk Meyer, de advokaat Andries Pels (ons beide reeds bekend) en een aantal anderen, die in 1668 te Amsterdam het genootschap, 'Nil Volentibus Arduum' oprichtten. Hun eerst ambitie was het toneel te hervormen en het moet gezegd, dat het toneel hervorming dringend nodig had. Onder de leiding van Jan Vos had het kijkspel het ware drama meer en meer verdrongen; een tijdlang had Meyer zelf aan die mode meegedaan. Precies als in Vlaanderen volgde men daarbij Spaanse en Engelse voorbeelden, maar de meeste stukken die op de stadsschouwburg vertoond werden, waren niet dan ronkende bombast, en daarbij al gruwelijker en bloediger.

Dees trappelt op de buik van zwangerige vrouwen,
Tot zij en hare vrucht gelijk de ziel uitspouwen.
Die sleept de dochter op het dode lichaam van
Haar moeder en verkracht ze in 't aanzien van haar man;
Een ander rukt de bruid, die tot haar bruigoms armen
Haar toevlucht neemt, het hart ten boezem uit; de darmen
Van hare bruidegom verbinden deze twee ....

Ziehier een staaltje van de lekkernijen waarop in 1655 een toneeldichter beloofde zijn publiek te vergasten. Daarnaast waren de kluchten en blijspelen met al hun vermakelijke natuurgetrouwheid ongelooflijk grof, vuil zelfs. De aanvallen der predikanten, die niet aflieten burgemeesteren tot het sluiten van de schouwburg te vermanen, worden door dat misbruik begrijpelijk, ofschoon zij zich met bizondere felheid tegen een stuk als *Lucifer* richtten, omdat daarin

> op een vleselijke manier de hoge materie van de diepten Godes met vele ergerlijke en ongeregelde verdichtselen werdt (*wordt*) voorgesteld;

en de vertoning van *Lucifer* werd ook inderdaad verboden; gelijk reeds opgemerkt is, heel dat genre werd onmogelijk. Maar over 't geheel bleef de stadsregering de schouwburg gunstig gezind. In 1664 werd zelfs een nieuw gebouw ingewijd, weldra weliswaar om de Engelse oorlog gesloten maar nog vóor de vrede heropend in weerwil van de vertogen van de kerkeraad:

> dat het nu zware tijden zijn, in hoedanige zelfs de heidenen hare komediën hebben gesloten, dan dat de Christenen in zodanige tijden als wij nu beleven, scheppende haar vermaak in zaken zelfs bij de heidenen naargelaten, niet anders konden werden gedacht als van God in het aanzicht te willen spuwen.

Het peil van het vertoonde verbeterde met dat al niet en het verdient waardering dat Meyer en zijn vrienden zich nu opmaakten, niet om te onderdrukken, maar om te veredelen. Ongelukkig zochten zij de verbetering in een gestreng toepassen van de Franse toneelwetten en erger nog, zij meenden zich de inspanning van oorspronkelijke arbeid te kunnen besparen en bepaalden zich tot de vertaling van Franse stukken. Hun letterkundige begaafdheid was dan ook gering; - de nadruk die zij op wil en studie legden, op 'schaven' en verbeteren, kwam niet alleen uit de geest des tijds voort -. Maar belangwekkende persoonlijkheden waren toch zowel Meyer

als Pels. De laatste formuleerde de theorieën van het genootschap in zijn *Q. Horatius Flaccus' Dichtkunst* (‘*Ars Poetica*’) *op onze zeden en tijden gepast* (1677) en *Gebruik en misbruik des tooneels* (1681). Wij hebben al gezien dat bij die consequente classicist ook Rembrandt geen genade vond, en diezelfde nuchtere, op orde en regelmaat gestelde zin deed hij bovendien op het hele gebied der letterkunde gelden - een leer die voor dat geslacht van intellectuelen iets

onweerstaanbaars had, vooral als zij zich met een beroep op de Fransen, op Racine, Molière, Boileau, aandiende. De leerdichten van Pels verwierven groot gezag, zij beheersten de opvattingen van de naaste toekomst. Ook hadden de mannen van 'Nil' in 1677 aandeel in het practisch beheer van de schouwburg gekregen, wat overigens niet betekende dat die voorgoed in hun richting gezet werd.

TITELVIGNET VAN EEN BOEK UIT 1715

Hun actie ging bij voortduring van heftige ruzies vergezeld. En soms werd hun, op zichzelf verdiende, kritiek met rake slagen beantwoord. 'Eigen vinding', daar kwam het op aan volgens Asselijn, toen nog slechts de schrijver van lawaaiige historische drama's, maar die later in zijn *Jan Klaaszen of de gewaande dienstmaagd* (1682) het beste, het echtste blijspel van dit tijdvak leveren zou; en hij dreef met dat eeuwige vertalen van de Fransen de spot; - omdat hijzelf enkel zijn moedertaal kent: zelfs voor dat argument schrok de andere partij niet terug! Het inquisitorisch onderzoek naar wat niet met de kanon der kunst overeenkwam, het samenwerken zonder inspiratie maar met vlijt en wil, - al die principiële eigenaardigheden werden opgemerkt en bestreden.

Maar vooral was er, ook al hielden de genootschappers zich voor goede vaderlanders (Pels dronk na 1672 geen Franse wijn meer en het plegen en opkweken van de Nederduitse taal beschouwden zijzelf als één van hun voornaamste oogmerken), een verzet van nationale eigenwaarde tegen hun optreden. Dat nu groepeerde zich om de nagedachtenis van Vondel, van wie Pels en de anderen betoogd hadden dat ook hij niet geheel zuiver in de leer was geweest. Antonides, die eerst tot de groep behoord had, kwam met grote felheid voor zijn vereerde meester op. Ook Oudaen sprak in zijn lijkdicht met schamperheid van 'de ijverzucht van 't Kunstgenootschap'.

In de grond evenwel was de houding van Antonides, Oudaen, Vollenhove niet verschillend van die van 'Nil Volentibus Arduum.' Ook zij geloofden in onveranderlijke kunstwetten, die nu eerst recht vastgesteld werden, ook voor hen kwam het aan op kiesheid en keurigheid, ook zij dienden de redelijkheid en begrepen vervoering alleen in de vorm van opgeschroefde aanroepen tot 'de zanggodinnen' en stille bezinning helemaal niet. Voor Oudaen gaat Vondel boven Homerus en Vergilius, omdat hij zich onthield van onnatuurlijkheden en overdrijving - men zou

haast zeggen; omdat hij geen verbeelding had, en dan meteen voor de conclusie komen dat Oudaen van de man die hij bewonderde zomin als van Homerus of Vergilius iets begreep. Maar zoals hij dat werk zag, verklaarde hij het boudweg tot de onvergankelijke norm voor taal en poëzie: gelijk het Latijn ‘onwrikbaar, voor eeuwig vast en stil’ gesteld is door de schrijvers van Caesar's eeuw,

Zo mede zal de kracht van Neerlands wisseltalen
Zich in den vasten stand van Vondel's Duits bepalen,
En zijne poëzie, 't zij wie het voorhoofd fronst,
Verstrekken, elk te nut, de Noordstar in de konst.

En nog rechtstreekser zei Vollenhove het in zijn lijkdicht:

(Gij) dichters, wilt gij eer inleggen
Met maatzang, die vermaakt of sticht,
Leert Vondel's taal, Parnastaal, spreken.

Dat alles ging van hetzelfde beginsel uit als de leer van Pels. Ook De Swaen's *Nederduitsche dichtkonde*, die overigens uitmunt door fijn onderscheidingsvermogen, persoonlijk oordeel en gezond verstand, is door en door klassicistisch gedacht, wil een handleiding zijn, stelt voorbeelden en wetten, eist vóor alles klaarheid. Als men ziet hoe algemeen die geesteshouding was, begrijpt men dat de letterkunde een tijd van verstijving en verdorring niet ontgaan kon. Maar het was daarom, nogeens, niet zonder belang, dat er een verzoening geconstrueerd werd tussen die onweerstaanbare stijl en een nationale traditie. De letterkunde van de toekomst zou door de Franse invloed overweldigd worden, maar enig zelfrespect kon zij toch nog bewaren door de bewondering voor Vondel en Hooft, - voor Vondel en Cats moet men in het geval van De Swaen zeggen.

Vooral Vondel werd dus bij zijn leven al en later erkend als de grootste der Nederlandse dichters. Wat wilde dat zeggen? Zeker niet dat zijn stukken de schouwburg vulden: is het niet vanzelfsprekend dat zij daartoe aan de verbeelding en zelfs aan het geduld der toehoorders te zware eisen stelden? Dan was er nog de vijandschap der kerkelijke toneelbestrijders; maar zoveel te hoger achtten hem de nauw met de regentenstand verbonden onkerkelijke intellectuelen; zelfs zijn Katholicisme, dat hij toch waarlijk niet stil hield, nam men zonder moeite op de koop toe. Burgemeesteren zwichtten in het geval van de *Lucifer* voor de kerkeraad, maar zij bleven Vondel niettemin beschermen en op het laatst van zijn leven gaven zij hem een pensioentje, evenals die van Haarlem Hals. De intellectuelen, dat waren de eigenlijke dragers van Vondel's roem. In het Zuiden stond een man als De Swaen vereenzaamd. De rederijkers die nog in het Nederlands prutsten, stonden buiten het hoogste geestesleven. Wie aan traditie deed of maatschappelijk leiding gaf, had zich, in het algemeen gesproken, van de volkstaal afgewend. Maar in het Noorden waren de Nederlands schrijvende en lezende intellectuelen naast de predikanten en de regenten een macht. Er bestonden veel verbindingen tussen hen en die laatsten. Zo belangrijke letterkundige figuren als in het vorige geslacht Cats, Hooft en Huygens werden nu onder de leidende stand niet gevonden. Dat was toeval: er waren er genoeg die op zijn tijd een vers schreven. Ik noem Pieter de Groot, die door de ballingschap van zijn vader toch veel buitenslands geweest was, Jan Six, de Amsterdamse burgemeester, wiens naam aan die van Rembrandt verbonden is gebleven, Adriaan Paets, van Rotterdam, al genoemd als Collegiant. Dan waren er nog, die in de letterkundige beweging wezenlijk belang stelden en niet alleen dichters ‘beschermden,’ maar over vraagstukken van poëzie en drama graag meepraatten, - Van Beuningen bijvoorbeeld, of Dirk Buysero (die wij ook al ontmoet hebben); deze bezorgde Antonides een plaatsje aan de Rotterdamse Admiraliteit. De orthodoxe

predikanten vormden evenmin een gesloten groep daartegenover: een herinnering aan Vollenhove bewijst genoeg, dat er overgangen bestonden.

De adel komt men in de Nederlandse cultuurgeschiedenis nauwelijks tegen. Hij was of volslagen landelijk gebleven, of door het Haags gezelschapsleven verfranst. Alleen in de burgerregentenstand vonden de Nederlands-schrijvende intellectuelen een rug-

gesteun tegen de maatschappelijke verfransing, die (wij weten het) vooral door de Hugenootse ‘réfugiés’ zo werd bevorderd. Zo was de Nederlandse cultuur met al haar zwakheden toch sterk genoeg om de Nederlandse prozastijl verder te ontwikkelen. Het ambtelijk Nederlands, welks betekenis men in dit verband niet onderschatte, bleef doorspekt van bastaardwoorden, - een oud euvel. In de stijl van De Witt, waarvan ik hiervóor verscheiden staaltjes gegeven heb, was dat zeker nog meer invloed van zijn Latijnse scholing dan van het Frans. Dat krachtig maar zwaar bewegend proza, meesterlijk in zijn soort, is duidelijk onderscheiden van dat van Oldenbarnevelt of zelfs van Grotius. De Witt beheerste die stijl zo, dat hij er spot en drift mee uitdrukken kon, maar 't was met dat al een zwaar en een moeilijk te hanteren instrument; het onmiddellijke, dat een vroegere generatie kenmerkt, schijnt verloren. 't Is of zich de midden-zeventiende-eeuwers een dwang opgelegd hebben, die bij een heel enkele de innerlijke kracht misschien zoveel te raker richt, maar die de meesten een inspanning kost, waar hun natuurlijkheid onder te lijden krijgt. Maar tegen het eind van dit tijdvak raakte die stijl juist onder Franse invloed alweer in onbruik. Als men de brieven der latere politici daarop nagaat, zal men niet licht een stylist vinden zoals De Witt er een was; men vindt hoogstens dat de schrijfwijze wat minder ingewikkeld wordt en dat Franse woorden, niet eens meer vernederlandst, veelvuldiger voorkomen. Maar in het letterkundig proza, dat zich evenals de poëzie eigenaardig genoeg door alles heen van bastaardwoorden vrijhield, valt de verandering ook waar te nemen. Hoe weinig vruchtbaar deze periode in de letterkunde ook was, hoe dreigend de verfransing het geestelijk leven begon aan te tasten, er kwam opeens schot in de ontwikkeling van het moderne verhalende of betogende proza. Noch in de kleurige levendigheid van de volkstaal, die in pamfletten of reisbeschrijvingen voortbestaan had, noch in de omslachtige of gedrongen geconstrueerdheid van de taal der humanistisch ontwikkelden kon de moderne geest zich uiten. Als men zien wil, hoe onbeholpen er voorbij het midden van de zeventiende eeuw bij onstentenis van een bruikbare stijlnorm nog geschreven kon worden, dan leze men de veeldelige kroniek van de schrandere, wereldwijze Aitzema. Noch in het gelijktijdige Frankrijk noch in het gelijktijdig Engeland zou een man van zoveel vernuft en van die stand (Aitzema was diplomatiek vertegenwoordiger in Den Haag van enige Hanze-steden) een zo vormloos boek begaan kunnen hebben; de verfranste Nederlander De Wicquefort, die in opdracht van De Witt dezelfde geschiedenis behandelde in zijn *Histoire des Provinces Unies*, dreef er de spot mee; een weinig later was het ook in het Nederlands ondenkbaar.

De proza-literatuur had veel rijker kunnen zijn, als de universiteiten niet aan het Latijn verslaafd waren geweest. Het Frans ontnam ons - wij zagen het al - Constantijn's zoon Christiaan Huygens. Toch bestrijken Nederlandse werken een steeds wijder gebied. Naast een rijkdom van theologische en stichtelijke geschriften, waaraan het ook vroeger niet ontbroken had, noem ik de verzorgde reisbeschrijvingen van Joan Nieuhof (1618-72), uit het Bentheimse geboortig, de politiek-economische verhandelingen van Pieter de la Court (1618-85), een pleitrede als die van Simon van Middelgeest ten gunste van Pieter de Groot (1676), de historische en biografische werken van Gerard Brandt (1626-85), Samuel van Hoogstraten's reeds vermelde handleiding tot de schilderkunst, de *Bijbel der Nature* (weliswaar eerst later door Boerhaave in het licht gegeven) van Jan Zwammerdam (1637-80), de *Betoverde Wereld* van Balthazar Bekker (1634-98). Van die allen was Gerard Brandt,

remonstrants predikant, dichter en toneelschrijver, de enige die bewust aan de Nederlandse letterkunde werkte. En inderdaad is hij een van de voornaamste bouwmeesters aan de nieuwe prozastijl geweest. De bewonderenswaardige bizonderheid van Hooft zal men in zijn *Historie der Reformatie*, of in zijn *Leven van Vondel en Leven van De Ruyter*, niet vinden. Maar juist daardoor kon zijn invloed groter zijn.

In het Zuiden is het op dit gebied een leegte. Behalve stichtelijke werkjes verschijnt daar haast geen Nederlands proza. De Swaen's *Dichtkonde* werd eerst in onze tijd uitgegeven. Niets toont de stagnatie der Zuid-Nederlandse beschaving duidelijker aan. En terwijl de Noord- Nederlandse poëzie van de eerste helft der zeventiende eeuw in het Zuiden naar wij zagen nog weerklank vond, maakt het de ontwikkeling van het proza nauwelijks meer mee.

Maar ook in 't Noorden zagen wij toch in het beeld van het letterkundig leven tekenen van verwording, waarop het schouwspel van de staatkundige gebeurtenissen nauwelijks voorbereid had. 't Is waar dat Antonides al in 1672 de ramp van dat jaar met de weerloosheid tegenover Franse invloed in het nauwst verband zag. Bitter sprak hij van ‘de bastaardij’ ,in ons eigendom gevallen, het monster

Dat, reukeloos het hoofd verheffende als vorstin
De taal van Neerland schopt en dringt er Vrankrijk in
Met hare basterdspraak en dartele manieren.
Ontaarden wij met recht van d'oude Batavieren?
....
Waakt op, 't is tijd! wrijf eens de dampen uit uw ogen
En zoekt niet buiten u, met schandelijke achterdocht,
De bron der nederlaag waartoe wij zijn gebrocht.
Wij zijn verraders aan onszelven, wij vergeten
Onszelf, maar hebben 't liefst aan anderen verweten.
De Franse Weerhaan kraaide ons lang zijn wetten toe;
Toen ketelde (*kittelde, behaagde*) ons zijn stem; nu krimpt men voor de roe
Van zijne schachten en afgrijselijke sporen,
En dwazen schijnen nog met lust zijn klank te horen ....

Een somber geluid om het Boek waarin de roemrijkste tijd van de Noord-Nederlandse Republiek behandeld is, mee te besluiten! Maar waarlijk, de dichter die in de zucht tot Franse cultuur een gevaar erkende, op een ogenblik dat toch de staat nog een generatie lang een zo geducht weerstandvermogen tegen Frankrijk aan den dag zou leggen, was wel met een profetische blik begaafd: dat zal in het vervolg van deze geschiedenis duidelijk blijken. En toch vatte men dit niet te tragisch op. De verbastering bleef tot zekere gebieden van het geestelijk leven beperkt. Zelfs het Zuiden, waar geen staatstraditie ontstond die het nationaal-Nederlandse tot enige steun kon zijn, bewaarde zijn eigenheid onder heel een vreemde bovenstructuur. De Nederlandse beschaving had, ook in het Noorden, zwakheden, die zich in de toekomst nog ernstiger zouden doen gevoelen. Maar zelfs na veel dieper verval, na rampen en vernederingen, behield zij het vermogen tot herstel. De Nederlandse traditie werd nimmer verbroken.

Boek VII
Met Engeland tegen Lodewijk XIV
De redding der Zuidelijke Nederlanden
(1688-1715)

1. Onder de stadhouder-koning

De 15de November 1688 was de Prins van Oranje aan de Torbay geland. 23 Februari 1689 werden hij en zijn vrouw door een Conventie tot het koningschap verheven

a. De tweede coalitie-oorlog tegen Frankrijk; 1688-97.

Nog in November 1688 had Lodewijk de Republiek de oorlog verklaard. Pogingen die hij aanwendde om de Keizer te overtuigen dat het belang van het Katholicisme aaneensluiting tegenover Willem III vereiste, faalden: de Duitse oorlog, die hij te kwader ure begonnen was, had voortgang, en tussen de Keizer en de Staten werd het bondgenootschap hersteld. Een rij van Duitse vorsten sloot zich mede aan; weldra ook Spanje en, wat gewichtig was voor het Italiaanse gevechtsterrein, Savooien. Het doel van het zogenaamde Grote Verbond was: Frankrijk tot de territoriale toestand van 1648 en 1659 terug te dringen. Engeland, dat in 1689 nog maar uit hoofde van het verbond van 1678 met 5000 man (onder

WILLEM III, OP DE HOLLANDSE LEEUW GEZETEN, VERJAAGT EEN JEZUIET MET DE (ZOGEZEGD) ONDER GESCHOVEN PRINS VAN WALES; OP DE ACHTERGROND MIDDENIN ZIJN ONTVANGST DOOR ENGELSE AANZIENLIJKEN.

Marlborough) in de Zuidelijke Nederlanden meedeed, - er waren toen meer Nederlandse troepen in Engeland! -, raakte later in het jaar ook zelf in de oorlog en trad in nieuwe verbindingen. Maar Willem's positie was er nog uitermate moeilijk. Veel van de heren die hem dienden, hadden bedenkingen. Het katholieke Ierland bleef Jacobus getrouw, die zich met Franse hulp daarheen begaf. In 1690 moest Willem zelf naar dat eiland oversteken en pas zijn overwinning aan

de Boyne schonk hem wat meer bewegingsvrijheid, al bleef nog tot het eind van het volgend jaar een sterke weermacht nodig - waarbij Staatse troepen onder Van Reede van Ginkel - om de laatste tegenstand van Ierland te breken. In ieder geval kon de Stadhouder-Koning in het begin van 1691 naar Den Haag komen en de leiding van de nieuwe zomerveldtocht

INTOCHT VAN WILLEM III IN 's-GRAVENHAGE; 1691

in de Zuidelijke Nederlanden op zich nemen.

Tot tweemaal toe, in 1689 en 1690, had hij die aan Waldeck moeten overlaten en vlak vóor hijzelf met de slag aan de Boyne zijn positie in het drieledig koninkrijk bevestigde, had Luxembourg deze met zijn hoofdzakelijk Nederlands leger bij Fleurus een ernstige nederlaag toegebracht. Tegelijk had ook de Franse vloot de Staatse bij Beachy Head kunnen verslaan, doordat de Engelse werkeloos bleef; de Engelse admiraal, Torrington, werd voor een krijgsraad gebracht maar vrijgesproken, ofschoon Willem zelf in een brief aan de Staten zijn gedrag ronduit laakte.

Toch werd, na die teleurstellingen, de Stadhouder-Koning bij zijn intocht in Den Haag in Februari 1691 door de bevolking met uitbundige vreugde verwelkomd. En inderdaad kon hij op het luisterrijk congres dat zich om hem verzamelde, krachtige Engelse deelneming aan de vastelandse oorlog aankondigen. Behalve de keizerlijke gezant waren de Spaanse landvoogd der Zuidelijke Nederlanden, de Keurvorsten van Beieren en Brandenburg, de Hertog van Brunswijk, de Landgraaf van Hessen en andere Duitse vorsten in persoon naar Den Haag gekomen. Willem maakte een groter verschijning dan één zijner voorzaten, en dat niet zozeer door de koningskroon die hij nu droeg, als doordat hij meer dan ooit de ziel was van Europa's weerstand tegen Lodewijk XIV. Het was een zuiver instinct dat de Noord-Nederlandse openbare mening bewoog hem als zodanig toe te juichen. Het drukte zich nog gaarne in godsdienstige termen uit; niets trof bij een brede schaar zo diep als een beroep op de belangen van het Protestantisme. In werkelijkheid belette, evenals na 1672, het bondgenootschap met de Keizer en met Spanje, dat de oorlog op het vasteland het karakter van een godsdienstoorlog zou aannemen, zoals de Amsterdamse regenten gevreesd hadden.[1] Willem zelf erkende het belang hiervan ten volle, en hoezeer ook het protestantse gevoel meesprak, het bleef in hoofdzaak verdedigend. De Voetiaanse predikanten drongen wel weer hevig tot maatregelen tegen de eigen katholieke bevolking, die van haar kortstondige emancipatie in 1672 toch al weinig genoegen beleefd had, maar daar wilden de Staten van Holland en van de meeste andere

1) Zie hiervóor, blz. 118.

gewesten niet aan. Aan heulen met de vijand dachten de Noord-Nederlandse Katholieken dus niet. Stond trouwens de Paus

zelf niet feitelijk aan de zijde van de coalitie? Alleen in Ierland kreeg de protestantse leus een maar al te offensieve toepassing. De Nederlandse volkskracht die er mee losgemaakt werd, diende vooral - eigenaardig genoeg! - om de katholieke zuidelijke gewesten uit de handen van Frankrijk te houden. Aan de stamverwantschap van Vlaanderen en Brabant werd bitter weinig meer gedacht, maar dat de zelfstandigheid van de Noord-Nederlandse staat en van diens eigen protestantse beschaving die barrière tussen hem en Frankrijk behoefde, dat erkende iedereen.

Maar de politiek die Willem III in zijn persoon belichaamde en die hij met onverzettelijke geestkracht volhield, eiste van de Republiek zware offers, en de zwaarste waren misschien niet die van de toch haast ondragelijke oorlogslasten, maar van de verhouding tot Engeland welke uit de door haarzelf bewerkte omwenteling geboren werd. Wat een gevaren daarin opgesloten lagen, merkte de openbare mening nog weinig op. De regenten van Amsterdam en andere handelssteden hadden het aanstonds gezien, maar stonden er machteloos tegen.

Witsen's denkbeeld[1)], dat men vóor de hulpverlening het Engelse volk zijn voorwaarden stellen zou, was onuitvoerbaar geweest; en naderhand, in de onderhandelingen met het eenmaal gevestigde nieuwe bewind, welke hij zelf als lid van een bizonder gezantschap mee voerde, had de verhouding waarin de Republiek zich tussen Engeland en Frankrijk bevond, dat onmogelijk gemaakt. De Republiek was al in oorlog met Frankrijk; zij werd door Frankrijk veel meer onmiddellijk bedreigd dan Engeland, dat er, zoals Fagel het eens uitgedrukt had, ‘door een zo grote watergracht van gesepareerd was’. De Engelsen durfden nu zelfs spreken, alsof zij Frankrijk om der wille van de Republiek de oorlog aandeden, en hoe weinig zij er ook nog toe vermochten bij te dragen, zij achtten zich dus gerechtigd hun eigen inzichten, in 't bizonder omtrent oorlogvoering ter zee, stijf vol te houden.

Dat de Republiek voor gemeenschappelijke vloot-ondernemingen minder schepen leveren zou, sprak eigenlijk vanzelf, aangezien de troepen die zij voor de oorlog in de Zuidelijke Nederlanden op de been houden moest, haar financiën al zo zeer uitputten, en dáar bleef Engeland's bijdrage bij de hare achter. De verhouding ter zee zou zijn van 5 tot 3; in 1691 beloofde Willem III als Koning van Engeland voor de veldtocht in de Nederlanden 20,000 man tegenover de 35,000 der Staten; van beide contingenten leverden de Duitse vorsten een aanzienlijk deel in manschappen, waarvoor de Zeemogendheden betaalden. Voor de toekomst der mededinging op handels- en koloniaal gebied betekende deze regeling een erkenning door de Republiek van Engeland's meerderheid; de zee-oorlogen van de afgelopen generatie hadden haar daar niet toe kunnen brengen; de inspanning van de strijd tegen Frankrijk noopte ertoe. Hiermee ging gepaard de bepaling, dat de Engelse vlootvoogd bij gemeenschappelijke actie steeds het opperbevel zou voeren en zelfs werden voor de rangorde in krijgsraden voorschriften doorgedreven, die Witsen diep krenkten.

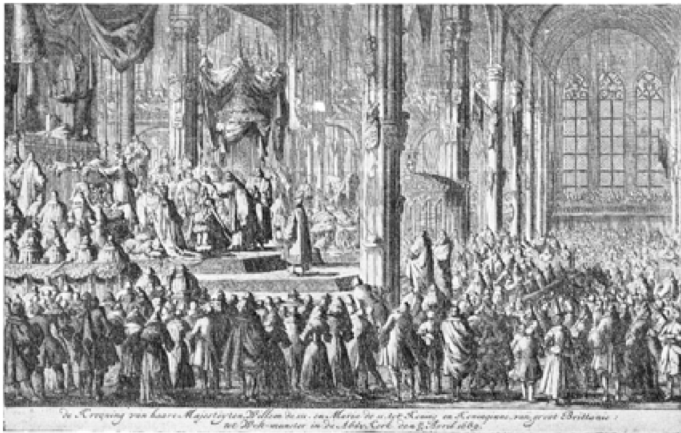
Witsen verzette zich ook vruchteloos tegen de eis, dat men zich verbinden zou om gezamenlijk alle handel op Frankrijk, van de eigen onderdanen zowel als van de onzijdigen, stop te zetten. Dat streed geheel met het geliefd beginsel ‘vrij schip vrij goed’, dat de handeldrijvende Nederlandse staat generaties lang overal had getracht ingang te doen vinden en dat hij inderdaad ook later weer met alle macht, en tegen Engeland, moest zoeken te handhaven.

1) Zie hiervoor blz. 118.

In al die geschilpunten had de Amsterdammer de steun van de Koning-geworden Stadhouder moeten derven. De nieuwe hoedanigheid van Willem III bleek aanstonds op de oude de overhand gekregen te hebben. Men moet hem daarom geen verwijt,

van ontrouw aan zijn Nederlandse oorsprong maken. Willem III werd door de schittering van zijn nieuwe positie niet verblind. Hij voelde zich in Engeland nimmer thuis. Dijkvelt verzekerde al spoedig:

> dat de Koning hem dikwijls gezegd hadde, ik zie wel dat dit volk niet voor mij noch ik voor dit volk niet gemaakt zijn.

DE KRONING VAN WILLEM EN MARIA; 1689.

En geen meer karakteristiek Noord-Nederlandse uiting is denkbaar dan die welke Willem zich na zijn kroning tot Witsen veroorloofde:

> Of hij die komedie van de kroning gezien had, en wat hem van die zotte oude paapse ceremoniën dacht?

Maar Willem III had het belang van de Noord-Nederlandse staat altijd, vóor zijn verheffiing tot het Engelse koningschap zo goed als erna, op een zeer eenzijdige wijze opgevat. Hij zag het alleen in verband met de bedreiging van Frankrijk. Daarom maakte verzet tegen wat hij de realiteiten van de internationale toestand achtte, hem enkel ongeduldig. Hij had gelijk in zover als inderdaad het verweer tegen Frankrijk de overheersende factor zijn moest. Maar er waren er toch andere, en zo was het niet slechts onvermijdelijk, het was goed, dat zich kritiek liet gelden. De Amsterdamse afkeer van de uitputtende landoorlog en van het tweede-vioolspelen tegenover Engeland, was een gezond nationaal verschijnsel, en er school een wezenlijk gevaar in de omstandigheid, dat de stadhouderlijke politiek, nu Willem Koning was, in de Republiek haast tot alleenheerschappij geraakte. De andere leden van het gezantschap dat de Staten-Generaal bij de onderhandelingen van 1689 vertegenwoordigde, Dijckvelt en Odijck, volgden in alles de wensen van de meester.

Een poging die Amsterdam het volgend jaar in zaken van binnenlandse politiek deed om zich tegen Willem III te verzetten, bewees slechts hoe sterk diens macht sedert

1684 was aangewassen. De stad weigerde het dubbeltal voor de jaarlijkse keuze der zeven schepenen aan de Stadhouder aan te bieden, nu die zich buitenslands bevond. Weldra raakte zij daarmee in een constitutionele impasse en in haar eigen midden ontstond verdeeldheid. Hudde en Witsen, die voor toegeven waren, wonnen het van de volhouders Hendrik Hooft en Bors van Waveren. Willem III werd in dergelijke zaken niet alleen door de nieuwe Raadpensionaris Anthonie Heinsius geraden - Caspar Fagel was op het eind van 1688 overleden - maar ook door Bentinck, die nu de titel van graaf van Portland voerde. Op die grond, als Engelsman, wilde Amsterdam de gunsteling uit de Ridderschap van Holland, waarin Willem III hem al in 1676 had doen beschrijven, weren; maar ook dat mislukte.

Bentinck vond Heinsius wat al te zeer geneigd tot zachte maatregelen - inderdaad was deze minder driftig dan zijn voorganger -, en zelf ried hij de afwezige Stadhouder gewoonlijk in de scherpste zin. Hij schreef hem, dat de ingezetenen van Amsterdam ditmaal volstrekt niet eensgezind achter hun regenten stonden. Er werd over het schenden van de privilegiën der burgerij geklaagd, er werd geroepen om ‘een vrije krijgsraad’, vrije verkiezing van de officieren der burgervendels, die dan als woordvoerders der burgerij naast de oligarchische stadsregering konden staan. Bentinck moedigde zulke denkbeelden openlijk aan. Onderdehand werden door het hof pamfletschrijvers aan het werk gezet, die het vuurtje dapper opstookten. Dat Willem III en zijn raadgevers in de volksleuzen enkel hun eigen taktisch voordeel zagen, blijkt al aanstonds uit de keus van hun handlangers. ‘Een tris van schurken’ noemde een verontwaardigd Amsterdammer de opstellers der vinnigste pamfletten, alle drie niet-Amsterdammers, Romein de Hooghe, briljant graveur, Govert Bidloo, bekwaam chirurg, en Ericus Walten, vaardig publicist; - de onvriendelijke benaming paste althans op de eerste, ofschoon, naar ik reeds verhaald heb[1)], de laatste het onfortuinlijkst zou zijn.

Echt uit de Amsterdamse volksgeest kwam zeker wel een pamflet voort, waarin Groothans, verbeeldende de regenten, in plaats van het ware oude privilege-boek de burgers tien geboden toeduwt, van dit slag:

4. Uw gilden zullen nullus zijn
En nooit een burger kapitein.
8. Voorts zoo gij onze hoertjes trouwt,
Krijgt g' een officie zonder fout.
9. Mits dat gij wagen zult uw goed,
En dat maar tegen Nassaus bloed,
10. En wie hiertegen enig woord uit,
In vierentwintig uur de poort uit!

Maar Willem III en Bentinck dachten aan hervorming of opbouw met behulp der vage aspiraties welke onder de menigte opkwamen, zeker niet. Alles wat hiervoor over 's Prinsen regeermethoden gezegd is[2)], leert anders. Veelzeggend is nog de bizonderheid, dat hij in de drie gereglementeerde provincies, om met zijn afhangelingen zoveel te meer ongestoord te kunnen regeren, de ‘gemeensluiden’, die daar nog een zekere volksinvloed vertegenwoordigden, ongebruikt liet en zelfs niet meer aanvulde. In Rotterdam, waar zijn invloed naar wij weten onbeperkt was, had de magistraat zich in 1686 veroorloofd zes burgerkapiteins af te zetten en door

1) Zie hiervóor. blz. 150
2) Zie hiervóor, blz. 99 vlg.

vroedschapsleden te vervangen: de krijgsraad was daar toen allesbehalve ‘vrij’. En hoe weinig Willem III zich om de privileges of de volkswens bekommerde, als hij zich in zijn gezag gekrenkt voelde, bewijst zijn hardhandig ingrijpen in een regententwist te Goes, toen de bovendrijvende

partij zijn stadhouderlijk bevel om een verkiezing op te schorten in de wind geslagen had. Aanstonds zond hij, zonder voorkennis van de Staten van Zeeland, troepen op het stadje af en de burgemeesters, die de poorten tegen hen sloten, werden vervolgens door hun aan 't bewind gebrachte tegenstrevers tot zware straffen veroordeeld. Er is geen twijfel mogelijk, of de grote meerderheid der ingezetenen stond achter de ten val gebrachten en was verstoord over de ruwheid der hun aangedane behandeling. En ook daarbuiten maakte het geval een slechte indruk. Een spotdicht op ‘de verovering van Goes’ riep de postmeester toe om allerwege boden uit te zenden met het bericht:

Dat Goes veroverd is, Goes, Goes, die sterke stad,
Die deftige fortres, en dat onwinbaar gat....

Maar Odijck had in Zeeland de Staten goed in handen en geen andere stad trok zich het lot der Goese regenten aan.

Nooit had Willem III principieel tegenover de regentenheerschappij gestaan. In deze jaren werkte hij zelfs met haar samen om de kerk aan banden te leggen. In het ene geval na het andere, wij weten het[1)], had hij, Voetiaansgezind als hij was, op predikantenklachten meegeholpen om onrechtzinnigheid te onderdrukken. Nog in 1693 waren het de door hem juist aan Rotterdam opgedrongen magistraten, die de Hugenootse predikant Bayle uit de Illustere School, waar Paets hem gebracht had, ontsloegen, nadat de Synode al geruime tijd door Bayle's landgenoot Jurieu tegen hem gaande gemaakt was. Maar die eeuwige ruzies verveelden een man die, hoe stipt ook op het dogma, midden in het gewoel der wereld stond. Wat hij verlangde, was eenheid, rust, onderwerping; dat was blijkbaar door het op de spits drijven van geschillen niet te bekomen; en zo gaf hij op het eind van 1694 zijn morele steun aan de resolutie, waarmee de Staten van Holland de grote twist tussen Voetianen en Coccejanen in de doofpot zochten te stoppen. Bij die resolutie schreven de Staten voor, dat geen predikant punten die de Dordrechtse Synode onbeslist gelaten had (daaronder viel natuurlijk het hele sedert opgekomen geschil),

> zou voorgeven te zijn van zulk een gewicht, dat zonder dezelve de Schrift niet wel, noch genoegzaam ter zaligheid, zou konnen verstaan worden.

Als Trigland nog geleefd had, zou hij ‘d'auteurs’ van dit staatstuk evengoed als die van de beruchte resolutie van 1614 hun aanmatiging in het ‘zich meester maken van het woord Gods’ hebben kunnen verwijten.[2)] De resolutie van 1694 ging nog verder: zij gelastte alle overheden en particulieren, die met het beroepen van predikanten iets te maken hadden, daarbij alleen op ‘personen van een gematigden en vreedzamen aard’ te letten. Het was geen kleine triomf voor de Staten een dergelijke maatregel met de instemming van de Stadhouder te kunnen afkondigen; de Staten van Utrecht haastten zich het Hollandse voorbeeld te volgen.

Werkende met alle middelen die hem ten dienste stonden, de oligarchie nu op de stang rijdende dan de teugel vierende, sterker dan ooit door zijn buitenlandse

1) Zie hiervóor, blz. 99.
2) Zie deel I, blz. 377.

machtspositie, beheerste Willem III de toestand volledig genoeg voor het doel dat hem het meest ter harte ging, de voortzetting van de oorlog.

Het ongeluk was maar, dat de politiek, die hij voorstond, te velde zó ongelukkig bleef, dat zelfs zijn gezag tegen de ontgoocheling en de vermoeienis op den duur niet bestand was, ja dat hijzelf erdoor werd aangetast. Zeven veldtochten werden nog, na de twee eerste, onder Willem III's persoonlijke leiding in de Zuidelijke Nederlanden gevoerd.

Zij leveren weer een eentonig relaas op. Het nemen en hernemen van enkele strategisch belangrijke vestingen (in 't bizonder Namen, Hoey, Bergen in Henegouwen) beheerst gewoonlijk de bewegingen der legers maanden lang. Een paar maal weet Willem III een veldslag af te dwingen, maar ieder keer lijdt hij een nederlaag (bij Steenkerke in 1692, bij Neerwinden in 1693), die echter niets beslist. De Fransen raken uitgeput door de krachtsinspanning die van hen geëist wordt, maar van een doorbreken van hun verdediging, zodat volgens de plannen van het Groot Verbond hun veroveringen sedert 1659 ongedaan gemaakt zouden kunnen worden, komt niets.

De macht van de coalitie werd weer verzwakt door onderlinge afgunst en krakeel. Men was het oneens over het betrekkelijk belang van de onderscheiden gevechtsterreinen; de Zeemogendheden wilden altijd zoveel mogelijk macht concentreren in de Zuidelijke Nederlanden; de Keizer voelde niet slechts meer voor de Bovenrijn, hij zat nog diep in een Turkenoorlog, die grote successen opleverde, maar daarom niet minder van zijn hulpmiddelen vergde. De Duitse vorsten vochten slechts voor subsidies, die de Zeemogendheden opbrengen moesten.

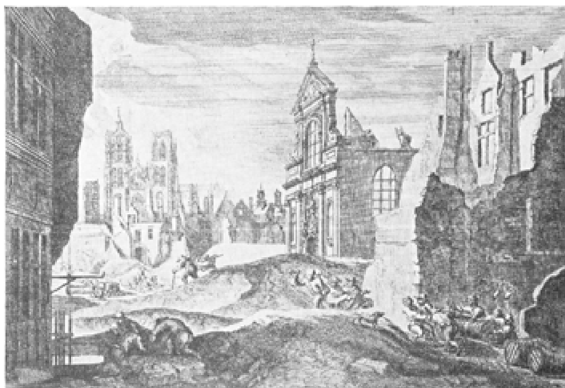
Spanje was weldra tot geen enkele krachtsinspanning meer in staat. Zijn ongelukkige Nederlandse gewesten trof in deze oorlog de ramp van een langdurige onderbreking van het contributie-systeem, dat anders de toestand voor de landbevolking nog draaglijk maakte. Op verschillende tijden waren verschillende streken door de Franse legers *bezet*: zij waren er dan niet het slechtst aan toe: zij hadden met één meester te rekenen, die weliswaar zware eisen placht te stellen aan geldschattingen, levering van wagens, paarden, graan, en wat niet al, maar die verder geen belang erbij had het economisch leven te verstoren, terwijl hij de politieke orde, de inrichting der kasselrijen en der stadsregeringen, eerbiedigde, aangezien hij die voor zijn opvorderingen behoefde. Erger was het wanneer een streek slechts *onder het bereik van* de vijandelijke legers viel: dan toch bleef zij belastingen schuldig aan de wettige landsheer, maar moest meteen op straffe van ‘geëxecuteerd’ te worden aan 's vijands eisen voldoen; het best was het dan nog voor haar, als de landsheer haar toestond zich met de vijand te verdragen. Zulke contributieverdragen waren, naarmate men aan deze methode van oorlogvoeren gewoon raakte, meer en meer in zwang gekomen en er had zich een heel stelsel van gegebruiken daarbij gevormd. Wee echter de landman, als de hoge heren over en weer bij de uitvoering in twist raakten. Dan kwamen de represailles, de retorsie, de rupture van de contributie; dan viel men terug in de volslagen wetteloosheid van vroeger; dan werd alle paspoortenverkeer gestremd, dan werd alle maat bij het opvorderen uit het oog verloren, dan werden velden verwoest, dorpen verbrand, welgestelde bewoners als gijzelaars weggevoerd. Dat nu gebeurde in de Negenjarige Oorlog, toen op het eind van 1689 de Fransen weerwraak aankondigden voor de strooptochten op hun territoor ondernomen, niet door de Spanjaarden, maar door de Hollanders en Brandenburgers van de Spaanse Nederlanden uit; een geschil dat tot de volledige schorsing van de contributieregelingen leidde en tot in 1694 toe in het bizonder Vlaanderen aan de verschrikkelijkste beproevingen bloot stelde.

Te velde kibbelden ondertussen de generaals van verschillende nationaliteiten en gaven elkaar, elk door de openbare mening van zijn land gesteund, achterna van tegenslagen de schuld. Het is merkwaardig, dat Willem III onder zulke omstandigheden bij de krijgslieden zogoed als bij de diplomaten zijn groot moreel

gezag kon handhaven. Maar het waren met dat al voor hem moeizame jaren en er is ook geen twijfel aan, of zij vermoeiden hem.

Het enige grote succes van zeven veldtochten was de inneming van Namen in 1695; in 1692 was die stad verloren gegaan en sedert door Lodewijk's grote vestingbouwkundige Vauban versterkt; nu leidde diens rivaal Menno baron van Coehoorn de ingenieurswerken van de tegenaanval. Maar terwijl het verbonden leger hier vastgehouden werd,

hadden de Fransen vrij spel in de Zuidelijke Nederlanden en van 13 tot 15 Augustus onderwierp de maarschalk de Villeroi de open stad Brussel aan een verwoestend bombardement, na het herstel van het contributiesysteem het jaar te voren nog weer een harde slag voor de welvaart der Nederlanden.

BRUSSEL NA HET BOMBARDEMENT VAN 1695.

> Het schieten met gloeiende kogels, kanon en mortieren continueert (*zo schreef de* 15*de een Hollander aan de Raadpensionaris Heinsius uit Schaerbeek*) en ziet men zo grote ellende als in geen eeuwen gezien is. 't Is mijn zeer leed dat ik deze droevige tijding moet overschrijven .... De slechte directie van de magistraat om in 't eerste de brand te doen blussen is een grote oorzaak van deze droevige verwoestinge. De ellende in de stad is niet te beschrijven. Die van de lage stad hadden in 't eerst hare beste goederen naar de bovenstad gebracht, maar de brand is door de wind gefavoriseerd, zijnde tot al zeer verre aan het hoge opgeklommen, waardoor niet alleen alle de huizen om de markt, maar ook tot al verre in de Bergstraat in de asse zijn geleid, ja zelfs de Korenmarkt en alle meeste huizen afgebrand; de kerken van St. Nicolaas, de Preekheren, de Minderbroeders, de Lieve Vrouwe, Beurs-St. Jan, 't Vleeshuis en meer andere met de kloosters leggen in asse, alsmede de Bogaerden, ook Onze Lieve Vrouwe Bijstand - die kerk is maar over weinige jaren gemaakt -, de Vismarkt en alle de huizen tot in de Bergstraat leggen onder de voet; somma, zo grote verwoestinge, dat ik die niet alle noemen kan.

Zelfs ter zee waren althans de Hollanders weinig gelukkig. De slag bij La Hogue in 1692, die een eind maakte aan het gevaar van een Frans overwicht, was, buiten de schuld van de Nederlandse admiraal Van Almonde weliswaar, het werk van de Engelsen alleen. Maar daarna nog liep de Nederlandse zeemacht herhaaldelijk ernstige klappen op van de oude Duinkerkse vijand. Jan Bart maakte zich in het bizonder geducht, zelfs tegen geregelde oorlogsschepen. Het wreekte zich, dat de Admiraliteiten de scheepsbouw overlieten aan de timmerbazen, die geen begrip hadden van de theorie, zoals die in Engeland maar vooral ook in Frankrijk nu toegepast werd.

Al van 1693 af werd er ernstig over vrede onderhandeld. Hoe moe men toen na al de tegenslagen de oorlog in de Republiek al was, bleek uit het geval van Simon van Halewijn, oud-burgemeester van Dordt, getrouwd geweest met een dochter van wijlen de Raadpensionaris De Witt, maar broer van de man die in 1684/5 de

Stadhouder in het Dordts geschil had aangedreven[1], en die tot diens voornaamste aanhangers gerekend

1) Zie hiervóor, blz. 116.

werd. Na Steenkerke had Van Halewijn heimelijke besprekingen met Franse agenten over vrede aangeknoopt. In 1693 werd hij, evenals een Fransman die deswegen naar Holland gekomen was, plotseling gevat en voor het Hof van Holland te recht gesteld. Halewijn's handeling was van een geheel andere aard dan die van de Amsterdamse regenten, die in 1683/4, in tijd van vrede, en op last van hun stadsregering, besprekingen met d'Avaux hadden gehouden, en zijn veroordeling was onvermijdelijk en rechtmatig. Maar dat hij bewogen werd door een eerlijke overtuiging van algemene aard, staat buiten kijf. Tegenover zijn rechters liet hij zich bitter uit over een staatkunde die van Holland de dupe van Engeland maakte: dat zat hem klaarblijkelijk het hoogst.

> Hij was liever dood (*zo barstte hij uit*) dan dat hij langer zien zou, dat men de luiden hier goed en bloed deed geven om ‘dobbe dobbe dob’ en ‘fan fare’ te spelen voor de Koning van Engeland.

Maar Willem III, die een vergadering van de Staten van Holland bijgewoond had om gedaan te krijgen, dat Halewijn door het Hof van de provincie en niet door de magistraat van zijn stad berecht zou worden, herinnerde er hen aan, dat zijn positie in Engeland slechts houdbaar was, als men daar in zijn aanzien bij de Nederlanders geloven kon. Een nieuwe omwenteling in Engeland was een schrikbeeld in Holland. Hoe men ook tegen de verhouding mopperen mocht - en de Engelsen mopperden niet minder -, men zat er onverbrekelijk aan vast. Halewijn werd veroordeeld tot levenslange gevangenschap - een zachter vonnis dan dat van Buat haast dertig jaren tevoren -; na enige jaren ontsnapte hij van Loevestein.

Toch bleef de toestand nog gespannen. Te Amsterdam, berichtte de Zweedse gezant uit Den Haag, is iedereen van Halewijn's gevoelen en in veel Hollandse steden was men een vredespartij aan het vormen. Diezelfde zomer vertoefde een zekere Mollo, resident van Polen te Amsterdam en daar aanzienlijk vermaagschapt, te Versailles en legde contact tussen de Franse regering en de grote stad. Gevaarlijke mogelijkheden werden geschapen door een twist met Hendrik Casimir, die het zich zeer aantrok dat zijn machtige neef na de dood van Waldeck de post van eerste veldmaarschalk niet aan hem maar aan een ander Duits vorst, de Hertog van Holstein-Plöhn, had laten vergeven. De ijdele en onbeduidende man had het leger te velde driftig verlaten en zijn Friezen, die zich in hun Stadhouder achterafgezet voelden, weigerden hun consenten op te brengen en waren in een stemming om aan alle vredesintrigues mee te doen.

In deze omstandigheden, waarvan hij het gevaar ten volle besefte, had Willem III gepoogd de toestand meester te blijven door zelf vredesonderhandelingen aan te knopen. Terwijl Mollo te Versailles was, ontmoette Dijckvelt een Fransman te Brussel. Het kwam er nu op aan te beletten dat Lodewijk die twee onderhandelaars, en dat wilde zeggen Amsterdam en de Stadhouder-Koning, tegen elkaar uitspelen zou. Dat werd door Heinsius met veel beleid gedaan. Hij kreeg de Amsterdammers tot volledige openhartigheid omtrent de verrichtingen van Mollo door hun te verzekeren dat hun bizondere handelsbelangen - bepaaldelijk de afschaffing van het vatgeld - hem en Willem III ter harte gingen; en toen burgemeester Boreel gromde dat de officiële onderhandeling in handen van een Utrechtenaar berustte, wiens gewest bij navigatie en commercie geen belang had, en die dus daarvoor ‘geen harnas zou aantrekken’,

bewoog hij Willem om Dijckvelt zelf naar Amsterdam te zenden. Diens opdracht was om burgemeesteren van 's Koningswege wederkerige ‘confidentie’ voor te slaan, onder geruststellende verzekeringen op het punt van de handelsbelangen. Zijn zending slaagde haast boven verwachting. Van dat ogenblik af heerste er tussen Amsterdam, waar Boreel in deze de leiding behield, en Willem III met zijn medestanders vertrouwen. De stad steunde dus een politiek welke met onderhandelingen slechts een algemene

vrede nastreefde en die dan in het bizonder Spanje en het Rijk helpen wilde om de wederrechtelijke, en alleen door de twintigjarige wapenstilstand van 1684 bekrachtigde ‘reunies’ terug te bekomen, bovenal Luxemburg en Straatsburg; ofschoon Dijckvelt al aan de Fransen te verstaan gegeven had, dat men hun Luxemburg zou kunnen laten

Uyt Speciaal Bevel, *van Haar Edele Groot Achtbaarheden*
De Heeren Burgermeesteren ende Regeerders deser Stede: Werd UE: door de Over-Luyden van 't Boek-Verkoopers, &c. Gilde, Geordonneert, niets altoos te Drukken, ofte doen Drukken, ofte Verkoopen, Raakende de Tumult en Beroerte die deser Dagen alhier ter Stede is voorgevallen: Alsoo het selvige *by Haar Edele Groot Achtbaarheden*, niet alleen Seer Qualijk soude genomen; maar op het Rigoureuste tegen gegaan werden.

Yder Wachte sich voor Schade.

Amst. 6 Febr. 1696.

tegen een equivalent, drie (of zelfs twee, verzuchtte Willem III) uit de vijf steden Ieperen, Meenen, Doornik, Condé en Maubeuge (alle sedert Nijmegen - 1678 - of zelfs Aken - 1668 - in Frans bezit).

Op die grondslag was men het in 1694 al bijna eens. En toch sleepte de oorlog nog van jaar tot jaar voort. Van weerskanten was het een spel van geduld en uithoudingsvermogen. Hoe weinig men met de wapenen ook op elkander won, de bondgenoten wisten dat in Frankrijk de nood tot brekens toe perste, Lodewijk daarentegen rekende er op dat vroeg of laat verdeeldheid onder zijn vijanden hem een uitweg openen zou. Inderdaad geschiedde dat ten lange leste, maar de eenheid tussen Willem III en de Republiek bleef gehandhaafd; de breuk kwam tussen de Zeemogendheden en hun machteloze beschermeling Spanje aan de éne kant en de Keizer aan de andere kant.

Op de beurs van Amsterdam klaagde men in 't begin van 1696, dat de Republiek de oorlog toch niet moest voortzetten om Straatsburg, dat ieder ogenblik door zijn eigen magistraat weer aan Frankrijk verkwanseld kon worden, zoals trouwens Duitse vorsten en ministers klaar stonden om desnoods het hele Rijk te verkopen. Een volksoproer - het zogenaamde biddersoproer, gericht tegen een belasting op begrafenissen - had kort tevoren onthuld hoe geprikkeld de stemming was; het kan moeilijk toeval geweest zijn, dat het huis van burgemeester Boreel, de medewerker van Heinsius, met bizondere woede vernield werd.

Hoeveel dreigender werden de vooruitzichten niet, toen in de zomer van dat jaar Savooien een afzonderlijke vrede sloot! De Keizer en Spanje lieten zich toen tot een neutraliteitsverklaring voor Italië vinden, zodat tegen 1697 een veel groter Franse krijgsmacht voor een veldtocht in de Nederlanden beschikbaar zou komen.

En toch hield de Raadpensionaris, meer nog dan de Stadhouder, die als Koning aan de aanvallen van de Engelse vredespartij bloot stond, zich onbuigzaam, en werkelijk schenen de Fransen de hoop dat zij de Republiek konden intimideren op te geven en

ernstig aan vrede te denken. Maar toen de Keizer Straatsburg door een schikking had kunnen winnen, bleek dat het hem meer om voortzetting van de oorlog dan om die stad te doen was. Op het vredescongres dat in het begin van 1697 te Rijswijk bijeenkwam, voerden de Keizerlijke gezanten klaarblijkelijke obstructie. De verklaring lag in de gezondheidstoestand van de ongelukkige Karel II van Spanje, wiens dood nu toch eindelijk aanstaande leek. Daarmee opende zich een veel wijder uitzicht dan dat van een kleine gebiedsverschuiving: de strijd tussen Habsburg en Bourbon om de erfenis der gehele Spaanse monarchie, door de huwelijken van Lodewijk en Leopold vóor bijna veertig jaren voorbereid, kon ieder ogenblik gestreden moeten worden. Bij het Groot Verbond van 1689, hadden de Zeemogendheden 's Keizers aanspraken erkend en deze meende daarom, dat het zijn belang dienen zou, als de coalitie nog tegen Frankrijk in de wapenen stond op het ogenblik dat de opvolgingskwestie aan de orde gesteld werd.

Toen die bedoeling van de keizerlijke diplomatie hem duidelijk werd, in Maart 1697, barstte Willem III in een brief aan Heinsius uit over ‘d'onverdraaglijke conduite’ van dat hof; en aan de Oostenrijkse gezant in Londen vroeg hij:

> wat apparentie in de wereld er tegenwoordig zoude zijn om Vrankrijk te doen renuntiëren aan een successie, daarom zij alleen mogelijk twintig jaren de oorlog zouden willen voeren; (*en zei hem*), dat wij, God beter 't, in geen staat waren om Vrankrijk wetten voor te schrijven.

En dat bleek ras genoeg! Die zelfde zomer drongen de Franse legers verder, namen Ath in de Nederlanden, en tegelijk in het Zuiden ook, evenals voor 57 jaar, Barcelona. Maar even begerig als Leopold was dat de Spaanse Koning sterven zou terwijl het nog oorlog was, evenzeer verlangde Lodewijk dat het gebeuren mocht in vredestijd; en was, wanneer het gebeurde, de goede verstandhouding tussen de Keizer en de Zeemogendheden verstoord, zoveel te beter! Daarom bood hij in weerwil van zijn militaire successen tegen Spanje nòg gunstige voorwaarden, vooral voor Spanje en de Republiek - alle veroveringen, als Bergen en Ath en Barcelona, en zelfs Luxemburg, was hij bereid terug te geven; de Republiek werd verlokt met nog extra-voordelige handelstarieven -; maar het aanbod van Straatsburg trok hij terug.

Het was niet mogelijk weerstand te bieden. Amsterdam waarschuwde om door langer uitstel niet nog meer te verspelen; de Engelse publieke opinie uitte zich ondubbelzinnig voor vrede. Willem III besloot de knoop door te hakken. Uit zijn naam had Bentinck te Halle een onderhoud met de Franse Maarschalk Boufflers. De bedoeling was om bij Lodewijk alle wantrouwen in Willem als de onverzoenlijke oorlogszuchtige weg te nemen en ook aan Europa duidelijk te maken dat hij vrede wenste. De Stadhouder-Koning liet zelfs verklaren dat hij bereid was, zo nodig, vrede te sluiten voor de Republiek en Engeland alleen. Inderdaad moest de Keizer - Spanje had geen keus - voor het voldongen feit gesteld worden en trad hij pas naderhand tot de vrede toe.

Bij het vredesverdrag van Rijswijk bleef Straatsburg in Franse handen, maar alles wat de Fransen gedurende de oorlog in de Nederlanden veroverd hadden, ontruimden zij, en ook Luxemburg. De Staten legerden troepen in een rij vestingen aan de Zuidgrens der Nederlanden, in Luxemburg, Namen, Charleroi, Bergen, Oudenaarde, Kortrijk en Nieuwpoort. Spanje, dat al een generatie lang voor de verdediging van

die gewesten zich op de Noordelijke Nederlanden verlaten moest, stemde in die regeling grif toe. Zo weinig vertrouwen boezemde de vrede in, dat de Republiek haar 'barrière' geen ogenblik meer onbeschermd durfde laten. Intussen verkreeg zij weer een gunstig handelsverdrag met Frankrijk, dat bovendien het vatgeld afschafte.

b. Voortdurende economische voorspoed van Holland

Het is nodig een ogenblik te verwijlen bij de economische toestand van de Republiek. Twee zo zware oorlogen tegen Frankrijk - men voelt onwillekeurig mee met het geweeklaag over de ondraaglijke lasten, dat telkens de voering ervan vergezelde, en men is verwonderd als er straks weer moed en kracht aanwezig blijken te zijn voor deelneming op groter schaal dan nooit aan een derde.

De belastingen waren inderdaad al hoger opgedreven, - de belastingen,

> waarvan der, God beter 't, in dezen staat zovele en velerlei zijn, als mogelijk de hele wereld over ooit in een rijk of land tseffens bekend zijn geweest (*zoals een pamfletschrijver kort vóor het uitbreken van de Negenjarige Oorlog klaagde*).

Die belastingen drukten op alles, op weeldeartikelen en op eerste levensbehoeften; nergens was dientengevolge het leven zo duur als in de Republiek, en vooral in Holland. Maar dat betekende enkel een spanning, welke de veerkracht van die samenleving verhoogde. Er heerste nog steeds een levendige en vindingrijke bedrijvigheid, die alle bezwaren teboven kwam. Zo er al achteruitgang was op sommig gebied, dan werd dat door nieuwe opbloei elders meer dan goedgemaakt.

Met de oude textielindustrie van Leiden en andere Hollandse steden bijvoorbeeld ging het niet goed. De concurrentie met Engeland en met aanpalende Duitse streken viel al moeilijker vol te houden. Daar waren de hoge lonen, door de dure levensmiddelen zowel als de hoge levensstandaard onvermijdelijk gemaakt, voor het grootste deel schuld aan en de bescherming van de binnenlandse markt, die de Staten met terzijdestelling van hun vrijhandelsbeginselen in het belang van die éne bevoorrechte industrie plachten te verlenen, kon geen redding brengen. De fabrikanten vonden een uitweg door in steeds toenemend getal weefgetouwen in Brabant, vooral in Tilburg, voor hun rekening te laten werken. Daar waren de lonen lager, daar bestonden de beperkingen van het gildewezen en van het lakenhal-toezicht niet. Men zou die voordelen dichter bij huis hebben kunnen vinden; maar de Hollandse steden beletten nog hardnekkig het opkomen van alle nijverheid op het omringende platteland. Overigens was het Hollandse platteland heel wat welvarender dan het Brabantse, dat stelselmatig overbelast werd, en in de Tilburgse industrie diende de ellende der Generaliteitslanden eigenlijk nòg de welvaart van Leiden, waar niet alleen de ondernemers woonden, maar waar ook het door de gildebepalingen beschermde verfwerk nog verricht werd.

Maar buiten het gildeverband waren nu in een aantal plaatsen in Holland en Utrecht de nieuwe industrieën van de Franse vluchtelingen opgekomen. Overal lokten de stedelijke overheden dezen met vrijstelling van belastingen, met voorschotten zelfs, en met ontheffing van de gildebeperkingen. Dat laatste wekte heel spoedig de ergernis van de eigen burgerij en waarlijk kleefden er aan het fabriekswezen, dat aldus naast het inheemse kleinbedrijf opschoot, heel erstige sociale nadelen; kinder- en vrouwenarbeid werd op grote schaal gebruikt, scharen van stadswezen werden te werk gesteld. Maar voor een ogenblik won 's lands rijkdom zeker aanzienlijk door de fabricage van kostbare stoffen, zijde, taf, brokaat, fluweel, die tevoren het monopolie van Frankrijk geweest waren. Ook Franse brandewijn begon men

binnenslands te stoken, evenals trouwens jenever; het in zwang raken van die nieuwe drank werd in het volgend geslacht al een ernstige bedreiging voor de volksgezondheid. Overigens, als de bierbrouwerijen kwijnden, dan kwam dat niet alleen daarvandaan, maar van het al wijder gebruik van thee, en weldra van koffie, waarmee de Oost-Indische Compagnie schatten ging verdienen.

Wat de Europese handel betreft, de Engelsen en de Noord-Duitsers, vooral de Hamburgers, begonnen zich links en rechts, waar eens de Hollanders het veld vrijwel alleen

gehad hadden, in te dringen. Maar dat betekende volstrekt niet, dat de Hollandse handel daarom aan het afnemen was. De tijdgenoten beschouwden de wereldhandel gelijk de wereldrijkdom als een constante grootheid: volgens hen kon men dus slechts winnen ten koste van een ander. Inderdaad echter bevond men zich in een tijdperk van economische expansie. De bevestiging van inwendige

DE ZIJREEDER VAN JAN LUIJKEN Uit: Spiegel van het menselijk bedrijf

orde schiep de voorwaarden daarvoor. Ook al ging dat gepaard met eindeloze oorlogen tussen de nieuwe sterke staten onderling, dat greep minder storend in het economisch leven in dan de vroegere verwarring. Nog altijd waren de Hollanders trouwens de Engelsen ver vooruit in de Oostzee. Handel met Frankrijk dreven de Engelsen haast niet, terwijl de Hollanders zich daar niet alleen vanouds op toegelegd hadden, maar telkens, zoals wij weten, in de vredesverdragen de gunstigste bepalingen voor hun handel van Frankrijk bedongcn. Gedurende de oorlogenwerd dan weliswaar die handel bemoeilijkt, maar van afbreken ervan wilden de Staten toch, volgens hun vaste gewoonte, niet horen. De Middellandse Zee-landen, en vooral de Levant, waren het gebied waar de Engelsen de Hollanders vóor waren, ofschoon de Hollandse handel daar allerminst kwijnde, en in de onderlinge handel tussen de twee landen stond ‘de balans’ (waar de toenmalig economen en politici angstvallig op letten) nu zeer gunstig voor Engeland - gevolg van de Navigatie-wetten. Maar geweldige vorderingen hadden de Hollanders sedert de vrede van Munster, en vooral in de allerlaatste decenniën, gemaakt in het grote Spaanse wereldrijk. Niet alleen de handel van de Spaanse Nederlanden, maar die van Spaans Amerika was grotendeels in hun handen; ofschoon toch de Spaanse ‘navigatie-wetten’, niet minder dan de Engelse, en al van het begin der Spaanse kolonisatie af, bedoelden het verkeer van koloniën en moederland in Spaanse handen te houden. Maar de economische vadsigheid der Spanjaarden had er hen toch in almaar toenemende mate hun vat op doen verliezen. Op grote schaal werd naar de verschillende Zuid- en Midden-Amerikaanse havensteden door Nederlanders gesmokkeld. Het was onder meer de behoefte van de Spaanse koloniën aan steeds nieuwe negerslaven die dat onvermijdelijk maakte: de toevoer daarvan werd door de Nederlanders en Engelsen beheerst. Hoe schrikkelijk dat ook was in het oog van de

clericale partij aan het Spaanse hof, gedurende een paar jaar had de regering het befaamde invoer-contract, het *asiento*, zelfs aan een Nederlandse groep - de Amsterdamse familie Coymans - gegund. Maar ook toen daaraan in 1689 een eind was gemaakt, bleef Curaçao èen van de voornaamste stapelplaatsen van negers voor Spaans-Amerikaans gebruik. En onder dekking van die op zichzelf winstgevende handel onderhielden de Nederlanders uiterst belangrijke relaties. Zij stuitten daarbij geregeld op de Engelsen, maar behielden hier zonder twijfel nog hun voorsprong.

Om kort te gaan, de economische veerkracht van het land was ongebroken en in staat nog zware schokken op te vangen.

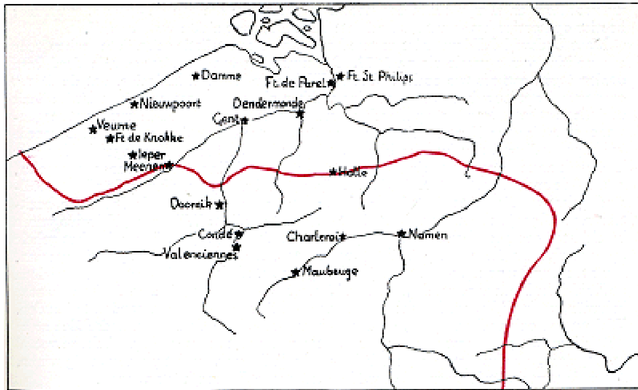
c. Tussen twee oorlogen (1697-1702)

I. De barrière-regelingen

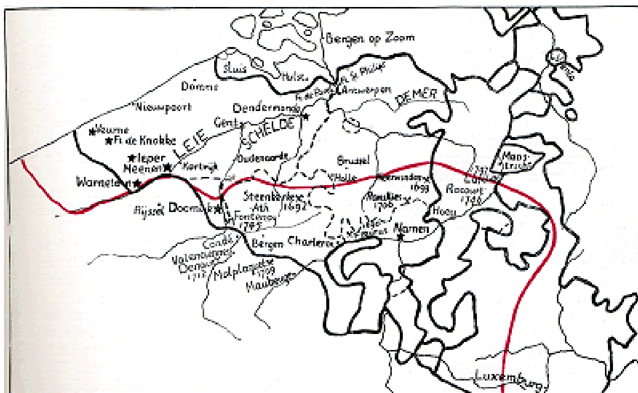
De vrede van Rijswijk was niet zo heel verschillend van die van Nijmegen, welke Willem III nooit moe werd als een verraad te schandvlekken. In waarheid had de houding der bondgenoten in beide gevallen afzonderlijk handelen onvermijdelijk gemaakt. Het was een geluk dat ditmaal de obsessie van Lodewijk's geest door de Spaanse opvolgingsmogelijkheid, meer dan al het jarenlange volhouden, voor Spanje en zijn Nederlanden nog zo gunstige voorwaarden verwierf. Maar een geprikkelde stemming heerste tussen de Zeemogendheden en de Keizer. In Engeland uitten zich oorlogsmoeheid en wantrouwen tegen Willem en zijn Nederlandse gunstelingen in hevige Tory-oppositie en beknibbelen van het leger. De internationale omstandigheden waren voor Lodewijk weinig minder gunstig dan na Nijmegen en in die situatie stelde zich

DE BARRIERE-REGELINGEN
A. De barrière 1678-1701.

B. Het barrière-plan van 1709.

C. De barrière van 1715.

De barrière-regelingen op de kaarten A, B en C in beeld gebracht zijn niet gelijksoortig. Onder de eerste plaatsten de Staten garnizoenen in enige steden naast Spaanse garnizoenen. De tweede is die van het nooit uitgevoerde Townshend-verdrag; daardoor zouden de Staten de aangeduide steden alléen hebben mogen bezetten. Dit werd ook bij het finale verdrag van 1715 bepaald (kaart C), behalve dat de bezetting van Dendermonde met de landsheer, de Oostenrijker, gedeeld werd. Op die derde kaart zijn ook plaatsen die op andere wijzen (veldslagen, belegeringen, enz.) in de geschiedenis der oorlogen van 1688 tot 1748 te pas komen, aangegeven.

nu voor hem en al zijn buren éen noodlotzware vraag: die van de Spaanse successie; koerier op koerier kwam uit Madrid met berichten over ziekte van Karel II.

Maar Lodewijk XIV was niet gestemd om van de constellatie gebruik te maken voor een politiek van agressie als na 1678. De verarming van het Franse volk deed hem opzien tegen een nieuwe oorlog. Willem III hoorde wel van Heinsius, dat de Staten onversaagd opnieuw het zwaard zouden trekken als de Spaanse erfenis in Frans bezit dreigde te raken, maar kon op Engeland niet rekenen. Zo kwamen de twee grote tegenstanders er als vanzelf toe overleg te plegen omtrent een schikking, waarbij de Europese vrede gehandhaafd zou kunnen blijven. Dit betekende, dat de Zeemogendheden met Lodewijk overeen trachten te komen aangaande een verdeling van de Spaanse monarchie, waarbij de andere pretendent, de Keizer, zijn aandeel toegewezen kreeg. In alle verschillende plannen die achtereenvolgens overwogen werden, moesten de Italiaanse bezittingen van Spanje dienen om Lodewijk tevreden te stellen; Willem en Heinsius waren bereid hem een goed brok aan zijn eigen land te zien toevoegen, liever dan het gehele Spaanse rijk aan éen van zijn kleinzoons te laten, die wel een eigen dynastie vormen, maar toch, vreesden zij, van Frankrijk afhangen zou. Het was er hun vooral om te doen de Zuidelijke Nederlanden, de ‘barrière’ immers van de Republiek, en de Amerikaanse koloniën, waar zij Franse handelsconcurrentie duchtten, uit Franse handen te houden. Wel was er ook veel op tegen, de Fransen hun macht in de Middellandse Zee zo te laten uitbreiden; daaromtrent waren de Staten zeker niet onverschillig, ofschoon vooral de Engelsen, met hun grote handelsbelangen in de Levant, op dat punt gevoelig waren. Maar als men de oorlog vermijden wilde, moest men Frankrijk *iets* gunnen.

Zo kwam dan in 1698 het verdrag tussen de Koningen van Frankrijk en Engeland en de Staten tot stand, waarbij voor het geval van Karel II's overlijden bepaald werd, dat Spanje zelf, met de Nederlanden en Amerika, aan het zoontje van de Keurvorst van Beieren, landvoogd der Nederlanden, komen zou; dat kind, uitverkoren omdat zijn eigen erfbezit het evenwicht van Europa niet in gevaar zou brengen, had, als kleinzoon van de Keizer en achterkleinzoon van Philips IV van Spanje, even goede rechten als de machtiger pretendenten; de Dauphin van Frankrijk zou Napels en Sicilië benevens enige verspreide plaatsen in Italië en in Noord-Spanje krijgen; Milaan werd aan 's Keizers tweede zoon, Karel, toegedacht. Het Keurprinsje van Beieren stierf echter vóor de vege Karel II, in 1699, en alles moest overnieuw gedaan worden en, bij onstentenis nu van een onschadelijke derde, met minder kans op welslagen. Het tweede verdelingsverdrag bepaalde, dat de Dauphin dezelfde schadeloosstelling ontvangen zou als in het eerste aangeduid, met daarenboven Lotharingen, welks Hertog naar Milaan verplaatst werd. Het overschietende, Spanje, de Nederlanden en Amerika, werd nu voor 's Keizers tweede zoon bestemd.

Maar die verdelingen, welke de Zeemogendheden zich aanmatigden met éen der pretendenten te regelen, wekten het grootste misnoegen aan het hof van Wenen, en niet minder te Madrid. Hier bestond bij alle verwarring, onbekwaamheid en verarming éen hartstochtelijk verlangen, waaraan zich de Spaanse trots vastklemde: dat het rijk in zijn geheel zou blijven. Toen het Beierse prinsje nog leefde, had Karel II hem daarom als zijn universeel erfgenaam aangewezen. Nu loste de strijd tussen een Oostenrijkse en een Franse partij om 's Konings sterfbed zich op in de overtuiging dat Lodewijk het best in staat zou zijn die eenheid te handhaven. 2 October 1700 tekende Karel II een testament, waarbij hij aan diens tweede kleinzoon, Philips van

Anjou, zijn gehele rijk naliet. 1 November stierf hij. De gezant die naar Versailles ging om Philips de kroon aan te bieden, had instructie om ingeval men bij het verdelingsverdrag volharden wilde, naar Wenen door te reizen en Aartshertog Karel de gehele erfenis op te dragen. De Keizer nu had zich door Willem en de Staten niet tot het verdelingsverdrag laten overhalen, maar protesteerde er met alle macht tegen, zodat ook handhaving daarvan

tot oorlog leiden moest - en een oorlog waarin het onzeker was of Willem zijn woord gestand zou kunnen doen, want er werd in Engeland felle kritiek op de afstand van Italiaans gebied aan Frankrijk geoefend. Zo is het dan geen wonder dat Lodewijk besloot het verdelingsverdrag ter zijde te stellen en de gehele monarchie voor zijn kleinzoon aan te nemen.

WILLEM III

Voor Willem III was het een bittere ervaring door Lodewijk, zoals hij het zag, gedupeerd te zijn.

> Maar (*schreef hij in arren moede aan Heinsius*) als men geen trouw of woord wil houden, kan men licht iemand bedriegen.

Het ergste was dat zich in Engeland een algemene opluchting uitte - ‘onbegrijpelijk is de blindheid van de mensen’, gromde de Koning -, zó hevig was de tegenzin in het verdelingsplan. De laatste jaren had Willem III in Engeland al zijn geduld en zelfbeheersing nodig gehad. In 1698 was een nieuw parlement verkozen, waarin de Tories, afkerig van een staand leger en wantrouwig tegenover de vreemdelingen en heel de vastelandse politiek, een meerderheid bezaten. Nooit was het gebrek aan begrip tusschen Willem en het Engelse volk zo volledig als toen. Een ogenblik, toen zijn Nederlandse regimenten afgedankt moesten, dacht hij erover de kroon neer te leggen en naar Holland terug te keren. Maar hij van zijn kant had het nationaal zelfgevoel der Engelsen ook weinig ontzien. Noodgedwongen misschien, - maar in ieder geval had hij zijn Engelse ministers steeds volledig buiten de geheimen van zijn buitenlandse politiek gehouden. Hij werkte vertrouwelijk slechts met Nederlanders. Heinsius was zijn medestander, niet zijn dienaar. Het vertrouwen en het begrip tussen die twee was volkomen. Het verdient opmerking dat hun correspondentie, waarin Heinsius volstrekt niet bevelen afwacht maar omstandig zijn eigen meningen meedeelt, in het Nederlands gevoerd werd: geen van Willem's Engelse ministers behoefde kennis te nemen van brieven, waarin over het lot van Engeland en van Europa beschikt werd. Voor de vrede van Rijswijk waren de voornaamste onderhandelingen gevoerd door Dijckvelt en Boreel, daarna door Bentinck. De laatste, graaf van Portland immers, ofschoon tegelijk lid van de

Ridderschap in de Staten van Holland, was na de vrede als eerste Engelse gezant naar het Franse hof gezonden. Door hem waren de onderhandelingen voor het eerste verdelingsverdrag in diep geheim, maar natuurlijk in nauw overleg met Heinsius, begonnen en afgesloten; de kanselier Somers had het grootzegel aan een blanco volmacht gehecht. Het tweede verdrag was evenzeer buiten de Engelse ministers om gesloten. Zodra het geheim uitlekte, keerde de Engelse opinie er zich driftig tegen. Ofschoon Willem in de afstand van Napels en Sicilië aan Frankrijk

slechts toegestemd had in het besef van zijn zwakte als gevolg van de verlammende oppositie van het parlement en de vermindering der Engelse strijdmacht, verweet men hem die concessies als verraad aan de hoogste Engelse handelsbelangen: een opgeven van de Middellandse Zee! Zo hevig was de stroming tegen Willem, dat Lodewijk zich terug waande in de dagen toen Karel II door zijn parlement lamgelegd werd. Maar Willem was de man niet om de partij op te geven.

> Ik ben volkomen gepersuadeerd in cas dit testament (*van Karel II van Spanje*) effect sorteert, dat Engeland ende den staat (*de Republiek*) in de uiterste perikel zijn om totaliter verloren ofte geruïneerd te worden. Ik wil hopen, dat het in den staat zo zal werden begrepen ende dat men alle kracht zal bijspannen om zoveel doenlijk zulken groten kwaad tegens te gaan. Het is mijn d'uiterste mortificatie in deze importante zaak niet te kunnen ageren met die vigeur, die dezelve vereist, ende met een goed exempel voor te gaan, maar het moet door den staat geschieden, ende ik hoop met een voorzichtige conduite de mensen alhier t'engageren allenskens, zonder dat zij het voelen.

Heinsius zag de zaak evenzo in als Willem III en stond met dat inzicht veel minder alleen dan de Koning in Engeland. Maar er waren er toch ook velen die naar de Fransen luisterden, als die (zoals Willem III het uitdrukte) ‘dat zoete woord van vrede’ gebruikten. Vrede nu, en mogelijke onaangenaamheden later? Op de beurs van Amsterdam rezen op het bericht van het aannemen van het testament de obligatiën en actiën.

> Uwe Majesteit weet (*schreef Heinsius*) hoe los dat fundament is, wat kracht het evenwel heeft. (*En inderdaad hielden burgemeesteren en de jonge pensionaris Buys hem weldra voor*:) dat de Beurs bestaat uit vele ervarene mensen, zeer veel kennisse hebbende van de wereldse zaken, maar die unanimement van gevoelen is, dat door d'acceptatie van het testament (van Karel II) geen onheilen te vrezen zijn.

Toch slaagde Heinsius erin Amsterdam zoetjes aan mee te krijgen, maar hij moest daartoe een even ‘voorzichtige conduite’ aannemen als Willem III in Engeland en van enig ‘voorgaan’ van de Republiek was geen sprake.

Terwijl Philips V in al de Spaanse rijksdelen ingehuldigd was, onderhandelden de Staten met Frankrijk over waarborgen voor de ‘securiteit’, die door de nieuwe staat van zaken bedreigd werd. Heinsius wilde die waarborgen bekomen vóór men Philips V erkende; Amsterdam neigde ertoe eerst te erkennen, zoals de Fransen verlangden. Een beweegreden tot die laatste gedragslijn was de bezorgdheid voor de Staatse troepen in de barrièrevestingen, wier positie onhoudbaar werd, zodra de Keurvorst-Landvoogd zich met de Fransen verstond. Er werd van beide zijden hard aan Maximiliaan Emanuel getrokken. In Februari ging hij resoluut tot Lodewijk's partij over. Franse troepen marcheerden, tot ontsteltenis van de Staten, en ook van de Engelsen, de Zuidelijke Nederlanden binnen. Men was in Den Haag opgelucht de omsingelde garnizoenstroepen veilig thuis te kunnen halen, maar met de Zuidelijke

Nederlanden geheel in Franse handen waren nu de eigen grenzen onmiddellijk blootgesteld.

De vrezen van een mensenleeftijd waren plotseling in vervulling gegaan. Iedereen kon nu zien - ook al bleef de volmacht, door Philips nog voor zijn vertrek naar Spanje aan zijn grootvader verstrekt, geheim -, dat de Zuidelijke Nederlanden in feite een Franse bezitting geworden waren. In hun gevaar, en steeds nog onzeker omtrent Engeland, erkenden de Staten Philips V nu, maar tegelijk werden in Den Haag de onderhandelingen over waarborgen voortgezet; d'Avaux kwam daar vanwege Lodewijk XIV. En reeds kon Willem III wat krachtiger handelen. Bij de ontsteltenis over de Neder-

landen voegde zich ergernis over de pogingen die de Fransen meteen aanwendden om zich van de handel in Spaans Amerika meester te maken. Lodewijk's machtswaan verleidde hem tot een optreden, zo hier als daar, dat Willem III en Heinsius tegenover de lichtgelovigen in het gelijk stelde. Amsterdam bleef aandringen op gematigdheid en herinneren aan de kosten van een

DE VERBONDZAAL DER HOOGST VERMOGENDE MACHTEN, 'TOT RECHT EN VREE' ZINNEPRENT OP HET GROOT VERBOND VAN 1701

oorlog, nu men nog onder die van de vorige gebukt ging. Maar het stemde in met wat de wezenlijk nationale politiek van Willem III en Heinsius mocht heten.

Zo werden aan d'Avaux de eisen meegedeeld: dat de Zuidelijke Nederlanden door Franse troepen ontruimd zouden worden en daarentegen de Staten er barrière-vestingen van garnizoen zouden mogen voorzien - in het Noorden nu natuurlijk! en in het Oosten; de verdedigingslijn was in ieder geval opgeschoven! -; dat de handel in alle Spaanse gebieden veiliggesteld zou worden; en dat de Keizer (wiens troepen toen al in Italië streden) 'satisfactie' zou verkrijgen voor zijn aanspraken. Dat laatste betekende dat men de noodzaak van een aaneensluiting bij de oude bondgenoot reeds gevoelde. Inderdaad was Lodewijk tot geen van die voorwaarden te vinden. Zo verliepen de onderhandelingen met Frankrijk en werden tegelijk die met Oostenrijk de wezenlijk belangrijke. De voorwaarden die men goedschiks niet krijgen kon, werden de grondslag voor een hernieuwing van het Groot Verbond, dat zou moeten trachten ze met de wapenen af te dwingen.

Het verbond werd in September in Den Haag getekend; Marlborough was de vertegenwoordiger van de Koning van Engeland, die door de ellende over de verdelingsverdragen (Somers en Portland waren diezelfde zomer nog door het Tory-parlement in staat van beschuldiging gesteld) geleerd had zich voor het sluiten van verdragen van Engelsen te bedienen. Het doel was dus om de Keizer genoegdoening te verschaffen; hem beloven dat men de ganse monarchie aan Philips V ontrukken zou, wilden Willem en Heinsius ook nu niet: voorts, dat de handelsbelangen der Zeemogendheden gewaarborgd zouden worden; en wat de Nederlanden betreft, dat zij heroverd zouden worden

met het oogmerk hen te laten dienen als dijk, borstwering en ‘barrière’ om Frankrijk gelijk in het verleden van de Verenigde Provinciën te scheiden en te verwijderen.

Enige dagen later overleed Jacobus II in zijn Franse ballingschap en Lodewijk, die te Rijswijk Willem III als Koning van Engeland erkend had, begroette nu het kind welks geboorte in 1688 het sein tot de omwenteling gegeven had als zodanig. Als er nog twijfel bestond of het Engelse volk Willem in zijn oorlogspolitiek zou steunen, dan werd die door deze belediging weggenomen. Een nieuw parlement werd gekozen, dat met vuur de nodige maatregelen nam.

Datzelfde voorjaar van 1702, waarin zijn voorbereiding van de grote oorlog om Lodewijk XIV's machtsdroom te verstoren met zo'n succes bekroond werd, zag het einde van Willem III. Al jaren ziekelijk, stierf hij aan de gevolgen van een val van zijn paard in Hampton Court. Engeland zette zijn werk voort onder Anna, de zuster van zijn overleden vrouw, die in Marlborough, lang haar vertrouwde, nu juist van pas een bevelhebber en diplomaat van ongemene begaafdheid vond. Maar ook in de Republiek was bij alle verslagenheid geen aarzeling. Tot teleurstelling van de Fransen, die zich verbeeldden dat ‘de republikeinen’ en ‘Messieurs d'Amsterdam’, onder de druk van de machtige Stadhouder vandaangekomen, voor vredesintrigues vatbaar zouden blijken. Een grove misvatting! Willem III's gunstelingenregiem had inderdaad zwaar gedrukt en daar kwamen hier en daar hevige reacties tegen. Maar het gevaar van een Franse overheersing van de Zuidelijke Nederlanden werd algemeen gezien zoals de Koning-Stadhouder het gezien had; de vrees dat Frankrijk zich van de Spaans-Amerikaanse handel bemachtigen zou, maakte daarenboven te Amsterdam diepe indruk; en nu Engeland en Oostenrijk, en met hen opnieuw een rij van Duitse vorsten (ofschoon ditmaal niet Beieren, en ook Savooien niet aanstonds), klaar stonden om tegen Frankrijk op te trekken, had Heinsius geen moeite om de Staten tot eensgezinde krachtsinspanning te bewegen.

d. De nadagen van het Spaans bewind in de Nederlanden

Wat een verbazend schouwspel levert de geschiedenis van het Noord-Nederlandse volk onder het stadhouderschap van Willem III op! Daarvóor hebben wij het zijn onafhankelijkheid zien bevestigen ten koste van de wereldmacht van Spanje; zijn vrachtvaart, zijn zeeheerschappij, zijn koloniale uitbreiding, handhaven in weerwil van Engeland; na al die inspanning had het nog kracht en moed over om Europa voor te gaan in het verzet tegen het imperialisme van Lodewijk XIV, een taak niettemin, die meer bloed en schat eiste dan één van de vorige en tot de laatste waarvan - die het doel bereiken zou, maar tevens de Republiek voor goed uitputten - wij het zich nog maar net zagen aangorden. Heel die gigantische strijd, welks eerste schermutselingen en welks eerste katastrophe al onder De Witt waren voorgevallen, die Heinsius na de dood van Willem III nog met alle macht moest voortzetten, die een tijdperk van een halve eeuw beheerste, ging voor de Republiek om het weren van Frankrijk uit de Zuidelijke Nederlanden.

Willem III schreef het in de crisis van November 1700 aan Heinsius met zoveel woorden:

> Wat ons het tractaat van partage heeft doen aangaan, was alleen tot conservatie van de vrede in Europa en bezonder de behoudenisse van de

> Spaanse Nederlanden. (*En in de nieuwe staat van zaken wéér*:) Boven alle mijne bekommeringe is, hoe het mogelijk zal zijn te beletten, dat de Spaanse Nederlanden vallen in handen van Frankrijk.

Die bekommering werd niet ingegeven door saamhorigheidsbesef met de stamgenoten in Vlaanderen en Brabant; men dacht er niet aan dat hun denationalisatie, die onder een Frans bestuur dreigde, de eigen Nederlandse beschaving aantasten zou. Men gevoelde slechts dat het met de onafhankelijkheid van de eigen Noord-Nederlandse

staat, als de Fransen zich in het Zuiden indrongen, gedaan zou zijn en men wilde die daarom, als in de dagen van Frederik Hendrik, op een afstand houden. Wij zagen in wat bewoordingen dat in het Groot Verbond van 1701 uitgedrukt werd. In 1684 had Fagel dat artikel van het Noord-Nederlandse politiek geloof aldus samengevat:

> Beter is 't den Fransman te Brussel en te Antwerpen dan te Breda of te Dordrecht tegemoet te trekken.

Dat geslacht van Noord-Nederlanders, gewend aan de scheuring en aan de politieke onmacht van het Zuiden, kon zelfs niet spelen met de gedachte, dat het nog zoveel beter zou zijn als Antwerpen en Brussel hun volle vrije kracht samen met die van Breda en Dordrecht tegen de Fransman hadden kunnen overstellen. 't Is waar dat er in 1691 een pamflet verscheen (de schrijver was Ericus Walten, zeker weer[1] penvoerder van belangrijke personages uit de omgeving van de Stadhouder-Koning) om te betogen dat bij 'de afschuwelijke kwade directie' der Spaanse gouverneurs alle inspanning om de Zuidelijke Nederlanden te behouden vergeefs was en dat het daarom beter zijn zou, als Spanje ze aan een krachtiger vijand dan Frankrijk, aan de Koning van Engeland of aan de Staten-Generaal, en wel het liefst aan de laatsten, afstond. Men zou denken dat de taalgemeenschap daar toch tenminste ter sprake moest komen (zoals in beschouwingen van een halve eeuw vroeger nog gebeurde) en dat er iets over de diensten gezegd werd die de inwoners onder betere directie zelf zouden kunnen verrichten. Noch het een noch het ander. Het betoog bepaalt zich tot zuiver strategische, geografische, internationaalpolitieke overwegingen.

Ons daarentegen treft en verbaast het contrast tussen de activiteit van het Noorden en de passiviteit van het Zuiden in een strijd waarbij toch het lot van het Zuiden nog onmiddellijker betrokken was. Voor ons is het duidelijk dat wat Frankrijk zijn kans gaf, de vernietiging van de jonge Boergondische staat was, die het zuidelijk gedeelte, en daaronder Vlaanderen en Brabant, eens van zo'n machtig weervermogen bezield, in de treurigste hulpeloosheid en geestelijke en materiële verwording gestort had. De scheuring zelf was erg geweest: de voortdurende vastkoppeling aan het in ontbinding verkerende Spaanse rijk voltooide de ruïne.

In één opzicht kwamen al de gouverneurs die elkaar te Brussel afwisselden, overeen: hun machteloosheid. De zwakke regering te Madrid vertrouwde hen nooit geheel. Niet tevreden met de benoemingen tot tal van posten - militair, maar ook burgerlijk en kerkelijk - die zij in eigen handen hield, liet zij zich ook nog door dwarskijkers voorlichten en ondermijnde al te vaak het gezag van haar vertegenwoordiger door het gerucht te laten rondgaan dat hij haar vertrouwen niet bezat. Zelfs de drie raden, van welke althans de Geheime Raad en de Raad van Financiën zo lang de werktuigen van het absolutisme geweest waren, toonden in deze natijd van het Spaans regiem dikwijls grote ongezeggelijkheid tegenover de goeverneur, soms trouwens, zoals in de verdediging van het Jansenisme tegen de Jezuieten en de Paus, uit naam van wat hun het welbegrepen belang der koninklijke macht docht. Op leger en buitenlandse politiek hadden die raden natuurlijk nog steeds in 't geheel geen vat.

De gewestelijke Staten, dat wil zeggen de vertegenwoordigers van de vanouds geprivilegieerde standen der bevolking, hadden nog wel steeds zeggenschap over

1) Vgl. hiervóor, blz. 181.

het opbrengen van belastingen, maar dat betekent niet dat hun toegestaan werd - of zelfs maar dat zij ernstig trachtten - daarbij de algemene vraagstukken van regeringsbeleid te sprake te brengen. Waren zij geregeld in Staten-Generaal bijeengeroepen, dan had dit moeilijk vermeden kunnen worden. Nu werd over de consenten niet alleen met de gewesten, maar binnen hen vaak met de standen en met iedere stad afzonderlijk onder-

handeld. Op die wijze kwamen op zijn hoogst plaatselijke belangen tot uiting, - en natuurlijk de begrijpelijke weerzin van een geteisterde en uitgeputte bevolking tegen alle betaling. Geen krachtig nationaal gevoel, geen overtuiging dat haar eigen lot op het spel stond, staalde haar uithoudingsvermogen, zoals in de Republiek geschiedde. De mogelijkheid van enige constructieve

KAREL II VAN SPANJE

oppositie tegen de regering werd nog verminderd door d maatschappelijke tegenstellinge binnen de steden. Te Leuven en te Brussel vooral was de verhouding tussen de oligarchie, ‘de geslachten’, en de gilden gespannen. Over het algemeen waren het de gilden in de drie grote Brabantse steden die de regering de grootste moeite bereidden, maar soms richtte zich hun drift evenzeer tegen hun eigen magistraten als tegen haar. Op zijn best traden burgemeesters ietwat schoorvoetend als hun woordvoerders op; soms trachtten zij inoverleg met de regering hen met een zoet lijntje tot ‘hun plicht’ te brengen. Heel de laatste periode van het Spaans bewind wordt gekenmerkt door ernstige opschuddingen in Brussel, Antwerpen en Leuven.

Neem bijvoorbeeld het kortstondig bewind van de Prins van Parma, die tussen 1680 en 1682 vooral met Antwerpen veel te stellen had. In weerwil van de vrede van Nijmegen (die trouwens de Franse bedreigingen geen ogenblik wegnam) was de financiële toestand wanhopig. Parma's voorganger Villa Hermosa was zo in het nauw gedreven, dat hij om maar spoedig geld te bekomen met een kleinere bijdrage dan gewoonlijk van de Staten van Vlaanderen genoegen genomen had en dit voorbeeld berokkende Parma de grootste moeilijkheden in zijn pogingen om de Brabanders tot consenteren te bewegen. De nieuwe landvoogd was naar Brussel gekomen, gewapend met toezeggingen van ruime subsidies uit Spanje. De werkelijkheid schoot daar aanstonds bij te kort. Plannen van legerhervorming leden ook onder het uitblijven zelfs van de nodige machtigingen uit Madrid. Zo jammerlijk werd de toestand van het slecht betaalde leger dat de soldaten haveloos langs de straten bedelden, ja als rovers de wegen onveilig maakten. En ondertussen wachtte het consent van Brabant op de afloop van de langgerekte onderhandelingen van 's landvoogds afgezanten, de

graaf d'Arquinto (zijn invloedrijke minister) en Don Bernardo de Salinas (men lette wel, dat beiden Spanjaard waren) met Antwerpen, waar de gilden in een uiterst dwarse stemming verkeerden. Dat kwam in de eerste plaats door een onverstandige geweldmaatregel van de regering, die een Fransman, bekend als opstoker van gilde-verzet, naar het Kasteel had laten lokken en te Brussel gevangen hield. Daarin zagen de Ant-

werpenaars een aanslag op een bij uitstek dierbaar privilege, dat *de non evocando*[1]. Maar andere grieven mengden er zich onder en ten slotte kon Antwerpen alleen overreed worden om in de belastingen toe te stemmen (die zonder zijn meedoen ook van de andere steden niet verkregen werden) door een verlaging van het tarief van in- en uitgaande rechten. Men hoopte daar te Antwerpen herleving van de handel van - een ijdele hoop zolang toch de Noordelijken de Scheldesluiting handhaafden -, maar aanstonds protesteerden nu de Staten van Vlaanderen, steeds hoofdzakelijk industrieel gewest. En de Antwerpse gilden waren niet lang koest. Al in 1682 kwamen lang slepende onlusten over een bierbelasting er tot een crisis. De meegaandheid van de magistraten wekte er de woede der menigte. Zelfs een aantal dekens van gilden wilden vóor stemmen. De kreet ging op dat ze omgekocht waren; men noemde ze ‘knikdekens’ of ‘knikkers’. Op de dag van de beslissende stemming ten stadhuize hielden enkele belhamels op het marktplein een knikkerspel, - een betoging die door duizenden werd aangezien en grote opwinding veroorzaakte. Weer liet nu de regering, tot het uiterste getergd, een stuk of wat Antwerpse voormannen naar Brussel slepen om ze daar te vervolgen. Om het privilege dat berechting buiten de stad verbood te ontduiken, moest de zaak als hoogverraad behandeld worden. Maar het kostte veel moeite getuigen te vinden, en de magistraten van het centraal bestuur waren ontsteld over de stemming welke uit die onwil bleek.

Inderdaad durfde de regering in zulke gevallen nooit recht doortasten. Men herinnerde zich het ingrijpen met de troepen te Antwerpen in 1658[2] als een krachtdaad die men zich onder de nog zoveel verachterde omstandigheden niet kon veroorloven. Parma mocht tegenover de Spanjaarden, die hem als Italiaan verachtten, met zijn titel van Hoogheid pronken en (zoals een tijdgenoot het schamper beschrijft) ‘gevolgd door dertig of zesendertig lakeien te voet en twaalf pages, in een prachtige karos die op een triomfwagen gelijkt, door de straten rijden’, zijn zwakheid tegenover de onhandelbare Antwerpenaars deed het aanzien van zijn ambt geen goed. Toch maakten de vreemde heersers in zekere zin van de nood een deugd en volgden welbewust een politiek, die door toegeeflijkheid en meegaandheid afstak bij de harde methoden van de machtige Franse buurman: met krachtmiddelen konden zij hun positie in de Nederlanden tegen diens opdringen niet meer verdedigen. Dat zij op nationaliteitsgevoel evenmin een beroep konden doen spreekt vanzelf, en het beginsel dat hun in de strijd met de Noordelijke Nederlanden vóór 1648 soms de steun der bevolking verschaft had, het katholieke beginsel, was natuurlijk krachteloos tegenover Frankrijk. Zo kon vrees soms een averechtse uitwerking hebben, en over het geheel kan men waarnemen, dat in de oorlogen met Frankrijk de houding der ingezetenen tussen de wettige heerser en de invaller door puur opportunistische overwegingen bepaald werd.

Zie bijvoorbeeld het gedrag van de Raad van Vlaanderen, toen in 1678 de stad Gent in handen van de Fransen viel. Elf van de twee-en-twintig leden, met de president Errembault aan het hoofd, schikten zich in de eis van de veroveraar dat zij hem trouw zouden zweren en recht spreken in zijn naam; de elf anderen verkozen de stad te verlaten en vormden nu te Brugge de enige door de Spaanse regering erkende Raad van Vlaanderen. Het was een streep door de rekening van Errembault en de zijnen,

1) Dat geen burger elders geroepen worden mocht om voor een andere dan zijn stadsrechtbank terecht te staan.
2) Vgl. hiervóor, blz. 30 vlg.

dat Lodewijk XIV weldra zijn veroveringen in Vlaanderen teruggaf; maar zelfs toen wist de Koning hen, die hem gediend hadden, tot bittere spijt van de getrouwe raadsheren te Brugge, toch nog te beschermen: bij het vredesverdrag van Nijmegen werd bepaald dat geen maatregel van wraak genomen zouden worden ter zake van diensten gedurende de oorlog aan de andere partij bewezen. De president Errembault trok zich vrijwillig terug en ging voorgoed in Franse dienst over, maar de andere heren bleven in functie.

Toen de fortuin keerde, hadden zij zich bij de Spaanse goeverneur verontschuldigd met een betoog van noodzaak, insinuerende dat hun naar Brugge uitgeweken collega's enkel bewogen waren geweest door de omstandigheid dat hun bezittingen buiten het gebied van de stad Gent lagen. De bevolking zag toch de te Gent gebleven raadsheren wel degelijk voor 'verraders' aan en 'de langgewenste wederkomst uit het vrijwillig ballingschap' der andere was met groot gejuich begroet. Het aanblijven van de 'verraders' schiep intussen niet enkel scheve en onaangename verhoudingen binnen de herstelde Raad, het moet ook de verzwakking van het loyaliteitsgevoel en de neiging om in de worsteling tussen de koningen met kansen en belangen te rade te gaan bevorderd hebben. Dat de nog levende 'verraders' in 1690, toen de oorlog opnieuw uitgebroken was, toch nog afgezet en vervangen werden, kan daaraan weinig goed gedaan hebben; vooral niet omdat die maatregel van Spanje uit weer herroepen werd.

De Gentenaars kenden dus in ieder geval de Franse bestuursmethoden bij ervaring. Trouwens, er bestonden nog genoeg betrekkingen met de streken die sedert 1659 van de Spaanse Nederlanden waren afgescheurd en waar zij geregeld toegepast werden. Verschillende brokken in het bizonder van Vlaanderen hadden op verschillende tijdstippen daaronder behoord, na 1678 nog Duinkerken, St. Winoksbergen, Kassel, Hazebroek, Belle, Veurne, Ieperen.

Het Franse bewind toonde weinig geduld met de aloude plaatselijke rechten van dat stuk Dietse grond. Al in 1670 verscheen een ordonnantie op het strafrecht, waaraan ook later ingelijfde districten onderworpen werden, en welke de volle bevoegdheid der stedelijke schepengerechten over hun burgers aanmerkelijk beknotte; op zichzelf een hervorming waar veel voor te zeggen viel, maar die zeker voor de stand der stadsheren hoogst aanstotelijk was. Weinig toch lag hun in heel de Nederlanden zo na aan het hart als het recht *de non evocando*; en er bestond te weinig consequente tegenstelling tussen democratie en oligarchie dan dat de burgers over 't algemeen (wij zagen daar al een voorbeeld van) in dat gevoel niet gedeeld zouden hebben: men beschouwde dat privilege nog, zoals het in de middeleeuwen bedoeld was, als een recht niet zozeer van de stadsregering als van de met haar eensgezinde ingezetenen, die liever voor hun eigen schepenen dan voor 's graven rechters verschenen. Voor de bij Frankrijk getrokken Vlamingen bracht die aanslag op hun stedelijke zelfstandigheid ook aanstonds het verlies van hun taalvrijheid mee. Hun schepengerechten werden onder een nieuw opgericht hof in het Waalse Doornik geplaatst. De Duinkerkse schepenen hadden al in 1663 bevel gekregen om zich van het Frans te bedienen; in 1684 volgde dat voorschrift voor het in 1678 ingelijfde Ieperen en andere steden en kasselrijen van West-Vlaanderen.

> Vernomen hebbende (*aldus de motivering van het koninklijk besluit*) dat men te Ieperen (enz. ....) in het Vlaams pleit, zodat onze onderdanen in gezegde steden en kasselrijen, wanneer zij verplicht zijn in ons hof van Doornik te gaan pleiten, en soms voor zaken van gering belang (*gevolg van de ordonnantie van* 1670), alle processtukken in het Frans moeten laten vertalen, hetgeen kosten meebrengt en een bron van verwarringen is; daarom, voor het welzijn van onze gezegde onderdanen aan die ongemakken een eind wensende te maken, willen Wij en behaagt het Ons, dat er voortaan in de stad Ieperen (enz. ...) nog slechts in het Frans gepleit

> zal worden, en verbieden Wij aan alle advocaten en procureurs, zowel als aan de rechters, zich nog van de Vlaamse taal te bedienen, op straffe van nietigheid.

Men ziet hier al een eigenaardige trek, die het Franse gevoel van taalmeerderheid ook later zou vertonen: dat het welzijn der ingezetenen gediend zou kunnen worden

door Vlaamskundige rechters te Doornik, komt bij de steller van het besluit niet op. Toch behoeft het nauwelijks betoog dat een dergelijke maatregel, al waren de juristen en magistraten wel in staat hem toe te passen, niets veranderde aan het taalgebruik van de bevolking: die zou nog eeuwen volmaakt Fransonkundig blijven. Hoe normaal Nederlands de cultuur van die

L'an de Grace mille six cent quatrevingt dix huit le
4ventième jour du mois de Juin, je soussigné
prestre Bachelier en Sorbonne et pasteur de
Donquerque après la publication d'un ban sans
opposition entre le Sr Michel de Swaene mtre
chirurgien, et damlle Peronne Francoise Francke
veufve mes paroissiens, et dispense des deux
autres avec le jour meloyen, ay Receu leur
consentement mutuel, et les ay joint solemnlmt
en mariage par parole du présent, temoins
les sieurs Guillaume Francke, Pierre Francke
Louis de Swaen, et Jean Baptiste Godschalck
qui ont signé au présent Registre les jour et an que
dessus.

M. de Swaen
Pieronnelle Franzoise Francque
Francque
Francke
L. Swaen
Hoannes Godschalck
O. Demuignet pasteur de Donquerque

HET HUWELIJKSCONTRACT VAN DE SWAEN Cliché De Sikkel

veroverde streek was, toont een figuur als Michiel de Swaen, de Duinkerkse dichter, in onze eigen taal opgevoed in het Jezuieten-college der stad, geneesheer en vroedschap, lid van een ijverige rederijkerskamer.[1)]

Maar wat in de Franse administratie van het Vlaamse wingewest de nog onder Spanje blijvende landgenoten zeker wel het meest verschrikte, dat was de volslagen vernietiging van het geliefde bederecht. De Vlaamse steden onder Frankrijk werden over hun aandeel in de rijksbelastingen zelfs niet meer geraadpleegd; het werd ieder jaar bij koninklijk besluit eenvoudig vastgesteld en zonder toezicht vanwege de belastingplichtigen of hun vertegenwoordigers geheven. Naar Nederlands begrip was dat de ergste vorm van despotisme.

Zeker won zich dus het erbarmelijke Spaanse bewind door zijn zachtzinnigheid een zekere aanhankelijkheid; maar zijn geldverlegenheid en onvermogen om het land te verdedigen stelden het toch ook aan de verachting van zijn onderdanen bloot. De bondgenoten werden daar niet minder ongeduldig onder, en het was mee op aandrang van Willem III, dat de Spaanse regering in 1691 ertoe overging Maximiliaan van Beieren de landvoogdij op te dragen.

Deze, schitterende verschijning, trots op zijn daden tegen de Turken, eerzuchtig en ondernemend, maar tegelijk oppervlakkig en verkwistend, hoopte van de aanvang af zijn bewind voor het leven te verkrijgen en wie weet eenmaal, bij de grote omkeer die het uitsterven van de Spaanse dynastie deed verwachten, de volle soevereiniteit over dat land, zoveel rijker, zelfs in zijn tegenwoordig verachterde staat, en van zoveel wijder Europees belang, dan zijn Keurvorstendom. Een ogenblik, in 1698, opende de bestemming van zijn zoontje tot de Spaanse troon hem nog grootser

1) Zie over hem hiervóor, blz. 170 vlg.

vooruitzicht, maar na diens sterven in 1699 was al zijn eerzucht weer op de Nederlanden gericht.

Al had men hem in 1692 ook aanstonds (het eerst te Roermond) met al de gezwollen vreugdebetuigingen begroet, waarmee het steeds weer hoopvolle Zuid-Nederlandse volks reeds zo dikwijls prinsen van

MAXIMILIAAN EMANUEL VAN BEIEREN, borstbeeld door J. Kerricx de Oude.

den bloede als redders had ingehaald, voorlopig schiep de oorlog de ongunstigst denkbare voorwaarden. De Keurvorst had ook weinig gelegenheid om zich te velde te onderscheiden. Alleen bij het bombardement van Brussel, daar won hij zich, door de ijver en de moed waarmee hij de burgerij in haar beproeving bijstond, werkelijk die populariteit welke hij begeerde.De eigenlijke proeftijd voor zijn bewindvoering kwam pas bij de vrede, in 1697.

Er leefde in de openbare mening in de Nederlanden, scherper omlijnd dan men bij de politieke onzelfstandigheid verwacht zou hebben, de conceptie van een taak die te vervullen stond, een taak van economische hervorming, economisch herstel. Al jaren lang ijverden een paar enthousiasten voor bepaalde plannen: de Brusselse advokaat Van der Meulen, in 1687 met een post in de centrale administratie bedacht, de Antwerpse koopman Cardon maakten de geesten warm voor koloniale handel, - als Spanje maar wat plaats in zijn monopolie aan zijn trouwe Nederlanden wou inruimen -; voor nieuwe kanaalverbindingen, van Antwerpen over Brugge met de zee, van Brussel zelf met Brugge en naar de andere kant met het oostelijk kolenbekken - als de Republiek haar Munsterse rechten maar niet al te nauw interpreteerde -; voor een protectionistisch tarief - dat laatste was een reactie tegen de vrijhandelspolitiek waartoe de gouverneur de Prins van Parma in December 1680 onder Antwerpse invloed besloten had; de industrie leed te zeer onder de nieuwe Franse mededinging om de middelen waarmee Colbert die bevorderd had, niet te willen navolgen -. De Provinciale Staten van Vlaanderen en Brabant begonnen zich zowaar met die hoge

denkbeelden te bemoeien; de woelige‘naties’[1] van Brussel lieten zich door Van der Meulen voorlichten. Onder Maximiliaan Emanuel kwam nu uit de inheemse administratie een krachtige persoonlijkheid naar voren. Jan van Brouchoven, graaf van Bergeyck, niet in de eerste plaats een jurist zoals Peckius of Roose, die enige jaren tevoren het centraal gezag hadden gediend, maar -

1) Zo heetten de negen groepen der stadsgilden. Vgl. deel I, blz. 358.

teken van een nieuwe tijd - een financier. De Thesaurier-Generaal (dat was zijn ambt) werd de voornaamste raadsman van de Keurvorst. Colbert, wiens werk ook Van der Meulen en Cardon geinspireerd had, was het grote voorbeeld voor Bergeyck. Maar Colbert had de steun gehad van een krachtig en zelfbewust absoluut gezag. Kon de Keurvorst zo'n steun geven aan zijn minister?

DE GRAAF VAN BERGEYCK.

De omstandigheden waren niet in allen dele ongunstig. De oude rijkdom en de arbeidslust en -kunde van Vlaanderen en Brabant waren haast onverwoestbaar, en terwijl in de Republiek de schuldenlast van de geweldige militaire inspanning zwaar op het economisch leven drukte, waren in de Zuidelijke Nederlanden, zoals wij weten, de belastingen licht. De verwoestingen door de oorlogen aangericht werden snel hersteld. Indrukwekkend was de wederopbouw van Brussel - uit deze tijd dagtekenen de beroemde gildehuizen op het marktplein -; het pretlievende hof van de Keurvorst, waar de inheemse adel in een kosmopolitisch gezelschap opging, mocht een vreemde verschijning maken bij de uitputting der staatsfinanciën, het gaf vertier aan de Brusselse neringdoenden.

Zonder op het altijd uitwijkende Madrid te wachten richtte Bergeyck in 1698 een Compagnie van Oost-Indië en Guinea op. Voor overzeese ondernemingen bleek het land echter weinig bekwaam. Sedert het verlies van Duinkerken beschikte het haast over geen varensgasten meer. Het verbod om bij vreemde compagnieën dienst te nemen, dat de Haagse Staten-Generaal hun eigen onderdanen aanstonds inscherpten, had geen beletsel hoeven zijn, want Noren en Hanzeaten waren er genoeg, maar in ieder geval werd het oktrooi nooit wezenlijk uitgevoerd. Toen er ernstige aanstalten gemaakt werden tot het graven der kanalen, uitte zich ook daartegen de ongerustheid der Noordelijke Staten-Generaal en de teleurgestelde voorstanders schreven het plotseling opgeven van die onderneming aan hun tussenkomst bij Maximiliaan Emanuel toe. Ook hier echter lag de ware oorzaak in de al te haastige voorbereiding. De gesteldheid van het terrein bleek zulke kosten mee te brengen, dat de kapitaalkracht van het land er niet tegen was opgewassen.

Maar protectie, dat middel had men toch zelf in de hand? In het begin van 1699 won Bergeyck de adviezen in, op een naar Brussel beroepen conferentie, van vertegenwoordigers der voornaamste steden en vooraanstaande zakenmannen. De meest extreme maatregelen tot het weren van vreemde nijverheidsproducten werden voorgeslagen. Hoezeer ook doordrongen van de mening dat bescherming het middel bij uitstek tot welvaart was, wilde Bergeyck toch wat voorzichtiger te werk gaan.

Maar een gevaarlijke opwinding van de openbare mening te Brussel dreef de regering verder.

De 'naties' verkeerden al lang in hevige beroering. Uit de brand van 1695 waren de oorkonden met oude, door de Boergondische Hertogen al afgeschafte en allengs vergeten privileges gered. Zij werden door de naties onder de titel *Luyster van Brabant* in het licht gegeven en eerbiedig (in het Spaans!) aan de Koning opgedragen. In het wonderlijk beeld van middeleeuws privilegedom dat daaruit oprees, herkenden de voormannen der gilden (niet anders dan de schutters te Amsterdam) hun ideaal: zo moest niet alleen de aanmatiging en corruptie der oligarchie aan banden gelegd (natuurlijk

waren overigens ook hùn privileges, van de zeven 'geslachten', sacrosanct!), zo moest de oude grootheid van het land herwonnen worden. De voorrede 'aan de Eerzame Goede Mannen van de Negen Natiën dezer stad Brussel', vermoedelijk door Van der Meulen gesteld, handelt hoofdzakelijk over de verloren welvaart en over de wenselijkheid om de koophandel weer op

TITELPRENT VAN DEN LUYSTER VAN BRABANT; DE BRUSSELSE DEKENS VOOR DE TROON VAN KAREL II.

gang te brengen (binnen het Spaanse rijk, verbeeldde hij zich). De hernieuwde belangstelling voor de privileges bracht intussen heel wat onrust teweeg. Gedurig vielen er moeilijkheden voor over toestemming tot belastingen, over verkiezing van magistraten. Telkens week de regering van de Keurvorst, zoals die van de Spaanse goeverneurs vóor hem, voor de eisen der gilden. Zij verbood nu wel het boek met de herrezen privilegiën, dat een geestdriftig deken tot het a.b.c.-boek der jeugd wou maken, maar zij zocht nog steeds de gunst van een beweging die de straat beheerste. Zo gaf zij in April 1699 bij de zogenaamde 'perpetuele edicten' de volle maat van protectie; invoer van geweven goederen en uitvoer van onbewerkte wol werden eenvoudig verboden, op tal van andere artikelen zware invoerrechten gelegd. Maar het effect was verrassend. Een aantal belangen werden door dat ruw ingrijpen dodelijk getroffen. Terwijl het nog verzoeken om méér bescherming regende, barstten ook protesten los. Een oploop voor het huis van Bergeyck noopte deze zijn ontslag te nemen; de Keurvorst, die hem niet voldoende gesteund had, liet hem toch ook niet geheel los, maar in ieder geval werden, nu ook het gevaar vantegenmaatregelen van de omringende landen duidelijk werd, de 'perpetuele' edicten verzacht.

De positie van de Keurvorst tegenover de onlusten in Brussel, die het hele jaar voortduurden, werd ernstig verzwakt door de tegenwerking die hij ondervond van de Spaanse ambtenaren; de voornaamste persoonlijkheid onder hen was de gezant in Den Haag, Don Bernardo de Quiros, die zich het recht van inmenging aanmatigde.

Die Spanjaarden zagen in de hervormingspogingen van Bergeyck een gevaar: zou op die wijze het land niet nauwer aan de Keurvorst verbonden en meer volledig aan zijn gezag onderworpen worden, en was de Keurvorst wel te vertrouwen? Er liepen geruchten dat hij in verstandhouding met de Republiek zijn zelfstandigheid zou vestigen. Dat denkbeeld was niet meer dan een naklank, in het naar verandering hakende gemoed der bevolking,

van plannen die generaties tevoren besproken waren. De Staten, hoe diep ook in de zaken der Zuidelijke Nederlanden gewikkeld, waar zij immers sedert Nijmegen zelfs garnizoenen onderhielden, hadden zulke ambities thans niet. In de alles overheersende vrees voor Lodewijk XIV wilden zij de verbinding van de Zuidelijke Nederlanden met een grote mogendheid in stand houden om zeker te zijn van een bondgenoot, als Frankrijk de Nederlanden aantastte: dat het Zuid-Nederlandse volk in een zelfstandiger positie geplaatst zich mee voor zijn eigen zaak zou kunnen inspannen, - wij zagen het hiervóor -, bedacht men nog niet. Maar zo er al van de Republiek voor Spanje's heerschappij geen gevaar dreigde, was het niet mogelijk dat Maximiliaan Emanuel zich dan door Lodewijk XIV tot een schikking waarin hij zijn eigen voordeel vond, zou laten overhalen? Meer dan eens liet de Keurvorst in Parijs het terrein verkennen. Tegen vals spel van zijn kant nu scheen voortdurende zwakheid van het centraal gezag in zijn goevernement, verdeeldheid tussen hem en de bevolking en tussen de provincies onderling, de Spanjaarden een waarborg.

De inheemse adel was over het algemeen met de persoon van de Keurvorst en met de hervormingsplannen van Bergeyck weinig ingenomen. De conservatieven - Malcontenten noemden zij zich - hadden met de oude Spaanse politiek van niets-doen veel meer op. De democraten, die hun programma uit de middeleeuwen haalden, waren tegen het bureaucratisch radicalisme, waartoe Bergeyck neigde, niet minder gekant dan de conservatieven. Als De Grieck in 1697 de vrede van Rijswijk te Brussel in een toneelspel laat begroeten met een hartelijk

Lang leve onzen vorst en alle Spaans-gezinden!

dan is dat zeker niet loutere zucht tot de eens zo gehate natie, maar speelt daar die partijgedachte onder. ‘Spaansgezindheid’ trouwens - ieder wist dat de Spaanse dynastie haar langste tijd gehad had, dat men weldra of aan een Oostenrijker of aan een Fransman zou toebehoren. Of het moest zijn aan een Beier, zo niet aan de Keurvorst zelf, dan aan zijn zoontje, door het verdelingsverdrag van 1698 uitverkoren. Toen dat zoontje in het begin van 1699 te Brussel kwam te sterven, uitten zich in de menigte die de begrafenis in de Sinte Goedele aanschouwde, verscheidenen:

Wat geluk! wat geluk voor ons landeken!

Zij verheugden zich, volgens de graaf van Merode-Westerloo, die de Nederlandse woorden in zijn in het Frans gestelde gedenkschriften optekent, dat zodoende de kansen van de Oostenrijkse opvolging weer herleefden. De graaf was zelf ijverig voorstander daarvan; de Beierse landvoogd en zijn minister Bergeyck konden, de een om zijn persoonlijke ambities, de ander om zijn geestverwantschap met dat regiem, zich met de Franse Koning als patroon van de Franse pretendent verstaan; Malcontenten en gildedemocraten echter wisten heel wel, of verbeeldden zich althans, dat de oude Spaanse bestuurstraditie het veiligst bij een Oostenrijker zijn zou. De vrijheid en de privileges - dat waren de schone leuzen, die zeker heel wat minder fraais bedekken moesten, in het bizonder de misbruiken en de corruptie die in het plaatselijk bestuur, in veel steden en in de kasselrijen, onder de gestie van een onderling nauw verbonden bevoorrechte stand, welig tierden.

Zolang de erfkwestie verschoven werd in ieder geval, steunden de Spaanse regering en de inheemse opposanten tegen de eerzuchtige landvoogd elkaar. Tot woede van Maximiliaan Emanuel trad Quiros in verbinding met de ontevreden gilde-leiders en moedigde hen aan, om zich tegen de Keurvorst op het Spaanse hof te beroepen. Eind 1699 besloot deze, ten einde raad, de troepen te gebruiken. Zoals steeds stortte ook nu

het verzet ineen. Van der Meulen werd in hechtenis genomen, andere leiders vluchtten. Het Hof van Brabant begon een proces dat met talrijke vonnissen, meest bij verstek, eindigde. In Augustus 1700 vaardigde de Keurvorst een reglement uit, waarbij de bevoegdheden der naties, in 't bizonder hun recht van meespreken over belastingen, beknot werden. Maar die waren er ver van zich daar zo maar bij neer te leggen en onder alles door maakten zij nog grote zwarigheid om in belastingen toe te stemmen en verlangden gratie voor hun veroordeelde dekens.

Onder die omstandigheden brak het grote ogenblik van de dynastie-verandering aan. Een machteloze regering, die in al haar constructief werk gefaald had en daardoor zowel als door haar plotselinge strengheid tegen de Brusselaars haar populariteit kwijt was. Een landvoogd trouwens die aan niets anders dacht dan aan zijn eigen positie. Een volk verdeeld door belangen- en klassen-strijd. Zonder slag of stoot kon Lodewijk XIV zo zijn nimmer verflauwd opzet volvoeren en zich van de Zuidelijke Nederlanden meester maken. Wij weten al, dat dit de werkelijke situatie achter de opvolging van Philips V was Maximiliaan Emanuel, die in de Habsburger nog slechts een mededinger zien kon, was begonnen met de Bourbon te erkennen en had weldra, de Franse troepen binnenlatende, en zich van zijn voormalige vrienden, de Keizer en Willem III, lossnijdende, de fortuin van Lodewijk omhelsd. De enige tegenprestatie die hij bedingen kon, was dat hij in zijn landvoogdij bevestigd werd; enkel voor het geval hij zijn Beierse bezittingen verliezen mocht, werd hem de soevereiniteit over de Nederlanden beloofd.

2. De derde coalitie-oorlog De Spaanse successie-oorlog tegen Frankrijk (1702-13/5)

a. De Zuidelijke Nederlanden onder Frans bewind (1701-6)

Met wat voor gevoelens liet de Zuid-Nederlandse bevolking deze lotsbeschikking over zich heen gaan? Niets is moeilijker dan de gevoelens te bepalen van een gemeenschap die aan het hoger politiek leven geen zelfstandig deel meer nemen kon en die zich zelfs nauwelijks erover uitte. Dat de Frans-Spaanse heerschappij door de geestelijkheid als een verzekering tegen verbindingen met Hollands en Engels ketterdom werd aangezien, staat vast. Te Antwerpen gaf zij aanstonds na de bezetting door Franse troepen in Mei 1701 een indrukwekkende betoging: met eigen handen begonnen het kapittel en de clerezie van de kathedraal, met de koordeken aan het hoofd, graafwerk te verrichten om bij de St. Jorispoort, aan de kant waar een Hollandse aanval verwacht zou kunnen worden, een verschansing op te werpen. Achtereenvolgens kwamen de abt van St. Michiels met zijn kloosterlingen, de predikheren en minderbroeders en andere kloostergemeenten, de kanunniken en kapelaans van St. Jacobs, de Jezuieten en Augustijners met hun leerlingen de arbeid voortzetten, tot eindelijk ook de vierentachtigjarige bisschop Cools een paar kruiwagens met aarde vervoerde.

Zelfs buiten de geestelijke kring was er over de verheffing van een Frans vorst, en in datzelfde Brussel dat aan het Franse bombardement nog zo'n bittere herinnering bewaarde, een ogenblik vreugde geweest, toen Philips V begon met koninklijke

genade te oefenen en de verbannen gildedekens vrijelijk terugkeren konden. Maar dat was maar ijdel vertoon. Men kreeg spoedig te gevoelen dat de bestuurswisseling inderdaad een verandering van systeem, maar in een geheel andere zin, betekende. De vrezen van allen, magistraten, adel en democraten, die slechts van de Oostenrijker voortzetting der traditioneel geworden Spaanse lankmoedigheid ten opzichte van de privilegiën verwachtten, werden bewaarheid.

Krachtig bewind, dat werd nu op de Zuid-Nederlanders beproefd, en aan niets waren zij zozeer ontwend. Vocr zijn vertrek uit Versailles naar Spanje, in December 1700 nog, had Philips V zijn grootvader gemachtigd om in zijn naam alle nodige maatregelen in de Zuidelijke Nederlanden te nemen. Zodra de Franse troepen het land bezet hadden en de regeling met de Keurvorst getroffen was, werd deze bewogen om naar zijn Beiers erfland terug te keren, en het bestuur te Brussel lag nu in handen van de markies van Bedmar, een Spanjaard en Philips V's vertegenwoordiger, maar ijverig voorstander van de Franse connectie, bijgestaan door Fransen als de markies de Puységur, de maarschalk de Boufflers, en de intendant van de door Frankrijk geannexeerde delen van Vlaanderen, Du Gué de Bagnols. Zij vonden onvoorwaardelijke medewerking bij éen aanzienlijk inheems ambtenaar, Bergeyck. Die voelde zich ten lange leste in zijn element. Boven de Keurvorst, boven Philips V, zag hij nu een meester die wist wat hij wilde en die voor geen volksongenoegen uit de weg zou gaan; die meester diende hij met geestdrift.

Toch kwamen de centralisatie en het absolutisme, die hij nu kon helpen verwezenlijken, niet aan dat economisch herstel, hetwelk hem zo na aan het hart gelegen had, ten goede, maar aan niets anders dan aan de oorlogvoering waarin Frankrijk het land tegen zijn bondgenoten en beschermers van onlangs meesleepte.

Vrede - dat zou de Zuid-Nederlanders misschien met het Franse bestuur, onbuigzame ‘efficiency’ en al, hebben kunnen verzoenen. Eerst kon men nog hopen, dat de opvolging van Philips V, die aan de Frans-Spaanse vete een eind maakte, juist vrede bewerken zou. Maar zo het Zuid-Nederlandse volk zich al door Frankrijk zou hebben laten opslorpen, het Noord-Nederlandse kon - wij weten het - in die vervulling van Lodewijk XIV's ambities niet berusten, en in 1702 reeds opereerde een Nederlands-Engels leger onder Marlborough aan de Maas. Venlo, Roermond, Stevensweert en Luik werden dat jaar genomen, en het volgende jaar Gelder en Hoey. Staatse troepen drongen ook van Zeeuws-Vlaanderen tegen Antwerpen en Brugge op; er werd gevochten, maar met minder geluk, bij Calloo en Eeckeren. Intussen was nu het gewest Opper-Gelder in handen van de bondgenoten, stevig door de Luikse Maasvestingen verzekerd, en de verbindingen met de Duitse vorsten waren zo open als ooit in de dagen van Frederik Hendrik; - want naar diens operatie-terreinen vinden wij ons verplaatst en aan diens problemen worden wij herinnerd, nu het front der Zuidelijke Nederlanden weer naar het Noorden in plaats van naar het Zuiden gekeerd is. In 1704 maakte Marlborough intussen van die open verbindingen een gebruik dat bij Frederik Hendrik nooit opgekomen zou zijn: stoutmoedig tot in Beieren voorttrekkend vernietigde hij Maximiliaan Emanuel's Frans-Beiers leger bij Blenheim en redde Oostenrijk. In 1705 werd de stellingenoorlog in de Nederlanden weer voortgezet en van de Maas uit een begin gemaakt met de afknabbeling van Brabant: Thienen, Diest en Zoutleeuw werden genomen. In 1706 volgde toen de grote katastrophe van het Franse leger bij Ramillies in Waals Brabant (tussen die in 't vorige jaar bezette plaatsen en Namen). Zelfs na de slag bij de Donau, die Marlborough's krijgsgenie aan de wereld onthuld had, werd zo iets niet verwacht. In al de veldtochten die sedert een eeuw in en om het bezit van de Zuidelijke Nederlanden gevoerd werden, was geen wapenfeit voorgevallen dat zo onmiddellijke en ver-reikende gevolgen had. Heel Brabant en zelfs heel Vlaanderen werden door de Fransen ontruimd. Vijf jaar lang hadden zij er geheerst, alsof het voor eeuwig was.

Van het eerste ogenblik af hadden de Franse ambtenaren het land als een nieuwe bezetting opgenomen en maakten, in 't bewustzijn van een eigen en in hun oog hogere bestuurstraditie te vertegenwoordigen, plannen voor hervormingen. Maximiliaan Emanuel, na het verlies van Beieren teruggekomen, werd buiten het eigenlijke bewind gehouden. De Fransen ergerden zich aan de omslachtigheid en langzaamheid van de administratie, telkens opgehouden door medezeggenschap volgens de oude privilegiën

van groepen onderdanen. Zij dachten erover de bezwering van die privilegiën door Philips V's vertegenwoordiger te beletten, maar zwichtten toch, toen hun duidelijk werd hoezeer dat de openbare mening verontrust zou hebben; 't was welbeschouwd zo moeilijk niet om over die perkamenten weerstanden heen te schrijden. De geest der nieuwe machthebbers blijkt uit wat de Puységur in Mei 1701 uit Brussel aan Lodewijk's minister de Torcy schreef:

> Wij moeten geen vrees voor dit volk hebben. Als wij willen, zijn wij meester. Zij zijn buiten staat iets tegen te doen. Men moet in dit land nooit iets voorstellen, als men wil dat het gedaan zal worden; men moet het rustig bevelen, en het geschiedt.

Nog trachtte de oude Spaanse geest, niet door Philips V of Bedmar, maar van de bureaux in Madrid en Brussel uit, zich te doen gelden. Zonder omslag werd die inmenging op zij geschoven. In 1702 werd een bestuurshervorming ingevoerd, waardoor de Raad van Vlaanderen te Madrid en de Spaanse ambten te Brussel afgeschaft werden; evenzo verdwenen de drie grote bestuursraden nog door Karel V ingesteld, om plaats te maken voor één enkele Raad des Konings. De Procureur-Generaal kreeg toegang tot alle centrale en plaatselijke gerechtshoven. De financiële administratie werd geconcentreerd en een ongekende machtstelling geschapen voor Bergeyck, die tegelijk 'sur-intendant' der financiën en staatssecretaris van oorlog werd. Een ander besluit beroofde de provinciale goeverneurs van zekere bevoegdheden, welke aan de centrale regering getrokken werden. Over het geheel dus een belangrijke versterking van het centraal gezag. Niets was van meer betekenis dan dat de rechtsmacht doordrong in de totnogtoe door de privileges zo zorgvuldig afgesloten locale kringen. Vooral bij de heffing van de belastingen gebeurden onder het Spaans regiem, zo werd althans beweerd, straffeloos de ergste ongeregeldheden: daar zouden de geldmoeilijkheden van de ongelukkige Spaanse regering goeddeels uit voortgekomen zijn; slechts 'n deel van de opbrengst der contribuabelen bereikte de schatkist, de rest bleef aan de vingers van de plaatselijke magistraten hangen.

Men had op die hervormingen niet gewacht om het dringendste te ondernemen, de uitbreiding en verbetering van het leger. De erbarmelijke toestand van de troepen onder het Spaanse bewind mocht geen ogenblik langer duren. Een nieuw leger werd uit de grond gestampt door uit de bevolking bij loting dienstplichtigen aan te wijzen. Wat een hard ingrijpen in het maatschappelijk leven veroorloofde zich de indringer! Het regende protesten en klachten, maar de maatregel slaagde niettemin. In de Republiek waren, naar wij gezien hebben, in tijden van heel bizonder gevaar - in 1629, in 1672 - boeren en burgers nog wel tot krijgsdienst verplicht. In de Zuidelijke Nederlanden was de oorlog steeds (en hoe kon het anders?) als de aangelegenheid van de vreemde regering beschouwd en haar slecht betaalde en dus losbandige huurlingen vreesde men weinig minder dan de troepen van de vijand. Maar aan die slechte betaling en aan die losbandigheid kwam nu ook een eind. Een reorganisatie werd ondernomen, ontworpen door de Puységur, welke het leger in de Zuidelijke Nederlanden geheel op de voet van het Franse leger bracht. Maar het voornaamste was de betaling, en daartoe dienden de financiële hervormingen, die de hoofdbezigheid van Bergeyck uitmaakten.

Het ging er maar om, met hulp van de nieuwe, gevreesde macht aan het centrum zoveel mogelijk geld uit de onwillige provinciën te persen. Nog niet tevreden met het tot dusver ongekende toezicht van de centrale rechterlijke macht gebruikte Bergeyck het middel der verpachting. Om de koninklijke inkomsten te verpachten had hij slechts de tegenstand van oude ambtelijke colleges, die spoedig geheel opgeruimd werden, te

overwinnen; maar die inkomsten uit domeinen en toltarieven waren niet zo groot dan dat de centrale regering niet hoofdzakelijk van de bijdragen der provinciën afgehangen zou hebben. Die tot verpachting van hun eigen inkomsten te bewegen was een heel wat zwaarder onderneming. Bergeyck kreeg het gedaan in Vlaanderen - waar de opbrengst dientengevolge van 700.000 tot 1.300.000 ponden steeg, een treffende bevestiging van de bewering omtrent geknoei onder het stelsel van heffing door de plaatselijke overheden -, maar Brabant bood koppig weerstand. Langdurige strijd was er ook over kleinere maatregelen, waarin de minister telkens zijn zin wist door te zetten, of althans goed geld wist te maken uit afkoop van zijn besluiten: een zegelbelasting werd ingevoerd voor het hele land zonder voorafgegane toestemming der Staten; ambten die steeds in de begeving van provinciale of plaatselijke overheden hadden gestaan - notarissen en een bepaalde klasse van notarissen in Vlaanderen die men 'stokhouders' noemde -, werden afgeschaft en nieuwe ambten van 's Koningswege ingesteld; die ambten (daar kwam het op aan) waren koopbaar, op zichzelf een gebruik dat in de zeden van het land aanvaard was; wat ergernis wekte, was dat de afschaffing der oude ambten velen in verkregen rechten krenkte en de instelling der nieuwe een bron van inkomsten uit de handen der plaatselijke overheden in die der centrale regering bracht.

De willekeur die dat alles kenmerkte, schokte de gemoederen, zonder dat, in een oorlog waaraan men geen nationale betekenis vermocht te hechten, een gevoel van saamhorigheid met de uit de lucht gevallen Franse regering hen verzoenen kon. Ook op een gebied waarbij haar financieel belang niet betrokken was, ontzag die regering de gevoeligheid der Zuid-Nederlanders met betrekking tot oude rechtsvormen niet, - ik bedoel het gebied van de strijd om het Jansenisme.

Nog onder het Spaans bewind had die strijd weer scherper vormen aangenomen. In 1689 was een Boergondisch edelman, de Precipiano, Aartsbisschop van Mechelen geworden, en gedurende zijn veeljarig primaatschap ging deze met alle macht die hem ten dienste stond tegen de zelfstandigheidsgeest in de Nederlandse kerk te keer.[1)] Het dogmatisch aspect van de controverse gaat nu haast schuil achter de strijd om recht of blinde onderwerping. De befaamde Declaratie van de Franse geestelijkheid, van 1682, waarbij grenzen gesteld werden aan het pauselijk gezag over de nationale kerk, was allerminst Jansenistisch van oorsprong, maar de beginselen daarin verkondigd kwamen de Jansenistische weerstand wonderwel te pas en de Universiteit van Leuven weigerde volstandig de Declaratie te veroordelen. Eerst vonden de methoden van de Aartsbisschop zelfs te Rome lang geen onverdeelde goedkeuring. Het voortdurend jacht maken, met behulp van het formulier van Alexander VII, op onrechtzinnige geestelijken, het afzetten van beneficiehouders met verwaarlozing van alle privileges en vormen van recht, werd in 1694 door Innocentius XII gestuit met een breve, die een Leuvens doctor (de Waal Hennebel) had uitgelokt. Maar Precipiano en de Jezuieten verkregen lijnrecht daartegenin van de Spaanse regering (van Madrid, want Maximiliaan Emanuel te Brussel bekommerde zich om deze zaken niet veel) een bevel aan alle overheden om wie zelfs maar verdacht werden van Jansenisme of rigorisme, van beneficies uit te sluiten. Honderdenvijftig geestelijken en leden van de Universiteit verstrekten toen aan Willem van de Nesse, pastoor van de Sinte Katelijne te Brussel, een volmacht om uit hun naam bij de soeverein, de ministers en de Staten uit te werken, dat deze bevelen slechts gelden zouden:

1) Zie hiervóor, blz. 148.

met inachtneming van artikel 1 van het Edict, genaamd de Blijde Inkomste, van alle goddelijke en menselijke rechten, van de privileges der kerkelijke immuniteit en van de beschikkingen van Innocentius XII in zijn breve, in 't bizonder die welke

voorschrijft niemand van enig ambt uit te sluiten dan overeenkomstig de orde van justitie.

De Aartsbisschop klaagde Van de Nesse aan wegens samenspanning tegen het soeverein gezag. De Geheime Raad sprak hem vrij. De rechtsgedachte kon zich onder het zwakke Spaanse bewind nog

DE OVERGAVE VAN BRUSSEL foto Standaard Boekhandel

doen gelden. Maar in 1700, met de opvolging van Philips van Anjou, Lodewijk XIV's kleinzoon, sloeg het uur van de Aartsbisschop. In Frankrijk was de theologische twist juist op de overgang der eeuw weer opgelaaid, eerst naar aanleiding van het boek van Quesnel, die nog steeds te Brussel woonde.[1] In Rome zelf greep een verandering plaats, nog onder Innocentius XII, maar vooral onder Clemens XI, die hem in 1700 opvolgde. Wij zullen zien hoe deze ook met de Jansenistische, men zou misschien beter zeggen de nationale, of zelfstandige, geest van de Noord-Nederlandse kerk de strijd aanbond. Maar wat in de Zuidelijke Nederlanden na de troonwisseling vooral meetelde, dat was de gezindheid van Lodewijk XIV. En deze verafschuwde de Jansenisten dieper naarmate hij ouder werd, en in 't laatste gedeelte van zijn regering, als hij zijn laatste geweldige oorlog tegen Europa voeren moet, spant hij zich, in nauwe samenwerking met Rome nu, tot het uiterste in om hun eigengerechtigde geest uit te roeien. Hetzelfde moet in de Nederlanden beproefd. In 1703 laat de Aartsbisschop, op uitdrukkelijk bevel van de Koning, Quesnel in hechtenis nemen en in de aartsbisschoppelijke gevangenis opsluiten. Terwijl de Staten van Brabant nog protesteren tegen zulk een verkrachting van de rechtszekerheid, ontsnapt de gevangene, maar nu beveelt de Koning aan zijn landvoogd eigenhandig om twee andere geestelijken ‘om goede redenen die mij bekend zijn’ uit het land te bannen. Eén dier twee was de Waal Ruth d'Ans, de ander pastoor Van de Nesse. Uitwijzingen door middel van een ‘lettre de cachet’, of met andere woorden bij administratieve maatregel, waren de gewoonste zaak van de wereld voor het Franse absolutisme, maar streden geheel met Nederlandse begrippen - ofschoon naar wij weten in het Noorden stadsregeringen zich soms aanmatigden om burgers zonder verdere omslag uit hun stad te verbannen. - In Brabant maakte in ieder geval de behandeling van pastoor Van de Nesse een zo slechte indruk - te Brussel genoot deze groot persoonlijk

1) Hiervóor, blz. 147.

aanzien -, dat Bedmar er bij de Koning op aandrong hem te laten terugkeren; zonder gevolg overigens en zelfs werden op bevel van Madrid (maar dat wilde toch eigenlijk zeggen van Versailles) nog een paar doctoren uit Leuven verwijderd.

Toen het Franse leger 23 Mei 1706 bij Ramillies verslagen was, viel dus nauwelijks te verwachten dat de steden en Staten van Brabant en Vlaanderen veel ijver aan den dag zouden leggen om het bewind van Philips V overeind te houden. Reeds 26 Mei verschenen in het Nederlands-Engelse legerkamp afgevaardigden van de Staten van Brabant; de Fransen trokken overal terug; stad na stad opende haar poorten voor de overwinnaars, de ambtenarenregering te Brussel was radeloos, Bergeyck en anderen die hun fortuin onverbrekelijk aan dat van de Fransen verbonden achtten, pakten zich weg; en nu ontvingen Marlborough en de Staatse Gedeputeerden te Velde de Brabantse delegatie met de grootste voorkomendheid en verzekerden haar dat zij slechts streden om hun bondgenoot, Karel van Habsburg, aan zijn rechtmatig erfdeel te helpen en dat die, Brabant's wettige vorst, het land volgens de oude privilegiën en zonder nieuwigheden regeren zou. Hoe verleidelijk klonk dat na het Franse bewind! Dat leek al niet meer dan een kwade droom. 5 Juni erkenden de Staten van Brabant Karel als hun soeverein. Marlborough en de Staatse Gedeputeerden waren toen, westwaarts voortgerukt, al te Gent, en hier namen 6 Juni de Staten van Vlaanderen hetzelfde besluit. De Keurvorst van Beieren, in de Rijksban geslagen na het verlies van zijn erfland, had nu ook van zijn landvoogdij enkel de Waalse gewesten nog over.

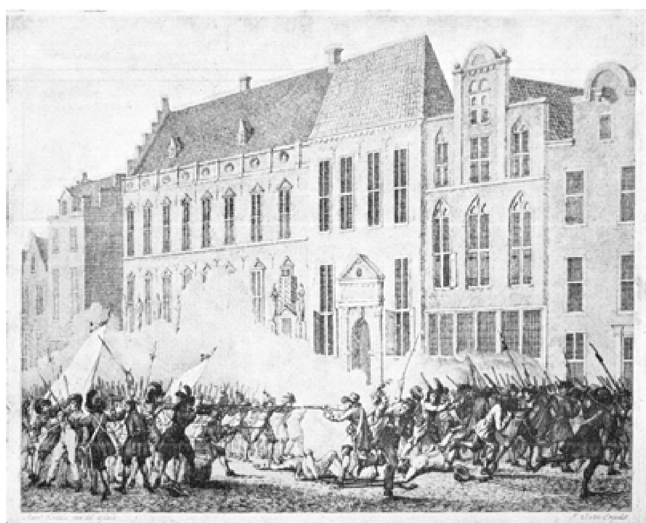
b. Het stadhouderloos bewind in de oorlog

Voor het eerst in haar bestaan nam de Republiek deel aan een grote landoorlog zonder een Prins van Oranje. Dadelijk na Willem III's afsterven legde de ‘republikeinse’ partij in al zijn vijf provincies de hand op de macht en nam zich voor die te behouden. De Stadhouder van Friesland was minderjarig; hij kon niet eens in het bezit van Willem III's persoonlijke erfenis treden, aangezien de Keurvorst van Brandenburg (die juist Koning van Pruisen werd) hem die op grond van zijn eigen rechten als afstammeling van Frederik Hendrik betwistte. Toch was in hem op den duur een pretendent voor het stadhouderschap in Holland te verwachten, zoals een mensenleeftijd tevoren tijdens het Raadpensionarisschap van De Witt Willem III zelf geweest was.

Intussen kwamen overal regenten die deze gedurende zijn bewindvoering achterafgezet of uitgesloten had, weer in hun bedieningen. In Holland ging dat zonder veel schokken. In de provincies waar des Stadhouders hand het zwaarst gewogen had, was de terugslag heviger. In Zeeland kwamen niet alleen te Goes de ballingen van 1692 terug, maar de Staten maakten meteen een eind aan de heerschappij van Odijck; het Eerste-Edele-schap zelf werd vernietigd en Odijck uit de vertegenwoordiging der provincie in de Staten-Generaal gestoten; tegen zijn werktuigen brak hier en ginds de volkswoede los. De regering van Middelburg werd door de gilden vernieuwd. In 1704 deden de afgezetten een gewelddadige poging om de macht weer in handen te krijgen. Drie uur lang zetelden zij op het stadhuis. Toen werden zij er door de nieuwe mannen, die door alle burgervendels op één na gesteund werden, weer afgedrongen. Dit ging alles zonder bloedvergieten, wat de bedreigde maar ontsnapte regering niet belette als volgt (staaltje van de gevoelvolle en gezwollen stijl die nu in zwang komt) aan de Staten van Zeeland te schrijven:

De extraordinaire trouwe en ijver van onze goede burgerij tot maintien van de wettige regering betoond, is, naast God almachtig, de enige oorzaak, dat onze goede stad niet is gedompeld en omgekeerd in het burgerbloed. Onze haren rijzen te berge, ene siddering bekruipt onze zenuwen, en onze ogen barsten uit in tranen, wanneer wij overdenken het voornemen van de geweldenaars ter ener, en ter anderer zijde den zegen van God-almachtig en de trouwe ijver van onze goede burgerij .... in het helpen dempen van eene vervaarlijke conspiracie betoond.

Ook in Gelderland en Overijsel kwamen de oude democratische tradities, die daar evenals in Brabant nog zoveel sterker leefden dan in Holland, maar die onder het systeem van de regeringsreglementen onderdrukt waren, weer boven. De colleges der gemeensluiden, die daar vanouds de magistraten kozen, maar die Willem III had laten

DE STRIJD TUSSEN DE OUDE EN NIEUWE PLOOI TE NIJMEGEN, 1704 Prent van R. Vinkeles. Atlas van Stolk

uitsterven, werden weer aangevuld en in de stadsregeringen zijn gunstelingen door nieuwe mannen vervangen. In verschillende steden ging dat met grote ongeregeldheden gepaard. De strijd tussen 'de oude en de nieuwe plooi' (zoals men zeide) hield Gelderland een paar jaar lang in rep en roer. De Staten van het gewest waren verdeeld, elke partij trachtte de troepen te gebruiken en de inmenging van de Staten-Generaal of van de Staten van Holland in te roepen of te weren. Evenals door de twisten in Overijsel tijdens De Witt of in Friesland na 1672 raakten de contributies van Gelderland hopeloos achterop; de verschillende delen van dat toch al zo los samenhangende gewest (een Republiek der Verenigde Gewesten in miniatuur) waren inwendig beroerd en stonden tegenover elkaar; in 1704 en 5 leek het haast tot burgeroorlog te komen; Hollandse bemiddeling werkte weinig uit. Te Nijmegen werd, na een mislukte poging van de oude plooi om zich weer in het bezit van de macht te stellen, de oudburgemeester Roukens zelfs onthoofd. Op den duur kwamen de verhoudingen onder de nieuwe machthebbers tot rust.

In weerwil van het herstel der gemeensluiden betekende dat toch volstrekt geen overwinning van de democratie. Hier, in Zeeland, en elders was het een andere kliek, die haar beurt wilde hebben en die zich, eenmaal aan het bewind, met alle macht en volgens de rechte oligarchische methoden daarin handhaafde. De democratische gedachte was nog niet in staat zich te doen gelden omdat zij - wij zagen datzelfde ver-

schijnsel in de gebeurtenissen te Brussel - enkel met precedenten schermen kon en zich niet anders zocht uit te drukken dan in historische vormen, waaruit nu eenmaal sedert de middeleeuwen alle leven geweken was.

Zo zette dan een nieuw tijdvak van regentenvrijheid in, veel geslotener, veel zekerder van zichzelf dan het vorige; want er was nu geen alternatief. Wel dienden de onlusten in Gelderland en Zeeland,

.... daar 't zo wild en verward staat,
Dat het den bondgenoot met reden aan het hart gaat, -

de aanprekers van een stadhouder tot een tekst. Maar wie? dat bleef een moeilijke vraag. Al werkten sommigen ijverig voor de Koning van Pruisen (óók een Prins van Oranje nu!), anderen voor de Deense Prins-Gemaal van Engeland - een buitenlander binnen te halen, dat ging toch werkelijk niet aan. Wat de Stadhouder van Friesland betreft, hij was nog minderjarig; later zou hij zich in de oorlog veel eer verwerven, maar juist toen hij misschien gevaarlijk had kunnen worden, kwam hij door een ongeluk om het leven, en weer werd de Oranje-traditie door een posthuum geboren zoontje als met een heel dun stippellijntje voortgezet. Die Friese vorsten spraken trouwens tot de volksverbeelding in Holland lang zo krachtig niet als de jonge Willem III indertijd gedaan had. Bovendien vormden de misbruiken van het afgelopen regiem geruime tijd een dankbaar onderwerp om indruk ook op de gemeente mee te maken. De Middelburgse regering liet na de verijdelde staatsgreep van haar voorgangers niet na, op haar eigen vraag:

> Wat soorte van mensen tot het uitvoeren van deze execrabele conspiratie gebruikt waren? (*te antwoorden*:) zodanige die, in de *royale* regering (*de dubbelzinnigheid is opzettelijk*) het vette der aarde ‘per fas et nefas’ overvloedig hebbende gegeten, zich onmooglijk met de magere en spaarzame menage van de jegenwoordige regering konden voeden.

De onderliggende partij, 't is waar, bleef het antwoord niet schuldig. Toen de bedrijvers van de aanslag door een banvonnis getroffen werden - maar een amnestie volgde nog in 't zelfde jaar -, gaf iemand zijn hart aldus lucht:

De bitse heerszucht zit nu, buiten alle nood,
Weer op haar kussen, want - de Britse King is dood.
Wraakzuchtigen! die niet als wijze en dappre Zeeuwen,
Maar als verhongerde en aangetergde leeuwen
Of doffe tijgers, op uw eigen burgerij
De klauw en tanden wet, wat woede en razernij
Perst u de onschuldigen van have en erf te scheiden!....

De partijen stonden nog altijd tegenover elkaar, uit iedere nieuwe omkeer wrok of machtswellust zamelend. Maar voorlopig was de triomf der republikeinen toch volkomen, en waarlijk gebruikten zij hem in weerwil van alle klankvolle betuigingen zo onbaatzuchtig niet. Wij zullen dat later zien en hoe zij in de praktijken die zij zo luide afkeurden, zelf vervielen en in het bizonder zich tegen alle benijders en belagers door vaste contracten van correspondentie tezamenbonden. Toch ontbloeide de ideologie van de Loevesteinse tijd, onder Willem III door velen in stilte gepleegd, nu in de volle dag. Het werd een heel historisch systeem, waarin Oldenbarnevelt en

De Witt de heiligen waren en de Oranjes tyrannen, van wie men enkel euveldaden wist. Al in 1706

herinnerde de Utrechtse hoogleraar Pieter Burman, zoon van Voetius' tegenstander[1], in 'n welkomstgroet tot een ambtgenoot in de wijsbegeerte, aan de inkomst van Willem III in 1674 als het begin van een regiem van militair geweld, dat geen recht kende:

Ons eigen vorst ons meer nog dan de vijand kwelde.

PIETER BURMAN (PETRUS BURMANNUS; 1668-1741). HOOGLERAAR TE UTRECHT, SEDERT 1715 TE LEIDEN.

Burman verloochende die vertaling; zo openbaar kon men de verguizing van de roemrijke nagedachtenis nog niet velen, maar met man en macht werd er gewerkt om de anti-orangistische voorstelling historisch te funderen - in datzelfde jaar verscheen bijvoorbeeld de eerste uitgave van het werk van de Woerdense regent Costerus, Burman's schoonvader, waarin Willem III's Engelse onderhandelingen van 1672 verdacht gemaakt werden -, generaties zouden zich nog in die kwesties verdiepen, in de snoodheden van Maurits, Frederik Hendrik's vazallendiensten aan Karel I, Willem I's eerzucht en onbesuisdheid; en meer en meer werd dit de heersende denkrichting.

De Voetianen weeklaagden, en inderdaad leed de traditie van Dordt mèt die van Oranje. Maar de Voetianen hadden niet zo heel veel in te brengen. Nooit hadden, in Holland en Utrecht althans, de Staten de kerk vollediger in hun macht gehad, - regelrecht gevolg van de resoluties van 1694, waarbij Willem III hen nog geholpen had.[2] Wij zullen later zien hoe zij die macht soms aan de predikanten deden gevoelen. Elders konden predikanten de Staten nog wel tot vervolging van onrechtzinnigen drijven, - in Zeeland bijvoorbeeld hadden de Hattemisten[3] het nog zwaar te verduren. Maar over 't geheel konden, bij alle krakeel erover, godsdienstgeschillen de staat niet meer schokken zoals een paar generaties vroeger.

1) Zie hiervóor, blz. 76.
2) Vgl. hiervóor, blz. 182.
3) Vgl. hiervóor, blz. 152,

Merkwaardig, ten slotte, dat de oorlog door het nieuwe regiem met zulk een eensgezindheid gevoerd werd. Om dat te begrijpen moet men zich in de eerste plaats herinneren dat economische overwegingen, die met de zuiver politieke van Willem III zo vaak gebotst hadden, deze thans de krachtigste steun verleenden. Dat Lodewijk XIV onder de naam van zijn kleinzoon de hand op de Zuidelijke Nederlanden gelegd had, bedreigde niet alleen de Noord-Nederlandse staat, het was een ernstige schadepost voor de Noord-Nederlandse handel. En erger nog misschien werd deze getroffen door de pogingen van de Franse Koning om zich van het hulpeloze Spanje zelf en van de

Spaanse koloniën in Amerika economisch meester te maken. Wij hebben gezien[1] wat een betekenis de 'asientos' voor de machtige Amsterdamse koopmansstand hadden. Niet iedereen mocht het de beste methode vinden om (waartoe de Engelsen dreven) in Karel van Habsburg een van de Zeemogendheden afhankelijk Koning op de Spaanse troon te zetten. Dat geen vrede

ANTONIE HEINSIUS, 1641-1720, RAADPENSIONARIS VAN HOLLAND SEDERT 1689.

aannemelijk was, die Lodewijk's macht over Spanje onaangetast liet, daarover was Amsterdam het van harte met Heinsius eens.

Zelfs de troebelen in Gelderland en in Zeeland verhinderden geen krachtig beleid. De aaneengesloten stevigheid van de oligarchie in de voornaamste provincies was ertegen opgewassen, en daarbij kwam nog het persoonlijk aanzien van Heinsius en het kringetje Generaliteitsambtenaren in Den Haag, met wie hij vertrouwelijk samenwerkte, Slingelandt, de Secretaris van de Raad van State, François Fagel, de Griffier van de Staten-Generaal. Zonder zo van harte in het stadhouderloos bewind te geloven als indertijd De Witt, waren die mannen bereid zonder bijgedachte het regiem der Hollandse Staten en der nieuwe republikeinen in de andere gewesten te aanvaarden, mits daardoor continuïteit in de buitenlandse politiek verzekerd werd. Tussen hen en de leidende persoonlijkheden die de veranderde omstandigheden uit de Statenvergaderingen zelf te voorschijn riepen, Willem Buys en Bruno van der Dussen, de pensionarissen van Amsterdam en Gouda, Sicco van Goslinga, uit Friesland, de graaf van Rechteren uit Overijsel, ontwikkelde zich de beste verstandhouding.

Het legerbevel, dat was voor de stadhouderloze Republiek toch aanstonds weer een grote moeilijkheid. Niet dat het leger in zulk een staat van verwaarlozing verkeerde als spoedig onder het eerste stadhouderloze bewind, toen de regenten nog meenden dat met de vrede van Munster het tijdperk van oorlogvoering te land was afgesloten. In de geweldige krachtmeting met Lodewijk XIV was het door Willem III weer als in de dagen van Maurits en Frederik Hendrik tot een deugdelijk werktuig gemaakt en iedereen was er zich van bewust dat het zwaarder dan ooit op de proef gesteld zou worden. Bij een conventie tussen de Republiek en Engeland in 1702 gesloten werd afgesproken, dat de Republiek voor het veldleger in de Zuidelijke

1) Zie *hiervóor*, blz. 190.

Nederlanden 60.000 man beschikbaar stellen zou, behalve nog 42.000 man voor de daar te onderhouden garnizoenen; terwijl Engeland's verplichting maar 40.000 was voor het veldleger alleen. Om die sterkte te bereiken moesten allebei de Zeemogendheden troepen in dienst nemen en zij sloten daartoe, soms gezamenlijk, meest elk voor zich, een reeks subsidieverdragen met Duitse vorsten. Van de 40.000 man van Engeland waren nog niet de

helft 'onderdanen', en toen het Engelse contingent allengs tot 70.000 man opgevoerd was, telden de Britten nóg maar even 20.000 daarvan. Ook het Nederlandse contingent van het veldleger werd een paar keer uitgebreid (tot minstens 70.000 man) en vermoedelijk was het deel der Nederlanders (die dan nog voornamelijk uit de armere oostelijke provincies kwamen) daarbij weinig

HENDRIK GRAAF VAN NASSAU OUWERKERK (1641-1708)

groter. Pruisen, Holstein, Hessen, Saksen, allen versjacherden hun onderdanen bij hele regimenten tegelijk om op het slagveld een politiek te gaan dienen, waarbij wel in het algemeen een Duits Rijksbelang betrokken mocht heten, maar waarvan zij de leiding toch, uit de aard der subsidieverhouding zelve, aan de betaalsheren moesten overlaten.

Van 1672 af was dat stelsel gegroeid. Het schouwspel van die vorsten, die de Hollandse kooplieden (zoals zij tegelijk onder elkaar graag schimpten) om der wille van dat bloedgeld naar de ogen zagen, is niet verheffend. Wat de Nederlandse kant van de zaak betreft, nooit zou de Republiek haar grootse rol in de worsteling tegen Lodewijk XIV hebben kunnen vervullen - dezelfde opmerking moest al gemaakt bij de geschiedenis der Oost-Indische Compagnie[1] -, had zij met haar kapitaalkracht niet op deze wijze over vreemd mensenmateriaal kunnen beschikken. Die politieke rol werd er niet minder de hare om, gedragen door haar tradities, door de geestkracht van haar bevolking, het beleid van haar staatslieden. Toch zat er in de wanverhouding tussen de politieke en de militaire inspanning iets ongezonds. Een afspiegeling daarvan is het verschijnsel, dat de oorlogen van dit tijdvak zo weinig tot de Nederlandse volksverbeelding gesproken hebben, dat zich geen Nederlandse krijgslegenden, ternauwernood een Nederlandse militaire traditie daaruit gevormd heeft. De internationale cultuur en levenshouding van de Nederlandse adel, de officierenstand, had daar zeker ook veel mee te maken. Willem III en zijn naaste omgeving waren, dank zij zijn eigenaardige opvoeding, minder diep verfranst geweest dan Frederik Hendrik of Willem II. Niettemin ligt daar het merendeel van wat wij aan militaire correspondentie uit dit tijdvak bezitten in het Frans.

In elk geval waren er sedert 1672 wel tal van Nederlandse hoofdofficieren gevormd, die voor de belangrijkste kommando's geschikt konden schijnen. Van Reede van

1) Zie *hiervóor*, blz. 125.

Ginkel - Athlone, zoals ook de Nederlanders hem met zijn overzee gewonnen titel noemden - had in Ierland grote naam verworven; hij redde bij het begin van deze oorlog Nijmegen van een plotselinge aanslag der Fransen, die rampspoedige gevolgen had kunnen hebben. Wassenaer van Obdam, Slangenburg (een katholiek Overijsels edelman), Nassau-Ouwerkerk (een broer van Odijck), waren allen bekwame oversten. En toch, om de plaats van opperbevelhebber te vervullen, die door het wegvallen van de Kapitein-

Generaal was opengekomen, daartoe meende men ook nu weer zijn toevlucht tot het buitenland te moeten nemen. Men wilde een man die door geboorte of positie boven allen uitstak. De Stadhouder van Friesland was te jong; bovendien wilden de meeste gewesten hem niet op een post, waar de Oranjenaam nieuwe luister zou kunnen winnen. Met moeite verkregen zijn aanhangers in 1704 de rang van generaal voor hem; tegelijk werd toen Nassau-Ouwerkerk met de rang van veldmaarschalk boven alle Nederlandse officieren verheven. Maar tot opperbevelhebber had men al in 1702, met de rang van Luitenant-Kapitein-Generaal, Marlborough aangesteld. Door die keus dacht men zowel Engeland dieper in de oorlog te halen als de eenheid in de leiding der geallieerde strijdmacht te verzekeren, maar tegelijk stelden de Staten, als vroeger in de dagen van Frederik Hendrik en bij Willem III's eerste veldtocht in 1672, Gedeputeerden te Velde naast de vreemdeling, zonder wier toestemming hij met 's lands leger niets uitvoeren mocht.

Een hoogst onvolmaakte regeling! Zonder het te weten hadden de Staten een stoutmoedig en oorspronkelijk strateeg aan het hoofd gesteld. De Nederlandse oversten, opgegroeid in de vestingen- en positie-oorlog, zwerend bij de regels van het spel, waren geneigd hun nieuwe Kapitein-Generaal als een dilettant zonder ervaring, diplomaat en hoveling meer dan krijgsman, te beschouwen; inderdaad was het een man die genoeg verbeelding bezat om de kans tot een beslissende veldslag te onderscheiden en die ernaar haakte haar waar te nemen. Dra voelde hij zich door de voorzichtigheid van de conservatieve Nederlandse heren ondraaglijk bekneld. Men moet in de strijd tussen zijn voortvarendheid en hun terughouden zeker niet vergeten, dat een mislukt waagstuk hun vaderland aan veel onmiddellijker gevaren blootgesteld zou hebben dan het zijne. Maar de zege van Blenheim in 1704, na die gedurfde tocht ver van zijn basis, waarvoor de Staten geen van hun troepen beschikbaar hadden willen stellen, gaf Marlborough verbazend gezag. Het bleek in 1705, toen hij zich over de tegenwerking, in de Nederlanden van de Gedeputeerden en meer nog van Slangenburg ondervonden, openlijk beklaagde - de Fransen waren naar zijn oordeel aan een vernietigde nederlaag ontsnapt - en de openbare mening niet slechts in Engeland (daar stond men altijd klaar om op de bondgenoot te schimpen), maar in de Republiek zelf hem driftig bijviel. Slangenburg moest de dienst verlaten. De Gedeputeerden kregen nieuwe instructies. Daarop volgde toen in 1706 het offensief dat tot Ramilies leidde.

Nassau-Ouwerkerk verwierf zich als aanvoerder van de linkervleugel bij die gelegenheid veel lof en de Nederlandse troepen niet minder. In Engeland verstomde voor één keer de kritiek. Maar de roem van de overwinning was toch voor Marlborough.

c. De Republiek overvleugeld door Engeland

Diplomatieke misrekeningen en teleurstelling **(1706-'13)**

Dit was maar een teken van veel dat sedert de vorige oorlog in de verhouding tussen de twee Zeemogendheden veranderd was. Toen nog vreemd in de vastelandse politiek waarin zijn nieuwe koning het meesleepte, nam Engeland er nu met eigen inzicht en

eigen overtuiging deel aan. Er was geen sprake meer van, dat het voor zijn Europese diplomatie Nederlandse agenten zou behoeven. Vooral na zijn opzienbarende overwinning bij Blenheim overschaduwde de figuur van Marlborough te Wenen, te Berlijn, en in heel Duitsland die van welk Nederlander ook, en tussen zijn zomerveldtochten door ging hij 's winters herhaaldelijk op diplomatieke reizen. Zeker hielden de Engelsen over hun Europese plannen nauw overleg met de Staten, Marlborough in het bizonder met Heinsius, maar het initiatief ging nu veelal van hen uit. Dat ziet men vooral in de betrekkingen met het zuidelijk gebied van de wijdvertakte oorlog.

Het was een Engels denkbeeld, waartoe de Staten zich half tegen beter weten in lieten overhalen, om de oogmerken van het Groot Verbond in 's Keizers geest uit te breiden en voor diens jongere zoon Karel niet enkel meer de Italiaanse bezittingen en de Nederlanden, maar Spanje zelf met de Amerikaanse koloniën te willen veroveren. Een verbond met Portugal in 1703 was daartoe de eerste stap en weldra werd Karel III (zoals hij zich nu noemde) door een Engels-Nederlands leger in Catalonië binnengeleid. Maar de aandacht der Staten bleef geheel in beslag genomen door de Zuidelijke Nederlanden. De geweldige krachtsinspanning die daar van hen geëist werd, maakte dat onvermijdelijk. Nog was de Amsterdamse geldmarkt de kurk, waarop heel de coalitie tegen Frankrijk dreef; niet alleen de Keizer en andere Duitse bondgenoten kwamen er leningen sluiten, zelfs de Engelse regering soms. Toch kon de Nederlandse staat de kosten van de legermacht van meer dan 100,000 (ten slotte van bijna 120.000) man, die hij op het Zuid-Nederlands gevechtsterrein onderhouden moest, ternauwernood opbrengen. Na enige tijd liet hij bij gemeenschappelijke subsidieverdragen Engeland voor twee derden in plaats van de helft opkomen. En alle andere belangen moesten bij de oorlog op de Zuidgrens achterstaan. Voor de gemeenschappelijke vlootondernemingen waren de Staten nog steeds tot 2/5 tegen Engeland tot 3/5 verplicht[1)], maar zij bleven meer en meer in gebreke om zelfs dat aandeel vol te maken; de Staatse vloot was nooit zo jammerlijk vervallen als nu: onder een stadhouderloos bewind, waarin Amsterdam de toon kon aangeven! - maar de last van het leger woog al zwaar genoeg. Alleen de Zeeuwse kaapvaart bloeide als altijd, maar dat was een bedrijf dat de staat geen geld kostte, al berokkende het hem bij tijden vrijwat last door de ongezeggelijkheid der kapers, die onzijdigen niet spaarden. Ook de oorlog in Spanje, die jaren achtereen sleepte, grote successen afgewisseld door grote tegenslagen, lieten de Staten na aanvankelijke deelneming geheel aan Engeland over. Het gevolg was dat de Engelsen zich in het gemeenschappelijk veroverde Gibraltar en Minorca als heer en meester gedroegen, de Middellandse Zee alleen beheersten, en tegelijk Karel III als hun bizondere beschermeling beschouwden, die over de handelsbelangen van Spanje en Amerika (voor het geval hij Philips V werkelijk verdrong) in hun bizonder voordeel beschikken moest.

De gebeurtenissen van 1706 bonden de Republiek nog vaster aan de Zuidelijke Nederlanden. In 1702 en 1703 al hadden de Staten-Generaal de veroverde steden van Opper-Gelder (Venlo, Roermond, Gelder) de eed van trouw aan henzelve als soeverein laten afleggen: Gelderland beschouwde die streek nog altijd als van zijn gebied afgescheurd en zoals wij weten[2)], bevatte het vredesverdrag van Munster een halve erkenning van de aanspraken der Staten. Met Limburg, dat in 1703 veroverd was, lag het geval anders, maar daar hadden de Staten de soevereiniteitsoverdracht aan Karel III pas toegelaten, nadat hun bij conventie het recht van garnizoenleggen in het stadje Limburg afgestaan was. Evenzo beriepen zij zich in 1706 op het Groot Verbond om het bestuur over Vlaanderen en Brabant in eigen handen te houden, weliswaar uit naam van Karel III, totdat men overeengekomen zou zijn, *hoe* het land hun, volgens dat verbond, tot ‘barrière’ dienen zou; en hun ambities strekten nu heel wat verder dan het simpele recht van garnizoenen naast die van de soeverein te onderhouden in een reeks vestingen langs de Franse grens, zoals zij dat in

1) Vgl. *hiervóor*, blz. 179.
2) Vgl. deel I, blz. 455.

verstandhouding met de Spaanse regering na de vrede van Rijswijk uitgeoefend hadden.

Men is gewoon het Statenbewind te verwijten dat het geen oog had voor het belang van territoriale uitbreiding. De ijver waarmee de Staten in deze jaren de inlijving van Opper-Gelder en een van inlijving weinig verschillende bezetting van de rest der Zuidelijke Nederlanden nastreefden, kan echter moeilijk overtroffen worden. Hun politiek slaagde niet; hun methoden waren ook niet steeds oordeelkundig; maar dat

neemt niet weg dat heel hun deelneming aan de oorlog beheerst werd door een brandende belangstelling in die streek waarvan men, ja, in 1648 de scheiding had erkend, maar zonder dat dit ooit een stabiele toestand teweeggebracht had.

Dadelijk na de verdrijving der Fransen in 1706 uit Vlaanderen en Brabant bleek, hoe naijverig de Staten op hun positie daar waren. De Oostenrijkers, voor wie de barrière-ambities van hun bondgenoot het bezit van de Zuidelijke Nederlanden haast waardeloos maakten, zochten voor de onderhandelingen die daarover op het eind van de oorlog te verwachten waren, vast steun en boden Marlborough de landvoogdij aan; een vorstelijke positie: men bedenke maar wat een prijs de Keurvorst van Beieren erop gesteld had. In Den Haag wekte het denkbeeld zo'n uitbarsting van schrik en ergernis, dat Marlborough zich genoopt voelde te weigeren; maar hij was van toen af de Nederlandse oogmerken in de Zuidelijke Nederlanden niet meer zo welgezind en feitelijk had de Oostenrijkse manoeuvre dus doel getroffen.

Op Engeland kwam het aan. Zelfs na Marlborough voor het hoofd gestoten te hebben (er waren er die om die reden liever in zijn aanstelling berust hadden) moest het streven van de Nederlandse diplomatie zijn om van Engeland een toezegging te bekomen, dat het de Republiek helpen zou om bij de eindregeling een barrière-verdrag overeenkomstig haar verlangen van de nieuwe Oostenrijkse soeverein der Nederlanden los te krijgen. Daarover werd dus onderhandeld.

De Nederlandse stelling, dat Engeland's veiligheid gemoeid was bij die van de Republiek, welke alleen gewaarborgd kon worden door haar een overwegend aandeel in de verdediging van de Zuidelijke Nederlanden te geven, - die stelling werd nu in Engeland algemeen aanvaard. Maar in de geesten der Noord-Nederlandse staatslieden had het barrièrestelsel een uitbreiding genomen, waardoor het veel meer dan militaire oogmerken alleen omvatte. Niet alleen wilden zij nu geen genoegen meer nemen met bezetting naast de troepen van de landsheer zoals na Rijswijk - het gevaar daarvan was in 1701 gebleken -, zij wilden ook de hand leggen op steden die niet zozeer van strategisch als van economisch belang waren. Reeds gedurende de oorlog gebruikten de Staten hun bezetting van al de voornaamste plaatsen aan de Zuid-Nederlandse rivieren om hun handel te bevoordelen, - ten koste van hun Engelse bondgenoten, zoals dezen klaagden. Oostende, waar de Engelse invoer het Hollandse toezicht ontgaan kon, werd dan ook aanstond tussen de twee Zeemogendheden een strijdpunt. Niet in de laatste plaats op de eis der Staten dat die stad in hun ‘barrière’ opgenomen worden zou, sprongen in 1706 de onderhandelingen tussen hen en Engeland af.

In weerwil van de gebruikelijke frazes over hun gezamenlijke strijd voor het Protestantisme en de vrijheid van Europa, was de verhouding tussen de Republiek en Engeland niet veel hartelijker dan die tussen de Republiek en Oostenrijk. Terwijl de Hollanders met een zekere beklemming de geweldige ontwikkeling van de Engelse handel aanzagen, leefden in het Engelse volk de argwaan en afgunst nog na uit de dagen toen er in de Nederlandse economie vermogen tot expansie zat. Dat zette scherpte bij aan de oude strijd over de toelaatbaarheid van handel op de vijand, die ook ditmaal weer opvlamde. In 1703 hadden de Staten toegegeven aan Engelse aandrang en hun onderdanen verboden handel met Frankrijk te voeren. Het volgend jaar al lieten zij na dat verbod te herhalen, omdat de ervaring, zo zei zelfs een zo ijverig voorstander van de oorlog en van het Engelse verbond als Heinsius, geleerd had dat slechts de onzijdigen (Hamburgers, Zweden) ervan profiteerden, zonder dat Frankrijk eronder leed. Als daarna de Hollandse schepen weer op de Franse havens

voeren, als de Nederlandse bijdragen in gemeenschappelijke ondernemingen verminderd werden of de Staten zelfs in aangegane verplichtingen te kort schoten, begon men in Engeland schamper te spreken alsof de oorlog voor de uitgerekende Hollanders een buitenkansje was, alsof de Engelsen alleen zich voor de gemene zaak opofferingen getroostten.

Hoe was het mogelijk dat de Nederlandse staatslieden er toch in slaagden de Engelsen naar hun barrière-verlangens te doen luisteren? Want was dat in 1706 nog niet gelukt, in 1709 kwam een Engels-Nederlands verdrag tot stand, waarbij de Staten de volledigste toezeggingen verkregen. Het was de algemene oorlogssituatie die hen in staat stelde dat af te persen.

Lodewijk XIV wist zich in 1706 al verslagen en had vredesaanbiedingen gedaan. In de Republiek waren er velen, in het bizonder Buys, die meenden dat op de grondslag daarvan (schadeloosstellingen en waarborgen in de geest van wat de bondgenoten zelf bij het Groot Verbond hadden afgesproken) iets te bereiken viel. De Engelsen echter, evenals de Keizerlijken, hielden vast aan het sedert aangenomen, uitgebreider doel: het ganse Spaanse rijk aan Anjou te ontrukken. In 1707 sleepte de oorlog. In 1708 leed Frankrijk nieuwe zware nederlagen: een aanvankelijk succes, de verrassing van Gent en Brugge, dat heel de positie der bondgenoten in de Zuidelijke Nederlanden bedreigde, werd waardeloos gemaakt door de slag bij Oudenaarde, waarna midden in de winter nog de bondgenoten Rijsel na een beroemd beleg innamen. De ellende en uitputting van zijn volk waren zodanig dat de oude Koning voor de bitterste vernedering niet langer terugwijken kon: hij zond niemand minder dan zijn minister Torcy naar Den Haag om op de grondslag der verst-strekkende eisen van zijn vijanden te onderhandelen. Engeland, Oostenrijk en de Republiek (Marlborough en Lord Townshend, een jong man, vertrouwde van de nu de regering beheersende Whigpartij, Prins Eugenius van Savooien en Sinzendorf, en Heinsius) legden Torcy een vredesplan in 40 artikelen voor (de zogenaamde Haagse Preliminairen, in werkelijkheid een ultimatum), dat te Versailles werd aangenomen met uitzondering van het beruchte artikel 37 (en. het daarmee samenhangende artikel 4).

Wat Lodewijk zelfs in zijn wanhopige nood onaannemelijk voorkwam, was niet de eis dat hij Karel III als Koning van Spanje erkennen zou. Daartoe, en dat wil dus zeggen tot een volledige verloochening van zijn kleinzoon, was hij bereid. Ook berustte hij in het verlies van een aanzienlijk gedeelte der veroveringen die in zijn eigen ogen de glorie van zijn regering uitmaakten; behalve Straatsburg, dat aan het Duitse Rijk zou terugkomen, Veurne, Ieperen, Rijsel, Valenciennes, Condé, Maubeuge, en andere plaatsen

(zijn bezit sedert de vredes van Aken en Nijmegen), die (onder Karel III's soevereiniteit natuurlijk) de Staten tot hun barrière moesten dienen. Maar artikel 37 bepaalde dat Frankrijk eerst die plaatsen moest overleveren en dat dan de vrede pas zijn beslag zou krijgen als het binnen korte termijn tevens voor de overdracht van Spanje aan Karel III gezorgd had. Niet alleen stuitte de gedachte dat hij

SICCO VAN GOSLINGA, GRIETMAN VAN FRANEKERADEEL; GEDEPUTEERDE VOOR FRIESLAND TER STATEN-GENERAAL, GEDEPUTEERDE TE VELDE.

zelf zijn kleinzoon dwingen zou, Lodewijk tegen de borst, maar hij verklaarde dat men het onmogelijke van hem eiste. Philips V's positie in Spanje was immers onaantastbaar geworden en met de opofferingen van de Preliminairen zou hij zijn volk dus niet eens vrede bezorgen. Aan de Statenleden, die er bij Heinsius op kwamen aandringen dat hij de boog niet te strak spannen zou, had deze verzekerd, dat de financiële en oeconomische uitputting van Frankrijk zo groot was, dat Lodewijk alles tekenen zou wat men hemvoorlegde. Die hoop werd bedrogen en de onderhandelingen afgebroken.

En nu bleek in de nieuwe veldtocht het weerstandsvermogen van Frankrijk onverwacht groot. Gent en Brugge moest het weliswaar in de zomer van 1709 weer ontruimen, maar pas in September kwam het tot een slag, bij Malplaquet, en ofschoon de Fransen het veld moesten ruimen, leden de bondgenoten daar zware verliezen. Vooral de Nederlandse troepen leden geweldig (niet meer onder leiding van Nassau-Ouwerkerk, die overleden was, maar aangevoerd door de jonge Prins van Oranje, die zich dapper kweet, evenals de kloeke Gedeputeerde Goslinga, een man van strategisch inzicht zowel als ondernemingsgeest). Een kreet van smart ging op in de Republiek over het sneuvelen van zoveel Friese, Gelderse en andere regentenzonen.

Maar Frankrijk's nood was er niet minder om. Die winter werden de onderhandelingen opnieuw aangeknoopt en in het voorjaar in 1710 kwamen twee Franse gezanten te Geertruidenberg met twee Staatsen spreken op deze grondslag: de Preliminairen van het vorige jaar bleven aangenomen, alleen voor artikel 37 zou men een ‘expedient’ zoeken. Telkens brachten de boden uit Versailles nieuwe concessies van de Koning, wiens grootheid zo jammerlijk dreigde onder te gaan. Alles afhankelijk maken van de feitelijke overdracht van Spanje, dat hield hij ook

nu vol, kon hij niet, maar hij bood pandsteden boven wat hij bij de Preliminairen afstond, hij bood ten slotte zelfs geldelijke hulp voor de krijgstocht die de bondgenoten nog tegen zijn kleinzoon zouden moeten voeren. Het werd alles onvoldoende geacht en voor onoprechtheid en ontwijking uitgekreten, tot in Juli de onderhandelingen nogmaals afgebroken werden. De oorlog (al een negenjarige oorlog nu) moest weer voortgezet.

Dat de Republiek meedeed aan een zo roekeloze politiek, waardoor de nederlaag

van Lodewijk's expansiepolitiek, die men voor het grijpen had, weer aan de onzekere kansen van oorlogvoering en coalitie-diplomatie werd prijsgegeven, dat is wezenlijk een verbazingwekkend schouwspel. Oorlogsmoeheid bestond bijna van het begin af. Buys gaf lang niet alleen de opinie van Amsterdam weer, als hij de dwaasheid van alles op de verovering van Spanje te laten aankomen betoogde.

SPOTPRENT OP DE VREDESONDERHANDELINGEN TE GEERTRUIDENBERG

Al geloofde Heinsius in de politiek die hij in verstandhouding met Engeland en Oostenrijk voerde, onder de regenten was twijfel wijd verbreid. Maar zelfs de twijfelmoedigsten deden mee. Buys in eigen persoon was een van de twee onderhandelaars te Geertruidenberg; onderhandelaars is 'n te mooi woord: hij en zijn collega Van der Dussen, die evenzeer tot de vredespartij behoorde, waren de boodschapdragers van de Engelsen en Oostenrijkers, die met Heinsius de richting aangaven. Hoe is het mogelijk dat zij zich een zo ondankbare taak lieten welgevallen?

De verklaring ligt eerst in datzelfde barrièreverdrag dat de Staten, gelijk gezegd, in 1709 met Engeland hadden weten te sluiten. Men zal nu begrijpen hoe de ijver der Whig-regering voor de verovering van Spanje de Nederlandse staatslieden in de gelegenheid gesteld had om pressie op haar te oefenen. Het was waarlijk niet uit eigen aandrang, dat zij de Hollanders een barrière beloofde, die niet slechts als afweer tegen de Fransen dienst kon doen, maar die de Zuidelijke Nederlanden, zoals wij later zien zullen, economisch zowel als financieel aan hen moest onderwerpen. Even pijnlijk viel de Engelse regering een belofte om de Republiek aan de volle soevereiniteit over Opper-Gelder te helpen, want daar had nu de Pruisische koning ook ambities, en waarom hem te onstemmen? Maar het ergst was toch nog dat zij beloven moest de Republiek te laten delen in alle handelsvoordelen die zij voor het eigen land van de nieuwe bezitter der Spaanse monarchie mocht bedingen. Karel III

was te Barcelona feitelijk een pop in Engelse handen en de Engelse bevelhebber Stanhope had hem al heimelijk een verdrag afgeperst, dat de

Engelse handel een geweldige voorsprong in Amerika gegeven zou hebben. De Fransen speelden dat verdrag aan de Staten in handen en in de grootste verontwaardiging hadden dezen toen die bepaling geëist. Townshend, die de onderhandelingen voerde, van welke Marlborough zich ver hield, waarschuwde, dat de Staten aan de Franse aanbiedingen gehoor zouden geven als men hun op dat alles hun zin niet gaf. Eens verkregen

Mr WILLEM BUYS (1661-1749)

bond het ‘Townshend-verdrag’ (dat had de onderhandelaar heel juist voorzien) de Republiek als met gouden ketenen aan Engeland. In de kritieke conferenties van Geertruidenberg durfden Buys en Van der Dussen hun eigen beter inzicht niet volgen, omdat zij tot elke prijs met Engeland wilden blijven samengaan: want met Engeland's hulp moesten zij aan het eind van de oorlog de ambities van het Townshendverdrag verwezenlijken.

Zeker zouden de Fransen, als zij daarmede de Staten van de coalitie hadden kunnen aftrekken, de Zuidelijke Nederlanden graag nòg vollediger aan hen overgeleverd hebben. Aan zo'n schikking durfden echter zelfs de Amsterdammers niet meer denken, niet alleen uit vrees voor de publieke opinie, waarin principiële en zelfs religieuze anti-Fransheid zich even machtig deed gelden als vroeger anti-Spaansheid, maar omdat de Staten, zo zij zich op die manier al van het naastgelegen land hadden kunnen verzekeren, dan in de wijdere overzeese wereld hulpeloos tegenover het vertoornde Engeland staan zouden. De handel op Zuid-Amerika en in de Middellandse Zee was alleen met de goede gunst van de Zeemogendheid die werkelijk nog over een vloot beschikte, en aan wier leiband Karel III liep, te behouden. Hoezeer de Nederlandse positie in de koloniale wereld verzwakt was, zou op het eind van de oorlog blijken, toen de Franse kaperadmiraal Cassart de ene West-Indische bezitting na de andere ongestraft kon leegplunderen.

In schijn was de trotse, de machtige Republiek der Verenigde Nederlanden, wier staatslieden sedert een mensenleeftijd Europa voorgingen in de strijd tegen Lodewijk XIV, nooit sterker en roemruchtiger geweest dan toen haar vertegenwoordigers te Geertruidenberg diens afgezanten het hooghartig neen der coalitie meedeelden. In werkelijkheid speelde zij de rol van de zwakke: de leiding behoorde aan Engeland, dat de zeeën beheerste, terwijl de Republiek in de landoorlog opging, en haar waarborg

dat zij bij het uiteindelijk verdrag haar rekening vinden zou, bestond uit een stuk papier. Het noodlot wilde dat die zwakheid bijna aanstonds onthuld zou worden.

Nog waren de onderhandelingen te Geertruidenberg niet afgelopen, toen in Engeland een regeringsverandering begon. De Whigs, die door dik en dun de verovering van Spanje als oorlogsdoel hadden volgehouden en er de bijstand der Staten met het Townshend-verdrag voor hadden gekocht, moesten de plaats ruimen voor de Tories, de partij die voor een continentale politiek nooit gevoeld had en die in het bizonder de Engelse

neiging vertegenwoordigde om zichzelf als het slachtoffer van de zelfzucht en inhaligheid der bondgenoten te beschouwen. De oorlogspolitiek der Whigs werd door de gebeurtenissen zelf veroordeeld, toen eind 1710 Philips V zijn belagers in Spanje ernstig versloeg en begin 1711 Karel III door de dood van zijn broer heer van de Oostenrijkse erflanden en Keizer werd, onder de naam Karel VI. Ging het aan, hem nu ook Spanje nog te bezorgen? Maar de nieuwe ministers (Harley later Lord Oxford, St. John later Lord Bolingbroke) wilden niet enkel vrede, zij wilden vrede ten koste van hun bondgenoten. In diep geheim traden zij in overleg met Frankrijk: zij verklaarden zich bereid Philips V in Spanje te laten. Dat de Fransen op die opening ingingen, laat zch denken. Zij verzekerden Engeland, steeds in het geheim, van de bizondere voordelen die het verlangde - Gibraltar en Minorca, een bevoorrechte handelspositie in de Zuid-Amerikaanse koloniën, aanwinsten in Noord-Amerika, slechting van de vestingwerken van Duinkerken - en dadelijk stelden nu ('t was na een slappe veldtocht onder de in ongenade gevallen Marlborough najaar geworden) de Engelsen aan hun bondgenoten voor om op de grondslag van nieuwe preliminairen een algemeen vredescongres te openen. Die nieuwe preliminairen verschilden van de Haagse van 1709 niet slechts doordat de verdrijving van Philips V uit Spanje er niet in geëist werd; ook al de andere bepalingen omtrent de belangen van de Republiek en van Oostenrijk waren geheel in 't vage gehouden.

Groot was de woede in Den Haag en Wenen, maar men was machteloos. De Staten begonnen met naar Engeland's wens in het vredescongres, dat te Utrecht bijeenkomen zou, toe te stemmen, hopende door meegaandheid de gunst der nieuwe machthebbers te winnen. Maar met bereidwilligheid om het oude oorlogsdoel, Spanje, op te geven, waren dezen niet voldaan. Zij konden de bizondere voordelen, die zij van Frankrijk bedongen hadden, alleen innen, als de Staten afzagen van de hun bij het Townshendverdrag gedane beloften. Daartegen begon dus in Engeland een felle perscampagne, weldra gevolgd door diplomatieke actie. Nu was goede raad duur. Een afzonderlijke overeenkomst met Frankrijk, die men om dat verdrag te bekomen versmaad had, was niet mogelijk meer: de Fransen hadden veel meer aan hun afzonderlijke overeenkomst met Engeland. Engeland's voorwaarden gedwee aannemen, daartegen verzetten zich belang en zelfgevoel. Maar de Tories deinsden voor een breuk niet terug. Het verdrag van 1709 werd als schadelijk voor Engeland vernietigd en de bewerkers ervan vervolgd, terwijl tegelijk meesterlijke pamfletschrijvers als Swift en Arbuthnot stemming maakten tegen de bondgenoten die, zo heette het nu, de oorlog zochten te verlengen om Engeland uit te zuigen.

Verbazend was de uitbarsting van woede en ongeduld tegen de Hollanders. In volle scherpte vertoonde zich een trek van de Engelse politiek tegenover de Nederlanden, die evenzeer op 't verleden terugging als de tegenovergestelde van bondgenootschappelijk samengaan waarmee Temple en Willem III bij Elisabeth of zelfs bij Eduard III aansloten. Men herinnert zich, hoe beslist Karel I de herenigingsplannen van 1632/33 als nadelig voor zijn rijk beschouwd had en hoe ook Karel II in een verdeling van de Zuidelijke Nederlanden tussen de Republiek en Frankrijk (De Witt's plan) evenzeer op de uitbreiding van de eerste als op die van het tweede tegen had. Zo schreef nu dan St. John (en Swift gaf daarvan in zijn venijnig pamflet *The Conduct of the Allies* een trouwe echo):

Door dit schandelijk verdrag hebben wij de Hollanders uitbreiding van gebied gegeven, het enige wat zij nodig hadden om ons in de handel te overtreffen. (*Men ziet dat voor de Tory de barrière zoals het Townshend-verdrag die aan de Staten voorgespiegeld had, op inlijving neerkomt*.)

Zo durfde de Engelse regering het zelfs aan om, toen de Republiek en Oostenrijk na een hele winter onderhandelens zich nog niet gewonnen gaven, de nieuwe opperbevelhebber Ormond, Marlborough's opvolger, instructie te zenden zich heimelijk met de Franse opperbevelhebber te verstaan om zich buiten elk treffen te houden. Met een geweldige inspanning ('t zou weldra een overspanning blijken) van hun financiële kracht namen de Staten, toen in Juni 1712 de Engelse desertie klaar bleek, de Duitse troepen in Engeland's soldij op hun rekening over: samen met Oostenrijk zouden zij de krijgskans beproeven. Geen twee maanden later liep hun eigen leger bij Denain een ernstige klap op. Dat was het eind van die wanhoopspolitiek.

> Diegenen (*onder de regenten*) die voor een voortzetten van de oorlog waren, zijn nu in de grootste onsteltenis. Zij vrezen handtastelijkheden tegen hun persoon, verwarring en ruïne in hun vaderland. Die voor vrede waren, en totnogtoe niet tegen de stroom opkonden, juichen nu, laken de hevigheid van de andere partij en zeggen dat, als men naar hen geluisterd had, de zaken niet tot dit uiterste gekomen waren.

Zo schildert, met onverholen leedvermaak, de Engelse gezant, Lord Strafford, de stemming in Den Haag. Dat 'n felle verbittering tegen de valse bondgenoot heerste, deerde hem weinig. Zijn ruiten werden ingegooid, van de kansels werden de Tories als vermomde pausgezinden aangeklaagd, de dichters beweerden dat Engeland's ‘blanke krijtgebergt uit ed'le spijt aan 't blozen sloeg’, of riepen wraak over de ‘ondankbre, wie 't bedrog ten ogen uit straalt’. Maar daarom was Engeland niet minder meester van de toestand. De nederlaag was een ernstige schok voor 't aanzien van de Staten-regering bij de eigen bevolking. Keppel, graaf van Albemarle, de bij Denain gecompromitteerde bevelhebber, was een gunsteling van Willem III in diens laatste levensjaren geweest, maar velen riepen, dat onder een Stadhouder zoiets nooit gebeurd zou zijn. Het ergste was intussen, dat het denkbeeld om nog weer meer geld te moeten opnemen nu zelfs de oude volhouder Heinsius, die enkel maar aan het oorlogsdoel en nooit aan de zich opstapelende schuld gedacht had, verschrikte. Wat ‘zoveel bloed en zweet en geld’ verkregen had, werd nu dus ‘door het verlies van één vervloekte nacht’ ‘weggeworpen’. Harde woorden werden de oude Heinsius, wiens misrekeningen het land zo duur te staan kwamen, niet gespaard, maar er zat voor de Staten niet anders op dan ‘zich te onderwerpen’ (dat was het woord dat Bolingbroke en Strafford gebruikten) aan wat hun machtige bondgenoot goed vond hun toe te staan en van Frankrijk voor hen te bedingen.

Zij moesten er dus in berusten, dat het Townshend-verdrag geschrapt werd, en in Januari 1713 blij toe zijn, dat Engeland hun in plaats van het verloochende een nieuw verdrag toestond. Daarbij was van enig aandeel in het handelsverdrag dat Engeland zich voor Zuid-Amerika verzekerd had (het *asiento*), of enig aequivalent daarvoor of voor Engeland's verwervingen in de Middellandse Zee geen sprake; ook verviel de toezegging van steun om Opper-Gelder te verkrijgen, want Engeland verkoos de opkomende protestantse mogendheid Pruisen, dat zijn troepen daar al genesteld had, niet voor het hoofd te stoten ten behoeve van de Republiek, een handelsconcurrent, en die zich ongezeggelijk betoond had. Wat de barrière betreft, het beginsel van de inrichting der Zuidelijke Nederlanden om tot de veiligheid der Republiek te dienen

werd uit de schipbreuk gered. Een aantal plaatsen vielen van het ontwerp van 1709 af, die Engeland in de nieuwe constellatie niet van Frankrijk afdwingen kon (de voornaamste Rijsel en Valenciennes); ook moesten economisch-financiële bepalingen eruit, waarvan de Tory-propaganda de Engelsen voor hun eigen belangen scha had leren verwachten.

Maar ook bij het nieuwe verdrag beloofde Engeland steun voor het verkrijgen van een minder veel-omvattende maar altijd nog voor Oostenrijk en de Zuid-Nederlanders zelf hoogst aanstotelijke barrière-regeling.

De vrede van Utrecht

PROCLAMATIE VAN DE VREDE VAN HET UTRECHTS STADHUIS, 1713.

Heel het jaar 1712 door had intussen te Utrecht het vredescongres vergaderd, maar de realiteit lag elders, namelijk in de afzonderlijke besprekingen rechtstreeks tussen de Engelse en de Franse regering, en het resultaat daarvan werd ten slotte, in April 1713, te Utrecht slechts geregistreerd. Die vrede legde de grondslag voor de koloniale en maritieme grootheid van Engeland, dat de Middellandse Zee bleef beheersen door Gibraltar en Minorca, dat de Zuid-Amerikaanse handel in handen kreeg door het *asiento*, dat zijn positie in Noord-Amerika ten koste van die van Frankrijk versterkte. Oostenrijk legde zich nog zo dadelijk niet bij het onvermijdelijke neer: het sloot pas in 1714 vrede, na afzonderlijke onderhandelingen te Rastatt; Straatsburg, dat de Fransen in 1709 en '10 bereid geweest waren af te staan, bleef in hun handen. Ook de Franse Noord-grens werd zo ver niet teruggeschoven als in 1709 en '10 mogelijk was geweest; toch moest Lodewijk Ieperen en Veurne, die hij sedert 1678 bezeten had, thans afstaan. Wat de Republiek betreft, zij moest Pruisen in het grootste deel van Opper-Gelder laten; alleen Venlo kreeg zij. En verder was het enige positieve voordeel dat zij uit de oorlog won, de barrière in de Zuidelijke Nederlanden. Het liep trouwens nog jaren aan, vóor die goed en wel verkregen was: beloften van Engeland waren heel mooi, maar de eigenlijke regeling moest met de nieuwe Oostenrijkse meester van de Zuidelijke Nederlanden getroffen worden; de Staten stonden daarbij sterk door hun bezetting van het land, weliswaar met de Engelsen samen; in ieder geval weigerden zij te ontruimen, zo lang Oostenrijk geen regeling beklonken had.

Om de inrichting en betekenis van de barrière, zoals die in November 1715 eindelijk vastgesteld werd, te begrijpen, moeten wij eerst nagaan, hoe de positie der Staten in de Zuidelijke Nederlanden zich sedert de verdrijving van de Fransen in 1706 ontwikkeld had. Dan zullen wij ook pas de balans kunnen opmaken, en ons afvragen, hoe de Nederlanden nu, na de grote oorlogen van het tijdvak van Lodewijk XIV, in de wereld stonden.

d. De Republiek in de Zuidelijke Nederlanden (1706-15/8)

Dadelijk na de slag bij Ramillies hadden de Staten-Generaal aan hun Gedeputeerden te Velde opdracht gegeven om het voorlopig bestuur over de van de Fransen bevrijd gewesten Brabant en Vlaanderen

JEAN PHILIPPE, GRAAF DE MERODE, MARKIES VAN WESTERLOO (1674-1722) Collectie Prins de Merode

in te richten. Na overleg met de Statenvergaderingen der twee gewesten besloten dezen een Raad van State in te stellen, benevens een Raad van Financiën en twee Rekenkamers; dat wil zeggen dat de toestand van vóor de Franse hervormingen niet geheel hersteld werd. De Hollanders meenden, steunende op het Groot Verbond, dat immers de Zuidelijke Nederlanden verklaarde hun bolwerk te zijn, al die regelingen eigenmachtig te kunnen treffen, maar ofschoon het initiatief aan hen bleef, de Engelsen lieten zich niet uitschakelen en de nieuwe bestuurslichamen werden ten slotte door de beide mogendheden benoemd. Het was van het begin af een vreemde toestand dat deze Raad van State, waarin als vanouds naast 's lands groten (de Aartsbisschop van Mechelen, de hertog van Arenberg en Aerschot) een aantal hoge ambtenaren zitting kregen, uit naam van Karel III handelen moest, maar volgens instructies van de bezettende mogendheden. De graaf van Merode-Westerloo was de enige van de aangezochte heren geweest, die alvorens te antwoorden de nieuwe soeverein-in-naam geraadpleegd had; en op diens verlangen had hij vervolgens geweigerd zitting te nemen. Het regelmatig toezicht van de bezettende mogendheden werd uitgeoefend door de zogenaamde Conferentie, samengesteld uit Marlborough en een ander Engelsman, door wie de veldheer zich gewoonlijk vervangen liet, en twee Nederlandse heren; van dezen bleef Johan van den Bergh, oud-burgemeester van Leiden, van het begin tot het eind aan, en daar de andere leden wisselden, kreeg hij daardoor alleen al, ofschoon geen bizondere persoonlijkheid, een overwegende invloed.

Al trad zij niet als regering voor het publiek, in werkelijkheid berustte bij die Conferentie het hoogste gezag. De Raad van State was gehouden zich naar haar ‘requisities’ te gedragen. Haast tien jaar lang werden dus Vlaanderen en Brabant (waar weldra Henegouwen nog bij veroverd werd) naar de aanwijzingen der Zeemogendheden bestuurd; en in hoofdzaak wilde dat zeggen van de Staten-Generaal,

wier troepen vóor die van Koningin Anna tot het bezetten der Zuid-Nederlandse steden gebruikt werden,

een recht waaraan zij naijverig vasthielden en dat hun vanzelf een overwicht verschafte. Van dat tienjarig bewind nu schreef de Oostenrijkse minister von Königsegg in zijn rapport voor de Keizer na de overdracht van het land in 1716:

JOHAN VAN DEN BERGH, Burgemeester van Leiden, Gedeputeerde van Brussel. vanwege de Staten-Generaal Portret uit 1746 (toen van den Bergh 82 jaar oud was), in particulier bezit Cliché Dr. Veenendaal

Niet zonder reden hebben de ministers der Zeemogendheden na de overgave van de gewesten het tegendeel betracht (*van het voorafgegane Franse bewind, toen de graaf van Bergeyck, steunend op de Franse troepen, een despotisch gezag uitoefende*). Men heeft de genegenheid der bevolking willen winnen en haar daarom met veel zachtheid behandeld. Maar aangezien dit vreemd en voorlopig bestuur niet verder keek dan de dag van morgen, bekommerde het er zich weinig om hoeveel kwaad zijn meegaandheid voor de toekomst berokkenen kon. Om de provincies te doen verlenen wat de nood vereiste, zag het er dus niet tegen op van zijn kant voorwaarden toe te staan, die soms hoogst schadelijk voor het soeverein gezag waren.

Dit is gezien met het oog van een dienaar van het absoluut gezag, maar het hoofdpunt heeft meer algemene geldigheid: het kenmerk van het bewind der Conferentie was inderdaad het volslagen negatief karakter ervan. Terwijl de Franse periode die door Ramillies afgesneden was, door een gedachte bezield werd, zodat zij in Bergeyck dan ook een overtuigd dienaar had kunnen vinden, was aan de bezetting van de Zeemogendheden alle gedachte vreemd. Zeker was het voor de ontwikkeling van Vlaanderen en Brabant belangrijk, dat de absolutistische tendentie opeens zo radicaal onderbroken werd. Door hun eigenmachtig in onderhandeling treden na Ramillies alleen al wiesen het aanzien en de betekenis van de Statenvergaderingen. Hoezeer die ontzien moesten worden, blijkt uit het lot van het reglement dat de bezetters nog in 1706 voor het heffen der belastingen in Vlaanderen invoerden. Dat reglement, door een ambtenaar die bij de nieuwe machthebbers de rol van Bergeyck bij de Fransen hoopte te spelen, De Meulemeester, ontworpen, zou, evenals dat onder de Fransen gebruikelijk was geweest, de bij de belastingheffing betrokken plaatselijke overheden aan het toezicht van centrale ambtenaren onderworpen hebben. Daartegen, en tegen dat instellen van ‘gedelegeerde rechters’, verhief zich een storm van verontwaardiging onder de geïnteresseerden, dat wil zeggen de overheden van steden en kasselrijen zelf, en hun vertegenwoordigers de Staten.

> Toen Zijne Hoogheid (*de hertog van Marlborough*) en Hunne Excellentiën (*de gedeputeerden van de Staten-Generaal*), aan het hoofd van hun zegevierend leger, bij monde en schriftelijk plechtig aan de gedeputeerden van de Staten en van de magistraten van Vlaanderen verklaarden, dat zij gekomen waren om het land in zijn oude rechten, vrijheden en privilegiën te herstellen en er het despotisme uit te bannen, werden zij met open armen ontvangen. Diezelfde Staten en magistraten hopen op de vervulling van die belofte en dat uit dien hoofde het gezegde reglement zal worden ingetrokken.

En de bondgenoten waren zo goed niet, of zij lieten De Meulemeester's plan vallen. Op zijn best konden zij hemzelf in de volgende jaren tegen de wraak der fel gekrenkte Staten en het met hen eensgezinde Hof van de provincie beschermen.

Ook in het geestelijk leven telde het mee, dat de ban op het Jansenisme met het verdwijnen van de Fransen weer opgeheven werd. De Oostenrijker ijsde van de vorderingen, die het onder het onverschillig toezicht van de ketters gemaakt had; trouwens, een enkel maal, als in het geval van de door Lodewijk XIV uitgewezen Ruth d'Ans, die de Staten, gebruik makend van de voortvluchtigheid van de bisschop van Doornik krachtens het regaal-recht tot hoofd van het kapittel aldaar ingedrongen hadden, ging hun machtsaanmatiging ver genoeg.

Maar dat het niet lukte op die manier, enkel door de gewesten zoveel mogelijk te laten betijen, hun ‘genegenheid’ te winnen, is toch geen wonder. Ten slotte greep de Conferentie nog diep genoeg in het maatschappelijk leven in. De magistraatsbestelling in de steden hield zij bijvoorbeeld zorgvuldig in eigen handen. Cadogan, het Engelse lid, klaagde eens, dat hij geen schepen kon aanstellen; dat kwam doordat hij tegen Van den Bergh's invloed niet op kon. De Hollanders trachtten zich zodoende in de Vlaamse en Brabantse stadsregeringen een clientèle te vormen. En dan waakte de Conferentie gedurig over de belangen der krijgsvoering. De ene ‘requisitie’ volgde

op de andere over financiële bijdragen, over troepenlichtingen en inkwartieringen. Hoe onverdraaglijk moest die inmenging voorkomen, vooral aan de Raad van State, die niets dan het werktuig van die indringers zijn mocht. Van den Bergh, en de Gedeputeerden te Velde die het land met de legers doorreisden, stonden de inheemsen nader dan de Engelse lords, ongetwijfeld, maar daarom schikte men zich onder hen misschien nog minder

gaarne. Hoe zouden de graven en baronnen van de Zuid-Nederlandse administratie gaarne bevelen ontvangen hebben van een Leids burgemeester! Een edelman als Goslinga ging met die heren zeker gemakkelijker om - en sprak vermoedelijk veelal Frans met hen -. Maar ook dan bleef het onoverkomelijk verschil, dat geringschatting aan de ene, ergernis aan de andere zijde teweegbracht: men stond nog steeds in de verhouding van soevereinen, of althans dragers der soevereiniteit, tot onderdanen[1].

Hoe duidelijk blijkt dat in de verwikkelingen na de herneming van Gent en Brugge in het begin van 1709. Hadden bij de verrassing door de Fransen een half jaar tevoren leden van de Gentse magistraat hun plicht verzuimd of zelfs verraad gepleegd? Toen de Franse soldaten, geleid door de uitgeweken groot-baljuw der stad, Della Faille, door middel van een krijgslist eenmaal binnen geraakt waren, had de magistraat zeker weinig weerstand geboden en weldra voor de tweede maal de eed van trouw aan Philips V afgelegd. Maar die Vlaamse stadsregenten hadden door lange en herhaalde ervaring een grote soepelheid in het bukken onder nieuwe meesters gekregen. Van 1701 tot 1706 hadden die van Gent alle doortrekkende grote heren van de Spaans-Franse partij plichtmatig onthaald, en het tussen Ramillies en de verrassing van Juli 1708 die van de Keizerlijk-Staats-Engelse coalitie met niet minder animo gedaan; nooit vergetende, wanneer zij besloten een eregeschenk te geven, zichzelf volgens oud gebruik ook met een kleinigheid te bedenken. Nog in Juli 1708 bereidden zij aan de hertog van Boergondië, kleinzoon van de grote Lodewijk en broer van hun teruggevonden schoon nooit aanschouwde Koning Philips, een schitterende ontvangst, waar de Staten van Vlaanderen zelf hun opwachting kwamen maken; maar evenzo onthaalden zij na de capitulatie van 2 Januari 1709 de 3de reeds Marlborough met een feestmaal op het stadhuis. Er is trouwens geen twijfel aan, dat zij de Fransen vóor het einde van de zes maanden hartelijk moe waren, en toen de Engels-Nederlandse troepen door de val van Rijsel vrij kwamen en aanstalten maakten tot een beleg van Gent, ontdekte de Franse goeverneur aanstonds dat hij op de ingezetenen niet rekenen moest; de gilden weigerden alle hulp, de magistraat onderhield reeds in 't geheim betrekkingen met de belegeraars.

Zaten er onder de stadsregenten, afgezien van een man als Della Faille, die even onvoorwaardelijk met de Fransen gemene zaak maakte als Bergeyck, toch heimelijke Fransgezinden? De herstelde heersers schenen het te denken. Door gedelegeerde rechters van de Raad van State (dat wil zeggen over het hoofd van de zelf verdachte Raad van Vlaanderen heen) lieten zij tegen een aantal Gentse overheidspersonen een vervolging instellen; de groot-baljuw ridder Rijm heer van Rammelaere, de schepenen baron van Pottelsberghe en heer van Pottelsberghe van Herlegem, de stadssecretaris Frederickx en anderen werden in hechtenis genomen. Hevig was de ontroering te Gent over zulk een schending van het privilege *de non evocando*: gedelegeerde rechters was in Zuid en Noord een schrikbeeld. Maar men hore de nederige toon waarop de Staten van Vlaanderen zich nu tot de Haagse Staten-Generaal wendden:

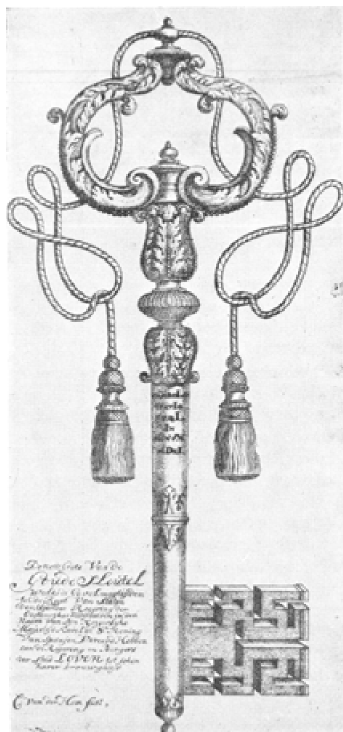
> Wij bidden U Hoog Mogende ootmoedelijk, dat zij zouden believen de goedheid te hebben van te accorderen de suppressie van de voorschreve Jointe ofte Kamer van Gedelegeerde Rechters.

1) Vgl. Deel I, blz. 319.

De nederigheid verminderde weliswaar, toen bleek dat de heersers onderling het niet eens waren; de Engelsen hielden de Gentenaars de hand boven het Hoofd en de Hollanders moesten zich ten slotte van de zaak afmaken met een amnestie. Een oplossing waartegen de Gentenaars, na de terugkerende gevangenen luidkeels toegejuicht te hebben, nog driftig protesteerden; want amnestie veronderstelt schuld. Driftiger nog dan tegen de Hollanders, met wie toch altijd voorzichtigheid geboden bleef, sput-

terden zij tegen de Bruggelingen, die zij ervan verdachten de amnestie te hebben uitgelokt en die zij wegens eerroof in rechte vervolgen wilden.

Königsegg verzekerde later, dat er maar al te veel Fransgezinden in de gewesten bestonden. Onder het Zeemogendheden-bewind, en zelfs weldra onder het Oostenrijkse, deed oppositiegeest zich licht als Fransgezindheid

voor, maar als de Fransen er waren, vonden zij weinig aanhankelijkheid om op te bouwen. De zaak is dat de Zuid-Nederlanders hun eigen belangen niet duidelijk in de oorlog betrokken konden zien en dat heel zijn verloop er weinig op berekend was hun publieke zin te versterken.

Konden zij vergeten dat zij in 1700 Philips V trouw gezworen hadden? De verandering van 1706 was door Brabant en Vlaanderen elk op zichzelf ondernomen, zonder dat zij zich om de Waalse gewesten bekommerd hadden. Daar bleven de Fransen voorlopig, met Maximiliaan Emanuel als landvoogd, tot hij in 1712 gedaan kreeg, dat hem ingevolge het verdrag van 1702 door Philips V de soevereiniteit werd afgestaan: hij had Beieren immers verloren[1]. Maar intussen waren de Fransen ook uit Henegouwen geworpen en hij werd dus alleen in Namen en in Luxemburg ingehuldigd. Ondertussen was ook Opper-Gelder afgescheurd en daar kibbelden de Staten en Pruisen over. In 1712 raakten toen de Zeemogendheden onderling nog uit elkaar en de Engelsen, die het eens waren met de Fransen, en die al lang allerlei ontevreden elementen in de magistraturen van steden en provincies tegen de Hollanders hadden uitgespeeld, verzekerden zich nu tegen hun bondgenoten-in-naam door met hun vrijgekomen troepen Gent, Brugge en Oostende te bezetten. Een hulpeloze speelbal in de strijd der mogendheden waren de Zuidelijke Nederlanden.

Toch weerden enkele steden aanslagen van de Fransen kloekmoedig af, zo Brussel in December 1708, Leuven in Augustus 1710. Bij allebei die gelegenheden kwam de burgerij vol ijver in 't geweer; de stad Leuven ontving van Karel III een eresleutel

1) Vgl. *hiervóor*, blz. 206.

en haar burgemeester Van de Ven, die zich bizonder onderscheiden had, werd in de adelstand verheven. ‘De Fransen, van oudsher onze gezworen vijanden’, zo uitte Van de Ven zich tot zijn Koning. En te Brussel verbroederden de Staten van Brabant zich zelfs met de twee Noord-Nederlandse leden der Conferentie, Van den Bergh en Renswoude; tot erkentenis van hun krachtige bijstand in de verdediging der stad schonken zij hun elk een gouden lampetkan met de wapens der provincie.

Maar van een positieve toenadering op grond van gemeenschappelijke oorlogvoering valt toch weinig te bespeuren. Daarvoor bleef de deelneming der bevolking te inciden-

teel. De anti-Franse gevoelens van het Zuiden, verweven met middeleeuwse herinneringen, gedeeltelijk locaal, voor de rest vastgehecht aan de naam van Habsburg, versmolten ook zo gemakkelijk niet met die van het Noorden, waar de zuiver staatkundige overweging van het Europees evenwicht gesteund werd door bekommernis voor het Protestantisme, waar schimpen op 'papen' en monniken tot de goede toon behoorde en men in 'de Brabanders' voornamelijk een domweg aan 'de bedriegerijen der Roomse kerke' verslaafd volkje zag, die dan bovendien nog een lelijk brabbeltaaltje spraken[1)].

En bij al dit negatieve bleef het niet. De protestantse trek in de staatkunde der Republiek werd aan de bevolking der Zuidelijke Nederlanden van tijd tot tijd op grievende wijze geopenbaard, wanneer heimelijke hervormingsgezinden, zoals er hier en daar nog wel waren, de steun van ijverige garnizoenscommandanten of veldpredikers vonden. En zo het proselytenmaken onder de bescherming van de Staatse troepen een sporadisch en incidenteel verschijnsel bleef - maar dat toch uitermate geschikt was om stemming tegen de Hollanders te verwekken -, er was éen bepaald doel waarvoor de Staten hun machtspositie in Vlaanderen en Brabant zeer zeker stelselmatig trachtten te gebruiken, en dat was hun eigen handelsvoordeel. Daartoe bestond in de eerste plaats gelegenheid in de bezette steden. Toevoer voor de Staatse troepen, en alles wat met de oorlog te maken had, mocht tolvrij binnen, en die rekbare bepaling werd door de Hollandse kooplui met oogluiking van de Hollandse machthebbers (tot verontwaardiging, naar wij weten, van de Engelsen) breed uitgelegd. Toen de bondgenoten over de Franse grens drongen en zo belangrijke koopsteden als Rijsel en Valenciennes in handen kregen, matigden de Staten zich aan op de grens tolkantoren in te richten, die van alle behalve hun eigen handelaars bizondere rechten hieven (ook dit gaf aanleiding tot bittere strijd met de Engelsen). Van algemener strekking was nog een maatregel die van de Conferentie uitging (hierin werkten Engeland en de Staten broederlijk samen), de wederinvoering namelijk van het kortstondige tarief van 21 December 1680; een ware soevereiniteitsdaad. Dat betrekkelijk lage tarief moest de Zuid-Nederlandse markt voor Engelse en Noord-Nederlandse invoer openstellen. Toch zag de Conferentie zich weldra verplicht extra-rechten erboven te laten heffen, om aan geld te komen voor de oorlog. Met taaie volharding vervolgden de Hollanders ondertussen hun opzet om al deze regelingen in een barrière-verdrag vastgesteld te krijgen.

Heel dit spel werd door de Vlamingen en Brabanders zonder moeite doorzien; de bizonderheden van de eerste barrière-afspraak der Staten-Generaal met Engeland werden gemeengoed, toen de Tory-regering in Februari 1712 het Townshend-verdrag aan de verontwaardiging van het Parlement prijs gaf; maar lang vóor die tijd waren de ambities van de Republiek al duidelijk genoeg. Dat zij felle verbittering in Vlaanderen en Brabant wekten, staat vast.

> Een goed tractaat van barrière en van handel (*schrijft Goslinga onder* 1706) zou moeilijk te verkrijgen zijn. Beide artikelen stonden vorst (*Karel III*) en bevolking gelijkelijk tegen; die laatste heeft ons uit godsdienstig beginsel en handelsnaijver immer gehaat.

1) Zie, Maatschappelijk en geestelijk leven in de Zuidelijke Nederlanden onder Karel VI,

En op het eind van de oorlog, toen het erom ging de tweede afspraak met Engeland aan de Oostenrijkers op te dringen, schreef een Engels agent uit Brussel dat 'de Hollanders als de grootste vijanden van dit land beschouwd worden'.

Dat Vlaamse intellectuëlen ook toen tot een ander inzicht bekwaam waren, bewijst een sonnet van De Swaen:

O Holland! vreedzaam land, waarin de vrijheid leeft,
Wat zocht ik die vergeefs bij uwe nageburen.
Waar Frans en Kastiliaan de rust en vrede scheuren,
Waar 't hoofd der borgerij voor vreemde heeren beeft.
O had ik, lieve land, in uw begrijp gebleven,
Hoe vrolijk wierd mijn stem tot zingen voortgedreven,
Of aan de Rottestroom of midden op de Maas!

De Duinkerker voelde de onvrijheid bizonder smartelijk. Bovendien had hij Holland blijkbaar door eigen aanschouwing leren kennen. Zo'n uiting blijft individueel en ongewoon. Over 't geheel kan men zeggen dat, als er zich in de latere jaren van de Spaanse Successie-oorlog enig saamhorigheidsgevoel in de Zuidelijke Nederlanden vertoont, enige actieve openbare mening, het is in weerzin en verzet tegen de overheersing door de Zeemogendheden en vooral door de Republiek. Hoe zwak zijn echter de pogingen van de verbrokkelde en in geen zelfstandige politiek geschoolde bevolking! De omstandigheden waren haar ook wel op alle manieren ongunstig. Haar natuurlijke beschermer was Karel van Oostenrijk, maar voor hem telden zo vóor als na zijn verheffing tot Keizer andere, Spaanse of Duitse, belangen veel zwaarder dan die van dat afgelegen land, waar hij toch wist de Republiek vat op te zullen moeten laten, dat hij dan ook onbeschroomd, als het zo te pas kwam, opofferde aan de Zeemogendheden, die er nu eenmaal dieper in geïnteresseerd waren dan hijzelf.

De oppositie van de Vlamingen en Brabanders uitte zich eerst vooral door middel van de Raad van State, die aldra in een gespannen verhouding tot de Conferentie geraakte. In 1709 en weer in 1711 kwam het tot botsingen, die na veel heenenweergepraat, wisseling van nota's, bezendingen, nog bijgelegd werden. De wens van Van den Bergh dat de Raad eens en vooral tot onderwerping aan zijn scheppers gedwongen worden zou, kon in 1711 alleen niet vervuld worden, omdat die toen onderling tezeer overhoop lagen. Dadelijk na het herstel van hun eenheid door het toegeven van de Republiek kon deze zich met medewerking van Engeland tegenover de ongezeggelijke Raad doen gelden.

Dat was toen dringend nodig, want het verzet dreigde een hele omvang aan te nemen. Op het eind van 1712, toen het duidelijk werd dat de vrede aanstaande was, benaderden de Staten van Brabant die van Vlaanderen en van Henegouwen om in Den Haag en Utrecht van de vergaderde mogendheden de onmiddellijke overdracht van hun gewesten aan de rechtmatige soeverein, de Keizer, te gaan vragen. Henegouwen deed slechts aarzelend mee, uit Vlaanderen alleen Gent. Maar wat die deputatie van abten, baronnen en graven (voor Gent gingen een markies en twee baronnen) in Holland ervoer, was slechts wat ruim tweehonderd jaren later de deputaties van zoveel ‘minderheden’ te Versailles ervaren zouden: dat over hun lot door de mogendheden naar eigen believen beschikt werd. De Republiek, hoezeer teleurgesteld en vernederd, had wat haar positie in de Zuidelijke Nederlanden betrof, haar nieuw verdrag met Engeland; de Oostenrijkers konden daar niet tussen komen. Heinsius voegde de Zuid-Nederlanders bij het afscheid nemen toe (want bij de voornaamste staatslieden ontvangen waren de heren wel):

Vergeet niet, mijne heren, dat gij veroverd geworden zijt. (*Een herinnering van het grootste practische belang, want er volgde uit*:) dat

> de privilegiën, wetten, constitutiën ende costumen van deze landen hem waren onbekend.

Niet ten onrechte schreef de Leuvense burgemeester Van de Ven (nu burggraaf) uit Utrecht:

> Hoe meer ik gewaar word des te zekerder komt het mij voor dat wij verkocht zijn; het gaat er nog maar om, ons te leveren.

Zo'n beroering veroorzaakten deze berichten, dat Van den Bergh te Brussel sterker dan ooit aandrong op maatregelen tegen de Raad van State, wiens ‘vuile intrigues’ hij achter dat alles zocht. Wel hield hij zich overtuigd dat, ook al had men de hoofdmannen der Brusselse naties (de gilde-groeperingen) bewerkt (onder meer door hun ‘vol op te geven in de herbergen’),

> deze bewegingen om het volk oproerig te maken vruchteloos geweest zijn, en kan UEd. Gestr. (*de brief is gericht aan Fagel, de Griffier der Staten-Generaal*) wel verzekerd zijn, dat ik alzo weinig behoeve bekommerd te wezen voor enige kwade tractementen van de burgerije als zulks voor mij te vrezen zoude zijn in enige stad van Holland.

Alleen als men van Den Haag uit ‘met continueel toegeven ofte met een soort van indifferentie’ de zaak wilde behandelen, zou het wel eens ‘tot publieke stoutigheden konnen uitbarsten’. Maar men gaf er Van den Bergh integendeel de volmacht tot het optreden dat hij verlangde. In Maart 1713 werd de Raad van State, die zich aldoor op de naam van Karel VI en op de privilegiën des lands bleef beroepen, afgezet en onder voorzitterschap van één der oude leden, de graaf van Clairmont, die zodoende carrière maakte, een nieuwe Raad gevormd. En nu bleek dat Van den Bergh de zwakheid der oppositie juist geschat had. Wel maakten de Staten van Brabant zich op om de weerbarstige Raadsheren te steunen: in hun notulen heet het:

> Mede is goedgevonden van ondertussen niet te erkennen den nieuwen aangestelden Rade van Staat.

Dappere woorden. Maar de Staten van Vlaanderen hielden zich weer afzijdig. Personen van aanzien lieten zich de benoeming in de nieuwe Raad welgevallen, een baron d'Hooghvorst, voorzitter van de Brabantse Rekenkamer; de vicaris-generaal van Mechelen; een heer van Bouchoute, lid van de Raad van Vlaanderen, reeds in 1706 door de Staten van dat gewest voor de post voorgedragen. Tevergeefs hadden de afgezette Raadsheren zich bereid getoond water in hun wijn te doen en geschreven aan de Staten-Generaal, aan de Engelse en aan de Oostenrijkse gezant in Den Haag in de hoop nog een minnelijke schikking te kunnen treffen. De Oostenrijkse gezant antwoordde ontwijkend. Zo won de Conferentie de slag en van dat ogenblik af was de Raad van State haar gedweeë dienaar. Wat Königsegg ook zeggen zou over de zachtheid van haar bewind, zij had hier een gezagsoefening gepleegd, waar Philips II trots op geweest zou zijn, en het is een treffend bewijs van het gebrek aan samenhang van de gewesten, dat zij hiertegen geen front konden maken.

Intussen had het Engels-Nederlandse verdrag van Januari 1713 de positie der Staten tegenover de Zuid-Nederlanders wel versterkt, maar het was er ver van dat dit vlot tot een definitieve regeling met Karel VI (die ondertussen steeds niet in possessie treden kon) geleid zou hebben. De Tory-regering verleende bij de onderhandelingen die met deze gevoerd werden, bitter weinig steun. De Staten juichten, toen na de dood van Koningin Anna in 1774 de Keurvorst van Hannover

krachtens de wet op de protestantse opvolging inderdaad als Koning erkend werd en meteen hun vrienden van vóor enige jaren, de Whigs, weer aan het bewind kwamen. Maar de Whigs hadden het Townshend-verdrag slechts in de omstandigheden van 1709 onvermijdelijk geacht; zij dachten er niet aan de voordelen, die hun tegenstanders door hun bondgenoten

te verraden voor Engeland verworven hadden, ongedaan te maken. Zo konden de Hollanders in het voorjaar van 1715 niet beletten, dat een sterke Oostenrijkse troepenmacht de provincies bezetten kwam; zelfs de nieuwe Raad van State luisterde niet meer naar Van den Bergh's verbod om hiertoe mee te werken. Alleen toen kort daarna een Jacobietische inval George I op zijn nieuwe troon bedreigde en de Staten ingevolge de verdragen prompt 6000 man hulptroepen overzonden, hielp de Engelse regering wat krachtiger in de nog steeds te Antwerpen slepende Nederlands-Oostenrijkse onderhandelingen. Zo kwam in November 1715 het definitieve barrière-verdrag tot stand en in 1716 werden dientengevolge de Zuidelijke Nederlanden eindelijk onder het bewind van hun nieuwe soeverein geplaatst, met de bij het verdrag vastgestelde beperkingen.

Bij de vredesverdragen was toen al beschikt, dat Maximiliaan Emanuel zijn Beiers keurvorstendom terug kreeg, zodat Namen en Luxemburg weer bij de nu Oostenrijkse Nederlanden kwamen. Frankrijk kreeg, zoals wij weten, Rijsel en Valenciennes, dat het in 1709 had willen opgeven, terug; het bleef echter beroofd van Ieperen en Veurne, die het sedert 1678 bezeten had en die nu mee onder Karel kwamen. Opper-Gelder, dat de Engelsen in 1709 aan de Staten beloofd hadden, was (ook dit is al aangestipt) reeds in 1713 gedeeltelijk (de stad Gelder met Wachtendonk) aan de Koning van Pruisen gelaten; in de onderhandelingen met Oostenrijk konden de Staten alleen Venlo voor zich bedingen, zodat zij Roermond aan Karel van Oostenrijk moesten inruimen.

De dus geconstitueerde Oostenrijkse Nederlanden werden nu tot die voormuur, barrière, ingericht, welke de Staten tot hun beveiliging tegen het wel teruggedrongen maar nog altijd dreigend machtige Frankrijk wensten. Daartoe bepaalde het verdrag dat er in het land doorlopend 30 tot 35,000 man troepen onderhouden zouden worden, 3/5 door de Keizer, 2/5 door de Staten. Uitsluitende bezetting werd aan de Staten toegestaan van de volgende vestingen: Namen, Doornik, Menen, Veurne, Warneton, Ieperen, het fort Knokke (bij Ieperen), terwijl zij Dendermonde samen met de soeverein mochten bezetten. Bij een inval van de Fransen in Brabant zou het de Staten vrijstaan de plaatsen aan de Demer (Boom, Mechelen, Aerschot, Diest) te bezetten, en een grensverbetering werd hun toegestaan ten koste van Vlaanderen ten einde ingeval van nood Staats Vlaanderen door onderwaterzettingen te kunnen beschermen. Ter bestrijding van de kosten der bezetting ingevolge de overeenkomst ondernam de Keizer aan de Staten jaarlijks 1,250.000 gulden uit de inkomsten van Brabant, Vlaanderen en de door Frankrijk afgestane streken te doen betalen. Bij een geheim artikel verkregen de Staten het recht om, ingeval de onderscheiden gewestelijke Staten hun aandeel niet prompt uitkeerden, tot maatregelen van executie tegen hen, hun ontvangers en domeinen, over te gaan. Het stelsel van inkomende en uitgaande rechten dat op dat ogenblik in de Zuidelijke Nederlanden bestond (en dat was dus het tarief van 21 December 1680, waarin nog vlak tevoren de Conferentie ten gunste van Engelse textielen en Hollandse jenever een verlaging aangebracht had) zou gehandhaafd blijven, totdat tussen Keizer, Engeland en Republiek een nieuw handelsverdrag gesloten was. De Zuid-Nederlanders hadden zonder grote verwachtingen de pogingen van de Oostenrijkers gadegeslagen om in de onderhandelingen omtrent de handel betere bepalingen te bekomen.

Het doet wel te denken (*zo leest men in de Chronycke van Vlaenderen onder Maart* 1715), dat den keizerlijken koophandel geen groot voordeel zal treffen uit dezen tarijf, terwijl *(dewijl)* men te doen heeft met zodanige naburen, wiens hofsbediende al koopluiden zijn, en zoveel meer baats zullen vinden in hun bedrijf, als zij zullen konnen kranken (*krenken, verzwakken*) den koophandel van de keizerlijke Spaanse Nederlanden, die nochtans uit haar natuur tot het drijven van koophandel geschikt zijnde, ook zonder denzelven niet lang konnen bestaan.

Toen de vier gevolmachtigden der Staten-Generaal zich plechtstatig naar het Antwerpse stadhuis begaven om het eindelijk voltooide verdrag te tekenen, werden zij (volgens het verontwaardigd verslag van een hunner) uit de tezaamgelopen menigte uitgejouwd met:

> ‘Kaas, kaasboeren!’ en diergelijke villainies meer....

Nu eindelijk waren Brabant en Vlaanderen beide in opschudding. En toch bleek zelfs toen nog hoe sterk het provinciaal particularisme in de Zuidelijke Nederlanden gebleven was. De twee gewesten stuurden afzonderlijke deputaties naar Wenen, waar beide klaagden over het aanstonds bekend geworden geheime artikel, dat een ongehoorde aanslag was op het dierbaarste van alle privileges, dat van vrijheid in het opbrengen van lasten, - een aanslag ten gunste van een vreemde mogendheid nog wel! -; maar verder voeren de Brabanders vooral uit tegen het recht van bezetting van de Demervestingen en lieten aan de Vlamingen het verzet tegen de grenswijziging ten koste van hùn gewest over.

Het was bepaaldelijk in Vlaanderen dat het misnoegen felle vormen aannam. Men schold er niet alleen op de Hollanders, maar op de nieuwe soeverein, die het land niet tegen hen beschermen kon. De Hollandse redenering dat die paar polders in het Noorden van geen belang waren vergeleken met de herwinning van Ieperen en Veurne in het Zuiden, die men toch aan de Staten dankte, maakte geen indruk, ja men zag verlangend naar Frankrijk uit, of dat geen hulp wou bieden om Oostenrijkers en Staatsen gezamenlijk uit het land te werpen.

Karel VI deed zijn best om die ontstemming neer te zetten. De deputaties waren verrukt over de ‘tekenen van goedjonstigheid ende vaderlijke liefde’ (om met de Bisschop van Antwerpen te spreken) waarmee bij hen te Wenen ontving, en hij opende in Den Haag onderhandelingen tot wijziging van het pas gesloten verdrag. Dit was een succes voor de Staten der Zuidelijke gewesten, en nu mochten zij zelfs mee deputaties naar Den Haag zenden, opdat hun inzichten en belangen niet zo volledig over het hoofd gezien zouden worden als bij de onderhandelingen te Antwerpen. Maar het Oostenrijkse bestuur was niet waarlijk op hun inmenging gesteld, bovendien vond het zich in 1717 in grote moeilijkheden dichter bij huis - door de nog steeds voortdurende Turkenoorlog en door een nieuwe aanval van de kant van Philips V van Spanje -; zo kreeg 's Keizers onderhandelaar in Den Haag, de markies de Prié, tevens plaatsvervanger van Eugenius van Savooien als goeverneur over de Zuidelijke Nederlanden, instructie om de Vlaamse en Brabantse heren niet tot de eigenlijke conferenties toe te laten. Met beleefd onthaal door de Noord-Nederlandse regenten moesten zij tevreden zijn en waren zij ook tevreden. De Staten-Generaal van hun kant moesten toestemmen in wijzigingen: Vlaanderen's gebiedsafstand werd tot op een vijfde verminderd en de executiemaatregelen zouden tegen de Ontvanger-Generaal, de tolkantoren en het Doornikse, minder lastig op het punt van privilegiën dan Vlaanderen en Brabant, gericht moeten zijn. Het was 1718 geworden vóor men het daarover eens werd; er was al een achterstand in het overeengekomen subsidie, en op het handelsverdrag was nog geen kijk.

e. Nabetrachting

Noord en Zuid tegenover elkander

De vrede van Utrecht, met de regelingen die ervan afhingen, sluit een tijdvak af, dat van de grote Franse veroveringsoorlogen. De Franse Noordgrens zou blijven

waar zij toen getrokken werd: de geweldige verschuivingen onder Republiek en Keizerrijk, een eeuw later, werden spoedig weer ongedaan gemaakt, doch wat Lodewijk XIV behield, werd integrerend deel van de Franse staat. Dat wil zeggen dat het verweer van Europa, waarin de Republiek der Verenigde Nederlanden zulk een leidende rol gespeeld had, het grootste deel der Zuidelijke Nederlanden in stand hield. De Waalse provincies waren door het verlies van Artois, Waals Vlaanderen, Kamerijk en de helft van Henegouwen haast gehalveerd; van het Dietse land ging alleen de hoek achter Duinkerken - Belle blijvend te loor: Veurne en Ieperen werden na haast een mensen- leeftijd onder Lodewijk's gezag nog van opslorping door het Fransdom gered.

Dit moet vóor alles opgemerkt worden, als men, zoals ik het hiervóor[1] noemde, de balans wil opmaken.

> Boven alle mijne bekommeringe is, hoe het mogelijk zal zijn te beletten, dat de Spaanse Nederlanden niet vallen in de handen van Frankrijk.

Dat had Willem III geschreven[2], en dat doel was bereikt. De Nederlandse politiek kwam zegevierend uit de strijd, die trouwens niet toen, maar feitelijk reeds met de Triple Alliantie van 1668 begonnen was. Toch geeft heel de situatie zoals die nu bestond de Nederlander ruim zoveel stof tot verzuchting als tot triomf.

In de eerste plaats, wij zagen het, had de verdeeldheid van de Nederlandse stam voor het ogenblik weer een heel scherpe trek. Niet alleen weergalmde er de lucht van grieven, maar met alle zwakheden die in het politiek verzet van Vlaanderen en Brabant opvallen, er weerde zich over deze kwestie iets wat op een nationale opinie gelijkt, meer dan in lang het geval geweest was, en dat gebeurde onder invloed van een krenking van gevoelens van eigenwaarde, en dat richtte zich vóor alles tegen het Noorden.

Vreemd genoeg, als men begonnen is met op te merken dat de Noord-Nederlandse staat zich juist een generatie lang uitgeput had om de Zuid-Nederlandse gewesten tegen de oude Franse vijand te beschermen! Maar het beginsel van de Noord-Nederlandse staat was nog altijd protestants en exclusivistisch, onbekwaam om Vlaanderen en Brabant in zich op te nemen. De Noord-Nederlandse staatkunde rekende dus in het geheel niet met de bevolking in het Zuiden. 't Is waar dat de verblinding niet zo volledig was, of de vijandigheid van de Zuidelijke opinie werd soms opgemerkt en betreurd. Zo besloot de Staatse gezant te Wenen, die daar in 1716 op de protesten en bezwaren der Vlaamse en Brabantse deputaties antwoorden moest, zijn nota met de verzekering:

> Het zou Hun Hoogmogenden zeer verdrieten indien het Barrière-verdrag, dat tot grondslag voor de verbintenis van volmaakte vriendschap en wederkerig vertrouwen dienen moest, een steen des aanstoots blijken zou en de geesten van elkander verwijderen.

De eigenlijke zin der Noord-Nederlandse staatkunde was toch beter uitgedrukt geworden in de aanhef van artikel III van het Barrière- verdrag zelf:

1) Zie *hiervóor*, blz. 226.
2) Zie *hiervóor*, blz. 196.

Aangezien de veiligheid der Oostenrijkse Nederlanden voornamelijk zal afhangen van het getal der troepen die men er zal kunnen onderhouden in de plaatsen, waaruit de aan de Heren Staten-Generaal bij het Groot Verbond beloofde barrière gevormd zal worden ....

Een zuiver mechanische staatkunde, die de geest miskende. Maar men moet ter verklaring van die Noord-Nederlandse houding niet vergeten dat het jaren en jaren lang geschenen had, alsof er in het Zuiden geen geest meer bestond. Nu, zeker, onder de al te smadelijke belediging roerde er iets. Een verontwaardigd volksdichter uit Vlaanderen vraagt, waarom de Hollander zich die taak van de verdediging van 's Keizers gewesten aanmatigt:

Wilt hij ons dit geld maar laten,
Eer haast zestienduist (*duizend*) soldaten
Zal men werven in dit land:
't Geld krijgt alles bij der hand.
Wij zullen zijn de bewaarders
Van ons steden en ons land,
Vechten voor ons vaderland.

Maar dat was nog maar een opwelling waar zich geen staatkunde op bouwen liet. Het omzien naar Frankrijk van de anderen mag een ware wanhoopspolitiek heten. Bij de eigenlijke toestand past beter de klaagtoon, die de dichter verderop laat volgen:

Eilaas! waar zijn de tijden,
Dat wij ons konden bevrijden
Tegen diergelijken nood!
Deze tijden zijn voor ons dood.
Vlaanderland placht te floreren
En zijn recht te conserveren
Door zijn wapenen en macht,
Maar het is nu zonder kracht.
Zijne steden ende vesten
Zijn van iedereen conquesten.
Dat resteert nog, hier en daar,
Is gedurig in 't gevaar.
Zijnen koophandel, fabrijken,
Zijn gegaan naar ander rijken.
Zijn commercie die is dood.
Gans het land is in den nood.
Ziet hoe Antwerpen, vóor dezen
Zoo vermaard ende geprezen
Door zijn koophandel en geld,
Ziet hoe dat nu is gesteld.
Ziet ons (*versta: óns: Vlaanderen's*)
havens en Oostende
Zonder schepen, vol ellende:
Alles is eruit verhuisd
En de vaarden zijn versluisd.
Al ons schoon' en rijke steden
Zijn al ziek of overleden.
Op de kaai daar grooit het gras,
Die voortijds te kleine was
Om het volk te konnen lijden.
Ziet de straten groen als weiden,
Zij zijn dood, zonder getier,
Zonder volk en zonder zwier.

Er lag iets hoopvols in, dat men in de Zuidelijke gewesten zich niet slechts zijn ellende maar zijn vernedering bewust begon te worden. Maar dat dit in verzet en haat tegen de Hollander geschieden moest, op zichzelf de uitkomst van een lange keten van ongelukkige gebeurtenissen, was integendeel de voorbode van nog veel ellende voor de Nederlandse stam in Noord en Zuid beide.

Gevolgen voor de Republiek

Het politieke hoofddoel van de Republiek werd dus bereikt, ofschoon de vorm waarin het vastgelegd werd ver van gelukkig mocht heten. Ook waren de omstandigheden van de schikking voor haar diep vernederend. De diplomatieke nederlaag tegenover de plotseling zo machtig geworden bondgenoot had niet vollediger kunnen zijn. En het bleef niet bij verlies van aanzien: de Republiek verloor voor het eerst, en raak, een ronde in haar lange economische worsteling met Engeland, dat als bondgenoot gevaarlijker bleek dan indertijd als vijand. Om haar handelsbelangen in de Spaanse koloniën tegen Franse indringing te beschermen had de Republiek de zware oorlog volgehouden, zelfs nadat het gevaar van een Franse opslorping der Zuidelijke Nederlanden geweken was. Nu stond zij voor het resultaat, dat Engeland in plaats van Frankrijk haar handel uit Spaans Amerika en ook uit de Middellandse Zee verdrong. Een voordelig handelsverdrag met Frankrijk werd verkregen, evenals te Rijswijk - Engeland stelde in de Franse handel geen belang -; maar dat was een schrale vergoeding.

Het gaat niet aan, die overvleugeling door Engeland enkel aan het verraad van Bolingbroke in 1711/12 toe te schrijven: als Engeland de Republiek in werkelijke macht niet reeds overtroffen had, zou hij zich dat verraad niet hebben kunnen veroorloven. Inderdaad bracht het een reeds bestaande zwakheid aan het licht. Wat zich wreekte, was de nalatigheid van de Republiek om haar zeemacht op peil te houden. Terwijl zij opging in de landoorlog vlak bij haar Zuidgrens, had Engeland een wereldpolitiek op grote schaal kunnen voeren, de heerschappij over de Middellandse Zee gewonnen en aan de Koning van Spanje en Spaans Amerika, onverschillig of hij Karel III dan wel Philips V heette, zijn wil opgelegd. Een onvermijdelijke zwakheid en een onvermijdelijke nalatigheid. Die landoorlog alleen al had teveel van de krachten der Republiek gevergd. Zij was nu eenmaal een kleine staat, met veel geringer hulpbronnen dan Engeland, dat enkel lange tijd door zijn inwendige moeilijkheden van een krachtige commerciële en koloniale ontwikkeling teruggehouden was. Dat was een van de factoren geweest, die de geweldige opbloei van de Republiek in de zeventiende eeuw mogelijk gemaakt hadden. Ook andere potentiële mededingers waren in diezelfde tijd door verwarring, onenigheden, misstanden belemmerd, waaruit zij nu allengs los kwamen. Wat de Republiek tegenover Engeland nog in het bizonder in een positie van minderheid stelde - niet voor de eerste keer, maar het kwam nu pas recht zwaar aan -, was dat zij aan het vasteland gekluisterd zat, terwijl Engeland aan zijn ligging een benijdenswaardige vrijheid van beweging dankte. Het was onmogelijk geweest voor de Staten zich aan de oorlog in de Zuidelijke Nederlanden te onttrekken. Aan het vasteland gekluisterd zat men ook voor de toekomst. Want zelfs al ware de oude bedreiging van Frankrijk nu afgewend geweest, dan had men in Pruisen, dat Opper-Gelder bemachtigd had,

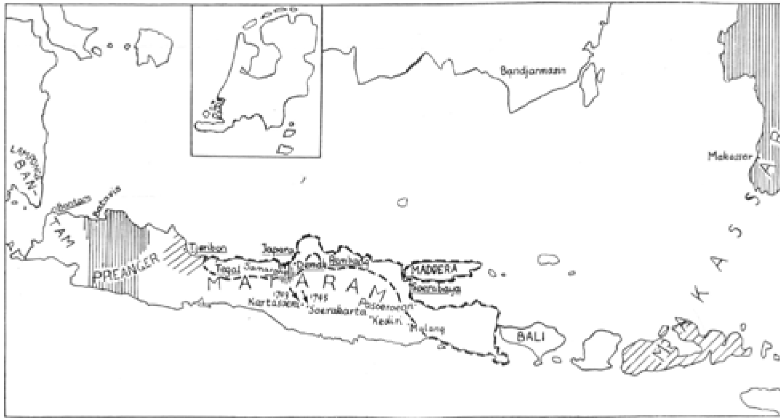
en de hand al naar Oost-Friesland uitstak, een ongemakkelijke buur erbij gekregen; en Oostenrijk was ook, uit dat oogpunt bezien, geen goede ruil voor Spanje.

Utrecht sluit het tijdperk van de Noord-Nederlandse grootheid af. Dat er zo diep verval op volgde, 'twelk onstuitbaar van vernedering tot vernedering leidde en eindelijk tot de ondergang der Republiek, laat zich uit de hier beschreven gebeurtenissen niet onmiddellijk afleiden. Het lag aan inwendige misstanden, misschien aan een inzinking van de volksgeest, het was een proces, dat een voornaam onderwerp van de volgende Boeken vormen zal.

3. De Noord-Nederlanders buiten Europa

a. De Oost-Indische Compagnie

Met vaste punten in de Molukken, te Batavia en op de kust van Coromandel begonnen,

II. JAVA IN DE ACHTTIENDE EEUW. BIJ HET BEGIN VAN DIT TIJDVAK WAS DE COMPAGNIE MEESTER IN DE GEARCEERDE GEDEELTEN EN IN DE ONDERSTREEPTE STEDEN. DE STIPPELLIJN DUIDT HET GEBIED AAN, DAT HAAR BIJ DE VERDRAGEN VAN 1743 EN 1745 TOEVIEL.

had het rijk van de Compagnie zich omstreeks het midden van de zeventiende eeuw over Malakka en Ceilon, nog verder over de kust van Koromandel, en over de kust van Malabar uitgebreid; door de vestiging aan de Kaap was bovendien de toegang verzekerd. Daarna was in de Maleise Archipel nog de onderwerping eerst van Makassar en toen achtereenvolgens van de twee grote rijken op Java aan weerskanten van Batavia, van Mataram en Bantam, gevolgd. ‘Aan nieuwe veroveringen buiten haar erkende invloedssfeer’, zo schreef ik hiervóor[1], ‘zou de Compagnie niet meer denken’. Maar binnen dat geweldig gebied viel nog genoeg te doen om de verkregen posities te handhaven en te bevestigen. In het tijdvak van dit Boek grepen gebeurtenissen van wezenlijk belang, en die ik hier behandelen wil, vooral op Java en aan de Kaap plaats.

De eerste Javaanse Successie-oorlog, 1706-'09

De Compagnie heerste op Java, buiten de streek aansluitend bij Batavia onder haar onmiddellijk bestuur, door de verdragen waartoe zij in 1677 de Soesoehoenan van Mataram, in 1682-5 de Sultan van Bantam gedwongen had, dat wil zeggen zij heerste door het gezag van die vorsten[2]. Maar dat gezag was jammerlijk onvast en telkens en telkens weer moest zij met haar eigen machtsmiddelen tussenbeide komen om het overeind te houden tegen belagers, soms ook om het te onttrekken aan anti-Nederlandse invloeden. De hoofden onder de vorsten, de regenten, zelf vaak vorsten op aanzienlijke schaal,

1) Vgl. *hiervóor*, blz. 123.
2) Vgl. *hiervóor*, blz. 122.

gedroegen zich bijwijlen als feitelijk onafhankelijk, vooral wier landen ver van de hoofdsteden Bantam of Kartasoera gelegen waren. Het was een aaneenschakeling van twisten, tussen de regenten onderling, tussen regenten en de opperheer, aan de hoven zelf tussen raden, broers, vrouwen. Alleen daardoor trouwens was het de Compagnie mogelijk geweest haar gezag te vestigen, en alleen daardoor kon zij het nog uitbreiden. Gedurig zochten Javanen tegen Javanen te Batavia hulp.

Er was onder die vorsten en hoge edelen van Java veel bederf. In Tjeribon, dat Bantam en Mataram elkaar betwist hadden en dat de Compagnie ten slotte onder haar oppergezag bracht, heersten bij het begin van dit tijdvak drie broers, waarvan één door verslaafdheid aan de amfioen een levend lijk geleek en een tweede bij vlagen krankzinnig was. Van de Soesoehoenan die Speelman in 's Compagnie's belang op de troon van Mataram (of wat het verdrag van 1677 ervan overliet) bevestigd had, schrijven de Goeverneur-Generaal Camphuys en de Raad van Indië in 1686 aan Bewindhebbers, dat hij

> alleen in wellusten en wijven verzopen, zijn zaken in 't geheel geen meester is.

De tijgergevechten - een tijger werd in een steeds enger samentrekkende kring van pieken opgesloten - waarbij, terwijl de grote heren uit stenen torentjes veilig toekeken, wel altijd een Javaan of twee het leven liet, kenschetsen de laffe wreedheid van die hofbeschaving. Aan verfijning ontbrak het niet, getuigen de omgangsvormen, de zin voor overleveringen, de dans. Maar het levensbeginsel zelf was door verrotting aangetast.

De gevaarlijkste vijanden van de Compagnie waren nog steeds[1)] vreemde elementen op Java, Makasserse uitgewekenen, verder vooral ook Baliërs. Het Mohammedaanse gevoel van de bevolking, al zat het ook nog niet heel diep, kon toch van buiten af gevaarlijk tegen de Christenen opgezweept worden; de veroveraars van Noord-Indië zonden soms hun voelarmen tot in de Archipel. Een Maleier, die zich een afstammeling van Alexander de Grote noemde en voor een heilige doorging, maakte met een saamgeraapte vloot de kust van Java onveilig en zocht zelfs ‘onder de dekmantel van religie’ aansluiting bij de Soesoehoenan. Maar boven allen rijst de grote figuur van Soerapati - men is onzeker of hij van Makasser dan wel van Bali kwam -, een weggelopen slaaf, die in de Bantamse oorlog al een bende om zich heen verzameld had. Een tijdlang had daarna de Compagnie zijn diensten gebruikt, zonder hem ooit te vertrouwen, het ogenblik maar afwachtend om hem (het geliefkoosd euphemisme) ‘uit de wereld te helpen’. Hij was haar vóor geweest en had zich na een schermutseling die een Compagniesdienaar het leven kostte, aan het hof van de Soesoehoenan ingedrongen; een onverwachte ontwikkeling, want de beschermeling der Compagnie was immers juist tegen de vreemdelingenpartij in opgekomen; een gevaarlijke ontwikkeling dus: betekende het niet dat Amangkoe-Rat II zich door de vijanden der Compagnie ging laten meeslepen? Toen 's Compagnies gezant Tack, aan het hoofd van een legertje, te Kartasoera om opheldering vragen kwam, beloofde de verschrikte Soesoehoenan aanstonds zelf Soerapati te zullen van kant maken. Doch deze stelde zich teweer met de moed der wanhoop. In de dagenlange verwarde strijd kwam ten slotte niet Soerapati maar Tack om; Soerapati week naar het

1) Vgl. hiervóor, blz. 121.

onherbergzame en afgelegen Oosten, waar ook Taroena Djojo[2] een schuilplaats gezocht had, maar gelukkiger dan deze hield hij er zich staande en stichtte in Pasoeroean een heerschappij.

Tevreden met haar herstelde macht te Kartasoera, liet de Compagnie hem daar met rust, maar hij stond de jaren door klaar voor allen die in de Oosthoek van Java en op

2) Vgl. hiervóor, blz. 122.

Madoera zich aan haar overwicht wilden onttrekken. Ten slotte stijfde hij te Kartasoera zelf weer een partij tegen de Nederlanders, onder leiding van niemand minder dan Amangkoe Rat's oudste zoon. Ongelukkig voor de zaak der Javaanse onafhankelijkheid was deze (Adepati Anom was zijn titel) zo zwak, zo vrouwziek en zo bloeddorstig als de ergste van zijn huis, en een oom vond dus gemakkelijk aanhang om hem de opvolging te betwisten. In 1703 stierf de Soesoehoenan, de oom vluchtte naar Semarang om zich onder de bescherming der Compagnie te stellen, deze voerde hem met een leger naar Kartasoera als Soesoehoenan terug; Pakoeboewana noemde hij zich. Maar Adepati Anom, die zich voor de wettige Soesoehoenan hield - Soenan Mas heette hij als zodanig -, vond heul bij Soerapati en om aan Pakoeboewana, die in 1705 alweer in een nieuw verdrag van onderwerping had moeten toestemmen, iets te hebben moest de Compagnie zich eindelijk tot een zware oorlog tegen die geduchte vijand in zijn ondoordringbare schuilhoek opmaken. In 1706 voerde Govert Cnol van Soerabaja uit een leger van 930 Europeanen, 2500 Compagnies-inlanders en 10.000 Javanen en Madoerezen onder hun eigen vorsten.

Die eerste veldtocht werd als veldprediker meegemaakt door ds. Valentijn, de befaamde beschrijver van Indië 't Is waar dat zijn relaas alle ‘overzicht’ mist. Toch krijgt men nergens zo'n blik op de omstandigheden waarin de Hollanders op Java werkten. Hun omgang met hun bondgenoten, de Javaanse vorsten die Pakoeboewana erkenden; het onthaal aan die prachtige hoven, met weelderige en eindeloze banketten, dansvoorstellingen die de nuchtere predikant op den duur gruwelijk verveelden, scharen van vrouwen en bijzitten, prinsen, raden en edelen, intrigues, ruzies en afgunsten onder die allen; dan een leger op mars door de hitte, gebrek aan voedsel en aan drinkwater, spanning met de inlandse hulptroepen, althans met de Javanen, - want terwijl de Boeginezen en Amboinezen de grootste dapperheid en trouw aan de dag legden, werd de Depati van Soerabaja aldra van verstandhouding met de vijand verdacht en dat hij opzettelijk het leger langs een moordende weg geleid had; - eindelijk de blanke ‘oversten’ onderling, kostbare onthalen op Javaanse wijs, óok danseressen en bijzitten, de veldprediker ‘in die maalstroom’ tegen wil en dank meegesleurd en voor zijn ambt geen tijd, al zijn diplomatie behoevend om zich buiten twisten te houden, nog als hij ziek te Batavia terugkomt en de landvoogd, Van Hoorn, zelf hem over de oorzaken van de nederlaag tracht uit te horen.

Want een nederlaag was die eerste veldtocht; onverrichter zake moest Cnol op Soerabaja terugvallen. Maar één groot succes was behaald: Soerapati was dodelijk gewond. Zijns zoons hielden met Soenan Mas de tegenstand nog vol, maar in 1707 drong De Wilde, van Kartasoera uit ditmaal, onweerstaanbaar voort, nam Kediri, toen Pasoeroean zelf, waar het gebeente van Soerapati, in wie de Hollanders niets dan de ‘moordenaar’ van Tack wilden zien, opgegraven en in zee verstrooid werd. Pakoeboewana ondertekende alweer een ‘uitbreiding’ van het verdrag van 1705, waarmee zijn zegevierende beschermer zichzelf betaalde. In 1708 kwam Soenan Mas, of Adepati Anom zoals de onzen hem nog noemden, zich, niet aan zijn oom natuurlijk, van wie hij geen lijfsbehoud had kunnen verwachten, maar aan de Hollanders overgeven. Naar Batavia vervoerd kreeg hij het besluit van de Hoge Regering te horen: verbanning met heel zijn talrijk gezin naar Ceilon.

Het volgend jaar verscheen Cnol te Kartasoera om er Poekoeboewana de aan Adepati Anom ontnomen rijkssieraden, die hem in veler oog pas recht tot Soesoehoenan maakten, te overhandigen en om die armzalige stropop bij te staan in

het houden van een grote rijksvergadering die orde brengen moest na de verwarring van de oorlog en uitvoering geven aan de tractaten van 1705 en 1707. Die vergadering is allerbelangrijkst: zij betekent een grote stap in het proces van de wezenlijke onderwerping van Java.

Zij wordt overschaduwd door een gruwelijk voorval. Onder de vorsten die opgekomen waren om de Soesoehoenan hulde te bewijzen, bevond zich ook de Depati van Soerabaja, sedert de veldtocht van 1706 door de Compagnie gewantrouwd en in ieder geval beschouwd als machtiger dan met het gezag van de Soesoehoenan wel bestaanbaar was. Op Madoera had De Wilde het vorige jaar, gebruik makend van inwendige beroeringen, het feitelijk onafhankelijke gezag van Soederma gebroken. De Depati stond daar nog als opperheer onder de Soesoehoenan over een aantal regenten in Noord-Oost-Java. Cnol had van de regering te Batavia vrijheid gekregen om te zijnen aanzien naar goeddunken te handelen. Naar zijn eigen verslag zette hij de Soesoehoenan op, met herinneringen aan 's Depati's ‘tegenstrevingen’ en ‘grote gezagvoering’, om de gevreesde vazal ‘eens aan zijn zo lang en wel verdiend loon te helpen’; met zo goed gevolg, dat deze, gehoor gevend aan een uitnodiging van zijn opperheer, binnen de tweede poort van diens paleis door de hofdienaren gekrist werd.

> zonder dat ik of iemand van 's Compagnieswege zich daarmede bemoeide of op straten of wegen te vinden was.

Een geschiedenis die doet gevoelen hoezeer ook de politieke moraal der Compagniesdienaren soms tot het Oosters peil neergehaald werd. Overigens had de val van de Depati ver-strekkende betekenis; met de vernedering van Madoera baande hij de weg tot een verbrokkeling van alle macht onder de Soesoehoenan. 3 regentschappen, alle los naast elkaar staande, werden nu ingericht en tegelijk werd aan elk der regenten voorgeschreven welke producten, en hoeveel, zij jaarlijks aan de Compagnie moesten leveren.

Want dat was nu het systeem geworden. De Compagnie trachtte door haar dwangverdragen niet enkel meer de in- en uitvoerhandel der inlandse gewesten te beheersen, zij verlangde niet enkel meer dat zij slechts van haar zouden kopen en aan haar verkopen; zij schreef voor wat zij moesten opbrengen. In de Bataviase Ommelanden, in de Preanger en Tjeribon, waar zij nu rechtstreeks over de regenten gebood, had zij dat reeds sedert enige tijd gedaan. Van die streken werd suiker gevorderd, katoen, indigo, koffie; de beide laatste uit andere gebieden waarmee de Compagnie betrekkingen had (Koromandel, Mocha) ingevoerde of verbeterde cultures. Bantam, vanouds een peperland, moest bepaalde hoeveelheden van die specerij leveren. De strandregenten van Mataram moesten reeds rijst leveren voor Batavia, maar op de bewuste vergadering verschenen al de regenten vóor Cnol, op bevel van de gewillige Soesoehoenan,

> om op te geven de vruchten die de landen onder hen sorterende gewoon zijn jaarlijks uit te leveren, opdat men uit hunne opgave een schriftelijk project kan formeren wegens de bij d'Edele Compagnie getrokken of gewilde koopmanschappen.

Dat was een taak waartoe de staatsmanskunst der Javaanse regenten weliswaar niet reikte, maar zo goed en zo kwaad als het ging, werd aan elk een verplichting gesteld en met des Soesoehoenas klein zegel bezegeld. Dat dit de Compagnie diep in de zaken van het Javaanse volk betrekken moest, ook al liet zij de uitvoering aan

de inheemse hoofden over, behoeft geen betoog. Een Soesoehoenanszoon verbannen naar Ceilon, een Soesoehoenan gemaakt, 's lands handel van alle aanraking met Engelsen, Portugezen of Arabieren afgesneden, zijn productie geregeld, geleid, bevorderd - wel was de Compagnie machtig geworden op Java!

En nu hoopte men, volgens de hartekreet van Goeverneur-Generaal en Raad, dat

> met de begonnen ruste op Java's Oostkuste de Compagnie voor hare zware lasten eindelijk eens van de ware vruchten die in Java steken, kome te jouisseren.

Financiële zorgen; monopolie, leveranties

Dat was te nodiger omdat er in het bedrijf van de Compagnie op één punt ernstige teruggang plaats vond, namelijk in de interkoloniale handel. Ernstig klonken de waarschuwingen die de Hoge Regering te Batavia reeds een jaar of wat tevoren (in 1703 en 1705) tot Bewindhebbers gericht had. ‘De winsten zijn in verliezen verkeerd, de handel neemt af, de concurrentie van Engelsen, Fransen, Portugezen, Chinezen, Moren is langs deze uitgestrekte kusten niet te stuiten, de koopkracht der bevolking vermindert, de afzet van kleedjes (daarin bestond, naar men weet[1)], de winstgevende handel van Koromandel) is geen vijfde van wat ze geweest is’.

Zo kwam het, eigenaardig genoeg, dat als men zijn aandacht op het bedrijf in Indië alleen vestigt - en in de boekhouding van de Compagnie werd dat van het bedrijf in Europa afzonderlijk gehouden -, de voordeligste kantoren die waren, waar de Compagnie geen soeverein gezag bezat, geen forten en garnizoenen onderhield, maar in vrije concurrentie handel dreef: Japan, Soerate, Perzië, Bengalen, Mocha; ook Koromandel behoorde daartoe, waar men vanouds fort Gelria bezat, maar waar men er toch niet aan denken kon Engelsen, Fransen of Portugezen buiten te sluiten. Siam en Tonkin vrije kantoren, boekten meestal verliezen; overigens waren alle kantoren van die nadelige categorie tevens soevereiniteits- en monopoliekantoren: Palembang, Sumatra's Westkust, Ceilon, Malabar, en dan vooral Amboina, Banda, Ternate, Makassar, Bantam, Tjeribon, Java's Oostkust en de Kaap. Wel mochten Goeverneur-Generaal en Raad verzuchten:

> De tijd heeft genoeg geleerd van wat sober effect voor 's Compagnies handel vele geforceerde exclusieve contracten en woelingen tegen de inlandse vaart zijn, behalven de haat en het nadeel hetwelk de Compagnie daardoor komt te lijden.

Dat was een stout woord van de kant der Hoge Regering, want zij raakte hier aan het heiligste der heiligen. Zij gaf te verstaan dat het handhaven der monopoliepolitiek een onbegonnen werk was, terwijl het schatten verslond.

Coen had voor vrijburgers gepleit. Wat de positie van vrijburgers geworden was, leert het geval Beeck c.s. Jurriaan Beeck, een man uit een goede Dordtse familie (hij erfde het heerschap van Strevelshoek), was op Malakka geboren en nooit in Europa geweest. Hij dreef handel te Batavia, geen geringe handel: gedurende zestien jaar had hij jaarlijks voor 3 of 400.000 gulden goederen van de Compagnie gekocht; maar in 1701 kwam uit onderschepte brieven aan het licht dat hij met behulp van omgekochte schepelingen rechtstreeks op Europa handelde, zelfs over Engeland, en de Hoge Regering zond hem zonder pardon naar zijn nooit gezien ‘vaderland’ op. Hetzelfde schip voerde nog vijf andere betrapte vrijlieden mee. Maar Beeck had in een van zijn brieven zich bovendien nog aan ‘grote vilipendie en verachtinge van de overigheid’ schuldig gemaakt

> door de Hoge Regering dezer landen met impertinente woorden te decriëren, noemende Haar Ed. regering, en het leven onder dezelve geleid

1) Zie deel I, blz. 467

> wordende, ene slaafachtige subjectie, waaronder wij alhier zouden zitten en. zuchten, en diergelijke meer.

In Holland trachtten Beeck en zijn lotgenoten herstel te bekomen, eerst van Bewindhebbers, toen van de Staten-Generaal, steeds betogende dat zij tegen alle recht in hun bestaan getroffen waren. Maar Bewindhebbers konden zich in de Staten-Generaal

te goed doen gelden dan dat de Hoogmogende vergadering de zaak anders dan dilatoir behandeld hebben zou. Practisch kwam vast te staan, dat vrij burgers wegens particuliere handel uit Indië verwijderd konden worden. Wel uitte zich daar nog vrijwat afkeuring over. In 1711 bijvoorbeeld zette de gewezen scheepschirurgijn Abraham Bogaert, bekend letterkundige, de zaak van het standpunt der vrijburgers in zijn *Reisen door Asia* uiteen. Ook te Batavia ‘vielen er’, zo bericht hij, velerhande ‘redeneringen’,

> doch onder de roos, gelijk het spreekwoord zegt, overmits de minste schijn van vrijheid in Nederlands Indiën als balling 's lands zwerft.

Geen atmosfeer waarin vrijburgers goed ademen konden! Maar de Hoge Regering dacht om vrijburgers niet, toen zij de ‘exclusieve contracten en woelingen tegen de inlandse vaart’ betreurde. Zowel in haar onverschilligheid ten opzichte van de eerste als in haar afkeuring van het tweede, bleek men zich te Batavia van Coen's traditie losgemaakt te hebben. Niemand had feller dan Coen geijverd om de oude inlandse vaart te vernietigen, - en nu voelde men daarvan de gevolgen. Al veel eerder trouwens, nog onder Maetsuycker, in 1675, had de Hoge Regering ervoor gepleit, dat de Compagnie haar vorstelijke positie zou bewaren door de handel aan de ingezetenen over te laten en de vruchten van dier ‘welvaart’ (een groot woord was toen gesproken) in de vorm van belastingen te plukken.

Er was op de overgang der eeuw een hele kring van hoge bestuursambtenaren, die deze richting uit wilden. Met Camphuys en na een onderbreking weer met Van Hoorn bezetten zij zelfs het generalaat, wat niet wegneemt dat zij practisch maar weinig bereikten. Het eigenaardigst zijn hun denkbeelden uitgedrukt door Cornelis Chastelein, vriend van de beide genoemde ‘generaals’, zelf lid van de Raad van Indië. Wat aantrekt in deze mensen, is dat zij gevoelig waren voor iets anders dan de plat materiële kant van het handelsbedrijf der Compagnie. Camphuys, de St. Martin en Chastelein gaven zich veel moeite voor de uitgave van Rumphius' wetenschappelijke werken over Ambon[1], Camphuys was zelf een groot verzamelaar. Chastelein kocht land op een tamelijke afstand van Batavia, waar hij ‘in mijn stille eenzaamheid’ zoals hij zelf zegt, omgeven van zijn slaven, een patriarchaal bestaan leidde en proefnemingen deed met suikerbouw en koffiekweek. De tekenaar Cornelis de Bruin, die een aantal reizen ondernam door Voor-Azië zowel als door Indië en ze in een paar rijk geïllustreerde folianten beschreef (een man met belangstelling voor kunst en geschiedenis zowel als voor natuur en zeden van vreemde volken) bezocht ook Chastelein's Seringsin - na een tocht te paard en gedeeltelijk per ossewagen - en beeldde zijn ‘lusthuis’ en zijn twee Balise slavinnen af. Uit Chastelein's landgoed zijn later zowel Weltevreden als Buitenzorg ontstaan; een ander deel zette hij bij zijn allermerkwaardigst testament vast op zijn vrijgelaten christenslaven en hun nakomelingen, die het nog heden, ten getale van ettelijke honderden, bezitten.

Deze man nu, die zich aan het land verbonden kwam te voelen als weinigen, protesteerde mede tegen de ‘maximes’ van ‘d' E. Compagnie’, welke haar alles deden zetten op ‘een particuliere en eigen commercie’. Chastelein's voorstellen herinneren op het eerste gezicht nog wel degelijk aan Coen: volksplanting door Nederlanders, dat prijst hij aan als de beste weg om te geraken tot een zodanig machtige positie dat

1) Vgl. hiervóor, blz. 125.

men niet meer zou behoeven te vrezen om er ooit door andere Europeanen ‘uitgeschopt’ te worden. Op ‘de luie Javanen’ en op ‘de brutale, assurante Chinezen’ had hij ook heel wat tegen; de vorsten schatplichtig maken, de bewoners dwingen tot arbeid, dat waren denkbeelden waar hij graag mee omging. Maar er klinkt in zijn betoog hier toch al iets van berusting in een verloren kans, en waar het eigenlijk op aankomt is, dat hij in de

landbouw en het bedrijf van de bevolking - en bij gebrek aan beter van de oude bevolking - de ware rijkdom van de soeverein zag. Zo zocht hij het niet alleen in verbetering van de cultures maar in het scheppen van een ordelijke samenleving. Rechtszekerheid en veiligheid, die eerste vereisten voor welvaart, lieten in het gebied van de

SERING-SIN. LANDGOED VAN CORN. CHASTELEIN. Uit Corn. de Bruin's *Reisen*.

Compagnie nog veel te wensen over, en op de hervorming van zulke misstanden trachtte Chastelein de aandacht van de heren meesters te richten, evenals op het nut dat wat meer vrijheid voor de ingezetenen, vrijheid om peper te planten en om hun eigen kleden te weven, zou kunnen afwerpen, liever dan op maatregelen om een handelsmonopolie te handhaven, dat immers in de praktijk onhoudbaar gebleken was.

Maar de Heren Meesters in *patria* bleven doof voor de waarschuwingen van hun ambtenaren ter plaatse. In hun tekortkomingen zochten zij het euvel juist. De inspectie van Van Rheede tot Drakestein, wij weten het[1], en soortgelijke maatregelen hadden niets uitgewerkt, de particuliere handel bloeide, ieder, van hoog tot laag, was er op uit zijn eigen fortuin te maken in plaats van aan de belangen der Edele Compagnie te denken. Straf de schuldigen onder onze eigen dienaren, doe het uiterste om de vreemde indringers buiten te houden: geen andere oplossing kwam aan Bewindhebbers aannemelijk voor. Het monopolie slaagde niet? Verscherp het monopolie!

Treffend uit zich het conservatisme van de moederlandse leiding in een beschouwing

1) Hiervóor, blz. 127.

waarmee in 1688 de machtige Compagnie's Advokaat, Pieter van Dam, voorstellen tot verbetering afwees, waarop Coenraad van Beuningen als lid van een commissie van onderzoek (want de toestand wekte toen zorg) met zijn gewone onstuimigheid aandrong.

> Ik meine dat het een bedenkelijke ende gants periculeuze zake zoude wezen ietwes te doen oft bij der hand te nemen, dat enigsints zoude kunnen losmaken of subverteren de fondamenten van de Compagnie ende daarop (*waarop*) het gebouw in zo lange jaren heeft gestaan ende aan de staat ende participanten zo considerable voordelen toegebracht, ende twelk somtijds zoude kunnen wezen van een geheel ander, ja contrarie uitslag als men zich in den beginne of in de deliberatiën wel zoude hebben geprefigureerd.

Van Dam, die in zijn minder verantwoordelijke jeugd vijf en twintig jaar tevoren het monopoliestelsel had durven critiseren, was wel veranderd. Van Beuningen's denkbeelden die hem nu verontrustten, gingen niet eens zover. In niets dan ‘menagie’ - bezuiniging - zocht deze het: hoeveel onnutte ambtenaren onderhield men daarginds niet, hoe stroomde het geld weg aan schenkagiën en fortificatiën; vergeleken met veertig jaar tevoren waren de onkosten verveelvoudigd, en uit de rekeningen in Indië gemaakt kon geen mens wijs worden; zou het niet duidelijk in 's Compagnies belang zijn als men hier te lande de dienaren daarginds, in plaats van zich door hen bij de neus te laten leiden, aan strenge voorschriften bond? daartoe was enkel nodig dat men ‘volgens de stijl van een verstandig koopman’ zelf eens nauwkeurig rekenen ging. Wat hierin ‘subversief’ kon schijnen, was enkel de gevolgtrekking dat men om de misstanden meester te worden de zelfstandigheid der Hoge Regering te Batavia moest aantasten.

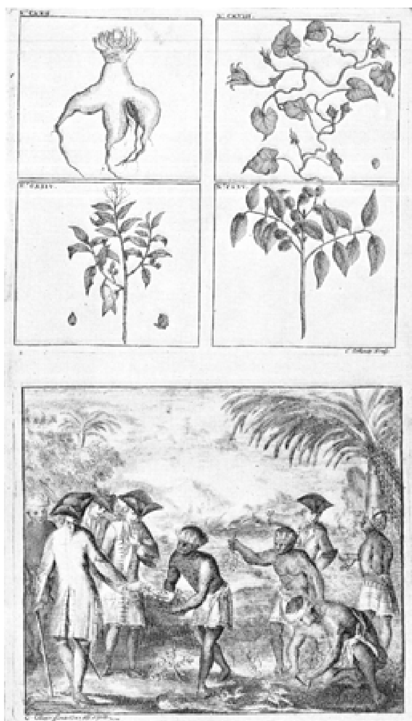
Nu men zelfs dat niet durfde - en het is de vraag of men het gekund zou hebben - bleek in ieder geval het mee-profiteren van de ambtenaren onuitroeibaar. Was het anders denkbaar in een tijd dat in het moederland zelf allen die aan de regering deelnamen meer en meer openlijk, zoals wij spoedig nader zien zullen, op eigen voordeel, op ‘jouissances’ en ‘douceurs’, uit waren? De ambtenarenmaatschappij in de Oost, vol van minderwaardige elementen en verstoken van een eigen, tot zelfvernieuwing bekwaam beginsel, kon naar geen hoger standaarden leven dan in Nederland zelf golden. Tot de kliekgeest toe, waarvan de moederlandse regentenheerschappij bezield raakte, werd in Indië op het Kasteel van Batavia weerspiegeld. De wijze van verkiezing van de Goeverneur-Generaal bevorderde dat euvel, want altijd kwam de nieuwe opperheer uit het kleine kringetje hoge ambtenaren voort, haast altijd werd hij door de Raad van Indië zelf aangewezen. Sedert het wanbeheer van Speelman hadden Bewindhebbers herhaaldelijk moeite met de Hoge Regering. Nauwe familie-relaties tussen Goeverneur-Generaal en Directeur-Generaal, partijen en vetes in de Raad van Indië - de onkreukbare Camphuys bijvoorbeeld ondervond heel wat stille en openlijke tegenwerking -: de omstandigheden waren er niet naar om een groot reinigingsproces te ondernemen; afgezien nog van het feit dat de ambtenaren te slecht betaald werden om van hun wedde te bestaan.

Even onvermijdelijk eiste de handhaving van het monopolie-stelsel ieder keer weer nieuwe onvoorziene uitgaven. Afkerig als Bewindhebbers nog steeds waren

van oorlogen, de pas geëindigde oorlog kon de laatste niet blijven. Wij zullen straks zien, hoe kort 'de begonnen ruste' duren zou. Het monopoliestelsel was daar niet alleen verantwoordelijk voor, maar wel hoofdzakelijk. De haat, waarvan de Hoge Regering sprak, sproot voor een groot deel voort uit die onophoudelijke en nooit geheel afdoende pogingen van de Hollanders om de volken van de Molukken, van Makasser, van Java, van Palembang, van Ceilon, van Malabar, af te snijden van het vrije verkeer, waaraan

zij gewend geweest waren, met elkander en met andere Europese handelaars; pogingen waarvan het oogmerk immers geen ander was dan om hen te dwingen tot goedkoop verkopen en duur kopen.

> (*De groten van Bantam klaagden bitter*) dat de peper alleen nog aan de Compagnie geleverd mag worden, waarvan niemand dan de Sultan voordelen

BLADZIJDE UIT VALENTIJN'S OUD EN NIEUW OOST-INDIEN (zie onder Bronnen der aanhalingen)

> geniet; (*wat de anderen betreft, zeggen zij*) of wij van lage of hoge conditie zijn, wij zijn nu allen in even sobere conditie. - (*En de Depati van Soerabaja liet zich een paar dagen maar vóor hij vermoord werd, uit*) dat de negotie van de Compagnie de arme Javaanse ingezetenen de rugge inreed en door al te geringe betaling, welke de Javanen voor hun koopmanschappen genoten, die arme luiden t'enemale geruïneerd geraakten.

Onwillekeurig ziet men hier de verklaring van het feit, dat de Compagnie de Koromandelse kleedjes niet zo voordelig meer van de hand kon doen. Zo leed haar eigen interkoloniale handel onder de verstijvende werking van het monopolie. Van den aanvang af was er gewaarschuwd[1], dat de monopoliepolitiek met onbedwingbare krachten te doen zou krijgen. De worsteling ging nog steeds door, koppig volgehouden door de Bewindhebbers, maar al duidelijker werd de Compagnie de verliezende partij.

Tenminste als men alleen op het bedrijf in Indië let. Want de verliezen daar geleden werden vooreerst ruimschoots opgewogen door de ongekende voorspoed, waarin juist nu de invoerhandel in Europa zich verheugde. De Aziatische producten over

1) Zie deel I, blz. 474.

het algemeen maakten hoger prijzen, en dan was er naast de specerijen die vroeger de meeste winst afgeworpen hadden, de smaak voor thee en koffie opgekomen, die de Compagnie schatten toebedeelde. Op het eind van dit tijdvak begon een reeks van jaren dat zij geregeld 40% aan haar aandeelhouders uitkeerde. Geen wonder dat de Bewindhebbers de oude monopoliepolitiek, die toch ook dit beschermde, niet prijs gaven.

En dat in weerwil van de kritiek die zich ook in het moederland weer luide liet horen.

Een pamfletschrijver, die met vrij wat bekwaamheid de economische toestand op het eind van de oorlog beschouwde, betoogde dat het oktrooi van de Compagnie de Nederlandse handel nodeloos aan banden legde. Vrijheid voor allen om op de Oost te varen verlangde hij: Engelsen en Fransen lieten zich door het Nederlandse oktrooi immers toch niet weerhouden en Nederlandse particuliere mededinging was het beste middel om hen te verdringen - 'door de vlijt en zuinigheid der Hollanders'; en bovendien prees hij, om de positie daarginds te beschermen en afzetgebieden voor de Nederlandse industrie te scheppen, volksplantingen aan (hoe dikwijls en telkens hoe vruchteloos komt het denkbeeld opduiken!) aan de Kaap - waar in het binnenland goudmijnen te vinden moesten zijn -, op Ceilon en op Java; en hij vergat niet te zeggen, met een toespeling op het geval-Beeck, dat een uitwijzen van vrijburgers wegens beweerde onregelmatigheden in handel-drijven niet meer moest voorkomen.

Zonder twijfel was het een gevaarlijke toestand, dat die geweldige economische structuur van de Aziatische handel in Holland op een klein getal bevoorrechten berustte, voor wie een nog veel kleiner getal verkorenen optrad, de enigen die handelskennis en ondernemingsgeest in die richting ontwikkelen konden.

Ondertussen bezat het stelsel der verplichte leveranties waarmee de monopoliepolitiek nu aangevuld was, voor de Indische wereld, wel hoopvolle trekken. Het stimuleerde het productief vermogen der Javaanse bevolking. Het bracht de Hollanders in nauwer aanraking met haar (zoals zij bijvoorbeeld met de bevolking van het onderworpen gedeelte van Ceilon al in nauwer aanraking waren), het interesseerde hen in hun welzijn, het maakte hun ervaring van andere methoden en van vreemde cultures dienstbaar aan een conservatief en in zijn armoede berustend ras. Maar dat ook dit in de monopoliezucht der Compagnie een al te enge begrenzing vond, zullen wij later zien.

De Kaap onder de Van der Stels; 1679-1707

Het aantal burgers nam aan de Kaap sedert de dagen van Zacharias Wagenaar[1)] langzaam, heel langzaam toe. Soldaten of ambtenaren die na voltooide diensstijd het burgerschap verzochten, mislukten bijna geregeld. Aanvoer uit Europa ging druppelsgewijs. Bewindhebbers verklaarden strijk en zet dat geschikte landverhuizers haast niet te krijgen waren, ofschoon vrije overtocht en boerderijen in volle eigendom beloofd werden, omdat handwerkslieden en boerenarbeiders in het vaderland zelf werk genoeg vinden konden. In 1672 waren er behalve een driehonderd ambtenaren en soldaten nog maar 64 burgers, waarvan 39 gehuwd, met 65 kinderen; in 1687 was dat toch opgelopen tot 254 waarvan 88 gehuwd (en de rest was ten dele een vlottend samenraapsel) met 231 kinderen.

Maar nu kwam er opeens een golf binnen. Bewindhebbers vonden landverhuizers onder de Hugenootse vluchtelingen, die na 1685 in een meer berooide staat kwamen aanzetten, dan vóór de herroeping van het Edict van Nantes, dat hun het te gelde maken van hun bezittingen in Frankrijk moeilijker maakte. Niet alleen een vrije overtocht en een behoorlijke hoeve werd toegezegd, maar een predikant mee uitgezonden, zodat de vluchtelingen, voor wie hun godsdienst zoveel betekende, in

1) Zie hiervóor, blz. 44.

het verre land geloofsgemeenschap in hun eigen taal zouden kunnen onderhouden. Een honderdzestig Fransen kwamen zich zo in 1688 en '89 aan de Kaap nederzetten, mannen, vrouwen en kinderen. Het geval wekte opzien en deelneming: tot in Batavia werd een niet onaanzienlijke som opgehaald om de bezitlozen in hun eerste moeilijke tijd te steunen. In de volgende jaren kwamen er nog wel enkelen, maar tegelijk vloeide de stroom van Nederlandse emigratie ietwat rijkelijker; de bloei van de kolonie werd bekend en trok aan.

Dat was voor een groot deel te danken aan Simon van der Stel, onder wiens komman-

deurschap ook de komst der Fransen voorviel, maar die met bizondere ijver juist voor Nederlandse nederzetting werkte.

Na een reeks korte regeringen was Simon van der Stel in 1679 een bewind begonnen, dat twintig jaren duren zou; en bij zijn aftreden werd hij opgevolgd door zijn zoon

III. ZUID-AFRIKA.
Het gearceerde gedeelte is alles wat omstreeks 1709 bezet was. St. = Stellenbosch — Dr. = Drakenstein. (De meeste riviernamen zijn dus van later datum.)

Willem Adriaan. Simon van der Stel was in 1639 op Mauritius geboren als zoon van een Compagnies-ambtenaar (die spoedig op Ceilon vermoord werd) en naar zijn vijanden beweerden, ‘ene zwarte, heidense slavin’. De familie in Holland, een Dordtse regentenfamilie, erkende het kind daarom niet minder; Simon trouwde zelfs in de Amsterdamse burgemeestersfamilie Six; in 1672 kommandeerde hij te Amsterdam een vendel waardgelders; zijn zoon Willem Adriaan werd er in 1691 schepen. Simon stond toen bij de Compagnie trouwens in hoge gunst: zijn titel was van kommandeur tot goeverneur verhoogd en hij was extraordinaris Raad van Indië geworden. In 1679 was hij uit het kantoor van de Amsterdamse Kamer uitgezonden; men herinnert zich dat dit de gewone methode van de West-Indische Compagnie geweest was, maar met Van der Stel deed de Oost-Indische een gelukkiger greep dan de andere indertijd met haar Van Twiller of Kieft[1]. Het was een man van ongemene bekwaamheid en ondernemingslust. Van het eerste ogenblik af bezag hij Zuid-Afrika als een land van grote mogelijkheden, welke het zijn taak was te ontwikkelen. In die geest ondernam hij, drie weken na aan wal gestapt te zijn, zijn allereerst inspectiereis naar Hottentots Holland de streek zuidoost van het fort de Goede Hoop, waar de enige boeren te vinden waren buiten het eigenlijke Kaapse schiereiland. Hartelijk wenste hij voor dat vruchtbare land, beschut tegen de harde winden die aan de Kaap woeien, meer ‘industrieuse vaderlandse boeren’. Dieper indruk nog maakte op hem

1) Vgl. deel I, blz. 490

zeker landstreek, ongeveer 3 à 4 uren (*noordwaarts*) vandaar gelegen, zijnde een vlakke vallei, in zich begrijpende ettelijke duizend morgen schoon weiland, mede zeer bekwaam tot den akkerbouw, verzien van een zeer treffelijke afwaterende verse rivier, ter wederzijde met schone hoge bomen versierd, bekwaam tot timmer, alwaar (wij) mede hebben ontdekt een klein eilandje, rondsom met vers water omstroomd en uit de natuur met schone hoge bomen beplant, alwaar d'heer Kommandeur voor een nacht zijn rustplaats heeft genomen en dewijl tot voorszeide plaatse nooit enige voorgaande opperhoofden zijn geweest, is hetzelve genaamd STELLEN BOSCH.

Aanstonds moedigde de kommandeur nederzetting in dat heerlijke dal aan. Verscheiden burgers lieten hun landerijen dichter bij de Tafelberg, te Rondebosch en Wijnberg, in de steek om verder weg, aan de andere kant van de zandige en onbewoonde Kaapsevlakte, naar Stellenbosch te trekken. In 1683 waren er een dertigtal grondbezitters te vinden, de meesten met gezinnen en een school werd er ingericht; de schoolmeester fungeerde tevens als ziekentrooster en leidde een wekelijkse kerkdienst. Een paar jaar later kwam er een kerk met een geregelde predikant. Al eerder was er een plaatselijk bestuur ingericht, onder de van het Hollandse platteland afkomstige titel van ‘Heemraad’. Vier burgers vormden die aanvankelijk en berechtten kleine zaken, zorgden ook voor algemene belangen, - in plaats van waterbeheer zoals in het moederland kwamen maatregelen tegen tijgers en ander wild gedierte daarbij op de voorgrond. Aan de Kaap zelf zetelde een Burgerraad, en burgers zaten ook in de Raad van Justitie aldaar. De opperleiding bleef aan een uitsluitend uit ambtenaren samengestelde Politieke Raad, maar er was hier toch aan het burgerelement groter plaats ingeruimd dan indertijd in Nieuw-Nederland[1], en het instituut van de Heemraden gaf op den duur aan de buitendistricten, waarvan Stellenbosch maar het eerste was, vrij wat zelfstandigheid tegenover Kaapstad, ook al had Van Rheede tot Drakenstein[2], toen hij in 1685 de Kaap inspecteerde, de voorzorg genomen aan het hoofd van de Heemraad te Stellenbosch een Landdrost als regeringsambtenaar te stellen. De verhouding van Simon van der Stel tot de aangroeiende boerenbevolking was dan ook vriendschappelijk. In het bizonder droeg hij de Stellenbosse nederzetting een goed hard toe. Hij stelde er een jaarlijkse kermis in, waar de Kaapse burgers in hun wagens kwamen, en waar het schieten naar de vogel het hoofdvermaak was. Van der Stel vierde er zijn verjaardag en nam de gelukwensen van de burgerij en van de schoolkinderen in ontvangst.

Er was heel wat veranderd, sedert Zacharis Wagenaar over de burgers als ‘luie verzopene vlegels’ geklaagd had. Een werkelijke maatschappij was aan het groeien, nu er ook Nederlandse vrouwen en moeders in de kolonie waren, en een die veel van de beste vaderlandse tradities in ere hield, met zin voor recht en vrijheid, vol zorg voor school en kerk. Onder de aandrang van Van der Stel werd de immigratie van weesmeisjes bevorderd. De voorzorgen waarmee die op de reis en bij hun aankomst omringd waren, geven opnieuw de indruk van een wezenlijk humane beschaving,

1) Deel I, blz. 491.
2) Zie hiervóor, blz. 127.

spiegel van die van het moederland, en nogmaals leest men dat af uit de bepalingen die Van Rheede bij zijn bezoek in 1685 vaststelde voor de vrijlating van slaven.

De levendige en gemoedelijke, gastvrije Van der Stel past in dat beeld voortreffelijk. Van Rheede vergunde hem en de andere hoofdambtenaren, die anders tezeer naar de kansen op (zij het onwettige, doch immers zekere) verrijking in Indië hunkerden en weg wilden, land voor eigen bebouwing in bezit te nemen. De hoeve van de kommandeur, Constantia, werd een befaamd oord; de wijnbouw leverde daar beter resultaten dan elders, het huis van een voorname allure. De grootste bewondering uitten bezoe-

kers van de Kaap voor de Compagniestuin in de Tafelvallei, geen eenvoudige moestuin voor de approviandering der voorbijvarende vloten meer, maar onder Van der Stel's persoonlijk toezicht ontwikkeld tot een van de schoonste sierhoven en tegelijk een van de merkwaardigste proefgronden ter wereld.

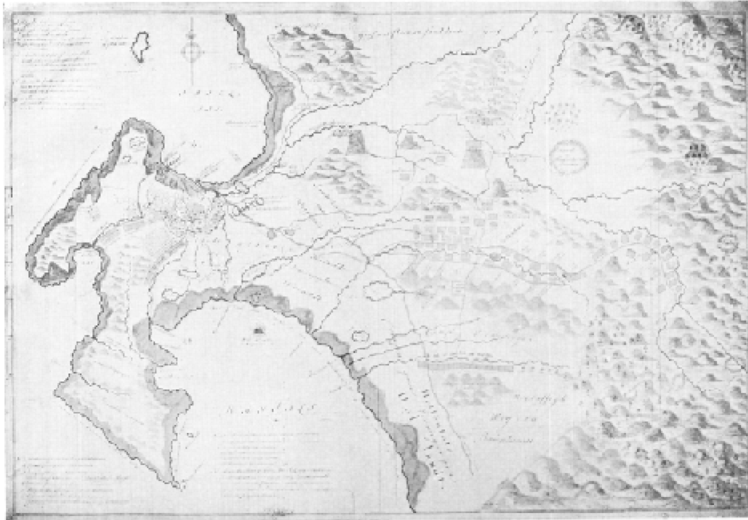
De Franse instroming bracht aanvankelijk haar problemen. De nieuwe nederzetters waren zich hun samenhang en hun afzonderlijkheid bewust. Zij hadden van Bewindhebbers een eigen predikant meegekregen, maar Van der Stel ontving hen met wantrouwen, wilde hen tussen de Nederlandse kolonisten verspreiden, en toen zij zich toch meest groepsgewijs te Drakenstein, voorbij Stellenbosch, neerzetten, prikkelde hij hen niet weinig met zijn eis dat hun kerkgemeente maar een onderdeel van de Stellenbosse zijn zou. Er vielen hoge woorden. In 1690 gaven Bewindhebbers de Drakensteiners in hoofdzaak gelijk, maar bepaalden tevens dat de Franse schoolmeester Nederlands kennen en de Franse kinderen die taal aanleren moesten en dat in 't vervolg aan Franse kolonisten grond tussen Nederlandse hoeven in gelegen uitgegeven moest worden. Gebeurtenissen onder Simon van der Stel's zoon deden weldra meer misschien dan deze maatregelen om tussen de burgers zonder onderscheid van nationaliteit gevoelens van gemeenschap te bevorderen en het opgaan van de Fransen in de (zeker zes maal talrijker) Nederlandse bevolking te verhaasten.

Een situatie toch ontwikkelde zich waarin de burgerij als zodanig scherp tegenover de goeverneur en zijn ambtenaren kwam te staan, een situatie waarin zij heel haar bestaan bedreigd moest achten.

Hoe aanmerkelijk de kolonie zich onder Simon van der Stel ook ontwikkeld had, de vrijheid van de burgermaatschappij, en vooral haar economische vrijheid, bleef toch binnen enge grenzen beperkt. Dat was de wil der Heren Meesters in *patria*. De Compagnie hield aan de Kaap alle handel naijverig in eigen handen. Haar kwam het eerste recht toe op alle waren die de boeren aan te bieden hadden; pas als zij voorzien was, mochten dezen hun vee, hun graan, hun wijnen aan anderen verkopen, en dan nog slechts tegen vastgestelde prijzen. Om de nederzetters het leven mogelijk te maken had de Compagnie zekere al te strakke verbodsbepalingen wat gevierd, maar de toestand liet nog steeds weinig ruimte. De voorbijvarende vloten werden geapproviandeerd, maar van uitvoer naar Europa of Azië was geen sprake: de markt was dus klein. Hoe tastte het de kolonisten dan naar het hart, toen Willem Adriaan van der Stel aanstonds na zijn optreden als gouverneur in 1699 begon met, op veel groter schaal dan zijn vader te Constantia, voor eigen rekening te boeren en daarbij, bezield van schrokkige geldzucht en door geen ontzag voor recht weerhouden, zijn ambtelijke macht op het onbeschaamdst misbruikte. Op zijn hoeve te Vergelegen telde men wel 18.000 schapen 1000 runderen, 500.000 wijnstokken, honderden knechts: zestig lagere Compagniesambtenaren stelde hij er voor zichzelf te werk; de burgers preste hij tot leveranties en diensten. De andere hogere ambtenaren deden onder zijn bescherming desgelijks. Samen bezaten zij met hun achten in 1705 al evenveel land als de helft der vrije ingezetenen; de bastaards der Compagnie schimpten de ambtenaren die en noemden zichzelf in hun verwatenheid haar echte kinderen. De 'secunde' (of: 'tweede persoon') zei triomfantelijk tot de goeverneur:

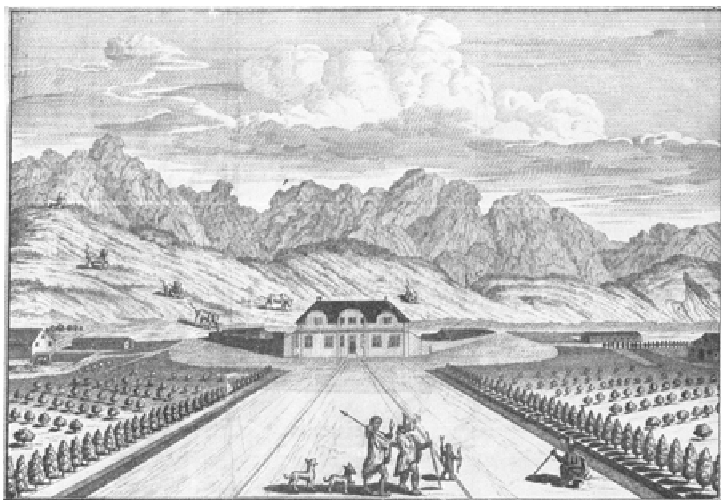
> dat er over drie of vier jaar gene vrijburgers meer aan de Kaap van noden waren; en dat er voor hen (*de ambtenaren*) kans was om met hun vieren of vijven de Compagnie en de Kaap van alles te voorzien.

Een vrije maatschappij van Nederlandse Boeren; of vier of vijf grote landgoederen met Hottentotten, halfbloeden, Indische slaven; tussen die twee toekomstmogelijkheden ging het. Geen wonder dat de goeverneur behalve op zijn ambtenaren slechts

KAART VAN DE KAAP OMSTREEKS 1695 Handschrift op het archief in Den Haag.

op een paar afhangelingen rekenen kon. Tussen hem en de burgerij in haar geheel, vooral de landbouwers, ontstond een spanning die alles overtrof wat indertijd in Nieuw-Nederland vertoond was. Evenals daar voelden de burgers zich tegen ambtelijke willekeur sterk in het bezit van hun onvervreemdbare rechten als Nederlanders, en toen

VERGELEGEN. - Uit Bogaert's *Reizen*.

zij zich eindelijk tot Bewindhebbers wendden, vonden zij bij dezen beter gehoor, omdat Willem Adriaan de burgers niet in het belang der Compagnie verdrukt, maar beide burgers en Compagnie in zijn eigen belang grof benadeeld had.

Een aantal van de voornaamste burgers hadden in 1705 de hoofden bijeengestoken en eerst een bezwaarschrift naar Batavia gezonden. Een leidende rol was daarbij gespeeld door een man, die zich overigens achter de schermen schuil hield, Henning Huyser, een ondernemend zakenman en die daarom meer dan anderen zich door het nieuwe regiem bekneld gevoelde, geen onkreukbare persoonlijkheid bovendien, en zeker kwamen er, nu het hard tegen hard begon te gaan, ook van de kant der burgers allerlei persoonlijke belangen in het spel en werden er weinig kieskeurige middelen gebruikt. Alle antwoord op de brief naar Batavia bleef uit, en juist hadden de samenspanners, een jaar later, een tweede, uitvoeriger nota voor Bewindhebbers zelf klaar, getekend door zestig burgers, zo Fransen als Nederlanders, toen de goeverneur dat ‘goddeloos’ komplot van ‘deze schijnheilige schoften’, deze ‘vuilaardige, onwetende boeren’, op het spoor kwam en de hoofdaanleggers gevangen liet nemen. Door een chirurgijn, Abraham Bogaert, die net met een retoervloot op de rede lag, werd de acte van beschuldiging tegen Van der Stel Jr. naar haar bestemming gesmokkeld, maar terwijl men een vol jaar lang op de beschikking der Heren Zeventien wachtte, speelde de goeverneur onbelemmerd de tyran.

Van meer dan éen gezichtspunt is dit een allermerkwaardigste episode. Wij zijn er ruimschoots over gedocumenteerd. De zo-even genoemde Bogaert, geen ander dan de schrijver van *Reizen door Asia*, wiens sympathie met de Bataviase vrijburgers ik hiervóór[1] al vermeldde, gaf er weldra als aanhangsel tot zijn boek een verontwaardigd relaas van; verder verdedigde de goeverneur zich naderhand voor het vaderlands publiek nog in een schimpende *Deductie*, waarop een hele foliant van de zijde der burgers verscheen, de *Contra-deductie*; eindelijk is in onze tijd het kostelijke dagboek van de steller van de aanklacht aan Bewindhebbers, Adam Tas, een neef van Henning Huyser, uitgegeven.

Wat vóor alles treft, is de wetteloze willekeur waarin de ambtenaren der Compagnie zich op hun verre posten konden verlopen. W.A. van der Stel was te Amsterdam geboren, hij was er schepen geweest; maar hij is typisch voor de latere generatie van Compagniesambtenaren, zonen en kleinzonen van ambtenaren, vaak halfbloeden, die nu onder het personeel veel voorkomen. Als wij de lotgevallen der Compagnie in Azië beschouwen, zullen wij daarvan nog erger staaltjes ontmoeten. Maar even kenmerkend is het vinnig verweer van de aan haar Nederlandse beginselen vasthoudende bevolking van nederzetters. Adam Tas, zelf al bijna dertig toen hij uit Amsterdam verhuisde, en die zijn intellectueel contact nog aanhield (in het Stellenbosse, ver van Kaapstad dus zelfs) - hij las het tijdschrift *de Boekzaal*[2], kreeg nieuwe boeken over De Witt, over het verloop van de oorlog in Europa -, wiens dagboek een kleurig tafereel ophangt van de gemoedelijke omgang der landbouwers, met hun gedurige eetpartijen, ‘peuzelen’, ‘een pijpje smookkruid’, ‘glaasjes wijn’ - inderdaad, er werd nog zwaar gedronken! - stond tegenover de dominee even onafhankelijk als tegenover ‘de tyran’. Als de laatste, alvorens nog het rechte van de tegen hem gerichte beweging te weten, bedreigingen uit, tekent Tas aan:

> Men maakte in ons land de kinderen met een bulbak bang, maar mannen die in eer en deugd leven en zich geens misdrijfs bewust zijn, hebben voor niemand te schromen.

Zijn gevangenneming en het beslag gelegd op zijn papieren leerden hem wel anders.

> Dit geweld gepleegd aan enen vrijburger, enen vrijen landbouwer, enen Amsterdammer (*schrijft Bogaert*) brak den tekenaren de mond op. Zij vroegen waar de naam van vrij, waar de Hollandse vrijheid gebleven was, en of die dingen thans maar ijdele klanken waren, alzo men dat vermogen niet scheen te mogen hebben van aan zijne vaderen, de Heren Meesteren, te klagen.

Verscheidenen lieten zich schrik aanjagen en herriepen. Anderen, Nederlanders en Fransen, hielden zich ferm. Jacobus van der Heiden, een van de gevangenen, weigerde te antwoorden op de vragen van de ambtelijke Raad van Justitie, wier competentie hij, daar zij partij was, niet erkende, die hem niet eens behoorlijk gedagvaard had. Zeven en twintig dagen in een donker hol met een ter dood veroordeelde negerslaaf

1) Zie hiervóor, blz. 245.
2) Zie hierna, paragraaf Verfransing en Nederlandse weerstand.

maakten hem murw, maar tegelijk zo ziek, dat de goeverneur hem, beducht dat hij sterven mocht, op vrije voeten stellen moest. Tas zat meer dan een jaar, tot eindelijk de beslissing der Heren Meesters kwam, waarbij de goeverneur en zijn voornaamste handlangers afgezet en teruggeroepen werden.

Gestraft werden zij niet, maar de overwinning van de vrijburgers was volledig genoeg. In het bizonder moesten Willem Adriaan en de andere ambtenaren de landerijen terug-

geven, waarmee zij de nederzetters zo zware concurrentie hadden aangedaan. De oude Simon bleef in het bezit van Constantia, maar Vergelegen, dat in veel opzichten een model-landgoed geweest was, werd verbrokkeld. Zelfs moest het huis, dat Willem Adriaan er gebouwd had, afgebroken worden. Bewindhebbers en vrijburgers kwamen overeen in hun afschuw voor een herenwoning met bijgebouwen, die bij het gelijke peil van de eenvoudige boerenhoeven met aristocratische grootsheid afstak. De beslissing betekende, dat in de toekomstige ontwikkeling van de kolonie grote maatschappelijke gelijkheid heersen zou. Men heeft geklaagd dat daarmee een zekere kleinheid van verhoudingen, een zekere boersheid van beschaving onvermijdelijk werden. De overwinning van Van der Stel zou echter het ontstaan zelf van een Nederlandse nederzetting belemmerd hebben, want zijn systeem kon slechts op negers en Aziaten rusten.

Ook de burgers, wel te verstaan, werkten met slaven. Het verschil was, dat zij zelf hun 'plaatsen' bewoonden en beheerden.

Het gebied dat die nederzetting nu bestreek, had ongeveer het oppervlak van de provincies Holland, Zeeland en Utrecht tezamen; een hele uitgestrektheid voor zo'n klein getal kolonisten, maar nog maar een vlekje op het wijde Zuid-Afrika, dat oostwaarts en noordwaarts land in overvloed scheen te bieden aan treklustigen. Ernstige moeilijkheden met de oorspronkelijke bewoners waren er in heel deze eerste periode, en nog lang, weinig. De zwervende, veehoudende Hottentotten hadden te weinig vat op de bodem om niet vrij gemakkelijk de plaats voor de meer aan het land gehechte binnenkomers te ruimen. Alleen wilden die laatsten steeds verder, en bij expedities voor het ruilen van vee kwam het ook wel eens tot klappen. Daarom was de regering er meest op uit de Boeren van zulke avonturen terug te houden. Pas veel later zou intussen de uitbreiding stuiten op de krachtiger Kaffer-stammen, van wier bewegingen in het binnenland men nu nog nauwelijks afwist.

b. De West-Indische Compagnie

De West-Indische bezittingen in de oorlogen

De West-Indische Compagnie was in 1674 bankroet gegaan. Met ingang van 1 Januari hadden de Staten-Generaal oktrooi verleend aan een nieuwe, die 30% van de schulden der oude met al haar bezittingen in het oktrooigebied overnam. Behalve de posten op de Westkust van Afrika (onder welke St. George d'Elmina de voorrang had) waren dat enige Boven- en Benedenwindse eilanden in de Antillen (de groep van St. Eustatius en de groep van Curaçao) en op het Zuid-Amerikaanse vasteland, op de Wilde Kust zoals men dat eertijds genoemd had, Essequebo en Berbice. In die beide laatste kolonies evenwel was de positie van de Compagnie niet zo eenvoudig. Essequebo, dat een tijdlang door drie Zeeuwse steden beheerd was[1], was in 1669 door hen weer aan de Staten van Zeeland en door deze het volgend jaar aan de Kamer Zeeland van de West-Indische Compagnie overgedragen; onder beding dat de handel en scheepvaart op de kolonie aan alle Zeeuwen tegen betaling van een recognitierecht aan de Compagnie vrij zou staan. Onder het nieuwe oktrooi werd het oppergezag

1) Zie deel I, blz 479.

van de Bewindhebbers (het waren er nu tien, in plaats van vroeger negentien) erkend, maar het dagelijks bestuur bleef toch aan de Kamer Zeeland, terwijl ook de vrije handel van de ingezetenen van Zeeland gehandhaafd werd. Wat Berbice betreft, dit was een patronaat van de Zeeuwse familie Van Pere[2)], aan wier rechten de nieuwe Compagnie niet kon tornen. Terwijl

2) Zie hiervóor, blz. 54.

de commandeur van Essequebo, die met een paar ambtenaren en een klein garnizoen op het fort Kijkoveral huisde, door de Kamer Zeeland, maar onder goedkeuring van de Vergadering der Tienen, benoemd werd, had de commandeur van het overigens nog zeer onbelangrijke Berbice alleen met de eigenaar Van Pere te maken.

CORNELIS VAN AERSSEN VAN SOMMELSDIJK Rijksmuseum Amsterdam

Op de eilanden was toen aan die patroonschappen door de wisselvalligheden van het oorlogslot, dat op de duur Van Pere's positie in Berbice ook onmogelijk maken zou, al een eind gekomen. In 1676 was Tabago, dat aan de Zeeuwse reder Lampsins toebehoord had[1], voorgoed door de Fransen veroverd; in 1682 verkochten de erfgenamen van Van Rhee en Van Pere St. Eustatius voor 6000 gulden aan de Compagnie: geplunderd in 1663, en nogmaals in 1665, was het in 1672 opnieuw door de Engelsen bezet en ofschoon bij de vrede van 1674 terugbeloofd, was het in werkelijkheid nog maar net

1) Zie hiervóor, blz. 55.

teruggegeven, grondig geruïneerd. De Compagnie kon het niet beschermen: al in 1689 veroverden de Fransen het, en de nieuwe bondgenoot Engeland die het hun afnam, liet het pas bij de vrede, in 1697, weer los. Het belang van het eilandje lag niet in de plantages, maar in de slavenhandel, waaraan het een goed gelegen distributiecentrum verstrekte; evenals Curaçao.

Dan was er sedert de verovering door Crijnsen in 1667 nog Suriname; Crijnsen's vloot was als een particuliere onderneming door de Staten van Zeeland uitgerust en de kolonie was dan ook na enig gehaspel met de Staten-Generaal feitelijk bezit van die provincie geworden. Maar 't was een bezit dat heel wat nieuw kapitaal en geduld zou vereisen. Haast onmiddellijk, ofschoon nádat in Europa de vrede gesloten was, hadden de Engelsen Suriname terugveroverd en Zeeland kreeg het ten slotte vrijwel leeggehaald, in het bizonder van slaven, en van de meeste Engelse planters verlaten. In 1682 verkocht Zeeland, ontmoedigd, het land aan de nieuwe West-Indische Compagnie, en deze ontdeed zich aanstonds van een derde aan de stad Amsterdam en een tweede derde aan de heer Cornelis van Aerssen van Sommelsdijk: de drie eigenaars vormden ter exploitatie van hun bezit samen de Societeit van Suriname. Van Aerssen, teleurgesteld in zijn ambities in het vaderland, waar hij De Witt tezeer had nagelopen om van Willem III ooit waar vertrouwen te genieten, liet zich zelf als goeverneur uitzenden.

Hij moedigde de immigratie van Franse Hugenoten aan; de naam van zijn vrouw, uit een adellijk Frans geslacht, trok er velen. Onder de planters waren uit Brazilië geweken Portugese Joden al talrijk. De blanke samenleving in de kolonie vertoonde zo een sterke kosmopolitische trek. Maar Van Aerssen schiep althans de orde die voor alle groei de voorwaarde zijn moest. Hij werd ‘meer gevreesd dan geliefd’ en liet na een paar jaar in een soldatenoproertje het leven. De raad van ambtenaren en planters, die volgens het oktrooi bestond, werd de verwarde toestand meester; een korte tijd later, in 1689, sloeg de nieuwe goeverneur Van Scharphuysen een aanval van Franse kaperschepen manmoedig af; de Fransen waren gelukkiger aan de Pomeroon, waar zij een nieuwe vestiging geheel verwoestten, zodat de kommandant naar Kijkoveral terug vluchten moest; en in Berbice, dat zij duchtig teisterden, aftrekkend met een wisselbrief op de patroon, Van Pere, voor niet minder dan 20.000 gulden. Van Scharphuysen wist door middel van de gevangenen die hij in handen gekregen had, die vordering tot 6000 verminderd te krijgen.

Ontzettend hadden de West-Indische koloniën onder de oorlogen te lijden, zowel onder die met Engeland als met Frankrijk. Dat had meegewerkt tot de ondergang van de eerste Compagnie, dat hield ook onder de tweede de ontwikkeling nog tegen. Hoe anders was de positie dan in de Oost! Daar stond de Oost-Indische Compagnie, na het Portugese rijk gewelddadig uiteengeslagen te hebben, als de zeemacht bij uitnemendheid, bekwaam om haar bezittingen en haar wijd-uitgetakte monopolie-aanspraken tegen Engelsen en Fransen glansrijk te verdedigen. De West-Indische Compagnie, aldoor kwijnend, beschikte nooit over een aanzienlijke oorlogsvloot. De schepen van de staat, die in de Oost nooit nodig waren, moesten in de West gedurig hulp bieden en herhaaldelijk de vervallen zaken herstellen. Dit had ten gevolge dat de West-Indische Compagnie, vóor en na 1674, altijd veel meer acht moest slaan op de wensen van de Staten-Generaal dan haar Oost-Indische zuster; overigens was de bescherming van de staat lang niet steeds toereikend: de West-Indische koloniën lagen nu eenmaal in een gebied, waar Fransen en Engelsen

minstens even sterk present waren, en waarop de aandacht van hun regeringen zeker sterker gericht was. Vooral gedurende de Spaanse Successie-oorlog leidde de gedwongen verwaarlozing van de vloot - ik heb het in mijn schets van de centrale gang der gebeurtenissen al aangestipt[1] - tot een reeks rampen in West-Indië.

1) Zie hiervóor, blz. 223.

't Waren kapers, rechtstreekse opvolgers van de eens voor de Spanjaarden zo geduchte boekaniers, die al deze strooptochten ondernamen; maar zij waren thans erkend door de Franse regering en genoten steun van haar. In 1708 voeren drie Franse schepen de rivier de Essequebo op. De planters vluchtten van alle kanten naar het fort Kijkoveral en verweten de commandeur Van der Heyden driftig, dat hij de vijand ongemoeid in hun plantages huishouden liet. Maar met zijn garnizoen van vijftig man was de commandeur machteloos; hij moest een capitulatie sluiten, waarbij de kaperhoofdman met een brandschatting van 50.000 gulden, voor een derde te betalen door de planters, voor twee derden door de Compagnie, grotendeels in slaven, aftrok. Een paar maanden later bezochten andere kapers de kolonie en verwoestten en roofden wat er nog over was. St. Eustatius kreeg in datzelfde jaar 1709 ook een beurt. De commandeur, Lamont, liet zich op het kasteel in zijn muiltjes en kamerjapon verrassen. Een capitulatie was niet eens mogelijk. De Fransen vernielden wat zij niet mee konden nemen en voeren toen, hun vaartuigen tot zinkens toe met goederen en slaven geladen, weg naar Martinique.

De vernedering van de commandeur gaf zijn haters gelegenheid om van hem af te komen. Die kleine gemeenschap was door vetes verscheurd. Lamont kwam uit de ambtelijke loopbaan voort, maar bezat al plantages op verschillende eilanden; zijn ideaal bleef toch om eens ‘te Amsterdam in de koets’ te rijden. Te St. Eustatius stond de raad tegenover hem onder leiding van een ingezetene, Doncker; volgens deze was Lamont een eervergeten schurk, die met ‘een zoopje anijs’, kaneelwater of brandewijn, en met een spelletje kaart de lieden tot zijn zin had trachten over te halen; nu moest hij op een Engelse bark van het leeggeplunderde eiland wijken en een heenkomen zoeken op zijn plantage te Curaçao; Doncker werd commandeur.

Na een paar jaar rust herhaalde zich de bezoeking in erger vorm. In 1712 verscheen in de West-Indische zeeën een geduchte kapervloot, uitgerust door een aantal Marseillaanse kooplui in vennootschap met de aanvoerder, Cassard. Diens eerste exploot gold Suriname. Dicht aaneengesloten lagen daar de suikerplantages langs de rivieren die tezamen in zee stromen, de Suriname, de Commewijne, de Cottica. Paramaribo, onder de bescherming van het fort Zeelandia, waar de goeverneur woonde, was een plaats met enige honderden huizen geworden. Planters en stadsbewoners waren in burgercompagnieën georganiseerd; de Joden afzonderlijk. In Juni werd een eerste aanval van Cassard afgeslagen.

De ingezetenen hadden zich daarbij onder hun burgerkapiteins dapper geweerd, maar beter dan de vijand hadden zij gezien, hoe weerloos de kolonie tegen een doortastende aanval lag. Zij begonnen dus bij de goeverneur en de Raad van Politie (dat wil zeggen, de Politieke Raad, grotendeels uit verkozen planters samengesteld) op maatregelen aan te dringen, aanbiedende terstond tot verbetering mee te werken, de planters door de arbeid van hun slaven, de stedelingen door geld, maar onder dien verstande dat de Societeit uiteindelijk de kosten dragen zou. Goeverneur en raad moesten met de door de kolonisten schriftelijk gemachtigde burgerkapiteins over de uitvoering van verdedigingswerken overleggen, maar protesten tegen belastingen die volgens de burgers tegen het octrooi indruisten, waren buiten hun competentie, en zo richtten de burgerkapiteins zich rechtstreeks tot de Staten-Generaal om de Societeit wegens haar verwaarlozing van de defensie en onrechtmatige bezwaring van de ingezetenen in gebr eke te stellen.

Dat stuk was nog niet lang verzonden, of daar verscheen Cassard ten tweede male, met een sterker macht, acht grote schepen en meer dan dertig kleine, en 3000 soldaten. Het kleine garnizoen en de gewapende planters en stedelingen zaten in Paramaribo en het fort Zeelandia, terwijl de Fransen de rivier de Suriname opvoeren en vrij spel

hadden in de plantages. Vrouwen en kinderen waren met vertrouwde slaven het beboste binnenland ingezonden; ook hun kostbaarst bezit, en dat de veroveraar het eerst als buit zou dienen, de plantageslaven, trachtten veel planters in de bossen te verbergen. De burgers deden van Paramaribo uit wel een paar uitvallen op de Fransen die in naburige plantages post gevat hadden; maar zulke schermutselingen, waarbij de slaven, die ook bij het vechten gebruikt werden, altijd dra wegliepen, lieten een ontmoedigende indruk na, en men neigde dus tot een capitulatie.

Cassard stond een wapenstilstand toe, opdat de goeverneur de raden die in fort Sommelsdijk hoger op aan de Commewijne zaten, zou kunnen raadplegen. Nadat dit geschied was, werden alle burgers, alsmede de kapiteins en stuurlui van schepen op de rede, bijeengeroepen en hield de goeverneur, omgeven van de raad, hun de hopeloze toestand voor; men stemde toe in een capitulatie. Op de plantage Meerzorg, die aan een der raden toebehoorde en waarvan Cassard zijn hoofdkwartier gemaakt had, werd nu onderhandeld, en de raden daartoe gedeputeerd ondertekenden ten slotte een overeenkomst van brandschatting; een jaar inkomsten was als grondslag aangenomen, 15.000 okshoofden suiker; met enige kleine onkosten beliep die rekening 622.800 gulden Hollands; de som werd grotendeels in koopmanschappen betaald, voor een aanzienlijk deel ook in slaven (volgens de overeenkomst:

> zal het supplement voldaan werden in slaven, mans en vrouwen, ten prijze van drie honderd vijftig guldens (Surinaams = *ongeveer* 300 *Hollands*) het stuk.)

Van Suriname koerste Cassard naar Berbice, waar hij sterk genoeg bleek om het fort Nassau in te sluiten en te bombarderen. Heel spoedig volgde een capitulatie, waarbij de zoveel armer kolonie 300.000 beloofde op te brengen. Ruim drie vijfden daarvan aanvaardde de kaper-admiraal in de vorm van een wissel op de heren Van Pere, de patroons van Berbice. In weerwil van het ongelukkig lot der beide gijzelaars, die Cassard meegevoerd had, weigerden de Van Pere's te betalen; heel de kolonie was zo'n som niet waard, beweerden zij, en Berbice verviel dus aan de houders van de wissel. Maar die Franse kooplui wisten er geen raad mee en verkochten hun bezit voor ruim een ton aan een Amsterdams consortium, dat zich na jaren, gedurende welke de kolonie in een treurige staat van stagnatie verkeerde, als Societeit van Berbice constitueerde; niet zonder moeite wist de West-Indische Compagnie haar leenheerschap te doen erkennen.

Cassard was ondertussen verder gestevend en verscheen in Januari 1713 na zich op Martinique wat hersteld te hebben voor St. Eustatius; aan weerstand werd zelfs niet gedacht, maar veel was er na de plundering van 1709 nog niet te halen: ‘34 slaven, 22 runderen, 65 schapen, 6 kabrieten, 23 kalkoenen en 67 kippen ....’ Nu ging het op Curaçao aan. Dat was niet alleen groter dan St. Eustatius, maar veel rijker, door de smokkel op Spaans Amerika die er met de slavenuitvoer gepaard ging. De Directeur Van Collen poogde een verdediging te organiseren met zijn handjevol soldaten, versterkt met een troep matrozen van alle nationaliteiten, van de zich ter rede bevindende schepen saamgeraapt, en met de burgercompagnieën. Er ontstond in Willemstad door het bombardement van de aan wal gekomen Fransen zo'n paniek, dat het ook hier aanstonds capituleren werd. Cassard begon met 400.000 pesos te

eisen, ongeveer 1.200.000 gulden, bijna het dubbele van wat Suriname hem opgeleverd had! Hij nam na lang loven en bieden genoegen met 115.000 pesos.

Wat een smadelijk schouwspel, de weerloosheid van de ene West-Indische kolonie na de andere tegen die ondernemende vrijbuiter! Een hekeldichter die het Curaçaose avontuur sarcastisch-hoogdravend beschreef, laat Van Collen de burgers die nog weerstand bieden wilden, afsnauwen:

‘Gij kale neten hebt er niets bij te verliezen,
Die alles schuldig zijt, en waart zeer wel tevreên,
Indien de machtige(n) de ganse schade leên.
Dit zal u missen (*Dit zal u niet lukken*.) en ik zal met d'andre Heren
't Verdrag fluks rekenen, al zou 't u allen deren’.
Dus sprak de Held, en ging met onverzoenbren zin
Met zijnen vijand dus een overeenkomst in
Om voor net honderd en nog vijftien duizend stukken
Van achten te verhoên de verdere ongelukken.
Dus wierd het kwaad gestuit, de vijandschap geveld,
Door 's Landvoogd's wijs beleid, slechts voor een handvol geld.
Wat heeft het volk van zulk een leidsman niet te hopen!....

Men zou verwacht hebben, dat het gezag van de Bewindhebbers in Nederland, wier gouverneurs het met hun burger-raden toch al vaak genoeg zwaar te stellen hadden, dit alles nauwelijks kon overleven. Inderdaad was het overal een luid geweeklaag en krakeel, vooral in Suriname. Daar waren de zwaar bezochte ingezetenen, die bovendien lang niet al hun de bossen in gezonden slaven wisten terug te vinden, er op uit om de onkosten der brandschatting op de Societeit af te wentelen. Terwijl Goeverneur en Raad een omslag van een tiende van elks vermogen wilden heffen, remonstreerden de burger-officieren driftiger dan ooit aan de Staten-Generaal. Zij kregen echter uit het moederland geen troost. De Staten-Generaal, die natuurlijk de Directeuren ook hoorden, - dat wil dus zeggen de Heren Tienen van de West-Indische Compagnie, de machtige burgemeesters van Amsterdam, en de heer van Sommelsdijk -, vermaanden de kolonisten gestrengelijk om hun verplichtingen jegens de Societeit na te komen en geboden het staken van de afzonderlijke burgervergaderingen; met hun vertegenwoordiging in de Raad van Politie moesten de ingezetenen tevree zijn. Ondertussen konden de Directeuren het ook met die Raad niet eens worden over de kostenverdeling voor de zo noodzakelijk gebleken aanleg van een fort aan de scheiding van de Suriname en de Commewijne; het duurde tot 1773, eer met de plannen voor fort Nieuw-Amsterdam een begin van uitvoering gemaakt werd. In de positie der kolonies en in hun bestuur was in beginsel niets veranderd.

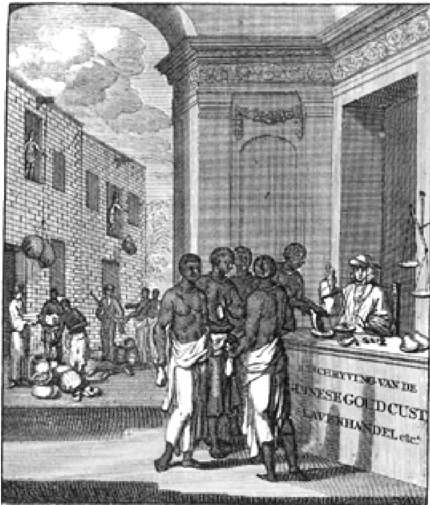
Maar het voorafgaande relaas zal doen gevoelen, wat het voor Nederlands West-Indië betekend moet hebben, dat te Utrecht een zo langdurige vredesperiode werd ingeluid. En hoe teleurstellend de ganse regeling van Utrecht ook was, één belangrijk onderdeel ervan, dat in het komend tijdvak Engeland een onvergelijkelijke positie in het Zuid-Amerikaanse handelsgebied ging geven en dat daarom te Amsterdam hatelijker dan iets anders gevonden werd, bracht juist voor de Nederlandse plantagekolonies zijn voordeel mee: ik bedoel het *asiento*.

De Guinese kust en de slavenhandel

Voor de ontwikkeling van het plantage-wezen was een gedurige aanvoer van negers nodig, maar de West-Indische Compagnie, die zich in al die koloniën, hoe verschillend er overigens haar positie was, het recht van slaveninvoer door alles heen naijverig had voorbehouden, bezat in de zeventiende eeuw, ongelukkig voor de planters, nog een, en zelfs een veel belangrijker, afzetgebied in de Spaanse koloniën. Wel trachtte ook de Spaanse regering een monopolie in de handelsbetrekkingen met de overzeese

gewesten te bewaren, maar de ondernemingsgeest van het moederland schoot zozeer te kort, dat dit practisch niet vol te houden was, en in het bizonder had Spanje geen toegang tot de Afrikaanse mensenmarkt en kon zo onmogelijk zelf de behoefte van zijn Amerikaanse

koloniën aan slaven bevredigen. De maatschappijen aan welke de Spaanse regering het recht van invoer toestond - bij contracten die *asiento's* genoemd werden - waren na 1648 onvermijdelijk bij de Nederlandse leverancier terechtgekomen, dat wil zeggen dat zij door hun agenten kochten aan de opslagplaatsen waar de West-Indische Compagnie haar slavenladingen regelrecht

TITELPRENT VAN BOSMAN'S WERK.

van St. George d'Elmina heenvoerde, voornamelijk Curaçao. Van 1685 tot '89 was het *asiento*, tot diepe verontrusting en verontwaardiging van de clericale partij aan het Spaanse hof, zelfs in handen van een groot Nederlands ondernemer, Balthasar Coymans te Amsterdam; maar zelfs nadat dit contract verbroken en het *asiento* aan Portugezen verleend was, bleef toch het slavenkamp op Curaçao een van de voornaamste plaatsen waar de importeur zich kwam voorzien.

Voor de Nederlandse plantagekolonies, zelfs voor de plantagehouders op Curaçao en de andere Antillen, had die vraag uit Spaans Amerika het nadeel dat hun eigen markt verwaarloosd werd. Er werd daarom steeds in de verschillende contracten of octrooien die de ingewikkelde verhouding der Compagnie tot de vastelandse koloniën regelden, de invoer van een voldoend getal slaven per jaar bedongen; maar dat neemt niet weg dat klachten over nijpende tekorten aanhielden. ‘Lorrendraaien’ in slaven bleef dus een winstgevend bedrijf; niet alleen de goeverneurs van Spaanse koloniën, ook die van Nederlandse waren vaak buiten machte hun naar slaven hongerende planters te beletten zich bij de een of andere voor eigen rekening varende slavenhaler - gemeenlijk wéér Nederlanders, vaak Zeeuwen - te voorzien.

In de Spaanse Successie-oorlog, toen de Spaanse koloniën Philips V als hun heer erkenden en deze het *asiento* aan Fransen verleende, raakte het Spaans-Amerikaanse afzetgebied voor de Compagnie veel minder toegankelijk; en dat werd er niet beter op, toen Engeland bij de vrede, als prijs voor zijn erkenning van de Bourbonse opvolging, die het eerst zoveel hardnekkiger dan de Republiek had willen bestrijden, het *asiento* voor zijn eigen onderdanen verkreeg. Van toen af verloor de Nederlandse slavenhandel, evenals de onder dekking daarvan gevoerde sluikhandel in waren, voet in Spaans Amerika. Zoveel te beter werd nu echter, ook al houdt het geroep om méér niet op, in de behoefte aan slaven van de Nederlandse planter-koloniën voorzien. Een beschrijving van de toestanden in bloeiende slavenkolonies, zoals Suriname,

Essequebo en Berbice onder de inwerking van een lange vrede en van geregelde aanvoer van arbeidskrachten nu werden, zij voor het volgend deel voorbehouden, maar wel is het hier de plaats om die handel in slaven, waarvan de Guyana-gewesten dus afhankelijk waren en die voor de West-Indische Compagnie zo'n voorname bron van inkomsten vormde, eens van de overkant van de Oceaan af na te gaan.

Slavenhandel was niet het enige bedrijf dat de Compagnie aan de kust van Guinee uitoefende. Integendeel, haar tiental forten lag, afgewisseld met Engelse, een enkel Brandenburgs en een Deens, over een uitgestrektheid van een 500 kilometer, aan de Goudkust. Om goud was het daar in de eerste plaats te doen. Volgens de berekening van Willem Bosman, die na een dienst als opperkoopman in Guinea, in de eerste jaren der achttiende eeuw een levendige en omstandige beschrijving van land en volk en van de staat der Compagnie daar in het licht gaf, voerde de Nederlandse West-Indische Compagnie jaarlijks 1500 marken goud uit (3 marken = 1000 florijnen) tegen de Engelse 1200; Brandenburgers, Denen, Portugezen en Fransen nog 1800 samen. Maar de ernstigste concurrentie kwam van de lorrendraaiers; de Zeeuwen (altijd ontmoet men hen in de geschiedenis der West-Indische Compagnie, 't zij als deelnemers of onderkruipers!) - de Zeeuwen voerden wel evenveel uit als de maatschappij zelve, de Engelse ‘enterlopers’ voor kort iets minder, maar nu, meende Bosman, eer meer.

Als men de West-Indische met de Oost-Indische Compagnie vergelijkt, treffen toch altijd eerst de verschillen. Hier heeft men nu een positie die in beginsel met die in Oost-Indië overeenkomt: geen planters en burgers, die naast de goeverneur een raad vormen, zoals in de Antillen en Guyana, en zoals de Oost-Indische Compagnie enkel aan de Kaap kende, maar een zuiver ambtenarenbedrijf, dat met uitsluiting van anderen voor de Heren Meesters handel drijven moest. Hoe slecht lukte evenwel die uitsluiting! Heel die kust moest met concurrerende maatschappijen gedeeld worden. Dat alleen al maakte het onmogelijk om zo'n gebied over de inboorlingen te verkrijgen, dat men hen dwingen kon de lorrendraaiers met lege handen te laten gaan. De maatschappijen der verschillende naties leefden op gespannen voet. Elk had zijn bizondere vrienden onder de negerkoninkjes of negerrepubliekjes in de buurt en zo zij elkaar al niet openlijk bestreden, zij waren diep gemengd in de vetes van hun zwarte bondgenoten of beschermelingen.

Bosman vertelt met veel ergernis van de twisten in zijn tijd met de Commanies vlak bij de hoofdzetels der twee Compagnieën, het Nederlandse St. George d'Elmina en het Engelse Cabo Cors; de Engelsen, die de negerkoning lieten vermoorden toen deze toenadering tot de Hollanders zocht, waren de Directeur-Generaal van onze Compagnie volgens hem te gauw af geweest. Hij vergeldt het de Engelsen door schamper af te geven op hun ‘kwade manier van leven’. Het onmatig drinken van pons, waaraan de voornaamsten zowel als de gemene soldaten zich bezondigen, veroorzaakt een verbazende sterfte in hun kastelen, al zou het een onbegonnen werk zijn te trachten hun aan het verstand te brengen dat men hier oorzaak en gevolg moet zoeken .... Op zijn slimst kunnen intussen de drankzucht zo goed als de andere uitspattingen die Bosman de Engelsen verwijt, maar *betrekkelijk* zo erg zijn geweest. Als de Kust van Guinee zo'n slechte naam had, ook in Nederland, - een generatie tevoren had de komische dichter Van Focquenbroch, die er de dood vond, al van ‘het hels Guinee’ gesproken -, dan kwam dat niet alleen van de ongezonde dampen en van de stank die de negerdorpen verspreidden, maar ook volgens Bosman zelf van ‘het ongeschikt zuipen’ en van de ‘ijverige offeranden in den tempel van Venus’, dat de beambten niet laten konden. Aan schaarse kerkgang lag het niet:

> Wij zijn integendeel heel sinceer en kerkelijk (*spot Bosman*); want we moeten alle dagen ter kerk gaan op verbeurte van een halve rijksdaalder,

> behalve des Zondags en Donderdaags, als wanneer de boete een gehele rijksdaalder bedraagt.

Trouwens, die korte levensduur van zoveel van de beambten der Compagnie had zijn voordeel voor de anderen: zij kwamen zo sneller tot de hoge bedieningen, zonder welke bekleed te hebben men niet licht rijk uit Guinee terug zou komen. En welke

andere ambitie kon men er koesteren? De handel was er weinig verheffend, voldoening was er te minder uit te halen, omdat men geregeld bij de lorrendraaiers achter het net viste, die niet alleen goedkoper varen konden omdat zij de hele toestel van forten en ambtenaren aan de kust en van dure Bewindhebbers thuis (zoals Bosman te verstaan geeft) niet te torsen hadden, maar die ook veel vlugger op de smaak van de veranderlijke negers letten konden dan de Compagnieshandelaars, wier wenken door de omslachtige bureaucratie in het vaderland gewoonlijk veel te laat opgevolgd werden. Aan de primitieve, barbaarse negermaatschappij was ook weinig vreugd te beleven. Tot grote bestuurstaken, tot rijkenbouw werd er de dienaar van de West-Indische Compagnie niet geroepen. Een zestig man, zoveel telde het hele ambtenarenpersoneel over de Guinese forten verspreid; met hier en daar kleine garnizoentjes soldaten. Op St. George d'Elmina zetelde de Directeur-Generaal, met zijn raad, - geen raad van min of meer onafhankelijke kolonisten dus, maar een ambtenarenraad, een raad van jabroers volgens Bosman, die er zich overigens in de tweede druk van zijn boek op beroemt dat de Bewindhebbers zijn kritiek ter harte genomen en het gezag van de directeur wat besnoeid hebben.

Naar St. George d'Elmina - het fraaiste kasteel van alle aan de kust - kwamen alle Compagniesschepen hun waren lossen, die vandaar naar de andere factorijen verdeeld werden. Daar kwamen dan ook de slavenschepen vóor ze de tocht naar Amerika ondernamen. Maar de voornaamste plaatsen om de slaven te halen lagen verder oostwaarts, in Koto en Popo, en vooral in Fida, in het tegenwoordige Dahomey, en dan veel verder naar het zuiden, in Loango. Uit Fida en Loango elk ‘handelde’ de Compagnie volgens een verslag van 1670 jaarlijks een 3000 negers ‘in’. Daar maakten de bevolkingen en de koninkjes er hun werk van om op de slavenmarkten in het binnenland, en desnoods zelf in oorlogen of strooptochten tegen buurstammen, de waar te verkrijgen, waarop de blanken van alle naties met zo'n belustheid aan kwamen.

> De meeste slaven die tot ons werden (*worden*) gebracht (*schrijft Bosman*), zijn mensen die in de oorlog zijn gevangen, en die door de overwinnaars, als hun buit zijnde, werden verkocht. Wanneer deze slaven aan Fida komen, werden ze alle bij de ander in een tronk of gevangenhuis gezet, en als wij dezelve zullen gaan kopen, werden ze op een groot plein bijeengebracht, waar dat ze van onze chirurgijns, welker werk dit is, op het aldernauwkeurigst werden bezichtigd en betast, tot het alderminste lid dat zij aan haar lichaam hebben, en dat moedernaakt, zowel vrouwen als mannen, zonder enig onderscheid of schijn van de minste schaamte. Degene nu die voor goed gekeurd worden, stelt men aan een kant; en de andere, aan welke men enig mangel of gebrek bespeurt, werden uitgeschoten en onder de gebrekkige, of macrons, zoals wij ze hier noemen, gerekend; te weten, die boven de vijfendertig jaren oud zijn, of die aan armen, benen, handen of voeten zijn verminkt; ook die een tand kwijt zijn, die grijze haren of vliezen op de ogen hebben; alle die met Venus-ziekte zijn besmet, en veelderhande kwalen meer .... Deze gebrekkige of verminkte dan uitgeschoten zijnde, werdt het overige getal opgeteld, en aangetekend wie dat dezelve heeft geleverd. Ondertussen legt er al een brandmerk, zijnde het wapen of de naam van de Maatschappij, in 't vier om al degene die wij voor goed hebben uitgekozen daarmee op de borst te merken. Dit geschiedt,

opdat wij dezelve uit de slaven der Engelsen, Fransen, of wie het zijn mag, en die mede in 'tzelve gevangenhuis zitten, zouden kunnen onderkennen; want zij hebben de hare mede met hun teken gemerkt. Ook geschiedt dit merken, opdat de zwarten onze goede slaven niet tegens andere slechte (daar ze anders een fraai handje van hebben) zouden komen te verruilen.

Deze handeling, geloof ik, komt UE. wat wreed en half barbarisch tevoren; doch vermits het uit noodzakelijkheid geschiedt, zo moet het er zo mee doorgaan;

> doch echter dragen wij zoveel mogelijk zorg, dat ze niet te hard worden gebrand, voornamentlijk de vrouwlieden, die doch altoos wat teerder vallen.

De apologetische toon, die in de laatste zinsneden doorklinkt, is zeldzaam; maar hoe zwak! Hoe snel troost zich de even verontruste schrijver! Maar waarlijk, er waren erger verschrikkingen aan zijn handel verbonden dan het brandmerk. De overtocht, met zes of zevenhonderd ruw uit hun omgeving gerukte, dodelijk verschrikte mensen dicht opeengepakt, in boeien geklonken, soms bij groepen aan dek gebracht om te luchten, - de overtocht was een gruwel. Bosman was erg tevreden over de ordelijkheid waarmee het op de Nederlandse slavenschepen toeging, ‘rein en zindelijk’, waar het op de Engelse, Franse of Portugese ‘altoos even morsig, vuil en stinkend is’. Niettemin was ook aan boord van de Nederlandse schepen de sterfte onder die met zoveel zorg gezond gekeurde lading doorgaans hoog, minstens wel 10 percent. Sommige stammen verdroegen de ontworteling beter dan andere. Die dieper uit het binnenland ‘gehaald’ waren, maakten zich soms, tot goedmoedig vermaak van Bosman, schrikbeelden als zouden hun ontvoerders de bedoeling hebben hen op te eten. Zelfmoorden, diepe depressies waren niet zeldzaam.

En dan in Suriname de verkoping, bij troepen of bij paren, gezinnen ruw gescheiden, een tweede brandmerk van de nieuwe eigenaar, en onder de zweep van de opzichter naar de plantage. Of naar Curaçao om opgekocht te worden door de importeurs van Spaans Amerika, of naar St. Eustatius, waar men zich vooral van de andere kleine en grote eilanden kwam voorzien. Zolang de Compagnie de slaven onder haar beheer had, schreef zij wel ‘goed traitement’ voor; er was op Curaçao een geneesheer ‘ter bezorginge van de negroslaven’, er waren een ‘pokhuis’ en een ‘zweethuis’ - verschillende ziekenhuizen - voor hen. Zelfs hadden de predikanten bij hun algemene instructie opdracht om de zwarten evenals de Indianen en de Portugezen en Spanjaarden ‘te onderwijzen in de fondamenten van de Christelijke religie’. Men wist wel dat de zwarten ook mensen waren. Maar in de praktijk handelde men daar niet naar. Het brandmerk stempelde de slaven tot vee, evenals de prijsbepaling volgens lichaamslengte en leeftijd, of een voorschrift als dit uit 1694 van Bewindhebbers aan de Directeur van Curaçao om ‘de aantelinge’ te bevorderen.

De Nederlanders delen de schuld aan die onmenselijkheid met alle Europese naties die de zee bevoeren. De kopers en verkopers, de schippers, de dokters en de opzichters, zij zijn niet schuldiger dan de maatschappij die hen voortbracht en die hen tot dit werk uitzond. De onverschilligheid van de publieke opinie, van predikanten en priesters, van Bewindhebbers-regenten en over *asiento's* handelende diplomaten, is verbazend. Zij verleide ons niet tot het veroordelen van een cultuur, die andere aanspraken heeft op onze bewondering; zij weze ons ten spiegel van onze eigen tekortkomingen. Met hoeveel misdaden verdraagt zich *onze* tijd! Want dat de slavenhandel een misdaad was, om de premie die hij zette op mensenroof tot in de binnenlanden van Afrika, om de gruwelen die hem van de ene tot de andere kust vergezelden, om het lot waartoe hij zoveel duizenden jaarlijks voor hun leven en voor hun nageslacht bestemde, daaraan doet de algemene aanvaarding door de tijdgenoten niets af.

Boek VIII
Hoogtij en verval van het barrière-stelsel 1715-1751

1. De Zuidelijke Nederlanden onder Karel VI, 1715-'40

Ik gewaagde hiervóor van een nieuwe geest die zich onder de inwerking van de woede over het barrière-verdrag in de Zuidelijke Nederlanden roerde, en van de anti-Hollandse houding waarin hij zich stelde. Men kan daarbij echter licht overdrijven, en dat is door latere Belgische geschiedschrijvers (en wordt nog) maar al te veel gedaan. De Zuid-Nederlandse politieke opinie werd in de eerste jaren na de overdracht aan Karel VI nog heel wat heftiger door botsingen met het nieuwe bewind bewogen. Zelfs de zaak van de Compagnie van Oostende, die eerst opnieuw zekere Zuid-Nederlandse belangen in strijd met de Republiek bracht, eindigde in teleurstelling over de Keizer, die zijn Nederlandse gewesten weldra aan andere politieke noodwendigheden opofferde, - zoals hij trouwens ook ten opzichte van het Barrière-verdrag welbeschouwd bleef doen. De knechting van de Brusselse ‘naties’ en de finale onderdrukking van het Jansenisme waren het werk van de Oostenrijkse heerser alleen; daarmee hadden de Hollanders natuurlijk niets te maken. En in al die beroeringen bleek ieder keer weer de verdeeldheid en de onmacht der Zuid-Nederlandse bevolking.

a. Het absolutisme en de standen

Het eerste treffen had te Brussel plaats, met de naties.

Die woelingen, welke in 1717 begonnen en bijna twee jaar de stad in rep en roer hielden, waren feitelijk een voortzetting van die onder Maximiliaan Emanuel. Thans was het uitvoerend gezag in handen van de markies de Prié, een Piemontees, die de landvoogdij kwam waarnemen voor de steeds afwezige titulaire landvoogd Eugenius van Savooien. Naast zich had hij een voorlopige regeringsraad, samengesteld uit enige van de voornaamste ambtenaren en hoge edelen. Het prikkelde en verbaasde de ongeduldige Prié, niet gewend aan weerstand tegen de bewindmachine, dat die heren, vooral de groten, zo vaak tot meegaandheid rieden. De Aartsbisschop van Mechelen, de Precipiano's opvolger, een Brusselaar gesproten uit een verbintenis van de oude feodale Waalse en de nieuwe half Dietse half Waalse ambtsadel (hij heette de Hennin-Liétard genaamd d'Alsace de Boussu, zijn moeder was een Verreyken), moest zich wel laten gebruiken om de regeringspolitiek bij zijn geestelijkheid en in de Staten te steunen: het episcopaat zat, zoals de tegenstanders van Philips II's bisdommenregeling indertijd heel juist voorzien hadden, onverbrekelijk aan de regering vast; en meer dan ooit sedert het zich in de strijd tegen het Jansenisme gestort had. Toch bleek zelfs 's Aartsbisschops tegenzin duidelijk. Aanstonds moest zo Prié tot zijn ergernis toegeven aan de onwil der ‘naties’ (die zich, evenals ten tijde van de Prins van Parma, op een door zijn voorganger Königsegg aan Antwerpen verleende vrijstelling beriepen) om in een belastingheffing toe te stemmen. Toen hij

daarna een magistraatsverandering ondernam, ontstond er over de indienststelling van de nieuwe dekens der gilden een geschil van belang.

De gekozenen toch weigerden de eed te doen op het door Maximiliaan Emanuel in 1700 ingevoerde reglement. Een bevel van het Hof van Brabant, persoonlijke aandrang van 's Hofs commissarissen, twee dagen lang, en later nog eens van gedeputeerden der Junta, bij al de 145 dekens der 48 gilden in de negen naties, niets hielp. Op de ‘vaderlijke’ toespraken en waarschuwingen

TITELPRENT VAN HET DEEL OVER DE OOSTENRIJKSE NEDERLANDEN IN DE TEGENWOORDIGE STAAT; 1738

der raadsleden en der hoge heren antwoordden de dekens met veel omhaal over de privileges, over het feit dat het bewuste reglement nooit door Karel II bekrachtigd was geworden, over hun geweten dat hun, bij alle eerbied voor de geheiligde majesteit des Keizers, de eed verbood. De heer Wynants verklaarde in zijn verslag aan Prié dat ‘de rijksten en verstandigsten’ het minst gezegd hadden. Het voornaamste bezwaar tegen het reglement van 1700 getuigt echter niet van zoveel ‘onwetendheid en domheid’: het gold de afschaffing van een talrijke ‘achterraad’, die vroeger over belastingzaken meesprak, en wederinvoering daarvan zou - dat erkende zelfs de Prins de Rubempré (een Merode), door Prié anders voor een heimelijk Fransgezinde en opstoker der gilden aangezien, - het loskrijgen van consenten voor belastingen nog moeilijker maken. Ondertussen legden de dekens de eed niet af en het gevolg was, dat de regering het derde lid van Brussel niet als geconstitueerd beschouwde. Prié kookte van ongeduld en ergernis, maar hij beschikte over weinig troepen, hij vond weinig steun bij de heren des lands in zijn Junta, hij moest machtiging uit Wenen hebben eer hij door durfde tasten, en te Wenen (wij weten het) had men andere bekommernissen. In Mei 1718 kwamen uit Wenen eindelijk kenmerkend tegenstrijdige en draaierige bevelen: de Keizer eiste nu zelf van de dekens de eed op het reglement van 1700, maar beloofde meteen dat zij na aflegging ervan toch hun achterraad zouden mogen vormen, terwijl hij hun bezwaren overwoog. Met veel nadruk deelde dus op last van Prié burgemeester Cano het bevel van de Keizer aan de op het stadhuis

verzamelde dekens mee; hij las van de brief ook een Nederlandse vertaling voor, ‘opdat alle dekens die geen Frans verstonden, de wens van Zijne Majesteit zouden kennen’ (even een herinnering dat dit alles zich in een ander Brussel afspeelde dan dat van onze dagen; want die dekens, met hun pruiken en zwarte mantels en hooggehakte schoenen,

maken de verschijning van deftige burgerheren). Zelfs nu gaven maar een dertigtal toe, de grote meerderheid bleef weigerachtig en het volk, op het marktplein te hoop gelopen, viel op de eedafleggers aan (evenals indertijd te Antwerpen op de knikdekens[1]. Nu moest Prié volgens tegelijkertijd ontvangen instructie, die hij echter niet openbaar mocht maken om 's Keizers lankmoedigheid niet in opspraak te brengen, de weg van rechtsvervolging en van geweld inslaan. Maar nu ontsnapt het oproer ook meteen aan zijn macht. De 3000 man troepen onder bevel van de Oostenrijkse graaf von Vehlen kunnen de toestand niet aan. Om erger te voorkomen staat Prié, geprest door de Raad van State, en in de overweging dat afgedwongen concessies herroepen kunnen worden, het reglement van 1619 (het in 1700 buiten werking gestelde reglement dus) toe. De troepen worden weggetrokken en de stad aan de burgervendels overgelaten. De naties triomferen.

Voor Prié was het een angstige toestand. Ook Mechelen raakte omstreeks diezelfde tijd in handen van oproerige gilden. Te Antwerpen maakt de magistraat zich ernstig over de stemming ongerust. Onheilspellende berichten kwamen uit Gent. Als het in Vlaanderen, waar immers de gilden zoveel minder politieke macht bezaten, óok mis ging, zag Prié, ontzet over 'de buitensporigheid' van dit volk, de mogelijkheid van een algemene opstand tegemoet. Maar inderdaad werden die gildenonlusten hier en ginds door te enge en vaak onderling tegenstrijdige belangen veroorzaakt dan dat zij tot samenwerking hadden kunnen komen. Te Mechelen waren het vooral de zakkendragers, schuitenslepers en de korenwegers, die van de kooplieden en reders een gunstiger loonregeling afdwingen wilden. Te Gent waren patroons en werklieden in de lakenindustrie eendrachtig verwoed op de concurrentie die hun in stad en land door de kloosters aangedaan werd. Te Antwerpen liepen de zijdewerkers te hoop om te protesteren tegen de invoer van zijde uit China en wilden dat begin van overzeese handel, waar Oostende zoveel van verwachtte, verboden hebben. De achteruitgang van de nering allerwegen prikkelde de gevoeligheid van die afzonderlijke belangen, maar voor de centrale regering leverde dat - zelfs al zat er vooral te Brussel toch wel heel wat meer achter - geen echt gevaar op. Prié behoefde zijn woede maar te verbijten en geduld te hebben; zodra hulp uit Wenen kwam, zou hij het gesmade gezag kunnen herstellen en wraak nemen. En 's Keizers preoccupatie met de Turkenoorlog liep ten einde, de vrede (een bij uitstek voordelige vrede) was getekend, troepen kwamen beschikbaar. Op troepen kwam het aan: dat herhaalde Prié in iedere brief.

Voorjaar 1719 rukten de Duitse troepen die nu, zoals vroeger de Spaanse, de Zuid-Nederlanders eronder moesten houden, Brussel binnen.

Tot dan hadden de gilden en de burgervendels er de baas gespeeld. De goeverneur had nog meer concessies moeten doen. Het toestaan van het reglement van 1619 was niet genoeg, het bevel tevoren gegeven om op dat van 1700 de eed af te leggen moest om de gemeente tevreden te stellen door het Hof van Brabant in alle vorm vernietigd worden. Niet minder dan de aanmatiging der burgers ergerde Prié de zwakheid (of zo noemde hij het, als hij niet van verraad sprak) van de hoge edelen in zijn Raad, die óok al over de privileges praatten. Ja zelfs de leden van het Hof, de altijd zo ijverige legisten, beefden voor de woede van het volk, dat op een keer de kanselarij binnenviel en de huizen van de gehate magistraten begon te plunderen. Het eerst moest de woning van burgemeester Cano, Prié's vertrouwde raadsman, en die in 1698 al smalend over de privileges gesproken had, het ontgelden. Het grauw kwam

1) Zie hiervóor, blz. 199.

in beweging, de stad was vol van die ontwortelde zwervers, voortbrengsel van de oorlogen en de werkeloosheid, die op alle gerucht van wanorde aangestroomd kwamen. De toestand raakte uit de handen der dekens en der boetmeesters.

De borgerije zag, dat hier meer roof dan vrijheid wier behertigd (*aldus beschrijft een tijdgenoot in de 'Chronycke van Vlaenderen' de onvermijdelijk inzettende ontgoocheling*)

Terwijl hij vol ongeduld wachtte op de troepen die hem in staat moesten stellen zijn masker van toegeeflijkheid af te werpen, verdreef Prié de tijd met lange beschouwingen over de maatregelen die Brussel verdiende. Straffen en verbannen van enkelingen was het minste: de regering verleggen naar het minder vrije en daarom rustiger Vlaanderen, alle privileges afschaffen en een citadel bouwen om de stad in bedwang te houden, - dat alles overwoog hij en wist tegelijk zo wel, hoe vreemd een dergelijke politiek aan heel de publieke opinie zijn zou, dat hij waarschuwde zijn brief voor de twee Nederlandse leden van de Raad van Vlaanderen, die nu te Wenen zoals voorheen te Madrid zetelde, geheim te houden; één van die twee heren, Wijnants (wij ontmoetten hem kort te voren nog als lid van het Hof van Brabant) was toch te Brussel als een werktuig van de regering zo gehaat, dat zijn huis er geplunderd was. Zelf was Prié ervan overtuigd dat zijn stelsel een zegen voor die wonderlijke, onhandelbare Nederlanders zijn zou:

Ce pays doit perdre ses privilèges, ou ses privilèges le perdront.

Een uiting die de geest van de centrale ambtenaar tegenover de middeleeuwse staatsinrichting anderhalve eeuw vroeger, onder het Spaanse regiem in zijn krachtige tijd, zo goed gekarakteriseerd zou hebben als zij het hem nu deed onder het pas ingevoerde Oostenrijkse. En men behoeft die bezorgdheid om 'het land' niet dadelijk schijnheilig te achten. De Brabantse constitutie was van een omslachtigheid die licht berekend scheen alle regeren, en althans alle hervormen, onmogelijk te maken. De gilden waren gesloten groepen van bevoorrechten en hun dekens, ook al juichte het volk hen toe, een oligarchie geworden. Maar wierp dat alles toch tegen de buitenlandse overheersing geen dam op en was het dus niet met de zaak der vrijheid verbonden?

Als de troepen - samen bijna 9000 man - er zijn, kan Prié handelen. Wenen verlangt dat, maar wil toch van een afschaffen van de oude constitutie niet weten: de weg van justitie moet gevolgd worden. Nog in Februari worden 4 of 5000 vagebonden uitgewezen. In Maart volgen de arrestaties van vijf boetmeesters. Prié voelde het als een triomf over de privileges, dat hij hen in weerwil van het hinderlijke voorschrift om zich aan de wet te houden in handen gekregen had - wel vijftig dekens maakten zich nu uit de voeten; tijdelijk maar, en inderdaad, toen er gepoogd werd te procederen tegen hen die een jaar tevoren geweigerd hadden, tegen 's Keizers uitdrukkelijke bevel, om de eed op het reglement van 1700 af te leggen, bleek hoe moeilijk de weg van rechten voor de vreemde regering was: alle schepenen verklaarden zich niet meer te herinneren, wie precies geweigerd hadden, zodat zij buiten staat waren getuigenis af te leggen. De vijf gevangen boetmeesters kwamen er zo gemakkelijk niet af, maar hun proces was éen doorlopende worsteling van de goeverneur met de rechtsbegrippen en de gematigdheid zelfs van het door de beweging toch zo gekrenkte Hof van Brabant. Voortdurend overlegde hij met de fiscaal, wees lauwe raadsheren op hun plicht; tot aanwending van de pijnbank kon hij hen niet bewegen, en enkel met moeite tot het onthouden van een advokaat aan de beklaagden (tot de behandeling van de zaak als hoogverraad met andere woorden). Ten slotte werd, al zijn vermaningen tot

gestrengheid ten spijt, maar één van het vijftal ter dood veroordeeld (met 13 tegen 2 stemmen); tegen de tweede die het naar Prié's mening verdiende, brachten maar drie raadsheren een doodvonnis uit.

De éne veroordeelde heette Agneessens; het was een stoelenmaker, een oud man, een man van lectuur, die de privileges kende; gezien niet alleen in zijn parochie maar in heel de stad. Zo diep was zijn besef van het onrecht dat hem aangedaan werd, dat

hij weigerde zijn vonnis te ondertekenen, - de noodzakelijke inleiding tot een verzoek om gratie. Zijn terechtstelling op de Grote Markt maakte een verpletterende indruk. Tot diepe verontwaardiging van Prié werden er in verscheiden kerken onder grote toeloop lijkdiensten gehouden. De Aartsbisschop was zo goed niet, of hij moest op verzoek van Prié - het verzoek klonk

ANONIEM PORTRET VAN AGNEESSENS Koninklijke Bibliotheek, Brussel

meer als een bevel - een herderlijk schrijven daartegen uitvaardigen; Prié had eigenlijk straf gewenst. De pastoor van Sinte Kathelijne antwoordde echter aan de procureur-generaal, die hem kwam vragen waarom hij zich zo verstout had, volgens diens rapport 'tamelijk kortaf': 'omdat de onthoofde misdadiger zijn vriend geweest was'.

De naties waren overwonnen. Zij stemden in belastingen toe zonder een kik te geven, en nog jaren naderhand stelde Prié met voldoening vast, dat zij zo gedwee waren als sedert mensenheugenis niet was voorgevallen. De woelingen van de burgerij onder de regentenstand, die deze periode in Noord en Zuid kenmerken (hetzelfde slag mensen en dezelfde geesteshouding hebben wij al te Amsterdam en Rotterdam en in Gelderland aan het werk gezien en zullen wij er nog zien), leidden nimmer tot veel positief resultaat. Die kleine burgers, voor wie de hoogste politieke wijsheid in de privileges van een vorig geslacht besloten lag, die zich hervormingen niet anders denken konden dan als terugkeer tot een onherroepelijk vervlogen verleden, misten alle constructief vermogen. Toch, in hoe gebrekkige vormen zij zich ook uitte, kondigt hun onrust de onhoudbaarheid aan van de aristocratische en oligarchische regeling waarin gedurende de zestiende en zeventiende eeuw maatschappij en staat zich al vaster gezet hadden.

Het Brusselse geval heeft nog daarenboven deze treffende betekenis, dat het de weerstand van kostbare nationale tradities tegen vreemd absolutisme was. De andere standen en het overige land mochten bij de val der naties werkeloos toegekeken hebben - gelijk bij zoveel vroegere gelegenheden, wanneer de Spaanse regering geïsoleerde bewegingen hier of daar gemakkelijk baas was gebleven -, er was toch wel degelijk ver buiten hun stad en stand sympathie met de strijders. Men gevoelde dat het niet louter om hun eng gildebelang ging, dat bij hun zaak de Nederlandse

zelfstandigheid en de Nederlandse gehechtheid aan recht betrokken waren. En al kon Prié met zijn Duitse troepen het verzet ook neerslaan, het offer van de overwonnenen was niet voor niets gebracht. Zij konden het reglement van 1700 niet ontgaan, zij moesten hun tegenstand tegen belastingen matigen; maar de gedachte der privileges rees uit de botsing machtig omhoog.

Hoe ruw Prié de mentaliteit miskende van het land dat hij bestuurde zonder zelfs zijn aal te leren ('raadsmannen'[1] schreef hij *rachements*; de motivering van het vonnis van Agneessens kwam hij pas te weten toen het met het oog op publicatie in het Frans vertaald werd, en zij verraste hem zo onaangenaam dat de publicatie achterwege bleef!), - in Wenen las men uit de gebeurtenissen toch een les om voorzichtig te zijn. Dat priesters, magistraten, edelen allen als het om de grondbeginselen van 's lands regeerwijze ging eens van zin waren met de gilden, maakte indruk. Nog steeds bestonden er 'angevistische' neigingen en verbindingen, die in een crisis een verheffing ten gunste van Philips V konden doen vrezen. 9000 man waren genoeg om Brussel te bedwingen, maar voor zulk een geval zouden zij niet ver reiken. Zomin als vroeger het Spaanse, durfde het Oostenrijkse bewind regelrecht tegen de gewoonten ten vooroordelen van de Zuid-Nederlanders ingaan. Het is juist gezien dat men in de negentiende eeuw de oude Agneessens als een nationaal martelaar vereren ging, - behalve dat de leidende kringen van toen naar hun eigen beeld een 'Belg' van hem naakten.

Dat er te Wenen spontane voorliefde voor de Nederlandse privileges bestond, zal men niet licht aannemen; het tegendeel blijkt ten overvloede uit de behandeling van de West-Vlaamse streek - Ieperen, Veurne, Menen -, die na zoveel jaren van Lodewijk XIV's bestuur met de overige Zuid-Nederlandse gewesten herenigd werden. Wij weten dat het Franse absolutisme korte metten met de rechten en vrijheden van de veroverde Nederlandse plaatsen gemaakt had: de Vlaamse streek had heel die tijd zonder haar aloude Staten-vertegenwoordiging geleefd. Het Oostenrijkse bewind profiteerde dankbaar van die hervorming. In weerwil van de verzoeken van Ieperen en van de Staten van Vlaanderen werd het vierde lid niet weer tot de vergadering toegelaten en bezwoer de nieuwe heer de oude rechten der herwonnen plaatsen niet. In West-Vlaanderen in de regering dus eigenmachtig vastgestelde belastingen; om de waarheid te zeggen was zij daartoe bijna gedwongen door het Barrière-verdrag, waarbij de inkomsten van de terugveroverde streek als onderpand voor de betaling ten behoeve van de Staatse garnizoenen genoemd waren.

Overigens moeten de brute hardhandigheid van Prié en het optreden van vreemde troepen niet doen vergeten, dat de nieuwe monarchale regering, zo goed als de Spaanse, en zelfs de Franse, die zij verving, een beginsel van bestuur vertegenwoordigde, dat tegenover het inheemse particularisme en privilegedom een eigen waarde tonen kon en zich daarvan bewust was. De centraliserende en gelijkmakende tendentie, belichaamd in geschoolde en ordelijke ambtenaren, kon met temeer verzekerdheid de toekomst voor zich opeisen, omdat de dragers van het oude, versnipperde zelfbestuur, de hoge edelen en de burgermagistraten (de bevoorrechte gilden van de Brabantse steden trouwens nauwelijks minder) zo zwaar met persoonlijk en stands-egoïsme belast waren en vaak enkel corrupte obstructionisten leken.

Na die gilden schoof de regering de hoge adel, van wiens medewerking in de voorlopige bestuursraad zij zo weinig genoegen beleefd had, zachtkens opzij. Bijna gelijktijdig met het optreden van 's Keizers zuster Maria Elisabeth als landvoogdes, in 1725, werden de oude beambten-raden van justitie (Geheime Raad) en financiën hersteld, die den Raad van State weer van zijn wezenlijke betekenis beroofden. Dat Wenen zich weldra over de ongezeggelijkheid van de nieuwe landvoogdes beklagen

1) Vgl. deel I, blz. 358.

moest, was wel ten dele een gevolg van de oude neiging naar zelfstandigheid tegenover de verre heersers die heel de Brusselse sfeer doortrok, maar lag toch ook aan persoonlijke factoren. Maria Elisabeth was een eigengerechtigde persoonlijkheid. De Grootmeesters van haar hof, door de Weense regering als dwarskijkers bedoeld, werden in werkelijkheid haar trouwe eerste-ministers. Voor de ingezetenen maakte het weinig verschil, of hoge ambtenaren

door de Keizer dan wel door zijn zuster op raad van een Visconti of een Harrach benoemd werden.

Intussen bleef tegenover de stad en gewest beheersende geprivilegieerden nog groot geduld vereist. Het intendanten-stelsel dat de Fransen ingevoerd hadden, bleek tot

INTREDE VAN DE LANDVOOGDES MARIA ELISABETH TE BRUSSEL

spijt van Karel VI niet te handhaven: voor het wantrouwen en de ontstemming door zulk een uit het centrum stralend bureaucratisme gewekt was terugwijken noodzakelijk. Voor een hervorming als die van het doodgeboren reglement van De Meulemeester uit 1706 was de tijd nog niet rijp. Zomin als het Engels-Nederlands condominium kon het Oostenrijks bewind zich nog tegen de privileges keren, waaraan, niet de gilden, maar de hoge standen die stad en platteland beheerden, zich vastklemden.

Soms niettemin, en op bepaalde punten, durfde de regering zich toch al vrijwat tegenover de stadsheren veroorloven, vooral waar die zich door al te onbeschaamde baatzucht bloot gaven. Al in 1727 verbood Maria Elisabeth de heren in de Gentse Collatie, wier uitvoerige, ver van de regeringsvoorstellen afdwalende beschouwingen haar ongeduld wekten, de regering met vertogen lastig te vallen. In '34 volgde een krachtiger ingrijpen te Gent. De stad, die in financiële moeilijkheden geraakt was, moest zich een onderzoek door een keizerlijk commissaris en daarna een reglement laten welgevallen. Er was bevonden dat de schepenen tot schade van de stadskas allerlei misbruiken inge-

voerd hadden zo 'een recht van ambtskleding, vergoeding van maaltijden, geschenken van wijn, flambouwen, buitengewone diensten, presentiepenningen'; zij waren gewoon van de verkoop der stadsambten hun tol te heffen, pensionarissen en de grootbaljuw genoten veel te hoge wedden, aan verscheidene ambten die door heren uit de magistraat bekleed werden was niets reëels buiten de emolumenten. Dat alles werd nu van hogerhand geschrapt of geregeld.

Als wij straks de pogingen van de herstelde Oranjeprins gadeslaan om niet ongelijksoortige misbruiken in de Republiek op te ruimen, zullen wij bij veel overeenkomst in de intentie een groot verschil in de macht tot uitvoeren waarnemen. De bekwaamheid tot weldoen van het monarchaal beginsel bleef daar verzwakt door de bijmenging van het partijelement, die de stadhouderlijke positie kenmerkt. Ook in de Zuidelijke Nederlanden werd trouwens de zelfstandigheid van plaatselijke eenheden en van standen vooreerst nog voor meer inbreuken bewaard, niet alleen door eigen weerstandsvermogen, maar mede door de zwakheid der centrale regering onder Karel VI. Die zwakheid sproot voort uit de ongunst van zijn internationale positie, en dat wordt nergens treffender door geïllustreerd dan door de ongelukkige geschiedenis van de Compagnie van Oostende.

b. De Compagnie van Oostende

Onmiddellijk na de vrede waren de pogingen begonnen om de Oostenrijkse Nederlanden tot een nieuw middelpunt van koloniale handel te maken, met Oostende als haven. Na een reeks particuliere ondernemingen, die echter zonder de paspoorten van de keizerlijke regering onmogelijk geweest zouden zijn, kwam het in 1723 zelfs tot de oprichting van een handelscompagnie. Daartegen barstte nu de woede van de in hun belang en naar zij beweerden in hun recht getaste Zeemogendheden eerst goed los en na veel geschrijf en gewrijf, na beroeringen die de Europese vrede in gevaar brachten, moest de Keizer de Compagnie van Oostende schorsen (1727); eindelijk (1731) stemde hij zelfs toe in haar opheffing.

Heel de beweging had toch van haar aanvang af van zijn bescherming geleefd. De Spaanse regering had, naar wij weten, haar Nederlandse onderdanen strikt aan het monopolie der Spanjaarden ondergeschikt gehouden. Karel VI behoefde op die manier niet aan zijn Oostenrijkers te denken. Wel trachtte hij ook hen op zeehandel en zeemacht te oriënteren en bij de vrede van Passarowitz, die in 1718 zijn langdurige Turkenoorlog zegevierend besloot, bedong hij handelsvoorrechten voor hen en richtte weldra te Triest een Compagnie voor de Levant op. Maar dat was maar een beperkt gebied, en er was toch als het op handel aankwam, met de Oostenrijkers weinig te beginnen. Voor een vorst die daarvoor voelde, leken de Nederlanden, zelfs de Zuidelijke, van Duinkerken beroofd en aan de Scheldekant afgesloten, een veel gunstiger terrein. De pogingen die hij er aanmoedigde, kwamen intussen lang niet alleen uit het land zelf. Er was wel, nu de omstandigheden het weer toelieten, een herleving van de economische ambities die zich onder het bewind van Maximiliaan Emanuel zo geweerd hadden, ofschoon Prié zelf geen Bergeyck was en in het bizonder de belangstelling van zijn keizerlijke meester voor overzeese handel niet deelde. In ieder geval was er na de doorgestane ellenden te weinig kapitaal in het land, het

ontbrak er ook te zeer aan economische durf en meer nog aan ervaring en relaties op dit gebied, dan dat de Vlamingen en Brabanders uit eigen kracht veel van de nieuwe kans hadden kunnen maken. Maar uit Frankrijk, Noord-Nederland en Engeland stroomden kapitalisten en ondernemers, zeelui en avonturiers aan, die in het monopolie dat in elks eigen land bestond hun plaats niet hadden kunnen vinden.

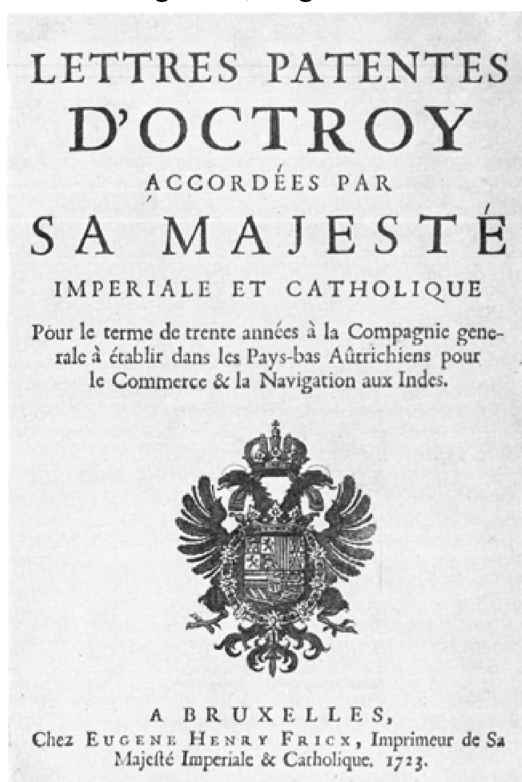
Van 1715 af gingen er jaarlijks expedities naar Guinea, maar vooral naar de kust van Koromandel en Bengalen en naar China; de schaal was bescheiden, éen schip, twee of drie schepen, maar de winsten waren dikwijls zeer aanzienlijk, vooral uit de Chinese vaart. Onder de kooplieden die er hun geld aan waagden, waren van het begin af Zuid-Nederlanders, Gheselle en Maelcamp van Gent, De Potter van Oostende, maar ook Ray, een te Oostende gevestigde Ier, Cloots, een Amsterdams bankier, die zich te Antwerpen kwam neerzetten en zulke diensten aan de regering bewees, dat hij weldra als baron van Schilde in de adelstand verheven werd. Onder deksel van die mannen, geboren of genaturaliseerde onderdanen van Karel VI, kwam trouwens, naar algemeen beweerd werd, nog een groot deel van het kapitaal anoniem uit het buitenland, vooral uit Holland en Engeland. Onder de leiders der expedities en der factorijen staken de uitheemse namen uit: daar was de Franse edelman La Merveille, nog een Fransman, Parraber, daar waren de Engelsen en Ieren Hume, Harrison, Sarsfield, Tobin. Er werd wel met Vlaamse schippers gezeild, een Antwerpenaar, Cobbé, stond een tijdlang aan het hoofd van een Koromandelse factorij, maar over 't algemeen kon men niet buiten de ervaring die de vreemdelingen in dienst van de andere Compagnieën van hun landen opgedaan hadden, de voornaamste leidende posten waren voor hen. Zelfs bij de geruchtmakende openbare verkopingen van thuisgebrachte ladingen te Oostende werden de inheemsen verdrongen: het meeste deel ging naar Holland, omdat er in Vlaanderen en Brabant geen kapitaalkrachtige kooplieden waren, die de Oost-Indische en Chinese artikelen, de zijde, de thee, de indigo, het porcelein enzovoorts, in hun magazijnen hadden kunnen opslaan om op goede kopers te wachten.

De Ierse en Jacobietische deelneming aan die Oostendse bedrijvigheid verontrustte de Hannoverse regering van Engeland bizonder; ook Cloots trouwens was katholiek. In het oog van het Parlement en van de Staten-Generaal leek Oostende soms het middelpunt van een paaps komplot om de oude Compagnieën, die steunpilaren van hun protestantse staatsinrichting, te ondermijnen. Dat zette vinnigheid bij aan de protesten der beide regeringen, die aanstonds (maar zonder veel gevolg) hun onderdanen het verbod inscherpten om met ontduiking van de monopolies hunner nationale Compagnieën in de Oostendse ondernemingen geld te beleggen of dienst erbij te nemen. Overigens was de zuiver economische bedreiging voor de Engelse en Nederlandse Compagnieën ernstig genoeg, en na enige tijd werd de deelneming van de Zuid-Nederlanders belangrijker. De Compagnie van Oostende, zoals die in 1723 opgericht werd, was een wezenlijk Zuid-Nederlands lichaam.

De tochten die tot dan toe met keizerlijke paspoorten door afzonderlijke ondernemingen georganiseerd waren, hadden alles bijeen veel winst opgeleverd. Maar als men de factorijen die aan de kust van Koromandel en aan de mond van de Ganges opgericht waren, op een ietwat vaste grondslag stellen wilde, was een vereniging van krachten in de geijkte vorm van een Compagnie noodzakelijk: alleen dat schonk de waarborg van duurzaamheid, en het zou ook tegenover benijders en belagers de naam van de Keizer en zijn macht op meer indrukwekkende wijze in het spel brengen. Herhaaldelijk waren Oostendse schepen en handelaars aan de kust van Guinea en in de Oost door Nederlandse en Engelse concurrenten vastgenomen en gemolesteerd. Zolang de internationale toestand de Keizer afhankelijk van de Zeemogendheden hield, had hij geaarzeld zijn gezag nog meer aan de Oostendse handel te verbinden. Prié was aan het hele denkbeeld niet gunstig gezind, - omdat

hij zich voor de paspoorten laat betalen, beweerden zijn vijanden; omdat het monopolie velen zou uitsluiten, volgens hemzelf. Maar in 1722 kreeg hij stellige instructies uit Wenen, en bijgestaan door zijn ambtenaar MacNeny, ontwierp hij nu in overleg met een drietal Antwerpse zakenmannen een oktrooi. Twee van de drie waren weliswaar van oorsprong vreemdelingen, de Hollander Cloots en de Milanees Proli. Verschil van mening tussen Prié en zijn raadslieden con-

centreerde zich vooral om de vraag in hoever de maatschappij onafhankelijk van de regering zijn zou: in weerwil van 's goeverneurs autocratische neigingen werd de vrijheid van het zakelijk beleid ten slotte voldoende gewaarborgd, al benoemde de regering voor de eerste maal eigenmachtig de zeven directeuren. Hieronder werd Cloots niet gesteld, wegens beweerde slechte

LETTRES PATENTES
D'OCTROY
ACCORDÉES PAR
SA MAJESTÉ
IMPERIALE ET CATHOLIQUE
Pour le terme de trente années à la Compagnie generale à établir dans les Pays-bas Aûtrichiens pour le Commerce & la Navigation aux Indes.

A BRUXELLES,
Chez EUGENE HENRY FRICX, Imprimeur de Sa Majesté Imperiale & Catholique. 1723.

TITELBLAD VAN HET OCTROOI VERLEEND TOT HET OPRICHTEN VAN DE COMPAGNIE VAN OOSTENDE (Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

praktijken als bankier. De Pret, de derde raadsman van Prié, werd voorzitter. Overigens voelde men zich te Antwerpen gekrenkt omdat vier van de zeven Vlamingen waren. De rivaliteit tussen Antwerpen en Oostende, tussen Brabant en Vlaanderen, kwam scherp uit. In veel opzichten was de Compagnie meer een Antwerpse dan een Oostendse onderneming. Te Antwerpen werd de inschrijving gehouden, vandaar kwam het meeste kapitaal, daar vergaderde de raad der voornaamste aandeelhouders, waarin de hoogste macht van de Compagnie gevestigd was; maar te Oostende werden, Antwerpse kritiek ten spijt, de verkopingen gehouden.

Deregering had gewild dat vreemdelingen bij het oktrooi uitgesloten zouden worden; ten slotte was slechts bepaald dat inheemsen bij de uitgifte der aandelen een voorkeur zouden hebben. Inderdaad kwamen de vreemdelingen, die in groten getale naar Antwerpen waren komen aanzetten, niet aan de beurt: de zes miljoen gulden (op dat bedrag was het kapitaal bepaald) werden in twee dagen tijds door Zuid-Nederlanders voltekend. Merkwaardig groot was de deelneming van adellijke heren en hoge ambtenaren; verder was, gelijk reeds gezegd, de Antwerpse zakenwereld het ruimst vertegenwoordigd. Wil dit zeggen dat de zes miljoen inderdaad uit Zuid-Nederlandse beurzen kwamen? Het schijnt wel zeker, dat veel Zuid-Nederlandse aandeelhouders niet meer waren dan de stromannen voor

buitenlandse beleggers. Van de 162 voorname aandeelhouders, die volgens het oktrooi recht hadden de eerste besturende vergadering in October 1723 bij te wonen, kwamen er maar 80 op: bleven de anderen niet weg, omdat er vóor alles een eed gevorderd werd, dat de aandelen hun werkelijk eigendom waren? Als men ziet met hoeveel moeite de steden Antwerpen en Oostende voor toch tamelijk geringe bedragen inschreven, vermoedt men allicht dat 6.000.000 het vermogen van het toenmalige Vlaanderen en Brabant te boven moesten gaan. Ook moest de Compagnie voor haar eerste ondernemingen nog altijd vreemdelingen gebruiken.

Niettemin - nogeens - was de Compagnie wel werkelijk een Zuid-Nederlands, althans een Vlaams-Brabants, lichaam. Men mocht verwachten dat zij op de duur Zuid-Nederlandse krachten zou losmaken, zeevaart en handel opwekken, ondernemingsgeest en kennis verbreiden die sedert anderhalve eeuw haast uitgestorven waren. Wel deed zich de belemmerende werking van locale of groepsbelangen, alle achter oude overleveringen of privileges verschanst, op echt Nederlandse wijze gevoelen. Tegen het plan om Oostende nu eindelijk door een kanaal met Antwerpen te verbinden, bijvoorbeeld, voerden Gent en Brugge, die hun tolrechten niet wilden verliezen, verbitterde en succesvolle oppositie; evenzo verhinderden de Brabantse steden, tuk op het behoud van de aloude doorrit van wagens, de verbetering van Gete en Demer voor de vaart naar het Oosten. Heviger nog was in het eerste begin het verzet van zekere industriële belangen tegen de invoer van stoffen uit Azië geweest. De opvatting dat de nieuwe overzeese handel enkele weinigen bevoordeelde ten koste van veel talrijker werkers, lag in het economisch denken van de tijd opgesloten. Prié zelf helde ertoe over. In Frankrijk was de invoer van Aziatische textielen verboden. In 1718 brachten toen een paar schepen van St. Malo hun lading uit China te Oostende en ik vermeldde al[1], dat de zijdewerkers te Antwerpen een volslagen oproer maakten, om de regering te bewegen de verkoop te verbieden. De Staten van Brabant steunden die aandrang, alle drie de adellijke leden van Prié's Raad van State adviseerden hem in die zin. Die hyperprotectionistische zienswijze had echter niet gezegevierd, anders zou heel de Oostendse handel zich onmogelijk hebben kunnen ontwikkelen.

Niet zo licht liet zich de ergernis bedwingen waarmee die ontwikkeling aangezien werd door de twee volken die in Noord-Europa bijna het monopolie van de koloniale uitbreiding bezaten, die Denen, Zweden, Pruisen ongaarne hadden zien komen. Vlaanderen en Brabant raakten beide dan nog van naderbij. De Engelsen, die juist Frankrijk gedwongen hadden om Duinkerken en Mardijk als oorlogshavens te ontmantelen, hadden in hun bondgenoot de Keizer, die toch ook katholiek was, weinig méér vertrouwen.

> De Keizer (*zo heet het in een nota voor de Britse regering in* 1725) heeft lang naar een zeemacht gehaakt, en ofschoon zijn pogingen in Italië tot dusver vruchteloos zijn gebleven, aangezien alleen handel scheepvaart kan voortbrengen, - mocht de Compagnie van Oostende met succes voortgang hebben, dan zou de Keizer op den duur vanzelf over zeemacht op de Vlaamse kust beschikken; en dat zou voor ons later wellicht veel onaangenamer zijn dan een vloot in de Middellandse of in de Adriatische

1) Hiervóor, blz. 268.

> Zee, en er zijn redenen te over waarom wij uiterst naijverig moeten zijn op een toenemen van scheepsmacht in handen van een paaps vorst.

Maar daarenboven voelden de Oost-Indische Compagnieën in Engeland en Holland zich werkelijk bedreigd. De Nederlandse West-Indische Compagnie had al tegen de eerste tochten van Oostende naar de kust van Guinea zo scherpe feitelijkheden bedreven, dat die vaart sedert vermeden was; maar bij de oprichting der nieuwe Compagnie

daalden de aandelen der Nederlandse Oost-Indische Compagnie ter Amsterdamse beurs 15 per cent. De Nederlanders nu beschikten in de strijd die beide Zeemogendheden en zelfs Frankrijk met de laatgekomen concurrent aanbonden, over een gevaarlijk wapen, namelijk de bewering dat heel de onderneming indruiste tegen de tractaten.

De eerste protesten van Engeland, nog in het begin van 1719, waren gericht tegen het gebruik van Engelse zeelieden en Engels kapitaal, zij gingen vergezeld van de verzekering dat men het *recht* van de Keizer om zijn onderdanen paspoorten voor overzeese handel te verlenen niet betwistte, maar tegelijk van vriendschappelijke waarschuwingen dat hij zich op deze weg bij zijn bondgenoten verdacht zou maken zonder de Vlamingen en Brabanders te baten, want die namen immers toch maar weinig deel aan die nieuwe bedrijvigheid, terwijl hun voornaamste belang in de industrie lag, die door de invoer van Aziatische textielen maar geschaad werd (een argument dat zoals wij zagen op veel tijdgenoten indruk maakte).

Veel verder ging het betoog dat de Staten-Generaal reeds in datzelfde jaar 1719 opzetten om de aanhouding van een Oostends schip op de kust van Guinea te rechtvaardigen. Zij beriepen zich op artikel V en VI van het vredesverdrag van Munster om aan de Zuid-Nederlandse onderdanen van de Keizer alle handel binnen het gebied van de oktrooien der Nederlandse maatschappijen te ontzeggen. Bij die artikelen was bepaald dat de Spanjaarden en Noord-Nederlanders zich in Oost- en West-Indië elk binnen de bestaande perken zouden houden. De Staten-Generaal redeneerden, dat hiermee alle uitbreiding van de handel ook der Zuid-Nederlanders over gebieden waar hùn onderdanen plachten te handelen, verboden was, en zulks te meer omdat het XXVIste artikel van het pas gesloten Barrière-verdrag vaststelde dat in afwachting van een nieuw handelsverdrag de handel tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden op de voet van het verdrag van Munster blijven zou, dat hierbij bevestigd werd.

Dit juridisch debat werd in de loop der jaren al fijner uitgesponnen. De keizerlijke penvoerders - NacNeny en de fiscaal van het Hof van Mechelen, Pattyn van Ieperen, waren de voornaamsten - betoogden, en naar het mij voorkomt met onbetwistbaar recht, dat de bewuste artikelen van 1648 slechts op de bestaande handel en kolonisatie der Kastiliaanse onderdanen van Philips IV sloegen en op zijn Zuid-Nederlandse onderdanen heel geen betrekking hadden; voorts dat het XXVIste artikel van 1715, dat slechts van de handel *tussen* de twee landen sprak, dan ook niet bedoelde *die* artikelen te bevestigen. Bovendien beriepen zij zich op het natuurrecht. Vooral Pattyn, in zijn *Mare Liberum* ('t was onvermijdelijk dat Grotius' jeugdgeschrift nogmaals[1] tegen zijn landgenoten uitgespeeld zou worden), verhief de zaak tot een hoog plan.

> Moed, gij Oostenrijkse Nederlanders! (*zo besloot hij zijn werk*): gaat voort uw rechten en uw vrijheid en daarmee de vrijheid van de mensheid, onversaagd te verdedigen.

Karel VI zelf had trouwens op de protesten tegen zijn voornemen om tot de stichting ener Compagnie over te gaan, al heel eenvoudig en tevens raak geantwoord:

1) Zie bijvoorbeeld Downing, aangehaald hiervoor, blz. 56.

> dat hij niet inzag, waarom alleen de bevolking zijner Nederlanden belemmerd worden en dezelfde vrijheid niet genieten zou als andere naties.

Hoe spreekt zo'n uiting aan! De poging om de Zuidelijke Nederlanden economisch onmondig te houden, of zij nu gewettigd worden kon met de tractaten of niet, strijdt met een opvatting van internationale zedelijkheid aan welke de toekomst behoorde. Geen modern beschouwer, hij zij Hollander of Vlaming, kan ook maar de geringste

sympathie gevoelen met de juridische positie die de Staten-Generaal, belezen door de Bewindhebbers der Oost- en West-Indische Compagnie en hun advokaten, innamen. Daarom behoeft men er nog die felle, haatdragende verontwaardiging niet over uit te storten zoals sommige Belgische schrijvers doen, altijd in hun element als het tegen de Hollanders gaat. Die houding is onhistorisch. Er wordt bij vergeten, hoezeer de geest van de tijd nog in de heiligheid van erkende bizondere belangen zelfs ten koste van de gemeenschap geloofde. Als het in hun kraam te pas kwam, gebruikten ook anderen dan de Hollanders en hun bondgenoten de argumenten van historie en privilege zonder zich om natuurrecht of vrijheid te bekommeren, en wij hebben gezien dat de ontwikkeling van de Oostendse handel weerstanden van geheel dezelfde zedelijke aard dichter bij huis ontmoette, - te Antwerpen, in de Staten van Brabant en in de Raad van State, te Brugge en te Gent. Men behoeft van geen schijnheiligheid en van geen kwaadaardigheid te spreken, als men de ijver waarneemt, waarmee de Hollandse staatslieden, door de Engelsen weldra gesteund en zelfs nagevolgd, hun recht van uitsluiting bepleitten. Zij waren oprecht gegriefd - dit billijkheidsargument woog hun zeker even zwaar als aan de andere zijde het op universele rechten gegronde -, omdat de Keizer, hun beschermeling van de successie-oorlog, de gewesten die hij aan de inspanning der Zeemogendheden dankte, aanstonds in een richting ontwikkelde, die hun zo onaangenaam en zo schadelijk was. In die beschouwing waren de Zuidelijke Nederlanden niet meer dan een willoos object; maar dat waren zij in heel de Barrière-regeling, en zo behandelden allerwegen soevereine regeringen landstreken en bevolkingen die geen stem in het diplomatiek kapittel hadden weten te verkrijgen. De reactie tegen die orde van ongelijkheid in Europa was over 't algemeen nog zwak, en zeker in de Nederlanden, al was zij daar juist sterk genoeg om gevoelens van wrok tegen de verdrukkers te wekken.

Jaren lang intussen werkten de klachten en protesten niets uit. De Keizer, wij zagen het, liet zich niet weerhouden om een Compagnie op te richten, en die raakte metterdaad op gang en deed voortreffelijke zaken. De uitwerking van het verzet der Zeemogendheden werd niet bepaald door de deugdelijkheid van hun juridische argumenten, veeleer door de diplomatieke situatie, door de pressie met macht die zij op de Keizer konden oefenen. Had deze een ogenblik moeten afwachten dat hij Engeland niet zo nodig had, George I van Engeland van zijn kant werd eerst door allerlei andere beslommeringen afgehouden van de doortastende actie waartoe de Staten-Generaal hem aanstonds opwekten.

't Was niet dat de Engelse staatslieden minder op die nieuwe Oostendse handel tegen hadden, maar de dolzinnige speculatie-koorts die het Engelse publiek (evenals het Franse en Nederlandse) in 1720 meegesleept had, liet een uitputting en een ontstemming na, waarvan Jacobietische stokebranden gebruik maakten.

Over 't geheel was geruime tijd na 1714 de zucht om het Hannoverse regiem te bevestigen de eerste factor, die ook de Engelse buitenlandse politiek bepaalde. Zij had een toenadering teweeggebracht tot Frankrijk, waar na Lodewijk XIV's dood in 1715 de Regent evenzeer steun in het buitenland zocht, en zij maakte in het algemeen de Engelse politiek voorzichtig. Er was bovendien éen punt dat haar elders reeds moeilijkheden genoeg bezorgde, Gibraltar namelijk, dat de openbare meening in Engeland niet wilde loslaten en dat Spanje terug zocht te krijgen. Na de stichting van de Compagnie meende Spanje, dat zelf gedurig met Oostenrijk overhoop lag - Philips V en Karel VI konden hun ambities ten koste van elkander niet vergeten -,

het hof aan de Zeemogendheden te maken door (op het congres te Kamerijk) mee daartegen te protesteren; maar toen dit de Engelsen niet schappelijker ten opzichte van Gibraltar maakte, zwenkte de Spaanse regering opeens om. Geen onrustiger, geen onberekenbaarder politiek werd in die jaren in Europa gevoerd dan door Spanje; nu kreeg daar een Nederlands avonturier, de Groningse baron Ripperda- de leiding (hij was gedeputeerde

ter Staten-Generaal geweest, vóor hij Spaans minister werd!). De twee rivalen, Philips V en Karel VI, verzoenden zich: Ripperda ondertekende te Wenen op 1 Mei 1725 een verbond, waarbij de Keizer de meest stellige steun voor zijn nieuwe Compagnie verkreeg. Het leek alsof een verenigd Zuid Europa de Europese schikking van '13, '14, '15 naar zijn zin zou gaan uitleggen. Tegen dat gevaar sloten Engeland, Frankrijk en Pruisen vier maanden later te Hannover een verbond, waarin voor de Republiek uitdrukkelijk een plaats was gereserveerd. Daarmee waren de machtsverhoudingen eigenlijk met één slag omgekeerd, want het altijd penningloze Oostenrijk (dat in de oorlogen met Lodewijk XIV immers ook met subsidies van de Zeemogendheden gaande gehouden was en dat in de Turkenoorlog door geldgebrek was blijven steken) werd in zijn verwachting van steun van de nieuwe Spaanse bondgenoot deerlijk bedrogen. De Engelse regering - Townshend, de man van het verdrag van 1709, was daarin nu de leidende figuur - wilde die gunstige constellatie aanstonds gebruiken om aan de Oostendse handel een eind te maken. Vreemd genoeg echter deed de Republiek, die zo aanhoudend links en rechts tegen de nieuwe concurrent gewerkt had, nog een jaar verloren gaan.

Maanden en maanden achtereen beraadslaagden de Staten-Generaal - en elk van de gewestelijke Staten-vergaderingen -, vóor zij tot toetreding konden besluiten. Behalve de nu allengs ziekelijk geworden langzaamheid van de constitutie was daar ook de angst voor oorlog van een zich van uitputting bewust organisme schuld aan. De Haagse staatslieden, onder wie na Heinsius' dood in 1720 naast diens zwakke opvolger Hoornbeek vooral Slingelandt en Fagel (secretaris van de Raad van State en griffier van de Staten-Generaal) een leidende rol speelden, waren vol argwaan tegenover Pruisen, welks Koning zich schamper over hun bezorgdheid om de prijs van koffie en thee uitliet; grieven tegen Engeland zelfs, dat zijn nieuwe machtspositie in de Middellandse Zee niet gebruikte om de Nederlandse handel tegen de Algerijnse zeerovers te beschermen, belemmerden de samenwerking; maar bovenal wilden de Staten de meest stellige verzekeringen hebben, althans van Frankrijk en Engeland, dat men hen helpen zou hun rechten onder het Barrière-tractaat te handhaven (in het bizonder natuurlijk het subsidie voor de garnizoenen), ingeval de Keizer hun die bij wijze van weerwraak voor actie tegen zijn Compagnie mocht onthouden. Op die voorwaarde traden zij in Augustus 1726 eindelijk toe, maar ook toen nog met de bepaling dat maatregelen tegen de Compagnie van Oostende eerst na gemeenschappelijk overleg genomen zouden worden. Tot diepe ergernis van Townshend verklaarden de Haagse heren zich tot een blokkade van Oostende nog niet bereid.

De besluiteloosheid van de eens zo geduchte Republiek was voor de Engelsen vooral zo tergend, omdat zij toch zonder haar geen oorlog aandurfden: behalve het niet te onderschatten politieke belang van nauw samengaan met de garant der protestantse successie, was er een dwingend economisch: onzijdigheid immers zou aan de Nederlandse kooplieden een al te schone gelegenheid geven om hun Engelse concurrenten te onderkruipen; - dat was een axioma van de Engelse buitenlandse staatkunde en dat gaf aan het doen en laten van de Staten-Generaal een Europese betekenis ver boven zijn intrinsieke waarde. In de nazomer en winter van 1726 overlegde Slingelandt toch wel met Townshend over een veldtochtplan, de grensvestingen werden versterkt, troepen in Duitsland gehuurd.

Maar het kwam niet tot oorlog. De Keizer begon te onderhandelen. Toen noch Londen noch Den Haag van een compromis op de grondslag van een beperking van de Oostendse handel horen wilden - volgens Fagel was dit ‘alsof men met geweld in iemands kamer binnendrong, en hem zei dat men uit vriendschap jegens hem met een hoek van de kamer genoegen nemen zou’ -, stemde hij in Mei 1727 te Parijs in een voorlopige vrede met Frankrijk, Engeland en de Staten toe, waarvan de volledige schorsing van de Compagnie van Oostende voor de tijd van zeven jaar de prijs was.

De Keizer hoopte nog een vergelijk te kunnen treffen, of voor het minst in ruil voor de definitieve opheffing der Compagnie, het eigenlijk doel der Zeemogendheden, andere voordelen voor zijn ongelukkige Zuid-Nederlandse onderdanen te verkrijgen: de reeds bij het Barrière-verdrag van 1715 in het uitzicht gestelde tariefregeling en een verlaging van de subsidies voor de

KAREL VI, DUITS KEIZER, HEER DER OOSTENRIJKSE ERFLANDEN (1686-1740).

garnizoenen. Maar op het congres te Soissons, dat nu bijeenkwam, werd zijn isolement voltooid. De bondgenoten van Hannover trokken Spanje van hem af (verdrag van Sevilla, 1729). Het was een uitkomst voor Karel VI dat kort hierop, deels als gevolg van de voordelige economische positie die Engeland zich in het Spaanse rijk had weten te herstellen, de betrekkingen tussen Engeland en Frankrijk minder goed werden. Dat maakte het hem mogelijk (verdrag van Wenen, 1731-2) veiligheid te vinden in een herstel van de oude vriendschap met de Zeemogendheden die hunnerzijds bereid waren het recht van opvolging in al zijn landen van zijn enig kind Maria Theresia (door hem bij 'pragmatieke sanctie' geregeld; een zaak die hem zeer na aan het hart lag) te waarborgen. Dat hij daartegenover toestemde in de volslagen afschaffing van de Compagnie van Oostende, sprak haast vanzelf.

De onderhandelingen die tot de praeliminairen van Parijs leidden, waren door Karel VI geheel buiten zijn Brusselse regering om gevoerd. De schorsing van de Compagnie kwam als een onverwachte slag. De aandelen, die juist hoog opgelopen waren, vielen tot een derde. Maar men gaf de moed nog geenszins verloren: *dum spiro spero* luidde het devies van de speculaties die nu in de aandelen bedreven werden. De hardnekkigheid waarmee de Hollanders en Engelsen aanhielden op de stipte uitvoering van de schorsingsbepalingen (alleen uit Oostende uitgerede schepen mochten er nog terugkeren; reeds klaarliggende vaartuigen mochten niet meer uitzeilen) en de gedweeheid waarmee Karel VI telkens toegaf, hadden beter kunnen leren. Maar gedurende de langgerekte besprekingen te Soissons, waar Proli en Pattyn zonder enige zeggenschap aanwezig waren, schoot de koers met alle geruchten op en neer. Een geheim bestuur met goedkeuring van de regering ingesteld trachtte nog expedities uit te rusten met paspoorten van vreemde vorsten en uit vreemde havens. Dat alles hield de diplomatieke pennen gaande.

In 1732 mochten volgens de bepalingen van Wenen nog eenmaal twee schepen de reis naar de Oost maken. Daarna moest de maatschappij de activiteiten waarvoor

zij oktrooi ontvangen had, staken. Haar factorijen, altijd nog zowat gaande gehouden, nam Karel VI over en trachtte tevergeefs ze aan de maatschappijen in Holland en Skandinavië te verkopen. Zijzelf bleef nog bestaan, stak geld in verzekeringen en in Pruisische

en Zweedse handelsondernemingen en keerde zodoende zelfs nog herhaaldelijk goede dividenden uit. Maar dat was natuurlijk niets bij wat overzeese handel voor brede delen van de Zuid-Nederlandse bevolking aan welvaart, ondernemingsgeest, uitbreiding van de gezichtskring, had kunnen betekenen.

c. De Zeemogendheden onttrekken zich aan een handelsverdrag

Eén voordeel behalve hun waarborg van zijn Pragmatieke Sanctie, en dat in 't bizonder voor zijn verschoven Nederlanden bedoeld was, had de Keizer toch van de Zeemogendheden bedongen, toen hij op hun aandrang in de opheffing der Compagnie van Oostende toestemde, - de toezegging namelijk dat het nu eindelijk komen zou tot de sluiting van dat handelsverdrag, dat al bij artikel 26 van het barrière-verdrag in uitzicht gesteld was; nu zou er binnen een termijn van twee jaar de laatste hand aan gelegd moeten worden.

Dit was geen fraaie geschiedenis. Het handelsverdrag, dat normale verhoudingen moest scheppen in het verkeer tussen de Zeemogendheden en de Zuidelijke Nederlanden, werd door hen steeds weer, de verbintenis van 1715 ten spijt, op de lange baan geschoven, opdat middelerwijl de abnormale toestand bestendigd mocht worden, waarin de Zuidelijke Nederlanden hun weerloos exploitatieterrein waren. Totdat het handelsverdrag gesloten was toch, zo bepaalde het barrière-verdrag, zou de regering der Zuidelijke Nederlanden geen verandering mogen brengen in de tariefregeling, zoals die op dat ogenblik bestond; zoals, met andere woorden, de Zeemogendheden zelf die gedurende hun bewind tot hun eigen voordeel hadden ingericht. Tegelijkertijd, terwijl de grenzen van de Oostenrijkse Nederlanden dus voor Hollandse en Engelse invoer open moesten blijven, waren de Zeemogendheden geheel vrij om maatregelen tegen invoer uit de Nederlanden te treffen, en ze deden dat herhaaldelijk met vernietigend effect, de Staten-Generaal vooral door een tarief van 1725. Volgens de klachten van de Brusselse autoriteiten werden verschillende industrieën volledig te gronde gericht, in het bizonder de zoutziederijen en de vanouds zoo belangrijke weverijen. Te Brussel waren er nog maar zes of zeven werkplaatsen over van de dertig of veertig, die er in het begin van de eeuw waren, - zo leest men in een vertoog uit 1736 van de belanghebbenden zelf, - te Antwerpen van een hondertal weefgetouwen geen enkel.

Want binnen de in 1732 toegezegde termijn van twee jaren gebeurde er weer niets. Onderhandelingen stonden geopend te worden, weer, evenals in 1715, te Antwerpen, toen de Keizer in een oorlog gewikkeld raakte, de Poolse successie-oorlog. Zou Frankrijk, opnieuw slaags geraakt met zijn oude vijand, de oorlog weer naar de Nederlanden brengen? Zouden dan de Zeemogendheden ook weer in 't geweer moeten komen? In de Republiek voelde men daar, vooral waar het in eerste aanleg een Oost-Europese twist gold, niets voor. Slingelandt, toen als Raadpensionaris de bekwame leider der buitenlandse politiek, sloot dus met Frankrijk een verdrag waarbij de Nederlanden neutraal verklaard werden. Hun Oostenrijkse meester was hierover niets gesticht: zelf mocht hij nooit in staat zijn de Nederlandse provincies tegen Frankrijk te beschermen, in zijn oog was het hun functie de Zeemogendheden te dwingen tot hun verdediging op Frankrijk los te trekken. Uit het oogpunt van hun

eigen belangen kon natuurlijk geen doeltreffender bescherming verleend zijn dan door dit neutraliteitsverdrag. Men was zich te Brussel van 's lands weerloze staat pijnlijk bewust. De fortificaties van bijna al de grenssteden verkeerden in volslagen verval, aan de troepenmacht van 18.000 man, die de Keizer volgens het barrièretractaat verplicht was te onderhouden, ontbraken er 2000, de officieren hadden tien maanden achterstallige soldij te vorderen. En zelfs 18.000 man gevoegd bij de 12.000 der Staten-Generaal was tegenover een mogelijke Franse aanval te weinig; om de Staten-Generaal volgens het verdrag te kunnen ver-

zoeken 4000 man meer op de been te brengen moest men zelf 6000 man meer bekostigen. In de Raad van State beaamde iedereen de wenselijkheid hiervan, maar evenzeer was men er eenstemmig voor de Grootmeester van de Landvoogdes (die voorzat) te verzoeken aan Zijne Keizerlijke Majesteit wel te willen voorhouden:

> de volslagen onmacht van deze gewesten om bedoelde versterking van 6000 man te onderhouden .... (*onder meer*) wegens de stilstand van handel en bedrijf, die anders altijd het geluk van dit land uitgemaakt hebben.

Intussen diende de oorlog, die in 1735 afliep (niet heel gunstig voor de Keizer, wie het weldra in een nieuwe Turkenoorlog nog slechter verging), de Zeemogendheden tot voorwendsel om de onderhandelingen over het handelsverdrag weer eens te verschuiven. In 1737 konden zij eindelijk de dringende vermaningen en smeekbeden van de Keizer niet langer uit de weg gaan en er kwam dus te Antwerpen een conferentie bijeen.

De Keizer liet er zich uitsluitend door Zuid-Nederlanders vertegenwoordigen, maar ofschoon dezen aan de Brusselse regering, dat wil zeggen aan de landvoogdes Maria Elisabeth, verslag deden, de landvoogdes zelf was aan de bevelen van Weenen gebonden. Wenen nu was er, bij alle bezorgdheid met de droevige toestand van de Nederlanden, vóor alles op uit de betrekkingen met de bondgenoten die te zijner tijd de Pragmatieke Sanctie moesten helpen handhaven, in stand te houden, en de onderhandelaars werden dus telkens vermaand om zachtzinnig en geduldig op te treden. Dat stelde de Zeemogendheden in staat om ook deze onderhandelingen te rekken en van hun eigenlijk doel af te leiden.

Niet alleen brachten de Hollanders eigen grieven ter sprake, waarvan achterstand in de jaarlijkse bijdrage van 500.000 rijksdaalders voor de barrière-garnizoenen de voornaamste was; hiertegenover kwamen dan de keizerlijke onderhandelaars met de klachten van de ingezetenen van Namen, Doornik, Ieperen, Veurne nopens de van die garnizoenen en hun kommandanten ondervonden overlast, - meest kleine maar zeker wel hinderlijke bezwaren, schandaal veroorzaakt door hun godsdienstoefeningen, vroege sluiting van de stadspoorten, aanmatiging van rechtsgezag in geschillen tussen burgers en soldaten; alles aanleiding tot uitvoerige en tijdrovende nota-wisseling. Maar bovendien wilden de Zeemogendheden van een eigenlijk handelsverdrag, op de grondslag van wederkerigheid, niet horen. Hoogstens wilden zij over de vaststelling der Zuid-Nederlandse tarieven praten en marchanderen. Jaren naderhand deze geschiedenis ophalende verklaarde de Amsterdammer Hop aan Bentinck van Rhoon dat hij ervoor gepast had zich voor de onderhandelingen te laten gebruiken, toen hij gezien had dat het de bedoeling was ze enkel op de lange baan te brengen; hij vond het ‘even minderwaardig als belachelijk’ om over de zin van artikel 26 van het barrière-verdrag te willen redetwisten; en hij en Bentinck waren het erover eens,

> dat zulk een houding onder particulieren een man op zijn goede naam te staan zou komen.

Zeker betoogde men ook hier, evenals in het geval van de Compagnie van Oostende, dat de Keizer de hulp der Zeemogendheden bij het verkrijgen van de

Nederlanden genoten slecht beloonde[1], maar de Zeemogendheden moesten niettemin de letter van het verdrag ontduiken.

Aan de andere zijde doorzag men het spel natuurlijk spoedig genoeg. Zoals de leider der Zuid-Nederlandse delegatie, Pattijn, nu burggraaf en lid van 's Keizers Neder-

1) Vgl. *hiervóor*, blz. 278.

landse raad te Weenen, het in November 1739, (dat was trouwens na twee jaar onderhandelens!) aan de vcorzitter van de Hoge Raad van Vlaanderen uitdrukte:

> Zij willen enkel omtrent een tarief van in- en uitgaande rechten voor Zijne Keizerlijke en Katholieke Majesteit's Nederlanden overeenkomen, dat wil zeggen er alle handel en scheepvaart vernietigen, onderwijl in hun eigen landen vrij blijvende om diezelfde rechten naar welgevallen te regelen.

Maar wat konden de gedelegeerden doen om de Zeemogendheden tot een eerlijke uitvoering van de beloften van 1715 en 1732 te pressen, zolang hun keizerlijke meester alle aanstoot aan zijn bondgenoten vermijden wilde? In October 1740 stierf Karel VI, en zijn dochter Maria Theresia had weldra metterdaad hun hulp tegen de aanvallen van Pruisen, Beieren en Frankrijk zo dringend nodig, dat zij aan krachtiger opkomen voor de economische belangen van haar Nederlandse onderdanen vooreerst niet denken kon. Trouwens, de Engelse en Staatse onderhandelaars hadden bij het eerste oorlogsgerucht Antwerpen verlaten, en ook met deze conferentie was enkel tijd gewonnen - of verloren.

d. Maatschappelijk en geestelijk leven

Benepenheid en vervlakking

Wij hoorden de klacht van de Raad van State in 1734 over de stilstand van handel en bedrijf, die het in dienst nemen voor 's lands rekening van zelfs zo'n klein getal als 6000 man onmogelijk maakte. Als men zich de omstandigheden herinnert - de sluiting van de Schelde, de onderdrukking van de Compagnie van Oostende, het opleggen door de Zeemogendheden van een vrijhandelstarief zonder wederkerigheid -, zal men zich hierover niet verwonderen en de heren van geen uitvlucht verdenken.

En toch, beschouw het geheel van Vlaanderen en Brabant, en deze tijd blijkt niet geheel zonder lichtpunten. Het was vrede, ongekend genot! Sedert de tachtigjarige oorlog, of liever sedert het verlengstuk daarvan, want de oorlog met Frankrijk was immers nog tot 1659 voortgezet, hadden de Zuidelijke Nederlanden vijf korte vredesperioden gekend, waarvan de eerste acht jaren, de andere alle maar een jaar of vier geduurd hadden; na de generaties-lange oorlog die in 1659 tot een eind kwam, dus uit een tijdsverloop van 54 jaar tot de vrede van Utrecht nog weer een dertigtal jaren oorlog! Voor het eerst sinds mensenheugenis zou nu de vrede dertig jaren duren. Dat was niet zonder betekenis voor de steden, maar bovenal voor het geteisterde en in eeuwige onzekerheid levende platteland was het een verademing en een weldaad. Niet alleen kwam de landbouw weer wat bij, maar de huisnijverheid, waardoor immers al in de zestiende eeuw kleine plaatsen en dorpen in het textielbedrijf van de grote centra waren gaan delen, herleefde. De Antwerpenaars trachtten nog wel, evenals de steden in Holland, die werkzaamheden in de omringende streek op grond van middeleeuwse voorrechten te onderdrukken, maar Gent profiteerde als kapitaalschieter en marktplaats van het bedrijf in heel het gewest Vlaanderen. De

plattelandsbewoners die zo aan hun getouw werkten of kant vervaardigden, werden zeker met schrale lonen afgescheept, waarvoor zij in ongezonde omstandigheden lange uren arbeiden moesten; vrouwen en kinderen werden tot het uiterste geëxploiteerd. Het platteland van Vlaanderen en Brabant was aan een lage levensstandaard gewoon geraakt. Men kan de toestanden die er heersten niet met die van het Hollandse boerenland vergelijken, eer met die in de Generaliteitslanden. Maar ofschoon het er op die manier ver vandaan was, dat de bevolking wezenlijk welvarend genoemd zou kunnen worden, er heerste dan toch enige economische

activiteit, er werden mogelijkheden voor de toekomst open gehouden. Genoeg om de algemene indruk van saaiheid, van tekort aan ware spankracht in de samenleving weg te nemen, was dit zeker niet.

Vooral Antwerpen, een stille, kleine stad nu binnen zijn groots décor van vroeger dagen met een

HET HUIS VAN SUSTEREN TE ANTWERPEN.

30.000 inwoners (Genthader50.000, Amsterdam ruim 200.000) - vooral Antwerpen leed zwaar onder de toestand. Het blijkt bij een voorval als de wederopbouw van de in 1718 grotendeels afgebrande Jezuieten kerk: men trachtte het befaamde werk van pater Huyssens[1] in de oorspronkelijke stijl te herstellen, maar de kostbare pronk der voorvaderen viel dit geslacht te zwaar: men moest zich met goedkopere, het oog bedriegende materialen behelpen. Hoe zou men in het bizonder de schilderijen van Rubens die daar verloren gingen, vervangen hebben! Een Rubens bezat Antwerpen, bezaten heel de Zuidelijke Nederlanden niet meer.

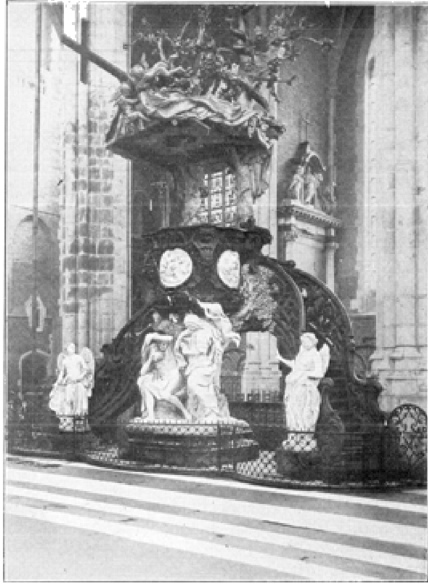
Het St. Lucas-gilde was aan het verlopen. Met de krachtige steun van Teniers de jongere, toen in de kracht van zijn populariteit, was in de jaren zestig van de zeventiende eeuw een Academie opgericht, maar noch het wegtrekken van de beste schilders naar Parijs of naar het Noorden, noch het almaar schaarser worden van het talent was daarmee voorkomen. Het kleine mannetje toevallig Rubens genaamd, schilder zonder verdienste, die zijn zoon Pieter Paulus dopen liet, leverde ongewild een karikatuur op de toestand: er werd nog druk aan grote historie-stukken gewerkt, stadhuis en kerken werden er nog mee gevuld, maar de prestatie beantwoordde niet aan de pretentie.

Het merkwaardigste dat in deze priode op kunstgebied geleverd wordt in het Zuiden, is bouw-, beeld- en snijwerk. Een zucht naar pronk en praal bleef die verarmde samenleving bezielen. De inkomsten van nieuwe landvoogden werden als vanouds met optochten, triomfbogen, rederijkersvoorstellingen gevierd. Met het carnaval stroomden de vreemdelingen naar het uitgelaten Antwerpen toe. Voor de Hollander bleef de figuur van de Spaanse Brabander - kale grootsheid - het Zuiden typeren. Campo Weyerman (die Antwerpen goed kende) schetst zo een berooid Antwerps edelman (edelman van het derde geslacht; de grootvader was een kleermaker) met drie verlopen knechts en geen voedsel in huis. Maar er zat ook nog wel oude rijkdom, getuige bijvoorbeeld het statige huis van Van Susteren op de Meir te Antwerpen

1) Vgl. Deel I, blz. 365.

(thans koninklijk paleis), dat een weidsheid vertoont die men te Amsterdam weinig vond; en evenzo was er steeds

de grote territoriale adel, die op grote voet leefde en zich op hun landgoederen paleizen en tuinen aanleggen liet, waarnaast de koopmanspracht aan de Vecht toch klein lijkt; maar wat in Holland indruk maakte, was de veelheid van zulke lustloven, teken van een wijd verbreide en diep gefundeerde welstand.

PREEKSTOEL IN DE ST. BAAFS TE GENT.

De beeldhouwers Kerricx († 1719) en Verbrugghen († 1724) te Antwerpen, Verhaegen († 1759) te Mechelen, Delvaux († 1772) te Gent zijn de voornaamste meesters van de in het rococo overgaande barokstijl. Delvaux' preekgestoelte in de St. Baafs te Gent (uitgevoerd in 1745) is een pronkstuk dat al het werk van vorige generaties in zwier en gratie overtreft: de luidruchtigheid van zulk een gewrocht, hoezeer ook met zichzelf in harmonie, misklinkt onvermijdelijk in de stilte van het oude bouwwerk; maar op de ingetogenheid der Gotiek had heel de Contra- Reformatie-tijd, naar wij weten[1], al talloze inbreuken gemaakt.

Er is iets kunstmatigs in die artistieke bedrijvigheid, en, op haar eigen terrein beperkt, vindt ze daarbuiten geen weerklank. Wat er aan politiek leven en aan cultuurbeweging was, verhoogt enkel die algemene indruk van saaiheid waarvan ik zoeven gewaagde.

Als wij wat hiervóor over de lotgevallen van de Zuidelijke Nederlanden vóor en na de wisseling van Spaans tot Oostenrijks bewind gezegd is, nog eens overschouwen, dan treft in de eerste plaats de lijdelijkheid waarmee de bevolking zich gedroeg onder de oorlogen die over haar toekomst beslisten. Zij gedroeg zich zo omdat de omstandigheden haar niets anders toelieten, maar op haar politiek en nationaal bewustzijn, zelfs op haar zedelijk karakter kan van die onmacht niet anders dan een drukkende invloed uitgegaan zijn. De gedurige betrekkingen met een overmachtige, contributies eisende vijand, erger nog de bezettingen en wisselingen van soevereiniteit, uit dat alles konden de Zuid-Nederlanders, en vooral hun politieke standen, hun adel en magistraten, enkel ervaring in het bukken voor vreemde heren putten. Gevallen als dat van de Raad van Vlaanderen in 1678 en dat van de Raad van State in 1713[2]

1) Zie hiervóor, blz 163
2) Vgl. hiervóor, blz. 199 en blz. 234.

hadden niets verheffends. Zoals er onder die verschillende bezettingen partijen gevormd, gekuipt en gestookt en gebedeld werd, dat kan achterna het zelfrespect niet verhoogd hebben. En over 't geheel was er niets in de geschiedenis van de grote oorlogen tegen Lodewijk XIV, dat het nationaal gevoel of dat de openbare geest in de Zuidelijke Nederlanden had kunnen opwekken. Ik heb al opgemerkt, dat de godsdienstige factor, die in de tachtig-

jarige oorlog de bevolking soms, al zij het dan onder Spaanse leiding, een principieel aandeel in de strijd had doen nemen, tegen Frankrijk niet werkte. Integendeel moest het de geesten nog verwarren, dat de bondgenoten in die nieuwe strijd ketters waren.

Eén beginselkwestie loopt weliswaar door alles heen: het ijveren voor de privileges - onder Max Emanuel, onder Philips V, onder het Engels-Nederlandse condominium, onder Prié. Dat geeft een zekere eenheid aan de geschiedenis van die anders zo verbrokkelde periode, dat geeft er ook een ietwat bredere allure aan. Maar houdt die indruk stand, als men de zaken op de keper gaat beschouwen? In het verzet der gilden, hoezeer ook daar van zelfzucht en blindheid voor het nieuwe gesproken kan worden, zat toch onmiskenbaar een gedachte, een geloof; daaraan ontbreekt dan ook de heroïsche trek niet. Maar de stille tegenstand tegen alle bestuurshervormingen van de plaatselijke regeerders, van de adel in de kasselrijen en de magistraten in de steden, van die allen die tezamen de oligarchische regentenstand vormden, daarin valt het, alle hoogdravende taal over de oude Nederlandse vrijheden en gebruiken ten spijt, moeilijk iets wezenlijk verheffends te vinden.

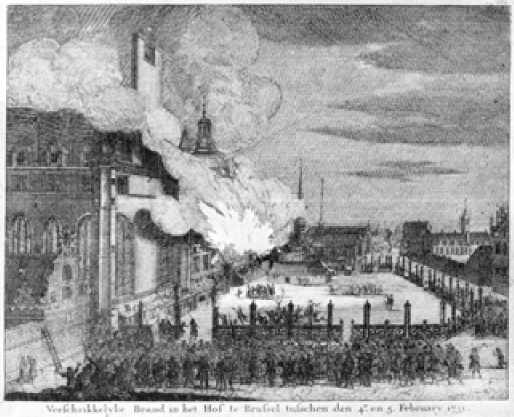
De zwakke Spaanse regeringen hadden al hun kracht gebruikt om de bevolking, of liever om haar door stand en familieverbintenis aangewezen leiders, buiten de grote kwesties van buitenlandse politiek, van oorlog en vrede, te houden; daartegenover hadden zij de heren in hun plaatselijke en gewestelijke kringen in ruime mate de vrije hand gelaten. Hun leventje binnen die kringen, misbruiken en al, tegen minder geriefelijke machthebbers, tegen Fransen, Anglo-Hollanders, Oostenrijkers, verdedigen, daarop kwam toch wel hoofdzakelijk de mooi klinkende privilege-leus van de Staten van Brabant en van Vlaanderen neer. Die centrale regeringen waren vreemd aan het land en dienden al te vaak hun eigen, on-Nederlandse oogmerken; de kringen waarbinnen de Staten-klasse de baas kon spelen, vormden ook daartegen, zelfs onwillekeurig, een zekere weerstand. Vooral als men bedenkt, dat de centrale administratie zoals de heersers te Brussel die voor hun doel gebruikten, onvermijdelijk een verfransende invloed hebben moest, springt de nationale betekenis van de plaatselijke en standenorganisatie en van haar instinctmatige behoudzucht in het oog. Maar die betekenis was toch bijkomstig en onbedoeld; zij kan door de geschiedenis achterna worden vastgesteld, zij had op het ogenblik zelf geen constructieve, geen levenwekkende kracht. Binnen die kleine kringen van het privilegedom heerste een bedompte atmosfeer, ze open te breken moest een verruimende werking oefenen. Het is in zekere zin de tragiek van de Vlaams-Brabantse geschiedenis in dit tijdperk, dat de nationale zaak, de zaak van het behoud van het volkseigen, aan dat duffe, dode particularisme en standegoïsme verbonden was.

Bezien we dat centrale bestuur, dan mogen we er, zoals de Frans-Belgische geschiedschrijvers zonder voorbehoud plegen te doen, de moderne, de ordenende en zuiverende tendenties van erkennen, maar voor een opgewekt leven van de Dietse bevolking zullen we er geen heil in vinden.

Maria Elisabeth bekleedde de landvoogdij van 1725 tot 1740, langer dan Maximiliaan Emanuel het in de nadagen van het Spaans regiem gedaan had; een heel andere verschijning maakte de stijve, stipt godsdienstige, fiere oude dame dan de zwierige, loszinnige, onbeperkt eerzuchtige keurvorst-krijgsman; maar even volslagen vreemd stond zij tegenover het Vlaams-Brabantse volk, dat zij uit Wenen kwam om te regeren. Het hof was even Duits als onder de Beier, maar die bijmenging deed

natuurlijk niets om het nader aan de Nederlandse samenleving of cultuur te brengen. Als onder de Spanjaarden bleef onder de Oostenrijkers het hof een kosmopolitisch-Frans kampement in de Dietse stad Brussel. Het Duits kwam zelfs minder naar buiten dan tevoren het Spaans; de Duitse adel had meer dan de Spaanse, en zeker in deze tijd, het Frans en de Franse beschaving aangenomen. Evenals vroeger bezigden de centrale regerings-

raden bij voorkeur het Frans, behalve soms in hun betrekkingen met het publiek; maar vooral het hogere gezelschapsleven was volledig verfranst. Dat had zijn invloed, gestadig aan, op de inheemse adel. Voor de bevolking was dat hof niets dan een kleurig tafereel om zich aan te vergapen; overigens was het onder Maria Elisabeth, zoals een eeuw tevoren onder

BRAND IN HET HOF TE BRUSSEL

Isabella, vooral strenge kerksheid die men te zien kreeg, en die geheel onder Jezuïetische leiding. Op het lot van het inheemse Jansenisme oefende die persoonlijke gezindheid, zoals wij straks zullen zien, een beslissende invloed. Wat het inwendig hofleven betreft daarentegen, de hoogmoed van de Landvoogdes, die als dochter uit het keizerlijk huis niemand aan haar tafel toeliet, niemand eenarmstoel gunde, niemand vergunde zich in een karos naar haar paleis te doen rijden, de ergernis van de oude adellijke families daarover. hun étiquettetwisten met Oostenrijkse heerschappen, - dat alles had voor de geschiedenis van het Nederlandse volk van Vlaanderen en Brabant niet de geringste betekenis. Hoe vreemd die regering tegenover de burgerij stond, bleek bij de noodlottige brand welke in 1731 het oude Hof verwoestte. Dat complex van gebouwen stamde nog uit de Boergondische, gedeeltelijk zelfs de vóor-Boergondische, tijd en diende niet alleen de Landvoogdes tot woning, maar ook de bureaux van de centrale Raden waren er gehuisvest. De burgers die kwamen toeschieten om te helpen blussen, werden door het krijgsvolk op een afstand gehouden.

Intussen moet men zich vooral niet voorstellen dat de inheemse adel, ook zelfs die ten hove verscheen, en de centrale ambtenarenstand even volledig verfranst waren als dat in het negentiende eeuwse en zelfs nog in het hedendaagse België het geval zou zijn. Er bestond reeds een verschil met het Noorden. Dat komt bijvoorbeeld uit in de correspondentie van Van den Bergh als lid van de ‘Conferentie’ gedurende het Nederlands-Engelse bewind: vrijwel alle Zuid-Nederlandse heren, stadsmagistraten, edelen, ambtenaren, schreven hem in het Frans, terwijl de brieven van Noord-Nederlandse regenten in zijn archief doorgaans in het Nederlands zijn (behalve nog zijn ambtelijke correspondentie met Den Haag, die vanzelfsprekend uitsluitend in het Nederlands gevoerd werd). Toch was tussen de leidende standen, zelfs de adel, en de gemeente in het Zuiden door de taal nog geen scheiding gemaakt. Op de Jezuieten- en andere colleges, waar de aanzienlijken hun zonen zonden, was het Nederlands nog de voertaal. In 1735 heeft te Brussel een luisterrijke optocht plaats om ‘de herstellinge der Catholijke godsdienst’ na Parma's verovering honderdvijftig

jaar tevoren te herdenken. Dat was blijkbaar door de Jezuïeten georganiseerd. Alle vorsten ‘van Oostenrijk ende

van ons Nederland' (in het bizonder om hun godvruchtigheid hemelhoog geprezen) werden in de stoet, met gevolg, voorgesteld door adellijke leerlingen. De gedrukte beschrijving was in het Nederlands. Op de dag vóor de vacantie lieten de colleges hun leerlingen een bijbels stuk in het Latijn en éen in het Nederlands opvoeren; ofwel

UIT DE TEGENWOORDIGE STAAT, DEEL OVER DE OOSTENRIJKSE NEDERLANDEN, 1738.

er werd een openbare 'school-oefening' gehouden, waar in het Nederlands, en soms zelfs over het Nederlands, vragen gesteld werden en waaraan 'jonkheer' deze en 'jonkheer' die deelnamen. De schoolboeken waren trouwens in het Nederlands[1]. Adellijke heerschappen toonden ook nog belangstelling voor de Rederijkerskamers: in 1700 bijvoorbeeld zaten er in het bestuur van 'de Drie Santinnen' te Brugge verscheidenen. Dat zij aan de letterkundige vermaken van de toch hoofdzakelijk kleinburgerlijke kamers meededen, is onwaarschijnlijk, maar een omgang in de landstaal schuwden zij en hun stadgenoten nog geenszins.

Een wezenlijke denationalisering zelfs van de adel was alleen daarom al onmogelijk, omdat de oude organen van het gewestelijk en stedelijk leven elk in zijn eigen kring nog zo machtig waren. Deze mochten dan, heel anders dan in de Noordelijke Nederlanden, waar de centrale regering uit hen was opgebouwd, van de medezeggenschap over 's lands hogere staatkunde uitgesloten zijn en integendeel aan een gedurige inmenging van de ingedrongen, vreemde centrale regering bloot staan, in hun gewesten en steden was hun betekenis toch nog zeer reëel, en zij vertegenwoordigden een veel dieper in de historie teruggaande en nooit onderbroken traditie: dat uitte zich onder meer

1) *Verclaringhe van de eerste beginselen der Latijnsche taele (der Grieksche taele).. 1751. - Beghinselen der landbeschrijvinghe tot tot het gebruyk der jonckheyt welker onderwijzinge toebetrouwt is aen de Paeters der Societeit Jesu in Nederland*; Brussel, 1762. - Men merke de spelling op, die een veel ouder karakter draagt dan te dien tijde in het Noorden gebruikelijk was; ook de betekenis van het woord Nederland = Zuidelijke Nederlanden; vgl. b.v. hiervóor, blz. 30.

in hun gebruik van het Nederlands. Maar dat wilde meteen zeggen, dat ieder edelman die een rol wilde spelen in zijn streek of in zijn stad, die lid van de Collatie van Gent wilde worden om nog niet eens te zeggen Groot-Baljuw, die zijn woord wilde meespreken met de grootgeërfden van de dorpen in het bestuur van zijn kasselrij, of wie zijn positie in de Staten van Brabant ter harte ging; dat ieder jurist die pleiten wilde voor schepenen van Antwerpen of van Brussel, die het lidmaatschap ambieerde van de Raad van Vlaanderen of het Hof van Brabant, het Nederlands machtig moest zijn. Dat hield de volledige denationalisering van de hogere standen tegen. Het Nederlands behoefde niet met het oog op een openbare loopbaan aangeleerd te worden, zoals nu soms gebeurt; heel zeker was het nog de huistaal, de dagelijkse omgangstaal voor alle bevolkingslagen in de Dietse gewesten, met uitzondering misschien van enige weinige adellijke families.

Wat niet wegneemt, dat de heren onder elkaar, buiten de officiële zittingen, zeker wel meest in het Frans converseerden (een geheel overeenkomstige toestand als in het Noorden, enkel in graad verschillend) en dat het Frans ook al dadelijk een leidende positie verkrijgt in nieuwe organisaties, waar geen sterke traditie het Nederlands beschermde. Een voorbeeld van dat laatste levert de Compagnie van Oostende. Zeker, de schippers stelden hun journalen in het Nederlands en schreven in het Nederlands aan de directie; - omdat men van schippers uit Oostende of Nieuwpoort geen andere taal verlangen kon. Maar de boekhouding geschiedde in het Frans. De belangrijkste handels- en bestuursposten op de expedities werden trouwens door vreemdelingen vervuld, Fransen of Ieren, wij zagen het, maar ook een Vlaams gezaghebber (ik denk aan G.G. 't Kint, die na de rampspoedige dood van de Antwerpenaar Cobbé tot ‘directeur’ van de factorij te Chandernagor verkozen werd) schreef, als hij het kon, aan een lid van de directie in het moederland (een Gentenaar toch) in het Frans; hier heeft men een wezenlijk contrast met toestanden in Holland, waar bijvoorbeeld zelfs de vertrouwelijke correspondentie van een adellijk Goeverneur-Generaal te Batavia (Van Imhoff) met een Amsterdams bewindhebber (Boreel) in het Nederlands gevoerd werd.

Maar inderdaad, over 't geheel genomen was het in het Zuiden toch al wel zo, dat het Frans de enige taal aan het worden was, waarin men zich gezelschapsleven en geestesbeschaving voorstellen kon. Het verst was het daarmee te Brussel gekomen, door de invloed van het hof en van de centrale raden. In de zeventiende eeuw ziet men daartegen nog verzet. Ik citeerde hiervóor[1)] de lof van Godin voor De Grieck. De verwachting dat diens toneelwerk de Frans-brabbelaars beschaamd zou doen staan, was helaas wat al te optimistisch en het verstommen van zulke klachten en protesten wekt integendeel de indruk, dat de zieke later in een gevaarlijk coma wegzonk. Inderdaad was het met de Nederlandse letterkunde en met het intellectuele leven door middel van het Nederlands in Vlaanderen en Brabant steeds treuriger gesteld, - en trouwens werd het afsterven van het Nederlands als orgaan van het gedachtenleven niet aanstonds door het Frans gecompenseerd. In het Frans konden zelfs de Brusselaars voorlopig - gedurende generaties! - nog niets voortbrengen dat naar letterkunde geleek. Zo de dichters en schrijvers in het Nederlands, die Brussel in de achttiende eeuw nog voortbracht, onbeduidend waren (evenals die in de rest van Vlaanderen en Brabant), letterkundigen door middel van het Frans *waren* er niet.

1) Zie *hiervóor*, blz. 171.

Voltaire beschrijft Brussel, waar hij herhaaldelijk verbleef, als een oord van onwetendheid.

Over heel de periode van het midden der zeventiende eeuw tot nu toe terugziende merkt men een steeds verder schrijdende verstijving en verflauwing op. Er heersten eindelijk een provincialisme, een doodse achterlijkheid, een burgerlijke benepenheid, die zich ternauwernood laten beschrijven: het schort de geest van dat tijdvak zo aan substantie, dat men hem moeilijk vatten kan.

In Holland, hoezeer wij ook daar de verfransing van de smaak in toenemende mate

zullen opmerken, werd toch het Europese geestesleven nog zelfstandig meegeleefd en verwerkt. Men kan er in eigen proza en gedichten de weerspiegeling van volgen, en meer dan dat, letterkunde en in het algemeen uiting en wisseling van gedachten vormen daar een levend organisme, welks ontwikkeling men kan nagaan. In de Zuidelijke Nederlanden ondergingen de hogere standen natuurlijk de invloeden van hun tijd, maar dat betekent alleen dat zij allerlei opvattingen aan Franse schrijvers ontleenden. Zijn er nog kringen waarin, al was het dan maar in het Frans, of in het Latijn, zoals bij de Antwerpse humanisten een eeuw tevoren, over hogere cultuurzaken, en in een moderne zin, werd gediscussieerd en nagedacht? Te Leuven moet men die niet zoeken: de professoren waren over het algemeen in oude methoden vastgeroeste pedanten. De rechtsstudie stond, behalve door de strijd die Van Espen ten behoeve van kerkelijk privilegedom tegen kerkelijk absolutisme voerde, maar in een zeer verwijderd verband met het leven: het was al Romeins recht dat geleerd werd in een land waar het oude inheemse recht zoveel betekende. De onderdrukking van het Jansenisme, die de oude Van Espen ten slotte (wij zullen het nader zien) tot de vlucht noopte, doofde het laatste sprankje onafhankelijkheid. Het onderzoek en het denken werden ook op natuurwetenschappelijk gebied stipt binnen zekere banen gehouden. Professor Van Velden onderging in 1691 een schorsing, omdat hij een Copernicaanse stelling verkondigd had, en bij de hervatting van zijn colleges werd hem precies voorgeschreven, dat hij de planeten om de zon mocht laten draaien, maar niet de aarde.

Als een wel zeer ongewone verschijning staat in die cultuur-arme tijd de voortreffelijke Jan Palfijn van Kortrijk, schrijver van baanbrekende werken over heelkunde, en dat meest in het Nederlands. Palfijn had te Parijs en te Leiden gewerkt; zijn boeken werden in het Frans en Duits vertaald (een enkel verscheen eerst in het Frans). Te Leiden en ook te Leuven waardeerde men hem hogelijk; voor zijn hoofdwerk, *Heelkonstige ontleding van 's menschen lichaam*, dat in 1718 te Leiden verscheen, schreven verscheiden Leuvense en Leidse professoren (onder wie Boerhaave) warme aanbevelingen; zijn Noord-Nederlandse oriëntering leest men ook af uit de opdracht van een zijner boeken aan het machtige lid der Conferentie, de Leidse burgemeester Van den Bergh. Overigens verschenen ook verscheidene van zijn werken te Gent, waar hij door de stadsregering met heelkundig onderwijs belast werd. Een man van minder oorspronkelijke betekenis, maar toch ook in zijn tijd een beroemdheid, was Rega (16901754), die al jong een medische leerstoel aan de universiteit van zijn geboortestad Leuven verkreeg en iets doen kon om er het vervallen onderwijs te verheffen.

Maar die namen zijn toch niet voldoende om de inzinking die het geestelijk leven doormaakte te verhullen. En over heel de linie onderging het onderwijs daarvan de invloed. Lager en middelbaar onderwijs stonden zo goed als de universiteit onder het almachtig toezicht van de kerk. De ‘colleges’ voor middelbaar onderwijs waren geheel in handen van verschillende geestelijke orden; de Jezuietencolleges waren daaronder het befaamdst. Maar treurig zijn de berichten over sleur en levenloosheid die daar heersten; zelfs de Latijnse les, waarop de studie zich concentreerde, werd zuiver mechanisch en oppervlakkig.

Op politiek gebied uit zich die bevolking weinig. Zelfs als een ogenblik het hek van de dam schijnt, in de gilde-bewegingen onder Maximiliaan Emanuel en onder Prié,

komt er nog maar heel weinig te voorschijn. In Van der Meulen's voorrede tot *Den Luyster van Brabant* klinkt wel een fris geluid[1)], maar men kijkt toch verwonderd op als hij rustig de 'geschiedenis' van de compilator voor zijn rekening neemt (of misschien was hij het zelf), volgens welke deze landen door

> verscheide Huizen bezeten ende gegoeverneerd geweest zijn, te weten door het

1) Vgl. *hiervóor*, blz. 203.

Huis van Tongeren tsedert het jaar naar (*na*) de schepping des werelds 3609 tot 3896, dat zijn 287 jaren; door het Huis van Brabon van 't voorsz. jaar 3896 tot de geboorte Christi, die voorgevallen is in 't jaar 3977 (zijn 81 jaren), en tsedert de geboorte Christi tot het jaar 660, makende tsamen 741 jaren (; *enz.*).

D'Hoirs van Maximiliaen Graet bekennen mits desen ontfanghen te hebben uyt handen van (Mijn heer den tresorier hooghbrouck . de somme van acht schellingen over Leveringhe van een jaer van onse Gazetten ghevallen den 1 november 1694 onderteeckent, My t'Oorconde

Joanna Graet

ONtfaen van mijn heer van heure de somme van sesthien Schellingen courant gelt, ende dat over het leveren van een Jaer gentsche Gazetten, verschenen den 15 juny 1772 via beernaert

KWITANTIES (Gentse Universiteits-Bibliotheek)

Pamfletten en spotliederen zijn schaars in getal en van kwaliteit onbeduidend. Wat ik daarvan in mijn geschiedverhaal heb aangehaald, is gemeenlijk in zijn eigen tijd niet eens in druk verschenen. De onderdrukking van alle politiek leven wijder dan de locale kring en de verfransing van de hogere ambtenarenstand, die trouwens toch niet vrij stond, helpen hier aan een verklaring. Men vindt de politieke onbeholpenheid van de eens zo voortvarende en ondernemende Vlamingen en Brabanders in de pers en in de kronieken weerspiegeld. De steden hadden hun bladen, Gent bijvoorbeeld de *Gentsche Posttijdingen* en de *Gazette van Gent*. Die bladen werden ook door de hogere standen gelezen, maar hun inhoud was volmaakt kleurloos en hun belang plaatselijk; met de stoutmoedige, vaak onbescheiden, een oordeel uitsprekende of althans aanduidende Noord-Nederlandse bladen konden zij niet wedijveren. Ook op het gebied van de historieschrijving, waarin al heel de zeventiende eeuw door het Noorden zo ontzaglijk veel meer gepresteerd had, wordt in het Zuiden de ontwikkeling in methode en wetenschappelijke zin die we dáár straks zullen waarnemen, zelfs in de verte niet meegemaakt; wat ik zo-even uit de voorrede van *Den Luyster van Brabant* aanhaalde, mag daarom typisch heten. Vernimmen's *Chronyke van Vlaenderen*, die in de jaren dertig te Brugge in drie kloeke folianten verscheen, is wel merkwaardig om de vrijheid waarmee de schrijvers zich in het laatste deel uitspreken over de gebeurtenissen van hun eigen tijd; - hierna[1] volgt een staaltje van de stijl waartoe zij zich bij bizondere gelegenheden konden opwerken -; maar het wordt toch nooit meer dan een kroniek, een ordeloze samenrijging van allerlei mededelingen, gewoonlijk trouwens in een volmaakt kunsteloze taal (en die nu sterk van de beschaafde schrijftaal van het Noorden afwijkt); hetzelfde geldt in gelijke mate voor de *Ghendsche geschiedenissen* en de andere

1) Zie hierna, blz. 296.

werken van pater Bernardus de Jonghe. Van stelselmatig brononderzoek of bronkritiek bespeurt men even weinig als van pogingen tot harmonische synthese.

In het algemeen, als wij nu ook op meer bepaald letterkundige uitingen letten, kan men zeggen: er verschijnt niets creatiefs, niets waar men de adem van de tijd in voelen kan;- (in het Nederlands; maar

TITELPRENT VAN PATER DE JONGHE'S WERK. - (HET KATHOLIEK GELOOF TRIOMFERENDE OVER DE BEELDENSTORM.)

in het Frans, dit zij ten overvloede nog in herinnering gebracht, verscheen in 't geheel niets; de tijd dat op de bodem van Vlaanderen en Brabant een Franse letterkunde wassen zou, was nog ver). De Swaen[1)], die tot 1707 leefde, was een verlaat dichter van de Contra-Reformatie; als de inspiratie van de Contra-Reformatie eindelijk voorgoed opdroogt, vindt de Nederlandse letterkunde in het Zuiden niets anders. De vele werken die nog verschijnen, mogen nauwelijks literatuur heten. 't Zijn welmenende moralisaties of theologische beschouwingen van priesters; en verder in grote hoeveelheden de voortbrengsels der Rederijkerskamers. De Rederijkerskamers waren allerwegen drukker dan ooit in de weer. Aan gezwollen opdrachten en wisseling van opgeschroefde loftuitingen geen gebrek, maar er is niets verdrietigers dan dat eindeloos gerijmel, die machteloos grootdoenerige tragedies, naar Frans model zo niet uit het Frans vertaald. Zelfs de beste dichters hebben geen belangwekkende dichterlijke persoonlijkheid voor ons weten te bewaren; Jacob Hye (1667-1749), van de Kamer de Fonteine te Gent, is een opgeblazen pedant; de Jezuïet Lieven de Meyer (1655-1730), theologisch hoogleraar te Leuven, die niet tot een Kamer behoorde, schrijft met een zwaarwichtige omslachtigheid zoals ze bij beschrijvende of zedeprekende dichters in het Noorden ook niet zeldzaam was; maar wat bij beide Zuid-Nederlanders treft, is dat zij in verstechniek achterblijvers zijn; zij herinneren aan Cats, en zelfs aan de vroege Cats. En dit waren meesters. De grote menigte van

1) Vgl. hiervóor, blz. 170.

de dichtwerken van het tijdvak, en vooral dan die der rederijkers, geeft een hopeloze indruk van geliefhebber; men ziet er de zinloze gebaren in van burgers die zich onder elkaar verbeelden mee te doen in een sfeer die niet de hunne is.

Bij het voordragen en spelen vonden zij het dan bovendien nog nodig om 'gelijk be-

zeten te tieren' of 'te brommen' en hielden zich aan stereotype standen en bewegingen.

> Noemt men de locht, men heft de handen straks naar boven,
> Al of men reden had met liên die niet geloven
> Of die niet weten waar de locht gelegen is.
> Noemt men den afgrond, d'aarde of 't onderdeel, - gewis,
> 't Moet al getoond zijn .... (*Zo spot niet onaardig een rederijker te Belle; - onderdaan van Lodewijk XV dus*).

Was het wonder dat te Brussel (gelijk trouwens in Den Haag: want het was in Holland met de inheemse toneelkunst niet beter gesteld) het beschaafde publiek naar de Franse schouwburg liep? en dat te Antwerpen de Franse toneelspelers, die daar in het gevolg van de veroveraar in 1746 binnenkwamen, succes hadden? Toch verdienen de rederijkers een dankbare vermelding. Zij bewaarden tenminste, al was het voor een eenvoudig publiek, de traditie van een letterkundige en dramatische beoefening van het Nederlands.

Wat intussen behalve de instrinsieke onbeduidendheid nog bovendien treft, is dat dit geschrijf niet enkel in een enge geestelijke en maatschappelijke kring opgesloten zit, maar dat het, in weerwil van de vertalingen uit het Frans, in weerwil ook van het feit dat Hollandse auteurs herhaaldelijk opgevoerd worden, geografisch evenzeer afgezonderd is geraakt. Het geestelijk verkeer met Noord-Nederland, dat in de zeventiende eeuw al trager was gaan vloeien, is nu eindelijk geheel gestremd. Een Brugs dichter, Labare, die in 1721 *De konst der Poesye in Nederduytsche verssen* uitgaf, weet zijn slaafse navolging van Boileau (van wie hij zelfs een verheerlijking van Lodewijk XIV klakkeloos afschrijft) enkel met de vermelding van Cats en Vondel af te wisselen. Cats en Vondel, daarbij is men in het Zuiden blijven staan. Ook een rederijker uit Frans Vlaanderen (uit Cassel of Belle, - De Badt heette hij -), die zich geroepen voelde om met een 'Parnassus-spore' de Vlaamse dichters 'aan te hitsen ter volmaaktheid', wist (en dit was al na het midden der eeuw) van geen latere Hollandse dichters. Nergens treft men een spoor aan van levende belangstelling voor wat in de eigen tijd het Noorden voortbracht. De spellingveranderingen die daar in zwang waren gekomen, werden in het Zuiden niet meegemaakt. En pater Lieven de Meyer zegt zelfs (dat was in 1727):

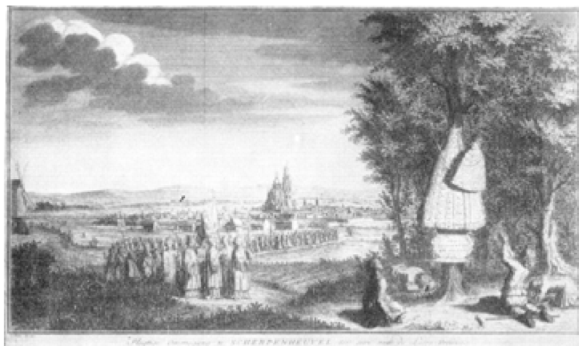
> Ik bediene mij van de tael, die by de Vlamingen en Brabanders hedendaegs in gebruik is, omdat deze beter als de Hollandsche tael (die mij ook niet natuerlyk is) van hun kon verstaen worden[1].

Men zou kunnen opmerken - en met recht - dat deze uiting niet typisch behoeft te zijn, aangezien de schrijver een Jezuïet is en als zodanig de kloof die van het protestantse Noorden scheidde, kan hebben willen verbreden; en met evenveel recht, dat de uiting in ieder geval de verschillen van spelling, wendingen, enkele woorden, wel wat overdreven als een verschil dat het verstaan zou bemoeilijken voorstelt. Maar typisch is de uiting toch zeker in zoverre, dat een wezenlijk bestaande verwijdering, door al het trekken en strijden van de Staatse legers op Zuid-Nederlandse bodem en door al het bemoeien en besturen van Van den Bergh en de zijnen niet gestuit, erin tot bewustzijn komt. In het Noorden, waar men zich juist op het 'beschaven' van de taal met zo'n ijver toelegde en het verwaarlozen van de regels

1) Bij uitzondering is hier de oorspronkelijke spelling gevolgd.

van spelling en grammatica als een doodzonde beschouwde, beantwoordden daaraan gevoelens van minachting en afkeer. In 1707 verscheen te Brussel *Den grooten en nieuwen woordenboek der Fransche en Nederlandsche taale*. Met wat een felheid gaat een *Boekzaal*-schrijver daartegen te keer! De paapsheid van zekere woordverklaringen was te verwachten uit een land, dat de Hollandse protestant toch vóór alles zag als

overgeleverd aan papenheerschappij en bijgeloof - het land van de verering van het Lieve Vrouwenbeeld van Sichem, zoals de voornaamste plaat in Wagenaar's *Tegenwoordige staat der Oostenrijksche Nederlanden* (1737) het vertoonde. Evenzeer ergert de criticus het *den* in de titel:

PLECHTIGE OMMEGANG TE SCHERPENHEUVEL. (*Tegenwoordige Staat der Oostenrijkse.... Nederlanden, 1737*)

> Dit werk draagt de naam van een Frans en Nederlands woordenboek, en ondertussen is het Nederlands op zeer vele plaatsen zo verminkt en gerabraakt, dat het onverdraaglijk en bespottelijk is. Ten ware wij de regel van goed Nederlands uit Brabant of Vlaanderen, en wel uit de gemene straattale, mosten halen.

Inderdaad, het Zuiden kon in de achttiende eeuw aan de Nederlandse schrijftaal geen leiding meer geven gelijk in de zestiende. Noch hier noch ginds voelde men, ongelukkig genoeg, dat de verwijdering mee tot de voornaamste oorzaken van de cultuurzwakte van het Zuiden behoorde en dat deze ook voor het Noorden schade betekende.

De onderdrukking van het Jansenisme

Een afzonderlijk paragraafje zij gewijd aan een kort verhaal van de ondergang der Jansenistische beweging, merkwaardig ook omdat onmiddellijke regerings-actie er de doorslag bij gaf. Men kan er een voorbeeld in zien van de verarmende, vervlakkende werking, die van de absolutistische vreemdelingenheerschappij uitging.

In het verslag dat Königsegg, na het Barrière-verdrag gesloten en de Nederlanden voor zijn meester de Keizer in bezit genomen te hebben, over de toestand waarin hij ze aangetroffen had, uitbracht, toonde hij zich over niets zo bezorgd als over de vorderingen die ‘het verderfelijk gif van het Jansenisme’ onder een bestuur dat ‘het verval van de godsdienst’ met genoegen zag, gemaakt had. Na zijn grote tijd onder de Franse overheersing waren er voor de Precipiano inderdaad kwade jaren gevolgd. Pastoor Van de Nesse was niet alleen teruggekomen, maar hij en zijn vrienden maakten het met klachten, die bij de zelf met Jansenisme besmette raden maar al te gerede ingang vonden, de bisschoppen lastig genoeg. Dat was nu weer uit. Onder het Oostenrijks bewind begon dadelijk weer die stage politiek van achterafzetting en uitsluiting tegen

de vroomste en geleerdste mannen van de geestelijkheid.

Want dat waren de elementen, volgens het onverdacht getuigenis van Königsegg zelf, welke door het Jansenisme 'onder de schijn van een hervorming van zeden en godsvrucht, verblind' waren. Toen de Precipiano in 1718 stierf, gaf men hem in d'Alsace de Boussu een gelijkgezind opvolger. Diens ijver schoot zelfs de goedkeuring van de Oostenrijkse regering ver voorbij.

In 1713 had Rome tegen de weerspannigen een nieuw wapen gesmeed. Dat was de befaamde bul *Unigenitus*, waarin de Jansenistische dwalingen nog veel meer in bizonderheden veroordeeld werden dan in het formulier van Alexander VII; Quesnel's boek, waarover sedert jaren zoveel te doen geweest was, werd er mee in getroffen. Lodewijk XIV had sterk om een dergelijke maatregel aangehouden, maar toen hij die bul trachtte in te voeren en tot een algemene regel des geloofs te maken, stuitte hij op geweldige weerstand en bracht in zijn laatste levensjaren in plaats van de verafgode eenheid haast een schisma in de Franse kerk teweeg, zoals er al een in de Noord-Nederlandse aan het ontstaan was.

In de Zuidelijke Nederlanden nam wel de theologische faculteit van Leuven, al zo lang in die richting gezuiverd en aangevuld, de bul aan, maar de regering zelf, gelijk de meeste katholieke regeringen van Duitsland, gaf maar een twijfelachtig *placet*. D'Alsace de Boussu eiste niettemin van alle priesters en beneficie-houders onvoorwaardelijke instemming. De gouverneur zelf, Eugenius van Savooien drong er op aan, dat de Aartsbisschop niet op simpele verdenking handelen zou en protesteerde tegen diens eis aan zijn kapittel onder strafbedreiging gesteld, dat het de bul aanvaarden zou. Zo voelden de ongezeggelijken zich nog niet geheel verlaten.

Van Espen, wiens geestkracht door zijn meer dan zeventig jaren niet was aangetast, schreef het ene geruchtmakende verweerschrift na het andere ten behoeve van vervolgde priesters. Hij ontzag zich ook niet de Noord-Nederlandse kapittelkerk bij voortduring met zijn adviezen te steunen; terwijl tegelijkertijd de Noord-Nederlander Hoynck van Papendrecht, als Vicaris van de Aartsbisschop van Mechelen, de grote drijfkracht achter de aan Rome verbonden katholieke gemeenschap in het Noorden was. Zelfs toen de Utrechtse kerk, zoals wij zien zullen, de laatste stap op de weg van het schisma zetten ging en zich opmaakte een bisschop te kiezen, hechtte Van Espen, evenals trouwens twee andere Leuvense professoren, Bauwens en Verschuren, zijn goedkeuring aan haar betoog dat haar behoefte aan een herder, bij 's Pausen onredelijke weigering, haar rechtigde onder beroep op een later Concilie eigenmachtig zulk een keuze te verrichten. De Utrechtse kerk was in die jaren zowel een afschrikkend voorbeeld als een laatste toeverlaat voor tot onderwerping niet geneigden. Van tijd tot tijd namen gepreste geestelijken naar het Noorden de wijk.

Want de bescherming van de Oostenrijkse regering was nooit zeer afdoende en verflauwde spoedig. Onder de graaf van Daun in 1725, maar vooral onder de Aartshertogin Maria Elisabeth, kreeg de Aartsbisschop zelfs de meest volledige steun. Van dat ogenblik was er geen grens meer aan de middelen die gebruikt werden om erkenning van de bul *Unigenitus* af te dwingen: de genade der kerk werd aan stervende recusanten onthouden, de excommunicatie werd uitgesproken. Aan het hoofd van de Geheime Raad, waar tot dusver de legisten altijd de inmenging van de Paus hadden zoeken te pareren, kwam nu een man te staan, Baillet, die van harte met de Aartsbisschop in de geest van Rome samenwerkte. Een verordening op de censuur werd in 1727 uitgevaardigd, waar de Raad van Brabant het bezwaar tegen aanvoerde, dat de rechten van de soeverein aan de geestelijkheid prijs werden gegeven; maar de

Landvoogdes, geleid door haar biechtvader, dreef de Raad tot publicatie. In 1739 volgde, na een lange, bitse gedachtenwisseling tussen Maria Elisabeth en de Geheime Raad, die al even weinig voelde voor de voogdij van de geestelijkheid als de Raad van Brabant, een nog veel draconischer besluit. Als de biechtvader van de vorstin en Hoynck van Papendrecht

hun zin hadden gekregen, zou een lijst van duizenden boeken met name verboden zijn, daaronder Rabelais, Ovidius, Erasmus, Bayle, Hobbes, Spinoza, Van Meteren, Grotius, enzovoorts, enzovoorts. Zelfs zo werd onder hen die de pen voerden en onder drukkers en boekhandelaars een gevoel van onzekerheid en vrees verspreid. In 1730 had ondertussen de Universiteit van Leuven een besluit genomen, dat haar definitieve en finale 'gleichschaltung' betekende en dat haar bekwaamheid om tot een geestelijk leven van eigen, nationale houding bij te dragen dan ook ontzielde: geen graden konden voortaan meer verleend worden dan nadat de candidaat verklaard had de bul onvoorwaardelijk te aanvaarden. Van Espen was toen sedert twee jaren overleden, - te Amersfoort in Utrecht, waarheen hij, gedaagd voor het rectorale hof en bedreigd met nog ernstiger vervolging, het jaar tevoren gevlucht was.

De *Chronyke van Vlaenderen* beschrijft de hele geschiedenis raak en bondig van het orthodoxe standpunt.

> Zo lang de Bisschoppen der Nederlanden met duldende oog aanmerkten en ook zonder dreiging maar onderzochten, wie aan deze ziekte besmet was, scheen nog alles volle rust te hebben. Maar zo haast de Aartsbisschop van Mechelen zijne vaderlijke vermaningen en bisschoppelijk gezag begon openbaar te maken met zijne gemene brieven tot de geestelijken, hoorde men wel haast de knorringen der wederspannige en hoveerdige geesten, die zich in hunne eigen mening en verlichting ver wilden verheffen boven de oordelen en stellingen van de Kerke en van de Paus van Romen .... Er was nauwlijks een stad in g'heel Neder land (*versta: in de Oostenrijkse Nederlanden, en vgl. hiervóor blz.* 255), ofte men vond er velen van deze opgeblazen gevoelens opgeboeft, en niet alleen misleid, maar wederspannig tot het einde, om niet te gehoorzamen aan het gene de Roomse H. Kerke van hare getrouwe onderzaten en kinders verzocht en stiptelijk gebood. Nochte het slecht vrouwengeslacht en was van deze droevige nevel niet onbesmet. En het scheen met hoeveel zachtmoedigheid zij door de overheid tot de rede(n) en echtige gehoorzaamheid aan de H. Stoel wierden vermaand en aangelokt, hoeveel te halssterriger en hardnekkiger zij aangekleefd bleven aan deze hoop wederspannige(n) en hunne schandelijk (*sic*) afval dreigende(n) van de H. Roomse Kerke. Zo de uitslag eindelijk heeft geleerd met hunne ongepeisde vlucht naar Holland, Zeeland en elders, zich begevende onder de bescherminge van die, wiens meeste ere, glorie en zegepraal tsedert hunne afval altijd is geweest het gezag, de zuivere leer der Apostelen, en de eerste Stoel van Petrus en zijn wettige opvolger te bestrijden.

Van Espen was geen godsdienstig voorganger. Hij was een jurist, die uit het kanoniek recht alle weerstanden naar voren schoof tegen het nieuwe, door de Jezuïeten verkondigde absolutisme van Rome. Bij zijn leven al waren de dogmatische eigenaardigheden van het Jansenisme in de strijd die hij voerde op de achtergrond geraakt. Toen die eenmaal voorgoed waren uitgeroeid, kon na zijn dood de Oostenrijkse regering zijn juridisch wapentuig weer te hulp roepen om haar eigen positie tegen de nu geheel pauselijk geworden kerk te versterken. Maar toen had de Zuid-Nederlandse bevolking zich met die kerk al zozeer vereenzelvigd, dat zij de

aanslagen erop als op haar eigen privileges gemunt beschouwde. Een opmerkelijke omkeer! Want Van Espen had juist in de privileges mee tegen de pauselijke bul steun gezocht.

Intussen was dan het Jansenisme als godsdienstige beweging en als nationaal verzet beide ondergegaan en Van Espen's dood onder de Utrechtse schismatici symboliseert die ondergang treffend genoeg. In Noord en Zuid was de beweging éen, ofschoon de verschillende politieke omstandigheden haar hier en daar een verschillend lot bereidden.

Voorspoedig ging het haar in geen van beide Nederlanden. In het Zuiden werd zij door opeenvolgende vreemde regeringen en prelaten onderdrukt. De schade aan de rijkdom en zelfstandigheid van het geestelijke en politieke leven toegebracht ging buiten de eigenlijke beweging uit: de censuur, wij zagen het, had het op alles gemunt, wat, juridisch,

GOET-KEURINGE.

Gesien ende ondersogt het Derde Deel van het Werk voerende voor Tytel Chronvke van Vlaenderen *gedrukt tot Brugghe in Vlaenderen door* ANDREAS WYDTS, *ende midts ik daer in niet en vinde strydig aen de Dogmatijcke Leerstucken vande H. Roomsch-Catholijcke Religie, sal het selve mogen in het licht komen. Gegeven binnen Brugghe den 16. Junii 1736.*

A. VAN VYVE Archipbr. Brug. L. C.

literair of historisch, de kerk ongevallig zijn kon. In het Noorden handhaafde zich de beweging, ofschoon in een schisma gedrongen, onder de bescherming van haar nationale regering 't is waar, maar in het oog der gelovigen een ketterse regering, wier bescherming haar verdacht maakte. Maar dat zullen wij nog nader zien.

2. De Republiek onder de vrede 1713-'41

a. Verval

Ook de Republiek genoot vrede gedurende diezelfde reeks van jaren; ook voor haar was dat een ongekende toestand. Maar haar bracht het die economische verbetering niet, die het Zuiden, alle ongunstige omstandigheden ten spijt, eraan dankte. Voor haar begon met Utrecht het verval, - in politiek opzicht, maar met economische en financiële moeilijkheden nauw verbonden. In de verdrukking waaronder de Zuidelijke gewesten zo lang gezucht hadden, was een bescheiden vooruitgang licht te bereiken; van de hoogten waarop de machtige staat der zeven gewesten geleefd had, voerden maar al teveel wegen naar beneden. De bijna onafgebroken oorlogstoestand, waarin de Republiek van haar stichting af verkeerd had, had trouwens voor haar iets heel anders betekend dan voor de Zuidelijke Nederlanden. Maar zelden had een vijand haar grondgebied betreden. Haar economisch, haar staatkundig, haar geestelijk leven, waren niet door bezettingen en strooptochten en tijdelijke annexaties nu van dit dan van dat gedeelte ontwricht en verlamd. Integendeel had hen de machtsontplooiïng waartoe de oorlog noopte, eer geprikkeld en aangewakkerd. 't Is waar dat er op het laatst vermoeienis en overspanning was ingetreden. Toch was de verademing die de vrede bracht niet op zichzelf zo'n weldaad als voor het Zuiden. Integendeel voelde men nu eerst recht de last van de politieke teleurstellingen en moeilijkheden en van de schulden en verliezen die zich onder de oorlog opgestapeld hadden.

Er steekt een tragische ironie in de positie van de Republiek gedurende de laatste jaren van het Raadpensionarisschap van Heinsius. De staatkunde die hij voorgestaan had - met de ijverige medewerking van mannen als Van Slingelandt en François Fagel, die na zijn dood in 1720 met zijn moeilijkheden verder moest tobben - die staatkunde had haar voornaamste doel verwezenlijkt: Frankrijk's voortdringen was gestuit. Zelf kwam de Republiek ongeschonden uit de strijd, haar grondgebied intact en door de Barrière verzekerd, haar koloniaal bezit onverminderd, ja binnen het indrukwekkend kader door de vorige generaties gesteld nog steeds aangroeiend. En

toch was zij op eenmaal van de rang der eerste mogendheden afgestoten en tastte nu rond in een vrees-

achtige hulpeloosheid, die het ongeduld en de spot van vriend en vijand gaande maakte. Het onderscheid tussen Utrecht en Geertruidenberg was al treffend genoeg geweest: voor heel de wereld waren de Hoogmogenden vernederd. Maar bij éen diplomatieke nederlaag bleef het niet; er kwam geen herstel; elke nieuwe crisis, elk nieuw incident op het Europees toneel gaf weer de Staten-Generaal in de rol van angstige, besluiteloze, tot alle actie onbekwame invalide te aanschouwen.

De langzaamheid van de Haagse machine, die door zo'n ingewikkeld raderwerk van zeven kanten uit gaande gehouden moest worden, was al lang spreekwoordelijk; in deze tijd echter, komt er in de uitingen van buitenlandse staatslieden over de Republiek een toon niet enkel meer van ongeduld, maar van minachting. De Fransen zagen hun oude vijand niet zonder genoegen zo afgetakeld; de Whig-regeringen van Engeland vreesden hun oude mededinger weinig meer, maar betreurden de onmacht van hun bondgenoot, tenminste als zij diens medewerking nodig hadden.

Zelfs in de zaak van de Compagnie van Oostende, waarin zij overigens iets van hun oude vasthoudendheid aan de dag legden, zagen wij hoe de Staten, toen het op handelen aankwam, aarzelden.

> Het seizoen schiet nu dapper op (*schreef Townshend* 12 *April* 1726 *aan de gezant in Den Haag*); onze eskaders zijn uitgerust en onze maatregelen te land en ter zee genomen om onze verbintenissen kracht bij te zetten; maar niets is in Holland tot dat doel gedaan. Wij zien dat de provincie Utrecht haar beraadslagingen heel tot de 17de April uitgesteld heeft, en dan zal een mijnheer Quint (*burgemeester van Utrecht*) misschien er niet toe geluimd zijn en ze tot nog later verschoven krijgen. Wij horen van persoonlijk geharrewar in Groningen, en er zit zeker niets anders voor ons op dan te wachten tot die weer goede vrienden zijn; en dan komt de grote strijd pas over de punten in de voorstellen van Holland vervat; en wie zal zeggen hoeveel tijd er verloren zal gaan met deze en alle andere incidenten, waardoor dat werk kan worden opgehouden.

En veel heviger nog uit hij zijn ontstemming, als eind October de Staten inderdaad nog niet klaar zijn om de Oostendse handel met geweld te beletten:

> Het is verbijsterend dat op dit kritiek ogenblik de Staten van Holland, aan het hoofd van een rijk en machtig volk, over kleinigheden blijven kibbelen. Om 's hemelswil, vermaan hen om zich wat fikser te gedragen, of zij zullen de spot van heel de wereld worden.

Men wist in de Republiek maar al te wel van die ‘declinerende achting’ van de staat in het buitenland en de burgers voelden trouwens aan den lijve dat er bedenkelijke veranderingen ingetreden waren. Stilstand van zaken, drukkende belastingen, de nationale belangen buitenslands straffeloos gekrenkt - niet zonder grond zuchtte men, dat de vrede van Utrecht

> .... 's lands grootheid heeft besnoeid,
> De koopvaardij gestremd, nu lam en zonder leden,
> Het lichaam van den staat de hartader afgesneden.

Men herinnerde zich dat te Geertruidenberg een 'glorieuze en voordelige' vrede voor het grijpen was geweest, maar dat men 'dronken van onze gelukken en conquesten blindelings voortgevaren was, ten gevalle van enigen die in de continuatie van de oorlog haar grootheid en voordeel zochten'. Men spaarde de regenten ook schampere verge-

lijkingen niet tussen hun bestuur en de ‘dwingelandij’, zoals de vereerders der Vrijheid zeiden, van de laatste Stadhouder. De besten onder de regenten gevoelden zelf over het verval en de feitelijke verlamming van de staat de diepste bekommernis en peinsden dagen en nachten op middelen tot herstel.

Wat waren de oorzaken van de inzinking? Dat de internationale omstandigheden in het nadeel van de Republiek veranderd waren, daarover is hiervóor genoeg gezegd. Maar van binnen haperde er iets, waardoor met die omstandigheden zelfs geen worsteling gewaagd kon worden. Wat was het?

De nijpendste moeilijkheid zeker voor de staatslieden op wie na Utrecht de verantwoordelijkheid voor de grote erfenis der vaderen rustte, de moeilijkheid die alle andere toenmaal zwaarder deed wegen, was geldverlegenheid.

De oorlogen hadden geweldig veel geld gekost. Niet minder dan 130.000 man hadden de Staten tegen het eind van de laatste in de Zuidelijke Nederlanden voor hun rekening gehad. Heinsius, die zich in de financiën ongaarne verdiepte, was tevreden geweest als het geld er maar kwam om zijn politiek vol te houden. In een land zo vol kapitaal, en met het crediet van Holland zo hoog dat geldschieters met 2½% genoegen namen, was de verzoeking onweerstaanbaar geweest om er maar op los te lenen. Aan de schulden van Holland, die in de Negenjarige Oorlog met 30.000.000 gulden aangegroeid waren had de Successie-oorlog 128.000.000 toegevoegd, behalve nog 15 voorgeschoten aan de Generaliteit. Maar toen het vrede was, kon men op die manier niet doorgaan en Heinsius stond nu plotseling met de handen in het haar voor een instorting. Zijn provincie weliswaar werd daar niet rechtstreeks door bedreigd, maar verscheiden andere provinciën en de Generaliteit waren er wanhopig aan toe en Holland kon niet meer helpen.

In 1715 moest het kantoor der Unie gedurende negen maanden zijn betalingen staken. Een bankroet met andere woorden, en ook later kostte het de grootste moeite om de Generaliteitsverplichtingen uit te voeren; men schrapte trouwens onder de vorm van belasting eigenmachtig éen percent van de vijf, die de rente der Unie-schuldbrieven beliep, een handelwijze waartegen de Koning van Pruisen ten behoeve van zijn onderdanen protesteerde.

Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijsel waren alle ten achter met hun bijdragen onder het oude quotenstelsel, waarin vooral Zeeland en Friesland klaagden dat zij te hoog waren aangeslagen. Natuurlijk werd dadelijk met de vrede het leger verminderd, - successievelijk tot 40.000 man; en dat voldeed enkele gewesten (Zeeland, Utrecht, Friesland, Stad en Lande) nog zo weinig, dat zij eigenmachtig (naar het voorbeeld van Holland in 1650) te hunner repartitie staande vendels (en dat nog wel tegen de verdragen met Zwitserland in) afdankten. Maar zelfs zo bleven zij tegenover de Generaliteit in gebreke. Juist in deze jaren werden de financiën van de provincies die het van de landman hebben moesten, nog ernstig verstoord door overstromingen en veeziekten, en zo waren zij te minder in staat om aan de vermaningen en smeekbeden van de Raad van State gehoor te geven.

Het eerste gevolg was dat de oorlogsvloot niet uit haar jammerlijke verwording opgeheven kon worden. De Admiraliteiten hadden aan hun eigen inkomsten, uit de konvooien en licenten, nooit genoeg gehad; nog in de Negenjarige Oorlog hadden de provincies op ruime schaal bijgedragen om uitrustingen mogelijk te maken. Toen zij dat in de loop van de volgende oorlog onder de verpletterende druk van de legerlasten, allengs hadden nagelaten, was de vloot tot niets vervallen en waren

tegelijk de Admiraliteiten hopeloos in de schuld geraakt. Dat schiep een toestand waar men, ook nu het vrede was, zich niet uit kon los worstelen. De geruïneerde landgewesten weigerden te eer om zich het lot van de Admiraliteiten aan te trekken, omdat zij een voorwendsel bij de hand hadden in de ontduiking der konvooien en licenten die in de handelssteden oogluikend toegelaten werd. Als men zich herinnert hoe dat spelletje al onder Frederik

Hendrik gespeeld werd[1], heeft men tegelijk een staaltje van de verstijving waarin de staatsinrichting der Republiek tot in haar toevalligste gebreken toe gevangen zat. Men praatte wel gedurig over maatregelen om een misstand die iedereen erkende, te verhelpen. In 1725 werd zelfs na lange beraadslagingen een nieuw tarief van konvooien en licenten vastgesteld, aanmerkelijk

lager dan het oude, maar dat men dan ook hoopte dat inderdaad nageleefd zou worden. Maar behalve dat ook hierbij tegenstrijdige belangen zich tot het laatst lieten gelden en Zeeland enkel tot voorlopige toestemming te bewegen was, van de gehoopte ‘eenparige’ heffing kwam in weerwil van de eden die de stadsregeringen zweren moesten, ook in de toekomst niets - de steden konden het aanmoedigen van de ontduiking niet nalaten, omdat elk daarmee de handel van zijn buurman hoopte weg te lokken -, en evenmin tastten de provincies in de beurs om de Admiraliteiten te helpen. Alleen Holland deed iets, zodat in de jaren twintig en dertig de Hollandse Admiraliteiten en vooral die van Amsterdam wel schepen bouwden en uitrustten.

Overigens waren de slechte financiën van de Admiraliteiten niet de enige kwaal waaraan de oorlogsvloot leed. Het was zeker voor een groot deel ten gevolge van de ontmoedigende krapheid der beschikbare geldmiddelen; voor een ander deel mag men er een teken in zien van de verslapping en sleurzin die het hele tijdvak kenmerken; maar een feit is het, dat in scheepsbouw, opleiding van officieren, krijgstucht de beknibbelde marine een treurige verschijning maakte. Ik vermeldde in verband met de Negenjarige Oorlog al[2], dat de scheepsbouw in het eens zo ondernemende en vindingrijke Holland de wetenschappelijke ontwikkeling van Engeland en Frankrijk niet meegemaakt had. In de enkele expedities die met grote moeite tegen de Algerijnse zeerovers ondernomen werden, bleek dat de Nederlandse oorlogschepen zoveel slechter bezeild waren dan de rovers, dat ze haast niets tegen hen konden uitrichten. Lange tijd klaagden de vlootvoogden hierover tevergeefs, maar in 1727 werden eindelijk bij de Amsterdamse Admiraliteit een paar Engelse scheepsbouwers te werk gesteld, vooral door de aandrang van de heer Torck van Rosendaal, het lid voor Gelderland. Er bleef veel oppositie tegen die nieuwigheden

1) Zie deel I, blz. 435.
2) Zie hiervóor, blz. 184.

van vreemdelingen. Een man die hen mee de hand boven het hoofd hield, was de viceadmiraal Schrijver, een groot ijveraar voor verbeteringen, maar wiens betrekkingen met de Prins van Oranje en neiging om broederofficieren van de ergste nalatigheden en politieke corruptie te verdenken de verhoudingen

in de dienst geen goed deden. Wat een onaangename toestand trouwens in een dienst die zo door geldgebrek geplaagd werd! In de eerste jaren van de vrede liepen veel officieren eruit, gebroken vaak door vruchteloos opgeëiste achterstanden, en steeds bleef het daarna moeilijk om goede krachten te vinden; ook aan kundige onderofficieren en konstabels voor het geschut was gebrek.

De zwakheid van de oorlogsvloot, die op het resultaat van de Successie-oorlog zo'n noodlottige invloed had gehad, was voor een niet gering deel schuld aan de slapheid van de handel, waarover al dadelijk na de vrede luid geweeklaagd werd. ‘De koopvaardij gestremd’, hoorden wij al verzuchten, en ziehier het beeld dat omstreeks 1715 of '16 een volksdichter van de toestand ophing in een ‘nieuw stichtelijk lied’, waarin hij de vergane roemvan vorige geslachten van ‘Batavieren’ bejammert:

> De winkeliers verdrogen,
> Den ambachtsman wordt naakt,
> D'arbeiders onvermogen
> Gaan leeg, en menig raakt
> Tot lasten van de kerken,
> Die vrouw en kinderen graag
> Met te werken
> Zoude sterken
> Keel en maag.
> De scheepsvaart is onveilig,
> De Zont sluit (*sluiten*) Zweed en Deen,
> Het Turks gebroed onheilig
> Is lustig op de been:
> In Straat en langs de kusten
> Van Spanje en Portugal
> Zij ontrusten
> Met rooflusten
> Uw schepen al....
> Maar die nog iets durft wagen,
> Huurt Frans of Engels schip,
> D'Hollander te beklagen,
> Die vangt vast lelijk slib.
> Uw schepen liggen rotten,
> Een vreemde trekt uw vracht,
> Zij bespotten
> U als zotten
> Buiten macht.
> Niemand spreekt van welvaren,
> Als die op 't kussen zit ....

Op zijn wijs klaagde de prediker evenzo.

> Heeft de heer nu niet (*aldus Ds. Aegidius Franken, bedienaar van 't H. Evangelie te Maassluis, in een leerrede over Openb. III*, 20) aan de deure van Neerlands volk met ene algemene neringloosheid geklopt, waardoor Hij (om de woorden van Hoseas te gebruiken) als een motte veel huisgezinnen onder ons opgegeten en verteerd heeft? Doorwandel eens de steden en dorpen van ons land; ach! hoevele winkels zijn er niet gesloten? hoevele ambachten staan er niet stil?

Het *asiento*, dat Engeland voor zich had kunnen verkrijgen, wij weten het, omdat de Republiek zich naast haar bondgenoot ter zee niet gehandhaafd had, stelde de Neder-

landse handel in de Spaans-Amerikaanse koloniën, dat uitermate gewichtig veld, definitief achter, Maar ook in de Middellandse Zee sloeg de Engelse handel de wegen hem door de politieke macht geopend ijverig in, en als tegelijk de Nederlandse Levanthandel vrijwel onderging, moet dat grotendeels aan de onmacht der Staten om hun koopvaarders tegen de Algerijnse zeerovers te beschermen worden toegeschreven. De Engelsen hadden van die rovers niets te vrezen, en verschaften hun op Gibraltar en Minorca herhaaldelijk een toevlucht. De bitterheid der Staten, die zelf de andere - nu de enige ware - Zeemogendheid geholpen hadden zich in die sterkten te nestelen, laat zich denken; maar hun onmacht lokte zulk een behandeling uit. Ook in de verhoudingen in de Oostzee, (waar Zweden onder Karel XII nog een jaar of wat een wanhopige oorlog voortzette tegen Rusland, Pruisen, Denemarken, Hannover, dat, nu zijn Keurvorst Koning was, Engeland meesleepte) was het voor de eens zo overmachtige Hollandse koopvaardij een groot nadeel dat zij niet meer op een overmachtige marine rekenen kon. Katastrophale verschuivingen hadden daar plaats. In de eertijds Zweedse Oostzeeprovincies, waar de Hollanders - te Riga bijvoorbeeld - diep in het economisch leven ingedrongen zaten, kregen zij nu met de nieuwe Russische bezitter te rekenen, en van al zulke veranderingen wisten nu de Engelsen beter partij te trekken. Noch in Spaans Amerika, noch in de Middellandse Zee werd de voorsprong van Engeland ooit meer ingehaald, en wat de Oostzee betreft, daarover schreef vijftien jaar na de vrede een kundig Frans gezant in een voortreffelijke nota het volgende:

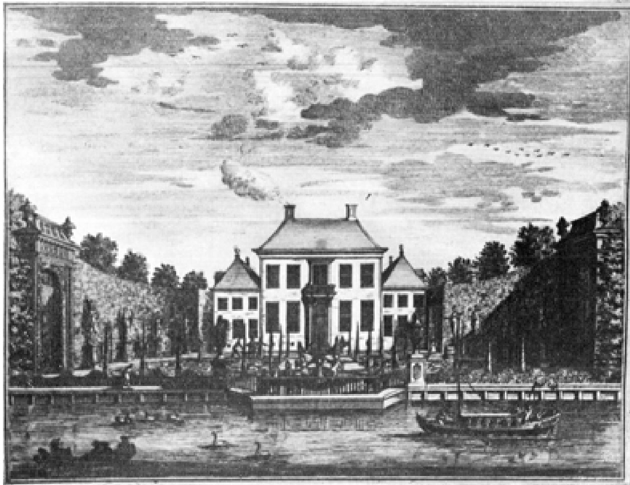
> Vroeger waren er minstens drie Hollandse schepen onder elke vijf die door de Sont voeren; nu zijn er minstens zoveel Engelse als Hollandse, en het getal der Engelse neemt nog toe, dat der Hollandse af.

Wat de handel ook schaadde, was de achteruitgang van de industrie. De nieuwe takken die door de Hugenootse inwijkelingen overgeplant waren, verdordden na de vrede van Utrecht de een na de ander onherstelbaar. Protectionistische maatregelen elders en de hoge lonen die het dure leven in Holland vooral noodzakelijk maakte, werden als de oorzaken opgegeven. Tegelijk verliepen, en door dezelfde oorzaken, ook de oude textiel-industrieën van Leiden en Haarlem; vooral tegen het einde van het hier beschouwde tijdvak, omstreeks 1735, zette een scherpe daling in. Het voorbeeld volgen van de Gentse fabrikanten en de nijverheid naar het platteland overbrengen, waar men aan de knellende halle- en gilde-bepalingen had kunnen ontkomen en waar lagere lonen mogelijk geweest zouden zijn, werd de Leidse en Haarlemse fabrikanten door het koppig handhaven van het stedelijk monopolie belet: gelukkig voor het Hollandse platteland in veel opzichten! Toch vonden de Leidse ondernemers hun goedkope arbeid wel, maar verder weg, in de Generaliteitslanden. Daar ontwikkelde zich, vooral bij Tilburg, een hele textiel-bedrijvigheid voor Leidse rekening, terwijl ondertussen de Leidse arbeidsbevolking aan werkeloosheid en ellende prijs gegeven werd. Dat het hier geen volmaakt weerloos en gedachteloos proletariaat gold, blijkt uit het bestaan van talrijke verenigingen voor ziekte- en ouderdomsverzekering ‘bossen’ genaamd. Zoveel te harder trof de ondergang van de werkgelegenheid zelve, waartegen op den duur geen organisatie opgewassen kon zijn. Met het euvel zelf wisten de Staten geen raad. Het kleden van de troepen in inlands fabrikaat, verzoeken aan stadsregeringen om voor zichzelf en hun ambtenaren

de dracht daarvan te bepalen, - met zulke maatregelen kwam men niet ver, en terwijl de fabrikanten om hoger tariefbescherming riepen, wilden de handelaars juist verlaging.

Twee grote voze plekken vormden de industriesteden Leiden en Haarlem in het organisme van de Noord-Nederlandse samenleving, en ook in de andere grote steden kreeg men een proletariërdom, dat bijna doorlopend aan werkeloosheid leed. De diaco-

nieën, gesteund door de stedelijke overheden, moesten die mensen in het leven houden. Het is merkwaardig dat er het hele land door voor scholen gezorgd werd - ook hiertoe werkten diaconieën en stadsregeringen samen - voor de kinderen der armen. De gedachte die daarbij voorzat, was niet zozeer dat onderwijs een geslacht van goede

HUIS AAN DE VECHT (van de heer Boendermaker; volgens een plaat in Claas Bruin's *Zegepralende Vecht*, 1719.)

arbeidskrachten opkweken zou, als wel dat men erdoor beletten kon dat het kroost der armen tuchteloos opgroeide en een gevaar voor de orde werd. De Heidelbergse catechismus, goede discipline, eerbied jegens

> allen die God de Here tot enige aanzienlijke bedieningen, zo in het politieke als in het kerkelijke, boven haar (*hen*) gesteld heeft,

daarop kwam het aan.

Afgezien echter van dat afgrijselijk euvel der chronische werkeloosheid, valt het in weerwil van alle jammerklachten toch moeilijk te betwijfelen dat die samenleving in haar overige geledingen ontzaglijk welvarend bleef. Een van de meest befaamde blijken daarvan was, heel de eeuw door, de reeks van buitenverblijven aan de Vecht, het ontspanningsoord van rijke Amsterdammers, zoals de Beemster het voor oudere generaties geweest was, het ontspanningsoord van 'de rijkste koopmansstand ter wereld', zoals de Zwitserse medicus Haller het in zijn dagboek uitdrukt.

> Van het dorp Loenen af (*zo wordt het in 'De Tegenwoordige Staat' beschreven - in* 1750 -) vindt men, ter wederzijden van den rijweg, tot dicht aan de Nieuwersluis, een aaneenschakeling van uitmuntende plantagiën, die met malkander een enkelen koninklijken lusthof uitmaken. Alles wat de konst tot vermaak en lust

der ogen kan uitdenken, praalt hier met ene weergaloze netheid. Hier streeft elk den anderen voorbij in deftigheid van gebouwen, beplanting van lommerrijke wandeldreven, net geschoren hagen, visrijke vijvers, sierlijke terrassen, konstige bloemperken en parterres, grotwerken en trotse standbeelden. In 't kort hier heerst ene pracht, waarvoor de vreemdelingen verstomd staan.

Inderdaad bewonderden alle reizigers die lusthuizen als iets enigs. Omstreeks 1726 muntte onder alle uit dat van de Joodse bankier De Pinto; geestdriftig beschrijft dezelfde Haller die beroemde tuin met 'niets dan albast en marmer', de kunstmatige watervallen, de berg van schelpen; 200.000 gulden zou de aanleg gekost hebben.

De Vecht was het pronktoneel van een ongemeen rijke, maar toch op zichzelf reeds vrij brede stand. De welvaart reikte echter veel verder onder burgers en boeren. Men hore uit de slechte jaren vlak na de vrede van Utrecht het getuigenis van een Engels reizigster:

> Het ganse land lijkt op een grote tuin; de wegen alle goed geplaveid, aan weerskanten met rijen bomen beschaduwd, brede kanalen erlangs, vol schuiten in beide richtingen varend. Om de twintig schreden krijgt men de aanblik van een buitenhuis en om de vier uur een grote stad zo verwonderlijk keurig dat ge er zeker schik in hebben zoudt .... Noch vuil noch bedelarij ziet men hier. Men stuit niet op die walgelijke gebrekkigen die er in Londen zo veel zijn, noch heeft men last van luie kerels en meiden. De gewone dienstboden en winkelverkoopsters zijn hier netter en zindelijker dan de meeste van onze dames. De winkels en magazijnen zijn vol van een ongelooflijke hoeveelheid koopwaar, veel goedkooper dan bij ons in Engeland.

Als de tijdgenoten niettemin zich over hun eigen toestand zo ongerust maakten, was het wel niet in de eerste plaats om de ellende in slechte tijden van de bezitloze massa, 'het grauw': dat was een verschijnsel dat waarlijk niet alleen in de Republiek voorkwam. In ieder geval beweerden zij, dat de grondslag van die welvaart niet meer in de eerste plaats actieve handel was. Het was rente trekken van oud kapitaal. Dezelfde Franse gezant die ik al aanhaalde, meet breed het verschijnsel uit, dat de Hollandse kapitalisten, naarmate de gelegenheid tot geldbelegging in handelsondernemingen

afnam, of meer riskant werd, rustige renten in staatspapieren zochten, niet enkel Nederlandse, maar in groeiende mate buitenlandse. Dat Amsterdam de grote internationale geldmarkt bleef, ja als zodanig zich verder ontwikkelde, staat in ieder geval vast, en ook dat dit zijn bedenkelijke kanten had. Het was zeker geen gezonde toestand, dat Nederlands kapitaal in zo'n overvloed in Engelse staatsschuld gestoken werd. Onze Franse berichtgever schatte in 1728 het bedrag in Hollandse handen al op 100.000.000 gulden, en met verloop van tijd groeide dat nog almaar aan. Zo voedde het Hollandse kapitaal de bondgenoot maar tegelijk mededinger. Niettemin is de voorstelling als zou de Nederlandse samenleving, die in de zeventiende eeuw van handel en scheepvaart bestaan had, er in de achttiende eeuw een geworden zijn van renteniers, voor het minst sterk overdreven. Zij komt in de tijd zelf allen die over slapte van zaken klagen als vanzelf in de pen, zij doet opgeld bij de moralisten - pamflet- en toneelschrijvers - die over de waanzinnige speculatiekoorts van het jaar '20 gaande raken (maar die had in Frankrijk en Engeland evenzeer gewoed).

> Door de onvermijdelijke vermindering van onze commercie (*zo schreef Van Efflen in* 1734) wordt de windhandel veroorzaakt, en de windhandel weder doet de wezenlijke commercie verslappen en dreigt dezelve met een gewisse ondergang.

Zonder twijfel zijn hier onbegrip en gezichtsbedrog in het spel. Van een uitdrijven van de oude handelsgeest door speculatiezucht (of, kan men erbij voegen, door gemakzucht en verslapping van ondernemingsgeest) was geen sprake. De achttiende eeuw was niet enkel een tijd van groot geldbezit door beurstransacties gevoed en vermenigvuldigd, maar de Hollanders haalden uit hun oude relaties en hun kunde nog al het mogelijke voor de actieve handel. De tijdgenoten zelf waren er intussen vast van overtuigd, dat die hollend achteruit ging. Talloos zijn de klachten daarover, in pamfletten, in vertogen van belanghebbenden aan de Staten.

En wat meer zegt, de Staten zelf twijfelden niet aan de ernst van het verschijnsel en hielden zich herhaaldelijk bezig met maatregelen die herstel moesten brengen. De herziening van het tarief van konvooien en licenten was wel in de eerste plaats een poging om eindelijk een vergelijk tot stand te brengen in de eindeloze twist tussen de handelsen de landgewesten over de financiering van de vloot. Maar meteen had daarbij toch de bedoeling meegesproken om de handel van de al zwaarder drukkende in- en uitvoerrechten te ontlasten; die vraagstukken hingen trouwens onverbrekelijk samen, doordat nu eenmaal van het begin van de Republiek af de financiën van de Admiraliteiten op de handel gelegd waren, een regeling waar zoals wij zagen Holland telkens weer vruchteloos verandering in trachtte te krijgen. Toen het nieuwe tarief van 1725 op geen enkele wijze aan het gestelde doel beantwoordde, liet de handel al luider de wens horen dat er een nieuwe, en nu een radicale, wijziging in aangebracht zou worden: men sprak van volledige vrijhandel. Het waren niet enkel de kooplieden die hierin enig middel van herstel zagen; de Admiraliteiten zelf, in 1732 door de Staten-Generaal gehoord, en in 1740 nogmaals de Hollandse Admiraliteiten, gehoord door de Staten van Holland, opineerden dat ''s lands inkomende en uitgaande rechten draaglijker gemaakt' dienden te worden voor 'passerende goederen', ja dat het beste zijn zou van zulke goederen 'geen of weinig rechten te vorderen', of (dit werd het modewoord) 'een porto franco te accorderen'. Twee bezwaren zagen de Staten van

Holland daartegen: ‘de fabrieken en producten dezer landen’ behoefden bescherming, en (de oude moeilijkheid):

> een porto franco zowel als een vrij transito zou inexecutabel wezen, omdat de provinciën alsdan het benodigde tot de aanbouw en equipage der schepen (*versta*:

oorlogschepen) en betaling der interessen (*van de schulden der Admiraliteiten namelijk*) zouden moeten suppleren, waartoe zij oordeelden geen apparentie te wezen (*gezien natuurlijk de onwil der landgewesten*).

Zo gebeurde er niets. Maar belangwekkend blijven de overwegingen der Admiraliteiten waarvan de Staten van Holland zeggen 'compleetlijk geconvinceerd' te zijn, te weten:

> Dat de respectieve collegiën ter Admiraliteit, het ene meer het andere minder, sedert vele jaren van tijd tot tijd hebben gevonden een merkelijk verval en grote vermindering in de handel en commercie dezer landen; dat zij de oorzaak van dit verval meinen te moeten toeschrijven aan de meerder applicatie van verscheide natiën op de commercie en handel, die dezelve voortijds hadden genegligeerd; en dat zij als een tweede oorzaak van die vermindering hebben aangezien, dat de goederen die bevorens gezonden wierden van de ene plaats na de andere over deze landen als een opslag, sedert enige jaren buiten deze landen om en over andere landen heen haar weg genomen hadden. (*Tegen de tweede oorzaak zou dan de ontlasting van passerende goederen van in- en uitgaande rechten hebben moeten dienen; van de eerste zeggen de Admiraliteiten - dit is in* 1732 -, *dat die wel niet was weg te nemen*).

Hieraan viel inderdaad niets meer te doen: het Hollands monopolie van de wereldhandel behoorde tot het verleden. Behalve Engeland waren vooral ook Denemarken en Hamburg om hun deel gekomen. Maar moeten wij daarom aannemen, wat toentertijd dus door kooplieden en overheden werd geloofd, dat de handel in absolute zin verminderd was? Tegenover achteruitgang in Spaans Amerika en Middellandse Zee, zelfs in de Oostzee, stond wel degelijk vooruitgang elders. Een belangrijk onderdeel van de regeling van Utrecht was de economische onderwerping van de Zuidelijke Nederlanden; wij weten al dat het beloofde handelsverdrag achterwege bleef. Met Frankrijk daarentegen werd een gunstig handelsverdrag voor de tijd van vijfentwintig jaar gesloten. Gretig knoopten de Hollanders de betrekkingen weer aan, die onder de oorlog onvermijdelijk geleden hadden, ook al hadden de Staten het verbod van 1703 dadelijk weer opgeheven; maar in 1710 hadden de Fransen zelf een verbod uitgevaardigd. Zozeer was men in Holland op het in 1713 verkregen handelsverdrag gesteld, dat men in 1738 om de vernieuwing te bekomen te verstaan gaf dat men Engeland niet steunen zou tegen Frankrijk's bondgenoot Spanje waarmee het weldra in oorlog raakte. Een ontzaglijk voorspoedige tijd beleefde ook weer - wij zullen het nader zien - de Oost-Indische Compagnie; thee en koffie namen de plaats in die vroeger de specerijen bekleed hadden; en al was men in Spaans Amerika achteropgeraakt, de eigen West-Indische koloniën werden een rijke bron van suiker en ook weer van koffie.

Moeten wij verder gaan en boud beweren dat de tijdgenoten het overzicht over hun eigen toestand misten en ongelijk hadden, als zij van achteruitgang van de handel spraken? dat het enkel het ongewone schouwspel van de bedrijvigheid van Engelsen en Noord-Duitsers was dat ieder die een ogenblik moeilijkheid of tegenslag in zijn zaken ontmoette, die sombere beschouwingen ontlokte? Het is in onze tijd meer dan

eens betoogd, maar ten overstaan van de stellige beweringen van Admiraliteiten en Staten zelf en bij de afwezigheid van betrouwbaar of althans overzichtelijk statistisch materiaal, waag ik het niet mij daarbij aan te sluiten. Ik neem aan dat de achteruitgang waarachtig was, evenals die van de industrie, schoon volstrekt niet in die mate. Maar wel dient herhaald, dat het aan leven en streven allerminst mangelde. Zodra zich een

gunstige constellatie voordeed, zoals in de tweede helft van de eeuw zou gebeuren, was de Nederlandse handel nog volkomen bij machte daar gebruik van te maken.

De zwakheid van de Hollandse positie in de achttiende eeuw was veeleer, dat de staat geheel onbekwaam bleek om naar de eis van de veranderde omstandigheden te handelen. Wij zagen er een voorbeeld van in de pogingen om het tarief van konvooien en licenten te herzien: een met moeite genomen resolutie in 1725, veel en grondig gedelibereer in 1732 en 1740, maar het resultaat was volslagen negatief. Voor strijdige belangen liet zich geen oplossing vinden, en ondertussen duurde niet alleen de nood van de handel, maar de onmacht van de oorlogsvloot. Heel de nog zo verbazende welvaart, heel de nog steeds de wereld omspannende economische activiteit van het Noord-Nederlandse volk bestonden bij de gratie van de internationale verhoudingen. Hadden die, hetgeen wonder boven wonder pas tegen het einde van de eeuw gebeurde, de Republiek een schok toegebracht, dan zou zij daar heel de eeuw door niet tegen bestand geweest zijn. Er was in haar toestand iets kunstmatigs. Dat geslacht teerde op een positie, waartegen het, politiek gesproken, niet meer opgewassen was. Welbeschouwd was het probleem van de Nederlandse achttiende eeuw een politiek probleem.

In de crisisjaren onmiddellijk na de vrede van Utrecht krijgt men weliswaar de indruk van een vicieuze cirkel, waarin de economische slapte een schakel vormt. De moeilijkheden van de handel belemmeren dan de pogingen om uit het financieel moeras te komen: de burgerij verzette zich luidkeels tegen nieuwe belastingen, de provincies hielden zich doof als men hen van Generaliteitswege om hun achterstand maande. En de financiële nood belette dat men de Admiraliteiten te hulp kwam, zodat de weerloosheid ter zee voortduurde, en belette in het algemeen dat men zich door het buitenland liet respecteren. Maar die economische benauwdheid was van korte duur. En dan doet men ook later het nodige niet om de staat zijn weerkracht en daarmee zijn zekerheid van bewegen temidden van de andere staten terug te geven. De vraag blijft: waarom niet?

Was het de volksgeest, waarin iets ontbrak dat de zeventiende eeuw haar eigen karakter had helpen geven, iets in de geest van de regentenstand vooral, bij wie het lot van de staat nu eenmaal hoofdzakelijk berustte en die zich in de vorige eeuw niet onwaardig betoond had? Enigen van de besten van die stand, Simon van Slingelandt in het bizonder, trachtten gedaan te krijgen dat men de hand zou slaan aan een verbetering van het mechanisme van de staatsregeling. Daar, in verhoudingen die men zelf vermocht te veranderen, lag voor hen de bron van alle ellende.

Ook de buitenlandse diplomatie zag het zo in. Wij hoorden Townshend zelfs in de geprikkeldste stemming van ‘een rijk en machtig volk’ gewagen. In de internationale politiek gingen de Staten dan ook bij voortduring gelijk op met de grote mogendheden. In al de belangrijke Europese bondgenootschappen - eerst dat om samen met Frankrijk de vrede van Utrecht te verzekeren, dan dat om de Keizer en Spanje gezamenlijk te weerstaan, eindelijk, na de regeling van het geschil over de Compagnie van Oostende, in het verbond van Wenen dat het Oud Systeem herstelde, liet men de Republiek meedoen, haar langzaamheid en haar aarzelingen verdragende omdat men haar inzinking als iets tijdelijks beschouwde. Ongetwijfeld waren de Engelsen geneigd een orangistische restauratie als het enige doeltreffende geneesmiddel voor de onmogelijke regeringsvorm te beschouwen, trouwens ook Slingelandt ging met die gedachte om al was zij, zoals wij zien zullen, voor hem

geen hoofdzaak, maar in zover kwamen in ieder geval de inzichten overeen, dat ook hij van een verbetering van de bestuursmethoden herstel van de oude daadkracht hoopte.

Er ontbrak ook waarlijk aan de organisatie van de staat genoeg, en zelfs was het niet onjuist gezien, dat *alle* verbetering précair moest blijven, zolang de ergste gebreken *daaruit* niet waren verwijderd. Met de verwijzing naar wat vroeger onder diezelfde

constitutie gedaan was, is niet alles gezegd. Onder hetzelfde uiterlijk hadden de slechtste tradities zich het sterkst ontwikkeld, en juist een tijd van tegenspoed en geldverlegenheid zoals men nu beleefde, bracht al de ongunstige trekken in het regeringsstelsel van de Republiek naar voren: dan toch was er de meeste aanleiding tot de obstructie van vreesachtigen en baatzuchtigen, en de voor

ADOLPH HENDRIK, GRAAF VAN RECHTEREN

naamste zwakheid van de constitutie was dat zij daaraan zo vrij spel gaf.

Om de krachten van kennis en kapitaal, levend in die kleine, hoog ontwikkelde gemeenschap, met haar machtige tradities van arbeid en orde, niet enkel op te voeren maar te richten, en vooral om ze in een snel veranderende wereld veilig te stellen, was het nodig vóor alles het proces van constitutionele verwording te stuiten. Want in die vast samenhangende, zichzelf vreedzaam regelende maatschappij was de staat aan het ontbinden. Maar om die regeringloosheid te doen ophouden was meer nodig dan het klaar inzicht en de goede wil van enkelen - of zelfs van velen.

b. Van Slingelandt's hervormingsplannen

De meest indrukwekkende poging tot hervorming, en tevens de jammerlijkste mislukking, was de Grote Vergadering van 1716-17. De eigenmachtige troepenafdankingen, de onmogelijkheid om de gewesten hun consenten te doen opbrengen, dat alles schokte goede patriotten, die zich tot een beschouwing van het belang der ganse Unie konden verheffen. Zij aarzelden niet te zeggen dat de Unie met volslagen ontbinding bedreigd werd. Het was in het bizonder de graaf van Rechteren (een man die in de crisis van de oorlog in 1712 een kloeke schoon een ver van gelukkige rol gespeeld had), die zijn Staten van Overijsel bewoog tot een voorstel aan ‘de bondgenoten’ om samen te komen, min of meer op het voorbeeld van 1651, ten einde tot meer eenheid te geraken.

> Sedert enige tijd (*schreven de Overijselaars*) behandelen de bondgenoten, zowel in het stuk van de aparte cassatiën als in andere stukken, de zaken

der Unie zodanig naar hun goedvinden en bizondere belangen, alsof er geen Unie meer was.

De uitnodiging vond algemeen instemming, maar die instemming met nobele sentimenten betekende nog niet dat de onderscheiden Provinciale Staten bereid waren de buitengewone vergadering uit te rusten met de volledige volmachten, zonder welke, zoals de Raad van State aanstonds opmerkte, haar beraadslagingen weinig zouden kunnen uitrichten. De vergadering die 15 November in de Treves-zaal door Van

Rechteren met een trouwhartige toespraak geopend werd - na het gewone langdradige en dan nog vruchteloze heen en weer geschrijf, en vooreerst niet eens voltallig, omdat de stad Groningen en haar Ommelanden juist dit ogenblik uitgezocht hadden voor een van hun grote twisten, waardoor die provincie zo dikwijls buiten mogelijkheid van alle actie geraakte -; die tweede

MR. SIMON VAN SLINGELANDT, 1664-1736, RAADPENSIONARIS 1727-'36 (VOORDIEN O.A. SECRETARIS VAN DE RAAD VAN STATE).

Grote Vergadering was van de aanvang af gebonden door dezelfde gebreken die zij zou hebben moeten verbeteren.

Deze vergadering vond zich in een heel verschillende situatie, stond ook voor een heel andere taak dan de eerste. Toen had Holland een krachtig initiatief genomen en krachtige leiding gegeven om het stelsel van provinciale soevereiniteit te vestigen, waarvan het lange tijd, ook uit het oogpunt van 'het algemene lieve vaderland', een succes had weten te maken. Nu bedreigde datzelfde stelsel, tot in zijn uiterste consequenties doorgevoerd, de staat (als het nog een staat mocht heten) met ondergang; hervorming kon nu niets anders zijn dan reactie tegen het werk van 1651. Holland's eigen belang werd door de situatie zoals die gegroeid was, niet meer gediend; toch vond de hervormingspartij bij de ontmoedigde en verbijsterde Heinsius weinig steun. Van Rechteren's Overijsel was niet machtig genoeg om de rol over te nemen. De eigenlijke leiding kwam bij de hoge Generaliteitsambtenaren, wier natuurlijke functie het mocht heten de bedreigde Generaliteitsgedachte voor te staan.

Het ongeluk was, dat zij en hun colleges, de Raad van State en zijn Secretaris, de Thesaurier van de Unie en de Rekenkamer, weinig meer dan een gedachte vertegenwoordigden. Als men wil gevoelen, hoe het de Generaliteit aan een eigen substantie, aan een afzonderlijk bestaan en macht, ontbrak, dan merke men op hoe weinig practische betekenis haar bankroet in 1715 had. Zeker, het was een erge zaak, het veroorzaakte ook binnenslands bij de houders van Unie-obligatiën veel gemor, en het was een slag voor het aanzien van de Republiek. Maar het politiek en maatschappelijk leven leed toch geen zware schok; de Generaliteitsfinanciën dienden maar voor een heel beperkt getal van zaken, de meeste Generaliteitsaangelegenheden werden niet uit een centrale kas bekostigd, maar waren aan de zorg van bizondere provinciën toevertrouwd. Al wat de Generaliteitsambtenaren thans doen konden,

was dus waarschuwen, vermanen, en de middelen tot herstel aangeven. Dat deden zij, dat deed in het bizonder Slingelandt als penvoerder van de Raad van State met bewonderenswaardige kracht en helderheid.

Zijn nota's zouden, met andere verhandelingen van zijn hand, in afschriften door opeenvolgende geslachten van regenten (die toch alle even hardleers bleven) ijverig ge-

lezen worden, tot zij in 1784 in boekvorm verschenen. Uit zijn geweldige belezenheid in de oude staatsresoluties wees Van Slingelandt erin aan, hoe weinig 'de voorouders' (want met hun 'wijsheid' zocht ook hij zijn voorstellen te dekken) een toestand gewild of voorzien hadden, waarbij er geen 'uitkomst' was, als 'de bondgenoten' het niet eens konden worden over zaken 'waarin geen overstemming plaats heeft' (d.w.z. waarin slechts met algemene stemmen besloten mag worden); waarbij executie tegen provincies die in gebreke bleven hun zelf-geconsenteerde quote op te brengen, volslagen in onbruik geraakt was; waarbij het bestuur berustte in handen van 'een vergadering van gedeputeerden besognerende zonder gemene instructie, zonder gemenen eed, en zonder genoegzame autoriteit' - de Staten-Generaal - in plaats van bij een eminent hoofd met raad of althans bij een regeringsraad. Nooit was het ontbreken van een waarachtige centrale regering met zo'n scherp inzicht aan het licht gesteld; nooit ook had het zich in de praktijk zo naakt vertoond. Alle drie de aangeduide hoofdpunten sloeg Slingelandt voor in overeenstemming met vroegere gebruiken of ontwerpen te verbeteren.

Maar dat vereiste van de provincies dat zij uit eigen wil iets van hun vrijheid, van hun volstrekte soevereiniteit zouden opgeven.

> Misschien zullen enige van de voorgeslage remediën aan iemand onaannemelijk schijnen, omdat ze zouden de Provinciën, en de leden van dien, brengen in meerder dependentie van malkander, als ze jegenwoordig zijn, en dienvolgens de Vrijheid zouden krenken. Maar die bezwangerd is met diergelijke zwarigheden, moet meteen bedenken, wat van beiden beter is, de Staat te laten verloren gaan, of remediën te gebruiken tot haar (*zijn*) behoudenis, die de Vrijheid enigszins bepalen. Om te zwijgen dat het interest van de regenten maar te veel schuilt onder de specieuze naam van voorstand van de Vrijheid en haar (*hun*) de ogen doet sluiten voor de onheilen, die geschapen zijn te volgen uit de jegenwoordige licentie. De voorouders, die goed en bloed opgezet hebben voor de Vrijheid, begrepen nochtans, dat de Vrijheid haar palen heeft, en dat niets schadelijker is aan de Vrijheid als de Vrijheid zelve, wanneer ze buiten die palen gaat.... Want wat heeft men anders te wachten, zo de jegenwoordige confusie in de regering blijft duren, en zo de financiën niet gered worden, die het onmogelijk is te redden zonder een voorgaand redres in de regering, als dat de gemeente, gaande gemaakt door het eerste onverhoopt toeval, en aangezet door mensen die haar voordeel zoeken in verandering, waaraan het zelden of nooit mankeert, zal voeren de taal van de voorouders, 'dat de enigheid, waardoor alle republieken en gemeenschappen meest worden behouden, gesterkt en bevestigd, niet wel zijn kan bij velen, in wil en gemoed veeltijds differerende; en dat mitsdien nodig is dat de regering aan één hoofd en overheid gesteld en bevolen wierde'.

Die welsprekendheid baatte niets. De Raad van State werd met een zeker wantrouwen buiten de discussies gesloten door lieden die de chaos waartoe alles vervallen was ook bejammerden, maar die zich toch elk aan zijn eigen recht, elk aan zijn eigen kleine grootheid vastklemden. Zelfs de waarschuwing met Oranje, anders wel geschikt om de genieters van de volle Vrijheid kippevel te bezorgen, werkte niets uit; inderdaad

was de Oranje van dit geslacht nog jarenlang een ongevaarlijk kind. Het enig practisch resultaat van de tweede Grote Vergadering was dat, om aan de onhandelbare, of zo men wil onvermogende, provincies tegemoet te komen, de sterkte van het leger, tegen de adviezen van de Raad van State in, nog aanzienlijk verminderd werd: tot op 32.000 man. Kort voor het einde verzuchtte Van Rechteren:

> Het is er zeer verre van daan, dat wij ons langer zouden durven flatteren met de aangename hoop van een gelukkigen uitslag van de besognes van deze Extraordinaire Vergadering; maar integendeel moeten wij met verbaasdheid (*ontsteltenis*) en uiterste smart onzer ziel verklaren, dat wij de Republiek verloren achten, indien op dien voet langer wordt voortgevaren.

Slingelandt bleef nog jarenlang onverdroten de noodzakelijkheid van constitutionele hervormingen bepleiten. Dat hem in 1720 het Raadpensionarisschap ontging, was zeker niet enkel in het algemeen aan de vrees voor zijn al te ongewone bekwaamheid (of voor zijn ongemakkelijk karakter, vooral als de jicht hem plaagde) te wijten, maar ook in het bizonder aan de bezorgdheid die zijn principiële kritiek op de instellingen van de staat inboezemde. Maar toen men hem bij een nieuwe vacature in 1727 om zijn aanzien in Europa toch slecht missen kon, legde ook hij zich bij het onvermijdelijke neer en gaf, in ruil voor het beleid van de practische politiek dat hem als Raadpensionaris van Holland zou toevallen, ondershands de belofte dat hij niet trachten zou het stadhouderschap weer in te voeren (de meerderjarigheid van de jonge Prins in Friesland was toen niet ver meer). Zeker vormde het stadhouderschap geen stellig of onmisbaar deel van Slingelandt's programma; hij had er zich nooit onvoorwaardelijk voor uitgesproken; hij wist, en had gezegd, hoe slecht de stadhouderlijke macht dikwijls gebruikt was, en ook hoe moeilijk zij aan beperkingen te binden zou zijn. Niettemin gaf hij met deze belofte zijn hervormersvrijheid op. En tegelijk ziet men hem al dadelijk aan de praktijken deelnemen die de hervormer een gruwel waren: om voor zijn benoeming de hulp van de Gorkumse burgemeester Van Hoey en diens over andere steden vertakte aanhang te verkrijgen zegt hij die voor de diplomatie niet in de wieg gelegde stadsbaas de gezantschapspost in Parijs toe. Wie zal Van Slingelandt om zijn besluit hard vallen, - hij kon werkelijk als Raadpensionaris met dat rammelend werktuig de Republiek in Europa nog iets uitrichten -; maar het betekent toch inderdaad, dat ook hij de reddeloze constitutie aan haar lot overliet.

Die verbetering van het mechanisme, onmisbare voorwaarde voor elke verbetering, was dus blijven steken. Maar waarom? Was het toch niet, omdat de geest van de tijdgenoten tot hervorming niet bekwaam was? Op hoeveel punten blijkt dat! Een besef dat hervormingen nodig waren, ontbrak al evenmin als het vermogen om fraaie plannen te ontwerpen. Wij zagen het in het geval van handel en tarieven-politiek; als nog een voorbeeld vermeld ik pogingen in enkele provincies ondernomen om in het verwarde en tegenstrijdige, onvolledige en verbrokkelde recht wat orde en eenheid te brengen, pogingen die alle in de moeilijkheden bleven steken; en wij zullen nog zien, hoe grote plannen aan de benoeming van Van Imhoff tot Gouverneur-Generaal verbonden werden, en hoe weinig ook daar van terecht kwam.

Was welbeschouwd het hele probleem er niet een van de geest? Op aangrijpende wijze schetst Willem van Haren het in de voorrede tot zijn heldendicht *Friso*, dat in 1741 verscheen, als hij tegenover het ideale gemenebest Rome er een stelde,

> waarin, de eigenbaat ten troon zittende, de wetten gedurig ten voordeel der machtigsten wierden geschonden; daar de hoge regering slap en veracht was, zodat men bijna niet wist of er ene regering was; daar de regeerders,

van hunne jeugd af aan in de diepste onwetendheid opgevoed, hunne besmette en verwijfde zinnen alleen op pracht en overdaad scherpten, geleerdheid en kunsten verwaarlozende, ja spottende in het openbaar met hen die de orde, wet, en oude eenvoudigheid en oprechtheid trachteden voor te staan en te doen zegepralen ....; daar gene straf meer voor het kwade, gene beloning meer voor het goede, en gene achting meer dan voor schatten en rijkdommen was; daar men brave, ervarene, verstandige

en edelmoedige lieden terughield of, uit jaloezie, in hunne voornemens tegenging, terwijl onwetende, onbekwame, onverstandige, lafhartige en onervarene bloedverwanten met de hoge ere-ambten wierden bekleed; eindelijk, daar het enigen vrijstond, hetzij door waanwijsheid, hetzij door eigenbelang, alle heilzame besluiten te doen vervallen of in verwarring te brengen.

TITELBLAD VAN DE BEAUFORT'S WERK

Binnen Slingelandt's gezichtskring viel uit de aard van zijn functie alleen de bewerktuiging der Unie, en ook van de provincie Holland, die het leven van de staat als zodanig en in zijn verkeer met andere staten dienen moest. Misschien is dat mee een verklaring van de onvruchtbaarheid van zijn hervormerswerk. Om met de geest van zijn mederegenten te worstelen, had hij dieper in het inwendig politiek en maatschappelijk leven moeten kunnen gaan. Ik wil in ieder geval trachten die geest nog nader te komen en nagaan hoe zich de Vrijheid in deze jaren van binnen vertoonde.

c. De oligarchie en de gemeente

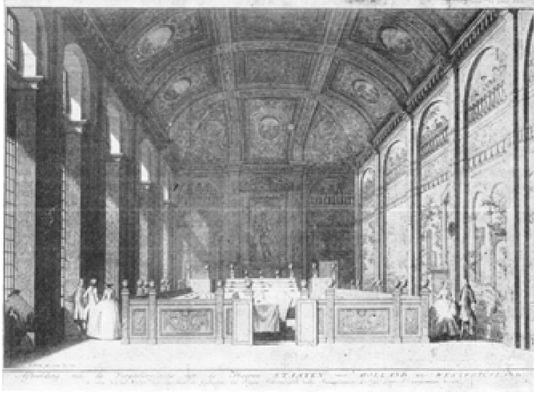
Volgens de voorstanders was het (behalve toen zij onder de verse indruk van de Utrechtse teleurstelling verkeerden misschien) een hemel op aarde. Of - laat mij billijk zijn: de voornaamste lofredenaar, Lieven de Beaufort, erkent in zijn lijvige *Verhandeling van de Vrijheit in den Burgerstaat* (1737) dat het ‘geen ingebeelde republiek van Plato is, geen volmaaktheid, die immers onder zondige mensen niet gevonden wordt’. Maar wat er op aan te merken valt, ligt aan hen, niet aan de

instellingen. Worden die niet in de vrienden en bondgenoten betamende geest van toegevendheid en redelijkheid toegepast, maar met mistrouwen, naijver, stijfzinnigheid, eigengerechtigheid, dan, ja dan zullen er menigvuldige gebreken en zwarigheden volgen; maar inderdaad (en het klinkt alsof de schrijver hier tegen Slingelandt's zwartgallige beschouwingen ingaat):

> zijn die zo groot noch gevaarlijk niet, dat dezelve een merkelijk nadeel, veel min de ondergang van onze Republiek konnen veroorzaken.

Nergens is beter of gelukkiger stelsel te vinden dan 'onze Staatsgewijze regering'. Zij is de verwezenlijking van de Vrijheid, welker tegendeel is:

> De onbepaalde ofte willekeurige oppermacht der koningen en vorsten, dat is eigentlijk de slavernij,

VERGADERZAAL VAN DE STATEN VAN HOLLAND

> het uiterste van alle kwalen en rampen, daar het menselijk geslacht in kan vervallen.

De oorlogen waar Europa onder lijdt, om welke helaas ook de burger der Nederlandse Republiek zoveel belastingen moet opbrengen, zijn het werk dier onbeperkte heersers; - verklaarde Lodewijk XIV in 1627 de Staten de oorlog niet omdat zijn 'glorie' gekrenkt was? 'een schrikkelijke zaak voor de onderdanen'; - rechtsonzekerheid kenmerkt hun bewind; - bij ons toch geen buitengewone rechtbanken of 'gedelegeerde rechters' (behalve toen een Stadhouder de Vrijheid belaagde), bij ons geen 'lettres de cachet' (behalve - en deze bedenking is lastiger - dat stadsregeringen hun onderdanen zonder vorm van proces kunnen uitwijzen; maar zij doen het zelden, het is geen volledige ballingschap, er bestaat beroep op de Staten; en.... ook dat wolkje is van het aangezicht der zon verdreven!). Vrijheid dus: en dat niet alleen door de ongekrenkte heerschappij van het recht, maar ook politiek op de meest volledige wijze.

> Het uitstekendst deel van de Vrijheid, te weten het recht van het volk tot de oppermacht en hoge regering van het land, wordt in deze Staatsgewijze regering in alle zijn volheid, zuiver en onvermengd, gevonden.

Wie twijfelen mocht, luistere naar het volgend betoog:

> Want of het wel waar is, dat het gehele volk met de zaken van staat en hoge regering niet en wordt gemoeid,.... zo berust echter de gantse oppermacht in den boezem van het volk, wordt uit naam van het volk geoefend, en bestaat in het volk. De Hoge Vergadering van de Staten verbeeldt het gantse lichaam van het volk, de Ridderschap ofte beschreven Edelen verbeelden aldaar den adel in 't gemeen, en de Vroedschappen van de steden, ofte derzelven Afgezonde, ieder de Gemeinte van haar stad; waardoor het volk zijn deel in de hoge regering heeft, en waardoor de

oppermacht eigentlijk in den boezem van het volk berust, en is zo wel daaraan eigen, als eertijds aan het Roomse volk. Want de Vroedschappen van de steden zijn eigentlijk de notabele ofte voornaamste uit de Gemeinte en

> Burgerij. Nu is de staat van Vroedschap niet erfelijk, maar verkiesbaar, en een iegelijk van het Volk ofte Burgerij, daartoe gewettigd zijnde, en de vereiste bekwaamheden hebbende, kan daartoe worden verkozen, zulks (*zodat*) de burgerij alhier niet, gelijk als tot Venetiën en Genua, uit de regering wordt gesloten. Derhalven blijkt hieruit, dat de oppermacht van den staat eigentlijk in het lichaam van het volk bestaat, en dat de burgerij alhier geen rede heeft om zich te beklagen, dat dezelve uit het bestier van de Hoge Regering wordt gesloten en geen raad noch stem in zaken van staat wordt gevraagd.... (*Eerder had hij al geschreven, - en herinnerde er toen meteen aan dat tot 'de vereiste bekwaamheden' behoorde dat men* de Gereformeerde godsdienst toegedaan *was, een beperking die hij wenste te bestendigen* -:) Alle burgers en inboorlingen werden (*worden*) tot de regering en ambten toegelaten; is er iemand onder haar, die wegens zijn verstand, goederen ofte anderszins, meint dat hij daartoe nut en dienstig zal wezen, de weg staat voor hem open, en hij mag door wettige middelen daarna staan, en zijn dienst daartoe aanbieden .... Voor luiden van een verheven geest, van eer, deugd en verstand, is er een schone loopbaan bereid om tot de eerambten van de Republiek, ieder na zijn zin en bekwaamheid, gevorderd te worden, en daar is overvloedige stoffe om een wettige en bepaalde eerzucht te voldoen.

Naief, zal men zeggen. Maar waarlijk, het verdient een minder vriendelijk woord. De heer De Beaufort was lid van de vroedschap van Tholen, en als zodanig in alle geheimen der regering ingewijd. Hij moest zo goed weten als iemand, dat overal de vrijheid van verkiezing en benoeming door correspondenties weggewerkt was. Het beginsel daarvan was steeds hetzelfde. Benoemingen welke van de openbare lichamen afhingen, zowel tot grote en kleine ambten als tot de posten die de regenten zelf bekleedden, werden om disputen te vermijden bij toerbeurt aan de verschillende leden toegewezen. Maar tegelijk werd, waar het kon, een minderheid van dat recht en voordeel uitgesloten, opdat de overblijvenden elk een zoveel te groter deel zouden genieten. Er zijn contracten bewaard van correspondentiën, 'vriendschappen' of 'harmonieën' tussen regenten van steden in haast alle provincies der Republiek, tussen steden van een gewest onderling over de verdeling der provinciale ambten, tussen de leden van Admiraliteitscolleges, tussen Bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie, tussen leden van kerkeraden. Zelfs de Raad van State moest in 1734, overwegende hoezeer het onderling vertrouwen verstoord werd 'door correspondentiën tussen particuliere leden met uitsluiting van anderen over de bestelling der commissiën en ambten van de Raad dependerende', besluiten dat zulke overeenkomsten 'van nu af aan' 'afgegaan en gerenuncieerd' zouden wezen; zelfs hij wist echter niet beter te doen dan de vergeving tot de meeste ambten bij loting onder de leden te laten verlenen; waar men zich tegen verweren wilde was slechts de 'uitsluitinge van anderen'. Ook aan een contract als het *instrumentum pacis* van 1708, dat een eind moest maken aan onenigheden in Zeeland over benoeming tot provinciale ambten en posten, namen alle zes de steden deel. Op de meest minutieuze wijze werd daarin bepaald, hoe elke stad haar deel zou hebben, een methode die, bedoeld om overmachtige invloed in toom te houden, er voortreffelijk op berekend was om de middelmaat te beschermen tegen uitblinkende bekwaamheid of geschiktheid.

Maar in de stedelijke contracten was de uitsluiting van een minderheid haast altijd een voornaam doel. In Tholen - om tot De Beaufort's stadje nog eens terug te keren - bestond sedert 1724 een nieuwe ‘vriendschap’ - en hij was er lid van! -, die maar tien van de vijftien vroedschappen of raadslieden omvatte; er waren dan bovendien nog drie ‘losse’ schepenen, dat wil zeggen drie van de schepenen behoorden niet, of nog niet, tot de vroedschap. Het contract dier vriendschap bevatte bepalingen, die

het hierboven gezegde goed illustreren: zo bijvoorbeeld beloofden de leden elkaar in hun

> eer en ambten te handhaven en een iegelijk op zijn tijd te zullen helpen toebrengen en confereren zodanige ambten als aan hem op zijn toerbeurte ingevolge het reglement (*het reglement van de vriendschap wel te verstaan*) zouden competeren;

Zo werd vastgesteld, dat de twee burgemeestersplaatsen maar onder vier heren rondgaan zouden. Maar bovendien bevatte dat contract de volgende artikelen die doen zien, hoe het toeging bij de aanvulling der magistratuur zelf, wie in aanmerking kwamen voor de raadszetel of de schepenbank:

> 8. Het getal van de schepenen uit de burgerije of die geen raden zijn (*de 'losse' schepenen dus*) zal voortaan niet mogen excederen het getal van drie .... (*behalve*) alleen wanneer een vader voor zijn zoon of schoonzoon en een broeder voor een broeder kwam te spreken ....
> 10. De kinders van regenten zullen altijd in favorabele recommandatie worden gehouden, zowel in het leven van haar ouders als naar haar dood .... En is vervolgens verstaan, dat een regentezoon, schoon dat er losse schepenen mochten zijn, die van oudere aanstellinge waren als hij, in successie van de vacante raadsplaats van zijn vader, 'tzij bij desistit, avancement of overlijden, vóor alle andere zal geprefereerd zijn ....

Als men de schrijver van *De Vrijheid in den Burgerstaat* zijn naam onder zulk een afspraak zetten ziet, wordt al zijn fraais over 'niet erfelijk, maar verkiesbaar', over 'een verheven geest, eer, deugd en verstand' als paspoort tot 'een schone loopbaan', onbeschaamde schijnheiligheid.

L. de Beaufort stierf in 1730. Zijn boek werd door de zorgen van zijn zoon Pieter Bernard in 1737 uitgegeven. Die zoon werd zelf lid van de Tholense raad, en natuurlijk van de vriendschap, die toen veertien leden telde, zodat er vier heren 'onderlagen'. Door een nota van zijn eigen hand weten wij wat een ontstellende 'omwenteling' hemzelf in 1740 'onder' bracht.

De verhoudingen binnen de vriendschap waren ver van vriendschappelijk. De Beaufort had een hekel aan burgemeester Turcq, het machtige hoofd van een onderling door huwelijken verbonden groep. Daar kwam nu een jong, bekwaam en eerzuchtig advokaat van buiten, Mollerus, die een Tholense trouwde om daar in de raad te raken; inderdaad mikte hij hoger: binnenkort kreeg de stad volgens haar contract met de andere Zeeuwse steden de begeving voor een plaats in de Hoge Raad, en Mollerus rekende erop dat uit het kleine stadje niemand hem, als hij maar eenmaal vroedschap was, die plaats zou betwisten. Helaas begeerde haar onverwachts een ander lid, en volgens het vriendschapscontract moest die als oudere voorgaan. Mollerus had zich echter bij de groep van Turck ingewerkt en die, met hun zevenen, verbraken nu het vriendschapscontract en maakten een nieuwe overeenkomst met de vier tot dusver uitgesloten heren. Dat geschiedde (ofschoon natuurlijk na stille voorbereiding) heel plotseling, nadat het besluit om van stadswege Mollerus' mededinger voor te stellen reeds genomen was. Maar zeven en vier was elf: de nieuwe correspondentie was

baas, het besluit werd vernietigd - zelfs uit het resolutieboek geschrapt! - en er waren nu zeven onderliggende heren. P.B. de Beaufort behoorde ertoe, en terwijl Mollerus raadsheer in Den Haag werd, stiet hèm de overmacht buiten alles.

Merkwaardig is nu de reactie van deze man. Niet zozeer dat hij razend was op Turck en Mollerus (van de eerste schrijft hij: ‘dien heer is zo gewend schoelje-stukken te doen, dat ik waarlijk geloof dat hij beschaamd zou werden, als (hij) een eerlijke daad

deed'; van de tweede: 'wiens weerga om assurant te liegen niet bekend is.') Maar wat opvalt is dat hij, na jarenlang van een contract geprofiteerd en aan het kleingeestigste en baatzuchtigste kleinestadsgekuip meegedaan te hebben, nu hij zelf uitgestoten wordt, ziedt van verontwaardiging en schrijft alsof het hem aangedane onrecht de grondvesten van de Staat en van de samenleving doet schudden!

STADHUIS VAN THOLEN

> Evenwel durven deze luiden nog al republikeins genaamd werden, maar voorzeker is het land en onderdanen te beklagen, 'tgeen van zodanige zich dus noemende republikeins moet geregeerd werden!

Ja zelfs toont hij zich ontzet omdat Mcllerus *op het stadhuis*

> van een contract van vrundschap reppen durfde, dewijle hij niet ignoreerde, dat bij een resolutie van de Staten van Zeeland[1] alle hoegenaamde contracten zeer ernstig waren verboden..... (*En hij besluit:*) Schoon al dikwijls omwentelingen in regeringenvoorvallen en vele zaken geschieden die met de justitie en billijkheid niet overeenkomen, gelove ik niet, dat een exempel te vinden is van het breken van een zo formele resolutie; en 'tgeen nog erger is, dat men een resolutie in 't register op zo een wijze uitschrapt. Maar zij hebben niet gewild, dat zo fraai een behandeling ter kennisse van de naarkomelingschap zou komen!

Als ik het de moeite waard heb gevonden de 'nakomelingschap' zo uitvoerig aan dit geval te herinneren, is het niet omdat ik het zo gewichtig vind als de nota-schrijver, maar omdat hij onbewust in zichzelf de regentengeest van zijn tijdvak zo treffend vertoont. Aan de oprechtheid van zijn verontwaardiging valt zo weinig te twijfelen dat ik haast de qualificatie 'schijnheilig', die ik op zijn vader toepaste, zou terug nemen. De regenten hadden zich voor hun eigen kringetje en zijn voorrechten een philosophie ontwikkeld, die met de grote werkelijkheid daarbuiten nauwelijks meer

1) Resolutie van 23 Januari 1673, zie hiervóor, blz. 142.

verband hield, maar die hen in staat stelde zich onbezorgd in hun heerlijkheid te zonnen. Het oligarchisch stelsel, gestut en gestijfd door het contract van correspondentie, had hen ten langen leste feitelijk van de burgersamenleving gescheiden en hun tot overheersend belang hun strijd om de baantjes gegeven. Dat was hun politiek geworden, een politiek waaraan alle gedachte, alle hoger doel vreemd was, en waar de gemeente

hoegenaamd niets mee uitstaande had. De contracten hadden wel niet ten gevolge dat die strijd zich in 'vriendschap' of 'harmonie' oploste, integendeel, de intrigues kregen iets bij uitstek venijnigs; maar zij legden toch (binnen de kring der geprivilegieerden wel te verstaan) zoveel nadruk op gelijkberechtiging, op het beginsel van elk

MET DE BRUIDSSLEE NAAR DE KERK

zijn beurt en elk zijn deel, dat persoonlijke eminentie zich al moeilijker kon doen gelden. Zo ging het binnen elke stad tussen de regenten, binnen elke provincie tussen de steden, binnen de Unie tussen de provincies: de onbeduidenden, de kleinen, de onvermogenden, zij maakten allen aanspraak op hun recht, zij waren de gelijken van hun meerderen. De enige manier om zich in dat gewriemel van elkaar opheffende krachten staande te houden was het stelselmatig opbouwen van familieconnecties. Zo handhaafde zich te Amsterdam, waar de bizondere wijze van burgemeesterskeuze aan een kleine groep van burgemeesterlijke regenten altijd een ongewone macht boven de vroedschap verschaft had, binnen de oligarchie een burgemeesterlijke oligarchie, die nu werkelijk op een familie-partijtje geleek. Veertig regenten deden tussen 1696 en 1748 hun intrede in het burgemeesterlijk kringetje te Amsterdam; op twee of drie uitzonderingen na waren zij allen verwant aan de Corvers, Hoofts, Trips, die de kern van de hele familiegroep uitmaakten en die onderling ook nauw verzwagerd waren.

Een ontbindende nivellering, ietwat gecorrigeerd door nepotisme, - ziedaar de werkelijkheid die men door een kwistig gebruik van het woord Vrijheid een ideëele schijn zocht te geven; waaraan dan de scherp aangezette tegenstelling tussen republiek en monarchie, met Oranje graag als boeman in die laatste rol, iets heroïsch moest bij-

zetten. Inderdaad waren kostbare Nederlandse tradities, die wij als stugge privilegegeest en stoer individualisme de grootheid van vorige geslachten hebben zien helpen opbouwen, hier in hun tegendeel verkeerd.

Het ergste was daarbij nog, dat achter die grote phrase van de Vrijheid de regenten van de regering meer en meer een zaak van persoonlijk en familievoordeel maakten. Menigvuldig waren de klachten daarover, en te bitterder omdat de gemeente zelf onder de depressie en onder de belastingdruk zo diep gebukt ging.

De belastingdruk, daarover werd aan alle kanten gejammerd, maar het ergst stak de mensen nog de overtuiging dat er met de inning geknoeid werd. Naast de grondbelasting, de verponding, bestond een menigte van belastingen; in Holland waren dat meest accijnzen op levensmiddelen; de opbrengst der indirecte belastingen was daar wel 2½ maal zo groot als die van de grondbelasting; belastingen op het vermogen of op het inkomen werden maar bij uitzondering geheven (bij voorbeeld in 1672 en'73[1]); bij belastingen op trouwen en begraven, dienstboden en karossen, en zo meer, kwam het verschil in welstand van de contribuabelen wel in aanmerking; maar, anders dan bijvoorbeeld in Zeeland, liet men toch welbewust het grootste deel van de staatslasten uit middelen komen, die de armen naar evenredigheid meer drukten dan de rijken. Zolang er werk was en gelegenheid om te verdienen, werd de openbare mening hier niet al te zeer door verontrust. Nu er malaise heerste - niet voor de eerste maal zeker, maar met minder uitzicht op herstel dan bij vorige gelegenheden -, nu juist de werkman en de kleine neringdoende onder de slapte leden, werd het punt van de belastingen een uitermate gevoelig punt. En dan was het onverdraaglijk om te zien, wat een groot deel van het zo bloedig opgebrachte geld niet eens in de schatkist van de staat terechtkwam.

De ‘gemene middelen’, niet de verponding, werden vanouds geheven door pachters. Dit betekent dat de verschillende rechten districtsgewijs bij opbod aan speculanten verkocht werden, die hun kapitaal vervolgens van de ingezetenen met winst moesten zien terug te krijgen. Om de mensen te laten betalen werd ‘beloerd en verspied’, werden zelfs ‘listige lagen’ geleid en ‘valstrikken gespannen’, werden ‘kraaiers en verklikkers’ - ‘hatelijke naam’ - gebruikt. Maar de winst was dan ook aanzienlijk. In de schrale jaren na de Utrechtse vrede hingen de pachters de grote heer uit:

... 's lands kasverkrachters,
Bloedzuigers, eervergeten pachters,
Als borgermeesters breed gehuisd,
Gehoofd (*van hof of tuin voorzien*) en in den staatsie-wagen,
Ten spijt der schamele gemeent,
Van hen geknaagd tot op 't gebeent,
Na hof en landhuis heengedragen,
En van de wijze magistraat,
In 't bijzijn van 's lands overheden,
Geduld, geliefkoosd en geleden...

De haat waarmee de pachters werden beschouwd, straalde op de magistraat af. Algemeen was de verdenking dat pachters en regenten onder één hoedje speelden, dat de regenten bij de inzameling ontzien werden en daarom de pachters overigens hun gang lieten gaan.

1) Zie hiervóor, blz. 93.

Vóor dezen (*klaagt een ander hekeldichter*), als er eens een pachter kwam braveren
Daar Heren stonden, of Ontvangers (*openbare ambtenaren namelijk voor andere belastingen*) bij mekaar,

Was 't straks (*aanstonds*): 'Men zal dien beest zijn stoutigheid verleren'.
Maar nou is 't: 'Serviteur, heer pachter, ben je daar.'

Een paar keer werd, onder de indruk van de nijpende moeilijkheden na de vrede, een plan tot ingrijpende principiële hervorming voorgedragen. Twee Rotterdamse kooplieden rekenden uit, dat heel de rompslomp van accijnzen en indirecte belastingen vervangen kon worden door één personele omslag, van staatswege geïnd, waartoe de ingezetenen in vermogensklassen ingedeeld behoorden te worden. Al wat zij bereikten, was dat zij in burgemeesterskamer ontboden werden en strengelijk vermaand alle exemplaren van hun deductie over te leveren.

Voor de gemeente was van zo'n optreden de enig mogelijke verklaring, dat de regenten zich bij het pachtstelsel wel bevonden. Het wantrouwen werd door zoveel andere misbruiken geprikkeld, die alle de indruk versterkten dat het de regenten maar om geld en gewin te doen was. Dezen spraken zelf wel van de 'jouissances', van de 'douceurs' der regering. Minder beleefd hadden de pamfletschrijvers het over 'roofzieke eigenbaat', over 'spelen met eed en plicht'; wat 'Vrijheid'! zegt er een schamper:

Zo maakt men licht zijn beurs ten koste van 't gemeen,
Men doet geen rekening thans aan geduchter machten.
Die thans op 't kussen zit, ontmoet de beste dagen
Zijns levens eerst. Want zo de stad die niet en geeft,
Hij oogt, hoe rijkelijk men op den Zeeraad[1)] leeft,
Den Raad van State, of de stille Rekenkamer,
Die niets verantwoordt dan aan God alleen: bekwamer (*gemakkelijker*)
Kan niets gevonden zijn...

In de eerste jaren na de vrede liepen die klachten zo hoog, dat de Staten-Generaal in 1715 - ook dit op voorstel van Van Rechteren en volgens het precedent van 1651 - een plakkaat tegen het aannemen van geschenken uitvaardigden, waarop hun eigen leden en alle Generaliteitsambtenaren een eed moesten afleggen. Het land gonsde van geruchten over omkopen door het buitenland, maar dat was in werkelijkheid zo erg niet. De anderhalf miljoen waarmee de Franse gezant zich een partij in de Staten gekocht zou hebben, bestonden maar in de verbeelding van Van Rechteren, die zelf, en evenzeer ten onrechte, verdacht werd van in Oostenrijkse betaling te staan; hoogstens lieten een paar regenten zich onder min of meer doorschijnende voorwendsels betalen om buitenlandse gezanten in te lichten over wat er in hun gewesten in de Hoogmogende vergadering omging.

Het eigenlijke euvel zat veel dieper, het was dat men winst zocht te slaan uit de vergeving van ambten. Dat de eden op het plakkaat van 1715 niet altijd gehouden werden, bleek uit het proces dat door een vijandige regentenkliek aanhangig gemaakt werd tegen de Amsterdamse regent Sautijn, die als Bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie ambten op het magazijn en schippersplaatsen door een handlanger had laten verkwanselen. Nog heel wat meer gevallen hebben tot op onze tijd in de familiepapieren gesluimerd. De Ommelander jonker Alberda van Dijksterhuis bijvoorbeeld liet van 1733 tot '35 de hem bij toebeurt toegevallen Admiraliteitsplaats te Harlingen tegen een kleine consideratie waarnemen door zijn stand- en gewest-genoot Tjarda van Starkenborgh, die op zich nam in alle bedieningen

1) In de Admiraliteitscolleges.

volgens des anders aanwijzing te benoemen en deze alle emolumenten over te dragen. Toen de zes heren van de Groningse deputatie ter Staten-Generaal in 1728 zagen aankomen, dat zij weldra aan de beurt zouden komen voor de begeerde commissie naar Maastricht, spraken zij van

te voren af onder elkander de keus bij loting te verrichten, met de bepaling dat de uitverkorene de andere vijf met 500 gulden elk schadeloos stellen zou; dezelfde Dijksterhuis was de gelukkige en betaalde zijn collega's gelijk overeengekomen.

Treffend is ook het geknoei aan de Admiraliteiten; hoe slecht die ook in staat waren (zoals we gezien hebben) om voor de vloot te zorgen, toch wisten de heren leden uit hun armoedje nog wat voor zichzelf te halen. Zij ontzagen zich niet belangrijke ambten (commissaris van de monstering, boekhouder) aan hun minderjarige zoons te laten opdragen, die ze dan natuurlijk zo goedkoop mogelijk lieten waarnemen; mindere beambten, zoals een commies ter recherche (voor de heffing van konvooien en licenten), moesten soms een geregelde schatting aan de dienstmeid van een Admiraliteitsheer betalen; een neef kreeg van een aanzienlijker ambtenaar soms de helft van de wedde!

En dat waren dan ongerechtigheden (door een regent als Bewindhebber van een der Compagnieën, als lid van een Admiraliteit, als gedeputeerde ter Staten-Generaal, bedreven) die onder de competentie van de Generaliteit vielen. De Generaliteit was er echter niet waarlijk tegen gewapend; over de instelling van het ambt van Generaliteitsfiscaal werd wel gepraat, maar de heren hadden er zelf te veel van te vrezen dan dat er ooit iets van komen kon. Kwam het onder de bestaande regeling tot een klacht, dan waren er voor een man van invloed en fortuin evenveel middelen van uitstel en ontwijking in de rechtspraak te vinden als tegenwoordig in de Verenigde Staten. Maar in zijn hoedanigheid van stads- of gewestbestuurder erkende de regent geen enkele instantie boven zich, en in de regering van steden en gewesten woekerde het onkruid, dat men in de Generaliteit nog wel eens poogde uit te roeien, dan ook ongestoord verder, en daarmee de regentendunk, dat het hun toekwam uit de publieke zaak winst te slaan.

Groot waren de profijten over het algemeen niet. Daarvoor moesten er te velen hun deel van hebben. Maar voor een brede stand van kleinestadsregenten en plattelandsjonkers betekenden zij een geregelde en onmisbare vermeerdering van inkomsten. De Ommelander edelen die zich binnen de negen onderkwartieren waarin de drie kwartieren van het gewest (buiten de stad) verdeeld waren, aaneensloten lieten de inkomsten waarop hun correspondenties uit emolumenten of verkoop van ambten recht hadden, soms door een vast aangesteld advokaat innen. De zoëven genoemde Alberda van Dijksterhuis berekende dat hij persoonlijk tussen 1725 en 1742 gemiddeld 3500 gulden 's jaars getrokken had. Dat is niet buitensporig, en zonder twijfel waren het de contracten die een zo goed zakenman en ijverig politicus beletten om veel meer te maken dan zijn collega's. Maar er waren ook vette posten, en natuurlijk vooral in het rijke Holland. Daar waren bijvoorbeeld de postmeesterschappen veel waard.

Over 't geheel levert het beheer der posterijen, zoals dat sedert het midden der zeventiende eeuw onder postmeesters met stedelijk monopolie opgegroeid was, een kras staaltje van het regenten-wanbegrip op dit punt van persoonlijk voordeel. De inkomsten daaruit, geheel een schepping van het openbaar gezag, werden door de magistraten opgestreken, die elkaar de postmeesterschappen toekenden om ze door schamel betaalde substituten te laten waarnemen; burgemeester Jan Six schonk in 1730 zijn pasgeboren zoon als pillegift het dubbel postmeesterschap op Antwerpen, dat 11.000 gulden 's jaars waard was; en zoiets was volstrekt geen zeldzaamheid. Dit misbruik stond toch bloot aan veel kritiek. In Rotterdam, anders geen toonbeeld van

rein bestuur, was al in 1687 besloten de inkomsten na versterf van de toenmalige bezitter aan de stad te trekken: pas in 1714 sorteerde dat effect en het maakte zo'n indruk, dat er in de voorbereidende besprekingen voor de Grote Vergadering in Holland ernstig op aangedrongen was om dat voorbeeld provinciegewijs te volgen: de schatkist van Holland zou er, werd berekend, twee miljoen 's jaars bij kunnen winnen, en men betoogde zeer terecht dat het hier ging om ‘een der heerlijke rechten van de hoge

overheid, waarover bizondere steden of personen gene bestelling behoorden te hebben'. Maar die redeneringen vonden geen ingang en de zaak kwam op de Vergadering zelfs niet ter sprake. In de meeste andere provincies bestond de misstand evenzeer, behalve te Utrecht, waar het Rotterdamse besluit in 1708 nagevolgd was; te Arnhem verdeelden na 1728 de twaalf schepenen de opbrengst onder elkaar.

Op soortgelijke wijze werd met alle stedelijke 'ambten en officiën' gehandeld, tot de bescheidenste toe. De vergeving was door de bank het voorrecht van burgemeesteren: over de kleinere baantjes werd bij toerbeurt door éen burgemeester geheel naar zijn goedvinden beschikt. Daar werd op ergerlijke wijze mee geknoeid. Niet alleen begunstigden burgemeesters hun dienstboden of afgedankte liefjes[1], maar zij eisten soms van de benoemden een koopsom of aandeel in het salaris; ja vaak benoemden zij zichzelf of hun kinderen en lieten het ambt waarvoor zij het stadsgeld opstreken, door een schamel betaalde substituut waarnemen. Een burgemeester van Rotterdam was zo bode op Amsterdam, het dochtertje van een burgemeester van Gouda stadsvroedvrouw ... Soortgelijke misbruiken bestonden bij de Admiraliteiten. Commiezen werden benoemd onder voorwaarde dat zij aan de knecht of de dienstmeid van het lid dat volgens toerbeurt de benoeming doen mocht, een jaarlijkse uitkering zouden betalen.

Hoe is het te verklaren dat de gemeente onder deze misstanden zo lijdelijk bleef? - misstanden die immers aan oude Nederlandse tradities deerlijk te kort deden, en die dan ook bittere verontwaardiging wekten. Want tot onlusten of uitbarstingen kwam het niet en een dichter kon de 'willige slaafgezindheid, of Holland's verfoeielijke lafhartigheid' hekelen en schande spreken van 'de Batavier', die zich, liever dan door éen, door veel 'tirannen' liet ringeloren. Maar inderdaad, de heren, die nu zo buiten en boven de burgerij geraakt waren en naar eigen welbehagen met de Vrijheid omsprongen, beschikten over een duchtige maatschappelijke macht. Evenzeer als hun tirannie gevreesd werd, was hun gunst begeerlijk. Om te beginnen berustte het recht in hun handen en niets was moeilijker voor een burger dan om recht te verkrijgen tegen een regent. Eén gebruik leidde in het bizonder tot willekeur: dat was afkopen van strafvervolging bij een onderhandse schikking met de schout; de vermenging van justitie met geldelijke transacties heeft iets bizonder stuitends, maar dit 'composeren' werd zo lang als de Republiek bestond geduld; hiervan hadden als men met een inhalige schout te doen kreeg, juist de rijken te lijden. Maar dan was er het geknoei met diezelfde stadsbaantjes - die 'ambten en officiën' -, dat zo hevig gelaakt werd: die vertegenwoordigden een geweldige invloed. Te Amsterdam was het een indrukwekkende lijst: 400 makelaars, 36 korenmeters, 36 korenzetters, 370 turfdragers, 176 bierdragers, 283 waagdragers, een 150 schippers, voorts boden, opzichters, bestellers, boomsluiters, sluiswachters, en zo voorts, en zo voorts, hadden een burgemeesterlijke aanstelling nodig; en dan waren er commissarissen voor dit en voor dat, gildenknechts, klerken, secretarissen, predikanten, chirurgijns, professoren, ambachtsheren, - kortom, van laag tot hoog een heirleger. Tegen de ontstemming die burgemeesteren met het misbruiken van hun benoemingsrecht wekten, woog op dat zij zich met gunst en hoop op gunst in alle lagen van hun burgerij cliënten vormden, en vooral onder dezelfde kleine middenstand die overigens de druk der tijden het zwaarst voelde, en voor wie naarmate hij die meer voelde, een stadsbaantje meer betekende. Hun feitelijke macht was trouwens van een, de gemeente

1) Vgl. het hekeldicht hiervóor, blz. 181.

ontzag inboezemend aurecol omgeven. De eerste hoedster daarvan was de Hervormde Kerk geworden. De predikanten hamerden onvermoeid op de plicht van onderwerping aan de gestelde machten. De schcolmeesters prentten eerbied en gehoorzaamheid jegens de heren als Christenplicht in.

't Is der regenten nu, en hunner knechten eeuw.

In de eerste jaren na de vrede waren er tenminste wel denkbeelden van een hervorming der oligarchie besproken. Ik vermeldde hiervoor het ontwerp tot afschaffing van de verpachting der belastingen. Een oud-schepen van Rotterdam, Pieter Verbeek, nam daar in een pamflet *De stemme des volks is de stemme Gods* het denkbeeld van de indeling in vermogensklassen uit over, en wel vooral om alle magistraatspersonen en aspiranten naar die eer in de hoogste klasse te stellen; zo zou, meende hij, het gemurmureer van 'het gemeen', dat de regenten voor zich en hun families zorgen ten koste van de noodlijdende burgerij, gestild kunnen worden; ook wilde hij dat de vroedschapsleden, de feitelijke dragers van 's lands soevereiniteit, zelf niet benoembaar zijn zouden voor de talrijke goedbetalende posten waartoe zij benoemden; dit om diezelfde reden, maar bovendien omdat regentenambtenaren geen vrees voor onderzoek behoeven te hebben: 'Wie zal de Paus in de ban doen?'

Veel radicaler was het plan van een groep malcontente regenten eveneens te Rotterdam. Er waren in die stad vrij wat 'omwentelingen', op zijn Tholens, voorgevallen. In 1704 was er een contract gevormd door zestien van de vierentwintig raadsleden; het volgend jaar werden er drie van de zestien uitgestoten en hun plaatsen uit de acht bezet; twee van de drie hadden zich tot de Staten van Hollend gewend om heel die correspondentiepraktijken (welke hun zo slecht bekomen waren) aan te klagen, maar de zaak was in de doofpot gestopt. Na een jaar of wat kwamen de acht trouwens weer aan de beurt: zes heren van de zestien raakten nu buiten. Dezen waren het, 'de kleine cabale' zoals men hen noemde, die in 1715 een plan van bestuursvorming opstelden. In een fel pamflet werden zij het volgend jaar gelijk met hun bovendrijvende confraters, alle vierentwintig, als 'spelers met stads- en landswelvaart naar hun eigenbatige snode belangen', doorgehaald, en wat hun plan betrof, smaalt de pamfletschrijver, waren zij eenmaal weer tot 'het koekdelen' toegelaten, dan zouden zij de bestaande toestand weer prachtig vinden. Het ligt inderdaad voor de hand om in dat ontwerp van een groep uitgeslotenen niets dan een schijnmanoeuvre te willen zien, maar het was niettemin de kristallisatie van denkbeelden die door heel die tijd waarden en die, nu nog niet eens maar later, dynamische kracht zouden ontwikkelen; de bittere criticus uit de burgerij zelf grondde zijn eigen plan, dat hij als 'raad tegens de verdrukking' aanprees, eenvoudig op dat van deze regenten.

Het plan van de kleine kabaal ging uit van een instituut, waarvan de opstellers - overeenkomstig die eerbied voor het precedent waaraan zelfs hervormers zich niet onttrekken konden, zoals wij te Brussel en te Amsterdam en zelfs bij Slingelandt hebben waargenomen - de naam 'wijkburgemeesters', uit het verleden van Rotterdam hadden opgediept, maar waarvan het denkbeeld in werkelijkheid meer door de gemeenslieden van de Overijselse en Gelderse steden was ingegeven; een merkwaardig bewijs hoe de onlusten na de dood van Willem III de aandacht van de Hollanders op de daar overgebleven resten van middeleeuwse democratie gevestigd hadden. Die wijkburgemeesters, te verkiezen door heel de burgerij, acht per wijk, uit 'de rijkste, vroedste en vreedzaamste van ieder wijk', zouden toezicht moeten houden op de stadsregering. Voorzover men het stelselloos over tientallen artikelen verspreide plan in werking denken kan, zou het in minder dan geen tijd geleid hebben tot een soort onverantwoordelijke tegenregering van die nieuwe volkstribunen. De oude regering toch zou zonder de vergadering der wijkburgemeesters geen stap meer kunnen doen, vooral niet in geldzaken, ook het benoemingsrecht zelfs voor de

belangrijkste ambten werd haar ontnomen. En toch, al zouden de wijkburgemeesters voortaan vacatures in de vroedschap aanvullen, bleef deze onafzetbaar en bij uitsluiting met het eigenlijke bestuur belast. Het pamflet van 1716 hield zich mee aan die zo typische naastelkanderstelling van onderling naijverige machten (daar kwam dan de burgerkrijgsraad nog bij, welke volgens

beide plannen van alle vroedschapsinvloed bevrijd moest worden); zo typisch namelijk voor onbedreven democratie, die alle macht wantrouwt.

Dat is de hoofdindruk die nablijft van een beschouwing der democratische en anti-oligarchische uitingen van dit tijdvak: de onbedrevenheid, het gebrek aan constructieve zin. De democratische instellingen die in andere gewesten nog voortbestonden, inspireerden de plannenmakers, maar die waren zelf al geheel krachteloos geworden. Wij zagen dat in het vorig deel voor Friesland[1]. In Stad en Lande konden de boeren, die toch ook binnen de onderkwartieren het stemrecht bezaten, of de 'gezworen gemeente', door welke jaarlijks de helft van de raad der stad Groningen zich moest laten verkiezen, de vorming van een oligarchie met al de oligarchische misbruiken niet verhinderen. 't Is waar dat in de stad correspondenties moeilijk bestaan konden, omdat inderdaad de verkiezing - niet eens door heel de vierentwintig der gezworen gemeente, maar door vijf vlak tevoren door loting aangewezen 'boonheren' - een element van onzekerheid binnenbracht. Maar de verkiezing viel toch nooit buiten een beperkte kring en de gezworenen moesten maanden vóór de jaarlijkse verkiezingsdag door de zogenaamde keurfeesten, vrij onthaal in de stadsherberg, in de goede stemming gebracht worden: een candidatuur voor het raadslidmaatschap kostte zo duizenden. En wat het platteland betreft, daar waren de onderkwartieren volledig onder de heerschappij van de jonkers geraakt. De stemgerechtigde boeren waren door gunst of dreigement afhankelijk; op zijn best betekende hun recht ook voor hen op zekere dagen vrij festijn. Wat de gemeenslieden in Gelderland en Overijsel betreft, die aan Holland ten voorbeeld gesteld werden, zij waren in hun eigen gewesten al half op weg om zelf een nieuwe oligarchie te gaan vormen. De gilden, de schutterijen, de wijkvergaderingen, waar de hervormers naar omzagen, dat waren alle kleinburgerlijke groeperingen: regenten of regentenvrienden wilden bijvoorbeeld wel off cier van een schuttersvendel zijn, maar van gewone dienst kochten de gegoeden zich meer en meer door het stellen van een plaatsvervanger vrij. In het Noorden was de kleine burgerstand zo min in staat om de politieke ontwikkeling in eigen handen te nemen als Agneessens en zijn genoten in het Zuiden. Zo bleef de oppositie er één van mokken en kankeren, waarvan de statige veste der regentenheerschappij nauwelijks trilde, laat staan wankelde.

Integendeel, nooit was hun machtsbewustzijn rustiger geweest. Zij toonden het niet enkel in de koelbloedigheid waarmee zij hun positie ten eigen bate gebruikten, zij veroorloofden zich tegenover hun burgers ook een hooghartige en laatdunkende toon, als in de Nederlanden zelden gehoord was. Niet alleen zijzelf, hun hele familie begon, en niet alleen op het stadhuis maar in de dagelijkse maatschappelijke omgang, aanspraak op vertoon van eerbied te maken; in strijd met de oude en diepgewortelde gedachte dat het overheidsambt aan de houder zuiver persoonlijk gedelegeerd was, dat er van erfrecht zomin als van uitsluiting door geboorte sprake zijn kon. Wij hoorden hoe stellig zelfs De Beaufort op dat punt was; evenals deze was Van Effen, wiens *Hollandsche Spectator* zo'n prachtig beeld van het tijdvak geeft, een overtuigd voorstander van het bestaande systeem en een prediker van 'gehoorzaamheid' als eerste plicht der 'onderdanen'; maar ook Van Effen ergerde zich aan de aanmatiging der regentenzoontjes, die (wij hoorden Van Haren[2]) bovendien van hun gebruikelijk geworden rechtenstudie nu zo weinig ernst maakten. Hun jaren aan de academie

1) Vgl. hiervóor, blz. 79.
2) Zie hiervóor, blz. 311.

werden verkwist; zij kenden immers niet eens genoeg Latijn om de colleges te volgen; daarover liet zich ook Professor Burman met vinnigheid uit, en niet minder over zijn collega's die de meesterstitel feitelijk te koop stelden. In de regel echter werden de heren omgeven met onderdanigheidsbetuigingen en strijkages, werden nagelopen en geflikflooid, *lieten* zich flikflooien door afhangelingen en huispoëten, dat het een aard had. Nooit hadden de

regenten een hoger borst gezet of zich meer laten voorstaan op hun aandeel in de soevereine macht, dan in deze dagen dat de staat onder hun beleid zo'n treurig figuur maakte. Hoor hoe Claas Bruin, door wie in het befaamde plaatwerk *De zegepralende Vecht* de Amsterdamse kooplieden hun lusthuizen lieten verheerlijken (1719), de kale heersertjes schamper beneden hen stelt:

> Dus vorstlijk kan een koopheer leven
> Door 's hemels zegen, zorg en vlijt:
> Dit alles kan de handel geven
> In weerwil van de bitse nijd.
> Gij klene Prinsen, die uw zalen
> Ten roof aan d'armoe geven moet,
> Laat af van al uw ijdel pralen:
> De waereldstad aan d'Amstelvloed,
> Hoe wonderlijk 't u klinkt in d'oren,
> Teelt koningen op schrijfkantoren.

Niet enkel de hoogmoed treft hier, maar dat die hoogmoed naaktelijk op rijkdom rustte. Van Effen wist het wel:

> In Holland is, meer dan elders, al wat achtbaar en loffelijk is, aan het denkbeeld van den rijkdom vastgemaakt.

Herhaaldelijk klinkt die klacht (ook hier herinner ik aan Van Haren) van de betere geesten der eeuw, van wie met een hoge intellectuele standaard of met een vernieuwend zedelijk ideaal tot dat geslacht kwamen. Zij gold heel de samenleving, hoog en laag, schrijvers en predikanten, bezitters en die het hoopten te worden, maar de regenten, en in 't bizonder de grote-stadsregenten, waren om zo te zeggen de leiders van die reidans ter ere van Mammon; op hen drukt onvermijdelijk de last van dat verwijt het zwaarst. Onvermijdelijk - en terecht.

Niet dat er, als men op de individuen let, geen goede regenten meer waren. De historici zijn soms geneigd heel de regentenstand in dit tijdvak naar de ongunstigste typen af te meten: door een fatale werking van het oligarchisch beginsel lijken dan al de onaangename trekken die hen in de zeventiende-eeuwse verschijningsvorm al zo troffen, nog verscherpt. De onaangename typen zijn er. Belachelijke stadspotentaatjes, harteloze misbruikers zelfs van hun macht ten koste van weerloze ‘onderdanen’, zelfzuchtige knoeiers met de hun toevertrouwde algemene belangen - zo kan men in veel gevallen regenten naar waarheid schetsen. Neem als voorbeeld van de eerste soort (zo de Tholense heren niet genoeg mochten zijn) de Gorcumse burgemeester Van Bleiswijk, wiens onbeschaamd kuipen en schrapen onder het systeem der Vrijheid, zowel als zijn ijverig kruipen voor de Stadhouder zodra er weer een was, door Jorissen's uitgave van zijn papieren algemeen bekend is geworden; van de tweede soort de Amsterdamse burgemeester De Haze de Georgio, een schatrijk man (ruim twee van zijn drie miljoenen had hij tussen twee haakjes in Engelse fondsen belegd), wiens bastaard, die hem lastig viel, van zijn papieren beroofd, gegeseld en in het rasphuis opgesloten werd. In de derde rol kan men alle Generaliteitscolleges zien optreden, - de Staten-Generaal zelf bijvoorbeeld als zij bij officiersbenoemingen enkel op neefjes of vrindjes stemden, de Bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie

als zij hun monopolie handhaafden zonder er het volle profijt van te kunnen trekken, tot schade van de uitgesloten handelsstand.

Maar het zou al heel onbillijk zijn, als men meende dat die generatie, al ademde zij de atmosfeer der misbruiken die ik geschetst heb in, daarom alle eer en plicht vergeten had en tot het goede onbekwaam was. Van burgemeester Gerrit Corver, die Willem IV

in 1748 niet zonder aandoening ‘removeren’ kon, werd bij zijn dood getuigd dat hij

> van grote en gemene mensen zeer betreurd werd, om zijn verstand, goedaardige, burgerlijke menslievendheid, genereuse milddadigheid omtrent den armen en

REGENTEN VAN HET AMSTERDAMSE WEESHUIS, 1730. Schilderij door Cornelis Troost, Rijksmuseum.

> alle mensen die veelvuldig in zijn dienst waren, uitmuntende godvruchtigheid en verdere prijswaardige deugden.

‘Milddadigheid omtrent de armen’ was niet zeldzaam; hoeveel hofjes en andere stichtingen bewijzen het nog heden. 't Is waar dat zulke liefdadigheid met een zelfgenoegzaam standsgevoel gepaard kon gaan, waarvan wij ons moeilijk een voorstelling vormen kunnen, maar dat de kunstenaar toch even voor ons weet te doen leven: men zie eens, hoe op Troost's schilderij de deftige voldaanheid van de weeshuis-regenten in hun kostbare rokken en zware, witte pruiken zegeviert over het schuchtere, minne weesjongetje, het voorwerp van hun zorg. En toch betekent het iets, dat in die maatschappij liefdadigheid hoog gesteld werd. Ook Halewijn, de pensionaris van Dordt, stond erom bekend. Hem beschrijft een Engels gezant als een republikein van de oude stempel, man van éen gedachte, eenvoudig en oprecht. Omdat die opvatting Halewijn

verleidde tot een noodlottige obstructie, uitgaand van het recht zijner éne stad, omdat over het geheel die oude regentenideologie de staat met ontbinding bedreigde, daarom moet men nog niet besluiten, dat zij niet tevens karaktervormende kracht behouden had. En wij hebben gezien, hoe er waren die haar zwakheden wilden hervormen, vruchteloos, 't is waar - Slingelandt, Van Rechteren; weldra noem ik nog Oranjemannen als Burmania, Bentinck -; dat waren niet minder typische regenten dan de anderen.

Maar dit dient gezegd, dat de regentenstand als zodanig, als regerende stand, in dit tijdvak te kort schoot. Niet omdat hij zich met corrupte praktijken afgaf, niet omdat er geen welmenende en zelfs krachtige figuren in naar voren kwamen; maar omdat hij zich niet boven het algemene materialisme van de samenleving verheffen en geen ander ideaal voor volk en staat bevatten kon dan rust en welstand in de eerste plaats voor henzelf en hun soortgenoten. Offers brengen aan een gedachte kon een geslacht niet, dat alle gedachte redelijk en verdraagzaam opvatte, dat in alle levensomstandigheden geleerd had veiligheid, gemak, weelde te zoeken. Oorlogen voeren met Duitse huurtroepen, naar de koloniën het uitschot der bevolking zenden, zijn geld beleggen in Engeland omdat daar de toestand het ‘bestendigst’ scheen (dat deed waarlijk niet alleen een De Haze, zelfs een Van Imhoff, die de ‘hersteller’ van Indië wezen wilde[1], redeneerde zo met kalme zelfzucht), - ziedaar zwakheden die zich in heel het beleid der staatszaken wreken moesten.

Maar al kan de regentenstand, die zich dat beleid aanmatigde, tegenover de historie de verantwoordelijkheid voor het verval waartoe de Republiek geraakte niet afwijzen, men mag niet over het hoofd zien dat die geest de geest was van het hele volk. Veel meer nog dan voor de zeventiende eeuw is men geneigd de regentenstand thans in een klare, volledige tegenstelling tegenover de gemeente te zien. Ik schreef zelf even tevoren[2] over de scheiding welke het contract van correspondentie tussen hen en de burgerij teweegbracht en de volslagen zelfzuchtige geest die het bij henzelve kweekte. Toch moeten hier onderscheidingen gemaakt worden, of heel de geschiedenis ook van het volgend tijdvak word onverklaarbaar. Er was kritiek, er was gemopper. Het richtte zich echter ternauwernood tegen de grote tekortkomingen die ik aanwees, omdat de klagers daar evengoed in bevangen zaten. En alle verzet tegen kleine misbruiken liet de positie der regenten in wezen onberoerd. Ik sprak hiervóor van flikflooiende huispoëten. Maar als men de poëzie (of wil men: het politiek gerijmel)van de tijd nagaat, kan men zich onmogelijk aan de indruk onttrekken, dat de brede welgestelde burgerstand onder de regenten hun bestuur nog steeds oprecht aanvaardde, en daarmee hun wanen en vooroordelen op politiek gebied. Er was afgunst, er was ergernis, er was wantrouwen; maar ten slotte leefde men rustig en goed in een welvarende en ordelijke maatschappij; men kon niet anders dan de regenten en hun ‘wijsheid’, hun ‘vaderlijke zorg’, als de hoeders van die gelukkige staat van zaken vereren. Hun grootheid en glorie kon dienen om 't ‘gemeen’ eerbied voor de maatschappelijke ordening, waarbij het niet steeds wel voer, in te prenten. Jan Wagenaar, die in 1738, nog geen dertig jaar oud, zijn meesterlijke algemene beschrijving van de Republiek en haar staatsinrichting uitgaf, als eerste deel van die onvolprezen reeks, *de Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden*, slaat meer

1) Zie hierna, blz. 341.
2) Zie hiervóor, blz. 323.

dan eens een toon aan die De Beaufort in de herinnering roept; in zijn voorrede schreef hij:

> Spreek een rechtschapen Nederlander van den ouden en tegenwoordigen staat zijns vaderlands, van de ongeschonden voorrechten der ingezetenen, van de zachtheid en bescheidenheid der tegenwoordige regering; spreek hem

inzonderheid van de behoudenis van vrijheid en godsdienst: straks gaat hem 't hart open, de liefde tot het vaderland en deszelfs regeerders straalt hem ten ogen uit...

Er is minder aanleiding om Wagenaar, Amsterdams zakenman, van onoprechtheid verdenken dan de regent De Beaufort; ja heel het levenswerk van de geschiedschrijver, dat nog komen moest, staat borg voor de waarachtigheid van zijn overtuiging. En dat inderdaad ook de kleine burgerij, het meest door de slapte getroffen en het meest tot woelen geneigd, zich liet imponeren, is aan geen twijfel onderhevig. Aardig wordt het geschetst in het volgende sonnet van de Amsterdamse dichter Van den Burgh, zelf geen man van enige stand.

Op de verkiezing der regeerderen[1)] van Amsteldam voor 't jaar 1733.

Goôn, wat bekommeringe en zorge in d'achterstraten!
In kroeg en koffiehuis! bij sjap en brandewijn!
Wie voor dit lopend jaar 't volks vaders zullen zijn:
Elk doet niet anders dan van zijn regenten praten.

D'een zegt: ‘dat 's een wijs Heer, vol oordeel, boven maten!’
Dus d'ander: ‘die verstaat zeer grondig zijn Latijn!’
De derde: ‘ik gun het A, die 's vrij van allen schijn!’
Een vierde wil voor 't recht des zijnen 't leven laten.

Terwijl elk als om strijd zich dus welsprekende uit,
Verscheelt het hen tezaam wie 't wordt geen kop'ren duit.
Nochtans wenst elk dien hij niet kent te zien regeren.

Nu is dat zware werk reeds afgedaan en klaar,
De bange burgerij geredderd uit gevaar,
En d'oude plaatsen weer gevuld met nieuwe Heren.

De regentenheerschappij mocht dus nog zozeer knellen, zij werd door de bank aanvaard. De regenten behoefden het volk alleen te vrezen, als het zich kon toevertrouwen onder de aandrang van politieke en liefst ook religieuze drift, aan de leiding van één die boven hen uitstak, van een Prins van Oranje. Democratische aspiraties, die zich in een herstel van oude privileges vermeien moesten, waren niet genoeg. En van het standpunt der regenten was het mooie van deze tijd, dat de oude religieuze controversies ingesluimerd waren, en dat de Prins van Oranje niet alleen jong was maar in Friesland woonde. Oorlogsgerommel in de verte schrikte hen van tijd tot tijd op, want evenals kerkgeschil kon buitenlands gevaar het volk in beweging brengen. Zelfs toen dat gebeurd was en het stadhouderschap hersteld, legde de regentenheerschappij een verbazend weerstandsvermogen aan den dag; zij ontdekten toen trouwens met verheuging, dat er geen voor haar voorrechten ongevaarlijker Prins van Oranje denkbaar was dan deze.

1) Men versta burgemeesteren. Drie nieuwe burgemeesters (één van de afgaande bleef nog een jaar aan) werden te Amsterdam jaarlijks op 1 Februari door de Oudraad, dat wil zeggen oud-burgemeesters en oud-schepenen, verkozen.

d. Willem IV en de Oranjepartij

Willem Karel Hendrik Friso, geboren na de rampspoedige dood van zijn vader in 1711, groeide op onder de voogdij van zijn moeder, Maria Louise van Hessen-Kassel,

die het stadhouderschap over Friesland voor hem waarnam. In Groningen, waar de stadhouderlijke waardigheid niet erfelijk was, koos men de jonge Willem in 1718. Dat in 1722 Gelderland dat voorbeeld volgde, wekte niet weinig beroering onder de Hollandse regentenstand, maar inderdaad was de macht die Willem IV bij zijn meerderjarig-worden, in 1729 dus, in drie gewesten (en Drente) aanvaardde, van bitter weinig betekenis: overal waren de edelen en stadsmagistraten de wezenlijke heersers, de Stadhouder diende maar voor de gemeente als een Oranje-vlag op hun systeem. Ondertussen bezorgde het slepende proces met de Koning van Pruisen over de erfenis van Willem III nijpende geldmoeilijkheden.

Pas in 1732 werd men het eens over een verdeling. Willem kreeg daarbij het markiezaat van Vere en Vlissingen, voor zijn politieke ambities hoogst gewichtig, maar om diezelfde reden kwamen aanstonds de Staten van Zeeland tussenbeide en ‘mortificeerden’ of vernietigden dat markiezaat; - krachtens hun soevereine macht, verklaarden zij; een monsterlijke rechtsverkrachting, zeiden de Prins en zijn vrienden. Zeeland evenwel kon op de onvoorwaardelijke steun van Holland rekenen voor een maatregel die beletten moest, dat de pretendent naar de politieke positie der grote Oranjes over drie (Vere, Vlissingen en Eerste Edele) van de zeven (zonder het markiezaat waren het er maar zes) stemmen in de Staten van Zeeland kwam te beschikken.

De menigte stond klaar om de jonge Prins als hun geboren leidsman toe te juichen. Dat bleek bij zijn eerste bezoek aan Den Haag, in 1728, toen de geestdrift van het publiek ietwat hinderlijk werd voor de Staten. Maar de Prins en zijn raadgevers - Gelderse en Friese edelen als Van Lynden tot Ressen, Van Lynden de Park en Hobbe van Aylva - dachten er niet aan om zich tot het volk tegen de wettige regering van Holland te wenden. Zij verlangden tot het stadhouderschap van Holland te geraken, maar langs de regelmatige weg van constitutie en precedent; precies de weg evenwel die de Staten van Holland beheersten en dan ook meedogenloos blokkeerden. Daar was niet alleen de kwestie van het markiezaat, waarin Hollands' tegenstand voldoende was om de Staten-Generaal van inmenging te weerhouden. Daar was ook de wens van Willem om als Stadhouder van enige gewesten lid van de Raad van State te worden en generaal in het Staatse leger. Beide zaken hingen van de Staten-Generaal af en zij vormden er het onderwerp van eindeloze, door de jaren heen slepende discussies, combinaties, intrigues. Friesland, Groningen en Gelderland steunden hun Stadhouder natuurlijk, maar Holland belette niet alleen dat men ooit tot een conclusie kwam, het wist onder 's Prinsen adellijke aanhangers, wier eigen belangen in hun militaire of diplomatieke loopbaan door het machtige gewest geschaad of bevorderd konden worden, herhaaldelijk afval en verdeeldheid te bewerken.

Die taktiek, die zo onvruchtbaar bleef, was een uiting van Willem IV's persoonlijkheid, welke toen hij in de jaren dertig zelf zijn zaken begon te beheren, een sterk legalistische, advokaterige trek vertoonde. Overigens was zij, gegeven de samenstelling en tradities van zijn partij, bijna de enig mogelijke taktiek. Die partij, voor zover men van een samenhangende en actieve partij kan spreken, bestond uit edelen en magistraten in Friesland, Groningen, Gelderland. Van enig contact met de volksmenigte in Holland en elders was geen sprake. De Orangistische opinie buiten de staatslichamen was volslagen ongeorganiseerd. De predikanten van de staatskerk waren vanouds Oranjegezind. Tegen ‘ketterij’ als van Ds. Stinstra deed de Prins (wij zullen het nader zien) wat hij kon, om de orthodoxe opinie te behagen, en een vurig

anti-sociniaan en Orangist als de Rotterdamse predikant Hofstede juichte hem dan ook luide toe. Maar over 't geheel genomen (ook dat zal nader blijken) waren de predikanten door de Staten getemd. Veel typischer dan Hofstede is de Leidse hoogleraar J. van den Honert, ook hij een criticus van Stinstra, maar die in een geschrift van 1746 tegenover de gestelde machten zijn vast ‘voornemen’ beleed:

> over de zaken des lands nooit in het openbaar te handelen, deels omdat er zeer vele zaken zijn waarvan ik niets weet en niets behoor te weten; deels omdat er van de zaken waarvan ik iets weet, zeer vele zijn van welke ik den aard, de grondbeginselen, handelingen en gevolgen geheel niet of zeer gebrekkig weet.

Wat de democratische aspiraties betreft, welke onder de gemeente woelden, die waren dan ook niet altijd met Oranjegezindheid verbonden. In het hiervó r genoemde Rotterdamse pamflet *Raad tegens de verdrukking*[1] bijvoorbeeld wordt van een Stadhouder niet gerept; en toen het plan van een college van wijkburgemeesters in 1745 uitgegeven werd, ging er een hele tirade tegen het stadhouderschap aan vooraf:

> Is het wel in eniger maniere te bevroeden, dat het gering en veracht hoopje van oprechte Patriotten de eersten zullen zijn die men toegang zal vergunnen tot de Vorst om hem vrijborstig, omstandig, naakt en klaar voor te dragen onzen erbarmelijken staat en de nodige middelen van redres? Zullen deszelfs persoon niet dadelijk omsingelen en bezet houden die ontelbare menigte van onze geweldige, loze, wrevelige, baatzuchtige, schaamteloze en bij de verwaarlozinge van 's lands welvaart haar beste rekening vindende verdrukkers?

't Is zeker dat die democratische aspiraties bij de Prins en zijn medewerkers geen enkele weerklank vonden. Op zijn hoogst dachten die aan Orangistische, en deswege buiten het bewind geraakte, standgenoten in de andere gewesten. Als een verheerlijker van de Vrijheid smaalt, dat in de omgeving en gunst van de Prins niet dan afstammelingen van vanouds Oranje-gezinde families te vinden zijn, antwoordt een Fries Prinseman:

> Dit is een voordeel dat brave luiden met recht van het stadhouderlijk bewind hopen te hebben, die door enige toevallen ver van de regerende familiën zijn afgeraakt of van haar vrinden worden genegligeerd. Dit verwekt moed en lust in mensen, die anders hopeloos zouden leven, om zich tot de dienst van het vaderland bekwaam te maken.

Evenzo, als de Republikein de Prinseman toevoegt dat het in Friesland met de regering maar jammerlijk gesteld is, dat daar de ambten volgens een prijslijst verkocht worden, komt de laatste bits voor de eer van ‘onze regenten’ op.

Heel de pamflettenreeks van deze Fries, de knapste en meest de aandacht trekkende uiteenzetting van het Orangistische standpunt - *Schuite- en Jagt-praatjes*[2], in 1736-38 anoniem verschenen, geschreven door Epo Sjuck van Burmania - helpt begrijpen waarom de heersende partij in Holland zich van de vage Oranje-neiging van haar gemeente zo weinig behoefde aan te trekken. Op wat een eigenaardig, voor ons

1) Zie blz. 322; Knuttel 16655.
2) De titel van de herdruk van 1757 vervolgt: *ofte samenspraken tusschen eenige heeren, waarin verhandelt worden verscheide stoffen rakende de oude en hedendaagsche gesteldheid van de Nederlandsche Republiek, en wel voornamelijk wordt gesproken over eenige nieuws uitgekomene boeken*. - De Beaufort's *Verhandeling van de Vrijheid in den Burgerstaat* is een van de voornaamste daarvan.

gevoel vaak onwezenlijk plan werd het debat met de ‘republikeinse’ partij gevoerd! Een man als Willem van Haren, zeker, raakte in zijn voorrede voor *Friso*[3] realiteiten aan en Friso, de held die het volk deugd leert en het ontzaglijk doet zijn, verbeeldt natuurlijk Willem IV. Maar Willem van Haren was Orangist op zijn manier. Hij minachtte en wantrouwde de predikanten trots de beste Amsterdamse burgemeester en hij verwachtte (schrijvende in 1741) de loutering wel voornamelijk van oorlog: daarbij nu ondervond hij van Willem IV niets dan tegenwerking.

Bij Burmania in ieder geval vindt men van Van Haren's realiteiten niet veel. Als hij de grootsheid der regenten gispt - hoe anders waren zij dan in Temple's tijd, die hen prijst omdat zij, van het raadhuis afzijnde, niet te onderscheiden vielen van hun fat-

3) Zie *hiervóór*, blz. 311.

soenlijke medeburgers, terwijl nu zelfs ‘vrouwen en dochters van regering’ in particuliere gezelschappen de voorrang eisen zonder aanzien van geboorte of leeftijd, en daarbij onderling, belachelijk genoeg, de rang van de steden of provinciën van hun mans of vaders in acht nemen! -, dan komt hij nog het dichtst bij de misstanden die het volk in beweging konden brengen. Overigens zijn het niets dan juridische, constitutionele, historische redekavelingen, met macht van precedenten, beroepen op resoluties, verwijzingen naar schrijvers. Het gaat over het onrecht Willem IV aangedaan in de markiezaatskwestie, in de steeds mislukkende militaire promotie, en dan over de verdiensten van het stadhouderschap, gehandhaafd als integrerend deel van de oude constitutie tegenover hen die het als een monarchale uitwas voorstellen.

De politieke controversie putte aan weerskanten bij voorkeur uit historische herinnering. Behalve de zin voor constitutioneel precedent was partijzucht de voornaamste drijfveer van de historische belangstelling in heel dit tijdvak. Er waren vaste conventionele figuren en incidenten uit de oudere geschiedenis der Republiek voor dat partijhistorisch bewustzijn. Willem I, die graaf (dat wil zeggen tyran) had willen worden, Maurits desgelijks, en die bovendien Oldenbarnevelt wraakgierig de dood aandeed, Frederik Hendrik verslingerd aan de Stuarts, Willem II die het leger van de staat tegen Amsterdam aanvoerde, Willem III die de IJsellinie in de steek liet en Utrecht prijs gaf, die medeplichtig was aan de moord op de De Witten, die verraderlijke onderhandelingen met Engeland voerde (hierover was juist Costerus' opzienbarend boek verschenen) en die zich aan algemene willekeur schuldig maakte, - ziedaar de republikeinse geschiedschrijving die tot meerdere eer van de Vrijheid dienen moest.

Die voorstelling had nu zeker de sterkste aanhang en Burmania staat dan ook in een verdedigende houding. Hij zegt heel wat verstandige en rake dingen, maar zijn eigen geschiedenis is even partijdig: de Staten van Holland stelden het land in gevaar door uit loutere dwarsheid troepen af te danken in 1650, De Wit beging onbehoorlijke inmenging in het proces tegen Buat; en zo voorts. Het merkwaardige is, dat die eindeloze historische discussie de plaats innam van een bespreking der eigen toenmalige persoonlijkheden en problemen, behalve dan in Burmania's boek de enge van het Willem IV aangedane onrecht, en een enkele maal haalt hij aan wat de Raad van State nog maar juist gezegd had - de secretaris Ten Hove zette de traditie van Slingelandt voort -, dat de staat geen staat, de unie geen unie meer heten mocht. Maar doorgaans spreekt hij in historische parallellen. Dat het mogelijk was die zo onmiddellijk op de eigen tijd toe te passen, doet gevoelen in wat een stijve constitutionele vormen het politieke leven van de Republiek zich afspeelde; maar tegelijk betekent het toch, dat men de ondergrondse maatschappelijke veranderingen miskende, die op den duur met zoveel te meer hevigheid op de politiek zouden inwerken.

Burmania's conclusie is in ieder geval door en door conservatief. Wel merkt hij scherp op tot wat een slavernij de verdedigers der zogenaamde Vrijheid vervallen, wanneer zij betogen dat ‘de presente staat altijd goed is’, en dat de trouwe onderdaan als constitutionele waarheid moet naspreken wat de wettige staatscollegiën hem voorkauwen. Maar tegelijk waarschuwt hij toch ook wel nadrukkelijk tegen de onbesuisde ongehoorzaamheid van burgers jegens hun overheid, ‘onder pretext van een ijver voor het stadhouderlijk gezag’; ook - en dit gaat dieper - wil hij om het

kwalijk gedrag vanenige magistraten niet weten van een verandering van regeringsvorm: zo'n verandering kan enkel het gebouw van staat verzwakken, er is geen heil dan in ‘de rechte en oude constitutie van regering’, - dat wil zeggen het overgeleverde Statenbewind, mèt Oranje.

Schuwde de Prins, doortrokken van diezelfde geest, een beroep op de gemeente, er was een andere bondgenoot die hij niet moede werd tegen de Staten van Holland en Zeeland te hulp te roepen: Engeland. Zo werd de fortuin van het Oranjehuis veel meer

dan aan de binnenlandse ontwikkelingen aan de buitenlandse politiek verbonden en kon pas een buitenlandse crisis, evenals in 1672, maar ditmaal met rechtstreekse inmenging van Engeland, een Orangistische restauratie bewerken.

In 1733 was Willem IV evenals Willem II en Willem III, in Londen met een Engelse prinses, George II's

HUWELIJK VAN WILLEMIV EN ANNA VAN HANNOVER TE ST. JAMES PALACE.

oudste dochter, Anna, getrouwd. Voor een man in zijn onzekere positie was dat een schitterende verbintenis, maar niet alleen beschouwde de Hannoverse Koning de Oranje-connectie als nuttig van wege de indruk op zijn Engelse volk, hij verwachtte ook - en dat was de mening van zijn regering en haar diplomatieke raadgevers -, dat een zo nadrukkelijke bevestiging als in dit koninklijk huwelijk opgesloten lag van Willems' aanspraken om de rechte linie der grote Oranjes te vertegenwoordigen, hem weldra tot het stadhouderschap in Holland voeren zou. De Engelsen zouden dat gaarne zien, omdat zij meenden, zoals zovelen in de Republiek zelf, dat een Stadhouder weer richting en daadkracht aan de Nederlandse politiek zou kunnen schenken; en de onmacht van het Staatse bewind was voor hen hinderlijk, omdat zij nog steeds vasthielden aan het axioma dat Engeland zich geen actie op het Europees toneel veroorloven kon, wanneer de Republiek zich onzijdig hield. De Republiek toch leek het onontbeerlijk bruggehoofd op het vasteland; en bovendien zou de Hollandse handelsstand te danig kunnen profiteren van een Engelse oorlog waarin zij onzijdig bleven. Die Engelse opvatting gaf aan de Nederlandse diplomatie zelfs bij het ontbreken van alle eigen kracht nog een deugdelijke hefboom in handen. Engeland, wij weten het, had het de moeite waard gevonden de andere Zeemogendheden in alle combinaties van de Europese politiek na Utrecht mee te tronen.

Juist schenen in 1732 de verhoudingen weer op hun oude grondslag teruggekeerd. Karel VI van Oostenrijk, teleurgesteld in al zijn ondernemingen, offerde de

Compagnie van Oostende aan zijn begeerte naar een betrouwbaar bondgenootschap op: de verdra-

gen van Wenen waren een herstel van het Oude Systeem van een samengaan der Zeemogendheden met de Keizer. De verbintenis van Willem IV met de Prinses Royaal moest dat systeem versterken: Willem IV Stadhouder, een eind aan de Haagse anarchie, - dat zou een ernstige belemmering voor een actieve politiek van Engeland wegnemen.

Maar die berekening liep vooreerst op niets dan teleurstelling uit. De Staten van Holland zaten veel te vast in het zadel om zo maar zelfs de schoonzoon van Engeland's Koning een plaats in te ruimen. Willem IV ondervond na zijn terugkeer met een koninklijke gemalin dezelfde tegenwerking als tevoren, en de Engelse diplomatie constateerde met bezorgdheid dat zij in de Republiek nog steeds met de Staten te maken had en dat dezen, door het huwelijk geprikkeld, geneigd waren de overzeese bondgenoot met terughouding te behandelen. Bijna aanstonds deed zich het ernstige geval van het neutraliteitsverdrag met Frankrijk nopens de Zuidelijke Nederlanden voor[1]. Zeker was de ontstemming der Staten van Holland over Willem IV's Engels huwelijk niet de enige verklaring daarvan: 't was op zichzelf een diplomatiek meesterstuk van Slingelandt, een voortreffelijk proefje van onafhankelijke Nederlandse politiek. Maar de Engelsen waren vooral ontsteld, omdat zij in heel de transactie niet gekend waren en Horace Walpole werd ijlings overzee gezonden om de hartelijke verstandhouding met de Staten, waaraan zoveel bleek te ontbreken, te herstellen. Hij deed dit door de meest stellige verzekeringen te geven dat Engeland, alle familiebanden ten spijt, de handen van Willem IV zou aftrekken.

Jarenlang zat deze dus inderdaad vergeten met zijn Anna in Friesland. Alle pogingen om de Koning en de Koningin te interesseren in de markiezaatskwestie, in de kwestie van de militaire promotie, faalden; na de dood van de Koningin kwam het met George II zelfs tot een openlijke breuk. Bij de volgende Europese crisis trachtte Engeland dus een tijdlang eerlijk met de Staten te werken: de Prins van Oranje was opgegeven. Maar die crisis was ernstig en werd al ernstiger. Het Staats bewind bleek er op den duur niet tegen opgewassen. Dat bracht de Oranjeleus vanzelf weer in de practische politiek. Bovendien wierp zich toen een krachtig man tot leider der Oranjegedachte in de Staten van Holland op, Willem Bentinck heer van Rhoon, door geboorte en neiging als aangewezen om de verbindingsschakel met Engeland te vormen. Ten slotte was het dan toch, gelijk reeds gezegd, Engelse inmenging die tot een Orangistische omwenteling leidde. Maar vóor wij in een volgend hoofdstuk die gebeurtenissen in bizonderheden nagaan, wil ik andere aspecten beschouwen van het tijdvak dat er zijn afsluiting in vond.

e. De Oost-Indische Compagnie

Voor-Indië en Ceilon

In het vorige hoofdstukje dat ik aan de Oost-Indische Compagnie wijdde, was behalve van de volksplanting aan de Kaap slechts van gebeurtenissen en ontwikkelingen op Java sprake. Die waren in dat tijdvak van overheersend belang; die stellen ook in dit tijdvak wat elders gebeurde in de schaduw. Onze moderne geschiedschrijving is

1) Vgl. hiervóor, blz. 281.

trouwens, afgezien van het onmiskenbare feit dat het zwaartepunt van 's Compagnie's stelsel in de achttiende eeuw meer en meer op Java was komen te liggen, geneigd de gewesten die heden niet meer onder Nederlands gezag staan, reeds in het verleden te verwaarlozen. Begrijpelijk genoeg. Toch mag in een geschiedenis van de Nederlandse stam, welker bestek overigens een naar volledigheid strevende geschiedenis van de Compagnie en haar wijd gebied natuurlijk niet toelaat, een herinnering niet ontbreken aan

de positie en de bedrijvigheid van dat merkwaardige lichaam in nog heel andere landen aan de Indische Oceaan. Tot wat een geweldige taak, die het leven van volken in de Oost van allerlei ras en taal, heidenen, Boeddhisten, Mohammedanen, Hindoes, diep beroerde, door oorlog, bestuur, economische organisatie, waren Nederlanders geroepen!

Weliswaar werd die roeping zelden als zodanig onderscheiden, en zeker niet door de openbare mening in het vaderland. ‘De maatschappij (de Compagnie) aanzienlijke diensten te doen en een van de overvloedigste bronaders van 's lands welvaart open te houden’, dat was de taak die de vaderlandse moralist voor de Nederlanders in Indië weggelegd achtte, en wat hem bedroefde, was slechts dat

> tegenwoordig de bizondere belangen de gemene zo opentlijk braveren en dezelve zo baldadig met de voet treden, dat men zou zeggen dat het ieder van die waaghalzen onverschillig is of Indiën Indiën blijft, of ten gronde gaat, zodra het hun maar gelukt zal zijn hunzelf en hunne buit daaruit geborgen te hebben. ... Hoe menigen zijn er niet die, met een gemeen baantje naar Indiën gevaren, zonder ooit bedieningen van aanzien aldaar te hebben bekleed, na een jaar of tien afwezens, met een goed getal tonnen schats weer in 't vaderland aanlanden? Alleman weet hier te lande, op welke wijze die schielijke Indische veroveringen meesten tijd bekomen worden. 't Is al van ouds een spreekwoord geworden, dat de Oost-Indische avanturiers hunne conscientiën aan de Kaap laten en op hun terugtocht weer na hun nemen.

Maar al te gegronde klachten! En toch zit er soms in de met baatzucht en misdaden bezoedelde geschiedenis van die in hun tijd gesmade zo niet benijde ‘avonturiers’ iets dat de rechtschapen Van Effen er niet eens in vermoedde, en iets dat meer verheft dan stipte aandacht voor het gewin van hun wettige meesters gedaan kon hebben, ik bedoel die onwillekeurige, te vaak onheilvolle, maar niettemin toekomstzware inmenging in het leven der Oosterse volken.

Daar was in de eerste plaats Ceilon. Op dat eiland mengden de ambtenaren der Compagnie zich niet minder diep in de zaken van een hoog ontwikkelde en uiterst complexe Oosterse samenleving dan op Java. De verhouding tot de Radja, de Keizer, te Kandhi, was er anders dan die tot de Soesoehoenan of de Sultan van Bantam. Men liet hem ongestoord heersen over zijn bergachtig binnenland, slechts op de kaneellanden in het Zuidwesten en op heel een kuststrook het eiland rond hield men de hand. Een geheel bevredigende situatie was dat niet. De Radja kon door relaties van ras en religie die aan het gezag van de Hollanders ontsnapten, hun telkens moeilijkheid berokkenen in de kaneelstreek die zij (evenals op Java) door inheemse adel en ambtenaren beheerden. Hun omgang met de onafhankelijke potentaat wordt het best verbeeld door de stalen vuist in de fluwelen handschoen. Zorgvuldig sneden zij hem van alle vrij verkeer met de buitenwereld af; in 1707 beperkten zij zelfs, om te beter toezicht te kunnen houden alle handel tot de drie havens Colombo, Gale en Jafnapatnam. Maar tegelijk waren zij hem behulpzaam om als naar gewoonte Boeddhistische priesters uit Pegoe en gemalinnen uit het tegenoverliggende land van Zuid-Indië te bekomen. Zelfs erkenden zij met een kwistig gebruik van titels en plichtplegingen zijn aanspraak op de opperheerschappij over het ganse eiland. Dit

was overigens krachtige goeverneurs een ergernis, en vooral haatten zij de jaarlijkse zending naar Kandhi, waar hun vertegenwoordigers met nederige kniebuigingen verlof moesten vragen om de kaneelbast in wat de Keizer als zijn grondgebied beschouwde in te zamelen.

In de streken waar zij de plaats der Portugezen ingenomen hadden en in weerwil van alle behoedzaamheid tegenover Kandhi zeer volledig meester waren, stonden de Hollanders voor uiterst moeilijke problemen. Een bevolking samengesteld uit verschil-

lende rassen met verschillende tradities, in de eerste tijd na de verovering grote verwarring en ellende, dat alles stelde aan de ambtenaren der Compagnie eisen van staatsmanskunst, waaraan zij niet onverdienstelijk beantwoordden. De rijstbouw werd hersteld met behulp van uit Zuid-Indië aangebrachte slaven en belangrijke besproeiingswerken. Nieuwe cultures werden bevorderd, katoen en indigo.

De zedelijke behoeften werden niet geheel vergeten. Met meer succes dan elders werden hier seminaries om inlandse predikanten te kweken opgericht; al moet gezegd worden dat de Synoden in het moederland, naijverig op hun monopolie, die instellingen waardoor meer dan door iets anders de verspreiding van de Nederlandse cultuur bevorderd werd, steeds hebben tegengewerkt. Met het Katholicisme en het Portugees konden het Protestantisme en het Nederlands ook eigenlijk nooit wedijveren. Telkens schrokken de machthebbers op van nieuwe blijken van Roomse zendingsactiviteiten onder de verdraagzame Boeddhistische bevolking. ‘Het pausdom’ was geenszins ‘allengskens verdwenen’, zoals Van Goens, de veroveraar, gehoopt had[1]. Een enkele maal (zo in 1754) schreven Heren Zeventien ongeduldig, dat men papen en monniken zou vatten en naar Batavia opzenden; maar met zulke opwellingen bereikte men toch niets.

Iets belangrijks nog: er werd orde gebracht in de hopeloos onzekere toestand waarin de grondeigendomsrechten geraakt waren. Voor de Singalese bevolking werden de Bataviase Statuten van Maetsuyker ingevoerd, maar ervaren Singalezen werden steeds lid van de Landraden gemaakt, opdat 's lands oude gewoonten in acht genomen zouden worden; voor het Noorden werd het recht van de Tamils onder Nederlands toezicht gecodificeerd en in de praktijk, waar het te kort schoot of onredelijk scheen, uit het Nederlands recht aangevuld.

De rechtspraak liet toch veel te wensen over. De goeverneurs klaagden immer weer over het tekort aan juridisch geschoolde ambtenaren, die met volk en taal vertrouwd waren. En was het daar maar bij gebleven! Maar de zedelijke corruptie die heel het personeel der Compagnie van hoog tot laag doortrok, barste juist in Ceilon het eerst in een ontzettend schandaal los. De goeverneur zelf, Pieter Vuyst, een man, zoals er nu velen waren, in Indië en als het ware in de dienst der Compagnie geboren, maakte zich schuldig aan machtsmisbruik en wreedheden die een Oosters despoot hem niet verbeterd hebben zou. In het gezicht van de gruwelijkste gerechtelijke moorden deden zijn onderhebbenden niets dan buigen en beven. Maar Bewindhebbers grepen op heimelijke berichten uit het eiland krachtig in. Een commissaris werd uitgezonden (in 1730), die Vuyst in gevangenschap naar Batavia opzond, waar hij na een proces in het openbaar onthoofd werd. Bewindhebbers trachtten zelfs herhaling te voorkomen door ‘de tweede persoon’ in het bestuur wat onafhankelijker tegenover de goeverneur te maken. Ongelukkig moest ook de commissaris, die Vuyst afgezet had en in zijn plaats goeverneur geworden was, Versluys heette hij, van het moederland uit aangegrepen worden; hij bracht haast hongersnood teweeg door in rijst te speculeren; opnieuw kwam een commissaris uit Holland en moest een goeverneur te Batavia terechtstaan (waar hij overigens met een boete vrij kwam). Dat de bevolking onder dit alles onrustig werd, is geen wonder. De kaneelplukkers klaagden bovendien over afpersing door de ambtenaren van de inkoop. In 1736 brak een opstand uit, gevaarlijk vooral doordat de Radja er zich van Kandhi uit in mengde: gelukkig vond de Compagnie juist toen een krachtige en

1) Zie hiervóor, blz. 47.

bekwame persoonlijkheid voor het goeverneurschap. Dat was de baron van Imhoff, zoon van een Oost-Fries edelman en een Amsterdamse burgemeestersdochter, als jonge man al in de regering te Batavia gebruikt, nòg jong trouwens, want hij was in 1705 geboren. Hij herstelde het aanzien van het Nederlands gezag op Ceilon en wij zullen straks meer van hem horen.

De belangrijkste gewesten waar de Compagnie soeverein gezag uitoefende, waren na Ceilon de kusten aan weerskanten van de Zuidpunt van het Voor-Indisch schiereiland, Koromandel en Malabar. Op de eerstgenoemde kust was toch haar positie hoofdzakelijk die van handelslichaam, beschermd echter door een machtig fort. De hoofdzetel was in 1689 van Paliakatte, waar vanouds fort Geldria bestaan had, verlegd naar het veel zuidelijker gelegen Negapatnam. Dat was nodig geworden omdat kort tevoren de macht van de Koning van Golconda, met wie men in vriendschappelijke relatie gestaan had, gebroken was door de grote veroveraar van Noord-Indië, Aurangzeb. Daardoor was heel het achterland onveilig geworden en de handel van de Compagnie leed er aanzienlijk door. Zij moest hier met Engelsen en Portugezen concurreren, maar haar bezit van de Molukken gaf haar in de specerijen een geschikt invoerartikel en daarmee een voorsprong. Haar ambtenaren moesten in nauwe relatie met de bevolking treden, zowel voor de aankoop van indigo als vooral voor de aanmaak van de befaamde kleedjes, waarvoor zij maten en patronen nauwkeurig aan de inlandse wevers opgaven. In 1693 gaf een gewezen ambtenaar, Daniel Havart, een hoogst merkwaardige beschrijving van 's Compagnies vestiging in haar dozijn plaatsen langs de kust van Koromandel in het licht. Dat boek voert ons in een zuiver ambtelijke maatschappij binnen. Vrijburgers waren er niet meer. De ambtenaren woonden zo mogelijk samen binnen de factorij of het kasteel; maar vaak waren zij gehuwd - ofschoon dat tegen het voorschrift was - en woonden er met hun gezin buiten. Te Paliakatte hadden (vóor de verplaatsing naar Negapatnam) de goeverneur en een paar van de hoogste ambtenaren hun woningen binnen het kasteel, maar in de stad

> heeft men vele straten daar niet als Hollanders in wonen, en onder andere een gehele reeks met huizen,' alle op een bizondere wijze naar Hollandse manier getimmerd, daar drie rijen bomen voor staan en daar men des avonds zowel als bij dag geen onvermakelijke wandeling heeft.

Aan de Malabarse kust was de positie niet ongelijk, - onmiddellijk gezag alleen over een aantal havensteden, waarvan Kotsjin verreweg de belangrijkste, maar daar werd de militaire macht niet enkel tot bescherming aangewend, maar ook om de verbrokkelde en tegen zichzelf verdeelde Indische samenleving van het achterland tot eerbiediging van 's Compagnies pepermonopolie te dwingen. Te Kotsjin beheerden haar ambtenaren een drukke en welvarende stad met een nog altijd hoofdzakelijk verportugeeste bevolking, op welker Katholicisme de Compagnies-predikanten, al leerden ze ook Portugees en Malabaars en al beschikten ze over seminaries en weeshuizen, weinig indruk maakten. Ter beheersing van de peperhandel had de Compagnie contracten met de talrijke vorsten die aan die kust, over een lengte van meer dan 300 km regeerden. Men herinnert zich, dat zij de Engelse Compagnie in 1663 uit Porka gedreven had[1)], maar op het eind van de zeventiende eeuw was die mededinger weer binnengedrongen en had een paar forten gebouwd. Telkens werd de Compagnie betrokken in de eindeloze twisten tussen de inlandse vorsten.

Eén daarvan in het Noorden, overtrof de anderen in macht, de Zamorijn van Kalikoet, vanouds op vijandige voet met 's Compagnies voornaamste vazal, de vorst van Kotsjin. In 1716 kon een oorlog niet langer ontweken worden. Batavia zond

1) Zie hiervóor, blz. 47.

3000 man en een extraordinair lid van de Raad van Indië, Willem Backer, om de veldtocht te leiden. Na een paar maanden zocht de Zamorijn al vrede en een verdrag werd gesloten dat het aanzien van de Compagnie sterk verhief. 't Was ook een streep door de rekening van de Engelsen, die de Zamorijn in 't geheim gesteund hadden. Te Batavia was men toch over de geringheid van de gebiedsafstand waarmee Backer zich vergenoegd had, zeer

ontevreden, maar op dat eigen ogenblik zat men er al verlegen om de troepen die men voor de Malabarse onderneming afgestaan had. Hernieuwde onrust op Java trof toch een veel gevoeliger plek.

Javaanse oorlogen en misstanden

Die onrust sproot voort uit de omstandigheid, dat men in 1708 wel Soerapati's dood gebeente, maar niet zijn levende zonen in handen had kunnen krijgen. Die hielden zich in het bergland van Malang staande en zochten weldra weer verbinding met de ontevredenen in Maratam. Daar waren de broers van de vermoorde Depati van Soerabaja, die in die buurt met gezag bekleed gelaten waren, daar was de regent van Sampan op Madoera, Tsjakra Ningrat, wrokkend om de machtsvermindering van zijn huis; de laatste werd trouwens aanstonds door een op de Compagnie steunende broer verdrongen. Als zo vaak tevoren vonden de opstandelingen steun bij de naaste verwanten van de Soesoehoenan. Pakoeboewana, geheel versuft, sleet zijn laatste dagen temidden van onbeschrijfelijke verwarring; de garnizoenen van de Compagnie te Kartasoera, Soerabaja en Pasoeroean vormden daarin de enige vaste punten, en toen hij in 1719 stierf, had zijn zoon, die onder de naam Soenan Praboe opvolgde, door opstandige vazallen, broers en ooms bestookt, geen andere toeverlaat. De tweede Javaanse Successie-oorlog (zoals men spreekt) nam de voornaamste krachten van de Compagnie tot 1713 in beslag. Toen was het verzet gebroken en verscheiden prinsen uit het huis van Mataram, de Soerabajase regenten, twee zoons en twee kleinzoons van Soerapati gaven zich over. Ook zij werden aan de wraak van de Soesoehoenan onttrokken en aan de Kaap, op Ceilon en in de buurt van Batavia geïnterneerd. De Soesoehoenan bleef vaster dan ooit aan de Compagnie gebonden, zijn hoofdstad nu door een sterk fort beheerst, zijn schuld wegens verleende bescherming tot een onbetaalbaar bedrag opgevoerd. Zijn zoon Pakoeboewana II, kreupel en weinig geacht, door de Compagnie van een heerszuchtig rijksbestuurder, die hij zelf niet aan kon, bevrijd, sloot in 1733 weer een verdrag waarbij hij zich tot leveranties en afbetalingen verplichtte.

Merkwaardig genoeg moest hij zich ook verplichten de koffiekweek in zijn rijk te verbieden; bestaande aanplantingen moesten zelfs uitgeroeid worden. Van het begin van die nieuwe cultuur af hadden Bewindhebbers, zoals indertijd bij de notemuskaat, nagel en foelie, de prijzen en de draagkracht van de Europese markt angstvallig in het oog gehouden en de productie in overeenstemming daarmee trachten te regelen. De eerste Goeverneur-Generaal, die de aanplant van koffie krachtig bevorderd had, Van Hoorn, had aangedrongen op

> bestendige ordres, zo er iets goeds van zoude te verwachten wezen.

Maar na eerst almaar om meer en meer gevraagd te hebben, begonnen Bewindhebbers opeens halt te roepen. De prijzen die aan de inlandse hoofden betaald mochten worden, werden sterk besnoeid, daarna kwam zelfs bevel tot uitroeiing van bomen. Ruw werd zodoende in het economische leven van de bevolking ingegrepen. Toch is het vrij zeker dat zij, de gewelddadige verstoring van haar handelsleven eenmaal aangenomen, bij het stelsel van de leveranties wel voer. Bantam, waar,

vergeleken met Mataram, rust heerste, leverde geregeld zijn peper, in de streek rond Batavia bloeide onder Chinese ondernemers de suikercultuur, en zelfs de Successieoorlogen in Mataram namen niet weg dat vergeleken met vroegere toestanden 's Compagnies invloed een zekere orde en stabiliteit verzekerde. Zo rustig waren bijvoorbeeld ook in Bantam de verhoudingen niet, of onder een zwakke Sultan veroorloofden de prinsen en opzichters zich

zodanige knevelarijen tegenover de Lampongers die hun peper met prauwen naar de hoofdstad plachten te voeren, dat 'de arme mensen' hun aanvoer dachten te staken; dan komt de Compagnie tussenbeide en treedt in rechtstreekse verbinding met de producenten, die nu zeker van hun betaling kunnen zijn.

Dit wil niet zeggen, dat de Indische organisatie zichzelf bedruipen kon. Men werkte bij voortduring met verlies. De interkoloniale handel herstelde zich niet. Maar desalniettemin bloeide de Compagnie als handelslichaam met ongekende luister. De retoeren van Java, van Ceilon, van Kanton, brachten schatten op. Zes jaar achtereen, van 1715 tot '20, dividenden van 40% - dat was in de geschiedenis van de Compagnie nog nooit voorgekomen; 't werd niet herhaald ook, maar tot 1743 toe bleven de uitkeringen de 12½%, die als minimum beschouwd werd, toch overtreffen; en dat terwijl men uit die voordelige retoeren dus ook de zaken in Indië gaande houden moest.

Dat getob met de interkoloniale handel mocht voornamelijk aan het verstikkende monopoliestelsel te wijten zijn[1)], de onstuitbare aftakeling van het ambtenarencorps in de Oost droeg er zeker ook toe bij. De gruwelijke rechtspleging die de Goeverneur-Generaal Zwaardecroon in 1722 verordend had over een aantal Nederlandse kwartiermeesters te Batavia, die hun toezicht op laden en lossen tot gezamenlijke knoeierijen misbruikt hadden - zes en twintig mensen werden te dier zake met de dood gestraft -, verbeterde de toestand niet. Juist omstreeks diezelfde tijd was een samenzwering ontdekt om het Kasteel te Batavia te overrompelen; de schuldigen waren een vermogend halfbloed, Pieter Erberfeld, en een aantal Javanen, negen en veertig mensen, waaronder een paar vrouwen, werden terechtgesteld. Die bloedige taferelen (die trouwens de eerste niet waren: op de Molukken, te Batavia, overal had de Compagnie van den beginne af gemeend slaven en inlanders niet zonder schrik in te boezemen te kunnen regeren) verklaren mee de verbeestelijking van de geestelijke atmosfeer, die een handelwijze als van Vuyst op Ceilon mogelijk maakte. En nauwelijks was dat geval achter de rug, gevolgd nog door het wangedrag van Versluys, of de Heren Zeventien zagen zich genoopt tot een nog veel opzienbarender ingrijpen. De Gouverneur-Generaal Diederik van Durven zelf werd, met de Directeur-Generaal en nog een aantal hoge en lage ambtenaren, plotseling, op grond van geheime aanbrenging en zonder gelegenheid te krijgen zich te verantwoorden, ontslagen. Behalve van ambtsverkoop en ander geknoei was Van Durven, naar het schijnt, ook van wreedheden beschuldigd, onder andere had hij Chinezen doen spiesen, waarvan er een vóor het stadhuis te Batavia negen dagen lang zijn leven gerekt had.

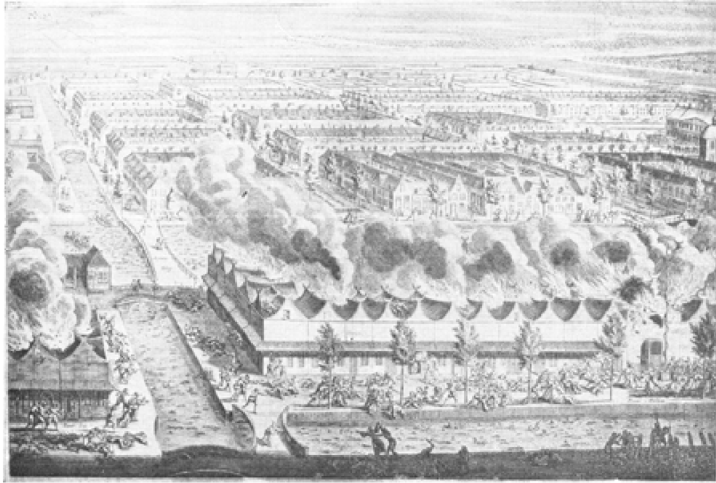
Nog erger schokken kreeg de Hoge Regering te verduren. Onder de Gouverneur-Generaal Valckenier, een lid van de Amsterdamse regentenfamilie, kwam zich als lid van de Raad van Indië aan 'de Hoge Tafel' zetten de baron van Imhoff, die dit al te klaarblijkelijk zelf als de overgang van zijn goeverneurschap van Ceilon tot het nog niet vacante 'generalaat' beschouwde. Over alle mogelijke kwesties raakten die twee Amsterdamse regentenzonen (want Van Imhoff steunde op de familie van zijn moeder, de Boreels) het oneens. Toen Valckenier in 1740 aansprakelijk gesteld werd voor een tekort in de retoeren van suiker en koffie, uitte hij de bitterste klachten over Van Imhoff' s optreden als hoofd van 'geallieerde heren' in de Raad, over zijn 'kuipen' en zucht tot 'brouillerie', over zijn 'kwaadwilligheid'.

1) Vgl. hiervóor, blz. 244.

Zo was de Hoge Regering onderling gezind, toen zij voor een allergevaarlijkste crisis geplaatst werd door een opstand van de Chinezen.

Op het ogenblik dat hierdoor heel Java voor jaren in rep en roer gebracht ging worden, namelijk in het najaar van 1740, zou de Compagnie juist haar strijdkrachten nodig gehad hebben op de kust van Malabar. Daar was een gevaarlijker buurman dan de Zamorijn van Kalikoet in het Noorden opgegroeid in de Koning van Travancore

in het Zuiden. Van Imhoff, die in 1739 de kust bezocht had, had geraden tot doortasten. Met Maleise en Boeginese hulptroepen was men een oorlog begonnen, die in 1740 met veel succes gevoerd werd, maar zodra de Compagnie op Java in moeilijkheden gewikkeld werd, vervlogen haar kansen om zich op het Voor-Indische schiereiland een wezenlijke

DE CHINEZENMOORD; 1740.

machtspositie op te bouwen. Vervlogen voorgoed, want weldra deden dat nu andere Europese indringers. Eerst de Fransen: het was Dupleix die aan de Engelsen duidelijk maakte wat door een handig gebruik van de na het instorten van Aurangzeb's rijk al nog maar toenemende Indische verdeeldheid, en met behulp van inlandse troepen, gedaan kon worden; maar inderdaad deed Dupleix niet anders dan wat de Nederlanders al lang in de Maleise Archipel gedaan hadden. Het Franse rijk in de Dekkan noopte de Engelsen tot soortgelijke ontwikkeling; later kwamen zij, zoals wij zien zullen, uit de verwarring naar boven, maar of het nu de Fransen of de Engelsen werden, de Nederlanders haden de gelegenheid verzuimd.

Heel de jaren veertig door, en langer, werd de aandacht van de Compagnie in beslag genomen door een strijd om het behoud van haar positie op Java zelf. De crisis begon met de beruchte Chinezenmoord te Batavia.

Bij duizenden waren er in de laatste jaren Chinezen naar Java gestroomd. Het voorschrift dat zij slechts met speciale vergunning mochten binnenkomen, had enkel tot geldwinnen op grote schaal van corrupte ambtenaren geleid. Ook op andere wijzen waren die immigranten afgezet en gekweld. Herhaaldelijk waren maatregelen beraamd tegen de zwervende benden werkloze Chinezen buiten de stad. Nu werd men overvallen door het bericht dat dezen zich verenigd hadden en de stad bedreigden. Terwijl de poorten onder toezicht van Raadsleden verdedigd werden, heerste in de stad de grootste angst voor de Chinezen erbinnen: zouden die geen gemene zaak met hun volksgenoten

buiten maken? De Hoge Regering besloot hun huizen te laten visiteren, maar tegelijk viel een razende menigte van 'onderkooplui, assistenten, Compagnies en burgerruiterij, soldaten, matrozen en burgers' op de ongelukkigen aan en een dagenlange moord begon; duizenden lieten het leven, zelfs gevangenen en zieken in de gasthuizen werden niet gespaard.

> Onnoemlijke schatten werden tevens in de huizen der Chinezen verbrand of eruit gehaald, waarin Jan Maat het meeste vermaak schepte (*aldus hetzelfde verslag in de 'Europese Mercurius' heel lakoniek*).

Maar het vervolg zal tonen dat de Nederlandse beschaving tegen een dergelijke barbaarsheid wel degelijk in verzet kwam. Dadelijk na de moord, toen er enige bezinning weerkeerde, wierpen Van Imhoff en zijn vrienden, die toch op het ogenblik zelf weinig gedaan hadden om hem te verhinderen, de schuld op Valckenier. Zo scherp werd nu de tegenstelling, terwijl de Chinezen nog ongeslagen te velde stonden en het overal op Java begon te kraken, dat de Goeverneur-Generaal op 6 December 1740 de Raad van Indië door troepen liet omsingelen en Van Imhoff met nog twee leden gevangennemen en naar *patria* zenden.

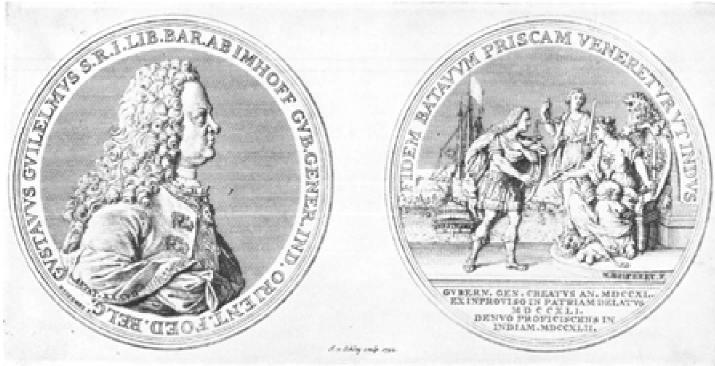
Valckenier was nu meester op het Kasteel van Batavia, maar de gebeurtenissen hadden een weerslag die het gezag van de Compagnie op heel Java bedreigde. De Chinezen vermochten tegen de forten bij Batavia niets en versmolten landwaarts in. Niet alleen hun landgenoten in de kuststreek raakten in beweging, zodat verscheiden Nederlandse loges en zelfs de sterkte te Semarang in de knel kwamen; maar erger nog, de Javanen lieten zich meeslepen. In Juli 1741 werd het Nederlandse fort te Kartasoera overvallen en genomen. De zwakke Soesoehoenan scheen aan het hoofd van de opstand te staan. Hij was verbitterd tegen de Compagnie's vertegenwoordiger aan zijn hof, Jan van Velzen, die evenals de 'scriba of secretaris', 'zwart en van ene Javaanse moeder geboren was', lieden

> die zich (*zo schrijft later de raad van Indië Hartingh*) dan doorgaans een groot air van trotsheid en verbeelding geven; en waarlijk, de inlander is toch tegen al dit gemengde goed, en heeft er geen de minste achting voor.

De regenten maakten allerwegen gemene zaak met de Chinezen. De Compagnie had maar één bondgenoot, de regent van Sampan op Madoera, weer Tsjakra Ningrat geheten, en die wilde niet alleen zijn gebied van de opperheerschappij des Soesoehoenans bevrijden - dat strookte zeer wel met de inzichten der Compagnie -, maar hij was er tevens op uit om gezag op Oost-Java te verkrijgen, hetgeen allerminst naar de zin van Batavia was. Maar in die wanhopige staat vond de Hoge Regering een krachtig man in Verijsel om de leiding der zaken op Oost-Java op zich te nemen. In November 1741 ontzette deze door een stoutmoedige aanval op de Chinees-Javaanse benden Semarang, en de Soesoehoenan zocht aanstonds toenadering tot wat toch nog altijd de sterkste partij bleek. Maar zo driftig was nu de anti-Nederlandse stemming van de bevolking, dat Pakoeboewana's onderwerping meteen tot de verheffing van een prins van den bloede tot tegen-Soesoehoenan leidde en dat deze, Soenan Koening als hij genoemd werd, allerwegen erkend werd. Slechts

vergezeld van de Nederlandse commissaris Von Hohendorff en zijn weinige manschappen vluchtte Pakoeboewana uit Kartasoera. Hij beloofde de Compagnie nu al wat zij maar wilde en in het bizonder afstand van de strandgewesten. Het rijk van Soenan Koening duurde niet lang. De Javanen en Chinezen twistten ondereen en de regenten der strandgewesten schaarden zich inderdaad onder de Compagnie. Zeer tot verlegenheid van deze waren het niet háar troepen,

maar die van de eerzuchtige Tsjakra Ningrat van Madoera, welke Soenan Koening uit Kartasoera verdreven; deze gaf zich echter wijselijk aan de Compagnie gevangen en sleet zijn verder leven op Ceilon. Ondertussen had Tsjakra Ningrat zich wel laten belezen om Kartasoera weer te ontruimen, maar hij hield vaste voet op Oost-Java,

PENNING TER ERE VAN VAN IMHOFF BIJ ZIJN VERTREK IN 1742 GESLAGEN.

en toen de Compagnie hem ook daaruit wilde dringen, zocht hij aansluiting bij Soerapati's kleinzoon, die altijd nog onbedwongen in het uiterste Oosten zat, en bij Bali, zodat de Chinees-Javaanse oorlog, in 1743 besloten met alweer een verdrag tot besnoeiing van de macht van de herstelde Soesoehoenan, in 1744 nog een Madoerees verlengstuk kreeg.

Na harde strijd raakte Tsjakra-Ningrat in 1745 gevangen en werd naar de Kaap gevoerd. Ook Madoera kwam nu onder betrouwbare regenten. Bij het verdrag dat Hohendorff in 1743 van de berouwvolle Soesoehoenan verkregen had, was Madoera al van diens kroon losgemaakt, maar in plaats van onder Tsjakra Ningrat kwam het nu onder de Compagnie. Bij dat verdrag had de Compagnie bovendien het soeverein gezag verkregen over heel de Oosthoek van Java, voorbij een lijn noordwaarts en zuidwaarts over Pasoeroean getrokken (effectieve macht wilde dat nog niet zeggen; integendeel scholen hier, verder oostwaarts geweken, nog altijd afstammelingen van Soerapati); en een strook van 600 roeden langs de gehele kust van het eiland, waarin dus Soerabaja en het reeds bij verdrag van 1678 en 1705 afgestane Semarang. Pakoeboewana, die na zoveel verraad en lotswisseling dankbaar was er het leven af te brengen, betrok een nieuwe hoofdstad Soerakarta genaamd, waar tegelijk met zijn paleis een Nederlands fort verrees. Het oude rijk van Mataram was deerlijk geknot. De Compagnie kwam uit de crisis als heerseres van Java te voorschijn. Niemand voorzag, dat er weldra nog weer een kostbare en gevaarlijke oorlog nodig zijn zou om haar in die positie te bevestigen.

De Gouverneur-Generaal die de vrede had kunnen sluiten en onder wie ook nog weer die nieuwe oorlog uitbarsten zou, was niet Valckenier; het was Van Imhoff. Als gevangene in *patria* aangekomen, bekwam deze dadelijk het oor van Bewindhebbers. De moord der Chinezen had groot opzien gebaard.

> De booswicht roeme niet, die 't stookte. Beef, o beef,
> O Nederland, indien men hem zijn loon niet geef!

Zo uitte Willem van Haren zich, en inderdaad voelden de Staten-Generaal zich gedrongen om van de zaak kennis te nemen. Hun commissie oordeelde op grond van de stukken dat er ‘allegatiën’ waren gedaan, die meer ‘elucidatie’ behoefden. Maar Bewindhebbers besloten dat Valckenier in hechtenis genomen moest worden; het bevel vond hem aan de Kaap op de terugweg naar huis; hij kwam dus weer te Batavia, waar hij de nog bijna tien overige jaren van zijn leven in de gevangenis doorbracht met het beantwoorden van de vragen van de Fiscaal; zijn eerste antwoord behelsde 12.233 artikelen; zijn proces werd pas jaren na zijn dood met zijn zoon geschikt. Maar bovendien zonden Bewindhebbers Van Imhoff terug om het Goeverneur-Generaalschap op zich te nemen.

Dat was in hun gedachte veel meer dan een wisseling van personen. Van Imhoff had hun een heel plan van hervormingen voorgelegd, dat zij in hoofdzaak tot het hunne gemaakt hadden. Het is op zichzelf belangwekkend, dat het gevoel van de jammerlijke verachtering der zaken daarginds nog eens tot een alomvattend overzicht van de misstanden leidde en tot een samenhangend plan, dat belangrijke systeemveranderingen insloot; het schip waarmee Van Imhoff in het najaar van 1742 de reis aanvaardde, heette ‘de Hersteller’. Hier is nog een bewijs dat het de Nederlandse samenleving niet geheel aan de geestelijke energie die voor het worstelen met haar problemen vereist werd, ontbrak - en inderdaad, diezelfde samenleving zou weldra de Prins van Oranje als ‘hersteller’ aan de regentenheerschappij opleggen: maar de regentenheerschappij zelf was dus nog wel tot zulke pogingen in staat. 't Is waar dat deze in de uitvoering haast even volledig teleurstelde als die andere op het nationale toneel in het vaderland.

3. Geestelijk leven in de Republiek

Twee opmerkingen ter verklaring van de structuur van dit hoofdstuk dienen voorop te gaan.

In de eerste plaats zal het alleen, behoudens van tijd tot tijd een vergelijkende opmerking, over het Noorden handelen. Wat over het armtierig cultuurleven van het Zuiden gezegd moest worden, is hiervóor gezegd[1)]. Voor het eerst in dit werk legt zich die tweeledige indeling ook voor de beschrijving van geestelijke bewegingen aan de samensteller op. De omstandigheden waaruit dat verklaard wordt, zijn reeds te nadrukkelijk uiteengezet, dan dat herhaling hier gevergd zou worden.

In de tweede plaats is het tijdvak dat ik hier wil overzien, niet dat van dit Boek alleen, maar ook van het vorige. Hoe scherp de scheiding zij, die de Europese regeling van Utrecht in het staatkundige maakt, hier beginnen de ontwikkelingslijnen waar het vooral op aankomt vroeger en lopen er ongehinderd over heen. Wat wij zien groeien, als maatschappelijk verschijnsel, niet meer sporadisch bloeiend in enkelingen, is een ontheologische zij het niet onreligieuze geesteshouding, toegankelijk voor het begrip van betrekkelijkheid, van menselijkheid, voor het geloof in de kracht der rede. Bekker en Bayle staan aan het begin van dat tijdvak, ook Pels en Hoogstraten[2)].

1) Zie blz. 283 vlgg.
2) Zie hiervóor, blz. 149, 166, 172.

Trekken die ik hiervóor bij het bespreken van politieke en maatschappelijke verhoudingen heb aangewezen, zullen ons in het beeld van het cultuurleven opnieuw opvallen. Verslapte spankracht blijkt uit verminderde geestelijke vruchtbaarheid; de uit bevangenheid met stoffelijke genietingen, de aanbidding van welvaart en weelde, van het geld, dat schept op geestelijk gebied een indruk van ietwat grijze middelmatigheid. Evenwel, schijnt zo in ons oog de Noord-Nederlandse beschaving in vergelijking met die van Frankrijk en Engeland plotseling aan betekenis verloren te hebben, de tijdge-

noten (en dit is misschien het bedenkelijkst blijk van hun verval) waren zo ontevreden niet over zichzelf. In de letterkunde wisten zij wel dat Hooft en Vondel (en Antonides! ...) groter waren dan zij; vergelijking met die voorgangers was de hoogste lof, maar hoe kwistig werd die uitgedeeld! In de schilderkunst hadden zij met Rembrandt, Hals, Vermeer zelfs alle contact zozeer verloren, dat die namen nauwelijks meer dienst konden doen om er hun eigen vrienden mee te verheffen. Maar heel in 't algemeen waren zij zich bewust van toegenomen beschaving en verfijning. Dat was niet louter zelfbegoocheling; dat bleef niet geheel beperkt tot uiterlijkheden, tot manier van leven, tot materiële dingen. In lectuur die niet noodzakelijk tot de literatuur noch tot de wetenschap behoort, in kranten en pamfletten, in grote werken van eruditie, landbeschrijvingen, plaatverzamelingen, kan men bij een vorig tijdvak duidelijk vooruitgang in ordelijke verzorgdheid van uitgave, in stijl bespeuren; met de geest heeft dat weinig te maken, maar het is daarom niet waardeloos. En neem een uiting als de volgende van Van Effen naar aanleiding van de weldadigheid betoond aan de opnieuw vervolgde Waldenzen - Van Effen, die toch op zijn tijd zo kritisch tegenover zijn landgenoten staan kon: -

> Ik wens mijne lieve vaderlanders teerhartiglijk geluk met de nieuwe uitwerkselen hunner deugd... Ik zal het voor tegenwoordig mijn post achten mijne vaderlanders af te schetsen de zoete en innige vergelding, die uit de boezem zelve van die deugd in ene grootmoedige ziel voorstraalt en met de weldaad onafscheidentlijk verenigd is. Men ziet ogenschijnlijk (*klaarblijkelijk*) dat het oogmerk van de godlijke voorzienigheid is geweest ene onderlinge zamenkleving in het mensdom te veroorzaken... De redelijkheid is te traag... om met genoegzame kracht en spoed tot wederzijdse onderstand toe te schieten. Om dit gebrek te verhelpen heeft de algemene Vader raadzaam gevonden in de grond onzer nature ene nutte zwakheid op te leggen welke wij *mededogendheid* noemen... Wat een onwaardeerbaar geluk is het voor ons in een land geboren te zijn, 'twelk de vrijheid van 't geweten tot een onwrikbare grondslag gelegd heeft!...

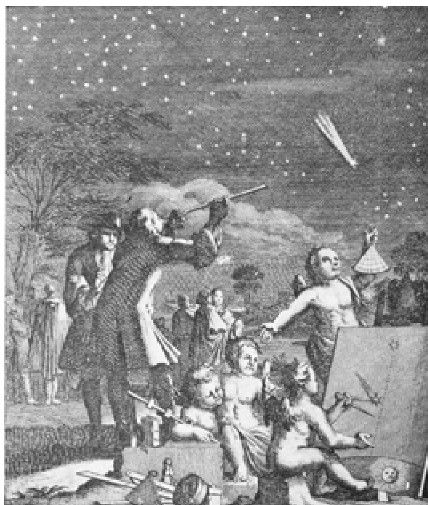
Men beluistert hier een nieuwe toon. Geen zeventiende-eeuwer kon zo schrijven. Er is in die redelijke humaniteit iets aantrekkelijks, en iets machtigs voor de toekomst; er is in die bezadigdheid en in die zoetelijkheid iets slaps, in die zelfgenoegzaamheid iets bedriegelijks.

a. Wetenschap

Het eigenaardige van dit tijdvak komt in het wetenschappelijk vorsen en denken het best tot zijn recht. De beweging is hier zo internationaal als ooit, de grote oorspronkelijke gedachten komen van elders. Werd een vorige generatie beheerst door Descartes, nu is het Newton; in plaats van redelijke beschouwing wordt waarneming het ordewoord. In nauw verband daarmede ontwikkelde Locke zijn philosophie, die aan het menselijk begrip grenzen stelde, maar het meteen van het metaphysische weg op de zintuigelijke wereld richtte.

Nergens werd de beweging met meer ijver en met meer ingenomenheid meegemaakt dan in de Noordelijke Nederlanden. Onder een breed publiek bestond er natuurwetenschappelijke, en in het algemeen intellectuele, belangstelling. Dat uitte zich in veel ietwat kinderlijk geliefhebber, en ook de natuurwetenschappelijke rariteiten waarin de verzamelaars zich, naast kunstvoorwerpen, boeken, antiquarische bizonderheden en wat al niet, verlustigden, doen vaak ietwat komisch aan. En toch krijgt men uit het

reisverhaal van de Duitser Von Uffenbach, die in 1710 alle verzamelingen bezichtigde en alle liefhebbers, vorsers, schrijvers bezocht, de indruk van een opgewekt geestesleven. Die Duitser in ieder geval - en hij was de enige niet - vond meer dan verbazende welvaart en rijkdom in het land, hij vond overvloed van merkwaardige zaken en van belangwekkende mensen. Inderdaad

DE KOMEET VAN 1737.

was de grond van die verzamelwoede een echte deelneming in de meest reële geestesarbeid van de tijd. Geschiedvorsing dong met natuurwetenschap om de voorrang. Theologie was op de achtergrond geraakt. Niet in het bewustzijn van de meerderheid zeker en zonder dat er openlijk strijd gevoerd was. Geen typischer figuur dan Dr. Barend Nieuwentijt, wiens poging om de natuurwetenschappelijke ontdekkingen aan de godsdienst dienstbaar te maken hierna nog ter sprake komt; minder belangrijk, maar typischer dan Van Effen, die zonder theologische preoccupatie het nieuwe Engelse denken in Franse geschriften ten behoeve van het continentaal publiek populariseerde. Het besef van vooruitgang, het opgewekt geloof in de toekomst van de menselijke geest en de menselijke samenleving, dat het tijdvak overal kenmerkt, doordrong ook de Nederlandse cultuur. Vlak vóor het begin van het tijdvak staat nog Bekker's polemisch werk tegen de bovennatuurlijke betekenis, die aan kometen gehecht placht te worden[1]. In 1737 ontving men een komeet rustig en belangstellend met kijker en passer. (Wat niet zeggen wil, dat er geen bijgelovigheid onder het grote onwetenschappelijke publiek meer bestond. Onder de schelmen en avonturiers, waarvan het in die rijke en anders zo ordelijke maatschappij wemelde, kreeg de astroloog Ludeman - een Duitser - met zijn voorspellingen en recepten een hele vermaardheid).

Er waren onder de leidende werkers op natuurwetenschappelijk gebied nog mannen van Europees kaliber. De grote wiskundige bloei, waarvan Christiaan Huygens de kostelijkste vrucht geweest was, verwelkte weliswaar. In de verwante vakken traden ook niet meer zo oorspronkelijke geesten op als Zwammerdam en Leeuwenhoek; die laatste, wiens werk ik hiervóor[2] vermeldde, leefde en onderzocht trouwens nog lange jaren na 1688, ja tot na de vrede van Utrecht. En er waren toen nog wel degelijk mannen van een jonger geslacht, die in de geschiedenis der wetenschap meetellen.

1) Zie hiervóor, blz. 150.
2) Zie hiervóor, blz. 159.

Ik noem er slechts drie, allen, anders dan Zwammerdam en Leeuwenhoek, anders ook dan Huygens, aan Nederlandse universiteiten verbonden, namelijk Boerhaave (1668-1738), Van 's Gravesande (1688-1742) en Van Musschenbroek (1692-1761). De eerste was niet alleen een groot geneesheer, wiens roem van alle oorden

patienten trok, maar hij was een grote persoonlijkheid, om wie te horen zich buitenlandse studenten op de Leidse college-banken verdrongen. Niet alleen voor de medische wetenschap, ook voor de scheikunde hadden zijn onderzoekingen grote betekenis. Zijn leerboeken (in het Latijn geschreven) werden in tal van talen vertaald. Zijn wetenschappelijke methode berustte op een begrijpend aanvaarden van de leer der waarneming, wars van metaphysische praemissen of bespiegeling. (Zijn beste leerling, Van Swieten, kon als Katholiek zijn opvolger niet worden en vond een loopbaan in Oostenrijk). Van 's Gravesande, die eveneens te Leiden doceerde, was op en top een Newtoniaan, die zekere natuurkundige theorieën verder ontwikkelde. Van Musschenbroek was van 1723 tot 1740 hoogleraar te Utrecht, daarna te Leiden; hij bracht de proefondervindelijke natuurkunde verscheidene stappen verder. Eén van zijn werken schreef hij in het Nederlands.

Aan de Nederlandse universiteiten werd de machtige traditie van de studie der klassieke en der Oosterse talen nog steeds glansrijk voortgezet. Zo goed als vroeger gingen er vanhier soms onbedoeld invloeden op het godsdienstig denken uit: de bijbelbeschouwing kreeg gedurig philologische en historische ontdekkingen te verwerken. Belangrijk was in dit verband bijvoorbeeld de grote Orientalist Reland (1676-1718), hoogleraar te Utrecht, die de Mohammedaanse godsdienst beschreef; en Schultens (1686-1750), de eerste van een hele dynastie van Orientalisten te Leiden, die in het bizonder van de eenheid der semietische talen uitging en de mening bestreed, als zou het Hebreeuws uit zichzelf verklaard kunnen worden: met meer opzettelijkheid dan één van zijn voorgangers riep hij het Arabisch te hulp voor de verklaring van het Oude Testament. Onder de classicisten was uit dit oogpunt vooral de historische richting van belang. Haar beste vertegenwoordiger was Perizonius (1651-1715), hoogleraar eerst te Franeker, daarna te Leiden, die bijvoorbeeld over het zo tedere onderwerp van de chronologie der Egyptische geschiedenis in verband met de Joodse schreef. Petrus Burmannus (1668-1741, de zoon van Franciscus), eerst te Utrecht, daarna te Leiden, levendige geest als hij was, hield zich in zijn eigen studie toch meer aan tekstkritisch onderzoek. De tijdgenoten trouwens bewonderden hem, als zoveel 17e-eeuwse humanisten, bovenal als Latijns dichter en redenaar. Hij stond zelfs wantrouwig tegenover Tiberius Hemsterhuis, die door zijn toedoen pas in 1740 naar Leiden beroepen werd, de man die de Griekse beschaving onafhankelijker beschouwde dan enig voorganger.

Er was in de beoefening van de klassieken juist aan de Nederlandse hogescholen nog veel van de traditionele vormendienst. De hoogleraren in het Latijn vervulden nog de rol van redenaar bij grote nationale gebeurtenissen en dat werd heel ernstig opgevat. Tegenover de klassieken zelf was de geest van onzelfstandige verheerlijking nog lang niet overwonnen en men vindt iets hiervan terug in de geesteshouding van veel juristen tegenover het Romeins recht. Het is een oud verwijt aan het adres van ‘de Hollandse school’, dat zij het Romeins recht om zijn zelfs wil, zonder relatie tot de werkelijkheid, beoefende. Het zo jammerlijk achtergebleven en tegelijk verbrokkelde Nederlandse recht ontwikkelen, zo dat het de dikwijls willekeurige toepassing van het Romeinse recht had kunnen ontberen, dat was, zou men denken, een voor de hand liggende onderneming. De mogelijkheid had opgesloten gelegen in de studie van de befaamde Friese jurist Huber, die in 1693 stierf. Het kenmerkt diens kijk op de zaken, dat hij niet alleen over het inheemse recht in het Nederlands

schreef (*Hedendaagse Rechtsgeleertheyt*, 1686), maar dat hij uitdrukkelijk het Latijn aanduidde als een dam die de vrije loop der kennis belemmert, en de moedertaal toejuichte, die het volk ‘uit de bittere dienstbaarheid van het Rooms Egypten’ bevrijden zou. Van zulke denkbeelden moest Huber's leerling, die de grote man van déze generatie werd, niets hebben:

Cornelis van Bynkershoek (uit Middelburg, 1673-1743), raadsheer in de Hoge Raad, later voorzitter, bewonderde het Romeins recht zodanig, dat hij de eenmaking van het recht van Holland, toen de Staten dat wilden ondernemen, vrij onverschillig op de natuurlijke moeilijkheden van het stedelijk particularisme (trouwens ook Slingelandt achtte die onoverkomelijk) liet afspringen. Bij een man die als rechter de praktijk met een zo ongewoon meesterschap beheerste, die bovendien in de vele studies door hem toch ook (maar steeds in het Latijn) aan het Nederlandse recht gewijd, uitmuntte door onafhankelijkheid van blik, bevreemdt dit. Niet door zijn werken over het Romeinse recht is Van Bynkershoek bij het nageslacht bekend gebleven, maar door een paar geschriften over internationaal recht. Zijn onafhankelijkheid toonde hij ook daar, door de practische onhoudbaarheid van de zijn landgenoten zo na aan het hart liggende regel ‘vrij schip vrij goed’ te erkennen.

In weerwil van ambtsbezigheden die een heel leven overvuld konden hebben, verwierf Bynkershoek zich meer wetenschappelijk gezag dan éen van de juridische hoogleraren van zijn tijd. Tot in de barre schimptwisten met vakgenoten toe lijkt hij soms de rechte academicus. Toch werd die geest bij hem door de dagelijkse aanraking met het leven op gelukkige wijze gecorrigeerd - een geest die aan de universiteiten in ieder geval vaak iets bij uitstek dors en wereldvreemds kreeg. Over het geheel dient gezegd, dat het academisch onderwijs in deze periode bezig was te verstijven. De allengs algemeen geworden gewoonte van regentenfamilies om hun zonen rechten te laten studeren, deed niets om dat te stuiten. Wij hoorden de klacht al[1], dat die jongelui aan de universiteit niets goeds uitvoerden. Het Latijn waarin de colleges gegeven werden, verklaart dat ten dele. Er kwam nog bij, en er hing trouwens mee samen, juist dat verschijnsel dat de stof in een zo verwijderd verband tot de omstandigheden of de toekomst van de hoorders stond. Vaderlandse geschiedenis bijvoorbeeld werd wel gedoceerd, Petrus Burmannus beweert zelfs dat hij, of er een stadhouder was of niet, nooit geschroomd had daarbij openhartig zelfs over partijschappen te spreken. Maar dit onderwerp was steeds als bijvak aan een Latinist of Graecus opgedragen. Veel kwam er in de praktijk zeker niet van terecht, evenmin als van het vaderlands staatsrecht, dat gewoonlijk evenzo behandeld werd. Wieling, een Duitser, die door Bynkershoek's toedoen hoogleraar werd te Franeker, daarna te Utrecht, zei ervan:

> Och of de Nederlanders die zich te Rome als burgers thuis voelen,
> eindelijk eens ophielden als vreemdelingen in hun eigen land te verkeren!

Huber had ook hier een begin gemaakt, maar het duurde generaties, tot in de jaren veertig van de achttiende eeuw, vóor daar met kracht en doelbewust aan verder gewerkt werd: dat was weer te Franeker, en de hoogleraar was Trotz, evenals Wieling een Duitser van geboorte. Bynkershoek juichte trouwens zijn behandeling van de staatsinstellingen der provincies toe. In 1755 werd Trotz naar Utrecht beroepen en maakte er school. Het verdient opmerking dat deze Duitser ook het gebruik van het Nederlands op disputaties aanmoedigde.

Het feit zelf, dat er tegen het midden van de achttiende eeuw meer en meer Duitsers lerstoelen aan Nederlandse universiteiten kwamen bekleden - een interessante verschijning was te Utrecht ook nog Wesseling, eveneens een man met zin voor

1) Zie hiervóor, blz. 323.

historisch onderzoek - moet de aandacht trekken. Enige tijd later bestond te Utrecht meer dan de helft van de senaat uit vreemdelingen. Het verschijnsel laat zich enkel verklaren uit de doodsheid van het academisch onderwijs in de voorafgegane generatie, dat buiten machte geweest was nieuw leven voort te brengen.

Wel werd op het gebied van vaderlandse geschiedenis, en ook van de wetenschappe-

lijke bestudering der Nederlandse taal, in dit tijdvak werk van betekenis voortgebracht; maar buiten de universiteiten.

De zeventiende eeuw had historieschrijving in grote trant gekend, al was het alleen maar door Hooft's epos van de opstand en Brandt's *Historie der Reformatie* en *Leven van De Ruyter*[1]. Die traditie werd eigenlijk niet voortgezet. Op cultuurhistorisch gebied woekerde, zoals wij zien zullen, een al te detail-lustige verzamelaars-belangstelling; maar daar ontstond toch één werk, dat hoe anecdotisch ook opgevat, gedragen werd door liefde voor een grote nationale prestatie: Houbraken's *Grote Schouburg der Nederlandsche Schilderkunst* (1718), een voortzetting van Van Mander's traditie, merkwaardig genoeg ook in dit opzicht dat er (in een tijd waar overigens Noord en Zuid zo los van elkaar waren komen te staan) over Vlaamse en Hollandse schilders door elkaar gehandeld werd. Maar wat politieke geschiedenissen betreft, ontbrak die grote opzet. De toch zo grootse gebeurtenissen van 1672, van heel Willem III's stadhouderschap en van de Spaanse Successie-oorlog, bleven (kronieken in de trant van Aitzema en eendags-maakwerk daargelaten) zonder beschrijver.

In wezen verwant met de eigenlijk gezegde geschiedschrijving was de uit oude reisbeschrijvingen voortgekomen beschrijving van vreemde landen in het gebied der Compagnieën: ook daar, in het werk van Baldaeus bijvoorbeeld[2], maakt zich het echt historisch besef van een groot onderwerp voelbaar en vindt men bij de lezer nationale belangstelling in Nederlandse daden verondersteld. Dit was een soort, die nu zelfs drukker beoefend werd en waaraan, tussen geografische beschrijvingen of persoonlijke lotgevallen door, de echt historische vertelkunst zich ontwikkelen kon. Zo in Havart's *Open ondergang van de kunst van Coromandel* (1693), Bosman's *Beschrijving van de Guinese Goudkust* (1704), Bogaert's *Historische reizen door d' oostersche deelen van Asia* (1711), Valentijn's *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (1724-26). Vol wetenschappelijke belangstelling voor landen en volken hebben deze werken met de geschiedenis als wetenschap niet veel te maken. Ik vermeld ze hier (hoe ongelijk zij ook zijn, Bogaert al te literair, Valentijn integendeel wat heel kunsteloos) in mindering van de bewering, dat nationale geschiedschrijving voor een wijde lezerskring in onbruik geraakt was.

Overigens was dat toch zo. Basnage's *Annales des Provinces-Unies* (1719-23) behoort niet tot de Nederlandse literatuur[3]; wat Nederlandse geschriften betreft, neem Costerus' *Historisch verhaal ... raakende het formeren van de republique in* 1572 *en* '73 (1736) of zelfs L. de Beaufort's *Leven van Willem I* (1732) - waarvan de titel iets anders doet verwachten -, en men zal bevestigd vinden wat ik hiervóor schreef[4], dat partijzucht een van de voornaamste drijfveren voor historische belangstelling geworden was. Niet de beschouwing van een periode of een figuur als een kostbaar nationaal bezit bezielde 'tzij Costerus of De Beaufort, maar zij wilden de legende van de adel en grootheid van Willem III, zelfs van Willem I, de trots van de andere partij, aantasten. En behalve partijzucht was er (trouwens nauw daarmee verbonden) de behoefte aan constitutioneel precedent. Zelfs tot de middeleeuwen was men immers

1) Vgl. hiervóor, blz. 157 en 175.
2) Vgl. hiervóor, blz. 125.
3) Vgl. hierna, blz. 385.
4) Hiervóor, blz. 330, vgl. ook blz. 214.

sedert François Vrancken[5] al gegaan om er argumenten voor de aanspraken van de staten van Holland op de soevereiniteit te vinden. Nog zocht men er, bijvoorbeeld in de twisten tussen Hoeksen en Kabeljauwsen, parallellen voor de tegenstelling tussen stadhouder en regenten. Natuurlijk had zich daar weldra echte weetlust bij gevoegd en er was een hele literatuur van eruditie ontstaan, vaak in de vorm van stadsgeschiedenissen. Zulke plaatselijke en nog allerlei andere speciale belangstellingen legden nu meer historische vormkracht aan den dag dan van een meer algemeen besef van de grootheid van een

5) Zie deel I, blz. 296.

tijdvak of van een persoon scheen te kunnen uitgaan, en in deze antiquarische geest werd ijveriger dan ooit gewerkt.

Met meer ijver dan begrip voor de middeleeuwen zeker, zoals bleek uit het tweemaal uitgeven van de zogenaamde kroniek van Klaas Kolijn, in 1719 door de Overijselse oudheidkenner G. Dumbar (1680-1744), in 1745 in een pracht-gewaad door de oude Van Loon; en even kenschetsend is de bewonderende ontvangst door andere vorsers als Van Mieris of Hoynck van Papendrecht of de woede van Van Alkemade en zijn schoonzoon de remonstrantse predikant Van der Schelling, die zich de eer van met die plompe vervalsing voor het publiek te komen ontfutseld achtten. Ja mannen van dieper kennis, de een van de oudere taal, de ander van de geschiedenis, Huydecoper en Wagenaar, kwamen niet dan na aarzeling tot het juiste inzicht.

Een hele reeks van mannen is hier genoemd, die toch als grondleggers van vaderlandse geschiedvorsing hun verdienste hebben, en er waren er meer. Werken als de geschiedenis van Deventer (door Dumbar), van Den Briel (door Van Alkemade), van Leiden (door Van Mieris[1)]), van Den Haag (door De Riemer), meest prachtig uitgevoerd, hebben door hun nauwkeurigheid en het naarstig archiefonderzoek van hun bewerkers nog heden waarde; dat geldt ook voor Van Loon's *Nederlandsche Historipenningen* (vier grote delen) of Van der Schelling's *Histori van het notarisschap*, - om enige te noemen. Uitgaven van privileges, van oude rechten, van brieven waren aan de orde van den dag. Zo stelde Van Mieris het charterboek van de graven van Holland en Zeeland samen, en voor de geschiedenis van de voorgaande eeuw waren van ongemeen belang de brieven van en aan De Witt, die van 1723 tot '25 in zes delen verschenen; het moet overigens gezegd, dat het bij deze éne uitgave van de correspondentie van een zeventiende-eeuws Nederlands staatsman bleef, terwijl er van dien aard in Engeland en Frankrijk talrijke uitkwamen. Huydecoper bezorgde de brieven van Hooft, Pieter Burman die van oude vakgenoten, Lipsius, Gronovius, Nicolaas Heinsius (alle in het Latijn natuurlijk). Ik vermeld nog de *Analecta Belgica*, een keuze van belangwekkende stukken meest voor de zestiende-eeuwse geschiedenis, in het licht gegeven door de katholieke priester Hoynck van Papendrecht, van wie we aanstonds meer zullen horen.

Dit is alles historische vorsing, ingegeven door antiquarische belangstelling en nauw verwant aan de verzamelzucht die de talloze curiositeiten-kabinetten in het leven riep. Hoe nauw verwant, voelt men het best als men bij Uffenbach het uitvoerig relaas naleest van de lange avonden die hij ten huize van Van Alkemade sleet, wanneer de eerzame Rotterdammer, Ontvanger van de konvooien der Admiraliteit, hem onder het genot van koffie, wijn, en door zijn dochter gebakken oliekoeken, zijn schatten vertoonde: oude boeken en oorkonden, tekeningen van zegels, - en het kostbaarste van al, een afschrift van de kroniek van Klaas Kolijn! ...

Waar die hartstocht voor het oude om zijnszelfs wil faalde, was als het op componeren aankwam. De drie delen door van Alkemade en Van der Schelling samen aan *Nederland's displegtigheden* gewijd, bijvoorbeeld, tonen hun eruditie van een ietwat belachelijke kant. Een wezenlijk groot onderwerp werd daarentegen aangedurfd door pastoor Van Heussen, die de geschiedenis van de Utrechtse kerk beschreef (maar in het Latijn, ofschoon het grote werk aanstonds vertaald werd); partijstrijd - een andere dan de gewone: kapittel tegen Rome - was ook hier, zoals wij zien zullen,

1) Frans, 1689-1763, uit het bekende schildersgeslacht, en zelf schilder: zie hierna, blz. 373.

de aanleiding. Op de meest onverwachte wijze kwam het partij-motief soms om een hoek gluren. Toen Van der Schelling in 1745 Van Loon zijn uitgave van de onwaardeerbare Klaas Kolijn betaald wou zetten, vond hij er niets beters op dan over zijn katholicisme te smalen, hem 'ommegang met munniken' ja 'Spaansgezinde gevoelens' verwijtende; zelfs het werk over Holland's oude leenroerigheid van het Duitse Rijk, waarin Van Loon (hoezeer terecht!) gewaarschuwd had om toch niet 'zo hoog op te geven van de macht

der Staten', werd opgehaald om hem van 'een oneerbiedig en onbeschaamd gedrag tegen zijne hoge overheid' te beschuldigen.

Van Loon verdiende beter. Die Katholiek was een warm vaderlander, die in zijn *Histori-penningen* de roem van 'de Vryestaat' verheerlijkte, die zich teweer gesteld had toen een uitgever hem dat werk in het Frans had willen laten schrijven; hij had een ander bereid gevonden het met het Nederlands te wagen: niet minder dan 900 inschrijvers had die toen voor de vier kostbare folianten gevonden! Heel het beroep van Van Loon in zijn inleiding (in 1723) was op de verplichting jegens het eigene, op nationaal gevoel:

> (*Hij merkt eerst op dat de beschrijvers van antieke penningen vaak met de betekenis verlegen zitten en wensen dat de ouden zelf ze beschreven hadden*.) Dan, op denzelfden tijd, die velen in het beschrijven van de schoenen, hozen, bellen, ringen, tafelbedden, glazen, en andere kleinigheden der Ouden, zich tot zwetens toe afslovende, hun uiterste best deden om in die ware en algemene schipbreuk der verduisterde oudheid de voorkomende brokken en her- en derwaarts vlottende overblijfsels derzelve op te vissen, om dus nog iet van zo dierbaren schat ten gemenen nutte te behouden, komen ze denzelfden misslag te begaan, met zich geheel aan die uitheemse zinlijkheden (*genoegens, neigingen*) over te geven; terwijl ze die van hun eigen vaderland, welke hen de naaste zijn, als onnut en hen niet aangaande, verwaarlozen. (*Hierbij haalt hij dan zeer tersnee Melis Stoke aan, en zegt verder nog*:) Want of wel (*hoewel*) door enige(n) de bevalligheid der thans alom zo zeer in zwang zijnde Franse tale zeer hoog wordt in top gevoerd en als weergaloos ieder aangeprezen, zo dunkt mij, dat de Nederlandse zaken niet beter als in hare eigen spraak konnen verhandeld en beschreven worden. Te meer sinds die in kracht van uitdrukking, rijkdom van bewoordingen, en zuiverheid van haren oorsprong, geenszins voor enige andere behoefte te wijken.

Het mag dan waar zijn dat veel van die noeste vorsing een spel van eruditie was, of een zucht om stellingen waar te maken, dat met andere woorden de historische verbeeldingskracht zwak blijkt, er bestond toch een levendige belangstelling voor de eigen historie en het nationaal motief ontbrak daarbij geenszins. Een man als Van Loon kon daardoor enkel tot een ietwat holle en voor onze smaak dodelijk vervelende rhetoriek worden aangezet, maar er was een jonger tijdgenoot, die tot groter dingen bekwaam was.

Want het bleef niet bij al deze beschrijvende en vorsende arbeid, bij al deze studies over bizondere onderwerpen. Men kan het alles zien als voorbereiding - door het verzamelen en schiften van materiaal, door het scheppen van een atmosfeer van belangstelling - voor het grote samenvattende werk, de *Vaderlandsche Historie*, waarvan Jan Wagenaar in 1749 de eerste twee delen liet verschijnen, en dat hij in 1759 met het twintigste voltooide. Reeds eerder, in 1738 en volgende jaren, had Wagenaar, een jongeman nog (hij was in 1709 geboren), het eerste vijftal delen geschreven voor de reeks die de uitgever Tirion in zijn vertaling van een groot Engels verzamelwerk over alle volken wenste in te lassen om van de Nederlanden een oorspronkelijke beschrijving te verkrijgen; zo kwam (maar pas na vele jaren) de

Tegenwoordige Staat der Nederlanden[1] tot stand, een monument van nauwkeurigheid, waarin de eindeloze verscheidenheid van de bestuursinrichting van gewesten, steden en platteland met grote historische eruditie beschreven wordt. Maar de *Vaderlandsche Historie* is nog heel wat anders.

Tot 's werelds grote geschiedschrijvers behoort Wagenaar niet. Daarvoor ontbreekt het hem aan diepte van gedachten, aan oorspronkelijkheid van verbeelding, aan vormkracht van stijl. Zijn werk is nuchter, hij vertelt de politieke geschiedenis alsof er niets

1) Vgl. *hiervóor*, blz. 326.

daarbuiten bestond, de toon van zijn verhaal is van een nimmer uit de plooi rakende, onpersoonlijke gelijkmatigheid. Maar de *Vaderlandsche Historie* is desalniettemin een ontzag afdwingende prestatie en in de ontwikkeling van de Noord-Nederlandse cultuur een moment van betekenis. Als men bedenkt dat de schrijver een autodidact was, van kleinburgerlijke afkomst, die

JAN WAGENAAR.

jong op een kantoor geplaatst zich tot zelfstandig houthandelaar opwerkte, dan stijgt de bewondering. De kennis waarop zijn werk berust, de kritische zin waarmee de gegevens onderzocht en benut zijn, de overzichtelijkheid van hun rangschikking in het geheel, dat alles rechtvaardigt de eerbied waarmee de tijdgenoten het werk ontvingen. De ordelijke, verzorgde stijl, het doeltreffend werktuig van een verstandelijke geest, versterkte de indruk die het op hen maakte.

Maar wat in het bizonder Wagenaar's triomf verzekerde, was de volledigheid waarmee hij de opvattingen en vooroordelen van het lezend publiek (van de grote meerderheid toch) deelde. Niet enkel dat hij het vaderland zonder bezwaar tot de zeven gewesten beperkte (zelfs de Generaliteitslanden noemt hij in zijn inleiding niet), als leidende gedachte stelde hij, dat de vaderlandse geschiedenis een geschiedenis ‘der getergde, verdrukte, herlevende, en zegepralende Vrijheid’ was, de vrijheid in de middeleeuwen reeds (geheel als bij Vrancken), en daarna, vertegenwoordigd en verdedigd door de Staten 's lands. Gereformeerd opgevoed, was Wagenaar als jongeman overgegaan tot de Doopsgezinden. Hij was godsdienstig in de nieuwe, redelijke, blijmoedige trant, hij beschouwde zijn burgemeesters van Amsterdam met diepe eerbied en verwachtte van hen en van zijn soeverein, de Staten van Holland, bescherming tegen de aanmatiging der heersende kerk, welker aanspraken hij wantrouwde. Met andere woorden, zijn werk gaf vorm en gezag aan de Staatsgezinde en anti-Calvinistische beschouwing van de Noord-Nederlandse geschiedenis, en het deed dat met temeer effect, waar bij hem partijgevoel en nationale zin tot een op het oog zo harmonische eenheid samengesmolten waren. Hier trad een schrijver op, die in zijn behandeling van de partijtwisten onder de Republiek nooit uit de toon viel van rustig mededeler der objectieve waarheid, zijn eigen mening

nooit uitsprak, en zeker ook, van mogelijkheden buiten zijn gezichtskring onbewust, oprecht naar billijkheid streefde. Prof. Hemsterhuis, de Leidse Graecus, staakte na de verschijning van de eerste delen zijn colleges over vaderlandse geschiedenis: nu konden de studenten het bij Wagenaar lezen...

Ons oordeel luidt natuurlijk anders. Juist Wagenaars' middeleeuwse delen, waarin hij zich bovendien nog tot het graafschap Holland beperkte, zijn waardeloos voor de hedendaagse lezer. De rest blijft als helder, verstandig, goed gedocumenteerd relaas bestaan. De voornaamste betekenis van het werk is intussen, dat het aan de Noord-Nederlandse burgerij voor enige generaties een aaneengeschakeld overzicht van de geschiedenis der Republiek schonk, waarin Staten en Stadhouder, regenten en predikanten, gereformeerde kerk en dissenters de plaats innamen, die de heersende opinie, de opinie niet van driftige partijgangers maar van gematigde, rustige lieden, henwilde zien innemen.

Evengoed als de vaderlandse geschiedenis werd de Nederlandse taal in dit tijdvak druk bestudeerd. Het doel waarmee men daarbij over het algemeen te werk ging, was de regels voor het behoorlijk schrijven vast te stellen - naar moderne begrippen een bij uitstek onwetenschappelijke geesteshouding; de schrijftaal kreeg van die geleerde bedillers heel wat te lijden ook, al dient men naar mijn mening in hun pogingen om door grammaticale wetgeving tot een schrijftaalconventie te geraken een noodwendige functie in het ontwikkelingsproces van onze taal te erkennen: de verlegging van het culturele zwaartepunt op het eind van de zestiende eeuw had nu eenmaal een zekere verwarring teweeg gebracht en de sterke bindende werking, die elders van een nationaal hof en een aan het cultuurleven deelnemende adel uitging, ontbrak zowel in de Republiek als in de onder de Koning teruggebrachte Nederlanden.

Na de spraakkunstenvloed van de zestiende eeuw[1] begon er nu een nieuwe bezinning op de vorm van de taal en de *Nederduitse Spraekkunst* (1706) van de Deventerse predikant Moonen[2] werd gretig ontvangen; dat boek behield bij generatis van aan hun taal werkende, ‘schavende’, ‘vijlende’, dichters gezag; geheel in de geest van de Vondelverering, die de poëzie zelf aan diens traditie onderwierp[3], leidde ds. Moonen het juiste taalgebruik uit het werk van de grote dichter af. En volgens hetzelfde beginsel stelde de Amsterdamse conrector David van Hoogstraten[4] zijn *Geslachtlijst van zelfstandige naamwoorden* op. Onbewust drongen beiden aan hun vereerde Vondel en aan de Nederlandse taal, welker ontwikkeling zij met de aan het Latijn ontleende grammaticale begrippen niet overeen wisten te brengen, de Latijnse maatstaf op. Maar er waren er, die het zo eenvoudig niet opvatten.

In het bizonder een Amsterdams koopman, Adriaan Verwer, kritiseerde de willekeur van Moonen's ‘gefabrijkte regelen’ en betoogde dat een taal haar volstrekte wetmatigheid heeft, niet van éen dichterlijk oeuvre te leren, maar uit de bestudering van oudere vormen. De gedachte dat slechts de oudere taal wetten, of de zuivere wetten, heeft, strijdt eveneens met moderne inzichten, maar die gedachte was niettemin vruchtbaar, omdat zij aandacht vroeg voor wat tot dan toe verwaarloosd en geringgeschat was. Twee merkwaardige mannen werden door Verwer's gedachtengang geleid tot wezenlijk diepgaande studie van de oudere Nederlandse taal.

De eerste was Balthasar Huydecoper (1695-1772), lid van een bekende Amsterdamse regentenfamilie en zelf schepen van Amsterdam en baljuw van Texel. Zijn *Proeve van taal- en dichtkunde, in vrijmoedige aanmerkingen op Vondel's*

1) Vgl. deel I, blz. 339, 346.
2) 1644-1711: als dichter vermeld hiervóor, blz. 169.
3) Vgl. hiervóor. blz. 173, en hierna, blz. 377.
4) Zie hierna, blz. 376.

vertaalde Herscheppingen van Ovidius, in 1730 verschenen, een omvangrijk werk, waarvan na Huydecoper's dood een nieuwe uitgave verscheen met de toevoegingen die hij er heel zijn leven bij verzameld had, was als een handleiding van hoe men schrijven moet; waarbij Vondel zelf gedurig op de vingers getikt wordt. Zijn norm bracht Huydecoper, zo goed als Moonen en Hoogstraten, uit de Latijnse grammatica mee, van buiten het Nederlands

dus, al was hij zich daar evenmin als zij klaar van bewust. Voor de schoolse opvatting zowel van 'taal-' als 'dichtkunde', die bij het opdrogen van de inspiratie der zeventiende eeuw nu zo onbeperkt kon heersen, een kenmerkend werk; maar voor de wetenschap was de betekenis, dat Huydecoper een grondige studie van het Middelnederlands ging maken. Na Douza's uitgave van Melis Stoke was er bijna niets gedaan; Van Alkemade had Stoke in 1699 nogeens uitgegeven, maar zonder de kennis ervan iets verder te brengen; in 1727 gaf Le Long Maerlant's *Spiegelh Historiael* in het licht. Dat was alles wat in druk bestond (afgezien van de valse Klaas Kolijn!) Huydecoper verwierf een aantal handschriften, waaruit hij voor zijn *Proeve* putte, maar al wat hij uitgaf, was nogmaals, op het laatst van zijn leven, en nu met voortreffelijke annotatie, Melis Stoke. Zo vreemd stond men nog steeds tegenover de middeleeuwen, zo zat men bevangen in zijn eigendunk van de beschaving in pacht te hebben en de wetten der schoonheid als het ware pas te hebben ontdekt, dat men op zijn hoogst de taal (of bij Stoke het historieverhaal) interessant kon vinden, zodat toch Huydecoper's pionierswerk nog in lang niet tot de ontginning van de middeleeuwse letterkunde leidde.

Met dat al had zijn eigen werk, als men het historisch beschouwt, naast de zuiver taalkundige, ook grote betekenis als voorbeeld van letterkundige kritiek. Het heeft, hoe droog ook, iets indrukwekkends. De scherpzinnigheid en het goede oordeel wegen op tegen de belezenheid, en daarmee is veel gezegd. Want Huydecoper haalt met gemak en met effect uit heel de Nederlandse en buitenlandse letterkunde van vóor zijn tijd aan - om een woord te illustreren, of een wending, of om verschillende mogelijkheden van metrum of caesuur of klankspel te doen uitkomen. Zijn beheersing van de Nederlandse letterkunde in het bizonder is treffend en het gedurig noemen van Heyns en Spieghel (van wie Pieter Vlaming juist met grote piëteit een nieuwe uitgave bezorgd had), Hooft en Huygens, De Decker en Westerbaan, en van tientallen meer, waaronder tijdgenoten (of bijna-tijdgenoten) als Schermer en Poot[1)], en dan nog van zestiendeeeuwse rederijkers en zelfs van Middel-Nederlandse schrijvers, maakt dit geduldige werk van zeshonderd bladzijden tot een monument van letterkundige traditie. Het is zelf allerminst een kunstwerk, alle compositie ontbreekt; maar die verzamelaar van aanhalingen, die vrijmoedige en toch niet neuswijze of oneerbiedige criticus, die scherpe waarnemer (want zijn aanbidding van de regels verduisterde Huydecoper's blik voor de feiten niet) werkte in de overgeleverde Nederlandse letterkunde als in een kostelijke schatkamer. Hij verhelderde kennis en begrip ervan en versterkte tevens de eerbied ervoor. Het loont de moeite voor wie een inzicht in het verschil tussen de Noord-Nederlandse en de Zuid-Nederlandse cultuur in de vroege achttiende eeuw wil krijgen, om naast Huydecoper's *Proeve* Labare's *Const der Poesye*[2)] te leggen. Zo rijk de inhoud van het eerste, en zo oorspronkelijk, in weerwil van de schoolmeesterige trek, de behandeling, zo arm en conventioneel is het werk van de Bruggeling. Zeker, er ligt iets willekeurigs in de vergelijking van twee tijdgenoten als vertegenwoordigers van verschillende bevolkingsgroepen of streken: individuele eigenschappen spelen een moeilijk te schatten rol daarbij. Maar in het algemeen kan men gerust zeggen dat een werk als dat van Huydecoper in het toenmalige Zuiden ondenkbaar is; evenals trouwens Pieter Vlaming's uitgave van Spieghel of Huydecoper's eigen uitgave van Hooft's brieven.

1) Zie hierna, blz. 373, 377.
2) Zie hiervóor, blz. 293.

Ondertussen had een ander man zijn studie nog in een veel ouder verleden gevoerd; dat was Verwer's jongere vriend Lambert ten Kate (1674-1731), doopsgezind Amsterdammer en autodidact evenals Wagenaar, maar verreweg de oorspronkelijkste wetenschappelijke denker van al de genoemden, zozeer dat eerst een later geslacht dat heeft kunnen erkennen. Heel anders dan Moonen of zelfs Huydecoper begreep Ten Kate, dat de taalkunde op waarneming berusten moet; en op waarneming van de gesproken

taal, of van de klank achter het schriftbeeld. Goed artistiek en natuurwetenschappelijk onderlegd, schreef hij met merkwaardig inzicht over klankleer, en door vergelijking van Germaanse talen, in het bizonder van het sedert 1665 toegankelijke Gotisch, kwam hij zowel hun onderlinge eenheid als enkele van de voornaamste klankwetten op het spoor. Stouter dan van Schultens[1] was zijn greep: niet om te verstaan, maar om het mechanisme te leren kennen paste hij de vergelijking der talen toe. Geen tijdgenoot benaderde het wezen van taal zo dicht of had zulk een begrip van historische ontwikkeling. Een kring van kunstenaars, dichters en lettervrienden omgaf Ten Kate met bewondering, maar men luisterde toch wel voornamelijk naar zijn aesthetische theorieën, waarmee hij zich kind van zijn tijd toonde. De taalgeleerde maakte geen school. Kon het, waar de universiteiten zo uitsluitend in handen van de classici waren? In ieder geval duurde het bijna een eeuw, vóor Jacob Grimm, de Duitser, Ten Kate's denkbeelden verder voerde.

Alles bijeen is het nog een rijk beeld, dat het wetenschappelijk leven in deze periode oplevert. De doodsheid in het Zuiden steekt er bij af. Wat een verschil tussen pater De Jonghe of de *Chronycke van Vlaenderen* en Wagenaar! Hoe schaars zijn de uitgaven zelfs van het engste antiquarisch belang, die naast de overvloed in het Noorden gesteld kunnen worden. Van Loon werd op zijn oude dag om zijn katholicisme gehoond, maar hij had toch alles bijeengenomen over belangstelling en geestelijk verkeer in zijn vaderland niet te klagen. En in het Zuiden? Hij had, gelijk zoveel Noord-Nederlandse katholieken, enige tijd te Leuven gestudeerd (daarna te Leiden). Meer dan eens kwam hij nog om archivalische onderzoekingen te doen in Brabant terug; tegen het eind van zijn leven bezocht hij zijn oude universiteit en schonk zijn werken aan de bibliotheek. Zij waren in het Zuiden nauwelijks bekend; van de 900 inschrijvers op de *Histori-penningen* (die toch ook voor Zuid-Nederlandse geschiedenis belang hadden) waren er geen dozijn Vlamingen of Brabanders. Te Brussel wekte hij de belangstelling van de keizerlijke bibliothecaris door wat hij over versteende vissen in het een of ander Hollands rariteiten-kabinet wist te vertellen; maar dat hij ergens verwante geesten op het gebied van de geschiedenis trof, blijkt niet. En naast de besproken onderzoekingen en beschouwingen, die de grondslagen voor een wetenschappelijke studie van de gemeenschappelijke taal en letterkunde legden, was er in het Zuiden eerst recht niets.

b. Religie.

Protestanten

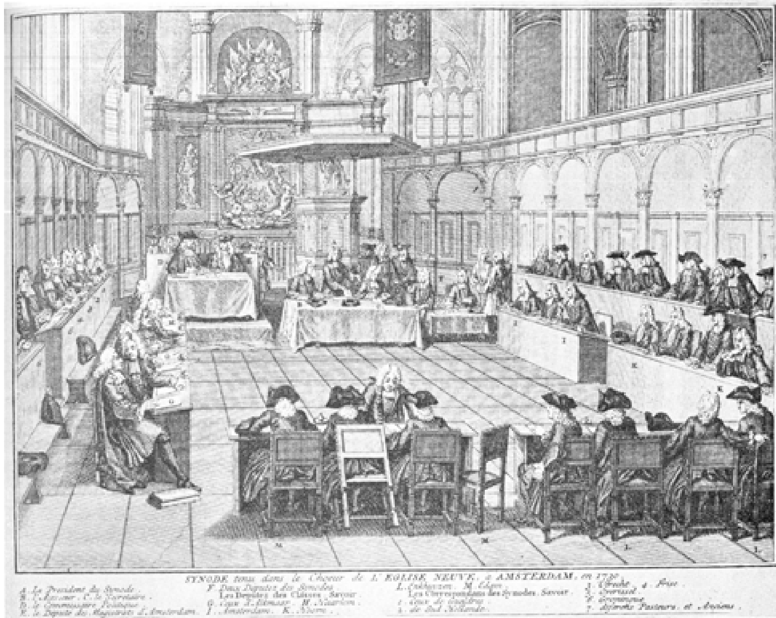
Alle stromingen, die wij vroeger in het godsdienstig leven opgemerkt hebben, zetten zich voort; een beschrijving zou licht de indruk kunnen wekken, dat almaar weer dezelfde of soortgelijke dogmatische problemen enkel maar door een nieuwe generatie besproken werden, dat zij dezelfde aandoeningen in soortgelijke vormen beleefde.

De Coccejanen namen onder de inwerking van de resoluties van 1694[2] de kerk, althans in Holland en Utrecht, meer en meer in bezit. Dat was zeker niet de bedoeling

1) Zie *hiervóor*, blz. 344.
2) Zie *hiervóor*, blz. 182.

van Willem III geweest, maar Willem III was er niet meer. Wat een verschil dat maakte, bewijst een voorval te Utrecht. Daar had de vroedschap in 1698 de befaamde Coccejaan Vitringa uit Franeker naar haar eigen hogeschool willen beroepen. Onmiddellijk werd een Utrechts burgemeester naar het Loo ontboden en vernam daar van Bentinck en toen van de vorst zelf, dat men 'wèl zou doen' Vitringa in Franeker te laten; de vroedschap schikte zich zonder tegenspraak. Maar drie maanden na Willem III's dood werd Vitringa nogmaals beroepen en toen hij voor de eer bedankte, benoemde

men Roëll, nog een Franeker dwaallicht, die de Utrechtse kerkeraad met schrik zag komen. Maar van protesten van die kant waren de heren nu allerminst gediend: de commissaris van de magistraat schrapte in de kerkeraadsnotulen eigenhandig alles wat op de benoeming van Roëll betrekking had - en men liet het zich welgevallen.

AFBEELDING VAN EEN SYNODE GEHOUDEN TE AMSTERDAM, 1730

Er werd nog wel eens weerstand geboden. Een hele opschudding verwekte bijvoorbeeld ds. Jacobus Fruytier, van Rotterdam, met zijn verwoede aanval op alle nieuwlichterij in een boek dat hij in 1713 deed verschijnen, *Sion's Worstelingen*. 'De volgelingen van Coccejus en Cartesius' kregen er daarin hevig van langs.

> Bij velen mag het heilig orakel der rede uitspraak doen tot zelfs over de goddelijkheid der Schrift ... Die wijzen snateren zelfs dat de aarde draait en de zon stilstaat, aldus de Schrift ondergravend.

Maar Fruytier kwam over dat boek in last bij zijn eigen Zuid-Hollandse Synode. De meerderheid van de predikanten was daar toen al Coccejaans, maar inderdaad was reeds toen het verschil van zijn oorspronkelijke dogmatische inhoud vrijwel ontdaan, ofschoon het tot 1738 duren zou, eer de oude Gelderse predikant Mommers, zelf een Voetiaan, dat in een vrede-stichtend geschrift overtuigend aantoonde. De partijnamen

raakten daarmee niet in onbruik, maar men leerde elkaar verdragen; in veel plaatsen zorgden de magistraten er zelfs voor dat beide richtingen bij predikantsbenoemingen tot hun recht kwamen. Zij deden dat tot geruststelling van de ijverig gereformeerde kleine burgerij, want het meest wezenlijke van het verschil was nu zijn maatschappelijke betekenis geworden: de Voetiaanse predikanten kwamen voort uit en behoorden bij de kleine luiden, hun Coccejaanse ambtsbroeders streefden ernaar de meer ontwikkelden te behagen; de eersten, stipt op de Zondagsheiliging, leefden streng en sober, de anderen meden de gezelligheid niet en kleedden zich naar de mode, droegen in het bizonder de gepoederde krulpruiken, die de Voetianen als te werelds verwierpen.

Gepoederde pruiken of niet, men kan zich weinig dorders denken dan de geest waarvan de dienaren der staatskerk bezield waren. De uitlegkunde werd tot een volslagen onwezenlijk vernuftspel, of men ze nu Voetiaans-letterlijk dan wel Coccejaansprofetisch en -zinnebeeldig beoefende. Talloze theologische geschriften zowel als de preken zetten de gelovigen tot overzadiging toe die droge spijs voor. Voor de Groningse hoogleraar Driessen bijvoorbeeld was het badwater van Bethesda een afbeeldsel van de veranderde huishouding der genade: het water verbeelt de genade, de engel de priester, de zieke het Joodse volk. Dit is een staaltje van de Coccejaanse methode, maar dezelfde Driessen gaat Voetiaans-scholastiek te werk, als hij een gebed aldus begint:

Heilige God, Jehova, Elohim, El Gibbor, El Schaddai, Adonai, Jah, -
door welke namen gij uzelven hebt willen bekend maken in uw woord ...

Gods eer was het, schreef Franciscus Burman (hierbij *Spreuken*, 25, 2 volgende), een zaak te verbergen, maar de eer des uitleggers een zaak te doorgronden. Zo zocht men dan in de bijbel met de ijverigste spitsvondigheid, en tegelijk met de meest roekeloze willekeur, naar verborgen betekenissen, en de preken waarin men hiervan met veel vertoon van geleerdheid verslag gaf, of waarin een bijbeltekst uitgeplozen en onder een berg andere teksten bedolven veel meer dan ermee verklaard werd, vergden oneindig veel geduld der hoorders. Zo zij bij hen al een zekere redeneerzucht opgewekt kunnen hebben, het godsdienstig gevoel kon in zulke uiteenzettingen maar weinig bevrediging vinden. En met dat intellectualistisch, ofschoon in de grond al te vaak methodeloos, gewroet in de Schrift ging als vanzelf de oude theologische twistzucht gepaard.

De strijd tussen Voetianen en Coccejanen mocht doodbloeden, er was overvloed van andere kwesties waarover hoogleraren of predikanten, die zich tot hoeders van de rechtzinnigheid geroepen waanden, zich konden opwinden. Fruytier, die na jarenlange correspondentie met de Synode ten opzichte van de Coccejanen ongelijk bekennen moest, liet daarom niet af van alarm blazen tegen andere rationalistische ketterijen. Een geduchter kampioen voor de orthodoxie, maar die alleen in het Latijn polemiseerde, was Professor Driessen van Groningen, die ik al noemde. Ook deze man stond als het ware op de uitkijk, en als hij afwijking van de Dordtse leer ontwaarde, sloeg hij toe.

Een paus van de gereformeerde kerk werd vooral Jan van den Honert, in 1734 naast zijn vader aan de theologische faculteit te Leiden beroepen. Gevierd spreker en schrijver, was hij om zijn intreerede over de wedergeboorte door de nuchtere Van

Effen als een bondgenoot tegen de ‘dweperij’ begroet. Maar of Van Effen de bedilzucht en meesterachtige toon, waartoe de verstandelijkheid van zijn methode ‘het Leids orakel’ later vervoerde, bewonderd hebben zou? De dweepzucht, of geestdrijverij, was éen vijand maar in hun eigen kring speurden de theologen er andere, en wel voornamelijk het spinozisme en het socinianisme. Wat zij al niet onder die benamingen brachten! Telkens werden hoogleraren aan de Nederlandse universiteiten, die een ietwat vrijere methode volgen durfden, zoals Wittichius, Venema, Engelhard, Schultens, door de bitterste

aanvallen opgeschrikt. Geen liefdelozer atmosfeer is denkbaar dan die van deze controversies. Over heel het tijdvak verspreid liggen de gevallen van godsdienstige voorgangers, die, in minder deugdelijke posities verschanst dan de hoogleraren, door de ketterjacht maatchappelijk te lijden kregen.

Zo werd bijvoorbeeld in 1703 de Zwolse predikant Van Leenhof om een boek dat *De hemel op aarde* heette en waarin hij ‘de ware en standvastige blijdschap, zo naar de rede als naar de H. Schrift, voor allerlei slag van mensen en in allerlei voorvallen’ beschreef, voor spinozist uitgekreten en in weerwil van de steun van zijn magistraat na enige jaren tot aftreden gedwongen. In Zeeland deed zich bij de nieuwe vervolging der Hattemisten (ik maakte daar hiervóor[1] al een toespelling op), waar Ds. Tuinman toe dreef, een kras incident voor. Toen Jacob Roggeveen, een oud-ambtenaar van de Oost-Indische Compagnie, te Middelburg het eerste deel van 's meesters leerredenen uitgaf, werd hij uit de stad verbannen, - een ongehoord feit; maar na de befaamde, zij het rampspoedige wereldreis die Roggeveen nu ondernam, werd de oude man in zijn vaderstad toch met rust gelaten.

Geweldige beroering wekte de zaak Stinstra. Stinstra was een Doopsgezind leraar te Harlingen. De Doopsgezinden waren in Friesland op gereformeerde aandrang sedert 1719 verplicht een formulier te ondertekenen, waarbij zij de drie-eenheid erkenden; bij alle dulding van secten toch, werd Socinianisme als anti-christelijk en ontoelaatbaar beschouwd. In 1738 klaagde een gereformeerd predikant Stinstra en twee collega's bij de Staten wegens Socinianisme aan. Stinstra ontkende de beschuldigingen en verlangde in een uiterst kloek betoog van de Staten handhaving der protestantse vrijheid. Wat eindelijk de gereformeerde predikanten tegen hem in het harnas joeg, was de uitgave in 1741 van vijf preken over datzelfde tere onderwerp. Hierin schreef hij bijvoorbeeld:

> Zij die zich dit gezag vermetel aanmatigen, voeren heerschappij over het erfdeel des Heren. Zij die zich de macht aanmatigen en ondernemen om anderen aan hunne wetten, artikels, formulieren, of geloofsbelijdenissen te verbinden en degenen, die niet slaafs genoeg zijn om zich aan dat juk te onderwerpen buiten het koningrijk van Christus, buiten de kerke, ja buiten de eeuwige zaligheid zoveel in hun vermogen is sluiten, die vestigen hun eigen koninkrijk en heerschappij en niet het koninkrijk van Christus, of werpen zich in Christus' koninkrijk op tot geweldenaars en dwingelanden.

De Friese Synode klaagde Stinstra nu aan, niet wegens dit vertoog ten gunste van leervrijheid, maar wegens Socinianisme. De Stadhouder en Gedeputeerde Staten kregen over zijn taak te beslissen. Op voorstel van Willem IV werd het advies der theologische faculteiten van de onderscheiden universiteiten ingewonnen; het was doorgaans ongunstig, alleen Venema van Franeker pleitte Stinstra vrij, scherp tegen hem was Van den Honert. De Stadhouder meende nu, dat

> het tijd is, het daarbij niet te laten berusten, maar integendeel, daar de ogen van geheel Nederland als op onze vergaderinge gevestigd zijn, het ons betaamt (tot wering van die zielverdervende lere) zodanig een resolutie

1) Zie hiervóor, blz. 214.

te nemen, die de gehele wereld overtuigt, èn van onze liefde voor de Waarheid, die na(ar) de godzaligheid is, èn van onze ijver voor de ere van God en Zijn Eeuwige Zoon, onze Heiland, èn van onze waakzaamheid voor de zuiverheid van de lere, zonder daarbij het minste te doen, dat na enige geloofs- of conscientiedwang smaakt, opdat dus een ieder ons billijke in het betrachten van de ons opgelegde plicht, en reden hebbe meteen over onze moderatie te roemen.

Het besluit viel om Stinstra's boek te verbieden en hemzelf, in weerwil van de smeekbeden en protesten van zijn gemeente, als leraar te schorsen. En Ds. Hofstede, van Rotterdam, schreef:

> Vaar voort, Oranje, zo te leven,
> En toon dus telkens met de daad
> Aan hun die vaak daartegen schreven,
> Hoe nut uw ambt is voor de staat.

Stel naast dit alles, als een natuurlijk tegenwicht, het piëtisme, ‘de dweepzucht’, - de godsdienst van het gemoed naast die van de redekaveling en de redetwist. Luyken kwam pas in het begin van deze periode tot zijn volle ontwikkeling; à Brakel's *Redelijke godsdienst*, dat ik eveneens al eerder noemde[1], dagtekent van 1700. Behalve de dichter, die de mystiek van de Jezus zoekende ziel haar nieuwe poëzie gaf, en de theoloog die haar trachtte te systematiseren, waren er predikers of leraren die practische handleidingen schreven en wat een beweging geworden was organiseerden. Dat waren bovenal twee Groningers, Verschuir en Schortinghuis. De eerste, sedert 1714 predikant te Zeerijp, leerde hoe groot het onderscheid is tussen de waarheden van Gods woord louter ‘letterlijk en beschouwelijk’ ofwel ‘bevindelijk aan het herte’ te kennen. Zijn hoofdwerk, *Waarheid in het binnenste of bevindelijke godgeleerdheid*, dat in 1736 verscheen, geeft samenspraken tussen personages - de bekeerde en dus sterke, de bekommerde of zoekende, de letter- of waanwijze, de onkundige Christen - waarmee eenvoudige lezers zichzelf of hun buren licht vereenzelvigen konden. Schortinghuis, sedert 1723 predikant te Weener in Oost-Friesland, seder 1734 te Midwolda, volgde Verschuir in 1740 met een boek *Het innige Christendom*, waarin eveneens een ‘geoefende begenadigde, kleingelovige en onbegenadigde’ sprekende worden opgevoerd, maar dat overigens de verschillende zielestaten meer rechtstreeks beschrijft, en in het bizonder de verrukking en wegsmeltende aandoening van de begenadiging met aangrijpende kracht. In hoofdzaak is dit Gronings piëtisme een voortzetting van het Zeeuwse van Teellinck en Koelman, dat in Zeeland zelf in deze tijd een vertegenwoordiger had in de geliefde prediker Smijtegeld, wiens preken even gretig gelezen als aangehoord werden; Schortinghuis kent ook Engelse schrijvers zoals Bunyan; maar in Oost-Friesland, die achtste provincie van de Nederlands Hervormde Kerk, waar, zoals wij weten, heel het kerkelijk leven door middel van het Nederlands geleid werd, had hij ook Duitse invloeden ondergaan. Over het hele land verbreidde zich, deels buiten de Hervormde Kerk, die gemeente van bevindelijke, van innige vromen, van wedergeborenen, van ‘fijnen’, zoals men hen in de wandeling noemde; eenvoudige mensen, die de wereld schuwden, de emoties van hun godsdienstig leven met aandacht, met wellust beluisterden, ze voor elkander in de tale Kanaäns uitpluisden, samenkomend op ‘oefeningen’ of ‘conventikelen’.

Het beeld verschilt dan toch niet veel van dat in het vorig deel getekend? Behalve - een uitzondering van ingrijpende betekenis - dat het niet meer in dezelfde betrekking tot het hoogste leven der toenmalige gemeenschap schijnt te staan. De mystiek van het piëtisme verwezenlijkt nog een diep menselijke trek - ofschoon het tevens maar al te vaak in ziekelijk emotionalisme en zelfgenoegzame schijnheiligheid begint over te slaan -; maar in ieder geval heerst de wereldverzaking er nu zo in, dat heel de beweging in haar stille burgerlijke kring schijnt te stagneren; zij komt niet meer naar

1) Zie *hiervóor*, blz. 151.

buiten, weerspiegelt zich niet meer in grote geesten, is voor kunst of letterkunde onvruchtbaar. Tegelijk heeft aan de andere zijde het luidruchtige theologische twistgeschrijf iets hols gekregen. Er worden nog carrières bij gebroken, maar dan toch in provincies buiten Holland en Utrecht (mijn voorbeelden van vervolging kwamen uit Zeeland, Friesland,

Overijsel), en of Willem IV, die zich zo bewust was dat de ogen van heel Nederland op het geval Stinstra gevestigd waren, zijn zaak in Holland werkelijk goed deed door tot ingrijpen aan te raden, staat in weerwil van de toejuichingen van Hofstede te bezien. Hofstede was een uitzondering. Voor hem betekenden afwijkende theologische meningen inderdaad 'de Ketterij', die als een kwaadaardig beest behandeld dient:

> Men kramm' het wilde zwijn de bek
> En brand' het, wat geknor het make,
> De steile borstels van de nek.

Dat was niet meer de geesteshouding van de meerderheid ook onder de predikanten. Vooral in Holland en Utrecht voelde men integendeel, dat een optreden als dat van de Friese Staten tegen de doopsgezinde leraar buiten de eigenlijke zin van de tijd lag.

> De gematigdheid en vreedzaamheid de weg tot bevordering geworden zijnde kwamen velen leraren (*predikanten*) bekoorlijker voor dan zij plachten.

Aldus Wagenaar, in 1756, over de uitwerking van de Hollandse resolutie van 1694. De opmerking, met haar ietwat spotachtige geringschatting van de eens gehate en gevreesde predikanten, is tekenend voor de geesteshouding der Staatsgezinden in Wagenaars' tijd; maar een aannemelijke verklaring van de verandering die over de kerk kwam, ligt in de insinuatie dat de predikanten maar ogendienaars van het gezag waren, natuurlijk niet. Veeleer verbaast de tegenstelling tussen de gedweeheid waarmee zij nu staatsinmenging duldden en het verzet waarmee zij aan het begin der zeventiende eeuw een geheel soortgelijke poging hadden verijdeld. Nu kon met die resolutie niet alleen de macht van de staat over de kerk bevestigd worden, maar ook het Coccejanisme, en meer nog, een wezenlijk on-Dordtse geesteshouding, hand over hand binnendringen. Want geheel buiten de theologische disputen om was er iets aan het veranderen. Feitelijk was de ontwikkeling van de tijdgeest al vóor het begin van de achttiende eeuw ontsnapt niet aan de orthodoxen alleen, maar aan de theologanten. Zij mochten nog zo kloek standhouden op belijdenis en formulier, rationalisme en onderzoek ondermijnden die stelling onaflaatbaar. De denkers van die generatie waren meer en meer van dogmatische praemissen en stellige en onoverbrugbare onderscheidingen wars. In het licht der rede zagen zij oude grenzen vervloeien en droomden van vrede en verdraagzaamheid. Verdraagzaamheid - dat was in de Nederlanden een oude traditie, maar nu ijverden een Engelsman als Locke, een Fransman als Bayle er in de nieuwe, rationalistische trant stelselmatig voor; weldra richtte Voltaire zijn vernietigende spot tegen theologische verduisteringen van heldere waarheden, tegen dweepzieke haatdragendheid die zich achter het mom van christelijke liefde verschuilt; wij zagen al hoe 'n slechte klank ook voor Van Effen het woord dweper gekregen had.

Bayle kon (dat was nog bij het leven van Willem III) de wraak der Voetianen niet gheel ontlopen[1], maar zijn denkbeelden werden onder de ontwikkelden wijd verbreid. De predikanten zelf, die tot een stand behoorden welke schaars Frans las (Latijn was de taal waardoor zij verband hielden met de buitenwereld), werden door hem weinig

1) Zie *hiervóor*, blz. 182.

beïnvloed, maar in hun eigen midden werkte dezelfde geest zelfstandig door. Weinig vruchtbaar als Coccejus' exegese op zichzelf geweest was, zijn voorbeeld dreef in door hem nooit vermoede banen.

In 1706 gaf de net twintigjarige Albert Schultens een werk over het nut van de Arabische taal voor de uitlegging der Heilige Schrift uit. De grote Orientalist, die ik hiervóor al noemde als na Reland de grondlegger van de studie der Semietische talen

uit het oogpunt van wetenschappelijke vergelijking, bracht met zijn arbeid ook een stoot toe aan het gezag van het geformuleerde dogma. Driessen, die zelfs geen Arabisch kende, kon vrij betogen dat Schultens ongelijk moest hebben, aangezien de Hebreeuwse taal de oudste en eerste ooit door mensen gesproken taal is, en een heel bizondere, van goddelijke oorsprong, - daarmee liet zich de stroom evenmin keren als met Fruytier's volhouden dat de zon om de aarde draait. Herman Venema, die te Franeker volle vijftig jaren theologie doceerde, van 1724 tot 1774, de enige beschermer van Stinstra, benaderde de Heilige Schrift zuiver philologisch en historisch; Schultens' studie van het Hebreeuws en het Arabisch diende hem daarbij evenals Hemsterhuis' studie van het Grieks en de Griekse wijsbegeerte.

Als men goed toeziet, zal men nu ook opmerken dat de positie en betekenis der orthodoxen sterk veranderd is bij wat zij in de zeventiende eeuw was. Hun fulminaties raakten het maatschappelijke en politieke leven althans in Holland weinig meer. Hartstochtelijke eenlingen vonden nog wel hun aanhang, maar tegen de vastbesloten gematigdheid der meerderheid, tenminste van de machthebbers, konden zij zelden op. De ontwikkelde openbare mening wilde dat haarkloven, dat ketterjagen niet meer.

Als de *Boekzaal der geleerde wereld* (die zijn lezers niet in de laatste plaats onder de predikanten zocht en die stichtelijke werken dan ook met zorg en ernst bespreekt) in 1715 verslag geeft van een werk ter verdediging van Coccejus, releveert zij het verhaal dat een Rotterdams predikant te Amsterdam tot een paar gemeentenaren gezegd zou hebben:

> ‘Vrinden gij hebt wel 25 geleerde predikanten in Amsterdam, maar ik moet u, en zelfs zuchtende, zeggen: daar is er maar éen onder die wedergeboren is.’ (*En de Boekzaal roept uit:*) Een tale, te schrikkelijk om waar te zijn. Immers (*althans*) 't ware van harte te wensen, dat bij wederzijdse godgeleerden ene zachter taal gevoerd wierde, opdat degene die buiten zijn te eerder mochten gelokt worden om God en Zijne waarheid te omhelzen en Jeruzalem alzo eens gesteld mocht worden tot een lof op aarde.

Professor Burman, van Utrecht (Petrus, hiervóor[1]) reeds genoemd), die een hevige pennetwist over het toneel met de predikanten voerde, liep geen ogenblik gevaar om daardoor, zoals zijn vader indertijd, in ernstige moeilijkheden te geraken; integendeel vielen over Fruytier zelfs zijn ambtgenoten heen als een ‘beroerder Zions’. 't Is waar dat de orthodoxe predikanten te Utrecht nog genoeg meetelden om Burman een paar jaar later te doen besluiten een beroep naar de Leidse Universiteit aan te nemen, maar dat men hem daar hebben wilde, was op zichzelf tekenend, en.hij kon er zich in 1720 bij de overdracht van het rectoraat een rede veroorloven die een generatie vroeger een hoogleraar onmogelijk gemaakt zou hebben. Op een voor hem kenmerkende, uitdagendspotzieke manier brak hij daarin kwansuis de staf over zijn eigen geliefde letteren- en historiestudie; in de praktijk immers veroorzaakte die aan de koningin der wetenschappen, de theologie, enkel maar last: hoeveel gemakkelijker hadden de kerkvaders het gehad, die geen Hebreeuws kenden, en in wat voor verlegenheid wordt een theoloog gebracht, als men hem inlicht over de chronologische tegenstrijdigheden van de bijbelse jaartelling en zijn jong gemoed ‘verstrikt in die

1) Zie hiervóor blz. 214, 344.

onontwarbare knopen over de heerschappij der Assyrieren, Babyloniërs, Meden en Perzen'! Een ironie, die Voltaire de Leidse rector niet verbeterd zou hebben, en die ook wel tot heel wat gepraat aanleiding gaf, maar de rede werd niettemin in de *Boekzaal der geleerde wereld* met enkel loftuitingen opgenomen.

De staatslieden verdiepten zich in theologische geschilpunten niet als vroeger; aan

vlotte betuigingen van rechtzinnigheid lieten zij het niet ontbreken, maar wat zij vóor alles verlangden, was onderwerping en rust. Daardoor verliezen de dogmatische onenigheden aan historisch belang en zelfs in de eigen tijd aan waardigheid en houding: de twistende theologanten begonnen belachelijk te schijnen. Men voelt dat aan de toon die de befaamde advokaat Noordkerk, zelf nog wel Luthers, zich tegenover schepenen van Amsterdam durfde veroorloven in zijn pleidooi in het geval van Deurhof's *Job*, in 1741. Bijna 25 jaar tevoren was de onschuldige oude zonderling Deurhof gestorven en nu eindelijk had zijn vereerder Van de Velde het gewaagd het zorgvuldig bewaarde handschrift van 's mans voorlezingen in besloten kring heimelijk ter perse te leggen. Maar de schout doet een inval, de kerkeraad legt het boek schouderophalend terzijde, de theologische faculteit van Leiden evenwel speurt er de steeds bij plakkaat verboden Sociniaanse ketterij in, en Van de Velde wordt vervolgd. Noordkerk's rede herinnert aan de hevigheid, waarmee vóor de Synode van Dordt libertijnen de aanmatiging van predikanten soms afwezen, maar er is hier niet alleen hevigheid, er is een triumferend gevoel van meerderheid.

> Doch, wien raakt Deurhof's pen? (*vraagt hij, op de ietwat stekelige voorrede doelende*.) Immers maar die, die zulk een heerszucht oefenen gelijk de Pharizeeuwen, daar (*waar*) hij dit op past. Of wroegt het Eerwaarde geweten, dat dit ook hun zeren klauwt? Schrijven en spreken *zij* geen bitterder dingen van de Roomse kerkvoogden? Of zijn zij zo kleinzerig, die hun vijand, ja elkanderen zo havenen? Moeten de verdrukte(n) maar de lijdzaamheid oefenen? En is Honert (*de Leidse hoog-leraar*) Christi wet ontwassen, die al zijn mede-Christenen aanvalt en tot verwering tergt?... Laten de kerkbazen ieder de vrijheid geven, daar zij Karel V en Philippus II om smeekten en die zij zich in weerwil van die monarchen namen.

Dit was niet alleen schamper, het duidde (van een Lutheraan komende) op grote kwesties die de toekomst stellen zou. 't Is waar dat Noordkerk, op de gewone, regenten zo wel smakende manier, verzet tegen kerkelijke aanmatiging verbond met onderworpenheid jegens de wereldlijke overheid.

> Deurhof's schriften loven die nooit volprezen regering. Zijn voorreden ... boezemen 't ontzag voor de hoge machten in.

In ieder geval spraken schepenen Van de Velde vrij (hij was in lager instantie al tot eeuwigdurende ballingschap veroordeeld!) en Noordkerk's rede, die naar in de rechtzaal gemaakte aantekeningen uitgegeven werd, maakte diepe indruk.

Het ware debat ging nu tussen gelovigen en ongelovigen. Groot was bijvoorbeeld de bijval die Dr. Nieuwentijt oogstte met zijn poging om de nieuwe ontdekkingen van de natuurkunde voor de godsdienst onder de wapenen te roepen. Zijn lijvige quarto, *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen tot overtuiginge van ongodisten en ongelovigen* (1715) beleefde niet enkel in het oorspronkelijk, maar in de Engelse en Franse vertalingen een aantal drukken. Dat werk werd gedragen door dezelfde gedachte die Voltaire, leerling van Locke, eens aldus formuleren zou: ‘Een

catechiseermeester kan God aan kinderkens openbaren, een Newton bewijst hem aan de wijsgerigen'.

Overigens, al is het woord atheïst niet van de lucht, komt het inderdaad nog nauwelijks voor, dat het rationalisme zich regelrecht tegen de godsdienst keert. De geheime vereniging van Vrijmetselaars, die zich van Engeland uit ook in de Republiek verspreidde als een voorhoede van het leger van verlichting en tolerantisme, werd wel aanstonds door de Staten verboden, maar eigenaardig genoeg vreesde men er een Oranjegezinde

samenspanning in; de connectie met het Whig-dom verklaart dat ook inderdaad personen uit de omgeving van Oranje er een rol in speelden. Maar de bedoeling was zeker wel niet extreem en de betekenis gering. In Engeland zelf wordt de godsdienst niet zo ontzien.

> Daar is onder de groten (*volgens Van Effen*) de godsdienst zodanig buiten de mode, dat een fatsoenlijk man al zo weinig met godsdienstige gevoelens in een gezelschap zoude durven te voorschijn komen als met een wijde broek met linten. Men ontziet zich daar niet in de aanzienlijkste gezelschappen godslasteringen uit te braken, bekwaam om door een koude schrik een eerlijk hart te doen zidderen.

Als een jong Engels edelman in Den Haag het kerk-gaan nalaat, enkel uit nieuwsgierigheid de beroemde Ds. Saurin eens gaat horen, wekt dat echter in de kring van de graaf van Wassenaar grote ergernis. De toon van de Nederlandse samenleving bleef door en door protestants.

Om zich daarvan te overtuigen lette men maar op de gretigheid waarmee die menigte van uitlegkundige en stichtelijke werken en prekenbundels gelezen werd: ‘droge spijs, tot overzadiging toe aan de gelovigen voorgezet’, zo schreef ik; maar inderdaad maakten de uitgevers er goede zaken mee. Aan de oorspronkelijke geschriften had men niet genoeg; talloze werden nog uit het Duits en vooral uit het Engels vertaald. Verbazend breed is de plaats die zulke boeken in de *Maandelijke uittreksels of Boekzaal der geleerde wereld* beslaan. Naast ‘academie- en schoolnieuws’ en ‘letternieuws’ komt daarin weldra een geregelde rubriek ‘kerknieuws’ voor, en hoe breed die ook uitgemeten wordt, in de twee andere rubrieken vindt men de kerk nog weer terug; bijvoorbeeld onder letternieuws (in 1747):

> Bij Jacobus van Heun en Mattheus Woortman is te bekomen het portret van de Hoog Eerwaarde en Hooggeleerde Heer Franciscus Burmannus, Hoogleraar in de H. Godgeleerdheid en Predikant te Utrecht, geschilderd door J.M. Quinkhard, en in 't koper gesneden door J. Folkema. De prijs is 14 stuivers.
> Nog bij dezelfde te bekomen: het portret van wijlen de Hoog Eerwaarde Hooggeleerde Heer Johannes Ens, in zijn leven Hoogleeraar in de H. Godgeleerdheid en Predikant te Utrecht, geschilderd door Collasius en in 't koper gebracht door J. Folkema. De prijs is 10 stuivers. Het laatstgemelde portret is in dat formaat gedrukt, dat het bekwaam is voor 't werk van zijn Eerw. over de *Formulieren van Enigheid* geplaatst te worden.

Hier ziet men het nieuwe type van de gevierde theoloog. Een dichter die aan ‘Leicester's tijden’ terugdenkt, kan nog wel uitvaren:

> Schijnheilig slangezaad! met recht zijt gij vervloekt,
> Die met Gods naam en woord de mens zo vaak verkloekt,
> En anders niet beoogt dan alles te overheren!

En een ander dichter kan nog een schrikwekkend beeld ontwerpen van ‘priester Lastermond’,

> Die, daar hij klopt en tobt en tiert en woelt en woedt,
> Vergiftig zever spuwt op 't onbevlekt gemoed,

en die tegelijk klaploopt op ‘Rijkaard’ en zich aan diens dis vol zwelgt en dronken drinkt. Noch heerszucht noch hevigheid op de preekstoel en losbandigheid daarbuiten vormen toch het kenbaarst predikantentype in deze tijd. Wagenaar zag dat beter. De zalving van Moonen en Vollenhove, die ik vroeger beschreef[1], heeft school gemaakt, en er is een deftigheid, een maatschappelijkheid over de stand gekomen, die aan de protestantse toon, zoals ik het noemde, van die samenleving nog een bizondere klank gaf.

Scherp kon intussen die toon nog luiden tegen de Katholieken, al vielen die niet geheel buiten de nieuwe tolerantie. Met smaak geven de *Boekzaal*-schrijvers verslag van anti-paapse werken, als één uit het Frans vertaald en geheten: *De bedriegerijen der Roomse kerke, of de belachelijke praktijken der papen en monniken in de Spaanse Nederlanden* (1706); of één van een gewezen Franciscaan, Heidanus, *Beweegredenen tegen het pausdom* (1715), waarin eveneens de grofste verhalen over Zuid-Nederlandse kloosters opgedist worden. Wij zullen ook aanstonds zien dat de predikanten, juist als het tegen de Katholieken ging, nog in beweging raken en wezenlijk macht ontwikkelen konden.

Katholieken en Jansenisten

Hiervóor beschreef ik, hoe in de Zuidelijke Nederlanden het Jansenisme onderdrukt werd en de laatste strijders voor die verloren zaak naar het Noorden de wijk moesten nemen. In het Noorden genoot het Jansenisme de steun van de regering, - een compromitterende steun omdat het een niet-Katholieke regering was. De richting stond tegenover het pauselijk Katholicisme dan ook zwak, al ging ze niet onder. Het belang van de vinnige strijd die binnen het Noord-Nederlandse Katholiekendom gestreden werd, ligt voor een deel hierin, dat hij de pauselijke Katholieken, de grote meerderheid, en aan wie de toekomst behoorde, nogmaals in een scherper tegenstelling tot de protestantse staat bracht; het verloop der zaken toont wel, hoe vast een zekere mate van tolerantie nu verworven was, maar het resultaat was toch, dat de Katholieken eer meer dan minder een vreemd element in de Noord-Nederlandse gemeenschap kwamen vormen.

In de Generaliteitslanden, waar een kleine protestantse minderheid de baas speelde over een katholieke bevolking, waar deze laatste overal de kerken en pastorieën bezet zag door op haar terende predikanten, terwijl zij daarenboven haar eigen priesters moest onderhouden; stonden de twee gezindten nog scherp tegenover elkaar. Bij het uitbreken van de oorlog in 1702 voelde de raad van 's Hertogenbosch zich bijvoorbeeld gans niet gerust en schreef aan de Raad van State om aan te dringen op sterker fortificatie, gezien de vele Roomsgezinden,

> die in occasie van nood haar Spaans (*Spaans was hier, met Philips V in effectief bezit van de Zuidelijke Nederlanden, synoniem met Frans*) nu nog bedekt gemoed lichtelijk zouden openbaren.

Er was toen ook juist een ongelukkige geschiedenis gaande over de dochter van een notaris te Helmond, een Protestant, die in 1700 het ouderlijk huis ontvlucht was

1) Zie hiervóor, blz. 169.

en naar Venraai onder het gebied van Spanje gegaan, volgens de Protestanten overgehaald door een bekeerziek Rooms priester, volgens de Katholieken, omdat haar dronken vader en kijfachtige moeder haar thuis het leven onhoudbaar maakten en het loszinnige meisje dol verliefd was op een officier door wie zij zich wou laten 'kameren'. Om dat kind terug te krijgen verkregen de ouders van de verbolgen Staten-Generaal maatregelen van weerwraak tegen katholieke priesters die met het geval niets uitstaande hadden, en pastoors zaten gevangen, kerken werden gesloten, ten slotte moesten de Katholieken

boete en schadevergoeding opbrengen, jaren nadat de voortvluchtige Sophia ten huize van de Staatse resident te Brussel haar ouders ontmoet en vlakaf geweigerd had terug te keren, nadat zij met een Fransman (een ander dan haar eerste liefde) getrouwd, zelfs nadat zij, in 1707, in Frankrijk overleden was.

Boven de Moerdijk, en vooral in Holland en Utrecht, waren de verhoudingen eerst wel wat meer ontspannen. In een rapport dat de Apostolische Vicaris, Aartsbisschop Codde, de opvolger van Neercassel, in 1700 voor de Heilige Stoel opstelde, wordt de vrijheid die de kerk in de meeste provincies genoot (in Overijsel en Gelderland hield de oude strengheid nog het meeste stand), volmondig erkend. Natuurlijk waren de Katholieken altijd nog om zo te zeggen passieve burgers, uitgesloten van de magistratuur, uit het onderwijs, verplicht om zich het recht op godsdienstoefening in weerwil van de nog altijd bestaande plakkaten door geregelde schatting aan baljuws en schouten te kopen. Maar onder dat op zichzelf onschone stelsel (dat trouwens ook nog uitdrukkelijk verboden was, maar alleen te Amsterdam werkelijk onderdrukt) had de kerk zich vrijelijk kunnen organiseren; de priesters waren bekend aan de magistraat, zij droegen thuis hun geestelijk gewaad, er waren vaste kerkgebouwen, alleen van buiten niet als zodanig kenbaar, maar van binnen naar believen ingericht en versierd, voorzien van orgels zelfs. De Apostolische Vicaris zelf werd door de Staten erkend. Onder zijn gebied ressorteerden nu een 340 seculiere geestelijken, in 276 'staties' of parochiën, en een 130 regulieren in 104 staties.

Ongelukkig voor de bloei van de katholieke kerk gebruikte zij haar betrekkelijke vrijheid om de oude vete tussen seculieren en regulieren naar hartelust uit te vechten, en het verloop van die strijd verlevendigde van tijd tot tijd ook weer de anti-paapse gevoelens van vrees en afkeer der Protestanten. Codde merkte op, dat er van de 104 door regulieren bezette staties maar 30 toegelaten waren onder de desbetreffende overeenkomsten; vooral de 47 Jezuïeten gedroegen zich onafhankelijk van zijn gezag. Op het laatst kwam het onder hem tot een crisis. Reeds zijn benoeming had veel voeten in de aard gehad. De kapittels van Utrecht en Haarlem hadden na Neercassel's dood in 1686 Van Heussen gewild; tegen hem was te Rome, waar de benoeming geschieden moest, door de Jezuïeten aanstonds de beschuldiging ingebracht van Jansenisme, thans gekoppeld met die van 'de nieuwe Franse maximen', dat wil zeggen van instemming met de befaamde declaratie van de Franse geestelijkheid van 1682, waarin de pauselijke macht over een nationale kerk scherp begrensd werd. Tegen al de andere candidaten die vervolgens door de kapittels voorgeslagen waren, was dezelfde campagne gevoerd, maar de Jezuïetse partij had het toen, onder Innocentius XI, te Rome niet voor het zeggen, en ten slotte was in 1688 Codde benoemd.

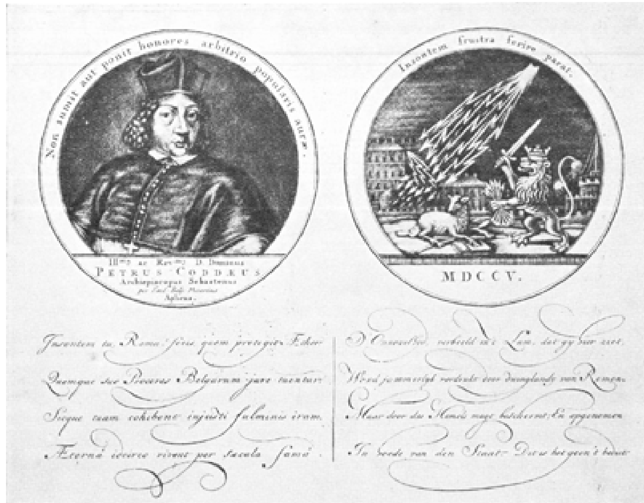
Telkens had hij zich daarna nog tegen beschuldigingen van Jansenisme te verweren gehad. Het was nog steeds dezelfde eigenaardige toestand als met Rovenius en Neercassel, of met Boonen en Triest[1]. Al die mannen wilden niet anders zijn dan trouwe zonen der kerk, maar iets in hun geesteshouding was Rome doorgaans niet aangenaam. In 1700 werd Codde voor het pauselijk jubilee naar Rome genoodigd, maar na de eerbewijzen moest hij zich weldra voor een overigens niet onvriendelijk gezinde commissie van kardinalen over de ten opzichte van de Nederlandse kerk gebruikelijke klachten verantwoorden. Maandenlang sleepte dat onderzoek. In die tijd werd in Frankrijk de Jansenistische controversie weer opgerakeld en kwam aan

1) Vgl. hiervóor, blz. 146,

de ‘vrede’ van Clemens IX, waardoor het scherp anti-Jansenistische formulier van Alexander VII opzijgeschoven was, voorgoed een eind. Zo werd dat formulier nu ook aan Codde voorgelegd en hij weigerde onvoorwaardelijk ondertekening. Zonder dat hem de uitslag van het onderzoek meegedeeld werd, zonder dat hem de kwestie van het formulier als de reden werd opgegeven, richtte nu de Paus - het was Clemens XI - een *breve* tot een ander

Nederlands priester, De Cock, waarbij hij verklaarde Codde van het vicarisschap te ontheffen en het aan De Cock opdroeg.

Hiermee was dan eindelijk het zo lang smeulende geschil tussen Rome en de Noord-Nederlandse kerk, vertegenwoordigd door de kapittels van Utrecht en Haarlem, in

PETRUS CODDE (1648-1710)

lichterlaaie uitgebroken. Want de kapittels, die indertijd de benoeming van Codde hadden weten te verkrijgen, lieten zich hem niet maar zo ontnemen. De plaatsvervangers die hij bij zijn vertrek naar Rome had aangewezen, weigerden De Cock te erkennen. Als met een toverslag stonden twee stelsels tegenover elkaar. De beschuldiging van Jansenisme werd door de kapittelpartij altijd als een voorwendsel van hun tegenstanders terzijde geschoven; waar het volgens haar in waarheid om ging, waren de oude, zelfstandige rechten van de Nederlandse kerk. De Aartsbisschop van Utrecht zonder vorm van proces ontslagen, dat streed met de historie, dat streed met het kanoniek recht; en de Universiteit van Leuven, waar haast al de Noord-Nederlandse priesters gestudeerd hadden, stond klaar, de geleerde en ijverige Van Espen vooraan, om die opvatting met precedenten en argumenten en met haar gezag te schragen; geheel op dezelfde manier als zij zich in het eigen land tegen de willekeur van de Precipiano te weer stelde.

Maar was Codde wel Aartsbisschop van Utrecht? Hij was Aartsbisschop van Sebaste, *in partibus infidelium*, en in de Nederlanden ontleende hij zijn gezag slechts aan de Paus, die het hem dus ook ontnemen kon. De kapittels? Waren het wel kapittels? De Internuntius te Brussel, de Nuntius te Keulen, heel de pauselijke partij betoogden op eenmaal, dat 'de zogenaamde kapittels' niet op een deugdelijke rechtsgrond rustten, dat ze kortom niet bestonden. De Nederlandse kerk was maar een missie. Om alle verzet

tegen de pauselijke heerschappij te breken moest zodoende met één slag een nationale traditie opgeruimd, die door een reeks van merkwaardige kerkdienaars uit de schipbreuk van het Katholicisme in de Noordelijke Nederlanden gered en met de hulp van het Zuiden, vooral van Leuven, versterkt was. Zij die het gezag van De Cock of van wie na hem door de Paus aan het hoofd van 'de Nederlandse missie' gesteld werden, de Nuntius te Keulen, de Internuntius te Brussel, niet aanvaardden, werden geacht zich van Rome te scheiden. En zo ontstond er inderdaad een schisma, want de kapittels gaven geen kamp, althans dat van Utrecht niet, en het werd door een deel van de seculiere geestelijkheid gevolgd. Weldra tracht Van Heussen in zijn *Batavia sacra*[1] het historisch bewijs te leveren, dat de Utrechtse kerk wel degelijk haar zelfstandig bestaan ongerept bewaard had.

In het Zuiden, wij zagen het[2], steunde de regering, van Madrid, toen gedurende een korte poos van Versailles uit, van heler harte het slopingswerk van een in recht en privilege gefundeerde Nederlandse kerk; het was daarbij een grote hulp dat de kapittels er sedert de kerkhervorming van Philips II[3] de bisschopskeuze niet meer verrichtten; de Aartsbisschop van Mechelen en zijn suffraganen werden door de regering benoemd, vandaar dat allen die de nationale traditie wilden vasthouden naar de Universiteit van Leuven om leiding moesten. De nationale richting in de kerk van het Noorden had natuurlijk geen verbond tussen de staatsmacht en de pauselijke ambities te vrezen. Integendeel, verontwaardigd over wat hun pauselijke aanmatiging docht en steeds vol argwaan tegen de Jezuïeten, hadden de Staten van Holland zich spoedig in het geschil gemengd en in 1702 een plakkaat uitgevaardigd, waarbij De Cock verboden werd als Vicaris op te treden en de priesters en leken hem als zodanig te erkennen.

Jarenlang gingen de Staten de uitvoering van de pauselijke politiek met verbodsmaatregelen tegen, in de hoop aldus de Curie te dwingen gebruik van de Utrechtse kapittelheren te maken: met bizondere nadruk werden 'Jansenistische' priesters tegen indagingen door de Nuntius te Keulen beschermd, priesters die met 'zendingen' van de Nuntius aan de arbeid wilden tijgen, werden geweerd; aldra trachtte men Rome tot toegeven te krijgen door met uitbanning van de Jezuïeten te dreigen en toen dat niets uitwerkte, ging Holland er in 1708 toe over en werd door de meeste andere provinciën gevolgd. In 1709 werd het verbod van 1702 tegen een andere Vicaris, waarmee Rome het in overleg met Keulen en Brussel beproeven wilde, herhaald. Maar de steun van een protestantse regering was voor de Utrechtse partij een twijfelachtig voordeel. Aanstonds hadden haar tegenstanders haar aangewreven, dat zij de Staten tot het plakkaat tegen De Cock bewogen had en zulke beschuldigingen werden bij iedere nieuwe maatregel geuit. 'Staatse priesters' noemde men hen die het kapittel erkenden.

Toch treft in heel de geschiedenis ook wel de gematigdheid van de strijd. Aan bemoeilijking van katholieke godsdienstoefening dachten de Staten geen ogenblik; het was ook hun bedoeling niet het schisma te bevorderen, integendeel verklaarden zij steeds er op uit te zijn de rust en eensgezindheid onder hun katholieke onderdanen te herstellen; onderhandelingen met de pauselijke partij werden dus volstrekt niet uitgesloten en toen in 1706 de twistende partijen zich op de keus van een Apostolisch

1) Zie hiervóor, blz. 347.
2) Zie hiervóor, blz. 209 vlg.
3) Zie deel I, blz. 192 vlg.

Vicaris verenigden, gaven de Staten gaarne hun sanctie aan een verzoening die echter door de onmiddellijk volgende dood van de gekozene geen stand hield. De pauselijke partij werd dan ook volstrekt niet lam gelegd. Monniken werkten om de gemeenten van het gevaar dat adhaesie aan 'de Clergie' (zo noemde men de kapittelgeestelijken) voor hun zieleheil inhield te doordringen; de excommunicatie van de kanunnik van het Utrechtse kapittel Van Erkel gaf de Staten wel weer aanleiding tot maatregelen van weerwraak

tegen vier pausgezinde priesters, maar die duurden niet lang, en de excommunicatie liet na schrik in te boezemen. De pauselijke partij was van de voordelen der situatie dan ook genoegzaam overtuigd om de Staten niet meer dan nodig was te prikkelen. Geen sprake van bijvoorbeeld, dat een Apostolisch Vicaris, hoe zuiver Rooms ook, zou trachten zijn ambt zonder hun toelating uit te oefenen; ook aan banvonnissen onderwierp men zich stiptelijk.

Dit alles bewijst zowel, dat tolerantie dieper in de openbare zeden doorgedrongen was, als dat het gezag der Staten aan kracht had gewonnen. Maar er bestond toch wantrouwen; van de preekstoel donderde het tegen de Jezuïeten en Rome als de bondgenoten van Lodewijk XIV en hoe onvoorwaardelijk de Katholieken het recht der Staten om zich met hun zaken te bemoeien ook erkenden, ten slotte is het een feit dat hun loyauteit niet op zo'n proef gesteld werd als die van Neercassel in 1672. Hoezeer zij als een vreemd lichaam in de staat stonden, blijkt nog treffend uit de omstandigheid dat herhaaldelijk de gezanten van de katholieke bondgenoten der Republiek zich hun zaken aantrokken; en ofschoon de Raadpensionaris heel rustig met dezen over bemiddelingsvoorstellen confereerde, de argwaan tegen een ontwikkeling in 'ultramontaanse' geest (om een woord van later tijd te gebruiken) belette toch steeds de aanvaarding van een Apostolisch Vicariaat op de nieuwe grondslag, met voorbijgang van de door Rome niet meer erkende kapittels.

Er waren er wel die integendeel actieve steun aan de kapittels bepleitten. Eén man uit regentenkringen wekte er in enkele knappe geschriften herhaaldelijk toe op: dat was Mr. A. Slicher, raadsheer in het Hof van Holland, oud-burgemeester van Gouda. Wat hij wilde, was vooreerst dat men een apostolisch vicaris principieel weren zou. Het precedent van Codde bewees volgens hem niets. Onder de nieuwe omstandigheden was een apostolisch vicaris heel wat anders geworden, namelijk niet meer dan de naam aanduidt, een agent van de Paus; de kapittels, die bij de verkiezing en bij de ambtsvoering van de vicaris-aartsbisschop vóór het schisma een rol gespeeld hadden, waren nu immers voor de aan Rome getrouwe Katholieken uitgeschakeld. Die overwinning van de Jezuïetische richting, die onderwerping aan Rome was iets nieuws, en iets gevaarlijks. Daartegen moest men de kapittels, die tenminste uit Nederlanders bestonden, gebruiken en hun toestaan een bisschop te kiezen, die men als enige vertegenwoordiger der Noord-Nederlandse Katholieken erkennen moest.

Maar dat was niet de heersende mening. De predikanten mochten uitvaren tegen 'de gruwelijke bulle *Unigenitus*' en tegen allen die haar aanvaardden, de meeste regenten waren bereid zich neer te leggen bij wat ten slotte een feit was, dat verreweg de grootste helft van de priesters de bevelen van Rome volgde (in 1717 werd in een rapport aan de Aartsbisschop van Mechelen gezegd dat er 47 schismatische priesters waren, tegen 300 getrouwe, behalve de regulieren; dan waren er bij de kapittelkerk nog zeven of acht nieuwe priesters, door een onbekende bisschop gewijd, maar die telde de kerk zelfs niet); voorts dat veel leken gewetensbezwaren hadden om bij een kapittelpriester ter kerk te gaan. (De Jansenisten weigerden lang zo spoedig geen gemeenschap met de anderen; evenmin als indertijd in de gereformeerde kerk de Arminianen met de Contra-Remonstranten; maar de andere partij putte in beide gevallen uit haar steilheid groot taktisch voordeel.) Daar dwars tegenin gaan, zoals Slicher feitelijk ried, was iets wat de meeste regenten als volmaakt strijdig met de traditionele verdraagzaamheid verwierpen. Veel baljuws en schouten waren ook te tuk op hun inkomsten uit de door de Katholieken opgebrachte 'recognities' om niet

doodeenvoudig de sterkste partij ter wille te zijn. Aanzienlijke regenten, zo bijvoorbeeld Van der Dussen, evenals Slicher van Gouda, onderhielden ook vriendschappelijke betrekkingen met Roomse priesters. Kortom, de Staten van Holland verwierpen het toelaten van een apostolisch vicaris volstrekt niet, indien daarmee allerlei onaangename incidenten, als twisten om parochies tussen pries-

ters van de twee richtingen en vooral inmenging van de Nuntius te Keulen of de Internuntius te Brussel, voorkomen konden worden.

Zo werd in 1717, na overleg met de Staten en met hun goedvinden, te Rome een Haags priester, Van Bijleveld, gekozen om het apostolisch vicariaat te vervullen. De Nuntius te Keulen was nog van zo'n wantrouwen tegen de Nederlandse geestelijkheid bezield, dat hij liefst een regulier gehad had, maar daarmee zouden de Staten nooit ingestemd hebben. Rome had zich laten voorlichten door de vicaris van de Aartsbisschop van Mechelen, de reeds genoemde Hoynck van Papendrecht[1)], een Noord-Nederlander van goeden huize, de geleerdste en invloedrijkste man over wie de Noord-Nederlandse Katholieken beschikten. Ongelukkig kwam er dadelijk een kink in de kabel, omdat Van Bijleveld zich ertoe liet verleiden een priester te zenden om de plaats in te nemen van een Jansenistisch pastoor, die het bij zijn (protestantse) ambachtsheer verkorven had. Het Hof van Holland werd erin gemengd en bande Van Bijleveld uit de provincie. Hij hield zich toen met oogluiking van de autoriteiten (want bij overeenkomst tussen Holland en Utrecht golden elks banvonnissen op beider gebied) te Utrecht op. Al de oude ongeregeldheden bleven dus bestaan en achtereenvolgende Raadpensionarissen, Hoornbeek, Slingelandt, stelden ernstige pogingen in het werk om een nieuwe oplossing te vinden.

De geesteshouding die daarbij voorzat, behoefde niet uit sympathie voor het pausdom voort te komen, evenmin als argwaan en strengheid tegenover de vertegenwoordigers van Rome uit sympathie voor de Utrechtse partij. Een lid van de Staten van Utrecht, die Van Bijleveld wilde genezen van de waan dat nieuwe tegen hem getroffen maatregelen niet aan de zucht om weerwraak tegen Protestantenvervolging in de Palts te nemen, maar aan het werken van de Jansenisten te wijten waren, zei, heel vriendschappelijk:

> Zolang de Jansenisten en gijlieden de Misse houdt, zijt gij afgodendienaars, en daarom zal men de een niet meer ontzien dan de ander.

En Van Hoornbeek, hevig ontsticht omdat een onverwachte oppositie in de Staten van Holland het hem onmogelijk maakte zijn reeds met Rome, door bemiddeling van de Spaanse gezant, overlegd plan tot toelating van een nieuwe apostolische vicaris uit te voeren, beschrijft niettemin beide soorten van Katholieken bitter als onbetrouwbare vaderlanders, niet te vrezen ‘zolang het God belieft deze staat bij haar gezag en vrijheid en religie te bewaren’, maar mocht het land eens onder een paapse mogendheid bezwijken, dan had men van de ene partij niets beters te verwachten dan van de andere,

> hoe breed (de Jansenisten) ook voorgeven van haar welmenendheid en discrepantie met het hof van Romen; de hardste Jezuïetsgezinden (doen immers voor hen in) protestatiën van goede ingezetenen (te zijn niet onder. En) in de laatste vervolginge in Vrankrijk heeft men ondervonden, dat de Jansenisten bizonderlijk in de weer zijn geweest om met bitterheid tegen de Gereformeerden te bevestigen, dat zij goede Katholieken waren.

1) Zie hiervóor, blz. 295.

Dat is regelrecht gericht tegen beschouwingen als die van Slicher, waaraan de mislukking van Hoornbeek's plan een gedeeltelijke en schijnbare overwinning bezorgd had. Tegelijk met zijn onderhandelingen met Rome toch had de Raadpensionaris met de kapittelpartij onderhandeld over de toelating van een door haar te kiezen bisschop. Wilden de 'oud-katholieke' priesters niet geheel overvleugeld worden, dan moesten zij niet alleen hun eigen kerkbestuur regelen, dan hadden zij een bisschop vooral nodig

om hun gelederen aan te vullen; de wijding door welgezinde buitenlandse bisschoppen was altijd onbevredigend en werd steeds bezwaarlijker. Wij zagen al[1] dat Van Espen en andere Leuvense professoren het recht van de kapittels ten deze betoogden. Maar wat de Utrechtse partij eigenlijk beoogde, was dat de door de kapittels te verkiezen prelaat m a c h t over *alle* Katholieken oefenen

EEN VERGADERING VAN DE JANSENISTISCHE GEESTELIJKHEID

zou. In de stukken waarmee zij de Raadpensionaris bestookte, trachtte zij hem tegen 'de aan het hof van Romen verslaafde g e e s t e l i j k e n', 'de geestelijken der blinde gehoorzaamheid' op te zetten en stelde voor, dat men deze wel 'bij provisie' in hun bedieningen zou laten voortgaan, maar bij overlijden hun plaatsen door de nieuwe kapittelbisschop laten vervullen. Zo'n bisschop was er nu. In 1723 koos het Utrechtse kapittel Cornelis Steenhoven tot aartsbisschop, met stilzwijgende goedkeuring der Staten; toen de gekozene geen gehoor vond bij Rome op zijn verzoek om bevestiging - integendeel vermaande de Internuntius te Brussel op pauselijk bevel alle bisschoppen om zich van medewerking aan de wijding te onthouden en waarschuwde de gelovigen tegen de scheurmakers -, had toch in 1724 de wijding plaats door een reeds geëxcommuniceerd Frans bisschop. Het schisma was een feit. Hiermee viel nu de weigering der Staten van Holland om een apostolisch vicaris toe te laten samen, zodat het leek alsof Slicher's politiek van heel het Katholiekendom onder Utrecht te dwingen gezegevierd had. Maar dat was toch niet het geval. Men liet Steenhoven en zijn opvolgers hun eigen aanhangers beheren, maar raakte niet aan de vrijheid der anderen.

De gebeurtenissen binnen de Rooms-katholieke kerk hadden niettemin op velen een soortgelijke indruk gemaakt als op Slicher. Anti-paapse gevoelens berustten niet enkel op afkeer van de mis, daar was vanouds de vrees voor de invloed van het vreemde en verre Rome, en onmiskenbaar was de kerk nu meer dan vroeger onderworpen aan de Paus.

> Alle statiën van monniken en priesters van uitlandse zendingen dependerende (*aldus Slicher*) zijn immers zoveel spionhuizen voor de Paus, die nergens meer op toelegt dan om alle protestantse regeringen te verdelgen.

1) Zie hiervóor, blz. 295.

Zelfs katholieke vorsten hadden vanouds veel tegen gehad op pauselijke bemoeienis met hun nationale kerken; en al mochten regeerders als Lodewijk XIV in Frankrijk,

of Maria Elisabeth in de Nederlanden, zulke bezwaren, die toch in de geest van hun ambtenaren nog voortleefden, onderdrukken, dat was van een protestantse openbare mening niet te verwachten. De Jezuïeten vormden een schrikbeeld. In alles wat protestantse beschouwers in het buitenland verontrustte, speurde men hun invloed, zo in de vervolgingen in de Palts, die grote beroering wekten en zoals al bleek[1], maatregelen van weerwraak uitlokten.

> Men kan gene andere reden daarvan begrijpen (*schreef in* 1719 *de 'Amsterdamsche Courant'*) als dat de Jezuïeten, en bizonder de pater Standacker, zijn biechtvader, Zijne Keurvorstelijke Doorluchtigheid de geest van vervolging hebben ingeblazen.

En feller liet zich de hekeldichter horen, die zijn waarschuwing tegen 'Lojool's gebroed' eveneens inleidde met een herinnering aan de vervolgingen waaraan 'Kalvijn's geloofsgenoten' in Frankrijk, in Munster, in de Palts blootstonden:

> De paapse wreedheid klimt tot boven aan het zwerk! ...

In 1728 werd nieuwe aanstoot gegeven door de instelling van het Officie van Gregorius VII, waarin diens excommunicatie in 1076 van Keizer Hendrik IV en opwekking om hem de gehoorzaamheid op te zeggen verheerlijkt werd. Niets kon meer strijden met de opvatting van achttiende-eeuwse regeerders dan zulk een wrikken aan de plicht van gehoorzaamheid der onderdanen. Natuurlijk was het ook Slingelandt en heel de Staten van Holland een gruwel. Het eerste uitwerksel ervan was een plakkaat (21 September 1730) waardoor de katholieke priesters aan nieuwe, scherpe beperkingen onderworpen werden. Er werd vastgesteld, niet alleen dat priesters voortaan een acte van consent van burgemeesteren of baljuw moesten verkrijgen en dat die slechts aan geboren Nederlanders mocht afgegeven worden en niet aan regulieren; maar zij moesten ook ten overstaan van burgemeesteren of Gecommitteerde Raden de verklaring afleggen,

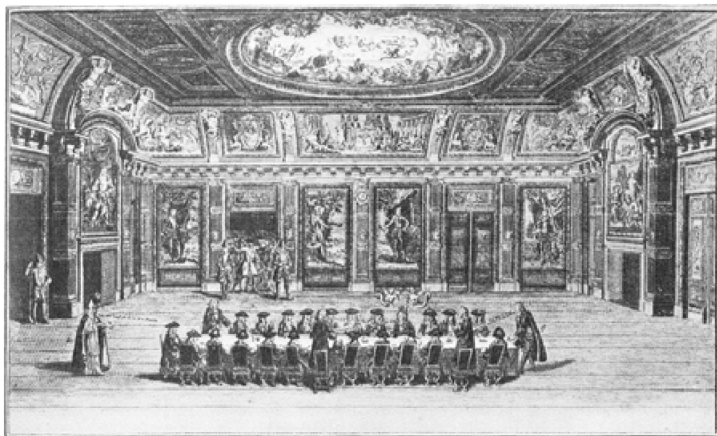
> dat zij een hertelijke afkeer hebben van het gevoelen dergenen welke leren, dat de Paus of enige andere kerkelijke overheid de macht heeft om de onderdanen te ontslaan of dispenseren, wegens ketterije of om enige andere oorzaak, van de eed en gehoorzaamheid aan de burgerlijke overheid en dat men geen trouw en onderdanigheid schuldig is aan degenen die in de kerkelijke ban en buiten de schoot van de Roomse kerk zijn.

Dat plakkaat werd in andere gewesten nagevolgd, soms in nog scherper vorm, en het bevatte nog veel meer. De Synode had zich een poos tevoren tot de Staten gewend met een lange grievenlijst. Haar ongerustheid over 'paapse stoutigheden' was de natuurlijke reactie van de gereformeerde kerk op de toenemende bewegingsvrijheid die de Katholieken verworven hadden. Dat de klachten enig gehoor vonden, kwam van de ergernis die de 'ultramontaanse' ontwikkeling van de Roomse kerk in breder dan predikantenkringen wekte. Zo bevatte het plakkaat ook bepalingen tot beperking van het aantal staties, tot bemoeilijking van aanbouw of vergroting van kerkhuizen, tot toezicht op bedevaarten en 'andere openbare superstitiën', tot wering van

1) Vgl. hiervóor, blz. 366.

katholieke gerechtsdienaren. Ofschoon het aan het beginsel van tolerantie van katholieke eredienst en kerkorganisatie niet raakte, was dit plakkaat een duidelijke uiting van opflakkerend anti-papisme. De zelfstandigheid der stadsregeringen en zelfs tot op zekere hoogte van ambachtsheren en baljuws maakte weliswaar dat de tekst nooit zonder meer overging in de praktijk.

Ook de Staten-Generaal regelden in deze dagen de toestand van de Katholieken in de Generaliteitslanden overnieuw. Hun resolutie verscheen vóor die van Holland en bevatte soortgelijke bepalingen om meer openbaar toezicht op de priesters te verkrijgen, vreemdelingen te weren, het aantal kerkhuizen te beperken. Maar deze resoluties, in

HEKELPRENT TEGEN HET PLAN VAN EEN APOSTOLISCH VICARIS. (Zie noot onder 'Bronnen der aanhalingen'.)

Holland en andere gewesten zowel als die van de Staten-Generaal, gaven ook blijk van de voortgang der tolerantie: zij erkenden de verandering die in de praktijk de houding der Staten tegenover het vraagstuk van de katholieke bevolking ondergaan had. De plakkaten om de uitoefening van de katholieke godsdienst geheel te verbieden waren onuitvoerbaar gebleken; nog moest de hand gehouden worden aan de wering van Katholieken uit openbare bedieningen (tenzij geen Protestanten beschikbaar zijn), aan de wering van geordende priesters en in het bizonder van Jezuieten, aan het verbod van bedevaarten en andere openbare superstitiën, van collecten, van schenkingen of legaten aan priesters of kloosters, van paapse scholen; maar het beginsel van erkenning van de katholieke eredienst werd nu toch aanvaard. De Staten-Generaal ondernamen tevens een grondige hervorming van het reeds zo lang nadrukkelijk en geheel tevergeefs verboden recognitie-stelsel. Een heel heldhaftige hervorming was het niet, maar als voorbeeld van veelomvattende en degelijk voorbereide wetgeving mag het er zijn. Alle ambtenaren was opgave van hun inkomsten uit de ongeoorloofde maar algemeen gebruikelijke geldafpersing van de Katholieken afgevraagd. De Katholieken werd thans een geregelde schatting opgelegd en uit het daardoor bijeenkomende fonds werden de ambtenaren bezoldigd. Zonder twijfel was dit een belangrijke verbetering, al bleef er zodoende op de Katholieken een zware bizondere last drukken.

En in het algemeen beschouwd behandelde die resolutie, waarin hun recht op godsdienstoefening voor het eerst ronduit werd toegegeven, hen nog met geringschatting en achterdocht. Zij bleven een onderworpen gemeenschap, overgeleverd aan meesters die wel trachtten onregelmatigheden en knevelarijen te onderdrukken, maar die toch een zekere vijandigheid tegenover die andersoortige onderdanen gevoelden. Bij de

geringste aanleiding - ontvoeringen of bekeringen (het geval van de Helmondse Sophia[1] was er éen van vele) of vervolgingen in het buitenland (de opschudding van 1719 over de Palts stond ook gans niet alleen) - ging men tegen onschuldige priesters of gemeenten tot represaille-maatregelen over. En almaar liet men de Noord-Brabantse Katholieken zonder geestelijk hoofd: het land behoorde natuurlijk niet tot de Utrechtse kerkprovincie; er was dus in Den Bosch een afzonderlijk Vicaris geweest, maar na de dood in 1726 van de dignitaris lieten de Staten maar steeds geen nieuwe toe, terwijl zij tegelijk betrekkingen met de Nuntius te Brussel of de Bisschoppen van Antwerpen en Roermond (nog Oostenrijks) zoveel mogelijk bemoeilijkten.

Wat de Katholieken boven de Moerdijk betreft, betoogde Slingelandt nogmaals uitdrukkelijk, dat die buitenlandse invloed, waarvoor men ook daar zo beducht was, - de invloed van Nuntius en Internuntius, bij wie nu, al was het tegen het plakkaat van 1709, de 'zending' van priesters voor de Noordelijke Nederlanden lag, - juist het best tegengegaan kon worden door Rome een aannemelijk Nederlander als vicaris te laten aanstellen. Een commissie uit de Staten van Holland liet zich overtuigen: Leiden en Rotterdam waren tegen, maar de meerderheid was gunstig gezind. Het leek alsof wat onder Hoornbeek mislukt was, nu - 't was 1732 - slagen zou.

Maar daar stak in den lande een ware storm op. De predikanten namen zulk een toon aan, dat het Hof van Holland enigen dagvaardde. De Staten trachtten de Synode door overreding tot het inzicht te brengen, dat hun afschuw van een apostolisch vicaris geen enkel goed gevolg kon hebben, dat de Katholieken priesters hebben moesten, en dat het beter was als zij ze kregen van een Nederlander onder het toezicht der Staten, - niet hielp. De preekstoelen weergalmden van protesten, verscheiden predikanten weigerden zelfs voor de hoge overigheid te bidden. En deze ... kroop in haar schulp. Terwijl eerst alleen Leiden en Rotterdam tegen de toelating geweest waren, spraken nu, gezien. de nadelige gevolgen in de Synode en elders te vrezen, ook de Ridderschap en Dordt en al de vijf kleine steden van het Noorderkwartier er zich tegen uit.

> (*In de beraadslaging wekte Gorkum op op*) met kordaatheid de eer en de luister van de staat te handhaven en niet te dulden dat de teugels aan de regering uit de hand worden gerukt door stoute en woelgeestige predikanten. Deze kunnen er de proef wel eens van willen nemen of wij bij de eerste aanval toegeven. Doen wij dit, ... waar blijft dan het ontzag voor de hoge regering en voor de magistraten? Met welke beraadslagingen zullen zij zich niet gaan bemoeien? ... Welke dangereuse sprongen zullen zij eerlang niet wagen? Daarom wordt thans fermeteit vereist.

Het is niet onvermakelijk dat, terwijl men juist zo ontsteld was over het Officie van Gregorius VII en de staat tegen de aanslagen van heerszuchtige Roomse priesters meende te moeten beveiligen, daar op eenmaal de boeman van een predikantenheerschappij weer te voorschijn sprong. Een boeman die men niet aandurfde! - in weerwil van de vermaningen van Gorkum, hoezeer die ook echt naar het hart van achttiende-eeuwse regenten gesproken waren. Maar het hele denkbeeld van een apostolisch vicaris raakte van de baan.

1) Zie hiervóor, blz. 361.

Het schouwspel van de betrekkingen tussen de Staten en hun katholieke onderdanen is niet opwekkend. Hun houding behoort tot een ander tijdvak dan die van de predikanten, die het papisme als een boze dwaling bestreden, ofschoon dat positief protestantse element ook in de Staatse politiek nog lang niet afwezig was. Maar wat daar het meest in treft, is de naijverige nadruk op het staatsgezag. De verdraagzaamheid werd, nog vóor zij haar volle uitwerking had gehad, getemperd door een nieuwe argwaan,

waaraan de Jezuietse overwinning voedsel gaf, die de Oud-Katholieken aanwakkerden, en waarin voor de toekomst zware conflicten scholen.

Ondertussen verdwijnen de Katholieken, als men het culturele leven van de Noordelijke Nederlanden in het oog vat, meer en meer uit het gezicht. In het voorafgaande tijdperk had de grote triomf van de Contra-Reformatie, hadden de cultuur- en kunstontplooiing en de eenheid van de katholieke wereld geïmponeerd. Nu was er nog vrees en afschuw, maar daarnaast een gevaarlijk iets, een gevoel van intellectuele meerderheid, dat verder doordrong naarmate de overheersende toon van de samenleving minder vurig Calvinistisch en meer protestantsrationalistisch-verlicht werd. Reageren daartegen deden de Katholieken in het algemene geestelijk leven nauwelijks meer. Zij hadden haast geen mannen meer naar wie buiten hun kring geluisterd werd. Trouwens, als zij voor hun geloof wilden opkomen, moesten zij een uitgever in het Zuiden zoeken - zoals Van Heussen deed, wiens historisch werk[1) overigens wel aanzien genoot. Van Loon sprak nooit een woord als Katholiek, ofschoon hij, naar wij zagen[2)], als 't zo uitviel, wel als Katholiek werd aangerand. Veel in Leuven studerend, stonden de Katholieken wat terzijde van het openbare leven in het Noorden. Het getal rijke families onder hen brokkelde nog gedurig af. Naast de twee die ik genoemd heb, is de enige figuur van ietwat wijdere culturele betekenis (behalve Jan Baptist Wellekens, na Luyken wel de fijnste dichter van het tijdvak, maar die evenals Van Heussen met het kapittel-schisma meeging) Hoynck van Papendrecht, die niet alleen in de grote controversie over Utrecht werk van belang leverde, maar wiens *Analecta Belgica* een bijdrage tot de algemene Nederlandse geschiedenis waren. Zou Hoynck van Papendrecht zich hebben kunnen ontwikkelen gelijk hij deed, als hij door zijn vicarisschap te Mechelen niet aan de gedruktheid en de onderworpenheid van het Noord-Nederlands Katholicisme onttrokken was? Was het aan de andere kant niet aan zijn Mechelse omgeving te wijten, dat hij enkel in het Latijn publiceerde? Evenzo kan men de overweging maken dat Wellekens, Mechelaar van geboorte, wel nimmer een Nederlands dichter van betekenis zou geworden zijn, als hij in het Zuiden was gebleven.

De Oud-Katholieken hebben als zodanig de katholieke gedachte in het Noorden geen grote diensten kunnen bewijzen. Een nationale katholieke kerk was een schone droom, maar de katholieke wereld stelde nu eenmaal gemeenschap met Rome hoger; overigens waren (wij zagen het) die nationale Katholieken net zo goed ‘afgodendienaars’ voor de Protestant, net zo goed onbetrouwbare burgers voor de regering. In het Zuiden uitgedreven, bleven zij in het Noorden een kleine kring, een nieuw stuk in de bonte lappendeken van het Noord-Nederlandse sectenwezen, - meer niet.

c. Kunst en letteren

Het ontbrak in het zestigtal jaren na 1688 in het Noorden waarlijk niet aan schrijvers, vooral niet aan dichters. Integendeel:

1) Zie hiervóor, blz. 347.
2) Zie hiervóor, blz. 348.

't Schrijft alles, wat maar hand of veder roeren kan,
De klamme drukpers walgt, de winkel berst ervan.

Ook in dat opzicht bestond er een scherpe tegenstelling met het Zuiden, waar zoals wij zagen de Nederlandse letterkunde minder en minder tekenen van leven gaf. Maar helaas stond in het Noorden de hoeveelheid der literaire productie in geen verhouding tot de hoedanigheid, en de letterkundige rijkdom van het nageslacht werd maar met weinig werk van weinig meesters vermeerderd.

Luyken's later werk - zijn geestelijke poëzie - dat grotendeels binnen deze periode valt (hij stierf in 1712), droeg iets heel bizonders bij tot een Nederlandse traditie die aan tijd of omstandigheden weinig gebonden is; door de dichters die zich de beheersers van 'de Nederlandse Parnas' waanden, werd hij nauwelijks opgemerkt. Jan Baptist Wellekens, geboortig van

HET EERSTE BOEK 367

AKKERLEVEN.
AEN DEN HEERE
MR. KORNELIS 's GRAVEZANDE,
RECHTSGELEERDEN.

HOe genoeglyk rolt het leven
Des geruften Lantmans heen,
Die zyn zaligh lot, hoe kleen,
Om geen koningskroon zou geven!

Laege

BLADZIJDE UIT POOT'S GEDICHTEN (druk van 1759).

Mechelen, een schilder, die in Italië de herderspoëzie had leren kennen, beoefende haar zelf in een fijne en zuivere trant, en waar het vooral op aankomt, met overtuiging; mode voor zoveel dozijnen anderen, léefde voor hem die vreemde wereld van herders en herderinnen, van stroomen bosgoden, met een leven dat hij heeft weten vast te leggen in zijn gevoelige verzen. Bij de tijdgenoten verwierf Huibert Poot van Abtswoude bij Delft een onvergelijkelijk veel groter roem.

'k Ben Poot, een landmans zoon, misdeeld van rijke schatten ...;
Ik leef tot heden van den arbeid mijner handen,
Al stug van barstend eelt ...

Zo had hij zich aan het letterlievend Nederland voorgesteld, en 'de zeldzaamheid der zake', die velen de reis deed maken om die wondere speling der natuur te zien, verklaart voor een deel zijn opgang. Maar zo boer geweest te zijn de dichter tot een aantrekkelijkheid verstrekte, boer blijven mocht hij niet. Hij moest zo goed als een ander 'Parnastaal leren spreken'[1)] en de oude modellen bestuderen, Vondel, Hooft, Antonides - noem er De Decker, Brandt, Vollenhove nog bij, en ge hebt een volledig recept, dat de leerling in staat moest stellen om zonder zelf tot de klassieken te gaan stijfgeordende alexandrijnen vol heidense mythologie te schrijven. Ach, de boerse stijl zoals Poot die bij de rederijkers van Schipluiden nog had gehoord en met zijn onervaren gemoed bewonderd, was zelf maar een steeds afleggertje:

De helde-gesten van ridders en mannen groot
Behaagden in zulk schrift mijn (*mij*) wonderlijk minjoot, (*zo spot hij er later zelf mee*).

1) Vgl. hiervóor, blz. 174.

Van de herboren Poot in ieder geval, bij wie Hooft en Vondel ‘door veel herlezens

als in merg en been veranderd waren', verneemt men de geur van de Zuid-Hollandse klei maar zelden. Hij heeft enkele wezenlijk mooie verzen geschreven, maar het bizondere, het plaatselijke, het karakteristieke moest juist onderdrukt. Zelfs zijn landelijke poëzie voert in een Arkadië binnen, dat van De Ketel en Schipluiden niet veel heeft, waar 'gladde mellekkoeien' loeien

DE VAN MIERISSEN, VADER EN ZOON; DOOR DE ZOON (schilderij in de Lakenhal te Leiden).

'in een bochtig dal', waar 'hemelwaarde wijngerdranken' 's landmans 'ton met wijn vullen', waar 'een levendige vliet van de steile rotsen schiet'.

Aardig werk, en dat ni t geheel vergeten is, maar dat met Breero niet te vergelijken valt en zelfs bij Asselijn niet haalt, leverde Langendijk met zijn blijspelen. Eigenlijk kan men verder maar één figuur noemen, die vóor de Van Harens (en met hen komen wij op en over de grens van het volgend tijdvak) aan onze letterkunde een eigen, levende persoonlijkheid nagelaten heeft: Van Effen, die gedurende drie jaren, vlak vóor zijn dood op 51-jarige leeftijd in 1735, de *Hollandsche Spectator* uitgaf. Op hem en op Willem van Haren kom ik terug.

Met de beeldende kunst was het nog slechter gesteld. In onze hedendaagse voorstelling, van de Nederlandse schilderkunst in het bizonder, vormt het tijdvak een leegte. Wij hebben in het voorgaande al gezien wat een verwoestingen de van Frankrijk binnengedrongen stijlbegrippen daar aanrichtten[1]. Nu verdwijnt het laatste greintje geest, het laatste greintje waarheid. En de tijdgenoten bewonderden!

Want in werkelijkheid was het allerminst een leegte: er was nog allerwegen overvloed van penselen ijverig aan het werk, en met veel werelds succes! De denkbeelden van Lairesse en van Samuel van Hoogstraten heersten onbeperkt. Houbraken's befaamd geschiedwerk, dat in 1718 verscheen, en dat ik hiervóor[2] al noemde, was van dezelfde geest doortrokken. Men eiste strenge inachtneming van regels, men mat alles af naar een academisch ideaal, het een en het ander ontleend aan Italië en Frankrijk. Uitdrukkelijk verhief Ten Kate, die aan Uffenbach portefeuilles vol met de schoonste tekeningen kon tonen, het idealisme der Italianen boven het naturalisme der Nederlandse kunstschool (naderhand ontwikkelde hij die denkbeelden in een Frans geschrift). Maar door de toepassing van zulke beginselen meende men tevens, dat nu dan ook (eindelijk!) de vaderlandse kunst tot volle bloei ging komen

1) Zie hiervóor, blz. 164 e.v.
2) Zie hiervóor, blz. 346. vgl. voor de eerder genoemden: hiervóor, blz. 165 e.v.

en naast de vereerde Zuidelijke scholen meetellen mocht. In een lofdicht op 'het ridderlijk penseel' van Adriaan van der Werff (want de Keurvorst van de Palts, die nog een aantal andere Nederlandse schilders werk gaf, had deze befaamde Rotterdammer (1659-1722) in de adelstand verheven)

rekende Poot af met 'het los gerucht', volgens hetwelk 'Toskane spant de schilderkroon':

Nu toont dees zon der schilderlichten
Dat Holland, nergens in misdeeld,
Ook schrandre schilderhelden teelt,
Die voor geen Italjanen zwichten.

Knap was het werk van die veel bewonderde en duur betaalde man zeker, maar alle Nederlandse eigenaardigheid is er zoek in; meer, de uitpuring van alle menselijk gevoel en alle menselijke drift, de onderschikking van elke grote compositie aan eenzelfde nobel rhythme, aan eenzelfde helder en onaards kleurschema,

(O kleuren, schoner dan een bloem,
O spiegelgladde taferelen! -
zoals Poot verrukt uitroept)

maken het voor ons volslagen ongenietbaar. Als portretschilder werd Van der Werff's roem nog overtroffen door die van Arnold Boonen (1669-1729), een Dordtenaar, die op zijn Amsterdams atelier aanzienlijken van overal, in 1717 zelfs Tsaar Peter en de Tsaritsa, mocht afbeelden. Ook als genreschilder was Boonen in trek, ook op dat gebied zocht men het meer en meer in fijnheid van detail en glans van atmosfeerloze kleur. Het peuterige werk van de Van Mierissen, vader (1662-1747) en zoon (1689-1763) dat nog veel bekoorlijks heeft, leidde over naar de miniatuurkunst, die allerwegen in zwang kwam. De grote, helderkleurige bloemstukken van Van Huysum (1682-1749) vragen voor het beschouwen van hun bewerking om de loupe, terwijl zij tevens (wezenlijk een technisch kunststuk) als geheel een uiterst decoratief effect maken.

Het is alles kunst die paste in de paleizen van buitenlandse vorsten of in de huizen van inlandse patriciërs. Willem III bevocht Lodewijk XIV in de machtsstrijd hardnekkig, maar evenals zoveel Duitse vorsten had hij zijn stijl aanvaard en nagevolgd. Het Loo werd een klein Versailles. Een Hugenoots uitwijkeling, Daniel Marot, werd een mensenleeftijd lang de grote bouwmeester van de Stadhouder-Koning en na hem zelfs nog van Willem IV. Marot's invloed deed zich vooral in Den Haag gevoelen, maar golfde toch ook in brede kringen naar buiten. Ten slotte konden de huizen die in de nieuwe sierstijl opgetrokken werden, soms min of meer aan oude tradities aangepast, toch op het algemeen effect van burgerlijk maar karaktervol individualisme geen inbreuk maken. Voor kleinere huizen zeker weerstond de traditionele woningbouwstijl veel modewisselingen. Van binnen werd vaker de hele inrichting gemoderniseerd, eerst in de praalzieke of statige trant van Lodewijk XIV, dan speelser en luchtiger, wit en goud, ranke lijnen, kronkels en bochten.

Maar vooral aan prachtige buitenverblijven besteedden de rijken nu schatten; dat werd een wedijver, en wie het zo grootscheeps niet aan kon, deed het bescheidener, desnoods met enkel een tuintje buiten de stadswallen. De buitenplaatsen aan de Vecht begonnen een van de bezienswaardigheden van Europa te vormen; ('de keurlijkste aaneenschakeling van lusthoven, die misschien in Europa te vinden zijn', zoals Van Effen ergens zegt); behalve in dichterlijke beschrijvingen werden zij in plaatwerken verheerlijkt[1]. De huizen en koepels waren geheel in de Frans-Italiaanse stijl, en de

1) Vgl. hiervóor, blz. 303 en 324.

tuinen, waar het nog meer op aan kwam, met hun kunstig gefatsoeneerde hagen, vijvers en fonteinen, marmeren beelden, meest allegorische voorstellingen naar antiek model, vormden een toneelachtig décor, scherp afstekend bij wat in stad en land de natuurlijke

traditie heten mocht. Décor voor een salonbeschaving die kant en klaar van de Fransen overgenomen werd, evenals de klederdracht, die bij dat alles zo uitnemend paste: de grote pruiken, die allengs wat lichter en bevalliger werden, de lange getailleerde rokken korter en zwieriger en kleuriger, de gestikte schoenen en de degens; en de dames wel met losser lijfjes en open mouwen

DE FLUITSPELER, DOOR CORNELIS TROOST. (Museum te Dublin).

en op hooggehakte schoentjes luchtiger en vlugger dan vroeger, maar met hun wijd uitstaande rokken pronkend als ooit.

In dat kader moet men de schilderijen zien. Cornelis Troost (1697-1750) is bijna de enige die er niet weerstandsloos in opgenomen is, maar er nog zelfstandig, en met lichte spot tegenover staat. Onverbloemd uit zich dat in een tafereeltje als het hier afgebeelde van de fluitspeler en zijn oudere vriend. En al zullen Troost's lastgevers in het grote regentenstuk dat ik hier vóor al besprak[1)], zeker geen scherpe punt gevoeld hebben, is het te geloven dat de schilder zelf onbewust bleef van het schrijnende, dat ons in de tegenstelling tussen beschermers en beschermde zo onmiddellijk aandoet? Een ander Amsterdammer, J.M. Quinkhard (1688-1772), stond er, zou men haast zeggen, argeloos buiten; hij had met aantrekkelijke eenvoud (een gemoedelijke degelijkheid die heel fijn kon zijn) de oude zin voor onmiddellijkheid en waarheid behouden. Overigens is de schilderkunst van een volmaakte karakterloosheid geworden. De portretten zijn kostuumstukken, op zijn best gestyleerde salonfiguren.

Ook de letteren waren in die weelderige en op stijl en vorm verzotte samenleving een tijdverdrijf, een spel tot verfraaiing van het gezelschapsleven. Zij hoorden erbij als de verzamelingen van penningen, van ‘rariteiten’, van snuifdozen, van schelpen, van wat niet al, waarmee zovelen zich bezig hielden.

Weliswaar namen de schrijvers zichzelf en elkaar heel ernstig op. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de hartstocht waarmee zij in voorredenen, pamfletten, schimpdichten in de jaren onmiddellijk na de Spaanse Successie-oorlog elkaar bestookten - de Poëten-oorlog, zoals men schertsend zei. Laten wij de vergeten dichters van het tijdvak, maar wier werk ons de geest daarvan toch leert begrijpen, eens in actie gadeslaan.

1) Zie blz. 325.

In 1713 had Jean le Clercq (1657-1736), wegens on-Calvinistische tendenties uit Genève geweken en sedert al bijna dertig jaren verbonden aan het remonstrants seminarie te Amsterdam, een man van internationale relaties en vermaardheid, in het letterkundig tijdschrift dat hij uitgaf, *Bibliothèque choisie*, tamelijk uit de hoogte Broekhuysen's Latijnse poëzie besproken. Het hele beginsel van dichten in een dode taal werd door de Frans-Zwitser (ook in een ander geschrift) verworpen, - en hoe juist was zijn

opmerking dat, waar het in de poëzie op eigen vinding aankomt, de dichter in het Latijn niet anders kan dan na-apen! Een van de schrijvers die hem weldra bijviel en ('t was de Haarlemse remonstrantse predikant Lambert Drost) voegde daar nog tersnee aan toe, dat het Latijn-schrijven heel wat bizonders aan de vorming van onze eigen taal en letterkunde onttrokken had: denk eens aan, dat Baudius, Grotius, Daniel en Nicolaas Heinsius, Batraeus, Francius, Broekhuysen Nederlands (of meer Nederlands) geschreven hadden!

> Maar wat is 't! In 't Nederduits verzen te schrijven, dat 's te gering voor onze voorname poëten, dat mogen zij doen die geen Latijn kennen.

Heel anders was Le Clercq's kritiek inmiddels opgevat door David van Hoogstraten (1658-1724), conrector aan een Latijnse school te Amsterdam, (ons al bekend[1] als taal- ‘wetgever’), zelf Latijns maar ook Nederlands dichter, vriend van Broekhuysen in diens tijd, maar ook van Oudaen en Antonides, en door die laatste connectie zich de hoeder voelende, en alom als zodanig erkend, van de grote Vondeliaanse traditie. Hoogstraten nu zag in de eer der Nederlandse Latijn-schrijvers de nationale eer aangerand, en dat door

> een Franse kabouter, die hier op een stroowis zijnde komen aandrijven, alle verhevene geesten van het gewest, waarin hij gevoed wordt, durft in den schild varen, en uitschelden voor spraakmeesters en neuswijze beuzelaars.

Zo schreef Hoogstraten in de voorrede van een werk van Oudaen, dat hij juist bezorgde, en het geducht krakeel dat hierop ontstond, was nog niet bedaard, toen een boekbespreking - van R. Anslo's *Poezy*, uitgegeven door Joan de Haes (1685-1723) - in een ander Frans tijdschrift, het Haags *Journal Littéraire*, nieuwe stof tot twisten bracht. Daarin toch werd Vondel zelf heel koeltjes eer een Hollandse Ennius dan wel een Hollandse Vergilius genoemd (‘groot door zijn aanleg, wat kunst betreft nog ruw’, had Ovidius van Ennius gezegd); en voorts werd de gezwollen stijl van De Haes' voorrede gelaakt en Anslo's liefde voor grote woorden, vlak naast al te gemeenzame, typisch voor de Hollandse dichters genoemd. De mening dat de bediller een Fransman zijn moest, verscherpte de hierdoor gewekte verontwaardiging, en verbond het geval met dat van Le Clercq. Inderdaad verschool zich een Nederlander achter het anonymaat, niemand minder dan Van Effen. Trouwens, weldra kreeg heel de beroering een nieuwe stoot van een ander Nederlander, en die met open vizier optrad: P.A. de Huybert, heer van Kruiningen, die in het begin van 1717 als Drost van Muiden Hooft's oude slot betrekken ging; deze voerde wel tegen de ‘Journalisten’ aan, dat er een menigte van goede Nederlandse stukken bestaan (men ijst van de uit de school van ‘Nil Volentibus Arduum’ voortgekomen onbeduidendheden die hij durft noemen), maar wat Vondel betreft, die had nog meer ‘gedurig tegens de toneelwetten gezondigd’ dan de critici wel gezegd hadden. Bitter was het weegeroep dat over zulke verguizing van ‘den Prins der Nederduitse dichtkonde, den Fenixdichter Vondel’ werd aangegeven.

> Had Vondel naar de maat der Franse luit gedanst,

1) Zie hiervóor, blz. 350.

Was d'Agrippiner hier en daar zowat verfranst,
Dan zou men zijne kunst niet honen noch verachten ....

Zo (en nog veel meer) schreef De Haes; en Jacob Zeeus, van zijn eenzame post te Zevenbergen, beklaagde wel de ongebreidelde rijmzucht die aan de Nederlandse poëzie geen goed deed (De Haes kreeg daarbij een veeg uit de pan), maar protesteerde tegelijk

scherp tegen het 'reukeloos aanbassen' van de geheiligde schim van Vondel. Al heviger ging het toe op 'de Zangberg', en al verder dwaalde men af van de eerste aanleidingen. Men verviel tot persoonlijkheden, tot grofheden en verdachtmakingen zelfs; fouten in vertalingen uit het Latijn werden opgehaald, om flikflooiende opdrachten aan burgemeesters werd gelachen, afgunst van Amsterdam op Rotterdam kwam tot uiting. 'Nijdigheid' en 'beuzelingen', dat was al wat Poot in de strijd zien wilde, toen hij zijn kunstbroeders bezwoer om 'pook en knijf en dag en dolk' opzij te werpen, om hun 'nagels zo niet te scharpen' en elkaar 'zo neus en oren niet af te snijden'.

Inderdaad, waar ging het eigenlijk om? Op éen manier bezien, om dode vormen, om de keus tussen een uitgeleefde traditie en de onvruchtbare nabootsing van iets nieuws en vreemds. Weliswaar zag een tijdgenoot het als 'poëtisch vuur' tegenover 'netheid van beschaven', en de tegenstelling nationaal en Frans-kosmopolitisch dook al telkens op. Maar de vurige uitstortingen van die vereerders van Vondel waren toch, op de keper beschouwd, óok maar maakwerk. Vereerders van Vondel *en Antonides*! Want Antonides - 'Vondel vanbuiten', zoals ik hem hiervóor[1] beschreef - werd met de waarachtig groten gemeenlijk in éen adem genoemd ('Drie mannen' - hier is Hooft dan ook bij -, 'die in ons Duits de kroon der dichtkunst spannen' - om met De Haes te spreken); een vergissing die de tijdgeest kenschetst. Met een kopieuze behoefte aan spreken behept, had toch dat geslacht, of zij Vondel aanriepen dan wel Boileau, eigenlijk niets te zeggen; *manier* was alles waar het hun op aankwam, naar het innerlijk vroegen zij bij hun beschouwing van kunst of letteren niet. Kwesties van rijmtechniek of zelfs spelling namen ook voor Hoogstraten en consorten geweldige betekenis aan. Een Vondelaar als Rotgans (1654-1710), die ervan hield

> zijn vaarzen zo luidruchtig en dondrend uit te brommen, dat vloer en wanden beefden en het vertrek nog naderhand, enige uren lang, met zijne schaterende uitgalmingen vervuld scheen (*dat zagen zijn vrienden en hijzelf dan voor 'poëtisch vuur' aan*),

werd tegelijk meer en meer bevreesd voor 'schrijffeilen of hardigheid' en 'overlas en herdaalde zijne vaarzen wel tienwerf, en somwijlen meer'.

Een tijd die niets te zeggen had? De grote gedachtenstrijd van de zeventiende eeuw was vervloeid; politieke tegenstellingen die eens de hartstochten gaande gemaakt hadden waren ingesluimerd; welvaart heerste in brede kring, maar geen driftige economische expansie dreef meer naarbuiten. Zelfs de geweldige worsteling van de oorlogen tegen Lodewijk XIV, die het begin van dit tijdvak beheerst, en waarin zovelen de zaak van hun geloof betrokken voelden, hielp geen dichter of schrijver of beeldend kunstenaar door de straffe, doodse conventies tot meer onmiddellijke uitingen heenbreken. De meest bewonderde oorlogspoëzie was die van de jonggestorven Lucas Schermer (1688-1711), wie het zeker aan het vermogen om een forse, kleurige alexandrijn te schrijven niet ontbrak, maar wiens veldslagen en belegeringen niets dan holle toneeldonder zijn, met aanvoerders als epische helden zó uit Vergilius getogen, en waarlijk, de goden van de Olympus nemen als vanouds deel in de strijd:

1) Zie blz. 169.

Maar zie, de hemel waakt voor 't heer der bondgenoten:
Thaumantische Iris spreidt, op Juno's last, terstond
Haar bonte vlerken uit omtrent den horizont,
Daar zij den Zeemonarch roept uit zijn waterkolken ...

Zelfs tegenover die grote gebeurtenissen moest zo'n dichter zijn manier toepassen

en als ik te verstaan gaf, dat hij ze aan de ouden ontleende, moet ik er toch bijvoegen dat hij ook die door Vondel, en vooral door Antonides, zag. Zelfs Bogaert, de kloeke kampioen van Bataviase en Kaapse vrijburgers[1], vond het nodig om zich voor zijn reisbeschrijving te wapenen met een heel bizondere stijl, waarin hij Florus en Tacitus zei na te volgen, maar die hij wel voornamelijk van Hooft had afgekeken.

Tegenover zulk zwaarwichtig en omslachtig gedoe, zulke holheid en gewilde verhevenheid, stelden sommigen dan wel waarlijk iets beters, namelijk de grote deugd van eenvoud. Men kan niet anders dan instemmen met Van Effen, als hij in de zoveel stof opwerpende bespreking van De Haes' uitgave van Anslo in het *Journal littéraire* opmerkt, dat de stijl van de voorrede geen hoge dunk van De Haes' smaak geeft; en hij haalt aan:

> Onder de naamhaftige dicht-geesten, die in ons Nederland met lof de pen gevoerd hebben, blonk in de voorleden eeuwe de fenix-dichter Joost van den Vondel als een heldre zon aan den Parnas-hemel uit ...

Bij de uitgever Pieter van der Goes verschenen van tijd tot tijd bundels onder de titel *Latijnse en Neder-duitse keurdichten*. Men staat versteld van de platte, meest zouteloze, vuiligheden en van de lompe, persoonlijke schimp, die men daar, aan de zelfkant der literatuur om zo te zeggen, tussen de politieke en theologische strijdschriften door (soms eronder!) aantreft. De herinnering is nuttig, zo goed als in verband met de wetenschappelijke ontwikkeling die aan de waarzeggers en afzetters was. Er blijkt daar, wat een ruwheid en grofgebektheid onder de kleine burgerij nog heerste, en men begrijpt beter hoe de hogere letteren zich tegen die neigingen met een zwaar gesmukte stijl meenden te moeten te weer stellen. Maar zo kan men ook tussen het gebruik daarvan en de toon van 's dichters bizondere omgeving verband zien.

In veel van de schrifturen der dichters die de nationale traditie hoog wilden houden, voelt men de onnatuur van de kleine burger die zich op zijn mooist voor wil doen, en het is niet zonder betekenis, op te merken dat al de voorvechters voor Vondel's eer in dat grote twistgeschrijf inderdaad middenstanders waren, zelfs Hoogstraten de conrector, maar vooral Zeeus, een landmeter, De Haes, Rotterdams koopman en broodschrijver, Bogaert, chirurgijn en rustend ‘Oostindië-vaarder’. Daartegenover maakte Van Effen, zoon van een kolonel, goeverneur van adelijke jongelui, een heel andere verschijning, evenals trouwens De Huybert, secretaris van Amsterdam en weldra drost van Muiden. Van Effen was zich van dat stand-element in het letterkundig geschil zelf bewust, en als hij later in zijn *Hollandsche Spectator* de kring beschrijft, welks leden op de buitenplaats van éen hunner elkaar hun verzen voordragen - de éen bezingt de dood van een zeeheld in een herdersdicht (!) en laat het daarbij zo donderen en bliksemen dat zijn kleine dochtertje er dodelijk ontsteld van raakt; de ander is ‘een koddige hond’ en laat het gezelschap tranen lachten om zijn grollen; zij kunnen geen van allen een woord ten nadele van Vondel horen -, dan gelijk zijn bewonderde leermeester Ten Kate), die laat hij ons wel verstaan dat het ‘fatsoenlijke burgerlieden’ zijn, tot ‘het middelbare slag van mensen’ behorende.

Over 't geheel kan men inderdaad opmerken, dat de lieden van stand en de fijnst ontwikkelde geesten tot de nieuwe eenvoud neigden (‘eenvoud het kenmerk der

1) Zie hiervóor, blz. 255.

waarheid', zei Boerhaave op een ander gebied). Van Balthasar Huydecoper (1695-1778) bijvoorbeeld, de Amsterdamse burgemeesterszoon, van wie wij al zagen dat hij in zijn voortreffelijke taalkundige werken niet schroomde ook Vondel te betuttelen, speelde de Amsterdamse schouwburg geregeld tragedies geheel in de Franse smaak; ofschoon hij toch evenals bijna iedereen (maar Van Effen was hier een uitzondering) het bom-

bastische spel van de gevierde tooneelspeler Punt in zijn eigen 'Achilles' hogelijk bewonderde. Lambert ten Kate (1674-1731), die we als de oorspronkelijkste wetenschappelijke denker van het tijdvak hebben leren kennen[1)], waarschuwde in een onuitgegeven poëtiek uitdrukkelijk tegen 'schreeuwende verwen', tegen 'grootspreken'. Ik vermelde de geruchtmakende polemiek al[2)], waarin Prof. Burman (1668-1741) tegen de Utrechtse predikanten het goed recht van het toneel verdedigde; de aanleiding was een stuk van een vriend van De Huybert, Mauricius (1692-1770), regent van Purmerend (ofschoon Amsterdammer van geboorte); Burman stelde het goede toneel van de Fransen uitdrukkelijk ten voorbeeld, geheel in de geest van 'Nil'. En ten slotte was er Sybrand Feitama (1694-1758), rustig van zijn renten levend Amsterdammer (doopsgezind) die in de tweede helft van dit tijdvak als het orakel van de Nederlandse Helikon vereerd werd, en met wie de richting van Pels triomfeerde.

Zeker, men zou de scheidingslijnen licht te scherp kunnen trekken. Van Effen's koelheid tegenover Vondel was ten dele een gevolg van zijn persoonlijke nuchterheid, zijn onvermogen om poëzie te begrijpen; zijn bewondering voor Cats, die over 't geheel uit de gratie was, voegt daar nog een onverwachte noot aan toe. Poot kan men niet zonder meer bij de groep van Van Hoogstraten indelen; Arnold Hoogvliet, de Vlaardingse boekhouder, wiens *Abraham de Aartsvader* een der meest bewonderde dichtwerken van die generatie was, nauw verbonden met Feitama, had toch veel van de oude traditie, al weerde hij heidense godennamen uit zijn christelijk dicht. Hoogvliet verpoosde zich van zijn episch werk soms met huiselijke poëzie, die zeker eenvoudig genoeg was, maar tevens van een naargeestige burgerlijkheid. Hoor hem bijvoorbeeld verklaren waarom hij zijn tweede zoontje bij diens tweede verjaardag moet toezingen, niet minder dan hij het zijn oudste gedaan heeft:

> Moeder zou het niet verzwelgen,
> Grotemoeder zou 't zich belgen,
>   Toonde ik u ooit minder gunst;
> Neen, o jongste mijner zoontjes,
> 'k Druk dan liever op uw koontjes
>   Teedre kusjes van mijn kunst.

Men hoort hier tevens iets zoetsappigs, iets van zich vermeien in zijn eigen gevoeleriheid, dat kenmerkend is voor de tijd: men vindt het in de poëzie, men vindt het ook bij de toch in de grond zo nuchtere Van Effen; men vindt het in de openbare uitingen van politici en journalisten: ik herinner aan de proclamatie der Middelburgse regering In 1704[3)]; weldra zullen wij het in Willem IV's toespraken kunnen beluisteren.

Maar de dichter in wie de tijd zich herkende, was Feitama, en men kan moeilijk iets onvruchtbaarders, iets angstvalligers, iets legers bedenken. De volmaakte navolger van de Fransen - zelf dong hij naar geen hoger eer. Jaren en jaren zwoegde hij op niets dan vertalingen of bewerkingen - van een *Satyre* van Boileau (heel geestig naar 's lands gelegenheid verdietst), van Fénelon's *Télérmaque* (dat hij mee in het rijm sloeg!), van Voltaire's *Henriade* (dat laatste kostte hem tweemaal negen jaren; met recht mocht hij zeggen, dat hij tijd noch vlijt spaarde.) Men kan in Feitama de ijverige,

1) Zie hiervóor, blz. 351 Vlg.
2) Zie hiervóor, blz. 353.
3) Zie hiervóor, blz. 211.

smaakvolle vakman waarderen; men kan zelfs in heel de ontwikkeling die hij vertegenwoordigde iets heilzaams erkennen. Goede vormen zijn ook in de letterkunde beter dan schoolmeesterachtigheid of bombast. Het was nuttig, dat er gelachen werd om de opgeschroefde lofdichten waarmee zoveel bundels herderspoëzie, stichtelijke verzen, 'hof-

dichten', tragedies enzovoorts in het licht kwamen, lofdichten waarin de namen van Hooft, Vondel en Antonides, van Virgilius, Horatius, Homerus, Sophocles, schering en inslag vormden. Maar dat die ontwikkeling alleen plaats kon hebben in zo slaafse bewondering voor de Fransen, dat bewijst toch wel een heel ernstige zwakheid van de Nederlandse beschaving.

Het ergste blijft natuurlijk de inhoudloosheid van heel die poëzie. Eén groot dichtwerk verscheen - in 1741 -, waarin de schrijver waarlijk iets zeggen wilde: Van Haren's *Friso*. Dat moest naar Van Haren's geheime bedoeling wedijveren met Hoogvliet's *Abraham*, maar Van Haren kende zijn eigen krachten niet. Bij de staag golvende beweging en de vloeiend in het verhaal gelaste, gladvormige beschrijvingen van dat correcte en orthodoxe werk, dat niet één eigen gedachte aan het bijbels gegeven toevoegde, kon zijn hortend en redeneerderig vers niet halen; het kenmerkt de tijd, dat hijzelf de onvolkomenheden toeschreef aan zijn 'onoplettendheid', zulks in weerwil van de moeite en vlijt' en van 'den arbeid', die de heer Balthasar Huydecoper zich. wel als een 'onpartijdig en verstandig leraar' had willen getroosten om hem 'de gebreken' aan te wijzen. Toch maakt Van Haren met de redelijke godsdienst die hij onder het 'klieven' van 'hersenpannen' en 'kruinen' ('met het zwaard - tot midden in den baard') en zwervende door 'de Erythrese stromen' of ''t gewest der verre Prasiaten', ontvouwde, en met zijn begrippen over de rechtvaardige staat, de indruk van een belangwekkender geest dan de meeste andere dichters - hemzelf bezielde zo'n drang om in de Europese gedachtensfeer mee te arbeiden, dat hij Voltaire, zijn grote verering, een Frans overzicht van zijn gedicht toestuurde -; de harde uitspraak die ik mij hiervóor ontvallen liet over een geslacht dat niets te zeggen had, moet welbeschouwd beperkt worden tot het zeggen in poëzie en kunst.

Er is in de tijdsatmosfeer bij alle verzachting en zelfs gevoeligheid iets nuchters en ondieps, dat ons weinig kan bekoren. Wij kunnen te beter begrijpen dat het zich voor uitbeelding in een epos slecht leende, als wij bedenken dat ook in Engeland en Frankrijk de poëtische uiting arm was. Voltaire's tragedies, door Van Haren boven de Grieken gesteld, halen in schoonheid niet bij Racine. In verbeelding en ontroerbaarheid voor het schone, in vermogen om het leven tragisch te zien, muntte de eeuw niet uit. Toch zou men haar onrecht doen door te menen, dat heel haar wezen stak in die zucht naar uiterlijke stijl, in die oppervlakkigheid van gemoedsstemming, in die vervreemding van het natuurlijke en bizondere, waardoor zij met haar ijverige beoefening van kunst en vers zo weinig duurzaams bereiken kon. Maar inderdaad, - dat hebben wij in de voorafgaande hoofdstukjes wel gezien. Het gedachtenleven van die generatie hield zich met realiteiten bezig, de menselijke rede onderwierp zich gebied na gebied, de geweldigste veranderingen in cultuur en samenleving werden door onderzoekers en denkers voorbereid. De ware zwakheid van de Nederlandse letterkunde van het tijdvak is, dat de geestesbeweging, die in Engeland en Frankrijk een hele schaar van schrijvers bezielt, er zich maar flauw in weerspiegelt. Hoe dat kwam?

Als Van Effen (nogmaals in het *Joturnal Littéraire*) schreef, dat er in Holland wel veel geleerden maar niet veel dichters voorkwamen en dat dit lag aan het ontbreken van een vorst, terwijl de groten hen niet beschermen, dan is hij zover niet van de waarheid. De bloei van de Engelse letterkunde en cultuur, die op Van Effen veel indruk maakte - en trouwens in Frankrijk was het niet anders -, moet weliswaar niet zozeer verklaard worden uit de bescherming die schrijvers genoten (al was ook dat

zeker van betekenis: Locke, Congreve, Addison, Newton, Steele, Swift, Prior werden allen door grote heren, tevens ministers, voortgeholpen), als uit de sterke eenheid van een nationaal leven waaraan de aristocratie niet enkel politiek, maar ook geestelijk actief deel nam. Hoe anders dat in de Republiek was (en daar was de toestand dan nog heilig vergeleken met die in het Zuiden), leert Van Effen's eigen werk niet alleen, maar zijn loopbaan.

Men ziet daar een jongeman van goede huize maar zonder geld, die, na studie te Utrecht, zijn weg vond als goeverneur en reisgenoot in 's lands hoge kringen, met niets dan Frans toekomen. Frans was zijn eerste geschrift, van 1707, *Dissertation sur Homère et sur Chapelain*, waarin hij, spottend met de geleerde commentatoren van zijn tijd, dodernstig aantoonde hoe ver een

JUSTUS VAN EFFEN, 1684-1735.

zoveelste-rangs Frans schrijver de grote Griekse heldendichter overtrof: niet alleen de taal was Frans, met dit stuk nam de jonge Van Effen actief aan het Franse letterkundige leven deel. Later schreef hij een blijspel *Les Petits-Maîtres*, dat het door hem nooit geziene Parijse salonleven hekelen moest. Ondertussen was hij op Engels voorbeeld een weekblaadje gaan uitgeven, *Le Misantrope*, waarin hij problemen van zedelijke, wijsgerige, maatschappelijke aard behandelde op de wijze van de volmaakte wereldburger. Blijkt ergens dat die minnaar van redelijke godsdienst, van gematigdheid, menselijkheid en beschaving, in Nederland thuis hoorde?

In later Frans werk is dat een enkel maal wel anders. Zo stuit men in *La Bagatelle*, dat hij in 1718 en 1719 uitgaf, op een lang niet malse beschrijving van de oppervlakkigheid, de twistzucht, de aanmatiging der *réfugiés*, (weliswaar vermomd als Indiërs); men hoort hoe lichtvaardig zij, die om den gelove uitgeweken zijn, met het geloof omspringen, met wat een felheid zij op hun beurt elkaar vervolgen. Een onafhankelijkheidsverklaring die bij de vriend en medewerker van zoveel *réfugiés* verrast.

Het blijft intussen waar, dat Van Effen's eigenlijke functie in deze Franse geschriften geen nationale maar een kosmopolitische was: hij speelde een rol van enige betekenis in het Europees geestesleven door de nieuwe Engelse philosophie in het Frans te interpreteren en te verspreiden. Hij was een van de eerste en beste kenners van Locke en Newton op het vasteland. Hij durfde al in 1711 de verdringing van Descartes door de Engelsen aankondigen. In 1715 bezocht hij Engeland in het gevolg van een bizonder gezantschap, werd evenals zijn vriend 's Gravenzande, de

mathematicus, lid van de Royal Society en maakte kennis met Newton. Al die vergaarde gedachten en wetenschap deelde hij mee in het Frans, en zo hij op die wijze een wegbereider van Voltaire en de Encyclopedisten mag heten, hij liet de Nederlandse letterkunde ronddraaien in haar kringetje van rhetoriek en pastorale, haar enkel soms, zoals wij al zagen, een schouderophaling waardig keurende. 't Is waar dat hij tegen het eind van zijn leven

opeenmaal, heuglijk en verwonderlijk genoeg, met zijn frisse en echt nationale *Hollandsche Spectator* voor den dag komt; doch dan roert hij die wijdere intellectuele belang stellingen maar vluchtig aan.

Was de nieuwe philosophie geen kost voor Nederlanders? Integendeel, in verscheidene van haar elementen hebben wij immers de Noord-Nederlandse samenleving de geestesontwikkeling van het tijdvak al met gemak, met overtuiging en begrip zien meemaken. In de ontwikkeling van het Protestantisme, zoals ik die schetste, was dat duidelijk. Ook op wetenschappelijk gebied verhieven heel wat Nederlanders zich uit de rol van toehoorder en navolger om zelfstandige bijdragen te leveren. Maar de letterkunde leed meer dan enige andere cultuuruiting onder de heerschappij van vreemde vormen en onder de maatschappelijke gebrokenheid, die een oude kwaal was, ook van de Noord-Nederlandse gemeenschap[1].

De verfransing onttrok intellectuele krachten van de eerste orde aan onze letterkunde; daarvan is Van Effen niet het enig voorbeeld. Een van de fijnste en oorspronkelijkste vernuften die wij in het midden van de achttiende eeuw bezaten, Frans Hemsterhuis, de zoon van Tiberius, zelf geen hoogleeraar maar zijn bestaan vindend in een rustige ambtelijke betrekking, schreef al zijn door de Grieken geïnspireerd philosophisch werk in het Frans. Pieter Burman had zich met hevigheid tegen de nieuwe hebbelijkheid van Fransen en Engelsen om over ernstige philosophische of wetenschappelijke onderwerpen in hun eigen taal te schrijven gekant. Hij voorzag heel goed, hoe het universalisme van het Europese denken daardoor ondermijnd moest worden. Het geval bezat echter nog een ander aspect. Het Latijn zelf - dominee Drost had het zeer juist opgemerkt - verrijkte zich ten koste van de Nederlandse letterkunde. Maar hoeveel erger werd het, als Nederlanders om een wereldpubliek te bereiken zich van een moderne taal gingen bedienen!

Een wereldpubliek? Was het niet nòg erger? Was het niet, dat in hun eigen land een brede kring, waaruit actieve cultuurprestaties misschien weinig te verwachten waren, maar die voor de ontvangst, de aanmoediging, de bevordering van hoger intellectueel werk onmisbaar was, het Nederlands ontrouw begon te worden? Die maatschappelijke gebrokenheid waarvan ik sprak, werd onder invloed van de Franse Hugenootse inwijkelingen verergerd. De verfransing was niet enkel meer een culturele zwakheid, zij nam de omvang van een sociaal euvel aan. Het is nodig dat verschijnsel eens nader te beschouwen. Wij zullen dan zien, dat het zijn grenzen had, en, belangrijker nog, dat er tegen gereageerd werd.

d. Verfransing en Nederlandse weerstand

Voor de aristocratische en uitgaande wereld in Den Haag was het Nederlands een vreemd patois. Dat was in de dagen van Frederik Hendrik en Willem II ook zo geweest, maar nu waren veel meer inheemse adel en patriciaat in die toverkring opgenomen en van hun oorsprong vervreemd. Het Nederlands had volstrekt zijn positie als bestuurstaal niet verloren; leidende regenten als Heinsius, Slingelandt, Van der Heim, schreven het ook in hun niet-ambtelijke correspondentie bij voorkeur, maar voegden zich toch geredelijk naar het gebruik van anderen als Hans Willem

1) Vgl. I, blz. 349 en 513, hiervóor, blz. 147.

Bentinck, graafvan Portland, Goslinga, of welke edelman ook, die gewoon was Frans te bezigen. Er waren intussen regenten bij de vleet, die de vreemde taal blijkbaar niet voldoende beheersten en aan de grote heren in het Nederlands schreven. Willem IV bijvoorbeeld correspondeerde met zijn adelijke vrienden (Van Stirum, G.O. van Burmania, de Van Harens[2]) enzo-

2) Dat de Van Harens het Nederlands om er verzen in te schrijven haast als een vreemde taal moesten aanleren, is ofschoon zij bij een Frans hoogleraar te Franeker aan huis geweest waren, zeker onjuist.

voorts) doorgaans in het Frans (Willem van Haren schreef soms in het Nederlands); eigenaardig genoeg was zijn briefwisseling met zijn secretaris De Back in het Nederlands en 's Prinsen Nederlands was uitstekend; in ieder geval schreven Leeuwardense burgemeestersgedeputeerden ter Staten-Generaal hem uit Den Haag in het Nederlands. Willem Bentinck van Rhoon, die geen woord Nederlands schreef als het niet moest (maar natuurlijk moest het soms voor een lid van de Staten van Holland-gedeputeerde ter Staten-Generaal in zijn officiële hoedanigheid) ontving toch vrijwat Nederlandse brieven, - en ik herinner aan het verschil dat ik in dat opzicht al constateerde tussen de Zuid-Nederlandse en de Noord-Nederlandse correspondentie van Van den Bergh[1]. De Nederlandse brieven aan Bentinck kwamen niet enkel van burgers of kleine-stadsburgemeesters zoals Crap van Hoorn of Bleiswijk van Gorkum, maar van een Gelders edelman als Van Lynden tot Ressen of een Amsterdams burgemeester als Gerrit Corver. Onder de adel was dat toch zeldzaam, althans onder hen die enige betrekking tot Den Haag of tot het stadhouderlijk hof te Leeuwarden hadden; ook burgerregenten die tot die kringen doordrongen, namen het Frans vaak als hun schrijftaal aan; ik denk aan Amsterdammers als Hop en Hasselaar, aan een Zeeuw als Verelst, een Groninger als Van Iddekinge; het archief van een Haags ambtenarengeslacht als de Fagels bevat heel wat meer Franse dan Nederlandse schrifturen.

Wij zagen hoe Van Effen in ons eigen land in een volslagen Franse intellectuele omgeving leven kon. Nog een voorbeeld levert de opvoeding van Willem en Charles Bentinck, die na de dood van hun vader door hun Engelse moeder naar Holland gezonden werden om er voor hun staatkundige loopbaan in de Republiek te worden opgeleid. De twee goeverneurs die de jongens naar Leiden meegegeven werden, waren allebei Fransen; twee Franse jongelui van goede familie woonden dan nog bij hen in. De predikanten bij wie zij ter preek gingen en met wie zij verkeerden, waren Fransen; - in het bizonder was daar de befaamde ds Saurin in Den Haag. Bij nog verscheiden adellijke Hugenootse families in Den Haag kwamen zij aan huis. En ofschoon hun voogd een Hollands edelman was, Wassenaar van Obdam, die zich zeer veel met hen bemoeide, en zij dan nog met een aantal Nederlandse verwanten omgingen, werd het weldra een probleem dat zij nooit gelegenheid hadden Nederlands te spreken: ten slotte drong Wassenaar hun goeverneur een lakei op, die Frans noch Engels verstond: een lakei was goed genoeg om Nederlands van te leren!

Het is nog mooi, dat de Bentincks later toch het Nederlands machtig waren. De kracht van de taal lag in het feit, dat zij de taal van de Staten-vergaderingen en de staatscolleges bleef. Van Willem Bentinck zijn eigenhandige aantekeningen over discussies in de Staten van Holland bewaard en ambtelijke verslagen, in het gewone van vreemde woorden doorspekte Nederlands geschreven. Maar de Nederlandse cultuur bestond niet voor zo'n man, noch in het algemeen gesproken voor de kring waartoe hij behoorde, - maar men moet die kring zeker niet te wijd trekken, en zelfs daarbinnen de toestand niet te donker schetsen. De Van Harens en de heer Van Kruiningen waren er ten slotte toch ook typische vertegenwoordigers van.

Bovendien werd de verfransing van de hogere stand in de tijd zelf vaak gegispt, en zelfs om zo te zeggen van binnen uit. De treffendste beschrijving van het bedrijf der Franse gouverneurs heb ik aangetroffen bij J.J. Mauricius, hiervóor om jeugdwerk

1) Zie hiervóor, blz. 287.

reeds even vermeld[2]; op hoge leeftijd gekomen gaf deze, die middelerwijl goeverneur van Suriname geweest was, en lange jaren resident te Hamburg, *Taallievende en historische uitspanningen* in het licht, en daarin schrijft hij:

> De Monsieurs en Mademoiselles, die belang hebben om ons en onze kinderen

2) Zie hiervóor, blz. 379.

> een bijgelovigen eerbied voor het Frans in te prenten, beginnen natuurlijk met niet alleen de heerlijke voortreffelijkheid van hun eigen taal hoog op te heffen, maar zelfs ons te doen geloven, dat onze moedertaal een harde, domme taal is; gelijk zij ook, al eten ze vijftig jaren Hollands brood, zich zeer zorgvuldig wachten van die harde, domme taal te leren. Zij waarschuwen dus ernstig, dat, zo de kinderen ooit het Frans recht leren zullen, men vooral zorgen moet, dat zij hun moedertaal niet spreken en zelfs niet horen spreken, vóor dat het Frans eerst recht in hen geworteld is. 't Gevolg hiervan is dat die zo opgevoed zijn, als ze groot worden, in het Frans denken. (*De schrijver keurt dit gebruik scherp af; van de geest der in het Frans opgevoede aristocraten geeft hij nog het volgend staaltje:*) Een dame van een oud aanzienlijk Hollands geslacht, als men haar zeide, dat men haast (*weldra*) een goede Hollandse komedie in Den Haag zou krijgen, antwoordde kortaf: ‘foei!’

Epo Sjuk van Burmania spreekt er in zijn *Schuite- en jagtpraatjes* schande van,

> dat men tegenswoordig gehele familiën in Neerland vindt, daar bijna niets wordt gesproken en nooit iets gelezen als in het Frans; (*en hij last een brief in, waardoor hem bericht wordt, hoe de schrijver*) aan een huis kwam, daar de dame veel nieuwspapieren en boeken van deze tijd leest; ik vroeg haar oordeel over uw schriften; zij repliceerde mij, dat zij er wel van gehoord hadde, maar tegelijk, dat ze in het Duits (*Nederlands*) waren geschreven, en dat zij en haar zoon niets anders als Frans lazen, zodat (zij) UE wel zoude raden, om meer lezers van distinctie te hebben, uw boeken in het Frans te vertalen en in 't toekomende altijd in die taal uit te geven. (*Hierop is het commentaar, dat*) luiden van regering (*die op die manier de moedertaal veronachtzamen*) een geringe kennisse moeten hebben van de regeringswijze van haar land, mitsgaders van de oudheden, rechten, voorrechten en geschiedenissen van dien; (*en dat in een land welks bewoners, volgens het getuigenis van Viglius, onder andere hierom*) zo afkerig van de Spaansen en haar regering wierden, dat zij in de regering ende dienst van 't land gebruikten mensen, die noch spraak noch aard der ingezetenen kenden.

In Van Effen's *Hollandsche Spectator* wordt het euvel in een ingezonden brief uit Den Haag besproken.

> Op de meeste groten heeft (uw werkje) (*aldus de briefzender tot de Spectatorschrijver*) niet veel vat, en voornamentlijk op de juffertjes van de grote wereld (niet): ‘'t Is Duits’, zeggen ze, ‘en ik lees mijn leven geen Duits; ik gelove ook niet dat ik het verstaan zou.’ UEd. moet weten, dat onze adellijke dametjes en hare navolgeressen zich schamen zouden hare moedertaal te verstaan. Zij spreken zo wel wat meiden-, en ten hoogste kamenier-Duits, en daar maken zij een soort van ragoutje van, met wat ‘kromtong’, van hare goevernantes overgenomen, in te kappen en er een

schootje Frans onder te gieten, zodat men, wil men haar Duits verstaan, de Franse taal al redelijk meester moet wezen.

Een goede Hollandse komedie in Den Haag - van de mogelijkheid daarvan hoorden wij Mauricius gewagen. Inderdaad bestond er enkel Frans toneel in Den Haag, en in dezelfde brief aan de *Spectator* wordt het verhaal gedaan van een hevige concurrentie tussen twee Franse troepen die op de stad waren neergestreken, de een in de Casuarisstraat, de ander op het Voorhout, en die beide hun aanhang hadden, zodat de Haagse wereld verdeeld was in Casuaristen en Voorhoutianen.

Het ziekte-proces van denationalisering - want dat is het wat wij nu in het Noorden

zien plaats grijpen, in aard, schoon lang niet in gevorderdheid, gelijk aan de ontwikkeling in het Zuiden - heeft in zijn verloop deze gevaarlijke eigenaardigheid, dat zijn verschijnselen op hun beurt verergerend werken. 'Foei', zegt de Haagse dame, de neus optrekkend voor het Nederlands toneel, - dat inderdaad flauw en burgerlijk is, maar waarom? Omdat zij en haar soortgenoten het reeds lang verwaarloosd hebben. Over het geheel heeft de Nederlandse beschaving, in het Noorden weliswaar volstrekt niet in die mate als in het Zuiden, iets benepends, iets achterlijks gekregen. Ds Saurin gaat door voor een van de grootste kanselredenaars van zijn tijd; van de Nederlandse predikanten kan er zeker geen in zijn schaduw staan. Hoe komt dat? Omdat hun, kleine burgerjongens, aan de academie door zwaar-op-de-handse, wereldvreemde professoren opgeleid, de nieuwe, ruimere, meer menselijke wijze van denken en spreken niet goed afgaat. De preektrant zoals ik die hiervóor beschreef[1], is een kwestie van stand. Als men hem vergelijkt met die van Saurin, los van de scholastieke methode, tot de ontwikkelde geest zowel als tot het fijn besnaarde gemoed zich richtend, lijkt het een kwestie van nationale cultuur te worden. De Haagse aristocratie die zich onder hem verdringt, ziet in hem een nieuw bewijs dat een beschaafd mens zich alleen in het Frans kan uitdrukken.

Was het niet evenzo gesteld met de tijdschriften die door Hugenootse intellectuelen uitgegeven werden en waarin, zoals wij zagen, ook Nederlanders meewerkten? Die waren wel voornamelijk voor het Europees publiek bestemd. De Nederlandse boekhandelaars-uitgevers waren gewoon voor de buitenlandse markt te werken, en nooit meer dan in deze tijd. Niet alleen tijdschriften, ook nieuwsbladen in het Frans werden van Holland uit verspreid; de bekendste kwamen uit Amsterdam en uit Leiden. Hun betekenis was groot, omdat in Frankrijk heel geen vrije pers geduld werd. Maar ook hier bestond het gevaar, dat het ontwikkelde Nederlandse publiek ze zou gaan voortrekken boven het inheemse product en zodoende de kwaliteit daarvan naar beneden drukken. De staatslieden stelden in 1719 wel een Hugenoots predikant tot lands-historieschrijver aan![2] Evenzo was onder De Witt De Wicquefort met het samenstellen van een geschiedenis in het Frans belast geweest, maar dat was dan tenminste nog een Hollander. Men dacht natuurlijk aan een internationaal publiek en de intrekking van het Edict van Nantes had de strijd der naties met een Europese partijstrijd doen samenvallen: Heinsius kon in de *Franse Protestant* zonder voorbehoud een medestander zien. En toch, hoe kwam op die wijze de Nederlandse cultuur in het gedrang!

Men kan voor de geestelijke energie van die uitgewekenen en hun kinderen niet anders dan bewondering hebben. Niet enkel om het intellectuele werk dat zij verrichten, maar juist ook om hun boven redenering verheven overtuiging dat zij temidden van het barbarendom een hogere cultuur vertegenwoordigden. Alleen daardoor, gegeven zelfs de Waalse kerkorganisatie, met haar talrijke gemeenten en afzonderlijke synode, was het mogelijk dat zovelen vooral van de welgeborenen en ontwikkelden zich gedurende enige generaties als afzonderlijke groep handhaafden. Neem Van Effen's vrienden en mede-redacteurs van het *Journal littéraire*, de Saint-Hyacinthe en de Sallengre; die in Nederland geboren lieden hebben een plaatsje in de geschiedenis van Franse letteren en Frans gedachtenleven; maar in de onze bleven zij volmaakt vreemdeling. Van de oudere Bayle verwondert dat minder.

1) Zie hiervóor, blz. 354.
2) Basnage; vgl. hiervoor, blz. 346.

Leclercq verwaardigde zich, zoals wij zagen, een enkel maal een stekelige opmerking over Latijn schrijvende Nederlandse poëten te maken; Basnage schreef in opdracht der Staten over de Nederlandse geschiedenis, maar de Fransman doet zich telkens horen.

De eerste helft van de achttiende eeuw heeft in onze geschiedenis een slechte naam. Begrijpelijk genoeg. In mijn eigen relaas heb ik van die generatie veel kwaads gezegd.

Ik wil nu niet herinneren aan de positieve verdiensten die ik toch daartegenover heb kunnen stellen, ik wil het slechts alles plaatsen in het licht van deze bedreiging door de overmachtige Franse invloed. Het was voor de Nederlandse cultuur in het Noorden zaak haar bestaansrecht aan te tonen, anders zou zij waarlijk, gelijk in Vlaanderen, onder de geringschatting van vreemden en vervreemden tot algehele onvruchtbaarheid hebben kunnen verdorren. Zodra wij dat bedenken, beschouwen wij wat gepresteerd werd met meer liefde en erkenning. Op alle gebieden, tot in de politiek, die dan niet enkel meer verwarring of corruptie schijnt op te leveren, in het deels onverdraagzame, deels ondiepe godsdienstige leven, in de breedsprakige en onbeduidende poëzie, in de aan het Latijn verslaafde wetenschap, zien wij òf een bewust streven om nationale tradities vast te houden, òf althans een ijverige arbeid en uitwisseling van gedachten, die datzelfde resultaat hadden. Die burgerij stond toch, welbeschouwd, stevig in haar Nederlandse schoenen. Op alle bedreigde punten ziet men verweer.

De Franse periodieken worden op een afstand gehouden door de oprichting van eigene. Al in 1693 begint Rabus te Rotterdam de *Boekzaal der Geleerde Wereld*, die een middelpunt van geestelijk verkeer wordt en blijft; Nederlandse nieuwsbladen handhaven zich - vanzelfsprekend, zou men zeggen als men bedenkt dat ze dat zelfs in Vlaanderen deden; maar wat een voortreffelijk geschrift waren de *Nederlandsche Jaarboeken*, die in 1747 begonnen: een maandelijks blad met mededelingen uit al de gewesten; en dan waren er de verschillende spectatoriale uitgaven. Dat genre werd door een avonturier als Campo Weyerman, die met zijn gemene blaadjes zogenaamd de maatschappelijke zonden aan de kaak zou stellen, tot afpersing misbruikt; Van Effen daarentegen diende het tot de hoogste zedelijke oogmerken. De Staten hadden een Fransman tot historieschrijver aangesteld, maar wij hebben gezien hoe er door landslieden een krachtige nationale traditie opgebouwd werd. In Den Haag traden slechts Franse acteurs op, maar de Amsterdamse schouwburg bleef de taal getrouw, al speelde men er ook veel vertalingen en al hadden de oorspronkelijke stukken meest niet veel eigens.

Men vindt een cultuur niet geheel in de boeken die zij voortbrengt, vooral niet in het zuiver verstandelijke proza, waarvan ik hiervóor uit deze tijd zoveel staaltjes genoemd heb. Maar toch legt juist die brede literatuur van beschrijvingen, geschiedenissen, verhandelingen, waaronder de hedendaagse lezer zonder de inspanning van zijn historische verbeelding weinig boeiends of bekorends meer vinden kan, indrukwekkend getuigenis af van de levenskracht der Nederlandse beschaving in het Noorden. De stijl waarin zij geschreven werden, heeft in dit verband zijn grote betekenis. Het ernstig werken van heel dat geslacht aan een algemeen beschaafde vorm vindt bij het onze gewoonlijk weinig waardering; en dat men om de vorm de inhoud vaak vergat, dat de eenheid en gladheid die men nastreefde, bij de kleurige levendigheid van een vroeger tijdperk ietwat doods afstaken, heb ikzelf hiervóor doen uitkomen. De letterkunde zou ook na het midden van de eeuw nog zwaar te lijden hebben van bedilwoede en van de waan dat men poëzie genootschappelijk voortbrengen kan. Maar dat moet ons niet beletten te onderscheiden en te waarderen, dat in deze tijd de taal tot een volmaakt doeltreffend werktuig voor intellectueel verkeer ontwikkeld werd. Dat gebeurde dus tegen de verfransing in, en met wat een gemeenschappelijke wil het gebeurde, in die politiek zo weinig eensgezinde staat, kan men het gemakkelijkst zien aan de stelselmatigheid waarmee men in alle publicaties met enige intellectuele aanspraken de Franse woorden en

vormen weerde, die tezelfdertijd de politieke taal nog meer dan vroeger overstroomden. Ook anonieme publicaties als de *Boekzaal* en de *Jaarboeken* zijn met een opmerkelijke zorg, met beheerste gelijkmatigheid van stijl, geschreven.

Als men op dat alles let, ziet men meteen, dat de verfransing op de meerderheid van de gezeten en ontwikkelde burgerij in het Noorden geen vat had. En dat was ook

de indruk van Duitse reizigers die, met alle waardering, de Hollanders ongemanierd en zelfgenoegzaam vonden; weinig bereisd en onbekend met vreemde talen, voert Haller zelfs ter verklaring aan! Dat was in de jaren twintig; en omstreeks het midden der eeuw, toen de Hugenootse 'refuge' haar tweede en derde geslacht inging, lijkt de kracht der verfransing ook in het intellectuele leven al aan het tanen. Ze was in de weerstand van een brede burgerlijke maatschappij onder burgerregenten vervloeid. Het herstel van het stadhouderschap verhoogde toen zeker de macht van verfranste, aristocratische elementen weer. Maar er was, zoals wij zien zullen, niets definitiefs in die overwinning. In de strijd met het stadhouderschap werd later de gegoede burgerij zich haar Nederlandse tradities en Nederlandse aard nog scherper bewust, en die nationale ijver zette zijn merk op de cultuurverjonging die toen beproefd werd.

4. De schok van oorlog; 1741-'48/51

a. Hulpeloosheid en val van het Staats bewind.

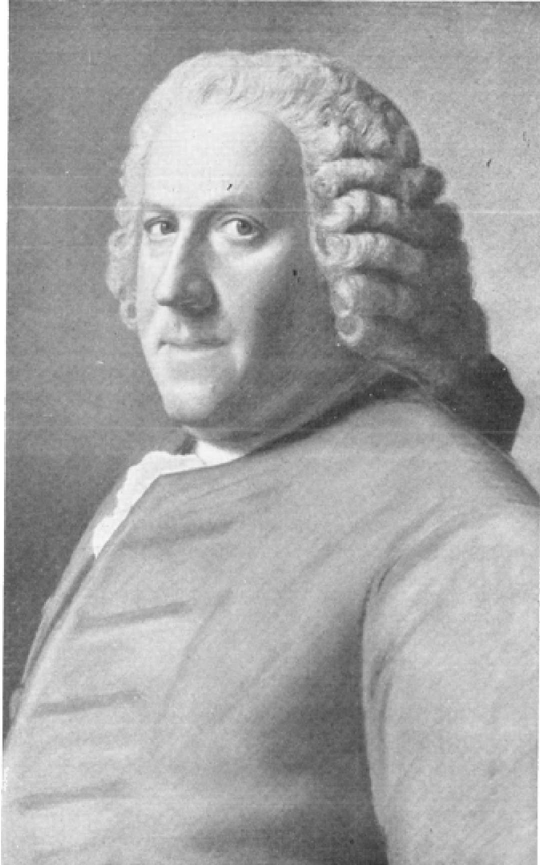
In 1739 al was Engeland in oorlog geraakt met het weer vrij nauw aan Frankrijk verbonden Spanje. Daar hielden de Staten zich beslist buiten, maar in 1740 stierf Karel VI en zijn dochter Maria Theresia werd niet alleen door een onverwachte aanval van de nieuwe Koning van Pruisen, Frederik II, van Silezië beroofd, maar moest weldra haar hele erfdeel verdedigen tegen Karel Albert van Beieren, die haar recht tot de opvolging betwistte en die (dat was het gevaar) gesteund werd door Frankrijk. Dat ging dwars in tegen Frankrijk's plechtige erkenning, bij Karel VI's leven (in 1738), van diens Pragmatieke Sanctie, dat wil zeggen de regeling volgens welke zijn dochter in al zijn landen opvolgen zou. De waarborg van die Pragmatieke Sanctie door de Zeemogendheden was voor de onfortuinlijke en bezorgde Karel VI de grootste winst geweest van zijn overeenkomst met hen in 1732. Toen in 1741 een Frans-Beierse invasie haar in Oostenrijk zelf benarde, beriep Maria Theresia er zich op om hulp te ontvangen. Haar nood trof de volksverbeelding in de Republiek, haar zaak scheen tegenover Frankrijk's woordbreuk met die van Europese orde en recht verbonden.

Toen de Franse diplomatie daarom de Staten evenals in 1733 een neutraliteitsverdrag voor de Zuidelijke Nederlanden aanbood, met de bedoeling hen daarmee buiten het spel te houden, vond zij geen gehoor. De Staten van Holland gorden zich aan om aan heel de confederatie leiding te geven in een politiek van actie. Voorlopig betekende dat onderstand in geld geven aan de bedreigde vorstin en het leger met achtereenvolgende troepenwervingen versterken. Engeland deed eerst niet mee; ja als keurvorst van Hannover gaf George II een heel slecht voorbeeld aan zijn bondgenoot, die toch meteen door zijn Engelse vertegenwoordigers op hoge toon tot kloeke plichtbetrachting vermaand werd: in September 1741 sloot hij voor zijn keurvorstendom juist zulk een neutraliteitsverdrag als de Staten afwezen voor de Zuidelijke Nederlanden.

Maar in het begin van 1742 kwam de regering van Walpole ten val en een veel ambitieuzer oorlogspolitiek werd ingezet onder Carteret. Engelse troepen werden aan land gezet te Oostende en Nieuwpoort. Frankrijk vocht nog altijd slechts in Duitsland als bondgenoot van Beieren; het liet de Oostenrijkse Nederlanden nog met

rust; Engeland en de Republiek traden ook alleen op als bondgenoten van Maria Theresia en waren volgens het toenmalige volkenrecht niet met Frankrijk in oorlog. De Engelse troepen lagen in 1742 werkeloos in de Zuidelijke Nederlanden, terwijl men in de Republiek beraadslaagde of men ook, behalve geld, troepen ter beschikking van Oostenrijk stellen

zou. In 1743 trokken de Engelse troepen verder naar de Rijn en hier werd in Juni, bij Dettingen, onder aanvoering van George II in eigen persoon, slag geleverd tegen de Fransen, die het veld moesten ruimen. De Staten hadden toen besloten 20.000 man naar het oorlogsterrein te zenden, maar zij kwamen te laat om aan de veldslag deel te nemen.

WILLEM BENTINCK, HEER VAN RHOON (1704 - '74; pastel door J.E. Liotard)

Van het eerste ogenblik af was gebleken hoe moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk, het de Statenregering viel een politiek van actie uit te voeren. Raadpensionaris van

Holland was na Slingelandt's dood in 1737 geworden Anthonie van der Heim, wel een kundig, ijverig en eerlijk, maar geen bizonder krachtig man. Hij zag dat onder de door Pruisen's en Frankrijk's agressie geschapen omstandigheden stilzitten voor de Republiek betekende een volledige abdicatie. Een heel groepje steunde, eens van zin, zijn politiek. Daar was de oude Griffier Fagel, daar was een jong lid van de Ridderschap van Holland, gedeputeerde ter Staten-Generaal, Willem Bentinck van Rhoon, zoon van Willem III's vriend, daar was Jacob Gilles, de pensionaris van Haarlem, daar was Willem van Haren, Fries edelman en gedeputeerde ter Staten-Generaal. De meerderheid zowel in Holland als in de Generaliteit was bereid te volgen. Maar het ongeluk was dat de kleinste oppositie alles kon ophouden. Terwijl Van Hoey, nog steeds gezant bij het Franse hof en door zijn omgeving volslagen ingepalmd, met alarmerende berichten besluiten zocht tegen te houden, verzette zich in Holland aanstonds Dordt, welks pensionaris Halewijn, de meest doctrinaire ‘republikein’ die men zich denken kan en prat op zijn beginselvastheid, voor alle argumenten ontoegankelijk bleek. In de Staten-Generaal had men de meeste last met Friesland en Groningen, dat wil zeggen met de gewesten van de Prins van Oranje! Op het ontstellende bericht van George II's neutraliteitsverdrag voor Hannover schaarde ook Amsterdam zich een tijdlang bij de ‘neutralisten’.

Maanden en nog weer maanden werden door die obstructie in de Staten-colleges zoek gebracht. Geen besluit kon genomen worden, of er moest uit den treure over beraadslaagd zijn; de enkele onwillige leden in de provincie, straks de enkele onwillige provincies in de Generaliteit lieten eindeloos met zich redekavelen; conferenties werden belegd; concessies en ‘temperamenten’ waren gewoonlijk nodig om de medewerking der opposanten te verkrijgen en zo kwam men na uitputtend getreuzel nòg maar tot halfslachtige maatregelen. Geheel weerloos was de pubieke opinie niet. De verontwaardiging van de menigte maakte zich voelbaar. De predikanten donderden van de preekstoel, de pamfletschrijvers waren druk doende. De weigerachtige regenten te Dordt en te Amsterdam beseften hun vereenzaming. In het voorjaar van 1742 bewerkte Willem van Haren's strijdzang *Leonidas* wonderen.

> ‘Men zie dan zich de vorst der Perzen (*versta Fransen*) te verbinden,
> Zo hij maar rust en vrede schenkt.
> 't Zal met de goden (*bewaarders van bondstrouw*) zich zeer wel en spoedig vinden,
> Zij zijn zo kwaad niet als men denkt.’
> Dit was de lage taal der omgekochte mannen,
> Benijders van Leonidas ...

> Het gedichtje (*schreef Bentinck enige tijd later aan zijn moeder in Engeland*) werd op de bruggen en openbare gelegenheden te Amsterdam voorgelezen en de gemeente kende het er haast van buiten. Zo hoog rees er de stemming dat de magistraat de gevolgen vreesde. (*Er kwam nog een oploopje wegens duurte bij, en samen*) bewerkte dat bij de magistraat dat zij in de legervermeerdering toestemden.

Dat was een derde ‘augmentatie’ met 20.000 man, die Amsterdam en Dordt lang opgehouden hadden, maar waar zij 1 Maart 1742 dus tegen wil en dank in toestemden. Het voorstel zodoende in Holland genomen had toen trouwens nog een lange weg door de Staten-Generaal af te leggen. Dáar was het een voorname moeilijkheid dat

Willem IV de gelegenheid trachtte te gebruiken om zijn promotie tot generaal af te dwingen, waar de republikeinen even halsstarrig als tevoren tegen bleven.

De opwinding van de gemeente was een gezond teken. Men kon menen dat de crisis regelrecht tot de val van het regiem, dat zelfs onder de welmenende Van der Heim

en zijn meerderheid zo volslagen machteloos bleek, moest leiden. Er werd van 'revolutie' gefluisterd, de Engelse gezant vroeg om instructie voor die gebeurlijkheid. Maar het ongeluk was dat Oranje, de enig denkbare leidsman, zich ver hield. In plaats van de politiek van actie resoluut te steunen liet Willem IV zijn Friezen en Groningers (tot ergernis van Willem van Haren) tegenwerken, niet enkel om voor zichzelf de promotie te verkrijgen, maar in de berekening dat, hoe erger de verwarring in de Staten-Generaal werd, des te eer het publiek het oog op hem zou slaan; een onwaardige, een gevaarlijke en een valse berekening, zoals Bentinck betoogde. Niet-Nederlandse belangen deden zich daarenboven gelden. De Prins had juist aanzienlijke Nassause landen geërfd, en om in het bezit daarvan bevestigd te worden ging hij in 1742 zelfs naar de Rijksdag te Frankfort, die Maria Theresia's belager Karel Albert van Beieren tot Keizer verkoos, om deze het hof te maken.

Er was echter maar één Oranje, en eind 1743 de eeuwigdurende dwarsdrijverij moe, die alle buitenlandse staatkunde onmogelijk maakte, die het land feitelijk tot regeringloosheid bracht, deed Willem Bentinck een opzienbarende stap: hij bracht een bezoek aan de Prins en Prinses op het Loo. Tot nog toe had de Hollandse Staten-stand zich als één man aan de stadhouderloosheid gehouden. Nu was een krachtige persoonlijkheid in zijn midden openlijk Prinseman; een ongelijk krachtiger persoonlijkheid en ruimer geest ook dan Willem IV zelf, zodat van nu aan voor verscheiden jaren de eigenlijke drijfkracht in de Oranjepartij van hem uitging. Ongelukkig had Bentinck in één opzicht een slechte invloed, versterkte één slechte tendentie van de Oranjepolitiek: hij was een halve Engelsman, zijn oudste broer had de positie in Engeland geërfd, Willem's loopbaan lag in de Republiek, maar zijn hart was in Engeland, het land van zijn moeder ook. Hij voelde niet de geringste schroom om Engeland's steun in te roepen ten einde de almaar haperende omwenteling in de Republiek door te zetten.

De regering van Walpole was bij haar gereserveerdheid omtrent Willem IV gebleven en had op het verzoek om instructie van haar gezant ontwijkend geantwoord. Kort daarop had Carteret deze laatste, Trevor was zijn naam, te verstaan gegeven dat hij onder de hand aanmoedigen mocht. In het begin van 1744 wendde Bentinck zich nu tot Carteret met een waarlijk wel heel gevaarlijk advies. Ten einde een Oranje-revolutie uit te lokken wilde hij dat de Engelse regering op recht voor 's Konings schoonzoon in zake de markiezaatkwestie bij de Staten-Generaal aandringen zou en als die zich incompetent verklaarden om het soevereine Zeeland te dwingen, bij de Staten van Zeeland, om ingeval van weigering beslag op Zeeuwse schepen te leggen. Het volk zou dan (zo luidde de berekening) in beweging gekomen zijn om de verheffing van de Prins af te dwingen. Ditmaal kwam er van dat fraaie plan nog niets. Carteret's positie was voor zo'n gewaagd optreden al niet sterk genoeg meer. Toch zou op den duur - na nog een paar jaar ongelukkige oorlogvoering - een situatie ontstaan zoals Bentinck die nodig had en waarin hij meer bereidheid tot samenwerking bij de Engelse regering zou vinden om het Statenbewind in Holland en Zeeland ten val te brengen. (Carteret was toen al een poos door anderen verdrongen.)

Allengs had de oorlog een geheel verschillend karakter aangenomen. De ergste bedreiging voor Maria Theresia's positie in haar erflanden was in de winter van 1742 al bezworen. Na de slag bij Dettingen werd het plan: Frankrijk binnen te vallen en tot gebiedsafstand te dwingen. Te Worms sloten Oostenrijk, Engeland en Savooien daartoe een verbond. Carteret had bij die nieuwe opzet uiterst eigenmachtig gehandeld,

maar hij sleepte er niet alleen zijn eigen onwillige regering, hij sleepte er ook de Republiek in mee, die even onmachtig was om haar bondgenoten tot vrede te pressen nu het ergste gevaar afgewend was, als om oorlog te voeren. De Engelsen brachten van dat laatste trouwens ook weinig terecht. 1743 verliep in gekibbel. 1744 begon met een oorlogsverklaring van Frankrijk aan Engeland en op verzoek van de altijd voor invasie en Jaco-

bietische woelingen beduchte Engelse regering zonden de Staten prompt 6000 man volgens de verdragen over zee. Maar 23 April kwam Fénelon, de Franse gezant, in de Staten-Generaal verklaren dat zijn meester onmogelijk de barrière in de Zuidelijke Nederlanden langer zou kunnen ontzien, en op hun beurt hevig verschrikt vroegen de Staten nu om hun troepen terug te trekken en besloten ijlings tot nog een augmentatie.

Ondertussen begonnen de Fransen, onder het oog van Koning Lodewijk XV zelf, de barrière-vestingen aan te tasten. Het verbonden leger stond onder driedubbel bevel: een graaf van Nassau voor de Nederlanders, maarschalk Wade voor de Engelsen, de hertog van Arenberg voor de Oostenrijkers; geen hunner had enig gezag over de anderen, hun regeringen waren het niet eens geworden over enig plan, eindeloze krijgsraden verscherpten enkel de onderlinge onenigheid; geen wonder dat de Fransen er geen last van hadden. Evenmin lieten zij zich ophouden door de zending van de graaf van Wassenaer-Twickel, die vanwege de Staten-Generaal (nominaal immers op voet van vrede met beide partijen) tussen de oorlogvoerenden kwam bemiddelen. De barrière-vestingen, die nu na dertig jaar voor het eerst op de proef gesteld werden, zwak bemand, hun verdedigingswerken in slechte staat, boden weinig weerstand. Achtereenvolgens capituleerden Warneton, Meenen, Ieperen, Veurne, en het fort de Knocke. De Engelsen smaalden en schimpten op de jammerlijke weerloosheid van hun bondgenoot. Maar de Nederlanders waren niet minder schamper en bitter over de incompetentie van Wade. Heel de aggressieve Duitse politiek van Carteret, die tot zo'n anticlimax geleid had, en waar men de Hannoverse belangen van de Koning achter vermoedde, vond in Engeland zelf trouwens veel kritiek. In de Republiek had de eeuwige kwestie van Willem IV's promotie er Friesland en Groningen toe gebracht al hun consenten voor de veldtocht in te trekken.

> Een fraai middel om de Republiek te defenderen en te redden! (*zoals Van der Heim bitter schreef.*)

Het jaar 1745 bracht nog groter narigheid. Carteret had moeten aftreden. De nieuwe regering (Pelham en zijn broer Newcastle hadden er de leiding in) zou, zo heette het de oorlog voortzetten als zij de oude bondgenoot, de Republiek, tot krachtiger deelneming krijgen kon. Daartoe zond zij Chesterfield naar Den Haag, maar ofschoon deze weinig uitwerkte - integendeel kwamen de Nederlandse staatslieden hem met hevige klachten over Engeland's slappe oorlogvoering aan boord -, belette de invloed van George II toch, dat er ernstig aan vrede gewerkt werd. De Republiek moest mee, als zij zich niet van Engeland scheiden wilde, en tegen dat laatste verzetten zich alle tradities, daartoe durfden ook de republikeinen niet goed besluiten, in de wetenschap dat anders de Oranjepartij het volk met de oude kreten van verraad, van heulen met Frankrijk, van loslaten van het Protestantisme, in beweging zou kunnen brengen; ofschoon zij tegelijk naar vrede haakten, omdat de oorlogstoestand zelf hun hulpeloos bewind in gevaar bracht. Maar ook een man als Van der Heim, die uit nationaal in plaats van partij-oogpunt denken kon, achtte vrede dringend nodig. En inderdaad was er met oorlog niets te winnen. De nieuwe veldtocht, onder het opperbevel ditmaal van George II's jongste zoon, Willem IV's zwager, de hertog van Cumberland, zette in met een lelijke nederlaag bij Fontenoy, - lelijk ook voor de krijgsroem van het Staatse leger door de vlucht van een Gronings regiment. De slag had moeten dienen

om de Fransen te doen afzien van het beleg van Doornik, een van de belangrijkste barrière-vestingen; nu gaf die stad zich met onverkwikkelijke haast over en daarna kwamen, heel de zomer door, slag op slag capitulaties van Zuid-Nederlandse steden, Gent, Brugge, Oudenaarde, Oostende, de een al minder eervol voor hun Staatse garnizoenen dan de ander, zodat de krijgsraden nog bezig waren met de ene kommandant, wanneer zijn wangedrag alweer door dat van een volgende overschaduwd werd.

Een gehuil ging op in Engeland tegen de lafheid, de laksheid, het verraad van de bondgenoot. Dat de geest van het Staatse leger zo slecht was, is overigens niet verwonderlijk. Het bestond grotendeels uit inderhaast binnengehaalde Duitse huurlingen, maar zelfs de oudere kern kon in een lange tijd van vrede, onder een niet bepaald inspirerende regering, in de geestdodende garnizoensdienst van de barrièresteden, geen schitterend moreel bewaard hebben. In een samenleving die slechts de burgerlijke deugden van orde en vreedzaamheid, en vooral welstand, waarderen kon[1)], werden de officieren met de nek aangezien. Edelen uit de landgewesten mochten van ouder tot ouder in het leger gaan en een zekere militaire traditie gevormd hebben, uit de stedelijke regentenfamilies werden enkel de deugnieten in het leger gelijk in Compagniesdienst geloosd. Van Effen klaagt bitter dat,

> waar de ganse wereld door, en zelfs aan vorstelijke hoven de blote naam van officier de weg tot achting, eerbied, en goed onthaal baart, overal in de grote Hollandse steden zelfs krijgslieden die voor 't vaderland 't leven gewaagd en 'tzelve ten koste van bloed en leden verdedigd hebben, als de grootste jakhalzen gehandeld (*behandeld*) en zelfs met bedelaars, het schuim van het mensdom, gelijkgesteld worden.

Geen wonder dat dit de geest ook van de nationale regimenten aangetast had; trouwens ook in de marine telde het mee. Daarbij kwam dan nog, dat het officierscorps in zijn hoogste rangen te lijden had gehad van de politiek: de buitenlandse opperofficieren waarmee men de Prins van Oranje had geweerd, werden door oudgediende inlandsen scheel aangezien; samenwerking van de officieren onderling en met de Raad van State werd door vetes en gewestelijke rivaliteiten bemoeilijkt.

Er was in Engeland wel degelijk een vredespartij. Tegenover de continentale overwegingen van de Koning stond men daar algemeen onverschillig zo niet wantrouwig. Maar juist in deze rampspoedige zomer van 1745 kwam het bericht binnen van de verovering door Nieuw-Engelanders van Cap Breton, het eiland in de mond van de St. Laurens, dat de toegang tot Canada beheerst. De rivaliteit met Frankrijk in de koloniale wereld was nu zo scherp als die met Holland ooit geweest was, en dàt begreep men dus, dàt wekte geestdrift, Cap Breton houden werd een volkswens. Maar Frankrijk had een heel brok van de Zuidelijke Nederlanden in handen en daarmee een ruilobject van belang: het verklaarde zich wel steeds bereid - onderhandelingen met de Staten stonden niet stil - om de Nederlanden te ontruimen, maar natuurlijk verlangde het daartegenover restitutie van Cap Breton; om Cap Breton te behouden moesten de Engelsen Frankrijk dus met geweld uit de Zuidelijke Nederlanden werpen, want Frankrijk daar laten kon geen Engelse regering in overweging nemen. De Nederlanders, hadden bij Cap Breton geen enkel belang - behalve dat men het alles wel beschouwd liever in Franse handen zag, want anders werd heel Noord-Amerika Engels. Maar alweer, de Staten waren te zwak, niet alleen om zich tegen hun vijand, maar om zich tegen hun bondgenoot te doen gelden: zij moesten mee.

1) Vgl. *hiervóor*, blz. 324. De daar aangehaalde verzuchting van Van Effen komt uit hetzelfde vertoog als de hier in de tekst onmiddellijk volgende klacht. Van Effen zelf geeft de eerbied voor het geld als de verklaring van dat vreemd verschijnsel, dat de Hollander de officieren slechts als ‘vergulde bedelaars’ kan minachten.

En hoe langer de oorlog duurde, des te minder zag het er naar uit of men de Fransen terug zou kunnen dringen, integendeel. Nog op het laatst van diezelfde zomer kwam de noodmare van de inval in Schotland van Karel Eduard, de zoon van de Pretendent. Hals over kop moesten voor de tweede maal 5000 man Staatse troepen overzee, en meer, de Engelsen riepen hun eigen troepen terug, stuk voor stuk, tot de Nederlanders alleen tegenover de Fransen stonden. 't Was bijna winter nu, maar de Fransen namen toch Ath nog en sloegen toen, 1 Februari 1746, het beleg voor Brussel.

Bij al die laatste capitulaties hadden de Staatse garnizoenen niet eens vrije aftocht

bedongen. Het garnizoen van Doornik, dat had moeten beloven gedurende een jaar de wapenen niet tegen Frankrijk te voeren, was door de Staten gebruikt om aan de verplichting jegens Engeland te voldoen: daar toch vochten de mannen niet tegen Frankrijk maar tegen de Jacobieten, - een onderscheiding die door de Franse regering als woordbreuk werd bestempeld, en als straf waarvoor zij het pas in 1739 gesloten, voor

RUNDERPEST IN 1745.

Holland uiterst voordelige handelsverdrag buiten werking stelde; een harde slag, want tot verontwaardiging van de Engelsen ging de koopvaart van de Hollandse en Zeeuwse havens op Frankrijk lustig haar gang; er bestond immers nog altijd geen staat van oorlog! De Engelsen ontzagen zich trouwens niet de schepen van hun bondgenoot in Europa maar vooral in West-Indië aan te halen, ofschoon dit vlakaf streed met het marine-verdrag van 1674 tussen de twee landen, dat in geval het ene oorlog voerde de vrijheid van het andere om met de wederpartij handel te drijven (behalve in zeer nauw bepaalde contrabande) waarborgde. Ondertussen groeide het getal der Nederlandse troepen in Franse krijgsgevangenschap almaar aan - vooral te Brussel was het verlies, ook aan geschut en voorraden, aanzienlijk geweest - en de Staten moesten alweer nieuwe lichtingen in Duitsland ondernemen. Nu de handel op Frankrijk belemmerd werd, terwijl de landgewesten juist weer zwaar te lijden hadden van een runderpest, viel dat alles haast niet te dragen en in de veldtocht die met de lente van 1746 opende, was wel de hertog van Cumberland na zijn Schotse uitstap weer met Engelse troepen in de Nederlanden, maar de vereende macht der bondgenoten kon niet beletten dat de Fransen heel Oostenrijks Brabant namen - het Kasteel van Antwerpen gaf zich 1 Juni over -: het verbonden leger groef zich in op de Bredase hei, het grondgebied van de Republiek leek dus het naast aan de beurt, maar eerst wendden de Fransen zich nu toch weer zuidwaarts om Bergen in Henegouwen en vervolgens Namen te veroveren; het garnizoen van Namen bleef weer krijgsgevangen en de laatste barrière-vesting was daarmee verloren gegaan. Heel de Zuidelijke Nederlanden waren weer, evenals veertig jaar tevoren, in Franse handen. Hoe het hun daarbij verging, wat de bevolking van de overgave der barrière-vestingen vond, dat zal later besproken worden.

Intussen had Van der Heim niet afgelaten de Engelse regering te bezweren om de werkelijk uiterst gematigde vredesvoorstellen van de Fransen in overweging te nemen; dat zij bereid waren het handelsverdrag van 1739 te herstellen, was in 't bizonder verleidelijk. Bezweringen evenwel, die gepaard gingen met de verzekering dat hij, Van der Heim, nooit de hand

MR JACOB GILLES Raadpensionaris van 1746-'49 (Voordien pensionaris van Haarlem)

zou lenen tot het sluiten van een afzonderlijke vrede, werkten in Engeland weinig uit. Onder de invloed van de verbittering die het wegtrekken der Engelse troepen in de winter van 1745 op '46 gewekt had, maakten de burgemeesters van Amsterdam zich nu op om de Raadpensionaris te dwingen de bondgenoot, die zo klaarblijkelijk op zijn eigen belang alleen bedacht was, met een dreigement tot rede te brengen. Van der Heim, ziek en uitgeput, liet zich drijven. Zo machtigde dus het Secreet Besogne, dat voor de Staten-Generaal de buitenlandse politiek leidde, Gilles, die nu met Wassenaer-Twickel in Frankrijk onderhandelde, om desnoods zonder Engeland te besluiten.

Over dit besluit en de manier waarop het genomen was, werd in de Republiek hevig getwist, maar het had de onmiddellijke uitwerking van de vredespartii in de Engelse regering te versterken, die nu doordreef dat Engeland deelnemen zou aan besprekingen met Frankrijk te Breda. Weliswaar werd het effect dadelijk weer ongedaan gemaakt, toen de oorlogspartij in overleg met de Koning haar eigen man, de graaf van Sandwich, aangewezen wist te krijgen om die besprekingen te voeren. Zelfs beheerste de zending van die jongeman, ijverig intrigant, weldra de toestand. 't Was ten gevolge van een twist over zijn brieven dat de voornaamste vertegenwoordiger van de vredespartij uit het Engelse kabinet trad, zodat de hertog van Newcastle daar nu geheel in 's Konings geest de toon aangaf; en in Den Haag moest Trevor, die tot vrede gezind was, het veld ruimen voor Sandwich, toen dus niet enkel meer onderhandelaar te Breda maar gezant bij de Staten-Generaal. En het doel dat deze man zich stelde, was de vredesonderhandelingen op de lange baan schuiven - dank zij de medewerking van de bondgenoten Oostenrijk en Sardinië en de vijand Spanje een gemakkelijk kunstje - en tevens (trouwens reeds daardoor, want het was de oorlog, en de rampspoedige oorlog, die het Statenbewind deed wankelen) de Oranje-partij aan de macht helpen.

Gilles, die de onderhandelingen te Breda als Raadpensionaris voerde - want Van der Heim was eind Augustus 1746 onder zijn bekommernissen bezweken -, doorzag dit spel wel - het was doorzichtig genoeg -, maar was machteloos het te keren. Nog altijd had hij de machtiging van het Secreet Besogne in handen om desnoods afzonderlijk in Frankrijk's voorwaarden te treden. Maar hoe klaar hij ook zag dat Engeland met hem

speelde, dat het de oorlog verlengde, zonder om het gevaar van de Republiek te denken, enkel omdat het ongezind was Cap Breton terug te geven, - hij durfde van die machtiging geen gebruik maken. Waarom niet? Omdat hij wist, nogmaals, dat iedere daad van onafhankelijkheid jegens Engeland door de Oranjepartij, die nu gretig met de Engelse diplomatie samenwerkte, aangegrepen worden zou als een wapen tegen het Staats regiem.

Bentinck's ogenblik was aangebroken.

Willem IV en zijn aanhangers in de Friese, Groningse en Gelderse Staten hadden - wij hebben er voorbeelden van gezien - de oorlogspolitiek van Van der Heim soms bitter slecht gesteund. Maar de Oranjepartij, dat was nu Bentinck, een man die niet enkel in de staatsvergaderingen werkte, maar die zich tot de gemeente richten kon. Bentinck had in Maart 1746 aan Willem IV geschreven:

> Of er geld is of niet, of het te vinden is of niet, of het vee sterft of niet, of de geesten goed- of kwaadgezind zijn, of de meerderheid vóor of tegen is, Uwe Doorluchtige Hoogheid moet steeds nadrukkelijk en openlijk partij kiezen tegen Frankrijk en zeggen, dat als wij in 1572, in 1672, in 1688 en 1702 gewikt en gewogen hadden als nu, wij nog onder Frankrijk zouden zitten, in papisme en slavernij.

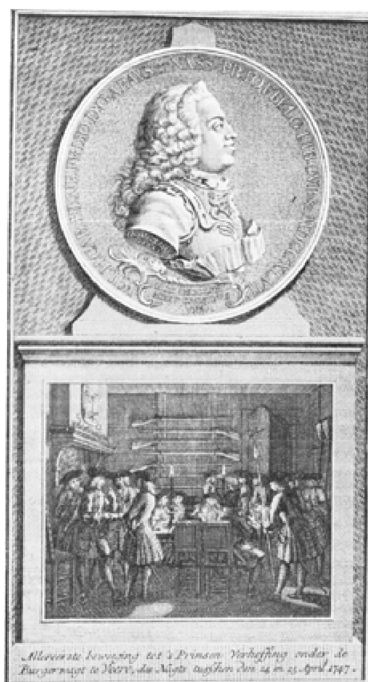
Voor de verantwoordelijke partij, voor Gilles de Raadpensionaris, mocht ‘geld of geen geld’ groot verschil maken; zij mochten taal over Protestantisme en Vrijheid als een rhetorische verhulling van de werkelijkheid - namelijk dat Engeland Cap Breton niet wilde teruggeven - aanzien; dit was toch een politiek voor een oppositiepartij om indruk mee te maken. Bentinck's persoonlijke invloed in de Staten van Holland triomfeerde over de argwaan, waarmee de meerderheid hem nu beschouwde, en ondertussen vormde zijn weifelloze trouw aan het Oud Systeem een vast punt waaromheen enigen zich in de Staten-Generaal konden groeperen.

Er bestond daar nu een actieve oppositie, welke Oranjegezindheid met voorstand van krachtige oorlogvoering verbond. Weliswaar merkte de Raadpensionaris met bitterheid op, dat het stemmen van die Friese en Groningse heren voor alle ‘maatregelen van vigeur’ wat vreemd stond bij de traagheid of zelfs onwil van hun provincies als het op betalen aankwam. Enig positief resultaat had trouwens ook het stemmen niet. Holland belette nog altijd de promotie van de Prins van Oranje. De burgemeesters van Amsterdam bleven zich vastklemmen aan de Vorst van Waldeck, die met nog een paar Duitse prinsen aan het hoofd van het leger stond. Tegen hem werd een regelmatige campagne gevoerd, die wel alle vertrouwen in hem ondermijnde, maar niet verhinderen kon dat hij begin 1747 herbenoemd werd. Al die en dergelijke kwesties vormden het onderwerp van eindeloos getwist. De hele regerende stand - de adelijke en burgemeesterlijke gedeputeerden van de zeven gewesten ter Staten-Generaal, de voornaamsten van hun principalen thuis, de hoge ambtenaren in Den Haag - gonsde van intrigue en verdachtmaking, alle benoemingen werden krachtmetingen, familierelaties en persoonlijk voordeel kwamen in het spel om enkelingen voor deze of gene zijde te winnen. Als ooit de Republiek een staat in ontbinding geleken had, dan was het nu; en in het aangezicht van het dreigendste gevaar kon zij noch oorlog voeren noch vrede sluiten. En zouden de Fransen zich in het onstuitbaar naderende veldtochtseizoen weer laten tegenhouden door de staken

waarmee, tot ergernis en spot van de Engelsen, de Staten in het vorige haar de grens van hun grondgebied hadden aangegeven?

Maar Bentinck's grootste kracht lag in zijn verstandhouding met de nieuwe Engelse gezant. Dat, met erachter de grommende onrust der gemeente, schiep een combinatie waar de radeloze Gilles niet tegen op kon. Te Breda liet hij zo, ofschoon overtuigd dat alleen vrede een ramp kon afwenden, heel de winter door Sandwich's diplomatieke

kunstgrepen verkwisten. 17 April 1747 ontving hij toen van de vertegenwoordiger der Franse regering de verpletterende mededeling, dat deze het grondgebied der Staten niet langer zou kunnen ontzien; was Frankrijk met hen nog altijd niet in oorlog, op hun gebied hadden zich, nu de Oostenrijkse Nederlanden niet meer beschikbaar waren, Frankrijk's vijanden, de Oostenrijkers

en Engelsen, teruggetrokken. Zelfs toen deed Gilles niets dan jammeren tot zijn heimelijk zich verkneuterende bondgenoot.

> Hij scheen hevig ontroerd (*aldus rapporteert Sandwich zelf*) door het gevaar dat de Republiek bedreigt en klaagde ernstig over onze hardvochtigheid om hen tot maatregelen te dwingen die hen tot hun verderf leidden; ... dat wij wisten dat zij niet meer konden en dat wij, ofschoon wij het middel om hen te redden in onze handen hadden door in een vreedzame schikking te treden, vastbesloten schenen geen aandacht aan hun herhaalde aandrang te schenken en geen bereidwilligheid toonden om hen uit hun ongeluk te verlossen.

Wat een afzonderlijke vrede zelfs te dezer elfde ure betreft, zijn ‘welgezinde vrienden’ in Den Haag verzekerden Sandwich, dat de Raadpensionaris niet zou durven. Nooit heeft zich een regiem weerlozer ten val laten brengen. Want de ‘omwenteling’, waarvan al zo lang sprake was geweest, volgde nu meteen.

Nog dezelfde dag van de kennisgeving aan Gilles waren de Fransen in Staats-Vlaanderen gevallen, waar zij Sluis omsingelden, dat zich na een paar dagen overgaf: Zeeland's borstwering was daarmee doorbroken. Het verbonden leger onder Gumberland, waarvan de Engelse regering geruststellend schreef dat het een besliste meerderheid over dat van Maurits van Saksen bezat - haar gerustheid over de gebeurtenissen aan de andere kant van haar ‘watergracht’[1] stak wel schril af bij de

1) Vgl. hiervóor, blz. 179.

paniek, waarin zij zelve in 1745 door de bedreiging van een bende Schotse opstandelingen geraakt was! -, het verbonden leger lag nutteloos in Brabant.

Toch sloeg de volkswoede niet uit tegen de bondgenoot, die het land in dit ongeval gesleept had, maar tegen de Staten, wie men wanbeleid en ja evenals in 1618, in 1653, in 1672, verraad verweet. De wildste geruchten deden de ronde, en na de overgave van Sluis verspreidden een paar op parool vrijgelaten officieren, vooral een Schot, vriend van de Bentincks, in 't bizonder het praatje dat de Hollandse regenten de Fransen heimelijk tot hun inval aangezet hadden om een voorwendsel tot vrede sluiten te hebben.

Daarentegen oogstte Engeland zelfs geweldige bijval wegens de snelle bescherming die Engelse oorlogschepen aan het bedreigde Zeeland kwamen bieden. De berooide Admiraliteiten waren tot niets in staat. De oorlog had hen weer in even diepe ellende gestort als de vorige maal, zelfs Holland kon nu de zaken niet meer gaande houden De Staten-Generaal aarzelden om die onmacht

PENSIONARIS HALEWIJN BEDREIGD

aan Engeland te bekennen, maar ondertussen hadden de Staten van Zeeland zich na een nachtelijke vergadering tot de Schotse consul te Veere gewend, en 19 April verschenen er al vier Engelse schepen, die op de kust kruisten, vóor Vlissingen; 23 April kwam er een eskader van de Duins met troepen aan boord.

Die Engelse hulpverlening werkte electriserend op de Oranjegezinden in de provincie, wier leider burgemeester Verelst van Veere er het zijne toe bijgedragen had. In de nacht van 24 op 25 April kwam de burgerwacht te Veere op de been om haar magistraat te dwingen de Prins van Oranje in de Staten van Zeeland voor het stadhouderschap van het gewest voor te dragen. De magistraat zwichtte onmiddellijk en evenzeer de Staten; de aanstelling geschiedde volgens een tijdgenoot ‘tot erkentenis’ voor de door Engeland verleende hulp; later op diezelfde dag lieten de Staten hun besluit nog aan de Engelse commandant vóor Vlissingen meedelen.

29 April begon de beweging in Holland. De gedeputeerden van Rotterdam kwamen rapporteren dat hun magistraat (eveneens zwichtende voor een volksbeweging) voorstelde de Prins te benoemen; de Staten beraadslaagden. Grote opwinding in Den Haag, het volk stroomde op het Binnenhof te hoop. De heren binnen sidderden in hun stoelen. Het lot van De Witt stond allen voor de geest, niemand in schriller kleuren dan Gilles, de nazaat van die grote Halewijn, die altijd geroemd had dat hij voor zijn republikeins geloof zou willen lijden als eens die andere Dordtenaar, kreeg bijna naar zijn wens. Bij zijn uitgaan op het plein viel de menigte op hem aan en nog maar net kon hij meer dood dan levend in het Statengebouw terugvluchten. Gilles was over dat ongeval ‘ongelooflijk geconsterneerd en aangedaan’; *hij* had zeker ook de opwelling nooit gekend om met De Witt's martelaarschap de onsterfelijkheid te verdienen. De ontstelde vergadering zou niets liever gedaan hebben dan de Prins op

stel en sprong tot stadhouder uitroepen, maar zonder uitdrukkelijke last van de principalen was dat volslagen onmogelijk. Men riep dus de hulp van de Oranjegezinde heren in (Bentinck in het bizonder weerde zich) om het volk te bedaren en met goede woorden te beloven dat de verheffing niet later dan de volgende Woensdag, 3 Mei geschieden zou. Men zond zelfs een paar moedigen uit om een Oranjevlag te halen op het stadhuis ten einde die van het gebouw der Staten te doen wapperen, maar de heren van het stadhuis wilden het kostbaar symbool niet afstaan en hesen het zelf. Intussen overwoog men, of Gilles onder het geleide van de Oranjegezinde heren veilig naar huis zou kunnen. Maar

ijzingwekkende geluiden tegen die aartsverrader, die het land voor 200.000 gulden aan de Fransen verkocht had, drongen in de vergaderzaal door.

> Dit gaf, gelijk te denken is (*schrijft een ander regent*) een dodelijke alteratie aan die Heer, die daarvan zo ontstelde, dat hij geheel buiten alle raisonnement geraakte.

Men ried hem op het Hof te overnachten. Hij sloop ten slotte, toen het donker was, naar Bentinck's woning op het Voorhout en sliep daar. Dagen later nog moest Bentinck's rentmeester in Gilles' huis slapen om hem in geval van onraad te beschermen.

> Gij zoudt u een ongeluk lachen (*schrijft een vriend van Bentinck*), als ge al de burgemeesters met oranje getooid kondt zien. Zelfs De Witt heeft het in Dordt niet durven laten. Zij moeten wel, op straffe van in de gracht gegooid te worden, wat al meer dan eens is voorgevallen.

Maar bij alle angst, bij alle opgewonden gepraat over bloedbaden en moordpartijen, liet toch ten slotte niemand het leven. En niet alleen stierf niemand voor het tweede stadhouderloze tijdvak, dat dus roemloos aan zijn eind kwam, niemand was bereid er iets voor te wagen. In de vier Statenvergaderingen van Zeeland, Holland, Utrecht en Overijsel werd het besluit om Willem IV tot stadhouder aan te stellen, eenstemmig genomen, ja in elk van de leden van die Staten, magistraten en ridderschappen, was eenstemmigheid bereikt om te verheffen wat men verguisd had. Van alle stadhuizen waaiden Oranjevlaggen. Maar de gemoederen daarbinnen waren niet veranderd.

b. Hulpeloosheid van Willem IV; vrede van Aken.

De nieuwe Stadhouder en zijn voornaamste raadgever, Bentinck, evenals Newcastle en Sandwich, die elkaar gelukwensten met wat zij als hun eigen werk beschouwden, schenen te geloven dat nu met één slag de daadkracht der Republiek hersteld zou worden en de dagen van Willem III terugkeren. Zeker had zich in de uitbarsting tegen het Staats bewind een gevoel van gekrenkte nationale waardigheid geuit, dat voor de stadhouderlijke politiek een steun kon zijn. Maar er waren toch andere grieven en verlangens onder vermengd, die tot een krachtige oorlogvoering weinig zouden bijdragen: afkeer van de Fransen was goed en wel, maar de ontevredenheid van het volk (zo had Sandwich' sceptische voorganger geschreven) komt meer voort uit de hoge belastingdruk. De oorlogspolitiek (Bentinck juichte, toen de Fransen de Bredase besprekingen afbraken) zou die niet verminderen. Heel het binnenlands program, de hervorming van de misbruiken die de oligarchie zo gehaat gemaakt hadden, nam in Willem's geest de tweede plaats in, moest wat hem betrof wachten tot de vrede. Maar er zou weldra blijken dat de gemeente het anders verstond.

Toen was reeds nog iets gebleken, namelijk dat de zwakheid tegenover Frankrijk niet enkel aan de kleinheid of baatzucht van Amsterdamse of Haagse regenten te wijten was, maar dat de financiële nood door een Stadhouder aan het hoofd te plaatsen niet bezworen was. Gilles - want Gilles was nog Raadpensionaris; heel het regenten- en ambtenarenpersoneel bleef onveranderd; de republikeinen hadden voor de storm

gebukt, maar zo waren zij er dan ook nog -; Gilles zei, nog vóor Mei om was, tot Sandwich dat de financiële toestand van de Republiek er niet naar was om vredesonderhandelingen te versmaden; - alsof er niets veranderd was!

En inderdaad, wat wàs er veranderd? Voor het ogenblik durfde niemand zich tegen de Stadhouder, de man in wie de gemeente vertrouwde, verzetten; en voor het ogenblik

luisterde de Stadhouder naar Bentinck, de tolk en tegelijk de temmer, de menner der gemeente. Bentinck hebben wij al leren kennen als een krachtige, vurige geest, maar ook als een roekeloos voorstander van een al te enkelvoudige buitenlandse politiek, die de eigenbaat van de Engelse bondgenoot vrij spel gaf en die met de zwakheid van het land niet in het minste rekening

ONTVANGST VAN DE PRINS OP HET BINNENHOF; VREUGDEVUUR OP DE DAM; 'S PRINSEN REIS OVER DE ZUIDERZEE; VUURWERK.

hield. Nu hij van oppositie-leider mee voor de daadwerkelijke politiek verantwoordelijk geworden was, bleek zijn onvermogen om harde financiële en militaire onmogelijkheden te erkennen een schromelijke tekortkoming van de staatsman. Toch had hij verbeelding en stijl. Maar wat hij deed, moest hij doen door Willem IV. En Willem IV was geen Willem III, hoe vaak hij, na karakteristiek talmen 21 Mei in Den Haag aangekomen, diens naam in zijn grage en vlotte toespraken ook op de lippen nam.

Vooreerst was het àl ijver om de Fransen te verslaan. Dat dit in de reeds begonnen veldtocht nog zou kunnen gebeuren, was onwaarschijnlijk, en daarom moest de oorlog nog tot in het volgend jaar geholpen worden. Ondertussen ging het echter te velde snel bergaf: na Cumberland bij Lafeld verslagen te hebben, belegerden de Fransen Bergen-op-Zoom; Cumberland kon geen ontzet wagen, omdat hij Maastricht (en Hannover, smaalde de Prins van Oranje, die zijn zwager niet uitstaan kon en zelf naar hoog bevel haakte) dekken wou; zo gevaarlijk leek de toestand, dat de Engelse regering opnieuw vredesonderhandelingen aanknoopte. Dit gaf de Prins van Oranje aanleiding tot hartstochtelijke protesten en Bentinck werd naar Engeland gezonden om de schitterendste verzekeringen van toekomstige daden te geven. Chesterfield en andere ministers meesmuilden, maar Bentinck sterkte de oorlogspolitiek van Newcastle en de Koning; Sandwich werd nogmaals gebruikt om vredesonderhandelingen te saboteren. Nog vóór Bentinck uit Engeland weg was,

niettemin, was, midden September, veel vroeger dan iemand verwachtte, Bergen-op-Zoom gevallen.

> Dat betekent niets, volgens Bentinck (*schreef Chesterfield schamper*). De Hollanders hebben meer middelen dan ze nodig hebben. En al verloren ze van 't jaar

ook nog een provincie of twee, dan zullen ze dat en nog veel meer het volgend jaar terugwinnen ...

Het was ongelukkig dat de Prins van Oranje zelf voor het goeverneurschap van

HET BELEG VAN BERGEN-OP-ZOOM.

Bergen-op-Zoom een stokoud man gekozen had, die nooit voor een krijgsraad gebracht kon worden, omdat hij gedurende de voorbereiding van zijn proces kinds werd. Niettemin werd de gemeente door de ramp van Bergen-op-Zoom nog tot de automatische reactie gebracht van opstootjes tegen de katholieken, tegen de magistraten, en ten gunste van meer macht aan de Prins: onder inwerking daarvan slaagden Bentinck en zijn vrienden erin om van de verschillende Statenvergaderingen de erfelijkheidsverklaring van het stadhouderschap af te dwingen. Voorlopig liet zich de onrust daar nog mee bezweren, ofschoon het ongeduld over het voortbestaan van misbruiken - in verband met ambten, posterijen, verpachting der belastingen - een al heviger spanning teweegbracht. Heel de winter niettemin kon de Prins zijn voornaamste aandacht wijden aan de voorbereiding van de nieuwe veldtocht.

In de onderhandelingen met de Engelsen over een militaire conventie sprak de Prins in grote cijfers. Er werd gewerkt aan een reorganisatie van het Staatse leger, dat voor een groot deel in Franse krijgsgevangenschap verkeerde. Reeds in Mei 1747 was tot een nieuwe augmentatie van 30.000 man besloten; die troepen kwamen nu allengs binnen, een samenraapsel van Hessen, Nassauers, Saksen, Würtzburgers, Zwitsers, Schotten. Sandwich rekende erop dat de bondgenoten in de Nederlanden 150.000 man tegenover de Fransen zouden kunnen stellen; en dan moesten eind Mei 1748 45.000 man Russen aankomen: die Russische alliantie was een lievelingsplan van Willem IV geweest; natuurlijk moesten de Zeemogendheden voor dat hulpcorps

betalen. Maar niet iedereen was zo goedgelovig als Sandwich en Newcastle. Trouwens Sandwich zelf klaagde, dat de Prins zich doodwerkte op kleinigheden, zodat grote zaken onafgedaan bleven; weldra zelfs dat men niet aan kon op zijn toezeggingen; dat hij met al zijn vaardige welbespraaktheid niet dikwijls diep op de zaken inging. De graaf van Nassau verklaarde aan de commandant van het Engelse eskader, dat er nog altijd niets gedaan was om Walcheren in staat van tegenweer te brengen. Chesterfield uitte ronduit twijfel aan de bekwaamheid der nieuwe regering om de verplichtingen die zij bij de militaire conventie op zich nam gestand te doen; maar voorlopig behield Newcastle het veld en Chesterfield trad zelfs uit de regering.

Omstreeks diezelfde tijd evenwel, vroeg in het jaar 1748, begon Willem IV te gevoelen dat de moeilijkheden hem boven het hoofd groeiden. Er was één punt in de militaire conventie, dat hem bitter tegen Engeland ontstemd had. Hij had getracht als Kapitein-Generaal van de Unie gelijkheid van commando met Cumberland te bedingen. Gilles, zijn kans waarnemende om verdeeldheid tussen hem en Engeland te zaaien, had hem in die ambitie gestijfd; haar teleurstelling had niet alleen de Prins maar ook zijn vrouw, die veel invloed op hem had, onuitsprekelijk gegriefd. Behalve Gilles begonnen ook Oranjegezinden, vrienden uit Friesland zoals Grovestins en Onno Zwier van Haren (Willem's broer), de Zeeuw Verelst, van vrede te praten. Ergernis over Engeland's eigengerechtigdheid, behalve in militaire zaken ook blijkende in zijn optreden tegen Nederlandse koopvaarders (want die profiteerden nog steeds van de nominale vredestoestand met Frankrijk en Spanje), voegde zich bij de ontwakende bekommernis, dat toch werkelijk de financiële toestand wanhopig was. Een belasting van een vijftigste penning van het vermogen (minstens; vandaar de hoopvolle benaming ‘Liberale Gift’) waartoe in September 1747 besloten was, bracht niet genoeg op[1)]. Men wist voor de nodigste lopende uitgaven geen geld meer te vinden. Een toestand als nu op 's lands oorlogsschepen heerste, was sedert het begin van de Republiek niet vertoond. De kapiteins werden zonder middelen gelaten zelfs om voor voedsel te zorgen, de bakkers wilden geen crediet meer verlenen.

Zo kwam de Prins dan in het vroege voorjaar van 1748 tot een verbazingwekkende omzwaai. 28 Februari stelde hij eigenhandig een instructie op, krachtens welke Charles Bentinck, Willem's jongere broer, uit 's Prinsen naam de Engelse regering het dreigend gevaar waarin de Republiek verkeerde en haar dringende behoefte aan vrede moest gaan voorhouden, als inleiding tot een verzoek om een lening van £ 1.200.000, zonder welk geld hij waarschuwde dat de Republiek misschien voor de eerste aanval zou bezwijken en zich aan Frankrijk's gunst toevertrouwen. De verbazing en ook de woede van Newcastle op het horen van deze taal laten zich denken. Een half jaar geleden was Willem Bentinck op hoge toon komen vragen, dat men de oorlog niet ontijdig beeindigen zou, geweldig opgevend van de plannen van zijn opdrachtgever; nu kwam Charles bekennen dat men bankroet was en bidden om geld en vrede. Chesterfield triomfeerde, maar Newcastle en Sandwich voerden zelf de vredespolitiek uit, die nu onafwijsbaar nodig bleek.

Daar kon de geboorte van een erfprins, de latere Willem V, niets aan veranderen, net zo min als de verheffing van de Prins een jaar tevoren de Fransen had doen terugdeinzen; al barstte de geestdrift van het volk ook opnieuw uit, alsof het vaderland nu gered was. Nuchtere lieden daarentegen waren slecht te spreken over de verbazende praal waarmee in Maart de doopplechtigheid omgeven werd, een vertoon van troepen,

1) Vgl. hiervóor, blz. 93

een geldverspilling, die bij de nadering van het veldtochtseizoen in zo waarlijk beangstigde omstandigheden pijnlijk aandeden. Maar de Engelsen hadden eindelijk hun les geleerd.

Cap Breton moest opgegeven. Een congres kwam bijeen te Aken; Willem Bentinck,

wrokkende tegen de Prins, die onder de invloed van ‘Gilles en zijn kliek’ geraakt hèm bij de Engelsen te schande gemaakt had, hoopte altijd nog daar grote dingen te verrichten. Al wat hij en Sandwich doen konden echter was met Frankrijk 30 April praeliminairen opstellen, waar Oostenrijk niet dan met moeite later in het jaar bij gebracht werd.

DE DOOP VAN DE ERFPRINS IN DE GROTE KERK IN DEN HAAG.

Het was werkelijk een geluk dat de Fransen, geprest door Engeland's zeemacht, nog zo spoedig een vrede op zo dragelijke termen wilden toestaan. Men bedong in het bizonder ontruiming van heel de Oostenrijkse Nederlanden en ook, natuurlijk, van het Staatse grondgebied; men verkreeg echter het herstel van het handelsverdrag van 1739 niet aanstonds en dus minder dan men in 1746 had kunnen verkrijgen. Maar dat de stadhouderlijke oorlogspolitiek zulk een negatief resultaat opleverde, werd vergeten in de opluchting dat het tenminste vrede was en men bewaard bleef voor een ramp van de eerste grootte. Het leger dat de Prins in April bij Breda de revue liet passeren, schoot in getalsterkte bijna de helft te kort bij wat de conventie bepaald had. Maurits van Saksen sloeg ongehinderd het beleg voor Maastricht; als het na de overgave nog oorlog geweest was, stond de Republiek, zo oordeelden nu de Engelse en Oostenrijkse deskundigen, voor een volslagen militaire ineenstorting.

De vrede van Aken was dus een uitredding. Maar met dat al had het aanzien van de Republiek nu eerst recht de onherstelbare schok geleden. Bij alle zwakheid en verwarring die zij onder het stadhouderloze regiem vertoond had, was toch het buitenland blijven verwachten dat een Stadhouder herstel zou kunnen brengen. Nu was die láatste verwachting bedrogen. Willem IV had een jammerlijk schouwspel gegeven van gebrek aan ervaring niet alleen, maar van ongestadigheid, van onevenwichtigheid, van vatbaarheid voor persoonlijke overwegingen, voor hof-intrigues; bovendien bleken de kwalen van de Republiek diep te zitten, de financiële uitputting reëel, de misstanden niet zo plotseling te verbeteren. Engeland maakte zich los van de gedachte dat het slechts door die bankroete en hulpeloze staat actieve vastelands politiek kon voeren; - de

gedachte waarop het internationaal belang van de Republiek goeddeels gedreven had. En evenzo was de Oostenrijkse politiek bevrijd van de waan, dat de bijstand van de Republiek de opoffering van de materiële belangen der Zuidelijke Nederlanden waard kon zijn. De Franse verovering had behalve de barrière-vestingen ook het barrière-verdrag omvergeworpen, niet zozeer tot Frankrijk's voordeel als wel tot dat van de erdoor gebonden en gedrukte Nederlanden.

Vóor ik het binnenlands beleid van het hersteld Oranje-bewind en de positie van de Republiek in de wereld na de vrede van Aken beschouw, wil ik eerst ophalen hoe het de Zuidelijke provincies in de oorlog vergaan was en de invloed nagaan die hun lot ervan ondervond.

c. De oorlog en zijn nawerking in het Zuiden

Maria Theresia's krachtige heersersgeest werd bij haar eerste optreden tezeer in beslag genomen door de aanvallen op het hart van haar rijk dan dat zij tegenover de problemen van haar afgelegen Nederlanden aanstonds duidelijk stelling had kunnen nemen. Toch bleek reeds toen haar instinctmatige afkeer van de politiek van berusting die haar vader steeds tegenover de Zeemogendheden gevolgd had en van het barrière-verdrag dat daarvan het symbool was. Niet dan met moeite verkreeg haar vertegenwoordiger te Brussel - haar tante Maria Elisabeth was in 1741 gestorven en vóór haar zwager Karel van Lotharingen ter plaatse kon verschijnen, nam een Oostenrijks edelman, Harrach, het stadhouderschap waar -, dat zij goedvond de Staten-Generaal de vastgestelde subsidies voor hun garnizoenen te betalen. Inderdaad was het ogenblik er niet naar om een breuk te wagen, maar evenmin om geld te besteden in de Nederlanden terwijl Oostenrijk bedreigd werd. Toen de Franse aanval in 1744 begon, waren de Oostenrijkse toebereidselen vooral niet beter dan die van de Republiek. Maria Theresia was uit haar aard geneigd de grieven van haar Nederlandse onderdanen zogoed als haar eigen soevereine rechten in de Nederlanden tot het uiterste voor te staan, maar de Nederlanden kwamen ook voor haar, als er gekozen moest tussen hun belangen en die van het rijk in zijn geheel, pas in de tweede plaats; en kon het anders?

In Maart 1744 was Karel van Lotharingen, vergezeld van zijn jonge vrouw, Maria Theresia's zuster (hijzelf was de broer van Maria Theresia's man, Frans), met de gebruikelijke plechtigheden te Brussel als landvoogd gehuldigd. Toen de Franse aanval kwam, was hij elders met het Oostenrijkse leger, zijn vrouw bestuurde in zijn plaats, maar stierf nog vóor het jaar om was; de landvoogdij werd toen weer waargenomen door een Oostenrijks edelman, als gevolmachtigd minister, Kaunitz, de latere kanselier van de monarchie, die dus de problemen van het bestuur der Zuiderlijke Nederlanden van binnen uit leerde kennen. Hij botste al met de richting die het Oostenrijkse bewind zelf onder Maria Elisabeth tot de heersende onder de geestelijkheid gemaakt had; hooghouder van het wereldlijk gezag vóor alles, vond hij veel van zijn gading in Van Espen's werk en stond tegenover het officie van St. Gregorius met weinig minder wantrouwen dan de Haagse Staten-Generaal. Dat waren voorboden van latere gebeurtenissen.

Voor het ogenblik had Kaunitz te worstelen met de Franse inval en kon daarbij goed opmerken, hoezeer de gewestelijke en plaatselijke autonomie de uitvoering van de wensen (bevelen kan men het nauwelijks noemen) der centrale regering door de gewestelijke Staten tot onderhoud van het leger bemoeilijkte, en hoe lauw die Staten waren in een strijd die zij blijkbaar als een strijd tussen twee vreemde heren zagen. De een was hun wettige soeverein, o ja, maar morgen was misschien de ander het - en al bewaarde men aan het Franse bestuur geen al te goede herinneringen, was er niet iets voor te zeggen om van de Oostenrijkers, en de barrière! af te komen? Geredelijk schikten stads- en plattelands-magistraten zich, zodra de bondgenoten het veld ruimden,

onder de Fransen, enkel de retroacta naslaande (men beschikte over een rijke ervaring al was er nu een lange rust geweest)

> omme daaruit konnen getrokken te worden vruchtbare resolutiën tot maintien van de privilegiën (*zoals te Gent aangetekend werd*).

PRENT VAN EEN PENNING TER HERDENKING VAN DE HULDE AAN LODEWIJK XV DOOR DE FRANSE MAGISTRATUUR ALS VEROVERAAR VAN VLAANDEREN GEBRACHT.

De Fransman in plaats van de Oostenrijker stellen, waarom niet? mits hij gelijk deze de traditionele bestuurswijze huldigde. En dat beloofden de Fransen grif en deden het over het geheel met een geduld, waaruit men nogmaals kan afleiden hoe weinig bij die achttiendeeeuwse oorlogen de hartstochten, of de hartstochten opwekkende beginselen, betrokken waren, zodat de staat zelfs dan zich door de weerstanden van oude gebruiken, van rechtsbegrippen, van in de samenleving geëerbiedigde taboes, liet ophouden. Dat wil trouwens niet zeggen, dat de Vlamingen en Brabanders niet weldra vergelijkingen met het vorige regiem konden maken, die voor het Franse ongunstig uitvielen, maar zij schikten zich lijdzaam.

Gent genoot de eer, om toen het in 1745 voor de Fransen had moeten capituleren (de derde maal in minder dan zeventig jaar), de Koning zelf binnen zijn wallen te zien. De magistraat moest hem in ambtsgewaad aan de poort opwachten;

> de pensionaris zal de eer hebben (*zo deelt de Franse bevelhebber instructies uit*) Z.M. toe te spreken; met weinig woorden indien dat mogelijk is. Een ander van uw magistraten zal de stadssleutels op een schotel dragen en ze mij overhandigen. Gij zult acht geven, dat de gehele magistraat één knie ter aarde moet laten rusten evenals de woordvoerder.

Een Te Deum en een illuminatie spraken bij zulke gelegenheden vanzelf. De toespraak was kort en onderdanig, maar toen Lodewijk XV in 1746 terugkwam, overtrof de magistraat zichzelf nog (want die toespraak werd door het gehele lichaam vastgesteld): ‘Sire’, zo zeide de pensionaris Ameye:

De magistraat van de stad Gent, aan Uwer Majesteit's voeten geknield, komt zijn vreugde over uw gelukkige aankomst betuigen en houdt niet op, de hemel om het voortduren van Hare overwinningen te bidden.

Toen waren de hele Oostenrijkse Nederlanden Frans geworden. Brussel was in Januari genomen. Kaunitz had zich naar Antwerpen moeten bergen, maar ook Antwerpen was niet te houden geweest. Door de bezetting werd een stad of een district geacht onder des bezetters soevereiniteit gebracht te zijn, nu dus het geheel der Nederlanden. De Staten der gewesten inden hun belastingen voor Lodewijk XV, de provinciale hoven spraken in zijn naam recht; de Grote Raad van Mechelen evenwel verkoos de stad te verlaten, daarom werd (tot grote overlast van de rechtzoekenden, aangezien dit vertalingen meebracht) het hof van Douai als hof van beroep ingesteld; landvoogd werd Maurits van Saksen, met de intendant Moreau de Séchelles als zijn rechterhand; de departementshoofden van het Oostenrijks regiem vertrokken, evenals de Grote Raad, maar de meeste raadsleden legden de eed aan de Franse Koning af.

Een Vlaams volksdichter juichte over het vertrek (op meest zo smadelijke manier) van de Hollandse garnizoenen:

O lof! Vlaander, schept nu goeden moed
Over 't geluk dat u de Heer doet,
Die verdrijft met groot gedruis
Van hier dat kwaad, boos gespuis
En u een Christen Koning geeft.

Hij was trouwens de enige niet. Te Brugge werd de Franse Koning met ware volksvreugde ontvangen.

Men hoorde niet als Frans
Uitbabbelen en schrijven,
Zo bij de Brugse wijven
Als bij de jeugd en mans.

Bewondering voor de Franse veroveraar, ijverig geklap van zijn taal, en hoon voor de Hollandse geslagene! Na de val van Bergen-op-Zoom heette het in nog weer een ander West-Vlaams lied (al die uitingen komen uit West-Vlaanderen):

Wel, loze Jantje Kaas,
Hoe mooi hebt jij het aan uw Maas,
Dat Bergen op den Zoom
Verliest haar room,
Mits zij bukt onder 't Franse jok.
Zuipt hierop een jenever-slok,
Nu dat uw bevende hert
Bezwijkt van smert.

Vreugde over het ineenstorten van de barrière zal zeker wel vrij algemeen geweest zijn. Vreugde over de Christen Koning ging waarschijnlijk niet diep. Al te kwellend of ontredderend moet men zich zo'n achttiende-eeuwse bezetting niet voorstellen; daartegen waarschuwt al wel een feit als dat de beide werken die ik hiervóor[1] ter illustratie van de rijkste rococo-kunst besprak, Delvaux's preekstoel in de St. Baafs en het paleis van Van Susteren te Antwerpen, in 1745 ontstonden. Maar men had toch met de indringer heel wat te stellen. Als de Franse regering krachtens haar souvereiniteitsrecht troepen verlangt, spannen de plaatselijke overheden hun uiterste

1) Blz. 284 en 285

krachten in (dat wil zeggen, stellen zo veel mogelijk geld beschikbaar) om vrijwilligers te vinden,

opdat men de loting moge ontgaan. Tegen belastingen verzetten de Brusselse naties zich precies als onder Prié, en de Franse landvoogd acht zich na lang dralen gerechtigd hun vetorecht te breken. Wat minder omslag gebruikte hij nog tegenover de Staten van Vlaanderen, aan wie hij in November 1746 de bede om geld vergezelde van de vermaning:

> Dat Z.M. verstond dat men deze schatting zonder beraadslaging, zonder opmerking, op staande voet zou verlenen, naar de wijze der Franse onderdanen, die zich onderwerpen zonder beraadslagen.

Noch het invoeren van conscriptie, ongekend sedert de dagen van Philips V, noch het optreden tegen de gilden (ofschoon de Fransen hier wezenlijk veel lankmoedigheid betoonden), noch een toon als tot de Staten van Vlaanderen gevoerd, was geschikt om bij de Zuid-Nederlanders geestdrift te verwekken. Zij vroegen enkel maar, dat zij van hun regeringen zo weinig mogelijk merken mochten, en indien al bij de wisseling van meesters in 1745/6 hun diepere gevoelens niet gemoeid waren, evenmin waren zij er rouwig om, de Fransen in 1749 weer te zien gaan; zonder dat zij daarom Karel van Lotharingen, toen hij opnieuw hun eden in ontvangst nam, met meer dan de gewone, bij zulke gelegenheden gebruikelijke feeststemming begroetten.

Het was intussen een feit dat deze landvoogdij, die nu eerst recht begint, een nieuwe en een betere periode vormen ging. De kwellendste bepalingen van het barrière-verdrag werden opgeruimd.

Kaunitz had te Aken moeten toestemmen dat in de vrede een bepaling over het terugkeren der Staatse garnizoenen opgenomen werd; maar een wijder strekkende bepaling dat Maria Theresia de Zuidelijke Nederlanden op dezelfde voet en onder dezelfde voorwaarden zou bezitten, had hij geweerd. In feite weigerde de Keizerin nu de subsidies te betalen en stoorde zich niet langer aan het verbod van wijziging der tarieven. Terwijl de Nederlandse garnizoenen in de door de Fransen ontmantelde vestingen nuttelozer zaten dan ooit, en op kosten nu dus van de Staten-Generaal, werd over herstel van het barrière-verdrag tussen Maria Theresia en de Zeemogendheden (want Engeland, deelgenoot aan het verdrag, trok éen lijn met de Republiek) in den treure onderhandeld.

Ik zal op die onderhandelingen later in 't verband van de Noord-Nederlandse buitenlandse politiek en van de internationale toestand in het algemeen terugkomen. Hier wil ik nog slechts aanstippen hoe grondig de gebeurtenissen van de oorlog en de ontwikkeling der internationale verhoudingen in het algemeen de positie van de Oostenrijkse heerser als soeverein van de Nederlanden gewijzigd hadden. De nutteloosheid van de Staatse bezetting der barrière-vestingen was klaar gebleken; de aftakeling der Republiek was op alle kanselarijen een nieuw punt om mee te rekenen. Daartegenover liet de Keizerin in haar hart de gedachte niet los, die bij haar en Kaunitz al gedurende de Akense onderhandelingen opgekomen was, om zo mogelijk Frankrijk aan haar zijde te winnen. Onder die omstandigheden was er voor haar geen bizondere reden om te berusten in de theorie die haar van de kant der Zeemogendheden voortdurend voorgehouden werd en die Newcastle op een keer als volgt formuleerde:

dat de Zuidelijke Nederlanden een soort gemeenschappelijk land zijn, waarin wij, de Hollanders en de Keizerin-Koningin allen geïnteresseerd zijn.

Op zichzelf kwetste die theorie haar in haar vorstelijk zelfgevoel.

> Het denkbeeld dat zij de onafhankelijke soeverein van de Nederlanden is (*zo schreef de Britse gezant Sir Charles Hanbury-Williams in een beschouwing aan Newcastle*) zit zo vast geworteld in haar, dat het moeilijk zal zijn het weg te nemen. Ik nam de vrijheid Hare Majesteit met zoveel woorden te zeggen, dat zij bij lange geen onafhankelijke soeverein van de Nederlanden was, dat zij beperkt was door haar verdragen met de Zeemogendheden, welke ik hoopte dat in de toekomst althans niet meer geschonden zouden worden. Dit scheen Hare Majesteit heel slecht op te nemen en zij hield luide vol, zo luid dat de mensen in het naaste vertrek haar hoorden, dat zij de soeverein van de Nederlanden was en dat het haar plicht was haar onderdanen te beschermen, die al te lang door het barrièreverdrag verdrukt waren geweest en beroofd van de natuurlijke rechten die alle andere natiën genieten.

Dat was wat anders dan de klaaglijke geluiden, die Maria Theresia's vader tegenover de obstructie van de onderhandelingen omtrent een handelsverdrag had laten horen! Maar deze krachtige vrouw wilde niet alleen soeverein zijn naar buiten, ook naar binnen. Gepaard met die driftige vastberadenheid om de Zuidelijke Nederlanden van de servituten van 1715 te bevrijden ging een ongeduldig verzet tegen de privileges, die goed bestuur, heilzame hervormingen zowel als lijnvastheid en klem bij het dagelijks beleid, onmogelijk maakten. Dit was het traditioneel en natuurlijk inzicht van de heersers, en Maria Theresia kon van Kaunitz bizonderheden ter toelichting in overvloed krijgen. Maar ook hierover meenden de Zeemogendheden te mogen meespreken op grond van artikel 1 van het barrière-verdrag, hetwelk bepaalde dat de Nederlanden aan Karel VI en zijn erfgenamen overgedragen werden op dezelfde voet als Karel II van Spanje ze bezeten had. Bentinck verzekerde de Keizerin, toen hij in 1750 voor andere zaken in Weenen was, dat de Nederlanden heel wel te regeren waren als men ze maar op de juiste manier wist te vatten; en dat zij die de privileges met haar dienst onbestaanbaar verklaarden te zijn, haar misleidden.

Vanwaar die voorspraak van de Zuid-Nederlandse privilege-zucht? Uit algemeen-Nederlandse gelijkgezindheid? Misschien tot op zekere hoogte, maar vooral toch wel omdat een krachtig bewind te Brussel, dat zich van de Staten-obstructie losgemaakt zou hebben en de hulpmiddelen van het hele land doelbewust kon organiseren, voor de Noord-Nederlandse staatsman iets verontrustends hebben moest, onverschillig of het een Frans dan wel een Oostenrijks bewind was. Dat Maria Theresia zich door Bentinck zou laten overtuigen, was in ieder geval niet heel waarschijnlijk (noch dat zij zich door hem tegen Kaunitz zou laten opzetten).

Maar Bentinck's houding tegenover het Zuid-Nederlandse vraagstuk zullen wij nog nader beschouwen wanneer de internationale verhoudingen in het volgend deel opnieuw ter sprake komen en de definitieve bevrijding van de Zuidelijke Nederlanden uit het barrière-stelsel door de grote omkeer in de bondgenootschappen van 1756 behandeld wordt. Voor dat volgend deel bewaar ik ook de ontwikkeling van de Oostenrijkse politiek in de provincies onder de landvoogdij van Karel van Lotharingen, een wezenlijk soevereine politiek, waartoe, met de vrede van Aken, pas die omkeer de voorwaarden schiep.

d. Teleurstelling van de hervormingsgezinden in de Republiek

Willem IV en de burgerbeweging 1747-'49

Het binnenlands beleid van de nieuwe Stadhouder was niet gelukkiger dan het buitenlandse.

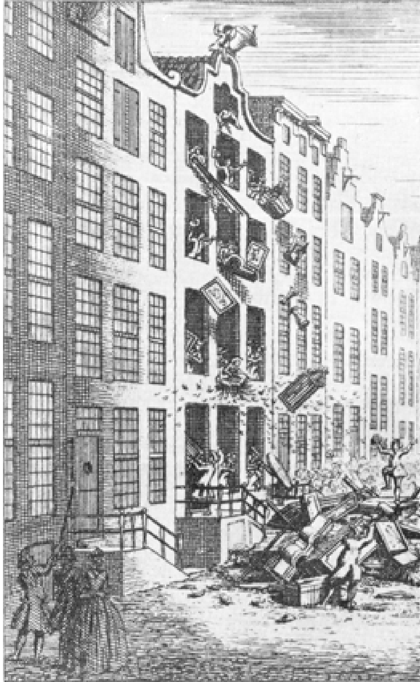
't Is waar dat hij in zekere zin veel succes had: het bleef niet bij zijn verheffing in de lente van 1747, in de daaropvolgende periode werd zijn macht nu hier dan daar telkens uitgebreid, tot zij in heel de Republiek hoger stond dan die van éen van zijn roemruchte voorgangers. Het onderscheidde zijn positie al dadelijk, dat hij, hetgeen nog nooit was voorgekomen, de stadhouderlijke waardigheid in alle zeven de provinciën bekleedde, maar belangrijker was nog dat de Staten van Holland in November 1747 (in de opwinding na de val van Bergen-op-Zoom) het stadhouderschap erfelijk verklaarden in de vrouwelijke zowel als in de mannelijke linie: op dat ogenblik had het prinselijk paar enkel nog maar een dochtertje. Holland's voorbeeld werd achtereenvolgens door alle provincies gevolgd; in de drie waar Willem III de regeringsreglementen ingevoerd had, werd dan tevens vastgesteld dat Willem IV het stadhouderschap op dezelfde voet bezitten zou, werden die reglementen met andere woorden hersteld; met zelfs nog uitbreidingen. Overal deden dat, evenals zij de aanstelling zelve gedaan hadden, de Staten, maar zij deden het tegen heug en meug. De meeste moeite kostte het om er de Staten van Gelderland toe te krijgen: daar had men in 1722, toen men de onmondige Prins Stadhouder gemaakt had, juist voor zeer beperkende voorwaarden gezorgd. Even weinig voelden de Staten van Friesland en Groningen, waar Willem IV's macht ook nooit veel te betekenen gehad had, 'tzij voor de erfelijkheidsverklaringen 'tzij voor de terzijdestelling van beperkingen, maar ook zij moesten er in de loop van 1748 aan geloven. Wat Holland en Zeeland betreft, daar grepen afgezien van de erfelijkheid geen formele wijzigingen in de positie van de Stadhouder plaats, maar inderdaad was ook daar zijn macht geweldig groot: de regenten dachten aan geen weerstand, aan geen openlijke, rechtstreekse weerstand tenminste, zij wedijverden in volgzaamheid.

Hoe werd van de verschillende Statenvergaderingen, die zich zo lang in hun republikeinse zelfstandigheid vermeid hadden, dat bukken voor de Prins verkregen? Door schrikaanjaging, door gebruikmaking van volksopwinding en onrust, die bij de verheffing in Mei '47 al tot uiting gekomen, maar die daardoor geenszins bevredigd waren. Anderhalf of twee jaar lang bleef het gisten. Het valt niet te ontkennen dat de Prins en zijn vrienden daar handig partij van wisten te trekken om de tegenstribbelende regenten tot onderwerping te brengen. Maar waar het hèm althans (onder zijn vrienden onderscheidde Bentinck zich door een scherper blik) ten enemale aan ontbrak, dat was aan het inzicht dat de gemeente hem aan al die macht hielp, opdat hij ze gebruiken zou voor dieper gaande hervormingen, hervormingen die niet enkel de nationale macht der regenten aan de zijre ondergeschikt maken, maar die hun plaatselijke macht ten voordele van de burgerij beknotten zouden.

Zijn lankmoedigheid tegenover de klasse die hem zo lang buiten het bewind gehouden had, neen, zijn klaarblijkelijk gevoel van solidariteit met haar, doet op het eerste gezicht vreemd aan. Maar dat leed was geleden, en er waren in de ridderschappen en in de vroedschappen van de meeste steden, in Holland en elders, behalve enkele traditionele Prinsgezinde families (meest door Willem III erin gebracht), mannen genoeg die door vertoon van eerbied en gedweeheid dat verleden zochten goed te maken. De Stadhouder was er nu eenmaal weer, en hij vertegenwoordigde een macht van belang. Hij en de regenten erkenden in elkaar feitelijk gezag. De verheffing had meteen een eind gemaakt aan de eigenmachtige magistraatsbestelling, behalve te Amsterdam weliswaar; overal elders sprak de Stadhouder weer mee. In de strijd om de baantjes, die men zo lang onder elkaar had

uitgevochten, werd zijn invloed op benoemingen op eenmaal weer een factor, en een die terdege meetelde. De bestaande ‘correspondenties’ waren daarmee meteen zoal niet ontzield, dan toch verzwakt. Als men ziet wat een Oranjeliefde de heren Staten plotseling aan den dag legden (en dat dus nog vóor de wetsverzettingen waar het, naar wij zien zullen, in het najaar van '48 toch toe kwam), hoe zij bedelden om des Stadhouders gunst als er een begeerlijk ambt openviel (of als de bezitter nog maar

zwaar ziek was ...), dan begrijpt men beter hoe de Prins en de Prinses (zij oefende juist hier veel invloed) Bentinck's waarschuwingen in de wind konden slaan en in plaats van de burgerij wezenlijk voldoening te geven met hervormingen die de oligarchie ontstemd maar tegelijk ontzenuwd zouden hebben, zich verbeeldden dat er met die mensen best te regeren viel.

PLUNDERING VAN EEN PACHTERSWONING TE AMSTERDAM, JUNI 1748.

Gebruikt, maar niet tot haar doel gevoerd - dat spel liet zich met de volksbeweging in 1747 en '48 te gemakkelijker spelen, omdat zij in bezinning en samenhang droevig tekortschoot. Er heerste een driftige stemming, die licht tegen de regentenheerschappij uitsloeg. Hiervóór is genoeg gezegd over de ergernis die de overal voorkomende misbruiken wekten. Voeg daarbij het nationale gevaar door de oorlog met Frankrijk en de opwinding door de Orangistische restauratie zelf teweeggebracht. Maar bovendien maakte de economische toestand het volk onrustig. In de eerste oorlogsjaren waren er herhaaldelijk hongeroproeren geweest.

> De lagere bevolking (*schreef de Engelse gezant in* 1740) leeft van boekweit: de smaak van brood zijn zij vergeten.

En nu was er weer slapte. Evenals dertig jaar vroeger, na de vorige oorlog, zuchtte en jammerde iedereen over werkeloosheid en stilstand van zaken; het is duidelijk dat de heren moeilijke ogenblikken beleven moesten. Maar er kwam nog iets bij, namelijk de economische nood als gevolg van de ondergang der nieuwe industrieën, van de oorlog met zijn verzwaring van lasten en onderbreking van handelsbetrekkingen, en van de almaar aanhoudende ziekten onder het vee. De duurte van eerste levensbehoeften veroorzaakt door het stelsel van indirecte belastingen was alleen in tijden van volop werk voor de arbeidersbevolking te verdragen. Zij leefde steeds aan de rand van gebrek. Bij economische malaise, zoals nu, werd zij dadelijk daarover heen geduwd en voelde de druk der belastingen zoveel te zwaarder.

De onlusten van 1747 en '48 werden gewoonlijk aangevangen door ‘het gepeupel’, ‘het grauw’, ‘het gemeen’ (om met de tijdgenoten te spreken). Maar de stand der bezitlozen beschikte in 't geheel over geen politiek constructie-vermogen. Gevaar voor de positie der oligarchie kon alleen van ‘de burgerij’ uitgaan, dat wil zeggen van de brede middenstand tussen de regentenfamilies en de massa. Die stand bezat nog een

organisatie welke misschien voor politieke ontwikkeling vatbaar was, de burgerwacht; weldra doken plannen op - en die wat meer betekenden dan de loutere opwellingen van 1672 of van na de vrede van Utrecht[1] - om de burgerij daardoor enige medezeggenschap te verschaffen. Maar zelfs afgezien daarvan, die schuttersvendels waren de enige macht waarmee in de Nederlandse steden de orde bewaard kon worden; behalve in grensvestingen zoals Arnhem lag er geen garnizoen in de steden en men kwam tot het gebruik van troepen in binnenlandse troebelen hoogst ongaarne. In de regel moesten de burgers even weinig hebben als de regenten van het woest bedrijf van ruiten ingooien en plunderen, ook al ging het onder 'Oranje bovens'; maar zij kookten nu zelf van zo'n verontwaardiging en ongeduld, dat zij soms nauwelijks tegen de daders in het geweer te brengen waren. Toch, als het er op aan kwam, deden zij ook nu hun plicht, schoten er zelfs onder met de 'snaphanen', die een mensenleeftijd achtereen voor niets anders dan eresalvo's gebruikt waren (want 'schieten van burgers op burgers' werd als iets heel ergs gevoeld en kwam zelden voor). Wat de regenten wezenlijk schrik inboezemde, waren in ieder geval niet zozeer wilde opstootjes als bewegingen onder de in de burgercompagnieën georganiseerde burgerij, bewegingen waarachter dan zeker het bezitloze grauw opstuwde.

Ook in die burgerbewegingen zaten echter grote zwakheden. Die brede middenstand waarvan ik sprak, stelde zich nooit als een eenheid tegenover de regenten. De meer bemiddelden voelden zich integendeel nader aan hen dan aan de kleine burger. De burgerbewegingen van '47 en '48 waren in het algemeen gesproken bewegingen van de kleine man. Hun kracht lag voor een goed deel in de omstandigheid dat de beter gesitueerde burgers zich al lang uit de actieve schuttersdienst plachten vrij te kopen; zij vervulden naast regenten en regentenzonen nog wel officiersposten, maar de eigenlijke wapendienst werd door de kleine luiden verricht. Zo kwam het ook dat het gebrek aan kapitaalkracht, aan maatschappelijk aanzien en zelfs aan intellectuele bekwaamheid zich bij de bewegingen te zeer deed gevoelen dan dat zij zonder de hulp en leiding van de Prins van Oranje ooit veel vermocht zouden hebben. In Friesland en Groningen hadden de regeerders bovendien te rekenen met de boeren, die daar immers vanouds een aandeel in de politieke macht (hoezeer beknibbeld) en dus meer zelfgevoel dan in de andere gewesten bezaten. Het zelfstandig kunnen van de bevolkingen daar tegenover de oligarchie lijkt ook inderdaad groter geweest te zijn. Maar nog een zwakheid van de bewegingen in hun geheel beschouwd is hun plaatselijk, ten hoogste gewestelijk karakter. Dat bewijst niet alleen een achterstand in de politieke opvoeding der deelnemers en aanvoerders (bij de inrichting van de Republiek en de tradities van het politiek leven was die trouwens onvermijdelijk), het maakte het de Prins ook mogelijk de verschillende bewegingen afzonderlijk naar welgevallen aan te moedigen of neer te slaan.

Eén hervorming was aanstonds onder de auspiciën van de nieuwe Stadhouder ter hand genomen: overal werd druk geoefend op de stadsregeringen in Holland om de inkomsten uit de posterijen niet meer ten profijte van regenten en regentenzonen te gebruiken maar aan 'het gemene land', dat wil zeggen aan de provincie, over te dragen. Dat ging vrij vlot, alleen wenste de Amsterdamse regering ze voor de stadskas te behouden. In September vielen de eerste relletjes voor, in verband met het verlies van Bergen-op-Zoom. De zinneloze aanvallen op katholieke huizen geven een denkbeeld van het onverstand der menigte, maar het ontbrak niet aan schrandere

1) Vgl. Hiervóór, blz. 91 en 322

koppen, die de opwinding een politiek doel wisten te geven. Dat was dan hoofdzakelijk de erfelijkheidsverklaring, maar daarmee gepaard ging in verscheiden steden, en vooral te Rotterdam, een poging om meteen nog een van de ergste, of althans voor de kleine man hinderlijkste, regeringsmisbruiken afgeschaft te krijgen: de vrije begeving van stadsambten door burgemeesteren.

Wat de Rotterdamse burgers ervoor in de plaats wilden stellen, geeft al dadelijk geen hoge dunk van hun politieke bekwaamheid - ofschoon men bedenken moet dat zulk een regeling te Antwerpen en in andere Zuid-Nederlandse steden inderdaad bestond -: zij wilden de ambten in het openbaar laten verkopen; zij voegden er nog aan toe: alleen aan leden van de hervormde kerk! Nu is het de moeite waard op te merken, hoe die beweging eerst door de vertrouwensmannen van het hof te Rotterdam aangevuurd werd, om dan plotseling, toen de Rotterdamse regering voldoende murw bleek, door de Stadhouder zelf als ongepast onderdrukt te worden: de Rotterdamse en alle andere stadsregeringen herademden en stemden in de Staten van Holland vóor de erfelijkheidsverklaring en tegelijk voor een uitermate tamme resolutie, waarbij de meest onverdedigbare praktijken bij het begeven van stadsambten verboden werden; maar de magistraat bleef begeven. Reeds toen, in het najaar van 1747, rukten teleurgestelde burgers hun oranjecocarden af en riepen ‘Oranje onder!’

Maar ondertussen ging de beweging verder het land door. In Gelderland voelden de Staten, waarin maar een minderheid wezenlijk zin in erfelijkheid en regeringsreglement had, zich bedreigd door de Arnhemse burgerij, in nieuwe Oranjecompagnieën georganiseerd. De Prins ontzegde de heren de steun van het garnizoen waar zij om smeekten, maar toen zij dus gezwicht waren, en de Prins in Gelderland stadhouder metterdaad, werd de burgers spoedig beduid dat zij naar huis mochten gaan en zelfs vanouds Oranjegezinde regenten klaagden bitter, dat de Prins Gelderland regeerde met de oude kliek.

In Friesland en Groningen hielden de regenten zich langer schrap. De uitbarsting kwam daar in Maart 1748, toen de gemoederen bewogen waren door vreugde over de geboorte van een erfprins en angst over het lot van Maastricht, en was zoveel te heviger. Hier begonnen de aanvallen op de belastingpachters en hun kantoren, die iets later naar Holland oversloegen. Maar bij baldadigheid bleef het allerminst. Integendeel werd hier aan Holland nog een ander voorbeeld gesteld, namelijk dat van de ordelijke verkiezing, in de steden en op het platteland, van gecommitteerden die uit naam van de burgers en boeren, niet van steden of districten alleen, maar weldra van de ganse twee gewesten, aan de regeerders, aan de Statenvergaderingen te Groningen en te Leeuwarden dus, verlanglijsten van hervormingen aanboden. De erfelijkheid en onbeperkte macht van de Stadhouder stonden nummer één, maar dan volgden tientallen van ‘punten’, die niet alleen opruiming hielden onder oligarchische misbruiken, maar die het toezicht van de burgers vooral op financiële zaken tot een geregelde instelling maken moesten. Ook hier dwong Willem IV de regenten tot capituleren door de troepen uit Groningen weg te roepen. Maar aan wie capituleerden zij? niet aan hun burgers, maar aan hem. Wel waren de gewapende burgers met hun gecommitteerden een tijdlang baas in het Noorden, en de Staten van de twee provincies ‘consenteerden’ alles wat zij maar vroegen; maar steeds onder voorbehoud van de goedkeuring van de Stadhouder; en zij waren toen al rechtstreeks met deze in verbinding en wisten dat, nu zij hem gegeven hadden wat zij wenste, hij op zijn bescherming tegen de nieuwe democratie konden rekenen. Weldra kwamen de troepen Friesland bezetten, en het rijk van de gecommitteerden was uit.

> Er zijn er die beweren (*zo schreef Fagel met ontzetting*), dat de soevereiniteit in de boezem van het volk teruggekeerd is en die de Prins niet als meer dan een particulier persoon erkennen.

Als de volksbeweging zulke banen opging, vonden Oranje en de regenten zich onvermijdelijk samen. De regenten zagen in de Stadhouder op eenmaal hun toeverlaat, en hij had nooit anders gewild dan met hen regeren. Het is kenmerkend voor de Friese beweging, dat de Mennisten er in op de voorgrond traden, die sedert de zaak Stinstra

de Stadhouder geen al te goed hart kunnen hebben toegedragen. In Holland zagen wij te Rotterdam en zullen wij te Leiden tekenen zien, dat daar de traditionele samenhang van gereformeerde orthodoxie, Oranjegezindheid en democratisch streven nog levendig was: de teleurstelling deed er ook daar scha aan, maar reeds nu kan men ook in Holland wel zien dat de

PANIEK OP DE DAM BIJ DE TERECHTSTELLING VAN TWEE PLUNDERAARS.

democratische beweging zich van het verband met de gereformeerde kerk los maakt: de predikanten houden er zich overal buiten, te Amsterdam wordt van geen kerkelijke zaken gerept, te Haarlem doen straks zelfs katholieken mee.

De Friese zaken hadden net hun crisis bereikt - in Augustus - September 1748, - dat wil zeggen de troepen werden juist naar Harlingen gezonden, toen in Holland Amsterdam in rep en roer raakte.

Al eerder waren de pachtersoproeren, ook op Fries-Gronings voorbeeld, uitgebroken. Dat was plotseling in Juni een opschudding die de maatschappij zelf scheen te bedreigen; de hevigheid overviel het hof zogoed als de stadsregeringen. Dagenlang waren grote steden als Haarlem, Leiden, Amsterdam in de handen van plunderbenden, terwijl de burgers geen vinger wilden uitsteken om de gehate pachters te hulp te komen. De regeringen van de twee industriesteden, waar de werkeloosheid extra-moeilijke omstandigheden schiep, verloren hun bezinning zo volledig, dat zij de pacht niet alleen, maar de accijnzen zelf, om het volk tot bedaren te brengen, afschaften. Krachtig traden de Staten van Holland, in overleg met de Stadhouder, tegen een maatregel die hun soeverein gezag te na kwam op. In Amsterdam begonnen de schutters gehoor te geven aan de bezweringen van hun regenten-officieren; een reactie vertoonde zich tegen de bandeloosheid, er werd geschoten op plunderaars, twee werden gevangengenomen en op de Dam opgehangen. (Daarbij gebeurde toen trouwens een betreurenswaardig ongeval: op een gegeven ogenblik schoten de schutters in de lucht om de opdringende menigte te bedwingen, en zo'n paniek ontstond dat er tientallen mensen te water raakten en verdronken; dat liet het feit onveranderd, dat van het grauw niets meer te vrezen viel.)

Maar net toen kwam de.Prins, die twee dagen tevoren goedgevonden had dat de Staten van Holland de regering van Haarlem tot de orde zouden roepen, met het voorstel in hun midden om de verpachting en de accijnzen af te schaffen en zo spoedig mogelijk andere belastingen, een hoofdgeld bijvoorbeeld, daarvoor in de plaats te stellen. Het spreekt vanzelf dat het denkbeeld om de accijnzen te vervangen door

een directe belasting nog belangrijker was dan een verandering in het stelsel van heffing.

Met het voorstel van een hoofdgeld wierp de Prins zich op tot de kampioen der kleine luiden. Inderdaad verzette het eigenbelang van de gegoeden, onverschillig of zij tot de Staatse dan wel tot de Prinsgezinde partij behoorden, er zich aanstonds tegen.

Maar voor het ogenblik trof nog het meest de grilligheid en overhaasting van 's Prinsen beleid:

1747 Quotizatie Biljet, op het Middel van de
Wijk 51 COFFY, THEE, &c. Wijk
Folio 2160 Over Amsterdam en sijn Resorten; Mitsgaders over Amstelland, Folio
Ingaende den Eersten October 1747.
A. Haverkamp, Impostmeester van de Coffy, Thee, Chocolate, Serbeth, Bornw. Limoen, en andere Dranken met Water gemengt;
Doet by desen Insinueeren U Jan De boer
gl. 4 st. 2 pen. Segge f. 4 : 4 : 2
Artijkel 1. Den voorsz Impost sal worden betaelt by alle die gene / in welckers Huysen / Thuynen / Kamers

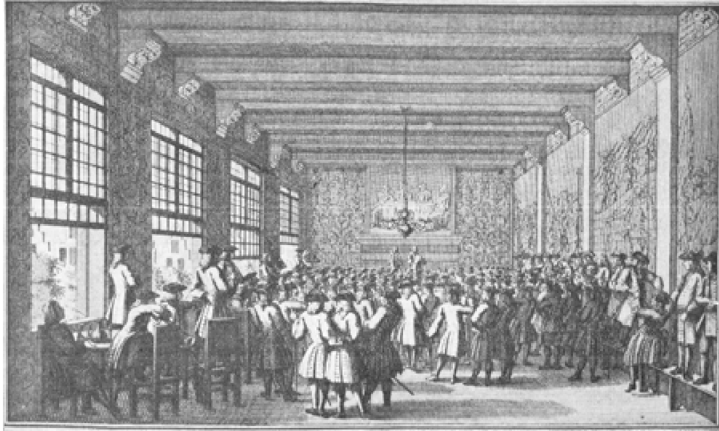
BILJET VOOR SCHATTING VAN AFGESCHAFTE ACCIJNZEN. (Bewaard in Jan de Boer's dagboek, K.B.)

nog vóor de nieuwe voorziening was getroffen, werd de inning van alle accijnzen eenvoudig stopgezet: de Staten konden natuurlijk de strijd voor de orde niet volhouden, als de Stadhouder hun begaf, ofschoon zij er het hunne van dachten; ook Bentinck trouwens was hevig ontsticht. Een heilloze verwarring werd in de financiën van Holland geschapen, en dat terwijl te Aken enkel nog maar de preliminairen getekend waren; met moeite werd voorlopig, terwijl over het nieuwe systeem de Prins met de hoge ambtenaren overleg zou plegen, om het onmiddellijk gat te dichten een heel ruwe en bezwaarlijke schatting ingevoerd. Gans de wijze van behandeling door de Prins gaf reden om te betwijfelen, of hij de man wel was om voor die ontzaglijk belangrijke hervorming niet slechts van de verpachting, maar van het accijnzenstelsel zelf, voet bij stuk te houden. Vóor dat daarin een beslissing viel, ontwikkelde zich dan de crisis in Amsterdam, en reeds daarin speelde de Prins een rol die hem voorgoed bij de hervormingsgezinde burgerij discrediteren zou.

Burgemeesteren hadden te Amsterdam bij de woelingen van September 1747 en van Juni 1748 de burgerwacht beter dan in veel andere plaatsen weten te leiden. In Augustus 1748 ontsnapte zij aan hun gezag.

Een groepje burgers had de hoofden bij elkaar gestoken om een beweging naar het voorbeeld van de Friese gecommitteerden op touw te zetten; 't waren een makelaar, Martini, een chirurgijn, Boekelman, diens zwager Van Gimnig, een patroontekenaar (geen Amsterdammer eigenlijk, maar Haarlemmer); zij schijnen in verband gestaan te hebben met een Frans publicist, Rousset de Missy; nog verscheiden Fransen of zoons van Fransen behoorden tot de kring. 9 Augustus namen deze mensen de grote

zaal op de Kloveniersdoelen in bezit en riepen er de burgers bijeen om hun voor te stellen in de zestig wijken.van de burgerwachtorganisatie, door 'wakende burgers' en contribuanten beide, gecommitteerden te kiezen ten einde met de stadsregering over grieven te handelen. Van Gimnig trad als redenaar van de groep op, hetgeen

DE VERGADERING OP DE KLOVENIERSDOELEN. (Let op de 17e-eeuwse schuttersstukken aan de wanden; de Nachtwacht hing er niet meer).

zeggen wil, dat hij met een machtig stemgeluid een ongelooflijk gezwollen 'aanspraak' voorlas, die niets dan algemeenheden bevatte over de verloren welvaart van de Republiek en de zegenrijke voortreffelijkheid van de Prins van Oranje.

Maar er drongen meteen mededingers naar voren die in heel wat nader betrekking tot de Prins van Oranje stonden, en die een tegenvoorstel in discussie brachten om enkel enige bepaalde (en zeer bescheiden) verzoeken aan de stadsregering te doen. De man die deze tegenbeweging aan de gang bracht, was een Rotterdammer, Lourens van der Meer, een koekebakker, die al meer dan een jaar lang in overleg met de kopstukken der Oranjepartij te Rotterdam de volksbeweging daar had zoeken te leiden, stuwende of remmende al naar het uitkwam, en die nu, op waarschuwingen dat er te Amsterdam iets broeide, door de Prinses zelf naar die stad gezonden was om er hetzelfde spel te spelen. Hij vertoonde zich niet op de Doelen, maar schoof daar als leider-in-naam naar voren een figuur die burgemeesteren bij vorige gelegenheden al over volkswensen onderhouden had, de porceleinkoopman Raap, een welmenend warhoofd. Het eigenlijk doel was de stadsregering te redden, welke de andere partij (zo meende Van der Meer) met haar gecommitteerden 'het onderste boven' wilde keren.

Zo gemakkelijk ging dat echter niet. Raap kon een tijdlang in de ogen der menigte de grote man schijnen, juist door die verbinding met het hof, welke hij druk adverteerde. Als hij door Prins en Prinses op het Huis ten Bos ontvangen was, soms met een paar aanhangers, kwam hij in een met oranje versierd rijtuig terug, stak de oranjevlag uit, en verkondigde de goedgezindheid van zijn hoge beschermers. Maar dat was zo lang als het breed was: veel goede regentsgezinden beangstte die aanmoediging van een bur-

gerbeweging door de Stadhouder, zonder dat zij tussen Raap en Van Gimnig veel onderscheid maakten, en inderdaad - had de Prins zijn werktuigen wel in de hand? Op de Doelen kwamen dag in dag uit woelige vergaderingen bijeen, om wier gunst niet te verliezen Raap, zonder dat Van der Meer er iets tegen doen kon, al verder in Van

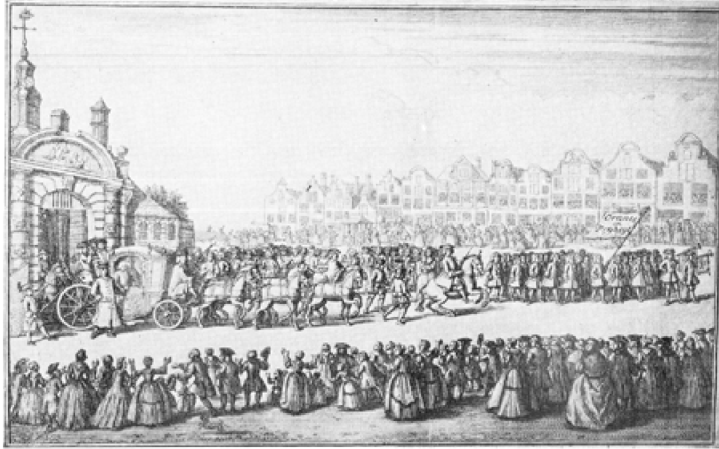
PRENTJE ONDER HET DOOR RAAP OPGESTELDE EN TER ONDERTEKENING VERSPREIDE VERZOEK (DE ACHT ARTIKELEN). (Het onderschrift is door Jan de Boer op het in zijn dagboek (K.B.) bewaard exemplaar geschreven).

Gimnig's richting gaan moest. Zo hevig werd de spanning, dat er eindelijk niets anders scheen op te zitten dan dat de Prins zelf de orde kwam herstellen. Terwijl de zwakke man, ofschoon geprest door Bentinck, nog treuzelde, kondigde Van der Meer te Amsterdam om onheilen te voorkomen zijn komst vast aan. Bentinck kwam nog vooraf om van de dodelijk ontstelde burgemeesters zowel als van de op de Doelen vergaderde burgers de belofte te ontvangen, dat men zich aan 's Prinsen beslissingen onderwerpen Zou.

Maar Raap was de toestand al lang niet meester meer en toen de Prins eindelijk kwam, 2 September, waren de verkiezingen van gecommitteerden, die hij had zullen beletten, in volle gang; de burgerwacht was al zo zeer aan het beleid der stadsregering ontsnapt, dat zij zelfs voor de ontvangst van de vorstelijke bezoeker niet meer onder de wapenen te brengen was: aan de poort werd de Prins opgewacht door de reeds verkozen burgergecommitteerden en de gewapende scheepstimmerlieden van ‘de eilanden’ de zogenaamde Bijltjes, een goed georganiseerde groep van geschoolde werklieden, die de leiding van de burgers aanvaardden en hun zo nodig de sterke hand leenden. Op het Herenlogement, waar hij zijn intrek nam, werd de Prins verwelkomd door de bleke burgemeesters. Zijn taak werd het nu tussen hen en de klagende burgerij te bemiddelen en als vertegenwoordigers van die burgerij erkende hij, onder invloed naar het schijnt van Bentinck, Van Gimnig en vijf andere woordvoerders van de gecommitteerden: 't was 's Prinsen erkenning die de laatste aarzeling overwon en ten slotte elke van de zestig wijken twee gecommitteerden kiezen deed. Levendig was de ergernis van Van der Meer en Raap, die nu tot samenwerking met hun mededingers gedwongen werden. De Prins raadpleegde de Rotterdamse koekebakker nog wel dagelijks, maar ondertussen

ging hij nu van Van Gimnig en de andere ‘gedeputeerden’ der gecommitteerden grieven en aanklachten en verlangens in ontvangst nemen.

Betekende deze aanmoediging van de extreme - of eigenlijk moet men zeggen: van de echte - volkspartij, dat de Prins van plan was haar programma uit te voeren?

INTOCHT VAN DE PRINS TE AMSTERDAM, 2 SEPT. 1748. (Voorop gaan de burgergecommitteerden).

Geenszins. Drie hoofdpunten bevatte dat programma: afzetting van de regenten, die het vertrouwen der burgerij onherstelbaar verloren heetten te hebben; instelling van ‘een vrije krijgsraad’, dat wil zeggen van een officierscorps van de burgerwacht dat geheel vrij van de stadsregering staan zou; eindelijk dat in het vervolg vroedschappen verkozen zouden worden, niet meer zoals tot nog toe door coöptatie, maar door die ‘vrije’ burgerkapiteins bijgestaan door een gecommitteerde uit de aanzienlijksten van elke wijk. Zo weinig voelde de Prins voor dit alles, dat hij zelfs niet dan schoorvoetend tot het eerste overging. Op de Doelen, waar de gedeputeerden der gecommitteerden niets wisten te berichten over de krachtige beslissingen die iedereen van het Herenlogement verwachtte, rees weldra groot gemor toen men de Prins vriendschappelijk met de gehate burgemeesters zag omgaan.

Maar voor een wetsverzetting waren er ten slotte de precedenten van 1618 en 1672 en de 6de September ging Willem IV daartoe over. Hij kon de oude burgemeester Corver zijn ontslag niet zonder tranen meedelen en ging over het algemeen zo conservatief mogelijk te werk. Onder de zeventien nieuwe vroedschappen (van de zes en dertig) waren wel een aantal nieuwe mannen, uit de rijkste koopmanskringen buiten de oude oligarchie. Sommigen van hen hadden zelfs met de Doelistenbeweging in contact gestaan, ofschoon niet anders dan als patroons op een afstand van dat kleinburgerlijk gedoe: zo Scholten, Muilman, Lijnslager. In ieder geval werden zij in de raad stelselmatig uit alles gehouden. En dit had de Prins zelf mogelijk gemaakt door zijn burgemeesterskeuze. De nieuwe burgemeesters waren allen van het oude slag en hun namen wekten bij de leiders op de Doelen ontsteltenis en woede.

Heel wat erger werd het echter nog, toen de Prins bleek te menen dat hij nu genoeg voor de burgerij gedaan had. Aan het begin van de tweede week van zijn verblijf ontstond er op de Doelen een wezenlijk gevaarlijke stemming. ‘De vrije krijgsraad’ werd de leus die de woelige menigte daar en heel Amsterdam in beweging bracht. Raap en de zijnen, wier heimelijke betrekkingen met het hof in de gaten liepen, moesten zich van de Doelen terugtrekken. Overal werden wijkvergaderingen gehouden, die nu bijna zonder tegenspraak in handen van de ‘Doelisten’ waren en de eis van een vrije krijgsraad steunden. Dat denkbeeld, dat bij volksberoeringen reeds veel vroeger zo vaak naar voren gekomen was, kreeg op de publieke opinie gemakkelijker vat dan dat van medewerking aan de verkiezing der stadsregering. Men kwam er niet licht toe de stadsregering in haar overgeleverde constitutie aan te tasten, men wilde zijn eigen college van burgerofficieren hebben dat tegenover haar zou kunnen staan; een dualisme dat als een soort volkstribunen dertig jaar tevoren ook het Rotterdamse wijkburgemeesterplan gekenmerkt had en dat ik als een blijk van de onbedrevenheid der democratische beweging beschreef[1]. Hoe dat zij, op de vrije krijgsraad zetten de Amsterdammers hun zinnen.

Deputaties kwamen bij de Prins om hem voor te houden, hoe geen bevrediging mogelijk was zonder inwilliging van die eis, en zij lieten zich niet bedaren door zijn herinnering dat hem het onvoorwaardelijk scheidsrechterschap opgedragen was. In de nacht van 9 op 10 September werden een paar opgewonden burgerwachten na een redekaveling met de wacht van het Herenlogement in 's Prinsen slaapkamer toegelaten en spraken hem, terwijl hij in bed opzat, ‘heel fel en ongebonden’ toe (zo beschreef hij het zelf aan zijn vrouw).

Diep geschokt hield de Prins de volgende dag urenlange conferenties met zijn hovelingen, met Van der Meer, met de nieuwe burgemeesters, en eindelijk kwam daaruit een proclamatie te voorschijn, die op de Doelen met uitbundig gejuich als een volledige overwinning begroet werd. De term ‘vrije krijgsraad’ kwam er in voor; overal togen de wijkvergaderingen aan het kiezen. Maar inderdaad was het een uitermate dubbelzinnig stuk en al werd te Amsterdam de krijgsraad vernieuwd en van regenten gezuiverd, er was geen sprake van, dat hij een wezenlijk onafhankelijk lichaam tegenover de stadsregering geworden zou zijn.

Dat zagen op het eerste ogenblik alleen de leiders. De menigte begon vermoeid te raken van de dagenlange, ja wekenlange opschudding. Het heftige geschetter op de Doelen had de welgestelde burgers van den beginne af tegengestaan. Nu trad er, begunstigd door de taktiek van de Prins, een al scherper reactie in. De eis van burgermedewerking aan de vroedschapsverkiezing was in het geraas vergeten. De verwarring die de onduidelijke beschikking omtrent de vrije krijgsraad veroorzaakte, won ook nog tijd voor de zich herstellende conservatieven. Toen de Prins eindelijk, na veertien dagen op het Herenlogement vertoefd te hebben, Amsterdam verliet, deden de nieuwe burgemeesters en vroedschappen en nieuwe burgerofficieren hem onder groot vertoon van geestdrift uitgeleide. Van Gimnig mocht nog een van dankbaarheid en eerbied daverende rede tot hem houden - met hoeveel angst en twijfel in het gemoed?

Terwijl in ieder geval de gecommitteerden, de Bijltjes, de hele burgerij op de been waren om de Prins vaarwel toe te roepen, werd op de lege Dam een nieuwe proclamatie afgelezen (opgesteld in overleg met burgemeesteren), waarin de

1) Zie hiervóor, blz. 322

Stadhouder zijn eigen beschikking omtrent de vrije krijgsraad van een paar dagen vroeger op een voor de 'vrijheid' ervan alleszins ongunstige wijze interpreteerde, de raad uitdrukkelijk onder het gezag van de stadsregering stellende, terwijl hij bovendien de gecommitteerden op een uiterst straffe toon vermaande hun vergaderingen na te laten; het geheel doorspekt

met berispingen aan ‘kwade geïntentioneerden’ wegens hun ‘kwade praktijken’ en ‘misleiding van de goede burgerij’ en uitlopende op een bedreiging met exemplaire straf. De Prins, die tot het laatst toe de hulde van de gecommitteerden en van de Bijltjes had aanvaard, die beminnelijk gebleven was ook als hij vermaand had, die overigens in weerwil van vermaningen, na eerst de

SPOTPRENT TEGEN DE DOELISTEN. (Voor het vaandel vgl. de afbeelding op blz. 416)

beweging roekeloos aangemoedigd te hebben, voor iedere krachtig voorgedragen eis gezwicht was, vond de moed om te weigeren en om een forse toon aan te slaan, zodra hij de Amsterdammers niet meer in het gezicht zou behoeven te zien.

Hij had vóór zijn vertrek een regeling met de nieuwe burgemeesters getroffen, waarbij die hem beloofden zijn ‘recommandatie’ te zullen aannemen bij de jaarlijkse magistraatsverkiezingen voor twee van de drie nieuwe burgemeesters en voor twee van de zeven schepenen. Daarmee meende Willem IV de onafhankelijkheid van de Amsterdamse stadsregering gebroken te hebben en van haar volgzaamheid in de toekomst zo zeker te kunnen zijn, dat hij de volksbeweging, al tooide die zich ook met zijn naam, aan haar opofferde. Want daarop kwam het neer. De ongelukkige Doelisten voelden zich verraden en hun tegenstanders triomfeerden. Maar wat een misrekening was het te denken, dat enige persoonsverandering, het wegsnoeien van een paar van de meest in het oog lopende misbruiken - posterijen, ambten -, en een mondelinge belofte genoeg zouden zijn om de regentenheerschappij aan Oranje te onderwerpen! Te minder kans was daarop, juist omdat de volksbeweging afgestoten was en nu hulpeloos rondtastte. Ongehinderd konden de regenten wraak nemen op de Doelisten voor wie zij een ogenblik gebeefd hadden. De menigte beschouwde die verongelukte politici, door hun eigen patroon verloochend, met een mengeling van spot en afkeer, en dat verhoogde ook het aanzien van die patroon niet. Een spotprent die de Doelisten-leiders aan de galg vertoonde, vergat ook het vaandel niet dat bij de intocht op 2 September vooruitgedragen was: ‘Oranje's Vrijheid’ las men erop, een smaad die de Prins zo hoog opnam, dat hij de Amsterdamse schout, die zich bij het opsporen van de daders slap betoond had, afgezet wist te krijgen. Dat belette niet

dat de weifelingen en tegenstrijdigheden van Willem IV's politiek te Amsterdam scherp beoordeeld werden. Zijn aanzien was er verspeeld.

En ondertussen had hij ook elders beslissingen moeten nemen en nog meer overwinningen behaald, welker voosheid in de toekomst blijken zou. Het Amsterdamse voorbeeld had de burgers van Leiden en Haarlem gaande gemaakt. In Leiden kregen burgergecommitteerden de stad veel vollediger in handen dan ooit te Amsterdam.

Vertegenwoordigd door tien ‘sprekers’, gesteund door een talrijk fabrieksproletariaat, vroegen de burgers de Stadhouder om een nieuwe regering; zij vroegen ook om meer Voetiaanse predikanten en om openbare verantwoording van de stadsfinanciën. Willem IV kwam niet zelf, maar zond commissarissen. De hulpeloze regering stelde haar zetels ter beschikking, maar werd op een

LEIDEN BIJ VERRASSING BEZET.

paar heren na herbenoemd; op de verdere eisen der burgerij, met name op de twee genoemde, werd bot afwijzend beschikt. Dat was olie op het vuur: de Tien mannen weigerden af te treden: tegenover de wettige regering op het stadhuis zetelde een ware volksregering op de Doelen. 16 November drongen de soldaten van de Prins de stad binnen. Een paar van de ‘sprekers’ werden naar Den Haag gevoerd en tot gevangenisstraffen veroordeeld. De herstelde regering moest door een blijvend garnizoen beschermd worden.

Overal begrepen nu de stadsregeringen dat zij het veiligst deden met zich aan een wetsverzetting te onderwerpen. 't Was een bitter besluit, maar men had waarlijk van de Prins niet veel te vrezen en de meesten, die wel hoopten of wisten gespaard te zullen blijven, beschouwden het als een uitkomst om met opoffering van enige weinige collega's in rust en zekerheid op de oude voet hersteld te worden. Van stad tot stad reisden 's Prinsen commissarissen Holland af; over 't geheel werden telkens maar weinig heren ontslagen en in hun plaats kwamen soortgenoten.

Hoe weinig de Prins in staat was ook met de zo vernieuwde Staten van Holland een enigermate doelvast democratisch beleid door te zetten, bleek in de belangrijke zaak van de belastingen. In Juni 1748 had hij het initiatief genomen tot het voorstel van een hoofdgeld[1]. Pas in Mei 1749 diende hij een uitgewerkt plan in: hij had toen zijn eigen denkbeeld al in de steek gelaten: de Staten kregen te kiezen tussen dat en herstel van de accijnzen, en natuurlijk kozen zij opgelucht het laatste; dat zij zo juist

1) Zie hiervóor, blz. 412 vlg.

een zuivering hadden ondergaan, maakte niet het minste verschil. Maar bij de gemeente kreeg het aanzien van de Prins door deze nieuwe capitulatie nogmaals een erge schok: de regenten wentelden gretig alle verantwoordelijkheid op hem af. De Haarlemse burgers konden echter niet geloven, dat hun geliefde Stadhouder die hervorming, waar juist zij het jaar tevoren al zo warm voor gelopen waren, verraden zou hebben. Een nieuwe gecom-

mitteerden-beweging kwam op en gedeputeerden werden naar Den Haag gezonden, waar zij echter zonder tot de Prins te zijn toegelaten op de Gevangenpoort raakten. Ondertussen namen Zwitserse troepen Haarlem bij verrassing in: de tweede stemhebbende stad van Holland, die onder Willem IV's stadhouderschap met troepen in bedwang gehouden worden moest. Wel was hij ver van zijn volksgezindheid afgedwaald! Alles wat er overbleef van de belastinghervorming was, dat er collecteurs kwamen in plaats van pachters. Dat was niet zonder betekenis; onder andere stelde het de Prins in staat om een aantal van hen die zich in 1748 te Amsterdam en elders in zijn naam gecompromitteerd hadden, met baantjes schadeloos te stellen.

In December 1748 was de Prins in persoon naar Friesland gegaan om daar eindelijk de zaken, die sedert de tussenkomst der troepen zwevende waren gebleven, definitief te regelen; pas in November 1749 vond hij tijd voor Groningen. In beide provincies deed hij een eerlijke poging om de misbruiken, die er bijvoorbeeld het stemrecht van de eigenerfden tot een lege vorm gemaakt hadden, uit te roeien. Maar van een uitbreiding van de volksinvloed, van enig regelmatig burger-toezicht op de financiën bijvoorbeeld, kwam ook daar niets in. Wat uitgebreid werd, en dat geweldig, was 's Prinsen eigen macht als stadhouder. En ook hier weer, evenals onder Willem III's nu herstelde regeringsreglementen in Gelderland, Utrecht en Overijsel, werd die uitbreiding gezocht in een opdrijven van het recht van aanstelling. De regenten bleven een bevoorrechte stand, in naam de dragers der soevereiniteit; maar zij ontvingen al hun ambten uit de handen des Stadhouders; hem naar de ogen zien werd de voorwaarde tot een loopbaan, en van een vernieuwing en verjonging door inniger contact met plaatselijke burgerzin kon minder dan ooit sprake zijn.

En dat was over 't geheel genomen wat de ‘revolutie’ opleverde: het oude stelsel werd gehandhaafd, alleen was er een Oranjevlag op gehesen. In het oog lopende misbruiken waren voor het ogenblik zeker verminderd. Vooral bij de begeving van ambten moesten de heren oppassen: de resoluties van Holland gaven aanleiding tot een paar vervolgingen in gevallen waar in weerwil van de zuiveringseed toch uit de wedde een schatting aan de begever of zijn nabestaande betaald werd. Maar wat de grote politieke kwestie betreft, de burgerij had geen medezeggenschap verkregen, alleen waren de regenten geknecht door de Prins. Dat was waarlijk geen verbetering. De contracten van correspondentie waren overhoop geworpen, maar dat betekende voor de regentenstand nog geen zedelijke wedergeboorte. Kruipen voor de Stadhouder; de gunst zoeken van een invloedrijk man in zijn omgeving, van Bentinck of Wassenaar-Katwijk, of Grovestins, Onno Zwier van Haren, De Back, of van hun vertrouwensman ter plaatse, in iedere stad en in ieder gewest; mededingers verdacht maken van anti-stadhouderlijke gezindheid of onoorbaar politiek geknoei, waaraan men zelf misschien even schuldig stond; dat werden nu methoden om ‘zijn deel aan de koek’ te krijgen. Mits men maar goed stond met het hof of met des Stadhouders agent of spion in zijn stad of gewest, behoefde men zich van de burgers en hun privileges zomin veel aan te trekken als vroeger.

De democratische beweging was in verwarring uiteengevallen voorzover niet uiteengeslagen; maar wat er nog van over was, zag onvcrmijdelijk niet enkel meer in de oligarchie de tegenstander, niet vooràl in de oligarchie zelfs, want die was immers niet wezenlijk verantwoordelijk meer, maar in de Stadhouder. Voor de toekomst van het Oranjehuis en zijn positie tegenover het Noord-Nederlandse volk was dat van noodlottige betekenis. De Stadhouder was nu de patroon, en werd in de

ogen van het publiek de vertegenwoordiger bij uitnemendheid, van wat een stelsel van gekuip en persoonlijk privilege bleef; in ietwat andere vormen zeker dan voorheen, maar niet minder onaangenaam en terugstotend. Niet heel de oligarchie had haar onafhankelijkheid ingeboet. Vooral in Holland, vooral te Amsterdam konden de regenten op den duur weer af-

wijkende politieke inzichten doen gelden. Bij voorkeur deden zij dat in de buitenlandse politiek en de Engelse oriëntatie van de Oranjes werd nu niet meer in wijde kring zo grif voor de ware nationale richting aanvaard als nog gedurende de Oostenrijkse successie-oorlog. Integendeel, alle oppositie vond toejuiching bij de burgers, wier onvermogen tot zelfstandig politiek handelen in 1748 gebleken was. Zo werd een verschuiving van partijen voorbereid, die in de volheid der tijden tot nieuwe revoluties, maar dan tegen Oranje, leiden zou.

Als men Willem IV's beleid in die toekomstzware crisis schatten wil, moet men beginnen met in te zien, dat de democratische beweging die zijn hulp inriep, nog ver van rijp was. Vóor ik haar activiteiten beschreef, gewaagde ik al van haar zwakheden. Wat ik daarna uit haar programma's in zoveel artikelen naar voren gehaald heb (steeds plaatselijke programma's, het zij nog eens in herinnering gebracht, maar wel onderling na verwant), geeft geen indruk van constructieve bekwaamheid, - het meest misschien nog in Friesland en Groningen. De eis van medewerking aan de verkiezing der vroedschappen werd ternauwernood ernstig gesteld; het dualisme van de regeling waarbij een ‘vrije krijgsraad’ naast de stadsmagistraat zou zijn komen te staan (en daar maakte men wèl ernst mee) was ver van gelukkig; ook boezemden de personen, vooral te Amsterdam, weinig vertrouwen in, afgezien nog van hun maatschappelijke en economische onmacht. Het intellect schaarde zich aan de zijde der regenten; in de *Nederlandse Jaarboeken* kan men een zekere intellectuele geringschatting voor de Doelisten proeven.

Maar dat alles neemt niet weg dat er in de hervormingsbeweging kostelijke elementen van politieke zin zaten: het was een hoopvol teken, en het verheft heel dat tijdvak dat voor het nageslacht zo weinig aantrekkelijks heeft bezeten, dat zich in de burgerij die belangstelling voor de openbare zaak, dat bewustzijn van mee deel te hebben aan de verantwoordelijkheid, die herinnering aan goede Nederlandse tradities van zelfbestuur roerden. En dat had van de Prins beter verdiend dan die weifelende, soms haast verraderlijke, op den duur volslagen afwijzende behandeling. Zo het de beweging aan ervaring en aan doorzicht ontbrak, een vorst die zelf de nodige leidersgave bezeten had, zou er waardevolle krachten uit hebben kunnen losmaken voor een herschepping van de Nederlandse staat en samenleving. Maar zo'n leider was Willem IV niet. Was er iemand zo in zijn omgeving? Bentinck was althans een krachtige persoonlijkheid en een heldere geest. Of hij de positieve mogelijkheden in de volksbeweging scherp onderscheidde, betwijfel ik, maar in ieder geval besefte hij klaar, hoe nodig het was dat de Prins haar niet van zich vervreemdde door de regenten al te zeer voor te trekken. In Juli 1748 - na de belastingoproeren, vóor de Doelistenbeweging - had Bentinck (niet voor de eerste maal) de ernstigste waarschuwingen tot de Prins en de Prinses gericht.

> De grondslag van alle regering (*zo had hij geschreven*) is het vertrouwen dat het volk stelt in de regeerders. Dat vertrouwen is hier op dit ogenblik volslagen vernietigd. Iedereen klaagt en alle klachten vallen op de Prins terug. De natie heeft hem, de magistraten ten spijt, groter macht opgedragen dan één van zijn voorzaten bezat, maar met de bedoeling dat hij de heers- en hebzucht van die magistraten beteugelen zou. De natie ziet, dat de Prins van die macht het gebruik niet maakt dat zij verwacht had. Dezelfde lieden die de staat bijna te gronde gericht hadden, zijn nog in dienst; ja zij en hun

verwanten ontvangen gunsten van de Prins, soms zelfs op dezelfde onbehoorlijke manier als onder de voorgaande anarchie (bijvoorbeeld: een Amsterdams burgervendel geschonken aan een kind, hetgeen veel aanstoot verwekt, en de Prins veel kwaad gedaan heeft).

Dit stuk was gericht tot de Prinses. Maar haar hoogste wijsheid was, dat het eigenbelang de mensen regeert, en zij meende dus Bentinck's kritiek (die haar hevig prik-

kelde, te meer omdat hij ook haar Friese vrienden Grovestins en Onno Zwier van Haren niet ontzag) tot zwijgen te kunnen brengen door hem de post van drossaart van Breda aan te bieden, - een aanbod dat Bentinck met waardigheid afsloeg. Na enige maanden dwongen de gebeurtenissen toen, zoals wij gezien hebben, tot de wetsverzettingen. Maar dat veranderde niets aan de geest der hofpolitiek. In April 1751 (Willem IV had toen geen halfjaar meer te leven) kon Bentinck dus zijn klachten herhalen.

> Men moet niet op het volk rekenen (*schreef hij in een weer voor de Prinses bestemde, sombere beschouwing*); ik bedoel de gezeten burgers, het lichaam van de natie. Het zou verkeerd zijn op dit punt de Prins of de Prinses te vleien. Men heeft de tegenpartij (*en hij doelt nu voornamelijk op de Amsterdamse burgemeesters*) zoveel tijd gegund en haar zoveel grond laten winnen, de Prins zelf heeft de vijanden van hem en van zijn huis zozeer versterkt, dat die partij met succes gewerkt heeft om de gevoelens van genegenheid en instinctmatige vriendschap die de natie voor de naam (Oranje) koesterde, te verstikken en uit te doven. Te Amsterdam is de grote meerderheid op de beurs en onder de burgers tegen de Prins. Dat is ook het geval in de andere Hollandse steden.

Bentinck bevestigde slechts de eenvoudige waarheid. De Amsterdammers die Willem IV in Mei '47 en nogmaals in September '48 met de grootste geestdrift ontvangen hadden en voor wie oranje de kleur van nationale vreugde, en tegelijk van verzet tegen drukkend regentenbestuur was, waren zo bekoeld, dat alleen een koppig zonderling als Raap en een paar van zijns gelijken nog notitie namen van verjaardagen in het vorstelijk huis. Toen in 1750 de begrafenis plaats vond van een mandemaker uit de Leidsestraat, die wegens zijn kwistig oranje-dragen als ‘de oranje mandemaker’ bekend had gestaan, en 's mans vrienden hem met die kleur de laatste eer wilden bewijzen, dwong de saamgestroomde menigte hen die versiering af te leggen; éen bleef koppig en ‘het gemeen’ riep:

> Kerel, doet het oranje weg, want het is nu geen mode meer! ...

Zo was dan de regentenoligarchie o ja enigermate gezuiverd, maar bovenal in haar positie tegenover de burgerijen versterkt. Niet in Amsterdam alleen, maar in alle steden hadden de regenten nu een gemakkelijk antwoord op alle klachten:

> Komt gij klagen? Wel, nu hebt gij een Prins, gaat nu naar de Prins!

Gemakkelijk, - en boosaardig! De bedoeling lag er dik op om de ontevredenheid van de gemeente, waarvan men zelf zoveel last gehad had, nu op de Prins af te schuiven. Hoezeer de Prins de heren met zijn tussenkomst in 1748 ook een grote dienst bewezen had, zij waren daarom nog geenszins volgzaam of in hun hart oranjegezind geworden. Ook te Amsterdam verhielpen daar de ‘recommandaties’, die bij burgemeestersbenoemingen nu gevolgd moesten worden, niets aan: integendeel, die kwetsten gedurig de Amsterdamse trots en deden misschien meer dan iets anders om de tegenstelling te bestendigen. De nieuwe vroedschappen, de achtenveertigers zoals men ze noemde, boden het hof ook weinig houvast, - of liever, Willem IV

durfde niet op hen steunen. In 1750 zetten burgemeesteren zich al in gedachten schrap tegen een recommandatie voor het burgemeesterschap van Scholten; maar Willem IV bestemde Scholten voor geen hogere post dan een schepenplaats. En toen kwam de vroege dood van de Prins aan burgemeesteren de gelegenheid bieden om zich geheel van die hinderlijke inmenging vrij te maken. Al bij de eerste burgemeesterskeuze trachtte de Goevernante door

haar recommandatie iemand te weren, die de anderen niet wilden laten vallen. Niet enkel om die personenkwestie (de door Anna gerecommandeerde was ook niet eens een achtenveertiger)

> maar ook om eens een einde te maken van 'tgene het hof, tegens de privilegiën dezer stad, zich aanmatigde, en de vrije deliberatiën in 't eligeren van burgemeesteren wederom aan de oud-raad te doen erlangen,

brachten de zittende burgemeesters (ik heb één hunner geciteerd) de zaak in stemming en haalden er de door het hof gewraakte met 24 van de 41 stemmen van de oud-raad door. De leider van dat verzet was burgemeester Hasselaer, de man die Willem IV in 1748 in de plaats van een der geremoveerde burgemeesters gebracht en die hij zoals wij zien zullen, tot zijn 'representant' bij de Admiraliteitscolleges van Holland gemaakt had. En men ging verder: men trok een scherpe scheidslijn tussen voorstanders van 'de privilegiën, rechten en gerechtigheden der stad' en aanhangers van het hof. Onder de naam van 'pointen van ordre' - men sprak later meest van 'de conventie' - werd in 1752 een nieuwe correspondentie opgericht, waarbij bevordering tot het burgemeestersambt en over 't geheel ambtsverdeling aan strenge regels onderworpen werd, natuurlijk met algehele uitsluiting van stadhouderlijke invloed. Al wie buiten die correspondentie bleef, bleef buiten de bedieningen. De dissidente groep bestond uit een minderheid van oude regenten, geleid door de familiegroep Van Collen, en een meerderheid van achtenveertigers; verscheidenen van die laatsten deden echter mee, en in de loop der komende jaren slonk het getal der buitenstaanders, die enkel op ambten in de absolute begeving van het hof rekenen konden, door druppelsgewijze overgang tot de conventie.

Amsterdam, met andere woorden, had zijn vrijheid van bewegen hernomen en de wrakke staat van heel de stadhouderlijke macht zoals Willem IV die opgebouwd had, werd daarmee openbaar. De liefde der gemeente was verspeeld, en de regenten bukten alleen, zolang zij er door regeringsreglementen en de hele toestel van benoemingen en baantjesuitdeling toe gedwongen of omgekocht werden.

De centrale regering en haar problemen

Wij hebben het fiasco waargenomen van Willem IV's oorlogsbeleid; en wij hebben gezien hoe volledig hij faalde in zijn taak om met hervormingen in het plaatselijk bestuur de grieven van de burgerij weg te nemen. Er blijft nog een aspect van zijn kortstondig stadhouderschap over, dat wij beschouwen moeten om de volle omvang van zijn mislukking, die het hele volgende tijdvak beheersen zou, te kunnen schatten. De kwalen van de Republiek kwamen mede voort uit de gebrekkigheid van haar centraal regeringsapparaat, - een oud probleem: ik besprak het in verband met Frederik Hendrik's pogingen, wij zagen het opnieuw gesteld door Slingelandt[1)]. Daarin zou Willem IV, met de dictatoriale macht die hij een ogenblik bezat, het gemakkelijkst verbetering hebben kunnen brengen. Maar ook daar vond hij geen oplossing.

Geen andere tenminste dan die van de opbouw van een geweldige, maar zuiver persoonlijke en door persoonlijke betrekkingen werkende stadhouderlijke macht,

1) Zie deel I, blz. 439 en hiervóor, blz. 309 vlg.

zoals ik dat in hoofdlijnen hiervóor reeds aangeduid heb. De constitutie van de Republiek bleef onaangetast. Met verontwaardiging wees Willem de gedachte af, dat hij naar de soevereiniteit zou streven en met zalving kon hij, tegenover het kwaadwillig gerucht als zou hij 'zijne medeburgeren en landsgenoten' zijn 'onderdanen' genoemd hebben, in de *Haagsche Courant* verklaren:

> dat hij zich een eer rekende onder ene vrije natie geboren en opgebracht te zijn en 't genoegen te hebben te wonen, geen groter noch onwaardeerbaarder voorrecht kennende, en dat de ambitie van een sterveling meer kan strelen, dan zich te mogen vleien 't voorwerp van de liefde en genegenheid van een vrij volk te zijn, dat in geen ander dan in een republikeins gemenebest als 't onze vallen kan; voor de behoudenis van welks godsdienst en vrijheid hij altoos bereid en gewillig is alles op te zetten.

Toch bestond, zoals wij weten, heel zijn regeersysteem hierin, dat de regenten van dat vrije, republikeinse gemenebest door benoeming en door gunst of ongena van hem zouden afhangen.

> De Prins moet voor elk gewest personen hebben door wie hij dat gewest bestuurt. Hij moet met hen overleggen wat in het belang is van elk van die gewesten onderscheidenlijk, en wat eenmaal overeengekomen en vastgesteld is, moet onmiddellijk en nauwkeurig uitgevoerd worden zonder dat aan iemand toegestaan wordt het beslotene te veranderen. Voor het gewest Holland, waar de Prins verblijf houdt, moet hij in elke stad minstens één persoon hebben door middel van wie alles gedaan dient te worden en door wiens handen alle gunsten gaan moeten; die persoon moet instaan voor zijn stad. En diezelfden moeten tezamen instaan voor de gang van zaken in de vergadering van Holland. De Prins is bij de hand om na te gaan of men hem getrouwelijk dient en of men hem bedriegt of niet. Wat de andere meer afgelegen gewesten betreft, daar moet de Prins personen kiezen die hij meent te kunnen vertrouwen, en hij moet naar de letter volgen wat met hen overlegd is of wat zij zonder 's Prinsen voorkennis doen, zelfs als zij verkeerd doen. Uitgezonderd in belangrijke zaken: in zo'n geval moet de Prins hun onder vier ogen een duchtige schrobbering toedienen, zonder dat iemand er van afweet, om hun aanzien te bewaren en hen niet aan kritiek bloot te stellen.

Ziehier Bentinck's beschrijving (in Maart 1749) van het systeem in zijn ideale vorm. Ook hij aanvaardde het dus. Niemand had een alternatief. De volksbeweging was in het zand gelopen, maar bovendien had die hoogstens de ambitie gehad om in het plaatselijk bestuur de volksinvloed binnen te voeren; aan wijder inzicht was zij niet toe. Maar dat het een door en door ongezond systeem was, hetwelk de regentenstand moest demoraliseren, en het hem onderwerpende en toch door hem werkende stadhouderschap tegelijkertijd, dat zou de tijd uitwijzen.

Erger, tenminste zich onmiddellijk wrekende, was dat dit almachtige stadhouderschap, inconstitutioneel en in het verborgen tot in alle vertakkingen van het staatswezen werkende, zelfs geen deugdelijke organisatie aan het centrum wist te scheppen. Voor alle zaken, van de Generaliteit niet alleen, maar van alle gewesten afzonderlijk (Kapitein-Generaal, Stadhouder van de Generaliteitslanden, Opper-Directeur van de Oost-Indische en van de West-Indische Compagnie, en Stadhouder van elk van de zeven gewesten), lag bij de Prins van Oranje, in naam toch nog steeds niet meer dan de dienaar der soevereine Staten, de beslissing. Dat

vergde van hem een bovenmenselijke zware taak, vooral omdat aan zijn positie, die immers geheel buitenconstitutioneel was - zijn feitelijke positie van algemeen dictator tenminste -, geen bewerktuiging van ambtenaren of colleges beantwoordde. Want door het over alles heen schuiven van de onbeschreven en onverantwoordelijke macht van de Prins van Oranje werd in die leemte, die oude leemte, samenhangend met het ontbreken van elke ware unie-regering, niet voorzien. Daar waren in Den Haag de oude ambtenaren, maar formeel waren dat geen dienaren van de Prins: de Raadpensionaris was de dienaar van de Staten van Hol-

land, de Griffier - van de Staten-Generaal. Daar waren verder de Thesaurier-Generaal, een bloot uitvoerend ambtenaar, de Admiraliteiten (niet eens in Den Haag), en de Raad van State, die onder de monarchie alle draden bijeen had gehouden, al van de eerste jaren van de Republiek af ontkracht. Ook al waren al die ambtenaren en colleges gehouden met de Prins in een van zijn functies te overleggen, er heerste een volslagen gebrek aan co-ordinatie, aan samenhang.

Men kan zich denken dat een geniale persoonlijkheid met krachtige hand over die anomalieën en die versnippering zou zegevieren. Willem IV echter, vol goede wil, werkend van de ochtend tot de avond en zijn toch al zwakke gezondheid ondermijnend, bracht er niets van terecht. Allen die met hem in aanraking kwamen, klaagden over zijn onvermogen om groot van klein te onderscheiden. Zo raakte hij in de veelheid der kwesties waarmee men tot hem kwam, hopeloos verloren. En onzelfstandig als hij was, ook tussen de veelheid der raadslieden. Nu luisterde hij naar zijn vrouw of de Friese vrienden, dan naar de Raadpensionaris; ofwel Bentinck wist hem mee te slepen, Bentinck die zichzelf als de hoeder van de ware Oranje-traditie beschouwde en tegen wie de zwakke man zelden openlijk aan dorst, maar wiens heerszucht en aanmatiging hem vaak tot half heimelijk verzet prikkelden. Zo kwamen dan die plotselinge, onvoorbereide, soms vlakaf tegenstrijdige besluiten de politieke wereld verrassen: Charles Bentinck's zending in Februari 1748 na die van Willem in Augustus '47, het voorstel tot afschaffing der accijnzen twee dagen na de aankondiging van het vaste voornemen om ze te handhaven[1]. Was de langzaamheid, de overvoorzichtigheid van het ten val gebrachte regiem niet nog beter dan zulk onsamenhangend improviseren? Zonder twijfel zeiden de regenten dat onder elkaar, en terwijl Gilles of de thesaurier Van Wesele Willem IV opstookten tegen Engeland of hem inbliezen, dat de burgerbeweging gevaarlijk begon te worden, lachten zij in hun vuistje.

Bentinck was de man die het onhoudbare van die manier van regeren het helderst inzag en middelen aan de hand deed om het kwaad te verhelpen.

In de eerste plaats richtte hij een ware veldtocht tegen Gilles, wiens aanblijven na de restauratie van Mei 1747 inderdaad een onmogelijke situatie schiep. Het publiek zag het met bevreemding, onder de voornaamste raadslieden in Den Haag nam het alle mogelijkheid van vertrouwen weg. De Prins verbeeldde zich ten onrechte, dat Gilles zich gedwee gebruiken liet. Bentinck moest grof geschut laten aanrukken - dreigen met zijn eigen terugtrekken uit alle politieke bedrijvigheid - om het ontslag te kunnen afdwingen; dat was pas in Mei 1749 trouwens; er werd Gilles uit naam van Zijne Hoogheid aangezegd (door Bentinck zelf en nog een heer), dat Z.H. in het belang van de Republiek zijn aftreden wenselijk achtte; en dat was genoeg. In de plaats van Gilles kwam nu de ijverige, kundige, kleurloze Steyn als Raadpensionaris.

Maar tegelijk dreef Bentinck de gedachte van een geregelde regeringsraad om de Prins ter zijde te staan.

> Er is geen vorst ter wereld, die geen raad heeft. De gedachte om een staat zonder te besturen is onuitvoerbaar, vooral een staat die, gelijk de Republiek, in het midden van Europa gelegen is, omringd van roerige en hebzuchtige buren, en samengesteld uit onafhankelijke provinciën, die niet alleen elk haar verschillende constitutie hebben, maar die op hun beurt

1) Vgl. hiervóor, blz. 401 en 412 vlg.

samengesteld zijn uit leden, elk met zijn wetten, constituties en privileges, die de Stadhouder handhaven moet, terwijl hij meteen zijn eigen aanzien en gezag overeind houdt. Zodat voor binnen- en buitenland beide er geen vorst is die meer dan de Prins van Oranje behoefte heeft aan een raad van vertrouwde, boven alle verdenking verheven lieden, wier enig doel het welzijn van de staat en de eer van de Prins zij.

Het beginsel, door Bentinck aldus toegelicht, was toen al aanvaard, en voor de uitwerking ervan ontwikkelde niet alleen hijzelf maar ook de graaf van Gronsfeld een plan. Dit was een vriend van 's Prinsen secretaris De Back, door hem in 's Prinsen dienst gebracht, en van wie ook Bentinck hoge gedachten had. Beide plannen gingen uit van de wenselijkheid van departementen (Bentinck wilde er vijf, Gronsfeld drie), maar het moet gezegd dat Gronsfeld's plan meer oog toonde voor het netelig probleem van de verhouding niet alleen van de departementsraden tot de opperste raad, maar van deze tot de oude staats-ambtenaren en -colleges. Aan die toch durfde niemand raken. Gronsfeld nu wilde de opperste raad opbouwen uit de departementshoofden (Bentinck dacht niet aan dat eenhoofdig stelsel), de voornaamste oude staatsambtenaren (Raadpensionaris, Griffier, Secretaris van de Raad van State, en alle anderen die voor bepaalde zaken nodig mochten zijn), mitsgaders ‘de vertrouwde gedeputeerden’ ('s Prinsen agenten) voor elk der provinciën. Een omslachtig lichaam ongetwijfeld, en Bentinck's denkbeeld om het getal te beperken (hij wilde de Raadpensionaris, De Back, Gronsfeld, zichzelf en zijn broer) bood voordelen, maar liet de raad als een nieuw, puur stadhouderlijk lichaam buiten verband met het nog steeds functionerende organisme van de oude Staten-Republiek.

Bentinck's gezag stond hoog in die zomer van 1749 en nog vóor hij in Augustus met een diplomatieke opdracht naar Wenen toog, werd met de uitvoering van zijn plan een begin gemaakt door de inrichting van een opperste raad geheel naar zijn aanwijzingen.

Maar gedurende zijn afwezigheid al namen de zaken een keer, die heel de nieuwe stadhouderlijke regering, nog vóor ze goed en wel ingericht was, in verwarring bracht. Gronsfeld, Bentinck's maaksel zoals hij hem beschouwde - want op zijn aandrang had de Prins de onbekende, half Duitse graaf niet alleen lid van zijn raad gemaakt, maar in de Hollandse Ridderschap gebracht -, Gronsfeld waagde het een eigen, minder trouw Engelsgezinde richting in de buitenlandse politiek voor te staan; Charles, die zijn broer's beginselen hoeden moest, raakte hierover in hevige onmin met hem; en bij zijn thuiskomst na meer dan een jaar, in November 1750, liet Bentinck zijn voormalige beschermeling kort en goed gevoelen, dat zijn verbazingwekkend, zijn beginselloos, zijn pro-Frans gedrag alle banden tussen hen beiden verbroken had. Daarmee was tegelijk de prinselijke raad verbroken. De Back trok éen lijn met Gronsfeld en ook van hem wilde Bentinck niets meer weten.

Nog was Bentinck's invloed op de Prins en Prinses, die gedurende zijn afwezigheid grif naar Gronsfeld geluisterd hadden, machtig genoeg om bij de instelling, als tweede onderdeel van zijn plan, van een departement van buitenlandse zaken De Back en Gronsfeld, die hij in 1749 uitdrukkelijk genoemd had, te laten voorbijgaan. In die commissie, de Conferentie zoals zij doorgaans heette, kregen in Maart 1751 behalve Bentinck zelf zitting Wassenaar van Katwijk, de onbeduidendheid zelf maar volgzaam, de Larrey, een nieuwe beschermeling van Bentinck, die als Hugenotenzoon hem op het punt van beginselvaste anti-Fransheid niets toegaf, en voorts de Raadpensionaris en de Griffier; weldra kwam daarbij nog de man, die Bentinck te Wenen van de Keizerin was wezen verzoeken om de reorganisatie en leiding van het leger op zich te nemen en die als een levend zinnebeeld van het Oud Systeem in de Republiek stond, de hertog van Brunswijk.

Hierbij bleef de grote hervorming die Bentinck vóor had, steken. Eer een nieuwe departementsraad opgericht kon worden (Bentinck, Larrey, de Raadpensionaris

wensten er vooral een voor marine en handel, maar De Back werkte dat denkbeeld tegen) stierf Willem IV en ofschoon Anna het grotendeels aan Bentinck's doortastend optreden te danken had, dat aan de schikkingen die van te voren gemaakt waren de hand gehouden werd, zodat zij met een uitgebreide macht als Goevernante kon optreden,

zij kon met zijn overheersende natuur te slecht overweg dan dat zijn plannen van haar de nodige steun zouden ontvangen. De Conferentie bleef bestaan, en dat was al, maar zelfs de Conferentie verloor het karakter dat Bentinck eraan had willen geven. Men handelde er nog wel in de eerste plaats over buitenlandse zaken, maar daar de algemene raad door de onderlinge vete van de leden te niet gegaan was, kwam er ook allerlei anders ordeloos ter sprake. Bovendien wisten de leden, dat achter de hand toch ook anderen (De Back, Grovestins, Rouse, Burmania) geraadpleegd werden en zijzelf soms maar voor de leus. 't Was, zoals Bentinck in Maart 1752 gromde, geen staatsraad, hoogstens een particuliere raad, ‘een kleedkamer-raad’ geworden.

Inderdaad ontbrak voor heel Bentinck's stelsel éen onmisbare factor, en dat was door de onenigheid met Gronsfeld en De Back dadelijk aan het licht gekomen. Men moet zich wel wachten om de verhouding van de nieuwe bestuursraad tot de Prins te vergelijken met die welke in diezelfde tijd tussen Koning en regering in Engeland heerste. Hoe goed Bentinck besefte, dat er tussen de toestand in de Republiek en die in Engeland een essentieel verschil bestond, blijkt uit wat hijzelf optekent over een gesprek met de Prinses. Deze had, in 1749, als haar mening gegeven dat het publiek zijn kritiek behoorde te richten tegen de raadslieden en de Prins te sparen.

> ‘Zo gaat het in Engeland, waar de Koning nooit gecritiseerd wordt, maar de ministers.’ - ‘Dat is zoals het behoort in Engeland’ (*antwoordde Bentinck*), ‘maar daarvan kan men geen algemene regel maken.’ - ‘En waarom niet?’ - ‘Omdat in Engeland de Koning niets doet, maar de ministers alles. De Koning *kan* zelfs niets doen; alles wat de Koning uitvaardigt zonder handtekening van zijn ministers, telt niet. Zodat de ministers weten wat zij op zich nemen, en dan is het billijk er hen verantwoordelijk voor te stellen. Maar zonder dat, zou het zeer onbillijk zijn, in Engeland of elders.’

Hier krijgt men de toestand helder voor ogen.

De Prins van Oranje - juist andersom als zijn schoonvader van Engeland - was persoonlijk de uitvoerder, de beheerder van de macht, zijn raadslieden rieden enkel. Onenigheden in de raad lieten zich ook niet oplossen door beroep op een hoger lichaam waaraan deze verantwoordelijk zijn zou, zoals in Engeland aan het parlement. De Prins zelf moest ze oplossen, en dat kon hij alleen door zelf krachtig een richting aan te geven. Dit nu was boven zijn vermogen. Bentinck was de man die wist wat hij wilde; Bentinck kon van de Prins verkrijgen dat Gronsfeld en De Back buiten de Conferentie gesloten werden. Maar Bentinck kon niet beletten dat de Prins toch naar hen luisterde. Onder de Prinses nam de invloed vooral van De Back nog toe. Als ik later de kwesties van buitenlandse politiek bespreek, waarover men twistte, zal ik betogen dat het inzicht van Gronsfeld en De Back mij meer in overeenstemming met het nationaal belang geweest lijkt te zijn (in beginsel althans: van hun practische bekwaamheid krijgt men geen hoge dunk) dan dat van Bentinck en de andere Oud-Systemers, maar daarover gaat het nu niet. Het gaat om de wijze waarop kracht en eenheid in regeringsbeleid tot uiting kunnen worden gebracht. En dan is het duidelijk dat dit in het erfstadhouderlijk systeem alleen mogelijk was, als van de Erfstadhouder zelf vastheid van lijn en kracht uitgingen. Aangezien het Willem IV

en na hem Anna aan alle wezenlijk staatsmansinzicht ontbrak, waren Bentinck's pogingen om de stadhouderlijke regering te bewerktuigen, nuttig als zij onder een bekwaam Stadhouder geweest zouden zijn, tot volslagen onvruchtbaarheid gedoemd.

Slecht bewerktuigd en slecht geleid als zij was, deed zich toch die nieuwe centrale macht wel in pogingen tot hervormingen gevoelen. Het besef dat er hervormingen nodig waren, zat in de lucht evenals na de vrede van Utrecht; nu groepeerde zich dat om de

Prins van Oranje, die met zo grote pretenties was opgetreden. Hijzelf zag misschien zijn taak wel helderder vóor zich in de grote algemene kwesties van beleid - de verbetering van leger en vloot, van handel en industrie - dan waar het ging om systeemveranderingen in plaatselijk of centraal bestuur, maar op alle manieren schoten ook hier zijn karakterkracht, zijn doorzettingsvermogen, zijn lijnvastheid te kort. Zijn slechte gezondheid verklaart dit zeker ten dele, maar in ieder geval was er onder de ingewijden maar éen roep over zijn ontoereikendheid.

Het binnenhalen van Brunswijk, een buitenlands groot heer, verwant aan de Koningen van Pruisen en Engeland zowel als aan Maria Theresia, en Oostenrijks veldmaarschalk, gebeurde met het oog op een mogelijk overlijden van de Prins (die toch in 1750 nog maar 39 werd, zeven jaar ouder dan Brunswijk), maar ook opdat de hertog dadelijk de reorganisatie van het leger ter hand zou kunnen nemen. Toen hij in Januari 1751 aan de Keizerin zijn eerste indrukken meedeelde, moest - twee en een half jaar na de vrede van Aken - blijkbaar nog alles gedaan worden:

> De troepen zijn in de jammerlijkste toestand der wereld, slecht betaald, slecht onderhouden, en in de akeligste verwarring.

Erger nog was dat de Stadhouder, die door Bentinck de schitterendste beloften en de dringendste smeekbeden tot Maria Theresia had laten richten, om te verkrijgen dat zij Brunswijk afstond, hem nu hij er was, koeltjes ontving en buiten alles hield. Dat was de invloed van 'de kabaal' tegen Bentinck, van Gronsfeld, Grovestins en De Back; en toen die na de dood van de Prins bij de Prinses zo toenam, dacht Brunswijk eraan zijn nutteloos verblijf niet langer te rekken. Hij bleef ten slotte. Holland benoemde hem in 1752 tot representant van de Kapitein-Generaal voor het geval ook Anna vóor de meerderjarigheid van de in 1748 geboren Erfprins kwam te overlijden; het duurde tot 1756 (zo weinig drong Anna zelf op spoed aan), eer al de andere gewesten zich met dat besluit verenigd hadden. En ondertussen was de hertog weinig meer dan een toeschouwer

De voornaamste legerhervorming werd op het eind van 1752 door Anna in de Staten van Holland voorgesteld zonder dat haar officiële raadslieden, noch Bentinck noch zelfs de Raadspensionaris, noch ook Brunswijk, er van te voren in gekend waren. Dat onafhankelijk optreden wekte de hevigste ontstemming. 'Het smaakt naar despotisme, naar soevereiniteit', raasde een Hollands edelman tot de Hertog. Het voorstel, dat er overigens vlot doorging, beoogde een krachtdadige vermindering van het effectief. De financiën van Holland behoefden zeker verlichting en het was ook goed gezien dat men meer had aan een klein, welverzorgd leger dan aan een dat men niet betalen kon. Maar als de Goevernante kort daarna drie vaandrigs in de garde aanstelt, wier gezamenlijke leeftijd geen veertien jaar uitmaakte, dan wekt dat toch aan de ernst van haar bedoelingen voor het leger twijfel, evenals er gemeesmuild werd toen zij tegelijkertijd de burgemeester van Zwolle op de vingers tikte wegens de benoeming als koster in een der kerken van 'een jongeling, die hetzelve niet kan waarnemen'.

Aan het zeewezen viel niets grondig te verbeteren, als niet met de ongelukkige financiële voorziening uit de konvooien en licenten, welke tussen Holland en de landsprovinciën een eeuwige belangenstrijd teweegbracht, gebroken werd. De vice-admiraal Schrijver mocht zich verheugen dat zijn tijd gekomen was: inderdaad

had hij het oor van de Stadhouder en deze poogde de Admiraliteiten de nieuwe Engelse scheepsbouw op te dringen (ofschoon hij voor tegenwerking toch ook spoedig weer terugweek) en bespoedigde de uitvoering van te Amsterdam al bestaande plannen tot oprichting van een ‘zeemanscollege’, waar aanstaande officieren een meer wetenschappelijke opleiding konden ontvangen dan tot dusver. Ook was het niet zonder belang dat de nieuwe Stadhouder, hierin het voorbeeld van Willem III volgende, de drie Admiraliteiten van

Holland dwong om één man als zijn 'representant' in hun midden toe te laten; hij koos hiertoe in 1749 Gerard Hasselaer, die bij de wetsverzetting van September 1748 burgemeester van Amsterdam was geworden. Met het overlijden van Willem IV kwam aan die positie meteen weer een eind.

Maar alles hing toch af van het scheppen van een gezonde financiële grondslag. Hier wist de Prins een belangrijke maatregel door de Staten-Generaal te loodsen, waarbij deze de schulden overnamen die de Admiraliteiten gedurende de oorlog in afwachting van de toegezegde, maar nooit betaalde subsidies der landprovincies hadden aangegaan. De Admiraliteiten waren zo althans voor het ogenblik bevrijd van een last, die hen na de Spaanse Successie-oorlog veel langer was blijven drukken. Maar hun positie ook voor de toekomst verzekeren, hetgeen alleen mogelijk geweest zou zijn door het beginsel van financiering door konvooien en licenten op te geven en de landgewesten te overreden geregeld in plaats van enkel 'extraordinair' voor het zeewezen bij te dragen, daar aan, dacht niemand in die tijd met zijn verlammende eerbied voor het historisch gegroeide.

Er werd over de konvooien en licenten wel uit en ter na gepraat, maar dat was eerst en vooral in verband met de behoeften van handel en industrie, ofschoon de kwestie van de Admiraliteitsfinanciën er nu eenmaal onafscheidelijk aan verbonden was. Men herinnert zich, hoe vaak er onder de druk van economische depressie al vroeger aan wijziging van 's lands tarievenpolitiek gedacht was. De economische druk deed zich nu weer zwaar gevoelen. In de laatste jaren van de oorlog was het verlies van de Zuid-Nederlandse markt, verbonden met het intrekken door Frankrijk van het handelsverdrag van 1739, pijnlijk aangekomen. En voor het een brak door de politiek van Maria Theresia, zoals wij nog nader zien zullen, geen herstel aan, terwijl het ander ook niet in orde kwam. Stelliger dan ooit zijn de verzekeringen dat de handel de republiek voorbijvaart, dat de ene tak na de andere verloren gaat, dat winkelhuizen leeg staan, en arbeiders wegens gebrek aan werk het land verlaten. Voor de industrie wist de Prins slechts te doen, wat Staten en stadsregeringen al vaker gedaan hadden: hij gaf te kennen dat hij en zijn hof niets dan inlands maaksel dragen zouden. Voor de handel werd een groter plan op touw gezet. Daar vatte de raad des Prinsen het 'porto-franco'-denkbeeld op, dat ook al een keer of wat door Admiraliteiten of Staten te berde was gebracht. De raad begon met het advies van een aantal kooplieden in te winnen. Vermoedelijk was het Larrey, die op grond van de aldus verkregen gegevens de befaamde *Verhandeling over de koophandel van de staat der Verenigde Nederlanden* opstelde, welke de Prins in Augustus 1751 bij de Staten-Generaal indiende.

Dat was een gedegen stuk, voortreffelijk geschreven, en dat op de tijdgenoten een grote indruk maakte, die bij volgende geslachten zelfs nog nawerkte. Een breed overzicht van de toestand van de handel ging vooraf; daarna volgden vier ontwerpen van maatregelen tot herstel, tussen welke gekozen zou moeten worden: de voorkeur van de voorsteller was duidelijk voor het laatste, dat onder de naam 'gelimiteerd porto franco' ging. De beperkingen waren inderdaad belangrijk: slechts van bepaalde goederen zou de invoer vrij zijn, andere bleven belast of zelfs geheel verboden; wat geheel bevrijd moest worden, was de doorvoerhandel: bij heruitvoer moesten betaalde rechten teruggevorderd kunnen worden. De gevolgen voor de Admiraliteiten werden mede onderzocht en middelen aan de hand gedaan om eindelijk die 'eenparige' heffing van wat er dan tenslotte aan rechten ingesteld zou worden, te verzekeren.

Men heeft vaak geschreven alsof de dood van de Prins het heilzaam plan, waarin de historiografie van de negentiende eeuw gaarne (maar met hoe weinig recht!) een liberaal vrijhandelsprogramma zag, en dat de handel tot zijn vroegere bloei zou hebben opgevoerd, verijdelde. Maar nog vóor zijn dood brak de kritiek los, van de Staten van Zeeland, die in een doorlopende stemming van gegriefdheid over de achteruitgang van hun gewest verkeerden en overal de bevoordeling van Holland speurden; van de fabri-

kanten, die volstrekt niet tevreden waren met de hun toegedachte protectie. De Admiraliteiten adviseerden heel omzichtig. Inderdaad bleek aanstonds de verdeeldheid van de belangen zo groot te zijn als ooit en het stadhouderschap volstrekt niet bij macht 'tzij om ze te verzoenen, 'tzij om zonder erop te letten een eigen politieke lijn krachtig

GEDEPUTEERDEN VAN DE STATEN-GENERAAL IN DE LIJKSTATIE VAN WILLEM IV (BODEN ACHTERAAN).

door te voeren. Anna zette, al was het maar uit piëteit jegens haar overleden man, haar gehele invloed voor het plan in, maar het kostte de grootste moeite het zelfs in de handelsprovincie Holland erdoor te krijgen. Bij nader inzien hadden de Amsterdammers groot bezwaar tegen het voorstel om de heffing der rechten aan de hoede van de stadsrechtbanken te onttrekken en de Admiraliteiten zelf daarover te laten waken. Toch, in September 1753 konden de Staten van Holland een resolutie nemen strekkende om voor de tijd van zeven jaar met het plan een proef te nemen. De lengte van die resolutie, met haar beschouwingen en bedenkingen, doet al weinig goeds verwachten. Inderdaad is het voorstel in de andere provinciën blijven steken en aan ernstige bespre king in de Staten-Generaal nooit toegekomen.

Overal zien wij hoe hervormingsdenkbeelden, waarmee het Staats bewind al omgegaan was, nu door het stadhouderschap werden overgenomen. Men zou van de meer geconcentreerde macht waarover het beschikte, hebben kunnen verwachten dat het meer practisch succes zou weten te bereiken; dat was echter ternauwernood het geval. Onder de overkapping van de orangistische invloed bleef hetzelfde regiem, bleef dezelfde maatschappij; dezelfde problemen werden met evenveel uitvoerigheid van evenveel kanten bekeken en de oplossingen hadden weinig minder kans om in verwarring vast te lopen. Maar voor een groot deel was dit falen toch het gevolg van persoonlijke ongeschiktheid van de Prins en van de Prinses beide.

Bronnen der aanhalingen

Afkortingen

W.H.G.U., B.M.H.G.U., K.H.G.U., B.H.G.U.: Werken, Bijdragen en Mededelingen, Kronijk en *Berigten* van het Historisch Genootschap te Utrecht. *R.G.P., Rijks Geschiedkundige Publicatiën*.

W.L.V., Werken van de Linschoten-Vereniging. *Knuttel:* W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de Pamfletten-verzameling .... in de Koninklijke Bibliotheek* (Den Haag).

Archives, Archives de la Maison d'Orange-Nassau, uitg. door Groen van Prinsterer.

Bor: Pieter Bor, *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlandsche oorlogen*; aangehaald naar de uitgave van 1621, 1626.

Van Meteren: Emanuel van Meteren, *Historiën der Nederlanden en haar Naburen Oorlogen*; uitgave van 1663.

Reyd: Everhart van Reyd, *Voornaemste geschiedenissen in de Nederlanden en elders*; 1626.

Aitzema; L. van Aitzema, *Saecken van staet en oorlogh*; aangehaald naar de quarto-uitgave, 1655 en vervolgens.

V.M.K.V.A.: Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie.

B.V.G.: Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis.

T.v.G.: Tijdschrift voor Geschiedenis.

Fruin, *V.G.: Verspreide Geschriften*.

De Jonge: J.K.J. de Jonge, De opkomst van het Nederlandsche gezag in Oost-Indië.

blz.	
8:	(a) Van der Capellen, *Gedenkschriften*, II, 308. (b) *Openhertig discours tusschen een Hollander, een Zeeuw, een Vries, ende een Over-Ysselaer, rakende de subite dood S.H. Prins Wilhelm* (*onsterffel. mem.*); Rotterdam 1651, *Knuttel* 7040, 7. (c) Afgebeeld in *de Werken van Vondel, W.B.*, V. 514.
9:	(a) Cats, *Twee-en-tachtigjarig leven*. (b) Memorie van Nanning Keyser betreffende de gebeurtenissen van 1650, uitg. door G.W. Kernkamp, in *B.M.H.G.U.*, XVIII, 1897; 356.
11:	*Aitzema*, VII, 127.
13:	(a) *A.w.*, 211. (b) *A.w.*, 442.

14:	*A.w.*, 223.
16:	*A.w.*, 363
19:	('Razernij') *Brieven aan de Witt, W.H.G.U.* I, 61. (b) *Hollandschen Ruyker*, 1653; *Knuttel* 7439.
20:	(a) *Ernstig gesprek voorgevallen tusschen drie personen... gesteld door een recht liefhebber van den Hollandschen Leeu*; 1652; niet in *Knuttel*. (b) *Brieven van De Witt, W.H.G.U.*, I, 95; 18 Juli 1653.
21:	Bij Elias, *Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen*, V, 149.
23:	*Brieven van de Witt, W.H.G.U.*, I, 161.
26:	*A.w.*
28:	L. Baeck aan zijn neef A. Hooft, 19 Maart 1655; *Brieven van Hooft*, IV, 239.
29:	C. de Bie, *a.w.*
31:	*Dagverhaal van den oproer te Antwerpen in* 1659, in de uitgaven v.d. *Maetschappij der Vlaemsche Bibliophilen*, I, 2.
32:	(a) *A.w.* (b) *A.w.*; (c) *Aitzema*, IX, 323.
33:	(a, b en c) *Dagverhael* enz.
35:	(a) Bij Geyl, 'De moeder van Willem III', in *De Gids*, 1927. (b) *Brieven van de Witt, W.H.G.U.*, II, 279
36:	(a) *Brieven van De Witt*, 1725, V, 137. (b) Downing aan Nicholas, bij Geyl, 'De Witt en de hoogestantspersonagiën', *De Gids*, 1928, 339.
37:	'Deductie van H. Gijsen', uitg. door Dr. S. van Brakel, in *B.M.H.G.U.*, 1924, 58.
39:	(a) *Brieven van De Witt, W.H.G.U.*, II, 583: April 1663. (b) Mignet, *Négociations relatives à la succession d'Espagne*, I, 266; in Fra. vertaling.
43:	1657; bij Godée Molsbergen, *De stichter van Hollands Zuid-Afrika*, 103.

44:	(a) *A.w.*, 122. (b)Aangehaald door Theal, *History of South Africa*, I, 164.
45:	Van Goens aan de Hooge Regeering, 31 Juli 1656; bij Aalbers, *Rijcklof van Goens*, 60.
46:	*A.w.*, 165.
47:	*Daghregister gehouden op 't Casteel van Batavia*, 1663, 127.
50:	(a en b) *Documents relative* etc., I, 264 en 266 in Eng. vertaling.
51:	Bij H.C. Murphy, *Jacob Steendam, a memoir of the first poet of New Netherland*; 1861.
52:	A.w.
56:	Bij Keith Feiling, *British Foreign Policy*, 119; (Eng.)
57:	(a) *Scheepskroon der zeehelden van de vrije Nederlanden*, 1666; bij Penon, IV, 283. (b) *Brieven van De Witt, W.H.G.U.* (c) *Aitzema*, XI, 1034.
58:	H.T. Colenbrander, *Bescheiden uit vreemde archieven omtrent de zeeoorlogen*, 1652-76, *R.G.P.* I, 218; (Fra.)
61:	(a) Eind Jan. 1666; *B.M.H.G.U.*, XXVII, 559; Fra. (b) Aan van Dorp, 4 Sept. 1666; *Brieven van De Witt, W.H.G.U.*, III.
62:	(a) Bij Wicquefort, *Histoire des Pays-Bas*, ed. Chais van Buren, III, 262; (Fra.). (b) *B.M.H.G.U.*, XXVII, 581: (Fra.). (c) 15 April; *Aitzema*, XII, 247.
63:	(a) Bij Blok, *Michiel Adriaenszoon de Ruyter*, 275.

(b) *Brieven aan De Witt, W.H.G.U.*, II, 336.

64: Pepys, *Diary*, 29 Juli 1667; (Eng.).

67: De penning bij Van Loon, *Nederlandsche Historiepenningen*; (Lat.).

68: (a, b) Temple aan Bridgman, 27 Jan. 1668; in Temple's *Works*; (Eng.).

69: *Brieven aan De Witt, W.H.G.U.*, II, 542.

70: 10 Dec. 1671; *Brieven van De Witt W.H.G.U.* IV, 177.

71: (b) A.w., 177. Uitvoeriger bij Geyl, ‘Opkomst en verval van het Noord-Nederlandsch nationaliteitsbesef’ in *Leiding*, Juli 1931; 10.
(c) Knuttel, *Acta der Zuid-Hollandsche Synode, R.G.P.*, IV, 85.

72: (a) Knuttel, *Toestand* enz., I, 276.
(b en c) Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, III, Bijl., 56; 57.
(d) *A.w.*, Bijl., 98.

74: (a, b) Bij Proost, *J. van Lodensteyn*, 94; 90.
(c) *A.w.*, 221.
(d) Duker, *Voetius*, II, 212; tweede helft *ib.*, 216: uit Heidanus' *Consideratiën*; (Lat.).

75: *A.w.*, II, 327.

76: (a) Proost, *a.w.*, 213.
(b) Uit *Bileam's raedt*, 1674, aangehaald *ib.*, 226.

77: (a) Uit Velthuyzen's *Vierde apologie*, bij Duker, *Voetius*, III, 288.
(b) Volgens de vertaling van W. Meyer, *Godgeleerd-staatkundig vertoog*, 400; (Lat.).

79: Aangehaald (gemoderniseerd) door Slothouwer, ‘Oligarchische misbruiken in Friesland’, in *B.V.G.*, III, I, 85.

84:	(a) Aan Van Beverning, 9 en 10 Juni 1672; *Brieven van De Witt, W.H.G.B.*, IV, 350, 353. (b) Japikse. *Notulen van Hop en Vivien;* W.H.G.U. 129 vlg.
85:	(a) P. Burgersdijk aan de vroedschap van Leiden, bij Kluit, *Hollandsche Staatsregeering*, III, 537. (b) Japikse, *Notulen*, 134. (c) J Vollenhove, sonnet.
87:	(a) Japikse, *Notulen*, (b) Colenbrander, *Zeeoorlogen*, II, 148; (Eng.).
88:	(a) *A.w.*, II, 155; (Eng.). (b) *Ib.*
90:	Aangehaald door Japikse, *Johan de Witt*, 337.
95:	(a) Bij Lodge, in deel VIII (1660-1714) v.d. *Political History of Engeland*; 114. (b) Sylvius, *Historiën onzes tijds* (voortzetting van *Aitzema*), I, 603.
96:	(a, b) Bij Blok, *De Ruyter*, 323. (Fra.), 340.
100:	Dagelijksche aanteekeningen gedurende het verblijf der Franschen te Utrecht in 1672-3 gehouden door Mr. E. Booth; in *B.H.G.U.*, 1857, 156.
101:	(a) Sylvius, *a.w.*, I^2, 182. (b) *A.w.*, 208.
102:	(a) Knuttel, *Acta.* (b) Proost, *a.w.*, 228, 229.
105:	(a) H. van Houtte, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'ancien régime*, II, 41; (Fra.). (b) L'honoré Naber, 'Een Hollandsche jongedame aan de Oyapack', *B.M.H.G.U.*, 1928, 232
106:	Bij Krämer, *Nederlandsch-Spaansche diplomatie voor den vrede van Nijmegen*, 253.

112: (a) Gebhardt, *Nic. Witsen*, II, 38.
(b) Bij Wagenaar, *Nederlandsche Historie*, XV, 143.
(c) *Ib.*, 160.

113: Gebhardt, *Witsen*, II, 86.

114: (a) *Onnut discours, Knuttel*, 12136, 6.
(b) Wagenaar, *a.w.*, XV, 198.
(c) *Discours tusschen twee wel-meenende Patriotten*, Knuttel 12161, 16.

115: (a) *Trouwhartige aanspraak, Knuttel*, 12159, 4.
(b) Muller, *Wilhelm von Oranien und G.F. von Waldeck*, I, 272.

116: Gebhardt, *Witsen*, II, 87.

118: *A.w.*, II, 170.

120: P. van Dam, *Beschrijvinge van de Oost-Indische Compagnie;* ed. Stapel, *R.G.P.* Tweede boek, II, aangehaald inleiding, XIV.

121: Bij Stapel, *Bongaaisch Verdrag*, 226, 230.

124: (a) O.a. in *Dictionary of Nat. Biography*, art. Josiah Child.
(b) N. de Graaff, *Oost-Indische Spieghel*, 1703, *W.L.V.*

125: (a) *A.w.*, 44.
(b): Theal, *a.w.*

126: P. van Dam, *Beschrijvinge, R.G.P.*, Tweede boek, II, 315.

127: De Graaff, *a.w.*, 13.

129: J. Nieuhof, *a.w.*, II, 208.

130: (a) Bij Knappert, *Bovenwindsche Eilanden in de* 18*e eeuw*, 102.
(b) C. Udemans, *Geestelijk roer*, aangehaald (gemoderniseerd) door Dijkstra, *Het evangelie in onze Oost*, I, 155.

133: *Interest van Holland ofte Gronden van Hollands-Welvaren, aangewezen door V.D.H.* (P. de la Court) 1662: 70.

134: Jer. de Decker, *Rijmoeffeningen* (uitg. 1726), I, 269 (1658).

135:	Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands;* 1673; (Eng.).
136:	(a) Pallavicino, in *B.M.H.G.U.*, 1911, 82; (It.) (b) A.P. Faugère, *Journal d'un voyage à Paris*.... 1657-8.
139:	De Witte van Citters, *Contracten van correspondentie*, 45.
140:	(a) *Briefwisseling tusschen de gebroeders Van der Goes, W.H.G.U.*, II, 344; 11 Febr. 1672. (b) *Morgenwekker aan J.v.d. Vondel*, in Zoet's *Uitstekendste Digtkonstige Werken*, uitg. 1714, II, 81. (c) *Aitzema;* uit het hoofd geciteerd. (d) *Aitzema*, VII, 279.
141:	*Ibidem*.
142:	Bij Fruin, *Verspreide Geschriften*, IX, 194.
143:	De Witte van Citters, *a.w.*, 9.
144:	*Stok in 't hondert op 't burgerlijk versoek*, in *Nederduitsche en Latijnse Keurdigten, bijeenverzamelt door de Liefhebberen der Oude Hollandse Vrijheit*; I, 1710; 400.
146:	(a) In *Mélanges Moeller* (1914), II; (Fra.). (b) De brief der acht pastoors, (oorspr. Lat), in het Ned. uitgegeven te Gent, 1669.
149:	*Acta Synode Z.H.*, VI, 169 (1691).
150:	(a) *A.w.*, 207 (1692). (b) Bij Knuttel, *Balthazar Bekker*, 323.
151:	Bij Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, III, 303.
153:	(a, b) Zoet, *a.w.*, 271, 172. (c) Bij van Slee, *De Rijnsburger Collegianten*, 123. (d) Bij Hylkema, *Reformateurs*, II, 327.
154:	(a) *Uytroepinge* (door Crisp?) I, 16; bij Hylkema, *a.w.*, I, 168.

(b) Bij Hylkema, *a.w.*, I, 327.
(c) Bij Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 278.
(d) Bij Hylkema, *a.w.*, II, 212.

155: Bij Knuttel, ‘Ericus Walten en zijn proces’, *B.V.G.*, V, I, 432.

156: Knuttel, *Acta*, V. 191.

159: (a) P. Harting, *Christiaan Huygens*, 55.
(b) A.J.J. van de Velde, *Derde bijdrage tot de studie over de werken van den stichter der micrographie; V.M.K.V.A.*, 1922, 1040.

163: Bij Steenhoff, *Schilderkunst in het Rijksmuseum*, III, 122.

164: De Bie, *Gulden Cabinet*, 164.

165: Had ik tijdig van deel III van Vermeulen's *Gesch. der Nederl. Bouwkunst* kunnen kennis nemen, dan zou ik Fransche invloeden op de architectuur in het N. reeds vroeger aangewezen en de houding van N. en Z. tegenover de Barok scherper bepaald hebben.

166: (a) Bij Houbraken, *Groote Schouwburg der Nederlandsche Konstschilders*, 1718, III, 268.
(b, c) S. van Hoogstraten, *Inleyding tot de Hoogeschool der Schilderkonst*, 19; 287.
(d) Meegedeeld door Voltaire; zie Littré, *Dictionnaire de la langue française*, onder ‘magot’.

170: De Bie, *Faem's Weergalm der Neder-duytsche Poësie*, Aenleydinghe. De juiste woorden zijn: ‘naer den Hollantschen stijl en manier’.

171: (a) M. de Swaen, *Werken*, uitg. Dr. Celen, II, 231.
(b): Uitgeg. door Sabbe in *V.M.K. Vl. Ac.*, 1934, 566.

173: (a) Uit de voorrede van P. Dubbels' *Hoogmoedige Prins of gelukkige*

staatzucht, 1665; bij Kronenberg, *Nil Volentibus Arduum*, 26.
(b) Bij Te Winkel, *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*; *Republiek*, II, 256.
(c) Scheltema, *Oud en Nieuw*, II, 161.

174: (a) J. Oudaen, *Lijk-gedachtenis van den groten Agrippijner, de Heer Joost van den Vondel*.
(b) J. Vollenhove, *Lijkzang over den groten poëet Joost van den Vondel*.

176: J. Antonides van der Goes, *Oorspronk van 's lands ongevallen*; *aen Joachim Oudaen*.

179: *Correspondentie van Willem III en van H.W. Bentinck*, uitg. Japikse, *R.G.P.* kleine serie, 23, bl. 357 (1683).

180: (a) *Journalen van C. Huygens den Zoon*, I, 193 (*W.H.G.*).
(b) Gebhardt, *Leven van N.C. Witsen*, I, 358.

181: *Catalogus Atlas van Stolk*, 249.

182: *Nederduitse en Latijnse Keurdigten*, I, 229.

184: Van Sypesteyn, *Geschiedkundige Bijdragen*, III. 225.

185: (a) Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, XVI, 237.
(b) J.Z. Kannegieter, ‘Amsterdam en de vrede van Rijswijk’, in *B.M.H.G.*, 1927, 111.

187: H.J. van der Heim, *Het archief van den raadpensionaris A. Heinsius*, III; 233.

188: Aangehaald door H.C. Diferee, *Geschiedenis van den Nederlandschen handel*, 337.

193: *Archives*, 3de série, III, 235.

194: (a) *Aldaar*, 236.
(b) *Aldaar*, 255; 287.

196 *Aldaar*, 278; 242

197:	(a) Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, XV, 207. (b) *Eenige politieke consideratiën rakende de Spaansche Nederlanden* (1691); *Knuttel*, 13588.
198/9:	Voor deze bladzijden is gebruik gemaakt van de berichten van de Engelse resident Bulstrode op het Public Record Office te Londen, die ik las na het samenstellen van mijn voordracht 'Een historische legende; het Zuid-Nederlandsch tarief van 21 December 1680', *Mededeelingen der Kon. Ac. van Wet., Afd.* Lett., 1933, (herdrukt in *Kernproblemen van onze geschiedenis*, 1937) en die overigens de daarin gegeven voorstelling slechts bevestigden.
199:	(a) Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, IV. (b) L. Galesloot, *Mémoire secret d'A. Foppens* (1877), 28.
200:	(a) J. Nève, *Gand sous l'occupation de Louis XIV*, (1931), 31. (b) Brunot, *Histoire de la langue française*, V. 93.
205:	(a) Voorspel van 'De gedempte hoogmoed', in *Drie Brusselsche kluchten uit de zeventiende eeuw*, 135. (b) *Mémoires du Feldmaréchal comte de Mérode-Westerloo*, publiés par son arrière-petit-fils (Brussel 1840): I, 165,
208:	Aangehaald door Gachard, *La Belgique au commencement du* 18e *siècle*, 33.
209:	Du Pac de Bellegarde, *Vie de Van Espen* (1767), 25.
211:	Aangehaald door Van Vloten in *Arend's Algemeene Geschiedenis des Vaderlands*, IV, II, 846.
213:	(a) *Keurdigten*, I, 266. Vermoedelijke datum: 1705. (b) Aangehaald door Van Vloten in hetzelfde werk 818. (c) *Aldaar*, 821.

214: Vgl. G.W. Kernkamp in *Verslag Algem. Vergadering*, Utr. Prov. Genootschap, 1933, 98 (Lat.).

224: *Letters and Correspondence of Henry St John, Viscount Bolingbroke*, (1798), I, 157. De brief is gedateerd 20 April 1711 en gericht aan de gezant in Den Haag, Lord Raby (later Strafford). - Swift schreef in zijn pamflet, dat eind November verscheen: 'We have conquered a noble territory for the States, that will maintain sufficient troops to defend itself, feed many thousand inhabitants, where all encouragement will be given to introduce and improve manufactures, which was the only advantage they wanted; and which, added to their skill, industry and parsimony, will enable them to undersell us in every market of the world'.

225: (a) *Historical Manuscripts Commission, Portland Manuscripts*, IX (Harley Papers: brieven van Strafford aan Harley), 336 (9 Aug. 1712).
(b) *Keurdigten*, Vervolg (1717), 40, 43.

(c) *Zelfde werk*, Vierde vervolg, 45.

228: Gachard, *Collection de documents inédits*, III, 459 (Fra.).

229: Request van de Staten van Vlaanderen, bij Van Houtte, artikel over De Meulemeester in *Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand*, 1928, 130 (Fra.).

230: *Verhael van den borgerlijken oproer binnen Gent* (Zuid-Nederlands pamflet uit 1709).

231: Gachard, *Collectonsdie documents inédits*, III, 410.

232: (a) S. van Goslinga, *Mémoires*, 9 (Fra.).

(b) Laws aan Bromley, Dec. 1713, aangehaald bij Geikie-Montgomery, *The Dutch Barrier*, 319 (Eng.).

233: (a) Het sonnet van De Swaen bij Yelen, *Fransch Vlaanderen*, 17.
(b)Gachard, *Histoire de la Belgique au commencement du* 18e *siècle*, 225; en Van Houtte, *Occupations étrangères de la Belgique*, I, 340, noot. (Ned.) - Gachard geeft de aanhaling in het Frans. Dat Heinsius in Den Haag tot de Brabantse heren Frans gesproken zou hebben, acht ik onwaarschijnlijk, en evenzeer dat een officiële brief aan de Staten van Brabant (want Gachard putte uit 'reg. aux résolutions des états de Brabant: procès-verbal du 26 janvier 1713) in het Frans geschreven zou zijn. De Belgische historici hebben veelal hun aanhalingen uit oude Nederlandse stukken stilzwijgend in het Frans vertaald, evenals zij voornamen, namen van plaatsen, titels enzovoorts verfransten. Op die manier wordt de geschiedenis van de Vlaamse gewesten met een bedriegelijk Frans waas overtogen en het scherpe onderscheid tussen de negentiende-eeuwse toestanden en die van vóor de Franse revolutie weggewist. Ik heb mij de moeite gegeven naar het Brusselse archief te schrijven om de oorspronkelijke tekst, maar kreeg ten antwoord dat Gachard's verwijzing niet na te sporen was; merkwaardig genoeg deed zich hetzelfde voor ten aanzien van de volgende aanhaling uit een brief van Van de Ven.

234: (a) Gachard, *a.w.*, 225.
(b) Van Houtte, *Occupations étrangères*, II, 390.
(c) Gachard, *Histoire de la Belgique au commencement du* 18e *siècle*, 398.

235: *Chronycke van Vlaenderen*, Brugge 1735.

236: (a) Aangehaald door Bussemaker in ‘De Republiek der Vereenigde Nederlanden en de Koning Keurvorst George I’, *B.V.G.*, IV, I, 326 (Van der Dussen aan Heinsius).
(b) Gachard, *a.w.*, 469 (Ned.).

237: (a) Gachard, *a.w.*, 460 (Fra.).
(b) De tekst van het barriére-verdrag in Geikie-Montgomery, *The Dutch Barrier*, 398 (Fra.).

238: (a) Uitgegeven door Sabbe, *V.M.K. Vl. Ac.*, 1934, 25.
(b) *Aldaar*, 32.

241: *De Jonge*, VIII, 25.

243: (a) *A.w.*, VIII, blz. CXIII.
(b) Van Deventer, *De Nederlanders op Java*, II, 73 noot.
(c) *De Jonge*, VIII, 150.

244: (a) *A.w.*, VIII, 116 vlg.
(b) *Ald.*, blz. CXXI.
(c) Aangeh. door Mr. N.P.v.d. Berg in ‘Een onderkruiper van 's Compagnies negotie’, *Onze Eeuw*, 1903, 337.
(d) Bogaert, *Reisen door d' oostersche deelen van Asia*.

245: (a) *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, III (1855), 104.
(b) Corn. de Bruin, *Reizen over Moscovien door Persien en Indien* (1714), 367.

247: Zie Roldanus, *C. van Beuningen*, 115.

248: (a) *De Jonge*, VIII, blz. CXXVI.
(b) De vier afbeeldingen van planten op de bovenste helft van het uit Valentijn's werk gereproduceerde blad geven een denkbeeld van de honderden tekeningen van planten, vogels, vissen uit de Molukken, waarmee dit deel verrijkt is. Valentijn tooide zich hier echter met andermans veren: deze schat kwam meest uit de nalatenschap van Rumphius; vgl. deel II, blz. 630.

249: *Korte schets van 's lands welvaren ....*, 1714; Knuttel 16231; blz. 37.

250:	Aangeh. door Godée Molsbergen, in *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd, Werken Linschoten-Vereeniging*, I, 139 noot 3.
251:	*A.w.*, 140.
252:	A. Bogaert, *Reisen door Asia*, 476.
255:	(a) *Het dagboek van Adam Tas*, uitg. door L. Fouché, 1914; 66. (b) Bogaert, *a.w.*, 518.
258:	Droste, *Overblijfsels van Heugchenius*.
259:	Knappert: *De Bovenwindsche Eilanden in de achttiende eeuw*, 31; 33.
260:	(a) Hartsinck: *Beschrijving van Suriname*, II, 715. (b) Knappert, *a.w.*, 36.
261:	*Nederduitse en Latijnse Keurdigten*, Vervolg (1717), 12.
263:	vlg: W. Bosman, *Nauwkeurige beschrijving van de Guinese Goudcust*, 104, enz.
264:	(a) *B.M.H.G.*, XXXV, 1914, 96. (b) Bosman, *a.w.*, 149.
265:	Hamelberg, De *Nederlanders op de W. Ind. eilanden*, 77; 100; 101.
267:	(a) Gachard, *Documents, inédits concernant les troubles de la Belgique sous le règne de l'empereur Charles VI*, vol. I, 40 (Fra.). (b) *A.w.*
269:	(a) *Chronyke van Vlaenderen*, blz. 1121. (b) Gachard, *a.w.*, I, 316. 'Dit land moet zijn privileges derven, of zijn privileges zullen het verderven'.
270:	*A.w.*
271:	(a) *A.w.* (b) Over de Grootmeesters: De Baen in *Revue belge*, 1926.
273:	V. Fris, *Histoire de Gand*, 280.
276:	Coxe, *Memoirs of Sir R. Walpole*, (ed. 1816) II, 224 vlg. (Eng.).

277:	(a) Huisman, *La Belgique commerciale sous l'empereur Charles VI; la Compagnie d'Ostende*, 403 (Fra.). (b) *A.w.*, 239 (Fra.).
279:	*A.w.*, 349 (Fra.; 28.1.1726).
281:	Het vertoog van 1736 volgens Gachard, *Histoire de la Belgique au commencement du* 18*e siècle*, 509 vlg.
282:	(a) *Comptes rendus de la Commission royale d'histoire*, IVe série, t. IX (1881), 159 (Fra.). (b) *Archives*, IV série, t. II, 328: aantekening van W. Bentinck uit 1753 (Fra.).
283:	Gachard, *Histoire de la Belgique au commencement du* 18e *siècle*, 519 noot (Fra.).
287:	De beschrijving van de optocht in 1735 in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen.
289:	Brief van 't Kint: Prims, *De Reis van den St. Carolus, Kap. Coryphas*, 1724, (1926), 168.
290:	*Luyster van Brabant*, II, 1.
293:	(a) Uitgeg. door Sabbe in *V.M K. Vl. Ac.*, 1923, 212. (b) *A.w.*, 214.

	(c) Aangehaald door Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, III, 484.
294:	(a) *Boekzaal der Geleerde Wereld*, 1706, 129. (b) Gachard, *Documents inédits*, III, 455 (Fra.).
296:	*Chronyke van Vlaenderen*, III, 1105.
298:	(a) J.F. Chance, *The Alliance of Hannover*, 297 (Eng.). (b) *A.w.*, 384 (Eng.). (c) De Staten van Gelderland in 1722; zie bijvoorbeeld Wagenaar, *Vaderl. Historie*. (d) *Nederduitsche en Latijnsche Keurdigten*, Vierde vervolg, 51.
300:	Wagenaar, *a.w.*, XVIII, 338.
301:	(a) *Keurdigten*, Tweede vervolg (1724), 132 vlg. (b) *Boekzaal der geleerde wereld*, Juli 1715, 48 vlg.
302:	Nota van Fénelon uit 1728 in *B.M.H.G.*, XXX, 119 (Fra.).
303:	(a) *Albrecht Haller's Tagebücher* (1883), 99 (Dui.). (b) *A.w.*, 103.
304:	Lady Mary Wortley-Montagu in 1718, aangehaald door G.M. Trevelyan, *England under Queen Anne*, III, 229 (Eng.).
305:	(a) *Hollandsche Sepctator*, VIII, 183. (b) E. Luzac, *Holland's Rijkdom*, IV, bijlagen, gen, 24;
306:	*A.w.*, 22.
308:	De Vos in *B.V.G.*, IIIe reeks, IX, 278.
310:	Slingelandt's *Staatkundige Geschriften*, I, 249.
311:	(a) *B.V.G.*, III, IX, 351. (b) Van Haren's Friso in Van Vloten, *Leven en Werken van W. en O.Z. van Haren*, 7 noot.

312, 313:	*Verhandeling van de vrijheit in den Burgerstaat* (anoniem verschenen in 1737), 137, 7, 98, 128, 129, 109.
314:	De Witte van Citters, *Contracten van Correspondentie*, 295.
315, 316:	*Broersma en Fruin*, 'Correspondentiën in steden van Zeeland', *B.M.G.H.*, XXII, 291, enz.
318:	(a) Hazewinkel, 'Een Rotterdamsch plan voor een democratische bestuursorganisatie', *B.M.G.H.*, XLV, 241. (b) *Latijnsche en Nederduitsche Keurdigten*. (c) *A.w.*
319:	(a) Pamflet van 1717 aangehaald *B.M.G.H.*, XLV, 241. (b) 'Holland in last' in *Keurdigten*, Vierde vervolg, 56.
321:	(a) Wagenaar, *a.w.*, XVIII, 314. (b) *Keurdigten*, Vierde vervolg, 127. (c) *Keurdigten*, Derde vervolg, 68.
322:	'Een Rotterdamsch plan' enz., *B.M.H.G.*, XLV, 237.
324:	(a en b) *Hollandsche Spectator*, X, 172. (c) Jorissen, *Memoriën van D. van Bleiswijk*, in *W.H.G.*
325:	Elias, *Vroedschap van Amsterdam*, I, 523.
326:	Van Imhoff schreef 25 Mei 1794 uit Batavia aan zijn bloedverwant Boreel te Amsterdam instructie om 'nog war te hasarderen in Engeland, tot dat men ziet wat keer de zaken nemen in Holland, want het komt mij voor, dat die regeringsforme de bestendigste is, en avantages heeft boven alle andere die mij bekend zijn': 'Briefwisseling van Van Imhoff met J. Boreel', in *B.M.H.G., L*, 418. Verwonderlijk genoeg heeft de uitgever H. van Malsen, 'die regeringsforme', dat onmiskenbaar op Engeland slaat, opgevat als betrekking hebbende op het herstelde stadhouderschap, waarmee volgens hem

Van Imhoff 'niet geringe blijdschap betuigt' (323); ook dat is ernaast: Van Imhoff's commentaar (410) geeft enkel blijk van bezorgdheid en inderdaad behoorde zijn correspondent Boreel tot hen die in Sept. 1748 geremoveerd werden (als oudschepen).

329: (a) Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, II 59.
(b) *Knuttel*, 16573, blz. 7.
(c) *Schuite- en Jagtpraatjes*, 333 (herdruk van 1757).

330: (a) B. Costerus. *Historisch verhaal ofte deductie* enz., was al in 1706 verschenen, maar in 1736 was er een nieuwe uitgave van bezorgd docr Costerus' schoonzoon Prof. P. Burman, en daarbij verschenen die stukken van de geheime correspondentie tussen Willem III en Karel II; vgl. Fruin, *Verspreide Geschriften*, IV, 340.
(b) *Schuite- en Jagtpraatjes*, 427, 415.

333: J. van Effen, *Hollandsche Spectator*, XII, 170.

335: Havart, *Op- en Ondergang van Coromandel*, 105.

336: *De Jonge*; plaats verloren; iets dergelijks VIII, blz. CXXXVI.

337: (a) *A.w.*, IX, blz. XXXVI.
(b) *A.w.*, IX, blz. XXXVIII.

339: (a) Aangeh. door Van Vloten in *Arend*, 9e boek, 1713-48, 323.
(b) *De Jonge*, X, 362.

340: Van Vloten, *Leven en Werken van W. en O.Z. van Haren*, 156.

342: *Hollandsche Spectator*, I, 42.

345: (a) Aangehaald door Star Numan, *C. van Bynkershoek*, 318.
(b) Aangehaald door Kernkamp, *De Utrechtsche Universiteit*, I, 317.

348: Aangehaald door Van Even in *Dietsche Warande*, IX (1871), 218, 216, 221.

349: *Vaderlandsche Historie*, I, blz. VIII.

352:	Kernkamp, *De Utrechtsche Universiteit*, I, 289.
353:	*Sions' Worstelingen*, 351.
354:	(a) Aangehaald door Knappert, *Nieuw Nederl. Biogr. Wbk.*, IV. (b) *Hollandsche Spectator* (XII), 29 Oct. 1734.
355:	(a) Sepp. *Stinstra*, I, 240. (b) *A.w.*, II, 72.
356:	J.P. de Bie, *P. Hofstede*, 42.
357:	(a). T.a.p. (b) *Vaderlandsche Historie*, XIV, 277.
358:	(a) *Boekzaal* ...., 1715, Augustus, 199; over Hoseas. Stigtenius' (pseudoniem) *Satans verantwoordinge ....* (b) Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsch Hervormde Kerk*, III, 79. (c) *Boekzaal* ...., 1720, 551.
369:	(a en b) Van Vloten, *Bloemlezing uit de Nederl. prozaschrijvers der* 18e *eeuw*, 197 vlg.
360:	(a) *Hollandsche Spectator*, II, 47ste vertoog (1732). (b) H. Snakenburg, 1674-1750, praeceptor, later rector te Leiden; het gedicht bij Van Vloten, *Bloemlezing uit de dichters der* 18*e eeuw*, 50. (c) Jacob Zeeus, 1686-1718, landmeter te Zevenbergen; *a.w.*., 124.
361:	(a) Hezenmans, *Geschiedenis van 's Hertogenbosch*.

- Het daar gegeven jaartal 1692 (11 Mei) is klaarblijkelijk een vergissing voor 1702; op navraag aan het R.A. werd mij dit trouwens bevestigd.
(b) A. Sassen, *Protocollen der Helmondsche notarissen, Werken* v.h. Prov. Gen. v.N. Brabant, N.R., IV, 43.

366: (a) Bijleveld aan Hoynck van Papendrecht, 16 Febr. 1719, aangehaald door Vregt in *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, II, 34.
(b) Van Hoornbeek aan Fabritius, pensionaris van Haarlem, 26 Dec. 1723, aangehaald door Knuttel, *Toestand der Katholieken onder de Republiek*, II, 286.

367: (a) *Beredeneerde Waarschouwinge ....*, 1719; aangehaald door Knuttel, *a.w.*, II, 104.
(b) Aangehaald bij Vregt, *t.a.p.*, 25.

368: (a) *Tweede vervolg van de Latijnsche en Nederduitsche Keurdichten* (1724), 146.

(b) Knuttel, *a.w.*, II, 141.

369: De prent stelt de Staten-Generaal voor, vergaderend in de zogenaamde Trèves-zaal. Duiveltjes zweven om het hoofd van de Raadpensionaris Slingelandt. Rechts protesteert een predikant tegen de maatregel. Van links nadert een geestelijke in bisschoppelijk gewaad, zeggend: ‘Mijn heer, haast zit ik in uw plaats’. Op de achtergrond breekt de gemeente binnen, roepend: ‘O wee, het land wordt hier verraden’.
De Trèves-zaal is voorgesteld naar een bekende afbeelding; de tafel met personen is echter naar verhouding veel te klein genomen. De Staten-Generaal vergaderden trouwens niet in de Trèves-zaal, waar enkel hun commissie tot de buitenlandse zaken gewoon was met vreemde gezanten te confereren. Nog verwonderlijker is, dat de tekenaar niet eens wist tegen wie hij zich richten

moest: de toelating van een apostolisch vicaris in de provincie Holland viel buiten de competentie van de Staten-Generaal: het waren de Staten van Holland, die dat plan overwogen.

370:	Naar aan aantekeningen van Mr P. de Bie van Gorkum bij Knuttel, a.w II, 115 (gemoderniseerd?)
371:	Lucas Trip in 1746; bij Van Vloten, *Bloemlezing*, 359.
372:	(a) *Gedichten* (uitg. van 1759), I, 10. (b) *A.w.*, II, 87.
373; 374:	*A.w.*, I, 288 vlg.
376:	(a en b) Aangehaald door Th. Nolen, *D. van Hoogstraten en de letterkundige twisten van zijn tijd* (1886), 18 vlg. (c) Aangehaald door Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, IV, 104. (d) Bij Nolen, *a.w.*, 29. (e en f) Van Vloten, *Bloemlezing*, 106; 123.
377:	(a) Poot, *Gedichten*, I, 413. (b) Bij te Winkel *a.w.*, 107 vlg. (c) Van Vloten, *Bloemlezing dichters* 18*e eeuw*, 103. (d) Van Vloten, *Bloemlezing dichters* 17*e eeuw*, 638. (e) Van Vloten, *Bloemlezing dichters* 18*e eeuw*, 132.
378:	(a) *Journal Litéraire*, I, 173 vlg. (b en c) *Hollandsche Spectator*, I, 3de vertoog.
379:	Van Vloten, *a.w.*, 141.
380:	Van Vloten, *Leven en Werken van W. en O.Z. van Haren*, 8, noot; en vervolgens.
383:	Van Vloten, *Bloemlezing prozaschrijvers* 18*e eeuw*, 164; 176.
384:	*Schuite- en Jagtpraatjes* (2de druk, 1757), 266, 260. (b) *Hollandsche Spectator*, I, 90.
389:	5 Februari 1744; Gerretson en Geyl, *Briefwisseling en dagboekaanteekeningen van W. Bentinck van Rhoon, W.H.G.*, I, 92.

391:	Geyl, *Willem IV en Engeland* (*tot* 1748), 129.
392:	*Hollandsche Spectator*, X, 171.
395:	(a) *Archives*, Supplément, 55. (b) *Briefwisseling van W. Bentinck*, I, 228.
396:	Geyl, *a.w.*, 212; 236.
397:	(a) 'Tot erkentenis': D. van Bleiswijk; vgl. Geyl, *a.w.*, 338. (b) *Memoriën van D. van Bleiswijk*, 212; aangehaald Geyl, *a.w.*, 215.
398:	(a) *Aldaar*. (b) *Briefwisseling van W. Bentinck*, I, 256.
399:	Aangehaald Geyl, *a.w.*, 245.
404:	(a) Van Houtte, *Occupations étrangères*. (b en c) *A.w.*, II, 341 (Fra.).
405:	(a) *V.M.K. Vl. Ac.*, 1934, 244. (b en c) *V.M.K. Vl. Ac.*, 1924, 676 en 679.
406:	(a) Kervyn de Lettenhove, *Histoire de Flandre*, VI. (b) D.B. Horn, *Charles Hanbury-Williams*, 149
407:	*A.w.*, 147.
409:	Geyl, *Willem IV en Engeland*, 301.
411:	Aangehaald bij Geyl, *Revolutiedagen te Amsterdam*, (uit *Archives*, Fra.).
414:	Evenzo, 51, uit Van der Meer's 'Kort Relaas' in *B.M H.G.*, XXIII.
417:	Evenzo, (uit *Archives*, Fra.).
421:	Evenzo, (uit *Archives*, Fra.)
422:	(a) Aangehaald bij Colenbrander, *De Patriottentijd*, I, 28. (b) Aangehaald bij Geyl, *Revolutiedagen*, (uit het dagboek van Jan de Boer, hs. K.B.). (c) *Archives*, IV, I, 496 (Fra.).
423:	Elias, *Vroedschap van Amsterdam*, I, blz. CLV.

424:	(C. van Laar), *Leven van Willem den IV*, 1752, II, 179. (b) *Archives* ..., IV, I, 363 (Fra.).
425:	*A.w.*, 365.
427:	(a) Nijhoff, *De hertog van Brunswijk*, 225. (b) *Archives*, IV, I, 369.
428:	(a) Nijhoff, *a.w.*, 12. (b) *A.w.*, 29. (c) *Gedenkschriften van Van Hardenbroek, W H.G.*, I, 118.

Personenregister

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

U

V

W

Z

Kaarten

XV	De Republiek in 1672	83

Plaatsen aangegeven: (in Holland) *Medemblik, Enkhuizen, Hoorn, Alkmaar, Purmerend, Edam, Monnikendam, Haarlem, Amsterdam*, 's Gravenhage, *Gouda, Delft, Schiedam, Rotterdam, Schoonhoven Gorkum, Dordrecht, Den Briel;* (in Zeeland) *Zierikzee, Tholen, Veere, Middelburg, Vlissingen, Goes;* (in Utrecht) Woerden, *Utrecht, Amersfoort, Montfoort, Rhenen;* (in Gelderland) *Hattem, Elburg, Harderwijk, Zutfen, Lochem, Grol, Doesburg, Doetinchem, Arnhem, Wageningen, Nijmegen, Tiel, Bommel;* (in Overijsel) *Kampen, Zwolle, Deventer*, Oldenzaal; (in Drente) Assen, Koevorden; (in Stad en Lande) *Groningen*, Boertange; (in Friesland) *Dokkum, Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Bolsward, Sneek, IJlst, Workum, Hindelopen, Stavoren, Sloten;* (in de Generaliteitslanden) 'sHertogenbosch, Heeswijk, Breda, Bergen-op-Zoom; Sluis, Aardenburg; Maastricht; (in het Luiksche) St. Truiden, Tongeren, Maaseik; (in Opper-Gelder) Venlo; (in Duitschland) Emden, Leerort; Emmerik, Kleef, Rees, Wezel, Burik, Rijnberk, Orsoy, Keulen.

Cursief gedrukt zijn de namen van plaatsen, die zitting en stem hadden in de Staten van hun gewest.

[Deel III]

Voorrede

Ik kan dit boek niet onder de mensen laten gaan zonder een woord van verontschuldiging. Of moet ik niet liever zeggen: schuldbelijdenis? De drie delen in de kleine uitgave met bruine en groene banden, die het werk tot 1750 of 1751 brachten, verschenen vóór de oorlog, in 1930, 1934 en 1937. In 1947 en 1948 werden zij in twee delen van groot formaat herdrukt. Er lag toen al een aanzienlijk gedeelte van het vervolg in handschrift klaar - geschreven meest nog vóór de oorlog. De oorlog, dat was een werkelijke verontschuldiging. Maar de oorlog lag al twaalfjaar achter ons, toen ik eindelijk het voltooide handschrift voor wat ik thans aanbied, kwam inzenden. Wat moet ik daarvan zeggen?

Ik heb altijd gevoeld, dat ik een verplichting had, tegenover de uitgever, tegenover de lezers en tegenover mijzelf, om aan de *Nederlandse Stam* verder te werken. Ik deed het bij vlagen - en dan waarlijk niet enkel uit plichtsgevoel, maar met al de oude lust en geboeidheid.

Dat nam echter niet weg, dat ik in de oorlog meer dan tevoren het belang van de algemene problematiek der geschiedschrijving had leren beseffen. De beschavingscrisis waarin ook nà de oorlog niet alleen wij Nederlanders en Vlamingen, maar wij Westerlingen, ons gestort vonden, bracht die problematiek in het geding op een wijze die voor mij een onafwijsbare uitdaging betekende. *Napoleon vóór en tegen* was nog in de oorlog geschreven, maar de essays en polemieken, waaraan ik vervolgens zoveel van mijn tijd en werkkracht besteedde, waren mee daarop mijn antwoord. Kortom, ik voelde mij tussen twee belangstellingen, tussen twee verplichtingen geslingerd en ik heb getracht aan beide te voldoen.[1)]

Ik betwijfel (dat gaf ik al te verstaan), of dit tegenover mijn uitgever als een verontschuldiging mag gelden, en evenzo tegenover mijn lezers. Wat de uitgever betreft, ik ben hem oprecht dankbaar voor de gulheid waarmee hij mij, toen ik dan eindelijk zover was, heeft verwelkomd, - ‘als de verloren zoon’, heb ik daar wel van gedacht. En het ongeduld van mijn lezers, dat dikwijls genoeg tot mij doordrong: ik verzeker hen, dat het mij ogenblikken van echte wroeging heeft bezorgd, een gevoel van niet te helen verscheurdheid - ofschoon ik er tegelijk toch wel een sterkend blijk in vond van de belangstelling die zij mijn werk toedroegen.

Maar nu opnieuw: wat omtrent het vervolg? De lezer zal opmerken dat dit deel midden in het verhaal blijft steken. Ik hoop dat zij dat zal willen aanzien als een onderpand van mijn voornemen om verder te gaan. Maar wil hij mij vergeven als ik mij wacht voor enigerlei uitspraak omtrent omvang of termijn? Alleen dit: ik zal doen wat ik kan.

Het verhaal is, vooral voor de jaren 1780-1798, omstandiger geworden dan doorgaans in de vorige delen. Het belang van revolutie-tijdperken in het algemeen,

1) Ik heb mij hierover ietwat breder uitgelaten in een autobiografische voordracht (‘Terugblik’), die te lezen staat in de mij bij mijn aftreden als hoogleraar aangeboden *Studies en Strijdschriften*.

maar in 't bizonder de onbevredigende wijze waarop *dit* in onze geschiedschrijving meest behandeld is, moge die uitvoerigheid rechtvaardigen.

Het gedeelte over de Patriottentijd in Noord-Nederland is in hoofdzaak een verkorte versie (echter met enige belangrijke inlassingen) van mijn in 1947 in de Patria-reeks verschenen *Patriottenbeweging*.

Ik ben dank verschuldigd aan de heer C. Offringa, hist. drs., die mij heeft geholpen bij het verzamelen van illustratie-materiaal en bij het samenstellen van de lijst van verwijzingen en van het register.

Utrecht, juli 1958,
P.G.

Inleiding

De tweede helft van de achttiende eeuw waarover dit deel zal handelen, is in de geschiedenis van Europa een grote tijd. Het was een vruchtbare tijd daarenboven. Veel van de maatschappelijke zowel als van de geestelijke ontwikkeling die het karakter van de wereld sedert heeft bepaald, werd toen voorbereid. Voorbereid niet zonder voorafgaande voorbereiding zeker. Men kan in de geschiedenis nauwelijks beginpunten aanwijzen, of nader studie zal de onderzoeker verder terug voeren, en altijd weer verder. Het zou absurd zijn om onze cultuur als het voortbrengsel van de tweede helft der achttiende eeuw te beschouwen. Er is toen veel vernieuwd, en zoals dat onvermijdelijk met vernieuwing samengaat, veel verscheurd, veel vernietigd, veel terzijde gesteld. Maar hoe finaal in het oog der tijdgenoten verscheuring, vernietiging en terzijdestelling ook mag lijken; hoe triomfantelijk zij er om mogen hebben gejuicht of hoe bitter het beklaagd; in het leven der mensheid werkt het na; het werkt na, dat wil zeggen, het blijft bewaard.

Met het nagaan van de vernieuwing in de stadiën die voor elk oog zichtbaar tot het heden voeren, is daarom de taak der geschiedenis niet afgelopen. Zij moet ook de soms onnaspeurlijke wegen naspeuren waarop het afgedane zich in het bewustzijn der gemeenschap handhaaft. Zij doet het met haar contact alleen al, met haar besef van zich niet onder dode maar levende, niet onder oudheidkundige maar menselijke, vormen te bewegen.

Was ook voor de Nederlandse stam het tijdvak groot en vruchtbaar? De Nederlandse stam maakt deel uit van de Europese volkengemeenschap. Wat de vruchtbaarheid van het tijdvak betreft, is de vraag daarmee beantwoord. In de grootheid echter deelden de volken niet gelijkelijk, en het deel van de Nederlandse stam was schamel.

Wat òns in de eerste plaats zal treffen, is dat de twee delen waarin de Nederlandse stam door de ongunst van het internationale machtspel twee eeuwen vroeger was gescheiden, de gebeurtenissen op zo verschillende wijzen moesten beleven. *Moesten*, want beide waren zij de speelbal der gebeurtenissen, meer dan dat zij ze beheersten.

Eerst werd de aftakeling van de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden als mogendheid van betekenis in het internationaal bestel voltooid. 't Liep uit op haar ontbinding, en in zijn nieuwe gedaante was het land in toenemende mate aan de leiding van Frankrijk onderworpen. Geen verheffend schouwspel, ofschoon een leerzaam. En de vernieuwing, die reeds eerder in de geesten was begonnen, werd ondernomen met een zelfstandigheid die bij zo ongunstige omstandigheden verrast. Onder het verval van de machtspositie en van de welvaart ziet men de krachten van die samenleving pakkend aan het werk; hetgeen niet zeggen wil dat zij zegevierend slaagden.

De Zuidelijke Nederlanden voerden nog altijd, als onder de Oostenrijkse heerschappij reeds in de eerste helft der eeuw en daarvóor onder de Spaanse, hun onzelfstandig bestaan, dat toch binnen locale kringen en in de oude vormen een merkwaardige eigenheid bewaarde. De nieuwe tijd kwam tot hen in de gedaante van de vreemde Verlichte Despoot, en een hevige reactie was het eerste effect, gevolgd door bittere onderlinge strijd. Hoe weinig de Brabantse Revolutie ook tot stand bracht of kon brengen, 't is een vreugde het Zuid-Nederlandse volk weer in actie te zien. Maar dan, onmiddellijk daarna, ondergaat het de Franse Revolutie nog oneindig hulpelozer dan het Noord-Nederlandse. Wel is ook hier de tijd er één van vernieuwing,

maar opgelegde, en op een wijze niet alleen, maar in een vorm, die de verfransing van het openbare leven schrikbarende vorderingen deed maken.

Ondertussen had de omkeer in alle verhoudingen, die generaties lang zo vast hadden

geleken, telkens en telkens weer het probleem van de verhouding tussen Noord en Zuid aan de orde gesteld. De gedachte van een hereniging, die in 1814 beproefd zou worden, roerde van 1789 af in de hoofden nu van deze, dan van die leiders of groepen zowel in Noord als Zuid. Het tragische voor ons die terugblikken, is de praktische onmacht, de volstrekte afhankelijkheid van internationale factoren die constant tegen zaten. En tragisch is vooral, dat de zo verschillende omstandigheden die over Noord en Zuid beschikt waren, een verdere uiteenwijking in maatschappelijk en geestelijk leven bewerkten. De vernieuwing mocht in beide landen in algemene zin overeenkomstig zijn, de modaliteiten verschilden; de wijzen waarop zij tot stand was gebracht, weerspiegelden zich in een verschillende houding van de publieke opinie, een verschillende partijgroepering. En dan was er die voortschrijdende verfransing in het Zuiden waarop ik al zinspeelde.

Alles bijeen ontwikkelingen die voor een hereniging, toen die dan eindelijk de omstandigheden mee kreeg, grote moeilijkheden beloofden; ontwikkelingen die ook daarom onze volle aandacht verdienen.

Boek IX
Onzekere vrede 1748-1780

1. De Republiek onmachtig en verdeeld

a. Schijnleven van het Oud Systeem (1748-55)

De Bentincks en Brunswijk

De betekenis van de omwenteling van 1747 had vóór alles in het internationale gelegen; in het vorig deel heb ik dat doen uitkomen. Het Statenbewind had neiging tot zelfstandigheid tegenover Engeland betoond; het had er in het bizonder op tegen gehad zich in Engeland's koloniale wedijver met Frankrijk te laten gebruiken; daarom had Engeland de andere partij in de Republiek in het zadel geholpen, want die beloofde volgzaamheid. Weliswaar hadden de verrichtingen van het nieuwe regiem bitter teleurgesteld en nog vóór te Aken de vrede tot stand kwam, was er in Engeland ten opzichte van de Stadhouder een geprikkelde minachting gegroeid. Maar daarom liet Engeland de Republiek niet los. De vrede had geen waarachtige ontspanning gebracht. Meer dan ooit spitste zich de tegenstelling tussen Engeland en Frankrijk juist in de koloniale wereld toe; in Voor-Indië en in Amerika botsten hun ambities op een wijze die ieder ogenblik weer tot oorlog leiden kon. Voor die gebeurlijkheid kon Engeland de Republiek goed gebruiken. De hertog van Newcastle bleef de machtige man, en hij onderhield bij voortduring de intiemste betrekkingen met Bentinck.

Als men zich de verschijning herinnert, die Bentinck maakte in de laatste hoofdstukken van het vorig deel, zal men begrijpen dat hij de verhoudingen niet zag in de termen die ik gebruikte. Als hij in 1753 het contact hernieuwt met de Amsterdamse burgemeesters (wegens de rol die hij in September 1748 gespeeld had, waren zij hem met een scheel oog blijven aanzien), bevond hij met genoegen dat ook dezen zich nog overtuigde voorstanders van het Oud Systeem bekenden; ‘alleen’, zei de oude heer Cornelis Hop, ‘hiervoor moeten wij oppassen, dat wij ons niet door Engeland laten *leiden*.’ Bentinck stelde hem gerust. Zie hier hoe hij het gesprek in zijn dagboek optekent:

> Als men het maar goed aanvat, is het heel gemakkelijk Engeland te leiden, wel ver van dat men er zich door zou laten leiden. Voor alles wat het vasteland aangaat, zal de Engelse regering, niet enkel deze maar elke Engelse regering (of het moest een Jacobietische regering zijn, waarvoor met de kroon in het huis van Hannover niet te vrezen valt), zich verplicht vinden haar maatregelen van vrede of oorlog met de Republiek te overleggen. Men kan Engeland voorop laten gaan (*dit had Hop's levendige instemming*) en het zeggen waar het gaan moet, als het wil dat wij samen blijven (*ook hiermee stemde Hop ijverig in*).

De Republiek die Engeland leiden zou, - men zou om het optimisme lachen, als het contrast met de werkelijkheid niet zo schrijnend was.

Frankrijk, dat was voor Willem Bentinck, heer van Rhoon, en evenzeer voor zijn jongere broer Charles, de natuurlijke, de eeuwige vijand van de Republiek. Iedere politiek die tussen Frankrijk en zijn bondgenoot Pruisen aan de ene kant en Frankrijk's vijanden met inbegrip van Oostenrijk aan de andere kant geen essentieel onderscheid maakte, was hem een gruwel. Al vond Bentinck in 1753 te Amsterdam ook een zekere instemming, dàt was toch nooit de houding der Amsterdammers. Voor hen was het een

zaak die op ieder ogenblik gewikt en gewogen moest worden, er was vóór en er was tegen en men moest rekening houden met de wisselende omstandigheden. En het waren niet alleen de Amsterdammers die zo dachten.

Ik heb hiervóór al aangestipt, dat tijdens de afwezigheid van Willem Bentinck in Wenen verzet tegen het Oud Systeem zelfs in 's Prinsen raad het hoofd opstak. Gronsfeld en De Back stonden daar het inzicht voor, dat men een goede verstandhouding met Frankrijk moest aankweken ten einde bij voorkomende gelegenheden ‘de Koning van Engeland de tanden te kunnen tonen’. Met die bedoeling hadden zij er de Prins toe gekregen (dit was in maart 1750) om naar aanleiding van het optreden van een nieuwe gezant der Staten bij het Franse hof tot Lodewijk XV een eigenhandige brief te richten. Charles Bentinck vond, afgezien van het feit zelf, de bewoordingen, die van Gronsfeld afkomstig waren, ‘laag en belachelijk’. En aan de Prinses schreef hij:

> Het systeem van de graaf van Gronsfeld is hetzelfde als dat van de Raadpensionaris De Witt en van alle gezworen vijanden van het huis van Oranje. Het leidt er gevolgelijk toe om de overhand te doen herwinnen door de oude kliek, die, als zij de sterkste worden kan, zich zal inspannen om van het stadhouderschap afte komen en, ingeval Z.D.H. (*Prins Willem IV - de brief is van* 2 *April* 1750) ongelukkigerwijze kwam te vallen, in plaats van het erfstadhouderschap het Eeuwig Edict (*van* 1668) in ere te herstellen. Het systeem van de graaf van Gronsfeld legt het erop toe, de grondslagen te ondermijnen waarop de Republiek rust en zonder welke ik geloof dat zij ineen moet storten. Zijn denkbeelden kunnen niet anders dan mij op het allerergst tegen de borst stuiten.

Voor de Bentincks hingen het Engels verbond en de stadhouderlijke constitutie onverbrekelijk samen. Dat een aanhanger van het doorluchtig huis, laat staan het hoofd ervan zelf, in verknochtheid aan de Engelse verbintenis weifelen zou, vervulde hen met ontzetting. En hoe de Prins en Prinses zich ook

PRINSES ANNA (naar Vinkeles)

door de tyrannie der beide broers bekneld gevoelden, als het erop aan kwam was hun doctrine toch ook voor hèn wet.

De zendin die Willem Bentinck op datzelfde ogenblik te Wenen vervulde, en welker voornaamste doel was om de hertog van Brunswijk voor dienst in de Republiek te bekomen, was erdoor geïnspireerd. Eenmaal in Den Haag, werd Brunswijk

Bentinck's voornaamste bondgenoot. Wij zagen al hoe wispelturig hij de Prins van Oranje vond, maar openlijk durfde deze Gronsfeld toch niet handhaven. Hij en De Back werden uit de Conferentie voor buitenlandse zaken gesloten, en dat bleef de positie ook onder Anna, toen zij, de Engelsc koningsdochter, na de dood van haar man in oktober 1751 Regentes voor de onmondige Willem V was geworden. Maar Anna raadpleegdc daarom De Back niet minder (Gronsfeld's rol was al uitgespeeld) en nog een man die bij de Oud-Systemers in een even kwade reuk stond, namelijk Grovestins. Brunswijk was over haar niet beter te spreken dan over Willem IV. In een onderhoud met haar vader uitte hij zich heel openhartig, en de cholerische George II voegde er trouwens nog hartige woorden aan toe: hij, de Koning,

kon uit die vriendschap met al de vijanden van 'de goede zaak' niets anders afleiden dan dat Anna zelf ook tegen 'het goede systeem' was. Maar hier hield Brunswijk vol, dat Anna wel degelijk inzag:

> de noodzakelijkheid van dat systeem voor haarzelf en haar huis en voor de Republiek.

En inderdaad had zij hem dat met zoveel woorden geschreven. Zij beschouwde Bentinck als haar persoonlijke vijand, maar wist te goed dat hij vijand noch van haar huis noch van 'het systeem' was om hem niet te blijven gebruiken. Personen van verschillend inzicht gebruiken, voor haar was dat regeerkunst; zó meende zij, met een te groot vertrouwen in haar eigen vermogen om richting te houden, haar zelfstandigheid te bewaren. Aan Bentinck's heerszucht in het bizonder wilde zij die niet prijs geven. Zij zag niet klaar, hoe onmisbaar hij was voor het behoud van de partij. Brunswijk was hiervan zo doordrongen, dat hij bijna Bentinck's eigen mening beaamde, toen die de grote moeilijkheden welke zijn vrouw, geboren gravin van Aldenburg, hem in hun echtscheidingsproces berokkende, opgewonden toeschreef aan de intrigues van zijn haters, de Koningen van Pruisen en van Frankrijk, die in hem de handhaver van de Grote Alliantie wilden treffen.

> Ga ik bankroet, dan kan ik niet op het toneel blijven, en met mij valt het hele Europese stelsel (*zo uit zich in zijn benauwenis Bentinck tot Brunswijk, volgens het dagboek van die laatste*).

Het resultaat van die troebele persoonlijke verhoudingen was fel ondergronds gekonkel, en soms toonden zich naar buiten angstwekkende schommelingen. Maar door alles heen handhaafde zich het stelsel, dat in mei 1747 gezegevierd had en dat Bentinck door dik en dun verdedigde: het huis van Oranje stond voor de wereld als de belichaming van de trouw der Republiek aan het bondgenootschap met Engeland en Oostenrijk; oppositie tegen dat bondgenootschap was oppositie tegen het huis van Oranje en omgekeerd. Zo zagen het ook de Engelsen zelf. Als in 1754 het gevaar van een oorlog met Frankrijk toeneemt, wil de Engelse gezant, Yorke, die in de nauwste verstandhouding tot Bentinck staat, gerustgesteld worden omtrent de positie van het stadhouderlijk regiem. Er heeft juist te Amsterdam bij gelegenheid nog weer van een begrafenis, van die van Raap, een uitbarsting van anti-Doelisten-, anti-Oranje-gevoelens plaats gehad, waarvan nu zelfs het buitenland heeft opgekeken.

> Dat komt niet uit met de verzekeringen (*ongetwijfeld gegeven door Bentinck na zijn gesprekken met Cornelis Hop en anderen*), dat de stad Amsterdam vast stond in het systeem van het Groot Verbond van 1701 en met Engeland en zijn bondgenoten marcheren zou, want Engeland kan met dit land geen verbintenis hebben dan door de Stadhouder, en het gedrag van Amsterdam strekt ogenschijnlijk tot zijn ruïne.

'Het systeem van de graaf van Gronsfeld' (goed staan met Frankrijk om Engeland zijn tanden te kunnen laten zien) 'leidt tot het eerherstel van het Eeuwig Edict'. En: 'Engeland kan met dit land geen verbintenis hebben dan door de Stadhouder'.

Ziedaar dus van weerskanten het Oud Systeem, en in 't bizonder het verbond met Engeland, vastgeklonken aan het stadhouderlijk regiem. Natuurlijk was dat geen toevallig of willekeurig bedenksel, 't zij van Willem Bentinck of van iemand anders. 't Was de vrucht van een verhouding welke meer dan een eeuw groei achter zich had, en die sedert het noodlottige huwelijk van Willem II en de Prinses Royaal van Engeland al

vrij wat keren de bewegingsvrijheid van de Nederlandse Republiek belemmerd ofwel het Oranjehuis in een scheve positie geplaatst had. De gevolgen in dit tijdsgewricht waren al bijster ongelukkig en werkten in de toekomst nog rampspoediger na.

Dit was de eeuw van onbevangen machtspolitiek. Het ging om territoriale uitbreiding op het vasteland, om de bouw van koloniale rijken in de wereld. En hier, terwijl het succes weggelegd was voor hen, die als er voordeel wenkte zonder gewetensbezwaar van partij veranderden, voor Pruisen, voor Savooien, voor Engeland zelf, dat vóór Utrecht van die taktiek al een demonstratie gegeven had, zag Bentinck de wereldpolitiek in de oude, starre vormen van een systeem, redeneerde over Jacobieten alsof die in Engeland nog meetelden, beschouwde Frankrijk en Pruisen als de machten des kwaads alsof er tussen die beide een vaste band bestond, rekende op Oostenrijk even vast alsof het niet dagelijks het barrièretractaat verloochende, en schreef kortom aan de Republiek en aan het Oranjehuis een staatkunde voor, die, door generaties van partijgevoel gewijd, lange tijd ook inderdaad met religieuze ijver verbonden, aan de werkelijkheid van zijn dagen geheel vreemd stond. Bentinck, zeg ik: maar inderdaad, nog eens, was Bentinck slechts de welsprekende en hartstochtelijke verdediger van inzichten, die uit de Noord-Nederlandse partijpolitiek en de eigenaardige positie van het Oranjehuis natuurlijk voortsproten.

Het Oud Systeem was in feite verouderd. Niet alleen overheerste nu voor Engeland de koloniale wedijver met Frankrijk, waarbij de Noord-Nederlandse belangen waarlijk niet aan de Engelse kant lagen. Maar met Oostenrijk was de verstandhouding grondig bedorven door de onenigheden over het barrière-verdrag.

Vruchteloze onderhandelingen over het barrière-verdrag

Het was een daad van geloof, geen staatsmansinzicht, wanneer Bentinck en Newcastle voortgingen in het barrière-verdrag de hoeksteen van het Oud Systeem te zien. Oostenrijk had zijn grieven over het verdrag verkropt, zolang het de Zeemogendheden nodig meende te hebben tegen Frankrijk. Maar voor Maria Theresia was niet Frankrijk de vijand, maar Pruisen. Engeland zou zij nooit tegen Pruisen kunnen meekrijgen, maar sedert Aken liet haar noch Kaunitz het denkbeeld los, dat dit met Frankrijk misschien zou kunnen lukken. Zij beidde haar tijd. Zij beleed het Oud Systeem met de lippen even ijverig als haar bondgenoten. Brunswijk kwam naar de Republiek om er de levende schakel mee te vormen. Maar geen ogenblik dacht de Keizerin eraan om aan de goede verstandhouding met de Zeemogendheden haar Nederlanden op te offeren, zoals haar vader keer op keer gedaan had. Nooit zijn onderhandelingen hopelozer geweest dan die jaar in jaar uit over het herstel van het barrière-verdrag gevoerd werden en welker succes Bentinck (terecht!) als noodzakelijk voor het welzijn van het bondgenootschap beschouwde. Nota's werden gewisseld, aandrang geoefend door de Staatse en Engelse gezanten te Wenen en te Brussel; in 1752 werden conferenties te Brussel geopend, die in het begin van het volgend jaar geschorst werden door persoonlijke besprekingen tussen Bentinck en Kaunitz en na de mislukking daarvan nog doorsleepten tot de internationale toestand in 1755 wezenlijk kritiek begon te worden. Dit slepen kon door Maria Theresia gelaten worden aangezien, want onderwijl gedroeg zich haar regering te Brussel in feite alsof het gehate verdrag niet bestond.

In Engeland en de Republiek daarentegen werd met ongeduld naar het herstel van de oude toestand verlangd. Grote materiële belangen waren daarbij geïnteresseerd. De textiel-industrieën in Holland en in Engeland bijvoorbeeld, of de Zeeuwse zoutraffinaderijen, die alle de ondergang van hun nieuw ontloken Zuid-Nederlandse concurrenten wensten om bij voortduring het Zuid-Nederlandse afzetgebied te beheersen. In hun ijver betoogden de Noord-Nederlandse onderhandelaars dat welbeschouwd die verhoudingen voor de Zuidelijke Nederlanden zelf gewenst waren: alleen door die bevoor-

deling van haar industrie en handel was de Republiek bij machte om de zware taak van hun verdediging te torsen. Na het treurige figuur dat de Staatse garnizoenen zoëven in de oorlog geslagen hadden, was dat een ongelukkig argument, en de Oostenrijkers bespaarden de Hollandse diplomaten dat voor de hand liggend antwoord niet. Zij keerden het betoog met nauw verholen spot om en hielden de Staatsen voor, hoeveel voordeliger het voor hen zou zijn, als de Zuidelijke provincies zelf welvarend werden en daardoor bekwaam om voor hun eigen verdediging te zorgen - om niet te zeggen hoeveel veiliger, als immers versterkte Oostenrijkse troepen de taak van de blijkbaar onfortuinlijke Staatse konden overnemen ... En wanneer de Hollanders het debat dan overbrachten naar de zo duidelijke bepalingen van het verdrag van 1715, kwamen de Oostenrijkers dadelijk aandringen op het handelsverdrag, bij artikel 26 niet minder duidelijk daarin afgesproken.

Dat er van een herstel van de oude exploitatiepolitiek geen sprake zijn kon, dat Maria Theresia tot betaling van de subsidies zeker nooit te krijgen zou zijn, indien niet althans artikel 26 van het barrière-verdrag eindelijk en ten laatste uitgevoerd werd, daarvoor kon men aan de kant der Zeemogendheden bezwaarlijk de ogen sluiten. Ik haalde in het vorig deel een uitspraak van de Keizerin aan, die aan duidelijkheid waarlijk niets te wensen overliet. Daarbij kwam dan nog, dat de Hollandse staatslieden zelf zich maar al te goed bewust waren van de kwade trouw, waarmee dat artikel steeds ontweken was.

Zo is het begrijpelijk dat Bentinck, die in het barrière-tractaat niet in de eerste plaats de economische, maar de strategisch-politieke betekenis waardeerde, ervoor voelde om het zo lang weerhouden handelsverdrag toe te staan ten einde op wat hij de hoofdzaak achtte, de subsidiëring van de garnizoenen, tot een overeenkomst te geraken; eigenlijk was voor hem overeenkomst op zichzelf de hoofdzaak, omdat het geschil een gevaarlijk rotte plek vormde op een vitaal punt van het Oud Systeem. In die zin voerde hij dus in 1753 zijn bespreking met Kaunitz, maar er was geen denken aan, dat hij voor het nog zeer algemeen gehouden ontwerpje, dat hij uit Brussel meebracht, in de Republiek steun zou vinden. En niet in de Republiek alleen wilde men zich niet binden om het handelsverdrag binnen een termijn te sluiten (ondertussen, totdat het in volle vrijheid gesloten was, het recht van Maria Theresia om de tarieven van 1715 te wijzigen ontkennend) maar de Engelse regering nam dezelfde houding aan.

Toen Bentinck kort na zijn terugkomst uit Brussel in Londen poolshoogte ging nemen, moest hij beleven dat zijn oude vriend Newcastle, de eerste minister, hem ontweek, geheel opgaand in verkiezingskansen ('gij hebt in Holland met honderd dwarse koppen te rekenen tegen wij hier met tienduizend', zei Lord Granville). Hij, Bentinck, in het land van zijn inwoning beschouwd als een halve Engelsman, werd in het land van zijn geboorte als door dik en dun pro-Oostenrijks gewantrouwd.

Wat betekent dit alles anders dan dat het Oude Systeem doodkrank was? Er werd nog in den treure onderhandeld en naar voor beide partijen aannemelijke formules gezocht, maar toen in 1755 de crisis op handen was - dat wil zeggen, toen de onenigheid tussen Engeland en Frankrijk over Amerika ieder ogenblik tot oorlog dreigde te leiden -, toen was men nog net zo ver en toen bleek ook alle samenwerking tussen de oude bondgenoten onmogelijk.

b. De zevenjarige oorlog

Renversement des alliances

De Engelse staatssecretaris Holdernesse zelf kwam naar Brussel, waar hij zich vergewissen kon van de hopeloze staat waarin de verdediging der Oostenrijkse Nederlanden verkeerde; en vervolgens naar Den Haag, waar hij bevond hoezeer het bewustzijn hier-

van de bereidwilligheid tot actie zelfs van de Prinses en haar Conferentie verlamde. Er was door de Oostenrijkers al lang beweerd, dat de verdediging van de Nederlanden meer op een Oostenrijks leger dan op de barrière-vestingen moest aankomen. Dat was niet louter een argument om in de discussie over het tractaat van 1715 de Staatsen in het nauw te brengen: op zichzelf was het strategisch goed gedacht; het opsluiten van troepen in vestingen was een verouderd beginsel. Er werd dan ook in het voorjaar van 1755 nog ernstig over het zenden van een strijdmacht door de soeverein van het bedreigde gebied onderhandeld. De Oostenrijkers maakten hun medewerking van Engelse tegenbeloften afhankelijk. De Engelsen echter wilden hun vastelandse vrienden wel op het traditionele terrein tegen Frankrijk doen ageren, maar zelf zich tot geen troepenzending van enig belang verbinden. Dat Maria Theresia (ook al waren haar eisen niet meer dan een voorwendsel geweest) zich toen opmaakte om buiten het naderend conflict te blijven en zich met Frankrijk daarover rechtstreeks te verstaan, is begrijpelijk genoeg, maar ook, dat dit zijn weerslag in de Republiek niet miste.

De Goevernante en haar raadslieden meenden, dat het nodig was zich tegen gebeurlijkheden te versterken. Het leger telde maar 33.000 man; 50.000 was volgens de Raad van State zelfs in normale omstandigheden een minimum. In de Staten van Holland kwam de Ridderschap met een voorstel om ter Staten-Generaal een ‘augmentatie’ met 13.000 aanhangig te maken. Enige van de voornaamste steden, Dordt, Haarlem, Amsterdam, Rotterdam, wilden hier niet van horen. Zoals Rotterdam het uitdrukte (volgens Bentinck's korte aantekeningen):

> Er moet geëviteerd worden in deze brouilleries deel te nemen ... De finantiën kunnen het niet lijden ... Alle de fortificatiën in de (Oostenrijkse) Nederlanden zijn weg, uitgezonderd Namen; waarvan dank te weten aan het huis van Oostenrijk. Van zo een geallieerde, die zich noch aan trouw noch aan tractaten houdt, niets te wachten, en wij zijn ervan gedechargeerd en ontslagen. Gereed om alles op te offeren pro aris et focis (*voor altaar en haardstede*), (maar) zijn niet overtuigd van het gevaar. Vrankrijk zal ons niet ruineren, om het belang dat zij heeft in onze commercie.

Ongewapend blijven dus? Men voelde wel - dat bleek uit wat de tegenstanders van de augmentatie zelf zeiden, duidelijk genoeg -, dat hierin veel bedenkelijks stak. Maar men vreesde ten eerste, dat een dergelijke maatregel, om met Dordt te spreken, ‘Vrankrijk irriteren zou, eer men een vierde van de troupes bij den ander had’; juist door de Oostenrijkse verwaarlozing van de defensie der Zuidelijke Nederlanden voelde men zich tegen Franse irritatie volslagen ongedekt. Waar dan nog bij kwam de argwaan:

> Als de eerste pas (*namelijk augmentatie*) gedaan is, vreest Dordt, dat de Republiek zich tot andere passen zal laten overhalen.

Argwaan - tegen de Goevernante, de draagster van de pro-Engelse traditie van het Oranjehuis, zelf een Engelse. Het ongeluk in de moeilijke Europese omstandigheden, die zich voor de Republiek begonnen op te doen, was niet alleen dat zij zwak was, haar financiën nog gedrukt onder de lasten van de vorige oorlog, haar leger vervallen en haar voormuur in de Zuidelijke Nederlanden vrijwel ingestort, haar vloot

nauwelijks bestaande, - het was nog meer, dat zij verdeeld was. Hoe erg verdeeld, dat was het eerste wat de crisis aan het licht bracht. Evenals in de Oostenrijkse Successie-oorlog vóór de verheffing van Willem IV, kwamen tot stremming van alle actie twee partijen in de Staten-Generaal tegenover elkaar te staan. Met andere woorden, de oude Staatse partij, die tot nog toe enkel gemokt en hier en daar locale tegenwerking geboden had, deed zich op eenmaal weer in de nationale politiek gelden en ontwikkelde daarbij ongedachte

kracht; maar toch, zolang de Goevernante de Oranje-partij overeind hield, geen kracht die zich in een positieve politiek van de staat kon omzetten.

Dat bleek nog in deze zelfde zomer van 1755: de Staten van Holland besloten ter Staten-Generaal voor te stellen, dat men, alvorens het augmentatieplan te behandelen, een stap bij Frankrijk doen zou. Dat zij zulk een besluit met meerderheid van stemmen nemen konden, was alleen te danken aan de Raadpensionaris Steyn, wiens overstag gaan de hevige verontwaardiging van Bentinck wekte; de Ridderschap deed aantekening van een formeel protest, waarmee ze echter niet verhinderen kon, dat het voorstel nu in de Staten-Generaal kwam; hier voegden Zeeland en Friesland zich aanstonds bij Holland, maar in de vier andere gewesten besloten de Statenvergaderingen in de loop van de volgende zes weken ertegen te stemmen; Zo gebeurde er niets. Dit was maar een voorproefje van wat in de komende jaren herhaaldelijk opgediend werd.

Waarom bestreed Bentinck het denkbeeld van een stap te Versailles met zo'n drift? Hij zag aan het einde van die weg een volstrekte afhankelijkheid van Frankrijk. Blijkbaar beschouwde hij als zodanig een formeel neutraliteitsverdrag, waar de Hollanders onder herinnering aan 1733 op wilden aansturen. Hij erkende, dat de Republiek slecht behandeld werd door haar bondgenoten, maar daarom moest zij hun zijde niet verlaten. Op een vertrouwelijk verzoek der Goevernante aan de Engelse regering om te mogen weten, wat Engeland bereid was te doen bij wijze van ruggesteun voor hen die tegen neutraliteitsverlokkingen pal wilden staan, kreeg de Engelse gezant, Yorke, echter van zijn regering ten antwoord - dit was in September 1755 - dat Zijne Majesteit, gezien de onwil van Oostenrijk en de onmacht van de Republiek, er niet aan denken kon om in enig omvangrijk plan te treden. Engeland scheen zich dus (tot diepe verslagenheid van Anna en haar aanhangers) van het vasteland terug te trekken.

Maar een maand of wat later vond het op het vasteland een andere bondgenoot, namelijk Frederik van Pruisen, die in dodelijke ongerustheid verkeerde over de aanvalsplannen, welke hij vermoedde dat zijn oude vijandin Maria Theresia met Rusland en Saksen-Polen tegen hem smeedde. Te Westminster werd in januari 1756 een verbond gesloten, en nu kwam de Engelse diplomatie, die zich van het vasteland had afgemaakt toen er niets te halen scheen, aanstonds ijverig er toe terug. Had de Republiek in 1755 geen augmentatie aangedurfd, omdat zij bij het wegvallen van Oostenrijk bloot lag voor een Franse aanval, nu dacht men dat zij augmenteren kon onder dekking van een Pruisisch-Hannovers leger, om dan vervolgens deel te nemen aan de bescherming van West-Duitsland, dat wilde voor George II zeggen van Hannover.

Dit waren berekeningen, waarbij werkelijk met de veiligheid van de Republiek lichtvaardig omgesprongen werd. Dat zij in het Engels-Pruisisch verdrag niet eens genoemd werd, had zelfs een man als Steyn een schok gegeven, maar slechter indruk maakte nog het afzonderlijk artikel, waarbij de Zuidelijke Nederlanden uitdrukkelijk uitgesloten waren; en dit terwijl het te voorzien was, dat Frederik's afval van Frankrijk Maria Theresia en Frankrijk nader brengen moest. Al in mei 1756 werd tussen die beiden te Versailles een verdrag gesloten. Het duurde in het langzaam tempo van die dagen weliswaar nog een vol jaar, eer het befaamde *renversement des alliances* zijn volledig beslag kreeg en de twee eeuwenoude vijanden, eveneens te Versailles, op die toenadering een oorlogsverbond grondvestten. Maar dat de Oostenrijkse

Nederlanden geen beveiliging tegen Frankrijk meer vormen zouden, was van het begin van 1756 af duidelijk. De Engelsen zelf waarschuwden, dat Frankrijk zich van Oostenrijk zeker wel voordelen in de Nederlanden bedongen zou hebben een profetische waarschuwing, want bij het tweede verdrag, in mei 1757 dus, geschiedde dit inderdaad -, maar het bedenken van die mogelijkheid was enkel geschikt om de Staten nog dieper te doen beseffen, hoe uitermate gevaarlijk hun positie was.

De Republiek neutraal

Deze omstandigheden moet men voor ogen houden om de betekenis te begrijpen van het verzoek, dat Engeland in 1756 tot tweemaal toe tot de Staten richtte om 6000 man hulptroepen ingevolge de verdragen. Neutraliteit was toentertijd een rekbaar begrip. Het liet hulpverlening op grond van vroeger aangegane verdragsverplichtingen toe. De bondgenootschappelijke verhouding tussen de Republiek en Engeland rustte op een verdrag van 1678, dat sedert herhaaldelijk was vernieuwd. Het bepaalde, dat de Republiek Engeland met 6000 man te hulp zou komen, als Engeland aangevallen werd; in 1716 was de verplichting nog uitgebreid totthet geval, dat de bondgenoot door toerustingen in een naburige staat klaarblijkelijk bedreigd werd. In februari 1756 nu vroeg Yorke om de 6000 man, zich grondend op Franse toerustingen voor een landing in Engeland (de oorlog was toen nog steeds niet verklaard, ofschoon er in Amerika gevochten werd).

Van te voren had Yorke zich tot de Goevernante gericht, en de Conferentie, de stadhouderlijke regeringsraad (ik breng in herinnering, dat ook de Raadpensionaris daar deel van uitmaakte), had besloten, dat het verzoek ingewilligd moest worden. Yorke berichtte de toezegging van de Goevernante aan zijn regering als afdoende, maar toen dus begin maart te Hellevoetsluis Engelse transportschepen binnenvielen om de troepen te halen, was al gebleken dat de staatsvergaderingen er anders over dachten. De Goevernante en haar raadslieden hadden erop gerekend, dat Amsterdam vóór zou zijn in de overweging dat men zodoende sterker staan zou om van Engeland inachtneming van het verdrag van 1674 te eisen, het verdrag waarbij de twee Zeemogendheden elkaar de vrijheid van koopvaart toestonden, behalve in strikt bepaalde contrabande-artikelen, met het land waarmee één hunner in oorlog zijn mocht; men wist nog uit de vorige oorlog hoezeer het toestaan daarvan bij Engeland tegen de draad ging. Men meende zelfs te mogen aannemen, dat Frankrijk de 6000 man met gelatenheid zou zien oversteken, als het in ruil daarvoor ongestoord, of betrekkelijk ongestoord, van de Hollandse handelsvloot kon profiteren.

Dit nu viel tegen. De nieuwe Franse gezant, d'Affry, op het eind van 1755 gezonden om de Franse invloed in Den Haag te versterken, had zich wel in die geest uitgelaten, maar moest daarna op bevel van zijn regering toch tegen de zending als een onvriendelijke daad protesteren: Frankrijk wilde niet door berusten erkennen, dat het de aanvallende partij geweest was (alleen dan immers bestond voor de Republiek de *casus foederis*). Er was toen al gebleken dat het in Holland, Zeeland en Friesland zo vlot met de toestemming niet gaan zou. Na het dreigement van Frankrijk was er helemaal geen kijk meer op, dat die provincies zich zouden laten overhalen. De Engelse regering voelde, dat zij een misstap gedaan had en trok haar verzoek in: de transportschepen voeren leeg weg.

Voor de Prinses en haar partij was dit een grote nederlaag, en die werd verergerd door het naspel. Er moest nu nog aan Engeland een verklaring omtrent de gedragslijn der Republiek worden afgelegd. Opnieuw nam, zoals onder het nieuwe regiem gebruikelijk was, de Conferentie het initiatief en ontwierp er een, volgens welke de Republiek de 6000 man klaar zou houden voor het geval Engeland met invasie bedreigd werd. Opnieuw raakte het voorstel van de Conferentie onder, en na lange discussies en intrigues niet enkel in Den Haag, maar in al de provincies, verenigden de Staten-Generaal zich op een voorstel van Holland, waarbij de Republiek louter

haar onzijdigheid te kennen gaf. Holland had aan de Goevernante, zoals indertijd aan Frederik Hendrik, de leiding van de buitenlandse politiek ontwrongen: de Conferentie was op een zijspoor geduwd, zoals toen het Secreet Besogne krachteloos gemaakt was.

Overigens ging de overwinning van wel zeer vernederende omstandigheden vergezeld. De politiek van onthouding werd al te vaak bepleit op grond van's lands onmacht zonder dat men iets deed om die onmacht te verhelpen. Zo kreeg het de schijn, alsof wat de door-

slag gaf, angst was. D'Affry zelf schreef het in een van zijn brieven aan zijn regering met onverholen minachting:

> Geen beter middel om deze lieden ergens toe te krijgen dan schrikaanjaging.

Toch spaarde hij tegelijk zachter middelen niet. Hij had gedurende de korte tijd van zijn verblijf intieme betrekkingen aangeknoopt met tal van goede ‘republikeinen’, en nu de slag was binnengehaald, kwam hij - of liever zijn regering, die hem nog vóór was - met een ‘beloning’: het invoerrecht op Hollandse zoutevis werd verlaagd en de vrijdom van lastgeld, te betalen door Nederlandse schepen in Franse havens, verlengd. Beide gunsten tot wederopzeggens toe: het handelsverdrag waar de Hollanders sedert 1739 op hoopten, werd altijd nog niet toegestaan. Door vrij te blijven kon Frankrijk onmiddellijker invloed oefenen. Het bedenkelijkste van dit alles was nog, dat de Franse gezant over het hoofd van de Staten heen met de afzonderlijke leden in gesprek was getreden. Zo werd de ontbinding van de toch al zo los samenhangende staat bevorderd.

Toch is het onbillijk om, zoals te vaak geschiedt, de Hollandse politiek uit deze kunstgrepen te verklaren. Noch Fransgezindheid noch vrees voor Frankrijk telden zo zwaar als de overtuiging, dat 's lands belang gebood weerstand te bieden aan Engeland's nieuwe pogingen om de Republiek aan zijn eigen oogmerken dienstbaar te maken. Met bitterheid herinnerde men zich de beide vorige gemeenschappelijk gevoerde oorlogen. En daarbij kwam, zoals ik al aanstipte, een fel wantrouwen tegen de Goevernante en haar bedoelingen.

Was dat wantrouwen misplaatst? Op zijn minst genomen was zij meer afhankelijk van Engeland dan de Staatse partij van Frankrijk. Bij het eerste gerucht, dat Amsterdam tegen de hulpverlening zou uitkomen, verbeeldde zij zich dat het op háar gemunt was. Haar vertrouwelijke besprekingen met Yorke schenen er soms op berekend de Republiek ongevoelig in de oorlog te betrekken. Yorke was een humeurig en eerzuchtig man, die door zijn geboorte tot de aanzienlijkste regeringskringen behoorde. Van succes in Den Haag, dat hem steeds ontglipte, verwachtte hij een grote loopbaan in Engeland. De Prinses verdroeg van hem meer dan met de stadhouderlijke waardigheid bestaanbaar was. Zij maakte zich bezorgd, dat hij haar van gebrek aan ijver om de provincies de juiste politiek te doen volgen verdenken zou. Aan Newcastle schreef zij over het weigeren van het secours niet slechts verontschuldigend, maar in ten enemale ongepaste bewoordingen.

> Het spijt mij van harte, mijn waarde hertog, dat onze lieden zo onbehoorlijk (*ill-bred*) en zo dwaas (*ridiculous*) geweest zijn om het zenden van de 6000 man uit te stellen zodra de transportschepen kwamen; maar de angst en schrik zijn hier zo wijd verbreid, dat al mijn ijver tevergeefs is geweest ...

Het loont de moeite de stemmenverhoudingen in de Staten van Holland en in de Staten-Generaal over de beide kwesties van de augmentatie in 1755 en van secours of onthouding in 1756 eens nader te bekijken. Dan valt het op, dat de Ridderschap in Holland, waar de Prinses zelf zitting in had en waarin Bentinck de grote stuwkracht

was, voornamelijk steun vond bij de kleine steden van het Noorderkwartier. Sedert 1747 waren daar stelselmatig de magistraten onder controle gebracht. Met andere woorden, wat zelfstandig was - en dat waren de meeste steden waar het op aankwam, Amsterdam voorop - wenste een wezenlijke neutraliteitspolitiek; de tot Engeland neigende politiek vond haar toevlucht bij de creaturen van het hof. Bentinck zelf schaamde zich over de bijval van de heren van Hoorn en van Purmerend. Minder dan iemand trouwens kon hij illusies koesteren omtrent hun overtuigdheid voor de goede zaak. Zij ontvingen een-

voudig hun instructies. Op een keer toen de Prinses zelf genoeg had van volhouden (haar onberekenbaarheid was Bentinck een onuitsprekelijke ergernis), hield zij hem voor,

> dat men toch niet eisen kon, dat de mensen tegen hun geweten in gingen; zij zag heel wel, dat zij die zo stemden, niet overtuigd waren, maar enkel uit ijver om haar te behagen deden wat zij konden.

Zij was doorgaans niet zo kies. De mensen laten stemmen zoals het haar behaagde, behoorde tot het systeem, in Holland, maar pas recht in de Unie. Geen onverkwikkelijker schouwspel dan de samenspraken, waarin de vertrouwden der Prinses de afgevaardigden van de landprovincies vóórzeiden, hoe hun Staten stemmen moesten. De landprovincies - dat wil zeggen de regeringsreglementprovincies, Gelderland, Utrecht en Overijsel, en het evenzeer onderworpen Groningen. Die vier vormden in deze crisis, nu Friesland en Zeeland zich grotendeels losgemaakt hadden, de stadhouderspartij. De vier armste provincies (ofschoon ook Zeeland in de laatste tij d met zijn financiën sukkelde), die voor geen twintig ten honderd in de Generaliteitslasten aangeslagen waren, en dan nog steeds achterbleven met hun betalingen!

Bentinck, de enige staatsman van de Oranjepartij, zag klaar dat op die manier, door de kleinen op te zetten tegen de groten, in Holland en in de Unie, geen nationale politiek gevoerd kon worden; dat daaruit enkel verwarring kon voortvloeien. Hij deed wat hij kon om een verstandhouding met Amsterdam te bewaren. Van zijn kant was immers Amsterdam steeds op het behoud van het Engelse verbond gesteld geweest. Een voorzichtige politiek zoals de grote stad wenste, leek bij rustiger inzien ook Bentinck geboden. Maar wat hem toch vooral bewoog, was het inzicht dat met Purmerend en Enkhuizen, en met Groningen en Overijsel, nu eenmaal geen vaste politiek te voeren viel.

Maar de Prinses luisterde niet naar Bentinck, noch naar Brunswijk, die met Bentinck nog steeds één lijn trok. Ook in haar persoonlijke omgeving hield zij ervan de kleinen tegen de groten te gebruiken. Meer dan ooit luisterde zij naar de Friese gunstelingen, Grovestins en Onno Zwier van Haren, en naar de raadsheer Van der Mieden, een man zonder enige politieke positie en bij de Staten van Holland vanouds gehaat. Maar haar voornaamste werktuig was nu ‘de kleine Larrey’, Bentinck's vroegere beschermeling en tegenwoordige afkeer. De ongeschiktheid van haar raadslieden was de spraak van de politieke kringen. ‘Maar mijn God! met wie spreekt ze dan?’ zei burgemeester Temminck (van Amsterdam), toen Bentinck hem verzekerde dat hij over belangrijke zakeh niet geraadpleegd was.

Onder de regenten, mag men gerust zeggen, vond de Prinses weinig anders dan baatzuchtige steun. Maar de gemeente nam tegenover de grote kwesties haar eigen houding aan. Daar zaten gevoelens, die misschien altijd nog uitbarsten konden en politieke aardbevingen veroorzaken. Als de Oranjepartij de leus dat de protestantse opvolging in Engeland gevaar loopt, gaat aanheffen, zo schreef d'Affry al in mei 1756, dan zou het volk de politiek der regenten in een andere richting kunnen dwingen.

De publieke opinie hevig beroerd, en verdeeld

Het verzoek van Yorke, de dreigementen van d'Affry, de vruchteloze overtocht der Engelse transportschepen - dat alles had heel wat beroering gewekt, en hoeveel meer kreeg men weldra nog te verwerken!

In mei verklaarde Engeland Frankrijk de oorlog. Dadelijk rijzen dan moeilijkheden over de uitvoering van het verdrag van 1674. Maar een tijdlang worden die door de gebeurtenissen op het vasteland haast overschaduwd. In augustus opende Frederik van Pruisen de landoorlog met zijn bliksemsnelle inval in Saksen. Later in het jaar rukt een Frans leger noordwaarts om zijn bezittingen op de Nederlandse grens, Kleef en Mark,

Oost-Friesland zelfs, aan te tasten. Een zegevierend Frans leger in de flank van Gelderland, van Groningen, dat was eerst een angstige toestand, die de wens mocht doen opkomen dat men het vorig jaar geaugmenteerd had! En om augmentatie roepen de Prinses en haar aanhangers ook nu. Maar minder dan ooit is augmentatie mogelijk, nu het land door dat ongewenste leger zelf onmiddellijk kan worden aangevallen: d'Affry is er volkomen gerust op. Men luistert liever naar zijn kalmerende verzekeringen. Men durft zelfs niet weigeren, als hij doortocht voor Frans krijgsmateriaal door Maastricht en Namen vraagt. Brunswijk zelf, diep geërgerd, moet toegeven dat het behoud van die plaatsen zelf op het spel stond.

Nog erger wordt het. In mei 1757 sluiten Frankrijk en Oostenrijk hun verbond, en ingevolge de geheime bepalingen daarvan, die aan Frankrijk uitzicht op een groot deel van de Zuidelijke Nederlanden openen, indien het Oostenrijk helpt Silezië aan Pruisen te ontrukken, bezetten de Fransen vast de kuststeden Nieuwpoort en Oostende; een ontegenzeggelijke inbreuk op het vredestractaat van Utrecht. Maar de Staten, die de Zuidelijke Nederlanden altijd als met hun eigen veiligheid onverbrekelijk verbonden hebben beschouwd, durven geen kik geven.

Op dit ogenblik zijn er, die vrezen dat onder de bevolking de schrik voor de oude Franse vijand van vrijheid en godsdienst zou kunnen overslaan in drift tegen de regenten en hun verwaarlozing van de landdefensie. Eén Staatsgezind regent komt al bij voorbaat bij d'Affry Franse hulp inroepen tegen een staatsgreep die de Prinses in overleg met Engeland zou beramen. Inderdaad was er, zoals Yorke op het zien van d'Affry's naar gewoonte onderschepte brief spijtig opmerkt, van zulke plannen geen woord waar. Hij, Yorke, meende dat er iets te beginnen zou zijn, ofschoon het verloop van de Oranjepartij in de staatsvergaderingen bedenkelijk was; de Prinses zelf echter vreesde van zo'n poging averechtse uitwerking.

In ieder geval was dit het ogenblik waarop heel de continentale positie van de Republiek ondermijnd bleek te zijn. Dan wordt de pijnlijke situatie wat gemakkelijker, als Frederik in november 1757 de Fransen bij Rossbach verslaat, met het gevolg dat enige maanden later een Engels-Hannovers in plaats van een Frans leger op onze oostgrens opereert.

Maar wat had tussen mei 1756 en dat ogenblik van opluchting de kwestie van neutraliteit of vasthouden aan het verbond met Engeland een pennen in beweging gebracht! Onvermijdelijk verbond de onwankelbare Engelsgezindheid van het Oranjehuis, door zijn eigen aanhangers tot een stelsel verheven, en nu zelfs door een Engelse koningsdochter vertegenwoordigd, die kwestie weer aan de binnenlandse tegenstelling. Historische herinneringen kregen nieuw leven; Staatsgezinden en Prinsgezinden gingen elkaar met verwijten van 't zij Frankrijk of Engeland te dienen te lijf. Maar het merkwaardigste is, hoe men aan Prinsgezinde zijde in dat nuchtere machtconflict, waarin Engeland zijn rijk in Indië en in Amerika ging versterken en Pruisen zijn rang als onafhankelijke Duitse mogendheid staafde, de zaak van het Protestantisme gemoeid zag: ‘the good old Protestant cause’, zoals de Prinses aan Yorke schreef.

Hoe anders is de geesteshouding van Wagenaar, die in maart 1756, tussen de arbeid aan zijn *Vaderlandsche Historie* door, de politiek van onthouding komt verdedigen in zijn *Brief aan een koopman te R*. (want hij bewaart zijn anonymiteit, zelfs wat al te zorgvuldig). Met klemmende logica betoogt hij in dat stuk, dat de Republiek het best doet met zich buiten een om Amerikaanse belangen aangekomen oorlog te

houden; dat zij te zwak is om zich aan een Franse aanval bloot te stellen; dat zij ook tot *hulpverlening* aan Engeland niet verplicht is, aangezien niet vast staat dat Frankrijk de aanvaller was en zelfs al ware dat zo, de tractaten met Engeland koloniale geschillen uitdrukkelijk uitsluiten. Deswegen wordt hij aanstonds over 't lijf gevallen door verontwaardigde Prinsgezinden, die hem voor een Franse huurling schelden, of voor een vermomde papist;

die van niets anders willen horen dan van de Franse toeleg om de wereld te overheersen en te verjezuietsen; die waarschuwen dat ‘onder een Arminiaanse sluier’ de Roomsgezindheid in de Nederlandse kerk dreigt te worden binnengevoerd, en die vragen of soms, na de val van de protestantse successie in Engeland, nadat de Republiek zich los van Engeland gemaakt en aan Frankrijk verbonden heeft, het stadhouderlijk regiem gehandhaafd zou kunnen blijven en of er dan iets anders zou overschieten dan om ‘de Prinsesse-Goevernante te bedanken’ en met haar kinderen naar Engeland of Duitsland terug te zenden.

Eén prinsgezind pamfletschrijver weliswaar (overigens zo driftig als de ergste) schudt het hoofd over die vraag van zijn geestverwant:

> Welke insinuatie en denkbeelden verschaft dat alles niet aan de tegenpartij om zich daarvan te bedienen en het te doen luiden, gelijk zij continuëlijk doen, alsof het particulier belang van 't stadhouderschap meer dan de ware en eigenlijke intressen des staats ... in dit geval beoogd wierd van degenen welke aan de ondernemingen der Fransen geopposeerd zijn!

Inderdaad lag die gevolgtrekking voor de hand en zij was voorbestemd om aan Oranje onberekenbaar kwaad te doen.

Er zit tragiek in het misverstand, dat de twee partijen opnieuw zo onbegrijpend tegenover elkaar stelde. Geen ongelukkiger leiding was denkbaar dan die van de Prinses; de protestantse leus was bovendien van een hopeloze holheid geworden. Toch openbaarde zich aan die kant wel waarlijk een volkskracht als waarover de Staten (gevolg juist van die funeste, diep in het volksgevoel doordringende partijschap) nooit beschikten. Men proeft het uit een vergelijking van Wagenaar en zijn bestrijders. Er komt u uit die prinsgezinde pamfletten een weldadige warmte tegemoet. 's Lands onmacht, door Wagenaar rustig als een factor aangenomen, wordt daar als een vernedering gevoeld. Waar hij koel berekenend de handelsvoordelen van neutraliteit stelt tegenover nieuwe belastingen die 't gevolg van oorlog zouden zijn, geeft men daar hevig en tastbaar oprecht zijn bereidwilligheid tot offers te kennen.

Maar dat die volkskracht zich in drift verloor, treft toch het meest. De fijne spot van Wagenaar's antwoorden wordt soms tot kwetsende hooghartigheid, maar de neiging der tegenstanders om aanstonds de laagste motieven toe te dichten en landverraad te speuren maakt zulke reacties maar al te begrijpelijk. Blindheid voor de realiteiten van het nieuwe Europa, vooroordeel van generaties her, - met feilloze helderheid en meesterlijk vernuft toont Wagenaar het in zijn bestrijders aan.

Sloot hijzelf niet de ogen voor andere gevaren? Weldra plaatste haar militaire zwakheid de Republiek in een wezenlijke treurige positie, en voor mogelijk heel ernstige gevolgen moest de kloekheid van anderen haar redden. Niet om ‘moedeloos’ maar om ‘voorzichtig’ te maken stelde Wagenaar, volgens zijn eigen verweer, 's lands jammerlijke zwakheid in het licht. Er ligt kracht in zijn rustig onderscheidingsvermogen, in zijn erkennen van onaangename waarheden. Maar het was toch geen kracht, die tot inspanning of verbetering opwekte.

Waar hij kritiek oefent, is hij het sterkst. Noch Fransgezindheid of Engelsgezindheid, noch stelselmatig wantrouwen tegen één van beide; ‘het belang van onzen staat moet onze hoogste wet zijn’. Maar dan ook geen wild gepraat over het gevaar van de protestantse troon in Engeland (die ook hij als goed Protestant

nooit zou willen laten omverwerpen), wanneer die inderdaad niet het geringste gevaar loopt; geen geschreeuw over 't gevaar van de protestantse religie:

> Dat dient nergens toe dan om het onkundige gemeen in te nemen en oorlogen

> die om blote tijdelijke intresten begonnen worden, voor religie-oorlogen te doen aanzien.

'Tijdelijke intresten'? Van Engeland! Want was het niet duidelijk dat de Engelsen, al vroegen zij maar om secours volgens het tractaat, zochten de Republiek

> te doen deel nemen in enen oorlog, die, op zijn best uitvallende, *hun* alleen voordelig, *haar* niet dan nadelig zou konnen zijn, en die, kwalijk slagende, het bederf en den ondergang van den staat zou konnen veroorzaken?

En nu bracht Wagenaar het herstelde stadhouderschap regelrecht in het geding door te waarschuwen, dat bij dit alles

> het Engelse ministerie zich zoekt te bedienen van de influentie, die Groot-Brittanje sedert enige jaren, meer dan tevoren, op de Republiek gehad heeft (*de toespeling is overduidelijk*), om haar in afhankelijkheid te brengen en te doen delen in 't geen de Engelsen bij den oorlog verliezen konnen. Die toeleg op de onafhankelijkheid der Republiek verliest het Engels ministerie nooit uit het oog.

Het volgend jaar ontbrandde toen op eenmaal de zogenaamde Witten-oorlog, waar Wagenaar opnieuw ruim deel aan nam, en die de partijen fel tegenover elkander stelde. Wij weten, hoe gaarne men tot de geschiedenis ging om er zijn partijstandpunt mee te staven. Wagenaar's eigen *Vaderlandsche Historie*, waarvan kort tevoren het dertiende deel, dat De Witt's latere jaren behandelde, verschenen was, betekende een geweldige versterking van de Staatse positie. De grondige documentatie, de ordelijke uiteenzetting, de rustige toon van gezag imponeerden te zeer dan dat andersdenkenden er licht een rechtstreekse aanval op durfden wagen. Maar toen Pieter le Clercq in 1757 d'Estrades' pas verschenen brieven als aanleiding nam om *Het karakter van den Raadpensionaris De Witt* in de hatelijkste kleuren te schilderen, kwam Wagenaar openlijk daartegen uit - wel weer anoniem, maar bij zijn gewone uitgever -; en hij antwoordde ook nog met vernietigend effect op een *Zedige beproeving* van zijn eerste geschrift en op een andere kritiek ervan, die de ironische titel droeg van *De zugt van J. de Witt voor zijn vaderland en deszelfs vrijheid*. Schrijver van dat laatste pamflet was Elie Luzac, een publicist (meest in het Frans) van grote bekwaamheid, maar die hiermee een terugstotend staaltje levert van het misbruik der historie voor partijhaat. Wagenaar's afstraffing gold in de eerste plaats de onkunde en het gebrek aan kritiek bij het lezen der bronnen van De Witt's verguizers. Maar hij wees ook op de roekeloze laster tegen 's lands tegenwoordige regeerders en instellingen, die zich met die historische drift vermengde, en waarschuwde tegen de verheffing, waaraan men zich in die schotschriften te buiten ging, van het stadhouderschap ver boven wat het van traditiewege toekwam.

En Wagenaar was de enige niet. Het regende pamfletten, en in vele lieten de Staatsgezinden het niet bij verdediging, maar gingen tot de aanval over. De teleurstelling van de verwachtingen van 1747, de onenigheid aan het hof, de obscure en verdachte figuren die er een hoog woord voerden, de Engelse geboorte van de

Prinses - er lag wapentuig te over klaar. Wat een commentaar bijvoorbeeld op de leuzen waarmee het hersteld regiem opgetreden was, als in 1757 de Staten van Zeeland aan het pasgeboren zoontje van den heer Van Borssele, 's Prinsen representant als Eerste Edele in dat gewest en de man door wie Anna het bestuurde, een aanzienlijk ambt als pillegift schonken. En erger nog, staaltje van corruptie die weliswaar niet openbaar was, maar waarvan toch genoeg vermoed werd: Grovestins (althans zo fluisterde men later, toen nog vrij wat meer onomstotelijk vast was komen te staan) verkocht voor *ƒ* 70.000 zijn invloed om iemand aan een

groot ambt onder de Oost-Indische Compagnie te helpen (het ging om het goeverneurschap van Ceilon).

DE
SCHIM
VAN
JOAN VAN OLDEN-
BARNEVELD;
AAN
PHILALETHES BATAVUS,
Verdediger
DER
Rampzalige Gedagtenisse
VAN
JOAN DE WITT,
Gewaand Voorstander en Slagtoffer
der Batavische Vryheid.

Ie durft de Waarheidt in het
aangezigt braveren!
De Prikkel myns Gemoeds scherp-slypen na
myn dood!

VOORPAGINA VAN ANTWOORD AAN BURMAN (1757)

De uitbarsting van partijwoede in 1757 had iets beangstigends. Maar was de oude verhouding tussen de tegenovergestelde krachten niet grondig veranderd? Als het tot feitelijkheden kwam, scheen de Prinses het meest te vrezen te hebben. Er werd nog wel telkens van de onvermoede reserves van protestants gevoel gesproken, waaruit een revolutionaire beweging tegen de heren Staten en hun neutraliteitspolitiek machtig zou kunnen oprijzen. Maar terwijl duizenden de protestantse successie in Engeland nog als een hoofdbelang beschouwden, ofwel (want die liep toch waarlijk geen gevaar) de zaak van het Protestantisme met Frederik van Pruisen (de vriend van Voltaire!) verbonden achtten, riep dwars daartegenin de willekeur waarmee Engeland ter zee optrad in brede kringen een al driftiger ontstemming op. En met een vroeger ongekende zelfverzekerdheid en geringschatting schreef Petrus Burmannus (Secundus, hoogleraar te Amsterdam, oomzegger van zijn Utrechts-Leidse naamgenoot) in een ode *Aan de geschonden gedagtenisse van Joan de Witt, eertijds voorstander en slagtoffer der Batavische Vrijheid* (pseudoniem Philalethes):

   Het vrije Neerlands volks, aan 't bijgeloof onttogen,
Beschouwt gerust van ziel de vlammende komeet,
   Wordt door geen kerkgebaar noch priester's vloek bewogen,
En heeft voor 't muitziek grauw harpoen en roe gereed.
   Wij dienen geen herin, als laffe Sabeïeten ...

Strijd over equipage of augmentatie

Maar Rossbach (november 1757) toont de protestantse held in zijn kracht. Zal de Oranjepartij zich toch weer kunnen doen gelden? De Prinses beschrijft Frederik aan

Yorke als: ‘de redder van haar huis uit het Franse juk’. De Staten grijpen moed om de bezetting van Nieuwpoort en Oostende bij de Fransen ter sprake te brengen en krijgen de verzekering dat het hele land bij de vrede ontruimd zal worden.

Is het nu tijd om tot augmentatie over te gaan? Van de Fransen is voor het ogenblik niets te vrezen. De Prinses komt dus weer in actie: Overijsel doet een nieuw voorstel ter Staten-Generaal, zijzelf verschijnt 7 juni 1758 in de Staten van Holland om het aan te bevelen. Het doel was ‘niet om daardoor deel te nemen of te lichter ingewikkeld te worden in den strijd, maar om de onzijdigheid en onafhankelijkheid van den staat te handhaven en de grenzen tegen alle onrust en geweld te dekken’. Bentinck werkte wat hij kon om het plan te doen slagen. Niets kan redelijker schijnen. Waarom kwam er ten

slotte niets van? In Holland was er nu meer aandacht voor de grief tegen de andere oorlogvoerende partij. De stemming werd er beheerst door woede over de ‘zeeroverijen’ van de Engelsen.

Dat het optreden van de Engelse kapers in strijd was met het verdrag van 1674, is voor geen tegenspraak vatbaar. Toen was het door de Hollanders altijd voorgestane beginsel ‘vrij schip vrij goed’ boven alle bedenking vastgelegd. Als contrabande mocht alleen wapentuig aangemerkt worden; hout en andere benodigdheden voor scheepsbouw waren zelfs uitdrukkelijk vrijgesteld. Frankrijk was voor zijn oorlogsvloot van aanvoer uit de Oostzee geheel afhankelijk, en het was dus voor beide oorlogvoerenden een zaak van het allergrootste belang, of zulke waar op Nederlandse schepen al of niet doorgelaten worden zou. Van nauwelijks minder betekenis voor Frankrijk was een vrije Nederlandse koopvaardij om de handel van zijn West-Indische bezittingen gaande te houden; en zo de openstelling van de eilanden voor de Nederlanders al onder het verdrag van 1674 niet vallen mocht (aangezien zij er in vredestijd door de Fransen zelf buitengesloten werden, beweerden de Engelse juristen dat), dan was er nog de ‘indirecte’ handel, wanneer namelijk goederen, eerst naar één van de Nederlandse Antillen gesmokkeld, op Nederlandse schepen de Oceaan overgevoerd werden. Door die op te houden matigden de Engelsen zich zelfs een toezicht op het verkeer tussen de Republiek en haar eigen koloniën aan.

Op de protesten die aanstonds in 1756 tot Londen gericht waren, had de Engelse regering te verstaan gegeven, dat zij zich door het verdrag van 1674 niet gebonden achtte, wanneer de Staten van hun kant dat van 1678 niet uitvoerden. Yorke trachtte herhaaldelijk onderhandelingen op gang te brengen over een vergelijk, waarbij de Staten de voor Engeland nadeligste takken van handel vrijwillig zouden opgeven om van hun kant verschoond te worden van de uitvoering van het verdrag van 1678. Op die wijze zouden de verdragen voor de toekomst in hun geheel blijven en Frankrijk beroofd worden van een middel om tweedracht te zaaien. Yorke's kans van slagen was gering, omdat de Staten-Generaal, op voorgang natuurlijk van Holland, heel de basis niet aanvaardden. Zij hielden vol, dat zij geen vrijstelling van het verdrag van 1678 behoefden, aangezien de *casus foederis* zich niet voordeed; en zij bleven protesteren tegen de buitenwerkingstelling van het verdrag van 1674, die Engeland zich feitelijk veroorloofde; ofschoon nu eens andere voorwendsels gebruikend, dan weer de kapers tot de orde roepende, steeds de prijzen met een zekere toeschietelijkheid behandelend (de lading werd vaak ten bate van de reders verkocht), altijd een opening latend voor een vergelijk.

De Hollandse kooplieden beleefden in weerwil van hier en ginds opgebrachte schepen gouden dagen. D'Affry was tevreden. Hoogstens een veertigste, meende hij nog in de zomer van 1757, werd door de Engelsen onderschept; later werd dat zeker meer, ofschoon ook toen nog de verliezen in de verte niet opwogen tegen de plotselinge verbazende winsten. Maar dat belette de kooplui niet, zo luide te klagen alsof de Hollandse handel in het hart getroffen werd. De mening verspreidde zich trouwens, dat de Engelsen uit oude naijver hun best deden juist de Hollandse handel, meer dan die van de Oostzeelanden, te bemoeilijken, en ook de geoorloofde Nederlandse koloniale handel te breken. In ieder geval sprak het verdrag van 1674 duidelijke taal: als men eenmaal aannam, dat er geen schending van dat van 1678 had plaats gehad, was de handelwijze der Engelsen onverdraaglijk. Men had welisaar

mogen bedenken, dat dit verdrag een bijna bovenmenselijke zelfbeheersing van hen verlangde. Dat de regel 'vrij schip vrij goed' dat doet en daarom met de natuur van de oorlog strijdt, is oorzaak dat hij nooit in het algemeen geldend recht ingevoerd is kunnen worden, - de grote Van Bynkershoek zelf erkende dat. Heel de Nederlandse positie berustte dus op een specifieke regeling van meer dan tachtig jaar geleden, en dat moest de Engelsen wel knellen. Maar de eerbied voor het verkregen recht was groot in die dagen, in de internationale samenleving zowel

als in de burgerlijke, en de Hollandse kooplieden dachten er niet aan, Engeland een stipje van zijn contract te schenken. In kleuren en geuren vertelden de *Nederlandsche Jaarboeken* van de mishandelingen, waaraan Nederlandse schippers van de kant van Engelse kapers en zelfs koningsschepen bloot stonden. Geen wonder, dat in Holland en Zeeland de verontwaardiging al hoger rees en dat men er het gebrek aan een vloot wèl zo pijnlijk voelde als het gebrek aan een leger.

De ongelukkige, met schulden bezwaarde Admiraliteiten werden door de Staten van Holland geholpen om althans een paar schepen te kunnen uitzenden; konvooiëren bleek aanstonds nuttig om zich de kapers van het lijfte houden. Ofschoon incidenten, waarbij de Nederlandse vlag maar weinig respect inboezemde, niet uitbleven, het was toch wel duidelijk dat Engeland, om wat reden dan ook (de kapitaalmarkt van Amsterdam telde daarbij zeker terdege), geen breuk wenste. Maar Holland verlangde natuurlijk, dat de Staten-Generaal meer zouden doen om de Admiraliteiten vlot te krijgen. Het kreeg in januari '57 alleen een verhoging van het last- en veilgeld toegestaan, hetgeen toch slechts betekende, dat de handel van de zeegewesten zelf meer voor de colleges opbrengen mocht.

Maar nu ging alle mogelijkheid van een krachtiger optreden naarbuiten teloor in een al driftiger twist tussen de stadhouderlijke regering en het machtigste gewest.

De Goevernante en de Raad van State hadden op de Staat van Oorlog (unie-begroting) reeds in 1757 wel een ambitieus equipage-plan (vlootuitbreiding) gebracht, maar onverbrekelijk verbonden met dat voor augmentatie (legeruitbreiding). Er was ook in Holland wel een meerderheid voor dat laatste te vinden, maar een machtige minderheid (Amsterdam, Haarlem, Dordrecht en Rotterdam) weigerde zich op die wijze te laten dwingen en hield het consent op. In 1758 zette de Goevernante om de augmentatie, die zij zoals wij zagen op een zo redelijke wijze kon bepleiten, af te dwingen, de duimschroeven nog vaster aan. Niet alleen het grote scheepsbouwplan, maar de vernieuwing van het verhoogde last- en veilgeld werd eraan gekoppeld. Het was wel een paradoxale vertoning toen in de Staten-Generaal alle drie de handeldrijvende gewesten (ook Zeeland, het altijd over zijn onvermogen en achteruitgang klagende Zeeland; en Friesland) zich vóór die verhoging verklaarden, terwijl de vier landgewesten, wie zij niets zou kosten, volhielden dat zij er alleen toe wilden meewerken als Holland toestemde in de augmentatie. Holland was niet minder koppig en zo geschiedde noch het één noch het ander.

De Franse gezant had de Hollanders tot hun afwijzing van augmentatie aangemoedigd onder meer door van zijn regering een beloning voor hen te verkrijgen in de vorm van vergunning tot invoer van zoute haring. Tegelijk betuigde hij de tevredenheid van zijn Koning dat de Republiek niet afweek van het stelsel van billijkheid en onzijdigheid in de tegenwoordige oorlog aangenomen. De gezant der Staten in Parijs, Berkenrode, vond het geval ‘vernederend’. Inderdaad had de Franse diplomatie in deze methode een gevaarlijk wapen, dat zij later nog met effect zou hanteren. 't Was echter ditmaal zeker het belang van ‘de grote visserij’ niet, dat de uitslag in Holland tegen de augmentatie bepaald had: de vier grote steden die ik noemde, waren daarbij niet zo nauw betrokken. Wat tot volhouden dreef, ook zelfs ten koste van de zo begeerde equipage, waren gevoelens van ergernis en gekrenkte eigenwaarde. De stem was de stem van de landgewesten, maar de hand was de hand van de Goevernante. Zij was het, die haar regerings-reglement-afhangelingen gebruikte om Holland tot augmentatie te dwingen. Een augmentatie waartoe zij

tegenover Holland's 58 percent niet meer dan 20 zouden bijdragen - als zij aan hun quoten voldeden, 'tgeen altijd te bezien stond. Daar kwam nog bij dat de gebezigde methode van ‘accrocheren’ inconstitutioneel was; dat erkende zelfs Bentinck. En was het de Goevernante in haar hart wel om de augmentatie te doen? Was het niet haar heimelijke toeleg om de equipage, die tot botsingen met Engeland zou kunnen leiden, te beletten? Als dat zo was, zou men door de augmentatie op de koop

toe te nemen, haar spel meteen hebben bedorven. Maar er was door de strijd al te veel hartstocht gewekt dan dat men daartoe kon besluiten.

Het Haarlems geschil

Hiertoe droeg een binnenlands geschil, waarin de Prinses zich tot ergernis van Brunswijk en Bentinck onder invloed van Van der Mieden gestort had, nog het zijne bij.

In september 1757 had de Goevernante een haar aangeboden dubbeltal voor de verkiezing der vier burgemeesters te Haarlem ter zijde gelegd om eerst door commissarissen de klacht van drie vroedschappen te laten onderzoeken, volgens welke bij de samenstelling één hunner onrechtmatig (hij was de oudste) voorbijgegaan was. Haar actie was gericht tegen een correspondentie, die 21 van de 32 Haarlemse vroedschapsleden in weerwil van het onder Willem IV uitgevaardigd verbod onlangs hadden opgericht; het was echter zeer de vraag, of enig lid zich beroepen kon op een recht om volgens ancienniteit op het dubbeltal geplaatst te worden; dat zou de vrijheid der verkiezing door de vroedschap eerst recht vernietigd hebben.

Dat de Goevernante tegen het herleven van correspondenties waken wilde, herinnert op het eerste gezicht aan de hervormingstendenties van het stadhouderschap. Maar men had ondertussen gelegenheid gehad het alternatief te leren kennen, dat het stadhouderschap voor plaatselijke kliekregering bood: regering door enige vertrouwden of werktuigen ter plaatse van leden der hofkliek. Zoals de Haarlemse meerderheid het uitdrukte (in een stuk dat weliswaar pas na het overlijden van Anna opgesteld werd): de correspondentie was bedoeld om weerstand te bieden aan ‘het hoger bestuur’ van enige weinige leden, die ‘hun aanmatigingen met H.K.H.'s welbehagen kleurden’.

De man van 't hof die te Haarlem zijn ‘correspondenten’ had, was V.d. Mieden, en hij was besloten ze tot elke prijs te beschermen. Onder de raadgevers der Prinses vertegenwoordigde hij het inzicht dat als men in plaats van toe te geven en op zijn beloop te laten de partij krachtig overeind zette, er wel degelijk een meerderheid viel te vormen. Het gelukte inderdaad van de Staten van Holland, tot wie de Haarlemse meerderheid zich gewend had, een uitspraak ten gunste van een stadhouderlijk recht van onderzoek te verkrijgen en toen één van de heren op het achttal door de verwerving van een ander ambt uitviel, verving de blijkbaar verschrokken Haarlemse vroedschap zijn naam door die van een der uitgeslotenen: daarop verrichtte Anna de nog steeds uitgestelde verkiezing en maakte de bewuste Prinseman natuurlijk met drie anderen burgemeester. Maar de volgende september (1758 dus) herhaalde zich het geval. Nu evenwel protesteerden niet drie, maar tien leden: Van der Mieden scheen gelijk te krijgen: de aanhangers vatten moed. Anna ging nu een stap verder; zij benoemde boudweg een der ditmaal uitgeslotenen buiten het dubbeltal om; de schout van Haarlem hielp hem indringen, de meerderheid, geslonken van 22 tot 18 (van 32 in totaal) kon enkel nogmaals bij de Staten van Holland komen klagen.

Deze zaak wekte geweldige opschudding, en al had Anna in 1757, met veel moeite en ‘werken’, de meerderheid van de Staten van Holland ertoe gekregen Haarlem in de steek te laten, Amsterdam, Dordt en Rotterdam hadden het toen al voor de

bedreigde privilegiën opgenomen, en dat met grote heftigheid. Niet minder heftig was de verdediging van haar optreden, die Anna in de winter van '58 indiende. Met haar dood, kort daarna, was de zaak nog hangende. Was zij aan de winnende hand? Van der Mieden kon op successen wijzen. Maar er was in de gelederen van het veelhoofdige regentenbewind altijd wel hier of daar verwarring te brengen. Vóór er van een beslissende nederlaag sprake kon zijn, hadden ze zich al lang weer gesloten. Willem III, met zijn machtige persoonlijkheid en aanzien, had van ongeduld en hevigheid soms niets dan teleurstelling beleefd. Hoe zou Anna zich dan door de in tientallen plaatselijke privilege-burchten en in eeuwenoude maatschappelijke en politieke traditie verschanste regentenmacht met

zelfs de kraste nota's die een Van der Mieden kon opstellen, hebben kunnen heenslaan? Brunswijk had het beter voorzien dan Van der Mieden: een taktisch voordeel op de Haarlemmers behalen was mogelijk, maar alleen ten koste van verlies op belangrijker punten.

Impopulariteit van Anna

Het was de regentenstand die door dat Haarlemse geval in haar verzet gestijfd werd,

DE HOLLANDSE KOOPLIEDEN LEVEREN EEN KLAAGSCHRIFT AAN DE GOUVERNANTE ANNA OVER

maar de impopulariteit van Anna was nu in een brede kring zo groot, dat de regenten voor hun verweer ten behoeve van eigen onafhankelijkheid als een zaak van algemeen belang bijval konden vinden. De Admiraliteiten konden in 1758 door de vermindering van het last- en veilgeld maar zes schepen in zee brengen, tegen veertien het vorige jaar. Dat was precies haar toeleg geweest met het accrochement, heette het nu. En die argwaan van Engelsgezindheid op het verraderlijke af zette, in dit laatste halfjaar dat Anna nog te leven had, de stemming in Holland onder alles wat met de handel te maken had, op.

Te meer omdat de Engelsen inderdaad, aangemoedigd door de onmacht van de Nederlandse Admiraliteiten, weer veel erger huishielden. Zij waren druk doende om heel de West-Indische handel te vernietigen. De verzekeringspremies liepen op. Verscheidene grote firma's raakten in moeilijkheden. Al lang hadden de kooplieden van Amsterdam en van Rotterdam de hoofden bijeen gestoken en zich met adressen en deputaties tot de

Staten van Holland, tot de Engelse gezant, tot de Staten-Generaal gericht. Nu, in de zomer van 1758, kwamen zij bij de Prinses zelf. Zij legden haar lijsten over van aangehouden schepen: drie en een half miljoen schade geleden door de handel van Curaçao en St. Eustatius, ruim vijf miljoen door die van de overige West-Indiën, bijna een half miljoen geplunderd door Engelse kapers. In haar antwoord moest de Prinses getuigen (pijnlijke noodzaak), dat zij 'geen ander vaderland dan dit erkende', en beloven niet enkel door 'woorden' maar 'daden' de handel te zullen helpen beschermen. Wat haar niet belette koppig vol te houden, en zowel Bentinck als Yorke begonnen zich over haar positie ernstig ongerust te maken.

Yorke trachtte zijn regering te overtuigen, dat het om het huis van Oranje te redden nodig was toe te geven. Een stuk of wat schepen uit Suriname, welker aanhouding bizondere ergernis had gewekt, werden toen vrijgegeven, maar Yorke hoopte nu ook dat algemene vergelijk te zullen kunnen treffen, dat hij al zo lang wenste. Men talmde in Engeland echter lang met het opstellen van de instructie, die hij nodig had om de onderhandelingen te voeren. In die tussentijd gaf de eigenmachtige Haarlemse benoeming de indruk, dat de Prinses krachtiger stond dan Yorke's berichten het voorgesteld hadden. Het plotseling ontslag van De Back, wiens betrekkingen met d'Affry naar het schijnt ter kennis van de Prinses gekomen waren - de duistere zaak wekte groot opzien -, versterkte die indruk nog. Waarschijnlijk was dat mee oorzaak van het feit, dat de concessies waartoe de Engelse regering eindelijk bereid bleek, tegenvielen. Yorke zag er nauwelijks materiaal voor onderhandelen in. De Prinses schreef hem een briefje, dat als een noodkreet klonk:

> Niets heeft mij ooit meer verslagen dan de stukken, die gij van het departement hebt ontvangen ... Gij weet even goed als ik, mijn beste Yorke, met hoe onredelijke lieden wij te maken hebben, en volgende week (*bij de samenkomst der Staten van Holland*) zullen al onze vijanden in slagorde staan ... Ik vraag u, de Koning zo sterk mogelijk te willen voorhouden, dat niet alleen mijn gezag, maar de goede oude zaak van het Protestantisme en de Unie van de Zeemogendheden geheel achter de bank zullen raken en dat ik me diep ongelukkig voel ooggetuige van zoveel kwaads te moeten zijn zonder het te kunnen verhinderen.

Twee dagen later, de 7de december, verscheen er weer een grote deputatie van kooplieden bij haar, en nu bleek wel overtuigend, dat inderdaad haar positie gevaar liep. Regelrecht zei men haar - en de toespraak verscheen vervolgens in druk -, dat het enkel aan haar stond om de equipage te doen doorgaan; ook dat het aan de zeekant was, dat de staat aangetast en beledigd werd, waartegen augmentatie niet helpen kon. Anna's antwoord, dat de schuld lag bij de zes tegen augmentatie stemmende steden van Holland, maakte geen indruk; zoveel te meer daarentegen, maar in averechtse zin, Larrey's uiting na afloop der audiëntie, dat het voor de Goevernante een punt van eer geworden was niet toe te stemmen in equipage zonder augmentatie.

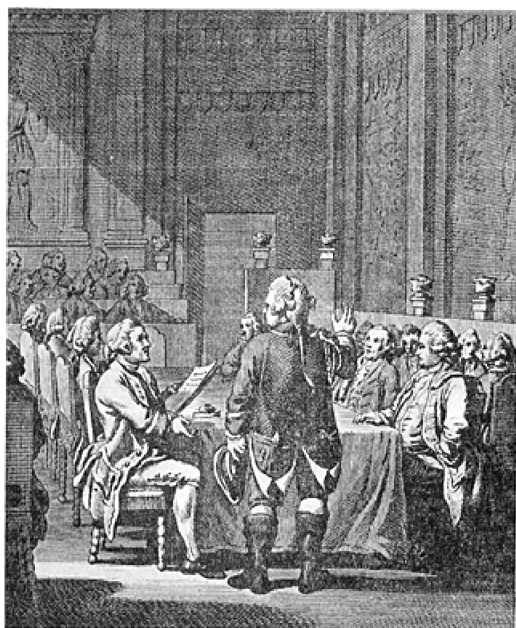
Alles spitste zich nu op een Nederlands-Engels conflict toe. Er waren er, die tot een gewelddadige oplossing schenen te drijven. De kooplieden hadden van een verbond met de Noordse onzijdigen tot gemeenschappelijke handhaving van het zeerecht gesproken. Dat was een geliefd denkbeeld van de Fransen; d'Affry werkte

wat hij kon om een overeenstemming met Denemarken voor te bereiden. Dat moest onvermijdelijk op oorlog met Engeland uitlopen.

Dood van Anna; Holland geeft weer richting

Te midden van die ondraaglijke spanning stortte Anna's reeds lang wankele gezondheid voorgoed in. Nog vóór het eind van het jaar ging de politiek buiten haar om, 12

januari 1759 stierf zij. Willem V was tien jaar oud. De tevoren getroffen schikkingen omtrent de voogdij werden zonder bezwaar ingevoerd. Brunswijk kreeg het persoonlijk toezicht op het kind; voorts werd hij waarnemend Kapitein-Generaal. Maar het Admiraal-Generaalschap en het Stadhouderschap werden om zo te zeggen tot aan 's Prinsen meerderjarigheid in de ijskast gezet. Van 1759 tot 1766 werd het stadhouderlijk regiem, dat Anna met zo'n drift en ijver, zij het met zo weinig succes, in zijn volheid had zoeken

BRUNSWIJK IN DE EED GENOMEN ALS VELDMAARSCHALK

te bewaren, feitelijk onderbroken. De magistraatsbestellingen, waarvan zij een straffe teugel op de regenten had gemaakt, kwamen op eenmaal weer aan de steden zelf; de regeringsreglementen werden opgeschort. De regenten kregen voor die korte spanne tijds hun in 1747/8 verloren vrijheid terug.

De hofkliek zocht nog wel een nieuw steunpunt in de Prins van Nassau-Weilburg, met wie Anna's dochter in 1760 huwde; maar die intrige had nooit kans. Van der Mieden was bij Holland verfoeid. De Back, die ook nog mee wou doen, zocht juist Amsterdam te behagen; hij en Onno Zwier van Haren steunden dwars tegen alle Oranje-traditie in op de Franse gezant. Brunswijk die, altijd nog eens van zin met Bentinck, de nieuwe regentenheerschappij ontzag, behoefde die door geen enkel beginsel gedragen kabaal niet te vrezen. Weldra trouwens ging zij onder in ongeurige schandalen, die achterna nog aan de reputatie van Anna geen goed deden. Grovestins, die links en rechts met geld

geknoeid had, moest buitenslands de wijk nemen. Onno Zwier werd door zijn eigen familie van bloedschande beschuldigd en uit de Staten-Generaal gedreven.

Van het eind van 1758 af waren de Staten van Holland dus meester van het politiek terrein, haast zozeer als onder het stadhouderloos regiem. Wat uitwerking had dat op de betrekkingen met Engeland? Kwam het oorlogsgevaar nu niet nader? Integendeel.

Het naar boven komen van Holland, en van Holland geleid door Amsterdam, als de wezenlijke macht in de Republiek deed de Engelsen begrijpen, dat zij water in hun wijn moesten doen. Tegelijk konden de gematigden in Holland de drijvers gemakkelijker intomen, nu het prikkelend element van de dwangmethoden der heftige en koppige Engelse Prinses uit de situatie wegviel. Bentinck had nog in December '58 rechtstreeks contact teweeggebracht tussen Yorke en de burgemeesters van Amsterdam. Die laatsten waren het met Bentinck eens, als hij zei:

> Wat oorlog met Engeland betreft, dat is te gek om ervan te praten.

Dat een verbond met de Noordse mogendheden een hachelijke onderneming was, zagen zij volkomen in. Maar met equipage wilden zij nu niet langer wachten. Op de dag van Anna's dood diende Holland ter Staten-Generaal een voorstel strekkende tot de bouw van 25 schepen in, en ofschoon de landgewesten zich aan de kosten zoveel mogelijk onttrokken, van ‘accrochement’ met augmentatie was nu geen sprake meer. Holland had trouwens besloten zich door ‘de provincies van twintig percent’ in geen geval langer te laten ophouden en desnoods zijn Admiraliteiten alleen aan het werk te zetten; maar al in februari kreeg het voorstel zijn beslag. Nog in datzelfde jaar werd er op de gevaarlijke reis naar West-Indië zo goed als in Europa gekonvooieerd, en met uitstekend effect.

Dat de Engelsen achtereenvolgens alle Franse West-Indische eilanden bemachtigden, nam één gevaarlijk twistpunt uit de situatie weg. Maar 't is toch onmiskenbaar, dat de Engelsen, nu zij op de steun van de Prinses-Goevernante niet meer rekenen konden en de Nederlandse schepen enige bescherming kregen, ter zee met groter omzichtigheid optraden. Tot een overeenkomst leidden met dat al de besprekingen met Yorke niet. En in verre landen, waar grote koloniale belangen botsten, schroomden de Engelsen ook nu niet om van hun overmacht gewelddadig gebruik te maken. Hoe deerlijk de Oost-Indische Compagnie, die van de strijd tussen de Fransen en de Engelsen in Bengalen gedacht had te profiteren, het tegen Clive moest afleggen, zullen wij nog nader zien.

In *patria* wekte haar ongeval daar levendige ontroering in de Amsterdamse burgemeesterskamer steeds nauw met de Compagnies Kamer Amsterdam verbonden.

Amsterdam wilde versterkingen van staatswege uitzenden en begon zowaar van augmentatie te spreken. Een ogenblik praatten driftkoppen als Hasselaer en de pensionaris Graafland, met Gronsfeld en Hompesch in de Ridderschap, van oorlog: nu was de kans schoon, nu Engeland bovendien nog met Spanje te doen kreeg (dit was in 't begin van 1762), om de onrustbarende groei van de mededinger te stuiten. Inderdaad! Maar dan had men de Compagnie niet moeten laten vervallen en enkel aan zijn eigen voordeel denken, dan had de Republiek niet al die jaren op zien komen moeten spelen en, terwijl de handel zaken maakte, vloot en leger tegelijk verwaarlozen. Had Amsterdam het alleen voor het zeggen gehad, dan zou men nòg

's lands lot niet zonder huivering in de waagschaal zien stellen door die burgemeesters, die pas recht in actie komen nu hun vette Bewindhebberswinsten bedreigd worden; maar hoe kon Amsterdam ooit een politiek van snelle en gedurfde actie van de zevenledige Staten-Generaal verkrijgen? Zelfs Holland, neen Amsterdam zelf, was verdeeld: burgemeester Temminck was veel bedaarder dan Hasselaer, en in ieder geval kostte het Bentinck, die terecht verontwaardigd was, geen moeite om, met de discrete hulp van Brunswijk, de voet dwars te zetten.

Het kwam altijd neer op een puur negatieve politiek.

> Pitt, de grote Pitt, (*zo smaalde Yorke tot Bentinck*) kent de Republiek niet. Hij zegt: 'Wat is Holland? Holland is niets' ... Is er hier dan niemand die denkt, die ziet, die durft? Laten we niet eens praten van enig politiek systeem of van de dierbare retro-acta van mijnheer Steyn, maar laten we het eens hebben over de toekomstige veiligheid van de Republiek.

En dan werpt hij de barrière op, en de verhouding tot de Koning van Pruisen, en de bisdommen in Westfalen; en hij had er de overvleugeling door Engeland in de koloniale wereld gerust bij kunnen voegen. De in zichzelf verdeelde Staten konden enkel van de hand in de tand leven.

Maar Engeland, met hoeveel verachting de cholerische Yorke ook van de Republiek en haar staatslieden sprak, deinsde in Europa vdor een breuk toch nog terug, en het gevolg was, dat Holland's politiek van althans konvooi verlenen voor de handel uiterst voordelig werkte. De uitbreiding van de oorlog tot Spanje verhoogde de spanning wel wat. Holland zette toen, tegen de landgewesten in, meer equipage door. Maar op het eind van augustus brachten enige Engelse oorlogsschepen een Hollands konvooi op in weerwil van het begeleidend fregat, dat tegenstand bood, zodat er aan weerskanten doden vielen. Het gedrag van de jonge Nederlandse bevelhebber, Dedel, wekte in het vaderland geweldige geestdrift, maar de Staten-Generaal overwogen heel nuchter dat

> opnieuws facheuze rencontres zouden konnen voorvallen, dewelke verdere aigreur, tegen de intentiën van de beide mogendheden zouden occasioneren,

en besloten in afwachting van de uitwerking van hun protesten in Londen voorlopig geen konvooi te verlenen aan houtschepen. In oktober al requestreerden de houthandelaars van Amsterdam aan de Staten-Generaal, omdat twintig houtschepen bij Texel buiten een konvooi gesloten waren en nu tot hun grote schade lagen te wachten. Maar al wat Holland wilde doen, was bewerken, dat de uitsluiting duidelijker tot hout voor scheepsbouw beperkt werd. Ook Holland wenste, als het erop aankwam, geen oorlog.

De vrede stond toen trouwens voor de deur. Frederik de Grote had zich gehandhaafd. Frankrijk was diep vernederd. Op de beloning in de Zuidelijke Nederlanden, waartoe Maria Theresia zich bij het tweede verdrag van Versailles, van mei 1757, verbonden had, kon het geen aanspraak maken, aangezien Frederik niet tot weergave van Silezië gedwongen was geworden. Zo ontsnapte het Dietse volk van Vlaanderen, gans onbewust, aan een toekomst van verfransing, en de Noord-Nederlandse staat, weinig bewuster, aan de nabuurschap die hij bovenal placht te vrezen. Ter zee was Frankrijk, met Spanje erbij, vernietigend verslagen. In Voor-Indië en Amerika had Engeland het volledig ver drongen. Voor de toekomst waren daarmee de koloniale en handels-ontwikkelingsmogelijkheden ook van de oude Nederlandse mededinger nog verder bekneld geraakt. De Compagniesdienaren in de Oost althans voelden dat maar al te zeer.

Gedurende een aantal jaren had intussen de Hollandse koopmansstand geweldig geprofiteerd. Het was niet alleen de goederenhandel, die een sinds lang ongekende bloei beleefde, het Amsterdamse kapitaal had op velerlei wijze aan de oorlog, die rondom woedde, deelgenomen. Engeland, bij welks ondernemingen de Hollandse spaarder toch al zo diep geinteresseerd was, kwam meer dan één grote lening sluiten. Op 150.000.000 gulden 's jaars schatte de Joodse bankier Boas in 1762 de rentebetalingen die voor staatsschuld en aandelen in de Compagnieën uit Engeland naar de Republiek vloeiden. Pruisen zou het zonder de hulp van de Amsterdamse bankiers niet lang hebben volgehouden; maar de Fransen financierden hun invoer van oorlogsmateriaal om de anderen te besto-

ken evenzeer met behulp van Amsterdamse huizen; en de Zweden, de Denen, de Oostenrijkers, de Spanjaarden, Duitsers van alle soorten, het kwam alles bij Amsterdam terecht. Er werd over 't geheel grof geld verdiend. Het klagende Zeeland kreeg er ook nog wel iets van mee, maar er werden toch vooral te Amsterdam weer grote fortuinen gemaakt. Ten dele werden die weer weggevaagd in de beurspaniek, die nog in het vredesjaar losbarstte; maar dat was niet meer dan een begeleidend verschijnsel van de credietexpansie, die het economisch leven van de wereld kenmerkte: de crisis trof Hamburg evenzeer. Bankroeten van oorlogswinstmakers volgden slag op slag; de Fransgezinde huizen trachtten de Engelsgezinde te ruïneren; de moralisten kregen weer aanleiding om over de verderfelijke gevolgen van speculatiezucht en weelde te klagen; maar het vertrouwen herstelde zich spoedig en alles bijeen bleef de Nederlandse samenleving rijker dan ze vóór de oorlog geweest was.

c. Stilte voor de storm (1766-'75)

Zwakheid van het stadhouderlijk systeem

De hevigheid van de situatie in Anna's laatste levensjaren bleef zonder climax. Toch verdienen die gebeurtenissen de aandacht, die ik eraan heb geschonken. Zij tonen, zoals hevige momenten doen, de innerlijke gesteldheid der geesten, die vervolgens in lange jaren van rust weer moeilijker te benaderen is. Eindelijk, onder omstandigheden die sterk aan die van de Zevenjarige Oorlog herinneren, kwam daaruit een waarachtige crisis in de betrekkingen tussen Oranje en de burgerij voort - ik zal het in het volgend boek te beschrijven hebben. Wat in de toestand van 1758 het meest opvalt, is de bereidheid van de Hollandse burgerij om in een kwestie van verhouding tot het buitenland de zijde van haar regenten tegen Oranje te kiezen. Oranje beschikt over een hele schaar van afhankelijke regenten, maar in de vrije openbare mening bezit het alleen nog de protestantse leus, die met de werkelijkheid weinig meer uitstaande heeft, en die ook alleen de kleine burgerij en het volk daaronder nog pakken kan. Van afkeer van het regentenbewind als drukkend of corrupt merkt men weinig meer. De hervormingsdrift, die de heren in 1747/8 zulke angstige ogenblikken bezorgd had, roert zich niet.

Waren de grieven verholpen? In de begeving der stadsambten waren de ergste misbruiken verwijderd: daar had de kleine burgerij misschien de meeste weet van gehad, dat maakte dus wezenlijk verschil. Ook had de schrik de regenten wat voorzichtiger gemaakt: over hun hooghartigheid hoort men niet meer zo klagen. Wat hun baatzucht betreft, men moest al tot de kring der ingewijden behoren om bijvoorbeeld de geldmakerij op grote schaal van de Amsterdamse burgemeesters als Bewindhebbers van de Oost-Indische Compagnie te doorzien. Maar het voornaamste was toch wel, dat heel de opwinding en de beweging van 1748, zoals wij weten, uitgelopen waren op een machtig stadhouderlijk regiem, op zijn manier zo corrupt als het vorige ooit geweest was, en daarbij zo machtig niet, of het had de regenten ontzien, vaak zelfs het met hen, tegen de gemeente, op een accoordje gegooid. In de

oostelijke gewesten verschrompelden onder de regeringsreglementen de oude democratische instellingen nog verder. In Friesland kochten de grietmannen weldra weer de hornlegers waaraan het kiesrecht verbonden was, op en beheersten het platteland, alsof er geen eigenerfdenrecht bestond. Op den duur moest ergernis over dat alles zich tegen de patroon van het systeem, Oranje, richten, maar voorshands had de teleurstelling hervormingsgezindheid in discrediet gebracht. Men herinnerde zich 1748 voornamelijk nog om 'de muitzucht' te verfoeien.

Wantrouwen tegen de Engelsgezindheid van het hof was dus tussen regenten en burgerij, voornamelijk in Holland en Zeeland, een machtig bindmiddel gebleken. Maar Anna was gestorven. Holland kon nu in de buitenlandse staatkunde van de Unie de

richting aangeven, althans zonder moeite een onwelgevallige richting blokkeren. Brunswijk's staatsmanskunst bestond vooral in het ontwijken van principiële moeilijkheden, in het samenwerken met verschillende persoonlijkheden en belangen. Als het kon, trachtte hij ze wel voorzichtig tegen elkaar uit te spelen; maar meestentijds moest hij zich bepalen tot het erkennen van de wezenlijke machthebbers en die in het gevlij komen, dat wil zeggen aansluiting zoeken bij Amsterdam, en dat deed hij met veel succes. Zo handig had hij de ergernis die Anna gegeven had, weten neer te zetten; zo tevens zijn eigen verstandhouding met de regenten aangekweekt, dat in 1766, toen Willem V achttien jaar oud werd, niet alleen het stadhouderschap in Holland en elders zonder bezwaar op de oude voet hersteld werd, maar dat hij, Brunswijk, van alle staatsvergaderingen warme dankbetuigingen ontving, versterkt met geschenken in geld tot een gezamenlijk bedrag van 600.000 gulden toe. En daarbij was, zoals we zien zullen, zijn rol nog volstrekt niet uitgespeeld.

Ondertussen opende het nieuwe bewind onder toejuichingen en verwachtingen. Het merkwaardige is - zelfs als men ruime aftrek doet voor de gewone overdrijving en holheid bij zulke gelegenheden -, niet enkel dat er voor de openbare mening geen vuiltje aan de lucht scheen te zijn, maar in 't bizonder de nadruk, gelegd op de innige verbinding tussen Stadhouder en regenten. De Raad van State had bij zijn petitie de toon aangegeven:

> Moge het tijdmerk, 'twelk Zijne Hoogheids meerderjarigheid in zijn leven merken zal, tevens een tijdmerk worden in de geschiedenissen, vanwaar men de aanvang van 's lands herstelde macht en luister telt. Daartoe is de medewerking van allen die deel in 's lands regering hebben, nodig. Harten en handen moeten verenigd worden. De namen van *Prinsgezind* en *Staatsgezind* moeten dezelfde betekenis krijgen of liever geheel verbannen worden.

Precies zo spraken de predikanten op de bededag door de Staten uitgeschreven; trouwens die uitschrijving zelf, in een van Oranjeliefde blakende proclamatie, nodigde daar als het ware toe uit.

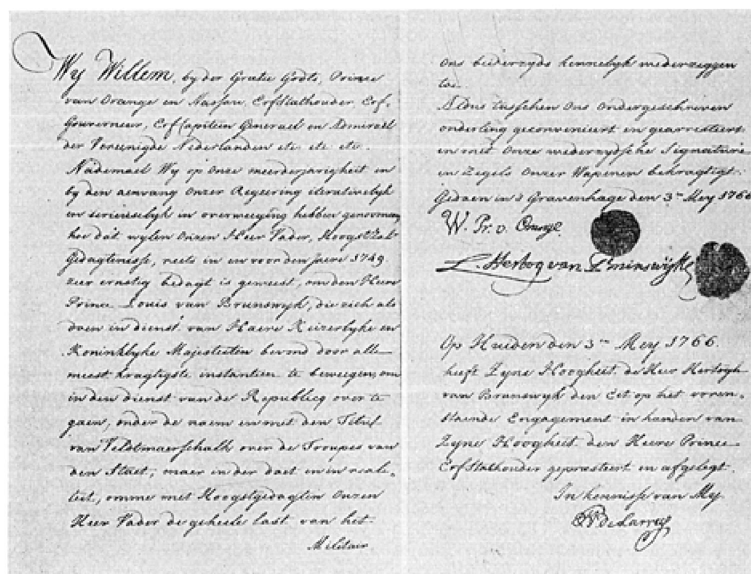
> Het stadhouderlijk gezag (*aldus Ds. Versluis van Steenbergen in een van de vele in het licht gegeven predikaties*) mag geen rechtschapen vaderlander ooit dienstbaar maken aan de kwetsing van 't ontzag voor wettige overheden (*een steek tegen de Doelisten*): neen! ... wij moeten dezen dag verheerlijken door onder de lommer onzer Hoge Regering in Staats-, Stadhouderlijk en Stads-bewind een stil en gerust leven te leiden ... Uwe hand, Richters van Neerlands Israël (*zo verheft zich des redenaars stijl om in gedachten de Staten toe te spreken*) zij ten dezen dage, als die van Samuel in Davids zalving, geleend aan God, die met de beëdiging van den vorst alleen enen vorstelijken geest kan veerdig maken. (*Na op de regenten nog toegepast te hebben het 'tast mijne gezalfden niet aan', vervolgt hij*:) Bekleedt de stoelen des gerichts, welke de God der Goden in ons midden heeft geplaatst, aan de zijde van onzen Stadhouder, met genoegen over enen gezegenden toestand van kerk en burgerstaat. Blijft (*steeds dus de regenten bedoelende*) in 's Hemels gunst gezalfde Cherubim, om 't onderpand van Gods nabijheid

in Nederland (*dit is Willem V*) te overschaduwen (*te beschermen*) dag en nacht. Ruimt de plaats welke God u heeft te bekleden gegeven, in voor de zonen, die uit u geboren zijn of nog zullen worden; dat gezegend nakroost richte de stammen van Neerlands Israël mèt de vorsten uit het Doorluchtige Huis, totdat tijd en eeuwigheid elkanderen vervangen! ...

Voor de Oranjeprediker van 1766 zijn dus niet alleen het recht, maar de erfelijkheid

van de oligarchie even goddelijke zaken als die van de Stadhouder; de twee zijn in zijn verrukking één geworden. En een tijdlang bleef die schijn ook in hoofdzaak bewaard. Bij het huwelijk van de Prins, een jaar later, met Prinses Wilhelmina van Pruisen, nicht van Frederik de Grote, opnieuw grote vreugde en feestelijkheden zonder wanklank. Niets kon luisterrijker zijn dan de ontvangst, die de Amsterdamse regeringaanhetjonge echtpaar bereidde.

Maar van binnen was het toch met de eenheid onder de regeerders niet zo fraai gesteld.

Wy Willem, by der Gratie Godts, Prince
van Orange en Nassau, Erfstadhouder, Erf-
Gouverneur, Erfcapitein Generaal en Admiraal
der Vereenigde Nederlanden etc. etc. etc.
Nademaal Wy op Onze meerderjarigheid en
by den aanvang Onzer Regeering ernstelyk
en serieuselyk in overweeging hebben genomen
hoe dat wylen Onzen Heer Vader, Hoogstlof-
gedagtenisse, reeds in en voor den jaare 1749
zeer ernstig bedagt is geweest, om den Heere
Prince Louis van Brunswyk, die zich als
doen in dienst van Haare Keizerlyke en
Koninklyke Majesteiten bevond door alle
meest kragtigste instantien te beweegen om
in den dienst van der Republicq over te
gaan, onder de naam en met den Titul
van Veldmaarschalk over de Troupes van
den Staat; maar in der daat en in realiteit, omme met Hoogstgedagten Onzen
Heer Vader de geheele last van het
Militair

Ons beiderzyds kennelyk onderzeggen
toe.
Alles tusschen Ons Ondergeschreven
onderling geconvenieert en gearresteert
en met Onze wederzydsche Signatuire
en Zegels Onzer Wapenen bekragtigt.
Gedaen in 's Gravenhage den 3e May 1766.
W. Pr. v. Orange
L. Hertog van Brunswijk

Op Huiden den 3e May 1766.
heeft Zyne Hoogheit de Heer Hertogh
van Brunswyk den Eet op het voorenstaande Engagement in handen van
Zyne Hoogheit den Heere Prince
Erfstadhouder gepresteert en afgelegt.
In kennisse van My
de Larrey

EERSTE EN LAATSTE BLADZIJDE VAN DE ACTE VAN CONSULENTSCHAP

Al dadelijk haperde het tussen de twee mannen die door hun positie aangewezen schenen om Willem V's voornaamste raadslieden te zijn en die zo lang eendrachtig samengewerkt hadden, Brunswijk en Bentinck. De zaak is dat Brunswijk, die zijn 600.000 gulden nog grotendeels aan Bentinck te danken had, er in geslaagd was zich bij zijn gewezen pupil een positie te verzekeren, die Bentinck niet verdragen kon.

Hadden aan de éne kant de Statenvergaderingen de wens uitgesproken, dat de Hertog zijn wijze zorgen bij voortduring aan 's lands welzijn zou blijven wijden, aan de andere kant kon de jonge Prins niet buiten de voogd, die zijn opvoeding nauwlettend had geleid, die hem van de macht en betekenis zowel als van de moeilijkheid van het stadhouderlijk ambt doordrongen en tegen alle andere raadgevers op zijn hoede gesteld had. Het was ook waarlijk wel een zware last, die daar op de schouders van die jongeman gelegd werd. Hij voelde het zelf. De toekomst zou tonen dat hij er op geen enkele manier tegen opgewassen was, maar niettemin was hij over één punt volkomen met zichzelf in het reine: dat het zijn plicht was geen tittel of jota van de in 1748 zo buitensporig opgevijzelde

prerogatieven van het ambt te laten vallen. Daarom te meer klemde hij zich aan Brunswijk vast. Deze van zijn kant, die immers steeds enkel een hoog krijgsambt in de Republiek bekleedde en nooit naliet in herinnering te brengen, dat de politiek ‘niet van zijn departement’ was, hechtte eraan zich tegen de gevolgen van advies te dekken. En zo kwam, met medewerking van de griffier Fagel, van de secretaris Larrey, en van Brunswijk's vertrouwde Van Bleiswijk, pensionaris van Delft, reeds nu gedoodverfd als opvolger van Steyn, de acte van consulentschap tot stand, een van de vreemdste producten van een louter persoonlijk regiem, die men zich kan denken.

Daarbij verbond zich de Hertog om de Prins op diens verzoek steeds met raad en daad ter zijde te staan (‘tot bewaring van onze Hoogheids prerogatieven en gerechtigheden, mitsgaders ten meesten dienste van’ de Republiek); terwijl omgekeerd de Prins de Hertog beloofde hem van alle deswegen vallende ‘aanspraak, namaning en responsabiliteit ten volle te zullen indemneren; niet willende’, dat de Hertog ‘ter zake aan iemand anders dan aan ons in eigen persoon enige rekenschap of verantwoording verschuldigd zal zijn.’

Het stuk werd onder de voornaamste regenten aanstonds bekend en Bentinck, die er in 't geheel niet op verdacht was geweest, vergaf het Brunswijk nooit. Maar er zat hier toch meer achter dan teleurgestelde eerzucht. Bentinck hield vast aan zijn oude denkbeeld van een geregelde stadhouderlijke regeringsraad (dat ondertussen geheel te niet gelopen was), en daarvan zag de Hertog, nu de Prins zich volledig aan hem toevertrouwde, het nut niet in. Met al zijn oude onstuimigheid legde Bentinck aan de Prins zelf uit, hoe onmogelijk de situatie was zonder zulk een raad; hoe ieder vorst er een had; hoe geen er slechter buiten kon dan hij, jong, onervaren, slecht opgevoed, stadhouder niet van één maar van zeven provincies, en trouwens zelfs voor één was de taak te zwaar om door één persoon naar behoren te worden waargenomen.

Niets was juister dan dat het systeem waarbij alles op die éne jongeman aankwam, die nu met de Raadpensionaris moest confereren, dan met de Thesarier-Generaal, of met de Secretaris van de Raad van State, of met de Gedeputeerden van een bepaalde provincie, die instructies zenden moest aan zijn agenten in de onderscheiden provincies (de premiers, of de matadors, zoals men sprak) of aan een Admiraliteit of aan zijn vertegenwoordiger bij de Oost-Indische Compagnie - dat dat systeem een onmogelijk systeem was; en Bentinck had ook volmaakt gelijk met de redenering, dat de onmogelijkheid niet verholpen werd, doordat ‘achter het scherm’ een raadsman stond ‘van wie de staat niet wist’. Maar Willem V's ontoereikendheid voor zijn taak belette hem niet in Bentinck's wens (die ook inderdaad niet bepaald taktvol werd voorgedragen) een aanslag op zijn zelfstandigheid, neen op zijn recht te zien: alleen Brunswijk, zo scheen het de door zijn positie overstelpte, maar tegelijk op zijn hoogheid naijverige en wantrouwige jongen toe, kon hem tegen Bentinck staande houden. Zo kwam er dan ook ditmaal niets van Bentinck's hervormingsplan, hoe onafwijsbaar noodzakelijk het ook lijkt, hoe bescheiden het daarbij was. Het enige hervormingsplan dat in deze jaren nog door iemand van enige betekenis te berde gebracht werd!

Want dat is van dit tijdvak het ontstellende. Meer dan ooit is het de heersende gedachte bij Staatsgezinden zowel als Prinsgezinden, dat de ware wijsheid gelegen was in het behoud van de bestaande staatsregeling, tot in al haar onderdelen. Wagenaar zegt het, als besluit van zijn bestrijding van Le Clercq's *Karakter* van De Witt:

Boni civis est praesentem Reipublicae statum tueri, eumque mutatum nolle.

En Willem V besefte nooit, dat een andere taak voor hem weggelegd kon zijn dan elk, hemzelf inbegrepen, bij zijn privileges te bewaren. Hij meende ook in zijn onschuld, dat zijn verbazende kennis van die privileges, van de gebruiken en regelingen in elke provincie, in elke ridderschap, in elke stad - zijn geheugen werd algemeen geroemd -

een voldoende uitrusting voor zijn ambt van almachtig regeerder over de zeven Nederlanden vormde. Is er treffender bewijs denkbaar, zowel van de algemeenheid van die eerbied voor papieren regelingen, als van het onvermogen van heel die politieke gemeenschap om zelfs voor onvoorziene gevallen een redelijke schikking te treffen, dan de zo juist verhaalde geschiedenis van Willem V's minderjarigheid zelf? Men denke zich eens in de geest van die regentenstand van de landprovincies in, die daar zeven jaar lang van het ongedacht fortuintje van hun vrijheid genieten om dan op de gestelde datum, als Assepoester op de klokslag twaalf, in de vergulde knechtschap van de regeringsreglementen terug te keren.

Toch onderging ditzelfde geslacht nog steeds, en met toenemende snelheid, een geestesontwikkeling, die het meer en meer ontvankelijk maakte voor beschouwingen uit louter redelijke gezichtspunten. Tussen praktijk en theorie moest zodoende een breuk ontstaan, waarvan vooreerst weinigen zich bewust waren, maar die bij een schok van buiten (wij zullen later zien dat inderdaad schokken van buiten nodig waren) tot crisis en beroering leiden zou.

Dichtgenootschappen, maatschappijen

Laat ons trachten de geestesgesteldheid van die generatie eerst wat nader in het oog te vatten door op haar letterkundige en wetenschappelijke prestaties te letten en op de eigenaardige vormen van samenwerking die zij daarbij beproefde.

Ik zal over de beeldende kunst niet uitweiden. Zij vertoonde niet die creativiteit van de vorige eeuw, zij komt ons niet voor de geest als een uiting waarmee dat geslacht zijn eigenheid en oorspronkelijkheid staafde. Toch vormt zij, portretkunst en interieurschilderingen, bouwkunst, meubels en mode, een décor waarin het geestelijk leven goed past. Wij moeten ons hier hoeden voor al te gemakkelijke generaliseringen. Dat lichte en sierlijke, dat luchtig-uiterlijke, dat namaak-hoofse en -Franse, moeten wij ons niet voorstellen als het décor waarin zich heel die samenleving bewoog. Het diende in die vorm en met een Frans vernis een kleine kring van aristocratische allure. De dichtgenootschappers en academie-leden, van wie wij vernemen zullen, waren goede Hollandse burgers in stemmige kleding en levend in donkere huizen, vormelijk zonder veel gratie. In hen, en aan hen, en vooral onder hen, zetten oude tradities van leef- en denkwijze zich voort. Maar toch, nogmaals, is er tussen het ideaal van de beeldende kunst, het hartstocht en mysterie schuwende, het zich in bevalligheid en heldere kleur behagende, met het geestelijk streven en werken van de tijd zeker een diep organisch verband.

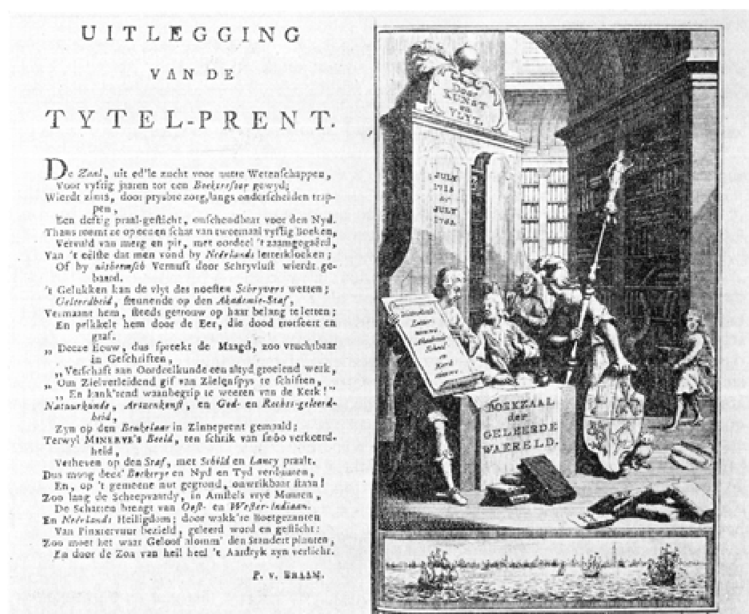
De letterkunde

Als men zijn aandacht op het derde kwart van de eeuw concentreert, is men geneigd te zeggen: er werd wel gedacht en gezocht, maar binnen enge grenzen, of liever, met vermijding van wijde gebieden van de menselijke persoonlijkheid. De rede scheen àl. Er was gevoeligheid, maar geen diep gevoel. Geen besef van de mysteriën. Men verbeeldde zich de mens door een goedertieren God met rede begaafd om zijn aards

lot te verbeteren en zijn bestemming te beheersen. Zo kwam men licht tot een oppervlakkige zelfgenoegzaamheid. In die richting werkte speciaal ook de invloed van de Duitse theoloog Wolff, die Leibniz heette voort te zetten, maar die inderdaad diens gedachte tot een handleiding van redelijk optimisme systematiseerde. Met Wolff's ‘zedenregels’, gelijk van zekerheid als stel- en wiskunstregels,’ ‘bewees’ de Amsterdamse juffrouw de Neufville de onstoffelijkheid der ziel.

> Doorluchtig kunststuk van den. Maker aller dingen,
> Beval'ge mens, -

zo begon haar veel bewonderd leerdicht. Het was in de grond een voortzetting van de wetenschappelijke Godsverering van Barend Nieuwentijt, waaraan ook Voltaire in zijn jonge jaren geofferd had: diens scherpe reactie op later leeftijd (in zijn gedicht over de. aardbeving van Lissabon en in *Candide*) werd hier weinig opgemerkt. Geheel in de geest van Nieuwentijt, hoezeer ook uiterlijk gemoderniseerd, was mede de *Catechismus der Natuur* van de predikant Martinet, die een geweldige opgang maakte. Hoe fraai heeft

UITLEGGING

VAN DE

TYTEL-PRENT.

De *Zaal*, uit ed'le zucht voor onze Wetenschappen,
Voor vyftig jaaren tot een *Boekeryzaal* gewyd;
Wierdt zints, door prysb're zorg, langs onderscheiden trappen,
Een deftig praal-gesticht, onschendbaar voor den Nyd.
Thans toont ze op een schat van tweemaal vyftig Boeken,
Vervuld van merg en pit, met oordeel 't zaamgegaêrd,
Van 't eêlste dat men vond by *Nederlands* letterkloeken;
Of by *uitheemsch* Vernuft door Schryvluit wierdt gebaard.
't Gelukken kan de vlyt des noeften *Schryvers* wetten;
Geleerdheid, steunende op den *Akademie-Staf*,
Vermaant hem, steeds getrouw op haar belang te letten;
En prikkelt hem door de Eer, die dood trotseert en graf.
„ Deeze Eeuw, dus spreekt de Maagd, zoo vruchtbaar in Geschriften,
„ Verschaft aan Oordeelkunde een altyd groeiend werk,
„ Om Zielverleidend gif van Zielenspys te schiften,
„ En kank'rend waanbegrip te weeren van de Kerk!"
Natuurkunde, *Artsenkunst*, en *God-* en *Rechts-geleerdheid*,
Zyn op den *Boekplaat* in Zinneprent gemaald;
Terwyl MINERVA'S *Beeld*, ten schrik van snoo verkeerdheid,
Verheven op den *Staf*, met *Schild* en *Laury* praalt.
Dus moog deez' *Boekery* en Nyd en Tyd verbaazen,
En, op 't gemeene nut gegrond, onwrikbaar staan!
Zoo lang de Scheepvaardy, in Amstels vrye Muuren,
De Schatten brengt van *Oost-* en *Wester-Indiaan*.
En *Neêrlands* Heiligdom; door wakk're Boetgezanten
Van Pinxtervuur bezield, geleerd word en gesticht:
Zoo moet het waar Geloof alomm' den Standert planten,
En door de Zon van heil heel 't Aardryk zyn verlicht.

P. V. BRAAM.

TITELPRENT MET UITLEGGING VAN BOEKZAAL DER GELEERDE WAERELD, DEEL 101

God alles voor ons ingericht. Het korte leven der dieren bijvoorbeeld: wat zouden wij met honderdjarige paarden en ossen moeten aanvangen! En het welig groeiende gras: hoe zou anders de landman zijn vee kunnen weiden; en als het tussen de stenen van uw tuintje groeit en gij daarover mopperen mocht, bedenk dan dat er jongetjes genoeg zijn - mee door een wijs bestier - die graag een centje verdienen willen door het te wieden. ‘Aere perennius’, voorspelde een jongere als Pieter Paulus in 1778 dat dit werk zou blijken!

Dat die geest tot een vervlakking in het filosofische en religieuze leiden moest en vooral ook in het letterkundige, laat zich licht begrijpen, maar het verschijnsel treft te meer, omdat de burgermaatschappij van toen zich juist zo uitvoerig en met zo'n lust begon te uiten. Het is de tijd van de tijdschriften en van de dichtgenootschappen.

Tijdschriften en dichtgenootschappen

Moraliserende, beschouwende 'spectatoriale geschriften', waarvan Van Effen het voorbeeld gegeven had, waren talrijk. Alleen in de jaren zestig en zeventig noem ik *De Denker*, weldra *De Philosooph* geheten, *De Opmerker, De Onderzoeker, De Grijzaard, De Vaderlander, De Kosmopoliet*, bladen die vaak maar een jaar of wat bestonden. *De Boekzaal der geleerde wereld*, in een vorige periode begonnen, kreeg (om van *De Boekbeschouwer* en andere kortstondige publicaties te zwijgen) in 1761 de *Vaderlandsche Letteroefeningen* naast zich. De Doopsgezinde predikant Loosjes bleef er heel zijn leven de redacteur van. Het werd weldra het meest gezaghebbende kritische tijdschrift, tot niet geringe ergernis van een man als de strijdbare orthodoxe predikant Barueth.

> Tijdschriften van onbevoegde keurmeesters, in welken men de daaglijks uitkomende theologische schriften van de openbare leraars der Gereformeerde kerke, die onder bescherming van den staat, met approbatie van classen of academische faculteiten, het licht zien, ... in kleinachtinge zoekt te brengen, door een gans lebbig oordeel daarover te strijken ... 'Is het land niet in ruste? Wie wordt er gemolesteerd? Immers de Remonstranten niet ...' ...Zij Remonstranten zijn het, die op den duur de Gereformeerden molesteren, vooral de leraars der Gereformeerden, zo haast die maar enig schrift uitgeven.

Wij zullen Barueth weldra nog nader leren kennen. Als ik hem hier zo aan het begin van deze paragraaf even het woord geef, is het om in herinnering te brengen dat er een onderstroming van traditioneel geloofs- en denkleven bleef, in Noord-Nederland Calvinistisch gestempeld gelijk in het Zuiden Katholiek, dat zich tegen de nieuwe geest te weer stelde. Duisterlingen waren de woordvoerders van die reactie nu voor de zelfbewuste en in het openbaar debat ook wel werkelijk zegevierende nieuwlichters. Zelfs de *Boekzaal* bijvoorbeeld, die nog altijd in de eerste plaats een kerkblad wilde zijn, stond voor Tolerantie en Verlichting wijd open. Overigens nam een zakelijk verslag van buitenlandse literaire en wetenschappelijke publicaties in dat blad zowel als in de *Letteroefeningen* het grootste deel der plaatsruimte in beslag. Wat daarbij treft, is dat Franse werken volstrekt niet overheersen; zowel de Duitse als de Engelse die besproken worden, overtreffen de Franse in aantal. Ten dele was dat het gevolg van de onverzadelijke belangstelling voor de productie der protestantse theologie. Wat voorts opvalt, is de schoolmeesterachtige toon zodra men meer doet dan weergeven, en de onontvankelijkheid voor andere denkbeelden en stemmingen dan die van het rationalistisch optimisme, ofschoon toch in alle drie de omringende landen reeds een andere tijdgeest zich aankondigde.

Maar als men dat geslacht op zijn smalst wil zien, moet men letten op de dichtgenootschappen. Zij bloeiden vooral in de jaren zestig en zeventig. Iets gloednieuws waren zij natuurlijk niet. Men kan er een herleving van de middeleeuwse rederijkerskamers in zien, die trouwens op verscheiden plaatsen evenals in de Zuidelijke Nederlanden nog voortbestonden. En dan had men op het eind van de vorige eeuw *Nil Volentibus Arduum* al gehad, dat geheel als prototype van de nu plotseling opkomende soort kan gelden.

De gedachte die aan zulke gezelschappen tot beoefening van de dichtkunst ten grondslag lag, is deze, dat dichten een handwerk is. Door toewijding en samenwerking kwam men er wel. *Concordia et labore*, drukte een Dorts genootschap dat in zijn zinspreuk uit (1755), en het bekende en gezaghebbende Leidse van 1766 noemde zich *Kunst wordt door arbeid verkregen*. Eigenlijk had datzelfde al in de naam van *Nil* opgesloten gelegen, en het was inderdaad de gedachte die een eeuw lang àl vollediger was gaan heersen, tot zij nu in haar jammerlijke overleefdheid nog zelfverzekerd en aanmatigend sier maakte. ‘Schier geen stad van rang’, merkte met voldoening freule de Lannoy op

(zelf dichteres, en de minste niet), of zij legde getuigenis af van ‘de beschaafdheid’ van de tijd door ‘een maatschappij van fraaie letteren’; waarin, zoals een ander het uitdrukt, aan ‘de liefhebberij’ gedaan werd: de liefhebberij, die men aanhing om ‘het genoegen’ dat zij opleverde, ook wel om ‘de roemzucht’ die zij streelde, en, in een ernstige bui, om ‘de nuttige kundigheden’ die men ermee vergaren kon. Men vergaderde op geregelde tijden om naar het jongste meesterstuk van een lid te luisteren, ofwel om de inzendingen te keuren die op prijsvragen waren binnengekomen. Want de dichtgenootschappen stelden onderwerpen ter behandeling: in 1775 behaalde de jonge Bilderdijk van *Kunst wordt door arbeid verkregen* de gouden erepenning met een gedicht in ronkende alexandrijnen vol klassieke namen en toespelingen op ‘De invloed der dichtkunst op het staatsbestuur’. Zoiets was een gebeurtenis.

Triumf, ik ben voldaan, ik zal onsterflijk zijn -,

zo begint een juichkreet van freule de Lannoy toen zij haar eerste (en nog maar zilveren) onderscheiding verwierf. Men verbeeldde zich inderdaad over de poëzie te beschikken en men was dan ook hogelijk ingenomen met de staat van de Nederlandse letteren.

Kon ooit enige eeuw, zo roept iemand in de *Taal en Dichtlievende Oeffeningen* van het Leids genootschap uit, ‘grootser schedels kronen’, kon zij ‘kloeker dichters tonen, dan mijn zangrijk vaderland?’ Men glimlacht als men aan de middelmatige burgers denkt, die ter verpozing van hun kantoorarbeid de op zwaar papier gedrukte bundels hielpen vullen, of enkel maar smulden van ‘het keurig dichtbanket’ of toekeken bij de worstelingen van ‘de helden hunner vaderstad’ in ‘het letterperk’; aan hun maecenassen ook, aanzienlijken, regenten, die de bijeenkomsten en zeker de feestmaaltijden met hun tegenwoordigheid opluisterden en soms zelf wel eens een vers waagden. Hoor Cornelis van Lennep (ik laat het bij één kwatrijn van zijn sonnet!):

Gewillig nam 'k op mij, in dit begonnen jaar,
Veel heils te wensen aan mijn brave kunstgenoten:
Dan, 't heeft mij, ik beken't, reeds menigwerf verdroten,
Dat ik mijzelf, zo stout, dorst brengen in gevaar ....

Maar hun invloed werd wel degelijk gedragen door een gedachte, en het was steeds die, dat zuiver verstandelijke methoden, en wil, de dichter maken. En die gedachte werd ook wel degelijk door de leidende geesten met ernst en toewijding beleefd. Een man van smaak en kunde was bijvoorbeeld Lublink de Jonge.

> Een eerste vereiste (*zo sprak deze in* 1774 *zijn genootschap ‘Concordia et libertate’ te Amsterdam toe*) om een goeden stijl machtig te worden is, dat men veel, en voornamelijk dat men de beste schrijvers leze ... Levendigheid van geest en een schrander vernuft zijn talenten die, onbetwistbaar, een schrijver doen schitteren; maar ene rijke belezenheid en gegronde geleerdheid maken hem in den stijl en manier van behandeling eerst waarlijk aan zichzelven gelijk. (*Shakespeare wordt dus door Milton en Pope*) in het oog van alle kenneren verre overtroffen. (*Iedere stijl heeft*

zijn geijkte voorbeelden; voor de verheven stijl bij ons: Vondel, Hooft en Antonides.) Het navolgen van deze goede voorbeelden is een tweede middel om ons meesters in den stijl te maken. (*Behalve de modernen make men zich vooral 'de Ouden' met vlijt geheel eigen*.) En gij, mijne waarde vrienden, die door het moeielijke van de taak, op het horen van zo vele strenge regelen, mocht worden afgeschrikt, grijpt moed op de overweging dat bij de goden alles voor zweet te koop is.

Een vloed van welsprekendheid op maat en rijm, dat werd met die geesteshouding verkregen. De laatste nabloeier van Vondel's klassicistische manier bij wie men nog iets kan meegenieten, is Dirk Smits, een Rotterdammer, die even voorbij het midden van de eeuw stierf en die in hoge ere bleef. Maar de speelse sierlijkheid waarin hij soms uitmuntte, had geen nawerking. Al wat men van hem scheen te leren, was het vloeiend kabbelen van de alexandrijnen van zijn *Rottestroom*: ‘gladde Maas-poëten’ werd een

LUCRETIA VAN MERKEN (naar Pothoven)

term. In satyre of puntdicht kon soms een puur intellectuele raakheid nog treffende vorm vinden. Overigens werd de poëzie dorre beschouwing en levenloos moraliserend verhalen, zoals bij de gevierde Lucretia Wilhelmina van Merken (geen lid van een dichtgenootschap, maar van die geest doortrokken), wier heldendichten, over *David*, over *Germanicus* (in zestien boeken!), prachtig uitgegeven kwarto's, met platen, voor ons al even onleesbaar zijn als haar *Nut der tegenspoeden*, met zijn deugdelijk beredeneerd en toch zo oppervlakkig optimisme. Of wanneer geestdrift vereist werd, kon men alleen nog maar zich opzwepen met dikke woorden en klassieke aanroepen en vergelijkingen, zoals Lefrancq van Berkhey deed in zijn verheerlijking van het tweede eeuwfeest van Leiden's ontzet, een gedicht dat de toehoorders in verrukking bracht en dat zijn genootschapsvrienden in nog veel machtelozer lofdichten boven de wolken verhieven. Dat

zijn *Bataafsche Zeetriomf*, na Doggersbank, zo'n succes niet werd, komt wel hiervandaan dat het publiek de verbinding van patriottisch gebral met Oranjeliefde niet meer aanvaardde. Een figuur toch, die Lefrancq van Berkhey: dat bewijst niet alleen zijn politieke dwarskoppigheid, maar ook het volumineuze werk waarin hij onder de titel *Natuurlijke historie van Holland* een schat van wetenswaardigs omtrent land en volk van zijn provincie bijeenbracht. En een figuur nog veel meer die Lucretia Wilhelmina, een. vrouw van karakter, die wist wat zij wilde. Om haar gevoelens uit te drukken beschikte zij enkel over een deftig conventionele taal, getuige de ‘toewijding’ van haar *Germanicus* ‘aan mijnen echtgenoot Nicolaas Simon van Winter’:

Trouwhartige echtgenoot, mijn troost, mijn welbehagen,
En dierbre toeverlaat! Vergun uw lotvriendin
Den overwinnaar van Germanje u op te dragen,
U, 't waardig voorwerp van haar zuivre huwlijksmin. (*enzovoorts*)

Maar met nauwkeurigheid bepaalt zij de tijdgeest die zij vertegenwoordigt (zij beseft alleen maar niet, dat nieuwe krachten hem reeds achterhaald hebben) in een gedicht, waarin zij eerst allerlei aardig waargenomen typen uit haar omgeving toewenst dat zij nogeens *leven* mogen. Wat is dan *leven?*

't Is geen leven van een plant;
't Is geen leven van de dieren,
Die hun driften niet bestieren:
't Is het leven van 't verstand.

Vlijt, belezenheid, kunde, de goede voorbeelden, beheersing van de driften met het verstand - kritiek volgens die beginselen werd aan alle kanten verkondigd; de *Vaderlandsche Letteroefeningen* wisten ook van niets anders. In de toepassing door kleine geesten werd dat een onverdraaglijk gevit, doodvallen op een woord, terugschrikken van alle oorspronkelijkheid, terwijl het gezag dat aan publiciteitsbeheersing en gouden penningen ontspruit, tyrannetjes maakte.

Tekenen van vernieuwing

En op dat ogenblik was toch, zoals ik al aanduidde, in het buitenland onder het oppervlak van de ook daar nog heersende tijdgeest, een vernieuwing gaande. Zelfs in Frankrijk, al zag men bij ons van de Franse letterkunde weinig meer dan wat aan de vooroordelen beantwoordde, was met Rousseau, met het later werk van Voltaire, met Diderot, iets oneindig rijkers aan het opkomen. Maar scherper tegenstelling vormde nog het letterkundig leven in Engeland, en vooral in Duitsland, dat voor het eerst sedert eeuwen een machtig eigen geluid in het Europese koor ging doen horen. Met de namen van de Fransen die ik noemde, betekenen die van Richardson, Fielding, Sterne, Percy, Macpherson; van Klopstock, Lessing, Winckelmann, Herder, Goethe, een geestelijke omwenteling. Voor rede en intellect, regel en voorbeeld, komt geloof in wat opwelt uit het volk, in dichterlijke inspiratie, een verjongde aandacht voor het individueel menselijke, alles soms uitbarstend in uitdagend verzet. Maar dàt was het

niet waar de Nederlandse tijdschriften hun lezers op wezen of de dichtgenootschappen penningen voor uitloofden.

Intussen spreekt het vanzelf dat niet heel het geestelijk of letterkundig leven binnen die ban viel. Ietwat terzijde stonden wel enkele belangwekkende persoonlijkheden. Ik noem alleen Onno Zwier van Haren, die toen hij de vijftig al voorbij was, opeenmaal een soortgelijke dichtaar opende als een kwart eeuw vroeger zijn broer Willem, die

juist, in 1768, een eind aan zijn leven gemaakt had. Tot in zijn ziel gekneusd door het Haags schandaal van 1760 trachtte Onno Zwier zich in zijn Friese landelijkheid aan de poëzie te genezen, - 't is misschien juister te zeggen dat hij met zijn grote dichtwerken over vaderlandse onderwerpen naar eerherstel streefde. Hij was een hoveling en kliekman geweest; hij zocht nu, in de spiegel van zijn Geuzen-dicht en op andere onrechtstreekse wijzen, het beeld van een patriot en staatsman te doen oprijzen. Dat persoonlijke, de echte belangstelling welke zijn stof hem inboezemt, een heel andere belangstelling dan die van de snuffelaar, geeft aan zijn werk iets fris. De kritiek echter kon enkel maar opmerken dat zijn vers niet aan de gestelde eisen van ‘vloeiendheid’ beantwoordde. De stroefheid, het hortende, ietwat kortademige ervan was inderdaad het gevolg van onbedrevenheid, van gebrekkige beheersing van het Nederlands zelfs, bij een half verfranst Fries edelman geen wonder. Onno Zwier deed wanhopige pogingen aan de strenge kunstrechters tegemoet te komen. Erkenning was wat hij wenste; een verhandeling voor het Zeeuws Genootschap over vaderlandse poëzie te mogen schrijven was hem een voldoening. Meer bewuste letterkundige onafhankelijkheid en breder intellectuele bedoeling waren nodig om de Nederlandse letterkundige wereld te helpen zich uit het enge kringetje waarbinnen zij gebannen zat te bevrijden.

Die hulp kwam óok niet van enige figuren, die toch aan het Europese denken en voelen met volkomen zekerheid deelnamen, maar die inplaats van het hunne te doen tot verruiming van de nationale gezichtskring enkel minachtend daarop afgaven ofwel, nog volleerder kosmopolieten, er zich in het minst niet om bekommerden. Wij zien hier opnieuw het effect van de verwijdering die de verfransing van de hogere kringen tussen hen en de burgerij teweegbracht, zodat te velen van hen zich van het nationale geestesleven isoleerden en het in zijn burgerlijkheid lieten steken.

De belangrijkste van hen die met de Europese geestelijke omwenteling meeleefden zonder ze in 't eigen land te helpen verwezenlijken, was wel François Hemsterhuis, zoon van de Leidse classicus, zelf ambtenaar in Den Haag (bij de Raad van State), één van de fijnste denkers van het tijdvak. In de klassieken zag hij niet, zoals zijn vader en diens soortgenoten te uitsluitend, een voorwerp van filologische uitpluizerij of schoolse navolging, zij waren hem dierbaar om hun geest en hun schoonheid, de Grieken bovenal; en zelf ontwikkelde hij in Platonische dialogen een in 't gemoed gegronde wijsbegeerte, gespeend van alle christelijk zonde- of genadebesef (‘ik ben een geboren Griek’, zei hij van zichzelf), maar een gedurige bevestiging van de heerschappij van zedewet en ziel in het heelal. Hij schreef enkel in het Frans en werd in Duitsland het meest bewonderd. Zijn rijkste periode (na 1775) werd beheerst door een innige geestelijke vriendschap, op zichzelf een teken van de nieuwe tijd, met de Prinses Gallitzin, een Duitse van mystieke aanleg en sterke persoonlijkheid, die hij als vrouw van de Russische gezant in Den Haag had leren kennen. Zijn onverschilligheid voor het geestelijke leven van zijn eigen land blijkt misschien het treffendst uit de onkritische waardering waarmee hij Lucretia Wilhelmina van Merken als een dichteres van betekenis aanvaardde.

Datzelfde Frans-schrijven, datzelfde opgaan in een kring van buitenlanders - Schotse, Franse huwelijkspretendenten, ten slotte een Zwitsers huwelijk en een Zwitserse intellectuele vriendschap - kenmerkt de figuur van de Utrechtse freule ‘Belle’ van Tuyll van Zuylen, die in de Franse letterkunde als Mme de Charrière een plaatsje behouden heeft. Een heel eigen gretigheid naar nieuwe denkbeelden en

vormen daarbij, een ingaan tegen de conventies van haar stijve omgeving. Van Lelyveld, een van de stichters van de Leidse Maatschappij van Letterkunde (waarover aanstonds), schreef aan de Utrechtse regent en hoogleraar R.M. Van Goens, die hem haar eerste, overigens nog onrijp, geschriftje had toegezonden (*Le Noble*, een satyre, die in Frankrijk speelde):

> Jammer zoude het zijn, indien een zo aanzienlijk vernuft hare vermogens niet

> besteedde ten dienste van haar vaderland, Hollandse karakters maalde in een Hollandse taal! Ach was die juffer zo goed om in 't Duits (*Nederlands*) te schrijven, welk een eer voor Holland! welk een voordeel, indien de burgerman door haar aan het lezen raakte!

Maar Van Goens zelf moet eigenlijk ook tot die kosmopolitische groep gerekend worden. Thuis als hij was in de Engelse en ook in de Duitse letterkunde, besefte hij de holheid van de Nederlandse literaire pretenties, en zijn vriend Van Lelyveld, die in hem de man zag om een vernieuwing te bewerken, liet niet af hem op te wekken tot het publiceren van zijn denkbeelden. Teveel andere belangstellingen, en daaronder zijn hartstochtelijke partijzucht, trokken Van Goens in andere richtingen, maar wat het hem onmogelijk maakte Van Lelyveld's verwachtingen te vervullen, was toch wel vooral zijn minachting voor heel dat Nederlands gedoe, die hem op den duur, na zijn politieke teleurstellingen, als een verbitterd man buitenslands zou drijven.

Van Lelyveld's bezorgdheid is een teken dat er iets roerde. Om en nabij 1780 breekt dit naarbuiten. Het contact met de nieuwe stromingen in de buitenwereld wordt hersteld, frisse en jonge stemmen doen zich horen. De standaarden waarbij men gezworen had, krijgen voorgoed een overleefd aanzien.

In 1778 kwam Hieronymus van Alphen, uit een aanzienlijke ambtenaarsfamilie, zelf aanzienlijk ambtenaar, in het politieke conservatief en Prinsgezind, met een *Theorie der schone kunsten en wetenschappen* voor den dag, waarvan de inleiding een waar manifest mocht heten. Ronduit verklaarde hij dat de voldaanheid over de staat der Nederlandse letterkunde alleen voortkwam uit onkunde van wat er buitenslands, vooral in Duitsland en Engeland, omging. Hij dreef de spot met de Dichtgenootschappen en hun zelfverheffing. En behalve die tevredenheid en die beslotenheid binnen het eigen enge kringetje wees hij als bron van de jammerlijke zwakheid nog aan, het wanbegrip dat men zich om goede poëzie te schrijven een groot poëet tot voorbeeld kiezen moet. Oorspronkelijkheid! dat was geen minder goede raad dan dat men zijn achterstand beseffen zou. Ongelukkig was Van Alphen's ‘theorie’ zelf maar nagevolgd van een Duitser, en heel zijn betoog dat wat de literatuur voor haar gezondmaking nodig had theorie was, theorie gegrond in wijsgerig inzicht, was geschikt om haar op een nieuwe dwaalweg te leiden. Niettemin had zijn optreden betekenis.

Dat kan ook gezegd worden van Rhijnvis Feith, al was de sentimentaliteit die deze Zwolse burgemeester van de Duitsers afkeek, zeker niet het beste krachtvoedsel voor de verdorde en verstijfde tijdgeest. Langs tal van kanalen vermengde zich met de blijmoedigheid van het redegeloof een nieuwe gevoeligheid, maar Feith's tranenrijke verzen waren daarvan een uiting, die aanstonds de spotzucht opwekte. Op zichzelf was ook dat een gezond verschijnsel, vooral omdat het zich mee bij de jongeren vertoonde. Kinker, student te Utrecht, was zelfs nog héél jong toen hij zowel de nieuwe sentimentaliteit als de oude dichtgenootschappelijke bombast parodieerde.

Daar in Utrecht studeerde nog een jongeman, uit Zeeland, die weldra door een hele kring van vereerders als de vernieuwer van de poëzie begroet werd. Bellamy stierf al in 1786, nog maar 28 jaar oud. Een van onze grote dichters was hij niet geworden, maar aan de echtheid van zijn werk, aan de geestdrift waarmee hij dode regel en sleur te lijf ging om plaats voor natuur en gemoed te maken, aan de bezielende kracht ook die van hem uitstraalde, kan niemand twijfelen. De onmiddellijkheid en

eenvoud van zijn proza doen weldadig aan bij de omslachtigheid of gezwollenheid van de gangbare stijl.

Maar in dat opzicht werd het grote werk gedaan door de domineesvrouw uit de Beemster, Elizabeth Wolff-Bekker. Van jongs af hing zij de optimistische verlichtingsdenkbeelden van harte aan, evenals trouwens Bellamy, en beiden waren in het staatkundige zo hervormingsgezind als Van Alphen conservatief. In dicht en ondicht,

ernstig en luimig, verdedigde Betje Wolff de innige verbintenis van godsdienst en menselijkheid en bestreed kerkelijke drijvers en schijnvromen. Haar *Openhartige brieven* tonen haar als een warm voelende vrouw, die het Europese denken van haar tijd met toewijding volgde, altijd trouw aan haar eigenaardig standpunt. Voltaire, de spotter, de ontluisteraar, verfoeide zij, ‘de goddelijke Rousseau’, met zijn natuurcultus en beroep op het menselijke hart - de Rousseau van *La Nouvelle Héloise* en *Emile*, niet die van het *Contrat Social*, dat zij vermoedelijk niet eens kende -, vereerde zij. Vooral met de Engelse literatuur echter was zij vertrouwd. Haar eigenluchtige, speelse verzen staken bij het geijkte genootschapsvers scherp af en zij stak haar mening over de dichtgenootschappen niet onder stoelen of banken:

ELISABETH WOLFF IN 1784

Ik heb altoos beleefdelijk bedankt voor de offertes aan mij gedaan om mede te doen.

ps;

Maar haar historische daad was de publicatie, in 1781, van *Sara Burgerhart*. Bellamy's betekenis bleef in de bedoeling. Betje Wolff (met de medewerking van haar vriendin Aagje Deken) leverde een van de weinige grote romans in onze letterkunde. ‘Niet vertaald’, waarschuwden de schrijfsters op het titelblad: zo ongewoonwas het genre. Richardson (toen al van een vorige generatie) was met zijn romans in brieven hun voorbeeld geweest. Maar van toon en stemming, van kleur en stof, was *Sara Burgerhart* iets geheel eigens en iets kern-Nederlands. De moraliserende en godsdienstige strekking moet voor de schrijfsters het eigenlijke geweest zijn, maar daarbinnen vonden zij plaats (het was wel vooral Betje) voor de uitbeelding, met ongekende levendigheid en verve, vrolijkheid zelfs, van levende persoonlijkheden zowel als van een echt Hollands milieu en Hollandse verhoudingen en toestanden. Het boek is op en top een uiting van de tijd en het vond veel bijval. Toch kan men niet zeggen dat het school gemaakt heeft.

Ook Bilderdijk zou men kunnen aanvoeren als bewijs dat er na de lange jaren van zelfgenoegzaamheid en oppervlakkigheid iets van karakter in aantocht was. Maar in plaats van er de tij dgeest mee te willen doordringen en bezielen, tornde hij met hartstocht tegen hem op, verlichting, vooruitgang, macht der menselijke rede verwerpende en ontkennend. Als hij daarmee iets bereikte, was het doordat hij het

Calvinisme, zoals de Hofstedes en de Barueths het op hun felle maar doodse wijze vertegenwoordigden, met zijn romantische adem leven inblies; maar dat brak pas veel later aan den dag. In het letterkundige moest hij zich eerst uit de dichtgenootschapskring losmaken - 'een afvallig broeder' noemde hij zich in 1790 -. Hij was toen reeds te volledig in de vorm der verering van de klassieken gegoten (naar de manier van Lublink) om, zelfs al brak zijn

machtige persoonlijkheid er soms doorheen, daar nog werkelijk een vernieuwer te kunnen worden.

Wetenschappen

Ondertussen waren de dichtgenootschappen, belachelijk als zij zich maakten, deel van een verschijnsel dat zijn positieve waarde had. Die mensen waren gegrepen door een behoefte aan actie, en aan actie in samenwerking. De tijdschriften zijn daar ook een teken van Maar wat vooral opvalt zijn de maatschappijen en genootschappen op allerlei ander gebied, een gebied waarin het geloof aan de rede en aan het vermogen om met behulp daarvan te scheppen en te hervormen en te verbeteren, vruchtbaarder grond vond dan in de poëzie. Het is de tijd ook van de wetenschappelijke genootschappen.

De Hollandse Maatschappij van Wetenschappen (1752), het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen (1769), het Bataafs Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam (1770), Teyler's Genootschap te Haarlem (1778), en het Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1778), waren de uiting van een oprechte wetenschappelijke belangstelling. De opbloei van de natuurwetenschappen, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw ingezet had, hield aan en zij oefenden op heel het denken hun invloed.

Overigens dient gezegd dat er na 's Gravesande, Boerhaave, Musschenbroek, in het eigen land geen vorsers van dat kaliber meer te vinden waren. Of het moest Petrus Camper zijn (1722-89), die op 51-jarige leeftijd zijn derde hoogleraarschap (Franeker, Amsterdam, Groningen) neerlegde, bemiddeld door zijn huwelijk met een Friese vrouw, dat hem ook in de Staten van dat gewest bracht (van geboorte was hij Hollander). Aanvankelijk anatoom, bestreek zijn belangstelling, door een onvermoeibare werkkracht ondersteund, een ongewoon wijd studieveld. In de wetenschappelijke kringen van het buitenland was hij evenzeer thuis, en even befaamd, als in het vaderland. Een scherp waarnemer en voortreffelijk tekenaar, maar ook een geest die vergelijken en bespiegelen kon; van zijn kwistig uitgestrooide denkbeelden waren er verscheidene, waarmee de medische en biologische wetenschappen verder gewerkt hebben.

In de antwoorden op prijsvragen en in de verhandelingen die al de genootschappen drukken lieten, is zeker oorspronkelijkheid niet het meest treffend kenmerk. Die publicaties dienden meer om informatie over het wetenschappelijk leven in binnen- en buitenland te geven en om een gedachtenwisseling mogelijk te maken. De genoemde genootschappen legden zich trouwens niet alleen op de natuurwetenschappen toe. Hun belangstelling was meer breed dan diep.

Meer gespecialiseerd was het werk van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde, al was het terrein dat zij bestreek breder dan wat de naam aanduidt. Zij werd een middelpunt voor de nu sterk oplevende belangstelling voor de studie van eigen taal, letterkunde en geschiedenis. De ijveraar achter de oprichting was de koopman-lettervriend Van Lelyveld; de grote mannen van de nu ten einde bloeiende generatie, Huidecoper en Wagenaar, kwamen eraan te pas: het valt op, dat onder de eerste leden de bekendste namen toebehoren aan mannen die weliswaar soms wat

aan taalstudie deden, maar die toch vóór alles historievorsers waren: Meerman, Van Wijn, Tydeman, en de man die de geschiedwetenschap op door Wagenaar onvermoede banen voeren zou, Kluit.

Een waardig voortzetter van Huydecoper, en vooral van de nog zoveel oorspronkelijker Ten Kate, ontbrak. Aan de universiteiten was er voor de studie van de moedertaal geen plaats: daar voerden de oude talen nog onbetwiste heerschappij. De glans van de grote traditie was aan die van Leiden nog niet gedoofd. L.C. Valckenaer en Ruhnkenius (de laatste een Duitser, maar zoals zoveel van zijn landgenoten aan de Noord-Nederlandse universiteiten geheel geassimileerd) waren filologen van Europese vermaardheid; en de

tweede Schultens (J.J.) doceerde de Oosterse talen met niet minder talent dan zijn vader, al leek zijn hart meer bij het theologisch twistgeschrijf te zitten: hij was een strijdbaar tolerant; na hem zette zijn zoon (H.A.) die 'dynastie' nog voort. Ruhnkenius en J.J. Schultens lieten zich voor de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde winnen, maar er ging niets van hen uit.

Beter nu dan de moedertaalstudie verging het de vaderlandse historie. Wij weten, dat zij aan de universiteiten gemeenlijk door de Graecus waargenomen werd en dat die er zich van afmaakte. Offerhaus, de eerste Nederlandse hoogleraar die van 1752 slechts geschiedenis te doceren kreeg (in Groningen), maakte van de vaderlandse geschiedenis niet veel. Vooral door het staatsrecht kreeg zij aan de universiteiten toch meer en meer vaste voet. Dat was te danken aan de invloed van Trotz, en naast hem aan de Utrechtse universiteit, van Wesseling, en van Pestel te Leiden. Het wel is merkwaardig dat alle drie uit Duitsland kwamen. Hun betekenis voor de historische wetenschap in Noord-Nederland is, dat zij de belangstelling en de eerbied voor het document, door vorsers als Van Mieris, Van Loon, Wagenaar (en men mag er Slingeland bij noemen) al voorbereid, onder hun leerlingen verbreidden en systematiseerden. Trotz' hoofdwerk, door vrijwat speciale studies voorafgegaan, verscheen eerst na zijn dood in 1778: *Verklaaring van de grondwetten der Vereenigde Nederlanden*; zijn leerling en opvolger Bondam gaf in het volgend jaar, het tweede eeuwjaar van de Unie van Utrecht, een *Verzameling van onuitgegeven stukken* in het licht. Dat eeuwfeest werd ook gevierd door werken van Van de Spiegel en van de jonge Pieter Paulus (die overigens voor zijn lijvige, artikelsgewijze *Verklaring* een vrij onbescheiden gebruik maakte van Slingeland's toen nog onuitgegeven *Staatkundige geschriften*). Hier en ginds in den lande werd aan de ontginning van de bronnenschat der vaderlandse geschiedenis gewerkt. Daar was Meerman, verdienstelijk jurist, die als pensionaris van Rotterdam het archief van die stad ordende en beschreef: zijn collega van Gouda, Van Wijn, die nadat hij in 1787 ambteloos geworden was, zijn notities wereldkundig maakte in aantekeningen op Wagenaar's grote werk; de Zeeuwse predikant, later Leids hoogleraar, Te Water, onder wiens vele werken de *Historie van het verbond der edelen* om de talrijke documenten nog waarde heeft; de Deventerse oudheidkenner Dumbar, kleinzoon van een vroeger reeds genoemde, die Van der Capellen tot de Poll in diens strijd voor de 'overstemming' met zijn eruditie terzijde zou staan.

Aan de geschiedenis als verhaal, of als voorstelling, kwam dit geslacht nauwelijks toe. Stijl's *Opkomst en bloei*, verdienstelijk als populaire samenvatting was, geheel van Wagenaar afhankelijk. De eigenlijke historische arbeid werd aan vorsing en aan argumentatie en polemiek besteed. De geleerden die ik genoemd heb, waren over de Prinsgezinde en de Staatsgezinde, later Patriottische richtingen verdeeld. De heersende zin voor het document was in de praktijk bestaanbaar met de natuurrecht-filosofie, die in haar consequenties tot een zoveel revolutionairder geesteshouding tegenover staat en maatschappij kon leiden; wij zullen zien, hoe in de Patriottenbeweging rationalistische hervormingslust zich nog steeds in historisch-traditionalistische vormen hulde. Maar het is toch geen toeval dat de man die voor de historische wetenschap de grootste betekenis zou krijgen, Kluit, in 1778 op 43-jarige leeftijd benoemd tot de allereerste leerstoel van Nederlandse geschiedenis in het land, te Leiden, tot de conservatieve partij behoorde; evenals trouwens Pestel en Wesseling, goede Prinselieden. Van de drie voorgangers was alleen Trotz eer Staatsgezind, met

zijn tolerantisme ietwat afstekend van de te Utrecht in de theologische faculteit oppermachtige orthodoxie, evenals Pestel te Leiden niet heel goed aansloot bij het daar heersende tolerantisme. Trotz' richting deed zich later ook meer bepaald in de Patriottenbeweging nagevoelen.

Kluit, die de middeleeuwse oorkonden van Holland en Zeeland kende als geen ander vóór hem, die ook in de Zuid-Nederlandse klooster- en andere archieven opspoorde wat voor zijn baanbrekende *Historia critica* dienst kon doen, nam aan de politieke strijd van

zijn tijd met inzet van zijn hele persoonlijkheid deel. Hij herkende in Trotz' voorstelling van het Groot Privilege van Maria als nòg behorende tot 'de grondwetten van de Verenigde Nederlanden' een uitvloeisel van de sedert 1587 geijkte dwaling van de tot in oude tijden teruggaande soevereiniteit der Staten, en hij haatte die te inniger omdat zij, als men het representief karakter van de Staten maar beklemtoonde, zo gemakkelijk in volkssoevereiniteitsleer omgezet kon worden. Inderdaad was, heel de geschiedenis van de Republiek door, die conclusie bijna getrokken, of getrokken op een incidentele en practisch weinig effectieve wijze. Als zij nu opeens reële betekenis kreeg, was dat onder invloed, eerst van een buitenlands voorbeeld, toen, na 1780, door de schok van een inwendige crisis. Het buitenlands voorbeeld was de Amerikaanse opstand. Het schouwspel was op zichzelf al treffend genoeg, maar de discussie waartoe het in Engeland aanleiding gaf, hielp nog bij de interpretatie. Wij zullen nog horen van Van der Capellen's vertaling van de *Aanmerkingen van Dr Price over den waren aart en oorsprong der burgerlijke Vrijheid*. Het boekje maakte, volgens Pieter Paulus, 'niet weinig opziens'. Zelf was Paulus er dadelijk bij om te verklaren dat Price, al was hij 'in vele opzichten te verre gegaan', in hoofdzaak niet anders dan een oude, slechts door misbruik verduisterde waarheid in het licht gesteld had:

> De overheden zijn voorzeker, als men de zaak onbevooroordeeld inziet, niets anders dan de dienaren des Volks, administratores publici.

Tegenover die denkbeelden nu en hun consequenties zoals die in de volgende jaren aan den dag zouden komen, stelde Kluit de absolute soevereiniteit der Staten van Holland. Hij, Oranjeman als hij was, tastte die geenszins aan, alleen leidde hij ze niet af uit een denkbeeldige 'aloude Batavische vrijheid', zoals hij die bij Trotz (en sedert Vrancken en De Groot hoeveel anderen!) aantrof, maar zag ze als een feit, waaraan een ander feit, de soevereiniteit van de landsheren, voorafgegaan was. Van Loon had de onhoudbaarheid van de aloude stelling, die aan het begrip van onze middeleeuwen onoverkomelijk in de weg gestaan had, al aangewezen - en 't was hem kwalijk genomen! Met onvergelijkelijk rijker kennis deed het nu, in het heetst van de Patriottentijd, in 1785, de Leidse hoogleraar, en jaren later, toen hij na de definitieve val van de oude Republiek afgezet was, strekte zijn kundig, (maar wel zeer moeilijk leesbaar) hoofdwerk, *Historie der Hollandsche Staatsregeering*, nog ten bewijze van die dubbele stelling: dat de Staten bij de opstand de soevereiniteit voor het eerst bemachtigd hadden, maar dat zij er sedert ook de wettige en uitsluitende bezitters van waren. Met het eerste lid had hij ontegenzeggelijk gelijk; het tweede kwam voort uit zijn conservatieve vooringenomenheid: het representatief karakter wortelde wel degelijk in de geschiedenis van opstand en Republiek; alleen al de Deductie van 1585 bewijst het.

Het bleef van de geschiedschrijving in het Noorden een ernstige zwakheid, dat partijdrift er zo, zelfs bij haar belangrijkste beoefenaars, de drijfveer van vormde. Kluit bevrijdde haar van één dwangvoorstelling, maar wilde haar dienstbaar maken aan de zaak van een tegen alle volksinvloed immuun gezag. De historische verbeelding belangeloos beleven, kon hij niet. Hoe door de politieke preoccupatie de geesteshouding tegenover het verleden van dat toch zo ijverig speurende geslacht verwrongen werd, leert een uiting van Pieter Paulus, die, door zijn studie over de

Unie van Utrecht menende gezien te hebben dat de Prins van Oranje tot het bevorderen daarvan gedreven door allerlei bijbedoelingen was, aan zijn vriend Tydeman, Wesseling's steil conservatieve opvolger te Utrecht, de vraag richt:

> Is 't wel ergens nuttig toe vele lieden in hunne gedachten omtrent Vader Willem in dit opzicht te storen?

Geen van de hier genoemden, of hij was lid van een of meer van de nieuwe geleerde genootschappen, speelde soms een rol van belang erin. Op dit gebied had samenwerking zin, en trouwens op heel het gebied der wetenschap.

Kerkelijke verhoudingen

Over de hele linie kan men gedurig het geloof in de weldadige werking der menselijke rede zien veld winnen, en daarmee samen ging een blijmoedige verwachting, zich licht ietwat zoetelijk uitende, ten aanzien van 's mensen toekomst en de ontwikkeling der beschaving (een woord dat uitermate in trek geraakte). Natuurlijk was dit geen specifiek Noord-Nederlands verschijnsel. De beweging die aanvankelijk van Engelse denkers zo grote stoten had gekregen, werd nu met de meeste bijval door Fransen verder gestuwd, maar zij breidde zich over heel Europa uit. De Noord-Nederlanders verwerkten die algemene denkbeelden intussen wel degelijk op hun eigen manier. De extremere tendenties van Voltaire in zijn latere periode en van de Encyclopedisten, die ook inderdaad met de Franse toestanden in onmiddellijk verband stonden, gleden van de geesten der Nederlandse lezers af. In het politieke was er geen sprake van die hypercritische houding, die in Frankrijk tot ondermijning van alle eerbied voor het gezag leidde; of liever moet men het omdraaien en zeggen, dat in de Republiek het gezag in weerwil van alle misstanden, geenszins de eerbied verloren had, die een destructieve of revolutionaire geesteshouding mogelijk gemaakt zou hebben. En in het godsdienstige en kerkelijke, waar gelijk gezegd de gedachtentegenstelling in de Republiek het eerst en het spontaanst naar buiten brak, bleef de afschuw van atheïsme even algemeen, ging het slechts om dogmatisme en de suprematie van één kerk of uitwissing van precieze geloofsbepaling en tolerantie.

> De Philosooph (*aldus ongeveer de gewezen doopsgezinde predikant Van Engelen ter inleiding van het tijdschrift van die naam; tevoren - 1763-5 - had het De Denker geheten*) wil zijne overtuigingen eniglijk op wisse gronden van Waarheid en Rede vestigen ... Zijn hoofdoogmerken zijn een redelijke godsdienst te vermeerderen, een diepen eerbied voor het Opperwezen te bevorderen, ingeslope(n) dwaasheden te weren, schadelijke vooroordelen te verbeteren en met één woord gezond verstand en deugd voort te planten.

In zaken van godsdienst en kerk werd de breuk tussen theorie en praktijk, waarvan ik gewaagde, reeds nu het scherpst gevoeld. Omstreeks 1770 werd de positie van de Gereformeerde kerk als heersende kerk (bij implicatie zagen wij die door Noordkerk in zijn verdediging van Deurhoff's uitgever al in het geding gebracht) duidelijk aan de orde van de politiek gesteld. Het kwam aan over een boek, dat de ijverige Hofstede in 1769 in het licht gaf tegen Marmontel's opzienbarende filosofische roman *Bélisaire*, waarin de deugd van heidense wijsgeren en vorsten als genoegzaam om hen in Gods genade te doen delen geprezen was. Terwijl Hofstede Marmontel van atheïsme vrijspreekt en zelf de heidenen aan de goddelijke barmhartigheid beveelt, handhaaft hij de overgeleverde leer, die voor het eeuwig heil geen andere grond erkent dan ‘de

verdiensten van den groten Christus'. Wat de deugdzaamheid der oude heidenen betreft, die betwist hij in het ene geval na het andere met groot vertoon van geleerdheid en met een spitsvondigheid die wezenlijk, zoals een van zijn critici opmerkt, de advokaat des duivels niet tot oneer gestrekt zou hebben. Vooral voor de deugd van Socrates, 'heilige Socrates' had Erasmus half schertsend gezegd, kwamen verscheidene van die critici ijverig op.

Maar terwijl het geschil tussen menselijke deugd en uitverkiezing-in-de-naam-van-Christus een scheiding in de geesten openbaarde, op nog een heel ander terrein voerde het geschrijf tussen Hofstede en zijn voornaamste bestrijder, de Remonstrantse leraar

Nozeman (eveneens te Rotterdam). Dat een Remonstrant het waagde de eer van een heiden te verdedigen tegen hem, predikant van de ware Gereformeeerde kerk, dat stak de ijdele en heerszuchtige man geweldig.

> Is de heer Nozeman zo ver boven mij, dat het hem vrijstaat mij dus meesterlijk (*meesterachtig*) te scholieren? Hij is lid ener maatschappij (*genootschap*), wier godsdienstoefening voorzichtig (*verstandig*) en christelijk, doch niet dan oogluikende, door 's lands hoge machten wordt toegelaten. Ik daarentegen behoor, gelijk men gewoon is te spreken, tot de publieke Kerk, bekleed met den luister, de achtbaarheid en bescherming van (den) staat.

PETRUS HOFSTEDE (naar Houbraken)

Ziedaar dan de vraag opgeworpen, of de secten inderdaad nog slechts geduld werden, zodat zij zich niet moesten vermeten op voet van gelijkheid met de dienaren der staatskerk in het krijt te treden. En als daarentegen wat dulding geweest was, nu een recht was geworden, op wat grond kon dan de uitsluiting van niet-gereformeerden uit publieke ambten gehandhaafd worden? Bij de geneigdheid der geesten konden die vragen, eens gesteld, tot maar één oplossing leiden, en Hofstede's uitdaging moet wel onvoorzichtig heten. Op alle cultureel en maatschappelijk gebied deden doopsgezinde en remonstrantse ‘leraars’ als gelijkwaardigen mee. Van de katholieken verneemt men minder. Toch, als een pastoor te Rotterdam bij de oprichting van één van die welvaartsverenigingen, waarover ik nog kom te spreken, een herderlijke brief tot zijn gelovigen richt om ze aan te sporen mee te doen, nemen de *Nederlandsche Jaarboeken* het ‘waar vaderlandslievend’ stuk met welgevallen volledig over. Hoe kon men die ware vaderlanders nog onder houden?

Toch vielen de muren van Hofstede's Jericho maar zo niet voor het bazuingeschal van zijn tegenstanders. Het verbond tussen kerk en staat, de bevoorrechte positie van de Gereformeerden in den lande, dat waren stellingen die enkel met geweld terneer geworpen konden worden. Het ontbrak hun waarlijk nog niet aan bezetting. De nieuwe denkbeelden hadden hoofdzakelijk maar op de ontwikkelde burgerij vat. De verandering die zich sedert generaties in de geesten aan het voltrekken was, verwijdde vooreerst de afstand die tussen haar en het volk bestond. Iets van de kracht van instinctieve voorkeur voor het oude leert men kennen uit de moeilijkheden, waartoe

in 1774 de invoering van een nieuwe psalmberijming tegelijk met een nieuwe zangwijze in de openbare kerk hier en daar aanleiding gaf. De hervorming zelf kwam niet te vroeg: Datheen's noodberijming was twee eeuwen lang als erger dan onvoldoende erkend. Dat het grote

werk nu aangevat werd op gezag van de Staten-Generaal (op zichzelf nog even een herinnering aan de positie der staatskerk), door gedeputeerden, die in het Mauritshuis vergaderden en uit drie nieuwe berijmingen kiezen moesten -, bewijst de kracht van de beschaafde smaak, waar inderdaad de tijd bovenal trots op was. Maar het zingen met halve noten inplaats van enkel hele - want dat was het alle muzikale oren martelend wangebruik - scheen veel eenvoudige mensen een paapse nieuwigheid. In Vlaardingen duurde het jaren, er werd tegen elkaar in gezongen, het hele stadsbestuur werd voor zijn ambachtsheer geroepen, partijen stonden zo fel tegenover elkaar dat er ruiten ingegooid en handtastelijkheden gepleegd werden, - vóór het nieuwe voorschrift, na het afzetten van de oude voorzanger, kon worden ingevoerd. Nog in 1778 verenigde zich op Walcheren weerzin tegen de nieuwe psalmberijming met ergernis over het toestaan van vrije godsdienstoefening aan zich te Vlissingen neerzettende Roomsen uit Duinkerken en prikkelde de boeren, zelfs met medewerking van predikanten, tot baldadigheden die door soldaten bedwongen en door de beul gestraft werden.

Maar een herinnering aan de menigte achter heren en intellectuelen is nauwelijks nodig om het weerstandsvermogen van de toch feitelijk uitgeleefde suprematie der staatskerk te verklaren. Afgezien van godsdienstijver was lidmaatschap van de hervormde kerk zolang het onderscheidingsteken van de regerende stand geweest, dat zich aan het behoud daarvan niet enkel belang, maar een door de historie gewijd gevoel verbond. In de practische politieke gedachtenwisseling vertolkte zich dat door de nog zeer gangbare stelling, dat een staat zonder heersende godsdienst niet bestaan kan. Het is welbeschouwd geen wonder, dat in het oog van heren en intellectuelen die overgeleverde wijsheid nog zo'n waarde bezat, want ook op hùn geesten hadden tot het allerlaatst van het oud regiem toe argumenten ontleend aan de historie, had de eis van eerbied voor in de eeuwen wortelend privilege, voor het eenmaal vastgestelde en verzegelde, een verbazende kracht. De vurigste kampioen van de rechten der kerk maakte van zulke argumenten, van die eis, dan ook het meeste werk.

Dat was de Dordtse predikant Barueth, wiens geluid wij daarstraks al hoorden. In 1771 en '72 gaf hij een tweetal bundels verhandelingen uit onder de titel *De Advocaet der Vaderlandsche Kerk*. Daarin werd tegen *De Rhapsodist* (voortzetting van *Denker* en *Philosooph*) en tegen de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (tijdschrift van de ijverige Doopsgezinde Loosjes) te velde getrokken, tegen Daniel van Alphen's *Beschrijving van Leiden*, tegen de Santhorstse publicaties (waarover straks meer), tegen alles kortom waardoor de eer en waardigheid van de publieke kerk scheen aangerand te worden. Barueth is een veel minder goed schrijver dan Hofstede (want de Rotterdamse predikant kon met zijn soms lachwekkend gezwollen stijl toch gang ontwikkelen), hij is meer snijdend en vinnig, waar de ander met grote woorden overdondert. In één onverwacht opzicht komen zij nauwkeurig overeen: beiden verzekeren zich stil en rustig houdende Mennisten, Remonstranten of zelfs Katholieken van hun hoogachting en werpen de gedachte, dat de oogluiking die dezen genieten, ingetrokken moest worden, ver van zich. Men kan daaruit afleiden, hoe onweerstaanbaar de tijdgeest voortschreed. Maar bij Barueth kan men tevens het duidelijkst zien, met wat redeneringen de orthodoxen dan toch de positie meenden te kunnen verdedigen, waarbij aan de secten slechts als een gunst werd toebedeeld wat niemand hun, als het erop aankwam, meer dorst onthouden, waarbij hun, erger nog, in alle openbare discussie het zwijgen opgelegd scheen te worden, waarbij zij

van alle openbare ambten (professoraten inbegrepen) bleven uitgesloten. Heel het pleidooi rust op het verleden.

De ware gereformeerde religie is te Dordt in 1619 vastgesteld en de Staten hebben nog bij de Grote Vergadering van 1651 verklaard, dat zij haar in die vorm zullen vasthouden en mainteneren.

> Deshalven blijkt daaruit (*concludeert triomfantelijk De Advocaet*), dat de Hoge Geconfedereerden gene andere religie voor de Gereformeerde erkennen, dan die in de Dordtse kerkvergadering vastgesteld is.

En al wil men de dissenters dus niet plagen als zij zich stil houden, hoe is het te verdragen, dat zij met 'kromme wegen, slinkse draaierijen, lage konstenarijen, bedriegelijke middelen, frivole uitvluchten, onlijdelijke onlijdzaamheden, gemelijke verdraagzaamheden en desperate aanslagen' te keer gingen en gelijk 'een morsig varken wroetende' het schone monument van de Gereformeerde Kerk trachtten te ondermij nen? De geschiedenis leert, dat de Republiek zonder het fondament van de ware christelijke religie niet bestaan kan. Waarom niet? De Staten van Zeeland hebben het in diezelfde Grote Vergadering (honderd en twintig jaar geleden dus!) gezegd:

> De voornaamste patriotten van het land zijn die van de gereformeerde religie, op welkers getrouwigheid de staat allermeest berust.

Een dergelijk verdelen van het volk in trouwe en minder trouwe burgers, welke laatsten enkel op dulding mochten hopen en vermaand werden nergens over mee te spreken, was niet geschikt om de eenmaal tot zelfbewustzijn ontwaakte secten 'tzij gerust te stellen of te intimideren. Maar Barueth en zijn geestverwanten konden zich van een beroep op de traditionele partij-gevoelens onmogelijk onthouden, en hun grootste kracht lag dan nog, meenden zij, hoe prachtige Staten-resoluties zij ook konden aanhalen, in Oranje.

Barueth was evenals Hofstede altijd een vurige Oranje-klant geweest; een jaar of wat tevoren had hij een werkje geschreven, waarin de geliefde vergelijking tussen de Stadhouders en de Richteren Israëls was uitgewerkt. Met de hevigste verontwaardiging wees hij nu de onrechtzinnige schrijvers terecht, die uit minzaamheid van de Prinsen van Oranje jegens dissenters afleidden, dat zij de nieuwe tolerantie-begrippen deelden; zij waren immers ook jegens Roomsen en Joden wel minzaam, voert Barueth daartegen aan. Met verrukking haalt hij Willem IV's optreden in het geval Stinstra op (waarvoor Hofstede die Prins toentertijd al had toegejuicht); nog warmer prijst hij Willem V, niet slechts om zijn persoonlijke rechtzinnigheid, maar omdat hij aanstonds na zijn ambtsaanvaarding de provinciale synode van Friesland heeft helpen verkrijgen wat andere synodes van oudsher bezaten, het recht om de Staten geregeld opmerkzaam te maken op 'de dwalingen van Arminianen of Remonstranten'.

> Oranje (schoon grondig onderricht, hoe onaangenaam en verdrietig de invoering van zulk een lemma overal, en in 't bizonder in de Provincie van Friesland, voor de Remonstranten en hunne begunstigers zoude zijn) was hartlijk geneigd en gereed dat equitabel verzoek in te willigen.

De Advocaet wrijft zich niet enkel de handen over de vernedering der tegenstanders, hij geniet ook van de eer die hem en de zijnen ten deel valt: 'Zij, die het hof frequenteren, zien wel, en zij die Zion's belangen ter harte nemen, zien het met goedkeuring, welk een gereden toegang aldaar vergund wordt aan die godgeleerden,

welke zich in het verdedigen der hervormde leer met den aankleve van dien distingueren.' Inderdaad had bijvoorbeeld Hofstede, tot Bentinck's ergernis, zijn boek tegen Marmontel - 'tegen de deugd' vond Bentick ervan - aan de Prinses mogen opdragen). En ten slotte, als antwoord op het oud verwijt aan de predikanten dat zij woelige onderdanen zijn, geneigd tot opstaan tegen het wettig gezag der Staten, laat hij ook niet na op te merken, dat anderen veeleer het met het wettig gezag zo nauw niet nemen: met het wettig gezag namelijk dat is: 'een staatsregering met een eminent hoofd: zij prijzen het in de nabijheid

van den Vijverberg, doch aan het einde van Den Haag spreken zij daarvan als een regeringsvorm kostbaar voor het land, en - ...'

De jonge Pieter Paulus, die in 1772 debuteerde met een werkje over *Het nut der stadhouderlijke regering*, had geen ongelijk met zijn zeggen, dat geschriften als *De Advocaet der Vaderlandsche Kerk*, 'alleen daartoe geschikt schenen te zijn om het zaad der onenigheid nog meer en meer te verspreiden'.

Het zou niet aangaan zo'n ijveraar voor de ware tolk der gevoelens van het hof te houden. Eer vraagt men zich af, hoe het mogelijk was dat de Stadhouder zich zo compromitterende bijval liet welgevallen. Om dat te begrijpen bedenke men, met wat een haast onweerstaanbare kracht oude partijtraditie

P. BURMAN (naar Houbraken)

de twee machten van stadhouderschap en kerk nu samendreef. Van Maurits af had Oranje, met een aarzelende onderbreking onder Frederik Hendrik, op de Geuzen gesteund, op de partij voor welke de staat zijn rechtvaardiging en zijn roeping beide in het orthodoxe Protestantisme vond. Onder Willem III had dat verbond een nieuwe bezegeling ondergaan in de strijd tegen Lodewijk XIV; wij hebben gezien hoe onder Willem IV en zelfs onder Anna met de protestantse leus in de buitenlandse politiek door de leiders van de Oranje-partij nog gewerkt werd. Hoezeer die tegenstelling nu in Europa overleefd was, de voortdurende verbintenis met Engeland en oppositie tegen Frankrijk dwongen Oranje haar nog altijd te belijden. Niets bond het huis en de partij zo onverbrekelijk aan de dominerende kerk. En zo werd Oranje ook niet enkel door de kerkelijken aangehaald, het werd evenzeer door de belhamels aan de andere zijde afgestoten.

Het bontst maakten het daar Prof. Burman en zijn vrienden. Wij hebben al gezien hoe Burman zich in de pamflettenstrijd van 1757 uitte. Zijn buitenplaats Santhorst was het middelpunt van een vrijheidscultus geworden, waarin de oude Staats-libertijnse traditie zich met de nieuwe filosofische geest vermengde. De verheerlijking van de Corsicaanse vrijheidsheld Paoli bijvoorbeeld, die er te gast kwam, heeft iets treffends moderns; maar men putte te Santhorst ook op de gewone wijs uit de nationale partijhistorie. In 1767 was de herinnering aan Brederode er gevierd wel met de zeer bepaalde bedoeling om Willem de Zwijger van zijn ereplaats te dringen; in '71 vertaalde Burman Vondel's hekeldichten tegen Maurits in het Latijn. Bijna ontstond er weer zoiets als de Wittenoorlog: Barueth was er dadelijk bij en Santhorst bleef het antwoord niet schuldig. Maar Burman zelf schrok terug van de

ongevraagde hulp die Betje Wolff hem bieden kwam. Haar *Santhorstsche Geloofsbelijdenis* gaf grote aanstoot. Uit haar luimige opsomming van de 'santen', 'reliquieën' en 'heilige dagen' der aanbidders van Vrijheid en Rede dringt zich werkelijk de conclusie op, dat de Prins van Oranje nergens anders dan bij conservatieve Gereformeerden veilig zijn kon. Oldenbarnevelt en zijn stokje, De Groot en zijn boekenkist, de Bickers, de De Witten, De Ruyter, ziedaar een rij die allereigenaardigst met de onlangs overleden Noordkerk, een grote verering van Betje, besloten wordt; 'stille zuchten' op de dagen dat 'onze heiligen' ten

onder raakten, maar erger nog, feest op Santhorst telke jaardag dat 'de dood ons van een dwingeland heeft ontslagen' ... Wel mocht Burman vrezen, dat 'de fameuze juffr. Wolff' hem in Den Haag verdacht zou maken, als bedoelde ook hij zijn geschrijf 'tot lof van vrijheid en ware vaderlandse sentimenten' als 'laesief voor het doorluchtig huis van Oranje'; maar dat men aan zijn onderhandse verzekeringen van het tegendeel veel waarde hechtte, is al bijster onwaarschijnlijk. De onverbeterlijke Betje had intussen nog een gedicht in het licht gegeven, *De menuet en de domineespruik*, waarin orthodoxe predikanten in de trant die sedert Vondel bij hun tegenstanders traditioneel mag heten - maar in eigenlijke zin *tolerant* was zulk geschrijf zeker niet! - werden voorgesteld als schijnheilige en heerszuchtige botterikken.

Hoeveel macht de kerk nog in het openbaar leven ontwikkelen kon, bleek juist toen in het geval van de Groningse hoogleraar in het staatsrecht Van der Marck, die begin 1773 wegens onrechtzinnigheid afgezet werd. Hij werd daarna met goedkeuring van de Koning van Pruisen te Lingen aangesteld, waar hij zelfs ouderling in de hervormde gemeente werd: een aanwijzing dat de absolute monarchie minder bevreesd was voor nieuwe denkbeelden dan de verstijfde stadhouderlijke Republiek. Belangrijk is deze zaak, omdat hier de theologische faculteit haar hand uitstrekte over een jurist; vervolgens omdat de Stadhouder er als eerste curator in betrokken was en zij hem meer dan iets anders bij de toleranten in haat bracht; maar dan ook, omdat in Van der Marck met theologische vrijzinnigheid een nieuwe geest in het staatkundige organisch verbonden was.

Historisch quietisme in het politieke en tekenen van verzet

Van der Marck toch, een Duitser zoals zovelen van de hoogleraren in zijn tijd - uit het Nedersaksisch grensgebied afkomstig en trouwens al van jongs af in de Republiek -, was niet alleen een overtuigd voorstander van het natuurrecht, steunend op Grotius en Duitse denkers als Leibniz en Wolff. maar bezield met een behoefte aan practische toepassing van die denkbeelden. Kritiek van uit het natuurrecht, dat in de menselijke rede een norm zoekt, moest op de overgeleverde historische stelsels ontbindend werken. In 1783, toen hij in Deventer het hoogleraarsambt aanvaardde, brak Van der Marck zelfs uitdrukkelijk met dat zoveel generaties lang door schrijvers van beide partijen herhaalde adagium, volgens hetwelk het de hoogste plicht van de goede burger is om zich aan de bestaande staatsvorm niet alleen te onderwerpen, maar er geen verandering in te wensen (wij zagen Wagenaar dat in 1757, in een van zijn Wittenoorlogpamfletten nog als hoogste wijsheid verkondigen). In 1783 was er, zoals wij zien zullen, heel wat gebeurd. Reeds nu echter was de theologische faculteit zeker niet minder verstoord over Van der Marck's vrijpostigheden met het kerkrecht dan over zijn pelagianisme.

Dat waren denkbeelden, hoe gematigd ook nog, die Willem V met het grootste wantrouwen moest beschouwen. Maar hoeveel weerstand ontmoetten zij in heel die maatschappij ! Neem als voorbeeld de hervorming van het strafrecht, ondernomen door Alva in 1570, maar door de opstand in het Noorden blijven steken, ofschoon toch het nut van een enigermate gelijkvormige regeling op dat gebied vergeleken met de eindeloze verwarring van plaatselijke rechten en gebruiken zo klaarblijkend

was, dat de juristen Alva's Criminele Ordonnantie steeds als een soort leiddraad waren blijven in ere houden; niettemin, in de praktijk moest men nog altijd rekenen met ‘de veelvuldige costuimen en gebruiken der bijzondere steden en dorpen’. Maar in januari 1774 brengen de *Nederlandsche Jaarboeken*, na herinnerd te hebben, dat reeds vóór veertig jaar een soortgelijke poging ondernomen was, het bericht dat de Staten van Holland besloten hebben een commissie in te stellen om de Criminele Ordonnantie van 1570 te revideren; zij maken tevens melding van herhaalde lastgevingen door die Staten in het verleden aan de steden en plaatsen gedaan om hun costuimen en rechtsgebruiken schriftelijk ter fine van revisie bij het Hof van de provincie in te leveren;

> waarop wel enige steden en plaatsen sommige van hare costuimen (*men lette op 'enige' en 'sommige'*) aan den Hove hebben overgezonden; doch hiervan is nooit enig nader gevolg geweest.

Hetgeen de *Jaarboeken*-scribent, die alles voor de zaak voelt en lustig Montesquieu citeert, niet belet te schrijven:

> Wij hebben het genoegen van goede hoop en verwachting te mogen stellen in de wijze voorzorg der Staten, welken het onderzoek van deze gewichtige zaak in handen van zulke bekwame mannen hebben toevertrouwd.

Wat een geduld - na veertig jaar! of na twee eeuwen! Zelfs als men de hervormingen scherp zag, liet men zijn ijver door eerbied voor oude rechten omvangen en terughouden. Evenzo had Willem V van radicale, laat staan revolutionaire denkbeelden in de practische politiek ook nog maar zelden last.

Pieter Paulus, wiens werk over de Unie van Utrecht ik hiervóór noemde, had als eersteling een jaar of wat vroeger al een boek in het licht gegeven, dat de titel *Nut der stadhouderlijke regering* droeg. Het had, mag men zeggen, programmatische betekenis (wel verwonderlijk van het werk van een twintigjarige). 't Was hoofdzakelijk traditioneel, historisch, gedacht. Paulus prees het stadhouderschap, mits het zich door zijn mateloze bewonderaars niet tot excessen liet drijven. Actuele momenten in zijn uitwerking van dat motief waren eerbiediging van de machtig aanzwellende moderne geest in het kerkelijke en afkeer van een hoofdzakelijk on-Nederlands leger; maar men kan het hele betoog samenvatten als een beroep op het stadhouderschap om zich met de heerschappij der Staten te verdragen. Orangistische schrijvers hielden Paulus voor een arglistig verguizer van de stadhouderlijke regering die hij voorgaf te bepleiten; zeker ten onrechte: hij gaf uiting aan wat men de nog zieltogende illusies van 1766 zou kunnen noemen, een in de grond conservatief ideaal van verzoening. Brunswijk en Willem V verfoeiden het boek. Misschien is het even onvermijdelijk, dat het stadhouderlijk regiem zich tegen een poging om het aan een Staatsgezinde interpretatie van historie en constitutie te onderwerpen verzetten moest, als dat de Gereformeerde Kerk niet vrijwillig afstand doen kon van haar suprematie. Maar in ieder geval waren dit de twee richtingen die in de politiek van de jaren zeventig op elkaar botsten: een stadhouderlijke machtpolitiek, die de rechten van 1748 in hun volle omvang wilde toepassen, en een Staatsgezinde, die zich daartegen met een beroep op oudere rechten en gebruiken te weer stelde.

Er is één man die, half zijns ondanks, door temperament minstens zozeer als door inzicht, in deze tijd reeds uit die toon valt, bij wie men nieuwe gezichtspunten, een aanloop tot hervormingen aantreft; juist daarom vonden zijn uitingen, die ik straks bespreken zal, zo'n geweldige weerklank; dat was een lid van de Ridderschap van Overijsel, Joan Derk van der Capellen tot de Poll. Maar over het geheel genomen bestond de politiek in deze jaren nog uit een reeks van eindeloze twisten binnen de kring der erkende deelhebbers aan de zevenledige staat, allen eens van zin zich beroepend op eerbied voor de constitutie, die zij alleen elk naar zijn inzicht of belang interpreteerden. Was onder het publiek, de wens van de Raad van State ten spijt, de oude tegenstelling Staatsgezind-Prinsgezind vooral naar aanleiding van de kerkstrijd

herleefd, in de staatsvergaderingen werd de eensgezindheid ook geenszins bewaard, en de positie en aanspraken van het stadhouderschap waren zodanig, dat dit steeds op oppositie tegen Willem V neerkwam.

Een kwestie die weldra weer opdook en op den duur alles zou gaan overheersen, was de oude kwestie van de verlammende tegenstelling tussen Oranje en Holland over versterking van leger of van vloot, over Engeland ontzien of Engeland uitdagen; maar hoe dat eind '80 op de katastrophe van de vierde Engelse oorlog uitliep, beschrijf ik in een af-

zonderlijk hoofdstukje. Eveneens bestemd om later diepe indruk naar buiten te maken was een geschil over militaire jurisdictie. Het kwam in 1769 aan met de Gecommitteerde Raden van Holland, die een soldaat wegens vergrijp tegen een burger aan de krijgsraad onttrekken wilden en aanstonds te doen kregen met de zich in zijn prerogatieven getast achtende Kapitein-Generaal. Het was een geval waarin de Nederlandse publieke opinie, als het vóór haar gebracht werd, onvermijdelijk militarisme speuren moest; Brunswijk, de Duitser, was hier een slecht raadgever voor Willem V. Het is eigenaardig, dat de man die in deze zaak het driftigst voor het recht van de burgerlijke overheid opkwam, Bentinck was, die zo in zijn laatste levensjaren eindelijk tot regelrechte tegenstand aan het overmachtig stadhouderschap, dat hij ruim twintig jaar tevoren had helpen maken, gedreven werd en tot samenwerking met een man die er de bitterste vijand van bleek en die veel bij zou dragen om Amsterdam terug in oppositie te voeren: Van Berckel, pensionaris van die stad sedert 1762, zoon van een in 1748 geremoveerd Rotterdams burgemeester.

In Friesland kwam de Prins nog in 1766 met kracht op voor zijn bevoegdheid als scheidsrechter in geschillen (tussen de Franeker Academie en het Hof, tussen de steden Sneek en Harlingen en de Staten), en hij, of liever Brunswijk, die van de Friese gunstelingen zoveel last gehad had en het werken van Onno Zwier van Haren nog achter het tegenspreken van sommigen vermoedde, vond het nodig in de laatste uitspraak opzienbarende woorden te doen invloeien: ‘met verachting’ beschouwde Z.H. ‘de slinkse wegen en landverderflijke kunstenarijen’ van hen, die de oude Oranjeliefde van het Friese volk wilden uitroeien. In Utrecht kostte het ontzaggelijke moeite om een beschermeling van het hof, Van Borssele, wiens kwartieren in twijfel getrokken werden, in de Ridderschap in te dringen. In Zeeland kreeg de Stadhouder de machtige familie Van Citters tegen zich, doordat haar hoofd, in onmin met Brunswijk geraakt, als vertegenwoordiger van de Eerste Edele vervangen werd. Dat gewest moest zich 's Prinsen scheidsrechterschap laten welgevallen in twee geschillen met de andere: over de vaart op Demerary en Essequebo; en over de Zeeuwse quote in de Generaliteitslasten. Zeeland wilde zijn quote op grond van verarming verminderd hebben, en tegen de eis der ‘bondgenoten’ dat het zijn belastingstelsel zou laten onderzoeken (want in de lichtheid daarvan zochten zij de schuld van Zeeland's financiële noden), verschool het zich achter zijn soevereiniteit. De uitspraken van de Prins, ofschoon in het laatste geval lang niet ongunstig (Zeeland kreeg voor een aantal jaren ‘soulaas’), zetten veel kwaad bloed in de provincie.

In al deze geschillen werd het publiek door de weergave in extenso van nota's en stukken in de *Nederlandsche Jaarboeken* wel ingewijd, en bijwijlen kon er één ook wel op eenmaal door enig algemeen aspect vat krijgen op de opinie. Maar over 't geheel genomen was dat toch moeilijk, omdat dit alles, en omdat vooral ook de argumentatie van weerskanten, zo onmiddellijk vast zat aan de historie. Het kwam aan op oude, uit de registers opgediepte resoluties, op onderling tot geen overeenstemming te brengen privileges, op precedenten. De regenten moesten hun Wagenaar kennen; neen Aitzema, meer dan een eeuw oud, leverde hun nog overvloed van practisch bruikbaar materiaal. Een man als de kundige pleitbezorger van Zeeland, Van de Spiegel, die tegen de Staten van het gewest trouwens zijn eigen stad Goes in een soortgelijk geschil met soortgelijke argumenten dienen moest, kwam als vanzelf tot diepgaande historische bronnenstudie.

Zelfs theoretisch had voor de partijen, voorzover de politiek zich in partij-vorm uitte, een beroep op de historie nog steeds de meeste waarde. Wij hebben gezien hoe de namen van Oldenbarnevelt en De Witt, van Maurits en Willem III nog schering en inslag vormen in de politieke controverse. Er is ook hier tussen Prinsgezinde en Staatsgezinde schrijvers nauwelijks enig onderscheid waar te nemen. Luzac, strijdbaar Prinseman, vindt het weliswaar nodig om tegen de leringen van Rousseau te waarschuwen. Maar al

verheft Betje Wolff deze Geneefse profeet geestdriftig boven die vroegere, Calvijn, Rousseau's invloed blijft tot het gemoed beperkt, in het staatkundige wordt niemand verleid om opruiming onder het bestaande te willen houden ten einde volgens redelijke beginselen overnieuw te kunnen bouwen.

Grote indruk maakte niettemin in de jaren zeventig de Amerikaanse opstand, en dat voorbeeld werd op de binnenlandse verhoudingen ook wel degelijk toegepast. Met gespannen aandacht volgde bijvoorbeeld Van der Capellen tot de Poll, die ik al noemde, de gebeurtenissen in Amerika, waar (om de vereenvoudigde voorstelling van de tijdgenoten te gebruiken) een volk oprees tegen de tyrannie en daarover in geruchtmakende beginselverklaringen zich rechtvaardigde.

> Een parodie van het stuk dat onze voorzaten deden uitgeven tegens Koning Philips den Tweede.

Zo noemde Willem V in een vertrouwelijke brief de *Declaration of Independence* van 1776; maar in feite kon het niet anders of die verklaring moest bij ons oude herinneringen met nieuw leven bezielen.

J.D. VAN DER CAPELLEN (Cl. Van Kampen & Zn)

Van der Capellen, die ondertussen als lid van de Staten van Overijsel geruchtmakende protesten tegen de Engelsgezinde politiek van de stadhouder deed horen (ik kom daarop terug, bij het voorspel van de vierde Engelse oorlog) had al eerder een heel debat over de grondslagen der staatsmacht op gang gebracht, door zijn reeds vermelde vertaling van Dr. Price's *Observations on Civil Liberty*, de verdediging door een Engelsman van het goed recht der Amerikanen. Het is opmerkelijk, dat het geen Frans schrijver was door wie men zich de weg liet wijzen; het is zeker ook opmerkelijk dat men voor theoretische formuleringen toch een buitenlander nodig had, en trouwens in heel diens gedachtenwereld, zoals die door Locke en Hutcheson vorm gekregen had, binnen trad. Maar dat de gedachten van ''s volks alvermogen' en van de regent als 'dienaar des volks' bij ons inheems waren, en zo oud, en ouder, als de geschiedenis der Republiek, daarvan was Van der Capellen zich terdege bewust. In zijn voorrede

herinnerde hij niet alleen aan de afzwering van 1581, maar aan de omwentelingenvan 1672 en 1747. Het volk had goedgevonden niet langer door de oude regeringen, ofschoon wettig, geregeerd te worden, en daarmee was alles gezegd.

Daarom alleen ook kon de staat van zaken van nu, die immers op die ommekeren berustte, geacht worden wettig te zijn. Want aan die wettigheid wilde Van der Capellen met zijn beschouwingen in 1776 niet tornen; hij sprak zelfs over de constitutie met een verering niet ongelijk aan die waaraan zijn vriend Paulus steeds uiting gaf, maar die bij hem samenging met de overtuiging dat zij ‘een schepsel des volks’ was. Denkbeelden die vol explosieve kracht zaten, zelfs al bleef hij prat gaan op zijn positie van ‘geboren regent’ en al sloot hij van het begrip ‘*volk*, zoals ook contemporaine apologeten van de revolutionaire beweging van 1672 gedaan hadden, het grauw zorgvuldig uit.

> Het aanzienlijk, het eerwaardig, het ontzaglijk deel der Natie, de eigenaars, de participanten der grote Maatschappij.

Dat was wat hij onder ‘het volk’ verstond. Inderdaad lagen bij de enigermate welgestelde en ontwikkelde burgerij, in de Noordelijke Nederlanden zo goed als ook in de Zuidelijke (zoals wij later zien zullen), in Engeland, in Frankrijk, de krachten die weldra naar verandering streefden en voor welke Van der Capellen, in weerwil van de tegenstrijdigheden in zijn positie, met merkwaardig profetisch vermogen sprak.

Niet minder opzien baarde hij in 1778, toen hij in zijn Staten een aanval inzette tegen de daar en in Gelderland nog gebruikelijke drostendiensten. Een edelman opkomend tegen misbruiken van vooraanstaande edellieden, dat was op zichzelf al merkwaardig. Feitelijk was die verplichting van de boeren om voor de adellijke bestuurders der Overijselse kwartieren arbeid te verrichten, al werd zij wel als bizonder drukkend gevoeld, maar een onderdeel van de volkomen, ook politieke en geestelijke, onderwerping der plattelandsbevolking aan de adellijke grondbezitters. Er was over dat voorrecht van de adellijke bestuurders der Overijselse kwartieren herhaaldelijk te doen geweest en nu valt het op, dat Van der Capellen het bestreed, niet zozeer op algemene gronden van vrijheid of billijkheid als wel op historische gronden. Met behulp van ijverige nasporingen toonde hij aan, dat er in 't verleden al afstand van gedaan was, zodat het nu voor een misbruik gelden moest.

Toch was de historie hier maar een doorzichtige verhulling van hervormingszucht. En wat Van der Capellen de woede van zijn standgenoten op de hals haalde, meer nog dan dat hij tevens de steden in beweging bracht en zelfs een wijze van stemmen voorstond (oud twistpunt in Overijsel) waardoor die met een enkel edelman een meerderheid gevormd zouden hebben, was dat hij ook met deze zaak door het Staten-onderonsje heenbrak en een beroep op de openbare mening deed. Voorlopig maakte hij zichzelf daar alleen onmogelijk mee: wegens belediging van de voorzaten der drosten werd hij buiten de Staten gesloten, tot zijn eigen grote ontsteltenis, want in de crisis viel hij vrij deerlijk uit de ‘Romeinse’ houding die zelfs Willem V's vertrouwensman in Zwolle, burgemeester Rouse, in hem bewonderd had. Maar nogmaals, in weerwil van de enge en toch zo omslachtige historisch-juridische betoogtrant, roerde die zaak naarbuiten veel wijder beginselen om. En hoe strikt Overijsels ook, ze trok in de andere gewesten de aandacht: de lange memories verschenen in de *Nederlandsche Jaarboeken*, en zelfs vond Van der Capellen in Holland een vurig bondgenoot, de doopsgezinde predikant Van der Kemp te Leiden, die (strikt anoniem wel te verstaan) felle pamfletten tegen ‘de dienstbaarheid’ schreef.

Tevredenheid

Vooreerst was wat wij waarnamen, nog niet meer dan een geestesgesteldheid. Aan plannen of programma's was men nog niet toe. Daar zou de schok van de oorlog toe leiden. De grote politieke beroering zelf, waarvan Van der Capellen de voorbode was,

zal, hoe verward en onzeker zij zich ook vertonen moge vóór zij door buitenlands ingrijpen werd afgesneden, het verschijnsel van de vernieuwing nogmaals bevestigen. Als men dat bedenkt, krijgt het koor van tevredenheidsbetuigingen, dat zich tegelijkertijd deed horen, iets bedriegelijks. Maar zeker was toch ook dat een oprechte uiting van de tijdgeest.

Neem Paulus' *Verklaring der Unie*. Wat is de houding van die jongeman, die in de komende tijd zijn plaats bij de vernieuwers vinden zou, tegenover die ‘enige grondwet van mijn vaderland’, zoals hij de Unie noemt?

> Ene grondwet, die ik nooit dan met aandoening beschouw, en die ik nimmer lees, of ik voel mij over de doorstralende wijsheid en voorzichtigheid harer opstelleren in verwondering opgetogen.

En het doel van zijn studie? Gelijk hij betuigt met zijn *Nut der stadhouderlijke regering* ‘de noodzakelijkheid der tegenwoordige regeringsvorm’ te hebben willen ‘aantonen’, zo schrijft hij ook nu:

> God geve, dat deze Republiek nog lang bij de onwaardeerbare panden van Vrijheid en Godsdienst bewaard en de harten der bondgenoten gedurig verenigd en geneigd blijven om elkanderen met lijf en goed bij te staan en 't eeuwig verbond, de Unie, te handhaven en te doen standhouden;

en zijn eigen taak ziet hij, kort en goed, als het ‘handhaven der publieke regering’.

Simon Stijl noemde in de ‘slotzang’ van zijn *Opkomst en bloei der Verenigde Nederlanden* (1774) de Nederlanders onvoorwaardelijk het gelukkigste volk op aarde: Geen land

> Daar de eerste rijkdom met zo weinig trotsheid praalt
> En de armoe, mild verzorgd, zo minlijk wordt onthaald.
> Waar is de boer zo rijk, zo machtig van bedrijven,
> De zeeman zo bemind, zo moedig op zijn schijven,
> De handelaar zo hoog in achtbaarheid en eer,
> De minste dienaar zelfs zo lustig als zijn heer?
>
> O vrijheid! groei en bloei, om voor 's lands heil te waken.
> En gij o Nederland, nu zo beroemd door haar,
> Bescherm haar op Uw beurt voor allerlei gevaar.
> Uw blijde Oranjezon schiet nu gewenste stralen,
> Die 't leven voên en niets in zijnen groei bepalen:
> De hemel spaar ze dus, opdat ze, eeuw uit eeuw in,
> U even vriendelijk belonke als van 't begin ...

Van de Spiegel, pensionaris van Goes, schreef in zijn historische verhandeling over de ‘satisfactie’, waardoor die stad twee eeuwen vroeger, in 1577, onder het gezag der Staten van Zeeland was teruggebracht (en de *Boekzaal der Geleerde Wereld* haalde de passage met welgevallen aan):

> In ons gezegend land is de minste arbeider zo volstrekt heer van 't zijne als de doorluchtigste edelman: de wetten van het land zijn bekend en in ieders handen, en zolang hij gene daad begaat door die wetten veroordeeld,

kan niemand hem deze of iets benemen ... De belastingen die hij betaalt, draagt hij in evenredigheid met alle andere ingezetenen; niemand is er vrij van, en dus is hij verzekerd, dat hij geen

druppel zweets voor een ander laat. ... Hij beschikt als soeverein over 't lot zijner kinderen ... Hij slaat zich in zulk een streek van het land neer, als hij meent dat hem de kost verschaffen kan.

Wat een onderscheid met de geesteshouding van zoveel Franse schrijvers! Lag dat alleen aan de achterlijkheid en het gemis aan geestkracht of verbeelding, die de historici nog niet zo lang geleden bij deze generatie zo schamper plachten te constateren? De verklaring ligt veeleer hoofdzakelijk in de omstandigheid dat in de Republiek die bepaalde misstanden als waardoor in Frankrijk de publieke opinie zo diep beroerd werd, niet bestonden. Van de Spiegel, wiens lofspraak een graadje minder hol was dan de beide daarvóór geciteerde, vestigt punt voor punt juist op dat onderscheid de aandacht. De drostendiensten waren maar een kleinigheid bij de feodale ongerechtigheden elders. Maar welbeschouwd ging het om die misstand niet in de eerste plaats, als ergens een echt revolutionaire gezindheid ontstond. De plattelandsbewoners en eerst recht het stedelijk proletariaat vormden ‘de publieke opinie’ niet. Dat deden de burgerijen, en in de Republiek waren die trots op hun oude vrijheid en rechtstraditie. Pas als zij die belaagd zagen - en dat kon ieder ogenblik gebeuren, 'tzij omdat de stadhouder met zijn adelskliek zich te sterk deed gelden, 'tzij omdat in de regentenheerschappij enge oligarchie of eigengerechtigheid al te onverhuld aan den dag kwamen - kon onder een brede klasse van enig geestelijk allooi en politiek doorzicht verzet uitbreken.

Ondertussen doet ons die tevredenheid toch verwonderlijk aan, als wij denken aan de almaar bezwaarlijker internationale omstandigheden, waartegen de staat zo bij uitstek slecht bewerktuigd was, en aan zijn onmacht om zich met het oog daarop te hervormen; en bijna stuitend, als wij de voortschrijdende verstijving van de economie beschouwen en de daaruit voortvloeiende jammerlijke pauperisering van een groot deel van de bevolking. Wij zullen zien dat dit laatste probleem toch door velen wel werd opgemerkt, en de herleefde zucht naar onderzoek en daarop gegronde hervorming kwam er zelfs eigenaardig bij aan den dag - zonder dat men het proces kon stuiten, het is waar.

Onmacht van de staat

Eerst iets over het uitblijven van de zo dringend nodige hervormingen in het staatsbestel.

Luzac, de vier delen van wiens *Holland's Rijkdom* (een uitgebreider bewerking van zijn eigen vroeger Frans geschrift) tussen 1780 en '83 verschenen, en die daarin welbewust modern-wetenschappelijk (volgens ‘de leerwijze van den doorluchtigen Newton’ op grond van ‘waarnemingen’) oorzaken en geneesmiddelen voor het economisch verval opspoorde, legde tussen dat verval, dat hij aan alle kanten (zelfs wat al te grif) constateerde, en het staatsbestel verband. Zijn oplossing, dat alle kwaads gedurende de stadhouderloze tijdperken ontstaan is, en zijn verheerlijking voor het tegenwoordige van ‘een eminent hoofd’ en van ‘den heer Hertog van Brunswijk’, dat was echter puur, onvruchtbaar partij-simplisme.

Juist in 1776 was de onmacht van de staat, maar ook van het eminente hoofd, om zich tot ingrijpen te vermannen, nog eens treffend gebleken aan een geval dat Luzac toch na aan het hart lag: het verval van de Oost-Indische Compagnie. Wij zullen de ongeschiktheid van dat lichaam straks in haar gevolgen nader beschouwen. Zij was, kan men zeggen, inherent aan het wezen van een handelscompagnie geroepen tot een zo overweldigende bestuurstaak. De Engelse Oost-Indische Compagnie vertoonde soortgelijke tekortkomingen. Maar behalve dat die juist in deze periode in Clive en Warren Hastings machtige persoonlijkheden bezat, die ter plaatse toch wonderen wisten te doen, hoeveel krachtiger worstelde de Engelse staat met het probleem van haar eigengerechtigheid en corruptie!

Deze en gene wist nu ook in Nederland van de wantoestanden in de Oost wel te schrijven (wij zullen er iets van zien) en juist deed zich weer bij de vernieuwing van het oktrooi een gelegenheid voor om aan Bewindhebbers de nodige verbeteringen en hervormingen op te dringen. In de staatsvergaderingen werd de wenselijkheid daarvan wel bepleit. Utrecht stelde ter Staten-Generaal voor, dat een 'commissie van redres' zou worden ingesteld om een plan te beramen vóór men de Compagnie weer twintig jaar lang buiten toezicht stelde. Daar werd lang en breed over gepraat. Utrecht's belangstelling kon als van een gewest dat geen Kamers van de Compagnie bezat, door Holland geminacht en verdacht gemaakt worden. Ten slotte wisten Bewindhebbers alle voorwaarden af te wimpelen, en dat met steun van de Opperdirecteur, ofschoon hier kortzichtig eigenbelang en starre behoudzucht een van die monsterverbonden sloten, die het volgens de beste theorie van 1747/8 zijn taak geweest zou zijn te verijdelen.

In Engeland (om nog even op dat contrast terug te komen) uitte zich de publieke ergernis over de East India Company niet alleen veel krachtiger, maar zij vond veel onmiddellijker weerklank in het Parlement: tussen die twee verschijnselen bestond trouwens nauw verband. Met al zijn gebreken als volksvertegenwoordiging, en al werd het soms door blinde partijhartstochten beheerst, was toch het Parlement een wezenlijk nationale vergadering, waarin het debat over 's lands belangen op een hoog peil gevoerd kon worden, zodat het richting gaf aan het politiek denken der natie. In de Staten-Generaal van de federale Republiek, gebonden aan de zeven soevereine provinciale Staten-vergaderingen, die op hun beurt gebonden waren aan de onderonsjes van ontelbare oligarchische stadsbesturen en ridderschappen, werden daarentegen de grootste nationale belangen het voorwerp van de stille strijd tussen die elk op zijn eigen plek vastgeheide groepen; het nationaal debat werd in verheimelijkt gemarchandeer en transactie gesmoord.

Ten dele verklaart dit de blindheid van die generatie op het gebied waar ze ons het meest opvalt. De ontzettende stroefheid der regeringsmachine, het onvermogen van Staten-Generaal en Stadhouder- Kapitein- en Admiraal-Generaal, 'tzij om een vaste lijn van buitenlandse staatkunde te volgen, 'tzij om het land voor geval van nood in staat van verdediging te stellen of welke in het oog lopende zwakheden ook te verhelpen, de lijdzaamheid van het publiek daartegenover, het werd zeker door de staatsinrichting bevorderd. Op het eerste gezicht zou men zeggen, dat deze tekortkomingen in de Oostenrijkse Successie-oorlog en opnieuw in de neutraliteit gedurende de Zevenjarige Oorlog toch werkelijk duidelijk genoeg gebleken waren. Maar juist het staatsbestel zoals het was - en een stadhouderschap dat enkel maar door onverantwoordelijke macht en invloed met dat staatsbestel zocht te werken, maakte geen verschil -, stond aan zijn eigen verbetering in de weg. Zelfs toen, nog in de jaren zeventig, de wolken zich al samenpakten voor een nieuw onweer, dat voorbestemd was om staat en volk ruwe schokken toe te brengen, kon men tot geen krachtige besluiten komen. Maar daarover aanstonds nader.

De renteniersstaat; pauperisme

En behalve de bewerktuiging van de staat was er dan de zwaar aangetaste economie van het land.

De handel verkeerde niet in een gezonde toestand. De hevig verhoogde activiteit gedurende de Zevenjarige Oorlog was niet duurzaam geweest. Dezelfde bezwaren die daarvóór ontmoet waren, deden zich erna gevoelen. Concurrentie van de Oostzee-volken en van de Engelsen maakte, dat Amsterdam niet meer als voorheen de grote stapelplaats van Noord-Europa zijn kon. De koopman bleef er zozeer in het hart van het wereldverkeer als ooit, maar de goederen waarin hij handelde, voeren vaak de Republiek voorbij, niet eens altijd in Nederlandse schepen, rechtstreeks van oorsprong naar be-

stemming. Rijkdom bracht dat zo goed als het rentetrekken van de enorme beleggingen in den vreemde en heel het geldbedrijf; maar weinig verruiming van arbeid. Met deze verschijnselen ging dan nog gepaard een steeds voortschrijdende concentratie van handelsactiviteit in een paar grote plaatsen, bovenal in Amsterdam (in weerwil van de ongeschiktheid van zijn haven, die bij de grotere diepgang van de schepen meer gevoeld werd: al lang waren nu de ‘scheepskamelen’ - luchtbakken - in gebruik om de schepen over het Pampus te tillen); maar ook Rotterdam telde meer en meer mee. Buiten Holland werd Zeeland leeggezogen evenals de vroeger van leven zo volle Noord-Hollandse stadjes of Dordt, Den Briel enzovoorts. Daar kwam nog bij, dat de visserij sterk leed onder beschermende maatregelen van het buitenland. Er waren wel lichtpunten, belangrijke zelfs. Friesland bijvoorbeeld handhaafde zich in de scheepvaart. En van verbazend belang bleef de handel op de West-Indische koloniën; wel 200 schepen onderhielden die vaart; daar deelde ook Zeeland nog in, al had het zijn monopolies niet kunnen behouden. Gunstig stond ook over het algemeen het platteland er voor. De veestapel werd niet meer zo door ziekten bezocht als vroeger in de eeuw. Men dacht weer ernstig aan inpoldering van de Haarlemmermeer; al bleken de technische moeilijkheden onoverkomelijk, hier is een blijk van belangstelling in het land.

Maar met de industrie was het nog àl verder bergaf gegaan. Vergeleken zelfs met het midden der eeuw, toen het er toch ook al slecht gesteld was, vertoonde Leiden een treurig beeld van chronische werkloosheid. De scheepstimmerwerven in de Zaanstreek waren verlopen. Over het hele land klaagde men, dat het moeilijk was de concurrentie met het buitenland vol te houden. De gilden vormden temidden van die schipbreuk een vluchteiland voor de kleine bedrijfjes, en de gesloten kaste van kleine burgers die daar geborgen zaten, klemden zich aan hun voorrechten vast. Dat maakte dan de positie van grotere ondernemers die voor export zouden kunnen werken, en die toch al, in dat kapitaalrijke land, met kapitaaltekort worstelden, nog moeilijker. Allerlei bedrijven verplaatsten zich naar Noord-Brabant, naar de Zuidelijke Nederlanden, naar Duitsland. Geen zwaarder mededinger kenden de fabrikanten dan de Oostenrijkse Nederlanden, sedert Maria Theresia's terzijdestelling van de fnuikende bepalingen van 1715 krachtig opgebloeid. Wel werden telkens met succes heel speciale industrieën beproefd, zoals die van het aardewerk te Delft, van de pijpen te Gouda; maar dat was niet genoeg om de grote bezitloze bevolking aan het werk te houden.

Zo erg werd de chronische werkeloosheid, dat de diakonieën en armenkassen het moeilijk begonnen te vinden ieder die het nodig had te bedélen. Een arbeider die elders heen trok om werk te vinden, liep kans, als hij toch weer in nood kwam te verkeren, om in zijn nieuwe woonplaats te worden afgewezen en in zijn oude niet meer in genade te worden aangenomen. Het euvel van de bedelarij nam toe. Zelfs die milde verzorging en dat minlijk onthaal, waar Simon Stijl zo zelfgenoegzaam in roemde, schoten te kort.

De kapitaalbezitters leden geen last. Niet alleen werd in de handel toch altijd nog ontzaglijk veel geld verdiend, maar daar was altijd de mogelijkheid van belegging in het buitenland. Naarmate er in het land minder te doen viel, werd die meer te baat genomen, maar dat werkte ook omgekeerd (ik stipte dat al aan) en verhaastte het verval van economisch vruchtbare bedrijvigheid. Amsterdam was nu de kapitaalmarkt waar men zich van alle kanten van Europa kwam voorzien, - vooraan de Engelsen,

de rivalen bij uitnemendheid, die dus door de Nederlanders zelf in hun economische expansie werden geholpen. De Republiek werd een renteniersrepubliek.

Niet enkel meer in de oude nijverheidscentra, ook in de havensteden zat men met een leeglopend proletariaat, en er zou een schrijnende tegenstelling zijn af te malen tussen de weelde van de rijken, in kleurige opsmuk en uiterste verfijning van levensstijl naar buiten blijkend, de jonge aristocraatjes en patriciërtjes Frans babbelend en pretma-

kend zonder zorg voor hun toekomst, en de zwarte ellende aan het andere einde van de maatschappelijke orde.

> Het gemeen arbeidsvolk vergaat van kommer en gebrek, de armenhuizen liggen opgepropt (*zo leest men in de Nederlandsche Jaarboeken van* 1776).

Zulke getuigenissen, 't is waar, hebben niet de waarde van statistische gegevens, en men staat wat verlegen als straks de Stadhouder, om de zwakheid van de oorlogsvloot te verklaren, eraan herinnert dat in 1780 geen matrozen te krijgen waren en daaraan de beschouwing vastknoopt:

> In de vorige eeuw waren de daggelden die de gemene man verdienen konde, over het algemeen lager, de populatie sterker en de armoede generaler dan tegenwoordig.

Toch is het onmogelijk te betwijfelen dat er veel werkeloosheid en nood bestond; blijkbaar was het moreel van lang buiten emplooi verkerende groepen al aangetast. Zo beschrijft een blad in 1778 het:

> In 't midden ener talrijke en noodlijdende gemeente, die niets uitvoert, klaagt men over gebrek aan handen.

Hervormingspogingen; genootschappen; onderwijs

Deze aanhalingen bewijzen, dat toch niet iedereen blind was voor een wantoestand, waarbij weliswaar de maatschappij nog altijd veilig rustte op een brede middenklasse die in meerdere of mindere mate in 's lands oude rijkdom deelde, maar waarmee niettemin een onmetelijk quantum aan menselijke ellende gepaard ging en die op den duur de grondslagen van die maatschappij moest aantasten. Simon Stijl sprak niet voor al zijn welgestelde tijdgenoten. Velen bleven niet stilstaan bij een erkenning van de nood, er werd gezocht naar middelen om het kwaad te verhelpen, er werden werkplannen opgesteld. Soms gingen die uit van tijdschriften - *De Koopman* bijvoorbeeld stelde een onderzoek in naar de werkeloosheid -, ofwel van de wetenschappelijke genootschappen, die prijsvragen uitschreven. Er werden in 1776 en '77 ook nieuwe verenigingen gesticht, die zich speciaal met die problemen zouden bezig houden: de Amsterdamse Maatschappij tot bevordering van de Landbouw; de Vaderlandse Maatschappij van Rederij en Koophandel te Hoorn; en de Oeconomische tak van de Hollandse Maatschappij te Haarlem. Vooral over die laatste spraken de tijdgenoten met extase. Het gevoel van malaise drong zich soms op. Maar hier zag men dan de redding.

> Nu deed zich een Man op, een mensenvriend, wiens naam in Neerland's jaarboeken voor altijd vereeuwigd is.

Dus dramatisch introduceert de schrijver van het blad *De Staatsman* in 1779 de stichter van de Economische Tak op het slot van zijn overzicht van de nood des koophandels, die zich na de financiële crisis van 1764 nooit volledig hersteld had. Een wezenlijk kundig en schrander man toch, die schrijver, voortreffelijk ingelicht over de verhoudingen in tal van Europese landen, met een open oog voor de ellende, achter de oppervlakkige schijn van weelde en geluk, waarin zeven achtsten van het mensdom - allen die ‘zich met den landbouw of handwerken moeten generen’ - gedompeld zijn: een revolutie ziet hij in aantocht. En niettemin, in wat een illusies vermeide hij zich.

> Hier (*in de zeven Verenigde Nederlanden*) heeft de brave ingezeten, door de voorzorge van de rechtvaardigste, wijste en voorzichtigste (*voorzienigste*) der overheden, het genot der gulde vrijheid, gepaard met de voordelen der zoete vrede.

't Is waar, de handel kwijnt, maar daar is dan nu die Economische Tak gekomen, en bovendien kan door een hersteld zeewezen en een kleine, goedgeoefende legermacht de balans weer in het voordeel van de Republiek doorslaan. Die laatste gedachte, verwant aan wat wij al van Luzac vernamen, zou de schrijver hebben moeten doen inzien, hoe noodzakelijk eensgezindheid onder de regeerders en groter daadkracht van de bestuursmachine was. Maar als in december 1778 het besluit om scheepshout van konvooi uit te zonderen tegen het protest van Amsterdam in genomen wordt (wij zullen daar nader van horen), is de *Staatsman* hevig verontrust door die schending der Unie, 'dat wonder in staatkunde'. Zeker, een stijfhoofdige minderheid kan kwaad stichten, maar

> is het dan een minder kwaad, te derogeren aan grondwetten zo heilig bezworen bij de Unie? Is het niet altijd ten uiterste gevaarlijk, nieuwigheden in te voeren, of veranderingen te maken in wetten en costumen, sedert meer dan 200 jaren gebruikelijk, en door welker handhaving alleen de Republiek machtig en groot geworden is?

De miskenning der werkelijkheid was niet minder groot, wanneer zoveel goeds verwacht werd van de Economische Tak, die medailles uitreikte voor nuttige uitvindingen of plannen, 25 ducaten aan een schoolmeester die 103 kinderen een jaar lang in het spinnen had onderwezen, 150 gulden aan een koopman voor het houden van een winkel alleen uit inlandse manufacturen bestaande, ter waarde van 10.000 gulden; of die, in de oorlog het tekort aan geschoolde zeeofficieren ontdekkende (de stuurlui hadden gemeenlijk geen tijd om de adelborsten te onderrichten en waren trouwens zelf meer practisch dan theoretisch onderlegd), premies van 50 ducaten uitloofde aan wie twee jaar lang op elk der oorlogschepen de adelborsten onderwezen zou hebben ....

Op zichzelf zijn al die pogingen, en de vormen van samenwerking waarin zij beproefd werden, een uiting van de nieuwe tijdgeest van menslievendheid niet alleen, maar van vertrouwen in de macht der rede. Een menslievendheid waarin men zich graag tot eigen lof vermeide, een vertrouwen dat met de harde werkelijkheid te weinig rekende. Er werd wel twijfel geuit. Wat is het effect van die met zo'n ophef verkondigde premies en medaljes? schreef iemand in 1781 in de *Boekzaal*: 'Wij zien er niets van.' Een heel enkel maal wordt al wel uitgesproken, dat het beleggen van kapitalen in het buitenland één van de oorzaken was van het verval, en ook, dat de Nederlanders zich teveel op handel hadden toegelegd en dat ontginningen van land en oprichten van fabrieken het redmiddel moesten vormen. Maar veelal scheen men te denken, dat de werkeloosheid vanzelf zou verdwijnen als de armen maar van hun apathie en onkunde konden worden genezen. Door middel van volksonderwijs zouden althans hun ondervoede kinderen weer in de maatschappij kunnen worden geïntegreerd. Een poging die falen moest, omdat ze de diepere economische oorzaken onaangetast liet. Maar men moet daarom de ernst van die welmenende burgers niet

miskennen, en er werden ook zeker nieuwe denkbeelden geopperd, die voor de toekomst betekenis hebben gehad.

Al vroeger in de eeuw had men armenscholen gesticht om de kinderen van het chronisch werkeloze proletariaat voor algehele verwildering te bewaren. Daarbij had toen de begeerte om hun een gepaste onderwerping aan hun lot in te prenten vrijwel uitsluitend voorgezeten. Nu telt die overweging zeker nog steeds terdege mee, maar men onderwerpt toch voor het minst de methoden aan kritiek en komt vaak al tot andere argumentaties. Met een zekere aarzeling gebeurt dat nog in de verhandelingen die in-

kwamen op de in 1780 door het Zeeuws-Genootschap van Wetenschappen uitgeschreven prijsvraag over de verbeteringen die de scholen behoefden 'ter meerdere beschaving onzer natie'.

Radicaler is A.B. Fardon, van wie in 1780 de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen een verhandeling bekroonde over

> de geschiktste middelen tot verbetering van het verstand, van het hart en de zeden van geringe lieden ... bizonder om dezelve daardoor tot meerder naarstigheid aan te moedigen en te gewennen. - Weinig mensen vindt men in ons land (*aldus begint de schrijver, en het getuigenis is opmerkelijk*), en vooral in de steden, die niet lezen kunnen. De Diaconie- en Stads-scholen komen de onwetendheid desaangaande in de kinderen der geringe lieden voor.

Maar, vervolgt hij, smaak in het lezen krijgen zij daarom nog niet. Dat ligt aan de leerstof, die men hun voorlegt, en die er wel op berekend schijnt hen door de 'ongewone deftige en ernstige stijl', zozeer verschillend van hun spreektaal, af te schrikken. Heidelbergse Catechismus en bijbel, daarbij blijft het. Zou men misschien woordenboekjes kunnen maken om de moeilijke woorden te verklaren? Maar beter zou nog zijn, bevattelijke en boeiende boekjes gratis of althans goedkoop onder het volk te verspreiden.

Dat denkbeeld zat in de lucht. Betje Wolff - die trouwens over de opvoeding van kinderen in het welgestelde gezin ook uiterst frisse opvattingen verkondigde - kwam in 1781 met vuur op tegen de redenering van voldane burgerlieden, dat de gemene man te dom was om te lezen, en dat hij door te lezen enkel zijn zaken zou leren verwaarlozen.

> Laten wij (*zegt zij*) met dat soort mensen spreken zoals God, in 's waerelds kindsheid, tot de mensen gesproken heeft. Laten wij hen hunne plichten voordragen met die beminlijke eenvoudigheid waarmede onze goddelijke leermeester, Jezus, zijne eenvoudige en ongeleerde tijdgenoten onderwees: en zij zullen ons zeer wel verstaan .... Zou het beneden de waardigheid van waarlijk verstandige lieden zijn, zo die eens enige nuttige, nodige en vervrolijkende werkjes opstelden onder dees of dergelijken titel: 'De vriend (of vriendin) der ambachtslieden, en dienstboden'?

Ons moge in zulk geschrijf de neerbuigende toon het eerst treffen; de waarachtige belangstelling voor het òf geminachte òf gevreesde 'grauw' is er de historische betekenis van. Geen man leefde dieper en oprechter in die gedachte dan J.H. Swildens. Zoon van een gereformeerd onderwijzer in Limburg, na 1795 hoogleraar te Franeker in het staatsrecht, was hij nu een armoedzaaier en broodschrijver. Onvermoeid plannenmaker, die - nog vóór de Engelse oorlog - over marine-hervorming heel interessante en scherp waargenomen brochures schreef, met een open oog ook voor de betekenis van een nationaal in plaats van een samengeraapt huurlingenleger. Onvermijdelijk vond hij bij de weldra opstekende Patriottenbeweging zijn plaats, in de *Grondwettige Herstelling* van 1784 zou hij een paar hoofdstukken bijdragen. Maar hij nam deel als client van Amsterdamse regenten-Patriotten en stond met al zijn

geloof in volkssoevereiniteit afkerig van de democratische tendenties der beweging. Naar zijn overtuiging kwamen die te vroeg: eerst had de zedelijke en verstandelijke verbetering van de mensen en van de menigte groter vorderingen moeten maken. Daar was zijn hart bij. Atheïsme en onzedelijkheid, dat waren voor hem, vrijmetselaar, de vijanden. Maar wat hem onderscheidde van zijn broeders-vrijmetselaars, die hoofdzakelijk een aristocratisch kringetje bleven vormen (Van Goens bijvoorbeeld hoorde erbij), met een voorliefde zelfs voor het Frans, dat was zijn hartstochtelijk gevoel dat het niet om de ontwikkelde bovenlaag,

maar om de massa ging. Een echte lekepreker, een verlichte en tolerante St. Franciscus, die de predikanten verweet dat zij

> het volk ophielden met onnutte geleerdheid of met allerlei onverstaanbare verschilstukken,

in plaats van 'de ongodisten of vrijgeesten' te bestrijden. Zelf ging hij 'in morsige

Zout geeſt ſmaak aan alle ſpys: *Zeep* wascht alles rein.
Kind, denk dat Verſtand en Deugd ook zo noodig zyn.

Z 3 Zz

Zout en *Zeep* doen denzelſden algemeenen dienst in 't ligchaamlyke, dien VERSTAND en DEUGD in 't zedelyke doen. Ons zedelyk leven, 't geen zonder VERSTAND en DEUGD niet dan laf en morſig kan zyn, krygt immers alle zyne waare aangenaamheid en zuiverheid enkel en alleen door VERSTAND en DEUGD.

Het VADERLANDSCH A.B begon met den Akkerbouw, het begin van alle menschlyke bezigheden. Het eindigt hier met twee algemeene ligchaamlyke behoeften, wier geduurig gebruik ons geduurig kan herinneren die twee algemeene zedelyke behoeften, zonder welke alle menschlyke bezigheden en voorrechten moeten vervallen. Akkerbouw, Burger-vryheid en Veiligheid, goede Huishouding, Eendragt, Gezondheid, Godsdienst, en alle de andere voornaame Bronnen van het Nederlandſche Welvaaren, met één woord, ons geheele Vaderland moet vervallen met het verval van VERSTAND en DEUGD. — Aan den grooten wensch om onder GODS hulpe dezelve algemeener en beter voortteplanten en te bevestigen is dit Boekje zyn gantſchen Oorſprong verſchuldigd.

BLADZIJDE UIT J.H. SWILDENS' VADERLANDS A.B. BOEK VOOR DE NEDERLANDSE JEUDG

sluiphoekjes de vrouwlieden' de leerzame volksliedjes leren, die hij maakte om de gewone gemene, zedenbedervende uit te drijven. Tegen de platte volksalmanakken schreef hij een *Almanach*, tegen de geesteloze schoolboekjes, die hij verantwoordelijk achtte voor het lage peil van de volksbeschaving, een *A.B. Boek*. Om niet in die 'verschilstukken' te stranden liet hij het door vier theologen van de staatskerk (waartoe hijzelf behoorde) keuren, maar waar het op aankwam, was dat door het boekje 'de redelijke vermogens van de kinderen allengskens ontwikkeld' zouden worden: met 'geduld' en door te spreken 'over dingen waarin de kindertjes belang stellen', wilde hij hun zedelijke, godsdienstige en vaderlandse waarheden bijbrengen.

Dit was in 1781. Drie jaar later diende Swildens de Doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuyzen van raad bij het opstellen van zijn ontwerp voor de Maatschappij tot Nut van het Algemeen (Edam; weldra Amsterdam). Naast al de organisaties die ik al vermeldde, neemt deze een geheel eigen plaats in. Geen geleerdheid, geen bevordering van materiële belangen beoogde zij; geen menslievend doel ook op de wijze van de Maatschappij tot redding van drenkelingen (1767), geen verdediging van de christelijke godsdienst zoals Stolpiaans Legaat (Leiden, 1753) en Haags Genootschap (1785) dat opvatten: tot het volk spreken, het volk opheffen, was haar leus. Wat Nieuwenhuyzen dwars zat, dat was 'de onkunde van den minvermogenden burger'; om die 'te verdrijven', daartoe waren de werken door de sedert enige jaren opgerichte genootschappen uitgegeven 'te omslachtig, te geleerd, te kostbaar, en dus ongeschikt.' De Maatschappij tot Nut deed veel om aan de denkbeelden die al van zoveel kanten opkwamen practische vorm te geven, - die evenwel pas na de staatsomwenteling haar volledig beslag kon krijgen. Dat zij toen in verlichte, in tolerante, dat wil zeggen ondogmatische geest geschiedde, mocht de kerk aan haar eigen star conservatisme of onverschilligheid wijten. Het spreekt vanzelf dat zij dit niet deed, en dat de Maatschappij van de Doopsgezinde predikant aan veel tegenwerking en verdachtmaking van orthodoxe zijde bloot stond. Er was hier niettemin de kiem gelegd voor een groot volkswerk, dat generaties lang vrucht dragen zou.

Als wij de Nederlandse burgerij om en bij het jaar 80 zo met sociale problemen zien worstelen, kunnen wij een parallel trekken met wat wij in dezelfde jaren in het letterkundige zagen gebeuren. Verlichting, rededienst, optimisme ten aanzien van de menselijke natuur hebben niet afgedaan, integendeel, zij worden met meer ernst beleefd, er vertoont zich een sterker drang om de werkelijkheid aan het nieuwe inzicht te toetsen, om aan de betuigingen een reëler inhoud te geven. Natuurlijk laat zich tussen de verschijningsvormen van het éne op het andere decennium geen scheidslijn trekken. Ook nu, en in deze belangstelling voor de armoede, treffen ons telkens die ietwat hol aandoende opgewondenheid en zelfverzekerdheid. De nieuwe teerhartigheid zou van een zo onbevangen standsegoïsme als wij in Troost's schilderij gekenschetst zagen, misschien weerhouden hebben. Niettemin schepte men uit eigen bemoeiing met de maatschappelijke nood zo'n voldoening, dat het opmerken van het toch zo verschrikkelijke euvel nauwelijks inbreuk op het heersend optimisme maakte en eer de overtuiging versterkte, dat men een tijdvak van menselijkheid, beschaving en vooruitgang beleefde, en dat in een land dat er alle eer aan deed.

En waarlijk valt er aan de echtheid van de belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken niet te twijfelen, en de eerbied voor kennis en deugd van dat geslacht had iets van het bezielende van een godsdienstig geloof. Praktische oplossingen zou

men zo niet vinden, maar bij woorden of redevoeringen liet men het toch niet. Figuren als Swildens en Nieuwenhuyzen versterken op dit andere gebied het getuigenis van Bellamy en Betje Wolff, van Capellen tot de Poll, omtrent de waarachtigheid van de geestelijke vernieuwing. Het verschijnen van zo markante persoonlijkheden alleen al is daar een teken van.

d. De Noord-Nederlanders buiten Europa

Nu dan eerst de gang van zaken in de Oost- en West-Indische koloniën. Beide bleven voor de welvaart van het moederland een rijke bron, in beide vertoonden bestuur en weerbaarheid ontstellende zwakheden, voor beide zou het uitbreken van de vierde Engelse oorlog een datum worden.

De West-Indische bezittingen

De kolonisten

De West-Indische koloniën waren in de lange vredesperiode die te Utrecht ingeluid werd, een bezit van nog haast groter economische betekenis geworden dan de Oost-Indische. De eilanden, Curaçao en St. Eustatius, beleefden gouden jaren - wij weten het - gedurende de Engels-Franse oorlogen als handelscentra. Maar afgezien daarvan bloeide het plantage-wezen, en de Guyana-kolonies ontwikkelden zich snel. In Berbice (de Berbiesjes heette dat in de wandeling) moest men eerst de moeilijkheden over het eigendomsrecht te boven komen; een slavenopstand vernietigde die kolonie in 1763 bijna. In Essequebo werkte het Zeeuwse monopolie wel belemmerend. Zeeland was niet sterk genoeg om het zich ten nutte te maken (er waren onder de planters haast geen geboren Zeeuwen), en hield er toch naijverig aan vast. In 1750 betwistte Holland het recht van het buurgewest om de handel op die kolonie voor zich alleen te houden. Pas in 1770 werd Willem V als scheidsrechter aangezocht en deed eenuitspraak die, Holland principieel in het gelijk stellend, aan Zeeland toch in de praktijk een eerste recht toekende. De grote rijkdom was in Suriname, waar de plantages vóór 1780 tot een getal van vijfhonderd aangroeiden, bijna het dubbele van wat men in Essequebo en Berbice tezamen vond. Het aantal slaven in Suriname werd in de jaren zeventig geschat op 75.000 in de plantages, en nog 8000 in Paramaribo. De blanken, Christenen en Joden tezamen, telden ruim 2000 zielen. Overal lagen de plantages aan weerskanten van enige grote rivieren, over een lengte van een dertigtal kilometers. Erachter strekten zich de ongebaande bossen uit, waarin vanouds hier en daar Indianenstammen leefden. Het voornaamste product van de plantages bleef suiker, maar er werd ook cacao en katoen verbouwd, en sedert omstreeks 1730 was met veel succes de koffieplant ingevoerd.

Wat voor 't moederland de West-Indische koloniën voornamelijk van de Oost-Indische onderscheidde, was de gelegenheid die zij aan de particuliere ondernemingsgeest boden. De handel stond vrij aan de mededinging van de Nederlandse ingezetenen - Zeeland's aanspraken op Essequebo daargelaten - Terwijl de handel met Azië dus door de Bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie voor eigen rekening gedreven werd, hieven de Societeiten van Suriname en van Berbice en de West-Indische Compagnie enkel rechten van de particuliere schepen die op hun gewesten voeren. Op tweehonderd werd het getal der schepen in die vaart geschat (wij hoorden het al); een zestigtal voeren in één voordelig jaar alleen uit Suriname naar het moederland. Heel de eeuw door bloeide de handel, en de koopmansstand in Holland en Zeeland (wij zagen ook dat genoegzaam in de twisten met Engeland) was er levendig in geïnteresseerd.

Veel particulier kapitaal werd bovendien in die koloniën belegd. Voor Suriname was dat bijna uitsluitend Amsterdams kapitaal. Omstreeks 1750 had de Amsterdamse bankier Deutz een grootscheeps plan van credietverschaffing aan planters opgezet. Twintig jaar later werd er opnieuw voor miljoenen in Suriname gestoken. Een koortsachtige uitbreidingsijver heerste, alleman wou planter worden. Maar een krach volgde weldra; ook de oude planters hadden moeite hun hypotheekrente te voldoen. Het eind was dat de geldschieters eigenaar werden, met het gevolg dat in de jaren tachtig verreweg de meeste plantages door rentmeesters, niet door de eigenaars bestuurd werden. In de Societeit van Suriname had de stad Amsterdam toen ook het derde part van de

familie Van Sommelsdijk gekocht, zodat het over twee derden beschikte: Suriname was in dubbele zin een Amsterdamse bezitting geworden.

Het was op de plantages en in Paramaribo (een wezenlijke stad nu, waar veel planters huizen hadden, waar verder ambtenaren, advokaten, vertegenwoordigers van moederlandse handelshuizen woonden), onder de heren van zoveel slaven, een weelderigleven. Een volmaakt andere samenleving had men hier dan de sobere aan de Kaap. Kleine landbouwers konden het in dat klimaat en tegen de concurrentie van slavenarbeid niet houden: pogingen om nederzettingen te vormen mislukten geregeld. Uithalen met mooie toiletten en rijke maaltijden was een groot tijdverdrijf. Men leefde er zwaar en kort. Een mengelmoes van nationaliteiten vertoonde die blanke bevolking. Er waren ten eerste zeer veel Fransen, maar ook Duitsers; en dan had men er vanouds een sterke groep Portugese Joden, naderhand ook Hoogduitse joden. Mauricius, (de ons bekende litterator, goeverneur van 1742-51), die oog voor zulke dingen had, merkt op, dat dit het gemeenschapsgevoel verzwakte. De Joden waren afzonderlijk georganiseerd: zij hadden hun eigen burgervendel, hun eigen rechtspraak, hun eigen schouwburg zelfs, toen men in de jaren zeventig aan toneel begon te doen. Trouwens, zij spraken nog Portugees: hun slaven 'voegden nog een gebroken Portugees onder hun neger-Engels': bij de slaven van Nederlandse meesters werd dat taaltje wel met wat gebroken Nederlands vermengd, maar in weerwil van de gedurige aanvoer van nieuwe negers uit Afrika en de vermenigvuldiging van hun aantal werd toch de indruk die de eerste honderden van de Engelse tijd (van vóór 1667 dus) ontvangen hadden, nooit uitgewist. De Portugees-joodse gemeente hield haar administratie in het Portugees bij. Als zij op het eind van dit tijdvak een man van wijde en moderne cultuur voortbrengt, David Nassy, beschrijft deze Suriname en de crisis van 1773, waarin zijn eigen plantersloopbaan verongelukte, in het Frans; en zijn bibliotheek bestond hoofdzakelijk uit Franse filosofische en literaire werken; verder Spaanse en Portugese; geen Nederlandse, ofschoon Nassy wel Nederlands kende en zelfs als beëdigd vertaler optrad.

Eens te meer bewijst dit alles de geringe expansie-kracht van onze taal, gevolg van de neiging der Nederlanders om zich aan het vreemde zelf al te geredelijk aan te passen. Als ambtelijke taal handhaafde het Nederlands zich toch, en als omgangstaal ook wel zo, dat het toneel, toen het kwam, er zich van bediende.

Gruwelen der slavernij

Welvarend en economisch succesvol, was dit toch geen maatschappij die voor de Nederlandse stam de mogelijkheid van een harmonische ontwikkeling bood. Planters, werkend met slaven onder de zweep, in een tropisch klimaat, - dat schept nooit een gezonde toestand, maar uit het klein getal van de blanken kan men al afleiden dat op de meeste plantages niet eens blanke gezinnen woonden, enkel de agent van de eigenaar, de slavendrijver, de 'blankofficier'. En nergens heeft de slavernij gruwelijker voorkomen gehad dan in Suriname. Dat kwam, (behalve misschien door het ontbreken van een sterke publieke zin onder een zo gemengde en zo weinig harmonisch samengestelde bevolking) door de geografische gesteldheid van de kolonie. De bossen vlakachter de plantages, ondoordringbaar of althans onbewoonbaar voor de blanken,

verstrekten een toevluchtsoord aan gevluchte slaven, aan ‘weglopers’. Hele stammen vormden zich daar allengs, een eeuwigdurende verlokking voor de plantage-slaven. De harde behandeling, de grillen, de wreedheden van hun meesters konden daar ontvlucht worden, maar om hun de lust tot vluchten te ontnemen wisten die meesters niets beters dan nog groter strengheid, nog erger verdrukking. Plantage-slavernij is altijd een onmenselijk iets, maar hier prikkelden de haat en vrees die uit de gedurige bedreiging van de bosnegers en de schermutselingen geboren werden, tot de vreselijkste excessen.

> Men verwijt de Hollanders die in Suriname, Berbice, Essequebo en aan de rivier de Pomeron gevestigd zijn met reden een behandeling van de slaven, die in barbaarsheid teboven gaat wat hun op de Antillen wedervaart. (*Aldus de Pruisische gezant in Den Haag aan zijn regering bij het bespreken van een opstand in* 1772.)

De zweep bij het werk - dat was doodgewoon en volgens het algemeen gevoelen

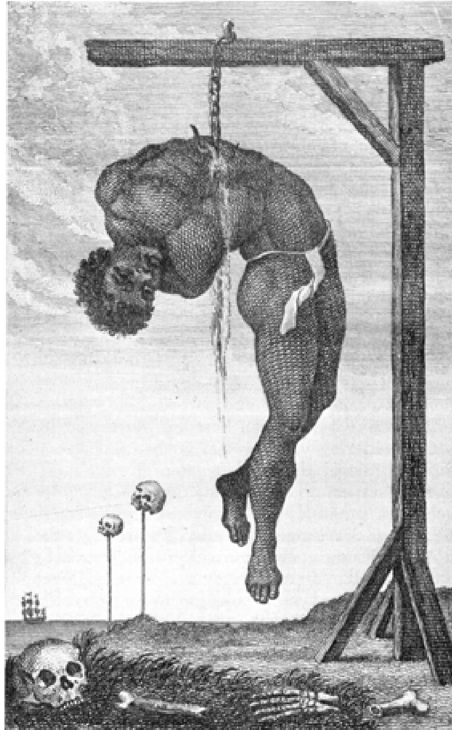

HOLLANDSE PLANTER (Naar Stedman, Reize naar Surinamen)

onvermijdelijk. Hoe rustig men dat aannam, spreekt uit dit zinnetje waarmee de fiscaal in een advies aan het Hof de verontschuldiging van een Franse kaper afwees, die zich van enige Indianen meester gemaakt had en voorgaf dat hij ze voor vrijen aangezien had: ‘Aan de zweepslagen op hun huid was blijkelijk genoeg, dat zij slaven waren.’

Bij alle vergrijpen de verschrikkelijkste lijfstraffen. Onderschepte weglopers werd een voet afgehakt. Nog onder Van Sommelsdijk was aan de meesters verboden hun slaven aan het leven te straffen. Voor erge geselingen werden de schuldigen gewoonlijk naar

Paramaribo opgezonden en daar werd dan op zeven straathoeken de beruchte Spaanse bok op hen toegepast. Doodstraffen gingen vaak met uitgezochte martelingen gepaard. Waren het te Batavia spiesingen, hier kende men de ijzeren haken, die door de ribben geslagen werden en waaraan het slachtoffer dagen lang hing te sterven; radbraken, knijpen met gloeiende tangen, verbranden, - men gruwt van de koele beschrijvingen door de tijdgenoten. Maar erger nog waren de ongerechtigheden die op de plantages

GESTRAFTE SLAAF (Naar Stedman, Reize naar Surinamen)

zelf geschiedden; telkens weer werden in weerwil van 't verbod slaven doodgegeseld. - bij ongeluk heette het dan; en meesters, ook meesteressen, die door machtswellust vervoerd hun slaven het leven tot een hel maakten, waren niet zeldzaam. De goeverneurs trachtten daar wel paal en perk aan te stellen; Mauricius bijvoorbeeld deed zijn best. Maar het feit dat het getuigenis van een slaaf in rechte niet gold, bemoeilijkte zulke pogingen, en de goeverneurs vonden ook weinig medewerking bij de Raad van Politie, dat wil zeggen bij de afgevaardigden der planters: altijd weer kwamen die met de rede-

nering dat de slaven alleen door schrikaanjaging te regeren waren en wilden niets gedaan hebben, dat het gezag van de blanken kon aantasten; overigens rekende men erop dat de planters zo dwaas niet zouden zijn om ‘tegen hun kapitaal te woeden’, - ‘kapitaal’, dat zag men in de negers, meer dan mensen. Het gebeurde, dat slaven die over onverdraaglijke wreedheden en wanbestuur op een plantage kwamen klagen, ‘eens lustig gegeseld’ werden om hun zulke stoutheid te verleren, ofschoon tegelijk hun klachten zoveel geloof vonden, dat de Raad hun meesters onderdehand vermaande om voortaan matiging te betrachten.

Tegen de Bosnegers wist men lange tijd maar één middel: verdelging. Tochten om hun nederzettingen (‘dorpen’ of ‘negorijen’) en akkers (‘kostgronden’) op te sporen en te verwoesten waren het voorname werk van de burgervendels; men gebruikte er trouwens ook slaven voor. Onschuldige gevangenen, die men in handen kreeg, vrouwen zo goed als mannen, werden te Paramaribo onder pijnigingen gedood. Dit was een uitzichtloze politiek. Het getal van de Bosnegers liep al in de duizenden; omstreeks 1770 werd het op 25.000 geschat. Mauricius wilde - al in 1749 - vrede sluiten; daar kon hij echter de Raad niet toe krijgen. Later moest het er toch toe komen. Herhaaldelijk waren plantages ‘afgelopen’ en hele troepen slaven bevrijd, die het getal van de Bosnegers deden aanzwellen. Men had nu ook het voorbeeld van de Engelsen, die op Jamaica met hun ‘marrons’ (het Spaanse woord voor weglopers, dat in heel West-Indië gebruikelijk was) tot een schikking waren moeten komen.

Verdragen werden zo gesloten met de voornaamste groepen, aan de rivier de Saramacca in het Westen, in 1760, en ‘achter Auka’ in het Zuiden, in 1762. De dorpen stonden alle onder hoofden, ‘kapiteins’ gelijk men sprak, die onderling maar in een heel los verband leefden; aan de onderhandelingen namen zij dan ook allen deel. Er werden bittere woorden gesproken over de mishandelingen die de slaven de bossen in gedreven hadden, maar niettemin beloofden de Bosnegers nu voortaan alle weglopers tegen vastgestelde premies te zullen uitleveren. Kinderen van hoofden werden als gijzelaars gegeven; van haar kant onderhield de regering van Paramaribo betrekkingen door een paar onverschrokken onderofficieren, die bij de negers legeren gingen.

Voor de kolonie kwam het aan op de bepaling omtrent het uitleveren van vluchtelingen, en juist dat gaf in de praktijk voortdurend aanleiding tot moeilijkheden. Vooral wanneer zij van ondergane kwellingen vertellen konden, vonden weglopers bij hun rasgenoten, die ten dele zelf nog in slavernij geleefd hadden, licht bescherming; ofwel de Bosnegers trachtten meer dan de toegezegde premie te bedingen, en vooral buskruit. Maar de schikking hield toch stand en de Aukaners lieten zich zelfs, evenals de Indianen, gebruiken in de lang slepende guerilla die van ongeveer 1772 af met een nieuwe groepering van Bosnegers, uit een paar plantage-opstanden gevormd en door plantageovervallen aangegroeid, gevoerd moest worden. Die hadden hun dorpen en kostgronden in het Oosten, in de buurt van de Marrowijne, die geacht werd de grens met Frans-Guyana te vormen. Onder hun hoofden was een zekere Baron, die met zijn meester in Holland geweest was en veel Europese kennis opgedaan had; hij legde een wezenlijk fort aan, dat niet dan met grote moeite veroverd werd, en zelfs daarmee was het gevaar geenszins bezworen. Bonni kreeg bij de blanken nog geduchter naam dan Baron bezeten had. Er heerste in de kolonie en in het moederland te groter zenuwachtigheid, omdat de herinnering

aan de ontzettende slavenopstand in Berbice van 1763 nog vers in het geheugen lag. De militaire bezetting was daar volslagen ontoereikend gebleken, de forten waren er ook in een jammerlijke staat van verwaarlozing; hulp uit de Engelse Antillen, die men naderhand zwaar moest betalen, was het eerst ter plaatse geweest; de Staten-Generaal hadden op de angstroep van de directeurs der Societeit van Berbice een paar vendels soldaten gestuurd, maar daar waren natuurlijk maanden mee gemoeid geweest. Niettemin was het pas daarna gelukt de oproermakers, die onderling

aan het twisten geraakt waren, allengs in de bossen op te sporen en uit te roeien of in handen te krijgen; waarna in fort Nassau ware bloedbaden en martelfeesten op tientallen en nog eens tientallen waren aangericht.

Dezelfde kolonel Fourgeaud, die daar toen de hulptroepen gekommandeerd had, werd nu door de Staten-Generaal met 800 man naar Suriname gezonden. In de kolonie richtte men uit speciaal daarvoor gekochte negers, aan wie hun vrijheid geschonken werd, een vendel tot bestrijding van de Bosnegers in. Een uitputtende strijd begon. De tochten door de ongebaande bossen eisten veel van het uithoudingsvermogen der Europese soldaten, het klimaat van hun gezondheid. Fourgeaud kibbelde met de goeverneur Nepveu; de Raad van Politie en de goeverneur vertegenwoordigden onvermijdelijk verschillende standpunten ten opzichte van de vraag wie de ruïneuze kosten dragen moest, de ingezetenen of de Societeit; in het moederland trachtte de Societeit zoveel mogelijk op de Staten-Generaal af te wentelen en raakte Amsterdam, als het naast in de Societeit geïnteresseerd, overhoop met de Staten en de Prins. Nu eens zou men de troepen terugroepen, dan weer versterkingen zenden; het plan om een cordon te vormen ter afweer van de Bosnegers en bescherming van de plantages, door de autoriteiten in Den Haag als de enige oplossing beschouwd, werd door de Raad als onuitvoerbaar en te kostbaar gedurig tegengewerkt.

Kortom, de verdeeldheid en verwarde raadslagen die wij het beleid van belangrijker zaken in die jaren hebben zien kenmerken, deden zich in Suriname ten volle gevoelen. (De verhoudingen grepen trouwens op elkaar in. Verschil van mening over de bekostiging van Fourgeaud's troepen droeg niet weinig bij tot de verbittering waarmee Amsterdam en de Stadhouder in zake de moederlandse defensie-versterking tegenover elkaar kwamen te staan.) Het was alleen het ontbreken van saamhorigheidsbesef bij de negers, dat de kolonie voor erger rampen bewaarde. De ‘marrons’ onder Bonni werden ten slotte met behulp van de Indianen en van de ‘bevredigde’ negers over de Marrowijne gedrongen, maar behalve onder een zware schuldenlast bleef Suriname gedrukt door een besef van onveiligheid. Dat er tussen Bonni en de Araukaners een vrede tot stand kwam, scheen onheil voor de toekomst te spellen. ‘God geve er zijnen zegen toe’, schreef de nieuwe goeverneur Texier in zijn dagboek, toen hij een gerucht vernam dat die vrede weer verstoord stond te worden; en inderdaad, het naderen van de oorlog met Engeland gaf hem alle reden tot de wens, dat hij van de kant der Bosnegers voorlopig verschoond mocht worden.

Er is in de geschiedenis van die plantage-kolonies, waarvan ik hier heel in 't kort de hoofdzaken even aangeduid heb, niets verkwikkends of verheffends. Zelfs de strijd van de Raden van Politie met opeenvolgende goeverneurs mist die ideële betekenis, die aan de strijd van de Kaapse burgers met Willem Adriaan van der Stel iets waardevols geeft. Uiterlijk doen zeker de lotgevallen van Mauricius aan die episode denken. Hij werd weggewerkt door een kabaal (zijn eigen woord), die de opinie van de Paramaribose wereld stellig op haar hand had, maar hoe anders waren de verhoudingen! De belhamel was een zekere Duplessis, die ten slotte zelfs door zijn medestanders naar Holland gezonden werd om daar de grieven voor te dragen. Willem IV, als opperdirecteur van de West-Indische Compagnie met de zaak belast, stuurde een commissie naar Suriname met volmacht om Mauricius te schorsen. Niet omdat zij iets bezwarends tegen hem ontdekten, maar omdat het klaarblijkelijk onmogelijk geworden was de kolonie door hem te regeren, zonden de commissarissen hem

inderdaad naar *patria*, waar hij jaren naderhand (Willem IV was toen al overleden) volledig in zijn eer hersteld werd; maar terug naar Suriname ging hij niet meer. Wat men uit de volumineuze getuigenissen vooral vergaart, is een indruk van de venijnige kliekgeest, de afbrekende vitzucht, het onbeschaamde egoisme en klassegevoel van die planters.

Niet dat hun ontevredenheid geen grond in wezenlijke misstanden vond. De noodlijdende, machteloze Compagnie verwaarloosde haar verplichtingen jegens hen, terwijl verschrikkelijke oorlogen met de Bosnegers moesten door de burgers zelf of door troepen van de Staten-Generaal gevoerd worden. De Compagnie verwaarloosde de defensie op een ontstellende wijze.

> Enige weinige, uit Oude Mannenhuizen weggelopen of met zware breuken en andere ongeneeslijk kwalen bezette mensen, en verders opgeraapte deserteurs van allerhande natiën .... Kanon zonder de behoorlijke affuiten, met kogels van een kaliber dat niet op het kanon past; .... lange tussenpozingen van gebrek aan buskruit. (*Zo beschrijft een tijdgenoot de toestand*).

En daarbij bleef de Compagnie de planters dwingen in het oude systeem, waaronder zij hun producten alleen naar het moederland verkopen en hun benodigdheden alleen uit het moederland betrekken mochten: wat een eeuwigdurende ergernis om de suiker niet duur aan de Noord-Amerikanen te mogen verhandelen of het huisraad, de kleding, de landbouwwerktuigen niet goedkoop uit Engeland; want onvermijdelijk maakten de Hollanders en de Zeeuwen in beide richtingen van hun monopolie misbruik. Een oude grief, maar hoeveel scherper gevoeld toen de Noord-Amerikanen, onder de toejuichingen van het publiek in Nederland nog wel, tegen een soortgelijk stelsel in opstand kwamen!

Bizonder kwellend voelde men het monopolie op het punt van de slavenhandel, want de Nederlandse slavenhalers voldeden tegen het laatste kwart van de eeuw al lang niet meer aan de behoeft en knoeiden onder de bescherming ervan dat het een aard had. Maar hier kom ik terug op de misstand die het opkomen van een ware vrijheidstrijd belette.

Kerk en tijdgeest tegenover het euvel

Die samenleving ontbeerde alle hoger beginsel; willoos onderging ze dat ontzettend euvel van de slavernij. Ernstige predikanten voelden zich gedrukt tussen al die in concubinaat levende planters, die hen voor het moeilijke probleem stelden van de doop van het uit hun omgang met negerinnen geboren kroost. De Gereformeerde kerk - wij weten het - stond wantrouwig tegenover zo kennelijk buiten het genadeverbond vallende kinderen, maar hier kwam nog de gewetensvraag bij, of het dopen geen premie op de ontucht lijken moest. Voor die slavenhouders zelf wogen kerkelijke vragen zeker niet zo zwaar. Als verklaring van de onvruchtbaarheid van zendingspogingen noemt Mauricius

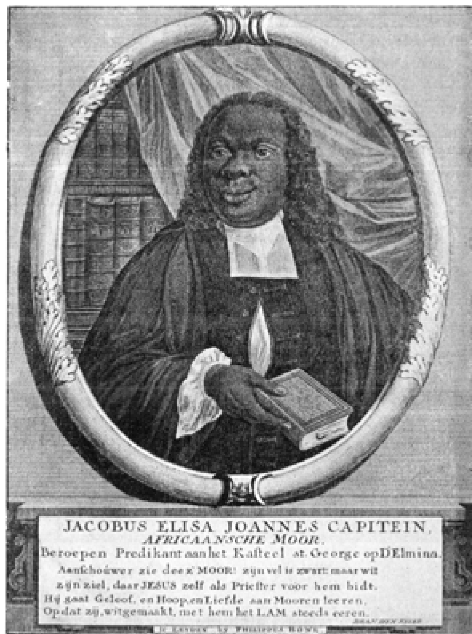
> het kwaad exempel dat de meeste meesters aan hun slaven geven, zodat de bekering der zogenaamde christenen in de kolonie diende vooraf te gaan, eer men van de bekering der heidenen iets hopen mocht.

En inderdaad die planters, die soms voor hun buitenechtelijke halfbloeden de doop verlangden, beschouwden de zending onder hun slaven vaak met erger dan

onverschilligheid, met vijandigheid. Dat was dan wel niet omdat zij het genadeverbond niet ontheiligd wilden zien, maar omdat zij vreesden gekerstende slaven niet zo onbevangen als vee te zullen kunnen behandelen. Kon zelfs een Christen wel als slaaf gehouden worden?

Ja; geestelijke vrijheid kan met lichamelijke slavernij heel wel samengaan; zo betoogde in 1742 in de openbare gehoorzaal van de Leidse universiteit bij het verdedigen van zijn *dissertatio* de Guinese neger Capitein, die na deze voor de eigenaars

zo geruststellende bewijsvoering als predikant naar St. George d'Elmina uitgezonden werd (waar weinig van hem terecht kwam). Maar inderdaad moest wie kerstening wilde, dat wel vooropstellen, - en er waren er zo toch nog. Goeverneurs bijvoorbeeld: Mauricius deed pogingen om althans een catechismus in het neger-Engels gedrukt te krijgen; de Raad voelde er zo weinig voor, dat zelfs dat bescheiden plan onuitgevoerd bleef. Andere goeverneurs in Suriname of Berbice, beschermden de Hernhutters, wier

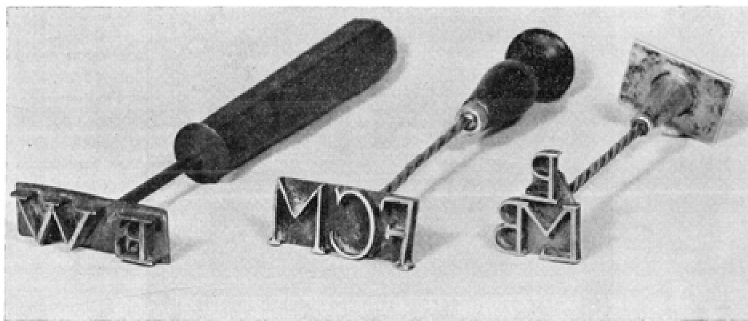

J.E.J. CAPITEIN Cl. Van Kampen & Zn

zelfverloochenende zendingsarbeid onder Indianen, Bosnegers en slaven vanwege planters en predikanten niets dan tegenwerking ondervond. Want ofschoon van de classis Amsterdam wel een, niet heel doortastende, aandrang uitging, waren de predikanten ter plaatse meest één van zin met de planters, aanvaardden rustig de vooroordelen met de materiële voordelen van die maatschappij, protesteerden zelfs niet tegen het gebruik om onder de slaven alle huwelijk te verbieden. Een ds. Kals, een geboren Duitser, die omstreeks 1730 in Suriname kwam en optornde tegen de opvatting als zouden de negers slechts ‘zwarte beesten’ zijn, geboren ‘om ons koffie en suiker te planten’, werd spoedig door zijn eigen ambtsbroeders weggewerkt - als een ‘onnuttig en querelleus humeur’ weliswaar, en die beschrijving miste alle grond niet. Ondertussen had men de bekende redeneringen bij de hand om het lot der slaven met de godsdienst overeen te brengen: vooral de herinnering aan Cham's vervloeking moest nog steeds dienst doen.

Maar het is toch opmerkelijk dat Dr. Fermin, die in 1769 te Amsterdam een Franse beschrijving van Suriname in het licht gaf, hierbij een scherp polemische toon moest aanslaan tegen ‘de moderne philosophen’, die het rechtmatige van de instelling der slavernij dorsten betwisten, ‘de sombere zedemeesters die aan sommigen, tegen hun belangen in, gewetensbezwaren hadden weten in te boezemen’. Er was een opvatting in opkomst, buiten de christelijke kerken om dus, welke niets meer kon weerhouden en volgens welke de negers mensen waren, met zekere menselijke rechten. Al leidde dat niet noodwendig tot een verwerping van de slavernij, het leidde wel tot scherpe afkeuring van veel dat in Suriname gebeurde. Fermin glijdt over de gruwelen heel licht heen. Hij weidt integendeel uit over de aanhankelijkheid waarmee de slaven goede behandeling beantwoordden. Bij de huisslaven kwamen patriarchale verhoudingen tot hun meesters zeker veel voor. Maar Hartsinck, de andere beschrijver van Suriname, (of liever van heel Guyana; zijn prachtig uitgevoerd werk verscheen in 1770), geeft met een zekere sympathie de mannelijke taal van de wegloper-hoofden weer, als zij voor het eerst de afgezanten der blanken ontmoeten.

In het moederland was dat een geesteshouding die onvermijdelijk uit de nieuwe gedachtenstromingen

SURINAAMSE SLAVENSTEMPELS (Foto-archief Kon. Inst. v.d. Tropen)

voortkwam. Zogoed als Onno Zwier van Haren in een drama een vrijheidsheld maakte van een door de Oost-Indische Compagnie afgezette sultan van Bantam, liet Van Winter, de echtgenoot van de nog befaamdere Lucretia van Merken, zich door de opstand in Berbice inspireren tot een treurspel *Monzongo of de koninklijke slaaf*; hij wilde bepaald zijn landgenoten ‘de onbetamelijkheid der slavernij onder het oog brengen, hen de stem der menselijkheid en der eenvoudige natuur doen horen.’ Ds. Kals, die na zijn kort verblijf in Suriname zijn fortuin in Engeland gezocht en daar een zendingsvereniging had leren kennen, publiceerde in 1756 een (wel heel verward en querulant) boek met de sprekende titel: *Neerlands Hooft- en Wortelsonde. Het verzuym van de Bekeeringe der Heydenen*. Daarin ging hij wel niet rechtstreeks tegen de slavernij in, maar kwam toch met hevigheid voor het recht der zwarten om als mensen beschouwd te worden op. Hij toont zich in het godsdienstige tevens tolerant; dat past bij het andere, evenals men zonder verwondering verneemt dat Van der Capellen tot de Poll het beginsel der slavernij aanviel bij gelegenheid van de vraag, of door hun meesters mee naar Nederland genomen negerslaven bij het betreden van de Nederlandse bodem vrij werden. Maar hoe onweerstaanbaar de tijdgeest was, voelt men beter als ook

Luzac, de Orangist en bestrijder van Rousseau, in zijn *Holland's Rijkdom* een typisch 'humaan', typisch 'philosophisch' commentaar geeft op een beschouwing van de Directeuren der Societeit, die (in 1762) de weglopers als 'een onbesuisde hoop' beschreven, tot 'een immense menigte aangegroeid', schuldig aan

> zo verregaande en ongehoorde buitensporigheden, roverijen en moorderijen, dat zij de ene plantage voor en de andere na hebben afgelopen, de blanken vermoord, alles geruïneerd en gespolieerd, en hetgene hun aanstond medegenomen. - (*Nu volgt Luzac's commentaar*:) Zoude de onbesuisde hoop, die meer dan eens slaven van de verwoeste plantagen medegenomen heeft, ook niet wel blanken hebben kunnen medenemen en die bij hen tot slaven gebruiken? Hun gedrag voor 't overige doet klaar zien, dat de hoop juist zo 'onbesuisd' noch zo verachtenswaardig niet is als men dien afschildert. Men noemt ze 'Weglopers, Negers, Slaven': wat doet de naam tot de zaak? Zij zijn mensen, en als mensen hebben zij recht om te eisen, dat men hen in den staat der slavernij behandele volgens algemene plichten, die nimmer ophouden, nimmer stilstaan.

In Paramaribo zelf werd de bron van de ellende duidelijk aangewezen door de intendant Malouet, uit het naburig Frans Guyana gekomen om een schikking omtrent de over de Marrowijne geweken troep van Bonni te treffen. 'De eigenlijke stichters van de binnenlandse wanordens' (aldus staan zijn woorden in de notulen van Goeverneur en Raden opgetekend) waren de slechte meesters. En vervolgens klaagde hij over het ontbreken van alle godsdienstig onderricht.

> Waarom zouden onze Europese kolonisten alleen gebruik maken van de physieke macht, daar zelfs de afschuwelijkste despoten nodig geoordeeld hebben de zedekunde daarbij te voegen?

De godsdienst werd hier wel heel utilitarisch voorgesteld, doch het verwijt dat het systeem van de planters en van de Societeit op niets dan naakt geweld berustte, was maar al te juist.

De Oost-Indische Compagnie

Van Imhoff's hervormingen

Wij zagen in 't vorige deel, hoe baron van Imhoff zijn ontwerp van hervormingen door Bewindhebbers aanvaard kreeg en in 1742 op 'de Hersteller' terug naar Batavia toog. Zijn plan omvatte tal van verbeteringen op ondergeschikte, maar soms toch ook wel zeer belangrijke punten: scheepsbouw, opleiding en positie van de zeelieden, versterking van vestingwerken, betere verzorging en herstel van de geest der troepen, verlevendiging van de geest der kerk. Dit laatste was hem ernst: hij was een wezenlijk godsdienstig man en het schokte hem dat het christendom zo'n treurig figuur tegenover de inlandse bevolkingen maakte; op het voorbeeld van Ceilon en Kotsjin richtte hij te Batavia een seminarie voor de opleiding van predikanten op.

Maar hoofdzaak moest toch altijd zijn de versteviging van de financiële positie der Compagnie en de bescherming van haar bedrijf tegen onderkruiping en benadeling vanwege de inlandse bevolkingen, de vrijburgers, de buitenlandse concurrenten, en haar eigen ambtenaren. Van Imhoff's bewind is bekend gebleven door de toegevingen aan de vrije handel die hij invoerde; maar de ware bedoeling en betekenis daarvan was toch eigenlijk, dat voor de rest het monopolie-stelsel zoveel te beter te handhaven zou

zijn. Wat niet wegneemt, dat de ruimte die Van Imhoff aan het particulier initiatief gaf op zichzelf belangrijk was en dat hij wel degelijk met voorliefde in Batavia en omgeving een door eigen handel en landbouw bloeiend gewest zocht te scheppen. Van de nood een deugd maken, was het toch in zekere zin. Want de vrije handel van Batavia wenste hij op de Westerse kwartieren te richten, waar de morshandel altijd het weligst getierd had en het moeilijkst te onderdrukken was; zodoende kon de Compagnie daar ook haar 'omslag' inkrimpen en een aantal niet-renderende factorijen opheffen, - met behoud steeds van strategisch belangrijke plaatsen (die op de kust van Malabar en Malakka bijvoorbeeld) welke, kostbaar als zij vielen, nu eenmaal voor haar machtspositie onontbeerlijk waren. Maar in Batavia zag Van Imhoff de mogelijkheid van een welvarende plaats, bij wier welvaart ook de Compagnie zich wel zou bevinden, en voor de omgeving, in het gezonde en vruchtbare hoogland, wenste hij stelselmatig kolonisatie uit het moederland te bevorderen; Nederlandse landbouwers moesten daar komen. Zo duikt hier Coen's oude plan weer op, maar ook de inlandse vaart, die Coen meedogenloos had willen vernietigen, kreeg enige vrijheid: Van Imhoff ging dus ook een eindweegs mee met de wensen van látere voorgangers.

Echter bleef het toch alles wat al te veel het karakter dragen van uitzonderingsmaatregelen binnen het geenszins verloochende, integendeel naijverig bewaakte systeem van Compagnies-bedrijf. Alles was nog ingeperkt met reserves en verbodsbepalingen. Die vrije handel op de West moest bijvoorbeeld afblijven van de 'kleedjes', vanouds het grote product van Koromandel, en van de amfioen, waarvoor al de Compagnieën in Bengalen zaten; en dan bovendien van de voorname producten van de Archipel, van de specerijen en de peper; ook van koper en tin. De vaart van de vrije schepen van Batavia op de Westerse kwartieren moest direct zijn: tussenliggende plaatsen mochten niet aangedaan worden.

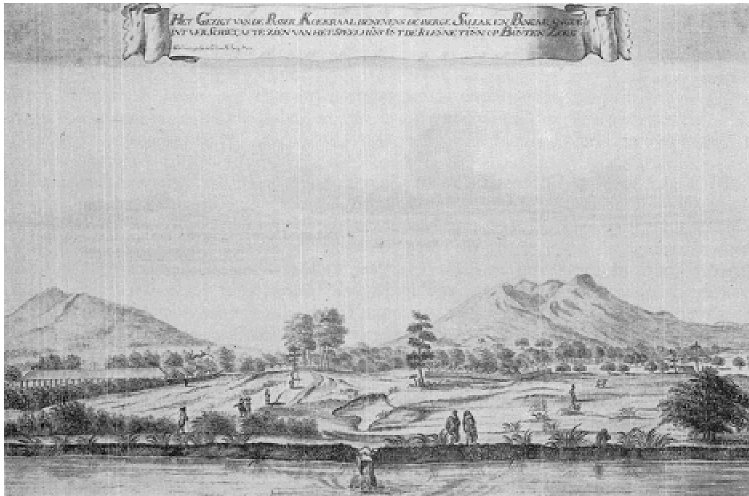
De Compagnie mocht zich al de vetste artikelen voorbehouden, zij kon ook na aan de particuliere ondernemingsgeest wat toegeworpen te hebben, niet beletten dat hierop haar eigen ambtenaren met de anderen aasden. Hoe onuitroeibaar dat euvel was, blijkt het best uit de maatregel, die Bewindhebbers moesten goedkeuren dat Van Imhoff ten aanzien van de kostelijke amfioen nam.

De winsten uit 'die gewilde waar', zoals de Hoge Regering het eens uitdrukte, waren ontzaglijk groot, maar werden gedurig bedreigd door de smokkelhandel die op de eigen schepen der Compagnie en tot onder het oog der meesters te Batavia toe, gevoerd werd, maar meest door inlandse vaartuigen en zelfs door Engelsen, die de andere Voor-Indische havens der Compagnie met medewerking der omgekochte ambtenaren als tussenstations gebruikten en op de lang gerekte kust van Java wel ergens binnen wisten te glippen. Zo verviel die handel waarvan de Compagnie zo zielsgaarne 'privatief gegaudeerd' zou hebben, zonder dat er in de toeneming van het verderfelijk opium-roken door de Javaanse bevolking een stilstand kwam. Tot eindelijk Van Imhoff, in 1745, zijn plan mocht uitvoeren en de Compagnie de inkoop in Bengalen en het vervoer naar Batavia overdroeg aan een onder haar toezicht gevormde particuliere maatschappij, de Amfioen Societeit. De 300 aandelen van 5000 gulden elk werden geplaatst bij de ambtenaren, zodat dezen er op eenmaal belang bij kregen de operaties van de smokkelaars langs heel de route tegen te gaan. Door het heffen van premies en door zich de slijting op Java voor te behouden verzekerde de Compagnie zich een schone winst. Alleen verslapte de uitwerking van

deze fraaie manoeuvre, naarmate de oorspronkelijke aandeelhouders repatrieerden en een nieuwe generatie ambtenaren opkwam, die er geen belang meer bij hadden de Societeit tegen smokkelen te beschermen.

Uit de omstandigheid dat er in Indië zo gemakkelijk anderhalf miljoen bijeengebracht werd, kan men afmeten wat een kapitaalkracht hun clandestiene negotie onder de ambtenaren der Compagnie had aangekweekt. De klachten van Bewindhebbers over de

morshandel werden in het vaderland door ‘de politieken’ soms maar schouderophalend aangehoord: kwam het voor de Nederlandse samenleving niet op hetzelfde neer of het Indische geld in de zakken der participanten vloeide, dan wel een brede schaar van ambtenaren, die zich na hun diensttijd toch ook thuis kwamen neerzetten, een deel opstreek? Het is zeker dat er zodoende heel wat Nederlandse fortuinen, kleine en grote, gesticht werden. Van Imhoff, die zich toch gedwongen zag om ten aanzien van de

GEZICHT VAN DE PASSER KOEKRAAL BIJ BUITENZORG (naar een tekening van J. Rach, Rijksprentenkab).

opium met de knoeiers een verdrag te sluiten, verwierp de redenering als ‘de fundamenten der menselijke sociëteit omverrewerpende’, en inderdaad werden (zoals wij van Van Effen hoorden) de thuiskomende Compagnies-beambten, rijk als zij wezen mochten, met de nek aangezien. De misstand had nog een ander noodlottig gevolg. De nationale rijkdom werd evengoed vermeerderd, maar de Compagnie, zonder wier bescherming ook de morshandelaars in het Oosten niet bestaan konden, werd verzwakt.

Van Imhoff's hervormingen werkten wel iets uit. Met voldoening stelt hij in het begin van 1747 vast, dat onder zijn bestuur voor de tweede maal in een halve eeuw ‘de generale boeken’ (dat wil zeggen ‘van alle de comptorenin Indiën te zamen’) met overwinst sloten. Ook de winstmogelijkheden in Holland, die immers geheel daarvan gescheiden berekend werden en uit de retoeren komen moesten, zag hij rooskleurig in. Uit de rapporten die hij over zijn ambtsreizen naar de Bataviase Bovenlanden in 1744 en naar Oost-Java in 1746 schreef, kan men zijn vreugde in het opbouwende werk proeven. Zowel hier als ginds had het land onder de oorlogen zwaar geleden, maar nu moest de welvaart terugkeren en verzekerd worden.

Van Imhoff's belangstelling ging uit naar alles. Hij wilde de oorzaak van warmwaterbronnen weten (‘den inlander’ was hieromtrent ‘na gewoonte’ in het minst niet ‘curieus’), hij merkte de fraaie grafsteden op die de groten zich lieten bouwen;

zijn ondernemingsgeest poogde luie ambtenaren te bezielen. Hoe ergerde hij zich aan

> hare loomheid en onverschilligheid, voortkomende, of uit ene natuurlijke vadsigheid, die op afgelegen oorden, daar weinig te doen is, de mensen licht bekruipt, of uit een verkeerd denkbeeld, dat op Java al lange schijnt geregeerd te hebben, alsof de residenten op de comptoren maar geplaatst wierden om haar fortuin te maken ....

En ook waar de Javaanse groten tekort schoten, wilde hij met Compagnies-hulp bijspringen. Die toch,

> volgens hunnen zorgelozen aard bekreunen zich om niets minder als om de florissance van hare landen en zijn al wel tevreden als zij maar nevens haar volk wat te eten hebben.

Al dieper trad de Compagnie in het inlandse leven. In de Bataviase Bovenlanden, waar hij zelf Buitenzorg aanlegde (dat van Goeverneur-Generaal op Goeverneur-Generaal als lusthuis overgaan zou) bemoeide hij zich met de landbouw. In het Oosten, waar zo grote gebieden pas onder rechtstreeks gezag gebracht waren, regelde hij vooreerst de bestuursinrichting en de leveranties. Talloze regenten hadden nu nog slechts met de Compagnie te maken; zij regelde de rechtspraak, zij inde de invoerrechten in de zeehavens en verscheiden andere belastingen. Bij dat alles vertoonden zich al aanstonds ernstige misbruiken, die door Van Imhoff's verordeningen niet werden overwonnen.

Maar afgezien daarvan, wat was zelfs in zijn goede dagen die eens zo geduchte Compagnie in een wrakke staat. Hij was er zich wel van bewust. Gedurig vergelijkt hij in zijn vertrouwelijke brieven aan zijn neef Boreel met de Engelsen, en steeds valt de vergelijking ongunstig uit voor de Nederlanders. De achterlijke scheepsbouw heeft hij wat verbeterd, zijn ‘Académie de marine’ te Batavia begint bruikbare officieren af te leveren. Maar hoe weerloos voelt hij zich op zijn vervallen Kasteel bij het al dreigender worden van de Europese situatie! Vol bezorgdheid vraagt hij zich af, als in 1744 tussen Frankrijk en Engeland de oorlog verklaard is, of de Republiek (die intussen in de Zuidelijke Nederlanden wel mee in het vuur staat, maar enkel als bondgenoot van Oostenrijk en Engeland) er zich buiten zal kunnen houden. Nog in 1748, als hij juist het bericht ontvangen heeft van de omwenteling in het vaderland (waarvan hij trouwens niets goeds verwacht en die inderdaad in de Indische zaken niets verbeteren zou), schrijft hij - de opvolger van Coen, van Van Diemen, van Maetsuycker, van Van Goens! -:

> Ik wense wel voornamentlijk dat als het oorlog werd, onze vijanden om ons (*versta: hier in Indië*) niet denken mogen, en dat zal ons verre het beste zijn.

Nu, die bui dreef over. Maar nieuwe oorlogen op Java kwamen weldra de Hoge Regering van twee kanten bespringen en bereidden het bewind van Van Imhoff met de meeste van zijn hervormingen een rampspoedig einde.

De derde Javaanse successie-oorlog

Van Imhoff had in 1746, toen hij met zijn groot gevolg door Oost-Java reisde om er orde op zaken te stellen, ook een statig bezoek aan Pakoeboewana in zijn nieuwe residentie Soerakarta gebracht. In dat wijde binnenland dat de Compagnie door de gedweeë Soesoehoenan beheersen wilde, was het toch nooit recht tot rust gekomen. Verscheiden ongezeggelijke prinsen van den bloede, die de kreupele 'keizer' als het werktuig der Hollanders verachtten, zwierven er met duizenden volgelingen rond en leefden van brand-

schatting. Gedurende zijn verblijf aan het hof diende Van Imhoff - 'grootvader', zoals de Soesoehoenan hem noemde - een broer van deze een terechtwijzing toe, die de uiterlijk-onbewogen Javaan zo slecht kon verkroppen, dat ook hij de wijk nam naar het Malangse, waar indertijd Soerapatti zo ongenaakbaar geweest was. Mangkoeboemi heette deze rebel, een krachtige persoonlijkheid, die op de andere prinsen een zekere aantrekkingskracht oefende; aan de hardnekkigste malcontent van allen, Mas Said, die al jaren in het bergland zwierf, huwelijkte hij zijn dochter uit. Een onrustige situatie, waarbij de Compagnies troepen al telkens in schermutselingen betrokken werden, en niet steeds in het voordeel bleven, maar die nog veel groter gevaren in zich borg, toen de Soesoehoenan eind 1749 op het sterfbed geworpen werd.

Tot zijn opvolger had de Compagnie een zoon aangewezen, die door een ernstige oogziekte voor de Javanen evenzeer tot ongeluk scheen voorbestemd als zijn vader door diens lichaamsgebrek. Maar in werkelijkheid werd te Soerakarta een nog vernederender schouwspel opgevoerd. De stervende vorst droeg in handen van von Hohendorff, goeverneur van Oost-Java, zijn rijk aan de Compagnie over, en de jammerlijke prins ontving het van deze 'ter behering' en uit vrije gunst. Tezelfdertijd liet von Hohendorff alle nog aan het hof aanwezige prinsen 'oplichten', maar de meesten waren al gevlucht en erkenden Mangkoeboemi, die zichzelf tot Soesoehoenan uitriep.

Nu laaide dan de onrust op tot een oorlog - de derde Javaanse Successieoorlog (waaraan de Javaans-Chinese en de Madoerese oorlog dan nog kort voorafgegaan waren).

Tot overmaat van ramp brak juist ook aan het andere eind van Java, in Bantam, een zware crisis uit. Men was hier genoopt geweest de sultan wegens krankzinnigheid op te lichten en naar Batavia te voeren en had van de gelegenheid gebruik gemaakt om het land evenals Mataram formeel aan de Compagnie te trekken: als regentes voor deze trad, met uitsluiting van de naar Ceilon verbannen zoon, de hoofdvrouw van de afgezette sultan op. Tegen haar ontstond nu, evenals tegen de jonge Soesoehoenan, een opstand. Een priester en prinsen stonden aan het hoofd. Ergernis over drukkende leverantie-eisen, gekwetst gevoel voor het vorstelijk erfrecht, godsdienstijver - dat alles bezielde de bevolking. De troepen van de regentes en van de Compagnie werden herhaaldelijk verslagen. Niet alleen wankelde het Nederlands gezag op Java, men voelde zich te Batavia zelf bedreigd, toen Van Imhoff, 1 november 1750, 45 jaar oud, overleed.

De nieuwe Goeverneur-Generaal, die door de Raad van Indië aangewezen werd, Jacob Mossel, een man van heel andere maatschappelijke afkomst als zijn voorganger, begon in die dreigende nood met toegevingen in Bantam. De regentes werd afgezet, een prins die zich het regentschap op liet dragen, kreeg zijn voorwaarde ingewilligd, dat de naar Ceilon gebannen wettige troonopvolger teruggeroepen zou worden. Men beleefde te Batavia toch nog bange ogenblikken, men moest zelfs dringend naar *patria* om versterkingen schrijven, vóór de opstandelingen verslagen waren. In 1753 mocht inderdaad de regent aan wiens diensten men veel gehad had, maar die bij zijn inclinatie 'tot een stil en afgezonderd leven' bleef, de regering aan de wettige sultan overdragen. Ten slotte was deze zo goed als de vorige machthebbers te Bantam een pop in de handen van de Compagnie: de verdeeldheid van de inlandse groten maakte, dat iedere beroering steeds weer op bevestiging van haar positie uitliep.

Zo ging het ook in Mataram. Jaren lang duurde daar de strijd, en wat een uitputtende strijd was het voor de slecht betaalde, slecht verzorgde Compagnies troepen! Een ogenblik had men behalve met Mangkoeboemi in het Oosten en Mas Said in het Zuiden ook nog met een opstand in Madoera te rekenen, waar een heilige man de bevolking tegen de vreemdelingen opriep; Madoera, met Makasser het land vanwaar de Compagnie nu haar beste inlandse soldaten betrok. Afgezien daarvan waren de moeilijkheden van het terrein en van het klimaat overstelpend groot, en de taak om in dat wijde bergland,

met een macht die nooit veel meer dan een 7000 man beliep, de opstandelingen niet enkel te verdrijven, maar tot onderwerping te dwingen, was eigenlijk onuitvoerbaar.

> Hoe menigmaal (*de twee inlandse leiders*) ook verslagen en verstrooid wierden, vloeide er gedurig een menigte van volk weder tot hen, ten dele uit vreze, ten dele uit een bijgelovige aankleving aan 't geslachte der aloude Soesoehoenans; en zo ras kregen zij geen bericht dat ons leger afgetrokken en hier en daar maar een open weg was, of aanstonds barstten zij hunne schuilhoeken uit.

Al te vaak slaagden de Javanen trouwens in schermutselingen en met verrassingen. In 1752 moest von Hohendorff, die als goeverneur de militaire leiding had, na herhaalde teleurstellingen zich vrijwel op de kustversterkingen terugtrekken; machtsvertoon was ook daar trouwens maar al te nodig, aangezien de trouw der onder rechtstreeks gezag staande ‘strand-regenten’ bedenkelijk wankelde. Alleen te Soerakarta, om de ongelukkige Soesoehoenan in zijn verlaten en door hongersnood geteisterd hof tenminste tegen de aanslagen van de rebellen te beschermen, hield men een garnizoen. Hartingh zegt achterna nog zeer terecht:

> dat men toch niet verder meester is met al die vestingen als de kanons kunnen dragen, en het meesterschap in het veld de ziel van de zaak is.

Het blijft een feit dat de Compagnie te zwak was, en de uitredding kwamslechts, doordat Mangkoe Boemi en Mas Said onderling in twist geraakten. Voortdurend had von Hohendorff al getracht, nu met de een dan met de ander onderhandelend, ze tegen elkaar uit te spelen. Het gelukte zijn opvolger Hartingh eindelijk, in september 1754, zich ‘onder 't gezicht van ontblote pieken’ tot een persoonlijke bespreking met Mangkoe Boemi wagend, met deze tot overeenstemming te komen. De Javaan vreesde aanvankelijk evenzeer voor verraad, maar men zwoer elkander trouw en vriendschap en in de nog langdurige onderhandelingen die volgden, wist Hartingh zich een persoonlijke invloed te verschaffen; hij zelf verklaart trouwens met menselijke directheid: ‘ik voor mij heb achting voor hem.’

Intussen moest er aan Mangkoe Boemi's eisen wel heel ruim wordentegemoetgekomen. De Compagnie erkende hem als heerser over de helft van het rijk van Mataram, voornamelijk Oost-Java. De Soesoehoenan werd er door Hartingh toe gebracht om in die deling toe te stemmen. Te Soerakarta had vervolgens tussen oom en neef onder bemiddeling van de Compagnies-vertegenwoordiger een samenkomst en verzoening plaats. Hartingh beschrijft het merkwaardige toneel. Er was niet ver van Soerakarta een open bamboese loods opgeslagen, van boven bekleed met linnen, waar hij en de Sultan (dit was nu Mangkoe Boemi's titel) de Soesoehoenan afwachtten. Bij diens komst liet de Sultan ‘zijn gomte spel roeren’ terwijl de Goeverneur (Hartingh) hem buiten met het militair saluut ontving en binnenleidde. Daar zette de Goeverneur zich aan een tafel, met de Soesoehoenan aan zijn rechterzij en tegenover deze de Sultan; achter elk een groot gevolg van edelen en dienaren geschaard.

Beide de vorsten dan in deze ordre recht tegensover elkanderen op hare zetels gezeten zijnde, zag men den Sultan bleek besturven en den Soesoehoenang bevende, dus beide heel ontsteld en aangedaan, ziende elkanderen aan zonder een woord te spreken. Derhalve nam den here Goeverneur, de verslagenheid over en weer bemerkende, het woord op en sprak Haar Hooghedens op deze wijze in het Javaans aan: - 'Ziedaar, beminde broeders, thans den dag, ja het gewenste uur voor ons drieën geboren om de vrindschap te hervormen en de band van eendracht vast te

> maken, waardoor met Godes bijstand Java, dat kostelijke land, wiens ganse ruïne nabij scheen, en welkens ingezetenen nu zoveel jaren hebben gezucht en bezweken gelegen onder het jok des oorlogs, uit hare pericliterende staat schijnt opgebeurd en tot haar vorige luister hersteld te zullen worden ...... De glans van vergenoeging ziet men reeds in de wezens van de gemene man uitblinken. .... De landen, waarin in zeven jaren geen ploeg gestoken is, nemen gaandeweg toe. Welaan dan, broeders, gij die eigenogig in dezen korten omtrek de nare landstoestand beschouwd hebt, schenk beide 't uitgeteerde en uitgemergelde land, volk en onderdanen, met God de voorste, door onderlinge liefde en wederzijdse bijstand Uwer Hooghedens, de lieflijke vrede buiten welke geen land bestaan kan .... Welaan dan, beminde broeders, beide in éen graad bij mij geacht, ik verzekere u in waarachtigheid van voortaan noch ter rechter noch ter linker hand te zullen gaan, maar altijd de rechtveerdigheid tot mijn wandelstok nemen, gelijk Uwe Majesteits in het verdelen der landen immers zonneklaar is gebleken' ....

Het ijs was gebroken. Er volgden plichtplegingen en zelfs tot verbazing en vreugde 'der wederzijdse hoofden', omhelzingen. Het kind van de rekening was Mas Said. Met vereende krachten viel men op hem aan, maar ook zo stelde hij zich nog tot 1757 te weer, brand en verwoesting spreidende waar hij langs trok. Ten langen leste onderwierp hij zich, en leefde sindsdien op een behoorlijke voet, als vazal van de Soesoehoenan, aan diens hof.

Het oude rijk van Mataram, dat bij vorige gelegenheden al van zijn kustrand beroofd en feitelijk onder de suzereiniteit van Batavia gebracht was, was dus gesplitst. Niet dan noodgedwongen had de Compagnie haar gedweeë stroman de Soesoehoenan een deel van zijn gebied aan een zo krachtig vorst als Mangkoe Boemi laten afstaan, maar zoals het viel, bleek die verbrokkeling van Java een bevestiging te meer van haar gezag.

Mossel en Van de Parra

Dat gezag ging - ik zei het hiervóór al - aanstonds met ernstige misbruiken gepaard. Daar was ten eerste het verpachten van de belastingen in de strandgewesten. Hoeveel drukkender werkte dat stelsel hier nog dan in het vaderland! De pachters waren meest Chinezen, de onwetende bevolking weerloos tegen hun 'buitensporigheden' en 'ondraaglijk geweld'. De Compagnies-beambten zelf misbruikten hun macht over ingelijfde of onder invloed gebrachte bevolkingen maar al te vaak.

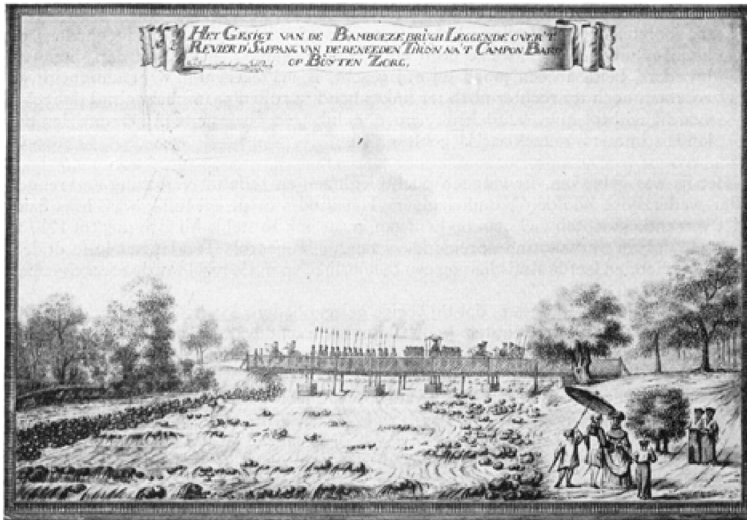
> Onze eigen dienaren (*zo heet het in een anonieme memorie omstreeks deze tijd*) zijn zekerlijk van de troebelen wel oorzaak geweest, zo door onvergefelijke schraapzucht, trotse behandeling en weinig ondervinding van enige over 't paard gegooide jonge heertjes, die uit bloedverwant- of vriendschap maar in een residentie geplaatst werden.

En Hartingh schrijft in 1761 bij zijn aftreden aan zijn opvolger:

Onaangezien alle heilzame ordres zo hebben veel (*van de residenten*) mij al wat ergernis gegeven door hun trots en baatzuchtig gedrag tegens den inlander, spelende bijwijlen zodanig den gebraden haan dat het onverdraaglijk is. Ja zij geven zich meer air als een goeverneur zelfs, rijden met vier paarden voor hun wagen, den trom en het geschut als voor een relletje gebruikende; - dat echter opnieuws weder is geïnterdiceerd: of het wat helpen wilde! Voor òns waren alle deze gasconnades niets, maar daar komt dan nog bij een belachelijke imaginaire verbeelding en trotse verwaandheid met den inlander verachtelijk te behandelen en door

alle listen en lagen te bedriegen en hen van het hunne te helpen met woeker van negotie enz., waardoor in waarheid zij (*de inlanders*) een walg van ons krijgen, en dan betaalt gemeenlijk de Compagnie de ballen.

Wat de morshandel was voor de ambtenaren op zuiver commercieel gebleven posten, dat werd knevelarij voor de met gezag over de inlander beklede: een middel om hun

EEN TAFREELTJE BIJ BUITENZORG (naar Joh. Rach, Rijksprentenkab.)

'sober tractement' aan te vullen. Maar de verwerpelijkheid van zulk een handelwijze werd door betere elementen wel degelijk scherp gevoeld: mijn aanhalingen bewijzen het. Een man als Hartingh kon de Javanen als mensen zien en dienst van de Compagnie verenigen met het besef van een taak ten goede van de bevolking. De hoogste instanties gingen erge excessen soms ook onverbiddelijk te keer. Wij zagen daarvan een voorbeeld in het geval van Vuyst en van zijn opvolger op Ceilon; in de jaren zestig werd evenzo op de klacht van een inlands minister krachtig ingegrepen tegen een goeverneur van Koromandel. Herhaaldelijk werden op Java regenten - inlandse groten dus - afgezet wegens knevelarij van de bevolking.

En in het algemeen gesproken is er ook geen twijfel aan, of het land bloeide. De rust alleen, gedurende zoveel jaren na de successie-oorlogen, was een genot dat men er vóór de komst der vreemde heersers maar zelden gekend had. In weerwil van alle misbruiken werden de belastingen en verplichte leveringen zonder bezwaar opgebracht, en zij hadden, onder het toezicht van de kundige Europeanen, een stimulerend effect op de landbouw. Met verbazing merkt een Duits bezoeker de verzekerdheid op, waarmee de Compagnie haar gezag uitoefende. Bij gelegenheid van het optreden van Mossel's op-

volger, Van de Parra, zag hij Batavia, een stad van 12.000 inwoners waaronder een paar honderd Nederlanders, en met een garnizoen van 180 man, overstroomd van de gewapende aanhang, duizenden en honderden, der vorsten en regenten, die de nieuwe Goeverneur-Generaal hun hulde kwamen bewijzen; en niemand vond daar iets vreemds in. Die nieuwe G.G. trouwens, op Ceilon geboren, en van gemengd bloed, zette heel zijn leven geen voet in Nederland.

De bloei van de onderworpen gewesten betekende nog geen bloei van de Compagnie; het was juist de zwakheid van haar stelsel, dat zij het daar nooit of zelden in gezocht had. De rampen waar Van Imhoff's bewind op uitgelopen was (misschien werkelijk ten gevolge van zijn onvoorzichtig ingrijpen in de Bantamse opvolging zowel als van zijn behandeling van Mangkoe Boemi), hadden een reactie tegen zijn denkbeelden teweeggebracht. Daardoor en door de pressende nood - want dat de militaire inspanning geld gekost had, behoeft evenmin betoog als dat het land tijd nodig had om zich uit de verwoestingen van die oorlogen te verheffen - waren zijn hervormingen blijven steken en zelfs goeddeels ongedaan gemaakt. Zijn Académie de marine bijvoorbeeld werd in 1753 weer opgeheven evenals een paar jaar later zijn seminarie (onder een Mohammedaanse bevolking was inderdaad minder te beginnen dan onder Brahmanen of Boeddhisten). Zijn kolonisten in de Bataviase Bovenlanden waren voor de Bantamse opstandelingen moeten vluchten. Zijn Amfioen Societeit, door Mossel uitdrukkelijk geprezen, werd gehandhaafd, maar zijn vrije handel op de West tot heel kleine proporties teruggebracht.

In 1753 stelde Mossel in de rust van Buitenzorg een memorie voor de Heren Meesters, waarin hij zijn persoonlijke gedachten over de middelen van herstel ontwikkelde. Daarin wordt met het stelsel van zijn voorganger welbewust gebroken. Batavia mag niet floreren ten koste van de Compagnie. De Compagnie is Heer en Koopman beide. De staat van Heer is kostbaar en kan op de inkomsten van het land niet berusten, - redeneringen geheel tegenovergesteld aan die van verscheiden vorige landvoogden.

> De handel moet dan suppleren, wat men aan de inkomsten tekort schiet, en wat de Heer verteert, moet de Koopman betalen. Maar dewijl het een gedistingueerd koopman is, zo moet het ook een gedistingueerde handel wezen (*dat wil zeggen, al de voornaamste takken en producten moeten door de Compagnie gereserveerd en aan de ingezetenen alleen gelaten worden, waar de Compagnie toch geen winst mee behalen kan. Mossel tracht zich vrij te pleiten van*) het vooroordeel dat het altoos mijne betrachtinge geweest is om een *systema* te maken, dat *alle* de handel aan de maatschappij doet komen.

Het verschil met Van Imhoff is er niet minder treffend om. Maar ook die nieuwe politiek was maar van korte duur. De handel bleef teleurstellen. Op alle posten, heinde en ver, hoog en laag, hieven de ambtenaren er hun tribuut van. En door de slechte gang van zaken verminderden niet alleen de uitkeringen in *patria* (ofschoon kunstmatig nog maar al te hoog gehouden), maar het fonds waarmee de handel gedreven moest worden, slonk weg: zo werd de concurrentie met de Engelsen al zwaarder vol te houden, zo kon men het verlies ook te minder inhalen.

En zo kwam (in 1771, 1774) Mossel's opvolger Van de Parra er dan toe, noodgedwongen, om de handel weer voor de vrijburgers open te stellen, op veel ruimer schaal zelfs dan tevoren: de specerijen en amfioen bleven voorbehouden, maar overigens werd de vaart tussen de West van Indië en de Archipel vrij. Ja zelfs Engelse schepen kon men, wat Bewindhebbers er ook van denken mochten, niet meer weren, en Van de Parra maakte van de nood een deugd: hij meende (ook hier dus scherp van Mossel verschillend) dat men door de handel der ingezetenen aan te moedigen Batavia tot een welvaart zou kun-

nen brengen, die indirect aan de Compagnie ten goede komen moest. Had Mossel gemeend dat de Koopman de Heer onderhouden moest, nu drong zich opnieuw de gedachte naarvoren (en het is wel niet toevallig dat dit onder een in de Oost gewonnen en getogen Goeverneur-Generaal gebeurde), dat de Compagnie in de eerste plaats ‘soeverein vorst’ was, dat ‘hare land-onderdanen waarlijk en waarachtig hare melkkoetjes’ waren, wier belang zij dus zoveel mogelijk moest bevorderen.

De opinie in patria

't Is waar dat deze uitdrukkingen voorkomen in het anonieme geschrift (in 1773 in *patria* verschenen) van een fel criticus (‘de Indische Patriot’ noemde hij zich), en al ziet men de Hoge Regering onder Van de Parra weer in deze richting zoeken en tasten, al ziet men ook, onder alle narigheid en misbruiken door, vrijburgers en inlandse bevolking in welstand toenemen; wat men óok ziet, is de onmacht van dat logge lichaam de Compagnie om die ontwikkeling doelbewust en doeltreffend te leiden niet alleen, maar om er zijn eigen voeding en kracht in te vinden. De corruptie van het ambtenarencorps, dat was een kanker waardoor de Compagnie integendeel al dieper aangetast werd. Zolang het ‘sober tractement’ niet verbeterd werd, kon aan de dienaren toch bezwaarlijk een

P.A. VAN DE PARRA (naar Houbraken)

hoge zedelijke maatstaf aangelegd worden, en in dezelfde missive waaraan ik hiervóór die uitdrukking ontleende (en waarin zij ter verklaring van de wijd verbreide winzucht aangevoerd wordt), erkent de Hoge Regering (schrijvende aan Bewindhebbers, 18 october 1764), dat,

> de tijdsgesteldheid niet hebbende gepermitteerd favorabel te disponeren (*over een niet lang geleden gedaan voorstel tot verhoging der appointementen*) en zulks uitgesteld gebleven zijnde tot Compagnies zaken in een beter plooi mochten komen te geraken, die heuglijke tijd alsnog niet geboren is, en dat men dus niet met veel gerustheid kan aandringen om de Compagnie met nieuwe lastposten te bezwaren. (*Het zat de heren trouwens in 't bizonder dwars, dat zij, aan de Hoge Tafel gezeten, minder gelegenheid om zich te verrijken hadden dan* vele mindere dienaren, die daarmede in allerlei uiterlijkheden tegens hun meerderen brilleren konden,

en zij wierpen dus een plan op om door een heffing van lucratieve posten een fonds te vormen, waaruit allen bevoordeeld zouden kunnen worden; op die wijze zou ook de afhankelijkheid van materieel misdeelden ten opzichte van benoemingen verminderd en wezenlijk vrij adviseren, zonder een ander naar de ogen te zien, *bevorderd worden*.)

Alles overwegingen, die even een blik gunnen in de verwording van heel het bestuursstelsel. En als men de heren op hun woord zou willen geloven, dat er voor hen, voor de leden van de Raad van Indië, werkelijk geen winsten te maken vielen, dan leze men het boekje maar eens dat 'de Indische Patriot' hierover open doet. Men vindt daar een volledige handleiding van corrupte practijken, geschreven door een man die blijkbaar voortreffelijk op de hoogte was. En men krijgt de indruk dat de ambtenaren van hoog

tot laag als evenzovele bloedzuigers op het organisme van de Compagnie zaten, of als hun functie het meebracht op dat van de bevolking in haar verschillende geledingen, van vrijburgers, Chinezen of inlanders.

Eerste gebod voor een Raad van Indië: flikflooi de ‘Generaal’, door wiens gunst ge vette baantjes krijgen moet, als daar zijn: president van heemraden, dat wil zeggen van het stadsbestuur; als zodanig kunt ge de gemeentekas en de weeskamer plunderen, onrechtmatige belastingen heffen (wie durft zich verzetten?) en door met schepenen onder één hoedje te spelen rijke Chinezen met schrikaanjaging geld afpersen. Voorts stelt ge een neef in het proviand-magazijn, en een ander in de peper-pakhuizen, uw schoonzoon maakt ge havenmeester, zodat hij schatting kan heffen van de vreemde kooplieden, die de verboden ontduiken willen. De Chinese belastingpachters betalen grif - zij halen het wéér uit de bevolking. Winstgevende posten elders verkoopt ge voor grof geld. Enzovoorts, enzovoorts.

Men begrijpt, dit alles lezende, aan wat een willekeur de vrijburgers zogoed als de Chinezen en de Javanen zelf in dat almachtig ambtenarenstelsel overgeleverd waren. Hoe gretig de handel ook van de vrijheden in 1771 en '74 toegestaan gebruik maakte en hoe de bevolking herademde van vrede en orde, toch kon geen werkelijk gezonde toestand ontstaan, - daargelaten nog dat de Compagnie van de rijkdommen waarin haar dienaren rondtastten, maar de restjes binnenkreeg.

De Indische Patriot deed hervormingen aan de hand; onder andere dat men Batavia een geregelde zelfregering zou schenken, waardoor de burgers zich met de wet tegen afpersing zouden kunnen beschermen. Ik vermeldde al, dat er zich in 1776 een gelegenheid voordeed - toen namelijk haar oktrooi door de Staten-Generaal moest worden vernieuwd - om de Compagnie aan een grondig onderzoek en verbetering te onderwerpen, maar dat die verzuimd werd. Het Opperdirecteurschap van de Prins van Oranje maakte niet het geringste verschil. Tevergeefs had Bentinck Willem IV aangespoord om de Bewindhebbers aan te grijpen, wier baatzuchtige speculaties mee voor de financiële moeilijkheden verantwoordelijk waren. Alles bleef op de oude voet voortsjokken. In Indië was het wachtwoord:

Het zal 't mijn tijd wel uithouden.

Was waarlijk die maatschappij tot geen zelfherziening meer in staat? Wij hebben gezien, dat men op allerlei gebied, met hoe weinig practisch gevolg ook vaak, zoekende en pogende was. Voor de koloniën echter bestond nog steeds, uitwerksel van het Compagnies-stelsel, weinig belangstelling, althans weinig gevoel van verantwoordelijkheid. Wie hier naar hoopvolle tekenen speurt, moet zich tevreden stellen met een feit als dat het requisitoor van de Indische Patriot zeker indruk maakte; en men kan wijzen op een prijsvraag in 1772 door de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem uitgeschreven over de beste middelen om de christelijke godsdienst in de koloniën voort te planten. Alle drie de bekroonde antwoorden gispten de verwaarlozing van de opleiding van predikanten voor de Indische dienst en prezen de stichting van een daartoe bestemd seminarie aan.

De eerste prijswinner was niemand anders dan de ons bekende ds. Hofstede, die zich door een ds. Columba van Batavia had laten voorlichten. Die onvermoeibare werker en driftige, onverdraagzame strijder liet weldra een dik historisch werk *Oost-Indische Kerkzaken* verschijnen, dat hem voor de zoveelste maal in botsing

bracht met on-gereformeerden en toleranten. Men moet in Hofstede geen geestverwant van Ds. Kals zien: het was er hem niet alleen om te doen de kerk in Indië uit haar onbeduidendheid en verval op te heffen, maar vooral ook om haar aan de vaderlandse kerk en de regels van Dordt ondergeschikt te houden. Een Luthers predikant ('Janus Vlegelius'

betitelde Hofstede hem deswege) schudde het hoofd erover, dat Hofstede Katholieken met heidenen en Mohammedanen op één lijn stelde.

> Heidense Brahminen, Mohammedaanse Dervis, Roomse zendelingen lopen het land af, en belagen de kudde van onzen gezegenden Heiland, als avondwolven; gave God maar, dat ze niet verslonden. (*Dat had Hofstede geschreven*).

Zo verzeilde men dus meteen weer in onderling getwist, terwijl ondertussen Bewindhebbers

DE GROTE HOLLANDSE KERK TE BATAVIA (Naar een tekening van Joh. Rach, Rijksprentenkab.)

over plannen tot verbetering adviezen inwonnen en niets deden. De feiten waarop Hofstede de aandacht gevestigd had, waren toch treurig genoeg. Van de predikanten in de koloniën ging niets uit. Noch voor de godsdienst noch voor de Nederlandse taal was door de Compagnie iets gedaan. Het klinkt ongelooflijk dat in deze tijd, ruim anderhalve eeuw na de stichting, de omgangstaal van Batavia, naast het Maleis, nog steeds het Portugees was. In de voornaamste kerk preekte Ds. Lieftinck in het Portugees.

Juist op dit gebied evenwel greep men zich aan. Er werd in 1777 een college van ‘curatoren en scholarchen’ ingesteld, dat aanstonds de positie van het Nederlands op de bestaande scholen ging versterken. Een man van invloed hierbij was de extraordinaris Raad van Indië Radermacher, die in 1778 ook de stoot gaf tot de oprichting van het Bataviaas Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Deze nog jonge man, die te Arnhem als advocaat gepractiseerd had, voerde in die plat-materialistische atmosfeer van Batavia, waar gedachten aan geld maken, om de winstgevende posten kuipen, elkaar met prachtvertoon overschitteren, de hoofden vulden, toch iets van de nieuwe geest van het vaderland binnen.

Overvleugeld door de Engelsen

Maar helaas, de geschiedenis wachtte niet, tot die geest op zijn eigen tijd mocht doorgewerkt hebben en aan practische hervormingen toe raken. De Nederlanders leefden noch in hun eigen land noch vooral in hun koloniën in een vrijplaats die voor eeuwig door anderen ontzien zou worden. Wij hebben ook in verband met de Oost-Indische Compagnie al meer dan eens van de Engelsen moeten gewagen. Hun machtsaanwas werd het nijpende probleem. Onder Mossel nog was de eerste botsing voorgevallen, die maar al te klaar onthulde hoe de verhoudingen sedert Coen in hun tegendeel veranderd waren. (Ik heb er hiervóór op gezinspeeld.) Niet in de Archipel overigens gebeurde dat, maar in Voor-Indië.

Daar werd in de Zevenjarige Oorlog de grote strijd tussen het Franse en het Engelse koloniale imperialisme uitgevochten. De eerste ronde, gedurende de Oostenrijkse Successie-oorlog, was in het voordeel van de Fransen geëindigd; hun positie rustte op de Dekkan, en, sterk in het achterland, matigden zij zich nu ook aan de kust van Koromandel soeverein gezag aan. De Nederlanders hadden daar te Masulipatam al machteloos tegen gesputterd. Maar nu hervatten de Engelsen, door hun heerschappij ter zee gerugsteund, de strijd, en zij ondermijnden niet enkel door rechtstreekse aanvallen dat Franse rijk in het Zuiden, Clive won hun met één koene slag een basis in het Noorden, in Bengalen, waar tot dan toe de Europeanen onder het inlands gezag handel gedreven hadden; de ontbinding van het rijk van de Groot-Mogol bood er nu aan wie toegrijpen dorst, de gelegenheid om zich van de soevereine macht meester te maken, en Clive heerste er inderdaad, met de ‘Nawab’ Mir Jaffir als zijn onwillig maar gedwee werktuig.

Voor de Nederlandse Compagnie was dat nog heel wat bedenkelijker dan de onaangenaamheden die zij aan de kust van Koromandel ondervond: geen winstgevender posten dan Chinsoera en Casimbazar aan de Hoegli bezat zij, en aanstonds lieten de Engelsen zich door de Nawab het monopolie in salpeter al opdragen en bemoeilijking van de boven alles kostelijke amfioenhandel bleef ook niet uit. Juist was op Java de rust hersteld, het feit dat Engelsen en Fransen elkaar op leven en dood bestreden, scheen voor een derde schone kansen te openen, en zo besloot men te Batavia inderdaad tot uitzending van een expeditie van belang: 2000 man Europeanen ongeteld de inlanders. In 1759 verscheen die vloot op de Hoegli.

De leden van de raad te Chinsoera - de directeur heette Bisdom - hadden van tevoren gesnoefd over wat zij doen zouden, als de verwachte versterking opdaagde. Nu werden zij bij de gedachte aan de doortastende Clive te Calcutta door een verlammende besluiteloosheid aangetast. Clive's moeilijkheden waren geweldig: de Nawab hunkerend naar zijn vrijheid en naar wraak, de Engelse troepenmacht gering. Zeven weken bleven echter de Hollandse troepen aan boord van de schepen opgesloten - in de broeihitte van Bengalen! -, terwijl men nutteloze nota's wisselde en naar een vorm zocht, waarin men niet enkel de macht, maar ook het recht aan zijn zij zou hebben. Inderdaad was noch voor de éne noch voor de andere partij het schenden van de in Europa bestaande neutraliteit een kleinigheid. Maar toen de Nederlanders eindelijk tot de ontscheping der troepen overgingen, beschouwde Clive dat als een overtreding van het (door hemzelf ingegeven) verbod van de Nawab, wiens gezag hij door zijn inmiddels versterkte wapenen handhaven mocht. Het gevecht van de niet ongelijke vloten eindigde met het vlag-strijken van alle vijf de Nederlandse

schepen. Kort daarna werden de troepen aan wal, verdwaald, bedrogen in hun verwachting van hulp uit Chinsoera, waar geen noemenswaard geschut en in 't geheel geen kruit bleek te zijn, jammerlijk in de pan gehakt.

Een droevig einde van die zo te juister tijd ondernomen expeditie. Nu waren de Engelsen eerst recht meester van Bengalen en de Nederlandse factorijen daar afhankelijk van hun goede gratie. Maar voor heel de positie van de Nederlandse Compagnie ten opzichte van de Engelse (die tegelijk de Franse ook in de Dekkan en aan de kust van

Koromandel volledig ten onder bracht) spelde dit voorval onheil. Dat het voorlopig geen verder strekkende gevolgen had, lag aan de verhoudingen in Europa, waar de vrede tussen de twee moederlanden nog bewaard werd.

Maar ook in vredestijd moest men op zijn tellen passen: zó was te Batavia de oude geest niet verflauwd, of dat zag men terdege in, en het was dan ook uit vrees voor de Engelsen dat men in de volgende jaren op een paar gevaarlijke punten het Compagnies gezag versterkte. Eén was Ceilon, en de ongebreidelde positie van de Radja te Kandhi. In 1760 al kwam het daar tot een oorlog, die jaren sleepte, tot Batavia net bijtijds doorzette (want de Engelsen zochten al contact met de Radja): in 1766 dwong Falck in het veroverde Kandhi de Radja een verdrag af, waarbij de soevereiniteit van de Compagnie over heel de kust-ring erkend werd. Maar zelfs in de Archipel voelde men zich niet meer veilig. Ook daar spande men zijn uiterste krachten in om het laatste inlandse verzet op Java te breken. In 1772 werd in de verre Oosthoek de afstammeling van Soerapatti, die zich daar nog altijd staande gehouden had, ten onder gebracht.

Tegenover de inlandse vorsten was de Compagnie nog heel wat mans. Maar als zij eens met de Engelsen zelf te stellen kreeg, en dan in ernst? Wij hoorden Van Imhoff in zijn tijd al bidden, dat de Fransen hem met rust zouden laten. Men wist ditmaal even goed, hoe zwak men er vóórstond.

> Te Amsterdam heerste onder de Bewindhebbers een levenloosheid, die allerbeklagelijkst was en waardoor de abuisen nog al stonden te augmenteren. (*En wat Indië betreft*:) Alle de etablissementen in een bedroefden staat; geen volk, geen ammunitie, gene behoorlijke plaatse van defensie, etc ... Disordre, manquement van subordinatie, etc ... Zulks het te vrezen was, zonder spoedige verandering aldaar, dat men kwade geruchten zoude horen.

Zo verzuchtte Van der Oudermeulen, zelf Bewindhebber, tot Van Hardenbroek, die het in zijn dagboek optekende; de datum was 10 maart 1780; de oorlog met Engeland zou geen jaar meer uitblijven.

2. De Zuidelijke Nederlanden

Ik heb mijn aandacht in heel dit deel tot nog toe op het Noorden bepaald. In het Zuiden scheen de Nederlandse stam in de achttiende eeuw lange tijd inderdaad haast buiten de geschiedenis te vegeteren. Aan het bepalen van zijn eigen lotsbestemming in de internationale gemeenschap had hij geen deel. Zelfs in de binnenlandse aangelegenheden werd hem door het Oostenrijks bestuur zijn weg in hoofdzaak voorgeschreven. De locale kringen waarin hij nog over zichzelf scheen te beschikken, omvatten maar een deel van het leven, wel het primaire, het dagelijkse, maar ternauwernood het onderscheidende, het kritieke, het voor de toekomst betekenisvolle, dat historisch heten mag. Eerst met de Brabantse Revolutie brak het Zuid-Nederlandse volk uit die kluisters los, maar reeds in de daaraan voorafgaande jaren wordt het duidelijk dat de Brabanders en Vlamingen zich weer gaan melden.

Er is hier een overeenkomst met het Noorden. In allebei de gescheiden delen van de Nederlandse stam vertoont zich nieuw leven, gevoed door algemeen Europese bronnen. In beide zal dit, nog vóór de revolutie in Frankrijk, in agitatie en crisis door gebeurtenissen en omstandigheden teweeggebracht, aan den dag komen en meespelen. Als de verschijningsvormen in het éne en in het andere land zo sterk verschillen, ja een contrast opleveren, dan moet men dit verklaren uit de zo sterk uiteenlopende staatkundige en

maatschappelijke verhoudingen die uit de zegepraal van de zestiende-eeuwse opstand hier en zijn mislukking daar waren voortgekomen.

Ik zal voorlopig slechts de verhoudingen schetsen in het kader waarvan zich onder de Oostenrijkse heerschappij die terugkomst van de Zuid-Nederlanders in de actieve geschiedenis voorbereidde, en het treffendst verschil met de volheid van strevende en zich uitende persoonlijkheden die wij zojuist in het economisch en staatkundig vervallende Noorden hebben waargenomen, zal liggen in de moeite die het ook nu nog kost om de Nederlands-sprekende bevolking, die zich economisch aan het herstellen was, anders dan als een vage massa in het oog te krijgen.

a. *Politieke en sociale verhoudingen*

Ambtenarenregiem

Maria Theresia, die in 1780 overleed, liet in de Zuidelijke Nederlanden de herinnering na aan een tijdperk van weldadige rust en economische bloei. Haar naam van wijsheid en goedheid ontving nog bizondere luister door het contrast van de beroeringen waartoe de regering van haar zoon (die overigens bij haar leven al 10 jaar mede-regent geweest was) weldra leiden zou. Aan het begin van haar bewind had de Franse verovering gestaan. Dat was een erge schok geweest, maar het land herstelde er zich met een verbazend gemak van. Trouwens, de afschaffing van de eenzijdige tarievenpolitiek waarmee de bevriende Zeemogendheden zich voor hun bijstand in de Spaanse Successie-oorlog hadden laten betalen, was een gelukkig uitvloeisel van de Franse bezetting, en zoals wij weten hield Maria Theresia daar hardnekkig aan vast. Wel moest zij, bij het almaar uitblijven van een handelsverdrag met de Republiek, nog gematigd en voorzichtig met haar tarievenpolitiek te werk gaan. Aan de weerloosheid die het regiem van Karel VI gekenmerkt had, was een eind gekomen, maar de afhankelijkheid van de Hollandse handel bleef toch nog voor een groot deel bestaan en van een krachtige industriële ontwikkeling was nog nauwelijks sprake.

Dat lag overigens meer aan binnenlandse factoren dan aan buitenlandse. De voorname bron van welvaart bleef de landbouw, en die vloeide rijkelijk. Dit was te danken aan de voorlijke methoden van bemesting en intensieve grondbewerking, waarvoor het land befaamd was. Buitenlandse reizigers werden door de welvaart van het platteland altijd getroffen. Maar de heersende standen, die daaruit hun rijkdom putten, edelen en abdijen, dachten er te minder aan die in industriële ondernemingen te beleggen. Een protectionistische politiek had daarom weinig zin. Zij kon althans van de zijde der bevolking op veel bezwaren stuiten. De tarieven hadden voornamelijk fiscale betekenis en tevens politieke, omdat de regering hier een bron van inkomsten had, waarbij zij niet van de toestemming der gewestelijke Staten afhankelijk was. Alles bijeen profiteerde de regering van de Nederlanden. Onder al de Oostenrijkse erflanden was er geen, dat aan de keizerlijke schatkist zo regelmatig een batig slot opleverde.

Zo versterkte dus de terzijdestelling van het Barrière-verdrag de positie van het Oostenrijkse gezag. En wat Maria Theresia had doen stand houden tegen de aanspraken van de Zeemogendheden om haar vrijheid van optreden in haar eigen Nederlanden te beperken, was inderdaad haar sterke heersestrots. Hoe weinig het

liefde voor de Zuidelijke Nederlanden was, bewijst haar verdrag van 1757 met Frankrijk, waarbij zij zich niet ontzag, in weerwil van de bepalingen van het Barrière-verdrag, een verdeling van de Zuidelijke Nederlanden te beloven, zo zij als vrucht van de gezamenlijke oorlog tegen Frederik van Pruisen het haar in 1740 ontroofde Silezië terug mocht krijgen. Aan Frankrijk zou een heel brok van het al zo vaak verscheurde graafschap Vlaanderen toevallen - Ieperen, Veurne, Oostende, Nieuwpoort -, terwijl de rest onder de Infante

Don Philips, een Bourbon dus, komen zou, met wiens Italiaanse bezittingen de Koningin zich dan schadeloos mocht stellen. Alleen omdat Frederik de Grote zijn Silezische buit wist te behouden, bleven de Zuidelijke Nederlanden aan het eind van de Zevenjarige Oorlog in hun geheel en onder Maria Theresia, - en zij wisten niet eens waaraan zij ontsnapt waren.

Het geval doet scherp beseffen in wat een verschillende positie Noord en Zuid zich bevonden. Voorzoveel hun hoogste nationale belangen betrof, waren Vlaanderen en Brabant overgeleverd aan de willekeur van de vreemde heerser, die bij alle verantwoordelijkheidsgevoel als regeerder niet schroomde ze aan de belangen van de centrale groep van haar erflanden op te offeren.

En inderdaad, wie was er om voor de Nederlanden als zodanig te spreken? De Staten-Generaal waren na 1632 nooit meer bijeen geweest. De gewestelijke Staten zelf werden strikter dan ooit tot louter plaatselijke zaken bepaald. Die van Vlaanderen moesten zelfs het recht van jaarlijks vrij over subsidies te mogen beslissen uit handen geven, het recht dat soms nog een gelegenheid gaf om over wijdere belangen mee te praten: daarover aanstonds nader. Nog minder was er van de oude grootheid van de Raad van State over. De hoge edelen, de aartsbisschop van Mechelen, hadden er als vroeger zitting in; maar het lidmaatschap was enkel nog een eretitel. Vroeger waren de grote edelen als stadhouders in de provincies een macht in den lande geweest. De opstand van de zestiende eeuw had maar al te duidelijk getoond wat een gevaren daarin scholen. Na het herstel van de Spaanse macht waren de Stadhouders altijd kort gehouden, maar nu, in de bloeitijd van de Oostenrijkse periode, was het met hun grootheid heel en al gedaan. Hun militaire functies waren hun al vroeger ontnomen, er kwam niets meer in van raadplegen over zaken van algemene aard. Allengs werden vacatures niet eens meer vervuld. Ambtenaren van minder hoge geboorte in de plaats van die onafhankelijke heerschappen het goeverneurschap van een provincie laten bekleden, dat zou een te schokkende inbreuk op de traditionele vormen zijn geweest. Eerder kon men het goeverneurschap, na het ontkracht te hebben, laten afsterven en door andere kanalen de wil van het centraal bestuur zoveel te onmiddellijker in de provincies binnenvoeren.

Dat centraal bestuur zelf ontving zijn directieven meer dan onder het Spaanse bewind ooit het geval geweest was (al ging het ook toen reeds in die richting) rechtstreeks van de verre heerser. De Raad voor Nederlandse zaken te Wenen, die toch nooit veel had kunnen doen om specifiek Nederlandse inzichten te doen gelden (de voornaamste leden waren zelfs geen Nederlanders), werd in 1757 opgelost in de Hof- en Staat-kanselarij, zodat de Kanselier even onmiddellijk in Nederlandse zaken als in die van welk rijks-deel ook adviseerde. En ook liepen de directieven uit Wenen niet eens meer hoofdzakelijk over de in statie te Brussel zetelende Landvoogd. De eigenlijke vertrouwensman van de heerser was de Minister-Plenipotentiair, die de Landvoogd bij diens afwezigheid verving, maar die, ook als hij ter plaatse was, rechtstreeks contact zowel met de ambtenaarsraden als met de Staten onderhield en van wie men wist dat hij tegenover opwellingen van zelfstandigheid, zoals de vorstelijke Landvoogd ze zich soms durfde veroorloven, niet anders dan de wil van Wenen vertegenwoordigde.

Gedurende heel de regering van Maria Theresia, van 1744 af althans, was Goeverneur-Generaal haar zwager (broer van haar man, man van haar zuster), Karel van Lotharingen. Een vorstelijke verschijning, goedhartig, luchtig levend, die zich

met goede gratie leende voor het feestelijk of plechtstatig vertoon waaraan het Zuid-Nederlandse volk zich graag de ogen uitkeek. Als men hem een sierhoofd voor de menigte noemde, zou men hem toch te kort doen, en zijn onmiskenbare populariteit kwam ook voort uit het besef, dat althans de politieke klassen hadden, van de moeite die hij zich gaf om in Wenen matiging en inachtneming van Nederlandse gevoeligheden te bepleiten. Maar daartoe in ieder geval bepaalde zich zijn politieke rol: plooien, verzachten, met tegemoet-

komend optreden goedmaken wat de inmenging van het bestuur anders zou kunnen bederven. De eigenlijke drijfkracht van dat bestuur ging uit van de Ministers-Plenipotentiair en van een paar Nederlandse ambtenaren, die naar de geest meer met hen dan met de Goeverneur-Generaal overeenstemden.

Na de vrede van Aken bekleedde eerst de Italiaan Botta-Adorno die functie van Minister-Plenipotentiair; in 1753 kwam in zijn plaats de Oostenrijker Cobenzl. Vooral

KAREL VAN LOTHARINGEN (door M. de Visch)

deze was een persoonlijkheid van betekenis, die richting aan de ontwikkeling gaf. Na zijn dood in 1770 werd opnieuw een Oostenrijks edelman gezonden, Starhemberg. De collaterale raden door Karel V ingesteld werkten nog altijd, en hoofdzakelijk op de instructie van 1531. De Geheime Raad nam een centrale positie in. Van 1757 af was de ziel van dit lichaam Neny, die er naderhand de voorzitter van werd. Vóór 1757 was deze werkzaam geweest in de Raad voor de Nederlanden te Wenen, die in dat jaar opgeheven werd. Hij bleef van de geest van het Oostenrijks bestuur doortrokken en zo hij al te Leuven gestudeerd had, 't was, scheen het wel, om de daar opgedane kennis van 's lands rechten in dienst van de centrale regering te stellen. 't Is niet zonder betekenis dat hij van vreemde afkomst was (zijn vader noemde zich nog Mac-Neny en kwam uit Ierland) evenals de Secretaris van Staat en Oorlog, Crumpipen (wiens vader, die reeds in de

Nederlanden gediend had, van Osnabrück geboortig was). Naast de collaterale raden was de Secretarie van Staat en Oorlog een belangrijk departement geworden, het departement van de Goeverneur-Generaal en van de Minister-Plenipotentiair, en Crumpipen oefende in zijn functie veel invloed uit.

Dat ambtenarenregiem had kwaliteiten. Het was uit met de slappe voorzichtigheid die de Spaanse heerschappij in haar nadagen gekenmerkt had. Bergeyck, die reeds op de moderne wijze had willen besturen en reglementeren en hervormen, was gedrongen geworden om in Lodewijk XIV een krachtiger meester te zoeken. Maar nu voelden zijn soortgenoten zich door Wenen voldoende gesteund, ja aangevuurd. Kaunitz, nu Maria Theresia's voornaamste minister, had, zoals wij weten, de problemen der Zuidelijke Nederlanden uit eigen ervaring leren kennen; na 1757 ressorteerden de Nederlandse zaken rechtstreeks onder hem en hij bleef vol belangstelling ervoor. Zo werd het een ijverig werken om misstanden en onregelmatigheden op te ruimen en als vanouds werden 's lands overgeleverde privilegiën en costumen daarbij als de grote sta-in-de-weg beschouwd. De dienaren van het absoluut gezag, de Nederlanders zogoed als de Oostenrijkers, waren zo overtuigd als welke ook van hun zestiende-eeuwse voorgangers (als Berlaymont, Viglius, Granvelle), dat zij de belangen der gemeenschap behartigden tegen zelfzucht en vooroordeel, en als zij de plicht van volstrekte gehoorzaamheid en onderwerping jegens de vorst predikten, dan was het omdat zij in hem de vertegenwoordiger van het algemeen belang zagen en in Staten of stadsregeringen, in abten of bisschoppen, grote heren of gilden, kortom in alle geprivilegieerde individuen of corporaties, slechts de corrupte overblijfsels van een archaïsche staat van zaken.

Maatschappelijke en economische verhoudingen

Het Verlicht Despotisme, dat wij hier in de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden ontmoeten, was een Europees verschijnsel. In tal van landen trad de nieuwe geest van kritiek, de 'filosofie' van het tijdvak (zoals trouwens in de zestiende eeuw het humanisme, en zelfs het protestantisme) in verbinding met de reeds oude tendentie van de opbouw van een hechte, bureaucratische eenheidsstaat, en versterkte die aanmerkelijk. Het is een groot feit, en dat regelrecht naar de Revolutie wijst, dat in Frankrijk het Koningschap zich van die geest niet bediende, en er toen zelf het mikpunt van werd. Ten dele lag dit aan de onbekwaamheid van de dragers der kroon, ten dele ook aan hun onwil om zich los te maken van de invloed der Jezuieten, de voornaamste voorstanders van de band met Rome. In die band zocht de kerk daar als overal een steun buiten de staat om haar zelfstandigheid tegen de gelijkmakende werking van het wereldlijk gezag overeind te houden.

Maar ook in de Republiek der Verenigde Nederlanden zijn wij het verlicht despotisme niet tegengekomen. De internationale positie van de Katholieke Kerk was daar niet in het geding, maar ook de Hervormde Kerk klemde zich vast aan haar historische voorrang en in de Stadhouders vond zij een toeverlaat. 't Zou de Stadhouders, hoe ook, moeilijk gevallen zijn in de zevenledige confederatie als de vertegenwoordigers van een onpersoonlijk staatsgezag met hervormende tendenties op te treden. 't Was in open strijd met die traditie, twee eeuwen geleden, dat het Oranjehuis zijn plaats in de Republiek had ingenomen. Evenwel niet de traditie zelf

alleen, maar haar bewerktuiging ontbrak: de Brusselse raden en hun actieve, ambitieuze, slechts op de vorst rekenende ambtenaarstand hadden in de vrijgevochten Nederlanden geen aequivalent. Bentinck, die almaar op de instelling van een stadhouderlijke raad aandrong, scheen wel de enige te zijn, die iets van de betekenis van dit gemis bevroedde; maar zoals wij gezien hebben, wilden noch Willem IV noch Willem V van die nieuwigheid weten. In feite huwden beiden de machten van het verleden, van het particularisme en van het privilegedom. Natuurlijk konden geen staatsinrichting of partijverhoudingen verhinderen dat ook in de Republiek

de Verlichting zich met zaken van politiek en maatschappij ging bezig houden, maar de hervormingsdrang (het is in het vorig hoofdstuk gebleken) brak er zich buiten de kring der machthebbers onder de ontwikkelde burgerij baan en raakte mee daardoor in conflict met de verenigde machten van Stadhouder, regentendom en Kerk.

Hoe anders lagen de verhoudingen in de Zuidelijke Nederlanden! Natuurlijk waren ook daar vrijwat burgers, zelfs buiten de kring der ambtenaren, door de Verlichting aangeraakt. Die waren dan meest, anders dan in het Noorden, waar de ontwikkeling meer aan Engeland en Duitsland te danken had en trouwens sterker autochthone wortels had, ijverige lezers en discipelen van de Franse schrijvers. Maar van die wijdverspreide belangstelling en zoekende burgerzin, die in het Noorden het aanzijn gaven aan dat tal van genootschappen met hun prijsvragen en aan zoveel tijdschriften en verhandelingen, daarvan was in het Zuiden geen parallel. In plaats van een geest van kritiek en onrust, die een brede klasse van burgers in oppositie bracht tegen een behoudende regering, vorst en regentenoligarchie samen met de orthodoxe predikanten en hun volgelingen, ziet men hier een burgerij die samen met de geprivilegieerde klassen, adel en geestelijkheid, stadsheren en gilde-grootheden, en eens van zin met de boerenbevolking, in verzet komt tegen de hervormingen van een alles overhoop halende regering. 't Is waar dat een fractie van burgerij en adel minder behoudzuchtig bleek, vooral in Vlaanderen, maar van een machtige burgerstroming die op vernieuwing uit was, zoals in het Noorden, was geen sprake. Dat alles komt pas klaar aan den dag als het Verlicht Despotisme onder Jozef II hoogtij viert en meteen met Staten en Kerk en de overgrote meerderheid der bevolking in botsing raakt. Maar de verhoudingen waren van langer hand voorbereid.

Heel de structuur van die samenleving verschilde van die in het Noorden, vooral van die in het leidende Noordelijke gewest Holland. De handel, en de brede burgerstand die daarvan leefde, dat was wat aan de Noord-Nederlandse samenleving haar eigenaardig karakter gaf. In het Zuiden was daarentegen altijd nog, zoals reeds gezegd, de landbouw verreweg de voornaamste bron van welvaart, en de standen wier eminentie zoals vanouds op grondbezit berustte, de adel en de geestelijkheid, overtroffen de burgerij verre in rijkdom. Er zijn schattingen van tijdgenoten, dat meer dan de helft van de bodem toebehoorde aan de kerk. Dat moet sterk overdreven zijn, maar dat het grondbezit van de kerk, en dat wil vooral zeggen van de abdijen, ontzaglijk was, staat vast. In de Statenvergaderingen zaten de abten in aanzienlijken getale en vormden er het eerste lid. Vervolgens was de adel er ruim vertegenwoordigd, ofschoon, merkwaardig genoeg (maar het *ancien régime* zat nu eenmaal altijd en overal vol van de wonderlijkste uitzonderingen en tegenstrijdigheden), als afzonderlijke stand niet in de Staten van Vlaanderen! Wel spraken edelen ook daar mee, maar dan als burgemeesters van steden of vertegenwoordigers van plattelandsdistricten. In ieder geval beheersten in alle gewesten geestelijkheid en adel de samenleving, wat in de Republiek hoogstens, en dan nog met meer reserves, van Gelderland, Utrecht en Overijsel gezegd zou kunnen worden (gewesten die samen geen zesde van het geheel der federale lasten opbrachten).

Een hele nasleep van afhangelingen, rentmeesters, zaakwaarnemers, advocaten, hadden die geestelijke en adellijke grondbezitters. In de burgerij namen die, bij gebreke aan een krachtige, zelfstandige economische activiteit in de steden, een voorname plaats in, en dat strekte dan weer om de burgerij in haar onafhankelijkheid aan te tasten en haar naar de leidende standen te doen opzien.

De welvaart van Vlaanderen en Brabant rustte op de landbouw. In weerwil van de oorlogen, van de sluiting van de Schelde, van de onderwerping aan de Hollandse invoer, - Vlaanderen en Brabant wáren welvarend. Reeds in de zeventiende eeuw uitte een Frans diplomaat, Pomponne - om dat éne voorbeeld te noemen - zijn verbazing over het bloeiende land, de goed onderhouden huizen en wegen, die hij bij een doorreis opmerkte en waarnaast wat hij in Frankrijk kende, maar een pover

figuur sloeg. Nu echter nam die bloei nog toe door een verdere ontwikkeling van methoden van bemesting en beploeging, waardoor het om de drie jaar braak liggen van de akkers onnodig werd.

De eigenaars van de bodem deelden die rijkdom met de pachters. Er waren veel kleine eigen boeren, maar hun stukjes grond waren meest oneconomisch klein. De pachters waren welgestelden en geboden over scharen van knechts. Oude feodale verplichtingen drukten in de Nederlanden niet op de pachters gelijk in Frankrijk of Duitsland. Het ging hun goed en zij vertrouwden, ja vereerden hun heer, edelman of abt, en hun pastoor. De eenheid van geloof bevorderde maatschappelijke rust. De boerenbevolking had ook in het Noorden in de meeste streken geen klagen en dacht weinig aan politiek. Toch wist in Noord-Brabant en ook in Holland de Patriottenbeweging vat op haar te krijgen, en dat juist door de Katholieken, die als afwijkende groep, en min of meer in de verdrukking, ontvankelijk voor de revolutionaire leuzen van vrijheid en gelijkheid bleken. In het Zuiden gleden die leuzen van de boeren af. Als zij in beweging kwamen (wij zullen het zien), was het alleen om hun heer, en vooral om hun pastoor, te volgen.

Maar het grote verschil treft toch in de steden. Noch de klasse van zelfbewuste stadsregenten, onafhankelijk van hun burgers en niemand boven zich erkennend, gewoon over de zaken van hun stad niet alleen maar van hun provincie, en zelfs over de buitenlandse politiek en leger en vloot van de Republiek, te beraadslagen, noch de brede handelsstand met belangen in alle delen der wereld, treft men in het Zuiden aan. Er begon zich iets te roeren, 't is waar. Van Oostende voeren steeds meer handelsschepen uit. Er waren actieve en succesvolle bankiers en ondernemers. De Oostenrijkse regering bevorderde die ontwikkeling. De haven van Oostende werd verbeterd. En de oude belemmeringen van tollen, gildewezen, privileges van allerlei aard tastte zij allengs aan. De *homines novi* van die nieuwe ondernemersgroep stonden buiten Staten en stadsregeringen om in verbinding met de ambtenaars van het centrale bewind. Een typisch vertegenwoordiger van dat nieuwe slag van economische meetellende figuren was Walckiers, tot burggraaf verheven, die zelfs handelsposten in Bengalen bezat. Hem zullen wij later toch een oppositionele rol zien spelen.

De stadsheren in Vlaanderen en Brabant vormden wel een patriciaat, maar terwijl zij aan de éne kant overvloeiden in de adel en het stedelijk ambt op zichzelf in hun eigen ogen toch bij de adellijke rang achterstond, moesten zij aan de andere kant terdege rekening houden met de gilden. De raadszetels werden niet voor het leven gegeven, bij de jaarlijkse verkiezingen deden overal op een of andere wijze de gilden of de wijken mee, en ook in de beraadslagingen op het stadhuis, en zelfs in de Staten, werden die gekend. Maar bovendien waren, gelijk gezegd, de zaken waarover men beraadslaagde, van louter locale aard en zelfs daarin stond men in toenemende mate bloot aan het toezicht of de inmenging van de Brusselse regeringsbureaux. Wat was, als men dit alles bedenkt, een burgemeester van Antwerpen vergeleken met een burgemeester van Amsterdam, of zelfs van Dordt of Haarlem, of van Groningen! En dan was er nog, althans in vergelijking met de Hollanders, het verschil in economische positie. De rijkdom, ook van de stadspatriciërs, bestond vóór alles in land, en hij was bescheiden naast die van de Hollandse kapitalisten.

Er was in de economie van de Zuidelijke Nederlanden iets ongezonds, waarvan zich de bewoners echter heel weinig bewust waren. De opeenhoping van rijkdom in handen van edelen en geestelijken zou op zichzelf zo'n bezwaar niet geweest zijn,

als die heren hun kapitaal aan andere economische activiteiten dienstbaar hadden willen maken. Maar zij stonden afwerend tegenover bankiers en industriële ondernemers en lieten het burgerlijk leven in de steden en daarbuiten in zijn kleine kringetje ronddraaien. Dit was zeker één van de voornaamste redenen van het bestaan van een hongerlijdend pro-

letariaat zowel op het platteland als in de steden, dat de overeenkomstige misstand in de Republiek nog overtrof. Men hoort veel van de welvaart van de landbouwende stand, en zeker niet ten onrechte. Maar er was een overtollige bevolking, die geen werk kon vinden, en die tegelijk de loonstandaard voor landarbeiders rampspoedig drukte.

Een Hollands waarnemer uit het midden van de eeuw merkt op, dat er onder de burgerij der Oostenrijkse Nederlanden niets is dat halen kan bij het vertoon van rijkdom dat de Amsterdamse patriciër-huizen aan de Vecht bieden. Wel leeft men in het Zuiden royaal, maar dat is volgens hem maar kale grootheid, 't zijn altijd nog ‘Spaanse Brabanders’. Evenwel, voegt hij eraan toe, die rijke koopmans- en burgemeesters-buitenplaatsen langs de Vecht zinken alle in het niet, als men ze afzonderlijk naast de kastelen der grote heren van het Zuiden plaatsen zou. Zo'n rijkdom en zo'n grote voet van leven zijn in het Noorden onbekend - want de adel in de Republiek kan zelfs met de rijke stadsheren niet wedijveren.

De Staten van Brabant en van Vlaanderen

Enige bizonderheden over de inrichting en bevoegdheden der Staten van Brabant en der Staten van Vlaanderen zullen aan wat ik over de structuur van de Zuid-Nederlandse samenleving gezegd heb, leven bijzetten.

De geestelijkheid vormde in de Staten van Brabant het eerste lid. Het bestond uit meer dan een dozijn abten. Twee daarvan, de abt van Afflighem en die van St. Bernard, waren sedert de grote hervorming der bisdommen van 1561 - het werk van Philips II - tevens aartsbisschop van Mechelen en bisschop van Antwerpen; of eigenlijk omgekeerd: bij de instelling van die bisdommen was de dotatie gevonden in de inkomsten van grote abdijen, aan welke die bisschoppen, door de Koning benoemd, als abt werden opgedrongen, - titulair abt: de feitelijke directie der abdij werd waargenomen door een proost. Men weet wat een verzet die regeling van de kant der abdijen uitgelokt had (en trouwens ook de andere Statenleden hadden bezwaar gemaakt tegen het binnendringen van benoemelingen van de landsheer in hun vergadering). Maar de regering had volgehouden en de bisschoppen zaten nog steeds in hun kwaliteit van abt in de verschillende Staten-vergaderingen. De echte abten (in Brabant dus nog elf in getal) waren grote heerschappen, niet noodzakelijk van hoge geboorte, maar machtig door hun grondbezit en hun aanhang van pachters en rechtsgeleerden.

Vervolgens de adel. Baronnen, graven, markiezen, hertogen en prinsen, die voldoen moesten aan een eis van de nodige kwartieren en de nodige inkomsten. Er zaten gemeenlijk een twintigtal heren (ik spreek steeds van Brabant), en daaronder waren er van een rang en een rijkdom zoals men er in het Noorden niet of nauwelijks kende. De hertogen van Aremberg en van Ursel bijvoorbeeld, of de graaf van Merode-Westerloo, waren mannen die in de Europese adel gelijk opgingen met de aanzienlijksten. 't Was niet aan hun positie in die tot provinciale kwesties beperkte en door de soeverein strikt aan de band gehouden Staten, dat zij hun luister ontleenden. Er zat in hun levensloop en verschijning gemeenlijk een sterk kosmopolitische trek. Zij waren met grote Duitse of Franse geslachten vermaagschapt, dienden in de hoge

rangen van het Oostenrijkse leger, soms ook hun jongere zonen in het Franse, zij bekleedden bestuursfuncties elders in de landen van de heerser. Naast hen hadden de Noord-Nederlandse edelen, ook al maakten die deel uit van een soevereine Staten-vergadering, licht iets - ik zou haast zeggen provinciaals.

Ten slotte de derde stand. Alleen drie hoofdsteden van het gewest waren vertegenwoordigd: Brussel, Antwerpen en Leuven - Den Bosch, vanouds de vierde hoofdstad, was van Brabant afgescheurd (Mechelen, zoals men weet, vormde een afzonderlijk gewest); vertegenwoordigd door een burgemeester en een pensionaris; samen hoogstens zeven personen. Alleen al door hun getal moest het die vertegenwoordigers van de derde

stand moeilijk vallen zich in dat gezelschap te doen gelden, maar hun positie was ook op andere wijzen ongelijk. Zij zaten op banken achterin de zaal, weggestopt in de omlijsting der grote ramen, terwijl de geestelijke en adellijke heren op armstoelen in het midden zaten. Maar zelfs in hun deelneming aan de werkzaamheden waren zij achteruitgezet. Het dagelijks bestuur van de provincie was alleen uit geestelijken en edelen samengesteld en in de vergadering der volle Staten mochten de burgerheren meeluisteren naar de regeringsaanvragen, maar moesten zich dan terugtrekken om de twee andere standen er onderling over te laten beraadslagen. Het nemen van een eerste besluit stond aan die. Het was echter geclausuleerd met de formule: 'mits den derden stand volge voorders, ende andersints niet.' (Want het Nederlands was nog steeds, in weerwil van de verfransing der hogere kringen en van het intellectuele leven, de ambtelijke taal, in Brabant en ook in Vlaanderen, en in de provinciale gerechtshoven zo goed als in de Staten.) Maar de goedkeuring of verwerping van de derde stand lag niet eens in de bevoegdheid van die zeven burgemeesters en pensionarissen. Zij moesten er elk in zijn stad het lichaam der gemeente over horen.

In Brussel wilde dat zeggen: de magistraat (twee burgemeesters, zeven schepenen benoemd door de geslachten, of patricische families, zes raden benoemd door de naties of gilden, twee thesauriers van de geslachten en twee ontvangers van de gilden), de brede raad, en de hoofdlieden der negen naties. In Antwerpen waren vier colleges: de magistraat, de oud-schepenen, de vier hoofdlieden der burgerij met de 26 wijkmeesters, en de dekens der 25 geprivilegieerde gilden. In Leuven was het soortgelijk, maar weer anders. In Brussel had men een regeling om bij verschil van mening overstemming mogelijk te maken. In Antwerpen en Leuven was medewerking van elk der afzonderlijke colleges vereist. De onwil der gilden kon daar dus de toestemming ophouden; en zonder toestemming van elk der drie steden geen Statenbesluit. Al de hertogen en baronnen, abten en bisschoppen konden door de gilden van Leuven of die van Antwerpen schaakmat gezet worden.

Er stak dus in die hoog-adellijke en clericale staatsinrichting toch ook een element van democratie? Als men in het Noorden naar iets overeenkomstigs zoekt, heeft men niet anders dan het boerenkiesrecht in Friesland en Groningen, gewoonlijk door corrupte praktijken ontkracht; of de colleges van gemeenslieden in de Overijselse en Gelderse steden, die toch maar zwakke resten van middeleeuwse democratie waren. Op de keper beschouwd waren ook de gilden in de steden van Brabant geprivilegieerde lichamen en viel er op hun politieke betekenis uit democratisch oogpunt heel wat te zeggen. Zij werden beheerst door bepaalde patroonsgroepen. De gezellen hadden bitter weinig kans om naar boven te komen. Heel het economisch leven van de steden werd door het monopolie van die verouderde genootschappen in de knel gehouden. Met dat al is het een feit dat de gilde-vertegenwoordigers veelal kleine luiden waren, neringdoenden en patroons. Zij konden vaak niet schrijven en tekenden hun gewichtige staatsbesluiten met een kruisje. En met hen moesten dus de burgemeesters van hun steden geregeld rekening houden, en zij konden niet alleen aan de Staten maar aan de centrale regering te Brussel de ernstigste zorgen berokkenen.

Het vereiste heel wat beleid van de vertegenwoordigers van die laatste om het omslachtige raderwerk gaande te houden. Als er weer een subsidie moest worden verleend, was de Minister-Plenipotentiair al van tevoren doende om de leden der verschillende Statenvergaderingen gunstig te stemmen. Hij ontving ze aan zijn tafel,

schonk kwistig champagne, behandelde de heren met veel voorkomendheid. Hij moest ook titels uitdelen, erebaantjes, jaargelden voor nichten en neven. Ofwel gunsten voor een stad of voor een district: ontheffing van lastige ordonnanties of tariefbepalingen. 't Werd ook wel over een andere boeg gewend, en de magistraten van Vlaamse steden bijvoorbeeld, waar de centrale regering bij de jaarlijkse ambtsvernieuwing een machtig woord mee-

sprak, kregen een herinnering aan de onzekerheid van hun herbenoeming. Maar ook zette de regering soms door over de obstructie van een enkel lid heen. De macht van de afzonderlijke colleges in de steden van Brabant was inderdaad buitensporig. Toch protesteerden de Staten altijd als de regering zich bij het veto van één zo'n college niet neerlegde, totdat in 1752 Botta-Adorno van hen gedaan kreeg, dat zij zelf tegen de stem van Antwerpen in een besluit namen. Dat precedent bleef voortaan gelden, en in die (nog wel zeer beperkte) zin behoorde ‘vervangenis’ (overstemming) nu tot de procedure. Maar te Antwerpen wekte dat grote ergernis, en toen de Minister de wijkmeesters (want dat waren de opposanten) wilde dwingen om nu ook aan de heffing van het door de Staten toegestane subsidie mee te werken, moest hij troepen in de stad brengen om zijn zin door te drijven.

Maar op meer dan ondergeschikte punten kon toch aan de rechten der Staten niet geraakt worden. Als een magische mantel dekte hen het door de Brabanders zo hoogvereerde en door iedere nieuwe vorst bezworen privilege van de Blijde Inkomst. Niet alleen de historische standen beriepen zich daarop, ook de juristen van de Grote Raad van Brabant, en dat bondgenootschap maakte het voor de regering altijd extra moeilijk om in dit gewest naar de neiging van haar eigen juristen door te tasten. In de andere gewesten ontbrak het de particularistische tegenwerkers veel spoediger aan de moed van hun overtuiging. Vooral in Vlaanderen, waar de macht der regering zich vanouds in het inwendig bestuur der steden sterker deed gevoelen, hadden de Staten reeds in 1754 een nederlaag geleden van heel wat groter betekenis dan die welke twee jaar tevoren de obstructie-macht der Brabantse steden ingekort had.

Aan de vergaderingen der Staten van Vlaanderen werd deelgenomen door de afgevaardigden van niet minder dan achttien leden, geestelijkheid (hier volgens de bisdommen), steden en kasselrijen; zoals reeds aangestipt, was de adel niet als zodanig vertegenwoordigd. De meeste van die afvaardigingen hadden echter alleen een raadgevende stem; beslissingen werden genomen door het kleine groepje (tezamen niet meer dan negen personen) van de geestelijken van de bisdommen Gent en Brugge, de steden Gent en Brugge (welker afgevaardigden weer gebonden waren aan de goedkeuring van collatie of gemeenteraad) en het Vrije van Brugge. (Ik herinner er even aan, dat West-Vlaanderen met Ieperen, ook nadat Lodewijk XIV het bij de verdragen van Utrecht en Rastadt weer had moeten afstaan, van de rest van het graafschap afgescheiden bleef en zonder Staten rechtstreeks van Brussel uit bestuurd werd.) De drie steden van Brabant namen in hun Staten welbeschouwd ook een geprivilegieerde positie in, maar ten eerste werden zij door geestelijkheid en adel zozeer overschaduwd, dat dit minder opviel, en bovendien waren de uitgesloten kleine steden niet in zo'n gunstige gelegenheid om protesten te doen horen. In Vlaanderen mochten steden als Kortrijk, Dendermonde, Aalst, en kasselrijen als het Land van Waas, tweemaal 's jaars aanzitten, enkel om uit te vallen als er gestemd werd. Het kon niet anders of zij staken de hoofden bijeen om voor gelijkberechtigdheid te werken. Zij hadden al lang in Brussel klachten doen horen over de krasse bevoordeling die Gent en Brugge zichzelf bij de omslag der belastingen wisten te verzekeren; corruptie tierde overal onder die oligarchische bestuursvormen. En nu bracht, in 1754, de verwerping van een subsidie-aanvraag door de geprivilegieerde groep die uit naam der Staten spreken mocht, de regering en de uitgeslotenen bij elkaar.

Het waren die laatsten, van wie het initiatief uitging. Zij kwamen met een aanbod om niet alleen in het subsidie voor éénmaal te bewilligen, maar om zich te verbinden tot een vaste bijdrage tot een nog aanzienlijker bedrag, hetgeen de regering van de hatelijke noodzaak om ieder jaar bij de Staten aan te kloppen ontslaan zou; maar dit op voorwaarde dat de regering hun stemrecht bezorgde. Een leidende rol werd hierbij gespeeld door de aristocraat Vilain XIV, die burgemeester van Aalst geweest was en nu te Gent woonde, waar hij schepen werd. Een man met ideeën, en die zich ergeren kon aan

de star-conservatieve knoeiboel, waartoe in Vlaanderen het provinciaal bestuur verworden was. Het is kenmerkend, dat zo'n man bij het centraal bewind heul zocht.

De constitutie van een gewest veranderen was een waagstuk, dat de regering niet met een licht gemoed ondernemen kon. Cobenzl echter, nog maar kort als Minister-Plenipotentiair in functie, voelde voor doortasten. De Staten, die ongevoelig gebleven waren voor al de gewone middelen van pressie, hadden trouwens door hun weigerachtigheid in heel de Brusselse regeringskring ontstemming tegen zich gewekt. Merkwaardig genoeg kwam er nu uit Wenen een aarzelend bescheid, maar het was dan ook Keizer Frans (de broer van Karel van Lotharingen dus) die, daar Maria Theresia in het kraambed lag, de verantwoordelijkheid droeg. Hij maakte zich ongerust, dat een optreden dat als eedschennis kon worden uitgelegd, ook buiten Vlaanderen tot ongewenste reacties leiden zou, en verlangde daarom, dat van zijn machtiging geen gebruik werd gemaakt alvorens de Goeverneur het voor en tegen in een brede vergadering van de hoofden van het bestuur nogeens rijpelijk overwogen had. Gewoonlijk kwamen de vermaningen tot voorzichtigheid niet uit Wenen. Men kon daar aan het exorbitante van de privileges der Nederlandse gewesten maar niet wennen en Maria Theresia vond in haar hart het weigeren van subsidies misdadig, evengoed als Karel de Stoute, die dat in 1495 te Brugge de Staten van Vlaanderen zonder omwegen had voorgehouden.

> Ik ben mijn onderdanen bescherming en recht verschuldigd, zij mij gehoorzaamheid en geldelijke bijdragen ... Subsidies weigeren, dat zou zijn de gehoorzaamheid te kort te doen en mijn bescherming verzaken ... De bevoegdheid tot toestemmen heeft haar grenzen, zij is niet willekeurig, zij brengt niet het recht van weigeren mee ...

Zo schreef de Keizerin aan Karel van Lotharingen in 1766, met veel scherps aan het adres van hemzelf en zijn ambtenaren, die teveel geneigd waren om de Staten (het ging over die van Brabant) te vrezen en te ontzien. Maar ditmaal meende de Brusselse regering de slag te kunnen slaan. En dat niet op de algemene grond dat de Staten door hun weigering niet beter verdienden, maar op de bizondere, dat de bestaande toestand in Vlaanderen in strijd was met artikel 65 van de verordening van 1540 waarbij Karel V, in zijn strafgericht over Gent, de overheersing van die stad over andere steden had verboden. Men stond dus voor een misbruik, dat hersteld diende te worden. Bovendien betoogde men op grond van die verordening en van andere uit de tijd der Aartshertogen, dat de soeverein steeds omtrent de modaliteiten van het bestuur in Vlaanderen uit de volheid van zijn macht beschikkingen gemaakt had. De protesten van de tot dan toe heersende groep werden dus terzijde gelegd, ofschoon men tevens niet naliet in de magistraturen van Gent, Brugge en het Vrije bij de jaarlijkse verandering zoveel mogelijk volgzamer personen naarvoren te brengen en bovendien pensionarissen won door beloften van geldelijke schadevergoeding en abten en kapittels intimideerde met de bedreiging van ongenadige uitvoering van een edict betreffende goederen in de dode hand. Door het nieuwe reglement op de stemming in de Staten raakten de voormalige machthebbers nu definitief in de minderheid, en heel de positie van de Staten onderging een verzwakking: het recht van jaarlijks toestemmen in subsidie (dat recht dat volgens Maria Theresia geenszins

het recht van weigeren inhield) was verspeeld en de regering kon op geregelde inkomsten uit het gewest rekenen.

Men zou de toestand in Vlaanderen na 1754 kunnen vergelijken met die in de drie provincies waarin Willem III in 1674 de regeringsreglementen ingevoerd had. In zover was het nog heel verschillend, dat in de Republiek de Stadhouders er zich mee vergenoegden als zij de regenten in de Staten-Generaal naar hun pijpen konden laten dansen. In het bestuur van de provincies grepen zij weinig in en konden dat nauwelijks doen:

daar hadden zij de organisatie niet voor. Maar in de Oostenrijkse Nederlanden poogde de actieve, bureaucratisch deugdelijk geoutilleerde, in heel het leven ingrijpende centrale regering die locale heerschappen tot haar agenten te maken. In de eerste plaats mengde zij zich in het beheer der financiën, niet alleen van Vlaanderen maar van alle gewesten, en inderdaad bestond overal, behalve de schromelijke corruptie waarvan ik al gewaagde, een verwarring waar niet meer uit wijs te worden viel. Aan de bereddering daarvan werkte de Brusselse Raad van Financiën, en terwijl men overal trachtte haar ambtenaren met kluitjes in het riet te sturen, viel dat in Vlaanderen na 1754 moeilijker dan elders.

Als men zich een denkbeeld vormen wil van de onderworpenheid van de Vlaamse heren tegenover hun soeverein, leze men wat één hunner, de Brugse burgemeester en gedeputeerde ter Staten-vergadering Coppieters, in zijn dagboek heeft opgetekend over het bezoek van Jozef II in 1781. De gevangenis wordt bezichtigd. Uit de vensters van de kommandant hangen enige dames, om van het schouwspel te genieten.

> ‘Ga aan die vrouwen(!) zeggen dat ze zich onmiddellijk verwijderen!’ (*aldus de philanthrophische, maar niet zeer hoffelijke hoge bezoeker*). Waarop ik er zo snel als ik kon op uittoog. (*En als dan de Keizer zich opmerkingen over de inrichting der gevangenis laat ontvallen*:) Wij ontvingen die wenken als even zovele bevelen.

Zo'n toneeltje is bij een bezoek van een Prins van Oranje in Utrecht, of Arnhem, of Zwolle (ik noem plaatsen onder regeringsreglement) op alle manieren ondenkbaar. De Prins zou zich met de inrichting van een gevangenis niet bemoeien. Hij zou niet anders dan in heuse vormen spreken over dames die hem op zijn weg zien wilden. Als hij zich wenken veroorloofde, zou geen burgemeester die als bevelen opvatten. De Noord-Nederlandse regenten mochten nog zozeer de gunst van hun Stadhouder behoeven, zij konden nooit vergeten dat zij de dragers van de soevereiniteit waren. De Zuid-Nederlandse heren stonden tegenover hun vorst als onderdanen.

Wat niet wegneemt, dat zij in hun stad veel eer genoten en een staat voerden. Er was aan ceremoniën en feesten geen gebrek: Diners en bals bij de bisschop, processies; het leven in een stad als Gent was, temidden van de zwarte ellende van het proletariaat, onvergelijkelijk veel kleuriger dan in welke Noord-Nederlandse stad ook. En bij zulke gelegenheden zorgden de heren dat de rang van hun ambt of van hun stad in acht genomen werd; alleen als het om emolumenten of een stap in hun carrière ging, keken zij meer en meer naar Brussel, of zelfs naar Wenen.

Het is geen wonder, dat Cobenzl op de kans aasde om een soortgelijke staatsgreep in Brabant uit te voeren. Maar hier had hij niet alleen Karel van Lotharingen, maar Neny en Crumpipen en om zo te zeggen het gehele Nederlandse regeringspersoneel, tegen zich. Wij zagen zoëven hoe ongeduldig de Keizerin soms werd. Dan was de Goeverneur er altijd op uit haar te waarschuwen en te kalmeren meteen.

> Het is jammer, (*schreef hij*) dat deze gewesten zo ver van Wenen gelegen zijn, zodat gij ze uit eigen aanschouwing niet kent. De mensen hier zijn nu eenmaal in het vooroordeel van die buitensporige privileges grootgebracht en het zou gevaarlijk zijn hen daarin te kwetsen, afgezien nog van de eden die zijn afgelegd. En welbeschouwd lijdt de dienst van

Uwe Majesteit niet ernstig onder die voorzichtigheid. Men mag eens een enkel maal bezwaar maken, maar de uitdrukking van Uw ongenoegen maakt diepe indruk en met wat geduld en met wat beleid komt alles terecht.

Dit was niet onjuist. Geen enkel maal heeft gedurende Maria Theresia's lange regering een Statenvergadering, van welk gewest ook, in een subsidie-weigering volhard,

en zo de regering haar maatregelen op allerlei gebied dikwijls wat fatsoeneren of verzachten moest en in ieder geval ontzaglijk veel energie en tijd verspillen aan het bewerken van of onderhandelen met verschillende gewestelijke instanties langzaam aan groeiden haar inmenging en zeggenschap en deed zich de werking van het centraal bestuur meer en meer gevoelen.

Dat een poging om de Staten van Brabant te onderwerpen op heel wat meer tegenstand gestuit zou zijn dan men in 1754 in Vlaanderen ondervonden had, is intussen zeker. Niet alleen om de ruggesteun die de Blijde Inkomst gaf. Maar naast het kleine, onrepresentatieve en corrupte gezelschap dat in Vlaanderen de Staten gevormd had, maakten de Staten van Brabant een imposante verschijning. Het gevoel van verongelijktheid dat de kleine steden en kasselrijen in het graafschap bezield had, en vooral ook de afwezigheid van de machtige adel, dat waren zwakheden waarop men in het hertogdom niet rekenen kon.

En daarbij kwam dan nog, dat het bondgenootschap van de Grote Raad van Brabant een bron van kracht was voor de Staten daar. Dit gewestelijk gerechtshof kon evenals zij op de Blijde Inkomst steunen om zijn oude rechten te handhaven. Hiertoe behoorde in het bizonder, dat geen regeringsedict in Brabant van toepassing was, tenzij van de medewerking van de Grote Raad uitdrukkelijk gewag gemaakt werd. Weliswaar konden alle gewestelijke gerechtshoven zich over edicten, zoals die in de Geheime Raad voorbereid waren, doen horen; maar de bewuste bepaling verleende toch aan bezwaren van de Grote Raad van Brabant een bizondere kracht. Edicten moesten trouwens, om in Brabant rechtskracht te bezitten, van het zegel van het hertogdom voorzien zijn, en dit berustte bij de voorzitter van het college, de Kanselier. Zelfs maakte de Grote Raad aanspraak op de uitsluitende bevoegdheid tot het publiceren van regeringsedicten, en zijn Kanselier op die tot het verrichten van de benoemingen in kleine stadsbesturen en tot het optreden als commissaris der regering bij de verkiezing van abten en als haar vertegenwoordiger in al haar transacties met de Staten. Deze laatste rechten, welke nooit onvoorwaardelijk door de regering erkend waren, wist zij in deze periode allengs in te trekken. De bevoegdheden van de Kanselier werden na de dood van een functionaris in 1763 bij de aanstelling van zijn opvolger uitdrukkelijk beknot. Maar zelfs na deze beknibbeling van de positie van de Grote Raad, in overeenstemming met het gestadig streven van de Minister-Plenipotentiair en de Geheime Raad om alle particularistische belemmeringen van het centraal gezag op te ruimen, bleef het Brabantse gerechtshof nog een potentieel middelpunt van weerstand.

b. *Geestelijk leven*

Regeringsbemoeienis; het armoede-probleem

In ieder geval hield het centraal bestuur vrijwat armslag voor de hervormingspolitiek. Naderhand zal ik de maatregelen behandelen, waarmee Jozef II ten slotte toch een gevaarlijke beweging tegen zich ontketende: hier wil ik het Oostenrijks regiem even in een paar onschuldiger activiteiten vertonen. Die zullen meteen een helder licht

werpen op het verband tussen het verschil van dat regiem met dat van de Republiek en het diepgaand onderscheid dat zich tussen de samenlevingen in Noord en Zuid openbaarde.

Neem eerst de poging van de Minister-Plenipotentiair Starhemberg om de armoede te bestrijden. Bij zijn eerste kennismaking met Brussel, in 1770, was de Oostenrijker geschokt door het schouwspel van de bedelaars. Het beginsel dat de burgerlijke overheid de taak had onderstand aan de armen te verschaffen, was onlangs nog bevestigd door een keizerlijk decreet, dat overigens dode letter gebleven was. De kerkelijke liefdadigheid

- de Heilige Geest-tafels - bleef ondertussen bij de nood meer en meer achter. En nu wilde Starhemberg dan ernst maken met de wereldlijke bijstand.

Een aanschrijving gaat uit aan alle plaatselijke autoriteiten. Vragenlijsten circuleren en ambtenaren stellen nota's op naar aanleiding van de ingekomen antwoorden. Er roert zich dan wel enig weerwerk uit de Zuid-Nederlandse samenleving zelf, maar meest toch van mensen in ambtelijke posities en langs de ambtelijke weg. Een plan werd opgesteld door die Vilain XIV, die de regering dienst verleend had om de Staten van Vlaanderen te onderwerpen en die sedertdien eerste schepen van Gent geworden was. Zijn voor het oog van het centraal bestuur bestemde nota's waren natuurlijk in het Frans opgesteld. Heel oorspronkelijk was zijn denkbeeld niet. Hij wou een provinciaal werkhuis in Gent stichten. Daar zouden bedelaars bijwijze van tuchtmaatregel, en tevens werkelozen om hun werk te verschaffen, ondergebracht worden. De Staten van Vlaanderen, de Raad van Vlaanderen, alle ‘leden’ van het gewest, schrijven nota's, alles gaat naar Brussel, en daar wordt op advies van een ambtenáar De Fierlandt precies aangegeven wat mag en wat niet. Wat tenslotte van Vilain XIV's plan terechtkomt, is nauwelijks een bijdrage tot het armenprobleem. Het is de eerste moderne gevangenis. Een ander oogmerk werd gediend: de verlichte regering wilde de wrede lijfstraffen beperken; ook daar voelden veel van de ambtenaren voor. Ondertussen was voor de bestrijding van de armoede een heel ander plan opgeworpen door een schepen van Ath, Taintenier, die in plaats van werkhuizen huishulp bepleitte. Zijn geschrift trok zeer de aandacht en gaf de stoot tot de organisatie van ‘algemene aalmoezen’ in Kortrijk, in Doornik, in tal van plaatsen. Feller, oud-lid van de kort tevoren door de Paus ontbonden orde der Jezuieten, propageerde de oplossing in zijn blad, *Journal politique et littéraire*, waarmee hij op de opinie in de kringen van de regerende standen ook op ander gebied grote invloed oefende. Maar de steun van het centraal bewind verslapte, toen De Fierlandt zijn ontslag nam, en de plaatselijke overheden waren er niet toe te krijgen hun eigen financiën voor dit doel te besteden. Ten slotte leverde zo ook dit weinig tastbaar resultaat, totdat heel het probleem hopeloos verstrikt raakte in de twist waartoe (zoals wij zien zullen) regering en bevolking weldra vervielen.

Maar het verschil tussen de verhoudingen in het Zuiden en die in het Noorden is ondertussen wel treffend aan het licht gekomen. Ik noemde het tijdschrift van de ex-Jezuiet Feller. Maar wat in 't bizonder verschil maakt, dat is toch de ontstentenis van die talrijke organen, de *Philosooph*, de *Denker*, en hoe zij meer heetten, waarin de Noord-Nederlandse burgerij een dergelijk probleem bespreken kon, van die maatschappijen en genootschappen vooral, die, zoals wij zagen, prijsvragen uitschreven en trachtten de zaak praktisch ter hand te nemen. Een centrale regering, die zich met zaken van inwendige politiek bemoeide, bestond immers niet. Alles was overgelaten aan het particulier initiatief en dat liet zich niet onbetuigd. Zoals wij gezien hebben, viel in de Noord-Nederlandse plannen van armoede-bestrijding de nadruk sterk op onderwijs. De gedachte dat daar de oplossing gezocht moest worden, ontbrak in het Zuiden niet geheel; ze was trouwens door de humanisten van de zestiende eeuw al verkondigd. Maar er vertoont zich toch ook hier een contrast. Men had in de Republiek een vaste basis in wat vorige generaties al geschapen hadden, men kon denken aan verbetering van het onderwijs, aan lectuur die meer relatie zou hebben met het leven. In het Zuiden stond men voor een leegte en er werd

voornamelijk gedacht aan scholen, die de kinderen der armen nuttige handenarbeid zouden leren; zonder veel praktisch resultaat overigens.

De discussie werd in het Zuiden, wij zagen het, meest gevoerd in het Frans. Dat kwam van de leidende rol die het centraal bewind erbij speelde; en dan hadden Walen als Taintenier en Feller er een belangrijk aandeel in. In het Noorden werd tegelijkertijd een veel opgewekter gedachtenwisseling gevoerd in het Nederlands, maar de Gentenaars en de Antwerpenaars, twee eeuwen lang van het Noorden gescheiden

en onder het vreemdelingenbewind met de Walen saamgevoegd, stonden daar geheel buiten.

De Universiteit van Leuven en de Brusselse Academie

Reeds Starhemberg's voorganger, Cobenzl, was dadelijk na zijn aankomst in het land, net als Starhemberg door de bedelarij, getroffen door de intellectuele achterlijkheid. Daar moest iets aan gedaan! Alweer dringt zich de vergelijking op: in de Republiek der Verenigde Nederlanden was er geen enkele officiële instantie, die zo'n euvel tot haar

DE GRAAF VAN NENY

ressort zou hebben kunnen rekenen. Misschien zou men als bewijs van het tegendeel de hervorming van de psalmvertaling kunnen aanvoeren: daar bediende inderdaad de geest van kritiek en vooruitgang zich van het centraal gezag. Maar dat was wel een exceptioneel geval, en wat een veel wijder terrein van het geestelijk leven overzag de regering van de Zuidelijke Nederlanden!

Cobenzl zocht de wortel van het kwaad aanvankelijk in het verval van de Universiteit van Leuven. Reeds in 1754 werd Neny, pas uit Wenen terug, benoemd tot regeringscommissaris om verbeteringen ingevoerd te krijgen met betrekking tot de leiding, de inwendige organisatie en de studiën. Maar de Universiteit zat verschanst achter haar privilegiën, de kerk was er oppermachtig en stelde zich tegen alle bemoeienis van de staat schrap: zo kon Neny al bizonder weinig uitrichten. Dit was te ernstiger omdat de Universiteit voor het geheel der Oostenrijkse Nederlanden een monopolie bezat. Geen ander universitair onderwijs kon ergens gegeven worden en het feit dat dit machtig lichaam in een doodse sleur bevangen zat, oefende wel waarlijk op heel het geestelijk leven een druk.

Cobenzl liet weldra zijn gedachten in andere richtingen gaan. Hij herstelde de bibliotheek van Boergondië, die na een brand in het paleis in 1731 vrijwel ontoegankelijk gebleven was. Hij zette een plan op touw voor uitgave van handschriften en oude boeken, belangrijk voor de geschiedenis der Nederlanden. Neny was hierbij opnieuw zijn rechterhand en er werden enige geleerden bij betrokken, Jean Paquot, Luikenaar van geboorte, schrijver van een immense compilatie, en de geestelijke Nelis, bibliothecaris vande Universiteit van Leuven, wiens verlichte neigingen te Brussel in goede aarde vielen, maar te Leuven zo weinig, dat hij weldra een heenkomen zocht in een kanonikaat in Doornik. De schaarste aan geschoolde krachten, de onverschilligheid of het onbegrip van de bibliothecarissen van kapittels en kloosters tot wie men zich om inlichtingen wendde, bleken een onoverkomelijk bezwaar bij de uitvoering.

Cobenzl stak nu zijn licht op bij een Duits geleerde, de oude professor Schoepflin van Straatsburg, die toezicht hield op de opvoeding van zijn zoon. Wat hij van hem verwachtte, was eerst altijd nog een plan voor de wedergeboorte van Leuven. Maar Schoepflin, die naar Brussel kwam, en onder anderen met Nelis overlegde, opperde het denkbeeld van een geleerd genootschap, een Academie, te Brussel. (Het was ondertussen 1767 geworden.) De verbetering zou dus niet rechtstreeks in Leuven gezocht worden, maar van buiten moeten komen. Een Academie zou prijsvragen uitschrijven, een nieuwe richting geven aan de belangstelling, de mannen van verdienste aan het publiek en aan elkaar bekend maken, Nelis voegde er zijn opmerkingen aan toe, en in opdracht van Cobenzl stelde Neny een plan op voor het oog van Kaunitz. Wenen nam de zaak ernstig op. Kaunitz verzocht om een formele ‘relation’, uitgaande vande Goeverneur-Generaal, die aan de Keizerin zou kunnen worden voorgelegd, en toen die binnenkwam, stelde hijzelf een uitvoerig rapport op. Aan het hof van Maria Theresia stond de medicus Van Swieten, die als Katholiek in Noord-Nederland de academische loopbaan voor zich gesloten had gevonden, in hoge gunst. Hem raadpleegde zij dus nog, maar zij las ook zelf het uitvoerige stuk aandachtig, vóór zij er haar goedkeuring aan hechtte, en zo kwam dan in 1769 een Letterkundig Genootschap tot stand, de voorlopige vorm van wat spoedig een Academie zou moeten worden (en in 1772 werd).

Twee punten vallen in deze geschiedenis op. Ten eerste het oordeel dat door de buitenlanders over de Universiteit van Leuven geveld werd. Hopeloos verouderd, vonden zij. Geen aandacht voor de letteren, in 't geheel geen voor moderne Europese geschiedenis of staatsrecht. De natuurkunde werd onderwezen zonder enige hulpmiddelen die het onderwijs aanschouwelijk konden maken. Over 't geheel was, naar de mening van Schoepflin, dat verrassend verschijnsel van het verval der letteren in een land waar zij eenmaal zo bloeiden, aan de verkeerde leiding van de jeugd te wijten, die met niets anders beziggehouden werd dan met ‘de geestdodende studie van grammatica, woordenlijsten, formules en andere scholastieke nesterijen’. Als Kaunitz zich met geringschatting uit over ‘pedanten’ die met een hoger salaris niet in ware geleerden veranderd zouden kunnen worden, ‘ware geleerden die zich nuttig maken voor de maatschappij, en zuiver en nauwkeurig zich in een levende taal kunnen uitdrukken’, dan weten wij, dat een zich van zijn moderne ontwikkeling bewust Duitser soortgelijke gevoelens ten opzichte van de Noord-Nederlandse professoren koesterde. 't Is niettemin wel zeker, dat de toestanden te Utrecht en te Leiden heilig waren vergeleken met die te Leuven, ook al dient men te bedenken dat de

zelfverzekerde oordeelvellingen die wij vernomen hebben, verscherpt werden door een beginselverschil tussen de ambtelijke wereld en de universiteit: een beginselverschil dat zich met de tegenstelling modernachterlijk, of geestelijk actief-slaperig, niet dekt.

Waarom wilden al die critici, dat er te Leuven iets aan staatsrecht gedaan zou worden bijvoorbeeld ? Er was van 1753 tot '57 een hoogleraar in dat vak geweest, een Waalse Luxemburger, Robert was zijn naam, en hij had aan Neny precies rekenschap moeten

geven van hoe hij zijn cursus inrichtte, hoe hij Grotius en Hobbes verstond, wat hij van natuurrecht en volkenrecht maakte. Uit naam van de Keizerin zelf deelde Neny hem daarop een nogal gereserveerde goedkeuring mee, niet zonder wenken omtrent wat ter hoogste plaatse bovendien gewenst werd. Als men bedenkt dat de theologen en canonici van hun kant met argusogen spiedden naar wat er bedenkelijks over die gevaarlijke materie verkondigd worden mocht, zal men begrijpen dat Robert een delicate taak te vervullen had. Te meer omdat Neny hem op het hart bond ‘onze heilige religie’ te ontzien en de regering niet te compromitteren. Hij drong vooral aan op behandeling van Nederlands recht en Nederlandse verdragen, en zond Robert nauwkeurige aanwijzingen daaromtrent. Met de betiteling ‘chef en soeverein’ die Philips de Goede bij de instelling van de Orde van het Gulden Vlies zich en zijn opvolgers toegekend had, bijvoorbeeld, met dat ‘eclatante prerogatief’, moest het onbetwistbaar recht van de huidige soeverein bewezen worden. Maria Theresia zelf droeg Neny op, een *Mémoire historique* ten behoeve van Robert's cursus te schrijven (uit deze eerste versie ontstond later Neny's bekend overzicht van de geschiedenis en het staatsrecht der Oostenrijkse Nederlanden).

Het laat zich horen dat na de dood van Robert de Universiteit weinig animo gevoelde om mee te werken aan een nieuwe bezetting van zijn leerstoel. Diende die niet hoofdzakelijk om propaganda te maken voor de opvattingen der regering omtrent 's vorsten macht tegenover 's lands oude privilegiën en ... tegenover de Kerk? Men wilde in Brussel Paquot benoemen, maar het was voor de regering zeker maar beter dat deze voor de eer bedankte, want de nadruk die hij legde op theologie en kerkrecht in de beschouwing waarvan zijn weigering vergezeld ging, doet vermoeden dat hij haar tegengevallen zou zijn. In ieder geval zat zij nu verlegen. Wie was er? De leerstoel bleef onvervuld en nog in 1778 maakte een Leuvens hoogleraar er de toenmalige Minister-Plenipotentiair Starhemberg in een advies opmerkzaam op, hoe vreemd het was dat er vijf hoogleraren het Romeinse recht doceerden, hetwelk zo weinig verband hield met de praktijk, terwijl niet alleen natuurrecht en volkenrecht, maar het vaderlands recht dat aan de balie toegepast werd, onbesproken bleven.

Men moet dus niet vergeten dat de Universiteit niet zonder reden wantrouwig was, maar het feit lag daar niettemin, dat zij buiten de realiteiten van het geestelijk en maatschappelijk leven geraakt was.

Het tweede punt waarop ik de aandacht vestigen wil, is dat die stichting van een Academie, bedoeld ‘om de schone letteren op te heffen uit de verdoving waarin zij zich hier te lande op dit ogenblik bevinden’ (zo heette het in Cobenzl's uitnodiging aan de door hem uitverkoren leden), zo volledig en uitsluitend uit het initiatief van de buitenlandse regering voortkwam. Geen treffender bewijs is denkbaar, dat die verdoving inderdaad bestond. Het was, zoals wij gezien hebben, met het geestelijk leven in de Republiek in de jaren zestig van de achttiende eeuw ook niet zo schitterend geschapen, maar die samenleving kon dan toch uit eigen kracht de talrijke geleerde en andere genootschappen voortbrengen, die tot de verwijding van de horizon en de verlevendiging van de gedachtenuitwisseling, toen die weldra plaats grepen, wel zeker vrijwat bijdroegen. De Brusselse Academie was een kasplant. Het loont de moeite, van haar armtierig bestaan en van de assepoetserspositie die in het bizonder de Nederlandse taal onder haar auspiciën innam, nog wat te vertellen.

In 1769 dan werden negen heren door Cobenzl aangeschreven met de mededeling dat het H.M. behaagd had, ten einde de schone letteren in de Nederlanden uit hun

verdoving op te wekken, een *Société littéraire* te stichten, waarvan zij deel zouden uitmaken. Van de negen waren er vijf beoefenaars van de natuurkundige of medische wetenschappen: van dezen was er één de abbé Needham, een Engelsman, befaamd wegens een pennestrijd met Voltaire. De anderen waren de ons reeds bekende Paquot en Nelis,

de 77-jarige Van der Vijnckt, een raadsheer in het Hof van Vlaanderen; een Antwerper schepen, Verdussen, bekend als verzamelaar van boeken en handschriften; ook de aan het gezelschap toegevoegde secretaris Gerard, een Brusselaar met Vlaamse familieconnecties, ambtenaar aan de *Secrétairerie d'Etat et de Guerre*, liefhebberde in geschiedvorsing. Paquot was een ijverig compilator, Nelis, die filosofische verhalen schreef, had nog de meeste literaire begaafdheid en beschikte, ofschoon Vlaming, zeker over de beste Franse stijl. De arme Van der Vijnckt, die zijn *Histoire des troubles des Pays-Bas* met zo'n moeite in het Frans had omgezet, krijgt achterna van de negentiende-eeuwse geschiedschrijver der Academie nog als beloning de opmerking dat zijn Frans ‘lourd et barbare’ was.

Het bijeengeraapte gezelschap luisterde naar memories van leden en deelde prijzen uit aan inzenders, maar kwam niet recht op dreef. In 1771 trachtte Starhemberg het te versterken door het uit de ambtelijke wereld nu ook een voorzitter te schenken, en wel de Kanselier van Brabant, Crumpipen, broer van de Secretaris ‘d'Etat et de Guerre’. Onder hem werd de *Société* een *Académie*. Het getal der leden werd bepaald op twintig. O.a. Des Roches, geboren Noord-Nederlander, taalmeester te Antwerpen, werd nu lid, en later secretaris. Er waren enige betrekkingen met het Noorden. Gerard werd door toedoen van Van Wijn lid van de Zeeuwse Academie, en omgekeerd werd Van Wijn, die bezig was met de kroniek van Van Heelu, in de Brusselse Academie opgenomen.

Het Frans was niettemin de taal. Needham kende geen Nederlands. Om hem in staat te stellen een Vlaamse inzending op zijn gebied te keuren, moest Vounck, van Leuven (wiens eigen Frans alweer ‘barbaars’ was), ze vertalen, 't geen hij pas deed (hij voerde eerst de bezigheid van zijn hoogleraarsambt als een beletsel aan), toen Crumpipen het gezag van Starhemberg inriep om hem met uitsluiting te bedreigen. Later nam Des Roches die karwei op zich. Crumpipen was overigens op Vlaamse inzendingen volstrekt niet gesteld:

> Jammer, (*schreef hij in* 1776 *aan Starhemberg*) dat éen van de inzendingen in het Vlaams is: maar de secretaris zal dat goed maken door een behoorlijke Franse vertaling.

De schoolmeesterachtige houding van die machtige heren tegenover hun stelletje litteraten of erudieten is vermakelijk. En zij waren er steeds op uit, dat de werkzaamheden *nuttig* zouden zijn: vandaar ook dat het getal der medici bij de uitbreiding van de *Société* tot *Académie* sterk aangroeide. 's Lands geschiedenis werd overigens ook onder het nuttige gerekend en Nelis in 't bizonder maakte opnieuw grote plannen.

Nelis lijkt zeker de interessantste persoonlijkheid onder al die vage of dorre figuren. Zijn filosofische dialogen gaven met hun onscholastische geest aanstoot aan de conservatieve Universiteit, en zoals ik al aanstipte, bemoeide hij zich met de hervormingsplannen van de regering, wilde zelfs verder gaan dan zij tenslotte aandurfde. Ook sloeg hij ten behoeve van de vaderlandse geschiedenis het oog op de bezittingen en organisatie der Bollandisten, die befaamde Jezuieten-werkgemeenschap voor het uitgeven van heiligenlevens; door de opheffing der Jezuieten-orde werd die een prooi voor de regering, die heel de oude geestelijke instellingen met zo'n ongeduld bezag. Nelis droomde van niet minder dan 50 of 60

boekdelen waarin niet alleen de bronnen (de correspondentie van de landvoogdes Margaretha met Philips II b.v.) over de opstand maar de oude geschiedschrijvers (Homerus was eigenlijk het uitgangspunt) zouden verschijnen. Nelis stond bij Cobenzl en Starhemberg en ook bij Crumpipen - later, toen hij bisschop van Antwerpen was geworden - in blakende gunst, maar de regering had de buit van de Bollandisten daar toch niet voor over. De Academie zond dus alleen een rondschrijven aan alle abten, kapittels en priorijen om belangrijke documenten, die gedrukt zouden

worden (de Nederlandse voorzien van een Franse vertaling); en daar kwam practisch niets van. Toch was er voor dit soort werk in de Academiekring nog de meeste belangstelling. Gerard was, zoals gezegd, ook een historisch erudiet en publiceerde (altijd in het Frans) tal van kleine studies over munten, wapenschilden, en dergelijke.

De geschiedenis van de Academie, die uitvoerig beschreven is, heeft voor ons bovenal belang om de blik die zij gunt op de stelselmatige achterafzetting van het Nederlands en op de patroniserende en geringschattende houding van het verlichte ambtenarenregiem tegenover de dragers van 's lands geestelijk leven. De geringschatting was niet onverdiend, maar het patroniseren, goed bedoeld als het was, en ook al had het zeker op den duur wel enig effect, bracht zijn eigen gevaren mee.

Verwijdering tussen wereldlijke en geestelijke macht

Het is een klein staaltje van de druk waaronder heel het geestelijk leven lag. Het ergst was geweest dat die druk niet alleen van de staat uitging. Ik heb in het vorig deel geschetst, hoe de samenwerking van de Oostenrijkse regering met de ultramontaanse richting in de kerk alle verscheidenheid van mening onderdrukte, in 't bizonder dan de Jansenistische richting. De censuur van kerk en staat, waarvoor drukkers en schrijvers beefden, moest een volstrekte conformiteit handhaven, en zeker was deze staat van zaken voor de levenloosheid waarover buitenlandse intellectuelen het hoofd schudden, mee verantwoordelijk. In zijn tweeledig aspect van kerk en staat ontleende dat regiem zijn macht in laatste instantie niet aan het land zelf; dat maakte zijn invloed nog meer demoraliserend. Als men zich afvraagt hoe het erin slagen kon de Zuidelijke Nederlanden een tijdlang zo volledig te beheersen en van de grote Europese tegenstromingen af te sluiten, dan moeten eigenaardige zwakheden van die samenleving waarop ik al gewezen heb, nogmaals in herinnering gebracht worden.

De afzondering van het levenskrachtige Noorden was één. Men moet zich die afzondering wel niet te absoluut voorstellen. Wij zagen aan het voorbeeld van Van Wijn en Gerard, dat er tussen de erudieten over en weer enige aanraking bestond. Ook bij Kluit vermeldde ik dit, en er zouden meer voorbeelden te noemen zijn. Het immense werk van Paquot, een Luiker-Waal niettemin, bewijst in zijn titel reeds, dat alle besefvan de cultuureenheid der zeventien Nederlanden niet was ondergegaan. De grote namen van de zeventiende-eeuwse letterkunde van het Noorden werden in het Zuiden altijd nog vereerd. Maar de latere literaire werken, vooral de van een nieuwe geest doortrokkene uit de jaren zeventig en tachtig, drongen zeker maar heel sporadisch door. In 1782 verzekerde de nieuwe Patriotse *Post van de Nederrhijn*, dat hij in Brabant veel lezers had; overigens vind ik geen aanwijzingen dat de Noord-Nederlandse tijdschriften in het Zuiden doordrongen. Bij de godsdienstige tegenstelling en bij de waakzaamheid der censuur kan men nauwelijks een levendig verkeer verwachten. De afzondering verklaart de gedweeheid waarmee de dwang aanvaard werd: en die dwang versterkte de afzondering. Er bestond hier een wisselwerking.

En hetzelfde kan gezegd van de geleding van die samenleving en haar economisch karakter. Antwerpen, dat de grote poort op de buitenwereld geweest was, gesloten. Geen actieve stand van kooplieden met hun relaties ver buiten de eigen. kring. De leidende klasse, die der grondbezitters, adel, geestelijkheid, burgerheren, door de aardvanhun bezit conservatief, en een groot deel van de bevolking, de pachters en landarbeiders niet alleen, maar de zaakwaarnemers en juridische raadslieden, afhankelijk en volgzaam. Dat alles was gunstig voor het stille, het in zichzelf levende, dat de Zuidelijke Nederlanden zo lang kenmerkte, het kan worden gezien als behorende tot de gevolgen van de herovering door Parma, en op den duur stelde het de bevolking weerloos tegenover het voortschrijdend absolutisme van staat en kerk verenigd.

Hun zegepraal zou zeker nooit voorgoed geweest zijn. De menselijke geest is onder

alle regiems een rusteloos woeler. Maar nu, wij hebben het gezien, was dat bondgenootschap verzwakt door onenigheid tussen de twee partners, weldra zou het open vijandschap worden. Er was in de volgzaamheid van de Oostenrijkse heersers ten opzichte van de ultramontaanse politiek zoals die door haar eigen benoemeling op de aartsbisschoppelijke zetel van Mechelen werd voorgestaan, altijd iets verwonderlijks geweest, en wanneer men in hen de heersers ziet, de dragers van de nieuwe staatsgedachte, iets onnatuurlijks. Men herinnert zich dat de inheemse ambtenaren zich getrokken hadden gevoeld tot de Jansenistische leerstellingen die nog in het begin van de eeuw te Leuven verkondigd werden en dat zij het aan waarschuwingen tegen de regeringskoers niet hadden laten ontbreken. Ondergronds had zich die stroming voortgezet, en toen de geest in Wenen begon te veranderen, zwol zij als vanzelf weer aan.

Van Espen's leer van de zelfstandigheid der bisschoppen ten opzichte van Rome was in Duitsland opgevat door een man die haar in een indrukmakend geschrift verder uitwerkte. Hontheim, kanunnik te Trier, Febronius om hem bij zijn auteursnaam te noemen, werd op zijn oude dag door Rome tot een herroeping gedrongen, die hij echter feitelijk weer herriep. En ondertussen (dit was in de late jaren zeventig) hadden de regeringen, en in 't bizonder die van Oostenrijk, zich gretig van zijn denkbeelden bediend om de secularisatie van staat en maatschappij tegen Rome in door te drijven. Het Febronianisme wilde heel iets anders dan de juristen in dienst van de staat, wie het niet om erkenning van de bisschoppelijke zelfstandigheid maar om breken van de macht der kerk over de staat te doen was: 't was iets anders ook dan het niet alleen in Frankrijk nu zo machtig opgekomen filosofisme. Maar voor beide was het een nuttig wapen. De ontbinding van de Jezuieten-orde, waartoe de Paus zich in 1773 onder zware pressie liet vinden, beroofde hem van zijn deugdelijkste verdedigers tegen die dubbele dreiging.

In de Nederlanden bleef de kerk zeker van de trouw der bevolking en stelde zich te weer tegen de ambtenaren die, gerugsteund nu door het hoogste wereldlijk gezag, het oude streven naar de suprematie van de staat hervatten. Wij hebben er de tekenen van gezien. De open strijd waartoe het onder Jozef II spoedig kwam, blijft nog een ogenblik op behandeling wachten. Maar hier maak ik de opmerking vast, dat deze verdeeldheid tussen de twee grote machten een stimulerende werking op het geestelijk leven van het land moest hebben. 't Is niet dat de Weense verlichting die op het Brusselse ambtenarenregiem werkte de zaak van beschaving en vooruitgang bij uitsluiting vertegenwoordigde - zoals de aanhangers van ganser harte geloofden -. Het lijkt mij duidelijk dat de volledige doorvoering van een wereldlijk paternalisme van even grote gevaren vergezeld moest gaan als dat van de door de staat gesteunde kerk. De kerkelijke censuur had als een domper gewerkt, het zij zo; maar de staat had zijn eigen censuur, en de ambtenaren die daarmee werkten, wilden enkel andere boeken verbieden. De kerk wenste alle godsdienstige concurrentie te onderdrukken, maar de staat die weldra het tolerantieedict zou afkondigen, wilde de kerk aan zich onderwerpen en daarmee het godsdienstig leven ontzielen. 't Was de *strijd* tussen de twee machten, die vragen aan de orde stelde en geestelijke krachten op de been riep, waardoor de doodse conformiteit en onderworpenheid die zo lang geheerst hadden, doorbroken werden.

De verfransing als symptoom van zwakte

Maar ondertussen had dat tekort aan culturele zelfstandigheid en vitaliteit de voortgang van de verfransing bevorderd. Dit was overigens maar één van een samenstel van factoren. Men heeft in de laatste tijd gereageerd tegen de voorstelling alsof de verfransing het gevolg zou zijn geweest van de actie der vreemdelingenheerschappij te Brussel. Als men daarmee bedoelt dat deze niet bewust en opzettelijk het gebruik van het Nederlands tegenging, terecht. Dat echter haar voorkeur voor het Frans de toon zette voor machtige en invloedrijke kringen van de bevolking, voor de adel die zich aan het hof

bewoog, voor de ambtenaren en juristen die de centrale bureaucratie bezetten, zelfs voor al de magistraten en provinciale ambtenaren die met deze centrale bureaucratie in aanraking kwamen en wier carrière van de opinie die men daar omtrent hen koesterde, goede of kwade gevolgen kon ondervinden, - dat blijft een factor van niet te onderschatten betekenis. Maar belangrijker nog is het, te begrijpen dat ook de andere, op het eerste gezicht soms totaal ongelijksoortige factoren niet zonder verband waren met het grote feit van de door de katastrophe van de zestiende eeuw geschapen toestanden.

Het overweldigend prestige van het Frans in Europa, de fascinerende invloed uitgaande van het Franse gezelschapsleven, van het salon, van de Franse literatuur niet alleen, maar van de Franse mode, van de Franse kunst, deed zich ook elders dan in Vlaanderen gevoelen, in Duitsland (wie weet niet van het Frans-schrijven en spreken van Frederik de Grote ? en in de West-Duitse grensgebieden werkte de invloed in breder kring), in Italië, in de Noordelijke Nederlanden. In geen van die gebieden heeft die achttiende-eeuwse toestand blijvende gevolgen gehad; wij zagen hoe sterk, en àl sterker, er in Holland nog in de tijd zelf tegen gereageerd werd. Die uitstralingskracht van de Franse beschaving is dus op zichzelf geen verklaring van wat er in Vlaanderen gebeurde. Wat verklaring behoeft, is dat zij juist dáár tot toestanden leidde, die al half gewonnen spel gaven aan de wel degelijk bewuste en stelselmatige taalpolitiek van de Franse veroveraars in het onmiddellijk volgend tijdperk, van 1794 tot 1814. En dan komt men, nogmaals, tot factoren onmiddellijk voortvloeiend uit de ontwikkeling der machtsverhoudingen: de onderwerping aan een bewind van vreemdelingen, waarmee eigen politiek leven slechts in kleine locale kring bestaanbaar was, en de scheiding en vervreemding van het Noorden, waar de Nederlandse cultuur sedert de opstand haar vitaal centrum gekregen had.

Hoe ver was het in het tijdvak dat wij beschouwen, de jaren uitmondende in de agitatie tegen Jozef II, met de verfransing in Vlaanderen gekomen ? Het verschijnsel is van zo groot belang voor heel de Nederlandse stam geworden, dat ik hier trachten wil het nader te bepalen.

Dat de overgrote meerderheid van de bevolking geen Frans kende, kan men natuurlijk rustig aannemen. Statistische gegevens staan ons niet ten dienste, maar zodra wij in de 19de eeuw daarover beschikken, blijkt dat dit zelfs na de intensieve verfransingspolitiek onder de Franse heerschappij nog het geval was; zelfs in de stad Brussel. Het is nauwelijks nodig, derhalve, voor dit grondfeit bewijzen aan te voeren. Zij liggen overigens voor het grijpen. De oude plaatselijke en provinciale besturen of gerechtshoven, ik heb er al op gewezen, gebruikten het Nederlands tot aan de Franse verovering toe. Nog in 1739 kon tot voorzitter zelfs van de Geheime Raad een man benoemd worden (tot dan toe voorzitter van de Grote Raad te Mechelen), die het Frans slecht sprak en slecht schreef. Zeker werd dat toen voor een zo belangrijk orgaan van de centrale regering al wel als een bezwaar gevoeld, en in 1763 wilde men een Fransonkundig Vlaming als verslaggever bepaald niet hebben. Van de leden van de Geheime Raad kenden toen alleen de voorzitter Neny en De Wavrans Nederlands. Als er in 1777 een bisschop te Brugge benoemd moest worden, stelden de goeverneur en het episcopaat candidaten uit de hoge adel voor, die geen Nederlands machtig waren, en het was Kaunitz die, van Wenen uit, de opmerking maken moest, dat er met de taal der gelovigen ('de taal van de diocees') rekening gehouden diende te worden. De hoge adel was zo doortrokken van Waalse elementen en bovendien

met de Franse vermaagschapt, dat geen-Nederlands-kennen daar kon voorkomen. Onder de nauwer aan de bodem verbonden lagere adel van Vlaanderen en Brabant was dat natuurlijk anders. In de notariële acten betreffende het bezit van gegoede families, zelfs adellijke, begint zelfs in Brussel pas in de tweede helft van de 18de eeuw het Frans de plaats van het Nederlands in te nemen. Maar het stadsbestuur wordt tot 1794 toe in het Nederlands gevoerd. De straatnamen

waren onverfranst. De bevolking noemde de grote leider van het conservatieve verzet tegen Jozef II, Hendrik van der Noot, Heintje. Zelf stamde hij uit een adellijke familie en stelde zijn nota's bij voorkeur in het Frans; zonder twijfel antwoordde hij niettemin op die bijnaam met kwinkslagen of gezwollen opwekkingen in het Nederlands - of

DEN GROOTEN BRUGSCHEN
COMPTOIR-
ALMANACH
VOOR HET JAER
MDCC. LXXXV.
BENEVENS HET HOF VAN HUNNE
KONINGLYKE HOOGHEDEN
MARIA CHRISTINA JOSEPHA,
Arts-Hertoginne van Oostenryk,
EN
ALBERTUS CASIMIRUS,
Koninglyken Prince van Polen, Hertog van Saxen &c. &c. Gouverneurs en Capiteynen Generael der Oostenrykfche Nederlanden.
Mitsgaders den Geestelyken Staet der voorzeyde Landen, en alle de Capittels;
Als ook de Staeten, Wetten en Leenhoven van Vlaender en Braband, met nog meer andere gerievige nieuwigheden.

TOT BRUGGE,
By JOSEPH DE BUSSCHER, Boekdrukker en Boekverkooper, in de Predikheers-straet.
MET OCTROY EXCLUSYF.

(220)

BRABANTIA

NAEMEN EN WOONPLAETZEN
Der zeer Eerweerdige en zeer Edel Heeren Staeten van Braband, houdende hunne Vergaederinge op het Stadhuys tot Brussel.
Den Aerts-bisschop van Mechelen, als Abt van Affligem, *in de Bisschop-straet.*
Den Bisschop van Antwerpen, *tot Antwerpen.*
Den Abt van Vlierbeek, actuëlen Gedeputeerden, *in de Blyk-straet.*
Den Abt van Villers, *in syn Refugie.*
Den Abt van S. Beernaerts, *in syn Abdye.*
Den Abt van S. Michiels, *tot Antwerpen.*
Den Abt van Grimbergen, *in syn Abdye.*
Den Abt van Perk by Loven, actuëlen Gedeputeerden, *in syn Abdye.*
Den Abt van Heylissem, *in syn Refugie.*
Den Abt van Everbode, *idem.*
Den Abt van Tongerloo, *idem.*
Den Abt van Dilligem, *idem.*
Den Abt van S. Geertruyde tot Loven, *idem.*
Den Abt van Gembloux, als Grave van Gembloux, *idem*
Den Hertog van Ursel, als Hertog van Hoboken, Erfmarechal van Braband, *op d'Hout-markt.*
Den Hertog van Aremberg, als Hertog van Arschot, *op den kleynen Savel.*

TITELBLAD EN PAGINA VAN BRUGSE ALMANAKKEN UIT RESP. 1785 EN 1784

liever in het Brussels. Want ook te Antwerpen, zo vertelt een uitgeweken Hollands Patriot ('t was Gerrit Paape, die wij nog herhaaldelijk zullen ontmoeten) ligt ‘het vervelende stopwoord *zulle'* zelfs adellijke heren in de mond bestorven; - waaruit ik afleid dat die in de gewone omgang Nederlands spraken, maar in de plaatselijke tongval.

Dat overheersen van dialect-spreken was het symptoom van een fatale zwakheid. Paape legt voor het taaltje dat hij te Antwerpen hoort spreken, de grootste minachting aan den dag. ‘Een verschrikkelijk mengelmoes van oude Duitse, Hoogduitse, Franse en Hollandse woorden’, zegt hij met een gebrek aan taalwetenschappelijk inzicht dat voor zijn meerderheidsgevoel niet onderdoet. 't Is waar dat hij in een volgend deel van zijn werk verzekert dat ‘een Brabants accent, als men er enigszins aan gewoon is, van de bekoorlijke lippen (der Antwerpse “jongedametjes”, die “lieftallige schepseltjes”) zielbetoverend is’. Maar dat is wel voornamelijk een poging om de aanstoot weg te nemen,

die hij met zijn denigreren van heel het Antwerpse leven in zijn eerste deel gegeven had. Het Nederlands was de taal van de bevolking in al haar lagen, maar het begon de indruk van onbeschaafd te maken, van goed voor de keuken en de stal, maar niet voor de hogere vormen van maatschappelijk of geestelijk leven.

Waar zouden de jonge edelen beschaafd Nederlands leren? Zij werden voor hun opvoeding ofwel aan een Frans goeverneur toevertrouwd of naar Frankrijk op school gezonden. De dochters der burgerij vonden in het land zelf wel kloosterscholen waar het er om ging hun Frans bij te brengen. Het Nederlands spreken werd daar soms zelfs verboden, en thuisgekomen lieten die meisjes er zich op voorstaan, dat zij 'de Nederduitse tale ganselijk vergeten hebben'. Op de colleges, waar de zonen gingen, was dat anders.

Die scholen waren geheel in handen van verschillende geestelijke orden, totdat de regering door de opheffing der Jezuietenorde in 1773 de kans kreeg enige, en van de belangrijkste, om te zetten in athenaea naar Oostenrijks model. Maar niet alleen kwamen er dus die staatsscholen, Theresiaanse athenaea zoals ze genoemd werden, maar de regering benoemde een koninklijke commissie om ook voor de overschietende, en nog talrijke, geestelijke scholen (van andere orden dan die der Jezuieten dus) een leerplan te ontwerpen. In 1777 werd een op haar werk gebaseerde verordening ingevoerd. Op zichzelf was dat een belangrijke stap in de ontwikkeling van de invloed der wereldlijke overheid - en dan wel van de centrale, van Oostenrijk uit geïnspireerde overheid - op de Zuid-Nederlandse samenleving. Ook met het lager onderwijs bemoeide zij zich. Dat was geheel overgelaten aan de parochie-geestelijken en het was in de praktijk van een verbazende primitiviteit, ook al omdat de schoolmeesters zo goed als niet betaald werden. In het Noorden was het ditzelfde euvel dat het volksonderwijs neerhield, al betekende het daar zeker zeer veel meer dan in het Zuiden. Des Roches, die wij als lid en secretaris van de Academie zijn tegengekomen, kreeg opdracht een plan tot hervorming en verbetering op te stellen. Met een collega werd hij in staat gesteld het schoolsysteem in Oostenrijk te bestuderen, waar de staat juist ernstig begonnen was zich het volksonderwijs aan te trekken. Hij kreeg nu de taak als bestuurder iets soortgelijks in de Nederlanden te doen. Een normaalschool te Brussel, behoorlijke salariëring van de onderwijzers, - dat moesten volgens hem de vaste punten voor de zo broodnodige hervorming zijn. Hij stierf echter al in 1787, nog maar 47 jaar oud.

Maar wat het pas begonnen werk in het ongerede wierp, dat was de hevige reactie tegen de seculariserende tendenties van de Oostenrijkse regering, die vlak daarop uitbrak in de Brabantse Revolutie. Daarna komt dan weldra de Franse overheersing, die van seculariserende tendenties waarlijk niet afkerig was, maar zo volslagen onverschillig of zelfs vijandig tegenover de volkstaal stond, dat zij 't volksonderwijs nog dieper liet vervallen. Want voor de volksscholen was geen andere voertaal denkbaar dan de volkstaal. De verfransing kon door het lager onderwijs niet rechtstreeks worden gediend. De jammerlijke verwaarlozing ervan diende haar onrechtstreeks, doordat zij de kloof tussen volk en burgerij verbreedde en de geringschatting voor het onbehouwen taaltje van de massa aanwakkerde.

Het was het middelbaar onderwijs waardoor de verfransing rechtstreeks kon worden bevorderd, evenwel deden de jongens-colleges waarover ik het had, daaraan tot dusverre niet. Aan al die inrichtingen toch was het onderwijs vrijwel uitsluitend gericht op het bijbrengen van het Latijn, nodig voor de studie te Leuven, want de

colleges daar werden in die taal gegeven. Frans was in het Vlaamse land gemeenlijk zelfs geen leervak; als voertaal gebruikte men er, zolang de jongens geen Latijn verstonden, de moedertaal, maar ook aan haar werd als leervak geen aandacht besteed. Wel werden vanouds, en nog, bij gelegenheid van de jaarlijkse prijsuitdelingen toneelvoorstellingen gegeven in het Latijn en in het Nederlands.

Het nieuwe leerplan brak met die traditie van verslaafdheid aan het Latijn. Op zichzelf moet men het in veel opzichten bewonderen. In het Vlaamse land werd Nederlandse grammatica als leervak ingevoerd. (Dit was zeker wel te danken aan Des Roches, die zitting had in de koninklijke commissie. Hij was de auteur van een Nederlandse spraakkuinst, een ernstige poging om de schrijfwijze van het Nederlands op vaster voet te stellen. Ongelukkig was zijn spelling te particulier en willekeurig om veel goed te kunnen doen; hij streefde niet eens, Hollander als hij was, naar toenadering tot het gebruik in Noord-Nederland.) Maar tevens werd het Frans nu leervak. Bovendien werd plaats ingeruimd voor geschiedenis, aardrijkskunde, wiskunde. Maar men beschikte in de landstaal over geen leerboeken voor die vakken en moest dus Franse gebruiken. Het werd zelfs nodig geacht enige Fransen als leraar aan te stellen. In Gent kwam zo Lesbroussart, van wie naderhand (in 1810) getuigd werd dat hij veel had bijgedragen om 'taal en cultuur van zijn geboorteland' in Vlaanderen te verspreiden. Hij had aanstonds in een openbaar geschrift met de grootste zelfverzekerdheid over het nieuwe leerplan meegepraat en er de voordelen van uiteengezet. De Theresiaanse hervorming sloot aan bij de reeds bestaande neiging (en moest haar bevorderen) om het Frans te beschouwen als de taal van het moderne geestesleven.

Maar de hervorming werd ver van volledig uitgevoerd. Zij stuitte bij de geestelijkheid, al was het alleen maar om de aanmatiging van medezeggenschap die de wereldlijke overheid zich veroorloofde, op verzet, en bovendien was de magistraten- en juristenklasse waarvoor die scholen meest dienden, uit zichzelf aan het oude Latijn-vooroordeel gehecht. In 1786 schreef Nelis, eveneens lid van de koninklijke commissie geweest en nu bisschop van Antwerpen, schamper over de toespraak gehouden door de 'prefect' van het Augustijnen-college van die stad. Niet alleen had de spreker weinig animo voor de verordeningen getoond, maar hij had verkozen voor dat aanzienlijk gezelschap zich te bedienen van de volkstaal (*la langue vulgaire*) 'zeker om zoveel te meer succes te hebben bij de lieden zonder cultuur en zonder letteren, zoals de meesten zijn'. De Theresiaanse athenaea trokken minder leerlingen dan de andere. Maar in weerwil van tegenwerking en sabotage, toch droeg het onderwijs ook aan de geestelijke scholen na de hervorming van 1777 iets bij aan de almaar verder schrijdende verbreiding van het Frans.

Niettemin lag - het blijkt uit deze bizonderheden - het Nederlands onder de burgerij waaruit de juristen, geneesheren, magistraten voortkwamen, nog op allerlei wijzen sterk verankerd, en het zou ook een vergissing zijn te menen dat de taal niet meer geschreven werd voor meer intellectuele doeleinden dan die van louter volksamusement of stichting. Vlaamse inzendingen mochten op het bureau van de Brusselse Academie met een zucht ontvangen worden, er kwamen er vrijwat, en zelfs werden er bekroond. De stevigste stut die het Nederlands onder de ontwikkelde burgerij van Vlaanderen en Brabant altijd nog had - afgezien van de dommekracht der Fransonkundigheid die door het middelbaar onderwijs tot 1777 nauwelijks werd aangetast en daarna ook nog niet heel diep - was het gebruik van de taal in provinciaal en stedelijk bestuur en gerecht. Er bestonden in de grote steden almanakken die, in het Nederlands, onder veel wetenswaardigs de namen en adressen gaven van alle ambtsdragers, aanzienlijken, beoefenaars van vrije beroepen, en nog andere categorieën. In *Den Groten Brugschen Comptoir Almanach voor het Jaer MDCCLXXIV* vind ik ook de gegevens over de hofhouding en het centraal bestuur

te Brussel in het Nederlands. Procureurs wonen bijvoorbeeld ‘bij de Naemsche Poort’, ‘in de Korte Nieuwstraat’, ‘agter Sinte Gudula’, enzovoorts.

Een Antwerps geneesheer Van Bowagen, wiens ogen geopend waren voor de ontzettend slechte hygiënische toestanden, bijvoorbeeld als gevolg van de onkunde der vroedvrouwen ten plattenlande, vroeg om de stichting van een Academie van Geneeskunde (ook hij was in Wenen geweest!) in een *Verhandeling* gesteld in voortreffelijk

Nederlands. In de lijst door een Gents boekhandelaar in 1793 aangeboden valt het groot getal op van serieuze Nederlandse werken (meest trouwens, ofschoon lang niet alle, Hollands) over geneeskunde, diergeneeskunde, rechtsgeleerdheid; de lijst der romans maakt een minder verkwikkende indruk: wel zijn zij alle voor de Nederlandslezende koper bestemd, maar 't zijn òf vertalingen uit het Frans of Engels, òf de kwaliteit is van een zeer laag allooi. Als straks de Brabantse Revolutie een strijdliteratuur in het leven roept zoals de Zuidelijke Nederlanden in geen twee eeuwen gekend hadden, lopen daar vrijwat geschriften in het Nederlands onder. De leiders van de ‘verlichte’ richting, de advokaat Vonck, een boerenzoon, en zijn luitenant Verlooy bedienden er zich bij voorkeur van.

Toch was het geestelijk voedsel van die richting hoofdzakelijk Frans. Een generatie vroeger, in de jaren veertig, klaagde Voltaire nog over de doodsheid van Brussel, door de kopieuze maaltijden niet vergoed, en merkte op, dat de censuur er de Hollandse boeken weerde - en daarmee bedoelde hij de in Holland gedrukte boeken van zijn Franse geestverwanten. Nu de regeringskringen in de verlichte denkbeelden een bondgenoot tegen de kerk zagen, drongen de werken van Voltaire zelf, van Montesquieu, van Rousseau, van Raynal, gemakkelijker door. De Amerikaanse opstand en weldra ook de Hollandse Patriottenbeweging wekten de belangstelling van de geletterde burgerij. Had werkelijk de *Post van den Nederrhijn* in het Zuiden veel lezers ? - ik vermeldde al, dat het blad zelf dat beweert. De Zuid-Nederlandse bladen en tijdschriften die in de jaren zeventig opkwamen om de strijd tussen kerkelijk en seculier, tussen geloof en rede, tussen conservatisme en hervorming uit te vechten, waren toch in grote hoofdzaak Frans. Alleen de oude *Gazette van Gend* rees onder de Vlaamse bladen boven het peil van locaal belang uit. De belangrijkste tijdschriften, waren beginselorganen, het reeds vermelde *Journal politique et littéraire* van de ex-Jezuiet Feller, en het *Journal général de l'Europe*, waarin Lebrun de tegenovergestelde richting, die van de ‘philosophes’, voorstond. Die grote discussie hielp dus mee om de ontwikkelden aan het Frans te wennen.

Maar de grondoorzaak van het verfransingsproces moet toch wel meer in sociale (zelf wortelend in politieke) dan in intellectuele verhoudingen worden gezocht. Daar ligt het fundamentele verschil met het Noorden. Wij hebben al iets gezien - in de geschiedenis van de Academie en in de benoemingsplannen voor de bisschopszetel van Brugge - van wat men zich in de Brusselse ambtenaarskringen tegenover de volkstaal meende te kunnen veroorloven. Nog een fraai staaltje.

In 1772 verzochten de bestuurders van de Muntschouwburg aan de Geheime Raad deze op andere dan de vier dagen waarop reeds Franse voorstellingen gegeven werden, te mogen gebruiken voor voorstellingen in andere talen, versta: in het Nederlands. De Geheime Raad beschikte afwijzend.

> De abonnés, die hun loge lieten meubileren, (*zo overwoog hij*) zouden het meubilair gedurig bedorven krijgen door de bezoekers van de Vlaamse toneelvertoning en andere van dat slag die het vermaak van het gemeen (*de la populace*) uitmaken.

De stand waaruit die abonnés voortkwamen, omvatte zeker veel meer dan enkel de adel, en in ieder geval was de zaal bij Franse voorstellingen (en dit te Gent en te Antwerpen even goed als te Brussel) zeker bezet met burgers, die in de pauzes onder

elkaar niet veel anders dan hun dialect gesproken zullen hebben. Maar zoals gezegd, dat was juist het verschijnsel waarin de zwakheid van die samenleving uitkwam. De geringschatting van boven werd met hulpeloze bewondering beantwoord. Maar heel schaars roerde zich een gevoel van eigenwaarde daartegen, en zeker, de intellectuele en de sociale factor werkten hier samen.

Wat had men tegenover die schitterende cultuuruitingen van de Fransen te stellen?

De Noord-Nederland se letterkunde mocht een eigen leven vertonen, zij miste die schittering, en op het gebied van het toneel was zij al bizonder zwak. Men speelde in Holland immers meest uit het Frans vertaalde stukken. Een tegenattractie ging daar niet van uit, te minder omdat het Hollandse maatschappelijke leven intens burgerlijk was en voorzover niet, eveneens door de verfransing aangetast en weinig geinteresseerd in het nationale cultuurleven. En wat Vlaanderen zelf betrof, zelfs een schrijver als De Grieck had geen opvolgers gehad. De rederijkers declameerden en speelden nog in alle Vlaamse en Brabantse steden en dorpen, maar dat kon enkel dienen om het contrast van plat en verfijnd, of van geesteloos en vernuftig, duidelijker te doen uitkomen.

Zo haakte de gemiddelde kleine man of burger in Vlaanderen er naar, zoal niet om door het Frans deel te hebben aan de Europese beschaving (dat oogmerk viel ver buiten het gezichtsveld van de overgrote meerderheid), dan toch om door een vernis van Franse manieren, Franse mode, Franse zegswijzen zich van de oude Vlaamse leeftrant, die men vaagweg als gemeen of minderwaardig leerde beschouwen, te onderscheiden. Bij zo'n geesteshouding kon het niet uitblijven of ten eerste zonk het Nederlands al dieper in een staat van verwaarlozing en verarming weg en ten tweede siepelde het Frans meer en meer binnen.

De verhoudingen in een land waar twee talen om de voorrang strijden, zijn altijd uitermate gecompliceerd. Men kan ze niet in een eenvoudige formule samenvatten; in oneindig veel kringen, locale en sociale, zal men onverwachte verschillen aantreffen en het verkeer tussen die kringen, en soms hun dooreenlopen, schept almaar afwijkingen of uitzonderingen. Aan de gegevens die ik ietwat willekeurig meegedeeld heb, zouden er talloze toe te voegen zijn. Maar ik wil enkel nog een stuk of wat tijdgenoten hun mening laten zeggen. Eerst korte aanhalingen uit twee buitenlanders. De Engelsman Shaw schreef in 1706:

> Het Vlaams zal wel nooit meer ontwikkeld worden. Het Frans dringt zo in, dat het eerlang de enige taal zal zijn, en het Vlaams in zuiverder vorm alleen bewaard in Holland.

Wij weten dat deze voorspelling niet bewaarheid is geworden, maar het is interessant dat een vreemdeling ze waagde, ofschoon men erbij bedenken moet dat Guicciardini, meer dan twee eeuwen vroeger, iets soortgelijks gezegd had. Mijn tweede aanhaling is van een Fransman, die getroffen werd door het verschil tussen Brussel en Antwerpen:

> In Brussel heersen Franse, in Antwerpen Hollandse zeden, (*schrijft Dérival in* 1783).

Wij weten hoe Paape om dat laatste gemeesmuild hebben zou, en wij moeten het eerste wel interpreteren als betekenende: in de Brusselse kringen waarin een goed gesitueerd vreemdeling zich beweegt. Toch is ook deze uiting het opmerken waard.

Maar belangrijker is het, Vlamingen zelf te horen.

Verzet als teken van herleving

Dan is er vóór alles het befaamde vertoog van de Brusselse advokaat Verlooy, vriend en geestverwant van Vonck, die wij later zullen leren kennen als de voorman van de democratische hervormingspartij. Het verscheen in 1788 en heette *Verhandeling op d'onacht der moederlijke taal in de Nederlanden*. Het is belangrijk niet alleen om wat het leert omtrent de misstand, maar ook en vooral omdat het een uiting is van verzet. Was de verfransing een symptoom van de ziekte waaraan die samenleving leed, van

haar onzelfstandigheid, isolement binnen locale en stands-gebondenheid, tekort aan geestelijke reserves, het verzet was een teken van ontwakend leven.

Verlooy's geschrift staat niet alleen. Janssens in zijn *Vlaemsche Spraek- en Spelkonste* (1775), Steven in zijn *Nieuwen Nederlandschen Voorschriftenboek*, een anonymus in *Snoeijmes der Vlaemsche Tale* (1760), komen op tegen het ‘misbruik’ van Franse en bastaardwoorden waardoor veel Vlamingen menen hun taal mooier en deftiger te maken, maar waardoor zij ze inderdaad verknoeien. Zo algemeen is die gewoonte echter, dat de oorspronkelijke Nederlandse woorden voor de gemiddelde man onverstaanbaar beginnen te worden. Dat dit opgemerkt en betreurd werd, is wat ik hier wil doen uitkomen. Wat het feit zelf betreft, ziehier staaltjes van die ‘ontale’ door één van deze schrijvers opgetekend (en daarmee verbeeldt men zich dan ‘onder het straetvolk welsprekende te schijnen’):

> Souhaiteer je te dejeuneren van een delicaat jambon? - Wij zijn zeer geëmbarrasseerd in een difficile affaire, dewelke onze compagnie extremelijk chagrineert.

Van groter betekenis is de nota in 1780 door de deken der Mechelse gilden, G.F. Verhoeven, voorgelegd aan Neny in zijn kwaliteit van voorzitter der Koninklijke Commissie van Wetenschappen. Het is een krachtig betoog voor de stelling dat het slaafs nabootsen van een vreemde taal, die onze geleerden schrijven zonder haar werkelijk te beheersen, die onze vrouwen in de pensionaten leren brabbelen, een verbastering van het volkskarakter meebrengt. En de schrijver ontwikkelt een heel plan om het bederf te stuiten. Laat de regering niemand in raden of tribunalen benoemen die het Nederlands niet goed machtig is. Laat ook in de Brusselse Academie geen Vlaams-onkundigen toe, druk de Nederlandse verhandelingen in het oorspronkelijk, vertaal ze alleen ten behoeve van het buitenland. Maar bovenal: hervorm het onderwijs en het onderwijzend personeel. Deze hervorming ‘is den grondslag van den bouw’.

Verlooy's geschrift geniet groter faam dan de nota van Verhoeven. Niet alleen omdat hij het zelf in het licht gaf, terwijl het stuk van de Mechelse deken, dat Neny zeker wel met een schouderophaling terzijde legde, tot op onze tijd in het archief heeft gesluimerd. Ook de *Verhandeling op d'onacht* heeft pas lang na de verschijning, lang na de dood van haar schrijver, brede aandacht getrokken: 't zijn negentiende-eeuwse, ja twintigsteeeuwse Flaminganten, die beide stukken ontdekt of herontdekt hebben. Dat van Verhoeven, dat raak en verstandig aandoet, al is zijn geloof in dat werkelijk wat heel eenvoudige en tegelijk onwaarschijnlijke middel van regeringstussenkomst nog zo naïef, blijft bij Verlooy's geschrift achter zowel in de analyse van het kwaad als in de breedheid van visie waarin heel het probleem wordt gesteld. Niet dat ook Verlooy niet blind was voor diep zittende oorzaken die wij nu als de ware erkennen, en voor mogelijkheden en onmogelijkheden waaromtrent de ervaring ons heeft ingelicht.

> Wij vinden ons in de Nederlanden, bezonderlijk hier in de Oostenrijksche, in konsten en wetenschappen verre onder onze naebueren. (*Zo begint Verlooy, en vraagt wie wij stellen kunnen tegenover de grote reeks van illustere Franse letterkundigen; ook de Engelsen, Duitsers en Italianen*

gaan ons verre te boven. De toneelstukken en gedichten zijn smakeloos, in de gerechtshoven en op de preekstoel bezigt men een verbasterde, veronachtzaamde taal en uitdrukking.) Maar waerbij koomt dit? hoe zijn wij zo verachterd? zijn wij dan iets minder als andere natiën? Zekerlijk neen (*Hij beroept zich nu breedvoerig op Caesar, op Strabo, weidt uit over de middeleeuwse glorie van Brugge en de zestiende-eeuwse van Antwerpen, de kundigheid van de landbouwers, de Nederlandse uitdrukkingen die in andere talen zijn overgenomen, de uitvindingen die de wereld aan onze landaard dankt, de schilderijen en de tapijten. Dan*:)

Wij moeten de (*huidige*) vernedering van onzen volksaard en afneming onzer konsten niet wijten als aen 't huys van Burgondiën ... Het stelde terstond het gants Gouvernement en d'eerste raden in 't Frans. Naer het Hof moest zich den edeldom voegen, en nae d'eerste raden alle de voornaemste ampten. Dus al wat iet was, of iet wilde wezen, sprak het Frans. (*Terwijl overal de volkstalen zich in de plaats van het Latijn drongen, hebben wij hier onze toevlucht tot het Frans genomen en*) zijn van

VERHANDELING

OP

D'ONACHT

DER

MOEDERLYKE TAEL

IN DE

NEDERLANDEN.

TOT MAESTRICHT.

MDCC.LXXXVIII.

TITELPAGINA VAN J. B. C. VERLOOY'S BOEKJE

TITELPAGINA VAN J.B.C. VERLOOY'S BOEKJE

vremd gevallen op vremd. (*Niettemin is het Nederlands de taal van het grootste deel van de Nederlanden. Zelfs in Brussel is het Frans maar in de omgeving van het hof ingeburgerd, en worden*) tot op den dag van heden alle zaken van justitie en policie (= *bestuur)* in 't Nederduytsch alleen verhandelt. (*Voor het geheel der Oostenrijkse Nederlanden stelt Verlooy dan, met behulp van de quotenlijst, het Nederlands als drie tegen één voor het Waals: Franssprekend zijn de afgelegen arme streken, het Nederlands is de taal der grootste steden*.)

(*Maar nu komt hij op*) elkers zwang, geachtheyd en ongeachtheyd. (*Hij begint met een vrij somber beeld op te hangen van de toestand ook in de Verenigde Provinciën, in Noord-Nederland*.) De vaderlandsche konsten zijn er wijnig of niet voorgestaen. Hunne gemeyne schrijfwyse is hard, onaengenaem, ongesierd. (*Hij heeft het vooral niet begrepen op de daar in gebruik gekomen aa-spelling voor wat in Vlaanderen nog*

steeds door ae voorgesteld werd. Toch, hij erkent het,) bij ons, en vooral in Brussel, (*staat het er met de Nederduitse taal heel wat slechter voor*). Zij is in deze stad niet alleen veronachtzaemt, maer ook veracht. Men spreekt er schier niet als de straettael, nauwelijks eenen geleerden die ze middelmatig weet. 't Gemyn meynt dat ze gebrekkig is en veracht ze zonder kennen. Genen Brusseler oft hij zal beleyden, dat hij nooit sermoon kan schoon vinden in 't Vlaems, maer dat dit moet in 't Frans en van eenen Fransman zijn. Daer zijn er die vermeyd(t) zijn Vlaams te spreken in gezelschap oft op straet; andere, die 't al willens kwalijk spreken om in 't Frans te schijnen opgebragt te zijn, die ge in d'herbergen en kafféhuyzen hertnekkig zult hooren Frans hakkelen, zonder eens in hunne belemmernis naer 't Vlaems te willen keeren. Onze joffrouwen zal men nooit met eenen Vlaemschen kerkboek zien, en gebeurde dit, het schaemrood zou haest daer zijn ... Nooit is onze tael eenig aandacht verleent van 't hoog gezag. Nog (*noch*) hoogschool van Loven, nog (*noch*) onze Brusselsche Academi hebben haer ooit meer gedaen als niet verwerpen. Onze schrijfwijs is nog niet gevestigt ... Onze tael is gebannen uyt de toneelen, zij moet achterstaen in d'aenzienelijkste raden. Het meeste van onze liedjens ... bijnaer alle onze nieuwsbladeren ... zijn Frans, en 't zijn de Fransche alleen die daer van d'eer en 't nut bekomen; het zijn zij die hier meest de secretarissen en pedagogen zijn der groote(n), onze journalisten, onze gazettiers. In deze Fransdolheyd wulen wij nog tot den dag van heden, jae nu nog meer als ooit, en men ziet in onze tegenwoordige staetsomstandigheden de schoonste zaken miskleed of ontsierd door onze gebrekkigheden in die tael. (*Hij doelt hier op de strijdschriften waartoe de heftige oppositiebeweging tegen de politiek van Jozef II reeds aanleiding gaf, voorbode van de Brabantse Revolutie*.)

(*Dat Frans-schrijven waar men vrijheid heeft de moedertaal te gebruiken, is niet alleen smadelijk, vervolgt hij, het is nadelig*.) Vooreerst, het is onmogelijk een vremde tael wel, eygentlijk, en naer haren geest te leren spreken. (*Of schrijven. Waarom zijn anders*) bij ons en onze Duytsche naburen alle d'autheurs van Fransche nieuwsbladeren, gazetten en journalen Fransmans? (*Bedenk eens waarom al onze goede predikers uit Frankrijk moeten komen? De schrijver weidt hier bladzijden lang over uit en stelt de verslaafdheid aan het Frans verantwoordelijk voor de slechte staat van toneel en letterkunde, ja voor de zedenverbastering. Als men zegt: laat ons dan het Frans de moedertaal maken van ons Nederland, dan antwoordt hij: onbegonnen werk! Men heeft dat nu al driehonderd jaren beproefd; Guicciardini oordeelde in het midden der zestiende eeuw dat hier eerlang alles Frans zou zijn*;) en is de Franse tael met alle voordeel nu verder als in den tijd van Guicciardinus over (*vóór*) tweehonderd jaren? is zij nu meer onze tael geworden als ze dan was? (*Zie naar Ierland, waar het Engels immers ook de volkstaal niet worden kan. Volgt een lofrede op het Nederlands, zijn verwantschap aan het Grieks, zijn welluidendheid. Als men tegenwerpt, dat het lomp klinkt, antwoordt hij dat*) alle taelen moeten lomper zijn in lompere monden -. (*Zijn doeltreffendheid: men kan er dingen*

in zeggen die niet in het Frans gezegd kunnen worden. Dit alles omstandig toegelicht. Zegt men:) het Frans zal eenen groteren theater geven aen onze konsten; het Frans is bekend geheel de wereld door, en ons land is klyn, (*dan barst hij uit*:) Mag eenen goeden vaderlander wel peyzen, mijn land is mij te klyn, het is my de moyte niet weerd? En de tael van 't Nederland, de tael der oude Belgen, de tael van den Vrydom, kan die verachtbaer zijn? Jae, het is de TAEL VAN DEN VRYDOM ... Zij is, 't geen aen geen andere gebeurt, verstrekt op (*verspreid over*) zoo menige verschyde staeten: den onzen, den Hollandschen, den Luykschen (*men bedenke hier dat inderdaad het Prinsbisdöm zich over een groot stuk Nederlands taalgebied uitstrekte*), Hamburg, Lubeck, Dantzig, Aken en

andere (*het Platduits wordt, zoals men ziet, onbekommerd geannexeerd!*), die ieder hun verschillig lot, hunne verschillige wisselvalligheden hebben ondergaan, en nogtans nergens kent zij slavernye of volmogendheyd van Eenen (*zoals, bedoelt de schrijver, de Fransen, die zo'n hoog woord voeren, maar toch maar onder Lodewijk XVI niets in te brengen hebben*). Jae 't is DE TAEL VAN DEN VRYDOM! die 'k nooit met onze Fransverwaende my zal schamen, die 'k my altijd een eer zal achten te spreken en door myn Frans te doen doorschynen.
(*Tenzij wij ons door onverstand laten beheersen, zullen wij het Frans verlaten en onze taal weer in ere houden. Verbetering van het volksonderwijs, betere schoolboekjes b.v., zal daartoe nodig zijn, en dat men op de Latijnse school evenveel zorg aan de moedertaal als aan het Latijn bestede. Ons toneel moet herleven, al was het maar door vertaling uit het Duits of door gebruik te maken van de Hollandse vertalingen van Franse stukken. Alleen zó zal het vaderlanderschap uit zijn kwijning gewekt worden.*)
(*Hier zowel als in Holland moesten de Staten der provinciën, die immers nader aan het land staan dan 't zij Gouvernement of Stadhouder*) uyt 's lands middelen een klyn deel schikken tot belooning en aenmoediging van vaderlanderschap en vaderlandsche konsten, ende dus (*aldus*) elke, naer haer vermogen, haere klyne vereeringen doen zonder aenzien van staet of provincie, oft het Hollandsche oft van onze onderdanen zyn. *(Na dit in bizonderheden uitgewerkt te hebben, schrijft hij*:) Men ziet ... dat ik de Vereenigde Nederlanden (*Noord-Nederland dus*) aanzie als deel te maken van ons land en hun met ons als een eenig volkdom achte. Zeker wat (*voorzover*) raekt onzen vaderlandschen letterstaet: dezen moet zonder twyffel niet geschyden zyn van den hunnen, want mits (*aangezien*) hiervan de moederlyke tael den grondsteen is, en onze tael dezelve is met de hunne, zoo moet ook ons letterdom gants één 't zelve zyn .... Voorts, wy zyn inderdaed hetzelve volk, 't zelve in tael, inborst, zeden en gebruyken. Daerom, laet ons gezamentlyke Nederlanders, schoon wy van staet geschyden zyn, ons tenminsten in de Nederlandsche konsten aenzien als gevaderlanders en gebroeders. Laet ons gezamenderhand ons gevoegzaem Nederduytsch handhaven, eeren en verzieren, en dat eyndelyk DE TAEL VAN DEN VRYDOM ook eens de tael der konsten zy.

Wel inderdaad een geschrift dat onze aandacht waard is. De aankondiging van een verzet, onmisbaar om tot een herleving te geraken. De eerste trompetstoot voor wat eenmaal in Vlaanderen een machtige sociale en culturele beweging zou worden.

Men heeft gevorst naar de gedachtebronnen van Verlooy's beschouwing. Dat hij Lessing en Herder gekend zou hebben, blijkt uit niets, al toont hij wel bekendheid met het Hoogduits. Maar hij noemt Rousseau, Raynal, ook Montesquieu. Bij hen, vooral bij Rousseau, kan hij voor zijn erkenning van de betekenis van het eigene aanwijzingen gevonden hebben. In ieder geval lijkt het onmiskenbaar, dat hij de Franse culturele overheersing bestrijdt met een persoonlijke cultuur die aan de Fransen veel te danken had, en dat is in de geschiedenis van het nationalisme tot op de huidige dag waarlijk niets ongewoons.

Maar waar het op aankomt, is dat wij in hem met een onafhankelijk denker te maken hebben. Dat hij aan de Franse cultuur veel dankte, pleit niet tegen zijn oorspronkelijkheid. Hij blijkt in staat om op zijn omgeving te reageren met in zijn tijd zeldzame gevoelens en gedachten. Geheel alleen stond hij niet, wij hebben het gezien. Vooral Verhoeven verdient naast hem genoemd te worden. Maar voor hoe weinigen van de generatie van toen bestond hier zelfs maar een probleem. Een politieke kwestie zag men er niet in. Het Nederlands was bezig onder te gaan zonder dat om zo te zeggen iemand er zich druk om maakte. De reacties van de mensen waren volkomen automatisch, on-

individueel, sociaal. Men richtte zich naar de voorgangers, men poogde zich aan te passen, men leefde in het sociaal vooroordeel als goudvissen in een kom. Maar Verlooy merkte de uitdaging op en antwoordde met zijn intellect en met zijn wil.

Kritisch bekeken is zijn geschrift een wonderlijke mengeling van ouderwets en naïef met oorspronkelijk en realistisch. Al die bladzijden over de glorie der voorouders, over de voortreffelijkheid van het Nederlands, die vergelijking met het Grieks enzovoort dat zegt ons niets meer. Zijn opwinding over die nieuwe Hollandse spelling *aa* voor de goede oude *ae* doet lichtelijk komisch aan, - al zou nog een latere generatie van Vlamingen dat evenals hij eer tragisch opvatten - Maar zijn waarneming en beschrijving van de feitelijke toestand in Brussel, dat is ongemeen pakkend en raak en voor ons een kostbaar getuigenis. De lange uitweiding over het toneel schijnt wel wat buiten verhouding, en in de gedachte dat alles door beter onderwijs verholpen kan worden, spreekt net als bij Verhoeven het al te gulle optimisme van de Verlichting. Verlooy blijft hangen in het loutere taalprobleem. Van de diepgewortelde sociale misstand, die hij toch zo goed beschrijft, heeft hij het taaie weerstandsvermogen nog niet begrepen. Dat die alleen met sociale en politieke middelen bestreden kon worden, ontging hem.

Kenmerkend zowel voor de zwakheid als voor de kracht van zijn beschouwing is wat hij over de verhouding tot Holland schrijft. Aan de éne kant blijkt overduidelijk dat hij Holland niet kent. Zijn voorstelling van de daar heersende verfransing en van de slechte staat en onvruchtbaarheid der Noord-Nederlandse beschaving is er volslagen naast. Wij mogen een enkele verfranste aristocraat ontmoet hebben - ik herinner aan de Bentincks, Belle van Zuylen, Hemsterhuis -, maar wij hebben ook gezien dat de regentenstand als geheel genomen het Nederlands trouw was gebleven, niet enkel voor officieel gebruik (dat handhaafde zich ook in het Zuiden nog), maar voor persoonlijke correspondentie met collega's, vrienden, bloedverwanten; zelfs met de Stadhouder, zelfs met de Prinses! correspondeerde Van de Spiegel in het Nederlands. Dat vormt een heel ander beeld dan men van het Zuiden krijgt. En zie eens wat Verlooy zegt over de povere vertoning die het Nederlands maakte in de strijdschriften van de op dat ogenblik in Brabant en Vlaanderen woedende politieke agitatie: zou men niet verwachten dat hij wat juist in het Noorden op dit gebied geleverd was, ten voorbeeld zou hebben gesteld? De Noord-Nederlandse Patriottenbeweging had immers een hele politieke literatuur in het Nederlands voortgebracht, en vrijwel uitsluitend in het Nederlands: wij zullen daar weldra iets van zien. Maar de weekbladen, de pamfletten, en de persoonlijkheden die zich in dat Nederlandse geschrijf ontplooiden, Van der Capellen, Van der Marck, Van der Kemp, Bellamy, Paape - Verlooy wist daar blijkbaar niets van. En evenmin van de genootschappen, de geleerde werken, de publicaties op het gebied van geschiedenis en letterkunde. De Neny publiceerde in het Frans, maar Van de Spiegel in het Nederlands. Wagenaar - Verlooy noemt hem niet, evenmin als Kluit. En behalve Bellamy, droomde hij van het bestaan van Van Alphen, van Rhijnvis Feith, van Betje Wolff? En toch is hij doordrongen van het belang van de Groot-Nederlandse cultuureenheid. Dat is zelfs één van de hoofdgedachten van zijn geschrift. Alleen hoe gemakkelijk maakt hij het zich ook daar! hoe meent hij over de staatkundige gescheidenheid te kunnen heenstappen, die in feite het probleem waarmee hij worstelde voor een groot deel geschapen had en die ook in de toekomst nog zo'n fatale invloed zou oefenen.

Hij zou in zijn eigen leeftijd nog ervaren (toen de Fransen de Nederlanden veroverden en een doelbewust verfransingsregiem invoerden), hoe sterk het lot van een taal en cultuur door de staat, en door de politiek, bepaald wordt. Had hij enige generaties in de toekomst kunnen blikken, dan zou hij gezien hebben, aan het voorbeeld dat hij met zo'n verzekerdheid aanhaalt, van Ierland, en trouwens van zijn eigen Brussel, dat het wel degelijk mogelijk is een volk van taal te doen veranderen.

Intussen, een voorloper van de Vlaamse beweging en van de Groot-Nederlandse

gedachte mogen wij Verlooy met volle recht noemen. Het verdient opmerking dat deze denkbeelden voortkwamen uit de kring der modernen, van de mannen der liberale en democratische richting, van de Europese en Franse cultuur. Want Verlooy was een figuur van belang, ik zei het al, in de Vonckistische beweging. De gedachte van *Pro Aris et Focis*, waarover wij nog zullen horen, was van hem afkomstig, en hij was in alle opzichten Vonck's naaste raadsman. Ik vermeldde al dat Vonck zelf bij voorkeur in het Nederlands schreef, en zijn *Kort Historisch verhael* (dat men haast altijd naar de Franse vertaling *Abrégé historique* geciteerd vindt) was in zeer goed Nederlands geschreven ook. Heel wat persoonlijker en levendiger dan de barbaars-geleerde en pedant schoolmeesterachtige *Mémoire sur les droits du peuple brabançon* van de hoofdman der conservatieven, Van der Noot.

In zijn eigen tijd trok Verlooy's hartekreet heel weinig aandacht. Maar wij mogen in zijn getuigenis en in dat van Verhoeven toch een bewijs zien, dat er iets aan het veranderen was; iets op komst. Het was niet énkel meer berusting als onder een onafwendbaar natuurproces. 't Heeft weinig zin te speculeren over wat had kunnen gebeuren, indien de Fransen waren weggebleyen. Hun komst beheerste de situatie twintig jaren lang, met gevolgen die zich tot op heden doen gevoelen. Het ergste, en wat een trekje van tragische ironie bijzet aan deze eerste roering van Nederlands zelfgevoel in Vlaanderen, is dat Verlooy en veel van zijn geestverwanten hen verwelkomden. Zij brachten immers die maatschappelijke vernieuwing, waartoe dezen uit eigen kracht onmachtig waren gebleken. Zo moest Verlooy zijn wekroep van 1788 om zo te zeggen inslikken. Zijn denkbeelden kwamen pas veel later, toen de positie van de taal door het Franse intermezzo nog weer aanzienlijk was verzwakt, in het Zuid-Nederlandse leven praktisch aan de orde.

Boek X
Revolutie en overheersing

Stilte vóór de storm, zo kenschetste ik het tijdvak van de jaren zeventig in het vorig Boek. Wij komen nu tot de storm. Op het laatst van 1780 brak hij los met de Vierde Engelse Oorlog en duurde vervolgens met telkens weer opstekende vlagen een generatie lang. Men kan 1785 als het begin van de revolutionaire faze van de Patriottenbeweging beschouwen. De gewelddadige onderdrukking daarvan door de Pruisen onder dekking van Engeland leidde maar een schijnkalmte in. In die jaren van het herstelde stadhouderschap in het Noorden, barst dan de Brabantse Revolutie los, (in 1789), de Oostenrijkers worden verdreven, maar komen spoedig weer terug (nog in 1790). Weldra, in 1792 wordt dan de Franse Revolutie een bedreiging voor beide Nederlanden. Zij onderwierp eerst, in dat jaar en nogmaals in 1794, de Zuidelijke Nederlanden - België, zoals men hen nu begint te noemen - en vaagde in 1795 heel het bestel van de twee eeuwen oude Noordelijke Republiek weg. En steeds volgen nog crisissen en rampen in een hele reeks.

1. De Republiek in beroering

Om het begin, de oorlogsverklaring van Engeland aan de Republiek in december 1780 duidelijk te maken, moet ik toch nog teruggrijpen in de jaren die ik hiervóór in hun binnenlandse en geestelijke aspecten schetste als een tijd van uiterlijke rust en innerlijke zelfvoldaanheid, vermengd met drang naar vernieuwing en verbetering.

a. Het voorspel van de vierde Engelse oorlog

Nogmaals leger versus vloot

Het was weer een Engels-Franse oorlog, die de crisis teweegbracht. Hij brak uit in 1778, maar jaren van tevoren kon men hem zien aankomen. Al in 1772 toch raakten Engeland's moeilijkheden met zijn Amerikaanse koloniën, die het in de Zevenjarige Oorlog van de gevreesde Franse nabuurschap in Canada had weten te bevrijden en die daarom het moederland niet meer nodig hadden, in een acuut stadium; van 1775 af werd er gevochten, in 1776 verklaarden de koloniën hun onafhankelijkheid. In 1778 kwam de Republiek in een soortgelijke positie tussen de oorlogvoerende mogendheden, als haar twintig jaar tevoren zoveel moeilijkheden had berokkend; en zij was even slecht voorbereid, en zij kon weer evenmin haar houding bepalen.

Nooit zijn jaren roekelozer verkwist (wanneer men de door de tijdgenoten zelf zo schromelijk vergeten internationale omstandigheden in het oog vat) dan die tussen de Zevenjarige en de Amerikaanse Vrijheids-oorlog. Het land zat vol van kapitaal, dat onuitputtelijk voedsel gaf aan de kapitaalbehoefte van andere landen, hun regeringen en ondernemingen, maar de eigen staat wist er geen gebruik van te maken. Vloot en leger bleven in een treurig verval.

In 1767 waren de gewone moeilijkheden met de Barbarijse zeerovers acuut geworden en men moest een oorlogje met de Keizer van Marokko voeren. In die omstandigheden had de Stadhouder een voorstel gedaan om eindelijk eens het nog altijd niet uitgevoerde scheepsbouwplan van 1741 uit te voeren en daarenboven nog 25 schepen te bouwen; de

staat, herinnerde hij, had altijd de naam van Zeemogendheid gedragen, en die verdiende hij nauwelijks meer. Maar voorstellen en doorzetten bleek opnieuw twee. De landprovincies, dat wil zeggen de provincies die naar de wenken van de zo fraai schrijvende voorsteller vlogen, treuzelden als gewoonlijk.

En nu kwam in 1770 de Prins, zonder dat er voor de vloot nog iets gedaan was, met een voorstel tot legerversterking. Het leger telde op zijn hoogst een 30.000 man; de uitbreiding met ruim 10.000 die Brunswijk verlangde (want hij was het zonder de geringste twijfel), was dus naar verhouding aanzienlijk; zij zou jaarlijks (behalve het aanritsgeld ineens) ruim anderhalf miljoen kosten. Was die versterking nodig? Men kan moeilijk zeggen dat de bestaande legermacht het land tegen alle gebeurlijkheden verzekeren kon, maar de Hollanders staken niet onder stoelen of banken, dat hun de algemene situatie niet zo dringend hierom scheen te vragen, terwijl daarentegen de vloot in een veel erger staat van verwaarlozing verkeerde dan het leger en 's lands belang met verbetering daarvan veel onmiddellijker gemoeid was. Een onderzoek, enige tijd later, wees uit, dat de beschikbare vloot nu uit meest verouderde en te kleine schepen bestond; een twintigtal linieschepen, waaronder geen van het zwaarste type, mocht nog bruikbaar heten; daartegenover bezat Engeland bij het uitbreken van de oorlog met Frankrijk in 1778 137 schepen vergelijkbaar met de Nederlandse twintig, maar meest veel nieuwer en vele groter; Frankrijk bijna 70. In het verlangen van het hof naar augmentatie zag Holland nu een hefboom om tot zijn eigen doel te geraken.

In 1771 verklaarde het zich tot ‘een modique augmentatie’ bereid, maar slechts indien *pari passu* (met gelijke tred) voor de versterking van de zeemacht gezorgd werd. De bittere klachten over de lauwheid en nalatigheid der ‘bondgenoten’, waarvan Holland zijn verklaring vergezeld deed gaan, vonden nieuwe bevestiging in wat nu volgde. Weliswaar ontwierpen de Prins en de Raad van State een nieuw plan voor de bouw van 24 schepen, dat aan de gewesten gestuurd werd; 't zou 4.178.000 gulden kosten - een uitgave over een aantal jaren verspreid wel te verstaan. Ondertussen hadden de Admiraliteiten de grootste moeite om de weinige schepen in zee te brengen, die voor de handhaving van 's lands vlag tegenover de Marokkaanse vrijbuiters ten enemale onontbeerlijk waren: aan de extraordinaris equipage-kosten waarom tot dat doel telkens door de Raad van State gepetitioneerd werd, droegen de meeste gewesten eenvoudig niet bij; en het consent voor de aanbouw van 24 schepen werd evenzo op de lange baan geschoven; Holland van zijn kant onthield dus zijn goedkeuring aan het augmentatieplan.

Maar in maart 1773 gaf Holland weer een stoot aan de vastgelopen staatsmachine. Het liet ter Staten-Generaal nogmaals de achterlijkheid van de gewesten en de volslagen onhoudbare positie van de Admiraliteiten betogen, maar om zijn goede wil te tonen en ofschoon de internationale omstandigheden meer dan ooit in de richting van moeilijkheden ter zee wezen (het begon te spannen tussen Engeland en de Amerikaanse koloniën), stelde het nu voor, dat men de Prins en de Raad van State verzoeken zou het augmentatievoorstel van 1770 uit te werken, zich weliswaar alle vrijheid ertegenover voorbehoudende naar gelang van de gevorderdheid der plannen betreffende de zeemacht. Conform hiermee besloten de Staten-Generaal Zijne Hoogheid te verzoeken de provincies te willen aansporen om consent te verlenen op het bouwplan en mee hun aandeel te dragen in de verschillende nodig gebleken

equipages; en dan tevens met een uitgewerkt augmentatieplan te komen. Die resolutie van de Staten-Generaal van 1 april 1773 werd alvast aan de gewesten gezonden.

In augustus en september maakte nu de Prins een reis door de oostelijke gewesten, met Friesland te beginnen, en verkreeg overal consenten op augmentatie, op scheepsbouwplan, en op equipages voor de Marokkaanse oorlog, met een opmerkelijk gemak! Te opmerkelijker als men ziet, hoe diezelfde Staten-vergaderingen vóór zijn komst op de resolutie van 1 april gereageerd hadden. Niet alleen dat Zeeland, waaraan wegens zijn

klachten over zijn quote ‘soulaas’ voor enige jaren toegestaan was, buiten alles bleef, maar ook Friesland en Groningen antwoordden met lange jammerverhalen over hun geldnood en hoe zwaar hun ingezetenen belast waren, en spraken de hoop uit, dat de Admiraliteiten, voor wie Holland opkwam, toch ook beter zorg zullen dragen om uit de konvooien en licenten, hun oude bron van inkomsten, het nodige te halen. En nu consenteren op eenmaal vijf gewesten (Gelderland, Utrecht, Friesland, Overijsel en Groningen) ‘gaaf’. Het woord van de Stadhouder woog wel zwaar onder de regeringsreglementen!

WILLEM V (door Ch. Hodges)

De ‘matadors’, tot de uiterste ijver geprikkeld door ontvangen en verhoopte gunsten (baantjes voor zoons en neefs en wat dies meer zij), hadden hun best gedaan.

Maar dit resultaat was nog niet bereikt, of Brunswijk en de Prins wisten al, dat Holland, geleid door Amsterdam, er geen genoegen mee nam. En waarlijk, wat had Holland, aan zulke consenten? Het wist immers door lange en pijnlijke ervaring, hoe slecht de provincies gewoon waren ze uit te voeren. De troepen die in een gewest gelegerd waren, ter repartitie waarvan zij stonden, kon dat gewest moeilijk onbetaald laten; maar wat

merkte zo'n landprovincie ervan, als het een Admiraliteit op haar toegezegde bijdrage wachten liet? De Admiraliteit in kwestie werd dan gedwongen geld op te nemen; zodoende waren de colleges al zwaarder onder de schuld geraakt, zodat nu hun normale inkomsten uit de konvooien en licenten aan rentebetalingen weggingen, en als er eens wat gedaan moest worden, was het Holland dat in de beurs moest tasten. Dàt was de misstand die de Amsterdammers verhelpen wilden en dáártoe wilden, zij het door de Prins bereikte resultaat aanwenden.

Het plan dat zij nu opwierpen, was dat een gedeelte, (zij wilden iets meer dan de helft) van de anderhalf miljoen 's jaars waarin de provincies hun deel voor augmentatie over hadden, gestort zou worden in een fonds voor equipage; dat wil zeggen dat de legerversterking verminderd, maar de Admiraliteiten verzekerd zouden worden van inkomsten toereikend om in ieder jaar zes fregatten in zee te brengen; en Amsterdam had een vernuftig middel bedacht om te zorgen, dat ze er inderdaad op zouden kunnen rekenen: Holland zou zich verbinden om tekorten aan het fonds aan te zuiveren, welke betalingen dan in mindering zouden komen van zijn bijdragen aan het leger, maar daarentegen zouden de in gebreke blijvende provincies met de betalingen voor de zo door Holland afgeschreven troepen belast worden: men noemde dat ‘overwijzing’.

In de winter van 1773 op '74 werd hierover druk geconfereerd. Het duurde tot april, eer de Hollanders het onder elkaar eens waren (niet zonder dat de nieuwe Raadpensionaris Van Bleiswijk in hevige onmin met Van Berckel, zijn minder gelukkige mededinger, geraakt was). Men twistte over de voor het fonds te bestemmen som: 780.000 (dat was Holland's eis), 600.000, 500.000. Nadat Holland in april ter Staten-Generaal het volle plan ontwikkeld had, werden de conferenties weer ijverig, en met onverminderde geprikkeldheid, voortgezet, tot eindelijk in januari 1775 in de Staten-Generaal een rapport kon worden uitgebracht over een ‘conciliatoir’ van de Prins. Dat daarin 600.000 gulden in plaats van 780.000 van de 1.500.000 werd afgetrokken om voor het equipagefonds te dienen, was zeker niet het punt waarop alles schipbreuk leed. Veel erger was, dat de ‘overwijzing’ erin ontbrak; integendeel werd door de landgewesten die zich vervolgens vóór dat conciliatoir uitspraken, nog uitdrukkelijk gezegd dat zij tegen het hele beginsel van een vast fonds bezwaar hadden, dat de vloot uit de handel bekostigd diende te worden, dat zij hun toestemming gaven met dien verstande dat de Admiraliteiten zuinigheid betrachten en nog zoveel als mogelijk was uit hun gewone inkomsten equiperen zouden.

De Prins van Oranje had al dadelijk toen het Amsterdamse plan onthuld was, en toen Van Bleiswijk zijn best deed om het in een aannemelijke vorm te gieten, geschreven dat hij zijn gang kon gaan, maar dat hij, Prins van Oranje, wel wist dat de landgewesten van de overwijzing niet zouden willen weten; dat betekende dat hij, Prins van Oranje, niet van zins was, zomin als haast anderhalve eeuw vroeger Frederik Hendrik van zins geweest was, hen tot geregelde bijdragen aan de vloot te dwingen. Of was hier werkelijk een grens aan zijn macht? Dat hij dit aan Van Bleiswijk beweerde, bewijst niet veel: dat was ten slotte een Hollander. Wel was zeker oprecht de verzuchting, die hem in een van zijn brieven aan de Raadpensionaris ontsnapt:

> Was er van oude tijden herwaarts op den Staat van Oorlog geweest een post, al was het maar van 3 à 4 ton, tot de marine, (dan) zoude het facielder

> zijn dezelve tot een millioen te doen vergroten dan om ene volkome nieuwigheid te introduceren en een post tot dat gebruik te doen creëren.

Een nieuwigheid, inderdaad, dat wilden de Amsterdammers, om een eind te maken aan een misbruik waar het particularisme van de landprovincies, die voor het leger altijd weer op Holland rekenden, zich heel het bestaan van de Republiek door aan vastgeklemd

had. Maar om nieuwigheden door te zetten, daar was Willem V de man niet naar, gesteld dat hij het werkelijk gewild had.

En zo gebeurde er dan niets. Willem V kreeg zijn augmentatie niet. Holland kreeg geen aanbouw van nieuwe schepen en geen waarborg voor bijdragen van de landgewesten tot de jaarlijkse equipagekosten. Willem V en Brunswijk en hun tamme Raadpensionaris Van Bleiswijk waren hevig verbitterd tegen Amsterdam. De strakheid van de lijn door de machtige stad getrokken vond in haar eigen regering wel afkeuring. Van Berckel, hevig en aanmatigend, die deze politiek kon doorzetten dank zij de steun van de oude burgemeester Temminck, was bij zijn eigen heren niet geliefd, en ook in de Staten van Holland werd er over de heerszucht van Amsterdam geklaagd. Maar wat hielp dat Willem V tegenover de publieke opinie, die juist nu driftig bewogen raakte over grote nationale kwesties, waarin de man die de vloot had laten lijden om het leger, onvermijdelijk ongelijk kreeg. Bij wie lag de schuld? vraagt de Amsterdamse burgemeester Rendorp zich na de ramp, in zijn *Memoriën*, af; en hij antwoordt:

> Bij niemand; bij niemand in 't bizonder; het kwaad is voornaamlijk voortgekomen uit onze regeringsform, en mogelijk ook wel uit het karakter van onze natie.

Maar er waren er die Willem V als de schuldige zouden aanwijzen, en het publiek was geneigd hen te geloven.

Van der Capellen en de anti-Engelsheid der publieke opinie

Heel de geschiedenis van de partijstrijd in de Republiek leidde daartoe. Willem V erfde het wantrouwen dat zijn moeder gaande gemaakt had. Inderdaad meende ook hij nog, dat de Republiek in de Frans-Engelse vete haar natuurlijke plaats aan de kant van Engeland had. De Franse regering maakte het hem door opzettelijk onheuse bejegening (door hem de titel van Prins van Oranje te onthouden bijvoorbeeld) moeilijk zich te heroriënteren; niet dat er ook hier enige aanwijzing is, dat de jongeman zich aan het noodlot van zijn tradities trachtte te ontworstelen.

Wel werd hem, toen de opstand in Amerika uitgebarsten was, de situatie tussen de Nederlandse opinie en zijn beschermer Engeland dra uitermate pijnlijk. Nog in 1775 had George III een persoonlijk verzoek tot de Stadhouder gericht om te bewerken, dat de Schotse brigade (een voortzetting van het oude hulplegertje uit de dagen van Elisabeth, maar tegenwoordig nog maar in naam Schots), niet op grond van enigerlei verplichting, maar bij wijze van vriendschapsdienst, aan Engeland geleend zou worden. De Prins had zo gunstig mogelijke voorwaarden bedongen en het plan toen aan de Staten-Generaal voorgelegd, waar de gehoorzame landgewesten het goedgekeurd, Holland er evenwel nog nieuwe voorwaarden aan verbonden had (onder andere dat de troepen niet buiten Europa gebruikt zouden worden), met het gevolg dat de Koning zijn verzoek had ingetrokken. Maar naar aanleiding van die zaak had in de overigens gedweeë Staten van Overijsel Joan Derk van der Capellen tot de Poll een rede gehouden, die in de bladen raakte en een geweldige weerklank had. Het publiceren van zulk een ‘advies’ was op zichzelf al een ongehoord iets; -

wij weten al, dat dit zijn methode was, en hij had er zich ook onlangs aan schuldig gemaakt, in 1773 namelijk, toen hij, vóór het augmentatie-equipage-voorstel stemmende, te kennen gegeven had (in het bijzijn van de toen immers rondreizende Stadhouder nog wel), dat hem eigenlijk de legerversterking nergens goed voor leek; hij had daar overwegingen aan toegevoegd, die Brunswijk bizonder gestoken hadden, over de wenselijkheid om zowel in de hoge als lage rangen van het leger de voorkeur aan 'onze brave vaderlanders' te geven; overwegingen die geheel buiten het gewone kader vielen, maar die aansloten bij het nationalistisch karakter, dat de oppositie tegen de stadhouderlijke politiek meer en meer begon te vertonen. (Pieter Paulus had in zijn

Nut der stadhouderlijke regering hetzelfde uitgesproken.) Het was bovendien niet weinig merkwaardig dat een Overijselaar over het belang van Holland's handel, en van een vloot ter bescherming ervan, had uitgeweid: dat hij met andere woorden een zaak onder Nederlands gezichtspunt had gebracht. Ook nu kwam hij met algemene beschouwingen (en men merke ook op, dat zij niet in het gewone politieke wantaaltje, maar in een zuiver intellectuelen-Nederlands worden voorgedragen).

> De grootheid van Engeland, tot welkers opbouw wij zonder enig nationaal voordeel, zonder enige wedervergelding, onze welvaart onverantwoordelijk verspild hebben, en waardoor de zogenaamde Balans van Europa, die stromen bloeds heeft gekost, zo geheel is verbroken, dat men dit rijk thans ene monarchie ter zee ziet oefenen, die geduchter is dan er ooit ene was; die grootheid wordt door het huis van Bourbon, en allen die de vrijheid van Europa en van den koophandel wensen, met gene onverschilligheid gezien. (*Er kan dus een oorlog uit voortkomen, en het is zaak, dat wij onze neutraliteit niet compromitteren. Aan Engeland hebben wij allerminst verplichtingen*:) Het Vrij Schip, Vrij Goed wordt ons ontzegd, men doorzoekt, men confiskeert naar welgevallen onze schepen ... men verklaart contrabande al zulke waren die het inderdaad niet zijn, en men behandelt ons alsof wij geen vrij volk waren. (*Janitsaren heeft Engeland in Amerika nodig*.) O hoe hatelijk is die onnatuurlijke broederkrijg, daar zelfs de wilden (zo men den nieuwspapieren geloof mag geven) zich niet willen inmengen; hatelijker zou het zijn dit een volk te zien doen, dat zelf slaaf is geweest, den naam van rebellen ook gedragen en zich eindelijk vrijgevochten heeft. Maar allerhatelijkst moet dit den ondergetekende voorkomen, die de Amerikanen eens ieders achting weerdig oordeelt en hen aanmerkt als brave lieden, die de rechten die zij als mensen niet van de Wetgevende Macht in Engeland, maar van God zelven hebben ontvangen, op ene bezadigde, manmoedige, godvruchtige wijze verdedigen; op ene wijze die hij hoopt, dat allen volken die in hunne voorrechten mochten verkort zijn ..., tot een opwekkend voorbeeld zal strekken.

Dat was taal zoals men ze van een regent nog nooit vernomen had. Niet alleen met 's lands internationale positie, maar met de strijd tussen vrijheid en despotisme werd hier het verlenen van hulp aan Engeland in verband gebracht, en de Stadhouder, die dat hulpverlenen voorstond, werd niet onduidelijk bij de partij der despoten ingedeeld, tegen wie ook het Nederlandse volk zich mogelijk eenmaal op zijn voorrechten niet alleen, maar op zijn van God ontvangen mensenrechten zou moeten beroepen. Het duurde trouwens niet lang, of Van der Capellen begon de Stadhouder rechtstreeks van machtsoverschrijding te beschuldigen. Daarbij grondde hij zich dan weliswaar niet op algemene rechten, maar op bizondere, nog al wel die van het Overijsels regeringsreglement. Want zelfs die ‘grondwet’, welke de Stadhouder zo buitensporige macht over de zogenaamde soevereinen van het gewest gaf, was hem niet genoeg meer, en door voor benoemingen niet eens meer een voordracht af te wachten, en door voor een jaar te benoemen in plaats van voor langere termijnen, alles in strijd met de in 1748 vernieuwde bepalingen van 1674, hield hij, in overleg met zijn gewestelijke agenten (vooral Heiden Hompesch, de drost van Salland, was het in

Overijsel), de regenten aan een nog kortere toom. En zij durfden niet eens meer protesteren! Maar Van der Capellen deed het, zonder gevolg voorlopig. En tegelijk vertaalde hij dan, zoals reeds vermeld, dat werkje van Price, die op algemene gronden van menselijke en burgerrechten de Amerikaanse opstand verdedigde.

Wij hebben genoeg gezien van de geestesgesteldheid om te begrijpen, dat zulke denkbeelden de meerderheid van de burgerij nog vreemd moesten aandoen. De spectatoriale schrijvers, net als Van Effen vroeger, klaagden nog steeds over haar ontoegankelijkheid

voor ideëele beschouwingen en verzonkenheid in geld-maken. Maar zij stond daarom tegenover het conflict aan de andere kant van de Atlantische Oceaan niet onverschillig, en evenmin met sympathie voor Engeland. Van der Capellen zelf gaf de overwegingen aan, voor welke zij die over Corsicaanse of Amerikaanse vrijheid de schouders ophaalden, toegankelijk konden zijn.

Daar was de herinnering aan de moeilijkheden van vóór twintig jaar, daar was een met bezorgdheid vermengde afgunst op de verbazende machtsontplooiing van de andere Zeemogendheid, - de enige, men zei het de Prins met bitterheid na. En zodra de opstand uitgebroken was, kregen de Nederlandse kooplui, die van de West-Indische eilanden uit met de rebellen handelsbetrekkingen trachtten te onderhouden, dadelijk de Engelse zeemacht weer te gevoelen. Onder de Acte van Navigatie had Engeland gepoogd de hele koloniale handel voor zichzelf te behouden; dat was een van de ernstigste Amerikaanse grieven; maar ook vóór de opstand was er al druk door Hollanders gesmokkeld. In elk geval had Yorke, nog steeds Engeland's vertegenwoordiger in Den Haag, aanstonds van 1775 af waarschuwingen gericht om ongeoorloofde handel met Zijne Majesteit's rebellen te verhinderen; in 1777 beklaagde hij zich met een hevigheid, die aan Hun Hoogmogenden beledigend voorkwam, over de goeverneur van St. Eustatius, De Graaff. Men ontbood deze wel naar het vaderland om zich op de Engelse beschuldigingen te verantwoorden, maar zond hem vervolgens (het stormpje was toen trouwens overgewaaid) toch naar zijn post terug.

Oorlog tussen Engeland en Frankrijk (1778); *het geheim ontwerp-verdrag Van Berckel*

Waarlijk ernstig werden die oude kwesties pas, toen Frankrijk en Spanje in 1778 de onafhankelijkheid der Verenigde Staten erkenden en er een grote zee-oorlog uitbrak, waarin die oude mededingers van Engeland trachtten voor vroegere nederlagen wraak te nemen, nu de geduchte vijand als het ware met één hand in de Amerikaanse klem zat. Toen kwam dadelijk het tractaat van 1674 weer in het geding. Engeland was zomin als in de Zevenjarige Oorlog bereid om de Nederlandse handel toe te staan Frankrijk uit de Oostzee van de benodigdheden voor vlootbouw te voorzien. Het beriep zich weer op een beweerde tegenverplichting van de Republiek om het volgens de tractaten van 1678 en 1716 troepenhulp te verlenen. Dat werd ditmaal in de Republiek door niemand ernstig opgenomen: een koloniale oorlog kon de *casus foederis* niet stellen. Maar de Engelse regering verklaarde ook ronduit, dat lijfsbehoud haar noopte scheepsbenodigdheden op weg naar Frankrijk te onderscheppen, en de Engelse Admiraliteitshoven zagen zelfs kans, minder ronduit, om de duidelijke bewoordingen van het verdrag van 1674, waarbij die artikelen (hout, hennep, teer enzovoorts) uitdrukkelijk vrijgesteld waren, met verbazingwekkende drogredenen juridisch krachteloos te verklaren. Er heerste te Amsterdam en elders weer net zo'n koortsachtige winzucht als gedurende de vorige oorlog, en om zich de bescherming van het tractaat van 1674 te laten ontrukken was zoveel te onverdraaglijker naarmate Engeland's moeilijkheden ernstiger leken.

Dit was niet alles. Er waren er die meer in de situatie zagen dan een kans om voor het ogenblik in de Europese handel te profiteren (Van der Capellen zelf was een

ijverig voorstander van dat inzicht); zij dachten aan dat wijde Noord-Amerikaanse land, dat daar op eenmaal onder de voogdij van England en zijn Acte van Navigatie vandaan kwam, en zeker wel voor goed, en stelden zich voor, dat daar voor de Hollandse handel, die het immers zo nodig had, en voor de Nederlandse industrie, die er nog slechter aan toe was, een nieuw veld voor het grijpen lag. Mits men zich de Amerikanen niet tegen maakte, mits men Fransen en Spanjaarden zich niet alleen liet indringen. De Amerikaanse agenten die op de Amsterdamse geldmarkt afkwamen, vonden daar geen goed onthaal. De toestand van de worstelende koloniën boezemde geen vertrouwen in; de verwarring

was er zo, dat zij voor dit doel slecht samenwerkten; bovendien was de bankierswereld te diep in de Engelse fondsen geïnteresseerd.

Toch brachten overwegingen als de aangeduide al in 1778 de Amsterdamse regering op een uiterst gevaarlijke weg: of liever, om billijk te zijn, moet men opmerken, dat er nog een heel bizondere prikkel bij kwam, het gerucht namelijk dat de Engelsen juist met hun rebellen over erkenning aan het onderhandelen waren, maar op de grondslag van herstel van de oude handelsbetrekking, met uitsluiting dus van de Hollandse koopman. In ieder geval machtigden burgemeesteren, in diep geheim, Van Berckel om Lee, een der afgevaardigden te Parijs van het Congres, de leidende vergadering der jonge Verenigde Staten, te doen weten dat de stad van zins was om, zodra Engeland de onafhankelijkheid van zijn lastgevers erkend had, haar invloed in de staatsvergaderingen te gebruiken ten einde een verdrag van handel en vriendschap tussen de twee republieken tot stand te brengen; door een ondernemend, maar niet heel gunstig bekend staand bankier, De Neufville, lieten Van Berckel en Temminck vervolgens zelfs te Aken met Lee zulk een verdrag ontwerpen. Niet het minst bedenkelijke van dit bedrijf was, dat het door de Amsterdammers, die zich wel wachtten er iemand van de Haagse regering in te kennen, met de Franse gezant, de la Vauguyon, overlegd was.

Konvooieren of onderhandelen? Franse pressie

Veel inniger dan indertijd met d'Affry werden zo in de omstandigheden van nu de betrekkingen van Amsterdam met de la Vauguyon; veel eigendunkelijker nog trachtte de grote stad aan Holland, aan heel de Unie een bepaalde gedragslijn op te leggen. Met bittere afkeuring bespiedden Brunswijk en Willem V alle tekenen van vertrouwelijkheid tussen Amsterdam en Frankrijk, vast overtuigd dat de stad een breuk met Engeland zocht om het stadhouderlijk huis te ondermijnen en het land in Franse vazalschap te brengen. Maar hoe gaven zij zelf aanleiding tot het omgekeerd wantrouwen, dat zij het land weerloos tegenover Engeland laten wilden, een wantrouwen dat Amsterdam weerhield van alle overleg omtrent de nationale politiek en het op zijn eigen baan verder dreef!

Het was een feit, dat de Prins zich van Engeland niet durfde losmaken. Als het over het al of niet inachtnemen van het verdrag van 1674 wezenlijk gaat spannen, in november 1778, schrijft Brunswijk hem:

> Als trouw dienaar van Uwe Hoogheid en derzelver huis, als goed bloedverwant en warm vriend, kan ik en mag ik Uwe Hoogheid niet verbergen, dat ik evenals alle vrienden van de tegenwoordige regeringsvorm van mening ben, dat een open breuk met Engeland in de huidige omstandigheden een algehele omverwerping van de bestaande regering en de ondergang van het huis met zich slepen moet.

De oude gedachte van de Bentincks! Is het wonder dat Yorke zich tegenover die Prins, wiens positie volgens zijn eigen aanhangers geheel van Engeland afhing, niet in acht meende te hoeven nemen? In het geval De Graaff had hij anderhalf jaar

tevoren tot de jongeman gesproken op een toon, die deze zelfs van de oude vriend van zijn moeder onverdraaglijk vond - al leidde zijn ergernis niet tot een zich losmaken van de band, waaraan de Engelsman met zo'n ongegeneerde drift rukte.

> De Koning van Engeland was bevoegd van hem te eisen, dat hij Zijne Majesteit aanstonds de gevraagde satisfactie gaf, wegens de grote gunsten hem door de Koning bewezen. (*Zo ongeveer tekent Brunswijk in zijn dagboek op, wat de Prins hem verontwaardigd van Yorke's woorden had oververteld*.) Engeland was wel ongelukkig met zijn steun aan de stadhouderlijke regering. Het had er de vijandschap van Amsterdam mee geoogst, en kreeg nu toch zo weinig bewijzen van gehechtheid

> van de Prins, dat het eraan denken moest zich rechtstreeks tot Amsterdam te gaan wenden. Voor de Prins en zijn huis zou dat zeker niet zeer voordelig zijn.

Ook Brunswijk was hierover verontwaardigd geweest en men had zich een ogenblik wel schrap gezet. Maar als het er op aan kwam, moest de Prins toch altijd, volgens Brunswijk's eigen theorie, neen volgens de innerlijke wet die het stadhouderschap bij zijn herstel in 1747 had meegekregen, Engeland's leiding volgen. Het publiek kende de brieven waaruit ik aanhaalde, niet. Maar men had Willem V in de zaak van de Schotse brigade zijn best al zien doen om Engeland's wensen uit te voeren. Men wist, dat hij wel altijd mooie woorden over de vloot sprak, maar steeds alle voorstellen met augmentatieplannen had verbonden, en het publiek was in wijde kring geneigd om op het voorgaan van de Hollandse regenten daaraan het eeuwig achterwege blijven van alles toe te schrijven en dus de Prins van de treurige staat der vloot de schuld te geven. En zelfs nu de moeilijkheden met Engeland alles begonnen te overheersen, nu een schamel eskadertje onder Van Bylandt van acht schepen (in plaats van twintig) in West-Indië bewees, hoeveel men aan wat machtsvertoon tegenover de Engelse kapers hebben kon, nu almaar meer schepen in de Europese wateren naar Engelse havens opgebracht werden en de koopvaarders in het Vlie en aan de Maas op konvooi lagen te wachten, sprak Willem V altijd onverstoorbaar weer over de noodzaak om tegelijk met de vloot ook het leger te versterken. Hoe werden de slechte herinneringen aan zijn moeder wakker geroepen!

't Is waar dat er in 1778 een oorlogje tussen Pruisen en Oostenrijk gedreigd had, waarbij het lot van de Zuidelijke Nederlanden betrokken was. Oostenrijk wilde ze ruilen voor Beieren: als ze onder een eigen vorst waren gekomen, zouden ze dan niet spoedig in Franse handen gevallen zijn? Maar voor zulke bespiegelingen had men nu eenmaal op dat ogenblik geen aandacht. Men vreesde Frankrijk niet meer, na zijn nederlagen in de vorige oorlog. Wij hoorden Van der Capellen het huis van Bourbon beschrijven als beschermer van de vrijheden van Europa, een uitspraak die zich als het ware uitdagend tegen een oude traditie stelde. Met de protestantse leus was nog weer minder te bereiken dan twintig jaar vroeger.

En trouwens, het gevaar van die landoorlog dreef over, en toen in 1779 de Admiraliteiten ter Staten-Generaal een rapport indienden, waarin zij over het nijpend gebrek aan zeelui uitweidden, dat zelfs de geringe ondernomen uitrustingen belemmerd had, en onder andere voorstelden om voor nieuwe, grotere plannen op de schepen soldaten te gebruiken, toen kwam de Stadhouder toch weer, dwars daartegenin, klagen dat met de vloot ook het leger versterkt diende te worden. Wat een indruk dat in de Hollandse handelssteden maken moest, laat zich licht raden! Maar ten slotte spitste zich tegen het eind van 1778 de openbare discussie nog op een ander punt toe, namelijk op de vraag of men, in de hoop van botsingen met Engeland te vermijden, hout voor scheepsbouw niet van konvooi zou uitsluiten.

In april had Yorke aan een Amsterdams oud-burgemeester, Rendorp, het denkbeeld van een schikking geopperd; precies als hij gedurende de zevenjarige oorlog steeds had zoeken te verwezenlijken. Indien de Republiek het verdrag van 1674 wilde opschorten voorzoveel scheepsmaterialen betrof, zou Engeland misschien afzien van een vordering op grond van het verdrag van 1678 en bovendien vaart op de Franse Antillen toestaan. Rendorp gaf dit door aan Temminck, maar 't werd niet opgevat.

Eind oktober echter ontving Yorke last officieel onderhandelingen voor te stellen; dat was in antwoord op ernstige klachten van de Staten-Generaal wegens onrechtmatige beslagleggingen ,en 't ging gepaard met vriendelijke woorden en beloften van vrijgeving van 'onschuldige' ladingen: lijfsbehoud (dit was de gelegenheid waarbij de Engelse regering daarvoor uitkwam) gebood het vasthouden van scheepsbenodigdheden. De Staten-Generaal besloten nu, 19 november 1778, in geen onderhandelingen te treden over het prijsgeven

van een ontwijfelbaar recht, maar uit eigen beweging, en in de hoop hiervan resultaat te zien, volgens het precedent van 1762 de oorlogsschepen van de staat te gelasten geen konvooi te verlenen aan schepen beladen met hout voor scheepsbouw. Tegen dat besluit had Amsterdam in de Staten van Holland al geprotesteerd. Het beweerde, dat men zodoende evengoed het verdrag van 1674 met het kostbare beginsel ‘vrij schip vrij goed’ prijs gaf; het verwierp het precedent van 1762, omdat (opmerkelijke redenering) Engeland thans in zoveel minder gunstige omstandigheden verkeerde.

De resolutie van 19 november had geenszins de gehoopte uitwerking, dat Engeland nu zijn kapers aan de toom zou houden; voor Willem V, die al zijn invloed te werk gesteld had om haar te verkrijgen, was dat alvast een bittere teleurstelling. Maar nu kwam Frankrijk tussenbeide met een daad, die de verhoudingen op ondraaglijke wijze verscherpte. Het verkoos het besluit van de Staten-Generaal om een deel van hun recht onder het tractaat van 1674 te laten varen als een afwijken van hun onzijdigheid te beschouwen; als straf daarvoor trok het belangrijke handelsvoordelen in (men herinnert zich, dat het daartoe wegens het ontbreken van een handelsverdrag bevoegd was); en, het mooist van al, het meest onverwacht, en het onbeschaamdst, het zonderde van die straf de stad Amsterdam uit wegens haar ‘patriottische’ pogingen om het besluit te verhinderen.

Wat nog het ergst was, die ongehoorde onderscheiding tussen de leden van de staat bracht in de Republiek wel grote ontroering teweeg, maar trof toch doel. Al in 1778 waren de kooplieden weer, evenals in 1758, aan het requestreren geslagen en had een Amsterdamse deputatie (geleid door dezelfde De Neufville van de geheime Amerikaanse besprekingen) zich ook tot de Stadhouder gewend, feitelijk hem, gelijk men het indertijd zijn moeder gedaan had, voor de machteloosheid van de vloot verantwoordelijk stellend. Nu werden de protesten van die kant al dringender. De Rotterdamse kooplui kwamen in mei 1779 de Prins zeggen:

> Eén woord van Uwe Hoogheid kan misschien verschillende denkbeelden verenigen, deliberatiën in resoluties veranderen, en de bondgenoten (*provinciën*) overtuigen dat Holland's belang hun waar en eigen belang is.

Holland toch was toen al vóór onbeperkt konvooi uitgekomen. In november 1778 had Amsterdam alleen gestaan, maar na het Franse decreet hadden dadelijk andere steden, bevreesd om al hun Franse handel te verliezen, zich bij de grote stad geschaard. De la Vauguyon, toegerust met de nodige volmachten (de techniek van d'Affry lijkt stumperig naast die van nu!), zonderde telkens steden, die mee vóór onbepaald konvooi stemden, van de werking van het strafedict uit. Eind maart al was Holland ‘om’. Maar De la Vauguyon begreep, dat velen naar zijn zin gestemd hadden die erop rekenden, dat toch ter Staten-Generaal de andere gewesten het gevaarlijke onbeperkt konvooi zouden tegenhouden; hij eiste dus, dat Holland door met het inhouden van consenten te dreigen zijn zin in de algemene vergadering zou doordrijven.

Nooit had een buitenlands gezant op zo vernuftige wijze in het raderwerk van de Nederlandse staat ingegrepen; nooit had die staat minder een staat geleken. De Prins van Oranje zag met ontsteltenis zelfs zijn cliënten, de Noord-Hollandse stadjes, in wanhoop over het verlies van de beste markt voor hun kaas, neigen tot de dwangmaatregelen die de Franse gezant verlangde. Hij wist niets beters te bedenken

dan zich tot de Engelse gezant te wenden met de smeekbede om door een stroman de handelaars van Alkmaar, Hoorn, Edam, Medemblik en Purmerend hun kaas te laten afkopen.

> Als Engeland er enig belang bij heeft dat Frankrijk deze Republiek niet voor eeuwig beheerst, dan moet het nu handelen ... (*Zo schreef de Prins; en om ten volle*

zijn vernedering en die van het land te beseffen moet men de vragen lezen, die Yorke hem voorlei alvorens het verzoek naar Engeland door te geven): Mogen wij hopen dat er zodoende een stokje voor het Franse plan gestoken zal worden, zonder dat wij genoodzaakt zullen zijn alle handelswaren van de zeven provinciën op te kopen, ieder keer dat Frankrijk goed vindt ze te verbieden? (*Dit was spot; maar het volgende was ernst*:) Mogen wij er zeker van zijn, dat men het onbeperkt konvooi zal laten vallen ...; en dat tenminste alle scheepsbenodigdheden zullen worden uitgesloten? (*En de Prins antwoordde, gedwee en trouwhartig*): Wat het eerste betreft ja; wat de uitsluiting betreft dat hoop ik; zeker voorzover het gaat om scheepshout, de andere artikelen zijn lastiger.

Van Bylandt moet bij Wight voor de Engelsen strijken (*dec.* '79)

En werkelijk, de Prins wist nog te beletten, dat onbeperkt konvooi verleend werd. Kort hierna, in december 1779, zeilde een grote handelsvloot, van wel driehonderd schepen, van Texel uit; bijna een jaar lang had men in de staatsvergaderingen gestreden en had de koopman moeten wachten, want dit was het eerste konvooi sedert januari (dat was er toen gelukkig doorgeglipt). Sedertdien hadden de Nederlandse schepen het erop moeten wagen, of zich verzameld tot eindelijk een paar oorlogsscheepjes hen beschermen zouden. Van Bylandt, terug uit West-Indië, voerde het bevel. Zijn instructie luidde dat hij aan schepen met scheepshout beladen geen konvooi verlenen mocht; dit was de enige afbreuk, die aan de rechten van de ingezetenen volgens het tractaat van 1674 gedaan werd: verscheiden schepen met hennep en ijzer liet hij dus onder zijn geleide toe; dit waren die andere artikelen, die de Engelsen steeds onder de term ‘scheepsbenodigdheden’ begrepen hadden en waaromtrent Yorke de Prins van Oranje nog in het bizonder gevraagd had, in weerwil waarvan deze ten slotte maar op de goedgezindheid van zijn Engelse vrienden had vertrouwd.

Het eskadertje van Van Bylandt bestond uit drie middelgrote en twee kleinere schepen. Bij Wight wachtte een Engelse vloot verscheiden malen zo sterk hem op. De Engelse bevelvoerder, niet voldaan met de verzekering dat er geen scheepshout aan boord was (inderdaad was het hem om de hennep en het ijzer te doen), begon in weerwil van Van Bylandt's protesten de schepen onder diens bescherming te onderzoeken. De Nederlandse admiraal liet vuren, de Engelsen gaven de volle laag, die door de Nederlanders beantwoord werd; daarmee achtte Van Bylandt aan de eer voldaan te hebben en beval de vlaggen te strijken. Wat er van de koopvaarders nog over was (veel hadden het 's nachts op een lopen gezet), werd opgebracht.

Ziedaar dan Willem V's politiek van gematigdheid, door hem ten koste van zoveel argwaan en met zo grote inspanning doorgezet, met een opzienbarend affront beantwoord. De drijvers in de Engelse regering hadden het gewonnen. Zou dat gebeurd zijn, als de Republiek wat minder gematigd en wat beter bewapend was geweest? Natuurlijk riepen zo al 's Prinsen tegenstanders, en er was trouwens maar één stem van smart en woede. Dat de macht onder het bevel van de beklagenswaardige

Van Bylandt te klein geweest was, zag men nog niet als het ergste. Het gelijktijdig strijken volgens een van tevoren vastgesteld sein smaakte naar lafhartigheid, of was het geen verraad (zo werd al gefluisterd) van de Admiraal-Generaal? Van Bylandt's onderbevelhebber, Van Kinsbergen, had, zei men, tranen gestort, en de rijmelaars deden hem's lands oude zeeroem gedenken

Kwam eens de schim van Tromp uit hare grafzerk rijzen,
En sloeg De Ruyter 't oog van 's hemels tinnen neer,
Hoe zou dit heldenpaar voor zulk een wandaad ijzen!
Het riep gewis om wraak voor 's lands geschonden eer.

Verloochend door zijn beschermer, voor wiens belangen hij zich uitgesloofd had, beteuterd door de uitbarsting van verontwaardiging, tegen Engeland maar ook tegen hemzelf, liet de Prins van nu aan, zoals hij het zelf uitdrukte, 'zich met de stroom meedrijven'. Het stuur kwam aan Holland; of aan Amsterdam, aangevuurd door Frankrijk. Maar die konden al evenmin richting geven aan het schip dat, reeds reddeloos door de versnelling gepakt, zijn noodlot tegemoet zwalkte.

Toenemende spanning; het Verbond van Gewapende Neutraliteit

Alle consideratie voor Engeland moest nu ophouden en ernst gemaakt worden met de versterking van de vloot. Maar wat bleef het een toer om met de bewerkelijke constitutie iets te verrichten! De Prins werkte niet openlijk meer tegen, maar hij werkte ook niet mee. Nog in januari stonden de Staten-Generaal het verhoogd last- en veilgeld nogmaals toe (de kooplieden hadden de schampere opmerking niet weerhouden dat de van de handel geëiste offers het vorig jaar al heel weinig resultaat hadden opgeleverd); in maart werden gelden toegestaan voor een grote uitrusting. Maar een nijpend gebrek aan zeelui hield nog alles tegen. Eind juni kwam dan eindelijk een besluit (door de Prins en de zijnen als een bizondere snoodheid van Amsterdam beschouwd) om de derde man van de koopvaardijvloot te lichten; 1300 man werden zo alleen in de Amsterdamse haven verkregen. Een heel stuk van het nieuwe jaar was intussen verlopen en de Engelsen van hun kant zaten niet stil.

Er was op het incident-Van Bylandt een notawisseling gevolgd, die al bedenkelijk op een breuk leek. In weerwil van de Nederlandse protesten werden in Engeland zeven van de opgebrachte schepen prijsverklaard. De Engelse regering noemde het begeleiden van scheepsbenodigdheden naar Frankrijk een onvriendelijke daad. Zij kwam dwars door die besprekingen heen een korte termijn stellen om antwoord te krijgen op het reeds vele maanden tevoren gedane verzoek om hulptroepen volgens het verdrag van 1678, en nog vóór de weigeringen van de zeven provincies goed en wel verzameld waren, verklaarde zij op grond van verdragbreuk door de Republiek het verdrag van 1674 voor geheel geschorst. Zo was de Republiek in de onbeschermde positie van een willekeurig neutraal geplaatst als straf voor het stelsel (zo beweerde de Engelse regering met een niet minder ongepaste wending dan het onderscheid maken tussen de verschillende staatsleden door de Franse geweest was),

> het aangenomen stelsel van Hun Hoog Mogenden, even strijdig met de gevoelens der Nederlandse natie als nadelig voor de ware belangen der Republiek.

Ongepast, en wat de bewering omtrent de gevoelens der natie betreft, ook geheel onjuist. Het optreden van de Engelsen werd met stijgende opwinding gadegeslagen. Erger dan ooit hielden na de opzegging van het verdrag van 1674 hun kapers huis. De bladen weidden uit over de beledigingen waarmee het machtsmisbruik gepaard ging. In West-Indië werd zelfs het grondgebied van de Staten niet ontzien. Een paar keer haalden Engelse oorlogsschepen (geen kapers, maar 'koningsschepen') Amerikaanse koopvaarders uit de haven van St. Eustatius weg. In augustus 1780

werden er op St. Martin zelfs Engelse troepen geland om Amerikaanse goederen weg te halen.

> Zo'n willekeurig optreden (*oordeelde de Pruisische gezant in Den Haag*) staat bijna gelijk met een oorlogsverklaring.

Maar hoe ook gesard en beledigd, de Republiek deed niets terug. Wel hadden de Staten in april 1780, gelijktijdig met de Engelse opzegging, eindelijk tot het verlenen van onbeperkt konvooi besloten, - van konvooi dus om de rechten te verdedigen, die

Engeland zo juist verklaarde niet meer te erkennen! Zeeland was het enige gewest dat zich hiertegen verklaarde; daar bleef men gestaag op matiging en verzoening aandringen. Maar de Franse regering hief nu meteen alle handelsbelemmeringen op en oogstte geweldige toejuiching - in tegenstelling met het zo algemeen verfoeide Engeland. Evenwel een resolutie is geen daad. Wetende dat hun zeemacht nog in de verste verte niet zelfs maar tegen wat Engeland aan zijn strijd met Frankrijk, Spanje en de Amerikanen onttrekken kon, was opgewassen, hielden de Staten hun schepen angstvallig binnengaats: in plaats van onbeperkt, verleenden zij feitelijk helemaal geen konvooi.

En toch heerste er over het geheel, buiten het zwartgallige Zeeland en buiten het tegenstribbelende stadhouderlijke hof, vooral te Amsterdam, een hoopvolle stemming. Toch meende men, dat het met Engeland's overmacht op een eind liep en dat de Republiek net op tijd zou komen om mee van die ondergang te profiteren. Dat kwam vooral doordat het ditmaal ernst scheen te worden met dat samengaan van de Noordse mogendheden, waarvan al in de vorige oorlog en ook nu al eerder sprake geweest was. Catharina van Rusland wekte grote verwachtingen.

In maart 1780 stelde zij vijf regels van zeerecht op, die de vrijheid der onzijdigen tegen de nieuwe zeetyran aan alle kanten dekken moesten, en eiste van alle oorlogvoerenden eerbiediging ervan, tegelijk de onzij digen tot gemeenschappelijke actie in een Verbond van Gewapende Onzijdigheid uitnodigend. In de zomer begonnen tussen de Staten en Rusland onderhandelingen. Het lag voor de hand dat men waarborgen verlangen zou van Russische bijstand voor het geval dat Engeland de Republiek aanviel: zij was immers zoveel kwetsbaarder dan éen van de Noordse landen, haar talrijke handelsvloot moest in het gezicht van de Engelse havens voorbij, haar koloniën lagen over de hele wereld verspreid. Men had alle reden om achterdochtig te staan tegenover de eis van Catharina, dat de Staten eerst mee haar verklaring tot Engeland richten zouden om pas dan tot een verbond toegelaten te worden; maar zo hoog liepen drift en hoop zowel als onderling wantrouwen nu, dat men te Amsterdam - en volstrekt niet daar alleen - veeleer de vermaningen tot voorzichtigheid van de Stadhouder, zijn aandrang om toch de stelligste verzekeringen van Rusland te verkrijgen, ook ten aanzien van de koloniën, met argwaan, als nog weer nieuwe trucs om Engeland te sparen, ontving.

Inderdaad was de Engelse regering vastbesloten om van de Republiek, wier koopvaardij meer betekende dan die van al de Noordse mogendheden tezamen, geen verklaring van de vijf regels te dulden, die ze van Catharina met een schouderophaling aannemen kon. De gezant in Londen, Van Welderen, waarschuwde, dat dezelfde ministers die de aanval op Van Bylandt hadden doorgedreven, niet aarzelen zouden het tot een oorlog te laten komen. Waar bleven zulke waarschuwingen in de chaos, die de regering nu vormde? De Prins van Oranje liet niet na ze te gebruiken. Maar wie luisterde nog naar hem, die trouwens geen mening meer durfde uiten zonder erbij te voegen dat hij niemand dwingen wilde, dat ieder volgens zijn geweten beslissen moest.

Al jaren deed de Engelse gezant niets dan klagen over zijn slapheid en ongeschiktheid. Omringd van een weinig indrukwekkend hof, tijd verbeuzelend en zaken verwaarlozend op een manier die alle ingewijden ontzette, zonder enig overwicht op zijn dienaren en raadgevers, onder wie de felste twisten en intrigues heersten - alleen konden allen zich nog wel verenigen in hun afkeer van Brunswijk,

die van zijn kant 's Prinsen geest bij voortduring tegen alle anderen vergiftigde -, in het oog niet van het grote publiek alleen, maar van de meeste regenten, zelfs uit de landprovinciën, reddeloos gecompromitteerd door de lange obstructie van vlootversterking, die het land nu zo opbrak, kon Willem V met de wijste adviezen en de best bedoelde onheilsprofetieën geen indruk meer maken, hoogstens nog nieuwe achterdocht opwekken dat de Engelsen ze hem ingegeven hadden. Driftige verwensingen tegen Van Berckel, (‘die vervloekte schurk Van Berckel’, ‘die lieve mijnheer Van Berckel’) maakten de zaken niet beter. Trouwens Van Berckel liet

zich ook niet onbetuigd: ‘alleronvoorzichtigst uitvaren’ tegen de Prins veroorloofde hij zich ten overstaan van Friese en Overijselse heren, met wie hij op Schokland besogneren moest.

Geen wonder dat er alweer van ‘revolutie’ gepraat begon te worden: Engeland zou er de Prins toe opzetten, ‘een deel van het gemeen’ was altijd nog afkerig van samengaan met Frankrijk, toch meenden anderen weer (en met meer recht nog dan onder Anna) dat als het op revolutie aan moest komen, de Stadhouder en de Engelsen aan het kortste eind zouden trekken. Geen wonder ook, dat een welmenend man als de Utrechtse regent Van Hardenbroek, die als gedeputeerde ter Staten-Generaal de Haagse wereld grondig kende, na het bijwonen van zo'n conversatie (die in zijn omstandig dagboek met eindeloos veel andere uitingen en geruchten een plaatsje vond) de verzuchting slaakte:

> Wanneer opstaande, wenste men met mij wijd van dezen oord te konnen wezen, want dat men niets dan onaangenaamheden hoorde, en dat, zonder systema gewerkt wordende, de zaken steeds bleven op altoos dezelve fluctuerende voet.

De Engelse oorlogsverklaring; eind dec. '80

Maar de zaken fluctueerden toch wel in éne richting. In oktober 1780 moesten de gewesten zich uitspreken over het resultaat van de in Rusland gevoerde onderhandelingen: toetreden tot het verbond van gewapende neutraliteit, maar zonder de specifieke waarborg voor de koloniën die de Stadhouder nodig achtte. In Engeland zag men, dat de toetreding ging gebeuren. Juist had men er, als buit van een kaper in de Amerikaanse wateren, papieren in handen gekregen, die misschien nog gebruikt konden worden om dat te voorkomen, maar die anders een voorwendsel verstrekten om de Republiek de oorlog aan te doen zonder het Noords verbond in het geding te brengen. Het voornaamste der stukken was het tussen Amsterdam en Lee reeds twee jaar vroeger ontworpen verdrag, dat nu eindelijk ter verdere behandeling terug naar Europa gezonden was.

Met een opgestreken zeil kwam Yorke naar de Prins om hem de bewijzen van Amsterdam's complotteren met zijns Konings vijanden voor te leggen: want als zodanig bestempelden de Engelsen wat inderdaad slechts een voorlopige afspraak geweest was omtrent een voorstel pas na de erkenning door Engeland van de onafhankelijkheid der Verenigde Staten in de soevereine staatsvergaderingen in te dienen. Aan Brunswijk ontlokte de onthulling een juichkreet:

> De Voorzienigheid heeft Uwe Doorluchtige Hoogheid een voordeel in handen gesteld om over derzelver vijanden te zegevieren.

Van Berckel kon vernietigd worden, en tegelijk beschikte men nu over een afdoend argument tegen het verbond met Rusland, namelijk dat men die stap nu zéker niet meer wagen kon zonder door Engeland aangevallen te worden. Maar hoeveel moeite men in de Republiek ook nu nog had om het te geloven, Engeland wilde niets anders

meer dan oorlog. Een eenvoudige verloochening van Amsterdam, als waartoe Holland en de Generaliteit zich geredelijk lieten vinden - natuurlijk viel de eigenmachtigheid van de stad bij de andere leden 'tzij van gewest of Unie geenszins in goede aarde -, aanvaardde het niet: in steeds driftiger nota's eiste Yorke straf voor de schuldigen. Dat drijven onthutste de Prins evenzeer als indertijd het aanhouden van Van Bylandt's konvooi in weerwil van de uitsluiting van scheepshout; de bewering die de Engelse regering zich veroorloofde, dat zij garant van de constitutie der Republiek was, leek er wel op berekend om hem in een vals daglicht tegenover de toch al zo opgewonden publieke opinie te stellen; en hij voelde dat pijnlijk. Precies andersom als Brunswijk hem geraden had, zat er niets anders op dan de vertreuzelde toetreding tot het Gewapend Verbond nu zo spoedig mo-

gelijk door te zetten, ondertussen de hoge taal van Yorke met alle voorgaande uittartingen en beledigingen zo goed mogelijk verduwende.

Zodra de Engelse regering wist, evenwel, dat de toetreding plaats gevonden had en dat Van Welderen in 't bezit was van bevelen om de verklaring der vijf artikelen af te leggen, brak zij de diplomatieke betrekkingen af. Daarna, eind december, vaardigde Engeland een oorlogsverklaring uit, waarin de wandaad van Amsterdam en de onwil of het onvermogen van de Staten-Generaal om die te straffen als grond werd opgegeven; uit vriendschap voor de Nederlandse natie (zo sprak de Koning, om zelfs met dat stuk de verdeeldheid in de Republiek nog aan te wakkeren) wenste hij wel dat het mogelijk ware Amsterdam alleen de oorlog aan te doen; maar nu moest heel het land voor het misdrijf van de grote stad lijden. Alles was zo aangelegd, dat Catharina van Rusland met de minste wroeging haar mede-neutraal in de steek kon laten. Van Welderen was alle gelegenheid om de magische verklaring af te leggen zorgvuldig onthouden.

Maar zo men inderdaad op het Noords verbond, dat plotseling als het ware vervluchtigde, niet rekenen moest, daar waren Frankrijk en Spanje en de Amerikaanse rebellen, met wie men zich samenvond. Was oorlog in zo goed gezelschap iets zo schrikkelijks ? Van Berckel had al meer dan een halfjaar tevoren de Prins toegevoegd, dat de verhouding waarin men zich op dat ogenblik met Engeland bevond, van oorlog niet veel verschilde. En in de Staten van Holland had hij, dadelijk na de onthulling van het ontwerpverdrag, met vuur verklaard dat de dreigementen van Engeland hem bekend waren, maar dat oorlog de voorkeur verdiende boven de staat van vernedering waartoe de Republiek gebracht was. Een oorlog, zo had zijn beschermer Temminck zich al eens uitgelaten, die de eerste oorlog zou zijn waaruit het huis van Oranje geen voordeel kon verwachten ...

Gekwetst nationaal gevoel, dat haakte naar een afrekening met Engeland, - men kan erin komen; zelfs dat het onafscheidelijk met de zucht om Oranje's macht te knotten verbonden was, laat zich uit de geschiedenis begrijpen. Maar met dat al kan men Temminck en Van Berckel toch niet van blinde hartstochtelijkheid vrijpleiten, en voor het land werd de zoal niet gewenste dan toch luchthartig begroete oorlog een ramp. Natuurlijk aarzelden de Oranjegezinden niet, op het voorgaan van Engeland, Amsterdam ervoor aansprakelijk te stellen en hadden zij het niet voorspeld? Had de Prins niet aan één stuk door gewaarschuwd? Inderdaad; maar als hij van harte meegedaan had, konden de anderen zeggen, dan zou Rusland zich niet zo gemakkelijk hebben kunnen onttrekken, dan zou, vooral, de vloot niet in een zo treurige toestand verkeren, dan zou Engeland zich nog wel eens bedacht hebben. Ook als men de verantwoordelijkheid voor de oorlog overweegt, wordt men aan het woord van Rendorp herinnerd, dat de schuld niemand in het bizonder treft: wat zich eindelijk wreekte, was veel meer dan misslagen, onverstand of slapheid van wie ook: het was de diep in het politieke leven ingevreten partijschap, het was een onmogelijke, en door de generaties heen onhervormbaar gebleken staatsinrichting. De beide partijen hadden elkaars buitenlandse politiek onmogelijk gemaakt, en zo was men de oorlog na jaren heen-en-weer-geslinger nòg onvoorbereid binnengeblunderd.

Want na zo lange en constante oorlogsdreiging had men nòg niet voor de defensie weten te zorgen. Nog altijd tobden de Admiraliteiten met een schamel getal schepen, met gebrek aan alle mogelijke voorraden, met schaarste van zeevolk. Zo Oranjegezinden zich nog mochten verbeelden dat Amsterdam's roekeloze

eigenmachtigheid in het partijspel een troef in hun handen was, zij zouden weldra ervaren, dat hun tegenstanders met de beschuldiging tegen de Stadhouder van de vloot verwaarloosd te hebben en van zelfs nu nog niet los van Engeland te staan een veel sterker spel hadden. En daarbij bleef het niet. Alle ontevredenheid, alle nieuwlichterij en zucht naar verandering, die zich in de afgelopen generatie tegen het Oranje-bewind hadden leren scharen, werden door de

komende schokken voortgestuwd. De ruw opgeschrikte publieke opinie zou nu pas recht in de stemming geraken om de hand aan de gewijde, voorvaderlijke constitutie te slaan; en wat een blinde partijhartstochten kwamen dan naar boven. Hoe weinig baat zou de weerkracht tegen Engeland erbij vinden en hoe zou men in de hervormingen, waar men zich toe opmaakte, nog de hoofdzaken over het hoofd zien!

b. De vierde Engelse oorlog

De publieke opinie onder invloed van de eerste teleurstellingen

De oorlogsverklaring van Engeland werd in de Republiek met ongelovige verbazing ontvangen. Engeland, dat een strijd om het leven voerde met zijn Amerikaanse rebellen, met zijn oude rivalen Frankrijk en Spanje, durfde nog een nieuwe vijand uitdagen.

Maar het begon al dadelijk met zware verliezen. Terwijl de kooplieden ter beurze elkaar gelukwensten en aan tafel dronken op de nederlaag van 's lands grote concurrent, werden niet alleen twee net nog in vredestijd naar de West gezonden oorlogsschepen, maar hun koopvaarders aan alle kanten bij dozijnen opgebracht. Op het eind van januari schatte men het aantal al op 200 en de waarde op 15 miljoen guldens. De handel stond stil. De oorlogsvloot kon aan uitvaren niet denken. De koloniën in Oost en West lagen voor het grijpen. In maart al kwam de noodmare dat St. Eustatius genomen was. Het geeft een denkbeeld van de machtsverhoudingen, als men weet dat admiraal Rodney van St. Lucia met een vloot van 16 linie-schepen uitzeilen kon, één minder dan de gehele Staatse marine er telde, maar alle met meer stukken bewapend; en de scheepsmacht te St. Eustatius bestond uit één fregat. Een ontzaglijke rijkdom aan schepen, goederen en geld viel de Engelsen met dat eiland in handen. Na de inneming liet Rodney er de Nederlandse vlag waaien, zodat nog tal van schepen niets kwaads vermoedend in de val liepen. Goeverneur en raad van Demerary, en weldra ook van Berbice, nodigden, om erger te voorkomen, Rodney uit bezit van die kolonies te komen nemen. Curaçao, Suriname en St. George d'Elmina stelden zich evenwel in staat van tegenweer.

Wat de Oost-Indische Compagnie betreft, wier retourvloot niet in het vaderland kon binnenvallen, en wier schepen in Europese havens met honderden andere onder de Nederlandse vlag konvooi lagen af te wachten, haar wrakke staat kwam nu opeens openlijk aan den dag. Zij moest bij de Staten-Generaal om bescherming tegen haar schuldeisers aankloppen, en *die* kon althans verleend worden; tegen de Engelsen moesten de Fransen bijspringen. Trinconomale, op de Noordkust van Ceilon en het tegenoverliggende Negapatnam, waren door de Engelsen veroverd; het eerste werd, pas in september 1782, door de Franse admiraal Suffren teruggenomen. Al veel eerder was de Kaap, van zo grote betekenis in een machtstrijd om Indië, door Franse troepen bezet. De Fransen onderschepten zelfs Rodney's buit van St. Eustatius op weg naar Europa: daar hadden de Nederlandse belanghebbenden niet veel baat bij. Ook het eiland zelf namen zij terug, en de Staten kregen zodoende uitzicht op herstel

in het bezit van de kale rots, vanwaar de handel onherroepelijk gevlucht was. Ook Demerary en Berbice heroverden de Fransen in 1782.

Bij het uitbreken van de oorlog hadden de Oranjegezinden zich werkelijk nog verbeeld, dat het ongelijk van hun gehate tegenpartij de Amsterdammers voor iedereen duidelijk zou zijn. Inderdaad was Van Berckel door de aanklacht van Engeland tegen zijn persoon danig geschrokken en bij de burgemeestersverkiezing op 1 februari 1781 tekende zich een reactie tegen de oorlogspolitiek af: de bezadigde Rendorp werd de toonaangevende man in het college, waarin alleen de oude heer Hooft, schatrijk bankier met Franse zakenrelaties, prat op zijn verzorgde populariteit, de anti-Engelse richting in haar zuiverheid vertegenwoordigde. Toch was het een grote vergissing van de Prins

om na het uitbreken van de oorlog de Engelse aanklacht nog als een wapen tegen Van Berckel te willen gebruiken. Rendorp zelf waarschuwde dat men zodoende éen van de door Engeland in zijn oorlogsverklaring aangegeven redenen ‘als 't ware zou wettigen’.

R.M. VAN GOENS

Het geval is kenmerkend voor de geesteshoudingen. De Prins en de zijnen konden in Engeland nooit iets anders zien dan 's lands, en in ieder geval hun eigen, natuurlijke vriend. Met wat een verbazende kalmte betoogde Elie Luzac, in zijn *Reinier Vrijaarts Openhartige Brieven*, week in week uit, tussen aanvallen op Amsterdam en schimpscheuten op de verdwazing van het Nederlandse publiek door, dat de Engelsen in hun uit-

legging van de tractaten het recht aan hun kant gehad hadden. Niet zo kalm slingerde de hartstochtelijke Rijklof Michael van Goens, de Utrechtse geleerde en regent, in maart zijn *Politiek Vertoog over het waar sistema van de stad van Amsterdam* de wereld in. Heel de Oranjegezinde en anti-Amsterdamse historische legende werd hier nogmaals opgedist, innig verbonden met een zo Engelsgezinde voorstelling, dat ze bij de Engelse oorlogsverklaring niet onderdoet. En die Van Goens, door zijn moeder een halve Engelsman, werd nu weldra de voornaamste schrijver in een Prinsgezind weekblad, *De Ouderwetsche Nederlandsche Patriot*.

Men kon niet dwarser ingaan tegen de heersende opinie. Men kon ze niet heviger prikkelen. De Vierde Engelse Oorlog is de eerste gelegenheid geweest, waarbij zich in Noord-Nederland het moderne nationalisme ten volle ontplooide. Geen oorlog van alle die de Republiek had moeten voeren, werd door een brede stand van burgers zo intens beleefd, in geen werd zo driftig van de roem of van de schande der natie gesproken. En 't was geen godsdienstig aspect ditmaal dat de gemoederen opwond. De Engelsgezinden, ja, die trachtten tegen de stroom op te roeien met het Katholicisme van de Fransen en de religie-gemeenschap met de Engelsen. Maar de katholiek-protestantse tegenstelling was al lang geen internationaal-politieke realiteit meer. Wat nu de openbare mening zo diep beroerde, was een gevoel van de crisis van 's lands oude grootheid. Men zag, en niet ten onrechte, in Engeland de macht die, heel de eeuw door, de Republiek uit haar plaats aan het verdringen was. 't Had een waarachtige zin, en 't was met Van Goens' tegentitel niet te keren, dat de beweging die in deze dagen met onweerstaanbaar geweld opkwam, en die, krachtige oorlogvoering tegen Engeland eisend, tegelijk eerst bedekt, op den duur openlijk, zich tegen Oranje ging keren, de naam *Patriot* voor zich in beslag nam.

Al heviger uitten zich de verwondering, de ergernis, de achterdocht, de woede over wat men ‘de inactiviteit’ of ‘de werkeloosheid’ begon te noemen. Waarom voer de vloot niet uit?

Het ontbrak de publieke opinie niet aan organen. Naast, zoals vanouds in tijden van publieke opwinding, een stroom van pamfletten, sprongen er een aantal periodieken in het leven, die hun kracht geheel in politiek commentaar zochten. De oude Etienne en de jongere Johan Luzac, bloedverwanten van de Oranjegezinde Elie, bezaten en redigeerden in Patriotse zin de in binnen- en buitenland invloedrijke *Gazette de Leyde*. Prof. Valckenaer, van Franeker, zwager van Johan, en classicus als hij, schreef wel in dat blad. Nog een zwager was Wybo Fynje, die in de *Historische Courant* van Delft van leer trok. Belangrijk waren vooral de weekbladen *Post van den Neder-Rhijn*, uitgegeven door Paddenburg te Utrecht, onder redactie van 't Hoen, en de *Politieke Kruyer*, uitgegeven door Verlem te Amsterdam, onder redactie van Mr. Hespe. Maar het publiek was onverzadelijk en er waren er nog verscheidene meer, die het alle van de anti-Engelse, en weldra anti-stadhouderlijke, stemming hebben moesten.

Tegen dat luide koor verklonken de Oranjegezinde publicaties van Van Goens en Elie Luzac, die ik al noemde. De *O.N.P.* kon het zelfs maar korte tijd volhouden. De kracht van Oranje was in de aanhankelijkheid van het kerkelijk volk komen te liggen. Een man als Van Goens kon wel opgeven van de verdiensten van Oranje voor de Gereformeerde kerk en zelfs op het anti-papisme van de massa spelen, maar met echt orthodoxe en in hun predikanten-trots bevangen medestanders als Hofstede en Barueth kon hij slecht overweg. Tussen die elementen en de levende geestelijke krachten van

de gemeenschap bestond geen verband meer. De Oranjepartij had geen ander programma dan dat van behoud. Behalve degenen die van misstanden profiteerden en de orthodoxe leden der staatskerk, kon zij ook rekenen op 'de stille burgers', de duizenden die van politiek niet weten wilden, - of liever zij kon daar niet op rekenen, aangezien in tijden van beroering en vernieuwing die groep zich nooit kan laten gelden.

Aanvallen op de Prins en Brunswijk

De eerste openlijke aanvallen van de tegenpartij waren gericht op de Hertog van Brunswijk. In een paar weken tijds werd dat een geregelde campagne. De kracht daarvan lag mee in de stille steun die ze vond tot in de binnenste regeringskringen en naaste omgeving van de Prins. Terwijl de Hertog raasde dat men het in hem op die laatste gemunt had, mompelde men om hem heen van zijn vasthouden aan 't Oud Systeem, van zijn drijven ten gunste van legerversterking, van zijn tweedracht stoken tussen de Prins en Amsterdam. Trouwens de ambtenaren, regenten en hovelingen in Den Haag gaven onder elkaar ook dagelijks op de onbekwaamheid en onbruikbaarheid van de koppige, driftige en met dat al zwakke Willem V af.

Natuurlijk was de slechte staat van de vloot een zaak van jarenlange verwaarlozing en wanbeheer. Ongeschikte gebruiken als dat van het overlaten van de voeding der manschappen aan hun kapiteins, een bron van corruptie en slechte behandeling; het elkaar in de wielen zitten van de Admiraliteitscolleges met aanwerven en aankopen; al zulke misstanden waren niet door de Stadhouder geschapen, maar wat had hij, AdmiraalGeneraal, gedaan om ze tegen te gaan? Een Gelders heer barstte uit tot Van Hardenbroek, de Utrechtse dagboekschrijver, dat hij niet gedacht had ‘dat ene stadhouderlijke regering aan zoveel gebrek konde onderhevig wezen.’ En Willem V zelf, werd onder de verwachtingen waaraan hij niet voldoen kon soms wanhopig.

> Ik wenste (*dit tot dezelfde oude heer Van Hardenbroek*) dat ik dood was, dat mijn vader nimmer Stadhouder was geworden ... Ik gevoele dat ik gene bekwaamheid genoeg hebbe om aan 't hoofd van zovele zaken te zijn.

Een bezoek aan Den Helder, 19 en 20 april, deed het ongeduld en de verontwaardiging overkoken. De Prins belegde er een krijgsraad over de grote vraag, of men niet iets met de vloot kon ondernemen. Er scheen zich een kans voor te doen, men besloot het te wagen, maar achterna durfden de officieren het niet aan en hij berustte in de niet-uitvoering. De Engelse pers dreef met het geweifel de spot.

En nu wierpen de gedeputeerden van Amsterdam in de Staten van Holland het denkbeeld op (en hun voorstel kwam aanstonds in de *Nederlandsche Jaarboeken*) om, gezien de verbazingwekkende inactiviteit, en aandringende op overleg met Frankrijk, een kleine raad uit de gewesten aan te stellen, die met Z.H. een krachtiger defensiebeleid beramen zou. De Amsterdammers en de hele Patriotse pers betoogden dat dit niet bedoeld was om 's Prinsen wettig gezag te ‘beknibbelen’, integendeel om het te schragen. 't Is niettemin duidelijk dat een zodanig voorstel onder een bekwaam Prins van Oranje nooit gedaan zou zijn; het hield, gewild of ongewild, een blaam op Willem V in. En de Amsterdammers lieten het hier niet bij. 7 juni kwamen de burgemeesters Temminck en Rendorp bij de Prins op audiëntie en lieten hem een stuk voorlezen (niet door Van Berckel: die werd thuis gelaten), waarin zij hem bezwoeren de Hertog van Brunswijk uit zijn omgeving te verwijderen. Ofschoon de heren tevens het voorstel van een raad verzachtten in die zin dat de Prins die zelf zou mogen kiezen, barstte de Prins uit, dat het hun toeleg was eerst de Hertog en dan het Oranjehuis het land uit te jagen. De verdenking was hem zeker tevoren door de vergramde Hertog ingeblazen, maar was ooit een door revolutie bedreigd vorst haastiger om de hem nog welgezinde conservatieven (Rendorp!) van zich af te stoten

naar de buiten wachtende radicalen toe? De Hertog werd niet verwijderd, maar er was onder het publiek maar één kreet tegen hem, de Prins kon daar minder dan ooit vrij van blijven, en de burgemeesters van Amsterdam werden om hun patriottisme luide toegejuicht.

Ondertussen werd begin augustus 1781 het gespannen wachten eindelijk onderbroken. Een eskader van zeven linieschepen mitsgaders fregatten zeilde onder bevel van de

Schout-bij-Nacht Zoutman uit om een zeventigtal koopvaarders die heel het jaar hadden liggen wachten, naar de Oostzee te begeleiden. Bij de Doggersbank stiet Zoutman op een ongeveer even sterk Engels eskader dat schepen uit de Oostzee vergezelde. In het treffen kweten de Nederlandse zeelui zich wèl. Op het eind van de dag deinsden de Engelsen af, maar hun konvooi kon zijn tocht voortzetten, terwijl toen Zoutman zijn zwaar beschadigde schepen terug voerde, ook de koopvaardijvloot weer huis toe moest. Dat is dan de befaamde slag bij de Doggersbank, die de dichters druk werk gaf om de roem van Tromp en De Ruyter aan Zoutman en de zijnen uit te delen.

Maar weldra bedacht men toch, dat het eigenlijke doel van de onderneming gemist was en het land geblokkeerd bleef. De Prins, op wie een ogenblik iets van de populariteit der door hem onderscheiden helden had afgestraald, toog in september weer naar Den Helder om hulpeloos met het oude probleem te worstelen. Een ongelukkig incident met een linieschip dat op een bank voer, leidde tot een uitbarstingvan de meest onzinnige laster. De stemming was als in 1653, 1665, 1672, 1747, het verschil alleen, dat de verdenking van landverraad zich ditmaal niet tegen de Staten van Holland en hun Raadpensionaris, maar tegen de Stadhouder richtte.

WILLEM V ONTVANGT ZOUTMAN Cl. Van Kampen & Zn

In de nacht van 26 op 27 september werden in tal van steden van Holland en elders op straat exemplaren neergelegd van een lijvig pamflet, dat de pakkende titel droeg: *Aan het volk van Nederland*. Zoals in Van Goens' *Politiek Vertoog* de Orangistische, zo werd hier de Staatsgezinde legende van de geschiedenis der Republiek opgedist. Alle Prinsen van Oranje schildert de schrijver als zelfzuchtige tyrannen, tot hij met hartstochtelijke verontwaardiging Willem V, de vriend van Engeland, de verrader van zijn vaderland, toespreekt en wegens de verwaarlozing der vloot in gebreke stelt.

Staatsgezind? Maar deze schrijver was toch nog iets heel anders. Reeds in zijn historie gispt hij de aristocratische tendenties van de regenten; en in zijn aanbevelingen voor de toekomst klinkt een geluid dat hen evenzeer verschrikken mocht als de

Stadhouder. Er zijn, zeker, patriottische regenten. Maar men stelle zijn hoop in geen raad door de Staten aan te wijzen: daarin zullen die mannen geen zitting krijgen. Derhalve vermaant hij het 'volk van Nederland' niet langer werkeloze aanschouwers te blijven. Kiest, dat is zijn raad, goede Patriotten die uw vertrouwen verdienen, tot Gecommitteer-

den. Laat hen, uit uw naam, met de Staten uwer onderscheiden provincies een nauwkeurig onderzoek doen naar de redenen van de verregaande traagheid en slaphartigheid der defensie. Bovendien:

> Zorg voor de vrijheid der drukpers, want zij is de enige steun van ulieder nationale vrijheid ... Wapent ulieden allen, verkiest zelven dezulken die u kommanderen moeten, en gaat, evenals het volk van Amerika, ... in alles met bedaardheid en bescheidenheid (*overleg*) te werk.

(76)

zy, wier gedrag geen onderzoek kan lyden, altyd zo
tegen de vryheid van fchryven en drukken yveren, en
wel gaarne zouden zien, dat niets gedrukt of verkogt
wierd zonder permisfie. Wapent U lieden allen,
verkiest zelven dezulken, die U commandeeren moeten,
en gaat, even als het Volk van Amerika, daar geen
druppel bloeds geftort is, voor dat de Engelfchen hen
eerst zyn aangevallen, in alles met bedaardheid en
befcheidenheid te werk, en JEHOVA, de God der
Vryheid, die de Israëliten uit den dienfthuize heeft
geleid, en hen tot een vry Volk gemaakt, zal onze
goede zake ongetwyffeld ook onderfteunen.

Ik ben,

VOLK VAN NEDERLAND!

WAARDE MEDEBURGERS

ULIEDER getrouwe Medeburger.

OSTENDE,
den 3 September 1781.

In den vroegen Morgen te Amsterdam
in de Straten gevonden.

SLOT VAN HET PAMFLET VAN VAN DER CAPELLEN

Merkwaardige uitingen. Voor het eerst zag hier een Nederlander zijn volk als een politieke eenheid die tot actie komen moest. Hij dacht zich die actie nog in de provinciale verbanden, maar het woord Gecommitteerden op dat ogenblik in de politieke strijd te werpen, was een daad. De regenten en hun aanhang wisten van niets anders dan afgeven op Oranje; voor hen was het woord Achtenveertiger nog steeds een schimpnaam. Hier werd met dat woord Gecommitteerden bij 1748 aangeknoopt, ofschoon de schrijver de doodgelopen volksbeweging op een nationaal plan wenste te hervatten, en tegen Oranje.

Persvrijheid; volksbewapening. Het is geen wonder, en de schrijver had het voorzien, dat het geschrift als oproerig en lasterlijk ten strengste verboden werd. Maar de volgende jaren zouden de scherpheid van zijn visie op de ontwikkelingsgang bewijzen.

Wie was het? Niemand anders dan Van der Capellen tot de Poll, bij wiens leven niemand het geheim vermoedde. Hij had zijn ogenblik goed gekozen, maar moest toch nog vrijwat geduld oefenen.

Patriotse oorlogspolitiek, 1782

In de winter van het eerste op het tweede oorlogsjaar kwam er plotseling een dreiging nog uit een andere hoek. De Keizer, Jozef II, had in de zomer van 1781 een bezoek aan zijn Nederlanden gebracht. Bij die gelegenheid presten de Antwerpse kooplieden hem, om nu Engeland met de Republiek overhoop lag, door te tasten en een eind aan de Schelde-sluiting te maken. De Keizer gaf hun een ontwijkend bescheid, maar maakte op een ander punt van de omstandigheden gebruik. Niet lang na zijn terugkeer in Wenen deelde hij de Staten zonder omslag mee, dat hij de vestingen der Barrière ging bezetten, en nodigde hen uit hun troepen terug te trekken. Aan verzet viel niet te denken. Het was het roemloos einde van een regeling, waarvan velen betoogden dat men er toch nooit nut of genoegen van beleefd had. Voor de Oranje-partij betekende het echter het instorten van de laatste zuil van het Oud Systeem.

Tegelijk scheen zich nu een kans voor te doen op een afzonderlijke vrede met Engeland. Rendorp had die mogelijkheid, in overleg met Raadpensionaris en Stadhouder, al lang voorbereid, en de omstandigheden werden gunstig. Niet alleen scheen Engeland's zaak in Amerika al sedert oktober 1781 verloren, maar in maart 1782 kwam de oppositie aan het bewind onder Fox. De Patriotse bladen wilden echter van een afzonderlijke vrede niet horen. Wat zij daarin zagen, was dat ‘Engeland's vrienden in ons midden’ het redden wilden. Een ‘concert’ met Frankrijk om de oorlog krachtiger te voeren, dat was hùn politiek, en Amsterdam had zo'n concert, overleg omtrent gezamenlijke vloot-actie, in mei 1781 al openlijk aangeprezen. De zee-officieren evenwel waren er hevig tegen gekant. Partijgevoel doortrok de marine. Maar ook in de buitenlandse politiek zoals die nu aangeprezen werd: erkenning van de Verenigde Staten en een handelsverdrag (daarvan verwachtten de textielfabrikanten wonderen voor hun afgetakelde industrie), toezeggingen aan Frankrijk van geen afzonderlijke vrede, in ruil voor een ‘concert’, - kwam meer partijgevoel dan redelijk inzicht in de realiteiten tot uiting.

Toch, om de Patriotse politiek eerlijk te beoordelen moet men bedenken dat Frankrijk door zijn bezetting van Nederlandse koloniën de Republiek een onafhankelijk optreden betaald zou kunnen zetten. Krachtig deelnemen aan de oorlog bood nog een kans om op het algemene vredescongres enige verschijning te maken en door de medestrijdersniet eens bondgenoten immers, door geen enkele verplichting gebonden - behoorlijk behandeld te worden. Zo gezien was het Patriots program niet onbegrijpelijk. De leiders voor te stellen als poppen, met de Franse gezant aan de touwtjes trekkende, is onbillijk. Maar met een opgezweepte publieke opinie achter zich, die van argwaan of zelfs voorzichtigheid tegenover Frankrijk niet horen wilde,

stonden de uitvoerders vanzelf al in het nadeel ten opzichte van een diplomatie die nuchter schipperen en marchanderen kon.

De Prins, door het rumoer om hem heen volslagen van zijn stuk gebracht, liet begaan. De koers ter Staten-Generaal werd door zijn tegenstanders aangegeven. Amsterdam gaf in de Staten van Holland de toon niet meer aan, en in Amsterdam zelf wendden de Patriotten het oog naar de man die burgemeesters (zo zagen zij het) om zijn moedig Patriottisme geslachtofferd hadden, Van Berckel. Weldra ging hij weer naar de Statenvergadering en vormde daar met twee andere pensionarissen die tijdens zijn afwezigheid naarvoren gekomen waren (de vurige De Gijselaar, van Dordt, en de kundige Zeebergh,

van Haarlem) een driemanschap, voor welks invloed die van de Raadpensionaris, om van de Stadhouder niet te spreken, geheel wijken moest.

Zo werd in maart het concert met Frankrijk gesloten, in april de Verenigde Staten erkend, en in mei zeer gunstige vredesaanbiedingen van Fox afgewezen. Maar het concert was niet meer dan een algemene wederzijdse bereidverklaring tot samenwerking. Het verplichtte Frankrijk geenszins tot wat men in Nederland verlangde, namelijk een opereren van de Franse en Spaanse vloot in het Kanaal, waardoor de blokkade van de Republiek zou zijn verbroken; integendeel bleef Frankrijk zijn zeemacht voor het beleg van Gibraltar in het Zuiden concentreren en drong aan op Nederlandse hulp daarbij. Zo vond de Nederlandse vloot, ofschoon versterkt, met de lente dadelijk weer de omringende zee door een sterker Engelse macht beheerst en werd er een herhaling opgevoerd van het jammerlijk toneel van onmacht, ten aanschouwe van een nog veel driftiger geprikkeld publiek.

De 'werkeloosheid' en het plan voor Brest. Vrede: 1783

Zal men durven uitzeilen? De Prins weer naar Tessel, verdrietige krijgsraadbesprekingen, dan in Den Haag angstige overleggingen met de ambtenaren en daar aanwezige Admiraliteitsheren. De zee-officieren weigeren, 'uit ontijdige eerzucht' 's lands eskader aan vernieling bloot te stellen en klagen

> dat zij zich door de lasterschriften van onbeschaamde en tot heden ongestrafte nieuwsschrijvers dagelijks aangerand moeten zien.

Het publiek kon niet begrijpen dat de vloot zich alleen naar buiten waagde, als men zeker zijn kon geen vijand te ontmoeten. De ongelukkige Willem V, die zijn hele positie ermee gemoeid voelde, zat tussen de onwil der mannen van het vak en de toenemende opwinding van de openbare mening bekneld. 3 oktober moest hij op het Huis ten Bos een veel opzien barende 'bezending' van de Staten van Holland ontvangen. Nog nooit was een Prins van Oranje zo ten overstaan van het volk in gebreke gesteld. Willem V verwees de heren naar de verantwoording, welke hij juist op het punt stond bij de Staten-Generaal in te dienen. Dat geschrift, een boekdeel, voorzien van bijlagen met de authentieke stukken door hem en de vlootvoogden gewisseld, bevatte een afdoende weerlegging van de onzinnige lasterpraatjes die de ronde deden, maar de indruk van traagheid en weifelzucht kon door dat omstandig relaas niet worden weggenomen.

De partij-hartstocht liep trouwens te hoog. Veel van 's Prinsen tegenstanders was het niet meer in de eerste plaats om marine of oorlogsbeleid te doen; hun grieven waren voor hen wapenen om het hele stadhouderlijke systeem te treffen. Dat was nu de toeleg van de Patriotse partij. 't Was een partij: zij zelf gebruikten dat woord. Van gewest tot gewest hadden zij verbindingen, de Hollandse pensionarissen, Overijselse, Gelderse, Friese edelen, krantenschrijvers in Holland en Utrecht. Van der Capellen tot de Poll, voor wiens re-admissie tot de Staten van Overijsel een hele beweging aan de gang was, zag in de koppigheid van zijn tegenstanders zogoed als in de oorlog, middelen om tot een radicale systeemverandering te komen,-

inzonderheid als God geeft dat de oorlog nog een jaartje na dit (*mei* 1782) dure.

En inderdaad, net op het ogenblik dat Willem V met zijn *Missive en Memorie* trachtte zich tegenover het publiek te herstellen, begon een nieuw 'geval', dat aan de oppositie meer houvast zou geven dan enig ander. Op voorstel van de Franse gezant besloten de Staten-Generaal op 3 oktober (de dag van de 'bezending' naar het Huis ten Bos), dat er, nu juist de Engelse Noordzee-vloot afwezig was om hulp te bieden bij het ontzet van

Gibraltar, een Nederlands eskader naar Brest gezonden zou worden voor gezamenlijke actie met de Fransen. Niets kon minder naar de smaak van de Admiraal-Generaal zijn, maar, zoals hij verklaarde:

> Als de soeverein (*de Staten-Generaal*) iets resolveert, staat het niet aan die welke het executeren moet, om te oordelen of het nuttig dan nadelig zij. (*Zelf meende hij intussen dat het plan inging*) tegen de ware belangen van ons vaderland.

30 September al had hij dus bevel naar Tessel gestuurd om zich gereed te houden. Bij de officieren was het denkbeeld niet minder verfoeid, en de Vice-admiraal Van Bylandt (de schout-bij-nacht van de ongelukkige vertoning van drie jaren tevoren bij Wight) ijlde naar Den Haag en verkreeg van de Prins, die nu juist het stellige bevel noordwaarts gezonden had, dat eerst nog een nader onderzoek ingesteld zou worden. Terwijl de kapiteins nu rapporteerden dat tekort aan zeilen, touwen, ankers, winterkleren en bovenal levensmiddelen uitvaren onmogelijk maakte, verstreek de door de Staten-Generaal met het oog op het seizoen gestelde termijn (8 oktober), en de onderneming werd afgelast.

Dat de officieren zich met voorwendsels aan de uitvoering van een bevel van de soeverein onttrokken hadden, schijnt overduidelijk, en ook dat Willem V hun dat gemakkelijk had gemaakt. Het geval werd hoog opgenomen en voor de partijstrijd uitgebuit. De commissie uit de Staten van Holland verscheen 11 oktober opnieuw bij de Prins; bij die gelegenheid kwam het tot woorden tussen hem en De Gijselaar, die achterna door de Staten van Holland gedekt werd. De Staten-Generaal zetten een onderzoek naar het mislukken van de expeditie naar Brest op touw, en al de jaren van beroering die volgden door, sleepte deze zaak, met een aanhang van verdachtmaking en intimidatie. 's Prinsen verantwoording was door dit nieuwe wanbedrijf volledig achterhaald, en het deed hem het tegendeel van goed dat een paar Haagse schutter-officieren en Oranjegezinden van minder positie met St. Nicolaas een weerslag erop wilden geven in de vorm van een dank-adres. Die van de andere partij afgekeken methode leidde de volksklasse, waarvan de Prins het hebben moest, aanstonds tot baldadigheden. Hijzelf noemde wat in zijn naam en onder zijn kleur geschied was, in de Statenvergadering vergoelijkend een ‘onschuldige vrolijkheid’, maar de heren Staten besloten pal daarop tot strenge maatregelen tegen ‘de belhamels en aanstokers’. De Prins als hoofdman van een oproerige beweging, - zo bleef de Patriotse pers hem na die ongelukkige dag voorstellen.

Het Brestse plan was de laatste kans geweest die de vloot zou krijgen om iets te doen, en de Republiek om zich op het vredescongres een plaats in de achting van Engeland's andere vijanden te verzekeren. De oorlog was voorbij en vredesbesprekingen in volle gang. 30 November verkreeg Franklin in Parijs van Engeland de erkenning van de Amerikaanse onafhankelijkheid al. Frankrijk en Spanje moesten toen hun voorwaarden nog bedingen, en zo sterk stonden zij niet dat zij zich veroorloven konden de Republiek te steunen in haar eisen, die Engeland toen het nog om een afzonderlijke vrede ging, had willen toestaan, maar waaraan het nu niet dacht. Integendeel moest de Republiek voor allen het gelag betalen. Engeland behield Negapatnam en bedong bovendien de vrije vaart in het gebied dat de Oost-Indische Compagnie vanouds met jaloerse zorg bewaakt had, de Molukken. In januari 1785

sloten Frankrijk en Spanje zonder op de Republiek te wachten. Zij deelde in de wapenstilstand en kreeg rustig de tijd om zich in het voor haar klaargemaakte lot te schikken.

c. *De Patriottenbeweging komt op gang*

Loevesteins of democratisch?

Een bittere teleurstelling na zo hooggespannen verwachtingen. Van der Capellen telde het verlies van een kolonie of wat niet, als de vrijheid maar op vaste grondslagen gevestigd werd. Doch hij vroeg zich wel angstig af of 'de schok' 'de natie' niet tegen het Patriotisme innemen zou. Dat viel mee, ofschoon toch in september de preliminairen op de ongunstigste grondslag getekend moesten worden. Wel beloofde nu Frankrijk uitdrukkelijk restitutie van de kolonies die het bezet had. Maar Engeland behield Negapatnam en verkreeg vrije vaart in de altijd zo jaloers afgesloten Molukse archipel. Dat Engeland, dat men in 1780 zijn ondergang tegemoet had zien ijlen! En waarlijk, het ging om meer dan die inbreuk op de koloniale positie. Zelfs de ruïne van de Oost-Indische Compagnie was niet het ergste. Maar dat de economische expansie van Engeland door het verlies van de Amerikaanse koloniën niet gestuit werd, integendeel in een versneld tempo verder ging, dat ondermijnde heel de economie van de zwakkere mededinger. Zelfs in Amerika, waar de Hollandse kooplieden zich, als het maar vrij kwam, een nieuw afzetgebied hadden gedroomd, kon de Nederlandse handel zich tegen de Engelse niet vestigen. Overal, ook in de Oostzee en de Middellandse zee, raakte zij nu definitief achter. De connecties die in de oorlogsjaren verbroken waren geweest, herstelden zich maar moeizaam en niet volledig. De concurrenten, het gehate Albion voorop, maar ook b.v. de Duitse handelssteden, behielden veelal wat zij hadden. Als kapitaalmarkt handhaafde de Republiek zich nog, maar als handelsmogendheid was het verval, waarover al zo dikwijls was geklaagd zonder dat het ooit recht doorzette, nu wel werkelijk begonnen.

't Waren dan geen gelukkige omstandigheden waarin de mannen die een vernieuwing voor ogen hadden, de hand aan het werk moesten slaan. Maar binnenslands begunstigden de verhoudingen hen toch. De Prins, door de aanvallen en verdachtmakingen waaraan hij bloot stond geïntimideerd, bovendien door Frederik de Grote, de oom van zijn vrouw, en door haarzelve, gewaarschuwd om vooral de verdenking te vermijden van weer met Engeland te willen aanknopen, hield zich angstvallig buiten alles.

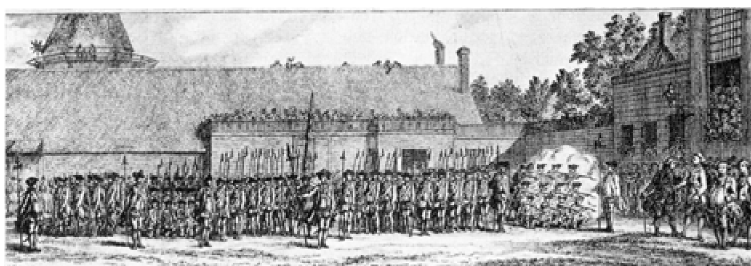
Zo bleven de drie Pensionarissen, Van Berckel, De Gijselaar en Zeebergh, meester van het terrein in Holland niet alleen, maar konden pogen vandaar uit aan heel de Unie een politiek program op te leggen. 's Lands oude grootheid herstellen door mee te werken aan de ondergang van zijn rivaal Engeland, dat was mislukt, maar toch gingen daarheen nog hun ambities. Hervorming van de Oost-Indische Compagnie, door Willem V bij de hernieuwing van het octrooi in 1776 verzuimd, streefden zij bijvoorbeeld ernstig na. De Compagnie was door de rampen van de oorlog al dadelijk gedwongen geweest. bij de staat aan te kloppen om financiële bijstand. De staat - dat wilde als het op geld aankwam natuurlijk zeggen Holland. Haar bankroet laten gaan was ondenkbaar, maar in ruil voor de miljoenen waarmee Holland haar overeind hield, wilde het nu haar onder strikter toezicht brengen en verbeteringen afdwingen. Een plan werd ontworpen van staatscommissarissen die in alles gekend zouden moeten worden (geheel soortgelijk aan wat in deze zelfde jaren ook in Engeland besproken en daar doorgezet werd). De moed van het driemanschap verdient erkenning, want de Bewindhebbers stelden zich tegen alle inmenging teweer (net als

de Directeuren van de East India Company), en hun invloed op burgemeesteren van Amsterdam was groot. Als Van Berckel er, zoals wij zien zullen, in de volgende jaren niet steeds in slaagde Amsterdam in het Patriotse spoor te houden, was dat mee van dit voornemen om de hand aan de Compagnie te slaan een gevolg. En dan moesten uiteindelijk de Staten-Generaal hierin beslissen, en al konden de overige gewesten anders niets, het Hollandse plan beknibbelen en vertragen, dat konden zij. Onvermijdelijk raakte de zaak in de partijstrijd verward. Was de Prins geen

Opperbewindhebber? Hij had als zodanig niets gedaan om de zaken te verbeteren, en de Patriotse leiders gebruikten hun hervormingsplan om zijn rechten in een hoek te duwen. Met animo stelde het Prinsgezinde Zeeland er zich daarom tegen; dat gewest (en dat wilde zeggen Van de Spiegel) ontkende zelfs dat wanbeheer iets met de nood van de Compagnie te maken had, 't kwam alles van de oorlog. Eindeloos gewrijf en geschrijf, en ten slotte was het plan zoals het op het allerlaatst vóór de omkeer in 1787 nog aangenomen werd, volmaakt krachteloos geworden. Het herstelde stadhouderlijk regiem zou het probleem van de onhervormde Oost-Indische Compagnie erven en er maar al te veel ellende van beleven.

Met de buitenlandse politiek kon het driemanschap evenmin naar hun wens omspringen. 't Is waar dat zij zelf van wantrouwen jegens Frankrijk bezield waren en voorlopig Van der Capellen's lievelingsdenkbeeld, om nu eindelijk met dat land een vast verbond te sluiten, niet aandurfden.

Van der Capellen was sedert zijn re-admissie meer dan ooit een nationale figuur. Het bleek op treffende wijze, toen in april 1783 te Amsterdam een feestmaal te zijner ere werd aangericht, waar ook de andere Patriot die aan ‘de volkstem’ zijn herstel dankte,

EXERCITIE VAN DE AMSTERDAMSE BURGERIJ IN TEGENWOORDIGHEID VAN BARON VAN DER CAPELLEN TOT DE POL, 26 APRIL 1783 (naar S. FOKKE)

Van Berckel, en ‘vader Hooft’, thans diens beschermheer, aanzaten en gehuldigd werden. Een teken des tijds, die erkenning van een Overijsels politicus in Holland. De Patriotten zochten over de gewestelijke grenzen heen meer en meer contact. In augustus had, opnieuw te Amsterdam, een eerste vergadering van ‘Vaderlandse Regenten’ plaats, waar een gemeenschappelijke actie uitgestippeld worden zou. Wat daar voornamelijk bleek, niettemin, was dat er tussen Van der Capellen tot de Poll en zijn vrienden (Van Beyma uit Friesland, Van der Capellen van de Marsch uit Gelderland) en het Hollandse driemanschap diepgaande verschillen bestonden.

Van der Capellen was meer dan een politicus. Hij was een hervormer, hij was een man met een visie. De natie, dat was voor hem geen fraze: de natie actief deelnemende aan de publieke zaak, zich vrij uitende in de pers en door petities, aan haar stem door wapening en door de verkiezing van gecommitteerden kracht bijzettende, - zo had hij het in het pamflet (dat niemand met hem verbond) geschreven, en heel zijn streven was erop gericht dat te verwezenlijken. Op alle punten zag hij om zich heen het programma van zijn pamflet in vervulling gaan. Hoe luid deed zich de volksstem horen! In Friesland was de burgerwapening begonnen en overal roerde het in de oude, vermolmde burgerwachten van nieuw leven. Te Deventer, onder zijn eigen onmiddellijke invloed, hadden zich in december 1782 al gecommitteerden van de burgerij geconstitueerd.

Maar Van der Capellen behield een scherp oog voor de werkelijkheid. In zijn berekeningen sloeg hij het belang van de buitenlandse politiek hoog aan. De aanval op de Stadhouder was enkel mogelijk doordat diens buitenlands systeem, het Engelse, ingestort was. Maar terwijl de Stadhouder nu angstig de schijn vermeed van weer op Engeland te willen bouwen, leek het of hij een nieuw systeem klaar had, steunend niet meer op de familie van zijn moeder, maar op die van zijn vrouw, niet meer op Engeland maar op Pruisen.

> Een klein uitstapje van enige weinige dagen, enkel met die macht die hij (*de Koning van Pruisen*) steeds in zijn Westfaalse staten op de been heeft, is genoeg om een einde van ons Patriottisme te maken. (*Aldus Van der Capellen*.)

Tegen dat gevaar (waar nog bij kwam dat van de 36.000 man van het eigen Staatse leger, ‘die van zijn - *'s Prinsen* - hand vliegen’) zag Van der Capellen geen andere beveiliging dan in een verbond met Frankrijk. In Overijsel liet hij in december 1783 een adresbeweging ten gunste daarvan op touw zetten; in de *Post van den Neder-Rhijn* publiceerde hij in '84 een artikel om de voordelen uiteen te zetten. Dat de Pensionarissen de volksstem ten gunste van die politiek trachtten te smoren en toch tegelijk hun campagne om 's Prinsen macht te beknotten voortzetten en zelfs de Utrechtse aanval op het regeringsreglement (waarover nader) ondersteunden, dat vond hij in de hoogste mate onvoorzichtig.

Wat die ‘Hollandse pruiken’ wilden, was in de grond iets anders dan het streven van de Overijselse edelman. De natie, de volksstem, - daar ging het voor hen niet om; ‘de Prins tot een Doge maken’, - dat was eigenlijk heel hun opzet. Al in 1782 waren de steden begonnen zich niet meer te storen aan de ‘recommandatie’, waardoor sedert 1748 de Stadhouder de voordracht voor de stadsmagistraten uit welke hij een keus moest doen zelf aanduidde; hiervóór werd al aangestipt dat Amsterdam (waar het alleen om de burgemeesters ging) zich van die knellende band dadelijk na Willem IV's dood losgemaakt had. Maar in februari 1783 ging het een stap verder. Alkmaar weigerde de Stadhouder nog een voordracht voor te leggen (zelfs geen vrije, ongerecommandeerde, voordracht dus meer!).

Ook als Kapitein-Generaal moest de Prins onderworpen worden. De eerste steek werd daar toegebracht aan de ‘militaire jurisdictie’, het in onze verhoudingen wel zeer slecht passende gebruik volgens hetwelk soldaten ook voor vergrijpen tegen het gemene recht door een krijgsraad berecht werden. Geschillen over het recht van patenten paarden zich weldra aan die twist.

Wat was dit Patriotisme anders dan een herleving van de regenten-Oranje-strijd! De eindeloze papiergevechten, memories en tegenmemories, gevuld met lange juridische vertogen en beroepen van weerskanten op oude en minder oude staatsresoluties, versterken die indruk. De regenten pogen bij het leven van Willem V een stadhouderloos regiem op te zetten, elk baas in zijn eigen stad, in zijn eigen gewest.

Maar al was dit het eigenlijke doel van de Patriotse regenten in Holland en elders, zij begrepen wel dat zij hun kans te danken hadden aan de bittere ergernis bij de brede burgerstand door de vele misbruiken van het stadhouderlijk regiem, door de ongelukkige persoonlijkheid van Willem V, en vooral ook door diens Engelse politiek

gewekt. Die stemming aan hun eigen oogmerken dienstbaar maken, dat was hun politieke methode, en zij vleiden de burgers dat het een aard had. Maar een zekere huiverigheid beving hen toch telkens weer. Aan dat feestmaal te Amsterdam, waar Van Berckel en Hooft met Van der Capellen aanzaten, kwamen hun drieër wapens te pas in het symbolisch pronkstuk, dat volgens oude zede bij het nagerecht verscheen: een Tempel der Vrijheid, waarin de Hollandse Maagd, door een Krijgsman aangerand, beschermd werd door een Bataafse Held, op wiens schild de woorden: *Majestas populi* of, zoals de *Nederlandsche*

Jaarboeken het vertalen: 'Oppermacht van 't volk'. De heildronk op Van der Capellen werd ingesteld door zijn vereerder de doopsgezinde predikant te Leiden Van der Kemp, en de lakenfabrikant Pieter Vreede las een dichtstukje voor. In heel de beweging werd aan één stuk door van de volksrechten gepraat, maar deze twee waren geestdriftige verkondigers van de leer der volkssoevereiniteit. Geen nieuwe leer te onzent, maar nu onder invloed van de door Van der Capellen bij ons bekend geworden Price op een onmiskenbaar revolutionaire wijze geformuleerd:

Bij 't volk berust de hoogste macht.
De vorst of wettige overheden
Zijn dienaars van zijn wil.

Tot nog toe was die leer tegen de eenhoofdige macht van de Prins gericht, maar hoe gemakkelijk kon zij omgewend worden tegen de veelhoofdige soeverein. Wij weten al, hoe scherp in *Aan het volk van Nederland* Van der Capellen zelf de tegenstelling tussen de regenten en hun burgerbondgenoten gezien en uitgedrukt had. Voor een Van Berckel waren dat toch disgenoten om voorzichtig mee te zijn.

Als enige maanden later Van der Capellen op de eerste vergadering van Vaderlandse Regenten zijn programpunt *volksadressen* naar voren brengt, waarschuwt de Leidenaar Blok, dat Holland in dat opzicht 'achterlijk' zal blijken. Maar *Gecommitteerden*, dat moest de beweging nog zekerder meer en meer tegen het echte regentensysteem stellen. Na het voorgaan van Deventer duurde het niet lang of in de meeste steden van Overijsel, Gelderland, Friesland en bovenal Utrecht zagen de regeringen met meer of minder wantrouwen Gecommitteerden van de burgerij naast zich oprijzen. In Holland bleef het voorlopig bij burgerwapening, en dat geschiedde met de toestemming en aanmoediging der stadsregeringen. Maar waar zou het einde zijn?

Burgerwapening; dissenters en Katholieken; burgerij en grauw

In alle gewesten waren de burgerwachten sedert 1748 schromelijk vervallen. Die het enigszins doen kon, kocht zich vrij. De dienstdoende schutters, gewapend met snaphanen die zij zelfs voor het traditionele vreugdebetoon bij de verkiezing van een nieuwe kapitein niet meer durfden afschieten, kwamen bij de beurt van hun vendel voor de nachtwacht op, een gelegenheid voor gezellige kout, hoogstens door een brandje verstoord; exerceren deden zij in veel plaatsen eens in het jaar .....

De gedachte door Van der Capellen verkondigd, was dat een gezond en levend volk in staat moest wezen zijn land tegen een buitenlandse vijand, zijn rechten tegen een binnenlandse verdrukker te verdedigen; voor het eerste zich op het voor zo'n groot deel uit vreemdelingen bestaand huurleger te verlaten was onwaardig, uit het tweede oogpunt was datzelfde huurleger in handen van de Prins een gevaar. In de opwinding door oorlog en partijstrijd verwekt sloegen die redeneringen in als een vlam in buskruit. Een hervorming en heropwekking van de oude burgerwachten was niet de vorm die de beweging overal aannam. In veel plaatsen ging ze uit van ijverige Patriotten, die onder bescherming van welgezinde regenten zich buiten de burgerwacht om begonnen te oefenen. De zaak is dat de armelijke burgerwachten dikwijls aan de in wezen burgerlijke Patriotse geestesberoering ontsnapten en zich nog aan de

Oranje-traditie verbonden voelden; vooral waar ze uitsluitend uit Hervormden bestonden.

De Prins toch was volstrekt nog niet zonder aanhang. Behalve een groep onder de regenten, zijn begunstigden en trawanten, behalve de orthodoxe predikanten die toch zelfs onder de goede burgerij alle gezag lang niet verloren hebben, staat daar de schamele gemeente, het grauw, de boerenstand, niet overal maar althans in Holland (behalve in de katholieke gedeelten van het platteland) zo Oranjegezind als ooit. Politiek onmondig

zeker, maar altijd de bron waaruit onlusten wellen kunnen, die gevaarlijk worden als de burgerwachten er gemene zaak mee maken.

Juist daarom vond men het zo nodig die schaakmat te zetten door er nieuwe formaties van goed Patriotsgezinde burgers tegenover te stellen. In 1748 hadden te Arnhem de Oranjegezinden hun compagnie kunnen vormen om de stadsmagistraat schrik in te boezemen. Op dat voorbeeld worden nu dan, maar in tegenovergestelde zin, in een steeds groeiend getal plaatsen ‘Vrijcorpsen’ opgericht, of ‘Exercitiegenootschappen’. De welgestelden deden hieraan mee; op godsdienst werd niet gelet. De uitrusting was keurig in orde, men oefende dat het een aard had. Men verkondigde dan ook grote militaire pretenties. Maar de tijd dat spontane burgerwapening het beroepsleger kon vervangen, was voorbij. Het voornaamste doel was toch ook eigenlijk: ‘kordate regenten’ te beschermen tegen ‘de moedwil ener misleide menigte’.

En ondertussen, wat een politieke bedrijvigheid, wat een gelegenheden om het nieuwe Patriotisme te vieren en te verkondigen. Vaandeluitreikingen of ‘afvuringen’ onder de zegen van predikanten van verscheidene gezindten (soms zelfs verscheen een katholiek geestelijke naast een predikant), onder het bloemenstrooien van bevallig geklede meisjes, en zoals men denken kan, onder een vloed van welsprekendheid; marcheren en paraderen ter ere van een of ander befaamd Patriot uit een naburige stad of uit een naburige provincie. Het soldaatje spelen, zoals de tegenstanders spotten, werd een rage.

Veel regenten voelden van den aanvang met een zekere beklemming, dat dit bedrijf democratische consequenties hebben kon. Particuliere haat tegen het Oranjehuis of hartstochtelijke afkeer van de Engelsgezinde politiek verblindde anderen omtrent hun standsbelang; enkelen, niet alleen edelen in de landgewesten, hadden genoeg edelmoedigheid en ruime zin om de wenselijkheid van een wezenlijke vernieuwing te aanvaarden. Men moet hier overigens de scheidslijnen niet te scherp willen trekken. Er was in het oude Vrijheidsideaal van de regenten, hoezeer het in de praktijk ook in oligarchische vormen verstard was, genoeg waarachtige vrijheidszin geweest om te verklaren dat de De Gijzelaars, de Van Berckels en de Hoofts zich niet aanstonds van onoverkomelijke verschillen met de door ijver voor de publieke zaak gegrepen burgers bewust hoefden te worden. De vieringen op Professor Burman's buitenplaats Santhorst enige jaren geleden al (beschreven in Betje Wolff's bekend gedicht) hadden doen zien, hoe grif heel 't intellect van den lande Oldenbarnevelt en De Witt als vrijheidshelden aanvaardde. Die ideologie, als vanouds met antagonisme tegen de aanspraken van de predikanten der staatskerk versmolten, had macht over de geesten. In het heden ook was de gemeenschap van inzicht omtrent de tekortkomingen van de Stadhouder een realiteit van actuele betekenis.

Niettemin vertoonden zich aanstonds tendenties die een heel andere strijd aankondigden. Vooral de bedrijvigheid van de dissenters begon spoedig op te vallen en velen te verontrusten ook. Het spreekt vanzelf dat zij de oren spitsen moesten, toen het gemor tegen de Stadhouder begon. Hij immers had zich met de staatskerk en haar monopolie vereenzelvigd. De Katholieken zagen in de beweging onvermijdelijk kansen voor zichzelf. Als men hen in de Vrijcorpsen verwelkomde, kon men hen dan in hun godsdienstoefening belemmeren of althans er hen voor laten betalen? (nog steeds immers hieven de schouten en baljuwen admissie-, bienvenue- en recognitiegelden, die heel drukkend waren; in de kleinere steden hadden de

Roomsen vaak nog geen kerken) en uit de ambten weren? (tot de stadszakkendragers toe moesten Gereformeerden zijn).

Maar er was natuurlijk veel meer dan die praktische aanleiding. De intellectuele leiders van de Patriotten leefden volop in de geest van Verlichting en Tolerantisme. De vicaris Aerts was er de man niet naar - daar zorgden de benoemingsvoorwaarden volgens het plakaat van 1730 wel voor - om van die zijde steun te wensen. Zijn opvolger Van Alphen moest zich tot nog verder strekkende onderwerping aan de regering ver-

binden. Maar onder de gelovigen woelde het. Zelfs onder de geestelijkheid: reeds in 1780 had pastoor Witbols van Rijnsaterwoude tegen de zware geldelijke eisen (‘bienvenue’) van een nieuwe baljuw (de heer Van der Does van Noordwijk) openlijk een beroep op de geest van ‘deze verlichte eeuw’ durven doen, en weldra huwde de *Post van den Neder-rhijn* de grieven der Katholieken ten aanzien van die uitzonderingsbelasting en ‘rukte cordaat de ijzren deuren van de spelonk der slavernij open’ (1783).

Hier en daar, in Utrecht, in ettelijke Hollandse steden, in Deventer en Zwolle, in Groningen, werd de uitsluiting van Katholieken uit de stadsambten, uit de gilden, uit de officiersposten van de schutterijen, en werden ook andere discriminerende bepalingen, opgeheven. Dat ging alles dus bij stukjes en beetjes, en niemand dacht er nog aan, het beginsel van een bevoorrechte publieke kerk aan te tasten. Zelfs die tegemoetkoming aan bizondere grieven wekte al verzet.

De Oranjepartij speelde zonder schroom op het gereformeerd heerserssentiment, ja op het anti-papisme. Van Goens' *Ouderwetsche Nederlandse Patriot* riep moord en brand over het gevaar dat de kerk en derhalve de staat bedreigde en schetste de katholieken als de natuurlijke bondgenoten van de katholieke erfvijand Frankrijk; dit was vanouds de voorstelling van Calvinistische zijde. De Prins zelf stelde in oktober 1783 ter Staten van Holland voor, de uitsluiting der Katholieken uit alle ambten bij provinciale resolutie vast te leggen. Oranje en de Hervormde kerk, dat scheen altijd nog een leus om de opinie mee te bewerken. Inderdaad waren veel burgers die met de anti-Engelse of vooral anti-oligarchische tendenties van de beweging meegingen, voor deze propaganda toch niet ongevoelig: wat de stadsambten betreft, deelden zij trouwens rechtstreeks in de voorrechten. De Patriotse leiders moesten behoedzaamheid betrachten. Van der Capellen waarschuwde zijn radicale geestverwant Professor Van der Marck uitdrukkelijk de snaar van volledige gelijkheid der godsdiensten niet aan te roeren.

Niettemin werd in de latere dagen van de beweging in Holland nog een stap van belang in die richting gezet. Katholieken van het platteland hadden al in 1784 bij de staten om afschaffing van de gehate afkoopgelden gerequestreerd. Al beheersten de Patriotten de Staten nu ook, dit had nog heel wat voeten in de aard. Gouda deed eind 1785 het formele voorstel, overwegende

> dat in een vrije republiek geen ingezetene behoorde te worden geconstringeerd om voor de oefening van zijnen godsdienst te betalen.

Het argument maakte voldoende indruk om admissie- en bienvenue-gelden meteen te doen vallen, maar de schouten en baljuws hadden, meende men, aanspraak op compensatie en dat leverde voor de hoofdzaak nog oponthoud op. Toch, in januari 1787, werden ook de recognitiegelden definitief afgeschaft, wel waarlijk het teken van een nieuwe tijd.

Driftiger dan de altijd nog wat schuwe Katholieken roerden zich de Doopsgezinden. Wij zagen Van der Kemp al aan het werk. Zij voelden zich niet enkel als ouder-geborenen der Reformatie in de staat evenzeer gerechtigd als de Calvinisten, op veel plaatsen, vooral in Amsterdam en in Friesland, vormden zij eenbij uitstek welvarende, ja kapitaalkrachtige gemeenschap: velen onder hen konden, als de staatskerk de weg niet versperde, het oog slaan op regeringszetels.

En ondertussen zette al die agitatie, dat requestreren, op zichzelf reeds aan 'het volk' een geheel nieuwe politieke betekenis bij. Het duurde niet lang of het woord aristocraten werd openlijk gangbaar om er de Patriotten van het loutere regentensoort mee aan te duiden, en het kreeg in het gebruik al lelijker klank. Een volksregering tegenover een aristocratische. Maar wat verstond men onder 'het volk'?

De democratische stroming die zich in de Patriottenbeweging zou doorzetten, was

in veel opzichten een voortzetting van 1748. Niet dat er geen diepgaande verschillen waren! En inderdaad de herinnering aan 1748 werd door Patriotten meest smalend opgehaald, en dat niet alleen omdat de Doelisten zulke vurige Oranje-klanten waren geweest, maar ook om het beperkt kleinburgelijke en gereformeerde van hun verschijning zowel als van hun doelstelling. Ditmaal, wij hebben het gezien, was de aanleiding van buitenlands-politieke aard geweest en in de eerste opzet hadden regenten en welgestelde burgers vooraan gestaan. Het meedoen van Katholieken en dissenters vormde nog een fundamenteel onderscheid met 1748. Het anti-Oranje-geroep en de verlichte en tolerante leuzen stootten dan ook zeker veel burgers van het slag dat in 1748 zich voornamelijk geroerd had, af. Maar diezelfde klasse was in 1748 door de houding van Willem IV wel bitter ontgoocheld geweest en een deel ervan kon zich zonder gemoedsbezwaar door de nieuwe opwinding laten meevoeren, maar bracht dan vanzelf de oude kleinburgerlijke ambities en ressentimenten aan. Maar toen de beweging in democratische richting zwenkte, behield zij een belangrijk bestanddeel van beter gesitueerden en hoger ontwikkelden. Veelal hadden die van de aanvang af - Van der Capellen is een voorbeeld - democratische neigingen gehad, waaraan het beroep op de historie zoals in 1748 vorm moest geven zogoed als meer moderne, natuurrechtelijke beschouwingen.

‘Het volk’, daaronder verstond men dus hen die vóór de vrijheid waren, d.w.z. tegen de Prins, tegen Engeland, en op den duur voerden het hoogste woord zij die daaraan toevoegden: tegen de aristocraten. De democratische Patriotten wisten even goed als de regenten-Patriotten, dat zij niet konden rekenen op de grote menigte. Die behoorde dus ook eigenlijk niet tot het volk welks majesteit en alvermogen zij verkondigden. Het volk, dat waren zijzelf, de burgerij, gegoed en minder gegoed, ontwikkeld en half-ontwikkeld, voorzover bereid de nieuwe leuzen te aanvaarden. De grote menigte, het gepeupel en een aanmerkelijk deel van de kleine burgerij, al wat vasthield aan de traditionele Oranjeliefde en het gereformeerd exclusivisme, beschouwden zij met wantrouwen. Van den aanvang af had dat wantrouwen de oprichting der Vrijcorpsen in de Hollandse steden bestuurd: in de schutterijen heerste nog teveel de onwedergeboren kleinburgerlijke geest. De Haagse vrolijkheid van St. Nicolaasdag 1782 had bij regenten en Patriotse burgers eenzelfde reactie teweeggebracht. Het grauw in oproer onder het geroep van ‘Oranje boven!’, dat riep schrikbeelden op van 1672 en 1748. De uitbundigheid waarmee de lagere klasse 's Prinsen verjaardag (8 maart) vierde, werd zo een politieke factor van belang. In de grote Hollandse steden kwam een scherpe klasse-tegenstelling aan den dag. Hoezeer de Patriottenbeweging er een burgerkarakter droeg, blijkt uit een uitval als de volgende in de *Politieke Kruyer*:

> Die borsten (*de schrijver bedoelt de Oranje-heren, en mogelijk de Prins zelf, die hij achter het oproer vermoedt*) schijnen te denken dat het nu ook zo gemakkelijk gaan zal als in het jaar '48 om de mensen om te kopen, ... maar .... de goede burgerij is, zelfs in de laagste klassen, te veel verlicht om zulke vuiliken te dienen en hunne brave patronen integendeel, wiens brood zij moeten eten en wiens geld zij verdienen, te verlaten en tegen te staan.

Bitter schimpte men op het gevreesde grauw, het Oranje-gemeen, het Oranje-gepeupel, het Oranje-vee. En de Exercitie-genootschappen of Vrijcorpsen spitsten die tegenstelling toe.

Rotterdamse gebeurtenissen, 8 *maart* '83, 3 *april* '84

In Rotterdam werd het in 1783 op 's Prinsen verjaardag erger dan uitbundigheid. Fatsoenlijke burgerhuizen werden gemolesteerd door de woeste troep die, met oranje getooid, geld kwam ophalen voor de door burgemeesters toegestane illuminatie; want

de stadsregering was daar anti-Patriots. De gegoede burgers morden dat de schutters alles hadden laten begaan en er werd nu vergunning verkregen om een Vrijcorps op te richten. De smalle gemeente kon niet anders dan dat innig haten, en vooral de heer Elsevier, in de vroedschap de voornaamste voorspreker van de Vrijcorpisten, en zijn rijk gekleed en goed gewapend vendel. Ook in Leiden werd in mei 1783 een Vrijcorps geconstitueerd, dwars tegen de protesten van de burgerwacht in. De vroedschap had haar toestemming verleend op grond van een verzoek waarin gesproken werd van ‘openlijke geweldenarijen, misschien reeds in stilte beraamd, en elders, al te rampzalig voor der burgeren veiligheid, onverhoeds losgebroken’ (Den Haag dec. '82, Rotterdam maart '83); het Vrijcorps zou de stadsregering ter zijde staan bij haar ‘Patriotse’ besluiten om zoiets in Leiden te voorkomen. (Onder de namen der ondertekenaars vallen die van Van der Kemp en Vreede op.) De tegenstanders, zoals de onvermoeide pamfletschrijvers

DE COMPAGNIE ELSEVIER TE ROTTERDAM VUURT OP DE MENIGTE, 3 APRIL 1784

voor Oranje Lefrancq van Berkhey en Elie Luzac, beweerden dat de wapenoefenaars zelf op de jongstleden 8ste maart onrust gewekt hadden door de ongevaarlijke feestvreugde in de volksbuurten te verstoren. Met de oprichting van het corps steeg in ieder geval de politieke temperatuur te Leiden tot kookhitte. Van der Kemp verscheen soms in uniform op de (Doopsgezinde!) preekstoel; Lefrancq van Berkhey wierp bij een academische plechtigheid zijn toga af om smalende Patriotse studenten tot een vuistgevecht uit te dagen; en de volksstemming was nu wel degelijk gevaarlijk geworden.

Eerst in Rotterdam, daarna in Leiden, kwam het in 1784 tot ernstige ongeregeldheden. In de eerste plaats sloot een scheldende en stenengooiende menigte het naar het stadhuis trekkende vendel van Elsevier in. Er werden een paar kerels gegrepen, daarna werd er geschoten en de nieuwe geweren maakten vier doden. Die ‘violente mesures’ schokten toch. Zoiets was in geen eeuw voorgevallen. De stadsregering greep moed en ontbond het vendel. Maar in Leiden was het volk niet zodra tegen het Vrijcorps uitge-

barsten, of de Patriotse stadsregering verbood, eerst het dwingen tot oranje-dragen, toen het oranje-dragen zelf. Het gewest Utrecht (waarover aanstonds nader) had kort tevoren van zo'n verbod het voorbeeld gegeven.

> Dertig van de voornaamste burgers (*van Leiden*), die deel en belang in de fabrieken, trafieken en koophandel der stad hadden,

vroegen om krachtiger maatregelen; waarop de stadsregering de Staten om troepen verzocht. De Staten waren net op dat ogenblik onthutst door ‘een speelreisje’ dat de Rotterdamse ‘vrouwspersonen’ met mannen en kinderen allen met oranje versierd, in ‘een zogenaamde janplaisir-wagen’ naar Den Haag maakten. Dat veroorzaakte groot gerucht: Catharina Mulder en Keet Swenk, in de wandeling Kaat Mossel en de Oranjemeid, werden opeens meer dan Rotterdamse beroemdheden. Gecommitteerde Raden lieten een onderzoek instellen: er bleek niet veel 'meer dan dat het gezelschap bij een lakei van de Prins afgestapt was en hemzelf op het Huis ten Bos begroet had, vriendelijke woorden van hem ontvangende. Toch duchtte men een samenhangendkomplot, en zo stonden de Staten Leiden's verzoek toe niet alleen, maar vaardigden 16 juni 1784 voor heel het gewest een publikatie uit, verbiedende

> alle oproerige gesprekken, bewegingen en samenrottingen, ... en wel bijzonderlijk het dragen van enige tekenen of leuzen van partijschap of oproer.

Te Rotterdam werd dat verbod de aanleiding tot nieuwe onlusten. Elsevier's luitenant, aan wie men de schuld gaf van het schieten een paar maanden tevoren, week uit omdat hij zijn leven niet veilig achtte. En nu richtten honderd Rotterdamse burgers zich over het hoofd van de tegenwerkende stadsregering heen tot de Staten om tussenkomst. Met de stemmen van Rotterdam en van nog een half dozijn anti-Patriotse steden tegen zonden de Staten, niet alleen troepen, maar ook een commissie uit haar midden naar Rotterdam om er naar de gebeurtenissen sedert 8 maart 1783 een onderzoek in te stellen.

Men kan zich licht indenken hoe gespannen de verhouding tussen die dwarskijkers en de Prinsgezinde magistraat weldra werd, vooral omdat de commissie van de Staten ruimere bevoegdheid verlangde om de Patriotse minderheid te Rotterdam naar boven te helpen. Ofschoon zo belangrijke Patriotse leden van de Staten als Dordt en Amsterdam voor een tekortdoen aan de onafhankelijkheid van een stemmende stad terugschrokken, Delft en andere steden de Rotterdamse regering zelfs in alles steunden, zetten de Pensionarissen, met de kleinst mogelijke meerderheid in de vergadering, onder gedurige strijd, ellenlange nota's en tegen-nota's, hun opzet door; wij zullen er nog meer van vernemen.

Een andere zaak, van minder politiek belang, trok niet minder aandacht. Dat was de berechting van de hoofdpersonen van de opstootjes. Terwijl de commissie naar de bewijzen van een komplot met vertakkingen in de vroedschap zocht, had de gelijkgezinde schout Gevers al aanstonds bij haar komst Kaat Mossel en de Oranje-meid onder het stadhuis laten zetten. Een jaar later deed hij voor de schepenbank zijn eis: niet minder dan geseling en jarenlange spinhuisstraf, te volgen door verbanning. Toen schepenen, na de verdediging door de Haagse advokaat

Willem Bilderdijk, die eis ontzegden, werden de gevangenen naar Den Haag gebracht om door de Hoge Raad berecht te worden. Kaat Mossel zat op de Gevangenpoort tot aan de ommekeer in 1787.

De hevigheid die uit dit alles spreekt, werd meer en meer een kenmerk van de Patriottenbeweging. Partijhartstocht maalde alles in de felste kleuren. De Patriotten hadden het gevoel - of maakten zich met een zekere wellust wijs - dat de maatschappelijke orde door de uitspattingen van het grauw bedreigd werd. En daarbij mikte men op de

Prins. Een vijand van de ordelijke burgermaatschappij, een tyran, die op de domme menigte steunde, zo wilde men hem zien. Zijn kleur (de kleur van 'oproerigheid', hadden de Staten de 16de juni al te verstaan gegeven, 'de kleur van een baldadig grauw', schreef de *Politieke Kruyer* ronduit) werd met een bittere grimmigheid vervolgd; zelfs goudsbloemen waren niet veilig.

Conflict met de Keizer (*mei* 1784-*nov.* '85) *wakkert de partijstrijd aan*

Die onverzoenlijkheid werd ook in de hand gewerkt door de ontwikkeling van de buitenlandse zaken. Men was eindelijk tot een voorlopige overeenkomst met Frankrijk gekomen, die althans de ontwikkeling van de omwenteling veilig stelde. Wat dit bespoedigd had echter, was een complicatie die op zichzelf de Pensionarissen nijpende moeilijkheden berokkend had en de Prins, als hij van toeslaan had geweten, kansen scheen te bieden. Ik bedoel nieuwe eisen op het eind van 1783 gesteld door de Keizer, die gedurende de oorlog de Barrière al onttakeld had. Hij raakte ook nu nog niet aan de Schelde-sluiting, maar zijn slag kwam er toch al dichter bij. Er was door de grensregeling van 1718 in het Vlaamse land geen klare situatie geschapen. Zonder waarschuwen liet Jozef II nu een drietal posten bij Sluis bezetten en de Staatse troepen eruit drijven. Zo moest men in de Republiek opeenmaal aan de landdefensie gaan denken.

Geen opwekkend onderwerp. De versterkingen aan de zuidgrens verkeerden in even slechte staat als de vloot enige jaren tevoren. Vooreerst vond men daarin stof tot aanvallen op de Prins, en ditmaal nog heel in 't bijzonder op de Hertog.

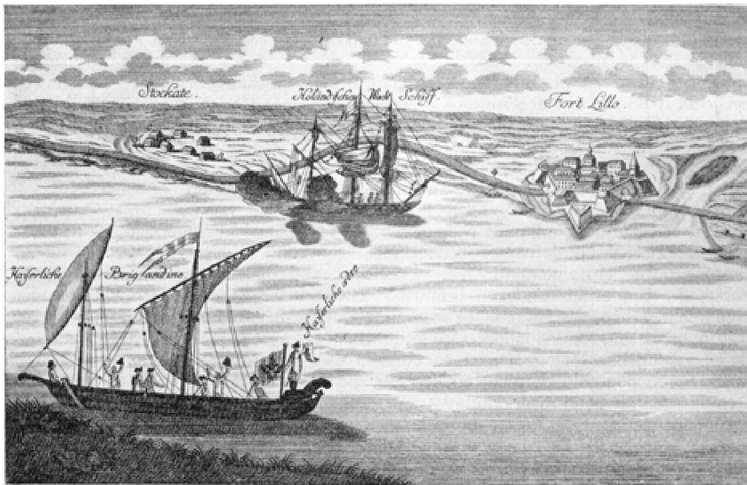
Brunswijk, Oostenrijks zo goed als Staats veldmaarschalk, was nu het met Oostenrijk spande, een dankbaar mikpunt voor de beproefde aanklacht van verraad, en in de zo geladen atmosfeer ontplofte met dubbel effect de onthulling van de Acte van Consulentschap, waartoe zijn vijanden in mei 1784 het ogenblik gekomen achtten. Het achterbakse, de stipulering van geen verantwoordelijkheid te willen dragen, 's Hertogen vreemdelingschap, - 't was in de stemming van het ogenblik alles even geschikt om indruk te maken. De Prins liet, na aanvankelijke betuigingen van het tegendeel, ook deze zaak op haar beloop, zodat na Holland en Friesland ook provincies waar zijn machtwoord nog gold, Utrecht en Zeeland, zich vóór ontslag verklaarden. Bitter gestemd, tegen niemand meer dan tegen zijn zwakke pupil, verliet Brunswijk het land.

Ondertussen had de Keizer na veel onaangename correspondentie zijn eisen in 't begin van mei 1784 kenbaar gemaakt. Dat 'Tableau des prétentions de l'Empereur' was een kunststukje in het genre gewelddadige diplomatie. Behalve het ongedaan maken van de grensregeling van 1718 in Vlaanderen, verlangde de Keizer in het bezit gesteld te worden van Maastricht en het Overmase, volgens het verdrag van 1673, dat de Staten door dat van 1678 terzijdegeschoven achtten; voorts slechting van Scheldeforten en schadevergoeding voor het in gebreke blijven met het in 1731 toegezegde handelsverdrag. De Staten kregen in het uur van hun zwakheid te boeten voor wat zij in krachtiger dagen (in 1678 maar vooral na 1731) misdreven hadden.

Zij zochten nu heul bij Frankrijk. Om te beginnen werd eindelijk, en, zonder dat natuurlijk op één punt verzachting was verkregen, de vrede met Engeland definitief gesloten. Maar dat was maar om de weg te openen tot het nu vurig begeerde verbond met Frankrijk. De Prins liet alle verzet varen. Van der Capellen's politiek zegevierde, juist op het ogenblik dat hij, afgemat en overprikkeld, in zijn ‘drieguldensprovincie’ door de Hollandse Pensionarissen buiten de zaken van algemene aard gehouden, nog geen 43 jaar oud overleed (6 juni 1784). De Fransen maakten nog een ietwat pijnlijke reserve: hun waarborg van de bezittingen der Republiek zou niet gelden voor de door Frankrijk's Keizerlijke bondgenoot betwiste punten. Dat wil niet zeggen dat zij de Republiek tegenover Oostenrijk in de steek lieten; inderdaad was het dank zij hun invloed,

dat de Keizer de eis betreffende Maastricht liet vallen. Maar in een andere nota verlangde hij nu 23 augustus 1784 eindelijk ronduit opening van de Schelde; ja verklaarde de vaart op de Schelde van nu aan vrij en dat hij pogingen om ze te beletten als een vijandelijke daad zou opvatten.

Frankrijk wenste dat de Republiek zich voor onderhandelen over dit punt zou laten vinden. Maar de Pensionarissen wilden Frankrijk wel tegen de Keizer gebruiken, aan Frankrijk's leiband lopen wilden zij niet. De grens was bereikt. De Schelde-sluiting, daarvoor moest als het niet anders kon, gevochten worden. Toen de 8ste oktober 1784 een koopvaarder onder keizerlijke vlag uit Antwerpen de Schelde af kwam varen, gaf het voor Saaftingen geposteerde Nederlandse fregat na herhaalde waarschuwing om bij te draaien haar de volle laag.

DE AANVAL DER HOLLANDERS OP DE KEIZERLIJKE BRIK BIJ LILLO

Hoe kon onder die nieuwlichters van het Patriottisme zo het besef ontbreken, dat inderdaad de wurging van Antwerpen met alle natuurrecht vloekte? De zaak is dat ook Bij hen eerbied voor historisch recht nog overwoog: daarop grondden zij liefst immers ook hun eigen eisen. Zij lieten niet na erop te wijzen, dat zelfs in de Oostenrijkse Nederlanden de Vlaamse steden het Brabantse Antwerpen misgunden wat het ook tot hùn voordeel zo lang niet bezeten had.

Maar zij bewogen zich toch ook inderdaad wel in moderner gedachten. De *Post van den Neder-Rhijn*, die er zich op beroemt ook in Brabant gelezen te worden, houdt de oorlogsplannen van de Keizer niet voor ernstig omdat hij, de despoot, voelen moet dat hij op zijn eigen geplaagde onderdanen niet rekenen kan. De Vlamingen en Brabanders zullen zelf wel begrijpen dat hij het, als hij een leger overzendt, ‘mede op hùnne godsdienstige vrijheid, veiligheid en kloosterschatten’ gemunt heeft. Het tijdstip lijkt gekomen dat de Vlamingen en Brabanders zich nauwer met de Hollanders verenigen moeten, in een confederatie of eedgenootschap: zij hebben immers ‘tezamen als éne

natie uitgemaakt', onze en hun voorvaderen hebben immers tezamen hun bloed tegen het tyrannisch huis van Oostenrijk gestort. In plaats van de Habsburgse tyrannie vinden de Roomsgezinden in de Republiek een toestand, waarin zij als medeburgers 'zo veel het mogelijk is' in alle voorrechten delen. Dat de bestendiging van de Scheldesluiting een wonderlijke leus zou zijn voor een opstand van de Antwerpenaars, met die tegenwerping tracht de schrijver af te rekenen door de redenering dat de 'geest van negotie' en het kapitaal in Brabant ontbreken en dat Antwerpen onder een despotisch bewind toch nooit kooplieden aantrekken zal.

Angstig moest ondertussen de zwakke regering nu afwachten of werkelijk dat leger waar men te Wenen van sprak, zou komen aanrukken om 's Keizers barre woorden kracht bij te zetten. Spoedig bleek, dat de bui overdrijven zou. Frankrijk was inderdaad aan het behoud van de Republiek, welker kapitaal, zeemacht en koloniën het in een hervatte strijd met Engeland van zoveel dienst konden zijn, gelegen. Van zijn kant was de hevige Jozef II geen man van volhouden; daartoe trokken teveel plannen hem in verschillende richting, en wat hier de grond van zijn hart beheerste, was nooit het belang van zijn Nederlanden, maar veeleer de wens om zijn bezit ervan voor de buurlanden Republiek en Frankrijk zo onaangenaam te maken dat zij zouden toestemmen in een ruil, waardoor hij Beieren kreeg. Tegen zo'n verschuiving van het machtsevenwicht in Duitsland verzette de oude Frederik van Pruisen zich met goed gevolg, en de onderhandelingen tussen Republiek en Keizer, bleven tenslotte als de hoofdzaak over. Het besluit om voor ons goed recht te betalen - want onder Frankrijk's welwillende leiding was alles nu teruggebracht tot de vraag: hoeveel voor de Keizer? -, ja om zelfs de Weense potentaat eerst verontschuldigingen aan te bieden dat men zich tegen hem te weer gesteld had, stuitte velen voor de borst. Maar werkelijk kwam nu, en dat was een troost tegen veel verdrietelijks, twee dagen na het verdrag van Fontainebleau met de Keizer, 10 november 1785, het bondgenootschap met Frankrijk tot stand.

De Prins was er niet in geslaagd een zaak, die de Pensionarissen zo in het nauw bracht, tot versterking van zijn eigen positie uit te buiten. Van de toenadering tot Frankrijk in de voorzomer van 1784 af waren zijn belagers, zoals wij al zagen, scherper tegen hem opgetreden. In de winter van 1784 op '85 hadden de Staten van Holland (weldra door die van andere gewesten gevolgd) met het oog op de tegen het voorjaar gevreesde aanval van de Keizer de wapening van het landvolk gelast, en dit bevel was met ernstige onlusten op het Hollandse (en Utrechtse) platteland beantwoord. Dat de boeren zich met groot vertoon van de verboden kleur tegen de loting te weer stelden, op de Staten schimpten en om Oranje riepen, was wel uiterst geschikt om een slechte indruk te maken. De Staten waren over de kleinachting van hun gezag ten hoogste verstoord en de Patriotse pers brieste over het verraad in het aangezicht van de vijand. En toen was, 31 januari 1785, de Prins in de Staten van Holland gekomen om er het ontwerp van een proclamatie in te dienen, waarbij hij zich voorstelde de goede ingezetenen tot rust en gehoorzaamheid te vermanen. Hij verwierp in het lange stuk de aantijging alsof hij naar groter gezag zou staan: met wat zijn voorgangers bezeten hadden, was hij tevreden. Hij sprak van zijn hartzeer over het feit dat zijn naam tot een leuze van oproerigheid verklaard was en gaf ter toelichting te verstaan dat het geschrijf van de Patriotse pers erger was dan onschuldig Oranje-boven roepen. De Prins had 'bleek en wat stotterend' gesproken. Inderdaad kon zo'n verklaring slechts als uitgangspunt voor krachtig eigen optreden ergens toe

dienen, en daar was hij de man niet voor. Werkeloos liet hij nu weer de stortvloed van verwijten en smaad, die zijn voorstel uitlokte, over zich heen gaan.

> Waarom zegt Z.H. niet ronduit (*aldus 'de Post van den Neder-Rhijn'*) dat hij de zaak van de oproerigen zich aantrekt, omdat zij tot zijnen dienst zich hebben ver-

bonden? .... Prins, is het onschuldig, dat die door Uwe verleiders omgekochten roepen: ‘Oranje boven! De Staten onder!’? ....

In de Staten zelf kwamen de gedeputeerden voor Schiedam in opdracht van hun principalen voorstellen de aangeboden proclamatie ten enenmale te verwerpen. Schiedam sloeg tevens voor een scherp onderzoek in te stellen naar de ‘eigenbelang zoekende en landbedervende raadgevers’ en die van de persoon van Zijne Hoogheid te verwijderen.

‘*Het oog der natie op Utrecht*’ (1784; *voorjaar* '85)

Oproerigheid, gehoorzaamheid jegens de wettige soeverein, - nooit was men zo ijverig geweest om het éen te veroordelen en het ander aan te prijzen. En was nu werkelijk de Patriottenbeweging zo'n voorbeeld van ordelievendheid? Kende zij geen hoger doel dan handhaven van het gezag der Staten?

Wij weten al dat van den beginne heel andere aspiraties meespeelden. Juist in deze tijd begonnen die met onweerstaanbaar geweld naar buiten te breken en de gespletenheid van de beweging werd een groot politiek feit.

't Waren gebeurtenissen te Utrecht die hier voor het hele land beslissend werden. Nergens had de beweging zo'n vat op heel de stadsregering en de bevolking beide, nergens ontwikkelde zij zo'n vaart. In Overijsel en Gelderland stonden de Van der Capellens elk met een paar volgelingen in hun eigen stand in de minderheid; Joan Derk had te Deventer met behulp van de gemeente, en weldra de gecommitteerden, wel gedaan kunnen krijgen wat hij wilde, maar de stadsregering moest steeds gedreven worden. Wat was trouwens Deventer, wat waren al die landsteden, in vergelijking met het welvarende Utrecht, in de onmiddellijke nabijheid van Holland en vooral van Amsterdam, welks patriciërs langs de Vecht hun landhuizen hadden! In zijn Universiteit bezat Utrecht bovendien een levend centrum van de regentenjeugd van het hele Oosten der Republiek (allebei de Van der Capellens hadden er gestudeerd), en dat betekende meer dan louter de gelegenheid tot onderlinge kennismaking. De natuurrecht-theorieën van Trotz en Wesseling bleven niet zonder invloed. Actief Patriots waren, nu het spel gaande raakte, slechts een paar hoogleraren, Voorda en Van Hamelsveld, maar de studenten roerden zich, en onder hen kwamen een paar figuren naar voren, die in het hele land bekend werden.

De één was Bellamy, voorman, zoals wij weten, in een vernieuwing van de poëzie, maar populair vooral door zijn strijdzangen in de *Post van den Neder-Rhijn*, onder het pseudoniem Zelandus: dat blad verscheen te Utrecht, en in december 1782 had de schout, Van Rheede-Athlone, Paddenburg, de uitgever, vervolgd; onder meer wegens één van Zelandus' opgewondenste gedichten. De vrijspraak met algemene stemmen van schepenen was een eerste klap voor de Oranje-partij geweest en had de moed van de Patriotten verlevendigd. De roem van de dichter werd weldra in de schaduw gesteld door die van de man van de daad, zijn vriend Jurriaan Quint Ondaatje, een bursaal uit Ceilon, predikantszoon, die al in 't begin van 1783 de drijvende kracht werd achter de burgerwapening te Utrecht. Het schuttersvendel ‘de Zwarte knechten’ gaf het voorbeeld van hervormingen en tevens werd een Excercitiegenootschap ‘Pro

Patria et Libertate' opgericht. In de Vrijcorps-beweging van het hele land speelde dat Utrechtse genootschap een leidende rol. Eerst wist het in zijn eigen gewest een vereniging met genootschappen in andere plaatsen tot stand te brengen, vervolgens gaf het de stoot tot een nationale organisatie. In december 1784 kwam de eerste nationale vergadering van Vrijcorpsen te Utrecht bijeen, - een nog wel zo merkwaardig verschijnsel als de vergaderingen van Vaderlandse Regenten het vorig jaar, want burgers uit het hele land bijeenkomend om over de publieke zaak vrij van gedachten te wisselen, dat was iets volstrekt nieuws.

De Utrechtse geestdrift had zich in 1783 al een paar keer geuit in ongeregeldheden, die door de Prinsgezinden voor een even schandelijk omkeren van de maatschappelijke orde werden uitgekreten als de Patriotten het de uitspattingen van het grauw in Holland deden. Maar 't was niet om incidenten van dat slag, wanneer de Amsterdamse *Politieke Kruyer* in het volgend jaar kon schrijven: ‘Het oog der gehele natie is op Utrecht gevestigd.’

In geen van de provincies met regeringsreglementen werd dat juk zo pijnlijk gevoeld als daar, en niet enkel in de stad. De ‘Luitenant-Stadhouder’ De Pesters, die het gewest voor de Prins van Oranje beheerde, was hartgrondig gehaat, bij de regenten, maar ook bij de burgerij. Zo liet in Utrecht de volksstem zich luide horen, en aanvankelijk tot levendige voldoening van de regenten. Een zeer ongewoon geval was al het uitdrijven van Van Goens. In augustus 1783 richtten 600 burgers een request tot de vroedschap dat zij weigeren zou met de schrijver van het *Politiek Vertoog*, die ‘de regeering der stad zozeer heeft ontluisterd’, nog zitting te houden. Het verzoek werd door de stadsregering aan de Prins overgebracht; en de Prins, zwak als immer, bewoog zijn compromitterende aanhanger, wiens *Ouderwetsche Nederlandsche Patriot* toen al ter ziele was, ontslag te nemen.

ROOSTER:
WAARNA DE
BURGER COMPAGNIEN DER STAD UTRECHT.
IN DE MAANDEN
MAY, JUNY, JULY EN AUGUSTUS,
DES JAARS [illegible]
OP
DINGSDAG, WOENSDAG, DONDERDAG EN VRYDAG
Des Nademiddags in 't [illegible], zullen Exerceeren, als:

Compagnien.	May.	Juny.	July.
1 [illegible]	18	13	25
2 [illegible]	19	14	26
3 Fortuin.	23	15	27
4 [illegible]	24	20	Augustus 1
5 [illegible]	26	21	2
8 [illegible]	Juny. 2	22	3
7 [illegible]	8	23	4
8 [illegible]	9	27	8

EXERCITIER OOSTER VAN DE BURGER COMPAGNIEËN TE UTRECHT

Maar wel zo belangrijk was dat men nu begon regelrecht tegen het Regeringsreglement te ageren. In de *Politieke Kruyer* poogde ‘Ultrajectinus’ (schuilnaam van de kapitein in dienst der Staten, Max d'Yvoy, wiens eveneens Patriotse oudste broer lid der vroedschap was) te bewijzen dat het Regeringsreglement tegen de Unie van Utrecht was. Dat historisch argument is kenmerkend voor de regent-Patriot. De radicalere ‘Stigtenaar’ vond het genoeg, dat de volksstem afschaffing verlangde.

Maar de Staten van Utrecht zelf lieten zich de gelegenheid om de volksstem eens voor hen te laten spreken niet ontgaan. 25 februari 1784 besloten zij tot de instelling van een commissie, om te onderzoeken hoe tegemoetgekomen kon worden aan de wettige bezwaren der goede ingezetenen; en de vijf steden der provincie werden

aangeschreven om zich naar die bezwaren nauwkeuriger te informeren. Onvoorzichtig genoeg!

De Utrechtse magistraat legde een uitgewerkt hervormingsplan aan de burgerofficieren voor, in de verwachting dat zij het dankbaar tekenen zouden. Maar zo volgzaam waren de burgers niet meer. Bijna de helft van de officieren bleek onvoldaan en verenigde zich op een veel verder gaand tegenontwerp, dat vervolgens bij de schutters

circuleerde en hun vrijwel algemene instemming verwierf. De drijvende geest bij dat alles was Ondaatje, die in mei het burger-ontwerp voor een commissie uit de vroedschap toelichtte.

Zijn plan verschilde van het officiële vooral in de regeling van het stadsbestuur: had de magistraat een zesjarig kiescollege voorgesteld, hij wilde veel geregelder en onmiddellijker medezeggenschap voor de burgers. Toch durfde zelfs deze radicaal nog geen andere dan getrapte verkiezing aan, en om de voor het leven aangestelde heren van de vroedschap enigermate onder toezicht te houden wist ook hij niets beters dan dat uitermate onhandige middel van een meer populair college van gecommitteerden, waarmee men te Amsterdam en elders ook in 1748 geschermd had. Een concreet plan althans, geschikt om in het hele land de democratische aspiraties aan te wakkeren, en dat te meer toen de Utrechtse burgers voortgingen er driftig en hardnekkig voor te vechten.

Want vechten was nodig. De Staten wilden er niet aan; en ook de stadsregering liet zich niet verder op de democratische weg meeslepen. Wel deed die nòg een aanslag op het stadhouderlijke gezag. Dat moest zij wel, want in oktober viel de gewone dag waarop zij vernieuwd werd, en de Utrechtse heren vreesden dat de Prins, verstoord over de plannen om aan het Regeringsreglement te raken, bekende Patriotten zoveel mogelijk uitsluiten zou. Zij verzochten de Staten dus om hen, tot de nieuwe regeling ingevoerd was, te continueren. Dat ging dwars tegen het Regeringsreglement in, en de Prins protesteerde al bij voorbaat. Maar ‘ter wille van de publieke rust’ traden de Staten in het voorstel. Nog een revolutionaire daad werd zodoende gepleegd door de regenten steunend op de burgeropinie.

Maar weldra kwamen nu regenten en burgers onderling tot een ernstige botsing. De tegen Willem V's protesten in aangebleven vroedschap maakte met de herziening van de stadsconstitutie geen haast en toen er eind februari 1785 weer een vroedschapsplaats openviel, bezaten de burgers dus nog geen recht van voordracht. Maar er hadden zich alvast Gecommitteerden geconstitueerd (8 vanwege de 1215 requestrerende burgers, mitsgaders 16 vanwege de schuttersvendels) en die richtten zich tot de raad met het verzoek om niemand te verkiezen die zich als tegenstander van het democratisch ontwerp had doen kennen. De raad verklaarde ‘geen aanmaning van node te hebben’ en benoemde (het voorbijgaan van de Stadhouder was al een gewoonte geworden) de jonge Mr. Sichterman, tegen wie het request juist bedoeld was. Maar zo'n gebruik van de ‘onafhankelijkheid’ die de raad mee aan hen te danken had, duldden de burgers niet meer. De 24 vergaderden in de Stadskelder, vroegen gehoor bij de vroedschap en benoemden Ondaatje als hun spreker. 't Was ronde taal wat de heren te horen kregen: ‘in Gods naam’ bezwoer hen de redenaar af te zien van de gedane verkiezing, en hij dreigde ingeval van een weigering mee uit naam van zijn medegecommitteerden zich ‘van alles te zullen onttrekken en de volksstem onmiddellijk tot u te doen spreken’. Wat dat inhield, bleek enige dagen later, de 11de maart, toen de raad op een ochtendvergadering besloot gedeeltelijk aan het bezwaar der burgers tegemoet te komen. De burgers namen met *gedeeltelijk* geen genoegen. De burgers? Veeleer de ‘heethoofdige kabaal’ onder de Gecommitteerden, Ondaatje en andere leden van het Excercitiegenootschap, die hun volgelingen driftig voorhielden: ‘Als onze eis niet volledig doorgaat, ben je voor altijd slaaf.’ ‘Door dreigementen en schelden’ wist Ondaatje, volgens een verontwaardigd regent, zijn zin door te zetten.

Om Sichterman ging het daarbij niet meer, maar om de vraag of de regering zich door de vertolkers van de volksstem de wet moest laten voorschrijven. Toegelaten tot een buitengewone vergadering van de ontstelde raad, ‘protesteerde’ Ondaatje, uit naam van zijn ‘principalen’, tegen het genomen besluit als ‘onwetttig’; zij gecommitteerden zouden Sichterman nooit als raad in de vroedschap erkennen. Dat was taal zoals geen edelgrootachtbare stadsregering nog ooit van een burger vernomen had. En wat haar

kracht bijzette, dat was de toeloop van het volk om het stadhuis. De schutters, die burgemeesters niet hadden durven opkommanderen, verbroederden zich gewapend en wel met het gemeen. Zozeer lieten de heren zich intimideren dat de benoeming ingetrokken werd. Ondaatje deelde dit aan ‘de brave burgers’ met lof voor hun ‘kordaatheid’ en de ‘condescendance der brave regenten’ mee.

Maar de zwakheid van de jonge democratie bleek meteen. Niet minder dan 19 van de 40 vroedschapsleden namen een paar dagen later ontslag, omdat zij in een zo vernederde raad niet zitten wilden. De heren kondigden bovendien aan, dat zij de stad metterwoon gingen verlaten en hun huizen te koop zetten. Uit de burgerij zelf kwam een protest tegen wat de Gecommitteerden uit haar naam beweerd hadden te doen. Het kleinburgerlijke in de beweging deinsde terug. Maar bovendien was de zo gevoelige zin voor orde en wettigheid geschokt. De Patriotse pers toonde onthutstheid. Ultrajectinus in de *Politieke Kruyer* legde ontgoocheld en verbitterd de pen voor altijd neer.

Zo konden de 19 afgetredenen, van alle kanten gesmeekt om op hun besluit terug te komen, 19 maart reeds als overwinnaars in de raad weer keren. Sichterman vergemakkelijkte de situatie door af te treden. De schout Athlone spande een vervolging tegen Ondaatje aan. Hij moest die ten slotte laten varen, omdat zich tegenover het gevaar van een reactie de Patriotten weer aaneengesloten hadden.

Niet alle regenten deden dat zonder bedenking, niet alle déden het. Maar zij die als d'Yvoy trachtten aan de radicalisering der beweging weerstand te bieden, werden door de stroom van de gebeurtenissen opzij geschoven. De Exercitiegenootschappen uit de andere gewesten kwamen in juni vol animo voor weer een nationale vergadering naar Utrecht en namen daar een resolutie aan, waarbij zij hun leden bescherming beloofden tegen krenking of moeienis, die hun uit hoofde van hun strijd mocht worden aangedaan. (Dat sloeg op Ondaatje, en op een Amsterdams geval, waarover wij nog horen zullen.) Maar meer dan dat: bevriende Hollandse regenten lieten vermaningen horen dat tot herstel van de harmonie tussen regent en burger het gebeurde liefst met de mantel der liefde bedekt moest worden. Vrees dat men de democraten anders in de armen van Oranje mocht drijven, was bij de Pensionarissen een overweging van belang: er liepen beangstigende geruchten over toenadering tussen hen en het Hof en die misten zeker niet alle grond.

De doorslaggevende factor in de situatie was intussen, dat de democratische stroming ook onder de Hollandse burgers zo sterk geworden was, dat regenten-Patriotten er zich naar voegen moesten als zij nog in de beweging wilden blijven.

***Oranje en de democratie* (*voorjaar en zomer*); *de Prins verlaat Den Haag* (*sept.* '85)**

Op het eind van 1784 was het eerste deel verschenen van een groot werk (Van der Capellen tot de Poll die toen juist overleden was, had er de stoot aan gegeven), waarin de democratische Patriotten hun programma ontwikkelden en met de gewone historische eruditie rechtvaardigden; de titel, *Grondwettige Herstelling*, tekent het karakter. De anonieme schrijvers haalden het representatief karakter van de macht

van Staten en stadsregeringen grondig op; de Deductie van 1587 kwam hun daarbij goed te pas: daarin werd immers op het vertegenwoordigend karakter van de regentenheerschappij alle nadruk gelegd. Soms lijkt die historische redeneertrant maar een mom voor uit het algemeen beginsel van volkssoevereiniteit afgeleide hervormingsijver, maar in feite waren de twee tendenties, de nationaal-traditionalistische en de modern-theoretische, op natuurlijke wijze verbonden. Zo werd aangegeven hoe, zo mogelijk door middeleeuwse gebruiken te doen herleven, maar anders door analoge instellingen, de volksinvloed op de samenstelling van verschillende regeringscolleges in alle gewesten in vaste vorm gegoten zou kunnen worden. De 'aristocratische' regent, die zich aan een familie-regering zou willen vastklampen, werd aan de verachting van de ware Patriotten prijs ge-

geven, en er werd niet vergeten, de spot te drijven met Oranjegezinde publicisten als Elie Luzac, die nu mèt de Prins de zaak van het behoud verdedigden, maar die voorheen, als anderen vroeger reeds, wanneer het erom ging de macht van de Stadhouder te vergroten, 'de gisting tegen de aristocratie' hadden helpen 'veroorzaken' en 'het volk telkens tegen zijne Regenten aanhitsten en oproerig maakten'. Zonder steun van de geschiedenis durfden de schrijvers tegen de achterafzetting der Katholieken opkomen en zelfs aandacht vragen voor het lot der verpauperde Joden. Maar in de behandeling van het vraagstuk der centrale regering waren zij minder stoutmoedig. Hoezeer ook het besef van de eenheid van 'het volk van Nederland' op allerlei wijzen tot uiting kwam, de soevereiniteit der provincies scheen hun nog te behoren tot 'de fundamentele wetten, die geen verandering kunnen lijden.'

In wat het wilde en niet wilde, in zijn historische zowel als in zijn theoretische trant, is het boek als een samenvatting van wat in de partijpers te lezen en ook niet te lezen staat. 'De aristocratie', daartegen had men het.

Tot ergernis van de tegenstanders werden in de bladen 'onze brave regenten' al ostentatief 'onze brave representanten' genoemd, maar de 'braafheid' werd vaak in twijfel getrokken ook. Toen de Utrechtse bom barstte en Ultrajectinus haar begaf, mocht de redactie van de *Kruyer* nog een ogenblik weifelen, weldra liet zij zich van andere zijde voorlichten en beschreef de aantijgingen tegen het Utrechtse Exercitiegenootschap als bedenksels van de Verdervende Hand.

De *Kruyer* had toen haar eigen geruchtmakend conflict met de aristocratie, en wel met die van Amsterdam. In maart 1785 waagde zij het, zich grondend op de overweging dat 'het volk de lastgever is der regenten, even gelijk dezen van hun gedeputeerden', de nieuwe verkiezing tot burgemeester van Rendorp, de leider der gematigden, op krasse wijze te hekelen: 't was de vrucht van 'de samenspanningen der drijvers van ene aristocratische en familie-kabale'. De uitgever Verlem en de redacteur Mr. Hespe werden deswege 'in de boeien gebracht' en tot een gevangenisstraf van enige dagen en een boete van 3000 gld. elk veroordeeld. De Amsterdamse regering beleefde aan haar wraak geen plezier. Er was grote toeloop van geestverwanten, die er een eer in stelden de gevangenen te bezoeken; Exercitiegenootschappen heinde en ver boden hun het erelidmaatschap of een gedenkpenning aan; inschrijvingen werden geopend, in Amsterdam en elders ook buiten Holland, om de boeten op te brengen. En ten slotte in vrijheid gesteld, reed Hespe bij zijn bezoekers aan om dank te brengen en kaartjes waarop hij verbroken ketenen had laten drukken, af te geven.

Voor Willem V waren deze jaren een marteling geweest. De hoon, de kleinering, soms juiste kritiek, hoe venijnig ook, soms zinneloze laster, door de pers over hem uitgestort, werkten demoraliserend op hem. Een constructieve politiek stellen tegenover die van de Patriotten, dat kon hij niet. Al wat hij wist, was zijn recht zoals hij dat in 1766 in ontvangst genomen had, en het feit dat de grote volksmassa ónder de rumoerige Patriotten op zijn hand bleef. Daarom troostte hij zich steeds met de gedachte, dat een omkeer niet uitblijven kon. Maar daarom dacht hij ook nooit aan een compromis.

En nu dan eindelijk vertoonde zich daar plotseling onder zijn tegenstanders die felle verdeeldheid, en dat op een ogenblik dat de concessies aan Oostenrijk de politiek van de Pensionarissen bij oprechte Patriotten in discrediet bracht. 't Was in zekere zin een natuurlijke gedachte dat de Prins de democraten naar zich toetrekken zou.

Wat hadden de anderen anders dan hun anti-Prinsheid: zij waren de Loevesteiners herleefd. Daarentegen kon men het als de historische taak van de Prinsen van Oranje zien om de burgerbelangen tegenover de oligarchie te beschermen. Wat er in 1618, in 1672, en bovenal in 1748 aan democratische strevingen bestond, had zich dan ook steeds met de oranjekleur gedekt. Een paar maanden tevoren nog was in *Grondwettige Herstelling* het donker tafereel aangehaald dat Elie Luzac in 1754, toen de Goevernante op gespannen voet met

Amsterdam stond, van de verdrukking der ‘gemeente’ door ‘een klein getal van hare medeburgers’ had opgehangen.

Evenwel - 't was Willem IV zelf geweest, die de gemeente weer aan de regenten overgeleverd had, en dat falen was geen op zichzelf staand geval. ‘De historische taak van de Prinsen van Oranje’ was eigenlijk maar: de taak die de historie hun had toegedacht en die zij nooit vervuld hadden. Toch zagen de helderste politieke koppen over de toevallige persoonlijke ongeschiktheden heen altijd weer de natuurlijkheid van die verbinding. 't Was niet enkel Ondaatje die een oog op Den Haag wierp. Een man als Pieter Paulus, nu in de ambtelijke wereld van Den Haag naar boven gekomen, ontwikkelde deze gedachte nog in augustus 1785 (toen eigenlijk het ogenblik al voorbij was) in volle ernst aan de Prinses zelf. Een van de onafhankelijkste beschouwers die er toen waren, de jonge G.K. van Hogendorp, door persoonlijke banden van dankbaarheid aan het hof en in het bizonder aan de Prinses verbonden, maar met een open oog voor de misstanden, wars van de ongebreidelde regentenoligarchie, maar wantrouwig tegenover de luidruchtige democratische gedachte, noteerde juist toen in zijn dagboek: ‘De Prins begrijpt niet dat hij de man van het volk moet zijn.’ Later, in 1798, schreef een van de schranderste Genootschap-democraten, Gerrit Paape, haast profetisch: ‘Willem begreep het zo niet: misschien is een zijner zonen wijzer en staatkundiger.’ Maar ook de Prinses, die overigens over haar man's ‘deferentie’ voor de regenten het hoofd schudden kon, vindt zijn gehechtheid aan de gevestigde gebruiken ‘een loffelijk beginsel’, en als Pieter Paulus haar komt aanraden dat de Prins de democratie moet winnen door zekere hoog nodige hervormingen voor te staan, schrijft zij als het ware schouderophalend dat het de moeite niet waard is daar de Prins over aan te spreken:

> Onze aanhangers onderscheiden zich door hun gehechtheid aan de gevestigde constitutie, die men met alle geweld omverwerpen wil.

Inderdaad, men beweerde in die hoek dat men Arminianen en Menisten het goede toewenste, maar dat zij door ‘woelen en wroeten tegen de heersende kerk’ alleen zichzelf schaden konden. Evenzo moest de burgerman tevreden zijn ‘in de kring waarin hem God geplaatst heeft’.

> Niets is in mijne ogen belachelijker dan een burgerlijke staatsman en partijnemer: wat weten wij burgers hoe het land moet worden geregeerd? (*Zo laat een anti-Patriots geschrift een wijs burger spreken*.)

Dat waren de aanhangers naar wie men zich richten wilde. Het hof miste ten enenmale de verbeeldingskracht nodig om de toch zo onvermijdelijke hervormingsbeweging te leiden, het kon hoogstens aan een contra-revolutie denken. Tot dat doel was dan trouwens hulp van het buitenland het waardevolst, en op Pruisen bleef steeds de hoop gevestigd. Wat het hof verlamde, was dat de oude Frederik almaar tot geduld maande, en in 't bizonder wantrouwig bleef tegenover Engeland. Engeland zond na de vrede een diplomaat van ongewone bekwaamheid en ondernemingsgeest, Sir James Harris, maar die kon voorlopig alleen zijn tijd afwachten.

In augustus 1785, zei ik, was het voor de democratische mogelijkheid al te laat. De Stadhouder was toen reeds te duidelijk op de andere zijde gedrongen. Steeds nog waren het de gebeurtenissen in de provincie Utrecht die beslissend werkten.

De Staten, waarin Geëligeerden en Adel nu de democratie met kracht wilden tegengaan, hadden 6 juli 1785 een verbod van requestreren aan de onderscheiden overheidscolleges afgekondigd. Enige weken later (na vier maanden beraadslagen dus!) maakte de raad van de stad Utrecht eindelijk haar definitief ontwerp voor een stedelijk reglement

openbaar en waarschuwde tevens, geruggesteund door de Staten-resolutie, dat slechts individuele bedenkingen overwogen konden worden. Maar de democraten hadden zich van de schrik gevolgd op hun stoutheid van 11 maart hersteld. De Gecommitteerden waren niet van zins zich als woordvoerders van de burgerij te laten uitschakelen en zij hielden vast aan Ondaatje's ontwerp. De 2de augustus kwamen de schutters op de Neude onder de wapenen en dwongen de vroedschap hun zestien Gecommitteerden te erkennen. Moreel was de situatie van 11 maart weer ingetreden, en de vernederde vroedschappen konden niet hopen een tweede maal hun positie met een dreigement van aftreden te herstellen. Een volledige capitulatie scheen nog slechts te vermijden als de heren tegen hun burgers troepen gebruiken wilden, maar daarvoor moesten zij een beroep op de Staten en in laatste instantie op de Prins doen. Hoe pijnlijk ook hun nood, daartoe konden de d'Yvoys en hun geestverwanten nog niet besluiten. Maar juist nu waren ook de burgers van Amersfoort in beweging tegen het reglement en hier was de stadsregering minder kieskeurig: op haar verzoek vroegen Gedeputeerde Staten van de provincie de Prins om troepen en 16 augustus rukte een gedeelte van het garnizoen van Nijmegen Amersfoort binnen.

De Staten van Holland hadden 't vorig jaar, zoals wij zagen, troepen binnen Leiden en Rotterdam gebracht, maar dat ging tegen ‘een oproerig canaille’. Nu heette het, dat men een burgerij beletten wilde zich ‘overeenkomstig haar majesteit’ te doen gelden. Luider dan ooit klonk de kreet tegen de Stadhouder-Kapitein-Generaal, die de troepen op zijn patenten had laten marcheren, en tegen zijn ‘lage huurlingen’. Men verwachtte niet anders dan dat hij nu ook te Utrecht zou ingrijpen, maar een wettige uitnodiging van de stadsoverheid bleef uit en zo zonk hij in zijn lijdelijkheid terug.

Daarin werd hij overigens spoedig opgeschrikt door een aanval op zijn eigen positie. Een incidentje, waarin zij weer het gevaar van het Oranjegrauw speurden, leidde de Staten van Holland 8 september ertoe voor het bewaren van de orde rechtstreekse bevelen aan het garnizoen van Den Haag te geven, met voorbijgang van de Prins, tot wiens voorrechten het bevel daarover behoorde. Zoveel verongelijkingen en vernederingen had Willem V kunnen verduren, deze daad deed de maat van zijn geduld overlopen. Niet dat men een mannelijke uiting van verzet moet verwachten. Volslagen ontmoediging en wanhoop maakten zich van hem meester, hij praatte opgewonden van levensgevaar; als de Prinses dat niet belet had, zou hij het land verlaten en zich met zijn gezin naar Dillenburg teruggetrokken hebben. In Den Haag was hij niet meer te houden. De Prinses die juist uit Pruisen geprest werd om haar onmogelijke echtgenoot los te laten en zelf als Goevernante tot een schikking met de Patriotten te komen, had de karakterkracht hem integendeel te volgen in een aftocht die zij met heel haar trots gemoed afkeurde. Naar Friesland ging de reis, vervolgens naar Gelderland.

d. Latente burgeroorlog

Smalle basis van het Patriottisme in Holland

Als vanzelf kwamen door die aanwezigheid in hem toegedane gewesten Stadhouderlijke en Patriotse gewesten scherper tegenover elkaar te staan.

De Pensionarissen mochten hopen dat in Holland de baan nu vrij was voor het programma van de regenten-Patriotten, althans toen bovendien in november het Frans verbond gesloten was. Van Berckel stelde een rapport op strekkende tot een radicale oplossing van het zo juist gerezen Haags kommando-geschil: dat namelijk het bevel over het Haags garnizoen de Prins formeel ontnomen worden zou. Vervolgens dienden de regeringsreglementen in Utrecht, Gelderland en Overijsel afgeschaft te worden, en de Prins op verschillende manieren in zijn macht over het leger aan banden gelegd.

Dan eerst zou hij in de Staten-Generaal de kleine gewesten niet langer tegen Holland kunnen opzetten, noch voor een tegenomwenteling op het leger kunnen rekenen.

Maar ziehier dat de uitvoering stokt bij het allereerste punt. In Holland zelf werd de leiding van de Pensionarissen betwist. De zaak is, dat ook hier de regenten hoe langer hoe ongeruster werden dat de vete met de Stadhouder hoofdzakelijk de democratie ten goede zou komen. De Utrechtse gebeurtenissen maakten naar weerskanten diepe indruk. De democratische eisen werden al scherper geformuleerd. De nationale vergadering der Vrijcorpisten, die in juni haar bescherming aan de vervolgden beloofd had, had tevens een 'Acte van Verbintenis ter verdediging van de republikeinse constitutie' aangegaan, waarvan verzet tegen alleenheersing zowel als tegen 'een onafhankelijke,

HET MISLUKTE HAAGSE OPROER VAN 17 MAART 1786

hatelijke en de Vrijheid drukkende aristocratische Familie-regering' het hoofdpunt vormde. In oktober verklaarde te Leiden de provinciale vergadering der Hollandse Vrijcorpisten dat de Vrijheid een onvervreemdbaar recht is en dat zij alleen waarachtig bestaan kan, waar de vertegenwoordigers-regenten door het volk aangesteld worden. (Wat men onder 'het volk' verstond, blijkt hier nog eens heel duidelijk uit een *Ontwerp* voorgelegd door het toch vrij radicale Delftse genootschap. Het was afkomstig van Wybo Fijnje, en vermoedelijk had diens beschermeling Gerrit Paape eraan meegewerkt. Daarin werd uitdrukkelijk bepaald, dat 'het recht van stemming' - in een ook anderszins ingewikkeld en aan de bestaande verhoudingen aangepast stelsel van volksinvloed - voorbehouden moet worden, om stem-verkopen tegen te gaan, aan hen die 'een zekere gegoedheid' bezitten.)

Tegelijk begonnen de aristocraten zich tot verweer aan te gorden. In februari 1786 kwam te Amsterdam Rendorp weer in het burgemeesterscollege, Rendorp, dielaterin

zijn gedenkschriften 'de schimpnaam aristocraat' fier aanvaardde. Na stille voorbereiding met gelijkgezinden in andere steden (in de Amsterdamse raad had hij maar net een meerderheid) wierp hij als een bom in de Staten van Holland het voorstel om het geschil over het kommando bij te leggen, dwars tegen het juist door zijn mede-Amsterdammer Van Berckel uitgewerkte plan in. Dat aristocraten-voorstel moest het de Prins mogelijk maken naar Den Haag terug te komen. Grote opschudding: de Patriotten, geholpen door het Franse gezantschap, werkten in al de bedreigde stadsregeringen om hun vrienden overeind te houden. Met succes: de 16de maart werd Rendorp's voorstel voorlopig terzijde gelegd.

Vlak daarna werd de overwinning van de Patriotten bezegeld door een nieuw straatincident in Den Haag. Het vertrek van de prinselijke familie had op de Haagse bevolking veel indruk gemaakt. De kleine burgerij in de hofstad, vurig Prinsgezind, nam een lesje bij de tegenstander en richtte een Vrijcorps op (al mocht dat alleen binnenskamers oefenen). Dagenlang al heerste er opwinding over het vooruitzicht dat de leden der Staten de Stadhouderspoort zouden doorrijden, een recht tot dan toe voor de Prins voorbehouden. 17 maart trotseerden De Gijzelaar en een Dordts burgemeester de volksopinie en werden in hun rijtuig aangevallen. Het oploopje werd gemakkelijk bedwongen, maar de hoogheid van de soeverein was geschonden! Zoals gewoonlijk deed de roerigheid van het Oranjegemeen de Prins enkel kwaad: de aristocraten mochten beginnen tot hem terug te neigen, van *die* bondgenoten moesten zij niets hebben. Er volgden strenge repressie-maatregelen.

De Pensionarissen konden voor hun krachtiger optreden rekenen op de steun van Frankrijk. Vergennes had welbeschouwd geen keus. Het verbond met de Republiek was in zijn buitenlandse staatkunde een belangrijke schakel. Engeland was zich van zijn nederlaag zo voorspoedig aan het herstellen, dat men met een nieuw conflict moest rekenen. In de afgelopen oorlog was de Nederlandse vloot geducht versterkt en werd nu door de Pensionarissen niet verwaarloosd; de Nederlandse koloniën waren evenzovele belangrijke strategische punten, over de wereld verspreid. De jammerlijke 'werkeloosheid', waardoor die factoren de vorige maal ongebruikt waren gebleven, weet de Franse regering, gelijk de Patriotten zelf deden, aan de stille Engelsgezindheid van de Prins van Oranje. Het Franse wantrouwen tegen hem werd tot nieuw leven geprikkeld door de bedrijvigheid van de roerige Harris, voorbode van een meer actieve politiek van diens regering om haar invloed in de Republiek te herwinnen. De anti-Patriotse oppositie in de kleine gewesten, vooral die van Zeeland, geleid door de bekwame Raadpensionaris daar, Van de Spiegel, wendde zich reeds om steun naar dat aan zelfvertrouwen winnende Engeland. Daartegenin richtte nu, 21 april 1786, de Franse regering tot de Staten-Generaal een openlijke verklaring, waardoor de Pensionarissen tot doortasten aangemoedigd werden. Zelfs toen duurde het nog maanden, vóór de Staten van Holland, na verwoede strijd in de steden, het kommandogeschil in de geest van Van Berckel beslechtten, en dat dan nog met de kleinst mogelijke meerderheid, waarin de regenten zich veelal slechts schoorvoetend onder de prikkel van de vrees voor hun burgerijen begeven hadden. Als men bedenkt hoe anders weer de stemming van de menigte beneden die burgerijen in veel steden was, beseft men pas de zwakheid van de Patriotse stelling zelfs in het bolwerk Holland. Maar men moet natuurlijk niet enkel met de factor van het getal rekenen. Uit dat oogpunt zwak, waren de Patriotten sterk omdat zij in hun zaak als in de zaak

van de toekomst geloofden. De regenten lieten zich door 'gezoute taal' 'ras gedwee' maken, zoals een Patriots journalist vol zelfvertrouwen zegt.

Ondertussen werkte te Rotterdam nog steeds de commissie die daar in 1784 heengetogen was. Die commissie had er in weerwil van de vijandige stadsregering de ontbinding der schutterij doorgedreven en een nieuwe opgericht. Maar om de stem van de Rotterdamse regering in de Staten was het de Pensionarissen te doen; uit de nood van

hun onzekere meerderheid zelf putten zij en hun medestanders de moed om de Staten bij de jaarlijkse magistraatsverkiezing te doen ingrijpen, zodat van mei 1786 Rotterdam een Patriotse magistraat had; maar de onafzetbare vroedschap was nog in meerderheid anti en zon op herstel.

Door diezelfde nood geprangd waagde de partij reeds nu stoute uitvallen buiten Holland. Nog vóór de Franse verklaring van 21 april, op dezelfde dag dat Rendorp's voorstel inzake het kommando geketst werd, 16 maart 1786, hadden de Pensionarissen in de Staten van Holland een besluit doorgedreven - niet zonder hulp van dreigende requesten - dat bestemd was om de Utrechtse beweging vrij spel te geven. Het strekte tot een aanschrijving aan de ter Hollandse repartitie staande troepen om zich niet tegen enige stad van de provincie Utrecht te laten gebruiken. Weldra zal blijken wat een kritieke betekenis de ontwikkeling der zaken in Utrecht nog steeds had.

De Prins in Friesland; Gelderland; Brabants Patriottisme

De Prins van Oranje was sedert zijn vertrek uit Den Haag meer en meer het middelpunt van het 'aristocratisch' verzet geworden. Overigens ging de actie tot het vormen van een partij van weerstand voornamelijk van de Prinses uit. Al dadelijk in Friesland, waar de reis aanvankelijk heen leidde. Daar werd de omkeer van de Friese adel beklonken. De grietmannen hadden de burgers wel graag aangemoedigd om hun stadsregeringen onder de nieuwe leuzen tegen de stadhouderlijke voogdij op te zetten, maar toen diezelfde leuzen op hun eigen corrupte tyrannie over het platteland toegepast begonnen te worden, was hun ijver voor de volksstem bekoeld. De Staten van Friesland verzetten zich al in oktober 1785 tegen een democratische hervorming van de vroedschapsverkiezing in de steden. Weldra keerden zij zich tegen de Vrijcorpsen, tot zij in september 1786 bij een draconisch besluit alle kritiek op de bestaande constitutie, neen alle meningsuiting over regeringsdaden, verboden. De Patriotse beweging, nu louter burgerlijk - en boers! -, al bleef een verongelijkt grietman, Van Beyma, haar leider, was oppositie-beweging geworden. Zij stelde zich met hand en tand tegen de nieuwe onderdrukking te weer, en zij beschikte nog over veel macht, onder meer door de kapitaalkracht van de Doopsgezinden, van wie de grietmannen veelal financieel afhankelijk waren.

Naast de Prinses begint een ander personage een steeds actiever rol te spelen in deze ontwikkeling der zaken, namelijk de Engelse gezant. Zulk meedoen van het buitenland in de partijstrijd van de Republiek was waarlijk geen nieuw verschijnsel. Het werd door de constitutie bevorderd, die aan elk van twee elkaar bestrijdende richtingen van buitenlands beleid zo onneembare stellingen verschafte, dat de strijd in een onverbrekelijk evenwicht kon blijven hangen. In de Noord-Nederlandse historische overlevering is het licht altijd bizonder schel geworpen op de relaties van de Staatse partij met Frankrijk. In dit geval werd echter van Harris een veel krachtiger inmenging vereist dan van zijn Franse tegenspeler.

Die laatste had met een spontane beweging te maken, welke haar eigen weg ging. De Pensionarissen bedoelden geenszins de Republiek aan Frankrijk te verkwanselen. Vergennes moest hun gevoeligheid ontzien, soms vreesde hij dat zij hem voor hun doeleinden gebruiken zouden. Onder de drijfveren die hen bewogen om de onafhankelijke macht van de Stadhouder met die volharding te willen beknotten,

behoorde zeker mee het inzicht dat alleen zo de staat het vermogen tot handelen terug kon erlangen.

De taak die Harris ondernam, daarentegen was: een beweging op gang brengen en een partij in het leven roepen. Kon langs die weg niet evenzeer het uit nationaal oogpunt gewenste effect worden bereikt van een enig en doelbewust beleid? Niet geheel. Een krachtig Oranjevorst kon op de kleine provincies tegen Holland rekenen om een eigen algemene politiek door te zetten, zeker. Maar nu was een zwak Oranjevorst het

werktuig tegen Holland van alle conservatieve en groepsbelangen. Van de Spiegel, de Zeeuw, gaf in zijn principieel verzet tegen de Franse verbondspolitiek (vanouds impopulair in Zeeland) een staaltje van particularisme ten beste, dat in de geschiedenis van de Republiek niet overtroffen wordt. In alle ernst trachtte hij van Harris een toezegging los te krijgen dat Engeland de provincie onder zijn bescherming nemen zou: dan zou het Zeeuwse aandeel in de koloniën onder de Engelse vlag komen en Vlissingen als oorlogshaven in Engelse handen de verbindingen tussen de rest van de Republiek en Frankrijk kunnen verbreken ....

Behalve Friesland en Zeeland was er steeds nog Gelderland, waar het regeringsreglement in weerwil van sterke tegenstromingen de Staten aan de stadhouderlijke kant hield. Van der Capellen tot de Marsch was, als Beyma, oppositieleider, meer niet. Hier, op het Loo, dan in Nijmegen, kwam de prinselijke familie na het verblijf in Friesland resideren.

Tegenover die drie stadhouderlijke gewesten stond Holland in de Staten-Generaal met twee andere geflankeerd, namelijk Groningen en Overijsel. Groningen kwam in deze tijd pas recht in het Patriotse vaarwater: door de burgerij voortgestuwd sloegen de regenten er in 1786 de hand aan het Reglement Reformatoir van 1748. In Overijsel bleef de beweging eveneens baas. Het twistpunt nog door Van der Capellen tot de Poll opgeworpen was bijna een jaar na zijn dood door een Generaliteits-commissie in zijn geest beslist: de Ridderschap kon nu ‘overstemd’ worden door de drie steden met maar één edelman. En de kracht van het Overijsels Patriottisme berustte, in weerwil van de invloed van enige Patriotse edellieden, gelijk overal bij de burgerijen.

Drie gewesten tegen drie: met Utrecht konden de stadhoudersgezinden in de Staten-Generaal een meerderheid vormen en Holland de voet dwars zetten.

Daar was, 't is waar, ook Noord-Brabant nog, waar de, natuurlijk protestantse, magistraat van Den Bosch erop vlaste om door de beroering sessie voor Brabant in de Staten-Generaal te verkrijgen en zo eindelijk van de Generaliteits-knechtschap af te komen. De onderwerping van het gebied aan de financiële gestie van Den Haag deed zich in heel de sociale en economische positie gevoelen en juist de langzamerhand verbrabantste protestantse bovenlaag ergerde zich daaraan en was mans genoeg om haar ergernis in actie om te zetten. Patriotten steunden de Brabanders, nog wel niet in de wens naar sessie, maar om de benoeming van altijd maar weer ‘vreemdelingen’ in de hoge ambten van het Generaliteitsland met een beroep op Brabant's oude rechten te weren. De pensionaris van Den Bosch, Martini, had de ijverige medewerking van geen mindere dan De Gijzelaar bij het opstellen van een geschrift hierover. Vaderlandse sociëteiten en exercitiegenootschappen, waarin Katholieken en Protestanten samenkwamen, zetten kracht bij aan die beweging, en het kon wel niet anders of de Katholieken werden zich daarbij meer en meer van eigen bedoelingen bewust. (Men herinnert zich, dat in deze zelfde tijd de Staten van Holland de speciale lasten op de Katholieken wegens de uitoefening van hun godsdienst drukkende allengs afschaften.)

Maar voorhands bleef het toch bij zeven gewesten en Utrecht zat op de wip.

Het conflict spitst zich toe om Utrecht

Vandaar dat de gang van zaken in dat gewest zo'n centraal belang kreeg. 't Was niet enkel het aanschouwelijk voorbeeld van een burgerij die naar de macht greep; het moest in de berekeningen van de Pensionarissen terdege meetellen wie daar won, de democratie die hèn, of de aristocratie die de Prins steunen zou.

In de ontwikkeling van de strijd treft niets zozeer als het slepen. Wat een opwinding en wat een drift, wat een hevig gepraat en geschreeuw, wat een druk en bedrijvig gedoe, geïntrigeer en gewerk - en hoe weinig opschot. Uit de geest van de natie of van dat geslacht van Nederlanders laat zich dit verschijnsel niet geheel verklaren. 't Is waar dat

zich aan weerskanten een voorkeur voor legale strijdmiddelen, een vrees voor knopen doorhakken openbaarde, die voor revolutie noch contra-revolutie bevorderlijk was. Maar de meeste nadruk moet toch vallen op de eindeloze mogelijkheid van vertraging en verwarring die in de constitutie school. Zelfs de partij van de beweging vond haar voornaamste drijfkracht in burger-ambities, die binnen een kleine locale kring opgesloten bleven. De Pensionarissen mocht een nationale politiek voor de geest zweven, dáarmee moesten zij werken. Vereenvoudiging, eenmaking van het staatsbestuur was nog niet aan de orde. Er bestond door heel het land opmerkelijk geestelijk verband. Maar de overeenstemmende verlangens konden toch moeilijk anders dan plaatselijk, en in de oude ingewikkelde vormen, verwezenlijkt worden. Men herinnert zich wat hiervóór van de *Grondwettige Herstelling* werd gezegd.

In de 'nationale' vergaderingen die te Utrecht gehouden werden, was zeker iets dat de nieuwe tijd aankondigde, en wij zagen hoe men er eensgezind opkwam voor broeders die te Amsterdam of te Utrecht door de aanmatiging der aristocraten bedreigd werden. Maar Zeeland, Friesland en Groningen waren in dat 'nationaal' verband nog niet vertegenwoordigd, en tussen de corpisten uit de vier andere provincies was op diezelfde bijeenkomst van juni 1785 geschil ontstaan over de wijze van stemming. Moest het corpsgewijs of provinciegewijs gaan? Men kwam daar niet uit, en ondertussen organiseerden de Hollanders staande de vergadering een bijeenkomst van hun corpsen op provinciale grondslag en die overtrof de nationale vergadering eigenlijk aanstonds in belang. De feitelijke omstandigheden waren nu eenmaal zo, dat de geestelijke eenheid zich niet dan met de grootste moeite politiek verwezenlijken kon; de weerstanden van het particularisme zaten te diep geworteld in de historie.

Het gevolg is dan dat bonte beeld, in een enkelvoudig historisch relaas haast niet weer te geven. Zeven bewegingen - wat zeg ik! binnen elke provincie vertoont elke stad haar eigen physiognomie, en er is maar een heel onvolkomen provinciale synthese van de talloze stedelijke conflicten, die elk volgens eigen privileges, naar gelang van eigen bizondere omstandigheden, verdergevoerd worden, ofschoon vaak door de provinciale actie van verschillend samengestelde en gezinde adellijke standen mee bepaald. Hier hokt de beweging, daar schiet ze vooruit, en al is er nu een pers waarin het allemaal zijn weerslag vindt en die het in de opgewekte, ja opgewonden belangstelling van lezers uit alle hoeken van de Republiek nationaal belang doet krijgen, er is geen centrum van actie waar al die krachten samenkomen en waar dramatische beslissingen zouden kunnen vallen.

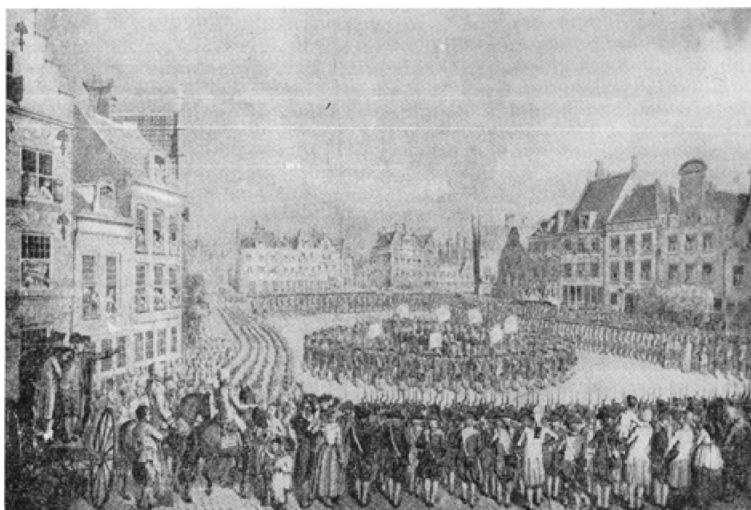
En toch vereenvoudigt zich nu het beeld van de situatie. De tegenstellingen kristalliseren zich in een strijd tussen twee groepen provinciën, die naar aanleiding van het een of ander incident ieder ogenblik uit de raadzaal van de Staten-Generaal in een gewapend conflict dreigt te zullen overslaan. Utrecht, waar in de hoofdstad de democratie haar doel bleef vervolgen onder het al bedenkelijker toezien van de twee voorstemmende leden (Geëligeerden en Ridderschap) van de Staten, die in Amersfoort, beschermd door het garnizoen, een steunpunt hadden, - Utrecht scheen van augustus 1785 af de provincie wier onenigheden dat beslissend incident zouden opleveren.

In de stad Utrecht bleven de burgers na de bezetting van Amersfoort op hun hoede: de gewapende vendels waakten tegen een overval, van alle kanten waren toezeggingen van de hulp van de Vrijcorpsen toegestroomd. Een burgeroorlog scheen op handen, als er weer een beroep op het leger gedaan werd. De Hollandse 'matadors', gedreven

door de gevaren waaraan heel hun politiek, heel hun positie blootstond, verleenden nu aan de Utrechtse democratie onvoorwaardelijke steun. Ik vermeldde het Hollandse besluit van 16 maart 1786 al, waardoor het nabij lijkend gevaar van een militaire bezetting van Utrecht afgewend moest worden.

In verschillende tempo's werd intussen, een vol jaar lang, telkens door stille dreiging

van de op de been gebrachte schutters, in september, in december 1785, in maart, eindelijk 2 augustus 1786, Ondaatje's reglement aan de tegenstrevende Utrechtse vroedschap opgedrongen. De stap op die laatste datum genomen ging zelfs verder. Vijf heren slechts waren tot de definitieve invoering bereid, maar nu zetten Gecommitteerden, door de burgerij zelf op de Neude beëdigd, de weerbarstige regenten af ('removeerden' ze, zoals men sprak). De burgerij koos vervolgens zelf haar 'representanten'. De oligarchie was te Utrecht vernietigd, een democratisch gekozen vroedschap, meest lieden van welstand en ontwikkeling overigens, zetelde op het stadhuis.

DE BEËDIGING VAN ZESTIEN BURGERGECOMMITTEERDEN DOOR DE OFFICIEREN DER SCHUTTERIJ, OP DE NEUDE TE UTRECHT, 2 AUG. 1786

Een ware omwenteling! in die vorm gaf de geschiedenis van anderhalve eeuw haast niets te aanschouwen. En terwijl overal de 'aristocraten' van hun afschuw getuigden en voor hun eigen positie sidderden, kwam de nationale vergadering van Patriotse regenten met een verklaring voor het publiek, waaruit hun nauwe verbinding met de democraten duidelijk bleek. De nationale vergadering der Vrijcorpsen, die juist te Utrecht bijeen was, zocht contact met de te Amsterdam vergaderende Vaderlandse Regenten. Die laatsten, geleid door De Gijzelaar en Van der Capellen tot de Marsch, namen de Acte van Verbintenis van de Vrijcorpisten van het vorig jaar over. 't Is waar dat veel regenten achterna terugschrokken als het op hun handtekening aankwam. Toch was er een punt in opgenomen ter geruststelling van de Calvinisten: de ware Christelijke Gereformeerde godsdienst zou op generlei wijze ondermijnd worden.

Maar alleenheersing en familieregering gezamenlijk de oorlog aangezegd! De Prins en de aristocraten wisten nu, dat zij samen staan of vallen zouden. Was het geen tijd om tegen Utrecht op te treden? De kwestie waarin de drift van weerszijden zich scheen te zullen ontladen, kwam toch eerst uit geen Utrechtse, maar uit Gelderse verhoudingen voort.

Elburg en Hattem (sept. '86); het Hollandse 'cordon'.

Er broeide tegen de Prinsgezinde Staten van Gelderland verzet. De steden waren er minstens zo Patriots als in Overijsel; 't was enkel het feit dat zij als 'frontiersteden' sterke garnizoenen herbergden, dat de uiterlijke berusting der burgerij onder schreeuwende misbruiken verklaart. De adel, die zich toch door de gewapende schutterijen bedreigd gevoelde, was ijverig vóor de Prins; zij vormde zijn hof voor een groot deel. Een Arnhems burger had in het voorjaar van 1786 in de *Post van den Neder-Rhijn* zijn hart uitgestort over de Oranje-baldadigheden, niet van het gepeupel hier, maar van de soldaten. Tot luide verontwaardiging van alle Patriotten had de stadsregering het bewuste nummer door beulshanden laten verbranden; de *Post*, trots op het aldus uitgereikt brevet, gaf een afbeelding van het toneel. In mei vaardigden de Staten van Gelderland bovendien nog een verbod van requestreren uit.

En hieraan weigerden nu, niet de geknechte hoofdsteden van de provincie, maar een paar kleine stadjes op de Veluwe, waar geen garnizoen lag, Elburg en Hattem, zich te onderwerpen. Zij moesten tot rede gebrancht. Holland

C. DE GIJZELAAR (naar E. Vinkeles)

meende nog de aanval te ontzenuwen door, evenals enige maanden tevoren ten behoeve van Utrecht, de te zijner repartitie staande troepen te verbieden aan bevelen daartoe gehoor te geven. Maar de Prins was in een ongekend strijdlustige stemming. Frederik de Grote was juist overleden, en de nieuwe koning, de eigen broer van de Prinses, liet een krachtiger geluid horen. Harris, die mee op het Loo was komen kijken, wreef zich de handen. Krachtens zijn recht van patent verlegde de Prins de Hollandse troepen naar de Generaliteitslanden en liet vandaar Gelderse en Zeeuwse troepen komen, die meteen tegen de stadjes oprukten.

Er heerste daar een geweldige opwinding. De Hollandse Vrijcorpsen hadden mannen en geschut gezonden om die van Hattem en Elburg in staat te stellen zich te verdedigen; belangrijker nog scheen de hulp, die in de ure des gevaars de gewapende burgers uit de vlakbij gelegen Overijselse steden zouden kunnen bieden. Vlak vóor de crisis waarschuwde De Gijzelaar Capellen, wel wat laat, dat Holland op eigen bodem te veel oppositie had om belangrijke hulp te bieden. En inderdaad, na alle voorbereiding en geschetter, plofte, toen de troepen verschenen, de verdediging ineen. De Vrijcorpisten, 'meest ambachtslieden', verlokt door hoge soldij, vluchtten in allerijl over de IJsel. In de verlaten stadjes richtten de soldaten een schandelijke plundering aan - voorproefje van wat bij de volledige overwinning der Prinsepartij te wachten stond.

Die volledige overwinning scheen ophanden: was de onwaarde van de gewapende burgers tegenover geregelde troepen niet gebleken? Oprukken tegen Utrecht, en dan Holland binnen, - wat scheen eenvoudiger? Maar de Utrechtse Staten te Amersfoort aarzelden nog steeds om een beroep op geweld te doen, en zonder opdracht van de 'soeverein' kon Willem V zich geen optreden van het leger denken.

Ondertussen was de reactie van het Patriots gevoel ongemeen krachtig. De Staten van Holland kwamen in buitengewone vergadering bijeen en in vlammende redevoeringen beschreef De Gijzelaar Willem V als de aanstoker van de burgeroorlog, als 'Alva', als 'een vijand en moordenaar'. Hij dreigde dat Dordrecht zich uit de Staten zou terug-

trekken, als dezen de troepen ter Hollandse repartitie niet naar de provincie terug ontboden en de Prins als Kapitein-Generaal schorsten. Zelfs een man als Rendorp bukte voor de storm. Langs de grens van de provincie werd een ‘cordon’ ingericht, samen te stellen uit Vrijcorpisten (een Comité van Defensie van de provinciale organisatie der Vrijcorpsen ging te Woerden zetelen) en geregelde troepen.

Op die laatsten, dat begreep iedereen nu, kwam het aan, en - zouden zij gehoorzamen? Het Hollandse besluit, waarbij de eenheid van het leger der Staten-Generaal aan het betaalsheerschap werd opgeofferd, was heel wat zekerder inconstitutioneel dan indertijd Oldenbarnevelt's Scherpe Resolutie: tegen een Maurits zou De Gijzelaar niet veel kans gehad hebben. De officieren der met Hollands geld betaalde regimenten zagen naar de Kapitein-Generaal op om hen tegen onderwerping aan de betaalsheer te beschermen. Maar de andere provincies waren doodsbenauwd met een om betaling schreeuwend leger opgescheept te worden. Zo dekten zij Holland's besluit met hun goedkeuring en de betaalsheer ging achter de Staten-Generaal schuil. De Prins, slaaf van de wettigheid als immer, ondertekende de vereiste patenten. Eerst nadat hij deze dienst bewezen had, werd de Prins door Holland, voorzover het dat gewest betrof, als Kapitein-Generaal geschorst.

Met de eigen hulp van de tyran kreeg Holland zo ongeveer de helft van het hele Staatse leger op zijn grondgebied, om als het moest tegen hem (en wie weet zijn Pruisische zwager achter hem) paraat te zijn, en het ‘cordon’ langs de Oostgrens der provincie werd een werkelijkheid. De kern ervan werd trouwens gevormd door het corps van een klein Duits vorstje, die de Hollandse matadors al lang tegen de Prins in het leger pousseerden en die zelf, echte *condottiere*, uit was op wat hij uit de troebelen halen kon: de Rijngraaf van Salm.

Franse en Pruisische bemiddeling

Burgeroorlog. Het woord weerklonk in alle vergaderingen, in alle bladen. Maar de Prins had het ogenblik al laten voorbijgaan, toen hij zich de helft van het leger liet ontfutselen. Bovendien viel, nu het erop aankwam, de nieuwe Pruisische Koning af. Zonder naar de aansporingen van zijn zuster te luisteren, begon hij te bemiddelen, op de grondslag van hervormingen nog wel. Een graaf van Görtz werd tot dat doel overgezonden.

Zo volgde er dan weer een pauze, waarin de partijen in een gewapende vrede tegenover elkaar stonden. Ten eerste binnen verscheiden provincies. In Gelderland en in Zeeland was de Oranjepartij nu zo volledig meester, dat daar een zekere rust heerste. Maar in Friesland was het nog onafgebroken krakeel. Zo'n heftig conflict ontstond daar tussen de Universiteit van Franeker en Curatoren, gesteund door de Staten, dat Valckenaer in Amsterdam om hulp kwam vragen. Holland moest de macht der ‘kabaal’ die ‘de Friese natie’ onderhield, breken door Friese producten van de Hollandse markt te weren en zelfs door de Friese vaart naar de Oostzee te blokkeren!

Maar de Pensionarissen hadden volop werk aan het versterken van de partij-positie in hun eigen gewest. Görtz' bemiddelingspogingen bejegenden zij ondertussen zo koel, dat deze, ten einde raad, in oktober 1786 contact met de burgerdemocraten zocht.

Sinds augustus 1785, wij weten het, was de Prins onherroepelijk met de aristocraten verbonden. Het belang van die tot mislukken gedoemde onderhandeling is dus slechts dat zij licht werpt op de onderscheiden meningen van de democraten- en regenten-Patriotten en op hun onderlinge verhouding.

Görtz gebruikte de Pruisische consul te Amsterdam, Chomel, een Hollander, als tussenpersoon. Deze was lid van de Vaderlandse Sociëteit in de grote stad. Zulke sociëteiten waren in '85 en '86 overal opgericht. Daar lagen de Patriotse bladen ter lezing, daar ontmoetten eenvoudige burgers regenten die zich nog niet uit de beweging terug-

getrokken hadden, daar werd eindeloos gepolitiseerd. De verbolgen orthodoxe prediker gromde weliswaar dat er vooral gedronken en gevloekt werd. Uit die kring nu raadpleegde Chomel een paar vrienden, de jonge advocaat Schimmelpenninck, de bankiers Staphorst. Als een lichaam dat ‘een zeker politiek bestaan’ had, bracht hij het militaire burgercomité te Woerden in de zaak; daartoe behoorde onder anderen Pieter Vreede.

Het is wel opmerkelijk, dat al die burgerleiders het denkbeeld van een verzoening met de Prins in beginsel aanvaardden. De voorwaarden waarover de besprekingen liepen, behelsden vóór alles de eis van verkiezing der stadsregenten door kiezers, die tevens bezwaren van de burgers zouden mogen voordragen; de eisen strekkende tot bevrijding van de adel en magistraten der landgewesten uit 's Prinsen macht en tot beperking van zijn macht over het leger gingen de Pensionarissen meer dan de stedelijke democraten ter harte. Willem V, of liever zijn vrouw, toonde enige toegeeflijkheid, maar wat de onderhandeling met Sociëteiten en Burger-comité's ten slotte zinledig maakte, was dat (afgezien nog van 's Prinsen eigen afkeer van welke verandering ook) de aristocratische aanhangers in wier handen hij geraakt was, zo'n capitulatie aan de democratie nog erger vinden zouden dan een vermindering van de stadhouderlijke macht.

Vermindering van de stadhouderlijke macht, daar bleef het in ieder geval de Pensionarissen, hoe nauw nu ook met de democraten verbonden, om te doen. Görtz vond hen heel wat onhandelbaarder dan de burgers. Dezen, zelfs die leiders uit Amsterdam en Woerden, dachten aan hun stadsdemocratie; de Pensionarissen wilden *de Republiek* niet langer in handen laten van een Staten-Generaal beheerst, of althans verlamd, door de ‘knechten’ of ‘slaven’, die onder die onzalige reglementen uit de landprovincies te verwachten waren.

Ook voor Vergennes' afgezant ging dat punt voor. Eind november verscheen Rayneval om de Pruis bij het bemiddelingswerk te helpen - of eigenlijk hem in 't oog te houden, zo mogelijk te leiden. Hij kreeg er de Pensionarissen toe, te verklaren op welke grondslag zij onderhandelen wilden, als de Prins begon met de bezetting van Elburg en Hattem ongedaan te maken. Görtz, die in zijn hart liever een vergelijk met de Pensionarissen dan met de burgers zag, briefde dit voorstel dankbaar over. Maar gesteld dat de Stadhouder zich eens aan die eisen onderworpen had, dan zou de afrekening met de burgerdemocratie toch moeilijk hebben kunnen uitblijven. De burgers wisten nu precies wat zij wilden. Instructie voor de Stadhouder, goed. Maar tevens eiste 15 november 1786 een Nationale Vergadering van Vrijcorpisten:

> ene grondwettige herstelling, te ontwerpen door gecommitteerden zo uit de regenten als (*let wel*) uit de burgerijen.

Maar de Prins dacht niet aan onderwerping. De Gelderse en Zeeuwse raadslieden waren er eenstemmig tegen. Vergennes was diep verontwaardigd dat dit Prinsje van Nassau (stelselmatig weigerde Frankrijk de Friese lijn de Oranje-titel te geven) voorstellen die Frankrijk en Pruisen beide aanbevalen, durfde afwijzen. Rayneval begreep nu ook, dat men aan de democratische eisen een breder plaats zou moeten inruimen. In een ongemeen diep grijpende beschouwing, die zeker veel aan zijn contact met Paulus te danken had, schreef hij:

De zwakheid der regenten als het aankwam op weerstand bieden aan de persoonlijke, Engelsgezinde politiek van de Prinsen van Oranje, heeft altijd hierin gelegen dat de ontwikkelde burgerij buiten alles gehouden werd, zodat zij, wanneer de stadhouders de volksmenigte tegen de regenten ophitsten, schouderophalend terzijde bleef staan. Besnoei de macht van de Stadhouder, geef de burgerij

haar rechtmatige invloed, zodat zij zich met de regenten verbonden gaat voelen, en de constitutie zal haar evenwicht gevonden hebben.

Een vast evenwicht, en eenheid en vermogen tot actie verzekerd door 'het overwicht van Holland', daartoe strekte volgens Rayneval de politiek van de Pensionarissen. Maar een vast evenwicht buiten de heerschappij van Oranje, dat was wat Harris boven alles vreesde. Dat zou immers betekenen dat het bondgenootschap tussen de Republiek en Frankrijk een realiteit zou worden, hetgeen het voorspel tot een nieuwe oorlog tegen Engeland kon zijn. Zolang zijn regering een doortastende inmenging niet aandurfde, had hij geen kans de Prins en zijn partij aan het bewind te helpen. Maar hij kon dan tenminste (zoals hij zelf aan zijn chef in Engeland schreef):

het zijne doen om de heersende partij stokken in de wielen te steken, eenstemmigheid in de Staten-Generaal te verhinderen, kortom, door de verwarring en regeringloosheid in dit land gaande te houden en aan te stoken, het bij voortduring een nul in het cijfer van de Europese machtsverhoudingen te doen zijn.

Wat men van de Prins van Oranje had mogen verwachten, deed Harris: hij maakte zich tot het middelpunt van een actieve partij van weerstand. Met zijn medeweten en bijstand werd, in november 1786, een Prinsgezinde Acte van Verbintenis opgesteld. 'De tegenwoordige constitutie maintineren', daarmee werd de strekking aangegeven. Van de Spiegel was Harris' actiefste medewerker, al maakte zijn woonplaats in Zeeland het hem moeilijk alle draden vast te houden. In zijn eigen gewest wist hij in ieder geval de regenten om de nieuwe banier te scharen. Elders bleven zij nog wat schuw. De Amsterdamse aristocraten wilden nog in geen Prinsgezind gezelschap. De Friese grietmannen worstelden met de moeilijkheid dat hun Doopsgezinde geldschieters sedert hun omzwaai de hypotheken op hun hornlegers[1] terugvorderden; om de Oranjepartij overeind te houden moest Harris zijn regering overreden om met geld te hulp te komen. Wat een verdeeldheid, wat een gewoel van tegenstrijdige tendenties, in die partij die geen andere leus had dan die van het behoud der onhoudbare constitutie! De armzaligste gehechtheid van groepen en standen aan hun voorrechten, de kleingeestigste afgunst op Holland's macht, van altijd over hun (toch al zo kleine!) quoten jammerende provincies, daarmee moest front gemaakt worden tegen een beweging die, zoals Van de Spiegel erkent,

het voordeel bezit, dat haar bedoelingen door grote woorden van Vrijheid en Vaderland en diergelijke de verbeeldingskracht van vele mensen verhitten.

Eén ding had de Prinsgezinde partij toch. De revolutie duurde te lang. De mensen raakten vermoeid. De politiek van het cordon bezwaarde de financiën van Holland, de onrust drukte op het zakenleven. De 'rustige burgers', die nooit van harte aan het driftig bedrijf meegedaan hadden, kwamen in een stemming om er zich tégen te stellen als men hun leiding gaf. Harris, de Prins, Van de Spiegel, en andere voorname raadslieden, allen voelden dat er iets aan het veranderen was. Niet alleen de regenten, ook de burgers lieten zich organiseren. Een dankadres van Zeeuwse burgers aan hun

1) Stukken land waaraan een stem voor Statenverkiezingen verbonden was.

anti-Patriotse Staten; Oranje-sociëteiten, waarvan een jong Haags edelman, Bentinck van Rhoon, kleinzoon van de man van 1747, de patroon werd; Oranje-vrijcorpsen: het bleek in de eerste maanden van 1787 al duidelijker, dat 'de volksstem' niet noodzakelijk Patriots was.

Partijen te Amsterdam; 'remotie'; de Oranjesociëteit gewelddadig onderdrukt **(*april-mei* '87)**

De oppositie stak het hoofd op, maar daar tegenin weerde zich de beweging met verdubbelde ijver. Nu de bemiddelingsvoorstellen door het Oranje-hof waren afgewezen, zou men in Holland zelf de hervormingsplannen meteen doorvoeren. 30 januari 1787 deed Haarlem (de stad van Zeebergh) in de Staten een voorstel om 'enige generale maximes' vast te stellen omtrent de wijze waarop 's volks recht op invloed verwezenlijkt zou kunnen worden. Amsterdam waagde het nog de voet dwars te zetten. Eerst hield het een besluit op om de Prinsgezinde vroedschap van Rotterdam om te zetten, opdat de Pensionarissen beter op de stem van die stad zouden kunnen rekenen; vervolgens één om het 'legioen' van de Rijngraaf in Den Haag te legeren. Dit nu oordeelden de Pensionarissen met het oog op de nadering van 8 maart onontbeerlijk, en overeenkomstig

BURGEMEESTER HOOFT DE BURGERS TOESPREKENDE Cl. van Kampen & Zn

tevoren gedane bedreiging, verlieten De Gijzelaar en Zeebergh, toen het op 17 februari niet doorging, de vergadering en Den Haag. Wat de Patriotten allerwegen in 't bizonder prikkelde, was dat het Haarlemse voorstel door dit alles bleef steken. En zo ging het te Amsterdam dan toe als twee jaren tevoren voor het eerst te Utrecht.

De Amsterdamse obstructie in de Staten was het werk van de pas opgetreden burgemeesters, onder wie Dedel, een geestverwant van Rendorp, maar doortastender dan deze, de leidende figuur was. 21 februari verscheen nu de burgerkolonel Van Goudoever (de enige van de vijf) vergezeld van zestig officieren van lager rang op het stadhuis om een request tegen dit optreden te presenteren. De raad zwichtte met de kleinst mogelijke meerderheid. Maar de aristocratische partij herstelde zich aanstonds. Met het enig gevolg dat 26 februari het stadhuis de aanblik bood van nog veel erger ongeregeldheden. Van Goudoever had ditmaal 96 officieren met zich, de burgerzaal stroomde vol van een opgewonden menigte. De oude Hooft sprak op een stoel staande de mensen

toe en gaf zalvend en vaderlijk te kennen, dat hij het met zijn mede-burgemeesters oneens was.

Dedel gaf geen kamp, maar de beangste vroedschap week weer voor de betoging. Zelfs nu gaf Dedel de partij nog niet verloren. Hij voelde zich gestuwd door veel verontwaardiging over dat Utrechts toneel te Amsterdam. 30 maart, toen in Den Haag het Haarlems voorstel besproken moest worden en Van Berckel en de tweede pensionaris Visscher, de gewone gedeputeerden van Amsterdam, zich opmaakten het te steunen, meldden zich uit Amsterdam drie bizondere gedeputeerden, door burgemeesteren gelast, die de twee anderen overstemden en de stem der stad tégen uitbrachten. Maar de Patriotten lieten zich zo niet meer uitschakelen. 3 april verscheen Van Goudoever opnieuw, met 102 burgerofficieren ditmaal. Er was tevoren met burgemeesteren overleg gepleegd en burgervendels bezetten het stadhuis. Alles ging dus ordelijker toe dan de vorige maal, maar de raad voelde zich onder die bescherming nog hulpelozer en besloot, tegen de protesten van Dedel en twaalf geestverwanten in, wat de requestranten verlangden, namelijk dat de stad voortaan alleen door de twee pensionarissen of door aan de burgerij welgevallige raadsleden vertegenwoordigd zou worden.

Dat de verhouding tussen de aristocratische stadsregering en haar burgerij nu tot een crisis komen moest, is duidelijk. Dedel en zijn medestanders moesten op het Utrechts voorbeeld afgezet worden, als men zich niet aan het gevaar wilde blootstellen dat zijzelf tot het offensief zouden overgaan. Inderdaad hadden Dedel en zijn vrienden al contact gezocht met de Prins, te Nijmegen. Zij boden aan, dat Amsterdam in de Staten, waar men zich sterk maakte een meerderheid te kunnen meeslepen, zou doorzetten: opbreken van het cordon, ongedaan maken van de schorsing als Kapitein-Generaal, herstel in het Haags kommando, ontslag van Van Berckel en van de (overigens achter de drie Pensionarissen schuilgaande) Raadpensionaris Van Bleiswijk; van stadhouderlijk recommandatierecht en militaire jurisdictie wilden de Amsterdamse aristocraten zelfs nu nog niet horen. En in ruil verlangden zij dan in hun stedelijke benauwenis steun van de Oranjegezinden. Daarbij dacht men vooral aan de goed georganiseerde en zelfbewuste Bijltjes, de scheepstimmerlieden op ‘de Eilanden’. Op die grondslag werd men het te Nijmegen eens. De Bijltjes zouden, 4000 man sterk, op een bepaalde dag naar de Dam oprukken en een raadsvergadering mogelijk maken, die de gewenste besluiten nemen kon.

Maar de Bijltjes dachten er niet aan zo door Nijmegen over zich te laten beschikken. Hun leiders, Admiraliteitsbeambten, wensten juist het recommandatierecht van de Prins hersteld te hebben. Terwijl de partij van Dedel bereid was de Stadhouder in de positie van 1747 te herstellen, hielden de Bijltjes vast aan de positie van 1766 (dat wil zeggen aan het behoud van de rechten die Willem IV in de beroeringen van 1748 gewonnen had). Het valt op dat zij hardnekkiger op 's Prinsen rechten stonden dan deze zelf. De zaak is natuurlijk, dat hun een overeenkomst met de aristocraten tegen de borst stuitte en dat zij in het recommandatie-recht van de Stadhouder de aantasting van de onafhankelijkheid der oligarchie zagen en op prijs stelden. In hen leefde niet enkel de Oranje-traditie, maar de democratische traditie, die hen in 1748 met de burger-Doelisten had doen samenwerken. Zij stonden ook nu niet geheel onvriendelijk tegenover de burger-Patriotten. Oranjegezindheid was de leus die het duidelijkst tot hen sprak, maar de star-conservatieve politiek van Willem V stelde hun trouw op een zware proef.

De tegenpartij was van die besprekingen goed op de hoogte. Waarom talmde zij nog om tot de 'remotie' over te gaan? Het waren de Patriotse regenten die aarzelden mee te werken tot een revolutionair aantasten van het recht van regenten, al waren het dan aristocraten, en die nog allerlei beproefden om eraan te ontkomen Maar in Frankrijk was Vergennes gestorven, zijn opvolger Montmorin luisterde naar de Rijngraaf en

wendde Frankrijk's invloed met minder terughouding ten gunste van radicale maatregelen aan. Ook De Gijzelaar en vooral Paulus drongen tot de grote stap.

Inderdaad werd uitstel gevaarlijk. Te Nijmegen waren er die dachten:

> dat als Z.H. zich vertoonde en in Den Haag kwam, de armee en de gehele natie hem zoude bijvallen en het spel gewonnen zou zijn.

Z.H. was daar de man niet voor. Wel opperde de Prinses het denkbeeld dat *zij* dat stoute stuk zou wagen. Maar nog altijd aarzelde men te Nijmegen en stonden te Amsterdam de Bijltjes en Dedel elk op het eigen standpunt, toen de Patriotse regenten zich op een conferentie ten huize van de bankier Staphorst door de secretaris van de Franse gezant lieten overreden hun tegenstand tegen actie op te geven. Vrijdag 20 april werd de beweging ingezet met een strooibiljet *Het Verraad ontdekt*. Afgezien van het kwistig gebruik van krachttermen als ‘deugnieten’, ‘het beulenrot’, ‘de snode Dedel’ en dergelijke, vatte het de in de bladen trouwens al dagen lang besproken situatie juist samen. Er *bestonden* plannen voor een ‘coalitie’ tussen de Aristocraten en de Stadhouder; er *was* haast bij het werk.

Grote opwinding in de stad, heftige debatten onder de Patriotten onderling, maar eindelijk werd 21 april een request bij de raad ingediend, namens de krijgsraad der schutterij, wier vendels de Dam bezetten, - en request waarin negen heren, die het wantrouwen der burgerij op zich geladen hadden, hun ontslag werd aangezegd. Requestranten beloofden de ontslagenen bescherming, - zoals Stadhouders bij wetsverzettingen plachten te doen: dat buitenwettelijk ingrijpen om vastgelopen situaties vlot te krijgen diende zichtbaar tot voorbeeld bij deze en de andere ‘remoties’; alleen trad daarbij ‘de majesteit des volks’ in de plaats van de Stadhouder. Niet dan na veel aarzeling ondernam de gezuiverde raad de vervulling van de opengevallen plaatsen, een keus doend uit een voordracht van 25 haar door de opgeworpen Gecommitteerden aangeboden. Het kwam daartoe eerst na weken, gedurende welke het protesten en bezwaren regende, verklaringen van burgers dat hun namen ten onrechte op de acte van qualificatie der Gecommitteerden vermeld waren, tegenadressen, strooibiljetten tegen de Roomsen of tegen de Rijngraaf. Relletjes waren aan de orde van den dag. De Kezen (dat was de scheldnaam voor de Patriotten) raakten telkens slaags met de Bijltjes. Men kon denken dat de Prins nog een kans had.

Onder die omstandigheden werden nieuwe onderhandelingen met Nijmegen begonnen door Straalman, de enige echte Achtenveertiger die nog in de vroedschap over was, een oud man nu, als Oranjegezinde zijn leven lang uit alle regeringsposten geweerd. Hij maakte zich sterk, tegenover zijn Patriotse mede-regenten, dat de Prins tot een verzoening met de democraten op de grondslag van ‘een regelmatige invloed der burgerijen op de stedelijke regerings-collegiën’ te vinden zou zijn. Hoe volstrekt uitzichtloos zo'n poging was, bleek van beide kanten tegelijk.

25 mei richtte zich de vergadering van Hollandse burgercorpsen, te Dordrecht bijeen, tot de Staten met een verzoek om alle bijdragen ter Generaliteit in te houden, om ‘met de verenigde burger- en militaire macht der provincie’ tegen ‘de vijanden des vaderlands’ het offensief te nemen, en om Willem V als Stadhouder te schorsen. En de volgende dag publiceerde de Prins te Nijmegen, dwars door de besprekingen van Straalman heen, een lang ‘declaratoir’ aan de Staten van Holland. Met angst in

't hart, zwichtend voor de aandrang van zijn omgeving, gaf hij zijn naam aan dat stuk, een ware oorlogsverklaring, waarin alle hervormingen op de meest krasse wijze verloochend werden. Dat [bracht tenminste klaarheid omtrent de innige verbinding van het hof met de aristocratische reactie.

Vlak daarna, de 29ste mei 's avonds, kwam het te Amsterdam tot de uitbarsting.

Plundering van de Oranje-sociëteit, van de huizen van Dedel en anderen, verwarde schermutseling, tot eindelijk de schutters naar Kattenburg trokken en na een regelmatig beleg - er kwam zelfs geschut aan te pas, en er vielen doden - de eilanden bezetten. Er werd daar en in heel de stad deerlijk huisgehouden. Veel verschrikte Oranje-gezinden en aristocraten trokken weg, 'buiten 't roof- en moordhol'.

'Toetasten'; Utrecht binnen het cordon gebracht

Er had intussen, onmiddellijk na de Amsterdamse gebeurtenissen van 21 april ook te Rotterdam een remotie plaats gehad, en hier waren onmiddellijk nieuwe leden benoemd. De Patriotse magistraat rustte daar nu dus veilig op een Patriotse vroedschap. Van de Staten van Holland was het Patriottisme meester zoals het nog niet geweest was.

Nu dus actie, en het adres van de burgercorpsen van 25 mei gaf de richting aan. Men wilde de eindstrijd met Willem V en zijn 'vloekgespan'. Zo lieten enige burgergecommitteerden van Vlaardingen zich uit in een adres, dat de *Nederlandsche Jaarboeken* ondertussen heel bedaard durfden afdrukken als een staaltje van de 'ongerijmde denkbeelden' waartoe 'een natie, of tenminste een gedeelte van dezelve', kan 'misleid' worden.

'Toetasten', dat was het woord waar de Patriotse bladen al weken lang hun treuzelende leiders mee aanzetten. Inderdaad had een paar dagen na de 2lste april de opperbevelhebber van het cordon, generaal Van Rijssel, zijn officieren op binnenrukken in de provincie Utrecht voorbereid. De uitwerking was aan de éne kant de weigering van een groot aantal officieren, die allen afgedankt werden, zodat voor het ogenblik het legertje onder Holland tot actief optreden nog minder bekwaam werd; aan de andere kant grote opwinding bij de Staten te Amersfoort. In overleg met Nijmegen voerden die nu zelf een troepenbeweging uit om de dreigende verbinding tussen Holland en de stad Utrecht te verijdelen. Bij Vreeswijk stuitte dat legertje 9 mei - niet op de Hollandse troepen, die nog geen voet op Utrechtse bodem hadden, maar op een afdeling Utrechtse Vrijcorpisten, aangevoerd door een oud-officier, d'Averhoult. De geregelde troepen van Amersfoort werden volledig verrast en op de vlucht gejaagd. Nu rukten de Hollandse troepen op, en het cordon sloot bij de stad Utrecht aan. De Rijngraaf nam daar het bevel over. Tevergeefs protesteerden de Staten-Generaal van hun zijde van het Binnenhof bij de Staten van Holland wegens die ongehoorde Unie-schennis.

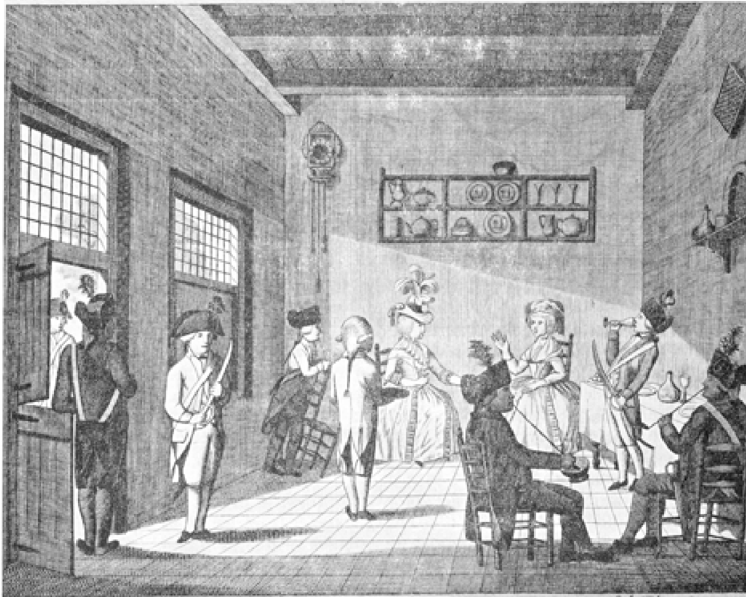
Maar voorlopig bleef het er weer bij. De smadelijke nederlaag bij Vreeswijk had het zelfvertrouwen te Nijmegen nog een ernstige deuk gegeven. De reputatie der burgertroepen daarentegen was van de knak van Elburg en Hattem hersteld. Terwijl de Generaliteitstroepen onder Holland toch zo onbetrouwbaar voor de Patriotse leiding bleken; terwijl te Amsterdam het nieuwe regiem een storm van verontwaardiging en afkeuring moest trotseren en in heel Holland de anti-Patriotse krachten het hoofd opstaken; terwijl, zoals G.K. van Hogendorp opmerkt, buitenlui en kleine-stads-burgers 's Prinsen declaratoir van 26 mei 'blindelings' tekenden en maar op leiding wachtten; zat men te Nijmegen angstig te overleggen.

e. De burgeroorlog ontketend en Engels-Pruisische interventie

Engeland financiert de orangistische gewesten; Goejanverwellesluis, eind juni '87; *orangistische gewelddadigheden in Gelderland en Zeeland*

Harris was nu evenzeer als Van Hogendorp en andere raadgevers van Oranje overtuigd dat de tijd rijp was voor een contra-revolutie. Zijn rapporten hadden de Engelse regering bewogen hem voor een bespreking over te laten komen en hij slaagde erin Pitt, die uit financiële overwegingen steeds voor onthouding was geweest, te overtuigen dat

het de moeite waard was iets te ondernemen. 2 juni kon hij, teruggekeerd, aan zijn Oranje gezinde vrienden meedelen, dat hij gemachtigd was aan de Staten-Generaal (dat wil zeggen aan de 'meerderheid' van Gelderland, Zeeland, Friesland en het Amersfoortse Utrecht) een lening te verstrekken ten einde hen in staat te stellen de troepen die Holland op de wijze die men zich herinnert in het cordon gekregen had, weer in dienst te nemen. Op een oproep van de Staten-Generaal aan de troepen, waarin hun gelast werd, onder waarborging van hun soldij, in geval van bevel tot offensief ageren zich naar een gebied 'alwaar zij van alle dwang bevrijd' zouden zijn te begeven, liepen inderdaad hele regimenten over, 'met oranje getooid en zingend'.

HET GEVANGENHOUDEN VAN PRINSES WILHELMINA TE GOEJANVERWELLESLUIS, 28 JUNI 1787

De Staten van Holland antwoordden met het instellen van een defensie-commissie (die naast de burger-commissie te Woerden kwam zetelen) en het opbrengen van nieuw geld voor contra-soldijen, aanwerven van vrijcorpisten, leggen van oorlogsschepen op de rivieren en in de Zuiderzee. Maar men zag vooral naar Frankrijk uit om hulp. Nu het erop aankwam, evenwel, bleek ook Montmorin weinig zin te hebben in een krachtproef. Hij opperde nogmaals bemiddeling. Daarvan durfden de Pensionarissen aan de Vrijcorpsen en Colleges van Gecommitteerden, die de situatie meer dan ooit beheersten, niet reppen. De Rijngraaf lag op de loer om hen te wippen en zelf als 'de Vriend des Volks', de verklaarde 'Vijand van Engeland,' de leider der democratie te worden. De Franse regering was zo goed niet, of zij moest iets meer doen. Zo trok zij bij

Givet, op de Noordgrens, troepen samen, heimelijk hopend - want haar financiële moeilijkheden verlamden haar -, dat de dreiging genoeg zou zijn. Het sein tot toetasten werd door Frankrijk niet gegeven, en de Pensionarissen waagden het niet zonder Frankrijk te beginnen.

In die ondraaglijk wordende spanning kwam nu eindelijk van de kant van het Oranjehof - maar altijd nog niet van de Prins! - een daad, bedoeld om de crisis uit te lokken.

De Prins had zich de 7de juni op uitnodiging van de Oranjegezinde Staten van utrecht naar Amersfoort begeven. Dat had alleen zin als inleiding tot een aanval. Maar hij was daar ‘moreel onbekwaam’ toe, zoals Van Hogendorp schreef. Meer dan ooit voelde de ongelukkige man zich met zijn figuur verlegen. Hij wist dat de verering van de actieve Oranjepartij, in wier handen hij geraakt was, naar zijn vrouw uitging. Achter die allen stond Harris. En met een mengeling van opluchting en bittere afgunst vertrouwde Willem V aan de Prinses het lot van zijn huis toe. Alle raadgevers keurden het plan goed, door haarzelf twee maanden vroeger al geopperd, dat *zij* de tocht naar Den Haag zou wagen.

In naam zou haar doel zijn, aan de Staten-Generaal, ter voorkoming van de dreigende burgeroorlog, bemiddeling op zekere grondslagen voor te stellen. In werkelijkheid was het natuurlijk, de aanhangers in beweging te brengen tegen het Patriots regiem. 28 juni werd zij, op één van de strategische punten van de Hollandse grens, Goejanverwellesluis, halverwege tussen Gouda en Oudewater, door een daar geposteerde burgerafdeling aangehouden. 's Ochtends van de 30ste aanvaardde zij de terugreis, terwijl de Staten van Holland het optreden der burgers dekten.

Vlak daarop kwamen berichten binnen van Oranje-omwentelingen die in de Gelderse steden (vóór de aanhouding der Prinses) plaats gehad hadden. Dat was helemaal het bedrijf van de garnizoenen, die ergerlijke baldadigheden begingen. Willem V was intelligent genoeg om te betwijfelen of men op die wijze de burgerijen meer dan ‘van buiten Oranje’ maken kon, maar de ontwikkeling ging als immer buiten zijn beheer om. De soldaten werden niet gestraft en de adellijke heren waren meester. In Zeeland gebeurde ondertussen iets soortgelijks, ofschoon het daar de steil gereformeerde en vurig Oranjegezinde gemeente was, die nogmaals aan het razen sloeg. Patriotse stadsregeringen werden gedwongen de Oranjevlag uit te steken. Niemand durfde zich meer zonder oranje buitenshuis vertonen.

Het Hollandse platteland was niet zo onverdeeld anti-Patriots als dat van Walcheren of Zuid-Beveland. Daarvoor waren de Katholieken er te talrijk: zoals wij zagen, hadden die juist in deze dagen afschaffing van de hatelijke recognitie-gelden verkregen, en zij hoopten op meer. In de Generaliteitslanden roerden zij zich zelfs geducht. Als het erop aankwam, echter, beheerste het leger, dat nog aan de Prins gehoorzaamde, daar de toestand, en de Hollandse Patriotten konden niet beletten dat de Staten-Generaal alle burgerwapenoefening in Noord-Brabant verboden.

In Holland zelf waren de boeren toch overwegend protestants en de bijval der Roomsen maakte de nieuwe leuzen bij hen verdacht. Zo tekenden zij, het werd al aangestipt, het declaratoir van de Prins bij hopen. Dat zij tevreden waren met de toestand zoals die de laatste veertig jaar geweest was, die naïeve uiting vatte hun geesteshouding mooi samen. Maar in 't bizonder bewaarden zij een slechte herinnering aan de Patriotse ambtenaren die in de winter van '84 op '85 de loting hadden doorgevoerd, die bij hen op zoveel verzet was gestuit.

Ondertussen was de weerslag van dit alles ook waar de Patriotten baas waren, hevig. In Deventer werd de Oranje-sociëteit door de schutters bestormd. In Holland maakte men zich op om alle slechtgezinden, en speciaal ook de boeren, mores te leren.

Patriots schrikbewind in Holland; vliegende legertjes

Pal op de reis van de Prinses en de Gelderse en Zeeuwse gebeurtenissen gaven 'de kommandanten der uitgetrokken (burger-) corpsen en detachementen' in de grensverdediging een publicatie uit. Dat waren de stoottroepen van het Patriottisme, helden Zij dreigden nu wraak voor alle baldadigheden en gaven overheden die zich slap mochten betonen in de repressie, mitsgaders 'heimelijke roervinken en aanstokers' te kennen dat zij hen als landverraders dachten te behandelen. Een schrikbewind werd in de provincie ingevoerd. Hier een dokter opgelicht en tegen alle recht in naar de stad gevoerd, daar een vrolijk troepje op de Waddinxveense plas aangehouden en de meisjes van geel of oranje lint beroofd, dat w aren zo dagelijkse voorvallen. R auw ging het toe bij een Dordtse expeditie tegen Oud-Beierland. De dorpelingen hadden een Patriots exercitiegenootschap ontwapend. Het dorp werd nu, met behulp van geschut zelfs, overmeesterd en een wagen vol met wapens, een schip vol met gevangenen, naar Dordt opgestuurd.

Het is een normaal verschijnsel die al heviger stemming en daden, uitgelokt door de bedreiging van binnen en van buiten, door de voorbereiding van contra-revolutie en vijandelijke aanval. Reeds 4 juli kondigden de Staten van Holland een plakkaat af tegen 'het zingen van Oranje-liedjes, het rondlopen met en het dwingen tot tekenen van zgn. requesten'. Maar de Patriotse pers was nog lang niet tevreden. 17 juli formuleerde een provinciale vergadering van burgercorpsen een program van actie. Ten eerste moest Willem V als de aanstichter van de burgeroorlog van zijn ambten vervallen worden verklaard, ten tweede aan de burger-defensiecommissie te Woerden opgedragen twee observatie-corpsen van gewapende burgers te vormen, die kracht zouden bijzetten aan de buitengewone rechtspraak van een (ten derde) in te stellen staatscommissie. Dat laatste was niet anders dan 'gedelegeerde rechters', sedert Oldenbarnevelt's proces het schrikbeeld van generaties van Vrijheidsminnaars! Dat plan bleef in de Staten dan ook steken, evenals de vervallenverklaring van Willem V. Zolang het Franse bemiddelingsplan nog ter tafel lag, konden de Staten de breuk met de Prins niet openlijk verwijden, ook al richtten de burgers zich nu tot hen op een toon die sprekend doet denken aan de manier waarop men in het eerste stadium der beweging zich tegen de Prins placht te uiten. Daarom besloot 7 augustus de nu radicaal Patriotse raad van Amsterdam Willem V als Stadhouder te schorsen, voorzover de stad betrof, en het stadsaandeel in zijn tractementen te besteden voor het onderhoud van de burgercorpsen.

De vorming van het eerste vliegende legertje werd intussen door de Woerdense burgercommissie zonder naar de mening der Staten te vragen ter hand genomen. 7 augustus trok het op, 700 man sterk, met geschut, legerkarren en paarden, naar Leiden en Voorschoten. Het bevel voerde een zekere Mappa, van het Delftse Vrijcorps. Het eerste wapenfeit was de bezetting van het dorp Voorburg en de ontwapening van het Oranje-Vrijcorps aldaar. Maar het scheen op Den Haag gemunt en er werden daar door Gecommitteerde Raden verdedigingsmaatregelen genomen. De Staten, inderhaast bijeengeroepen, desavoueerden hun dagelijks bestuur. Inderdaad trok Mappa op Delft aan, maar de onwettigheid van zijn patent vanwege de burgercommissie te Woerden en heel zijn optreden schreiden ten hemel. Voor het ogenblik heerste echter geen recht, enkel het belang van de zaak der 'weldenkenden'. Delft kreeg geen bescherming. De sterk anti-Patriotse stadsregering ten spijt, bestond er een krachtig

Vrijcorps; Wybo Fijnje, de redacteur van de *Hollandsche Historische Courant*, en Gerrit Paape, autodidact werkman en voortreffelijk schrijver, behoorden tot de bekendste en radicaalste Patriotten in de provincie. Toen Mappa 20 augustus zijn kamp buiten de stad opsloeg, trachtten burgermeesters zich met de burgervendels te handhaven, maar het Vrijcorps kreeg de Haagpoort in handen en daarmee was alles beslist. De anti-Patriotse

burger-krijgsraad durfde niets meer, er wierpen zich burgergeconstitueerden op. Vier van dezen (Fijnje was er één) werden in de raad ontvangen en de remotie werd, in vormelijke en beleefde stijl maar onverbiddelijk, doorgezet, - zonder dat een man van Mappa's legertje een voet binnen de stad gezet had. In Gorkum gebeurde een dag of wat later iets dergelijks. In Den Briel daarentegen 'bestonden' burgemeesters het, zoals de *Opregte Nederlandsche Courant* verontwaardigd schreef, kanon op de wallen te stellen, en zo bleef men daar voor ongewenst bezoek gespaard. Ondertussen werd ook voor Noord-Holland een vliegend legertje in gereedheid gebracht. In de eerste helft van september nog kwam het in actie en de remoties begonnen ook hier.

MAPPA'S LEGERTJE IN HET KAMP BUITEN DELFT

In diezelfde maanden van augustus en september kwam het in Friesland tot een crisis. Van Beyma en de Patriotse minderheid hadden onafgebroken oppositie gevoerd; nu eindelijk, na veel krakeel, trokken zij zich terug onder kennisgeving dat zij alles wat in hun afwezigheid mocht besloten worden als 'informeel, nul en van onwaarde' zouden beschouwen. 7 september openden zij hun eigen Staten-vergadering te Franeker, de enige wettige, naar zij aan alle subalterne ambtenaren deden weten. De Staten te Leeuwarden riepen de troepen ter repartitie van Friesland, maar elders gelegerd, terug; die te Franeker steunden op Vrijcorpsen en kregen krijgsvoorraad overzee uit Amsterdam. Een provinciaal burgeroorlogje was begonnen.

Pruisen eist genoegdoening van Holland (*juli*); *ultimatum* (9 *sept.*) *Inval* (13 *sept.*); *Frankrijk onttrekt zich*

Maar ondertussen hadden de internationale verhoudingen een ontwikkeling gevolgd, die op de plotselinge ondergang van het Patriottisme zou uitlopen. 10 juli had de

Pruisische gezant uit naam van zijn Koning genoegdoening geëist van de Staten van Holland voor de diens zuster aangedane belediging, met bestraffing van de schuldigen. Gezien de stemming onder hun aanhangers en in 't bizonder onder de burgercorpsen waarvan zij zo geheel afhankelijk geworden waren, konden de Staten aan een verloochening van de burgerautoriteiten bij Goejanverwellesluis en te Gouda, die zich trouwens betamelijk gedragen hadden, niet denken. Maar zij begrepen ook niet, wat een gevaar hier dreigde. Zelfs Harris en de Nederlandse raadgevers van het hof en de Prinses zelf vermoedden niet, dat de familietrots van de Pruisische Koning de mislukking van haar onderneming in een overwinning voor de Oranje-zaak zou verkeren.

Het enige wat Frederik Willem II nog weerhouden kon van een gewapend ingrijpen, was vrees voor Frankrijk. En hier kwam nu de Engelse diplomatie met grote behendigheid te hulp door de Koning voor te houden, dat Frankrijk tegenover een dreiging met de Engelse vloot blijkbaar van het kamp te Givet geen ernst durfde maken. Pruisen mocht nu nog, om Frankrijk te ontzien, een scheiding voorwenden tussen de satisfactie en de regeling der bestuursgeschillen in de Republiek: in de prakrijk moest Pruisische militaire interventie een omkeer in de Republiek en in de verhoudingen van de omringende mogendheden onderling en tot haar teweegbrengen. Dat was de ware toestand, maar hij bleef tot hij al meer dan halverwege zijn beslag gekregen had, niet enkel voor het publiek, maar voor de Pensionarissen zelf verborgen. Montmorin toch, in zijn zwakheid op ‘bluf’ aangewezen, bleef hun stellige verzekeringen geven, dat Frankrijk hen niet in de steek zou laten. Begin augustus was de aangewezen leider der Pruisische expeditie al te Wezel aangekomen. Het was de Hertog van Brunswijk, neef van Willem V's gewezen voogd. Hij bezocht de Prinses te Nijmegen. Alles werd overlegd. In Den Haag kreeg Van Hogendorp van een hoog Hollands ambtenaar militaire gegevens om de Pruisische invasie te vergemakkelijken. En ondertussen werd het Nederlandse Patriottendom gesust met almaar herhaalde verzekeringen, zowel dat het van Pruisen maar loze bedreigingen waren, als dat Frankrijk gereed stond om zijn woord gestand te doen.

De Fransen drongen echter wel op enige toegeeflijkheid aan in de steeds voortslepende nota-wisseling van Holland met Pruisen (want dit alles ging buiten de Staten-Generaal om). Niet dan met moeite kregen de Pensionarissen 8 september van de Staten van Holland een antwoord los, geheel ingericht naar de wens van Montmorin, die zich overtuigd verklaarde dat het de Pruisische Koning bevredigen zou: men zou de Prinses gaarne uitnodigen, zodra dit zonder gevaar voor de openbare orde geschieden kon. De radicale partij, Amsterdam, Haarlem, Delft, Gouda, de steden die geheel door de gewapende burgers geregeerd werden, was zelfs hier tegen. De volgende dag evenwel kwam, zelfs nu nog als een bijstere verrassing, een Pruisisch ultimatum. De Staten zonden een ijlbode naar Versailles. Maar juist in die dagen werd Vérac, de man der vurige raadslagen, teruggeroepen: dat was een veeg teken.

Het ultimatum gaf vier dagen bedenktijd. Van Hogendorp, nu als afgezant der Prinses in het hoofdkwartier van de Hertog, beroemt zich erop dat hij die termijn zo kort had weten te krijgen, en zelfs zo vreesde de Prinses nog, dat de Staten van Holland haar de satisfactie zouden inwilligen. Maar dat gebeurde niet, en 13 september zette het Pruisische leger, een goede 20.000 man sterk, zich in beweging. Het was alleen op Holland gemunt. Gelderland en het Amersfoortse Utrecht lieten de doormars

natuurlijk toe. De hoofdmacht rukte langs Waal en Lek naar Zuid-Holland op, een kleinere afdeling ging naar Amersfoort om van daaruit Amsterdam te bedreigen.

Heel het weerplan van de Patriotten was op de stad Utrecht geconcentreerd, maar de Rijngraaf, die daar bevel voerde, kwam meteen in een uiterst moeilijke positie. De radeloze commissie te Woerden hoopte geen ogenblik de Pruisen uit Holland te kunnen houden; reeds de 15de ontruimde zij Schoonhoven zodat de provincie open lag en de

Pensionarissen in de Staten voorstelden de vergadering naar Amsterdam te verleggen. Er schoot ook de Rijngraaf, wilde hij niet afgesneden worden, niets anders over dan zich daarheen terug te trekken. De totaal onverwachte mededeling en overhaaste uitvoering van dat besluit wekten in de stad Utrecht verbijstering, wanhoop en woede. Troepen, Hollandse vrijcorpisten, en alle Patriotse voormannen - nieuwe vroedschappen, burger-gecommitteerden, burger-officieren, redacteur van de *Post van den Neder-Rhijn*, stroomden naar Amsterdam. Achterblijvende schutters smeten hun geweer weg (‘waartoe heeft hetzelve mij gebaat ...’) en maakten zich klein om de reeds opstekende Oranje-drift over zich heen te laten gaan. Het Prinseleger rukte de volgende ochtend al uit Amersfoort binnen. De afgezette regenten namen weer bezit van het stadhuis. Utrecht was om.

Maar binnen een paar dagen, ofschoon de Pruisen enkel nog maar in Gorkum en Schoonhoven zaten, waren ook de Staten van Holland om. Alleen de onherroepelijk Patriotsgezinde gedeputeerden waren de drie Pensionarissen naar Amsterdam gevolgd. Wat in Den Haag overbleef, waren, met de openlijk anti-Patriotsgezinden, de weifelmoedigen of slechts uiterlijk geconformeerden. De 17de al stelde de Ridderschap in de Staten voor, de resoluties tegen de Prins in te trekken. De wettigheid van de remoties werd ook al in het geding gebracht. En terwijl buiten onder groot gejoel en handtastelijkheden tegen de plotseling onderliggende partij de menigte reeds algemeen oranje droeg, trokken de Staten het verbod daartegen in. In Dordt, in Delft, overal kwam het Oranjegezinde volk op de been. Naar Amsterdam toog al wat nog strijdlust voelde of op geen genade hopen kon. De achterblijvers kregen het trouwens nog hard te verduren. Van plaats tot plaats waar de omkeer voortschreed, werd het dragen van oranje niet vrij, maar nodig als men geen mishandeling trotseren wilde. De 20ste deed de Prins zijn intocht in Den Haag onder een geweldige toeloop van geestdriftige aanhangers. In de Staten namen de geremoveerde aristocraten hun plaatsen weer in, en de vergadering diende voor het ogenblik de politiek van het Oranjehof gedwee.

Amsterdam verzamelplaats van de volhouders; de stadsregering capituleert

Maar daar stond Amsterdam nog als het laatste bolwerk. Zou het stand houden? Van alle kanten waren de Patriotten er samengestroomd, niet alleen uit de omgegane steden van Holland en Utrecht. Uit Friesland, amper veertien dagen nadat hij zijn beweerde Staten te Franeker had uitgeroepen, kwam Van Beyma met een schaar van lotgenoten overzee als vluchteling aanzetten; uit Kampen evenzo de Overijselaars, wier positie op de nadering van Pruisische troepen meteen ingestort was.

Al die verslagenen van de revolutie verdrongen zich nu in de straten van Amsterdam. Patriotse schrijvers, gecommitteerden, bestuursleden van sociëteiten bestookten hun Amsterdamse vrienden met aansporingen en plannen. Juist vóór de katastrophe was de provinciale algemene burger-vergadering in Amsterdam bijeen geweest. Op de agenda had een voorstel gestaan om een plan te ontwerpen voor ‘ene nationale representatie in ene volksvergadering van alle de Provinciën en de Generaliteitslanden’; een aanwijzing dat de Patriottenbeweging, als haar tijd gegeven was, ook het grote probleem van het verroeste en vastgelopen federalisme onder de

ogen gezien zou hebben. Nu kon er voor niets aandacht overschieten dan voor de vraag van de verhouding tot Den Haag en voor de verdediging tegen het Pruisische leger, dat in overleg met, ja op aandrang van, het Oranjehof oprukte voor de aanval. Als kommandant had men te Amsterdam van de Riji graaf niet willen horen: die werd sedert zijn aftocht uit Utrecht voor een verrader uitgekreten. In zijn plaats behielp men zich met weer een vreemdeling, een Fransman. Alle autoriteiten van verschillende gading die te Amsterdam bijeengekomen waren, spraken hun woordje mee. De vroedschap zelf, gezuiverd als zij in april was,

toonde zich heel lauw. Al waar de meesten aan dachten was, hoe met 'kunst' de burgerij tot onderhandelen 'te disponeren'.

Inderdaad waren de vooruitzichten, in weerwil van Amsterdam's sterke ligging, niet fraai. Als de Fransen maar te hulp kwamen! Maar de Franse regering ofschoon heel wel voelend wat een slag voor haar aanzien het in de steek laten van de eerst door haar aangemoedigde Patriotten betekenen zou, was door haar binnenlandse moeilijkheden zozeer overstelpt, dat zij zich door de omgezette Staten van Holland met de mededeling dat het geschil met Pruisen op het punt stond geschikt te worden, liet afschepen. Voor Amsterdam had Montmorin, die armzalige uitvlucht aangrijpend, geen andere troost dan de goede raad om 'op de best mogelijke wijze te capituleren'.

Toen die boodschap 3 oktober de stad bereikte, was Brunswijk nog maar net in ernst met de aanval begonnen. De van Patriotten gezuiverde Staten van Holland hadden de satisfactie in zijn instructie vermeld verleend, en daarmee had hij zijn taak als afgelopen willen beschouwen, de rest overlatende aan de mediatie. Zich te laten gebruiken voor de zege der reactie zinde hem slecht, modern en verlicht groot heer als hij zich voelde. Hij had dus zelfs toegestemd in een verzoek der stadsregering om een wapenstilstand. In een Oranje-partijraad, bijgewoond door de Prins en Prinses, Harris, Van de Spiegel en anderen, werd hem echter duidelijk gemaakt dat in de voorwaarden van de Amsterdamse regering (waartegen tegelijk in Amsterdam de Burgersociëteit tierde als weinig minder dan verraad) niet getreden mocht worden en dat hij de wapenstilstand moest opzeggen. 't Was Harris, wiens politiek zegevierde. In Berlijn werd terzelfdertijd een conventie getekend, waarbij Engeland en Pruisen met uitsluiting van Frankrijk ondernamen de macht van de Prins op de voet van 1766 te herstellen. De mediatie was daarmee afgewimpeld.

In de eerste dagen werd door de Amsterdammers bij Amstelveen kloeke weerstand geboden. Maar de verrassing van een post bij Halfweg dwong tot terugtrekken op Ouderkerk en hiermee werd de positie hopeloos. Brunswijk stemde in nieuwe onderhandelingen toe. En terwijl in de stad 'de dolzinnige dagbladschrijvers' nog hoog opgaven van wat met moed te bereiken was, altijd nog de Franse hulp in het uitzicht stelden, en 'diergelijke ontijdige snoeverijen meer', besloot de stadsregering zonder verder overleg met de burgerij de eis van volledige onderwerping - eis van Den Haag, niet van Brunswijk - te aanvaarden. De Patriotse kranten werden verboden. De oude heren verschenen weer op het stadhuis. De Patriotten moesten van uit hun schuilhoeken aanzien hoe uitbundig het volk de omkeer begroette.

f. Uitzichtloze restauratie

Reactie; Oranje verbonden met de regentenoligarchie

De ten val gebrachte partij had haar heerschappij met zo'n overmoed doorgevoerd, dat er een ware haat tegen haar bestond, en bij het volk uitte zich die in de ergerlijkste baldadigheden. Op straat was oranje-dragen nodig, als men zich aan geen handtastelijkheden wilde blootstellen. Dat de Katholieken het hard te verduren kregen, spreekt vanzelf. Een 'keurslijfmaker' te Maassluis verhaalt hoe bij het uitgaan van

de katholieke kerk alle kerkgangers, voor één van de 'Hollandse ruiters' gebracht die in het stadje gelegerd waren, 'Oranje boven' moesten roepen, sommigen knielende, hoe hij en zijn geloofsgenoten buiten de schutterij werden gesloten en uitgejouwd voor 'Paap, Kees'.

Duizenden Patriotten weken buitenslands. Die bleven bukten voor de bui, maar er waren er nog, 'dom, hevig en koppig' genoeg, om hun oude gezindheid door de kleine omvang van hun cocardes kond te doen ('noodbalkjes' of 'vliegjes' noemde men dat) of zelfs om hun oranje-strik de vorm van een V (voor Vrijheid) te geven. Dat gaf nog

vaak aanleiding tot kloppartijen. Woestelingen dwongen lieden die zich in de onlusten als Patriot hadden doen kennen, om knielend een glas oranje-jenever te drinken. De bekeerlingen overigens werden door hun voormalige vrienden ook scheef aangezien: ‘draaiers’ heetten zij bij hen en zij liepen nog weleens een klap op.

In Amsterdam ging het oranjedragen er toch maar met moeite in; pas op de 11de oktober trok de raad het verbod in en, ofschoon dat ‘onder het gemeen een woeste vreugde verwekte’, voelde een Patriots regent zich in de Kalverstraat die eerste dag met zijn strik verlegen, ‘ziende dat er geen fatsoenlijk mens bijna mee liep’. Op de beurs verschenen de firmanten van het Engelse bankiershuis Hope de 12de met oranje en werden er afgedrongen; zij moesten onder bescherming van een vendel gewapende burgers naar huis. Dedel, nu weer de voornaamste man op het stadhuis, liet Staats krijgsvolk binnenkomen en pas toen kon een schepen, omgeven van uitgezochte leden, met een toespraakje tot de beledigde heren Hope de onwennige kleur op de beurs introduceren.

Allengs brak het herstelde regiem wat er van Patriots openbaar gezag of invloed nog overeind stond af; mèt de stadsregeringen werden de burgerwachten gezuiverd, die zo voor hun traditionele taak om het lagere volk in bedwang te houden al meer krachteloos werden (te Amsterdam vuurden zij in oktober nog een keer met dodelijk gevolg in de Jodenbuurt, die even ijverig Oranjegezind was als de eilanden).

Geweldplegingen tegen Patriotten kwamen dus al veelvuldiger voor en in tal van steden werd er nog weken ja maanden na de omkeer geplunderd. De vermaning van Willem V na zijn aankomst in Den Haag had niet veel uitwerking, en ze verloor ook veel van haar kracht, toen de Staten een week later een amnestie aankondigden voor al wie zich ten dienste van ‘de oude constitutie’ misdragen hadden. Op tal van plaatsen, naar het voorbeeld dat nog vóór de reis van de Prinses in Gelderland gegeven was, gingen de garnizoenen in opstootjes en plunderingen voor.

Het ergste geval vond plaats in Den Bosch. Het Patriottisme had in de Generaliteitslanden een luidruchtige toon gevoerd. De leiding was er veelal in handen van inheemse Protestanten geweest, gewoon als die aan leiding geven waren, en voor specifiek Brabantse grieven niet minder gevoelig dan hun Katholieke streekgenoten. Onder het drukkend belastingstelsel, er op berekend niet alleen zo veel mogelijk uit het land te halen, maar het economisch weerloos tegenover Holland te maken, leden ook zij; en voor zover zij er geen deel aan hadden, haatten ook zij de plaag van het aan een veelsoortig maar altijd vreemd gezag ondergeschikt ambtenarendom. De Katholieken waren mee door de gebeurtenissen in Belgisch Brabant opgewekt en tal van pastoors hadden zich actief met de beweging ingelaten. De nieuwe vertegenwoordiger van het rechtsgezag der Staten-Generaal zocht bij hen zelfs de hoofdschuld: ‘alles hier te lande komt neer op paperij’, schreef hij. Kort daarop, 8 november, sprong dan het garnizoen van Den Bosch geheel uit de band. De soldaten richtten verwoestingen aan. Die troepen werden weggevoerd en de belhamels opgehangen. Zulke tonelen brachten toch de naam van de regering in opspraak, en brede kringen van de burgerij leefden bij die aanhoudende uitspattingen in angst voor hun bezittingen en persoonlijke veiligheid.

Inderdaad was de nieuwe regering van een felle partijgeest bezield. Heel haar optreden was er allerminst op berekend om kalmerend of verzoenend te werken. Er bleek niets van enig besef bij haar dat de Patriottenbeweging haar oorsprong had genomen uit misstanden, dat er een constructief element in had gezeten waarmee

men ook nu zijn voordeel zou kunnen doen. De Prins en de Prinses en de meesten van hun aristocratische raadgevers uit de verschillende gewesten beschouwden de beweging louter als een misdadige aanslag op hun eigen positie en zonnen nu op niets dan wraak voor de doorgestane angsten, ongedaan maken van al wat er buiten of tegen hen verricht was, herstel en bevestiging van het oude.

In wraakzucht stelde de Prinses het voorbeeld. Na de onderwerping van Amsterdam kwam haar 'satisfactie' in ernst aan de orde en op hun vraag, wat zij als zodanig wilde aanvaarden, kregen de Staten van Holland ten antwoord, dat de 'auteurs' van haar aanhouding voor eeuwig uit alle openbare ambten moesten worden ontslagen, alle na de remoties ingedrongen regenten afgezet en de vrijcorpsen volledig ontwapend; als 'auteurs' noemde zij tevens zeventien heren, - de leden van de Woerdense defensiecommissie liet zich horen, maar de drie Pensionarissen, Van de Kasteele, Visscher en een aantal Amsterdamse regenten, dat betekende enkel een aangrijpen van de gelegenheid om de voornaamste Patriotten onschadelijk te maken. Trouwens ook de afzetting

EEN DER OPROERIGE SOLDATEN IN DEN BOSCH GESTRAFT (naar R. Vinkeles)

der nieuwe regenten en de ontwapening der vrijcorpsen had met de haar aangedane bejegening niets te maken en was door de Koning in zijn ultimatum aan de Staten van Holland nooit genoemd. Maar de Prinses kon vragen wat zij wilde: de Pruisische troepen stonden nog in het land, en ofschoon Brunswijk zich ergerde over de wijze waarop hij gebruikt werd, zij wachtten op haar sein om af te trekken. Dat werken met de buitenlandse invaller stond de landsvorstin niet fraai, en 't was ook op een buitenlandse wenk, van Harris namelijk, dat de Prinses aan haar eisen de waarschuwing toegevoegd had, dat inwilliging ervan niemand vrijwaren zou tegen een mogelijke strafvervolging.

Inderdaad begonnen de hoven in de onderscheiden provincies de gerechtelijke machinerie tegen de Patriotten in werking te brengen. Alles werd opgehaald. Wie maar in de verte aan de Patriotse kant had meegedaan, stond niet alleen aan molestatie van Oranjeklanten bloot, en kon als hij naar een andere stad wilde gaan veelal van zijn predikant en kerkeraad geen kerkelijke attestatie meekrijgen, maar moest vrezen dat het hem in boetes, in gevangenisstraffen, in verbanning zou worden betaald gezet. Maanden en maanden lang sleepte die vervolging. Tal van hoge ambtenaren werden hier en ginds, vaak op de zonderlingste beschuldigingen, afgezet; ook bij de Generaliteit vielen slachtoffers, de voornaamste was, op bizondere aandrang van Harris, Paulus. Blok's vermogen werd in beslag genomen, zogenaamd omdat hij 's lands penningen verduisterd zou hebben (als lid van de defensie-commissie had hij ze gebruikt voor de vloot); Abbema tot levenslange verbanning veroordeeld wegens het doorsteken van dijken. Dit waren tenminste leiders, maar tevens daagden schepenen van Den Haag, een dozijn melkboeren, timmerlieden, kleermakers vóór zich, wier enig vergrijp in het tekenen van één van de vele Patriotse adressen bestond. Geen wonder dat de uitwijking aanhield. Ze nam zo onrustbarende afmetingen aan, dat de Prins in november bij de Staten een amnestie-voorstel indiende, maar al konden eenvoudige tekenaars van adressen zich daarna misschien veilig voelen, de uitzonderingen waren zo talrijk en zo rekbaar (‘de auteurs’ van adressen, ‘de tekenaars van actens van verbintenisse tot dwang van regenten,’ enz. enz.), dat het ontwerp de paniek eer nog vermeerderde.

De uitwijkelingen gingen meest naar Brussel en Antwerpen. Zij behoorden tot alle rangen en standen. Daar waren Van der Capellen tot de Marsch, C.L. van Beyma, Bicker; Valckenaer en Van Hamelsveld; Gerrit Paape. Er waren er die over hun fortuin beschikken konden, anderen die het hadden moeten achterlaten, zeer velen die nooit iets bezeten hadden. Een kas werd gevormd, waaruit onderstand verleend werd, en men beweerde dat veel behoeftige lieden die best thuis hadden kunnen blijven, op het overdreven gerucht daarvan de reis ondernamen. In feite zullen zij niet vet gesopt hebben. De onderstand was ruim voor wie een stand had op te houden, schraal voor wie het nooit breed had gehad. Onder de uitwijkelingen ontstond een wedijver om zich groot voor te doen, en het onderscheid gemaakt tussen de klassen, tussen hoge en minder hoge heren en goede en minder goede burgers, leidde tot bittere twisten. Vóór het jaar om was, nodigde de Franse regering deze slachtoffers van haar mislukte inmenging in de Nederlandse zaken naar Frankrijk en maakte zich verantwoordelijk voor hun levensonderhoud. St. Omer werd de verzamelplaats. Het leven was er moeilijk, de onderlinge twisten weinig verkwikkelijk; Valckenaer en Van Beyma belast met de onderstandregeling, bestookten elkaar in openbare druk. Zelfs de religie werd op vaderlandse wijs een twistpunt. Tegen de poging in om de

onderscheiden protestantse secten te verenigen voor één godsdienstoefening (ds. Bacot uit Groningen was daar een voorstander van) verzetten de strenge Gereformeerden zich heftig; men zou hen tot een zo groot getal in dit gezelschap niet verwacht hebben!

Er werd in de kring van die ontwortelden natuurlijk ook druk gepolitiseerd. Terugkeer, daarop hoopten zij van het eerste ogenblik, en zij zochten bemoediging in de berich-

ten over de stemming in het vaderland, waarmee zoveel mogelijk contact werd onderhouden. Maar weldra begon in Frankrijk de Revolutie en toen eerst recht begon men te denken niet alleen aan terugkeer, maar aan zegevierende terugkeer. Wij zullen nog van hen horen.

Ondertussen werd in het land alles wat het Patriottisme gewrocht had, met ruwe hand weggeruimd. De Acte van Verbintenis van 8 augustus 1786 was bij wijze van inleiding tot de strafvervolgingen reeds als een misdadig stuk gebrandmerkt. De nieuwe reglementen in Utrecht, Haarlem en elders werden zonder meer afgeschaft. In Utrecht liet men nu de volksstem spreken ten gunste van het oude regeringsreglement, dat de aristocraten zich eigenlijk nog wàt graag van de hals zouden houden, maar dat hun als prijs voor hun bevrijding uit de democratie weer integraal werd opgelegd. In Holland zat men nog altijd met de staatscommissie over volksinvloed, waar Haarlem in februari de stoot toe gegeven had. Er waren er onder de overwinnende partij toch wel degelijk, die zagen dat de positie van de Stadhouder er enkel bij winnen kon, als men de regenten enigermate van burgerverkiezing afhankelijk maakte. De jonge Gijsbert Karel van Hogendorp, Rotterdams regentenzoon en gunsteling van de Prinses, zo fel partij man dat hij het zich een eer gerekend had Brunswijk diensten te bewijzen, bezat tevens genoeg politiek doorzicht en onafhankelijkheid om dit aan zijn beschermvrouw voor te houden; 'geen democratie', was al wat hij ten antwoord kreeg. De Vrijcorpsen niet

88 MIJNE VROLIJKE

nigheid, en daarmede afgedaan! Wij verhuisden; en, ter overvoering van onze perzoonen en goederen, (zo als wij ten dien tijde vastlijk vooronderftelden, ons alleen overgebleeven te zijn,) hadden wij niet anders noodig, dan een Sleepkoetsje, het welk ons, voor agt ftuivers, van het een einde der Stad naar het andere bragt.

Zie daar! zei ik tegen mijne fchreijende Gade: het eerfte aanmerklijke voordeel, dat wij bij de Omwenteling hebben! voor vier dubbeltjes kunnen wij, in Amfterdam met het grootfte gemak, verhuizen!

En nu ondervond ik, in volle kragt en met de hartgrondigfte dankzegging, de kunst, die mijn waardigen vriend FIJNJE mij geleerd had. Ik wil niet ontveinzen, dat ik mij alle wederwaardigheden getroostede, en alle mij nog dreigende gevaaren lachende te gemoete zag, — als verzekerd zijnde, van overal mijn brood te kunnen winnen, en, dat alles afdeed, — van allerwegen een onbefchuldigend geweeten te zullen mededraagen.

Toen men mij verzekerde, dat er reeds apprehenfie op mijn perzoon verleend was, befloot ik Amfterdam te verlaaten. Hoe veilig ik er toen ook, bij een getrouw Vriend, wezen

WIJSGEERTE. 89

zen mogt, was het mij onmooglijk altoos op mijn kamer te blijven, en flechts aan een of twee menfchen bekend te wezen. Ik werkte onophoudlijk aan SIMSON, en had nu mijn geleenden boekfchat vermeerderd met eene oude vertaaling van Flavius Jozephus, meer dan de helft door de mot en de muizen opgevreeten.

In 't laatst van October 1787 pakte ik mijn reiszak met het hoognoodige; zettede een andere pruik en hoed op, en trok andere klederen aan, die ik niet gewoon was te draagen. Mijn aangezigt fchilderde ik uit den bruinen, met de behoorlijke diepzels; voorzag mij van twee valfche paspoorten, en voer met de nagtfchuit naar Gouda.

In 't gezigt van Gouda komende, zagen wij eene menigte gewapende Burgers, aan den aanflag, op onze aankomende fchuit wagten. — Ja! mijnheertjes! zei er een Smous: zo waar als ik leef, of er mag nooit geluk voor mij wezen, dat zijn de lieve Burgertjes van Gouda, waaragtig! en ze ftaan daar, om al de vervloekte Keezen te vangen, bij mijn ziel! 't is waar.

Het bleek echter dat de Naneef van Israël kwalijk onderregt was; want ik ftapte door

F 5 dee-

BLADZIJDEN UIT G. PAAPE'S MIJNE VROLIJKE WIJSBEGEERTE

alleen, maar ook de Burgersociëteiten werden ontbonden, terwijl er van de persvrijheid, inderdaad jammerlijk misbruikt, weinig overbleef.

Bij ongedaan maken van de remoties eindelijk stond de reactie niet stil. Het volk verlangde, als bij alle vorige crisissen (1618/9, 1672, 1748) wetsverzetting, en veel intrigante regenten zagen daar mooie kansen in. Het duurde toch tot 31 oktober, vóór alle leden van de Staten van Holland hun stil verzet tegen de gehate machtiging opgaven, maar toen ging ze er met eenparigheid door. Twee commissarissen van de Prins reisden de steden rond en ontsloegen niet alleen overal de meest gecompromitteerde heren, maar zuiverden ook voorzoveel het nog nodig was schutterijen en gilden. Er werd evenals bij al die vorige gelegenheden bij de keus van nieuwe regenten niets gedaan om de nu toch finaal gediscrediteerde en afgeleefde oligarchie op een bredere basis te stellen. Het was een zo jammerlijk geknoei om er vriendjes en neefjes in te houden of in te krijgen, dat Willem V zelf in arren moede tot Van de Spiegel verzuchtte dat hij zijn nazaten zou raden

> nooit zulke vervloekte commissiën aan te nemen: alles is arbitrair toegegaan en vele van mijn ergste vijanden zijn erdoor geslipt.

De verzuchting van een zwakkeling. Maar Van de Spiegel, die als de knapste en krachtigste persoonlijkheid van het herstelde regiem in december Van Bleiswijk's plaats als Raadpensionaris van Holland kwam innemen, was evenmin bij machte om tegen de stroom van reactie op te roeien. Met al zijn bekwaamheid was hij toch ook inderdaad tezeer in de oude vormen vastgeroest om zelfs van de uiterst beperkte hervormingen die hij, zoals wij zien zullen, wilde en ernstig ondernam, iets terecht te brengen. Hij begon met die oude vormen te helpen bevestigen op een wijze die voor zijn eigen plannen naderhand een ernstige belemmering zou blijken.

Nog nauwelijks bekomen van ‘de eerste vervoering van blijdschap’ over de omkeer, vóór het eind van september, had Van de Spiegel aan de Prinses geschreven dat ‘de lang gewenste Revolutie doorgezet en bevestigd’ moest worden; wilde men ze niet zien verlopen gelijk die van 1747, die men naderhand ‘voorstelde als een werk van 't gemeen’. En hoe dacht hij zich nu dat doorzetten en bevestigen, hoe meende hij het heilzame werk tegen kleinering en verval te kunnen beveiligen?

> Iedere provincie (moest) in den haren (*voorzoveel haar betreft*) het Erfstadhouderschap met de daaraan verknochte praerogatieven van 1747 en 1766 onherroepelijk verklaren voor een essentieel deel der constitutie en deze verklaring als een Eeuwig Edict op de plechtigste wijze die mogelijk is doen bevestigen; (die) resolutiën van de provinciën (moesten), ter Generaliteit ingebracht zijnde, aldaar tot een grondwet van den staat worden gemaakt, en de mogendheden welke de Republiek had geïnviteerd tot mediatie (*na het wegvallen van de Patriotse invitatie aan Frankrijk betekende dat Engeland en Pruisen*) ook nu worden verzocht om dezelve grondwet te garanderen. Hierdoor zal het Erfstadhouderschap ingelijfd worden in de constitutie van de Republiek, daar (*waar*) hetzelve tot nog toe genoegzaam provinciaal is geweest .... Het is mij ook voorgekomen dat om eens vooral weg te nemen de monstrueuse begrippen over de gronden van onze regering en den aard der burgerlijke vrijheid, de heren

Staten .... in een beredeneerd betoog zouden kunnen openleggen, welke de ware gronden onzer constitutie, regering en vrijheid zijn, in den trant als de heren Staten van Holland in het jaar 1587 gedaan hebben, om tegen te gaan dezelve (*dezelfde*) valse denkbeelden als men nu weder opgewarmd heeft.

Dit programma werd bijna naar de letter uitgevoerd. Zo gemakkelijk was dat niet. Al bevatten de Statenvergaderingen niets dan aanhangers meer, bekeerd, nieuw of oud, er waren er nog heel wat onder, die het stadhouderschap niet graag in zijn exorbitante machtspositie van 1766 fixeerden: vooral in de provincies waar men onder 't juk van regeringsreglementen zuchtte, ging dat tegen de draad. De Prinses begon daarom met Engeland en Pruisen, en het is kenmerkend voor die tegenomwenteling, dat het Stadhouderschap zijn buitenlandse garanties binnen had, vóór de provincies ertoe gebracht konden worden de gewenste resoluties te nemen. Die resoluties kwamen hierop neer, dat men de constitutie (elk in zijn provincie) bevestigde,

> bestaande (*zo luidde het in Holland*) in de vrije en soevereine regering van H.E. Gr. M., de heren Staten van denzelve lande, gelijk dezelve sedert de oprichting van deze Republiek heeft plaats gehad, met het Erfstadhouder-Goeverneur-Capiteinen Admiraalschap-Generaal, erfelijk in het Doorluchtig huis van Oranje, zodanig als hetzelve bij den tegenwoordigen Erfstadhouder in het jaar 1766 is aanvaard.

3 juli 1788 kon, na wederzijdse garanties van de provincies onderling, de heer Van Heeckeren van Suyderas de Prins op het Huis ten Bos namens de Staten-Generaal ‘de grondwet der zeven Nederlanden’ overhandigen, waarbij hij niet naliet op te merken dat die ‘door twee onzer geallieerden, twee van onze machtigste en aanzienlijkste naburen’, gegarandeerd was. Overal werd nu op de aldus vastgestelde constitutie van regenten en ambtenaren, van schutters, gildenleden, hoogleraren, predikanten en advocaten, een eed gevorderd. Professor Voorda, te Utrecht, waar de actief Patriotse hoogleraren al verdwenen waren, weigerde, omdat naar zijn (tot voor kort heersende!) opvatting de Stadhouder geen deel aan de soevereiniteit had; hij werd ontslagen.

Ondertussen waren in augustus 1788 die twee machtige geallieerden waarvan Van Heeckeren sprak, ook onderling samengekomen en waren hun afzonderlijke garanties opgenomen in een drievoudig verbond dat zij met elkaar en de Republiek sloten. Het verbond leek tegenover de Frans-Oostenrijkse combinatie eindelijk een vast systeemte stellen, waarin de Republiek, zij het allerminst in de actieve en leidende rol die ze in Willem III's coalities had gespeeld, het eind van haar gevaarlijk isolement kon vinden. Hoe weinig de Engelsen en de Pruisen elkaar nog verstonden, hoe weinig vastheid in de Europese verhoudingen dat verbond dus bood, komt later ter sprake. Hier wil ik nog slechts een blik werpen op de binnenlandse verhoudingen, zoals Van de Spiegel die nu meende te hebben vastgelegd.

Men kan hem zijn vertrouwen waarlijk niet als een blijk van staatsmansinzicht toerekenen. Had het Eeuwig Edict, waaraan hijzelf herinnerde, hem niet veeleer als een waarschuwing moeten strekken, hoe weinig men op die papieren waarborgen, zelfs op die dure eden, aan kon? De toekomst had alleen verzekerd kunnen worden door hervormingen, en hier zien we op het laatst der dagen, in die vermolmde staat, na een omwentelingspoging die slechts door buitenlands ingrijpen was gestuit, integendeel een botte ontkenning van alle vernieuwing, een triomfantelijk bevestigen van twee eeuwen terug. Die ‘valse denkbeelden’ waartegen de Staten in 1587 Vrancken zijn vertoog hadden laten schrijven, dat waren naar zijn idee die van

volkssoevereiniteit, nu niet alleen ‘weer opgewarmd’, maar praktisch uitgewerkt in de vorm van burger-kiesrecht. Waren die ‘monstrueuse begrippen’ werkelijk met verwijzingen naar dat oude geschrift of met nieuwe op de historie gegronde verklaringen uit te roeien?

Het is (om even van Van de Spiegel's misrekening af te zien) wel merkwaardig, wat een cirkelgang de Hollandse geschiedenis hier besloot. Leicester en de Calvinisten (de tegenstanders van de Staten van Holland in 1587), dat heeft men vaak voorgesteld als één figuur met Oranje en de Calvinisten. Niet ten onrechte, ook al was de jonge Maurits

toen de bondgenoot, of liever het werktuig, van de Staten. Men is dan gewoon die combinatie van de prominente gezagsdrager met het kerkelijk volk als iets van nature of inhaerent democratisch tegenover de regenten-oligarchie te stellen. En zeker was Caesareaanse democratie een kenmerkend verschijnsel in de politieke verhoudingen van de Republiek. Toch was de verbinding tussen Calvinisme en democratie veel meer incidenteel dan organisch geweest; en ook Oranje had zich om de democratie nooit om haarszelfs wil bekommerd, enkel haar in 1618, vooral in 1672 en 1747, gebruikt. Nu echter stond Oranje, altijd nog steunend op de Calvinistische gemeente, in open vijandschap tegen de nu tolerante en meer zelfstandig geworden burgerlijke democratie, aan het hoofd van de steilste, de onbeweeglijkste, aristocratische regering.

Wat een bedrieglijke waan was onbeweeglijkheid op dat ogenblik, of men zich op de eden van zijn eigen mensen dan wel op de beloften van het buitenland verliet. Wat dat betreft, onvermijdelijk werden de Patriotten ertoe gebracht meer dan ooit redding van Frankrijk te verwachten, waar zoveel duizenden hunner een toevlucht hadden gevonden. ‘Zot’ noemde de triomferende partij schouderophalend die hoop. En inderdaad zonk Frankrijk vooreerst nog dieper weg in zijn eigen financiële moeilijkheden, die weldra, toen ze tot de bijeenroeping van de Staten-Generaal genoopt hadden, een sociaal en politiek karakter aannamen en tot de Revolutie leidden; een paar jaar lang dacht conservatief Europa enkel met nog groter gerustheid, dat die het eens gevreesde land pas recht tot langdurige machteloosheid doemen zou.

Die vergissing is dan ook niet wat men Van de Spiegel het zwaarst mag aanrekenen. Ook niet, dat het sociale vraagstuk, over de ernst waarvan ik hiervóor schreef, in zijn plannen geen plaats had. Het bleef feitelijk geheel buiten de politieke strijd. Wij zagen hoe uitbundig het Oranje-regiem terugverwelkomd werd - in Holland en Zeeland althans -, niet alleen door de van het Patriottisme bekomen regenten en door het vanouds Oranjegezinde deel der burgerij, de Gereformeerden nu nog in 't bizonder ontsteld door de paapse stoutigheden waarvan de beweging vergezeld was gegaan, maar door ‘het gemeen’, door ‘het volk’. Ook dit was zeker niets nieuws in de geschiedenis van de Republiek. In haar eerste faze had de Patriottenbeweging zo'n uitgesproken burger-, en welgestelde-burger-, karakter gedragen, dat in het verzet van het volk zelfs een natuurlijke klasse-tegenstelling gezien kan worden. Maar was er daarom nu van het Oranje-bewind meer voor het volk te verwachten? Wel stellig niet, en dat onstuimig anti-Kezen-rumoer was dan ook een louter instinctieve reactie: alle politiek besef was er vreemd aan, geen enkele constructieve mogelijkheid zat erin.

De kleine burgerij, die wij in de Patriottenbeweging na een paar jaar naarvoren hebben zien komen, kon tot op zekere hoogte ook voor die laagste klasse spreken, en als Oranje haar had willen aanmoedigen, zou misschien een sociale hervorming die ook die laatste had kunnen raken, zijn voorbereid. Maar het regiem zoals het hersteld werd, was nog meer dan dat van vóór de beroering het regiem van de renteniers, van de Engelse beleggers. De kwestie van de ellende der massa kon minder dan ooit aan de orde komen. Zeker, een aanhanger als G.K. van Hogendorp had er oog voor. Hij schreef, in aantekeningen voor eigen gebruik, met ware gemoedsbeweging over de ‘verdierlijking’ van het proletariaat; over ‘de kanker der armoede’, die het onze *plicht* is uit te roeien; - wat hij praktisch als mogelijkheid zag was overigens ook altijd nog niet meer dan verbeterde liefdadigheid. Maar in ieder geval was er van de machthebbers van 1787 ter bestrijding van dit diepzittend euvel,

dat door de schokken en verliezen van de Engelse oorlog enkel nog maar erger was geworden, niets te verwachten, en Van de Spiegel was in dat opzicht enkel één van hen.

Zijn taak zoals hij die zag, was louter politiek, en dat hij hier een besef had van de onduldbaarheid der tekortkomingen, en van urgentie, was al iets waardoor hij zich van de meesten van zijn soortgenoten onderscheidde. Toch, dat hij meende na zijn toestel

van garanties en eden met verbeteringen in de machinerie van de staat te kunnen volstaan, dat was wel zeer kortzichtig. Ik merkte van Slingelandt al op, dat hij met zijn hervormingen in het mechanisme bleef steken. Van de Spiegel herhaalde die poging toen de gebeurtenissen al zoveel duidelijker gemaakt hadden dat het niet genoeg was. En omdat hij met zijn plannen niet buiten dat veel te beperkt terrein uit ging, slaagde hij zelfs daar niet; alweer: evenals Slingelandt.

Hij had gemeend dat hij een grote slag voor de staatseenheid sloeg door het Stadhouderschap, dat tot dan toe louter 'domestiek' aan elke provincie was, met de onderlinge garantie een grondslag in de Unie te geven. Maar tegelijkertijd was de bevestiging van de oude constitutie in eerste instantie een bevestiging van elke van de provinciale constituties afzonderlijk. Het karakter van de Unie-regering als de resultante van soevereine

L.P. VAN DE SPIEGEL Portret door P. Oets in het R.M.

provincialismes was erdoor geaccentueerd en de Stadhouder zelf stond daar als de stut van de regentenaristocratie niet alleen, maar van het particularisme - een paradoxaal aandoende trek te meer aan zijn verschijning zoals ik die hiervóór al schetste. Van de Spiegel stuitte zo bij zijn toch zo bescheiden hervormingspogingen op een conservatisme, waaraan hij zonder het te willen zelf steunpunten had verschaft.

Die hervormingspogingen betroffen de Oost- en West-Indische Compagnieën, de financiën van Holland, het quotenstelsel, en de financiering van de vloot. De besprekingen waren tergend ingewikkeld, men schreef eindeloze memories over beuzelingen, steden en provincies (vooral de kleine) waren almaar op hun eigen voordeel bedacht, en ten slotte liep het alles op vrijwel niets uit, mee ten gevolge van Willem V's schrik voor verandering.

Geen aantrekkelijke stof; maar ik zal er een relaas van wagen, omdat niets een beter beeld kan geven van het onmogelijke constitutie-warnet waarin de Republiek verstrikt zat en het zwakke en weifelende regiem dat dank zij de Pruisen de macht in handen had. Een beeld geschikt om de ondergang in januari 1795 met een gevoel van opluchting te doen begroeten.

De liquidatie der West-Indische Compagnie

Eerst een paar woorden over de West-Indische Compagnie, welker moeilijkheden een min of meer op zich staande kwestie vormden. De Engelse oorlog had de onhoudbaarheid van haar financiële positie met één slag onthuld. Men herinnert zich dat in haar koloniën de planters met hun Raden van Politie tot de goeverneurs van de Compagnie en zelfs de Staten-Generaal daarachter in eenzelfde tegenstelling stonden als die in de Noord-Amerikaanse koloniën tot de vrijheidsoorlog tegen Engeland leidde. Het is wel eigenaardig dat bij alle geestdrift in de Republiek voor de grote zaak van het Congres tegen het tyrannieke Albion, niemand in de jaren van de Patriotse macht, 1785 tot '87, op de gedachte was gekomen om aan de West-Indische koloniën vrijheid van handelen

met het buitenland toe te staan. 't Waren nu meer dan ooit de Staten-Generaal, want de bankroete Compagnie werd sedert haar verliezen in de oorlog enkel nog door voorschotten van hunnentwege drijvende gehouden. Niet meer dan drijvende, en Van de Spiegel, die nu als Raadpensionaris het Hollandse inzicht vóór het Zeeuwse deed gelden, kwam tot het besluit dat zij geliquideerd moest worden. De oktrooivernieuwing, die op 1 januari 1792 aan de orde kwam, verschafte een gerede aanleiding. Vernieuwing aan dezelfde maatschappij was bij het feitelijk bankroet nauwelijks mogelijk, maar ook vervanging door een nieuwe, zoals in 1674 geschied was, wilde men in Holland niet meer. Overnemen van de West-Indische koloniën door de staat, dat was de oplossing die Van de Spiegel voorstond en ook inderdaad doordreef. Het is eigenlijk de enige hervormingsmaatregel die onder zijn regiem althans formeel tot een goed einde gebracht werd, hoeveel er aan de praktische uitvoering ook nog haperde.

Vlot ging het zelfs met de formele oplossing niet. 't Was vooral Zeeland dat opponeerde, Zeeland dat zich aan zijn bizondere rechten op Demerary en Essequebo vastklemde met de hardnekkigheid van een verarmde aristocraat, die van de laatste resten van zijn vroegere glorie geen afstand doen kan; ook het verlies van een eigen Kamer in de provincie, met Bewindhebbers die over mooie jachten beschikten, telde zwaar mee. Eindelijk, na talloze conferenties en tussenvoorstellen, ging het herhaaldelijk gewijzigde plan er dan toch door. Althans konden op 1 januari 1792 een interims-directie in werking gesteld en de aandeelhouders uitgekocht worden (met 30 percent, hetgeen uiterst royaal was). Maar zelfs daarna bleef het over de finale regeling een gekibbel, dat nog uitzichtlozer werd toen weldra de oorlogstoestand met Frankrijk de financiële moeilijkheden verergerde. Dat het nu toegepaste beginsel gezond was, bleek uit de dadelijk toenemende handelsbeweging met de koloniën. Maar evenzeer bleek de onmacht van de staat in het jammerlijke getob waarin de pogingen om troepen overzee te zenden en de fortificatiën daarginds te versterken verliepen. Men kon in de paar jaar die de Republiek nog restten, tot het laatst toe twisten over de vraag of de overneming der West-Indische koloniën haar bestaansmogelijkheid door de toevoeging van een gemeenschappelijk belang versterkt had, dan wel of heel de episode slechts bewezen had dat zij een dergelijk gemeenschappelijk beheer niet aan kon.

De Oost-Indische Compagnie en de financiën van Holland

Met de Oost-Indische Compagnie ging het heel anders. Niet dat die er beter aan toe was dan de andere Compagnie. Al gedurende de oorlog, wij weten het, was zij buiten staat geweest aan haar verplichtingen te voldoen. De vrede, waarbij zij Negapatnam had moeten afstaan en de Molukken voor haar buitenlandse mededingers openstellen, bracht natuurlijk nauwelijks soelaas. Maar iedereen stemde overeen dat men haar niet kon laten vallen. De Oost-Indische handel werd beschouwd als een van de hartaderen van 's lands welvaart en de Oost-Indische Compagnie was niet enkel, zoals de West-Indische, een besturend lichaam dat op de vrije Nederlandse handel teerde en dat dus zonder grote schok vervangen worden kon, zij was het handeldrijvend orgaan zelf. Bovendien waren in de O.I.C. niet slechts de Staten van

Zeeland geïnteresseerd, maar die van Holland en onder hen bovenal Amsterdam. Burgemeesters van Amsterdam en Bewindhebbers van de Kamer Amsterdam der O.I.C., dat was om zo te zeggen één. En burgemeesters van Amsterdam schroomden niet om hun invloed als zodanig voor de belangen van hun andere kwaliteit aan te wenden. Na de val van het Patriots bewind in Holland, dat tenminste gepoogd had de Compagnie onder toezicht te stellen, waren zij machtiger dan ooit. Van liquidatie der O.I.C. was dus geen sprake, maar zelfs van het aanwenden van staatsmacht om verbeteringen af te dwingen kwam niets meer. Wel was er nog sprake van 'redres'. Er werd zelfs een commissie naar Indië uitgezonden om over de nodige maatregelen van defensie te rapporteren. Maar

iets gedaan werd er niet, en ondertussen ging alles op de oude slechte voet voort.

Ja er was als 't ware een koortsachtig opflakkeren van de corruptie die de Compagnie zoveel schade gedaan had: generaties lang was het motto van de ambtenaren daarginds geweest: ‘'t zal mijn tijd wel duren’; nu werd het een jachten om ‘vóór de bui binnen’ te zijn; gauw nog zoveel mogelijk ervan te halen en zijn fortuin te maken uit de rijkdom die aan dat hulpeloos logge lichaam door de vingers gleed. Want dat is wel zeker: de nood van de Compagnie was te wijten aan haar organisatorische gebreken. 't Was niet dat de Oost-Indische handel kwijnde, of dat de landen zelf niets waard waren, ver vandaar. 't Was natuurlijk ook niet alleen de ambtenaren-corruptie; 't was in de grond het falen der Compagnie om haar handels- en haar bestuursfuncties te scheiden en in evenwicht te houden, of eenvoudiger gezegd nog: een hopeloos verouderd en verward en onoverzichtelijk systeem van boekhouding. De Compagnie kende haar eigen rijkdom niet.

Maar hoe dat zij: ze verkeerde in moeilijkheden en had haar crediet verloren. En nu was het erge, dat Amsterdam wist door te Setten dat Holland haar telkens met grote voorschotten hielp zonder haar te dwingen zichzelf krachtig aan te grijpen: dat geld verdween als het ware in de bodemloze put, en de Heren Zeventien waagden het zelfs (onder het voorgeven natuurlijk, dat het erop aankwam het crediet niet de genadestoot te geven) dat geld te gebruiken om de dividenden uit te keren, die nu al vele jaren als minimaal beschouwd waren, nl. 12½% (niet zoveel als het klinkt, want het oorspronkelijke kapitaal was niet groot). Dat ging om geen kleine sommen: reeds in juli 1788 werd 15.000.000 aan de Compagnie voorgeschoten. En dat terwijl Holland zelf in de grootste moeilijkheden verkeerde.

Want eerst de Engelse oorlog, toen het Patriotse cordon, en vervolgens de schadevergoeding aan Pruisen wegens de militaire interventie, hadden het gewest, welks financiën juist door de Raadpensionaris Steyn tot bloei waren gebracht, diep in de schuld gestoken. Holland moest zelf lenen, en dat bleek uiterst moeilijk. De Patriotten beheersten de Beurs (wij zagen al hoe impopulair de oranjekleur daar ook na de omkeer was) en weigerden te hulp te komen, zolang geen onbeperkte amnestie verleend was. De zwakheid van het hersteld regiem kon niet treffender bewezen worden. Na een half mislukte vrijwillige lening zag Van de Spiegel zich genoodzaakt tot het middel van een gedwongen lening over te gaan, waarbij dan toch nog 4% rente in plaats van de vroeger gebruikelijke 2½ werd toegestaan. Zo moest de 25ste penning van het vermogen (volgens beëdigde verklaring) afgestaan worden en er kwam 53 miljoen binnen.

Maar de Compagnie bleef als ‘een pomp van ongemene kracht’ op Holland's schatkist werken. Na de 15 kreeg zij weldra nog 7 miljoen, en zo jaar op jaar zulke sommen. En ondertussen begonnen die operaties het crediet van Holland zelf aan te tasten. Op hun elfendertigst beraadslaagden de Staten over belastingverhoging, terwijl de waarde van de schuldbrieven der provincies telkens lager zakte. Als het in 1793 oorlog met het revolutionaire Frankrijk wordt, is het een pressende noodtoestand. Tot een belasting op vreemde fondsen konden de Staten zelfs nu niet besluiten, maar Van de Spiegel wist te verkrijgen, niet andermaal een gedwongen lening, maar een Liberale Gift nu (net als in 1748): de 50ste penning van het vermogen. Daarvan verwachtte men een 25 miljoen. Maar de Compagnie stond klaar om er het hare van in de wacht te slepen: al dadelijk 4 miljoen. En de opbrengst viel tegen: de eerste helft beliep maar 10 miljoen. De heffing was nog niet afgelopen, of Holland moest

alweer lenen. En ten slotte bleek de Compagnie niet meer te redden. De Patriotse afzijdigheid verergerde de moeilijkheden niet weinig. Zij was nu trouwens in een nog gevaarlijker geesteshouding overgegaan bij velen die vol verwachting het oog op Frankrijk hielden gericht- maar daarover later meer. De Compagnie in ieder geval moest vlak vóór de oude staat van zaken zelf ten onder ging, haar betalingen staken. De toestand was toen al zo rampzalig, dat die ramp buiten de kring der onmiddellijk belanghebbenden nauwelijks werd opgemerkt.

Quoten-herziening en defensie-regeling

Jarenlang had ondertussen Van de Spiegel aan hervormingspogingen op ander gebied, nog nauwer verbonden met het alles beheersende financiële vraagstuk, zijn energie besteed - en als men op het resultaat let, is men geneigd te zeggen: verkwist.

Dat financiën en marine onder de federale constitutie te kort kwamen, weten wij. Wij hebben hiervóór gezien, hoe in de jaren vóór de Engelse oorlog augmentatie en equipage beide in de tegenstelling Holland-landprovincies waren blijven steken; en met wat rampspoedige gevolgen. Er werd nu met het probleem geworsteld in een Generaliteits-commissie voor de defensie, terwijl tegelijk een andere commissie (beide trouwens reeds vroeger ingesteld) de quoten-tabel moest herzien. Dat laatste was aanvankelijk de wens geweest van een paar gewesten, Friesland en Zeeland, die hun bijdragen te zwaar achtten.

De achterstand van de zes in extra-ordinaris petities ten behoeve van de Admiraliteiten - die zij, naar wij weten, verontschuldigden met een verwijzing naar de ontduiking van de konvooien en licenten, een Generaliteitsbelasting, maar voornamelijk in de Hollandse havensteden geheven - beliep nu 16 miljoen; terwijl Holland zijn aandeel steeds prompt betaalde niet alleen, maar gewoonlijk bijsprong voor het tekort. De basis voor een herziening van de quoten-tabel zou zijn 'de ware vermogens' van de gewesten; doch hoe die te schatten? Als er een Generaliteitsbelasting was geweest, zoals de Unie van Utrecht voorschreef en zoals Van de Spiegel ook nu opperde, zou men vanzelf geweten hebben waar men aan toe was; maar elke provincie hief haar eigen belastingen, en in de commissie weigerden de wanbetalers, op grond van het soeverein recht van elke provincie, de anderen over de betrekkelijke zwaarte van elks belastingen aan het woord te laten komen: alleen de opbrengst mocht vergeleken worden. Nu was het een feit dat Holland zwaarder belastingen hief dan enig ander gewest (de weerloze Generaliteitslanden daargelaten), maar het wilde zijn quote nog wel van ruim 58½ op ruim 61 percent brengen, waartegen die van Friesland (zeker ten onrechte) tot op bijna 9½, die van Zeeland (zeker terecht) op nog geen 4 werden teruggebracht. Alle vier de andere gewesten bedongen ook kleine verlagingen en het verschil zou worden goedgemaakt uit de Generaliteitskas; voor extra-ordinaris kosten zou Holland nu zelfs 65 percent voor zijn rekening nemen. De defensie werd hierbij reeds onmiddellijk betrokken, doordat de herstelde Kapitein-Generaal met de eis kwam van een vaste post (voor 25 jaar) op de Staat van Oorlog, waaruit een sterker leger zou worden onderhouden. Holland gaf daaraan, en aan de verhoging van zijn quote, alleen zijn toestemming op voorwaarde dat er tevens een even grote vaste post voor de marine op die begroting kwam, zodat die niet enkel meer van extra-ordinaris petities afhangen zou; (het bedrag was 1.115.000 gld., voor leger en vloot elk); en dat er middelen werden beraamd om een onwillige provincie tot toestemming in een extraordinaris petitie te bewegen ('afkomst') alsook om een geconsenteerd hebbende provincie tot betaling te dwingen ('contrainte').

Na twee-en-een-half jaar onderhandelen, waarin de Prins van Oranje dadelijk als middelaar gemengd was, en waarbij de zes provincies almaar armoede pleitten (ook Gelderland, welks quote eigenlijk verhoogd had dienen te worden) en zoveel mogelijk van 'het rijke Holland' trachtten te halen, tevens zich hardnekkig teweer stellende tegen alle werkelijk effectieve middelen van afkomst of contrainte, kon de

quoten-commisse een rapport uitbrengen (mei 1790). Het beginsel van de vaste post op de begroting waartegen vroeger iedereen, de Prins incluis, als tegen een revolutionaire nieuwigheid had aangekeken, ging er nu zonder moeite door; dat gold ook voor de beginselen van afkomst en contrainte, maar daarbij hing alles van het hoe af. Er kwam niets minders bij te pas dan de heilige maar verderfelijke leus van 'geen overstemming'. Er werd nu bepaald dat, als vijf provincies besloten hadden, de twee achterblijvers 'geadhorteerd' zouden

worden en, hielp dat niet, 'bezonden'. Hielp ook dat niet, dan zou men met Z.H. en de Raad van State over geschikte middelen overleg plegen, maar .... militaire executie en alle andere middelen van geweld bleven uitgesloten. De contrainte zou enkel bestaan in uitsluiting uit de Unie-colleges. Het was alles nog wel uitermate zwak!

En dit was dan nog maar een commissie-rapport. De Staten-Generaal moesten het nog aan elk van de gewesten voorleggen en het duurde weer een halfjaar, eer uit elk de Staten-resoluties binnengedruppeld waren, zeven langademige stukken vol op- en aanmerkingen, die overigens niet zo heel ernstig waren, op die van Gelderland en Overijsel na. Die twee gewesten maakten hun toestemming in de vaste post voor de vloot afhankelijk van de aanvaarding door Holland van de voorstellen der andere commissie, der defensie-commissie dus. Die voorstellen nu waren voor Holland volslagen onaannemelijk.

Hoofdzaak ervan was, dat de zeezaken in plaats van door de vijf Admiraliteiten beheerd zouden worden door een Zeeraad van zestien leden. Dit klinkt als een belangrijke stap in de richting van de inderdaad zo nodige centralisatie, en dat was het ook wel, Het verzet ertegen moet dan ook ten dele als typisch particularistisch verzet verklaard worden. Het was voor veel Hollanders een onverdraaglijke gedachte dat die oude, historische Admiraliteitscolleges, zo oud haast als de Republiek zelf, afgeschaft zouden worden. 22 Hollandse regenten hadden daarin zitting als Admiraliteitsheren (uit een totaal van 55; 18 in de 3 Hollandse colleges); en in 't bizonder de betrokken steden voelden het als een aanslag op hun rechtmatig bezit, dat men daar de soevereine - of quasi soevereine - colleges weghalen wilde: die verzorgden immers de belangen van die steden, van Hoorn-Enkhuizen, van Amsterdam, van Rotterdam, van Vlissingen, van Harlingen, zo goed als die van de vloot! Zij handhaafden bijvoorbeeld het gebruik van de stedelijke havens voor de vloot, ofschoon alle meer en meer ongeschikt waren geworden. In plaats van Amsterdam, door de verzanding van het Pampus zo moeilijk toegankelijk - men had eens 44 dagen nodig er het schip *De Vrijheid* overheen te krijgen -, behoorde men het Nieuwediep te gebruiken; in plaats van de Maas Hellevoetsluis; en een Zeeraad zou dat zeker wel doen.

Maar bij de voornaamste Hollandse regenten en Van de Spiegel woog toch een ander bezwaar meer. In die Zeeraad zou Holland vier stemmen hebben tegen elk van de andere gewesten twee: de zeegewesten (Holland, Zeeland en Friesland) dus maar de helft. En nu was het er de landgewesten zeker niet om te doen de versnippering van het marinebestuur (waarover zoveel geklaagd is, en terecht) tegen te gaan, of welke misstanden ook te keren; wat zij vóor hadden, was met hun invloed in de Zeeraad ervoor te zorgen dat de vloot zuinig beheerd zou worden, dat zij toekomen zou met de nu vastgelegde som - 1.158.000 gld. omgeslagen over alle provincies - plus de opbrengst van konvooien en licenten, 2.400.000 gld. Door dat laatste moest Holland zelfs zo nog het leeuwendeel dragen; en dan toch de vloot overleveren aan de landprovincies, die geen andere zorg kenden dan dat het nu *uit* zou zijn met extraordinaris petities!

Er was maar één voorwaarde die het voor Holland mogelijk gemaakt zou hebben het Zeeraadplan althans te bespreken: dat was dat de zes provinciën beloofd hadden hun achterstand bij de Admiraliteiten (16 miljoen immers) te erkennen; anders was die Zeeraad nog met een verlammende schuld begonnen ook. Een wens in die richting

was, onder pressie van de Prins, in het rapport uitgesproken, maar dat de Statenvergaderingen aan die wens gehoor zouden geven, was al heel onwaarschijnlijk.

Hoe vast zat dus in 1790 de zaak! ‘Accrochementen’ waren al lang het misbruik waardoor besluiten van de Staten-Generaal het wanhopigst konden worden opgehouden. Onder Anna en ook vóór de Engelse oorlog was het de gedurige ellende geweest. Nu accrocheerden Gelderland en Overijsel hun consent op het quotenrapport aan Holland's consent op het Zeeraadplan; en Holland zijn bereidverklaring om dat plan in overweging

te nemen aan de belofte der anderen omtrent de schuldvordering der Admiraliteiten.

Zonder dat dit hoofdpunt nog uitgevochten werd, trachtte ondertussen de Raad van State een grootste gemene deler samen te stellen uit de zeven resoluties over het quotenrapport (advies conciliatoir); hierop kwamen nogmaals zeven resoluties binnen. Met moeite weerhield Van de Spiegel de Staten van Holland, die uit ergernis over Gelderland's vasthouden aan zijn accrochement alles afbreken wilden. De Prins zelf reisde nu de provincies af - net als in 1773 om de nieuwe, uiteenlopende adviezen te verenigen. Hij bereikte iets op ondergeschikte punten, meest geldkwesties van een naargeestige kleinheid. Maar in het tweede advies conciliatoir dat zo tot stand kwam - 't was toen oktober 1791 geworden - had Gelderland zijn eis nog niet laten vallen, noch toegestemd in Holland's tegeneis. Holland nam nu in ernst een ultimatumhouding aan, maar de vredemakers gaven zich nog niet gewonnen en in september 1792 konden zij werkelijk een resultaat boeken.

De buitenlandse toestand maakte ondertussen een besluit wel dringend gewenst. Vlak na de restauratie schenen de financiële verwarring in Frankrijk en de daaruit voortkomende Revolutie de gevreesde buurstaat voor lange tijd lam te zullen leggen, en de opstand in de Oostenrijkse Nederlanden tegen de Keizer had, gevoegd bij de opneming in de Driebond met Pruisen en Engeland, het gevoel van veiligheid nog bevorderd. Er hadden zich zelfs kansen van actie en van herstel van invloed in de Zuidelijke Nederlanden voorgedaan. Om daar gebruik van te maken miste, zoals wij zien zullen, dat regiem toch de daadkracht en de verbeelding. Maar nu begon meer en meer te blijken, dat de Franse Revolutie allerminst een tijdvak van rust aan West-Europa beloofde, en de achterstand van de defensie baarde temeer zorg. Want terwijl de onderhandelingen tussen de gewesten duurden, moesten leger en vloot wachten op de versterking die de vaste posten hun verzekeren zouden. Vooral de vloot was er treurig aan toe, aangezien er, hangende het geschil, van extraordinaris petities geen sprake meer was en de onder hun achterstand gebukt gaande Admiraliteiten nergens toe in staat waren.

En een resultaat zei ik? Al werd het bereiken van overeenstemming gevierd met een publieke dankdag en een gedenkpenning, 't was maar voorwaardelijke overeenstemming, een voorlopig resultaat. De Staten van Holland hadden weliswaar in de nieuwe quotenregeling berust en daarmee een wapen uit handen gegeven, dat zij toch nog nodig zouden hebben; want al waren de middelen van afkomst en contrainte, voor wat ze waard waren, nu eveneens vastgelegd, Gelderland en Overijsel stemden in de vaststelling van een 25-jarige begroting, inclusief de bewuste post voor de marine, maar voor twee jaar toe: twee jaar om alsnog overeenstemming te bereiken omtrent het Zeeraadplan benevens de kwestie der 16 miljoen achterstallen: was dat na het verstrijken van die termijn niet gelukt, dan verviel meteen die zogenaamd 25-jarige begroting.

Nu dus opnieuw aan het onderhandelen. En dat onder een almaar donkerder wordende internationale hemel. De Oostenrijkse Nederlanden veroverd, de Schelde geopend, het eigen land door Frankrijk aangetast; daarbij de schatkist mee door de onwil der Patriotse burgerij volslagen uitgeput en zelfs om de Schelde te verdedigen aankloppen om oorlogschepen bij Engeland; ik zal het alles hierna breder vertellen en hoe alleen de nederlaag van Dumouriez bij Neerwinden in maart 1793 het bestaan van de staat nog een poosje rekte. Maar zelfs in die nood wisten particuliere belangen en behoudzucht van geen wijken.

Van de Spiegel ontwierp een nieuw Zeeraadplan, waardoor Holland de invloed die het toekwam over de vloot zou behouden, en waardoor tevens de zeesteden colleges binnen hun wallen zouden houden, als het moest zelfs met mooie titels. De ongeboren Zeeraad veranderde in opeenvolgende ontwerpen al meer van karakter. Hij had de vijf Admiraliteiten moeten vervangen; hij zou op het laatst niet meer worden dan onder Willem III het Haags Besogne geweest was, zeker een nuttige instelling, maar toch

slechts een federatie van de bestaande colleges. Van de Prins kwam zelfs voor het zo verwaterde plan maar slappe steun.

> Ik wil wel bekennen (*zei hij tot de Raadpensionaris, toen die hem hierover kwam interpelleren*) dat ik geen vriend van nieuwigheden ben. Zo het met goede gratie gaan kan, mag ik het lijden. Maar gij zult groten tegenstand hebben bij Rotterdam en anderen. (*Van de Spiegel wees erop hoe bij mislukking 'het hele werk der quotes' weer overnieuw stond begonnen te worden.*) Z.H. antwoordde: dat hij hoopte, het zou wel gaan.

Rotterdam was inderdaad recalcitrant. In 1792 was de ontbinding der West-Indische Compagnie een feit geworden: zoveel te krampachtiger hielden de steden die West-Indische 'Kamers' verloren hadden, aan hun Admiraliteitscolleges vast. Rotterdam kon intussen het aannemen van een fiscaal voorstel door Holland niet verhinderen. Maar aan dat voorstel knoopte Holland (het was nu eind 1793: de termijn van twee jaar was bijna om!) altijd nog zijn eis vast, dat de provincies de 16 miljoen achterstallige schuld op zich zouden nemen, en daarmee was het om zo te zeggen vantevoren verworpen. Gelderland en Overijsel behoefden trouwens de snode daad niet eens te verrichten. Ook de andere zeegewesten voelden niet voor een regeling, waarvan zij vreesden dat een uitbreiding van Holland's invloed over de vloot het gevolg zou zijn (Rotterdam vreesde precies andersom!). Dan maar liever de oude regeling behouden,

> een samenstel (*aldus de Staten van Zeeland in januari* 1794), zo wijs uitgedacht, zo sierlijk opgetrokken, zo zorgvuldig bewaard, zo ongeschonden overgenomen, zo loffelijk tothiertoe geadministreerd, en in zijn tegenwoordige gesteldheid van een bizonder en algemeen belang.

Verblinding heeft nooit zelfgenoegzamer taal gesproken. Maar de hele marine-hervorming was van de baan. En daarmee ook de anderhalf jaar tevoren zo toegejuichte quotenregeling en al wat eraan vast zat. Veel verschil maakte 't niet, want de gewesten waren geheel op de oude manier zo weerspannig met hun consenten en zo nalatig met hun opbrengst geweest, dat de Admiraliteiten, die sierlijk opgetrokken en loffelijk geadministreerde instellingen, al hun tijd nodig hadden voor het opstellen van jammerklachten en de koopvaardij tegenover het Franse kapergevaar geheel onbeschermd moesten laten.

Oranje stut van het particularisme

De kleingeestigste soevereine zelfzucht deed zich in deze jammerlijke geschiedenis in de gewesten buiten Holland gelden. Zeker, ook in Holland vertoonde zich een ergerlijk stedelijk particularisme, maar dat kon in de Staten van de provincie toch nog wel overwonnen worden, en de politiek van die Staten, zoals Van de Spiegel ze vertegenwoordigde (ten dele vormde, natuurlijk), was er één van groter lijn. Dat is verklaarbaar genoeg. Als men Hollands particularisme waarneemt, moest het toch iets anders zijn dan dat van die wezenlijk 'provinciale' provincies: het is veeleer een

poging om de Unie-politiek aan zich te onderwerpen; voor een zich vergenoegen met haar stokken in de wielen te steken, daarvoor had Holland zelf te wijde belangen, zijn staatslieden ook een te wijde blik en te veel verantwoordelijkheidsgevoel.

Het is dan ook volstrekt geen nieuw verschijnsel dat de leiders van Holland, gevoelend dat de belangen van hun gewest en die van de Unie samenvallen, unitaristische neigingen aan den dag leggen. Oldenbarnevelt sprak niet alleen voor zichzelf, maar wel degelijk als Holland's Advokaat, toen hij op een krachtiger Unie-regering, die de kleine

provincies tot betalen zou kunnen dwingen, aandrong. Ook De Witt groeide uit boven het obstructionistisch particularisme, dat op de Grote Vergadering Holland's reactie tegen het misbruik van de Generaliteitsgedachte door Frederik Hendrik en Willem II geweest was. Toen de Hollanders, die daartegen oppositie gevoerd hadden, zelf leiding konden geven, deed zich onvermijdelijk het feit gevoelen dat geen gewest zo'n belang had bij een krachtige buitenlandse politiek; en als het op geld aankwam: Holland bleef nooit in gebreke, maar de provinciale soevereiniteit stelde de kleine gewesten in staat naar hartelust in gebreke te blijven. Op de Tweede Grote Vergadering, waar plannen geopperd werden geheel in de geest van Van de Spiegel's pogingen, sprak Slingelandt als secretaris van de Raad van State, niet als Hollander; maar zijn programma was toch duidelijk in het belang van Holland, en 't was gestrand op de hardnekkigheid waarmee de kleine gewesten zich aan hun onvervreemdbare soevereine rechten vastklemden. In de crisis van de Oostenrijkse Successie-oorlog deden zij dat weer om Holland's leiding te dwarsbomen. Friesland en de Oranjepartij, dat waren toen de echte particularisten geweest. En ofschoon de verheffing van Willem IV onder de leus van eenheid was geschied; ofschoon, zoals wij zagen, Van de Spiegel het Stadhouderschap nogtoteen Unie-zaak wist te doen verklaren met de bedoeling het tot de versterking van de Unie te beter te doen bijdragen; in werkelijkheid hebben wij nu bevestigd gezien wat ik al opmerkte, namelijk dat Oranje niet alleen het hoofd van de aristocratie maar de stut van het particularisme geworden was.

Ook daar had dus de traditie een verrassende zwenking gemaakt. Vroeger had Oranje, als het niet op Holland steunen kon, hetgeen altijd de gezondste staat van zaken opleverde, de zes gewesten vaak gebruikt om Holland tot een bepaalde politiek te dwingen - zo onder Frederik Hendrik, onder Willem III -; nu gebruikten die gewesten de Stadhouder om hen tegenover Holland's unitarische neigingen hun zelfstandigheid te helpen bewaren. Die wijziging in de verhoudingen was mogelijk, doordat Willem V zelf (het was eigenlijk met zijn vader al zo geweest) tot actieve politiek lust noch bekwaamheid had. Voor hem was de oude constitutie heilig, omdat alle verandering alle constructieve arbeid, alle actie hem verschrikten. Strikt vasthouden aan de oude gebruiken, aan zijn eigen rechten en aan anderer rechten, dat ontsloeg hem van optreden, zelfs van nadenken. De nieuwe Pruisische gezant, die het getob over quoten en defensie met verbazing gadesloeg, had al in 1790 naar Berlijn geschreven dat naar zijn mening de Prins er met een ‘coup d'autorité’ een eind aan maken moest. Als men het regiem nog redden wilde, dan zou het inderdaad niet kwaad geweest zijn tegen de eigen aanhangers eens de dictator te spelen. Maar Willem V was daar de man niet naar. Hij vertrouwde liever ‘dat het wel gaan zou’ ....

Wat een schouwspel bood zo dat herstelde regiem aan de burgerij, wier politieke belangstelling door de Patriottenbeweging wakker geschud was en die niet vergeten kon, dat de gehate aristocratie en de verachte menigte, met het Oranjehof erbij, niet door eigen kracht maar door toedoen van de vreemde invaller gezegevierd hadden. De vervolgingen hadden geen liefde ingeboezemd, de verrichtingen lieten geen mogelijkheid tot eerbied. Toen men zich van de eerste schrik hersteld had, herleefde in de verdrukking een opmerkelijk zelfvertrouwen. Veel van de Oranjegezinden wier democratische wensen in 1785 tot '87 zo achteloos opzijgeschoven waren, voelden zich teleurgesteld. Tussen hen en gematigde Patriotten scheen samenwerking mogelijk.

Zou de Stadhouder niet alsnog voor ‘een vereniging der twee partijen’ willen werken? - en dat moest dan zijn op de grondslag van een vrijwillige beperking van zijn macht en van inwilliging aan de burgerij van ‘den nodigen invloed in de verkiezing van hare regenten’. Die oude wensen bleken de omschudding springlevend te boven gekomen En hoe kon het ook anders waar ‘het inroepen van een buitenlandse mogendheid’ zo'n ‘altoosdurende indruk’ nagelaten heeft; terwijl als men het bedrijf van de nu bovendrijvende partij

gadeslaat, 'geen mens van gezonde hersenen ter goeder trouw kan beweren, dat 't land nu gered is'.

Zo schreef in 1790 een beschouwer, die verzoening beter achtte dan weer een omwenteling, waar hij eerst met iedereen naar gehaakt had. Er is in de rustige toon waarop in zijn geschrift als in vele andere de wrakheid van het bestaande stelsel besproken wordt, iets indrukwekkends. Als men dat opmerkt, begrijpt men dat zelfs Patriotten voor wie de Franse Revolutie de nieuwe openbaring was geworden, denken konden dat de andere partij zich schikken zou. Professor Valckenaer, nu in Parijs, en zijn correspondent te Amsterdam, de bankier Staphorst, bekenden in 1791 aan elkaar dat een vereniging 'onder één bestuur' met Frankrijk de ideale oplossing zou zijn, maar de Oostenrijkse Nederlanden ertussen maakten dat onmogelijk: dan leek hun een monarchie onder Oranje, met een constitutie, nog het beste. Hoe weinig ver konden de tijdgenoten in de snelle beroering van die jaren vooruit zien! De Zuidelijke Nederlanden zouden niet lang meer Oostenrijks zijn, en de aan Lodewijk XVI opgedrongen constitutie, die aan deze twee navolgenswaardige wijsheid leek, even spoedig door de gebeurtenissen voorbijgestreefd worden. Maar in ieder geval dachten de Prins en de regerende kliek in het land niet aan verzoening. Van de Spiegel kon er Willem V zelfs niet toe bewegen om tegen het gedwongen Oranjedragen, dat de onderliggende partij enkel maar verbitterde, te reageren. Zelf was hij trouwens voor enigerlei reële concessie niet te vinden.

> Meer volksinvloed? (*zo schreef hij ongeveer, in januari* 1790) Het volk in onze gewesten is volmaakt gelukkig als het dat maar zijn wil. De medewerking der gilden aan de verkiezing der stadsbesturen, die vroeger bestond, gaf aanleiding tot zoveel ongeregeldheid, dat het volk uit vrije wil die verkiezing aan de regenten heeft opgedragen; de medewerking daarbij van de Stadhouder is steeds, en terecht, beschouwd als het bolwerk der volksvrijheid en een breidel op de aristocratie. Ik zeg niet dat als wij een nieuwe Republiek moesten opzetten, het onbillijk of onmogelijk zou zijn, maar ik houd vol dat onze constitutie het niet toelaat en dat het gevaarlijk is, vooral in een Republiek, om aan de grondslagen der constitutie te raken; men wordt dan van de éne nieuwigheid in de andere meegesleept en werpt ten slotte alles omver zonder iets op te bouwen.

Willem V zelf kon niet afkeriger zijn van 'nieuwigheden'. Dat regiem was evenmin in staat om zich aan te passen aan de machtig opstrevende geest van vernieuwing als om zich voor te bereiden op tegenweer.

Dat het leger niet meer waard was dan de vloot kwam bij de invasie in het voorjaar van 1793 maar al te duidelijk aan het licht. Men zag het weer, toen het Franse leger zich in de zomer van 1794 nogmaals van de Zuidelijke Nederlanden meester maakte en weldra de Generaliteitslanden binnendrong. De staat stond na al die jaren van waarschuwing volkomen weerloos.

Intussen was er, vlak na het ineenploffen van de Patriottenbeweging ook, voor het eerst sedert generaties, beweging onder het volk der Zuidelijke Nederlanden gekomen, een beweging waartegenover het Noorden onder het hersteld stadhouderlijk regiem dat wij juist in zijn onmacht tegenover binnenlandse problemen hebben leren kennen,

zijn houding bepalen moest. Het probleem van wat er gebeuren moest met het Zuidelijke overschot van de ten dele mislukte opstand tegen Spanje werd gesteld; hereniging was een oplossing die, tot ze vijfentwintig jaar later beproefd werd, herhaaldelijk in de praktische politiek werd opgeworpen. Maar het bewind van 1787 toonde zich hier even hulpeloos, en als eenmaal de Europese gebeurtenissen, zich om de wensen van geen der

beide Nederlanden bekommerend, over beide heenstorten, wordt verwezenlijking onmogelijk zolang de macht van Frankrijk duurt. Vóór wij die problemen van buitenlandse politiek beschouwen en het werken der Revolutie-gedachte onder de Noord-Nederlandse bevolking nagaan, zullen wij de Brabantse Revolutie aan het werk moeten zien.

2. De Oostenrijkse Nederlanden in beroering

a. Het voorspel van de Brabantse Revolutie

De hervormingen van Jozef II

De Brabantse Revolutie was het werk van een beweging die veel uiterlijke overeenkomst met de gelijktijdige of voorafgaande Patriottenbeweging in de Republiek vertoonde: burgerbewapening; de leus van Vrijheid; de deelnemers tooiden zich ook dikwijls met de naam Patriotten. Maar wat in het Zuiden de hoofdstroming werd, uitlopend op de (kortstondige) onafhankelijke Belgische Republiek van 1790, verschilde grondig van het Patriottisme zoals dat in het Noorden kort tevoren door de tussenkomst der Pruisen was gefnuikt. Het was er eer het tegenovergestelde van. De Zuid-Nederlandse Patriotten die de denkbeelden der Verlichting aanhingen en in de juist ook in Frankrijk begonnen revolutie hun natuurlijke ruggesteun zagen - want er waren er zo -, dat waren de mannen met wie de verslagen en nu in Brussel of Antwerpen uitgeweken Noord-Nederlandse Patriotten geestverwantschap konden voelen; maar die ‘verlichte’ Zuid-Nederlandse Patriotten bleven een minderheid, en in plaats van te delen in de triomf der beweging werden zij weldra door de overheersende conservatieve groep uitgestoten en die Belgische Republiek zocht haar steun, niet bij het revolutionaire Frankrijk, maar bij de conservatieve machten van Europa, bij Engeland, bij Pruisen, en bij het hersteld Orangistisch regiem van de Republiek.

Het verschillend geestelijk klimaat van Noord en Zuid, zoals ik dat hiervóór beschreef, verklaart die gang van zaken al ten dele. Maar wat hem hoofdzakelijk bepaalde, was het eenvoudige feit, dat de beweging tegen een heel ander gevaar gericht was, verpersoonlijkt in een heel andere figuur. In plaats van de aartsconservatieve Willem V, de bondgenoot van alle traditionele, geprivilegieerde machten, had men in de Oostenrijkse Nederlanden te maken met de hevige, ongeduldige Jozef II, de Verlichte Despoot bij uitnemendheid, de hervormer die in het privilegedom niets dan een obstakel zag. De meeste verlichte burgers en edellieden, die begonnen waren Jozef's maatregelen toe te juichen, haatten er weldra het despotische van; zij deden aan de oppositie in haar eerste stadium zelfs met ijver mee. Maar de aard van die maatregelen kwetste onvermijdelijk in 't bizonder de geprivilegieerde en traditioneel voelende elementen, en die bleven toch de boventoon voeren in het verzet. Zo werd de beweging in weerwil van haar revolutionaire verschijningsvorm er een van behoud in plaats van hervorming, een laatste driftig oplaaien van al de oude, ten dode opgeschreven politieke denkwijzen en van de

ambities der oude maatschappelijke machten, die in West-Europa toch geen toekomst meer hadden.

In 1780 overleden, kort na elkander, Karel van Lotharingen en Maria Theresia. Een nieuw regiem brak aan voor de Nederlanden. Jozef was al sedert 1770 co-regent van zijn moeder geweest, maar eerst nu kreeg hij de handen vrij om zijn eigen systeem toe te passen.

Eigenlijk verschilde het in beginsel niet van dat van Maria Theresia. Ook onder haar

had de Kerk de gestadige pressie van de verlichte ambtenaren, van Kaunitz in Wenen, van Neny en Crumpipen en zoveel anderen in Brussel, al aan den lijve gevoeld. In 1759 was de Oostenrijkse edelman von Frankenberg tot Aartsbisschop van Mechelen benoemd. Op zichzelf was die benoeming een teken geweest van hoe weinig de Zuidelijke Nederlanden in hun eigen zaken te zeggen hadden. Volgens gewoonte, 't is waar, was het Nederlands episcopaat geraadpleegd, maar toen Karel van Lotharingen (met instemming) hun advies overzond, waarin de wenselijkheid werd uitgedrukt dat de nieuwe primaat van de Nederlandse Kerk Nederlands zou kennen en de bisschoppen van Antwerpen, Brugge en Roermond werden voorgedragen, had de benoeming al plaats gehad. Eens benoemd, huwde Frankenberg echter de strikt kerkelijke inzichten van zijn Nederlandse priesterschap. Meer dan eens raakte hij in conflict met de regering: over een anbtenaar die een protestante vrouw huwde; over dispensatie van de vasten, waarop de Brusselse bureaucratie ieder jaar aandrong (medische gronden aanvoerende); over de regeringscensuur, die zelfs de pauselijke index in de ban deed omdat Van Espen erop voorkwam. De opheffing van de Jezuieten-orde - zelf een harde slag voor het kerkelijk gevoel, maar die men verduren moest, omdat de Paus er zich toe had laten pressen - had een nasleep van onaangename geschillen over de behandeling van voormalige leden. Op een keer beklaagde de Aartsbisschop zich bij Starhemberg (dit was in 1771) over:

> de kwaadwilligheid van twee of drie personen (*zeker doelde hij op Neny en Joseph Crumpipen, sedert kort Kanselier van Brabant*) die, ik weet niet waarom, er genoegen in schijnen te scheppen alle gelegenheden aan te grijpen om het episcopaat en de Kerk te vernederen.

Maria Theresia was vóór alles vorstin en van wantrouwen tegen kerkelijke ambities vervuld. Maar haar persoonlijke vroomheid was onverdacht en zij oefende een matigende invloed. Het verschil zou na haar dood dra blijken. Maat houden was de kunst die Jozef het minst van al verstond. Hij was de gekroonde ‘philosophe’, een man brandende van ijver om het nieuwe evangelie der Verlichting te verwerkelijken; een man tevens met een overspannen gevoel ('t was de overspanning die hem van zijn moeder onderscheidde) van de absoluutheid van zijn vorstelijk gezag, waarvoor alles wijken moest. Een drastische verandering, en een onverwijlde verandering, van de regeerwijze zowel als van de maatschappelijke verhoudingen in heel het conglomeraat van landen waarover hij de scepter voerde, dat was wat hem voor de geest zweefde. Zonder zichzelf te sparen, maar ook zonder naar waarschuwingen of protesten te luisteren, ondernam hij koortsachtig de gigantische taak van wat neerkwam op een revolutie.

Het voegt nog een paradoxale trek aan die alleszins ongewone persoonlijkheid van Jozef II toe, dat hij zich aan die Nederlanden, voor welker welzijn hij zo'n eigenzinnige ijver aan den dag ging leggen, volstrekt niet verbonden gevoelde. Zijn dierbaarste wens was (geen nieuwe gedachte, zoals we weten), ze te ruilen voor Beieren. Op zichzelf niet onbegrijpelijk. Al trok Oostenrijk ook welkome subsidies van die afgelegen bezitting, zij leidde de Weense politiek maar af van haar naastgelegen, van haar eigenlijke belangen. Jozef's geest werd beheerst door de zucht naar uitbreiding ten koste van het grote, maar slecht geordende Turkse rijk, en om in die richting te kunnen ageren wilde hij steviger bevestigd staan in Duitsland tegen

Pruisen: daartoe moest Beieren dienen. Alleen, die ruil betekende een revolutie in de Europese verhoudingen. De Republiek der Zeven Provinciën zou er zeker tegen gekant zijn, uit vrees dat een zelfstandig 'België' onvermijdelijk (en zeker onder de vanouds Fransgezinde Beierse dynastie) naar Frankrijk graviteren zou. De goedkeuring, ja medewerking van Frankrijk zelf waren zoveel te meer onontbeerlijk.

Nu trof het slecht, dat juist toen Jozef zijn plan wilde doorzetten, in de Republiek de

Patriotten tot macht kwamen: het was immers Frankrijk's politiek die te steunen en om hun gunst te werven. In 1781, bij zijn befaamd bezoek aan de Nederlanden, was Jozef in het stille en noodlijdende Antwerpen bestormd met verzoeken om de opening der Schelde te bewerken. Was het inderdaad om het belang van die stad dat hij in 1783 plotseling met dat barre lijstje van eisen aan het adres van de Staten-Generaal in Den Haag voor den dag kwam? De eis tot opening der Schelde kwam erop voor en bracht in de kanselarijen opschudding teweeg als een aanslag op het gevestigde tractatenrecht van Europa. Eens gesteld, raakte die niet meer uit het politiek bewustzijn van die generatie, maar Jozef meende hem niet ernstig. Zoals reeds verhaald is, liet hij hem vallen toen er werkelijk oorlog dreigde, maar begon toen over Maastricht. In feite was heel zijn roerig optreden slechts bedoeld om de buurlanden van de Zuidelijke provincies in een stemming te brengen, waarin zij zijn heengaan en de komst van de Beier met een zucht van verlichting zouden begroeten. Een berekening die falikant afliep. In het

JOZEF II, NAAR EEN PENNING GESLAGEN T.G.V. ZIJN REIS DOOR DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

Duitse Rijk mobiliseerde Frederik de Grote de vorsten; Frankrijk liet de Patriotse Pensionarissen niet los. De pretenties van de Keizer op de Republiek werden afgekocht en de inlijving van Beieren moest achterwege blijven.

Zo bleef Jozef met de Nederlanden als een rem op zijn vrijheid van bewegen zitten, en bovendien met een argwanend en eerzuchtig Pruisen als een bedreiging in zijn rug. Maar ondertussen had hij zich al diep met Catharina van Rusland ingelaten, die ook aasde op de ontbinding van het Turkse rijk. In 1787 liet hij zich op een samenkomst te Cherson door haar verder slepen, en toen het kort daarop tot een breuk tussen Rusland en Turkije kwam, stortte hij zich mee in de oorlog.

Dit alles weerhield hem geen ogenblik van diep en stelselmatig ingrijpen in de teerste verhoudingen in zijn Nederlanden. Bij dat haastige, maar drukke en volle bezoek in 1781 had hij door zijn eenvoud en de ernst van zijn toewijding wel indruk gemaakt, maar toen hij voor een dag of veertien naar de Republiek vertrok om de plaats vrij te laten voor de intocht van de nieuw benoemde landvoogden (nog door zijn moeder be-

noemd, maar door hem bevestigd), zijn zuster Maria Christina en haar man Albert van Saksen-Teschen, had het volk toch eerst recht zijn hart opgehaald aan waarachtig vorstelijke praal en minzaamheid. De inhuldiging was geschied met inachtneming van al de oude vormen, en in 't bizonder bezwoeren de vertegenwoordigers van de landheer vooraf de privileges, en bovenal de Brabantse Blijde Inkomst. Jozef moet gemeend hebben, doordrongen als hij was van de redelijkheid van wat hij wenste, dat de Staten der provincies hem in zijn hervormingen niet belemmeren zouden. Voor 't ogenblik hadden zijn scherpst omlijnde plannen betrekking op de kerk, maar gedurende zijn reis, toen hij de bestuurs- en rechtspraakvormen, die hij nog slechts uit het werk van Neny kende, met eigen ogen aanschouwen kon, rijpte bij hem het voornemen om ook die naar zijn ideaal te fatsoeneren.

De maatregelen op kerkelijk gebied, die in de eerste jaren over het land werden uitgestort, wekten trouwens al veel beroering. Het begon in november 1781 met het tolerantie-edict. Niet alleen had de Aartsbisschop, toen de Keizer in juni te Mechelen kwam, daar zijn bezwaren schriftelijk tegen ingediend (men wist dat er iets broeide; in Oostenrijk was het edict al afgekondigd); de Keizer had hem daarop door zijn Minister-plenipotentiair (dat was Starhemberg nog) zijn ongenoegen over die onregelmatige wijze van doen te kennen laten geven. Maar bovendien had zelfs de Geheime Raad, ofschoon het handelsbelang van Oostende erkennende, gemeend dat bizondere vrijstellingen en in 't algemeen oogluiking wijzer politiek zou zijn; de openlijke betuiging dat niet-katholieken benoembaar zouden zijn tot ambten, scheen revolutionair. Dwars. door alle adviezen heen gebood de Keizer dat het Oostenrijkse voorbeeld naar de letter gevolgd moest worden.

Jozef had ook gewild dat de priesters vrijgesteld zouden worden van de eed op de bul Unigenitus, de eis, ten aanzien waarvan de Oostenrijkse regering in een vroeger tijdvak zo ijverig met Mechelen en Rome had samengewerkt. Op dit punt wist de Paus, die in 1782 een opzienbarend bezoek aan Wenen bracht, een compromis te bereiken; overigens moest hij meest met lege handen terug. In 't bizonder de opheffing van kloosters als onnut voor de samenleving en het plan om de opleiding der geestelijken aan de staat te trekken kon hij niet verhinderen. Het eerste werd ook in de Nederlanden reeds in 1783 bij edict bevolen. Een kleine tweehonderd kloosters met drieduizend inwonenden werden getroffen. Weldra werden ook alle broederschappen, zoals ze voor liefdadige doeleinden bij tal van kerken bestonden, versmolten tot één wereldlijke vereniging. Begraven in de kerken, of in de steden bij de kerken, werd verboden.

Eindeloos waren de protesten, ontwijkingen, ten slotte bijna altijd zuchtende toegevingen, die 's Pausen betrekkingen zo goed als die van de Primaat der Nederlandse kerk met de geweldenaar der Verlichting kenmerkten. Het zwakke punt voor Rome lag in de door het Febronianisme aangetaste geest van de hogere geestelijkheid in Duitsland. In de Emser Punktation, waartoe de Aartsbisschoppen van Mainz, Trier en Salzburg in 1786 besloten, lag de mogelijkheid van een nationale afscheiding van Rome opgesloten. Op dat kritieke moment blijkt, van hoe diep grijpende betekenis de uitdrijving van de Jansenistische of Van-Espense tendenties uit de Zuid-Nederlandse geestelijkheid was geweest. De Aartsbisschop van Mechelen wilde geen stap doen die hem van de Paus had kunnen scheiden. Wel smaalt de onbuigzame ultramontaan Feller, de ex-Jezuïet, in zijn blad dat veilig voor de Oostenrijkse censuur in het Luikse verscheen, gedurig op zijn zwakheid. En 't is waar

dat hij in zijn angst voor een conflict met de Keizer het hoofd der kerk soms smeekte hem toe te staan zich te onderwerpen. (Er waren nog veel meer kwesties dan die ik noemde, van censuur, en, neteliger nog, van huwelijkswetgeving.) Sommige bisschoppen waren overigens nog angstiger dan de Aartsbisschop. De regering dacht een goede slag te slaan door in 1785 Nelis, die door zijn gedragingen in verband met de Leuvense Universiteit zo'n wit voetje had bij Neny en Crumpipen,

tot bisschop van Antwerpen te benoemen; maar niet zodra was hij benoemd, of hij zwenkte in de richting die in de Nederlanden bij dat ambt behoorde. De Keizer volgde de gangen der bisschoppen dan ook met wantrouwen. Onderling overleg zag hij ongaarne, herinnerde er hen aan, dat zij geen college vormden. Toen Frankenberg in 1783 zijn suffraganen de plicht van gehoorzaamheid aan het gezag van de Paus had ingescherpt, kwam er weldra een verbod van uitvaardiging van mandementen, ook door de bisschoppen aan hun gelovigen, die niet vooraf door de regering werden gezien en goedgekeurd. Tevens werd stipt voorgeschreven dat geen pauselijke bullen mochten worden afgekondigd zonder *placet*.

Heel die politiek van ontkerkelijking der maatschappij culmineerde in 1786 - terwijl het tegelijk andere edicten bleef regenen, zo één volgens hetwelk overal de kermis op één en dezelfde dag gehouden moest worden - in een poging om de kerk zelf te seculariseren. In zijn Duitse landen had Jozef reeds

NELIS ALS BISSCHOP VAN ANTWERPEN

enige jaren tevoren de opleiding der geestelijken aan de bisschoppen onttrokken en in eigen handen genomen: de bisschoppelijke seminaries waren gesloten om plaats te maken voor van regeringswege ingestelde seminaries-generaal. Toen dus de Zuid-Nederlandse bisschoppen in maart 1786 bericht ontvingen van de voorgenomen oprichting te Leuven van een Seminarie-Generaal en tevens uitgenodigd werden lijsten van hun seminaristen over te leggen, begrepen zij maar al te goed wat dit betekende. De Aartsbisschop zette al bij voorbaat uiteen hoe onwenselijk en hoe onrechtmatig de opheffing der bisschoppelijke seminaries zijn zou, en duidde zelfs in het algemeen aan, dat Zijne Majesteit zich geheel verkeerde denkbeelden omtrent de bevoegdheden van de wereldlijke macht ten aanzien van de kerk had laten bijbrengen. Maar op die eerbiedige en klaaglijke vertogen werd zelfs niet geantwoord. In oktober verscheen het edict waarbij inderdaad de bisschoppelijke seminaries gesloten werden en van alle aanstaande priesters een vijfjarige studie aan het nieuwe seminarie te Leuven werd geëist.

Dat seminarie kwam onder leiding van een Oostenrijks priester, Stöger. Deze had tegelijk opdracht (zoals Kaunitz aan de nieuwe Minister-plenipotentiair, Belgiojoso, berichtte) om de professoren der theologische faculteit van Leuven in hun collegegeven te bespieden en hun de juiste bronnen voor hun onderricht aan te wijzen. Professor Van de Velde, 'een koppig ultramontaan' volgens Kaunitz, werd alvast

ontslagen. Dit alles was al kras genoeg, en de toon van de Keizer deed niets om de gemoederen te winnen. Integendeel, de preambule van het edict leek moedwillig kwetsend.

> Mateloze eigenliefde en voorkeur voor bizondere gemakken treedt (*zo heette het daarin*) in de plaats van de christelijke liefde .... Het is moeilijk (*onder de tot dusver bestaande verhoudingen*) om de jeugd die zich aan de geestelijke staat wil wijden, voor een besmetting te behoeden, die op den duur algemeen zou worden.

En toen de Raad van Vlaanderen zich tot de Keizer wendde met een remonstrantie, uitte deze zijn verontwaardiging over de 'vermetelheid' waarmee dat college hem durfde aanspreken over zaken waaromtrent het generlei competentie bezat, zond het origineel terug en gelastte de Raad alle vermelding ervan in zijn registers te schrappen.

Mgr. Frankenberg ontving intussen van graaf Belgiojoso een sussende brief, waarin hem verzekerd werd, dat op de zuiverheid van de leer bij het onderwijs zou worden toegezien, en dat het hem vrijstond de directeur Stöger vragen te doen stellen en aanwijzingen te doen geven. Die nietsbeduidende concessie vervulde de oude prelaat met dankbaarheid jegens Zijne Majesteit en deed hem beloven zijn seminaristen naar Leuven te zenden. Alle andere bisschoppen volgden dat voorbeeld, met uitzondering van die van Namen. De radicale partij stak haar ergernis over die zwakheid niet onder stoelen of banken.

> Onze prelaten doen er het zwijgen toe of spreken zo zacht dat men hen temidden van de vernieling der Kerk en het omverwerpen van alle orde niet hoort. (*Aldus Feller tot de pauselijke nuntius in Keulen*.)

Bij de geweldige opschudding die de maatregel ging verwekken, waren de bisschoppen zeker niet de drijvende kracht; zij *werden* gedreven door diep uit de bevolking opwellende onwil en verontwaardiging. Om te beginnen kwamen de seminaristen zelf in verzet. Nog geen maand waren de lessen aan de gang, of de jongelui hadden onrechtzinnigheid ontdekt bij Professor Le Plat en een wereldse levenshouding (zich uitend in onverschilligheid ten opzichte van de vrome praktijken waarin men op de bisschoppelijke seminariën was opgevoed) bij Stöger zelf en verscheidene andere leraren. Er werden ruiten ingegooid. De ontstelde directeur riep de voorzitter van de pas ingerichte Brusselse commissie voor kerkelijke zaken te hulp, Le Clerc, lid van de Geheime Raad. Die kreeg op zijn vraag aan de betogende studenten wat zij verlangden, te horen: 'Sanam doctrinam, et ut episcopi regant'.

De stenen begonnen weer te vliegen en Le Clerc pakte zich weg naar Brussel, vanwaar hij dragonders naar Leuven liet oprukken. De Rector van de Universiteit beloofde nu enige van de aanstotelijke docenten te zullen verwijderen, maar de Aartsbisschop, tot bittere spot van Feller, schreef vermanend en onderwerping predikend aan de seminaristen. Als Stöger hun nu een studieplan voorlegt, evenwel, en daarbij van de 'hydra van het ultramontanisme' gewaagt, werkt dat eerst recht als olie op het vuur. De seminaristen (op een paar tientallen van de driehonderd na) gaan in staking, verlaten Leuven.

Jozef II was geen man van terugwijken. De nuntius Zondadari, die juist in deze tijd een bul van de Paus zonder *placet* liet drukken, werd het land uitgezet, en Frankenberg naar Wenen ontboden. 3 maart 1787 kwam de oude man, dodelijk bevreesd, daar aan. In zijn eerste nota waagde hij het nog wel het ontslag van Stöger, Le Plat en anderen voor te stellen en de noodzakelijkheid van bisschoppelijk toezicht te betogen. Maar als de Keizer hem bruutweg doet weten dat er van geen concessies sprake kan zijn, dat hij van koers moet veranderen en 'zich voegen' of wel dat men hem 'breken' zal, en hem ondertussen week na week in Wenen vasthoudt, zakt hij ineen. Als het erop aankwam, was hij (en vooral nu hij de Oostenrijkse lucht weer inademde) Oostenrijker. Het woord van de Keizer was hem een heilige wet. De oppositie die hij ertegen durfde voeren, was hoogstens die van de kerkvoogd, die

zijn trouw aan de opperste kerkvoogd wilde bewaren. Dat hij lid was van de Staten van Brabant herinnerde hij zich niet; het woord *Blijde Inkomst* kwam hem niet over de lippen. 24 april, na bewerkt te zijn door Van Kessel en Van Swieten, verklaart hij aan de Keizer tot de overtuiging te zijn gekomen

> dat hij zich lenen moet tot de uitvoering der ordonnanties en alles aanwenden

> wat hij kan, opdat zijn geestelijkheid en de gelovigen eveneens met eerbied en onderwerping er zich bij neerlegggen.

Maar zelfs nu mocht hij niet terug. Pas in juli kreeg hij daartoe verlof en werd bij zijn aankomst in Mechelen met groot vreugdebetoon ontvangen. Maar in die tussentijd was er dan ook veel gebeurd.

Men mag betwijfelen of de zaak van het Seminarie-Generaal en alle andere kerkelijke kwesties, hoe hevige beroering zij ook wekten, tot opstand geleid zouden hebben. Men kan zich voorstellen dat de ergernis op den duur doodgebloed zou zijn en dat de hervormingen zouden hebben stand gehouden. Er waren immers groepen, onder de ambtenaren, in 't algemeen onder de ontwikkelden, de economisch ondernemenden daarenboven, bekneld in de overgeleverde sociale structuur, die de hervormingen op zichzelf genomen toejuichten. De tegenzin kwam, behalve van beginselvasten en extremen aan de andere zijde, van de massa der kleine burgers en boeren, maar was dan van een aard die meer tot gemopper dan tot dadelijkheden leidt. Een jaar of tien, twaalf later, onder nog heel andere omstandigheden, zou de geestige Spectator-schrijver Karel Broeckaert, van Gent, die geestesgesteldheid verpersoonlijken in zijn kostelijke Gijsken, die geen heil ziet in ‘al die veranderingen van Josephus en de Fransen’ ('t gaat daar over het begraven buiten de stad) en die in 't algemeen oordeelt: ‘Z'haent (*hadden 't*) al beter alles gelaeten gelijk of het was.’

Maar dat was geen uitvoerbaar politiek programma! Er moest allerlei opgeruimd, er moest allerlei veranderd worden. Het onderwijs aan de bisschoppelijke seminariën en aan de Universiteit van Leuven *was* al te zeer vervreemd van de moderne wereld. De kloosters *waren* veelal een rem op de economische ontwikkeling; wat bij de opheffing de politieke klassen het meest ergerde, was dat de bezittingen der opgeheven kloosters in een fonds gingen, waarmee de regering naar eigen goeddunken handelde, al heette het ook, schijnheilig meende men, Religie-fonds. Het begraven in de steden was hygiënisch gezien een misbruik, het overlaten van de aantekening van huwelijken aan de parochiepriesters gaf aanleiding tot grote verwarring en onzekerheid. En evenzo was het plaatselijk bestuur een grote warwinkel en de rechtspraak niet minder, beide gegrond op klasse-privilege, en een welige groeibodem voor klasse-zelfzucht en corruptie. Nu eenmaal de aandacht van meer en meer onafhankelijke geesten erop gevestigd werd - wat een stilstaand water die Zuid-Nederlandse samenleving ook lange tijd geweest was, zij was niet zo afgesloten van de buitenwereld of de grote tijdstromingen drongen er door -, kon die toestand niet ‘gelaten worden gelijk het was’, en er stonden, nog eens, velen klaar om Jozef's politiek toe te juichen.

Alleen, door juist nu zijn ingrijpende hervormingen op het gebied van bestuur en rechtspraak af te kondigen, bracht Jozef de belangen van nog weer andere groepen van de Zuid-Nederlandse maatschappij in de knel, en niet enkel meer de geestelijkheid nu, maar alle geprivilegieerde standen stelden zich te weer. Daarenboven werden in de aanval de oude vrijheidstradities van de Nederlanden zo weinig ontzien, zo klaar kwam de opzet aan het licht om het land tot een willoze provincie van de grote Habsburgse monarchie te maken - net als in de zestiende eeuw reeds, had men het afschrikkend voorbeeld van de Italiaanse landen voor ogen -, dat ook in de geest van hen bij wie de hervormer anders steun had kunnen vinden, voor het minst tweestrijd ontstond.

Op 21 februari 1787 zond de Keizer het staatsstuk over - geantidateerd 1 januari 1787 - waarbij hij, uit de volheid van zijn soevereine macht, een geheel nieuwe regeling van bestuur en rechtspraak instelde.

Er kwam, in de plaats van de nog van Karel V stammende collaterale raden, één regeringsraad, onder voorzitterschap van de Minister-plenipotentiair (ondervoorzitter werd Henri Crumpipen, thans hoofd van het nu verdwijnende departement van Staat

en Oorlog, jongere broer van Joseph, de Kanselier van Brabant en voorzitter van de Raad van Brabant). Het gezag van die nieuwe Raad zou zich over het land doen gelden door middel van negen intendanten, wier districten niet met de oude provincies samenvielen. Die intendanten werden volledige despootjes: hun bevelen moesten door alle burgers en plaatselijke overheden worden nagekomen, ‘zelfs indien zij de grenzen van hun bevoegdheid schenen te overschrijden’; al wat in zo'n geval restte, was ‘beroep op de regering’. De Staten der provincies werden, 't is waar, met dat nieuwe bestuur geassociëerd, maar op een wijze die hun degradatie enkel maar scherper deed uitkomen: in plaats van de bestendige deputaties door elke van die Staten met de behartiging der dagelijkse zaken belast in de lange perioden dat zijzelf niet in vergadering bijeenwaren, mochten zij tezamen vijf gedelegeerden bij de nieuwe regering aanwijzen; maar dat nog niet eens naar vrije keuze: de personen moesten aan de regering aangenaam zijn.

Niet minder revolutionair was wat voor de rechtspraak verordend werd. Met 1 mei moest de Raad van Brabant, evenals de andere provinciale hoven, zich als ontbonden beschouwen. In hun plaats kwam, te Brussel, een soevereine Raad van Justitie, samengesteld uit personen uit de verschillende provincies, meest uit die oude Raden genomen natuurlijk. Daarónder, over het land verspreid, een groot aantal door de soeverein aangestelde rechtbanken, die het werk van de heerlijke gerechten en schepenbanken moesten overnemen.

Jarenlange voorbereiding was voorafgegaan. Al in 1781 had Joseph Crumpipen voor wat betreft de gerechtelijke reorganisatie opdracht gekregen, en hij geloofde met volle overtuiging in de noodzakelijkheid om de ‘bonte verscheidenheid’ die tot zoveel verwarring en vertraging aanleiding gaf, door een redelijk systeem van gelijkvormigheid te vervangen. De belangen van de bevolking zouden gediend worden door de rechtspraak aan klasse-voorrecht te onttrekken. Tevens zouden bij de codificatie van het plaatselijk nog zo verschillende strafrecht en bij de regels voor de bewijsvoering beginselen worden ingevoerd in overeenstemming met nieuwe begrippen van billijkheid en menselijkheid. (De pijniging werd bij een edict van 1785 incidenteel alvast beperkt.) De Geheime Raad was voor al deze verordeningen ook te vinden (hij ontried bijvoorbeeld het raadplegen der Staten, aangezien de geïnteresseerden daar te sterk vertegenwoordigd waren om geen obstructie tegen het afschaffen van de heerlijke rechtspraak te moeten vrezen); en zelfs meestal de provinciale gerechtshoven. Toch maakte de tijdverkwisting van al die raadplegingen de Keizer ongeduldig, en vooral de aanbevelingen tot voorzichtigheid en kleine concessies om de privileges te ontzien prikkelden hem enkel. Behoud van de titel Kanselier van Brabant bijvoorbeeld; of een eedsformule in overleg met de Zuid-Nederlandse autoriteiten vastgesteld; dat was naar zijn mening niet alleen onnodig, maar gevaarlijk.

> Treft men voorzieningen in het algemeen belang, dan mag men de schijn niet op zich laden alsof men de oude vooroordelen vreest .... Klachten zijn onvermijdelijk .... Geeft men op één punt toe, dan prikkelt men anderen enkel om ook uitzonderingen te verlangen ....

Hij wilde eenvoudig alles als in zijn overige erflanden. Daarom zond hij in 1786 ook een Oostenrijks deskundige, von Martini, afkomstig uit het Italiaans sprekende deel

van Tirol en juist gebruikt om dezelfde hervorming in Milaan door te voeren, naar Brussel om de laatste hand aan dit werk te leggen en het vervolgens in te voeren. Toch waarschuwden niet alleen de Nederlandse ambtenaren, maar de Oostenrijkers. De landvoogden beschouwden het als hun taak, gelijk vóór hen Karel van Lotharingen, om de zienswijzen van de bevolking tegenover de soeverein voor te staan; maar ook Starhemberg zag de koortsachtige ijver waarmee Jozef II op het rechte spoor van zijn ideaal

voortschreed, met zo'n beklemming aan, dat hij in 1783 een goed heenkomen gezocht had, evenals de oude Neny, wiens plaats was ingenomen door Henri Crumpipen; Belgiojoso, de opvolger van Starhemberg, onthield zich van vermaningen. Maar zelfs Martini oordeelde dat op bepaalde punten rekening gehouden diende te worden met de bizondere omstandigheden van dit land. Onverzettelijk besliste Jozef dat er van de regeling zoals die elders bestond, niet zou worden afgeweken.

Van de bestuurshervormingen vielen die aan het centrum zonder twijfel binnen de machtskring van de heerser. Zij strekten ertoe om de Minister-plenipotentiair tot de enige drager van 's Keizers macht in zijn Nederlanden te maken. Dat lag al in de lijn van de ontwikkeling, wij weten het, en Albert van Saksen had zich van het eerste ogenblik in Brussel achterafgezet gevoeld. Wat hij vernam van de plannen tot bestuurshervorming, wekte niettemin zijn hevige ongerustheid, maar Jozef liet hem geen enkele illusie.

> Dat voor die hoge post (*aldus schreef de Keizer ongeveer*) leden van het regerend huis in aanmerking moeten komen, heeft ten gevolge dat men op talenten of ervaring niet rekenen kan. De functie staat buiten het regeringsbeleid of bestuur; de bedoeling is een tweede tak van het Koninklijk huis eervol te plaatsen, en een hof te stichten, dat geld onder de mensen brengt, waarvan luister uitgaat, dat vreemdelingen aantrekt ....

Nogmaals, hiermee hadden de onderdanen en hun privileges niet te maken (ook al betekende het een nog straffer onderschikking aan het persoonlijk gezag van de verre heerser). Maar de andere hervormingen legden de bijl aan de in eeuwenoude historie vertakte wortels van het dierbaarste locale zelfbestuur. De Raden van Brabant en van Vlaanderen werden door de gerechtelijke hervormingen ontzield; door de politieke de provinciale Staten zelf. De ambtenaren in Brussel hadden hun hart vastgehouden; zelfs Kaunitz, in Wenen, aarzelde. Maar ook hier besliste de Keizer alles zelf. De deskundige op dit gebied, Le Clerc, het lid van de Geheime Raad, die wij in zijn nieuwe functie van voorzitter der commissie voor Kerkzaken al ontmoetten, was naar Wenen ontboden, en vervolgens ook Belgiojoso:

> Mondeling (*schreef de Keizer*) komt in veertien dagen meer tot stand dan door dat heenenweergeschrijf, dat maandenlang zonder op te schieten voortsleept.

De reorganisatie van de gerechtshoven was al vóór het eind van 1786 bekend geworden en lokte protesten uit. De Raad van Vlaanderen bijvoorbeeld richtte in november een geharnast vertoog tot de Keizer (de Landvoogden weigerden het door te zenden en gelastten de Raad het uit zijn registers te verwijderen):

> (*Na een herinnering aan*) de gelukkige tijd toen de vorsten nog niet, zoals Philips II, buiten het land woonden en, in beslag genomen door de zorgen voor een onmetelijk rijk, zich door de adviezen van buitenlanders omtrent Nederlandse zaken lieten misleiden, (*verklaarde de R.v. Vl. dat*) de vereniging van meerdere kronen op één hoofd geen rechtmatig middel is om de rechten van hun onderscheiden onderdanen dooreen te mengen.

> Uwe Majesteit staat in een bizondere betrekking tot haar onderdanen van Vlaanderen, bekrachtigd door de eed bij haar inwijding ten overstaan van de vertegenwoordigers des Volks afgelegd.

Weldra, temidden van de opwinding die de Leuvense zaak teweegbracht, moest Martini als keizerlijk commissaris uitvoering aan het besluit geven. Joseph Crumpipen,

de Kanselier van Brabant, stond hem krachtig ter zijde, en liet zich een benoeming tot voorzitter van de nieuwe soevereine Raad van Justitie welgevallen; nog enige leden namen een benoeming daarin aan; maar de meerderheid verschool zich achter de Staten, wier bestendige deputatie (die, zoals wij weten, ook op de nominatie stond om afgeschaft te worden) zich beriep op de Blijde Inkomst: alleen met de formele toestemming van de volle Staten van het gewest kon daaraan iets veranderd worden. De oppositie van Henegouwen en Gelre en Vlaanderen duidde op wijd verbreide ontstemming, maar geen gewest had voor actie zo'n ruggesteun als de Brabanders bezaten in dat middeleeuwse charter. Jozef II had het voor al te gek gehouden dat men die omslachtige en veelal inderdaad uit de tijd geraakte overeenkomst in alle ernst tegen zijn zo redelijke plannen zou aanvoeren; maar hij had de magische kracht ervan onderschat.

En alsof het geen moeite genoeg zou kosten om de kerkelijke en de gerechtelijke zaken tot een goed einde te voeren, kwam nu bovendien in maart het bestuursedict nog af. Misschien zou de regering kracht hebben kunnen putten uit het nieuwe gerechtshof, als zij dat eerst erkend had weten te krijgen, maar de aan de Raad van Brabant gestelde termijn (1 mei) was nog niet eens verstreken, de nieuwe Soevereine Raad van Justitie hing nog onvolledig en hulpeloos in de lucht, toen de Staten van Brabant in april 1787 bijeenkwamen, en zij vonden nu niet alleen de belangen van de kerk en van de oude rechterlijke instanties te verdedigen (beide trouwens in hun midden sterk vertegenwoordigd), maar heel hun eigen positie. De achterleden van de Derde Stand (en men herinnert zich hoe groot hun macht tot obstructie was) voelden zich nog in 't bizonder getroffen door een edict waarbij de financiën van de inderdaad door en door verouderde en corrupte gilden onder regeringstoezicht waren gesteld. En dan maakte juist op dit ogenblik grote indruk het gevankelijk naar Wenen voeren, op last van de militaire overheid, van een Brussels koopman De Hond, beschuldigd (wel niet ten onrechte) van malversaties bij leveranties aan het leger. Men zag daarin een krasse krenking van het dierbare, en door de Blijde Inkomst gewaarborgde, privilege *de non evocando*, en de bewering van Oostenrijkse zijde dat dit een kwestie was voor de militaire rechtspraak, die door de privileges niet gebonden was, maakte het niet beter. ‘Leven wij dan in Constantinopel?’

***De Kleine Revolutie* (*april-mei* 1787)**

De spanning en de opwinding namen nu meteen een wending naar revolutionair verzet. Reeds na twee dagen vergaderen, op de 19de april, kwamen de Staten tot het zwaarwegend besluit, dat hun geweten hun verbood in de gewone voortzetting der belastingen toe te stemmen, zolang de inbreuken op de Blijde Inkomst niet waren goedgemaakt. De Raad van Brabant vatte nu ook de moed tot een meerderheidsbesluit, waarbij hij aan zijn leden verbood benoemingen in de nieuwe rechtbanken aan te nemen. Belgiojoso verkreeg van de Gouverneurs-Generaal (die onvermijdelijk in de crisis gemengd werden) een verbod aan de Raad om nog meer te vergaderen, maar deze wendde zich tot de Staten, die het verbod nietig verklaarden. Ook verstrekten de Staten aan de stedelijke overheden een aanwijzing om zich aan bevelen van de nieuw aangestelde Intendanten niet te storen.

Dit alles leek scherp genoeg. En toch traden de Staten, of eigenlijk de twee voorrang hebbende leden, adel en geestelijkheid, door hun pensionaris De Cock met de regering in onderhandeling. Belgiojoso nam daarbij aanvankelijk een barre toon aan, maar daar hij, bij het binnenkomen van onheilspellende berichten van elders, geen troepen naar Brussel durfde concentreren, en trouwens in de gezindheid van het meest uit landzaten bestaande leger geen vertrouwen stelde, konden Albert en Maria Christina de richting aangeven. Zij hadden in de politiek van de Keizer altijd een zwaar hoofd gehad, zij haatten de Minister-plenipotentiair hartgrondig, en zo zetten zij concessies door en bereikten nog vóór het eind van april (1 mei was de fatale datum voor de Raad van

Brabant) een compromis. Die avond werden zij in de schouwburg luide toegejuicht.
Maar het compromis kon niet bestaan. Noch de Raad van Brabant, noch de Derde Stand namen er genoegen mee. Alle drie de hoofdsteden zonden felle protesten in, dat op deze wijze het verdrag tussen land en vorst niet hersteld geacht kon worden. Zonder de instemming van de Derde Stand konden de Staten hun deel van de overeenkomst, het toestaan der subsidies, niet uitvoeren. Maar de drift van het volk uitte zich al lang niet meer alleen door de stadsheren en gildemeesters in de Staten. De burgerwacht, eens van zin met de menigte, nam een dreigende houding aan. De regering voelde zich tegen de situatie niet opgewassen; de amman van Brussel kon voor de orde niet instaan, de Staten verklaarden dat zij onweerstaanbaar gedreven werden.

Er kwam nu een man naarvoren die in de komende jaren een grote rol zou spelen: Hendrik van der Noot, advokaat, zoon van een amman van Brussel, en wiens familieleden

H.N. VAN DER NOOT (naar Vanassen)

herhaaldelijk in de Staten gezeten hadden. Op 26 april ontving deze de dank van de Staten voor een memorie (in het Frans gesteld) uiteenzettende de rechten van het Brabantse volk en de aanslagen uit naam van Zijne Majesteit de Keizer-Koning daartegen gericht. Alles was hier gebaseerd op de overgeleverde rechten, die met groot vertoon van geleerdheid maar zonder wezenlijk historisch begrip werden uitgeplozen. De pathetische toon van de nieuwe tijd ontbrak toch niet en het stuk eindigde met een opwekking om de constitutie die het geluk van de Brabanders waarborgde te beschermen; om niet onder te doen voor de glorieuze voorouders en de nakomelingschap niet te beschamen.

Nog heel wat feller had een stem uit de vergadering zelf geklonken, toen de graaf van Limminghe het hele bewind ‘van de laatste zes jaren’ had aangeklaagd wegens de vernederingen het land aangedaan (was het niet als een zielloos voorwerp in ruil-onderhandelingen betrokken geweest?) en wegens de aanslagen op de vrijheid, op de eigendom, op de vroomheid. Inbreuken, zo had hij uitgeroepen (en de rede verscheen als brochure, in het Frans):

> Inbreuken op het natuurrecht! Burgers bij nacht en bij dag opgelicht, gevangengezet, verbannen, zonder enige vorm van proces; de gezant van een soeverein, van de opperste kerkvoogd, uit deze stad gejaagd, om geen andere reden dan de haat van het gezag.

Het natuurrecht gaf meer lucht aan de welsprekendheid dan de oude perkamenten waaraan de memorie-schrijver zich hield. Maar Van der Noot was niet louter de snuffelaar en jurist. Hij werd een figuur van heel andere betekenis. Zware, robuuste kerel, kon die meer dan vijftigjarige tot het volk spreken en in Brussel een volkstribuun worden zoals in de veel meer verburgerlijkte verhoudingen van het Noorden ondenkbaar was. Hij ging dagelijks met de gilden en de burgerwacht om en kruidde zijn gesprek met hartige Vlaamse vloeken; *Heintje* noemden de mensen hem. Zijn maîtresse (want de kampioen van de Kerk had een maîtresse) deelde in zijn populariteit. In die kritieke

meimaand werd hij de woordvoerder van het Brabantse volk en door de Staten als zodanig aanvaard.

Ondertussen was de regering, hopeloos in zichzelf verdeeld, ten einde raad. De burgerwachten beheersten de straat, hier en daar begonnen ook de boeren zich te wapenen. Martini bepleitte krachtmaatregelen, ontbinding van de Staten bijvoorbeeld, maar Belgiojoso had alle moed verloren, terwijl intussen de Goeverneurs-Generaal schamper herinnerden aan zijn vroegere aanmatiging, die zoveel bedorven had. En uit Wenen kreeg de regering geen duidelijke aanwijzing, want juist op dit ogenblik vertoefde Jozef II ver weg in Zuid-Rusland, in Cherson, vervolgens zelfs in Sebastopol (reeds Cherson was verder Oostwaarts van Wenen dan Brussel Westwaarts), waar hij met Catharina II plannen besprak voor een nieuwe Turkenoorlog. Zonder zijn voorkennis, maar denkende dat die Oostelijke ambities hem complicaties in de Nederlanden al bizonder ongewenst zouden doen voorkomen, deed de Brusselse regering telkens verdergaande concessies. De opheffing van de Raad van Brabant werd al in de eerste dagen van mei opgeschort; De Hond werd uit Wenen teruggezonden (de oude Kaunitz, geen gelover in de krachtpolitiek, nam dat op zich). Maar iedere concessie leidde alleen tot nieuwe eisen. Heel de kerkelijke politiek werd in het geding betrokken; de opheffing der kloosters moest volgens de Staten ongedaan gemaakt, of althans verlangden zij zeggenschap in de beschikking over hun bezittingen: ik sprak al van de klachten over het Religie-fonds. De Staten van Vlaanderen kwamen zonder machtiging bijeen; de Intendant kon dat niet verhinderen. De Raad van Mons verbood uitdrukkelijk gehoorzaamheid aan de Intendant daar. Die van Antwerpen moest veiligheid zoeken in de Citadel. Vijf en veertig Brabantse advokaten richtten tot de Staten een adres, waarin zij betoogden dat het soeverein gezag zijn aanspraken automatisch verloor, wanneer het zich niet hield aan de beperkingen het door de constitutie opgelegd; er bestond nu dus, meenden zij, een interregnum.

Het duidelijkst wordt de toestand als men de brieven leest waarin Joseph Crumpipen en Rapedius van Berg hun ontslagaanvragen bij de centrale regering, onderscheidenlijk als voorzitter van de nieuwe Soevereine Raad van Justitie en als Intendant van Brussel, toelichtten. Dat Joseph Crumpipen zijn ontslag aanvroeg, was opzichzelf een feit geschikt om allen die het wel meenden met de Keizer te ontstellen. Niemand had groter aandeel gehad in de voorbereiding van de gerechtelijke hervorming, en ook nu nog verklaarde hij in een vertrouwelijke brief aan Starhemberg, de vorige Minister-plenipotentiair, met wie hij zoveel jaren had samengewerkt, in de heilzaamheid ervan te geloven. Maar de uitbarsting van afkeuring en smaad die hem trof, was zo hevig dat zijn vrouw en zijn zoon hem ‘op hun knieën en onder tranen gesmeekt’ hadden zich terug te trekken ten einde althans het bescheiden familie-fortuin te bewaren. En hij kon aan die aandrang geen weerstand bieden, omdat hijzelf de andere hervormingen, waarmee de roekeloze Keizer ook deze in gevaar bracht, evenzeer als de meerderheid van zijn landgenoten verwierp.

> Nooit heb ik geraden tot het instellen van Kring-intendanten, wier aanstotelijke bevoegdheden die welke onze soevereinen zelf krachtens onze constitutie kunnen uitoefenen, ver overtreffen; nooit heb ik .... meegedaan aan het gewelddadig en wreed wegvoeren van een burger of

eerlijke magistraten hun positie helpen ontnemen zonder hen voor het verlies van hun eigendom onmiddellijk en billijk schadeloos te stellen.

Dat Rapedius van Berg er het bijltje bij wilde neerleggen, was niet minder onheilspellend. Ook hij was een van de kundigste hervormingsgezinde ambtenaren; uit een aanzienlijke Brusselse familie, was hij Amman van Brussel geweest; en hij had tegen

de intendantschappen, waarvan hij er één zichzelf had laten opdragen, niet eens beginselbezwaar. Het was alleen maar, zoals hij aan Belgiojoso uitlegde, dat hij de haat en woede om hem heen niet langer verdragen kon. Het intendantschap durfde men afschilderen als een gruwelijke hydra in dienst van het drukkendst despotisme. De onzinnigste bedoelingen werden aan de regering toegeschreven. Hij persoonlijk was bij het Park, toen hij toevallig enige honderden lieden van de eerste en tweede rang in zijn koets passeerde, uitgejouwd.

> De burgers van alle klassen, voorzover niet aan de regering verbonden, beschouwen het ambt van Intendant van Brussel als even onterend en nog hatelijker dan dat van scherprechter.

HULDIGING VAN DE AARTSHERTOGEN, 31 MEI 1787 TE BRUSSEL; VAN DER NOOT ACHTERIN HET RIJTUIG

Het is geen wonder dat het alles uitliep op een volledige capitulatie van de regering. 28 mei trokken de Goeverneurs-Generaal de nog maar net in werking gestelde intendantschappen in en schorsten de nieuwe rechtspraak. Maar de 30ste verschenen gedeputeerden van de Staten van Brabant ten paleize, terwijl een grote menigte het voorplein vulde, en dicteerden een nog veel onvoorwaardelijker overgave; ja dat alle wetsoverschrijdingen van de laatste tweehonderd jaren ongedaan gemaakt zouden worden, beloofden Albert en Maria Christina, en dat zij de verdachte raadgevers verwijderen zouden. Belgiojoso had zich niet durven vertonen, maar had geschreven om op toegeven aan te dringen.

Le Clerc en anderen scholen weg voor de volkswoede. Maar de volgende dag moesten nu de Goeverneurs-Generaal zich een hulde laten welgevallen, zoals alleen de Zuid-Nederlandse bevolking er een kon brengen. Kanonschoten en klokgelui. Op de Grote Markt verenigden zich zeshonderd burgers met de vijf burgervendels en een deputatie van advokaten en beambten van de triomferende Raad van Brabant (Van der Noot was daar onder); de burgercompagnieën ontplooiden hun vaandels, de burgers tooiden zich met cocarden in de Brabantse kleuren (rood, zwart en geel), en zo, met de muziek van de Opera voorop, begaf zich de stoet naar het paleis. Een ontelbare menigte van alle rangen en standen schouwde toe, terwijl de paarden van het rijtuig der vorstelijke personages werden uitgespannen en de burgers hen juichend naar de schouwburg trokken; Van der Noot, onbetaalbaar trekje, stond achterop. Voorlopig was het nu inderdaad tussen de bevolking en het paleis koek en ei. Het regende nog concessies van de kant der Goeverneurs-Generaal, onder andere stonden zij vóór het eind van de maand juni de bisschoppen toe ‘voorlopig’ hun seminaries te heropenen.

Van de kleine tot de grote Revolutie (*mei* 1787-*juni* 1789)

Men noemt met recht wat gebeurd was: de kleine Revolutie. Het Oostenrijks bestuur was midden in zijn vaart gestuit en al zijn hervormingen waren het uit handen geslagen. Die hooghartige regering had haar volslagen onmacht moeten bekennen en de oude Statenvergaderingen en geprivilegiëerde standen waren meester van de situatie - of was het de burgerij achter hen, die aan het langste eind zou trekken, net zoals op datzelfde ogenblik in de Republiek de democratische Patriotten ten koste van de eerste aanleggers van de opschudding daar (de regenten, de aristocraten) met de zege schenen te zullen gaan strijken?

Evenwel, in die plotselinge omkeer in de Oostenrijkse Nederlanden had Oostenrijk nog geen woord mee gesproken, en zo onverwacht als in de Republiek het ingrijpen van de Pruisen de hele staat van zaken kwam veranderen, zo zeer lag het voor de hand dat men in het Zuiden na 't eerste ogenblik van triomf zich angstig afvroeg: en de Keizer?...

Jozef's eerste reactie op de berichten uit de Nederlanden was, dat hij uit Cherson aan het departement van oorlog in Wenen schreef om troepen marsvaardig te maken. Toen hij vervolgens, de 23ste juni pas, de capitulatie van 30 mei vernam, raakte hij in een ware opwinding. Men had van zijn afwezigheid ‘kwaadwillig’ gebruik gemaakt om de ergste uitspattingen te dulden; hij was de man niet om concessies, in ‘smadelijke lafhartigheid’ gedaan, zonder meer te aanvaarden; zelfs ‘als hij op de laatste bres van Wenen stond, zou men hem geen toestemming ontwringen’; Albert en de rest van de Brusselse regering hadden ‘blijkbaar volledig het hoofd verloren’. En Kaunitz was in zijn ogen weinig beter. Dat terugzenden van De Hond, het niet doorgeven van het keizerlijk bevel aan het departement van oorlog, en bovenal het voorleggen van het ontwerp van een genadige, sussende brief aan zijn ‘dierbare Nederlandse onderdanen’, het strookte in het minst niet met zijn overtuiging dat alle toegeven het euvel slechts verergeren kon en dat strengheid en geweld een nimmer falend remedie waren. Omgekeerd vervulde de stellige instructie die hij nu van de

Keizer ontving, Kaunitz met wanhoop en verbittering. Maar niet alleen voerde de zesenzeventigjarige Kanselier de instructie uit, - toen zijn meester 30 juni weer in Wenen terug was, borg hij zelfs zijn afkeuring van diens beleid en zijn mening dat de Nederlanders een 'rechtvaardige' zaak voorstonden, in zijn hart en praatte de in zijn eigendunk bevangene naar de mond. Dat achtte hij zijn plicht als 'dienaar'.

Wat behelsde nu de brief die volgens de uitdrukkelijke last van de Keizer naar Brussel werd gezonden, en die daar 5 juli aankwam? Hoofdzaak was het bevel dat de Staten der onderscheiden provincies een delegatie naar Wenen zouden zenden om de beschikking van de heerser te vernemen; terwijl tevens de Minister-plenipotentiair Belgiojoso en de

Goeverneurs-Generaal Albert en Maria Christina daarheen ontboden werden; de bevelhebber der troepen in de Nederlanden, graaf Murray, werd voorlopig met de regering belast.

Wat de Staten in het angstig verbeide schrijven aanstonds misten, was de bevestiging van hun accoord met de Landvoogden van 30 mei. Niet dat zij daarop gerekend hadden. Zij en de burgers waren voortgegaan met zich van het terrein, vrijgekomen door de instorting van het Oostenrijks regiem, te verzekeren. De Staten van Brabant hadden zich tot de andere gewesten gewend om tot onderlinge aaneensluiting voor de verdediging der oude vrijheden te geraken. Onderhandelingen, waarover de regering slechts door bizondere kanalen inlichtingen ontving, maar waartegen zij zich niet durfde verzetten, waren gaande; er was daarbij zelfs sprake van een beroep op de mogendheden tegenover welke het huis Habsburg zich, bij de bekrachtiging van zijn soevereiniteit over de gewesten in 1714, verplicht had om de privileges ongeschonden te bewaren. Sommigen dachten eraan zich in de armen van Frankrijk te werpen; de Franse resident in Brussel was echter weinig tegemoetkomend. Anderen, die van de Franse monarchie nog groter gevaren voor de vrijheid duchtten, wendden de blik naar het Noorden: er werd over de Pacificatie van Gent gesproken en over de Prins van Oranje (die op dat ogenblik echter nog in een hulpeloze positie verkeerde) als Stadhouder. En tegelijk was onder de burgers een bewapening begonnen, geheel volgens het model van de Noord-Nederlandse exercitie-genootschappen.

Alleen droeg in het Zuiden de beweging voor het ogenblik minder een partijkarakter en kreeg een waarlijk nationaal aanzien: er kon dan ook veel meer volgens een centraal plan gehandeld worden. Reeds op 4 juni had te Brussel onder leiding van Van der Noot een vergadering plaats gehad van de syndici der negen Naties (de hoofdmannen van de gilden der stad) en enige notabelen, zoals burggraaf Walckiers, één van die verlichte en onafhankelijke ondernemers die Jozef II alleen door de onbesuisde ruwheid van zijn optreden van zich had afgestoten. Een comité werd gevormd, gelden ingezameld, en vrijwilligers opgeroepen, die door de stadsregering als aanvullende macht naast de burgerwachten werden erkend; ook de Staten waren in de oprichting gekend. Van der Noot bleef voorzitter van het besturend comité. 1140 man, verdeeld in infanterie en cavallerie, gekleed in zwarte jas, rood vest en gele broek, paradeerden weldra onder de toejuichingen van het publiek en beheersten in feite de stad.

De regering liet alles begaan. De stroom van naar oproer zwemende geschriften bleef nog steeds vloeien, maar zij deed zelfs geen poging ze te keren. Ambtenaren, of gewezen ambtenaren, gecompromitteerd door hun ijver voor Jozef's politiek, stonden bloot aan bedreigingen of molestatie; 't werd aan de Staten of stadsoverheden overgelaten daartegen op te treden. Belgiojoso nam als hij de Goeverneurs-Generaal in hun buitenverblijf bezocht, zelfs een escorte van vrijwilligers aan.

Maar nu bracht het keizerlijk bevel nieuwe beroering. De straten van Brussel zagen zwart van de mensen, spanning en crisis zaten weer in de lucht. Men zag in het ontbieden van Albert en Maria Christina een verloochening van het door hen gevoerde en op 30 mei bekroonde beleid van verzoening. Ook dat Staatse gedelegeerden naar Wenen moesten gaan, scheen verdacht. De Staten van Brabant nodigden intussen de andere provincies naar Brussel om de samenstelling der delegatie te bespreken. Ranke heeft in die vergadering ‘de kiem van het latere België’ gezien, en niet ten onrechte.

Het is niet zonder ironie dat Jozef een eis stelde, die nadere samenwerking tussen de provincies voor eerste gevolg had. Tevens hadden echter drukke confabulaties tussen het paleis en de Staten plaats, en de leidende standen lieten zich vrij gemakkelijk overhalen om aan het bevel van de Keizer te voldoen. De dreiging van een troepenconcentratie bestemd voor opmars naar de Nederlanden hielp zeker daarbij. Toch toonde de Derde Stand van Brabant grote tegenzin en zwichtte eerst tegen de prijs van nog weer nieuwe con-

cessies. De burgerwacht mocht de openbare gebouwen beschermen; geruststellende verzekeringen werden ten aanzien van troepenbewegingen gegeven; - hoezeer streed dit nogmaals met de geest van de philosophische despoot!

In Wenen sprak Jozef persoonlijk met de deputatie. Hij vond de meeste leden maar ‘bekrompen’ en werd ongetwijfeld versterkt in zijn gevoel van ergernis, dat zulke lieden zich vermaten er in staatszaken een eigen mening op na te houden. Toch legde hij zich een zekere zelfbeheersing op, en terwijl hij hun bestraffende opmerkingen niet spaarde, verraste hij hen door zijn gemoedelijkheid. De zaak is dat hij, met al zijn barse opwellingen, toch voor de moeilijkheden van zijn eigen positie niet ongevoelig kon blijven. Bij zijn Oosterse politiek pasten complicaties in het Westen inderdaad heel slecht. Zo had hij in juli, een week of wat vóór de aankomst der delegatie, de kardinaal Frankenberg (zoals wij al weten) naar huis laten gaan. En zo voerde hij ook het besluit niet uit, dat hij aanvankelijk genomen had, om Albert en Maria Christina naar Bohemen over te plaatsen en de Nederlanden zijn ongenoegen te doen voelen door de regering daar in handen van loutere ambtenaren te laten. Aan de Nederlandse gedelegeerden leek het een triomf, dat het populaire vorstenpaar zou terugkomen, terwijl Belgiojoso, in ongenade gevallen, vervangen werd door Trauttmansdorff. In feite betekende dit alles heel weinig. Belgiojoso werd niet afgezet omdat de Nederlandse bevolking hem haatte, maar omdat hij te slap was geweest. Trauttmansdorff voelde persoonlijk wel voor de rol van vredebode, maar hij kreeg de strengste instructies mee, en minder dan ooit zouden Albert en Maria Christina, in wie de Keizer na het gebeurde geen vertrouwen hoegenaamd meer stelde, in staat zijn, invloed op de regeringspolitiek te oefenen.

In feite hield Jozef hardnekkig aan zijn opzet vast. Zijn besluit werd aan de gedelegeerden meegedeeld door Kaunitz. Het kwam hierop neer dat de Keizer eerst en vooral (als ‘conditions préalables’) een ongedaan maken van alle vóór april door de Staten en het volk in de Nederlanden begane onwettigheden of machtsoverschrijdingen verlangde. Dit wilde zeggen dat het Seminarie-Generaal weer in werking gebracht moest worden en alle subsidies betaald en aangezuiverd; dat benoemingen aan vóór 1 april opgeheven kloosters als niet geschied zouden worden beschouwd en de vrijwilliger-vendels ontbonden; voorts moesten ambtenaren die buiten hun regelmatige bedieningen waren geraakt of gedrongen, hersteld worden. Na de vervulling van dit alles zou hij bereid zijn met de Staten over de na 1 april ingevoerde innovaties, d.w.z. over de intendantschappen en de nieuwe rechtbanken, te praten, en daarbij de grondwetten van het land ontzien. Uit zijn correspondentie met Kaunitz weten wij dat hij eigenlijk alleen tegemoetkoming op formele punten, titels en dergelijke, in de zin had.

En was het mógelijk terug te gaan tot vóór 1 april? Er was een geest gewekt, die zich door besluiten noch van de Keizer en zijn regering, noch zelfs van de Staten in de provincies, meer in slaap liet sussen.

Murray merkte het maar al te goed, toen hij in september een keizerlijk edict wilde ten uitvoer leggen, waarbij het dragen van distinctieven verboden werd - eerste poging om de onrechtmatigheden van de laatste maanden weg te wissen en in 't bizonder van de vrijwilligers af te komen. De Raad van Brabant begon met moeilijkheden te maken. Toen het edict eindelijk aangeplakt werd, rukten ijveraars onder toejuiching van de menigte het af. De Staten van Brabant, ja Van der Noot en zijn comité zelf, trachtten tevergeefs de vrijwilligers en de Brusselse burgercolleges tot onderwerping

te bewegen. De meegaandheid der leiders kwam ten dele voort uit vrees voor militaire maatregelen (want Murray dreigde met de troepen), ten dele uit de hoop dat de regering in ruil ervoor in de hoofdzaken schappelijk zou blijken. Dagen van grote opwinding, maar ten slotte, toen een bloedige botsing haast niet meer leek af te wenden - twee dragonders waren al gesneuveld -, liet Murray zich door de markies van Chasteler bepraten om persoonlijk in de Statenvergadering te komen; en toen eindigde het alles voor de zoveelste

maal in een compromis, dat door het volk met daverende vreugde werd begroet. Want wel waren de vrijwilligers (en het comité) nu ontbonden, maar de waarnemende landvoogd had tegelijk eerbiediging van alle oude rechten en lichamen beloofd (21 september). Dat wil zeggen dat de toezeggingen door de Keizer in Wenen gedaan nu in veel stelliger vorm herhaald werden, en vóór de condities waarvan hij ze afhankelijk gemaakt had, anders dan maar zeer ten dele vervuld waren.

Want de subsidies waren nog steeds niet toegestaan, het Seminarie te Leuven lag nog verlaten, en de oude ambtenaren waren nog niet hersteld. In 't bizonder de positie van Joseph Crumpipen was voor de regering vernederend. Zij had zijn ontslagaanvrage nooit ingewilligd, maar de Soevereine Raad waarvan hij voorzitter zou zijn, was zelf uit de politieke werkelijkheid weggevallen en de regering wenste hem daarom als Kanselier van Brabant, d.w.z. als voorzitter van de Raad van Brabant, ‘gereïntegreerd’ hebben. Maar de Raad voelde daar niets voor en wendde zich tot de Staten, die besloten dat in ieder geval een nieuwe eed nodig zou zijn, maar dat het zelfs de vraag was of een man die een benoeming aanvaard had strekkende tot de vernietiging van de Blijde Inkomst, nog tot zo'n eed kon worden toegelaten. 31 augustus hadden de Staten Van der Noot (niemand anders!) belast met een onderzoek naar de gedragingen van Crumpipen.

Het is geen wonder dat de Keizer Murray zijn proclamatie bitter kwalijk nam. Diens kortstondig stadhouderschap liep door de aankomst van Trauttmansdorff en de Goeverneurs-Generaal in ieder geval ten einde, maar hij werd nu tevens, onder betuiging van zijn meesters ongenoegen, van zijn kommando ontheven. Een man naar zijn hart meende Jozef gevonden te hebben in de graaf d'Alton, die in oktober met het bevel over de troepen in de Nederlanden werd belast, en die - voorzorg die voor Trauttmansdorff's bewind niets goeds voorspelde - tegenover de Minister-plenipotentiair veel groter zelfstandigheid kreeg dan zijn voorgangers.

Met een bezwaard gemoed deed Trauttmansdorff op het eind van oktober 1787 zijn intocht; Albert en Maria Christina (die pas in december kwamen) waren van zins zich nergens mee te bemoeien. Hij verkreeg spoedig de reïntegratie van Joseph Crumpipen (en nog drie heren) in de Raad van Brabant, maar niet zonder dat zij opnieuw de eed op de Blijde Inkomst aflegden; hetgeen alweer naar compromis smaakte. Van hun kant waren dan trouwens de achterleden van de Derde Stand, onder wie Van der Noot nog krachtig werkte, ontevreden dat de leidende standen zo grif hadden toegegeven; Van der Noot zelf durfde de besluiten der Staten in hun eigen wachtkamer wel vinnig doorhalen. En Joseph Crumpipen moest spoedig bekennen dat hij zijn oude invloed in de Raad niet meer bezat. Het bleek wel in de moeite die het kostte om strenge maatregelen tegen persdelicten afgekondigd te krijgen en meer nog toen de Minister-plenipotentiair de Raad op 17 december een decreet voorlegde, hemzelf door Wenen gedicteerd, waarbij de uitvoering van alle decreten van vóór 1 april werd ingescherpt. Dat was in overeenstemming met wat de Keizer in augustus aan de delegatie der gezamenlijke Statenvergaderingen als zijn besluit had meegedeeld, en het betekende voornamelijk dat er ernst gemaakt zou worden met de heropening van het Seminarie-Generaal.

Het was geen kleine tegenvaller geweest dat de Aartsbisschop die, zoals wij weten, in Wenen door de knieën was gezakt, nu hij weer in Mechelen zat, in contact met de stemming van zijn priesterschap, verklaarde dat hij niet kon meewerken. Tevergeefs had Trauttmansdorff hem aan die Weense verklaring herinnerd, eindelijk dat

compromitterende geschrift zelf gepubliceerd. Dat gaf Feller weer bloedige hoon over de aartsbisschoppelijke zwakheid in de pen; maar het veranderde niets aan de houding van Frankenberg. 15 januari 1788 had de heropening van het Seminarie te Leuven plaats - voor lege banken. Er zou nog zwaarder pressie op de bisschoppen moeten worden geoefend. 'Onze verheven meester heeft besloten', schreef de Minister aan de Kardinaal; alsof daarmee ook voor die laatste alles gezegd moest zijn. Maar deze zelf schreef aan Jozef II:

> Steeds heb ik de Keizer gegeven wat des Keizers is; nu vind ik mij in de onontkoombare noodzakelijkheid om God te geven wat Godes is.

En ondertussen diende de weigerachtigheid van de Raad van Brabant om het edict van 17 december te registreren als kristallisatiepunt voor een nieuwe volksberoering. Trauttmansdorff's vermaningen hielpen niets, maar wie er een eind aan maakte, was d'Alton, die de vergaderplaats van de Raad met zijn troepen omringde en kanon op de Grote Markt liet brengen. Er ontstond krakeel, er werd door de soldaten geschoten, er vielen doden (22 januari 1788). Het volk droop af en de Raad zwichtte, maar terwijl de Keizer zijn opperbevelhebber complimenteerde, bleef er nieuwe verbittering over, die maar op een kans wachtte.

Trauttmansdorff werd bij dat alles tussen tegenstrijdige gevoelens heenenweergeslingerd. Eerst maakte hij zich wijs dat de onhandelbaarheid van dit volk enkel maar door de zwakheid van zijn voorgangers in de hand was gewerkt. Had men het niet nog onlangs (21 september) de handhaving van die grondwetten waarop het zich altijd beriep, toegezegd? En hoe was het mogelijk geweest dat

> in een land waar men over 18 tot 20.000 man troepen beschikt, de minister (*Belgiojoso*) en de opperbevelhebber (*Murray*) er zich toe verlaagden hun huizen te laten beschermen en zich te laten escorteren door als soldaten verklede kleermakers en schoenlappers!

De verregaande moedeloosheid van de ambtenaren was na zo'n voorbeeld geen wonder geweest, maar nu was dat alles totaal veranderd en diezelfde goedgezinden, die eerst hun hart vasthielden, juichten nu alle krachtmaatregelen toe. Dit schreef de Minister op 17 december, maar hij merkte onmiddellijk daarna, zoals wij zagen, dat het nog zo vlot niet gaan zou. De Grote Raad van Mechelen was een lichaam waarop de regering aan kon, en toen zij hier de Aartsbisschop van Mechelen vóór daagde, verkreeg zij inderdaad een vonnis waarbij hem het laten onderwijzen van theologie verboden werd. Maar dat bracht nog geen seminaristen naar Leuven, en de weg van rechten was in de Nederlanden bezaaid met voetangels en klemmen voor de regering: ‘de wet dient hier nergens anders toe dan om het gezag te belemmeren’, - die klacht ontsnapt Trauttmansdorff in zijn brieven aan de Keizer herhaaldelijk. Hij trachtte de Raad van Brabant te temmen door hem uit te breiden met zeven heren, die een benoeming geclausuleerd met afzetbaarheid aanvaardden. Acht van de zittende leden schoof hij zich van de hals door in Antwerpen een afzonderlijke Kamer in te richten, en die zo verbannen werden, waren natuurlijk zij die ‘het meest te koop liepen met hun zogenaamd Patriottisme’. De maatregel kon, zoals Jozef II gromde, maar tijdelijk helpen; het enige middel was: ontslaan! maar dat was, als altijd, tegen de privileges; en ook dit halfslachtig optreden, al was het gedekt door een precedent van 1658, zette kwaad bloed.

Inderdaad, met vermaningen, met schone woorden over het welzijn van het land of de plicht jegens de soeverein, met krampachtige pogingen om de constitutie, waar d'Alton doorheen schoot, te ontzien, bereikte men niets.

In mei werden de Aartsbisschop van Mechelen en de bisschop van Antwerpen naar Brussel ontboden voor een onderhoud met de Goeverneurs-Generaal en de Minister.

Zij ontvingen mij vrij goed (*schrijft Frankenberg zelf aan de bisschop van Brugge; en deze vertrouwelijke brief gunt een leerzame blik op de geesteshoudingen*) en zeiden mij dat zij mij slechts beklagen konden: ik was omringd van fanatici, die misbruik van mijn geweten maakten, en ik zou mij in moeilijkheden steken waarin zij (*Albert en Maria Christina*) mij niet meer konden helpen. - Mgr van Antwerpen (*Nelis*) is

> nog veel slechter ontvangen. Men heeft hem harde dingen gezegd, zoals dat hij het was die mij opstookte, en dat hij te verstandig was om de gevoelens die hij aan den dag legde, oprecht te kunnen koesteren.

En ondertussen liep men ook met de Universiteit van Leuven volslagen vast. Er was daar van Brussel uit krachtig ingegrepen. Boeken werden voorgeschreven, nog meer ‘ultra-montaanse’ hoogleraren ontslagen, andere, ‘welgezinde’, ingedrongen. Trauttmansdorff verbaasde zich over ‘de ongelooflijke koppigheid van die schoolfrikken’ (*de ces pédants*); de rector zette hij af en verving hem door de goed Febroniaanse priester Van Leempoel. Troepen waren nodig om die operaties te dekken. Tegen een aantal weerspannige professoren werd een proces aangespannen, maar de betrokkenen wachtten dat niet af en namen de wijk naar het Luikse, vlak bij de deur, waar ook Feller zat.

PATRIOTSE SPOTPRENT: DE BRABANTSE LEEUW VERJAAGT DE PROFESSOREN VAN HET SEMINARIE GENERAAL
Cliché De Haan

Dit gaf tenminste ruim baan, zo troostte Trauttmansdorff zich, aan de drie Duitse geleerden, die aan het hoofd van de faculteiten gesteld hervormingen naar Duits model zouden doorvoeren. Maar de meerderheid van de studenten trok nu uit Leuven weg en de Universiteit stond even verlaten als het Seminarie-Generaal. Hier schommelde het getal der leerlingen om de twintig. Tot directeur had zich een kanunnik van Ieperen laten benoemen, met de weifelende toestemming van zijn bisschop. Al in april had hij (Houck was zijn naam) geklaagd dat de situatie hem in een diepe ‘melancholie’ dompelde en van ontslag nemen gerept. De ijverige Secretaris van Staat en Oorlog, Henri Crumpipen, had hem uitvoerig geschreven en tegenover zijn gewetensscrupules getracht zijn geloof in de goede en grote zaak, die hij voor de Keizer en de verlichte godsdienst diende, op te wekken. Van Leempoel berichtte enige tijd later, dat Houck haast niet aan levensmiddelen komen kon, daar de leveranciers, uit vrees van de klandizie der burgerij te verliezen, hem niet durfden bedienen. Weldra trok de ongelukkige man zich terug, en er kwam een opvolger, die het evenmin lang uithield.

Toch vleide Trauttmansdorff zich in dat voorjaar dat de publieke opinie vermoeid

raakte. Of was het dat men de vuist van zijn collega en rivaal d'Alton vreesde? Allen die iets te verliezen hadden, de adel, zelfs een deel van de hogere geestelijkheid, de meerderheid van rustige burgers, waren erop uit verdere conflicten te vermijden. Frankenberg vond bij de Staten van Brabant de steun niet, waar hij op hoopte. Ook als de Universiteit zich op haar status van *Corpus Brabanticum* beriep, achtte niet alleen Trauttmansdorff dat 'een belachelijke pretentie', maar durfden de Staten die niet erkennen. Onder de bisschoppen waren er, die weifelden. Treffend vooral: als in maart 1788 de Naties van Brussel hun stem onthouden aan het reeds door de leidende standen toegestane subsidie voor de hofhouding der Goeverneurs-Generaal, volgt er een opmerkelijke reactie. Zeker had d'Alton ook tot die ongezeggelijkheid aanleiding gegeven: het militair vertoon op de Grote Markt, dat hij na de 22ste januari in stand hield, prikkelde de burgers; dat er 'een militaire regering' werd voorbereid, was een hardnekkig gerucht; de met alle privileges strijdende arrestatie door d'Alton's soldaten van een Brussels burger (in zijn eigen huis nog wel!) gaf er voedsel aan. Toch uitte zich nu een zeker ongeduld tegen Van der Noot, de raadsman of liever opstoker van de boetmeesters, en die al de adressen niet alleen van de Brusselse, maar evenzo van de Leuvense en Antwerpse 'achterleden' opstelde en hen vleide met een voorstelling van hun taak als woordvoerders der gemeente. Van der Noot's vriendin, Mme de Bellem, zat toen al een poos wegens het verspreiden van een oproerig geschrift in de gevangenis bij de Halse Poort. Het besluit werd niet alleen ongedaan gemaakt, maar het hele stadsbestuur kwam Trauttmansdorff verontschuldigingen aanbieden en van het 'berouw' der Naties verzekeren. En nog treffender werd de vergadering der Staten in mei.

Trauttmansdorff zelf voelde dit als een kritiek moment: een jaar tevoren was die vergadering uitgangspunt van het oproer geweest. Nu ging het erom haar een subsidie te ontlokken, dat men in Wenen hard nodig had; want de Keizer zat nu midden in de Turkenoorlog. Trauttmansdorff gaf de Staten ronduit te kennen dat een weigering van het subsidie als een ontbinding van het pact tussen volk en vorst, van de Blijde Inkomst, zou worden opgevat: hij zou de vergadering uiteen doen gaan en op het gezag van de soeverein de belastingen heffen. Het was een ware opluchting voor hem dat dit werkte, want een breuk zou toch rampspoedige financiële gevolgen hebben: het kapitaal zou zich verschuilen, er zou waarschijnlijk een uitwijking plaats hebben, en het voorbeeld van Holland toonde hoe nadelig dat was (sedert september 1787 toch werden de Zuidelijke Nederlanden met Patriotse vluchtelingen uit de Republiek overstroomd, en daaronder waren vrijwat 'millionnairs'.). De Pensionaris der Staten De Cock had tot het gunstige resultaat trouw meegewerkt; zelfs de Aartsbisschop van Mechelen had de goede partij gekozen; de onhandelbare blinde hertog van Aremberg, groot heer in Henegouwen, maar ook in Brabant, stond voor het ogenblik geïsoleerd. Toen Trauttmansdorff nu een hem reeds enige tijd te voren door Jozef II toegezonden verklaring van vergetelheid voor alle in het verleden begane ongerechtigheden meedeelde, was het een ware uitbarsting van loyaliteit. De Staten spraken uit eigen beweging van een milde gave voor de oorlog die de Keizer tegen 'de ongelovigen' voerde.

Maar nu gebruikte de Minister juist dit ogenblik van triomf om zijn meester ernstig te waarschuwen. De bevrediging was nog maar aan het oppervlak, er viel althans geen staat op te maken, zolang de kerkelijke kwestie niet uit de weg was geruimd. Daarbij ging het dan hoofdzakelijk om het Seminarie-Generaal en om de Universiteit

van Leuven; ook, maar in mindere mate, om het Religiefonds. Al zijn moed bijeengarend (er behoorde moed toe) ried Trauttmansdorff op die punten wel geen capitulatie, maar toch matiging aan. Die zaken waren het, schreef hij in zijn brieven van 10 juni en 1 juli 1788, die een verzoening met het Oostenrijks regiem in de weg stonden en 's Keizers beste bedoelingen met deze landen te schande maakten.

Moeten wij dan toch aannemen, anders dan ik bij het beschrijven der gebeurtenissen

van 1787 te verstaan gaf, dat de Brabantse Revolutie om de kerkelijke kwestie aankwam? Ik meen dat wat de publieke opinie voor de gedachte aan verzet ook nu nog zo gevoelig maakte de schok was, haar door de politieke staatsgreep van 1787 toegediend; en voorzover men over die schok was heengekomen, zou Jozef weldra, zoals wij zien zullen, voor een herhaling zorgen, die dan pas werkelijk tot de crisis leidt. Maar dat het schouwspel van het ringeloren der geestelijken in de stemming zoals zij was een golf van onrust door het land deed gaan en daardoor die stemming mede voor echt revolutionaire uitbarstingen rijp maakte, dat is wel duidelijk.

> Heeft het zin (*zo schreef Trauttmansdorff ongeveer*) dat Uwe Majesteit de ons zo nodige rijkdommen van deze provincies opoffert en 20.000 man goede troepen gebruikt om er de orde te bewaren ten einde achttien theologen te hebben (want daaruit bestaat ons seminarie heden)? Dat Seminarie is een voorwerp van de steilhoofdigste oppositie geworden voor de bisschoppen, en door hen voor heel de geestelijkheid; zij hebben er een religie-zaak van gemaakt en zijn erin geslaagd heel de natie daarmee het hoofd op hol te brengen .... Die fanatieke gevoelens bezweren zonder de medewerking van hen die ze hebben opgestookt, is onmogelijk; hen met geweld onderdrukken, eerst recht, want godsdienstijver is te allen tijde tot razernij geworden, als men er met de wapenen tegen optreedt .... Het is bitter te moeten zeggen dat het wel en wee van een land van een zodanig punt afhangt, maar ik kan het mij niet ontveinzen: ik zie het dagelijks met eigen ogen en de bestgezinde lieden zeggen mij voortdurend, dat wij geen rust in dit land zullen hebben, zolang de gemoederen op dit stuk niet zijn bedaard.

Hij zorgde er dan wel voor, te doen uitkomen dat hij er niet aan dacht de waardigheid van Z.M. te kort te doen en opheffing van het Seminarie-Generaal voor te stellen. Maar het was toch een feit dat hem, in de ontspanning teweeggebracht door het pardon, van alle kanten gezegd was, dat er nu nog op een laatste weldaad gehoopt werd in de zaken van het Seminarie, van de Universiteit en van het Religie-fonds. Aan de bisschoppen een reëel toezicht gunnen op het Seminarie leek hem alvast een mogelijkheid.

En in een tweede brief weidde hij nog uit over de gevaren die het Oostenrijks regiem in de Nederlanden bedreigden door de onlusten in de buurlanden. Het Noord-Nederlandse Patriottisme was nu ten val gekomen, de Prins zat weer, dank zij de Pruisische interventie, oppermachtig in Den Haag, en in Brussel wemelde het van Hollandse uitwijkelingen. Oostenrijk was verbonden met Frankrijk en stond op gespannen voet met Pruisen; in die internationale verhoudingen gezien, was het natuurlijk dat de uitwijkelingen zonder bezwaar werden toegelaten in de Zuidelijke Nederlanden; ja Trauttmansdorff beschouwde de vele rijkaards zowel als de technisch onderlegden onder hen als nuttige nederzetters; hun leiders, Van der Capellen tot de Marsch b.v., of Castricum (Geelvinck), werden aan het hof met onderscheiding ontvangen. Maar nu zag hij met argwaan dat deze mensen hun hoop vestigden, niet meer zozeer op de Franse regering als op de beweging in Frankrijk. Om daaraan iets te hebben achtten zij niets zo nuttig als iets soortgelijks in dit land, waardoor een brug geslagen zou worden naar hun vaderland. Met haar protesten en beschouwingen

maakte die Franse beweging ook op de Brabanders toch al indruk. En afgezien daarvan heerste er, in weerwil van de verzoening ter gelegenheid van de Staten-vergadering, een malaise, een economische stilstand, gevolg van de onwil der bedreigde abdijen, vroeger de grote geldschieters, die deze provincies waardeloos maakte voor Z.M.

Met ongeschokte stelligheid en zelfverzekerdheid verwierp Jozef II, in brieven van het andere eind van Europa, (uit Semlin), deze waarschuwingen; de oppervlakkigheid en lichtzinnigheid van zijn redeneringen hebben iets aangrijpends. Hoe kon men zich

ongerust maken, vroeg hij, over die Hollandse Patriotten! De Pruisische 'dragonnade' was een goede les geweest dat men met dat Patriottisme alleen zichzelf en zijn gezin in het ongeluk kon storten; en al dat geschrijf, die frazes, dat sentimentsvertoon in Frankrijk, daaraan hechtte hij geen waarde. Wat de Nederlanden betreft: de Universiteit verplaatsen naar Brussel of Gent, dan kwam alles terecht; op het Religiefonds onverzettelijk blijven; en de Aartsbisschop van Mechelen bevelen ('bevelen'!) naar Leuven te gaan ten einde de lessen aan het Seminarie te horen en '*zich zodoende van de zuiverheid onzer beginselen te overtuigen*'. Dat laatste denkbeeld zou hij niet meer loslaten.

Maar dat denkbeeld zag er in Mechelen zo anders uit dan in Wenen, dat het maar een nieuwe vorm van coërcie zijn kon. 's Keizers antwoord betekende eenvoudig, dat Trauttmansdorff voort moest met zijn moeizame taak van koejonneren en uitvoeren van een politiek waarvan hij de onuitvoerbaarheid besefte.

Om te beginnen werd de Grote Raad van Mechelen nogmaals ingeschakeld, ditmaal om de seminaries te Mechelen en Antwerpen te doen ontruimen: daar vertoefden de seminaristen nog steeds, al kregen zij geen lessen meer. De seminaristen gedroegen zich, toen de fiscaal met troepen verscheen, met de hun passende lijdelijkheid, maar de bevolking liep in allebei de steden te hoop, in Mechelen werden versterkingen uit Brussel aangevoerd, in Antwerpen kwam het hele garnizoen eraan te pas, en er werd weer geschoten, vooral te Antwerpen met bloedig effect; daar werden bovendien enige beweerde aanleggers opgepakt en in de Citadel opgesloten. De Aartsbisschop van Mechelen kreeg een ongenadige berisping en huisarrest, maar bovendien besloot de regering nu - dit was het drijven van d'Alton, die zeker kon zijn van de goedkeuring van de Keizer, terwijl Trauttmansdorff aarzelend meeging - om de gelegenheid te gebruiken voor een algehele opruiming onder de belhamels. 8 augustus werden in verscheiden plaatsen razzia's gehouden; in Brussel zochten 1500 man naar Van der Noot en zijn voornaamste helpers, de advokaat Goffin en de boetmeester Saeghermans; alle drie wisten te ontsnappen; over 't geheel was de oogst gering. Maar de daad, zoals de Minister-plenipotentiair ze aan de Staten van Brabant meedeelde, was er één van militair geweld, één waarbij de oude rechten van die op dat punt zo gevoelige maatschappij erger dan ooit werden gekrenkt - en dat niet minder, al zei Trauttmansdorff ook nog zo mooi dat hij de eer en de veiligheid der natie tegen een klein getal onruststokers beschermde en handelde in het belang van de staat, ja voor het behoud der constitutie. En de emigratie, die hij aan de Keizer als zulk een groot gevaar had afgeschilderd, en die met de Leuvense professoren al begonnen was, ontving nu een uitbreiding van belang. Inderdaad zou men met Van der Noot en zijn vrienden in het buitenland heel wat te stellen krijgen.

En wat had men bereikt? De verhalen over het vergoten bloed strekten zeker niet om de Patriotten onder de gilden en burgerwachten te verzoenen. De seminaristen die naar hun gezinnen terugkeerden, verspreidden over het hele land de afkeer van het dwangregiem. Zij voelden zich strijders voor het ware geloof. Het ontbrak niet aan propagandageschriften om hen in die gevoelens te stijven. Het populairst daaronder waren de *Brieven van Keuremenne* (de schrijver, pastoor Van den Elsken, moest ook, vóór het jaar om was, naar het Luikse vluchten). Zij waren bepaaldelijk bedoeld om de 'theologanten' overal te doordringen van het besef dat

het Seminarie (*Generaal*) de grafstede van de zeedbaarheid en het Rooms-Katholijke geloof is. (*Wat er studeerde, waren meest*) Ardènsche knevels en Walen (*uit Luxemburg nl., waar de nieuwe directeur vandaan kwam*). De wervers zouden hunnen laatsten oort geven om enige(n) van de Nederlandse taal te konnen bekomen; maar die zijn hun alzo raar (*schaars*) als zeedbare en leerzame discipels. (*Men voelt het beroep op het Diets gevoel om solidair te zijn en weg te blijven*.)

Geen wonder dat Trauttmansdorff al spoedig met angst aan de vergadering der onderscheiden gewestelijke Staten begon te denken, en aan de subsidies die hij moest trachten los te krijgen. Wat gebeurd was, mocht een ogenblik verademing hebben gebracht, maar wat in november? Was het niet dood-zonde dat men door het vertrouwen maar niet te herstellen de miljoenen die deze landen voor de Turkenoorlog konden opbrengen, misschien verspeelde? En hij zwenkte alweer in de richting der concessies, liet de raadsheren uit Antwerpen terugkomen, deed zijn uiterste best om aan de vervolging der vogelvrij-verklaarden van augustus een rechtsbasis te geven.

Maar inderdaad, de Statenvergaderingen begonnen slecht. Die van Henegouwen vroegen op hoge toon goedmaking van de inbreuken op de privileges vóór zij over subsidie zelfs praten wilden. Dat waren adel en geestelijkheid. Funest voorbeeld voor Brabant. Daar stemden om te beginnen de leidende standen toe; weliswaar met een heel kleine meerderheid en op voorwaarde van een deputatie naar Wenen om te klagen. Wat de Derde Stand betreft, de magistraten der drie steden hadden zich in de vergadering niet slecht gehouden. Maar nu hokte dan toch alles ('t was december geworden) op de weigering van de ‘achterleden’, met wie Van der Noot uit zijn ballingsoord altijd nog contact hield. Het loslaten van een paar van de gevangenen van 8 augustus maakte enkel maar de indruk van zwakheid. Onderstand van armen uit het Religiefonds, bij de strenge koude van die winter, was ook bedoeld om de gemoederen te winnen, maar aan Kaunitz erkent Trauttmansdorff dat de opheffing der kloosters voor de armen een slag was geweest ....

't Is uit zijn brieven duidelijk dat hij met de handen in het haar zat. Wat moeten wij doen, vraagt hij zich af. De ambtenaren zwoegen op twee eeuwen precedenten om te weten wat die onmogelijke, door niemand gekende en door allen vereerde constitutie in deze crisis van subsidie-weigering voorschrijft. Maar kunnen wij ons niet boven die constitutie verheffen? O als een ‘blijde inkomst van 40.000 man in dit land’ eens mogelijk was! Maar de Turkenoorlog! Maar heel de onzekere Europese situatie! In die nood wil Trauttmansdorff naar Wenen, waar de Keizer eindelijk weer uit het Oosten terug is, om alles te bespreken. Hij is al in Mons, als hem de koerier bereikt met tegenorders voor zijn reis. Maar hij komt nu dan toch in Brussel terug met stellige instructies, zij het ook met door dat onderbroken uitstapje nog deerlijk gehavend prestige.

Jozef dacht aan geen concessies. De brief die de Minister van Zijner Majesteits wege in januari 1789 aan de Staten van Brabant voorlegde, was ongenadig. Het pardon van verleden zomer werd ingetrokken; generlei gunstbewijzen, noch benoemingen aan abdijen meer; streng militair optreden tegen alle rustverstoorders; maar bovenal: de heerser achtte zich na de subsidie-weigering, waarin de leidende standen zo kalm hadden berust, ook zijnerzijds niet meer door de Blijde Inkomst gebonden.

Over de interpretatie van de Keizerlijke machtspreuk bestond tussen d'Alton en Trauttmansdorff verschil. De eerste meende dat men met haar gewapend nu meteen het pure absolutisme moest invoeren en schreef aan Jozef dat het ogenblik rijp was voor ieder regiem dat hij wenste. De ander waarschuwde dat dit ‘te veel beloofd’ was; niet anders dan ‘bevend’, zo verklaarde hij, durfde hij op een afstand van 300 mijl (1300 KM) van de meester een zo zwaarwichtige beslissing nemen, maar, met smart denkend aan de rijkdommen in de koffers van particulieren en kloosters waaruit zonder ontspanning zelfs geen lening op draaglijke voorwaarden was te bekomen,

zag hij in het bevel uit Wenen nog steeds enkel een middel tot schrikaanjaging en was alweer verheugd, toen het werkte. Niet in Henegouwen, waar de Staten pal stonden en dan ook, onder dekking van de militaire macht, ontbonden werden. Maar de Staten van Brabant begonnen - terwijl die van andere provincies de uitingen van tevredenheid over hun gedrag met nederige dankbaarheid opnamen - met een abjecte betuiging van berouw en ‘algehele en onbeperkte onderwerping’. De ‘Patriotten’, die al herhaaldelijk hun

afkeuring over de makke houding der leidende standen in pamfletten en strooibiljetten lucht hadden gegeven, waren woedend. Maar de macht van de heerser intimideerde ieder keer weer de heerschappen die in de Staten zitting hadden en op wie de Minister-plenipotentiair persoonlijk pressie oefenen kon. Ook de Raad van Brabant scheen getemd. Gedwee schrapte hij in een plenaire zitting alle nu als oproerig gequalificeerde besluiten van de grote dagen van 1787 uit zijn registers. En op een door zijn Fiscaal overgebracht bevel deden de Staten desgelijks (bittere vernedering) met het besluit van juli 1787 tot vereniging met Henegouwen.

'
t Was onder de anonieme menigte dat het verzet bleef roeren. De ‘achterleden’ der Staten waren als altijd halsstarrig en zonder hen konden de vertegenwoordigers der drie steden de formele medewerking niet geven, waardoor alleen Staten-besluiten rechtskracht kregen. Die miserabele kleermakers en schoenlappers waren volgens Trautmansdorff enkel maar werktuigen in de handen der volksmenners, zoals Van der Noot, van wie men wel wist dat men door hem het land uit te jagen niet van hem af was, of Limminghe; misschien vonden de meeste adellijke en geestelijke heren het wel mooi dat *zij* gehoorzaamheid spelen konden en rekenden erop dat de derde stand alles zou ophouden.

Maar dat was dan ook juist de misstand die de regering nu eens en vooral verhelpen wilde. In februari werd een nieuw bevel aan de Staten meegedeeld om eerst en vooral de belastingen, ongeacht de onwil van de Derde Stand, te blijven heffen en om vervolgens mee te werken aan een herziening van de duistere constitutie. Aanvankelijk leken zij bereid. Op het kort aangebonden bevel van de Goeverneurs-Generaal benoemden zij er commissarissen toe, drie uit de adel, drie uit de geestelijkheid.

Eén van die geestelijke heren was de abt van Park, en nauwelijks hadden de Staten hem tot die delicate post benoemd (begin maart 1789), of zijn abdij werd opgeheven, de gebouwen door troepen bezet, aan de Staten verboden kennis te nemen van klachten daarover, als zijnde het uit de volheid der soevereine macht geschied. Altijd nog wilde Jozef II alles tegelijk en dreef zodoende zijn Zuid-Nederlandse onderdanen, die op zoveel wijzen te splitsen waren, op één hoop.

Het ging altijd nog om het Seminarie-Generaal. De abdijen waren bruutweg voor de keus gesteld: leerlingen naar Leuven, of ontbonden. De meeste waren gezwicht, die van Park (niet de minste!) had geweigerd. Tegelijk was de Aartsbisschop opnieuw onder druk gezet. Men wilde, men beval - 's Keizers oude denkbeeld - dat hij persoonlijk het Seminarie bezoeken zou om de voor de Keizer beledigende geruchten over onorthodox onderwijs te kunnen tegenspreken - want zo stelde men het in Wenen: het onderwijs te Leuven onorthodox noemen stond gelijk met de Keizer beledigen! Lange tijd had Frankenberg uitvluchten gezocht: het bijwonen van enige lessen zou niet genoeg zijn om zich een oordeel te vormen, enzomeer. Er volgden dreigementen op de gewone kazernetoon. Ten slotte besloot de Kardinaal te gaan. Trauttmansdorff juichte al, Feller smaalde. Maar hoezeer kwamen beiden bedrogen uit. Het bezoek van Frankenberg aan Leuven werd een zware morele klap voor de regering.

't Was de secretaris van de Aartsbisschop, Du Vivier, een jongeman die veel invloed oefende, klaarblijkelijk omdat hij de oude en ietwat slome prelaat in vaardigheid van vernuft en scherpte van intellect ver overtrof, - 't was Du Vivier, die een weg had aangewezen om de gelegenheid ten voordele van de goede zaak te doen uitvallen.

De Aartsbisschop zette zich niet op de collegebanken, maar stelde aan de professoren twee vragen over de macht der bisschoppen. Dadelijk kwam de Minister-plenipotentiair verontrust tussenbeide om antwoorden te verbieden. Waarop de Aartsbisschop in staking ging. Waarop de regering zich bedacht en het verbod introk. Er ontwikkelde zich nu een groot theologisch dispuut met de professoren van het Seminarie, die gedurig overleg pleegden met de ambtenaren in Brussel. In de bureaux en onder de intellectuelen zaten heel wat overtuigde 'Jozefisten', die de politiek om de kerk onder

de staat te brengen van harte steunden. Er werd in aan de regering toegewijde bladen ook een hele campagne tegen de bigotte prelaten gevoerd, en tegen Frankenberg, die zich verbeeldde een tweede Ambrosius te zijn. Maar in den lande vertegenwoordigde de Kardinaal-Aartsbisschop een geweldige macht. In het begin van mei verliet hij Leuven en 't was bekend dat hij aan zijn ‘leerstellige uitspraak’ over 't Seminarie werkte, bijgestaan door zijn theologen (Du Vivier, een pastoor Stevens). Trauttmansdorff zag dat stuk met angst tegemoet, maar hoe was supprimeren mogelijk, waar de Keizer, met blindheid geslagen, een openlijke verklaring - in zijn, 's Keizers, zin weliswaar - bleef eisen? Reeds vóór het lijvige geschrift verscheen, wekte het een enorme beroering.

> 't Is tijd, Brabanders .... De slavernije is tegen ons besloten, 't is met den katholijken godsdienst gedaan .... Wij hebben geplooid als den minister ons verzocht heeft de wapens af te leggen; hij beloofde ons onze wetten en voorrechten .... 't Is nu van den 21 september 1787 dat hij (*eigenlijk was dit Murray*) ons met beloftens verleid heeft .... In de plaats van eene constitutie gaat men ons een ijzere spitsroede bieden. Onze landen staan verwoest te worden; men gaat niet de 40 ten 100, maar 60 ten 100 inbrengen .... O waar dit al! .... Men heeft de opperherders van de H. Kerk, bisschoppen, verboden met den Stoel van Romen vereniging te houden; .... men randt het geloof aan; den Aartsbisschop van Mechelen heeft reeds verbod, zo men zegt, van zijn oordeel tegen die schismatieke school van Loven te geven .... 't Is tijd, christene zielen, gij die nog het bloed van uwe voorouders in uwe aders gevoelt. Den kostelijken schat van onze religie gaat over. Maakt ulieden bereid, voorziet u van wapens en geweren. (*Aldus, 22 mei, een oproep* vanwege ons geswoorne vaderlanders van de Blijde Inkomste.)

Het was de religie, wat die nieuwe opwinding veroorzaakte - d'Alton zag het evenzeer als Trauttmansdorff -, maar religie, blijde inkomst, vrijheid, 't werd opnieuw alles één. Geen ongunstiger atmosfeer liet zich denken voor de hervormingsplannen der regering met betrekking tot de Derde Stand. Op zichzelf was een hervorming waarlijk geen overdaad. De kleine steden van het gewest zitting geven naast de drie ‘hoofdsteden’ (zoals in Vlaanderen ruim dertig jaar geleden was gedaan); de disproportie van die hoofdsteden onderling (Leuven betaalde in de contributies ongeveer een tiende van Brussel!) in aanmerking nemen; een eind maken aan de beslissende invloed van de gilden, d.w.z. van één bepaalde, vrij talrijke maar daarom nog niet werkelijk representatieve, en bij de sociaal-economische ontwikkeling meer en meer achter rakende groep; - verdiende het niet de bijval van brede lagen der bevolking? Zeker zou het de regering, als zij met meer inzicht en beleid was opgetreden, aan steun niet ontbroken hebben. Maar nu bestond voor het aspect van redelijkheid en billijkheid geen aandacht. De religie wijdde ook de constitutie tot iets van een heilige onaantastbaarheid, en alle geprivilegiëerden, die het onder haar voor het zeggen hadden, vonden dat natuurlijk opperbest. Niet alleen bleven de leidende standen der Staten met hun medewerking in gebreke: - toen de regering de zaak nu resoluut uit eigen machtsvolkomenheid wilde doorzetten, besloot de Raad van Brabant, na een correspondentie waarin erkend werd dat de samenstelling van

de Derde Stand een zaak van de soeverein was, bij meerderheid van stemmen (9 mei 1789), dat ‘het edict niet kan worden ge(ë)maneerd, als zijnde subversief van de constitutie’.

De handschoen was geworpen. Er restte Trauttmansdorff niets dan hem op te rapen. Maar hoe weinig hart had hij voor de strijd! De bijeenkomst van de Staten-Generaal in Frankrijk en de hulpeloosheid van de Koninklijke regering daar vormden een schouwspel dat voedsel gaf zowel aan de opwinding in de Nederlanden als aan zijn weifelmoedigheid. Eerst wachtte hij weken lang op nieuwe instructie van Jozef II en vaardigde enkel

nog weer woordenrijke vermaningen en dreigementen uit, die voor iedereen zijn vrees voor de finale breuk verrieden. Jozef echter, een ziek man nu na de vermoeienissen van zijn vruchteloze veldtocht in het Oosten en het hartstochtelijke worstelen met zijn veelvuldige regeerproblemen, schreef aan d'Alton dat het uur gekomen was om wat bloed te vergieten en gelastte de Minister om de Brabantse constitutie zonder meer opzij te zetten.

18 juni werd aan de Staten van Brabant mededeling gedaan van de hervorming van de Derde Stand, die de Raad van Brabant geweigerd had als edict te registreren; heel de werkwijze der Staten werd veranderd, het aloude ‘indien den Derden Stand volgt ende anders niet’ verboden en het beginsel van meerderheidsbeslissingen ingevoerd. Toen hierop hetzelfde antwoord volgde, dat de Raad van Brabant reeds gegeven had: ‘met alle nederigheid en smart, niet uit ongehoorzaamheid, maar omdat onze eed het verbiedt: neen,’ werden nog diezelfde dag de Blijde Inkomst en alle privileges vernietigd, de bestendige deputatie der Staten afgeschaft de Raad van Brabant ontbonden en zijn functies opgedragen aan de Grote Raad van Mechelen. De Grote Markt, waar de Staten hun gebouw hadden, was door een troepenmacht bezet om de menigte in bedwang te houden. Die nacht werd een lid van de Raad van Brabant gevangengenomen; verscheidenen ontsnapten aan hetzelfde lot alleen door de vlucht; huiszoekingen werden gehouden bij een aantal particulieren. Ettelijken van de vluchtelingen trokken zich terug op Noord-Nederlands gebied; en wel naar Breda. Hier verwelkomde hen de rentmeester van de Prins van Oranje, de heer Motman (die trouwens hierover in 't bizonder met de Prinses verstand onderhield), en zij vonden er Van der Noot, die met deze goede vrienden was. Wat aan die Bredase groep bizondere luister bijzette, was dat twee abten, leden van de Staten, van St. Bernard en van Tongerlo, er zich in veiligheid kwamen stellen, - evenals allen niet zonder gedachten aan een triomfante terugkeer overigens.

Inderdaad had de regering nu nog slechts het leger, en wat Trauttmansdorff 's angst begrijpelijk maakt, is dat dit, zwak als het was, niet op versterking rekenen kon; de Turkenoorlog nam de krachten van Oostenrijk altijd nog in beslag. Bovendien, Pruisen en Engeland, afkerig van Jozef's roerige ambitie (net als het andere lid van de Driebond, de Republiek), konden van zijn moeilijkheden weleens misbruik maken. Frankrijk leek voor het ogenblik door zijn onlusten geheel uitgeschakeld. 't Is waar, er was in het land een partij van Jozefisten, royalisten, ‘Vijgen’ zoals de volksmond zei, die uit afkeer van het verouderde privilegedom, of van de geestelijkheid en het haar blind vererende gemeen, zelfs deze maatregel toejuichte. Maar Trauttmansdorff beklemden de gelukwensen waarmee die lieden hem overstroomden, enkel maar: om hem heen voelde hij revolutie broeien.

b. De Brabantse Revolutie

Van der Noot buitenslands; Vonck en Pro Aris et Focis

17 april 1789 had de procureur-generaal Leenheer (die ook in juni de vervolgingen leidde) zijn onderzoek naar de gedragingen van de voortvluchtige Van der Noot samengevat in een uitvoerige memorie, motivering van zijn indaging. Het moet Van

der Noot's ijdelheid in zijn ballingschap gestreeld hebben, dat hij in dat stuk werd voorgesteld als de grote hoofdman en aanstoker van de onrust gedurende 1787 en 1788. Maar in zijn afwezigheid had zich een andere kern gevormd.

Middelpunt daarvan was de advokaat Vonck. Tot de robuuste, luidruchtige, populaire Van der Noot, lid van een oude en aanzienlijke Brusselse familie, levert de fijne, ziekelijke, intellectuele Vonck, een boerenzoon uit de buurt van Dendermonde, een pakkend en onverwacht contrast. De vrienden die al in het vroege voorjaar van 1789

zijn huis bezochten, waren meest advokaten (de ons bekende Verlooy was éen van de leidende geesten), ambtenaren, enige priesters. De toon van dat gezelschap (waar het Nederlands ook schriftelijk stelselmatiger gebruikt werd dan door Van der Noot en de zijnen) was verlicht, maar geenszins ongodsdienstig. Vonck was zaakwaarnemer van de abdij van Tongerlo geweest, en besprak zijn plannen vrijelijk met de abt, totdat die, zoals wij al weten, naar Breda uitweek. Dat het Zuid-Nederlandse volk naar de wapens moest grijpen en in verzet komen, daarover waren allen het eens. 't Was Verlooy die het plan ontwierp tot een geheime vereniging, Voor Outer en Heerd, Pro Aris et Focis, die zich celsgewijs over het hele land moest verspreiden om gelden in te zamelen en vrijwilligers aan te werven.

Met vijfduizend man of minder (en zouden die in een volk van drie miljoen niet te

ADVOCAAT VONCK
Cliché De Haan

vinden zijn?) moet het mogelijk zijn de 13.000 militairen die ons in slavernij houden schaakmat te zetten en de constitutie terug te winnen.

De inschrijvingen vermenigvuldigden zich. Een correspondentie met schuilnamen en codetermen verbond de leidende figuren in tal van plaatsen.

Weldra werd het plan in het Frans vertaald om er ook in de Waalse gewesten mee te kunnen werven.

Van der Noot had intussen ook nog zijn aanhang, en zijn plan. Hij was erop uit de steun van het buitenland te winnen, en dan lag het voor de hand van welke mogendheden:

van Jozef's tegenstanders, van de Driebond. In Engeland, waarheen hij in augustus 1788 gevlucht was, had hij echter Pitt niet te spreken kunnen krijgen. In mei 1789 verkreeg hij in Den Haag door bemiddeling van de heer Motman toegang tot Van de Spiegel. Van deze laatste bezitten wij omtrent het onderhoud een aantekening.

'De advokaat Van der Noot' had gezegd gelast te zijn, 'juist niet van de Staten, maar van de voornaamste leden', en was begonnen over de schending der privileges, tegen de bepaling van de vrede van Rastadt in.

> Ik gaf ten antwoord dat wij .... als Nederlanders, genoegzaam uit één bloed gesproten, niet onverschillig konden zijn aan het lot onzer naburen.

De Raadpensionaris noemde echter de opstand tegen Spanje waaraan zijn Republiek haar onafhankelijkheid dankte, vooral om op te merken dat hij in het Zuiden nu geen hoofd zag, - zoals Oranje geweest was; en het praten van Van der Noot over 'een grote menigte, die niets ijveriger wensten dan de wapenen op te nemen', ontlokte hem een sceptische herinnering aan de gebleken onwaarde van ònze (Noord-Nederlandse) 'Patriotse burgersoldaten'. En wat wilde men eigenlijk?

> Zijn (*Van der Noot's*) antwoord was: een vrije Republiek op te richten, en die te modeleren op den voet van de Verenigde Nederlanden, ja zelfs een Stadhouder te verkiezen, waartoe zij den tweeden zoon van de jonge Prinses van Oranje wilden verkiezen, en (zo het poinct van de Religie niet obsteerde) zich te verenigen met onze Republiek.

Het denkbeeld, wij weten het, had zich reeds in 1787 geroerd. De ontvangst ervan door de leider der Noord-Nederlandse politiek was niet aanmoedigend. Een Prins van Oranje Stadhouder van een naburige Republiek, zo zei hij, dat scheen bezwaarlijk zowel voor dat huis als voor deze staat. Aan een vereniging (die in het Zuiden zelf allicht op de rivaliteit van Vlaanderen en Brabant afspringen zou) behoefde weliswaar de religie niet in de weg te staan: op dat punt immers waren onze provincies soeverein (de oude stelling van Oldenbarnevelt en De Groot, die de overwinnaars van 1618 voorgoed meenden omver te werpen, maar die nu door de Raadpensionaris der orthodoxe Oranjepartij rustig als een axioma verkondigd wordt!); er waren echter mogelijk andere beletselen, zei Van de Spiegel duister, denkende (zoals hij opgetekend heeft) aan 'de commercie'.

Hiermee was dat grote chapiter van een hereniging der Nederlanden afgedaan, en Van der Noot sprak nog slechts van de mogelijkheid dat, ingeval het in de Zuidelijke Nederlanden tot dadelijkheden kwam, Pruisen de Keizer zou beletten versterkingen te laten oprukken en Engeland en de Republiek Frankrijk van interventie zouden weerhouden. Hij moest bekennen dat hij in Engeland niemand van betekenis had gesproken, en ook de Pruisische gezant niet (in Den Haag was op dat ogenblik maar een secretaris). Van de Spiegel gaf hem daarop koeltjes te verstaan dat hij niet licht *au sérieux* genomen zou worden, tenzij hij zich liet 'qualificeren'.

In weerwil van dat 'uit één bloed gesproten' beschouwde de Hollander het probleem louter uit het Noord-Nederlandse staatsbelang, op een enge, statische wijze opgevat, en diplomatiek, dat wil zeggen in het verband van de gegeven machtsverhoudingen en verbintenissen.

Het politiek systema van de Republiek (*schreef hij, - een paar jaar later, maar de uitspraak geeft de opvatting weer die heel zijn bewindvoering beheerst*) bestaat in zich te conserveren en niet te ageren.

Dat voor de Republiek en voor de Driebond het verloop van de crisis in de Oostenrijkse Nederlanden niet onverschillig was, wist hij intussen zeer wel, en dat verborg hij voor zijn bezoeker niet. In deze zin dan, dat een inmenging van Frankrijk waardoor dat land zich in Oostende zou kunnen nestelen, een bedreiging inhield voor Engeland en de Republiek, en dat de bevestiging van een despotieke regering in het algemeen, ook onder Jozef II, ongemak voor de buren beloofde. Hij vond het dus ook wel degelijk de moeite waard mededeling van zijn gesprek met Van der Noot aan de Pruisische regering te doen. ‘De eerste overweging’, die de Pruisische minister Hertzberg zich volgens de Nederlandse gezant in Berlijn, Van Reede, liet ontvallen (en het contrast van de dynamische staatsopvatting in Pruisen met de beweging- of verbeeldingloze in de Republiek komt treffend aan den dag), was (ik citeer Van Reede; die overigens ook zelf voor het denkbeeld wel degelijk voelde),

> dat als wij ons vervolgens (*na de uitdrijving der Oostenrijkers*) op enigerlei wijze met de Brabanders konden verstaan, wij een respect afdwingend geheel zouden vormen, en hij dit met veel genoegen zou zien.

De Prinses, door Van de Spiegel op de hoogte gebracht, wilde van een stadhouderschap over het Zuiden voor haar tweede zoon niet weten, maar dat al wat de positie van Oostenrijk verzwakken kon, in Berlijn belangstelling zou wekken, daarvan was zij overtuigd, en dat betekende veel voor haar. Motman was háar vertrouwde, meer dan van de Prins, en in Motman's protégé Van der Noot zag zij ongetwijfeld een nuttig werktuig, vooral toen weldra, door de gebeurtenissen in Brussel van 18 juni, diens positie plotseling van een rondzwervend emigrant weer het aanzien van een waarachtig leider kreeg. De uitgewekenen te Breda vormden een comité, waarvan hij voorzitter werd, met een Antwerps priester Van Eupen, befaamd kanselredenaar, als secretaris. Van der Noot's verwanten thuis hadden al lang zijn berichten over de wonderen van diplomatie die hij in het buitenland verrichtte gecolporteerd, maar nu verkregen zij dan voor hem op een acte van qualificatie als agent van het volk van Brabant de handtekeningen van enige boetmeesters of dekens (volgens Vonck zouden die zich meest met kruisjes hebben moeten behelpen), en ook de abten van St. Bernard en van Tongerlo tekenden dat stuk. In augustus kon Van der Noot zo naar Berlijn gaan en, zeker wel door de Prinses aanbevolen en in ieder geval door Van Reede begeleid, bij Hertzberg doordringen.

Wat hij verkreeg, was niet zonder betekenis: een afspraak, aan de beide andere leden van de Driebond medegedeeld, dat ingeval ‘de Staten van Brabant’, na hun streven in een manifest te hebben gerechtvaardigd, zich onafhankelijk verklaarden, de Koning en zijn bondgenoten hen tegen troepen die Oostenrijk zenden mocht, zouden beschermen. Hij had echter zijn goedgelovige bewonderaars in de Nederlanden veel méér voorgehouden, namelijk dat de mogendheden, en in 't bizonder Pruisen, het bevrijdingswerk zelf ter hand zouden nemen. Van Reede had hem al moeten waarschuwen, dat hij de Pruisen, als zij met dat doel kwamen, niet zo gemakkelijk weer zou kwijtraken, en Vonck en de zijnen waren diep geërgerd dat hij door die mooie voorspiegelingen de ijver van de Patriotten om zelf de hand aan het werk te slaan verkoelde.

Samenwerking tussen Pro Aris et Focis en het comité van Breda leek onontbeerlijk voor de goede zaak, en het leek ook vanzelfsprekend. Sedert het voorjaar had de

samenzwering zich hand over hand uitgebreid. Ook voor haar waren de gebeurtenissen van 18 juni een spoorslag geweest. Tegelijkertijd gaf Frankrijk een schouwspel - de Staten-Generaal die zich als Nationale Vergadering constitueren, 17 juni; de bestorming van de Bastille, 14 juli - als om alle revolutionaire gezindheid op te wekken. 't Is waar dat reeds in augustus de befaamde nacht van vervoering, toen de edelen en geestelijken in de Vergadering te Versailles afstand deden van hun feodale rechten, de geprivilegieerden

in de Nederlanden tegenover de Franse beweging op hun hoede stelde: zij bedoelden met hun verzet tegen Jozef II juist dergelijke rechten tegen zijn hervormingsijver te beveiligen. Niet dat zij van de kant van hun eigen boeren of stadsgemeenten gevaar liepen. De bittere sociale haat en wrok, die de verhoudingen in Frankrijk mee bepaalden, waren in de Nederlanden nauwelijks aanwezig. Vonck en sommigen in zijn omgeving mochten niet ongevoelig zijn voor de leuze van algemene ‘rechten van de mens en burger’ tegenover bizondere, door de historie gewijde en ongelijkheid wettigende voorrechten, de meesten van de vrijwilligers die zij bereid vonden, wilden eenvoudig ten strijde trekken tegen de belager der kerk en van de oude constitutie.

Maar de practische vraag was: hoe die vrijwilligers te mobiliseren? Eén van Vonck's medestanders, de advokaat Van den Eynde, schreef een pamflet: *Redenvoeringe over het vertrek van het romeynsch volk buyten de stad Roomen, op den heyligen berg, om te doen ophouden de openbaere verdrukkingen en weder te eysschen hunne fondamentale constitutioneele wetthen*. Dit was inderdaad het enig mogelijke: emigratie naar een buurland dat wapening zou toelaten. En wat lag dan meer voor de hand dan Breda? Vonck zond daarheen een andere vriend, de advokaat De Brouwer, om zich met Van der Noot te verstaan. Maar deze bleek van het hele plan van Pro Aris et Focis niet te willen weten. 't Kon zonder burgerbloed vergieten, ook desertie aanmoedigen vond hij geld verspillen: hij was zeker van buitenlandse hulp. Toen er toch vrijwilligers naar Breda kwamen afzakken, ontving hij ze met zijn gewone ‘Godverdoms’, maakte alle Patriotten voor ‘schorken’ uit, gaf af op ‘dien zotten Pro Aris et Focis’ ....

> Borgers moesten niet vechten .... Pruisische, Hessische en andere troepen, daar zou hij voor zorgen. ‘Heintje leefde nog’, en met al dergelijke zottigheden bleef hij alles stremmen.

't Is Vonck die achterna zo schamper de man beschreef, die hem en zijn aanhangers uit het niet het minst door hùn toedoen bevrijde land verjoeg; maar de intrinsieke waarheid van zijn relaas wordt van veel kanten bevestigd; Van der Noot geloofde misschien in zijn diplomatieke hersenschimmen, in ieder geval kon hij niet hebben dat iemand anders dan hij het grote werk zou doen.

Hasselt en Breda

Maar daar opende zich voor de samenzweerders plotseling een nieuwe mogelijkheid. Eind augustus vond te Luik een omwenteling plaats; in de stad maakte de volkspartij zich meester van de macht; de Bisschop, hier niet enkel prelaat maar landsheer, nam de wijk; in de Staten gaf voor het ogenblik de derde stand de toon aan. De bezorgdheid van edelen en geestelijken in de Oostenrijkse provincies mocht toenemen bij het aanschouwen van een uitbarsting waarin de radicaalste tendenties van de Franse beweging zegevierden, het werd nu mogelijk om in het Luikse dat ‘rassemblement’ te organiseren, dat Van der Noot in Breda niet had willen toelaten.

Vonck ging als steeds methodisch te werk. 14 augustus werd aan alle ‘leden der associatie Pro Aris et Focis’, over het land verspreid, precies voorgeschreven welke maatregelen van aanval of afweer men, als de dag ‘van de verlossing van 't vaderland’

daar zou zijn, moest nemen. Vervolgens zocht hij een bevelhebber. 30 augustus ontmoette hij in de pastorie van Bekkerzeel (in zijn eigen Vlaanderen) de gewezen officier in het Oostenrijkse leger Van der Meersch, die met zijn jachthonden overkwam van zijn buitengoedje te Dadizele, waar hij het rustige leven van een landjonker leidde. Van der Meersch bleek bereid. Nu kreeg Van den Eynde opdracht om te Hasselt (in het Luikse) een comité te vormen, dat voor de uitrusting en bewapening van de daarheen stromende vrijwilligers zorgen moest. De kas was goed voorzien, onder de geldschieters waren de abdijen

niet de minste. Aanvankelijk voorzagen de emigranten zich van paspoorten; het stadhuis te Brussel kon de aanvragers soms nauwelijks verwerken.

Maar het spreekt vanzelf dat de regering niet onkundig bleef. D'Alton had trouwens al lang inlichtingen over Pro Aris et Focis van een spion, een zekere De Ridder, die zich in de organisatie had gedrongen. Arrestaties, ietwat in den blinde toch nog, waren weer dagelijks werk. Maar ook nu bleef er in de raadslagen der regering verdeeldheid heersen. Trauttmansdorff geloofde aanvankelijk niet in het gevaar. Hij voerde van zijn kant al sedert juli een politiek van verzoening, - dit op rechtstreekse aanwijzing van de eindelijk geschrokken Keizer, die zijn handen vol had met zijn onzalige Turkenoorlog en daarom geen ander middel dan verzoening tot zijn beschikking meer had. De leerstellige uitspraak van de Aartsbisschop, die de Minister ten slotte verbood, was clandestien gedrukt, op Luiks grondgebied, waar zich ook een drukker van Leuven had teruggetrokken; in Nederlandse vertaling werd het stuk op grote schaal verspreid. Het verweerschrift der door een blaam getroffen professoren van 't Seminarie-Generaal, in 't bizonder een brochure van Leplat, onthulde hen voor de gelovigen in hun ware gedaante als volslagen Jansenisten; zo heette het hier. Dat alles maakte diepe indruk. Maar nu deelde Trauttmansdorff de Aartsbisschop mee, dat de Keizer, wiens bedoelingen met het Seminarie-Generaal zo schandelijk miskend waren, de hervatting van het onderwijs aan de bisschoppelijke seminaries gedoogde. En vervolgens zocht hij van de Primaat der kerk te verkrijgen dat deze de geestelijken, wier stoken en laster de bevolking in opwinding en tot uitspattingen bracht, aan hun plicht van ondersteuning van het gezag zou herinneren. Frankenberg liet niet na, algemene verklaringen in die geest af te geven, maar hij weigerde de verschillende steden af te reizen ten einde van de preekstoel de gemoederen te bedaren.

> De ware oorzaak van al wat gebeurd is (*schreef hij de Minister*), is de omkering van de constitutie. Alleen Uwe Excellentie kan een eind maken aan de beroering door het publiek op dat punt gerust te stellen.

De concessie was te laat gekomen. Ze werd enkel juichend als een overwinning begroet. De oude prelaat was niet meer te vermurwen.

> Eén woord van hem zou de revolutie hebben kunnen verhinderen (*schreef Trauttmansdorff achterna*); en als hij dat woord - dat er geen sprake van ketterij was - niet zelf wou spreken, had hij enkel de preken en andere uitingen behoeven te verbieden, waarmee de geestelijkheid het tegendeel aan een dom en bijgelovig volk voorhield.

Van 14 september af werd de Aartsbisschop (evenals de Bisschop van Antwerpen) te Brussel in huisarrest gehouden. Le Clerc diende bij de Grote Raad van Mechelen een klacht tegen hem in wegens de in zijn leerstellige verklaring verkondigde, met de rechten van de soeverein strijdige beginselen. De uitwijking van nog enige aanzienlijken bewoog Trauttmansdorff om aan alle edelen en prelaten te gelasten thuis te blijven. Nog twaalf abdijen werden gesequestreerd, maar de regeringscommissarissen vonden er de schatten waar het om ging, niet meer.

Het rassemblement te Hasselt telde nu een paar duizend man, meest jongelui uit goede burgerfamilies. Van der Noot had zijn gesprek met Hertzberg gehad en kon

de ogen niet langer sluiten voor de noodzakelijkheid van zelfstandig handelen. Er kwam tussen de comités van Hasselt en Breda contact. Van der Meersch ontving te Wezel uit handen van de abten van Tongerlo en St. Bernard een aanstelling als generaal. Maar de regering ontzag nu het grondgebied van Luik niet langer en d'Alton liet 9 october een snelle en

sterke expeditie tegen Hasselt uitvoeren. De Patriotten hadden echter overal hun vertrouwden, het geheim werd van Brussel uit verraden, en toen de troepen kwamen, hadden Van der Meersch en de zijnen de wijk genomen - naar Breda. Bijna tezelfdertijd werd, op aanwijzingen van De Ridder, een aanslag op het Brusselse Comité uitgevoerd. De regering kreeg daarbij een goeverneur van de kinderen van de hertog van Ursel in handen, 'tgeen te denken gaf omtrent verbindingen van de hoge adel met de samenzwering. Maar Vonck was gewaarschuwd en begaf zich nu weldra eveneens naar Breda.

Er was tussen hem en Van der Noot, afgezien van persoonlijke rivaliteit en verschil van inzicht over de te volgen taktiek, kort tevoren iets gebleken van een dieper beginselonderscheid. Dat betrof niet de godsdienst, maar de vraag van de regeringsvorm die in het bevrijde land zou moeten worden opgezet. Men beweerde

> dat de inzichten van Wounck en sijne partisans waren: de Staten van Brabant uit te sluiten en de revolutie uit te werken zonder hunne tussenkomste.

Hier lag een kwestie, die na de overwinning aanleiding zou worden tot bittere strijd. Maar vooreerst belette het de samenwerking tot het grote werk der bevrijding niet: de twee comités werden ineengesmolten. Vonck bleef zich vooral met de organisatie van de opstand bemoeien. Van Eupen leidde de buitenlandse betrekkingen en zond vertegenwoordigers naar alle hoofdsteden (naar Parijs ging Torfs, die reeds eerder uit naam van Vonck de welwillendheid van de Nationale Vergadering had ingeroepen; naar Den Haag professor Van Leempoel). Ondertussen vaardigde de ontstelde regering te Brussel manifest na manifest uit: tegen de benden die het land afliepen, - want de boeren kwamen in beweging; tegen de slechte priesters die hen aanvuurden, met loftuigingen voor de goede; lange vertogen om de goede bedoeling van Jozef's maatregelen in het licht te stellen. Maar de bevolking keek nog slechts uit naar de komst der vrijwilligers. In Brussel werd in Ste. Goedele iedere Donderdag een fundatie-mis opgedragen op het altaar van het H. Sacrament der Mirakelen; dat trok altijd veel volk, nu was het er stampvol en aan een pijler hing een bericht (in het Nederlands):

> dat een vrome dame op haar kosten de dienst had doen uitbreiden, om 's hemels zegen op de onderneming der Patriotten aan te trekken.

Zulke missen waren al lang de regering een doorn in 't oog, maar zij werden nu al frequenter: blijk van hoe de godsdienst het voertuig was van de revolutionaire gezindheid.

Ook in Breda waren monniken en priesters bij de vrijwilligervendels, die om het succes baden en indulgenties uitdeelden. 24 oktober rukte het legertje, 2800 man sterk, de Oostenrijkse Nederlanden binnen. Kort tevoren had de Oostenrijkse gezant in Den Haag gedaan weten te krijgen dat alle gewapende samenscholingen op het gebied der Staten-Generaal verboden werden; net te laat.

De uitdrijving der Oostenrijkse regering

Dat de Brabanders hun streven in een manifest zouden rechtvaardigen, was met Hertzberg afgesproken. Van der Noot had een lijvig stuk klaar, dat tegelijk met de inval verscheen (gedateerd van diezelfde 24ste oktober); ten spijt van de regering ging het in de gespannen wachtende Nederlanden van hand tot hand. Het bevatte een uitvoerig overzicht van de rechtsschendingen en dwingelandij der laatste jaren, waarin Jozef II niet gespaard werd.

> Voor heel Europa is het openbaar dat Z.M. de Keizer en Koning ten opzichte der Belgen (*dat woord, zolang voor het geheel der Nederlanders, of zelfs voor de Noord-Nederlanders, in gebruik, begint nu in zwang te komen om er speciaal de Zuid-Nederlanders mee aan te duiden*) het afschuwelijkste despotisme heeft uitgeoefend; dat hij de heiligste verbintenissen gebroken heeft; dat hij niet alleen aan zijn beloften en zijn woord, maar aan de eden afgelegd op de inachtneming en instandhouding van het inhuldigingspact te kort heeft gedaan.

In de aanhef was gezegd dat al de beste schrijvers heden als een grondwaarheid aannemen dat alle soevereiniteitsrecht onmiddellijk op de toestemming van het volk moet berusten. Dat klinkt heel modern en radicaal. De conclusie van het lange betoog ligt echter niet in de lijn van de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring, die overigens in de geesten rondwaarde, noch in die van de Franse publicisten, wier denkbeelden juist op een zo sensationele wijze begonnen te worden toegepast. Noch op het éne noch op het andere voorbeeld beriep Van der Noot zich trouwens; wel op de Acte van Verlatinge van 1581. En de conclusie was, dat Jozef II als Hertog van Brabant afgezet werd, uit naam van het volk, maar door de Staten, wier zegel en wapen voortaan gebruikt zouden worden; en omdat ‘de voormalige Hertog’ dat zegel en de stempel der Staten gewelddadig vasthield, daarom voorzag Van der Noot het stuk van zijn eigen zegel - hij, ‘gevolmachtigd agent van het Brabantse volk’, was hiertoe blijkbaar expresselijk gemachtigd door ‘de geestelijke stand’ (vertegenwoordigd door twee abten) en het derde lid van de drie hoofdsteden (vertegenwoordigd door enige boetmeesters of dekens), mitsgaders enige uitgeweken leden van de adel -; en in heel dat manifest van ‘het Brabantse volk’ sprak dat volk ‘door het orgaan van’ de Staten, op zo onvolledige wijze vertegenwoordigd. De Staten! de oude Staten! Hoe Vonck en anderen daarover denken mochten, zij hadden niet kunnen beletten dat Van der Noot bij de aanvang der onderneming die toon zette.

Het Oostenrijkse legertje dat de invallers moest afslaan, beging de onvoorzichtigheid om de stad Turnhout binnen te dringen. In het straatgevecht dat hier ontstond, en waaraan de bevolking, vrouwen incluis, fel deel nam, bleven de Patriotten meester. Een verwarde aftocht van de geregelde troepen - dat was een zware slag voor het prestige van de Keizerlijke regering. Brussel had nu in opstand moeten komen, maar er gebeurde voorlopig niets, en Van der Meersch moest zelfs terugvallen. Vonck had tevergeefs gewaarschuwd dat de voorbereidingen in Brussel nog niet klaar waren; hij hielp nu Van der Meersch een onderneming tegen Vlaanderen doordrijven.

Een kleine troep onder aanvoering van de jonge Prins de Ligne trok, Antwerpen met zijn sterk garnizoen vermijdend, de Schelde over, bezette 7 november St. Niklaas en verscheen de 13de voor Gent. Twee poorten werden verrast en zo de Oostenrijkse troepen in de kazerne van St. Pieter's en die onder de graaf d'Arberg in het kasteel gegcheiden. Drie dagen van bloedig vechten volgden. De bevolking nam er zonder bedenken aan de zijde der invallers deel aan. Een Gentenaar heeft opgetekend hoe

> de Capucijnen, met den Gekruiste in de éne hand en den saber in de andere, het volk aanwakkeren; geven ook generale absolutie:

De stadsregering aarzelde aanvankelijk. Zij was in nauwelijks mindere mate dan de provinciale overheidslichamen te Gent doortrokken van Jozefisme. De invallers hadden dadelijk ettelijke vooraanstaande Oostenrijksgezinden vastgezet, het volk plunderde de huizen van de actuarius der Staten d'Hoop, van de voorschepen der stad, baron de Marloop. Tussen twee vuren geplaatst besloot de stadsregering op de tweede dag zich met de invallers te verstaan; nog enige bekende ‘Vijgen’ werden toen gearresteerd.

Er kwamen intussen hulpbenden van Patriotten uit Kortrijk en elders aanzetten, vermoedelijk georganiseerd door de burgercomités die zich in tal van steden gevormd hadden, een blijk van de activiteit van die burgerij buiten de geprivilegieerde klassen, waarvan in Brabant Pro Aris et Focis het grote voorbeeld was en waarin Vonck het middel tot een vernieuwing zag; een activiteit die overigens in Brabant buiten Brussel beperkt bleef, maar die, waar ze zich voordoet, een punt van overeenkomst met de Noord-Nederlandse Patriottenbeweging oplevert. De enscenering was overigens wel zeer verschillend. Als op een ogenblik de invallers zich haast voelden bezwijken, was het (zo wordt verteld) de mis in het portaal van de St. Nicolaaskerk door pastoor De Bast opgedragen, die hun moed verlevendigde; op hun wapens leunend luisterden de Patriotten op de Graanmarkt toe.

Weldra voelden nu de geregelde troepen in St. Pieter's zich zo benauwd, dat zij zich de 16e in alle vorm overgaven, nog weer een ongehoorde vernedering voor de Oostenrijkse heerser. En in de volgende nacht trok d'Arberg met de hoofdmacht, die eerst, van het kasteel uit, de stad nog met gloeiende kogels beschoten had, stil af; zijn verbijsterde manschappen, die alleen uit vrees voor een slechte ontvangst niet in groter getale tot de Patriotten overliepen, weken ten dele zelfs tot op Frans grondgebied.

De Patriotten hesen nu op het kasteel de Brabantse vlag, en de magistraat van Gent zowel als de Staten van Vlaanderen bevonden zich niet alleen bevrijd van de Oostenrijkers, maar onder het hardhandig bewind van een comité. Eerst heette dat het Comiteit van de Brabantse troepen, toen, nadat het blijkbaar uit de plaatselijke comité's was aangevuld, Comiteit Generaal der Verenigde Nederlanden. Schromelijke verdeeldheid en verwarring heersten onder de bevolking en in de oude bestuurslichamen (ik kom daar later nog op terug), maar het effect naar buiten was natuurlijk verpletterend. Vooral omdat 21 november Van der Meersch nu nogmaals de grens overschreed en Diest bezette; en toen de Oostenrijkers troepen uit Mons haalden om hem aan te tasten, kwam de bevolking ook daar in opstand. In Brussel zocht intussen Trauttmansdorff het weer in verzoening: nieuwe proclamaties, amnestiebeloften, vrijlating van gevangenen, herstel van dit en van dat. Maar de Goeverneurs-Generaal waren al uitgeweken naar Bonn (in het gebied van hun broer en zwager, de Aartsbisschop van Keulen) en de toestand leek weinig hoop meer te bieden. In het tot volslagen verwarring vervallen Luik werd door een Pruisisch bezettingslegertje de orde hersteld.

Toch scheen er op het laatst bij velen een zekere aarzeling te ontstaan. Zou de ‘bevrijding’ niet een al te drukkende overheersing van de priesterpartij betekenen? Het is wel zeker dat die gedachte zich onder de Vonckistische Patriotten roerde, en zij helpt mee verklaren dat Van der Meersch op 2 december toestemde in een wapenstilstand van tien dagen, om het comité gelegenheid te geven een langere termijn voor onderhandelingen te bepalen. Ongetwijfeld was zijn positie met een samengeraapt legertje en zonder reserves van geld of voorraden te Diest en Zoutleeuw even moeilijk als zij het te Turnhout was geweest. Wel blaakten zijn mannen van zelfvertrouwen, vooral de gezeten boeren en jongelui van goede familie, die er talrijk onder waren, maar de aanvoerder had met hun ongezeggelijkheid heel wat te stellen. Weinig beter beviel hem dat wonderlijk gevolg te velde van een hele sleep van pastoors, monniken en nonnen. Zo hadden onderschepte brieven van Trauttmansdorff op Van der Meersch te meer indruk gemaakt: daaruit toch bleek de oprechtheid van

's Ministers begeerte om met de politiek van het verleden geheel te breken; d'Alton kreeg van alles de schuld. Was een tot inkeer gekomen Oostenrijks bewind niet beter dan het losraken van alle banden (er werd te Brussel al wildweg, zonder acht te slaan op partij, geplunderd) en dan het laaiende fanatisme, dat overal om zich heen greep?

Wat van het comité nog te Breda zat evenwel, Van der Noot en Van Eupen, was razend op Van der Meersch: van onderhandelingen wilden die niet weten. Tegelijk

sloegen nu de onlusten te Brussel tot een ware opstand om. Trauttmansdorff had in zijn verzoeningsijver zelfs de wapens doen teruggeven aan de burgerwacht - een blijk van vertrouwen! Nu moest hij met d'Alton en de onthutste troepen overhaast de stad verlaten; zelfs de regeringskas en veel vertrouwelijke papieren bleven achter. Pas in Luxemburg voelden de Oostenrijkers zich veilig. Net als in 1576 bleef dat gewest buiten de opstandige beweging, die alle andere meesleepte.

De strijd tussen Nootianen en Vonckisten (*dec.* 1789-*jan.* '90)

Wat zouden de Patriotten doen met de vrijheid? Al in november was in het Bredase comité het verschil van mening over de op te zetten staatsinrichting aan den dag getreden. Vonck had vóór allen de abt van Tongerlo trachten te overtuigen dat het ‘om ons geluk te vestigen’ nodig zijn zou de Staten, als die de oppermacht gingen uitoefenen, zó te hervormen dat ‘alle slag van landsgenoten’ daarin zijn ‘stemvoerders’ hebben zou. Dat in de eerste stand (der geestelijkheid) alleen de toch eigenlijk aan een contemplatief leven gewijde regulieren, en niet de met de zielszorg en ‘'t welzijn van hunnen evenmens’ zich bemoeiende wereldlijke priesters vertegenwoordigd waren; dat in de tweede stand de nieuwe adel niet aan het woord mocht komen; en dat in de derde stand, zonder de kleine steden en het platteland ‘schier geen twintigste deel’ het monopolie van meepraten bezat; moest verholpen worden. De abt had alles afgewezen, zeggende:

> dat het altijd zo geweest was, en vervolgens zo moest blijven; dat het constitutioneel was en dat men aan d'oude constitutie niets mocht veranderen.

Vonck voerde daartegen aan, dat men dan ook de monarch niet terzijde moest stellen; deed men dat, en maakte men de Staten zoals zij waren soeverein, dan was om het oude evenwicht te behouden een nieuw vertegenwoordigend lichaam nodig, ofwel een zodanige samenstelling van de Staten dat het volk geen toezichthouders op zijn belangen meer zou behoeven. Maar niet alleen de prelaten, zelfs de dekens en de boetmeesters waren over die denkbeelden verstoord. Ook dat men gebruik zou moeten maken van ervaren personen uit de monarchale regering, wilde er bij hen niet in; zij waren al druk bezig (zegt Vonck schamper) om de ambten ‘als een erfgoed’ onder elkaar te verdelen.

Toen Vlaanderen voorging in de bevrijding, zagen de andere leden van het Bredase comité hun kans schoon om van Vonck af te komen. De twee gewesten (het Bredase comité gedroeg zich als de plaatswaarnemer van de Staten van Brabant) lieten zich elk bij het andere door twee leden vertegenwoordigen, Vonck werd eenstemmig aangewezen om naar Vlaanderen te gaan, en, ofschoon zijn gezondheidstoestand hem de reis moeilijk maakte, hij ging. De gang van zaken daar was aanvankelijk wel in overeenstemming met zijn denkbeelden. Het Comiteit der Verenigde Nederlanden te Gent gedroeg zich tegenover de Staten van Vlaanderen, en ook tegenover de magistraat der stad, als de ware representant der ‘natie’, zuiverde beide lichamen van verdachte personen en schreef de eed voor, die de anderen afleggen zouden.

Aanvankelijk. Voor het ogenblik heerste de revolutie. De Bisschop van Gent, Mgr Lobkowitz, een weids en werelds heerschap, vierde de nieuwe staat van zaken met een Te Deum in de St. Baafs; waarna pastoor De Bast de preek hield. De leden der geprivilegieerde lichamen die niet uitgesloten werden, wensten zich enkel maar geluk; de anderen gromden in stilte. Het onafhankelijkheidsmanifest van de provincie, in het Frans opgesteld door Cornet de Grez, een Waals ambtenaar, die wij nog zullen ontmoeten, en vertaald door De Bast, ademde de geest van de nieuwe tijd; men hoort er, veel meer dan in Van der Noot's manifest, de echo van de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring in. Grote plannen van een redelijke staatshervorming werden nu besproken. Maar onder het oppervlak roerden zich partijschappen. Daar waren de

heimelijke Jozefisten, en daar waren de nieuwlichters die opgetogen de gebeurtenissen in Frankrijk gadesloegen, beiden gemelijk waarnemend hoe de priesters na de omkeer een hoge borst opzetten, en spottend met het overdadig godsdienstig vertoon dat de omkeer begeleidde. De Vonckisten (zoals men begon te zeggen) waren tegenover die laatste groep de gematigden, maar principieel verschilden zij veel dieper van de conservatieven, wie al dat de wet-voorschrijven aan de oude staatslichamen een ergernis was. Hoe het volk erover dacht? De Collatie, een vergadering van zes ‘notabele poorters’ uit elk der zeven parochiën, diende als een voertuig van hervormingsgezindheid, gedreven dan nog door een brede stroming daarachter; maar was de stemming op het platteland wel verschillend van die in Brabant?

In ieder geval werd niet wat te Gent, maar wat te Brussel gebeurde, richtinggevend. Daarom was het voor de zaak van hervorming in democratische geest een groot nadeel dat Vonck op het kritieke moment naar Vlaanderen was gegaan. Zo kon het oude Bredase comité, en in het bijzonder Van der Noot, ongestoord een triomfantelijke intocht in Brussel houden en alle eer voor zich in beslag nemen van een bevrijding, die toch inderdaad veel meer aan Pro Aris et Focis, aan Vonck en de zijnen, en aan de door Vonck aangeworven bevelhebber Van der Meersch, te danken was. In de discussies van november hadden Van der Noot en Van Eupen zich niet al te scherp tegen Vonck gesteld. Van der Noot wist nog al te goed (zegt Vonck later), dat de ander het comité van Hasselt onder zijn leiding gesteld had, en hij was opgelucht geweest toen hij merkte dat Vonck geen ambities had en niets voor zichzelf verlangde. Maar nu was hij zoveel te meer de man.

Bij de uittocht uit Breda zat hij met de baron d'Hooft, eerste edele van Brabant, in de eerste karos; een geleide van dragonders en vrijwilligers te paard van goede familie, allen een penning dragende met Van der Noot's portret. Aan de St. Goedele, waar een ontelbare menigte wachtte - de burgervendels als van-ouds in 't gelid, en ook de vrijwilliger-vendels van 1787 als door toverslag herrezen -, ontving de geestelijkheid hem aan de deur en geleidde hem naar de bidstoel van Jozef II. 's Avonds verscheen hij in de Muntschouwburg in de loge der Goeverneurs-Generaal en werd met lauweren gekroond; men speelde er Voltaire's *Mort de César* (maar naar de lofspraak op Caesar aan het einde wilde het publiek niet luisteren). De volgende dag vergaderden de Staten van Brabant, ontvingen ‘de Belgische Franklin’ in hun midden en hechtten hun goedkeuring aan zijn Manifest. Het comité van Breda was aldus grotendeels opgelost in de Staten. Maar de mannen van Pro Aris et Focis versterkten wat er nog overschoot, en zo ontstond naast de Staten een herboren comité. Strijd tussen die beiden was onvermijdelijk. Weldra zou Vonck, door zijn vrienden uit Gent opgeroepen, regelrecht tegenover de Staten en Van der Noot komen te staan. Hoe lagen de krachten?

Vonck en zijn medestanders van Pro Aris et Focis vertegenwoordigden gedachten die voor ons, terugblikkend, de tijd beheersen en die inderdaad de toekomst hadden. Die gedachten leefden in een niet zo beperkte kring van ontwikkelden, advokaten, enkele edelen, en zij sloegen aan bij een vrij taltrijke groep van burgers, van kapitalisten tot kleine luiden toe. Maar het grote publiek kende Vonck niet, het kende Heintje. Niet dat het louter een zaak van personen was. De beweging was gemerkt door de vijand tegen wie zij zich gericht had. De verlichte despoot had de sfeer bedorven voor alle verlichten, zo'n hevige reactie had hij opgeroepen uit de diepe lagen der bevolking; op zijn tarten en sarren waren gevoelens uit hun gewone

sluimersleur gewekt, die nu voor geen rede vatbaar waren. En nòg een zwakheid voor de gematigde hervormingspartij was het schouwspel van het Franse radicalisme, dat sommigen meesleepte, maar dat de leidende geesten van de tegenpartij zozeer verschrikte, dat zij die elementaire drift van de menigte, in plaats van te temperen, in hun angst nog als een kostelijk afweermiddel aanwakkerden. Opmerkelijk zijn de beschouwingen van Hollandse zijde over de beweging in het buur-

land. Van de Noordnederlandse Patriotten die er in '87 heen gevlucht waren, is het vooral de ons bekende Delftenaar Gerrit Paape, die zijn indrukken voor ons bewaard heeft.

In 1788 en '89 verschenen de vier delen van zijn *Hollandsche Wijsgeer in Brabant*. Het is een roman in brieven, maar het verhaal (hevig romantisch en pathetisch) is hem maar een aanleiding om het zijne te zeggen over de Zuiderbroeders en wat er - vóór de zo juist beschreven omkeer dus - bij hen omgaat. Zijn oordeel over het volk is ver van vleiend. Al het meerderheidsgevoel van de Hollander, na twee eeuwen zelfstandigheid en economische ontwikkeling, tegenover de in hun oude vormen achtergebleven Zuid-Nederlanders, spreekt onbewimpeld in wat de balling te zeggen heeft over de morsigheid en grofheid van de Sinjoren, over hun politieke kortzichtigheid, over hun uitbundige godsdienst, het primitieve, bijgelovige, fanatieke ervan; over hun geestelijken, die de laagste kunstjes gebruiken om hun macht over hen te behouden. En het gezwets tegen de maatregelen waarmee de wijze Jozef de corruptie der magistraten, de streken der practizijns en de proceslust der groten wil breidelen; waarmee hij het land van de onnutte vadzige en onwetende monniken wil bevrijden; dat gezwets heet hier Patriottisme! De Hollandse Patriot werd enkel maar gestijfd in zijn afkeer van het dom gemeen, welks onverstand en bruutheid hij zojuist in het vaderland aan den lijve gevoeld had; en hier vermat zich dat slag mensen exercitiegenootschappen na te apen en tooide zich met de erenaam Patriot!

Eerst als hij Gent bezoekt, ontdekt Paape dat er verlichte Patriotten zijn; heel de atmosfeer van die stad doet hem zowaar aan Holland denken! Maar eigenlijk blijft voor hem in heel het Zuiden *verlicht* en *Patriot* toch een *contradictio in terminis*; hij verbindt verlichting onwillekeurig met waardering voor de immers zo goed bedoelde pogingen van Jozef II.

Wat ik in zijn getuigenis (eenzijdig en partijdig als het zijn mag) bovenal belangrijk acht, is dat die wakkere en levendige geest het Vonckisme in de beweging nauwelijks opmerkte. Voor hem was zij in haar geheel een uitbarsting van het meest bigotte clericalisme en het botste conservatisme.

Natuurlijk was het voor hem eigenlijk al afdoende, dat die Brabantse Patriotten zo welwillend ontvangen werden op het domein van de Prins van Oranje en op het grondgebied van de gerestaureerde Republiek. (Hij beschrijft, nogmaals, de toestand zoals hij die waarnam vóór de val van het Oostenrijks bestuur.) Zou ik ook niet als Brabants Patriot eens een kijkje gaan nemen in het vaderland, laat hij één van zijn briefschrijvers (ballingen als hijzelf) met galgenhunmor zeggen: ik zie er misschien niet dom genoeg uit om mij voor zo een te laten doorgaan, maar ik kan het taaltje aardig klappen. En zijn verwondering kent geen grenzen dat de Brusselse regering die emigratie met kennelijk tegen haar gerichte bedoelingen haar gang laat gaan.

Tot laat in 1789 toe blijft dus zijn sympathie voor de keizerlijke regering, en dit terwijl hij tegelijk opgetogen is over dat echte, dat nobele en voorbeeldige Patriottisme, dat in Frankrijk het hoofd opsteekt.

Paape's geval is typisch. De Brabantse Patriotten waren welwillend geduld in het Bredase; maar dat was weerwraak vanwege de heersende conservatieve partij in de Republiek voor de welwillendheid waarmee in 1787 de Hollandse Patriotten waren toegelaten door de Oostenrijkse autoriteiten in het Zuiden, en zoals wij weten zelfs aan het hof. Er waren wel enige verbindingen, schijnt het, tussen die Hollandse uitwijkelingen en de Vonckisten. Maar tot het laatst toe stonden zij toch buiten de

beweging tegen het Oostenrijks bestuur, en de Brabanders vergolden hun de afkeer die zij ervoor aan den dag legden, met gelijke gevoelens. Een man als De Gijzelaar onderhield connecties, niet eens met Trauttmansdorff maar met de felle, de bij uitstek gehate d'Alton. Nog in december 1789 beweerde Trauttmansdorff, dat De Gijzelaar op de opperbevelhebber zelfs een

onheilvolle invloed oefende, hem aanzette tot zijn politiek van eropslaan, in de hoop dat op die wijze de oorlog zou kunnen worden uitgelokt waarin een zegevierend Oostenrijk, met Frankrijk achter zich (het nu revolutionaire Frankrijk!), het Oranjebewind in de Republiek ten val zou brengen. Dit was een fantastische gedachte (en men weet niet of men ze aan de ballingenmentaliteit van De Gijzelaar of aan de ontstelde verbeelding van de op een vulkaan levende Minister-plenipotentiair moet toeschrijven). Maar de kritische geesteshouding tegenover de beweging in het Zuiden valt ook bij de in de Republiek achtergebleven (en de opinie daar alweer voor zo'n groot deel beheersende) Patriotten te bespeuren. Zo in de *Gazette de Leyde* van de broers Jean en Etienne Luzac, die zeer veel aandacht aan de gebeurtenissen schonk, in hoogst informatieve correspondenties.

Naar aanleiding van wat zij over de omwenteling te Gent geschreven had, ontving de *Gazette* een brief (gedateerd 13 december), waarin een Vlaming haar gerust wilde stellen: 't Ging niet aan, van een godsdienstoorlog te spreken; dat priesters de menigte aanmoedigen, strijdt niet tegen de tolerantie; de Vlamingen zijn vrij van belachelijke vooroordelen. Hierbij tekent de redactie koeltjes aan, dat zij er het beste van hopen wil en

> dat de revolutie moge doen vergeten de schandalige twist over de seminaries, de leerstellige oorlog tegen de Leuvense professoren, de inquisitie in naam van Mijnheer de Kardinaal-Aartsbisschop van Mechelen uitgevoerd, het venijn van Mijnheer de abbé Du Vivier en zijn soortgenoten, wier voortbrengselen overvloeiende van christelijke zachtzinnigheid en nederigheid, doen uitroepen: Woont zoveel woede in een hemels hart! ....

Dit is een taal zoals zij in de door het protestantisme gestempelde Hollandse Verlichting thuis hoort. Maar het is nogmaals de moeite waard op te merken, dat ook deze waarnemer de extreem-katholieke tendentie in de beweging zag overheersen, nog vóór de strijd met de andere, de gematigd verlichte en hervormingsgezinde, goed en wel begonnen was.

24 december al was Vonck terug in Brussel en hield aan het Comité het voorbeeld van Vlaanderen voor, waar Staten en Comité zo broederlijk samenwerkten - een wel zeer geflatteerde voorstelling, naar wij weten. De commissarissen der gilden, die in het Comité zaten als dwarskijkers, protesteerden dadelijk dat dit geen wettelijke basis bezat. Hartstochtelijke debatten hadden plaats, niet daar alleen, maar tussen de Staten-groepen onderling en in de pers, over de vraag in hoever de Staten hervormd dienden te worden om representatief te mogen heten. Het denkbeeld, door sommigen (bij voorbeeld door de Engelse regering) als de beste waarborg tegen een afglijden in revolutionaire richting aangewezen - dat men een nieuwe soeverein zou zoeken -, werd vrij algemeen verworpen. De soevereiniteit lag dus voor het grijpen; maar als de Staten ze voor zichzelf durfden nemen, dan moest hun wonderlijke samenstelling wel een punt van strijd worden. De leidende standen vonden het genoeg de 'achterleden' van de Derde Stand met een kleine concessie nauwer aan zich te verbinden: voortaan zouden de dekens en boetmeesters aan de vergadering deelnemen (zoals men zich herinnert, konden zij tot dan toe op het rapport van de afgevaardigden - magistraten - hunner steden enkel achterna een veto uitspreken). Wat Van der Noot

en Van Eupen betreft, die zouden onderscheidenlijk eerste-minister en secretaris van staat zijn.

Toen men het hierover in de herberg 'In den Riveke' eens geworden was, besloten de Staten, 26 december, dat zij op het voorbeeld van de voormalige Oostenrijkse soevereinen in handen van de Aartsbisschop van Mechelen de inhuldigingseed zouden afleggen. Dit geschiedde de 31ste. De drie standen zwoeren aan elkander (wonderlijke figuur) dat zij de rechten en constitutie van het land bewaren zouden. Voorts werd ten over-

staan van de Aartsbisschop gezworen op de geloofsbelijdenis van Pius IV (Concilie van Trente), ter bescherming van de kerken in Brabant, en op de Blijde Inkomst. De Raad van Brabant was tegenwoordig. Natuurlijk was die herrezen, al werden alle leden die onder Jozef II inconstitutionele ambten hadden aangenomen, geweerd (Crumpipen bevond zich al bij de Goeverneurs-Generaal te Bonn). Van de overblijvenden hadden verscheidenen zich tegen de aanmatiging van soevereiniteit door de Staten tot het laatst toe verzet. Ook Van der Noot woonde de zitting bij, in een eervolle zetel. De plechtigheid had alweer veel volk getrokken; de burgerwachten en de vrijwilligervendels luisterden ze met vaandels en al op. Men juichte aan één stuk door ‘om zijn geluk’, zoals de officiële *Gazette des Pays-Bas* het uitdrukte. Vonck drukt het wat minder idyllisch uit, als hij zegt dat

> de nieuwe Soevereinen zich op den voorgevel van 't stadhuis vertoonden en aan 't Volk voor zijne afgenomene Soevereiniteit wat ijdele groetenissen en nuchtere vergenoegingstekens gaven. Van der Noot toonde zijne geveinsde borst met uitgestrekte armen, kuste nu en dan zijne vingers en vermaakte het Volk met sijne gewonelijke guichelrijen, alles om 't kwaad vermoeden te verwijderen.

Het verhaalde geldt alleen Brabant. Inmiddels was reeds tussen het Bredase Comité en het Vlaamse een unie in beginsel vastgesteld, en de Staten van Brabant hadden 20 december een uitnodiging aan alle gewesten rondgezonden om zich op die grondslag te verenigen. 7 januari kwamen de Staten-Generaal (alweer onder groot vreugde- en eerbetoon) te Brussel bijeen. Dit was wel waarlijk een grote gebeurtenis. Nooit waren onder het Oostenrijkse bewind de Staten-Generaal bijeen geweest, en onder het Spaanse niet meer na de zware crisis van 1632. Eigenlijk had deze bijeenkomst meer van die van 1576, toen eveneens het initiatief niet van de Koning, maar van Brabant was uitgegaan. Toen, 't is waar, erkende men de landsheer nog, al was het maar nominaal. Nu hadden alle gewesten Jozef II ‘onthul(dig)d’, zoals het in Vlaanderen genoemd werd, maar niet in alle, en bovenal in Vlaanderen niet, hadden de Staten zich zo onvoorwaardelijk van de vrijgekomen soevereiniteit meester gemaakt.

Toch was het eerste besluit door die vergadering (die als vanouds achter gesloten deuren beraadslaagde), dat elk gewest zijn wetten, rechten en constitutie onveranderd zou bewaren. En de Verenigde Belgische Staten, die zich met bekwame spoed reeds 11 januari constitueerden, onderwierpen zich aan een gemeenschappelijke soevereiniteit slechts voor de doeleinden van oorlog en vrede, leger en buitenlandse politiek. Om die unie-soevereiniteit uit te oefenen werd een congres ingesteld (term ontleend aan Amerika), waarin provincie-gewijs gestemd zou worden. Naast dat permanent zetelende Congres bleven de periodiek vergaderende Staten-Generaal bestaan. Van der Noot en Van Eupen fungeerden nu bij het Congres, maar zelfs de zo nauw begrensde uniepolitiek kwam op een wankel fundament te rusten, en heel de rest van het door de Oostenrijkse regering opgebouwde centralisatie-systeem, dat inderdaad nooit iets aan de Staten, 'tzij Provinciaal of Generaal, te danken had gehad, werd eenvoudig voor afbraak genoteerd.

Maar wat de tijdgenoten meer trof, wat het voorwerp werd van opgewonden discussie, dat was die staatsgreep waardoor de Staten van Brabant daar plotseling

als de soeverein over hun gewest verschenen, en dat in die verouderde en onmogelijke samenstelling. Trouwens diezelfde eenzijdigheid weerspiegelde zich in de Staten-Generaal en in het Congres. De situatie herinnerde treffend (en dat werd door de tijdgenoten ook al opgemerkt) aan die waarin de Staten van Holland na het heengaan van Leicester de soevereiniteit aan zich trokken. Er waren ook toen protesten geweest, maar met de betuiging dat zij de natuurlijke vertegenwoordigers van heel de gemeenschap waren, hadden de

Hollandse regenten zich weten te handhaven in een feitelijk onverantwoordelijke positie.

Nu evenwel was men twee eeuwen verder. Vonck en de zijnen dachten er niet aan, in wat besloten was te berusten. De verbeterde positie in de Staten van Brabant van de 'achterleden' betekende in hun ogen niets. In de staatsvergaderingen waren die dekens toch niet meer dan

> figuranten (*zoals Vonck naderhand schreef*) die buiten leest, prikkelstoel etc. geen andere bekwaamheid hebben als te knikken en te schuddebollen volgens 't welbehagen der twee eerste staatsorders.

Wat die betreft: de abten, behalve dat ze veelal opgaan 'in goede sier maken', weten meer van Latijn, zang- en koorgebruik, en theologie, dan van de staatszaken; de edelen, aan wie men van jongsaan 'niets anders inplant dan trotsheid', die hun zaken laten behartigen door intendanten en advokaten, en die, met hun talrijke kwartieren en grote bezittingen, daarom nog niet in bekwaamheid kunnen halen bij de vele edelen van minder rang en rijkdom die buiten moeten blijven staan; die edelen die 'op 't steken van de victorie-blazende trompet uit den kelder kwamen gekropen of uit kalme landen, waar zij verre van 't gevaar in wellust hadden gezwommen, tot Brussel in post kwamen aangereden' en nu het hof maakten aan Van der Noot; - kon men het land aan hen overlaten?

Het regende nu 'plannen'. Als men die bestudeert, en de erover gevoerde discussie, voelt men al spoedig hoe eenzijdig de waarneming was waarop Paape zijn geringschattend oordeel over de Zuidelijke beweging en haar achterlijkheid baseerde. Want die denkbeelden en beschouwingen vertegenwoordigen veeleer een stadium waaraan de Noord-Nederlandse Patriotten nog niet waren toe geweest.

Zeker maakten twee jaren in dit tijdsgewricht, twee jaren waarin er in de Franse gebeurtenissen schot was gekomen, wel waarlijk groot verschil. Maar bovendien ondergingen de geesten in het Zuiden een veel groter schok dan de Patriottencrisis voor het Noorden geweest was. Men beleefde een waarachtige omkeer en stond voor een totaal nieuwe situatie. Dat prikkelde de politieke verbeelding. Waar dan nog bij kwam, dat er in de oude staatsinrichting veel aanzienlijker resten, hoe ook ontaard, van onmiddellijke volksinvloed voorkwamen dan in de Republiek, hoewel die samenleving overigens oneindig veel aristocratischer was dan de Noord-Nederlandse, waar de eigenlijke machthebbers, de burger-regenten, nauwe verbindingen met de gegoede burgerij hadden of er zelfs in overvloeiden.

In Vlaanderen werd zo'n plan ontworpen door Cornet de Grez, eens ambtenaar in dienst van de landsheer, maar die in de woelingen van 1787 het wantrouwen en de haat van Jozef II opgewekt en zich teruggetrokken had. Hij was door de Staten van Vlaanderen (ofschoon zelf geen Vlaming, hij was Waal) met dit werk belast, en een tijdlang schenen zij een hervorming waarbij de burgerij door kiescolleges een stem in het kapittel krijgen zou, ernstig te overwegen. Maar in Brabant kwamen al zulke voorstellen van particuliere zijde en vonden niet alleen geen officiële aanmoediging, maar werden het mikpunt van een furieuze campagne bestemd om de opgewekte religieuze gevoelens tegen de voorstellers in beweging te brengen.

Als het voorbeeld van de Franse Nationale Vergadering ter navolging gesteld werd, gelijk een advokaat Doutrepont deed, een uitwissing der drie standen met

andere woorden, dan was dat enkel maar welkom propaganda-materiaal voor de geprivilegiëerden, zo ontstellend radicaal deed het aan. De afgezant die Van de Spiegel nu in Brussel had, Maximiliaan d'Yvoy (bekeerd Patriot!), schudde mee het hoofd over zo'n staaltje van de los komende revolutionaire tendenties, maar troostte zich met de overweging dat het volk vertrouwen in zijn oude leidslieden bleef stellen. Inderdaad moesten de

hervormingsgezinden tegen een zware stroom optornen, en dat Doutrepont voorheen een ijverig voorstander van Jozef's II etatistische kerkpolitiek was geweest, maakte het voor hen nog moeilijker. Een plan van Verlooy werd meteen in beslag genomen. Practisch belang kon slechts dat van Vonck hebben. Hij publiceerde het onder de titel *Considérations impartiales* (*Onzeydige Aenmerkingen*). Het was uiterst gematigd.

De Staten van Brabant (let wel, dat Vonck zich tot Brabant bepaalde; van een doorbreking der provinciale afzonderlijkheid geen sprake) moesten meer representatief gemaakt worden, 1e. door naast de reguliere ook de wereldlijke geestelijkheid in de eerste stand toe te laten; 2e. door in de tweede stand behalve de oude adel ook de nieuwe (economisch en intellectueel veelal actiever) op te nemen; 3e. door in de Derde Stand de toegang tot de gilden open te stellen voor ieder die daar 150 gulden voor over had (dat zou het monopolie van die verstijfde kleine-bazen-gemeenschappen breken en een eind maken aan de toestand waarin een welgesteld man klagen kon dat hij uitgesloten en zijn schoenmaker toegelaten was; het Vonckisme was de beweging van de welgestelden en ontwikkelden, de ware parallel van de Patriottenbeweging in de Republiek); 4e. door aan die Derde Stand een tweede kamer toe te voegen uit de tot dusver niet gerepresenteerde steden.

Feller zette de toon van de bestrijding. Hoe beklaagde hij het volk van Vlaanderen, tot dusver zo gelukkig, en dat nu volgens het plan van Cornet de Grez, naar de nieuwste Franse ideeën ontworpen, kiescolleges krijgen moest.

> Zal die verheven Statenvergadering moeten ontaarden in een woelige massa en zal men de weloverwogen meningsuiting, de ernstige gedachtenwisseling, de wijsheid der besluiten, vervangen door het verward geschreeuw van alle dorpsburgemeesters en van hun advokaten of geletterde schepenen, die zich, met wat steekgeld en een paar tonnen bier voor de boeren, tot vertegenwoordigers zullen laten verkiezen, vast besloten om zich voor die kleine uitgave tiendubbel ten koste van het land schadeloos te stellen? (*Maar zelfs in Brabant! Het plan van Vonck, die verdienstelijke man, lijkt heel redelijk*) maar het komt daarom niet minder neer op een totale omverwerping der Belgische constitutie en zou dit land met de troebelen en rampen van Frankrijk bezoeken.

Voor volksgebruik werd ook gezorgd. ‘Nieuwigheidszoekers en twistzaaiers’ heten de Vonckisten in een *Patriotisch gezang*, waarvan de laatste strophe luidt:

> ......
> Ja 't Brabants Volk is Soeverein.
> Maar ieder kan geen meester zijn,
> En die nu zoveel honderd jaar
> Het Volk representeren,
> Zullen in alle staatsgevaar
> U nog getrouwig defenderen.
> Juicht, juicht, o lieve Vaderland,
> Leeft weer op uwen ouden trant.

Maar dit was nog niets bij de hevigheid en haat die weldra zouden losbarsten.

Het Comité werd meer en meer openlijk met ‘de volkswoede’ bedreigd; daarvoor zorgde speciaal de (slecht-) ‘befaamde Van Hamme’, Van der Noot's

‘hoofdcommissaris van schurfte ondernemingen’. Hij liet zelfs gedrukte briefjes uitdelen om de mensen tegen het Comité op te zetten. In februari moest het zich ontbinden. Maar nu richtten Vonck en Verlooy een Vaderlands Genootschap - Société Patriotique - op.

Comité impliceerde (en dat was ook inderdaad de bedoeling geweest: het voorbeeld van Vlaanderen was trouwens welsprekend): onmiddellijke politieke pressie, zo geen medezeggenschap; men wilde nu slechts (zo beweerde men althans) een discussiegroep. Toen ook daartegen de Raad van Brabant, even ijverig voor de nieuwe soeverein als ooit voor de oude, een verbod uitvaardigde, klaagde men bitter dat onder 'de heerschappij der Vrijheid' de praktijken van de verdreven regering geëvenaard werden. Maar van de preekstoel smeekten dorpspastoors de straf des hemels over 'samenzweerders' die het op de godsdienst begrepen zouden hebben. In werkelijkheid waren het meest de mannen van Pro Aris et Focis, allerminst vijanden van de kerk, die nu het Patriottisch Genootschap samenstelden. En zij stonden in Brussel volstrekt niet van allen verlaten.

Zeer waardevolle bondgenoten (en aan hen was het wel te danken dat het verbod van de Raad van Brabant voorlopig dode letter bleef) hadden zij gekregen in enige heren van aanzien. De graaf La Marck, uit het huis Aremberg, die, in Frankrijk getrouwd en in de Franse Staten-Generaal als lid van de adel gekozen, nauw geliëerd was met Mirabeau, kon men zeker, toen hij naar Brussel kwam om daar een rol te spelen, wel hoofdzakelijk als compromittant voor de hervormingspartij beschouwen. Maar zijn broer de Hertog van Aremberg, door Jozef II als Grandbailli van Henegouwen ontslagen, betekende, in weerwil van zijn blindheid, in die nog zo aristocratisch voelende maatschappij een macht: als een vorst werd hij bij zijn terugkomst uit de ballingschap in Brussel door de burgervendels ontvangen. En niet minder verschijning maakte zijn zwager de Hertog van Ursel, die op het bericht van de gebeurtenissen in de Nederlanden zijn kommando in het Oostenrijks leger in de steek liet en door het Congres aan het hoofd van het departement van oorlog werd gesteld. En dan was er de burggraaf Walckiers, die wij reeds als supporter van de vrijwilligerbeweging in 1787 ontmoetten, man van heel andere afkomst - nieuwe adel -, maar van geen mindere allure.

Het is opmerkelijk hoe gevoelig de vrijwilligers, en zelfs sommige gilden, voor de attenties van deze heerschappen waren. Walckiers fungeerde weer als kapitein van zijn vrijwilligervendel. Aan hem en aan de Hertogen dankte de advokatenpartij verbindingen met een bredere laag van die burgerij, die overigens aan het snoer van Van der Noot en van de abten liep. De vrijwilligers, over 't geheel aanzienlijker en meer ontwikkelde burgers, gingen de kracht van het Vonckisme vormen. Dit herinnert aan het verschil tussen de Exercitiegenootschappen en de vaak Oranjegezinde burgerwachten in het Noorden. Tevens heeft men hier echter verschijningsvormen zoals men ze in Noord-Nederland niet kende, waar trouwens, op het Oranjehuis na, heel het verschijnsel van een grote, met het buitenland geliëerde adel ontbrak.

De Noordelijke Republiek tegenover de Belgische

Van der Noot en Van Eupen hadden Ursel niet dan met tegenzin in de Unieregering zien opnemen. Oorlog was een belangrijk departement. Van der Meersch ressorteerde daaronder, en Van der Meersch was nóg een bondgenoot van Vonck, en één wiens hulp op een kritiek ogenblik de doorslag zou kunnen geven. Daarenboven stonden die grote heren allen vijandig tegenover de verbindingen met de Driebond, waar het

tweemanschap zo groot mee ging. In 't oog van een man als d'Yvoy waren zij eenvoudig ‘de Franse partij’.

De opgestane gewesten waren zozeer in hun inwendige problemen verdiept dat er voor het denkbeeld van een vereniging met het Noorden, zoals Van der Noot dat in mei 1789 tegenover Van de Spiegel geopperd had, maar weinig aandacht meer was. Toch werd er door Van Eupen en Van de Spiegel nog wel over gepraat, maar hoe uitermate voorzichtig, en bovendien hoe bezwaarlijk geclausuleerd, was het plan dat die laatste vervolgens, voor het oog van ‘zijn meesters’, op schrift stelde! Het kwam neer op een verbond, wel een zeer innig verbond voor zoveel buitenlandse politiek en defensie be-

trof, maar geheel daartoe beperkt. Het belang van de Republiek der Zeven Provinciën zag Van de Spiegel alleen in de schuts die de Zuidelijke gewesten tegen Frankrijk zouden kunnen vormen; maar daartoe was een vastgestelde constitutie en uitschakeling van alle naar Frankrijk lonkende elementen eerste vereiste. En dan zouden bovendien de oude internationaalrechtelijk verkregen voordelen van het Noorden - Scheldesluiting, verbod van oprichting ener Oost-Indische Compagnie - buiten alle twijfel verzekerd moeten blijven. Erkenning van de nieuwe Republiek zou alleen op die voorwaarden kunnen geschieden. Er waren er in het Zuiden die vreesden dat de Noordelijken het barrièreregiem zouden willen herstellen. Te dien aanzien kon d'Yvoy, volgens zijn geheel in deze zin vervatte instructie, geruststellende verzekeringen geven: de Republiek der Zeven Provinciën zou voortaan haar veiligheid slechts zoeken in

> de verzekering van de vriendschap van een intermediairen staat, met genoegzame forces voorzien om zich te verdedigen, immers (*althans*) met hulp van hare geallieerden.

Op één punt, en een belangrijk, was men dus bereid om de politiek volgens welke de Zuidelijke Nederlanden zo lang niet meer dan een willoos en zielloos object in de internationale verhoudingen hadden mogen zijn, te laten vallen. Maar hoe kon men dan menen dat die andere servituten voor de eeuwigheid geschapen waren? De Amsterdamse burgemeesteren waren consequenter. Zij begrepen dat het Schelde-regiem door het Zuid-Nederlandse volk niet goedschiks verdragen zou worden. Zij noemden daarom het tot stand komen van een vrije Republiek in het Zuiden ronduit nadelig voor de belangen van het Noorden, en merkten daarentegen onbeschroomd op, dat niets voor de Republiek der Zeven Provinciën voordeliger zijn kon dan het voortduren der onenigheden in het buurland.

G.K. van Hogendorp was in het Noorden één van de weinigen die de enghartigheid van de overwegingen waardoor ten slotte ook Van de Spiegel zich liet leiden, ten volle bevroedde. In zijn dagboek tekende hij op, dat de Raadpensionaris het plan van een hereniging der gewesten als ‘dwaasheid’ bestempelde. En zeker, overweegt zijn jeudige partijgenoot:

> De Statenvergaderingen zullen het niet licht eens worden. Maar de volken? Door hen zijn vóór onze ogen de vermetelste plannen tot uitvoering gebracht. Wie weet of niet, ten koste van het bloed van duizend burgers, om een nieuw rijk te vestigen de oude regering, op het voorbeeld van Amerika en Frankrijk, ondersteboven geworpen zal worden.

Hier was althans een besef van de nieuwe revolutionaire periode, aan de ingang waarvan men stond. Maar een spontane beweging van ‘de volken’ der Nederlanden was toch niet wat gebeuren ging, en tussen het fervente Katholicisme dat nu door het Zuid-Nederlandse volk aan de macht werd gebracht, en wat in het Noord-Nederlandse volk leefde, gaapte een kloof. De koele berekening van de Orangistische leiders, die in Van der Noot en de zijnen een bolwerk tegen de democratie zagen, kon aan de massa van hun eigen aanhangers niets zeggen. En hoe van hùn kant de Patriotten over een Zuid-Nederland onder Nootiaanse leiding dachten,

hebben wij gezien. Trouwens, als een Patriot zijn denkbeelden verkondigde over *Wat staat ons Batavieren bij het vrijworden der Belgen te doen?* en daarbij zelfs aan de vereniging volgens het voorbeeld der Pacificatie van Gent dacht (die Van de Spiegel verwierp), dan blijkt hij al evenzeer in de oude verhoudingen bevangen als de Raadpensionaris zelf.

Deze schrijver is tolerant, en vindt dus het verschil in godsdienst geen bezwaar. De

Prins van Oranje, Stadhouder in het Zuiden? - hij huivert wel bij de gedachte aan vergroting van diens macht, maar troost zich met de overweging dat hij in het Zuiden óók met Staten te doen zal krijgen. De Staten-Generaal en het Belgische Congres zouden in Bonds-zaken hun bevoegdheid moeten overdragen aan een gemeenschappelijke Raad. Dat zou de besluitvaardigheid verhogen, meent de schrijver, ofschoon hij meteen verlangt dat de leden van die Raad deugdelijk aan de besluiten van hun provinciale Staten gebonden zullen blijven. Wanneer hij de Belgen gelukwenst met 'alle het aanzien en vastigheid die *wij* ons door menigvuldige oorlogen en een wijs bestuur verkregen en bevestigd hebben' en waarin zij delen zouden, dan ziet men hoe weinig besef van de afgeleefdheid der oude constitutie er in het Noorden ook bij zo'n man - zeker wel een regent - bestond. En zo goed als Van de Spiegel neemt hij als vaststaand aan, dat Schelde en Oost-Indië voor het Noorden gereserveerd moeten blijven. Onze politiek, zegt hij doodkalm, draait om handelsbelang. Taal, gelijke zeden of politieke tradities, hij noemt het zelfs niet.

Maar dat gepraat over vereniging betekende dan ook niets. In feite werd de Noord-Nederlandse politiek beheerst door de meest verbeeldingloze behoudzucht en door vrees voor Frankrijk, en nader bepaald door de noodzaak van samengaan met de bondgenoten Engeland en Pruisen. Van die beiden was Pruisen, uit ijverzucht tegen Oostenrijk, het meest geneigd om de Belgen te steunen. Maar de Minister Hertzberg kreeg meer en meer te rekenen met de conservatieve neigingen van zijn Koning. Tot een erkenning van de Belgische Republiek, die het herstel van de Oostenrijkse soeverein bemoeilijkt zou hebben, kon de Driebond niet besluiten, te minder toen, zoals wij zien zullen, bleek dat de Brusselse Staten ook zonder die aanmoediging, uit eigen vrees voor de democratie, zich wel tegen Franse invloeden schrap zouden zetten.

Hun militaire positie was intussen niet zo fraai als men na de aftocht van d'Alton had kunnen denken. Het Oostenrijkse leger kon door de Turkenoorlog nog steeds niet uit Oostenrijk versterkt worden, maar het had zich in Luxemburg hersteld. Van der Meersch, die bij Namen lag, had al een échec geboekt, en zijn troepen leden aan de oude euvels van slechte bevoorrading en tuchteloosheid. Steun van buiten was nog altijd nodig. Onverhoeds bleek nu dat de Tweemannen een generaal met nog enige officieren van de Pruisische regering te leen hadden gekregen - de generaal heette Schönfeldt, en het was niet zonder ironie dat het een Protestant was. Moest het geen succes heten dat zodoende althans Pruisen wat dieper in de Belgische zaken geïnteresseerd werd? - Pruisen, dat reeds als bemiddelaar vanwege het Rijk, maar wel niet zonder eigen bedoelingen, troepen in het Luikse had en daar, ofschoon met opdracht om de Bisschop te herstellen, de voorwaarden van de volkspartij ondersteunde. Maar waarom geen hulp bij Frankrijk gezocht? D'Ursel, niet geraadpleegd, nam driftig ontslag.

Zoveel te vrijer hand hadden nu Van der Noot en zijn 'paedagoog' Van Eupen (zoals Vonck spotte) om Schönfeldt, die bij Namen een legertje ging vormen, tegen Van der Meersch uit te spelen. Hoe gevaarlijk Van der Meersch voor hen kon worden, bleek toen hij op het eind van januari Brussel bezocht, in de schouwburg als een andere Washington werd toegejuicht en in een Frans gedicht (van Doutrepont) aangemoedigd om onze voorgenomen onderwerping aan enige weinigen te verijdelen. Aan de maaltijd door Walckiers te zijner ere aangericht, zat ook Van der Noot aan, maar toen die een toast op 'onze bondgenoten' wilde uitbrengen, vroeg Aremberg

spottend wie hij bedoelde. De verzekeringen van Van der Noot en Van Eupen dat de Driebond steun verlenen zou in twijfel trekken, was de voor de hand liggende taktiek van de tegenpartij.

De uitdrijving van de Vonckisten (*maart-april* 1790)

Maar Van der Meersch en zijn legertje werden nu stelselmatig verwaarloosd; alles was voor Schönfeldt. En de geestelijkheid werkte met al groter ijver om de Vonckisten

bij het volk verdacht te maken. Aan de invloed van Feller en Du Vivierwerd de vastenbrief toegeschreven, die de oude Aartsbisschop op 31 januari uitvaardigde.

> Luistert niet, zeer beminde broeders, wij bidden u, naar die woelzieke en arglistige lieden die, onder deksel van uw rechten op een soevereiniteit die gij zelf nooit kunt uitoefenen te bewaren, slechts tweedracht zoeken te zaaien en wantrouwen willen inboezemen jegens die vaders des vaderlands. Nooit zullen zij, bij het uitoefenen van die soevereiniteit in uw naam, en zich met al wat daar lastigs en bezwaarlijks aan verbonden is belastend, de belangen van de godsdienst onzer vaderen, uw voordeel, uw welvaart en het algemeen geluk uit het oog verliezen ....
> Beschouw dus, durf ik zeggen, als vijanden van de godsdienst en van de staat allen die, door even lichtzinnige als spitsvondige redeneringen die naar de philosophie van deze eeuw rieken, het geluk dat wij op het punt staan te genieten zouden willen verstoren.

Dit was wel een zeer kras stuk. 't Was als de giftbloesem van een in jaren van verwilderende angst en woede opgeschoten gewas van haat. Vonck beschreef het achterna als de uitkomst van een welbewust komplot van ‘onze gewaande Opperheren’, die geen beter middel om zich te handhaven konden bedenken

> als de Religie en Constitutie tesamen te mengelen en hunne inzichten te doen uitwerken door de geestelijkheid.

Het is wèl zo aannemelijk dat die geestelijkheid uit eigen aandrang handelde, maar daarom doet het waardige antwoord van het Patriottisch Genootschap niet minder sympathiek aan: een herinnering aan wat zij, Patriotten van de eerste ure, voor die godsdienst, die ook zij beleden, hadden gedaan; en een betoog, dat de erkenning van menselijke vrijheidsrechten geenszins met een oprecht geloof onverenigbaar, noch onderwerping aan het aristocratisch juk erdoor geboden is.

Ondertussen was de vastenbrief het sein geworden voor een nog driftiger campagne van anti-Vonckistische preken en brochures. Ze werd geleid (altijd volgens Vonck's *Kort Historisch Verhaal* van 1791) door een comité dat zich daartoe in het aarstsbisschoppelijk paleis gevormd had en waarvan Du Vivier en Feller de ziel waren. Van Du Vivier ging in ieder geval het adres aan de Staten uit, dat nu door Van Hamme en zijn makker Des Londes, voorzien van een brief van aanbeveling van Du Vivier, aan de dekens van de diocees werd rondgebracht. In dat adres verklaarde men

> verraders ende stoorders der gemeine rust alle ende iegelijk, die zoude willen enige veranderinge ofte nieuwigheden indringen 'tzij in de Religie (*waarvan geen sprake was; maar ‘tsamennmengeling’ was een hoofdpunt in de gevolgde taktiek*), 't zij in de Constitutie.

De ‘Landdekens’ gaven het stuk door aan de pastoors en dezen drongen al hun parochianen, jonge kinderen, vrouwen, dienstboden, tot tekenen; weigerde men, dan werd men uitgemaakt voor Vijg of Ketter, ja van de tafel der armen, zelfs van het gebruik der H. Sacramenten uitgesloten. Zo werd 17 februari door Van Hamme en

Des Londes het adres, met 400.000 handtekeningen (of kruisjes!) voorzien, aan de Staten voorgelegd, - eerste voorbeeld van 'petitionnement', zoals men het dertig jaar later noemen zou.

De Vonckisten zaten van hun kant niet stil. Er waren wel degelijk priesters ook onder hen; de monnik Malingré bijvoorbeeld beschreef de wijze waarop het adres gecolpor-

teerd was, niet anders dan Vonck. De kanunnik De Broux, van Namen, trachtte de gelovigen gerust te stellen en sprak er schande van, dat de Staten, die een Protestant aan het hoofd van het leger stelden, de belachelijke en lasterlijke voorstelling alsof het de oppositie om het invoeren van ‘het philosophisme’ te doen was, durfden steunen.

Midden in die driftige strijd viel het bericht van de dood van Jozef II. Teleurgesteld en verbitterd stierf hij 20 februari 1790. Zijn broer Leopold, Groot-hertog van Toscane, volgde hem op. Reeds 2 maart lieten de Goeverneurs-Generaal uit Bonn een verzoenend voorstel van de nieuwe heerser aan de opstandige Nederlanden overbrengen.

Leopold verklaarde ronduit dat hij de maatregelen van zijn broer altijd had afgekeurd, ja dat de Staten in hun recht waren geweest, toen zij hem afzetten. Hij bood de meest volledige waarborgen dat in een hersteld Oostenrijks regiem de Staten-Generaal een rol van belang zouden spelen en ook de hoogste ambtenaren landzaten zijn. In de verwarring waartoe de onafhankelijkheid geleid had, moest het denkbeeld van een herstel op die voorwaarden velen toelachen; vooral hun die de almacht van de Staten-oligarchie als een dwangjuk voelden, en die in de monarchie een tegenwicht ten gunste van het algemeen belang konden zien. Kort tevoren was Vonck's vriend Torfs uit Parijs teruggekomen met het door Lafayette goedgekeurde plan van een constitutionele monarchie onder een vorst uit het Oostenrijkse huis. 't Is waar dat Leopold slechts van de Staten-Generaal sprak zonder van wezenlijke representatie te reppen. Toch, hoe na lag de gedachte dat er met hem iets te bereiken zou zijn.

Evenwel, tegen alle pacteren met de Oostenrijker kwam een niet onnatuurlijk gevoel van wantrouwen, trots en wrok in verzet, en Van der Noot en Van Eupen wakkerden dat zonder bedenking aan. Maar zelfs de Kardinaal-Aartsbisschop. Nog tijdens het leven van Jozef, in januari, had de Paus tot het Zuid-Nederlandse episcopaat een *breve* gericht, waarin hij het vertrouwen uitsprak dat zij na de concessies, waartoe ook Jozef zich reeds bereid verklaard had, tot vrede zouden meewerken. 8 maart, na het voorstel van Leopold, antwoordden Frankenberg en Nelis dat zij door hun eed gebonden waren.

> Wij kunnen een natie die de vrijheid reeds gesmaakt heeft, niet terugbrengen. Wat gedaan is, is goed gedaan. Wij mogen aan geen andere wet of gezag meer gehoorzamen.

De scheiding der geesten werd door het optreden van Leopold nog verscherpt. De Vonckisten toch schreven de botte onwil om zelfs maar in onderhandeling te treden aan de begeerte der Staten toe om hun pas gewonnen (of gestolen) macht te behouden; en tegen henzelf kon nu met nog meer effect de aanklacht van Oostenrijksgezindheid, van verraad, worden ingebracht. Van der Meersch vooral, die er openlijk voor uitkwam dat men deze kans niet verzuimen mocht, stond daaraan bloot.

Een ogenblik leken in Brussel de machtsverhoudingen zich nog ten gunste van het Patriottisch Genootschap te ontwikkelen. De heer d'Yvoy maakte zich ernstig ongerust. Van der Noot bleef, zegt hij, uiterlijk ‘ferm en kalm’, maar hij en Van Eupen, en ook Nelis, lieten nooit na te klagen hoezeer het uitblijven van de erkenning door de drie verbonden mogendheden de Democraten in de kaart speelde. Een

verzoening met Oostenrijk onder Franse auspiciën was immers een alternatief, en dat zich opdrong als er met schijn van recht gezegd kon worden dat Van der Noot het land aan de Driebond ‘verkocht’ had. Want wat was de grond van dat treuzelen? 't Was de eigenbaat van Engeland en de Republiek, waar men scheen te vrezen dat de erkenning van de Belgische onafhankelijkheid de ondergang van de Nederlandse handel zou meeslepen; - versta: omdat dan de handhaving van de Schelde-sluiting onmogelijk zou worden.

Als d'Yvoy kwaadwillige uitingen in de Nederlandse pers verklaarde uit de Patriotsgezindheid van de schrijvers, voerde men hem tegemoet dat er wel degelijk ook in re-

geringskringen zo gedacht werd; en dat was maar al te waar. Bij zijn regering bleef de afgezant aandringen: 't gaat erom België uit de verbinding met Frankrijk te houden; dubbel gevaarlijk na de overwinning van de democratie daar. De Hollandse uitgewekenen, die tegenover de oorspronkelijke, anti-Jozefistische beweging zo gereserveerd hadden gestaan, werkten nu ijverig met het Patriottisch Genootschap, dat in het oog van d'Yvoy naar het model van de Noord-Nederlandse comités van de jaren 1785-7 gebouwd was, en waarachter hij een Hollands raadgever, de heer Buys, signaleerde. Een overwinning van die groep, zo waarschuwde hij, zou een bedreiging vormen voor het sedert de gezegende omkeer van 1787 in de Republiek bestaande regiem. Voorlopig stelde hij zich nog gerust met de overweging dat de opwinding louter tot Brussel beperkt bleef. Daarbuiten scheen het volk tevreden.

Er was op het laatst van februari bij de Ste. Goedele een opstootje voorgevallen, de Franse revolutionnaire kleuren waren vertoond, maar de belhamels waren door het te hoop gelopen volk hardhandig afgestraft. Zeker wel ten onrechte had men Vonck, Ursel, Walckiers die mislukte betoging aangewreven. Door een gilde-deken in de Staten van Brabant haar beticht, had de wel zeer licht beledigde Ursel zich uit de vergadering teruggetrokken, was zelfs naar Vlaanderen gegaan om zich, in dat gewest met zijn ander politiek klimaat, in de Staten te laten opnemen. Van der Noot meende dat het ogenblik gekomen was om de partij te breken. Haar kracht te Brussel lag in de vrijwilligervendels: op 9 maart kregen die last om een eed van trouw aan de Staten te zweren, op straffe van ontbonden te worden.

En dit nu liep falikant af. De meest Vonckistisch-gezinde vendels, geleid door Walckiers, hielden de overhand, en op de Grote Markt werd onder groot gejoel tegen Van der Noot de Hertog van Ursel, die weer was komen aansnellen, tot bevelhebber van de vrijwilligers geproclameerd, en een eed afgelegd, niet aan de Staten, maar aan de natie. Van der Noot moest zich schikken en deed het, op zijn melodramatische manier, door een omhelzing van Ursel. Een raad van vrijwilliger-officieren kwam onder die laatste in functie.

De Vonckisten voelden zich nu sterk genoeg om ernst met hun hervormingsplan te maken. De pensionaris van de Staten, De Jonghe (De Cock was van het toneel verdwenen), kwam hen trouwens vragen wat zij eigenlijk wilden. Grote besprekingen vonden plaats, in een herberg de Prince de Galles, en toen men daar niet veilig bleek, bij de Hertog van Ursel, bij Vonck en bij Verlooy. Het resultaat was een adres aan de Staten, naar de trant des tijds gerekt met historische uitweidingen, maar waarin duidelijk werd uitgesproken: 1e., dat het wegvallen van de vorstelijke macht nieuwe constitutionele voorziening vereiste; 2e., dat de adressanten evenmin als de Staten zelf een Nationale Vergadering wensten; maar dat, 3e., van de vele voorgestelde plannen dat van de *Onzeydige Aenmerkingen* de beste grondslag van discussie scheen te vormen, tenzij de Staten zelf een plan aan het volk verkozen voor te leggen. Veertig Patriotten zetten hun naam onder het adres. Vonck bovenaan, na hem Verlooy. Vreemd genoeg ontbreekt de naam van d'Ursel, maar die van Aremberg en La Marck komen erop voor; ook Walckiers tekende, en nog een paar edelen; één priester (Van Hees); voorts advokaten, een 'Doctoor', een apotheker, bankiers, een notaris, ettelijke handelaars. 15 maart werd het adres bij de Staten van Brabant ingediend.

Een verzoek, en één van zo gematigde strekking, - wie kon er aanstoot aan nemen?

Maar de gedachte van vreedzame partijstrijd was een nieuwe gedachte, en in revolutionaire situaties wordt zij trouwens in alle tijden met achterdocht ontvangen.

D'Yvoy vond de Patriottische Sociëteit, met haar voorzitter (en, zoals hij beweert, ministers), haar stemmen en besluiten, een ware ‘assemblée’, en de dag vóór de aanbieding van het adres rapporteert hij een incident, dat de Democraten te denken had mogen geven. Toen een lid van het Genootschap, Chapelle, 's avonds bij wacht-hebbende vrijwilligers

een gedrukte dankbetuiging namens dat Genootschap wegens de gedane eed ronddeelde, was de officier tussenbeide gekomen:

> Hij kon (*kende*) geen Patriottische Sociëteit, hij erkon alleen de Staten van Brabant. Dat die Sociëteit, zich afzonderende van andere burgers, als een komplot moest aangemerkt worden, bestaande uit oproermakers. Waarop hij het geschrift heeft verscheurd en onder de voet getrapt. De hele compagnie heeft daarop Chapelle gesifleerd en scheen zeer voldaan over het gedrag van haar Officier.

De vierdaagse uitbarsting van plundering en geweldpleging die onmiddellijk na dit adres begon, en die de oppositie als potentiële politieke macht wegvaagde, werd door de slachtoffers alweer toegeschreven aan een welberaamd komplot. Er zat waarschijnlijk een groter element van spontaanheid in, dan zij wilden toegeven. Wel waren de handlangers van Van der Noot spoedig present, en zeker niet om te sussen. Hijzelf liep gearmd met Van Hamme door de Hoogstraat, en behalve deze en Des Londes vertoonde bovendien Madame de Bellem zich om het volk aan te moedigen; ook de graaf van Limminghe roerde zich, en verscheidene boetmeesters. Dat er een lijst van de ondertekenaars van het adres als een vingerwijzing voor de gewelddaden der menigte verspreid werd; dat er geld werd uitgedeeld, in 't bizonder aan de Vaartkapoenen, berucht deel van het Brussels grauw; het staat wel vast. De leiders van het Patriottisch Genootschap, in hun huizen en aan hun personen bedreigd, moesten zich uit de voeten maken. De compagnie van Walckiers had in het begin nog op plunderaars durven schieten, maar dat verdubbelde de haat tegen hen en hem: Van der Noot beloofde dat de compagnie ontbonden zou worden. De burggraaf, die zich overigens, volgens d'Yvoy, moedig gedragen had, vluchtte de stad uit, Vonck dook onder. De rol der Hertogen, ook, scheen uitgespeeld en zij verlieten Brussel. Op 16 maart al had de Raad van Brabant, tot wie de bedreigden zich om bescherming hadden gewend, integendeel alle vereniging onder de naam van Patriottisch Genootschap of raad van vrijwilliger-officieren als onwettig gebrandmerkt. Eerst 19 maart, toen alles afgelopen was en het doel bereikt, vaardigden de Staten een edict tegen plundering uit.

Feller, de grote vijand van de revolutie in Frankrijk, eiste voor de revolutie in de Nederlanden het recht om alle recht te schorsen:

> Het ogenblik van een revolutie (*schreef hij*) kent geen andere wetten dan die van het algemeen welzijn.

Hij was de enige niet aan de zijde der Contra-Revolutie die zulke taal sprak. De heer Motman, die kort tevoren in het Zuiden vertoefd had, zou op een diner bij de abt van Tongerlo verklaard hebben, dat men Vonck en de zijnen moest ophangen, en dat het beter was geweest als men dat in Holland met de Patriotten ook had gedaan. D'Yvoy vertelt aan Van de Spiegel slechts, dat de menigte die de Staten van Brabant ‘hoezeerde’, tevens, half in scherts, *Oranje boven* begon te roepen. En hij besluit:

> Deze evenementen, hoezeer ongelukkig voor de slachtoffers, waren nodig, wijl enige dagen later mogelijk een tegenovergesteld plan zoude zijn ten uitvoer gebracht.

Zo lakoniek oordeelde men natuurlijk aan de andere zijde niet. Er bleef na de strafoefening van het gemeen, opgezweept door de kleine oligarchie, verontwaardiging gisten, net als in Holland na de gebeurtenissen van najaar 1787. Welbeschouwd was de oppositie volstrekt niet, zoals ik het daareven uitdrukte, 'weggevaagd'.

> De gruwelen van 15 maart (*zo werd* 4 *april uit Brussel aan de 'Gazette de Leyde' geschreven*) zullen het overwicht van Van der Noot en Van Eupen waarschijnlijk maar voor heel kort vestigen .... Men verbergt zijn afschuw niet, dat ministers van religie en van staat de hatelijkste tyrannie invoeren, die van het grauw. 't Is waar dat als dit moet meetellen in het bepalen van de stem des volks, de grote meerderheid vóór het door de plundering gehandhaafde systeem is. Maar het staat heel anders, indien onze regering de klassen van burgers, die de kracht van een staat uitmaken, op hun waarde schat. Bijna allen die het adres aan de Staten getekend hadden, waren mannen die zich onderscheiden door hun geboorte, door hun rang in de maatschappij, door de onafhankelijkheid van hun fortuin of hun positie.

En waarlijk toonden de vrijwilligers van Walckiers zich alweer in hun uniformen; toen Ursel Brussel bezocht, werd hem een serenade gebracht. Maar het gevaarlijkst voor de heersende groep was de houding van Van der Meersch en van zijn legertje bij Namen, waar de uitbarsting te Brussel een hevige terugslag opriep. Juist omstreeks deze tijd echter ontruimde het Oostenrijkse garnizoen volgens de reeds in december gemaakte capitulatie de Citadel van Antwerpen. Op zichzelf werd dat als een succes van de regering gevierd, maar er kwamen bovendien enige duizenden Vlaamse troepen door vrij, die zij onder Schönfeldt stelde. Het werd er klaarblijkelijk op toegelegd Van der Meersch kwijt te raken en alvast werden Staatsgezinde officieren in de plaats van andere gedrongen (op aanbeveling van deze of gene abt, smaalde de Brusselse notaris Van der Linden in zijn - in het Frans gestelde - aantekeningen). Daartegen vormde nu een groep officieren een comité en richtte tot de Staten-Generaal op 31 maart een protest.

> (*De ène partij beschreef de* 167 *ondertekenaars als*) jonge studenten, molenaars, pruikemakers, kleerkopers en andere lieden van dat slag, die omdat zij bij het gevecht van Turnhout voor 10 stuivers daags aanwezig waren geweest, door Van der Meersch met officiersposten waren begunstigd.
> (*Volgens de andere partij waren het*) de moedigste burgers, die, na de gronden der revolutie wel overwogen te hebben, gevaren hadden getrotseerd welke zij die zich sedert van het gezag hebben meester gemaakt, niet aandurfden.

Een Frans officier, die ook de Hollandse Patriotten in de verdediging van Amsterdam had bijgestaan, oefende veel invloed. Er werd in het protest verklaard:

> Bij de Belgen is niemand Koning dan het volk, en niemand hoofd van het leger dan die het volk zelf heeft gekozen.

Erger was nog, dat de ondertekenaars openlijk opkwamen tegen de slinkse pogingen om hun leger te verzwakken, hen achter te stellen bij 'geboren slaven' (doelende op de Pruisen), en, zich solidair verklarend met het adres van het Patriottisch Genootschap van de 15e, de wederaanstelling van d'Ursel aan het departement van oorlog eisten,

alsmede de benoeming van La Marck tot bevelhebber onder Van der Meersch. Dit was weinig anders dan muiterij. Men vroeg zich af, of de Vlaamse troepen zich wel naar de bevelen van Schönfeldt schikken zouden, als deze hen tegen Van der Meersch ging voeren. Maar ook in Vlaanderen verging het de officier slecht, die daar, zoals anderen elders, het stuk kwam aanbieden: hij werd gevangen genomen. Wel achtten de provincies buiten Brabant het nodig om de hervormingsgezinde opinie iets toe te geven: de Staten-Generaal besloten eenstemmig dat, zodra de omstandigheden het toelieten, een reorganisatie der onderscheiden Staten ter hand genomen zou worden om er het volk breder in te vertegenwoordigen. Maar de Staten van Brabant bekrachtigden dat besluit niet.

Integendeel gingen Van Hamme, Van Limminghe en de Brusselse boetmeesters die zich met hen in de maart-dagen onderscheiden hadden, naar Namen om de troep en de stadsbevolking tegen de nieuwigheidzoekers op te zetten. Van de andere kant waren ook d'Ursel en La Marck, en Vonck zelf, met Verlooy en anderen, al in Namen aangekomen.

5 april kwam er daar dan bericht dat de troepen van Schönfeldt in aantocht waren. Van der Meersch besloot hen tegemoet te trekken en trad te Flawinne in onderhandeling met de heren van het Congres, die het andere legertje vergezelden. Tot ergernis van Van Eupen gaven die toezeggingen omtrent de persoonlijke veiligheid van de officierenondertekenaars, maar achter de rug van het vertrokken leger brachten intussen Van Hamme, de broer van Van der Noot en Limminghe de bevolking van Namen in beweging. La Marck werd genoopt tot uitwijken, Vonck wist te ontkomen en borg zich op Frans grondgebied, verscheiden officieren werden gearresteerd. Het accoord van Flawinne was eigenlijk al verscheurd en Van der Meersch begaf zich nu alleen naar Brussel om zich te verantwoorden. Hij werd echter gevangen genomen en in de Citadel van Antwerpen opgesloten.

Om schoon schip te maken van de verraders keerden de Brusselse volksmenners zich nu ook tegen de Hollandse Patriotten die daar nog woonden. In de corrrespondentie van d'Alton met de Keizer die men al in december buitgemaakt had en vervolgens gepubliceerd, was sprake van een voorstel ‘van de Hollandse vluchtelingen’ om gezamenlijk in Staats Vlaanderen te vallen; wij weten hoe nauwe betrekkingen sommigen van de leiders met het Oostenrijkse bewind onderhouden hadden, en al wisten zeker de meesten van zulk een (trouwens dolzinnig) plan niets af, dat het vrienden van de Vonckisten waren, was genoeg om stemming tegen hen te maken. 7 april verscheen op de muren van Brussel een plakbrief waarin zij met vermelding van al hun verdachte betrekkingen vermaand werden zich binnen drie dagen uit de stad te retireren, en aangezien de Staten voor hun veiligheid niet durfden instaan, vertrokken inderdaad verreweg de meesten naar Frankrijk; een enkele, zoals Ondaatje, bleef nog hangen in Gent.

Over heel de linie triomfeerden de Nootianen. Maar met dat al was de positie der Staten nog maar wankel.

Het einde van de Belgische Republiek (*voorjaar tot dec*. 1790)

De gevluchte Vonckisten hadden geenszins geabdiceerd. Zij vormden nu te Rijssel een nieuw comité. Vonck was er, ziek als hij was, de ziel van, Verlooy zijn voornaamste luitenant. De Franse Revolutie maakte het hun mogelijk hoop te blijven voeden voor de toekomst, en zo donker zag van zijn kant Van Eupen de situatie in, dat hij in het begin van juni een bespreking met hen ging houden ten huize van Cornet de Grez te Douai.

't Was niet, dat in den lande de democratische stroming, hoeveel gerucht zij ook maakte, de machthebbers te sterk werd. In Vlaanderen, 't is waar, werd de Collatie volgens een nieuw reglement van de magistraat, in 't begin van mei, ‘naar het voorbeeld der Amerikanen door het volk zelf gekozen’; ‘het volk’ bestond dan uit ‘hen die zijn quotiabel, ende gebuerlijke rechten ofte huis houdende’. Dit maakte in

't hele land indruk. Er kwam bij, dat de arrestatie van Van der Meersch juist in Vlaanderen, waar hij vandaan kwam, grote aanstoot gaf. Zo algemeen waren de berichten omtrent Vonckistische gezindheid in de Vlaamse steden, dat het Rijsselse comité een poging waagde om verzet te organiseren. Toen Verlooy en anderen op Kortrijk neerstreken en vrijwilligers opriepen om de generaal te verlossen, was het gunstige ogenblik echter al verstreken en zij moesten onverrichterzake terug. De Nootiaanse propaganda, die altijd nog de religieuze hartstochten opzweepte, maar nu bovendien de Vonckisten doodverfde als Keizersgezinden (Van der Meersch had het land willen ‘verkopen’ en zo meer), had succes gehad.

Maar Van Eupen wist, dat de buitenlandse verhoudingen zich ongunstig ontwikkel-

den. Leopold legde het er klaarblijkelijk op toe zich met de Driebond te verzoenen. Pruisen en Engeland waren beide in het Oosten (Polen, Turkije) geïnteresseerd, en als Leopold om de handen vrij te krijgen daar hun prijs betalen wou, dan was te voorzien dat zij de Belgische onafhankelijkheid, die zij ten slotte nooit erkend hadden, grif in de steek zouden laten. En Frankrijk? Niemand rekende op dat ogenblik veel met Frankrijk, dat door zijn inwendige onrust tot geen buitenlands optreden in staat leek. Maar in ieder geval zouden de toonaangevende lieden in dat land - La Fayette behoorde daar nog toe - zich niet inspannen voor de vrijheid van het buurland, zolang het regiem daar zozeer tegen de nieuwe beginselen inging. Wilden de machthebbers in Brussel Frankrijk tegen zijn bondgenoot van voor kort, tegen Oostenrijk, uitspelen, dan moesten zij van de Vonckisten gedaan krijgen dat die bemiddelend optraden. La Fayette was zelf op die bijeenkomst te Douai aanwezig en Van Eupen, eens fel met de fellen, scheen tot concessies bereid en schoof de schuld voor alle excessen op Van der Noot.

Maar het zou een krachtiger figuur geëist hebben dan die van de welsprekende priester om de geesten die hij had helpen oproepen, te bezweren. Toen hij in Brussel terugkwam, vond hij de stad in een laaiende opwinding. Een gerucht dat de Vonckisten een overval beraamden, niet alleen om Van der Meersch te verlossen maar om de Brabantse Statenleden te vermoorden, had een nieuwe terreur gaande gemaakt. De overlieden der gilden brachten hun mannen op de been, tweeduizend gewapenden kwamen uit Leuven, van alle kanten stroomden boeren aan, met bijlen, zeisen, stokken, aangevoerd door hun pastoors, om de Aartsbisschop te beschermen. Dozijnen burgers, verdacht van Vonckisme, alle ondertekenaars van 15 maart die niet gevlucht waren, werden gegrepen en mishandeld. Een broer van Vonck, pastoor te Lombeke, werd bij de Brusselse Cellebroeders opgesloten en kreeg op zijn verzoek om tussenkomst van de Aartsbisschop geen andere troost dan dat zijn arrest slechts omderwille van zijn eigen veiligheid en in het belang van de openbare rust was geschied. In het Congres poogden de afgevaardigden der andere provincies tevergeefs te matigen. De partij der dollemannen had in Brabant het heft in handen. Veel predikers, Augustijnen, Capucijnen, hitsten de mensen van de preekstoel op. De bladen der ex-Jezuïeten, van wie Feller de begaafdste en lang niet de heftigste was, schreven een taal van revolutionaire uitzinnigheid. Zelfs goed-statistische burgers begonnen zich af te vragen waar dat heen moest, en, zo schrijft er zo een in zijn journaal, alleen omdat men meende, bezeten door angst voor de Franse beginselen, het zonder de hulp der fanatieke priesters niet te kunnen stellen, komt men er niet toe, zich tegen hen aaneen te sluiten.

Een wonderlijk en pakkend verschijnsel, dat driftig opschuimen van een alle banden verbrekende stemming, als twee druppels water gelijkend op wat zich in Frankrijk vertoonde, maar in dienst van een tegenovergesteld gedachtensysteem. En het bleef niet tot Brabant beperkt. In Vlaanderen wilde het met de democratisering van de bestuursinrichting in weerwil van de vernieuwing der Gentse Collatie niet recht vlotten. Het plan van Cornet de Grez werd officiëel beleden. Maar het was duidelijk, dat de Staten er niet echt voor voelden, en de uitvoering ging niet anders dan met horten en stoten onder opstootjes en repressie. De beweging door Verlooy en de zijnen van Kortrijk uit op touw gezet had aan de Staten een proclamatie ontlokt tegen de belagers van ‘onze dierbare vrijheid’, waaronder Vonckisten en Royalisten gelijkelijk werden begrepen. Nederbrakel, dicht bij de taalgrens, waar Verlooy's

oproep weerklank had gevonden, werd door Gentse troepen onzacht getuchtigd, maar in de stad beletten de Groene Jagers van het sterk Vonckistische gilde van St. Antoon de aanhouding van de advokaat De Meyere. Toen de nieuwe Collatie een bestuurs-reglement openbaar maakte, waarbij zijzelf, als representerende het volk, de schepenen benoemen zou, treuzelde de stadsregering met de invoering. 22 juli drong toen een onstuimige menigte de vergaderzaal binnen en bracht, ofschoon een ogenblik met goede woorden gepaaid, vervolgens een soortgelijk

bezoek aan de Staten zelf, roepende: 'Vandage, vandage!'. De advokaat Verhaeghen en Van Hulthem hadden bij die gelegenheid als leiders de plaats moeten ruimen voor een bakker en een bierstoker. De Staten zwichtten. Zij hadden ook juist bevel gegeven om de Hertog d'Ursel, die op aandrang van de Staten van Brabant vastgezet was, naar Brussel uit te leveren, maar de Groene Jagers en hun hoofdman Vilain XIV beletten dit en de Raad van Vlaanderen gelastte nu zijn invrijheidstelling. Ondertussen werd het nieuwe reglement op de Botermarkt afgekondigd (de bakker Van der Velde kranste men daar met lauweren) en een nieuwe magistraat volgens de bepalingen ervan gekozen. De Staten, hevig verbolgen, spraken natuurlijk weer van 'royalisten' en dreigden hun zittingen buiten de stad te verleggen. Dat zij nog steun hadden, bleek vooral uit de dagelijkse instroming van boeren uit alle omliggende dorpen, die onder aanvoering van hun pastoors de eed van getrouwheid kwamen afleggen. De Vonckisten spotten, dat er 'meer boeren dan mensen' in de stad schenen te zijn, maar met spot kwamen zij er niet.

't Is geen wonder dat hun leiders inderdaad ernstig aan verzoening met de nieuwe landsheer begonnen te denken. Reeds sedert mei had de secretaris van de Staten van Limburg, Wildt, in overleg met de Goeverneurs-Generaal te Bonn, besprekingen met Vonck te Rijssel. In juli werd hem door deze een nieuw plan overhandigd, in de geest der *Onzeydige Aenmerkingen*, al verried het wel dat het voorbeeld van Frankrijk ook op de gematigde, en gematigd blijvende, Vonck zijn invloed niet gemist had. In maart was het misschien mogelijk geweest van Leopold een hervorming van de oude constitutie in democratische zin te verkrijgen, al waarschuwde reeds toen zijn zuster Maria Christina uit Bonn tegen pacteren met wat in haar oog 'de partij van de Nationale Vergadering' was. Nu in ieder geval wijzigden zich de internationale verhoudingen definitief in een zin die voor Wenen een verlossing betekende uit de ernstige crisis waarin Jozef II de monarchie gestort had, maar die het tevens meer dan ooit vastlegde op 'de oude constitutie'.

Op het eind van juni was Leopold te Reichenbach (Pruisisch hoofdkwartier in Silezië) in onderhandeling getreden met de Driebond, en 27 juli werd daar een conventie getekend. Oostenrijk trok zich terug uit de Turkenoorlog, en de zwakke Pruisische Koning, geprest door Engeland, dat tevreden was als Oostenrijk zich maar los maakte van Rusland, gaf de ambitieuze plannen van Hertzberg definitief prijs; de Pruisen hadden trouwens in april het Luikse al ontruimd. Zo werd dus afgesproken dat het Oostenrijks gezag in de Nederlanden hersteld zou worden. De Driebond trok de handen af van de Belgische Republiek, wier leiders op hem, en vooral op Pruisen, hun hoop hadden gebouwd. Wel werd een amnestie en eerbiediging van de oude constitutie bedongen.

't Lag alles in de lijn van de politiek zoals de Noord-Nederlandse staatslieden die van het begin af vóór zich hadden gezien. Het denkbeeld van een vereniging bleef nog wel in veler hoofden leven. Dat de Prinses er zo door getroffen was als van veel kanten beweerd werd, blijkt niet duidelijk. Maar haar oudste zoon zei later, dat het hem nooit meer losgelaten had, en wij zullen het in de volgende jaren gedurig ontmoeten. Door Van de Spiegel was het nooit ernstig opgenomen. De Amsterdamse bedenking dat het eens op tornen aan de Schelde-sluiting mocht uitlopen, woog zwaar bij hem, en 't leek beter, ook hier, alles bij het oude te laten. Vooral ook die constitutie, waaraan de Zuid-Nederlanders (de Nootianen althans) zo verknocht bleken, en die

het de Oostenrijkse heerser onmogelijk maken zou in het land een offensieve kracht te ontwikkelen en de buren te hinderen.

Het nieuws van de overeenkomst verhoogde in de Nederlanden enkel nog maar de opwinding. Tevergeefs herinnerde Van Eupen de Pruisen aan hun toezeggingen: hem werd beduid dat die met wat men te Reichenbach voor het land bereikt had, volledig waren gehonoreerd. Zo sprak ook Van de Spiegel, toen de staatssecretaris van de ten dode opgeschreven Republiek hem 11 augustus in Den Haag opzocht, en hij voegde er

de raad aan toe, zo spoedig mogelijk nopens de overgave te onderhandelen met de Driebond-mogendheden, die alles doen zouden wat zij konden om de zaken in goede banen te leiden.

> Van Eupen antwoordde, dat men op geen onderwerping moest rekenen; dat hij liever afwachtte wat komen zou; dat de Belgen bang waren voor niets; dat hun leger weldra 40.000 man zou tellen, die de Oostenrijkers het oversteken van de Maas wel zouden beletten; dat zij besloten hadden zich tot hun laatste snik te verdedigen; en (*aldus de Raadpensionaris ietwat spotachtig in zijn verslagje*) veel meer in diezelfde geest.

Er werd inderdaad gepoogd een volksleger te vormen. De geestelijkheid wekte op tot

VAN DER NOOT TE PAARD; DUITSE SPOTPRENT OP DE VRIJWILLIGERS VAN 1790

dienstnemen; midden september had men een 15.000 man bijeen. Schönfeldt, al had hij na de omzwaai van zijn Koning weinig hart meer voor zijn zaak, leidde dat geïmproviseerde legertje tegen de nog steeds in Luxemburg gestationneerde Oostenrijkse troepen. De poging faalde volkomen, de ‘kruisvaarders’ verliepen na het eerste treffen, Schönfeldt nam ontslag. 14 oktober vaardigde Leopold nu een proclamatie uit, waarin hij aankondigde dat hij, aangezien men naar bemiddeling van de Driebondmogendheden niet had willen luisteren, een leger van 30.000 man overzond, dat 21 november het land zou binnentrekken. Onder herhaling van zijn beloften van eerbiediging van de oude constitutie, breuk met de politiek van zijn voorganger, en amnestie, sommeerde hij de Staten van elk der provinciën afzonderlijk zijn wettig gezag te erkennen.

Het Congres had feitelijk geen macht meer om hier tegenover te stellen. De Driebondmogendheden vergaderden in Den Haag met de graaf de Mercy-Argenteau, door Leo-

pold tot Minister-plenipotentiair in de herwonnen Nederlanden bestemd, en bemiddelden wat zij konden. Maar zonder zich bereid te verklaren tot erkenning van 's Keizers gezag konden de afgezanten van Brussel niet tot eigenlijk onderhandelen geraken. Met beroepen op het glorieuze voorbeeld van de opstand tegen Spanje (alsof dat de nuchtere Van de Spiegel en zijn mederegenten vermurwen zou) konden zij de conventie van Reichenbach niet ongedaan maken.

Van Eupen hoopte altijd nog op de mislukking daarvan en een Pruisisch-Oostenrijkse oorlog. Dat hield hij voor aan de Luikenaars, die eveneens leefden onder de dreiging van een gewelddadig herstel van hun landsheer (de Aartsbisschop van Mainz en andere West-Duitse vorsten hadden daartoe een Rijks-opdracht). Al vroeger in het jaar had Van Eupen met hen contact gezocht. Wat leek natuurlijker dan een fusie van die twee revoluties, van die twee gebieden? Maar in feite was er geen congruentie. De Luikse stadspartij, die in de Luikse revolutie de leiding gaf, was sterk beïnvloed door de Franse denkbeelden; de adel deed nog aarzelend mee; maar de geestelijkheid, machtig vooral in de Nederlands-sprekende helft van het bisdom, stond terzijde. Ook hier, net als in de bespreking te Douai, toonde Van Eupen zich niet afkerig van gematigde hervormingen waarop vereniging zou kunnen beproefd worden: maar hij preekte voor dove oren.

Thuis, waar hij eveneens het Congres tot volhouden bleef aansporen en het publiek met fantastische voorspiegelingen en ontkenningen van de ware staat van zaken misleidde, was van matiging al evenmin sprake, - maar dan in omgekeerde richting. De geestelijkheid ging voort de drift der menigte op te wekken. Begin september had de Aartsbisschop veelvuldige processies verordend. Ook in Gent waren het toen toch zeker niet alleen buitenlui die de straat beheersten.

> Luide lezende den rozenkrans (*zo beschrijft een Gentenaar het*) vermaanden religieuzen en wekten op tegen Keizersgezinden en Vonckisten. Zo stout, dat (zij) dierven schelden die hun niet navolgden, en ook dgene die men verdacht hield Vonckist en voor Van der Meersch genegen te zijn.

Dat was maandenlang een dagelijks schouwspel. De Staten van Vlaanderen vatten dan ook moed om bakker Van der Velde te laten arresteren, en ofschoon zij hem op voorbidden van de magistraat spoedig weer loslieten, hij stierf ‘heel schielijk’: mishandeld, beweerde men.

Niet anders, alleen nog veel heftiger ging het toe in Brussel. De exaltatie die Van Eupen in juni te machtig was geweest, groeide nog almaar aan, en 't was nu wel zeer de vraag of hij en de Staten de drijvers dan wel de gedrevenen waren. Hun uittarting van de onafwendbaar naderende Oostenrijker kwam voor een goed deel voort uit angst voor het altijd nog onmiddellijker gevaar van de volkswoede. Preken en krantenartikelen wedijverden, heel die hopeloze laatste maanden door, in haat zaaien tegen Vonckisten en Oostenrijkers. 6 oktober, toen een jongeman wat mompelde (‘in het Vlaams’) bij het tegenkomen van alweer een processie, geleid door alle monniken van de stad en door de geestelijkheid van zeven parochies, en waaraan twintigduizend mensen deelnamen, culmineerde het alles in de afgrijselijke, langgerekte lynchmoord aan die ongelukkige gepleegd.

Zo dat het enen tijd vol devotie was (*had de pastoor van O.L. Vrouwe van Bijstand te Brussel in zijn journaal opgetekend, na een opsomming van al die ommegangen. Dat was in Augustus, maar op* 6 *oktober moet hij het tumult vermelden dat bij het omdragen van* het miraculeus beeld van O.L.V. van Laken *was voorgevallen en het ter dood brengen van de ongelukkige Van Krieken, en voegt eraan toe*:) Maar of hij plichtig (*schuldig*) of onplichtig was, dat oordeel laat ik aan God.

Geen Vonckist voelde zich meer zeker van zijn leven. Maar in het algemeen, voor alle rustige burgers werd de toestand ondraaglijk. Zelfs de Raad van Brabant, zelfs de baron de Hove, werden door het volk bedreigd. Toch hadden de Staten, die men in die laatste hoonde, tot het laatst toe alle gedachte aan capitulatie verworpen. Op de fatale 21ste november riepen de Staten-Generaal, de derde zoon van de Keizer, Aartshertog Karel, tot landsheer in de onderscheiden provincies uit, weinig elegante noodsprong, en die natuurlijk geen redding bracht. Onder het zcstigtal ondertekenaars vindt men ook de Bisschop van Antwerpen en de Abt van Tongerlo; waarom niet die van de Aartsbisschop, is mij niet gebleken.

De Oostenrijkse troepen trokken nu op, zonder ergens op tegenstand te stuiten. 2 december bezetten zij Brussel. De Staten-Generaal, en het Congres, waren, na al hun dappere betuigingen, uiteengestoven. Van der Noot en Van Eupen en anderen, begrijpend dat zij, na het in de wind slaan van de sommatie, op de amnestie niet konden rekenen, namen de wijk, meest naar Holland. De Vonckistische ballingen kwamen daarentegen terug; alleen Vonck nam zijn ziekte als voorwendsel om in Rijssel te blijven. Van der Meersch, ontslagen uit de Citadel van Antwerpen, ging eerst naar Gent. Hier was, zomin als waar ook, tegenstand aan de intocht der Keizerlijken geboden. 14 december droeg de Bisschop in de St. Baafs een Te Deum ter ere van Leopold op; de geestelijkheid, de Staten van Vlaanderen (die hùn anti-Nootiaanse gevangenen eveneens hadden vrijgelaten), de magistraat van de stad, en de Oostenrijkse officieren waren tegenwoordig. Evenzo had te Brussel de Aartsbisschop reeds een Te Deum opgedragen, bijgestaan door de Bisschop van Antwerpen, in dezelfde Ste. Goedele, waar hij nog geen twee maanden tevoren, 24 oktober 1790, er één had gevierd om God te danken voor de weldaden bewezen gedurende het eerste jaar van de Belgische onafhankelijkheid.

Eenmaal in het bezit van hun Nederlanden, herstelden de Oostenrijkers nu ook de Prins-Bisschop van Luik in zijn gezag; de pogingen van Mainz en andere Duitse vorsten waren vruchteloos gebleven. Anders dan Leopold wenste, begon de Bisschop aanstonds met strafoefeningen, zodat een menigte van Luikse revolutionairen de wijk nam naar Frankrijk.

c. Het herstelde Oostenrijkse regiem (1791)

Leopold was strikt genomen door zijn toezeggingen van 14 oktober niet meer gebonden. Maar in zover hadden de Driebond-mogendheden de Nederlanden niet in de steek gelaten, dat zij nog 10 december in Den Haag met Mercy-Argenteau een nieuwe conventie gesloten hadden, waarbij de hoofdpunten der clemente politiek nogeens werden gestipuleerd; zoals wij weten, trouwens, achtten zij handhaving der oude constitutie in hun eigen belang. Zo werd dan het Seminarie-Generaal nogmaals dood verklaard, de Universiteit van Leuven integendeel hersteld; de bezittingen van reeds ontbonden kloosters, die niet alle in het leven konden worden teruggeroepen, zouden voor godsdienstige doeleinden worden gebruikt; en eindelijk moesten ook heel de oude bestuursinrichting en rechtsbedeling onaantastbaar blijven. Geen conscriptie - de bemiddelaars zorgden ervoor dat dit uitdrukkelijk bepaald werd:

alsof de Zuidelijke Nederlanden enkel maar 'voormuur' zijn konden en zij bij machte waren die in geval van nood te bemannen! De Franse denkbeelden wantrouwden zij, maar op dat ogenblik leefden zij nog in de waan, dat de Franse macht door de revolutie verlamd was en lang zou blijven.

Statisten en Democraten konden dus onder de beschutting van het herstelde bewind het oude leven hervatten. Maar de eersten hadden een harde klap gehad; de Nootiaanse roes was uitgeraasd. De tweeden daarentegen kwamen met nieuwe moed uit Frankrijk terug, of doken uit hun schuilkelders op. Mercy-Argenteau, die als Minister-plenipo-

tentiair naar Brussel kwam en een half jaar lang zelfs zonder de Goeverneurs-Generaal de regering in handen had, was van wrok tegen de Staten-heren vervuld. Die onder de brutaliteit van de onlangs heersende partij geleden hadden, durfden aan wraak denken. Op 14 februari drong een volksmenigte in de vergaderzaal der Staten van Brabant op het stadhuis door en dreef de heren smadelijk naar buiten; speciaal de Bisschop van Antwerpen werd gemolesteerd. Mercy-Argenteau berichtte het geval met nauw verholen leedvermaak, en als dezelfde nacht de herrieschoppers in het klooster der Capucijners binnendringen, verzuimt hij niet te vermelden dat in elke cel een portret van Van der Noot werd aangetroffen. De verzekeringen van de Aartsbisschop van Mechelen, dat hij niets gedaan had om de opstand te bevorderen en met zijn onderwerping aan het eenmaal geconstitueerd Statenbewind enkel zijn christenplicht vervuld had, werden door de Oostenrijkse autoriteiten meesmuilend aangehoord. Frankenberg verklaarde dat het zijn eer te na zou zijn, indien hij bij zijn nieuwe eedsaflegging als keizerlijke geheime raad de eden het vorige jaar afgelegd uitdrukkelijk herriep; maar hij deed het, toen Mercy-Argenteau volhield, en deze gloriede in 's anders vernedering. De Minister was ondertussen al in een bittere twist geraakt met de Staten van Brabant over de samenstelling van de weer uit de doden opgewekte Raad van Brabant. Liet hij te hunnen gerieve de oude Jozefisten die zich door Trauttmansdorff in de Raad van Mechelen hadden laten benoemen erbuiten, hij weerde tevens tot hun ergernis de onder de Republiek benoemde leden (edict van 25 februari 1791).

De Democraten daarentegen werden door hem aanvankelijk welwillend en zelfs met onderscheiding bejegend. Velen hunner gaven zich over aan illusies. Toen Van der Meersch in januari 1791 te Gent bij De Meyere zijn intrek nam, werd hij onthaald met een (Frans) vers om de onversaagde krijgsman te vieren en hem te verzekeren dat zijn deugd beloning van de grote Leopold verdiende. In Brussel stond de regering Walckiers en zijn vrienden de vorming van een ‘Société des amis du bien public’ toe. Maar het beloofde weinig goeds, dat daar al dadelijk weer (door een commissie van veertig!) een nieuw hervormingsplan ontworpen werd, op de basis van de *Onzeydige Aenmerkingen* (men hield nauw contact met Vonck), maar nog weer een stap verder in de radicale richting ontwikkeld. Een ogenblik had men in die kring hoop, een samenwerking met althans een deel der oude Statenpartij tot stand te brengen. Er heerste daar onzekerheid. Een Statenlid schreef dat het verkeerd was geweest op het kompas te varen van een man

> zo onvoorzichtig, opbruisend, eerzuchtig en inconsequent als Van der Noot, overgegeven aan een driftig en onberedeneerd fanatisme .... Een eenheid vormen met Vonck, die een waarachtig patriot gebleken is, en door hem met de (*Franse*) Nationale Vergadering samenwerken ....

Inderdaad kwamen de Vonckisten tot besprekingen met de pensionaris De Jonghe en anderen. Maar weldra bleek, dat er in die hoek toch geen bereidheid tot het opgeven van adelsvoorrechten bestond. Het publiceren van het plan der ‘Amis du bien public’ gaf aanleiding tot felle pamfletten om ‘de oude constitutie’ altijd nog weer als voor de eeuwigheid gebouwd te verdedigen. De Vonckisten lieten zich van hun kant niet onbetuigd. In reactie op de roekeloosheid waarmee de geestelijkheid de godsdienst in dienst van politieke belangen misbruikt had, waren de anti-clericale gevoelens,

die aanvankelijk maar bij enkelen bestonden, onder hen veel scherper en algemener geworden. Er was in het afgelopen jaar een tegenstelling geboren, die het openbare leven in België tot heden toe zou blijven beheersen. Verzoening was een illusie.

En 't was óók een illusie, zoals Vonck en Verlooy beiden van de aanvang af hadden gezien, te denken dat men democratische hervormingen goedschiks van de regering zou verkrijgen.

Er mocht een onmiskenbare geestesverwantschap, zelfs tot op zekere hoogte gelijkheid van doelstellingen, bestaan tussen de verlichte Mercy-Argenteau, tussen heel het Jozefistische regeringspersoneel, en de Vonckisten; wat hen scheidde, was meer dan de conventie van Den Haag, waarbij Oostenrijk zich verplicht had de oude constitutie te handhaven; het was dat de Oostenrijkers zich de hervormingspolitiek niet anders konden voorstellen dan uitgaande van de heerser. Kaunitz in Wenen ergerde zich aan die ‘Amis du bien public’. Voor de Democraten daarentegen was allengs de medezeggenschap van ‘de natie’ voorop komen te staan. En minder dan ooit kon men hen zien los van wat in Frankrijk gebeurde, van de Nationale Vergadering. De ontwikkeling daar begon nu eindelijk de omzittende regeringen ernstig te verontrusten. Hoe mooi had het vorige jaar de plechtige verklaring geklonken dat het Franse volk afziet van veroveringsoorlogen en de vrijheid van geen ander volk wil aantasten. Zelfs nog in september 1791 werd dit in de nieuwe constitutie opgenomen. Maar ondertussen riepen de protesten van de Duitse vorsten en heren, die goederen in de Elzas bezaten, en wier heerlijke rechten met die van de gehele Franse bezittende stand in augustus 1790 vernietigd waren, wederkerige geprikkeldheid te voorschijn. Vóór de oorlogsdreiging zich nog duidelijk aftekende evenwel, was het reeds de onder de revolutiemannen ontwakende geest van een Europese roeping, die de regering te Brussel beangstigde. Want die geest vond in de Nederlanden maar al te veel weerklank.

Maria Christina, die met Albert in juni 1791 eindelijk verschenen en met de gebruikelijke praal (en niet te vergeten: eden) ingehuldigd was, maakte zich ernstige zorgen. De conclusie die zij en Mercy-Argenteau's opvolger Metternich-Winneburg trokken, was: geen enkele concessie aan de democratie. De Gentse Collatie b.v. had aanstonds in december 1790 gevraagd dat haar de magistraatverkiezing gelaten zou worden; daartegen waren de Staten van Vlaanderen driftig opgekomen en 't was niet toegestaan; maar althans had men haar in 't revolutiejaar vernieuwde samenstelling niet aangetast. In augustus 1791 kwam het nu ook daartoe, zij werd ontbonden. De Brusselse democraten waren toen al volledig ontgoocheld. Vonck schreef, ronduit, steeds uit Rijssel, aan de secretaris der Goeverneurs-Generaal (want men trachtte hem nog aan 't lijntje te houden), dat de conventie van Den Haag een miskenning van de rechten der natie inhield, dat, ‘in onze verlichte tijd’ het systeem van Maria Theresia niet meer houdbaar was, en dat men aan de velen die opnieuw naar Frankrijk uitweken zien kon, wat men bereikte. Een waarschuwing was dat nauwelijks meer. Het was het aanzeggen van een breuk.

En tegelijk nam de door Metternich tot zijn verdriet van Mercy geërfde twist met de Staten van Brabant al scherper vormen aan. In november werden een paar heren onder arrest gesteld. In december weigerden de Staten, alsof alles opnieuw beginnen moest, het subsidie. Vreesden zij, met wier positie de Revolutie-beginselen toch nog heel wat minder omslag maken zouden dan de Keizerlijke regering deed, de Fransen niet?

De Aartsbisschop wel; en inderdaad had de ‘Constitution civile du clergé’ (tienmaal Jozefistischer dan Jozef's ergste maatregelen) de Paus genoopt met Frankrijk te breken. Zo schreef de Aartsbisschop dus zijn geestelijken aan om in de Keizer de beschermer van de godsdienst te zien en om ‘de oude genegenheid der Belgen voor het Huis van Oostenrijk weer op te wekken’. Maar de indruk van de zo heel andere prediking van de afgelopen jaren was te vers, dan dat op bevel van Mechelen hetzelfde

effect in omgekeerde richting kon worden bereikt. De Aartsbisschop mocht nòg zo dringend waarschuwen tegen ‘de misdadige en moordlustige philosophie’ die in Frankrijk tot heerschappij was gekomen, zelfs Feller, die daar niet anders over dacht, verweet hem zijn pro-Oostenrijkse toon als een zwakheid. De geestelijkheid had iets van haar gezag ingeboet, zo niet bij de eenvoudige massa der gelovigen, dan toch bij de meer zelfstandige minderheid, zonder welke een waarachtig nationale beweging onmogelijk was. De stroom van driftige

en soms giftige pamfletten tegen de Aartsbisschop en de geestelijkheid in het algemeen werd zonder twijfel mee door de golf van priesterhaat die op dat ogenblik in de Franse Revolutie rees gevoed, maar 't was toch ook een teken dat er in België zelf iets veranderd was. Ik ken niets venijnigers dan het stuk waarin de uitnodiging tot een bal die de Bisschop van Gent zou hebben rondgezonden, spottend met de oproep tot een 'diocesane synode' vergeleken wordt. Dit was een bijzonder geval want die Bisschop gaf-aanstoot met zijn werelds leven. Maar de aanhef is van meer algemene strekking:

> Den miserabelen ende onbeschaamden Bisschop van Gent, die Patriot is met de Patriotten, Vonckist met de Vonckisten, verrader met alle de andere verraders ...

De Aartsbisschop ten spijt niettemin, stelden de heethoofden van de Statenpartij hun hoop op Frankrijk en het tussen dat land en Oostenrijk opflakkerende geschil. Er was alweer emigratie, ook van Statisten, aangemoedigd naar het schijnt opnieuw door een paar abten, en toen de Haagse Staten-Generaal, nu immers met de Keizer verbonden, alle samenscholing in het Bredase, waar men zich eerst weer neergelaten had, verbood, gingen de leiders naar Frankrijk, naar Douai. Maar zij werden door de Fransen niet aangemoedigd. Tevergeefs hadden zij (zelfs, naar het schijnt, Van der Noot en Van Eupen) toenadering gezocht tot het Vonckistische comité. Zonder twijfel stroomden ook Vonckistisch-gezinde jongelui toe toen een roerig avonturier, graaf van Béthune-Charost, te Douai een hoofdzakelijk Statistisch 'rassemblement' inrichtte. Maar Walckiers liet niet na, zijn vrienden in de Nationale Vergadering (zo berichtte hij Vonck) een boekje open te doen over de ware bedoelingen der Statisten. In Parijs werd dan ook na een debat december 1791 besloten, de wapening van die aristocraten en priestervrienden te verbieden. De mogelijkheid van een oorlog verhitte toen reeds de gemoederen, maar 't was duidelijk dat als het zover kwam, alleen de Vonckisten een kans maakten om mee te doen.

3. De beide Nederlanden door Frankrijk veroverd
België

a. De eerste verovering (*nov.* 1792-*maart* '93)

Men moet dat woord 'meedoen', waarmee ik het vorige hoofdstuk besloot, in zijn meest passieve zin opvatten. Want wij staan aan de ingang van een periode waarin de Zuid-Nederlandse bevolking over haar lotsbestemming minder dan ooit te zeggen zou hebben. Voor die van Noord-Nederland geldt dat in mindere mate, ofschoon ook zij niet werkelijk haar eigen meester bleef, en zelfs, als staatsgreep en ingreep elkaar volgden, minder en minder. In de gebeurtenissen van 1785-7 in Noord-Nederland en van 1787-90 in Zuid-Nederland scheen het op de krachten die in de bevolkingen leefden, aan te komen. De gerestaureerde regiems, hier en daar, berustten al op tussenkomst van buiten, van de Pruisen in de Republiek, van de Oostenrijkers in hùn Nederlanden. Onder het oppervlak zetten zich in beide landen de eigen tendenties voort, in geen van beide konden zij de restauratie ongedaan maken. De omverwerping

geschiedde nu óok door buitenlandse interventie en heel de strijd der krachten en der meningen werd opgenomen in de enorme crisis waarin de Franse Revolutie Europa stortte.

Jemappes (*nov.* '92); *en de bezetting*

Eind maart 1792 brak de oorlog tussen Oostenrijk en Frankrijk uit. Leopold II had de politiek van inmenging die hierop uitliep, niet dan aarzelend bedreven. Een verbond was gesloten met Pruisen, dat samenwerking beloofde. Catharina van Rusland liet het bij aanmoediging, met de doorzichtige bedoeling om zodra de Duitse mogendheden in de Westelijke verwikkeling vastzaten, haar slag te slaan in het Oosten: Polen en Turkije vormden nog altijd een probleem. Leopold stierf op datzelfde ogenblik en de oorlogspolitiek werd voortgezet door zijn opvolger Frans II, met meer animo, maar niet zonder dat dezelfde zorg voor het Oosten hem verdeelde.

In de eerste krijgsverrichtingen bleek hoezeer de Revolutie het Franse leger ontredderd had. Heel die zomer kon het Oostenrijkse bewind zich nog in de Nederlanden handhaven. De opperbevelhebber daar, maarschalk Bender, gebruikte de oorlogstoestand echter om alle oppositie op een zo willekeurige en ruwe wijze neer te slaan, dat de gemoederen nog verder vervreemd werden. In september werd toen de Oostenrijks-Pruisische invasie van Frankrijk (van het Oosten uit) bij Valmy tot staan gebracht: de monarchie werd omvergeworpen, de in de Parijse gevangenissen samengehoopte verdachten vermoord. In november versloeg Dumouriez de Oostenrijkers bij Jemappes (niet ver van Namen); zij vielen terug op de Rijn, en heel de Nederlanden (met uitzondering van Luxemburg), en het bisdom Luik daarenboven, werden door de Fransen bezet.

Parijs had vol gezeten, de laatste jaren, met uitgewekenen uit de Oostenrijkse Nederlanden en uit het Luikse; en ook met Bataafse Patriotten. De oorlogsdreiging betekende voor deze allen een oplaaien van de hoop op terugkeer naar het vaderland en in Parijs vielen de grote beslissingen.

Zodra België na de val der kortstondige Republiek in hetzelfde geval kwam te verkeren als de gerestaureerde en reactionaire Republiek der Verenigde Nederlanden, was een staat van de zeventien provinciën een geliefd artikel voor de plannenmakers geworden. Overleg tussen de uitgewekenen van Noord en Zuid werd druk gepleegd; Vonckisten en Patriotten, dat ging even goed, of beter, dan Nootianen en Orangisten. De gedachte van een bevriende maar zelfstandige Republiek der Nederlanden sloot aan bij het programma der Girondijnen, die het vrije Frankrijk door een krans van zulke republieken omgeven wilden zien; Dumouriez, oud-officier, minister van buitenlandse zaken in 't begin van 1792, moedigde die verenigingsplannen aan. Maar anderen waarschuwden reeds vóór het uur der beslissingen, vóór de oorlog, dat Frankrijk de vestiging van een zo sterke staat op zijn Noordgrens nooit in zijn belang zou achten.

Die plannen raakten trouwens op de achtergrond toen voorshands de oorlog alleen met Oostenrijk uitbrak en tussen Frankrijk en de Republiek der Verenigde Nederlanden nog een precaire neutraliteit werd gehandhaafd. De samenwerking tussen uitgeweken Belgen en Bataven kon nu niet zo innig zijn, omdat het probleem voor elk hunner anders lag. Belgen en Luikenaren daarentegen, werden samengedreven, omdat een nederlaag van Oostenrijk en Pruisen ook Luik bevrijden zou. Een *Comité des Belges et Liégeois réunis* werd opgericht. Walckiers speelde daarbij een rol, maar de schatrijke bankier was geen sterke figuur en de drijvende kracht werd Lebrun, een Fransman, maar die in de Luikse opstand had meegedaan. Van hem was het manifest afkomstig - de befaamde journalist kon goed met de pen

omgaan - dat in april 1792 vanwege het Comité de wereld inging. Het sprak de ware taal van een totale vernieuwing op de grondslag van volkssoevereiniteit. Dat was volstrekt niet naar de zin van Vonck, die, steeds te Rijssel, vasthield aan de oude constitutie en die hervormd; al werden zijn hervormingen, zoals wij al weten, telkens radicaler. Maar de uitgewekenen in Parijs ontsnapten definitief aan de leiding van de man die door inzicht en karakter boven hen uitstak - zijn slopende ziekte verminderde ook allengs zijn daadkracht. Overigens werd de taal die het manifest sprak thans de geijkte van de bedreigde, maar juist daarom feller wordende Revolutie, en

het is moeilijk aan te nemen dat Vonck die ontwikkeling had kunnen stuiten. Een heel plan was nu aangeduid voor de revolutionering van het Belgische en Luikse gebied, en het comité gordde zich aan om daarbij leiding te geven. Dumouriez had intussen de militaire loopbaan weer opgevat en stond aan het hoofd van het Noorderleger. Lebrun, die tot zijn beschermelingen behoorde, werd in het nu republikeinse Frankrijk, waar de Conventie bijeenkwam, in zijn plaats minister van buitenlandse zaken. Een Belgisch

C.F. DUMOURIEZ (naar Bendorp)

legioen werd door de beiden op de been gebracht om met het Franse leger mee te werken. Terwijl de Bataafse uitwijkelingen, zolang de vrede met hun land en met Engeland bewaard werd (tot in februari 1793 toe), niet veel anders doen konden dan in de Parijse clubs en in de Conventie aandringen op actie, kwamen de Belgen dus, onder naar men denken zou bij uitstek gunstige omstandigheden, in hun land terug.

Toch liep het alles heel anders dan de terugkerende Belgen in hun ballingschap

gedroomd hadden: Niet zij, maar de zegevierende generaal deelde, van Mons uit, 8 november, een paar dagen na de slag bij Jemappes, aan de Belgische bevolking mee, dat haar band met Oostenrijk verbroken was en haar oude besturen van geprivilegieerden ontbonden; meteen haar oproepend om nieuwe te kiezen volgens de regels der volkssoevereiniteit. De comité-leden waren vol ijver om in een aantal plaatsen hieraan mee te werken. Hun gaf de krasse tegenspraak tussen de verzekering, die ook in het manifest voorkwam, van dat de Franse Republiek en haar generaals de bevolking vrij zouden laten in het vaststellen van haar regering, en het onvoorwaardelijk eisen van het opruimen van alle standsvoorrechten van het oude regiem geen aanstoot: in de revolutionaire denkwijze bestond er geen tegenspraak. Dumouriez zelf stuurde wel in oprechtheid - niet zonder bedoelingen van persoonlijke grootheid overigens - op een vrije Belgische staat aan; de vernieuwing naar Frans model onvermijdelijk inbegrepen. Maar zoals wij de geestesgesteldheid en de partijverhoudingen in België hebben leren kennen, zal het ons niet verwonderen, dat de reactie in den lande uitermate ongunstig was.

Het wekt eer verwondering dat de brede opinie, de Statistische, de conservatieve opinie met andere woorden, zich aanvankelijk door Dumouriez' mooie taal van de wijs liet brengen. Zo hevig geprikkeld was zij ten opzichte van het verdreven Oostenrijkse gezag, dat zij in de Fransen bevrijders zag. Bij de intocht van Dumouriez te Brussel (14 november) ontbrak het dus niet aan gejuich, maar de mensen riepen, zonder de tegenstrijdigheid te beseffen: ‘Leve Dumouriez! Leve de Constitutie!’ Dat men een oude constitutie had, en dat ‘bevrijding’ betekende diè ongerept bewaren, was er in de voorafgaande jaren van conflict met de Oostenrijkers en Vonckisten ingehamerd. Voor het ogenblik vergat men om de vriendelijke woorden van de generaal, hoe hemelsbreed de beginselen van de Revolutie verschilden van die welke men zelf aanhing; men vergat hoe verschillende uitleggingen er mogelijk zijn van het woord *vrijheid*. Niet enkel de menigte, maar Van der Noot zelf onthulde op dit ogenblik zijn grenzeloze naïeveteit. In overleg nog wel met Van Eupen, die evenals hijzelf al in de zomer naar Holland uitgeweken was, beiden vol van hun grieven tegen het bewind van Maria Christina, richtte hij een manifest tot het Brabantse volk, waarin hij dank bracht aan de nobele Franse natie die België bevrijd had en er nu zeker de bizondere wijze van vrijheid waaraan de Belgen gehecht zijn - de Blijde Inkomst - zou laten bloeien. En dat schreef hij uit Londen! - want daarheen was hij getogen om de diplomatie van zijn in internationale zaken immers doorknede raadsman te dienen....

Wie klaar zag, dat was Vonck, die kort na de verovering te Rijssel overleed. Op zijn sterfbed maakte hij zich zeker geen illusies omtrent de kans die zijn hervorming op historische grondslag nu maakte. Want tegenover de geest der Revolutie leek op eenmaal het verschil tussen zijn denkbeelden en die van Van der Noot nauwelijks meer dan een accentverschil. Maar zijn voormalige discipelen, die in Parijs met de Revolutie mee geëvolueerd waren, ook die wachtte een ontnuchtering. Als zij niet voor honderd percent meegingen, en telkens nog weer met de laatste evolutie, was er voor hen geen rol weggelegd.

Het decreet van **15** *dec.* **'92** *en de afgedwongen verzoeken om inlijving*

De geest van de Revolutie, door de oorlog tot een hartstochtelijke eigengereidheid geprikkeld, kon geen afwijking van haar beginsel dulden. Onder kwistig gebruik van woorden als vrijheid, broederschap, de soevereiniteit des volks, rechtvaardigheid, kwamen de veroveraars tot almaar ruwer ingrijpen en tot met alle wetten, met alle rechtsgevoel van de bevolking spottende dwang. Meer en meer ook werden zij beheerst door de belangen - de nood, maar weldra ook de ambities - niet van de Revolutie, maar van Frankrijk. Dumouriez zelf, die nog in de Girondijnse concepties van bevrijde en bevriende volkeren dacht, kon tegen die geest niet op.

Er moesten dus overal nieuwe plaatselijke besturen worden verkozen. In Vlaanderen werd zo, om de plaats der Staten in te nemen, inderdaad een vergadering van voorlopige gedeputeerden geconstitueerd, die vrij regelmatig op verkiezing in districten terugging. In Brabant, waar de Statisten zoveel sterker en stijdbaarder waren, kon van het eerste ogenblik af de vernieuwing, die toch ook Dumouriez onmisbaar achtte, slechts door regelrechte inmenging worden doorgezet. De Staten hadden niet meer gepoogd te vergaderen; enigen van hun meest actieve leden weken uit, maar de meesten bleven. Niet zodra bleken de ware bedoelingen van de bezetter of zij stijfden, vanzelf, door hun aanwezigheid alleen al, de tegenstand.

Een bittere pamflettenstrijd brak los, waarin de conservatieve opvatting uitdrukkelijk en principieel werd verkondigd. De verkiezingen te Antwerpen leverden een bestuur op, dat nog geheel van de oude ‘aristocratische’ geest doortrokken was, te merkwaardiger omdat de Fransen al dadelijk, op 16 november, een hartewens van die stad hadden vervuld, door de Schelde open te verklaren. Dat feit werd ook wel met veel vreugdevertoon gevierd, maar het veranderde niets aan de koelheid van de burgerij tegenover de beginselen van de plotseling ingedrongen bevrijders. 't Is waar dat die opening van de Schelde, doordat zij meehielp om Engeland en de Republiek in oorlog met Frankrijk te brengen, voorlopig ook niets aan de situatie der stad veranderde. Wat Brussel betreft, daar kon alleen bij verrasssing, en dan nog onder Franse militaire bewaking, in de Sinte Goedele een voorlopig stadsbestuur in de gewenste geest worden samengesteld. De club waarin, onder aanvoering van de uit Parijs teruggekeerde comité-leden de Vonckisten zich met veel heel wat radicalere elementen samenvonden - er kwamen zulke clubs in alle steden van belang -, had het in die Brusselse vergadering voor 't zeggen. Wel werd er veel geschreeuwd en geprotesteerd, maar de nieuwe mannen, die in het kerkgebouw uitdagend de hoeden ophielden en ‘de geestelijken af’ riepen, stoorden zich aan geen tegenspraak. Het voorlopig stadsbestuur zou de beginselen van de Revolutie doorvoeren en de oude constitutie opzij schuiven. Voorzitter werd de advokaat Balza, die lid van het Belgisch-Luikse comité geweest was, en secretaris de ons welbekende Verlooy.

Wel deerlijk raakte Verlooy van zijn Nederlands ideaal verwijderd, want dat in de nieuwe staat van zaken de Fransen de toon zouden aangeven en het Frans dieper dan ooit indringen, was nu al te voorzien. In de club zaten behalve aarzelende Vonckisten extreme en verdachte elementen dooreen en vermengd met Fransen, en die laatsten voerden er het hoogste woord. Op de massa daarbuiten hadden de clubisten niet de minste vat. Zijzelf verachtten die als het werktuig der aristokraten en der papen - vreesden haar ook, maar rekenden op de Franse troepen voor bescherming. De oprechte hervormingsgezinden voelden zich uit eigen kracht tegen de heersende conservatieve opinie niet opgewassen.

> Het volk begrijpt zijn ware vrijheid niet. Zonder de Fransen waren wij verloren. (*Zo schreef een vriend aan Vonck.*)

Die ware vrijheid was inderdaad heel iets anders dan waarvoor zelfs de Vonckisten geijverd hadden, en het was de enige die nu erkend werd. Vonck zelf, ik zei het al, had tot het laatst geweigerd zijn gematigde plannen prijs te geven en de Fransen het recht toe te kennen België naar hun goeddunken (naar de eeuwige wetten der vrijheid en der mensenrechten, zoals de Fransen het noemden) te hervormen. Verlooy was

de enige van zijn volgelingen niet, die zich liet meeslepen; maar er waren er toch ook in het land, die zich liever van alles onthielden. Een man als Verlooy trouwens - en veel anderen die meededen ongetwijfeld - zal zich hebben gezegd dat meedoen de enige wijze was om een totale onderwerping aan de Fransen te voorkomen. Ik zei daareven dat hij

van zijn Nederlands ideaal verwijderd raakte, niet dat hij het verloochende of verried. Terwijl er clubisten waren, Vlamingen, en ook Brabanders, die de Franse machthebbers ter plaatse en de Conventie in Parijs tot doortastender optreden aanspoorden, zagen Vonckisten van Verlooy's slag in meedoen het middel om de Fransen milder te stemmen en betreurden de hardnekkige afzijdigheid van de meerderheid, omdat die de stemming van 'de bevrijders', vooral van Parijs, moest bederven. Waar het ook aan lag, deze mensen raakten dra in een onmogelijke positie.

Want inderdaad was Dumouriez, toen de oude denkbeelden zich zo krachtig te weer stelden, niet bij machte zijn politiek van gematigdheid door te zetten. Tegen de veel fellere stroming die in de Conventie opkwam en die door de hardleersheid en onhandelbaarheid van de Belgische bevolking werd aangedreven, stond hij, hoezeer hij ook poogde voet bij stuk te houden, machteloos. Men oordeelde in de Vergadering dat hij veel te zachtzinnig met België omsprong en daarmee aan de belangen van Frankrijk - en van de Revolutie - te kort deed. 15 december nam de Conventie, die reeds een maand tevoren (19 november) 'broederschap en hulp' beloofd had aan alle volken die hun vrijheid wilden herkrijgen, een decreet aan, ontworpen door Cambon met de comités van oorlog, buitenlandse zaken en financiën. Het gaf nieuwe voorschriften aan de generaals in bevrijde gebieden. De schone betuigingen dat het erom te doen was de volken hun eeuwige rechten en hun geluk in broederlijke samenwerking met het vrije Franse volk te verzekeren, konden niet verhullen dat hier een regiem van totale knechting met het oogmerk van onbeperkte uitbuiting werd aangekondigd. In zijn toelichting wond Cambon er trouwens geen doekjes om. 'Men heeft grote filosofische beginselen verkondigd', zei hij schamper, 'maar alles bij het oude gelaten.' Waar het op aankomt, is: alle bezittingen van onze vijanden als onderpand voor de oorlogskosten in beslag te nemen. Onze vijanden? De geprivilegieerden, die tevens de vijanden van het Belgische volk zijn. Wil het Belgische volk dat niet inzien, dan is het zelf onze vijand en moet dat aan den lijve voelen.

Alle oude besturen waren in feite al ontbonden; maar een eed werd nu gevorderd om alle vrienden van de oude orde uit te sluiten, en de nieuwgekozen besturen aangewezen op de 'broederlijke' samenwerking met de commissarissen der Conventie, dat wilde in feite zeggen: aan hen onderworpen; alle belastingen afgeschaft, maar om ruimte te maken voor willekeurige heffingen; alle bezittingen van de fiscus, van de vorst, van zijn aanhangers en handlangers, van publieke instellingen en van wereldlijke en kerkelijke lichamen en gemeenschappen in beslag genomen en onder het toezicht van de generaals gesteld; en als de voornaamste taak van de commissarissen van de Uitvoerende Raad der Conventie werd aangeduid het onderhouden van de Franse legers en het bestrijden van de kosten der oorlogvoering. België werd een afzetgebied voor de snel in waarde dalende assignaten, waarmee de Franse Republiek getracht had in haar geldnood te voorzien.

Die zorgwekkende toestand van de Revolutie, en de fanatieke overtuiging dat alleen zij de mensheid heil kon brengen, verklaren samen de roekeloze hardhandigheid en de deugdzame frazeologie.

> Het decreet (*van* 15 *dec.*) over onze gedragslijn in de landen door de Franse legers bevrijd van de tyrannie heeft de grote meerderheid van de bevolking met stomme schrik geslagen. (*Zo schreef 22 dec. de Franse kommandant*

van Mechelen aan de minister van marine in Parijs.) Toch kon niets geringers dienen om de boom der feodaliteit en die van de gevaarlijkste theocratie tot in de wortel te verderven en de verenigde aristocratieën met succes te bestrijden. (*Hij vertelt dan van plakbrieven, die nacht op de muren bevestigd, en gelukkig heel vroeg verwijderd. Daarin werden de partijen opgewekt hun onenigheid te vergeten en één legermacht te vormen; voorts*:)

> zonder dat zal de godsdienst van onze vaderen worden vernietigd om plaats te maken voor afgoderij; uw constitutie zal omver geworpen worden, uw corporaties vernietigd, uw geld vervangen door assignaten en 's lands geluk en welvaart voor altijd verloren gaan. (Een poging dus om verzet tegen de Fransen op te roepen.)

Ook de nieuw gekozen besturen, zelfs het toch zeer radicale van Brussel, zonden delegaties naar Parijs om bij de Conventie te protesteren. (De twee heren uit Antwerpen lieten hun protest door een Fransman voorlezen om door hun Vlaams accent de lachlust der vergadering niet op te wekken.) Het Brusselse stuk verklaarde:

> Franse wetgevers, wij zijn Belgische republikeinen en schrijven aan Franse republikeinen. Die grote kwaliteit welke wij gemeen hebben, laat geen andere taal dan die der openhartigheid toe ....
> Het decreet is een aanslag op de Belgische soevereiniteit.

Maar de Conventie liet zich niet vermurwen. De meedoeners waren een te onmachtig hoopje om gehoor te vinden. Dumouriez zag de politiek van de nu in Frankrijk heersende kliek met klimmende ergernis aan. Hij bleef er op uit de bevolking te ontzien. Alleen met een zoet lijntje was zij van haar vooroordelen af te trekken, oordeelde hij. In die toestand waarin alles mogelijk scheen, koesterde hij eerzuchtige plannen (ik zinspeelde daar al op): wie weet kon hij, misschien zelfs door op het kritieke moment met de bondgenoten tot een akkoord te komen, heer van de Nederlanden blijven. Zo trachtte hij nog verkiezingen te organiseren voor een Belgische conventie, die in Parijs misschien meer gehoor zou vinden. Het Brusselse bestuur werkte ijverig mee, maar het plan liep mis door de onwil van de Brabantse bevolking. De gedachte van een Belgische republiek op die grondslag wekte het verzet van de vereerders der Blijde Inkomst evenzeer als het decreet van 15 december zelf.

In Brussel slaagde de wijd verbeide anti-Revolutie-opinie er werkelijk in zich nog een keer te doen gelden. Tegen 29 december werden nogmaals kiesvergaderingen bijeengeroepen om die conventie samen te stellen. Op het uitspreken van het woord ‘oude constitutie’ waren strenge straffen verordend, maar ditmaal heerste vrijwel overal de volksoppositie tegen het club-regiem. ‘De bende’ (zo noemt de pastoor van O.L.V. van Bijstand de clubisten) kreeg geen voet aan de grond. De burgers, met eerbiedig ontblote hoofden, kozen ‘goede en deugdzame mannen.’ Tevergeefs had het collaborerende stadsbestuur van 19 November de Brusselaars bezworen om de Franse machthebbers, die zijzelf immers tezelfdertijd op hun manier tot matiging trachtten te bewegen, niet tot het uiterste te drijven. De ‘welpeizende mannen’, die hier nog een dramatisch ogenblik de leiding hadden, verklaarden in een roes van Nootiaanse geestdrift, dat al wat zij wilden ‘de katholieke, apostolische en Roomse religie’ was, en ‘de soevereiniteit van het Brabantse volk.’ De mannen van 19 november, naar wie zomin door hun stadgenoten als door de Conventie in Parijs geluisterd werd, konden in hun benauwenis niet anders dan zich aan de Fransen vastklemmen. Met hun militaire steun achter zich verklaarden zij de verkiezingen van 29 december nietig. Tegelijk kregen de extremisten vrij spel. De verkozenen werden door sansculotten gearresteerd. Benden ‘met rode mutsen, die men Jacobins

noemde', drongen de kerken binnen. De processen-verbaal van 29 december werden verbrand, ook portretten van Van der Noot; het standbeeld van Karel van Lotharingen omvergehaald. Kerkdiensten werden verstoord en de pastoorjournaalschrijver werd herinnerd aan 'de beeldstormers'.

In andere gewesten kwam het niet eens tot verkiezingen voor een conventie, en de bestaande vonckistisch-revolutionaire vergaderingen daar moesten in de zwakke positie van afzonderlijkheid trachten indruk op de Fransen te maken.

Een delegatie van Vlaanderen, ook zij aandringend op herroeping van het decreet van 15 december, gaf de Conventie de vurigste verzekeringen van bereidheid tot samenwerking, en schreef naar huis dat er kans op welslagen bestond, als er maar een Belgische vergadering tot stand kwam, die uit naam van alle gewesten spreken kon. Dat was zeker wel een illusie; en nog groter illusie was het, dat men zich verbeeldde op die wijze bij de afloop van de oorlog zijn eigen lot, wie weet tussen Oostenrijk en Frankrijk, nog enigermate in handen te kunnen houden. Ondertussen kreeg de Conventie gedurig woordvoerders van 'clubs' van Jacobijnen, die de bevolking van Belgische steden beweerden te vertegenwoordigen, maar die meer en meer overwegend uit Franse schreeuwers waren samengesteld. Hun loftuitingen op het decreet werden niettemin heel ernstig aangehoord. In België brachten die clubs soms 'broederlijke' bezoeken aan de toch ook revolutionaire besturen om hun de geringste lust tot zelfstandigheid te doen vergaan.

Heel dit schimmenspel vervluchtigde trouwens in het niet, toen een paar commissarissen van de Conventie, waaronder geen mindere dan Danton, België bezochten en een rapport uitbrachten, dat aan de reeds vege politiek van Dumouriez de doodsteek toebracht. Danton sprak ronduit ten gunste van annexatie; was daartoe het decreet van 15 december, zo vroeg hij, niet de eerste stap geweest? De voorlopige organisatie van België had immers door de opruiming van alle privileges en geprivilegieerden de verhoudingen daar aan die van Frankrijk gelijk gemaakt.

En nu nam dan, 31 januari 1793, een dag of wat na de terechtstelling van Lodewijk XVI en net terwijl de oorlog met Engeland en de Republiek der Zeven Provinciën uitbrak, de Conventie een nieuw decreet aan om onverwijld een volksstemming over de lotsbestemming van België te organiseren. Geen Belgische nationale vergadering dus. Een stemming bij districten, waarop de agenten van het Franse bestuur instructie kregen alle mogelijke pressie te oefenen. Met als algemene richtlijn artikel 4 van het nieuwe decreet, waarbij het in gebreke blijven van een bevolking gelijk gesteld werd met weigering van een op vrijheid gevestigde constitutie en met verklaring van geen vrienden van het Franse volk te willen zijn.

Eerst nu werden uit het decreet van 15 december alle middelen van dwang en afpersing gehaald die het bevatte, alles om het veroverde volk murw te maken en het de annexatie als enige uitredding te doen omhelzen. De verkozen besturen werden geheel onderworpen, niet alleen aan het algemeen toezicht van de commissarissen der Conventie, maar aan een horde van kleinere lieden die als gevolmachtigden van de Franse regering op de verschillende steden en districten neerstreken. Typische producten van een revolutie, vol verachting voor dat achterlijke en verblinde Belgische volk, alles beoordelend naar enkele abstracte beginselen of althans vaardig om met de terminologie daarvan hun gewelddaden te tooien; en bovendien naar het voorbeeld van hun meesters (de namen van Danton en Delacroix werden het zinnebeeld van corruptie) erop uit niet enkel ten behoeve van de Franse staatskas, maar van hun eigen zak te roven en te plunderen. Scherpe woordenwisselingen met de verkozen besturen waren aan de orde van den dag; natuurlijk bleven de Franse kommandanten of agenten altijd meester van het terrein. De ongelukkige bestuurders waren geheel machteloos, al dadelijk doordat alle openbare fondsen volgens het decreet van 15 december door de bezetter waren genaast en alle geregelde belastingen afgeschaft.

De Franse commissarissen te Brussel bijeengekomen, interpreteerden het decreet van 31 januari aanstonds als een bevel om de Belgen tot vereniging te dwingen. Hun

uitspraken leveren een mooi staaltje van die echt revolutionaire zucht om de oudste methoden van machtsmisbruik met kwikjes en strikjes van de gangbare terminologie een nieuw en onschuldig aanzien te geven.

(*Eén hunner was*) vóór alle middelen om de vereniging te verkrijgen: die van de broederschap, en zelfs die van het despotisme der rede, dat slechts voor het geluk der mensen werkt. (*Een ander wilde*) dat de vereniging van België met de Franse Republiek zal worden bewerkstelligd door de macht der rede, de gemoedelijke influisteringen der filanthropie en van de broederschap, en door alle middelen van revolutionaire taktiek. Mochten onze pogingen vruchteloos blijven en men ons

FRANSE VRIJHEIDSDIENST TE ANTWERPEN, 1792 (Uit: Goetbloets' Tijdsgebeurtenissen, waterverftek. K.B. Brussel)

het betreurenswaardig systeem van de kracht der traagheid tegenoverstellen, dan oordeel ik dat het recht van de veroveraar, voor de eerste maal nuttig en rechtvaardig

geworden, het Belgische volk politiek opvoeden moet en het tot een schitterende en gelukkige lotsbestemming voorbereiden. (*Een derde zei*:) De wens van een kinderlijk of onnozel volk telt niet, omdat het daarmee tegen zichzelf zou getuigen.

Men herkent de redeneertrant van Rousseau's *Contrat social*, met zijn mystieke *volonté générale*, die tegen de mening der meerderheid in van kracht blijft. Maar in de praktijk kwam men zelfs met die sophismen niet uit, want het Belgische volk liet zich niet alleen niet leiden, maar zelfs niet slepen. Het wilde met alle geweld op zijn eigen manier 'gelukkig' zijn.

De Luikenaars waren nog steeds vatbaarder voor de revolutionaire leer. Te Luik werd tot vereniging met Frankrijk door een echte volksstemming met bijna-eenstemmigheid besloten: zelfs daar echter waren aan dat besluit financiële voorwaarden gehecht, die de Fransen als 'beledigend' bestempelden en waarin zij een 'aanstekelijk voorbeeld' zagen, 'voor de andere volken die zich met ons willen versmelten'. Het betrof geen punten van groot belang, en het belette niet dat de aanhechting van Luik officieel werd bekrachtigd.

In de Oostenrijkse provincies ging het anders, al was het resultaat hetzelfde. Te Mons werd de oproep bepaaldelijk tot 'de goede burgers' gericht, en dat was wel nodig, want de tegenstanders waren er in de meerderheid; zij werden, toen zij toch opkwamen, niet zonder dat er bebloede koppen werden geslagen, uitgesloten en het besluit van de rest triomfantelijk als de eenstemmige wens van Mons naar Parijs gebracht. Te Gent hielden de tegenstanders zich koest. De advokaat Meyer, die 'alrede bezig was met genever te schenken aan het grauw voor zijn deure' (volgens een pamflet), werd uitgenodigd als voorzitter op te treden van een vergadering bestaande 'uit het schuim des volks'. Klokgelui en illuminatie besloten die vreugdevolle dag. Ook te Brussel bleven de tegenstanders, gewaarschuwd door de geweldpleging te Mons, maar meteen van de vergadering in de Sinte Goedele weg; het hulpeloos stadsbestuur kon geen voorwaarden omtrent de assignaten toegevoegd krijgen, noch sloegen de Franse autoriteiten acht op de klachten die het tot hen richtte wegens de erge baldadigheden die de zegevierende sansculotten na hun triomf in de stad uithaalden. Het stadsbestuur van Namen zwichtte voor de dreigementen, die de club aldaar uitbraakte toen het register van ja-stemmers (want zo verrichtte men daar het plebisciet) niet vol wilde raken, en gaf het goede voorbeeld; waarop de sansculotten op het stadhuis kwamen om de heren met 'de broederkus' te bedanken; de heren 'sidderden bij de gedachte aan een omhelzing van die schurken', maar durfden zich niet onttrekken. In enkele kleinere plaatsen dwong de bevolking de leiders van de stemming het veld te ruimen, in Leuven ging het ongeveer als in Mons, Brussel, Gent of Namen. De assignaten werden soms genoemd, maar voorwaarden te stellen waagde men nergens meer.

> Ziedaar dan (*riep Cambon uit, toen het besluit van Brussel* 27 *februari ter kennis van de Conventie werd gebracht*) het gelukkig ogenblik waarop het zo gesmade decreet van 15 december de democratie doet zegevieren.
>
> (*En Carnot*, 1 *maart*): De Belg, voor de vrijheid geboren, heeft duizend maal getracht zijn boeien te verbreken, maar elke poging heeft hem slechts dieper in de afgrond gedompeld. (*Evenwel*:) Frankrijk is present, en nooit

zal een volk dat de vrijheid verdient, tevergeefs de hulp van Frankrijk inroepen.

Dat de werkelijkheid heel anders was, staat vast; maar zélfs, dat Cambon en Carnot, toen zij die zalvende verklaringen aflegden, dat wisten. Want de commissarissen der Conventie lieten niet af, de somberste berichten over de ware gezindheid van de Belgische bevolking aan hun collega's en lastgevers te zenden. - Er zou bloed vloeien in die

stemvergaderingen, indien een sterke krijgsmacht de slechtgezinden niet in toom hield.In Vlaanderen legt de taal de voortgang der democratische denkbeelden grote moeilijkheden in de weg. - Niet één op duizend is vóór de vereniging. - De commissarissen vroegen dringend om militaire versterkingen, anders zou een gevaarlijke verzetsbeweging uitbreken.

> Wat zou het zijn als ongelukkigerwijze onze troepen aan het front eens moesten wijken? Dan zou er zeker in heel België tegen de Fransen een Siciliaanse Vesper losbarsten, zonder dat de Belgische patriotten (*lees: Fransgezinden, of sansculotten*); die zelf beven, enige hulp konden bieden.

Wending in de oorlog (*Neerwinden* 18 *maart* '93), *Belgie ontruimd*

De Zuid-Nederlanders haatten inderdaad na een paar maanden bezetting de Fransen vuriger dan zij het ooit de Oostenrijkers gedaan hadden, en toen de militaire positie van Frankrijk in het vroege voorjaar van 1793 bedreigd scheen te worden, zagen duizenden met verlangen naar de terugkeer van de vroegere heerser uit.

De gematigden in Frankrijk - in 't bizonder Lebrun en Dumouriez - hadden gepoogd de oorlog te beperken, dat wil in de praktijk zeggen met Engeland en de Republiek der Zeven Provinciën de vrede te bewaren. Dat had de Bataafse uitgewekenen niet weinig geërgerd, maar 't waren niet hun aansporingen wat de loop der gebeurtenissen bepaalde. 't Was dat de revolutionaire dynamiek zich niet liet afdammen. De opening der Schelde en de wijze waarop zij geschied was, door een eenzijdige verklaring, alsof oude verdragen die het natuurlijke recht van rede en gelijkheid te kort deden, eenvoudig niet bestonden; de decreten van 19 november (bijstand belovende aan alle naar vrijheid strevende volken) en van 15 december (revolutionering van het veroverde België zonder een regelmatige vrede-regeling af te wachten); dat alles scheen de totale veroveringsoorlog al in te leiden. Wel stelde Van de Spiegel, maar al te bewust van de zwakheid van 's lands defensiekrachten, zijn hoop nog op onderhandelingen die mogelijk in Frankrijk de verdeeldheid zouden aanwakkeren. Door De Maulde stond hij heimelijk in contact met Dumouriez. Ook Pitt aarzelde nog, en Engeland was mèt de Raadpensionaris in die pogingen. Maar ondertussen voelde het zich al genoopt tot bewapening en andere maatregelen. Dit werd als provocatie opgevat, en op 1 februari 1793 verklaarde Frankrijk de oorlog aan de Koning van Engeland en de Stadhouder der Nederlandse Republiek: oorlog aan de vorsten, niet aan het volk.

De Bataafse uitwijkelingen hadden al een paar maanden vroeger een comité revolutionair mogen oprichten, en Bataven waren opgenomen in het vreemdelingenlegioen; Daendels maakte daar carrière als hun energieke leider. In het Comité zaten de oudpensionaris van Wijk bij Duurstede De Kock en de Brabander Van Hooff. Het had aanstonds, - zelfs vóór de oorlogsverklaring - heftige proclamaties aan de bevolking van de Republiek gericht, dreigende alle hulp aan de zittende regering streng te zullen vergelden. Voor de patricische Patriotten werd de atmosfeer in Parijs ongunstiger. Toch deden zij hun best om zich aan te passen en te blijven meedoen. Niet alleen Valckenaer, maar Van der Capellen, de rijke bankier Abbema,

Huber, Blok, veel anderen, vergaderden en zochten contact met de Franse machthebbers. Constitutie-maken voor het door de Fransen bevrijde vaderland was aldoor een tijdverdrijf voor de ballingen geweest en met de ontwikkeling der Franse gebeurtenissen mee werden de plannen radicaler. In 1789 dachten Bataafse plannenmakers nog in de termen van het oude provincialisme, al moest een Nationale Vergadering dat overkoepelen. In 1791 zou het een constitutioneel koningschap worden - ik stipte dat hiervóór al aan - net als in Frankrijk; 't was wat lastig dat men daar Oranje voor moest gebruiken; maar zou er met verstandige Oranjegezinden niet te praten vallen? volgens alle berichten voelde men thuis

de onhoudbaarheid van de oude staat van zaken. Na de val van het koningschap in Frankrijk in september 1792 stelden zelfs Van der Capellen en Abbema een strikt unitarisch, republikeins en democratisch plan op.

Waar het echter weldra op aan kwam, was gedaan te krij gen dat men bij de inrichting van de nieuwe staat van zaken een rol zou mogen spelen, dat het veroverde land niet behandeld zou worden als België bij het decreet van 15 december. In het decreet dat Cambon 2 maart aan de Conventie voorlegde, werden de beginselen van het Belgische decreet resoluut vooropgesteld; in de uitwerking werden toch wel concessies gedaan. Marat, de extremist bij uitnemendheid, protesteerde in zijn schendblad aanstonds tegen de ontstentenis van een artikel om de goederen der regenten verbeurd te verklaren. Hij protesteerde trouwens tegen alle samenwerking met de Patriotten, rijke burgers immers, geen Sansculotten. De Sansculotten in Nederland, dat waren zij die zich in '87 met oranje getooid tegen de Patriotten hadden gekeerd: van hèn moest men het hebben! Maar dit alles kwam nu niet aan de orde.

Dumouriez was dadelijk met de inval in Noord-Brabant begonnen. Het leger der Staten kon de landgrens niet houden, Bergen-op-Zoom en Breda werden bezet; agenten van het Comité kwamen met de Fransen mee. Maar de rivieren bleken opnieuw een barrière, al moesten om de Schelde te houden in allerijl Engelse schepen te hulp worden geroepen. Daendels stiet het hoofd bij een poging om het eiland Dordt te bezetten. Toch verwachtte men in het land niet anders dan een verder schrijden der invasie, de regeringspartij met een ontsteltenis welke Van de Spiegel tevergeefs trachtte te beschamen; de Patriotten met een hoop, waaraan zich bij de berichten over het huis-houden der Fransen in België toch wel bezorgdheid paarde. 't Is waar dat de Conventie voor de ‘bevrijde’ delen van Noord-Nederland een milder regiem had vastgesteld dan dat van het decreet van 15 december. Het crediet van Holland, waarvan de om geld zo pijnlijk verlegen Fransen hoopten te profiteren, moest ontzien worden. Het Bataafse Comité, waarmee Dumouriez wel wilde samenwerken, kreeg echter zomin vrijheid van actie als het Belgisch-Luikse gehad had; tot diepe ergernis van de bevelhebber, naar wiens politieke adviezen men in Parijs zo weinig luisterde.

Plotseling veranderde toen heel de situatie door de successen van de Oostenrijkers, die de Maas forceerden. Dumouriez moest terug om hun het hoofd te bieden. Een stroom Bataafse uitwijkelingen die met hem meegekomen waren en Patriotsgezinde inwoners die zich op zijn verschijnen te ver hadden gewaagd, vloeiden mee af. Die achterbleven kregen het hard te verduren. Zo werden de Patriotten van Dinteloord gedwongen, ‘met de schup in de hand, door een opgeruid en gewapend grauw’, en onder het goedkeurend toezien van de baljuw Maclaine, de stomp van de Vrijheidsboom op te graven en aan de galg te hangen.

De Conventie nam in maart nog decreet op decreet om, gehoor gevende zogenaamd aan verzoeken der bevolking, Luik, Doornik, Henegouwen, Namen en de meeste delen van Vlaanderen en Brabant opgenomen in de Franse Republiek te verklaren. Maar Dumouriez vond België in een tot het uiterste geprikkelde stemming. Op dat benauwde ogenblik hadden de Commissarissen der Conventie last gegeven alle zilverwerk in de genaaste stichtingen en goederen op te halen en naar Frankrijk in veiligheid te brengen. Ofschoon er een uitzondering was gemaakt voor de onmiddellijke behoeften van de eredienst, was dit het sein voor een woeste roofcampagne van Franse soldaten, ambtenaren en club-helden in alle kerken en kloosters van het land. Na de uitdrijving der Fransen, die nu nabij was, getuigden

drie slotenmakers en twee metselaars voor een notaris omtrent wat zij gedurende hun gedwongen dienstverlening bij de plundering van de Sinte Goedele hadden waargenomen (één staaltje uit talloze soortgelijke wanbedrijven):

> Copije authentiek van het procesverbaal gehouden over de grouweldaden,

sacrilegiën, heilig-schenderijen, dieverijen, etc., bedreven in de collegiale ende parochiale kerke van de H.H. Michael ende Gudula tot Brussel, ten tijde van de aldergoddelooste ende alderonmenselijkste dwinglandije der zogenaamde Franse Republiek.

Dumouriez deed nog zijn best om de opwinding neer te zetten. Te Antwerpen bijvoorbeeld

DE FRANSEN VERDREVEN UIT GASTEL, 24 MAART 1793

stelde hij zich vierkant tegen de zich dictator wanende Commissaris en liet er de club buiten. De gang van zaken scheen hem alle recht te geven tot beklag dat zijn betrekkelijk conciliante politiek gedwarsboomd en de bevolking van het bezette land vervreemd was. Maar aan zijn ambities kwam zelfs nog geen definitief einde toen hij, in het Oosten van Brabant tegenover het keizerlijke leger komende, verslagen werd - bij Neerwinden, 18 maart. Hij waagde nog een laatste coup: een overeenkomst met de Oostenrijkse bevelhebber Coburg om hem de hand vrij te laten tot het herstel van de monarchie in Frankrijk. Het leger volgde hem echter niet en hij kwam als een overloper bij Coburg aanzetten. De Fransen schoot niets anders over dan achter de oude versterkte Noordgrens van hun land terug te vallen. Maar: 'wij komen terug!' riepen de Franse soldaten de Brusselaars toe bij het verlaten van de stad (24 maart 1793).

b. Oostenrijks intermezzo (*maart* 1793-*juni* 1794)

Verwachtingen der Statisten

Twee dagen nadat de Fransen vertrokken waren, deed de nieuwe Oostenrijkse goeverneur zijn intocht in Brussel. Het was de broer van de jonge Keizer Frans, Aartshertog Karel, dezelfde die de Brusselse Staten-Generaal in november 1790, op het laatste nippertje vóór hun capitulatie, tevergeefs tot landsheer hadden uitgeroepen. Maria Christina, die nooit over haar wantrouwen jegens de opposanten van 1787-1789 had kunnen heenkomen, bleef weg, en de benoeming hield een politiek programma in. Onder de onbeproefde Aartshertog (hij was nog maar eenentwintig) kwam Metternich als Minister-plenipotentiair, en men kon menen dat hij nu onbelemmerd zijn systeem van samenwerken met de Statisten zou kunnen beproeven.

Dit was alles te voren tussen de Oostenrijkse regering en de uitgeweken Statisten afgesproken. Er waren er onder die laatsten die nog vóór de komst van de Fransen, en uit ongenoegen tegen de koers van het in 1790 gerestaureerde Oostenrijkse regiem, de weg van de ballingschap hadden gekozen. Ik noemde Van der Noot en Van Eupen al, en wij zagen hoe die aanvankelijk zelfs eerder heil van de Fransen hadden verwacht. Dat had ook Feller gedaan, maar op zijn manier. Hij had omtrent wat van de Fransen te verwachten was geen illusies gekoesterd, maar in zijn *Journal historique* had hij in november 1792 openlijk verkondigd, dat de godsdienst beter varen zou onder een ronduit vijandig dan onder een geveinsd vriendschappelijk regiem. Ook onder hen die voor de Fransen de vlucht hadden genomen, waren er die een even diepe wrok tegen de Oostenrijkers koesterden. Dat zij allen vóór de omkeer van mening veranderd waren, kwam zeker eerst en vooral van de manier waarop de Fransen in België, en trouwens ook in Frankrijk, zich lieten kennen; maar het was ook te danken aan de diplomatie van Metternich, die, mee met het hof uit Brussel vertrokken, van Bonn uit met verscheidenen van de invloedrijkste vluchtelingen in contact trad en tegelijk zijn verzoeningspolitiek te Wenen aannemelijk wist te maken. Hij slaagde er ook in, met de pauselijke nuntius, die in 1787 door Jozef II zo ongemanierd het land was uitgezet, de betrekkingen te herstellen. Dat hielp om Nelis, de bisschop van Antwerpen, in zijn loyale houding te bevestigen en om Hermans, de abt van Tongerlo (die weer naar Holland was geweken), van de extreme, en men mag wel zeggen fantastische, politiek van Van der Noot los te maken. Zelfs Van Eupen zocht genade en kreeg ze; Van de Spiegel en de Engelse gezant in Den Haag hadden daarbij bemiddeld en waren tegelijk door de oud-secretaris der Belgische Republiek bewerkt om hun Oostenrijkse bondgenoot tot het stipt onderhouden van de Haagse Conventie, dat wil zeggen het eerbiedigen van de privileges der Zuid-Nederlandse gewesten, te manen. Van der Noot had zich door zijn manifest van Londen te openlijk verraden en bleef uitgesloten; men vond hem trouwens algemeen onmogelijk. De graaf van Limminghe was mee in alles gekend, en vooral ook De Jonghe, de pensionaris van de Staten van Brabant, die naar Holland was uitgeweken; al vóór de Franse inval was deze genoeg onder de indruk van het Franse gevaar gekomen om de roekeloze anti-Oostenrijkse politiek van zijn partij tegen te gaan.

Zo begon dan het nogmaals herstelde Oostenrijkse bewind onder de beste auspiciën voor de Statisten. Als hun verhouding tot de regering weldra toch weer bedorven

werd, lag het niet aan Metternich. Hij kwam aan de verlangens der geprivilegieerde klassen ruim tegemoet. Uit de stadsregeringen werden alle Jozefistische of royalistische elementen verwijderd (in Brabant volgens het advies van De Jonghe); op dit punt verklaarde zich zelfs Feller voldaan. De Raad van Brabant werd hersteld in zijn oude glorie, zonder de leden die onder Jozef in diens nieuwe lichamen zitting hadden genomen, en wier handhaving (oorspronkelijk door Mercy-Argenteau) de Staten in 1792 meer ter harte had schijnen te gaan dan de dreiging van de Franse aanval. De kloosters werden

hersteld. De Universiteit van Leuven kreeg haar laatste privileges terug. Alles zou zijn als onder Maria Theresia.

En nog was het niet genoeg. Maar hoe kòn het genoeg zijn? Er bestond tussen het verlicht despotisme van de Oostenrijkers en de aan hun oude rechten en gebruiken vasthoudende Staten-klassen (adel, geestelijkheid, stadsmagistraten en gilden) een onoverbrugbare tegenstelling. Metternich kreeg niet werkelijk de vrije hand. Te Wenen was de oude Kaunitz nu van het toneel verdwenen, maar aan het hoofd van het Nederlandse departement daar kwam Trauttmansdorff, geen man van harde middelen zeker, maar in wiens oog (begrijpelijk genoeg!) de privileges een sta-in-de-weg voor alle verlichte, ja voor alle efficiënte of krachtige regering vormden. Aan het hoofd van het leger stond weer maarschalk Bender, die in 1792 zo hardhandig was opgetreden. Ook Mercy-Argenteau, nu gezant in Den Haag, maar telkens met opdrachten naar de Nederlanden, mengde zich in het bestuur, en hij was nog meer dan Trauttmansdorff van de Jozefistische zuurdesem doortrokken. Zo kreeg Metternich herhaaldelijk de pin op de neus, maar zelfs aan zichzelf overgelaten is het de vraag of hij met het extremisme van de geprivilegieerden op den duur overweg gekund zou hebben. De tijd had nu eenmaal, al dachten zij dat, sedert Maria Theresia niet stilgestaan.

Wrijvingspunten

Zo duurde de uitbundige vreugde waarmee de restauratie begroet was, niet lang. Van de vele wrijvingspunten noem ik er drie. Daar was ten eerste het verlangen, dat ook uit de regeringsraden en bureaux alle aan de Staten onwelgevallige elementen verwijderd zouden worden; allen, met andere woorden, die in de woelingen van 1787 tot '89 de zijde van de landsheer hadden gehouden, alle Jozefisten. ‘Belgische Jacobijnen’ noemde Feller ze; - een gevaarlijk geladen woord in een tijd dat het volk telkens nog zijn haat koelde aan lieden die op enigerleiwijze, in de clubs bijvoorbeeld, met de Fransen hadden geheuld; maar Feller kon dat demagogisch scherp-maken niet laten. Een bizonder aanstotelijk man als Crumpipen (allerminst een Jacobijn natuurlijk!) werd in het kanselierschap van Brabant niet gehandhaafd, maar de candidaat van de Staten was een katholiek van zodanig intransigente gezindheid, dat zelfs Metternich niet aan hem wilde; en de Staten aanvaardden de nieuw-benoemde slechts mokkend. Er bleven er trouwens nog velen zitten die zij weg wensten. 't Was veel verlangd van de Keizer, zoals Trauttmansdorff scherp opmerkte, dat op trouw jegens de vorst straf zou moeten staan, terwijl men van hèm vergetelheid van ontrouw verlangde. En men mag wel aannemen dat het bestuur zoals het nu eenmaal in generaties van centraliserende en etatistische bewindvoering gegroeid was, ontwricht zou zijn, als de Staten het voor het zeggen hadden gekregen.

Dan was er het herstel van de kloosters. Hierbij wilde de regering rekening houden met de belangen van bonafide kopers van onder Jozef geseculariseerde goederen; en ook de geestelijken die zich in de wereld wel bevonden, niet in hun orde terug dwingen. Dit werd een bittere grief, waarover in pamfletten geschreven werd alsof het heil van de godsdienst zelf en het behoud van de oude orde tegen de opdringende revolutie ervan afhing. Want steeds was men zich in die debatten bewust van wat er in Frankrijk gebeurde; alleen bracht het er de conservatieven meer toe hun systeem

op de spits te drijven en zich aan hun historische aanspraken vast te klemmen, dan dat het hen de noodzaak van inschikkelijkheid jegens de regering en van eendracht deed inzien.

Ten derde, en dit werd wel het ernstigste conflict van alle, wilden de Staten wel bijdragen tot de oorlog, maar ofschoon subsidies naar de gewone trant aanstonds werden gevoteerd, er kwamen ook aanstonds, en daarna met telkens groter aandrang, verlangens tot uiting om een eigen gewapende macht te vormen. Wat hier duidelijk meespeelde, was de trotse herinnering aan de vrijwilligerbeweging, waaruit in 1789 en '90 een werke-

lijk nationaal leger te voorschijn was gekomen; terwijl de Vrijcorpsen van de Noord-Nederlandse Patriotten toch niet veel meer dan soldaatje-spelen hadden gedaan. En dat nationale leger was het leger van vrije Staten geweest. De Belgische Republiek, kortstondig en inwendig verscheurd als zij geweest mocht zijn, was nòg een trotse herinnering, die de hervatting van het paternalistische bestuur der Oostenrijkers alsof er niets gebeurd was, moeilijker maakte.

Maar daar kwamen, om de lastigheid der Zuid-Nederlanders op dit punt te versterken, nog heel reële overwegingen bij. Kon men de verdediging van het land met een gerust hart toevertrouwen aan een regering voor wie de Belgische provincies maar een afgelegen deel van haar grote rijk vormden? Het Beierse ruilplan, dat al zo herhaaldelijk in de Oostenrijkse diplomatie was opgedoken en dat juist nu ook weer springlevend bleek, bewees dat men te Wenen de Nederlanden eigenlijk maar als een lastpost beschouwde. Was er zelfs niet de mogelijkheid dat het land als pasmunt in een transactie met Frankrijk zou worden gebruikt; en trouwens, moest het Beierse plan niet als een camouflage daarvoor dienen? Redenen dus voor de Staten om in de defensie zeggenschap te wensen. Redenen tegelijkertijd voor de Oostenrijkse heersers om op hun hoede te zijn tegen die ongehoorde aanspraak (want nooit waren de gewesten over de buitenlandse politiek, die eens te Madrid, daarna te Wenen gevoerd werd, gehoord!).

De Oostenrijkers hadden zich in het najaar van 1793 door de vertogen van de Staten, ondershands gesteund door de Zeemogendheden als garanten volgens de Haagse Conventie, nog laten bewegen om plechtig te verklaren (het gebeurde bij brief van de Aartshertog Karel op 15 november), dat de Blijde Inkomst onder alle omstandigheden zou worden ontzien, speciaal artikel 1, dat de vrijheid van het individu waarborgde. Dit moest een herhaling voorkomen van een afkondigen van de krijgswet, zoals Bender dat in 1792 gedaan had; men vreesde vooral requisities van wagens en pioniersdiensten voor het leger. Maar die herinnering aan de Haagse Conventie prikkelde de regering toch weer, en de aandrang van de twee verbonden regeringen om de Staten ook in hun wens naar een nationaal leger ter wille te zijn, waaruit viel op te maken dat zij het wantrouwen in de Oostenrijkse bedoelingen ten opzichte van de Nederlanden deelden, niet minder. Dit alles werd te nijpender, naarmate de oorlog minder goed verliep en tevens de internationale situatie groter complicaties opleverde.

Slechte vooruitzichten voor de veldtocht van **1794**

Aanvankelijk had het er voor de Revolutie en voor Frankrijk slecht uitgezien en de bondgenoten maakten, elk voor zich, grote plannen. Op een Conferentie te Antwerpen in april 1793 (waar de Republiek vertegenwoordigd was door de Prins van Oranje en zijn oudste zoon) was de eerste zorg om van Coburg gedaan te krijgen dat hij zijn met Dumouriez getroffen afspraak losliet. Niet het herstel van de monarchie in een onverminderd Frankrijk: annexaties ten koste van Frankrijk was het doel, dat vooral Engeland doorzette. Engeland zelf begeerde Duinkerken, Oostenrijk sloeg het oog op de Elzas. Maar die kwesties zaten onverbrekelijk vast aan machtsverschuivingen elders in Europa, vooral aan de Poolse kwestie.

Wat de Republiek betreft, Van de Spiegel dacht aan herstel van de grensgebieden in Vlaanderen, die haar door Jozef II 'op een arbitraire wijze' afhandig waren gemaakt, en klaagde heel de zomer door, dat de Staatse troepen onder de opperste leiding van Coburg op de Franse grens gebruikt werden, zonder dat men had kunnen overeenkomen omtrent een krijgsplan of een doel.

Inderdaad, de aandacht van Oostenrijk en Pruisen kon nooit onverdeeld voor het Westen zijn. Voor Oostenrijk was dat in de Zuid-Nederlandse troebelen van 1787 en volgende jaren al duidelijk gebleken; in 1792 hadden Oostenrijk en Pruisen, terwijl zij gezamenlijk Frankrijk binnenvielen, elkaar scherp in het oog gehouden voor wat Polen

betrof; en zo was het nu weer. Net op het ogenblik dat Frans II België terugveroverde, had hij vernomen van een Pruisisch-Russische overeenkomst voor een tweede deling van Polen, en de angst om de aanwas van die twee buurlanden aan de andere kant van zijn verspreid rijk bepaalde voor een groot deel zijn politiek in het Westen. De oplossing die de nieuwe leider van Oostenrijk's buitenlandse politiek, Thugut, het liefst zou hebben, was, ik doelde er al op, het oude denkbeeld van een ruil van België voor Beieren. Daar was Pruisen, zoals immer, onverzettelijk tegen. De spanning tussen de twee Duitse mogendheden verlamde de operaties tegen Frankrijk. De Engelse diplomatie bemiddelde wat zij kon, maar Engeland zelf, in plaats van zich met kracht op de landoorlog toe te leggen, waar toch de grote beslissing vallen moest, liet zich afleiden tot expedities om de Franse koloniën in te pikken.

Coburg had in het voorjaar verzuimd het door Neerwinden en het verraad van Dumouriez gedemoraliseerde Franse leger in de pan te hakken. Zelfs daarna zou een doorstoten naar Parijs mogelijk zijn geweest, maar in plaats daarvan verloor men kostelijke tijd met de éne belegering na de andere. Bij het invallen van de winter hadden de Oostenrijkers een paar vestingen in handen - Condé, Valenciennes, Le Quesnoy -; Duinkerken was beveiligd door een Frans succes bij Hondschote, Maubeuge ontzet door de slag bij Wattignies. De Pruisen staken na de verovering van Mainz in juli geen hand meer uit, de Engelsen werden op het eind van het jaar gedwongen Toulon te ontruimen.

Zo ging men dan de nieuwe veldtocht van 1794 tegemoet. Met demonische energie had ondertussen het revolutionair bewind alle verzet onderdrukt en organiseerde, terwijl de guillotine werkte, zijn massalegers. Dat het schrikbewind Frankrijk gered heeft, is een ontoelaatbare vereenvoudiging van de waarheid, maar tegen de felle geestdrift daar stak de verdeeldheid der raadslagen in het kamp der coalitie wel scherp af. 't Was niet alleen de noodlottige complicatie van Oost-Europese of overzeese ambities. In Engeland en de Republiek dacht men altijd nog enkel maar in termen van huurtroepen, en als er in België een gedachte aan nationale tegenweer roerde, dan verhinderde het wantrouwen van de onnationale regering dat daar iets van kwam. In de Republiek stond achter de regering een weifelmoedige of zelfs ronduit vijandige opinie. In de Zuidelijke Nederlanden ging de noodlottige ontwikkeling van wederzijds wantrouwen na de kortstondige blijdschap om het vertrek van de Franse tyrannen, nog steeds verder voort.

In één van die eindeloze conferenties over financiële regelingen, altijd nog voortvloeiende uit de Brabantse Revolutie, liet de graaf van Limminghe, de befaamde redenaar van 1787 en nòg een van de driftigste woordvoerders van de Statisten, zich uit (en dat in het bijzijn van Aartshertog Karel) dat hij ‘het systeem der Carmagnoles nog liever had dan dat van de tegenwoordige plagerijen.’ Dit op een ogenblik dat zijn standgenoten in Frankrijk bij ‘fournées’ naar het schavot werden gevoerd!. Men kan in zo'n uiting een bewijs zien, dat de geprivilegieerden zich in hun eigen land niet ernstig bedreigd voelden. Dit wil niet zeggen dat er geen ‘Jacobijnen’ over waren. Veel waren met de Fransen meegetrokken en wachtten nu in Frankrijk op een voor de Revolutie gunstige keer van de oorlog. Heel het revolutionaire bestuur van het in 1793 immers met Frankrijk verenigde Henegouwen zetelde nog formeel in het Noorden van Frankrijk; de meeste andere Belgische Jacobijnen zaten in Parijs. Zij hadden het er soms moeilijk genoeg, evenals hun Bataafse soortgenoten: van enigerlei actie kon daar voor hen geen sprake meer zijn. Maar in de Zeven Provinciën zelf

heerste onder de geestverwanten, toen de oorlog weer beter voor Frankrijk ging, grote bedrijvigheid. De in België achtergebleven Jacobijnen hielden zich daarentegen meest stil. Velen waren door wat zij beleefd hadden ontgoocheld. Zeker waren er nog hier en daar kleine clubjes, die contact hadden en onder elkaar trachtten de ware revolutionaire geest levendig te houden, zelfs wel eens trachtten naarbuiten propaganda te maken. Te Antwerpen circuleerde in mei 1794 een spotversje, vooral tegen 'de papen' gericht:

Ik ben onlangs in gesprek getreden
Met enen paap van deze stad,
Die tot mij sprak, met paapse reden
(Mits hij niet anders en bezat); enz.

Maar dit alles had toch weinig om het lijf en de autoriteiten maakten er zich niet ongerust over. Blijkbaar de geprivilegieerden ook niet! Er was zeker wel veel minder echt revolutionaire gezindheid dan in het Noorden, waar de Patriottenbeweging de bodem zoveel dieper omgewoeld had dan het Vonckisme in het Zuiden en waar men bovendien de praktijk van de Franse leuzen nog niet aan den lijve gevoeld had.

Intussen, een oproep van de Oostenrijkse regering om geld, in de vorm van vrijwillige bijdragen, leverde bitter weinig op. Zo goed als in het Noorden de Patriotse kapitalisten hun beurs gesloten hielden, zo deden het hier niet alleen de burgers, maar de grote rijkaards van het land, de adel en de geestelijkheid der abdijen. De Vonckisten die nu, voorzover zij niet door de Franse beginselen waren meegesleept, het meest regeringsgetrouw waren, zagen het hoofdschuddend aan. Een Gents Vonckist, de advokaat Verhaeghen, verzuchtte achterna:

> De verblindheid ende de flauwhertigheid voor het Vaderland was in den hoogsten graad, daar dat gedurende de troebelen (*1787-'90 bedoelde hij*) de milddadigheid jegens het Vaderland gene palen en hadde.

Inderdaad leende de abdij van Tongerlo, van wie de opstandelingen tegen Jozef II wel 300.000 gulden hadden ontvangen, nu amper 40.000 aan Frans II voor de oorlog tegen de Fransen. De altijd ijverige en vindingrijke bisschop Nelis had een plan om de schatten der abdijen voor het goede doel te activeren, maar het werd koeltjes ter zijde gelegd. Telkens kwam nog de Jozefistische geest van het bestuur tot uiting en omgekeerd beïnvloedde dat dan de houding der geestelijkheid. Toch was de mislukking van de vrijwillige gift niet zozeer aan de oude partijgevoelens toe te schrijven, maar, nogmaals, aan wantrouwen in de oprechtheid van de anti-Franse politiek der regering. Met de kennelijke bedoeling om dat wantrouwen weg te nemen, kondigde de Keizer in april 1794 een streng edict af tegen alle samenspanning ten behoeve van de verfoeide Franse beginselen,

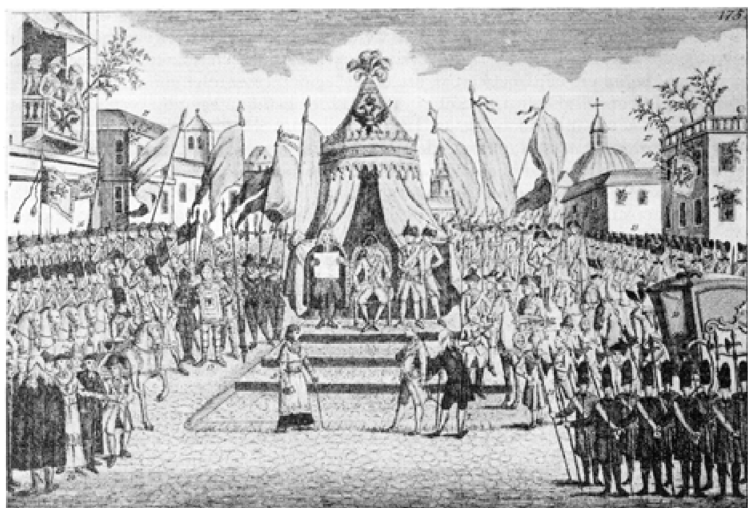
> besloten (*als hij was*) de godsdienst en de constitutie die sedert eeuwen het geluk der bloeiende Belgische gewesten uitmaken, onveranderlijk te handhaven.

Dat was heel mooi. Zelfs Feller juichte toe. Maar wist men niet, dat diezelfde Keizer met half zijn gedachten bij de zaken van het Oosten was en dat het de dierbaarste wens althans van Thugut was die ‘bloeiende gewesten’ kwijt te raken en er Beieren voor in de plaats te krijgen? In een Vlaams pamflet werd geschreven, dat heel zijn bedoeling met die oproep om geld was, niet om België tot het uiterste tegen Frankrijk te verdedigen maar om er nog zoveel mogelijk van te halen vóór hij het land prijsgaf: de militaire positie was immers op den duur onhoudbaar.

Bezoek van de Keizer; maar het land opgegeven; Fleurus **(27** ***juni*** **'94)**

Een nog veel opzienbarender poging om de vervreemding te bezweren dan het edict deed de Keizer. In diezelfde maand april kwam hij in persoon naar de Nederlanden om zich te laten inhuldigen en vervolgens zich aan het hoofd van zijn troepen te stellen. Het besluit was genomen op aandrang van Aartshertog Karel, die, beangst door de spanning met de Staten, in persoon naar Wenen kwam; maar zeer tegen de wens van de

leidende ministers in Wenen, die het wijzer vonden zich de handen vrij te houden. En net toen het wereldkundig gemaakt was, liep tijding binnen van de opstand van Kosziusko in Polen, waardoor die eeuwige Poolse kwestie, en de rivaliteit met Rusland en Pruisen, opeens alle andere overwegingen kwamen verdringen. Versterkingen die al op weg waren naar Coburg, en die deze zo bitter nodig had, kregen bevel om rechtsomkeert naar het Oosten te maken. Het keizerlijke bezoek aan België echter kon niet meer worden afbesteld. Maar onder deze omstandigheden werd het een tragi-komische vertoning van weergaloze onoprechtheid.

DE INHULDIGING VAN FRANS II TOT HEER OVER DE NEDERLANDEN, BRUSSEL, 23 APRIL 1794

Een week lang was Brussel weer het toneel van optochten en ontvangsten, weergalmde van muziek, hoogdravende redevoeringen en liederen, en daarna, na een kort bezoek aan het hoofdkwartier, kwam de Keizer terug in de hoofdstad om op de Koninklijke Plaats, waar een luisterrijke estrade gebouwd was, en daarop de hertogelijke troon, zijn eed op de Blijde Inkomst af te leggen en de eden van zijn trouwe Staten in ontvangst te nemen. Kanongebulder, eindeloos gejuich van de saamgestroomde menigte. Van de onaangename altercaties die aan de ceremonie vooraf waren gegaan, wisten de mensen zeker wel niets. De wens van de Staten om ten bewijze van hun aandeel in de soevereiniteit met gedekten hoofde voor hun vorst te mogen verschijnen was door de keizerlijke ambtenaren, ofschoon men zich op oud gebruik beriep, niet ingewilligd; en evenmin was de Haagse Conventie, waarbij de privileges werden gewaarborgd, vermeld mogen worden: die was immers buiten de Staten om gesloten en ging hun dus niet aan!

> De godsdienst, de rechtvaardigheid en de vrede zullen Uwe Majesteit allerwegen voorgaan om haar, als bij de hand, van deugd tot deugd, en van overwinning tot overwinning te geleiden.

Aldus sprak de Bisschop van Antwerpen, en het was nog gematigd bij de hyperbolische betuigingen van verering en dankbaarheid, waarvan de toespraken, ook op vorige dagen, en van woordvoerders van andere provinciën, overstroomden.

In die uiterste nood kwam de regering nu met een oproep tot de Staten om dienstplicht in te voeren (één man per honderd). Trauttmansdorff wenste een dreigement in te lassen dat de Keizer bij in gebreke blijven het land aan zijn lot zou moeten overlaten. Men mag wel vragen of het hierom niet te doen was: een voorwendsel om te rechtvaardigen waar het toch wel toe moest komen. Er werd in ieder geval nog tussen regering en Staten over het plan onderhandeld. De ministers wilden van het systeem van vrije benden, zoals die zich hier en daar onder de leiding van de één of andere edelman in bedreigde plaatsen hadden gevormd, niet weten. De troep zou deel van het geregelde leger moeten worden en onder leiding van geregelde officieren komen. Na heenenweer gepraat met de Staten werd het een afzonderlijk legioen en zouden de officieren door de Staten worden benoemd. Maar de Staten van hun kant hadden tegen op verplichte dienstneming: dat zou een inbreuk op de landswetten zijn - tegen dat befaamde artikel 7 van de Blijde Inkomst immers -, en inderdaad mompelde men in het publiek algemeen tegen die nieuwigheid. Men werd het eens, net op het ogenblik dat de Keizer het land verliet. Hij had maar schoorvoetend in de laatste regeling toegestemd, en dat hij het deed, is wel te verklaren uit het feit dat hij met zijn ministers de Belgische zaak voor hopeloos hield.

Zijn vertrek naar Wenen op de 13de juni was in ieder geval voor iedereen het onmiskenbaar teken van het einde. Wel had hij zijn generaals nog tot uiterste volharding aangespoord, maar tegelijk liet hij in handen van Mercy d'Argenteau een geheime aanwijzing, volgens welke in geval van ontruiming, ‘de kassen van provincies, steden en gerechtelijke instellingen’ meegenomen moesten worden, terwijl bovendien langs militaire weg nog een gedwongen lening van acht tot tien miljoen gulden diende te worden geheven. Het voorgevoel van de geciteerde Vlaamse pamfletschrijver had hem toch niet al te zeer bedrogen.

Veertien dagen later leed Coburg een ernstige nederlaag bij Fleurus, in de buurt van Charleroi, dat juist in handen van de Fransen was gevallen. Coburg, met zijn Oostenrijkse troepen, viel kort daarna terug op Luik; de Erfprins van Oranje, die onder hem de Staatse troepen aanvoerde en die stand had willen houden achter het kanaal van Leuven, moest nu wel terug naar Breda; York ontruimde heel Vlaanderen om dekking te zoeken bij de Schelde, en Prins Frederik, die met een ander deel van het Staatse leger onder hem diende, had geen keus, maar moest volgen. De beide prinsen kweten zich goed. De Staten van Brabant en die van Vlaanderen hadden een ogenblik de gedachte dat als hun inderhaast geworven troepen zich bij de Staatse voegden, er nog tegenweer zou kunnen worden geboden. Zelfs dat zij met dat overigens nog traagjes wordend Belgisch legioen in staat zouden zijn het denkbeeld te verwezenlijken dat in 1789 al opgeworpen was, van een vereniging der zeventien provinciën, schijnt in de nood weer besproken te zijn. Dat was een wilde hoop, en de nood zelf liet er geen tijd meer toe. Maar dit zagen zij goed, dat Coburg alleen maar dacht aan veiligheid achter de Rijn, York aan een riviermond vanwaar hij zich naar Engeland zou kunnen inschepen, terwijl de Oranjeprinsen evenals zijzelf vochten voor de onmiddellijk bedreigde bodem. Evenwel de rivieren lokten ook de Noordelijken als nog een laatste borstwering, en zo maakten die rivieren nogmaals een scheiding in de lotsbestemming van Noord en Zuid.

c. De tweede verovering (*juni-juli*) *en de militaire bezetting* (*tot eind* '94)

Want die borstwering van de rivieren kon de Republiek wel niet lang meer redden, maar het verschil in tempo van de verovering droeg toch bij tot een verschil in behandeling van de twee gebieden; al valt dat, zoals wij later zullen zien, zeker ook te verklaren

uit de zo geheel andere structuur van staat, maatschappij en geestesleven, die zich sedert de eerste scheiding in het Noorden ontwikkeld had. Voor het Zuiden betekende de verovering van de zomer van 1794 het begin van een twintigjarige periode van volslagen assimilatie aan Frankrijk, volslagen verlies van ook die locale zelfstandigheid, met alle dierbare vrijheden annex, onder Spanje en Oostenrijk nog altijd bewaard, en waaronder zich in de jongste troebelen zelfs een ongekend krachtig bewustzijn had kunnen ontwikkelen.

Men kan nu zelfs van een Belgisch nationaal bewustzijn spreken; de popularitieit van de termen *België, Belgisch*, in de moderne zin, zozeer verschillend van die van het gebruik in de voorafgaande eeuwen[1)], is daar een teken van. Wel waren er nog sterke tegenstromingen. Niet enkel het gewestelijk particularisme, dat soms zelfs vormen van antagonisme aannam: dat was een erfenis van het verleden, die men in alle nationale gemeenschappen nog kon waarnemen. Het werd in de Zuidelijke Nederlanden door het taalverschil maar weinig beïnvloed; het duidelijkst antagonisme schijnt zich wel tussen de twee leidende gewesten, Vlaanderen en Brabant, te vertonen, beide Nederlandssprekend. Hoe is het mogelijk dat de conceptie ‘België’ in weerwil van het taal-onderscheid zo grif werd aanvaard? De grote massa, met inbegrip van de burgerij, zat nog voor al haar dagelijkse belangen zozeer in haar gewestelijke, of zelfs plaatselijke kring besloten, dat een taalkwestie voor haar niet veel realiteit kon hebben: daar immers ging alles in haar eigen taal toe. Verlooy, die in Brussel zo scherp de overwoekering van het Frans in het sociale leven opmerkte, bleef een enkeling. Het nieuwe begrip België was de schepping van het Boergondisch-Spaans-Oostenrijkse bestuur. De politieke kwesties die sedert de jaren tachtig de hartstochten gaande gemaakt hadden, eveneens. Zo droegen zij bij tot een intensiever gemeenschappelijkheid, al was die tegen de oorspronkelijke schepper van de gemeenschappelijkheid, de vorst, gericht. De geestelijkheid, de adel, de ambtenarenstand - de leidende politieke klassen waar het om belangen buiten het zicht van de dorpstoren ging, geconcentreerd als zij waren op Mechelen en op Brussel - hadden vanouds het meeste aandeel gehad in de bewerktuiging van de opgelegde Boergondische eenheid. Diezelfde eenheid schiep de vormen waarlangs zich hun oppositie tot een nationale beweging kon ontplooien en zij, altijd daarbij de leiders, waren aan samenwerking door middel van het Frans al lang gewend. Want samenwerking van Nederlands-sprekenden met Walen kwam altijd op samenwerking door middel van het Frans neer.

Toch kwam uit die oppositie, of liever uit de partijschap waarvan zij vergezeld ging, een tegenstroming voort van meer belang dan het gewestelijk particularisme, en die zich wel degelijk in zekere mate naar de taaltegenstelling voegde. Dat een Vlaming zich daarvan bewust kon zijn, zagen wij reeds in een enkel voorbeeld. Op zichzelf was het heenbreken van partijschap door nationaal saamhorigheidsgevoel een tijdsverschijnsel. Het openbaart zich altijd in perioden van diepgrijpende verandering, het laatst nu gedurende de Reformatie. De Revolutie, de tegenstelling tussen vernieuwers en handhavers van het oude, die in de Republiek der Verenigde Provinciën al vóór de Franse Revolutie tot uitbarsting was gekomen, overdekte Europa met ballingen nu van het éne dan van het andere slag, maar die allen voor samenwerking met het buitenland tegen landgenoten in het minst niet schroomden. Wij zagen al, dat Hollanders als Valckenaer en Staphorst in de eerste ogenblikken

1) Vgl. deel I, blz. 527.

van geestdrift en wrok hun ideaal in samensmelting met het gerevolutioneerde Frankrijk stelden. Zo waren er ook onder de Vlaamse en Brabantse gewezen Vonckisten mannen, wier nieuw Jacobinisme daar het einddoel zag. Maar het is toch wel opmerkelijk, niet alleen dat Waalse streken, vooral Luik, maar ook Mons, meer toegankelijk voor het Franse radicalisme bleken dan de Nederlands-sprekende,

maar vooral dat de gedachte van opgaan in Frankrijk alleen daar een bredere volksbijval kon vinden. Daartegenover was het iedere keer weer in Vlaamse en Brabantse kringen, onverschillig of het Statisten of democraten waren, dat er van samengaan met de andere kant werd gedroomd of er voor gewerkt. Noch naar het Zuiden, noch naar het Noorden, had het nieuw ontwaakte Belgische gemeenschapsgevoel een scherpe afbakening.

Het land als veroverd gebied behandeld

De 10de juli werd Brussel bezet, de 24ste Antwerpen. De Fransen kwamen deze tweede keer met heel wat minder milde voornemens en zelfs met nog harder praktijken dan twee jaar vroeger. Zij bewaarden aan hun eerste ontmoeting met de Belgen slechte herinneringen: een volkje vastgeroest in het verleden, blind verknocht aan zijn edelen en vooral aan zijn priesters. In Parijs heerste nu bovendien de Terreur met niets ontziende woede; de generaals, de politici, de ambtenaren en agenten die op België neerstreken, wisten dat een bloeddorstige haat tegen aristocraten en priesters het vereist bewijs was van civisme. De 27ste juli (thermidor) kwam Robespierre ten val, maar het duurde een hele tijd vóór in het nieuwe regiem de gematigdheid, waarnaar veel Fransen snakten, aan het woord kon komen, en ook toen werden beginselen gehuldigd - maar dat zal later ter sprake komen -, die een echte ontspanning, vooral in België, beletten.

In juli 1794 in ieder geval was er niets van dat naïeve vreugdebetoon waarmee de komst van Dumouriez begroet was. Het bloedbewind in Parijs was in heel Europa met ontzetting aangezien. Adel en geestelijkheid wisten wat hun te wachten stond, en de grote meerderheid week uit. Den Haag, zelf beangst, raakte vol met vluchtelingen, veel Fransen ook, die tot dan toe de veiligheid niet verder dan in de Oostenrijkse Nederlanden gezocht hadden. Alle bisschoppen, behalve die van Namen, zochten een heenkomen; de Kardinaal-Aartsbisschop ging naar Bonn, evenals de emigranten uit het Luikse; maar die uit Vlaanderen en Brabant, Raepsaet, De Jonghe, bisschop Nelis, tal van abten en hoge edelen, kwamen in Holland terecht.

De ballingen van 1793 kwamen met het Franse leger terug, maar een rol van belang konden zij niet spelen. Dit lag niet hieraan, dat zij in revolutionaire felheid te kort schoten. Al in september 1793 bijvoorbeeld had de advokaat Meyer - wij herinneren hem ons uit Gent - een plan opgesteld, waarvan de hoofdpunten waren: vereniging met Frankrijk, beslaglegging op alle goederen en gelden, uitroeiïng van de monniken, en de guillotine om de hoofden van aristocraten en rijken te laten vallen.

Maar de Fransen hadden de medewerking van landzaten niet nodig. Hun Belgische geestverwanten mochten erop wijzen dat het land volgens de decreten van het vorig jaar maart deel van de Franse Republiek vormde en dus als herwonnen gebied beschouwd en behandeld diende te worden, daarop werd in Parijs geen acht geslagen.

> Neem alles wat ge in handen kunt krijgen; tracht geen omkeer te bewerken noch te verbroederen, maar haal België leeg, want het is een land vol toewijding aan de Keizer, een veroverd land dat heel wat heeft goed te maken aan Frankrijk. (*Aldus Carnot op* 11 *juli aan de representanten bij*

> *het leger*; *en hij voegde er nog bij*:) Beroof het land zelfs van zijn kunstwerken.

3 augustus vatte het Comité de Salut Public zijn instructies aldus samen:

> Wij hebben u al herhaaldelijk onze mening duidelijk doen kennen. Wij hebben gezegd: 1. die gebieden als veroverd land te behandelen, geen verbroedering, geen municipalisatie (*d.w.z. inrichting van zelfbestuur op revolutionaire grondslag*), u niet inlaten met vereniging; 2. de bewoners te ontwapenen en samenscholingen te verhinderen; 3. de rijken te bezwaren (*accabler*), als gijzelaars te doen dienen, het

volk, zijnstulpen en zelfs zijn vooroordelen, te ontzien; 4. België van goederen, leder, lakens, van alles wat voor ons verbruik kan dienen of de terugkeer van de vijand vergemakkelijken, te ontdoen; 5. de assignaten te doen circuleren, schattingen te heffen, zoveel mogelijk geld in te rekenen; 6. ten slotte Brabant veel strenger te behandelen dan West-Vlaanderen (*hier was het Comité met de geografie van de Nederlanden in de war, het bedoelde waarschijnlijk*: *Vlaanderen*), het Luikse en het land tussen Sambre en Maas.

EEN FRANSE REPRESENTANT (J.B. Milhaud)

Hier was geen woord Latijn bij, ofschoon de zinsnede waarin onderscheid gemaakt werd tussen rijken en armen, toch eigenlijk maar het saluut van de duivel aan de deugd was. De rijken werden vanzelf het meest geplunderd als het om geld te doen was; ofschoon in de schatting van 1.500.000 *livres* die de representant Laurent aan Mechelen oplegde, (bijvoorbeeld) het bakkers-ambacht gedurende de maand juli op zeven verschillende dagen sommen werden afgeperst van een paar duizend, toen van honderden guldens (gedeeltelijk in natura, dit is te zeggen in de vorm van de zilveren bekers en schalen en andere siervoorwerpen waarop de Zuid-Nederlandse ambachten zo trots waren). De rijken werden inderdaad bij dozijnen weggevoerd als gijzelaars om de opbrengst te verzekeren van de verpletterende schattingen die stad na stad werd opgelegd. Maar als de Franse agenten het paard van een boer of zijn kar wilden hebben, vroegen zij hem ook niet of hij het goed vond. Ook van dat ontzien van vooroordelen kwam in de praktijk niets terecht, integendeel. Dezelfde Laurent, ‘die er meer uitzag als een razende gek dan als de vertegenwoordiger van een grote natie, de hals bloot, een grote sabel onder de arm, iedereen uitvloekende en dreigende’, schreef aan de voorzitter van de Conventie, op een toon waarin men de geest der Revolutie van zijn afzichtelijkste kant leert kennen:

De kerken van de door de uhlanen ontruimde plaatsen zaten vol heiligen, die zodra zij door ons bevrijd werden, de Nationale Conventie in Parijs wilden gaan zien. Ik heb hun hostieschalen, miskelken, ostensoria en gouden boordsels op reis meegegeven. Zie in hen de voorlopers van twee miljoen in specie die wij de rijkaards van Mons hebben opgelegd en die morgen de oevers van de Trouille vaarwel zullen zeggen. (*Enzovoort, want er volgen nog veel juichkreten afgewisseld met schimpscheuten*.)

Het werd inderdaad een nog onbeschaamder orgie van uitzuiging en machtswellust dan de vorige maal. ‘Wij moeten een Terreur instellen, of het volk komt in opstand’, schreef een ander representant. Niet alleen werden dozijnen gijzelaars opgepakt om de schattingen te waarborgen, maar arrestaties werden verricht en revolutionaire rechtspraak ingevoerd, wegens ‘contra-revolutionaire taal’, wegens daden gepleegd onder de vorige bezetting. Er werd jacht gemaakt op de Franse émigrés die niet op tijd gevlucht waren. Met kannibaalse vreugde meldde dezelfde Laurent naar Parijs, dat hij er enigen te pakken had gekregen, die hij opzond ‘als voedsel voor de guillotine’. Dat was nog vóór de val van Robespierre. Een poos nog bleef voor zulke ongelukkigen het enige verschil dat zij voor het vuurpeloton kwamen. Ondertussen werden Comité's van toezicht gevormd uit inheemse Jacobijnen, altijd met Franse fanatici of gelukzoekers vermengd, om een geregelde spionage onder de bevolking te houden.

Bizonder aanstotelijk waren de feesten ter ere van de godin der Rede, naar het voorbeeld van zoveel Franse steden; de ronduit anti-katholieke stroming werd in de binnenste kring der Franse machthebbers weliswaar door sommigen als ontactisch afgekeurd, maar in Frankrijk zelf kwam toch pas in februari 1795 een draaglijk vergelijk tot stand, waardoor de priesters weer met enig vertrouwen hun taak tegenover de gelovigen konden vervullen. In België raasde die stroming, onder de auspiciën der Representanten van de Conventie, vooreerst nog over alles heen. De katholieke eredienst was niet verboden en werd nog overal onderhouden: ‘jacht op de monniken, laat de priesters met rust’, dat was het parool. Niettemin werden overal ook de hoofdkerken ontwijd door die malle vertoning, met het een of andere meisje in de rol der godin, onder het verbijsterd toekijken der bevolking.

> Die feesten worden ingericht om de ritus die onze priesters bedienen, te vervangen.

Zo schreef het *Journal de Bruxelles*. Want natuurlijk was heel de pers in goed Jacobijnse handen en er waren overal weer revolutionaire clubs, en bovendien had de bezetter toch niet zonder besturen, of althans raden (want hun feitelijke macht was maar zeer gering), van inboorlingen gekund. Die gingen zich soms aan anti-clericalisme ook heftig te buiten, maar toen nog in april 1795 de municipaliteit van Kortrijk priesters die zich in de soutane op straat waagden als rebellen aanklaagde, kreeg zij van de centrale raad voor België die te Brussel ingericht was, een vermaning om niet door overdreven ijver het publiek in de verkeerde richting te drijven.

> Verachting is de beste wijze om de invloed van de priesterschap op een gefanatiseerd gemeen te verzwakken.

En hoe de representanten in werkelijkheid over de kerk dachten, blijkt uit een brief die zij 28 oktober 1794 aan het Comité richtten:

> De haat tegen de monniken leidt tot de uitroeiïng van het fanatisme. Het priesterleger vindt geen recruten meer, de bisschoppen zijn gevlucht, de seminaries staan verlaten. Waar zo het zaad ontbreekt, kan de boom zich niet vermenigvuldigen. Wij moeten ons van de kinderen, en vooral van

> de jongelingschap meester maken ... De volledige zege over het fanatisme zal tijd nodig hebben, maar hij kan door goede instellingen verhaast worden.

Er spreekt uit zo'n uiting het besef van een taak: de indringers voelden dat zij die bevolking niet in haar slavernij aan de kerk konden laten. Maar het voornaamste was

toch steeds, althans voor de machthebbers in Parijs, die daarop in hun instructies almaar hamerden: te halen wat ervan te halen was, en er werd dan ook, door het leger en door de politieke ambtenaren, door een bonte verzameling van agenten voor dit, en agenten voor dat, ontzaglijk geplunderd. De abdijen en de leegstaande kastelen en herenhuizen leverden een onschatbare buit. Bij wagenladingen gingen de schilderijen en de oude boeken en handschriften naar Frankrijk. Maar zoals gezegd, de requisities spaarden niemand, geen corporaties en geen particulieren. Alleen, alles wat geroofd werd, kwam niet aan het Franse leger of aan de Franse staat ten goede. Er bleef heel wat hangen bij hen die met dat importante werk belast waren. Om te beginnen leefden zij er goed van. De pracht en praal van de representanten was oogverblindend. De verschillende diensten zaten elkaar dikwijls dwars. En soms ging de een of andere ondergeschikte te ver en werd van hogerhand krachtdadig aangepakt.

Er waren dus besturen, of raden, niet verkozen ditmaal, maar aangesteld door de Fransen. De keus van inheemsen, bereid om in de ware revolutionaire zin te werken, was zo beperkt, dat er in al die lichamen, zo goed als in de comité's van toezicht, ook Fransen werden gebracht. Onder de Belgen merkt men er wel ettelijken op die ook in 1792 die rol hadden gespeeld. Gewezen Vonckisten, steeds verder in de Franse richting afgedreven, verbitterd door de ballingschap misschien, maar toch naast baatzuchtige avonturiers nog wel welmenende patriotten. Zij hadden, ik zei het al, niet veel in te brengen, maar zij durfden toch bij tijd en wijle hun heren en meesters wel harde waarheden zeggen. Anti-clericalisme was een band tussen hen en de Fransen, maar de gruwelijke willekeur en wetteloosheid en de plunderzucht van de Fransen ging hun, of de besten van hen, oprecht aan 't hart. Zij konden soms in bizondere gevallen wel iets verhinderen of verzachten, en kwamen ook tegen de gevolgde politiek in het algemeen soms met dringende redenen op. De advokaat Meyer, bijvoorbeeld, die wij in 1790 te Gent ontmoetten als een voorman van de Vonckisten, en in 1793 als een volgroeide Jacobijn, en die de tijd van de tweede Oostenrijkse restauratie in Parijs had doorgebracht, zat nu in de municipaliteit van Gent. In mei 1795 schreef hij de representanten om te waarschuwen dat de requisities op het platteland hongersnood gingen veroorzaken. Vooral tegen het weghalen van paarden en wagens kwam hij op.

> Hoe lang zal dit afschuwelijk vandalisme het land uitputten? Het vuur van de opstand zal misschien eerder oplaaien dan wij denken, en gij hebt geen troepen genoeg om het te doven.

En de municipaliteit van Brussel schreef in april:

> Nooit zijn onze voorgangers door het voormalig Oostenrijks goevernement behandeld als gij het ons doet.

Onder de ondertekenaars van die bittere verzuchting treft ons de naam van Verlooy.

Maar de overtuigendste veroordeling van de Franse methoden in België is te vinden in Franse uitspraken van een iets latere datum, toen het tij in Parijs gekeerd was en men er naar onthullingen van de gepleegde wanbedrijven luisteren wilde. In november 1795 schreef een Frans agent te Mons over

> dat slag van revolutionaire regering, willekeurig en wisselvallig, toegepast door de civiele commissarissen, de 'commissaires ordonnateurs' en andere bloedzuigers van dien aard, bijgestaan door de booswichten van het land.

Heel 1794 door echter wilden de leidende kringen in Parijs van geen regiemverande-

ring weten. Annexatie? - vereniging, zoals het heette. De representanten te Brussel oordeelden in december gezamenlijk, dat eerst alle buit binnen moest zijn, en dat in afwachting daarvan

> al die verzoeken om vereniging afgewimpeld dienen te worden. Zij komen slechts van intriganten, van hen die zich van het gezag en de goederen van de uitgewekenen meester willen maken of wel van hen die aan de requisities en de schattingen willen ontkomen.

En hierbij legde zich het Comité de Salut Public neer. Het wilde nu zelfs beloven dat de vereniging tot stand zou komen, zodra (en nu volgt er nog een fraai staaltje van de geijkte revolutionaire mooipraterij) 'de inwoners zich haar waardig hebben betoond door hun offers voor de verdediging der vrijheid'.

De dwingelandij had gediend, net als in 1792/3, om de Belgen rijp te maken voor het aanvaarden van de vereniging als het minste van twee kwaden. Maar bovendien was de Franse politiek eerst nu, eerst op de overgang van 1794 tot 1795, klaar, en ook toen nog niet zonder aanmerkelijke weifelingen, om de annexatie, niet zozeer te wensen - dat ging vanzelf wel - maar aan te durven.

Het annexatieprobleem; 'realisme' in Frankrijk

Een motief om haar te rechtvaardigen had men al lang gevonden en verkondigd, en dan de annexatie, niet van België alleen, maar van het Rijnland en van Savoye. 'De natuurlijke grenzen'. Die leus kwam uit de traditie van de monarchie in haar beste dagen. Het mocht wat vreemd schijnen dat de Papenvreters van de Conventie zich beroepen zouden op Richelieu en Mazarin - als men het weldra openlijk deed, verhief men er zich nog op dat men hen ver overtrof! - maar gelukkig was daar bovendien een uitspraak van Rousseau, dat grote orakel. 'De natuur' immers was één van diens toverwoorden, en het had er de profeet zelf toe verleid om de ideale grenzen van Frankrijk te noemen: de Rijn, de Alpen, de Pyreneeën. In november 1792, in de roes van de overwinning bij Jemappes, had Danton dat programma tot het zijne gemaakt:

> Geen macht kan ons tegenhouden. Tevergeefs dreigt men ons met de toorn der koningen. Engeland? De tyrannen van Engeland liggen op sterven. Het volk zal er vrij zijn.

Dezelfde Danton had toch in maart 1793, toen het in België mis ging, een toontje lager gezongen. 't Ging nu (en 't zou meer dan een jaar gaan) om de verdediging van Frankrijk. Daarvoor moesten de revolutionaire frazen wijken, niet alleen die van de natuurlijke grenzen, maar zelfs de eerdere, meer idealistische, die eigenlijk door de tweede conceptie al naar het hart getast was, van de bevrijding der volken. Elk volk zijn eigen lot, heette het nu, Frankrijk mag zijn veiligheid niet ten offer brengen.

Sedertdien had zich, definitief in de zomer van '94, de militaire situatie hersteld.

> Een opinie welke dagelijks het getal van haar aanhangers in de boezem der Conventie ziet groeien (*schreef één van de secretarissen van het Comité*

de Salut Public in september of october reeds) verheft zich om te eisen dat de loop van de Rijn tot grens aan de Republiek zal dienen.

Maar men had toch veel geleerd, onder andere dat de toorn der koningen nog te duchten viel en dat de tyrannen van Engeland nog niet dood waren. Na de val van Robespierre kwamen figuren naar voren, die door heel hun geestelijke habitus minder

geneigd waren de internationale politiek in revolutionaire schema's, maar veeleer in realistische termen van machtsverhoudingen, veiligheid, evenwicht te zien. De matiging die de vredespartij predikte, viel, toen de krijgskans gunstig bleef, op dovemans oren, maar maandenlang na Fleurus droeg zij er toch toe bij, dat het vraagstuk van de uiteindelijke bestemming van het veroverde België met behoedzaamheid en dilatoor behandeld werd.

Wat op den duur veld won, was niet zozeer een gematigde als wel een realistische geesteshouding, die zich in beperking omderwille van machtsuitbreiding eer dan van vrede zou openbaren. Zo trachtte men de eventuele inlijving van België, die in ieder geval een uitdaging aan Engeland zou betekenen, voor te bereiden door de vastelandse vijanden te verdelen. Daartoe gaf de spanning tussen Oostenrijk en Pruisen over Polen natuurlijk een prachtige opening, en het diplomatieke spel dat het leger van Pichegru op de rivierengrens van de Nederlandse Republiek een tijdlang tot ieders verbazing bijna werkeloos had gehouden, eindigde dan ook, bijna op hetzelfde ogenblik dat die grens overschreden werd, met een vooralsnog geheime overeenkomst, die na enige maanden uitliep op de vrede van Bazel: januari 1795. Een datum in de ontwikkeling van de verhouding tussen de Revolutie en Europa. De Revolutie pacterend met een Koning. Het beginsel van co-existentie scheen dat van steun en broederschap aan alle naar vrijheid hakende volken te verdringen. Maar Pruisen had zich dan ook formeel gedesinteresseerd van alle gebied links van de Rijn, en nu was de baan vrij voor de annexatie van België. En 't spreekt wel vanzelf dat ook de revolutionaire leuzen ter rechtvaardiging van de annexatie, die zich met de in de praktijk gevolgde politiek eigenlijk niet verdroegen, nog lustig werden gebruikt.

De emigranten; Oostenrijk desinteresseert zich van België

Het had de kracht van de Franse diplomatieke positie uitgemaakt, dat ook Oostenrijk graag de prijs van België betaald zou hebben om tot een vrede te komen, die het de handen elders vrij gaf. De nieuwe kanselier Thugut wenste niets liever. Oostenrijk had België ontruimd onder sterke verzekeringen dat het ertoe gedwongen werd en dat de keizer al zijn rechten handhaafde om, zo de oorlogskans het toeliet, zich weer in het bezit van zijn Nederlanden te stellen. De Oostenrijkse ministers wisten heel goed dat Engeland meer geïnteresseerd was in België dan zij, en dat zulke verzekeringen nodig waren om de onmisbare subsidies voor de krijgsvoering op de Rijn, en in Italië te bekomen. In werkelijkheid had Thugut het verlies gevoeld als een wegwerpen van ballast. Meer dan ooit was Oostenrijk's ware aandacht bij Duitsland, bij Polen, bij Italië. En moest het de verantwoordelijkheid voor de Zuidelijke Nederlanden, die altijd bedreigde post in het verre Noord-Westen, weer op zich nemen, dan stond één ding voor de Keizer en de regering in Wenen, vast: alleen zonder de ondraaglijke belemmering van die oude rechten. Daarin kon Engeland, toen het van dit plan vernam, niet toestemmen. Het hield vast aan de Haagse Conventie. De wens was echter natuurlijk genoeg. Het ongeduld van het verlichte despotisme was niet verminderd, en het privilegedom had het daar ook niet naar gemaakt. Het moet met een gevoel van opluchting geweest zijn dat de keizer eind januari 1795, naar aanleiding van een verzoek van uitgeweken Henegouwse

heren, die zich nog de Staten van Henegouwen noemden, vastlegde dat hij geen Staten van Henegouwen meer erkende.

Dit was niet voor de openbaarheid bestemd en Metternich had in de tussenliggende maanden gedurig met uitgeweken heren in contact gestaan en tussen hen en de veel minder toeschietelijke Thugut bemiddeld. Wat is natuurlijker dan dat die heren zich in de ballingschap met hun soeverein wilden verstaan over toekomstplannen, over alles wat ook nu het lot van hun gewesten kon raken? Wat zij gezien hadden bij het wegtrekken der Oostenrijkers echter, de geringe ernst van hun weerstand - alleen Bender hield

zich in Luxemburg nog tot in juni 1795 staande, maar 't leek wel of hij als een pion in het schaakspel voor een loutere schijnmanoeuvre (om de Engelsen zand in de ogen te strooien) werd opgeofferd -, het plunderen van de openbare kassen: het had de meeste uitgewekenen bitter gegriefd en met wantrouwen vervuld. Verscheidenen hadden zelf openbare kassen meegevoerd om ze voor een betere toekomst te redden, en de Oostenrijkers waren erop uit die met medewerking van de autoriteiten in de landen waar zij zich ophielden, onder andere ook in de Republiek dus, in handen te krijgen. De keizerlijke uiting omtrent Henegouwen bleef verborgen, maar men vermoedde genoeg, en toen tezelfdertijd Metternich en Trauttmansdorff ontslagen werden - Aartshertog Karel had zich al dadelijk van zijn goeverneurschap ontdaan -, *wist* men. Er was niettemin onder de ballingen op dit punt geen eenstemmigheid. Bisschop Nelis predikte trouw aan de Keizer in weerwil van alles (dat was ook de aanwijzing die Brancadoro uit Rome ontving) en waarschuwde de Oostenrijkse regering zelfs tegen besprekingen die zijn lotgenoten met de Engelsen en de Hollanders voerden.

Want daartoe werden dezen als het ware gedreven. Aan hun lot overgelaten door de Keizer, vrezend dat deze de Nederlanden aan de Fransen verkwanselen zou of dat hij anders een keer in de oorlog eens gebruiken mocht om het land eenvoudig te onderwerpen en als op een *tabula rasa* zijn verlichte en despotische wil te schrijven, moesten zij wel in de Engelsen en in de Nederlandse Staten hun natuurlijke bondgenoten zien. In 't bizonder De Jonghe knoopte onderhandelingen aan met Van de Spiegel en het Oranjehof, waarvan de Oostenrijkse zaakgelastigde in Den Haag, zonder er overigens het rechte van te weten, vol ergernis aan Wenen berichtte.

Maar Van de Spiegel en het Oranjehof liepen zelf al op hun laatste benen en men zou van dit bedrijf al bijna kunnen zeggen wat Thugut ervan zei, toen het weldra, nadat ook de Oranjes tot de staat van ballingen waren teruggebracht, onverdroten (in Duitsland nu) werd voortgezet:

> Men moest eens ophouden (*dit zag op een rapport van Trauttmansdorff in mei* 1795) met belang te willen toekennen aan wat de voormalige Staten van de Nederlanden doen of denken. Wat doet het er voor Z.M. toe, de gezindheid of voornemens te kennen van een dozijn uit hun vaderland verjaagde intriganten, van stad tot stad dwalend en in hun tegenwoordige staat ontbloot van alle middelen en van alle steun! Als de Nederlanden nog ooit onder de heerschappij van Oostenrijk terugkeren, zal het niet zijn door het machteloos gedoe van zwakke hoofden en hun obscuur geonderhandel (*négociailleries*), maar door de onweerstaanbare kracht der omstandigheden en op een wijze waardoor het soeverein gezag van Z.M., van alle belemmering bevrijd, niet meer nodig zal hebben op enig ander belang te letten, of het gedrag van die scharrelaars (*intrigailleurs*) voor enig ander doel na te gaan, dan om hun uitspattingen gestreng en onverbiddelijk te straffen.

Het is een brief die geen hoge dunk geeft van het karakter van de schrijver. Maar hij leert ons veel omtrent de internationale verhoudingen en omtrent het ongelukkig lot van de ballingen. Dat weinigen hunner in de ballingschap volhardden, is geen wonder, vooral sedert vroeg in 1795 het Comité de Salut Public, gedeeltelijk omdat

het zich nu al scherper tegen het Jacobinisme was gaan stellen, gedeeltelijk omdat het de gemoederen wilde voorbereiden voor de ‘vereniging’, het veroverde land veel zachter was gaan behandelen. Maar vóór wij dat en het annexatie-besluit van 1 oktober nader beschouwen, zullen wij ons moeten bezig houden met de ondergang van de oude Republiek der Verenigde Nederlanden, die door de verovering van België was voorbereid, en met het moeizaam op gang brengen van de nieuwe Bataafse Republiek.

Noord-Nederland

a. De ondergang van de Republiek der Verenigde Nederlanden

Stemmingen tegenover de Revolutie (1792-'94)

Wij hebben reeds lang tevoren iets gezien van Van de Spiegel's worsteling met de hopeloos vastgelopen constitutie van de Republiek. In de voorafgaande hoofdstukken namen wij telkens iets waar van zijn alleen daardoor reeds verlamde buitenlandse politiek en hadden ook nu en dan een glimp van de Bataafse uitwijkelingen. 't Wordt tijd dat wij een ogenblik de reacties in Noord-Nederland op het naarbuiten breken van de Franse Revolutie wat meer opzettelijk gadeslaan.

Na de oorlogsverklaring aan Oostenrijk, in maart, en de verovering van België, in november 1792, kon ook in de Republiek, al bleef zij nog tot begin februari '93 buiten de strijd met de wapenen, niemand de ogen meer sluiten voor het onmiddellijk dreigend gevaar. Van de Spiegel ergerde zich aan de drukke omgang van de Franse gezant De Maulde met Patriotten, maar wat nog bedenkelijker scheen, was dat deze in juli herhaaldelijk de Oranje-sociëteit te Rijswijk bezocht, met de onmiskenbare bedoeling om de Oranje-democraten, die overigens na 1787 weinig van zich hadden laten horen, het hoofd op hol te brengen. Een zekere baronesse (*soi-disant*!) Daelders, Nederlandse van geboorte, maar ijverig werkzaam in Parijse revolutionaire kringen, was naar Den Haag gekomen, met een heel vage machtiging van Lebrun, louter om de vrede tussen de twee Republieken te helpen bewaren. Zij had in Frankrijk de leer al verkondigd, dat de ware verbinding van de Revolutie was, niet met de Patriotten, Loevesteinse regenten en kapitalisten immers, maar met de Oranjepartij, de partij van het volk; - wij herinneren ons, dat zij in Marat een adept had gevonden. Zij zag zekere trekken in de situatie scherp genoeg, maar ofschoon Van de Spiegel en de Prins zelf haar geduldig te woord stonden - zij grepen naar iedere strohalm, en zouden weldra hun hoop vestigen op de omkoopbaarheid van de Franse gezant en van diens feitelijke patroon, de veldheer Dumouriez zelf-, haar constructie bleef in de lucht hangen. Twee jaar vroeger had Van de Spiegel haar al geschreven dat de constitutie geen invoeren van meerdere volksinvloed gedoogde. En ziehier hoe de Prins over de Oranje-democraten dacht:

> De apparitie van de Heer de Maulde in de Oranje-societeit te Rijswijk is zeer singulier en verdient attentie. Onder die societeiten zijn veel heethoofdige Oranjelieden aan wie het gemakkelijk is te doen geloven, dat zij een grote dienst doen aan het Huis van Oranje door tegens de aristocraten te ijveren, en dan hun te brengen om de Regenten als aristocraten aan te zien, de Stadhouder veel hoger te willen plaatsen dan hij thans is, en niets te willen erkennen dan de Stadhouder als de man van het volk en het volk als de Soeverein. Deze principes zwemen zeer naar die van de *monarchie démocratique*, maar zijn zeer verwijderd van mijne wijze van denken, en daaruit zoude volgen een omverrewerping van deze Constitutie en misschien ene inplaatsstelling van ene nationale vergadering, en ongemerkt zoude men komen tot het Jacobinismus. Dit (*hij bedoelt: die in de grond Jacobijnse leer*) is gans niet ongemakkelijk om aan

onkundige, gezeleerde Oranjelieden te persuaderen, wijl dezelve altoos min of meer democratische idées aankleven.

Er waren er onder de Patriotten heel wat (in zover had mevrouw Daelders het bij het rechte eind), die van het Franse soort van democratie niet meer moesten hebben dan de Prins. Staphorst mocht er zich (in dec. 1790) op beroemen dat hij Jacobijn geweest was vóór de meesten, over 't algemeen schrokken zijn soortgenoten, gezeten burgers, kapitalisten, van sans-culottisme terug. De uitgewekenen die te Parijs in de club der Jacobij-

nen verklaarden, dat er in de grote Hollandse steden duizenden Jacobijnen stonden te wachten en dat 'het vurige sansculottisme er allengs die lage apathie verdrijft, die voorheen de koele Hollander geen andere bedrijvigheid toeliet dan die van geld en winst maken', spraken heel aardig de taal van hun omgeving, maar zeiden zeker te veel. Na het befaamde hulp- en broederschap-decreet van 19 november 1792 richtte Condorcet een vermanende oproep tot de Bataven. Maar dat ging er bij velen slecht in. 't Was niet alleen Van de Spiegel die zei: gelijkheid? moeten wij dat van de Fransen leren? Hij vervolgde:

> Zoon van een onaanzienlijk burger, wie het moeite kostte mij te laten studeren, ben ik door de talenten die mijn medeburgers bij mij aanwezig achtten, tot mijn tegenwoordige post geklommen.
> (*Ook een man uit de kring van De Gijzelaar riep driftig*:) Wij willen de democratie wel, dat wil zeggen de afschaffing van het Stadhouderschap, maar gelooft Condorcet dat wij ons net als zij door het grauw willen laten regeren?

Inderdaad had het sansculottisme zich al op ietwat ontstellende wijze doen kennen. Dat fraaie vrijheidsaanbod van de Conventie was maar kort voorafgegaan door de september-moorden, die in Nederland zelfs door tot het Patriottisme neigende bladen met afschuw waren besproken: 'de vreeslijke gebeurtenis, welke het karakter der Franse natie zozeer bezwalkt heeft.'

De opening van de Schelde, een paar dagen vóór het vrijheidsdecreet afgekondigd, trof de hele koopmansstand als een slag in het gezicht. Weldra maakten toen de berichten over de hardhandige behandeling van het veroverde België (het decreet van 15 december 1792!) ook op de Patriotten nog een bizonder slechte indruk. De Franse gezant merkt een algemene verkoeling bij hen op, en in 't bizonder ook bij de toch zo ijverig Patriotse katholieken. Als men bedenkt in hoe nauwe betrekking hun geestelijkheid met die in de Zuidelijke Nederlanden stond, zal men zich niet verbazen. Dat het haar belang was de Katholieken enigermate aan te halen en hen althans de bejegening van 1787 te doen vergeten, begreep toch zelfs die verstarde Oranje-regering. De heersende positie van de Hervormde Kerk was voor haar natuurlijk geheel onaantastbaar, maar de politiek van kleine concessies in de Patriotse tijd ingewijd, werd door haar feitelijk hervat. De leidende priesters werden aangespoord, en dat met goede woorden, om de gelovigen tot eerbied voor het gestelde gezag aan te sporen. Naarmate de Franse dreiging dichter voor de deur kwam, beijverde men zich meer met vriendelijkheden, maar dit bestuur kon toch de verwachtingen en ambities door de Patriotten opgewekt nooit bevredigen, en die oefenden onvermijdelijk een ondermijnende werking. Niettemin zagen, als in 1793 de oorlog uitbreekt, veel Katholieken, en ook veel orthodox-Protestanten, die laatsten zeker wel sterk in de Oranje-sociëteiten, in de afgelopen zomer nog het doelwit van De Maulde's verleiderskunsten, het gezag van de Bataafse revolutionairen, die voorlopig alleen in Breda en Bergen-op-Zoom konden huishouden, met bezorgdheid tegemoet.

In januari al hadden leidende Amsterdamse Patriotten Van de Spiegel benaderd met een aanbod van geldelijke steun. Niets verlamde de staat zozeer als de afzijdigheid van het Patriotse kapitaal. Van de Spiegel antwoordde echter, heel hoffelijk maar

stug, dat 'de Regering' met de voorstellers 'in geen particuliere conditiën kan treden'; d.w.z. de toenadering sprong af op de onwil van het heersende regiem om ook zelfs de 'moderaatste' hervormingen toe te zeggen.

Men staat versteld van die onverzettelijkheid, terwijl tegelijk de prestatie in de oorlog zo zwak was en er zich in de regeringen van de voornaamste steden van Holland weldra een ware paniekstemming vertoonde. Van de Spiegel, 't is hiervóór al aangeduid, hield

zich kloek. 't Is als de echo van een brief van De Witt in 1672, wanneer hij schreef (5 maart 1793:) ‘Neerslachtigheid is waarlijk onze grootste vijand: op God te vertrouwen en onzen plicht te doen, is al wat wij kunnen.’

Niet de eigen krachtsinspanning in ieder geval wendde het gevaar plotscling af, maar de Oostenrijkse overwinning bij Neerwinden.

> Ik feliciteer U.K.H. (*schreef V.d. Spiegel aan de Prinses op 6 april 1793*) met de volkomen bevrijding van de Republiek als door een. mirakel.

't Was maar een respijt. Aanvankelijk - ik stip het nog even aan - hadden de bondgenoten grote verwachtingen. Op papier werd Frankrijk al verdeeld. Naast de Engelse, Oostenrijkse, Pruisische troepen namen de Staatse deel onder aanvoering van de twee jonge Oranjeprinsen, de Erfprins en Prins Frederik, aan wie hun vader als Kapitein-Generaal het bevel had overgedragen. Frankrijk's grenzen werden aan alle kanten overschreden, en heel het jaar '93 scheen de Revolutie in doodsgevaar. Zij verdedigde zich met bitter fanatisme, maar wij weten al, dat het niet zozeer de niets ontziende terreur en de machtconcentratie als wel nogmaals de verdeeldheid van de coalitie was, die in de zomer van '94 de kans deed keren. De slag bij Fleurus (26 juni) bracht heel België voor de tweede maal in Franse handen. De Oostenrijkers weken weer naar de Rijn, de Engelsen vielen met de Nederlanders terug op het grondgebied van de Republiek, in october onttrok Pruisen zich, na reeds lang feitelijk stilzitten, volledig aan de oorlog.

Wij zullen zien, dat het leger zich onder de leiding van de Oranjeprinsen in de verdediging van het grondgebied niet slecht kweet. Binnen de grens der middelen was er door hen, en voor de vloot door de admiraal Van Kinsbergen, ernstig gewerkt. Maar die grens bleef al te nauw getrokken. Wij zagen al, hoe volledig Van de Spiegel, maar slap gesteund door Willem V, gefaald had in zijn pogingen om de vastgelopen staatsmachine vlot te krijgen. Ook had de defensie, en dat was de ernstigste zwakheid van alle, nog steeds geen steun in de opinie der brede burgerij.

De onthutsende waarnemingen van 1792 omtrent de onaangename zijden van het Jacobinisme hadden geen blijvend effect. Zelfs niet nu zij door het schouwspel van het schrikbewind, en weldra opnieuw door het bruut geweld waaraan België onderworpen werd, werden versterkt. Dat zou alleen mogelijk geweest zijn, als de eigen regering een alternatief had geboden, en niets was nog bij machte om die regering wijzer te maken. Het enig gevolg was daarom, dat een aantal van de gematigden zich van de oppositiebeweging distancieerden en dat deze in ietwat radicaler handen dreigde te raken. In feite bleef niettemin gematigdheid een kenmerk, dat de geestesgesteldheid van de Nederlandse nieuwlichters van die der Franse onderscheidde.

Vijf jaar geleden was Mirabeau, na de instorting van het Patriots regiem, door een paar uitgewekenen bewogen om een *Lettre aux Bataves* te schrijven. Hij had daarin betoogd dat de onvervreemdbare rechten van de mens en de burger, waarover in Frankrijk het wijd reikende debat al was begonnen, in Nederland geenszins zo gloednieuw waren, maar, hoezeer ook onder het Oranje-regiem in de verdrukking, in 's lands geschiedenis besloten lagen. Zo was het in Nederland ook honderden malen uiteengezet. Wij zagen reeds, dat die zelfgenoegzaamheid in de jaren zeventig nog gangbaar was. Ook nu nog reageerde Van de Spiegel op Condorcet's uitdaging

als 't ware automatisch in die geest. En Kluit, de historicus, groot woordvoerder van de conservatieven, kwam in 1793 met een geschrift waarin hij tegen de nieuwe Franse declaratie (ook zij het werk van Condorcet) de voorstelling van Mirabeau tot in het absurde drijft. Al die zogenaamde nieuwigheden van representatief karakter van het gezag, tolerantie, vrije meningsuiting, waren in de Nederlandse staat en maatschappij al lang door de historie gewijd: men had niets meer te verlangen. Die holle lofzang, en trouwens ook Van de Spiegel's op zijn

eigen voorspoedige loopbaan gegronde tevredenheid, doet denken aan het geschrift van de regentenman van bijna zeventig jaar geleden, Lieven de Beaufort.

De tijdgenoten echter, die de schokken van de Engelse oorlog en de daarop gevolgde beroering hadden beleefd, wilden daar zo gemakkelijk niet meer aan. Naar Kluit werd weinig geluisterd. Men las vertalingen van Price niet alleen, maar van de geheel op het Frans filosofisme steunende Thomas Paine, van Voltaire, van Rousseau, schrijvers tegen wie Kluit uitvoer, maar die in tijdschriften als de *Vaderlandse Letteroefeningen* hemelhoog geprezen werden. Verbetering volgens de eeuwige wetten der rede. De historie, door de schrijvers van de *Grondwettige Herstelling* nog zo gaarne ingeroepen, was het bolwerk der conservatieven geworden. En zelfs: ‘verbetering’? Dat was àl wat men in '85-'87 gewild had. Kinderspel vonden velen dat nu.

> Thans schijnt het mij toe, dat het gehele gebouw tot de fundamenten moet worden afgebroken (*Aldus Staphorst, reeds in* 1791. *En in Frankrijk schreef een ander een jaar later*): Lettende op de trap van verlichting en doorzicht in het patriottisme (*hier te lande*) doet de herdenkende overweging van de begrippen die ik voormaals van het patriottisme had, mij thans blozen over de bekrompenheid derzelve.

En toch, minstens zo karakteristiek voor de geest van de tijd en voor de dingen die komen gingen, was een geschrift als dat van Pieter Paulus, het belangrijkste van de antwoorden waartoe een al in 1790 door Teyler's Genootschap uitgeschreven prijsvraag over de gelijkheid, en de daaruit voortvloeiende rechten en plichten, aanleiding gaf. Het verscheen eerst in 1793, en het verdient niet alleen om de persoon van de schrijver, die in 1796 voorzitter van de eerste Nationale Vergadering worden zou, maar om de inhoud, alle aandacht.

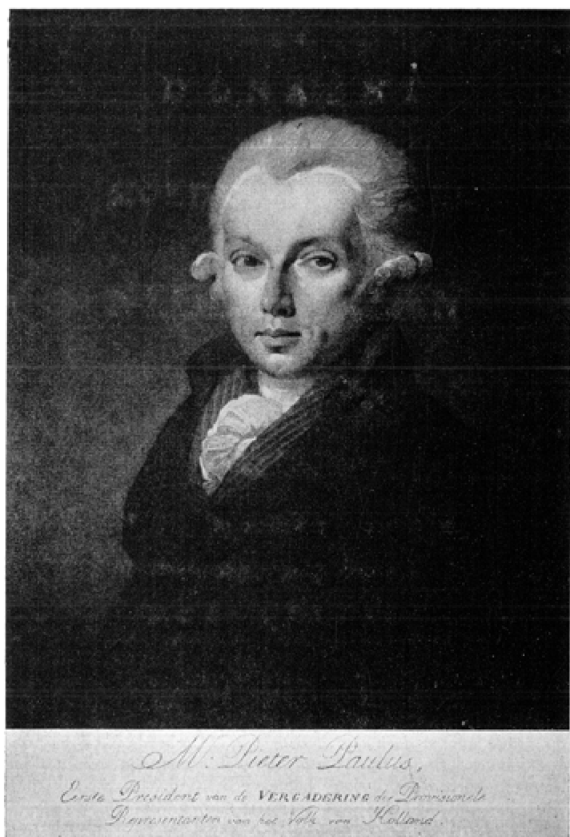
Want hierin werd toch een poging gedaan om de denkbeelden die nu in Frankrijk zo'n opzienbarende zegepraal beleefden, te nationaliseren. Niet dat Paulus in de eerste plaats historisch te werk ging. De gedachte van Mirabeau wordt door hem niet uitgewerkt. Maar in plaats van uit de natuur van de mens leidde hij de vrijheid en gelijkheid en al de gewenste burgerrechten af uit de bijbel, stelde ze voor als de leer van Jezus. ‘Het Franse Jacobinismus in een Christenkleedje’, zo smaalden de hooghouders van het oude. Maar aan de oprechtheid van Paulus valt niet te twijfelen, en ook al was zijn blijmoedige en menslievende interpretatie voor bewuste Calvinisten niet aanvaardbaar, langs deze weg konden toch krachten die de Revolutie in Frankrijk tot haar schade afstiet, er hier voor gewonnen worden; een tegenstelling ook, die de Brabantse omwenteling had doen ontaarden in een wilde partijstrijd, werd hier overbrugd. De hevigheid van de Franse omkeer zou bij de zoveel minder diepe misstanden en tegenstellingen van Nederland nooit gepast hebben, maar het accentueren van het christelijk karakter van de Nederlandse samenleving, en daarenboven nog het stelling nemen tegen Rousseau's leer 'van de absolute onderwerping aan ‘de algemene wil’, waarin bij Paulus toch wel degelijk het zo typisch Nederlandse en in de historie wortelende besef van de onaantastbaarheid van groeps- en individuele rechten tot uiting kwam, dat alles was bewustelijk bedoeld om tegen excessen een dam op te werpen. Op het slot van zijn *Verhandeling* smeekte

Paulus de zegen des hemels af over ‘zijn zwakke pogingen’ om te bewerken dat eenmaal in ons land

> de rechten des mensdoms met eensgezindheid, met oprechtheid, met goed overleg, zonder haat, verdenking, partijschap, geweld of ten koste van mensenbloed, zullen worden gevestigd.

Paulus vertegenwoordigde een sterke stroming, en dat zou in 1795 blijken. Wanneer

men het belang van deze periode alleen hierin zoekt, dat de Bataven der uitwijking, en door hun invloed die in 't vaderland, bij Frankrijk 'ter school gingen', miskent men het eigene dat de Noord-Nederlandse geschiedenis ook nu behield. Zeker werd er door velen aan de op til zijnde omwenteling in een heel andere geest dan die van Paulus gedacht, en een tijdlang verbeeldden de radicalen zich dat zij het voor het zeggen zouden hebben. Maar ofschoon het contact dat zij sedert het begin van 1794 met Daendels onderhielden zeker vèrstrekkende gevolgen had, zou hun dat toch tegenvallen.

PIETER PAULUS Cl. J.B. Wolters' U.M.

Mislukte revolutie-poging te Amsterdam (*okt.* '94)

't Was Daendels zelf, nu brigade-generaal in het Franse leger op de Frans-Belgische grens, die het initiatief had genomen door een brief aan Irhoven van Dam, advokaat te Amsterdam. (Ook hij een Patriot van vóór '87, die al bij het begin van de troebelen tegen Van Goens' *Politiek Vertoog* een werk in drie delen, volgepropt met historische eruditie, in het licht had gegeven: hij stond toen, in 1781, nog achter de regenten, zocht ‘het voor Nederland ondraagbaar juk van willekeurige beheersing’ alleen in het stadhouderlijk gezag en het remedie in herstel der constitutie: ‘Uwe Constitutie, mijne Landgenoten, is de beste die enig volk begeren kan.’) Het Bataafse Comité revolutionair in Frankrijk was in de storm van het Schrikbewind weggevaagd. De Kock had zijn leven onder de guillotine gelaten, Van Hooff ontsnapte ternauwernood aan datzelfde lot. Zelfstandige actie van Bataafse revolutionairen in Frankrijk was nog minder mogelijk dan in 1792.

Maar Daendels had in het Franse leger een positie, en hij hield hardnekkig vast aan de gedachte dat men zich in 't belang van het vaderland niet lijdelijk door de Fransen mocht laten bevrijden. Van Dam, en de vrienden door deze geraadpleegd, oordeelden echter eenstemmig, dat een eigen-gemaakte omwenteling ondenkbaar was. Van Dam deed, volgens zijn zure aard, die mening vergezeld gaan van schampere opmerkingen over de alle nobele opwellingen verstikkende geldzucht, over de lafhartigheid, van die Hollandse Patriotten, zo droevig afstekend bij de moed en opofferingsgezindheid van de Franse.

Heel wat meer heeft men aan de memorie opgesteld door één der vrienden, de jonge koopman Gogel. Ze was bestemd tot voorlichting van de Fransen: Gogel waagde een reisje naar het Franse leger. Het gepeupel is vóór Oranje, althans in Holland, zegt hij; ook de Joden; en de Katholieken, die zich eens Patriot noemden, zijn omgedraaid, ‘opgestookt door hun schurken van priesters’. Hun voormalig Patriottisme betekende toch ook niet meer, dan dat zij klokken aan hun tempels wensten, ‘hun poppen wilden omdragen en hun dwaasheden in het openbaar verkondigen’.

Gogel was Jacobijn met de felsten. Hij legt hier een anti-papisme aan den dag van oud-calvinistische stempel, al kleedde het zich nu in het mom van verlichting en vrijheid en gelijkheid, en dat op den duur tot botsing leiden moest. Maar zijn ongeduld misleidde hier zijn waarneming. Wij zullen straks zien dat de meeste Katholieke gelovigen tegen de drang van een hogere kerkelijke overheid om zich achter het oude regiem te scharen verzet boden. Toch maakt zijn verslag begrijpelijk, waarom die verdeelde Noord-Nederlandse bevolking niet zo licht tot actief optreden te krijgen was. In het algemeen gesproken werd trouwens haar ijver niet zozeer door aangeboren laag- en lafhartigheid getemperd, als door eigenschappen of omstandigheden die door Gogel scherp zijn opgemerkt en, hoe ook op z'n Jacobijns, onverbloemd meegedeeld:

> De sterke godsdienstzin der natie in om 't even welke gezindheid; een vrijheid van altijd oneindig meer uitgebreidheid dan in de omringende, onder het despotisme zuchtende landen; een zekere mate van gelijkheid, waarop men gewoon was prat te gaan (*deze twee punten doen ons zowaar aan Mirabeau, Kluit en Van de Spiegel denken*); enige vorderingen in de

kennis der wetenschappen en min of meer scholing in de letteren; kortom een zekere halve verlichting, van waaruit men moeilijker tot de volledige komt dan als van onderop begonnen wordt. (*Hij had er nog aan kunnen toevoegen, dat in de meeste Nederlandse provincies de drukkende feodale verhoudingen die de toestand in Frankrijk kenmerkten, al lang niet meer bestonden en de kerkelijke goederen in de zestiende eeuw genaast waren*.)

De Fransen werden dus gewaarschuwd dat *zij* het zouden moeten doen: hoogstens

konden bij een inval de Patriotten de tegenweer verzwakken. Van de Fransen moest ook de nieuwe constitutie komen, compleet met revolutionair gerechtshof en guillotine. Zowel Van Dam als Gogel vermeldden de guillotine: de ster van Robespierre stond nog hoog. Overigens waren beiden erop uit, de Fransen te doen gevoelen, hoezeer de reeds door de Conventie aangekondigde politiek van uitplundering van veroverde gebieden potentiële aanhangers afschrikte. Zij drongen aan op geruststellende verzekeringen, en Gogel gaf een kundige uiteenzetting (veelszins herhaling van wat ook in 1792/3 was gezegd) van 's lands economische structuur, die behoedzaam ingrijpen nodig maakte, of men zou van de befaamde Hollandse rijkdom niets in handen krijgen. Liefdadige instellingen moesten gespaard worden. De schatting diende, volgens Gogel, op sterk progressieve grondslag te worden geheven. Maar hoe belangrijk zou een Bataafse staat als bondgenoot voor Frankrijk zijn! Niet alleen door zijn kapitaalkracht, maar door zijn zeehandel, zijn koopvaardij, zijn marine en zijn zeehavens! Dat bondgenootschap zou de ondergang van ‘het trotse Albion’ verzekeren. - Met dit laatste roerde hij een vertrouwde snaar aan. Daar hoopten de Fransen ook op.

Aangemoedigd door de berichten waarmee Gogel thuis kwam, ging de kring ijverig voort met het reeds ontworpen plan van een samenzwering. Er werden lijsten aangelegd van drie soorten mogelijke medestanders; alleen ‘de ware Franse Patriotten’ zouden in het volledig geheim worden gekend en in de verschillende steden van Holland in clubs verenigd, die door de hoofdclub correspondentie zouden houden. Het revolutionair gouvernement, dat men voorzag, moest ‘door het gezag der Franse wapenen worden vastgesteld’; het moest deze landen ‘voor altoos op de zekerste wijze aan de Franse Republiek ten allernauwsten verenigen’ en een ‘revolutionaire rechtbank geaccompagneerd met een guillotine’ instellen. Behalve voortgaan met het onderzoek volgens de drie lijsten en opwekken van de burgerij om zich niet tegen de Fransen te laten gebruiken, zou men zich bezig houden ‘met 't oprichten van Leesgezelschappen onder den gemenen man, ten einde de lagere klassen voor te lichten en voor te bereiden tot 't omhelzen der Franse principes’.

Dat laatste werd een groot succes. Onder onschuldige statuten werden overal ‘onder de gemene man’, onder ‘de lagere klassen’, haarden van revolutionaire gezindheid gevormd. De termen bewijzen hoezeer ook deze radicale ontwikkeling van het Patriottisme in burger-handen bleef, maar tevens dat de Oranjegezindheid niet zo'n algemeen volksverschijnsel was, als dikwijls wordt aangenomen. Gogel maakt uitdrukkelijk onderscheid tussen het ‘gepeupel’, waarbij Oranjegezindheid verenigd met plunderzucht troef was, en de geschoolde werklieden (*artisans*) en winkeliers, die integendeel bij de omkeer van 1787 het hardst waren behandeld en nu het dankbaarst materiaal vormden.

De verovering van België verhoogde natuurlijk de spanning. In de Staten-Generaal sprak Willem V 15 juli 1794 mannelijk genoeg. Hij waarschuwde dat ‘verbasterde Nederlanders’ die naar de komst van de vijand wensen, mochten er zulken zijn, ‘als binnenlandse vijanden’ beschouwd zouden worden.

> Ik voor mij ken geen middenweg tussen kloekmoedig te strijden of lafhartig te bukken: en ik twijfel geen ogenblik aan de keuze van Uw Hoogmogenden, van de Staten der provinciën, en van alle welmenenden in het land.

Die binnenlandse vijanden gingen intussen ongemoeid hun gang. Op 31 juli werd in het huis van de burgeresse Koets in de Haarlemmerhout een nachtelijke vergadering van 36 vertegenwoordigers der clubs gehouden. Niet alleen uit Holland, ook uit Overijsel, Utrecht en Groningen, waren er opgekomen: Hahn, uit Leiden, presideerde. Hij was de zoon van een Leids hoogleraar, bemiddeld, en zou in de volgende jaren een grote rol spelen (hij was verlamd aan beide voeten). Uit Amsterdam was er o.m. Wiselius,

een heel jonge man nog, wiens vader, een gefortuneerd koopman, vóór '87 kolonel van een Patriots vrijcorps was geweest; de zoon, die gestudeerd had, typisch intellectueel, was mee onder invloed van de Franse gebeurtenissen een slag radicaler, hoezeer ook het schrikbewind verafschuwend; hij zou in 't vervolg nog van zich doen horen. Dr. Krayenhoff en de oud-officier Pijman (allebei Patriotten van vóór '87 en die het allebei in de nieuwe staat van zaken nog tot minister van oorlog zouden brengen) werden aangewezen om voor wapens te zorgen; Van Dam en Gogel om nogmaals met de Franse Representanten bij het leger in België te gaan praten.

De nieuwe decreten over de behandeling van het ten tweede male veroverde België wekten ook in deze kring nieuwe ongerustheid. Juist omtrent deze tijd kwam Robespierre ten val. Eerlang zegevierde het moderantisme. Wat dit voor Frankrijk's buitenlandse politiek ging betekenen, viel evenwel nog niet te zeggen. Pogingen om met het oude Europa tot een accoord te komen? Hoofddoel van de zending van Van Dam en Gogel was in ieder geval het aandringen op onverwijld oprukken tegen de Republiek, opdat daar het bestaande regiem omvergeworpen zou worden. De Representant Lacombe kwam de afgezanten zeer tegemoet. Deze stond met Daendels op de beste voet en had hem juist gemachtigd om een paar van de ballingen in het kampement te Grevelingen te ontbieden, die hem met hun adviezen ter zijde konden staan. Onze oude bekende Gerrit Paape was één daarvan, en men kan zich voorstellen met wat een vreugde die aan de oproep gehoor gaf. Hij bleef geruime tijd in de omgeving van de generaal en diende hem zeker wel met zijn pen. Ondertussen zond Lacombe Daendels naar Parijs en op 1 september bracht deze ‘de heuglijke tijding’ terug, dat orders tot voortrukken gegeven waren: de Representanten ontwierpen nu zelfs een proclamatie bevattende erkenning van de Bataafse regering, die men zich voorstelde dat tevoren door een omwenteling zou zijn gevormd. De datum 15 september werd voor het overschrijden van Maas en Waal vastgesteld, en dàt moest dan het sein voor de omwenteling wezen. (Net vóórdien had Sluis, na een langdurige en kloeke verdediging, gecapituleerd.)

Nu zou het dan menens worden. Wapens werden aangeschaft, de Leesgezelschappen gealarmeerd, maar .... de Fransen lieten op de afgesproken datum verstek gaan. Zij waren wel onder Pichegru in Staats Brabant gedrongen, in feite was echter hun aandacht bij de Oostkant, waar Jourdan de Oostenrijkers trachtte terug te dringen. Pichegru had maar 'n zwakke macht onder zich. Toch was 't Engelse leger onder York meteen van Oosterhout opgebroken. Teruggeweken tot bij Boxtel liet het zich een klap toebrengen (14 september), die voor York, ofschoon hij verder niet werd lastig gevallen, aanleiding was om over de Maas op Grave terug te vallen. Het Staatse leger moest mee, tot opluchting zeker wel van veel officieren die zich over ‘het klaarblijkende verlangen naar de komst der Fransen’ dat zij bij de Brabantse bevolking bespeurden, ernstige zorgen maakten.

De woede in regeringskringen richtte zich tegen de Engelsen. Inderdaad bracht dat Engelse leger schok op schok toe aan het moreel van de coalitie, en het ergste was nog de tuchteloosheid van die slecht verzorgde troepen, onder de welgeboren officieren het schorriemorrie van Engeland. Op hun terugtocht gingen zij zich te buiten, volgens gewoonte, zoals de *Nederlandse Jaarboeken* ronduit schreven, aan

> de baldadigste euvelmoed, de beestachtigste ontucht en allerlei verfoeilijke gruwelen, in die mate dat de bewoners .... zich veel liever aan

den oorlogenden vijand dan aan zulke helpers en verdedigers willen toebetrouwen en overgeven.

De haat tegen de Engelsen, door de Patriotten sedert 1780 gekweekt, kreeg nieuw voedsel, en iedere nieuwe terugtocht (want het bleef er niet bij), vergezeld van telkens weer nieuwe uitspattingen, maakte het erger. Tot in regeringskringen sprak men scham-

per en bitter over de Engelsen, en de Prins en Van de Spiegel zelf konden hun ergernis, en op den duur wanhoop, niet verkroppen.

Maar ondertussen zaten de samenzweerders met de handen in het haar. Wel 2500 mensen waren in 't geheim en toch, in weerwil van 't gevaar van uitlekken, zolang Pichegru het beleg sloeg voor Den Bosch en andere vestingen in plaats van de rivieren over te steken, durfde men niets beginnen. Eind september capituleerde het fort Grèvecoeur; de Oranje-prinsen waren over het beleid van de kommandant, die overigens tevoren al als 'oud en versleten' te boek stond, zeer slecht te spreken en brachten hem voor een krijgsraad. Maar op 9 oktober capituleerde Den Bosch zelf. Vooral dat de kommandant, de meer dan tachtigjarige graaf van Hessen-Philipsthal geen bepaling had bedongen omtrent lijfsbehoud voor de in de stad mee opgesloten *émigrés*- ook na Thermidor fusilleerden de Fransen die nog - werd als smadelijk gevoeld. De Patriotten daarentegen werden niet weinig bemoedigd, terwijl tegelijk een bezoek aan Amsterdam van de Erfprins van Oranje en York, de twee verbonden opperbevelhebbers, hevige onrust verwekte: er zou een plan bestaan om de legers op Amsterdam terug te trekken en die stad achter haar inundaties tot het uiterste te verdedigen.

Zo werden nu dan de Leesgezelschappen op 10 oktober opgeroepen en hun een request aan burgemeesteren ter tekening voorgelegd. Daarin werd verklaard dat de burgers zich tegen militaire maatregelen, en in 't bizonder tegen het inlegeren van de beruchte Engelse troepen, desnoods door revolutie zouden verzetten. Ook op de 'fatsoenlijke' sociëteiten Doctrina en Felix Meritis, de centra van het intellectuele leven van Amsterdam, werden handtekeningen verzameld. Voorzien van 3600 werd het stuk 14 oktober door twaalf commissarissen naar het stadhuis gebracht.

Het was een merkwaardig beschaafde, maar weinig effectieve manier van revolutiemaken. De woordvoerder der twaalf was de in 1787 geremoveerde pensionaris der stad, Visscher; Van Staphorst was er ook bij; uit de oorspronkelijke kring van Irhoven van Dam alleen Goldberg. De woordenwisseling bij de aanbieding verried bij burgemeesteren veel aarzeling, en de commissarissen vermaanden bij hun terugkeer de leden der Leesgezelschappen 'bedaard' te blijven en af te wachten tot de 17de, wanneer definitief antwoord zou worden verstrekt. Maar het respijt versterkte de positie der regering op ongedachte wijze. Twee van de burgerkolonels kwamen haar hun dienst bieden. De vier commissarissen die de 17de naar het stadhuis gingen, vonden een veel stugger onthaal. Tegelijk liet de schout de herberg waar de hoofdclub placht te vergaderen, doorzoeken. Grote opwinding onder de burgers. In een fel strooibiljet werden de 'onderdrukkers' bespot, wier rol haast uitgespeeld is en die met al hun despotiek gedoe de klucht op het laatst enkel maar kluchtiger maken en zichzelve 'hoe langer hoe rijper voor de guillotine en den strop'. Toch viel er die avond op een verwarde bijeenkomst geen besluit. Nu kwam een streng verbod van requestreren vanwege de Staten van Holland af, en midden in de verslagenheid viel de terugkeer van Gogel van nog weer een bezoek aan Daendels en de Fransen, en niet weinig verbitterd over het besluit van die laatsten om eerst Nijmegen nog te gaan belegeren. De regering van Amsterdam verbood nu de Leesgezelschappen, en betekende 25 oktober aan de twaalf commissarissen een criminele dagvaarding. Wat te doen? De advokaat Rutger Jan Schimmelpenninck diende van rechtskundig advies. Ettelijke van de gedagvaarden maakten zich meteen uit de voeten; die verschenen, met Visscher aan het hoofd, werden vastgehouden. De hoofdmannen deden niets

anders dan beraadslagen. Van Dam, die de doortastende moed der Fransen zozeer bewonderde, vermaande tot acht dagen geduld. Een wapendepot werd nu ontdekt en in beslag genomen. Het hele komplot zakte in duigen. Van Dam en Krayenhoff vluchtten naar het Franse leger, Gogel naar Bremen.

Het is dienstig vast even op Schimmelpenninck te letten. Hij werd ongemoeid gelaten, ofschoon de pensionaris der stad, Röell, hem al in 't voorjaar aan Van de Spiegel

had aangewezen als één van een zestal op wie 'wel acht gegeven mag worden', en dat niet ten onrechte. Met de door Daendels en Van Dam opgezette samenzwering had hij zich niet ingelaten, maar hij was al uit de jaren van vóór 1787 nauw met Van Staphorst gelieerd in de democratisch-patriotse beweging en had zich ook nu, in 1794, parallel aan de bemoeiingen van Van Dam en Gogel, tot de Franse regering gewend: Caillard, vroeger ambassade-secretaris, sedert eind '93 door het Comité de Salut Public clandestien naar Amsterdam op kondschap gezonden, ontving van hem een memorie en enige scherpe vragen over hoe Frankrijk in geval van verovering het Bataafse volk dacht te behandelen. Niemand van de partij - afgezien van Paulus, die nu te Rotterdam woonde - genoot hoger persoonlijk aanzien: 'aussi célèbre par ses lumières que pour son patriottisme', zei Caillard van de nu nog maar drie-en-dertig-jarige.

En niet minder dienstig is het op te merken, dat de instorting van het komplot volstrekt niet gelijk stond met een instorting van de revolutionaire gezindheid. Dat blijkt het best, als men ziet wat er in deze tijd onder de Katholieken woelde, over wier Patriottisme Gogel zich zo geringschattend had uitgelaten.

De Brusselse nuntius, vice-superior der Hollandse missie, Brancadoro, die uit Brussel naar Den Haag gevlucht was, werd daar door Prins en Staten met de grootste voorkomendheid ontvangen; in de nood van het ogenblik stond men hem zelfs toe in tal van plaatsen het vormsel toe te dienen en priesters te wijden. 7 september 1794 richtte de dankbare prelaat toen tot de priesters in den lande een in hartstochtelijke bewoordingen vervatte herderlijke brief om de gelovigen te vermanen aan de Franse rovers en vijanden van de godsdienst en tevens aan 'philosophisme' en hervormingswaan weerstand te bieden. In Rome zelf had de vrees voor de Franse Revolutie niet zonder meer tot een zich ingraven op de conservatieve stellingen geleid: Brancadoro had al eerder van zijn chef kardinaal Antonelli een waarschuwing ontvangen, dat de Paus zich buiten de politieke strijd wenste te houden en dat in bepaalde zin volksgezag niet verwerpelijk scheen; men zou de Hollandse priesters en hun gelovigen misschien nog verder stoten, als men hun de kerk in verbond met de zaak van heersers en privilegedom toonde. En zo ging het nu metterdaad. Er bestonden tussen Brancadoro en de Hollandse priesters al spanningen. Die braken nu in een volslagen crisis uit. De priesters gaven te verstaan dat het voorlezen van de brief bij de heersende anti-stadhouderlijke en pro-Franse stemming averechts gevolg zou hebben. Burgemeesteren van Amsterdam, die eerst de voorlezing eisten, schrokken voor de oppositie ook terug. In de meeste plaatsen bleef de voorlezing achterwege. Waar zij geschiedde, ontstond gemor. De nuntius werd voor Oranjeklant uitgemaakt.

Daendels in Den Bosch; het revolutionair bestuur aldaar

Daendels intussen, niet minder dan Gogel verteerd van ongeduld over de terughouding van de Fransen, had zijn pogingen voortgezet. Dat hij bij hen in aanzien stond, blijkt wel uit het feit dat op zijn verzoek de drie vertegenwoordigers der Conventie, Pichegru en nog drie andere generaals op 18 oktober met hem een bespreking hadden. Het resultaat was, dat de Patriotten na de inneming van Nijmegen daar een nationaal

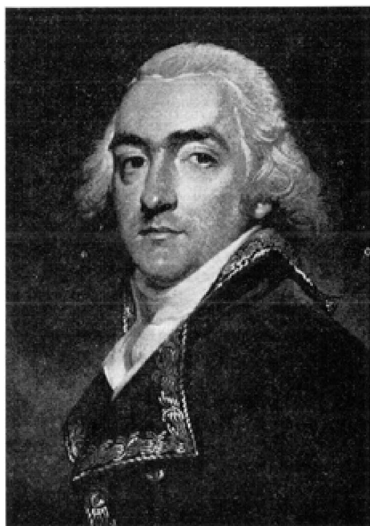
comité ter oprichting van een nationaal leger zouden mogen vormen. De plaatselijke en provinciale comités in het land begonnen na dit bericht zonder verwijl een fonds voor dat nationale leger bijeen te brengen en wezen een aantal ‘aanzienlijke voorstanders der rechten van vrijheid en gelijkheid’ aan, die alvast langs allerlei sluipwegen naar Den Bosch gingen; Irhoven van Dam zat daar al; van de anderen noem ik alleen Jacob Blauw, in 1787 geremoveerd als pensionaris van Leiden, die naderhand een hele rol zou spelen, en IJsbrand van Hamelsveld, Utrechts hoogleraar, in '87 afgezet, man van intellectuele distinctie, die als voorzitter zou fungeren. Zijn naam zullen wij opmerken onder het enige stuk van dat comité dat in de loop der gebeurtenissen merkbaar heeft ingegrepen

en waarmee het zijn ondankbaar en schimmig bestaan ten slotte toch waarlijk nog zou rechtvaardigen. Voor het ogenblik bleek in Den Bosch de wind alweer gekeerd, en Daendels zelf, de enige toeverlaat van die nationale regering in spé, kreeg hem van voren. 21 oktober had hij van Den Bosch uit een oproep tot de Geldersen en Overijselaren gericht:

> Weest jaloers om uzelven vrij te maken. Wacht niet totdat de Fransen het komen doen. Ieder rechtschapen Nederlander zal met mij wensen, dat wij met de wapenen in de vuist onze rechten terug bekomen en tonen dat wij onze broeders, de Fransen, waardig zijn. (*Niet onwaarschijnlijk was Paape de steller van dit stuk.*)

Dit optreden nu was Daendels bijster kwalijk genomen. Vooral dat hij van 'enige duizende brave Bossenaars' gesproken had, aan wier hoofd hij weldra in Gelderland zou verschijnen, kon niet door de beugel. Er kwam van de kant der Representanten een scherp tegenbevel aan de bevolking, en Daendels werd enige tijd in arrest gesteld.

De stad Den Bosch toch was ondertussen door de Fransen van een nieuw bestuur voorzien. Zij lieten zich daarbij vertegenwoordigen door een Bossenaar onder de ballingen die in hun gevolg de Nederlandse bodem weer hadden betreden, Jan Hubert. Uit naam van de Franse Representanten installeerde deze het op 22 oktober. Het voornaamste belang ervan was, dat nu voor het eerst sedert 1629 weer Katholieken op het Bosse stadhuis kwamen te zetelen. De Protestanten waren overigens niet uitgesloten, en het nieuwe bestuur, dat met de uitgehongerde Franse troepen en het assignatenprobleem voor zware moeilijkheden kwam te staan, was heel behoedzaam samengesteld en van een vrij conservatieve

H.W. DAENDELS (Portret door C.H. Hodges in het R.M.)

complexie. Een Bataafs comité stond ernaast om er het oog op te houden. Hierin zat Pieter Vreede, die geheel in de algemeen (Noord-)Nederlandse plannen van Daendels was ingewijd (wij hebben hem als Leidenaar ontmoet, maar in 1790 had hij, in '87 vreemd genoeg met rust gelaten, zijn industrie naar het Generaliteitsland overgebracht); en ook Gerrit Paape. Die laatste, vlot met de pen als altijd, liet een toepasselijk Republikeins toneelspel opvoeren en gaf een blaadje uit, waarin hij aan

de zeker wel wat verbijsterde Bossenaren het beginsel van godsdienstige verdraagzaamheid uiteenzette, de Prinsgezinden de mantel uitveegde, en de onvermijdelijkheid van de requisities betoogde, om welke men de broederlijke bedoelingen van de Fransen dus niet in twijfel mocht trekken. Het nieuw aangestelde bestuur spaarde hij zijn kritiek niet, en het schijnt wel dat het tegen de omstandigheden ook inderdaad niet opgewassen was. Het werd althans (om even vooruit te lopen) op 7 januari door een ander vervangen. Ook dit geschiedde, nog meer rechtstreeks zelfs, door de Fransen:

bij de plechtige installatie voerde, in de St. Jan's kerk, de Representant Portiez het woord; 't was Vreede die bij die gelegenheid een ‘vaderlandse lierzang’ uitsprak. De benoeming was trouwens onderdeel van een regeling die al het Staatse land dat de Fransen nu in hun macht hadden, omvatte.

> Wat er uiteindelijk met Staats Brabant zou moeten gebeuren, was zolang de zeven provinciën boven de rivieren nog weerstand boden, niet te zeggen. Zelfs toen die mee bezet en gerevolutioneerd waren, bleef dat, zoals wij zien zullen, nog een tijdlang een open vraag. De Bataafse revolutionairen twijfelden geen ogenblik of Brabant zou een vrije en gelijkberechtigde deelgenoot in de staat van hun dromen worden. De Katholieke Brabanders hadden aan de Republiek der Zeven Provinciën geen gelukkige herinneringen, maar als de voet der regering daar werkelijk veranderd werd, konden zij moeilijk aarzelen: het optreden van de Fransen in de Zuidelijke Nederlanden, zelfs nog na Thermidor, verbond voor hen aan het begrip annexatie nog schrikwekkender vooruitzichten.

Onderhandelaars van Den Haag en van de revolutie-gezinden in Parijs (*sedert nov.* '94)

Het zal nu wel duidelijk zijn, waarom speciaal zijn oproep tot de Bossenaren Daendels zo kwalijk werd genomen. Maar ook van een actie die de onafhankelijkheid van het geheel der Noordelijke Nederlanden als oogmerk vooropstelde, wilde men in Parijs niet weten. Er was nog steeds een strijd gaande tussen de partij van doortasten (zelfs die zag overigens een al te grote zelfstandigheid van de Bataven ongaarne) en de partij van voorzichtigheid. ‘Enghartige vues van Pruisen te menageren’, zoals Blauw het uitdrukte, deden (zelfs op het eind van 't jaar nog) sommigen in het Comité de Salut Public overhellen naar een vergelijk, niet met de Patriotten, maar met de benarde stadhouderlijke regering, die echter te Amsterdam blijk had gegeven thuis nog baas te zijn. 1 november ontving Van de Spiegel bezoek van de heer Van Breugel, tot aan de revolutionering van de stad door de Fransen secretaris van de Bosse magistraat. Hij reisde op een pas van de representant Lacombe en kwam vertellen dat vredesvoorstellen in overweging zouden worden genomen. Van de Spiegel vroeg onmiddellijk: een generale of een afzonderlijke vrede? Om Engeland tot onderhandelen over dat eerste te krijgen, hadden de Staten-Generaal juist Hendrik Fagel overzee gezonden. Maar Van Breugel bekende dat Lacombe gezegd had: vrede met alle landen, maar niet met Engeland.

Terwijl daarover nog weer naar Den Bosch gereisd werd, verergerde de nood. 5 november trok York de Engelse troepen uit Nijmegen weg, naar het algemeen gevoelen van de Nederlanders vóór het nodig was, maar ook de Staatse troepen moesten de stad nu verlaten. Voor hen, wijl zij de achterhoede dekten, een bizonder hachelijke operatie. Weer gingen duizend man verloren van het door de elkaar slag op slag volgende capitulaties toch al zo gedunde leger. Een paar dagen tevoren had Maastricht zich moeten overgeven; dat garnizoen van een paar duizend man mocht

zich, zoals ook andere, naar Holland begeven, onder ede van gedurende een jaar niet tegen de Fransen te vechten. Er waren al wel proclamaties tot de bevolking gericht om ter verdediging van huis en haard, van vrijheid en religie, vrijwillig op te komen. Onder de Erfprins werkte Van Hogendorp daar met overgegeven ijver aan. Maar het resultaat was bedroevend gering. Vrede was dus een woord van onweerstaanbare bekoring. Engeland echter, dat het er op het vasteland zo treurig bij liet liggen, weigerde halsstarrig in generale vredesonderhandelingen te treden. Er werden in Parijs immers ook na Thermidor nog dezelfde beginselen gehuldigd, die alle vertrouwen op een duurzame regeling onmogelijk maakten. Zo luidde de officiële verklaring. Maar was het niet om de Franse koloniën te kunnen behouden, dat Engeland weigerachtig bleef? - de oude situatie van 1746 weerom. Engeland beloofde hulp; maar wat had men aan Engelse beloften? of zelfs aan Engelse hulp:

> De Prins is woedend over hetgeen hij heeft bijgewoond (*in Gelderland*) over het conduite der hulptroepen ... Al wilde Engeland ons driemaal meer troepen zenden, de hulp is niet alleen inutiel, maar zal het embarras nog vermeerderen. (*Zo schreef zelfs Van de Spiegel in de bitterheid van zijn gemoed aan Fagel*.)

Een ogenblik klampte men zich nog vast aan de hoop dat de Hertog van Brunswijk (de man van 1787 en van de mislukte invasie van Frankrijk van 1792) zich zou laten overhalen om het opperbevel over de troepen der bondgenoten in de Republiek op zich te nemen. De verdeeldheid van de bevelvoering - York, die niets over de Erfprins, noch deze over hem te zeggen had, en ook de Oostenrijkers onder Alvintzy opereerden op zichzelf; maar speciaal York was een ramp -; die verdeeldheid was een schreeuwende misstand. Engeland stemde in de regeling toe, maar Brunswijk weigerde (22 nov.; ‘knecht van Pruisen als hij is’, zoals zijn schoondochter Prinses Louise, die met het lot van Nederland haar vaderland hartstochtelijk meeleefde, aan haar broer Prins Frederik schreef.)

Nu ging het regelrecht op onderhandelingen over een afzonderlijke vrede af.

> De mensen zijn gek in de Republiek (*schreef Prinses Wilhelmina aan haar dochter*). Sedert het bekend is dat de Hertog niet komt, roepen zij: vrede! vrede! zonder zich af te vragen hoe een eervolle vrede te verkrijgen is, een vrede die niet neerkomt op een zich werpen in de armen der Carmagnolen. Zij vergeten ook dat wij 50.000 man in het land hebben die nu vóór ons vechten, maar die zich tegen ons kunnen keren als onze waanzin ten top stijgt. Men verbeeldt zich dat de Fransen ons alles zullen teruggeven zonder zich met onze constitutie te bemoeien ....

Maar zelfs haar geliefde zoon, de vurige Prins Frederik, paaide zich met vrede. En ook Van de Spiegel schreef op 25 november:

> Wanneer ik deze omstandigheden (*van de militaire situatie*) overzie, en daarbij in aanmerking neem het tegenwoordig embarras van de financiën, en het algemeen gevoelen der ingezetenen dat het minder schandelijk is iets aan een overwinnenden vijand toe te geven dan zich door hulptroupes te zien uitplunderen, dan moet ik besluiten, dat het beter is op een fatsoenlijke wijze een einde aan den oorlog te maken door een accommodement, dan overheerst te worden en alles te verliezen.
> Indien Engeland dit mèt ons wilde doen, dan was er kans dat het politiek systema blijft op den ouden voet, omdat ons goevernement zal blijven; maar zo Engeland persisteert bij haar refus, dan kan ik niet genoeg voorspellen dat het effect zal zijn als in 1780 en dat de Republiek gedwongen zal zijn zich in de armen van Frankrijk te werpen. En dan zal Engeland misschien St. Domingo en Martinique behouden, maar een staat op het vasteland, die haar oneindig meer nut is, verliezen.

Van de Spiegel maakte zich zomin illusies als de Prinses, en toch moest hij mee. Reeds aanstonds had de Prins, in overleg met zijn zoon, de heer Repelaer naar Den

Bosch gezonden om de door Van Breugel gedane opening nader te onderzoeken. Over de ontvangst viel niet te roemen, maar na veel haken en ogen leek toch een basis gevonden. Op 16 december kwamen toen de Staten-Generaal tot het formele besluit om dezelfde Repelaer en de Arnhemse burgemeester Brantsen, die vóór 1787 gezant in Parijs was geweest, naar de Conventie te sturen, en een afzonderlijke vrede werd daarbij niet uitgesloten. De Engelsen hadden zich daar trouwens bij neergelegd, echter op de voorwaarde, die enkel verblinding voor vervulling vatbaar achten kon: dat het land zijn zelfstandigheid en neutraliteit metterdaad zou bewaren.

‘Kloekmoedig strijden of lafhartig bukken’? 't Zou hard zijn het besluit tot onderhandelen op die voet *lafhartig* te noemen. Wel is het niet zo, dat de toestand onmiddellijk instorting deed verwachten. Men had na de val van Nijmegen zelfs gemeend dat het Franse leger de winterkwartieren zou betrekken. Maar dat oud gebruik bestond niet meer voor de Revolutie, trouwens de troepen waren er in het kaal gevreten land verschrikkelijk slecht aan toe en zouden in winterkwartieren doodgehongerd zijn. Maar toen Daendels op 11 december de lang voorgespiegelde inval in de Bommelerwaard waagde, stuitte hij op zo'n verzet dat hij terug moest; een gevoelige klap, ook voor hem persoonlijk; de Hollandse uitwijkelingen om hem heen gaven de schuld aan de Fransen: die relatie kreeg een bittere bijsmaak. In het Staatse leger zat nog weerkracht, ondanks de al te vlotte capitulaties van dikwijls aftandse bevelhebbers. Grave, onder een kranig Nederlands officier, overigens ook een man op jaren (De Bonse), hield het in de rug van de Fransen nog tot 30 december. Maar men stond practisch alleen gelaten. Het herhaalde nodeloze terugtrekken van de Engelse en ook van de weinig talrijke Oostenrijkse troepen werd voor Prins Frederik, die almaar vruchteloos betoogde dat er met offensief optreden iets te bereiken viel, een niet te verkroppen grief. En dan was er het versagen of zelfs de regelrechte tegenzin van de eigen bevolking. Zo is het besluit van 16 december niet verwonderlijk. Maar *bukken* was het. En het baatte niet eens.

Net op diezelfde dag viel de vorst in, die wekenlang met ongemene felheid aanhield en weldra de rivieren-barrière, waarop heel de defensie berustte, krachteloos maakte. Bij de besprekingen in Den Bosch had éen der representanten tot Van Breugel iets gezegd van dat de wapenen gedurende de besprekingen in Parijs zouden rusten. 15 december had de Erfprins afgaande op wat maar een los woord zou blijken, waardoor de Franse regering zich in geen enkel opzicht gebonden achtte, een order uitgevaardigd om zich van offensieve handelingen te onthouden. Dit droeg ertoe bij, evenals trouwens strijdige bevelen van de Erfprins uit Den Haag en van Prins Frederik ter plaatse, om op 27 december een ware overrompeling van al de kritieke punten achter de bevroren rivieren en inundaties, over heel de lengte van Bergen-op-Zoom tot fort St. Andries, mogelijk te maken. In verwarring, met achterlating van wagens en geschut, trokken de troepen terug op Willemstad, op fort Loevestein en Gorkum; die door Zalt-Bommel de Waal overstaken, verkeerden zelfs in zo'n paniek, dat zij pas achter de Linge, in Leerdam tot staan waren te brengen. Heel de strook lands benoorden Dintel en Mark en de Bommelerwaard was in handen van de Fransen gevallen, Geertruidenberg en Heusden stonden nog overeind, maar ertussen lag het land van Altena open, en het lot van die vestingen en van nog een paar die de Fransen al voorbij gestroomd waren, was bezegeld, en daarmee dat van nog weer bijna tienduizend man van het Staatse leger.

Nog een paar weken van angst en spanning, en alles was beslist. Prins Frederik gaf alle hoop niet op; tijd winnen had, meende hij, nog zin. Aan het hoofd van de Engelse troepen stonden nu (York was al eerder met stille trom vertrokken) de Hannoveraan Wallmoden en de Engelsman Dundas. Zelfs door een ‘for God's sake’ van Prins Frederik lieten zij zich niet weerhouden om nu ook het oostelijk deel van de Waal te ontruimen en achter de Linge terug te vallen; na een paar dagen werd ook Leerdam verlaten en ging het verder terug naar Vianen. Terwijl hij Wallmoden een brief zond met de bitterste verwijten over beweerde woordbreuk, verloor nu ook Prins Frederik de moed zozeer dat hij het Staatse leger van Gorkum terugtrok op

Schoonhoven, niet alleen de Alblasserwaard maar het eiland van Dordrecht prijs gevende. Werkendam, dat de weg in die richting beheerste, was in handen van de Fransen gevallen. 't Werd dezelfde dag door het initiatief van de in Hardinxveld bevelvoerende officier (Pagniet, een Nederlander) hernomen, maar in Den Haag brachten de eerste berichten de Stadhouder tot volslagen radeloosheid. Hij sprak van vluchten, 'het lot van den koning van Frankrijk niet te willen ondergaan, en diergelijke discoursen meer', zoals Van de Spiegel heeft

opgetekend. Van de Spiegel, de Erfprins, Van Kinsbergen herinnerden hem aan zijn eer en plicht en wisten hem te bedaren. Prins Frederik kreeg bevel Gorkum weer te bezetten; voor de troepen was dat doelloos heen en weer marcheren in de ondraaglijke kou niet weinig demoraliserend.

En ondertussen sprak Willem V van capituleren door de Staten-Generaal, Van de Spiegel daarentegen van een verdediging tot het uiterste, als het moest op Walcheren. De Erfprins ontmoette Wallmoden en de andere generaals de 7de nog te Utrecht. Er zou een aanval over de Waal beproefd worden. De 10de vielen echter de Fransen aan,

DE FRANSEN TREKKEN DE WAAL OVER (tekening van onbekende hand, R.M. Amsterdam)

op de Engelsen bij Ochten, op de Oostenrijkers bij Bemmel en Gent. Wallmoden had te Utrecht geen verzekering willen geven, dat hij in geval van nood op Holland terug zou vallen: meteen schreef hij nu, uit Amerongen, dat hij zijn (door ziekte zwaar geteisterd) leger achter de IJsel in veiligheid bracht, - en dan vervolgens naar Hannover. Dat werd overigens, met de ijzige wind en door het onherbergzame land, een tocht erger dan die van het Franse leger terug uit Rusland in 1812, volgens het getuigenis van iemand die beide meemaakte.

Een paar dagen later stelden de Staten van Utrecht ter Staten-Generaal voor, dat dezen een deputatie tot de Fransen zouden zenden om, indien niets anders mogelijk bleek, te capituleren (het woord door Willem V in zijn paniek reeds de 6de uitgesproken), onder mededeling dat zij het anders voor hun provincie afzonderlijk zouden doen. In Utrecht voelde men zich onmiddellijk bedreigd; sedert 12 januari zaten de Fransen in Kuilenburg, Engelse en andere troepen trokken langs en door Utrecht terug. De Staten-Generaal besloten enkel om van Pichegru een wapenstilstand te vragen totdat de onderhandeling van Brantsen en Repelaer in Parijs tot een resultaat zou hebben

geleid. Hierop voegden de Staten van Utrecht de daad bij het woord en zonden de 15de drie heren naar Kuilenburg om aan de daar bevelvoerende Franse generaal de overgave aan te bieden. Op het bericht dat de komst der Fransen te verwachten was, liep 'het gepeupel' te hoop, getooid, niet met oranje ditmaal, maar met de driekleurige cocarde van de Revolutie, molesteerde doortrekkende Engelse troepen en toonde zijn minachting voor de Staatse.

De zending van Brantsen en Repelaer was ondertussen geheel in de lucht komen te hangen. Zij waren pas de 7de januari in Parijs aangekomen. 'De goedgezinden' in de Republiek hadden veel hartzeer gehad over hun langzaamheid, gevolg van ijsgang en ziekte, maar ook van de stroefheid der Franse ambtelijke instanties zo in Den Bosch als in België. In Holland paaiden de regerende kringen zich echter steeds nog met de gedachte dat het immers zoveel gematigder regiem dat nu in Frankrijk heerste, een kans om de Republiek zich in neutraliteit te laten terugtrekken zou aangrijpen. Veroverde en revolutioneerde men het land, dan zou immers zijn koloniaal bezit een prooi voor de onverzadelijke Engelse ambitie worden, en dat was toch het laatste wat de Fransen konden wensen.

Ons, bekend met de uitslag, lijken zulke berekeningen al bizonder hol. Maar de aankomst van die rivalen bracht óok hevige ontsteltenis teweeg bij de twee Patriotse afgezanten, die al sedert 30 december in Parijs vertoefden. 't Waren Irhoven van Dam en Blauw, door het Comité in Den Bosch, steeds in overleg met Daendels, gezonden; Blauw was vóór zijn vertrek in Rotterdam geweest en had daar Pieter Paulus gesproken, die zich geheel accoord verklaarde. In Parijs werden de twee geadviseerd door Valckenaer die door het schrikbewind en door wat hij van de gang van zaken in België gezien had, bekomen was van zijn begeerte naar inlijving bij Frankrijk en van harte aan de politiek van Daendels kon meewerken. Het doel moest zijn, erkenning te verkrijgen als gedeputeerden van de aanstaande regering ener onafhankelijke Bataafse Republiek, van dat machteloze comité in Den Bosch, dat van de representanten meest maar schimpscheuten of verwijten over het gebrek aan energie van de Bataven binnenslands te horen kreeg. Een onafhankelijke republiek, alle Oranjegezinden uit de regering verwijderd, het grondgebied onverkort, minder hard bejegend dan het veroverde België, - dat waren de verlangens. Maar toen zij hun verwondering te kennen gaven over 'de apparitie van twee pretense Ambassadeurs van de onwettige Staten-Generaal, met een gevolg van zogenaamde Statenbodens en bedienden', waarschuwden dat 'het minste accueil hun geschonken' een allerongunstigste indruk op de Patriotten zou maken, en aandrongen op hun arrestatie of althans onverwijld congé, antwoordde Carnot, nog steeds een machtige figuur in het Comité de Salut Public, koeltjes, dat die Ambassadeurs met evenveel recht hetzelfde verzoek te hunnen aanzien zouden kunnen doen. 'Dat leek er wel na,' schreef Blauw jaren naderhand, 'om van puissance tot puissance te onderhandelen, zoals onze committenten zich hadden voorgesteld.'

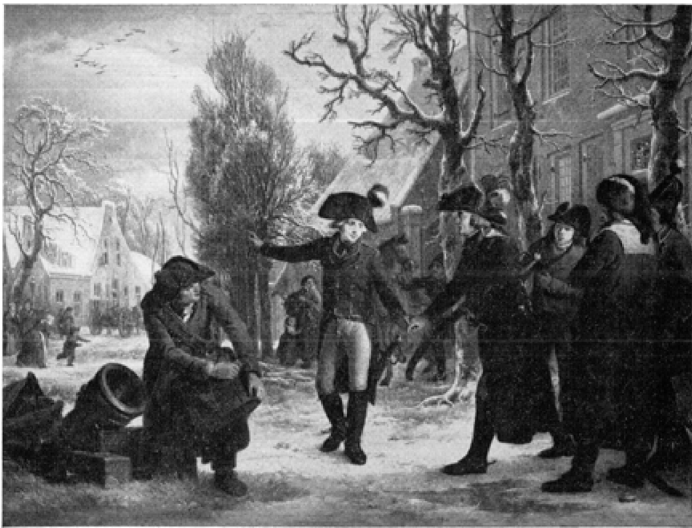
Dacht men in Parijs werkelijk, dat er met de vege Nederlandse regering een voordeliger koop mogelijk was dan met de Patriotten? In het Comité de Sûreté Générale vonden de afgezanten van die laatsten een beter gehoor, en de ergernis die hier aan den dag gelegd werd over de al te voorzichtige - of was het al te 'real-politieke'? - gedragslijn van het andere Comité bracht hen een ogenblik in een gevaarlijke deining van Fransen onderling. Maar de berichten over de plotselinge doorbraak van het Franse leger over de Nederlandse rivieren gaven toch wel werkelijk

de doorslag. Brantsen en Repelaer konden niets uitrichten. Wat niet zeggen wil, dat Van Dam en Blauw verkregen wat zij verlangden. Zij verbeeldden zich dat het aan hen te danken was, dat Pichegru, altijd nog geneigd tot dralen, de 12de nieuwe bevelen tot militair doorstoten kreeg, maar dat was ook al. Van 'erkenning' was geen sprake, ook al had het comité de clubs in den lande aangeschreven om door hun handtekeningen de volmacht van het tweetal te versterken.

De toekomstige politiek ten opzichte van Nederland werd door de Franse regering in het onbestemde gelaten.

De militaire instorting (*jan.* 1795)

Dit gaf aan Daendels zijn kans om door te tasten. De Fransen waren al meester van Utrecht toen hij weer ten tonele verscheen. Tot zijn verdriet had het opperbevel hem de 2de januari aangewezen om het beleg van Heusden te ondernemen; de bedoeling was zeker wel hem en zijn kring terug te houden van avontuurlijke stappen in het hart van

DAENDELS NEEMT TE MAARSSEN AFSCHEID VAN KRAYENHOFF (schilderij van A. de Lelie, R.M. Amsterdam)

de Republiek. Het contact met het Bataafse comité was nooit verloren. Dr Krayenhoff bevond zich te Heusden bij hem; vermoedelijk ook wel anderen. De 12de gaf de vesting zich over. IJlings trok Daendels toen met zijn brigade en zijn Patriotse vrienden noordwaarts. Uit Leerdam richtte hij de 17de een oproep tot de Hollanders, die door de geheime dienst van het nationale comité verspreid werd. De volgende dag reeds was hij te Maarsen en hier werd Dr. Krayenhoff, voorzien van brieven ondertekend door hem Daendels en Ysbrand van Hamelsveld, de voorzitter van het comité, naar Amsterdam gezonden om daar - eindelijk! - de revolutie te bewerkstelligen.

De oude Republiek verkeerde toen reeds in volslagen ontbinding. Holland werd onmiddellijk bedreigd. Van Utrecht uit trokken de Fransen al naar Woerden. Gorkum, het sluithek van nog een toegangsweg, lag voor het grijpen.

> Mijn God, wat zal ik morge doch aanvangen om de stad te houden (*schreef de kommandant Van Oyen 's avonds van de* 18*de aan de Raad van State*). Geen volk,

> en het weinige onwillig. (‘Wij zijn af’, *itzeiden de mannen*, ‘in zoveel dagen geen warm eten in die koude gehad.’) De vijand zal mij forceren en ik kan er niet voor. Wat een schande en verantwoording voor mij!

De volgende dag werd de capitulatie gesloten, en Van Oyen ontving een bevel van de Staten van Holland (‘bij absentie van Z.H.’) om bij opeising ‘niet de minste resistentie te plegen’.

Al dagen lang wist iedereen dat het einde daar was. De heer Thinne, schreef de 16de, dat hij wel zestig rijtuigen langs zijn huis had zien trekken op weg naar Scheveningen, vanwaar veel vermogenden per pink trachtten naar Engeland te ontkomen, maar de ongenadige Noordoostenwind belette het meestal. De Staten van Holland vergaderden van 's ochtends vroeg. Een nieuwe oproep om vrijwilligers was zonder enig gevolg gebleven. Van Hogendorp zag hier nog mogelijkheden, maar niet meer ter verdediging tegen de Fransen:

> De zaken zijn totaal van uitzicht veranderd (*schreef hij aan de Erfprins*, 16 *jan.*). Wij zijn door Engeland in de steek gelaten, wij treden in het Franse stelsel.

Maar juist dan was het, meende hij, nodig ‘bondgenoten’ en niet ‘onderdanen’ te zijn. Hij geloofde dus dat de Fransen de oude regering, met Oranje incluis, intact zouden laten? Hoe weinig doorzien soms zelfs de schranderste tijdgenoten de verwarring van het ogenblik! Reeds de vorige dag had de Prinses aan haar broer de Koning van Pruisen haar besluit meegedeeld om met haar schoondochter, de vrouw van de Erfprins, binnen enige uren naar Engeland te vluchten; de mogelijkheid deed zich inderdaad eerst 's ochtends van de 18de voor. Omtrent de middag van de 17de vernam Van de Spiegel dat de Prins zelf voornemens was het land te ruimen. Hij bezwoer hem ‘te considereren wat hij aan zichzelve, aan zijn Huis en aan het Vaderland verschuldigd is’.

Maar Willem V wilde zekerheid hebben dat als de Staten een verdrag sloten, hij daarin begrepen werd. Diezelfde avond begaf zich een deputatie uit de Staten van Holland tot hem met de vraag, of hij nog mogelijkheid zag om de provincie te behouden. Hij antwoordde: als de ingezetenen willen optrekken als vanouds, en de dooi invalt. De volgende ochtend, Zondag, besloten de Staten toen, twee heren tot de Franse opperbevelhebber te zenden met aanbod de Franse troepen als vrienden binnen te laten. Onder de voorwaarden die moesten worden voorgesteld, behoud van regering en religie en zo meer, werd de Stadhouder echter niet genoemd; trouwens, indien de Fransen niet van zins waren die voorwaarden toe te staan, werden de gedeputeerden gemachtigd er althans zoveel mogelijk van te bekomen: vrijwel *carte blanche* met andere woorden.

's Ochtends van de 18de (Zondag) nam de Prins daarop schriftelijk afscheid van de Staten-Generaal en de Staten van Holland. Hij verklaarde zich een tijdlang te willen verwijderen, met zijn beide zoons, aan wie hij daartoe ontslag uit hun legercommando had verleend. Van eigen aftreden repte hij niet, maar hij maakte duidelijk dat hij zich geheel aan de zaken onttrok, ‘niet willende een obstakel zijn aan de vrede, die voor de ingezetenen nodig is’. Naar Zeeland gaan, om daar de strijd voort te zetten, was een plan niet alleen onuitvoerbaar door het ijs, maar door de

ontwikkeling achterhaald. De Prins wilde liefst niet naar Engeland, er was nog sprake van Friesland, maar dat was niet zozeer om de hopeloze tegenstand nog te rekken dan wel omdat hij vandaar verder zou kunnen wijken naar Nassau en eindelijk rust vinden. Ook die weg was echter door het ijs versperd. 's Namiddags nam hij afscheid van zijn hof en zijn getrouwen, te ontroerd om te kunnen voorlezen wat hij had opgesteld. Een grote menigte stond van het stadhouderlijk verblijf over de Plaats tot aan 't Noordeinde toe: er ‘heerste een dodelijke stilte’, toen de rijtuigen naar Scheveningen vertrokken.

Pas de 19de konden de twee heren van Holland, Van Boetzelaer en Calkoen, tot de Representanten te Utrecht doordringen. Dezen verklaarden wel dat de voorwaarden hun meest niet onredelijk voorkwamen, maar weigerden in enigerlei onderhandeling te treden. Wat hen die houding deed aannemen, was niet alleen, zo rapporteerden de heren de 20ste aan de Staten van Holland, de snelle voortgang hunner wapenen, maar ‘de inwendige beroerten in sommige steden, voornamelijk te Amsterdam’. Het oprijzen van de nieuwe bracht aan de zieltogende oude orde de genadeslag toe.

WILLEM V VERTREKT VAN HET SCHEVENINGSE STRAND (naar R. Vinkeles)

b De stichting der Bataafse Republiek en het Haags tractaat

De omwenteling te Amsterdam

De revolutionaire comités waren, zoals men denken kan, na de Franse doorstoot van 27 december in rep en roer. Men moest klaar staan om de regering over te nemen, in 't bizonder om het land te vrijwaren tegen verovering (zo werd het geformuleerd op een vergadering van het Amsterdamse comité: o.a. Gogel, clandestien terug in 't land, 't Hoen, vroeger de uitgever van de *Post van den Nederrhijn*, Wiselius). Nieuwe decreten van de Conventie betreffende de behandeling van veroverde gebieden, in 't bizonder ook van België, ‘wogen hun zwaar op 't hart’. Maar 7 januari moest toch aan het Haarlemse comité (o.m. Lestevenon, Van de Kasteele) worden meegedeeld, ‘dat wij door verscheide omstandigheden het onmogelijk houden, dat ene revolutie in deze stad kan plaats vinden, tenzij dezelve door macht van buiten worde veroorzaakt’. De voornaamste

omstandigheid was wel, dat er sedert oktober garnizoen in de stad lag: meest krijgsgevangenen, onder ede niets tegen de Fransen te verrichten ontslagen, maar die nog geschikt waren om de burgers in bedwang te houden; kommandant was de graaf van Golowkin. Zo bleef men een paar weken lang enkel maar voorbereiden. Wapens werden verzameld; er werd getracht vat te krijgen op soldaten van het garnizoen; de personen die de nieuwe regering zouden vormen, werden aangewezen; drukke overleggingen niet alleen met comité's in de Hollandse steden maar in andere provincies vonden plaats.

Het kwam erop aan revolutie te maken vóór de Fransen binnenkwamen, maar toch ook niet zolang men zich bloot stelde aan een tegenslag. Heel de gang van zaken wekt de indruk dat, hoe onmiskenbaar de ijver der samenzweerders mocht zijn, en hoezeer de regering aan prestige had ingeboet, er geen onweerstaanbare drang tot revolutie van het volk uitging. Dat laat zich ook afleiden uit de nadruk waarmee, niet alleen te Amsterdam maar overal, de noodzakelijkheid van een revolutie bepleit werd, desnoods één op het laatste nippertje, omdat anders het onheil van een verovering onafwendbaar werd. Men hore maar eens hoe het Amsterdamse comité op 16 januari, toen het erom ging spannen, zich voorstelde de burgerij op te wekken. Ik citeer uit een ontworpen proclamatie:

> ..... Het is in de macht der Fransen u met alle uwe landgenoten te verpletteren: zo verre hebben uwe hatelijke dwingelanden het gebracht. En echter willen de Fransen u vrij, u allen gelukkig zien; zulke edelmoedige helden kunnen door de Vrijheid alleen gevormd worden! ..... Burgers, welke uwe denkwijzen over het staatkundige, welke uwe godsdienstige begrippen ook zijn mogen! Joden! Christenen! het is zonder uitzondering uwer aller belang het Vaderland voor overheersing te hoeden, te beletten dat de Fransen niet genoodzaakt zijn u als een overwonnen volk te behandelen.

Het *ging* er toen om spannen. De Staten van Utrecht hadden de. 15de gecapituleerd. De 17de zond Daendels zijn oproep uit Leerdam. De Haarlemse Bataven ontvingen die Zondag 18 januari.

> Men zou op deze aanschrijving voorzeker niet lang hebben gedraald (*aldus een Haarlems verslag in de 'Jaarboeken'*) om handen aan 't werk te slaan, zoals men ook inderdaad dien avond zich bevlijtigde om alle de nog nodige schikkingen te maken, indien een naricht uit Leiden, dat het hoofdkwartier der Staatse armee van Woerden op Leiden gerepliëerd of gevlucht was en vandaar door Haarlem na Amsterdam zou verlegd worden, zulks niet vooralsnog ontraden had.

Pas toen men 's nachts vernam dat die krijgsmacht (3500 man) onderweg verstrooid was geraakt, durfde men maandag de 19de de slag wagen. Men was hier net iets te yoorzichtig. In Leiden waren de burgers 's zondags al op het stadhuis verschenen en hadden van de verschrikte magistraat verkregen dat de schutters van '87 ontslagen, die van vóór '87 weer in 't bezit van hun wapens gesteld zouden worden, en de commandant van de militie gelast zich van ingrijpen te onthouden. De 19de werd

daarop in de Marekerk aan het volk een nieuwe regering voorgesteld, die na bij acclamatie te zijn goedgekeurd de oude haar ontslag aanzei. Te Haarlem kon overigens eenzelfde toneel diezelfde dag nog worden opgevoerd. Men had er vernomen dat het spel niet alleen in Leiden, maar ook in Amsterdam al begonnen was.

Het voorspel was hier, net als in Leiden, een verzoek aan burgemeesteren om wapens voor de burgerij. Een vijftal gedeputeerden (van Doctrina, tekende de pensionaris der stad Röell in zijn journaal aan; 't waren Gogel, 't Hoen, Wiselius en nog twee anderen van het revolutionaire comité, dat met de wijkcomité's in 't Wapen van Emden op de

Nieuwendijk vergaderde) ging 's ochtends van de 18de om wapens vragen bij Presidentburgemeester Straalman, de Achtenveertiger, nu 73 jaar oud. Hij verzocht hen, om half vier 's middags terug te komen. Dit werd aan de burgers overgebracht, maar toen de afgezanten om half vier wéér werden afgescheept, tot half negen, dreigden zij het volk te zullen oproepen, en inderdaad stroomde het die middag opgewonden burgers naar de Nieuwendijk. Terwijl daar een declaratoir ondertekend werd om de regering te doen afzetten, gaven burgemeesteren last aan de generaal Golowkin, die juist ook bij Straalman kwam, om de menigte uiteen te drijven.

Maar er viel op Golowkin al niet meer te rekenen. Hij had diezelfde ochtend Dr Krayenhoff bij zich gekregen en hem zelfs ten eten gehouden. De bezoeker was hem aangekondigd als ‘een Frans officier’, en de burgemeesters dachten nog steeds niet anders dan dat die de stad kwam opeisen. Op dat ogenblik was, zoals wij weten, al een deputatie vanwege de Staten van Holland naar Utrecht getrokken om met de Fransen over een capitulatie te onderhandelen. Een capitulatie met de Fransen, zoals ook de Staten van Utrecht gesloten hadden, dat was het waarop de oude regering van Amsterdam haar hoop had gevestigd. Zij hadden de 17de in de vroedschap al een besluit doen nemen om een Amsterdamse deputatie met dat doel naar Utrecht te zenden, en 't was alleen de onzekerheid of misschien niet reeds een gewestelijke capitulatie tot stand was gekomen, wat de uitvoering nog ophield. In een nieuwe conferentie van burgemeesteren met Golowkin 's avonds om zeven uur, altijd nog die kritieke Zondag, opnieuw ten huize van Straalman op de Herengracht, bleek eindelijk, dat Krayenhoff geen afgezant voor de Fransen was, maar van het nationale Revolutionaire Comité. Zijn machtigingsbrief luidde als volgt.

> Quartier Generaal te Maarsen de 18de January 1795 (*diezelfde ochtend heel vroeg dus*)
> Wij ondergetekenden qualificeren en authoriseren mits dezer ons medelid, den Burger Krayenhoff, om in onze naam de stad, burgerij en garnizoen van Amsterdam het enigste middel aan de hand te geven en voor te dragen om het vaderland independent te verklaren van enig conquest.
> Uit naam van de Commissie gedecerneerd door de vaderlandse clubs,
> Ysbrand van Hamelsveld

Burgemeesteren lieten Krayenhoff zelf in hun vergadering komen, alleen om hem te zeggen dat op die voet geen onderhandeling mogelijk was. Had hij een volmacht van de Fransen, met wie men zich al in onderhandeling achtte, dan was het wat anders. Maar onderhandelen met lieden die voorgaven uit naam van het volk te spreken? Dat was tegen alle principes, zoals achterna nog één van de Amsterdamse gedeputeerden schreef:

> Aan de overmacht van een overwinnend vijand moet ik mij *jure belli* submitteren en de conditie van verdrag of submissie, welke ik met denzelve make, moet en zal ik ter goeder trouwe nakomen. Maar deze handelingen en alle de gevolgen daaruit profluerende kan ik niet voor wettig of obligatoir erkennen.

Hoe weinig begrepen die heren de tijd waarin zij leefden! Voor de Fransen betekende dat traditionele oorlogsrecht niets. Enkel met de nieuwe gedachten van vrijheid en gelijkheid die de burgers inriepen tegen hun oude regering, zou tegen hun brute macht misschien iets te bereiken zijn. In ieder geval was dat de lijn die Krayenhoff onverzette-

lijk volgde. Hij ‘wilde naar niets horen’ en verklaarde ronduit dat, indien men hem niet diezelfde avond de zekere toezegging gaf dat de regering haar posten zou neerleggen (dàt was namelijk dat ‘enigste middel’!), hij voor de rust in de stad niet instond. Burgemeester Dedel, die ook bij de remotie van 1787 zijn onverschrokkenheid getoond had, wilde voor dreigementen niet wijken; ook de pensionaris geloofde nog in krachtmaatregelen, ofschoon Golowkin zich onmiskenbaar door Krayenhoff al had laten intimideren. Straalman en Elias waren minder steil, en toen de menigte van 't Wapen van Emden onder geschreeuw en getier de Herengracht kwam optrekken, smeekten die

KRAYENHOFF'S AANSTELLING MEEGEDEELD BIJ KAARSLICHT (naar R. Vinkeles)

beiden de boodschapper van de revolutie om zijn vrienden te bedaren. Zij praatten daarna nog een half uurtje apart met hem, en kwamen bij Dedel en Röell terug met de mededeling de volgende ochtend in de vroedschap te zullen voorstellen dat allen hun ambten zouden neerleggen. Krayenhoff had beloofd tot zolang de rust te bewaren. De deputatie naar de Fransen kon thuis blijven: alles was al met Krayenhoff ‘vereffend’.

Wat Röell vooral verwonderde, was dat zelfs Dedel zich door de schijn van Amsterdam op die wijs als ‘geen conquest’ beschouwd te krijgen liet verblinden. Hier was het

toch Röell, die al te zeer in de oude gedachten vastgeroest zat. De uitkomst zou bewijzen, dat de proef waard was genomen te worden, al leverde zij ook maar een onvolledig succes op, en zelfs dat niet duurzaam. Het mooiste staal van verblinding was echter wel, dat de heer Elias heel ernstig met zichzelf overlegde of hij na het aftreden een herbenoeming zou aanvaarden; 't was toch eigenlijk zijn plicht: ‘om violentiën, die anders wellicht zouden plaats hebben, te voorkomen.’

De revolutie-makers gaven hem de volgende dag geen kans. Schoon schip was de leus, hier en in alle Hollandse steden. 't Ging intussen overal met voorbeeldige orde en decorum toe, net als bij de remoties van 1787, die achterna een generale repetitie lijken.

De avond van de 18de nog had Golowkin zich door een commissie uit het Comité laten afzetten om vervangen te worden door Krayenhoff; deze wist wat hij zei, toen hij beloofd had voor de orde te zullen zorgen. En bij kaarslicht las vervolgens een lid van het Comité aan het verzamelde volk op de Dam een mededeling hieromtrent voor. 's Nachts kwam Daendels zelf in Amsterdam, vergezeld van Hespe (de strijdlustige redacteur van de *Politieke Kruyer*; de uitgever van dat blad, Verlem, werd, met andere gevangenen, triomfantelijk uit de gevangenis gehaald) en overlegde met het Comité en Krayenhoff, maar bij de gebeurtenissen van de 19de was Daendels afwezig en vertoonden zich ook geen Franse troepen, al waren er al in de stad.

Die ochtend, altijd nog in een barre kou, liep het volk weer op de Dam te hoop. Het zou overigens voortaan het Plein der Revolutie heten en middenin prijkte al een Vrijheidsboom. En nu meldden negen gedeputeerden van het Comité zich aan de raadzaal. Aangezien het voorstel van burgemeesteren daar nog maar net in bespreking was gekomen, waren zij zo beleefd de heren enige tijd te gunnen. Er waren daarbinnen een paar dwarskoppen, maar ook die lieten zich overreden, en daar ontving men dan de negen. Met gedekten hoofde en zittende lieten dezen door één hunner (een in 1787 geremoveerd pensionaris van Purmerend, Van Laer) een aanspraak voorlezen. De lang gewenste dag was aan de Bataafse horizon opgedaagd; Neerlands ingezetenen stonden hun aangeboren en te lang ontvreemde rechten te hernemen; de heren mochten zich van alle publiek gezag ontslagen achten en deze raadzaal onverwijld verlaten; als ambteloze burgers zouden zij een volkomen veiligheid genieten.

> Aldus zou aan geheel Europa worden getoond, hoeveel ene omwenteling welke ten gevalle van dwingelanden moest dienen om de Bataafse Vrijheid te vertrappen, verschilt van die door welke dezelve Vrijheid aan een edelmoedig volk weergegeven en alle onderdrukking voor altoos van den Bataafsen grond verbannen wordt.
> (*De herinnering aan de plunderingen en vervolgingen van september* 1787 *zat hoog*.)

De negen stonden nu op, namen de hoeden af en boden de heren driekleurige cocarden aan, zoals zij zelf en buiten de burgers al droegen. En met of zonder geleide, door de achterdeur of langs het bordes, gingen de voormalige heersers van Amsterdam, onder het wakend oog der negen commissarissen, onverlet en zonder beschimpt te worden huiswaarts. Volgde een toespraak van de pui van het stadhuis tot het volk: ‘Gij zijt vrij, gij zijt gelijk, uwe overheersers zijn reeds door ons van hunne posten ontslagen’; maar het voornaamste was de mededeling van eenentwintig namen en

de vraag of men ze als voorlopige vertegenwoordigers kon aanvaarden. 'Hetwelk door de ontzaggelijke menigte der op het Plein der Revolutie zich bevindende burgers met de levendigste toejuichingen werd goedgekeurd.'

Onder de eenentwintig waren veel kooplieden en advokaten, van zeer bemiddeld tot minstens nog in goeden doen; de nederigste verschijning maakten een winkelier, een horlogemaker, een kassier. Belangrijk was, dat er een paar Katholieken en Doopsgezinden onder voorkwamen. De uitsluitende heerschappij der leden van de Hervormde

Kerk was met één slag gebroken. Alles bijeen een gematigd gezelschap, zoals duidelijk bleek toen zij uit hun midden Schimmelpenninck tot voorzitter verkozen. Diens rede bij de aanvaarding van het voorzitterschap liet een geluid horen dat voor de omwenteling in haar eerste fase kenmerkend was.

> In het midden mijner aandoeningen heb ik kalmte van geest genoeg om al het moeilijke van mijn taak te overzien .... Vleit ulieden niet van aan allen te zullen behagen. Dezelfde toejuichingen, waarvan het volk bij het horen onzer namen de lucht heeft doen weergalmen, kunnen door de taal van gemor, verachting en ontevredenheid vervangen worden .... Als uw voorzitter verklaar ik, en ik eis dezelfde verklaring van ulieden allen, dat billijkheid, rechtvaardigheid en grootmoedigheid mijne handelingen zullen regelen.

Wel heel wat anders dan dat 'revolutionair gerechtshof vergezeld van ene guillotine', waarvan wij bij tijd en wijle Valckenaer, Gogel, in het algemeen de samenzweerders van 1794, hoorden spreken. Inderdaad zou eerlang de echt revolutionaire gezindheid, waarvan sommige terugkerende ballingen bezield waren, maar die zich ook in den lande wel degelijk roerde, tegen die gematigdheid opstaan. Op den duur echter wist die zich te handhaven.

In Amsterdam, en zo ging het in de meeste steden van enig belang, was geenszins de kleine burgerij aan de macht gekomen, maar een stand tussen haar en de onttroonde regentenstand in, op veel manieren daarmee van niet ongelijke beweging en met de gebruikelijke vormen van bestuur vertrouwd, soms, kooplieden en advokaten beide, erbij betrokken; vrijwat 'verlichte' leden van de eigenlijke regentenstand trouwens, die tot

R.J. SCHIMMELPENNINCK

'87 toe in de Patriottenbeweging waren gebleven, deden mee. Dit verklaart hoe onder de nieuwe leuzen de oude methoden van bestuur en rechtspleging werden voortgezet, en hoe zelfs de *homines novi*, als zij in de bestuurslichamen doordrongen, zich aan het prestige van precedent en *usus* niet altijd onttrekken konden. Maar onder 'de burgers' daarbuiten was de echt revolutionaire stuwkracht nog lang sterk.

Ondertussen was er voor het nieuw gevormde stadsbestuur natuurlijk ontzaglijk veel te doen. De organisatie van het bestuur was nog door het Comité revolutionair vastgesteld. Er zou gewerkt worden in vijf comités; aan het hoofd van één daarvan, dat van Algemeen Welzijn, kwam de oud-pensionaris Visscher met de titel van *Maire*.

De oude ambtenaren bleven in dienst en men moest zich vooreerst behelpen met de oude verordeningen, ook met het oude recht. De schutterij werd onverwijld gereorganiseerd: de in 1787 ingedrongenen verwijderd, de toen geremoveerden hersteld. Een onmiddellijk pressend probleem was voorts dat van de requisities ten behoeve van de binnenkomende Franse troepen, inkwartiering en onderhoud. 't Zag er wel weinig naar uit, dat de burgerij nu vrij zou zijn van de oude belastingen, zoals veel eenvoudigen in hun vreugde om de zo uitbundig geroemde vrijheid meenden. Daartegen moesten te Amsterdam en ook elders dra strenge waarschuwingen afgaan. Economisch en financieel stond men er met de harde winter, en nu bovendien met het vooruitzicht van een door de vertoornde Engelsen beheerste en voor Bataafse schepen onbevaarbare zee, al bizonder ongelukkig voor.

Kostbare retourschepen van de Oost-Indische Compagnie werden in Engeland door een embargo getroffen en op den duur verbeurd verklaard. Het finaal bankroet van de al zo lang noodlijdende Compagnie was een van de eerste vruchten van de omkeer.

De proclamatie der Franse Representanten (20 *januari* 1795)

Maar ondertussen was de belangrijkste taak, uit het oogpunt van nationaal belang zowel als van de Revolutie - onvermijdelijk vielen die voor het ogenblik samen -, het samenbundelen van de stedelijke omwentelingen ten einde de Staten van Holland, en vervolgens van de gewestelijke ten einde de Staten-Generaal, om te zetten en te beheersen. Het eerste was een taak voor het Comité revolutionair, en dat zij uitgevoerd kon worden, was geheel te danken, gedeeltelijk aan de terughouding, gedeeltelijk zelfs aan de actieve medewerking, van de Fransen.

Men kan niettemin zeggen dat de omwenteling te Amsterdam, en in nog een heel enkele Hollandse stad, inderdaad volgens de wens van Daendels op tijd was geschied. In Utrecht, waar de Staten in de gelegenheid waren geweest te capituleren, reeds de 15de, liep het aan tot de 25ste, eer daar, onder het oog van de bezetter dus, een omwenteling geschiedde. In andere gewesten talmde de revolutie nog langer. Maar wij weten al dat het bericht van wat er te Amsterdam, Leiden, Haarlem, gaande was, ertoe had bijgedragen om de Franse representanten de 19de een capitulatie aan de Staten van Holland te doen weigeren. En de politiek die zij daarmee inzetten, verkondigden zij de 20ste januari zelfs openlijk in een proclamatie ‘Aan 't Bataafse volk’.

> .... Bataven, wij konden niet denken dat gij aan dit gruwelijk bestaan (*van uw weerspannige Stadhouder*) medeplichtig waart. .... Het bloed der stichters van de Republiek der Verenigde Nederlanden vloeit nog in uwe aderen en in 't midden der gruwelen des oorlogs hielden wij niet op ulieden aan te merken als onze vrienden en bondgenoten ....
> Wij komen niet bij u om u onder 't juk te brengen: de Franse natie zal uwe onafhankelijkheid eerbiedigen. (*Veiligheid van personen en goederen; vrije godsdienstoefening*.) 't Bataafse volk, gebruik makende van zijn soevereiniteit, zal alleen kunnen veranderen of verbeteren de inrichting van zijne regering.

Men moet dit fraais natuurlijk niet al te letterlijk opvatten. Maar men zou al zeer verkeerd doen met het als niets dan lege schijnheiligheid te beschouwen. Het stuk betekent wel degelijk dat de politiek waarop zoveel Bataven, en laatstelijk met de meeste kracht Daendels hadden aangedrongen - de politiek die al vroeger door de Fransen was voorgespiegeld, maar waaromtrent onlangs 't Comité de Salut Public tegenover Blauw en Irhoven van Dam wel een zeer bedenkelijk stilzwijgen had bewaard -, voorlopig in praktijk gebracht ging worden. Wij zullen zien dat de Conventie minder toeschietelijk bleek dan haar Representanten en generaals, en dat er op de toezegging veel werd afgedongen. Toch bleek haar morele betekenis zelfs de hardste realisten te machtig. Er waren in 't gevolg hiervan beslissingen gevallen

waarop niet kon worden teruggekomen (niet tot Napoleon aan het woord kwam tenminste). De Bataafse Republiek ligt in deze proclamatie besloten.

En de Bataafse Republiek, hoe armtierig ook in veel opzichten haar bestaan, en hoezeer onder het overwicht van de Franse 'bondgenoot' gedrukt, betekende elf jaren, en als men het Koninkrijk van Louis Bonaparte meerekent, vijftien, van zelfstandig volksbestaan, van zelfstandige nationale ontwikkeling en opbouw. Mocht men geneigd zijn die periode gering te schatten, dan is een vergelijking met het lot van België in diezelfde jaren geschikt om tot betere gedachten te brengen. In het vervolg zal dat nog duidelijker blijken. Maar wij hebben reeds nu van de behandeling van het Zuiden en van het Noor-

den genoeg gezien om de vraag te stellen: hoe kwamen de Fransen ertoe dat verschil te maken?

Eén factor was hun inzicht dat inderdaad, zoals de Bataven bij zoveel gelegenheden hadden betoogd, de economische structuur van Holland behoedzaamheid vereiste. Maar niet minder telde hun ergernis, gegrond op de ervaringen van 1792/3, over de ‘achterlijkheid’ van het Belgische volk. Met Luik was het wel anders gesteld, maar Luik vroeg niet beter dan ingelijfd te worden. Er waren ook, 't is waar, de Vonckisten of voormalige-Vonckisten-thans-revolutionairen. Maar het was immers zonneklaar geworden dat die in de Nederlanden, en vooral in het centrale gewest Brabant en in de hoofdstad Brussel, geen voet aan de grond hadden. Hun ternederwerping in 1790 was iets heel anders geweest dan die van de Noord-Nederlandse Patriotten in 1787. Daar was dat het werk van een vreemde ‘tyran’ geweest, samen met éen van binnen; in Brabant was het door de bevolking zelf gedaan, ‘verblind’ genoeg om haar priesters en aristocraten te volgen. Er was in 1794 in het Zuiden ook geen sprake geweest van een wijdvertakte samenzwering onder verlichte of democratische auspiciën, waarop de Vonckistische ballingen hadden kunnen steunen. In Noord-Nederland had die samenzwering tot de ‘bevrijding’ nu wel niet zo heel krachtig bijgedragen, maar ze had toch haar indruk niet gemist. De Bataven, wier staat twee eeuwen tevoren in de strijd tegen een tyran was gevestigd, schenen ‘geboren voor de vrijheid’, en er was immers al een traditionele voorstelling gangbaar in verlichte Franse kringen (ik herinner enkel maar aan Mirabeau) waarbij die indruk mooi aansloot. 't Is waar dat die voorstelling op het hoogtepunt van de Terreur enkel maar de woede of de spotlust van de fanatici kon wekken.

Maar, - en dit is, als men het verschil tussen de lotgevallen van Noord en Zuid wil nagaan, nog een punt van belang, hoezeer ook in zekere zin ‘toevallig’ - de Revolutie, die juist op dat hoogtepunt stond toen zij België bemachtigde, was er overheen toen zij de Nederlandse rivieren overschreed. Vooral dat de vrijheid van godsdienstoefening niet alleen beloofd, maar in de praktijk geëerbiedigd werd, vergemakkelijkte de verhouding tussen de Bataven en hun bevrijders. In Frankrijk waren van de politiek van de-katholisering nog wel resten over, maar de representanten bij het Noorderleger en de bevelhebber Pichegru gedroegen zich in dit opzicht onberispelijk. Inderdaad waren de Patriotten - wij weten het - volstrekt niet ongodsdienstig en, in weerwil van de buitensporige taal die veel predikanten zich tegenover hen veroorloofd hadden, niet onkerks. Zonder twijfel hadden de woordvoerders der Bataven er de Fransen van weten te doordringen dat de bevolking op dit punt ontzien diende te worden.

En zo krijgt dan toch al dat voor het oog machteloze en ondankbare gedoe van ballingen en samenzweerders zin. Zij kregen het in de nieuwe staat van zaken allerminst voor 't zeggen. Het Bataafse revolutionaire comité kwam achter de ontwikkeling in den lande aan en loste zich op zonder dat iemand ernaar omkeek. Maar 't had die ontwikkeling toch bevorderd en daarmee een reële bijdrage geleverd.

De omzetting van de Staten van Holland

Vooreerst ging het om de constituering van een staat, en daartoe moesten noodzakelijk alle delen van wat de Republiek der Verenigde Nederlanden geweest was,

gerevolutioneerd worden. Nu de Fransen ruim baan lieten voor de politiek van Daendels, en het comité-revolutionair niet méer deed dan een beroep op de bevolking lanceren, verliep het hele proces onvermijdelijk binnen het kader van de oude instellingen, plaatselijk en provinciaal.

Het Amsterdamse Comité revolutionair nam het initiatief tot het doen samenwerken van de stedelijke omwentelingen ten einde de Staten van Holland om te zetten. Reeds de 21ste riep het tegen de 26ste een vergadering van afgevaardigden uit omgegane steden naar Amsterdam bijeen. Er waren er toen dertien zover; verscheidene zonden

onder hun afgevaardigden een katholiek of een protestants dissenter. De voornaamste van de achterblijvers was Dordrecht, waar de Fransen de 19de al waren binnengetrokken en waar het initiatief voor de afzetting van de magistraat en vervanging door een 'weldenkende' municipaliteit van hèn moest komen; de 24ste. Overigens ging het meest van de 'weldenkenden' zelf uit, behalve te Edam: daar was het de stadsregering zelf, die reeds 21 januari spontaan de burgerij verzocht commissarissen te benoemen, in wier handen zij haar ambten kon neerleggen.

Er werd op de Amsterdamse vergadering afgesproken dat men de 26ste in Den Haag zich als soevereine vergadering van Holland zou constitueren. In Den Haag was Pichegru de 23ste al verschenen en had zijn intrek genomen in het Oude Hof; de volgende dag de Franse Representanten, die het Stadhouderlijk kwartier betrokken; beiden begroet door de oude Staten van Holland en de oude Staten-Generaal; ook de Haagse magistraat was nog niet vernieuwd. Maar die oude autoriteiten hadden de komst der Fransen niet afgewacht om het oranjedragen te verbieden. 't Was nu àl de driekleur wat men zag, zoals na september '87 oranje.

De 26ste kwamen dan de provisionele representanten van een aantal Hollandse steden, waaronder al de voornaamste, in Den Haag bijeen. Vanuit het logement van Haarlem lieten zij de ambtenaren door Van de Spiegel aanzeggen, dat de vergaderzaal die avond verwarmd diende te worden. Van de Spiegel zelf kreeg te horen, dat zijn tegenwoordigheid niet gewenst werd. De oude stedelijke afgevaardigden waren door het wegvallen van hun committenten vanzelf uitgeschakeld. Daar was alleen nog de ridderschap. Toen men haar in de persoon van de heer Van Boetzelaer - 'als het dichtst in de buurt wonende' -, aanzei dat zij niet zou worden toegelaten, onderwierpen ook die heren zich zonder meer.

Die eerste revolutionaire vergadering in de oude zaal van Hun Edel Groot Mogenden op het Binnenhof begon met Pieter Paulus tot voorzitter te verkiezen; ook hier gematigdheid dus, en de verkiezing geschiedde met algemene stemmen. Paulus (die door Rotterdam gezonden was) opende met een toespraak, die geheel de geest ademde van het geschrift dat ik hiervóór van hem besprak. De grondslag gelegd der Vrijheid; het aristocratisch gebouw der vorige regering omvergeworpen: - dat was hem niet genoeg. Het fundament der Vrijheid was door God's wil en voorzienigheid daargesteld, daarop legde hij alle nadruk. De sterke rivieren-barrière van ons land door de vorst krachteloos gemaakt, toen niemand dacht dat de Franse legers haar konden doorbreken, - dat was

> ene omstandigheid die ons met ene eerbiedige verwondering moet doen opmerken op God's aanbiddelijke wegen. (*En net als Schimmelpenninck*:) Laat rechtvaardigheid, billijkheid en menslievendheid het begin en het einde van onze handelingen en besluiten wezen; met aflegging van alle haat, partijschap of wraakzucht over te voren ontvangen beledigingen.

Er werd meteen vastgesteld dat voortaan niet stadsgewijs maar hoofdelijk gestemd zou worden en het regende daarop besluiten. De colleges van Gecommitteerde Raden van het Zuider- en Noorder-kwartier werden afgeschaft; ook de Hollandse Rekenkamer; comités werden ingesteld om onderscheiden categorieën van zaken te behartigen. Afgeschaft werden ook het stadhouderschap en alle erfelijke waardigheden, en de volkssoevereiniteit plechtig erkend. Drie heren, één ervan Hahn,

werden afgevaardigd naar de Staten-Generaal, en een resolutie van 1669, aan de gedeputeerden het houden van ruggespraak voorschrijvende, meteen geschrapt.

Van de Spiegel, in zijn huiskamer nadenkende over de wisselvalligheid der aardse zaken, moet wel een ogenblik versteld hebben gestaan van het gemak waarmee daar opruiming werd gehouden onder door de traditie geheiligde instellingen, terwijl hèm

voor iedere schuchtere hervorming de handen gebonden waren geweest. Men had nu dan ook een onfeilbaar richtsnoer in ‘de onvervreemdbare rechten van den mens en burger’: daaraan, en aan het volk en aan de wet, moesten de leden nu en voortaan zweren ‘gehouw en getrouw’ te zijn; of beloven, want met de Doopsgezinden werd nu rekening gehouden.

Er waren trouwens heel wat pressende aangelegenheden, waaraan de vergadering werkte met een practische zin net als haar voorgangers. Ook hier de requisities ten behoeve van de Franse troepen, de pogingen om de schepen in Engeland los te krijgen en in het algemeen de verhouding tot dat land te regelen. Wat dat laatste betreft, moesten Hahn c.s. ter Staten-Generaal voordragen, dat Engeland en Pruisen niet meer als bondgenoten konden worden beschouwd en dat de door hen in 1788 gegarandeerde constitutie door het vertrek van de Stadhouder en de afschaffing van dat ambt vervallen was; dat men niettemin hoopte in vrede met hen te zullen leven, want dat

> ofschoon door de Franse legers dit land mocht schijnen geoccupeerd te zijn, evenwel door de Fransen verklaard is (en de *proclamatie van* 20 *januari moest ten bewijze worden overgelegd*), dat hetzelve een vrije en onafhankelijke staat zal blijven.

Men zal zelf wel niet geloofd hebben dat deze vlieger zou opgaan. Niet alleen de gezanten van Engeland, Pruisen en de Keizer, maar die van Spanje, Sardinië en Hannover hadden bij het vertrek van Willem V meteen het land verlaten; die van Zweden en Portugal werden weldra teruggeroepen. Men stond vrijwel verlaten, in geen ander gezelschap dan dat van de veroveraar-bevrijder. Alleen Adams, de gezant van de Verenigde Staten van Amerika, was gebleven.

Ondertussen werd aan de revolutionering van het land voortgewerkt. Van 31 januari dateert een plechtige verklaring van de rechten van de mens en de burger. Ik zei zoëven, dat men daarin een onfeilbaar richtsnoer meende te hebben. Het was evenwel niet zo gemakkelijk die rechten in bizonderheden vast te stellen, en hier vertoonde zich voor het eerst de tegenstelling (het was nog niet bepaald een conflict) tussen gematigd en radicaal. De Fransen zelf hadden reeds nu omtrent die befaamde rechten niet altijd eender gedacht: de verklaring van 1789 was in de inleiding tot de constitutie van 1793, het werk van Robespierre en Condorcet, op essentiële punten gewijzigd; en er was alweer een derde versie in de maak, waarin de onderscheidende trekken van de tweede, als het recht op arbeid of op onderstand bij werkeloosheid, weer werden uitgewist. Maar wat al die Franse declaraties gemeen hadden, was de nadruk gelegd op de volstrekte heerschappij van de algemene wil, volgens Rousseau; 't geen in feite de individuele vrijheid aan staatsalmacht dreigde te onderwerpen.

Paulus had in zijn geschrift blijk gegeven dat gevaar te onderkennen, en men zou verwacht hebben dat hij zijn invloed zou hebben doen gelden om op de declaratie van de Provisionale Representanten van Holland een meer Nederlandse stempel te drukken. Maar in de commissie die met het ontwerpen belast werd, nam hij geen zitting. Hahn was de man die daarin de richting aangaf, en de emotionele Hahn (die om zijn lichaamsgebrek de vergadering in- en uitgedragen moest worden) was een geestdriftig volgeling van Rousseau. Wat nog wel meer telde vermoedelijk, was het onweerstaanbaar prestige van de Frans-revolutionaire leer in die eerste dagen van

omwentelingsroes. Het Amsterdamse Comité-revolutionair had al op 21 januari de Franse declaratie (de toen nog geldende tweede) zonder meer laten vertalen om ze voor twee duiten verkrijgbaar te stellen. Zo slaafs gingen de Representanten van Holland niet te werk, maar de algemene wil werd ook hier als hoogste wet geproclameerd. Men moet daar niet uit afleiden, dat dus de geest van Hahn sterker in de vergadering was dan die van Paulus; alleen dat de meesten de consequenties niet overzagen en de taal van den dag meespraken.

Men wordt wel haast gedwongen dit ook te laten gelden voor de aankondiging, in de inleiding tot de verklaring, van ‘ene nationale bijeenroeping van Representanten van het gehele volk’, welker vergadering pas definitief over alles zou kunnen beslissen. Reeds van de aanvang af verbond zich dus de gehele partij der revolutie in Holland tot een vernieuwing van het bestel der Republiek, en de term ‘één- en ondeelbaar ’werd mee reeds aan alle kanten als een echo op wat in Frankrijk was gebeurd vernomen. 't Was daar, zeker, dat men die waarheid had geleerd. Als Jacob Blauw ruim een maand later door de Staten-Generaal tot gezant naar Frankrijk wordt benoemd, legt hij een soort politieke geloofsbelijdenis af:

> Steeds aangevuurd door dezelfde liefde tot mijn vaderland .... beken ik tevens onbeschroomd en openlijk voor het oog van het Nederlandse volk dat, naarmate de beginselen en de gevolgen der Franse staatsomwenteling zich ontwikkeld hebben, in mijn ziel ook nieuwe gewaarwordingen en de morele overtuiging van grote waarheden ontstaan zijn, welke ik betuig tevoren niet dan met een beneveld oog gezien te hebben.

Die verklaring was typisch voor veel van de Patriotten van vóór '87 (niet voor alle), en zeker was de eerste van die ‘grote waarheden’ die van de één- en ondeelbaarheid. Al in 1793 had een groep uitgewekenen te Duinkerken een plan voor staatshervorming doen drukken; Capellen van de Marsch en Abbema, een rijk bankier, behoorden daartoe. Volgens het plan moest de soevereiniteit behoren bij het Bataafse volk; de Republiek zou één en ondeelbaar zijn, verdeeld in departementen talrijker dan de tot dusver bestaande provincies en bestuurd door een rechtstreeks verkozen Nationale Vergadering; stemrecht werd voorbehouden aan ‘onafhankelijke’ mannen, dat wil zeggen, dat althans dienstboden en bedeelden werden uitgesloten.

Men had zich toen - ik zinspeelde er zoëven al op - een gewelddadige omkeer gedacht waarbij deze opruiming van wat na eeuwenlange praktijk nog altijd springlevend overeind stond (hoe anders dan in Frankrijk!) met één slag zou kunnen worden doorgevoerd; door een revolutionair comité steunend op de Franse bevrijder zeker wel; een door het volk in districten verkozen soevereine wetgevende vergadering (art. 2) zou dan daarná gekomen zijn. Als men nu de vergadering voorop stelde, en meer aan een constituerende dan een wetgevende dacht, kwam dat natuurlijk uit de omstandigheden voort. Het revolutionaire comité van '94 was bij de ontwikkeling dadelijk achter geraakt. Daendels had het slechts voor zijn politiek gebruikt: de revolutie moest door de Bataven zelf gemaakt worden, wilden zij niet weerloos onder de Fransen raken. En zo was het gegaan, of was het bezig te gaan; want in verscheiden provincies was de omkeer nog niet voltrokken. Maar overal geschiedde zij volgens die gedachte, dat wil zeggen dat zij zich overal onvermijdelijk naar de provinciale of zelfs plaatselijke bestuursvormen voegde, waarbinnen die generatie altijd geleefd had en nog leefde. Hoe moeilijk het zijn zou vervolgens de zeven provincies, elk afzonderlijk gerevolutioneerd, te versmelten, voorzagen de meesten zeker nog niet.

Waar het voor het ogenblik in de mensenrechten op aankwam, dat waren de vaststellingen, ‘dat ieder stem hebben moet in de wetgevende vergadering der gehele maatschappij, het zij persoonlijk, het zij door ene bij hem mede gekozene vertegenwoordiging’; ‘dat allen verkiesbaar zijn tot alle ambten en bedieningen, zonder enige andere voorkeur dan die van deugden of bekwaamheden.’ Geen

erfelijkheid dus, en ook geen uitsluiting op grond van godsdienstig geloof. De waarborging van de vrijheid van godsdienstoefening vormde ook een belangrijk artikel:‘Ieder mens heeft het recht om God zodanig te dienen als hij wil, of niet wil.’ Dat was zelfs een verrassend radicale formulering: het *of niet wil* schokte achterna velen. Maar die vaststellingen dienden het on-

middellijk practisch doel, de onbestaanbaarheid van de in 1787 door Pruisisch geweld opgelegde constitutie te bewijzen en de reeds aangenomen bestuurshervormingen te rechtvaardigen; de opmerking dat de onwettigheid van 'de zogenaamde Staten van Holland en West-Friesland' lag in het feit dat zij 'nooit door hunne medeburgeren tot derzelver vertegenwoordigers waren verkoren', is bovendien een duidelijke wenk, dat de revolutionering over alle plaatsen waar zij nog achter bleef, diende te worden uitgebreid. Met alle plechtigheid, geschal van trompetten, luiden en spelen der klokken, moest de proclamatie dan ook alom aan de ingezetenen worden bekend gemaakt.

Als men weten wil hoe dat toeging, leze men het verslag in de *Nederlandsche Jaer- boeken* van de plechtigheid op 7 februari in Nieuwerkerk op den Ysel, een plaats waar, zo wordt ons verzekerd, 'de weldenkende met nadruk en gevoel *Vrijheid, Gelijkheid* en *Broederschap* ademt.' Klokgelui, een corps muzikanten onder een kapelmeester uit Gouda, en dan leest de Secretaris van het Ambacht het stuk voor, 'evenzo nadrukkelijke als gevoelig, vooral daar het den meesten klem vereiste.' De saamgevloeide menigte juichte, 'met een driewerf Hoezee' toe, en daarna, onder nog meer muziek, wenste men elkaar van harte geluk. Bizonder wordt nog geprezen 'de stilte en bedaardheid, die zo noodzakelijke vereistens in enen braven en weldenkenden burger', waardoor alles gekenmerkt was geweest.

De Revolutie betekende voor de kleine stadjes en voor het platteland nog iets meer dan voor de steden die onder de oude Republiek bij uitsluiting zitting in de Staten hadden gehad. Zij waren tot dan toe geacht geweest vertegenwoordigd te zijn door hun grotere soortgenoten ofwel door de adel. Nu vertelde men hun, dat zij recht van zeggenschap over hun vertegenwoordiging hadden. Reeds meldden zich gedeputeerden van Oost- en Westzanen en werden tot de vergadering der Representanten toegelaten. De vertegenwoordiging van het platteland vereiste een regeling; daaraan kwam men vooreerst niet toe, en zo werd de vergadering van de Provinciale Representanten al talrijker; de grote steden die het eens voor het zeggen hadden gehad, voelden zich soms overstroomd door een golf van obscure en in de politiek geheel nieuwe lieden. Zijzelf lieten weldra naast de twee leden, door de municipaliteit uit haar eigen midden afgevaardigd, ook hun burgerijen twee vertegenwoordigers zenden. Eind maart moest Delft nog door Daendels bewogen worden (met bedreiging van talrijker Franse inkwartiering) om dat voorbeeld te volgen, teneinde het verwijt van 'aristocratie' te ontgaan. De radicale club te Delft sprak stoutweg voor 'het volk'. Overal waren de Leesgezelschappen van het vorig jaar als vanzelf in clubs of volkssocieteiten omgezet en voerden een hoog woord. Maar de Delftse club kon maar negentig stemmen van de vierhonderd bijeenkrijgen, toen de tamelijk behoudende municipaliteit haar tot de proef van een burgervergadering op de Doelen gedwongen had - het ging daarbij om haar eis dat de oude stadsregering gearresteerd en vervolgd zou worden -. Toch was over 't algemeen het gevolg van die burgervertegenwoordiging, gevoegd bij de ijver van de nieuwelingen van het platteland en de kleine stadjes, dat de radicalen in de Hollandse vergadering sterker werden dan zij dooreengenomen in de grote municipaliteiten waren. Hetgeen niet zou nalaten spanningen te veroorzaken.

Ondertussen bleef het in de vergadering niet bij besluiten die de bestuursinrichting betroffen, noch bij de algemeenheden van de verklaring der rechten. Op allerlei wijzen werd ter toepassing van die laatste, of om te breken met de barbaarsheden

van het nu overwonnen onverlicht verleden, in het maatschappelijk leven ingegrepen. De pijnbank afgeschaft, galg en rad van de openbare wegen verwijderd, de tegen de Katholieken discriminerende bepalingen bij gemengde huwelijken ingetrokken, wapenschilden uit de kerken verwijderd en livreien verboden, oude grafelijkheidstollen opgeheven: zo werd, voor iedereen verneembaar, een nieuwe tijd ingeluid.

Maar hoe verschillend konden de nu gehuldigde algemene beginselen in de praktijk

worden verstaan! De Vergadering beheerste de gang van zaken in de provincie maar heel onvolledig. In alle steden werd, hier luider dan daar, geroepen om afzetting van alle oude ambtenaren: veel leden van Volkssocieteiten zagen zichzelf al in die functie. Dan mochten de leidende figuren met nog zo'n voldoening spreken van het menslievend en verlicht karakter der revolutie blijkende uit het feit dat de afgezette regenten geen haar op het hoofd gekrenkt was en dat zij nog ongestoord van hun rijkdom konden genieten, er gingen al aanstonds stemmen op - wij hoorden zo'n geluid al van de Delftse club - dat die verdervers van het vaderland eens degelijk extra ten behoeve van de berooide schatkist moesten worden geplukt. Daar zou nog heel wat over te doen zijn.

En ook dat hier en daar dorpelingen al doende waren met verkiezingen van plattelandsbeambten en vrije jacht oefenden, alsof de heerlijke rechten zonder meer waren verdwenen, strookte niet met de opvattingen van de gematigden. Die waren machtig genoeg in de Vergadering om haar een aantal regels dienaangaande te laten vaststellen (17 februari). Men leidde die af uit de mensenrechten en meende daarom de latere definitieve vergadering niet in haar besluitvrijheid te krenken: ook haar immers moesten die rechten heilig zijn. Tot hen nu behoorde ook het eigendomsrecht, en zo konden ook de eigenaars van heerlijkheden niet ontzet zonder schadevergoeding.

Een teder punt was dat van de oktrooien geheven ten behoeve van de heersende kerk en waar ook niet-hervormden aan moesten mee betalen. De Katholieken drongen begrijpelijkerwijze om onmiddellijke vrijstelling. Hier en daar kwam het daar ook reeds toe, maar de Hervormde kerk was nog machtig genoeg om ontzien te worden, en in Holland gelastten Provisionele Representanten weldra de heffing te handhaven, tot de Nationale Vergadering met kennis van zaken een beslissing zou nemen. Hoeveel redenen tot ergernis vonden de predikanten niettemin in de nieuwe staat van zaken! Dat men een deputatie van de Synode niet als vanouds in de Staten van Holland ontvangen wilde bijvoorbeeld; dat men de kosten der Synode niet meer voor staatsrekening wilde nemen. Het was hard om, na eeuwen van bevoorrechting, aan dat beginsel van scheiding van staat en kerk te wennen. Maar kwamen de nieuwe mannen er zelf niet onmiddelijk mee in strijd door van de predikanten gelijk van alle ambtenaren een eed op de nieuwe staat van zaken te verlangen? Daarover weldra nader.

Belangrijke zaken! en de jaargang 1795 van dat altijd bewonderenswaardig zaakrijk orgaan de *Nederlandsche Jaerboeken* levert een merkwaardig getuigenis van de opgewekte politieke belangstelling. Elke maand bijna dijde uit tot een afzonderlijk deel, en geen dunne delen waren het ook: tezamen voor het jaar ongeveer 7500 bladzijden. De relazen van gebeurtenissen vullen maar een klein gedeelte daarvan tegenover de uittreksels uit notulen, de verordeningen en proclamaties, de naamlijsten, registers, formulieren, en, niet te vergeten, de redevoeringen.

Tot in de kleinste plaatsen gaf men zich over aan orgieën van welsprekendheid. Te Haastrecht begon de omwenteling, nog vóór de proclamatie der Provisionele Representanten van Holland, met een samenkomst van vierentwintig Patriotten van vóór '87 die door één hunner aldus werd toegesproken:

> O wat smaad, verdrukking en verachting wij, na den tijd dat ons leven enigszints veiliger wierd, moesten ondergaan, is ulieden bekend. Dan, het vuur der Vrijheid, eenmaal ontvlamd, kan door geen geweld, door geen

> honende noch ergerende onderdrukking worden uitgeblust. De helse boosheid mocht het gelukken dezen of genen onzer lotgenoten den adem des levens uit te blussen; maar nimmer mocht het haar gebeuren de zucht der Vrijheid uit onze harten te rukken.

Te Harderwijk was op 30 januari de gemeente in de kerk vergaderd om een opwekking tot het verrichten der omwenteling aan te horen van een adjudant van Daendels, De

Wolff. Een commissie werd benoemd, die enige dagen later aan de door de' Stadhouder ('en dat onwettig') benoemde regenten hun ontslag aanzei en een provisionele raad ter goedkeuring voordroeg.

> Welaan dan (*zei de voorzitter in de loop van een rede die hij tot de burgers hield - in dezelfde stijl sprak hij vervolgens de oude en daarna de nieuwe raad toe* -), wij voltrekken uwen last ... Wij gaan straks de tegenwoordige leden van Harderwijk's Raad en Meente verkondigen, dat ook hier de Vrijheidszon is opgedaagd, het Stadhouderlijk juk verbroken, deszelfs bestuur vernietigd; dat de tegenwoordige leden allen van hun posten zijn verlaten; dat die aanstelling thans in uwen boezem is teruggekeerd en opgenomen; dat gij u uwe vertegenwoordigers wilt en zult kiezen en beëdigen ... Wij zullen hun (*de vorige regeerders*) verklaren, Burgers, dat gij vrij, doch edel en rechtvaardig denkt: dat gij vrijheid paart met heiligen eerbied voor de wet, dat gij geheel wars zijt van alle eigendunkelijke rechts- en strafoefening, veel meer van wraakzucht; dat gij deze nieuwe, thans opdagende orde, deze nieuwe loopbaan wilt intreden dús doende, dat uw voorbeeld ten sprekendst bewijs zij van heiligen eerbied voor de wet, den vasten grondslag van Vrijheid en Volksgeluk.

Te Dokkum deed zich het zeldzaam geval voor, dat een lid van de vroedschap, na de afzetting door de burgercommissie (12 februari), verklaarde sindslang 'opgeklaarde denkbeelden van Vrijheid' gekoesterd en 'nimmer zich onder het Despotismus te hebben kunnen krommen'. 'Dit is u allen bekend', zei hij, en inderdaad werd hij, Sake Visscher, in de nieuwe raad opgenomen. Een paar dagen later werd met veel statie de Burger Van Cleffens, een balling van '87, ingehaald. De stoet, waarin de jonge dochters onmiddellijk volgden op de held van den dag en de begroetingscommissie, schreed driemaal om de reeds op 12 februari geplante Vrijheidsboom, en daarna hield de Burger Van Teuten een aanspraak:

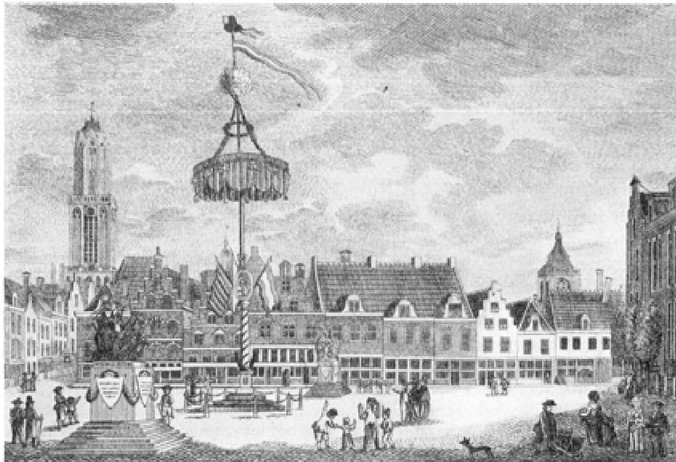
> De zonen der Vrijheid juichen, mijne Broeders! want de Goddelijke voorzienigheid heeft wel gedaan. Bitterheid en wraakzucht hadden u, edele Van Cleffens, uit onze muren gebannen, en de deugd der braven geeft u aan uwe broeders weder. Met enen nooit verslappenden ijver onafgebroken werkzaam voor de welvaart van 't geheel, heeft men u onder het groot aantal onschuldige slachtoffers gezien. Gij weekt, en voor 't laatst dacht men, dat de zon der Vrijheid deze gewesten bescheen. Maar gij komt weder in zegepraal, gij komt weder in uwe gehele grootheid, niet om den schrik in de harten uwer vernederde vijanden te brengen, maar om de zegeningen der algemene Broederschap te voltooien ....

Dat geslacht had een lange adem en ik doe met deze korte aanhalingen aan zijn welsprekendheid geen recht. Met de laatste ben ik buiten Holland gekomen, ofschoon ik pas aanstonds de uitbreiding van de revolutie over het gehele grondgebied kort zal beschouwen. Maar in de verschijningsvorm was het overal hetzelfde. Ook bijvoorbeeld die jonge dochters die in 't wit gekleed de feestelijke optochten en ceremoniën bij de Vrijheidsboom opluisterden. Dat was trouwens van de Fransen

afgekeken, op veel plaatsen verliepen die manifestaties ook in samenwerking met de Fransen. In Den Haag werd het op 7 februari een luisterrijke vertoning, Franse huzaren voorop en de stoet besluitende, de pas vernieuwde municipaliteit van de stad, commissies en Burgersocieteit, jongelingen en meisjes, welke laatsten de krans droegen, zangers, en dan op het Binnenhof de Representanten van Holland mitsgaders de Franse Representanten, en toespraken bij de vleet. Maar ook in een Amsterdamse volksbuurt wilde men zijn

eigen Vrijheidsboom hebben, en tot in de kleinste plaatsen werd om de Vrijheidsboom gedanst en gezongen, Fransen en Bataven dooreen.

Dit soort vertoon, de gezwollen en gevoelige toon die de redenaars aansloegen, hun verrukking ook om 'de bedaardheid' waarmee het allemaal geschiedde, het leent zich tot bespotting, temeer omdat wij weten wat een onverkwikkelijk gehaspel en wat een droevige ontnuchtering spoedig zouden volgen. Maar spot is een wapen dat de historicus niet te grif moet hanteren, en zijn wetenschap van het vervolg gebruiken tegen het onkundige voorgeslacht ontaardt licht in misbruik. Veeleer moeten wij in dat kort-

DE VRIJHEIDSBOOM OP DE NEUDE TE UTRECHT Cliché De Haan

stondig ogenblik van geestdriftige en blijmoedige toekomstverwachting de oprechte uiting erkennen van een beschaafde samenleving, van haar toon aangevende burgerklasse op het hoogtepunt van achttiende-eeuwse Verlichting en geloof in de menselijke natuur.

De Katholieken deden over 't algemeen van harte aan de vreugde van die eerste dagen mee. In de revolutionaire comités in alle steden waren er present, soms in een leidende rol. De aartspriester van Utrecht, de apostolisch vicaris van Den Bosch, (de kerk had in de Generaliteitslanden haar eigen organisatie, los van die in de zeven provincies) mochten de Fransen en de Revolutie-leer principieel en krachtig afwijzen, zij vonden maar weinig gehoor. Meer typerend voor de stemming was het woord van de Amsterdamse pastoor Cramer (later aartspriester), dat het Nederlandse Patriottisme 'oneindig van het Franse verschilt'. Trouwens, Thermidor had ten aanzien van de Fransen al ietwat geruststellend gewerkt, en nog meer deed dat het optreden van de Franse Representanten en generaals na de inval. Zo spraken Katholieke woordvoerders en daaronder priesters, evengoed als gelovige Protestanten en enkele predikanten, in de echte geest der Verlichting met blijmoedige overtuiging van de overeenstemming tussen het Evangelie en de nieuwe leer van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap.

't Was inderdaad de burgerklasse die de toon aangaf. Zelfs nu sloegen de Patriotten

nog wel een bezorgd oog op 'een misleid gemeen', maar wie durfde het nog misleiden? Grote groepen, onlangs machtig of met die machtigen op allerlei wijzen verknocht, stonden afzijdig, wrokkend, hoofdschuddend, spotlachend. Zij hadden hier meer vat op de massa dan daar. De Franse kommandant van Delft, een Vlaming trouwens, Vandamme, uitte over 'de sombere stilte' die daar heerste, openlijk zijn ontevredenheid en vergeleek haar tot beschaming der Delvenaars met de algemene vreugde, die in de andere steden aan den dag werd gelegd. Maar ook de Amsterdamse en andere municipaliteiten, en weldra de Hollandse vergadering, moesten (steeds onder het motto dat nu alle ambtelijke stukken versierde: *Vrijheid Gelijkheid Broederschap*) strenge verordeningen uitvaardigen tegen 'contra-revolutionaire gesprekken', 'rustverstorende partijschap', bijeenkomsten van leden der voormalige, nu natuurlijk ontbonden, Oranjesocieteiten. Vooreerst had toch dat ondergronds gewroet weinig practische betekenis. De 'gedweeheid en gezeggelijkheid' waarmee de oude regenten van het toneel verdwenen, was zo algemeen, dat de *Nederlandsche Jaarboeken* speciaal de aandacht vestigen op het geval van de Tielse regering, die de autoriteit van het comité-revolutionair wilde betwisten. Als het erop aankwam, werd de situatie natuurlijk beheerst door de Franse troepen. Toen het afzettings-declaratoir in Tiel werd voorgelezen en burgemeester Van Omphall

> als woedend door het volk heenliep, schreeuwende: 'Alles is van nul en gener waarde. Wij, wij zijn nog regenten!' beantwoordde de burgerij dit met luidkeels te roepen: 'Lees maar voort, en laat hem maar praten.' (Maar) de Fransen die de wacht hadden, zongen: 'Tous aristocrats à la lanterne!'

Dat was een manier van argumenteren waartegen niets viel in te brengen. Maar de vreugde om 'de gewenste omwenteling', 'de gelukkige omwending van zaken', zoals het officieel heette, was toch wel zeker wijd verbreid. De kleurloze middenstof was geimponeerd, niet enkel door het machtsvertoon, maar door de overtuiging, van de nieuwe mannen. Die volksvergaderingen, die het besef bijbrachten van mee geroepen te zijn om over de algemene belangen te spreken, het was ook wel waarlijk iets nieuws en iets opwekkends. Na eeuwen van stabiliteit, van gestolde verhoudingen, die wèl grote groepen hard knelden, maar waaraan iedereen zo gewend was dat de gedachte aan verandering zelfs niet opkwam, scheen nu opeens alles vlot geraakt. Alle nieuwe denkbeelden waarmee de Verlichting had omgegaan, zochten onstuimig naar verwezenlijking. Gelijkstelling van Katholieken en Protestanten, van de Joden zelfs, die verachte en als vreemd aangevoelde, trouwens zich vreemd voelende gemeenschap, afschaffing van heerlijke rechten en bevrijding van de boeren, afschaffing van gilde-voorrechten en vrije arbeid, bevordering van de verachterde industrie en van de verwaarloosde landbouw, leniging van de armoede, verbetering van het onderwijs in al zijn graden, bevrijding van het Generaliteitsland uit zijn lange knechtschap, de Bataafse eenheid als oplossing voor het eeuwige probleem van de verhouding der gewesten, burgerwapening in plaats van een beroepsleger, - dat alles kwam door elkaar aan de orde. Het was een uitbarsting van hervormingszin en hervormingsmoed. Van bepaalde groepen kwamen primaire reacties van verzet tegen het bestaande, bewust als zij zich opeenmaal werden van grieven die in de afgelopen eeuwen nauwelijks tot in de practische politiek waren doorgedrongen, van de

Katholieken en van de Brabanders, van de kleine burgers en van de boeren. De aanmatigingen en afpersingen van ambachts- of vrijheren, met hun rentmeesters en baljuws en schouten, 't was of ze pas werden ontdekt. En bij dat al leken godsdienst en vrijheid verzoend. Zo zegevierend voelde zich de Verlichting, dat men zich edelmoedigheid jegens de levende tegenstander - verslagen immers - meende te kunnen veroorloven. 't Is waar dat men zelfs in dat eerste blijde ogenblik niet naliet

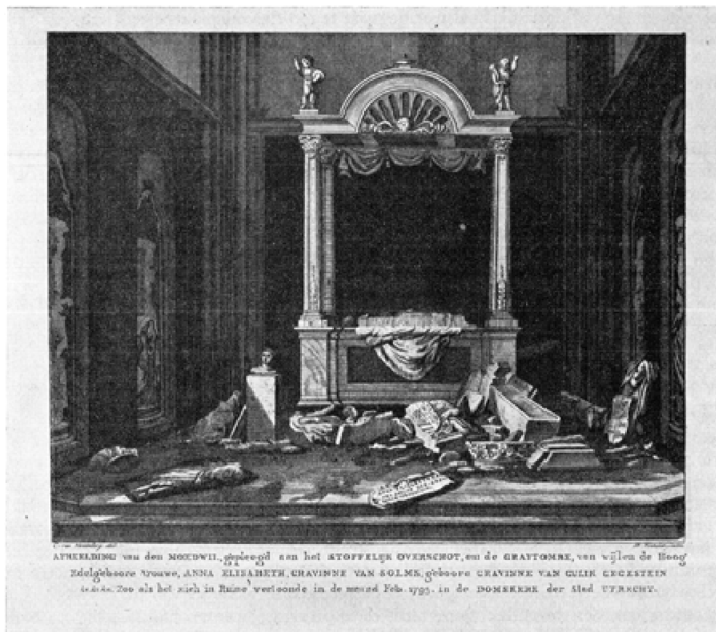
hem de snoodheden van het gevallen regiem in herinnering te brengen, en ook, wij weten het al, dat er zich al dadelijk heel wat gegrom tegen die misplaatste zelfbeheersing liet horen. Toch zet dit aan het beeld van de omwenteling in haar eerste fase een nobele trek bij.

Maar de praktijk van het nieuwe regiem moest de verwachtingen teleurstellen (hoe goed had Schimmelpenninck het voorzien!). Het probleem van de verhouding der gewesten bleek onhandelbaar; de kerkkwestie leverde zelfs na de verkondiging van gelijkheid in het algemeen legio van practische moeilijkheden; eisen van de Franse bevrijder vielen de mensen rauw op het lijf, al dadelijk zijn opdringen van de gedevalueerde assignaten als betaalmiddel; en tegelijk kon de breuk met Engeland niet worden afgewend en veroorzaakte ene onheelbare economische nood. En als de wittebroodsweken dan plaats maken voor eindeloos getwist, is het niet enkel de contra-revolutie die dreigend het hoofd opsteekt, maar de felle revolutionaire gezindheid die uitbarst. De gematigdheid, de vergevensgezindheid, van de mannen die in januari in de leidende posten waren gekom en, kregen het hard te verduren. Onder het oppervlak bestonden tegenstellingen, die nu naar buiten braken. Maar laat ons eerst de voortgang van de omwenteling in haar eerste faze buiten Holland beschouwen.

De revolutionering van de andere gewesten

Bij de capitulatie op 15 januari was aan de Staten van Utrecht op hun verzoek om, hangende vredesonderhandelingen, ‘gene verandering in de regeringsvorm der Provincie te maken’ (art. 4), ten antwoord gegeven: niet, ‘tot de aankomst der Franse Representanten’. Weldra, toen die er waren, kreeg dat antwoord door hun proclamatie van de 20ste een zin: Frankrijk zou de Bataven als een bevriend volk beschouwen, omdat het een vrijheidlievend volk was, en veranderingen werden aan de soevereine beschikking van dat volk overgelaten. Daarin lag opgesloten dat die soevereine beschikking in de geest van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap moest uitvallen, en de proclamatie werd het charter dat de revolutionaire partij verzekerde van de steun van de bezetter. Voorlopig echter genoten de oude regenten die de capitulatie gesloten hadden, die steun nog. Het wekte niet weinig ongeduld bij de inmiddels opgeschoten revolutionaire comités en leesgezelschappen, toen zij van de omzettingen in Holland vernamen en zelf alleen hun activiteit in manifestaties, vrijheidsbomen, optochten met Franse muziek, konden botvieren. De regentenklasse zag op naar Pichegru als de beschermer der maatschappelijke orde, en het was inderdaad pas toen die de stad verlaten had, dat de 25ste het revolutionaire comité de stadsregering op de gebruikelijke wijze kon vernieuwen. De heren smaalden onder elkaar over het minne slag luidjes dat nu de zaken in handen kreeg. Maar in werkelijkheid was er onder de Utrechtse Patriotten een even sterke bijmenging van gezeten en ontwikkelde burgers als in Holland, en er openbaarde zich ook hier een duidelijk streven naar gematigdheid, vermoedelijk mee om de niet zonder moeite verkregen steun van de op rust en orde gestelde Fransen niet dadelijk weer te verspelen. In Wijk bij Duurstede was de verandering ‘met voorkennis van den regerenden burgemeester en van den Fransen kommandant’ reeds de 16de gebeurd; Amersfoort volgde pas de 27ste. En

de 28ste werden toen de *Staten* gerevolutioneerd (Geëligeerden en Ridderschap uitgezet en de derde stand vernieuwd) ‘naar de intentie van de Representanten der Franse Natie en op de stemme des Volks’. 4 februari vaardigden de aldus geconstitueerde Provisionele Representanten van het Land van Utrecht een bestraffend edict tegen ‘doldriftige’ Patriotten uit, die wapenschilden in de kerken vernielden, een edict dat overigens, bijwijze van remedie, aan de adellijke bezitters voorschreef ze binnen tweemaal vier-en-twintig uur te verwijderen. 6 februari volgde de afkondiging, op het Hollandse voorbeeld, van de mensenrechten. En 8 februari schreven zij een dank- en bededag uit.

DE VERNIELDE GRAFTOMBE VAN DE VROUWE VAN SOLMS

> De Almachtige Hand van den ontfermenden Hemelsen Vader, die anders onze wateren tot een onverwinlijk bolwerk voor Nederland maakte, gebruikte nu diezelfde wateren .... om de Franse krijgsmacht onbeschadigd over te leiden .... 'Dit is van den Here geschied, en het is wonderlijk in onze ogen.'...
> De Provisionele Representanten van het volk des Lands van Utrecht vinden zich verplicht dit alles aan de ernstige overweging van hunne medeburgers, van welk ene godsdienstige gezindheid zij ook zijn mogen, voor te houden, en hen op te wekken om zich samen met hen te verenigen in de oprechtste dankzeggingen voor alle genoten zegen en in de ootmoedigste gebeden om al het nodig goed.

Onder het oud regiem zou in een dergelijke uitschrijving de vermelding van alle gezindten voor een erge belediging van de heersende kerk en het ware Gereformeerde geloof zijn uitgekreten. Maar onder het nieuwe werd spoedig heel het instituut van officiële bededagen als onbestaanbaar met de scheiding van kerk en staat beschouwd.

In Gelderland, dat al zoveel langer het toneel van krijgsverrichtingen was, had Nijmegen dadelijk na de overgave op 5 november een revolutionair bestuur gekregen. Te Arnhem werd spoedig na de overgave op 10 januari de verandering door de burgers gemaakt, 'op voorstel van' de Franse generaal. Opmerkelijk is een initiatief dat op het eind van de maand door het Kwartier van Nijmegen werd genomen: daar besloot men een gecommitteerde naar Den Haag te zenden om met die van Holland en Utrecht,

'en die zich met hun zullen voegen', 'te componeren de vergadering bekend onder den naam van Staten-Generaal'; daar hing mogelijk 'de independentie van ons lieve Vaderland' van af.

Op die manier ging het overigens niet. De Hollandse Bataven hadden, zoals hiervóór is aangestipt, al in de *oude* Staten-Generaal sessie genomen, en daar zouden ook alle anderen intreden zodra telkens een provincie om was. Van binnen uit werden de Staten Generaal dus gerevolutioneerd, niet door een nieuwe vergadering opzij geschoven. Het Comité-revolutionair te Amsterdam, dat zich in februari versterkte met gedelegeerden van comités van elders tot een 'Verenigd Comité van Omwenteling', zond brieven en personen in alle richtingen om bij de vernieuwing de goede beginselen in acht te doen nemen. Reeds 3 februari wekte het de Zeeuwen op om mee te doen, opdat zo spoedig mogelijk 'alle de bijzondere Provinciën zich tot één lichaam zouden verenigen'. Zij voegden daaraan toe: 'overeenkomstig de mening der Vertegenwoordigers van dat grote volk, de onvergelijkelijke Fransen.'

Die eenheidsstaat, die dus hier en ginds reeds duidelijk als ideaal wordt gesteld, was inderdaad voor de Fransen, eeuwen lang door hun Koningen ertoe opgevoed, iets van-zelfsprekends. Bij de eerste constituering van de Representanten van Holland hadden de Franse Representanten hun verwondering te kennen gegeven, dat men de soevereiniteit op provinciale basis scheen te willen vestigen. Dat kwam alleen doordat zij met de Nederlandse verhoudingen niet vertrouwd waren. Men kon in dit land de revolutie niet doorvoeren door zich van het centrum meester te maken, want er was geen centrum. De bevoegdheid van de oude Staten-Generaal en zelfs van de Raad van State of van de Stadhouder over de delen was nil geweest. Had men die in handen, dan had men nog niets. Men kan zich theoretisch denken - ik opperde die mogelijkheid hiervóór reeds - dat het Revolutionaire Comité zichzelf meteen tot regering geproclameerd zou hebben, maar dat zou alleen mogelijk geweest zijn - en het was toch in ieder geval van samenstelling en invloed wel heel zwak -, als de Fransen er zich resoluut achter hadden gesteld: er zou een enorme macht nodig zijn geweest om niet alleen de Staten-Generaal maar de effectieve regeermachines van de zeven provincies en binnen elk van de steden uit te schakelen of zelfs maar te onderwerpen. De Fransen, wij weten het, kozen, mee onder invloed van Daendels, een andere weg en er werd daartoe ook zelfs geen poging gedaan.

Als vanzelf voegden de verspreide bewegingen zich naar de nu eenmaal bestaande vormen, die niet alleen het bewustzijn, maar heel de niet met één slag af te schaffen bestuurspraktijk beheersten. In weerwil van alle 'plannen', waarmee uitgeweken Bataven in de afgelopen periode hadden gespeeld, was de verhouding Generaliteit-Provinciën toch voor de Patriotten in den lande nooit een actueel probleen geweest of geworden. Nu pas zou het zich onweerstaanbaar aan hen gaan opdringen, nadat zij eerst de provinciale en daarna de generale Staten hadden gerevolutioneerd, maar dat betekent tevens: behouden; al heette het dan ook 'provisioneel', en al zweefde velen de gedachte al wel voor de geest, dat voor een permanente regeling het Bataafse volk geraadpleegd zou moest worden, Enkelen zagen dat al scherp en wilden het, anderen echter wilden het beslist niet. Het probleem dat de Franse Revolutie reeds hoofdzakelijk opgelost aantrof, zou voor de Bataafse haast onoverkomelijke moeilijkheden scheppen.

Intussen hadden de afgevaardigden van de omgezette steden ter Staten van Gelderland 6 februari de hervorming van die Staten in ernst aangevat; het kwartier

van Nijmegen deed al de betreffende voorstellen. Zonder veel tegenspraak werd nu de Ridderschap als lid afgeschaft, een reglement voor representatie van het platteland ontworpen, en de verklaring der mensenrechten uitgevaardigd; opmerkelijk is, dat hier in het artikel over de godsdienst de woorden *of niet wil* werden weggelaten.

In Overijsel had men zwaar te lijden gehad van de aftrekkende Engelse troepen. Zolang die er zich nog ophielden, viel er aan revolutie-maken niet te denken. Niet zodra waren zij voor de allengs oprukkende Fransen geweken, of het ging, in Zwolle nog vóór het eind van januari, in de andere steden een dag of wat later, de gebruikelijke gang. 5 februari ontsloegen de drie steden de oude Staten. Weldra werd ook hier de verklaring afgekondigd en 12 februari verschenen drie Overijselaars in Den Haag, waar in de Staten-Generaal nu met vier provincies een meerderheid vóór de omwenteling was. Hoe Holland toen aanstonds initiatieven doorzette tot hervorming ook in het bestuur der algemene zaken, laat ik nog even rusten.

In Friesland was de omwenteling uitgebroken lang vóór een Frans soldaat de bodem van het gewest had betreden; 't geen pas op het eind van februari gebeurde. 28 januari nog hadden de Staten, als het ware pogende zich op te sluiten in hun afgelegenheid, de bevolking vermaand niet te geloven dat ‘de aannadering’ der Fransen in Holland ‘een gehele cmkering van zaken’ ten gevolge had; alle regenten bleven daar hun posten waarnemen en de Staten-Generaal waren druk doende met vredesonderhandelingen. Maar door die tastbare leugens lieten de Patriotten zich niet paaien. Het Friese Comitérevolutionair rcerde zich. De Staten hoopten nog op een capitulatie en zonden afgevaardigden naar Kampen, waar de Fransen teen waren doorgedrongen. Maar hier kregen zij met Daendels te doen, die hen naar het zich daar ophoudende comité van Friese ballingen verwees. Afgezanten van het Amsterdamse comité, die te Kampen vertoefden, begaven zich naar Friesland om daar de revolutie aan te wakkeren; 7 februari brak zij in Leeuwarden uit.

Zelfs nu nog poogden de Staten de stroom te keren door een resolutie, waarbij de repressieve maatregelen van 1786 en '87, die zo'n kwaad bloed gezet hadden, werden ingetrokken, maar de stadsregering van Leeuwarden werd niettemin diezelfde dag omgezet, de Vrijheidsboom geplant, terugkerende ballingen feestelijk ingehaald. Eén der jcnge dochters, Anna Jacoba Backer, sprak hen toe, ‘met ene innemende bevalligheid en gepaste vrijnoedigheid’. Zij begon met hun in bloemrijke taal te verzekeren dat zij hen niet lang van hun ‘begerige bloedverwanten en vrienden’, van hun ‘geliefde bezittingen en erve’, zou ophouden.

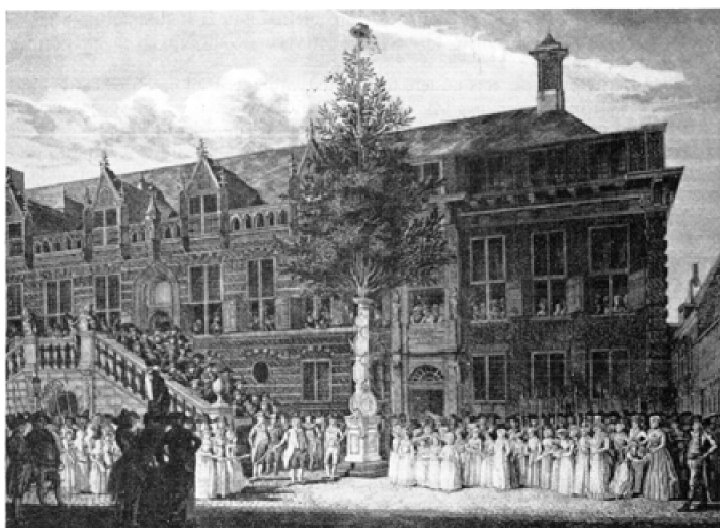
> Dat vermaak genoten de dwingelanden, die u, o braven, een tijd van zeven jaren vervolgd hebben. Dat vermaak was ener Medicis of Wilhelmina van Pruisen waardig. Daarentegen een traan van vreugde en teder gevoel ontrolt het oog der burgeressen, die uwe Vrijheidsmin hoogachten en met een deelnemend harte u tegentreden ... Geluk! het einde van uw roemrijk lijden voor de zaak des Vaderlands is daar ...

In al de grietenijen ging het desgelijks: het oude gerecht ontslagen, nieuwe mannen, toespraken, Vrijheidsbomen, jonge dochters en muziek. ‘Het ijslijk Oranje-boven’ van de militairen te Bolsward, of de Vendée-neigingen van plattelandsdistricten, werden gesmoord. En ten slotte installeerde 19 februari het comité-revolutionair de nieuwe Provisionele Representanten des Friesen Volks, of zoals het met een zeker welbehagen gezegd werd: ‘van de Friese Natie.’ Want hier was het provincialisme bewuster dan in de meeste andere gewesten. Wat men toejuichte was het vooruitzicht dat een hervorming zoals in 1748 was doorgezet, maar slechts om onder het slappe bewind van Willem V weer ten gunste van de aristocratische kliek te zijn verwaterd,

ditmaal steviger zou worden bevestigd; zuivering dus van de oude, ieder keer weer door misbruiken overwoekerde, Friese constitutie. Het comité revolutionair was in handen van gematigde elementen, advokaten, predikanten. Het deed wat het kon om dat Friese karakter van de omwenteling voor de toekomst veilig te stellen. De ‘inmenging’ van Hollandse revolu-

tionairen had ergernis gewekt. De instructie waarop die Provisionele Representanten vanwege dat comité, of zoals het heette van 's volks wege, werden aangesteld, gelastte hun uitdrukkelijk binnen vier maanden een provinciaal ontwerp voor de verkiezing van wettige Representanten op te stellen. In dat ontwerp, zoals het in mei werd bekend gemaakt, moesten de Representanten (en dat zou dus niet meer provisioneel zijn) zweren 'het volk van Friesland voor den enigen wettigen Soeverein van dit gewest te erkennen'.

Hier rees een gewichtig strijdpunt. De provisionele Municipaliteit van Leeuwarden beweerde dat de stedelijke burgerijen 'met uitsluiting van alle hogere provinciale macht'

HET VRIJHEIDSFEEST TE ALKMAAR, 22 MAART 1795 (naar een schilderij van J.P. van Horstok)

bevoegd waren hun eigen stedelijk kiestecht naar believen te regelen. De Provisionele Representanten vernietigden dat besluit en beriepen zich tegen die middelpuntvliedende tendentie op de Rechten van de Mens, volgens welke de soevereiniteit berustte bij 'het gehele volk', zodat 'geen gedeelte zich dezelve kan aanmatigen'. Het gehele volk? ... van Friesland! Of van Nederland? Er zou een ogenblik komen waarop de soevereine pretentie van de nieuwe Friese machthebbers óok maar als een middelpuntvliedende kracht werd aangemerkt. Al dadelijk kregen de Provisionelen met de radicale wensen van nieuw gevormde volkssocieteiten te stellen. Die lieden, kleine burgers meest, wilden heel wat anders dan 'een grondwettige herstelling': zij wilden een totale omkeer en sloegen een begerig oog op de bezittingen der aristocraten. Langs regelmatige weg konden die radicalen niets bereiken: 't zou bij de verkiezingen in juni blijken. Maar zij speelden daarna niettemin nog een hele rol.

In januari waren talrijke Engelse troepen door Drente en Groningen naar Oost-Friesland afgetrokken. In de stad Groningen heerste een ogenblik ongerustheid dat zij zouden trachten zich daar te handhaven en de burgers kwamen in de wapenen. Er werd

echter (was het daarom?) geen ernstige poging gedaan. De stadsregering had het ondertussen raadzaam gevonden met het burgercomité samen te werken in maatregelen van defensie. Eerlang verklaarde echter dit laatste dat het volk geen vertrouwen kon stellen in de oude magistraat, uit hoofde van haar herkomst, en 14 februari kreeg de omwenteling haar beslag. De burgers werden opgeroepen om een aantal ‘brave en bedaarde vaderlanders’ aan te wijzen, die vervolgens de provisionele municipaliteit verkozen. Met groot en ordelijk vertoon werd de Vrijheidsboom geplant. In het raadhuis der Ommelanden ook moesten de jonkers met hun dubbele namen plaats maken voor Gerrit Mulders, Hindrik Pieterses, Reinder Elemans en zo meer. De 17de februari vergaderden de gedeputeerden van Stad en Ommelanden in hun nieuwe samenstelling in de plaats der oude Staten. De 19de trokken de Fransen, onder vreugdebetoon van de bevolking, de stad Groningen binnen.

In Zeeland ging het weer iets anders toe. In dat vanouds steil gereformeerde gewest, waar ook de Patriottenbeweging op veel tegenstand was gestuit, stelde de oude orde zich wat krachtiger te weer. De eilanden lagen buiten het onmiddellijk bereik der Franse legers, er stonden nog Staatse troepen. Van de Spiegel had gewild (men herinnert het zich) dat de Prins er zich zou terugtrekken en stand houden. Daarvan was niets gekomen, en toen de Franse generaal Michaud op 27 januari uit zijn hoofdkwartier te Breskens een sommatie tot de bevelvoerende generaal richtte om hem het nutteloze van verdere tegenstand onder het oog te brengen, hadden de Staten van het gewest een deputatie gezonden om over capitulatie te onderhandelen.

> De zaak die ik voorsta (*zo had de Franse generaal geschreven*) is die der Vrijheid; zij is u niet vreemd; welhaast hebben wij dezelfde belangen. Het is niet als vijanden, niet als overwinnaars, neen, maar als beschermers, maar als vrienden, dat wij bij u verschijnen.

Het kon niet mooier, maar die Vrijheid welke de Fransen voorstonden, was toch maar weinig naar het hart van de heren Staten, en de onderhandelaars kunnen niet dan met een bezwaard hart naar Breskens getogen zijn. ‘Dat de tegenwoordige regeringsvorm zal gehandhaafd worden’, vroegen zij, als punt 2; en het antwoord dat enkel maar naar de proclamatie van 20 januari verwees, zal zeker hun beklemdheid niet hebben verminderd. Maar er was geen andere weg. De Fransen bezetten Middelburg op 7 februari. De stadsregering kondigde dezelfde dag een vermaning af om geen oranje te dragen en stelde het dragen van de driekleur vrij. Zij beschikte tevens gunstig op een verzoek van de nog levende ‘regenten’ der Schutterij de Busse, dat zij en de leden ontheven mochten worden van de in '87 opgelegde eed om zich van gesprekken, bijeenkomsten of wat ook ter voorbereiding van ‘verandering’ te onthouden.

Nu was het hek van den dam. De Oostkerk werd beschikbaar gesteld voor een volksvergadering, waar met een beroep op de Franse proclamatie van 20 januari en op ‘het voorbeeld van onze vrije Hollandse broeders’ de omwenteling werd begonnen. J.H. van der Palm (na de omkeer van '87 als predikant afgetreden) werd voorzitter van het burgercomité, dat 14 februari de stadsregering afzette en verving. Toch was het nog maar een heel makke omwenteling. Niet minder dan elf van de pas afgezette regenten werden verkozen als representanten, tot niet geringe ongerustheid van de Hollanders. In de andere Zeeuwse steden ging het evenzo. Het duurde echter nog tot

de 23ste eer de aldus die omgezette Staten, die zich nog Staten noemden, de eed op de oude constitutie herriepen, en tot de 26ste vóór zij het Eerste-Edele-schap afschaften. Dat besluit gaf de Raadpensionaris Van Citters aanleiding om zijn ambt 'in de schoot van H.E.M. neer te leggen.' Hij verklaarde zich te willen terugtrekken 'in een stille beschouwing wat de uitkomst der evenementen zal opleveren.' De heer Van

Lynden van Blitterswijk, vertegenwoordiger van de Eerste Edele, dat wil zeggen van de voortvluchtige Willem V, had zelfs in verrassend ondubbelzinnige bewoordingen geprotesteerd. Hij onderwierp zich aan de wil van H.E.M. slechts ‘onder de krachtigste reserve van het erfelijk recht, aan mijnen hogen Principaal competerende, om in deze vergaderinge de eerste plaats te bekleden en de opgezetenen van het platteland te vertegenwoordigen.’

De Franse generaal bevelvoerende in Zeeland (let wel, niet de Staten) wees hem deswege uit de provincie met bevel om zich in Den Haag bij de Provinciale Representanten van Holland te melden. Die laatsten verboden hem zich buiten Den Haag te begeven.

Ook in Zeeland werden, 't is waar, de heerlijke rechten afgeschaft (op voorstel van Van der Palm), maar ook hier natuurlijk tegen schadeloosstelling aan de voormalige bezitters.

De omzetting van de Staten-Generaal

Holland had, ik zei het al, ter Staten-Generaal initiatieven genomen, zodra er een meerderheid van vier bestond. Zonder op de drie andere gewesten te wachten had het zijn gedeputeerden gemachtigd om de oppermacht van het volk van Nederland ook voor zoveel de Generaliteit betreft te doen vaststellen, wat vernietiging van het Kapitein-Generaalschap en ontheffing van de in 1788 gedane eden op de oude constitutie meebracht. (De Acte van Garantie van 1788 werd in het bijzijn van gedeputeerden verbrand; de eerst tot die executie aangewezen ambtenaar had geweigerd en was onmiddellijk ontslagen.) Tevens moesten de lijnen van het nieuwe beleid in zake de buitenlandse politiek worden vastgesteld: 1. mededeling doen, door een grote commissie, van het voorgaande aan de Franse Representanten; 2. mededeling aan Engeland en Pruisen volgens het reeds eerder genomen besluit van Holland; geen bondgenootschap dus meer, maar wel vrede en vriendschap; 3. voorstel aan de Franse Representanten, maar tevens door twee te benoemen gezanten aan de Franse Conventie zelve, van ‘een vast verbond als twee gelijke en onafhankelijke Republieken’.

Hahn kweet zich van zijn last met een rede, waarin hij van de geschiedenis der Staten-Generaal een overzicht gaf, zo drijverig partijdig (tegen de Oranje-dwingeland met zijn kruipers en de even hatelijke aristocraten, tegen Engeland), met zo'n kleinering ook van wat de vergadering die hij nu vermeesterd had, in de twee eeuwen van haar bestaan had verricht (meest ‘beuzelachtige, brommende en niets beduidende voorstellen’), dat men er de echte revolutionair, anders geaard dan Schimmelpenninck of Pieter Paulus, uit kan proeven. De Staten-Generaal namen zijn voorstellen aan, zonder dat de door Hahn pathetisch en vermanend toegesproken gedeputeerden der drie achterblijvende provinciën protesteerden.

Over het hierboven als tweede genoemde punt maakten de Bataven zelf zich zeker wel geen illusie (ik zei het al); maar dat de Fransen het derde wat anders inzagen, dat ervoer men weldra met pijnlijke teleurstelling. De heren die uit naam van de Hollandse vergadering de genomen besluiten ter vestiging van de Vrijheid aan de Franse Representanten kwamen meedelen, hadden bij het uitspreken van de wens naar een nauwe verbinding met de glorierijke Franse Republiek een herinnering laten

invloeien aan ‘de edelmoedige en opbeurende verklaringen die gijlieden *onder het oog van de gehele waereld* gedaan hebt in het manifest’ van 20 januari. De woordvoerder der Staten-Generaal liet het bij opgeschroefde betuigingen van eerbied en liefde voor ‘het voornaamste volk des waerelds’, voor ‘die grootse natie welke geen opoffering gespaard heeft voor de zaak der mensheid, dat is die der Waarheid en der Goedheid zelve.’ Het antwoord van de Representanten liet aan welwillendheid niets te wensen. Zij prezen de verrichte revolutionering, in 't bizonder ook de pogingen om leger en vloot te reorganiseren, en gaven de verzekering dat men op de onveranderlijke trouw van het Franse volk aan de

gegeven beloften staat kon maken. Maar uit de Conventie zelf zou weldra naar aanleiding van de capitulatie van Zeeland de eerste waarschuwing komen.

Ondertussen gingen de leidende mannen in die overigens zelf nog zo wonderlijk samengestelde provisionele vergadering van Holland ter hervorming van de Unie volgens een plan te werk. Bij het neerleggen van zijn tijdelijk voorzitterschap op 9 maart duidde Paulus het aan. Eerst met behulp van de 'wetgevende' organen in hun oude 'uiterlijke' gedaante 'het uitvoerend gedeelte in alle deszelfs departementen veranderen: teneinde naderhand, onder de overschaduwing en bescherming van dit laatste, ook het eerste, zonder vrees van ene plotselinge instorting van het geheel gebouw, te kunnen daarstellen.'

Het was het plan der geleidelijkheid, radicaal verschillend van wat de Bataafse ballingen voor de geest had gezweefd, toen zij met de macht van Frankrijk achter zich het oude met één slag hadden gedacht af te schaffen en een kant en klaar revolutionair bestuur in te voeren. Wij hebben gezien hoe het als vanzelf zo gegaan was: de revolutie was niet louter import, zij kwam uit de nationale omstandigheden voort en voegde er zich naar. De leus van een- en ondeelbaarheid daarentegen behoorde tot het revolutieevangelie zoals dat, niet altijd na veel nadenken, was aangenomen. De verwezenlijking ervan op de door Paulus aangeduide wijze zou grote bezwaren van langzaamheid, halfheid, onenigheid ontmoeten. Maar wie zal zeggen of de andere methode niet nog ernstiger bezwaren zou hebben meegebracht!

Gewerkt was er in ieder geval van het eerste ogenblik dat de Staten-Generaal voor de revolutie gewonnen waren. Paulus vertelde aan zijn Hollands gehoor dat de directie van zee- en landmacht eindelijk geregeld was en 'een eenvoudige en eenparige behering daarvan' in plaats gesteld van 'het oud wandrochtelijk bestuur', waarvan het land zoveel nadeel had geleden. Hij doelde hierbij op het Comité tot de zaken van de Marine, dat de vijf Admiraliteiten was komen vervangen en waarvan hijzelf, die immers van vóór '87 ervaring van zeezaken had, de leider en de ziel was; voorts op het pas ingestelde Comité tot de algemene zaken van het Bondgenootschap (d.w.z. van de Unie) te Lande, dat in de plaats kwam van de Raad van State, en dat o.m. voor het leger zorgen moest. Marine en leger, dat waren als men zijn rol van bondgenoot van Frankrijk waardig spelen wilde, zaken van het allerhoogste en van urgent belang.

Het eerste wat men deed, was het gehele effectief van het leger zowel als van de marine 'licentiëren'. Holland had voor de marine zelfs voorgesteld: 'casseren'. Er was onder de troep en onder de bemanningen veel disaffectie en de officierscorpsen moesten zeker wel grotendeels vernieuwd worden, wilde men er staat op kunnen maken. Zou het mogelijk zijn een deel na enige tijd weer in dienst te nemen? veel radicalen wilden dat niet eens; maar hoe dan in de nood aan deskundige leiding te voorzien? Er lagen hier nog moeilijke problemen.

Het Comité te Lande kreeg, behalve het leger, financiën onder zijn beheer (het bestond uit niet minder dan zevenmaal drie leden, die zich in groepen verdeelden); ook het Generaliteitsland, maar dat betekende voorlopig niets, want Brabant was nog in Franse handen. En op 4 maart werd nu aan dit Comité bovendien opgedragen (volgens een voorstel door Holland reeds een week tevoren gedaan) om een plan te beramen voor de bijeenroeping van die Nationale Conventie, welke de Provisionele Representanten van Holland reeds bij de verklaring der mensenrechten op 31 januari hadden aangekondigd. Bij datzelfde gewichtige besluit van 4 maart beleden ook de

Staten-Generaal de mensenrechten, die dus de grondslag voor de gehele staat zouden worden. Daarin zagen de Brabanders een belofte dat hun gewest, als de Fransen het loslieten, op voet van gelijkheid onder de andere zou worden toegelaten.

De Franse representant Alquier had aangedrongen op spoed maken met het voorstel, dat door Holland reeds 24 februari was ingediend, voornamelijk met het oog op de leger-

hervorming. Maar Alquier had, evenals de Bataven zelf, buiten de Franse soevereine Conventie gerekend. Niet alleen de opbouw van een Bataafse weermacht, maar de opbouw van de Bataafse staat zelf, moest drie kritieke en pijnlijke maanden wachten totdat men het, en op hoge kosten! met de bevrijders eens was geworden.

Radicaal of gematigd

En in die periode van onzekerheid groeide de geprikkelde stemming tegen de voormalige regenten, die wij zich tegen de aanvankelijke grootmoedigheid al hebben zien roeren. Zij rees van onderop, uit de kleine burgerij, de stoottroepen van het Patriottisme, en die nu in de herleefde leesgezelschappen - herdoopt tot burger- of volkssociëteiten en tegelijk over 't gehele land en tot in de kleinste plaatsen in aantal verveelvuldigd - hartstochtelijk over de publieke zaak redeneerden en wensen uitten. En dat op een al heviger wordende toon van ongeduld en verbittering. Want een hemel op aarde hadden de Vrijheid en Gelijkheid nog allerminst gebracht.

Wat een schok was het, te ervaren dat gebruiken of rechten vervlochten met individuele of groepsbelangen altijd nog taaie weerstand konden bieden. En 't was niet alleen dat Oranjegezinden of orthodoxen en aristocraten zich op den duur schrap zetten, maar in het eigen kamp van de omwenteling vertoonden zich aarzelingen of zelfs oppositie. Vaak werd een zich zo verlicht als wie ook wanend bezitter, of regentenzoon, Gereformeerde, Zeeuw of Geldersman, predikant, advokaat, gildemeester, zich allengs of opeens bewust dat hij behalve verlicht en Bataaf ook bezitter, of regentenzoon was, Gereformeerde, Zeeuw of Geldersman, predikant, advokaat, gildemeester. En tegenover de regelrechte eisen van het nieuwe evangelie beriep men zich dan op de rechtsorde, die niet roekeloos aangetast mocht worden, en men bepleitte behoedzaamheid en geleidelijkheid. Dat werkte op de onderliggende groepen die een plotselinge lotsverbetering voor het grijpen meenden te hebben, zoveel te meer prikkelend, omdat de economische omstandigheden zo bizonder ongunstig waren. De ongewoon strenge winter, de versperring van de handelsweg overzee door de feitelijke breuk met Engeland, de instroming ook van een leger, dat weliswaar de krijgstucht bewonderenswaardig in acht nam, maar na de ontberingen van de veldtocht onverzadelijke behoeften meebracht en voor betalingsmiddel enkel de waardeloze assignaten, - het deed zich alles gevoelen. Er heerste werkeloosheid, er werd honger geleden. De nieuwe regeerders zagen zich tegelijkertijd genoopt bezwarende financiële maatregelen te nemen. Vooral dat laatste richtte meteen de aandacht op de oud-regenten. Waren die niet verantwoordelijk, door hun wanbeleid, door hun slaafsheid tegenover het snode Albion, voor de noodtoestand waarin men zich bevond? Laat hen dan ook de lasten daarvan dragen! Confiscatie van een deel van hun goederen, die leus vormde aldra een wanklank in het koor der nobele, menslievende en optimistische geluiden.

Die drift van de menigte drong vanzelf in de vertegenwoordigende lichamen door. Veel leden waren er zelf van bezield, velen ook lieten zich drijven tot maatregelen waarin zij niet werkelijk geloofden. Dat het de plicht van de regeerder is om desnoods alleen met zijn geweten stand te houden tegen volkswaan, was een aristocratische leer waarnaar de regenten van het gevallen regiem niet altijd hadden geleefd, maar

die toch de beste karakters onder hen soms had helpen stalen. Een deel van de mannen die nu hun zetels bezetten, waren met hen énes geestes. Wij zagen er iets van in Schimmelpenninck, maar vooral straalt dat ethos door in de rede waarmee Johan Luzac, hoogleraar in het Grieks en in de vaderlandse geschiedenis, (gewone combinatie), tevens eigenaar en redacteur van de befaamde Patriotse *Gazette de Leyde*, op 21 februari zijn rectoraat van de Leidse Universiteit besloot. *Socrates als burger beschouwd* heette zij (alleen, zij werd in het Latijn uitgesproken, en haar indruk bleef voorlopig tot de kring der academisch gevormden beperkt). De spreker had er de waarachtig vrije man in verheerlijkt die, slechts de wet

erkennende, zowel aan 'de overheersing' (versta: van de Stadhouder) of aan 'enige weinigen' (heerszuchtige regenten) als aan ''s volks wil' zo nodig het hoofd durfde bieden.

Wij zullen zien dat dit een punt was, waarop zich tussen de Patriotten al spoedig scheiding openbaarde. Hevige vormen nam het vooral aan in gewesten als Friesland en Overijsel, waar de eerste verandering dan ook wel in een uiterst gematigde geest was geschied.

In Friesland was al in de tijd van de Provisionelen ongeduldig gespot met het 'besogneren, consulteren, considereren', en als het tot 'decreten' kwam, 'eluderen', van de nieuwe heerschappen. De volkssocieteiten legden het echter in de verkiezingen van juni af, maar hoe ruim was dan ook de toegang tot de grondvergaderingen gelaten! De boeren die niet beter geweten hadden dan hun predikant naar de vergadering zenden, verdienden geen stemrecht, zo smaalden de sociteitsmannen. Op die predikanten (18 van de 60!) waren zij speciaal gebeten. De Leeuwarder Volkssocieteit, voorzitter Staal, protesteerde openlijk. Onder scherpe uitvallen tegen de oud-regenten en hun duister woelen herinnerde zij eraan, dat de revolutie nog niet was afgelopen. Predikanten Representant, dat achtten zij strijdig met een artikel zelfs van het verfoeide, al te milde kiesreglement. En in het algemeen: 'De hydra van bijgeloof en dweepzucht kon nooit vermeesterd worden zonder uitsluiting van geestelijken.' (Curieus genoeg was Staal, die uit Holland kwam, zelf Doopsgezind leraar.)

In Overijsel woelde het speciaal in Kampen. Daar had het 'comité revolutionair' bestaan uit acht van de aanzienlijkste burgers, en in de nieuwe municipaliteit die zij aan de burgers voorstelden en die door deze voetstoots werd aanvaard, had de helft tot de oude regering behoord. De geest van de omwenteling werd daar gepersonifieerd door Jacob Kantelaer, voorheen predikant te Almelo, vanwaar hij in 1787 had moeten uitwijken, een man van grote begaafdheid en een oprecht aanhanger van Vrijheid en Verlichting, maar een even oprecht hater van wanorde en willekeur.

> Sluit vooral uwe harten voor den geest van wantrouwen en tweedracht (*zo had hij de burgers toegesproken, geheel in de trant van Schimmelpenninck*) ... Weest grootmoedig jegens de weinige vijanden van vrijheid en gelijkheid, die in uw midden mochten zijn. Gedenkt dat wraakzucht vrees verraadt ... Gedenkt dat de vrijheid zonder goede zeden niet bewaard kan worden.

Tegen die opvatting van de revolutie kwam in Kampen uit de minder met de leidende stand verbonden kringen van de burgerij een driftig verzet op. De omkeer was te zachtzinnig toegegaan, vond men daar, en de 'notabelen' die zich van de leiding hadden meester gemaakt (in overleg bijna met de oude regering) waren niet veel beter dan de gehate 'aristocraten'. Zo begon men in de volkssociëteiten ook elders te spreken. In Kampen leidde die stemming volgende jaren tot een beroering, alleen door wat in Friesland gebeurde overtroffen.

Wat Holland betreft, daar was vooreerst van de moed die prof. Luzac aanprees, bij de Provisionele Representanten weinig te bespeuren. Op 4 februari al hadden zij Van de Spiegel 'wegens menigvuldige tegen hem ingebrachte bezwaren' op de Gevangenpoort laten brengen; evenals Bentick van Rhoon. Hun papieren werden verzegeld en er volgde een langdurig proces, waarover later meer. Dezelfde dag ging

er een verbod uit aan 'regenten, ambtenaren en ministers, die het vaderland (hadden) helpen brengen in die rampzalige omstandigheden waarin hetzelve zich thans bevindt', om de provincie te verlaten. En de vergadering, overweldigd door omstandigheden waartegenover zij machteloos stond en beangst door de om haar heen rijzende onrust, voegde er de bedreiging aan toe, dat die heren thuis moesten blijven ten einde ter verantwoording geroepen

te kunnen worden en 's lands lasten te verlichten met ‘enige schadevergoeding wegens hun gehouden gedrag.’ Dit moest voedsel geven aan de verbittering tegen de gevallen kliek en haarzelve kon het niet anders dan die ‘stille beschouwing bemoeilijken’, waarvan in het vergelijkenderwijs rustige Zeeland Van Citters nog spreken kon. Een vitieuze cirkel leidde via actiever wordend contra-revolutionair gevoel tot nog heviger verbittering of vrees en scherper maatregelen van repressie.

4 Maart een proclamatie van de Hollandse vergadering (ik noem één voorbeeld uit vele) tegen het dragen van Oranje-tekenen, het zingen van ‘zgn. Oranje-liedjes of andere oproerige en contra-revolutionaire liedjes’, tegen ‘het uiten van den in dit land helaas zo gewonen oproerkreet Oranje boven!’ 't Was speciaal met het oog op 't naderen van 8 maart, Willem V's verjaardag, dat men zich ongerust maakte. Vooral te Amsterdam scheen er iets te broeien, vreemd genoeg, want nog op de 4de maart werd daar met ongemene luister het eerste Vrijheidsfeest gevierd: de moedige leden van het comité-revolutionair, twee aan twee in de stoet stappende, waren in 't bizonder toegejuicht. 6 maart moest echter een commissie uit de Hollandse vergadering naar Amsterdam, die het nodig oordeelde de kommandant ('t was Golowkin, na de omkeer weer in dienst genomen) te schorsen.

Er waren gedurig moeilijkheden met ambtenaren, die zich door hun eed aan inmiddels afgeschafte lichamen gebonden achtten. Men gaf hun eerst te verstaan dat die eed thans gold jegens de nieuw opgerichte instanties, maar ondertussen ontwierp het (geheel nieuw samengestelde) Hof van Holland een eed, die de Provisionele Representanten op 9 maart besloten dat gevorderd zou worden van (o.m.) alle municipaliteiten en ambtenaren in de ruimste zin, b.v. ook hoogleraren en onderwijzers, en geestelijken van alle gezindten. De eed hield in: erkenning en eerbiediging, en in het ambt handhaving, van de mensenrechten als op 31 januari omschreven, en trouw aan het volk van Holland als houdende ‘de eigenlijke oppermacht’ en aan ‘deszelfs vertegenwoordigers’. Het is bekend dat Bilderdijk, als advokaat van het Hof van Holland, niet alleen weigerde die eed af te leggen, maar in een uitvoerig request, onder aanbieding van te zullen ‘berusten’ en ‘eerbiedigen’, de onrechtmatigheid van een op het terrein der innerlijke overtuiging tredende vordering betoogde. ‘Met de uiterste verontwaardiging’ hoorde de vergadering de voorlezing van dit stuk aan (het werd niettemin in extenso in de *Nederlandsche Jaarboeken* afgedrukt) en bande Bilderdijk uit de provincie, tegelijk de Staten-Generaal ‘tegen zulk een gevaarlijk sujet waarschuwende’, die hem daarop het verblijf in heel de Republiek ontzegden. Maar er was vrij wat hapering over de aflegging van die eed, en het ernstigste was dat velen, die hun bezwaren minder steil aandienden, zich dekken konden met de onwil van zo gewichtige municipaliteiten als Leiden, Amsterdam en Rotterdam.

De Leidse municipaliteit kon niet verdacht worden van moderantisme. Zij was al op 4 februari tot het inzicht gekomen dat men ‘meer revolutionair’ moest handelen: ‘de zachte handelwijs’ was door verscheiden vrienden van Oranje misbruikt tot het aanstoken van relletjes: ‘verscheidenen van het laagste gemeen’ waren zo stout geworden dat zij Oranje-boven riepen en bewegingen verwekten; en dit juist vóórdat onder het gebruikelijk feestvertoon de mensenrechten werden afgekondigd. Zo had men dan een aantal verdachte regenten huisarrest opgelegd en met toestemming van de vergadering van Holland en haar Comité van Waakzaamheid de heren die vanwege hun voormalige provinciale functies nog in Den Haag woonden, naar Leiden laten

opbrengen. 14 februari had de Leidse municipaliteit bovendien van allen die aan een nieuwe verkiezing zouden deelnemen een eed geëist, bedoeld om aanhangers van het oud regiem uit te sluiten (overal onmisbaar geacht, 't kon alleen strikter of ruimer). Maar toen uit de burgerij protesten waren opgegaan tegen de in die eed opgenomen vermelding van trouw aan de raad, had zij het formulier veranderd tot een eenvoudige verklaring van

instemming met de beginselen van 31 januari. Uitvoerig en in krachtige bewoordingen betoogde zij nu aan de Prov. Repr. van Holland, 'hoe grievend, hoe vernederend' het voor haar burgerij zou zijn, als zij nu toch, in het tijdvak waarin alleen de wetten zouden heersen, een eed aan personen (trouw aan de vertegenwoordigers van het volk van Holland immers) zouden moeten afleggen. Ook voeren zij vinnig uit tegen de term 'geestelijke ambtenaren', waarmee de Prov. Repr. de onderscheiden geestelijken hadden aangeduid, een term geheel onverenigbaar met het beginsel van de scheiding van kerk en staat, 'monsters in een vrij gemenebest'. Rotterdam, dat de geestelijken, van wie er vrijwat bezwaar maakten, van de eed had willen ontslagen zien, gaf zich gewonnen na een herinnering aan hun bij de mensenrechten gestipuleerde vrijheid, maar met Leiden moest de door de Hollandse vergadering ingestelde commissie maanden lang van gedachten wisselen, 'totdat opheldering en bepaling,,' werd gegeven, waardoor het karakter van ambtseed duidelijker uitkwam, en ook, dat met trouw aan de vertegenwoordigers slechts bedoeld werd: 'in hun kwaliteit van, en zolang zij zich gedragen als, vertegenwoordigers'.

Met Amsterdam had de zaak zich een ogenblik ernstig laten aanzien. De Amsterdamse municipaliteit was zeker *niet* vrij van moderantisme. Dat was niet alleen in Schimmelpenninck's openings-speechje gebleken, maar zeer treffend in een proclamatie tot de burgerij van 12 februari. Die toch richtte zich vierkant tegen de uit de burgerij aangeboden verzoeken om 'maatregelen van gestrengheid' tegen afgezette magistraatspersonen; en zijdelings richtte zij zich tegen de door de Provisionele Representanten in hun proclamatie van een week tevoren geuite bedreiging aan het adres van de leden der voormalige regering. Met de meeste kracht wees de municipaliteit niet alleen nogmaals wraakzucht als de Revolutie onwaardig af, maar zij betoogde dat de rechtsorde zou worden gekrenkt indien men andere dan 'daden welke, door alle tijden heen, afgetrokken van alle staatkundige betrekkingen, zedelijk slecht zijn', als strafwaardig ging behandelen. Alleen dus, maar dan ook met alle beslistheid, optreden tegen hen die nu, tegen de nu gevestigde nieuwe staat van zaken, samenspannen of ageren.

> Indien deze stelregelen wegvallen, is alle zekerheid voor menselijke bedrijven den bodem in geslagen: en men ontveinze niet, dat hij die ene tegengestelde lere predikt, inderdaad het recht van den sterkste, en dus het geliefkoosde recht van tyrannen, verkondigt.

Er waren er, volgens de *Nederlandsche Jaarboeken*, velen die dit 'streng gispten' en volgens wie 'het werk der omwenteling met meer krachts en nadruks moest worden doorgezet': het ontving echter ook 'veel toejuichinge': 'niemand zal kunnen loochenen', aldus het blad zelf, 'dat ene omwenteling op de hier aangeprezene gronden gebouwd, de stemme der menselijkheid op hare zijde heeft.'

Het protest van Amsterdam tegen de eed nu ging veel verder dan dat van de andere steden. Het wantrouwen van de grote stad tegen de vergadering waarin zij de toon niet meer kon aangeven, overstemd als zij werd door de ongeregeld binnengestroomde vertegenwoordigers van kleine steden en platteland, kwam er in tot uiting. Amsterdam trok de bevoegdheid van de vergadering ronduit in twijfel. Alles was nog maar provisioneel. Men wachtte nog op een meer regelmatige volksvertegenwoordiging; eerst die zou, in de plaats van het oude, het algemeen heiligdom van de rechten en

plichten (opmerkelijke toevoeging) van de mens en burger kunnen oprichten. 'Uwlieder vergadering' was in hun oog slechts geroepen om die maatregelen te nemen, welke voor de rust en goede orde onmisbaar zijn, en daartoe behoort zeker niet

> een eed van getrouwheid aan ene vergadering, die op gene andere dan ene zeer

> onregelmatige wijze heeft kunnen bijeenkomen en die hoe lang zo meer voortgaat een alleronevenredigste gedaante aan te nemen, (zodat) de talrijke burgerij van deze stad ... zich thans in uw midden bijkans gelijk gesteld ziet met het geringste dorp hetwelk kan goedvinden zijn gedeputeerden in uwe vergadering te doen incorporeren.

De vergadering liet dit in twijfel trekken van haar gezag niet op zich zitten. Een commissie van zes toog 20 maart naar Amsterdam: de jonge Wiselius, wiens radicalere gezindheid nu bleek, was er één van. Er waren te Amsterdam uit de resten van het garnizoen en vrijwilligers al 'nationale bezoldigde gardes' gevormd, die zowel tot dienst van de provincie als van de stad waren beëdigd. Aan hun kommandant (dat was nu opnieuw Krayenhoff) gaf de commissie schriftelijk kennis dat hij van de eed van trouw aan de stadsregering ontslagen was, in zover die uitvoering van de bevelen der commissie in de weg mocht staan. De municipaliteit kon dus niet verhinderen dat haar eigen troepen haar op het stadhuis aan een stille dreiging onderwierpen, terwijl de commissie haar in kennis stelde van de smartelijke sensatie en hevige verontwaardiging der Hollandse vergadering ('sedert den 26sten januari l.l. was er zulk ene aandoening in de vergadering niet geweest'). Een municipaliteit, die nog zo kort geleden de hulp der vergadering gevraagd en ontvangen had (Wiselius zelf had deel uitgemaakt ook van de commissie van 6 maart), durfde nu de boom der Vrijheid in zijn tedere wasdom aan het ergste gevaar blootstellen! Kortom, men eiste intrekking van de beledigende brief. De municipaliteit, verklarende geen belediging te hebben bedoeld, weigerde. Waarop de commissie haar aanzegde dat zij in haar geheel ontslagen was en in staat van arrest, totdat de schuldigen waren geïdentificeerd; want op verlangen van een minderheid in de boezem der municipaliteit, waartoe de voorzitter behoorde (niet meer Schimmelpenninck, maar Van Maurik), was meegedeeld dat tot de weigering niet eenstemmig was besloten. De namen werden nu opgelezen.

> De Burger Schimmelpenninck verklaarde dat hij geen zwarigheid maakte te declareren dat hij tegen de terugneming gestemd had en zou afwachten de mesures, welke zich de commissie scheen te willen veroorloven.

Zo ook de anderen, tot zes voorstemmers overbleven, die nu door de commissie als municipaliteit werden erkend, tezamen met enigen die ter aanvulling uit de burgerij zouden worden aangewezen. Dit laatste was echter ook de voorstemmers te gortig. Schimmelpenninck en de zijnen werden 'zo faciel mogelijk' in huisarrest gesteld, en de volgende dag werd met behulp van enige de eerste maal afwezige leden - bezwaarmakers tegen de eed, maar bereid, als daarmee de vrede hersteld kon worden, en alleen dan, de brief terug te nemen - van de commissie verkregen dat zij nieuwe last in Den Haag zou gaan inwinnen. Resultaat: een compromis, waarbij de Amsterdamse brief werd ingetrokken en Schimmelpenninck en de anderen uit hun arrest ontslagen. Met eerbewijs van twee burgercompagnieën weer op het stadhuis gekomen, werden zij door de voorzitter met de vriendschappelijkste taal begroet; een burger, lid van een commissie, hield een aanspraak vol van pathetiek, tranen van weemoed en van dankbaarheid. Het Vaderland was, dank zij den God van Nederland, voor een ramp behoed.

> Mogelijk knielden in 't hemels Vaderland de De Witten, Barnevelden, Capellens nooit vuriger voor zijnen troon, dan toen zij hem voor deze weldaad dankten.

Zo'n uiting doet nog eens gevoelen hoe verscheiden de elementen waren die zich in de Bataafse omwenteling samen vonden. Niet alleen de bijna overspannen religieuze toon valt op, maar de eerbied betoond aan die grote zeventiende-eeuwse figuren die voor de meer radicalen, ja reeds voor Van der Capellen, de ware Vrijheidshelden volstrekt

niet waren. Wiselius bijvoorbeeld was zich daarentegen sterk bewust van verwantschap met de Oranje-democratische traditie.

Ondertussen verklaarden Schimmelpenninck en zijn medestanders koel en zakelijk, van hetgeen in hun afwezigheid was gedaan (het intrekken van de brief) ‘zich niets aan te trekken.’ De Amsterdamse municipaliteit, ofschoon niet meer protesterende, hield haar oppositie vol, evengoed als de Leidse. Dit was van groot belang in 't bizonder ten opzichte van de kerkelijke personen van verscheiden gezindten, onder wie grote beroering over de ook van hen verlangde verklaring bestond en die nu op de meeste plaatsen niet ernstig werden lastig gevallen, terwijl gezocht werd naar een formule ter ‘opheldering en verklaring.’ De binnenskamerse besprekingen gingen vergezeld van een openbare gedachtenwisseling, waarin onverdachte Patriotten van intellectueel kaliber, zoals Van Swinden, de Amsterdamse hoogleraar Cras, de Leidse Voorda waarschuwden om het geweten geen geweld aan te doen en zich te spiegelen aan het Franse voorbeeld: in Frankrijk had immers een soortgelijke eis een schisma in de kerk en in de natie veroorzaakt. Veel katholieke geestelijken hadden het in hun dankbaarheid voor wat de Revolutie hun gebracht had, zo nauw niet willen nemen, maar hun leidslieden waren minder vlot: de overigens niet heel sterke aartspriester in Holland Ten Hulscher, aangespoord door zijn Utrechtse collega Berendsen en de Bossenaar Van Gils, die in contact stond met Leuven - het is begrijpelijk dat men in België eerder geneigd was in alle werken der Revolutie de Franse ongodsdienstigheid te speuren - 't Was in 't bizonder de bepaling in de mensenrechten omtrent God dienen ‘zoals men wil of niet wil’ en die omtrent de vrijheid van meningsuiting, die bij hen op bezwaar stuitten. Pieter Paulus, die de eed had opgesteld, gaf daarvan de meest geruststellende uitleg, maar op den duur kwam de vergadering van Holland, na veel heen-en-weer-gepraat er toch toe de formulering grondig te herzien. Zij luidde toen als volgt:

> Ik belove de onderwerping aan zodanigen regeringsvorm welke, gegrond op de Oppermacht des Volks, thans provisioneel bestaat en in 't vervolg finaal zal worden daargesteld; en nimmer, met woorden of daden, te zullen medewerken tot herstelling van het vernietigd aristocratisch en erfstadhouderlijk bestuur.

De katholieke geestelijken waren voldaan: dit was een verklaring die (wat ook Bilderdijk in de oorspronkelijke onaannemelijk had gevonden) het gemoed niet bond: zij behelsde niet meer dan een toezegging van feitelijke gehoorzaamheid.

Een drietal predikanten van de Gereformeerde Kerk te Leiden en een vol dozijn te Amsterdam bleven echter ook nu weigerachtig. Godsdienstig kan hun oppositie moeilijk meer genoemd worden: zij was politiek, 't was hun aanhankelijkheid aan 't verdreven huis, wat hen bewoog. Zonder twijfel hadden Provisionele Representanten het juist op de predikanten van de voormaals publieke kerk voorzien, die zij er van verdachten veelal ‘de vorige regeringsvorm te zijn toegedaan.’ De vijftien halsstarrigen werden in hun bediening geschorst en na nog veel geschrijf en gewrijf een jaar later, in juni 1796, ontslagen. Daarover was toen ook nog veel te doen, maar de kerkeraad, erkennende dat de afzetting niet om religieuze maar om politieke motieven geschiedde, ging over tot vervulling van de opengevallen plaatsen. Tot verontwaardiging zeker van veel gemeentenaren. Toch kon na de door Amsterdam

en Leiden afgedwongen wijziging de verklaring, die de gematigde Patriotten overigens ook in deze vorm afkeurden, niet meer die diepe beroering verwekken die het onbuigzaam optreden van de Franse regering in Frankrijk, en zoals wij zien zullen ook in België, teweegbracht.

Wat Schimmelpenninck en de zijnen zeker ook had gestijfd, was het besef van door een sterk Amsterdams gevoel gedragen te worden. Dat onder die Provisionele Representanten tal van dorpen net zoveel stem hadden als de machtige stad, krenkte velen.

De commissie had nog getracht van de municipaliteit een belofte los te krijgen, dat een reglement voor verkiezingen dat in de maak was (er was een prijsvraag voor uitgeschreven en de ingekomen antwoorden waren in bewerking bij een commissie uit de municipaliteit) aan het oordeel van de Prov. Repr. van Holland onderworpen zou worden. In Leiden gaf men blijk te beseffen, dat een definitieve regeling slechts op eenparige voet voor alle steden door de Hollandse vergadering kon worden getroffen. Te Amsterdam - en ik herinner aan Leeuwarden - waren zelfs de 'intrekkers' doof aan dat oor geweest.

Heel het incident bewijst in wat een chaotische toestand de provincie nog verkeerde. 'Het oude denkbeeld van gedeelde souverainiteit', schreef Rogge in zijn *Geschiedenis der Omwenteling* een jaar later (zonder van het Amsterdamse voorval te reppen overigens) 'wrocht hiertoe mede. De ingezetenen van het geringste dorp zowel als van de aanzienlijkste stad beschouwden zich als een Oppermachtig Volk van die plaats.' Op geen punt ging inderdaad de strekking van de revolutie zoals de Fransen die verstonden en zoals ze zich toch ook in Nederland onweerstaanbaar deed gelden, zo dwars tegen de historische overlevering in. En nu spreek ik nog alleen van de toestand in de provincie: de verhouding tussen de provincies onderling was nog helemaal zwevende, en er kon zelfs niet beproefd worden ze in vaster vormen te leggen, zolang er met Frankrijk geen regeling was getroffen.

De onderhandelingen leidende tot het Haags Tractaat **(***maart-mei* **1795)**

De wens waaraan Alquier uiting had gegeven, dat de Bataafse Republiek een bruikbaar leger zou hebben, is begrijpelijk in de veronderstelling dat het land als bondgenoot van de Franse Republiek zou fungeren, en op die veronderstelling was de proclamatie van 20 januari en heel de politiek der Franse Representanten ter plaatse gevestigd. Hun optreden jegens de nieuw opgeworpen autoriteiten was doorlopend niet alleen hoffelijk geweest, maar erop berekend hun ijver om als bondgenoot zich te kwijten aan te moedigen. Zo bijvoorbeeld toen de Representanten in het stadhouderlijk kwartier waar zij gehuisvest waren, de sabel van De Ruyter en de bevelhebberstaf van Tromp aantroffen en die, met nog enige andere historische voorwerpen, aan de Staten-Generaal overdroegen. Dat geschiedde onder groot militair vertoon, muziek en toespraken, alles besloten met een gemeenschappelijke maaltijd, en de generaals nu in Franse dienst, De Winter, Nederlander, en Dumonceau, Brusselaar, die de Staten, mèt Daendels, voor de reorganisatie van hun weermacht hoopten over te nemen, speelden er een hoofdrol bij. Wij zijn allicht geneigd te spotten dat de Fransen zich op een goedkope wijze edelmoedig betoonden, terwijl zij het onwaardeerlijke schilderijen-kabinet van Willem V als oorlogsbuit naar Parijs vervoerden. Wat dat laatste betreft: tegen hem was de oorlogsverklaring speciaal gericht geweest, en in ieder geval sprak uit het andere duidelijk de bedoeling om de Bataven aan hun oude zeeroem te herinneren.

Van meet af aan nu was in de kringen der Conventie twijfel aan de wijsheid van dit beleid geuit, en de aan Zeeland toegestane capitulatie had een bizonder onaangename openbare discussie uitgelokt. De waarschuwing van één der leden van het Comité de Salut Public dat Holland meeluisterde, was door de opposanten als

een aanslag op de soevereiniteit der vergadering terzijde geschoven, maar inderdaad verscheen een verslag in de *Ned. Jaarboeken* en wekte onder de Bataven natuurlijk grote ongerustheid.

> Het behoort tot onze beginselen (*had een lid der Conventie gezegd*) oorlog te voeren tegen de tyrannen en vrede aan de volkeren toe te staan: maar die beginselen zijn ondergeschikt aan de belangen van het Franse volk en (*had hij er fatsoenshalve aan toegevoegd*) van hen bij wie wij binnenkomen. - (*Een ander gispte in 't bizonder het sparen van de publieke eigendommen*.) Ik wijt die al te grote edelmoedigheid

> slechts aan de broederschapsgevoelens die onze krijgslieden bezielen en waaraan de Representanten teveel gehoor hebben gegeven. De onmetelijke offers van alle Fransen, zoveel bloed vergoten ...., alles maakt het ons tot plicht de vruchten der overwinning niet te laten weggooien. (*Applaus*).

Carnot, 't is waar, verdedigde de gevoerde politiek. Ook in hun correspondentie met de Representanten bij het bezettingsleger erkenden de leden van het Comité de S.P. dat

HET OVERBRENGEN VAN DE SABEL VAN DE RUYTER, ENZ. (naar R. Vinkeles)

de bizondere omstandigheden - strategische moeilijkheid van het terrein, gering aantal beschikbare troepen - de capitulatie van Zeeland verontschuldigden, ofschoon zij toch wel duidelijk lieten uitkomen dat ook zij ze wat heel goedgeefs vonden. Twee collega's die zij naar Holland gezonden hadden om poolshoogte te nemen, bevestigden echter het inzicht der daar reeds werkzame Representanten in allen dele. Alleen door vertrouwen te wekken was van Holland iets te halen, geweldmaatregelen zouden de befaamde rijkdom ongrijpbaar doen vervluchtigen. (Deze gedachte was juist opnieuw door Valckenaer, die altijd nog in Parijs woonde, in 'n Franse brochure uiteengezet.) De Representanten voegden er nog aan toe, dat er bij de verspreiding van het Franse leger

over het land, de onzekerheid van de houding van het 'tot wanhoop gebrachte Belgische volk' in de rug, en de mogelijkheid van een nieuw Oostenrijks offensief in het naderende lenteseizoen, gevaar aan een conflict verbonden was. Wat men van Pruisen verwachten moest, was nog altijd slecht te zeggen. Pruisen, welks afzijdigheid in de herfst van '94 zoveel tot het rampspoedig verloop van de veldtocht der coalitie-genoten had bijgedragen, was kort daarop te Bazel met de Fransen in onderhandeling getreden. Onder het regiem van de 'Thermidoriens' was zich verdragen met een Koning geen onmogelijk heid meer. 'Realpolitieke' overwegingen wonnen het te Parijs nu licht van ideologische. Maar de onderhandelingen sleepten. Pruisen was voor de Franse Republiek nog een potentieel gevaar.

Het Comité kreeg overigens uit het veroverde Batavenland ook andere adviezen. Zo van een generaal Sauviac, die, met de grootste

J. BLAUW

verachting voor de Nederlandse zogenaamde revolutionairen en trouwens voor de Nederlanders, enkel maar onderwerping en leegplunderen bepleitte; voor het minst annexatie van al het land tot aan de rivieren om de rest in bedwang te kunnen houden; hem was het land, afgezien van zijn 'onmetelijke rijkdommen', die men desnoods naar Frankrijk moest overbrengen, niet meer dan een springplank voor de verovering van het gehate, alleen de vrede van Europa tegenhoudende, Engeland.

In maart kwam het eindelijk tot rechtstreekse onderhandelingen met de Conventie en haar Comité de S.P., en toen moest onvermijdelijk blijken hoeveel staat er viel te maken op de 'onder 't oog der gehele waereld' gedane toezeggingen.

Wij weten dat reeds op 20 februari ter Staten-Generaal besloten was, twee gezanten aan te wijzen om dat verbond te sluiten. De keus was gevallen op de ons bekende Jacob Blauw en op Caspar Meyer, gewezen consul te Bordeaux, nu lid van de provisionele vergadering van Holland. Zij kregen een instructie mee, vastgesteld op 2 maart, toen men verlost was van de laatste vertegenwoordigers van het oud regiem in de vergadering. Daarin werd hun opgedragen een verbond te sluiten (de gedachte van neutraliteit was maar een voorbijgaande begoocheling geweest); om *erkenning* werd niet gevraagd: men nam aan, dat erkenning reeds in de proclamatie van 20 januari lag opgesloten. Het ging dan maar om de regeling van de verhouding tussen twee gelijkberechtigde staten, niet eens om de vrede te herstellen, want de oorlog was alleen verklaard geweest aan de Stadhouder, niet aan het Bataafse volk; maar er was toch, hoe dan ook, een toestand van bezetting ontstaan. Wat men verlangde, was: onmiddellijk weer de beschikking over arsenalen en magazijnen om een leger gevechtsklaar te kunnen maken en een vloot ter bescherming van de koopvaardij uit

te rusten. Verder de aftocht van het Franse leger, of minstens zijn legering in grensvestingen. - De moeilijkheden die uit de bestaande toestand rezen, waren legio. Daar was niet alleen de inkwartiering en het onderhoud van de Franse soldaten; daar was telkens ernstige wrijving over hardhandig optreden van Franse kommandanten. Niet dat de bevolking nodeloos werd lastig gevallen of gemolesteerd, maar het begrip militaire doeleinden was voor ruime interpretatie vatbaar. En dan was er het eindeloos twistpunt van de assignaten, waarvoor verscheiden overheden poogden een koers te bepalen die enigszins met hun waarde overeenkwam, enkel

om van de Franse generaal ter plaatse de pin op de neus te krijgen wegens belediging van de Franse Republiek.

Om als bondgenoot in de oorlog haar taak te vervullen, zo luidde de instructie verder, moest de Republiek Oostende, Nieuwpoort en Antwerpen hebben tegenover Engeland, en naar de Duitse kant het Kleefse: een lijn van Maastricht naar Antwerpen getrokken zou de grens met Frankrijk kunnen vormen. Een som gelds zou ter verkrijging van dit alles mogen worden aangeboden; ook vrije handel op de koloniën.

Het is merkwaardig de gedachte aan territoriale expansie, die in de politiek der Oranjes haar rol gespeeld had, maar die ook in de Spaanse Successie-oorlog niet afwezig was geweest, weer te zien opduiken. Dat dit met Diets saamhorigheidsgevoel weinig te maken had, behoeft geen betoog. De Nederlandssprekende Zuidelijke provincies zouden, als dit plan was uitgevoerd, enkel geamputeerd zijn en hun Diets karakter in de associatie met het Walenland of in de annexatie bij Frankrijk nog moeilijker hebben kunnen handhaven. Omstreeks deze zelfde tijd stelde Valckenaer nog een memorie op om de vereniging van de Bataafse en de Belgische Nederlanden in een één-en-ondeelbare republiek te bepleiten. Alle mogelijke aspecten worden behandeld: het belang van Frankrijk, de politieke en economische belangen van de twee volken, het godsdienstvraagstuk door de tolerantie en de scheiding van kerk en staat opgelost; maar over de taalgemeenschap niet één woord.

Wat evenwel de toestand beheerste, was dat Frankrijk zijn belang zo anders inzag.

De Bataafse gezanten, die met Valckenaer gedurig overleg pleegden, kregen een eerste schok, toen bleek dat men in Parijs er niet aan dacht hen te 'erkennen'. Erkenning en een bondgenootschap konden pas ter sprake komen, nadat men het eens geworden was over de grenzen en over de schadevergoeding. In het helle licht van de werkelijkheid verdween gebiedsuitbreiding als een droom.

De commissarissen van het Comité de S.P. voor de onderhandeling, Sieyès, Reubell en Merlin, begonnen, na een stuurse opmerking over tekortschieten in het opbrengen van requisities, over de Frankrijk toekomende schadevergoeding; dit geheel buiten wat het, naar hun zeggen, volgens het recht van verovering eenvoudig kon 'nemen', nl., alle bezittingen van 'de regering en van de stadhouderlijke partij'. Dat was al erg genoeg, en de gezanten antwoordden met wat Sieyès kenschetste als een volledige weigering. Onverschrokken brachten zij de verzekeringen naar voren, waarmee de veroveraars vóór hun binnenkomst, en zelfs daarna, zo gul waren geweest. Indien de magazijnen, arsenalen, schepen, publieke kassen, publieke instellingen onder het recht van de veroveraar genaast werden, zou het Bataafse volk uit de rij der mogendheden worden weggevaagd. Het onteigenen van politieke tegenstanders - de radicalen in den lande die zelf een begerig oog in die richting sloegen, hadden weinig gedacht dat de vereerde bevrijders zich als mededingers zouden ontpoppen! - zou tot gruwelijke willekeur leiden en de Republiek buiten machte worden gesteld de Fransen bij te staan.

Maar hoeveel erger was het, toen de gezanten ontdekten dat men niet eens het oude grondgebied intact wilde laten. Reeds vóór hun komst stond het vast, en weldra kwam nu het hoge woord eruit, dat Frankrijk de grens van Rijn en Waal tot aan de zee begeerde. De reactie van Meyer en Blauw was fel. In een conferentie op 23 maart met het drietal zeiden zij:

Dat wij noch morele noch physieke macht op aarde kenden om ons te noodzaken tot het bedrijven van zulk een daad, die ons ten eeuwigen dage voor het oog van een vrij mens moest deshonoreren, en dat die daad op zichzelf altoos nul en onwettig zoude wezen, omdat wij volgens onze principes de faculteit niet hadden onze medeingezetenen als lastdieren te verkopen.

Gevraagd om een ontwerp-tractaat, stelden zij er nog diezelfde dag een op, waarin zoveel mogelijk aan de wensen van de Fransen tegemoet werd gekomen (het bedrag van de schadevergoeding moesten zij oningevuld laten; honderd millioen gulden - die som was nu genoemd -leek hun in ieder geval exorbitant), maar waarin één artikel klare taal sprak.

> De Franse Republiek waarborgt de onschendbaarheid, eenheid en ondeelbaarheid van de Bataafse Republiek zoals zij bestond en door alle volken der aarde erkend werd vóór de oorlog tegen de Stadhouder en zijn aanhangers.

Aan hun lastgevers moesten de gezanten zich verontschuldigen dat zij er niet volgens hun instructie iets over gebiedsuitbreiding hadden laten invloeien. 't Zag er naar gebiedsuitbreiding waarlijk niet meer uit, maar bovendien, met zo'n eis ‘zouden wij natuurlijk vervallen in datgeen waarvan wij niet ten onrechte *hen* beschuldigd hebben.’ Althans, het zou zonder de geringste twijfel danig tegen hen zijn uitgespeeld!

Ondertussen waren de Representanten van de Conventie in Den Haag, Alquier en Cochon, over de omzwenking van Parijs allesbehalve gesticht. 't Was niet alleen dat zij zich persoonlijk in hun eer getast voelden door wat neerkwam op een verloochening van de proclamatie van 20 januari en heel de sedert door hen gevoerde politiek van vriendschap; zij maakten zich bovendien ernstig bezorgd over de gevolgen van de verkoeling jegens Frankrijk, die zij reeds bij de eerste geruchten over het verloop van de onderhandelingen in de Republiek konden waarnemen. Paulus en enige van de voornaamste leden der regering spraken van aftreden liever dan verraders van hun vaderland te worden. De leveranties voor het Franse leger slonken als door toverslag. 't Comité zond echter bevel na bevel om de Bataven onder druk te zetten. Op de klachten omtrent leveranties hadden de gezanten in Parijs geantwoord, dat de traagheid ten dele voortkwam uit het feit dat men geen toegang had tot de arsenalen om schepen uit te rusten, die de koopvaardij beschermen konden. Er werd nu gelast op verzoeken gunstig te beschikken, maar dat ze niet als verzoeken van een erkende regering maar slechts als van een gezelschap kooplieden mochten worden behandeld. Het was de Representanten te sterk om na hun proclamatie, en na alle verkeer daarop gevolgd, zo bruut en beledigend op te treden. Maar het Comité hield vol, dat de vraag of men als veroveraar dan wel als vriend in het land stond, open gelaten moest worden. De eigen militaire en navale positie moest zodanig worden versterkt dat men desnoods zijn wensen met geweld kon doorzetten.

Dat het daartoe komen kon, was nu aan iedereen duidelijk. 25 maart verklaarden de Staten-Generaal, in antwoord op het eerste rapport van Meyer en Blauw, dat slechts ‘openbaar geweld’ hen van hun standpunt kon doen afgaan. Het Comité gaf dan ook last om de juist begonnen reorganisatie van het Bataafse leger stop te zetten. Daendels, Vandamme en Dumonceau, aan wie daarbij een leidende rol was toebedacht, werden naar Frankrijk teruggeroepen onder bedreiging met arrest. De bondgenootschappelijke ijver waarmee de Staten-Generaal de twee Comité's hadden ingesteld, vond in Parijs al heel weinig waardering!

Op het laatst van maart verscheen een nieuwe Representant ten tonele, Richard, en van hem kreeg het Com. de S.P. aanvankelijk te horen wat het wenste. Hij weidde uit over de onmacht van de Bataafse regering, als men het een regering noemen kon,

benard door de Oranjegezinden aan de éne kant en de revolutionaire volkspartij aan de andere kant. Alleen de macht van Frankrijk kon er de orde verzekeren, en wat had men aan zo'n bondgenoot? Voor het minst moest men alles bedingen wat voor Frankrijk nuttig was.

> Edelmoedige gevoelens zijn in dit land onbekend: men beschouwt ze als niets

> dan abstracte of filosofische ideeën. Geld is er het enige richtsnoer van alle handelen en gij kunt er over geen andere drijfveren beschikken dan die van vrees of eigenbaat. (*Evenzeer een traditionele voorstelling van de Hollander als die van 'tot de vrijheid geboren'. Ze werd nu bij voorkeur gebezigd door hen die zelf van de abstracte of filosofische ideeën hun bekomst hadden en meer op onmiddellijk materieel voordeel uit waren.*)

Aan deze man droeg het Comité dan ook het toezicht op over de geweldmaatregelen, als het daartoe komen mocht. Een heel krijgsplan was in Parijs opgesteld, in overleg met Pichegru, die daar vertoefde, en die ook ander werk vond: op 1 april had hij onlusten moeten bedwingen, weinig meer dan een hongeroproer, maar die de partij der conservatieve bourgeois de gelegenheid gaven wat er in de Conventie nog restte aan radicaal revolutionaire elementen op te ruimen. 5 april overhandigden de drie commissarissen aan Blauw en Meyer een ontwerp-tractaat, dat als ultimatum werd gequalificeerd. Blauw ging er mee naar Holland, hij kreeg tien dagen.

Het stuk begon heel mooi met erkenning en verbond. Dan echter: de troepen van de Bataafse Republiek worden, zolang de oorlog, nog duurt, door Franse generaals gekommandeerd. De kosten door Frankrijk bij de verdrijving van Oranje en zijn leger gemaakt moeten vergoed worden: afkoopbaar tegen een nader overeen te komen bedrag (een termijn van twintig millioen aanstonds neer te tellen). Heel het land bezuiden Waal en Rijn blijft onder Franse bezetting tot definitieve regeling bij de vrede. Wat betreft Maastricht, Venlo, Breda, Bergen-op-Zoom en het land vandaar tot aan het Markiezaat van Antwerpen, bovendien beide oevers van de Westerschelde, d.w.z. Staats Vlaanderen en Walcheren en Zuid-Beveland, dat alles zou in Frans bezit blijven en 'uiteindelijk het lot van België volgen'; in de gedachte der ontwerpers betekende dat annexatie: de tegenstanders van de annexatie van België waren nu een minderheid. Cochon stond als zodanig bekend, en vooral daarom werd hij door Sieyès en de zijnen ook op het punt van de Noordelijke Nederlanden niet vertrouwd, en nu uitgeschakeld.

Maar nu het erop aankwam, raakte ook Richard aan het weifelen. Hij zag 'grote gevaren'. Het Franse leger in het land kon eenvoudig niet bestaan zonder de leveranties - het uitgeputte en hongerende Frankrijk had niets te missen -, en zonder medewerking waren die niet te bekomen. Zeker, men moest niet wijken voor 'dit laaghartige volk' (ce peuple sordide), maar er waren dan toch altijd ook nog de voormalig-Staatse troepen, wel 25 of 30.000 man. En 'het tot nog toe gehouden gedrag in dit land en de overijlde beloften aan de bewoners gedaan' waren 'embarrassant'. Gij wilt ons toch niet raden, antwoordde Sieyès bits, 'de rollen om te draaien en hen als de overwinnaars, onszelf als de overwonnenen te beschouwen?' En om de kleinmoedige een hart onder de riem te steken deelde hij hem het grote nieuws mee dat de vrede met Pruisen te Bazel op 5 april was ondertekend. Wat de proclamaties en redevoeringen van de Representanten betreft, gij wilt die toch niet op één lijn stellen met de decreten van de Conventie of de orders van haar Comité de S.P.? Wat betekenen zij trouwens?

> Men heeft de taal der goede vormen (*de bon procédé*) gesproken: men heeft niet bedoeld diplomatieke conventies te sluiten. Men heeft zich bondgenoot genoemd - van wie? Van de oude Staten-Generaal? Die bestaan

niet meer. Van de nieuwe Staten-Generaal? Die bestaan nog niet, want wij hebben ze niet erkend. Van afzonderlijke Bataafse Patriotten, als individuen of althans door geen politeke organisatie verbonden? Waar ziet gij in zulke betrekking *een bondgenootschap* in diplomatieke zin?

Het cynisme dat zich van de vormen der oude diplomatie bedient om aan de ver-

vulling van op revolutionaire trant gewekte verwachtingen te ontkomen, is verbluffend (want de toezeggingen waren gedaan aan die revolutionaire persoonlijkheid, het Bataafse *volk*). Trouwens ook Blauw en Meyer stonden versteld van 'de onbeschaamdheid' waarmee Sieyès in één van de conferenties 'den spot stak met de proclamatiën die in Holland relatief de soevereiniteit gedaan zijn':

> Opentlijk beleed (hij) ten aanhore van ons allen zijne machiavellistische grondbeginselen, in zoverre dat volgens zijn oordeel en gevoelens de principes door een professor op de academie aan jongelieden konden worden gedoceerd, maar dat dezelve nimmer tot een richtsnoer voor de handelingen eens, staatsmans konden dienen.

Richard in ieder geval kon zich aan de indruk van zijn omgeving niet geheel onttrekken. 'De opwinding was ontzettend. Er werd over niets anders gepraat dan over de voorgenomen halvering van Zeeland. En werkelijk, de tegenwoordige regeerders zouden zich in het oog van hun landgenoten onmogelijk maken, als zij in zoiets toestemden.' Hoe wankel hun positie was, midden in de opbouw van de nieuwe staat door deze verschrikkelijke crisis overvallen, was in de allereerste dagen van april gebleken (net op het ogenblik dat ook in Parijs het volk de Conventie bedreigde), toen als een lopend vuur door heel het land een gerucht gegaan was dat de Pruisische troepen in aantocht waren (dat was dus vlak vóórdat Frankrijk integendeel zijn positie door de vrede met dat land beveiligde). Overal staken de Oranjegezinden het hoofd op. De Fransen ter plaatse moesten wel voelen, hoe ongelukkig het was, uit het oogpunt van de belangen der Revolutie, die Frankrijk toch, hoezeer ook afgedwaald van de eerste idealistische faze, niet verloochenen kon, om de positie van die regering op deze wijze te ondermijnen.

De Staten-Generaal wezen 20 april het ultimatum van de hand. Blauw was overgekomen met een gevoel van ergernis jegens de Staten-Generaal die, niet veranderd van hun voorgangers, hem en Meyer in hun moeilijke onderhandeling enkel maar 'zeer wel gestelde' betogen (van de hand van de 'afgetobde' Paulus) hadden overgezonden, doch nalieten de som der oorlogsschatting waartoe zij te vinden zouden zijn, te bepalen. 't Was een paardemiddel geweest dat hij zelf de Fransen tot het stellen van een termijn daarvoor bewogen had; en geen minder paardemiddel was de oproep om de gewesten tot spoed aan te sporen die hij nu op naam van de Staten-Generaal 'coucheerde' en die geschikt was om een doodschrik aan te jagen. Er waren in Den Haag al leden angstig genoeg om alles te willen overgeven. Angst vooral voor de Pruisen, want al had Frankrijk nu zijn vrede, de (immers internationaal nog niet bestaande) Bataafse Republiek was daar niet in begrepen. Men wist van geheime artikelen aan dat verdrag toegevoegd: zouden de Fransen het land misschien voor een tegenprestatie aan Pruisen verkwanselen? - men kon langzamerhand geloven dat zij er niet te goed voor waren. In feite had Pruisen bij één van de geheime artikelen beloofd niets tegen het door Frankrijk veroverde land te ondernemen. Sieyès waarschuwde echter de Franse Representanten uitdrukkelijk, het geruststellend karakter van de vrede met Pruisen vóór zich te houden en de Bataven in hun heilzame onzekerheid te laten.

De Zeeuwen hadden zich ondertussen met een dringend beroep tot 'de bondgenoten' gericht. Dat de goede trouw door de Franse regering zozeer met voeten

zou worden getreden en de met Zeeland gesloten capitulatie worden verscheurd, wie had het kunnen denken! Twee notabele eilanden van hun ongelukkig gewest, grond besproeid met het bloed hunner dappere voorouderen, de bakermat der wakkerste zeehelden, - bestemd om overgegeven te worden aan het noodlot voor de ongelukkige Oostenrijkse Nederlanden beschoren!

> Wij bezweren u bij de heilige banden der Unie van Utrecht ... bij den godsdienst dien wij belijden ... om toch niets onbeproefd te laten ... God, Nederland's enige Redder, boezeme ulieden daartoe in de nodige wijsheid, moed en beleid, en verijdele, zoals Hij meermalen deed, de maatregelen dergenen, die onzen ondergang begeren.

Veel leden zullen de toon van dit stuk weinig verlicht hebben gevonden, maar de bedreiging tegen Zeeland, één der zeven gewesten, ging allen toch zeker nader aan het hart dan die tegen het Generaliteitsland, dat nog geen stem had, dat men nog niet zo als eigen beschouwen kon.

Blauw deed wat hij kon om de leden met moed te bezielen, althans zo beweerde hij achterna in een memorie van 1803, en ofschoon de termen van zijn oproep aan de gewesten er op het eerste gezicht niet mee kloppen, men kan het geloven als men het vervolg van de historie weet.

Om te beginnen was de weigering van de Staten-Generaal vervat in bewoordingen die klinken als een klok. 18 april verklaarden zij, dat de eisen direct aanliepen tegen de proclamatie van 20 januari:

> Dat de vernedering waarin het Comité de S.P.H.H.M. wil brengen, ondraaglijk is voor edelaartige zielen, die gene complices zijn van hunnen gewezen Stadhouder, maar die dezelfde vijanden hebben als de Franse natie. Dat het volstrekt buiten de macht is van H.H.M. om een gedeelte der natie af te staan, daar deze daad als rechtstreeks inlopende tegen alle gronden gelegd in de verklaring der Rechten van den Mens, welke de Franse natie zelve, in tegenwoordigheid van het Opperwezen, plechtig heeft afgekondigd, door geen menselijk gezag zoude kunnen geschieden. (*Dat het belang van Frankrijk niet eens gediend zou zijn als het de Bataven tot*) een gevaarlijke wanhoop bracht, waardoor de aanhang van den gewezen Stadhouder opnieuw gestijfd zoude worden. Dat dus H.H.M. met het uiterst leedwezen moeten verklaren, liever de wet van een overwinnaar te zullen ontvangen, dan toe te stemmen in zodanige artikelen waardoor mensen tot een commerciëlen eigendom van mensen zouden worden gesteld. (*Zij verwachten dus beter van de* grootmoedigheid der Franse natie *en verklaren zich bereid tot* grotere pecuniële opofferingen.)

Men kon hopen dat de Fransen, als men maar een kloek gelaat toonde, zouden terugdeinzen. Sieyès en zijn mede-Commissarissen toch hadden de ongedeelde opinie noch van het Comité noch van de Conventie achter zich. In de binnenste kring der Bataven wist iedereen dat, want Blauw had regelmatig de afschriften van de correspondentie tussen Sieyès en de Representanten in Nederland bemachtigd; de eliminatie van de links-revolutionairen in Parijs belette niet dat de anderen nog bitter om de macht twistten. En na zijn terugkeer in Parijs speelde Blauw op die verdeeldheid.

Hij kwam niet geheel met lege handen. De oorlogsschatting bleef nog aan nadere bespreking overgelaten, maar twintig millioen zou alvast betaald worden. Afgestaan werden de twee sterke plaatsen die los van het lichaam der Republiek lagen, Maastricht en Venlo; en ook Staats Vlaanderen, dat met België zou meegaan; maar

als dat bij Frankrijk werd ingelijfd, werd een strook lands, waarin Venlo, als compensatie bedongen.

Toen de twee gezanten poogden tijd te winnen om de verdeeldheid in het Comité zich te laten ontwikkelen, werden zij op kras gebiedende toon tot haast vermaand. Op hun zeggen dat zij 'een morele tijd' behoefden om de toelichting bij het antwoord van hun lastgevers op schrift te stellen, ontvingen zij wat Blauw noemt: 'die fraaie brief', van vijf leden van het Comité:

> Aangezien wij het antwoord op onze voorstellen in de vorm van *ja* of *neen* verwachten, is er noch ‘morele tijd’ noch geschrijf nodig om ons de laatste besluiten van uw lastgevers te doen kennen.

De volgende dag, 26 april, kwam dus de bespreking. Twee afgezanten van Zeeland, die meegekomen waren, werden niet toegelaten. Overigens bleek, dat Sieyès met zijn ‘imperatieve toon’ op veel tegenstand van de meerderheid van het Comité begon te stuiten. ‘Rustig op ons stuk blijven staan’, was het advies van Blauw, die zich voornam de beleefdheid jegens de Fransen in acht te nemen totdat onverhoopt ‘perfidie en boosheid voor een tijd mochten zegepralen’, in welk geval hij het masker zou wegwerpen.

Maar in de volgende dagen nam de partij van inschikkelijkheid in het Comité hand over hand toe, en toen, terwijl Blauw en Meyer zich reeds spitsten op de eer om ‘van die belangrijke zaak een afkomst te maken’, vernamen zij tot hun verbazing dat Sieyès en Reubell naar Holland werden gezonden om dáár tot een eind te geraken. Vrienden uit de Conventie verzekerden, dat het de bedoeling was, die twee onverzettelijken in de gelegenheid te stellen ter plaatse de zaken in een beter licht te leren zien. Omgekeerd zouden Sieyes en Reubell zich verbeelden, dat van H.H.M. meer te verkrijgen was dan van de twee gezanten.

Gedurende de afwezigheid van de vos en de beer (zoals de oude raadsman uit de Patriottentijd Dumont-Pigalle Sieyès en Reubell beschreef) meenden Blauw en Meyer de zaken in Parijs zo'n gunstige wending te zien nemen, dat zij zich opeens weer vermeiden in het plan van uitbreiding met Brabant. Zij spraken een Brabander uit Brussel, ‘die dat systema is toegedaan en van een groot vertrouwen jouisseert’. Er werd veel gepraat over de vereniging van België met Frankrijk; sommigen echter menen dat de Belgen zich liever met de Hollanders zouden verenigen, ofschoon de priesters een obstakel vormen; men dacht dan aan een lijn, versterkt door een kanaal, van Oostende tot Dusseldorf; het land benoorden daarvan zou Frankrijk vrij laten. Valckenaer werkte zijn nota van het begin van 't jaar om en betoogde dat Frankrijk meer hebben zou aan een bevriende Bataafs-Belgische republiek dan aan uitbreiding met die gewesten: Blauw en Meyer zonden het stuk over ‘voor ulieder speculatie’ (van het comité diplomatiek van de St. G. nl.). Enkel om een geagiteerde brief te ontvangen van de Griffler, dat zij zich niet in dat labyrinth zouden wagen, zonder enige last nog wel, en dat men in de besprekingen met Sieyès en Reubell al had kunnen merken dat zij op ‘een diergelijke manoeuvre’ het oog hielden. Inderdaad was alle toenadering tussen Noord en Zuid voor een Frans machtpoliticus uit den boze. Meer dan een maand tevoren had Sieyès aan Alquier en Cochon geschreven: ‘Zijt op de contra-revolutionaire verstandhouding der Belgen en Bataven bedacht.’

Sieyès en Reubell wilden inderdaad ‘een afkomst’. Zij waren ontsteld geweest bij het zien van Bataafse troepen in Den Haag, maar hadden erin berust op de verzekering van de Franse generaal dat die ongevaarlijk waren, en in de overweging dat, als men hen wegzond en slechts Franse troepen hield, de Staten-Generaal zouden tegensporrelen en zich beklagen dat er onder de bajonetten werd onderhandeld. Dat was al heel iets anders dan de toon van april. Ook was Sieyès onthutst te vernemen (waarvoor toch de Representanten aldoor hadden gewaarschuwd) hoezeer de positie van de Bataafse regering verzwakt was. Over en weer verlangde men nu dus naar het einde en na vijf dagen onderhandelen werd men het 16 mei eens. De

Staten-Generaal hadden vier commissarissen benoemd en niet verzuimd een Zeeuw daaronder te stellen. Paulus nam een hoofdaandeel in de besprekingen.

Venlo en Maastricht, met de erbij behorende districten, en Staats Vlaanderen waren al opgegeven. Sieyès deed zijn best ook Bergen-op-Zoom te krijgen, maar zag al vóór de onderhandelingen begonnen in, dat dat niet lukken zou. Om Walcheren en Zuid-Beve-

land, om Breda en Den Bosch, vocht hij niet ernstig meer. Eén punt echter moesten de Bataven prijs geven; Vlissingen werd als oorlogshaven met de Fransen gedeeld en kreeg Franse bezetting. De schatting werd bepaald op honderd millioen; wat een last dit vormde, springt in het oog als men weet dat in 1796 '13½ millioen het gefixeerd maximum der staatshuishouding' was. Een indirecte schatting, en nog een zeer zware, vormden bovendien de Franse troepen die, zolang de oorlog duurde, in Nederland gelegerd zouden worden en wier soldij voor haar rekening kwam. Het of- en defensief verbond tussen de twee landen gold voor de oorlog, maar ingeval één hunner in oorlog kwam met Engeland, voor altijd. Vooral die laatste bepaling maakte de Bataafse Republiek een aanhangsel van Frankrijk.

Als men het verdrag vergelijkt met het Franse ultimatum, zal men besluiten dat Sieyès en Reubell waren teruggekrabbeld. 't Is waar dat zij, zoals Blauw het uitdrukt, zegepralend naar Parijs terugkeerden, en 't is ook waar dat zij aan twee hoofdgedachten taai hadden vastgehouden. Daar was ten eerste die enorme oorlogsschatting die, gevoegd bij de verplichting om het Franse bezettingsleger te onderhouden, als een verpletterende last op de nog in zoveel moeilijkheden tobbende nieuwe staat kwam te rusten; - moeilijkheden door de doorgestane drie maanden van vernederende en ontmoedigende onzekerheid nog verergerd. Ten tweede die geschoolde zeelieden, die zeehavens, van de Noordelijke Nederlanden: al hadden zij Walcheren dan prijs gegeven, zij behielden toch Staats Vlaanderen, een voet in Vlissingen, en zo de toegang tot Antwerpen. Geheel afhankelijk van de Bataafse bondgenoot voor wat tot het grote doel moest strekken, zou Frankrijk niet zijn. Triomfantelijk kondigde dan ook Sieyès aan de Conventie - en men herinnert zich Gogel - de overwinning van de Schelde op de Theems aan.

Maar van de Nederlandse kant bezien, was toch de aanslag op de staat zoals die zich in de voorafgaande eeuwen had gevormd en in weerwil van alle onvolkomenheden geconsolideerd, afgestuit op de morele kracht die de Fransen hadden miskend en waarin de Bataven de moed hadden gehad vertrouwen te stellen. Staats-Vlaanderen, Venlo en Maastricht, 't was een pijnlijke amputatie; het eert Hahn dat hij in zijn rede als gecommitteerde ter Staten-Generaal in de Hollandse vergadering bij de aanbieding van het rapport der vier commissarissen een woord durfde zeggen over 'het hartzeer', dat hij 'niet wilde verbloemen', 'bij het afscheid van onze landgenoten'. Niettemin, Walcheren en Zuid-Beveland en Noord-Brabant behouden, dat stelde dat andere in de schaduw. Om de drukkende financiële verplichtingen die men op zich nam te vergoelijken hadden de redenaars allerlei argumenten bij de hand. Was het niet zaak te bedenken, wat de Fransen aan bloed en schatten hadden gespild, hoe zij getergd waren door de vijanden met welke Oranje gemene zaak maakte? Wàt men zich ook getroosten moest, 't was Oranje en zijn kliek aan wie het te wijten viel. En waren bovendien de Vrijheid en Onafhankelijkheid geen offers waard ? en de vriendschap van het Franse broedervolk, het machtigste volk ter wereld, beloofde die geen goede toekomst? Zulke taal klonk rijkelijk vals.

Voor ons die terugblikken, is het belangrijkste misschien dat de Bataven bereid geweest waren zich voor Brabant offers te getroosten, - anders dan de Staten-Generaal in 1672. Er viel aan dat gebied veel goed te maken, en wij zullen zien dat de Bataven in de praktijk nog niet al te scheutig waren. Besef van gedaan onrecht doet zich in de handelingen der volken niet licht gelden. Maar de tolerantie en de gelijkheidsgedachte vormden nu toch een grondslag waarop de verhouding tussen

Brabant en de zeven gewesten gesaneerd kon worden. En dat zij samen de formatieve periode die was aangebroken doormaakten, was van het allergrootste belang, men vergelijke maar met het Limburgse land dat, toen het later bij het koninkrijk kwam, een heel andere mentaliteit zou vertonen. Omgekeerd was het een ramp voor de toekomstige betrekkingen tussen

de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden dat hun lotgevallen nu zo diep verschilden.

Nog iets was verkregen, bij het zesde van de geheime artikelen die aan het verdrag waren toegevoegd: de toezegging namelijk, besloten in de formule van wederzijdse waarborging, dat de Franse Republiek bij vredesonderhandelingen met Engeland de eis der Bataafse tot restitutie van koloniën tot de hare zou maken. Ook hier overigens bedong zij een prijs: de Franse handel zou in Ceilon en aan de Kaap op dezelfde voet als de Nederlandse moeten worden toegestaan.

En ten slotte tastte de Franse Republiek de positie van haar nieuwe Bataafse bondgenoot in het hart door op haar steil protectionistisch systeem geen enkele uitzondering toe te staan. Waar zij de Noord-Nederlanders door hen in de oorlog met Engeland mee te slepen toch al de toegang tot de zee bemoeilijkte, was het eenvoudig funest dat zij nu ook België in haar systeem opnam (de annexatie stond voor de deur), tot dusver zo'n vruchtbaar afzetgebied voor het Noorden. Voortaan bood ook de zuidgrens geen uitweg uit de verstikking van het economische leven meer.

In Parijs zag Blauw, gekrenkt in zijn ambitie, het smalend aan. Er kwamen twee leden van de Staten-Generaal over om de ratificatie over te brengen en Blauw spotte niet zuinig (evenals de Parijzenaars) met de gezwollen rede van de één die het woord voerde. Sieyès, 't is al vermeld, gaf hoog op van de behaalde voordelen die Frankrijk's nood zouden lenigen en die de ondergang van Engeland inluidden, en stelde de overeenstemming tussen ‘mensen geschapen om vrij te zijn’ als iets vanzelfsprekends voor. Dat was overigens ook een kras staaltje van valsheid in een andere orde.

Blauw schreef in die latere memorie, dat men in Den Haag 'n heel ander tractaat had kunnen krijgen, ‘als men er om zo te zeggen zijn personen aan had durven wagen.’ Zoiets valt achterna altijd gemakkelijk te zeggen, maar 't is een feit dat hij op het kritieke ogenblik vóór het Franse besluit om de onderhandelingen naar Den Haag te verleggen, in de brief aan zijn lastgevers, waarin hij sprak van ‘het masker afwerpen’, had laten volgen, dat wij dan,

> omringd van alle brave Hollanders die zich hier bevinden, tot in de zaal der Representanten des Fransen volks door zouden dringen, om met luider stemme het aanstaande noodlot van Frankrijk, dat zo nauw met het onze verbonden is, opentlijk den volke te verkondigen.

Een plan waarvan hijzelf in 1803 zou zeggen dat het nu, in de tot rust gekomen verhoudingen, ‘desperaat’ leek, maar dat het toen, bij de altijd nog woelige en onzekere stemming en toestand in de Franse politiek, wel degelijk uitvoerbaar was. De in Parijs aanwezige Patriotten, een zeventig of tachtig, blaakten van verontwaardiging en waren bereid alle gevaren te trotseren. - Wie zal zeggen hoe realiteit en romantiek zich hier verhouden? Zoveel is zeker, dat een zo revolutionair optreden slecht paste in het morele kader van de Bataafse verhoudingen, althans van de Bataafse staatslichamen; hun kracht lag elders, en dat kon zeker een zwakheid zijn.

Ook dit is zeker, dat het verdrag het kwaad niet meer kon goed maken, dat door de beginselloze machtspolitiek van Sieyès en Reubell en hun brute methoden was gesticht. De verhouding tussen Fransen en Bataven had een onherstelbare knak gekregen. Men was door de broeders die de Vrijheid kwamen brengen, verraden. Dat alleen al betekende een verzwakking van de partij der omwenteling. Maar ook

op zichzelf tastten de vernederende en bezwarende bepalingen van het verdrag haar prestige aan, ja men kan zeggen dat zij haar doemden tot het kommervol bestaan dat haar deel werd, tot het in ondergang eindigde. In de rede van Hahn klonk een apologetische toon duidelijk door. Reeds hij trachtte, en talloze redenaars volgden zijn voorbeeld, de verantwoordelijkheid op het wanbeleid der vorige regering af te wentelen. Maar de Bataven hadden het ver-

drag gesloten. 't Was hun partijbelang het als een groot nationaal succes te vieren. Overal werden volksfeesten aangericht, maar Rogge kon er, een jaar later, niets beters van zeggen dan dat verscheidene ervan 'duidelijke bewijzen opleverden, hoezeer een aanmerkelijk gedeelte onzer natie zich zeer veel goeds beloofde van het gesloten verbond.'

Dat aanmerkelijk gedeelte der natie, duidelijker dan tevoren gescheiden van de rest, kon nu de taak weer opvatten die door dit schokkend tussenspel onderbroken was geweest. De Bataafse Republiek mocht zich als gesticht beschouwen, maar de steigers stonden er nog aan alle kant omheen.

4. De Bataafse Republiek op zoek naar een constitutie (mei '95-aug. '97)

a. Moeizame voorbereiding van een Nationale Vergadering (*mei* '95-*febr.* '96)

Holland poogt eenheidsstaat door te zetten (*zomer* '95)

De transformatie tot een eenheidsstaat, dat was het eerste grote werk. Wij weten dat Holland reeds 4 maart ter Staten-Generaal een voorstel had doen doorgaan om het ontwerpen van een plan voor de verkiezing van een Nationale Vergadering op te dragen aan het pas ingestelde Comité te Lande. Het Comité wachtte tot na de erkenning van de Bataafse Republiek met het indienen van zijn ontwerp (29 mei). De Staten-Generaal waren nog steeds, al was dan het personeel vernieuwd en ruggespraak afgeschaft, niet meer dan een congres van bondgenoten; het plan werd dus volgens de oude trant door de provincies 'overgenomen', d.w.z. in studie genomen. De provinciale opinies, die in de volgende maanden binnenkwamen, toonden aan, hoe ver men was van overeenstemming.

Geen wonder. Het doen opgaan van de provinciale soevereiniteiten in één nationale - ik heb er al op gewezen - was een nieuwe gedachte. De Patriottenbeweging was er niet aan toegekomen. Afschaffing van het stadhouderschap, ontbinding van de oligarchie, burgerinvloed op het bestuur door middel van verkozen vertegenwoordigers, dat waren de denkbeelden toen verkondigd, en de verwezenlijking daarvan was aanstonds in januari 1795 dan ook vlot doorgegaan. Ook de ontzetting van de Hervormde Kerk uit haar oude voorrang was in de geesten voorbereid. Maar ofschoon de tekenen van een verlevendigd nationaal saamhorigheidsbesef in de opschudding van de jaren tachtig niet hadden ontbroken - de titel van Van der Capellen's befaamd pamflet, dat aan de ingang staat, was er één; verder waren daar de nationale bijeenkomsten van Vrijcorpisten en van Patriotse regenten geweest -; het praktische probleem was nog nauwelijks gesteld. Zeker, dat het centrale machtsapparaat van de Unie gebrekkig functioneerde, was geen nieuws; maar voor de radicale oplossing had de geschiedenis het Noord-Nederlandse volk nog minder voorbereid dan het Zuid-Nederlandse - laat staan dan de Fransen, wier

monarchie de grondslagen der staatseenheid nog heel wat deugdelijker gelegd had dan de Oostenrijkse het in België had kunnen doen.

En 't was dan ook op dit gebied, meer dan enig ander, dat de Bataven bij de Fransen ‘ter school’ moesten gaan (zoals Gerrit Paape het noemde, met een metaphoor die in de latere geschiedschrijving wat al te veel opgang zou maken). Ik heb al gewaagd van plannen in de kringen der uitgewekenen uitgebroed, waarin, reeds in 1791, de eenheidsstaat vanzelfsprekend als het doel werd gesteld. Maar wij hebben gezien dat de omwenteling in feite binnen de oude plaatselijke kaders verliep; het oponthoud veroorzaakt

door de Franse eisen gaf haar nog meer tijd zich daarin te bevestigen. Nu konden de clubs nog zo ijverig roepen om de één- en ondeelbaarheid, - dat de verwezenlijking door de gang van zaken belemmerd werd, was niet meer dan natuurlijk.

In het door het Comité te Lande ontworpen Reglement werd wel een Nationale Vergadering voorgesteld, die districtsgewijs en naar evenredigheid van het bevolkingsgetal - op het gebied der zeven vanouds vertegenwoordigde gewesten niet alleen, maar ook van Drente en de Generaliteitslanden - zou worden verkozen. Dat was volgens opdracht, en 't hield op zichzelf al een revolutionaire inbreuk op de aloude provinciale zelfstandigheid in. Dat de erkenning van Brabant's recht op deelneming, in de loop van meer dan anderhalve eeuw zo dikwijls gevraagd en altijd afgewezen, er nu in beginsel zo glad doorging, bewijst hoe de gedachte van algemeen geldende mensenrechten en gelijkheid beweging bracht waar alles in verstarring had gezeten. Wat de regeling der algemene zaken betreft, was het plan niet stoutmoedig. Die Nationale Vergadering zou behalve een grondwet ontwerpen ook gemeenschappelijke belangen behartigen, zonder dat gezegd werd waar de Staten-Generaal dan zouden blijven. Er werd haar evenwel uitdrukkelijk ontzegd zich met de huishoudelijke belangen der afzonderlijke provincies in te laten en financiëel zou ‘het bondgenootschap’ voorlopig evenzeer afhankelijk van hun bijdragen blijven als tevoren.

Hiertegen nu kwam, afgezien van de radicale opinie vertegenwoordigd door de burgersocieteiten en in de pers, ook in de kring der nieuwe machtdragers verzet; en dan wel in 't bizonder van de kant van de Provisionele Representanten van Holland. In de machtige provincie, die reeds onder de oude bedeling doorgaans de gezamenlijke gedragslijn ten opzichte van het buitenland had moeten aangeven, leefde een sterker Generaliteitsbesef dan in de kleine gewesten. De nieuwe mannen erfden het van hun voorgangers, en zonder het traditionalisme dat bij dezen de wil om het in praktijk te brengen zo enge grenzen had gesteld; integendeel ontleenden zij aan de Franse leuzen en het Franse voorbeeld een ongekende lust tot doortastend handelen.

Een onmiddellijk Hollands belang dreef hen bovendien. Hoeveel maal had het gewest de Unie niet drijvende moeten houden door voorschotten, die door de nalatige ‘bondgenoten’ nooit werden aangezuiverd. De schuldenlast die zich zo had opgestapeld, drukte nu zwaarder dan ooit, en Holland haakte naar het ogenblik waarop die last aan het geheel zou kunnen worden overgedragen. Diezelfde nalatige provincies hadden toch telkens door hun soevereine stemmen in de Staten-Generaal (als werktuigen van de Stadhouders veelal: wij hebben er genoeg van gezien) de Unie-politiek die Holland voorstond gedwarsboomd. Begrijpelijkerwijs zagen juist veel Hollanders in opheffing der provinciale soevereiniteiten het enige middel om voor de toekomst de schuilplaatsen van particularistische obstructie op te ruimen. De nood drong. De 100 miljoen door Frankrijk afgeperst waren moeilijk te vinden. In het langademige stuk waarmee Holland een vrijwillige lening uitschreef (11 juni), inleiding tot een ‘geforceerde’, werd ronduit gezegd dat de ondraaglijke last van nieuwe extra-ordinaire belastingen in Holland alleen slechts door ‘geproportioneerde algemeenheid’ kon worden ondervangen.

Zo liet Holland het halfslachtig ontwerp van het Comité te Lande bestuderen door een commissie waarvan de meest gezaghebbende leden der vergadering, Paulus, Hahn, Van de Kasteele, deel uitmaakten, en ingevolge haar rapport stelde het gewest 28 juli ter Staten-Generaal allerlei wijzigingen vast. De voornaamste waren, dat van

de te verkiezen leden een eed op de rechten van de mens en burger alsmede op de oppermacht des volks zou worden verlangd; dat bij het optreden van de Nationale Vergadering de Staten-Generaal meteen uiteen zouden gaan; en dat (belangrijker nog) tegelijkertijd de provinciale vergaderingen zouden worden ontbonden.

Het is opmerkelijk dat Amsterdam bezwaar maakte. Tot het groepje dat richting gaf aan het beleid van Provisionele Representanten, behoorde wel Wiselius, maar die gaf

de heersende stemming in zijn stad niet weer. De hoogleraar Van Swinden, die in de vergadering een uitvoerig advies tegen het onverwijld overdragen van de provinciale bestuursmacht uitbracht, sprak voor de meerderheid der municipaliteit. Het was niet de eerste maal dat Amsterdam, gerevolutioneerd als het was, blijk gaf zich in de revolutionaire gang van zaken niet behaaglijk te voelen. Het belette Holland niet, ter Staten-Generaal

PUBLICATIE

WEGENS EENE

GEFORCEERDE

GELD-NEGOTIATIE,

Gearresteerd den 17 July 1795.

In den HAAG,
Ter 's Lands Drukkery van Holland *1795.*

TITELBLAD DE UITSCHRIJVING ENER LENING DOOR DE PROVISIONELE REPRESENTANTEN

aan te dringen dat de nieuwe staat van zaken vóór 1 september zijn beslag mocht krijgen.

Integendeel zetten verscheiden provincies zich nu pas terdege schrap. Alleen Utrecht ging zonder ernstig bezwaar mee. Het felst in een tegenovergestelde zin verklaarden zich Friesland en Zeeland. Onder geen voorwaarde wilde Friesland de Staten-Generaal het

bewind over de gemeenschappelijke zaken ontnemen vóór men het eens was geworden over een constitutie. En de Nationale Conventie die deze moest ontwerpen, zou niet buiten de provincies om door de bevolking gekozen moeten worden, maar slechts een commissie zijn (zo noemden de Friezen haar dan ook liefst), waarin de provincies door een gelijk getal vertegenwoordigers - alleen aan Holland wilden zij een dubbel getal toestaan - onderhandelen zouden over wat zij van hun oude macht konden afstaan om een deugdelijker Generaliteitsbewind tot stand te brengen. Dat de Unie van Utrecht gebrekkig was, erkende Friesland. Maar wat het wilde, was eigenlijk niet anders dan een verbetering, zoals ook in 1720 door de Grote Vergadering was beproefd. Men was juist bezig een Friese constitutie te beramen; sedert de in juni gehouden verkiezingen waren de Representanten niet ‘provisioneel’ meer en zij verwierpen alle gedachten om zich en hun provinciale plan meteen weer in een revolutionair eenheidsbestel te doen oplossen. - Wij weten, dat die verkiezingen niet door alle Friezen met een zo gunstig oog werden bekeken; maar de Representanten voelden zich sterk genoeg, door de steun van de brede opinie zowel als van de Franse troepen, om er de volkssocieteiten onder te houden.

Nog stelliger kwam Zeeland op tegen een ‘zomaar sluiten’ van de provinciale vergaderingen, zonder dat ‘het vrije volk’ van Zeeland zelfs wist wat het voor ‘het afstaan van zijn privatieve onafhankelijkheid’ bedingen kon. En de Zeeuwse Representanten besloten om slechts in een constituerende commissie toe te stemmen, waar Zeeland op vcet van gelijkheid vertegenwoordigd zou zijn, en lieten dat besluit bevestigen door die hoogste instantie van de revolutionaire bedeling: een volksstemming.

Volgens het oud recept benoemden de Staten-Generaal nu (10 september) een besogne om de verschillende adviezen te bestuderen. Met drijvende energie trachtte Holland zijn zin door te zetten, aanvankelijk alleen door Utrecht van harte gesteund. De strijd tussen de provincies nam een al bitterder toon aan. De nota's met beginselverklaringen stonden stijf van verwijten, vermaningen en dreigementen. Maar het was al lang niet enkel een debat tussen de staatslichamen binnen de conferentie- en vergaderzalen meer. De volks-societeiten en de pers hadden er zich in gemengd en de radicale beweging had de leus van één- en ondeelbaarheid tot de hare gemaakt, provincialisme en federalisme uitkrijtende voor de kenmerken van aristocratische en contra-revolutionaire gezindheid.

Radicale burgerwoelingen; de Commissie der Vierentwintig

Wij hebben de radicale beweging vooral gezien in haar driftig aandringen op veel vollediger afzetting van alle voorheen orangistische ambtsbekleders en op vervolging en vooral financiële belasting van oud-regenten. De traagheid van de nieuwe gezagdragers bij de uitvoering van die nog steeds luid verkondigde eis gaf herhaaldelijk aanleiding tot ongeregeldheden. De Representant der Conventie, Richard, die zich nog te Utrecht bevond - het duurde tot september vóór een geregeld gezant van de Franse Republiek in Den Haag verscheen -, maakte zich over de roerigheid der Burgersociëteiten ernstig ongerust. Hij zag er het evenbeeld van de Jacobijnenclubs in, die in Frankrijk het schrikbewind hadden ingevoerd. Hij betreurde het dat het gezag der Bataafse autoriteiten zo weinig klem had. Dat de behandeling

die zij van het Comité de Salut Public hadden ondergaan, dat gezag aanzienlijk had verzwakt, zei hij er niet bij, maar inderdaad, hij verwachtte van Nationale Vergadering en unitarische constitutie niets goeds. Er heerste in de Franse regeringskringen een sterke reactie, waarvan de nieuwe constitutie die men daar juist voorbereidde, de duidelijke sporen zou dragen. Sieyès uitte zich in éen van zijn befaamde theoretische beschouwingen openlijk tegen de Rousseauaanse leer der volstrekte volkssoevereiniteit: geen volledige overdracht van rechten, een zo beperkt mogelijke wenste hij, en de deling der machten, zoals Montesquieu die had gewild. Richard zag met hoofdschudden dat in het ontworpen Reglement

geen stemrechtcensus was voorgeschreven en hij meende dat de ‘clubs’ er licht in zouden slagen zich van de verkiezingen meester te maken en de Nationale Vergadering de wet voor te schrijven. Op hetzelfde ogenblik dat hij het Comité de Salut Public deze bedenkingen voorlegde, richtte hij tot de municipaliteit van Utrecht een waarschuwing en vermaning om toe te zien dat de burgersociëteit der stad, die juist op de arrestatie van oud-regenten had aangedrongen, de goede burgers niet op gevaarlijke paden zou meeslepen.

In Rotterdam was het zoëven al vrij driftig toegegaan. 14 juni had een aantal burgers zich ten stadhuize vervoegd en ‘uit naam der weldenkende burgerij’ geëist dat de oudwethouder Van Staveren, ‘die volksverdrukker’, gegijzeld zou worden; en alle Oranjegezinde ambtenaren, tot de stadsarbeiders toe, ontslagen. De wethouders waren tevoren al hierover aangesproken en hadden zich op het bezoek voorbereid door aan de Franse kommandant troepen tot hun bescherming te vragen. Die troepen stonden er, maar zij prikkelden enkel de stemming van de burgers. Toen de raad hun, na deliberatie, het bescheid gaf dat zij hen, die immers niet op geregelde wijze waren aangewezen, geenszins als de vertegenwoordigers der ganse weldenkende burgerij konden erkennen, werd er ronduit met een bloedbad gedreigd. Duizenden waren voor het stadhuis samengestroomd, en de stemming was blijkbaar ‘weldenkend’. De raad week althans voor het geweld en de punten werden aanvaard (Van Staveren meteen gearresteerd). Maar achterna verklaarde de municipaliteit de afgedwongen besluiten niet voor haar geweten te kunnen verantwoorden en trad af. De wijkvergaderingen kwamen in grote opwinding bijeen, en nu verscheen een commissie uit de Provisionele Representanten in Rotterdam om te bemiddelen. Of was het niet veeleer om de orde te herstellen ? Er werden enige concessies aan de verlangens der roerige burgers gedaan, maar de hoofdzaak was toch dat op het rapport van hun commissarissen de Provisionele Representanten van Holland de door het municipaal bestuur afgekondigde besluiten voor afgedwongen en dus nietig verklaarden. De bestuurders konden aanblijven. In een proclamatie tot de burgerij van Rotterdam had de Hollandse vergadering de aanslag van 14 juni op de vrijheid der municipale bestuurders in lang niet malse bewoordingen gegispt. Het grondbeginsel van de Revolutie zelf, ‘de heilige Rechten van den Mens en van den Burger’, werd tegen de rustverstoorders ingeroepen.

> Immers de soevereiniteit van het Volk wordt openbaar geschonden, wanneer een gedeelte van hetzelve zijnen wil aan 't geheel wil opdringen, of aan die bestuurders welke het geheel heeft daargesteld, besluiten voorschrijven. (*De in haar gezag herstelde municipaliteit sloot zich in een Bekendmaking bij die beschouwing aan; zij leidde de voorgevallen ‘overijling van drift’ af uit het bij velen aangekweekte denkbeeld*,) dat dit Gemenebest zich nog in enen voortdurende staat van Revolutie zoude bevinden, (*Daarom*) oordelen zij het niet ondienstig der goede gemeente onder het oog te brengen (*de regententoon is onmiskenbaar*), hetgeen bij goede overdenking een iegelijk kenlijk behoort te zijn, dat, Gode zij dank de Revolutie .... reeds daadlijk is volbracht: dat immers het publiek bestuur van een stadhouderlijk en aristocratisch bewind bereids is veranderd in ene Volksregering bij vertegenwoordiging, gegrond op Vrijheid, Gelijkheid en de verdere onvervreemdbare Rechten van den Mens en Burger.

Zij geven dan wel toe, dat alles nog provisioneel is en dat de constitutie nog moet worden gemaakt, maar voor revolutionaire ingrepen is de tijd voorbij. Hoe anders de 'weldenkenden' daarover bleven oordelen (ik herinner ook aan de Leeuwarder volks-sociëteit), blijkt uit de woede waarmee de gecommitteerden van 14 juli op de proclamatie van Holland antwoordden. In een 'declaratoir' (als de andere, soms vele bladzijden

beslaande, stukken in de *Ned. Jaarboeken* afgedrukt) hielden zij vol, wel degelijk 'de Volksstem' te hebben doen horen. Zij spraken ook nu van hun 'principalen' en 'wettige démarches', wezen provinciale inmenging in 'de zuiver huishoudelijke zaak' van Rotterdam af, temeer waar die door duistere invloeden der reactie werd geinspireerd, dreigden dat 'de te lang getergde wraak der brave en weldenkende Patriotten' eenmaal zou uitbarsten en dat zij, wat hen betrof, niet zouden rusten, 'voordat alle volksdwingelanden, onder welke benaming ook, uit den vrijen Bataafsen grond zouden zijn uitgeroeid.'

In weerwil van die hoge woorden krijgt men de indruk, dat de leiders der beweging zich onzeker voelden zodra het op daden aankwam. Tegenover het vacuum van 'regeringloosheid', waarvoor het aftreden der municipaliteit hen plaatste, hadden zij geen raad geweten, en zij waren dan ook wel degelijk bereid geweest om met de gecommitteerden der Hollandse vergadering over een compromis

GERRIT PAAPE (naar R. Vinkeles)

te praten. Zij hadden trouwens iets verkregen ook. De afgedwongen besluiten der stadsregering waren vernietigd, maar Van Staveren ging nu over in het arrest van de provincie - net als Van de Spiegel en Bentinck -. Bovendien hadden de heren uit Den Haag beloofd dat er ernst gemaakt zou worden met het reeds veel vroeger verkondigd beginsel, dat de oud-regenten aansprakelijk gesteld konden worden voor de gevolgen van hun wanbeleid.

De 100 miljoen schadeloosstelling voor Frankrijk, waardoor 's lands financiën hopeloos waren bezwaard, had dit denkbeeld weer naar voren gebracht en daarmee ook de Rotterdamse onlusten helpen veroorzaken. Terwijl de Oranjegezinden smaalden over dit blijk van de vriendschap der 'bevrijders', wentelden ook gematigde Bataven als het ware automatisch de verantwoordelijkheid af op de vorige regering. Maar moesten - dit was de even automatische reactie der radicalen - die snoodaards dan de last niet dragen? En inderdaad verscheen nu, onder de onmiddellijke inwerking van de Rotterdamse gebeurtenis, een decreet van Holland, waarbij een Commissie van Vierentwintig werd ingesteld, te verkiezen buiten de vergadering door de diverse stedelijke burgerijen en de plattelandsbevolking, met de opdracht onderzoek te doen 'naar de financiële en politieke gedragingen der leden en ministers van het vorig gouvernement' en vóór 1 september te rapporteren. Er werd door enige leden van de Amsterdamse municipaliteit ernstig en openlijk geprotesteerd tegen zulk een maatregel die het rechtsgevoel beledigde en die alleen, tot schade van de nieuwe staat van zaken, de verdeeldheid aanwakkeren kon. De voormalige Staten, schreef er één, hadden onbetwistbaar een wettige regering gevormd. Het zou in de hoogste mate onrechtvaardig zijn op de leden persoonlijk te verhalen, wat het soevereine lichaam heeft gedaan. Maar de Commissie, toen zij, heel wat later dan de lste

september, het zondenregister der oude regeerders ontvouwde, erkende wel dat geen rechtbank daarin grond voor een vonnis zou vinden, maar betoogde dat het daar niet om ging: 'de gewone rechtgeleerdheid, de oude constitutionele wetten en gewoonten, zijn niet anders dan zovele verschansingen, waarachter de Landen Volkverdervers zich veilig verschuilen kunnen.'

Dit was de ware revolutionaire taal. Haar auteur was niemand anders dan Gerrit Paape, die na zijn avonturen in Brabant op Dordrecht was neergestreken en, door de burgers van die stad in de Commissie afgevaardigd, tot haar voorzitter was verkozen.

Veel genoegen beleefde hij daar niet aan. De Vierentwintig stonden voor een onmogelijke taak. Vermoedelijk hadden heel wat Representanten van Holland dat bij de instelling klaar ingezien en zonden de radicale ijveraars welbewust op een weg die tot verlies van prestige leiden moest.

Wie dat van een heel ander standpunt ook begreep, was Valckenaer. Hij was in de nazomer terug naar het vaderland gekomen om te Leiden de leerstoel van Pestel te bezetten - staatsrecht dus -, maar zijn hele hart was bij de politiek van den dag. Eerlang zou hij een van de voornaamste leiders der radicalen worden: wat intellectuele begaafdheid betreft, stak hij ver boven al de anderen uit. Valckenaer wilde de vijanden van de nieuwe staat van zaken ongenadig behandeld hebben: 'de vruchtbare bron van alle onze rampen in het afgelopen jaar 1795', schreef hij in zijn anoniem blaadje de *Advokaat der Nationale Vrijheid* in januari 1796, 'is de Amsterdamse publicatie van 11 februari'. Het strenge plakkaat tegen emigratie, in juni onder de indruk van een orangistische samenscholing op de Oostgrens uitgevaardigd, was meer naar zijn smaak. Alleen, smaalde hij, zal men die Oranje-aanhangelingen als ze onder vertoon van berouw terugkomen, niet straffeloos het bezit van hun goederen gunnen, in plaats van 'binnen vierentwintig uur proces te maken en hen behoorlijk op te hangen?'

De Oranjes en hun aanhang

'Onze rampen van het afgelopen jaar.' Het slepen van de grote hervormingen en het schouwspel van de haperingen tussen Fransen en Bataven was alleen voor de tegenstanders opwekkend, en de geest van contra-revolutie leefde krachtig op. De Oranjes ontvingen hoopvolle berichten uit het land. In juli was dan die samenscholing waar ik van sprak, op touw gezet: Prins Frederik ging naar het vasteland om bij Osnabrück, met Engels geld, de Staatse soldaten en officieren te verzamelen, die onder het nieuwe regiem niet dienen wilden - het oponthoud in de reorganisatie van het leger als gevolg van de onenigheid tussen Parijs en Den Haag had die stroom nog doen zwellen -. Te verzamelen voor wat doel? ''t Zal tonen, dat wij onze vrienden in Holland niet in de steek laten', schreef Willem V aan zijn dochter. Er werd trouwens - alweer - buiten de Noordelijke gewesten uit gedacht. Er zaten daar in West-Duitsland niet alleen een aantal uitgeweken edelen uit de Republiek, maar ook de Statenleden van de Oostenrijkse gewesten, die in januari de vlucht hadden voortgezet. Tussen hen en de Oranjepartij waren al dadelijk overleggingen begonnen: nu Oostenrijk zich gedroeg zoals wij weten, lag niets meer voor de hand dan dat de Vlamingen en Brabanders hun hoop weer op Oranje en Engeland stelden. Bisschop Nelis was daar tegen en waarschuwde de Oosten rijkse regering - die volkomen onverschillig bleef.

De Prins en Prinses van Oranje woonden te Kew als gasten van de Engelse regering. Bij zijn heengaan had de Prins, zoals men zich herinnert, gezegd dat hij geen obstakel wilde zijn voor de vrede nodig voor de ingezetenen. Maar eenmaal in veiligheid liet hij zich, half tegen zijn indolente aard, meeslepen in een daarmee volstrekt strijdige politiek: dat bleek zoëven al uit wat hij zelf zei over 'het rassemblement van Osnabrück'. In Engeland dacht men niet aan vrede; de regering beschouwde er de Oranjeprins als een pion in haar eigen spel op het schaakbord. En reeds op de 7de februari zette hij zijn naam onder een stuk, waarbij aan alle goeverneurs van

Nederlandse bezittingen overzee bevolen werd zich aan de Engelse eskadercommandanten die het hun zouden voorleggen over te geven, als aan de vertegenwoordigers van 'een mogendheid, die in vriendschap en alliantie is met H.H.M. en wier troepen en schepen komen om te beletten dat de kolonie door de Fransen zal worden geïnvadeerd.' Hij had het niet gedaan zonder van de Engelse regering een renversaal te bekomen, waarbij beloofd werd dat al wat zich op die grond vrijwillig onder haar bescherming stelde, zou worden teruggeven zodra een vrede met Frankrijk tot stand kwam, waarbij niet slechts de onafhankelijkheid der

Nederlandse Republiek, maar de door Engeland gegarandeerde constitutie van 1788 zou zijn hersteld.

Er is over die 'brieven van Kew' heel wat geschreven. Toen het stuk in juli in de Republiek bekend werd door een bericht van de goeverneur van Suriname dat een Engelse krijgsmacht hem op die grond had gesommeerd en dat hij van zins was tegenweer te bieden (Essequebo, Demerara en Berbice hadden, vreesde hij, al gecapituleerd), ging er onder de Patriotten een woest gehuil op van verraad! Er werd in de Patriotse pers om maatregelen geroepen, en met meer ijver dan ooit werkte het Comité tot de Marine onder leiding van Pieter Paulus aan de uitrusting van eskaders, naar de Kaap, naar Oosten West-Indië. De middelen waren ontoereikend, niet alleen was er de geldnood, door de zware last van de schatting aan Frankrijk pas recht ongeneeslijk, maar een groots opgezette Patriotse campagne voor vrijwillige dienstneming leverde nooit genoeg manschappen; wat men kreeg, was weinig bevredigend. De Patriotsgezinde officieren met wie men zich wel behelpen moest - De Winter had nu het opperbevel , waren vol goede wil, maar boden weinig keus van uitstekende bekwaamheid; de meeste ervaren officieren onttrokken zich. De schepen waren in slechte staat en te weinig in getal; een grote handicap was de verplichting, volgens het Haags tractaat, om een aanzienlijk deel van de vloot beschikbaar te houden voor samenwerking met Franse operaties. Het Comité hoopte niettemin twee linieschepen, hoogstens drie, en enige fregatten onder Lucas naar de Kaap te kunnen zenden, toen men in oktober vernam dat de Engelsen daar, behalve met de brief van de Prins, met zes linieschepen, van meer geschut voorzien, waren verschenen. Reeds op 15 september had Engeland de oorlog verklaard en was meteen een regelmatige blokkade begonnen, die elke expeditie eerst zou moeten ontzeilen. Het was zelfs een hachelijke onderneming schepen van Vlissingen of Hellevoetsluis naar Den Helder te laten varen. De Theems sidderde nog niet. En in onderhandelingen te Parijs om Franse medewerking voor de terugverovering van de Kaap en Ceilon (beide vielen vóór het eind van het jaar in Engelse handen) toonden de Fransen, wier eigen 'gebrek aan fondsen' volgens Blauw 'alle geloof te boven gaat', zich meer inhalig dan toeschietelijk. Toch werd aan de voorbereiding van de expeditie heel de winter voortgewerkt.

Als men in het land die zomer telkens de oren spitste, was het omdat men dacht dat er uit het Oosten iets op komst was. Men verbeeldde zich dat de Pruisen er achter zaten; een nieuw 1787: hoop voor de Oranjegezinden, schrikbeeld voor de Bataven. Pruisen echter klemde zich vast aan de neutraliteitspolitiek voor Noord-Duitsland, die het bij de vrede van Bazel had bedongen, en wij weten dat het bij een geheim artikel had beloofd de Bataafse Republiek ongemoeid te laten. Dit wist men in Den Haag nog steeds niet, en zo groot was de nerveuze angst in regeringskringen, dat Hahn zich in de Staten-Generaal een felle aanval op het onbetrouwbare kabinet van Berlijn veroorloofde. Het duurde evenwel niet lang, of Prins Frederik kreeg van de Pruisische Koning een wenk dat hij met zijn 'rassemblement' de neutraliteit van Noord-Duitsland in gevaar bracht. De Erfprins, die vol ijver naar Berlijn toog om zijn overredingskracht op de Koning te beproeven, kreeg niets dan goede woorden. Een poos trachtte men nog de troepen bij elkaar te houden in Hannover, maar zelfs de Keurvorst-Koning van Engeland week voor de aandrang van Berlijn, en er zat niet anders op dan de manschappen die daartoe bereid waren, in Engelse dienst te nemen en in te schepen. Pruisen, waarvoor de Bataven zo'n angst hadden gehad,

dekte dus met zijn neutraliteitspolitiek hun oostflank. Een tijd lang had toch al was het maar de schaduw van een dreiging het gevoel van onzekerheid dat er heerste, onthuld en tegelijk de inwendige spanningen verscherpt.

Men kan in de hevigheid van Valckenaer's uitingen, en in heel de toenemende opwinding van die zomer, de weerslag zien op dat gevaar. Maar de radicalen werkten ermee ook als een agitatiemiddel, een middel om de maar al te lauwe opinie in den lande op te

warmen. Het programma van confiscatie ten koste van oud-regenten en baantjes voor weldenkenden was op zichzelf wat eng om er een grote politieke beweging uit te doen leven. Vooral omdat inderdaad, tot eeuwige ergernis van de vurigen, de Nederlandse maatschappij zelfs na de omkeer, en in die dagen van economische nood, nog zo vast geordend bleek en zozeer hechtte aan begrippen van eigendom en burgerlijk recht. De oud-regenten en hun aanhang waren nog op veel manieren machtig. De nieuwe besturen

WILLEM FREDERIK, ERFPRINS VAN ORANJE (naar J.F.A. Tischbein, R.M. Amsterdam)

wemelden van hun soortgenoten, soortgenoten niet minder omdat zij de omwenteling hadden helpen maken of aanvaard. En behalve op ogenblikken dat de Oranjegezinden in de verwachting van interventie en een nieuwe omkeer leefden, scheen het alsof de meesten zich lijdelijk in de nieuwe orde zouden laten inschakelen.

't Is tekenend dat de vreugde waarmee sommigen op het rassemblement hadden gereageerd, werkelijk niet door allen werd gedeeld. Lampsins, een Zeeuws regent, die naar Duitsland reisde om de Hertog van Brunswijk en de Erfprins van raad te dienen, waar-

schuwde tegen dergelijke ondernemingen met nadruk. Een tegenomwenteling hield hij voor onmogelijk: niemand wenste een herstel van de gebrekkige oude constitutie. (Dat laatste was ook de mening van d'Yvoy, die zelfs - voor het oog van de Erfprins - een heel plan ontwierp, dat uit naam van Oranje tegen het bijeenkomen van de ontworpen Nationale Vergadering zou moeten worden afgekondigd; een plan waarbij daadwerkelijke medewerking aan het bestuur voorzien werd van alle enig bezit hebbende ingezetenen. Die ‘manie’ om zichzelf te willen regeren, die ‘ziekte’, was nu eenmaal zo algemeen geworden, dat men er wel aan moest toegeven, - ofschoon d'Yvoy tegelijkertijd meende het actief burgerrecht nog tot leden der staatskerk te kunnen beperken!) Een invasie uit het Oosten, zo vervolgde Lampsins, zou zelfs als men er de krachten toe bezat, enkel maar de haat van 1787 tegen het Oranjehuis verlevendigen. Reeds nu lokte het rassemblement hevigheden uit en maakte de positie van de goede partij nog moeilijker. Een schikking waarin de Patriotten konden treden, was de enige oplossing. Frankrijk, Engeland en Pruisen zouden daar hun goedkeuring aan moeten hechten.

Ons doet dat laatste denkbeeld volslagen fantastisch aan; in oktober 1795 waren de internationale verhoudingen echter zo zwevende dat alles mogelijk kon schijnen. Het noemen van Frankrijk erbij verrast misschien het meest. Maar Frankrijk ontzien en uitvorsen of Frankrijk er niet voor te vinden zou zijn het Oranjehuis op voorwaarden in de Republiek te laten terugkomen, dat was ook de politiek van de Erfprins. De jongeman bleef in Berlijn hangen, bitter gestemd tegen de Engelse regering, aan wie hij de mislukking van het rassemblement weet, ofschoon zelfs zijn moeder er, met heel wat meer recht, de steeds meer op Frankrijk georiënteerde politiek van Pruisen aansprakelijk voor stelde. Maar Willem liet zich door de Pruisische minister Haugwitz belezen en hield zijn vader in heel zelfbewuste brieven voor, dat er door Engeland niets te bereiken was en dat men zijn gedragslijn bepalen moest naar het onomstotelijke feit van Frankrijk's macht. Er ontwikkelde zich binnen het Oranjehuis een gevaarlijk conflict. De oude Prins in Engeland toch beschouwde pacteren met Frankrijk als onverenigbaar met zijn eer; zeker wel oprecht, ofschoon zijn lethargische aard zich in de ballingschap, die hem van de kwelling der verantwoordelijkheid bevrijdde, gemakkelijk schikte en hem bij die beginselvaste houding zeker hielp. Voor de Erfprins in ieder geval was afwachten en niets doen onverdraaglijk; tevergeefs vermaande hem zijn moeder, zelf daadkrachtige persoonlijkheid, om lijdelijk te blijven en zich van misplaatste bedrijvigheid te onthouden; op Engeland bouwen, dat was het enige. De Erfprins onderwierp zich, zij het mokkend. Plannen als die van Lampsins waren dáármee alleen al van de baan; voorlopig.

Maar ook de gedachte van een ‘verbeterde’ constitutie, of tot een schikking komen met de Patriotten, was voor de oude Prins en zijn vrouw volslagen onaanvaardbaar. ‘Een constitutioneel Koning’, vond Willem V, ‘is een Koning rijp voor de guillotine.’ En in weerwil van wat Lampsins en d'Yvoy zeiden van ‘niemand’, er waren nog ijverige aanhangers genoeg - Lampsins zelf spreekt van hun misplaatste ‘stroefheid en hoogmoed’ - die enkel van volledig herstel wilden horen. En de Patriotten? Lampsins stelde zijn hoop vooral op de ‘democraten’, tot wie immers de ‘Oranjekezen’ zo'n kostelijke verbindingsschakel konden vormen. Zagen de democratische Patriotten niet voor ogen, dat het nieuwe bewind zich al in minstens zo in aristocratische vormen vastzette als waarom zij het oude hadden gehaat? Maar

behalve dat dit een taal was, geschikt om zowel Willem V als de Prinses pas recht af te stoten, de democratische Patriotten waren al het minst geneigd (in weerwil van academische overwegingen als die van Wiselius) om naar een schikking met de tyran te luisteren.

Valckenaer en de processen; mislukking der Vierentwintig

Valckenaer alvast weifelde-geen ogenblik om het vertrouwen dat de gematigden op verzoening van de onderliggende partij schenen te stellen, voor een illusie uit te maken.

Een krachtig doorgevoerde politiek van repressie bleef voor hem de enige om de nieuwe orde te vestigen. Hij kreeg met het probleem waarvoor de Vierentwintig stonden, zelf te worstelen. Eind oktober, maar heel kort nadat hij te Leiden zijn intreerede had gehouden (hij verkondigde ook daarin het bestaansrecht van ‘partijschappen’ en de plicht om ‘de kwaadaardige pogingen en gevloekte kunstenarijen van gewetenloze en aan alle boosheid verkochte aterlingen tot ommekeer van de tegenwoordige orde van zaken te beteugelen’), werd hij door de Provisionele Representanten van Holland tot fiscaal benoemd bij het proces van Van de Spiegel. (Zij hadden hem en zijn collega Voorda ook reeds opgedragen juridisch advies uit te brengen over de handelwijze van de voormalige Stadhouder in het uitvaardigen van de instructie van Kew. Dat de twee professoren tot de conclusie kwamen, dat hier *crimen laesae majestatis* gepleegd was, spreekt wel vanzelf. Eerder verwondert men zich over de ernst en terughouding waarmee over de vraag welke rechtbank competent zou zijn, werd geredekaveld: zelfs een radicaal als Valckenaer bleef van eerbied voor rechtsvormen vervuld.)

Van april af hadden drie leden van de Vergadering (Liebeherr was er één) aan de instructie in de zaak Van de Spiegel gewerkt, maar strafrechtelijk was er niets te vinden. In augustus was daarom hun opdracht uitgebreid tot een onderzoek omtrent het ministerieel gedrag van de gewezen Raadpensionaris, en op deze grondslag moest Valckenaer nu de acte van beschuldiging opstellen. Hij behandelde de beschuldigde geenszins onheus of onmenselijk; hij onthield zich ook geenszins van juridische overwegingen die tot terzijdestelling van veel punten van verdenking leidden. Maar ten slotte achtte hij, dat zowel de politiek gevolgd ten opzichte van Frankrijk als het gevoerde financiële beleid strafwaardige momenten opleverden. Alleen - Van de Spiegel was slechts de uitvoerder geweest, schuldig ongetwijfeld, maar in mindere mate dan de leden der soevereine regering in wier opdracht hij had gehandeld. Valckenaer concludeerde dus tot opschorting van de zaak tegen Van de Spiegel, totdat besloten zou zijn naar rigueur te doen procederen tegen de voormalige Oranje-regenten als groep. Dat naar zijn mening het belang van het volk van Nederland dit besluit eiste, liet hij duidelijk doorschemeren. Maar de denkwijze van Schimmelpenninck en Paulus had te veel machtige aanhang, en ofschoon ook de radicalen te machtig waren dan dat Van de Spiegel op vrije voeten kon worden gesteld, het proces bleef steken. (In januari 1796 werd de gevangene naar het kasteel te Woerden gevoerd, waar men hem twee-en-een-half-jaar liet zitten.)

Niemand begreep dus beter dan Valckenaer, dat het onderzoek van de Vierentwintig verkeerd was opgezet. De oud-regenten laten betalen, zeker! Maar in plaats van naar onvindbare bewijzen van malversatiën en staatkundige vergrijpen te zoeken, had hun *politiek*, waarvan de gevolgen voor iedereen zichtbaar waren, genoeg moeten zijn.

Er heerste onder de radicalen een stemming meestal van grimmige verbittering, maar soms reeds van mismoedigheid. In juni schreef een voormalig lid van het Comité te Boulogne aan C.L. van Beyma schamper over Paulus, die allen aan de honderd miljoen wilde laten meebetalen: ‘Vrijheid, gelijkheid - 't zijn immers maar dromen!’

Uit het verloop van het onderzoek der Vierentwintig viel ook inderdaad geen bemoediging te putten. Terwijl zij in heel de geschiedenis van 1747 af wroetten naar onwraakbare getuigenissen van misdaad en verraad, smaalden hun tegenstanders dat het alleen begonnen was om hun een daggeld te bezorgen en deed de kritiek zich ook onder de Provisionele Representanten meer en meer horen. De inmiddels tot zes

teruggebrachte Commissie verzamelde een berg papieren en deed, toen zij in mei 1796 ontbonden werd, wilde voorstellen, die zelfs nooit in behandeling kwamen. Paape en zijn genoten leidden uit hun ervaring af, dat de Revolutie in de handen van verstokte aristocraten was geraakt.

Maar was daarom de Revolutie afgelopen? Ze was in haar eerste aanloop blijven steken, en het is wel opmerkelijk dat de heren van de Rotterdamse municipaliteit in hun tevredenheid het probleen van de staatseenheid zelfs niet noemden. De radicale burgerbeweging,

die met haar kabaal tegen oud-regenten en orangistische baantjeshouders geen heel gelukkig figuur maakt, legde op dit punt beter inzicht aan den dag. Het werd haar grote betekenis, dat zij aan de gedachte der één- en ondeelbaarheid stuwkracht ging verlenen.

De Centrale Vergadering steunt Holland in de strijd om de eenheid (*sept.-nov.* 1795)

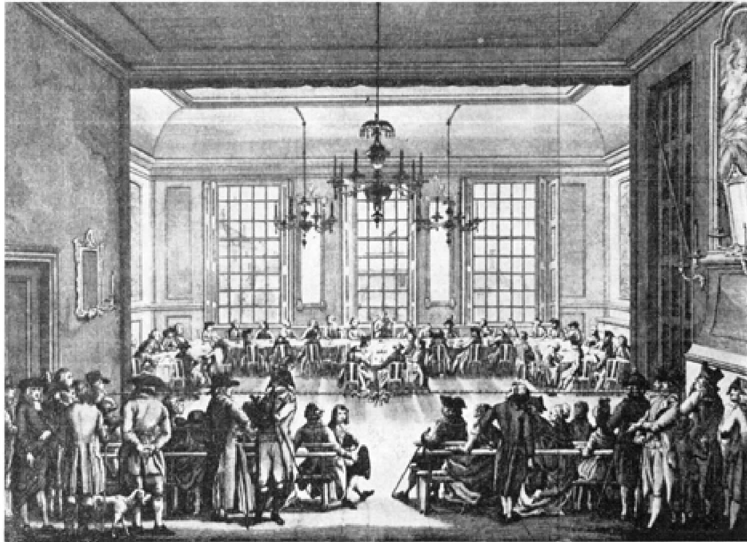
Dat ging aanvankelijk geheel buiten de Fransen om, zelfs tegen hen in. Richard zag enkel het sociaal-subversieve in de actie der burgersociëteiten en verwachtte van de Nationale Vergadering niets goeds. Eind juni richtte hij tot de Staten-Generaal een geharnaste waarschuwing om toch tegen het vermetel optreden der clubs op hun hoede te zijn en geen bizondere personen onder de indrukwekkende titel van Volkssociëteiten toe te laten het algemeen welzijn te ondermijnen. Dat de genootschappen zich diep gegriefd voelden, spreekt vanzelf. Er kwamen verschillende protesten. Paape, als voorzitter van de Dordtse sociëteit, herinnerde eraan dat de gesmade Volkssociëteiten de voortzetting waren van de Leesgezelschappen, die de omwenteling hadden voorbereid. Zij wilden, verzekerde hij, met de regering enkel samenwerken, onder meer om het geld voor Frankrijk's oorlogskosten te vinden uit de confiscaties waartoe de Vierentwintig nu hun onderzoek gingen verrichten. Gezamenlijk richtten zich de Hollandse genootschappen tot de Provisionele Representanten (want er bestond al een organisatie, die zich tevens over alle provincies ging uitstrekken) met de verklaring dat het geenszins hun bedoeling was, zoals hun werd aangewreven, een regering apart te vormen. De Prov. Repr. van Holland van hun kant ontwierpen voor de Staten-Generaal een antwoord aan Richard, in dezer voege dat zij, volkomen vertrouwende op de goede bedoelingen der burgers, tevens alle middelen in handen hadden om de orde te verzekeren. Maar heel anders luidde het advies van Friesland. Daarin werd integendeel gezegd dat men, als de eigen middelen te kort schoten, dankbaar gebruik zou maken van de hulp der Fransen om aanslagen op de orde te onderdrukken.

Dat verschil in accent tussen Holland en Friesland hing reeds nu samen met het feit, dat Holland in de burgersociëteiten bondgenoten zag, zeker wel niet om de honderd miljoen van oud-regenten los te krijgen, maar tot het bereiken van de Nationale Vergadering; terwijl de Friese regeerders juist op dat punt hun actie als een bedreiging voor de provinciale soevereiniteit beschouwden. Dit aspect kwam nog meer naar voren, toen kort daarop vertegenwoordigers van vaderlandse genootschappen uit heel de Republiek (Brabant inbegrepen) zich in Den Haag verzamelden en weldra een delegatie naar de vergadering van Holland zonden om mededeling te doen van hun plan tot oprichting van een Centrale Vergadering. Paape, die verder, in beslag genomen door het werk der Vierentwintig, geen deel nam, was hun woordvoerder en complimenteerde de Provisionele Representanten wegens hun pas genomen patriottisch besluit om ‘de zo gelukkige als onontbeerlijke eenheid der gehele Bataafse Republiek’ te bevorderen. De voorzitter Gevers antwoordde met veel warmte en ‘de eer der zitting’ (naar Frans voorbeeld!) viel de bezoekers ten deel.

Op 28 augustus begon die Centrale Vergadering in de Oude Doelen haar zittingen, die open waren voor het publiek, en de eenheid werd het hoofdpunt van hun besprekingen. De Bataafse revolutie biedt geen merkwaardiger schouwspel. De afgevaardigden behoorden meest, zoals Rogge het uitdrukt, ‘tot eene minder beschaafde klasse’, hun onkosten werden door hun genootschappen vergoed, maar op den duur hadden verscheidenen moeite met het betalen van hun hotelrekening. Dat zo'n vergadering zich voor het oog der natie met de publieke zaak bezig hield, was al iets ongewoons. Dat zij juist het vraagstuk der eenheid in het middelpunt stelde, getuigt van de politiek opvoedende werking, die, in weerwil van alle nare verschijnselen waaromtrent wij nog zullen horen, van de radicale beweging uitging. 't Was naief te verwachten dat uit die

eenheid ''s volks geluk' als het ware vanzelf zou voortvloeien; maar het inzicht dat de tegenstrevende krachten hun stevigste steun pas ontnomen zou worden, als aan de verbrokkeling van het gezag en de zelfstandigheid van plaatselijke kringen een eind werd gemaakt, was gezond.

Ondertussen kon die Vergadering zich alleen onder de bescherming van Holland ontplooien. Het gerucht ging, dat de Representanten van Friesland voornemens waren de Friese gedelegeerden bij hun thuiskomst te arresteren als hebbende, zonder wettige opdracht van het volk van Friesland, gekomplotteerd tegen de soevereiniteit van het

DE ALGEMENE CENTRALE VERGADERING IN DE OUDE DOELEN TE 'S-GRAVENHAGE

gewest. De C.V. zond daarop een delegatie tot de Friese gedeputeerden ter Staten-Generaal. Niet alleen dezen en hun lastgevers, maar de Staten-Generaal zelf namen dat hoog op, en Hun Hoogmogenden brachten Holland onder het oog hoe verkeerd het was, gepretendeerde 'afgevaardigden van het Bataafse Volk' op hun territoor toe te laten ten einde daar 'een rijk op te richten, lijnrecht strijdig tegen de soevereiniteit van dat volk zelf.' Het was altijd dat verwijt, dat de radicalen zich aanmatigden voor het volk te spreken, en al was reeds vóór de constituering getracht het te ondervangen door uitdrukkelijk van een mandaat vanwege 'een gedeelte van het volk' te gewagen, het behoorde ontegenzeggelijk tot de revolutionaire geesteshouding, dat men daarbij dacht: het weldenkende gedeelte; het gedeelte welks wil de toekomst vormen moet.

Noch de C.V. noch Holland stoorden zich aan de vermaning der Staten-Generaal. Integendeel, een delegatie der C.V. werd door Provisionele Representanten ontvangen en haar woordvoerder, Ruysch, nam geen blad voor de mond.

> Het is reeds meer dan zes maanden (*besluit van* 4 *maart*), brave Representanten, dat Hun Hoog Mogenden de Natie beloften gedaan hebben, waarvan de vervulling tot nogtoe achterwege blijft ... Wij durven vrijelijk eisen, in den naam van zo vele duizenden braven als wij committenten hebben (*men lette op de voorzichtige formulering*), dat dit vervelend talmen afgebroken worde door ene kordate resolutie naar den wens der Natie.

Enige dagen later (4 sept.) besloot de Vergadering plechtig (de Eed van de Kaatsbaan was daaraan wel niet vreemd) om niet uiteen te gaan vóórdat er een Nationale Conventie zou zijn. Het nemen van het besluit was niet weinig dramatisch geënsceneerd.

> De Voorzitter sprak, na het vaststellen dezes besluits: ‘Ik voor mij neem aan, als een man van eer, het genomen besluit dezer Vergadering te zullen helpen handhaven. Zijt gijlieden allen zo gezind? Welaan, ziedaar mijne rechter en mijne linker hand, strengelen wij alzo den onverbreekbaren broederband, die alle list en verraderij zal tegengaan, en niet dan door geweld worden verscheurd.’
> Waarop alle de Afgevaardigden staande elkanderen beide de handen toereikten, en dezelve dus onderling zamengestrengeld ten hemel hieven.
> De Voorzitter vervolgde: ‘Ziet daar, broeders, den knoop gelegd, of liever nauwer toegehaald. Gedenken wij steeds aan onze dure verplichting.’
> Waarop de ganse Vergadering als uit énen mond Amen zeide, en uitriep: ‘Leve de één- en ondeelbaarheid der Bataafse Republiek.’

Geen week later besloten de Staten-Generaal - zeker wel meer onder de stage pressie van Holland dan geïntimideerd door deze vertoning - tot dat besogne ter bestudering van de ingekomen provinciale adviezen dat ik al vermeldde. Het was nog maar een stapje op een lange weg.

Noël; moeizame interprovinciale onderhandelingen over een Nationale Vergadering (*sept.*-25 *nov.* 1795)

Juist omstreeks deze tijd verscheen de eerste gezant der Franse bij de Bataafse Republiek in Den Haag. Zijn instructie toont hoezeer het Comité de S.P. de zaken door de ogen van Richard bekeek.

Overigens ontvingen de Fransen nog van een andere zijde voorlichting van soortgelijke strekking uit de Republiek, van Bicker namelijk. Bicker, echte regentenzoon, even echt verknocht aan de Vrijheid, was na zijn terugkeer uit de ballingschap gelijk tevoren afkerig van de interpretatie van dat begrip als volksheerschappij. Hij zond, anoniem, beschouwingen aan de voorzitter der Franse Conventie, waarin hij aan de éne kant trachtte de Fransen aan het verstand te brengen, dat zij door rigoureus opvorderen van de hun toegezegde 100 miljoen een herstel van het land, op de lange duur toch ook hun belang, onmogelijk maakten, en aan de andere kant waarschuwde, dat de volkssociëteiten en een Vergadering die door hen

beheerst zou worden, het crediet zo moesten schokken, dat er van uitbetaling helemaal niets terecht kwam.

In de instructie werden de radicalen zonder meer ‘Jacobijnen’ genoemd, en zozeer vreesde men hun invloed die, met de Orangisten aan de andere kant, tot verscheurende strijd zou kunnen leiden, dat men het, alles wel beschouwd, het best zou achten als met de Nationale Vergadering geen haast werd gemaakt. Noël's eerste brieven staan dan ook vol van berichten over de aanmatiging van de Centrale Vergadering, de ergernis en vrees in de kringen der Staten-Generaal, vrees dat *zij* zich tot Nationale Vergadering zou opwerpen, ergernis over Holland dat zich reeds door haar heeft laten overmeesteren. Maar hij kwam toch ook dadelijk onder de indruk van Paulus als de bekwaamste man

onder de Bataafse machthebbers en onder diens invloed begon hij, half in weerwil van zijn lastgevers, de Nationale Conventie als de enige uitredding uit de hand over hand toenemende chaos te beschouwen - en het enige middel om iets van de 100 miljoen in huis te krijgen. Anders dan Bicker vertrouwde Paulus, dat een Nationale Vergadering de binnenlandse onrust zou kunnen bezweren.

Het 10 september ingesteld besogne van de Staten-Generaal kwam na overweging van de uiteenlopende provinciale adviezen nog vóór het eind van de maand met een voorstel. Om dit Reglement van 148 artikelen tot stand te brengen had Holland aanzienlijke concessies moeten doen, niet zozeer aan Friesland en Zeeland, die onverzettelijk tegen bleven, maar aan Gelderland en Overijsel, die weifelend meegingen, en Groningen dat, evenzeer weifelend, toch nog afzijdig bleef. Dat Reglement stelde niet alleen de wijze van verkiezingen, maar ook de bevoegdheden en werkwijze van de Nationale Vergadering vast. Zij zou naar bevolkingstal worden samengesteld en de Staten-Generaal vervangen, maar de provinciale besturen zouden voorlopig over hun huishoudelijke zaken blijven beschikken. De N.V. zou bovendien bij het ontwerpen van een constitutie niet naar believen kunnen handelen, maar gehouden zijn een commissie uit haar midden, in welke alle provincies vertegenwoordigd zouden zijn en Holland ver beneden bevolkingsaanspraak, in volle vrijheid een ontwerp te laten opstellen. Er is geen twijfel aan of de landgewesten zagen in dat artikel een waarborg tegen die schuldvermenging die Holland bovenal van de eenheid verwachtte, maar waar zij niets van hebben moesten. Utrecht, 't is waar, volgde Holland getrouw, en Zeeland, waar het provinciaal particularisme nog zo'n leefkracht bezat, lag zelf onder zo zware schulden, dat ‘het amalgama’ voor de Zeeuwen nog het enig aantrekkelijke van de een- en ondeelbaarheid was.

En nu werd dan op 15 oktober door de Staten-Generaal het plechtig besluit genomen, met een meerderheid van vier tegen drie:

> Er zal een Nationale Vergadering worden daargesteld, voorbehoudens de vrije deliberatiën der provinciën op het 14 oktober ingebracht (*d.w.z. het nogmaals herziene*) Reglement.

Gezien de verdeeldheid, deed het voorbehoud nog heel wat af van de toch al zo verzwakte kracht, en de provincies hadden nog tot 25 november voor die deliberatiën. Holland besloot diezelfde avond in zijn eigen vergadering (op voorstel van Wiselius) de voorzitter die tegen een minderheid in had durven besluiten zijn bescherming te verlenen en voorts, dat het nimmer zou afgaan van de grondbeginselen van vertegenwoordiging naar bevolkingsgetal en wegvallen van alle provinciale soevereiniteiten - ofschoon het ontworpen Reglement naar dat laatste maar weinig leek -; eindelijk, dat het, als 25 november zonder gunstig besluit verstreek, bereid gevonden zou worden zich afzonderlijk te verenigen met gelijkgezinde provinciën. Dat klonk als een klaroenstoot.

Maar het belette Friesland en Zeeland niet, op 25 november tegen te stemmen, toen het besluit van 14 oktober bevestigd moest worden. De Friese Representanten hadden zich gesterkt (zoals de Zeeuwse al vroeger) met een beroep op hun soeverein, d.w.z. het Friese volk. De kiezers waren geraadpleegd en de opnemers bevonden dat ‘een zeer grote meerderheid van tweeduizend personen’ zich tegen het Haagse plan verklaarde. Groningen had de voorwaarde van eenstemmigheid gesteld en moest dus

onder de tegenstemmers worden gerekend. Bij de voorstemmers kon men Drente en Bataafs Brabant nog stellen. Die waren nog wel niet tot de Staten-Generaal toegelaten, maar zij hadden nu althans provinciale vergaderingen, die geraadpleegd waren. ('t Had heel wat voeten in de aard gehad vóór de Staten-Generaal in juli tot een althans voor-

lopige erkenning van een Brabants Representanten-bestuur waren gekomen; intern Brabantse geschillen en moeilijkheden waren er trouwens ook te over. Maar hierover later.) Er was dus weer bij meerderheid besloten moeten worden, en daar de voorzitter van de week een Groninger was (De Sitter), die zich niet gerechtigd achtte, had die van de vorige week, Jordens, uit Overijsel, er zich toe laten vinden de hamerslag te geven.

De unitarissen juichten. ‘Deze slag aan de Oranje-factie toegebracht, deze conclusie, welke aan het vuig eigenbelang paal en perk stelt’, - zo sprak Wiselius als voorzitter van Holland. 't Was wel voorbarig, want niet alleen weigerden twee of drie provincies ten principale, maar ook de voorstemmers, vooral Overijsel, hadden nog bedenkingen, strekkende tot verdere waarborgen van hun provinciale soevereiniteit, op te nemen in het Reglement. De onderscheiden provinciale resoluties moesten dan ook nogmaals ‘commissoriaal gemaakt’ om ‘zo mogelijk een conciliatoir op dezelve te vinden’. Wel merkwaardig hoe die vanouds bekende methoden en termen nog dienst deden. Ook dat onder krakeel doordrijven van meerderheidsresoluties trouwens, bij weigering van de voorzitter van de week door die van het gewest dat de vorige week gepresideerd had, doet gevoelen hoeveel de revolutie nog overeind had gelaten.

Ondertussen deinsde Holland terug voor de uitvoering van zijn dreigement van 15 october, en in plaats van een afzonderlijke unie te gaan oprichten, liet het ter Staten-Generaal besluiten de drie weigerachtige provincies te ‘bezenden’; alweer een reminiscentie aan eigenaardigheden die het staatsleven van de oude Republiek gekenmerkt hadden. De Hollanders kunnen nauwelijks verwacht hebben dat zij met argumenten nog indruk op de Representanten althans van Friesland konden maken. Het was open oorlog tussen de twee provincies - met woorden dan tot dusver. De rede van Hahn waarin hij tegen Pruisische aanslagen waarschuwde - ‘een onverstandige rede’ vond ook Noël -, had de verhouding nog vergiftigd. Hahn had zich beroepen op een correspondent uit Duitsland, die op Oranjegezinde verraders in de staatsvergaderingen had gezinspeeld, en toen de Friezen op hevige toon om opheldering vroegen, had Holland geantwoord met een verwijzing naar ‘de rol door de Staten van Friesland gespeeld ten tijde van de heilloze omkering van 1787.’ Erger kon het niet. Maar met de bezending bedoelde men dan ook zeker wel tegen de in elk weigerachtig gewest heersende kliek een volksbeweging op te stoken.

Dat daartoe in Friesland brandstof klaar lag, weten wij al. De Hollandse leiders, voor hun eenheidsdoel die volkssociëteiten als een wapen hanterende, blijft een merkwaardig schouwspel. Maar inderdaad konden zij ze thuis, op sociaal gebied, wel aan. Weer waren in september nieuwe ongeregeldheden, die onder de leus van ‘weg met de lankmoedigheid’, in Amsterdam uitbraken, gemakkelijk onderdrukt; achterna kwamen de wijkvergaderingen met adressen om het optreden van de belhamels, die het stadhuis waren binnengedrongen, af te keuren. En toen te Rotterdam de onlusten zich herhaalden, ontzag de municipaliteit zich niet, na het herstel van de orde, de onruststokers ronduit voor baantjesjagers uit te maken. Honderden solliciteerden naar de weinige stadsbedieningen die vacant waren gekomen; bij de slechte nering zag de kleine man de bezitters van die bescheiden maar veilige inkomsten met afgunst aan, en het woord ‘Oranjeklant’ rees naar de lippen.

De unitarische agitatie vond bij zulke elementen in de tot dusverre federalistische provincies dankbaar propaganda-materiaal, en zo werd op deze wijze Groningen aan het wankelen gebracht en Overijsel ogenschijnlijk van zijn federalistische bezwaren

genezen. De municipaliteit van Zwolle, aangedreven door de volkssociëteit, had openlijk gedreigd zich bij weigerachtigheid van de provinciale vergadering te zullen afscheiden om met de unitarische provincies in een nader verbond te treden. Maar de Friese en de Zeeuwse Representanten hielden met zoveel te meer verbittering aan hun provinciale zelfstandigheid vast en wierpen de schuld voor een mogelijke scheuring al bij voorbaat

op Holland. Moesten zij, hadden de Zeeuwse Representanten aan de andere tegenstrevende gewesten in oktober geschreven,

> door het onbezonnene geroep ener Centrale Vergadering, door de machtspreuken der dagbladschrijveren, waarvan de stoutheid en de onkunde om den prijs dingen, zich laten bewegen om de zamensmelting van het provinciaal bewind der onderscheiden gewesten, de eenheid van het bestuur, te houden voor het sjiboleth van het Patriotisme? .... Indien het heerlijk gebouw van dit Gemenebest, weleer een wonder in de ogen van Europa, zal instorten door de ondermijning van deszelfs grondslagen en verscheuring van deszelfs verbintenissen, zullen wij tenminste, temidden der algemene ruïne, de voldoening smaken van daartoe de hand niet geleend te hebben, en deze zelve brief zal daarvan, in de registers uwer tot nog toe soevereine provincie voor de nakomelingschap, ter ere des Zeeuwsen volks, een onbetwistbaar monument nalaten. (*En tot Holland*:)
> Wij zien welken invloed sommige uwer raadplegingen, en door de uwe die van hun Hoog Mog., ontlenen uit een gezelschap van burgers, hetwelk, hoe groot hun ijver voor de Vrijheid zij ... en hoe groot het getal hunner zenderen, immers geheel onbevoegd is om zich het stuur van 's lands zaken aan te trekken en te spreken uit naam des Bataafsen volks. Waar moet dat henen, bondgenoten!
> (*Niet minder bitter had zich de vergadering van Friesland geuit*:) Deze voortvarendheid, dit doorzetten (*doelende op de ter Staten-Generaal gepleegde overstemming*) verbaast en smert ons zeer. Is dan de soevereiniteit van het volk van Friesland reeds zulk een harsenschim, dat men tot ene voorlopige beslissing over de wijze waarop 't zelve ter vergadering van het bondgenootschap zal vertegenwoordigd worden, deszelfs stem en goedkeuring niet meer behoeft af te wachten? Waar of wanneer hebben wij dit onvervreemdbaar recht onzer Natie, sinds de afzwering van den Spaansen dwingeland erkend en zelfs onder den ijzeren scepter der stadhouderlijke en aristocratische overheersing behouden, immer afgestaan?

Maar in weerwil van de volksstemming hadden zich al barsten in het Friese front vertoond. Eén van de gedeputeerden ter Staten-Generaal, Huber, uitgewekene van '87, keurde die raadpleging openlijk af als een onvoorzichtige stap, die tot onherstelbare verwijdering tussen de provinciën leiden kon. De uitslag werd in twijfel getrokken. Een aantal burgers van Dokkum - versta: de Dokkumse volkssociëteit - wraakten de raadpleging, omdat men ‘een hoop vurige aristocraten, aanhangers van Oranje en lievelingen van het voorgaand bestuur’ niet ervan had uitgesloten.

> Hebben wij den aristocraten en vrienden van Oranje ook verlof gevraagd, toen wij hier met de omwenteling begonnen, en zullen wij het, wanneer de huurlingen van den Prins tot onze grenzen naderen (*nog altijd spookte het rassemblement van Osnabruck door de hoofden*), aan het vrij goeddunken der grondstemmers overlaten, of wij geweld met geweld zullen keren, of liever den dwingeland met zijn gevolg in triumf binnen

onze steden voeren? .... (*'t Mag waar zijn*) dat geen gedeelte het geheel uitmaakt en dat de soevereiniteit des gantsen volks moet geëerbiedigd worden. Maar in dagen als deze moet men, bij ene behoorlijke bepaling van zulke algemene beginselen, vooral letten op de omstandigheden .... In het tegenwoordig geval oordelen wij, dat niemand ter stemming moest worden toegelaten dan na alvorens ene duchtige verklaring te hebben afgelegd, waarbij hij zweert de tegenwoordige orde van zaken te zijn toegedaan en de gronden dezer revolutie, desnoods, met goed en bloed te willen verdedigen.

Erger was dat negen van de Friese Representanten zelf openlijk te kennen gaven, dat overeenstemming met de vier unitarische gewesten meer in het Fries belang scheen dan overleg met de twee; - want de tegenstemmende gewesten zochten nu onderling aaneensluiting. Maar ook in Zeeland richtten 600 burgers - de volkssociëteiten mochten ook daar als zodanig niet requestreren - zich tot hun Representanten met een waarschuwing dat men het niet enkel over het verlies van Zeeland's oude zelfstandigheid moest hebben, maar ook denken wat een ramp de afscheiding van de oude bondgenoten in de Unie van Utrecht zou zijn.

De omzetting van Friesland

De provinciale vergaderingen van Friesland en Zeeland bonden echter niet in. Hartstochtelijk schandvlekten zij het besluit van 25 november als bondsbreuk en een aanslag op hun heiligste rechten, en die van Friesland maakten zich op om hun eigen andersgezinde burgers een straffe hand te doen gevoelen - waarmee zij trouwens de Friese gedelegeerden ter Centrale Vergadering al maanden tevoren hadden gedreigd. Ondertussen had Holland dan in nieuwe onderhandeling toegestemd, - alleen over ondergeschikte punten echter, en de volkstelling voor de nationale verkiezingen werd reeds ondernomen. 14 december stelden de Staten-Generaal weer een termijn van 14 dagen om provinciale adviezen te behandelen.

Op die 28ste december zat Friesland voor in de persoon van ds. Joha, en deze zag kans, met behulp van een federalistische interpretatie van Overijsel's advies, een meerderheidsresolutie te formeren, volgens welke de hele zaak nogmaals besproken zou worden in een commissie die bijeen moest komen te Amsterdam. Protest van Holland, aangezien hiermee aan het besluit van 25 november werd getornd, en te heviger omdat de keuze van de vergaderplaats een toeleg verried om in Holland zelf tweedracht te stoken. Grote opwinding ook bij de Vaderlandse Sociëteiten alom.

> Gij waart getrouw (*aldus de Centrale Vergadering tot de Provisionele Representanten van Holland*) aan de belangen van het weldenkende en beste deel der natie ... De Nationale Conventie of de dood!

Op 30 december stond Huber (in de plaats van Joha nu voorzitter vanwege Friesland) zijn plaats af aan Pijpers, van Utrecht (het gewest van de vorige week), en deze concludeerde tot voortgang. Hij kon dat doen omdat Overijsel weer was bijgedraaid, onder invloed van nog weer een belangrijke concessie van Holland: volgens het nogmaals gewijzigd Reglement zouden de gewesten nu beschikken over hun contingent in de door de Nationale Vergadering te formeren burgermacht. Pijpers deed het onder aanroeping van God's naam, en toen Friesland een schampere opmerking maakte over het daarmee dekken van een onrechtmatige daad, riposteerde hij niet minder schamper (alles in de openbare dagbladen) met: ‘heerszucht en aristocratie zich vermommende zelfs onder het geestelijk gewaad.’ Als datum van samenkomst was voor de Nationale Vergadering nu 28 januari gesteld.

Noël luchtte zijn hart door naar Parijs te schrijven over ‘de aristocratische en priesterlijke intrige’, die gefaald had, en over ‘de zaak der Vrijheid, die triumpheert.’

Geen ander vooruitzicht, schreef Bicker somber, dan een tumultueuze Conventie beheerst door de clubs, die de Franse regering naar het voorbeeld van wat zij na Thermidor in Frankrijk zelf deed, had moeten ontbinden. Voorlopig werd echter die Nationale Vergadering nog maar op een heel zwakke basis ontworpen. Overijsel verklaarde achterna nog, dat het rekende er geen soevereiniteit aan te hebben afgestaan. En niemand wist nog, hoe Friesland en Zeeland (om van Groningen te zwijgen) erin moesten worden gebracht.

Uit het commentaar van de Franse gezant ziet men duidelijk, dat hij de zaken nu met een ander oog bezag dan toen hij in het land kwam. De dominees die Friesland beheersten, waren net zo erg als priesters: Katholiek of Protestant maakt geen verschil. Er bestond gevaar dat ds. Joha Friesland en Groningen onder Pruisen zou brengen. Zo dringt hij bij het Directoire aan (sedert begin november was in Frankrijk de nieuwe constitutie van kracht) om volmacht tot handelen. Want het werd duidelijk dat het Franse leger in de Republiek zich niet buiten de beslissende gebeurtenissen zou kunnen houden.

Inderdaad stond het er reeds nu niet buiten. De krachtmaatregelen tegen de volks-sociëteiten, waartoe de Friese Representanten gelijk gezegd overgingen, konden alleen worden genomen omdat zij rekenden op de stille steun door de Franse troepen aan de gevestigde Bataafse machten verleend. 23 december verboden de Representanten een provinciale vergadering uitgeschreven door ‘de gewapende burgermacht’ van Leeuwarden om te beraadslagen over een uitnodiging van hun Hollandse tegenhangers tot een vergadering in Den Haag, waar de burgermachten op nationale voet zouden worden georganiseerd. Strenge straffen werden afgekondigd tegen het zenden van gecommitteerden.

De gewapende burgermacht was een stokpaardje van de Patriotten. De reorganisatie van het leger, die pas in juni ter hand genomen was kunnen worden, vorderde in weerwil van de energie van Daendels heel traag. Het alarm veroorzaakt door het rassemblement op de Oostgrens deed de weerloosheid pijnlijk gevoelen; trouwens de Fransen klaagden dat alles op hen neerkwam. 't Was weer altijd Holland, dat alleen enige kracht ontwikkelde. maar al wat het deed, werd door Friesland met argwaan beschouwd. De burgermacht moest, volgens de traditie van 1785, volgens het voorbeeld door de Zuidelijke Nederlanden gegeven, in de leemte voorzien. Er werd in verscheiden steden weer ijverig geëxerceerd, maar wat nodig bleek, was een nationaal plan, en hoe kon men een nationale gewapende macht organiseren zonder Nationale Conventie? Wij zagen echter dat in het Reglement een bepaling was opgenomen om die ook op dat punt de handen te binden. En de Friese Representanten vatten de poging om het met particulier initiatief te doen als een ondermijning van hun gezag op, als een poging om hen plots voor het voldongen feit van nationale machtsontplooiing te stellen. Hoe wankel hun positie was, bleek eerst recht, toen twaalf van hun eigen leden openlijk tegen het verbod protesteerden.

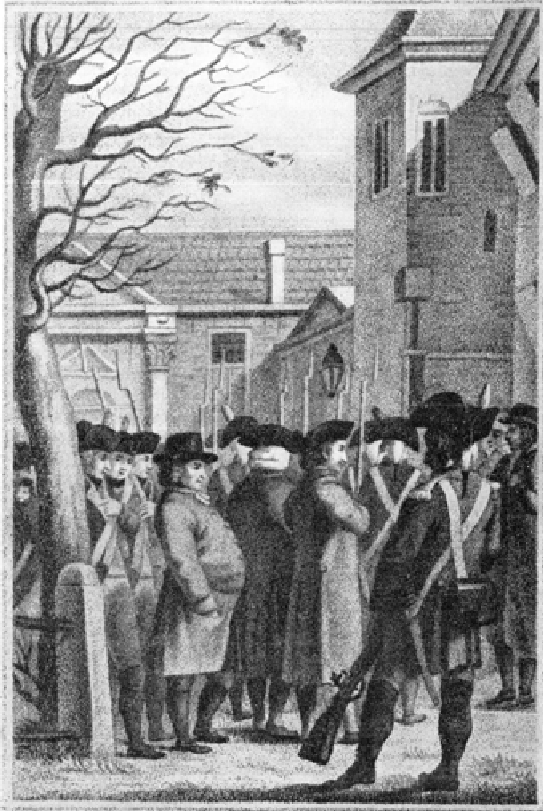
De crisis brak uit over het geschil met de municipaliteit van Leeuwarden, waarin wij de Provisionelen al gewikkeld zagen. 30 december besloten de Representanten, dat in de municipaliteiten op 1 februari 1796 geregelde verkiezingen zouden plaats hebben volgens een door hen opgesteld reglement. De meeste municipaliteiten waren nog ‘provisioneel’ en stamden uit de eerste dagen der omwenteling, toen ‘comités revolutionair’ het voor het zeggen hadden. Zonder twijfel rekenden de Representanten erop, dat het voorgeschreven stemrecht - etzelfde waaraan zij zelf het aanzijn dankten, volgens het kiesreglement van 30 mei, dat geen scherp uitsluitende verklaring voorschreef - voor de steden een even conservatief resultaat zou opleveren. En om diezelfde reden stelde de municipaliteit van Leeuwarden zich schrap en weigerde de oproep aan haar burgers door te geven.

Het is niet onvermakelijk dat de redenen opgegeven door een groep die hiermee aan de spits kwam van heel de unitarische volkssociëteitenbeweging, de federalistische halsstarrigheid van de Friese Representanten nog overtroefden in particularisme.

Het komt een ieder burgermaatschappij onbetwistbaar toe om over derzelver eigene zaken en goederen en het bestuur derzelve zodanige voorzieningen te maken als dienstig oordelen voor haar belangen .... Volgens eed en plicht moeten wij dus waken om dat recht ongeschonden te bewaren ... Het maken van een reglement

voor de regering dezer stad is een eigendommelijk recht, hetwelk de burgerij alleen competeert.

Dit was precies de positie die de Representanten innamen ten opzichte van het recht van Friesland om alle inmenging van een Nationale Vergadering af te wijzen. En iedereen

DRIE LEDEN VAN DE MUNICIPALITEIT TE LEEUWARDEN OP HET BLOKHUIS GEPLAATST (naar L. Portman)

beriep zich op volkssoevereiniteit! De vraag was alleen maar: welk volk? Het Leeuwardense? het Friese? het Bataafse?

De aanhaling is genomen uit de oproep die de municipaliteit 11 januari 1796 tot de

burgerij richtte om, volgens *haar* stemrecht, in de onderscheiden wijken der stad (espels) afgevaardigden te kiezen, die ten stadhuize over de nodige maatregelen ter bescherming van de vrijheid zouden komen overleggen. Het besluit werd die avond gevierd op een feestelijke bijeenkomst van de Vaderlandse Sociëteit, onder een grote toeloop van volk. Bizondere luister zette er nog aan bij de komst van de veertig officieren der Leeuwardense burgermacht, tussen wie en de Sociëteit het een halfjaar lang slecht geboterd had, maar die nu een verzoening kwamen beklinken. Dominee Staal, de voorzitter, hield een opgeschroefde toespraak, waarin hij zijn hoorders verzekerde dat zo al velen hen 'met een soort van minachting schootsvelmannetjes, ambachtslieden, gemeen volkje, clubisten' noemden, hij prijs stelde op hun goede gevoelens en genegenheid; daarentegen gaf hij af op 'onze benijders en lage, verachtenswaardige vijanden, de aristocraten, heerszuchtige burgeroverheersers', en, ook al behoorde hijzelf 'onder de gemantelden en gebeften', niet minder op het door de eeuwen vertoond hoogmoedig gedrag der geestelijken, die nu in de provinciale vergadering 'dubbel geld trekken'. De burgerofficieren verzekerde hij nog, dat 'wij allen van uwen gewapenden arm, door brave burgers ondersteund, de krachtdadigste wederstand tegen alle geweld verwachten'; een burger Godschalk, onlangs door Representanten uit zijn post ontzet, 'omdat hij als een waar Patriot zijn plicht betrachtte', onderstreepte dat nog.

Want men wist al, dat de Representanten de versmading van hun gezag hoog opnamen en met het Hof tegenmaatregelen beraamden. 12 januari werd inderdaad de municipaliteit door de Vergadering ontboden en verscheen onder vrijgeleide. Toen zij weigerde haar oproep in te trekken, drongen de volgende dag deurwaarders het stadhuis binnen, luidden de klokken, en lazen voor een morrende en joelende menigte een verbodsproclamatie voor. De burgervergaderingen werden in verscheiden wijken toch gehouden, onder het werkeloos, maar dreigend toezien van de Franse en Bataafse garnizoenskommandanten. Toen 14 januari het hele garnizoen onder de wapenen kwam, begreep iedereen dat het Hof Provinciaal de leden der municipaliteit ging laten arresteren. Allen maakten zich uit de voeten, op twee na, die naar het Blokhuis ('de Friese Bastille') werden gebracht. De Representanten stelden nu, 'voor een korten tijd', tot er verkiezingen volgens hun plan zouden zijn, een zevental burgers als stadsbestuurders aan. Het was ds. Joha, naar men verzekerde, die van zijn huis uit de operaties geleid had.

'De gewapende arm der brave burgers' had dus toch de Vrijheid niet bewaard. Alvorens uiteen te gaan had de municipaliteit, weerstand biedende aan de aandrang ja smeekbeden van Patriotten, de burgerofficieren op het hart gebonden geen verzet te bieden, ten einde 'het plengen van burgerbloed' te voorkomen. Aan die 'liefderijke raadgeving' hadden de burgerofficieren zich onderworpen, en zij richtten dus enkel tot Representanten een formeel protest tegen hun inmenging in stadszaken en 'aanranding' van de personen der leden. Maar dank zij de steun van het garnizoen waren Representanten baas. Voor een ogenblik!

Want juist had nu Noël van het Directoire op zijn dringende vertogen bescheid gekregen in de vorm van een nieuwe instructie, waarin werd verklaard dat Frankrijk slechts betrekkingen kon onderhouden met de regering die door de meerderheid van de provincies werd gewenst: de Nationale Vergadering. Het verzet daartegen werd vergeleken met dat van de federalisten in een vroeger stadium van de Franse

Revolutie, en het oproepen van die omineuze herinnering zei genoeg. Trouwens de instructie maakte de bedoeling van het Directoire boven alle misverstand klaar:

> Het soort scheuring dat de dissidente provincies Friesland, Groningen en Zeeland ondernemen, mag geen uiting van de volkswil heten; het is het resultaat van de duisterste en misdadigste intrigues van onze gemeenschappelijke vijanden en het vergankelijk werk van de agenten van Engeland.

De Oranjegezinden waren werkelijk actief in de provincies Friesland en Groningen, en hoopvolle berichten kwamen binnen bij Lord Granville, de Engelse minister van buitenlandse zaken. W.A. van Haren, een jaar geleden uitgeweken, was weer in Friesland en volgens Noël stond Joha met hem in verbinding. Maar gezien de algemene internationale toestand en de neutraliteitspolitiek van Pruisen, was er op een omkeer toch weinig hoop, en de federalisten konden niet veel anders dan Frankrijk bezweren, bij de houding, die hun zojuist goed te pas was gekomen, te volharden. Wel zonden de Representanten van Friesland een deputatie naar de Staten-Generaal om weer nieuwe concessies aan te bieden, maar 't was alles om niets. Voor de Hollandse leiders, die in gedurig contact met Noël stonden, Paulus, Van de Kasteele, Hahn, was het besluit van 30 december het laatste woord; Noël, bestormd door de gedeputeerden der drie gewesten, wees alle compromis af. Maar op het hoofdpunt gaven de Friese Representanten ook inderdaad zelfs nu niet toe.

> De Hollanders (*zo rapporteerde Jelgersma* 11 *januari* '96 *uit Den Haag*) zijn tot dweperij ingenomen met hunne Nationale Vergadering. Zij willen over ons volksdeel de baas spelen ... Ik zal mijn Vaderland met ene scheuring geluk wensen, indien onze toenadering tot ene N.V. de dierbare belangen der Vriezen in handen van zulke domoren of guiten zou overbrengen.

Vrees voor Holland, het gewest dat 2/5 van de totale bevolking heeft tegenover Friesland 1/17, dat verklaart de razernij waarmee het beginsel der soevereiniteit naarbinnen en naar buiten werd verdedigd.

Maar Holland beschikte met Noël over de beslissende troef in het spel. Al dadelijk had deze de opperbevelhebber van het Franse leger in de Republiek, volgens het verdrag van mei ook van het Bataafse leger, naar Den Haag ontboden ('t was nu Moreau). Er had zich in Leeuwarden al een geheim ‘Comité van Herstel’ gevormd en met medeweten van de Hollanders kwamen afgevaardigden daarvan eveneens naar Den Haag. In dat kleine kringetje werd afgesproken, dat de Franse en Bataafse troepen uit Leeuwarden zouden worden weggetrokken, waarop het Comité met behulp van de burgermacht de goede partij aan de macht zou brengen en ‘de orde verzekeren’.

Reeds 25 januari begon de uitvoering van het plan. De troepen vertrokken, de burgercompagnieën bezetten alle posten; 's avonds, na reeds veel gaan en komen, verscheen het ganse Comité in het Landshuis, dat rondom door de gewapende burgers was afgesloten, en verkreeg van de Representanten, na raadpleging van het Hof, de vrijlating der gevangenen van de 14de. In de nacht ging de burgermacht toen, met kanonnen voorop, en verlicht door flambouwen, naar het Blokhuis, en de twee leden der municipaliteit werden onder groot vreugde- en eerbetoon thuis gebracht. Toen de volgende dag de Representanten moed vatten en hun besluit vernietigden als zijnde afgedwongen, kwamen de gewapende burgerij en het Comité opnieuw in actie. Men drong het Landshuis binnen. Godschalk las hier de namen voor van de Representanten die, het vertrouwen der natie verloren hebbende, van hun post vervallen werden verklaard. Zijn metgezel De Beere, met een Belgisch regiment waarvan hij nog de montering droeg in het land terug gekomen, en die nu de indringers aanvoerde, drukte het eenvoudiger uit: ‘de schurken eruit!’ schreeuwde hij. Men wilde de afgezetten meteen in verzekerde bewaring stellen, maar een aantal vluchtten of waren al gevlucht;

acht gevangenen werden naar het Blokhuis geleid - ‘gesleurd’, zeiden hun vrienden -. Er bleef in de Vergadering een romp van goedgezinden, (ik gewaagde al van negen protesteerders), maar van wie de meesten zich toch wel met gemengde gevoelens onder het beleid van die opgeworpen vertolkers van de volksstem schikten. 's Avonds kwamen de op 14 januari gevluchte municipaliteitsleden terug, - optocht, redevoeringen en de rest.

De volgende dag ging de beknotte en overheerde vergadering aan het werk, niet minder zich gedragende als *de* Vergadering van Friesland; haar griffier, Dibbets, bleef vol innerlijke tegenzin op zijn post. Alle tegen de burgers genomen besluiten werden vernietigd en instructie gezonden aan Huber ter Staten-Generaal om het volledig consent van Friesland tot de Nationale Vergadering en het Reglement mee te delen. Tevens werden de grondvergaderingen opgeroepen om (onder toezicht van het Comité van Herstel, maar dat werd er niet bij gezegd) leden voor de Nationale Vergadering te kiezen.

Friesland was om. Groningen had al eerder eieren voor zijn geld gekozen, maar nu draaide ook Zeeland bij. Nog in december had een commissie van Representanten (Appelius en Van der Palm maakten er deel van uit) een breed beredeneerd ontwerp voor een definitieve Zeeuwse constitutie bij de vergadering te Middelburg ingeleverd, gegrond op 'de onafhankelijkheid van Zeeland, de oppermacht der Zeeuwse natie'. De opstellers zelf maakten een toespeling op het drijven van 'sommige bondgenoten' naar algehele vereniging, dat hun werk vruchteloos kon maken. En inderdaad hoe kon dat oppermachtig Zeeland op zichzelf staan? Holland had tal van middelen om het dat onmogelijk te maken en schroomde niet het die vast te doen gevoelen; een verbod van invoer van varkens bijvoorbeeld. Zich afzonderlijk bij Frankrijk aansluiten? De Volkssociëteit van Zierikzee beschuldigde enige heren van daartoe stappen te hebben genomen. Dit was te zot, even zot als aansluiting bij Engeland, waaraan vroeger toch wel gedacht was, en vrees waarvoor Noël van maatregelen als in Friesland deed afzien. Maar reeds de 14de januari was Appelius naar Den Haag gezonden om te capituleren, en men was in Middelburg al blij toen er nog wat werd toegegeven op het punt van de quote (ook dit een oude kwestie). Het soevereine volk dat zich in augustus tegen de Nationale Vergadering had uitgesproken, werd nogmaals geraadpleegd. De verklaring der Representanten dat afscheiding het enig alternatief was, werd nu in een heel andere toonaard vervat, en de uitslag der stemming was wat men in Den Haag kon wensen. (In Middelburg bijvoorbeeld stemden 693 burgers vóór en slechts 33 tegen de Nationale Vergadering.)

De termijn van 18 februari was al bijna verstreken. En nu namen de zaken in Friesland nog een keer die oponthoud veroorzaakte.

Noël had zich al dadelijk ongerust gemaakt dat zijn beschermelingen van het Comité van Herstel, die weliswaar prompt de toetreding tot de Nationale Vergadering hadden doorgezet, niet de geschikte lieden waren om 'de orde te verzekeren'. Allerlei berichten over bedreiging en vervolging van oud-regenten en in het algemeen ruw optreden liepen binnen. Er werd gepraat over onthoofden van de gevangen Representanten. Mèt de Hollandse leiders drong Noël aan op matiging. Maar daar kwam 12 februari opeens de ontstellende tijding, dat de op 26 januari uitgeweken Representanten onder bescherming van Franse ruiters waren teruggekeerd en opnieuw op het Landshuis heersten.

Hoe was deze tweede omkeer toegegaan? Ze verraste Noël volkomen. Toch had reeds 6 februari de te Groningen bevelvoerende kommandant, Dumonceau, (de met het Franse leger binnengekomen Brusselaar, die in juni 1795 met Daendels in Bataafse dienst was overgegaan), een brief aan het Comité te Lande geschreven, waaruit de gevaren die het nieuwe revolutionaire bewind bedreigden duidelijk vielen af te lezen. Troepen zojuist op last van de Staten-Generaal uit Groningen naar Friesland teruggezonden, had men, klaagde de generaal, niet willen toelaten zonder dat de

bevelhebber een ongebruikelijke eed aflegde van zich van inmenging in geschillen tussen geconstitueerde machten en burgerij te onthouden; die eed was door de gezuiverde Representantenvergadering, onder pressie ongetwijfeld van het Comité van Herstel, vastgesteld, en men bezwoer Dumonceau dat er bij achterwegelaten bloed zou vloeien. De generaal was zelf naar Leeuwarden getogen en had in de Representantenvergadering vernietiging

van dat besluit verkregen. En wel ver van dat er bloed gevloeid was, had de bevlkoing de grootste vreugde aan den dag gelegd. De zaak was, dat men van de onbesuisdheid en willekeur van het Comité van Herstel al hartelijk genoeg had, de overgebleven Representanten niet minder dan de burgers. Vooral De Beere was ‘een voorwerp van schrik’. Als niet al zijn zegslieden, burgers of Representanten, geheime Oranjemannen waren, moest Dumonceau aannemen dat bij voortzetting van dit bewind ‘de Revolutie weldra geen vrienden in die provincie meer zal aantreffen.’

Het was zeker wel een gevolg van de binnenkomst der troepen, en van het échec dat het Comité van Herstel in zake de eed moest lijden, als nu een dertigtal burgers moedvatten om tot de Representantenvergadering een request te richten, waarin zij opheldering verzochten omtrent de gevangenneming en gewelddadige bejegening, veertien dagen tevoren, van zovelen van 's volks gekozenen, en in 't bizonder omtrent de status van dat ‘zich noemende Comité van Herstel’. Hun, ondergetekenden, was niets bekend van enige last door het volk van Friesland aan dat Comité verstrekt; zij zouden wel willen dat het verplicht werd op te geven ‘door wie, en hoevelen, en tot welke eindens’ het gequalificeerd was geworden; ofschoon geen last ooit ‘schandelijke en ongeoorloofde daden’ kon rechtvaardigen. Het Comité van Herstel gaf zich nog niet gewonnen. 8 februari deelde het de namen der ondertekenaars mee aan de grondvergaderingen, opdat zij bij de op handen zijnde verkiezingen geweerd zouden worden; huisarrest en erger werd hun bovendien opgelegd.

Maar de tegenomwenteling, in overleg tussen Leeuwarden en Groningen voorbereid, barstte reeds drie dagen later los. Het ging trouwens alles ook ditmaal zonder bloedvergieten toe. De verdreven Representanten die zich in Groningen hadden opgehouden, kwamen met een klein escorte Franse jagers terug; hun collega's die in Leeuwarden of daaromtrent ondergedoken waren gebleven, voegden zich bij hen; en gezamenlijk begaf men zich naar de op het Landshuis zetelende Vergadering, die zo weer ongeveer voltallig werd. Het eerste wat zij deed, was natuurlijk de gevangenen die sedert 26 januari op het Blokhuis zaten, bevrijden; en als hun plaatsen niet nogmaals ingenomen werden door de voormannen van de andere partij, dan was het omdat die, speciaal de leden van het Comité van Herstel, zich onvindbaar maakten. Met alle statie haalde Dibbets de gevangen Representanten van het Blokhuis af en leidde ze ter vergadering binnen. Vervolgens werden alle resoluties van vóór 26 januari weer van kracht verklaard en die van toen tot op het huidig ogenblik vernietigd. Met éne uitzondering nochtans: de resolutie van 27 januari inhoudende toetreding tot de Nationale Vergadering werd gehandhaafd. De ‘zogenaamde oproeping’ der grondvergaderingen en de reeds gehouden verkiezingen evenwel werden ongeldig verklaard, maar een telling en nieuwe verkiezingen op korte termijn verordend. Door dit ten spoedigste in Den Haag te melden hoopte de terugkerende partij een ingrijpen van de Fransen ten gunste van de radicalen af te wenden.

Maar er was geen sprake van, dat men zich in Den Haag bij het gebeurde zou neerleggen. De Staten-Generaal keurden weliswaar, met een meerderheid van 4 tegen 3, het gedrag van Dumonceau goed, maar daaraan behoefde de leidende groep, als Noël hen steunde, zich niet te storen. En hij had, mèt hen, de gematigden in Friesland, de predikantenpartij zoals hij voortging hen te beschrijven, te hard bejegend om nog op goede samenwerking te kunnen vertrouwen. Noël nam dadelijk van zijn Hollandse voorlichters aan, dat de nieuwe omwenteling een uitgesproken Orangistisch karakter droeg. Dat woord bevatte een vonnis. Er werd zonder meer afgesproken dat

Dumonceau, die zo eigenmachtig was opgetreden (Moreau verklaarde nergens van geweten te hebben), gedesavoueerd zou worden. De troepen moesten weer uit Leeuwarden weg, en men rekende dat dan de radicalen de macht weer in handen zouden kunnen krijgen. De radicalen, dat wilde zeggen Prediger en Godschalk: De Beere had zich onmogelijk

gemaakt, dat gaf men zelfs in Den Haag toe; die liet men dus vallen. (Wij zullen hem echter weldra weer zien opduiken.)

En nu begon in Leeuwarden het spel van voren af aan. De troepen marcheerden 22 februari af, en de 23ste, twaalf dagen na hun terugkeer, ruimden de federalistische Representanten het veld, vergezeld ditmaal van Dibbets. Meteen heerste de andere partij weer op het Landshuis en verklaarde een nog groter getal Representanten dan op 27 januari uit naam van het volk van hun post vervallen. De resoluties genomen van 26 januari tot 11 februari werden weer van kracht verklaard en nu die van na 11 februari vernietigd. Aan de Staten-Generaal werd meegedeeld dat de vóór 11 februari gehouden verkiezing van leden voor de Nationale Vergadering gehandhaafd werd, behalve dat gekozenen die 'het vertrouwen des volks verklaard waren verbeurd te hebben', uitgesloten bleven.

Wat moest men denken van de eigenlijke wens van het soevereine Friese volk ten opzichte van die elkaar zo snel afwisselende machthebbers? 'De plicht eens getrouwen Historie- of Jaarboekschrijvers vordert, ... de berichten hem ter hand gekomen, al schijnen dezelve elkander te overdwarsen, te plaatsen,' aldus *de Nederlandsche Jaarboeken* onder februari 1796. 'Overdwarsen' deden zij elkaar zeker! en ook uit de staatsstukken van weerskanten klinkt zelfs in het beschrijven van de gebeurtenissen en in de verzekeringen omtrent de heersende opinie onverzoenlijke tegenspraak op.

> Triumf! (*schreef het 'Leeuwarder Dagblad'* 12 *februari, toen dus de uitgeweken Representanten onder geleide van Franse jagers uit Groningen waren teruggekeerd*) mijn vaderland is dan van het vreeslijk schrikbestuur verlost. De ontzettende woelingen der muiters zijn door hun eigen lafhartigheid en door den kordaten moed onzer volksvertegenwoordigers gestuit. (*En aldus wordt de bevrijding, de vorige avond, van de gevangen Representanten uit het Blokhuis beschreven*:) Met statige waardigheid en de kalmte van een blank geweten op het gelaat, traden zij uit den kerker hervoort en namen hunnen weg naar het Landshuis, begeleid door rijen Franse jagers. .... De lucht weergalmde aan alle zijden van het vreugdegejuich der talloze menigte van burgeren, aan welken de triumf van 's volks rechten en vrijheid op de onderdrukking ener vernielende factie tranen van vreugde deed storten. Blijdschap en vergenoegen vervingen alomme de schrik en angst, welke het heilloos rot in de beklemde harten der burgeren had gejaagd.

Maar ziehier de voorstelling van de gebeurtenissen van de 11de en de 22ste door de nogmaals gezuiverde Representanten op 23 februari aan de Staten-Generaal gegeven:

> (*De in staat van beschuldiging gestelde en met geen wettig gezag meer beklede ex-Representanten*) wisten zich (*op* 11 *februari*) met militair geweld den weg naar's Landschaps Huis te banen en de stem des volks te smoren. Zij maakten zich dus wederrechtelijk meester van het bestuur dezer provincie .... Hunne gevloekte wandaden met den schijnheiligen mantel van godsdienstigheid bedekkende, waren zij, helaas! van de grondbeginselen van ware vrijheid en volksheil nog verder verwijderd dan die tot aan de Revolutie het bestuur in handen hadden gehad. (*Geen*

> *kleinigheid*!) Dan, gisteren (22 *februari*) was de dag waarop die recht vertrappende en 's volksrechten schendende mensen met schrik en beving wierden vervuld, terwijl niets dan een beschuldigend geweten hun aanleiding konde geven tot die overhaaste vlucht, daar gene vervolging of vervolgers te vinden waren .... Thans waarlijk vrij en zonder enig geweld, haasten wij ons tot het herstellen van 's volks rechten.

Dat zowel de omkeer van 26 januari als die van 22 februari voorafgegaan was door

het wegtrekken der troepen (Franse en Bataafse), en dat daarentegen het kortstondige herstel van de oude Representanten op 11 februari alleen mogelijk was gemaakt door de terugkomst van die troepen, wekt zeker de presumptie dat de meerderheid van de bevolking op de hand van de radicalen was. Zo was het toch zeker niet.

De federalistische Representanten werden niet weggevaagd door een vloedgolf van algemene afkeuring, maar moesten wijken omdat, als er geen troepen waren, alleen de radicalen over wapens beschikten. De radicalen waren meester geworden over alle op revolutionaire grondslag staande burgerorganisaties, en er waren geen andere. Maar behalve tal van rustige burgers die met de verkozen Representanten best tevreden waren, Patriotten, naar hun eigen mening, maar die zich in sociëteiten en burgermacht op de achtergrond hadden laten dringen, stond daarbuiten een massa, orthodox, Oranjegezind, in de eerste maanden van 1795 uit alle potentiële machtsposities gestoten, aanvankelijk verbijsterd en koest, net nog actief genoeg om de Patriotten die de revolutie afgelopen wilden verklaren toe te juichen; maar machteloos. En eerst recht machteloos, nu de terug aan het bewind gekomen radicalen hun maatregelen namen tegen nieuwe verrassingen.

In de eerste plaats voerden zij voor alle stemmingen in grondvergaderingen een stringente verklaring van politieke geloofsbelijdenis in. Aan het Hof van Justitie zeiden zij bovendien openlijk vete aan; weldra werd het grotendeels vernieuwd, en daar men alle juristen van aanzien wantrouwde, schrapte men als vereiste voor het lidmaatschap de graad van doctor of licentiaat of titel van advokaat (ter onderscheiding van praktizijns of procureurs-postulanten - ‘onderscheidingen ten enemale strijdende met de grondregelen van Vrijheid en Gelijkheid’); er zou slechts gelet worden op hoedanigheden belovende ‘de waarneming en uitoefening der hoogste belangen van dit gewest en zijn volk’. Zo kon zowaar Gerrit Paape zijn reeds zo bonte ervaringen nog verrijken met het raadsheerschap in het Hof van Friesland; hij vond er Abraham Staal de doopsgezinde leraar en volkssociëteit-man als collega. Voorts hadden Representanten, of het Comité van Herstel had op hun gezag, aanstonds tweeenveertig comités van waakzaamheid ingesteld, of liever, zoals een uitgewekene bitter verklaarde: ‘tweeenveertig comités van Robespierraanse verklikkers’.

Vrijheid? De nu in Friesland heersende groep had er de mond vol van. Maar 't was, zeiden de uitgewekenen in een oproep tot het Friese volk uit hun wijkplaats Groningen, ‘de vrijheid die de straffeloosheid der snoden en de verdrukking der braafheid en deugd tot haar wezen en kenmerk heeft, de vrijheid van Robespierre, welke nu in Friesland ten zetel gevoerd is, omringd door de woedende razernijen van het schrikbewind.’ Men beweerde dat *zij* 's volks vertrouwen hadden verbeurd: ‘Is dan een klein, zeer klein getal van Leeuwarder burgers het volk van Friesland? zijn een De Beere, een Prediger (bij elk in Friesland onbekend), een Godschalk, de keurmeesters over uwe wettige vertegenwoordigers?’ Maar niet alleen tot hun eigen volk spraken zij. Reeds in de allereerste dagen van maart togen zij naar Den Haag en richtten een adres tot de daar eindelijk geopende - door hen zo lang bestreden - Nationale Vergadering. Zij verzekerden in dat stuk, dat hun achtergebleven collega's, die nu onder toezicht aangevuld stonden te worden, onder dwang handelden. Na de omkeer van 11 februari hadden die dit allen ‘hoofd voor hoofd geredelijk beaamd’ ten aanzien van de na 26 januari genomen resoluties, - 't was weer zo. ‘De achtingswaardige burgerij van Leeuwarden’ had onder het schrikbewind van het Comité van Herstel tussen 26 januari en 11 februari in gedurige onrust en angst

geleefd, en ‘wat een akelige schrik hun harten bij dezen tweeden schok bevangen heeft’, bleek wel uit de uittocht van bijna ‘elk die iets te verliezen heeft’. Zij, wettig verkozen Representanten, door een twintigtal van hun collega's, door een minderheid van het geheel m.a.w., vervallen verklaard, vorderden van de N.V. ‘de handhaving van de vertrapte rechten der Friese natie’. Al wat zij verlangden, was dat de stem van die Friese natie vrij en onbelemmerd gehoord zou worden.

Ook de Representanten te Leeuwarden, als wier griffier nu Godschalk fungeerde, richtten zich tot de N.V. - zij hadden trouwens in de eerste roes van de nieuwe omkeer al een opgewonden stuk aan de Staten-Generaal geschreven, waarin zij zeiden te rekenen op hun ‘bescherming en beveiliging tegen de overheersing van dwingelanden’. Nu stelden zij de uitgewekenen voor als het willig of onbewust werktuig van de Oranjefactie ‘De hoofden der Oranjeslaven’ konden ‘den verfoeilijken glimlach’ om de scheuring der Patriotten nauwelijks verbergen, en zij waren het die de 11de februari getriumfeerd hadden.

Het spreekt vanzelf dat de andere partij alle beschuldiging van samenspanning met de Oranjegezinden verwierp. Dat die op 11 februari om de val van onverlaten, avonturiers en terroristen gejuicht hadden, was geen wonder; maar te zeggen dat alleen zij verheugd waren, was laster: ‘alle weldenkende Patriotten, alle vrienden van orde en ware vrijheid waren vol vreugde.’ Met bizondere kracht en hartstocht liet Dibbets zich horen; in een open brief aan Moreau b.v.: ‘Generaal, men heeft u misleid’. ‘Dezen Dibbets’, schreven de Leeuwarder Representanten, ‘die weleer in openbare vergaderingen zich de doodsvijand van alle aristocratie verklaarde’; - maar Dibbets, balling van 1787, grondde zich in zijn geharnaste betogen ook nu op niets anders dan op ‘de oppermacht des volks’, die miskend werd toen zeer weinige Representanten, de anderen uitgedreven hebbende, het volk dwongen om de opengevallen plaatsen volgens een eigengemaakt en nooit door dat volk goedgekeurd kiesreglement te vervullen. Eind maart kwam ook hij naar Den Haag en bepleitte zijn zaak, of liever de zaak van het Friese volk, in een adres aan de Nationale Vergadering; weldra trouwens deed hij het in de pers, want hij werd redacteur van het voornaamste blad van de gematigden, *Heraclyt en Democryt*, dat in december 1796 begon te verschijnen.

De vertogen en tegenvertogen waaruit ik citeerde, verschenen alle in extenso in de *Nederlandsche Jaarboeken*. De zaak trok de aandacht van de hele Republiek, en terecht, want er waren grote beginselen bij betrokken.

Noël meende, en 't is hem door de geschiedschrijvers later wel nagezegd, dat wat zich in Friesland openbaarde een tegenstelling was tussen Patriotten van '87 en van '95. Mij lijkt dat maar zeer betrekkelijk het geval. Er waren Patriotten van '87 aan beide zijden. De leus van eenheid, dat is zo, was nieuw en ze was in Frankrijk geleerd - maar juist door veel van de oude Patriotten. Trouwens, om de Bataafse eenheid ging het niet werkelijk: dat zou in 't vervolg wel blijken, toen de nieuwe machthebbers in Friesland, zo radicaal als ooit, lelijk met federalistische neigingen besmet bleken. Haat aan de ‘aristocraten’ van stad en platteland, verlangen naar verlichting van de belastingdruk en naar baantjes, dat telde hier gelijk in Holland zeker meer. De eigenlijke tegenstelling was een sociale. Tegenover de dominees en de deftige burgers van de gematigden vond de radicale beweging haar kracht bij de kleine man. Niet enkel bij de burger en de ‘schootsvelman’, ook bij de boer. Vóór de binnenkomst van de Franse troepen in de eerste helft van februari 1796 hadden, om bloedvergieten te voorkomen, de gewapende boeren waar Leeuwarden vol van zat, verwijderd moeten worden.

In zover vertegenwoordigde de radicale beweging een kracht van de toekomst. Maar voor het ogenblik - dat was al gebleken en 't zou nog blijken - schoot zij tekort in regeervermogen. Zij telde recht en orde te licht in een maatschappij, die er om de omwenteling niet minder sterk aan hechtte. De reactie tegen haar drijven van alle

fatsoenlijke lieden, door Dumonceau opgemerkt, en waarop de uitgewekenen zich eindeloos beriepen, was geen verzinsel. De twee en veertig comités van waakzaamheid moesten die nu onder houden en zij konden geen vat op de feitelijke gang van zaken krijgen. Tenzij de Nationale Vergadering hun te hulp mocht komen. Alleen doordat de Hollandse leiders en de Fransen de anderen, die steun voor de eenheid beloofden, de hand boven het hoofd hielden, waren die meester geworden. Nu was, kon men denken, door het

eindelijk tot stand komen van de Vergadering de situatie veranderd. Inderdaad gingen de Friese geschillen een van de pijnlijkste onderwerpen in haar discussies vormen, maar met geen ander resultaat dan haar onmacht te doen uitkomen.

Er was echter aan haar bijeenkomen nog het een en ander voorafgegaan, dat ik eerst moet vertellen.

Brabant van Generaliteitsland tot provincie

Begin januari 1795 was, zoals wij weten, door de Fransen in Den Bosch een administratie voor het veroverd gebied ingesteld. De Fransen hielden geen rekening met historisch gegroeide toestanden en voegden zonder omzien Nijmegen en Heusden bij het Brabantse land. De uitoefening van de Rooms-Katholieke godsdienst werd van alle nog bestaande lasten bevrijd; hier en daar werden leegstaande kerken ervoor in beslag genomen 't geen de vicaris Van Alphen maar hoofdschuddend aanzag: hij geloofde niet in de Fransen en hun vrijheid, en vreesde voor de terugslag later. Overigens draaide de geschiedenis van die ‘centrale administratie’, ‘opperadministratie’ zoals ze heette na een grondige hervorming op 31 maart door de bevelvoerende generaal Sauviac, voornamelijk rond de verdrietige materie van de requisities en het zuiveren en nieuw aanstellen van dorpsbesturen. Na 31 maart werden in veel steden nieuwe municipaliteiten verkozen. Ofschoon overal behalve in Bergen-op-Zoom de Katholieken nu een meerderheid gingen vormen, was het protestantse element toch nog vrij ruim vcrtegenwoordigd, in Den Bosch telde het b.v. zeven van vierentwintig leden. Intussen had men zo een ‘departement’ klaar voor annexatie bij Frankrijk, evenals er terzelfdertijd in België werden ingericht. Het lot van Brabant, en zelfs van de Bataafse gewesten, was immers nog onbeslist.

Wel had reeds in februari 1795 Pieter Vreede als lid van de administratie de vraag van de uiteindelijke lotsbestemming van het land aan de orde gesteld. Er was een commissie naar de Franse Representanten in Holland gezonden, of die vast sessie van Brabant in de Staten-Generaal wilden bevorderen. Maar alles moest wachten op het vredesverdrag, waarbij over het lot van Brabant beschikt werd, zonder dat iemand naar de mening der Brabanders vroeg.

De vrede leidde er al dadelijk toe, dat Nijmegen en Heusden zich weer onder Gelderland en Holland stelden. De ‘opperadministratie’ kwam in de lucht te hangen. De door het volk verkozen municipaliteiten wonnen daardoor in betekenis. Bij die van Den Bosch waren de oude pretenties van stedelijke zelfstandigheid niet vergeten (en men herinnert zich Amsterdam en Leeuwarden). Zij was er het eerst bij om de Staten-Generaal geluk te wensen en om sessie te vragen; samenwerking met de commissie die vanwege de Meierij tot de St.-G. werd gezonden, en waarvan Pieter Vreede deel uitmaakte, ontweek zij. Er viel in Den Haag onder veel goede woorden ook wel wat verontrustends te beluisteren; één lijn trekken bleek wel zeer gewenst. Op instigatie van Pieter Vreede, de doopsgezinde Hollander, de helderste politieke kop die Brabant op dat ogenblik bezat, en een man in staat om, hoe ook verslingerd aan de revolutionaire rhetoriek, perken te erkennen, werd nu, in zijn Tilburg, een vergadering belegd van gecommitteerden van steden en landen van heel het voormalig Staats Brabant. 11 juni constitueerde die zich als vergadering van ‘Gedeputeerden

provisioneel representerende het volk van Bataafs Brabant'; de Bosse municipaliteit had wel moeten meedoen, maar vond die betiteling rijkelijk revolutionair.

Juist stelden de Staten-Generaal, na de ratificatie van de vrede, hun politiek ten opzichte van Brabant vast (8 juni). Zij betuigden hun voornemen om 'de Generaliteit' te doen deelnemen aan de Nationale Vergadering, maar tevens dat het land 'provisioneel', tot die er een beschikking over trof, zoveel doenlijk op de voet van vóór de oorlog zou moeten worden bestuurd.

Het is geen wonder dat dit de Brabanders al bizonder onaangenaam in de oren klonk. De net van pas gevormde vergadering te Tilburg besloot meteen 's volks rechten met alle middelen te handhaven. Zij kondigde ook de rechten van de mens en burger af, met welke de voornemens van H.H.M. zo slecht strookten. Gedelegeerden, naar Den Haag gezonden, werden wel hoffelijk door de President van de Staten-Generaal te woord gestaan, maar niet als komende van een erkend lichaam tot de vergadering toegelaten. Wel tot die van Holland, waar Vreede een klinkende rede hield en een door hem uit aller naam opgesteld manifest aan het Bataafse volk overhandigde.

P. VREEDE (naar R. Vinkeles)

> Overwinnaars van Flips! Gij, wien de Vrijheid dierbaarder is dan het leven ... (*zo begon het. Ronduit werd gezegd dat Brabant ervoor paste zich weer onder een vreemde macht te stellen*.) Wij zullen ons niet vergapen aan het lokaas dat het slechts provisioneel is .... De slavernij van énen dag is nog te lang voor ene vrije ziel .... Daar de Bataven vrij zijn, zijn wij ook vrij.

En Hahn, als voorzitter, zegde uit naam van Holland steun toe. Maar de Staten-Generaal zonden een commissie naar Brabant met geen andere instructie, en 29 juni verschenen zo vier heren, vergezeld van troepen, in Den Bosch. In een aanschrijven, niet aan de Representanten die zij niet erkenden, maar aan de onderscheiden municipaliteiten, spraken zij er hun verwondering over uit, dat het stuk van 8 juni door de meeste niet bekend gemaakt en aangeplakt was. Zij gaven nogmaals de verzekering dat H.H.M.,

ofschoon gerechtigd, volgens het verdrag met Frankrijk, de oude voet in de Generaliteitslanden zonder meer in te voeren, door zo geheel andere grondbeginselen werden geleid dat zij daarmee enkel begonnen ten einde een volstrekte regeringsloosheid te voorkomen en vervolgens Brabant's deelneming aan de Nationale Vergadering voor te bereiden, alleen: 'op ene geregelde wijze'.

Dat de Staten-Generaal vals spel speelden en bedoelden Brabant voorgoed in de oude positie terug te brengen, zal niemand geloven. Wat hen aan de methode der geleidelijkheid deed vasthouden, was eer de wens om de verkiezingen voor de Nationale Vergadering in het oog te houden. Wantrouwen tegenover dat katholieke land was hun zeker niet vreemd, en 't werd door de Brabantse Protestanten, machtig vooral in het Westen en ook in Den Bosch, aangewakkerd. Al slaagden die er voorlopig niet kwaad in om zich te handhaven, er waren over kerkgebouwen en schoolmeesters al incidenten voorgevallen, die hen bezorgd maakten. Wantrouwen tegen dat revolutionair gedoe van de Representanten te Tilburg - nu trouwens naar Den Bosch verhuisd - die 'zich hadden opgeworpen', kwam er bij de vier commissarissen bij. Dat doet wel eigenaardig aan bij heren wier eigen revolutionaire oorsprong nog geen half jaar achter hen lag. Maar die geesteshouding vond in Brabant steun, vooral bij de municipaliteit van Den Bosch, bolwerk van conservatieve elementen.

Evenwel, juist daar was ook een fel revolutionaire stemming gerezen. Paape, die er zijn hart anders aan had kunnen ophalen, was toen al in Holland. De driftige leider van de Bosse Vaderlandse Sociëteit werd Willem Hubert, stadstimmerman en lid van de municipaliteit, met zijn zoons Jan, die wij al tegenkwamen, en Willem Pieter, beiden terug uit de ballingschap; de familie was hervormd. Tussen hen en Vreede boterde het niet altijd, maar in 't aangezicht van de bedreiging der Brabantse soevereiniteit door de heren uit Den Haag werkten zij een ogenblik samen. De Bosse Sociëteit waarschuwde de Sociëteiten in andere steden, dat die vier, omstuwd van hun soldaten, bezig waren 'een deel Oranjekraaiers' en schipbreukelingen van 'het (voormalig) despotiek bestuur' tot een Corps te formeren ten einde Brabant in de onderdrukking terug te brengen. Met ergernis zagen de burgers, en niet minder de Representanten en Vreede, hoe de Bosse municipaliteit zich in onderhandelingen met de gepretendeerde meesters begaf.

> Leve onze brave Representanten van Bataafs Brabant (*schreef de Vad. Soc. 2 juli*); zij blijven ferm en protesteren nog hedenavond voor 't oog van heel de wareld, en gelasten aan alle municipaliteiten om geen Hoog Mogenden te respecteren noch hunne publicatiën te dulden.

Het kwam inderdaad te Tilburg, Waalwijk en elders tot een treffen tussen de gewapende macht der indringers en de bevolking. Alleen, men lei het niet zozeer op elkaar's leven toe, enkel maar op de wederzijdse proclamaties. Onder gemor en scheldwoorden van de burgers, scheurden deurwaarders door dragonders beschermd, die van de Representanten van Bataafs Brabant van het stadhuis af en plakten er die van de Staten-Generaal aan. Overigens lag het niet aan de wens van de Sociëteiten als alles zo bloedloos verliep. Zij hadden al maanden lang de geweren, in 1787 aan de Exercitiegenootschappen ontnomen, terugverzocht; de Franse autoriteiten, die

meer gaven om orde dan om burgergeestdrift voor de Vrijheid, hadden steeds geweigerd. Ook nu bleef Sauviac voor verdubbelde aandrang onvermurwbaar.

> De generaal heeft instructie, alle bevelen te ontzien uitgaande van de Staten-Generaal, énige wettige vertegenwoordigers van de soevereiniteit van het Hollandse volk, waaraan dit land door de Franse Republiek is overgedragen.

Teleurgesteld besloot de Vaderlandse Sociëteit dat 's Hertogenbosch voortaan Brutus bosch zou heten: de tyran vervangen door de tyrannendoder. Het besluit is van meer belang om de geest van de Huberts en de hunnen te doen kennen dan dat het invloed op het verloop van het geschil kon oefenen.

Hièr gaf de doorslag het feit dat de Representanten al na een dag of wat hun politiek van loutere afweer lieten varen, maar om de onderhandelingen van de Bosse municipaliteit te doen ontsporen er zelf opzetten; Vreede had hierbij de leiding. Gezien de verdeeldheid van de Brabanders en hun feitelijke weerloosheid, was dit geen onverstandige politiek van de Representanten, maar ze wekte de woede van Hubert. Er werd een samenkomst bclegd van afgevaardigden der gezamenlijke Sociëteiten met enige leden (Vreede daaronder) van de vergadering der Representanten, waar deze laatsten ter verantwoording geroepen zouden worden door die hogere macht, de onmiddellijke woordvoerders van het soevereine volk. Hier veroorloofde Hubert zich, ‘reeds bij zijn intrede in de vergaderkamer’, een houding en uitdrukkingen, zegt een verslag, als tegenover de Representanten niet paste. Hij was ten slotte maar ‘gezonden van een klein volksdeel van Bataafs Brabant’. Als het erop aankwam, bedachten de gezagdragers altijd die holheid van de aanspraak der volkstribunen.

Vreede's politiek werd dus voortgezet, en, naar het schijnt geholpen door enige pressie die Sauviac op de commissarissen der Staten-Generaal oefende, leidden de onderhandelingen op 11 juli tot een compromis.

Hierbij verklaarden de Gedeputeerden der St.-G., dat ingeval de Nationale Conventie onverhoopt niet tot stand mocht komen, de Generaliteitslanden op voet van gelijkheid tot de Staten-Generaal zouden worden toegelaten. Dit was niets nieuws, maar voor ‘de Gecommitteerden van de municipaliteiten der Generaliteitslanden of van Bataafs Brabant’ (Representanten van het volk van B.Br. mochten zij nog niet heten) was het een succes dit contractueel vastgelegd te krijgen; en vooral dat een termijn werd gesteld, nl. 31 december. (Hiertoe reikte de bevoegdheid der commissarissen niet, maar het zou door de St.-G. in een ‘acte van approbatie’ worden bevestigd.) Voor de nog resterende maanden werd dan een Plan van Tussenbestuur vastgesteld, waaruit een vergadering van ‘Provisionele Representanten van het volk van Brabant’ dan toch, ‘op ene geregelde wijze’, geboren zou worden. De onaangenaamste concessie die de Brabantse onderhandelaars hadden moeten doen, was dat in de districten de municipaliteiten dubbeltallen zouden aanwijzen, welke vervolgens door de Staten-Generaal zouden worden ‘gerangschikt’ in Representanten en plaatswaarnemers.

Hiertegen richtte zich nu een furieuze agitatie van de Vaderlandse Sociëteiten. Want het Plan moest eerst door het volk van Brabant worden goedgekeurd en Vreede had op naam van de Representanten een proclamatie opgesteld, alle nadruk leggende op de kortheid van de termijn waarvoor de concessies zouden gelden. ‘Bataafs Brabant is verlost. Bataafs Brabant zal vrij en gelukkig zijn.’ De Sociëteit van Brutusbosch zond daarentegen aan alle zusterverenigingen een stuk om aan te tonen dat het Plan op tal van punten met de rechten van de mens en burger streed. Zelden werd de zuivere taal van Rousseau zo klaar gesteld tegenover de zin voor orde en buiten-revolutionaire maatstaven, het kenmerk van de Bataafse revolutie.

> De Provis. Representanten kunnen de vrije godsdienstoefening niet onder de bescherming der wet stellen (*zoals art.* 4 *hun voorschreef*), wijl de wet de vrije en plechtige uitdrukking van den algemenen wil is.

Op de heftigste toon verweet het stuk de Representanten, dat zij hun eigen stoute verzekeringen van vóór de komst der commissarissen van de St.-G. met voeten hadden getreden. Vreede en zijn collega Krieger antwoordden uitvoerig. Maar de Sociëteit was

meester in Den Bosch. Tierende burgers drongen de raadszaal der municipaliteit binnen (waar hun voorzitter Willem Hubert als lid zetelde). De Representanten beklaagden zich bij de hulpeloze municipaliteit over de taal die ook tegen hen gevoerd werd. Vreede trok zich terug naar Tilburg, omdat hij in Den Bosch niet veilig meer was; de volkssociëteit van Tilburg, ook die van Waalwijk, dissocieerden zich in lang niet malse termen van die van Den Bosch. Enige dagen later volgde de hele Vergadering Vreede om in vrijheid de resultaten der volksstemming te kunnen beschouwen.

Want die was inmiddels gehouden. Ofschoon in Den Bosch de grote meerderheid zich tegen het Plan had verklaard, kon men op grond van de stemmingen elders verklaren dat het door 'ver de grote meerderheid van de ingezetenen van Bataafs Brabant is aangenomen'. Den Bosch protesteerde aanvankelijk, maar de municipaliteit verklaarde op 7 augustus haar adhaesie.

Reeds 24 augustus aanvaardden de Representanten het Tussenbestuur. Van de zeven en twintig waren er negen Protestant; dat dit niet alleen aan de 'rangschikking' door de Staten-Generaal lag, blijkt uit het feit dat er ook van de zeven en twintig plaatsvervangers zeven Protestant waren. Hun bewind werd geen gelukkige episode.

Zij kregen te kampen met de protestants-katholieke tegenstelling, waarvan, in de eerste vreugde om de keer van zaken bij de Katholieken en verslagenheid bij de meeste Protestanten, weinig te merken was geweest. Nu, door het in strijd met de St.-G. bevechten van de vrijheid, was het katholiek zelfbewustzijn verlevendigd. Tegelijk konden de St.-G. zich nog op tal van wijzen doen gelden: niet alleen werden er uit hun naam nog belastingen geheven, hun commissarissen zaten nog in Den Bosch, en naar hen luisterden de troepen, niet naar de Representanten. Dàt verlevendigde de moed van de oude ambtenaren; zelfs recognitie-gelden werden weer gevorderd en als een ambtenaar in Bergen-op-Zoom, die een oude kerkbelasting eiste, tot de orde geroepen werd, sprak hij van bevelen van het Comité te Lande in Den Haag. Predikanten wilden hun kerken weer terug hebben, schoolmeesters kwamen van de vlucht weerom en verlangden handhaving in hun ambt, althans hun salaris.

Pieter Vreede, voorzitter van het bestuur, trachtte de schoolkwestie in zijn verlichte geest op te lossen. De Heidelbergse catachismus, tot dan door de St.-G. voorgeschreven, verviel; de oude schoolmeesters moesten echter gehandhaafd; voortaan zouden de municipaliteiten over het onderwijs waken en niet anders toelaten dan 'boeken, welke alleen algemene beginselen van godsdienstige en burgerlijke deugden inboezemen, ten welken einde, o.a., de boeken van de maatschappij tot Nut van 't Algemeen zeer dienstig zullen zijn'. Nog ambitieuzer was een proclamatie van 1 oktober. Terwille van de eenheid onder 'weldenkende en vrijheidlievende burgers' hoopte dit stuk de godsdienstige ijver, die veel ingezetenen ongelukkigerwijze tot uitsluitend burgerlijke zaken uitstrekten, te betomen.

> Alle godsdiensten staan op gelijke voet. Bij verkiezingen niet op godsdienst letten en bij benoemingen niet streven naar evenredigheid. De schoolmeesters moeten 'der tedere jeugd' alleen algemene deugden inprenten en zich met geen bizondere godsdienstige begrippen bezig houden. Liefde, vertrouwen, eendracht .... (*Dit zijn enige punten uit deze vriendelijk vermanende opwekking*.)

Die generatie verwachtte van haar onbeproefde methode van redelijkheid en verdraagzaamheid nog, dat alle moeilijkheden ermee konden worden verdreven. Maar op hetzelfde ogenblik werden de gevoelens over en weer op het hevigste geprikkeld door een geschil met de St.-G., over de vanouds protestantse Noordwesthoek van Brabant.

De strook land ten Zuiden van Hollands Diep en Biesbos (Zevenbergen en de Klundert) tot en met Heusden had nooit tot de Generaliteitslanden behoord en viel dus ook

buiten Staats-Brabant; maar het aangrenzende Willemstad en Dinteloord met Prinsenland waren wel Generaliteitsland, en de Representanten te Tilburg achtten zich dan ook bevoegd daar in te grijpen. Ingrijpen was nodig, want die plaatsen waren een nest van de verachtelijke Oranjekabaal. De oude magistraat zetelde er nog, in Dinteloord fungeerde nog steeds de baljuw Maclaine, die zich in 1793 na de aftocht der Fransen zo had misdragen. Op smeekbeden van de verdrukte weldenkenden ter plaatse ging in september een commissie van Representanten erheen, met een escorte huzaren (ofschoon de Franse kommandant van Breda door tussenkomst van één der Commissarissen van H.H.M. haast weerhouden was dat geleide te verlenen) en stelden een Patriotse magistraat aan. Nu requestreerden de bewoners bij de St.-G. wegens het gedane geweld - volgens de verontwaardigde Representanten niet anders dan ‘nogmaals een zoopjesrequest, onder het luiden der klokken en slaan op bekkens, onder schandelijk zuipen en zwelgen en het schreeuwen van Oranje-boven, ondertekend.’

En wat deden de St.-G.? Zij verklaarden bij resolutie dat Willemstad en Dinteloord niet in het accoord van juli begrepen waren geweest, strekten over die districten hun ‘protectie en soevereiniteit’ uit, en herstelden er de oude toestand.

Het zeer uitvoerig protest dat de Representanten tot de St.-G. richtten, toont hoezeer de gemoederen te Tilburg waren verstoord. De opstellers (Krieger en De la Court ondertekenden) hielden het voor ontwijfelbaar dat, al waren onder de Brabantse onderhandelaars van juli geen vertegenwoordigers van de hun nu betwiste districten geweest, het accoord betrekking had op het geheel van de voormalige Generaliteitslanden. Maar de rechtskwestie was in hun oog niet het voornaamste. Erger was dat men luisterde naar de Oranjeslaven! dat men de goede Patriotten afviel! Een minderheid in Dinteloord, die laatsten? Maar een ‘om hunne beproefde trouw achtingswaardige kring van onder drukte vaderlanders’. Met geweld, 't is waar, had men hun gezag na de herrie bij het zoopjesrequest moeten herstellen; één koppige boer die Oranje bleef dragen, was door de Franse grenadiers wat onzacht behandeld. Maar met wat een ‘vergenoeging in hunne zielen’ dachten de gecommitteerden onder wier beleid dit was geschied, aan ‘de hartelijke vreugde en dankbaarheid onder de weldenkenden en de schrik en beteugeling der kwalijkgezinden’. De St.-G. hadden van ‘de volksstem’ gesproken. Maar de Dinteloorders, die tot het zelfbesturend Bataafs Brabant konden behoren, verkozen een vreemd bestuur, de soevereiniteit der St.-G.:

> Zij verkiezen dus, daar zij vrij konden zijn, weder afhanglijk te worden. En bij zulk een volk wilt gij de volksstem oproepen! Een volk zal onder den glimp van volksrecht zijne vrijheid afstemmen en zijne oude banden terugvragen; en gij zult dit wettig vinden, quasi omdat het door de volksstem geschied is. Maar is dit dan geen spelen met geheiligde beginselen? kan de achtingwaardige volksstem ooit anders dienen dan om 's volks vrijheid te verzekeren? mag zij ooit misbruikt worden om dat vooringenomen, dat onkundig, dat boos en verhard volk afhanglijkheid te doen vragen, om zulk een onwettige schanddaad met een schijn van recht op te tooien en te bewimpelen? (*Echt contra-revolutionair optreden wordt dus aan de St.-G. verweten*.) Gij hebt op de stemmen der meerderheid van verachte slaven de vrijheid aan het mindertal rechtaarde stervelingen doen

> ontvreemden .... Uwe handelingen zullen in de historie ener natie die de vrijheid begeert, met verachting geboekt worden.

Die echt revolutionaire redeneertrant, die ons doet denken aan wat wij van Fransen over de rechtmatigheid van hun optreden in België hoorden, vond in Den Haag geen weerklank. Er kwam zeker een heel ander gevoelen in het spel, namelijk dat van saamhorigheid met, of verantwoordelijkheid voor, geloofsgenoten. Die 'Oranje-schreeuwers'

van de Noordwesthoek waren meest Protestanten; 't ging om een Brabants Ulster. Maar in de weeromstuit prikkelde het geval de katholieke solidariteitsgevoelens van de Brabanders.

In de verkiezingen die in december gehouden werden, bleken die althans sterk te zijn toegenomen. Het Tussenbestuur liep af met 31 december, Staats-Brabant moest nu eindelijk volwaardig lid van de Unie worden, ook al was er voorlopig van een Nationale Vergadering nog geen sprake. Nieuwe Representanten, rechtstreeks door het volk gekozen, was een eerste stap. 't Ging bij die verkiezingen in Den Bosch weer tumultueus toe. De municipaliteit kon niet beletten dat de Vaderlandse Sociëteit de grondvergaderingen beheerste. Zo werd W.P. Hubert gekozen. En het merkwaardige is, dat hij van al de achtentwintig de enige Protestant was.

Men nam aan, dat Brabant nu, aangezien er nog geen Nationale Vergadering was, volgens het accoord van 11 juli toegang zou krijgen tot de Staten-Generaal. Van Hooff, van Eindhoven, die wij als lid van het Comité batave in Frankrijk hebben ontmoet, werd als eerste gedeputeerde, met W.P. Hubert en Verhoysen, naar Den Haag gezonden. Maar er was door de St.-G. op 14 oktober al aan het Tussenbestuur meegedeeld, dat Brabant niet tot de Nationale Vergadering zou kunnen worden toegelaten zonder voorafgaande bepaling van 's lands quote. Daarover was al die tijd onderhandeld; Brabant had het klaaglied gezongen dat bij de positie paste, doch dat in dit geval maar al te veel waarheid bevatte: het armelijk bestaan van de bevolking, vergeleken met die van Holland, gevolg van de druk waaronder het land heel de tijd van het oud regiem gezucht had; de exceptionele overlast die het zojuist van de op zijn gebied gevoerde veldtochten en van de Franse bezetting geleden had. Men moest ‘van den doodvermagerden Brabantsen leeuw niet ook nog deszelfs huid vragen.’ Verder dan een rapport was men niet gekomen, en terwijl Van Hooff en zijn collega's buiten moesten staan, benoemden de St.-G. een nieuwe commissie, met Van de Kasteele als voorzitter, die op 5 februari een nieuw rapport inleverde. Er werd met Brabant's armoede en noodtoestand wel rekening gehouden, maar de Brabanders hielden toch aan om méer verlichting, terwijl de andere gewesten het oude spel begonnen van, ‘overnemen’, treuzelen met antwoord, vitten op kleinigheden, tegeneisen stellen gegrond op eigen behoeftigheid. Het was 25 februari geworden (de datum van samenkomst der Nationale Vergadering was om de Friese en Zeeuwse complicaties van 18 februari op 1 maart verlegd), toen Holland uitbarstte met een dreigement dat als men 29 februari niet ter zake gekomen was ('t was gelukkig dat men juist een schrikkeljaar beleefde!), het aantekening zou verlangen er geen schuld aan te dragen,

> dat de werkzaamheden van H.H.M. niet met meerder blijken van welwillendheid en genegenheid voor een zo aanzienlijk gedeelte van het Bataafse volk, hetwelk meer als te lang onder den ijzeren scepter van heerszucht heeft moeten bukken, zijn geëindigd, en daardoor de vexatiën, door de vergadering van H.H.M. in vroegere jaren de ingezetenen van dat gewest aangedaan, in een diepe vergetelheid bedolven geworden.

Met de stem van Zeeland tegen - Zeeland, dat zelf, zoals Holland in herinnering bracht, zo schappelijk behandeld was - werd na nog ontelbare besprekingen tegen middernacht van de 29ste besloten genoegen te nemen met een bijdrage van 3% in

de gewone en buitengewone lasten. Op 1 maart hielden de St.-G. nog één, hun laatste, zitting, en hier kon nu Van Hooff nog net voor Brabant sessie nemen.

Hij was inmiddels, evenals W.P. Hubert en Verhoysen, ook tot het lidmaatschap van de Nationale Vergadering verkozen. Nog een tiental verkozenen bevond zich al in Den Haag; Pieter Vreede was daaronder, Hubert en hij de enige Protestanten. Diezelfde middag namen zij allen deel aan de openingsplechtigheid.

Men kan niet anders dan met enige verwondering gadeslaan, hoe in weerwil van alle strubbelingen Noord-Brabant, het zo lang stiefmoederlijk behandelde en in veel opzichten aan het Noorden zo vreemde Generaliteitsland, gaaf in de nieuwe Bataafse eenheid opging. Zou men niet verwacht hebben, dat er zich althans een tegenstroming voor hereniging met het andere Brabant zou vertonen?

Uit de feitelijke gang van zaken blijkt ten eerste het enorm weerstandsvermogen van een eenmaal gevormd staatsverband. De scheuring van de zestiende eeuw was, om zo te zeggen, geconsolideerd. Misschien, niettemin, dat indien op dat ogenblik de Zuidelijke gewesten zichzelf geweest waren, indien Leuven, waarmee de Noord-Nederlandse geestelijkheid zoveel contacten had bewaard, nog als een haard van attractie had kunnen werken, de zaken anders gelopen zouden zijn. Maar zoals de toestand was. kon het

W. HUBERT JR.

katholieke Brabant-en-Vlaanderen zich niet alleen niet doen gelden, zijn lot werkte afschrikwekkend op de Noord-Brabanders. In datzelfde najaar van 1795 werd België door de Conventie in Parijs definitief tot integrerend deel van de Franse Republiek verklaard; volgens de uitgesproken wens der bevolking, naar het heette; in waarheid, zoals wij zien zullen, door een voor niets terugdeinzend systeem van revolutionaire dwang. De ijveraars van Brutusbosch zouden er zeker niet tegen hebben opgezien om daaraan mee te doen; maar dat was hoogstens denkbaar onder de actieve bescherming van de Franse troepen - zoals in het Zuiden. De bevolking in haar grote meerderheid hoorde met ontsteltenis van hoe het daar toeging, en wat de Franse Republiek nog in 't bizonder van alle aantrekkelijkheid in haar ogen beroofde, dat was de radeloze staat van het geldwezen. Men had van de assignaten onder de bezetting al genoeg gemerkt. Zij zakten nog dagelijks in waarde. Vergeleken daarmee moest de Bataafse Republiek, hoezeer ook daar economische malaise en belastingdruk heersten, een toevluchtsoord schijnen.

b. De eerste maanden der Nationale Vergadering (mrt.-aug. '96)

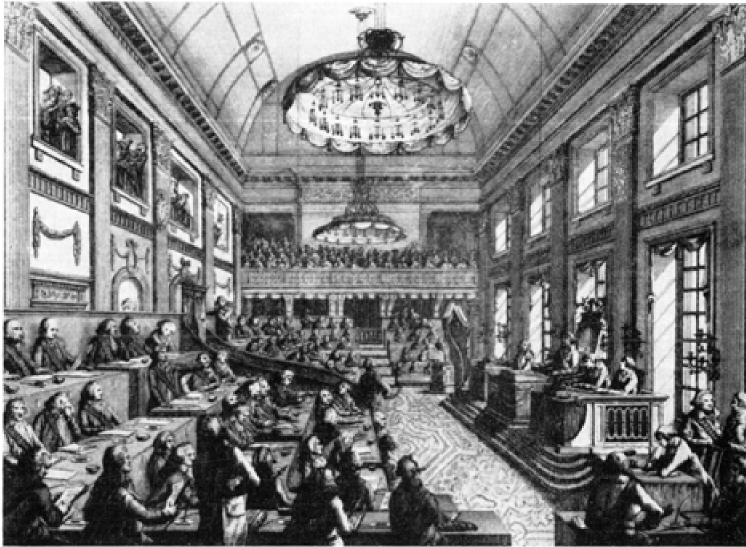
De eerste N.V., de Commissie van Buit. zaken en die van Constitutie

Tegen 26 januari 1796 hadden de Staten-Generaal de verkiezingen voor de Nationale Vergadering uitgeschreven. Behalve in Friesland en Zeeland geschiedden ze overal

op die datum of ongeveer. De stemgerechtigden, d.w.z. alle mannelijke burgers van twintig jaar en ouder, voorzover bereid 'de oppermacht des gehelen volks' te erkennen en 'alle erfelijke ambten en waardigheden onwettig en daarmee strijdende' te verklaren, alsook in het afgelopen jaar uit de armenkassen niet langer dan drie maanden bedeeld zijnde geweest (dit was dus de enige welstandeis), verzamelden zich in grondvergaderingen, dertig per district van 15.000 zielen, en wezen per grondvergadering een kiezer aan. De dertig kiezers kwamen vervolgens bijeen om de afgevaardigde (en twee plaatsvervangers) te kiezen. Er waren honderdzesentwintig districten en zoveel leden telde dus de Vergadering. De deelneming aan de grondvergaderingen wisselde van plaats tot plaats zeer sterk; het maximum van een honderdtal werd in een enkel Katholiek dorp wel bereikt, in Den Haag kwam het gemiddelde niet tot twintig; in Amsterdam lag het iets

hoger. De geëiste verklaring hield duizenden weg; maar ook de voorwaarde omtrent bedéling.

Men had voor de Vergadering de voormalige danszaal van het oude Stadhouderlijke Hof op het Binnenhof ingericht. Er waren op 1 maart nog maar negentig leden aanwezig (de Friezen en Zeeuwen ontbraken nog totaal). De tribunes zaten propvol, maar buiten, waar het gehele garnizoen en de burgerij onder de wapenen stonden, was het publiek ‘in vergelijking van vorige prinselijke fêtes’ toch maar ‘gering’, tekende een sterk naar het conservatieve neigend lid, Teding van Berkhout, in zijn dagboek op; de felle

DE NATIONALE VERGADERING TE 'S-GRAVENHAGE

kou had daar schuld aan, maar 't was voornamelijk, geloofde hij, ‘omdat de menigte daar geen behagen in vond’.

Van de blijde eenstemmigheid van de eerste dagen was inderdaad weinig over. De Oranjegezinden, uitgesloten van de grondvergaderingen, stonden mokkend of spottend terzijde. In de Volkssociëteiten gistte het hier en daar tegen al te voorzichtige - was het soms onbetrouwbare? - leiders. Al in december '95 was er een pamflet verspreid - men wist nooit recht: van ultra-revolutionaire kant of van een listige Oranjevriend? - waarin Paulus en Hahn werden doorgehaald. En juist op dit ogenblik zetten een paar querulante radicalen te Amsterdam, Bouwens, diep gegriefd over het op dood spoor rijden van de Vierentwintig, waarvan hij er één was geweest, Redelinghuis, een revolutionaire Kapenaar, een hele rel op om Paulus als leider van het Comité van Marine verantwoordelijk te stellen voor het verlies van de Kaap.

De werkzaamheden van de N.V. begonnen niettemin (en inderdaad waren dit maar losse lasterpraatjes) met de verkiezing, vrijwel eenstemmig, van Pieter Paulus tot voor-

zitter, en diens eerste woord was (volgens art. 72 van het Reglement) de verklaring dat deze vergadering was: 'het representerend lichaam van het Volk van Nederland' - het sein tot een grote demonstratie van geestdrift en vreugde. 'Een verrukkend muziek' klonk op, trompetgeschal verkondigde het blijde nieuws aan de wachtenden op het Binnenhof.

De Nationale Vergadering maakt, onmachtig als zij zou blijken, een verschijning van belang in de geschiedenis van Nederland. De partijdige samenstelling deed aan haar nationaal karakter afbreuk. En toch was de principiële erkenning van vertegenwoordiging van het volk, niet in zijn gewesten noch in zijn standen of gezindten, maar in zijn geheel, van eminente betekenis. Wat betreft onmiddellijk verband met de ingezetenen en gevarieerde sociale en godsdienstige schakering, zonken de vroegere Staten vergeleken met dit gezelschap in het niet.

Advokaten waren talrijk eronder; handelaars of fabrikanten ontbraken niet; er waren professoren, er waren predikanten en priesters. Enkelen behoorden tot regentenfamilies van belangrijke steden, er waren uit de landgewesten ook een paar edelen; nog veel meer hadden bestuursfuncties in kleinere plaatsen bekleed; er waren ook ambtenaren;al die laatsten brachten practische bestuurservaring van vóór de omwenteling mee. Van de anderen waren velen enkel in de oppositie of in de agitatie naarvoren gekomen. Er waren onder hen ettelijke kleine burgers of zelfs plattelanders, maar overwegend kwamen de leden toch uit de hogere burgerij. Inderdaad moesten zij wel bemiddeld zijn, want zoals één hunner het op een keer zei: het lidmaatschap kostte hun allen, hoofd voor hoofd, minstens tweeduizend gulden per jaar (ofschoon de leden een daggeld van tien gulden ontvingen).

'Nimmer is zoveel wijsheid onder één dak vergaderd geweest', zei een tijdgenoot. Zulke hyperbolen hebben op ons een averechtse uitwerking, maar men moet erkennen dat de vergadering een hoog gehalte bezat aan mannen van velerlei kunde en bekwaamheid, aan sterk gemarkeerde en onderling verschillende persoonlijkheden bovendien. Wie in het *Dagverhaal* (de *Handelingen* van dat ons eerste parlement, acht dikke delen van kleine en zeer kleine druk in twee kolommen, voor de nog geen twee jaren tot aan de eerste staatsgreep) niet anders zien kan dan breedsprakigheid en holle declamatie, gewichtigdoenerij over kleinigheden en alles bij elkaar ijdel gepraat; wie het niet anders weet te noemen dan 'langwijlige' of 'afmattende' lectuur; heeft het al bizonder slecht of met een onhistorisch oog gelezen. Dat geslacht was verzot op rhetoriek - wij hebben er iets van gezien -, maar dat wil niet zeggen dat zij geen echte of sterke gevoelens, geen rake of zelfs diepe denkbeelden, tot uiting konden brengen. Sommigen lieten zich door hun grote frazen, of door hun sentiment of hartstocht, ontegenzeggelijk het uitzicht op de werkelijkheid benevelen. De hoofdzaak blijft niettemin dat, in een stijl die niet meer de onze is, maar die soms zelf toch ook bewondering afdwingt, een gedachtenwisseling over realiteiten werd gevoerd. Verschillende geestesrichtingen, verschillende soorten van geaardheid of mentaliteit tekenen zich af, en het is boeiend elke zich in beschouwingen op een hoog intellectueel of cultureel of politiek-taktisch peil te zien verwezenlijken.

Aan stijl ontbrak het die nieuwe mannen niet. Zij waren diep doordrongen van hun waardigheid als vertegenwoordigers van de majesteit des volks. Naar de geest van de tijd moest dat uitdrukking vinden in uiterlijk vertoon. Er werd bepaald dat de leden als onderscheidingsteken een sjerp om de schouder zouden dragen met het woord *Representant* in gouden letters erop gestikt en met een strik in de nationale

kleuren versierd. De voorzitter deed dagelijks met een zeker ceremonieel zijn intrede. 't Is waar dat de voorzitters, die elkaar iedere veertien dagen afwisselden, daarom op den duur niet gevrijwaard bleven voor driftige aantasting van hun gezag, en 't ingewikkeld reglement van orde belette ook niet, dat er dikwijls een hopeloze en ver van stijlvolle verwarring ontstond.

Het ergste was dat het bijna twee jaar lang bij gedachtenwisseling moest blijven, in een zo copieuze discussie, dat de argumenten over en weer uitgeput raakten en de humeuren en de zenuwen meer en meer geprikkeld. Ook de lezer van nu krijgt het gevoel - en in zover wordt de lectuur van het *Dagverhaal* inderdaad vermoeiend , dat men ronddraaide in een kring waar men niet uit kon komen. De bevrijdende daad kwam pas in januari 1798, en toen op een waarlijk weinig verkwikkende wijze.

Maar waaraan lag dat?

Als men zegt: die mensen konden enkel maar praten en wisten niet wat zij wilden, dan is men tegenover die generatie wel zeer onbillijk. De Fransen (die men hun dan dikwijls tot een beschamend voorbeeld stelt) hadden in de eerste geestdriftige, dan verschrikkelijke, faze van hun revolutie knopen doorgehakt zoals men dat bij ons niet kon; op dit ogenblik overigens vielen ook zij van de éne staatsgreep in de andere en sloegen telkens om van radicaal tot gematigd en terug zonder een evenwicht te kunnen vinden. Bij ons echter werd de toestand van het begin af beheerst door het feit dat het verleden, in zijn maatschappelijke maar vooral in zijn federale vormen, zoveel leefkrachtiger was dan in Frankrijk, en belichaamd in het Reglement hield het de N.V. nog in zijn greep. Er kwam bij, dat gewelddadige oplossingen, waartoe die onmacht van de N.V. onvermijdelijk dreef, vooreerst onmogelijk werden gemaakt door de aanwezigheid van de Franse troepen. Op het Binnenhof kon de strijd der partijen vrijwel onbelemmerd haar gang gaan, en volgens Nederlandse inzichten. Maar de Fransen duldden geen ordeverstoring, geen ingreep van krachten buiten de Vergadering op het wettige verloop. Daarom kon op den duur geen ontknoping plaats vinden zonder dat zij erin werden gemengd. - Maar dat zullen wij zien.

De omstandigheden van het land waren met het ‘verrukkend muziek’ en het trompetgeschal weinig in overeenstemming. In december was het bericht binnengekomen van het verlies van de Kaap; ook hier had de brief van Kew zijn rol gespeeld. 't Was voor het Comité van Marine een spoorslag geweest om zijn ijver tot het scheppen van een bruikbare vloot te verdubbelen, en in februari was waarlijk een eskader, waaraan trouwens al maanden moeizaam gewerkt was, onder de schout-bij-nacht Lucas uitgevaren om, als het kon - maar was de zeemacht van Engeland niet overweldigend de meerdere? -, en naar men hoopte in samenwerking met de Fransen, die onmisbare post op de weg naar Indië te hernemen. 't Was maar een klein eskader, de geest onder de meest uit buitenlanders bestaande bemanning (zo weinig had de campagne voor vrijwillige dienstneming opgeleverd) hield niet over, bij de keus van de vlootvoogd en zijn voornaamste officieren had politieke betrouwbaarheid zwaar moeten wegen. Oranjegezindheid en Engelsgezindheid gingen nu eenmaal samen. Voor bekwamer dan Lucas gold de schoutbij-nacht Meurer, maar die stak zijn gebrek aan ijver voor dienst onder het Comité niet onder stoelen of banken. Men kan er Paulus geen verwijt van maken dat hij die man thuis liet. Het Comité had een gevoel van voldoening, en in zijn openingsrede wees Paulus op hun werk als bewijs hoe er reeds nu door de krachtiger bewerktuiging van het centrale bestuur iets goeds verricht was kunnen worden. Hij beleefde het ogenblik niet meer - hij werd bijna onmiddellijk ziek en stierf, vierenveertig jaar oud, toen de Vergadering nog nauwelijks veertien dagen bijeen was - dat, meer dan een half jaar later, het bericht binnenliep van het smadelijk einde in de Saldanha-baai, de overgave aan de Engelsen van Lucas met heel zijn eskader.

Het optimisme van die éne rede die hij in de Nationale Vergadering hield, klinkt geforceerd. Hij, en trouwens ook Van de Kasteele, die hem gedurende zijn ziekte verving, spraken alsof de een- en ondeelbaarheid nu bereikt was en daarmee een onuitputtelijke bron van vernieuwing en kracht. In werkelijkheid was men daar nog zeer ver van verwijderd. De Nationale Vergadering was door het Reglement, vrucht van haar moeizame ontstaansgeschiedenis, en welks honderdzevenenveertig artikelen door al

haar leden waren bezworen, aan handen en voeten gebonden. De gewesten waren nog baas over hun huishoudelijke zaken, d.w.z. de N.V. had geen meerdere bevoegdheid dan de St.-G., hoezeer ook door haar samenstelling van de gewesten losgemaakt en daardoor in theorie meer besluitvaardig. Maar zelfs op haar eigen gebied, het gemeenschappelijke, was zij voor geld, de *nervus rerum*, altijd nog van de gewesten afhankelijk.

Feitelijk was de N.V., wat óók de St.-G. geweest waren, 's lands regering, ofschoon het Reglement van scheiding tussen de uitvoerende macht en de N.V. sprak. Het Comité te Lande, het Comité van Marine, bleven voorlopig gehandhaafd, maar 't waren subalterne, ambtenaarscolleges, aan haar verantwoordelijk. 't Is waar dat de Vergadering, 't geen trouwens ook niets nieuws was, haar macht voor bepaalde materies delegeerde aan commissies uit haar eigen midden, die een zekere zelfstandigheid bezaten. Zij was

J.G.H. HAHN

niettemin, tot niet geringe verspilling van haar tijd en energie, gedwongen dagelijks een menigte van kleine bestuurszaken te beslissen en uitspraak te doen over requesten van persoonlijk of plaatselijk karakter. Feitelijk ook stond zij tegenover die commissies, die in zekere zin figuur van regering maakten, ietwat wantrouwig of naijverig. Dat werd in de allereerste dagen, toen men regels voor hun aanstelling en tijdsduur moest vaststellen, zeer goed tot uitdrukking gebracht door Hahn. Men liet het opstellen van een voordracht van twaalf over aan de Commissie van Constitutie, en als men de samenstelling daarvan kent (waarover aanstonds) doet het vreemd aan, dat Valckenaer dat idee aan de hand had gedaan: men kon vooruitzien, dat die lijst een overwegend gematigd karakter zou dragen. Hahn zelf stond van allen die erop voorkwamen, nog het dichtst bij de radicalen. Hij behoorde tot de zes uitverkorenen van de Vergadering voor de allerbelangrijkste Commissie van Buitenlandse Laken, en impressionabel als hij was, ondergingen op den duur zijn denkbeelden van die post wel invloed: van die post en van dat gezelschap. De hoofdman (en die met Lestevenon bij de stemming haast eenparig was verkozen) werd ontegenzeggelijk Bicker; - de man die, zoals wij weten, in 1795 de Fransen vruchteloos gewaarschuwd had tegen een N.V. als onvermijdelijk gedoemd om een werktuig van de volkssociëteiten te worden. Secretaris werd Van Leyden van Westbarendrecht (wij ontmoetten hem als eerste voorzitter van het P.B. van Holland); hij was te jong - nog geen dertig - om lid van de N.V. te kunnen zijn, maar er ging veel invloed van hem uit. Het is geen wonder dat eerlang in 't bizonder de radicalen het latente wantrouwen tegen de machtigste der commissies zochten aan te wakkeren en uit te buiten.

Intussen, wat men had, was niet meer dan ‘een intermediair bewind’. Men kon hopen dat de constitutie, welke te ontwerpen mèt het regeren de grote taak van de N.V. vormde, in alles waar het nu haperde voorziening zou treffen. Maar hier ook werd in het aangezicht van de feitelijke omstandigheden hopen op den duur wel moeilijk.

Nergens stond het Reglement méér in de weg. Op de veertiende dag na haar opening benoemde de Vergadering een commissie van 21 leden uit haar midden om een constitutie te ontwerpen. Volgens art. 102 droegen de gezamenlijke Representanten uit elk gewest enigen hunner voor, de Hollandse zes, de anderen elk twee, Drente één, en de Ver-

gadering had enkel te bekrachtigen. Hoe mooi had Paulus gezegd: 'zelfs de naam van provinciën of landschappen mag hier niet meer genoemd worden'; maar hij moest eraan toevoegen: 'na de te doene benoeming der Commissie van Constitutie'; een onoplosbare tegenstrijdigheid in het hart van de situatie.

Een aantal van de knapste leden van de Vergadering werden zo vooreerst aan haar gewone werkzaamheden onttrokken; hun plaatsvervangers zetelden nu daar. Onder hen waren zeker óok mannen van kwaliteit, zo Kantelaer; maar Van de Kasteele, vóór '87 pensionaris van Haarlem, Van Manen, uit Utrecht, schrijver van tal van verhandelingen van economische en historische of staatsrechtelijke aard, De Rhoer, Professor in de rechten te Harderwijk, weldra te Utrecht, Vitringa, van Elburg, die voor Gelderland in de St. G. had gezeten, moesten zich afzonderen in de raadskamer der eenentwintig. Zij begonnen met zichzelf volstrekte geheimhouding op te leggen en zouden nu dan, 'vrij van politieke invloed, met de nodige kalmte, bedaardheid en verhevenheid boven menselijke passiën hun groot werk' verrichten.

Zo drukte Schimmelpenninck het uit, toen Vreede had voorgesteld de Commissie te verzoeken de grondslagen die zij, naar hij aannam, beginnen zou voor haar bouwwerk vast te stellen, aan de Vergadering ter overweging mee te delen. Het voorstel werd met 60 tegen 31 stemmen verworpen als zijnde strijdig met datzelfde art. 102, dat de commissie volstrekte vrijheid van deliberatiën waarborgde. Het was de eerste maal dat de radicalen tegen het Reglement opbotsten; men merkt onder de 31 de meeste namen op van hen die voortaan de radicale groep zouden vormen; daar was Valckenaer, die echter de Vergadering al eind mei verliet om gezant in Spanje te worden, verder Vreede, ds. Bosch, Nuhout van der Veen, Schermer, Brands, Greve, Vonck, Aninck, Witbols, Midderich, Van Sonsbeeck, de Brabanders Guljé en Krieger; maar dan ook Hahn en Van Hooff, en zelfs Van Hamelsveld en de oud-predikant Bacot, die wel unitarisch waren maar niet radicaal. Het moet gezegd dat de voorstemmers groter realiteitszin aan den dag legden dan blijkt uit de fraaie woorden van de Grote Gematigde. Want hoe kon het anders of de leden der Commissie van Constitutie moesten zogoed als het geheel der Vergadering door politieke inzichten en, wil men, passiën bewogen worden? Alleen lag in de commissie het terrein oneindig gunstiger voor de federalisten.

Bestuurswisselingen in Holland (*febr.* '96 *en febr.* '97); *de zaak Luzac*

In Holland had men voor dezelfde dag dat de verkiezingen voor de N.V. plaats grepen, die voor het nieuwe Provinciale Bestuur verordend. Want de Provisionele Representanten van dat gewest, trouw aan hun idee dat de provinciale soevereiniteiten nu vernietigd moesten zijn, hadden een nieuw reglement opgesteld voor de verkiezing van een vergadering die zich alleen met 'huishoudelijke zaken' zou bemoeien en een minder weidse titel voeren. Vijfenvijftig man sterk was zij, - het getal der districten voor de N.V. (ook in de N.V. kreeg Holland dus vijf en vijftig leden; Zeeland vijf, Groningen acht, Brabant veertien enz.).

Dat Provinciaal Bestuur van Holland, waarin de vertegenwoordiging van kleine steden en platteland tot evenredige getalssterkte terugging, en waarin de volks-sociëteiten evenmin als de municipaliteiten nog rechtstreekse invloed oefenden, was een graad conservatiever dan de Provisionele Representanten geweest waren.

Er was over de invoering van het kiesreglement dan ook ernstige strubbeling geweest. Op het punt van het Bataafse eenheidsstreven werd dat Provinciaal Bestuur, zoals wij zien zullen, niet afvallig, maar van een lichaam dat zich tot eerste voorzitter de jonge en bekwame Van Leyden koos, was geen radicalisme te verwachten. De conservatieve trek kwam uit, toen het de beperkingen, onder de drang van de volkssociëteiten het vorige jaar aan de oud-regenten wat betreft bewegingsvrijheid en beschikking over hun goederen opgelegd, verzachtte en vervolgens ophief. Hij bleek ook in een geval van weinig

politiek gewicht, maar waaruit men de geestesgesteldheid van de tijd kan proeven.

In december 1795 had zich het Directoire beklaagd wegens een artikel in de *Gazette de Leyde*, waarvan Professor Johan Luzac mede-eigenaar en redacteur was. Het schijnt wel zeker, dat de Franse regering opgestookt was door niemand anders dan Johan Valckenaer, nu Luzac's collega; de twee waren bovendien vermaagschapt, en Valckenaer aasde op het politiek zo belangrijke familie-bezit de *Gazette*, die nu een heel andere lijn volgde dan de zijne.

Het Hollandse Comité van Waakzaamheid vatte de klacht van de Franse regering ernstig op. Voorzitter was Wijbo Fijnje, zwager van Luzac, zelf zoals wij weten vóór '87 Delfts courantier; een familiedrama vervlecht zich hier met de politieke strijd; van buiten de familie-kring waren Hespe en Blauw nog in het komplot betrokken. Het Comité schreef curatoren aan, en dezen (onder wie Paulus en Hahn) ontnamen Luzac het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis (en een klein deel van zijn salaris). Hun gronden waren:

> zijn historische denkwijze en pogingen om de Franse Revolutie, en dus ook de onze, in een hatelijk daglicht te stellen. (Zij) vermaanden (*hem bovendien*) ernstig om in het onderwijzen van de Griekse taal en oudheden zich zorgvuldig van alle staatkundige aanmerkingen te onthouden, noch zich enige uitdrukkingen te veroorloven, welke de jongelingschap ... tegen de thans erkende en aangenomene gronden van Vrijheid en Gelijkheid zouden kunnen voorinnemen.
> (*Luzac trad hierop af, liever dan zijn Griekse colleges te geven*,) afhanglijk gemaakt van de geheime delatiën en onbevoegde beoordelingen of onderstellingen van een enkel kwaadhartig jongeling, die zich onder zijne toehoorders mocht bevinden; steeds daardoor blootgesteld om (gelijk nu bereids geschied is) onverhoord veroordeeld te worden.

De Provisionele Representanten stonden achter hun Comité van Waakzaamheid; het beslissende besluit was onder voorzitterschap van Paulus genomen. Maar toen Luzac in juni '96 zijn zaak bij het op 4 maart geconstitueerde Provinciaal Bestuur aanhangig maakte, richtte dit tot Curatoren een verzoek om opheldering. Na een lange wisseling van nota's en voorgelicht door uitvoerige commissie-rapporten besloot het Provinciaal Bestuur in maart 1797 het gegeven ontslag te niet te doen en Luzac ook in de door hem vrijwillig verlaten post te herstellen. Maar de dagen van dat Bestuur waren geteld, er waren op 16 februari al opvolgers van een andere geestesrichting gekozen. Luzac had net tijd een openingscollege te houden, hartelijk verwelkomd door Rector en Senaat, - want de hele academische gemeenschap was op zijn hand. Daarna maakte het nieuwe Bestuur dat decreet weer ongedaan, en Curatoren richtten tot de andere hoogleraren een tamelijk hondse waarschuwing. Luzac's definitief herstel moest wachten tot 1801.

Ik ben vooruit gelopen en heb iets van de wisselingen aangeduid die de volgende paar jaren zouden vertonen. Wat de goedgunstigheid van het P.B. van 1796 jegens Luzac wil zeggen voor de mentaliteit van dat college, beseft men pas, als men ziet hoe weinig de betrokkene in zijn request gepoogd had zijn afkeer van de radicalen te verbergen. ‘Aristocratische denkwijze?’ had hij gezegd: men kon hem daarvan alleen een verwijt maken als men de nodige onderscheidingen verzuimde. Sedert

kort had aristocratisch in het populair gebruik ‘een hatelijke doch verkeerde zin’; bij ‘de kundigen’ betekende het, dat de aanzienlijksten of besten een geregelde invloed op de regering hebben, zonder dat daardoor de oppermacht van het volk wordt aangetast. In de eerste zin ontkende Luzac een aristocratische denkwijze te huldigen; in de tweede had hij, als Patriot, reeds in 1785 stellingen verkondigd die hem toen de haat der Stadhouderlijken op de hals haalde. En ook dat in een kwaad daglicht stellen van de Franse Revolutie! wat bedoelde

men met 'de Franse Revolutie'? Het schrikbewind, ja dat had hij verfoeid, en Robespierre in zijn echt karakter erkend en voorgedragen, van 't eerste ogenblik af dat hij 'naar den democratischen scepter van gewelddadigheid stond'. Maar verstaat men onder de Franse Revolutie 'de vernietiging der arbitraire regering', niemand had die gunstiger voorgesteld dan hij.

Arbitrair, despotisch, - daar zag hij de vijand, en wat was meer arbitrair en despotisch dan de handelwijze van Curatoren te zijnen opzichte? Zijn aanwijzing daarvan, het 'vague' van de beschuldigingen, het onverhoord veroordelen, de contractschendingen - hij herinnerde aan de 'inamovibiliteit' van de hoogleraar en ook aan de protesten, op geheel overeenkomstige gronden, van Pieter Paulus zelf tegen zijn afzetting als fiscaal van de Rotterdamse Admiraliteit onder het voorgaande 'despotieke' bestuur, in 1788 - dat beroep op het rechtsgevoel zoals het alleen 'de burgerlijke maatschappij' in stand houdt, was een essentieel deel van zijn anti-radicale opvatting van de Bataafse Revolutie, en het moet op het Provinciaal Bestuur speciaal indruk hebben gemaakt.

Hij bood die heren de inmiddels in het licht gekomen vertaling aan van zijn rectorale rede van 1795, met inleiding en aantekeningen, nog vol van steken op volksmenners en een bandeloze democratie. In een opdracht aan John Adams, de gezant der V.S., 'mijnen oprechten en geachten vriend', prees hij de wijsheid waarmee in de Amerikaanse constitutie een krachtig gezag naar buiten was gevestigd, zonder dat men in 'het onmatige en al te grote gevaarte van énen onverdeelden staat' was vervallen. Een federalistische geloofsbelijdenis dus, zoals past bij zijn conservatieve geesteshouding.

De tegenstelling revolutionair-behoudend binnen het Patriottisme; de Friese kwestie

Federalisme of unitarisme was ondertussen in de Nationale Vergadering het grote punt geworden, waarop zich de partijen scheidden. En ofschoon veel gematigden, en zeker de meeste Hollandse bestuurders, aan de unitarische kant stonden, waren het toch, vóórdat het na langgerekte strijd tot de beslissing kwam (in januari 1798), de radicalen - zoals ik ze noemen wil - die zich van die leus hadden meester gemaakt, en dan vooral om dat andere punt van hun programma, de heerschappij der weldenkenden, in praktijk te brengen. Want van den beginne trok ook dat een scheidslijn en één die de andere niet geheel dekte. De radicalen waren niet allen zuiver in de unitarische leer (de Friezen bijvoorbeeld!), en zij omvatten lang niet het geheel der unitarissen. Vóór alles waren zij de partij die het volk vertegenwoordigd zag in de volkssociëteiten en die voor het doorvoeren van de revolutie rechtlijnig van de beginselen van gelijkheid en vernieuwing uit redeneerde. Tegenover hen stonden zij die, unitarissen zo goed als federalisten, het begrip volk zo ruim wilden nemen als practisch uitvoerbaar was en bij het hervormen rekening houden met de historie en met het positieve recht; de gematigden, de moderaten, men zou soms zeggen de liberalen, ofschoon er door die groep ook een sterke trek van onvervalst conservatisme liep.

De tegenstelling was al dadelijk aan het licht gekomen, toen bij het vaststellen van het reglement van orde werd voorgesteld dat requesten alleen zouden worden aangenomen indien komende van individuele burgers, of van wettelijke lichamen mits betrekking hebbende op hun ressort. Witbols kwam hier dadelijk in grote gemoedsbeweging tegen op, omdat het een door hem gepatroniseerde delegatie van de Centrale Vergadering, waarvan hij zich trots een van de eerste aanleggers noemde, onmogelijk dreigde te maken. Inderdaad wilde men Ruysch en zijn vrienden slechts als burgers toelaten, ofschoon de eerste bij die gelegenheid onverschrokken sprak uit naam van het beste en weldenkende deel des 'Bataafsen volks'. De eer der zitting was maar een troostprijs. Vreede kwam ook nog te velde, maar de voorgestelde bepalingen, ietwat gefatsoeneerd door Hahn, die verklaarde tal van verongelijkte brieven van Patriotten te hebben, werden

goedgekeurd (en zijn tot op de huidige dag in de opeenvolgende Nederlandse grondwetten gehandhaafd). Een man als Paape schreef naderhand bitter over de ondankbaarheid door 'de dochter van de C.V.' (een beschrijving overigens niet vrij van grootspraak) jegens haar moeder betoond. Maar wat zaten, verzucht hij, in die N.V. ook niet een aantal van die verkapte aristocraten, door wie de C.V. altijd was tegengewerkt!

Heel wat hoger liepen de hartstochten over de Friese kwestie. Het adres van de uitgeweken Representanten nu in Den Haag werd in handen van een vrij talrijke commissie gesteld waarvan Schimmelpenninck de leidende figuur was. In hun eenstemmig rapport (17 maart; in april kwam de discussie) herinnerden de rapporteurs aan de vraag om bescherming, die de zich wettig noemende Representanten nog tot de Staten-Generaal hadden gericht, merkten op, dat beide twistende partijen zich op de wil van het volk beriepen, dat die wil geenszins duidelijk bleek en dat het voor het hele Nederlandse volk van belang was de wettigheid van het Friese bestuur boven bedenking gesteld te zien; zij adviseerden dan tot het zenden van 'een plechtige commissie met genoegzame macht bekleed' om hetzij een verzoening te bewerken, hetzij de geschilpunten te beslissen en in ieder geval 'het volk te herstellen in de onbelemmerde uitoefening van zijn wettig gezag'.

Dit bracht de radicalen in de Vergadering in hevige beroering. (Witbols beroemde er zich alweer op, dat hij de eerste bewerker van de omwenteling van 26 januari was geweest.) Maar tot een geregelde discussie, drie dagen lang telkens verscheiden uren, kwam het pas nadat er reeds een fel protest uit Leeuwarden tegen het inmiddels gepubliceerde rapport was ingekomen. De zittende Representanten wezen alle inmenging af: ontkenden (vrij sofistisch) ooit om hulp gevraagd te hebben: niemand roerde zich voor de uitgewekenen, en niet alleen heerste er volmaakte rust, het geld van Friesland's quote lag klaar; een goede zet dat laatste, want hetzelfde kon niet van alle gewesten worden gezegd.

Vreede en de zijnen hadden niets dan smaad voor de beweringen der uitgewekenen. Het gaat, beweerde Vonck, 'tussen enige voortvluchtige, het vertrouwen des volks onwaardig verklaarde individuen, en wettiglijk verkozen Representanten.' Het volk - waar zal men het volk anders zoeken dan in de volkssociëteiten en gewapende burgermacht? dat was een constant refrein. En er worden immers uit Friesland geen protesten vernomen! Op dat laatste gaf Bicker het antwoord: die worden onderdrukt. Schimmelpenninck vroeg hoe men de noodzakelijkheid van de tussenkomst der V.N. in twijfel kon trekken, en somde op, heel raak en zakelijk:

> Drie revolutiën in de provinciale representatie binnen een tijdvak van drie weken; de ontzetting uit hunne posten van vijftig Representanten, allen op ene wettige wijze door het volk gekozen. Is dan, ofwel het Friese volk zo blind, zo dwaas in zijne keus geweest? of zijn zo vele, eerst vertrouwde Vaderlanders zo plotseling onwaardige deugnieten geworden?

Maar de stemming van de Vergadering was tegen hem. Ook Hahn en Van Hooff wilden van geen inmenging horen. Het is vermakelijk te zien hoe de radicalen zich nu beriepen op dat Reglement, dat hun anders een doorn in het oog was. De zaak is domestiek - dat argument wisselde af met dat van: het weldenkende volk staat achter hen. 'Volgens de voorschriften van het Reglement voor deze N.V.', zei Vonck, één

uit verscheidenen, ‘kunnen en mogen wij ons deze domestieke zaak niet aantrekken.’ Het is vermakelijk, - maar men leert eruit dat de radicalen éerst radicaal waren en dan pas unitarisch.

De treffendste rede werd gehouden door Valckenaer. In het jonge parlementaire leven van Nederland vertoonde zich in hem een redenaar van formaat. In een geheel

andere toonaard dan Schimmelpenninck, zijn evenknie; zonder het declamatorische van Vreede of het emotioneel-pathetische van Hahn; glashelder, goed gebouwd en levendig van taal; precies op de zwakke punten van de tegenstander gericht; - van mentaliteit opentop de revolutionaire realist. Wat zijn die oude Representanten over wie men zich zo druk maakt? Zijn het niet zij die de vergadering van Hun Hoog Mogenden, de burcht van het aristocratisch federalisme, in stand gehouden zouden hebben als het aan hen had gestaan? Die twee en veertig comités van waakzaamheid: ik die Robespierre van nabij heb meegemaakt en hem verafschuw, weet hoe belachelijk het is zijn naam daarbij te noemen. En is er soms in Nederland geen waakzaamheid meer nodig? 'Och of alle Oranjevrienden bekeerd en met hunnen afgod uit ons vaderland gevlucht waren!' De volksstem: wordt die vertegenwoordigd door mannen die alleen onder het geleide van Franse jagers in Leeuwarden konden terugkomen? En als men zegt, dat wat zich tegen hen verhief, maar een minderheid was, 'enige factieuze personen':

JOH. VALCKENAER naar Quenedy

> Ik hebbe, Burgers Representanten, toen het dapper volk van Parijs, of zelfs maar een gering gedeelte van hetzelve, den troon van den laatsten Koning op den nooit volprezenen 10 augustus 1792 omver haalde, juist diezelve aanmerking door de Franse Koningsgezinden horen maken: dat was ook het werk van 'enige factieuzen'. Intussen heeft het gehele Franse volk, hetwelk vóór 10 augustus over het algemeen koningsgezind was, dien partiëlen opstand van Parijs gebillijkt; en daaruit is geboren die Franse Republiek, aan welke alleen wij ons aanwezen als vrij volk te danken hebben.

Alle overwegingen van recht of billijkheid, alle wettische redekavelingen van wat het Reglement precies toelaat of niet, zijn hier op de achtergrond gedrongen: wij voeren een revolutie uit, waarschuwt Valckenaer, laten wij onderscheiden wie onze vrienden zijn en wie onze vijanden; de eersten niet in de steek laten, de anderen onschadelijk maken, daar gaat het om.

De N.V. stemde de met macht beklede plechtige commissie af. Er was door sommige sprekers niet onduidelijk op gezinspeeld dat als die soms eens het hoofd mocht stoten (net als Willem II vóor Amsterdam, zei Visscher), er niet op Franse jagers gerekend kon worden. Noël bleef inderdaad de uitgeweken Representanten met achterdocht beschouwen. De Vergadering liet het dus bij een 'exhortatoire missive', aandringend op amnestie, zodat de uitgewekenen zouden kunnen terugkomen.

Hoe onzeker de positie van de radicale machthebbers in Friesland zelf was, bleek ondertussen wel heel duidelijk uit de nieuwe verkiezingen voor de N.V. die daar omstreeks deze zelfde tijd nu eindelijk met inachtneming van de voorschriften van het Reglement werden gehouden. Van de onmiddellijk toegelaten verkozenen ontpopten twee zich aanstonds als federalisten en gematigden, volstrekt geen aanhangers van het in Leeuwarden heersende exclusivisme. Dat waren Simon Stijl, de bekende geschiedschrijver, en Siderius, lid van de Rekenkamer namens Friesland (benoemd, let wel, door het radicale bewind), en ofschoon de meeste leden van de Friese delegatie zoals zij nu de N.V. binnentrad, radicaal genoeg waren, C.L. van Beyma de regent van vóór 1787

zogoed als Kuiken, de boer, of Borgrinck, is het wel opmerkelijk dat de delegatie juist die twee aanwees voor de Commissie van de Constitutie, waar zij de meerderheid voor provinciale soevereiniteit versterkten. De plaatsvervanger van Stijl, de katholieke priester Van Rijswijk, toonde zich in de Vergadering van dezelfde geest bezield - een heel andere figuur dan Witbols! En er waren er nog twee van dat slag gekozen, Huber en E.M. van Beyma, die beiden in Den Haag als gedeputeerden vanwege de vorige Representanten van Friesland in de St. G. hadden gezeteld. Van dezen liet de laatste zich met zelfs voor die tijd ongewone (en die van Dibbets overtreffende) krachttermen over het onwettige en tyrannieke bestuur van de nieuwe mannen uit. Beiden werden door de Friese Representanten van nu onwaardig verklaard het volk te vertegenwoordigen, en het kwam in de N.V. over het rapport van de commissie ten aanzien van hun geloofsbrieven tot driftige debatten. Vreede rapporteerde dat de inbeschuldigingstelling door het Friese bestuur hun recht om zitting te nemen invalideerde. Anderen betoogden, en onder hen Siderius, dat de uitslag van de verkiezing bewees dat de twee het vertrouwen van het volk genoten. Valckenaer stelde daar in effect tegenover - en het is een mooi staaltje van de neiging der radicalen om stemmen niet te tellen maar te wegen - dat het protest van de Leeuwarder volkssociëteit de stem van de Harlinger grondvergaderingen te niet deed. De N.V. besloot nader bericht van het Friese bestuur af te wachten. Maar het gaf ondertussen te denken dat, de comités van waakzaamheid ten spijt, in tenminste vier Friese districten tegenstanders van het regiem een kans kregen.

‘*Wie is hier volk?*’

De tegenstelling tussen hen die het begrip volk zo ruim mogelijk wilden nemen en hen voor wie de term een revolutionaire betekenis moest hebben, kwam het duidelijkst tot uitdrukking naar aanleiding van een voorstel-Greve om één uniforme ‘verklaring’ als voorwaarde tot stemgerechtigdheid ook voor provinciale en stedelijke bestuurslichamen in heel de Republiek vast te stellen. (Greve, uit Gelderland, was oud-theoloog en kenner van Oosterse talen.) Zeker bracht dit ook de andere grote beginselkwestie waarover in de Vergadering verschil bestond, aan de orde. Het was onvermijdelijk dat het Reglement ertegen zou worden aangevoerd: daarin was een bepaling omtrent stemrecht *voor de N.V.* te vinden, maar door zulke bepalingen voor plaatselijke of provinciale organen te willen opdringen, begaf de voorsteller zich op domestiek terrein; dat moest wachten op de constitutie. Zo zei Kantelaer aanstonds. Het was te voorzien dat de Vergadering zich weer incompetent zou moeten verklaren; hoe kon zij de ‘geconstitueerde machten’ in de provincies en steden dwingen? Het debat is niettemin belangwekkend om die uitingen over dat andere beginselpunt, dat op de achtergrond stond van alle woelingen die wij in den lande zullen zien plaats grijpen.

> Wie is hier volk? (*vraagt Nieuhof in dat debat*) een onderwerp van zeer delicaten aard. - (*In een republikeinse regeringsvorm, betoogt Floh, doopsgezind predikant en onderwijshervormer, berust de soevereiniteit in handen van het gehele volk. Maar ook schijnt hem*) de aard ener

> republikeinse regeringsvorm volstrekt te eisen, dat zij, die over de algemene belangen oordelen, stemmen en raadplegen zullen, het onderling tenminste in generale principes eens moeten zijn. Hoe moet het den edeldenkenden Patriot ontmoedigen, als hij ziet dat men openlijk bekende aanhangers van het vorig bestuur niet alleen in lucratieve posten bevestigt, maar zelfs met terugschuiving van den braven Patriot die ginds en elders tevergeefs om brood vraagt, met voordelige ambten begiftigt en allen in den lande, hoedanig hunne politieke denkwijze ook zij, met den veelbetekenden naam van burger vereert.

Wat in Floh's rede treft, is het onbekommerd samengaan van staatstheorie en belang-

zucht. Het waren zeker deze gevoelens van begerigheid en afgunst die mee de onrust onder de burgerijen veroorzaakten, en de volkssociëteiten waren de verzamelplaatsen niet alleen van geestdriftelingen, maar tevens (de klachten daarover zijn eindeloos, en ook van radicalen verneemt men ze soms, b.v. van Paape) van baantjesjagers. De rustige burgers hadden er al lang genoeg van, zij hadden er trouwens de tijd niet voor. Die bijeenkomsten werden het ideaal terrein van volksmenners van 'een minder ontwikkelde klasse' om met Rogge te spreken; van lieden die zichzelf zoeken, zoals de verbitterde 'notabelen' van Kampen zeiden, - van wie hun radicale belagers dan weer schamper opmerkten, dat die heren 'het zich te laag rekenden' om de wijkvergaderingen te bezoeken.

De verhoudingen te Kampen geven een denkbeeld van wat in veel plaatsen, overal in andere vormen, gaande was en waaraan door het voorstel-Greve, als het in gematigde zin uitgelegd was en de N.V. had de macht tot ingrijpen bezeten, paal en perk gesteld had kunnen worden. Te Kampen toch draaide de strijd tussen de in februari 1795 aan 't bewind gekomen municipaliteit en de wijkvergaderingen met hun 'directeuren', ontsproten aan de meer revolutionairgezinde volkssociëteit die het toen tegen 'de aanzienlijke burgers' had moeten afleggen, juist om de bepaling van het stemrecht. Dat de directeuren op de wijkvergaderingen aan konden, lag aan het feit dat zij. eigenmachtig, met behulp van het klein getal gelijkgezinden dat de moeite nam op te komen, een beginselverklaring voor het lidmaatschap hadden voorgeschreven, die ook goede omwentelingsgezinden tegen de borst stuitte. De municipaliteit van haar kant had voor de officiële stadsverkiezingen, met goedvinden van de volksstem zoals *zij* die aan het woord liet komen ('boeren, scharengewijs uit het Vrije binnengestroomd', smaalden de anderen), alleen verlangd dat men aanhangers van de oppermacht des volks *kiezen* zou; zonder dat men zich omtrent de eigen gevoelens uitliet dus. (Het één was meer, het ander minder dan wat het Reglement voor de verkiezingen van de N.V. bepalen zou.) Tegen de al feller wordende aandrang van de wijkvergaderingen in had de municipaliteit in november 1795 verklaard (een preludium op de discussie over het voorstel-Greve in de N.V.), dat zij nimmer,

> ongetrouw aan hunne grondbeginselen zou kunnen medewerken dat de Oppermacht des gehelen Volks, of dat de geheiligste en aangeborene Rechten van den Mens en Burger, maar enigszins zouden gekrenkt worden; dat, daar de alwijze Schepper der gehele Natuur door het daarstellen van de onderscheidenste en verschillenste denkwijzen bij zijne redelijke schepselen, als het meeste met Zijne wijze doeleinden overeenkomstig, het onbespeerd en aangeboren recht van elken sterveling gewettigd en ... beveiligd heeft, zij Representanten zouden vermenen zich schuldig te maken aan heiligschennis ... en aan misbruik van hun gezag, wen zij beproefden om door afgeperste staatkundige geloofsbelijdenissen het recht van sommige leden te verkorten.

Principiëler kon het niet. De directeuren legden de vinger op een tegenstrijdigheid, als zij vroegen met welk recht dan de oude regenten geremoveerd of officieren gelicentieerd waren. Maar hun sterkste argument was toch, dat zij in staat waren met de gezuiverde wijkvergaderingen een volksoploop te organiseren. Daardoor werd in

januari 1796 de municipaliteit gedwongen hun eis in te willigen. Zo waren er toen verkiezingen gehouden, die henzelf en daarmee het exclusivistisch radicalisme in Kampen, net als in Friesland, aan het bewind brachten. Maar, nogmaals net als in Friesland, daarmee was het laatste woord nog niet gezegd en wij zullen zien dat de N.V. hier ten slotte wel degelijk, incidenteel dus, maar met effect, ingreep.

Ondertussen maakten ook in de Vergadering de radicalen van onverzoenlijkheid

jegens onbetrouwbare elementen veel werk, en 't is moeilijk tussen oprechtheid en demagogie te onderscheiden. In verband niet alleen met het stemrecht, maar ook, en vooral, met de benoembaarheid tot ambten rees deze kwestie. Wij zagen al, hoe die twee punten in Floh's rede dooreenliepen. Telkens en telkens kwam het laatste scheiding maken tussen de geesten. Veel was er te doen over Wijckerheld Bisdom, die, tot lid van de N.V. verkozen, de voorgeschreven verklaring geweigerd had en desondanks door het Comité van Marine voor het lidmaatschap van dat college werd voorgedragen. Kantelaer, de keus van het Comité verdedigende, zei: ‘Het gaat erom de beste man tegen het trotse Albion te verkrijgen!’ Waarop Witbols uitviel: ‘Wie weigert de oppermacht des volks te erkennen kan geen vijand van Albion zijn.’

Vlak daarop kwam het ambten-vraagstuk meer speciaal ter sprake bij de behandeling van een ontwerp-reglement, het werk van een commissie Van Castrop, om de N.V. bij benoemingen tot richtsnoer te dienen. Kantelaer - geheel de Kantelaer van Kampen - kwam hier met het grondigst overwogen advies tegen exclusivisme naar voren. In art. 2, waar ‘gehechtheid aan het tegenwoordige bestuur’ als voorwaarde werd gesteld, in art. 4, waar ter staving van die gehechtheid een verklaring werd verlangd gelijk aan die bij het Reglement voor het stemrecht voor de N.V. voorgeschreven (de regeringsvorm gegrond op oppermacht des volks *voor wettig houden*, alle erfelijke regeringsvorm *voor onwettig houden*), ontdekte hij het ‘afvorderen van een staatkundige geloofsbelijdenis’ en, wel ervan bewust hiermee ‘tegen den stroom op te zeilen’, verklaarde hij vierkant dit te achten: ‘strijdig met de rechten van den mens - strijdig met de trouw van gemaakte verbintenissen’ (art. 6 strekte de bepaling uit tot de reeds in dienst zijnde ambtenaren), ‘niet voldoende aan het oogmerk dat men ermede zoekt te bereiken, onterende voor onze omwenteling en een slecht voorbeeld voor onze natie.’

Dat maakte toen groot schandaal. Van Hooff en Brands waren er heftig tegen uitgekomen, de tribunes, geleid door Valckenaer, volgens het zeggen van een toeschouwer, hadden zich luidruchtig doen horen. En toch had de Vergadering ten slotte ingestemd met een voorstel van Van de Kasteele, dat deze onder afwijzing van Kantelaer's advies taktvol een tussenvoorstel noemde, maar dat inderdaad aan diens bezwaar volledig tegemoet kwam. De verklaring die voortaan geëist zou worden, kwam neer op aanvaarding van het bestaande regiem en belofte van het trouw te dienen. Maar daarmee was dat pijnlijk geschil niet voor goed van de baan. Met een mentaliteit als die van Witbos viel niet te redeneren, en evenmin met die van Floh, die in het debat over het voorstel-Gevers het hongerige ongeduld van de Patriotten zo argeloos met het epitheton ‘edeldenkend’ kon. versieren.

Uit de hoek der gematigden werden overigens in dat debat weer waarschuwingen genoeg vernomen. Helmich meende dat het afdwingen van verklaringen tot misbruik leiden moest. In de grondvergaderingen hadden velen zich niet ontzien tegen hun geweten te zweren; uit vrees voor vervolging of achterafzetting kwam men daar toe. Hartog wilde alle verklaringen afgeschaft hebben, ook voor de grondvergaderingen, waar de Oranjegezinden nu toch weer binnenstroomden; en waarom niet? zolang men een verklaring eiste van de vertegenwoordigers! Van Hamelsveld uitte zich (in verband met een andere aangelegenheid) met diepe ontroering:

> Er dreigt van de Oranje-partij geen gevaar. Die partij is overwonnen. Parcere victis. Er zijn eerlijke lieden onder, ik ken er zo. Laat ons hun de hand van broederschap reiken.

Heel principieel had vroeger al Teding van Berkhout het gesteld (geheel in de geest van Kantelaer en van de door de radicalen benarde municipaliteit van Kampen). Ook hij ging uit van 'de oppermacht des gehelen Volks'.

J.H. FLOH

E.J. GREVE

M.H. WITBOLS

J.F.R. VAN HOOFF

> Dat gehele volk moet eenmaal zien, dat het thans geen strijd meer is tussen een op te richten Stadhouderlijk of Stadhouderloos bewind; en dat ook ieder burger dan, hoe zijne politieke denkwijze bevorens moge geweest zijn, niet daarom van de voordelen der maatschappij zal worden uitgesloten.

Maar kon men, durfde men? Zelfs een bij uitstek gematigd man als de Dordtse Hervormde predikant Bosveld meende dat er (helaas!) onderscheid tussen burgers en ingezetenen moest worden gemaakt. Van Hooff wees op de oorlog, van welks verloop de duurzaamheid van het regiem nog steeds afhing; en zolang een terugkeer van de Oranjegezinden mogelijk scheen, moest men onderscheiden tussen de rechten van de mens (voor allen) en van de burger (voor de betrouwbaren alleen). Volgens Guljé, Brabander evenals hij, zou, ‘als wij de volksstem zonder uitzondering moeten eerbiedigen in gewesten waar de kwalijk denkende partij de meerderheid uitmaakt, het vaderland welhaast te gronde gaan.’ In gewesten? Er werd soms ronduit uitgesproken, dat de grote massa in heel de Republiek het oude regiem was toegedaan.

Niemand nu sprak over dit ‘onderwerp van zeer delicaten aard’ met harder realisme en tegelijk, van zijn bewust eng-revolutionair standpunt uit, met breder visie, dan Valckenaer. Er was, vond hij, over het beginsel genoeg gepraat. Laat ons de historie eens raadplegen. Overal waar ongelukkig twee partijen bestaan, moet de overwinnende er de overwonnene met kracht onderhouden. Hij herinnerde aan Rome, aan Zwitserland, aan ‘den heiligen volksopstand onzer geëerbiedigde voorvaderen tegen den Spaansen dwingeland’ (ook toen immers werden de talrijke Spaansgezinden van alle invloed op de regering ontzet), aan Amerika (wel drie vierden van de bevolking van Maryland b.v. was koningsgezind geweest; zonder strenge wetten tegen die kwalijkgezinden hadden de Amerikaanse staten hun nieuwe Republiek nooit kunnen bevestigen), aan Frankrijk (waar men met witte en rode kaarten had gewerkt). Ten slotte poneerde hij dan drie stellingen:

1. Dat de Republieken slechts door een gering aantal energieke mannen worden gegrondvest;
2. Dat geen revolutie tot stand komt dan door vigoreuze maatregelen.
3. Dat alle tegenstand tegen het consolideren derzelve moet worden uit den weg geruimd, en, is het nood, verbrijzeld.

Drie dagen na deze rede (27 mei) nam Valckenaer afscheid van de Vergadering om naar Spanje te gaan. Hij was al maanden geleden tot gezant bij dat Bourbonse hof benoemd, dat sinds kort met het revolutionaire Frankrijk in verbond stond. Zijn vertrek op dit ogenblik hing samen met een algemene, zij het kortstondige, neergang in de radicale positie, gevolg van gebeurtenissen te Amsterdam, waarover ik nog zal handelen. Maar eerst een blik op het internationale toneel.

De oorlog

Wij moeten niet vergeten dat terwijl die bittere twisten over de aard van de omwenteling met speculaties omtrent het binnenkamers overleg van de Commissie

van Constitutie de Bataafse politiek schenen uit te maken, de oorlog voortging. De Bataven hadden heel wat aanleiding het zich te herinneren.

In het verlies van de koloniën Oost en West deed het zich al bizonder pijnlijk gevoelen. De handel lag wel niet stil, want Engeland had bij invoer van zijn producten op het vasteland niet minder belang dan de Hollandse kooplui; maar hij leed toch aan ernstige knottingen en moest hoofdzakelijk van neutrale (noord-Duitse) schepen gebruik maken; de eigen rederijen werden vrijwel uitgeschakeld. Het was trouwens een Frans denkbeeld, voorlopig nog maar heel onregelmatig uitgevoerd, om Engeland door uitsluiting van het vasteland te treffen. In mei beantwoordde de N.V. de Engelse

oorlogsverklaring van september '95 met een daverend manifest tegen Engeland's tyrannie en geweldplegingen ter zee; alle invoer uit Engeland werd verboden. Dat heette de doodsteek te zullen geven aan het met zijn eigen economische moeilijkheden worstelende Albion, maar het wekte nog groter ongerustheid in de Hollandse koopsteden. Argwaan dat de Fransen met hun eigen verbodspolitiek de hand lichtten en zo van de Bataafse goedgelovigheid profiteerden, voegde daar verontwaardiging aan toe. Door alles heen was het Franse protectionisme, dat voor de bondgenoot geen uitzondering maakte en dat zich nu, zoals wij weten, ook van België had meester gemaakt, toch al een grief. Dat verbod van Engelse waren werd dus niet lang volgehouden.

Wat overigens de houding jegens de Engelsen vertroebelde, was dat zovelen van de bezittende klassen een deel van hun kapitaal in Engelse fondsen hadden belegd. De renten werden hun ook nu het oorlog was, nog uitbetaald, niet zonder dat het overmaken met moeilijkheden gepaard ging. Konden deze lieden ‘de verdelging van het trouweloze Albion’ wel van harte wensen?. In ieder geval was deze staat van zaken een dankbare aanleiding tot verdachtmakingen tegen federalisten en aristocraten. De Engelse regering speelde in sept. 1796 openlijk op die twijfelzieke groep door een proclamatie waarbij de uitvoer van koopwaren naar Nederland en de betaling van verschuldigde gelden uitdrukkelijk werd toegestaan. De Nationale Vergadering echter antwoordde hierop met een herhaling van het verbod van alle handel met Engeland en van acceptatie of uitbetaling ‘van wissels uit Groot-Brittannië getrokken’. Dat veroorzaakte ‘murmureren onder de klasse der renteniers’, die zelfs nu blijkbaar nog bereid waren tot nieuwe credietverleningen aan de vijand. Er waren in de Vergadering zelve een paar tegenstemmers, Bataven van het conservatieve slag, als Ten Berge en De Mist. Overigens waren al zulke verboden, zelfs immers voorzoveel het warenhandel betrof, maar zeker op het gebied van financiële transacties, vermoedelijk niet werkelijk effectief te maken. Vanzelfsprekend als ze ons, van onze tijd uitdenkend, onder oorlogsomstandigheden voorkomen, daartoe was de staat zowel hier als ginds toenmaals onvoldoende bewerktuigd. Wat niet wegneemt, dat de beleggers, zoals hiervóór al gezegd, zeker veel vertraging en schade ondervonden.

Ondertussen eiste de oorlog ook op andere wijzen ontzettende offers. Daar was ten eerste de schatting. Er was natuurlijk geen sprake van, zoals Sieyès in de Conventie had te verstaan gegeven (hij liet op het spreekgestoelte een paar rijksdaalders rinkelen), dat die honderd miljoen in klinkende munt betaald konden worden. Er waren jaren achtereen moeilijke en delicate operatiën te Amsterdam voor nodig, waarbij heel het crediet van de staat in het spel kwam, en nog bleef op het lest een gedeelte voor altijd steken. Bicker had in zijn anonieme brieven de Fransen bezworen verlichting toe te staan, omdat de volle eis de ondergang van de Republiek ten gevolge zou hebben. In ieder geval was er orde en vertrouwen voor nodig. Noël, een groot deel van wiens taak uit dit deurwaarderswerk bestond, moest in Amsterdam zo goed als in Den Haag gedurig overleggingen plegen en hield het oog bezorgd op de grote koopstad gevestigd.

Vervolgens waren er, boven de op zichzelf al haast verpletterende kosten die het inrichten van een eigen leger en vloot meebracht, de verplichtingen van het tractaat van Den Haag tot onderhoud van de 25.000 man Franse troepen in den lande. Er werd daaromtrent in juli 1795 een nadere conventie gesloten, zo gedetailleerd, dat zij ruim veertig bladzijden in de *N.N.J.* beslaat. Het Comité te Lande had voor de

uitvoering een technisch comité ingesteld, maar toen de N.V. aldra door enige van haar leden een onderzoek daarnaar deed verrichten, kwamen de meest schromelijke nalatigheden en verspillingen aan het licht. Daarop werd orde gesteld - niet zonder dat dit onder het publiek, dat van de bizonderheden niet op de hoogte werd gebracht, hevige onrust teweegbracht, die zich in adressen aan de N.V. ontlaadde. Maar het onderzoek had ook uitgewezen dat de Fransen eisen ver boven het overeengekomene stelden; niet alleen

lieten zij soldijen voor 28 in plaats van voor 25.000 man betalen, maar in strijd met de afspraak vervingen zij pas nieuw geklede troepen door verse haveloze, die dan ook weer moesten worden uitgerust. De bezuiniging die nu werd doorgevoerd, lokte dan weer driftige protesten van de Franse generaals en van de Franse regering uit.

Beurnonville, sedert maart 1796 opperbevelhebber van het Noorderleger, schreef zonder omwegen aan het Comité te Lande dat de Bataafse Republiek, als haar verplichtingen haar te zwaar vielen, haar eigen leger maar moest verminderen (van de geprojecteerde 21 tot 4.000 man bijvoorbeeld ...). Volgens zijn onderhebbende, generaal Dejean, waren de Franse soldaten meer waard, de Bataven zouden nooit een goed leger krijgen omdat zij aan hun oud vooroordeel tegen de soldaat als een huurling vasthielden: laat hen zich toeleggen op de marine: 'daartoe heeft de natuur u geroepen, gij kunt geen land- en zeemacht tegelijk zijn.' Puur strategisch bekeken mag daar iets hebben in gezeten, maar veel Bataven vermoedden dat de bedoeling van de Fransen was om op die wijze het land willoos aan zich te onderwerpen; in ieder geval was het een politiek die daartoe zou moeten leiden. De Commissie voor Buitenlandse zaken wendde dan ook pogingen aan, de Franse regering tot enig begrip voor het Nederlandse standpunt te overreden. Maar zoals wij nog zien zullen, met dat gedurig opkomen voor Nederlandse belangen en hameren op Nederlandse zelfstandigheid maakte zij in Parijs, voorzover de geest van Sieyès en Reubell er heerste (en door alle wisselingen van de strijd der partijen heen toonde die telkens zijn macht), enkel maar ongeduld en misnoegen gaande.

Zo voelden de Bataven de oorlog aan den lijve, maar 't was in veler oog hun oorlog niet, - hoezeer ook van zijn verloop de toekomst van de Bataafse omwenteling afhing. De Franse Republiek, met haar ontredderde financiën, met een royalistische oppositie die zich roeren dorst, leek nog lang niet buiten gevaar. De vrede van Bazel had haar een adempauze verschaft, maar Pruisen, samen met Rusland, had Polen nu volledig geliquideerd (derde deling) en kon weer aandacht aan het Westen wijden. De Koning wilde niets liever dan van de Bazelse afspraken ten aanzien van cessie van het Rijnland afkomen. Zoveel te nodiger was het voor de Fransen om het Oostenrijkse leger, dat achter de Rijn nog een geduchte macht vormde, te verslaan; tegelijk trouwens tastten zij Oostenrijk in Italië aan (de jonge generaal Bonaparte kreeg daar het bevel); en dan was er altijd Engeland.

Het was dan ook op de oorlogssituatie dat de voorstellers zich beriepen ter aanprijzing van twee moties, die in het begin van mei tegelijkertijd in de N.V. werden ingediend, de één om een onderzoek in te stellen naar de defensie-maatregelen genomen door het Comité te Lande (Blok), de andere van veel ingrijpender aard, strekkende om de artikelen van het Reglement die de gewapende burgermacht (art. 79) en het heffen van belastingen onder provinciaal beheer hielden (art. 86-91), met goedvinden van de grondvergaderingen te wijzigen (Vreede, Valckenaer en ds. Bosch). Beide voorstellen gingen uit van de gedachte: het vaderland is in gevaar; wij moeten handelen, willen wij niet weerloos staan. Vreede sprak, bij de indiening, in zijn gewone stijl, van Willem V die in zijn schuldig hart de wraak medevoerde en het bloeddorstig voornemen koesterde te vuur en te zwaard terug te komen; van de eerloze Pitt en het ondeugend Engels ministerie; en van een aanzienlijk cordon Pruisische, Hannoverse, Hessische en Brunswijkse troepen, in Westfalen opgesteld onder het bevel van den vorigen overweldiger van Nederland's Vrijheid, den Hertog van Brunswijk (toespeling op duistere plannen, waarmee Pruisen achter het mom

van handhaving der Noord-Duitse neutraliteit mocht omgaan; ook Blok had het daarover).

De voorstellen werden aan commissies toevertrouwd en toen zij, vrijwat later, in discussie kwamen, was de situatie op meer dan één manier veranderd door de onlusten te Amsterdam, waarop ik al zinspeelde.

Het kanoniersoproer te Amsterdam (*mei* 1796)

In overleg met het Comité te Lande had de Commissie van Buitenlandse Zaken in de N.V. voorgesteld om, gezien dat de veldtocht op handen was, het leger mobiel te maken en generaal Beurnonville, onder wiens opperbevel het daardoor kwam, te machtigen ‘zonder patent zijne troepen te doen marcheren waarheen het belang des Vaderlands zulks vordert.’ 10 mei werd dat advies in beginsel goedgekeurd. Er was in de (uitermate verwarde) discussie wel gebleken hoezeer het indruiste tegen de opvattingen omtrent het recht van de burgerlijke overheid, die de Patriotten uit de traditie der oude Republiek hadden overgenomen. Zowel meer conservatief-gezinden als radicalen uitten bedenkingen, wensten waarborgen of verzachting; maar het waren vooral radicalen, Vreede en Valckenaer vooraan, die de Commissie bijvielen en op meteen besluiten aandrongen. En inderdaad, hoe konden zij na hun eigen voorstel van nog maar een week tevoren nu aarzelen, wanneer het erom ging de Franse opperbevelhebber alle bevoegdheid te verlenen die hij mocht wensen! Zij voorzagen blijkbaar niet dat het eerste gebruik door Beurnonville ervan gemaakt, toen de N.V. de opdracht een week later bevestigde, verband zou houden met een oproer dat de 10de mei te Amsterdam al op uitbarsten stond.

Dat ‘kanoniers’ -oproer veroorzaakte een geweldige opschudding. Het verscherpte de partijverhoudingen en verzwakte voor een tijd de positie der radicalen in de N.V. De kanoniers in kwestie maakten deel uit van de burgermacht die men bezig was op veel plaatsen te organiseren, en waarop een deel van het voorstel van Vreede-Valckenaer-Bosch juist betrekking had. Het oproer was in veel opzichten een herhaling van wat in november '95 was gebeurd, alleen veel ernstiger. Men kreeg het schouwspel te zien van de raad der aanzienlijkste stad van het land op haar eigen stadhuis gemolesteerd niet alleen, maar gedwongen een pas genomen besluit in te trekken en gearresteerde muiters uit de gevangenis te ontslaan, en daarna nog weken onder bedwang van de volkssociëteiten zittende.

De kanoniers waren al een dag of wat geheel uit de band gesprongen. Zij liepen gewapend door de stad, bedreven allerlei baldadigheid en vergaderden tenslotte 's avonds 8 mei, een paar honderd man sterk, in het punch-huis Washington. Hier werd dan uitgevaren tegen de raad, die de ambtenaren uit de Oranje-tijd in hun posten liet en die verboden had na tien uur 's avonds te tappen; een heel diepe politiek moet men niet bij hen zoeken. Het Comité van Waakzaamheid van de municipaliteit liet de herriemakers door andere burgermacht-troepen omsingelen, maar de commandant De Wilde durfde een treffen niet aan. Hij en de andere officieren borgen zich, toen het erom ging spannen. Op 9 mei leek het rustiger. 10 mei 's ochtends werden toen een paar arrestaties verricht en verscheen een raadsbesluit, het hele corps kanoniers (vijfhonderd man ongeveer) ontbindende. Een honderdtal, waaronder de meeste officieren, leverden hun wapens in; maar van de rest marcheerden twee of drie honderd man naar de Dam. De burgermacht, die de raad onder de wapenen had laten komen om het stadhuis te beschermen, hield de muitende troep niet tegen, ja velen voegden er zich onder ‘hoezees’ bij. Er moest onderhandeld worden: de kanoniers wensten het ontbindingsbesluit ongedaan gemaakt. Terwijl de raad met assistentie van enige officieren naar een compromis zocht, verschenen ook vier gecommitteerden van de Bataafse clubs om ‘remotie van de Oranje-ambtenaren’ te eisen. Ten slotte drongen de oproermakers met de sabel in de vuist het stadhuis en de raadzaal binnen,

waar de dertig of veertig raden eerst ‘onbeweeglijk op hun plaatsen’ bleven. Maar toen de indringers ‘onder 't ijselijkste vloeken en schelden’ met hun sabels op de grond en tafels sloegen en enige leden, in 't bizonder de voorzitter, onder dreigen van geweld omringden, moest men al hun eisen inwilligen. De ontbindingspublicatie werd verscheurd, alle gevangenen vrijgelaten (ofschoon de procureur der gemeente, M.C. van Hall, ‘zelfs in het bijzijn der woeste hoop’, volstandig weigerde mee te werken aan de verkrachting der uit de naam van 't volk van

Holland gedane justitie), en beloofd de Oranje-ambtenaren te ontslaan. Dat laatste was altijd weer het grote punt.

Maar het geval bleef hier niet bij. De volgende nacht (11/12 mei) werd Bicker, juist voorzitter van de N.V., van zijn bed gehaald om twee gecommitteerden van het Provinciaal Bestuur van Holland te ontvangen (het conservatieve P.B. van 1796 dus), die hem het voorgevallene vertelden en verlof verzochten twee eskadrons van het Haagse garnizoen, waarover de N.V. de beschikking had, te mogen voegen bij de gewapende macht die het P.B. ‘tot stuiting der tomeloze ongeregeldheden’ naar Amsterdam wilde zenden. Bicker deelde aan de N.V. mee, dat hij dat verlof gegeven had.

GEWELDDADIGHEDEN VAN ENIGE ARTILLERISTEN IN DE RAADZAAL TE AMSTERDAM, IN DE NACHT VAN 10 OP 11 MEI 1796 (naar R. Vinkeles)

Die troepen kwamen nooit in Amsterdam. Het plan was, dat zij aan een commissie van zeven leden, door het P.B. naar Amsterdam gezonden, kracht zouden bijzetten. Te Haarlem werd die commissie echter de 13de 's ochtends door een delegatie van raad èn burgers van Amsterdam (er waren ook kanoniers bij) aangezocht om af te zien van het zenden van troepen. Het was te Amsterdam rustig, de burgers hadden berouw, de raad en zij waren verzoend; maar troepen zou men gewapenderhand weerstaan: de poorten waren gesloten en de bruggen opgehaald; onvergezeld zou de commissie uit het P.B. welkom zijn. Die heren pasten ervoor zich onbeschermd in een stad te begeven waar zelfs de raadzaal niet veilig was gebleken voor ‘de verregaanste geweldenarijen’. De voorhoede, vroeg in de ochtend opgerukt, kreeg dus geen tegenbevel. Zij vond de Haarlemmerpoort volstrekt niet gesloten, maar bezette die zonder tegenstand. De

commissie begaf zich nu op weg, de hoofdmacht liet zij tot Sloterdijk vooruittrekken. Maar te Halfweg gekomen, (en reeds vernomen hebbende dat de burgerij in de binnenstad wel degelijk in grote opwinding onder de wapenen stond), ontmoette zij weer gedelegeerden uit Amsterdam van raden en burgers, die haar bezwoeren van haar voornemen af te zien. Zij verzekerden dat de situatie in de stad geheel veranderd was, niettemin konden zij voor de veiligheid van de heren niet instaan als die omgeven van troepen binnenkwamen; en 't was niet alleen de burgers, *de raad* had zich bij plechtige eed verbonden, allen hun posten te zullen neerleggen wanneer er troepen in de stad trokken. Dit maakte op de commissie zo'n indruk dat zij in een soort wapenstilstand toestemde - de reeds in Amsterdam doorgedrongen troepen zouden zich terugtrekken, maar de Haarlemmerpoort samen met burgers bezet houden -, totdat zij nadere instructie van het P.B. had ontvangen. Te Haarlem ging zij die afwachten.

Dagenlang zat zij daar. De 17de vernam zij, op nieuwe vraag om inlichtingen, zowel van de raad als van de procureur der gemeente (Van Hall dus), dat het stadsbestuur, ofschoon alles rustig bleef, ‘de klem van een voldoend gezag’ nog niet in handen had. De 19de, na ontvangst van nog een brief, waarin sprake was van ‘een declaratie van berouw’ door de kanoniers ten stadhuize ingeleverd, maar waarin ook werd aangedrongen op verwijdering van de troepen bij de Haarlemmer Poort, diende de commissie, nog steeds van Haarlem uit, de raad een ernstige waarschuwing toe. Zij kon nu genoegzaam oordelen in wat een situatie de raad zich bevond, en meende haar niet te mogen overlaten aan een onbevoegde invloed die haar misschien tot schikkingen en palliatieven, inbreuk makende op ‘het recht van het Volk van Holland’, zou nopen; zij schreef de raad dus uitdrukkelijk aan, voorshands ten aanzien van de voorgevallen ongeregeldheden generlei besluiten zonder haar voorkennis te nemen.

De commisie voelde zich toen sterker, want reeds de 16de hadden twee afgezanten van het P.B., na voorafgaand overleg met Noël naar Utrecht getogen, van Beurnonville de vriendschappelijkste verzekeringen ontvangen. De generaal was bereid ‘op de eerste requisitie alle de macht te zijner dispositie krachtdadiglijk aan te wenden tot handhaving van 't gezag der wetten en de eerbied voor de wettig geconstitueerde machten.’ - ‘Op de eerste requisitie.’ Maar Beurnonville handelde ten slotte uit eigen bevoegdheid. 17 Mei stelde de N.V. (nu zeker heel goed wetende wat zij deed) de redactie van het een week tevoren in beginsel genomen besluit definitief vast en op 19 mei reeds gaf de generaal een bataillon infanterie en een escadron huzaren last naar Amsterdam op te rukken. Er werd over hun toelating tussen hem en de raad nog enige tijd onderhandeld. In hun hart verlangden de raadsleden vermoedelijk niet beter; Beurnonville toonde zich taktvol, en er werd afgesproken dat de burgermuziek zou worden uitgezonden om de Fransen binnen te halen; zo kreeg de intocht op 26 mei een feestelijk aanzien. En op dezelfde dag vaardigde de raad een publicatie uit, waarin zij verklaarde nu in staat te zijn (doordat allengs de meerderheid van de burgermacht een gezonde denkwijze had doen kennen; van de twaalfhonderd Franse soldaten repte zij niet) ‘die klem en veerkracht te hernemen, welke het wettig gezag noodwendig vordert.’ Door geweld een tijdlang buiten actie gesteld, herinnerde zij er nu aan, dat het haar en haar alleen, door de vrije stem der ganse burgerij gekozen, toekwam het bestuur te beleiden en beschikkingen te treffen. De burgers die zich op 10 mei misdragen hadden, zouden buiten de te reorganiseren burgermacht worden

gesloten; gepleegde misdrijven bleven ter berechting aan de justitie van Holland; er werden dan ook weer enige arrestaties verricht.

De commissie uit het P.B. verscheen nu ook te Amsterdam 'onder de toevallige beveiliging van een onzijdige macht', zoals zij het eigenaardig uitdrukte in haar bestraffend en wel wat zalvend manifest tot de burgerij.

> Binnen deze muren van het achtste wereldwonder is het heiligdom der
> Wet

handdadig aangevallen, de Majesteit des Volks opentlijk en geweldig geschonden, de Wet verkracht en het Recht vertrapt geworden .... (*Over het niet toelaten van de door het P.B. gezonden troepen*:) Voorstanders van de Ene en Onverdeelbare Republiek erkenden dan niet eens de werkelijke Eenheid van Holland.

Maar het was veel meer dan een Hollandse zaak geweest. Het eerste effect van de ongeregeldheden was een nieuwe scherpe daling van de koers van het bankgeld, dat zich onmiddellijk na de binnenkomst der Franse troepen herstelde. Voor Noël, altijd gedachtig aan de schuldvordering, was dat een punt van belang, en trouwens voor heel de partij van orde en behoud in den lande. Noël erkende dat de Amsterdamse stadsregering een al te behoudend beleid had gevoerd, en dat dit de reden was waarom zij op het kritieke moment niet op haar burgerij had kunnen rekenen. Het brute optreden van de kanoniers compromitteerde echter de hele burger-beweging, die er zich niet van had weten te scheiden, en de gematigden zagen opeenmaal het gevaar van een regering van clubs, van anarchie zoals men zei, in al zijn afzichtelijkheid oprijzen. Dat de radicalen in de N.V. het voor de Amsterdamse volkspartij opnamen en tegen het ingrijpen van Beurnonville protesteerden, maakte groot schandaal.

Meer dan veertien dagen lang, heel die langgerekte crisis door, kwam de zaak telkens in de Vergadering aan de orde, nu dit dan dat aspect, en lokte driftige discussies uit. Vreede en tal van anderen protesteerden al dadelijk luidkeels tegen het eigenmachtig beschikken door de voorzitter over het Haagse garnizoen. ‘Geen militairen gebruiken in burgergeschillen!’ riep hij uit. ‘Burgergeschillen?’ vroeg Kantelaer verontwaardigd: het gaat om het onderdrukken van oproer tegen een wettig geconstitueerde macht. En een Amsterdams Patriots regent van vóór '87, Geelvinck, wilde het woord *burgers* zelfs uit de notulen geschrapt hebben: ‘oproerlingen zijn geen burgers’. Dan zou ik ook weleens vragen kunnen stellen, riposteerde Vreede; als b.v.:

> Wat zijn geconstitueerde machten?, en wanneer houden zij op dat te zijn, schoon zij den naam nog dragen? ... Ik dulde geen taxatiën van (*afgeven op*) gewapende burgers, het belangrijkste gedeelte der Bataafse natie.

Precies in dezelfde geest Valckenaer, die op Kantelaer's verwijt aan het adres der muiters dat zij gevangenen uit hun wettige hechtenis hadden ontslagen, antwoordde: ‘Is dat op 18 januari 1795 binnen Amsterdam niet ook gebeurd?’

Hoe slecht verstonden binnen de kring der Patriotten de hooghouders der gevestigde maatschappij en de revolutionairen elkaar! Van Hoorn, zelf Amsterdammer, vertelde in een later stadium van het debat in bizonderheden van de schriktonelen, van de omkering van alle orde, nu al veertien dagen lang. Hij schaamde zich voor zijn vaderstad.

> Hare eer is geschonden, haar crediet verloren, hare achtbaarheid, het recht van de justitie, waarop zij met reden jaloers was, zijn gevioleerd ... Is dit de weg, Burgers Vertegenwoordigers, om de Vrijheid te vestigen? ... om onze ingezetenen gelukkig te maken? Ik voor mij zoude veeleer verkiezen

> te leven in een land zonder vrijheid, met justitie en orde, dan in een land waar men zeide dat Vrijheid woonde, zonder Justitie.

In Hahn's gemoed streden die onverzoenlijke opvattingen. Hij viel Bicker niet af, maar zijn ‘aandoenlijk zenuwgestel’ overmande hem. ‘Rampzalig Nederland!’ riep hij uit, en gaf in overweging aan de goedkeuring van 's voorzitters beslissing de verklaring toe te voegen dat het gebruik der troepen geheel voor de verantwoording van het Provinciaal Bestuur bleef. Kantelaer's antwoord was afdoende: dit was 1° onnodig;

2° nadelig, doordat er een wankelmoedigheid uit sprak, die te Amsterdam gevolgen moest hebben.

Een week later gaf de mededeling van Beurnonville dat hij troepen zond, aanleiding tot een ware uitbarsting. Bosch wenste dat hij gelast zou worden die troepen terug te roepen. Hubert en Nuhout van der Veen verklaarden hartstochtelijk, dat dit nooit de bedoeling was geweest van de aan de generaal verstrekte bevoegdheid. Diens optreden gaf ruime stof tot herinnering aan de tyrannie van de tweede Willem. Er kwamen ook wanhopige adressen van Amsterdamse burgers binnen (600 uit 20.000, zei Nieuhof schouderophalend), waarin die noot werd aangeslagen.

Maar het P.B. zelf kwam onder schot. 't Was Valckenaer die het geheimzinnig waas dat over de betrekkingen tussen dat Bestuur en de Franse generaal hing, verscheurde en opperde dat klaarblijkelijk het P.B., zijn eigen troepen niet durvende gebruiken, hèm tot actie had gedreven - volgens Valckenaer dan met bedriegelijke voorstellingen. In zijn brief aan de N.V. stelde Beurnonville het voor, alsof die troepenbeweging deel was van zijn krijgsplan, heel diplomatiek, maar ook heel weinig overtuigend. Weldra kwam Nuhout van der Veen, in grote gemoedsbeweging, met een andere brief, door de generaal gericht tot het P.B. van Holland en waarin hij (overeenkomstig zijn mondelinge verzekeringen tot de twee Hollandse afgevaardigden die ik vermeldde) sprak van zijn plan om de orde te herstellen. Als dat een Frans generaal vrij staat, waar blijft dan onze onafhankelijkheid? En tussen hem en het P.B. bestaat zichtbaar 'collusie'. Die zaak moet opgehelderd, herhaalden de radicalen op alle wijzen. 'Een luide kreet stijgt ten hemel', volgens Vreede, 'dat Vaderland en Vrijheid in gevaar zijn.' Maar de anderen (Hahn nu voorop) vonden het gemakkelijker in het onderdeel-van-het-krijgsplan te geloven, en wat het P.B. van Holland betreft, voerden zij aan, wat de radicalen met zo'n succes in de Friese zaak hadden uitgespeeld: 'domestiek'; de N.V. staat hier buiten. Zoals Kantelaer al gezegd had: Hahn's expresse verklaring is 'onnodig'. Schimmelpenninck, nu voorzitter, droeg er het zijne toe bij om die beide oncomfortabele vragen te doen begraven.

Toch lijdt het geen twijfel of de hele affaire had de radicalen in de N.V. sterk achteruitgezet. De Franse regering had een diep wantrouwen tegen hen opgevat. Zij was juist ongemeen kittelorig op dit punt, omdat net op hetzelfde ogenblik de samenzwering van Babeuf aan het licht was gebracht. Men zocht, zeker ten onrechte overigens, verband tussen de twee gebeurtenissen, en Valckenaer in 't bizonder, de bekwaamste man onder de radicalen, werd er van verdacht in verstandhouding met de Parijse 'anarchisten' de hand in het Amsterdamse oproer te hebben gehad. Het is waarschijnlijk dat er dit hem toe bracht om juist na afloop van deze verdrietige zaak zijn post van gezant bij het Spaanse hof te gaan waarnemen. Dat berokkende hem overigens ook nog ernstige onaangenaamheden, want op zijn reis daarheen van plan een tijdlang in Parijs te vertoeven, werd hem als de eerste de beste ongewenste vreemdeling aangezegd binnen vieren twintig uur uit de stad en binnen vier weken uit het land te verdwijnen. Ook Blauw moest het ontgelden. De Franse regering verzocht zijn terugroeping, en Meyer, die in bekwaamheid met de ander niet te vergelijken was en de Fransen niet dwars zat met kritisch vermogen of onafhankelijkheidszucht, bleef alleen de Bataafse Republiek vertegenwoordigen. Blauw werd voorlopig gezant in Toscane.

Wijziging van het Reglement verworpen (*juni* '96)

De krachtige weeromstuit op de ‘anarchistische’ tendenties van de volkssociëteiten als gevolg van de opschudding te Amsterdam kon Noël niet anders dan aangenaam zijn. Hij was rechtstreeks mee verantwoordelijk voor het ingrijpen van Beurnonville. Ook hij zag Valckenaer liever gaan dan blijven. Maar als gevolg schenen de federalisten, eerst angstig, te triomferen, en dat zag hij met bezorgdheid aan. Hij deed dus zijn best om bij

zijn anti-radicale relaties in de Haagse politieke wereld de eenheidsleer te prediken. Maar inderdaad, de Bataafse gematigden moesten wel uit zichzelf inzien, dat het aan hen stond de unitarische leus te redden van het discrediet der radicalen, en Schimmelpenninck had zeker wel de inblazingen van Noël niet nodig om nog tijdens zijn voorzitterschap van de N.V. een poging daartoe te wagen. Midden in de crisis, op 23 mei, kwam hij met het ‘alleropmerkelijkst voorstel’, dat de Vergadering plechtig verklaren zou, overtuigd te zijn van de noodzakelijkheid van het beginsel van één- en ondeelbaarheid en ‘in het vleiend vooruitzicht verkeerde’ weldra een constitutie daarop gebouwd aan de natie te kunnen aanbieden. Dit was geen vooruitlopen op de Commissie, hetgeen het Reglement verbood; hij wilde ook ‘alle Bataafse talenten ja alle wijsgerige mensenvrienden uitnodigen’ plannen in te zenden; de constitutie moest ‘niet de ontijdige vrucht van louter enthousiasme, maar van ene kalme en wijsgerige beoordeling’ zijn. Op een ogenblik dat ongeduld en twijfel zich om strijd roerden, maakte die op het toenmalig sentiment afgestemde welsprekendheid van de befaamde redenaar een enorme indruk.

Wat niet belette dat in de Commissie van Constitutie de federalisten zo onhandelbaar bleven, dat nog daarna Van de Kasteele en zijn geestverwanten erover dachten hun mandaat aan de Vergadering te komen teruggeven. (Zó werd het geheim van die besprekingen niet bewaard, of Noël kon dit aan zijn regering melden.) Ook dat de Franse minister van buitenlandse zaken, Delacroix, Noël inmiddels te hulp was gekomen met een verklaring van afschuw van de demagogen (soortgenoten van Babeuf!) en aanprijzen van het eenheidsbeginsel, hielp blijkbaar niet.

Toen een maand later Schimmelpenninck's voorstel eindelijk in behandeling kwam, bleken in de N.V. ongeduld en twijfel alweer verder geschreden. Verscheiden sprekers herinnerden zich hun geestdrift van toen met een zekere weemoed, maar de echte unitarissen erkenden nu nog helderder dat dit maar een slag in de lucht was. Schimmelpenninck verlangde geen uitspraak meer: zijn doel was bereikt, zei hij; het is een openbaar geheim dat de Commissie tot het beginsel heeft besloten. Inderdaad traden Van de Kasteele en zijn vrienden niet uit de commissie, maar het vervolg zou uitwijzen dat zij er hun zin niet hadden kunnen doorzetten. De woorden één- en ondeelbaarheid, zonder nauwkeuriger aanduiding van het terrein dat zij bestrijken moesten, betekenden niets.

Schimmelpenninck's geesteshouding was soms niet vrij van illusionisme. Weer had hij het over het ontoereikende van ‘enthousiasmus’ en dat duurzame en heilzame constituties ‘door kalme overdenkingen en bedaarde redeneringen, door een onbevooroordeelde wikking en weging’ tot stand komen; en zijn hoofddoel was, zei hij, om door een gemeenschappelijke uitspraak rampzalige burgertwist en verdeeldheid te voorkomen. 't Is waar dat hij hier het gevaar dat de revolutie liep en dat haar zou doen ontsporen, raak aanduidde. Maar de onderlinge strijd liet zich door geen wijze vermaningen bezweren. Hoe onoverbrugbaar, 't zij door gedachtenwisseling of door geestdrift, de tegenstelling was, had hij toch juist in de nu eindelijk over het voorstel Vreede-Valckenaer-Bosch gevoerde discussie kunnen waarnemen; trouwens ook in één, onmiddellijk voorafgaande, over een voorstel van Van Hooff, die wilde dat aan alle provinciale vergaderingen éénzelfde, op geen soevereiniteit aanspraak makende titel zou worden voorgeschreven.

> 't Is een onaangename waarheid, maar daarom niet minder waar (*zo had Bosveld gezegd*), dat ons gemenebest nog feitelijk uit negen provincies bestaat, alle van elkander en van ons onafhankelijk, dan alleen in die zaken welke zij onderling geconvenieerd hebben aan ons af te staan.

De driftige Van Hooff wilde er niet van horen, dat de soevereiniteit aan deze Vergade-

ring alleen onder de uitdrukkelijke beperking van het Reglement door de Staten-Generaal zou zijn afgestaan.

> H.H.M. zijn overleden. Zij zullen van gene zijde van het graf ons geen wetten voorschrijven. De ware Soeverein leeft altijd: deze is het Volk. En zo het Reglement een hinderpaal wierd om 's volks belang te kunnen handhaven, gelove ik dat men hetzelve met alle de pretentiën, reserves en *sine qua non's* van H.H.M. ter decisie van het ganse Volk kan brengen.

Dat was precies wat het voorstel-Vreede *c.s.* beoogde. Er zou een proclamatie tot het Nederlandse volk worden gericht om het uit te nodigen in zijn grondvergaderingen zijn goedkeuring te hechten aan wijziging van de artikelen in het Reglement, waardoor de N.V. zich bij haar taak om aan de altijd nog onzekere oorlogstoestand het hoofd te bieden het meest belemmerd vond. Art. 79 zou zo veranderd moeten worden, dat het de N.V. opdroeg over het hele land gelijkelijk burgerwapening tot stand te brengen en haar over de aldus gevormde macht de onbeperkte beschikking verleende. Art. 86-91 moesten vervangen worden door één, dat haar bevoegd maakte tot alle maatregelen nodig voor het vinden van penningen ‘tot algemeen bestuur van 's lands zaken’.

Valckenaer had bij de indiening er al op gewezen dat, al had elk lid der Vergadering het Reglement zoals het daar lag bezworen, elk ook bij ede beloofd had het Vaderland te zullen redden of op zijn post te sterven, de oppermacht des Volks te handhaven, en alles te doen wat getrouwe Representanten des Volks schuldig zijn te doen. Dit argument werd in de discussie van radicale zijde telkens vernomen, wanneer federalisten of gematigden het Reglement voorstelden als een *pactum*, een contract waardoor men volstrekt gebonden was.

> Er zijn (*zei Midderigh, een katholiek koopman van Rotterdam*) bij het zogenoemd Patriottisch deel onzer natie twee partijen. De éne partij wil het rijk der overheersing, ongelijkheid, onrechtvaardigheid, dweperij en vooroordelen geheel vernietigen. De andere partij wil niet slechts de fundamenten niet uit den grond ophalen ... maar verkiest het gebouw zelf zoveel mogelijk te bewaren en alleenlijk het al te afzichtelijk gewordene met een uiterlijken en bedrieglijken glans te vernissen. De éne partij is oprecht gezind om voordeel van den voortgang der menselijke begrippen in het staatkundige te trekken, ene meer verlichte wijsbegeerte dadelijk in praktijk te brengen ... De andere partij ... zweert niet anders dan bij het Romeinse recht, de Unie van Utrecht ... of beweegt hemel en aarde om de Amerikaanse constitutie boven de Franse smakelijk te maken.

Die andere partij had meer pijlen op haar boog dan alleen die van het heilige contract. Overigens was een herinnering aan het feit dat verscheiden provincies alleen op zeer bepaalde en na onderhandeling in het Reglement opgenomen voorwaarden waren toegetreden (Zeeland, Overijsel, Groningen), voorwaarden ten dele belichaamd juist in de artikelen die men nu wilde wijzigen; - zo'n herinnering was wel een sterk argument. Ook voegden tal van sprekers daar de waarschuwing aan toe, dat hun persoonlijke verplichting door wijziging zou ophouden; Hartog, Rotterdams advokaat,

zei dat de minderheid zich aan de meerderheid moest onderwerpen, alleen echter in zaken door het Reglement aan de Vergadering toegekend. Maar ook op algemene gronden waren diezelfden van een almachtige vergadering afkerig.

> Alle regering heeft een strekking tot overheersing (*zei De Mist, stadssecretaris van Kampen en een van de intellectuele leiders der federalisten; en Teding van Berkhout*,

> *met een duidelijke toespeling op Vreede's exclamatie*: Ach Neerland, Neerland, hadt gij het eeuwig vervloekt Foederalisme niet in uwen boezem gekoesterd! -:) O Neerland's volk, wacht u voor de nadelen van het Foederalismus, maar vermijd tegelijk een voor alle volken gevaarlijk Despotismus! (*Zo riep ook Bicker het afschrikwekkend voorbeeld op*) vanenen Robespierre, die onder schijn van Patriotismus, van overdreven Patriotismus, haakte naar meerder gezag.

Hoe weinig strookte bovendien een dergelijke plotselinge eenmaking met de gang van onze geschiedenis! In Frankrijk (De Sitter, van Groningen maakte die zeer juiste opmerking), ja, dáár was het eenvoudig geweest om de oppermacht, voorheen in de persoon des Konings gevestigd, op het volk over te brengen; maar bij ons had niet het volk in 't algemeen, maar het volk afzonderlijk in ieder der gewesten revolutie gemaakt. Op zichzelf (zie Zwitserland, zie Amerika) steekt er in federatie geen kwaad.

Heeft de revolutie die wij gehad hebben, voorlopig geen reële hervormingen genoeg gebracht? vroeg Nieuhof.

> De begeerte van allen die in Nederland wèldenken, is niet voor de omwending te vernieuwen of doen voortduren, maar ophouden. (*Verbeteren van het gebrekkige in de staatsinrichting, zeker; maar*:) Men mag niet stellen: zo zal 't zijn. Deze vraag heeft ene oudere zuster: kan't zo zijn? (*En die onbepaalde macht die men wilde, - waartoe*?) 't Komt hierop neer: ‘Volk van Nederland, wij moeten de handen ruimer hebben ... en meester zijn van uw geld en uwe handen.’

De Mist bekende dat zijn hart in zijn binnenste schreide, als hij de behoeftige huisvader het brood voor zijn kinderen dunner zag snijden om enige stuivers meer voor 's lands lasten te kunnen opsparen; maar zo'n man had nog de troost dat die lasten werden gevorderd door zijn eigen locale vertegenwoordigers, die de omstandigheden kennen en er mee rekenen. En zou dat nu in handen van de verre, onvertrouwde centrale regering gelegd moeten worden?

Het denkbeeld van wapendwang - want men zag ‘requisitie’ achter het voorgestelde artikel 79 (het woord conscriptie was nog onbekend) - verschrikte zo mogelijk nog meer. De internationale toestand wàs niet zo hachelijk; en: ofwel wij kunnen rekenen op de heldhaftige Fransen, of in geval van nood zullen onze mannen wel vrijwillig toestromen: de Nederlander heeft nu eenmaal een vooroordeel tegen de krijgsdienst; ofwel hij is te fier om zich te laten dwingen; het land kan geen werkkrachten missen, anders dan Frankrijk. Al die onderling tegenstrijdige argumenten werden vernomen, maar zij kwamen alle, evenals heel de oppositie tegen het voorstel, uit één bron: 'n door en door onrevolutionaire gezindheid, en daarmee weerspiegelden federalisten en gematigden wat in de geesten leefde niet alleen van de meerderheid dergenen die in januari 1795 zo hartelijk gejuicht hadden, maar bovendien van de velen die zich toen stil hadden gehouden.

In een alleszins meesterlijke samenvatting van de gedachtenwisseling zoals die dagen lang gehouden was, had Bosveld het nogmaals over de onbeperkte macht die men wilde leggen in handen van één, vooralsnog door geen constitutie bepaalde, vergadering; of van de helft plus één daarvan, vijftig of zestig mensen. En dat zonder

tegenwicht. Vreede had van de openbaarheid der zittingen gesproken als voldoende waarborg. Dat maakte op Bosveld geen indruk, en als Van Sonsbeeck twijfel aan een rechtstreeks uit het immers altijd het goede willende volk voortgekomen Vergadering heiligschennis noemde (men proeft de invloed van Rousseau), vond hij, Bosveld, dat maar vleierijen, zoals waarmee men 'weleer de wereldgroten vleide'. Wat de adressen betreft, waaraan volkssociëteiten uit verscheiden steden het weer niet hadden laten ontbreken en die

men voor de volksstem wilde uitgeven, Bosveld antwoordde met het Horatiaanse vers van de onverzettelijkheid van de rechtvaardige tegenover een verblinde menigte.

De discussie eindigde gelijk zo dikwijls in enige verwarring. Van Hooff's voorstel over de titulatuur was uitgelopen op een besluit (Hahn's denkbeeld), dat de N.V. voortaan aan de betiteling die de provinciale besturen zich toekenden, als een glos van haarzelve: ‘hoogste geconstitueerde macht in die of die provincie’, zou toevoegen. Nog weer een bekentenis van onmacht. En dat het zoveel drastischer voorstel van Vreede c.s. zou doorgaan, werd in de loop van het debat zo onwaarschijnlijk, dat Vreede zelf, op raad van Floh, genoegen nam met ‘in advies houden’. Daartoe werd dan met vijftig tegen negenenveertig stemmen besloten, maar vóór- en tegenstanders van de maatregel waren stellig aan beide zijden te vinden, zodat de N.V. niet eens tot een duidelijke uitspraak in staat bleek.

Nogmaals Friesland; toenemende verdeeldheid; moeilijke positie van Noël

Zeker was de positie van de radicalen in de N.V. geschokt. Angst voor burgerwoelingen had federalisten en gematigden tot nauwere samenwerking gedreven. Dat kwam vooral uit bij de veertiendaagse voorzittersverkiezingen, waar geen radicaal ooit een kans kreeg. Die uitsluiting verbitterde de stemming van de groep op den duur niet weinig, en met zoveel te meer ijver werd de agitatie in den lande gaande gehouden, en meer en meer tegen de N.V. gericht. Telkens weer lokten volkssociëteiten nu hier dan daar incidenten uit, die de bezorgdheid van de anderen levendig hielden. Het is opmerkelijk dat onder de politieke weekbladen, waarvan er een aantal nieuw opgericht werden, vooreerst gematigdheid de overhand had. Pieter 't Hoen, die zijn *Post van den Neder-rhijn* liet herrijzen, *De Vraag-al* van Van Hamelsveld, *De Republikein*, die te Amsterdam verscheen, richtten zich alle tegen ‘terrorisme’ of ‘anarchisme’ zogoed als tegen ‘federalisme’; *Heraclijt en Democrijt*, waarvan Dibbets redacteur werd, was zelfs vóór alles anti-extremist. Een blad dat de radicale beginselen verkondigde en tegelijk intellectueel kaliber had, zoals de andere doorgaans, was er nadat Valckenaer zijn *Advocaat der Nationale Vrijheid* had moeten staken, niet meer. *De Domkop* en *De Politieke Sleeper*, allebei anoniem te Amsterdam verschijnend en tegen de geest van moderantisme die het stadsbestuur kenmerkte gericht, zochten hun kracht meest in het uitvaren tegen Oranjeambtenaren en hun vette salarissen, of in verdachtmaken en stoken.

De jonge procureur-generaal bij het Hof van Holland, C.F. van Maanen, trachtte zulk wild geschrijf wel tegen te gaan. Op zijn aanstichting vaardigde het P.B., geheel met zijn wijze van zien akkoord, 28 april 1796 een straffe publicatie tegen drukpers-losbandigheid uit. In juli poogde Van Maanen toen ernst te maken met de vervolging van geen mindere dan L.C. Vonck, lid van de N.V., wegens artikelen in de *Haagsche Courant*, waarin de knevelarijen die het volk nog van drosten en baljuwen te lijden had, aan de kaak werden gesteld. Alles wachtte immers nog op hervorming en zo lang achtte Van Maanen zich geroepen ‘die lagere officieren in het richtig executeren van hun post te mainteneren en tegen alle kwaadaardige aanvallen en overlast, vooral van grote en machtige personen, te beschermen.’ Hij sprak van

> hooggaande misdrijven, tenderende om alle hoge machten des Lands te honen en te verguizen, de banden der maatschappij te verbreken, de Justitie ... krachteloos te maken, en goede en eenvoudige ingezetenen door schoonschijnende en listige raisonnementen en valse voorgevens aan te zetten om het land te beroeren.

Wel waarlijk een taal die de radicalen moest doen vragen of zij nog onder het oud regiem leefden! En veel 'eenvoudige ingezetenen' waren voor hùn taktiek te meer vat-

baar, omdat de gematigden nu eenmaal, door de feitelijke onmacht van de N.V., niet in staat waren er veel constructiefs tegenover te stellen. Van Maanen kon Vonck tenslotte niet aan, maar een obscuur Delfts burger, Campanus, die in een herberg het P.B. 'slijmerig' had genoemd (dat werd het gebruikelijke scheldwoord voor de gematigden), wist hij uit Delft overgebracht te krijgen naar de Gevangenpoort, en de man zat, tot in 1798 de radicalen aan de macht kwamen.

Met zulke middelen was de ergernis niet te stuiten, waarmee de al dieper wordende verdeeldheid blijkende in die eindeloze debatten van de N.V. de radicalen vervulde, noch de ontgoocheling die zich onder de bevolking in haar geheel genomen verspreidde. Voeg bij dat enerverend wachten op de beloofde constitutie de jammerlijke economische toestand, de zware belastingen, de tekenen dat het met leger en vloot nog maar weinig naar wens ging, en het is geen wonder dat velen zich afvroegen wat goeds de revolutie bracht. Toen het de Fransen die zomer aan de Rijn onvoorspoedig ging, was de reactie in Nederland, zoals Noël die opmerkte, niet zozeer dat er nu dus naar de zin van de radicalen met niets ontziende energie aan de verdediging moest worden gewerkt, als wel dat de Oranjegezinden het hoofd opstaken en aan weer een omkeer dachten.

Noël's positie was pijnlijk. Hun optreden tegen de Amsterdamse volksbeweging had hem en Beurnonville de wrok van de radicalen op de hals gehaald. Toch besefte hij dat hun hulp onontbeerlijk was, wilde men ooit een sterke regering bekomen: die kon alleen op het eenheidsbeginsel worden gegrond. Het Friese regiem, de wel ietwat wrange vrucht van die overweging, stelde hij ook nu nog zo smakelijk mogelijk voor. In Parijs dacht men daar echter anders over, en na opmerkingen over de geldverspilling van dat regiem - weersproken door de vlotheid van Friesland's quoteopbrengst riposteerde de gezant - gaf het Directoire hem de wel zeer karakteristieke aanwijzing:

> Revolutionaire werktuigen moeten zorgvuldig verbrijzeld worden zodra zij hun werking hebben gedaan; anders loopt men gevaar hen de constructie waarvoor men hen gebruikt heeft, weldra weer te zien omverwerpen.

Ook moest hij uit naam van zijn regering aandringen, dat de N.V. haar invloed zou aanwenden op Utrecht om gedaan te krijgen dat een daar voorgenomen confiscatiemaatregel tegen oud-regenten zou worden ingetrokken. In beginsel was Noël het daarmee trouwens eens. Hij had zelfs reeds door Beurnonville bij het Utrechts Provinciaal Bestuur laten protesteren, en wel op grond van de in januari 1795 door Frankrijk met de oude Staten van Utrecht gesloten capitulatie. Dat had de Utrechtenaren hevig ontstemd, en zij hadden zich tot de N.V. gericht met een verzoek om hen te handhaven bij hun vrije deliberatiën, gewaarborgd immers door het Haags Tractaat, waardoor die capitulatie was vervangen. 'Zijn wij waarlijk vrij? Is het volk van Nederland geheel onafhankelijk? - zoals door de Franse Republiek plechtig is verklaard.' Noël, bewerkt door de Commiissie van Buitenlandse Zaken, wierp de schuld op Beurnonville, en de brief van het Directoire aan de N.V. was bedoeld om hetzelfde oogmerk op minder kwetsende wijze te bereiken. De N.V. sprong inderdaad in de bres en, onder blijde betuiging dat Noël geen aanslag op de Bataafse soevereiniteit in de zin had gehad, verzocht zij het P.B. van Utrecht op eigen verantwoording, een besluit dat wel zeer 'ontbloot van den form van rechten' was, in te trekken; hetgeen geschiedde. Een succes voor de N.V. ofschoon zelfs in de

uiteindelijke vorm de invloed van Frankrijk wat naakt aan den dag kwam. In ieder geval, en daarom is deze zaak, hier te pas gebracht, kan men eruit zien hoe de Franse regering altijd klaar stond om als beschermer der maatschappelijke orde op te treden.

Mits de gevoeligheden der radicalen werden ontzien, had Noël daar niet op tegen, maar hij wenste met minstens zoveel kracht invloed ten gunste van de eenheid te

oefenen. Een schrijven aan de N.V. om de wenselijkheid van spoed maken met het constitutie-ontwerp te betogen echter moest hij 20 juli op eigen risico uitvaardigen, en vernam er vervolgens, in weerwil van zijn aanhouden, van Delacroix geen woord over. Intussen zochten de Friese uitgewekenen buiten hem om contact met de machthebbers in Parijs. Huber en nog enigen gingen daar zelfs heen, en Noël voelde het als een persoonlijke krenking dat zij er een vriendelijk onthaal vonden. Zo'n contra-revolutionaire wind woei in Parijs, zozeer was men bereid de Friese zaken door de ogen van de klagers te zien, dat Noël opdracht kreeg de N.V. aan te sporen om haar gezag te doen gelden en geen genoegen te nemen met de uiterst beperkte en op onaannemelijke wijze geclausuleerde maatregel van amnestie waartoe de Friese Representanten-vergadering in antwoord op de exhortatoire missive had besloten. Tegelijk gaf het Directoire nu ook ongeduld te kennen - 't was september geworden - over het getreuzel van de Commissie van Constitutie, maar de aansporing die Noël nu dus herhalen kon, werd naar zijn mening ontkracht door de bescherming die tegelijk over de ergste federalisten werd uitgestrekt.

In oktober kwam dan, naar aanleiding van dat antwoord op de exhortatoire missive, de Friese zaak met al haar explosieve kracht weer in de N.V. aan de orde. Het amnestie verlenen, onder-voorwaarde van vernederende verklaringen, aan achttien van de uitgeweken Representanten en de uitdrukkelijke weigering ervan aan twaalf, was zeker in lijnrechte strijd met de geest van de brief, in juni door de N.V. aan het P.B. van Friesland gericht. De Vergadering constateerde dat dan ook met zesenvijftig tegen vierendertig stemmen, maar ze deed het niet zonder dat er vele dagen in lange redevoeringen door de énen over de onregelmatigheden van het bestaande regiem, door de anderen over het zondenregister van de uitgewekenen toen zij nog in Friesland heersten, was uitgeweid. Het is wel opmerkelijk dat Floh, die de halfslachtigheid van het commissie-rapport tegen de vinnige aanval van een ander commissie-lid, de stelselmatig anti-radicale Amsterdamse advokaat Van Castrop, moest verdedigen, zelf de misstanden in Friesland scherp afkeurde. In 't bizonder had Floh - zelfs Floh! - het over de voor stemgerechtigdheid geëiste verklaring, die zoveel verder ging dan die welke bij de verkiezingen voor de N.V. was voorgeschreven. (Ik herinner aan de precies soortgelijke positie te Kampen.)

> Een menigte van brave en verstandige luiden in Friesland, aan welker Patriottismus niemand ooit heeft getwijfeld, die, in het midden der zevenjarige verdrukking (1787-95) altoos standvastig gebleven, nimmer tot enige laagheid zijn vervallen, vinden zwarigheid in die verklaring en worden daarom uit de grondvergaderingen geweerd of blijven vanzelve thuis.

De staat van de justitie, de twee en veertig comités van waakzaamheid, het kwam natuurlijk alles weer op de proppen, en dan die uitgewekenen: waren dat soms geen Patriotten, hadden zij niet voor de goede zaak geleden? Dat vooral betoogde nog een commissie-lid die een krachtiger rapport verlangd had, zelf een Fries, de R.K. pastoor Van Rijswijk, de plaatsvervanger van Stijl: het regiem werd hier nogmaals van binnen uit fel aangevallen. Door andere Friezen even fel verdedigd: door de altijd bitse en hevige C.L. van Beyma, door de ongelikte boer Kuiken, wiens redevoeringen, naar men spotte, zijn eigen waren omdat hij ervoor betaalde, maar die soms ook weleens

op eigen houtje kon uitvallen. Er werd driftig tegen elkaar in geïnsinueerd, persoonlijkheden waren niet van de lucht, op één avond stond de hele vergadering overeind en overschreeuwde men elkaar en de voorzitter, tot die - 't was Kantelaer - met een waardig woord de orde wist te herstellen.

Hahn, Van Hamelsveld, uitten hun diepe smart over de verbittering door die ongelukkige Friese zaak verwekt, en 't was dit wat er toe leidde om na het vaststellen van het ontoereikende van het Friese antwoord, niet, zoals de voorzitter Ten Berge wilde, nog-

maals een commissie aan te stellen over de vraag *wat nu*, maar eerst eenvoudig te stemmen over de vraag *of* de N.V. nog iets doen zou; en de uitslag was met drie en veertig tegen veertig: neen. Een jammerlijk brevet van onmacht reikte de Vergadering zich daarmee uit, en de Friese zaak zou toch nog aanleiding tot heel wat hevige debatten geven, met herhaling van al de argumenten vóór en tegen.

Reeds in december ging het nogmaals over de geloofsbrieven van Huber en E.M. van Beyma, en dat de meerderheid wel degelijk haar bekomst had van het Friese radicalisme, bleek, toen ditmaal het rapport van de commissie-Vreede, strekkende tot definitieve uitsluiting van beiden, werd verworpen en tot de toelating besloten. Voor Noël was dat niet aangenaam. Er was bij de discussie groot kabaal gemaakt tegen Van Castrop, die over de Friese wantoestanden geen blad voor de mond nam, en op het laatst verweerde de Fries Halbes zich luidkeeld tegen de leiding van de voorzitter Van Hamelsveld.

> Het schijnt mij toe dat het er met ene vervloekte draaierij zal doorgesleept worden. (Bij deze laatste woorden slaat de burger met drift op de bank.)

Zulke tonelen kwamen meer en meer voor. Daar was b.v. het geval geweest van de klerk Nieuwenhuizen, die de Commissie van Buitenlandse Zaken tot chartermeester wilde aanstellen, in weerwil van het feit dat de man in 1787 lid van een Oranje-Sociëteit was geweest. Aanvankelijk scheen Hahn, tegen rumoerige protesten in, zijn zin doorgezet te krijgen. Maar toen Nieuwenhuizen zich een paar dagen later presenteerde om de verklaring af te leggen, begon het lieve leven opnieuw. De radicalen waren nu blijkbaar beter voorbereid; Brands bond de kat de bel aan, en toen de voorzitter zwak genoeg was om in weerwil van het vorige besluit een stemming over de vraag of deze man kon worden beëdigd, toe te laten, sleepten zij meer dan de helft van de vergadering mee. Ook b.v. Van Hooff, de persoonlijke betrouwbaarheid van Nieuwenhuizen erkennende, oordeelde dat men de Patriotten in den lande te bitter grieven zou; en de tribunes getuigden luidruchtig van hun instemming. Schimmelpenninck, die Hahn krachtig ter zijde had gestaan, waarschuwde nog uitdrukkelijk tegen die betoging van het publiek als een gevaarlijk precedent.

Maar het geval op zichzelf is tekenend. Dat de radicalen zulke persoonskwesties hoog opnamen, hebben wij al meer gezien. Maar hier blijkt, dat de hartstocht daardoor gewekt breder om zich heen kon grijpen en dat de practische regeerdersmentaliteit, zoals die in de Commissie voor Buitenlandse Zaken de toon aangaf, het in de Vergadering hard te verduren kon krijgen.

Scheiding van kerk en staat (5 *aug.*)

Onder het wachten op de Commissie van Constitutie had de Vergadering nog twee grote debatten gevoerd, waarvan iets verteld dient te worden. Beide leidden tot decreten waarmee zij het terrein van de Commissie betrad, in weerwil van het Reglement, maar zonder dat iemand daar ditmaal ernstig aanstoot aan nam. Het eerste decreet strekte tot bevestiging van de scheiding van kerk en staat en poogde de

volledige gelijkstelling der gezindten wat spoediger tot werkelijkheid te maken; het tweede erkende de Joden als Bataafse burgers.

Reeds in mei had Ploos van Amstel, katholiek advokaat, een voorstel ingediend met betrekking tot het eerste. In juli rapporteerde een daartoe aangewezen commissie bij monde van Lublink de Jonge. Er volgde, verspreid over enige weken, een stortvloed van redevoeringen; afzonderlijk uitgegeven door Rogge, vulden zij een boek van vierhonderd bladzijden. Tegen het einde zei Hahn dat hij, toen men dit onderwerp aanvatte, zijn hart had vastgehouden. Zou men niet Roomsen horen en Gereformeerden, in

plaats van Representanten? Maar neen, ‘de geloofspartijschappen zullen eeuwig en eeuwig dood blijven! De N.V. kent gene sectarissen, maar alleen burgers.’

Dit was wel wat geflatteerd. Roomsen en Gereformeerden waren wel degelijk te onderscheiden; trouwens ook de protestantse dissenters voerden hun eigen taal. En toch is er iets verwonderlijks, maar vooral bewonderenswaardigs in, dat men elkaar van het begin af in de hoofdzaken verstond en zich ten slotte eenparig op een decreet kon verenigen. De Amsterdamse koopman-letterkundige Lublink de Jonge (zelf remonstrant, maar in de commissie waren alle richtingen vertegenwoordigd) had in het rapport de hoofdzaken voortreffelijk aangeduid. Hij maakte een uitspraak van Van Hamelsveld tot de zijne, ‘dat er zonder godsdienst geen maatschappelijk geluk kan zijn; maar dat de kerk niets gemeen heeft met de staat.’ Scheiding van kerk en staat dus, en generlei overheersing van éne kerk meer. Wat was de oorsprong van zo'n overheersing?

> In ons gemenebest zowel als elders (is die) te zoeken in het recht van den sterkste, het recht van den langsten degen, van den oorlog. Alleen door het geluk der wapenen of het bestier van zodanigen die over gewapende manschappen het oppergezag in handen hadden, wierd altoos de zaak van enigen bepaalden godsdienst beslist.

Opruiming nu dus van alle ongelijkheid gehecht aan godsdienstige gezindheid, zoals van de hatelijke oktrooien (de executies van onwillige Katholieken in Holland waren de onmiddellijke aanleiding tot Ploos van Amstel's initiatief geweest), ja gewichtiger nog, van de uitsluitende salariëring door de staat van de leraren der Hervormde Kerk. Maar de mensenrechten schreven ook eerbied voor eigendom en eenmaal erkende bestaansmiddelen voor, en het rapport stelde met nadruk vast, dat het in geen geval zou aangaan de zittende predikanten - 'n 16 of 1700 man - met één slag van hun inkomen te beroven. Daarbij kwam trouwens een alleszins gezonde overweging van politieke aard.

> Alle de leraars van de heersende kerk zijn geen vijanden van onze constitutie. Laten wij er hen niet toe dwingen het te worden. Bij ons is (*en ieder hoorder moet erbij gedacht hebben: gelijk in Frankrijk*), dank zij den hemel, het Patriottismus niet onafscheidelijk aan de ene of andere gezindte verknocht.

Voor de toekomst moest de oplossing zijn: ‘allen moeten even veel of niets hebben’; en heel de gedachtengang van het rapport leidde tot het eerste alternatief: bezoldiging ook van de andere gezindten. Ondertussen zou de regeling van de positie der in oorsprong en rechtstitel sterk uiteenlopende geestelijke goederen de uiterste behoedzaamheid vereisen; met ‘een enkele hamerslag of pennestreek’ kwam men er niet. Zelfs bij de gewenste onmiddellijke vernietiging der oktrooien zou op eigendomsrechten moeten worden gelet.

In de discussie konden Katholieken als Guljé, Anink, Molengraaff, niet nalaten de roof van twee eeuwen geleden en de vexatiën en onderdrukking waaraan zij sedert hadden blootgestaan nog eens breed uit te meten. Zij vonden het maar dwaasheid dat de salarissen der predikanten, al was het maar voorlopig, moesten worden

doorbetaald. Alsof de Gereformeerden niet heel het rijkste deel der natie omvatten! Pastoor Van Rijswijk, meer irenisch, verklaarde zich bereid alles met de mantel der liefde te bedekken; van zijn medebroeders die 'evenzowel als wij op hun eeuwig welzijn hopen en één en dezelfde God aanbidden', verwachtte hij evenwel een onmiddellijk staken van de ergste misstanden (zoals b.v. dat alleen de gereformeerde armen uit de algemene beurs waartoe ook de Katholieken bijdroegen, werden onderhouden). Bitter sarcastisch schetste Molengraaff (van Oosterwijk) de door lange bevoorrechting rijk geworden Hervormde,

L.C. VONCK

T. HALBES

G.J.G. BACOT

P.L. VAN DE KASTEELE

hakend naar het ogenblik waarop hij, net als die van andere gezindten, aan zijn verarmde herder zijn liefdadigheid zou kunnen bewijzen.

Van hun kant waren de Hervormden erop uit, bij alle erkenning van de onhoudbaarheid en onrechtvaardigheid der oude toestanden, verzachtende omstandigheden te pleiten en de noodzaak te beklemtonen om het historisch gegroeide tot op zekere hoogte te aanvaarden. Zo deden predikanten als Bosveld, Kantelaer, Sypkens; bij een collega van hen, Bernardus Bosch, won het radicalisme het van groeps- of klasse-gevoel - vaak ook, het moet gezegd, van gezond verstand; en Kantelaer gaf op een ogenblik van drift aan zijn minachting voor de man uiting -; Bosch sprak resoluut ten gunste van onmiddellijk ophouden met de bezoldiging van de Hervormde leraren.

De kerk was tot dan toe als een zaak van provinciaal beleid beschouwd. Hoe kon de N.V. in die kwesties van materiële aard, als bezoldiging, geestelijke goederen, oktrooien, tussenbeide komen, vóór er een nieuwe constitutie was ingevoerd? Een exhortatoire missive was al wat werd voorgesteld, maar zelfs zo liet het woord ‘domestiek’ zich wel weer horen. Vreede daarentegen betoogde dat deze hervormingen een rechtstreeks uitvloeisel waren van het decreet waarbij de Staten-Generaal (let wel, de St.-G., niet de N.V.) op 4 maart 1795 de mensenrechten hadden vastgesteld: lang vóór het Reglement, en het Reglement kon dus aan een ingrijpend decreet niet in de weg staan.

Daartegenover, tegenover die radicale neiging om maatregelen lijnrecht uit het beginsel af te leiden, stelde De Mist de onmogelijkheid om een ideale toestand, ‘in het afgetrokkene’ bedacht, opeenmaal te verwezenlijken. De echte federalisten beriepen zich bij voorkeur op die conservatieve filosofie, waaraan de gematigden hun hulde toch ook niet geheel onthielden. Somber liet Cau zich horen, geestverwant van De Mist. Hij wilde geen ‘onderdrukking, onrechtvaardigheden, misbruiken, knevelarijen’, waarover zo veel gesproken was, verdedigen; maar vielen de oude regelingen alle onder die termen? hadden zij dat karakter niet eer allengs gekregen? En in ieder geval: ‘God geve, dat de nakomelingschap niet op dezelfde wijze beoordele sommige daden in onze dagen voorgevallen.’

Zo vertoonden er zich nuanceringen op meer dan éne wijze. Maar het grote beginsel, dat de bevoorrechting moest ophouden en alle gezindten aanspraak konden doen gelden op gelijke behandeling, werd door niemand betwist. Met afgrijzen werd opgehaald hoe nog maar weinige jaren geleden Willem V had voorgesteld alle goede ambten voor leden der openbare kerk te reserveren en hoe de stadsregering van Rotterdam Katholieken uitdrukkelijk onbenoembaar had verklaard voor beurtschipperschappen. Hoe ver was men hier van zulk wanbedrijf!

Dat kon alleen, doordat de generatie die hier aan het woord kwam, godsdienst, die godsdienst waarover allen met zo'n eerbied spraken, in een nieuwe zin verstond. De optimistische Verlichtingsgeest kende een algemene godsdienst, overeenstemmende met menselijke wijsheid en deugd. De bizondere godsdiensten zag men op zijn best als verschijningsvormen daarvan, het dogmatische kreeg maar geringe waardering, mysterie en openbaring werden verwaarloosd, alle nadruk viel op het natuurlijke. Er waren er wel die stelling daartegen namen. Zo in 't bizonder Greve, die tegen de door Kantelaer opgestelde exhortatoire missive (na het passeren van het decreet dus) protesteerde, omdat er onverschilligheid ten aanzien van ‘het leerstellige van den godsdienst’ in tot uitdrukking kwam.

Ik ben een Christen en schaam mij niet dat openlijk te belijden. (*Waarop Bacot, ook predikant, maar die reeds te St. Omer een 'algemene protestantse kerk' had voorgestaan - nu trouwens raadsheer te Groningen - antwoordde, niet zonder verontwaardiging*:) Ik behoor ook tot de Christenen, ik eerbiedig ook den godsdienst. Maar nooit moeten wij hierom allen godsdienst alleen tot den christelijken bepalen.

Die verlichte opvatting vond steun in het onmiddellijkst belang van de tot dan toe onderliggende groepen. Maar zij had in 't algemeen de tijdstroom mee, en in de N.V. kon niets haar weerstaan. Het bewonderde rapport van Lublink de Jonge was ervan doortrokken. De meesterlijkste uiteenzetting ervan echter kwam van Schimmelpenninck.

> Orthodoxie (*zei hij*) is een geographisch woord. Lacht niet de Chinees om den aszak en kerkgebaarden der Joden? Lacht niet de Jood op zijn beurt om het Joosje der Chinezen? (*Desalniettemin*:) Ik ben zoveel als iemand overtuigd, B.R., van de noodzakelijkheid van godsdienstige beginsels voor den burgerstaat ... Maar de verstandige wetgever heeft zich met het dogmatieke van den godsdienst in het minst niet te bemoeien ... Het tijdstip is voor Europa opgedaagd, waarop het nog gevaarlijker wordt om uit vreesachtigheid de vooroordelen staande te houden, dan wel om dezelve moedig te bevechten ... (*Maar tegelijk*:) Laten wij alle maatregelen vermijden welke den schijn zouden hebben minder door ene zuivere wijsbegeerte dan wel door ene ongeduldige wrevel gedicteerd te zijn, aan de ene zijde zorgende dat alle overblijfsels van onderdrukking ophouden, maar ook tevens wakende dat de onderdrukten niet zelve op hunne beurt in onrechtvaardige verdrukkers veranderen.

Zelfs in die verbinding met wijze gematigdheid kan men in de geesteshouding der Verlichting een gemis opmerken. Ik vind er echter tevens iets van waarachtige nobelheid in, en vooral lijkt het mij onmiskenbaar, dat alleen door die ‘moed tot vechten tegen vooroordelen’, spruitend uit een groothartig vertrouwen in de macht der rede, de grote hervormingen konden worden ondernomen die de nieuwe tijd voorbereidden, en in 't bizonder de euvels weggeruimd die onder de macht der predominerende kerk zo diepe wortels hadden geschoten.

Het decreet van 5 augustus was een triumf. Na zoveel verwarring en teleurstelling had de Vergadering zich een ogenblik één kunnen voelen. Maar wat betekende het? De morele betekenis was groot. Het beginsel was op indrukwekkende wijze bevestigd en de nog altijd zwijgende Commissie van Constitutie hield het zich voor gezegd. Maar de onmiddellijke en praktische uitwerking was fragmentarisch en onzeker.

Het lange stuk, dat op het laatst door een commissie op grond van de gevoerde besprekingen was geredigeerd en er toen zonder veel moeite doorging, bevatte na een inleiding vijf artikelen.

> Er kan geen bevoorrechte of heersende kerk in Nederland meer geduld worden. (*Zo luidde art.* 1. *Ook* 2 *was kort en krachtig*:) Alle plakkaten en resolutiën der gewezene St.-G., uit het oude stelsel der vereniging van kerk en staat geboren, worden gehouden voor vernietigd.

Een commissie uit haar midden instellen, volgens art. 4, om de bezwaren van het oude stelsel op te nemen en redres aan te wijzen op alle mogelijk practisch terrein: kerkbeheer, armenzorg, predikanten-salarissen, onderwijs, - ook dat kon ingevoerd worden, ofschoon de volgende stap, die van het in praktijk brengen, zou afhangen van de medewerking der provinciale besturen. In beginsel werd als oplossing

aangeduid, dat de salarissen der Hervormde predikanten zouden worden voortbetaald, terwijl men zocht naar de juiste wijze waarop leraren in het algemeen zouden kunnen worden bezoldigd. (Men volgde dus, in weerwil van katholieke en radicale kritiek, de keus van het rapport tussen de twee alternatieven, *evenveel* of *niets*; een half jaar later, bij de omwerking van het grondwetsontwerp, zou men het andere kiezen.) Art. 3, dat geen leraars van welke gezindte ook zich voortaan met enig onderscheidingsteken buiten hun kerken

mochten vertonen, noch kerkelijke plechtigheden daarbuiten plaats hebben, noch klokken ter aanduiding van godsdienstoefeningen worden geluid, had, in weerwil van zijn imperatieve vorm, de steun der provinciale overheden dadelijk nodig. Om het eerste punt te begrijpen moet men bedenken dat tot dan toe de Hervormde predikanten gemanteld en gebeft over straat plachten te gaan; alleen als men het hun verbood, kon men het schouwspel van pastoors en monniken in gewaad ontgaan; en evenzo moesten de protestantse klokken zwijgen, nu er anders ook katholieke zich zouden doen horen. Maar er waren te veel plaatsen waar éne secte heel de bevolking omvatte, en daar werd dit als een onbegrijpelijke inmenging in een oud gebruik gevoeld: in de praktijk kwam er weinig of niets van terecht.

Het vijfde artikel bepaalde dan, dat er een brief aan de provinciën zou worden gezonden om hen aan te moedigen hulde aan de beginselen van het decreet te doen, en alle drukkende overblijfselen van het oude stelsel zo spoedig mogelijk op te heffen; in 't bizonder werd er op aan gedrongen dat alle procedures van executies in verband met plakkaten of oktrooien onverwijld zouden worden stopgezet.

Het was wel pijnlijk dat Holland in antwoord op die exhortatoire missive weldra, bij alle principiële instemming, te kennen gaf dat het onmogelijk was, wilde men de rechtmatige belangen van derden niet krenken, aan dat verzoek te voldoen. Ploos van Amstel beweerde dat Holland met meer ijver dan ooit vervolgingen instelde; acht inwoners van Sassenheim zouden wegens wanbetaling met de sterke hand op de vloot zijn gebracht. Het pijnlijke was, dat nu de gematigden, Kantelaer b.v., de steller der missive, zich verplicht voelden om ‘domestiek’ te zeggen: men mocht het betreuren, maar zolang de constitutie er niet was, bleef het een zaak ter competentie van de provincie. Precies wat de radicalen hadden aangevoerd, toen Friesland die andere exhortatoire missive naast zich neerlegde. Het resultaat was in beide gevallen hetzelfde: dat de N.V. niets deed.

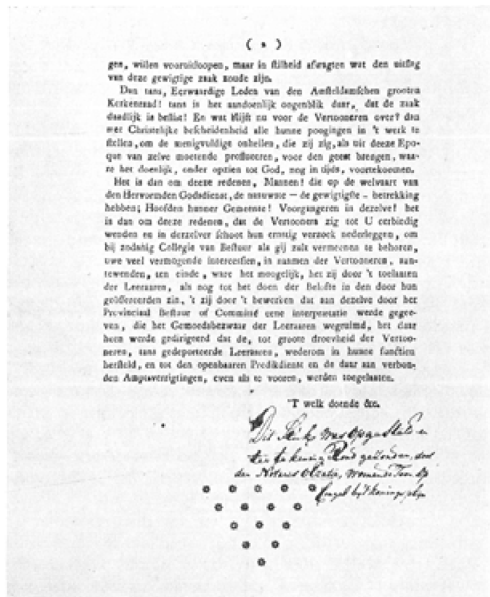
Zo schoot er dan toch niets over dan te wachten op de Commissie van Constitutie. Het debat gaf ons intussen een scherper inzicht in de mentaliteit, en er zijn nog twee punten die ik er tot dat einde uit naarvoren wil halen.

De achttiende-eeuwse Verlichting, zelfs in een land waar de godsdienst zo in ere bleef, had een hartgrondige hekel aan predikanten en priesters. Bij de Bataven richtte die zich natuurlijk speciaal tegen die van de tot onlangs heersende kerk. Reeds Lublink had in zijn rapport een onaantrekkelijk schetsje gegeven van die geestelijken, de goeden niet te na gesproken, ‘dikwerf minder door talenten en geleerde verdiensten uitmuntende dan kennelijk aan enen trots, welke, door onkunde en gemak gekoesterd, op den waardigen dissenter met versmading neerziet.’ (Men denkt onwillekeurig terug aan Petrus Hofstede! ...)

In de discussie werden zulke klanken herhaaldelijk vernomen, maar in 't bizonder nog in een naspel. Nauwelijks was het decreet aangenomen toch, of Kantelaer bracht het geval van de vijftien Amsterdamse predikanten ter sprake, die wegens bezwaar maken tegen de door Holland geëiste eed waren geschorst en die juist op het punt stonden afgezet te worden. Nu het beginsel van scheiding zo nadrukkelijk was bevestigd, betoogde hij, stond het buiten kijf dat de predikanten niet als ambtenaars konden worden beschouwd; van hen een eed te eisen, was dus een inbreuk op de burgervrijheid. Hij stelde voor, dat de N.V. bij Holland tussenbeide zou komen. Maar hiertegen kwam aanstonds van radicale zijde levendig verzet. Geen ambtenaren, toegegeven; maar men had juist besloten dat hun salariëring zou worden voortgezet

en dat was voldoende grond voor enig toezicht op die gevaarlijke klasse van mensen, die Oranjekraaiers, die intriganten, die heerszuchtigen of werktuigen der heerszucht; altijd, natuurlijk, de goeden niet te na gesproken .... Het hevigst uitte zich G.A. Visscher, van Utrecht, die overigens niet eigenlijk tot de radicalen gerekend kan worden. Het ‘stuitte hem tegen de

borst over iets de geestelijkheid betreffende te spreken.' Maar hij wilde toch even zeggen dat hij geen voorstander was van 'die klasse van de doorslepenste der maatschappij'. Kantelaer had gewaarschuwd dat men toch een scheuring als in Frankrijk tussen beëdigden en onbeëdigden mocht vermijden, en op de Vendée gewezen. Alsof, zegt Visscher, het verzet der Franse geestelijken van afgevergde verklaringen kwam! Het kwam van wrok over het hun ontnemen van 'hun onmatige, onwettige bezittingen, geestelijke arrogantie en ingezogene préjugés'. En wat de Vendée betreft, had de machtige Franse Republiek de in die uithoek saamgeschoolde tegenstanders niet uitgeroeid? Hij zou

(8)

gen, willen vooruitloopen, maar in stilheid afwagten wat den uitslag van deze gewigtige zaak zoude zijn.

Dan tans, Eerwaardige Leden van den Amsterdamschen grooten Kerkenraad! tans is het aandoenlijk oogenblik daar, dat de zaak daadlijk is beslist! En wat blijft nu voor de Vertooneren over? dan met Christelijke bescheidenheid alle hunne pogingen in 't werk te stellen, om de menigvuldige onheilen, die zij zig, als uit deeze Epoque van zelve moetende proflueeren, voor den geest brengen, waare het doenlijk, onder opzien tot God, nog in tijds, voortekoomen.

Het is dan om deeze redenen, Mannen! die op de welvaart van den Hervormden Godsdienst, de nauwste — de gewigtigste — betrekking hebben; Hoofden hunner Gemeente! Voorgangeren in dezelve! het is dan om deeze redenen, dat de Vertooners zig tot U eerbiedig wenden en in derzelver schoot hun ernstig verzoek nederleggen, om bij zodanig Collegie van Bestuur als gij zult vermeenen te behoren, uwe veel vermogende intercessien, in naamen der Vertooneren, aantewenden, ten einde, ware het mogelijk, het zij door 't toelaaten der Leeraaren, als nog tot het doen der Belofte in den door hun geäffecteerden zin, 't zij door 't bewerken dat aan dezelve door het Provinciaal Bestuur of Committé eene interpretatie werde gegeeven, die het Gemoedsbezwaar der Leeraaren wegruimd, het daar heen werde gedirigeerd dat de, tot groote droefheid der Vertooneren, tans gedeporteerde Leeraaren, wederom in hunne functien hersteld, en tot den openbaaren Predikdienst en de daar aan verbonden Ampsverrigtingen, even als te vooren, werden toegelaaten.

'T welk doende &c.

SLOT VAN EEN ADRES BETREFFENDE DE AFGEZETTE PREDIKANTEN

wensen, 'dat soortgelijke verzameling eens alhier plaats had, om aldus onze verlichte Nederlanders in ééns van zulk een hoop gevaarlijke en op zien komen spelende dwepers te kunnen verlossen.' - De grote meerderheid van de N.V verwierp alle interventie en de vijftien predikanten werden ontslagen. Het wekte de ergernis van hun aanhangers dat de kerkeraad geen bezwaar zag, de aldus ontstane vacatures dadelijk weer te vervullen.

Nog een punt is dat van het onderwijs. Wij zagen al, hoe dat in Brabant na de instorting van de heerschappij der Hervormde Kerk meteen aan de orde kwam, en hoe Vreede meende het te kunnen oplossen. Benoorden de rivieren vroegen nu niet alleen de Katholieken om hun recht op dat gebied. Dat aan de universiteiten een theologische faculteit bestond, bekostigd uit de gemene beurs maar dienende om alleen de Hervormde Kerk leraren te bezorgen, was één van de grieven. De Katholieken hadden hun kinderen

als zij hen voor de geestelijke stand bestemden, naar het buitenland (naar Leuven) moeten zenden; ook protestantse sprekers (Bicker b.v.) noemden dit onder de misstanden waarin voorzien moest worden. Maar voorlopig ging het veelal nog op de oude voet. Ongerijmd en ergerlijk vond b.v. Bacot het, een 'vrijzinnig' protestant dus, dat men op veel plaatsen ja op de Latijnse school hier in Den Haag zelf, alle kinderen zonder onderscheid nog dwong de Heidelbergse Catechismus, zozeer 'aanstoot gevend' voor andersdenkenden, van buiten te leren. Vatebender, gewezen rector van de Latijnse school te Gouda, wilde dat het gebruik van godsdienstige leerboeken op de publieke scholen verboden zou worden. Dit was een punt temeer voor het overvolle programma van de nieuw benoemde commissie. Overigens kon zij het hoofdzakelijk overlaten aan een reeds tevoren benoemde commissie voor het ontwerpen van een plan van nationaal onderwijs, waarin Bacot zitting had; ook Kantelaer, Lublink en Van Rijswijk. Zomin als Vreede te Tilburg zou enige commissie van de N.V. het gemakkelijk vinden die zaak tot een wezenlijke oplossing te brengen.

De Joden als burgers erkend **(2** ***sept.*** **'96)**

Ten slotte nog kort over het tweede decreet, dat de positie der Joden betrof en op 2 september werd aangenomen.

De Joden in de Republiek werden geschat op 50.000 zielen uit een bevolking van nog geen twee miljoen in totaal. De overgrote meerderheid woonde in de Hollandse steden, en dan nog hoofdzakelijk in Amsterdam. Een kleine groep, meest. (maar niet uitsluitend) uit Portugal afkomstig, waren vanouds welgesteld, enigen hadden in de bankwereld een positie van betekenis. Willem IV had op de buitenplaats van De Pinto gelogeerd. De massa echter, naderhand en tot onlangs uit het Oosten binnengestroomd, leefde in armoede en onwetendheid, binnen de kring van hun eigen opvattingen en gebruiken, ja wetten, verkeer met de Christenen zoveel mogelijk mijdende. Onder de leiding van hun rabbijnen, die meer dan priesters waren, voelden zij zich als een gemeenschap, een natie. Zo zagen ook de anderen hen, vreemdelingen; burgerrecht trouwens bezaten noch de Sefardim noch de Asjkenazi; gilde- of schutterrechten waren voor hen onverkrijgbaar.

De Portugese Joden waren zeker door hun godsdienst ook nog afgezonderd. Maar onder hen vond men de ontwikkelden, die de Europese geest der Verlichting hadden ingezogen en bij wie de gedachte van burgerschap, van assimilatie, kon post vatten. Zo had zich reeds in maart 1795 een Joods clubje Felix Libertate (niet uitsluitend Sefardim overigens) tot de Provisionele Representanten van Holland gewend om hun dankbaarheid uit te spreken voor de afkondiging der rechten van de mens en burger, waaronder zeker ook zij hun vrijheid zouden vinden. Zij stuitten bij een poging om dat hoopgevende stuk onder 'onze geloofsgenoten' te verspreiden op de taaie tegenstand der rabbijnen. Maar zelfs verlichte Sefardim hielden hun hart vast bij de gedachte van op één lijn gesteld te worden met de ook door hen verachte Duitse Joden - heel scherp b.v. had De Pinto dat onderscheid gemaakt in zijn befaamde open brief aan Voltaire.

Hahn had zich in de vergadering van Holland tot de patroon van de Joden van Felix Libertate opgeworpen en opgemerkt dat 'de snode geestelijkheid ook daar

haren rol speelt.' Bij de verkiezingen zowel voor het Provinciaal Bestuur van Holland als voor de N.V. waren Joodse gegadigden niet afgewezen; er hadden zelfs Joden als 'kiezers' gefungeerd; trouwens reeds eerder hadden de leden van F.L. zich actieve omwentelingsgezinden betoond en b.v. zitting gehad in de C.V. Maar in het maatschappelijk leven bleven de disabiliteiten van de Joden als zodanig bestaan en nu richtten zich dan in maart 1796, diezelfde verlichte woordvoerders tot de N.V. om erkenning van de Joden als deel van de Bataafse natie te vragen.

Het debat dat zich hierover ontspon, werd haast even omvangrijk als dat over het voorstel Ploos van Amstel en aanvankelijk liet het zich aanzien alsof de meningsver-

schillen veel dieper gingen. Hahn bracht het rapport uit, op zijn hooggestemde trant, maar sommige van zijn argumenten waren niet gelukkig. B.v., dat de massa der Joden zich uit dankbaarheid opeenmaal zou bekeren van hun domme voorkeur voor Oranje, die zij voor hun beschermer na de doorgestane vervolging elders aanzagen, scheen veel leden maar een gratuite bewering. De Oranjegezindheid van die grote groep bleef voor hen een reden om voorzichtig te zijn. Het voorbeeld van Frankrijk en Amerika? - Amerika, waar men tachtig Joden telde! en in Frankrijk was het getal ook maar klein. De mening van Noël deed niets ter zake: men liet zich door Bataafse overwegingen leiden.

Maar het ergste was, dat Hahn er niet in was geslaagd het misverstand te voorkomen dat hij opneming van de Joden als groep bepleitte. Daartegen, niet tegen de Joden als zodanig, waren de bezwaren van Van Hamelsveld en Lublink de Jonge in hun zeer diepgaande en geleerde redevoeringen gekant. Van anti-semitisme geen spoor. Maar wel vroeg men: hebben die weinige wijsgerige Joden het recht om voor de gehele gemeenschap der Joden te spreken? Is het niet duidelijk dat de Joden zelf zich een natie voelen? *Zij* vragen niet om opgaan in het Batavendom. Moeten wij hun onze nationaliteit opdringen? Dat godsdienstige overtuiging geen beletsel kan zijn om het Bataafse burgerrecht te verwerven, erkende iedereen; men had dat immers op 5 augustus juist plechtig bevestigd. Maar bij de Joden ging het niet daarom alleen, maar om het onderhouden van eigen burgerlijke wetten in hun kring, om onwil zich naar die van het land te voegen. 't Ging trouwens ook om hun besef een eigen van de Bataafse geheel onderscheiden nationale roeping te hebben.

't Waren vooral Kantelaer en Schimmelpenninck, die duidelijk maakten dat een collectieve opneming in de Bataafse natie nooit in de bedoeling had gelegen of had kunnen liggen. Wat men wilde, was slechts de verklaring, en opnieuw de opwekking aan de provinciën om zich naar dat beginsel te gedragen, dat geen Jood van enig recht, stemrecht of anderszins, kon worden uitgesloten, als hij bereid was zich aan de wetten en. bepalingen voor andere ingezetenen geldende te onderwerpen; op grond van zijn Joodzijn of van zijn Joods geloof kon men hem niet weren.

Er was ook nu nog vrijwat tegensporreling, van Bosveld b.v., wiens redenen Teding van Berkhout, naar deze verklaarde, in de vergadering der Provisionele Representanten van Holland bewogen hadden mee tegen het toelaten van Joden tot de grondvergaderingen te stemmen. Maar op den duur gaf iedereen zich gewonnen, en ten slotte ging het decreet, in die geest opgesteld, er eenstemmig door. Het was de enig mogelijke vorm en het was genoeg.

Het decreet van 5 augustus kon de emancipatie van de Katholieken niet met één slag verwezenlijken. Er namen dadelijk, zoals wij gezien hebben, Katholieken met volledige zelfverzekerdheid aan het openbare leven der natie deel, maar de opheffing van de massa der Katholieken uit de sociale en intellectuele achterlijkheid en bedeesdheid waartoe eeuwen van achterafzetting hen gebracht hadden, de waarachtige als onderscheiden van de wettelijke emancipatie, zou (weinig tijdgenoten bevroedden dat nog) een werk van generaties worden. Evenzo kon de assimilatie der Joden niet met één slag collectief geschieden. Wel opende het decreet de baan voor enkele ‘verlichte’ Joden, die op den duur de anderen, zelfs zonder het gezag van rabbi en traditie rechtstreeks aan te tasten, mee kregen.

c. *Het Constitutie-ontwerp in de N.V. en in de grondvergaderingen* (*nov.* '96-*aug.* '97)

Het ontwerp tot grondslag van discussie genomen en het decreet van 2 *dec* '96

Alle aansporingen van Noël en de Franse regering ten spijt duurde het tot november, eer de Commissie van Constitutie haar ontwerp kwam aanbieden. De termijn van een

half jaar in het Reglement gesteld was ver overschreden. Wat het optimistisch gerucht betreft, dat Schimmelpenninck in juni ter Vergadering had meegedeeld, het werd nu definitief gelogenstraft.

Het eerste artikel van de 775 die het ontwerp telde ('t zouden er 918 zijn toen de N.V. ermee klaar was!), luidde: ‘De Nederlandse Republiek bestaat in derzelver algemene belangens, en bijzonder in hare betrekkingen naarbuiten, en dus ook als mogendheid beschouwd, niet langer als een geconfoedereerde staat van onafhankelijke gewesten, maar als een één en oppermachtig volk.’ Hiervan konden de federalisten zeggen: de eenheid erkend. Maar liphulde aan de eenheid, was al wat de unitarissen ervan vonden.

Zoals wij weten, lagen de verhoudingen in de Commissie anders dan in de Vergadering. De federalisten en tot federalisme neigenden (want er waren schakeringen) hadden er een aanzienlijke meerderheid. De intellectuele leiders van het Unitarisme in haar midden waren Van de Kasteele en Van Manen; door dik en dun mèt dezen waren slechts de Zeeuw Rabinel en Witbols, beiden echte radicalen (wat Van de Kasteele en Van Manen niet waren) en non-valeurs als het op bekwaamheid aankwam. De Harderwijkse professor De Rhoer, thuis in de materie, nam een middenpositie in; zo ook de andere Zeeuw, Austen. Zelfs van de Hollanders vonden Luyken en Farret, beiden Amsterdamse advokaten, een amalgameren van de provinciale schulden onbillijk. Het was de heersende Hollandse voorstelling (en die verdeeldheid van het Hollandse zestal wekt verwondering) dat Holland zijn zware schuldenlast in dienst van de Unie had opgelopen, ter bescherming van het geheel. Van de anderen wilden zelfs de Brabanders, die aanvankelijk zo ijverig voor de eenheid schenen, hier niet van horen. De twee leden uit datzelfde Friesland dat de Hollanders om der wille van de eenheidspolitiek hadden helpen revolutioneren, stonden aan de federalistische kant; een ironische bizonderheid die al ter sprake is geweest. De knapste verdedigers van het federalistische beginsel waren Vitringa, en Queysen van Overijsel.

Vitringa trachtte historisch te bewijzen dat Holland zich zijn schulden wel degelijk voor zijn eigen doeleinden had bezorgd (de voorschotten aan de O.I. Compagnie ontbraken niet op zijn lijstje); en zo Holland de vlootkosten had gedragen, dat dan de landprovincies van de landoorlogen veel zwaarder hadden geleden dan het zeegewest dat zij dekten. - Men ziet dat er in de Commissie nog maar al te veel van ‘provincies en landschappen’, Paulus ten spijt, werd gesproken; en dat Vitringa's redeneringen, daargelaten of men ze, met Schimmelpenninck, ‘kalm en wijsgerig’ zou kunnen noemen, zeker uitgingen van belang. - Van Manen had in 't begin voorgesteld, dat de twee groepen elk haar eigen ontwerp zouden maken: dan kon de N.V., en zo nodig de natie, kiezen. De meerderheid wilde daar niet aan, maar de werkwijze die men volgde - zonder, zoals Vreede verwacht had, ‘grondslagen van beginsel’ gelegd te hebben punt na punt behandelen -, bracht niet alleen die ontzaglijke tijdverkwisting mee, maar resulteerde in een slecht samenhangend ontwerp, dat echter sterk naar de federalistische kant doorsloeg.

Er was van de inhoud in 't begin van november genoeg uitgelekt om de unitarissen met zorg te vervullen. In de pers was al alarm geslagen. Vreede en Van Hooff gingen samen naar Parijs en deden hun best de regering daar, die nog maar zo kort geleden aan lieden uit het andere kamp, aan de Friese uitgewekenen, een goed gelaat had getoond, te doordringen van de noodzaak om met haar machtige steun de voorstanders

van een krachtig eenheidsbewind in de komende crisis bij te staan. Veel verschil kan hun stap niet gemaakt hebben. Noël deed uit zichzelf al wat hij kon en voelde zich ook nu door zijn regering eer in de steek gelaten dan gesterkt.

Maar nu kwam dan de Commissie de vrucht van haar arbeid op de plechtigste wijze aanbieden. Het ogenblik was niet gelukkig. Juist was het verpletterende bericht van Lucas' overgave in de Saldanhabaai binnengelopen; al de inspanning, al de kosten,

besteed aan de expeditie, leverden enkel die smaad op. Met niet minder ophef sprak Simon Stijl als woordvoerder van de Commissie van het geluk dat de nieuwe constitutie aan de Bataafse natie brengen zou, en even hooggestemd antwoordde hem de voorzitter Jordens: 'De laatste nakomeling zal uwe pogingen, ten nutte des Vaderlands, in zegening gedenken en aan zijne kinderen en kindskinderen vertellen.' Maar nauwelijks had hij uitgesproken, of Van de Kasteele verklaarde, 'temidden van een diepe stilte', dat naar zijn mening het plan de gewenste eenheid en vastheid van bestuur niet kon verzekeren. Witbols viel hem bij. Dat plan was toen nog steeds niet bekend. In weerwil van de opgewonden aandrang der radicalen omr het onmiddellijk voor te lezen, hield men vast aan de daarvoor gestelde datum. Er waren met de voorlezing twee dagen gemoeid. Eerst daarna begon de discussie. Zij moest volgens het Reglement lopen over de vraag of de N.V. het ontwerp, 'in zijn geheel genomen', als grondslag voor haar deliberaties wilde nemen, dan wel het verwerpen.

De Vergadering stond wel voor een zeer moeilijk probleem. Na het eerste artikel, dat ik al aanhaalde - en dat een inleidende verklaring over de 'rechten' ontbrak, werd ook door velen als een grief gevoeld -, volgden hoofdstukken, eerst over de bestuursinrichting, die de radicale opvattingen omtrent de volksmacht krenken moesten, dan over de volstrekte onafhankelijkheid van de provincies (al zouden die nu ook departementen heten) in 't bizonder ten opzichte van de financiën. Niet alleen was er geen sprake van schuldvermenging, maar de 'departementen' bleven ook in de toekomst hun eigen belastingen heffen en het centraal bestuur zou volgens het oude quoten-stelsel, ietwat gefatsoeneerd, aan geldmiddelen moeten komen; de mogelijkheid van een nationale belasting was voorzien, maar binnen uiterst enge grenzen. Er is geen twijfel mogelijk of een aanzienlijke meerderheid van de N.V. was diep teleurgesteld, en uit het 'weldenkende' publiek daarbuiten kwamen luide betuigingen van afkeuring en verontwaardiging. Niemand vatte de radicale bezwaren beter samen dan Valckenaer in een brief aan Gevers (uit zijn eervol ballingsoord in Spanje bleef Valckenaer in correspondentie met deze, met Vreede, met Lestevenon, Hahn, Van Leyden, en anderen):

> Overal is gezorgd voor regenten, magistraten en geconstitueerde machten; nergens voor 's volks vrijheid. Overal tegen rebellie (een woord zo ongepast als absurd in ene Republiek), maar nergens tegen aristocratie. Overal tegen volksbewegingen, nergens tegen de heilloze aanslagen der heerszucht. O mijn vaderland! is dit het slot van alle onvermoeide pogingen der braven? ... Onze revolutie, mijn vriend, is verknoeid en bedorven; en zo onze bondgenoot niet beter intervenieert dan deszelfs vertegenwoordiger Noël tot heden gedaan heeft, zal het er jammerlijk uitzien. (*Echter was Parijs nog veel scherper tegen de radicalen gekant dan Noël, en bijna onverschillig omtrent de eenheid; dat was Noël's dagelijkse zorg*.)

En toch, verwerpen? Volgens het Reglement zouden dan tien leden, waarvan vijf Hollanders, aan de Commissie worden toegevoegd om alles opnieuw te doen. Gezien de onverwacht grote meerderheid van de federalisten in de Commissie, zeventien tegen vier (gevolg van de houding van een deel van het Hollandse zestal, waarop niemand gerekend had, en van de beide Friezen) zou men zelfs als men de keus van

tien goed-eenheidsgezinden bewerkstelligen kon, nog niet zeker zijn van een beter resultaat.

Elf dagen lang, gedurende telkens vier uur en soms met avondvergaderingen daarenboven, werd er gedebatteerd. Negenenzeventig sprekers voerden het woord, vaak een uur of langer.

Dat het ontwerp niet begon met een herhaling van de rechten van de mens en burger; dat voor stemgerechtigdheid geen politieke verklaring, maar voor het 'kiezer' (d.w.z. kiesman)-schap wel een blijk van welstand werd verlangd; dat in de grondvergaderingen

enkel mocht worden gestemd, geen voorstellen gedaan, niet beraadslaagd; dat het wetgevend lichaam in twee kamers werd verdeeld, waarvan voor die ‘der Ouden’ nog weer bizondere eisen werden gesteld (hoge functies bekleed hebben), terwijl aan het uitvoerend gezag, de Staatsraad, een grote zelfstandige macht werd toegekend; - dat was alles klaarblijkelijk naar het voorbeeld van de thans in Frankrijk geldende constitutie, maar het wekte daarom niet minder de woede van Vreede, van Nuhout van der Veen, van Vonck, en hun geestverwanten: ‘smoren van de volksstem’, het ‘oprichten van een nieuwe aristocratie’, was het in hun ogen. Het hoofdstuk over de godsdienst, waarin de bezoldiging der Hervormde predikanten werd gewaarborgd en tevens die voor geestelijken van andere kerkgenootschappen in uitzicht gesteld, gaf hun mee aanstoot. En dan was er de regeling van de verhouding tussen geheel en delen, in 't bizonder op het centrale punt der financiën, die niet alleen de radicalen in het geweer bracht.

Van de Kasteele en Van Manen vonden hier de volle steun van Schimmelpenninck en andere gematigden, op fellere trant ook van Hahn en Van Hooff, terwijl de radicalen van dit punt zeker niet minder werk maakten dan van hun eigen meer specifieke bezwaren. De redelijkheid van de schuldvermenging, de ongegrondheid van de vrees der landgewesten dat er een zware last door op hun schouders gelegd zou worden, de hulpeloosheid waartoe men het centraal bestuur veroordeelde, dat altijd nog, net als vroeger de St. G., nu dan bij de ‘departementen’, zou moeten ‘bidden of bedelen’ om geld (Vonck); het werd alles uit en terna betoogd. Het verdient opmerking dat verscheiden sprekers uit de landgewesten, zo Auffmorth uit Overijsel, Van Leeuwen uit Gelderland, en dan natuurlijk Vreede en Van Hooff allebei uit Brabant, maar nog veel meer, zich bereid verklaarden het amalgama te aanvaarden. De quote zou immers vervallen en in plaats daarvan een belastingstelsel komen dat, als het maar rekening hield met ‘het betrekkelijk vermogen’ (Auffmorth) of putte uit elks overwinst (Van Leeuwen), niet meer van de draagkracht van de Overijselaar of Geldersman zou eisen dan van de Hollander.

Van hun kant herhaalden ook de federalisten al de argumenten die wij al kennen. Mij zijn onder hun sprekers vooral Luyken en Farret opgevallen, ten eerste als Hollanders (Amsterdamse advokaten; allebei hadden in de Commissie gezeten), maar ook om de bekwaamheid van hun betogen. Wat hen dreef tot het afwijzen van het amalgama scheen wezenlijk rechtvaardigheidsgevoel te zijn, gegrond dan op een in het algemeen conservatieve instelling: gehechtheid aan de oude vormen, vrees voor wat een sprong in het duister leek. Want of men voor- of tegenstanders hoort - onder die laatsten weerde zich De Mist natuurlijk weer, evenals Van Marle en Queysen -, wat de moderne lezer treft in al die beschouwingen over de financiële draagkracht van deze provincie of die, over het effect van bepaalde belastingen en de druk die zij op onderscheiden klassen oefenen, is in weerwil van alle cijfers die men aandraagt, een zekere onbestemdheid. Bij ontstentenis van een centraal ambtenaarsapparaat en van behoorlijke statistische gegevens kon men vaak niet anders dan gissen of beweren.

Met dat al was het een discussie waarin het met ernst en overtuiging over problemen van belang ging. Aan beide zijden verbond men zijn zaak aan grote beginselen, 't zij die van de eenheid van het Bataafse volk als remedie voor de kwalen van 't verleden, 't zij die van de heilzaamheid van werken in de traditie en van het kostbare goed van kleine kringen die door een doctrinaire centralisatie zouden worden uitgewist. Tegelijk echter werd de toon over en weer agressiever, en 't was waarlijk niet enkel een staats-

of gemeenschapsfilosofie waardoor de gemoederen werden beheerst. Vooral de schuldenkwestie dreigde tussen de landprovincies en de drie van het Westen een naakte belangentegenstelling te doen ontstaan.

> Menige spreker (*zei Floh*) heeft mij door zijn advies bijna doen vergeten, dat ik

> werkelijk zat in een algemene Vergadering van Representanten van het ganse Bataafse volk. Dikwerf in de daad verbeeldde ik mij, dat deze Nationale Vergadering herschapen ware in ene Vergadering van Hun Hoog Mogenden en dat ik de adviezen hoorde van afgevaardigden der onderscheidene provinciën, die elk om strijd ijverden voor de afzonderlijke belangen van hunne gewestgenoten. (*En naarmate het debat langer duurde, greep ontmoediging om zich heen en voelden velen zich in een al hopelozer verwarring wegzinken.*) Wij hebben al zo lang over dit onderwerp geadviseerd (*zei Evers, een Geldersman, en een van de geestigste sprekers der V.N.*), en onze gedachten, in plaats van te amalgameren, verwijderen zich zo lang zo meer van malkanderen. 's Volks wil, in stede van in ons te concentreren, divergeert zich.

Het ergste was, dat de onoverbrugbare tegenstelling tussen unitarissen en federalisten gecompliceerd werd door een taktisch verschil tussen unitarissen onderling; een verschil trouwens dat wortelde in diepe gronden van temperament en inzicht. De radicalen, en aan hen verwante figuren als Hahn en Van Hooff, maar ook Van de Kasteele, verbitterd door zijn ervaring in de Commissie, dreven tot verwerping. Velen verdachten er de radicalen van, welbewust op chaos aan te sturen, hun element. De N.V. in discrediet brengen, haar onmacht om het over een constitutie eens te worden demonstreren, en dan met de aan alle kanten weer roerig wordende volkssociëteiten een slag slaan, was dat niet hun opzet? Aan de gematigde zijde zagen de meer bezonnen geesten echter nog een uitweg uit de impasse.

Reeds op 21 november had Schimmelpenninck, de geboren parlementaire tacticus en leider, aan het slot van een breed betoog die aangeduid. Hoe volslagen ontoereikend hij het ontwerp vond, hoe diepgrijpende wijzigingen hij nodig achtte, had hij niet verheeld. Tòch aannemen als grondslag voor deliberatie, oordeelde hij, maar tevens een commissie van een klein getal leden aanstellen om te onderzoeken hoe de beginselen van één- en ondeelbaarheid in toepassing konden worden gebracht en hoe een amalgama kon worden bewerkstelligd. De volgende dag wijdde de Rotterdamse advokaat Hartog een korte rede aan niets anders dan die praktische kwestie. Hij zou, met tegenzin, vóór als-grondslag-van-deliberatie-nemen stemmen; verwerpen hielp immers niets; daarentegen, als zij eenmaal ging ‘delibereren’, kon de N.V. alle veranderingen aanbrengen die de meerderheid ongetwijfeld wenste, en die hij opsomde. Die rede maakte grote indruk. In de volgende dagen verklaarden verscheiden leden dat zij hadden willen tegenstemmen, maar door dit betoog aan 't wankelen waren gebracht of wel besloten hadden vóór te stemmen. Anderen, 't is waar, verwierpen het denkbeeld als onuitvoerbaar, ofwel als lijnrecht strijdende met het Reglement.

Op 29 november moest er dan eindelijk gestemd worden. De voorzitter Van Hamelsveld legde uit, dat stemmen vóór aannemen-als-grondslag-van-deliberatie niet betekende dat men zich in allen dele met het ontwerp verenigde, ja dat men vrij bleef tot totaliter te veranderen en te verbeteren ‘in den geest van den Burger Hartog’. Waarop een storm van protest losbrak en een opgewonden discussie begon, die het ogenblik van stemmen nog uren verschoof. Merkwaardig genoeg waren het de radicalen die nu het Reglement inriepen. Uitleggingen van het voorzitterlijk gestoelte

kwamen, volgens hen, niet te pas. Geen andere keus werd door art. 108 gelaten dan aannemen of verwerpen. En dan moest het natuurlijk zijn: verwerpen, verwerpen!

Toen het ten langen leste tot stemmen kwam, zei het zoveelste lid in plaats van 'aannemen': 'aannemen onder bepaling', een voorbeeld dat daarna herhaaldelijk werd gevolgd, tot een stuk of wat radicalen, tot het uiterste gebracht door één der hunnen zwak genoeg om daaraan mee te doen, opnieuw een geweldig kabaal ontketenden. Vruchteloos poogde de president (de man wiens hele hart naar verzoening haakte en die van de Verlichting verwacht had dat zij allen de eenvoudige waarheid zou doen zien en dus broeder-

lijke eensgezindheid scheppen) - vruchteloos poogde de arme Van Hamelsveld, die vroeger reeds, zich op de borst kloppende, al de vermogens van de pathetiek had uitgeput, de orde te herstellen.

> De verwarring en het geschreeuw vermeerderden, alhoewel de President de leden onophoudelijk tot de orde riep. Reyns, Gevers, Nolet, Nuhout van der Veen en anderen riepen den President tot de orde. Thans vermengden zich ook de toehoorders op de tribunes in de deliberatiën, door handgeklap ... ja zelfs door het luid geschreeuw van bravo, bravo.

De zitting werd geschorst. Na de hervatting was de voorzitter zo goed niet of hij moest van voren af aan laten beginnen, en nu wisselden *aannemen* zonder enige toevoeging en *verwerpen* elkaar af, totdat op het eind bleek dat de Vergadering met zesenzestig tegen tweeenvijftig stemmen ‘het ontwerp over het geheel genomen’ (de woorden van het Reglement) had aangenomen.

De radicalen hadden alles op een andere uitslag gezet, en verloren. Noël had hen vruchteloos aangespoord zich naar het advies van Schimmelpenninck te schikken, maar besprekingen die hij tussen de hoofdmannen van de twee richtingen had belegd, waren zonder resultaat gebleven. De radicalen, meende hij, hadden een grote fout begaan, en hij vreesde dat heel de zaak der eenheid een onherstelbare klap had gekregen. Dat was in 't eerste ogenblik een wijd verspreide indruk. Er heerste consternatie in den lande. Te Amsterdam vreesde de municipaliteit onlusten en deed vast een beroep op de Franse kommandant; al haar eigen leden hadden, met tal van geziene burgers, één van de vele adressen ondertekend, waarmee de N.V. de laatste dagen overstroomd was.

Niettemin had na het besluit tot aannemen Govers, éé van de tegenstemmers, de uitweg al ongeveer aangewezen. Moest nu, riep hij uit, het voorstel van Schimmelpenninck omtrent de één- en ondeelbaarheid, in juni ‘in advies gehouden’ niet dadelijk opnieuw ter tafel worden gebracht? Onvermijdelijk wendden zich de verslagen radicalen tot de grote man der gematigden. 't Was echter Hartog die op 1 december met een voorstel kwam, en dat lag geheel in de lijn van zijn befaamde rede. Ietwat gewijzigd door een commissie, waarin behalve de voorsteller ook Schimmelpenninck zat, hield het in, dat het plan van constitutie zoals de N.V. het den volke zou aanbieden, ten grondslag zou hebben de volstrekte één- en ondeelbaarheid *ook naar binnen*, en dat ten opzichte der oude schulden een commissie ter uitwerking van een plan zou worden aangesteld. Met vijfenzeventig tegen drieentwintig stemmen werd dit voorstel in een decreet veranderd (2 dec. '96). De voorstemmers waren nu de gematigden en de radicalen samen, die onlangs zo bitter tegenover elkaar hadden gestaan. De tegenstemmers waren de plotseling geïsoleerde en in hun feitelijke zwakheid ten toon gestelde federalisten.

De Mist had tevoren gezegd dat hij niet anders had kunnen begrijpen dan dat door het aannemen van het ontwerp de Vergadering tevens ‘het daarbij gesteld en zeer gekarakteriseerd hoofdbeginsel van ene *bepaalde*, en niet van ene *volstrekte*, één- en ondeelbaarheid’ had aangenomen, van ‘de bewaring der ingezetenen der bijzondere gewesten bij het inwendig huishoudelijk zelfsbestier’, en van ‘geen ineensmelting der oude provincie-schulden’. Het is onbetwistbaar, dat wat de meerderheid deed, niet anders was dan het Reglement omzeilen; of ontduiken. Het Reglement, daarop

beriep zich Teding van Berkhout, en het Reglement, dat de radicalen soms voor hun oogmerken hadden aangewend, was ook inderdaad de toeverlaat der federalisten. Maar 't was duidelijk dat de meerderheid, Reglement of geen Reglement, een andere constitutie wilde dan die van het ontwerp.

Eén aspect verdient nog even aandacht, nl. dat die meerderheid niet zo uitsluitend Hollands was als men zou denken. Niet minder dan negen Hollanders stemden tegen.

J.W. EVERS

P. HARTOG

IJ. VAN HAMELSVELD

J.L. HUBER

Aan de andere zijde tel ik behalve Zeeuwen en Utrechters zes Friezen, zes Geldersen, vier Overijselaars, zes Brabanders, samen meer dan alle tegenstemmers samen; alleen Groningen en Drente leverden geen voorstemmers. Het moet gezegd dat er uit de landprovincies veel absenten waren.

> Algemene en oprechte vreugde! (*schreef Noël de dag van de stemming in een p.s.*) Land gered, troebelen voorkomen. Leve de twee Republieken!

Maar die juichtoon was alweer voorbarig. Het samengaan van de gematigden met de radicalen was geen vast verbond. In de eerstvolgende dagen vonden de radicalen de andere combinatie weer tegenover zich om de geloofsbrieven van E.M. van Beyma en Huber goed te keuren. Het was niet waarschijnlijk dat zij met de gematigden bij het omwerken van het ontwerp der Commissie van Eenentwintig lang eensgezind te werk zouden kunnen gaan. Die onderlinge verdeeldheid der unitarissen gevoegd bij de onverzoenlijke tegenstand der federalisten zou alles bederven.

Het ontwerp omgewerkt door de N.V. (29 *dec.* '96-30 *mei* '97)

Alles was gezegd. Alles moest nogmaals gezegd worden; en herzegd. 'Het ontwerp der Commissie van Eenentwintig omwerken', dat was geen kleinigheid voor een vergadering van meer dan honderd leden, men kon wel zeggen een onmogelijkheid. Het was daarom niet meer dan een noodzakelijke, ofschoon nog ver van toereikende bewerktuiging van het decreet van 2 december, toen Bosch op 6 december nog een commissie voorstelde, die tot taak zou hebben daarbij 'voorlichting' te geven. Scherper geformuleerd door Hartog, werd dat voorstel de volgende dag aangenomen en de achtste een commissie van zeven leden benoemd, die tot taak kreeg wijzigingen in het ontwerp der Eenentwintig naar de geest der één- en ondeelbaarheid voor te slaan, ja zo nodig een alternatief plan te ontwerpen. De Leeuw van Utrecht was in deze commissie de enige die op 2 december tegen gestemd had; naast Bosch versterkten Floh en Van Sonsbeeck het radicale element; en ook Hahn en Van Hooff, die door hun bekwaamheid en gezag zeker wel de leiding kregen, stonden aan de uiterste vleugel der gematigden. In feite gingen de Zeven ver buiten het decreet van 2 december: zij voegden niet alleen een beginselverklaring toe, zij tornden ook aan de artikelen waartegen op grond van aristocratisme bezwaar was gevallen.

Men begon op 29 december het grote debat met de inleidende verklaring en dat gaf al dadelijk aanleiding tot onverzoenlijke meningsverschillen. Men raakte in zo'n doolhof dat er een nieuwe commissie nodig was om daar uit te komen. Het is het opmerken waard dat in de eindredactie het door de Zeven voorgestelde artikel volgens hetwelk de behoeftige burger recht heeft op werk of onderstand, verviel. Dat was gevolgd geweest naar de inleiding tot de Franse constitutie van 1793, die nooit in praktijk was gebracht en nu als van Jacobijnse inspiratie in Frankrijk zelf in discrediet. (Ploos van Amstel had heel die Franse verklaring eenvoudig willen overnemen!) Het meer naar Locke dan naar Rousseau zwemende artikel in het ontwerp daarentegen, dat de burger aan de maatschappij voor zijn natuurlijke rechten niet méér afstaat dan tot verwezenlijking van het doel der maatschappij 'volstrekt noodzakelijk' is, bleef.

Ondertussen was er met de artikelsgewijze behandeling al een aanvang gemaakt. Vijf maanden lang besteedde de Vergadering daaraan vier uren per dag; om de voorzitters te sparen werd telkens op die van de voorafgaande veertien dagen een beroep gedaan om gedurende nog een uur de afdoening der lopende zaken te leiden. Oneindig waren de verwarringen, want meest kon men zich niet tot een keus tussen het voorstel der Eenentwintig en dat der Zeven bepalen, maar werden veranderingen òf in het één òf in het ander voorgesteld. Nu ging het over juiste formulering, dan over grote

beginsel-kwesties. Telkens weer moest men zijn toevlucht nemen tot commissies.

Wat wij al van het lot der inleidende verklaring zagen, was typisch voor wat er ook overigens gebeurde. De Zeven hadden bij hun omwerking in radicale zin voorzichtigheid betracht. De radicalen waren daarom nog lang niet voldaan. Maar de meerderheid deed, zonder het ontwerp der Eenentwintig, 't zij wat eenheid-versus-federalisme of democratieversus-aristocratie betreft, te herstellen, gewoonlijk van de veranderingen der Zeven toch weer een stukje af. Eigenlijk slechts op één punt werd het eindresultaat minstens zo radicaal als zij voorstelden.

Ik bedoel dat van de godsdienst. In de beginselverklaring was na lange theologische debatten (''t is hier erger dan de Synode van Dordt', spotte Van Hooff) de eerbied voor het Opperwezen althans vermeld; op een typisch filosofische trant dan. Maar de scheiding van kerk en staat wilde men zo volledig mogelijk. Uit het alternatief dat Floh indertijd had aangeduid: 'allen evenveel, of allen niets,' hadden de Zeven, dwars tegen de Eenentwintig in, het tweede gekozen, en dat werd door de N.V. anders dan men na de discussie over het decreet van 5 augustus zou hebben verwacht, bevestigd. Met een zeer kleine meerderheid weliswaar, vijfenvijftig tegen eenenvijftig stemmen, en na niet alleen langgerekte, maar zeer bittere en heftige debatten; een commissie, alweer te hulp geroepen, was zo verdeeld, dat zij niet anders doen kon dan de twee systemen in twee voorstellen ter keuze van de Vergadering stellen. Vlak vóór de eindstemming riep Van Hooff uit:

> Indien een meerderheid der N.V. den geest van het eerste plan (*bezoldiging van de leraren van alle kerkgenootschappen*) wil volgen, zal het aan mij niet meer vrij staan de constitutie aan te nemen .... De meerderheid (toch) kan over de godsdienstige gevoelens niet heersen zonder het natuurlijk recht te schenden - de afschuwelijkste tyrannie van alle.

Men ziet dat Van Hooff het doorsnijden van alle banden tussen staat en kerk niet op 'filosofische' gronden verdedigde, maar in het ware belang van de godsdienst zelf. In hem sprak hier de Katholiek. Wat de Katholieken vooral prikkelde, waren de jammerklachten van de Hervormden over de ongustige positie waarin hun kerk, aan het voorzien in haar eigen onderhoud niet gewend, door een plotseling afbreken van de staatshulp zou worden gestort. Zij mochten dankbaar zijn dat men bereid was de zittende leraren te blijven onderhouden en pensioenen aan emeriti en hun weduwen uit te betalen. De lang opgekropte verbittering tegen de aanmatiging van de heersende kerk en tegen het onrecht alle dissenters aangedaan brak los. Maar omgekeerd roerden zich onder de leden der Hervormde Kerk diepe gevoelens van verongelijktheid en wrok.

Op geen van de andere punten waar de Zeven de radicalen tegemoet hadden willen komen, voldeden zij hen. Daar was het stemrecht. Niets had zozeer de verontwaardiging van de Volkssociëteiten opgewekt, als dat de Eenentwintig geen politieke beginselverklaring als voorwaarde tot stemgerechtigdheid hadden voorgesteld. Nog in december was er in de N.V. een adres van enige burgers voorgelezen, waarin het wel heel mooi heette: 'Alle Nederlanders zijn broeders', maar dat voortging 'het volk' op de bekende wijze te bepalen. Uit heel het ontwerp

der Eenentwintig sprak volgens dat adres, wantrouwen tegenover het volk; en zeker, een volk als in het ontwerp gedacht, verdiende dat:

> Wanneer men zulk een volk vooronderstelt, is de Vrijheid een hersenschim. Een volk waarvan mogelijk het grootste gedeelte zijnen vorigen dwingeland met ene blinde enthousiastische woede terugwenst, daartoe alles aanwenden en geen verraad sparen wil. Het zijn misleiden. Wij moeten, wij kunnen hen mooglijk winnen door een aanhoudend edelmoedig, waarlijk Patriottisch gedrag. Dan, geen voorstander

> der Vrijheid kan toelaten, dat zij enigen invloed op het bestuur der publieke zaken, waar het zijn moge (*nationaal of plaatselijk*) verkrijgen, zolang zij in hunne denkwijze volharden.

Al wat door de Zeven werd voorgesteld nu, was een artikel, bepalende dat de burger door zich op het stemregister te laten inschrijven zijn trouw aan het Bataafse volk en aan de constitutie betuigde. Geen politieke geloofsbelijdenis derhalve, een acte van onderwerping. Tegen de aanvallen der radicalen verdedigde Hahn dit principiëel. In de constitutie moest gerekend worden met een tijd waarin ‘dat vuur van rampzalige twist en tweedracht’ zou zijn uitgedoofd. De geest van factie was onbestaanbaar met de rechten van de mens en burger. ‘De gedachten zijn tolvrij’, alleen tegen daden heeft de maatschappij vermogen. Revolutionaire maatregelen in de constitutie als grondwetten heiligen, beschouwde hij als strijdig met 's volks hoogste belang. Maar de groep der radicalen leefde nog in de revolutionaire gedachtenwereld. Greve, die al in juni '95 iets dergelijks gewild had, drong aan op uitsluiting. Men kon het huldigen van de Vrijheid geen politieke geloofsbelijdenis noemen. En laat de Oranjegezinden de meerderheid vormen, - ‘is een zaak dan alleen rechtvaardig als zij van alle mensen wordt goedgekeurd, of goed en heilzaam, als al 't gepeupel ze prijst?’

De meerderheid? Men moet ziende blind zijn om dat niet te erkennen, vond Guljé: laat ze de grondvergaderingen binnen en de Oranjeklant zal heersen. Gorter, van Leeuwarden, meende dat er nauwelijks één ware Patriot was tegen negen Oranjeslaven. In de steden, daar vond men nog de meeste medestanders, maar op het platteland heersten de oude meesters nog, en hij zag alweer ‘Oranje met deszelfs vervloekte en verpestende aanhang op den troon gaan zitten’. C.L. van Beyma waarschuwde, onder bijval van de tribunes, tegen hun machinatiën.

Hahn, zoals zo dikwijls, had het principiële van zijn betoog wel verzwakt door de mogelijkheid van tijdelijke veiligheidsmaatregelen te erkennen en daaronder zelfs uitsluiting van alle voormalige regenten. Er werden in een later stadium, en zelfs door vrij gematigde figuren, nog andere categorieën genoemd: ondertekenaars van submissie-adressen in '87, lieden niet alleen die toen misdaden hadden gepleegd (die waren uit anderen hoofde toch uitgesloten), maar ze van anderen niet hadden verhinderd. Huber wees de juridische ongerechtigheid hiervan aan, waarop Vreede, met demagogisch instinct, smaalde dat de burger Huber zelfs plunderaars en rovers tot het stemrecht wilde toelaten. Maar de meerderheid der Vergadering was toch van zulke uitsluitingen niet gediend.

Over de gehele linie verloren de radicalen de slag. De eis van gegoedheid der ‘kiezers’, die de Zeven hadden geschrapt, werd door de Vergadering hersteld, zij het tot mindere bedragen. Ook bij de stemgerechtigdheid deed zich het probleen voor. Gegoedheid werd voor toegang tot de grondvergaderingen niet verlangd, maar in het ontwerp werden uitgesloten al diegenen die in de loop van het jaar tevoren onderstand hadden genoten. Dit werd bestreden door Vreede als onbillijk jegens ‘brave burgers, goede huisvaders, nuttige leden der maatschappij, die gedurende acht of tien maanden met nijverheid hun eigen brood eten, en die in den hollen winter alleen, wanneer voor hun nijverheid geen werk is, kortstondig uit de armenkas geholpen worden.’ Er was over dit punt wel enige aarzeling, maar zoals Van Langen het de volgende dag uitdrukte: een ‘ongelukkige hamerslag’ bevestigde het voorstel en sloot meer

dan honderdduizend Bataven van het stemrecht uit; ontnam hen ‘hunne Vrijheid’, om met Vreede te spreken.

Maar vooral ten aanzien van de ‘kiezers’ kwamen de radicalen op voor het beginsel van gelijkheid. Fel deed dat de altijd felle C.L. van Beyma:

> Ik kan mij nauwlijks de onbeschaamdheid verbeelden die in een land waar men zegt: ‘Gij zijt gelijk’, zulks aan de natie zou durven voordragen. Hoe! is er dan een ander onderscheid tussen burger en burger dan deugd en bekwaamheid?

Schimmelpenninck voerde aan, dat de bescherming van den eigendom ook een hoofdbeginsel was. Van de Kasteele draaide het nog wat anders en merkte op, dat de functie van kiezer geen recht maar een plicht was. Vreede wilde echter een stap naar rechtstreeks kiesrecht doen en diende een formeel voorstel in, dat aan de grondvergaderingen het opstellen van dubbeltallen bindend voor de kiezers zou worden opgedragen. Maar reeds de commissie waaraan het om rapport werd overgegeven, adviseerde afwijzend. ‘Volstrekte democratie’ zou enkel de deur openen voor ‘kwade praktijken en intriges’, voor ‘agitatie en verdeeldheid’, en ook de N.V. wilde er niet van weten.

De commissie van Zeven had de hoofdlijnen van het politieke bestel zoals de Eenentwintig die hadden vastgesteld, behouden. Zij had getracht de indruk van aristocratisme, gemaakt door de kamer der Oudsten en de Staatsraad, en door hun verhouding onderling en tot de Grote Kamer, ietwat te verzwakken, en hierin volgde de meerderheid haar wel; maar de radicalen kwamen met al de oude bezwaren.

Wat de eenheid betreft, het amalgama werd op 20 januari in beginsel vastgesteld. Hier vertoonde zich natuurlijk weer de andere tegenstelling, en het is wel opmerkelijk dat ettelijke van de hevigste radicalen tot de tegenstemmers behoorden. Zo uit Friesland Halbes en C.L. van Beyma (die zich dus samen vonden met E.M. van Beyma en Huber), uit Brabant Reyns en Guljé, uit Gelderland Evers, Borgrink (Friesland), Greve (Gelderland), Floh (Ov.), zeiden: *non liquet*; en kuiken, die zich niet schaamde geen Latijn te kennen: ‘ik stem niet.’ De stemverhouding was zestig, waarvan eenenveertig Hollanders, tegen vijfenveertig (ongunstiger dan voor het decreet van 2 december).

De commissie van Zeven poogde de soevereiniteit der provincies voorgoed de kop in te drukken, door de financiën in handen te leggen van de nationale wetgevende vergadering, door de negen provinciën te vervangen door vijftien departementen en de bevoegdheid van hun besturen strikt te bepalen. Ook dit gaf aanleiding tot gedurige tegenstrubbeling van de federalisten en commissies voor de bestudering van onderdelen, maar in beginsel verenigde de N.V. er zich mee. En toch waren de radicalen ook hiermee niet tevreden. Vreede beweerde dat de voorgestelde departementsbesturen te veel macht hadden en dat de hele regeling streed met het op 2 december aangenomen beginsel. In het levendige debat dat hierop volgde, kwam Schimmelpenninck resoluut op de zijde van Van Hooff en Hahn.

> Ik heb op 2 december ook vóór eenheid gestemd (*zei hij*), omdat ik van begrip was dat uit de applicatie van dat beginsel de totale vernietiging van de civiele Vrijheid niet behoefde te volgen ... Indien men uit het principe van eenheid nog meerdere consequenties wil trekken, indien men daardoor alle zelfbestuur zelfs in locale en oeconomische belangen ... wil vernietigen, dan overdrijf men de beginselen. Men zal dan weldra de eenheid brengen tot ene eenheid van overheersing en onderdrukking, men zal onder de vlag van zodanige eenheid weldra een Oosters despotismus invoeren. (*Dit*

laatste was een tegenzet op Vreede's bewering bij een vroegere gelegenheid, dat de taak aan de Staatsraad opgedragen van handhaving der constitutie leiden moest tot een Oosters, een Marokkaans, een Moors despotisme. *Natuurlijk toonde Vreede zich nu ten hoogste verwonderd* dat men van een onbepaalde eenheid de banier van het despotisme maken wilde; die bleef altijd de edele banier der gouden Vrijheid ....)

Die debatten, hartstochtelijk als zij waren, en de uiting van diep gevoelde, onderling

strijdige levensbeschouwingen, kregen meer en meer iets onreëels. De laatste hamerslag over het ontwerp viel op 30 mei 1797. Het sobere toespraakje van de voorzitter Van Marle lokte 'handgeklap van enige leden' uit. In feite heerste er onder hen die het werk voor hun rekening namen, de grootste bezorgdheid.

> Er bestaat een plan, mijn vriend! (*had Hahn al in februari aan Valckenaer geschreven*) en hetzelve is dodelijk, om de constitutie te doen verwerpen. (*Bij de door het Reglement voorgeschreven volksstemming namelijk*). Federalisten, Nassavianen en Ultra-revolutionairen beogen dit alle drie .... Zo er geen constitutie komt, is de boel verkeken en de staat binnen weinige jaren gedissolveerd. (*Hij bezweert hem dus, onder volmondige erkenning van de gebreken die het voltooide werk ongetwijfeld zullen aankleven*) door uwe veelvermogende brieven aan uwe vrienden de acceptatie der constitutie aan te raden.

Het 'plan' daargelaten, was de diagnose niet onjuist. Er was in feite een monsterverbond aan het opgroeien tussen radicalen en behoudsgezinden, beiden gelijkelijk verontwaardigd en verbitterd. Wat de laatsten in 't bizonder gegriefd had, was het besluit omtrent het stopzetten van de salariëring van de predikanten der Hervormde Kerk: daar hadden in de discussie de gematigden genoeg tegen gewaarschuwd, en 't was zoal niet daarom, dan toch zeker wel met dubbel genoegen, dat de radicalen hadden meegeholpen dat plan te doen aannemen. Dat Hahn er nog in mei met zijn scherpe tong voor vocht, pleit niet voor zijn taktisch inzicht. En ook de heftige tonelen, waarin geprotesteerd werd tegen de leiding van de federalistisch-gematigde groep, die nog altijd over het voorzitterschap beschikte en daarmee veelal over de samenstelling van commissies, konden in den lande de N.V. enkel maar in een kwaad gerucht brengen, precies wat de radicalen nodig hadden. Zij zelf begònnen zulke altercaties gewoonlijk, maar Hahn, die het gezag van Schimmelpenninck slecht zetten kon, liet er zich een paar maal in meeslepen. 't Was tegen Schimmelpenninck dat hij, in mei, toen deze hem doordrijven van zijn zin verweet, uitbarstte over het 'soort van kunsten' aan die zijde gebruikelijk, van 'conventiculen aanleggen, waartoe men *die* leden slechts nodigt die van ons verschillen'. Koren op de molen van de radicalen.

Wat het aanzien van de N.V. intussen ook niet weinig geschaad had bij allen die het ernstig namen met de eenheid, was een besluit dat zij op 11 maart genomen had omtrent de interpretatie van art. 108 van het Reglement, het artikel dat onderwerping van het eindontwerp aan een volksstemming voorschreef. Een door de N.V. goedgekeurd constitutie-ontwerp moest volgens dat artikel naar de respectieve provinciën verzonden worden, 'om in ieder van dezelve afzonderlijk door het Volk te worden onderzocht en goed- of afgekeurd.' De vraag werd nu opgeworpen of het volk nationaal dan wel provinciaal geraadpleegd worden moest. De federalisten hielden met grote kracht vol, dat het Reglement duidelijke taal sprak: provinciaal. Hahn, die in het woord 'afzonderlijk' een dubbelzinnigheid zocht (afzonderlijk raadplegen, maar samen tellen) deed aan zijn zaak geen goed door op te halen dat in die moeizame onderhandelingen van 1795 de Hollanders het hadden willen weglaten, maar de anderen op het behoud ervan hadden geinsisteerd. Als tenslotte met eenenvijftig tegen vijfendertig stemmen werd besloten tot 'provincialiter' (de

grondvergaderingen van elke provincie samengenomen en geteld voor één stem), moet men wel aannemen dat verscheiden gematigde unitarissen, Bicker, Van Staphorst, Van Hamelsveld, Bosveld, geleid werden door eerbied voor wat nu eenmaal was gecontracteerd; daarentegen radicale heethoofden als C.L. van Beyma, Gorter, Reyns, Guljé, die wij in zake het amalgama ook al zagen afvallen, door een provincialisme dat sterker was dan hun leer.

In ieder geval ging er in den lande een kreet van verbazing en ontzetting op over een besluit, dat al het gedane werk met ondergang bedreigde. Het Provinciaal Bestuur van

Holland deed een ongewone stap, toen het een delegatie ter N.V. zond, waar zijn voorzitter Loosjes de Representanten van het gehele volk van Nederland bezwoer dat besluit te herzien. Dit was niet meer het P.B. dat Luzac had hersteld; het was het nieuwe dat zijn herstel juist ongedaan gemaakt had. Loosjes was de zoon van de Doopsgezinde predikant die het veeldelige *Vervolg op Wagenaar* schreef; hij zou zelf een aantal moraliserende, verlichte en vaderlandlievende romans schrijven, waarvan *Maurits Lijnslager* (1808) bekend is gebleven. Hij sprak van de ijver waarmee 'het weldenkend gedeelte' van de ingezetenen van Holland getracht hadden 'om alle inwoonders van Nederland tot één enig volk te verenigen'; hij herinnerde aan een proclamatie van de St.-G. van 19 febr. 1796, waarbij zij aankondigden dat een N.V. een plan van constitutie zou ontwerpen, ''t welk aan de goed- of afkeuring der Nederlandse natie zou worden onderworpen'; daartegenover had het Reglement

A. LOOSJES PZ.

geen kracht, afgezien nog van de ongerijmdheid waarin men zich begaf.

De eenheidsvrienden juichten, ofschoon hier een provinciaal bestuur buiten de door de Bataafse eenheid gestelde grenzen ging. Federalistische provinciale besturen daarentegen, hoezeer anders zelf strevend naar vertoon van gezag, protesteerden. Het P.B. van Friesland alleen zond een brief geheel in de geest van de Hollandse aanspraak. Het toppunt van verwarring in de verhoudingen werd bereikt toen C.L. van Beyma en Gorter die brief terzijde wilden gelegd hebben als de bevoegdheid van hun P.B. te buiten gaande.

Ten slotte wist Schimmelpenninck, die 11 maart afwezig was geweest, in mei, toen hij voor de tweede maal voorzitter was, de scherven voor het ogenblik aaneen te lijmen. Nadat het rapport van een commissie die geen andere uitweg had gevonden dan een al te doorschijnend sofistische uitleg van art. 108, was weggespot, stelde hij voor, de zaak te laten rusten tot na de volksstemming en ondertussen het louter interpretatieve besluit van 11 maart te verklaren als van geen bindende kracht. Zesenvijftig stemmen vóór, achtenveertig tegen.

Elegant kon die oplossing niet genoemd worden, en 'twas trouwens geen oplossing. Zelfs de vaststelling van een datum voor de volksraadpleging over het ontwerp kon de N.V. niet bepalen zonder dat met veel drift tegenstrijdige uitleggingen van het Reglement werden bepleit. Haar eigen levensduur liep met achttien maanden af, een tweede Nationale Vergadering moest op 1 september bijeenkomen: dat kon in het Reglement moeilijk anders gelezen worden; de nieuwe verkiezingen werden dus tegen 1 augustus uitgeschreven. Er waren er die deze bijeenkomst van de grondvergaderingen voor de uitspraak over het ontwerp wilden gebruiken. Een

commissie-Vreede trok echter in twijfel of het Reglement het voorschrijven van één datum gedoogde, - om meer gelegenheid te hebben, voerde Van Hooff de hoofdman der radicalen tegemoet, voor intriges teneinde, na verwerping, ‘de anarchieke Franse constitutie van 1793’ te kunnen invoeren. (Een half jaar geleden waren die twee nog broederlijk naar Parijs gereisd: nu stond Van Hooff, met zijn driftig temperament toch de realistische geest, dwars tegenover Vreede de doctrinair.) De datum voor de verkiezingen was onafwijsbaar, maar

voor bestudering van wat reeds spottend ‘het dikke boek’ werd genoemd, moesten de stemmers, voelde men, wat meer tijd hebben. (Het werd sedert eind juni in boekvorm, maar ook *in plano*, voor aanplakking aan de stadhuizen, verspreid. Hoeveel stemgerechtigden zullen er diep in zijn doorgedrongen?) Men bepaalde dan 8 augustus.

Tot het laatst toe zag men zo de N.V. hulpeloos strubbelen tegen de verstrikking in het Reglement, en wat zij nog aan aanzien had, slonk verder weg. Waarover zeker Vreede en de zijnen zich in de handen wreven.

Want dat die, al heel spoedig nadat zij met zo'n opluchting het decreet van 2 december hielpen aannemen, op verwerping bij de volksstemming gespeeld hadden, is onmiskenbaar. Heel hun optreden, hun rhetoriek, hun drift, was niet op de overreding van hun medeleden, maar op de tribunes en het volk daarbuiten gericht - het volk van de Volkssociëteiten wel te verstaan. In mei, toen het ontwertp bijna gereed was, kwam er een stroom van adressen binnen - men mag gerust aannemen in overleg met de radicalen in de N.V. Er werd daarin verlangd, dat het ontwerp vóór zijn uiteindelijke voltooiing aan ‘het volk’ ter verbetering zou worden voorgelegd. Ofschoon de bij al zijn hevigheid steeds weifelende Hahn hier wel iets voor voelde, werd het denkbeeld natuurlijk afgewezen. Maar Vreede verklaarde nu ronduit, dat hij te zijner tijd zou aanduiden, wat schromelijke gevolgen het ontwerp voor ‘de rust, de vrijheid en het geluk der natie’ moest hebben. Dat was een omineus geluid.

Vreede's figuur was in dit jaar enorm gegroeid. Maar het was niet meer de figuur van de staatsman die hij in 1795 in Brabant vertoond had, het was de figuur van de volksmenner, van de man die ‘de beginselen overdreef’ om zijn aanhangers aan te vuren. Hij keek naar het land, en ook voor ons is wat daar gebeurde nu belangrijker dan het geagiteerde schimmenspel van de N.V.

Verkiezingen in Holland (*februari*)

Daar was aan de éne kant het ontwaken van de predikanten der Hervormde Kerk tot een besef van hun gevaar. In april 1797 kwam te Utrecht bijeen wat men een Centrale Vergadering van predikanten zou kunnen noemen, zeventien in getal, vertegenwoordigende de onderscheiden provinciale synoden der Hervormde kerk. Die zeventien richtten tot de N.V. een adres, waarin zij (o.m.) op voortgezette salariëring aandrongen, als een aandeel van hun kerkgenootschap aan ‘dat voorvaderlijk fonds, dat aan het Christelijke en godsdienst-oefenend deel der natie onvervreemdbaar toekomt’. Zonder effect, zoals wij al weten. Maar 't was een duidelijk teken dat er georganiseerd verweer op komst was. Al een poos roerde zich iets in de Hervormde kerk.

Het was gebleken uit de verontwaardiging, door velen geuit over de lijdelijkheid waarmee de Amsterdamse kerkeraad het ontslag der vijftien predikanten had aanvaard. Het bleek ook uit het gebrek aan succes - niet bij de Hervormden alleen trouwens van een poging door de Remonstrantse broederschap bij Hervormden, Doopsgezinden en Luthersen ondernomen om tot vereniging op algemeen protestantse grondslag te komen. Die godsdienst boven het dogmatieke uit, waarover in de N.V. zoveel gehoord werd, maakte zelfs in die toch ook nog beperkte kring geen praktisch samengaan mogelijk. Veeleer leidde het denkbeeld tot een uitbarsting van dogmatisch

twistgeschrijf, waaruit men zien kan hoe ver van onbetwist de heerschappij van de geest der Verlichting was.

Bestond er trouwens tussen het Calvinisme, wanneer het nog oprecht beleden werd, en de mensenverering der Verlichting geen onverzoenlijke tegenstelling? Veel predikanten mochten de nieuwe orde aanvaard en de eed afgelegd hebben, er waren er van den aanvang - en ook onder uiterlijk zich conformerenden -, die zich van een diepe weerzin tegen heel dat bedrijf bewust waren. Hoe moesten die gevoelens geprikkeld worden, toen Floh, de Doopsgezinde leeraar, in de N.V., om te bewijzen dat men de

Joden het burgerschap niet om hun godsdienstige overtuigingen mocht weigeren, betoogd had, dat immers ook het leerstuk van de Heidelbergse catechismus, 'dat wij mensen van nature geneigd zijn God en onzen evenmens te haten', met de Broederschap streed; en toch werd 'dat oneerbiedig leerstuk' nog iedere Zondag op vele predikstoelen in Nederland behandeld. Hierover brak een heel twistgeschrijf los, en de orthodoxe woede richtte zich niet enkel tegen Floh, maar tegen de geziene Hervormde predikant E. Kist, die in zijn bestrijding van Floh er. al te zeer op uit was geweest de betekenis van die formule te verzwakken.

Alles tekenen van een stemming, die zó in het politieke kon overslaan. De Oranjegezindheid waartoe de radicale redenaars (wij hoorden hen) de natie meer en meer zagen terugvallen, was niet zozeer 'ene blinde enthousiastische woede' als wel een uiting van vermoeidheid of ontgoocheling, een zuchtend erkennen dat het misschien toch vóór de Revolutie zo'n kwade tijd niet geweest was. Wel vonden de grieven en vrezen van de Hervormden ('vijf achtsten van het Bataafse volk' vormden die nog) die bodem gunstig voor het kweken van een gewas van meer positieve potentie.

In reactie op dit alles kon bij de omwentelings-gezinden niet uitblijven een krachtig weer opleven, na de hapering gevolgd op het kanoniersoproer, van de extremistische stemming. De ergernis over het aanzienlijke-burgers-karakter van de regeerders in 't begin van '95 aan 't bewind gekomen en in de N.V. ook nu nog oppermachtig, was toegenomen. Discussies als die over het recht op werk of onderstand, over de uitsluiting van de voorbijgaand-bedeelden uit de grondvergaderingen, over de gegoedheid der 'kiezers', deden voor de kleine luiden in de Volkssociëteiten een radicaal program van breder allure opdagen dan dat van de financiële nood verhalen op oud-regenten, of van alle ambtenaren uit de Oranjetijd uitdrijven om plaats te maken voor Patriotten. Als men al van een sociale politiek nog nauwelijks spreken kon, een klasse-bewustzijn uitte zich meer en meer driftig en voedde een stelselmatig wantrouwen tegen de heerschappij der gematigde heren. Overigens was bij de almaar erger wordende economische stremming die broodnijd nog altijd een factor van betekenis, en het eeuwige preken in de N.V. van verdraagzaamheid, en geduld, en rekening houden met overwegingen van bekwaamheid voor het ambt, en van recht, maakten enkel de indruk van .... 'slijmerigheid'. Op wat practische resultaten trouwens kon dat bewind bogen? Onvermijdelijk zochten de ijveraars meer dan ooit het heil in de integrale toepassing der revolutionaire beginselen, nooit nog beproefd immers, en begonnen hun gevaarlijkste tegenstanders te zien, niet in de Oranjegezinden maar in de gematigde vleugel van de mannen der nieuwe orde. Of liever, de gematigden werden in hun ogen de heimelijke bondgenoten der Oranjegezinden. In november 1796 al maakte Teding van Berkhout in zijn dagboek melding van 'een blaadje onder het volk verspreid', waarin hijzelf en dertien andere leden der N.V., behalve de bekende federalisten ook Bicker, Bosveld, Van Staphorst (bij wie de bankier het allengs gewonnen had van de Jacobijn; hij had deel in de financiële operaties in verband met de honderd miljoen voor Frankrijk en was een van de vertrouwensmannen van Noël), Van Castrop, werden afgemaald als op niets dan macht beluste intriganten.

Maar er vielen dingen voor, die dieper grepen.

In juni '96 had de N.V. op voorstel van Krieger een brief aan de gewesten laten afgaan om hen aan te manen, in afwachting van de Constitutie geen afzonderlijke nieuwe reglementen voor hun bestuur te willen invoeren, aangezien daardoor de

finale nationale regeling kon worden gecompromitteerd. Al in juli daaraanvolgende had de Vergadering het Provinciaal Bestuur van Overijsel, dat desondanks een nieuw reglement voorbereidde, met aandrang verzocht dat na te laten. Zij was daartoe trouwens aangezocht door de drie steden, Zwolle, Deventer en Kampen, die hun belangen gekrenkt achtten; dat Overijsel door de invoering gevaar liep in hevige burgertwist te vervallen, was één

van de argumenten der N.V. geweest. Volgens Auffmorth (Hengelo) hadden de steden er haar alleen ingehaald, omdat zij ongezind waren hun oude machtspositie in de Staten van Overijsel op te geven, ofschoon die geheel niet overeenkwam met hun bevolkingstal (een vijfde van het geheel), en het P.B. wilde het platteland evenredig doen vertegenwoordigen. Als men weet, dat datzelfde P.B. bij de omwentelingsgezinden in een slechte reuk stond omdat het Dumbar, de bekende oudheidkundige, als griffier handhaafde, ofschoon hij, verkozen tot de N.V., de verklaring geweigerd had en daarom geen zitting kon nemen; en dat tevens Kampen, één van de steden die zich vastklemden aan de bevoorrechting van onder de oude constitutie, nu in de macht van de ultra-radicalen was; dan begint men iets van de wirwar van tegenstrijdige belangen en inzichten te begrijpen. - Hoe dit zij, zo de N.V. het P.B. al niet had kunnen bewegen het reglement in te trekken, zij had de voldoening gesmaakt het door de grondvergaderingen van Overijsel, zeker mee onder invloed van haar protest, met grote meerderheid te zien verwerpen. Eén van haar weinige successen!

Maar nu vestigde in januari '97 het P.B. van Holland de aandacht van de N.V. op een kiesreglement dat te Amsterdam stond ingevoerd te worden. Het was de vrucht van lang overleg tussen een daartoe uit de wijkvergaderingen aangewezen commissie en de municipaliteit. De municipaliteit, wier zwakheid bij het kanoniersoproer zo duidelijk was gebleken, ontleende aan de bescherming van de Franse troepen nog altijd onvoldoende kracht om aan de volkssociëteiten die de wijkvergaderingen beheersten, weerstand te bieden. Dat die wijkvergaderingen, door de ‘rustige burgers’ gemeden, niet werkelijk representief waren, staat wel vast. Niettemin week de municipaliteit, zonder protest zelfs, voor hun aandrang en hechtte haar goedkeuring aan een reglement, dat nu in de N.V. de verontwaardiging van de gematigden gaande maakte.

Het decreet-Krieger en de interventie in Overijsel werden opgehaald ten betoge dat men ook hier een stokje voor moest en kon steken. De radicalen voerden daartegen aan, en met alle recht, dat dit een heel ander geval was. Er waren geen klachten uit Amsterdam gekomen, zoals uit Overijsel; bovendien, als er ingegrepen diende te worden, was dat de taak van het P.B., - dat het blijkbaar niet aandurfde. Men liet het er dan ook ten slotte bij.

Maar wat was het, dat Schimmelpenninck en zijn medestanders hadden aan te merken op het Amsterdamse reglement? 't Was dat het direct in plaats van getrapt stemrecht invoerde. Die eliminatie van de ‘kiezers’ paste niet in de algemene regel aangenomen voor de constitutie die men aan 't maken was. 't Was ‘volstrekte democratie’, temeer nog omdat er een speciale burgercommissie werd ingevoerd om toezicht op de stadsregering te houden.

Noël ontving van Delacroix een vraag over die geschiedenis - bewijs hoezeer de Franse regering van haar eigen anti-radicale informatie uit de Bataafse Republiek notitie nam - en trachtte het alles zo onschuldig mogelijk voor te stellen. De verkiezingen die weldra volgens dat reglement werden gehouden, vielen trouwens mee. 't Is waar dat de rijken zich hadden teruggetrokken, 't was meest middenklasse, maar ‘goed’.

Nog veel groter opschudding in de N.V. veroorzaakte ondertussen een rondschrijven van ‘de Algemene Vergadering der wijks-grondvergaderingen’ van Leiden. Die constituering was op zichzelf bedenkelijk, maar de uitnodiging aan alle

grondvergaderingen der Republiek om afgevaardigden te zenden voor een vergadering (een Centrale Vergadering rediviva!), ‘waarin 't volk als 't ware uit éne mond zoude spreken’, was kortweg onduldbaar, hoe mooi het ook luidde dat men ‘onze brave Representanten in hunne zo moeilijke posten’ slechts wilde ‘ondersteunen’. Het P.B. van Holland (dat van Van Leyden nog) had de aanleggers, tegen wie de Leidse stadsregering niet wilde, of niet durfde, optreden, gevankelijk naar Den Haag laten brengen en een commissie *ad hoc* stelde bij monde van Van de Kasteele aan de N.V. voor, een proclamatie

tot het Bataafse volk te richten om zich van dergelijke vergaderingen verre te houden, en te verzekeren dat zij, N.V., voornemens was zulke aanslagen op de alleen door haar vertegenwoordigde 'hoogheid en soevereintiteit van het gehele volk van Nederland' met alle kracht tegen te gaan. Fel protesteerden de radicalen tegen die proclamatie.

> Indien die gronden worden aangenomen (*riep Nuhout van der Veen uit*), dan, ja dan is het voorzeker met 's volks oppermacht gedaan. Zij is dan niets als een hersenschim en een bekleedsel, waarachter zich de Aristocratie kan verbergen om haren scepter te zwaaien.

Maar met acht en zeventig tegen vier en twintig stemmen nam de Vergadering de proclamatie aan. Weer een nederlaag der radicalen, die alle volkssociëteiten van verontwaardiging tegen de aristocraten en slijmgasten der N.V. moest doen koken!

Vooreerst konden zij zich wreken op dat slijmerige P.B. van Holland. Toen in februari aan de grondvergaderingen van het gewest de vraag moest worden voorgelegd of men het een jaar geleden verkozen bestuur wilde handhaven, was vrijwel algemeen de uitspraak: neen; waarop in maart nieuwe verkiezingen werden gehouden. En, evenals te Amsterdam, vielen die toen zo slecht niet uit. De nieuwe mannen waren een slag minder 'aristocratisch' dan hun voorgangers; zij behoorden tot de burgerklasse onmiddellijk volgende op de welgestelde-tot-aanzienlijke groep waaruit het P.B. van febr. '96 was samengesteld geweest. Een eerste teken van hun andere gezindheid was het ongedaan maken van het herstel van Luzac - en dat was Noël wel naar de zin; een tweede, in een andere orde, was dat opzienbarend optreden in de N.V. om te protesteren tegen het besluit van 11 maart - en ook daartegen had Noël generlei bezwaar! In het algemeen, getuigde hij van hen, waren het geen wildemannen, maar fatsoenlijke lieden; en Loosjes, die wij in de N.V. hoorden oreren, past inderdaad in die classificatie.

Dat neemt niet weg dat er tussen de stemming in den lande en de politieke samenstelling van de N.V. door deze uitslag een gaping openbaar werd, en dat beloofde voor de toekomst van het constitutie-ontwerp niets goeds - Hahn was de enige niet die het zag -. Maar alle voorspellingen waren voorbarig. De toestand was labiel. Eenhevig incident kon ze nog verder naar de radicale kant of tegen de radicalen doen doorslaan; 't is waar dat het er uitzag of het eerste geval ten koste van de gematigden, en het andere niet tot hùn voordeel, maar tot dat van de voorstanders van het oud regiem zou strekken.

Oproer (*febr.*) *en andere complicaties in Friesland* (*april-aug.* '97)

Een hevig incident deed zich in februari 1797 voor in Friesland, en in zijn lang naspel bracht het schok op schok toe aan Noël, die zo graag redelijke radicalen met gematigden voor de eenheid zou zien samenwerken, en die nu zijn Friese beschermelingen in al hun onredelijkheid, of zoals hij het noemde: 'anarchisme', moest aanschouwen.

Het begon met een oproer van de boeren van Kollum, oostelijk van Dokkum. Aanleiding was de verschijning van commissarissen van het Provinciaal Bestuur om de mannen in te schrijven voor de gewapende burgermacht. Daarvan was in de meeste gewesten nog niets terechtgekomen, maar een radicaal bestuur kon niet anders dan er werk van maken. Dat de boeren er zich tegen verzetten, was niets nieuws. De boeren hadden dat in Holland gedaan, toen de Staten in 1784 hen onder de wapens wilden brengen; zij hadden het ook gedaan in 1672. Het spreekt vanzelf dat zij het nu onder het roepen van Oranje-boven deden, en ook de grief wegens de scheiding van kerk en staat mengde zich in het verward gepraat en geschreeuw. Het P.B. te Leeuwarden zond in allerijl twee van zijn leden; twee bataillons van de reeds gevormde stedelijke burgertroepen, samen een goede tweehonderd man met twee veldstukken, rukten van Leeuwarden op. Er werd te Kollum veel baldadigheid gepleegd en honderden boeren uit de

omtrek verzamelden er zich, maar van een *plan* kan men niets ontwaren. De schutterij uit Dokkum kwam blakende van Patriottische ijver aangesneld, maar moest afdruipen, en nu zetten de boeren het, wel duizenden wordt verzekerd, op Dokkum aan. Hier waren de burgertroepen uit Leeuwarden juist gekomen, en de vurige vertegenwoordiger van het P.B., Germans, beval de veldstukken af te vuren ('het canaille een bosje druiven uit den mond van ons veldstukje presenteren', zoals hij dat in zijn rapport noemde), en hiermee eindigde dat meer luidruchtige dan gevaarlijke oproer in verwarring en ellende.

Het is vrijwel de enige gelegenheid in heel de geschiedenis van de Bataafse revolutiejaren dat er over bloed vloeien niet enkel gepraat werd. Germans 'beschouwde die akelige vertoning (van de gewonden) meer met verachting en verontwaardiging dan met aandoening, omdat het muiters waren'; 'Oranjeslaven'.

C.L. VAN BEIJMA (naar R. Vinkeles)

Een belhamel die al in een vroeg stadium gevat was, werd door het Hof te Leeuwarden ter dood veroordeeld en, naar Noël verzekert 'met een ontzetting gedeeld door alle rechtschapen lieden', bij afwezigheid van de beul door een dienaar van het gerecht opgehangen.

De machthebbers te Leeuwarden schenen hun bezinning te verliezen. De Bere voerde weer het hoogste woord. Tal van lieden van aanzien werden op verdenking van het orangistisch komplot te hebben aangestookt, of onder dat voorwendsel, in het Blokhuis opgesloten. In het *Dagblad van Leeuwarden* stortte Paape, die het schrijven niet laten kon, een 'kannibaalse' taal uit, volgens Noël, die niet weinig ontsticht was over die journalistieke bedrijvigheid, zo 'monsterlijk ongepast' voor een raadsheer van het Hof van Justitie. In Den Haag was de leidende kring van de N.V. niet minder bezorgd. Men vermeed dat tere onderwerp in de Vergadering te brengen, maar de Commissie van Binnenlandse Correspondentie zond twee van haar leden, Van Manen en Vitringa, naar Leeuwarden. Een regeringsdaad, zou men zeggen. Maar die heren konden enkel maar vermanen en waarschuwen, en wat meer bijdroeg tot het voorkómen van verdere excessen, was dat Noël generaal Dejean - Beurnonville's onderbevelhebber - aanschreef om Franse troepen terug in Friesland te legeren. De gevangenen werden weldra vrijgelaten, en Noël wenste zich geluk dat hij de radicalen, onmisbaar voor de zaak der eenheid, voor erger discrediet had bewaard.

De Franse troepen waren in de buurt, want in januari had Dejean aan het Comité te Lande doen weten dat hij, nu er weldra een unitarische constitutie moest worden ingevoerd (de veronderstelling was optimistisch!), zijn leger oostelijk van de IJsel

dacht te leggen, gezien de bekende anti-unitarische gevoelens van die provincies. Tegen de anarchie, maar vóór de eenheid, - dat was immers de leus van Noël. 'Als vertegenwoordiger van een vrij volk' had De Mist zijn stem in de N.V. verheven tegen zo'n gebruik van 'de bajonetten'. Nog bitterder had C.L. van Beyma zich geuit, bij wie de vereniging van federalistische met radicale gevoelens al duidelijker voor den dag kwam. Maar de andere radicalen hadden er het stilzwijgen toe gedaan, en nu de Franse troepen in Friesland een dienst van heel andere orde bewezen, zal ook een federalist als De Mist in zijn hart eer opgelucht zijn geweest. Elk van de partijen verklaarde zich ijverig voor

de nationale zelfstandigheid, maar als het erop aan kwam, gaven de Franse troepen de doorslag, en dan had ieder liefst: in zijn zin.

Intussen toonde dat Friese bestuur zich ook nu nog hardleers. Op 21 april bepaalde het, dat van zevenendertig met name genoemde regenten van 1787 gevorderd zou worden een totaal van 700.000 gulden, om ter beschikking te komen van een burgercommissie tot regeling van schadevergoeding aan in dat jaar verongelijkte Patriotten. Een oude kwestie! Ten opzichte van Utrecht had Noël gemeend dat de capitulatie aan de Franse regering bizondere rechten tot interventie gaf. Ditmaal was hij, bij alle verontwaardiging over dat bedrijf, dankbaar het aan de N.V. te kunnen overlaten. Die werd er in juni door een klacht van een aantal der betrokkenen in gemengd en trok zich de zaak inderdaad aan.

Men ging al dadelijk iets verder dan een exhortatoire missive. Er werd aan het P.B. gevraagd in correspondentie te treden met een daartoe benoemde commissie en inmiddels de reeds begonnen procedures en executies op te schorten. Op het vlak afwijzend antwoord van het P.B. stelde die commissie een zeer scherp rapport op, waarvan de vinnigheden door de Vergadering werden verworpen, maar de conclusie - dat de opschorting nu imperatief zou worden opgelegd, terwijl enigen uit de commissie naar Friesland zouden gaan voor mondeling overleg - gehandhaafd. De gedeputeerden (Pasteur en Van Hooff) werden in Friesland ‘gedistingeerd’ ontvangen en verkregen staking van de reeds ondernomen executies (de deurwaaarders werden uit enige huizingen teruggetrokken). Maar nu kwamen in Friesland de volkssociëteiten en de belanghebbenden in actie (dat was van het decreet wel waarlijk de onaangenaamste kant, dat het een hele categorie Patriotten rechtstreeks bij de spoliatie van politieke tegenstanders interesseerde), en het Friese bestuur verklaarde weer bij zijn besluit van april te willen volharden. Waarop de N.V., op bijna de laatste dag van haar bestaan (29 aug. '97) en onder onbeschrijflijke wanorde en tumult, de opschorting uitdrukkelijk handhaafde.

Tegelijkertijd gaf Friesland aan het hele land nog een jammerlijke vertoning doordat het P.B. zich met het toch zo keihard radicale Hof van Justitie, zijn eigen creatuur, in een heftig dispuut wikkelde. Het liep, voor het oog, over de wijze van salariëring en geijkte emolumenten; in werkelijkheid zat er zeker de wens achter, het Hof de laatste opwelling tot zelfstandigheid te benemen. Na een wisseling van àl uitvoeriger en al bitser stukken, door het P.B. in een boekdeel gepubliceerd, werden de raadsheren die zich niet wilden onderwerpen, afgezet: dat waren zij allen (met inbegrip van Paape) op de voorzitter Staal na, die nu met een nieuw stelletje even volgzame niet-juristen uit naam van Friesland recht zou spreken. De ontslagenen antwoordden nog uitvoerig op de publicatie van het P.B., en de *Nederlandsche Jaarboeken* publiceerden het allemaal in juni en juli '97, 150 bladzijden lang.

't Was nog niet alles. De N.V. had besloten dat bij de stemming over het constitutieontwerp voor toegang tot de grondvergaderingen dezelfde verklaring en geen andere zou worden verlangd als door het Reglement voor de verkiezingen tot de N.V. was voorgeschreven. Er waren stemmen opgegaan om bij die gelegenheid géén verklaring te vorderen, maar daar waren zelfs de meeste gematigden niet voor te vinden geweest. Spoedig na de 8ste augustus kwamen er nu echter klachten van Friese burgers dat van hen *ondertekening* van de reglementaire verklaring verlangd was geworden. Voor velen maakte dat groot verschil met het eenvoudig adhaesie-betuigen aan een voorgelezen formule, en die scrupuleuzen hadden dus,

tegen de bedoeling der N.V., het stemrecht niet kunnen uitoefenen. Erger, een zekere Sinnema was na een woordenwisseling over die onrechtmatige eis met geweld en gebonden uit de grondvergadering gesleurd en vastgezet. Nog weer een aanleiding tot bittere debatten in de N.V.

Men zou zeggen dat het Friese bestuur, gedreven trouwens door de volkssociëteiten,

vooral die van Leeuwarden, een kleine bende van ijveraars, eerzuchtigen en intriganten, zich deed kennen op een manier die het bij de brede opinie moest discrediteren. De radicalen in de N.V. schenen daarentegen te menen - en de uitslag gaf hun gelijk - dat het hun aanhangers in den lande niet licht te bont gemaakt kon worden. 't Is waar dat zij het woord meest lieten aan hun Friese vrienden, aan C.L. van Beyma, Kuiken, Halbes, Gorter, die rumoer maakten voor een heel leger; maar zij scheidden zich nooit van die, men zou gedacht hebben compromittante, bondgenoten.

Eigenaardig genoeg echter deed althans één onverdacht radicaal lid, Nuhout van der Veen, manmoedig het zijne om in een precies soortgelijk geval op kleiner toneel, dat van de in januari '96 aan de macht gekomen, exclusivistisch radicale municipaliteit van Kampen, een meer algemene interpretatie van de rechten van de mens en burger of, eenvoudigweg, zuiverheid en fatsoen, te doen zegevieren. Klachten over dat regiem, niet alleen van de toen uitgeslotenen maar ook van velen die aanvankelijk de voor de wijkvergaderingen geëiste verklaring hadden afgelegd, maar zich vervolgens, teleurgesteld, terugtrokken, bewogen de N.V., ook hier, een commissie te zenden. Nuhout van der Veen presideerde haar. Haar rapport gaf van de gang van zaken en huidige toestand in Kampen een ongeflatteerd beeld. Het invoeren van de verklaring onwettig, de wijkvergaderingen gereduceerd tot een kleine groep, en vervolgens dan een bewind waaronder ‘de voordelen en beneficiën, onder het voorwendsel van Patriottismus, bij uitsluiting aan de goede vrienden en bekenden werden uitgedeeld’, andere ongerechtigheden te veel om hier te herhalen. Geen wonder dat ‘het grootste gedeelte van Kampen's burgerij’ mokkend toezag en haar hoop alleen op ingrijpen van de N.V. kon stellen.

De Kampense municipaliteit, radicaal als zij was, placht met ophef te spreken van de oude hoogheid en vrijheid der stad, die zij enige tijd tevoren zelfs met kanon op de IJselbrug verdedigd had tegen een poging tot inmenging van de kant van het Provinciaal Bestuur van Overijsel. Het moreel gezag van de deputatie der N.V. bleek echter genoeg om die onzalige municipaliteit (die zich nog tot Noël wendde, enkel om nul op het request te krijgen) te doen berusten in een nieuwe volksstemming onder de auspiciën van de commissie. Er werd daarbij geen andere verklaring geëist dan die door het Reglement was voorgeschreven voor stemgerechtigdheid voor de N.V. Het was dus wel degelijk ‘de Patriottische volksstem’, maar die dan ook onbeperkt, welke op 25 juli '97 besliste dat de zittende stadsregering onwettig was, en haar door anderen verving; de stemverhouding was telkens ongeveer achthonderd tegen vierhonderd.

Het was nogmaals, vóór het scheiden van de markt, een succes voor de N.V. Het rapport kwam in haar midden overigens pas ter sprake tussen 1 en 8 augustus, tussen de verkiezingen en de volksstemming over het ontwerp, die bewezen, hoe weinig indruk dat meer op de stemgerechtigden had gemaakt. Vreede uitte zich tegenover Nuhout van der Veen vrij zuur. Van Hooff daarentegen wenste dat het rapport gedrukt mocht worden en gelegenheid zou geven ‘om eens te delibereren over den schadelijken invloed van alle die volksvergaderingen en volkssociëteiten, welke zich een gezag aanmatigen hetgeen hun niet toekomt, en door welker invloed de zaken dikwerf aan min doorzichtigen in een gans ander (*versta: verkeerd*) daglicht worden gesteld.’ De reisgenoten naar Parijs van nog geen jaar geleden waren ver uiteengeraakt. Van Hooff behoorde beslist niet meer tot de radicalen.

Door alles heen was voor de N.V. de Friese zaak een kankerende ellende. Hahn bekende dat hij 'een rilling over zijn lijf voelde', als er weer Friese requesten ter sprake kwamen. De verdeeldheid der Patriotten werd als altijd door hem in zijn binnenste beleefd. Hij sprak met afschuw van het louter politieke besluit tot confiscatie zonder vorm van justitie, en als Witbols hem herinnerde - voor de ietwat gerangeerde revolutionair vrij pijnlijk -, hoe hij als Provisioneel Representant van Holland mee het

D.C. KUIKEN

J. NUHOUT VAN DER VEEN

H. VAN CASTROP

J.D. PASTEUR

confiscatie-besluit van juni '95 had helpen nemen, legde hij uit dat men daar toch wel degelijk *onderzoek* had gewild: de Vierentwintig immers. In ieder geval wenste hij opschorting, maar hij kon toch ook niet zwijgen over de deductie die de klagers in Friesland hadden verspreid en die een zuiver contra-revolutionaire geest ademde. Zo was hij tegen de scherpe woorden van de rapporteur Van Castrop, het mikpunt van de bizondere haat der Friese radicalen, en die het er naar maakte. Veel directer dan Hahn was Schimmelpenninck. Ook hij voelde ‘het verdrietige’. Maar hij was niet verwonderd.

> Nadat men Friesland aan zijn noodlot had overgegeven, na al hetgene onder het oog dezer Vergadering, ja onder het oog der gehele natie in dat gewest is gebeurd, kon men met rede, indien men die had willen gebruiken, allerlei stappen, en ook deze, vooruitzien. Immers, weet niet het gehele vaderland de alles te boven gaande onenigheden daar steeds voortdurende? Weet niet geheel de natie het uitgebarsten geschil tussen de Policie (*politiek bestuur*) en de Justitie aldaar? Weet niet ieder de herhaalde sterfgevallen van het geheel gerechtshof? En na al dat schijnt men over deze maatregelen zich verwonderd te houden! (*De spr. herinnert dan hoe hij na de omkeer van 1787, op het heetst der vervolging, voor de Staten van Utrecht gepleit had ten gunste van Visscher, vader van het tegenwoordig lid, en*) aan hen die toen op 't kussen zaten het macchiavellistische van hun systema onbewimpeld voor ogen hield. Ik toonde dat er maar één Recht en maar één Onrecht door alle tijden heen is .... Ik spreke deze requestranten geenszins vrij (*maar hun zaak is er een voor de rechter*). Hetgeen ik voor mijn ogen zie ... is een politieke veroordeling zonder rechter. En hoe noemt men zulks met ronde Hollandse woorden? Ik meen dat de ware naam daarvoor is: een politieke roof.

Het lijkt wel of de radicalen Schimmelpenninck niet aandurfden. Al hun kabaal richtten zij tegen Van Castrop. C.L. van Beyma kwam met een verhaal, waarvan de omstandigheid het puur fantastische niet kon verhullen, alsof deze in 1795 geïmpliceerd zou zijn geweest in een (zelf trouwens ook tastbaar fictief) Oranjecomplot. Van Castrop noemde dit ‘godloze laster’, en Van Manen, die in Friesland geweest was en daar fraaie dingen had bijgewoond, sprak zijn verontwaardiging uit, dat Van Beyma ‘zich niet schaamde dit na twee jaar hier te komen opdissen.’ Diezelfde Van Beyma verdedigde de eis van ondertekening der verklaring en de arrestatie van Sinnema met argumenten, die De Mist spottend deden verklaren dat *hij* het zo ver in de leer van het federalisme nog niet had gebracht. Vreede, de grote Unitaris, dekte alles met zijn goedkeuring, en men kan meevoelen met de verzuchting van Ten Berge: ‘Zo dit Patriotismus is, dan beware ons God.’

Vredesonderhandelingen (*dec.* '96, *zomer* '97) *en plan van invasie in Engeland*

Noël kon volgens heel zijn tot dan toe gevolgde gedragslijn niet anders dan wensen dat het constitutie-ontwerp zou worden aangenomen. De mannen met wie hij de nauwste verstandhouding onderhield, stonden er achter. Hij was, met hen, overtuigd dat een verlenging van het 'intermediair bewind' met al zijn zwakheid noodlottig voor de jonge Republiek zou kunnen worden. In de radicalen zag hij de bedreigers van de maatschappelijke orde en de op-de-spits-drijvers van fraaie leuzen die hun tijd gehad hadden (zie maar de ontwikkeling in Frankrijk), de schreeuwers en agitators die geen begrip hadden van regeren. Met hen was geen krachtig bewind te stichten, met hen was het crediet van Holland niet te herstellen, dat bovenal nodig was om de oorlogsschatting betaald te krijgen.

Er was juist weer een financiële crisis geweest. Holland verklaarde zich buiten machte zijn bijdrage te vinden, nodig om een afbetaling van zes miljoen aan Frankrijk te

verrichten. Het deed het alleen, volgens Noël, om geëxecuteerd te worden en daarmee een precedent te scheppen om de achterstallige provincies evenzo te laten aangrijpen. Alles argumenten vóor het eenheidsbewind.

Ook voor de onmiddellijke Franse oorlogspolitiek had hij de gematigden nodig. Wat er aan regering in die slecht georganiseerde Bataafse Republiek bestond, hadden zij in handen: de Commissie voor Buitenlandse Zaken, het Comité te Lande; en Noël vond hen allen bereid om naar vermogen aan het grote oorlogsdoel mee te werken. Die lof gaf hij hun volmondig.

Dat grote doel was in de loop van 1796 mecr en meer geworden de bedwinging van Engeland. Op het vasteland was de situatie grondig aan het veranderen. Die zomer behaalde de jonge generaal Bonaparte in Italië zijn opzienbarende successen en bewoog in februari 1797 Oostenrijk tot door hem geheel eigenmachtig opgestelde vredespreliminairen. De reeds eenzijdig gedecreteerde aanhechting van België bij Frankrijk werd daarbij bevestigd, maar Oostenrijk treuzelde nog lang vóor het een definitief vredesverdrag ondertekende. Ondertussen waren die preliminairen een slag voor allen die nog op een herstel van de oude staat van zaken hoopten. Erger nog was het, dat ook Engeland wankelde. Zo'n oorlogsmoeheid heerste daar, dat ook Pitt het denkbeeld van een overeenkomst met het revolutionaire Frankrijk niet meer absoluut kon verwerpen. Reeds in december 1796 had de Earl of Malmesbury (de Harris van tien jaar vroeger in Den Haag) in Parijs rechtstreekse onderhandelingen met Delacroix gevoerd. Engeland was nog niet bereid in de annexatie van België te berusten (het stond stijver op dat stuk dan de Oostenrijkse soeverein), en daarop sprong alles af. De Engelsen waren trouwens ook niet bereid de veroverde koloniën prijs te geven, vooral Ceilon en de Kaap niet. De Fransen gaven de Bataven de verzekering dat zij hun verplichting volgens het geheime artikel VI van Den Haag zouden nakomen, maar zolang de grote vijanden het over België niet eens waren, kwam die kwestie nauwelijks aan de orde. De Commissie van Buitenlandse Zaken had niettemin commissarissen naar Parijs gezonden (Lestevenon en Pasteur) om naast Meyer een oog in het zeil te houden. Zij konden enkel maar de geruchten die zij in de grote stad opvingen, overbrieven.

Maar de situatie ontwikkelde zich voor Engeland al ongunstiger. 't Was niet alleen dat Oostenrijk de partij scheen op te geven, in het voorjaar van 1797 dienden een crisis van de Bank van Engeland en een muiterij van het scheepsvolk aan de Nore het Engelse zelfvertrouwen gevoelige schokken toe. Nogmaals kwam Malmesbury onderhandelen. in Rijsel. Men hield hem ditmaal buiten Parijs, want bij alle militaire en diplomatieke successen was de situatie in Frankrijk uitermate labiel en men was bevreesd dat hij met zijn royalistische connecties iets zou kunnen bereiken. De financiële crisis drukte zwaar op de bevolking. Niet meer dan de Nederlandse had zij zich van het oude regiem naar de geest losgemaakt. ‘Er zijn maar weinig ware Patriotten in Frankrijk.’ De Conventie had bij de invoering der nieuwe constitutie in 1795 geen vrije verkiezingen aangedurfd. In maart 1797 echter moest een derde van het *Corps législatif* vernieuwd worden, en de nieuwgekozenen waren meest niet vrij van royalisme, voorwaardelijk royalisme zeker; maar er was ook een groep volledige royalisten onder, met vertakkingen tot in het Directoire zelf, en bereid tot een komplot, zelfs met Engelse hulp.

Dit alles deed de aandrang van de Franse regering op de Bataafse om een vloot gevechtsklaar te maken niet verslappen. Zij had in 1796 Spanje (of Godoy, de

almachtige minister daar) tot een verbond bewogen. Een Nederlandse zeemacht paste in dit systeem: het was de situatie van de Amerikaanse oorlog weerom; alleen werd er nu in Frankrijk ernstig aan een invasie van Engeland, of althans van Ierland, gedacht. Een poging onder leiding van Hoche was in de wintermaanden van '96 op '97 deerlijk mislukt, maar met alle macht werd nu een herhaling voorbereid. Onderhandelen, maar tevens dreigen, dat was de taktiek.

In april 1797 werd door de Franse regering formeel om medewerking aan het grote invasie-plan gevraagd. Zoals reeds gezegd, was Noël over de ijver waarmee daaraan gevolg werd gegeven, goed te spreken. De Commissie van Buitenlandse Zaken had van de N.V. bij decreten van februari en maart ver-strekkende volmachten betreffende de beschikking over vloot en leger ontvangen en zij ging te werk volgens een plan, waarvan aan de Vergadering maar onvolledig opening werd gegeven. Na de slag door de ramp van het eskader van Lucas aan de verwachtingen van een eervolle verschijning ter zee toegebracht, was de energie van de leidende mannen verblijdend en hun durf verrassend. De vloot die met inspanning van alle krachten in Den Helder werd toegerust, zou niet alleen, zoals de Fransen wilden, voor de onderneming tegen Ierland bestemd zijn - Wolfe Tone, de Ierse rebellenleider, kwam daarvoor in eigen persoon naar Holland -, ze moest tevens pogen een eskader naar de West uit te zenden, waar Suriname nog

J.W. DE WINTER

steeds in Nederlandse handen was. Ook wilden de Bataven niet, dat hun vloot naar Ierland alleen Franse troepen verschepen zou, de eigen troepen moesten in de eer delen. Om de bezwaren van de Franse regering te overwinnen - die voornamelijk ontsproten aan haar gering vertrouwen in de kwaliteit van de Bataafse troepen - gingen De Winter en Daendels gezamenlijk naar Parijs. In de zomer werden er werkelijk Bataafse troepen ingescheept, niet minder dan 15.000 man. Duizenden kwamen van het schouwspel dat de rede van Tessel bood, genieten en in de kringen der volkssociëteitenverheugde men zich al op de naderende val van Engeland.

De mooiste kans was echter met de bedwinging van de muiterij op de Engelse vloot al vervlogen; de achterlijkheid van de Franse toebereidselen te Brest had er de meeste schuld aan, dat het ogenblik was verzuimd. En nu woei de wind hardnekkig uit de verkeerde hoek, zodat uitzeilen onmogelijk was. 4 september viel in Frankrijk het besluit om de onderneming voorlopig op te geven en de vloot te onttakelen. De Bataafse troepen gingen nu terug naar hun gewone kwartieren, maar de vloot bleef zeilree. Van een Surinaamse expeditie kon niets komen, omdat de ervoor aangewezen troepen aan het muiten sloegen.

In de politiek van de Commissie van B.Z. (van Bicker, Hahn, Gevers) bleef de bedoeling voorzitten om de staat een aanspraak op waardering van de kant van haar overmachtige bondgenoot te verzekeren en daarmee een aandeel in de bepaling van de gemeenschappelijke, of althans van haar eigen, politiek. De behandeling die men

totnogtoe ervaren had, was ronduit krenkend. De verhouding der Bataafse Republiek tot Pruisen werd zwevende gelaten. Men had reden de loyaliteit van de Fransen in zake het verbod van handel met Engeland te verdenken. De zorg om Lestevenon en Pasteur buiten aanraking met Malmesbury te houden had weinig bondgenootschappelijk aangedaan. En ook nu bleek àl de betoonde zucht tot medewerking van de kant der Bataven in die eigengerechtigdheid van het Directoire nog geen verbetering te hebben gebracht.

Op het eind van mei had de N.V. De Vos van Steenwijk benoemd om als gewoon gezant de onbekwame Meyer te vervangen. Het was een benoeming waartegen de radicalen om haar aristocratische strekking opponeerden (binnen de Commissie ook Hahn en Gevers). Van hun kant vonden de Fransen de onbekwaamheid van Meyer juist naar hun zin, en 't was wel vanwege Franse protesten dat de benoeming niet werd doorgezet en Meyer op zijn post bleef. De Vos van Steenwijk werd nu, samen met Lestevenon, als commissaris naar Rijsel gezonden, maar zij konden er zomin tot het hart der zaken doordringen als in de afgelopen winter de commissarissen in Parijs. Het lot van de door Engeland veroverde koloniën, Franse, Spaanse of Nederlandse, bleef, in weerwil van sussende verzekeringen, aan de algemene. overwegingen van de Franse leiders ondergeschikt. Ook tot de onderhandelingen met Oostenrijk hadden de Bataven geen toegang.

Hen beletten met de Engelsen in gesprek te treden leek de Fransen vooral zaak, nu die op het punt van de koloniën minder onhandelbaar schenen te worden. Noël maakte zich soms ongerust dat de Engelsen restitutie van de Kaap en Ceilon zouden gebruiken als een lokaas om de Bataven terug tot de oude verbinding te brengen. In feite was de bewegingsvrijheid van de nieuwe Republiek te gering dan dat dit een gevaar kon opleveren. De gedachte aan een manoeuvreren tussen die twee grote mogendheden, op de wijze van vroeger, was zeker aan velen die niet al te zeer in het revolutionaire schema bevangen zaten, niet vreemd. Er bestonden ook wel kanalen, in 't bizonder bevond zich in Den Haag een Engels bankier, Barclay, zogenaamd voor zaken, in feite een agent van het Foreign Office. Met hem onderhielden de Bataafse leiders, maar ook Noël, vriendschappelijke relaties.

Was deelnemen aan het invasie-plan de beste wijs om zich in een wereld van onbelemmerde krachtenmeting te handhaven? Het was in ieder geval een waagstuk. Men kan zich voorstellen dat sommigen van de leden der Commissie gehoor gaven aan de oprechte haat der revolutionairen tegen Albion; en dat anderen zich gepaaid hebben met de hoop dat het dreigement genoeg zou blijken om vrede te stichten. In het publiek werd het alles door velen, vooral zeker door de rustige burgers en de Oranjegezinden, roekeloos gevonden. In het inschepen van de Bataafse troepen, in feite door de Commissie van de Fransen afgedwongen, zagen die een toeleg om het land nog vollediger in de macht van het Franse bezettingsleger te brengen; een gedachte op dit ogenblik minstens zo hatelijk voor de radicalen die in Beurnonville hun vijand zagen, als voor de gezeten burgers, Oranjegezind of Patriot, voor wie hij een toeverlaat scheen. Toen het plan almaar slepende bleef, deden zich andere geluiden horen; van twijfel aan het gevoerde beleid, van spot en afkeuring, van ongeduld, die zich nu als bij uitstek patriottisch voordeden en ook inderdaad uit de radicale hoek kwamen.

Orangistische ambities; het 'noyau' (*juni-sept.* 1797)

In de onzekere toestand van die zomer - niet het minst onzeker in de Bataafse Republiek, waar het constitutie-ontwerp met moeite en nood door de N.V. was voortgebracht en nu in den lande van twee zijden werd bestookt - meende dan de Erfprins, nog steeds in Pruisen, dat het ogenblik voor Oranje was aangebroken om

met de hulp van Frankrijk weer aan de slag te komen. Heel Europa onderhandelde met de Franse Republiek, hoe kon het Huis van Oranje volharden in een steile houding zonder totaal achterop en buiten alles te raken? Vrijwat van de aanhangers dachten er niet anders over. Een uitgeweken Gelders edelman, Van Heeckeren tot Suyderas, ging in juni naar Berlijn en werd daar door gesprekken met von Haugwitz bevestigd in zijn vermoeden dat van Pruisen geen hulp voor herstel van de oude constitutie, generlei actie die tegen de politiek van Frankrijk zou indruisen, te verwachten was. Dat werd in diezelfde dagen ook aan de Prins zelf officieel te verstaan gegeven. Bielfeld in Den Haag, zo kreeg hij te

horen, was nu gemachtigd om met de Bataafse autoriteiten over zaken te handelen; nog wel geen erkenning, maar, zo werd nu tevens meegedeeld (en in 't geheim was dat immers met Frankrijk al een jaar tevoren bedisseld), erkenning wachtte slechts op een definitieve regeling van de schadeloosstelling van het Huis van Oranje (versta voor de verloren positie in de Republiek). En wat was de conclusie die Van Heeckeren hieruit trok? Nu de bondgenoten van Vaderland en Oranje ('welke beide toch tezamen staan en vallen moeten') buiten staat blijken om hun verbintenissen gestand te doen, meende hij:

> dat het voor ons het nuttigste en raadzaamste zou zijn te tenteren de Fransen van het hedendaagse bestier af te trekken door hun te doen begrijpen ... dat onder erkentenis van de oude wettige constitutie, inzonderheid van het Erfstadhouderschap, zij met ons mogelijk veel solider en nuttiger schikkingen zouden kunnen maken als ... in ene alliantie met de hedendaagse regeerders.

Men is op het eerste gezicht verrast, als uit de Oranjepartij zo'n wens tot vergelijk met de Fransen aan den dag komt. Maar wij herinneren ons dat de oude regenten allerwegen (in Utrecht, in Amsterdam, in Zeeland) al in 1795 niets liever hadden gewild dan capituleren. De Fransen waren ook inderdaad de Fransen van '93/'94 niet meer; hoe vaak had de bezittende en voorheen regerende klasse niet tot hen om bescherming tegen de Bataafse radicalen opgezien! In 1796 had Lampsins, toen hij zich nog eens in Zeeland waagde, niet zonder enige schamperheid geconstateerd dat de voorstanders van het oude regiem op beter voet met de Fransen stonden dan de Patriotten. 'Alleen de leden der (Patriotse) regering klagen over hun afhankelijkheid van de Fransen en over de sommen die het woord vrijheid hen kost.' Ondertussen schikken de Oranjegezinden zich in de bestaande staat van zaken; de eed, in Zeeland nog milder dan de verzachte versie in Holland, wordt onder allerlei verontschuldigingen en uitvluchten afgelegd. 'Wij zijn toch niet geroepen om een tegenrevolutie te wagen ...'.

Van Heeckeren richtte zijn voorstel tot de Prins, die er niets op liet horen. Maar hij stond in nauwer contact met de Erfprins. Aan hem schreef hij nog, van von Haugwitz de verzekering te hebben ontvangen dat de Fransen het Huis van Oranje geen kwaad hart toedroegen, alleen moesten de banden met Engeland verbroken en de Republiek aan Frankrijk vastgemaakt worden. Van Heeckeren vond dat alles doodeenvoudig.

> Het beste deel der natie, ik meen de goede partij (*de terminologie der Volkssocieteiten omgekeerd*!), zoude zeker de noodzakelijkheid voelen om, ter navolging van andere mogendheden, zich na de omstandigheden te schikken en dus om van leiband te veranderen. (*Fraaie taal, dit laatste*!)

Van Heeckeren vormde nu uit een aantal gelijkgezinden, niet alleen onder de uitgewekenen maar ook in de Republiek zelf, wat hij 'het Noyau' noemde. Hij was opgetogen over een 'zo een notabel ensemble, waaronder zich vele leden van poids bevinden.' Maar een paar namen zijn bekend, twee heren Van Spaen, Gelderse edelen gelijk hijzelf, een Friese jonkheer Bigot, maar ook de Amsterdamse oud-burgemeester

Dedel, volgens wie 'de gehele stad van Amsterdam, teweten de leden van het oude gouvernement', hun Loevensteinse neigingen hadden afgezworen en vurig wensten, op de grondslag van Van Heeckeren's brief aan de Prins, tot het herstel van Oranje mee te werken.

De Erfprins trad volledig in deze plannen. Begin juli zond hij zijn vader een uitvoerige memorie, waarin hij hem sommeerde zich uit te spreken. Wilde hij alleen terugkeren als de oude staat van zaken volledig hersteld werd? Of wilde hij eventueel veranderingen aanvaarden? Wilde hij dan de oude regenten daarvoor alleen laten werken

of overleg met hen plegen? En zo hij zelf zich met niets dacht te bemoeien, wilde hij dan de Erfprins machtigen om in die zin de nodige stappen te doen, onder voorbehoud van zijn uiteindelijke goedkeuring? Er zou iemand naar Parijs moeten worden gezonden, Engeland en Pruisen zouden moeten worden geinteresseerd. - Vervolgens dan de argumenten:

De overmacht van Frankrijk moest het uitgangspunt zijn van alle practische politiek. Nu daar zo gematigde lieden aan de macht waren gekomen, stak daarin niets vernederends. Het bezwaar van de nabuurschap van Frankrijk en van de Franse invloed berustte in het oog van de Erfprins op een Engelse rederering: voor de Hollander ging het eerst om het bestaan van zijn land, dan pas op de buitenlandse betrekkingen. En als Stadhouder zou men toch nog allerlei kwaad afwenden. In ieder geval, wat kon men anders doen? Door nietsdoen liep men gevaar heel de Oranjepartij af te stoten, die zich dan met de huidige machthebbers (de demagogen) tegen het Huis zouden verenigen.

Maar feitelijk had Willem V in een vroegere brief aan zijn zoon de holheid van die redeneringen al aangewezen.

> Ik ben Hollander, en juist als goed Hollander meen ik niet in een schikking te mogen treden, die mij de slaaf met vergulde ketenen zou maken van mijneheren van de Franse Republiek en hun werktuig om uit ons land te trekken wat zij ervan halen willen en te doen uitvoeren wat zij eraan willen voorschrijven.

Hij antwoordde nu met bedenkingen en voorwaarden, die duidelijk neerkwamen op een weigering. En toen Van Heeckeren zich nogmaals tot hem wendde, uit naam van het Noyau nu, gaf hij hem zonder omwegen nul op het rekest. Prinses Wilhelmina had dadelijk een heel gezonde scepsis aan den dag gelegd ten aanzien van de duurzaamheid van die conservatieve stroming in Frankrijk: het zou inderdaad de zomer nauwelijks uitduren, of de staatsgreep van Fructidor maakte een eind aan alle contra-revolutionaire verwachtingen. Nu, in augustus. kon de Prins er al op wijzen dat het naar alle schijn weldra tot ‘feitelijkheden tussen legislatieve en uitvoerende macht’ zou komen, zo hoe kon men met dat land schikkingen treffen? Overigens was voor hem ‘de democratische basis van de beweerde rechten van de mens en burger en van de gelijkheid’ steeds 'n onoverkomelijk bezwaar: een erfelijk stadhouderschap was onbestaanbaar als de erfelijke adel afgeschaft bleef; en dan waren daar nog de rechten van de zeven provincies elk afzonderlijk en de heersende positie van de Hervormde Kerk, - dat alles had hij immers in 1766 bezworen. Die veelheid van voorwaarden ging zelfs Wilhelmina te ver. Was het er de Prins misschien om te doen zijn terugkeer geheel onmogelijk te maken? ....

De Erfprins onderwierp zich. En ook het Noyau erkende (16 september, bijna twee weken na Fructidor) ‘de gegrondheid der redenen en motieven’, om welke de Prins zich niet in enige onderhandelingen met Frankrijk wilde inlaten. Maar de heren vonden het nodig om vast te leggen dat uit zijn hoog-principiële verklaring, die zij als zodanig toejuichten, een conclusie voortvloeide, die hen enigermate geruststelde na de nu openbaar geworden verklaring van Pruisen omtrent een schadeloosstelling. Deze had, zo schreven zij, bij hen ‘sensatie’ verwekt. Maar zij namen nu aan, ‘dat Uwe D.H. zich nooit zal laten bewegen tot het aannemen van enige personele

dedommagementen .. welke Uwe D.H. en deszelfs successeuren van hunne betrekkingen op dit land zouden kunnen afscheiden.'

Met die conclusie kon de Erfprins zich zeker niet verenigen (vermoedelijk wisten de heren dat wel), en onder zijn pressie zou zijn vader zelf korte jaren later er zich aan onttrekken.

De agitatie tegen het ontwerp; Noël's interventie (20 *juli*); *de verwerping* (8 *aug.* '97)

Dit waren dan de internationale omstandigheden, waarin het op de verkiezing van een tweede N.V. en op de volksstemming over het constitutie-ontwerp aanging.

De radicalen hadden (wij weten het) in de N.V. reeds in mei verklaard dat het ontwerp hun onaanvaardbaar voorkwam. C.L. van Beyma overtrof Vreede nog in felheid. Hij merkte op (overigens maar al te juist) dat de afzonderlijke artikelen de vrucht waren geweest van telkens wisselende meerderheden. Zo noemde hij dan het geheel 'een monster', 'strijdig tegen zichzelve', 'verderfelijk voor het vaderland'. De voorstanders konden niet betuigen dat zij er in allen dele mee instemden of grote geestdrift tonen voor het resultaat van vijf maanden zwoegen aan een op zichzelf onmogelijk vóór-ontwerp. Zij konden alleen verklaren, en dat deden bijvoorbeeld Hahn en Van Hooff, dat aannemen nodig was om de verwarring te ontgaan, waarin verwerpen het land zou storten. Geen sterke positie, en vooral niet bij de grote menigte buiten. Het is wel opmerkelijk dat een koele, heldere kop als Valckenaer zich aan dat argument gewonnen gaf. Hij deed het waarlijk niet, omdat hij het ontwerp zoals het uit handen der N.V. kwam, bewonderde. Maar 'uit vrees van erger', schreef hij 29 mei aan Wiselius, was hij vóór aannemen. De natie bleef immers 'koud en slapende', en van Frankrijk was minder dan ooit goede directie te verwachten. Aangezien wij toch maar 'als een kleine trawant om die grote planeet dwalen', voerden nu eenmaal ook bij ons 'archimoderaten' of 'half-gelen van couleur', zoals Schimmelpenninck, de boventoon niet alleen, maar 'zijn ook speciaal de mannen, en zullen het zijn, welke het roer van staat in handen en het kussen van staat onder hun Hoog Welgeboren achterste houden.'

Ontmoediging dus, verhuld achter spot? Vreede de man van actie, Valckenaer als het erop aankwam, de scepticus? Maar Valckenaer hoopte wel degelijk dat in Frankrijk de revolutionaire geest zich weer zou herstellen, en dan, ja dan zou ook in Nederland het uur slaan voor 'Wiseliussen en andere helden'. Het ging precies zo - behalve dat ook toen die revolutionaire geest noch in Frankrijk noch in de Bataafse Republiek tegen de situatie opgewassen bleek, zodat weldra toch die 'archi-moderaten' weer zoudentriomferen.

Omstreeks 20 juli gaven Vreede en elf geestverwanten uit de N.V. - 'de twaalf Apostelen' zei men -, volgens wat hij al in mei had aangekondigd, een manifest in 't licht, waarin de radicale bezwaren tegen het ontwerp werden aangeduid en de stemgerechtigden opgewekt tegen te stemmen. In hoofdzaak ging het tegen de onverantwoordelijke macht van de Staatsraad, ook van het Nationaal Gerechtshof, en tegen de gebrekkige bewerktuiging van 's volks invloed op het bestuur. Tegen de vestiging van een nieuwe aristocratie, dat was het zeggen. C.L. van Beyma kon in weerwil van zijn federalistische beginselen mee ondertekenen, omdat er natuurlijk geen vreugde in het manifest werd uitgesproken over wat het ontwerp dan toch voor de eenheid wilde doen: het amalgama, de vernietiging van de provinciale soevereiniteiten.

Voor tegenstemmen op *die* grond werd in de federalistische provincies, met heel andere argumenten dus dan die van Vreede, hard gewerkt. Brabant waagde het zelfs, dwars tegen de reeds aangenomen één - en ondeelbaarheid in, een provinciale positie van afkerigheid in te nemen: de 'zich noemende Provisionele Representanten' van

dat gewest gaven de oproep van de N.V. tot de grondvergaderingen niet eenvoudig door, maar lieten een proclamatie van henzelve uitgaan, waarin van 'zorg voor provinciale belangen' sprake was, en die bovendien bepaalde dat de burgers hun stemmen ten overstaan van een commissie uit het plaatselijk bestuur zouden moeten uitbrengen; geheel strijdig, zoals de N.V. hun onder het oog bracht, met 'de oppermacht des volks'. Maar was het nog mogelijk, na dit voorgaan van de geconstitueerde macht, uit de hoofden der Brabanders de gedachte te verdrijven, dat het amalgama hun arme land ten bate van het rijke Holland zou belasten?

In Holland woelde het van de twee kanten tegelijk. Daar waren de kerksgezinden, die het niet konden verkroppen dat de Heidelbergse Catechismus door een Doopsgezinde openbaar mocht worden beledigd, of dat (en hier kwam het ontwerp rechtstreeks in het geding) de Hervormde Kerk mèt de andere Kerkgenootschappen op de steun der gelovigen zou zijn aangewezen. En daar waren de radicalen, zo luidruchtig, dat zij met hun bezwaren de openbare discussie schenen te beheersen.

Die discussie werd met buitengewone levendigheid en op den duur niets ontziende demagogie gevoerd. Verscheiden Volkssociëteiten lieten het ontwerp door commissies onderzoeken en bijna altijd adviseerde het rapport tot afwijzen. Alleen de Haagse Sociëteit voor Eenheid en Orde ontving een positief advies dat zij verklaarde niet voor haar rekening te kunnen nemen; trouwens, haar deskundigen (onder wie Goldberg opvalt) waren niet tot hun conclusie gekomen dan na de bezwaren breed uit te meten. De kranten lieten zich niet onbetuigd. Vooraan in de bestrijding van het manifest der Twaalf Apostelen stond *Heraclyt en Democryt*; het blad poogde de ongerustheid van de federalisten te bedaren en wees hen en zelfs de Oranjegezinden omgekeerd op het alles overtreffende gevaar van chaos, dat de positie van het land tegenover de machtige bondgenoot volslagen onhoudbaar zou maken, ten gerieve alleen van de partij van de baantjesjagers en van de anarchie; het motief door Van Hooff al in de N.V. aangegeven.

Wat moest Noël doen? Al had hij gewild, hij kon de radicalen niet bijvallen. Delacroix had al lang de conservatieve partij in de Bataafse Republiek, federalisme en al, begunstigd. Met moeite had de gezant zijn eigen onderscheiding volgehouden: vóór de eenheid en tegen de woelzucht, en zijn positie was geschokt. Hij werd gedwongen zich te verweren tegen tendentieuze berichten uit de Republiek - van een anonymus, maar die blijkbaar in Parijs indruk maakten , waarin hem zijn vertrouwelijkheid met de ultra-revolutionairen verweten werd. Vooral nu het in Friesland zo schots en scheef ging, was het vrij pijnlijk zijn in 't zadel helpen van die wildemannen in 't begin van 't vorige jaar te moeten verdedigen; hij vergat niet te herinneren aan zijn besluit, nu onlangs, om de Franse troepen ter beteugeling van het schrikbewind opnieuw in Friesland te legeren. Hij werd gehandhaafd, zijn politiek werd zelfs aanvaard, in maart werd hij gemachtigd zich ten gunste van een unitarische constitutie uit te spreken. Toch voelde hij zich niet krachtig gesteund en weet achterna mee daaraan zijn fiasco.

Een openlijke uitspraak hield hij in reserve tot het juiste ogenblik daar zou zijn. Of een vroegere interventie beter geholpen zou hebben, is wel zeer de vraag. In ieder geval miste de nota die hij bijna tegelijk met de verschijning van het manifest der Twaalf aanbood, volledig haar effect. In breedsprakige en hoogdravende vleitaal ingewikkeld, gaf het stuk te kennen dat de Franse regering van de wijsheid der Bataven aanneming verwachtte van een constitutie welke, al was zij onvolmaakt, voortreffelijk het midden hield tussen anarchie en despotie, een eind zou maken aan een verlammend tussenbestuur en ‘het Bataafse volk wederom onder de mogendheden van Europa rangschikken’.

Nog vóór de N.V. haar debat over een ontwerp-antwoord van de Commissie van B.Z. kon beginnen, had zij dertien gelijkluidende adressen van Hollandse Volkssociëteiten vóór zich, waarin verwondering werd uitgesproken dat de gezant van onze bondgenoot zich ‘een regelrechte aanprijzing’ veroorloofde van een ontwerp, dat alleen aan de Bataafse natie ter goed- of afkeuring diende te worden overgelaten.

Men kon niet geloven dat de Franse regering de stem van eerlijke Patriotten, die bezwaren hebben tegen het ontwerp, wilde smoren; de zachtste uitleg was, dat zij 'zeer verkeerdelijk was voorgelicht' (een duidelijke hak op de vriend der gematigden en van Beurnonville, Noël). Hahn, meer 'aangedaan' dan ooit, kreeg zijn antwoord met twee en zestig tegen zeventien stemmen goedgekeurd, maar niet zonder dat Witbols gevraagd had of de Republiek soms niet reeds door Frankrijk als rang hebbende onder de mogendheden was erkend;

en Vreede had verlangd, dat men de valse voorstelling alsof de oppositie naar anarchie of terrorisme haakte, zou tegenspreken en zich 'jaloers' betonen 'om onze nationale onafhankelijkheid in veiligheid te stellen'.

'Het geduchtste ogenblik dat ooit in Nederland bestond' (om met Hahn te spreken), was daar. De uitslag van de verkiezingen op 1 augustus voor de tweede N.V. viel mee, evenals in het geval van Amsterdam en van Holland eerder in het jaar. De radicalen kwamen versterkt terug, maar nog geenszins in een overheersende positie.

Een week later kwamen de grondvergaderingen nogmaals bijeen, nu voor het ontwerp. Een onscrupuleus falsaris verspreidde nog inderhaast een vliegend blaadje, zogenaamd een brief van Vreede waarin deze, gezien het feit dat van de nieuwe N.V. geen betere constitutie te verwachten was, het advies tot verwerping gegeven in het manifest der Twaalf, terugnam. Met vlammende verontwaardiging hekelde Vreede die methode. Nauwelijks minder erg was de *Leydsche Holl. Ct.* die (op 7 augustus '97!) de stemgerechtigden trachtte wijs te maken, dat de conferentie te Rijsel maar wachtte op het aannemen van de Bataafse constitutie. Dit waren ongerechtigheden van de kant van voorstanders. Maar tevens werden op veel plaatsen burgers die vóór zouden willen stemmen, met bedreigingen afgeschrikt van in de grondvergaderingen te verschijnen. En men leze het volgende:

> Aan het Volk. - Voor u die zo gaarne in rust en vrede voor u en uwe kinders het brood eerlijk zoekt te winnen; voor u die moede van allen twist wel wenstet dat wij gelijk onze zalige voorouders ongestoord daar heen leefden; voor u, brave Nederlanders, nadert dat ontzaglijk uur, waarin gij door het enkel woordje *ja* niet alleen voor uzelven, maar ook voor uw onschuldig nageslacht de ijslijkste banden ... zoudt kunnen vastmaken ... Het is wel: weg met den Prins! maar: wij groten op het kussen!... Nu is het: toe Volkje, rep je, scheerje, zeg nu maar eens schielijk *ja*! - Eilieve, waarom *wij* nu zo schielijk *ja*! en *zij* hebben er zo schriklijk lang alle dagen tien guldens uit uwe kas in hunnen zak voor gestoken. Het is slechts om u te overrompelen ... Daar zoudt gij een Burger-Staatsraad onderhouden, die met heur vijven, elk hoofd voor hoofd, des jaars veertien duizend guldentjes trekt ... Vijf koningen in plaats van énen Prins ... Het staat nog aan het volk om dat te beletten. Met *neen* te zeggen kunnen zij niemand kwaad doen, en met het woordje *ja* gaan Prinsgezinden en Vaderlanders allen voor altoos verloren.

Men kan bij dit meesterstukje van demagogie slechts raden of een radicaal zich tot de rustige burgers wendt, dan wel dat misschien werkelijk een Oranjeklant zich hier in de strijd mengt om de hele gehate santekraam van N.V. en constitutie met de gewone radicale insinuaties overhoop te gooien. Er werd door de gematigden dikwijls beweerd dat Oranjegezinden en radicalen samenwerkten om verwarring te scheppen.

Dat er tussen die twee affiniteiten bestonden, zagen wij al uit de betrekkingen van De Maulde met de Oranje-sociëteit van Rijswijk in 1792. In januari 1797 zond Ch. Bentinck uit Hamburg, vanwaar hij een berichtgeving voor het Foreign Office verzorgde, een aan hem gerichte brief, die dit verschijnsel treffend belicht; Bentinck zelf was er ietwat door onthutst. Hier gaf een fervent aanhanger van 't doorluchtig huis verslag van zijn bevindingen en verrichtingen in de onlusten van Friesland. De

vijand waren voor hem de aristocraten, en de ‘slijmgasten’ wàren in zijn oog aristocraten, of handlangers, advokaten als zij waren (Van Castrop, Luyken, Vitringa, Schimmelpenninck), van ‘de rijke en listige aristocraten, vijanden van Oranje’. Zelf onderhield hij nauwe betrekkingen met Staal en nog een lid van het Friese Hof en met de clubs, en hij beroemde er zich op, samenwerking tussen die van Amsterdam en van Friesland tot stand gebracht

te hebben, alles om een streep door de plannen van de gematigden te trekken. Alleen uit verwarring kon de zegepraal van Oranje en van Engeland geboren worden.

Laat mij niet trachten de motieven van de stemmers op 8 augustus nader te bepalen. Dat van twee zijden om heel verschillende redenen tegen werd gestemd, is duidelijk. En de uitslag, waaromtrent de moderaten nog op het laatst illusies koesterden, was verpletterend. Bijna 109.000 stemmen tegen: 28.000 voor. In elk van de negen provincies, was er een meerderheid tegen. De vraag of er *provincialiter* dan wel *nationaliter* geteld diende te worden, door de N.V. onopgelost gelaten, kwam dus niet eens aan de orde.

5. Het Frans bewind in Belgie

Inlijving en aanpassing aan de Franse wetten

De inlijving, 1 *okt.* 1795

Hoe grondig verschilde de Franse bezetting van België van die van de Noordelijke Nederlanden! Het is niet alleen dat de Fransen zich van België meester maakten terwijl de geest van Robespierre nog heerste in Parijs. Een half jaar later, toen zij het gebied van de oude Republiek binnendrongen, was de sombere geestdrift, soms overslaand tot een bandeloze uitgelatenheid, waarmee in de eerste weken of maanden geplunderd en geplaagd, gevangen en gemoord werd, geweken, en daarom alleen al bleven die excessen de Noordelijken bespaard. Maar dit was ook in België maar een voorbijgaande faze. Er werd onnoemelijk leed door aangericht en de hele samenleving raakte er bijna door uit haar voegen. Schatten werden naar Frankrijk gesleept, en kwamen maar ten dele in de noodlijdende schatkist terecht; de opgegaarde rijkdom aan kunstvoorwerpen, ook de bewerktuiging van landbouw en nijverheid, werd in een half jaar tijds uitgeput. Maar de sansculottische ijver om de gelijkheid te bevorderen door het ruw uitschudden van de gefortuneerden verflauwde weldra. In Frankrijk zelf kwamen de Jacobijnen in een slechte reuk, de clubs werden ontbonden. De nieuwe heersers hadden evenveel respect voor bezit en bezitters als afkeer van volksmenners, en luisterden naar de waarschuwingen van de mannen ter plaatse, dat met de gevolgde koers enkel chaos te verwachten viel. Zo duidelijk was de verandering, dat al vóór het eind van het jaar '94, maar vooral na februari '95, toen de gijzelaars op vrije voeten kwamen, de meeste uitgeweken aristocraten en zelfs geestelijken begonnen terug te keren. Voor de geestelijken waren er ook toen nog erge perikelen, zoals wij zien zullen; trouwens voor alle klassen van de maatschappij bleef willekeur nog aan de orde van den dag; maar toch herstelde zich, onder hoeveel moeilijkheden en bezwaren dan ook, en in een vreemd en knellend kader, het dagelijkse leven veelszins in zijn oude vormen.

Wat een verschil echter nog steeds met de gang van zaken in het Noorden zoals wij die hebben leren kennen! Het belangrijkste was dat de publieke zaak geheel aan de medezeggenschap van de bevolking onttrokken bleef en dat de grote politieke hervormingen haar eenvoudig werden opgelegd. Haar gevoelens kwamen wel op allerlei wijzen tot uiting. Afgezien van de officiële raden, waarover aanstonds, durfde

de pers vaak nogal wat zeggen: het toezicht werkte maar grillig. Ook de clubs lieten zich horen, en lang niet altijd in prijzende zin, veelal trouwens om op nog radicaler maatregelen aan te dringen. Maar behalve dat zij, doorspekt met Fransen, in het geheel der opinie oneindig meer geisoleerd stonden dan die in het Noorden, ten slotte legden hun wensen geen gewicht in de schaal. Wie beslisten, dat waren de Franse autoriteiten.

Die hervormingen grepen veel dieper dan wat door de elkaar in evenwicht houdende Bataafse partijen kon worden doorgevoerd. Met nationale tradities en afzonderlijke

FRANSE GENDARMES DRINGEN HET HUIS VAN EEN ANTWERPS BURGER BINNEN (Uit: Goetbloets' Tijdsgebeurtenissen, waterverftekening; K.B. Brussel)

belangen werd niet de minste rekening gehouden. Veel van wat er zo tot stand kwam, is duurzaam gebleken. Maar het was niet alles bewonderenswaardig. In 't bizonder de Nederlandse cultuur van de Vlaamse gewesten, op zoveel wijzen door de voorafgaande vreemdelingenregiems reeds verzwakt, werd regelrecht aangetast en in haar mogelijk-

heden van ontplooiing of herstel belemmerd. Voor de toekomst schiep dat tegenstellingen, die het openbare leven van Vlaanderen en van België tot op onze dagen toe zouden verscheuren. Maar ook op andere levensgebieden, en nu denk ik vooral aan het kerkelijke, of religieuze, handhaafde zich een brede oppositie, nu machteloos, maar die later met zoveel te meer felheid zou uitbarsten. Ook die gang van zaken verklaart zekere onverzoenlijkheden die het latere België kenmerken.

Bij de verovering hadden de Fransen alle openbare kassen goede prijs verklaard. De door de veroveraars aangestelde stads- en provinciale besturen waren alleen daardoor

DE GENTENAARS SMEKEN OM INLIJVING (Goetbloets)

al volslagen onmachtig. En ook toen zij weer over enige geldmiddelen mochten beschikken, bleven zij onmiddellijk afhankelijk van de generaals en van de Representanten. Die laatsten - ik vermeldde het al - stelden om zich te laten voorlichten raden in, bemand met Fransen en Jacobijnsgezinde Belgen, in de provincies, en reeds in augustus '94 ook voor het geheel van het land. In januari '95 werd te Brussel uit de provinciale een talrijker centrale vergadering belegd, van niet dan ‘goedgezinde’ elementen natuurlijk, en van haar ging sterke aandrang uit om toch in het grote Franse vaderland te mogen worden opgenomen. Dit was niet louter oprechte Fransgezindheid: de overweging sprak mee, ook in dit gezelschap, dat eerst dan op normale omstandigheden viel

te hopen. De Fransen echter, deels uit overwegingen van internationale politiek, deels omdat zij inderdaad, al was het op minder onbehouwen wijze dan in de aanvang, méér uit het land wilden halen, hielden zich nog een poos doof aan dat oor. In de zomer van 1795 mocht eindelijk d'Outrepont - ons bekend -, nu lid van de centrale raad, een nieuwe bestuursindeling van het gebied ontwerpen, die klaarblijkelijk als voorbereiding voor de annexatie diende.

Het gebied -, dat wilde zeggen van de voormalige Oostenrijkse provincies èn van het Luikse, die nu definitief werden versmolten; met nog het inmiddels door de Bataafse Republiek afgestane Maastricht en Zeeuws Vlaanderen erbij. Negen departementen kreeg men zo. Vlaanderen en Brabant werden elk in tweeën geknipt; Henegouwen bleef vrijwel in zijn geheel, met nog een stuk Luiks grondgebied: de rest van het Luikse, over drie departementen verdeeld (Maastricht werd de hoofdstad van Neder-Maas), werd samengevoegd met Naamse, Luxemburgse en Limburgse streken. De betiteling ‘departementen’ was veelbetekenend. Inderdaad kwam kort hierop in de Conventie Merlin met een voorstel namens het Comité de Salut Public om de ‘vereniging’ te decreteren.

Er waren in de Franse Vergadering een paar tegensprekers. Volgens hen bestond er niet de geringste twijfel, of de wensen uitgesproken in 1793, en waarop de besluiten die men nu bekrachtigen en uitvoeren wilde, toen gebaseerd waren geweest, kwamen van een kleine minderheid; en van wat voor minderheid! men zou evengoed de bloedige besluiten tezelfdertijd door de Parijse Commune genomen als leiddraad kunnen nemen! Maar zulke ongevallige waarheden werden verdacht gemaakt als komende van ‘de partij der oude grenzen’, de slippendragers van Pitt. De overgrote meerderheid van de Conventie wilde de aanhechting.

Zij wilde ze, als men het debat leest, om vele, onderling dikwijls strijdige redenen.

Voorop ging de verzekering dat de volksstemmingen van 1793 wel degelijk een oprechte uiting van de algemene wil waren geweest. Dat beweerden Merlin en anderen die toentertijd als representant daarginder geweest waren, met onverschrokken stelligheid, en er werd bovendien gewezen op de adressen en uitspraken waarmee de Conventie opnieuw werd overstroomd. Men behoeft echter maar in de vertrouwelijke correspondentie van de Franse machtsdragers in België te bladeren om de meest krasse tegenspraak tot die openbare interpretaties aan te treffen. Merlin wist zeer goed dat lang niet in alle plaatsen in 1793 volksstemmingen waren gehouden; maar zelfs waar dat wel was gebeurd: ‘Er zijn maar weinig patriotten in Ieperen; die er zijn; zitten in de magistraat of in het arrondissementsbestuur.’ Ook in Doornik ‘verfoeit de meerderheid der inwoners de Fransen.’ Brussel was ‘een fanatieke stad, bezield van de vijandigste gevoelens’, en wat Antwerpen betrof, dat geacht werd zo'n grote dank aan de Fransen verschuldigd te zijn vanwege de opening der Schelde (in mei '95 werd dat feit daar feestelijk herdacht, met geen gebrek aan daverende toespraken en uitdrukking van het verlangen naar ‘vereniging’): ‘er is geen stad in België waar het volk groter afkeer heeft van de Franse Revolutie;’ er waren haast geen goedgezinden voor de vervulling van ambten te vinden en die zich lieten benoemen, vervielen in de haat van de burgerij. Dat was trouwens een algemeen verschijnsel. De revolutionaire burgemeester van Ieperen trad in mei 1795 af, omdat hij niet langer verdragen kon door allen - ‘rijk en arm, edelen, priesters, fanatici, vroom en onvroom’ - verafschuwd te worden.

Maar in de Conventie wisten de redenaars raad: ‘De wil der volkeren, representanten, ligt opgesloten in hun belang.’ Dat sofisme van Rousseau deed opgeld. Zo er dan al Belgen tegen Frankrijk waren, wie waren het? ‘De rijken, de geprivilegieerden, de intriganten uit op baantjes.’ Het belang van het Belgische volk? Deel te worden van de moedigste en machtigste natie ter wereld; de vrijheid te erlangen; - dat waren argumenten om iedereen het zwijgen op te leggen.

Trouwens, daar was niet alleen het belang van het Belgische volk, er werd even onbekommerd van het belang van Frankrijk gesproken, Frankrijk, het toevluchtsoord van de vrijheid immers. Stel, men gunde de Belgen onafhankelijkheid. Ten eerste waren zij onderling zo verdeeld - één spreker had het vooral over de rivaliteit tussen Brabant en Vlaanderen -, dat een Belgische staat niet zou kunnen bestaan. Maar wat een gevaren zou zo'n staat niet voor Frankrijk opleveren: Oostenrijkse invloeden, Engelse invloeden. De Belgen toestaan zich met Holland te verenigen was nog erger: dat moest leiden tot het vormen op Frankrijk's Noordgrens van een macht, die zich al te licht een voor Frankrijk hachelijke bewegingsvrijheid zou aanmatigen.

En men vergat de financiële en economische voordelen niet. Dat rijke gebied, wat een aanwinst voor de Franse schatkist! de assignaten konden geen beter ondersteuning vinden! die rivieren, wat een voordeel voor de Franse handel; Antwerpen zou één van de grootste havens van Europa worden!

Men verhief er zich op, dat de Revolutie het werk aangevangen door de monarchie - de grote Richelieu en de grote Mazarin hadden zich al in het vooruitzicht van de uitbreiding met de Nederlanden vermeid - zo glorierijk voltooide. Ja de historie werd tot ver vóór Richelieu en Mazarin opgehaald. Denk eens aan het oude Gallië, riep één spreker; en een ander beweerde dat de graven van Vlaanderen en andere Zuid-Nederlandse vorsten enkel maar afvallige leden van de Franse dynastie waren geweest: ‘Wij hernemen slechts onze eigendom .... Ik besluit dus tot de *wederopneming* van België in Frankrijk.’

En als men zo soms wat al te zeer in het spoor van de oude politiek en in het gezelschap van Koningen en Kardinalen scheen af te dwalen, dan had men toch weer fraaie revolutionaire leuzen bij de hand om dat te vermommen. De natuurlijke grenzen, daarvan had immers Rousseau zelf een dogma gemaakt. En wat men uitbreidde, was ‘het domein der Vrijheid’. Verovering? het recht van de veroveraar? Het had geen zin die termen te gebruiken: ‘verovering veronderstelt altijd een Koning.’ Wat men deed, was zich ontfermen over een volk, ‘welks zeden nog niet tot de hoogte der onze zijn gestegen’ (men bedenke dat dit gezegd werd drie jaar na de septembermoorden, één of twee jaar na de gruwelen der Terreur, en op een ogenblik dat het gedejacobiniseerde bewind, ploeterend in een moeras van corruptie, van staatsgreep tot staatsgreep struikelde), maar dat men daarom niet van zich mocht stoten. ‘De rechtvaardigheid en de goede staatkunde schrijven voor, dat wij die bevolking tot ons opheffen.’

Het debat geeft een pakkende indruk van dat afgrijselijk brouwsel van revolutionaire ideologie en machtspolitiek, gekruid met een ferme dosis nationale eigendunk, waaruit de Franse geest nu, en nog lang, kracht putte. Wij hebben daarvan iets gezien in verband met de Bataven. In België echter liet die geest zich eerst recht gelden.

‘Vereniging’, dat betekende gelijkschakeling van het politiek bestel. ‘Opheffen tot de hoogte van onze zeden’, dat betekende het opleggen van burgerlijke gelijkheid niet alleen, maar van het cru-ste stelsel van anti-clericalisme. Natuurlijk werd het grote besluit van 1 oktober in het veroverde land met plichtmatige feestelijkheden gevierd, maar overal liet zich de afkeer er doorheen gevoelen; in Mechelen durfde de Broederschap van de Handboog zich tegenover de municipaliteit zelfs een weigering van meedoen veroorloven, die op een manifestatie neerkwam. Overal stond de bevolking terzijde.

Het overgangsregiem (*sept.* '95-*maart* '97); *Bouteville*

Het eerste werk na de inlijving was, bestuur en rechtspraak in te richten op de voet van de nieuwe Franse constitutie van het jaar III. De regering moest in elk departement een centraal commissaris hebben, en onder hem commissarissen in de kantons en grote steden. De macht van die functionarissen was niet bizonder groot: dit was één van de

redenen van de zwakheid van het Directoire. Niettemin kwam in de nieuwe departementen veel aan op de mannen door wie de regering in Parijs geregeld op de hoogte werd gehouden van wat er omging, en door wie zij haar eigen wensen betreffende alle plaatselijke zaken kenbaar kon maken. De negen departementscommissarissen in België waren bijna allen Fransen - de belangrijkste uitzondering was Lambrechts, gewezen Jozefistisch hoogleraar van Leuven, die in de Dijle werd benoemd -; ook onder de lagere commissarissen waren de Fransen talrijk. Als het naar de zin van veel departements-commissarissen was gegaan, zouden er in die posten nog meer geweest zijn. In 1798 uitte de departementscommissaris van de Dijle - dat was toen de Fransman Mallarmé - aan de minister van binnenlandse zaken zijn grote voldoening dat hij een Fransman bereid had gevonden om commissaris van. Diest te worden: een kanton, waarop 'de dikke sluier van bijgeloof en onkunde nog in volle zwaarte rust.' Ongelukkig moest een jaar later die inmiddels benoemde drager van verlichting en kennis ontslagen worden, omdat hij zich aan verduistering had schuldig gemaakt en zich had laten omkopen. Een baan temidden van die vreemde en vijandige bevolking had weinig aantrekkelijks - behalve juist voor wie dacht zich straffeloos aan zulke praktijken te kunnen overgeven.

De colleges zowel van bestuur als rechtspraak moesten volgens de constitutie door de stemgerechtigde, d.w.z. belastingbetalende, burgers verkozen worden. Voor deze eerste maal werden zij door de Franse machthebbers aangesteld; verkiezingen, zo werd te verstaan gegeven, zouden worden gehouden bij gelegenheid van de eerste vernieuwing van een derde deel van het Frans wetgevende Lichaam, in april 1797. Tot zolang werden de Belgen, die nu opeenmaal leven moesten onder een constitutie in de opstelling waarvan zij part noch deel hadden gehad, despotisch geregeerd uit naam van een soevereine vergadering waarin zij niet vertegenwoordigd waren.

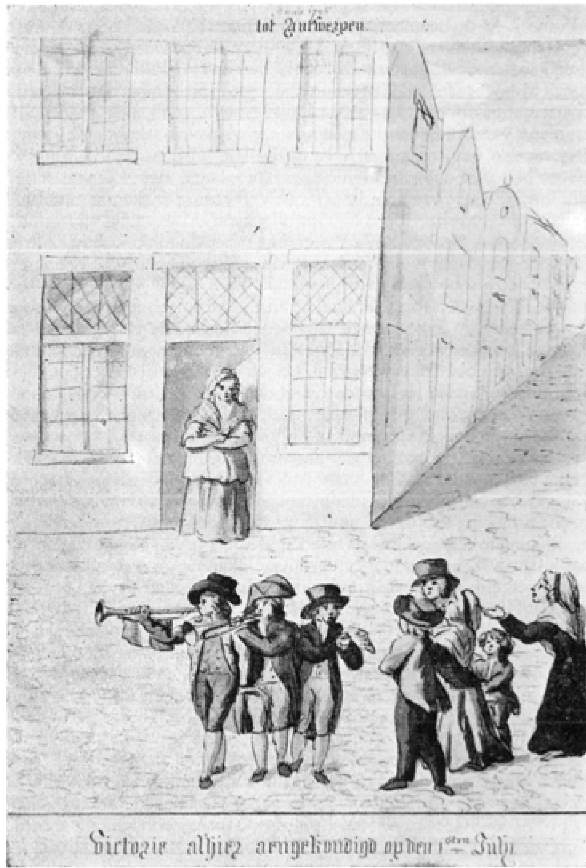
De taak van het op gang brengen van dat voorlopig bestuur werd door de Conventie vlak vóór zij voorgoed uiteenging, aan twee van haar leden opgedragen, Pérez en Porthiez. Zij werden voorgelicht door de centrale raad die zoals wij weten door de bezettende macht was aangesteld - louter Fransgezinde radicalen - en die ontbonden werd toen, in november, de departementsbesturen (elk van vijf leden) in werking waren. Daarònder waren er dan besturen van kantons en grote steden; ernaast de departementale gerechtshoven, waaronder de plaatselijke rechtbanken en vrederechters. Het kostte ontzaglijke moeite voor die honderden van ambten gegadigden te vinden, en Pércz en Porthiez waren er nog lang niet mee klaar, toen, in december, het Directoire in hun plaats één commissaris benoemde, Bouteville. Hij moest niet alleen dat aangevangen werk voltooien, hij moest bovendien geleidelijk-aan de Franse wetten invoeren, die bij decreet toepasselijk waren verklaard naargelang de Franse regering voor elke in 't bizonder het ogenblik gekomen achtte.

Die Franse wetten waren de codificatie van de geweldige omkeer die de Franse staat en samenleving in jaren van bloedige partijstrijd hadden doorgemaakt. In België kon het proces van aanpassing daaraan niet nalaten verwarring en beroering te wekken. De Belgische radicalen ging het nooit snel genoeg. Het laatste advies van de centrale raad vóór zijn ontbinding was, dat de Franse wet tot de secularisatie van de kloostergoederen onverwijld zou worden ingevoerd. Het duurde nog bijna een jaar vóór Bouteville dat aandurfde, en inderdaad het tempo van de gelijkschakeling zoals hij ze doorzette, was al genoeg om de bevolking duizelig te maken. Hij had ook na het door zijn voorgangers verrichte werk de handen nog vol met de inrichting der

lagere besturen en rechtbanken, en trouwens zelfs bij de hogere deden zich telkens opnieuw ernstige moeilijkheden voor.

De wijd verspreide tegenzin om zich in openbare functies te laten gebruiken was als een graadmeter van de 'slechtgezindheid' der bevolking. Deze diepgrijpende constitutionele hervorming op zichzelf al kon niet anders dan haar gevoelens kwetsen. De

afbraak van de oude provinciën, de ontbinding van de oude gerechtshoven, de inrichting van een rechterlijk bestel geheel los van de plaatselijke bestuursorganen; - als men

PROCLAMATIE TE ANTWERPEN OP 1 JULI 1796 (Uit: Goetbloets' Tijdsgebeurtenissen, waterverftekening K.B. Brussel)

zich herinnert wat een storm Jozef II tegen zich ontketend had met hervormingen die lang niet zo ver in dezelfde richting gingen, dan begrijpt men dat de grote meerderheid dit bedrijf met ware afschuw moest aanzien. Te meer omdat de denkbeelden, die toch waarlijk tegenover de sleur van het overgeleverde hun waarde hadden, en her-

vormingen, waaraan staat en maatschappij wel degelijk toe waren, zich op een zo barre, met de zeden van de bevolking zo heel geen rekening houdende wijze voordeden. Er was, ambitie en belangzucht daargelaten, een robuste overtuiging, een gevestigde tegenzin tegen het oude nodig, wilde iemand déze 'bevrijding', déze 'opheffing', verwelkomen.

Het dragen van rood-wit-en-blauw cocardes was verplicht gesteld, ook de vrouwen waren in dat bevel begrepen, maar het moest herhaald en herhaald worden. Telkens weer luidden de klokken, ook dit op bevel natuurlijk, om een Franse overwinning of een Franse feestdag te vieren. 'De Fransen willen alles veranderen,' gromde de pastoor van O.L.V. van Bijstand in het geheim van zijn dagboek. Was het maar dat alleen! Hij noteert hoe 'booswichten' in zijn kerk 'Onzen Lieven Heer het hoofd afkapten, als ook van Petrus.'

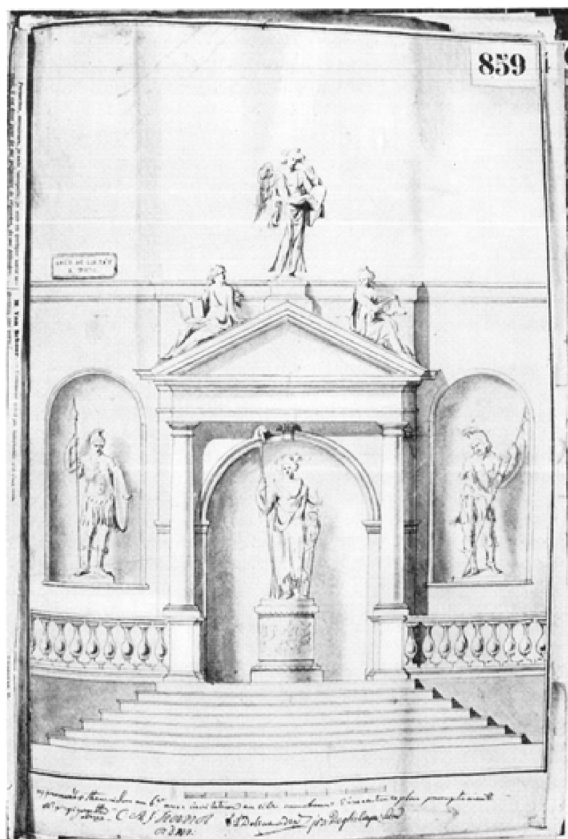
> Alle de boosheid en de goddeloosheid der Franse Republiek en der Jacobinse bende, waaronder dat er vele van ons eigene inwoonders bevonden, vermeerderde altijd (*en hij vertelt van 'schelmen' die kronen en scepters in de kerken vernielden*). In de scholen mocht niets wat de religie aanging gezien worden; bijvoorbeeld een outaarke, enz. Ook werd hun verboden van andere boeken te leren als den Catechismus der Rechten van den Mens: zo de godvruchtige boeken moest men gestopt (*in 't verborgen*) lezen, want bij tijd kwamen de commissarissen in de scholen revue doen.

In de departementsbesturen gebruikte men veel Fransen, maar voor de stads- en dorpsbesturen, vooral in het Vlaamse land, ging dat moeilijk, - trouwens de Fransen pasten ervoor, want er was geen bezoldiging en zelfs de vergoeding van onkosten was uitermate schriel. Dat was ook voor de ingeborenen een grief van belang. Maar hoeveel meer onaangenaamheden waren er aan die posten verbonden! De commissarissen, en zelfs de departementsbesturen, waarmee men te maken kreeg, waren of Fransen of Belgen behorend tot een miniem kleine groep van extremisten, wier optreden nog heel wat aanstotelijker was dan dat van de Jozefisten een jaar of tien tevoren. Die lieden toch sloegen het bevel van Parijs om 'de vooroordelen der bevolking te ontzien' maar al te vaak in de wind en, al werd de Kerk voorlopig nog niet regelrecht aangetast, zij maakten er geen geheim van dat zij de christelijke godsdienst als een hinderlijk, maar vooral belachelijk overblijfsel van de barbaarse feodaliteit beschouwden. Trouwens, naar de aanwijzingen van datzelfde Parijs brachten zij hun eigen eredienst mee, met hun eigen kalender, en op iedere *décaddi*, heidense rivaal van de Zondag, hun ceremoniën in de Tempels der Wet, meest in beslag genomen kerkgebouwen. De verplichting om die functies bij te wonen, en de republikeinse en anti-clericale welsprekendheid waaraan de leidende figuren zich daar soms te buiten gingen, stelden veel van de nieuwe ambtsdragers voor pijnlijke gewetensproblemen.

Nog onmiddellijkertrof hen de eis, in mei 1796 plotseling gesteld, om de door een nieuwe Franse wet voorgeschreven eed van haat aan het koningschap af te leggen. Haat zweren werd onchristelijk geacht. Het regende ontslagnemingen. Heel het met zoveel moeite op gang gebrachte plaatselijke bestuur raakte gedesorganiseerd. In veel districten zag de geplaagde Bouteville zich genoodzaakt er met speciale

commissies in te voorzien; de kosten daarvan werden dan op de in gebreke gebleven plaatsen verhaald, hetgeen soms de-weigeraars, geprest door hun dorpsgenoten, ertoe bracht zich te bedenken. Zelfs een stad als Antwerpen moest in oktober onder een commissie van vijf vreemdelingen worden gesteld (drie ervan waren Hollanders). In Gent wist men in december 1796 een stadsbestuur van ingezetenen alleen bijeen te krijgen door soldaten in de stad in te kwartieren en de notaris De Meyer met boete te dreigen als hij het voorzitterschap niet aannam.

Op alle manieren moesten de ambten, onder dat bewind beschikbaar, voor mannen van enig gevoel van eigenwaarde weinig aantrekkelijks hebben. Aan een commissaris legde Bouteville uit, dat 'de administratie geen andere functies had dan die haar door de regering werden opgedragen; alle gedachte van familie, vereniging, plaatselijke

HET VRIJHEIDSALTAAR TE BERGEN (Goetbloets)

magistratuur moet zij afleggen.' Dat streed wel zeer met de traditioneel Nederlandse opvattingen, waaraan het ook radicalen moeilijk moest vallen zich te onttrekken.

Dan was er nòg een reden waarom speciaal in het Vlaamse land de functies, in bestuur en rechterlijke macht beide, bezwaren en vernederingen meebrachten. Dat was de taal. In de departementale colleges ging nu op eenmaal alles in het Frans toe; dat moest

alleen al omdat daar overal Fransen in zaten. Op dat peil was de moeilijkheid, ofschoon zeker niet te onderschatten, niet onoverkomelijk. De ontwikkelde Vlamingen spraken zeker meest wel heel slecht Frans, maar zij spraken het tenminste en waren maar al te bereid om er zich aan te gewennen. In de rechtspraak werkten de Franse wetten en decreten waarnaar men zich nu te richten had, als een machtig dwangmiddel. Maar in de kleine steden en de dorpen was de kennis van het Frans niet veel meer verbreid dan in het Noorden. Men ging daar onder elkaar natuurlijk voort met zich van zijn eigen taal te bedienen, maar de centrale overheid, die zich nu tegelijk zoveel meer liet gelden dan vroeger, verlangde als de natuurlijkste zaak van de wereld dat men haar bij alle gelegenheden in het Frans te woord zou staan. In Parijs vond men het vanzelfsprekend dat onbekendheid met het Frans de nieuwe Franse burgers van alle aandeel in de openbare zaken diende uit te sluiten. Dat was in de praktijk ten enemale onuitvoerbaar, maar het bleef een feit dat er zich een stigma van onbekwaamheid en achterlijkheid aan het Vlaams ging hechten, en dat belang en ambitie een premie zetten op Franstaligheid.

De plaatselijke besturen waren niet het enige onderdeel van het nieuwe apparaat dat Bouteville zorg gaf. Buiten dat apparaat waren er nog steeds de militairen en hun aanhang van leveranciers en speculanten, die met hun requisities, met ruwe ingrepen in de burgerlijke orde, met onbeschaamde corruptie en weeldevertoon, voortdurend aanstoot gaven. Bouteville deed wat hij kon om hen in te tomen, maar het militair bestuur, onder twee generaals, één bewesten de ander beoosten de Maas, was nog steeds onafhankelijk van zijn gezag, en als er in Parijs soms aan gedacht werd die toestand te beeindigen, was hij de eerste om te waarschuwen dat het ogenblik daarvoor nog niet gekomen was: zo onzeker voelde hij zich van zijn positie temidden van een vijandige bevolking.

Maar ook met de commissarissen en de departementsbesturen had hij veel te stellen. Die zelf klaagden steen en been over ongeregelde uitbetaling van hun toch al ontoereikend salaris, maar bovendien kwamen er telkens en telkens klachten binnen over de onbekwaamheid ofwel de ongepaste gedragingen en corrupte praktijken van nu deze dan die vertegenwoordiger van het gezag, dikwijls zo gewettigd dat Bouteville moest ingrijpen en ontslaan. De rechters werden door slechte betaling zozeer tot wanhoop gedreven, dat op het eind van 1796 de meesten in staking gingen en de rechtspraak een poos stil lag.

Veel van de ellenden van het regiem kwamen voort uit de schromelijke geldnood waarin de Franse Republiek bij voortduring verkeerde. De rijke Nederlandse gewesten hadden haar crediet moeten herstellen. Maar de ruwheid waarmee men er was opgetreden, had de bron doen opdrogen. De nieuwe Franse belastingen die in de plaats van de traditionele waren ingevoerd, brachten niet op, wat men gehoopt had. Voorlopig werden de oude dus ernaast weer in werking gesteld, maar bovendien kwam men, om van de militaire requisities nog niet te spreken, met verpletterende buitengewone eisen: het dertigste paard; een zware gedwongen lening; alles oorzaak van eindeloos krakeel. En nog bleef de schatkist leeg. Het was de oorlog, maar het was ook de grenzenloze corruptie, die het geld zoek maakte. De confiscatie van de fondsen der charitatieve instellingen deed zich vooreerst enkel maar gevoelen in de nood der paupers, waarin het nieuwe regiem slechts met plannen voorzag. Zelfs de confiscatie der kloostergoederen, die befaamde rijkdom van het land zoals de handel van de Noordelijke Nederlanden, leverde, toen men er in september 1796 eindelijk

toe overging, niet veel op. De transactie werd een orgie van winstbejag voor ambtenaren, speculanten en begunstigde kopers, en de landerijen gingen voor spotprijzen weg. Wel vormde zich, net als in Frankrijk, een nieuwe stand van bezitters, op wie de Revolutie voortaan rekenen kon, want in een restauratie zagen zij het gevaar van een ongedaan maken van de koop.

Meer dan een jaar hadden de overheersers dus gewacht alvorens de kloosters aan te tasten, en de priesters lieten zij nog langer ongemoeid met de wetten die in Frankrijk een schisma teweeg hadden gebracht. Bouteville's voorzichtigheid was louter taktiek. Hij had dadelijk vastgesteld: 'eerst de monniken, dan de priesters'. De uitzettingen van de kloosterlingen - men schatte hun getal, mannen en vrouwen, op tienduizend - moest onder dekking van de militaire macht geschieden: er waren troepen voor uit Frankrijk ontboden. Inderdaad stelden de kloosterlingen, mannen en vrouwen, er een eer in alleen voor geweld, te wijken. In éen geval verklaarden zusters die meenden niet 'onder die wet begrepen te zijn', omdat zij school hielden, 'zelfs gratis', dat zij liever meteen onder de guillotine kwamen dan hun klooster te verlaten. De commissarissen zeiden, dat zij de guillotine gingen halen, maar zij kwamen terug met soldaten en 'hebben het slot opengestampt'. De paters Augustijnen werden uitgedreven 'onder een groot gehuil en gekerm, nog aanhebbende hun habijten'. Het is geen wonder dat de menigten die dat kwamen aanzien, soms haast niet te houden waren. Hier en daar vielen opstootjes voor. De Fransen spraken van komplotten. Vaak vloeiden zulke ongeregeldheden ineen met het bandietenwezen dat in bepaalde dun bevolkte of moeilijk toegankelijke streken - het Soniënbos, de Kempen - begon te tieren. In januari 1797 waagde een baron van Meer bij Aflighem een aanslag, waarvoor hij in Brussel terechtgesteld werd; een opzienbarend geval, maar dat de Fransen meer irriteerde dan verschrikte. Ernstige tegenstand was er niet.

In het levensonderhoud van de uitgedreven kloosterlingen werd voorzien door bons op de geconfisqueerde goederen zelf. Dat was listig bedacht. Door die aan te nemen toch maakten de gedupeerden zich in zekere zin medeplichtig. 't Was voor velen een pijnlijk gewetensgeval. De oude kardinaal-aartsbisschop, wiens functie overigens door een vicaris-generaal werd waargenomen, raadpleegde Ciamberlani te Münster, en Rome stond het aannemen onder zekere voorwaarden toe. Maar er waren er die dat een pacteren met de goddeloze Revolutie vonden. Er verschenen brochures vóór en tegen. De commissarissen deden bij de uitzettingen wat zij konden om de kloosterlingen tot het aannemen van de bons te bewegen. Zij gebruikten goede woorden, maar dreigden ook. De Minderbroeders te Brussel, die het eerst aan deze verzoeking werden blootgesteld ('Gij zult het u beklagen') weigerden volstandig.

> 'Gij hebt nog 20 dagen om u te bepeisen.' De paters antwoordden dat zij bepeist waren.

Tot 'droefheid van alle welpeizende mensen' (zo drukt de goede pastoor van O.L.V. van Bijstand het uit) kwamen de commissarissen, 'enige van onze Brusselse bloedhonden wiens namen doen grouwelen', na afloop van de twintig dagen weerom, 'vergezeld zijnde van de stadssoldaten'. De kerk werd verzegeld, de klok uit de toren verwijderd. Het Heilig Sacrament was in veiligheid gebracht. Maar de kloosterlingen werden nog aldoor geprest, nu door

> die schone heren van de municipaliteit, de welke schoon spraken, (*dat zij toch goedschiks mochten gaan*). Maar al hun klappen was vergeefs.

De paters kregen nog 'tot Maandag'. Die dag nam het samengeschoolde volk zo'n dreigende houding tegen de militairen aan, dat de gardiaan besloot te wijken, maar

niet voordat de kommandant van het krijgsvolk ‘op een trommel’ het proces-verbaal getekend had, waaruit bleek dat zij met geweld waren verdreven.

‘Die vrome kloekmoedigheid en ware standvastigheid’ had ‘een voorbeeld voor alle andere kloosters’ moeten zijn, maar in feite waren er, waar een deel van de bewoners

zwichtten. Die ‘bonnisten, zo men hen noemde’, kwamen bij de ‘welpeizenden’ in een kwaad gerucht, maar er waren alles bijeen maar ‘weinige liefhebbers voor de bons’.

De Fransen ter plaatse konden zich geen ogenblik ontveinzen dat hun positie op niets anders berustte dan geweld. De Commissaris van de regering was zo impopulair als zijn Oostenrijkse voorganger ooit geweest was, en zo hij niet, net als Trauttmansdorff, het veld moest ruimen voor een volksopstand, dan was het omdat de macht van zijn lastgevers zoveel onmiddellijker bij de hand was. België nam in het hele strategische plan van de Franse Republiek een onvergelijkelijk essentiëler plaats in dan het in dat van Oostenrijk ooit gedaan had en ook nu deed. Wel gaf men te Wenen nog steeds, daar het Beierse ruilplan maar niet vlotten wilde, tussenbeide toe aan opwellingen tot herovering van de Zuidelijke Nederlanden. Toen aartshertog Karel, de exponent van die politiek tegenover Thugut, in de zomer van 1796 aan het hoofd van een Oostenrijks leger naar de Rijn zou trekken, werden de verwachtingen in België hoog gespannen. Bij opstootjes werd de naam van Oostenrijk weer vernomen; plakbrieven, clandestiene vlugschriften wekten de indruk van een wijd vertakte samenzwering. Wa daarvan was, het verliep tot niets, zodra bij de eerste successen van Bonaparte in Italië Oostenrijk zijn troepen liever dichter bij huis hield. In december was er nog een opflakkering van hoop, maar daarna werd het àl duidelijker dat Oostenrijk er niet meer aan dacht Frankrijk's positie in Noordwest Europa te betwisten; in maart 1797 volgde dan Leoben, in september Campo Formio: Oostenrijk trok zich uit de oorlog terug.

En met die ontwikkeling van de internationale verhoudingen ging gepaard een sterk opleven, ten dele zelfs in royalistische vormen, van de reactie in Frankrijk. (Een zwakkere weerklank daarvan hebben wij al in het Noorden vernomen.) De naderende verkiezingen voor een derde deel van het Wetgevend Lichaam zetten daar kracht aan bij. Een denunciatie uit België van het radicalisme van Bouteville's beleid vond bij het Directoire - bij enige Directeuren althans - gehoor; aan zulke verrassingen stonden de dienaren van dat regiem bloot. Hij werd ontboden om zich te verantwoorden, en naar België kwam de minister van binnenlandse zaken, Benezech, om aan te kondigen dat in april ook de Belgen in de grondvergaderingen zouden worden bijeengeroepen.

De verkiezingen van april 1797

De Belgen zouden in april niet alleen voor het Wetgevend Lichaam vertegenwoordigers kiezen (een derde nog maar van wat hun naar evenredigheid toekwam), maar ook de tot dan toe door de bezetter aangewezen functionarissen in hun eigen departementen vervangen (niet de commissarissen natuurlijk).

Eind januari verscheen Benezech met die boodschap voor de ambtsbekleders van het departement van de Dijle, uitgedost in het extravagante kostuum kenmerkend voor de na-thermidoriaanse periode en omstuwd van een werelds gezelschap. Hij hield een rede overvloeiende van vriendschapsbetuigingen en mooie beloften. Enige indruk maakte de afzetting van een bizonder gehaat departementsbestuurder. 't Was alles bestemd om een gunstige atmosfeer voor de verkiezingen te scheppen, maar de

verwachting dat men er op deze manier de Belgen toe krijgen zou de door de bezetter aangestelde bestuurders, en speciaal ook de Fransen onder hen, te herkiezen, was gedoemd om teleurgesteld te worden. Vóór de grondvergaderingen bijeenkwamen trouwens, was Benezech, die in Gent en Antwerpen door de betere standen maar koel ontvangen werd, al overhaast naar Parijs moeten terugkeren, gecompromitteerd in een royalistisch komplot dat daar ontdekt was, en voor het ogenblik nam de extreme richting in het bestuur de overhand.

Bouteville zelf, die altijd voorzichtigheid had gepredikt, adviseerde na 't geval Van Meer tot doortasten, en de Franse minister van justitie Merlin, die niets liever wilde, zette nu het besluit door om ook de laatste Franse wetten op België toepasselijk te ver-

klaren: men sprak van de 'code Merlin', en daaronder waren in 't bizonder de wet, volgens welke van de priesters een eed van onderwerping aan alle wetten werd verlangd op straffe van schorsing ingeval van weigering, en die bij welke het onderwijs op strikt seculiere grondslag werd hervormd. Meegedeeld aan de departementale besturen, zouden die maatregelen, die in Frankrijk zo explosief waren gebleken, pas na de verkiezingen worden ingevoerd, - maar het effect van het bezoek van Benezech was toch al grondig bedorven.

Ongetwijfeld waren veel Belgische conservatieven geneigd tot collaboratie. Een zekere Nuewens, intendant van de grote adellijke families van Grimbergen en Merode, had in Brussel een onderhoud met Benezech gehad. Deze typische vertegenwoordiger van het oude Belgische regiem was doende in de kringen der voormalige Statisten een overleg tot stand te brengen teneinde met de Fransen tot samenwerking te geraken. (Tezelfdertijd waren, ik herinner eraan, Van Heeckeren door zijn noyau en de Erfprins met soortgelijke plannen bezig.) Samenwerking op een traditioneel Belgische grondslag met de gematigden in Frankrijk dus; met het doel tevens om in België zelf alles zoveel mogelijk in Belgische handen te spelen en excessen tegen te gaan. Men rekende daarbij op de veldwinnende gematigdheid in Frankrijk, maar die gematigdheid sloeg vaak door in regelrecht contra-revolutionisme, wat dan weer het gevaar van radicale reacties opriep. Bij die verkiezingen in april behaalden de royalisten in Frankrijk sensationele successen, maar daarmee was de toekomst nog niet verzekerd. In België was de uitslag voor de revolutionaire machthebbers nog wel zo verontrustend.

Een golf van nationale opinie werd in beweging gebracht. Een aanschrijving van de minister van politie in Parijs aan de departementscommissarissen om de verkiezingen te 'leiden' had averechtse uitwerking. Cornelissen, die onder oppertoezicht van Lambrechts het regeringsorgaan *Le Républicain du Nord* redigeerde, was overtuigd van het onverstand van die poging (die hij ondertussen in zijn blad moest steunen) om Fransgezinde, en vooral Franse, candidaten op te dringen. De onafhankelijke pers beschikte nog over een opmerkelijke vrijheid en schreef ronduit, dat België door Belgen bestuurd en berecht dienden te worden; 'laat er van Nootianen of Vonckisten niet meer gesproken worden.' Limpens schreef in een geheim rapport naar Wenen, dat men aan de verkiezingen wilde deelnemen 'om van het vaderland nog te redden wat er overschoot, de schavuiten eruit te werken, het terrein van ongodsdienstigheid en onzedelijkheid in te perken, de verslindende roofzucht der Franse ambtenaren te breidelen, en alles onder voorbehoud van het waarschijnlijk herstel van de oude staat van zaken.'

Dat laatste was een doekje voor het bloeden. Die in Wenen nog op een herstel hoopten, maakten zich ongerust dat deelnemen maar een eerste stap was op de weg van berusten in de nieuwe orde. Zo dachten er in België ook velen. Een onbekend schrijver die bij het Directoire uit naam van de onvervreemdbare rechten der soevereiniteit van het Belgische volk tegen de inlijving had geprotesteerd, stelde (in het Nederlands) een oproep aan de bevolking op, die overal verspreid werd en waar dus zoiets als een organisatie achter zat, om de grondvergaderingen te baat te nemen voor een soortgelijk protest: 'de Belgische Leeuw' luidde de ondertekening. Zulke gevoelens waren wel aanwezig. Zij weerhielden zelfs het merendeel ervan zich op de stemregisters te laten inschrijven, volgens de eis der Franse wet, die voor stemgerechtigdheid overigens slechts burgerschap en belastingplicht verlangde. Maar

Benezech, die zich als minister van binnenlandse zaken had kunnen handhaven, besloot (op het laatste nippertje) dat de autoriteiten de inschrijving konden verrichten, en op de gestelde dag stroomden de niet-inschrijvers (slechts ingeschrevenen dus) naar de grondvergaderingen, in veel groter getal dan de inschrijvers (dat wilde meest zeggen: de Fransgezinden). Maar daarom werd het advies van de Belgische Leeuw nog niet opgevolgd. 'Een regiem dat wij niet gezocht hebben, verbeteren', dat was wat men wilde; Nuewens (die in volle actie was)

en zijn vrienden vertegenwoordigden de niet-Fransgezinde opinie veel beter dan de Belgische Leeuw.

> Alle weldenkende burgers verfoeiden de onrechtmatige en schandalige wetten van de bestaande macht (*tekende een Kortrijker in zijn journaal op*); maar niemand wenste zich in een revolutie te laten slepen. (*Net zomin, om nogeens naar het Noorden te blikken, als de Zeeuwse Oranjegezinden zoals Lampsins ze kende*.)

Meedoen impliceerde wel degelijk een erkenning van de nieuwe staat van zaken. Met dat al viel de uitslag de Belgische radicalen en de Franse regering rauw op het lijf. Bijna alle twee en twintig leden voor de twee Kamers van het Wetgevend Lichaam (in het Luikse en ook in het Nedermaasse vertoonde zich een andere schakering) waren markant niet-radicale figuren. Verscheidene hadden zitting gehad in 'het infame Belgische Congres van 1790' (zoals de departementscommissaris van de Schelde, Du Bosch, verontwaardigd naar Parijs schreef), zo de raadsheer De Grave van Gent; de geleerde kunstverzamelaar Van Hulthem behoorde tot diens vrienden. Van de talrijke juristen stonden sommigen als Vonckist, anderen als Keizerlijk-gezind te boek; verscheidenen waren nauw met de oude partij van adel en geestelijkheid gelieerd, zo de Antwerpse bankier Werbrouck, broer van de vicaris-generaal.

Werbrouck was te Antwerpen gekozen door een afzonderlijke vergadering van kiezers, die door een kleine groep Fransgezinde kiezers met behulp van de autoriteiten en de militaire macht uit het aangewezen vergaderlokaal geweerd waren, dit op grond van het feit dat hun mandaat voor de grondvergadering merendeels door niet-inschrijvers was verstrekt. Er waren door de animositeit tussen inschrijvers en niet-inschrijvers op de grondvergaderingen al veel ongeregeldheden voorgevallen. In Antwerpen kwam het nu tot twee stellen verkozenen - Frison was de voornaamste man van de radicale minderheid - en het Wetgevend Lichaam moest beslissen welke de wettige vertegenwoordigers waren. Het is een teken van wat voor wind in Franrkijk nog woei, dat dit op 2 juli Werbrouck en zijn medestanders erkende. Wat de plaatselijke colleges betrof: de door de bezetter aangestelde functionarissen moesten bijna allen het veld ruimen.

Loyale oppositie (*april tot* 4 *september-Fructidor* 1797)

De uitslag van de verkiezingen bracht een scherpe spanning teweeg tussen de over het land verspreide departements- en municipale commissarissen van het Directoire en de verkozen bestuurscolleges. De rapporten naar Parijs vloeiden over van klachten en aanklachten. Maar 'revolutie', een aanslag op het Franse bewind, was toch waarlijk niet waaraan de nieuwe mannen dachten, ook de verkozenen voor het Wetgevend Lichaam niet. Al wat de omkeer betekende, was dat men hoopte nu onder het Franse bestuur wat meer matiging, wat meer ontzien van eigen gevoelens, en ook belangen, te zullen verkrijgen. Er had zich bij de verkiezingen in Frankrijk zelf immers een soortgelijke stemming baan gebroken; in het Wetgevend Lichaam openbaarde zich nu een soms bittere oppositie tegen het Directoire. Vanzelf sloten de Belgische

afgevaardigden zich daarbij aan - voor de royalistische tendenties ervan konden zij niet veel voelen, maar schuwen deden zij ze ook niet. Heel die zomer verkeerde Frankrijk in een crisistoestand, die in de éne of in de andere richting moest doorslaan. Wij zagen al, hoe de partijen in de Bataafse Republiek daardoor bewogen werden, en hoe ook de Oranjegezinden binnen en buitenslands er hun hoop op stelden. Nog veel onmiddellijker beroerde het de Belgische verhoudingen.

Collaboratie om hun lot te verzachten, dat was de kronkelweg die de verkozenen van april volgden. Maar wat konden zij, zelfs vóór de staatsgreep van Fructidor hun de

bodem onder de voeten wegsloeg? De nieuwe colleges konden overal secretarissen nemen uit de oude kring van juristen en geprivilegieerden. Zij konden op de bureaux de aanspreekvorm van 'mijnheer' weer bezigen en zelfs, tot verontwaardiging van de dwarskijkers van het Directoire, van 'mijnheer de graaf' en 'mijnheer de baron'. Zij konden in tal van kleine gevallen de bevolking verdedigen tegen de uitzuiging of krenkende bejegening van de kant van de Franse ambtenaren. Zij konden zelfs hier en daar oude heerlijke rechten weer laten toepassen; tienden werden op veel plaatsen weer geheven. Bij de verkoop van de geestelijke goederen konden zij toezien dat de ergste corruptie werd tegengegaan. Maar de verkoop stopzetten konden zij niet, en wat meer is, de invoering van de vlak vóór de verkiezingen vastgestelde 'code Merlin' konden zij niet beletten.

Zij waren immers begonnen met vlot de eed van trouw aan de Republiek en aan de constitutie van het jaar III af te leggen; alleen met die van haat tegen het koningschap werd in veel plattelandsgemeenten de hand gelicht. Ook de republikeinse kalender en feesten namen zij, zonder veel ijver 't is waar, in acht, en de anti-clericale of zelfs anti-kerkelijke maatregelen van de code Merlin mochten hun tegen de borst stuiten, zolang die wet waren, konden zij de uitvoering ervan niet tegenhouden.

De door Merlin toepasselijk verklaarde Franse wetten behelsden, zoals ik al aanstipte, ten eerste dat ieder priester een eed van onderwerping aan de wetten en van erkenning der volkssoevereiniteit zou moeten afleggen; ingeval van weigering werd hij in zijn dienst geschorst en zo hij desalniettemin voortging, met gevangenisstraf bedreigd. Het dragen van kerkelijk gewaad of het verrichten van enigerlei ceremonie buiten de kerkgebouwen, het luiden van klokken (gebruiken die verontwaardigde Franse commissarissen hier en daar al hadden tegengegaan), werd nu, net als in Frankrijk, algemeen en strikt verboden. Verder werd het onderwijssysteem, dat de Conventie nog in haar laatste dagen had ontworpen (25 oktober 1795), nu ook in België ingevoerd.

Alle onderwijs werd hierdoor zaak van de staat en uniform geregeld. De Universiteit van Leuven, die al aan veel belemmerende inmenging had bloot gestaan - de Fransen, ook b.v. Benezech, hadden hun geringschatting duidelijk doen blijken - bleef nog gespaard; voorlopig, dat kon iedereen begrijpen. Wat middelbaar onderwijs betreft, sedert Maria Theresia was, zoals wij weten, het monopolie van de geestelijkheid op dit gebied niet meer absoluut. De bestaande scholen, van welke soort ook, waren al zoveel mogelijk ontkerstend (wij zagen het). Zij hadden in 't bizonder veel hinder ondervonden van eisen met betrekking tot de *décadi* of nationale feesten en dergelijke. Maar de staatsscholen die nu zouden worden ingericht, onderscheidden zich van al wat voorafgegaan was, niet alleen door de uniformiteit van het uitsluitend seculiere programma, maar in het Vlaamse land bovendien hierdoor dat de voertaal Frans was, en alleen Frans. Bij de in Frankrijk heersende opvatting van de eenheid der natie, waarin de Belgen zich nu gelukkig mochten prijzen te zijn opgenomen, was dat logisch. Het Nederlands in de rechtspraak en in de lagere besturen was een inbreuk op de uniformiteit van het Franse stelsel; het was lastig, het was achterlijk. Er moest een geletterde stand worden gekweekt, die over zaken van openbaar belang in het Frans zou denken. De geesten waren, zoals wij gezien hebben, in de leidende standen op allerlei wijzen, hier meer daar minder, voorbereid. De berusting waarmee men in zo wijde kring, ondanks alle bezwaren tegen de tendenties van het regiem, de inschakeling in het grote Franse geheel aanvaardde, droeg tot de gewilligheid om

zich te laten verfransen machtig bij. Van verzet tegen deze hervorming blijkt niets. In het lager onderwijs kon men natuurlijk niet met Frans aankomen. De scholen van monniken en nonnen hadden zeker voor de intellectuele ontwikkeling van de lagere bevolking niet veel gedaan. Maar hun afschaffing liet niettemin een leegte, en een die onder de nieuwe omstandigheden nauwelijks kon worden aangevuld.

De brandende kwestie werd die van de verklaring, geëist van de priesters. De eis gaf om te beginnen aanleiding tot nog veel heviger debatten binnen de kring der gelovigen zelf, dan om de bons voor het onderhoud der gewezen kloosterlingen waren gevoerd. De ene partij betoogde dat een belofte van onderwerping aan zoveel regelrecht tegen de kerk gerichte wetten voor geen trouw dienaar der kerk oorbaar was. Anderen wezen op het louter uiterlijk karakter van de gevraagde verbintenis, die slechts hierop neerkwam, dat men zich tegen de bevelen der overheid niet verzetten zou; en was onderwerping geen Christenplicht? De zaak lag in België zeker minder duidelijk - vooral omdat 'de wetten' er zo scherp tegen de tot dan toe heersende kerk waren gericht - dan in de Bataafse Republiek twee jaar tevoren, na de wijziging van de oorspronkelijk voorgeschreven verklaring. In ieder geval weigerde de grote meerderheid van de in de termen vallende geestelijkheid - bisschoppen, pastoors, kapelaans, seminarie-professoren en -leerlingen, geschat op bijna zevenduizend personen, behalve nog ettelijke honderden kanunniken - Het vorige jaar had Bonaparte van Paus Pius VI onder de onmiddellijke pressie van de wapenen de toezegging verkregen, dat hij tot de Franse gelovigen een opwekking tot onderwerping aan hun regering zou richten. De echtheid of geldigheid van de bul die in september 1796 in de *Moniteur* was gepubliceerd, werd in twijfel getrokken. In België ontbrandde een grote theologische discussie. De oude kardinaal-aartsbisschop en de meeste vicarissen-generaal (er waren geen bisschoppen meer in functie) adviseerden tot weigeren. Velen werden onzeker, toen tot smart van Frankenberg, de vicaris-generaal van Mechelen, Huleu, die juist in Rome was geweest, de tegenovergestelde zienswijze voorstond. De meeste geestelijken onthielden zich van de bediening van de mis, sommigen lokten vervolging uit door er mee door te gaan. De commissarissen waakten, de nieuwe bestuurs- en rechterlijke lichamen verzachtten wat zij konden.

Van een vijftigtal priesters die gevangen genomen en op borgtocht weer vrijgelaten waren, kwam de Brusselse pastoor De Haese het eerst voor zijn rechters. De rechtbank veroordeelde hem 22 mei tot een boete en drie maanden gevangenisstraf. Op 1 juni kwam de zaak, die een enorme sensatie verwekte, in hoger beroep voor het gerechtshof. Het pleidooi was gegrond op de stelling dat de Franse wet niet door een decreet van het Directoire had kunnen worden geldig verklaard in België, maar dat hiertoe een nieuwe wet van het Wetgevend Lichaam werd vereist. Na lange beraadslaging verenigde zich het Hof, in april bij de verkiezingen nieuw samengesteld natuurlijk, met die zienswijze en ontsloeg de pastoor van rechtsvervolging. Eerst door de op de Grote Markt samengestroomde menigte, toen in heel België, werd die uitspraak met een opluchting en een vreugde ontvangen alsof het dwangregiem er met één slag door was omvergeworpen en een nieuwe tijd begon. Er is een bericht overgeleverd van hoe de tijding Zaterdag de derde in Beveren in het Waasland aankwam en hoe de bevolking naar de pastoor snelde en vandaar naar de vrederechter om te verkrijgen dat de kerk zou worden geopend en de volgende dag als vanouds de dienst gevierd. Na overleggingen tot diep in de nacht werd daartoe besloten. En het geval is typisch voor wat overal geschiedde. Overal zag men 'den godsdienst herleven'.

Maar er was geen sprake van, dat men gewonnen spel had. De Franse commissarissen, verbitterd door de houding van de nieuwe besturen, stuurden de alarmerendste rapporten naar de regering en gingen voort met arrestaties van priesters of het sluiten van kerken af te dwingen; soms moesten zij voor volksbewegingen

terugdeinzen. De besturen zaten er hulpeloos en verlegen tussen. Hun hoop was gevestigd op een omslag in Frankrijk zelf.

In Parijs moest in ieder geval de beslissing vallen. Merlin, de wettigheid van zijn decreet stijf volhoudende, had de zaak-De Haese daarheen getrokken, voor het Hoogste Gerechtshof. Maar de Belgische kwestie was nog maar een onderdeel van de kwestie van

de godsdienstvrijheid in Frankrijk zelf, die door de versterking van het gematigde element in het Wetgevend Lichaam in ernst aan de orde kwam. Of de Franse wet door een decreet in België geldigheid had kunnen verkrijgen, was een ondergeschikte vraag geworden, nu in de Raad der Vijfhonderd het voorstel gedaan werd, en met overtuiging en talent verdedigd, om de wet zelf af te schaffen. Evenwel, de tegenstanders, sommigen die hun haat tegen het Katholicisme als zodanig onbewimpeld uitspraken, anderen die, overigens onder de gematigden gerekend, de priesters bleven wantrouwen, wisten 16 juni nog met een zeer kleine meerderheid (tweehonderd tegen tweehonderdvier) te doen besluiten, dat er een belofte van de priesters gevorderd zou worden.

Dit mocht teleurstellend zijn, het liet de mogelijkheid open voor een belofte zo geformuleerd, dat ze door de priesters zonder bezwaar zou kunnen worden afgelegd. Hierover berieden zich nu de gematigden in het Wetgevend Lichaam, voorgelicht door Franse geestelijken. De Belgische gedeputeerden namen aan die besprekingen ijverig deel. Zij raadpleegden ook de Leuvense theologen die twee jaar vroeger de Hollandse Katholieken van advies hadden gediend, Van de Velde en Van Gils; ook de advokaten van De Haese, in wiens zaak het Parijse Hof, angstig de tekenen des tijds bespiedende, zijn uitspraak nog steeds reserveerde. De Belgen waren erop uit alle verdenking van deloyale, anti-republikeinse of contra-revolutionaire bedoelingen van zich te wijzen. Ook in de petities waarmee Belgische geestelijken (Frankenberg bovenaan) en besturen het Wetgevend Lichaam overstroomden, werd eerbied voor de bestaande staat van zaken steeds betuigd. Ten slotte werd 27 augustus in de Raad der Vijfhonderd een bondige formule voorgesteld: ‘Ik beloof onderwerping aan de regering der Franse Republiek.’

Er zou hiervoor in de vergadering zeker een meerderheid te vinden zijn geweest, en heel het strijdpunt was uit de Franse en ook uit de Belgische samenleving weggenomen. Maar een week later, 4 september 1797, 18 Fructidor, werd het gebouw van het Wetgevend Lichaam door de troepen van generaal Augereau (een man van Bonaparte) omsingeld, plakbrieven verkondigden aan de bevolking dat er een royalistisch komplot was ontdekt, twee van de vijf Directeuren werden afgezet en een groot aantal leden van het Wetgevend Lichaam gevangen genomen. Vervolgens nam het Wetgevend Lichaam d.w.z. een klein deel van wat overschoot, handelend onder onmiddellijke druk, een reeks besluiten. Ten eerste werden meer dan vijftig van hun gearresteerde collega's zonder verdere omslag gedeporteerd; dan in een heel aantal districten de gehouden verkiezingen (ook voor bestuur en gerecht) ongeldig verklaard en van de kiezers voortaan, na drastische zuivering op andere gronden, evenals van alle ambtsbekleders, een eed van haat aan het koningschap geëist (en aan ‘de anarchie’, want van volksbewegingen of sociale hervormingsplannen moest dit nieuwe soort radicalisme niets hebben).

Het was uit met de gematigdheid. Barras, de overwinnaar van de staatsgreep, haalde Merlin naast zich als Directeur, en in de plaats van Merlin werd Lambrechts minister van justitite. Duidelijker kon het niet.

Schrikbewind in 't klein (na Fructidor)

Wij zullen zien hoe de staatsgreep van Fructidor de verwachtingen van de radicalen in de Bataafse Republiek spande, en hoe die na een maand of wat inderdaad aan het bewind werden gebracht. In België was de weerslag niet alleen veel onmiddellijker, maar kwam ook veel harder aan. Het land deelde eenvoudig in het lot van heel Frankrijk, dat aan een tweede schrikbewind werd onderworpen.

Hun loyaliteit kon de in april verkozen besturen niet redden. Hun plaatsen werden op grote schaal ingenomen door hetzelfde slag van drijvers en baatzuchtigen, als waaronder men in 1796 geleden had. De pers, die nog zo lustig had durven schrijven, werd nu gemuilkorfd. Het Hof van Brussel, of liever de drie leden (van de vijf) die vóór de

vrijspraak van pastoor De Haese hadden gestemd, werden op persoonlijke aanwijzing van Merlin voor het Gerechtshof in Parijs gedaagd. De Raad van Vijfhonderd, aangevuurd door Frison, die nu als wettig verkozen (voor Antwerpen) was erkend in de plaats van Werbrouck, dekte die monsterlijke aanslag op de rechtspraak. Overigens hield het voorzichtige Parijse Hof ook deze zaak slepende, tot de drift wat gezakt was. Bij de uitvoering van de draconische wet op de geestelijkheid en op de cultus was er evenwel geen aarzeling en geen verschoning meer. Wat de cultus betreft: ook de bepalingen van de Franse wet, volgens welke geen priesterlijk gewaad noch enigerlei ceremonie buiten het kerkgebouw werden geduld en ook klokluiden en alle buiten zichtbare tekenen van de godsdienst verboden, kwamen nu in toepassing.

Was de geestelijkheid over de in april verlangde verklaring al verdeeld geweest, veel dieper ging de scheur die de eed van haat, tevens eed op de wetten, inclusief deze, veroorzaakte. Huleu en nog enige vicarissen-generaal betoogden ook hiervan de oorbaarheid, anderen, met Frankenberg aan het hoofd, bevalen, in overeenstemming met Ciamberlani en achter hem paus Pius VI, de weigering aan. Heel krachtig uitte zich die van Antwerpen, de reeds genoemde Werbrouck, broer van het verkozen maar geroyeerde lid der Wetgevende Vergadering. In een brief aan Dayonne, commissaris bij het municipaal bestuur, schreef hij, na een betuiging van betamelijke onderwerping aan het wereldlijk gezag:

> Doch de borgerlijke wetten, borger commissaris, zijn het werk der mensen. Deze konnen tegenstrijdig zijn aan de wetten van God, en alsdan is het hoogblijkelijk en ons bevolen eerder God te gehoorzamen als de mensen.

De overgrote meerderheid van de geestelijkheid, in 't bizonder in de Nederlands-talige gewesten, weigerde dan ook de voorgeschreven eed af te leggen. Volgens de wet werden de weigeraars automatisch in hun dienst geschorst en hun kerken gesloten; bovendien kon het Directoire elk hunner die gevaar voor de orde opleverde, door een eenvoudig besluit, zonder tussenkomst van het gerecht, gevangen zetten, ja deporteren naar Guyana, die nieuwe revolutionaire straf, weinig minder afdoende dan de guillotine. Allerwegen drongen de commissarissen, dikwijls door de nieuwe departementsbesturen van harte gesteund, in de hatelijkste termen aan op afrekenen met die '*sacrée peste*', met dat 'gif der *calotins*', met die 'gesel der mensheid'. 't Waren vooreerst meest in 't oog lopende figuren die gegrepen werden. De oude kardinaalaartsbisschop, gevankelijk van Mechelen naar Brussel overgebracht, werd ten slotte op medisch advies van deportatie verschoond en de grens overgezet; hij vestigde zich te Emmerik, waar het wemelde van uitgeweken Belgische prelaten. Pastoor De Haese, die na zijn geruchtmakende vrijspraak nog steeds preekte, werd gevangen gezet. Havelange, de rector van de Universiteit van Leuven, werd metterdaad naar Guyana gevoerd en liet er het leven. De Universiteit werd nu tevens ontbonden; de reden opgegeven door het departementaal bestuur van de Dijle, dat het ministerieel bevel uitvoerde, was eenvoudig dat het daar gegeven onderwijs 'niet overeenstemde met de republikeinse beginselen'. Er werden ondertussen lijsten van weigeraars aangelegd en de Belgische geestelijkheid was aan de willekeur van het Directoire overgeleverd. Veel priesters doken temidden van de goedgezinde bevolking onder.

De kerkdienst lag nu in het grootste deel van België stil. Bij de eedafleggers wilden de meeste gelovigen niet ter kerke gaan. Waar het kon, verrichtten de zich schuil houdende priesters nog heimelijk hun dienst, op gevaar af van verklikt te worden. De kerkgebouwen met al hun bezittingen werden in veiling gebracht; kopers bleven schaars. Als de autoriteiten toestemming gaven, kwamen de gelovigen in die verlaten kerken bijeen en hielden, zonder de priester, wat men 'een blinde mis' noemde. Ook

de nog dienstdoende kerken werden van alle uiterlijke tekenen als kruisen en beelden beroofd, zoals overal de Mariabeelden van de huizen of wegen werden weggehaald. Tegelijk drong de heersende groep met veel meer vinnigheid dan tevoren het inachtnemen van de republikeinse kalender op. Op de *décadi*:

> Al de vaantjes moeten uitsteken, en niemand en mag er langs de strate werken, noch toog doen (*zo laat de 'patriots' -, d.w.z. Frans-, gezinde Gentenaar Broeckaert in zijn samenspraken Gijsken klagen, de eerzame kleine burger*).

Als een oude marktdag samenviel met zo'n *décadi*, werden de boeren met geweld

EED.

Jk Zweere haet aen het Koningdom en aen de regeerings-loosheyd, aengekleeftheyd ende Getrouwigheyd aen de Republiek ende aen de Constitutie van het Jaer Dry

DE EED VAN HAAT

naar huis gestuurd. Men trachtte zelfs van de pastoors-eedafleggers gedaan te krijgen, dat zij de Zondagsdiensten op de *décadis* zouden houden; maar daarin stemde geen hunner toe; het waren ten slotte ook goede Katholieken, hoe bitter de volksstemming zich soms tegen hen keerde. Op de Zondag moest gewerkt worden. Een metselaarsbaas legde aan Gijsken uit, dat hij zich daaraan wel moest houden om de bestellingen van de overheid niet te verliezen; maar ook buitendien rekende hij hem voor, wat er economisch gewonnen werd door al die vele kerkelijke vierdagen en de wekelijkse Zondagen te vervangen door enkele republikeinse feestdagen en de rustdag op elke tien.

> Da zijn alzo àl praatjes tegen den vaak (*zegt Gijsken*), want mee al dade (*met al dat*) zal den Zondag nog altijd Zondag blijven .... Ik versta kik (*ik ben van plan*) Zondag t'houwen, en wie kan mij da verbien, of ze moeten de religie afschaffen.

Het was wel zeker de bedoeling heel de samenleving te ontkerstenen, en in de leegte dacht in 1798 de Directeur Larevellière zelfs kans te zien zijn stokpaardje de ‘theophilanthropie’ in te voeren. Verscheiden commissarissen kwamen hem in 't gevlij en moedigden diensten van die verlichte religie aan; maar de meesten zagen tegelijk wel, wat een holle en toekomstloze vertoningen dat waren.

Alles bijeen was het een waanzinnige politiek, en toch waren er welmenende en niet onverstandige mensen, die haar (ik bedoel niet de theofilantropie, maar het ringeloren van de geestelijkheid en besnoeien van de eredienst) in beginsel heel ernstig verdedigden. Dat deed bijvoorbeeld Broeckaert, en ik meen: in alle oprechtheid, in die *Sijssepanne ofte den Estaminé der Ouderlingen* waaruit ik al citeerde. Zijn kostelijke Gijsken is naar het leven getekend en met een zekere liefde, maar het is op zichzelfeen pleidooi voor de vernieuwing, dat deze verwerper ervan en lofredenaar op de goede oude tijd (‘Men hên (*wij hebben*) ommers geen zomers meer gelijk veurtijds’) zo'n bekrompen mannetje is. Zijn hele politiek ligt besloten in de verzuchting:

> Waarom hên ze dan niet alles gelaten gelijk of (*zoals*) het was? (*Ofwel*:) 'k Kan ê kik (*ik kan*) den Keizer zeer wel missen en t'en schilt (*scheelt*) mij niet hoe da'k geregeerd worde, aas ik maar gerust mag zijn .... 'k Moe kik (*ik moet*) mijnen ouwen trant gaan ....

Niet een politiek (‘de Keizer kan mij niet schelen’, treffend juist, ongetwijfeld) waarmee iets aan te vangen viel.

Maar ook positief, in de lange vertogen van Bitterman de gewezen Vcnckist, en Deugdelijk Herte, de gewezen Jozefist, toont Broeckaert zich een voorstander van de politiek die gevolgd werd. Niet van de excessen, want die komen niet ter sprake, maar van de idee erachter, die wel degelijk tot velen sprak, hoe onaantrekkelijk de verschijningsvorm ook was. 't Was, als men zijn spreekbuizen hoort, niet tegen de godsdienst gericht, maar tegen de uiterlijkheden van de godsdienst. Er waren goede priesters, het geschreeuw van de gemakzuchtige en heerszuchtige, en van de kloosterlingen die zo verkwistend met hun rijkdommen waren omgegaan, en die alle tezamen de domheid van het volk onderhielden waarvan zij 't hebben moesten, had met de echte, verlichte godsdienst niets te maken. Het spreekt vanzelf dat de sociale tendenties van het regiem ook worden aangevoerd. Als het opstootje van de baron van Meer bij Affligem ter sprake komt, bijvoorbeeld. Gijsken had gehoord van een ‘contra-revolutie’. Zo ‘dom en trots’ kan zelfs een baron niet geweest zijn, meent Bitterman: de Fransen uit het land jagen? neen, de tijd dat de paters en de pastoors en de edelen, onder de abt van Tongerlo als kolonel, ten oorlog trokken, is voorbij. Wat dat rebelse heerschap dan gewild had?

> Hem over de onnozele en dwaze boeren wreken, die hem geen tienden meer betalen, die hem geen vrije jacht meer geven op hunne akkers. Want het is een onverdragelijk hertzeer voor enen baron van de boeren gelukkig te zien ... en het doet de dwaze eelmans zeer, dat de kooplieden en fraaie (*gegoede*) burgers voor hun niet meer bukken moeten.

Men kan gerust aannemen, dat door het gewelddadig afbreken van de overgeleverde orde de oude gedweeheid een schok had ontvangen, waarvan zij zich nooit herstellen zou. Maar voor het ogenblik waren in België de mensen zich meer bewust van de honderd andere grieven en bezwaren die zij tegen het nieuwe regiem koesterden. De welvaart waarvan de nieuwlichters de mond vol hadden, was nog ver te zoeken. Niet alleen de godsdienstige gevoelens en de gehechtheid aan van ouder tot ouder gangbare gebruiken

waren gekwetst, maar de economische toestand bleef bitter slecht. Telkens weer moesten de belastingen opgeschroefd, zo snel verdween de opbrengst in de bodemloze put van de oorlog en van de Franse financiën. De administratie zag bijvoorbeeld geen kans de dringend nodige reparatie van de wegen te bekostigen: daarom werden in 1798 - en dit niet alleen in België - de tollen, die bij de eerste aanloop uit naam van de beginselen waren afgeschaft, weer ingevoerd; en zelfs na die maatregel bleef de slechte staat van de wegen een belemmering voor het verkeer. De handel had nu het hele gebied van Frankrijk voor afzet, maar het Franse protectionisme sloot België van Duitsland en van Nederland af. Hieronder leed in 't bizonder de landbouw, die overigens door het wegvallen van tienden en feodale rechten van lasten bevrijd was. Antwerpen profiteerde niet in het minst van de opening der Schelde, en dat niet alleen als gevolg van de Engelse blokkade, maar ook van de strenge verbodsbepalingen tegen Engelse waren; daarover werd ook in de Bataafse Republiek geklaagd, maar er kon in België veel strenger de hand aan worden gehouden. Nog een storende factor was de onveiligheid, op het platteland door de bandietenplaag, maar ook in grote steden. De van de hand in de tand levende arbeidende stand ondervond van de instorting der oude verhoudingen vooreerst niets dan ellende. De ruïne van de grondbezitters en van de rentetrekkers wreekte zich op haar in de vorm van verergerde werkeloosheid, terwijl tegelijk de bronnen van de liefdadigheid waren opgedroogd.

Alleen op één punt kon men temidden van dat tafereel van ontbinding de tekenen zien van nieuw uitbottend leven. De opruiming der oude gildebeperkingen moest het terrein vrij maken voor de ondernemingsgeest van industriëlen, en die begon zich inderdaad zelfs in deze jaren al te weren. In oude abdijgebouwen en dergelijke, voor een kleinigheid gekocht, met behulp van de machines die in Engeland een economische revolutie teweegbrachten, schoten op tal van plaatsen, vooral in het Walenland, maar ook te Gent en elders aan de Leie, nieuwe fabrieken op, die met een vroeger ongekend groot personeel werkten. Te Verviers vestigde zich de Engelsman Cockeril; Bouwens, die te Gent de textielindustrie op deze wijze tot nieuw leven bracht, had zich in Engeland gewaagd om het wonder van de nieuwe weefgetouwen thuis te kunnen namaken. Er roerden zich hier onder onmiddellijke inwerking van de Revolutie, en nauw met haar verbonden, nieuwe maatschappelijke krachten, die op den duur een enorme betekenis zouden krijgen. Maar voor het ogenblik vormden zij tegen het algemene verval nog geen tegenwicht.

De Franse commissarissen klaagden dan ook in hun rapporten steen en been over de slechte geest die - en in toenemende mate - in de Belgische departementen heerste. Erger dan in het minst republikeinse van de oud-Franse departementen, oordeelde Mallarmé, van de Dijle; en de commissaris van de Twee Nethen opperde zelfs, als enig redmiddel, dat men, op de manier der oude Romeinen, Franse kolonies temidden van de geannexeerde bevolking stichten zou. Incidenten waren aan de orde van den dag. De Vrijheidsbomen - dat ‘heilige teken’ - werden, ‘vooral in het Vlaamse land’, 's nachts telkens omgehakt; in Hoegaarden liet men, op kosten van de bevolking, de nieuwe boom door een ijzeren hek beveiligen.

Het was een toestand die tot uitbarstingen kon leiden. En toen in 1798 de oorlog zich nog een keer ten ongunste van de Franse Republiek wendde en de regeerders in Parijs, op de waarschuwende tekenen niet lettende, een nieuwe conscriptie-wet ook in de Belgische departementen wilden uitvoeren, kwam er een van formaat.

Maar de geschiedenis van ‘de Boerenkrijg’ moet ik tot later bewaren. In dit deel wil ik nog slechts nagaan hoe de niet minder, zij het op heel andere wijze, gespannen verhoudingen in de Bataafse Republiek mee onder de inwerking van Fructidor tot een crisis kwamen.

6. De Bataafse Republiek nog steeds op zoek naar een constitutie (aug. '97-jan. '98)

a. De Tweede Nationale Vergadering

Partijen; de Commissie van Vijf

De Tweede Nationale Vergadering was in een andere stemming bijeengekomen dan de eerste. Heel die moeizame weg door het Reglement voorgeschreven om tot een Constitutie te geraken opende zich ook voor haar. De radicalen, zoveel talrijker dan in de eerste vergadering, zonnen met meer beslistheid dan ooit op andere wegen, en de mismoedigheid die veel gematigden bij het vooruitzicht overmande, blijkt treffend uit het toespraakje waarmee Schimmelpenninck bij de inzweringsplechtigheid zijn weigering toelichtte om de eed nogmaals af te leggen. Hij kon niet in gemoede op zich nemen het Reglement getrouwelijk na te leven, nu hij 'innerlijk en door ervaring overtuigd' was geworden, dat 'de wijzen' daarbij vastgesteld 'om het volk van Nederland aan een goede staatsregeling te helpen', 'geheel onstaatkundig en niet wijsgerig berekend' zijn. Hij voegde daar nog een tweede overweging aan toe, namelijk dat de denkwijze van de meerderheid der natie, voorzover deze zich uitte, zozeer van de zijne verschilde, dat hij geen kans zag tot vruchtbare arbeid.

Als men bedenkt dat er in de N.V. altijd nog een machtige groep overbleef, met hem in inzicht niet fundamenteel verschillend en zich opmakend om met de radicalen, of wil men, met de hopeloze situatie, de worsteling voort te zetten, dan ziet men in die aftocht naar Amsterdam en de advokatenpraktijk licht een element van ontwijking of zelfs van plichtverzaking. Maar afgezien van de hooghartige waardigheid waarmee de grote redenaar zulke kritiek bijna wist te doen verstommen, de erkenning dat ook voor zijn programma alleen nog revolutionaire oplossingen overbleven, was juist; en zulke oplossingen te verwerpen behoorde óók tot zijn programma.

Niets goeds te verrichten onder vigeur van het Reglement, zo dachten alle radicalen erover; en Van Lockhorst kwam al spoedig met een voorstel om aan de grondvergaderingen een wijziging voor te leggen, waardoor men vrijheid zou krijgen om in plaats van de federatief samengestelde commissie van eenentwintig er een van zeven of negen te benoemen voor het opstellen van een nieuw constitutie-ontwerp. En daar begon dan weer een groot debat; alle argumenten vóór en tegen, tot walgens toe bekend, deden weer dienst. De federalisten hielden vast aan hun recht onder het gesloten verdrag (Van Marie bracht er zelfs Grotius bij te pas); een conservatieve unitaris als Bicker waarschuwde tegen 'dit zo gevaarlijk middel om een goed oogmerk te bereiken'; de radicalen betoogden weer, dat het recht van het volk om te wijzigen, en de plicht der vertegenwoordigers om het geluk van het volk door een goede constitutie te bevorderen, alles te boven ging. Belangwekkend was de schets die Van Hooff gaf van de door het Reglement bestendige toestand:

> De Provinciën zijn ... op elkanderen jaloers en tussen elkanderen verdeeld; zij rivaliseren daarenboven met de N.V. en worden wederom op hun beurt gecontrarieerd door de municipale besturen; ... zodat, wel verre van ... éne enige Republiek uit te maken, dit land als het ware bestaat uit zovele onderscheidene republiekjes als er steden en plaatsen in gelegen

zijn ... Hebben wij de verschrikkelijke rampen die de anarchie op den duur onmisbaar vergezellen, tot dus verre niet gevoeld, zo is dit alleen toe te schrijven aan het zedelijk karakter onzer natie en aan de langdurige gewoonte waarin zij is geweest van onder de wetten te leven

(*een eresaluut aan het verleden dat men uit die mond niet zou verwachten;*), ... desniettegenstaande ondermijnt het verderfelijk kwaad deze Republiek. (*Van Hooff wilde een nog ingrijpender herziening van het Reglement: de fout lag in het delibereren over het ontwerp in een zo talrijke vergadering en in het vervolgens op die wijze aan het volk voorleggen van het resultaat. Men had nu gezien wat een kleine kunst het was, de beste constitutie te doen verwerpen*:) Daartoe behoeft men maar machtspreuken zonder bewijzen in het werk te stellen; men behoeft, bijvoorbeeld ... (de executieve macht van vijf leden) maar voor vijf koningen uit te krijten om het volk af te schrikken .... Engeland en het Huis van Oranje zullen ... geen middelen onbeproefd laten; zij zullen van al onze passiën en differenten gebruik maken, ja zelfs tot den onbedreven ijver der Patriotten toe, om den onzekeren staat waarin wij leven te doen voortduren. (*Die opmerking dat de radicalen het spel van Engeland gespeeld hadden, gaf de volgende dag nog aanleiding tot bittere altercatie; Vreede beweerde boudweg dat Engeland de constitutie gewenst had: de staatsraad van vijf zou immers de plaats maar warm houden voor een Stadhouder*! ...

Van Hooff's voorstel verdrong dat van Van Lockhorst. Het werd in handen van een commissie gesteld, die concludeerde dat het slechts mogelijk was een nieuw Regelement te ontwerpen voor een *derde* N.V., voor het geval dus, dat het ontwerp waaraan ondertussen een op de reglementaire datum (veertien dagen na de opening: 15 september) benoemde nieuwe Commissie van Eenentwintig werkte, eveneens werd verworpen; een geval waarin het Reglement niet had voorzien. De N.V. verenigde zich daarmee en benoemde 19 oktober, om zo'n eventuele nieuwe regeling van intermediair bewind en constitutie-maken te ontwerpen, een kleine commissie van ongemeen sterke samenstelling: Van de Kasteele, Vreede, Queysen, Van Manen en Van Hooff. 't Was wel een drukkende gedachte dat men nog weer zoveel tijd zou moeten verdoen, vóór men op een verbetering mocht hopen.

Maar zaten er hier geen mogelijkheden? De samenstelling van die kleine commissie waarborgde unitarisch werk, en dat was met de nieuwe Commissie van Eenentwintig allerminst het geval. Wel waren ditmaal alle zes de Hollandse evenals de twee Zeeuwse en twee Utrechtse leden unitarissen, en tevens overwegend radicaal; was in de eerste Eenentwintig Van de Kasteele de voornaamste woordvoerder van de unitarische opvatting geweest, nu viel die rol toe aan een radicaal: Ockerse, voorheen Bellamy's studie- en lettervriend te Utrecht, na het neerleggen, om gezondheidsredenen, van zijn predikantsambt te Amsterdam gevestigd en daar in de volkssociëteiten naarboven gekomen. Maar alle vertegenwoordigers van de andere gewesten waren federalist, zodat die zienswijze met elf tegen tien stemmen nog de meerderheid had. Voor de Friese verhoudingen is het leerzaam, niet zozeer dat beide Friezen in de Eenentwintig federalist waren; wij weten hoe zelfs bij de Friese radicalen, zelfs bij de grote lawaaimaker C.L. van Beyma, de gespleten hoef van het federalisme onder de radicale plunje uitstak; maar dat de twee door de gezamenlijke Friese vertegenwoordigers aangewezen commissieleden juist E.M. van Beyma en Huber waren, was voor het P.B. te Leeuwarden een klap in het gezicht.

Als de N.V. vrij kiezen kon daarentegen, zoals voor de Commissie van Vijf, moest het federalisme zich met een heel bescheiden plaats vergenoegen. 't Werd hier alleen

door Queysen vertegenwoordigd, en de leidende figuren Van de Kasteele en Van Hooff konden plannen smeden voor méér dan 'n eventuele regeling na een nieuwe mislukking.

De moderaten - ik zei het al - hadden in de N.V. nog een machtige positie. De Commissie van B.Z. werd onveranderd gehandhaafd, evenals de Comités, waarvan alleen dat voor Oost-Indische zaken met Wiselius, Ondaatje en Liebeherr in radicale handen was. Wel was in de N.V. het aantal der radicalen zozeer toegenomen, dat het

niet meer aanging hen uit het voorzitterschap te sluiten. Wisselde dat in de eerste N.V. tussen moderaten en federalisten, thans was het om de beurt een moderaat en een radicaal die het bezette. Als die twee groepen het onderling eens konden worden, zou het in naam voor een derde N.V. ontworpen plan onverwijld kunnen worden ingevoerd. Revolutionair? Maar alles dreef naar een revolutionaire oplossing, dat zagen ook de leidende moderaten nu wel in. Maar in de Commissie van Vijf moest Vreede dan meewerken, en Vreede was in geen handelbare stemming.

Wat was het dat hem in zijn louter negatieve en obstructionistische houding stijfde? Pasteur tenminste verzekerde achterna, dat het plan dat hij met Van Hooff en Van de Kasteele op de Commissie van Vijf had willen bouwen, op de uitvluchten en onwil van Vreede was blijven steken. En er waren twee gebeurtenissen voorgevallen, waarvan men mag aannemen dat zij zijn moed verlevendigden en hem de gedachte van samenwerking deden versmaden.

Fructidor (4 *sept.*); *Kamperduin* (11 *okt.* '97)

Bericht van de eerste gebeurtenis was in Den Haag binnengekomen geen week na de opening van de nieuwe Vergadering. Het was de staatsgreep van 18 Fructidor (4 september) in Parijs. Een plotseling halt toegeroepen aan de steeds stouter wordende reactie, die in Nederland de conservatieven begunstigd had en waarvan, als zij werkelijk in contra-revolutie was uitgebarsten, onvermijdelijk de Stadhoudersgezinden zouden hebben geprofiteerd. Natuurlijkerwijze triomfeerden over die revolutionaire herleving in Frankrijk de Bataafse radicalen. Niet dat zij en de nu in Frankrijk heersende partij werkelijk énes geestes waren. In Nederland was het de partij van de volkssociëteiten, van de kleine luiden; in Frankrijk bleven de clubs ontbonden, en waren het de kapitalisten en ondernemers die zich van de Revolutie meester maakten. De revolutionaire leuzen en de revolutionaire methoden evenwel, daarin bestond overeenkomst. Een revolutionair optreden naar buiten bovendien. Het eerste wat het nieuwe regiem in Frankrijk deed, was een eind maken aan de onderhandelingen met Malmesbury te Rijsel. Oorlog met Engeland tot het uiterste! Ook dat sloeg bij de volkssociëteiten in Holland in, wat een bezorgdheid ook in handelskringen het vervliegen van de kans op vrede en een open zee teweeg mocht brengen. En revolutionair? In oktober bracht Bonaparte, wiens steun de doorslag tot Fructidor had gegeven, de vrede met Oostenrijk tot stand (Campoformio). Bataafse belangen waren daarbij niet rechtstreeks geschaad; maar neem Venetië, aan Oostenrijk verkwanseld, en de Cis-Alpijnse Republiek, door de veroveraar van naam, constitutie en marionettenregering voorzien. Trouwens heel dat pacteren met de van alle volkssoevereiniteit afkerige dynastie der Habsburgers, onder wederzijdse toezegging van het handhaven der orde in de respectieve gebieden incluis: wie niet blind was, kon zien hoever de revolutie was afgedwaald van de beginselen waarin zwakke volken aanvankelijk nog een waarborg hadden kunnen vinden. In België had men dan nog een voorbeeld dichter bij huis. Hoe rampzalig voor de Katholieken daar de gevolgen van Fructidor waren, hebben wij gezien.

Maar voor de Bataafse radicalen maakten de leuzen van Fructidor overeenkomst genoeg. Een royalistische samenzwering neergeslagen! Een eed van haat aan het

koningschap! Dat moest in de Bataafse verhoudingen wel een heftige weerslag teweegbrengen.

Nolet, Katholiek van Schiedam, riep bij de mededeling van het feit in de N.V. uit: ‘Goed voorgaan doet goed volgen!’ (Hem zei het Belgische voorbeeld blijkbaar niets: het is wel opmerkelijk hoe verschillend verschillende omstandigheden Katholieken hier en daar op de Revolutie deden reageren.) C.L. van Beyma maakte er, onder opgeschroefde loftuitingen aan de Franse broeders, een voorstel van: hij wilde van alle ambtenaren een eed van haat aan het stadhouderschap vorderen. Hij veroorloofde zich zelfs een vergelijking van de eerste N.V. met de Franse Raden, waarin de insinuatie lag opge-

sloten dat ook in de N.V. een samenzwering geloerd had. Dit werd door Ten Berge en Van Hooff dadelijk vastgenageld, maar in den lande, in de meer en meer losbandige pers en in de volkssociëteiten, werd niettemin het gebeurde uitgebuit om alle geconstitueerde machten in verdenking te brengen, de N.V., maar vooral ook de uitvoerende organen, de Comités en de Commissie voor B.Z. Het stroomde adressen, en het punt waarop de aanval zich concentreerde, was dat van de onbetrouwbare ambtenaren.

Altijd nog ergerde men zich, zo verzekerde De Lemon, één van de twee Joodse leden die de Vergadering nu telde, aan onwaardige ambtenaren, 'terwijl brave en eerlijke Bataven om brood moesten rondzwerven'. Een allerongelukkigst geval werkte als olie op het vuur. Het Comité tot de Marine had een zekere Brender à Brandis tot fiscaal benoemd, een notoor ijveraar voor Oranje van vóór '95; de benoeming werd ingetrokken en als een vergissing vergoelijkt; maar die naam bleef klinken als een wapenkreet. Het Kollumer oproer werd in herinnering gebracht, men vertelde dat op de vloot Oranje boven werd geroepen. Soms sprak men, of de gevluchte tyran op het punt stond Den Haag weer binnen te trekken. Dit heette in ieder geval zeker, dat 'de natie' - wat in de taal der radicalen het publiek der volkssociëteiten en hun aanhang betekende bezield was van misnoegen en wantrouwen. Ieder keer weer werd dat aangevoerd als een argument ten gunste van maatregelen, maar heel de hierover opgezette discussie strekte, mèt de onuitputtelijke verdachtmakingen van de smaadpers en het werken van de volksmenners, om die gevoelens op te wekken en te voeden. Er werd uiteindelijk besloten tot een onderzoek naar de gedragingen (meningsuitingen inbegrepen) van ambtenaren. Maar daarbij waren veel fijne distincties gemaakt: geen onderzoek naar gevoelens; de uiting van gevoelens in het verleden kon niet tellen; bestond er tussen de ambtenaren en de staat geen contract? Daar maakte zich dan de onrust weer van meester, die niet gestild wou worden. Van Hooff had geen ongelijk toen hij op een ogenblik driftig uitbarstte tegen heel de discussie als 'een schandaleuze vertoning om met onbewezene kletspraatjes wantrouwen te zaaien'.

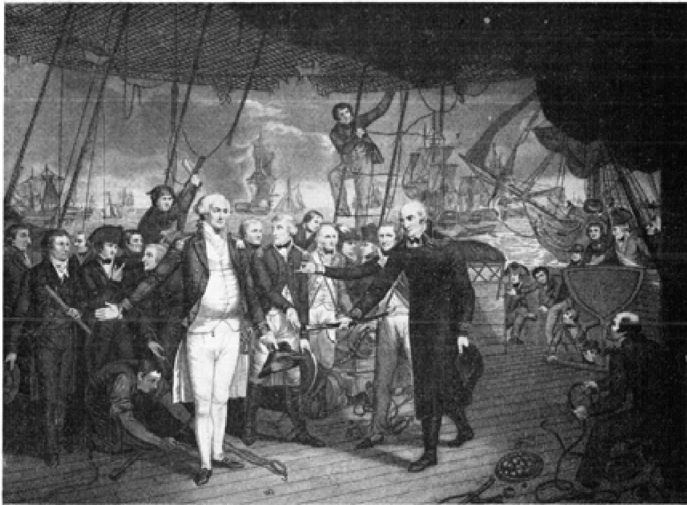
Wat de eed betreft, die C.L. van Beyma had voorgesteld, daar wilde zelfs Vreede niet aan, hoezeer ook overtuigd van de onbetrouwbaarheid van veel ambtenaren en bezorgd over het zich uitbreiden van 'de geest van verpesting' ten koste van 'de ware en heilige beginselen onzer omwenteling'. Van Beyma sprak in zijn antwoord alsof het niet-vorderen van zo'n eed een tekortschieten jegens de Franse bondgenoot was, en troostte zich al vantevoren over de ongunstige beslissing der N.V. met de meer waardevolle bijval van 'het volk'. Maar C.L. van Beyma's federalisme maakte hem allengs bij zijn mede-radicalen verdacht. Zijn heftigheid ontlokte zelfs aan De Lemon een schampere opmerking over 'zogenaamde volksvrienden, die een grote étalage van zuiver Patriottisme maken en van nabij gekend niets dan eigen grootheid bedoelen'. Er waren radicalen en radicalen. De Beere, die ook verkozen was tot deze tweede N.V., en over wiens geloofsbrieven veel te doen was geweest, was er een van zó'n slag dat zijn steun C.L. geen goed deed. Niettemin had al dit gepraat over royalisme en Oranjegezindheid, over onbetrouwbaarheid en heimelijke voortrekkerij, de atmosfeer in den lande zeker nog meer 'verpest', - in een andere zin dan Vreede bedoelde.

Maar ik sprak van een tweede gebeurtenis die de verhoudingen had toegespitst. Dat was de nederlaag die De Winter met zijn vloot op 11 oktober leed bij Kamperduin.

Op 5 oktober had De Winter van het Comité tot de Marine, met machtiging van de Commissie voor B.Z., stellig bevel ontvangen uit te zeilen. Nu de samenwerking met de Fransen van de baan was en de Engelsen de zee weer beheersten, had de admiraal, die zo lang tevergeefs op goede wind had moeten wachten, te kennen gegeven dat hij persoonlijk een treffen met de overmachtige vijand niet meer verantwoord achtte. Zijn bezwaren, ook nu nog herhaald, werden terzijde geschoven. Het doel van de tocht

kon noch Ierland noch Suriname meer zijn, het was slechts: de vijand zo mogelijk afbreuk doen, en de eer der vlag handhaven.

7 oktober koos De Winter zee met vier grote linie-schepen, zeven middelgrote, vier of vijf kleinere en enig ander vaartuig. Er was op dat ogenblik geen Engelse vloot te bekennen, maar admiraal Duncan werd in Dover spoedig van de uitvaart verwittigd en kwam de vermetelen opzoeken. Op 11 oktober had bij de kust van Noord-Holland het treffen plaats. De Engelse vloot, die uit het Noorden kwam, de terugweg naar Tessel versperrend, was in getal van schepen ongeveer gelijk; in elke klasse waren de schepen echter groter, met zwaarder geschut en sterker bemand; in ervaring van zeemanschap

DE OVERGAVE BIJ KAMPERDUIN, 11 OCT. 1797 (naar D. Orme)

en vooral zeegevecht waren de Engelsen natuurlijk verre de meerderen. Het waren zij die, met de wind achter, aanvielen. Al dadelijk werd de Bataafse linie doorbroken. In de schip-met-schip-gevechten die daarop volgden, kweten een aantal kapiteins zich met grote hardnekkigheid; een enkele onttrok zich. Op het eind moesten het admiraalschip en acht andere zich overgeven, niet dan nadat zij reddeloos geschoten waren; ruim twaalfhonderd man van de ruim zevenduizend der totale vloot waren gesneuveld of gewond. Admiraal Duncan ontving De Winter als krijgsgevangene met grote onderscheiding en lof voor zijn onderhebbenden.

Het was met dat al een ramp van de eerste grootte, maar bij het instorten van alle illusies zochten de Bataven troost in het eervolle van de nederlaag. De Winter werd gevierd als een nationale held. In 't begin van december reeds uit de krijgsgevangenschap ontslagen, werd hij te Amsterdam (waar hij woonde) met de meest uitgezochte eerbewijzen begroet - gewapende burger-optocht, toespraak van de voorzitter van de raad, gouden degen -. Barclay, die de betoonde dapperheid niet ontkende, zag het

ietwat meewarig spotachtig aan. Begrijpelijk genoeg. Toch was dit meer dan een vlucht uit de werkelijkheid. 't Was voor het regiem en zijn aanhangers bemoedigend - van hun kant merkten de Oranjes het in hun onderlinge correspondentie niet zonder een zekere spijtachtigheid op -, dat de vloot bereid was gebleken ervoor te vechten. En onder de schok ontplooide zich een oprecht Bataafs gevoel, dat om offers riep ten einde een nieuwe vloot te scheppen.

Een Bataafs gevoel? Zelfs Prinses Wilhelmina hield uit Engeland haar dochter in Brunswijk voor, dat de *nationale* eer een kostbaar goed was. In het land wilde Kantelaer, die in de tweede N.V. als lid zetelde, niets lievef dan de diepe en algemene ontroering zo breed mogelijk interpreteren. Wat zich bij Kamperduin gewroken had, was het gemis aan bekwame officieren. Men had niet genoeg gedaan, schreef hij aan zijn vriend en collega C. van Lennep, om de in 1795 gelicentieerden weer aan te trekken; het woord *casseren*, dat toen in Holland aanvankelijk gebruikt was, had hen gegriefd. En toch was bij velen die in dat geval verkeerden, door de ramp ‘het vaderlands gevoel weder opgewekt’. Hij had er één gesproken.

> Met tranen in de ogen betuigde mij de brave man zijne smart ... ‘Ik voel dat ik Hollander ben (zeide hij) en die zich in mijne tegenwoordigheid over die nederlaag verheugen kon, zou niet ongestraft van mij henen gaan.’

Het ongeluk was maar dat de geest van Kantelaer overschreeuwd werd door die van de volkssociëteiten. Hij vroeg Van Lennep wel, of er uit Amsterdam niet eens een adres in hun geest aan de N.V. kon worden gezonden, en de gematigden waren al doende om sociëteiten van hun geestverwanten in te richten (Gemenebest-sociëteiten noemde men die). Maar het lukte nooit recht de rustige burgers te mobiliseren, en de geest die zich als volksstem deed horen, was altijd nog, dat men om tegen Albion iets te vermogen, ook de ‘aristocraten’ thuis verfoeien moest. Zo drongen de adressen die na Kamperduin bij menigte de N.V. bereikten, wel aan op maatregelen om het geleden verlies zo spoedig mogelijk te herstellen, maar zij en de begeleidende artikelen in de pers verliepen weldra in een in gebreke stellen, en op al onaangenamer toon, van de Commissie van B.Z. Dat was trouwens het parool reeds op 16 oktober gegeven door een voorstel van 24 radicale leden der N.V. om de Commissie uit te nodigen de redenen mee te delen, die haar tot het bevel aan de vloot om uit te zeilen hadden bewogen. Kamperduin werd een wapen in handen van de radicalen tegen het gehate bestuursorgaan, dat zich met de moderaten liet vereenzelvigen.

Nu is het moeilijk het bevel aan De Winter anders te beschrijven dan als een roekeloze daad. Was het plan van deelnemen aan de expeditie tegen Ierland hoog spel geweest, wat dan te zeggen van het uitzenden der vloot tegen het advies van de opperbevelhebber en voor geen ander doel dan het handhaven van 's lands rang ter zee? En men had niet alleen hoog gespeeld, men had verloren. Maar het is ook moeilijk om in de aanval die Vreede ontketende, en waarin zijn volgelingen zich met wellust stortten, de opzet van partijtwist te miskennen. Hoe hadden diezelfde lieden zich heel die zomer niet verbeten van ongeduld; hoe zouden zij gesmaald hebben als de vloot ‘werkeloos’ was gebleven! Dat fatale woord uit de vorige Engelse oorlog, toen tegen Willem V gebruikt, was ook nu weer vernomen. 't Was zeker mee daardoor geprikkeld dat de Commissie van B.Z. (niet zonder zich van de instemming te verzekeren, dat dient nog vermeld, van de voorzitter der N.V., Nuhout van der Veen,

een radicaal dus) de gevaarlijke worp had gedaan. Een verklaring, die nauwelijks een verdediging mag heten, ofschoon de Commissie haar weldra als zodanig aandiende. Wat ook had meegeteld, maar wat niet gezegd kon worden, was zonder twijfel dat men zijn rang had willen handhaven, niet tegenover Engeland alleen, maar tegenover Frankrijk, dat niet geraadpleegd was en dat zich dus ook ontstemd toonde.

Maar wat nu? Wat anders kon de kritiek der radicalen uitwerken dan onderling krakeel en wantrouwen? Van Hooff waarschuwde hiertegen reeds, toen op 9 november Vreede rapport uitbracht ten gunste van het door de vierentwintig radicalen gedane voorstel.

> Ja, wij hebben een gedeelte van onze vloot verloren, maar laat toch dat ongeluk ons niet ongelukkiger maken; laat het wantrouwen de oorzaak niet zijn dat wij noch vloot noch goevernement behouden, of dat het goevernement in discrediet raakt.

De twijfel eenmaal geuit, was echter een discussie niet meer te vermijden, en toen die een maand later plaats had, gingen inderdaad de radicalen (in weerwil van Nuhout van der Veen) zich aan zodanige insinuaties te buiten, dat Hahn, zichzelf en de Commissie verdedigende, in grote gemoedsbeweging uitbarstte tegen een nieuw lid, Van Roosevelt Cateau, die ‘volstrekt schijnt te willen hebben, dat het zwadder des lasters zijn vergiftig uitwerksel doe.’ Van Hooff trad bij die gelegenheid nogmaals als de verdediger van het practische regeerdersstandpunt naar voren. Met wezenlijk talent legde hij uit, hoezeer men zich terughouding diende op te leggen bij de, overigens rechtmatige, controle op het uitvoerend gezag, of men zou dat laatste tot schade van de staat verlammen. Ja, hij waarschuwde dat aan het eind van die weg een dictatuur als die van Robespierre stond. - Al werd haar rapport ten slotte door de N.V. goedgekeurd, de Commissie van B.Z. was niettemin bij de volkssociëteiten nog dieper in verdenking gebracht.

Die woelige vergadering der N.V. was gepresideerd door Blauw, nog maar een paar weken in Den Haag terug uit Italië, waar hij zijn onbelangrijke gezantschapspost eraan gegeven had om lid van de tweede N.V. te kunnen worden. Blauw stelde zich voor, een grote rol te kunnen spelen door de partijen tot vereffening van de onhoudbare toestand bijeen te brengen. Hij liet zich de naam van ‘vader der omwenteling’ aanleunen en, afgezien nog van zijn werk in het revolutionair comité van 1794/5, had hij zich werkelijk, zoals wij weten, bij de onderhandelingen over het tractaat in Parijs manmoedig geweerd. De radicalen begroetten hem als een der hunnen, de moderaten behandelden hem met onderscheiding. Zijn leiding bij die stormachtige debatten (15, 18, 19 december), maakt echter een indruk van zwakheid, en in feite slaagde hij er volstrekt niet in, de toestand te beheersen, en werd ten slotte tegen wil en dank in de staatsgreep van januari meegesleept.

Maar tot recht begrip van de verhoudingen is het nodig de realiteiten achter die woordenwisselingen te belichten. Ik beschreef de eerste N.V., bezig met die moeizame arbeid van omwerking van het eerste constitutie-ontwerp, als een schimmenspel: de verwerping van het resultaat was in den lande al in volle voorbereiding. Hoeveel temeer maakt de tweede Vergadering in dit stadium van haar bestaan die indruk! De machten die over de ontwikkeling der dingen beschikten, lagen buiten haar. Niet alleen bij de bevolking, maar ook, en vooral, bij de Franse ambassade; of in Parijs. De ware aandacht van de leiders der radicalen zowel als van die der gematigden was dáár, en zo zij in de N.V. soms nog schenen samen te werken tegen de federalisten, dáár waren zij bovenal rivalen.

De laatste maanden van Noël (*aug.- dec.*); *de radicalen in contact met het Directoire*

Voor Noël was het verwerpen van het constitutie-ontwerp op 8 augustus een slag geweest. Niet alleen de partij met welke hij bij voorkeur samenwerkte, maar hijzelf, die zich zo openlijk ten gunste had uitgesproken, was door de grote meerderheid der

Bataafse stemmers gedesavoueerd. Zijn beschouwingen naar Parijs droegen onvermijdelijk een ietwat apologetisch karakter, maar hij liet zich niet afbrengen van zijn opvatting dat er met de radicalen niets was aan te vangen. Ook door Fructidor niet. Hij zag in de radicalen 'anarchisten'; het wanbestuur in Friesland vervulde hem met groter afkeer dan ooit; en hij ging mee noch met de scherpslijpers van rechts, noch met de heethoofden van links, die beiden geloofden of voorwendden, de énen vol afschuw, de anderen triomfantelijk, dat dit de beginselen waren die in Parijs hadden getriumfeerd. Die interpretatie van Fructidor verwierp Noël beslist, en het is zeker waar dat de nieuwe machthebbers in Parijs niets meer wilden weten vande beginselen van de constitutie van 1793, die bij de Bataafse radicalen als hoogste wijsheid golden.

In het begin van oktober nodigde Talleyrand Noël uit, zijn mening over de nu ten aanzien van de Bataafse Republiek te volgen politiek wat breder uiteen te zetten; Talleyrand, die Fructidor niet alleen als minister van Buitenlandse Zaken overleefd, maar eraan meegewerkt had. Noël had onder de eerste schok gemeend: een afwachtende houding aannemen, onderwijl het bezettingsleger van 25.000 man in het land houdende wel te verstaan; eindelijk zouden ofwel de Bataven wijzer worden of de verwarring hen nopen zelf om interventie te vragen. Hij kwam nu met een positiever advies, dat overigens geheel in de lijn van zijn vorig beleid lag. Hij wilde de gematigden steunen en helpen een partij te worden; hen een constitutie-plan laten ontwerpen, dat aan de goedkeuring van het Directoire onderworpen zou moeten worden; en dat dan met behulp van krachtige figuren in leger en vloot en de bestuurscomités doorzetten. (Hij rekende zeker op Daendels, die het met de radicalen slecht kon vinden.)

Het is niet onwaarschijnlijk dat in deze geest tussen Noël en leidende mannen als Bicker, Hahn, Gevers, Van Hooff, Van de Kasteele, min of meer openlijk gepraat is geworden, en als Vreede onmogelijk maakte dat het plan van de Commissie van Vijf, Zogenaamd voor een nieuw Reglement ingeval van een derde N.V., hierbij dienst zou doen, dan beproefde men het langs andere wegen. Maar de radicalen zaten inmiddels niet stil. De gedachte dat de mannen van Fructidor in hen geestverwanten zouden erkennen, zat hun vast in het hoofd. Het waren overigens niet de radicale leden van de N.V., maar hun achterban, de volkssociëteiten, in 't bizonder te Amsterdam, van wie in deze een initiatief uitging.

Nog in september bevonden zich twee Amsterdamse Patriotten in Parijs voor hun zaken als leveranciers van (of speculanten in) legerbehoeften, een zekere Bode, en Eykenbroek, uitgewekene na '87, in '95 lid van Provisionele Representanten van Holland geweest. Zij kwamen daar in contact met Eberstein, een avonturier van adellijke Duitse afkomst (zijn moeder een Aylva), vóór '95 in dienst van het Huis van Oranje, thans van zijn vernuft levende in het van avonturiers krioelende Parijs van na het schrikbewind. Door hem kregen de twee Amsterdammers toegang tot Barras, de Directeur die door Fructidor een ogenblik de machtigste man in de Franse regering scheen. Barras nam nota's in ontvangst door Eberstein opgesteld, waarin de radicalen in de Bataafse Republiek werden afgeschilderd als de ware vrienden van Frankrijk, de gematigden en federalisten, die men tot nog toe dom genoeg ontzien had, als contra-revolutionairen, heimelijke aanhangers van Engeland, waar zij immers hun geld hadden belegd, en van Oranje. De Volkssociëteiten, zo heette het, vroegen om steun: roep dus Noël en Beurnonville, die volksvijanden, terug, laat de *journée*

van de 18de Fructidor in de Bataafse Republiek worden herhaald, een goede constitutie invoeren, de onbetrouwbare elementen uit het bestuur verwijderen; stuur een welgezind generaal. Barras luisterde gewillig, maar daarvoor moest men hem dan ook, als men meester van de staat was geworden, een miljoen beloven - dit waren de zeden van dat regiem . In de samenzweerderscorrespondentie heetten steekpenningen 'smorfio', zij spraken in hun dieventaaltje ook van 'koorn', en 'tien last' betekende dat fameuze miljoen.

Maar wie vertegenwoordigden zij eigenlijk? Er bestond te Amsterdam een ‘correspondentiebureau’ van radicale volkssociëteitmannen, dat zich De Uitkijk noemde en met geestverwanten elders voeling hield. De penvoerder was Hendrik Nobbe; Wijbo Fijnje en Wiselius behoorden tot die kring. Tot hen hadden Eykenbroek en Bode zich gericht en van hen hadden zij hun eerste opdracht ontvangen; ook introductie bij de gezant Meyer, die de Commissie van B.Z., welke hem had willen terugroepen, geen goed hart toedroeg.

Reeds de 21ste october kregen de drie agenten de verzekering, dat Noël werd teruggeroepen en Delacroix, Talleyrand's voorganger, in zijn plaats zou komen; ook Beurnonville zou vervangen worden. Nu dus aan de slag. De vrienden in Holland kregen te horen dat de machthebbers in Parijs de staatsgreep meteen verwachtten. Om te beginnen moest de Commissie van Buitenlandse Zaken, met de Comités van Marine en te Lande, in staat van beschuldiging worden gesteld wegens het in de wind slaan van de uitdrukkelijke last van het Directoire om de vloot niet te laten uitvaren. Van de brief waarbij die last gegeven was, beloofde het viertal aanstonds kopie te zullen overzenden, maar hij bestond slechts in hun verbeelding en wat zij zonden, was veel minder overtuigend. Ondertussen legden zij in hun opgetogenheid al een programma voor een nieuwe constitutie voor, dat een fraai denkbeeld geeft van de politieke cultuur der volkssociëteit-radicalen. Het telde elf punten, die stuk voor stuk uitsluiting en vervolging ademden.

> 9. Alle adellijken die geen onbetwistbare blijken van patriottismus gegeven hebben, zullen gedurende de oorlog als vreemden aangezien worden en nimmer een post kunnen bekleden dan acht jaren na de generale vrede .....
>
> 10. Van de grondvergaderingen, gelijk van alle bedieningen zullen uitgesloten zijn: vaders, broeders, ooms, broeders- en zusters-kinderen en de volle neven van enig emigrant of uitgewekene, hetzij van de Bataafse of Franse Republiek.

En was de situatie nu werkelijk rijp voor actie? De Amsterdamse radicalen geloofden het en drongen met hevigheid aan bij de radicale volksvertegenwoordigers in Den Haag om geen ogenblik te dralen. Dezen hadden zich bij het begin van de tweede N.V. een directorium van negen leden gegeven, waarvan weer drie, Vreede, Van Langen, Katholiek Rotterdams koopman, en Th. van Leeuwen, Amsterdams apotheker, de kopstukken waren. Die leiders van de radicale beweging nu verloochenden de onverantwoordelijke avonturiers die in Parijs zo wilde gangen gingen, geenszins. Van Leeuwen gaf hun een warme aanbeveling bij Meyer. Vreede was in rechtstreekse correspondentie met hen en zorgde voor geld: het miljoen was van later zorg, maar de drie hadden reeds nu heel wat nodig. Zo niet Barras zelf, die op groter buit uit was, dan zijn secretaris, ook een zekere Ducange, die naderhand als Barras' vertrouwensman bij Delacroix mee naar Den Haag zou komen, hielden zeker al wel de hand op. Gelukkig konden de radicalen in Friesland reeds over een openbare kas beschikken en door Godschalk kreeg Vreede 21.000 gulden voor de afgezanten in Parijs. Het valt niet te zeggen hoeveel daarvan in de zak van Eberstein bleef hangen. Hij schreef almaar om geld: daarvan hing af, of men uit Frankrijk steun zou krijgen.

‘Zo niet, dan niet, en dat is billijk’, vond hij: Zijn maatstaven kwamen met die van zijn Franse kennissen goed overeen.

Maar in ieder geval, het spel beginnen, neen, dat durfden de radicale leiders niet zolang Noël en Beurnonville nog op hun posten waren. Want de vervanging, waartoe al in oktober besloten was, kreeg maar niet haar beslag. En inderdaad werkten er in de Franse regering krachten en tegenkrachten. Talleyrand voelde niets voor het bondgenootschap met de radicalen, en *hij* werd bewerkt door De Vos van Steenwijk en Van der Goes, die vanwege de Commissie van Buitenlandse Zaken opnieuw in Parijs waren,

voor handelsbesprekingen. Er verstreken zo maanden. Waar het dan ook aan lag, Delacroix kwam niet, Noël en Beurnonville gedroegen zich als vanouds, en het Bataafse Fructidor bleef in de lucht hangen.

Bemiddelingspoging van Blauw; het manifest der **43 (12** *dec.* **1797)**

En hadden intussen de radicalen samen met een aanzienlijk deel der moderaten geen vruchtbaar werk kunnen doen? De verloren vloot door een nieuwe vervangen, dat wilden beiden, en de gematigde unitarissen zagen zo goed in als de radicalen, dat het Reglement aan de daarvoor nodige financiële maatregelen niet eeuwig in de weg mocht staan.

Van 17 oktober werkte aan plannen voor vlootherstel een commissie, waarin zowel Vreede als Van Hooff en Van de Kasteele zitting hadden en die overleg pleegde met de Commissies van B.Z. en van Financiën (de Gecombineerde Commissie). Op 14 november kwam van die kant een voorstel om ten eerste aanstonds met de reparatie en aanbouw te beginnen; en ten tweede om de middelen te vinden door een algemene heffing - over heel de Republiek dus - van 8% van het inkomen van ieder ingezetene; dit ging natuurlijk de bij het Regelement verleende bevoegdheid te buiten, en daarom zou aan alle gewesten een brief uitgaan om met de N.V. hierin te willlen ‘concurreren’ (meewerken). Dat was geen kleinigheid. Het voorstel was in zekere zin afgedwongen door een besluit - een waar ultimatum - van het Provinciaal Bestuur van Holland, genomen nog vóór de zeeslag trouwens, om tot algemene behoeften voortaan niet meer door provinciale heffingen of leningen, maar enkel op generale voet, te willen bijdragen.

Dat de N.V. zich voetstoots zou onderwerpen, was niet te verwachten. Vreede, die juist voorzitter was, wist aanneming van art. 1 nog op dezelfde dag door te drijven, maar over art. 2 (waar alles op aankwam) werden vervolgens lange en bittere debatten gevoerd, uitlopend op een verwerping met vier en veertig tegen twee en veertig stemmen.

Juist omstreeks die tijd kwam Blauw in Den Haag aan (22 nov.). Hij was, door Parijs reizende, volledig ingelicht over het komplot en hoopte, gelijk gezegd, een gewelddadige oplossing te kunnen verijdelen en toch de Republiek het onontbeerlijk krachtig bewind verschaffen. De beangstigende voorbeelden die het Europa van toen bood, stonden hem klaar voor de geest. Was het niet duidelijk, dat de onderlinge strijd en het inroepen van Franse hulp de Bataafse onafhankelijkheid, waarover Vreede en de zijnen als het tegen de Moderaten ging, zo dierbaar plachten te spreken, moesten aantasten? Blauw maakt nòg een overweging op zijn kennis van andere landen gebaseerd, een zeer treffende, en niet minder omdat zij ons doet terugdenken aan wat Van Hooff al in de N.V. had gezegd: ‘Nergens nog was meer burgerlijke vrijheid en orde als in ons land’, daarop moest onze ‘consideratie buitenslands’ gevestigd zijn, en door een uitbarsting zou juist dat in de waagschaal worden gesteld. Samenwerking tussen Radicalen en Moderaten leek hem uit dat oogpunt dringend gewenst.

Het geheim van het komplot met de Franse regering (of met Barras) was al in een te wijde kring van Radicalen bekend dan dat er niets van kon zijn uitgelekt. Het

schijnt toch wel, dat eerst door Blauw's bemiddelingspogingen de Moderaten gewaar werden wat hun boven 't hoofd hing. Ook toen zeker nog niet volledig. Op 4 december verklaarde Van Hooff in een Comité-Generaal, dat

> het gerucht zich verspreidt, dat men hier te lande enen 31sten mei wil ondernemen (31 *mei* 1793 *was te Parijs de Conventie door de benden der Commune overrompeld en gedwongen de Girondijnen uit te stoten; het begin van de Jacobijnse overheersing*. 31 *mei en* 18 *Fructidor werden door de conservatieve tegenstanders dikwijls in één adem genoemd; de 'Gazette de Leyde' deed dat b.v., tot bittere verontwaardiging van Noël. Van Hooff noemde* 18 *Fructidor niet, maar hij dacht er ongetwijfeld aan*);

> dat deze N.V. gedissolveerd, of tenminste uit elkanderen gerukt zal worden. (*En hij drong aan op versterking van het garnizoen van Den Haag en dat)* deszelfs kommandant op zijn hoofd de rust en goede orde zal worden aanbevolen. (*Inderdaad kreeg kol. Gelderman die opdracht*.)

Op 11 december schreef Schimmelpenninck aan Wiselius - een speciale vriend van Blauw -, dat hij nu wel moest geloven dat er zo'n plan bestond. Maar dat hij in Wiselius een volledig ingewijde vóór zich had, besefte hij niet, en ook dat Gogel (die zich van het lidmaatschap reeds van de eerste N.V. had moeten excuseren omdat hij zijn zaken niet in de steek kon laten) erbij hoorde, kon hij niet recht geloven. Bicker en Jordens, aan wie Blauw te verstaan had gegeven dat het, om de Franse regering buiten het spel te houden, wijs zou zijn als zij uit de Commissie traden, weigerden. Toch was het zeker wel de vage notie van dit henzelf onmiddellijk rakende gevaar, dat enkele weifelende Moderaten ertoe bracht alsnog in dat revolutionaire belastingplan toe te stemmen.

Een week na de verwerping toch was de commissie teruggekomen met wat in de grond hetzelfde voorstel was. De discussie was nu nog veel heftiger. Tevergeefs waarschuwde Blauw dat de vijand meeluisterde en stelde hij de eensgezindheid van het Engelse volk in tijden van crisis ten voorbeeld. Op het laatst, toen een Overijsels federalist nog weer het woord wilde nemen, riepen Van Hooff en anderen: ‘Geen discussiën meer! Wij moeten een vloot hebben. Zonder vloot is het vaderland niet te redden.’ Bij de stemming spraken zich nu zevenenvijftig leden ten gunste uit, en het voorstel was aangenomen. Dat gebeurde 2 december 1797. Maar was men er nu? Viel op die ‘concurrentie’ van de gewesten te rekenen? Kantelaer, die het Reglement geen versperring achtte, had twijfel geopperd of men langs deze weg wel snel tot het doel zou geraken, en de uitkomst gaf hem gelijk.

Er waren in de discussie bezwaren van velerlei aard geopperd. De felle Van Beyma, die heel de Vergadering op stelten zette door zijn provocatieve manier, vond dat men van de Fransen gedaan moest krijgen dat zij ons verlosten van de last van hun bezettingsleger ofwel het eigen Bataafse leger licentiëren: alleen zo kon geld voor een vloot beschikbaar komen; zo had hij al in '83 tot de tyran Willem V gesproken. Er waren er trouwens meer die in die richting gingen. Bezuiniging! hoe kon men de zwaar belaste ingezetenen meer afvorderen zolang er hier en ginds verkwisting heerste, hoe kon de natie vertrouwen (die schampere opmerking maakte in 't bizonder de Zeeuwse notaris Beljaart) dat het zuur opgebrachte geld nu beter besteed zou worden dan aan Lucas en De Winter! ... Dit waren veelal radicale geluiden. Men kon ook op radicale gronden - of voorwendsels - tegen de 8% zijn. Maar het eigenlijke bezwaar ontsproot uit de belangentegenstelling, of wederzijdse verdenking, tussen Holland en de landgewesten. Sonnaville van Amsterdam gaf die de schuld van de nederlaag; aan hun nalatigheid in het opbrengen der consenten was het te wijten geweest dat het Comité van Marine De Winter geen sterkere vloot had kunnen meegeven; en dit verklaarde Holland's ultimatum. Daarentegen sprak C.L. van Beyma niet enkel voor de Friezen (van hen had hij het merendeel, radicaal en gematigd, met zich) toen hij zo'n belasting op het inkomen een uitdenksel van ‘de rijke Hollandse kooplieden’ noemde, die heel goed wisten, hoeveel gemakkelijker het hun zou vallen hun ware verdiensten voor de fiscus te verbergen dan de ongelukkige, toch al te zwaar belaste grondeigenaars. Het besluit van het P.B. van Holland heette afpersing;

‘provinciaal Hollands federalisme’. En het spreekt vanzelf dat Vitringa en Van Marle, De Mist en Queysen, zich als om strijd beriepen op het Reglement.

En inderdaad, zoals Kantelaer voorzien had, de antwoorden van de gewesten op de vraag om medewerking brachten de N.V. in een nieuwe impasse. De radicalen in den lande waren dan ook geen ogenblik voldaan geweest. Doortasten volgens het met de

Franse regering overeengekomen plan, dat bleef de leus van de ingewijden te Amsterdam. Op Blauw waren zij om zijn pogingen tot overeenkomst met de moderaten en afwenden van Franse inmenging enkel maar gebeten.

> Coos Blauw (*zo schreef eind nov. Bode, naar Holland gekomen om tot handelen aan te sporen, aan Eykenbroek in Parijs*) heeft een rol gespeeld die hem niet te vergeven is: hij is een volmaakte schurk, een volksbedrieger groter hebben wij er geen.

Maar ook tegen Vreede en de zijnen richtten de leden van de Uitkijk de woede van hun ongeduld. Wanneer zult gij eindelijk 'op het voetspoor der Fransen' van leer trekken, vroeg Nobbe uit hun naam); of liever, hij 'eiste' uitsluitsel 'in naam van het Franse Directoire'! Gij hebt ons 'misleid', klonk het in dat schrijven, en Eykenbroek, op zijn beurt naar Den Haag gekomen, dreigde Vreede, dat als hij langer in gebreke bleef, 'het volk' in beweging gebracht zou moeten worden, met alle gevaar van bloedvergieten; en als ook dat mislukte,

> dan zweer ik bij God dat het door de Fransen gedaan zal worden, en of gij dan gelukkiger dan de Cisalpijnse Republiek zult zijn, zal de tijd leren. (*Ook hij beriep zich dus op dat voorbeeld. In de gedachte van Blauw ging de voorgenomen staatsgreep reeds al te ver in die richting en was juist daarom samenwerking geboden*.)

Enige tijd later antwoordde Van Leeuwen de opgewonden Amsterdammers, dat men niets wagen kon, omdat van uitvoering van de door Barras gedane toezeggingen niets bleek. Niet alleen waren Noël en Beurnonville (welke laatste overigens op 14 november aan de Commissie voor B.Z. zijn ontslag had aangekondigd) nog in functie, maar juist had de eerste aan de Commissie verklaard (men kan zich denken tot hoe grote opluchting van die heren), dat hij stellige orders had ontvangen om 'alle populaire mouvementen met geweld tegen te gaan.' Daar kwam bij, dat de radicalen op Daendels geen vertrouwen stelden. En Van Leeuwen besloot: 'Zodat geconcludeerd wordt dat gijlieden, wij en onze vrienden te Parijs allen fijn bij de neus geleid worden ... *Hier* zal geen voet verzet, geen duit verder gegeven worden, voordat *daar* aan de voorwaarden voldaan is.'

Reeds eerder, maar zeker wel nà het dreigende stuk van de Uitlkijk, hadden Vreede en de zijnen een stap gedaan, bedoeld om het ongeduld van de aanhangers wat neer te zetten, maar die tevens de scheiding tussen hen en de moderaten scherp markeerde. 12 december deden zij, drieenveertig leden van de N.V., in de pers een manifest verschijnen waarin, meer gespecifieerd dan een halfjaar tevoren in het manifest der Twaalf Apostelen, negen punten werden opgesomd, welke alle, 'tot één toe,' in het plan van constitutie zouden moeten vóórkomen, wilden zij er hun stem aan geven. De eenheid naarbinnen en naarbuiten werd er sterk in beklemtoond, maar dat stelde de ondertekeaaars niet tegenover de gematigden. Ook de krachttermen in de inleiding, 'snode aristocratie', 'vuige heerszucht', 'zwart zelfbelang', waren het ergste niet. Maar de bepalingen dat op een klacht over zaken of personen, uitgaande van een nader te bepalen getal burgers, de grondvergaderingen zouden moeten worden gehoord, ja eigener beweging zouden kunnen bijeenkomen, wanneer er door de

Wetgevende Vergadering niet aan werd voldaan; dat er maar éne Wetgevende Vergadering zou zijn; en geen enigermate daarvan onafhankelijke regering; al die punten riepen het spookbeeld van de Franse Constitutie van 1793 op.

Dit stuk, en de actie der Radicalen in het algemeen beheersten, het openbare debat, maar het is zaak even op te merken dat de oppositie van kerkelijke zijde, die tot de verwerping van het eerste ontwerp zoveel had bijgedragen, volstrekt niet was ingesluimerd. Eind oktober en in november waren talrijke adressen uit verschillende provincies bij de

N.V. ingediend, waarin, soms op hoge toon, werd geëist, dat in het nieuwe ontwerp de beschikking over kerkgebouwen niet anders dan volgens ‘den weg der justitie’ aan de Hervormden zou worden ontnomen en dat de betaling der Hervormde leraren op de oude voet zou worden voortgezet. Samen schatte men de handtekeningen op tweehonderd duizend. De predikanten hadden in hun preken of op hun catechesatiën tot ondertekening opgewekt. De ondertekenaars waren lang niet allen stemgerechtigd: er waren Oranjegezinden bij menigte onder, hier door geen voorafgaande verklaring afgeschrikt; ook vrouwen, en naar men beweerde kinderen. De N.V. had die adressen terzijde gelegd, maar zij toonden nogmaals aan, dat de revolutie haar onderling krakeel over radicalisme of gematigdheid op een smalle basis voerde. Die kerkkwestie, die zoveel gemoederen in beroering bracht, werd door de Drieenveertig niet opgenoemd.

Als men de lijst der Drieenveertig nagaat, mist men de naam van C.L. van Beyma, die wel een van de Twaalf Apostelen was geweest. 't Was zijn federalisme waardoor hij afgeraakt was van de radicalen, van wier mentaliteit hij overigens zo'n treffend staaltje opleverde. Andere Friezen, als Van Altena, De Beere, Gorter, wier unitarisme eigenlijk ook niet boven bedenking stond, deden nochtans mee.

Maar de naam die boven alle andere opviel, was die van Blauw. In zijn hart keurde Blauw het stuk scherp af. Niet om de unitaristische paragraaf. Maar hij begreep, wat Vreede en zijn naaste vertrouwden niet begrepen, dat de beginselen van volstrekte democratie, of van ‘anarchie’, niet alleen de moderaten in de N.V. onherroepelijk moesten afstoten, maar op Noël en, wat meer was, zelfs op de huidige regeerders van Frankrijk, een slechte indruk maken. Waarom tekende hij dan? Omdat Van Leeuwen zelf ook innerlijk verdeeld omtrent de gang van zaken, hem had gewaarschuwd, dat hij in geval van weigering mee op de proscriptie-lijst zou komen, als het komplot ten slotte zegevierde. Hahn verweet hem ‘kleinmoedigheid’, en hij bekende achterna dat hij uit ‘zelfbehoud’ had gehandeld. Zo zeker waren in weerwil van al het getreuzel de ingewijden nu van hun zaak. Blauw's karakter bezweek onder de proef. Van zijn hoog verkondigde taak van bemiddelen kon niets meer komen. Als Vreede - want het wàs Vreede, over wiens heerszucht vriend en vijand het had - hem bij de gematigden onmogelijk wilde maken en tevens alle kans op samenwerking tussen gematigden en radicalen verijdelen, was hij volkomen geslaagd.

Bij de behandeling op 21 december van adressen van Amsterdamse en Leidse burgers, die verlangden dat de N.V. zich op de beginselen van dat in heel de radicale kring luid toegejuichte manifest zou vastleggen, bleek het naarbuiten. Hahn's ontroering goot zich uit in een bittere en hartstochtelijke beschouwing over het misbruik dat van termen als ‘republikeinse kordaatheid’ of revolutionarisme’ werd gemaakt.

> Die edele drift ontstoken door redelijke weerzin tegen het oude stelsel van list, geweld, overheersing en bijgeloof; ... standvastige trouw aan de gronden der grote Revolutie in Europa, wier ochtendstond wij beleven, (*ja in die zin kon hij ze aanvaarden*.) Maar het zaaien van wantrouwen, tweedracht, twist; het uitbraken van ongerijmden laster, het aanhoudend stoken van kwaad, de onzalige poging om ons dierbaar vaderland in zijne vier hoeken in brand te steken, (*daarvan had hij een afgrijzen. En zijn conclusie was*:) De strekking van deze stukken komt mij niet alleen voor,

te zijn buitensporig en ultra-revolutionair; maar ook rechtstreeks te zullen uitlopen op de ontbinding der Nederlandse maatschappij ....

Van Hooff haalde een artikel uit het blad *De Weerlicht* aan, dat de Patriotten had opgewekt de pogingen der radicale volksvertegenwoordigers door wekelijkse of maandelijkse contributies te steunen. Hij wekte zozeer de woede van de radicalen, dat Blauw - want ook dit viel voor gedurende diens veertien dagen als voorzitter - het geschreeuw en getier niet kon onderdrukken en de sessie moest schorsen.

Bicker viel Vreede rechtstreeks aan, toen hij zei:

> De daad van zodanige verklaring .... door de nieuwspapieren wereldkundig te maken zonder daarover in 't minlijke met zijn medeleden te hebben geconfereerd, (heeft) een strekking om een gedeelte van Neerland's volk voor in te nemen; om zich te doen voorkomen als de enige ware liefhebbers van het vaderland; om die welke niet precies *tot één toe* alle die artikelen ... aannemen, te doen verketteren; om het voordragen van gegronde en gepaste aanmerkingen op het dooraanstaande ontwerp van constitutie volmaakt onnut te maken.

> De aristocratie en 't federalisme (*schreef Van Leeuwen, na Kantelaer, Hahn en Van Hooff gehoord te hebben, in arren moede naar Amsterdam*) was nimmer brutaler stout.

Ockerse bracht de onbeschaamdheid van Van Hooff en Bicker in regelrecht verband met de voor hen gunstige atmosfeer van de Franse ambassade. Noël liet inderdaad niet na, Talleyrand de overeenkomst van het manifest der Drieenveertig met de constitutie van '93 te doen opmerken en wees erop hoe weinig staat Frankrijk zou kunnen maken op een door populaire passiën bewogen bondgenoot.

Een treffend staaltje bood wat juist te Utrecht gebeurde, waar het Provinciaal Bestuur het verzoek van de N.V. om medewerking in zake de heffing van 8% voor vlootbouw aan de grondvergaderingen had voorgelegd. Die maatregel, zo belangrijk voor het verwezenlijken van de eenheid, dat hoofdpunt in het radicaal programma, gaf nu in Utrecht aanleiding tot een heropwekking van het oude denkbeeld om het alles van de oud-regenten te halen. De clubs hadden het ordewoord uitgegeven: ‘Geen acht percent.’ Hoe kon de Bataafse Republiek onder een bewind van grondvergaderingen zich ooit bevrijden uit het moeras van anarchie waarin zij wegzonk? verzuchtte Noël.

b. De staatsgreep van **22** *jan.* **1798**

Maar Noël's rijk was uit. Reeds vóór hij dit schreef, was, 2 december, de instructie voor zijn opvolger vastgesteld; 28 december ontving hij zijn terugroeping, en na de komst van Delacroix op 2 januari nam hij afscheid van de president der N.V. Enige dagen later kwam in de plaats van Beurnonville Joubert.

Er blijkt uit de instructie voor Delacroix geenszins dat de Franse regering voornemens was de radicalen aan het bewind te helpen. Het is om te beginnen wel opmerkelijk, dat van dat noodlottige uitvaren van de Bataafse vloot en van Kamperduin, dat volgens de komplotteerders in Parijs de Fransen zo hoog zat, niet gerept wordt. Het denkbeeld door Noël in augustus geopperd om de Bataafse Republiek voorlopig aan haar lot over te laten wordt uitdrukkelijk verworpen. 't Was zaak de Bataven ertoe te krijgen zich zo spoedig mogelijk een goede constitutie te geven. Maar volgens de inlichtingen van het Directoire (zeker wel uit de pen van Noël) had een groepje ‘verlichte Patriotten’ een ontwerp, in hoofdzaken met de Franse constitutie overeenkomende, klaar om aan de N.V. voor te leggen. Met de

takt vereist tegenover een op het punt van zijn zelfstandigheid zo gevoelig volk, moest de gezant een gunstige beslissing van de N.V. bevorderen; voor het uiterste geval echter moest hij dreigen dat de Franse regering haar rechten van verovering zou hernemen. Of een door de N.V. aanvaard ontwerp aan een volksstemming moest worden onderworpen, werd afhankelijk gesteld van een zorgvuldige overweging van de omstandigheden. Versterking van het Noorderleger, beschikking over agenten in bepaalde delen van het land - Zeeland, Friesland, Groningen, Over-

ijsel -, daarop mocht hij voor de uitvoering van zijn politiek rekenen, Twee speciale punten van andere aard werden nog vermeld: het condominium over de haven van Vlissingen, dat aanleiding gaf tot veel wrijving, moest beter worden geregeld; en evenzo het onderhoud van de 25.000 man Franse troepen.

Als men zich herinnert hoe Delacroix als minister van buitenlandse zaken Noël op de vingers placht te tikken wegens al te grote zachtheid jegens de 'anarchistische' partij, en hoe hij integendeel de uitgeweken Friese federalisten had aangemoedigd, dan zal men ook van hem persoonlijk geen voorkeur tot samenwerking met de Drieenveertig verwachten. Zonder verwondering krijgt men uit zijn eerste rapport uit Den Haag - van 10/11 januari 1798 - de indruk, dat hij slechts op het bevorderen van samenwerking tussen de twee partijen uit was.

Het manifest der Drieenveertig bevatte - hij beaamt het - 'een restje van de ultrarevolutionaire droesem', maar hij kon al verzekeren, dat de ondertekenaars bereid waren die punten prijs te geven. De hoofdinhoud was voortreffelijk en over *die* punten dachten alle Bataven gelijk, 'met uitzondering van enige Orangisten en federalisten door dik en dun' (waarlijk heel iets anders dan wat Eberstein het Directoire had willen doen geloven, nl. dat er buiten de radicalen niet anders dan contra-revolutionairen in hun hart, vermomde Engels- en Oranjegezinden, bestonden). Het manifest had gelukkig, zo vervolgde hij, de gematigden wakker geschud en van hun kant werd nu, als gevolg van zijn, Delacroix's komst, in de N.V. voorgesteld, de Commissie van Eenentwintig aan te sporen tot spoedige inlevering van haar ontwerp. De gezant had ten huize van Hahn een bijeenkomst gehad met een aantal leden van de Commissie van B.Z. (Hahn, Bicker, Hugo Gevers, De Beveren, hun secretaris Van der Goes, en de voorzitter der N.V. - dat was toen Van Hooff); ook de buitenlandse gezanten waren tegenwoordig geweest. Hier had hij, op aandrang van de Bataven zelf, een constitutie geschetst zoals de Fransen die nuttig oordeelden, en die schets week natuurlijk hemelsbreed af van het manifest der Drieenveertig. Hij had de partijen zijn kritiek niet gespaard, maar was (meende de Pruisische gezant) heel wat scherper geweest 'tegen de federalisten dan tegen de Jacobijnen'. Hij had uitgevaren tegen het Reglement, dat 'testament van de Staten-Generaal', en gezegd dat men er zonder 'een revolutionaire staat van zaken van een week' niet kwam. Maar hij had ook aangeboden een schets op schrift te stellen ('un symbole constitutionel'), die hij zich sterk maakte dat moderaten en radicalen tekenen zouden.

De moderaten waren inderdaad actief geworden. Zij hadden dat ontwerp waarvan sprake was in de instructie van Delacroix niet klaar, maar repten zich nu dan toch en richtten zich àl openlijker tegen het Reglement.

Het voorstel om de Commissie van Constitutie tot spoed aan te sporen, waarop Delacroix zinspeelde, werd 11 januari door Hugo Gevers gedaan. Een talrijke deputatie begaf zich toen naar de Eenentwintig, tot wie Van de Kasteele het woord voerde. Hij weidde uit over de acute noodzaak om een eind te maken aan de onvastheid van het bewind zoals het altijd nog onder het Reglement moest worden gevoerd. 15 januari verscheen Ockerse, geflankeerd door Hoffman en De Mist, in de Vergadering om mee te delen dat het ontwerp zijn voltooiing naderde. Hij kon reeds een schets geven - een Uitvoerend Bewind, krachtig maar verantwoordelijk, eenheid naarbinnen zowel als naarbuiten, scheiding van kerk en staat, het volk bij zijn recht om verandering in de constitutie te brengen bewaard. De tegenwoordigheid

van De Mist bij deze verklaring scheen bizonder belangrijk. De voorzitter der N.V., nu Van Hooff, begroette de mededeling met de warmste ingenomenheid.

De volgende dag bood de Gecombineerde Commissie haar rapport aan over de antwoorden der gewesten in zake de heffing van 8%. Overijsel, Groningen, Drente en Brabant hadden geweigerd; Friesland stelde voorwaarden die op een weigering neerkwa-

men; het Provinciaal Bestuur van Utrecht verklaarde dat de grondvergaderingen (die het zoals wij weten geraadpleegd had) zich met een kleine meerderheid hadden tegen verklaard; alleen Holland stemde grif toe. De strekking nu van het rapport der Gecombineerde Commissie was, dat de N.V. bij het genomen besluit moest ‘persisteren’ en dat de weigerachtige gewesten zouden worden vermaand om, tot behoud van het vaderland, de maatregelen nodig om er effect aan te geven, uit te voeren. Zo'n taal had de N.V., noch de eerste noch deze, nog niet gesproken! Kwam dit niet ronduit neer op vernietiging van het Reglement? En vóór dit voorstel, zoveel krasser dan dat van november, 't welk met vierenveertig tegen tweeenveertig stemmen verworpen was, en dat van begin december, 't welk er met zevenenvijftig stemmen was doorgegaan, werden acht en zestig stemmen uitgebracht en veertig tegen.

Ja, vóór Van Hooff op Zaterdag 20 januari zijn voorzitterschap neerlegde, ging de Vergadering nog verder. Diezelfde 15de was besloten een commissie te benoemen, waarvan Pasteur voorzitter werd (ook Blauw en Van de Kasteele hadden er zitting in) en die tot taak kreeg te onderzoeken wat de N.V. kon doen om aan de mededeling van de voorzitter der Commissie van Constitutie zo groot mogelijke effect te geven. De 19de reeds stelde Pasteur, de rapporteur van de commissie, niet minder voor, dan dat men besluiten zou geen constitutie aan den volke voor te leggen dan één op de meegedeelde gronden gebouwd; en vervolgens - en dat was nog heel wat meer! - dat er een commissie zou worden ingesteld om diezelfde beginselen te belichamen in een regeling volgens welke reeds van nu af, en tot aan het invoeren der constitutie toe, het daadwerkelijk bestuur zou worden gevoerd. Het voorstel werd aangenomen, en dezelfde commissie kreeg opdracht zonder verwijl zo'n regeling te ontwerpen. De stemmenverhouding was tachtig tegen vierentwintig. Alleen de verstokte federalisten bleven nog weerstand bieden. De moderaten verklaarden zich niet alleen voor de eenheid, - dat was niets nieuws. Verscheidenen waren zelfs al tot handlichting met het Reglement bereid geweest. Maar nu kwamen zij ertoe, versterkt door de achterblijvers, het eenvoudig opzij te zetten. Want de regeling waarop Pasteur en zijn collega's dat weekeinde werkten, zou niet minder dan een nieuw Reglement zijn. De samenwerking tussen gematigden en radicalen was, zou men zeggen, een feit geworden, en Delacroix kon tevreden zijn.

Maar het was alles schijn. 't Was een vertoning opgevoerd door de radicalen en Delacroix om de aandacht der gematigden af te leiden. In dat laatste waren zij overigens maar ten dele geslaagd. Had Van Hooff op 4 december in comité-generaal aan zijn bezorgdheid uiting gegeven, Hahn deed het 19 januari in de openbare Vergadering. C.L. van Beyma, nu met Vreede en diens groep definitief in onmin, trachtte het onweer af te wenden door (nogmaals!) voor te stellen om op het Franse voorbeeld een eed van haat aan het stadhouderschap te laten zweren. Een naieve gedachte overigens, en die algemeen werd verworpen. Maar Hahn zei ronduit, dat hij in de geest van de voorsteller verband aannam met ‘berichten van ene gewelddadige onderneming, die sommige onverlaten bezig zouden zijn te smeden’; maar nooit zou, vertrouwde hij, ‘het verlichte goevernement der grote Republiek iets dergelijks gedogen.’ Pasteur had diezelfde dag, samen met Gevers, zelfs een gesprek met Delacroix en waarschuwde hem voor de funeste gevolgen (steeds weer de schok aan het crediet en dat het geld onvindbaar zou worden) van een aanslag die immers volstrekt niet nodig was, daar zij en hun vrienden klaar stonden om de eenheid te

verwezenlijken. De gezant uitte zich 'dreigend' dat *hij* over de Franse en Bataafse troepen gebood.

Het in oktober opgezette komplot was nu dan werkelijk rijp. De twijfel die het lang wegblijven van Delacroix een poos bij de radicalen had gewekt, was door zijn eerste optreden nog even verlevendigd. Hij scheen hen te mijden en bewoog zich slechts in de kring van de Commissie van B.Z. Blauw popelde van begeerte om hem te spreken,

maar werd afgepoeierd. Daarvan schrok een hoofdman van de samenzweerders als Ockerse niet weinig, maar weldra bleek dat die koelheid Blauw persoonlijk gold: men herinnerde zich zeker wel zijn onverzettelijkheid in de onderhandelingen van april-mei 95; zekere bijtende uitingen van hem over Sieyès en Reubell waren toen openbaar geworden. Blauw te laten schieten kostte zelfs zijn dikke vrienden Ockerse en Wiselius niets. ‘De nevel is opgetrokken’, schreef de eerste aan de laatste toen het hem duidelijk was geworden dat alleen dat nog verlangd werd; - Ockerse, die de 15de zo zalvend zou spreken tot de N.V. en zich de gelukwensen van Van Hooff laten welgevallen. Alles heeft nu voortgang, juichte hij, alleen de verkiezing tot het voorzitterschap van dat ‘slobberig hoofd’ houdt ons nog veertien dagen op. En achter de rug van zijn medeleden in de Commissie van Constitutie om, en van de N.V. die de door hemzelf meegedeelde ‘gronden’ met zo'n ijver aannam, werkte Ockerse, in gezelschap van nog enige geestverwanten: Van Leeuwen, Vonck, Nolet en Van Langen - Vreede lag ziek te Tilburg -, met Ducange aan een ander constutitie-plan, dat principieel wel niet zo sterk verschilde van wat aan de N.V. was meegedeeld, maar dat het èchte moest worden.

Ducange toch was reeds vóór Delacroix in het land gekomen en legde een verbazende activiteit aan den dag. Die man was driemaal in Nederland geweest: vóór '87 als huisonderwijzer en redacteur aan de *Gazette de Leyde*; in '92 als spion voor de toenmalige Franse regering; in '95 om met speculeren geld te verdienen. Nu confereerde hij niet alleen gedurig met de radicalen en nam hun ten slotte het werk van constitutie-maken vol zelfvertrouwen uit de hand, hij ging ook buiten die kring en benaderde Daendels, tegen wie de radicalen grote grieven koesterden. Hij bevond hem gezind om mee te werken tot het oprichten van een sterke regering, en Daendels stond al dadelijk in voor de rust in twee provincies (zeker wel Gelderland en Overijsel).

Maar bovendien bombardeerde Ducange de chef wiens schreden hij in opdracht van Barras moest leiden, met brieven. Wel een merkwaardige voorlichting ontving Delacroix van die kenner van Nederland. Zeker kende Ducange het land en de verhoudingen oneindig beter dan de gezant, en in de omgang met de radicalen had hij het grote voordeel van met hen in hun eigen taal te kunnen spreken. ‘De goede Eykenbroek’ was in tranen als hij zich herinnerde, hoe hij tegenover dat grote heerschap, Delacroix, bij een korte ontmoeting met de mond vol tanden had gestaan. Er waren er maar een paar - Vreede behoorde daartoe, maar vooreerst moest alles zonder hem bedisseld -, die het Frans enigermate beheersten. Wat Ducange aan Delacroix opdiste was niets dan sterk gepeperde radicale kost. Evenals Eberstein en Eykenbroek noemde hij de gematigden zonder omwegen ‘le parti stadhoudérien et anglican’, Orangisten en Engelsgezinden. Geloofde hij het zelf? Het was er hem om te doen Delacroix tegen de Commissie van B.Z. en tegen heel de moderate groep in de N.V. op te zetten, en voor leugen en laster schrok hij daarbij niet terug. Hoe kan men het anders noemen, als hij schrijft (in zijn begroetingsbrief aan de pas aangekomen gezant; 30 dec.): ‘Die lieden zullen u de vernedering nier vergeven van de rol, in Parijs bereid’ (op het laatst van '96 tijdens Delacroix' ministerschap) ‘aan hun waarde Malmesbury, wiens diners zij in '86 en '87 zo waardeerden.’ Bicker of Van de Kasteele - om niet te spreken van Hahn, Van Hooff of Gevers, die toen nog niet eens in de politiek stonden - zullen in het heetst van de Patriottentwist zeker de

diners die Harris gaf om hun tegenpartij tot actie aan te sporen, niet hebben bijgewoond!

Over de radicalen liet Ducange zich zoals wij al zagen, op een toon van goedmoedige meerderheid uit. Maar hoe gering hij hun talenten ook schatte, zij hadden één deugd die in zijn ogen alles goedmaakte: meegaandheid. Het bleek bij het opstellen van het 'symbole constitutionnel', dat Delacroix eigenlijk evengoed aan de moderaten in uitzicht had gesteld.

> Die brave lieden hebben, dooreengenomen (*Ducange aan Delacroix* 9 *jan.*) geen heel klare denkbeelden. Het ontbreekt hun allen tezamen aan de geest van orde, van redactie en van classificatie. Maar gelukkig, wij hebben dat alles voor hen .... (*Hij vertelt dan, hoe hij hen met opzet een poosje alleen liet tobben, waarna*) verscheidenen mij zeiden dat zij maar liever hadden dat Frankrijk hun die moeite bespaarde. Zij zouden met de ogen dicht aannemen wat hun van die kant door uw bemiddeling werd voorgelegd, als men hun maar beloofde geen Orangisten noch aristocraten in de ambten (*les emplois*) te stellen.

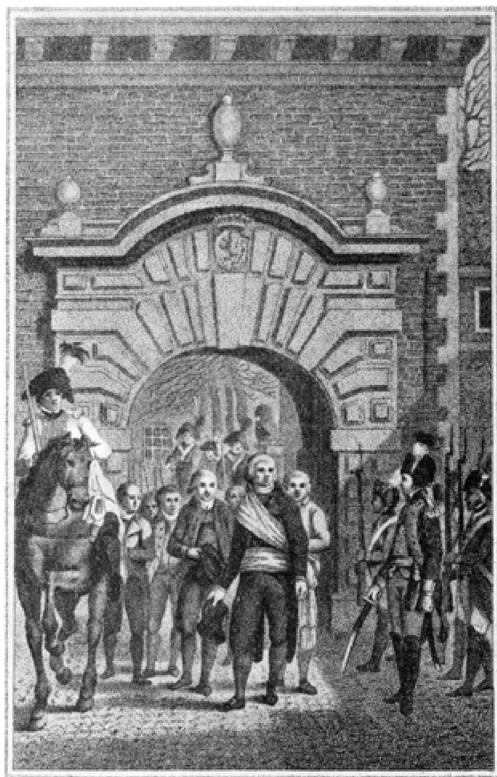
Men zou moeite hebben dit laatste van een sujet als Ducange aan te nemen, indien het niet precies bevestigd werd door het stuk zelf dat uit de besprekingen werd geboren en waaronder op 21 januari negenenveertig radicale leden der N.V. hun handtekening zetten. Er waren een paar Brabanders onder, ofschoon de Brabanders voor de financiële gevolgen van het amalgama steeds bevreesd waren geweest. Zij hadden zich laten overreden door een toezegging (die zowaar zelfs in de staatsregeling zou worden opgenomen) omtrent bevaarbaarmaking van de Dommel en soortgelijke punten. Vreede, die pas die middag uit Tilburg aankwam, was er niet bij; maar van bezwaar maken was ook bij hem geen sprake. Aan zijn vrouw schreef hij: ‘Alles is klaar voor den slag. Adieu aristocraten! tot morgenochtend!’ Ook de namen van Blauw en Ockerse ontbraken. Tegenover Fijnje en Ondaatje had Blauw - in het bijzijn van Wiselius en Liebeherr, die zich daarbij blijkbaar op de vlakte hielden - een paar dagen tevoren uitgevaren tegen ‘de dwaasheid en buitensporigheid van hetgeen men wilde ondernemen’. Hij voerde het antwoord van Ockerse in de N.V. aan, dat in overleg met Van Leeuwen was opgesteld; het voorstel van Gevers, waartoe hijzelf had bijgedragen; en dat op dat ogenblik immers Pasteur in overeenstemming met zijn ‘schoon rapport’ aan 't werk was. Men zal er Blauw dus buiten gelaten hebben, en van Ockerse kan men denken dat hij door een restje van schaamtegevoel over de dubbelzinnige rol die men hem liet spelen, werd weerhouden.

Hoe dit zij, de uiteenzetting van de hoofdlijnen voor een constitutie waartoe men zich tegenover Frankrijk verbond, week op alle markante punten af van het manifest der Drieenveertig (grotendeels dezelfde lieden). De bevoegdheid der grondvergaderingen werd zorgvuldig beperkt; de volkssociëteiten onder toezicht gesteld; het wetgevend lichaam in twee kamers verdeeld; er zou een staatsraad van vijf komen (men herinnert zich het geschimp op ‘de vijf Koningen’ van het ontwerp van de eerste N.V.!), verkozen niet door het volk, maar door die kamers; werkende niet met commissies, maar met ministers (agenten zei men). Kortom, alle sporen van de constitutie van 1793 uitgewist, een getrouwe kopie van de thans geldende Franse constitutie, en een regeling waartegen geen gematigde bezwaar kon hebben.

Alleen, van alle ambtenaren zou een eed van ‘haat aan het stadhouderschap, aan het federalisme en aan de anarchie’ worden geëist; de ondertekenaars verbonden zich nog in het bizonder om van alle openbare bedieningen uit te sluiten hen die deze eed mochten weigeren en tevens, tot tien jaren na de oorlog, verwanten in opgaande en neergaande lijn van emigranten, 't zij uit de Bataafse of de Franse Republiek, en alle voormalige edelen die geen authentieke bewijzen van ‘civisme’ hadden gegeven; bovendien nog ‘alle erkende vijanden van de volkssoevereintiteit en de constitutionele eenheid’.

Zou het hierom zijn dat Delacroix er de voorkeur aan gaf het nieuwe bewind op de radicalen alleen te vestigen inplaats van op die samenwerking van radicalen en gematigden, die zonder deze bepalingen wel te verkrijgen zou zijn geweest? Neen, dit was het rantsoen (dat Frankrijk niets kostte) voor de radicalen. Delacroix had zijn eigen overwegingen; althans hij gaf in zijn tweede rapport aan Talleyrand, van 22 januari, andere redenen op, waarom hij zijn minister nu plotseling voor een voldongen feit plaatste,

dat zo grondig afweek van wat hij nog geen veertien dagen tevoren in uitzicht had gesteld. De ‘aristocraten’ waren hem gebleken onbetrouwbaar te zijn. Vooral hun tegenstribbelen om de nieuwe Franse generaal Joubert het opperbevel over hun leger op te dragen - overeenkomstig het verdrag van Den Haag en het precedent van Beurnonville - had hem

MIDDERIGH C.S. BEGEVEN ZICH NAAR HET NATIONAAL HOTEL (Naar L. Portman)

de ogen geopend. Daarentegen hadden de Patriotten (zo noemde hij reeds in zijn eerste brief de radicalen) niets dan goede wil aan den dag gelegd. Hij sprak daar nog niet over, maar wat hij gedacht moet hebben, is dat het met deze lieden gemakkelijker zou vallen de twee volgende punten van zijn instructie (Vlissingen en onderhoud van het leger) naar de zin van Frankrijk te regelen dan met die lastige Commissie van Buitenlandse Zaken. Op één punt verkreeg hij zelfs aanstonds al iets van hen; zij slikten in het

symbole constitutionnel, dat zij tekenden, een bepaling dat de Bataafse Republiek nooit verbindingen zou onderhouden met mogendheden vijandig aan de Franse.

En zo verliep dan op 22 januari de staatsgreep geheel volgens plan. Het was een Maandag. De Vrijdag tevoren was, naar gewoonte, de Maandag zijn functie aanvaardende voorzitter verkozen. De opvolger van Van Hooff was Midderigh, radicaal voorman, en hij had de grote dag een rol van belang te vervullen. Ten eerste beschikte hij in zijn hoedanigheid over het Haagse garnizoen, en dit kreeg in de nacht van 21 op 22 bevel, met medewerking van Joubert en Daendels, de toegangen tot Den Haag af te zetten en de leden van de Commissie van B.Z. in huisarrest te stellen. Alle overige leden werden tegen acht uur (vroeger dan gewoonlijk) ter vergadering geroepen. De vijftig ondertekenaars van het *symbole constitutionnel* hadden zich al eerder in het logement van Haarlem

T.A. TEN BERGE

verzameld en schreden met de voorzitter aan het hoofd, begeleid door Haagse burgerwacht en Bataafse troepeh (twee veldstukken voorop), naar de vergaderzaal. Deze werd afgezet. In het voorvertrek hielden de generaals Joubert en Daendels zich met hun staf op. Van de andere leden die zich aanmeldden, werden er twintig geweerd en in hechtenis genomen, daaronder Van Hooff, Pasteur (welke laatste het ontwerp van een nieuw Reglement in zijn zak had!), C.L. van Beyma, Van Castrop, Van Hamelsveld, Kantelaer, Van Marle, De Mist, De Sitter; Van Manen, die ook op het lijstje stond, was niet in Den Haag, en Vitringa ziek.

In de Vergadering, die in comité-generaal ging, verklaarde de voorzitter het vaderland in gevaar, de Vergadering derhalve permanent, en nodigde de aanwezige leden, inclusief de Commissie van Constitutie en haar plaatsvervangers, samen honderdelf personen, hem na te volgen in het plechtig betuigen van een ‘onveranderlijke afkeer van Stadhouderschap, Federalisme, Aristocratie en Regeringloosheid’. Tien van de aanwezigen weigerden (onder hen Ten Berge) en werden gelast de Vergadering te verlaten. De zo gezuiverde N.V. keurde 's voorzitters handelwijze in de gedane arrestaties goed. Om 11 uur werd de vergadering openbaar. Nog vier leden kwamen op, waarvan Sypkens wel tegen ‘het oud federalisme’ wilde zweren, maar de verklaring niet gaaf afleggen; zodat ook hij werd uitgesloten.

En nu stelde de voorzitter voor: het Reglement te vernietigen, alle provinciale en kwartierlijke soevereiniteit desgelijks, en tevens deze Vergadering voor de wettige te verklaren, met bevoegdheid de opengevallen plaatsen uit plaatsvervangers en andere burgers aan te vullen. De stilte als instemming opvattend, verklaarde de voorzitter met een hamerslag aldus besloten. Gejuich in de Vergadering en op de

tribunes, ‘een strelend muzijk en losbranden van het geschut’. Vervolgens werd besloten een voorlopig Uitvoerend Bewind van vijf personen te benoemen (de naam staatsraad werd vermeden); de volgende dag reeds werden Vreede, Van Langen, Fijnje en Wildrik als zodanig benoemd; daarna nog Fokker; die laatste twee onbekende figuren. Maatregelen werden genomen om toe te zien dat de nieuwe staat van zaken in de gewesten zou worden doorgevoerd; de commissies van de N.V. ontbonden en in afwachting van het bestuur van Uitvoerend Bewind en Agenten door andere vervangen. In plaats van de Commissie van Eenentwintig voor de constitutie werd er thans een Commissie van Zeven ingesteld. Dat deze haar werk om zo te zeggen klaar zou vinden, werd natuurlijk niet openlijk gezegd.

Na al deze besluiten verscheen Delacroix in de vergadering en werden er hooggestemde toespraken en eindelijk een broederkus tussen hem en de voorzitter gewisseld. De volgende dag zakte de stemming enigszins, toen er brieven werden voorgelezen van negen en twintig leden en plaatsvervangers (ik noem Van de Kasteele, Bacot, Lublink de

MIDDERIGH GEEFT DE FRANSE AFGEZANT DE LA CROIX DE BROEDERKUS (naar R. Vinkeles)

Jonge, C. van Lennep, Huber), die de 22ste mee de drievoudige afkeerverklaring hadden afgelegd, maar die na de vervolgens genomen besluiten, met name de vernietiging van het Reglement, deden weten dat zij aan verdere beraadslagingen geen deel konden nemen. Daarover werden boze en dreigende dingen gezegd. Verried de gelijktijdige inzending samen met de gelijkvormige inhoud geen 'machinatiën'? Het beroep op het Reglement door leden die twee dagen tevoren meest allen een decreet dat lijnrecht teggen het Reglement inging, hadden helpen nemen, werd bizonder verdacht gevonden.

Bosch wilde de natie gelukwensen met ‘het weglopen der federalisten’, maar men besloot na lange discussie de zaak in handen van de nieuwe Commissie tot de Binnenlandse Correspondentie te stellen; 8 februari werden allen van hun stemrecht vervallen verklaard en onder plaatselijk toezicht gesteld.

De 25ste januari stelde Rant voor, de hoofdtrekken der constitutie vast te decreteren. De komedie werd nu vrij stuitend. Wat hij met een effen gezicht voorlas, was niet anders dan de bepalingen van het *symbole constitutionnel*. Zelfs in dat gezuiverde gezelschap viel daarover toch wel discussie. Enige leden, wier namen daar ook onder stonden, maar die zeker van de ontstaansgeschiedenis niet op de hoogte waren, vonden dat er toch iets van de onafhankelijkheid van de Bataafse Republiek gezegd diende te worden. Zij herinnerden zich misschien niet precies, dat in dat lange stuk die onafhankelijkheid op één punt juist was beperkt, nl. dat de B.R. in generlei verbindingen mocht treden met mogendheden die door de Franse Republiek als vijanden werden beschouwd. Ockerse had de onbeschaamdheid te repliceren, dat er geen beter getuigenis van de vrijheid en onafhankelijkheid der Bataven kon worden geleverd dan wat men voor ogen had: een omkeer door onszelf uitgewerkt en wij zelf aan het ‘daarstellen’ van onze constitutie. Ten slotte maakte Van Lockhorst aan het heenenweergepraat een eind door te vragen, of men na twee jaren nòg niet geleerd had dat het vaderland niet door woorden maar door daden gered moest worden. En er werd onmiddellijk besloten.

Nu moest Ockerse met zijn nieuwe Commissie van Zeven dus aan het werk, volgens de vastgestelde lijnen, die hem waarlijk geen nieuws leerden. En bij dat werk zou bij iedere geringe afwijking die men overwoog, blijken hoe weinig er van ware zelfstandigheid was overgebleven.

c. Nabetrachting

In weerwil van dat geruchtmakend optreden der 29 staat het toch wel vast dat onder de verliezende partij velen een gevoel van opluchting niet konden onderdrukken, nu eindelijk de knopen, over het ontwarren waarvan men zich doodgepraat had, met een forse slag werden doorgehakt, De Nationale Vergadering heeft in onze historische overlevering een slechte naam behouden. Het ongeduld waarmee men haar beschouwt is begrijpelijk genoeg, maar naar mijn mening is het de eerste taak van de geschiedschrijver (en ik heb in het voorgaande ernaar gestreefd ze te vervullen) te doen uitkomen hoezeer het doen en laten van die generatie beheerst werd door een samenstel van ons vreemd geworden omstandigheden. Het doortastend aanstevenen op de moderne eenheidsstaat, dat de latere beschouwer, daarin opgegroeid, zo vanzelfsprekend en zo eenvoudig voorkomt, stuitte voor die generatie op tal van onoverkomelijke complicaties, en van zeer verschillende aard. Begrijpt men dat eenmaal, dan zal men voor de moeizame pogingen van de geroepenen tot die bovenmenselijke taak meer sympathie, en voor hun uitingen, elk naar zijn inzicht, meer belangstelling gaan gevoelen.

Heel onrevolutionaire liberalen van de negentiende en twintigste eeuw hebben soms gepraat, alsof ‘de Revolutie’ de maatstaf aanreikt, waarmee men die mannen moet beoordelen, en lieten zich dan gemeenlijk wat sarcastisch uit over het halfslachtig

soort revolutionairen dat zij waren; de massa der halve of hele aanhangers van het oude regiem werd dan meteen schouderophalend afgeschreven als een macht van het verleden. Reeds Noël echter begreep dat hier iets onderscheidends zat. Toen hij die voor hem zo pijnlijke gebeurtenis, de verwerping van het constitutie-ontwerp in augustus 1797, aan zijn regering moest melden, maakte hij de overweging

> dat het onmogelijk is - en de historie geeft er geen voorbeeld van -, dat een

> constitutie die personen, en zaken verplaatst, die politieke en religieuze denkbeelden omverstoot, die alle nationale vooroordelen schokt en - zo meent men althans - een menigte van particuliere belangen aantast, vrijelijk door de meerderheid zou worden aangenomen; vooral als de voorafgegane revolutie niet de vrucht is geweest van een algemeen *élan* van patriottisme, maar van een buitenlandse invasie; (*en zelfs in Frankrijk, bespiegelt hij verder, hebben de constituerende Vergaderingen de eerste twee constituties niet aan de vrije overweging der actieve burgers durven voor- leggen*).

Buitenlandse invasie of patriottisch élan is, dunkt mij, niet het ware, althans niet het enige, onderscheid. Er kwam bij - en dit heb ik hiervóór al uitdrukkelijk aangeduid -, dat de omwenteling aanvankelijk niet anders kon dan haar weg nemen binnen het oude federale kader. Daardoor zat zijzelve in het verleden gevangen. 'Onstaatkundig en niet wijsgerig berekend', had Schimmelptenninck, na anderhalf jaar practische ervaring ermee, van dat ongelukkige Reglement gezegd. Moet men niet eer erkennen dat het een compromis was, zoals er in de omstandigheden van 1795 geen ander viel te verkrijgen? Hoe kon Holland de landprovincies dwingen? Interventie was alleen mogelijk, gelijk alle van geweld gebruikmakende actie, met toelating van de Fransen, en gedurende de eerste drie jaren lieten die het vrije spel van de partijkrachten begaan, maar kwamen tussenbeide zodra de orde bedreigd werd. De interventie in Friesland was de uitzondering die de regel bevestigt, en daarvan waren de gevolgen al bijster bedenkelijk.

Maar er was veel meer. De geestdrift voor de nieuwe verschieten die zich door de erkenning der mensenrechten openden, was oprecht. Wij hoorden Hahn nog op het laatst, op een ogenblik van bekommernis en teleurstelling, met ontroering spreken van 'de grote Revolutie in Europa, wier ochtendstond wij beleven'. Met alle verlichten in Europa en in Amerika voelden de Bataafse moderaten zich énes geestes. Maar reeds had wie niet blind was, aan het schouwspel van Frankrijk kunnen zien, dat de revolutionaire staat van losmaking van alle banden geen volstrekt goed is. Tegenover het oprijzen van de Jacobijnse mentaliteit in het eigen land werden de mannen die bij de eerste aanloop in leidende functies waren gebracht, zich nog scherper bewust van de noodzakelijkheid van vasthouden aan de traditionele rechtsorde, en dat het verleden toch niet geheel verwerpelijk was. Schimmelpenninck, Kantelaer hadden die les niet nodig gehad, maar wij zagen hoe radicale figuren als Van Hooff en Blauw er ook tot die erkenning door werden gebracht. Maar inderdaad, ze lag de Nederlanders, met hun geschiedenis, en met hun samenleving zoals die zich ook onder het jammerlijk falen van de gemeenschappelijke bestuursvoering had gehandhaafd, nader dan de Fransen met hùn antecedenten. En dat was nog een onderscheid van belang om de veelszins onrevolutionaire geesteshouding en werkwijze van de Bataven te verklaren.

Ongetwijfeld zat er in die eerbied voor het bezworen contract, die zorg voor het behoud der maatschappelijke orde, een gevaar van engheid of verstarring, van grote momenten slechts te kunnen zien in betrekking tot eigen- of klasse- of plaatselijk belang. Maar zelfs de conservatieven en federalisten, die zich in de eerste plaats geroepen voelden om in de grote vernieuwing ook te *bewaren*, behoeft men daarom nog niet voor duisterlingen of achterblijvers aan te zien. Zij vertegenwoordigden dikwijls, en met niet minder overtuiging en talent dan de gematigde unitarissen,

opvattingen die in hun betrekkelijkheid mee, als een afschaduwing van echte waarden van de Nederlandse maatschappij, tot het beeld behoren.

Voor wie het tegen zijn natuurlijke achtergrond vermag te beschouwen, een boeiend beeld. Die leiders van de eerste faze der omwenteling, gedrenkt in de nieuwe denkbeelden, realistisch genoeg om de grenzen van hun kunnen te erkennen, doordrongen van

het gewicht van het ogenblik en hartstochtelijk aan hun taak gewijd, geven van de algemene beschaving en van het politiek vermogen van het Nederland dat zij vertegenwoordigden, geen kwade dunk. Hun sterk nationaal gevoel, een staatsgevoel, besef van te werken in de traditie der glorieuze oude Republiek, is nog een opmerkelijke trek. Zij faalden, maar met ere.

Ik denk er niet aan, de radicalen *en bloc* van die lofspraak uit te zonderen, - trouwens ook de anderen vertonen teveel individuele schakering om er allen gelijkelijk voor in aanmerking te komen. De oneindige verscheidenheid van de meningen en de persoonlijkheden in dat grote debat over behouden of vernieuwen is juist éen van de aantrekkelijkheden ervan. Als daarin radicalen de tendentie van een totale vernieuwing eenzijdig verkondigden, kan men zeggen dat de situatie die prikkel behoefde. De meesten deden het altijd nog met een zekere terughouding, die hun verwantschap met de anderen in een gemeenschappelijke Nederlandse oorsprong verraadt. Maar bovenal brachten zij een element van betekenis voor de toekomst in door hun besef van te spreken voor de kleine burgerij. De schootsvelmannetjes, de arbeider die met zijn zweet aan brood komt, de seizoen-bedeelden zelfs, de boer gedrukt door heerlijke rechten, 't waren de radicalen die voor hen opkwamen, en de andere partij kreeg meer en meer de naam van, wij zouden zeggen: neo-aristocratisch. Wij hebben gezien hoe die tegenstelling allengs zich verscherpte en de intransigentie, en het moet gezegd demagogie, bij de radicalen veld won. Een kwestie van mentaliteit? Jacobijns doctrinarisme en doorhollen op het beginsel? de echt revolutionaire gezindheid? Ten dele. Maar het klasseverschil telde terdege mee.

De beschuldiging dat de gematigden een nieuwe aristocratie wilden opzetten, mag overdreven zijn geweest, ze was niet uit de lucht gegrepen. De woordvoerders van die partij waren veelal burgers van aanzien. Verwant aan de voormalige regentenstand, door levenswijze eraan gelijk of door belang eraan verbonden, stelden zij zich zonder moeite op het regeerdersstandpunt. De anderen voelden zich het meest thuis in kritiek of in verzet. Zij hadden onder hun leiders zeker ook wel mannen van maatschappelijke allure. Ik noem Valckenaer, Lestevenon (nu uitgeschakeld wegens een zedenschandaal), Blauw, Wiselius, Smissaert, Utrechts oud-regent. Maar bij dezen merkt men dan ook op het kritieke moment aarzelingen. Valckenaer had de verwerping van het ontwerp van 1797 niet gewild; Blauw was vlak tegen de 22ste januari; Wiselius gaf zich moeite om de gevangenen van 22 januari zo zacht mogelijk behandeld te krijgen. Smissaert zag reeds op het eind van '96 de ontwikkeling hoofdschuddend aan.

> De één (*schrijft hij aan Wiselius*) zou gaarn allengskens weder invoeren ene regering der notabelen, rijken, patriciërs .... en gevolglijk door den tijd ene familieregering. De andere integendeel wil alle de rijken en notablen weren en het bestuur geheel overbrengen in handen, die mooglijk evenmin geschikt zijn tot bevordering van het heil des vaderlands. Wat moet, wat zal hiervan worden?....

En in december 1797, ingewijd in het komplot, maakte hij bedenkingen tegen de zelfstandige macht in het manifest der drieenveertig opgeëist voor de grondvergaderingen: dat zou een dankbaar veld voor intriganten openen. Zoals wij weten zorgde de Franse regering ervoor, dat hiervan in de nieuwe constitutie niets

kwam, maar daarmee was de ontwikkeling die Smissaert vreesde, niet gestuit. Ze was niet meer te stuiten. De Radicalen stonden in te nauw contact met de Volkssociëteiten. Zij hadden die gebruikt, meer en meer werden zij erdoor gedreven. 22 januari 1798 triomfeerden de Volkssociëteiten. Wil dat zeggen de kleine burgers?

De nieuwe mannen zouden in de beginselverklaring waarvan zij hun constitutie deden voorafgaan, wel iets als een nieuwe economische en sociale politiek aankondigen.

Denkbeelden en plannen die wij reeds in de jaren zeventig in veel hoofden zagen rondwaren, werden nu plechtig vastgesteld. Maar het waren toch enkel maar goede bedoelingen. Niet alleen de binnenlandse politieke verwarring waarin deze mannen zich verstrikten, was ongunstig voor de uitvoering, maar de omstandigheden - de oorlog, het verlies van de koloniën en de stremming van de handel, de protectionistische politiek van de grote bondgenoot, de reeds begonnen demoralisering van het bedeelden-proletariaat - moest die ‘welvaart’ waarnaar zij zeiden te willen streven, tot een onbereikbare hersenschim maken.

Wat eigenlijk triomfeerde, dat was de geest van wrok en afgunst, van uitsluiting en vervolging, van baantjesjacht, de geest die wij aan 't werk gezien hebben in Friesland, en in Kampen, en bij tijd en wijle ook in Hollandse steden. Het was van belang dat de kleine burgers in de politiek waren gesleept. Zij hebben van het geraas der leuzen en der redevoeringen zeker ook iets opgevangen dat hun horizon verbreedde. De gedachte dat zij van passieve ingezetenen actieve burgers waren geworden, roerde iets in hen. Maar het droevige feit blijft, dat zij voor de taak die in theorie voor hen werd gesteld, practisch onrijp waren.

Zo werd de 22ste januari geenszins het begin van een gelukkige loopbaan van de Nederlandse democratie. Ik sprak reeds van de opvoedende werking die uitging van de eenheidscampagne der Centrale Vergadering. Er is een paar jaar later van een opgevoede democratie toch eigenlijk nog geen sprake. Overal waren de burgers, als ze zich niet ontgoocheld buiten alles hielden, de gemakkelijke prooi van volksmenners, baatzuchtige of kortzichtige: overal werd op hun alleronmiddellijkste belangen en vooroordelen gespeculeerd. En het nieuwe bewind in Den Haag kon de geesten die het had opgeroepen, niet bezweren.

Het had wel een allerongelukkigste intrede gemaakt. Het bedrog, de schijnheiligheid, maken nog onaangenamer indruk dan het geweld dat met de staatsgreep gepaard ging. De smorfio-geschiedenis in Parijs (er moest nu betaald worden) had nog een alleronverkwikkelijkste nasleep. De behandeling van de gematigden was, menselijk gesproken, beneden kritiek. Ik sprak hiervóór van de opluchting die velen gevoelden - maar de afschuw was niet minder sterk, en in het aftreden der negenentwintig kwam al dadelijk iets daarvan tot uiting. Praktisch kon het bewind rekenen op de luidruchtige bijval der Volkssociëteiten, maar niet op steun in de brede opinie der fatsoenlijke lieden.

Die bijval der Volkssociëteiten was trouwens gegrond op de onaantrekkelijkste tendenties, de enige die overbleven - behalve die tot doorvoering der eenheid, waartoe de hulp der gematigden zo roekeloos was versmaad: uitsluiting, en nogeens uitsluiting, en baantjes alleen voor de weldenkenden. De grote leuzen van: geen gebruik maken van de militaire macht in burgertwisten; van: onafhankelijk blijven ten opzichte van de Franse broeders; werden brutaalweg in een hoek gesmeten. En het manifest der drienveertig, wij hebben het gezien, op de wens der Frans broeders - nu wel waarlijk meesters - punt voor punt verloochend. De kwaliteit van die meesters, en de volslagen willekeur en beginselloosheid van hun politiek, maakte het hele bedrijf nog naargeestiger. Zo kan men de hevige reactie die na een maand of wat het regiem van 22 januari zou wegvagen, niet zonder een zekere opluchting beschouwen. Maar de afhankelijkheid van de Fransen werd er niet minder op, en de beëindiging, voorgoed, van de radicale periode der omwenteling verstikte toch ook veel van de gezonde hervormingszin die aanvankelijk radicalen en gematigden gemeen hadden gehad.

Maar ook dit, evenals de Belgische Boerenkrijg, zal ik later moeten behandelen. Noord en Zuid hebben wij gescheiden wegen zien volgen, met nu en dan opwellingen tot toenadering die nooit door de omstandigheden werden begunstigd. Weldra kwam nu een ogenblik dat de internationale verhoudingen een kans schenen te bieden

om door de verovering en de door haar gezette ontwikkeling heen te breken. Maar het ogenblik ging voorbij. 't Waren trouwens aan beide zijden maar groepen die het hadden willen gebruiken, en groepen die, na al wat er al gebeurd was, de toekomst bezwaarlijk meer vorm hadden kunnen geven. De grote kans liet nog een aantal jaren op zich wachten, en ik zal nog veel moeten vertellen - niet zonder verband met dat hoofdthema, want het zal beter doen begrijpen hoe ook die kans verspeeld kon worden, vóór ik, in mijn volgend deel naar ik hoop, aan die tragedie toekom.

Bronnen der aanhalingen en andere verwijzingen

blz.	
9:	*Archives*, IV, II, 327 (Fra.).
10:	(a) ‘hiervóór’: deel II^2, 426; (b) *Archives*, IV, I, 437, 439, 441 (Fra.); (c) ‘Wij zagen al’: deel II^2, 428.
11:	(a) Nijhoff, *De Hertog van Brunswijk* (1889), 218, 43 noot (Fra.); (b) *A.w.*, 43 (Fra.); (c) ‘begrafenis van Raap’: deel II^2, 422; (d) *Archives*, IV, II, 373/4 (Fra.).
13:	(a) ‘uitspraak van de Keizerin’: deel II^2, 407; (b) ‘Granville’: *Archives*, IV, II, 281 (Fra.).
14:	‘Rotterdam’: *A.w.*, IV, II, 576; ‘Dordt’: *ib.* 573.
15:	‘1733’: deel II^2, 281.
16:	(a) ‘Neutraliteit’: deel II^2, 387; (b) ‘de vorige oorlog’: deel II^2, 393.
17:	(a) ‘d'Affry’: Colenbrander, *De Patriottentijd* (1897), I, 55 (Fra.); (b) ‘Anna aan Newcastle’: *Archives*, IV, III, 85 (Eng.).
18:	‘De Prinses tot Bentinck’: *Archives*, IV, III, 343.
19:	*Verzameling van historische en politieke tractaten, voorheen uitgegeeven door den historieschrijver Jan Wagenaar*, (1776). Wagenaar schreef in het geheel vier ‘brieven’ onder hetzelfde pseudoniem; daarna onder meer nog *Het gedrag der Engelsen nopens den Staat der Vereenigde Nederlanden...*
21:	‘Geschiedenis om partijstandpunt mee te staven’: b.v. deel II^2, 330.
22:	(a) Het gedicht aangehaald door Geyl, *De Witten-oorlog*, Meded. Ak. v. Wet., (1953), 20/21; (b) ‘7 juni 1758’: M. Stuart, *Vaderl. Historie*, I (1821), 407.

23: ‘Van Bynkershoek’: deel II^2, 345.

25: ‘Willem III’: deel II^2, 110.

27: ‘Anna aan Yorke’: Public Record Office (door Yorke gezonden aan Holdernesse): A. Le Mesurier, *The Anglo-French struggle for the control of Dutch policy*, 1756-1759, London Ph.D. thesis, 1934 (tiksel), 386.

29: *Archives*, IV, III, 613 (Ned.).

30: ‘Yorke tot Bentinck’ (aantekening van B.): *a.w.*, IV, IV, 324 (Fra.).

32: ‘Raad van State’: *Vervolg op Wagenaar's Vaderlandsche Historie*, XXIV, 5/6.

34: (a) Tekst van de Acte: Nijhoff, *De Hertog van Brunswijk*, 255 vlg. (Ned.); (b) ‘met onstuimigheid legde Bentinck uit’: *A.w.*, 262 vlg. (Fra.); (c) ‘De goede burger moet de bestaande inrichting van de staat beschermen en geen verandering ervan wensen’: Wagenaar, *Egt en Waar Karakter van ... Johan de Witt*, en vgl. Geyl, *De Witten-oorlog*, 18, en *Het Stadhouderschap in de partijliteratuur*, Med. Ak. v. Wet., (1947), 34.

35: De Neufville: *Bespiegelingen voorgesteld in dichtmaatige brieven* (1741).

36: (a) ‘Nieuwentijt’: deel II^2, 359; (b) ‘Duurzamer dan brons’: Brief aan Meinard Tydeman, in P.H. Suringar, *Biogr. aanteekeningen betreffende Pieter Paulus* (1879), 64.

37: ‘Nil Volentibus Arduum’: deel II^2, 172, 173.

37/8: ‘freule De Lannoy’, aangehaald door Te Winkel; *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, III, 654.

38: (a) ‘Triumf!’: Te Winkel, *a.w.*, III, 664; (b) ‘helden’, ‘letterperk’: B.v. in Van Vloten, *Bloemlezing uit de dichters der 18e eeuw*, 485: gedicht van Pieter Leuter; (c) J. van Lennep, *Het Leven van C. en D.J. van Lennep* (1860), I, 46; (d) Van Vloten, *Bloemlezing uit de Nederlandsche prozaschrijvers der* 18*e eeuw*, 423.

40: *De waare geluksbedeeling, brieven en nagelaaten gedichten van L.W. van Winter, geb. v. Merken* (1792), 127.

41/2: Aangehaald door W.H. de Beaufort in *De Gids*, III, 1909, 239: ‘Belle van Zuylen en Constant d'Hermenches’.

43: (a) F.. Bekker, wed. van Ds. Wolff, en A. Deken, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, II (1781), 112; (b) *Brieven van Bilderdijk* (Messchert), I, 238 (aan Loosjes).

44: (a) ‘opbloei v.d. natuurw.’: deel II^{2}, 158 vlg.; (b) ‘'s Grav., Boerh., Mussch.’: deel II^{2}, 343, 344; (c) ‘Huidecoper, Wagenaar’: deel II^{2} 348-350; (d) ‘Ten Kate’: deel II^{2}, 351, 352.

45: (a) ‘Vaderl. historie aan de universiteiten’: deel II^{2}, 345; (b) ‘Trotz’: deel II^{2}, 345; (c) ‘vorsers’: deel II^{2}, 347 vlg.

46: (a) P.H. Suringar, *Biogr. aant. betr. Mr. P. Paulus* (1879), 57, 58; (b) G.A. Boutelje, *Bijdrage tot de kennis van A. Kluit's opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis* (1920), 40; (c) ‘Van Loon’: deel II^{2}, 347; (d) Suringar, *a.w.*, 63.

47: (a) ‘Deurhoff’: deel II^{2}, 359; (b) J.P. de Bie, *Het Leven en de werken van P. Hofstede* (1899), 194.

48: De Bie, *a.w.*, 209.

49: ‘Barueth’: vgl. hiervóór, 37.

50: (a) Barueth, *a.w.* II, 59, blz. XXV, blz. X, 29, 37, 65; (b) ‘Stinstra’: deel 112, 356; (c) ‘Bentinck’: *Archives*, V, I, 113 (Fra.).

51: Pieter Paulus, *Het nut der stadhouderlijke regering*, (1772), blz. VI vlg.

52: (a) J. Hartog, *Uit de dagen der Patriotten* (z.j.), 44; (b) ‘hervorming strafrecht’: deel I^{2}, 219.

53:	*Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (1774), 13.
54:	‘Met verachting’: M. Stuart, *a.w.*, II, 334.
55:	(a) J.S. Bartstra jr., *Vlootherstel en legeraugmentatie* (1952), 161 (Ned.); (b) ‘reeds vermelde vertaling van Price’: hiervóór, 46.
56:	‘Van der Capellen’: in Inleiding tot de vertaling van Price.
57:	(a) Paulus, *Verklaring der Unie*, I (1775), Opdragt; (b) *Ib.*, I, Voorberigt; (c) *Ib.*, III (1777), Voorrede; (d) V.d. Spiegel, *Historie van de Satisfactie, waar mede de stad Goes, enz.* (1777), 40.
63:	E. Wolff en A. Deken, *A.w.*, II (1781), 30, 39.
64/5:	W.B.S. Boeles, *De Patriot J.H. Swildens* (1884), 97 (uit *Bericht wegens den Almanach en het Politiek Zakboekje*) en 94 (uit een brief aan prof. Bonnet).
65:	(a) Nieuwenhuyzen schreef dit in het eerste

Jaarboek der Maatschappij; (b) 'Troost': deel II^2, 325.

76: (a) 'Mauricius' deel II^2, 379, 383, 384; (b) J.J. Hartsinck, *Beschrijving van Suriname, Guiana, of de Wilde Kust, in Zuid-America* (1770), 756.

68: (a) *Dépêches van Thulemeyer* (Fruin-Colenbrander), *W.H.G.U.* (1912), 98; (b) J. Wolbers, *Geschiedenis van Suriname* (1861), 278.

70: 'tegen hun kapitaal woeden': *a.w.*, 287 vlg.

71: 'Texier in zijn dagboek': *a.w.*, 362.

72: (a) *Brieven over het bestuur der Colonien Essequebo en Demerary, gewisselt tussen de heeren Aristodemus en Sincerus*, IXe stuk, (1787), 33; (b) 'De Gereformeerde Kerk': deel II^2, 130; (c) Wolbers, *a.w.*, 199.

74: (a) Ph. Fermin, *Description générale de la colonie de Surinam*. (1769), I, 109; (b) N.S. van Winter, voorrede van *'Monzongo'*, in *Tooneelpoëzy* van N.S. van Winter en L.W. van Merken. (1774), 231.

75: (a) E. Luzac, *Holland's Rijkdom*, II, 207; (b) 'Malouet', Wolbers, *a.w.*, 382; (c) 'Van Imhoff 1742 terug': deel II^2, 341.

76: 'Van Imhoff's voorgangers': deel II^2, 126, 127.

77: H. van Malsen, *Briefwisseling van den G.G.G.W. baron van Imhoff met den Advocaat-Fiscaal der Amsterdamsche Admiraliteit Mr. J. Boreel*. (1738-1750). *B.M.H.G.U.*, 1929, 379, 398.

77/8: (a) 'Van Imhoff's belangstelling': *Bijdr. Taal-, Land- en Volkenk. N.I.*, N.R., 7, 235; 342; De Jonge, *Opkomst en Gezag*, X, 107; (b) 'Ik wense wel voornamentlijk': H. van Malsen, *a.w.*, 410.

79:	(a) 'ter behering': De Jonge, *a.w.*, X, 160 vlg.; 'oplichten': 198; (b) over de Bantamse moeilijkheden: De Jonge, *a.w.* X, nos. XXVI, XXVIII, en vlg.
80:	(a) Toutlemonde aan von Hohendorff, 6 juli 1750: P.J.F. Louw, *De Derde Javaansche Successie-oorlog*, 1746-1755, 38; 'Hartingh': 14; (b) 'Ik heb achting voor hem': De Jonge, *a.w.*, X, 365.
80/1:	'Beide de vorsten': Louw, *a.w.*, 120.
81:	(a) 'Anonieme memorie': Louw, *a.w.*, 4; (b) 'Hartingh in 1761': De Jonge, *a.w.*, X, 358.
82:	'sober tractement': De Jonge, *a.w.*, X, 415.
83:	'Mossel's memorie, 1753': *Ib.*, X, 215.
84:	'De Hoge Reg. aan Bewindh., 1764': *Ib.*, X, 415.
85:	(a) 'gelegenheid in 1776': hiervóór, 59; (b) 'Ds. Kals': hiervóor, 73, 74.
86:	'Hofstede': De Bie, *a.w.*, 344.
87:	'hiervóor gezinspeeld', 'Voor-Indië': 29.
88:	*Gedenkschriften van G.J. van Hardenbroek*, ... 1747-1787, uitg. Krämer-Van der Meulen, W.H.G.U. (6 dln., 1901-'18), II, 60.
90:	'Karel van Lotharingen': deel II^2, 403.
92:	(a) 'Bergeyck': deel II^2, 207; (b) 'Kaunitz': deel II^2, 403, 407.
95:	'Verzet der abdijen, 1561': deel I^2, 192.
97:	(a) 'Blijde Inkomst': deel I^2, 96, 97; (b) 'West-Vlaanderen': deel II^2, 271.
98:	(a) 'Karel de Stoute': deel I^2, 129-130; (b) M. Gachard, *Etudes et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas*, III (1890), 273.
99:	Coppieters, *Journal* 1767-1797, (1907), éd. Verhaegen, 22 (Fra.).
102:	'psalmvertaling': hiervóór, 48/9.

103:	N.E. Mailly, *Histoire de l'Académie impér. et royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles* (1883), 16/17.
105:	N.E. Mailly, *a.w.*, 137.
106:	'onderdrukking van het Jansenisme': deel II^2, 294 vlg.
107:	'inheemse ambtenaren en Jansenisme': deel II^2, 295.
109:	Gerrit Paape, *Hollandse Wijsgeer in Brabant*, I, (1788), 162. Vgl. mijn *Studies en Strijdschriften* (1958), 224 vlg.
110:	'ganselijk vergeten': A. Jacob, *Willem Verhoeven over de Volkstaal en het Schoolwezen aan den drempel van den Fransen tijd* (1943).
111:	'Over Lesbroussart, 1810': Deneckere, *Histoire de la langue française dans les Flandres* (1952) 41 nt. (Fra.).
112:	(a) *Nieuwen Almanach voor* 1793 (Gent). Hierin is achteraan de lijst opgenomen; (b) '*Post van den Nederrhijn*': hiervóór, 106; (c) M. Sabbe, *Aanteekeningen over letterkunde en taaltoestanden te Brussel in de 17e en 18e eeuwen*, Versl. Med. Kon. Vl. Ak., 1934, 573 (Fra.).
113:	(a) J. Shaw, *Sketches of the History of the Austrian Netherlands* (1786), 224 vlg.; (b) 'Guicciardini': deel I^2, 175; (c) Dérival, *Le voyageur dans les Pays-Bas autrichiens*, III (1783), 76.
114:	(a) A. Jacob, *a.w.*; (b) 'Janssens en Steven': Deneckere, *a.w.*, 92.
114/117:	J.B.C. Verloov, *Verhandeling op d'Onacht der Moederlyke Tael in de Nederlanden*, Maestricht (fictief adres voor Brussel), 1788; heruitgave Antwerpen, 1938, m. inl. v. Dr. R. van Roosbroeck; bij uitzondering haal ik hier in de oorspronkelijke spelling aan.
123:	(a) 'Frederik Hendrik': deel I^2, 436; (b) *Archives*, V, I, 338. (12 juli 1774).
124:	(a) Temminck; geboren 1700, sedert 1749 met de kortst mogelijke tussenpozen

	burgemeester; (b) Joac Rendorp, *Memorien dienende tot opheldering van het gebeurde gedurende den laatsten Engelschen oorlog* (1792), I, 46.
125:	Aangehaald bij M. de Jong, *Joan Derk van der Capellen* (1921). 202, 203.
127:	*Archives* V, I, 588 (Fra.).
127/8:	Nijhoff, *a.w.*, 149 vlg. (Dagboek op 25 febr. 1777; Fra.).
129:	(a) 'geen konvooi voor houtschepen': hiervóor, 30; (b) 'Geen handelsverdrag met Frankrijk': hiervóór, 17; (c) 'De Rotterdamse kooplui'; *N. Ned. Jbkn.* (1779), 583.
129/30:	Colenbrander, *Patriottentijd*, I (1899), bijl. VI. (Eng.).
131:	(a) 'met de stroom meedrijven': *Brieven van Willem V aan Van Lijnden van Blitterswijk, W.H.G.U.*, (1893), 31 (Fra.); (b) Eng. nota: *N. Ned. Jbkn.* (1780), 338; (c) 'De Pruisische gezant': *Archives*, V, II, 288 (13 okt. 1780; Fra.).
132/3:	'Willem V', bij Van Hardenbroek, *a.w.*, II, 51, 53, 55 vlg. (Ned.).
133:	'Brunswijk's juichkreet': *Archives*, V, II, 295.
136:	Rendorp, *a.w.*, I, 108.
138:	Van Hardenbroek, *a.w.*, II, 502; 398 vlg.
139:	'1653, 1665, 1672, 1747': deel II[2], 19 vlg., 57, 85 vlg., 396 vlg.
140:	Het pamflet met de door de vinder geschreven aantekening in het bezit van de schrijver.

142: (a) ‘De zee-officieren’: J.C. de Jonge, *Nederlandsch Zeewezen*, VIA (1845), 30; (b) *Brieven van en aan J.D.v.d. Capellen tot de Poll, W.H.G.U.* (1879), 293.

143: (a) De Adm.-Gnl. (aan de Adv.-Fiscaal van de Admiraliteit van de Maas, 27 sept. 1782) bij De Jonge, *a.w.*, VI A, 119 noot; (b) ‘St. Nicolaas vrolijkheid’: *N. Ned. Jbkn.*, (1782), 1508 vlg.

146: (a) Van der Capellen aan Van Beyma, 14 maart 1784, in *B.M.H.G.U.*, XXVIII (1907), 286; (b) ‘na Willem IV's dood’: deel II^2, 422, 423.

147: *De Oranjeboomen* door Frank de Vrij (P. Vreede; boekje van 76 blzn), 38.

148: (a) ‘1748, Arnhem’: deel II^2, 411; (b) ‘plakaat van 1730’: deel II^2, 368.

149: (a) ‘Witbols’: v.d. Heyden, *De dageraad van de emancipatie der Katholieken* (1947), 36; (b) ‘Gouda's voorstel’: Cau, *Groot Placaet-boek*, IX, 185.

150: *De Politieke Kruyer*, I, 149.

151: ‘Verzoek aan Leidse vroedschap’: *N. Ned. Jbkn.* (1783), 774.

152: (a) *Beknopte historie der onlusten in de Nederlanden; ‘in Braband’* 1790, II, 158; (b) ‘speelreisje’: *N. Ned. Jbkn.*, (1784), 1259; (c) ‘een publicatie verbiedende’: *A.w.*, 1111.

153: ‘in 1731 toegezegd handelsverdrag’: deel II^2 281.

154/5: *Post v.d. Nederrhijn*, (1785), 1107, 1108, 1076.

155: ‘De Prins bleek...’: *Gedenkschriften van Van Hardenbroek*, V, 554.

157: (a) *De Politieke Kruyer*, III, 2089; (b) ‘request van 600 burgers’: *N. Ned. Jbkn.*, (1783), 1602.

158: (a) ‘ter wille van de publieke rust’: Colenbrander, *a.w.*, II, 207; (b) *N. Ned.*

	Jbkn., (1785), 444, 454; (c) 'dreigementen en schelden': *Kron. H.G.U.* XXX (1874), 313.
159:	(a) *Aldaar*, 482, 484; (b) het aftreden van de 19: *Post van de Neder-Rhijn*, VII, 76; (c) resolutie der Excercitiegenootschappen: *N. Ned. Jbkn.*, 1785, 1072; (d) 'Deductie van 1587': deel I^2, 296, 297.
160:	'Spot met E. Luzac': *Grondwettige Herstelling*, I, blz. VII.
160/1:	'*Grondwettige Herstelling*', I (1784), 316.
161:	(a) 'Van Hogendorp: in zijn dagboek' L.J.G. Verberne, *G.K.'sleerjaren.*(1930),202, 10 (Ned.); (b) Gerrit Paape, *Geschiedenis van het Bataafsche Patriottismus* (1798), 99 vlg.; (c) 'onze aanhangers': de Prinses aan Frederik de Grote, 14 maart 1785; bij Colenbrander, *Patriottentijd*, II, 305, 315; (d) *Sjoerd Hanentrees levensgevallen, krijgstochten en gevangenis te Wezel* (Antwerpen - fictief adres -, 1790), 272-4.
162:	(a) 'majesteit': *Post van den Neder-Rhijn*, VIII, 460; (b) 'huurlingen': *De Politieke Kruyer*, (gedicht).
163:	(a) 'Vrijcorpisten': hiervóór, 159; (b) De Acte van Verbintenis bij Colenbrander, *a.w.*, II, 366; (c) *Ontwerp om de Republiek door eene heilzaame vereeniging der belangen van Regent en burger van binnen gelukkig en van buiten gedugt te maaken; volgens besluit der Provinciale Vergadering van de Gewapende Corpsen in Holland...* (1785), 67.
164:	(a) 'de schimpnaam aristocraat': Joachim Rendorp, *Memoriën* (1792), I, inl., 13 vlg.; (b) 'gezoute taal': Johan Luzac aan Wybo Fijnje, 29 juni 1785: Sautijn Kluit, 'Delftsche Couranten', in *Handelingen Mij. v. Letterk.*, 1872, 42.
166:	'lasten op de katholieken': hiervóór, 149.

167:	(a) '*Grondwettige Herstelling*': hiervóór, 159 160; (b) 'Hollands besluit van 16 maart 1786' hiervóór, 165.
170:	'augustus 1785': hiervóór, 161.
171:	'15 november 1786': bij Colenbrander, *a.w.*, III, 121.
171/2:	'Rayneval': *Ib.*, III, bijl., 90 (Fra.). (Door mij samengevat.)
172:	(a) 'Harris': *Aldaar*, bijl, 56 vlg. (Eng.; vrij.); (b) 'hornlegers': stukken land, waaraan in Friesland een stem voor Statenverkiezingen verbonden was en die dikwijls op corrupte wijze in één hand verenigd waren; (c) 'Van de Spiegel' geheime memorie, febr. 1787: bij G.W. Vreede, *Van de Spiegel en zijne tijdgenooten* (1876), III, 147.
174:	'Bijltjes': dl. II^2, 415.
175:	(a) 'Te Nijmegen': W. van Citters aan Van de Spiegel 5 mei 1787: bij Vreede, *a.w.*, III, 356; (b) 'Het verraad ontdekt': *N. Ned. Jaerb.* (1787), 736 vlg.
177:	'cordon': hiervóór, 170.
178:	(a) 'moreel onbekwaam': '*Journal de Van Hogendorp', B.M.H.G.U.*, XXVII, 51 (Fra.); (b) 'recognitie-gelden': hiervóór, 148/9, 166.
183:	'Maassluis': M.J.M.v.d. Heijden, *Dageraad...*, 79.
184:	(a) 'Kalverstraat': J. van Lennep, *a.w.*, II, 186 (11 okt.); (b) 'paperij': V.d. Heijden, *a.w.*, 81.
188:	(a) 'W.V tot V.d. Sp.': A.J. van der Meulen, *Studies over het Ministerie van Van de Spiegel* (1905), 573; (b) 'V.d. Sp. aan de Prinses': *Ib.* 524.
189:	(a) 'resolutie Holland': *a.w.*, 29; (b) 'Deductie van 1587': dl. I^2, 296; en *Studies en Strijdschriften*, 52 vlgg.
190:	(a) 'sociale vraagstuk': hiervóór, 60 vlg.; (b) 'Van Hogendorp': L.G.J. Verberne, *Het sociaal en economisch motief in de Bataafse tijd* (- oratie - 1947), 12, 14.

191:	‘Slingelandt’: deel II^2, 308 vlg.
194:	(a) ‘augmentatie en equipage’: hiervóór, 120 vlg. en 134; (b) ‘vaste post op de begroting’: hiervóór, 123.
195:	‘Accrochementen’: hiervóór, 24.
196:	‘De Prins in 1773’: hiervóór, 121.
197:	(a) ‘Prins tot Raadpensionaris’: Van der Meulen, *a.w.*, 315 noot; ‘Zeeland 1794’: 323; (b) ‘Oldenbarnevelt’: deel I^2, 325.
198:	(a) ‘De Witt’: b.v. deel II^2, 84; (b) ‘crisis Oostenr. Succ.-oorlog’: deel II^2, 391.
198/9:	*Brieven gewisselt tusschen den Baron van Loe en den Heer ... over de mogelijkheid van eene vereeniging der twee verschillende partijen in ons vaderland*. (1790), 5, 15.
199:	(a) ‘onder één bestuur’: Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer*. (1876), I, bijl., blz. 31; (b) ‘V.d. Spiegel, jan. 1790’: Colenbrander, *Gedenkstukken*, I, 155.
201:	A. Verhaegen, *Le cardinal de Franckenberg* (1889), 64 (Fra.).
204:	(a) ‘Kaunitz over Van de Velde’: *A.w.*, 157 (Fra.); (b) ‘preambule edict’: *A.w.*, 157, 158 (Fra.).
205:	‘Feller’: *A.w.*, 163 (Fra.).

205/6:	*A.w.*, 175 (Fra.).
206:	Karel Broeckaert, *Borgers in den Estaminé*, uitg. Dr. A. Jacob (1922), 145.
207:	H. Schlitter; *Die Regierung Josefs II. in den Österreichischen Niederlanden*, I. Theil. (1900), 44. (Dui.).
208:	(a) 'Jozef aan Albert': *A.w.*, 168, (Fra.); (b) 'Jozef aan Belgiojoso': *A.w.*, 37/8 (Dui.); (c) *Recueil des représentations*, partie civile, 5e recueil, 146 vlg., aangehaald bij Pirenne, *Histoire de Belgique*, V, 416 (Fra.).
209:	'Constantinopel': Schlitter, *a.w.*, 68.
211:	'J. Crumpipen': Schlitter, *a.w.*, 230, noot 154 (Fra.).
212:	*A.w.*, 232, noot 156 (Fra.).
213:	'Jozef, 23 juni 1787': *A.w.* 103 (Dui.).
214:	(a) 'comité gevormd': Het is een treffend staaltje van de voortschrijdende verfransing van het openbare leven, vooral in Brussel, dat terwijl de notulen en officiële correspondentie van stadsregering, Raad en Staten van Brabant nog steeds in het Nederlands werden gesteld, dit nieuwe comité, ofschoon hoofdzakelijk bestaande uit vertegenwoordigers van de Naties (gilden) en Guldens (serments, burgerwachten), zijn resolutieboek in het Frans bijhield: afgedrukt in Gérard, *R. de Berg*, I, bijlage no. 3. Dat de besprekingen daarom in het Frans gevoerd werden, volgt geenszins en is zelfs in hoge mate onwaarschijnlijk; (b) 'de kiem van het latere België': Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*, II, 35, aangehaald bij Schlitter, *a.w.*, I, 112.
217:	(a) Frankenberg aan Jozef II: Verhaegen, *a.w.*, 198 (Fra.); (b) *Geheime Correspondenz Josephs II mit ...*

	Trauttmansdorff. (1902), ed. Schlitter, 35 (Fra.).
217/'8:	Verhaegen, *a.w.*, 215/16 (Fra.).
220:	(a) *Geh. Corr.*, 100/'1; (b) 'tweede brief': *A.w.*, no. 53.
221:	(a) *A.w.*, 110, 104, 629 (Fra.); (b) Trauttmansdorff aan Jozef II, aangehaald bij P. Gérard, *Rapédius de Berg, Mémoires et Documents* (1842/43), II, 88 (Fra.); (c) Kan. Dr. J. Muyldermans S.J., 'Joan. Jos. vanden Elsken (deknaam Keuremenne) (1759-1803), Bio- en bibliographische Aanteekeningen', in *V.M.K.V.A.* (1928), 293.
222:	'Trauttmansdorff... te veel beloofd': *Geh. Corr.*, 174 (Fra.).
224:	(a) 'geswoorne vaderlanders': Gérard, *a.w.*, II, 158 vgl. (Ned.); (b) 'Raad van Brabant', 9 mei 1789: *A.w.*, II, 178 (Ned.).
226:	'Verlooy': Aangeh. in *a.w.*, II, 295 (Fra.).
227:	(a) 'V.d. Spiegel en V.d. Noot': Colenbrander, *Gedenkstukken*, I, 137/8; (b) 'een paar jaren later': *Gedenkstukken*, I, 173 (Ned.).
228:	'Van Reede': *A.w.*, I, 141 noot I (Fra.).
229:	(a) J.F. Vonck, *Kort historisch verhael, dienende tot inleyding van Onzeydige aenmerkingen* (1791), blz. XVII; (dat laatste was vertaald naar de tweede Franse druk; het K.H.V. wordt gewoonlijk als *Abrégé historique* geciteerd, maar de Nederl. versie schijnt de oorspronkelijke); (b) Zie de volledige 'convocatie' van 14 aug. 1789 bij Grietens en De Goeyse, *Het volkslied onder de Brabantsche omwenteling* (1940), 26 vlg. (Ned.).
230:	(a) Verhaegen, *a.w.*, 255 (Fra.); (b) 'Trauttmansdorff achterna', (1792): *A.w.* 259 (Fra.).
231:	Zie voor deze gebeurtenissen ook de *Gazette de Leyde*.

232: (a) ‘Het manifest’: *Ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, XIII, 357 (Fra.); (b) ‘Het woord Belgen’: deel I[2], 527/'8; (c) ‘Een Gentenaar’: *Gedenkboeken der stad Gent onder het Huis van Oostenrijk*. Destanberg, *Gent onder Jozef II*, 1780-1792 (1910), blz. 185. (Ned.).

234: Vonck, *a.w.*, blz. VIII, IX, XX.

239: *A.w.*, blz. XXVI, XXVII, XXII.

240: (a) Uit het blad van Feller (*Journal historique et littéraire*) aangehaald bij Tassier, *Les démocrates belges*. (1929), 326, 252 (Fra.); (b) ‘gezang’: Grieten en De Goeyse, *a.w.*, 126 (Ned.); (c) Dat in dat Vaderl. Genootschap meest Frans gesproken werd, leid ik af uit het feit, dat in de acte van beschuldiging later voor de Raad van Brabant tegen Vonck opgesteld (in de ambtelijke taal, het Nederlands) gezegd werd, dat Vonck er ‘Monsieur le Président’ genoemd werd.

242: (a) ‘instructie’ Colenbrander, *Gedenkstukken*, I, 142; (b) *Brieven en Gedenkschriften van G.K. van Hogendorp*, III, 12, 15 dec. '89 (Fra.); (c) ‘Wat staat ons’: Titel van een (anoniem) pamflet.

244: Vonck, *a.w.*, blz. XXXVI.

245: ‘V.d. Noot ferm’, ‘verkocht’: Vreede, *V.d. Spiegel en zijn tijdgenooten* (1877), IV, pag. 102/3, 90, 111.

247: (a) ‘hoezeerde’: Vreede, *a.w.*, 108; (b) ‘deze evenementen’: *ib.*, 110; (c) ‘Hij kon’: *ib.*, 102 vlg.

248: (a) Suzanne Tassier, *a.w.*, 352 noot, 343/'4; (b) *A.w.*, 346.

249: ‘gebuerlijcke rechten houdende’: in het bezit van eigendomsrechten gedeeld met buren.

250: ‘Zelfs goed statistische burgers’: vgl. Tassier, *a.w*,. 389.

252: L.P.J.v.d. Spiegel, *Résumé des Négociations* (1841), 314.

253:	(a) 'Luide lezende': Destanberg, *a.w.*, 246 (Ned.); (b) 'De pastoor van O.L.V. van Bijstand' (naam onbekend) uitg. door Galesloot, *Chronique des événements les plus remarquables arrivés à Bruxelles de* 1780 à 1827, 78, 82.
255:	(a) '(Frans) vers': *ib.*, 263; (b) 'Een Statenlid': Tassier, *a.w.*, 429 (Fra.).
256:	(a) 'het vorige jaar': *French Revolution Documents* 1789-94, ed. by J.M. Thompson, (1933), 65; (b) Verhaegen, *Frankenberg*, 307.
257:	Destanberg, *a.w.*, 268 (Ned.).
261:	A. Levae, *Les Jacobins, les Patriotes et les représentants provisoires de Bruxelles* 1792-1793. (1846), 79/80 (Fra.).
262:	'Cambon': Sorel, *a.w.*, III, 234/5.
262/3:	Fr. v.d. Bergh, *Franse overheersing in België*, 482/3 (Fra.).
262/3:	Borgnet, *Histoire des Belges à la fin du dixhuitième siècle*, (1844), II, 123 (Fra..)
264:	'Het nieuwe decreet': Sorel, *L'Europe et la Révolution française*, III, 283.
265:	Borgnet, *a.w.*, II, 160.
266:	(a) 'De heren sidderden': Borgnet, *a.w.*, 233; (b) 'Cambon, Carnot': Sorel, *a.w.* III, 284.
267:	(a) Sorel, *a.w.*, III, 286 vlg.; (b) 'constitutioneel koningschap': hiervóór, 199.
268/9:	Borgnet, *a.w.*, II, 250 vlg., noot 3 (Ned.).

273:	'Van Limminghe': *a.w.*, II, 309 (Fra.).
273/4:	'spotversje': P. Verhaegen, *La Belgique sous la domination française*, I, 560, noot 2.
274:	(a) 'Gents Vonckist': *Jaerboeken der Oostenrijkse Nederlanden van* 1780 *tot* 1814 *opgesteld door eenen tijdgenoot*, 254; (b) 'keizerlijk edict': Borgnet, *a.w.*, II, 313 (Fra.).
275/6:	'rede van Nelis': *a.w.*, II, 318 (Fra.).
277:	(a) 'België, Belgisch': deel I[2], 527/'8; (b) 'een Vlaming': hiervóór blz. 221.
278:	(a) 'De adv. Meyer': hiervóór, 266; 'in sept. 1793': P. Verhaegen, *a.w.*, I, 569 vlg.; (b) '11 juli 1794': *Ib.*, I, 422.
278/9:	Sorel, *a.w.*, IV, 150.
279:	'Laurent': P. Verhaegen, *a.w.*, I, 427.
280:	(a) 'Journal de Bruxelles': P. Verhaegen, *a.w.*, I, 477 noot; (b) 'de centrale raad': *ib.*, I, 478 (Fra.); (c) 'De Representanten': *ib.*, I, 431/2.
281:	(a) 'De adv. Meyer': hiervóór, 266 en 278; (b) 'Zijn brief aan de Representanten': P. Verhaegen, *a.w.*, I, 499; (c) 'Municipaliteit van Brussel': *a.w.*, 448; (d) 'Frans agent te Mons': *a.w.*, 449.
282:	(a) *A.w.*, I, 424; (b) 'Danton' Sorel, *a.w.*, III, 279; (c) secr. v.h.C.S.P. *A.w.*, IV, 174 vlg.
284:	P. Verhaegen, *a.w.*, I 644 noot (Fra.).
285:	(a) 'reeds lang tevoren': hiervóór, 290 vlg.; (b) 'Marat': hiervóór, 268; (c) 'meerdere volksinvloed', vgl. hiervóór, 199; (d) 'De Prins': Colenbrander, *Gedenkstukken*, I, 187 noot.
286:	(a) 'het vurige sansculottisme': Dirks, *De uitgewekenen uit Nederland naar Frankrijk*, (z.j.), 44; (b) 'V.d. Spiegel' (aan Mme Daelders): *Gedenkstukken*, I, 197, 199 (Fra.); (c) 'vreselijke

	gebeurtenis': aangeh. door Berkelbach van der Sprenkel, 'Fr. Rev. in de contemp. Hollandse couranten', *De Gids*, 1939, 354; (d) 'V.d. Spiegel hoffelijk maar stug': *Ib.*, 262 noot.
287:	(a) 'V.d. Spiegel 5 maart 1793': *a.w.*, I, 281 (Ned.); (b) 'V.d. Spiegel aan de Prinses': *a.w.*, I, 282 (Ned.); (c) 'Wij zagen al': vgl. hiervóór, 190 vlg., 196, 197.
288:	(a) 'Lieven de Beaufort': deel II[2], 312 vlg.; (b) 'Staphorst': *Gedenkstukken*, I, 22; 'een ander in Frankrijk': Dirks, *a.w.*, 16; (c) 'Christenkleedje': aangehaald door W.J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger* (1936), 51.
289:	'ter school': hiervóór, 285, 286.
290:	'Irhoven van Dam': *Brieven van Candidus*, I, 299, 298.
290/1:	'Gogel': Th. Jorissen, *De Patriotten te Amsterdam in* 1794 (1875), 29, 48 vgl. (Fra.).
291:	(a) '1792/3': vgl. hiervóór, -; (b) 'Willem V 15 juli 1794': Rogge, *Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling in de Vereenigde Nederlanden* (1796), 101, 103.
293:	Jorissen, *a.w.*
294:	'Caillard': *Gedenkstukken*, I, 317.
295:	(a) Mendels, *Herman Willem Daendels tot* 1807. (1890), 54; (b) 'Vreede': vgl. hiervóór, 147, 151; (c) 'Gerrit Paape': vgl. hiervóór, 180.
296:	'1746': deel II[2], 392 vlg.
297:	(a) 'V.d. Spiegel aan Fagel': Sabron, *De oorlog van* 1794-'95 (1893), II, 10; (b) J.W.A. Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie*, II, 204, 202/'3. (Fra.); (c) *Brieven en Negotiatiën van Van de Spiegel* (1803), III, 193/'4.
298/9:	*Gedenkstukken*, I, 558/'9.
299:	'1812': Sabron, *a.w.*, II, 25.
300:	'Blauw': Jorissen, *a.w.* 130, 133.

301/2: ‘Van Oven’: Sabron, *a.w.*, II, 218/'9.

302: (a) ‘Van Hogendorp, 16 jan.’: *Gedenkstukken*, I, 577 (Fra.); (b) ‘Van de Spiegel bezwoer’: *b.*, I, 584; (c) ‘'s Prinsen schriftelijk afscheid’: *N. Ned. Jbkn.*, (1795); (d) ‘Dodelijke stilte’: *Uit de Gedenkschrften van een voornaam Nederlandsch beambte*. (1882), 187.

303: ‘Rapport’ der twee heren uit Secr. Res. Holl. in *Br. en Neg. van Van de Spiegel*, III, 434. De bewering van Colenbrander, dat het Franse antwoord de Bataven machtigde tot de omwenteling, zodat die ‘dezelfde dag’ (19 jan.) ‘voltrokken werd te Amsterdam’ (*Ged.*, I, 586; woordelijk herhaald *Bat. Republiek*, 49, en *Willem I, Koning der Nederlanden*, I, 51!) past in diens systeem van kleinering der Patriotten of Bataven, maar niet bij het feit, dat de twee afgezanten die omwenteling als één der verklaringen van hun antwoord opgeven; (b) ‘Haarlem’ *N. Ned. Jbkn.* (1795), 208, 212.

304: (a) *A.w.*, 222; (b) *A.w.*, 150; (c) ‘Roëll’: *Pol. Journaal v.d. 15den tot den 19den Jan*. 1795 in *B.M.H.G.U.*, XII (189).

305: (a) ‘Machtigingsbrief van Krayenhoff’: *Aldaar*, 76; (b) ‘Een Amsterdams gedeputeerde’: *Aldaar*, 90.

306: ‘Dedel in 1787’: hiervóór, 173 vlg.

307: (a) ‘aanspraak in de raadzaal’: *N. Ned. Jbkn.* (1795), 241; (b) ‘toespraak van de pui van het stadhuis’: *a.w.*, 443.

308: ‘Rede van Schimmelpenninck’: *a.w.*, 285.

309: (a) ‘Proclamatie’: *Moniteur réimprimé*, XXIII, 393; in het Ned. afgedrukt bij Rogge, *Staatsomwenteling enz.*, 214 vlg.; (b) ‘al vroeger voorgespiegeld’: vgl. hiervóór, 291.

311: *N. Ned. Jbkn.*, (1795), 64.

313: (a) ‘Blauw’: *Vervolg op Wagenaar's Vaderl. Historie*, XXX, 330; (b) ‘uitgewekenen te Duinkerken, 1793’: *Gedenkst.*, I, 107. vgl. hiervóor, 267.

314: ‘Delft’: Mendels, *a.w.*, 72.

315: ‘Haastrecht’: *N. Ned. Jbkn.* (1795), 1083.

316: (a) ‘Harderwijk’: *aldaar*, 509/10; (b) ‘Dokkum’: *aldaar*, 1294.

317: ‘Pastoor Cramer’: v.d. Heijden, *Dageraad enz.*, 135.

318: ‘Tiel’: *aldaar*, 500.

319: ‘art. 3’, ‘art. 4’: C. Rogge, *Tafereel van de ... jongste omwenteling*.... 208.

320: *Aldaar*, 1191, 1194.

321: (a) ‘wij weten het’: hiervóór, 290/1, 295, 310; (b) ‘of niet wil’: hiervóór, 313.

322: *N. Ned. Jbkn.*, (1795), 1259.

323: *Aldaar*, 3343. 2762.

324: (a) *Aldaar*, 1335; (b) ‘Van de Spiegel had gewild’: vgl. 299; (c) *N. Nsd. Jbkn*, 1119.

325: (a) *Aldaar*, 648; (b) ‘ik zei het al’: hiervóór, 312; (c) *N. Ned. Jbkn.*, 637, 725.

326: *Aldaar*, 1627.

328: (a) ‘Friesland, verkiezingen van juni’: vgl. 323; (b) C.L. Vitringa, *Gedenkschrift*, IV, 125; in extenso in *Historie en Gedenkschriften van de Revolutie te Campen*, 1795-98, (1798); (c) *N. Ned. Jbkn.*, (1795). 588.

329:	(a) ‘proclamatie tegen Oranje-tekenen’: *aldaar*, 1591; (b) ‘gevaarlijk sujet’: *N. Ned. Jbkn.* (1795), 1754.
329/30:	‘Leiden’: *aldaar*, 586, 796, 1953, 1954.
330/31:	‘Amsterdam’: *aldaar*, 894, 898/9, 2007, 2012, 2017.
332:	‘De eed’: Van der Heijden, *a.w.*, 312.
333:	‘Alquier’, hiervóór, 326/7.
333/34:	*Moniteur réimprimé*, XXIII, 487; debat van 28 febr. '95. *N. Ned. Jbkn.*, (1795), 1163 vlg.
335:	(a) ‘het tot wanhoop gebrachte Belgische volk’: *Gedenkst.*, I, 600 noot 1 (Fra.); (b) ‘Sauviac’: *a.w.*, 595 vlg.; (c) ‘gedane toezeggingen’, hiervóór, 300.
336:	(a) ‘zou het Bataafse volk... weggevaagd’: G.W. Vreede, *Geschiedenis der diplomatie van de Bataafsche Republiek* (1863), I, bijl., blz. 55/6, (Fra.); (b) ‘23 maart’: *Gedenkst*. I, 677.
337:	(a) ‘één artikel’: *a.w.*, I, 631 noot 3 (Fra.); Vreede, *a.w.*, I, bijl., blz. 57/8; (b) ‘met zo'n eis zouden wij vervallen’: *Gedenkst*. I, 677; (c) ‘St.-G., 25 maart, geweld’: *Ib.*, 672.
337/'38:	‘Richard’: *A.w.*, I, 633.
338:	(a) ‘ultimatum’: Vreede, *a.w.*, I, bijl., blz. 59/60; (b) ‘Sieyès’: *Gedenkst.*, I, 637, 640, 641.
339:	(a) ‘Blauw over Sieyès’: *a.w.*, I, 678; (b) Richard over de afstand van Zeeuws gebied: *Gedenkst.*, I, 644/5; (c) ‘Paulus’, *a.w.*, I, 651.
340:	(a) ‘Wij bezweren u’: Rogge, *Staatsomwenteling*, 526; (b) ‘St.-G., 18 april’: *Gedenkst.*, I, 685/6; (c) ‘die fraaie brief’: *aldaar*, 652.
341:	(a) ‘De brief zelf’: *Gedenkst.*, I, 687/8 noot 5 (Fra.); (b) ‘Blauw's advies’, *ib.*, I, 691; (c) ‘Een Brabander uit Brussel’: *ib.*, I, 693; (d) comité dipl. v.d. St.-G.: *ib.*, I,

695, 698; (e) 'Sijt... bedacht': Vreede, *Diplomatie enz.* I, 106. De zinsnede is door Colenbrander, *Gedenkst.*, I, 639, weggelaten.

342: '130 miljoen': Th. Goossens, *Het keerpunt van Brabant*. 1 *Maart* 1796 (rede, 1930), 35.

343: 'Blauw': *Gedenkst.*, I, 691.

344: (a) 'Holland 4 maart 1795': hiervóór, 326; (b) Gerrit Paape, *De onverbloende geschiedenis van het Bataafsch Patriottismus* (1798), 123, 136; (c) 'plannen der uitgewekenen': hiervóór 199, 267, 313.

345: 'geproportioneerde algemeenheid': *N. Ned. Jbkn.*, 1795, 3535.

347: (a) 'verkiezingen van juni': hiervóór, 323, 328; (b) 'Zeeland': *N. Ned. Jbkn.*, (1795), 5290.

348: (a) *A.w.*, 3922; (b) 'de Leeuwarder volkssocieteit': hiervóór, 328.

349: (a) 'Instelling van en protesten tegen de Comm. van 24': *N. Ned. Jbkn.* (1795), 3620, 3889, 3894 (b) A.J. Kronenberg, *Een en en ander over Gerrit Paape en zijn tijd*, 49.

350: (a) 'Valckenaer': aangehaald bij J.A. Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer* (1759-1821) (1876), I, 241; (b) 'Amsterd. publicatie van 11 februari': hiervóór, 330; (c) 'Willem V aan zijn dochter': Naber *Correspondentie van de stadhouderlijke familie*, III, 61 (Fra.); (d) 'nu Oostenrijk zich gedroeg zoals wij weten': 283/4 en P. Verhaegen, *a.w.*, I, 642; (e) 'Brieven van Kew': Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, 154; (f) 'bij zijn heengaan had de Prins': hiervóor 302.

351: 'gebrek aan fondsen': F.H. Milo, *Geheime onderhandelingen tusschen de Bataafsche en Fransche Republieken van* 1795 *tot* 1797 (1942), 49.

354: (P.C. Haagen) 'aan C.L. van Beyma': *Gedenkst.*, II, 484.

355:	‘Paape’: *Vervolg op Wagenaar*, XXXIV, 45.
356:	‘St.-Gen. tot Holland’: *aldaar*, 59.
357:	*N. Ned. Jbkn.*, (1795), 5462.
359:	(a) ‘Noël over Hahn’: *Gedenkst.*, II, 18; (b) ‘Rol door de Staten van Friesl. gespeeld’: *N. Ned. Jbkn.* (1795), 6794.
360:	(a) ‘Representanten van Zeeland, van Friesland’: *Vervolg op Wagenaar*, XXXIV, 119, 126, 124; (b) ‘Dokkum’: *N. Ned. Jbkn.* (1795), 7108 vlg.
361:	‘C.V. tot Pr. Repr. van Holland’: *Vervolg op Wagenaar*, XXXIV, 204/5.
362/63:	‘Leeuwarden’: *N. Ned. Jbkn.*, (1796), 413.
364:	(a) ‘Staal’: *Aldaar*, 426 vlg., 458; (b) ‘Instructie voor Noël’: *Gedenkst.*, II, 28.
365:	(a) ‘Jelgersma’: Rijksarchief, Leeuwarden; scriptie F. Nauta; (b) ‘negen protesteerden’: hiervóór, 361.
366:	‘aansluiting bij Engeland’: hiervóór, 166.
367/8:	‘Dumonceau; *Leeuwarder Dagblad* 12 febr., Representanten 23 febr.’: *N. Ned. Jbkn.*, (1796) 824, 825, 828, 856.
369/70:	‘Friese zaken’: *N. Ned. Jbkn.* (1796), 2010, 1249, 1251, 1239, 1241, 859, 1283, 1286.
372:	‘Vreede in de Holl. Vergadering’: *N. Ned. Jbkn.* (1795), 3610.
373:	(a) ‘Vad. Soc.’, 2 juli: A.R.M. Mommers, *Brabant van Generaliteitsland tot wingewest* (1953), I, 172, 173; (b) ‘Sauviac’: Mommers, *a.w.*, I, 175 (Fra.).
374:	(a) ‘geen onverstandige politiek’: hiermee richt ik mij tegen de uiterst partijdige voorstelling van Hezenmans, *'s-Hertogenbosch*, 1629-1798, (1899); (b) ‘Hubert’: Mommers, *a.w.*, I, 176; (c) *N. Ned. Jbkn.* (1795), 4882; (d) ‘Bataafs Brabant’: Mommers, *a.w.*, I, 159; 182.
375:	(a) ‘ver de grote meerderheid’: *a.w.*, I, 201; (b) ‘Boeken... van het Nut van 't

Alg.': Hezenmans, *a.w.*, 518; 'proclamatie': *aldaar*, 521.

376:	(a) 'Maclaine in 1793': hiervóór, 268; (b) 'Protest der Brab. Representanten': *N. Ned. Jbkn.* (1795).
377:	(a) 'Van Hooff': hiervóór, 267; (b) 'den doodvermagerden Brabantschen leeuw': Goossens, *a.w.*, 24; (c) 'Holland's dreigement': *ib.*, 31.
378:	'stemgerechtigden': volgens het Reglement (hiervóor, 358) afgedrukt in Bannier, *Grondwetten van Nederland* (1936), 18.
379:	'Teding van Berkhout': *Gedenkst.* II, 532.
380:	(a) 'Nimmer is zoveel wijsheid': Vitringa, *Gedenkschrift* (1858), II, 2; (b) Afmattende lectuur: Colenbrander in Inleiding tot *Gedenkstukken*, II, blz. XXXV.
381:	'het Reglement': hiervóór, 358.
383:	'Paulus': *Dagverhaal*, I, 6; 'Schimmelpenninck': *aldaar*, 77.
384/'5:	*Verzameling van stukken betreffende het gedrag der Curateuren van Holland's Universiteit te Leyden in de jaaren* 1796 *en* 1797 *bijzonder in de zaak Luzac...* (1797), 8, 18, 47.
385:	Luzac, *Socrates als burger beschoutd...* (1796), 4. (Ned. vertaling van *de Socrate cive*, oratie van 1795, hiervóór, 327).

386:	(a) 'Het adres van de uitgeweken Representanten': hiervóór, 369; (b) 'Vonck': *Dagverhaal*, I, 262; 'Schimmelpenninck': *aldaar*, 271; 'Vonck': aldaar, 263.
387:	'Schimmelpenninck': *aldaar*, 295.
389:	'Kampen': *Historie en gedenkschr*. (zie onder blz. 328, b), 1798, I, 134.
390:	(a) 'Albion': *Dagverhaal*, I, 229; 'advies van Kantelaer': 318 vlg.; (b) 'Een toeschouwer': Jan ten Brink, praeceptor der Latijnsche schole te Harderwijk, *Bedenkingen tegen het voorstel van den Burger* C.L. van Beyma (20 sept. 1797); Knuttel 22886; (c) 'Van Hamelsveld': *Dagverhaal*, 590; (parcere victis: spaar de overwonnenen).
391:	Deze en soortgelijke silhouetten zijn genomen uit Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling...*, 1799.
392:	'Teding van Berkhout': *Dagverhaal*, 215; 'Guljé': 571; 'Valckenaers drie stellingen': 576.
393:	(a) 'Frans protectionisme t.a.v. België': hiervóór, 343; (b) 'beleggers': hiervóór, 60.
394:	(a) 'Dejean': Mendels, *a.w.*, 112, 116; (b) Vreede over Willem V en Pitt: *Dagverhaal*, I, 396.
395:	'kanoniersoproer': *N. Ned. Jbkn.* (1796), 1600.
397:	'op de eerste requisitie': *ib.*, 1625.
397/'98:	*Ib.*, 1651, 1653.
398:	(a) 'daling van de koers': Bielfeld in *Gedenkst.*, II, 272; (b) 'Vreede, Kantelaer, Vreede, Valckenaer, Van Hoorn, Hahn': *Dagverhaal*, I, 473, 491 vlg., 476, 589.
400:	(a) 'alleropmerkelijkst voorstel': *Dagverhaal*, 556 vlg.; (b) 'enthousiasmus': *Dagverhaal*, II, 197; 'Bosveld': 13.

401:	(a) 'Van Hooff': *Dagverhaal*, II, 14; (b) 'Art. 79': In provincialistische zin vervat, als concessie, in nov. 1795, aan Overijsel; vgl. hiervóór, 359; (c) 'tot algemeen bestuur': *Dagverhaal*, I, 411; (d) 'Midderigh': *ib.*, II, 43; (e) 'De Mist': *ib.*, 52.
402:	'Teding van Berkhout': *aldaar*, 31; 'Bicker': 69; 'Nieuhoff': 252; 'Bosveld': 118.
403:	(a) 'De N.V. tot geen duidelijke uitspraak in staat': dit in weerwil van andersluidende oordeelvellingen van Noël, Bielfeld en Rogge; (b) Kluit, *C.F. van Maanen* (1953), 60,
404:	(a) 'Het Directoire aan Noël': *Gedenkst.*, II, 152; (b) 'Zijn wij waarlijk vrij?': *Dagverhaal*, II, 107.
405:	(a) 'Kampen': hiervóór, 389; (b) 'Floh': *Dagverhaal*, III, 252.
406:	'Halbes': *a.w.*, IV, 231.
407:	'Hahn': *a.w.*, II, 537; 'Lublink de Jonge': 266 vlg.; 'Van Rijswijk': 444.
409:	'De Mist en Cau': *aldaar*, 514 vlg.; 'Greve', 'Bacot': 587.
410:	(a) 'Schimmelpenninck': *aldaar*, 453; (b) Het decreet ook te vinden in Vitringa, *a.w.*, II (1858), 390, en in De Visser, *Kerk en Staat*, (1927), III, 22 vlg.
411/'2:	'de vijftien Amsterdamse predikanten': hiervóór, 332; 'G.A. Visscher': *Dagverhaal*, II, 579.
412:	'Vrede over het onderwijs': hiervóór, 375.
413:	'adres van Felix Libertate': *N. Ned. Jbkn.*, (1795), 1714.
415:	(a) 'Het ontwerp van constitutie': *Dagverhaal*, III, 611 vlg.; (b) 'ironische bizonderheid': hiervóór, 352 vlg.. 387 vlg.; (c) 'Paulus', 'Schimmelpenninck', 'Vreede': 383.

416:	(a) 'Simon Stijl': *Dagverhaal*, III, 595 vlg.; (b) 'Valckenaer aan Gevers': *Gedenkst*, II, 514.
417:	'Vonck': *Dagverhaal*, IV, 147; 'Auffmorth': III, 775; 'Floh': IV, 31.
418:	'Evers': *aldaar*, 53; 'Schimmelpenninck': III, 747 en IV 41-48; 'Hartogh': IV, 17, 18; 'in den geest van den Burger Hartogh': 150; 'aannemen onder bepaling': 165.
419:	(a) *Dagverhaal*, IV, 165; (b) 'Schimmelpenninck's voorstel': hiervóór, 400; (c) 'De Mist': *Dagverhaal*, IV, 206.
421:	'Noël': *Gedenkst.*, II, 86.
422:	(a) 'Van Hooff': *Vervolg op Wagenaar*, 303, 304; (b) 'Adres van burgers': *Dagverhaal*, IV, 346.
423:	'Hahn': Aldaar, 465 vlg.; 'C.L. van Beyma': 468; 'Vreede': 452; 'C.L. van Beyma': 914 (blz. 424).
424:	(a) 'commissie verwerpt volstrekte democratie': *Dagverhaal*, IV,610;V, 219 vlg.; (b) 'Schimmelpenninck': *Dagverhaal*, V, 753, 754; (c) 'Vreede over despotisme': Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, 275.
425:	(a) 'handgeklap': *Dagverhaal*, VI, 171; (b) 'Hahn aan Valckenaer': *Gedenkst.*, II, 520.
426:	(a) 'het nieuwe P.B. van Holland': hiervóór, 384; (b) 'Loosjes' rede': *Dagverhaal*, V, 622 vlg
427/'8:	'Floh over de Heidelb. catechismus': *A.w.*, II, 684.
428:	(a) 'ene blinde enthousiastische woede': hiervóór, 422; (b) 'Teding van Berkhout': *Gedenkst.*, II, 532.
429:	(a) 'Noël over de verkiezingen': *aldaar*, 89; (b) 'Alg. Vergadering der grondvergaderingen': *Dagverhaal*, IV, 486.
430:	(a) 'Nuhout van der Veen': *aldaar*. 515; (b) 'herstel van Luzac': hiervóór, 384; (c)

	‘protest tegen het besluit van 11 maart’: hiervóór, 426; (d) ‘1784’: hiervóór, 155; ‘1672’: deel II[2], 81.
431:	(a) ‘Germans’: *N. Ned. Jbkn.*, (1797), 107; 110; (b) ‘Noël's ontzetting’: *Gedenkst.*, II, 94; (c) ‘De Mist’: *Dagverhaal*, IV, 496; ‘C.L. van Beyma’: 517.
432:	‘Noël en Utrecht’: hiervóór, 404.
433:	(a) ‘rapport over Kampen’: *Dagverhaal*, VI, 754; ‘Van Hooff’: *Aldaar*, 678; (b) ‘Hahn over Friesland’: *aldaar*, 235; (c) ‘confiscatie en de 24’: hiervóór, 349.
435:	(a) ‘Schimmelpenninck’: *Dagverhaal*, VI, 238; (b) ‘Van Castrop, Van Manen, Van Beyma, Ten Berge’: *aldaar* 861, 854, 734, 740.
436:	‘weinig ware patriotten in Frankrijk’: de Fr. min. v. marine in juli 1797, aangeh. door R. Guyot, *Peuples et civilisations*, XIII, (1938), 349.
437:	‘Malmesbury-Harris’: hiervóór, 165 en vervolgens.
439:	(a) ‘conclusie van Van Heeckeren’: *Gedenkst.*, II, 957. (Ned.); (b) ‘Lampsins’: *Gedenkst.*, II, 924/5; 928 (Fra.); (c) ‘Van Heeckeren’: *aldaar*, 958, 969; 965 (Ned.).
440:	(a) ‘Willem V’: Naber, *Stadh. Corr.*, III, 187 (Fra.); ‘feitelijkheden’: *Gedenkst.*, II, 975 (Ned.); ‘democratische basis’: *aldaar*, 971

	(Fra.); (b) 'Het Noyau erkende': *aldaar*, 984 vlg. (Ned.).
441:	(a) 'C.L. van Beyma': Rogge, *Gesch. Staatsregel.*, 348; (b) 'Valckenaer aan Wiselius': *Gedenkst.*, II, 528.
442:	(a) 'Noël': *Dagverhaal*, VI, 530 (Fra.); (b) 'Adressen': *aldaar*, VI, 626.
442/3:	'Hahn, Vreede, Hahn': *aldaar*, 630.
443:	(a) 'Aan het volk': Rogge, *Staatsregeling*, 411 vlg., noot; (b) 'De Maulde in 1792': hiervóór, 285; (c) 'Brief aan Bentinck': *Gedenkst.*, II, 448. (Eng. vertaling uit het Ned.).
447:	Berichten uit Franse of Fransgezinde bron over Ieperen, Doornik, Brussel, Antwerpen: P. Verhaegen, *La Belgique sous la domination française*, I (1922), 623, 624, 626, 623.
451:	'De pastoor van O.L.V....': Galesloot, *a.w.*, 190, 194, 198 (Ned.).
452:	'Bouteville': P. Verhaegen, *a.w.*, II, (1924), 85.
454/5:	Galesloot, *a.w.*, 212, 226, 222, 218.
455/86:	'Een zwakkere weerklank'; 'Van Heeckeren met zijn noyau': hiervóór, 439.
456/7:	'Onafhankelijke pers', 'Limpens', 'Belgische Leeuw': P. Verhaegen, *a.w.*, II, 376; 374.
457:	'Lampsins': hiervóór, 439.
458:	'sedert Maria Ther.': hiervóór, 110.
459:	(a) 'de Bataafse Republiek twee jaar tevoren': hiervóór, 332; (b) 'den godsdienst herleven': Galesloot, *a.w.*, 276;
461:	(a) 'Brief van Werbrouck, vic-gen. van Antwerpen': Galesloot, *a.w.*, 264; (b) 'Dep. bestuur van de Dijle over ontbinding van de Univ.': L. de Lanzac

de Laborie, *La domination française en Belgique* (1795-1814), (1895), I, 201.

462/3: 'Gijsken': Karel Broeckaert, *Borgers in den estaminé*, uitg. Dr. A. Jacob (1922), 55; 23; 145; 160; 94 vlg. De titel, op blz. 463 gegeven, *Sysse-panne* enz., is de oorspronkelijke.

463: 'de dwaze eelmans': *aldaar*, 96.

464: 'de Bat. Rep. en Eng. waren': hiervóór, 393.

465: 'Schimmelpenninck': *Dagverhaal*, VI, 865; 'Bicker': *a.w.*, VII, 48; 'Van Hooff': *ib.*, 36.

467: (a) 'gevolgen van Fructidor voor de Belg. katholieken': hiervóór, 460 vlg.; (b) 'Nolet': *Dagverhaal*, VII, 66.

468: (a) 'De Lemon': *aldaar*, 251; 'Van Hooff': 292/3; 'Vreede': 845; 'De Lemon over C.L. van Beyma': *Vervolg op Wagenaar*, XXXVIII, 166; (b) 'zo lang tevergeefs moeten wachten': hiervóór, 437.

470: 'Kantelaer aan C. van Lennep': J. van Lennep, *a.w.*, II, 257.

471: 'Van Hooff': *Dagverhaal*, VII, 685.

472: 'smorfio': *Gedenkst.*, II, 555; 'koorn': *ib.*, 561; 'tien last': *ib.*, 553.

473: 'De Uitkijk': *aldaar*, 596; 'radicaal programma': *aldaar*, 548; 'Eberstein: Zo niet, dan niet': 579.

474: (a) 'concurreren': *Dagverhaal*, VII, 716; (b) 'Blauw': *Gedenkst.*, II, 624.

474/'5: 'Van Hooff': in *Authentique Bijlagen tot de geschiedenis der Omwenteling van* 22 *Januari* 1798 (1799), 8. (Het Comité-Gen. werd niet verslagen in het *Dagverhaal*.)

475: 'Geen discussiën meer': *Dagverhaal*, VIII, 55.

476: (a) 'Bode over Coos Blauw': *Gedenkst.*, II, 558; (b) 'Nobbe'; 'op het voetspoor der Fransen': *aldaar*, 565. (Colenbrander plaatst het stuk van Nobbe, *Ged.* II no.

542, '± 13 Dec.'; het moet m.i. vroeger zijn, in ieder geval van vóór de publicatie van het manifest der 43, 12 dec.); (c) 'Eykenbroek aan Vreede': *Gedenkst.*, II, 563; (d) 'Van Leeuwen's antwoord': *aldaar*, 574/5; (e) 'Het manifest der 43': Rogge, *Staatsregeling*, 473-480 (noot).

476/7: 'adressen van kerkelijke zijde': *aldaar*, 451.

477: (a) 'Hahn en Blauw': *Gedenkst.*, II, 625 en noot 1 aldaar; (b) 'Hahn': 'Die edele drift': *Dagverhaal*, VIII, 214 vlg.

478: (a) 'Bicker': *aldaar*, 234; 'Van Leeuwen': *Gedenkst.*, II, 574; (b) 'Ordewoord van de clubs in Utrecht', bericht van Noël: *Gedenkst.*, II, 148.

479: (a) 'eerste rapport van Delacroix': *aldaar*, 167; (b) 'de Pruisische gezant': *aldaar*, 344. (Fra.).

479/80: 'rapport inzake de heffing van 8%': *Dagverhaal*, VIII, 381 vlg.

480: (a) 'Hahn'; 'gewelddadige onderneming': *aldaar*, 402; (b) 'Delacroix dreigend': *Gedenkst.*, II, 594.

481: (a) 'Blauw's bijtende uitingen in 1795': hiervóor, 337; (b) 'Ockerse aan Wiselius': *Gedenkst.*, II, 584; 'Ducange aan Delacroix': *aldaar*, 159.

482: (a) 'Ducange': *Gedenkst.*, II, 166/7; 'Vreede aan zijn vrouw': *aldaar*, 587; (b) 'Blauw's uitingen' in een nota van 27 juni 1798: *aldaar*, 625; (c) 'tweede rapport van Delacroix': *aldaar*, 177, 178.

484: (a) 'symbole constitutionnel': *aldaar*, 171 vlg.; (b) 'de eed van afkeer': Rogge, *Staatsregeling*, 502; (c) 'Sypkens': *Dagverhaal*, VIII, 418; (d) 'strelend muzijk': Rogge, *Staatsregeling*, 506.

486: 'Bosch': *Dagverhaal*, VIII, 450; 'Ockerse': *ib.*, 448.

486/'7: 'Noël': *Gedenkst.*, II, 127.

487: 'Schimmelpenninck over het Reglement': hiervóor, 465; 'Hahn': hiervóor, 477;

	‘Van Hooff’: hiervóór, 465/6; ‘Blauw’: hiervóór, 474.
488:	‘Smissaert aan Wiselius’: *Gedenkst.*, II, 508.
489:	‘opluchting’: hiervóór, 487.

Personenregister

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

U

V

W

Y

Z